

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, XCI

Jaume I

**Commemoració del VIII centenari
del naixement de Jaume I**

Volum I

BARCELONA
2011

Jaume I

**Commemoració del VIII centenari
del naixement de Jaume I**

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, XCI

Jaume I

**Commemoració del VIII centenari
del naixement de Jaume I**

Volum I

**El poder reial i les institucions
La política internacional
La família reial i la política successòria
La figura de Jaume I
El món cultural i artístic**

Edició a cura de
M. TERESA FERRER I MALLOL

BARCELONA
2011

Jaume I : commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I. —
(Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 91)
Referències bibliogràfiques. — Conté: vol. 1. El poder reial i les institucions ;
La política internacional ; La família reial i la política successòria ; La figura de Jaume I ;
El món cultural i artístic. — Textos en català, castellà, anglès i francès
ISBN 9788499650852 (o.c.)
I. Ferrer i Mallol, Maria Teresa, 1940- ed. II. Institut d'Estudis Catalans
III. Col·lecció: Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 91
1. Jaume I, rei de Catalunya-Aragó, 1208-1276
2. Corona Catalanoaragonesa — Història — 1213-1276, Jaume I
929Jaume I, rei de Catalunya-Aragó
946.7"1213/1276"

FOTOGRAFIA DE LA COBERTA: Jaume Mateu, Gonçal Peris Sarrià. *Retrat de Jaume I* (1427). Tremp sobre fusta de pi (56,5 × 45,4 × 4 cm). MNAC/MAC 9774.

© MNAC – Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà

© dels autors dels textos

© 2011, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre de 2011

Tiratge: 500 exemplars

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Imprès a S.A. de Litografia

ISBN (obra completa): 978-84-9965-085-2

ISBN (volum primer): 978-84-9965-086-9

Dipòsit Legal: B-40851-2011

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Taula

PREFACI, a càrrec de Salvador Giner, president de l'IEC	9
Jaume I: vida i gestes, <i>per Maria Teresa Ferrer i Mallol</i>	11
Commemoració del Congrés de Jaume I del 1908. Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, <i>per Salvador Claramunt</i>	37
I. EL PODER REIAL I LES INSTITUCIONS ADMINISTRATIVES I REPRESENTATIVES DURANT EL REGNAT DE JAUME I	41
LA MONARQUIA	43
La monarquia de Jaume I, <i>per Vicent Garcia Edo</i>	45
ESTRUCTURACIÓ POLÍTICA I TERRITORIAL DELS ESTATS DE LA CORONA CATALANOARAGONESA	59
Poder i territori durant el regnat de Jaume I. Catalunya i Aragó, <i>per Flocel Sabaté</i>	61
Jaume I i el govern de Mallorca i Eivissa (1230-1276), <i>per Pau Cateura Bennàsser</i>	131
El gobierno de Valencia después de la conquista, 1239-1276, <i>per José Vicente Cabezuelo Pliego</i>	143
La frontera del Principat de Catalunya amb el regne d'Aragó, <i>per Josep Alanyà i Roig</i>	163
Els municipis catalans a l'època de Jaume I, <i>per Pere Verdés Pijuan i Max Turull Rubinat</i>	193
LA CANCELLERIA	209
Los registros de la cancellería de Jaime I, <i>per Alberto Torra Pérez</i>	211
LA JUSTÍCIA I EL DRET	231
Jaume I a les <i>Constitutions y altres drets de Cathalunya</i> , <i>per Tomàs de Montagut Estragués</i>	233

L'ESTRUCTURA FISCAL I LA POLÍTICA MONETÀRIA	247
The Fiscal Power of James the Conqueror (ca. 1230-1276): a Provisional Study, <i>per Thomas N. Bisson</i>	249
Peïtes, quèsties, redempcions d'exèrcit i subsidis. La naturalesa i l'evolució dels principals tributs reials directes a la Corona d'Aragó des de Jaume I fins a Alfons el Benigne (1213-1336), <i>per Vicent Baydal Sala</i>	259
La política monetària en temps de Jaume I, <i>per Miquel Crusafont i Sabater</i>	287
L'EXÈRCIT I LA FLOTA	311
King James I the Conqueror and the artillery revolution of the Middle Ages, <i>per Paul E. Chevedden</i>	313
Jaume I el Conqueridor i la marina del seu temps: notes per a un marc d'estudi, <i>per Albert Estrada-Rius</i>	341
LES CORTS	357
La gestación de las Cortes de Aragón en el reinado de Jaime I (1213-1276), <i>per Esteban Sarasa Sánchez</i>	359
Las instituciones parlamentarias valencianas durante el reinado de Jaime I (1238-1276), <i>per Mª Rosa Muñoz Pomer</i>	367
II. POLÍTICA INTERNACIONAL	385
Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia, <i>per Maria Teresa Ferrer i Mallol</i>	387
La fi de l'expansió a Occitània, <i>per Martí Aurell</i>	427
Jaime I el Conquistador y Alfonso X el Sabio: una compleja relación de encuentros y desencuentros, <i>per Manuel González Jiménez</i>	437
El reino de Navarra y la Corona de Aragón en tiempos de Jaime I el Conquistador (1208-1276): relaciones «diplomáticas», <i>per Juan Carrasco</i>	455
Jaume I i el Magrib, una relació més enllà del comerç, <i>per Carles Vela Aulesa</i>	471
La croada a Terra Santa de 1269 i la política internacional de Jaume I, <i>per Ernest Marcos Hierro</i>	509
Jaime I y el Papado, <i>per Damian J. Smith</i>	523
III. LA FAMÍLIA REIAL I LA POLÍTICA SUCCESSÒRIA DE JAUME I	537
Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon. Identité et pouvoirs de Jolánta Árpád (1215-1251), <i>per Claire Ponsich</i>	539
Les relacions amoroses d'Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga... Amistançades, concubines o amants de Jaume I?, <i>per M. Elisa Varela-Rodríguez</i>	577
Els fills de Jaume I i la política successòria, <i>per Ricard Urgell Hernández</i>	599
Els 128 quaters del comte rei Jaume I el Conqueridor (1208-1276), <i>per Armand de Fluvià</i>	609

IV. LA FIGURA DE JAUME I EN EL SEU TEMPS I EN LA CULTURA MODERNA I CONTEMPORÀNIA	621
L'arrelament popular de la figura de Jaume I, <i>per Caterina Valriu Llinàs</i>	623
La percepció de Jaume I en els segles moderns, <i>per Eva Serra i Puig</i>	631
Jaume I entre la història i la literatura, <i>per Gabriel Ensenyat Pujol</i>	653
El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans, <i>per Jaume Sobrequés i Callicó</i>	673
La historiografia sobre Jaume I, <i>per Jaume Aurell</i>	707
La iconografia de Jaume I durant l'edat mitjana, <i>per Marta Serrano Coll</i>	715
V. EL MÓN CULTURAL I ARTÍSTIC EN TEMPS DE JAUME I	739
Composició oral interactiva en el <i>Llibre dels feits</i> : el testimoni de la retòrica, <i>per Josep M. Pujol</i>	741
La cultura jueva en temps de Jaume I, <i>per Eduard Feliu</i>	761
EL MÓN ARTÍSTIC EN TEMPS DE JAUME I	781
Arquitectura i art de conquesta al Mediterrani: el contraexemple de Jaume I (1208-1276) i el silenci del <i>Llibre dels feits</i> , <i>per Xavier Barral i Altet</i>	783
L'art a l'època de Jaume I. Un instrument àulic?, <i>per Francesca Español</i>	811
L'ACTIVITAT CIENTÍFICA EN TEMPS DE JAUME I	841
La cirurgia i la guerra en temps de Jaume I, <i>per Lluís Cifuentes i Comamala</i>	843
Els coneixements geogràfics i cartogràfics a la Mediterrània occidental del segle XIII: reflexions contra alguns llocs comuns historiogràfics, <i>per Ramon Josep Pujades i Bataller</i>	863
LA LLENGUA I LA LITERATURA	873
Identitat lingüística del <i>Llibre dels feits</i> de Jaume I, <i>per Jordi Bruguera</i>	875
Història i literatura: Jaume I i els trobadors, <i>per Albert G. Hauf</i>	897
Trobadors i cultura trobadoresca durant el regnat de Jaume I, <i>per Miriam Cabré</i>	921

Prefaci

Allò que som —i allò que no som— com a poble, ho devem, sobre manera, al temps del rei Jaume I. La divisió dels territoris de llengua, dret i cultura catalans en unitats polítiques diferents, amb totes les conseqüències que aquest fet va comportar, prové d'aquell regnat. El rei En Jaume no podia copsar les repercussions últimes de les decisions preses per ell o de les que foren el resultat, en vida seva, de les forces anònimes de la història. N'hi ha unes quantes —com les d'avançar en l'expansió del regne cap a terres de sarraïns, més que no pas continuar la pressió vers el nord— que ja venien d'abans. Nat a Montpeller i molt vinculat a les terres ultrapirinenques, des de molt jove Jaume I sabia que, des de la crucial batalla i desfeta de Muret, el 1213, no hi havia una altra eixida per a una societat tan expansiva, plena de vitalitat i d'ambició com la seva, que no fos vers el migdia o vers el mar.

Les espectaculars conquestes que seguiren i les pregonas arrels que la societat i la civilització catalanes endinsaren en els nous territoris de la Corona d'Aragó constituïren un dels moments més fonamentals de tota la història del país. També ho foren les mancances que palesà i les tasques mai no acomplides. És això el que justifica i explica els mots amb què obro aquest breu prefaci. És això també el que ha mogut l'Institut d'Estudis Catalans —una de les missions del qual és ser també l'acadèmia de la història del país— a commemorar amb la dignitat que es mereix el vuit-centè aniversari del naixement del rei En Jaume.

Com correspon a una institució d'alta cultura, recerca i anàlisi científica, l'Institut ha celebrat aquest vuitè centenari amb un criteri essencialment rigorós —més enllà de tota interpretació polititzada, ideològica o fins i tot popular— de la vida i l'obra de Jaume I.

Els volums que teniu a les mans apleguen les actes del Congrés Jaume I, el qual, sota la direcció de la presidenta de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut, la professora M. Teresa Ferrer i Mallol, s'esdevingué durant els mesos de març i abril del 2008. A més de la conferència inaugural, a càrrec seu, que presenta una visió de conjunt de l'efemèride, hi trobareu la del professor Salvador Claramunt, de la Universitat de Barcelona, sobre el congrés anterior, d'ara fa un segle. Segueixen les ponències i els treballs de recerca sobre el poder reial i l'administració del regne, amb una atenció especial a la representació de vasalls i ciutadans; també s'hi descabdellen reflexions sobre la fiscalitat i la moneda, la flota i l'exèrcit, les Corts, i les relacions internacionals. En tots els casos, hi trobareu els noms dels especialistes i coneixedors nacionals i internacionals més competents.

Per aquestes raons, aquests volums són molt més que un recull de textos congressuals: són la font més autoritzada i sòlida que avui tenim a l'abast sobre aquesta època cabdal de la nostra història i la de la

Mediterrània, sobre el futur dels regnes hispànics i, definitivament, per al que s'esdevindria a Catalunya i a les societats bastides, sobretot, per ella —València, les Illes— durant el regnat de Jaume I.

Cal felicitar la professora M. Teresa Ferrer i tots els seus col·laboradors de la Secció Històrico-Arqueològica, que presideix, pel servei que han retut a l'Institut d'Estudis Catalans i, per extensió, al país amb aquests importants volums.

SALVADOR GINER
President de l'Institut d'Estudis Catalans

Jaume I: vida i gestes

Maria Teresa FERRER I MALLOL
Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals
Institut d'Estudis Catalans

LA CELEBRACIÓ DEL VUITÈ CENTENARI DEL NAIXEMENT DE JAUME I

El dia primer de febrer de 1208, la vigília de la festa de la Candelera, va néixer a Montpeller un infant destinat a ésser rei, fill del rei Pere el Catòlic, que regnava a Catalunya i a Aragó, i de Maria de Montpeller, senyora de Montpeller.

L'any 2008, doncs, s'esqueia el vuitè centenari del naixement d'aquest rei, que protagonitzaria un llarg regnat i unes grans gestes. Era una efemèride que calia assenyalar de manera especial, perquè Jaume I és percebut com el rei més important que els catalans hem tingut. És el conqueridor de Mallorca i de València i, per a aquests territoris, és el fundador; a Catalunya, és vist com l'home que va fer expandir el territori on es parla el català. No és el nostre fundador i tampoc no ho és d'Aragó, perquè venim de més lluny, però Jaume I té altres mèrits importants: és l'home que posà els fonaments a moltes de les institucions que regirien les nostres terres als segles següents i també és l'home que, en un moment de creixement econòmic a tot Europa, sabé dirigir aquest creixement a les seves terres i donar als homes que podien fer-lo efectiu tot el suport que necessitaven en forma de mesures proteccionistes o d'ordenació de les seves activitats.

La celebració tingué un acte oficial i solemne a Poblet, on descansen les seves restes, però es trobaren a faltar celebracions populars i participatives. L'Institut d'Estudis Catalans, com a institució científica, va fer la part que li pertocava, la celebració acadèmica. Mitjançant la Secció Històrico-Arqueològica, organitzà un gran congrés dividit en diversos congressos a diferents seus. Potser, fer un gran i únic congrés a Barcelona, per exemple, hauria simplificat la tasca d'organització, però d'aquesta manera la celebració s'acostà a més gent dels diversos territoris on va regnar Jaume I.

El primer congrés s'inicià a Barcelona, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, entre el 31 de març i el 4 abril, amb dos grans temes: «El poder reial i les institucions administratives i representatives» d'una banda i, de l'altra, «Les relacions internacionals». Vam comptar amb l'ajuda de l'Institut Europeu de la Mediterrània.

A Saragossa, la Institución Fernando el Católico, d'acord amb nosaltres, s'encarregà d'una part dels temes preestablerts i celebrà un altre congrés, del 14 al 16 de maig, sobre el tema «La societat a Aragó i a Catalunya en temps de Jaume I».

A Lleida, del 16 al 19 de setembre, l'Institut d'Estudis Ilerdencs, amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Catalans, organitzà un altre congrés sobre «L'Església en temps de Jaume I». Agraeixo molt al professor Joan Busqueta la magnífica organització d'aquest congrés.

A Mallorca, del 13 al 15 d'octubre, l'Institut d'Estudis Catalans, en col·laboració amb el Consell Insular de Mallorca i de l'Institut Europeu de la Mediterrània, col·laboració que agraïm molt, va celebrar un congrés sobre els temes següents: «La conquesta, repoblació i organització de Mallorca; l'economia urbana, comercial i marítima, la política successòria de Jaume I i la creació del regne de Mallorca», i, finalment, «La figura de Jaume I en el seu temps i en la cultura moderna i contemporània».

A Gandia, els dies 27 i 28 de novembre, amb la col·laboració del CEIC Alfons el Vell de Gandia, vam analitzar dos temes: «El món de la cultura en l'època de Jaume I», amb ponències sobre art, coneixements científics i literatura i llengua, i «L'expansió territorial vers el sud», és a dir, la conquesta de València, la repoblació i organització del regne i la conquesta de Múrcia. Dissortadament, un dels ponents, el senyor Jordi Bruguera, ha mort durant el procés d'edició d'aquest llibre, l'any 2010.

Les activitats acadèmiques del vuitè centenari del naixement de Jaume I es clogueren a Girona amb un congrés centrat en els temes: «L'economia rural i l'articulació urbana a Catalunya» i «La família reial, la cort i la cultura cortesana». Aquest congrés pogué organitzar-se gràcies al patrocini de la Conselleria d'Obres Públiques de la Generalitat. Agraïxo al conseller Joaquim Nadal la seva bona disposició a ajudar-nos. Malauradament, un dels ponents, el senyor Eduard Feliu, ha mort inesperadament en el període de preparació de les actes. No podrà tenir el goig de veure publicat aquest seu treball.

Hem parlat de congressos, en plural, perquè es desenvoluparen a llocs diferents, per tal de fer participar en la nostra celebració els diversos territoris on regnà Jaume I, però podem parlar també d'un únic congrés, perquè els temes de cadascun es complementen i ens proporcionen, a les actes, una visió molt àmplia del regnat de Jaume I. Creiem que fan avançar el coneixement que teníem d'aquest regnat.

Abans de la celebració dels congressos, ens vam preocupar de posar a l'abast dels investigadors algunes obres d'antics membres de l'Institut d'Estudis Catalans, com ara l'*Itinerari de Jaume I*, de Joaquim Miret i Sans, exhaurida des de feia molt de temps,¹ i el *Llibre dels feits* en l'edició de Ferran Soldevila, que formava part de *Les quatre grans cròniques*, publicades per l'editorial Selecta, que també estava exhaurida des de feia temps. En aquest cas, hem posat al dia les valuoses notes de Ferran Soldevila, ja que, d'ençà de l'aparició d'aquesta edició, s'ha publicat molt.² El mateix any 2008 també sortí la Crònica de Bernat Desclot, molt important, igualment, per al coneixement d'aquest regnat.³

A més, per als congressos de Barcelona, Mallorca, Gandia i Girona, vam preparar uns llibrets o quaderns per als inscrits al congrés, amb una presentació de cada congrés, un currículum breu de cadascun dels ponents, el resum de les ponències i altres materials. Al primer, fet sota la cura de l'Institut Europeu de la Mediterrània, aquests altres materials foren, en primer lloc, els mapes que ens mostren la mobilitat del rei, realitzats per Esther Redondo sobre la base de l'*Itinerari de Jaume I* de Miret i Sans i del *Llibre dels feits* i, en segon lloc, una bibliografia sobre el rei i el seu temps, que vaig compilar jo mateixa per tal d'ajudar aquells qui, durant el 2008, havien de fer treballs de recerca sobre el regnat. Tant la bibliografia, molt ampliada, com els mapes són al web de la Secció Històrico-Arqueològica. Al llibret del congrés de Mallorca, fet també a cura de l'Institut Europeu de la Mediterrània, a més de re-

1. JOAQUIM MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, pròleg i edició de M. Teresa Ferrer i Mallol (edició facsímil de la del 1918), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004.

2. FERRAN SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits del rei En Jaume*, a cura de J. Massot, revisió filològica de Jordi Bruguera i Talleda, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007.

3. FERRAN SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, II, *Bernat Desclot, Crònica*, a cura de J. Massot, revisió filològica de Jordi Bruguera i Talleda, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008.

produir alguns mapes sobre la conquesta i repoblament de Mallorca, publicats fa temps pel professor Antoni Riera a l'*Atlas de les Illes Balears* de l'editorial Diàfora i un quadre genealògic del rei Jaume I amb els seus antecessors i successors més immediats, hi vam incloure un treball d'Armand de Fluvià, «Els 128 quaters del comte rei Jaume I el Conqueridor (1208-1276)», que publicarem ara a les actes. Al llibret del congrés de Gandia, hi vam incloure la genealogia del rei, un mapa de la conquesta de València i una selecció de textos de les cròniques, especialment de la de Jaume I, sobre la conquesta de València, mentre que al llibret del congrés de Girona hi vam incloure també el quadre genealògic del rei, un mapa dels camins, fires i mercats de Catalunya a la baixa edat mitjana i uns mapes de llocs reials i senyoriais de Catalunya en temps de Jaume I, exclosos els comtats de Rosselló i Cerdanya, i un altre sobre les vegueries en temps de Jaume I, tots dos reproduïts del treball de M. Mercè Costa «Assaig de cartografia sobre la Catalunya de Jaume I», publicat el 1982. A més, hi vam incloure una selecció de textos de les cròniques sobre la figura i la vida de Jaume I, textos que mirarem de reproduir aquí.

Pel que fa a l'organització dels congressos, vull agrair a la secretària de la Secció Històrico-Arqueològica, Marta Ejarque, la dedicació i el treball que ha esmerçat en la preparació de tots aquests congressos i en la recopilació dels treballs per a publicar; sense ella, no ens n'hauríem sortit. Darrerament s'ha incorporat a la tasca de cura de l'edició d'aquest llibre el senyor Josep Maria Palau, de l'Oficina d'Assessorament Històric de la nostra secció, al qual també agraeixo molt la seva dedicació i interès.

Convé ara presentar el rei i el regnat d'una manera una mica més àmplia del que he fet quan he justificat el perquè d'aquestes celebracions. El doctor Antoni Riera i jo mateixa havíem pensat confiar aquesta tasca al pare Robert Burns, membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que era la persona que coneixia millor Jaume I i el seu regnat, però el seu estat de salut delicat no permeté tenir-lo entre nosaltres i només poguérem recordar-lo amb afecte. Morí pocs mesos després, encara dins l'any Jaume I. Per aquest motiu, la presentació de la nostra commemoració del vuitè centenari del naixement de Jaume I inclou també una presentació del personatge i del regnat.

VIDA I REGNAT DE JAUME I

En la vida de Jaume I hi ha algunes grans etapes. La primera és la que podem denominar «els temps difícils de la infància i l'adolescència». Hi ha, després, l'etapa de les grans conquestes i finalment hi ha els problemes de la seva senectut. Seguirem la seva vida i les seves gestes, els «fets», com deia ell a la seva crònica autobiogràfica; aprofitarem molt el relat que ens deixà i n'oferirem fragments significatius i adients als punts comentats. Jaume I fou el primer rei de l'edat mitjana que decidí dictar les seves memòries personalment i que declarà que ho feia perquè la gent que visqués després de la seva mort sabés el que ell havia fet —referint-se principalment a les seves conquestes. No fou fins un segle més tard que un emperador alemany, Carles IV (1316-1378),⁴ i també un descendent de Jaume I, Pere el Cerimoniós, dictaren una autobiografia. Naturalment, Jaume I procurà quedar bé, com és natural i humà, però d'una manera força innocent i simpàtica.

Els temps difícils de la infància i l'adolescència

Ja he dit que Jaume I va néixer el primer de febrer de 1208, a Montpeller; era fill del rei Pere el Catòlic i de Maria de Montpeller, un matrimoni malavingut que s'havia separat de fet abans del seu

4. Eugen HILLENBRAND (ed.), *Vita Caroli Quarti. Die Autobiographie Karls IV*, Stuttgart, Fleischhauer-Spohn Verlag, 1979.

naixement.⁵ Per això el *Llibre dels feits* ens explica que, a precés d'un baró, la comunicació entre els cònjuges es trencà una sola nit, en la qual ell fou engendrat. Posteriorment, poetes i cronistes bastiren una llegenda entorn del seu engendrament, segons la qual el rei Pere hauria estat enganyat i portat al llit de Maria de Montpeller, quan creia que era el d'una dama de la qual estava enamorat.

La seva mare li posà el nom de Jaume, inèdit a la dinastia barcelonina i també a la dinastia aragonesa. Segons el *Llibre dels feits*, el nom fou fixat en una mena de juguesca piadosa: Maria havia fet encendre dotze candeles, a cadascuna de les quals donà el nom d'un apòstol; la candela que durà més temps determinà el nom del fill, segons la promesa que Maria havia fet a Déu. Sembla, però, que el seu pare preferia el nom de Pere, amb el qual fou denominat per alguns documents, mentre que una de les redaccions primeres dels *Gesta Comitum* el denomina amb tots dos noms: *Petrus Jacobi*.⁶ Heus aquí com el rei Jaume explica les circumstàncies del seu naixement:

Nostre pare, lo rei En Pere, no volia vèser nostra mare, la reina. E esdevenc-se que una vegada lo rei, nostre pare, fo en Llates, e la reina, nostra mare, fo en Miravalls. E venc al rei un ric hom, per nom En Guillem d'Alcalà, e pregà'l tant, que el féu venir a Miravalls, on era la reina, nostra mare. E aquella nit que abdós foren a Miravalls volc nostre Senyor que Nós fóssem engenrats. E quan la reina, nostra mare, se sentí prenys, entrà-se'n a Montpessler. E aquí volc nostre Senyor que fos lo nostre naiximent en casa d'aquells de Tornamira, la vespra de nostra Dona Sancta Maria Candler. E nostra mare, sempre que nós fom nats, envià'ns a Sancta Maria, e portaren-nos en los braces; e deïen matines en l'església de nostra Dona e, tantost con nós meseren pel portal, cantaren *Te Deum laudamus*. E no sabien los clergues que nós deguésem entrar allí, mas entram quan cantaven aquell càntic. E puis llevaren-nos a Sent Fermí. E, quan aquells qui ens portaven entraren per l'església de Sent Fermí, cantaven *Benedictus Dominus Deus Israel*. E, quan nos tornaren a la casa de nostra mare, fo ella molt alegre d'aquestes prendòstigues que ens eren esdevengudes. E féu fer dotze candeles, totes d'un pes e d'una granea, e féu-les encendre totes ensems, e a cada una mes sengles noms dels apòstols, e promès a nostre Senyor que aquella que pus duraria, que aquell nom hauríem nós. E durà més la de sent Jacme bé tres dits de través que les altres. E per açò e per la gràcia de Déu havem nós nom En Jacme.⁷

Els primers tres anys de vida es van escolar al costat de la seva mare, però després en fou separat i posat en poder de Simó de Montfort a Carcassona, com a penyora del pacte del seu futur matrimoni amb la filla d'aquest noble, que Pere el Catòlic havia subscrit per buscar camins de pau, enmig de la

5. Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona, Teide, 1955; Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, 2a ed., Barcelona, Aedos, 1968 (reeditat per Base, 2008); Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, edició a cura de M. Teresa Ferrer, 2a ed., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995; Joan F. CABESTANY I FORT, *Jaume I (1208-1276). ESBÓS D'UNA BIOGRAFIA*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1976; Miquel COLL I ALENTORN, «Geni i figura de Jaume I», a *Jaume I el Conqueridor 1276-1976. En el VII Centenari de la seva mort*, Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1976, p. 1-12; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Jaume I a través de la història*, València, Edicions 3 i 4, 1984, 2 v. (segona edició amb un epíleg nou: València, Publicacions de la Universitat de València, 2009); Robert I. BURNS, «The spiritual life of Jaume the Conqueror, king of Arago-Catalonia, 1208-1276. Portrait and self-portrait», a *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-1*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 323-457 (traducció al català: «Vida espiritual de Jaume el Conquistador», a *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 1-49); Robert I. BURNS, *El rei Jaume I i València: perfil d'un conqueridor*, a *Història del País Valencià, II, De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 139-167; José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I el Conquistador*, Madrid, Espasa Calpe, 2003; Joan CABESTANY, *Jaume I, conqueridor i home de govern (1208-1276)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004; Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, València, Bromera, 2007; Stefano Maria CINGOLANI, *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès, 2008.

6. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 1-13.

7. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques, I, Llibre dels feits*, cap. 5, p. 52-53.

croada contra els albigesos que assolava el Llenguadoc i que aquell noble encapçalava. La batalla de Muret, el 1213, en la qual Pere el Catòlic havia estat derrotat i mort pels croats francesos, deixà Jaume I orfe i en poder de l'enemic del seu pare. El papa Innocenci III, però, ordenà que l'infant, esdevingut rei als cinc anys, fos lliurat als seus súbdits catalans i aragonesos; efectivament, l'any 1214 fou portat a Catalunya i encomanat al mestre del Temple, Guillem de Mont-rodon, que s'ocupà de la seva educació. Aquell mateix any, les Corts generals dels catalans i aragonesos, reunides a Lleida, el juraren com a rei. Jaume I recorda, al *Llibre dels feits*, aquesta cerimònia de quan tenia sis anys, en la qual el seu parent, el bisbe Aspàreg de la Barca, poc després arquebisbe de Tarragona, el tenia al braç, mentre els assistents a la Cort el juraven com a rei.

E puis, passat açò [la mort del rei Pere el Catòlic a la batalla de Muret el 1213], demanaren-nos nostres naturals, e guerrejaren ab franceses e ab aquella terra que ells tenien, ço és a saber, Don Nuno Sánxeç e En Guillem de Cardona, pare d'En Ramon Folc. E part la guerra que ells faeren de Narbona e d'altres llocs, enviaren missatge a l'apostoli Innocent tercer, que ell presés consell e destrenyés En Simon de Montfort per vet o per altra manera, que cobrassen nós, qui érem llur senyor natural, que no hi havia pus fill de nostre pare, de lleial conjugí, si nós no. E aquest apostoli, papa Innocent, fo el mellor apostoli, que de la saó que faem aquest llibre en cent anys passats no hac tan bo apostoli en l'Església de Roma. Cor ell era bon clergue en los sabers que tanyen a apostoli de saber, e havia sen natural, e dels sabers del món havia gran partida. E envià tan forts cartes e tan forts missatgers al comte Simon, que ell hac a atorgar que ens retria a nostres hòmens. E aduixeren-nos los franceses entrò a Narbona. E a Narbona eixiren gran partida dels nobles de Catalunya e dels ciutadans e reeberen-nos. E nós podíem haver llaora sis anys e tres meses. E hagren acord, quan foren en Catalunya, qui ens nodriria. E acordaren-se tots que ens nodrís lo maestre del Temple en Montsó. E son nom d'aquell maestre era En Guillem de Montredon, qui era natural d'Osona e Maestre del Temple en Aragó e en Catalunya.

E hagueren altre consell: que en nom de nós e ab segell novell que ens faeren fer que manàssem cort a Lleida de catalans e d'aragoneses, en la qual fossen l'arquebisbe e el bisbe e els abats e els rics hòmens de cada un dels regnes, e de cada ciutat deu hòmens ab auctoritat dels altres de ço que ells farien que fos feit e tots vengren al dia de la cort, llevat Don Ferrando e el comte Don Sanxo, car havien esperança que cascú fos rei. E aquí juraren-nos tots que ens guardarien nostre cors e nostres membres e nostra terra e que ens guardarien en totes coses e per totes. E el loc on nós estàvem lla-doncs era allí on nos tenia en el braç l'arquebisbe N'Espàrec, que era del llinatge de la Barca e era nostre parent, sus el palau de volta qui ara és, e llaores era de fust, a la finestra on ara és la cuina per on dóna hom a menjar a aquells qui mengen en lo palau. E feit lo dit sagrament, partí's la cort. E el maestre llevà'ns a Montsó, e esteguem aquí dos anys e mig a un tinent. E tota la renda que nostre pare havia en Aragó e en Catalunya era empenyorada tro als jueus e als sarraïns; e encara les honors, que eren set-centes cavalleries en aquell temps; e nostre pare, lo rey Don Pedro, havia-les totes donades e venudes de cent trenta enfora. E no havíem a un dia, quan nós entram en Montsó, què menjar: si era la terra destroïda e empenyorada!⁸

Jaume I va créixer, doncs, en un ambient auster, sense l'afecte familiar, ja que també la seva mare havia mort el 1213 a Roma, on havia anat a defensar prop del papa els seus interessos i els del seu fill en el procés de divorci obert pel rei Pere el Catòlic.⁹

8. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 10, p. 61-63.

9. Johannes VINCKE, «Der Eheprozess Peters II von Aragon (1206-1213)», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, publicat per la Spanischen Forschungen der Görres-Gesellschaft, V (1935), p. 108-189; Johannes VINCKE, «De causa matrimoniali Petri II (1206-1213)...», a *Actes Congrès Jurídíc Internacional*, vol. III, 1936, p. 203-210.

Soldevila va assenyalar que la llengua inicial de Jaume I degué ésser l'occità, ja que aquesta era la llengua de la seva mare. Als tres anys, passà a Carcassona, on era en mans dels francesos i on potser aprengué el francès.¹⁰ Quan fou portat a Catalunya no devia saber parlar ni el català ni l'aragonès. Ambdues llengües les degué aprendre a Montsó.

Segons la descripció feta pel cronista Desclot, Jaume I era un home molt alt i fort, ros i de bella aparença:

Aquest rei En Jacme d'Aragó fo lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm, e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara e vermella, e flamenca, e el nas llong e ben dret e gran boca e ben feita e grans dents, belles e blanques, que semblaven perles, e els ulls vairs, e bells cabells rossos, semblants de fil d'aur, e grans espatlles, e llong cors e delgat, e els braces grossos e ben feits, e belles mans, e llongs dits, e les cuixes grosses e les cames llongues e dretes e grosses per llur mesura e els peus llongs e ben feits e gint causants. E fo molt ardit e prou de ses armes, e forts, e valent, e llarg de donar, e agradable a tota gent e molt misericordiós; e hac tot son cor e tota sa volentat de guerrear ab sarraïns.¹¹

Aquesta descripció del físic i del caràcter enumera els aspectes positius: valent i bon guerrer, imbuït de l'objectiu croat de guerra contra l'islam, generós i misericordiós, però calla els aspectes negatius, com els esclats de violència. Soldevila deia que era fonamentalment bondadós, però que aquests esclats de violència el poden fer aparèixer alguna vegada com a dolent i fins i tot malvat.¹² Una opinió infinitament més dura, i crec que exagerada, la trobem en el pare Burns que, essent clergue, no podia pas aprovar la vida privada de Jaume I; però cal admetre que era força normal en el seu temps que els reis tinguessin amistançades i fins i tot que es desfessin matrimonis amb el pretext del parentiu, amb l'aquiescència de l'Església.¹³ El que diferencia Jaume I de la resta de reis i magnats del seu temps és que ell volia que la jerarquia eclesiàstica comprengué les seves febleses i les legalitzés a fi que ell pogués tenir la consciència tranquil·la, perquè era molt creient.

Era, efectivament, un home molt enamoradís; a més de dues esposes, primer Elionor de Castella i després Violant d'Hongria, són conegudes les amistançades següents: Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Berenguera Ferrandis, Guillem de Cabrera, Teresa Gil de Vidaure, considerada tercera esposa, Berenguera Alfonso i Sibilla de Saga, de moltes de les quals tingué descendència.¹⁴

10. Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I...*, p. 20 i 22.

11. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, II, *Crònica de Bernat Desclot*, cap. XII, p. 68.

12. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 18.

13. Comenta que coexisteixen dos Jaumes, el rei més estimat de tota la història dels pobles catalans i l'altre: «l'Enric VIII espanyol», l'adúlter incansable, amb la seva confusa col·lecció de mullers, dones i peticions de divorci, un Jaume I que era una persona freda i venjativa, un home cruel assedegat de sang i un mal pare, poc educat i fins i tot potser analfabet, que al bisbe de Girona va fer que li tallassen la llengua, que es va divorciar de la seua fidel muller i en desterrà una altra i que no es divorcià més per la sola raó de les amenaces papals d'excomunió i focs infernals. Encara que cronistes sicofants li adornaren la biografia amb miracles i que un descendent va arribar a creure, insensatament, que aconseguiria la canonització del vell bergant, se sol considerar que el rei és una vergonya moral per a la cristiandat»: Robert I. BURNS, «Vida espiritual de Jaume el conquistador», a *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 6. No se'l pot pas comparar amb Enric VIII perquè no féu matar cap esposa. Tampoc no està demostrat de cap manera que fos analfabet i és impossible de creure-ho en un príncep: Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 124-129.

14. Dels dos casaments, com que són afers de política internacional, me n'ocupo a la meua ponència: «Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I». De la figura de la reina Violant d'Hongria, se n'ocupà, al Congrés de Girona, Claire Ponsich, «Une petite-fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon. Identité et pouvoirs de Jolanta Árpád (1215-1251)», mentre que Elisa Varela s'ocupà de les amistançades: «Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Sibilla de Saga». Totes es troben a les actes.

La primera esposa, Elionor de Castella, compartí amb el rei Jaume els moments difícils dels inicis del regnat. El rei explica així el seu casament al *Llibre dels feits*:

E [...] parlà'ns matrimoni la reina Dona Berenguera, mare del rei Don Ferrando, de sa sor d'ella, que havia nom Dona Lionor. E eren abdues filles del rei Don Alfonso [...].

E nós haguem per muller la reina Dona Lionor per consell de nostres hòmens, que ens consella-ven que pus nostre pare no havia pus fill sinó nós, que prenguésem muller estan jove, per ço car ells havien gran reguard de nostra vida per raó de malauties o de metzines que ens donassen, e que en totes guises volien que hereu romangués de nós per tal que el regne no eixís de la natura; per ço quan lo comte Don Sanxo, fill del comte de Barchinona, e don Ferrando, qui era nostre oncle e fo fill del rei Don Anfós, entenien cascú d'ells que fossen reis, que ja hi havien punyat en nostra ninea, quan nós érem en Montsó. E per aquella temor consellaren-nos que nós que prenguésem per muller la filla del rei n'Anfós de Castella. E açò consellà N'Eiximèn Cornell e en Guillem de Cervera, qui eren majors consellers nostres, e en Guillem de Montcada, qui morí a Mallorca, e d'altres qui a nós no membren. E prenguem-la per muller a Àgreda [6 de febrer de 1221].

E fo la nostra cavalleria en Sancta Maria de l'Horta, de Tarassona, que, oïda la missa de Sent Esperit, nos cenyim l'espasa que prenguem de sobre l'altar. E podíem llaora haver dotze anys complits e entràvem en lo tretze, sí que un any estiguem ab ella que no podíem fer ço que els hòmens han a fer ab sa muller, car no havíem l'edat.¹⁵

Aquest matrimoni se separà a petició de Jaume I, que ja no estimava la seva esposa i que tenia altres projectes matrimonials, concretament amb una infanta lleonesa que li podia reportar un regne. El pretext per a l'anul·lació del matrimoni fou el parentiu dels cònjuges, que l'Església havia de concedir. De tota manera, Jaume I reconegué la legitimitat del fill tingut d'aquest primer matrimoni, Alfons, i el féu jurar com a hereu a Aragó i a Lleida.¹⁶

Fracassat el projecte de matrimoni amb la infanta lleonesa, Jaume I es casà amb Violant d'Hongria. Heus aquí com el rei presenta aquest casament al *Llibre dels feits*:

Nós no havem muller e parlen-nos la filla del rei d'Hongria e del duc d'Ostalic [Àustria], e parla-ho l'apostoli; e nós havem haüda filla de rei dels pus honorats del món e, jassia que ens vullen donar la filla del duc d'Ostalic, ab més haver no la pendrem, que més amam la filla del rei d'Hongria. Que, quan nós no valíem tant [abans de la conquesta de Mallorca], nos donaren la filla del rei de Castella, Don Alfonso; ben és raó que ara, quan valem més, que prengam filla de rei.¹⁷

Els temps de l'adolescència de Jaume I foren difícils, perquè les lluites nobiliàries van alterar l'ordre públic a Catalunya i a Aragó, amb moments d'inseguretat per al monarca i la seva primera esposa, que fins i tot van quedar retinguts, a Saragossa, durant unes setmanes, en poder dels nobles revoltosos. Però ben aviat el rei, que havia estat armat cavaller immediatament després de casar-se, als tretze anys, el 1221, com hem vist, no trigà gaire a exercitar-se en la guerra, en les lluites contra els nobles rebels.¹⁸

15. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 17-19, p. 74-76; Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 187-193.

16. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 106, p. 199-200, i cap. 140, p. 231. Cf. també, en aquestes mateixes actes, M. Teresa FERRER I MALLOL, «Panorama general de les relacions internacionals», el text corresponent a les notes 32 i 52-55.

17. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 130, p. 221. Cf. M. Teresa FERRER I MALLOL, «Panorama general de les relacions internacionals», el text corresponent a les notes 61-64.

18. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 171-181 i 199-219.

L'etapa de les grans conquestes

Després d'aquestes lluites, el rei portà a terme la seva primera expedició contra els sarraïns i intentà prendre Peníscola, l'estiu del 1225, però el setge fracassà. Intentà encara organitzar una nova expedició contra el regne islàmic de València, però no va aconseguir el suport dels aragonesos i va haver de pactar treves amb Abu Said, el darrer governador almohade a València, que era pràcticament independent.¹⁹

La conquesta de Mallorca (1229)

Aturades així les accions contra la València islàmica, la primera gran expedició fou a Mallorca, un objectiu que semblava molt més difícil, ja que requeria una flota i exigia una organització naval notable per a l'avitallament de l'exèrcit en campanya. Fins al regnat de Jaume I, tots els estols usats per a operacions de conquesta dels catalans havien estat fornits per les ciutats marítimes italianes, Gènova i Pisa, amb contribucions pròpies molt limitades. Ara, l'expansió del comerç català havia activat la construcció naval i el rei podia comptar amb les seves pròpies forces per a portar a terme l'expedició.

Alguns incidents marítics que havien tingut lloc amb els sarraïns de Mallorca durant l'any 1226 foren el pretext per a portar a terme la conquesta, que tenia el suport de l'estament mercantil català. L'existència dels incidents és corroborada per l'obra d'Ibn Amira Al-Mahzumi *Kitab Ta'rih Mayurqa*, retrobada recentment i traduïda al català, que els descriu detalladament; l'autor reconeix que la resposta altiva i la negativa a retornar la presa feta als catalans desencadenà la resposta bèl·lica.²⁰

Per a Jaume I, però, no es tractava només d'acabar amb uns nuclis de cors i pirateria; hi havia la percepció clara que la possessió de les Illes era necessària per a assegurar el desenvolupament polític i comercial de Catalunya, que podia resultar mediatitzat greument si aquesta possessió continuava en mans islàmiques o pervenia a una altra potència cristiana. A més, era convenient conquerir-les per impedir que València en rebés ajuda quan s'iniciés una empresa que el rei només havia ajornat.

El *Llibre dels feits* presenta la decisió de conquerir Mallorca com a resultat d'unes converses després d'un banquet; és un recurs per donar gràcia i emoció al relat:

E convidà en Pere Martell, ciutadà de Barcelona e que sabia molt de mar, a nós e a tots aquells nobles qui eren aquí ab nós [a Tarragona]. E, sus quan nós haguem prop de menjat, llevaren-se paraules entre ells. E dixem quina terra era Mallorques ni quant té son regne. E demanaren-ho a En Pere Martell, per ço con era còmit de galees. E en Pere Martell dix-los que els en diria noves, per ço que ja hi havia estat una vegada o dues. E afaçonava que l'illa de Mallorques tenia tro a tres-centes milles que la volvien entorn, e Menorca era contra la part de Sardenya, contra aquella illa que era a la part de grec, e Eivissa, que era a la part de garbí; e Mallorca era cap de les altres illes, e faïen ço que

19. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 221-226 i 239-244; Miguel GUAL, *Precedentes de la reconquista valenciana*, València, 1952; Miguel GUAL, «Reconquista de la zona castellanense», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 25 (1949), p. 417-441; Pedro LÓPEZ ELUM, *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, València, 1995; Pedro LÓPEZ ELUM, «La conquesta», a *Història del País Valencià*, vol. 2, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 60-66. Sobre Abu Said, que perdé el poder a València i només conservà alguns dominis al nord i finalment esdevingué cristià: Emilio MOLINA LÓPEZ, *Ceyt Abu Ceyt, novedades y rectificaciones*, Almería, 1977; M. del Carmen BARCELÓ, «El sayyid Abu Zayd: príncipe musulmán, señor cristiano», *Awraq*, núm. 3 (1980), p. 101-109; Robert I. BURNS, «Príncipe almohade y converso mudéjar: nueva documentación sobre Abu Zayd», *Sharq Al-Andalus*, núm. 4 (1987), p. 109-122.

20. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa. Crònica àrab de la Conquesta de Mallorca*, edició i estudi de Muhammad ben Ma'mar, traducció al català de Nicolau Roser Nebot i Guillem Rosselló Bordoy, Palma, Universitat de les Illes Balears, 2008, p. 73.

el senyor de Mallorca los manava; e havia una altra illa en què habitaven sarraïns, que havia nom la Formentera, e era prop d'Eivissa; e havia de freu de mar entre Eivissa e la Formentera una milla. E quan haguem menjat, vengren denant nós e dixeren:

—Senyor, nós havem demanat a En Pere Martell de ço que creem que a vós plaurà, d'una illa que ha nom Mallorca. E en aquella illa ha rei, e dejús aquell regne ha altres illes, Menorques e Eivissa, e aquestes són subjugades al rei de Mallorca. E ço que Déus vol no pot negú desviar ni tolre, e plaer-vos ha, e tindrem per bo que vós aquella illa conquerats per dues raons: la primera que vós ne valrets més e nós; l'altra, que serà cosa meravellosa a les gents que oiran aquesta conquesta que prengats terra e regne dins en la mar, on Déus lo volc formar.

E nós escoltam les llurs paraules, e plagueren-nos molt.²¹

La conquesta d'aquest regne dins la mar, com la crònica del monarca el qualifica repetidament, es preparà durant tot l'any 1228, amb unes Corts generals a Barcelona, que atorgaren un subsidi al rei, el bovatge. El *Llibre dels feits* inclou la proposició del rei i les respostes de diversos nobles i eclesiàstics i ciutadans, de les quals oferim alguns fragments, particularment de la resposta de Guillem de Montcada, de la del bisbe de Barcelona i de la del representant de Barcelona:

Senyor, vera cosa és que Déu féu a vós per règer a nós, e féu-nos per tal que us servíssem bé e lleialment [...]. E, en semblant, que aquest feit de què vós nos havets parlat, de conquerir lo regne de Mallorca, qui és dins mar, que ens serà major honrament que si en conqueríets tres en terra; e en la vostra honra, devem, Senyor, punyar sobre totes les coses del món [...]. E, demés, volem que prengats lo bovatge sobre nostres hòmens, e donam-vos-ho en do, car ja altra vegada l'havets pres per vostra dretura, així con és usat dels reis que el prenguem una vegada; mas aquest vos donam per gràcia e per amor, per tal que vós façats bé vostres faenes. E profir-vos que jo e mon llinatge vos irem servir ab quatre-cents cavalls armats [...]. E pregam-vos que, pus nós fem aquestes tres coses per vós, que ens donets part de la conquesta que vós farets ab nós e aitambé en les coses movents com en les seents, car bé us ho servirem.²²

E jo profir-vos per mi e per l'Església de Barcelona cent cavallers o pus a ma missió entrò que Déus vos do a conquerir aquelles illes de Mallorca; e que em donets ma part per los hòmens que jo hi menaré, aitambé per los mariners con per los cavallers.²³

Senyor, a Déu graïm tota la ciutat de Barcelona la bona voluntat que Déus vos ha donada, e havem fiança en nostre Senyor que vós l'acabarets a vostra volentat. E proferim-vos primerament los corsos e les naus e els llenys que en Barcelona són, per fer servir a vós en aquesta host honrada a honor de Déu. E farem-ho en tal manera, que en retenrem vostre grat per tostemp per lo servici que ara us farem.²⁴

El rei es comprometé, efectivament, a donar part de la conquesta a tots els participants, segons la seva contribució a l'empresa.²⁵

La crònica d'Ibn Amira explica aquests preparatius i ens dóna xifres de les tropes aplegades per Jaume I, cosa que ni el *Llibre dels feits* ni els documents no fan: mil cinc-cents homes a cavall, vint mil

21. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 47, p. 127-129. Cf. M. Teresa FERRER I MALLOL, «Panorama general de les relacions internacionals», el text corresponent a les notes 61-64.

22. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 50, p. 133-134.

23. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 53, p. 137.

24. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 54, p. 138.

25. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 55, p. 138-139.

homes a peu, llancers i arquers, i setze mil mariners i altra gent de dotació dels vaixells. Són xifres més altes que les admeses fins ara: set-cents homes a cavall i quinze mil o setze mil a peu:²⁶

Arribà a reunir després d'haver dut a bon fi aquesta selecció i d'haver encarregat als desgraciats que complissin tan feixuga ordre, un cos de cavalleria de mil cinc-cents genets entre els quals hi havia protectors avesats, constants en qualsevol esforç, abrivats davant l'enemic malgrat que cavalcassin els més panxarruts dels perxerons. Pel que fa als infants, el contingent de les gents del camp s'elevà als vint mil homes, entre llancers i arquers, defensors ben fornits, i aventurers malànima, i enrolà per a les embarcacions marítimes setze mil dels falcons i llops de les seves deveses. Posà per condició que portassin armes i que anassin amb ell al centre del combat.

Ordenà a la gent de les ribes marítimes que es mobilitzassin de la manera que ell volia i els destinà exclusivament a preparar els transports de les tropes marítimes. Els encarregà que construïssin un nombre determinat de cada tipus de vaixell i disposà, per complir aquesta ordre, un termini fixat i els comminà tots a presentar-se en el port de Salut [Salou], que era el més proper als ports de l'illa i el més adient per les seves moltes disponibilitats, puix era un port on ancoraven les naus i tenia a prop poblats i ciutats. La terra que l'envolta és plana i ampla i, la seva mar, el vent no l'enfurisma. És un indret de confluència de xais duits per a la venda, mercaders que regategen i autòctons que viatgen, i immigrants infidels portats pel mateix infidel.²⁷

També a Mallorca es feien preparatius per a repèllir l'atac, ja que les notícies que els provenien d'al-Àndalus i de la ribera nord-africana el donaven com a segur. Però, al mateix temps, hi hagué una revolta dels soldats andalusins contra el valí, reprimida amb nombroses execucions.²⁸

L'expedició de Jaume I sortí finalment de Salou, Tarragona i Cambrils el 5 de setembre de 1229. El rei descriví així l'estol i la sortida:

E la quantitat de l'estol fo aital, que hi hac vint-i-cinc naus complides e divuit tarides e dotze galees e, entre buces e galiots, cent. E així foren cent cinquanta llenys cabdals, menys de les barques menudes.

E faïa-ho bell veer a aquells que romanien en terra e a nós, que tota la mar semblava blanca de les veles: tant era gran l'estol.²⁹

Les xifres de l'estol que dóna la crònica, cent cinquanta vaixells grans, coincideixen amb les d'Ibn Amira, que explica que, quan el visir estava a punt d'executar més gent, arribaren genets avisant de l'arribada de l'estol de Jaume I:

Fins a vosaltres han arribat els rum. Vet aquí que aquests són els ocells de les seves naus que voletegen sobre la costa i no venc amb el cor atemorit puix he comptat fins a quaranta veles.

No havia acabat de donar la novetat ni d'haver pronunciat les darreres paraules quan arribà un altre missatger des d'un altre indret dient:

És veritat que l'estol enemic ha fet acte d'aparició.

26. Pau CATEURA BENNÀSSER, *Mallorca en el segle XIII*, Palma, El Tall, 1997, p. 19. M. Teresa FERRER I MALLOL, «La organització militar en Catalunya. Siglos XII a XV», *Revista de Historia Militar*, vol. XLV (Instituto de Historia y Cultura Militar), núm. extra (2001), *Conquistar y defender. Los recursos militares en la Edad Media Hispánica*, p. 119-222, concretament p. 171. <<http://hdl.handle.net>>, registre 10261/24290.

27. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa*, p. 81-82.

28. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa*, p. 87-96.

29. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 55 i 56, p. 139 i 140.

Va dir, endemés, que havia comptat setanta veles i que havia vist com els navilis corrien vora la terra.

[...] Després arribaren persones de confiança que confirmaren la notícia i això en el segon dia, que era el dissabte, quan arribaren alguns dels jornalers de la costa i asseguraren que havien vist amb els seus propis ulls com l'enemic passava per la part de la mar que tenien al costat i que remolcaven els seus regiments militars i marítims, i que n'havien comptat, de veles, fins a cent cinquanta, les quals gaudien de bon vent al seu favor, i la singladura per aquells paratges era ràpida. La derrota que portaven feia entendre que intentaven acostar-se a un indret determinat i que aquest seria el port conegut com Sanat Busa [Santa Ponça].³⁰

Segons el relat del *Llibre dels feits*, quan l'estol arribà a Mallorca, es concentrà al port de la Palomera i desembarcà després a Santa Ponça, on hi hagué una primera topada amb els sarraïns que intentaven impedir-ho i l'endemà una batalla a la serra de Portopí (és la de Bendinat), on moriren en Guillem i en Ramon de Montcada. Seguidament, l'exèrcit de Jaume I assetjà la capital, Ciutat de Mallorca, que fou castigada amb els tirs de dos trabuquets, un fonèvol i dos manganells, mentre que els sarraïns es defensaven amb dos trabuquets i catorze algarrades, és a dir, peces d'artilleria que projectaven pedres, bàsicament pel sistema del contrapès; també fou usat el sistema de les caves, és a dir, túnels per fer caure les muralles.³¹

La crònica d'Ibn Amira coincideix amb la crònica reial tant en com s'esdevingué el desembarcament com en la primera batalla. També informa de l'ús d'artilleria i de les caves:

Llavors els rum establiren els enginys de setge i els bastiren amb un sòlid basament. En deixaren tres a lloure per poder moure'ls, amb la finalitat que els seus trets produïssin els danys més mortificants, car llançaven trossams de muntanya com si fossin ocells penjats dels espais dels cels i disparaven projectils de més de vint arroves que copsaven els cors de terror pànic [...].

Les canviaren per altres de menys volum, emperò de més mortal lapidació, que produïen nuvolades de més intensa pluja que feren molta més gent [...].

Els servidors dels ginys començaren a estudiar el llançament dels seus trets contra els fonaments de la murada per batre-la amb projectils incendiàris usats per produir clivells al mur [...].

Decidiren deixar la part visible de la murada perquè servís de moll i, excavant, anaren a cercar els seus fonaments. Així, doncs, perforaren i excavaren, actuaren amb ganes i tota cura, de manera que les parets de terra cobriren alguns d'ells com si fossin éssers semblants a genis, que vivien a l'interior del terra com si fossin fetus, i tots ells s'afanyaren com ho fa un dragó a la seva llodriguera, com un enemic ple d'odi que ataca per tots costats fins i tot per davall terra, com una serp que rellicsa dins una bossa i pren per habitatge les entranyes de la terra com si fossin un dels seus secrets [...].

Augmentaren les accions de sapa i els cors s'encongiren, emperò els musulmans s'armaren de coratge per enfrontar-se als esdeveniments i començaren, des del seu costat, també a excavar túnels, i s'endinsaren dins la foscuria de la terra sense un pla preconcebut; toparen amb les cavitats dels rum i desencadenaren un virulent atac contra ells, mataren un cert nombre dels seus homes i els feren abandonar llurs posicions [...].³²

30. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa*, p. 98-99.

31. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 69, p. 159-162. Sobre els ginys d'artilleria: Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las Crónicas catalanas*, discurs d'ingrés llegit el dia 31 de gener de 1971 a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 1971, 64 p. Paul E. CHEVEDDEN, «The Artillery of King James I the Conqueror», a *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages*, II, *Studies in Honor of Robert I. Burns S. J.*, edició a cura de Larry J. Simon, Leiden, Nova York, Koln, Brill, 1996, p. 47-94.

32. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa*, p. 107-108 i 117.

L'acció combinada dels ginys i de les caves enderrocà part de la muralla de Mallorca i per aquest motiu el rei de Mallorca féu arribar a Jaume I una oferta de capitulació. Nunó Sanç, parent del rei, era partidari d'acceptar-la i sembla que també el rei, però els bisbes i una part de la noblesa catalana, que volien botí i venjar la mort dels Montcada, s'hi oposaren; Ramon Alemany, a més, avisà que, si el rei de Mallorca passava a Barbaria, podria atacar l'illa amb reforços obtinguts allà i fer-la perdre al rei. Així, doncs, l'oferta fou desestimada:

[El rei de Mallorca oferí] que ell que retria la vila e que daria de cada una persona que fos en la vila cinquen besant per testa e que ho hauria deliurat dins cinc dies, e que nós l'en faéssem passar en Barbaria, a ell e a son llinatge e a tot son alberg d'homes e de fembres [...].

E sobre açò parlà en Ramon Alaman e dix: Vós, senyor, passàs aquí, e nós ab vós, per servir a Déu; e havets perdut aquí, que moriren en vostre serviï, tals vassalls, que negun rei no els havia mellors; e Déus ha-us donat temps que els podets venjar; e venjant a ells, haurets tota la terra. Car lo rei de Mallorques ha tan gran sen e sap la terra de Mallorques, que, si passava en Barbaria, ab açò que ell sabria dir e ab lo saber que ell ha, aduria tantes gents de sarraïns en aquesta terra, que, així con vós l'havets guanyada ab l'ajuda de Déu e de nós, e vós que no hi porets aturar, tota via que la'ns poria tolre. E pus vostre temps havets, venjat-vos d'ells, e haurets la terra, e puis no us cal tembre de Barbaria [...].

E tot aquell llinatge, a una vou, e els bisbes dixeren que més valia que es presés la vila per força que no pendre aquell pleit. E enviam missatge al rei de Mallorques que faés ço que poria, e nós fariem ço que poriem.³³

El rebuig de l'oferta de capitulació provocà una defensa desesperada dels sarraïns, aterrits pel futur d'esclavitud que es dibuixava per a ells i la seva família, de tal manera que els nobles que havien aconsellat al rei Jaume I de desestimar la capitulació, li demanaren de reconsiderar l'oferta, però el monarca pensà que si l'oferta sortia d'ell seria considerada signe de debilitat i que calia esperar una nova petició dels sarraïns, però aquesta petició no arribà i, finalment, la ciutat fou presa el 31 de desembre de 1229 de manera violenta i molts dels seus habitants moriren en l'assalt, mentre que molts més en pogueren fugir cap a les muntanyes:

E quan los sarraïns de la vila viren que la ciutat s'enveïa, eixiren-se entre hòmens e fembres ben trenta mília per dues portes, per la porta del Barbelet e la porta de Portopí e anaren-se'n a la muntanya. E era tant l'haver e el guany, que els cavallers e els hòmens de peu veïen per la ciutat, que no havien cura d'aquells que es n'anaven. E el darrer sarraï qui d'aquell lloc se partí fo lo rei de Mallorques. E els altres sarraïns, quan viren que aquell lloc havien esvait los cavallers ab cavalls armats e els hòmens de peu anaren-se a amagar per les cases, cascú con mills podia; e no s'amagaren tan bé, que vint mília no n'hi morissen a l'entrar, sí que quan nós fom a la porta de l'Almudaina, trobam-ne bé tres-cents morts que, quan se cuidaven recollir en l'Almudaina, los altres tancaven la porta, e venien los nostres cristians e oceïen-los. E quan nós fom aquí, ells no es defeneren; mas dix-nos un sarraï, qui sabia nostre llatí, que els donàssem hòmens que els guardassen de mort, e que retrien l'Almudaina.³⁴

Quan començà l'assalt a la ciutat, hi hagué un intent de resistència; després, però, els sarraïns fugiren. El rei de Mallorca fou trobat viu i fou guardat. Tant la xifra dels morts com la dels qui fugiren indicades pel *Llibre dels feits* semblen exagerades, perquè la ciutat no podia tenir cinquanta mil habi-

33. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 74, p. 167-174.

34. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 83-88, p. 177-183.

tants, encara que s'hi hagués refugiat la gent dels afores.³⁵ Això no vol dir que la mortaldat no fos important. Segons la crònica d'Ibn Amira, els morts foren vint-i-quatre mil; augmenta, doncs, una mica la xifra donada per Jaume I. Heus aquí alguns fragments d'aquesta crònica sobre l'assalt a la ciutat:

Els cavalls al galop o, millor dit, els torrents devastadors, camparen per la ciutat i anorrearen així tota aquella bellesa en gràcia i favors. Clavaren l'espasa tant als combatents com als qui no lluitaven.

Quantes boques passaren del somriure al rictus? Quants lactants foren deslletats amb el glavi?, i de quants impúbbers, davant els quals el càlam que escriu les accions encara no s'havia mogut, va fluir el cabal de la seva sang pels carrers? Gent desarmada fou copejada sense misericòrdia per qual-sevol que portàs un venable; i quanta gent, presa del pànic, fou sorpresa amb una ferida mortal per algú que brandia una maça? I quanta muller de bona condició va veure com el seu front era arrossegat per terra? [...]

Ordenà el rei el còmput dels morts i el seu nombre arribà als vint-i-quatre mil, que foren morts com si la seva sang fos una sola, espoltrits, esquinçats i xapats.³⁶

El *Llibre dels feits* i la crònica d'Ibn Amira discrepen només en la sort del valí de Mallorca. Segons el *Llibre dels feits*, el valí pervingué a poder del rei, que el deixà a càrrec dels seus homes amb la promesa que no moriria, i no en parla més. En canvi, la font musulmana diu que la fama que tenia el valí de posseir grans tresors amagats féu que els seus guardians el turmentessin per saber on eren els diners i que li causessin la mort. El rei va dir a la família del difunt valí que tot el que havia passat no s'havia fet amb el seu vistiplau ni per ordre seva, però la família del valí patí el mateix captiveri que la resta.³⁷

Així com el rei calla a la seva crònica la mort del valí, perquè ho devia considerar poc honorable per a ell, que havia promès respectar-li la vida, cosa que sí que remarca, la mortaldat causada per la presa de la ciutat a l'assalt no és amagada a la seva crònica perquè era el que tothom sabia que s'esdevenia en aquests casos, però és evident que no li plagué. Potser per aquest motiu, quan dugué a terme la conquesta del regne de València, procurà negociar amb els notables de cada població per tal d'aconseguir una rendició pactada i sovint ho féu d'amagat dels nobles a fi de posar-los davant d'un fet consumat, ja que ells preferien les solucions violentes i el botí.

Més endavant, fou completat el domini de Mallorca amb la rendició dels sarraïns que s'havien refugiat a la serra de Tramuntana després de la presa de la capital.³⁸

35. Magdalena RIERA FRAU, «Les Balears islàmiques», a Ernest BELENGUER (dir.), *Història de les Illes Balears*, 1, *De la prehistòria i l'antiguitat al món islàmic*, Barcelona, Edicions 62, 2004, p. 475.

36. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa*, p. 127 i 129.

37. IBN AMIRA AL-MAHZUMI, *Kitab Ta'rih Mayurqa*, p. 130-131.

38. La conquesta de Mallorca té una bibliografia molt àmplia; a més d'obres ja citades i altres esmentades després, destacaré algunes obres antigues encara vigents i altres de més recents: José M. QUADRADO, *Historia de la conquista de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1850, 2 v. (reed.: Editorial Mallorquina de F. Pons, 1958); Miquel RIBAS DE PINA, *La conquista de Mallorca pel rei en Jaume I. Estudi tècnic militar*, 1934; Antoni RIERA I MELIS, «Orígens del regne de Mallorca: conquesta i poblament», a *Història de Catalunya*, vol. III, Barcelona, Salvat, 1978, p. 16-22; Antoni RIERA I MELIS, «Edat Mitjana», a *Atlas de les Illes Balears. Geogràfic, Històric*, Barcelona, Diàfora, 1979, p. 44-57 i 81-84; Álvaro SANTAMARÍA, «Alba del reino de Mallorca», a Josep MASCARÓ PASARIUS (coord.), *Historia de Mallorca*, vol. III, Palma de Mallorca, 1970, p. 1-134; Álvaro SANTAMARÍA, «La expansión político-militar de la Corona de Aragón bajo la dirección de Jaime I: Baleares», a *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Ponencias*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, p. 91-146; Álvaro SANTAMARÍA, «Reconquista y repoblación del Reino de Mallorca», a *Actas del Coloquio de la V Asamblea General de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, Saragossa, 1991, p. 135-232; Agnes VINAS i Robert VINAS, *La Conquête de Majorque. Textes et documents*, Perpinyà, Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales, 2004 (traducció al català: *La Conquesta de Mallorca. Textos i documents*, Palma, Moll, 2007, 304 p.); Guillem ROSSELLÓ BORDOY, «La batalla de Porto Pi (1229)», *Randa*, núm. 61

La violència extrema en l'assalt a les ciutats era consubstancial a aquesta mena d'episodis bèl·lics; els catalans també n'havien estat víctimes a mans dels musulmans quan aquests eren forts a la Península i en tornaren a ésser víctimes, el 1285, a mans dels croats francesos quan entraren a alguns llocs del Rosselló en la guerra per prendre la corona a Pere el Gran.

Però, si considerem la conquesta en el seu conjunt com a operació militar i d'expansió, cal reconèixer que fou una proesa per a Catalunya i per al mateix rei, un jove de vint-i-dos anys. Demostrà a Europa que havia sorgit una nova potència marítima que caldria tenir en compte. Mallorca havia de ser el primer punt de suport per a l'expansió vers la Mediterrània central; la conquesta per part de Jaume I impedia que una altra potència cristiana competidora se'n pogués apoderar i pogués perjudicar aquella expansió.

Mallorca fou l'única de les illes Balears conquerida directament per Jaume I. Com que no comptà amb la força militar suficient per completar la conquesta de totes les illes, va negociar amb les autoritats de Menorca el Tractat de Capdepera (17 de juny de 1231), pel qual l'illa reconegué la sobirania de Jaume I i hi quedà establert una mena de protectorat català. En canvi, el monarca confià la conquesta d'Eivissa primer a l'infant Pere de Portugal i al comte de Rosselló, Nunó Sanç, que no l'acompliren en el termini de dos anys previstos, i després a l'arquebisbe de Tarragona Guillem de Montgrí i al seu germà Bernat de Santeugènia, amb els quals col·laboraren els dos concessionaris anteriors. La conquesta es materialitzà l'any 1235.³⁹ L'infant Pere de Portugal fou senyor de Mallorca durant un cert temps, a causa d'una permuta feta amb el rei Jaume I.⁴⁰

El repartiment de Mallorca es va fer tal com s'havia acordat a les Corts de Barcelona del 1228, en parts proporcionals segons l'esforç militar dels participants. El rei distribuï una part del que li pertocà entre ordes i institucions eclesiàstics, alguns nobles catalans, l'infant Pere de Portugal, les ciutats que havien contribuït a l'empresa i els pobladors que havien acudit a establir-se a l'illa. Els repobladors foren majoritàriament catalans, però també hi figuraven grups importants d'occitans, italians i gent de procedències diverses en menor proporció.⁴¹

(2008), *Miscel·lània Gabriel Llopart/1*, p. 29-47; Pau CATEURA BENNÀSSER, «Jaume I: la conquesta i organització del regne de Mallorca», a Germà COLÓN i Tomàs MARTÍNEZ ROMERO (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló, Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 33-51.

39. Joan MARÍ CARDONA, *La conquesta catalana de 1235*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 1976 (2a ed., 2007).

40. Álvaro SANTAMARÍA, «Alba del reino de Mallorca», a Josep MASCARÓ PASARIUS (coord.), *Historia...; Álvaro SANTAMARÍA, «Don Pedro, infante de Portugal, señor del reino de Mallorca (1231-1256)»*, a *Baleares. Antología de temas*, CITE de Baleares, I, Palma de Mallorca, 1975.

41. Sobre el repoblament: Ricard SOTO, *Còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Palma de Mallorca, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, 1984; Ricard SOTO i COMPANYY, «Repartiment i "repartiments": l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII», a *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los Repartimientos bajomedievales*, Barcelona, CSIC, Institución Milá y Fontanals, 1990, p. 1-51; Antoni MUT CALAFELL i Guillem ROSSELLÓ, *La remembrança de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma de Mallorca, Govern Balear, 1993; Ricard SOTO i COMPANYY, «La porció de Nunó Sanç. Repartiment i repoblació de les terres del sud-est de Mallorca», *Afers*, núm. 18 (1994), p. 347-366; Ricard SOTO i COMPANYY, «Conquesta, repartiment i colonització de Mallorca durant el segle XIII: Un estat de la qüestió», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2 (1997), p. 605-646; Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *El Islam en las Islas Baleares. Mallorca Musulmana según la «Remembrança...» de Nunyo Sanç y el «Repartiment...» de Mallorca*, Mallorca, Universitat de les Illes Balears, 2007; Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *El Llibre del Repartiment i la documentació feudal*, Mallorca, Parlament de les Illes Balears, 2007, 89 p. (Documents cabdals del Regne de Mallorca); Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *L'Islam a les Illes Balears. Còdex llatinoaràbic del Repartiment de Mallorca (ARM, s/n)*, Mallorca, Parlament de les Illes Balears, 2007, 141 p. (Documents cabdals del Regne de Mallorca); Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18). Capbreu de les divisions del Regne de Mallorca entre lo Rey i els seus a 1 de juliol any MCCXXXII*, Mallorca, Parlament de les Illes Balears, 2008, 381 p. (Documents cabdals del Regne de Mallorca).

Dels musulmans que poblaven l'illa abans de la conquesta, una part va ser reduïda a servitud, mentre que una altra part hi va romandre, com a homes lliures, amb llibertat per a practicar la seva religió, però sense formar comunitats reconegudes, com les que tenien els sarraïns d'altres territoris de la Corona. Van poder conservar una part dels seus béns, però hagueren de pagar un impost o capitació anual. Amb el pas del temps, es van convertir al cristianisme i van acabar diluïts dins la població cristiana.⁴²

Les Illes van ser incorporades a la Corona catalanoaragonesa com un regne més. El règim jurídic fou determinat per la Carta de Franquesa, que decretà la vigència dels Usatges de Barcelona per a determinades qüestions.⁴³

La conquesta del País Valencià

Acabada l'empresa de Mallorca i en vista dels bons resultats que obtenien els nobles aragonesos de la frontera en les ofensives locals contra territori islàmic valencià com les conquestes d'Ares i Morella el 1232, el rei procurà recuperar el protagonisme que li pertocava en la direcció del projecte de conquesta del País Valencià.⁴⁴

La conquesta fou planificada el 1231.⁴⁵ Jaume I explica al *Llibre dels feits* que li fou proposada pel mestre de l'Hospital i per Blasco de Alagón:

E nós estàvem en nostre regne, en Aragó, jugant e deportant. E érem en Alcanís e ab nós lo mestre de l'Espital e Don Blasco d'Alagó; e foren ab dós denant nós en un terrat. E nós estant així deportant e parlant, començà sa paraula lo maestre de l'Espital, qui havia nom N'Hug de Fullalquer, e dix: —Sényer, pus Déus vos ha tan bé guiat en el feyt de Mallorques e en aquelles illes, no començarets vós ni nós deçà, en aquell regne de València, qui ha estat de cara tots temps e de frontera a vostre llinatge, e tots temps han punyat d'haver aquell e no l'han pogut haver? [...].

42. Ricard SOTO COMPANYY, «La población musulmana de Mallorca bajo el dominio cristiano (1240-1276)», *Fontes Rerum Balearium*, vol. II, núm. 1 (1978), p. 64-80; Ricard SOTO COMPANYY, «Mesquites urbanes i mesquites rurals a Mayurqa», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. XXXVII (1979), p. 113-135; Ricard SOTO COMPANYY, «Sobre mudèixars a Mallorca fins a finals del segle XIII», a *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayurqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*, Mallorca, 1982, p. 195-221; Ricard SOTO COMPANYY, «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. xxx-1 (1994), p. 167-206.

43. Benet PONS FÀBREGUES, «Les franqueses concedides a Mallorca per Jaume I», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època*, Barcelona, 1909 [1910], p. 52-60; Benet PONS FÀBREGUES, *La Carta de franquesa del rei en Jaume I constituint el Regne de Mallorca*, Palma, Estampa L'Esperança, 1917; Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ, «Sobre la datación de la Carta de Franquesa de Mallorca», a *Studia Historica et Philologica M. Batllori*, Roma, Instituto Español de Cultura, 1984, p. 457-474; Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ, «La Carta de Franquesa de Mallorca, estatuto constituyente del reino», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 17 (1987), p. 207-228; Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ, «Contexto histórico del Reino de Mallorca», a *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1987)*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, Ponències, 1990, p. 25-61; Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ, *Ejecutoria del reino de Mallorca (1230-1343)*, Palma de Mallorca, Ajuntament, 1990. Cf. també: Antoni MAS FORNERS, «Conquesta i creació del regne», a Ernest BELENGUER (dir.), *Història de les Balears*, II, *L'època foral i la seva evolució (1230-1715)*, dirigit per Miquel Deyà, Barcelona, Edicions 62, 2004, p. 9-39.

44. Sobre l'acció reconqueridora de Blasco de Alagón: Fernando ARROYO ILERA, «Blasco de Alagón y el comienzo de la reconquista valenciana», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. IX (1973), p. 71-100; Vicent GARCIA EDO, «Blasco de Alagón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXII (1986), p. 383-420, concretament p. 392-397; Vicent GARCIA EDO, «Nuevas aportaciones documentales sobre don Blasco de Alagón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXVI (1989), p. 287-301. Cf. també Pedro LÓPEZ ELUM, «La conquesta», a *Història del País Valencià*, II, *De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, 1989.

45. La data de la reunió d'Alcanís ha estat discutida: Vicent GARCIA EDO, «Blasco de Alagón», *Boletín...*, núm. LXII (1986), p. 392-393, va proposar l'any 1231, proposta acceptada per Pedro LÓPEZ ELUM, «La conquesta», a *Història del País Valencià...*, p. 57-85, concretament p. 67-69. Pedro LÓPEZ ELUM, *La conquista y repoblación...*, p. 44-45.

E Don Blasco girà's devés nós e dix:

—Senyor, ver diu lo maestre de l'Espital que, pus part mar vos ha Déu dat conquerir, que allò que està a la porta del vostre regne, que ho conquirats. E és la mellor terra e la pus bella del món. Que jo, senyor, he estat en València bé dos anys o pus, quan vós me gitàs de la terra. E no ha vui dejús Déu tan delitós llogar con és la ciutat de València e tot aquell regne; e ten bé set jornades de terra de llong. E, si Déus vol que aquell conquirats, e volrà-ho, la mellor cosa haurets conquesta de delits e de forts castells que sia en el món. E jo diré-us ço que a mi em sembla: si jo us consellava que anàssets assetjar un fort castell, dar-vos hia mal consell, car bé n'hi ha quaranta o cinquanta que, mentre menjar haguessen, vós ni tot vostre poder no els poríets pendre. Mas consell-vos, en quant jo sé ni entén, que anets a Borriana per aquesta raó: car Borriana és lloc pla e és prop de vostra terra e venrà-vos-hi per mar e per terra, mills que no faria, si pus lluny fóssets en la terra. E a fiança de Déu, al pus lluny haurets-la dins un mes e trobar-hi hets gran conduit. E aquest és lo mellor lloc que jo sé per vós començar a conquerir lo regne de València.⁴⁶

La conquesta es desenvolupà en tres etapes.⁴⁷ A la primera, entre el 1233 i el 1235, foren conquerides les principals localitats de la comarca septentrional del País Valencià.⁴⁸ Oferim alguns fragments del *Llibre dels feits* sobre el setge i la rendició de Borriana, l'any 1233:

E, quan venc al matí, oïda nostra missa, entram-nos-en per Vall de Segon a enjós e trobam lo maestre del Temple e de l'Espital e el comanador d'Alcanís e de Montalbà, e tots ensemps anam assetjar Borriana [...].

[Després de dos mesos de setge] ells faeren parlar pleit, e dixeren que, si els dàvem espai d'un mes, si no els havia acorregut lo rei de València, que retrien la vila. E nós dixem-los que no els esperariem tres dies [...].

E fo així feit; que n'eixissen tots dins tres dies ab açò que en porien llevar en les costes e en les mans. E en aquesta manera haguem Borriana. E, per tal que sàpien les gents quants hòmens havia en Borriana, entre hòmens e fembres e tosets, foren set milia e trenta-dos. E durà el seti, ans que fos presa, dos meses.⁴⁹

Per tal de preparar la segona etapa de la guerra, la de la conquesta de la ciutat de València i les comarques centrals del regne, l'any 1236 el rei decidí prendre el puig de Santa Maria, una posició avançada que havia d'ésser mantinguda per un contingent reduït que hi deixà fins que ell pogués reprendre la guerra, l'any següent. El rei ho explica així al *Llibre dels feits*:

46. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, reed. cap. 127-128, p. 218-220.

47. A més de les obres generals sobre el regnat, ja indicades, de Pedro López Elum, vegeu Ramón FERRER NAVARRO, *Conquista y repoblación del reino de Valencia*, València, Del Cénia al Segura, 1999. Vegeu també la interpretació de Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, València, Universitat de València, 2001, p. 541-567 i, des del punt de vista del regne islàmic, p. 178-250. També des del punt de vista del regne islàmic: Manuel SANCHIS GUARNER, «Època musulmana», a *Història del País Valencià*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 336-354. Cal esmentar també: Antonio UBIETO ARTETA, *Orígenes del reino de Valencia. Cuestiones cronológicas sobre su reconquista*, València, Anubar, 1975, que expressa una profunda desconfiança envers la crònica. Josep M. FONT RIUS, «La conquesta: un procés històric», a *En torno al 750 Aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, València, Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura, 1989, p. 237-278.

48. Miquel GUAL CAMARENA, «Reconquista de la zona castellanense», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 25 (1949), p. 417-441. Sobre la conducta seguida als llocs adquirits respecte als sarraïns, expulsió o permanència: Enric GUINOT RODRÍGUEZ, «Sobre el poblament i el pas del món musulmà al cristià en el maestrat castellanenc del segle XIII», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, vol. 12, núm. 47/48 (1994), *IV Jornadas de Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo*. Culla, 1994, p. 18-39.

49. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 156, p. 244, i cap. 177, p. 260.

E nós dixem-li [a Bernat Guillem d'Entença, oncle del rei per part de mare] que nostra volentat era que anàssem assetiar lo Puig de Cebolla, e era prop dues llegües de València, e, quan l'haguéssim pres, que metríem a ell en frontera ab cent cavallers. E dixem-li con lo castell estava en puig e era bo e fort e ben obrat; e que li dariem conduit a un any, e que tot l'hivern tengués frontera aquí; e, quan venria a l'estiu, que nós que hi seríem e que talaríem València e ab lo mal que haurien pres de les cavalgades e ab la tala que nós los faríem, que així la maduraríem con fruita qui la vol menjar. E quan nós veuríem que seria hora d'assetiar València ni que ella seria ben destreta de conduit, enviariem per tots nostres rics hòmens e per ciutadans:

—E que ens vinguen acórrer per assetiar València, e ab la voluntat de Déu, qui ens ajudarà, pendrem-la. E quan València sia presa, tot aquell regne serà pres tro a Xàtiva.⁵⁰

Els sarraïns derrocaren el castell del Puig, però Jaume I el bastí de nou el 1237 i hi deixà en frontera Bernat Guillem d'Entença amb un grup de cavallers. Aquesta guarnició vencé l'exèrcit del rei de València, Zayyan ibn Mardanix, el 1237, a la batalla del Puig.

L'any 1238, el rei es dirigí novament a València per tal de continuar la conquesta i s'inicià la segona etapa de la guerra. Aquesta vegada, l'operació militar obtingué la consideració de croada⁵¹ i comptà amb l'ajut de les Corts de Catalunya i Aragó, reunides conjuntament a Montsó el 1236. El rei, a Saragossa, havia promès solemnement, a l'església, no sortir del regne de València fins que l'hagués conquerit i féu que la reina s'instal·lés a Borriana per tal de demostrar que no es tractava d'una ràtzia, sinó que hi havia una ferma decisió de portar a terme la conquesta.

És prou sabut que moltes localitats es reteren amb pactes de capitulació,⁵² que permeteren a una bona part de la població autòctona islàmica romandre al país, amb dret a mantenir una organització municipal i judicial pròpies, de practicar la seva religió, d'emigrar, etcètera.⁵³ A més de raons d'ordre militar i de política interna, també havia influït en la decisió de deixar romandre aquests pobladors un altre factor: la impossibilitat de substituir-los per uns altres de cristians i la necessitat, per tant, de no deixar les terres improductives. Els pactes es feren sovint amb els notables de cada vila, als quals el rei féu donacions per tal de recompensar llur mediació, com és el cas d'Almenara, i després d'Uixó, Nules, Castre, Paterna, Bétera i Bofilla. Oferim un fragment de la negociació del pacte de rendició d'Almenara, procedent del *Llibre dels feits*:

E, nós, estant en lo Puig, venc-nos messatge d'Almenara, de l'alfaquim e d'un altre sarraí que hi era molt poderós, que, si ells podien parlar ab nós, que ells nos rendrien Almenara [...].

E demanaren-nos que els heretàssem a cada un, de part ço que havien en Almenara, de tres jovades de terra a cascú e que en donassen a parents llurs, que haurien en aquest feit llur ajuda, trenta jovades, e que totes aquestes jovades serien de los alguebers, ço són, d'aquells qui havien desemparat lo llogar, qui se n'eren fuits; e que els donàssem dues-centes vaques e mil entre ovelles e cabres e que els vestíssem de drap de grana quaranta de llurs parents, d'aquells qui serien ab ells en lo feit, e que donàssem a aquells dos sengles rocins, que anassen en compte de cavalls.

50. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, reed. cap. 206, p. 283.

51. Robert I. BURNS, «The Many Crusades of Valencia's Conquest (1225-80): An Historiographical Labyrinth», a *On the Social Origins of Medieval Institutions: Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, edició a cura de D. Kagay, T. Vann, Leiden, Brill, 1998, p. 167-177.

52. Robert I. BURNS, «How to end a Crusade: techniques for making peace in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia», a *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain. Collected studies*, vol. IV, Londres, Variorum Reprints, 1978, p. 4. L'autor hi estudia el procediment seguit per a les negociacions de rendició dels sarraïns, tant a Mallorca com a València, que acabava amb el lliurament de les defenses i l'entrada del rei a la ciutat o vila.

53. Sobre la població islàmica que romangué al país: Robert I. BURNS, *L'Islam sota els croats*, València, Tres i Quatre, 1990; Robert I. BURNS, *Colonialisme medieval. Explotació postcroada de la València islàmica*, València, Tres i Quatre, 1987.

E quan nós oïm açò que ells nos dixeren, plac-nos molt, e atorgam-ho, car diu un exemple antic: «Qui no da ço que dol no pren ço que vol.»⁵⁴

Aquell mateix any 1238, a la fi d'abril, Jaume I inicià el setge de València, segons explica al *Llibre dels feits*:

E fo nostre acord que altre dia, bon matí, moguéssem en nom de nostre Senyor e que anàssem assetiar València. E passam a un pas que nós havíem fet a l'almarge e anam-nos-en riba mar tro al grau e passam aquí a guau; e, quan fom dellà l'aigua, nós e nostres atzembles, a unes cases que havia en mitjanja de València e del Grau (però pus érem prop del Grau que de València) faem fermar nostres senyeres e nostres tendes e estiguem aquí. E d'aquest lloc podia haver un miller tro a València.⁵⁵

Durant el setge, el rei resultà ferit:

E nós, que ens tornàvem ab los hòmens, volvem-nos contra la vila a esguardar los sarraïns, que havia la companya gran defora; un ballester tirà'ns e de part lo capell de sol e el batut donà'ns en lo cap ab lo cairell, prop del front. E, Déus que ho volc, no traspasà lo test, e eixí'ns bé a la meitat de la testa la punta de la sageta. E nós, ab ira que n'haguem, donam tal de la mà en la sageta, que trencam-la; e eixia'ns la sang per la cara enjús, e ab lo mantell de sendat que nós aduíem torcàvem-nos la sang, e veníem rient per tal que la host no se n'esmaiàs. E entram-nos-en en un reial en què nós posàvem, e engrossà'ns tota la cara e els ulls, sí que de l'ull de la part en què nós érem ferit no poguem veer per quatre o per cinc dies. E, quan la cara nos fo deximflada, cavalgam per tota la host, per tal que la gent no fos tota desconhortada.⁵⁶

Zayyan ibn Mardanix, el rei de València,⁵⁷ confiava en l'ajut del rei de Tunis, però l'auxili d'una petita flota de dotze galeres i sis atzaures no pogué arribar a la capital per la presència de l'exèrcit de Jaume I i, després d'un intent frustrat d'atacar Peníscola, es retirà quan sabé que s'acostava una petita flota catalana preparada a corre-cuita.⁵⁸ El fracàs d'aquest auxili i la presència d'un exèrcit tan poderós tot al voltant —que el rei xifrava en mil cavallers i seixanta mil homes a peu— causaren un gran desànim a l'interior de la ciutat assetjada.

E quan venc aenant, bé a cap d'un mes passat, un sarraí mercader eixí a nós a salva fe. E companya d'En Ramon Berenguer d'Àger trobaren-lo, e llevà'l un en les anques del cavall, e venc denant nós e dix-nos noves de Zaèn, rei de València, con faia ses fazendes ni qual era son consell. E dix-nos que tres coses li havien dat gran desconhort: la una, de les galees del rei de Tunis, que tan poc li han profitat, la segona, d'aquella torre que li havíem feita cremar [la torre al costat de la porta de Boatella]; la terça, que veïa tan gran host entorn de sí, que tota València per poc havien assetjada. E creïa que llongament no podien durar, perquè ells no havien conduit a tanta gent con en València havia, d'hòmens e de fembres e de tosets e per ço quan nós los havíem sobtats, que, ans que collissen llur pa, havien setjada la vila; e que creïa per cert que llongament no seria que nós no l'haguéssem.⁵⁹

54. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 243, p. 315.

55. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 256, p. 322-323.

56. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 266, p. 329-330.

57. Sobre Zayyan ibn Mardanix, cf. Manuel SANCHIS GUARNER, «Època musulmana», a *Història del País...*, p. 316-320.

58. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 265, p. 328.

59. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 269, p. 331.

Des de mitjan mes de setembre, el rei Jaume començà a negociar la rendició amb Zayyan. La negociació arribà a conclusió el 28 de setembre; només la reina n'estigué al corrent i el rei posà els seus rics homes davant dels fets consumats. El monarca entrà triomfalment a la ciutat el 9 d'octubre de 1238, segons la tradició. Oferim el relat que fa la Crònica del tracte de rendició:

E dix-nos [el missatger] que el rei de València, Zaèn, s'era acordat e que ben coneixia que la vila no es podia defendre a la llonga e, per tal que no ens en faés traure altre major mal d'aquell que treit n'haviem, que la'ns rendria ab aital condició: que els sarraïns e les sarraïnes ne posquessen trer tota llur roba, e que hom no els escorcollàs ni els faés neguna villania, e que fossen en nostre guiatge tro a Cullera, ell e ells [...].

E, quan altre dia, a hora de vespres, enviam a dir al rei e a Rais Abulfamalet, per tal que sabessen los cristians que nostra era València, e que negun mal no els faessen, que metéssem nostra senyera en la torre que ara és del Temple. E ells dixeren que els plaïa. E nós fom entre la rambla e el reial e la torre. E, quan vim nostra senyera sus en la torre, descavalgam del cavall e endreçam-nos vers orient e ploram de nostres ulls e besam la terra per la gran mercè que Déus nos havia feita.

E ab tant los sarraïns cuitaren l'eixir, dels cinc dies que havien emprès ab nós, e al tercer dia foren aparellats tots d'eixir. E nós, ab cavallers e hòmens armats prop de nós, traguem-los tots defora, en aquells camps que són entre Ruçafa e la vila; e haguem-hi a ferir hòmens per mort, sobre açò, quan volien tolre als sarraïns robes e emblar algunes sarraïnes e tosets, sí que anc tan gran gent con de València eixia, on havia bé entre hòmens e fembres cinquanta mília,⁶⁰ anc, la mercè de Déu, no perden valent de mil sous: sí els guiam e els faem guiar tro sus a Cullera.⁶¹

Un cop conquerida la ciutat, el rei repartí les cases i altres propietats entre la seva gent.⁶² Tota la plana al voltant de la capital ja era seva i alguns llocs que mancaven foren presos pels cavallers que es quedaren a València per guardar la conquesta, mentre que el rei s'absentava per anar a Montpeller.

Al desembre, el rei havia tornat a València i començava una nova etapa de la conquesta del regne. Mentre el rei negociava la capitulació de Xàtiva, l'any 1240, l'infant Alfons de Castella, que era el seu gendre, intentava apoderar-se d'aquesta vila, que era de la conquesta catalana, i ja havia aconseguit ocupar els castells d'Ènguera i Moixent, transgredint els tractats de Tudellén i Cazola i posant en perill la pau entre tots dos regnes. En revenja, el rei Jaume I ocupà Villena, Saix i els Cabdets. Per tal de solucionar aquesta disputa, l'infant Alfons demanà de veure's amb el seu sogre, el rei Jaume I, a Almirra, on finalment arribaren a un acord de delimitació de les conquestes de Castella i la Corona catalanoaragonesa pel Tractat d'Almirra, després de negociacions tenses, tal com recorda el rei al *Llibre dels feits*:

L'infant era vengut per aquesta raó: que era casat ab nostra filla e que creïa ell que nós no la poríem mills casar ab null hom del món que ab ell; per què creïa que devia haver una partida de terra ab ella, en casament, e que Xàtiva, que li havien mandada per Ovieta Garcia, que parlà lo començament lo casament. E nós dixem-los que ens acordariem e que els respondriem [...] e fo aital la resposta: que bé sabíem nós e la regina que bé haviem maridada nostra filla, mas que aquella era es-

60. Els sarraïns que sortiren foren quinze mil segons l'estimació de Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders. Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton, Princeton University Press, p. 76.

61. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 278, p. 336, i cap. 282-283, p. 339.

62. Les edicions més recents del Repartiment de València són: Antoni FERRANDO I FRANCÈS (ed.), *Llibre del Repartiment de Valencia*, València, Vicent Garcia, 1978; M. Desamparados CABANES PECOURT i Ramón FERRER NAVARRO, *Llibre del Repartiment del regne de València*, Saragossa, Anubar, 1979-1980, 3 v.

tada paraula que nós no havíem dita a Ovieta Garcia ni a altre hom del món, que nós Xàtiva déssem ni altre llogar; que quan nós casam ab la reina Dona Lienor, sa tia, que anc no ens deren terra ne haver ab ella.

—E nós no creem que més hajam a dar a negun rei ab nostra filla, que ell a nós ab la sua.

E que no li pesàs, que Xàtiva que no dariem a hom del món, car era de nostra conquesta, e que ell havia prou e no li devia fer enveja lo nostre [...].

[Els negociadors de l'infant tornaren i digueren]:

—Senyor, bon seria que vós donàssets Xàtiva a l'infant; que, si no ho fets, aitambé l'haurà, que l'alcaid la li darà [...]. E nós dixem-los que:

—Nós no n'havem paor que negú la'ns tolga: ni l'alcaid la pot donar ni negú la gos pendre, car qui en Xàtiva volrà entrar, sobre nós haurà a passar. E vosaltres, castellans, cuidats passar ab vostres menaces [...]

E sobre açò manam ensellar [...].

[Els negociadors de l'infant tornaren i digueren]:

—Rei, és açò per a vós que vós vos arravatets tan tost e tan fort?

E nós dixem:

—No ha hom en el món que vosaltres no fésets eixir de mesura, per ço quan fets totes les coses ab ergull e cuidats-vos que tot ço que vós volets deja hom fer [...].

[La reina intercedí i finalment s'acordà]:

[...] que ell [l'infant] se partís que no demanàs Xàtiva, e que partíssem les terres entre nós e ell com se detria el regne de Múrcia e el regne de València, e que nós li retéssem Villena e Saix e los Capdets e Bugarra, e ell que rendria a nós Ènguera e Moixent.⁶³

Un cop signat el Tractat d'Almirra (1244) amb l'infant Alfons de Castella, el futur Alfons X el Savi, el rei s'apoderà de Xàtiva⁶⁴ i de la resta del País Valencià fins a Biar.⁶⁵

La població cristiana que s'installà en terres valencianes fou escassa en un primer moment, bé que assegurà el domini del regne, ja que fou situada a les ciutats i als enclavaments de major importància estratègica.⁶⁶ L'Església s'hi organitzà immediatament en bisbats i parròquies.⁶⁷

Les noves conquestes formaren un regne, el de València, separat dels dos estats matrius, Catalunya i Aragó. El rei va evitar així que les terres conquerides passessin a engrandir Aragó, un estat amb una noblesa díscola molt difícil de governar. D'altra banda, la col·laboració catalana a partir de la segona etapa de la conquesta no consentia atribuir-la només a Aragó i tampoc no hauria estat just perquè Mallorca, conquerida amb l'esforç dels catalans gairebé exclusivament, també havia rebut una estructura de regne diferenciat de Catalunya.

Els primers temps del nou regne cristià van ser difícils a causa de les revoltes de la població musulmana sotmesa. Hi va haver una primera revolta a la darrerria del 1245 o començaments del 1246 a

63. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 345-347, p. 377-379.

64. Per a l'estudi i edició del tractat de rendició de Xàtiva, tant del text llatí com de l'àrab: Robert I. BURNS i Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures. Bilingual Surrender Treaties in Muslim-Crusader Spain under James the Conqueror* (amb una contribució de Mikel de Epalza), Leiden, Brill, 1999, p. 100-102 i 123-192. Sobre la conquesta de Xàtiva, repartiment i repoblació de la vila: Isabel O'CONNOR, *A forgotten community. The mudejar aljama of Xativa (1240-1327)*, Leiden, Brill, 2003.

65. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits*, cap. 381-359, p. 381-387.

66. Per a conèixer els nous assentaments cristians i la continuïtat dels islàmics són molt importants les cartes de poblament: Enric GUINOT RODRÍGUEZ, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991. Sobre l'origen de la població valenciana: Enric GUINOT, *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, València, Tres i Quatre, 1999.

67. Robert I. BURNS, *El reino de Valencia en el siglo XIII (Iglesia y Sociedad)*, València, Del Cénia al Segura, 1982 (traducció catalana: *El regne croat de València, un país de frontera al segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1993).

la comarca de Pego, que després es va estendre a altres comarques i fou capitanejada per un noble sarraí, Al-Azraq, entre el 1247 i el 1249. La revolta d'Al-Azraq es reproduí el 1251 i fou vençuda el 1257; Al-Azraq s'exilià l'any següent i, amb ell, molts dels altres rebels.⁶⁸ Però els qui romangueren foren suficients, encara, per a alçar-se novament a la fi del regnat de Jaume I.⁶⁹

La conquesta del regne de Múrcia

Cal esmentar encara, entre les grans conquestes de Jaume I, la conquesta del regne de Múrcia. L'any 1264 hi hagué una gran revolta simultània dels sarraïns sotmesos a Castella a Andalusia i a Múrcia, coordinada pel rei de Granada, que atacà al mateix temps les fronteres castellanés. Alfons el Savi estava desprevingut i, davant la impossibilitat d'atendre el front andalús i el front murcià, demanà al seu sogre, Jaume I, que l'ajudés a reconquerir Múrcia. Els nobles aragonesos eren partidaris de donar un ajut condicionat a canvi del lliurament dels castells fronterers que Jaume I reclamava com a seus, però el rei decidí ajudar el seu gendre sense cap contrapartida, per la qual cosa només pogué comptar amb els nobles catalans, malgrat que també eren reticents a donar un ajut tan altruista. Jaume I afirmà que la revolta de Múrcia era un perill per al País Valencià i que més valia defensar-se en terra d'un altre que a la pròpia. Mentre que Jaume I reunia el seu exèrcit, l'infant Pere féu dues incursions contra els rebels murcians. La campanya del rei, del novembre del 1265 a l'abril del 1266, aconseguí la submissió del regne en poc temps, sense lliurar grans batalles, per la força dissuasiva del seu exèrcit, per la seva prudència i habilitat política i per la fama d'home just de què gaudia entre els sarraïns. També hi ajudà la impossibilitat en què es trobà el rei de Granada d'enviar reforços als moros murcians revoltats.⁷⁰

Jaume I, a més, repartí cases i terres entre la gent del seu exèrcit, de manera que tornà al seu gendre el regne de Múrcia pacificat i repoblat amb catalans.⁷¹ Com hem dit, els seus nobles no aprovaren el gest

68. Robert I. BURNS, «Le royaume chrétien de Valence et ses vassaux musulmans (1240-1280)», *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, núm. 28 (1973), p. 199-225; Francisco de P. MOMBLANCH Y GONZÁLBZ, *Al Azraq, capitán de moros. Aportación a la historia del reino de Valencia en el siglo XIII*, València, Obra Cultural de la Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, 1977; Robert I. BURNS, «A medieval earthquake: Jaume I, Al-Azraq and the early history of Onteniente in the kingdom of Valencia», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-1*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 209-244; Robert I. BURNS, «La guerra de al-Azraq de 1249», *Sharq Al-Andalus. Estudios árabes*, núm. 4 (1987), p. 253-256; Robert I. BURNS, «A lost Crusade: Unpublished Bulls of Innocent IV of Al-Azraq's revolt in 13th. Century Spain», *Catholic Historical Review*, vol. LXXIV (1988), p. 440-449; Robert I. BURNS, «The crusade against Al-Azraq: a thirteenth-century mudejar revolt in international perspective», *The American Historical Review*, núm. 93 (1988), p. 80-106; Robert I. BURNS i Paul E. CHEVEDDEN, «El tractat de rendició d'Al-Azraq amb Jaume II i l'infant Alfons en 1245: el text àrab i el context valencià», a *Homenaje al Prof. Manuel Sanchis Guarner (1911-1981), L'Espill*, núm. 17-18 (1983), p. 231-257; Robert I. BURNS i Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, p. 6-59.

69. Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 1999.

70. Juan TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Múrcia, 1967; Josep-David GARRIDO I VALLS, *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, Dalmau, 1997. Cf. també Carlos de AYALA MARTÍNEZ, «Jaime I y la sublevación mudéjar-granadina de 1264», a *Homenaje al Prof. Juan Torres Fontes*, vol. 1, Múrcia, Universidad y Academia Alfonso X el Sabio, 1987, p. 93-107.

71. Sobre el repartiment: Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de Murcia*, Múrcia, CSIC, Academia Alfonso X el Sabio, 1960; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de la huerta y campo de Murcia en el siglo XIII*, Múrcia, Patronato José Mª Quadrado, Academia Alfonso X el Sabio, 1971; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de Orihuela*, Múrcia, Oriola, Academia Alfonso X el Sabio, Patronato Ángel García Rogel, 1988; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de Lorca*, estudi i 2a ed., Múrcia, Real Academia Alfonso X el Sabio, 1994; Juan TORRES FONTES, «Los Repartimientos murcianos del siglo XIII», a *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los Repartimientos bajomedievales*, Barcelona, CSIC, Institución Milá y Fontanals, 1990, p. 71-94. Cf. també: Josep M. FONT I RIUS, «La Reconquista y repoblación de Levante», a *La reconquista y repoblación del país*, Saragossa, 1951, p. 107-121;

altruista del rei, fet a costa de l'esforç financer i militar dels seus súbdits; tampoc els seus successors consideraren encertada aquesta política i més endavant reclamaren, repetidament, el regne de Múrcia.⁷²

Els intents de croada

Cal esmentar també, entre les empreses militars, els dos intents de Jaume I de portar a terme una croada a Terra Santa, un ideal que Soldevila suggerí que potser era resultat de la seva educació entre els templers a Montsó. Un primer intent de Jaume I de portar a terme una croada a Terra Santa, l'any 1260, resultà frustrat, com també ho resultà la nova temptativa del 1269, bé que aquesta vegada l'expedició arribà a sortir de Catalunya; un temporal que l'estol trobà a la partença el desorganitzà i va fer que el rei renunciés al projecte, bé que dos dels seus fills il·legítims, Ferran Sanxis de Castre i Pere Ferrandis, amb altres nobles, van arribar a Palestina. Per a aquest projecte, es forjà una aliança inusitada amb l'emperador de Constantinoble, el khan dels tàrtars i el rei d'Armènia. Encara el 1274, quan el rei acudí al Concili de Lió, persistia en el seu projecte de croada, que també hagué d'abandonar per falta de suport.⁷³

El segon matrimoni del rei i els intents de dividir l'herència

Entremig de la guerra per conquerir València, Jaume I s'havia tornat a casar, com ja hem dit, cap al 1235, amb una princesa de procedència llunyana, Violant d'Hongria, de la qual tingué nou fills, quatre mascles: Pere;⁷⁴ Jaume;⁷⁵ Sanç, que, destinat a la carrera eclesiàstica, esdevingué arquebisbe de Toledo,⁷⁶ i Ferran, que morí nen; i cinc filles: Violant, que fou casada amb l'hereu de Castella, Alfons

Josep M. FONT I RIUS, «El Repartimiento de Orihuela. Notas para el estudio de la repoblación levantina», a *Homenaje a J. Vicens Vives*, vol. I, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1965, p. 417-430. Vegeu els estudis on es reflecteix l'altíssima proporció de gent d'origen català en aquests llibres i a Miquel GUAL CAMARENA, «La Corona de Aragón en la repoblación murciana», a *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona, 1962)*, *Comunicaciones*, vol. II, Barcelona, 1964, p. 303-310; Josep David GARRIDO I VALLS, *Jaume I...*, p. 121-131.

72. L'existència d'aquesta població catalana afavorí la conquesta de Jaume II quaranta anys després: M. Teresa FERRER I MALLOL, *Entre la paz y la guerra. La Corona Catalano-aragonesa y Castilla en la Baja Edad Media*, Barcelona, Institución Milá y Fontanals, CSIC, 2005, p. 16-160.

73. Treballs recents sobre la croada: Ernest MARCOS HIERRO, *La Croada catalana: l'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2006. Cf. també: César DOMÍNGUEZ, «Repertorio de materiales hispanomedievales para el estudio de las cruzadas: 1. El manuscrito 152 de la Biblioteca de Catalunya», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, núm. 11 (1997), p. 508-518; Luis GARCÍA GUIJARRO, «Jaime I y los proyectos de cruzada a ultramar: la coyuntura de 1245-1247», a *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 9-14 setembre 2004)*, *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI. VII Centenari de la sentència arbitral de Torrellas, 1304-2004*, vol. II, València, Universitat de València, 2005, p. 2165-2176. És vigent encara, per la documentació que aportà: Francesc CARRERAS I CANDI, «La Creuada de Jaume I a Terra Santa 1269-1270», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època*, Barcelona, 1909 [1910], p. 106-138 i *Miscelánea Histórica Catalana*, vol. II, Barcelona, 1906, p. 273-305.

74. Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. Pere el Gran*, citat per Ferran SOLDEVILA, *Vida de Pere el Gran i d'Alfons el Liberal*, Barcelona, Aedos, 1963.

75. J. Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *La tràgica història dels reis de Mallorca*, Barcelona, Aedos, 1960; Pau CATEURA BENÀSSER, «Sobre el "infant en Jacme" y Mallorca (1256-1276)», *Mayurqa*, núm. 20 (1981-1984), p. 123-136; Gabriel LLOMPART, «L'infant Jaume y la rabia de los pobladores de Mallorca (ca. 1268)», *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, núm. 15 (2005), p. 7-25.

76. Morí en lluita contra la invasió dels benimerins: FRANCISCO FERNÁNDEZ SERRANO, «La muerte y el epitafio de don Sancho de Aragón, hijo de Jaime I † 1275», a *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, *Comunicaciones*, 3, 4, 5, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1982, p. 509-516. Cf. també Manuel GONZÁLEZ, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, Ariel, 2004, p. 291 i 301-302.

el Savi;⁷⁷ Isabel, amb l'hereu de França;⁷⁸ Constança, amb l'infant Manuel de Castella,⁷⁹ i Maria i Sança,⁸⁰ que no es casaren.

El primogènit de Jaume I era Alfons, fill del primer matrimoni del rei, que havia estat legitimat perquè els seus drets no resultessin lesionats a causa de la dissolució del matrimoni del rei amb Elinor de Castella, però la seva herència començà a ser discutida quan anaren naixent fills del segon matrimoni. Per tal d'heretar aquests fills, el rei atorgà a Alfons la successió només al regne d'Aragó, i el va fer jurar en aquest regne l'any 1243. L'infant no s'hi conformà i finalment, l'any 1253, el rei li atribuï també el regne de València.⁸¹ Però premorí el pare, l'any 1260, sense deixar descendència del seu matrimoni amb Constança de Montcada, de manera que la seva herència pogué ser atribuïda als altres fills mascles, Pere i Jaume.

Així, doncs, l'any 1262, Jaume I va fer un nou repartiment de la seva herència: els regnes d'Aragó, València i Catalunya des del Cinca fins al cap de Creus per al seu fill Pere, mentre que Jaume hauria de rebre el regne de Mallorca, el Rosselló, la Cerdanya (compresa la vall de Ribes i una part de l'Alt Berguedà), el Conflent i el Vallespir, a més de la ciutat de Montpeller.⁸² Fou una decisió molt equívoca, ja que la divisió debilitava els regnes en el context internacional.

Els darrers anys del regnat

Els darrers anys del llarg regnat de Jaume I es van veure amargats per l'odi sorgit entre el fill il·legítim Ferran Sanxis de Castre, molt estimat pel rei, i el primogènit, l'infant Pere, que ordí un atemptat contra el seu germà el 1272. Per aquesta causa, l'infant arribà a ser desposseït del càrrec de procu-

77. Ferran VALLS TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Alfons el Savi», *Bulletin Hispanique*, vol. XXI (1919), p. 9-52, i també a *Obras Selectas*, IV, *Estudios de Historia Medieval*, Barcelona, CSIC, 1961, p. 269-306; Francisco de MOXÓ Y MONTOLIU, «El enlace de Alfonso de Castilla con Violante de Aragón», *Hispania*, núm. 171 (1989), p. 69-110; Richard P. KINKADE, «Violante of Aragon (1236?-1300?): An Historical Overview», *Exemplaria Hispanica. A journal on Alfonso X and Alfonsine Iberia*, núm. 2 (1992-1993), p. 1-37; Manuel GONZÁLEZ, *Alfonso X el Sabio*, p. 26, 32, 36-39, 75, 88, 125, 159, 191, 231, 250, 260, 267-268, 283, 304, 318-319, 324-327, 329-332, 336, 348 i 349.

78. Sobre Isabel, vegeu Charles-Victor LANGLOIS, *Le règne de Philippe III le Hardi*, París, 1887 (reimpresió: Ginebra, Mégariotis Reprints, 1979), p. 51-52; Daniel GIRONA, «Mullerament de l'infant en Pere de Catalunya ab Madona Constança de Sicília», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època*, Barcelona, 1909 [1910], doc. XII i XIII, p. 272-273; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 272, 277 i 322-326; Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I*, p. 265-266; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 103-105; Gérard SIVÉRY, *Philippe III le Hardi*, París, Fayard, 2003, p. 34-36, 44, 72-75, 82 i 283.

79. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Don Juan Manuel. Biografía y estudio crítico*, Saragossa, 1932, inclou l'obra de DON JUAN MANUEL, *Libro de las armas*, i els comentaris sobre les relacions entre les dues germanes Violant i Constança, p. 682-694; Mercedes GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Dos infantas de Aragón, Doña Constanza y doña Sancha*, Madrid, s. a., 31 p.; Manuel GONZÁLEZ, *Alfonso X el Sabio*, p. 79, 83-84, 89, 205, 281 i 404.

80. Mercedes GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Dos infantas de Aragón...*; Martí de RIQUER, «La leyenda de la infanta Doña Sancha, hija de Don Jaime el Conquistador», a *Homenaje a Millás-Vallicrosa*, vol. II, Barcelona, CSIC, 1956, p. 229-241; Nikolas JASPERS, «Heresy and Holiness in a Mediterranean Dynasty: the House of Barcelona in the Thirteenth and Fourteenth Centuries», a Dionisius A. AGIUS i Ian Richard NETTON (ed.), *Across the Mediterranean Frontiers. Trade, Politics and Religion, 650-1450*, Turnhout, Brepols, 1997, p. 105-135, col·l. International Medieval Research, núm. 1; Nikolas JASPERS, «Els descendents piadosos d'una princesa hongaresa. Heretgia i santedat al casal de Barcelona durant els segles XIII i XIV», a *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'Edat Mitjana*, Barcelona, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Oktatási és Kulturális Minisztérium, 2009, p. 291-305.

81. Fernando de SAGARRA, «Noticias y documentos inéditos referentes al infante Don Alfonso, primogénito de Don Jaime I y de doña Leonor de Castilla», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 9 (1917-1920), p. 285-301.

82. Cf. els seus testaments a Antoni UDINA ABELLÓ, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera, 2001, doc. 19-22, p. 135-158.

rador dels regnes. Però la participació de Ferran Sanxis en la gran revolta nobiliària del 1274, que s'estengué per Aragó i Catalunya, obligà el rei a tancar els ulls quan finalment Ferran Sanxis fou assassinat pels homes de l'infant Pere el 1275.⁸³ La revolta dels sarraïns valencians del 1275 acabà d'entristir els darrers dies del Conqueridor; la revolta fou la reacció als maltractaments de què havien estat objecte els sarraïns pels almogàvers cristians, reunits per anar a lluitar contra els benimerins que havien envaït la Península. La insurrecció, encoratjada per l'esperança de rebre ajut dels benimerins, adquirí grans proporcions i no fou sufocada fins al 1277, iniciat ja el regnat de Pere el Gran; seguidament, un gran nombre de sarraïns valencians fou expulsat.

Enmig d'aquestes dificultats, Jaume I morí el 27 de juny de 1276 a València, als seixanta-vuit anys, després d'un llarg regnat de seixanta-tres anys. El *Llibre dels feits* explica així la seva mort:

E nós, pel treball que havíem sofert, e car a Déu plaïa, venc-nos algun destemprament. E isquem-nos de Xàtiva e venguem-nos en Algezira per trametre vianda a l'infant e a sa companya. E aquí pujà'ns e cresc-nos la malaltia; enaixí que, gràcies a nostre Senyor Jesucrist, en nostra bona e plena memòria nos confessam moltes vegades de bisbes e de preicadors e de frares menors ab gran contrició de nostres pecats e ab grans llàgremes. E depuis nós, purgats dels pecats mundanals per raó de la confessió damunt dita, ab gran pagament reebem lo cors de nostre Senyor Déus Jesucrist.

E tot açò feït, veem-nos ésser agreujat per raó de la dita malaltia, trametem missatge a l'infant Pere, fill nostre, que ell personalment vingués a nós a Algezira [...].

E, quan l'endemà, lo dit fill nostre fo ab nós, e oïm nostra missa. E, oïda la missa, nós, en presència d'ell e dels rics hòmens e dels cavallers e dels ciutadans, dixem-li les paraules dejús dites: primerament, en qual manera nostre Senyor nos havia honrat en aquest segle e especialment sobre nostres enemics; e en qual manera nostre Senyor nos havia feït regnar al seu serviï pus de seixanta anys, més que no era en memòria, ne trobava hom que negun rei, de David o de Salamó ençà, hagués tant regnat e que amàs sancta Església; e en qual manera havíem haüda amor e dilecció generalment de tota nostra gent, e con nós érem honrat ab ell. E tot açò regoneixíem que ens era vengut de nostre Senyor Jesucrist e car nós, per la major partida, nos érem esforçat de seguir la sua carrera e els seus manaments. E ell que degués pendre exemple de nós quant açò, que era via de bé; e que així mateix li prendria, ell complement e faent açò.

E puis faem manament a ell e el pregam que degués amar e honrar l'infant En Jacme, fill nostre, qui era frare seu de part de pare e de mare e al qual nós havíem dada ja certa heretat, en guisa que ab ell no havia en res a contendre. E que, pus a ell donàvem l'heretat major e de tot l'honrament, que se'n tengué per pagat; e així, que li era pus lleu de fer. E, encara, que l'infant En Jacme, fill nostre, l'amaria e l'oibeiria en ço que fer degués, així con a frare major. E, encara, tot açò dit en presència de tot lo consell, comanam a ell lo bisbe d'Osca, lo qual nós havíem nodrit e feït nodrir d'infantea a ençà, e el qual per nós era pujat a l'honrat benefici de bisbalia e era estat canceller de nostra cort entrò al dia d'ui, e el qual degués amar e honrar per honrament e per esguardament de nós. E après comanam-li lo sagristà de Lleida, frare del dit bisbe d'Osca, e l'ardiaca d'Urgell e tots los altres savis de nostra cort e, generalment tota nostra companya [...].

[...] e, si nós moríem en aquell endemig en Algezira, que el bisbe d'Osca e l'altra companya que ab nós era nos soterrassen a Sancta Maria d'Algezira o a Sancta Maria de València, segons que nós havíem ja manat. E pregam al dit infant En Pere que, la guerra passada, que ell nos faés portar si moríssem, a Sancta Maria de Poblet, on nós érem ja lleixats.

83. Fernando FONDEVILLA, «La nobleza catalanoaragonesa capitaneada por Ferrán Sánhez de Castro en 1274», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, 1909, p. 1061-1168; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 96-98, 315 i següents i 349. Sobre els descendents de Ferran Sanxis i el retorn al favor reial durant el regnat d'Alfons el Liberal: M. Teresa FERRER I MALLOL, «Los descendientes de Ferran Sanxis de Castre, hijo bastardo del rey Jaime I el Conquistador (siglos XIII-XIV)», *Hidalguía*, vol. XXII (1974), p. 25-48. <<http://hdl.handle.net>>, registre 10261/26560.

E totes estes paraules dites, l'infant damunt dit, així con fill obedient a pare, reebé los nostres manaments dessús dits e els precés, així con a bons e a vertaders, e promès-nos complir tot açò damunt dit. E abans que ell de nós se partís, en presència d'ell e de tots aquells qui a les paraules dessús dites eren estats, en honor de Déu e de la sua beneïta Mare, que a nós en aquest segle molt d'honrament e d'ajuda nos havia feït, e en remissió de nostres pecats, e en presència de tots los rics hòmens e dels cavallers e dels ciutadans, renunciám en poder del dit fill nostre, l'infant En Pere, lo qual here-ter lleixam a tots nostres regnes e a tota nostra terra. E vestim-nos l'hàbit de Cistell [Cister] e ens faem monge d'aquell orde. E el dit fill nostre, per complir lo manament que nós li havíem feït, pres comiat de nós, e tots los rics hòmens e els cavallers, ab grans plors e ab grans llàgremes; e tornà-se'n en Xàtiva per establir la frontera.

E a en tant, per alguns dies, con nós haguéssem en cor d'anar a Poblet e de servir la Mare de Déu en aquell llogar de Poblet e fóssem ja partits d'Algezira e fóssem en València, a nós cregué la malaltia. E plac a nostre Senyor que no complíssem lo dit viatge que fer volíem.

E aquí en València, en l'any de mil dos-cents setanta-sis, sexto kalendas augusti, lo noble En Jacme, per la gràcia de Déu rei d'Aragó e de Mallorca e de València, comte de Barcelona e d'Urgell e senyor de Montpeller, passà d'aquest segle.⁸⁴

Balanç del regnat de Jaume I

El balanç del seu regnat és molt positiu, en conjunt. Després de conquerir-los als sarraïns, incorporà dos nous regnes a la Corona. Però no fou només un home de guerra, també fou un organitzador de les institucions de govern, el consell reial, el govern territorial i l'administració de justícia als diferents nivells, el govern municipal a les ciutats i viles importants; Barcelona, per exemple, va rebre el seu govern municipal de mans del Conqueridor. Les Corts es van configurar durant el seu regnat, amb la presència dels representants de les ciutats i viles dependents del rei, des de la reunió de Lleida del 1214, considerada la primera Cort general de Catalunya.

La creació de regnes nous a Mallorca i després a València, amb aparells estatals propis, donà un gran impuls a la legislació i a l'administració estatal perquè, malgrat que s'aprofitaren o es reproduïren lleis, oficials, etcètera, dels estats originaris, s'innovà molt.

Jaume I també es preocupà del desenvolupament del comerç i de la marina; creà els consolats d'ultramar i la institució (la universitat dels prohoms de Ribera) que donà origen al Consolat de Mar i a les seves famoses ordinacions. També es preocupà molt del desenvolupament del comerç interior i de la celebració de mercats i fires, que contribuïen a animar-lo i a ordenar-lo.

En política internacional, després d'abandonar els interessos a Occitània, per no entrar en conflicte amb França i amb la Santa Seu, canvià de direcció política quan consentí el matrimoni del seu fill Pere amb Constança de Hohenstaufen, que provocà, ara sí, l'enfrontament amb França i la Santa Seu en el regnat del seu fill. Però l'enllaç posà Sicília a l'òrbita catalana.

Fou, doncs, un regnat transcendental en tots els aspectes, enfosquit només per la divisió dels regnes entre els seus fills, errada greu que els afeblia i que va donar lloc a enfrontaments entre ells en el futur.

Tots aquests aspectes són analitzats en detall a les actes d'aquest congrés.

Commemoració del Congrés de Jaume I del 1908. Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó

Salvador CLARAMUNT
Universitat de Barcelona

El mite i la realitat històrica de la figura de Jaume I va fer que un any abans de la celebració del setè centenari del seu naixement es constituís una junta promotora de les festes per a la commemoració a Barcelona del seu naixement.

Una sèrie de prohoms de la cultura del moment, convençuts del paper primordial de la figura de Jaume I en la consolidació de la Corona d'Aragó, i molt especialment dels anomenats Països Catalans, van celebrar el fet històric del naixement de rei Conqueridor. Poc s'imaginaven que aquesta commemoració arrelaria en el temps i seria l'inici dels actuals congressos d'història de la Corona d'Aragó que, contra tot pronòstic, han arribat a la seva divuitena edició amb el congrés celebrat a València el 2004 i a la dinovena amb el previst congrés a celebrar a Saragossa-Alcanyís-Casp l'any 2012 amb motiu de l'anomenat Compromís de Casp i que patrocina la Diputación General de Aragón.

La comissió creada el 1907 presentà a l'Ajuntament de Barcelona un programa d'actes destinat a aquesta lloable empresa. Entre aquests actes, figurava la celebració d'un congrés d'història del segle XIII dedicat a l'egregi Conqueridor de Mallorca i València i a la seva època.

L'Ajuntament de Barcelona acollí molt favorablement la proposta i aprovà que fossin convidades diverses corporacions i associacions literàries i artístiques barcelonines a una reunió prèvia a la mateixa Casa de la Ciutat, per tractar de la celebració del congrés. La primera reunió va ser presidida pel mateix alcalde, el senyor Domènec Joan Sanllehy, i es constituí la Junta organitzadora, composta per representants d'aquelles corporacions i associacions i de personalitats distingides en el conreu de la història de Catalunya.

La Junta organitzadora, sota la presidència de l'alcalde, tingué dues vicepresidències confiades als senyors Felip Bertran d'Amat i Francesc de Bofarull i Sans, i dues secretaries ocupades per Francesc Carreras i Candi i Joaquim Miret i Sans. Tots aquests càrrecs funcionaren fins al moment de constituir-se el Congrés d'Història, el dia 23 de juny de 1908.

La convocatòria del Congrés, feta en català (òbviament encara no normalitzat per Pompeu Fabra) i castellà, és d'un romanticisme que demostra el tarannà dels seus promotors:

La voluntat ben espontània y manifesta de tots los pobles que estigueren sòts governació del inclit rey En Jaume lo Conqueridor, per solemnitzar lo VIIè centenari de la seva naxença, al pendre gran esclat a Barcelona, ha reconegut com a un dels més apropiats actes que es podien dedicar-se-li, la reunió dels historiadors y arqueolechs per estudiar lo gran Monarca y aquella societat mitjaeval, en los diferents aspectes en que poden, un y altra, ésser tractats.

A dit efecte, la Comissió organitzadora de les festes del VIIè centenari acordà la celebració del present Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, que deurà efectuar-se en aquesta ciutat en los dies 22, 23 y 25 de juny prop-vinent, y que lo qual ha nomenat la corresponent Junta promotora.

Portant, donchs, a compliment la honrosa tasca que se li ha confiat, ha acordat publicar lo següent cartell:

I. Lo Congrés celebrarà los seus actes en la Sala del antich Concell de Cent, en los dies 22, 23 y 25 de juny, a les hores que oportunament s'asseyalanrà.

II. Podrà pendre part en lo Congrés totes les persones inscrites ab anterioritat al 20 de juny.

III. La inscripció se farà mitjançant la quota de deu pessetes, la qual donarà dret a un exemplar del volúm dels treballs, y a invitacions en les festes y actes que s'organitzaran en honor dels congressistes, y a la rebaixa dels preus en los trens y excursions.

IV. Los congressistes podran enviar al Congrés memories y comunicacions relacionades ab En Jaume I o la seua època, ab tal de que sigan referents a la història de la Corona d'Aragó.

V. En los actes oficials del Congrés, podran usar-se indistintament les llengües de l'antigua Corona d'Aragó; les comunicacions y memories s'admetran també escrites en altres idiomes.

VI. Lo Congrés acordarà, segons lo seu reglament, tot lo referent a la lectura y publicació de treballs.

S'organitzaran excursions a Poblet, Tarragona, Vich, Ripoll y Balears.

VII. Les adhesions y comunicacions de tota mena deuràn adreçar-se a la Secretarí del Congrés: Arxiu Municipal de Barcelona.

Barcelona 28 de febrer de 1908. Lo president, Alcalde de Barcelona, Domingo Joan Sanllehy.- Los Secretaris, Francesch Carreras, Tresorer de la Reyal Academia de Bones Lletres.- Joaquim Miret, Secretari de la Reyal Academia de Bones Lletres.

Aquest reduït però animat grup de ciutadans amants de la seva història, i enamorats de la figura del rei Jaume I i de la seva obra, ho va preveure tot, com es manifesta en un minucios reglament de deu punts dels quals destaquem els següents:

III. Pera-l millor ordre de la tasca del Congrés, los congressistes s'agruparan en dues seccions: 1ª. Secció d'Història, y 2ª. Secció d'Arqueologia. Quiscuna d'aquestes seccions nombrarà los seus Presidents, Secretaris y demás càrrechs en la forma y nombre que crega convenient. Tots els congressistes poden pertànyer indistintament a les dues seccions abans dites.

V. En les sessions del Congrés se donarà lectura als treballs presentats y acceptats per la Junta permanent del meteix, en la forma y modo que determinen les respectives seccions.

VI. En la discussió dels treballs no-s permetran controversies de caràcter polítich ni religiós. Cap congressista podrà usar més d'un torn en la dita discussió, quin torn no podrà excedir de vint minuts.

VIII. Les actes del Congrés seran redactades per duplicat, en català y castellà. Al començar cada sessió acordarà lo Congrés la aprovació de l'acta de la sessió anterior.

IX. La qualitat de congressista dona dret a inscriure com Adjunts los membres de la seva família, mitjançant la quota individual de cinch pessetes. Los Adjunts podran assistir a tots els actes del Congrés sense veu ni vot, y fruiràn de totes les ventatjes y franquicies que obtingan los congressistes titulars.

Aquest reglament es va aprovar el primer dia de juny de 1908, o sigui, vint-i-dos dies abans de començar el Congrés. S'hi van inscriure 277 participants entre particulars i institucions.

La llista de congressistes per ordre d'inscripció, la va iniciar el reverend Joan Serra i Vilaró, prevere de Solsona, i la va tancar un altre sacerdot, el reverend Vicenç Serra d'Eivissa. En aquesta llista, hi figura el millor i més escollit de la intel·lectualitat catalana, mallorquina, valenciana i aragonesa de la branca de lletres, destacant entre d'altres: Francesc Carreras i Candi; Eduard Toda i Güell, que es va inscriure des de Londres; Joaquim Miret i Sans; J. Darwin Swift, d'Oxford; Felip Bertran d'Amat; Guillem Maria de Brocà; Andrés Giménez Soler, de Saragossa; Francesc de Bofarull i Sans; Salvador Sanpere i Miquel; Josep Torras i Bages, bisbe de Vic; Josep Homar; Joaquim Bassegoda i Amigó; Tomàs Carreras i Artau; Joaquim Botet i Sisó; Rafael Patxot; Josep Puig i Cadafalch; Eduardo González Hurtebise; el duc de La Salle de Rochemaure de França; Ramon d'Abadal i Vinyals; el senyor comte de Cedillo, de Madrid; Guillem Reynés, de Palma de Mallorca; Roc Chabàs, de València; Antoni Rubió i Lluch; Antoni Gaudí; Josep Maria Jujol; Lluís Jover; Joan Maluquer i Viladot; Josep Alcové, de Palma; Lluís Domènech i Montaner; Eduardo de Hinojosa, de Madrid; Vicenç de Moragas; Miquel Pinna, de Càller; Josep Goday i Casals; Ferran de Sagarra; Carles Sanllehy i Girona; Oriol Martorell, i un llarg etcètera.

A títol col·lectiu, es van inscriure tots els ajuntaments capital de província de Catalunya, València, les illes Balears i Aragó, i les diputacions catalanes. Més una sèrie molt diversa d'institucions ciutadanes entre les quals destaquem: la comunitat caputxina d'Arenys de Mar, l'Ajuntament de Caldes de Montbui, el Col·legi Notarial de Catalunya, el Centre Excursionista de Catalunya, l'Ajuntament de Vic, les Escoles Pies de Sant Antoni, l'Institut Català de les Arts del Llibre, l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, els ateneus de Barcelona i de Tarragona, la Societat Econòmica d'Amics del País, el Centre Excursionista de Lleida, l'Institut d'Estudis Catalans, la Societat Arqueològica Tarraconense, la Lliga Espiritual de Nostra Senyora de Montserrat, l'Associació Gremial de Drogueria i Productes Químics, l'Ajuntament de Figueres, l'Associació d'Amics de la Festa de l'Arbre, l'Institut de Foment del Treball Nacional, l'Orfeó Barcelonès, la Societat Catalana de Bibliòfils, l'Associació de Catòlics, la Lliga Regionalista de Barcelona, el Col·legi d'Advocats de Barcelona, l'Orfeó Gracienc, la Societat Lo Rat Penat de València, el Centre Popular Catalanista de Sant Andreu de Palomar, etc.

El dia 20 de juny es va reunir una sessió preparatòria i el nou alcalde, Albert Bastardas, va declarar obert el Congrés després de fer un bell discurs: «en lo qual assenyalant la necessitat de compenetrar-se los hòmens que-s dedican als estudis històrichs, regradà, en primer terme, a la Comissió organitzadora per la seva gestió com també als senyors congressistes, especialment als forasters, agraïent a tots llur cooperació per resultar en benefici del bon nom de Barcelona.»

El 22 de juny a les cinc de la tarda començà la primera sessió presidida per l'alcalde de Barcelona, que invità tots el congressistes a visitar el Museu Municipal Arqueològic i d'Arts Decoratives, en ocasió d'inaugurar-hi una sala destinada a l'arqueologia del temps de Jaume I. Les sessions continuaren els dies 23 i 25 de juny i es van cloure amb una sessió commemorativa el dia 26 amb la visita al museu i una d'administrativa el 27 de juny.

A la sessió administrativa, es van posar les bases per a la celebració de certàmens d'història de la Corona d'Aragó. En destaquem les següents:

- 1) Celebrar dits certàmens en coincidència amb los Congressos, de manera que fos un acte d'aquests la repartició dels premis obtinguts.
- 2) Convocar dits certàmens cada dos anys.

Les ponències i intervencions foren variades i de qualitat molt diferent. Com era d'esperar, la primera intervenció al Saló del Consell de Cent va ser el discurs de Josep Pella i Forgas sobre «Establiment per Jaume I del Concell de Cent de Barcelona», i l'última la va fer Ferran Soldevila sobre «La noblesa catalano-aragonesa capitaneada per Ferran Sánchez de Castro en 1274».

Entre les moltes intervencions, destaquen: «La Creuada a Terra Santa», feta per Francesc Carreras i Candi; «Jaume I y los trovadors provensals», a càrrec de Lluís Nicolau d'Olwer; «Minoría de Jaime I, vindicación del procurador conde Sancho, años 1214-1219», per Salvador Sanpere i Miquel; «Desenrotllament de la institució notarial a Catalunya en lo segle XIII», per Francesc Carreras i Candi; «Jaime I y los judíos», per Francesc de Bofarull; «La Casa catalana», per Josep Puig i Cadafalch; «La vaxella de fusta durant el segle XIII», per mossèn Josep Gudiol i Cunill; «Segells del temps de Jaume I», per Ferran de Sagarra; «Recull de documents ineditos del Rey Jaume I», per Eduardo González Hurtebise; «División de la España mora entre Aragón y Castilla», per Roc Chabàs, prevere; «Documento inédito de D. Jaime el Conquistador: la concesión a la Sede barcelonesa de las iglesias de Mallorca, Menorca, Ibiza, Denia y Orihuela», per Josep de Peray i March, etcètera.

Totes les intervencions es van publicar en dos volums amb un total de 1.258 pàgines, més un volum de làmines. El primer volum es va publicar el 1910 i el segon el 1913.

Aquest any, que celebrem el primer centenari d'aquest congrés dedicat a Jaume I i que va ser el primer dels congressos de la Corona d'Aragó, gràcies a la generositat d'Ibercaja, se n'ha fet una reimpressió que es presentà el dia 25 de juny al Palau del Lloctinent, antiga seu de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en el solemne acte de celebració del centenari.

Els organitzadors d'aquest primer congrés poc es pensaven de la seva continuïtat, ja que el segon es va fer a Osca el 1920 i es va dedicar al segle XII. Gràcies a la creació de la Comissió Permanent per a l'organització dels congressos i, per descomptat, a l'animositat de certes persones de tots els antics regnes, comtats i territoris de l'Antiga Corona, s'han dut a terme, fins al dia d'avui, divuit congressos.

Una vegada passat l'any del centenari del Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó puc constatar, com a president de la Comissió Permanent organitzadora dels esmentats congressos, que l'acollida de les autoritats municipals de Barcelona i de la Generalitat de Catalunya ha estat més aviat freda, amb comptades excepcions de la Conselleria de Cultura, potser per no haver valorat suficientment la importància d'aquest primer congrés del 1908, que en el seu moment va servir d'aglutinador de tota la intel·lectualitat catalana i de la històrica Corona d'Aragó.

Ens toca viure uns temps en els quals, més que a la il·lusió creadora del coneixement del nostre passat més gloriós, es dona importància a la història més recent, sense tenir en compte que el fet històric és producte d'una evolució continuada de generacions, i que, si aquestes no coneixen el que va passar, poc podem preveure el que es pot esdevenir en un futur. Potser simplement, en la seva ingènua ignorància, voldran retornar a un passat aparentment gloriós, però que, com tots els temps, és ple d'incerteses i d'angoixes vitals individuals i col·lectives. SIC TRANSIT GLORIA MUNDI.

**I. El poder reial i les institucions
administratives i representatives
durant el regnat de Jaume I**

La monarquía

La monarquia de Jaume I

Vicent GARCIA EDO
Universitat Jaume I

La monarquia de Jaume I no presenta cap característica especial, des del punt de vista del que hauria d'ésser una definició de la institució. Tot el poder estava concentrat en la seua persona; eixe dret a regnar li venia del seu pare, en tractar-se d'una monarquia hereditària, i el poder reial en si derivava, segons consideració de l'època, d'un dret donat per Déu amb caràcter permanent a la dinastia que l'ostentava i que se suposava que l'havia d'exercir de la millor manera possible.

Ho podem veure d'una manera clara a través de diversos fragments dels dos pròlegs dels *Furs de València*,¹ redactats pels juristes de la Cancelleria Reial, que van posar en boca del rei les paraules següents: «Començament de saviea sí es la temor de Deús, e naturalment lo devem témer e amar [...]. E majorment lo deuen témer e amar los reys: témer, perquè és totpoderós; e amar, per lo bé que ls dóna, car per ell regnen e an bones costumes, e major poder e major riquea.»

I els reis regnen, continua dient el text, per impartir justícia, «que si justícia no fos, les gens no aurién mester rey.» La justícia és necessària «que meyns de justícia no poden viure los hòmens en aquest món»; i el seu bon exercici el practica el rei de forma personal o per mitjà dels seus lloctinents a través de les lleis, «per tal que donassen egualment son dret tam bé al pobre com al rich, e que purgasen de mals hòmens.»

Diuen, finalment, que les lleis es devien posar per escrit, ja que, en cas contrari, «porie ésser entre aquels qui pledejen gran confusió e porie'n exir gran matèria de contendre, per ço com memòria de hom molt és lenegable e la feblea de l'hom és molt aparellada ha hublidança.»

Els Furs de València no van ser sinó un dels molts texts legislatius promulgats durant el regnat de Jaume I, però és molt probable que, si començarem aquesta exposició citant la seua figura amb l'apellatiu de «Legislador», l'afirmació no deixaria indiferent cap oient que, en un primer cop, pensaria que es tracta d'una errada, ja que el nom del monarca que justifica aquest congrés ha estat tradicionalment unit al qualificatiu de «Conqueridor», en dedicar una part del seu regnat a la conquesta dels

1. Germà COLÓN i Arcadi GARCIA, *Furs de València*, vol. I, Barcelona, 1970, p. 33-38. L'edició del text es va fer prenent com a base el manuscrit del 1330 conservat a l'Arxiu Municipal de València, i a les esmentades pàgines figuren els dos pròlegs dels Furs, el primer redactat l'any 1261, quan els Furs van ser declarats dret general del regne de València, i el segon l'any 1238, quan aquest ordenament jurídic es va promulgar amb el nom de Costum de València i fou aplicat tan sols a la capital del regne, tot i que al final d'aquest primer pròleg ja es declara de manera inqüestionable que serà el dret únic pel qual s'hauran de regir els valencians, resultat que trigaria prou de temps a aplicar-se, per la prèvia implantació de drets procedents d'Aragó i Catalunya a les terres del nord del regne entre 1233 i 1238, així com per la pervivència de musulmans en una gran part del territori fins al segle XVII, practicants del dret procedent de la sunna i la xaria.

regnes musulmans de Mallorca i València, tal com podem llegir de forma detallada al *Llibre dels feits* que, des de fa segles, s'ha convertit en la font documental per excel·lència per conèixer el rei Jaume I, en perjudici de l'estudi sistemàtic de la nombrosa documentació conservada de la seua cancelleria i d'altres institucions de l'època, que sens dubte ens aporten una informació tant o més valuosa que la que el *Llibre dels feits*, tot i ser una eina imprescindible, ens facilita.

Tota aquesta documentació, tant la conservada com la que s'ha perdut però de la qual ens ha quedat alguna mena de referència, descobreix un rei distint del tradicional. A més de guerrer i sens dubte un home excessiu i inclús en ocasions molt violent, es va saber envoltar sempre d'un consell assessor variable, format per nobles, eclesiàstics i, sobretot, per juristes i notaris, que el va acompanyar al llarg de tota la seua vida i que, tot i que la voluntat reial se situava per damunt de qualsevol altra, va permetre, o va entendre que calia fer-ho, que els diferents estats que componien la Corona reial començaren un procés de modernització legislativa i institucional, en gran part basat en la doctrina jurídica del *ius commune*, de procedència italiana, de la qual parlarem després.

Això va passar en algunes ocasions partint de zero, com ara a Mallorca i València, tot i que en aquests dos casos el procediment va ser completament distint, ja que les circumstàncies de llurs respectives conquestes també ho van ser; i en altres territoris, com ara a Aragó i Catalunya, es van fer partint de les tradicions jurídiques pròpies, la qual cosa limitaria de manera més que significativa la intervenció dels juristes de la Cancelleria Reial, raó per la qual la modernització jurídica trigaria prou més de temps a manifestar-se de manera plena, cosa que ja no tindria lloc en vida de Jaume I, sinó del seu fill, el rei Pere.

Jaume I tampoc no oblidaria el dret de les comunitats humanes que convivia amb els cristians dels seus regnes: jueus i musulmans. El tractament seguit per als uns i per als altres també va ser diferent. Pel que fa als jueus, constituïen una minoria des d'un punt de vista demogràfic, però des del punt de vista econòmic eren un veritable poder i més que un ajut suposaven una necessitat per al desenvolupament de la política reial. Per això, tot i la preocupació de Jaume I per la limitació de la usura que els jueus solien practicar —cosa que va donar lloc a diverses disposicions orientades en aquest sentit— i tot i les promeses en direcció contrària, concediria a alguns jueus diversos oficis públics, municipals o inclús territorials, amb les rendes dels quals pogueren recuperar els deutes que la Corona havia contret amb ells.

Les relacions amb els musulmans, en canvi, serien prou diferents. Es tractava del poble dominat, però al mateix temps eren els qui mantenien tot un sistema estable de producció, raó per la qual haguera estat absurd destruir una font d'ingressos tan important i segura per a la Corona, de manera que, tot i que oficialment Jaume I escenificaria la seua expulsió de la ciutat de València l'any 1238, amb anterioritat els havia permès la permanència en territoris extensos de les Balears i del nord del regne de València; i també posteriorment, després de les revoltes d'al-Azraq de 1247, permetria que continuaren habitant a la major part de la meitat sud del regne de València, conservant les lleis de l'Alcorà, així com els seus costums i les seves tradicions, a canvi, això sí, del pagament regular d'imposts als senyors cristians.

Tot aquest panorama és, en realitat, molt menys idíl·lic del que sembla, però sens dubte constitueix una targeta de presentació de Jaume I prou més digna que la de la imatge del rei guerrer que tradicionalment hem conegut, ja que, passat el temps de la guerra, de qualsevol de les guerres que va protagonitzar, i inclús enmig d'elles, sempre es manifestava la imatge del rei legislador per a la normalització de les noves comunitats urbanes, o de les preexistents, a través de les lleis que preparaven els juristes de la Cancelleria Reial, que tenien una enorme repercussió en la vida diària dels habitants de qualsevol ciutat, vila o lloc dels seus regnes.

D'aquesta important tasca jurídica, tot i que de manera molt sintètica i limitada, ens proposem parlar-ne tot seguit, per tal d'assenyalar el que considerem que poden ser unes línies de treball a través de les quals puguem anar coneixent de la forma més completa i exacta possible el que va ser l'aspecte més destacable de la seua monarquia.²

ELS INICIS

El regnat de Jaume I no va tenir un començament normal. Orfe de pare i mare des dels cinc anys, encetaria oficialment les tasques de govern quan en tenia poc més de huit, una edat més adequada per a distraccions pròpies d'infants que no pas per a la política. A més, la situació interna a Aragó i Catalunya era realment molt complicada, raó per la qual, en una primera lectura, la seua imatge aparenta no ser una altra cosa que la d'una comparsa en mans dels nobles, els eclesiàstics i els cortesans del seu voltant, la qual cosa, segurament, estava ben lluny d'ésser així, ja que a començaments de 1216 el papa Innocenci III havia nomenat un grup de set consellers per tal que assessoraren i supliren les carències del rei infant.

Segurament, alguns d'aquests consellers van promoure una immediata reforma de la Cancelleria Reial, una institució bàsica per a la consolidació de la monarquia de la qual després parlarem breument, al davant de la qual van situar el bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou, que també era un notable jurista format i doctorat a la Universitat de Bolonya, que va desenvolupar l'ofici de canceller entre 1218 i 1241.

Durant aquest període d'infantesa i joventut de Jaume I, que podríem situar de manera totalment artificial entre 1216 i 1229,³ les iniciatives conegudes de tipus legislatiu no són gaires, però semblen tenir una lògica, una coherència i una clara intencionalitat de reforçament de la institució monàrquica. Van adreçades, d'una banda, a guanyar-se el favor d'algunes de les principals ciutats i viles aragoneses i catalanes, a base de confirmar-los els privilegis concedits anteriorment a cadascuna, la qual cosa era una garantia de conservació i reforçament del dret i el poder municipal, en defecte d'un dret territorial inexistent en aquell moment tant a Aragó com a Catalunya. Ratificacions semblants i noves franqueses també es farien a favor de l'Església i els ordes militars.

La segona línia d'actuació va consistir en la convocatòria de Corts conjuntament a aragonesos i catalans, o separadament per als uns i per als altres, amb dues finalitats principals: l'estabilitat del valor i la circulació de la moneda jaquesa, que s'usava amb prou llibertat tant en terres aragoneses com catalanes, i l'establiment de paus i treves permanents, que serviren per a estabilitzar la societat i atorgar un marge de maniobra a la Corona per a poder tirar endavant la seua política, que en gran part es plasmava per escrit a la Cancelleria.

2. La vessant de Jaume I com un veritable legislador s'enforteix a mesura que anem revisant, reunint i posant en relació els textos jurídics promulgats durant el seu regnat, tant per la Cancelleria Reial com per altres institucions civils de l'època, que van conformar un entramat legal suficient, tant de caràcter general per als diferents estats de la Corona, amb excepció de Catalunya, que trigaria encara prou de temps a tenir un dret similar al de la resta, com de caràcter particular, per al bon govern de les ciutats i viles de qualsevol d'aquests mateixos territoris. Molts d'aquests documents, tant els textos legislatius extensos com els de caràcter més senzill, es poden consultar en línia a través d'un arxiu virtual que estem desenvolupant des de l'any 2006 a la Universitat Jaume I de Castelló de la Plana a l'adreça següent: <<http://www.jaumeprimer.uji.es>> La pràctica totalitat dels documents citats en aquestes pàgines ja hi figuren.

3. Continua sent la millor referència per a l'estudi d'aquest període de la vida del rei l'obra de Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968.

LA CANCELLERIA REIAL

En realitat, la Cancelleria Reial era quasi tan antiga com la pròpia monarquia i tenia com a missió principal deixar constància escrita de tots els actes de la voluntat reial, a través de l'expedició de la corresponent documentació justificativa. Malgrat la seua importància, és una gran desconeguda, perquè el treball que els juristes i els notaris feien era sempre anònim i només podem veure'n els resultats, i també de forma parcial, a partir de les sentències o els documents d'aplicació del dret arribats als nostres dies.

Josep Trenchs,⁴ en un important estudi dedicat a la cancelleria de Jaume I, en va poder fixar parcialment l'estructura i també va identificar els cancellers i tots o quasi tots els escrivans i notaris que van exercir al servei de la Corona. El canceller havia d'ésser bisbe i jurista. El primer fou el bisbe de Barcelona Berenguer de Palou, citat anteriorment; i després també ho serien Andreu d'Albalat, bisbe de València, i Guillem de Montcada, bisbe de Lleida.

Però la informació va restar incompleta, per una total manca de notícies respecte dels juristes que assessoraven la Corona. Hem d'acudir de nou a la lectura del *Llibre dels feits* per trobar una prova de l'existència i del paper d'aquests funcionaris selectes i anònims, que en alguns casos van desenvolupar tota la seua activitat professional al servei de la Corona.

En ocasió d'una de tantes exigències que la noblesa aragonesa va fer a Jaume I, i que podem datar al voltant de 1265, quan el rei pretenia conquerir el regne de Múrcia per al seu gendre el rei Alfons X de Castella, els nobles li reclamaven que es deixara d'assessors legals i que els tractara exclusivament d'acord amb allò que dictaven els Furs d'Aragó.

El rei els va respondre d'aquesta manera: «De levar-nos legistes ne decretalistes en casa nostra que no érem tenguts, car en tota cort de rey devia haver decretalistes, e legistes, e furistes hi anassen, car de totes estes maneres hi venen pleyts. E nós, la mercè de Déu que.ns ho ha donat, havem III o IIII regnes, e vénen-nos pleyts de moltes maneres e diverses, e si no aguéssem en nostra cort ab qui.u poguéssem deliurar, seria vergonya de nós e de nostra cort.»⁵

Aquest text és realment molt important, ja que posa en evidència l'existència, a la Cancelleria Reial, de tres menes d'assessors legals: els legistes, els decretalistes i els furistes. I amb l'ordre esmentat, cosa que vol dir que situa en primer lloc els representants del dret nou procedent de la tradició romana retrobada pels juristes italians del *ius commune*. Allò que els aragonesos denominarien el «dreito», com després veurem, diferenciant-lo clarament del «fuero».

Legistes

Eren els experts en lleis civils, però si referim la paraula catalana a la forma original llatina, estem parlant d'experts en *leges*, és a dir, coneixedors de les disposicions o constitucions dels emperadors romans dels primers segles de la nostra era, recopilades en forma de llibre o còdex a la primera meitat del segle VI per manament de Justinià, emperador de l'Imperi romà d'Orient, mig segle després de la caiguda de l'Imperi romà d'Occident. Serien utilitzades molt de temps, posteriorment oblidades durant segles i recuperades de nou en el pas del segle XI al XII pels juristes italians de l'entorn de la Universitat de Bolonya, amb la finalitat de posar al servei de la societat urbana de l'època un dret que resolguera les grans carències del deficient dret germànic que havia imperat a Itàlia després de la caiguda de Roma.

4. Josep TRENCHS, «La cancelleria de Jaime I: cancelles y escribanos», a *Paleographica, Diplomatica et Arcivistica. Studi in Onore di Giulio Battelli*, Roma, 1979, p. 97-128.

5. *Llibre dels feits*, manuscrit de Poblet, Biblioteca Universitària de Barcelona, f. 156r.

Per extensió, però, els legistes també eren especialistes en la segona vessant del dret romà, el *ius*, que només era la reunió dels texts més selectes de la secular jurisprudència romana, també recopilada per manament de Justinià a partir dels documents conservats a l'època, així com de texts de la literatura jurídica romana clàssica, amb especial atenció als grans pares del dret romà de tots els temps. La recopilació del *ius* donaria lloc a la redacció del *Digest*.

De tots aquests texts, sorgiria durant els segles XII i XIII una primera gran manifestació de literatura jurídica, la dels glossadors, dedicats amb caràcter exclusiu a explicar els mots, els conceptes, inclús el significat de lleis romanes senceres.

Aquesta forma de renovació del dret, o *ius commune*, era revolucionària i s'havia escampat des del segle XII per l'Europa occidental, i a la península Ibèrica el primer lloc on es va manifestar i utilitzar amb tota normalitat va ser Catalunya, tal com va demostrar Arcadi Garcia (1968) a partir de documents de Barcelona i Vic⁶ en els quals quedava patent que el conjunt del dret romà justinianeu, a voltes amb la denominació genèrica de *Corpus iuris civilis*, a voltes usant i citant només algun dels llibres de què constava, era objecte d'ús freqüent al darrer quart del segle XII en alguns dels principals tribunals de justícia catalans.

I tot aquest fenomen en un estat de gran desenvolupament coincidiria amb el regnat de Jaume I, la cancelleria del qual no va dubtar a seguir introduint tots aquells nous ensenyaments de la ciència jurídica de procedència italiana per a millorar les institucions dels territoris pertanyents a la Corona.

La Cancelleria també va incorporar les aportacions dels darrers glossadors italians, com ara Azzo i Accursio, així com les noves maneres emprades per la notarialística italiana d'aquest *ius commune* com ara la consideració del notari com a fedatari públic, la doble redacció del document notarial i, en conseqüència, la introducció dels llibres anomenats «notals», precedent dels protocols notarians. Segurament, els notals més antics conservats estan datats a la dècada dels anys vint del segle XIII i són els de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic.

Decretalistes

Seguint el discurs de Jaume I, els decretalistes eren experts en dret canònic i prenién el seu nom d'un tipus documental, les decretals pontificies, equivalent en dret canònic al que era en dret civil l'antiga constitució imperial, o el privilegi reial. Les decretals pontificies van ser objecte de recopilació des de finals del segle XII, però la recopilació més important es va fer entre 1230 i 1234 per manament del papa Gregori IX i la va realitzar un català, Ramon de Penyafort.

Els decretalistes també eren especialistes en la part del dret canònic més vell, recopilat a la primera meitat del segle XII, abans que les decretals, a través de l'obra coneguda com a *Decret*, feta a Itàlia pel jurista Gracià. El paper dels decretalistes dins de la Cancelleria Reial era el d'afavorir les relacions entre la monarquia i l'Església.

Furistes

En tercer lloc, Jaume I parla de l'existència a la seua cort dels furistes. És una denominació prou rara, però el seu significat no ho era gens, ja que els furistes eren experts en dret foral, del propi d'un territori i inclús dels diferents territoris de la senyoria reial.

6. Arcadi GARCIA, «El *Corpus iuris civilis* en documentos de los siglos XII-XV», *Ausa*, Vic, 1968-1971.

Ser furista sembla un concepte ambigu que, en aquest cas, volia dir que el rei havia de procurar sempre que a la Cancelleria Reial hi haguera juristes capacitats per a interpretar i respectar la llei pròpia de cada regne, en aquest text del *Llibre dels feits* que acabem de transcriure el d'Aragó, que des de 1247 tenia una recopilació oficial dels seus furs.

També havien de ser furistes els notaris de la Cancelleria Reial o, si no tant, almenys havien de tenir experiència suficient per a poder redactar documents d'acord amb el que exigia l'enorme mosaic de drets: escrits, no escrits, locals, territorials, consuetudinaris, corporatius, etc., que hi havia en vigor als diferents estats de la Corona.

Sembla que va ser determinant per a l'impuls de la Cancelleria Reial el paper desenvolupat pel bisbe Berenguer de Palou. Durant el temps que hi estigué al davant, va començar el llarg procés de dotació de lleis territorials: les primeres foren atorgades als nous pobladors cristians, just després de la conquesta de la ciutat de Mallorca.

LA PRIMERA LEGISLACIÓ MALLORQUINA

A finals de 1229 començaria l'expansió de la Corona catalanoaragonesa amb la conquesta de la ciutat de Mallorca, que va caure en mans cristianes el darrer dia de l'any. La consolidació com a municipi es produiria poc de temps després, amb la concessió de la *Carta de franquesa* de Mallorca, promulgada amb tota seguretat el dia 1 de març de 1230, malgrat la literatura que l'anòmala manera de datar-la ha generat durant molts anys, i que podem considerar el primer gran text legislatiu de la monarquia de Jaume I, no tant pel seu contingut o extensió com pel seu significat.

Aquest document, tot i la seua importància, en realitat no és més que allò que en uns altres indrets s'anomenaria «fur municipal breu», un tipus documental aliè a la nostra cultura, i que si de cas podria rebre una millor denominació com a «carta de poblament», una mica més llarga que les ordinàries, ja que estava adreçada a una ciutat gran, important, ja construïda, en la qual tan sols calia substituir els musulmans expulsats pels cristians que venien amb els exèrcits invasors.

Ara bé, la Carta de franquesa presenta una singularitat que caldria destacar, i és que al llarg del seu articulat passa en diferents ocasions de les citacions particulars a les generals i a voltes no sabem si el Legislador estava pensant només en la ciutat o en el conjunt de l'illa, o si ni tan sols ho tenia clar i feia el que bonament podia per tal que el document semblara tenir coherència. Aquesta indefinició marcarà el dret de l'illa des d'un primer moment i farà que la ciutat de Mallorca pugui tenir un protagonisme i un poder sobre la resta del territori molt superior al que trobem a les capitals dels altres estats que conformaven la Corona.

Però la Carta de franquesa només era un document producte d'un moment i d'una situació molt concreta, raó per la qual es complementaria amb la publicació d'altres privilegis reials, la suma dels quals compon la base del dret mallorquí, tot i que també serien insuficients per a mantenir una bona pràctica jurídica al territori, que abastara qualsevol parcel·la del dret, com ara tot el que es referia a les institucions del dret més quotidià, en especial el dret de família i el de successions, per donar resposta als quals també els caldria l'ús d'altres fonts documentals, si no oficials, sí almenys oficiosament procedents del dret català antic i de la literatura italiana del *ius commune*.

Tots els privilegis concedits per Jaume I a la ciutat i al regne de Mallorca, i també els atorgats pels seus successors, serien objecte de recopilació en forma de llibre, la versió més solemne del qual és l'efectuada l'any 1334, durant el regnat de Jaume III de Mallorca. Entre altres, cal destacar-ne un, datat l'any 1249, a través del qual va instituir el règim municipal i territorial de Mallorca, a partir de

la creació de sis jurats per al govern de l'illa i regulant la forma d'elecció i la forma de jurament de l'ofici. L'any 1257 el rei ordenaria la modificació de la Carta de franquesa i poc després l'infant Jaume, hereu del regne, també ho confirmaria.

Pel que fa a Menorca, Jaume I va signar un pacte amb els musulmans de l'illa, el Tractat de Capdepera, del 17 de juny de 1231, a través del qual el reconeixien com a senyor. En canvi, va deixar la campanya militar d'Eivissa en mans de l'infant Pere de Portugal, de l'arquebisbe de Tarragona i del comte Nunó Sanç, que la conqueririen en 1235 i el 9 de gener de 1236 van atorgar els Costums de les illes d'Eivissa i Formentera.

LA LEGISLACIÓ VALENCIANA

Entre 1232 i 1238, es van conquerir les terres del nord del regne musulmà de València, però Jaume I mai no es va voler proclamar rei fins que no prenguera la capital, ni es va preocupar tampoc de dotar d'una legislació pròpia el nou territori, raó per la qual totes les cartes de poblament atorgades durant aquest període de temps es van fer a fur de Saragossa o costum de Lleida.

No deixa d'ésser realment interessant poder comprovar que és precisament al regne de València, el darrer territori incorporat a la Corona, on es promulgaria per primera volta un text legislatiu extens, de caràcter territorial i fet a propòsit amb aquesta finalitat, tot i que l'aplicació trigaria molt de temps a materialitzar-se, per les especials característiques de formació del regne després de la conquesta.

Aquest text seria el dels Furs de València que, en el moment de la seua promulgació, que va tenir lloc entre finals d'octubre i les primeres setmanes de novembre de 1238, va rebre el nom de Costums de València i només podia aplicar-se a la capital, ja que en 1238 era l'única població del patrimoni reial que estava a punt de ser habitada per cristians i no tenia un dret propi, com sí que el tenien les altres, com ara Borriana, a la qual des de 1233 i en defecte d'un dret valencià se li va aplicar el fur de Saragossa. Al pròleg dels Furs de València, però, s'indicava de forma expressa que la voluntat del rei era que els Costums de València s'estengueren posteriorment a tot el regne.

Arcadi Garcia (1996) va atribuir l'autoria dels Costums de València a Pere Albert,⁷ legista i decretalista, que s'havia format a la Universitat de Bolonya. Aquest jurista era canonge de la catedral de Barcelona, capellà del bisbe i canceller Berenguer de Palou i, segurament amb el seu ajut, va començar a exercir com a assessor legal de la Corona, tasca que desenvoluparia fins a la seua mort, al voltant de 1269.

No cal ara repetir les opinions ben fonamentades d'Arcadi Garcia, però és precisament a partir d'aquestes opinions que podem entendre perfectament el sentit de l'estructura i composició dels extensos Costums de València, que en el moment de la promulgació constaven d'uns 1.500 articles relatius a qualsevol parcel·la del dret, basats fonamentalment en els principis del *ius commune* i redactats durant el setge de València, per manament del rei a través del seu canceller, sota la coordinació de Pere Albert, entre finals del 1237 i la capitulació de la ciutat en setembre de 1238.

Els juristes de la Cancelleria Reial van utilitzar l'estructura del Codi justinianeu com a referència per a redactar l'esquema dels Costums de València i van seleccionar un total de cent quaranta-sis rúbriques o capítols, els que van considerar útils per al nou text legislatiu valencià, però tot i que van mantenir el mateix ordre, no van fer una distribució dels Costums en nou llibres o parts, com al Codi,

7. Arcadi GARCIA, «El jurista Pere Albert i la seva obra», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Collegi de Notaris de Barcelona), vol. XIV (1996), p. 7-38.

sinó que van redactar el text tot seguit, amb una vaga indicació a dues parts diferents, la primera de les quals s'entenia que es corresponia amb els llibres I-V del Codi, i la segona amb els llibres VI-IX. A partir de finals del segle XIV, els juristes valencians aprofitarien aquest ordre per a dividir artificialment els Furs en nou llibres, ara sí com al Codi.

Durant tot el temps de redacció dels Costums, el rei tampoc no es va moure del setge de València, i això significa que els juristes de la Cancelleria Reial van poder treballar de forma reposada, ja que formaven part indissoluble d'aquesta monarquia permanentment itinerant i només en comptades ocasions, com ara, es detenien tant de temps en un sol lloc.

El rei mateix ens ratifica aquesta permanència, a la segona part del passatge que hem transcrit anteriorment, on parlava de l'existència de diverses menes de juristes a la seua casa. Diu el text: «E car nós ni.ls hòmens lechs no sabrien en les escriptures que són de dret pel món, e per ço que.n se'n poguessem ajudar quant mester fos, los havíem de menar ab nós, e per les senyories nostres que no eren d'un fur ne d'un costum. E per aquesta raó los menam nós.»⁸

Tot i que amb unes armes ben diferents de les dels militars, els juristes i els notaris de la Cancelleria Reial tindrien un paper decisiu en la construcció jurídica de la ciutat i regne de València, a través dels Costums de 1238 i els Privilegis que es promulgarien des de l'any 1239 fins a la mort del rei, a partir de referents i necessitats molt diverses.

L'esperit general que animava totes aquestes lleis valencianes no era altre que el d'aprofitar el fet que s'estava estructurant un regne nou per a aconseguir que la legislació fóra al més tècnica i perfecta possible; d'una banda, d'acord amb la voluntat del rei de crear un nou gran regne independent de qualsevol dels altres estats preexistents de la Corona i, d'altra banda, emmarcat en els principis del dret renovat procedent d'Itàlia.⁹

Això tindria, de rebot, unes conseqüències potser previsibles per als creadors de les lleis i imprevisibles per als antics redactors de documents. És a dir, per poder materialitzar la documentació que s'havia de derivar de l'aplicació de les noves lleis valencianes, ja no servien els antics escrivans que, tot i haver exercit l'ofici amb dignitat durant segles, en la major part dels casos eren persones, laiques o eclesiàstiques, que tan sols sabien llegir i escriure, però que poques vegades eren juristes.

Per aquesta raó, des de 1239, en què es comencen a redactar els primers documents privats a la ciutat de València, no trobem ni un sol escrivà, sinó únicament notaris que signen com a «notarius Valencie», però que, tot i aquesta denominació estrictament local, tenien llicència reial per a poder exercir per tot el regne de València. El primer notari conegut fou Guillem Galcerà, documentat professionalment durant uns trenta anys.

La promulgació dels Costums de València va tenir lloc en un parlament celebrat a la ciutat de València, en presència dels alts representants de l'Església i de la noblesa aragonesa i catalana, que havien acompanyat el rei en la campanya militar de conquesta; i també amb l'assistència d'alguns dels primers repobladors cristians de la ciutat, designats no sabem a partir de quin criteri, amb la qual cosa ens trobaríem amb una assemblea molt pareguda al que eren les corts aragoneses o catalanes de l'època.

Tot i que la majoria dels historiadors neguen que eixe parlament es poguera considerar com unes veritables corts, ja que no s'assembla formalment al que els tractadistes clàssics diuen de com havien

8. *Llibre dels feïts*, f. 156r.

9. Germà COLÓN i Vicent GARCIA EDO, *Furs de València*, vol. IX, Barcelona, 2002, p. 5-61. Aquestes pàgines contenen una mena d'estat de la qüestió relativa als Furs, actualitzant i completant el contingut del primer capítol del primer volum d'aquesta mateixa edició, de la part historicojurídica de la qual s'havia ocupat anteriorment Arcadi Garcia, que no la va poder acabar a causa del seu traspàs l'any 1998.

d'ésser eixes institucions, en realitat al segle XIII tals formalismes no tenien gaire sentit; fos parlament o fos cort, l'efecte va ser exactament el mateix: la promulgació per part del rei, amb el consentiment dels qui en aquell moment representaven el regne, del text legislatiu extens dels Costums de la ciutat de València, que des de molt aviat començaria també a aplicar-se a un nombre significatiu de poblacions valencianes, a través de noves cartes de poblament que s'anirien promulgant.

Redactats en llengua llatina, com també ho eren en aquells moments tots els texts legislatius de la monarquia aragonesa, els Costums van ser traduïts o posats «in romancio» i a continuació jurats de nou per Jaume I com a dret general del regne amb la denominació oficial de Furs de València, durant la celebració l'any 1261 d'unes corts també mal conegudes, però considerades per molts historiadors com les primeres valencianes. L'infant Pere, hereu del regne de València, ratificaria poc després aquest acte patern.

ELS FURS D'ARAGÓ

En 1246 feia poc més d'un any que Jaume I havia finalitzat la conquesta valenciana, i s'obria un nou temps, ara dedicat a legislar especialment per als aragonesos, el regne dels quals, tot i ser el primer en dignitat dels de la Corona, no disposava d'un dret territorial a partir del qual es pogueren jutjar determinades causes d'una manera similar.

Les raons d'aquesta carència eren diverses, però n'assenyalarem les dues més importants.

1) Potser, des de la nostra perspectiva, ho explicariem des de la particular formació del dret aragonès en el llarg procés de conquesta del regne als musulmans, que va trigar més d'un segle a completar-se, amb diversos canvis de capitalitat i tot, i també amb la constitució de furs municipals extensos que donaven caràcter i independència a les principals ciutats i viles aragoneses i que, en el cas de Jaca, assolien inclús una territorialitat a les comarques del nord aragonès, circumstància que també es donaria al sud, a l'entorn de les comunitats de Terol i Albarrasí. Les diferents voluntats municipals impedien la concreció d'un dret territorial comú, perquè ningú no estava disposat a situar el dret propi sota cap altre de naturalesa general.

2) Però també hi havia una altra raó, molt més vulgar però no menys efectiva, que ens ve narrada al pròleg d'una obra de mera literatura jurídica, redactada molt poc després dels Furs d'Aragó i que és el manuscrit conegut com a *Vidal Maior*, que rep el nom del seu autor, el bisbe d'Osca Vidal de Canyelles, que declara que una de les raons perquè no hi haguera una compilació de dret aragonès derivava fonamentalment del monopoli i amb ell de l'abús que feien dels pocs llibres de dret aragonès existents els mateixos juristes aragonesos, un col·lectiu privilegiat que s'aprofitava de la seua posició per obtenir la màxima rendibilitat econòmica.¹⁰

Per donar fi a aquesta situació, Jaume I va ordenar que els juristes de la seua cancelleria portaren a terme una primera redacció dels Furs d'Aragó, basada en la tradició jurídica pròpia, a partir de les fonts documentals que van poder recopilar, usant una metodologia descrita al pròleg d'una forma molt clara:

Et los Fueros de Aragón, assí como por muitos escriptos de los nuestros antecessores los trobamos, en la nuestra presentia fiziemos leyer todas las cosas, de las quaoales goardados et las superfluidades sacadas et toillidas et las non proveitosas, et las cosas mingoadas conplidas, et aqueillo que non

10. Gunnar TILANDER, *Vidal Mayor*, Lund, 1956, vol. II, p. 7-11.

dizía bien o era escuro por convenient interpretación lo fiziemos esponer, deíus cierto volumpne et ciertos títulos. De los antiguos fueros algunas cosas moviemos et corregiemos et la escuridat d'eillos declaramos con bueno et sano consejo, et la semeillança et asmança de todas las devanditas personas de todo en todo aytorgant.

Una volta redactats, i aprofitant que amb aquest motiu principal entre finals de 1246 i començaments de 1247 havia convocat corts a la ciutat d'Osca, amb el consens de tots els presents, és a dir, els principals llinatges aragonesos, les principals ciutats i viles, i per descomptat els bisbes, es va produir la promulgació oficial de la primera versió dels Furs d'Aragó, distribuïts amb una certa ordenació temàtica en huit llibres, que sumaven en total uns tres-cents cinquanta articles o furs.¹¹

Probablement, aquesta compilació va ser una obra de consens i, atès el seu contingut, no eixia de la tradició jurídica preexistent que, segurament, en part bevia de les fonts del dret visigot, però també, ja de forma intencionada, s'havien estructurat parcialment d'acord amb l'esquema del Codi justinianeu, que era considerat en aquell moment la principal manifestació del dret culte, però per raons que desconeixem el treball no es va voler o no es va poder fer d'una manera completa.

Aquesta podria ser la causa per la qual Jaume I demanara a Vidal de Canyelles, bisbe d'Osca i prestigiós jurista, també format a Itàlia, que col·laborara a canviar l'aspecte, no el contingut, de la compilació aragonesa, adequant-la a les formes més elegants que usaven els juristes formats en els ensenyaments del *ius commune*. Ho llegim al pròleg del *Vidal Maior* amb aquestes paraules: [El rei] «con consejo et con voluntad de todos, manda et priega al seynnor obispo de Huesqua que fiziesse dreitura compilación de los Fueros assí como savio omne.»

Ell ho va fer, redistribuint-los en nou llibres, per tal d'adaptar-los a l'esquema complet del dret romà del Codi, i redactant-ne un índex per a cadascun, així com canviant la ubicació d'algunes institucions on hi havia «desacordamiento del dreito [el dret culte] et del fuero [el dret tradicional].»¹²

Aquesta obra era el *Vidal Maior*, abans citat, que es va redactar en un període de temps relativament breu entre 1247 i 1252, data de la mort de Vidal de Canyelles, i que es convertiria en la primera obra de literatura jurídica feta a partir dels Furs d'Aragó, a la manera de la literatura jurídica italiana vinculada a la glossa, però de forma molt més senzilla i segurament amb una intencionalitat pràctica molt superior, vistos els destinataris per als quals l'havia pensada.

Vidal de Canyelles mai no es va plantejar amb la seua obra la substitució dels Furs d'Aragó, ni legalment podia fer-ho, però això no va ser obstacle perquè durant segles fóra objecte d'ús freqüent per part dels juristes i, per això mateix, molts han pensat i han afirmat falsament que, en realitat, dels Furs d'Aragó de Jaume I n'hi ha dues versions: la de les Corts de 1247 i la del *Vidal Maior*.

En 1265, Jaume I tornaria a convocar corts per als aragonesos, amb la finalitat d'atorgar-los nous furs, que constituïrien el llibre novè de la compilació, una denominació prou artificial que es faria prou de temps després, ja que aquests darrers furs no eren més que al voltant d'una desena.

11. No hi ha una bona edició del text llatí de 1247 tot i que se'n conserven alguns manuscrits, raó per la qual continua sent necessari l'ús d'alguns d'aquests manuscrits per a qualsevol aproximació a l'obra, ja que les diferents edicions fetes des de finals del segle xv ens transmeten una lectura amb moltes variants de fons i forma respecte del que va ser la lliçó primera, que tampoc se'ns ha conservat. I les redaccions més antigues són les procedents de les còpies més velles, ja del segle xiv, de les quals potser una de les més interessants és la del manuscrit de la primera meitat del segle xiv conservat a l'Arxiu de la Catedral de Tortosa. El manuscrit de la Biblioteca Colombina de Sevilla, tot i haver estat considerat la peça més antiga, de finals del segle xiii, és en realitat una versió molt més tardana, de ben entrat el segle xv.

12. L'índex figura a les pàgines 12-19 de l'obra citada a la nota 10.

EL DRET DE CATALUNYA

A diferència de València i Aragó, durant el regnat de Jaume I no trobem a Catalunya un text legislatiu extens aplicable al conjunt del territori, entre altres raons per la manca d'una completa unitat política i jurídica, tot i que la major part estava en mans del comte de Barcelona, des de mitjan segle XII.

En conseqüència, els distints territoris de la casa comtal barcelonina i la resta de comtats catalans que no en formaven part es van seguir regint per lleis pròpies, tant de velles com de noves atorgades pels respectius comtes, i no van comptar amb institucions jurídiques comunes per a tots, si exceptuem les Constitucions de Pau i Treva i els Usatges de Barcelona, les primeres promulgades per la Corona en el transcurs de les diverses assemblees de corts que es van celebrar al llarg del seu regnat, i els segons aplicats fora de l'estricta comtat barceloní a la resta de terres catalanes, sense imposició de ningú, per la seua mera utilitat. Durant el regnat de Jaume I, el nombre d'usatges s'incrementaria de manera molt significativa, per obra dels juristes de la Cancelleria Reial i probablement per la intervenció directa de Pere Albert.

També trobarem, durant el regnat de Jaume I, algunes constitucions de corts catalanes soltes, però no suficients per a pensar que hi haguera una voluntat per part de ningú, ni del rei ni dels estaments, de començar a establir un dret general català, ja que, si hagués estat així, s'haguera recollit de forma específica a les recopilacions manuscrites més antigues i importants del dret general català.¹³

Ara bé, a més de tot el que hem dit, a les col·leccions de dret general català que acabem d'esmentar i també a d'altres menys conegudes, figuren recollits uns texts que en realitat no són altra cosa que obres ordinàries de literatura jurídica, però que, per les raons que siga, segurament per la seua utilitat, o pel seu prestigi, van ser molt utilitzades. Ens referim a les obres anomenades *Consuetudines Cathalonie inter dominos et vassallos tenentes castra pro dominia seu alia feuda*, així com al *Libellus de batallia facienda*, que han estat considerades anònimes durant molt de temps, però que Arcadi Garcia¹⁴ va estimar plausible atribuir al jurista Pere Albert, atesa la seua similitud amb les conegudes *Commemo-raciones* d'aquest mateix autor, que van tenir la mateixa difusió i utilització.

Durant el regnat de Jaume I, però, les carències institucionals del dret català propi, que seguia bevent, tot i que cada volta menys, de les fonts del dret visigòtic recopilades al *Liber iudicum*, es resolen amb la utilització sistemàtica de la literatura del *ius commune* de procedència italiana, secundada pels juristes de la Cancelleria Reial i els alts tribunals catalans.

DRET MUNICIPAL

A banda dels texts legislatius extensos, Jaume I es va preocupar de manera extraordinària per la consolidació del règim municipal de les principals ciutats i viles dels seus estats, aquelles que formaven part del patrimoni reial. La raó era ben simple: al llarg del temps, els consells municipals havien estat un gran suport per a la Corona, en especial en moments difícils en què la noblesa, sobretot l'aragonesa, se li enfrontava de manera oberta.

La manera que va usar la Corona per a l'enfortiment dels municipis va consistir en un conjunt de normes que sota la figura jurídica del privilegi, una potestat indiscutible de la Corona, adoptava formes

13. Sens dubte, les més destacables són la recopilació feta a mitjan segle XIV i conservada a l'Arxiu de la Paeria de Lleida i el Llibre Verd pertanyent a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, del darrer terç del segle XIV.

14. Vegeu la nota 7.

molt variades, com ara la de promulgació de noves cartes de poblament o la de ratificació d'anteriors privilegis, incloent-hi a voltes furs municipals breus i, per descomptat, la concessió de noves disposicions, en especial aquelles que regulaven la forma d'administrar justícia a cada municipi o la manera de triar anualment els representants municipals, amb indicació a voltes de les seues competències.

La documentació conservada és realment molt nombrosa i presenta diferències en la forma i en el fons, donada la naturalesa de cada una de les poblacions destinatàries, però en essència està destinada a procurar-ne la bona marxa i per això, quan és necessari, no es dubta a regular dues vegades, i a voltes inclús tres, respecte d'una mateixa institució, si la disposició originària no respon a les expectatives amb què havia estat dictada. Podem comprovar-ho, per exemple, l'any 1257, quan Jaume I autoritza els homes de Daroca a escollir anualment els oficis de jutge, justícia i jurats, la qual cosa no deixa d'ésser una singularitat, en distingir entre les figures de «jutge» i «justícia», quan a la resta de documents similars tan sols es parla del «justícia». En 1259, però, es promulgaria un nou privilegi autoritzant-los a triar anualment l'ofici de justícia, segons costum de Saragossa, cosa que fa pensar que aquesta dualitat d'oficis no degué donar bon resultat durant aquest interval de temps; i en 1264, i motivat per raons que no es diuen però que són fàcils d'interpretar, es modifica una volta més el sistema, donant llicència al consell municipal per a poder triar anualment tres candidats a l'ofici de justícia de la vila, entre els quals el rei escolliria qui havia de ser-ho l'any següent.¹⁵

Un altre exemple realment interessant, el trobem relacionat amb la ciutat de Barcelona. L'any 1258, Jaume I autoritzaria el municipi a poder nomenar un consell assessor del veguer format per huit consellers i dos-cents prohoms, o Consell de Dos-Cents, que serien convocats quan el veguer ho estimara necessari. L'any 1265 i segurament a causa de la inoperativitat de l'anterior disposició, es va reduir a la meitat tant el nombre de consellers del veguer com el de prohoms, que a partir d'aquesta data donarien origen a la definitiva institució del Consell de Cent.

La cancelleria de Jaume I no participaria en la redacció dels Costums de Lleida de 1228, tot i que els ratificaria l'any 1232; ni en la dels antics Costums de Perpinyà, que ratificaria en 1243, però sí que va impulsar indirectament la redacció dels Costums de Tortosa dels anys 1272-1273, que entrarien en vigor en 1277, un any després de la seua mort. També permetria el manteniment dels rars Costums de Barcelona, habitualment no coneguts pels historiadors del dret, revelats per referències documentals posteriors a la seua mort.¹⁶

Ara bé, amb molta diferència respecte de la resta de ciutats i viles del conjunt dels territoris de la Corona d'Aragó, la ciutat més privilegiada per Jaume I i organitzada d'acord amb els criteris dels seus juristes va ser la ciutat de València. A més de l'extensa collecció de costums promulgats a finals de l'any 1238, des de la primera meitat de 1239 començaria a donar-li un gran nombre de privilegis sobre qüestions de naturalesa jurídica molt diversa, amb la finalitat de dotar-la de totes les institucions que foren necessàries per al seu bon desenvolupament.

Entre 1239 i 1276, Jaume I promulgaria quasi un centenar de privilegis que, pel seu nombre, sembla que encara en vida seua van començar a ser recopilats en forma de llibre de privilegis, i es convertirien en un complement perfecte dels Costums o Furs de la ciutat. I a partir del regnat del seu

15. *Llibre de Privilegis de Daroca*, manuscrit del segle xv conservat a l'Arxiu Municipal de Saragossa.

16. Aquests Costums de Barcelona foren posats per escrit l'any 1284, si és que abans no ho havien estat, i constitueixen la primera part (els articles 1 a 71) del famós privilegi promulgat pel rei Pere el Gran i conegut amb el nom «Recognoverunt proceres», que va servir per a regular i millorar el dret municipal de la ciutat de Barcelona, tasca que aquest rei va fer també extensiva a les altres dues grans ciutats dels seus regnes, Saragossa i València, dictant privilegis de contingut diferent, però d'intencionalitat similar.

fill, el rei Pere, ambdós cossos legislatius, Furs i Privilegis, serien atorgats per concessió reial a la totalitat de viles valencianes que formaven part del patrimoni reial, de manera que les principals poblacions del regne de València tindrien dret a usar no sols els privilegis concedits pels reis amb caràcter particular, sinó també tots aquells donats a la ciutat de València. Des d'aquest moment, el llibre de privilegis propi de la capital del regne modificaria el seu títol pel de *Liber Privilegiorum Civitatis et Regni Valentie*, nom que es mantindria inalterable les centúries següents.¹⁷

EL DRET DELS MUSULMANS

Jaume I va entrar per primera vegada en contacte directe amb els musulmans quan, en 1224 i en 1225, va assetjar el castell de Peníscola, en un doble intent frustrat per conquerir-lo, tot i que la segona vegada va aconseguir signar un pacte de treva amb Abu Said, el rei o *sayyid* musulmà del regne de València en aquell moment, a canvi de certes compensacions econòmiques.

Aquest pacte, així com els que signaria posteriorment amb el mateix Abu Said després que el destronaren, i també la forma en què va obtenir la rendició de Mallorca (1229-1230) i la capitulació de Menorca (1231), li donarien segurament una nova i ben diferent imatge de la del tradicional enemic que predicava insistentment l'Església, de manera que les seues conquestes, tot i el qualificatiu que encara trobem en una part de la historiografia recent, tenen molt poc, o res, a veure amb un esperit de croada, en el sentit clàssic del terme, i en canvi són una mostra extraordinària d'adequació intencionada i interessada a la realitat, per tal de traure'n el màxim profit. Inclús l'Església s'aprofitaria, i molt, d'aquest negoci de guerra.

Jaume I era conscient de la necessitat de mantenir a les seues cases i terres tots els musulmans que, de forma pacífica, volgueren quedar-se a viure en els territoris pertanyents a la Corona reial, tant els conquerits feia temps com els de nova ocupació, entre altres motius per la impossibilitat de fer una substitució ràpida amb cristians en cas que es decretara una expulsió general. La permanència portava annex el respecte a les lleis, als costums i a la religió dels musulmans.

D'aquesta manera tan senzilla, va ser com la llei general musulmana, recollida dins del *Llibre de la Suna e Xara*, l'origen del qual es troba en la reunió de les dues grans fonts del pensament islàmic: la paraula d'Allah posada per escrit a l'Alcorà, així com l'exemple de la vida del profeta Mahoma als hadits, continuaria en vigor als llocs habitats per musulmans fins a la definitiva expulsió a començaments del segle XVII.

Tot i que els principis de la llei musulmana són pràcticament idèntics ara i en el passat, fins fa relativament pocs anys no es coneixia cap exemplar del *Llibre de la Suna e Xara* dels musulmans que tenia qualsevol de les aljames dels territoris de la Corona d'Aragó. L'any 1989, Carme Barceló va publicar un text del segle XV escrit en valencià, que és una traducció de l'àrab d'aquest *Llibre*, manada fer pels senyors de Sumacàrcer, prop d'Alzira, amb la finalitat de poder entendre el contingut de l'art quan fóra necessari.

El manuscrit consta de tres-cents seixanta-sis articles i corresponen a una aljama musulmana menuda, la qual cosa fa pensar que potser a les de mida més gran els llibres de la llei musulmana podrien tenir un articulat més extens i complet i potser inclús un aspecte diferent, però en tot cas els principis continguts en aquesta còpia única hi figurarien sens dubte, ja que cobreixen els aspectes essencials de la vida quotidiana dels musulmans.

17. Vicent GARCIA EDO, *El Llibre de Privilegis de València*, València, 1987.

Aparentment, aquesta obra no té res a veure amb Jaume I, ja que no va ser ell qui la va impulsar o promulgar, però en canvi la va confirmar en nombroses ocasions als musulmans dels seus regnes, en especial als valencians, com podem comprovar a través de l'extensa col·lecció documental publicada per Febrer Romaguera.

En algunes ocasions, va promulgar inclús diversos privilegis de contingut específic sobre aquesta matèria, com ara l'atorgat l'any 1259 als musulmans de Saragossa, per tal que foren únicament jutjats d'acord amb la sunna; o les ordinacions dictades l'any 1268 a favor de l'aljama musulmana de la ciutat de València, una de les quals fa un reconeixement exprés a la seua llei.¹⁸

CLOENDA

Per tant, amb aquests precedents i amb aquests altres fets que acabem d'esmentar, la imatge de Jaume I s'hauria de redefinir en aquest començament del segle XXI, moment en què festegem el vuitè centenari del seu naixement, i hauríem de preocupar-nos d'analitzar la seua vida i la seua obra a la llum de la informació que la documentació conservada i coneguda ens facilita, des d'una perspectiva de conjunt,¹⁹ aprofitant els avantatges que el millor coneixement del contingut dels arxius ens proporciona, així com les facilitats que l'ús de les noves tecnologies ens dona per a la consulta i reproducció de documents. Només d'aquesta manera podrem entendre el personatge en la seua vertadera dimensió.

D'aquesta voluntat, ha sorgit l'Arxiu Virtual Jaume I, un projecte de recerca que estem desenvolupant a la Universitat Jaume I de Castelló, amb la finalitat d'anar posant a l'abast de tothom, a través d'Internet (<<http://www.jaumeprimer.uji.es>>), de forma lliure i gratuïta, tota la documentació de naturalesa jurídica del regnat de Jaume I, i també molta altra d'anterior i de posterior, per contribuir a situar la seua figura i la Corona que ostentava al nivell que realment li correspon en el conjunt de les monarquies europees de l'època, habitualment millor considerades des del punt de vista de la cultura i també de la ciència jurídica.

18. Es pot trobar una gran quantitat de documentació relativa als musulmans valencians, segurament els més nombrosos en el conjunt dels territoris de la Corona d'Aragó, a través de l'obra de Manuel Vicent FEBRER ROMAGUERA, *Cartas pueblas de las morerías valencianas y documentación complementaria. 1234-1372*, Saragossa, 1991.

19. Vicent GARCIA EDO, *La obra legislativa de Jaime I de Aragón. 1208-1276*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2008.

**Estructuració política i territorial dels estats
de la Corona catalanoaragonesa**

Poder i territori durant el regnat de Jaume I. Catalunya i Aragó*

Flocel SABATÉ
Universitat de Lleida

Indagar entorn del retrat que ofereixen el poder i el territori als dominis inicials del rei Jaume I vol dir, pròpiament, acotar els límits de la realitat. A l'observador atent, li pot sobtar que tant la Renaixença, que commemorava el set-centè aniversari del naixement d'aquest monarca, com la majoria de les nombroses obres de divulgació aparegudes quan es rememora el vuit-centè aniversari del mateix fet, a més d'entretenir-se en aspectes dinàstics i familiars sovint explicats descontextualitzadament, coincideixin a lloar els aspectes més vistosos d'aquell llarg regnat, com són l'expansió insular i peninsular. I també pot sobtar que, entre una commemoració i l'altra, la historiografia moltes vegades ha atribuït la majoria dels fets destacables d'aquell temps al monarca mateix, com si la pròpia dinàmica de la societat no comptés. Ben diferentment, la realitat està fitada en el territori. Copsar com s'articula l'espai ens mostrarà qui tenia capacitat per a exercir la justícia i qui gaudia de la recaptació de les exaccions; en definitiva, qui posseïa la jurisdicció i la fiscalitat, és a dir, qui retenia les brides efectives del poder. Sobre l'espai realment trepitjat pels homes i les dones d'aquell temps, es perfilarà el contrast, la topada i l'afaiçonament dels pactes convivencials entre la Corona, els barons i els municipis, cadascun dels quals generant el respectiu discurs de justificació, en què no faltaran el suport romanista, la invocació de la tradició i l'ostentació de la pròpia força. La veritable gran obra d'un regnat es dirimeix, doncs, sobre el territori, perquè és on es posaran en joc, es validaran i arrelaran les dinàmiques i les formes de poder, amb una transcendència que marcarà la posteritat.

* La recerca que sustenta el present treball participa dels projectes de recerca HUM2005-03125/HIST i MAR2009-08598/HIST finançats pel Ministeri de Ciència i Innovació del Govern d'Espanya. Abreviatures emprades: AAC, Arxiu Arxiprestal de Calaf; ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; ACL, Arxiu Capítular de Lleida; ACP, Archives Communales de Perpignan; ACV, Arxiu Capítular de Vic; ADM, Archivo Ducal de Medinaceli; ADPO, Archives Départementales des Pyrénées-Orientales; AEV, Arxiu Episcopal de Vic; AES, Arxiu Eclesiàstic de Solsona; AHCBE, Arxiu Històric Comarcal de la Bisbal d'Empordà; AHCC, Arxiu Històric Comarcal de Cervera; AHCG, Arxiu Històric de la Ciutat de Girona; AHCI, Arxiu Històric Comarcal d'Igualada; AHCM, Arxiu Històric Comarcal de Manresa; AHCO, Arxiu Històric Comarcal d'Olot; AHCR, Arxiu Històric Comarcal de Reus; AHCV, Arxiu Històric Comarcal de Valls; AHCT, Arxiu Històric Comarcal de Tàrraga; AHCTE, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre; AHFF, Arxiu Històric Fidel Fita d'Arenys de Mar; AHMC, Arxiu Històric Municipal de Calella; AHMTM, Arxiu Històric Municipal de Torroella de Montgrí; AHTa, Arxiu Històric de Tarragona; AHTE, Arxiu Històric de Terrassa; AMC, Arxiu Municipal de Camprodon; AMSJA, Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses; ANC, Arxiu Nacional de Catalunya; APPR, Arxiu Parroquial dels Prats de Rei; AVV, Arxiu del Veguer de Vic; BC, Arxiu de la Biblioteca de Catalunya; CF, Arxiu de la Cúria Fumada de Vic.

1. PODER I TERRITORI: EL CONTEXT

El difícil inici del regnat del menor Jaume I —son pare mort lluitant contra els dictats de l'Església,¹ amb el corresponent estigma pecaminós,² i ell retingut vuit mesos en mans de Simó de Montfort fins a la intervenció papal—³ i la llarga minoria amb la persona i el govern en mans dels «consiliarii regis» designats pel papa⁴ —encara que el seu tutor⁵ estigui ben relacionat amb la casa reial i amb la noblesa—⁶ no fan més que facilitar l'erosió de les febles bases del poder regi. La convergència, al segle XII, damunt del casal barceloní de la Corona reial aragonesa i dels dominis comtals de Cerdanya, Besalú, Pallars Jussà i Rosselló, a més de Ribagorça i Sobrarb,⁷ ha cohesionat Catalunya⁸ i l'ha emparellat amb Aragó,⁹ però no ha pogut superar un origen fitat, al nord-est peninsular, en un afonament carolingi que havia forçat al segle IX la plena autonomia de cada comtat, seguida per una ocupació de la frontera afavoridora de la castralització, uns afermaments baronials igualment presents a l'interior dels comtats al segle X i unes fortes singularitzacions baronials al segle XI,¹⁰ mentre que, a Aragó, la ràpida ocupació de les terres noves al llarg del segle XII propicia, precisament, l'afermament d'un poder senyorial renovat i hereditari,¹¹ ben visualitzat en la castralització dels nous dominis.¹² Això explica que els esforços de Ramon Berenguer IV i d'Alfons el Cast per clarificar les pròpies rendes i capacitats jurisdiccionals i agilitar-ne la gestió i el control,¹³ sorgits de la mateixa necessitat creditora,¹⁴ no puguin superar un limitat i insuficient domini territorial, fins al punt que, a l'entrada del segle XIII, la monarquia ha de recórrer als crèdits d'enfortits nobles, de poderosos eclesíastics i d'emergents burgesos,¹⁵ i

1. Jordi VENTURA, *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, Selecta-Catalònia, 1996, p. 290-294.
2. Martín ALVIRA, *El Jueves de Muret. 12 de Septiembre de 1213*, Barcelona, Vicerektorat d'Activitats Culturals i Patrimoni de la Universitat de Barcelona, 2002, p. 410-460.
3. Damian J. SMITH, *Innocent III and the Crown of Aragon. The limits of Papal Authority*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2004, p. 143-146.
4. Antoni M. ARAGÓ i Josep TRENCHS, «Las escribanías reales catalano-aragonesas, de Ramón Berenguer IV a la minoría de Jaime I», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (Madrid), vol. LXXX (1979), p. 439.
5. Antoni PLADEVALL, *Guillem de Mont-rodon. Mestre del Temple i tutor de Jaume I*, Lleida, Pagès, 1993, p. 40-53.
6. Antoni PLADEVALL, *Mont-rodon. Passat i present d'un gran llinatge i d'un casal osonenc*, Vic, Diac, 2001, p. 42-43.
7. Flocel SABATÉ, «Catalunya Medieval», a *Història de Catalunya*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2004, p. 197-205.
8. Michel ZIMMERMAN, «Des pays catalans à la Catalogne: genèse d'une représentation», a Philippe SÉNAC (dir.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, p. 71-85.
9. Flocel SABATÉ, «Els primers temps: segle XII (1137-1213)», a Ernest BELENGUER (dir.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 31-36.
10. Flocel SABATÉ, «Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)», *Studia Historica. Historia Medieval* (Salamanca), núm. 25 (2005), p. 140-152.
11. Juan Fernando UTRILLA, «De la aristocracia a la nobleza: hacia la formación de los linajes nobiliarios aragoneses (1076-1276)», a *La nobleza peninsular en la Edad Media. VI Congreso de Estudios Medievales (León, 1997)*, Ávila, Fundación Sánchez Albornoz, 1999, p. 456-473.
12. Carlos LALIENA, «Castillos y territorios castrales en el valle del Ebro en el siglo XII», a Juan Antonio BARRIO i José Vicente CABEZUELO (ed.), *La fortaleza medieval. Realidad y símbolo. Actas de la XV Asamblea general de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, Alacant, Sociedad Española de Estudios Medievales, Ayuntamiento de Alicante, Universitat d'Alacant, Fundación de Estudios Medievales Jaime II, 1998, p. 31-45.
13. Thomas N. BISSON, «Le Conflent, le Vallespir et la Cerdagne d'après les censiers et comptes fiscaux des premiers comtes-rois de Barcelone (1151-1213)», a *Conflent, Vallespir et Montagnes Catalanes. Actes du 11e Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon (Prades-Villefranche du Conflent, juin 1978)*, Montpellier, CNRS, 1980, p. 71-75.
14. Thomas N. BISSON, «The problem of Feudal Monarchy: Aragon, Catalonia and France», *Speculum* (Cambridge), vol. LIII (1978), p. 47-72.
15. Thomas N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, vol. I, Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 1984, p. 23-150.

que fins i tot la política expansiva de Pere el Catòlic obligui a dependre de crèdits que pignoren gran part de les rendes i dels drets de la Corona i que necessiten peticions extraordinàries, com els bovatges i els monedatges.¹⁶ No és estrany, doncs, que gran part del territori escapi a la capacitat règia i se situï sota un ple domini jurisdiccional i rendístic de nobles, eclesiàstics i fins i tot burgesos.¹⁷

El paper de la monarquia depèn de la capacitat d'afermament sobre aquest mosaic trencadís. L'avi de Jaume I, Alfons el Cast, a més d'insistir en la clarificació de les bases rendístiques i jurisdiccional, ¹⁸ va procurar reforçar el pes de la Cancelleria Reial, ¹⁹ incorporar experts inversors urbans entre els gestors de les pròpies rendes, ²⁰ capitalitzar iniciatives jurídiques i legislatives ²¹ —assumint els Usatges de Barcelona ²² i acaparant les Constitucions de Pau i Treva— ²³ i empentar un discurs de cohesió i legitimitat ²⁴ que partia de la preeminència personal per la condició de rei ²⁵ i seguia amb l'exaltació del llinatge, degudament valorat gràcies a textos com els *Gesta comitum Barcinonensi*. ²⁶ La difusió del dret romà ja havia contribuït, al segle XII, ²⁷ a definir el sobirà com a príncep únic i suprem dels dos països en aquest moment consolidats, Catalunya i Aragó, invocant uns àmbits de competències exclusives, una identificació amb el conjunt territorial i una posició garant de la llei i l'ordre, elements assumits i aprofitats pel sobirà tot adoptant indicatius de preeminència, com la referència al propi regnat en la documentació. ²⁸ Aquests plantejaments, que ja havien facilitat que el 1162 Ramon Berenguer IV reivindicés que «omnium iniuste oppressore in terra sua cura comitem de iure spectat», ²⁹ s'imposaran amb el desplegament dels juristes romanistes al segle XIII. Així ho exem-

16. Manuel SÁNCHEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic, Girona, Eumo, Universitat de Girona, 1995, p. 38-42.

17. Flocel SABATÉ, «Territori i jurisdicció», a *Catalunya Romànica*, vol. xxiv, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 65-66.

18. Josep M. SALRACH, «El "Liber Feudorum Maior" i els comptes fiscals de Ramon de Caldes», a *Documents Jurídics de la Història de Catalunya*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1986, p. 23-26.

19. Antoni M. ARAGÓ i Josep TRENCHS, «Las escribanías reales catalano-aragonesas de Ramón Berenguer IV a la minoría de Jaime I», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (Madrid), vol. LXXX (1977), p. 425-430.

20. Thomas N. BISSON, «Ramon de Caldes (c. 1135-1199). Dean of Barcelona and king's minister», a Kenneth PENNINGTON i Robert SOMERVILLE (ed.), *Law, Church and Society: Essays in Honor of Stephan Kutner*, Filadèlfia, Philadelphia University, 1977, p. 281-292.

21. Thomas N. BISSON, «Feudalism in Twelfth-Century Catalonia», a *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (xe-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches*, Roma, École Française de Rome, 1980, p. 185-192.

22. André GOURON, «Sur la compilation des Usages de Barcelone au douzième siècle», a *El Dret Comú i Catalunya. Actes del VIII Simposi Internacional (Barcelona, maig 1998)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, p. 219-236.

23. Thomas N. BISSON, «The Organized Peace in Southern France and Catalonia (ca. 1140-ca. 1223)», *The American Historical Review* (Washington), núm. 82 (1977), p. 290-311.

24. José Enrique RUIZ DOMÉNEC, *A propósito de Alfonso, rey de Aragón, conde de Barcelona y marqués de Provenza*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1996, p. 69-107.

25. Flocel SABATÉ, «Corona de Aragón», a *Historia de España. Historia Medieval. La época medieval: administración y gobierno*, Madrid, Istmo, 2003, p. 300-304.

26. Joan Pau RUBIÉS i Josep M. SALRACH, «Entorn de la mentalitat i la ideologia del bloc de poder feudal a través de la historiografia medieval fins a les quatre grans cròniques», a *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985). Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal [Estudi General (Girona)]*, núm. 5-6 (1985-1986), p. 480-481.

27. André GOURON, «Sur la compilation des Usages de Barcelone au douzième siècle», a *El Dret Comú...*, p. 226-229.

28. Thomas N. BISSON, «L'essor de la Catalogne: identité, pouvoir et idéologie dans une société du XIIe siècle», *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations* (Paris), núm. 39 (1984), p. 454-479.

29. ACA, Cancelleria, Pergamins de Ramon Berenguer IV, sense data, carpeta 41, doc. 11. Editat a Flocel SABATÉ, «Judici entre el comte Ramon Berenguer IV i Bernat d'Anglesola», *Ilerda. Humanitats* (Lleida), núm. 49 (1991), p. 142.

plifica Pere Albert,³⁰ des d'una posició personal ben propera i afavorida pel rei,³¹ en reivindicar per al príncep dos puntals: la general jurisdicció i la identificació amb el bé públic. El primer permet prendre una piràmide feudal en la qual el sobirà presideix damunt dels altres nobles, raó per la qual els vassalls d'aquests últims també restarien «en poder del Príncep per rahon de jurisdicció general que ha en son regne, cor en tots homes del regne seu a mer imperi, cor totes coses que són e.l regne són del rey quant a jurisdicció.» La pràctica, però, desvirtua aquest raonament, perquè en realitat la jurisdicció i les exaccions s'escapen absolutament del monarca en els arrelats dominis nobiliaris. Quan el monarca, el 1265, fidel a l'argument romanista, invoca la capacitat suprema per exigir la cena a tots els territoris, li cal ordenar als seus oficials a Girona que empenyorin les propietats dels súbdits del comte d'Empúries perquè aquest insisteix a no sentir-se'n obligat.³² En aquest context, s'imposa la segona reivindicació de Pere Albert, advertint que, tot i que sembli que el rei i els nobles gaudeixen d'ídèntiques capacitats, cadascun en el respectiu domini, en realitat hi ha una gran diferència, perquè el monarca actua pel bé públic i el baró, pel privat,³³ «e profit públic val més que privat.»³⁴

Aquests advertiments tracten, precisament, de rebatre la contundent puixança baronial. Després que el 1173 Alfons el Cast ha assumit les constitucions de Pau i Treva damunt d'un ample domini més fàcil de descriure que de denominar —«in dicta terra mea, a Salsis usque ad Dertusam et Ilerdam cum finibus suis»—,³⁵ el 1187 el comte Ermengol VIII proclama unes específiques constitucions de Pau i Treva per als seus dominis urgellencs,³⁶ amb tota la intenció d'evidenciar la seva posició superior com a garant de la pau i el bé públic dels seus súbdits.³⁷ Poc després, el 1188, la noblesa esbotza definitivament la pretensió reial d'imposar un bovatge a manera d'exacció pública general.³⁸ De fet, a la segona meitat del segle XII, no sols s'ha afermat el poder baronial, amb els corollaris de privatització, patrimonialització i senyorialització, sinó que també s'ha accentuat l'arbitrarietat amb què exercir la violència i la depredació, fins i tot contra els dominis reials,³⁹ per part d'uns barons⁴⁰ que ara ja no poden obtenir de la frontera els béns necessaris, sobretot moneda i gra,⁴¹ per a desenvolupar el grau d'ostentació que es considera que ha d'envoltar l'ordre nobiliari.⁴² En aquest context, la recerca de seguretat

30. Donald J. KAGAY, «Pere Albert: Barcelona canon, royal, advocate, feudal theorist», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 32/1 (2002), p. 40-46.

31. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 48r.

32. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 204r.

33. Donald J. KAGAY, «The king's right must be preferred to the lord's: sovereignty and suzerainty in the treaties of Pere Albert», a Kenneth PENNINGTON (ed.), *Proceedings of the 10th International congress of Medieval Canon Law*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001, p. 693-702.

34. Pere ALBERT, «Commemoracions», a *Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*, Barcelona, Barcino, 1933, p. 185 i 187.

35. Gener GONZALVO, *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994, p. 76.

36. Gener GONZALVO, «La Pau i Treva de l'any 1187 per al comtat d'Urgell i vescomtat d'Àger», *Ilerda. Humanitats* (Lleida), vol. XLVIII (1990), p. 170-173.

37. Gener GONZALVO, «El Comtat d'Urgell i la Pau i Treva», a *El Comtat d'Urgell*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 74-75.

38. Thomas N. BISSON, «The Problem of Feudal Monarchy: Aragon, Catalonia and France», *Speculum*, vol. LIII (1978), p. 466-468.

39. Thomas N. BISSON, «The crisis of the Catalonian franchises (1150-1200)», a *La formació i expansió...*, p. 153-172.

40. Pere BENITO, «Els "clamores" de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal, i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 30/2 (2000), p. 852-884.

41. Flocel SABATÉ, *La feudalización de la sociedad catalana*, Granada, Universidad de Granada, 2007, p. 147-152.

42. Blanca GARÍ, «Las "querimoniae" feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)», *Medievalia* (Barcelona), núm. 5 (1984), p. 47-49.

social i econòmica per part de la població es pot encarar mitjançant els actes de donació, protecció i autodonació vers els possessors de la terra,⁴³ consolidant així la servitud camperola, a manera de vincle de protecció, via de control senyorial i fórmula exactiva.⁴⁴

En realitat, més que un desordre, es viu la consolidació del marc de la feudalitat, començant per la seva axiologia, com és clar amb la difusió d'uns valors nobiliaris fitats entorn de la fe, l'honor o la violència.⁴⁵ D'altra banda, la consolidació d'unes cases nobiliàries ben afermades en el propi llinatge i l'arrelament secular del patrimoni,⁴⁶ amb les capacitats jurisdiccionals i rendístiques inherents, els infon una seguretat que els permet encarar-se totalment amb el sobirà, fins i tot equiparant la vinculació amb la mateixa voluntat divina. El vescomte de Cardona no dubta a dirigir-se a Jaume I ponderant la gràcia divina que sustenta el poder tant de l'un com de l'altre: «Al molt amat e honrad et noble seyer en Jacme per la gràcia de Déu rey d'Aragó, etc, de mi en Ramon per la gràcia de Déu vescomte de Cardona.»⁴⁷ És una vinculació suprema a la qual també s'acullen personatges propers al monarca, com Guillem de Montcada⁴⁸ en la seva condició de vescomte de Bearn.⁴⁹ Alhora, el recuperat dret romà també avala aquestes posicions nobiliàries, tal com els juristes feudistes recorden tot subministrant arguments als barons que els solliciten.⁵⁰ Es tracta de reivindicar que es té una possessió en alou, cosa que comporta un domini absolut en el sentit que establirà Baldo degli Ubaldi: «alodium est quod est proprium alicui et a nemine recognovit nisi a Deo.»⁵¹ Bé que evidentment el concepte d'alou s'emprava amb anterioritat,⁵² les disquisicions plantegen ara la disjuntiva entre alou i feu —«in alodio vel fevo»—, que passarà a centrar les discussions,⁵³ tot reivindicant el que sigui «purum alodium».⁵⁴ Allà on el rei manqui de la possessió alodial, és a dir, que no hi gaudeixi de la plena jurisdicció, cap dels seus oficials no hi podrà entrar ni procedir contra els homes de l'indret, tal com explícitament reconeix, per exemple, el 1268, sobre el castell termenat de Selma, sota poder del

43. Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*, Vic, Eumo, 1993, p. 123-125.

44. Lluís TO, «Els remences i el desenvolupament de les viles catalanes a l'entorn de 1200», a Louis Assier ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ciutat i els Poders. Actes del Col·loqui del 8è Centenari de la Carta de Perpinyà (23/25 d'octubre 1997)*, Perpinyà, Université de Perpignan, Institut Catalan de Recherches en Sciences Sociales, 2000, p. 134-156.

45. Thomas N. BISSON, *Tormented voices. Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia, 1140-1200*, Cambridge, Londres, Harvard University Press, 1998, p. 116-138.

46. José Enrique RUIZ DOMÉNEC, *La memoria de los feudales*, Barcelona, Argot, 1984, p. 123-269.

47. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 241r. Editat a Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea Histórica Catalana*, vol. II, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1906, p. 494.

48. «Cum dominus rex assignaret nobis Guillelmo de Montecatano, Dei gratia vicecomiti bearnensi, vigintimilia morabetinorum...» És la seva titulació habitual: «Sit omnibus notum quod nos Guillelmus de Montecatano, Dei gratia vicecomes bearnensis...»: ACA, pergamins de Jaume I, 256 i 296; editat a Thomas N. BISSON, *Medieval France and her pyrenean neighbours. Studies in early institutional history*, Londres, Ronceverte, The Hambledon Press, 1989, p. 380-381 i 391.

49. Malgrat la invocació divina, i precisament per participar amb notorietat en els interessos polítics catalans que el fan estar més interessat pels afers mediterranis, Guillem de Montcada, el 1228, «ne fit aucune difficulté pour promettre de rendre hommage à Henri III pour la vicomté de Béarn lors du prochain voyage du souverain anglais en Aquitaine»: Christian DESPLAT i Pierre TUCOO-CHALA, *Histoire générale du Béarn souverain*, Monein, PyrèMonde, Princi Negue, 2007, p. 65.

50. Gérard GIORDANENGO, «Les feudistes (XIIe-XVe s.)», a *El dret comú i Catalunya. Actes del IIn Simposi Internacional. Barcelona, 31 maig-1 juny de 1991*, Barcelona, Fundació Noguera, 1992, p. 75-79.

51. Josep M. PONS i GURI, *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, vol. III, Barcelona, Fundació Noguera, 1989, p. 119.

52. Al segle anterior, per exemple, es pot detallar, «dimito Bertrandus de Castello castrum meum d'Apierola, sicut ego melius habeo vel habere debeo et teneo per meum alodium francum et liberum, cum suis terminis et cum suis pertinenciis»: José RIUS, *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, vol. III, Barcelona, CSIC, 1947, p. 312).

53. ACA, Cancelleria, Memorials 75, f. 170r.

54. Antoni PLADEVALL i Pere CATALÀ, «Castell de Milany i casal —o castell— de Vallfogona», a *Els castells catalans*, vol. v, Barcelona, Rafael Dalmau, 1976, p. 119.

Temple.⁵⁵ Les discrepàncies en la interpretació van concatenant les tensions sobre l'exercici jurisdiccional en indrets concrets, que sempre esclaten en el moment d'aplicar la justícia, com a indicador del domini suprem: quan Guillem de Vila-rasa aplica penes físiques a Reiners, ho fa com a indicatiu d'una plena potestat que el monarca li discuteix mobilitzant en contra seu, el 1263, el veguer de Rosselló.⁵⁶

A partir del dictat de l'usatge *Cunctis Pateat*,⁵⁷ des del regnat de Pere el Catòlic, el monarca avança en la percepció d'ocasionals exigències globals sota la demanda dels bovatsges a Catalunya, i del monedatge a Aragó, com consolidarà Jaume I en endegar el regnat i en aconseguir el suport estamental de cara als reptes militars extraordinaris,⁵⁸ i fins i tot una pactada periodicitat com estableixen per a Aragó les Corts de Montsó del 1236.⁵⁹ La realitat de la percepció i la significació inherent a poder exigir-la no estalvien, ans al contrari, la necessitat d'afermar la base patrimonial del sobirà, amb totes les seves imbricacions exactives i jurisdiccionals. Conscient de la situació, Jaume I mostra una clara voluntat d'eixamplar el domini regi, mitjançant compres com les de Castellnou d'Argençola⁶⁰ o dels castells de Sant Llorenç de la Muga i Bassegoda, amb les mines existents al terme,⁶¹ i sobretot gràcies a una hàbil política de bescanvis que aporta, entre altres, indrets com Híjar,⁶² la vall de Banyuls,⁶³ Camprodon,⁶⁴ Torroella de Montgrí,⁶⁵ Gurb,⁶⁶ Camarasa⁶⁷ o els dominis orientals de Guillem de Cervera,⁶⁸ a més d'afermar possessions al Vallès Oriental i al Maresme.⁶⁹ Coetàniament, els sistemes de doble domini, tan propis del dret romà que entre la segona meitat del segle XII i la primera del XIII impregnen tot l'àmbit jurídic,⁷⁰ aporten elements per al consens entre el monarca i els qui, ja siguin

55. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918 (facsimil, 2004), p. 413.

56. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 9v.

57. Thomas N. BISSON, *Conservation of coinage. Monetary Exploitation and its Restraint in France, Catalonia and Aragon (C.A.D. 1000-1225)*, Oxford, Clarendon Press, 1979, p. 199-200.

58. Pere ORTÍ, «La primera articulació del estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovaje (ss. XII-XIII)», *Hispania* (Madrid), vol. LXI/3, núm. 209 (2001), p. 977-990.

59. Carmen ORCÁSTEGUI, «La reglamentació del impuesto del monedaje en Aragón en los siglos XIII-XIV», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. v, p. 113-121.

60. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 225.

61. El 1225, Bernat de Llers ven al rei «castellum meum quod vulgariter dicitur Rupis de Bassegoda, cum ruppe et suis omnibus edificiiis et pertinenciis et villam meam que dicitur Menera de Bassegoda, que est infra terminos eiusdem castelli cum sua argentera tam de argento, ferro, cupro, plumbo et stagno, quam de alio quolibet metallo, et castellum meum de Santo Laurencio de Sanahuga (sic) cum omnibus edificiiis et pertinenciis»: Francesc MIQUEL, *Liber Feudorum Maior*, vol. II, Barcelona, CSIC, 1945, p. 30.

62. Enrique MAINÉ, «La carta de població concedida a Tierga por Don Pedro de Urrea en 1334», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. x-xi (1993), p. 529.

63. Bernard ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1600*, vol. I, Perpinyà, Charles Latrobe imprimeur-libraire, 1878, p. 190.

64. Francesc MONSALVATJE, *Monasterios del antiguo condado de Besalú. Camprodon*, Olot, Imprenta y librería de Juan Bonet, 1895, p. 43.

65. Narcís BLANCH, *Crónica de la Provincia de Gerona*, Madrid, Aquiles Ronchi, 1866, p. 92.

66. AEV, pergamins llibre IX, 43; ACV, calaix 37, privilegis i estatuts III, 60.

67. ACA, Cancelleria, Jaume I, pergamins 904 i 905.

68. «Toto iure exitibus et redditibus quos in ville de Cervarie et terminis ac pertinenciis suis et in Podioalto et in santo Antolino et in Gaver et in Staras et in Ondara et in Prats et terminis ac pertinenciis»: ACA, Cancelleria, Memorials 75, f. 171r.

69. Francesc MONSALVATJE, *Colección diplomática del Condado de Besalú*, vol. v, Girona, Imprenta de Eusebio Simón, 1908, p. 211.

70. Josep Maria FONT RIUS, «La recepción del derecho romano en la Península Ibérica durante la Edad Media», *Recueil de Mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des anciens pays de droit écrit* (Montpellier), vol. VI (1967), p. 90-91.

nobles, barons, eclesiàstics o burgesos, al·leguen el gaudi jurisdiccional, mitjançant la disquisició entre el mer i el mixt imperi.⁷¹ Això obliga al fet que les cessions especifiquin si contenen l'«omnimodam iurisdictionem altam et baxam»⁷² identificada amb el mer i mixt imperi —com es diu a Roca de Llaers el 1262—,⁷³ o només la jurisdicció menor, cosa que no evita nombroses discrepàncies, que s'endinsaran en la centúria següent.⁷⁴ De fet, al mateix moment, el monarca es veu en la necessitat de cedir molts altres llocs, com la part reial a Mataplana, Gombrèn, Blancafort i Mogrony,⁷⁵ mentre que els grans dominis assolits, com la titulació superior del comtat d'Urgell, s'evidencien de manera merament formal⁷⁶ i altres no es poden materialitzar encara, com les aspiracions al vescomtat de Bas.⁷⁷ En definitiva, el patrimoni regi als territoris tradicionals no s'engruixirà tant com el monarca requereix, cosa que el deixa més exposat al vigor dels qui pretenen contraposar altres discursos del poder.

«En 1235, lo castell de Besora fôu invadit per Guerau de Puig-tornés, qui entrà sos termes en cavalcada.»⁷⁸ En realitat, tots els nobles estan convençuts que «los cavallers han privilegi o usança de guerrear los uns ab los altres.»⁷⁹ Les guerres privades s'apoderen, doncs, del territori, fruit d'un sistema abocat a l'acapament de drets i rendes, on la força comporta la intimidació del col·lectiu humà imbricat amb l'adversari. La reiteració i normalitat amb què es viu aquest plantejament, amb facilitat pot comportar confusions, com s'adverteix el 1243 quan «Don Pere de Queralt devia estar en guerra ab lo noble Ramón de Cardona», atès que «Don Pere tenia apresat a dos hòmens de Sant Martí Esgleyoles, que éll creya qu'eren hòmens del Cardona», situació mantinguda fins que «très hòmens de Veciana afiançen als dos presoners de Sant Martí assegurant que no són de la jurisdicció del Cardona ni de cap altre enemich de Don Pere.»⁸⁰ Les relacions es modulen segons l'estat en què s'està: «propter guerram quam vos cum aliquibus habeatis.»⁸¹ Són tensions que cerquen la violència intimidatòria i que estan reglades sota l'ordre feudal, el qual concatena els motius de discrepància entorn dels béns, drets o jurisdiccions, els greuges, els desafiaments, l'establiment de treves i, finalment, l'assoliment d'acords mitjançant conveni o sentència arbitral. La violència que ha guiat la guerra pretenia, doncs, garantir una bona posició per arribar a l'acord final, raó per la qual l'agressivitat era, sobretot, intimidatòria.

Les pretensions règies de veure reconegut un poder superior dins aquest marc de tensions són contraposades no sols per la força ostentada i la tradició invocades pels nobles, sinó també per les iniciatives legislatives. El *ius maletractandi* aprovat el 1202⁸² cerca, sobretot, evitar les maniobres d'ingerència reial:⁸³ «Si domini suos rusticos male tractaverit vel sua eis abstulerint, tam ea que sunt in pace

71. Hilda GRASSOTI, «Hacia las concesiones de señorío con mero y mixto imperio», a *Estudios en homenaje a Don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años. Anexos de Cuadernos de Historia de España*, vol. III, Buenos Aires, Instituto de Historia de España, 1985, p. 140-141.

72. Lluís GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Curso de Historia de las Instituciones españolas*, Madrid, Alianza, 1993, p. 581.

73. Pere CATALÀ i Miquel BRASÓ, «Apunt sobre el monestir de Sant Joan de les Abadesses», a *Els castells catalans*, vol. v, p. 92.

74. Flocel SABATÉ, «Discurs i estratègies del poder reial a Catalunya al segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 25 (1995), p. 623.

75. Antoni PLADEVALL i Pere CATALÀ, «Castell de Mataplana», a *Els castells catalans*, vol. v, p. 31-32.

76. Flocel SABATÉ, *El territori del comtat d'Urgell*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, en premsa.

77. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 65r.

78. Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 461.

79. ACA, Cancelleria, Papeles por incorporar, Cervera, f. 9r.

80. Joan SEGURA, «Repàs d'un manual notarial del temps del rey En Jaume I», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua època*, vol. I, Barcelona, Stampa d'en Francisco Altés, 1909, p. 304.

81. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 262r; Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 492-493.

82. Paul H. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 107-129.

83. Lluís To, «Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 6 (1995), p. 144.

et tregua quam alia, nullo modo teneantur Domino regi in aliquo nisi sint de feudo Domini Regis vel Religiosorum locorum, tunc feudatariis non liceat.» Afermant aquesta via, les Corts del 1228 explícitament limiten del tot les intencions del veguer, com a oficial districtual regi, en dominis baronials: «Quod nullus vicarius cavalcata facere valeat vel presumat super honores vel homines ecclesiarum et monasteriorum, vel super castrum vel honorem de feudo ecclesie vel militis, nisi in domino feudi prius inventa fuerit fatica de directo ratione illius qui pacem dicitur violasse.»⁸⁴

Les pràctiques i els usos feudals han de dirimir, doncs, les tensions. Assumint aquest marc, el monarca també pot tractar d'afermar una posició preeminent aprofitant el suport al príncep que, empeltats de romanisme,⁸⁵ aporten els mateixos Usatges de Barcelona. Si més no, l'usatge *Simili modo* li permet arbitrar en tensions allargassades, tot evidenciant així la posició suprema de qui pot imposar treves als contendents: «Simili modo firmissime observetur tregua et securitas quas preceperint principes inter inimicos teneri, quamvis ipsi inimici eandem treguam ei non auctorizaverint.»⁸⁶ Tanmateix, superat pel major vigor dels nobles i contrariat per la invocació d'una tradició contrària, el monarca no pot imposar aquest exercici de sobirania sense contrarietats. Pot fer-ho quan els nobles es posen d'acord, com s'esdevé el 1226 en poder intervenir entre el vescomte de Cardona i Guillem de Montcada.⁸⁷ En canvi, el 1252, en la guerra del vescomte de Cardona contra els Cervelló, els Anglesola i els Queralt, la treva imposada per Jaume I no és respectada pel primer, que nega la capacitat del rei en virtut de la tradició contrària:

Quod idem dominus rex mandavit de facto, cum de iure consuetudinario non deberet treugas inter eundem Raimundus ex una parte et inimicos suos contentos in libello ex altera et non servavit ipsas treugas, quia non tenebatur propter consuetudinem Catalonia, que talis est: quod magnates sive probi homines possunt inter se guerram habere, ita quod dominus rex non debet eam prohibere nec dare treugas aut mandare inter eos, nisi in casibus infrascriptis, videlicet, quando dominus rex facit guerram cum inimicis suis; item quando facit exercitum generalem contra inimicos suos; item quando convocat curiam generalem; in quibus casibus tenentur servare eius treugas.

Davant d'aquesta negativa, Jaume I compareix com a part agent contra el vescomte cardonenc en el tribunal que ell mateix ha convocat, constituït pels nobles Guillem de Montcada, Berenguer d'Àger i Guillem d'Anglesola assessorats pel canonge de Lleida, Guillem Soler, a fi de proclamar la seva capacitat superior sobre totes les guerres existents al país: «Dicit dominus rex et confiteur verum esse quod potest mandare treugas inter ricos homines habentes guerram ad invicem, non solum in predictis tribus casibus positis per Raimundo de Cardona, sed etiam generaliter in omnibus casibus, quandocunque domino regi placuerit ex plenitudine sue potestatis sibi dare per consuetudinem.» El tribunal reconeix la capacitat règia «sicut in usatico Barchinone continetur», alhora, però, que deixa entreveure el temor de fons, és a dir, que el monarca empri aquesta capacitat com a excusa per incrementar la seva presència. Per això, es vol acotar i fins i tot definir què s'encabeix sota la imposició de

84. «Cortes de Cataluña», a *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, vol. I, Madrid, Real Academia de la Historia, 1896, p. 86 i 121, respectivament.

85. Ramon d'ABADAL, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1987, p. 68-69; amb les matisacions d'Aquilino IGLESIA, *La creació del Dret. Una història de la formació d'un dret estatal espanyol*, vol. II, Barcelona, Signo, 1993, p. 50.

86. Usatge 65, cap. 61: editat per Joan BASTARDAS, *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 1991, p. 98.

87. ACA, pergamins de Jaume I, núm. 295: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. I, València, Anubar, 1976, p. 164-170.

treva: «Quod treuga data sit talis, inspecta qualitate personarum et negotii pro quo fiet guerra, quod non videatur pax esse vel imponere finem guerre.»⁸⁸

En realitat, no sols no es respecta una pretesa posició preeminent del monarca, sinó que els seus dominis són sotmesos a les mateixes pràctiques de tensió. Entre el 1220 i el 1223, en la guerra entre Guillem de Montcada i Nunó Sanç, en considerar que la Corona donava suport al segon, el primer danya viles reials com Terrassa, l'Arboç i Piera, aquesta última en aquell moment empenyorada a Ramon Folc de Cardona i que també veurà els béns i les collites dels vilatans afectats per la tensió entre la Corona i el senyor d'Òdena.⁸⁹ Les guerres inherents a la feudalitat poden, doncs, canalitzar les tensions entre la noblesa i el monarca, cosa que significa que el territori esdevé escenari de la pugna entre la pretensió de consolidació del poder regi i la voluntat d'afermament baronial. La tensió armada contra els dominis territorials aliens esdevé el llenguatge usual amb què expressar les diferències, per la qual cosa aquest nivell d'enfrontament oposa el monarca a qualsevol dels nobles del país, incloent els que li són més propers: l'esmentat Guillem de Montcada, fins al moment previ a la topada bèl·lica amb el sobirà, ocupava el principal lloc de confiança en les rendes i la jurisdicció règies,⁹⁰ com a lloctinent del rei,⁹¹ i precisament la tensió es clou el 1225 quan el noble rep una important compensació econòmica,⁹² tot denotant, rere la queixa, una discrepància en els comptes que se li deurién, sigui per serveis prestats, per danys patits o per crèdits envellits. La permeabilitat, d'altra banda, és constant: el vigatà Bernat Barutí està plenament implicat amb els Montcada a Vic, als quals gestiona rendes i administra jurisdicció,⁹³ i quan Guillem de Montcada serveix al monarca, rep per un any, des del 1220, la vegueria reial de Barcelona a canvi d'un crèdit a la Corona que el Montcada ha aconseguit per a Jaume I.⁹⁴

Hi ha un encreuament altament significatiu, perquè el rei depèn dels crèdits provinents dels mateixos nobles amb els quals es discuteix jurisdiccionalment, amb els corresponents corollaris bèl·lics. Es tracta de llinatges ben poderosos, com els Montcada, els Cardona o els Cervera,⁹⁵ amb els quals es va concatenant la mateixa relació. El 1262, en cedir temporalment Tagamanent, Piera i Manresa al vescomte Ramon de Cardona, el rei reconeix deutes enllaçats i sumats al llarg de tres generacions, és a dir, del vescomte present, el seu pare i el seu avi.⁹⁶

Els Usatges, com a codi normatiu de la feudalitat, assoleixen, en aquest context, una importància cabdal. Seran explícitament reivindicats, des del 1251, per a consolidar el poder del sobirà sobre una piràmide feudal,⁹⁷ però, alhora, els integrants d'aquesta piràmide també recorreran a les mateixes regles del joc feudal per acotar les pretensions del monarca. Les demandes nobiliàries contra el rei s'articulen com l'incompliment per part seva dels deures que els Usatges imposen als senyors vers els

88. ACA, pergamins Jaume I, 1305; edició a Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. III, Saragossa, Anubar, 1978, p. 77-79.

89. Flocel SABATÉ, «Història Medieval», a *Història de Piera*, Lleida, Pagès, 1999, p. 224.

90. Thomas N. BISSON, *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*, Vic, Eumo, 1997, p. 172-173.

91. ACA, Cancelleria, Jaume I, pergamins, núm. 130.

92. *Llibre dels feits del rei En Jaume*, ed. a cura de Ferran Soldevila, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, cap. 24, p. 88.

93. ACA, Cancelleria, Pere el Gran, pergamins, núm. 424; Jaume I, pergamins, núm. 32, 122 i 128.

94. ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, núm. 138; editat a Thomas N. BISSON, *Medieval France...*, p. 380.

95. Joan SERRA VILARÓ, *Història de Cardona*, vol. I, Tarragona, Imprenta Sagrañes, 1966, p. 191-197.

96. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 37v-38r.

97. Aquilino IGLESIA, «De "Usaticis quomodo inventi fuerunt"», *Initium. Revista Catalana d'Història del Dret* (Barcelona), núm. 6 (2001), p. 54-55.

seus vassalls,⁹⁸ mentre que el sobirà també acut al mateix codi normatiu per a emparar les actituds de força empreses quan té prou vigor per a aplicar-les: «Ells tenien los feus per nós, e que nós los havíem manat servii, e ells no ho havien volgut fer, e per açò los havíem emparats los feus.»⁹⁹ Les acusacions mútues són constants: les perennes necessitats del sobirà faciliten que hagi d'escoltar les queixes nobiliàries per no satisfer deutes o per exigir serveis d'armes fora de Catalunya,¹⁰⁰ mentre que ell retreu sovint als mateixos nobles el fet de no respectar les seves regalies. El monarca, per exemple, acusa el bisbe de Vic el 1254 d'emetre moneda, pretenent que es tracta d'una competència règia,¹⁰¹ però el prelat hi contraposa la tradició, el suport papal i, encara, unes armes religioses contundents com l'excomunió¹⁰² que poden posar en qüestió la salvació eterna dels habitants de Vic que no emprin les encunyacions episcopals.¹⁰³

Coetàniament, a Aragó, el clima entre el monarca i la noblesa culmina el progressiu distanciament mutu allargassat des de la centúria precedent, atès que uns nobles molt atents a l'afermament dels seus dominis extrets a la frontera en l'expansió a la vall de l'Ebre¹⁰⁴ difícilment podien entendre com a favorables els projectes septentrionals de la monarquia, bo i més quan destacats barons aragonesos havien perdut la vida el 1213 a Muret.¹⁰⁵ És un distanciament que, tant a Aragó com a Catalunya, encofurna dues concepcions de societat i dos models de poder, el presidit pel rei i l'acapatat pels respectius barons.

Els uns i els altres es poden trobar a les Corts generals, on els nobles i els barons, allargassant la seva tradicional presència en l'entorn sobirà,¹⁰⁶ adopten ara una definició i una representació estatal¹⁰⁷ al costat de l'Església¹⁰⁸ i de l'emergent poder urbà situat sota la jurisdicció reial,¹⁰⁹ el qual es presenta vigorós com a «probi homines»¹¹⁰ que representen els «cives et homines castrorum et villarum de Aragó» i «hominum de castris et villis Catalonie.»¹¹¹ S'està efectuant així —amb fita formal

98. Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 473-477.

99. *Llibre dels feits...*, cap. 544, p. 512.

100. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 261r.

101. ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, núm. 1462.

102. Anna M. BALAGUER, *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (filial de l'Institut d'Estudis Catalans), 1999, p. 118-121.

103. ACV, calaix 6, 2013.

104. Carlos LALIENA, «La formación de las estructuras señoriales en Aragón (ca. 1083-ca. 1206)», a *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica*, vol. I, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1993, p. 570-585.

105. Juan Fernando UTRILLA, «Pedro II», a Ricardo CENTELLAS (dir.), *Los Reyes de Aragón*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada, 1993, p. 73-80.

106. Jesús FERNÁNDEZ VILADRIK, «La corte condal: una limitación fáctica a los poderes de la autoridad condal en la Cataluña de la alta edad media», *Revista Jurídica de Cataluña* (Barcelona), vol. LXXXI (1982), p. 373-403.

107. «No parece descabellado pensar que el movimiento de consolidación de las Cortes estuvo protagonizado por el brazo militar, cuya cúpula, es decir los barones y ricos hombres, eran indiscutibles miembros natos que constituían las primitivas Curias y durante mucho tiempo habían mantenido ante el rey la representación del reino»: José Ángel SESMA, «La nobleza bajomedieval y la formación del estado moderno en la Corona de Aragón», a *La nobleza peninsular...*, p. 355-358.

108. Atès el context del poder, és coherent que calguin convocatòries d'assemblees «donde el rey buscaba el consentimiento de la nobleza y de la Iglesia»: Pere ORTÍ, «La primera articulación del estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovaje (ss. XII-XIII)», *Hispana*, vol. LXI/3 (2001), p. 996.

109. Gener GONZALVO, «Les assemblees de Pau i Treva i l'origen de la Cort General de Catalunya», a *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional (28, 29 i 30 d'abril de 1988)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1991, p. 74-78.

110. Thomas N. BISSON, «A General Court of Aragón (Daroca, February, 1228)», *The English Historical Review* (Oxford), vol. XCII (1977), p. 111.

111. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 20.

el 1214—¹¹² la transició, des del deure feudal dels súbdits a assistir el senyor, vers una representació estamental dins el nou marc de les corts,¹¹³ on el monarca invocarà el mandat diví, la tradició del llinatge i els deures del príncep a la recerca del benestar dels súbdits,¹¹⁴ mentre que aquests li prestaran el seu consell i li exposaran unes reivindicacions que perfilen el particular viarany vers un pactisme que no és pas una singularitat pròpia,¹¹⁵ sinó l'especificació regional d'un indicador dels temps europeus,¹¹⁶ alhora feudals, burgesos i monàrquics.¹¹⁷

2. PODER I TERRITORI: LES TOPADES EN UNA SOCIETAT FEUDAL I BURGESA

Al segle XIII, el territori és l'escenari de fortes tensions entre nobles. L'esquema de la confrontació l'aporta el sistema feudal: es parteix de la discrepància entre dos barons per a passar a activar les corresponents cadenes i coalicions de fidelitat en una espiral creixent de violència intimidatòria que va inundant totes les relacions, entreteixint queixes entre vassalls i senyors que pretenen menar, a la fi, a l'assoliment d'acords favorables, que incrementin els drets i les rendes detinguts. Concòrdies com l'establerta entre Guillem de Cardona i Guillem de Claramunt el 1229 davant del rei i, sobretot, sentències arbitrals com l'emesa per Ramon de Penyaforat el 1251 entre Guillema de Claramunt i Ponç de Cervera,¹¹⁸ o la que el 1236 posa fi a la disputa entre la mitra vigatana i els Malla pel castell termenat de Torroella,¹¹⁹ exemplifiquen els acords privats portadors d'una «pacem et concordiam» que ha d'estabilitzar els dominis materials i territorials de cadascuna de les parts en discussió, per la qual cosa ambdues pretenen arribar a l'acord de la manera més ben posicionada possible. Atesos els interessos en joc, la combinació de pressió i assoliment d'acords s'aprecia en tots els nivells de discrepància, ja siguin herències tenses —en morir Guillem de Claramunt, els seus familiars més immediats s'embranquen en «multas contentiones, lites et placita et etiam [...] multas guerras» abans d'arribar a la *compositio* assolida el maig del 1231—¹²⁰ o alguna de les nombroses disputes entre els castlans i els respectius senyors,¹²¹ com per exemple en l'enfrontament entre el vescomte Guerau de Cabrera i

112. Evelyn Stefanos PROCTER, «The development of the Catalan Corts in the Thirteenth Century», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), vol. XXII (1936), p. 525-546. Cal, però, tenir en compte les matisacions conceptuals i les precisions terminològiques afegides per la historiografia, tant en un sentit com en un altre: Oriol OLEART, «La terra davant del monarca: una contribució per a una tipologia de l'assemblea estamental catalana», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 25 (1995), p. 593-614; Pere ORTÍ, «La primera articulació del estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovaje (ss. XII-XIII)», *Hispana* (Madrid), vol. LXI/3 (2001), p. 967-997.

113. Flocel SABATÉ, «Estamentos, soberanía y modelo político en la Cataluña bajomedieval», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. XXI (2009), p. 246-248.

114. Juan Antonio SARDINA, «Tópoi retóricos y temática iusnaturalista en la labor legislativa de Jaime I y su continuación en las cortes medievales catalanas», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época* (Zaragoza, 1976), vol. 2 (*Comunicaciones 1 y 2*), Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 539-542.

115. Flocel SABATÉ, «Discurs i estratègies del poder reial a Catalunya al segle XIV», *Anuario...*, núm. 25 (1995), p. 641-645.

116. Jesús LALINDE, «El ordenamiento interno de la Corona de Aragón en la época de Jaime I», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Zaragoza, 1976), vol. 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, p. 185.

117. Léopold GENICOT, *Europa en el siglo XIII*, Barcelona, Labor, 1976, p. 93-145.

118. Frederic UDINA MARTORELL, *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, Barcelona, CSIC, 1947, p. 391-397.

119. Eduard JUNYENT, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó, abat de Santes Creus, bisbe de Vich*, Reus, Asociación de Estudios Reusenses, 1956, p. 52.

120. María del Carmen ÁLVAREZ, *La baronía de la Conca d'Òdena*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990, p. 129-130.

121. Flocel SABATÉ, «Les castlanies i la comissió reial de 1328», a Manuel SÁNCHEZ (comp.), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, CSIC, 1993, p. 199-200.

l'homònim castellà Guerau de Cabrera, superat vers el 1239 amb la concòrdia establerta pel primer i per la vídua i el fill del segon, Beatriu de Castelló i Berenguer de Cabrera.¹²² En casos d'una greu tensió, l'acord l'establiran les sentències arbitrals emeses per arbitradors triats per ambdues parts, com s'esdevé el 1224 entre Guillem de Montcada i el bisbe de Vic, cadascun senyor d'una part de Vic.¹²³ La reiteració a Vic de tensions, sentències arbitrals i convenis entre els detentors de jurisdicció, sovint a partir de casos concrets,¹²⁴ posa en relleu el difícil encaix entre la fragmentació jurisdiccional i un marc de tracte i relació humana permanents, perquè la unitat socioeconòmica de la ciutat de Vic vers el propi interior i vers l'entorn d'influència¹²⁵ s'ha d'encavalcar damunt dues jurisdiccions a la mateixa ciutat, i encara la reial a l'entorn.¹²⁶

Els dominis jurisdiccionalen en mans eclesiàstiques viuen la mateixa dinàmica, bé que l'Església pot aplicar armes espirituals de contundent eficàcia en generar un fort temor popular. Les constitucions conciliars de la província eclesiàstica Tarraconense, precisament sistematitzades des del Concili de Lleida del 1229,¹²⁷ protegeixen les possessions de l'Església amb penes que inclouen l'excomunió,¹²⁸ tal com experimenta per exemple Bernat de Portella, que, en discutir amb el bisbe de Vic la jurisdicció superior sobre Lluçà, el 1265 fou excomunicat.¹²⁹ La pena espiritual és contundent perquè, mitjançant la interdicció dels dominis de l'afectat, pot privar de l'accés als sagraments a tota la població de la seva jurisdicció, la qual, atesa la vivència realista de la religió, en aquestes circumstàncies tem per la pròpia salvació eterna.¹³⁰ Així, a Vic, la ciutat físicament partida entre les jurisdiccions dels Montcada i els bisbes, l'escalada de tensions entorn dels respectius drets, accentuada des del 1229,¹³¹ porta els primers a esgrimir, el 1233, contundents mostres de la violència intimidatòria usual: «Fregendo videlicet villam episcopi et ipsius homines capiendo.» I la resposta del bisbe contra Garsenda de Montcada mostra la gravetat de les armes espirituals:

Excommunicamus comitissam predictam et homnes illos qui tale consilium et auxilium sibi dederunt, ac etiam enterdicimus totam terram que eadem comitessa habet in nostra diocesi, suam presentem videlicet villam Vici cum hominibus et feminis in ea existentibus, castrum et honorem de Torilione, et castrum honorem de Curul, et castrum et honorem de Bisaura, et castrum et honorem de Oris, et castrum et honorem de Tornamira, et castrum et honorem de Medalia, cum hominibus et feminis in omnibus ipsis castris et in eorum terminis existentibus et in omnibus ecclesiis que sunt

122. CF, Manual 1239-1242, f. 21r-22v.

123. AEV, pergamins, llibre XVI, núm. 1.

124. Josep GUDIOL, «Les bregues sobre lo senyoriu de Vich en temps del rey Jaume I», a *Congrés d'Història...*, vol. 1, p. 194-207.

125. Imma OLLICH, «Vic i l'expansió econòmica del segle XIII. L'àmbit de la ciutat», *Revista Vic* (Vic), sense numerar (1981), sense paginar; Imma OLLICH, «Vic i l'expansió econòmica del segle XIII. Les formes de vida urbana», *Revista Vic* (Vic), sense numerar (1982), sense paginar.

126. Flocel SABATÉ, *Vegueries i sotsvegueries de Catalunya*, en premsa.

127. Manuel GUALLAR, *Los concilios tarraconenses celebrados en Lérida (Siglos VI-XV)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1975, p. 109-110; Roser SABANÉS, *Los concilios ilderdenses de la provincia eclesiástica tarraconense en la Edad Media (a. 546-1460)*, Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 2000, p. 396-398.

128. Josep Maria PONS GURI, «Constitucions conciliars tarraconenses (1229-1330)», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), vol. XLVII (1974), p. 65-128, i vol. XLVIII (1975), p. 241-270.

129. Antoni PLADEVALL i Pere CATALÀ, «Castell de Lluçà», a *Els castells catalans*, vol. IV, Barcelona, Rafael Dalmau, 1973, p. 810-811.

130. Flocel SABATÉ, «L'Església secular catalana al segle XIV: la conflictiva relació social», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 28 (1998), p. 784-785.

131. Eduard JUNYENT, *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona, Curial, 1976, p. 72.

in terminis ditorum castrorum, et in illa parte quam habet in villa Vici nullum fiat divinum officium preter tantum baptismum et penitencias et ad quecumque locum quo prefata comitissa venerit a divinis cesset officis dum ipse presens fuerit.¹³²

Definit el mecanisme de comportament general, el monarca s'hi veu atrapat amb facilitat i reiteració, sense poder jugar un paper preeminent, sinó essent identificat amb un dels bàndols enfrontats o essent objecte directe de les pressions perquè, si la finalitat de la tensió és acumular drets i rendes, és clar que, per a la majoria dels poderosos, aquest objectiu passa per anar abassegant les competències i capacitats règies. Els discursos de preeminència règia amb què el monarca pretén assistir-se esdevenen una arma a favor seu, però, alhora, un objectiu a abatre pels barons mitjançant la invocació d'una pràctica tradicional i l'ostentació d'un major vigor intimidatori. La dècada dels anys vint del segle XIII concatena un seguit de pressions sobre el rei que posen en evidència les limitacions del seu discurs, la incapacitat per a dotar-se de vigor propi i, sobretot, la dificultat per a controlar el territori aragonès i català, on col·lideix amb una embravida noblesa que pretén incidir en les mateixes preses de decisió política. Així, Jaume I es veu successivament arrossegat per la tensió entre els Montcada i el comte de Rosselló, actuant al seu costat;¹³³ humiliat quan pretén el reconeixement de dominis baronials, incloent-hi severes derrotes en pretendre obtenir per la força castells com el de Montcada;¹³⁴ retingut pels nobles aragonesos, fins al punt que, estant a la Suda de Saragossa, no troba cap altra opció que tractar d'evadir-se sol amb la reina, segons recull la Crònica, per «una trapa» amb «dues cordes»;¹³⁵ i finalment, abocat a efectuar reconeixements de drets, concedir privilegis i atorgar amples compensacions econòmiques i jurisdiccionals a nobles catalans i aragonesos.¹³⁶ Tot es tracta d'encaixar dins del corresponent marc legal, el mateix marc especificat quan el 1226 el vescomte de Cardona i Guillem de Montcada es comprometeren davant del rei a respectar les treves mútues, d'un costat «secundum consuetudinem Catalonie» i de l'altre, «ad forum Aragonie».¹³⁷

Les regles de la feudalitat aporten els mecanismes pels quals es canalitzarà, al llarg de tot el regnat, una tensió que, en realitat, està contraposant dos discursos de poder. En acusar el monarca d'incomplir, en fets concrets, els seus deures feudals vers els seus vassalls, aquests, en realitat, tracten de barrar les pretensions de preeminència règia. Immers en les regles del joc feudal, el rei pot ser acusat per algun vassall d'incomplir els seus deures, cosa que afectarà immediatament els mecanismes de fidelitat. En no rebre la satisfacció esperada, el vassall formula, d'acord amb la legalitat, el corresponent deseiximent. S'endega així una dinàmica d'enfrontaments, de negociacions per atreure's els respectius partidaris, d'agressions intimidatòries, de treves, de negociacions i, finalment, hi ha un pacte, sovint amb una mútua absolució de culpes. Així es visqué, paradigmàticament, després del deseiximent que el vescomte de Cardona plantejà a Jaume I el 1248, i que es clogué amb l'acord del 1253, en què clarament cadascú consta com a cap dels propis fidels, valedors i amics: «Nos, Guillelmus de

132. AEV, pergamins, llibre v, pergami núm. 37: editat a Josep GUDIOL, «Les bregues sobre lo senyoriu de Vich en temps del rey Jaume I», a *Congrés d'Història...*, vol. I, p. 211.

133. John C. SCHIDELER, *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1239)*, Barcelona, Edicions 62, 1987, p. 141-152.

134. Pere CATALÀ, «Castell de Montcada», a *Els castells catalans*, 2a ed., vol. II, Barcelona, Rafael Dalmau, 1991, p. 66.

135. *Llibre dels feïts...*, cap. 23, p. 87.

136. Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «La revuelta de la nobleza aragonesa contra Jaime I en 1224-1227», a *Homenaje a Don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado. Estudios medievales*, vol. II, Saragossa, Anubar, 1977, p. 151.

137. ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, núm. 295: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, a *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 169.

Cardona per nos et omnes amicos, valitores et homines nostros diffinimus, solvimus et remitimus vobis domino Iacobo, Dei Gratia regi, et omnibus valitoribus et hominibus vestris in perpetuum.»¹³⁸ N'ha de derivar un acord que estabilitzi la relació sobre el fet en disputa, com diu el rei a Balasc d'Alagó el 1235: «Venimus vobiscum ad bonam pacem et concordiam et amicabilem compositionem super contencionem quam era inter nos et vos.»¹³⁹

Desafiar el sobirà acusant-lo d'incomplir els seus deures esdevé, doncs, una estratègia per a mesurar les respectives forces de cara a assolir la concòrdia. D'acord amb el sistema feudal, les queixes són individuals, plantejades per cada súbdit contra el seu senyor, bé que cadascun arrossegà amb normalitat els respectius súbdits i fidels, pactant posicionaments comuns, raó per la qual se celebraran, si cal, reunions inicials conspiradores com les compartides a Castelló de Farfanya el 1259 i a Àger i a Solsona el 1274, tot teixint així clares coalicions de nobles. A Catalunya, la llarga successió de dificultats concatenades entorn del comtat d'Urgell que, obertes en morir Ermengol VIII el 1208, s'aniran renovant fins al 1280, catalitzaran les tensions entre els diferents grups nobiliaris i contra el monarca. Les discussions pels contraposats drets de Guerau de Cabrera i d'Aurembiaix d'Urgell fins a la mort d'ambdós, el 1229 i el 1231; els continguts dels drets de Ponç sobre el comtat, especialment fins al pacte de Tàrrrega del 1235; les disposicions contradictòries arran de la validesa dels dos matrimonis del comte Àlvar, el contret el 1253 amb Constança de Montcada i l'establert el 1257 amb Cecília de Foix, i finalment, el fort deute econòmic deixat per aquest comte en morir el 1268 són un conjunt d'esdeveniments amb dues conseqüències constantment renovades: el posicionament de tots els nobles a un costat o a un altre de la disputa i, alhora, el permanent intent reial d'incidir dins del comtat, cosa que propicia la reacció nobiliària adversa als avenços de la preeminència règia. Per això, el comtat d'Urgell esdevé un catalitzador que aplega els principals nobles, com els titulars d'Urgell, Foix, Pallars i Cardona, capaços de portar les seves coalicions contra el monarca fins al punt de formalitzar els deseiximents del 1259 i del 1274.¹⁴⁰

A partir d'aquest epicentre, el malestar s'escampa mitjançant altres vectors de tensió, raó per la qual els nobles es negaran a acompanyar el monarca a València, com fa el vescomte de Cardona el 1274 en dir-li que «no us érem tenguts d'anar a cort fora lo comtat de Barcelona»,¹⁴¹ o a participar en agressions a col·legues enfrontats amb el rei, com sobretot s'esdevé arran de la campanya contra el comtat d'Empúries el 1275.¹⁴² Amb facilitat, les ramificacions s'estenen sobre Catalunya i Aragó, bo i més quan nobles com els Montcada o els Urgell mantenen interessos en ambdós territoris. Zurita resumirà que el 1274 la dinàmica feudal anava concatenant els deseiximents individuals contra el monarca, és a dir, que cadascú, per raó del greuge que invoca haver sofert, «se despedía y desnaturaba del rey [...] porque le quebraba sus fueros y costumbres de Aragón; y a los catalanes, los usatjes y costumbres de Cataluña.»¹⁴³ D'aquesta manera, els diferents nobles es manifesten desafectes i desvinculats de qualsevol relació de fidelitat amb el monarca, les seves terres o els seus súbdits, la qual cosa

138. ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, núm. 1349 i 1350: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, a *Documentos de Jaime I...*, vol. III, p. 115-117.

139. Matías PALLARÉS, «Don Blasco de Alagón, señor de Morella», a *Congrés d'Història...*, vol. I, p. 194-230.

140. Flocel SABATÉ, «El poder soberano en la Cataluña bajomedieval: definición y ruptura», a François FORONDA, Jean-Philippe GENET i José Manuel NIETO SORIA, *Coups d'État à la fin du Moyen Âge? Aux fondements du pouvoir politique en Europe occidentale*, Madrid, Casa de Velázquez, 2005, p. 485-498.

141. Joan SERRA i VILARÓ, *Història de Cardona*, p. 216-217.

142. Flocel SABATÉ, *Castelló, capital del comtat d'Empúries a la baixa edat mitjana*, en premsa.

143. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. a cura d'Antonio Ubieto i Laureano Ballesteros, València, Anubar, 1972, llibre III, part 2, p. 169.

dóna pas a les diverses accions de violència intimidatòria. La queixa individual també reflecteix la progressiva consolidació d'una solidaritat entre nobles, com evidencien el 1274 els qui justifiquen el seu deseiximent del rei «pels costums que·ns trencats e per d'altres torts que feits a nós e als altres richshomens de Catalunya.»¹⁴⁴ Clarament, quan el rei ha pretès retenir castells del comtat d'Urgell, ha patit els deseiximents de nobles aliens a aquest domini, però ben conscients de l'estratègia règia d'afermar-se damunt del territori, a la qual contraposaran la invocació de la tradició, com explícitament el 1260 li és respost a Jaume I atesa la «mala costuma que·ns volets metre en la terra.»

Guillem de Cervelló acompanya aquesta queixa d'un altre motiu de deseiximent: «Per lo sacramental que·ls hòmens de Lobregat an feyt adezeret de mi et per la malafeyta que·ls hòmens de Barcelona m'an feyta sobre dret que jo avia assegurat.»¹⁴⁵ No es tracta, doncs, d'una participació passiva del món urbà, com per exemple havia succeït el 1223, quan la reial vila de Terrassa va patir l'assalt dels Montcada perquè aquests estaven enemistats amb el monarca,¹⁴⁶ sinó d'una decidida intervenció armada de caire municipal, en la línia de les que el 1276 assistiran Pere el Gran procedents de Lleida, Tamarit, Almenara, Camarasa, Cubells o Montgai.¹⁴⁷ Precisament, en aquest context havia sorgit el 1258 l'articulació d'una milícia popular impulsada pels ciutadans de Barcelona sota els auspicis de la jerarquia eclesiàstica i del monarca,¹⁴⁸ no fruit d'un posicionament ideològic municipalista, sinó de la participació municipal en el joc d'interessos confrontats.¹⁴⁹

La consolidació de les diferents viles i ciutats, acceleradament creixent des del segle XII, ha posat en relleu tant el vigor i l'atractiu dels mecanismes de cohesió i solidaritat col·lectius com la forta projecció regional de les elits locals, en tots els vessants socials i econòmics. El tracte conjunt de la població, d'acord amb els mecanismes de solidaritat tradicionals, coherent amb la pràctica feudal i secundat i justificat amb els nous raonaments romanistes,¹⁵⁰ permet interpretar que tots els habitants són coresponsables i alhora solidaris dels greuges rebuts per qualsevol veí.¹⁵¹ Es pot fins i tot obtenir que els mateixos privilegis regis de reconeixement de govern municipal també avalin l'actuació armada conjunta contra qualsevol agressor, tal com explícitament es reconeix el 1197 a Perpinyà, en acceptar que els oficials reials «cum omni populo Perpiniani vadant et equitent insimul potenti manu super malefactorem qui tortum et iniuriam facit et in ipsam villam ubi revertetur et erit et ubi res eius erunt.»¹⁵²

El col·lectiu local esdevé un grup de solidaritat. És coherent, doncs, que els drets de l'orde santjoanista a Grisén s'hagin de negociar amb naturalitat amb el «concilium de Grisenich».¹⁵³ De tota ma-

144. ACA, Cancelleria, reg. 22, f. 16v-17r.

145. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 244r; Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 501-502.

146. Salvador CARDÚS, *Terrassa medieval. Visió històrica*, 2a ed., Terrassa, Xarxa de Biblioteques Soler i Palet, 1984, p. 70.

147. Diego MONFAR, *Historia de los condes de Urgel*, ed. a cura de Pròsper de Bofarull, vol. II, Barcelona, Establecimiento litográfico y tipográfico de D. José Eusebio Monfort, 1893, p. 19.

148. És aquest context i no una genèrica «defensa de la ciutat» derivada de la reforma municipal del 1257 el que dóna lloc a l'embrió del Sagramental, malgrat els parers expressats per la historiografia precedent (Coral CUADRADA, «Els greuges del Sagramental en les Corts catalanes (segles XIV-XV)», a *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història institucional: 28, 29 i 30 d'abril de 1988*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1988, p. 209), en prolongació dels plantejaments més tradicionals (Francesc CARRERAS I CANDI, *Notas históricas de Sarrià*, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés, 1897, p. 118-119).

149. Flocel SABATÉ, *El sometent a la Catalunya medieval*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2007, p. 79-80.

150. Walter ULLMANN, «The Medieval Theory of Legal and Illegal Organisations», *Law Quarterly Review* (Londres), vol. LX (1944), p. 288-289.

151. Joaquim MIRET I SANS, «Les represàlies a Catalunya en l'edat mitjana», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), vol. XXXI (juliol-agost 1925), p. 298-304.

152. Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 83-84.

153. Maria Luisa LEDESMA, «Colección diplomática de Grisén (Siglos XII y XIII)», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* (Saragossa), vol. X (1975), p. 778-787.

nera, la solidaritat col·lectiva pren tot el seu vigor empesa —i utilitzada— per les elits dirigents locals. Aquestes elits van acaparant la representació local, alhora que afermen les pròpies bases mitjançant una creixent activitat inversora. Certament, els segments socials que van ocupant la cúpula urbana són, destacadament, inversors que, obtenint el capital inicial des de procedències ben diverses, efectuen tota mena d'inversions, entre les quals sempre destaca un valor segur: l'adquisició de propietats urbanes i, sobretot, rústiques.¹⁵⁴ La inversió en propietats és un tret cabdal inherent que condiciona el grup dirigent des del començament,¹⁵⁵ converteix els drets i les rendes feudals en objecte d'apetència inversora¹⁵⁶ i altera la societat rural, no sols per afaïonar l'entorn agrari a les necessitats i els interessos urbans,¹⁵⁷ sinó perquè el camp esdevé vulnerablement dependent de les necessitats i les estratègies urbanes.¹⁵⁸ El sorgiment de grups socials puixants a les ciutats mena a una pugna i a una jerarquització interna¹⁵⁹ que es juga l'accés al poder local i, des d'aquí, el control de la influència sobre una regió que s'està capitalitzant, amb tots els lligams propis, tant per la projecció dels grups urbans com per l'atractiu de la població de l'entorn vers les funcions de mercat i serveis que veuen en una capital.

Per això, ja en aquests moments, cada ciutat i vila està teixint un radi d'influència de dimensions proporcionals a la seva puixança i, si aquesta projecció s'encavalca amb altres jurisdiccions, les conseqüències són inevitablement nocives, perquè, en donar-se incompliments en les obligacions contretes, la justícia no podrà actuar quan les jurisdiccions siguin diferents. La fragmentació n'impedeix qualsevol intervenció: quan el 1239 el bisbe de Vic acusa Beatriu de Castelló de violentar homes de l'Església, en realitat està reflectint un conflicte de jurisdicció, perquè el batlle baronial havia procedit contra habitants de Sant Hipòlit de Voltregà desatenent el parer de la mitra vigatana, que es considerava única senyora de l'indret.¹⁶⁰ En tots els casos, i absolutament al marge de la reclamació que es vulgui resoldre, de l'acusació que es pretengui dirimir o del delictes que s'estigui perseguint, mancarà la col·laboració a fi de no establir precedents de dependència jurisdiccional. Conseqüentment, la part reclamant, apreciament «fadiga de dret», no trobarà cap altra sortida que emparar-se en la solidaritat vilatana i recórrer a processos extrems com la marca i el sometent català¹⁶¹ o l'*apellido* aragonès.¹⁶² Preocupats tant per no haver d'arribar a aquests situacions com per reforçar la capacitat d'actuació en cas d'haver de recórrer-hi, les elits urbanes, i específicament els governs municipals, participaran intensament en els conflictes territorials, i exigiran el suport del senyor corresponent, tal com fa el 1226 la ciutat de Jaca quan, atrafegada amb els conflictes jurisdiccionalmentals contra els castells d'Atrosillo i Atarés, aconsegueix obligar el rei que expliciti el seu compromís a intervenir a favor de la seva ciutat.¹⁶³ El

154. Flocel SABATÉ, «Ejes vertebradores de la oligarquía urbana en Cataluña», *Revista d'Història Medieval*, núm. 9 (1998), p. 127-133.

155. Flocel SABATÉ, *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2003, p. 355-366.

156. Prim BERTRAN, «El domini cristià-feudal», a Ismael PANADÈS, Marc ESCOLÀ i Prim BERTRAN (ed.), *Torres de Segre. Panoràmica històrica*, Torres de Segre, Ajuntament de Torres de Segre, 1983, p. 59-61.

157. Carlos LALIENA, «El viñedo suburbano de Huesca en el siglo XII», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. V (1983), p. 26-27.

158. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 155-212.

159. Maria Teresa IRANZO i Carlos LALIENA, «El acceso al poder de una oligarquía urbana: el concejo de Huesca (siglos XII y XIII)», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. VI (1984), p. 52-53.

160. Eduard JUNYENT, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, p. 90.

161. Flocel SABATÉ, *El sometent a la Catalunya...*, p. 47-67.

162. Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. III, p. 214.

163. Antonio UBIETO, *Jaca. Documentos municipales: 971-1259*, València, Anubar, 1975, p. 129.

control del territori considerat propi i la captació d'ingressos econòmics esdevenen una preocupació bàsica dels municipis emergents.¹⁶⁴

Enderriats a consolidar la pròpia emergència, els municipis no dubten a aprofitar les febleses règies. El 1225, el rei confirma els furs de Saragossa¹⁶⁵ i de Jaca¹⁶⁶ estant retingut pels nobles a la Suda saragossana. La filiació jurisdiccional règia dels municipis no impedeix un grau d'autonomia que els permet apropar-se als nobles enfrontats al monarca si ho consideren beneficiós. El 1226 ho fa Daroca, que no sols extreu privilegis de la feblesa del sobirà,¹⁶⁷ sinó que, en acollir l'enterrament de Pero Ahonés, mobilitza una part dels veïns contra els homes del monarca, atesa la responsabilitat atribuïda a aquest en la mort del noble que li era advers.¹⁶⁸ De manera més contundent, el novembre del 1226, jurats de Saragossa, Osca i Jaca estableixen un pacte que aplega els esforços respectius, ja sigui contra qui pretenguí exercir actes violents, contra qui gosi disminuir els drets gaudits o contra qui «vellent a nobis pectas vel parias vel exactiones petere»,¹⁶⁹ en una clara al·lusió a oposar-se a la pressió fiscal règia. Tot i l'explícit respecte de la fidelitat al monarca, aquestes mateixes ciutats, per tal de preservar els mateixos objectius, s'acullen a la protecció d'un grup de nobles, amb els quals pacten un suport «contra omnes homines sublimes, medios et infimos qui vellent vosraubare vel forciare vel violentiam vobis facere vel auferre vobis vestra, vel pectas petere, vel exactiones aliquas facere, vel diminuere foros vestros vel bonas consuetudines vel iura vestra, salvo in omnibus iure domini Regis et domine Regine.»¹⁷⁰ Dins d'aquesta dinàmica, el rei pot fins i tot sentir-se retingut pels representants municipals de viles reials, tal com exposa la Crònica respecte d'Osca el mateix 1226.¹⁷¹

El vigor econòmic i l'elevada projecció social aboquen damunt les viles i ciutats una puixança i un capital que esdevenen, sobretot, via de negociació per a un monarca sempre necessitat de recursos i que, ultra recaptacions com els grans bovatges de conquesta,¹⁷² s'ha de basar en el propi àmbit jurisdiccional per pignorar drets i indrets amb què avalar els crèdits, per fomentar els rendiments dels béns patrimonials o per obtenir exaccions directes com les quèsties. Atesa la personalitat pròpia que estan afermant les ciutats i viles reials, el monarca hi haurà de negociar, doncs, perquè en depèn la seva supervivència fiscal.¹⁷³ «Vos et omnes alii homines terre nostre debetis in talibus necessitatibus et negotiis nos iuvare.»¹⁷⁴ Alhora, emparant-se en el gaudi de la titularitat, el rei reclama l'ajut de les respectives hosts municipals. El 1271, Jaume I convoca els consells de Daroca, Terol, Calataiud, Mon-

164. María Teresa IRANZO, «La formación del derecho local de Huesca y los fueros de Aragón», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. VIII (1989), p. 340-341.

165. Ángel CANELLAS, *Colección diplomática del concejo de Zaragoza*, vol. I, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1972, p. 148-149.

166. Antonio UBIETO, *Jaca*, p. 128.

167. Santiago QUÍLEZ, «Fiscalidad y autonomía municipal: enfrentamientos entre la villa de Daroca y la monarquía», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. III (1980), p. 95-97.

168. *Llibre dels feits...*, cap. 26-27, p. 93-96.

169. Ángel CANELLAS, *Colección diplomática...*, vol. I, p. 149-150.

170. Pròsper de BOFARULL, *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia custodiados en el Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. VI, Barcelona, Establecimiento litográfico y tipográfico de D. José Eusebio Monfort, 1850, p. 84-85; Ángel CANELLAS, *Colección diplomática...*, vol. I, p. 150-154.

171. *Llibre dels feits...*, cap. 32, p. 102-104.

172. Ferran SOLDEVILA, «A propòsit del servei de bovatge», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. I (1964), p. 573-587.

173. Manuel SÁNCHEZ, *El naixement de la fiscalitat...*, p. 48.

174. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 251r.

talbán, Alcanyís, Jaca, Tarassona, Osca i Barbastre¹⁷⁵ contra el noble Ferran Sanxis de Castre,¹⁷⁶ emprant la mateixa invocació de fidelitat deguda amb què el 1274 convoca, contra el deseiximent nobiliari, ciutats catalanes i també aragoneses,¹⁷⁷ com Saragossa.¹⁷⁸

Les ciutats de les noves terres aragoneses viuen el seu desenvolupament amb tibantor vers les aldees dels seus extensos termes, arran de les tensions accentuades per tal d'escatir l'adient proporció en les contribucions a la fiscalitat i l'articulació de la defensa. La solució passa per reconèixer les capacitats de les respectives comunitats d'aldea, que Jaume I aprovarà per a Calataiud (1254) i Daroca (1256), dinàmica continuada sota Pere el Gran amb Terol (1277) i a les quals s'afegirà Albarrasí el 1284.¹⁷⁹ Tanmateix la Corona, en la seva perenne demanda d'ajuts, sovint es veu atrapada en la dicotomia, perquè els «fieles y leales súbditos» de les aldees també requereixen negociacions i compensacions que els enforteixin abans d'oferir el suport al monarca.¹⁸⁰

En els altres casos, el desenvolupament dels nuclis urbans no parteix del domini sobre amples terres, sinó de la projecció socioeconòmica damunt dels diversos territoris de l'entorn. Per això, les capacitats organitzatives dels nuclis urbans es van consolidant a mesura que es va afermant el vigor social i econòmic respectiu, tot articulant la pròpia població i adreçant-se a les regions d'influència. Així, compartint un mateix context, els creixements urbans, les projeccions territorials i les articulacions municipals són ben similars en àmbits reials o baronials, al marge dels etiquetatges interpretatius jurídics. Més enllà de la pretensió règia d'acaparar una preeminència jurídica, les fórmules organitzatives locals es justifiquen jurídicament arreu allargant el *ius gentium* sobre les *universitas*¹⁸¹ i fins i tot aviat es parlarà de dret *municipali* referit a les emanacions locals, sigui quin sigui el titular jurisdiccional.¹⁸² A la pràctica, doncs, es constaten actituds ben similars en àmbits reials i baronials. El 1253, el comte d'Urgell atorga el règim de paeria a Agramunt en uns termes ben similars als que Jaume I concedeix als seus dominis: «Addimus quod damus vobis et vestris paeriam quod habeatis patiaris nunc et semper qui bene et fideliter protegant et defendant villam Acrimontis cum suis habitatoribus presentibus et futuris ad commodum vestrum et ville et habitatum in ea et ad conservationem iuris nostris»; i dins d'aquesta dinàmica es complementa amb la penalització dels incompliments de les ordinacions municipals: «Damus vobis quod isti patiaris possint mittere bannum ibi cum baiulo nostro.»¹⁸³ En el mateix sentit, en els àmbits baronials, el senyor corresponent cerca unes complicitats amb les elits urbanes equiparables a les que efectuarà el monarca al seu territori. El 1257, per exemple,

175. José MARTÍNEZ ORTIZ, *Referencias a Teruel y su provincia en los documentos de Jaime I el Conquistador*, Terol, 1960, p. 123-124.

176. ACA, Cancelleria, reg. 18, f. 83v i reg. 14, f. 122v.

177. Carlos LALIENA, «La adhesión de las ciudades de la Unión: poder real y conflictividad social en Aragón a fines del XIII», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. VIII (1989), p. 402

178. Ángel CANELLAS, *Colección diplomática...*, vol. I, p. 241-242.

179. José Luis CORRAL, «El origen de las comunidades medievales aragonesas», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. VI (1984), p. 84-90.

180. José Luis CORRAL, «La génesis de la comunidad de aldeas de Calatayud», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. XVI (2000), p. 203.

181. Walter ULLMAN, «The Medieval Theory of Legal and Illegal Organisations», *Law Quarterly Review* (Londres), vol. LXII (1946), p. 288.

182. AHCT, fons municipal, llibre privilegis III, f. 89v; Gener GONZALVO, Josep HERNANDO, Flocel SABATÉ, Max TURULL i Pere VERDÉS, *Els llibres de privilegis de Tàrraga (1058-1473)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997, p. 383.

183. Ramon de SISCAR, «La carta puebla de Agramunt y los privilegios concedidos a la misma villa por los condes de Urgel hasta la extinción de la casa de Cabrera (1163-1314)», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. IV (1887), p. 160.

Galceran de Pinós atorga una important ordinació que regula el mercat i la capitalitat regional de Bagà, i ho fa «cum consilio proborum hominum et totius universitatis totius ville Bagadani.»¹⁸⁴

En tots els casos, els lligams socioeconòmics amb la regió d'influència imposen una atenció inherent vers l'espai de l'entorn. Les elits locals sempre aboquen sobre la regió unes estratègies que mesclen interessos econòmics, influència social i voluntat d'incidència jurisdiccional.¹⁸⁵ En participar d'una mateixa dinàmica, les cúpules de les capitals d'àmbit baronial, com Cardona, Hostalric o Castelló d'Empúries, mostren una idèntica preocupació per l'homogeneïtzació jurisdiccional de l'espai circumdant, de tal manera que l'oficial districtual assentat a la vila pugui tractar qualsevol incompliment de deutes, contractes, obligacions o fets delictius al llarg dels radis d'influència regional. Es parteix, doncs, d'un ple reconeixement municipal atorgat pel poder senyorial respectiu, com concedeix el mestre de l'orde de Calatrava a Alcanyís el 1263,¹⁸⁶ per exemple, i es prossegueix, tant ara com en les dècades a venir, amb uns responsables municipals que malden per afermar i perllongar la jurisdicció baronial respectiva, per tal de beneficiar-se de la coherència territorial.¹⁸⁷

De manera ben similar, les capitals sota òrbita règia tracten d'afermar una idèntica homogeneïtat dins de l'àmbit del monarca, i des d'aquesta perspectiva donen suport a l'oficial regi amb tot el que això significa. Sense aquest suport, poca força poden aportar els titulars reials, més enllà de la simbòlica com a representants del monarca. Quan el 1224 Jaume I autoritza els habitants de Jaca a organitzar-se per preservar l'ordre, confessa explícitament la seva incapacitat: «quibus nos oponere non valemus.»¹⁸⁸ Aquesta realitat facilita la mediatització dels oficials regis i del sistema judicial per part dels respectius poders municipals. Les emergents autoritats locals de poblacions grans com Girona, Perpinyà, Saragossa, Osca, i també de mitjanes com Vilafranca del Penedès, malden per incidir molt clarament sobre els oficials territorials del monarca, mediatitzant la seva actuació en tots els vessants possibles.

A Catalunya, les Constitucions de Pau i Treva establertes pel llegat pontifici, en nom del menor Jaume I, a Lleida el 1214 estableixen l'assentament d'oficials reials «pro deffendenda pace» i al costat seu «duo paciarii qui electi fuerint in civitati», tot compromentent «homines per se ipsos non pro aliis vel nomine alicuius societatis super servanda pace ac firmiter deffendenda.»¹⁸⁹ Aquesta base, el sentit de solidaritat col·lectiva i la voluntat d'absorció del poder jurisdiccional faciliten que els representants locals maldin per participar en els indicadors més evidents de l'exercici jurisdiccional, com són la persecució del delictes, amb instrucció de la causa judicial i, de manera destacada, la formulació de sentència. Per això, els representats municipals pretendran actuar al costat de l'oficial jurisdiccional i, sobretot, voldran participar en el dictat de sentències. El «juí de prohoms», assumit pels mateixos representants locals, n'és l'expressió més nítida, present a les grans capitals com Barcelona i, de manera ben destacada i significativa, a les capitals de la Catalunya Nova, en nuclis de dimensions ben

184. JOAN SERRA I VILARÓ, *Baronies de Pinós i Mataplana*, vol. II, Bagà, Centre d'Estudis Baganesos, 1989 (edició facsimil), p. 440.

185. En aquest context, no té sentit tractar d'apreciar separades «la lògica del mercat» i «la lògica del poder»: LUIS URTEAGA, «El pensamiento geohistórico de Edward Whiting Fox», a *La historia desde una perspectiva geográfica. Escritos teóricos de Edward Whiting Fox*, Lleida, Edicions de Universitat de Lleida, 1998, p. 18-19.

186. JOSÉ MARTÍNEZ ORTIZ, «Aportación documental al estudio de la vida social y económica de la tierra baja de Aragón durante el dominio de la orden de Calatrava», *Miscelània de Textos Medievals* (Barcelona), núm. 5 (1989), p. 220.

187. ANDREU BASSAS, «Els privilegis de Castelló i del Comtat d'Empúries», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), vol. VIII (1914), p. 269.

188. ANTONIO UBIETO, *Jaca*, p. 127; AMBROSIO HUICI i MARÍA DESAMPARADOS CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 128 (*opponere*, en aquesta darrera versió).

189. GENER GONZALVO, *Les Constitucions de Pau i Treva...*, p. 137.

diferents, ja estiguin sota domini reial o baronial i amb diferent grau de participació, com en donen pregona mostra no sols les capitals reials occidentals —Lleida i Tortosa—, sinó també Tarragona, viles com Cervera, Montblanc, Reus, la Selva del Camp, Valls, Cabacés o Guissona, a més dels indrets articulats sota el model lleidatà, com Ascó i Horta.¹⁹⁰

La Crònica posa en llavis de Jaume I una preferència vers «l'Església e els pobres e les ciutats de la terra, car aquells són gent que Déus ama més que no fa los cavallers, car los cavallers se lleven pus tost contra senyoria que els altres.»¹⁹¹ És clar, però, que l'ajut que el sobirà rebrà d'aquests sectors no sorgeix de cap convicció ideològica ni d'un sentit de fidelitat per raó del vincle jurisdiccional, sinó d'una confluència d'interessos, en què les elits urbanes d'àmbit reial, en negociar el que consideren beneficis, analitzaran quan convé pressionar i quan presentar una interessada i calculada complicitat del sobirà.¹⁹²

Atès que l'accés a la capacitat jurisdiccional i exactiva perfila el veritable sentit del poder, a voltes, tots —barons, poder local i monarquia— coincideixen en un mateix indret, on cadascú cercarà el reconeixement d'una posició elevada. Així s'esdevé, a mitjan segle XIII, a Alcanyís, on es clou la tensió entre els habitants i el comanador en reconèixer a aquest darrer el dret a designar el jutge alhora que el rei serva la seva capacitat superior en aconseguir el reconeixement que les segones apel·lacions les rebrà la Corona, funció, però, clarament retallada el 1276.¹⁹³

El territori, en definitiva, esdevé l'espill de la realitat del poder, en la qual els discursos de preeminència règia hauran de fer equilibris entre un vigor nobiliari i una puixança municipal que ja han imposat i han fet arrelar la fragmentació i la infranquejabilitat jurisdiccional, la ingerència local en l'exercici de la capacitat règia i, també, un poder reial que, incapaç de bastir unes bases pròpies, haurà de cercar-les fora del territori originari. No és d'estranyar, doncs, que el rei pretengui compensar aquestes mancances amb terres noves, meridionals i insulars, on pretendre aconseguir una millor posició patrimonial i alhora tractar de canalitzar-hi les tensions dels qui han de ser els seus interlocutors permanents, els barons —*ricshòmens*— i els burgesos.¹⁹⁴

3. PODER I TERRITORI BARONIAL

La forta fragmentació jurisdiccional i les completes oclusions exactives converteixen el territori en un veritable mosaic d'espais diversos, mútuament impenetrables i en gran part aliens als representants regis. Són dominis, en cada cas, amb una clara homogeneïtat física i socioeconòmica, sovint reproduint els fenòmens de capitalitat vilatana, afermant-se per la solidaritat derivada de compartir senyoria i per les seves amples capacitats específiques. El referent físic i el domini senyorial en faciliten

190. Flocel SABATÉ, «La pena de muerte en la Cataluña bajomedieval», *Clio & Crimen* (Durango), núm. 4 (2007), p. 165-168.

191. *Llibre dels feits...*, cap. 498, p. 483.

192. Basant-se en els estudis de Bensch sobre Barcelona (Stephen P. BENSCH, *Barcelona and its rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995), Daileader ho resumeix dient que, en l'arrencada barcelonina a la segona meitat del segle XII i primeres dècades del XIII, «Barcelona's patriciate developed its identity not through acts of defiance against its rulers, but through acts of co-operation with those same rulers»: Philip DAILEADER, «Catalonia and the Midi: Sixty Years of Medieval Urban History (1946-2006)», *Imago Temporis Medium Aevum* (Lleida), vol. 1 (2007), p. 53.

193. José MARTÍNEZ ORTIZ, «Aportación documental al estudio de la vida social y económica de la tierra baja de Aragón durante el dominio de la orden de Calatrava», *Miscelánea...*, núm. 5 (1989), p. 217 i 225.

194. Flocel SABATÉ, «Història medieval», a Albert BALCELLS (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2004, p. 233.

l'esment, fins i tot equiparant «terres» i «honors», com, per exemple, es fa als dominis dels Pinós i dels Mataplana,¹⁹⁵ on el seu titular, al mateix segle XIII, es refereix a la «terra nostra sive honor de Mataplana.»¹⁹⁶ Així, l'afermament de la singularitat de l'indret es beneficia del domini senyorial imposat per un *ric home*, terme genèric, ja emprat en la centúria precedent,¹⁹⁷ i prou ben definit per Pere Albert: «richs hòmens, axí com a comtes e vezcomtes, varvessors e lurs semblants e cavalers simples». El mateix autor tracta de congeniar l'evident autonomia senyorial amb el domini superior exercit, si més no teòricament, pel poder reial, ja sigui «per rahó dels feus que tenen per lo Príncep de la terra» o, si no hi ha aquest lligam, «per rahó de general jurisdicció que ha en son regne.»¹⁹⁸ De manera semblant, a Aragó, el *Vidal Maior*, el 1247, defineix els *ricoshombres* al capdamunt de la jerarquia nobiliària, perquè gaudeixen de les «honores» o «bienfeitures» del rei,¹⁹⁹ assumint que la denominació popular de *ricshomes* equival a les «potestates» del regne, és a dir, als barons.²⁰⁰ La participació a les Corts generals facilita l'etiquetatge i la graduació, afermant un ordre en el qual, tot sobreposant comtes i vescomtes, s'estableix la identificació entre *rics hòmens*, nobles, barons i magnats, per a deixar en un nivell inferior els *milites* o cavallers.²⁰¹ Jaume I, de manera ben clara, s'adreça genèricament a «vobis richis hominibus et militibus Catalonie.»²⁰²

En identificar el senyor com un baró, es podrà dir, com es farà en entrar al segle XIV, que Torelló, Tona i Vacarisses «sunt de baronia de Montcada.»²⁰³ D'aquesta manera, es pot passar a denominar el mateix territori com una baronia, segons coetàniament es diu respecte dels Pinós a l'«honor de Llevançà» i a tota la «baronia sua vocata de Josa.»²⁰⁴ La baronia identifica tot l'àmbit físic vinculat: en un sentit global, cal adreçar-se, per exemple, al castell de Montcada i a la seva baronia.²⁰⁵ Aquesta identificació terminològica es va estenent al segle XIV²⁰⁶ i assoleix denominacions per a designar espais arrelats com el Lluçanès,²⁰⁷ entitats de més recent cohesió com la baronia d'Entença,²⁰⁸ nítides unitats socioeconòmiques sota jurisdicció baronial, com Torroella de Montgrí²⁰⁹ —es podrà dir «villa et castro, honore seu baronia»—,²¹⁰ i especialment els diferents indrets menors que van guanyant una capacitat jurisdiccional plena dins el mosaic en què es va convertint el país al segle XIV.²¹¹ S'avançarà

195. Joan SERRA I VILARÓ, *Baronies de Pinós...*, vol. II, p. 11.

196. Josep Maria FONT RIUS, *Cartas de población y de franquicia de Cataluña*, vol. I, Madrid, Barcelona, CSIC, 1969, p. 531.

197. El vescomte de Rocafort, el 1170, es compromet davant del comte Hug III d'Empúries a fer «omnes servicios que richomo debet facere domino suo»: ADM, Ampurias, lligall 6, núm 530; Thomas N. BISSON, *Medieval France...*, p. 175.

198. Pere ALBERT, «Commemoracions», a *Usatges...*, p. 184-185.

199. Vidal de CANYELLES, *Vidal Mayor*, I.70, VII.29, IX.60, ed. a cura de Gunnar Tilander, Lund, Hakan Ohlssons Boktryckeri, vol. II, 1956, p. 121-136, 455-458 i 536-539.

200. Juan Fernando UTRILLA, «De la aristocracia a la nobleza: hacia la formación de los linajes nobiliarios aragoneses (1076-1276)», a *La nobleza peninsular...*, p. 472-473.

201. Santiago SOBREQÜÉS, «La nobleza catalana en el siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. VII (1970-1971), p. 516-517.

202. ADPO, 1B-10, pergami 9.

203. ACA, Cancelleria, reg. 234, f. 216v.

204. ACA, Cancelleria, reg. 979, f. 12r.

205. ACA, Cancelleria, reg. 25, f. 192r.

206. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1997, p. 260-262.

207. AVV, processos criminals, 4, sense numerar.

208. Manuel ROMERO, «El señorío catalán de los Entença en el Archivo Ducal de Medinaceli», *Historia. Instituciones. Documentos* (Sevilla), núm. 4 (1977), p. 562-577.

209. AHMTM, pergami núm. 24.

210. AHMTM, pergami núm. 32.

211. AHCBE, 1.6.1, doc. 2, sense numerar, entre altres.

vers una homogeneïtzació terminològica no assolida sota Jaume I —és un exercici de retroaplicació historiogràfica parlar de la baronia de la Conca d'Òdena sota aquest regnat, per exemple—²¹² i ben coherent amb la forta fragmentació jurisdiccional, tot i que es mantindran les denominacions tradicionals allà on s'han servat i sobretot on se sustenten titulacions comtals i vescomtals.

El mateix entorn rural serà punt de trobada de nobles, barons i elits urbanes, ja al segle XII. En realitat, la projecció de les elits urbanes sobre la regió entorn de les ciutats i viles fa que adquireixin propietats, vinculin la pagesia que hi habita i hi treballa i converteixin els drets feudals en objectes d'inversió. Quan, el 1227, els mercaders lleidatans Hug de Blumat, Pere Clavell i Guillem Hug de Tolosa adquireixen de Ramon de Cervera el domini senyorial sobre el castell, vila i terme de Torres de Segre, immediatament n'evidencien una interessada lectura rendística.²¹³ No és d'estranyar, doncs, que, només entrar al segle XIII, importants famílies burgeses assoleixin el ple domini jurisdiccional sobre determinats indrets, com fan els Marimon a les Borges,²¹⁴ indret que cediran a un altre llinatge procedent de l'elit lleidatana, els Sanaüja.²¹⁵ En la seva projecció sobre l'entorn, els llinatges burgesos no persegueixen acaparar grans unitats jurisdiccionals, sinó afermar les seves possessions arribant a adquirir-ne les plenes capacitats jurisdiccionals, remarcant així la via que s'anirà consolidant en les centúries següents.²¹⁶

En qualsevol cas, el senyor corresponent, en gaudir dels adients drets exactius i jurisdiccionals, articularà als seus dominis mecanismes per exercir les competències que li corresponguin, i aquests dominis, alhora, estructuraran el territori. En fer-ho, s'adaptarà a la respectiva tradició, als imperatius físics, als interessos vilatans encabits i als continguts efectius del seu domini, comptant fins i tot la pròpia fragmentació respecte dels drets d'altres barons dins del mateix domini territorial.²¹⁷ Amb aquest quadre, caldrà en primer lloc refiar-se de qui vetlli per la gestió del patrimoni i per la captació de les rendes a nivell local. El monestir de Poblet compta per a aquesta tasca, a Verdú, indret que posseeix sense la plena jurisdicció²¹⁸ des del 1227,²¹⁹ amb els serveis del seu majoral,²²⁰ el mateix càrrec que el cenobi va estenen i que es mantindrà arrelat en poblacions i ciutats on té interessos ben diversos, com Lleida.²²¹ Altres cases religioses i hospitals²²² reiteren la figura, i l'estableixen en llocs on han de vetllar rendes importants, tant en la seva recaptació com en la seva defensa, segons fa el majoral de Santes Creus a Tàrrrega, per exemple.²²³ Aquest accés als ingressos i a les exaccions permet en alguns casos que el mateix majoral percebi els bans imposats, com encara es reconeix a finals del segle XIV a la granja de Doldellops, prop de Valls.²²⁴

212. María del Carmen ÁLVAREZ, *La baronia...*

213. Prim BERTRAN, «El domini cristiano-feudal», a Ismael PANADÈS, Marc ESCOLÀ i Prim BERTRAN (ed.), *Torres de Segre*, p. 60-61.

214. ACL, pergamins sala J, mòdul gran, calaix 7, núm. 1216 i 1241.

215. Josep LLADONOSA, *Pedro de Sanahuja, último señor de Borjas Blancas*, Lleida, Selecta, 1953, p. 13-14.

216. AHCG XV.4, lligall 1, llibre 3, sense numerar.

217. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya...*, p. 227-234.

218. La Corona cedeix completament els seus drets a Verdú a carta de gràcia el 1342 i amb un permanent domini el 1388: Josep Joan PIQUER, *El senyoriu de Verdú*, Tarragona, Reial Societat Arqueològica, 1968, p. 114-128.

219. Ramon BOLEDA, *El castell de Verdú*, Tàrrrega, A. G. Camps, 1984, sense numerar.

220. ACA, Cancelleria, procés en foli 9, sense numerar.

221. APL, llibre d'actes 401, f. 35v.

222. APL, llibre d'actes 399, f. 57v.

223. AHCTa, llibre del consell, 1, f. 85r.

224. AHCv, fons judicial, registre 33 11.3, f. 57r: Jordi RIUS, «Transcripció i notes d'un plet pel domini de la Granja de Doldellops (1395)», *Quaderns de Vilaniu* (Valls), núm. 21 (1992), p. 34.

Les comandes dels ordes militars solen confiar l'atenció de les rendes al preceptor.²²⁵ La denominació pot incloure les regions de l'entorn sobre les quals es reben les principals rendes, raó per la qual els hospitalers compten amb el preceptor de Lleida, per un costat, i el preceptor de Pallars per un altre,²²⁶ de manera semblant a com fa la comanda templera de Puig-reig, on les rendes les vetlla el preceptor «Ceritanie et Bergitano», concordant amb el comanador que, per la seva part, a voltes es presenta com a «comendador castro de Podio Regis et Bergitano et Ceritanie». La denominació no implica, doncs, cap domini sobre aquests territoris més enllà d'una articulació interna dels dominis que es posseeixen a les regions afectades. La importància de gestionar les rendes comporta una elevada representativitat i fins i tot una suma dels oficis superiors en un mateix representant, com a Puig-reig mateix, on el 1232 signa «Berenguerario de Pino, procurator et comendador» i el 1236 ho fa «Raimundus de Vilanova procurator et comendador».²²⁷ Precisament, la reiteració a identificar comanador i preceptor²²⁸ contribueix a la importància dels sotspreceptors i, també, a l'articulació interna de dominis sota la figura de les sotspreceptories.²²⁹ A l'orde de Sant Joan de l'Hospital, aquesta fórmula permet concretar figures i dominis territorials quan el preceptor manté responsabilitats sobre conjunts ben amples, com es descriu el 1223 a Grisén, en comptar-hi «frater Luppis de Grisenich, preceptor domus Hospitalis Sancti Iohannis in Cesarauguste et de domus de rivo de Xalon tenens locum magistri in Aragone» i «frater Miguel de Sobradel, subpreceptor Grisenich.»²³⁰ Al Temple és més freqüent, en canvi, que les principals comandes se subdivideixin en preceptories, com paradigmàticament es fa al Masdú, a fi d'endreçar adientment les rendes mitjançant unes preceptories que, alhora, propicien un específic ordenament territorial.²³¹

Aquestes articulacions permeten superar generalitzacions inicials expressades sota les figures batlliers, com es reiterava en l'orde santjoanista al segle XII.²³² De fet, el batlle és la figura usual en l'assumpció de la tasca recaptatòria a Catalunya. Prosseguint la tradició com a delegats del seu senyor, poden, en aquests moments, assumir una representativitat en l'administració de béns amb un escàs sentit territorial.²³³ El 1259, l'abat de Santa Cecília de Montserrat, el prior de Sant Miquel del Fai i el sotsprior de Santa Maria de Montserrat encarreguen a Arnau Ponç el batlliu dels béns de tots aquests cenobis benedictins situats a Montseny, Palautordera, Falgars, Campins i altres indrets des de Collsabadell cap a orient.²³⁴ En un sentit semblant, la cartoixa de Sant Pol de Mar endreça els seus dominis en deu batllies estables (Barcelona; Vallès; Teià, Sant Crist i Premià; Catà; Arenys; Vallalta; Pineda;

225. ACL, pergamins, calaix fusta 20, núm. 1217.

226. Prim BERTRAN, «Una comanda hospitalera a la primera meitat del segle XII: Susterris. Notes i documents», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época (Zaragoza, 1976)*, vol. III (*Comunicaciones 3-5*), Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1982, p. 43.

227. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*, Barcelona, Impremta de la Casa Provincial de Caritat, 1910 (facsimil, Lleida, Pagès, 2006), p. 182.

228. Josep Maria SANS TRAVÉ, «La introducció de l'orde del Temple a Catalunya i la seva organització», a *Actes de les primeres jornades sobre els ordes religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1994, p. 25-26; Josep Maria SANS TRAVÉ, *Els templers catalans, de la rosa a la creu*, Lleida, Pagès, 1996, p. 106-107.

229. Laureà PAGAROLAS, «Els senyorijs templers de les Terres de l'Ebre. Significació i síntesis», a *Actes de les primeres...*, p. 65-66.

230. María Luisa LEDESMA, «Colección diplomática de Grisén (Siglos XII y XIII)», *Estudios de Edad Media...*, p. 749.

231. Laure VERDON, «Les revenus de la commanderie templière du Mas Déu (Roussillon) d'après le terrier de 1264», *Annales du Midi* (Tolosa de Llenguadoc), núm. 107/210 (1995), p. 167-193.

232. Prim BERTRAN, «L'Orde de l'hospital a les terres catalanes (Edat Mitjana)», a *Actes de les primeres...*, p. 238-239.

233. Jesús LALINDE, *La jurisdicción real inferior en Cataluña*, Barcelona, Museo de Historia, 1966, p. 58.

234. AHFF, pergamí P-2.

Riu; en Nadal i en Llopard) amb les quals envolta el conjunt del patrimoni posseït.²³⁵ La fixació en l'espai permet avançar en la identificació territorial: el cambrer de la canònica de Santa Maria de l'Estany disposa de batlles centrats sobre masos concrets atents, de forma estable, als béns posseïts a l'entorn.²³⁶ Comprensiblement, sovint conviuen diversos batlles sobre un mateix espai, cadascun atenent les rendes del senyor respectivament,²³⁷ com s'aprecia en batlles de castlans²³⁸ —«baiuli castlanorum»²³⁹ o, en altres casos, vetllant per dominis en una certa dispersió, com el batlle que el monestir de Banyoles té situat a la *domus* de Taià.²⁴⁰

La vinculació senyorial defineix l'oficial batlliar i, per això mateix, se sol destacar per davant de la concreció de la seva ubicació.²⁴¹ Tanmateix les primeres dècades del segle XIII veuen consolidar el batlle concentrant la representació senyorial en un espai homogeni, en general de caire local. En aquest sentit, l'estabilització del comtat d'Urgell baixmedieval, en aquesta mateixa centúria, dona lloc a una xarxa de batlles comtals a nivell local, que vetllen per les rendes del titular de la jurisdicció i que, mitjançant la seva tasca, articulen el territori en establir i concatenar les figures batlliaris a Àger, Agramunt, Albesa, Algerri, Altés, Balaguer, Castelló de Farfanya, Claramunt, Comiols i la Donzell, Gualter, Ivars, Linyola, Millà, Menàrguens, Montessor, Montmagastre, Os, Oliana, Oliola, Ponts, Puigverd, Seró, Tartareu, Tiurana, Torreblanca i Vilves i Collfred.²⁴² En visualitzar la senyoria, la titularitat d'aquests batlles canvia quan s'altera el domini superior, com és especialment nítid en els casos d'Albesa, Algerri i Menàrguens.²⁴³ En qualsevol cas, la consolidació de batllies a l'interior d'amples conjunts baronials mena a veritables xarxes d'articulació de la pròpia entitat, com també s'esdevé al comtat d'Empúries o als vescomtats de Bas, Cardona i Castellbò. El marc bàsic exercit pel batlle permet gradacions dins dels grans dominis baronials: el batlle de la capital de la baronia de Pinós i Mataplana, Bagà, exerceix la superioritat sobre els batlles menors de l'entorn, com Gavarrós, Saldes i Gósol.²⁴⁴ El titular de la batllia pot, així, actuar delegat d'un homònim superior, com succeeix amb el «baiulum forasterium de Taverteto» respecte del batlle de Rupit.²⁴⁵

A l'hora de definir el marc de la batllia, sol ser bàsica la referència del castell termenat, com a entitat menor homogènia i estable;²⁴⁶ hom es refereix el 1235, per exemple, a la «baiuliam ipsam castri de Monte Buino», deixant clar que l'ofici es correspon amb el terme castral de Montbui.²⁴⁷ Amb naturalitat, es combina la coherència d'actuació dins del mateix marc senyorial: un batlle vetlla per

235. Josep Maria PONS I GURI, *Recull d'estudis...*, vol. III, p. 200-201.

236. És la mateixa estructuració present al capbreu del 1364: Francesc de ROCAFiguera, «El capbreu de la cambreria de Santa Maria de l'Estany de temps del cambrer Antoni Bet», *Ausa* (Vic), vol. XII/118-119 (1987), p. 210-211.

237. Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 100.

238. Flocel SABATÉ, «Les castlanies i la comissió reial de 1328», a Manuel SÁNCHEZ (comp.), *Estudios sobre renta...*, p. 190-191.

239. APPR, *Registrum chartularium parrochialis ecclesie Beata Maria Pratorum Segarra*, tom segon, f. 30v.

240. ACA, Monacals-Hisenda, reg. 896, f. 1v.

241. AHFF, pergami X-16.

242. Flocel SABATÉ, «Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell», a *El Comtat d'Urgell*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, Institut d'Estudis llerdencs, 1995, p. 61.

243. Pere CATALÀ, «Castell d'Algerri» i «Castell de Menàrguens», a *Els castells catalans*, vol. VI, Barcelona, Rafael Dalmau, 1979, p. 246 i 388.

244. Així mateix es continua respectant a començament del segle XIV: Joan SERRA I VILARÓ, *Baronies de Pinós...*, vol. I, p. 120.

245. AVV, processos criminals, lligall 3, llibre 1333-2, sense numerar.

246. Josep Maria PONS I GURI, «Compendi sobre els drets dels castells termenats (segles XIII-XV)», a *Recull d'estudis...*, vol. III, p. 341-351.

247. Eduard JUNYENT, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, p. 49.

les rendes del vescomte de Cabrera al terme castral d'Argimon, amb les seves parròquies, tal com se sancionarà en entrar al segle XIV²⁴⁸ en definir-lo encabint les parròquies de Riudarenes, l'Esparra, Vallcanera, Sauleda, Cladells i Castanyet, a més de la veïna Sils. Això confirma que el districte batlliar, sobretot a la Catalunya Vella, supera l'àmbit més immediat i local propi de l'estricta parròquia, reflexió que també es podria fer davant del batlle que concatena, en el mateix vescomtat, les parròquies d'Arbúcies, Buixalleu, Riells, Breda, Gaserans, Reminyó i Massanes, a més de Lliors i Cerdans, tot reflectint, en definitiva, un clar i estable caràcter districtual de les batllies. El centre administratiu de la batllia se sol ubicar al castell, cosa que pot col·lidir amb el deure dels castllans de mantenir l'edifici castral en condret,²⁴⁹ sobretot a les viles significatives on els batlles inclouen aquesta tasca entre els seus deures de vetllar per les rendes del senyor respectiu. Per això, el 1240, el bisbe de Vic i senyor d'Artés pacta les condicions amb què establir un custodi al castell que presideix aquest indret en cas que el batlle no se n'ocupi: «Si [...] baiulus noster infra dictum terminum extra dictum castrum habitaverit vel steterit, tu custodias ipsum castrum bene et fideliter.»²⁵⁰

La batllia, doncs, va identificant els espais i pot ser emprada per a precisar ubicacions, com es fa a la Cerdanya: «In valle et baiulia de Maranges, et in baiulia Sancti Martini des Castells et in baiuliis de Urgio et de Bolquera et de Err.»²⁵¹ Aquesta dinàmica estabilitza batllies com a veritables unitats demarcacionals. A les terres més noves, com les del Maestrat de Terol, durant les primeres dècades del regnat de Jaume I, s'està densificant la població mitjançant les noves cartes de poblament,²⁵² dins de la mateixa dinàmica amb què el Temple està articulant les seves comandes mitjançant batllies com Aliaga, Castellot i, de manera ben emblemàtica, Cantavella, tal com es consolida vers el 1241.²⁵³ Les comandes del Baix Ebre, enteses a manera d'entitats que han d'administrar el domini complet de l'orde a la zona,²⁵⁴ també adopten una figura batlliar en cadascuna, afermant així la identificació que el 1319 permet confirmar els costums de «la batllia o comanadoria de Miravet».²⁵⁵ L'actuació batlliar consolida, precisament, que popularment encara es parli més de batllies que no pas de comandes: «Les batllies d'Orta, de Miravet, d'Azcó e de Riba roga.»²⁵⁶

La territorialització de l'administració del conjunt d'un domini extens permet conjuminar batllies i sotsdividir de manera estable l'entitat nobiliària, com succeeix al vescomtat de Castellbò amb els quarters.²⁵⁷ Es tracta de quatre districtes que permeten racionalitzar i articular la tasca dels administradors locals de les rendes vescomtals. Cadascun dels quarters té, en aquests moments, un batlle que

248. Antoni PLADEVALL, *El comtat d'Osona a mig segle XIV. Origen i extensió del comtat d'Osona creat pel rei Pere III a favor de Bernat III de Cabrera el 1r de març de 1356*, Barcelona, Els comtes de la Vall de Merlès i barons d'Eroles, 1972, p. 26.

249. Flocel SABATÉ, «La tenencia de castillos en la Cataluña medieval», a José Vicente CABEZUELO (ed.), *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, Alcoi, Marfil, 2006, p. 76-93.

250. Eduard JUNYENT, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, p. 106-107.

251. Charles BAUDON DE MONY, *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du XIVe siècle*, vol. II, París, Alphonse Picard et fils libraires-éditeurs, 1896, p. 296.

252. María Luisa LEDESMA, «La colonización del Maestrazgo turolense por los templarios», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. V (1983), p. 69-91.

253. María Luisa LEDESMA, *Cartas de población y fueros turolenses*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses de la Diputación Provincial de Teruel, 1988, p. 23.

254. Josep SERRANO DAURA, *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (segles XII-XIX)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2000, p. 42-69.

255. Ferran VALLS I TABERNER, *Els Costums de Miravet*, Màlaga, Càtedra d'Història del Dret i de les Institucions de la Facultat de Dret de la Universitat de Màlaga, 1992, p. 13.

256. AHCTE, *Establiments*, 2, f. 34r.

257. El vescomtat de Castellbò serà secularment explicat a partir dels seus quarters: Pere TRAGÓ, *Spill manifest de totes les coses del vescomtat de Castellbò*, ed. a cura de Cebrià Baraut, la Seu d'Urgell, 1982, p. 8-150.

regeix el conjunt de rendes, exaccions i béns senyorial, coordinant així la funció dels qui duen a terme la tasca com a lloctinents territorials de batlles o, directament, com a batlles locals. Aquestes divisions són sòlides quan responen a percepcions efectives de l'espai. És el que es percep al comtat d'Urgell en la seva concepció meridional, clarament basculada entre dues capitals, Balaguer i Agramunt. Assumint aquesta realitat, es pot articular la cura rendística conjuminant la tasca de les diferents batllies i les demandes exactives d'acord amb dues partides, l'una *dellà Segre* i l'altra *dessà Segre*, referint-se així al costat occidental i a l'oriental, respectivament, centrades per Balaguer i Agramunt. És la percepció de l'espai que serà incorporada en el tractament i la gestió de les rendes i el control d'oficials comtals d'acord amb el fet que s'ubiquin a la «parte ultra flumen Sicoris» o a la «parte citra flumen Sicoris».²⁵⁸

Els batlles exerceixen la funció pública requerida per la coetània emergència urbana, per la qual cosa també s'encarregaran d'exigir el respecte a les ordinacions emanades de les autoritats locals i, alhora, desenvoluparan corts ordinàries, en les quals es registraran obligacions creditícies, fermances, tutories... emprant el corresponent llibre de la batllia, segons es diu, per exemple, a Àger.²⁵⁹ De manera semblant, s'accentua la imbricació dels batlles amb el desenvolupament dels municipis i els seus governs, com és evident a capitals com Balaguer, Agramunt, Cardona o Castelló i també en seus de senyories com Santa Coloma de Queralt. Es tracta que l'exercici jurisdiccional sigui proper a les cúpules urbanes, d'entrelligar el control de les ordinacions locals i la punició d'incompliments i, de manera usual, de teixir una emergent vida urbana que incorpora, en el seu mateix desenvolupament, la cort ordinària, la qual no és aliena a l'ample ventall d'activitats que, d'acord amb l'articulació romanista, necessita la cort pública per a regular activitats, conflictes i obligacions.

La representativitat senyorial que defineix el batlle esdevé completa quan s'ocupa de les rendes i també de la jurisdicció de què gaudeix el seu senyor. En la majoria dels dominis baronials catalans, el batlle assumeix una plena representativitat, sobretot en espais de dimensions reduïdes, però ben definits, com la vall d'Osor.²⁶⁰ El batlle gaudeix, així, de plenes capacitats en viles on el senyor posseeix tota la jurisdicció: és el batlle de l'arquebisbe de Tarragona a Alcover, el del cambrer de la catedral de Tarragona a Reus i el del paborde de la mateixa seu a la Selva del Camp, per exemple. Als grans dominis, l'evolució local i l'encaix amb les cúpules urbanes comporta que els batlles adquireixin o no la plenitud de la capacitat jurisdiccional: dels esmentats vint-i-sis batlles estables encarregats de rebre les rendes comptats a l'entitat urgellesa del segle XIII, sols hi sumen la plenitud de les capacitats jurisdiccionals els d'Agramunt, Balaguer, Castelló de Farfanya i Albesa, als quals s'afegeixen, amb matisacions, els de Linyola, Montmagastre i Ponts. El marc merament local se supera en alguns casos, reflectint així una petita capitalitat regional que recolza en la cohesió física i jurisdiccional, en la capacitat baronial i en la puixança de l'entitat local, segons s'esdevé a Torroja, on el batlle exerceix la jurisdicció sobre els dominis del vescomte de Cardona a la zona.²⁶¹

L'arrelament de figures com els batlles limita les competències efectives dels oficials coneguts com a corts, presents en espais centrooccidentals com el comtat d'Urgell, on, alhora que comparteixen la mateixa senyoria comtal, es mostren propers a les prohomenies locals, assimilats a castlanies concretes i, per això mateix, aferrant-se més a la detenció de drets concrets que no pas a l'exercici jurisdic-

258. Flocel SABATÉ, «Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell», a *El Comtat d'Urgell*, p. 70.

259. ACA, Cancelleria, reg. 376, f. 42r-v.

260. Antoni PLADEVALL, «La vall d'Osor dels anys 1316 a 1318», *Ausa (Vic)*, vol. IV (1961-1963), p. 252.

261. ACA, Cancelleria, Papeles por incorporar, Cervera-1, sense numerar.

cional.²⁶² Dels diferents indrets urgellencs amb presència arrelada d'aquesta figura —Àger, Albesa, Agramunt, Castelló de Farfanya, Linyola—, és a Àger on el «curia eiusdem loci» manté una més afermada presència i actuació, al costat del batlle comtal i els paers.²⁶³

A Alcolea i a Tamarit, percebudes demarcacionalment dins de la Ribagorça²⁶⁴ com a viles reials ocasionalment cedides —sovint dins del mateix entorn regi, com en l'assignació de Tamarit a les reines el 1221 i el 1240—, les tasques es combinen entre el batlle i el justícia,²⁶⁵ aquest darrer amb capacitat jurisdiccional.²⁶⁶ L'aparellament, a moltes zones d'Aragó, és més freqüent entre el merí²⁶⁷ i el justícia. El primer és present en alguns dominis baronials, destacadament en terres noves. Precisament, la vinculació del càrrec a les rendes senyorials accentua la relació amb el titular de la jurisdicció i una escassa participació popular en la seva designació, arribant-se a precisar que no podia ser veí de la vila: «vicinus no fiat merinus.»²⁶⁸ És ben diferent a allò que s'esdevé amb la més generalitzada figura del justícia, que en els respectius indrets assumeix la representació senyorial i jurisdiccional. A Montalbán, la ubicació de l'exercici judicial en mans del justícia designat per la senyoria no deixa de mostrar-lo actuant al costat de la comunitat local, situació reiterada d'acord amb les respectives cartes de poblament,²⁶⁹ que va avançant en el reconeixement de l'accés del consell en l'elecció del justícia, tal com s'estendrà al segle XIV.²⁷⁰ En altres casos, els furs ja garanteixen inicialment l'accés del col·lectiu local a la justícia mitjançant la capacitat per a participar en la designació i en l'actuació del jutge i els alcaldes.²⁷¹ Algunes cartes de poblament de les terres noves meridionals han sancionat aquest esquema a Aragó, tot garantint una elevada capacitat per a les autoritats locals en matèria judicial, com en l'emblemàtic establiment fet pel Temple a Cañada de Benatanduz poc abans de tancar el segle XII: «Qui venerit cum querimonia iudici, iudex faciat iudicare alcaldis et si placuerit iudicium conquerenti placeat, sin autem servet et alce se concilio et si concilium laudat iudicium iudicis et concordat suo iudicio ita fiat et si non servet se ad forum sicut consuetudo est.»²⁷²

262. Flocel SABATÉ, «El cort a Catalunya», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 22 (2001), p. 360-362.

263. ACL, fons Àger, paquet 2, pergami núm. 53.

264. ACA, Cancelleria, fragment d'un registre Commune entre els actuals 115 i 106, f. 204r.

265. ACA, Cancelleria, reg. 363, f. 27r, i reg. 364, f. 4v.

266. ACA, Cancelleria, reg. 48, f. 164r.

267. El terme català «merí», en la seva accepció equivalent al «merino» en llengua castellana, no consta reconegut pel Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans («Merí», *Diccionari de la Llengua Catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, p. 1203), cosa que sorprèn perquè tota la documentació medieval sempre s'hi refereix, en català, com a *merí* (entre altres exemples: Manuel de BOFARULL, *Rentas de la antiga Corona de Aragó*, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1871, p. 196) i amb aquesta mateixa accepció és recollit en diccionaris precedents com l'Alcover-Moll (Antoni M. ALCOVER i Francesc de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, vol. 7, Palma de Mallorca, Moll, 1988, p. 374), i es parla amb la mateixa naturalitat «del dit ofici de merinat» (María Luisa LEDESMA, «El libro de cuentas del merinado de Jaca (años 1387 a 1399)», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. I (1977), p. 167). Coherentment, doncs, empro el català merí i no pas el castellà «merino».

268. María Luisa LEDESMA, «La colonización del Maestrazgo turolense por los templarios», *Aragón...*, vol. v (1983), p. 74-75 i 86.

269. Regina SÁINZ DE LA MAZA, *La orden de Santiago en la Corona de Aragó. La encomienda de Montalbán (1210-1327)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 48-49.

270. Enrique MAINÉ, «La carta de población concedida a Tierga por Don Pedro de Urrea en 1334», *Aragón...*, vol. x-xi (1993), p. 537.

271. María Luisa LEDESMA, «La colonización del Maestrazgo turolense por los templarios», *Aragón...*, vol. v (1983), p. 74-75.

272. María Luisa LEDESMA, «La colonización del Maestrazgo turolense por los templarios», *Aragón...*, vol. v (1983), p. 86.

Vic era una ciutat físicament dividida en dues parts, la corresponent als Montcada i l'episcopal, que es mesclaven socioeconòmicament, però que no col·laboraven jurisdiccionalment.²⁷³ A la primera, la màxima representació jurisdiccional corresponia al batlle, mentre que a la segona l'oficial era alhora batlle i veguer.²⁷⁴ Eren homòlegs, amb idèntiques competències distribuïdes segons la pertinença del fragment de la ciutat, però amb diferents denominacions.

En altres casos, l'oficial jurisdiccional també adopta el paper vicarial, com manté el bisbe d'Urgell a la seu del bisbat²⁷⁵ i a Tremp,²⁷⁶ en el darrer cas després de rebre la vila, amb la seva cort vicarial, de l'ardiaca el 1257.²⁷⁷ Hom ha interpretat el veguer de la Seu d'Urgell com un «vicariat secular», regit per un «vicari en els afers temporals» del bisbe, d'acord amb la funció vicarial inherent al terme llatí —*vicarius*— propi del veguer.²⁷⁸ Certament, el context forma part de la coetània inclinació eclesiàstica per les figures de delegació vicarial: Innocenci III ha incorporat permanentment al papat la titulació de vicari de Crist, i al llarg del segle XIII s'anirà estenent la figura del vicari general del bisbe.²⁷⁹ De fet, altres àmbits eclesiàstics reflecteixen una inclinació similar per la mateixa figura, com la del bisbe d'Elna en emprar-la en aquesta ciutat.²⁸⁰

En realitat, com a figura vicarial i, per tant, portadora de la plena jurisdicció, el veguer és emprat per diverses senyories. Ben clarament, quan el comte de Foix disputa la màxima jurisdicció a Andorra al bisbe d'Urgell, hi designa un veguer propi,²⁸¹ tot i que, sobre la mateixa vall, el prelat hi nomena el seu, com a la centúria precedent,²⁸² dualitat que caldrà arranjar mitjançant els pariatges del 1278 i del 1288, que hi consoliden dos veguers, un per cada senyor, en una mateixa cort,²⁸³ mentre que els respectius interessos rendístics continuaran vetllats pels corresponents, i separats, batlles.²⁸⁴

El veguer de la Seu d'Urgell esdevé molt proper a la prohomenia, per raó de la mateixa regulació de la vida urbana,²⁸⁵ com encara més a Sabadell, on a mitjan segle XIV el comte de Foix ha de reconèi-

273. El 1240 es recorre a una sentència arbitral per a resoldre el conflicte entre ambdues parts, perquè el batlle de la part de Montcada ha detingut un criminal que havia delinquit a la part episcopal: AEV, pergamins, llibre v, pergami núm. 38.

274. Aquest és l'oficial parcialment detectat per Carreras Candi quan parla del fet que «la mitra hi tenia un veguer particular»: FRANCESC CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 377.

275. ACA, Papeles por incorporar, caixa 18, plec 10, sense numerar.

276. BC, 3457-3459, sense numerar.

277. Manuel LLEDÓS, *Historia de la antigua villa, hoy ciudad de Tremp*, Barcelona, J. Faidella, 1917, p. 81.

278. Benigne MARQUÈS, «Catàleg dels protocols de l'arxiu capitular d'Urgell (segles XIII-XIV)», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), vol. VII (1984-1985), p. 387.

279. Hans WOLTER, «La lucha de la curia por la hegemonía de Occidente (1216-1274)», *Manual de Historia de la Iglesia*, vol. IV, Barcelona, Hubert Jedin, 1973, p. 391.

280. ADPO, H233, plec solt, sense numerar.

281. «Habeas autem dictus nobilis comes Fuxenses si voluerit vicarium suum in valle seu vallibus de Andorra, proat consueverit habere», es reconeixerà el 1278: Charles BAUDON DE MONY, *Relations politiques...*, vol. II, p. 163; Ferran VALLS I TABERNER, «Vall d'Andorra», a *Privilegis i ordinacions de les Valls Pirenènques*, vol. III, Barcelona, Imprenta de la Casa de la Caritat, 1920, p. 417.

282. Joaquim MIRET I SANS, *Noves y documents inèdits sobre la família senyorial de Caboet y la qüestió d'Andorra*, Barcelona, Casa de la Caritat, 1918 (facsimil: Andorra, Pirene, 1984), p. 44.

283. Pere FIGAREDA, *Les institucions del Principat d'Andorra*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1998, p. 17-18.

284. És l'estructura que perviurà secularment: Enric MOLINÉ, «Bandolerisme i administració de la justícia a Andorra, a la segona meitat del segle XVI», *Quaderns d'Estudis Andorrans* (Andorra), núm. 3 (1978), p. 93.

285. La vinculació es consolidarà als segles posteriors fins a establir que, a la ciutat, els còsols «puxen elegir un veguer [...] lo qual prest sagrament en poder dels dits còsols que bé e lealmenet se haurà en son offici e servarà la fidelitat al senyor bisbe»: FRANCESC CARRERAS CANDI, «Les usances o privilegis de la Sèu d'Urgell (any 1470)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona), vol. XI (1924), p. 271.

xer, als representants de la vila, l'existència de l'oficial, atès que «vicari perpetuo habuistis, habetis et habere debitis»,²⁸⁶ tot i que el pes judicial passa per la cort batlliar.²⁸⁷ El desenvolupament local no sols imposa sobre el veguer un creuament de relacions entre l'autoritat que representa i l'emergent poder municipal, sinó que comporta, en aquest encaix local, un arranjament amb l'altre oficial, el batlle. És sobretot el pes de la cúpula local el que aconsegueix, a diferents indrets, derivar vers la disquisició entre una plena capacitat local exercida pel batlle i una de regional exercida pel veguer, tal com paradigmàticament s'aplica a Agramunt.²⁸⁸ Més inusual és que el batlle s'imposi de forma aclaparadora al veguer, com s'esdevé a Balaguer en aquests moments.²⁸⁹ Les figures batlliaris també s'imposen a la vicarial a Solsona, en aquest cas perquè el veguer del vescomte de Cardona a la vila de Solsona que cosenyoreja des del 1221 perd definitivament pes i presència arran de l'encaix de cosenyoriu amb la canònica solsonenca,²⁹⁰ que pacta i estabilitza una actuació mitjançant figures batlliaris, les mateixes amb què s'escatirà la relació amb els grups locals.²⁹¹ Una cort comuna servida per dos batlles, un per cada senyor, serà, de manera ben explícita, la solució assolida el 1234²⁹² entre el rei i l'abat de Sant Cugat del Vallès en el condomini sobre la vila d'Igualada,²⁹³ podent el monarca mantenir un altre representant, de base vicarial, per a l'entorn de la vila, la conca d'Òdena.²⁹⁴ Precisament, en compartir el domini no sols sobre la ciutat, sinó també sobre la demarcació de l'entorn, segons s'esdevé a Tarragona i el Camp, el cosenyoriu entre l'arquebisbe i el rei es resol mitjançant les figures vicarials, d'acord amb l'arrelament d'aquesta figura des del segle XII,²⁹⁵ i establint els respectius veguers que comparteixen una mateixa cort.²⁹⁶ En altres casos, el cosenyoriu ha derivat en una pactada divisió de capacitats i competències, com és el cas de Tortosa, on la relació entre el Temple i els Montcada entorn de la gestió de la jurisdicció²⁹⁷ deixa el veguer en mans dels darrers,²⁹⁸ tal com es mantindrà fins a la permuta del domini amb la Corona el 1294.²⁹⁹

La figura vicarial sobretot acompanya la representació jurisdiccional amb un contingut demarcat. El seu àmbit d'actuació es pot identificar amb el conjunt de l'entitat nobiliària, com és paradigmàticament viscut amb el veguer d'Empúries, que des de la seva capital, Castelló, regeix el conjunt del comtat³⁰⁰ o també, en plena coherència territorial dins de les seves dimensions més reduïdes, al

286. Maria Jesús ESPUNY, *Llibre dels privilegis de la Universitat de la vila i terme de Sabadell*, Sabadell, Publicacions de la Fundació Bosch i Cardellach, 1988, p. 224.

287. Miquel CARRERAS COSTAJUSSÀ, *Elements d'història de Sabadell*, Sabadell, Caixa d'Estalvis de Sabadell, 1967, p. 82.

288. Flocel SABATÉ i Dolors DOMINGO, *Agramunt en el comtat d'Urgell*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, en premsa.

289. Flocel SABATÉ, *El territori del comtat...*

290. Joan SERRA, «Relacions entre los senyors y la ciutat de Solsona al segle XIII», a *Congrés d'Història...*, vol. 1, p. 70-105.

291. Antoni LLORENS, *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, Lleida, Virgili i Pagès, 1986, p. 265.

292. AHCI, Llibre de Privilegis f. 78v-89v; Joan CRUZ, *Els Privilegis de la vila d'Igualada*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Ajuntament d'Igualada, 1990, p. 42-44.

293. AHCI XVII, procés 1.

294. AHCI, fons parroquial, registre 1, sense numerar.

295. Eduard JUNYENT, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó...*, p. 3-4.

296. AHTa, II.2 Economia i Hisenda, procés 12, f. 45r.

297. Emeteri FABREGAT, *Burgesos contra senyors. La lluita per la terra a Tortosa (1148-1299)*, Tortosa, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 2006, p. 33-44 i 74-79.

298. Flocel SABATÉ, «El veguer i la vegueria de Tortosa i Ribera d'Ebre al segle XIV», *Recerca* (Tortosa), núm. 2 (1997), p. 115-116.

299. Laureà PAGAROLAS, «La fi del domini de l'orde del Temple a Tortosa. La permuta de 1294», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. XXVIII (1998), p. 269-291.

300. Flocel SABATÉ, *Castelló, capital...*

vescomtat de Bas, amb el «vicario vicecomitatu de Basso»³⁰¹ assentat a la capital vescomtal, el Mallol,³⁰² des d'on actua essent conegut usualment com a *vicarium de Basso*.³⁰³ També al vescomtat de Castellbò s'empra la figura del veguer, és a dir, el «vicario vicecomitatus Castriboni»,³⁰⁴ cosa que oposa la funció jurisdiccional d'aquest oficial a les tasques rendístiques pròpies de les batllies. Diferent és la capacitat d'actuació del veguer del vescomtat de Cabrera. Amb origen en el veguer de Montsoriu,³⁰⁵ centre històric del vescomtat,³⁰⁶ està assentat amb una cort completa i ben estructurada a Hostalric,³⁰⁷ presentant-se com a «vicarius vicecomitatus Caprarie» en representar jurisdiccionalment el seu senyor «in vicecomitatu Caprarie».³⁰⁸ Tanmateix la configuració dels continguts del vescomtat del segle XIII, construït a còpia d'aglutinar entitats locals internament ben cohesionades —prou ben reflectit en la reiterada expressió posterior «vicecomitatus et baroniarum eiusdem»—³⁰⁹ i fins i tot de procedència ben diferent —a cavall dels antics comtats de Girona, Osona i Barcelona—, matisa i limita l'àmbit real d'actuació jurisdiccional d'aquest veguer, que es compagina amb les competències dels diferents batlles i amb el necessari encaix, en determinats indrets, amb les capacitats assolides per altres barons.³¹⁰

En tots els casos, l'estabilitat de les articulacions no deriva de l'arbitrària voluntat senyorial, sinó de l'homogeneïtat socioeconòmica, de la coherència física i jurisdiccional i de la tradició en l'espai regit pel corresponent oficial. Sota aquests criteris, s'articularen diferents demarcacions de caire jurisdiccional dins de cada entitat. En aquest sentit, els trasbalsos viscuts al comtat d'Urgell el van situant en un espai meridional que cerca la cohesió del conjunt mitjançant conjuminar els diferents llocs, cadascun definit d'acord amb les fórmules pròpies, per la qual cosa l'exercici jurisdiccional i demarcacional combina procuracions, vegueries i batllies, segons les zones, per a unes mateixes competències, perfilant així la unitat del comtat d'Urgell a través de combinar les procuracions de la vall d'Àger —amb seu a Castelló de Farfanya—, Ponts, Oliola, Puigverd i Montmagastre, la vegueria d'Urgell —amb seu a Agramunt— i les batllies de Balaguer i d'Albesa, a més de la de Castelló de Farfanya. La pugna per l'exercici jurisdiccional entre aquest batlle i el procurador de la vall d'Àger, ambdós assentats a la mateixa vila, té al darrere l'empenta de l'elit local. El reflex de les capitalitats socioeconòmiques, doncs, es projecta sobre l'espai condicionant la representativitat comtal, de tal manera que el pes exercit per Agramunt és el principal argument perquè l'oficial jurisdiccional comtal assentat en aquesta vila acumuli la condició de veguer d'Urgell, procurador de Ponts, de Montmagastre, de Puigverd i d'Oliola, centralitzant una única cort, sols matisada per l'existència del lloctinent de procurador a Ponts, que reflecteix així mateix el pes d'aquesta vila.³¹¹

Aquestes procuracions urgelleses atorguen un caràcter demarcacional a unes entitats internament cohesionades des dels vessants socioeconòmic i físic, amb un elevat pes de les capitalitats urba-

301. AVV, lligall de registres, 9, plec 1337-1338, sense numerar.

302. Joan PAGÈS, *La vila del Mallol, centre administratiu del vescomtat de Bas*, Olot, Ajuntament de la Vall d'en Bas, 1982, p. 27-31.

303. AMSJA, carpeta Curia secular processos, segles XIII-XIV, procés segle XIV, full solt.

304. ACA, Cancelleria, reg. 519, f. 113v.

305. Formalment, es conserva la referència a la vegueria de Montsoriu: AHMC, pergami 175, entre altres exemples.

306. Pere CATALÀ i Miquel BRASÓ, «Castell de Montsoriu», a *Els castells catalans*, vol. III, Barcelona, Rafael Dalmau, 1992 (2a edició), p. 339-340.

307. AHCG, I.1.2.1, lligall 5, llibre 5, f. 44v.

308. AVV, processos criminals, lligall 3, plec 3, sense numerar.

309. Josep Maria PONS GURI, «Ordinacions i capítols del vescomtat de Cabrera. Bernat de Cabrera (1372-1423)», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), vol. XLII (1936), p. 104.

310. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya...*, p. 476-477.

311. Flocel SABATÉ, «Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell», a *El Comtat d'Urgell*, p. 61-62.

nes respectives, elements que justifiquen les diferents dimensions i fins i tot l'establiment de les diverses entitats malgrat compartir una mateixa jurisdicció. Precisament, la figura de plena delegació superior del titular de la jurisdicció, el procurador, per la seva tasca representativa, aporta a les entitats el denominador demarcacional. En alguns casos, els procuradors territorials representen els senyors respectius, encara que no hi gaudeixin de plena jurisdicció, com fan els Pinós amb el seu procurador per a Talteüll i Pinós, territoris que ni tan sols són contigus. El fet que, vers el 1235, per unió matrimonial, la casa comtal pallaresa passi a senyorejar Berga i altres indrets del Berguedà³¹² justifica que el comte de Pallars disposi d'un procurador de Berga i Berguedà que actua no sols atent a les rendes del seu senyor, sinó regint una cort ordinària completa sobre els propis dominis.³¹³ D'aquesta manera, els procuradors territorials assumeixen la representació superior del senyor del lloc, conjuminant l'homogeneïtat de l'espai jurisdiccional i físic i encaixant no poques vegades amb la capitalitat local. Amb aquests elements, la tradició estabilitza procuradors a manera de màximes autoritats en indrets concrets i ben delimitats com Castellfollit de la Roca, Vallmoll, Reus o la Selva del Camp.

La figura del procurador encaixa dins el marc vilatà, tal com s'evidencia en la seva posició a la baronia de Castellví de Rosanes, centrant la cort a la vila de Martorell.³¹⁴ De manera encara més influent, l'empenta urbana i la capitalitat sobre l'entorn resten ben perfilades en procuracions com l'establerta sobre Torroella de Montgrí. En totes aquestes entitats, el procurador assumeix la plena actuació superior, bé que, sobretot si hi destaca el vessant polític, combina el seu caràcter representatiu amb una cort ordinària presidida pel batlle, com és el cas destacat de Reus,³¹⁵ Sabadell³¹⁶ o Martorell.³¹⁷

Ahora, la procuració adopta un protagonisme notori en el perfilament territorial de l'espai muntanyenc del segle XIII. Certament, en aquests moments, s'aferma la identificació de procuracions amb espais baronials homogenis, com la terra de Mataplana —«procurador en la honor de Mataplana»—,³¹⁸ la vall de Lillet, la vall d'Osor o la vall d'Hostoles. Així, es va apreciant el territori muntanyenc com una concatenació de procuracions, que agrupen espais propers d'una certa homogeneïtat, a voltes per la mateixa coherència física, com la procuració de Vallfogona (de Ripollès), i altres vegades tot accentuant la coincidència humana i jurisdiccional —com la procuració de la Guàrdia i Ribes de Baboners, una extensa baronia del monestir de Ripoll estesa als dos vessants de la serra de Puig Cornedor—,³¹⁹ si cal aparellant, sota les mateixes raons, espais propers, com a la procuració de la vall de Toses i Rigard.³²⁰

La plena representativitat superior que caracteritza l'oficial que actua en nom o lloc del seu senyor permet jugar amb la terminologia. El vescomte de Cardona avança, en aquests moments, en una representació territorial mitjançant procuradors —«procurador de la terra del noble en Ramon Folch»—,³²¹ a la vegada que s'utilitza la lloctinència sobre territoris concrets, com és ben reiterat en l'oficial amb seu a Calaf, conegut com a «loctinent en Segarra», atès que es tracta del «loctinent del

312. Ignasi M. PUIG, «La casa comtal de Pallars, senyora de Berga i de la baronia de Mataplana als segles XIII-XIV», *Revista Centre d'Estudis Berguedans* (Berga), núm. 1 (1982), p. 118-119.

313. AHCM, fons del veguer, llibre 4, sense numerar.

314. AHCM, fons del veguer, llibre 3, sense numerar.

315. AHCR, carpeta Cambrer, pergami 1-8-B.

316. Miquel CARRERAS COSTAJUSSÀ, *Elements d'història...*, p. 82.

317. AHCM, fons del veguer, llibre 4, sense numerar.

318. ACA, Cancelleria, Varia, reg. 260, f. 79r.

319. ACA, Cancelleria, Varia, reg. 265, f. 81v-82r.

320. ACA, Cancelleria, Varia, reg. 264, sense numerar.

321. ACA, Cancelleria, Varia, reg. 254, f. 1v.

noble en Ramon Folch en Sagarra».³²² Ben significativament, les denominacions oscil·len, a nivell popular, per a caracteritzar el mateix oficial. L'oscil·lació pot assumir encara una altra combinació en la procuració, com és clar a la conca d'Òdena, on el vescomte de Cardona té el seu procurador,³²³ tal com se'l coneix preferentment, tot i que, a mesura que es va articulant la cort central dels Cardona, sovint pròpiament es tracta del lloctinent del procurador general del vescomtat a la conca d'Òdena.³²⁴ S'ha pretès enllaçar, doncs, amb una dimensió superior de creixent importància: l'articulació del govern baronial en cada entitat.

Certament, el ple domini jurisdiccional i rendístic sobre espais amplis i coherents imposa que, al segle XIII, les grans entitats nobiliàries avancin ràpidament vers una millor gestió dels dominis, concordant amb la coherència socioeconòmica i amb la mateixa funció de les capitalitats urbanes, tot abocant a la millora de les respectives escriptures, dels propis arxius i dels mecanismes de govern. En aquest context, les delegacions plenipotenciàries hi són des del primer moment, tal com fa Simó de Palau al vescomte de Bas, a la dècada dels anys trenta, mostrant una lloctinència que altera denominacions, en tant que es pot presentar com a «Symon de Palacio, vice ac nomine vicecomitis de Basso» o com a «tenes locum vicecomitis de Basso».³²⁵ A partir de delegacions com aquesta, s'avança vers estructures més estables. A la cúpula d'aquestes administracions, amb una plena capacitat de representació política superior i rebent apel·lacions, se situen els procuradors generals, paradigmàticament consolidats al comtat d'Empúries, al vescomtat de Cabrera, al vescomtat de Cardona i al vescomtat de Castellbò. Passa el mateix al vescomtat de Bas, on el procurador estén el seu poder sobre castells termenats propers sotmesos a la mateixa jurisdicció, com són, de manera ben estable, Castellfollit,³²⁶ Montagut i Mont-ros.³²⁷ En aquests casos, el procurador s'identifica, en realitat, sobre l'espai físic: mentre que aquest territori és força homogeni a Empúries o a Castellbò, és molt més fragmentat a Cardona, on es defineix clarament com a representant del seu senyor: «procurador del noble Ramon Folc».³²⁸ En aquest sentit, el procurador pot representar el titular jurisdiccional sobre espais diversos: el comte de Foix, en anar sumant dominis escampats a Catalunya, passa a designar un procurador per a tots els indrets posseïts al sud del Pirineu excepte Castellbò, el qual exerceix plenipotenciàriament el càrrec.³²⁹ Malgrat la designació, no acaba d'estabilitzar una figura d'alt nivell polític, raó per la qual alhora continua donant protagonisme polític a una figura vicarial, la designada inicialment per vetllar els interessos dels Foix a l'Urgellet.³³⁰

D'aquesta manera, combinant les variades figures i donant resposta a les diferents necessitats organitzatives, rendístiques, judicials i administratives, els grans espais baronials presenten una plena coherència institucional, absolutament aliens a les representacions règies i, per tant, inclinats, en cada cas, a les pròpies articulacions per a les actuacions exactives i jurisdiccionals.

Coetàniament, arreu la capitalitat regional es mostra inherent al desenvolupament urbà. No pas casualment, les autoritats que s'erigeixen amb la representativitat local reclamen privilegis que afec-

322. ACA, Cancelleria, Papeles por incorporar, Cervera-1, sense numerar.

323. ACA, Cancelleria, Varia, reg. 254, f. 12r.

324. AHCI, fons parroquial, sèrie batlle, caixa 1, llibre 1, sense numerar.

325. Antoni PLADEVALL i Pere CATALÀ, «Castell de Llaés» i «Castell de Milany i casal —o castell— de Vallfogona», a *Els castells catalans*, vol. v, p. 68 i 119.

326. ACA, Cancelleria, reg. 48, f. 102r.

327. FRANCESC MONSALVATJE, *Colección diplomática del condado de Besalú*, vol. II, Olot, Imprenta y librería de Juan Bonet, 1902, p. 246.

328. AHCM, fons del veguer, llibre 4, sense numerar.

329. CF, manual Judeorum I, sense numerar.

330. Charles BAUDON DE MONY, *Relations politiques...*, vol. II, p. 260.

ten el conjunt del desplegament territorial, plasmant veritables capitalitats regionals. Exercint aquesta funció rectora, els qui parlen en nom de la vila de Castelló d'Empúries són els més preocupats perquè la representativitat jurisdiccional del veguer s'estengui sobre tot el comtat, que s'identifica amb el propi espai d'influència. L'oficial aplicarà la justícia en nom del titular de la jurisdicció, però des de la capital socioeconòmica volen que el procediment tingui lloc dins d'una plena homogeneïtat per part d'una cort assentada a la vila. Conseqüentment, la competitivitat entre veïnatges afecta la representativitat senyorial dins de la mateixa jurisdicció. És el cas clar del veguer d'Ulldecona: designat per encarregar-se de la jurisdicció dins de la comanda hospitalera homònima, és rebutjat a la Sénia, perquè la població local, en veure'l, tot i presentar-se com a representant de la senyoria, l'interpreta sobretot com l'oficial provinent d'Ulldecona, reflectint així el conflicte de capitalitats en veïnatge.³³¹ El mateix conflicte es repeteix al comtat urgellenc: el veguer d'Urgell és rebut amb tensió a Linyola, en interpretar-lo procedent de la vila d'Agramunt, situació que, com l'anterior, s'endinsarà al segle XIV, quan, en el cas d'Urgell, es tractarà d'arranjar mitjançant una delegació sotsvicarial.³³²

El pes local s'evidencia, també, en l'accés a l'exercici jurisdiccional, molt ben expressat en la participació a la Catalunya Nova, quan els prohoms locals col·laboren en l'exercici judicial, ja sigui en la indagació del delictes o, sobretot, en assistir l'emissor de la sentència mitjançant el «juí de prohoms», en els diferents graus, com s'estableix en els dominis templers a les terres del Baix Ebre, en gran part seguint els costums lleidatans,³³³ o en les articulacions del Camp de Tarragona, com en els paradigmàtics casos de la Selva del Camp³³⁴ i Reus.³³⁵

Aquest pes urbà concorda amb els altres indicadors cohesionadors del segle XIII. El panorama baronial es caracteritza aparentment per la gran fragmentació. Les plenes capacitats dels senyors respectius aboquen al fet que cadascun cerqui solucions pròpies en la captació de les rendes respectives i en l'exercici dels drets jurisdiccional corresponents. Algunes pràctiques escapen clarament de les fórmules respectades en els àmbits regis, com la facilitat per a concedir guiatges individuals o col·lectius, molt present en àmbits baronials com l'urgellenc a manera de garantia senyorial per a l'accés a la justícia.³³⁶ No sols la presència del rei i dels seus oficials és inexistent en gran part del territori, sinó que la puixança dels diferents senyors els permet fer-ne ostentació i, fins i tot, ignorar les constitucions.

Tanmateix l'homogeneïtat és molt elevada per raons socioeconòmiques i jurídiques. Es tracta d'una societat que evoluciona conjuntament sota uns estímuls idèntics. Arreu, doncs, hi ha unes mateixes demandes que la cort jurisdiccional ha de resoldre: no es tracta sols de l'exercici de justícia, sinó d'autenticar documents, oferir tutories,³³⁷ registrar paus i treves privades, garantir crèdits i obligacions econòmiques i perseguir-ne l'incompliment, mantenir la pau necessària perquè circulin els productes i vetllar-ne la qualitat als mercats, establir i fer complir les ordinacions locals... Més enllà, doncs, de la fragmentació jurisdiccional, s'imposa una homogeneïtat social, econòmica i cultural que comporta demandes similars i, corollàriament, solucions semblants, sobretot perquè, de forma coe-

331. La tensió s'endinsa al segle XIV, i el 1343 caldrà una concòrdia entre ambdues poblacions: Enrique BAYERRI, *Llibre de privilegis de la vila de Ulldecona*, Tortosa, Imprenta Blanch, 1951, p. 45.

332. ACA, Cancelleria, reg. 364, f. 36v.

333. Joan B. MANYÀ, «Lleida i la Catalunya transibèrica», a *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*, Barcelona, Centre Lleidatà de Barcelona, Pòrtic, 1971, p. 239-243.

334. Eufemià FORT COGUL, *Costumari de la Selva del Camp*, Reus, Associació d'Estudiosos Reusencs, 1961, p. 21-34.

335. Josep Maria GUIX, *El llibre de la cadena de Reus. Règim jurídic de la vila a l'Edat Mitjana*, Reus, Associació de Estudios Reusencs, 1963, p. 124.

336. ACA, Cancelleria, reg. 392, f. 1r-72r, per exemple.

337. AHMC, pergami núm. 121.

tània, arreu s'estenen uns mateixos procediments en la gestió de l'*instrumentum* redactat per notaris, ja siguin de designació reial o senyorial,³³⁸ mentre que un estol de juristes va assessorant senyors, municipis i corts judicials, tot apoderant-se dels mecanismes jurídics i formals de gestió, amb una clara homogeneïtzació de tot el pensament i de tota l'actuació jurídica.³³⁹ Així, les diverses demandes de serveis, fruit de la vitalitat econòmica i de l'encaix entre les capitalitats urbanes sobre els respectius entorns regionals, es resolen sota unes mateixes fórmules atesa l'homogeneïtat amb la qual es va estructurant la societat arran de l'estesa dels notaris i dels juristes formats en el sistema romanista. Els notaris difonen uns procediments idèntics, sense que importi el titular de la senyoria, i els juristes empen la base romanista per a justificar i avalar drets senyorials, municipals i reials i, sobretot, per a infondre uns mateixos procediments administratius. Ben clarament, en tots els casos, els sistemes de registre, les inquisicions criminals i les actuacions processals s'assemblen arreu, respectant només les adaptacions locals comunament conegudes com a *stils*. Per tant, més enllà de les figures emprades, s'imposa una gran similitud. La creixent difusió del paper en aquest segle XIII facilita que totes les corts ordinàries es vagin omplint de llibres on copiar ordenaments, obligacions, processos, trasllats de lletres rebudes i trameses..., cosa que dóna lloc a veritables arxius de corts ordinàries.

Significativament, el model processal romanista es va repetint arreu, amb les parts, agent i defensor, compareixent davant d'un jutge professional o, segons els indrets, davant d'un senyor assistit per un assessor jurídic, *sedens* a la cort, i participant-hi un procurador fiscal del senyor —a voltes el mateix batlle, principal diferència en el format judicial respecte dels àmbits reials—³⁴⁰ i amb les garanties processals pròpies del romanisme, incloent-hi la redacció per l'escrivà, l'atorgament de còpies, la successió de sessions i els sistemes d'apel·lació. Els jutges tradicionals es mantenen designats per la corresponent senyoria, bé que adaptats a la formació jurídica romanista. S'ajusten al districte existent: es designa, per exemple, el jutge ordinari del terme del castell d'Orís o del castell de Montpalau. A cada districte jurisdiccional, el jutge s'integra a les corts ordinàries, on passa a ser una peça important dins del conjunt de membres de la delegació jurisdiccional territorial. Així, rere el titular de la cort ordinària, sigui procurador, veguer o batlle, seguirà el jutge —estabilitzat com a *jutge ordinari*— o, en cas de no existir l'anterior, l'assessor, i a continuació el procurador fiscal, l'escrivà i els saigs, afegint-s'hi en alguns casos l'advocat dels pobres. Alhora, en centralitzar el govern, s'avança vers jutges de la cort senyorial, amb capacitat sobre el conjunt territorial, cas del vescomtat de Cardona, del comtat d'Empúries o del vescomtat de Bas.

Tot el sistema de govern es va registrant, afermant-se així veritables cancelleries baronials que s'assenten a les seus comtals, que van esdevenint veritables capitals de forta vitalitat urbana, com ho evidencien Castelló d'Empúries, Cardona, Hostalric... Sols la contundent tensió que fragmenta el comtat d'Urgell retarda aquesta centralitat, bé que reflecteix comportaments similars a les diverses capitals, com són Castelló de Farfanya, Balaguer i Agramunt. En aquest sentit, l'actitud de les cúpules urbanes, volent pressionar sobre el senyor i mediatitzar el comportament de l'oficial jurisdiccional, és ben similar a la percebuda en els coetanis àmbits regis veïns.

En definitiva, la diversitat de dominis senyorials evidencia un estat de poder altament fragmentat, però també un país molt homogeni, perquè en cada cas s'aprecia la combinació de l'adaptació a l'es-

338. Ignasi J. BAIGES, «El notariat català: origen i evolució», *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català (Barcelona, 11, 12 i 13 de novembre de 1993)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, p. 130-131.

339. Aquilino IGLESIA, *La creació del Dret*, vol. 1, p. 403-425.

340. ANC 3.1.5.4.1, sense numerar, per exemple.

pai físic, la capitalitat urbana, la tradició i el respecte de la situació baronial, tot ben adequat al context socioeconòmic i jurídic. Més enllà, doncs, de les diferenciacions entre jurisdicció baronial i reial, hi ha tota una societat que està evolucionant.

4. LA CAPTACIÓ DE LES RENDES REIALS AL TERRITORI

L'afermament del poder reial anhelat per la Corona passa per convertir el territori en una plataforma en la qual afermar els dos puntals del poder i de la sobirania: l'exercici de la justícia i la captació d'exaccions i rendes. Aquest darrer aspecte preveu la necessitat de garantir allò que el monarca reivindicava com a propi, on s'inclouen les rendes i els emoluments que li pertanyen mitjançant diverses procedències; la preservació, el manteniment i la cura de propietats i béns, i també els drets que el raonament romanista pretén fer derivar de la preeminència del monarca deduïda sobre el conjunt de la Corona, a més de la percepció dels emoluments i les exaccions que al rei correspongui demanar.³⁴¹ Tot plegat exigeix una articulació adient del poder sobre el territori, és a dir, un desplegament regular, estable i permanent dels oficials reials. L'evolució de les relacions de poder i el progressiu afermament del model organitzatiu i el discurs argumental romanistes converteixen el regnat de Jaume I, precisament, en un punt crucial per a l'establiment d'aquest ordre territorial.

D'antuvi, a Catalunya, es parteix de la mateixa figura batlliar que s'encarrega de representar els interessos del senyor respectiu, per la qual cosa en un mateix indret poden conviure batlles del monarca i dels diferents senyors amb interessos al mateix lloc: a Prats de Segarra (actualment de Rei), per exemple, es posen d'acord reiteradament «omnes baiuli, tam regis quod castlanorum.»³⁴² En aquest mateix sentit, l'establiment de la sajonia a Valls el 1254 comporta l'acord de quatre batlles assentats a la vila: «Petris de Vich, baiulus domini Archiepiscopus, et Guillermus Dominicus, baiulis domini regis, Bonus Macips, baiulus prepositi et Guillermus de Farigola, baiulus nobili viri Berengario de Podiovirio in Vallibus.»³⁴³

En endegar-se el regnat de Jaume I, el batlle no és un simple oficial delegat encarregat de percebre les rendes. Tenint en compte que l'aportació principal al fisc regi prové, en aquests moments, del crèdit a compte del patrimoni regi, molts batlles, en plena continuïtat amb la pràctica des del segle anterior,³⁴⁴ posseeixen el càrrec a manera de concessió que els rescabalarà de crèdits a la Corona. Per això, el 1260, el rei ven al batlle de Montblanc i la Riba les rendes montblanquines per dos anys complets a canvi de tres mil sous,³⁴⁵ de la mateixa manera que el gener del 1258 reconeix els deutes que ha contret amb els batlles de Barcelona, Montalbán, Calataiud, Saragossa i Girona.³⁴⁶ Algunes famílies insereixen aquest sistema en les seves vies de particular puixança, com els Durfort,³⁴⁷ amb diferents membres que van gaudint, al llarg de la primera meitat del segle XIII, de l'ofici batlliar a Barce-

341. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 148r, i reg. 11, f. 153v.

342. APPR, Registrum chartularium parrochialis ecclesia Beata Maria Pratorum Segarra, tom segon, f. 28v.

343. Francesc PUIGJANER, *Historia de la villa de Valls desde su fundación hasta nuestros días*, Valls, Imprenta Francisco Pellisser, 1881, p. 380.

344. Antoni Maria ARAGÓ, «La institució "baiuli regis" en Cataluña en la época de Alfonso el Casto», a *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Barcelona 1-6 de octubre de 1962)*. *Crónica, Ponencias y Comunicaciones*, vol. III, Barcelona, 1962, p. 137-142.

345. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 172v.

346. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 28v-31r.

347. Carme BATLLE, «La casa barcelonina en el segle XIII: l'exemple de la família Durfort», a *La Ciudad Hispánica durante los siglos XIII al XIV*, Madrid, Universidad Complutense, 1985, p. 1347-1349.

lona,³⁴⁸ la mateixa ciutat on destaquen en l'accés a la cúpula social i al poder local.³⁴⁹ Alhora, és prou coneguda la paradigmàtica figura del batlle de Saragossa Jahudán de Cavallería, el qual avança importants sumes de diners al monarca rere el compromís de rescabalar-se amb les exaccions de la batllia,³⁵⁰ a voltes definint porcions i exaccions concretes³⁵¹ o encarregant el pagament d'altres deutes.³⁵² Durant tot el regnat, el rei assigna rendes de batllia per a pagar determinats deutes seus³⁵³ i per a rescabalar creditors concrets:³⁵⁴ el 1263, el batlle de Girona ha de recuperar el que li deu el monarca mitjançant l'obtenció de rendes de llocs de la batllia,³⁵⁵ i amb facilitat s'hi afegixen les de llocs propers, com es fa en el mateix cas gironí el 1264.³⁵⁶ Certament, per tal d'assolir la xifra requerida, sovint cal ampliar el ventall de percepcions fora de la batllia: el 1248, el rei designa que, en els dos anys següents, el batlle de Barcelona rebi totes les rendes de *calonyes* i de la jurisdicció civil i criminal;³⁵⁷ el 1262, pacta la quantitat que ha de rebre a canvi dels drets d'aquesta batllia,³⁵⁸ i el 1263, se li assignen rendes i exaccions de la batllia de Perpinyà.³⁵⁹ En molts altres casos, també s'afegiran rendes de diferent procedència si les locals són insuficients per a rescabalar la suma requerida: el 1258, el rei designa que una part del peatge de Canfranc sigui per al batlle de Saragossa; el 1262, li atribueix part de les rendes dels jueus de Perpinyà, a més de rendes a l'Horta de València,³⁶⁰ i el 1263 i el 1264, se li assigna part del monedatge de la vila i aldees de Terol i fins i tot les rendes de les salines, de les aljames de jueus i del monedatge i altres exaccions del regne d'Aragó i zones com Ademús i Castellfabib³⁶¹ i de l'almoixerif de Menorca.³⁶² A la vegada, també designarà que una part de les rendes de Lleida, de la batllia de Girona i del mateix almoixerifat de Menorca siguin per al batlle de Barcelona, havent-hi encara d'afegir rendes i exaccions de Cotlliure,³⁶³ sumes amb què el titular de la batllia es rescabalarà dels diners avançats al monarca i pagarà altres compromisos econòmics també adquirits per ell mateix.³⁶⁴ Se'n deriven veritables contrapartides institucionals: Jahudán de la Cavallería acabà exercint un control molt gran sobre el conjunt de les rendes aragoneses.³⁶⁵ Precisament, el fet que les batllies de les dues grans ciutats, Barcelona i Saragossa, estiguin en mans de rics i poderosos jueus ja indica aquesta base creditícia, prou constatada en altres ciutats destacades, com Tortosa³⁶⁶ o Girona,³⁶⁷ i també en viles mitjanes,

348. Stephen P. BENSCH, *Barcelona & its rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 409-410.

349. Ludwig KLÜPFEL, «El règim de la Confederació catalano-aragonesa a finals del segle XIII», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), vol. xxxv (1929), p. 223.

350. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 23r.

351. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 106v.

352. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 132r, i reg. 11, f. 170r.

353. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 94v.

354. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 29r.

355. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 102r.

356. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 225r.

357. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 35r.

358. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 17v.

359. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 22v.

360. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 47r-v, 103v i 106v.

361. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 171v i 190r, i reg. 14, f. 22v i 54v.

362. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 51r.

363. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 144r.

364. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 35v, 78v, 84r-85r i 118r, i reg. 11, f. 168r.

365. David ROMANO, «Los funcionarios judíos de Pedro el Grande de Aragón», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. xxxiii (1969-1970), p. 8.

366. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 18v, i reg. 14, f. 40v.

367. ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 103r, i reg. 28, f. 30v.

com Besalú i Banyoles, ambdues col·locades el 1268 sota el mateix batlle jueu, Salam de Salvies.³⁶⁸ El monarca valora la capacitat creditícia i l'experiència dels jueus com a gestors econòmics en el model financer encara vigent per davant dels dictats de l'Església, que just en aquesta centúria insisteix, de manera creixent, que els governants els foragitin de l'administració,³⁶⁹ dins del conjunt de mesures amb què es vol marcar la relació de segregació de la minoria inassimilable.³⁷⁰

El fet que hi hagi dos batlles actuant simultàniament a Barcelona als anys seixanta, Benvenist de Porta i Guillem Grony,³⁷¹ té a veure no pas amb el volum de feina, sinó amb la necessitat de proveir les arques règies dels crèdits corresponents,³⁷² que mou a enteses financeres entre ambdós titulars.³⁷³ Les mateixes necessitats i serveis també graduen la durada en el càrrec, el qual pot ser concedit vitalíciament, com es reitera a mitjan segle: el 1259, es concedeixen de per vida a Pere de Colomer la batllia de Caldes de Montbui i a Berenguer de sa Pedrissa les de Pierola i la Guàrdia, de la mateixa manera que l'any següent Arnau de Montsà rep sota les mateixes condicions la d'Alcover, i el 1264 Guillem Tallada rep, també vitalíciament, la batllia de la seva vila, Toluges.³⁷⁴ La reiteració d'aquest tipus de concessió en membres destacats de les cúpules urbanes imbrica encara més l'ofici amb el govern municipal, com s'esdevé a Vilafranca de Conflent, el 1270, en oferir vitalíciament el càrrec a Bernat Guillem, fill d'un destacat personatge local, Ponç Guillem.³⁷⁵ Significativament, la concessió de batllies amb caràcter vitalici s'accentua cap a la fi del regnat,³⁷⁶ i fins i tot es pretén beneficiar Arnau Calaf amb les batllies de Balaguer, Agramunt i Linyola, a més de Castelló de Farfanya, quan el 1273 són preses al comte d'Urgell.³⁷⁷ Dins de les mateixes dinàmiques, alguns batlles de dominis reials són designats i depenen de nobles que han obtingut l'indret en penyora d'un crèdit.³⁷⁸ Tot i la feblesa també palesada per la Corona davant de la noblesa a Aragó, en aquest territori és més inusual el joc de cessions temporals d'indrets en penyora, amb el seu oficial exactiu, a l'aristocràcia baronial, atesa l'evolució del sistema d'honors, que ha menat directament a l'escenari feudalitzat, amb molts dominis regis en mans de poderosos rics homes, acumuladors de gran riquesa.³⁷⁹

Aquestes pràctiques, directament imbricades amb una fiscalitat reial en què té un gran pes l'acord polític rere el crèdit baronial, dificulta una tasca batlliar ordinària i regular i hi imposa una successió de casuístiques: a partir del 1231, a Tagamanent i a dues de les viles que el rei acaba d'obtenir al com-

368. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 143v.

369. Decretal V, q. vi, c. 14 (*Corpus iuris canonici*, Aemilius Friedberg, ed., Union N. J. Lawbook Exchange, Clark, 2000, vol. II, p. 776); Decretal C.I, q. iv, c. 7 (*Corpus iuris...*, vol. I, p. 419); Decretal CXVII, q. iv, c. 31 (*Corpus iuris...*, vol. I, p. 823); Decretal D, q. LIV, c. 14 (*Corpus iuris...*, vol. I, p. 211); Decretal V, q. vi, c. 16, 18 (*Corpus iuris...*, vol. II, p. 777-778).

370. Flocel SABATÉ, «L'ordenament municipal de la relació amb els jueus a la Catalunya baixmedieval», a Flocel SABATÉ i Claude DENJEAN (dir.), *Cristianos y judíos en contacto en la Edad Media: polémica, conversión, dinero y convivencia*, Lleida, Milenio, 2009, p. 733-758.

371. Sobre la coetània posició dels Grony en la burgesia urbana barcelonesa, vegeu Carme BATLLE, Àngels BUSQUETS i Immaculada NAVARRO, «Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina els segles XIII i XIV: els Grony», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 19 (1989), p. 285-310.

372. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 44v-45r i 62r.

373. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 93r.

374. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 148r; reg. 11, f. 153v i 156r, i reg. 13, f. 225r.

375. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 197v.

376. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 237v-240r.

377. ACA, Cancelleria, reg. 19, f. 88v i 14r.

378. ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, núm. 271.

379. Juan Fernando UTRILLA, «De la aristocràcia a la noblesa: hacia la formación de los linajes nobiliarios aragoneses (1076-1276)», a *La nobleza peninsular...*, p. 473-474.

tat d'Urgell mitjançant la seva participació en el conflicte successori,³⁸⁰ Ponts i Oliana, les rendes aniran cap al vescomte de Cardona fins a satisfer la quantitat pactada entre ell i el monarca, de la mateixa manera que a Montblanc caldrà desenvolupar un compte específic pel que fa a les eixides de la vila fins a arribar als vuit mil morabatins deguts al mateix noble.³⁸¹ En molts casos, els crèdits es concatenen o els deutes es renegocien, perllongant la pignoració sota diferents formes i compromisos tot compromentent la tasca batlliar, com s'esdevé a Piera, afectada pels diversos tractes i renovacions dels deutes de la Corona amb els Cardona, des de Pere el Catòlic fins a l'amigable composició, entre el rei i el vescomte, pactada el 1262.³⁸² Aquests usos, tanmateix, no destorben, sinó que contribueixen a mantenir un sistema comptable local i a estabilitzar les batllies, encara que, per raons dels mateixos crèdits, es reorientin les exaccions o fins i tot s'acumulin les unitats batlliar per a ser cedides a l'ensems, com és clar amb les batllies de Lleida, Almacelles i Tàrrega, ben singularitzades tot i oferir-se, conjuntament, a un mateix creditor el 1223 i, de nou, el 1225.³⁸³ Les combinacions responen als interessos financers de la Corona, i les coherències geogràfiques s'hi sotmeten sota els criteris favorables al monarca i als creditors. Així, el 1241, el barceloní Romeu Durfort combina unes batllies ben distants: Piera, Caldes i Llagostera.³⁸⁴ La invocació de la millora del funcionament justifica, en aquests casos i en d'altres, la possibilitat que el monarca permeti la designació de batlles dependents d'homònims: el 1258, concedeix al batlle de Vilamajor la possibilitat de designar un oficial homònim a la mateixa localitat per ajudar-lo en les seves tasques,³⁸⁵ i al d'Estavar li permet el mateix per tal de gaudir de substitut en cas d'absència.³⁸⁶

En els casos en què la tinença castral no es fa sota el domini vitalici de les castlanies, sinó sota el costum d'Espanya, com es reitera en els comtats de Rosselló i Cerdanya,³⁸⁷ la lectura rendística facilita cedir alhora la castlania i la batllia, com en l'emblemàtic castell de Puigbalador, la capital institucional del Capcir.³⁸⁸ S'esdevé de forma semblant en algunes alcaïdies aragoneses, com en el cas de l'alcaïd i batlle que ha d'administrar les salines de Naval i Remolins.³⁸⁹ La cura pels castells regis adquireix un to específic quan el batlle ha de vetllar l'arranjament de castells que són residència reial,³⁹⁰ com s'esdevé a Camarasa, on el titular de la batllia ocupa el palau que ha de mantenir en condret per si s'escau la visita reial.³⁹¹ Precisament, els batlles solen encarregar-se de preparar l'estada³⁹² i de prevenir la provisió de manutenció i despeses del monarca en els seus desplaçaments, atès el caràcter itinerant de la monarquia.³⁹³ En aquest context, no és inusual que el batlle hagi de gestionar béns i adqui-

380. Dolors DOMINGO, *A la recerca d'Aurembaix d'Urgell*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2007, p. 91-105.

381. ACA, Cancelleria, Jaume I, pergamins, núm. 439: Ambrosio HUICI i Maria Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 289-290.

382. Flocel SABATÉ, «Història Medieval», a *Història de Piera*, p. 223-224.

383. ACA, Cancelleria, Jaume I, pergamins, núm. 216 i 276: Ambrosio HUICI i Maria Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 106 i 155.

384. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 147.

385. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 11r.

386. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 67r.

387. Flocel SABATÉ, «La tenencia de castillos en la Cataluña medieval», a José Vicente CABEZUELO (ed.), *Alcaidías y fortalezas...*, p. 118-119.

388. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 163v.

389. ACA, Cancellerai, reg. 14, f. 29v.

390. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 229r.

391. Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 103.

392. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 114r.

393. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 122r.

sicions del sobirà, com el cavall àrab del qual s'encarrega el 1260 el batlle de Saragossa.³⁹⁴ Alhora, la importància de determinades rendes justifica un tractament batlliar específic: un batlle té l'encàrrec de vetllar la casa de l'almodí de Saragossa³⁹⁵ i un altre està centrat en els molins reials de Barcelona,³⁹⁶ on progressivament centrarà la pròpia estructura organitzativa, amb l'escrivà, el saig, els aiguaders i els guardes.³⁹⁷ De fet, els motius pels quals se cedeixen les batllies no interfereixen en la captació de les rendes règies, ans pretenen estimular-les, com el 1258, quan Jaume I autoritza el batlle de Saragossa a negociar els béns regis.³⁹⁸

Dins aquest marc, es reiteren les transmissions de les batllies dins d'una mateixa família, i s'arriba a convertir la possessió en un instrument de consolidació de llinatge burgès en un doble sentit: a manera de via d'entrada a l'elit local i, també, de prerrogativa de preeminència dins del grup dirigent. Famílies com els Sescorts (Corts) de Piera en donen una bona mostra³⁹⁹ en perllongar una presència en la delegació règia des del començament del segle XIII⁴⁰⁰ que és ininterrompudament mantinguda fins a les darreres centúries medievals.⁴⁰¹ Evidentment, el funcionament de l'ofici batlliar reflecteix aquesta posició social: és habitual trobar el batlle actuant proper als prohoms de la vila, és a dir, canalitzant institucionalment la proximitat entre l'autoritat règia i els interessos de l'elit local.⁴⁰² De fet, el fort desenvolupament socioeconòmic de les ciutats i viles reials aboca sobre les corts batlliaris un ample ventall d'exigències i responsabilitats: registre d'obligacions, compliment de les ordinacions municipals, aplicació dels bans municipals... S'endega així una intensa activitat, articulada sota els formats romanistes per corts estables que contribueixen a consolidar l'ofici, l'articulació i el districte d'actuació, oferint així un marc institucional a la tasca batlliar molt més enllà de les pràctiques creditícies que mantingui la Corona entorn del titular del càrrec batlliar. Les corts ordinàries de batllia, amb l'escrivà, l'assessor jurídic i els saigs, articulen una activitat permanent, ben registrada en els manuals de cort i d'unes dimensions que aviat justifiquen un auxiliar del batlle, en la figura del sotsbatlle, ben establitzat en viles i ciutats com Puigcerdà,⁴⁰³ Lleida⁴⁰⁴ o, des del 1262, Barcelona.⁴⁰⁵

En ciutats aragoneses com Saragossa o Osca, una imbricació similar entre la cúpula local i la titularitat règia de l'ofici s'opera a través de la figura del salmedina, implicant les activitats urbanes. Aquest oficial rep el jurament dels jurats quan inicien el mandat i participa en l'ordenament de la ciutat presidint reunions del consell, sancionant les ordinacions i imposant les talles. Les funcions d'ordre públic li atorguen un important pes en la detenció i actuació contra acusats de crims, com és ben clar a Osca.⁴⁰⁶ El monarca confia que l'obtentor de l'ofici sigui rescabalat amb les rendes inherents, si cal gaudint de l'ofici vitalíciament, com l'ofereix a Saragossa el 1265.⁴⁰⁷ El 1256, Saragossa rep

394. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 127r.

395. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 27v.

396. ACA, Cancelleria, reg. 20, f. 311r.

397. Pere ORTÍ, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC, 2000, p. 310-322.

398. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 17r.

399. Flocel SABATÉ, «Història Medieval», a *Història de Piera*, p. 171 i 223.

400. Josep RIUS, *Cartulario de «Sant Cugat»...*, vol. III, p. 468.

401. ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional 1566, f. 1r.

402. AHFF, pergami X-20, 2.

403. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 92r i 101v.

404. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 114v.

405. Flocel SABATÉ, «Batllia», a *Enciclopèdia de Barcelona*, vol. 1, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 161.

406. ACA, Cancelleria, reg. 239, f. 297r.

407. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 77r i 78v.

el privilegi reial de presentació immediatament convertit en plena capacitat d'elecció del salmedina pel govern municipal: «Concilium cesarauguste çavalmedinam inter se eligunt annuatim.»⁴⁰⁸

Tanmateix la districtualització de la percepció de les rendes règies es perfila, a Aragó, sobretot a través de la projecció de la figura del merí sobre l'entorn urbà, en un sentit regional homogeni i alhora ample, ja persistent abans de tancar-se el segle XII,⁴⁰⁹ i prou perceptible en la intervenció del merí d'Eixea als espais reials⁴¹⁰ de Las Cinco Villas,⁴¹¹ alhora que el de Saragossa actua a Épila i a tota la regió entorn de la capital, a més de sumar funcions centralitzadores.⁴¹² Semblantment, es pot parlar del «merí de la ciutat e montanyes de Jacca», portant la visió a veritables regions o merinats entorn de la ciutat, com s'evidencia quan el rei s'adreça als «iuratis et probis hominibus ac toti concilio de Iacca et aliis universis hominibus merinatus et omnium vallium totius merinatus de Iacca.»⁴¹³ Una cosa semblant s'esdevé amb els homòlegs centrats a Tarassona, Osca i Barbastre, imbricant amb el darrer la funció del merí sobre Sobrarb i les Valls,⁴¹⁴ a més dels de Calataiud, Daroca i Terol, aquests trets fitats en els seus respectius i extensos termes. Deixant de banda els espais meridionals, s'ha especulat sobre la delimitació dels merinats per raó de fites físiques, com els rius,⁴¹⁵ cosa certa però que omet la principal raó de les regions: la capitalitat urbana de cada cas, des de la pretensió d'articular la captació de rendes règies en concordança amb un radi socioeconòmic coherent. Per això, en situacions concretes com les tensions entre les viles i les aldees del seu territori, ha calgut designar merins diferents, com en el reiterat cas de Calataiud i Daroca. Alhora, la proximitat en la gestió de les rendes hi facilita l'alternança en els càrrecs: el 1266, Jaume I designa com a merí de les aldees de Daroca el jueu que ocupa les batllies de Calataiud i Daroca mateix,⁴¹⁶ mostra de la proximitat entre ambdós oficis.⁴¹⁷ En el mateix sentit, l'ofici es pot acumular, com s'esdevindrà el 1278 amb el «baiulus Turolii seu merinus».⁴¹⁸ Aquesta assimilació, reiterada en llocs com Osca,⁴¹⁹ evita confusions com les palesades quan ambdós oficials es preocupen per percepcions règies com els herbatges.⁴²⁰ Estendre les competències del batlle damunt del merinat, com especifica l'infant Pere el 1276 a Saragossa, evidencia la proximitat, reflecteix la capacitat urbana i serveix als vincles establerts entre el monarca i els possessors de l'ofici batlliar.⁴²¹ De fet, com a oficial atent a les rendes reials, el merí s'ha de preocupar per la captació de peatges i exaccions per a la Corona i estar atent als béns de titularitat reial, però alhora

408. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 67v: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. IV, p. 155.

409. José María RAMOS LOSCERTALES, «Textos para el estudio del Derecho aragonés en la Edad Media I. Constituciones de las cortes de Huesca de 1180», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), núm. 1 (1924), p. 344.

410. Elena PIEDRAFITA, «Sectores sociales y ocupación territorial en las Cinco Villas (siglos XI al XIII)», a *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2007, p. 260-264.

411. Manuel de BOFARULL, *Rentas de la antigua...*, p. 257-268.

412. Antonio UBIETO, *Historia de Aragón. Divisiones administrativas*, Saragossa, Anubar, 1983, p. 8.

413. Antonio UBIETO, *Jaca*, p. 127.

414. Jesús ERNESTO MARTÍNEZ FERRANDO, «*Super officiis Aragonum*», *Hispania* (Madrid), núm. 4 (1944), p. 510-535.

415. David ROMANO, «Las merindades de Aragón en 1274», a *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. VII (1987), p. 47-56.

416. ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 80r.

417. Toribio del CAMPILLO, *Documentos históricos de Daroca y su comunidad*, Saragossa, Imprenta del Hospicio Provincial, 1915, p. 39.

418. Antonio UBIETO, *Historia de Aragón*, p. 95.

419. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 182r.

420. ACA, Cancelleria, reg. 8, f. 76v-77r.

421. Ángel CANELLAS, *Colección diplomática del concejo de Zaragoza*, vol. II, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1975, p. 55.

s'evidencia proper als governs i elits locals en atendre ordinacions municipals i haver d'aplicar multes i la justícia ordinària menor, a més d'atendre l'obra pública. És ben coherent amb aquest marc la seva creixent proximitat a les elits locals, que en volen garantir el control com a garant de les competències locals i de la projecció regional.

És comprensible que el monarca inclogui el merí dins de les seves maniobres per a l'obtenció de recursos: Jaume I determina el 1257 que el merí d'Eixea es quedi amb dos mil sous jaquesos de les primeres col·lectes que recapti per compensar-lo del pagament prèviament avançat,⁴²² i el 1265 determina que el deute amb el merí d'Osca es cobrirà amb un seguit de rendes d'origen eclesíastic.⁴²³ Con en altres casos, la procedència de les rendes pot ser ben diversa: el 1267, el rei assigna al merí d'Osca, per a contrarestar el deute contret, les cenes del mateix merinat i les primícies del merinat de Barbastre.⁴²⁴

A Catalunya, la tasca batlliar en la cura de les rendes reials també cerca una perspectiva districtual. Se sol aplicar en zones físicament homogènies i coherents, sovint amb una clara capitalitat, com s'esdevé amb el batlle de Tarragona i el Camp de Tarragona, que atén l'espai natural sota la capitalitat de la ciutat tarragonina.⁴²⁵ Amb el mateix esquema, a mitjan segle, el monarca opta per batllies amples coincidents amb marcs vicarials, com s'esdevé en designar un batlle de Cerdanya⁴²⁶ i fins i tot un altre per a Osona i Bages.⁴²⁷ La coherència regional i jurisdiccional pot ser el factor més determinant, com en l'emblemàtic cas de les muntanyes de Prades, articulades sota un mateix batlle assentat a la vila que presideix aquest espai,⁴²⁸ al qual el rei s'adreça com a «baiulus noster de Montana de Prades»,⁴²⁹ bé que pròpiament és definit com a batlle de les muntanyes de Prades i Siurana.⁴³⁰ De manera semblant, se situa un sol batlle en valls com Ribes⁴³¹ o Prats de Molló,⁴³² mentre que en altres ocasions la mateixa pluralitat d'espais dins de la vall en facilita tractaments més parcials, com a la vall d'Aran, en centrar la figura batlliar al terme de Viella: «baiuliam de valle de Aran, scilicet de rivo de Garos usque ad rivum de Ros.»⁴³³

En casos poc freqüents, es pot optar per amples districtes batlliaris, amb tota la intenció de contribuir a cohesionar territoris propers d'àmbit reial, com s'esdevé el 1264 en sumar sobre un mateix titular cinc batllies properes —Prats de Segarra, la Manresana, Sant Martí Sesgueioles, Copons i Veciana—, a favor de Domènec de Montanyana,⁴³⁴ afermant així la «baiulie de Segarre»,⁴³⁵ tot encabint els dominis reials en una zona geogràficament nítida⁴³⁶ i sotjada pel veïnatge baronial, especialment dels Cardona, situació que també afectarà el desenvolupament de la capital, Prats de Segarra (Prats de les Regalies i, finalment, de Rei des de la darrereria del segle XIV, modificacions del topònim relaciona-

422. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 27r.

423. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 76v.

424. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 90r.

425. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 204r, i reg. 14, f. 61r.

426. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 14v.

427. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 208v.

428. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 48v.

429. Jaume BOFARULL, «Vària de documents», *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època tercera, núm. 24 (març-abril de 1925), p. 35.

430. ACA, Cancelleria, reg. 28, f. 58v, i reg. 37, f. 16r.

431. ACA, Cancelleria, Extrainventari, 3217.

432. ADPO 1B-190, f. 8r.

433. ACA, Cancelleria, pergamins Jaume I, núm. 3: Ambrosio HUITCI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 63.

434. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 158v.

435. ACA, Cancelleria, Memorial 39/2, f. 4v.

436. ACA, Batllia General Classe 1B-17, sense numerar.

des amb la mateixa pressió del veïnatge nobiliari).⁴³⁷ Aquesta fórmula, amb un batlle al davant d'una demarcació ampla, coneguda com a *baiuliu* o batlliu, en realitat no s'afermarà fins a la sortida del segle XIII i s'endinsarà unes dècades en la centúria següent per a ser aviat depassada per altres formulacions.⁴³⁸ Més complex és tractar conjuntament la batllia del Vallès, perquè encabeix puixants viles que gaudeixen de batlle propi, i en aquest sentit la batllia conjunta pretén coordinar les actuacions i, també, evitar les tensions entre capitalitats.⁴³⁹ Una fórmula similar s'empra per a enllaçar les tres viles reials de Montgai, Cubells i Camarasa, un cop rebuda aquesta per la Corona el 1247, situant un batlle conjunt per damunt dels homònims ubicats a cada població.⁴⁴⁰ L'equivalència, els recels i la gradació entre aquestes viles resten palesos en una titulació batlliar que no oblidava esmentar les tres poblacions, com a batlle de Camarasa, Cubells i Montgai.⁴⁴¹

Més fàcil és articular districtes batlliaris quan un dels nuclis exerceix una capitalitat clara. Els districtes batlliaris menors aconseguen una continuïtat major i plena quan, tot i encabir diverses parròquies, corresponen a uns dominis de coherència senyorial i jurisdiccional, com és el cas de la batllia de Palamós, que inclou les parròquies de Vila-romà, Vall-llobrega i Calonge.⁴⁴² La capitalitat socioeconòmica de la vila esdevinguda seu de la batllia contribueix, des de les seves funcions centralitzadores, a la plena articulació regional, dinàmica en la qual es posa de manifest la creixent proximitat i complicitat entre les emergents elits locals i l'oficial reial. En altres ocasions, no es reflecteix una unitat regional, sinó la suma de dues viles properes, bé que la residència principal i sovint la mateixa procedència del titular evidencia la preeminència, com s'esdevé amb Pere Adam, vilatà de Montblanc que el 1260 rep les batllies de Montblanc i de la Riba,⁴⁴³ aparellament força estabilitzat⁴⁴⁴ i permanent malgrat que sovint el batlle montblanquí n'ometi l'esment.⁴⁴⁵ En altres casos, més que la gradació entre indrets, es duu a terme una combinació adient tenint en compte la proximitat i la bona comunicació, com s'esdevé en sumar les batllies de Pierola i de la Guàrdia.⁴⁴⁶ Sovint, la combinació comporta una manera d'assolir la compensació adient per al batlle en la seva relació amb la Corona, com s'esdevé en aparellar el 1264 les batllies de Tamarit i Sant Esteve.⁴⁴⁷

El protagonisme local i la seva projecció regional faciliten la lectura districtual també en la gestió de la recaptació règia, tot visualitzant una gradació entre batllies. Per un costat, als darrers anys del regnat, es va accentuant la tendència a responsabilitzar sota un sol titular batllies destacades properes: un mateix titular suma les batllies de Perpinyà i de Cotlliure i encara vetllarà per les rendes d'Estagell, i un altre centrarà Vilafranca del Penedès, Font-rubí i Pierola,⁴⁴⁸ de la mateixa manera que un batlle s'ha d'encarregar de Manresa i Santpedor.⁴⁴⁹ Els batlles de les grans poblacions, sobretot des de mitjan segle, assumeixen amb naturalitat tasques de coordinació superior en la gestió de la renda règia. El 1260, el

437. ACA, Cancelleria, reg. 2217, f. 14r; ACA, Diversos, pergamins dels Prats de Rei, núm. 421.

438. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya...*, p. 198-202.

439. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 123r.

440. Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 99.

441. ACA, Cancelleria, reg. 39, f. 73r.

442. AHCBE, pergami núm. 4.

443. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 172v.

444. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 56v.

445. ACA, Cancelleria, reg. 37, f. 15v.

446. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 156r.

447. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 212v.

448. ACA, Cancelleria, reg. 20, f. 351r.

449. ACA, Cancelleria, reg. 20, f. 260r.

batlle de Perpinyà, com en altres ocasions, és l'encarregat de recaptar la quèstia al Rosselló.⁴⁵⁰ Justament, tres anys abans, la recaptació de la quèstia a Catalunya s'efectua coordinant cinc batlles que cobreixen tot el territori: els de Barcelona, Tarragona, Lleida, Girona i Perpinyà,⁴⁵¹ els mateixos que han de coordinar la recaptació de queviures per a l'exèrcit el 1275.⁴⁵² De tota manera, el més usual és que també se singularitzin els batlles de Cervera i de Puigcerdà,⁴⁵³ deixant a voltes un tractament específic per a la Ribagorça, com també es tracta singularitzadament el comtat d'Urgell en les recaptacions que segueixen el seu assoliment momentani pel rei,⁴⁵⁴ entenent-lo com la suma de Balaguer, Agramunt, Castelló de Farfanya, Linyola, Albesa i Menàrguens.⁴⁵⁵

A Aragó, també s'articulen recaptacions globals, com els herbatges o les peites, a través d'un nombre concret de batllies que cobreixen tot el territori. Se sol tractar de les de Jaca, Osca, Barbastre, Eixe, Tarassona, Saragossa, Calataiud, Daroca i Terol,⁴⁵⁶ aquestes darreres, com sempre, esteses sobre la mateixa ciutat i aldees.⁴⁵⁷ És un conjunt ben establert, amb una reiteració que sols altera ocasionalment la presència de Tarassona.⁴⁵⁸

La preocupació reial per l'endrega coordinada de les rendes porta, ja el 1220, a disposar d'un supervisor a cadascun dels dos territoris, significativament posats a mans d'un templer a Catalunya i d'un altre a Aragó,⁴⁵⁹ que supervisaran els comptes batlliaris en continuació amb el pes exercit pel Temple durant la minoritat del monarca⁴⁶⁰ i amb l'específica cura de les rendes i de la moneda reial per part del comanador de Palau (Palau del Vallès, amb creixent relació amb Barcelona)⁴⁶¹ a la darriera del regnat de Pere el Catòlic,⁴⁶² tot essent coherents amb la seva característica capacitat per a actuar com a banquers, tesorers i comptables, tasques que continuaran desenvolupant prop del sobirà.⁴⁶³ Tanmateix gran part del territori, encara que s'encabeixi en la titularitat règia, escapa a la seva tasca, per les plenes competències delegades de Nunó Sanç com a comte de Cerdanya i Rosselló,⁴⁶⁴ per l'acord amb el comte Guerau a Urgell⁴⁶⁵ i per les nombroses batllies empenyorades, ja siguin diversos dominis rurals com els que deté Guillem de Cervera⁴⁶⁶ o fins i tot nuclis de la mida de Manresa, temporalment en mans de Ramon de Cardona.⁴⁶⁷

450. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 131r.

451. ACA, Cancelleria, reg. 8, f. 12v i 18v-20v.

452. ACA, Cancelleria, reg. 22, f. 28r-v.

453. ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 2r-4r.

454. Flocel SABATÉ, *El territori del comtat...*

455. ACA, Cancelleria, reg. 23, f. 71v.

456. ACA, Cancelleria, reg. 8, f. 27v-29v i 76v.

457. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 109r.

458. ACA, Cancelleria, reg. 8, f. 6r-17v.

459. Pròsper de BOFARULL, *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, vol. VI, Barcelona, Establecimiento litográfico y tipográfico de D. José Eusebio Monfort, 1850, p. 81-83.

460. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968, p. 64.

461. Josep Maria SANS TRAVÉ, *Els templers catalans*, p. 273-274.

462. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers...*, p. 167.

463. Maria VILAR BONET, «Actividades financieras de la orden del Temple en la Corona de Aragón», a *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Barcelona, 1962)*, vol. II, Barcelona, Imprenta Talleres de Viuda de Fidel Rodríguez Ferrán, 1964, p. 577-581.

464. ADPO B-9, pergami núm. 8.

465. Flocel SABATÉ, *El territori del comtat...*

466. ACA, Cancelleria, pergamins, núm. 184: Ambrosio HUICI i Maria Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 75-77.

467. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 66.

En aquests mateixos moments, les lloctinències en nom del monarca esdevenen delegacions plenipotenciàries, que afecten jurisdiccions i rendes, tal com s'evidencia en Guillem de Montcada, que ja el 1220 es presenta com a «habentes in hoc locum domini regis»,⁴⁶⁸ patint les mateixes limitacions que afecten tot el patrimoni i el domini reials. En l'exercici de les seves funcions, Guillem de Montcada empenyora, en nom del rei, conjunts de rendes, emprant, per a rescabalar deutors, els ingressos imbricats ja no sols amb les rendes, sinó fins i tot amb l'exercici jurisdiccional, com la vegueria de Barcelona el 1220, amb la qual cosa es deixa clar l'ús de demarcacions jurisdiccionals com a marc exactiu, sobretot arran de la coherència territorial. En repetir-se aquest tipus d'intervencions, s'evidencia que, més que una estructura de control, es persegueix una via de canalització i obtenció de recursos en la línia de posar el patrimoni sota crèdit, i sempre tenint en compte la permeabilitat usual de les esferes baronial i reial: quan el 1221 Guillem de Montcada posa la vegueria i les talles de Besalú a disposició de Pere Ponç de Besalú per a rescabalar-lo d'un crèdit de 2.270 sous barcelonesos, només 1.720 sous es destinen a utilitat i afers del senyor rei, i la resta queda en mans del noble,⁴⁶⁹ cosa coherent amb les compensacions que beneficien, amb idèntiques quantitats, a ell i Nunó Sanç.⁴⁷⁰ Tanmateix la cessió a Nunó de la Cerdanya, el Conflent, el Rosselló i el Vallespir el 1223 té un caràcter diferent, no sols per la titulació comtal sobre Cerdanya i Rosselló,⁴⁷¹ sinó perquè es perllonga l'aparellament de les dues unitats amb què el 1185 s'afavorí Sanç, germà del Cast,⁴⁷² i es consolida una unitat territorial permanent i secular, sobre la qual Perpinyà afermarà la capitalitat.⁴⁷³

El 1209, el delegat del comte Sanç, Ferran de Norvais, és precisament presentat com a «baiulus et vicarius» al Rosselló, una doble denominació que remet als dos puntals del poder, les rendes i la jurisdicció.⁴⁷⁴ En el mateix sentit, ambdues denominacions es tornen a emprar de manera geogràficament ben ampla amb motiu de l'absència del rei, que està conquerint Mallorca, deixant el seu lloctinent a Catalunya, Ramon de Plegamans, que es presenta com a «veguer i batlle de Catalunya».⁴⁷⁵ En altres casos, la delegació, encara que plenipotenciària, se circumscriu a indrets determinats dins d'una conjuntura concreta: en el discutit marc jurisdiccional de la ciutat i el Camp de Tarragona, vers el 1264, el rei designa el seu primogènit Pere perquè hi actuï «vice nostra»,⁴⁷⁶ en una preocupació per les rendes i per la jurisdicció a la zona. Les delegacions règies sorgeixen sovint per a respondre a afers concrets i donar pas a lloctinents específics que han de solucionar tensions puntuals, a voltes rendístiques. L'esmentat Ramon de Plegamans, el 1238, és «tenens locum domini regis in Apiaria», on ha de dirimir en una important tensió entre el monestir de Sant Cugat i Arnau Ferrer de Piera pel lloçol de Castellet,⁴⁷⁷ dins de l'enrenou en el control d'aquesta exacció a la zona.⁴⁷⁸

468. ACA, Cancelleria, pergamins Jaume I, núm. 138.

469. ACA, Cancelleria, pergamins Jaume I, núm. 164.

470. Thomas N. BISSON, *L'impuls de Catalunya*, p. 173.

471. ADPO 1B-9, pergami núm. 13.

472. Flocel SABATÉ, «Història Medieval», a Albert BALCELLS (dir.), *Història de Catalunya*, p. 202-203.

473. Flocel SABATÉ, «Perpinyà, capital baixmedieval dels comtats de Rosselló i Cerdanya», a Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ciutat i els poders*, p. 165-197.

474. Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 78.

475. Thomas N. BISSON, *L'impuls de Catalunya*, p. 174.

476. ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 74r: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. III, p. 141.

477. Josep RIUS, *Cartulario de «Sant Cugat»*, vol. III, p. 468.

478. Flocel SABATÉ, «Estructura socio-econòmica de l'Anoia, segles X-XIII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 13 (1992), p. 206.

La necessitat de clarificar les bases rendístiques de la Corona propicia comissions sobre àmbits concrets, com la que el 1257 se centrarà en els termes castrals de Font-rubí i Pontils.⁴⁷⁹ Quan el 1258 Pere de Llavinera és designat procurador especial per a recuperar els feus del rei alienats sense el seu consentiment,⁴⁸⁰ s'està expressant la preocupació pels drets emfitèutics i per la dispersió de la renda castlana. De manera ben exhaustiva, es resseguiran amb aquest objectiu la Cerdanya, el Conflent, el Ripollès, la vegueria de Camprodon i la vall de Prats de Molló, tal com s'encarrega el 1263 a Ponç Guillem, de Vilafranca de Conflent,⁴⁸¹ el qual, en morir el 1265, serà substituït pel porter reial Bertran Gil i aquest, tot seguit, per Bertran Farell, amb l'obligació d'actuar, cadascun d'ells, assistits pel jurista perpinyanès Guillem Querol, definit pel rei com «a nobis in hoc iudice deputati.»⁴⁸² El temor és que les transaccions de renda castlana dilueixin el domini regi. Per això es mana explícitament indagar tot el que s'hagi transaccionat i assegurar que «res alienatas fore de feudo nostre liquido probari poterit volumus ea semper de feudo nostro remanere.»⁴⁸³ Conseqüentment, el 1267 Bernat Farell està ben ocupat «in negocio questionis feudorum in partibus Confluentis, Ceritanie, Rivipollensis, vallis de Pratis et vicarie Campirotundi», tractant d'esbrinar si diversos barons⁴⁸⁴ i destacats cenobis han rebut, sense consentiment del rei —és a dir, sense que aquest hagi percebut el corresponent lluíme—, béns regis per donacions de batlles, castlans o altres feudataris del monarca.⁴⁸⁵ La mateixa preocupació ha portat a encarregar, el 1266, una comissió similar al bisbat de Vic sota l'actuació del manresà Arnau de Gravalosa.⁴⁸⁶ Es posa així en relleu una preocupació per la dispersió del patrimoni regi que es consolidarà en permanent motiu de comissions reials, mitjançant la mateixa fórmula de combinar un comissionat acompanyat per un jurista, reiteradament atents a resseguir els drets emfitèutics i la renda castlana.⁴⁸⁷

Aquestes actuacions dels comissaris «per aliquam inquisitionem nostrum feudorum» alimenten discrepàncies amb diversos senyors laics i eclesiàstics, tot contribuint a la vegada a establir, als comtats septentrionals, el *iudicis nostri negocii feudorum*,⁴⁸⁸ menant així cap a la consolidació del jutge del patrimoni regi als comtats de Rosselló i Cerdanya.⁴⁸⁹ Alhora, en aparellar una procuració fiscal al titular de les vegueries de Cerdanya i Conflent, s'està avançant vers l'estabilització de la procuració als comtats septentrionals.⁴⁹⁰ Certament, des del 1263, s'estableix a Perpinyà, amb èxit i de manera perllongada, la procuració reial dels comtats de Rosselló i Cerdanya, articulant un control ben nítid sobre els béns de titulació reial, mitjançant una estructura centralitzada i adaptada al territori, cosa que s'afermarà amb el lloctinent del procurador reial assentat a cadascuna de les vegueries, és a dir, Rosselló, Conflent i Cerdanya, comptant a més amb els guardes dels ports per atendre la sortida de les

479. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 50v.

480. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 7v.

481. ADPO 1B-10, pergami 6.

482. ADPO 1B-10, pergami 7.

483. ADPO 1B-10, pergami 7.

484. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 65r, i reg. 19, f. 40v.

485. Jordi BOLÒS, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles x-xv)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006, p. 310-312.

486. ADPO 1B-10, pergami 1.

487. Flocel SABATÉ, «Les castlanies i la comissió reial de 1328», a Manuel SÁNCHEZ (comp.), *Estudios sobre renta...*, p. 177-241.

488. ADPO 1B-10, pergami 2.

489. Flocel SABATÉ, «Perpinyà, capital baixmedieval dels comtats de Rosselló i Cerdanya», a Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ciutat i els poders*, p. 187.

490. ACA, Cancelleria, reg. 19, f. 13v.

coses vedades.⁴⁹¹ La mateixa preocupació evidencia la necessitat d'assolir i establir sistemes similars de coordinació i regulació en altres zones de la Corona. Cal partir de l'assentament del marc exactiu mitjançant la perfilació de districtes estables, entorn de batlles i merins, però cal avançar vers marcs que superin i complementin l'actuació local, just quan també s'empeny l'endrea de les terres noves de Mallorca i València.⁴⁹² Això mena a perfilar a Catalunya un oficial que, rebent la mateixa denominació de batlle, coordini la tasca dels homònims inferiors, mentre que a Aragó es perfilen dos coordinadors, un al nord i un altre per a la zona sud-occidental, entre Calataiud i Terol. És, coherentment, el mateix moment en què a València s'avança vers els batlles dellà Xúquer i deçà Xúquer.⁴⁹³ Dins de la mateixa dinàmica, a Montpeller, les rendes reials s'articulen sota la denominació de la batllia pròpia, bé que clarament és el lloctinent reial a la ciutat i el seu entorn⁴⁹⁴ —«tenenti locum nostrum in Montespesulano»⁴⁹⁵ qui organitza les recaptacions⁴⁹⁶ i en presenta els comptes.⁴⁹⁷

El llarg regnat de Jaume I perfila una significativa evolució en l'erari regi i, consegüentment, en la seva projecció territorial. Malgrat les decidides actuacions sobre el patrimoni, les bases fiscals de la Corona continuaran essent malaltissament febles, i el monarca de la Corona d'Aragó s'endinsarà en un escenari de precarietat que menarà a un segle XIV amb una contundent dependència règia vers el crèdit a carta de gràcia⁴⁹⁸ i els subsidis extraordinaris,⁴⁹⁹ però això mateix implica la superació de l'inicial esquema de pignoració d'indrets rere crèdits procedents dels mateixos nobles amb qui es disputa el respectiu àmbit de poder i comporta passar pels esforços d'estabilització i regulació de les bases rendístiques i exactives.⁵⁰⁰ És així com, sota el regnat de Jaume I, la Corona accentuarà l'estabilització d'unitats territorials d'exacció i clarificarà les funcions de batlles i merins, operacions immerses en el joc de poder, especialment les emergents cúpules urbanes que mediatitzaran les mateixes figures règies, avançant, amb tot plegat, vers la perfilació d'unes estructures superiors que coordinin el mateix espai exactiu. El territori esdevé l'escenari i el reflex d'aquesta realitat, i per això perfila uns districtes exactius nítids, coherents amb el discutit encaix entre el poder reial i els diferents estaments, i receptors dels discursos d'afermament del poder regi. Aquests, des del romanisme destil·lat a favor de la Corona, apunten alhora vers els dos fronts territorials: la capacitat exactiva i l'exercici jurisdiccional.

5. L'EXERCICI DE LA JURISDICCIO REIAL

L'aplicació de la justícia esdevé el màxim indicador de posseir-ne la jurisdicció. Importa, per tant, no sols aplicar la justícia, sinó visualitzar la presència i l'actuació de l'oficial reial, cosa que compor-

491. ADPO 1B 121, f. 1r-80r.

492. Manuel SÁNCHEZ, *El naixement de la fiscalitat...*, p. 46-47.

493. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 177r.

494. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 210v.

495. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 146v.

496. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 60r-v.

497. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 23r-24v.

498. Flocel SABATÉ, «Pèrdua i recuperació del patrimoni reial», a Víctor HURTADO, Jesús MESTRE i Toni MISERACHS, *Atles d'història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1995, p. 107.

499. Manuel SÁNCHEZ, «1289/92 y 1342/44: dos fechas cruciales en la evolución de la fiscalidad real y urbana en Cataluña», a Pau CATEURA (COORD.), *XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics, 1998, p. 67-84.

500. Manuel SÁNCHEZ, «La evolución de la fiscalidad regia en los países de la Corona de Aragón (c. 1280-1356)», a *Europa en los umbrales de la crisis: 1250-1350. XXI Semana de Estudios Medievales, Estella'94*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1995, p. 394-405.

tarà la clarificació de les figures jurisdiccionals i l'estabilització districtual dins dels paràmetres d'afermament del poder regi.

Aquestes funcions, en l'àmbit regi, les exerceix, en primer lloc, el justícia, que esdevé la imatge de la justícia efectuada en nom del rei allà on aquest és senyor, incloent-hi les principals viles i ciutats. La identificació amb el titular de les rendes i la jurisdicció explica que es reiteri la fusió en un mateix personatge dels càrrecs de justícia i batlle, com sovint es constata, en aquests moments, a Terol, Daroca, Calataiud i Tarassona.⁵⁰¹ Molt vinculat amb la cúpula local, segons s'aprecia a Saragossa o a Osca, algunes poblacions van aconseguir el privilegi de presentació al monarca, com assoleixen paradigmàticament Uncastillo i, des del 1264, Daroca, on el consell presentarà una terna al rei, que en farà la designació.⁵⁰² El justícia s'escau dins d'una comprensió municipal, per això el 1256 Jaume I concedeix a Calataiud el privilegi d'escollir anualment el justícia, el jutge, el mostassaf i els jurats.⁵⁰³ Esdevé així una concessió municipal i local, com detalla el rei pel que fa a Almodévar el 1258: «concedimus et indulgemus vobis toti concilio hominum de Almudevar, presentibus et futuris quod de cetero annuatim in festo sancti Michaelis septembris eligatis et possitis eligere inter vos prout vobis melius expedire videbitur iustitiam.»⁵⁰⁴ Tanmateix l'autoritat invocada és la reial i, per tal de remarcar-la, el monarca a voltes incomplirà els drets de presentació concedits, tot i que, en aquests mateixos casos, en realitat està remarcant el pes local en haver de sostenir-se en una facció de l'oligarquia local, com s'esdevindrà a la darrereria de segle a Daroca.⁵⁰⁵

Aquesta proximitat sovint posa el justícia en una posició incòmoda quan sorgeixen tensions entre el municipi i la Corona, i és amb facilitat arrossegat vers el primer: quan el 1257 el porter reial que es disposava a empenyorar Jaca va ser expulsat a pedrades, el rei va citar tant els jurats com el justícia de la ciutat.⁵⁰⁶ La mateixa vinculació afegeix una tensió especial, en els espais aragonesos meridionals, en la relació amb les aldees, com s'evidencia a Sariñena, on el justícia és designat pel rei, en general entre habitants de la vila,⁵⁰⁷ per exercir la jurisdicció reial a la capital i a les aldees del terme.⁵⁰⁸ En diferenciar un justícia per a les aldees, se sol començar reconeixent-li una capacitat menor, reservant les plenes competències sobre les causes criminals al que resta a la vila, i encara quan no és així es pot limitar la dependència mitjançant privilegis com el que des del 1269 deslliurava els habitants de les aldees de la comunitat de Calataiud de litigar en aquesta ciutat.⁵⁰⁹

Bé que en menor mesura que les batllies, en haver-hi menys rendes en joc, l'ofici també es presta als oferiments reials per a rescabalar crèdits: a Sariñena mateix, Miguel de Aguas rep el càrrec el 1264 per aquesta raó, havent-hi encara d'afegir rendes d'altres indrets.⁵¹⁰ En altres casos, es compensa el

501. ACA, Cancelleria, reg. 8, f. 76v, i reg. 14, f. 7v i 24v.

502. Santiago QUÍLEZ, «Fiscalidad y autonomía municipal: enfrentamientos entre la villa de Daroca y la monarquía», *Aragón en la Edad Media*, vol. III (1980), p. 96.

503. Vicente de la FUENTE, *Historia de la siempre augusta y fidelísima ciudad de Calatayud*, Saragossa, Centro de Estudios Bilbilitanos, Instituto Fernando el Católico, 1994, p. 694.

504. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 67v; Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. IV, p. 155.

505. José Luis CORRAL, «El proceso de monopolización del poder municipal en la ciudad de Daroca en la baja edad media», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. XIX (2006), p. 128.

506. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 42v.

507. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 59v i 60r.

508. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 46v.

509. José Luis CORRAL, «La génesis de la comunidad de aldeas de Calatayud», *Aragón en la Edad Media*, vol. XVI (2000), p. 201-202.

510. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 193r.

receptor amb un gaudi vitalici, tal com el 1265 s'ofereix el justiciat de Jaca a Joan Berenguer.⁵¹¹ Tanmateix, si convé, es poden alterar les condicions: l'esmentat Miguel de Aguas havia rebut el justiciat de la vila i aldees de Sariñena vitalíciament, però el 1265 es va arribar a un acord per a la seva renúncia a canvi d'altres dominis, cosa que va permetre oferir el càrrec de justícia de Sariñena, també vitalíciament, a Miguel Esquerre.⁵¹² Segons el tracte amb la Corona, es poden repetir concessions vitalícies, com la rebuda el 1369 per Joan de Vitòria sobre el justiciat de Calataiud.⁵¹³ El nomenament pot reflectir, també, la voluntat règia de recompensar serveis previs del receptor, com s'esdevé el 1268 quan el falconer reial Sanç Pérez rep el justiciat de la vila d'Alagó.⁵¹⁴

De semblant manera, a les terres noves aragoneses, els jutges i alcaldes evidencien una plena proximitat a les autoritats locals, com és prou clar a Calataiud, Daroca i sobretot a Terol, on el govern local tria, directament, jutge, alcalde i mostassaf.⁵¹⁵ És, també, una forma d'imbricar ciutat i terme, amb les tensions corresponents: el 1249, el rei permet que siguin els mateixos jurats de les aldees de Daroca els qui judiquin causes menors, especificant per a la resta —«las criminales de hurto, homicidio, heridas, expropiaciones violentas y rapiñas habrían de entender los alcaldes y justicias de la villa». La tensió entre aldees i ciutat porta al fet que el rei, el 1257, reconegui la plena capacitat de les aldees per a escollir «cada año los jurados y escribanos que habían de tener a su cargo la administración de justicia» i que finalment, el 1263, els reconegui la capacitat per a presentar una terna de prohoms de la qual el monarca designarà un justícia només per a les aldees, desentenent-se així dels oficials de la ciutat.⁵¹⁶

L'ofici de justícia no sols està plenament consolidat a Aragó, sinó que, durant el primer quart del segle XIII, és també molt important a la Catalunya occidental, des de Cervera fins a Lleida, passant per les muntanyes de Prades,⁵¹⁷ bé que sols assoleix un gran protagonisme a la ciutat occidental del país. Pròpiament, les seves funcions se centren en la pacificació de tensions menors, com els robatoris i altres conflictes relacionats amb béns. Justament, gaudeix d'una forta acceptació popular i la gent hi acut amb molta naturalitat per a plantejar denúncies especialment entorn de conflictes econòmics i de propietats, i també per a establir avinences, arbitratges, reconeixements de deutes, aplicacions de testaments, assumpció de compromisos...⁵¹⁸ Aquestes funcions sovint remarquen el prestigi dels detentors de l'ofici, que sempre són persones molt ben relacionades amb la prohomenia local. Això explica que el prohom lleidatà Bernat Vaca, després d'haver exercit com a justícia, continuï essent requerit a títol personal per a participar en sentències arbitrals.⁵¹⁹ Conseqüentment, és fàcil trobar el justícia dirimint entorn de propietats discutides i aplicant penes econòmiques o de segrest de béns —«quendam ensem et quendam capam et xxx solidos de missione que injuste tenet Arbertus de Pugalt, iusticia Cervarie», protesta un afectat.⁵²⁰ Els justícies, com per exemple s'aprecia a Lleida el 1219, imposen la sentència per la pròpia autoritat —«auctoritate qua fungor habito»—, comprome-

511. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 269r.

512. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 274v.

513. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 172r.

514. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 138r.

515. Antonio J. GARGALLO, «Conflicto social y reforma municipal. La implantación de los jurados en el concejo de Teruel (1208)», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. IX (1991), p. 11.

516. Toribio del CAMPILLO, *Documentos históricos...*, p. 33-34, 37 i 38.

517. ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 52r.

518. ACL, pergamins, sala J, modul gran, calaix 19, núm. 1213.

519. ACL, pergamins, calaix 117, paquet 1, pergami núm. 11 bis.

520. ACL, pergamins, sala J, mòdul gran, calaix 17, núm. 1213.

tent els seus auxiliars —«Raimundus Rotundus, iustitia Ylerdensis per me et omnes meos iusticiarios Ylerdensis»— i seguint l'ordre establert —«ordine iudiciario in omnibus observato»— i el consell adient —«prudentem consilio».⁵²¹ El consell seguit no comporta, per ara, l'adequació al parer de juristes, sinó a la intervenció de la prohomenia, la mateixa que participa en el govern municipal. Les sentències pretenen ser definitives —«pro iudicio difinitivo Raimundo Rotundus iustitia Ylerde»—,⁵²² degudament pronunciades davant d'un mínim d'un parell de testimonis i recollides per l'escrivà, que estén el pergami amb la sentència. Les formes a les quals s'emmotlla, però, van assumint el model i fins i tot l'expressivitat romanista, amb les dues parts enfrontades que es presenten davant de qui gaudeix de la capacitat d'emetre justícia. És l'escenografia aplicada a Lleida, per exemple el 1223 quan la vídua Ermessenda arriba a un acord amb el seu cunyat Ramon de Bages després d'una agra disputa entorn de l'aixovar i l'esponsalici i les despeses de l'enterrament del seu marit. Ella consta com a part acusadora —«petentem ex una parte»— i ell com a part acusada —«defendentem ex altera»—, i ambdues assoleixen un acord —«facta est inter eos amicabilem compositio sive concordia»— davant dels prohoms —«in presenciam proborum hominum»— i amb el justícia confirmant l'acord seient com correspon a l'autoritat judicial: «Guillelmus de Sala, iustitia Ylerdensis, sedens pro tribunali hanc compositioni auctoritate mea confirmo.»⁵²³

Com es documenta extensament a Lleida, el titular de l'ofici de justícia, sempre proper a la prohomenia local, procedeix de les capes mitjanes i superiors de la ciutadania.⁵²⁴ Aquesta proximitat i el protagonisme de les autoritats locals va accentuant la col·lisió amb un altre oficial districtual: el cort. De fet, des del 1150, la carta de poblament lleidatana reservava «ad iustitiam curie» la persecució dels lladres,⁵²⁵ als quals, el 1200, el rei havia afegit els infractors d'exaccions,⁵²⁶ mentre que les *Consuetudines Ilerdenses* proclamaran que «omnis homo clamans et veniens ad curiam suam Ilerde inveniat directum.»⁵²⁷ El cort emet sentències igualment d'acord amb la prohomenia local. La proximitat i la similitud entre el justícia i el cort és evident. A la dècada dels anys vint, el primer va desaparèixer a Catalunya, precisament perquè les autoritats municipals respectives poden aplicar el mateix esquema d'actuació i un nivell d'intervencionisme idèntic acompanyant altres oficials reials, com és destacadament el cas del cort. Aquest darrer manté una important posició identificada, justament, per la capacitat d'emetre justícia a les principals viles reials sorgides des del centre fins a l'oest del país: Terrassa, Moià, Manresa, Prats de Segarra, Cervera, Tàrraga, Lleida, Vilafranca del Penedès, l'Arboç, Montblanc⁵²⁸ i Guimerà.⁵²⁹

El cort exerceix la jurisdicció règia dins el marc local respectiu, amb la inherent proximitat als afectats, com s'indica a l'Arboç el 1211 en establir que, en cas de no assolir-se l'acord entre ells, «curia faceret vos iudicare et habeat ius suum.»⁵³⁰ Emissió de justícia, aplicació de les regulacions *a costum* i

521. ACL, pergamins, sala J, mòdul petit, calaix 5, núm. 1219.

522. ACL, pergamins, sala J, mòdul gran, calaix 12, núm. 1219.

523. ACL, pergamins, sala J, 2n mòdul gran, calaix 12, núm. 1223.

524. Flocel SABATÉ, *Història de Lleida*, p. 230.

525. Rafael GRAS, *La Paheria de Lérida. Organización municipal 1149-1707*, Lleida, Artes Gráficas Sol & Benet, 1911, p. 226.

526. Enric MUT, *La vida econòmica en Lérida de 1150 a 1500*, Lleida, Instituto de Estudios Ilerdenses, 1956, p. 303.

527. Pilar LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO, *Costumbres de Lérida*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1946, p. 24; «Els Costums de Lleida. Reproducció», a *Els Costums de Lleida*, Lleida, Ajuntament de Lleida, sense data, f. 71v.

528. Flocel SABATÉ, «El cort a Catalunya», *Acta Historica...*, núm. 22 (2001), p. 353-354.

529. AHCC, fons de la Vegueria, registre 1, f. 81r.

530. Rafael CONDE i Beatriz CANELLAS, *El «Llibre Vermell» de l'Arboç*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, p. 40.

persecució dels deutors esdevenen els principals requeriments del cort. L'ofici és sotjat per dos costats. Per l'un, les elits locals mediatitzen enormement la seva funció, com és ben palmari a Lleida;⁵³¹ per l'altre, la dinàmica d'apropiació de rendes per part dels castlans⁵³² facilita que en la majoria dels indrets l'ofici es privatitzi en mans de llinatges castlans, com es viu paradigmàticament a Tàrraga,⁵³³ Manresa⁵³⁴ i de manera molt destacada a Montblanc, on els castlans assoleixen un ampli accés a l'exercici jurisdiccional.⁵³⁵ Precisament, l'acapament de funcions judicials per castlans en termes castrals rurals també adopta la figura del cort, com es reitera, a la Segarra històrica, en indrets com la Guàrdia Pilosa o Miralles.⁵³⁶ Els estímuls inherents a la vitalitat urbana, com el registre d'obligacions i crèdits, l'aplicació de disposicions locals o les denúncies vilatanes, obliguen els corts a desenvolupar escriptures sota les fórmules romanistes, i mentre els castlans malden per servir-ne el caràcter rendístic, les pressions municipals hi imposen un funcionament ordinari. No hi ha contradicció: a Tàrraga, el cort és a la castlania dels Aguiló, membres de l'oligarquia vilatana,⁵³⁷ però es delega l'exercici quotidià de l'ofici al *tinent del cort*, mentre que a Manresa el castlà titular reté el vessant rendístic i designa un *regent la cort* per exercir l'ofici des d'una plena proximitat al poder local,⁵³⁸ raó per la qual el funcionament no difereix del protagonitzat pels corts de Cervera i Lleida designats pel rei. En les designacions reials, hi pesen sovint els criteris de rescabalar préstecs a la Corona,⁵³⁹ cosa que encara acostava més l'ofici a l'elit local, com s'esdevé el 1269 en retornar l'ofici de cort de Lleida —«quod situs curis ilerdensis»— a Domènec de Cardona, membre d'una destacada nissaga assentada a la ciutat,⁵⁴⁰ home de confiança de la família reial, que li confia la preparació d'estades reials⁵⁴¹ i a qui el rei deu 16.340 sous jaquesos, un centenar de cafissos de forment i un parell de centenars de cafissos d'ordi,⁵⁴² el qual ja havia exercit el càrrec en els anys precedents, havent-lo perdut, en gran part, per la fractura entre l'elit local.⁵⁴³

El dinamisme econòmic imposa, sota les ordres del cort respectiu, veritables corts ordinàries on obligar-se a sotmetre a dret les tensions⁵⁴⁴ i a registrar «in posse curie» crèdits, fermances, obligacions... sempre d'acord amb les fórmules romanistes emprades arreu per totes les corts ordinàries: «Ego Raimundus de Solano recognosco et confiteor tibi Iohanni Morages et tuis quod persolvisti

531. ACL, pergamins, calaix 177, carpeta 2, núm. 7.

532. Flocel SABATÉ, «Les castlanies i la comissió reial de 1328», a Manuel SÁNCHEZ (comp.), *Estudios sobre renta...*, p. 198-200.

533. ACA, Cancelleria, Papeles por incorporar, Cervera-2, sense numerar.

534. Ferran VALLS I TABERNER, «Dret consuetudinari manresà. Capítols de 1315», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), vol. XXXIV (1928), p. 175-177.

535. Francesc de BOFARULL, «Documentos para escribir una monografía de la villa de Montblanc», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. VI (1896), p. 536-537.

536. AAC, Secció Sant Martí Sesgueioles, Chartularium archivi parroquialís, p. 7 i 11.

537. Flocel SABATÉ, *Fiscalitat i feudalisme (Tàrraga, 1329: recompte i reestructuració)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1991, p. 20-33.

538. AHCM, fons del veguer, llibre 6, sense numerar.

539. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 86v.

540. ACL, pergamins, calaix 9, L-649; calaix 95, núm. 68.

541. ACA, Cancelleria, reg. 28, f. 37v.

542. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 164v.

543. ACL, pergamins, caixa 1, L-04, calaix 177, carpeta 2, núm. 7.

544. «Ego Bernardus de Granario promito cequi directum in posse curie in causa que vertitur inter me et Berengarium de Faro et atendere diei vel diebus que mihi de iure dabit curia, salvis meis apellationibus et quia non habeo fideiussorem neque pignora, obligo curie totum meum honorem ubique habeo et omnia alia bona mea»: Pere PUIG, *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa, 1237-1242*, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 1992, p. 698-699.

mihi vi curie Terracie cXL solidos pro illa firmancia quam mihi condem feceras per Bernardo de Mure de DCC solidis.»⁵⁴⁵ Les competències en l'aplicació dels bans municipals i en la cura de l'urbanisme i les muralles, com és el cas de Prats de Segarra,⁵⁴⁶ li atorguen un important reconeixement popular. La proximitat municipal és completa en l'actuació judicial, que resta en mans dels «curie et paciariis», com es recalca a Cervera, Tàrraga i Lleida.⁵⁴⁷ Tot plegat remarca la necessitat dels coneixements de dret, que provindran de l'assessor del cort. L'aproximació de l'ofici del cort vers el veguer es viu en aquests moments a Tàrraga, on Jaume I aconseguix, amb el suport local, que, tot respectant els drets dels castlans, aquests permetin que la cort ordinària del cort sigui desenvolupada per l'esmentat tinent del cort, coincidint amb el mateix veguer reial de Tàrraga, tal com s'estabilitza el 1266.⁵⁴⁸ El pes social del cort fa que l'oficial sigui més conegut com a tinent del cort que no pas com a veguer.⁵⁴⁹

De fet, les funcions dels corts s'identifiquen amb les efectuades per batlles i veguers i fins i tot se superposen en diferents indrets. És ben paradigmàtic el cas de Manresa, on actuacions quotidianes com el registre d'obligacions o l'obtenció d'un guiatge es podien efectuar indiferentment a les corts del veguer, del batlle o del cort i, clarament, pel que fa als delictes, les inquisicions eren «meses en veritat [per] lo veguer o lo batle o la cort», alhora que, en les convocatòries i proclames expressades a la població, la fórmula usual emprada pel cridador públic invoca el poder municipal i el reial amb les autoritats que el representaven: «Ara ojats de part del senyor Rey e del seu veguer e del batle e de la cort e dels prohomens d'esta ciutat.»⁵⁵⁰ Des de la Cancelleria, es transmeten les disposicions reials als tres oficials⁵⁵¹ i entre ells col·laboren prou nítidament, com s'evidencia quan el cort, per a reclamar fora del terme municipal obligacions registrades a la seva cort, s'adreça al veguer, el qual efectua la reclamació a partir del que «el regent la cort [...] ha mostrat a nós.»⁵⁵² En canvi, en els àmbits rurals, es viuen tensions destacades entre el cort i altres oficials de titulació reial, sobretot per la deriva rendística de la condició de cort en castlans de formal titulació reial en un context sense prou vitalitat urbana per a forçar el desenvolupament de funcions formals més efectives. És el que emblemàticament es viu a la Segarra, on les respectives capacitats dels corts alimenten la tensió entre els castlans i l'oficial vicarial, situació que el 1242 requereix que el mateix Jaume I «pronunciavit et dedit sententiam super contentione que era inter vicarium de Segarra et castelanos de Sagarra, de Viciania et de Montfalcho.»⁵⁵³

Els esments genèrics formals situen primer el veguer, seguit del batlle i, al darrere, el cort.⁵⁵⁴ El marc global mostrava el veguer com a responsable de la jurisdicció de la Corona a la demarcació, amb persecució i punició dels delictes, el batlle com a agent de les rendes reials i el cort com a representant local de la jurisdicció del monarca. Tanmateix l'esquema s'adapta en cada cas: a Lleida, el cort té una plena capacitat jurisdiccional a la ciutat, mentre que a Cervera, Tàrraga i Vilafranca del Penedès⁵⁵⁵ el mateix oficial ha de permetre les detencions efectuades pel veguer a la vila, marge que encara és major

545. Pere PUIG, *Capbreu primer...*, vol. II, p. 624.

546. APPR, Registrum chartularum parrochialis ecclesie Beata Maria Patrorum Sagarra, tom segon, f. 50v-51r.

547. AHCM, fons del veguer, llibre 2, sense numerar.

548. ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 114r.

549. ACA, Cancelleria, reg. 37, f. 19v.

550. AHCM, fons del veguer, llibre 5, sense numerar.

551. AHCM, fons del veguer, llibre 2, sense numerar.

552. AHCM, fons del veguer, llibre 6, sense numerar.

553. ACA, Batllia General 19, f. 30v.

554. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 14r; reg. 13, f. 210v, 260v i 290r; reg. 14, f. 1r, 64v i 108r, i reg. 16, f. 103r i 179r, entre altres.

555. Flocel SABATÉ, *El veguer a la Catalunya medieval*, Lleida, Pagès, en premsa.

a Manresa arran de la confluència amb el batlle i el veguer.⁵⁵⁶ Es tracta, doncs, d'una casuística estabilitzada, en aquest segle XIII, a cada indret.⁵⁵⁷

Tanmateix la proximitat facilita confusions, especialment quan, durant les dues darreres dècades del regnat de Jaume I, la Cancelleria s'adreça genèricament a corts o a batlles en espais de la Catalunya Vella on el primer no ha arrelat,⁵⁵⁸ com es fa a Figueres el 1267 en dirigir-se a «quicumque fuerit babilus vel curia dicte ville.»⁵⁵⁹ Alhora, l'objectivitat dels corts es pot posar en dubte tant per les privatitzacions castlanes com per la proximitat urbana, amb casos prou contundents com el de Tàrraga, on l'ofici és retingut a la castlania posseïda pels Aguiló,⁵⁶⁰ un llinatge no sols situat a la cúpula local,⁵⁶¹ sinó que és cap d'un dels bàndols⁵⁶² que quartegen la vida urbana.⁵⁶³ Són arguments que podrà emprar la Corona, en creixent malfiança vers el cort, en considerar-lo més imbricat amb el poder local que els altres oficials territorials. Les dècades següents al regnat de Jaume I veuran, precisament, les maniobres règies per concordar amb les respectives autoritats locals l'aproximació del cort als batlles i als veguers i, també, els esforços per a rescatar els drets detinguts pels castlans.⁵⁶⁴

A Terrassa, ja el 1242, el monarca especifica que els habitants de la vila han de ser tractats jurisdiccionalment pel batlle reial.⁵⁶⁵ Moltes elits locals pressionen en aquest sentit, preferint que les tasques jurisdiccionals restin en mans del batlle i no pas del veguer, en considerar el primer més proper, tal com explícitament es formula a Perpinyà.⁵⁶⁶ Aquestes pressions locals i l'estabilització d'unes tasques ordinàries dins del marc del dinamisme urbà poden fer de contrapès dins de la dinàmica endegada pel rei en la concessió de l'ofici batlliar en funció dels compromisos crediticis de la Corona, com s'esdevé en oferir la batllia i la vegueria de Girona a Pere de Llavina per a rescabalar-lo dels diners prestats al monarca,⁵⁶⁷ o en preveure, el 1260, que tant el rei com el primogènit rebin diners de les vegueries de Barcelona i del Vallès.⁵⁶⁸ Tanmateix l'interessat suport de les cúpules urbanes contribueix a establir les figures institucionals. Des del poder municipal, interessa el veguer per a garantir i afermar els interessos, les inversions i les actuacions a la regió. Alhora, aquests mateixos sectors es mostren interessats per un batlle local socialment proper, plaent per això mateix, que assumeixi a l'interior urbà les com-

556. AHCM, fons del veguer, llibre 7, sense numerar.

557. L'exhumació documental permet precisar cadascuna de les casuístiques locals que estableixen el sistema a cada indret, sense que tingui cap sentit, des del punt de vista de les institucions afectades, pensar que poguessin ser intercanviables com ha aventurat la historiografia precedent en dir que «no me cabe la menor duda de que si el "cort" se halla ausente o incapacitado, no hay nada que impida actuar al veguer encontrándose éste dentro de la ciudad»: Jesús LALINDE, «El "curia" o "cort" (una magistratura mediterránea)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 4, p. 234.

558. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 228v, i reg. 17, f. 103r.

559. Josep Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I, Madrid, Barcelona, CSIC, 1969, p. 467.

560. ACA, Cancelleria, Papeles por incorporar, Cervera-2, sense numerar.

561. Josep Maria SEGARRA, *Història de Tàrraga amb els seus costums i tradicions*, vol. I, Tàrraga, Museu Comarcal, 1984, p. 49-55.

562. Flocel SABATÉ, «Viles i ciutats. La força dels municipis», a VÍCTOR HURTADO i JESÚS MESTRE (dir.), *Atlas d'història...*, p. 116.

563. Flocel SABATÉ, «Les factions dans la vie urbaine de la Catalogne du xive siècle», a Philippe SÉNAC (ed.), *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, p. 339-365.

564. Flocel SABATÉ, «El cort a Catalunya», *Acta Historica...*, núm. 22 (2001), p. 364-372.

565. AHTE, Llibre de Privilegis de Terrassa, f. 10v: Josep VENTALLÓ i VINTRÓ, *Llibre de Privilegis concedits a la vila de Tarrassa en los siglos XIV, XV, XVI y XVIII*, Terrassa, Estampa de Vda. y fill d'Anton Ventayol, 1898, p. 38; Josep SOLER i PALET, *Llibre dels Privilegis de Tarrassa*, Barcelona, L'Avenç, 1898, p. 15; Teresa CARDELLACH, Pere PUIG, Vicenç RUIZ i Joan SOLER, *Llibre de privilegis de la vila i terme de Terrassa (1228-1652)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006, p. 153.

566. ACP BB7, sense numerar.

567. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 115v.

568. ACA, Cancelleria, reg. 11, f. 186r.

petències jurisdiccionals que el veguer exerceix a la regió. Aquesta situació obliga a establir acords per a escatir les funcions respectives d'un oficial i de l'altre, com es pretén arranjar a Barcelona el 1266;⁵⁶⁹ a reconèixer idèntiques competències al batlle i el veguer, el primer a la vila i l'altre a la demarcació, com aprova el rei per a Perpinyà el 1249;⁵⁷⁰ o a mantenir ambdós càrrecs en un mateix oficial, cas establitzat des de mitjan segle a Montblanc;⁵⁷¹ de la mateixa manera que, en poder disposar d'un veguer a Camprodon des del 1251,⁵⁷² el monarca avançarà vers l'establització de l'ofici en qui ja hi exerceix de batlle,⁵⁷³ aparellament que resta habitual.⁵⁷⁴ En aquests moments, Vilafranca de Conflent i Puigcerdà mantenen separats ambdós oficis,⁵⁷⁵ bé que els ocasionals tractaments conjunts de les respectives escrivanies de batllia i de vegueria⁵⁷⁶ i de funcions com les del jutge faciliten una aproximació que culminarà a partir del 1276, quan s'optarà per la fusió del càrrec de batlle i de veguer a cadascuna de les dues viles. Mantenir els dos oficis en un mateix titular contribueix a afermar la presència reial allà on es produeixen tensions jurisdiccionals, com a Tarragona,⁵⁷⁷ on la cort vicarial compta amb el veguer reial i amb un altre designat per l'arquebisbe com a cosenyor de la ciutat.⁵⁷⁸

La jurisdicció reial s'articula mitjançant batlles dotats de capacitat districtual en determinats indrets, alguns de clara homogeneïtat física i humana, com la vall de Prats de Molló,⁵⁷⁹ i sobretot quan es respecta l'estructura prèviament existent a les noves incorporacions jurisdiccionals, com en recuperar Camarasa el 1247, on el batlle coordinarà aquest indret amb els dominis reials veïns de Cubells i Montgai,⁵⁸⁰ en tots els casos amb una representativitat del titular que aplega les capacitats exactives i les jurisdiccionals. En realitat, no existeix un model regi d'exercici jurisdiccional, sinó una adaptació a cada cas concret. Per això, als indrets baronials que passen a la Corona, s'hi respecta l'estructura jurisdiccional, sovint al voltant del respectiu batlle, com s'esdevé a Gurb.⁵⁸¹ Aquí, la jurisdicció és exercida pel batlle dels senyors del castell termenat, primer els Queralt⁵⁸² i després la mitra vigatana, la qual, el 1248, ven l'indret al monarca,⁵⁸³ el qual no integra la jurisdicció al districte jurisdiccional corresponent, la vegueria reial d'Osona, sinó que hi respecta la cort batlliar, que es manté al marge del veguer osonenc malgrat compartir, ambdós, la mateixa titularitat règia.⁵⁸⁴ Arreu es manté l'estructura vigent: en rebre el monarca Torroella de Montgrí el 1272,⁵⁸⁵ s'hi respecta l'organització jurisdic-

569. Flocel SABATÉ, «Batllia», a *Enciclopèdia...*, vol. I, p. 161.

570. Bernard ALART, *Privileges et titres...*, vol. I, p. 195.

571. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 51r, 63r, 82r i 89r, i reg. 16, f. 47r i 49r.

572. AMC, Plec Privilegi de tenir fira, sense numerar.

573. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 108r.

574. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 174r.

575. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 12v.

576. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 15v. Tanmateix, en tractar-se d'una renda del monarca, els seus mateixos interessos poden separar les concessions: el 1267, es concedeix separatament l'escrivania de la batllia de Puigcerdà: ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 83r.

577. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 7r, i reg. 28, f. 39r-40r.

578. Marià MARÍ, *Exposició cronològicohistòrica dels noms i dels fets dels arquebisbes de Tarragona*, vol. I, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1999, p. 76-77.

579. ADPO 1B-190, f. 8r.

580. Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 99.

581. AEV, pergamins llibre IX, núm. 43.

582. Pere BOFILL, «Lo castell de Gurb y la família Gurb en lo segle XIII», *Congrés d'Història...*, vol. II, p. 696-705.

583. ACV, calaix 37, privilegis i estatuts III, 60.

584. AVV, lligall de registres 1, plec 1, sense numerar.

585. Pelai NEGRE PASTELL, «La villa de Torroella de Montgrí y sus primeros señores», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Girona), vol. IV (1949), p. 104.

cional existent, presidida pel procurador, amb l'única i lògica modificació de passar ara a ser de designació reial.⁵⁸⁶ A les muntanyes de Prades, respectant també el fort pes baronial en la seva organització inicial,⁵⁸⁷ destaca el batlle de les muntanyes de Prades i de Siurana,⁵⁸⁸ bé que el monarca hi aferma, en la posició jurisdiccional superior, el seu representant conegut preferentment com a lloctinent,⁵⁸⁹ però també com a vicegerent.⁵⁹⁰ El 1271, el titular del càrrec, Guerau de Vallclara, assumeix també la batllia,⁵⁹¹ concentrant així en un mateix oficial l'alta i plena representació en els vesants exactiu, jurisdiccional i polític.

En similitud amb les figures homònimes dins de l'àmbit baronial, a l'entorn reial, la representació vicarial del titular de la jurisdicció, inherent a la mateixa denominació del veguer, el converteix en l'oficial idoni per a assumir la representació jurisdiccional amb un marcat caràcter demarcacional. Inicialment, aquestes demarcacions són sotmeses a arrendament, perquè el rei obtingui l'anhelat finançament mitjançant el crèdit: el 1220, el lloctinent Guillem de Montcada ofereix la vegueria de Barcelona al vigatà Bernat Barutí per raó d'un crèdit de cinc mil sous barcelonesos.⁵⁹² La concessió de l'ofici a ciutadans destacats de Barcelona té a veure precisament amb el sistema de designació per a rescabament de crèdits,⁵⁹³ com explícitament es diu el 1274 en designar el veguer de Girona i Besalú,⁵⁹⁴ o com en el cas de Guillem Durfort, designat veguer de Barcelona,⁵⁹⁵ provinent d'una família ja habituada a aquests tractes amb la Corona, mentre que en altres ocasions l'ofici recompensarà, fins i tot vitalíciament, serveis precedents: Julià Calbet, escuder de l'infant Jaume, el 1269, rep amb caràcter vitalici la batllia i la vegueria de Camprodon.⁵⁹⁶ De tota manera, en comparació amb les denominacions batlliaris, els càrrecs vicarials són més inusualment concedits de manera vitalícia: per exemple, Ramon de Gorca va rebre sota aquestes característiques l'ofici de sotsveguer de la Cerdanya el 1271,⁵⁹⁷ i Berenguer de Torroella, amb les mateixes condicions, la sotsvegueria de Girona el 1274.⁵⁹⁸ Més inusualment encara, el joc polític pot portar personatges com el vescomte de Castellnou a rebre, el 1273, les vegueries de Girona i Besalú.⁵⁹⁹

Superant aquestes pràctiques règies, en l'estabilització de les demarcacions hi contribueix, en alguns casos, l'acord entre el monarca i un baró, com en el paradigmàtic i singular cas de la Ral. Aquesta, com a vila privilegiada amb mercat, notaria i seu vicarial, neix el 1248, al costat de Camprodon, de l'acord del monarca amb l'abat de Sant Joan de les Abadesses, quedant-se cadascun «la maytat de la vila e vagaria»⁶⁰⁰ per a obstruir el domini de l'abat de Sant Pere de Camprodon sobre aquesta vila, objectiu assolit l'any següent amb l'adquisició reial de la vila, confirmada i clarificada amb sentència

586. AHMTM, pergami núm. 17.

587. Pere CATALÀ i Miquel BRASÓ, *Els castells catalans*, vol. iv, p 138.

588. ACA, Cancelleria, reg. 64, f. 96v. És el «batlle de Montaner de Prades» esmentat per Klupfer, bé que amb una errada d'interpretació toponímica: Ludwig KLÜPFEL, «El règim de la Confederació catalanoaragonesa a finals del segle XIII», *Revista Jurídica de Catalunya*, vol. xxxv (1929), p. 309.

589. ACA, Cancelleria, reg. 28, f. 42r i 61r.

590. ACA, Cancelleria, reg. 37, f. 37r.

591. ACA, Cancelleria, reg. 37, f. 43v.

592. ACA, Pergamins de Jaume I, núm. 138: Thomas N. BISSON, *Medieval France...*, p. 380-381.

593. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 204v.

594. ACA, Cancelleria, reg. 19, f. 155v-156r.

595. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 117v.

596. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 174r.

597. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 258v.

598. ACA, Cancelleria, reg. 19, f. 141r.

599. ACA, Cancelleria, reg. 19, f. 87r.

600. AMSJA, Documents sobre la jurisdicció de l'abat a la vegueria de la Ral, f. 1r.

arbitral del 1251.⁶⁰¹ El monarca es fa així amb la vila de Camprodon, on centrarà el propi veguer, però, tot i pretendre-ho, no pot desmuntar la Ral atesos els acords amb l'abat de Sant Joan, havent de comprometre's, el 1262, a mantenir una vegueria compartida amb seu a la Ral⁶⁰² que, havent nascut per a ser una falca reial a la baronial Camprodon, passa a ser una falca del monestir de Sant Joan ben a prop de la reial vila i vegueria de Camprodon.⁶⁰³ Normalment, el monarca designarà el veguer i batlle de Camprodon com a veguer de la Ral.⁶⁰⁴

En realitat, els equilibris de poder amb la noblesa marquen la representativitat règia en espais com els pirinencs. A l'oest de Camprodon, el monarca ha de respectar la infeudació a la família Ribes no sols del castell i la batllia sobre la vila homònima, sinó de la vegueria de la vall de Ribes, perllongant així, des del segle anterior,⁶⁰⁵ l'exercici en feu de la jurisdicció règia. En el joc de relacions entre els barons pirinencs, l'apropament cercat pel rei vers els Pinós concorda, precisament, amb el fet que, el 1257, el fill de Galceran de Pinós, Ramon de Guàrdia, sigui designat veguer reial «in partibus Campitirotondi et d'Olot».⁶⁰⁶ Alhora, és precisament la dificultat per centrar el domini reial al Pallars el que estabilitza que el mateix veguer reial ho sigui, alhora, del Pallars i de la Ribagorça,⁶⁰⁷ situant en aquesta darrera la residència habitual del veguer, mentre que el Pallars sol ser regit per un sotsveguer.⁶⁰⁸ Al Vallespir, la figura vicarial s'incorpora a la Corona el 1212, provinent de l'anterior domini del vescomte de Castellnou, i el pes de Perpinyà facilitarà una fusió del veguer de Rosselló i de Vallespir,⁶⁰⁹ que porta a regir aquesta demarcació com una sotsvegueria.⁶¹⁰

Mentrestant, al sud, els acords que segueixen la conquesta de Tortosa vinculen el veguer als Montcada,⁶¹¹ cosa que no impedeix que el rei s'hi adreci com a representant seu.⁶¹² El govern municipal de Tortosa rep el jurament d'aquest veguer en endegar el càrrec⁶¹³ i es va adreçant a ell per a garantir no sols l'aplicació de la llei a la demarcació, sinó, sobretot, les relacions amb els territoris encabits que, sota l'òrbita dels ordes militars, alleguen ésser aliens a la jurisdicció règia.⁶¹⁴ De manera semblant, arreu és ben contundent la incidència del pes urbà sobre els oficials regis, tot tractant d'assolir una lectura jurisdiccional del mateix entorn que ha estat objecte d'aprehensió de possessions, drets i rendes, des del primer moment, per part de les emergents elits locals, projecció que es vol complementar amb un control de la capacitat de constrènyer-hi actuacions judicials en casos d'incompliments d'obligacions. Són maniobres evidents per part de nuclis grans, com Lleida, Perpinyà, Girona, Cervera o Manresa, però també en altres de dimensions menors, com Piera. Ja en entrar al

601. Josep MORER i Francesc d'A. GALÍ, *Història de Camprodon*, Camprodon, Consell de Cultura de l'Ajuntament de Camprodon, Centre d'Iniciatives i Turisme, 1982 (facsimil, 1879), p. 63-64.

602. Antoni PLADEVALL, «Creació i antagonisme de les vegueries de la Ral i Camprodon», *Estudis d'Història Medieval* (Barcelona), vol. VI (1971), p. 36-37.

603. Flocel SABATÉ, *Vegueries i sotsvegueries...*

604. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 248v.

605. ACA, Cancelleria, Extraintentari, núm. 3217 i 3423.

606. Joan SERRA i VILARÓ, *Baronies de Pinós...*, vol. I, p. 97.

607. ACA, Cancelleria, reg. 46, f. 86v.

608. És el mateix càrrec i funció que el 1274, ocasionalment, la cancelleria règia esmenta com a «justícia de Ribagorça i Pallars»: ACA, Cancelleria, reg. 20, f. 239r.

609. ADPO 1B-367, f. 122v.

610. ADPO 1B-95, f. 77r.

611. Flocel SABATÉ, «El veguer i la vegueria de Tortosa i Ribera d'Ebre al segle XIV», *Recerca*, núm. 2 (1997), p. 115-116.

612. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 7v.

613. ACA, Cancelleria, Jaume I, pergami núm. 300.

614. AHCTE, Castellania i Templers II, 28-B, sense numerar.

segle XIII, el monarca designa veguers en aquestes poblacions destacades en el domini reial, veguers que no sols són ben acollits, sinó emparats i sostinguts en l'exercici regional de la jurisdicció. D'aquesta manera, es reiteren designacions de l'oficial districtual en capitals urbanes de jurisdicció reial —Girona, Barcelona, Lleida, Manresa, Puigcerdà, Perpinyà, Vilafranca de Conflent, Vilafranca del Penedès, Montblanc, Cervera, Tàrrega— o en indrets de capitalitat mitjana però de destacada posició entre els dominis reials, com Prats de Segarra o Piera. Les elits locals respectives marquen ben immediatament l'actuació del veguer, fins al punt que el districte respectiu concorda amb el radi de projecció dels interessos econòmics i socials de la cúpula urbana de la capital de districte. Conseqüentment, algunes demarcacions s'evidencien ben extenses, com Girona, i algunes altres, en canvi, són força més circumscrites, com Tàrrega. En alguns casos, se superposen capitalitats, cosa que porta a sumar titulacions, amb l'oficial a la seu principal i un representant sotsvicarial a la demarcació de segon nivell. Per això, les autoritats locals de Piera malden per afermar el sotsveguer propi i minimitzen que el veguer s'assenti a Vilafranca del Penedès en poder anar concentrant les funcions en el propi sotsveguer, incloent-hi, fins i tot, la garantia reial, el 1274, que cap vilatà no serà jutjat fora del propi terme, ni tan sols a la seu vicarial.⁶¹⁵ En canvi, les dificultats patides en aquests moments per a singularitzar una vila prou significada per a rebre estades reials, com és Copons,⁶¹⁶ posen en relleu un escàs pes urbà, afectat per la capitalitat ceriverina i, destacadament, pel vigor de Prats sobre el conjunt de la Segarra. Aquesta població esdevé seu d'un oficial vicarial que actua en poblacions tradicionalment relacionades amb Copons, com Montfalcó el Gros i Veciana,⁶¹⁷ i d'un districte batlliar que inclou Copons mateix,⁶¹⁸ desvirtuant així, en aquests moments, la capacitat d'articulació territorial des d'aquesta vila.⁶¹⁹

Es graduen així les capitalitats. Indrets menors inicialment dotats de veguer passen a ser regits per un sotsveguer formalment dependent del veguer de la vila superior que encabeix la primera sota el seu radi, com s'esdevé entre Perpinyà i els Banys d'Arles, és a dir, entre el veguer de Rosselló i l'ara sotsveguer de Vallespir. Com aquest, el de Prats i Segarra, dependent de Cervera, esdevé exemple d'antigues figures vicarials estabilitzades sota denominació sotsvicarial. La coherència socioeconòmica i l'homogeneïtat física contribueixen a afermar els districtes sotsvicarials: Baridà es pot definir com una sotsvegueria de la demarcació de Cerdanya, centrada en Bellver, i encara major és la singularització assolida pel Capcir, que a Puigbalador centra la sotsvegueria formalment dependent de Conflent. La ubicació extrema pot facilitar l'existència del sotsveguer com una manera de vincular l'indret, com es fa, en aquests moments, al Bruc i a la Guàrdia respecte de Manresa i Bages.⁶²⁰ L'assentament de seus sotsvicarials no portarà a un esmicolament de la representació reial en capitalitats menors, perquè les Corts del 1228 limiten intencionadament l'existència de sotsveguers als indrets on la figura ja existia prèviament.⁶²¹

Els precedents vicarials del segle XII a Caldes de Llagostera o de Malavella⁶²² no hi han retornat aquesta figura, i tot el districte, amb Llagostera, Cassà i formalment també Tossa, es regeix per un

615. Flocel SABATÉ, «Història Medieval», *Història de Piera*, p. 189-190.

616. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 355.

617. ACA, Cancelleria, Memorial 75, f. 100r.

618. ACA, Batllia General Classe 1B-17, sense numerar.

619. ACA, Batllia General Classe 1B-3, f. 30v.

620. AHCC, fons del veguer, llibre 5, sense numerar.

621. «Quod vicarius non audeat sibi subvicarium ponere per villas vel parrochias sue vicarie, nisi ubi ab antiquo habere forsitan consuevit, et ille subvicarius similiter iuret»: «Cortes de Cataluña», a *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I, p.121.

622. Thomas N. Bisson, *Fiscal accounts...*, vol. I, p. 251-253.

batlle —«baiulo Calidarum de Lacustaria»—, que concentra tota la representativitat rendística i jurisdiccional.⁶²³ Tot i l'estret vincle socioeconòmic amb Girona,⁶²⁴ d'aquesta manera es remarca la pròpia capitalitat. Certament, centrar la plena capacitat jurisdiccional en el batlle i no en el veguer regional comporta, arreu, un reconeixement de la puixança local respecte de la capital vicarial, i per això es pot optar per concentrar en el batlle tota la capacitat representativa i jurisdiccional. És ben clar al Rosselló, on Tuïr, el 1195, aconsegueix un privilegi reial que garanteix que els veïns de la vila que hagin delinquit a qualsevol lloc de la vegueria sols poden ser sotmesos al batlle de Tuïr.⁶²⁵ S'accentua la pròpia capitalitat i es remarca el propi radi d'influència: Cotlliure, amb els mateixos privilegis,⁶²⁶ recalca la seva posició regional, perquè és el batlle de Cotlliure qui procedeix al sector sud de la vegueria on se situa la vall de Banyuls.⁶²⁷ En el mateix sentit, a la vegueria del Penedès, el rei reconeix, el 1241, que els habitants de la important Font-rubí «pro aliquo crimine vel delicto aut querimonia qualibet non teneamini de cetero unquam firmare nec facere directum in posse vicarii vel alterius cuiuslibet persone nisi tantum in posse nostri baiuli qui in Fonte Rubia est et fuerit constitutus.»⁶²⁸ Es pot aplicar una fórmula semblant en casos en els quals no es parteix d'un conflicte de capitalitats entre nuclis reials, sinó que es vol promoure un centre de jurisdicció del monarca que competeixi amb un veïnatge baronial. Així ho fa Jaume I, el 1267, en atorgar la carta de poblament⁶²⁹ al fins aleshores petit nucli de Figueres⁶³⁰ amb tota la intenció d'envigorir un nucli reial,⁶³¹ a la ratlla dels dominis senyorials de Rocabertí i d'Empúries.⁶³² Entre els elements de reconeixement i envigoriment de la vila, se situa el privilegi que no serà pas el veguer de Besalú, sinó el batlle local, qui hi exercirà la plena capacitat jurisdiccional reial.⁶³³

Dins del mateix joc de capitalitats, algunes de les seues vicarials estaran, en realitat, regides per sotsvegues pel fet de sumar-se les titulacions: el veguer de Manresa i Bages sol acumular la titulació de Berga i Berguedà, deixant un sotsveguer a la vila septentrional. S'esdevé permanentment el mateix a Besalú, vegueria que té com a titular el veguer de Girona,⁶³⁴ mentre que la tasca ordinària la desenvolupa el sotsveguer assentat a la vila.⁶³⁵ Així, es jugarà amb la combinació de vegueries sota un mateix

623. ACA, Cancelleria, reg. 100, f. 378.

624. AHCG I.1.2, lligall 1, llibre 3, f. 4v.

625. Yves ESCAPE, *Un centre roussillonnais au XIV siècle. Thuir (1276-1410)*, Montpellier, Université de Montpellier, Faculté des Lettres et Sciences Humaines, 1970, p. 73.

626. Eugeni CORTADE, «Collioure dans la deuxième moitié du 14ème siècle», *Études Roussillonnaises* (Canet de Rosselló), vol. IX (1989), p. 58.

627. Flocel SABATÉ, *Vegueries i sotsvegues...*

628. ACA, Cancelleria, Jaume I, pergamins, núm. 854: Ambrosio HUICI i Maria Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. II, València, Anubar, 1976, p. 106.

629. Josep Maria FONT RIUS, *Cartas de población...*, p. 465-467.

630. Francesc MONSALVATJE, *Noticias Históricas*, vol. I, Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos, Olot, Imprenta y librería de Juan Bonet, 1889, p. 252; Francesc MONSALVATJE, *Monasterios del antiguo condado...*, p. 8.

631. Antoni EGEA CODINA, «Apunts, dades i documents per a una història urbana de Figueres», *Anuari de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), vol. XXV (1992), p. 79-88.

632. Flocel SABATÉ, *Castelló, capital...*

633. L'equiparació de funcions provoca, fins i tot, una inicial dubitació entre atorgar a l'oficial una definició batlliar o vicarial: «quod in dicta villa vel dictis terminis suis curia Bisulduni nec aliqua alia curia non intret pro aliqua querimonia vel aliquo alio maleficio, st quod ibi sit baiulus noster vel vicarius qui audiat et distingat ipsas querimonias et iusticias»: Antoni Maria ARAGÓ i Maria Mercè COSTA, «Fonts per a la demarcació territorial de les vegueries de Besalú i Camprodon (segles XIII-IV)», a *I Assemblea d'Estudis del seu comtat*, Olot, Associació Amics de Besalú, 1968, p. 85.

634. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 118v, i reg. 17, f. 74r.

635. ACA, Cancelleria, reg. 28, f. 57r.

titular proper, com es repeteix amb Tàrrrega, en aquests moments aparellada amb el titular de Montblanc,⁶³⁶ alhora que el veguer de Conflent és sempre el mateix de Cerdanya,⁶³⁷ presentat com a «vicario Ceritanie et Confluentis».⁶³⁸ En la designació del veguer de Barcelona com a veguer de Vallès, segons es confirma el 1274,⁶³⁹ en realitat hi batega la preocupació de la cúpula barcelonina pel control de la regió veïna, combinada amb les dificultats per la capitalitat vallesana, en aquest moment entre Caldes de Montbui⁶⁴⁰ i Terrassa,⁶⁴¹ context en el qual la pressió de la capital del país menarà a un acord particular, ja el 1289, que respectarà un veguer específic per al Vallès per bé que designat pel titular de Barcelona,⁶⁴² plantejament que mena a noves tensions al segle XIV entre el municipi i el monarca, que en part dirimiran la força respectiva entorn del compliment d'aquest privilegi.⁶⁴³ La realitat jurisdiccional contribueix a situar diverses demarcacions sota un mateix oficial reial: trobant-se Vic fora del domini del monarca, Manresa és la principal població règia del centre del país, cosa que facilita que esdevingui la seu de quatre demarcacions vicarials, sumant sobre el mateix veguer les demarcacions reials de Bages, Berguedà, Osona i Ripollès.⁶⁴⁴

Prou significativament, els oficials adopten el nom de la vila on s'assenten i de la regió encabida en la seva actuació demarcacional: Manresa i Bages, Berga i Berguedà, Vilafranca i Penedès o, també, Montblanc i Conca de Barberà,⁶⁴⁵ que posteriorment no quallarà malgrat l'oficialitat de la designació,⁶⁴⁶ com encara menys arrelarà la denominació ara assajada entorn de Besalú i Besalunès.⁶⁴⁷ Sota els mateixos criteris, s'aplica la denominació doble en sotsvegueries com Igualada i Conca d'Òdena, Prats i Segarra o Mojà i Moianès. Sols regions ben cohesionades físicament ometen la dualitat en el nom, com les pirinenques vicarials de Cerdanya, Conflent i Rosselló i les sotsvicarials de Baridà, Capcir i Vallespir, fruit de la pròpia cohesió, a les quals s'afegeix el pes de les respectives capitals vicarials, sobretot en el cas de Puigcerdà i de Perpinyà, i la manca d'una vertebració urbana conjunta al Vallespir a partir de la capital sotsvicarial, els Banys d'Arles, circumstàncies encara més contundents al Capcir.

Ben diferent és el sotsveguer, que, com a auxiliar del titular, es va situant a la majoria de les seus per a assistir en les funcions ordinàries, i dóna lloc a aparellaments com el veguer i el sotsveguer de Cerdanya,⁶⁴⁸ els de Rosselló⁶⁴⁹ o de Montblanc, al costat dels imprescindibles a Girona o a Barcelona.⁶⁵⁰ Així, el veguer de Bages i Manresa i de Berga i Berguedà formalment té un sotsveguer representant-lo en aquesta demarcació, però un altre al seu costat que l'auxilia en la gestió de la pròpia admi-

636. Atès l'aparellament entre els oficis batlliar i vicarial a la principal de les demarcacions, l'oficial sol ser alhora batlle i veguer de Montblanc i veguer de Tàrrrega (ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 64r), afegint-hi el càrrec de tinent del cort de Tàrrrega (ACA, Cancelleria, reg. 17, f. 114r), essent a la vegada batlle de la Riba (ACA, Cancelleria, reg. 37, f. 19v).

637. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 92v; reg. 15, f. 71v, i reg. 20, f. 268v-269r.

638. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 151r.

639. ACA, Cancelleria, reg. 37, f. 80v.

640. Enric MOREU-REY, *Caldes de Montbui. Capital degana del Vallès*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1964, p. 27-28.

641. AHTe I.3, llibre 1, sense numerar.

642. AHCB, C-V, caixa 1, plec «de officis vicarii, baiuli, subvicarii, subbaiuli, cappitum scubiarium et sagionum civitatum Barchinone», full solt, sense numerar.

643. Flocel SABATÉ, *Vegueries i sotsvegueries...*

644. CF, Processos civils, lligall 1, plec 1274.

645. ACA, Cancelleria, reg. 14, f. 51r, 82r i 89r, i reg. 17, f. 47r.

646. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 47r i 49r.

647. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya...*, p. 46.

648. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 5r.

649. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 67r: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. IV, p. 153.

650. Flocel SABATÉ, *Vegueries i sotsvegueries...*

nistració.⁶⁵¹ Bé que substitueix plenament el titular de la demarcació, sovint el sotsveguer auxiliar es dedica preferentment als afers municipals, com l'atenció als bans. Alhora, com en tots els oficis, el titular pot ser substituït puntualment per un lloctinent, prou assumit perquè el rei s'adreça usualment al veguer o al seu lloctinent.⁶⁵²

Les vegueries reials no pretenen, en aquests moments, cobrir el conjunt del país, sinó articular la jurisdicció del monarca.⁶⁵³ Per això, cap demarcació del sobirà no cobreix els vescomtats de Cardona, Cabrera, Bas, Castellbò o Àger ni els comtats d'Empúries o Pallars i ni tan sols espais reials homogenis articulats fora del marc vicarial, com les muntanyes de Prades o l'entorn de Camarasa. Ningú no dubta que les demarcacions règies s'aturen, per exemple, al límit amb la vegueria d'Urgell, perquè aquesta, amb seu a Agramunt, se situa sota la jurisdicció comtal, a diferència de les veïnes reials de Cervera o Tàrraga.⁶⁵⁴ Malgrat la pretensió règia, la població i els respectius oficials districtuals equiparen, per exemple, la vegueria d'Urgell i la de Cervera, situant cadascuna sota el senyor respectiu.⁶⁵⁵

El mateix protagonisme municipal facilita concentracions a les principals capitals, prou evidenciades en les actuacions reials de pretensions conjuntes: el 1270, Jaume I, en convocar els seus nobles a Catalunya, endreça l'exigència mitjançant les vegueries de Lleida, Cervera, Tarragona, Barcelona, Girona, Rosselló i Ribagorça-Pallars.⁶⁵⁶ Així, s'està avançant vers l'acumulació de la representativitat vicarial, cosa que aparentment permet resumir l'articulació règia entorn d'aquestes set vegueries que ocupen el conjunt del domini reial, el qual s'estendria a banda i banda d'amples dominis senyorials: «in vicaria Cervarie», s'hi compten els espais cerverins i els camarasencs i, «in vicaria Barchinone», els barons reials situats al Vallès, al Penedès, al Bages o al Berguedà, mentre que «in vicaria Rossilionis» se situen els indrets dels comtats de Cerdanya i Rosselló.⁶⁵⁷ Són àmbits de capitalitat que no anul·len les corts ordinàries encabides, que no s'indisposen amb les possessions baronials i que, pròpiament, recerquen l'articulació superior que continuarà essent assajada per Pere el Gran.⁶⁵⁸

La mateixa convocatòria del 1270, a Osca, s'adreça als barons del merinat.⁶⁵⁹ Certament, sobre aquesta base, el control de l'ordre públic al territori, en nom de la justícia, es fa a Aragó, ja al segle XII, mitjançant les juntes locals encabides sota una capitalitat, que pren com a base els merinats, congregant, en haver de perseguir el delictes flagrant, la població encabida a «omnes juncte terre ipsus merinie».⁶⁶⁰ És, així, expressió de la capitalitat urbana sota invocació o acaparament de l'autoritat reial, com evidencia Jaume I, el 1224, en autoritzar la junta de Jaca: «Auctoritate nostra ad fidelitatem et terre nostre defensionem habeatis inter vos et stabilitatis iunctam et terram nostram et vestram defendatis contra quoslibet malefactores.» La mescla de capitalitat de la cúpula local, d'autoritat reial

651. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 140v.

652. ACA, Cancelleria, reg. 112, f. 155r.

653. Flocel SABATÉ, «La divisió territorial de Catalunya: les vegueries», a Borja de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. 3, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 304.

654. ACA, Cancelleria, reg. 49, f. 33r.

655. Flocel SABATÉ, «Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell», a *El comtat d'Urgell*, p. 67-68.

656. ACA, Cancelleria, reg. 18, f. 82v.

657. ACA, Cancelleria, reg. 18, f. 84r-85r.

658. David ROMANO, «La ordenación de 1281 de las veguerías catalanas», a *Homenaje al Dr. Juan Reglà Campistol*, vol. 1, València, Universitat de València, 1975, p. 119-120.

659. Fernando FONDEVILLA, «La nobleza catalanoaragonesa capitaneada por Ferrán Sánchez de Castro en 1274», *Congrés d'Història...*, vol. II, p. 1097-1099.

660. José María RAMOS Y LOSCERTALES, «Textos para el estudio del Derecho aragonés en la Edad Media. I. Constituciones de las cortes de Huesca de 1180», *Anuario de Historia...*, núm. 1 (1924), p. 399.

i de projecció sobre la regió s'evidencia en els tres receptors d'aquesta mateixa disposició, el municipi, el justícia i la població del merinat: «Iusticie et iuratis et probis hominibus ac toti concilio de Iacca et aliis universis hominibus merinatus et omnium vallium totius merinatus de Iacca.»⁶⁶¹ De fet, arreu, sota invocació de la corresponent senyoria jurisdiccional, la convocatòria de *junta* resta en mans dels consells municipals.⁶⁶²

L'afermament de les juntes accentua el control municipal de la regió sota l'autoritat del monarca, invocació sobre la qual aquest podrà cercar una articulació de la presència reial al territori. Així, a partir de la combinació de juntes⁶⁶³ i sobre la base dels merinats,⁶⁶⁴ es perfilen les sobrejunteries d'Osca, Jaca, Sobrarb, Tarassona i Saragossa, allargant les respectives capitalitats sobre el territori. És per això que la sobrejunteria de Tarassona es coneix per la referència al riu Aranda, tal com es defineix la demarcació del seu titular el 1266,⁶⁶⁵ essent comunament coneguda com a sobrejunteria de la «Ribera d'Aranda»,⁶⁶⁶ concordant amb el fet que, el 1279, es defineixi formalment com la suma «de Tirassone, rivi de Aranda et de Eixalone et de Borgia».⁶⁶⁷ La manca de capitalitat prou vigorosa a Sobrarb i la seva vertebració socioeconòmica vers la Ribagorça menen a combinar en un mateix titular el càrrec aragonès de sobrejunter de Sobrarb i el català de veguer de Ribagorça i Pallars —referint-se així al «vicario Rippecurcie et Palariense ac suprajunctario Subrarii et Vallium»—,⁶⁶⁸ tal com es manté fins al 1301.⁶⁶⁹ En canvi, és l'específic i particular pes municipal que centra els extensos territoris entorn de Calataiud, Daroca i Terol el que exclou, en aquests moments, la figura del sobrejunter en aquests territoris meridionals.⁶⁷⁰ A la resta del país, l'intent d'afegir, a la preservació local i regional de l'ordre públic, una funcionalitat en la representació règia cerca una estabilització formal sota un sobrejunter designat pel monarca, com s'aferma en els primers anys de Pere el Gran.⁶⁷¹ Precisament, els canvis posteriors, com l'arrelament d'un sobrejunter propi a Eixea, afermen la concordança entre l'oficial reial i les capitalitats territorials, de la mateixa manera que, a l'interior de cada sobrejunteria, es concreta amb lloctinents territorials assentats en poblacions destacades.⁶⁷² Es tracta de concessions règies i, per tant, sotmeses als interessos del monarca, cosa que condiona els nomenaments i la durada del càrrec: Blasco de Gator rep la sobrejunteria de la Ribera d'Aranda el 1266 i un parell d'anys després hi és confirmat amb caràcter vitalici.⁶⁷³ Això no impedeix que, alhora, amb les sobrejunteries s'estiguin aconseguint, a Aragó, unes demarcacions de titularió reial que poden invocar una estructuració damunt del conjunt del territori i, per tant, per

661. Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. I, p. 128.

662. Santiago VIDIELLA, «Cartulario de Monroyo (Aragón)», *Congrés d'Història...*, vol. I, p. 187.

663. Antonio UBIETO, *Historia de Aragón*, p. 134-135.

664. Encara el 1284, Pere d'Aibar rep l'encàrrec reial de regir «superiuntariam merinatuuum de Exea et de Jacca». ACA, Cancelleria, reg. 43, f. 57 ter r. David ROMANO, «Sobrejunterías de Aragón en 1279-1285», *Homenaje a Don José...*, vol. II, p. 351.

665. ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 34r.

666. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 143v.

667. ACA, Cancelleria, reg. 44, f. 146r. David ROMANO, «Sobrejunterías de Aragón en 1279-1285», *Homenaje a Don José...*, vol. II, p. 351.

668. ACA, Cancelleria, fragments Commune entre els registres 115 i 106, f. 204r.

669. ACA, Cancelleria, reg. 198, f. 337v.

670. José Luis CORRAL, «El origen de las comunidades medievales aragonesas», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. VI (1984), p. 86-90.

671. David ROMANO, «Sobrejunterías de Aragón en 1279-1285», *Homenaje a Don José...*, vol. II, p. 333-334.

672. Elena PEDRAFITA, *Las Cinco Villas en la Edad Media (siglos XI-XII)*, Saragossa, Fundación Fernando el Católico, 2005, p. 199-200.

673. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 155r.

sobre de les respectives capacitats baronials, de manera més sistemàtica que no pas a Catalunya en aquests moments.

Respecte a les capacitats jurisdiccionals dels barons, l'homogeneïtat física i la coherència socio-econòmica sota la respectiva capitalitat urbana són els trets que consoliden els districtes reials. Tanmateix l'oficial districtual, més enllà de l'autoritat invocada, sols té la força provinent del propi territori, cosa que accentua la seva dependència de les autoritats locals, que, si cal, podran auxiliar-lo amb força popular congregada «a so metent», tal com es fa quan es consideren conculcats els drets singulars o col·lectius de la població,⁶⁷⁴ concordant amb el deure de la crida del llinatge a Aragó: «Que todas las aldeas de Daroca, oyda la voz del apellido, iscan a la partida que el apellido se ficiere.»⁶⁷⁵ Estimulada pel dinamisme urbà, l'estabilització, en realitat, no deriva de la voluntat del monarca o de la seva cancelleria, sinó de les respectives cúpules burgeses. Són les elits locals les que malden per afermar un oficial districtual reial que permeti garantir el respecte a les inversions, als drets i a les obligacions establerts sobre la regió, i són elles les que el sostenen i li donen la força necessària, bé que sempre en funció dels interessos considerats propis, del conjunt i d'alguns dels veïns.

L'estesa de notaris i, sobretot, de juristes homogeneïta les corts jurisdiccionals. Les corts amb plena capacitat jurisdiccional, siguin presidides pel veguer o pel batlle, es doten d'un equip complet i estandarditzat sota l'esquema i les fórmules romanistes, integrant-hi el jutge allà on aquest existeix, en general a les corts assentades a la Catalunya Vella, i suplint-lo en altres per l'assessor jurídic. Els tradicionals jutge i batlle adopten, així, els trets propis de la nova estructura processal, com és clar a la vall de Prats de Molló.⁶⁷⁶ En alguns casos, el jutge pot assumir més d'una demarcació, especialment si comparteixen també el veguer, com s'esdevé a Cerdanya i Conflent, on, per exemple, Bernat Ballester, el 1257, rep les dues judicatures.⁶⁷⁷ També solen compartir jutge les corts que gaudeixen d'una mateixa capital: el 1264, el camprodoní Pere Roig és designat jutge de la batllia de Perpinyà i de la vegueria de Rosselló,⁶⁷⁸ concessió que el 1268 rebla amb caràcter vitalici.⁶⁷⁹ A les corts sense jutge, com les de la Catalunya Nova, l'assessor jurídic no pot presidir les sessions, tasca que assumeixen els representats reials, però infon totes les garanties legals pel que fa a legislació i procediment. L'equip es completa amb el procurador fiscal, l'advocat dels pobres, que assisteix els mancats de recursos, i l'escrivà, que és notari de professió. Aquest escrivà sol estar auxiliat per altres, atès l'elevat gruix de la seva feina: cal portar els registres de lletres reials rebudes i trameses i, a més, els llibres d'obligacions i requeriments i, sobretot, recollir tot el procediment judicial. L'escrivania s'inscriu dins de les rendes règies; per això, el sobirà pot oferir-la vitaliciament, el 1275, a la vegueria de Barcelona,⁶⁸⁰ o també pot aplegar-la amb altres escrivanies reials de la mateixa zona, com fa el 1263 en atorgar les escrivanies de la batllia de Vilafranca i de la vegueria del Penedès⁶⁸¹ i, el 1272, en atribuir conjuntament i vitaliciament les del batlle de Perpinyà i el veguer de Rosselló.⁶⁸²

674. Flocel SABATÉ, *El sometent a la Catalunya...*, p. 9-36.

675. Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. III, p. 214.

676. ADPO 1B-190, f. 8r.

677. ACA, Cancelleria, reg. 9, f. 51r; Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. III, p. 307.

678. ACA, Cancelleria, reg. 13, f. 160r.

679. ACA, Cancelleria, reg. 16, f. 143v.

680. ACA, Cancelleria, reg. 20, f. 262v.

681. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 105r.

682. ACA, Cancelleria, reg. 21, f. 108v.

El judici, d'acord amb les garanties romanistes, comença amb dues parts enfrontades davant del jutge o l'oficial reial «more sedente» i s'allarga en una concatenació de sessions en què ambdues parts presenten alegacions i, si fos el cas, testimonis. La fórmula incrementa les garanties, però en allargar el procediment obliga que les parts restin en mans de procuradors que coneguin bé el dret. També a Aragó, el procediment s'assimila al model romanista, amb el justícia escoltant ambdues parts, la «demandant» i la «defendent», a través de diverses audiències, fins que es demana que el justícia, com a jutge, pronunciï la sentència, tal com la formula el justícia jaquès el 1275: «Conozcan tots homens que jo, don Joan de Beniés, justicia de Iacca per lo senyor rey, odidas las demandas, defensions et allegacions de quiscuna de las ditas partidas...», i passa a esmentar els elements vistos sobre els quals se sustenta la sentència final. L'equivalència en tractar el justícia com a jutge és completa, tal com l'escriu, com a notari, en donarà fe, tot equiparant justícia i jutge: «E yo, Miguel de la Sala, público notario de Iacca, qui en todas las ditas cosas present fu et de mandament del dit iuge esta carta scribí.»⁶⁸³ L'accés municipal a l'oficial districtual imposa una percepció compartida: són el justícia i els jurats d'Osca els qui, el 1270, imposen la sentència de mort contra Domènec Berenguer Aymeric.⁶⁸⁴

Aquesta incidència arriba a alterar el procediment a les corts catalanes orientals com les de Cervera, Tàrrrega, Lleida i Tortosa, on els representants locals participen en la investigació dels delictes, intervenen en el procediment judicial i, destacadament, en la sentència mitjançant el juí de prohoms, sovint constituït pel mateix grup local que sol participar en el govern municipal, fins i tot a voltes mesclant ambdues funcions. Sota aquest context, les grans capitals afermen, justament sota Jaume I, la seva capacitat judicial, acompanyant el representant reial o limitant-lo a una funció executora.⁶⁸⁵ Així, el 1228, els Costums de Lleida estableixen que «in criminibus illis qui penam ingerunt corporales non iudicat curia, set consules et probi homines civitatis, quorum sententiam mandat curia exsecutionis.»⁶⁸⁶ El sistema més reglat, en aquests moments, és el tortosí,⁶⁸⁷ en el qual es garanteix el predomini municipal en complementar els costums locals amb la composició de Josà del 1272, que regula la tria pel veguer de dos jutges d'entre els prohoms, i amb la carta de paeria del 1275, que estableix el sistema de presentació al veguer dels prohoms que atorgaran el seu judici.⁶⁸⁸ La manca de prou garanties romanistes esdevé el principal argument a criticar, com també a Cervera, a Tàrrrega i, encara més, a Lleida, on el fort protagonisme municipal assegura uns procediments ràpids i amb un recurs fàcil i freqüent a la tortura processal.⁶⁸⁹ El desajust amb el sistema romanista, sobretot a mesura que aquestes garanties van essent recollides per les corts, com ja s'esdevé el 1228 amb les garanties contra la tortura,⁶⁹⁰ és el principal argument a què s'aferrarà la monarquia per a tractar d'incrementar-hi la seva presència portant-la als poders locals, dinàmica que no es podrà culminar fins a la centúria següent.⁶⁹¹

683. Ana Isabel LAPENA, «Una aplicación práctica del derecho aragonés en la Edad Media», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. XIX-XX/2 (1999), p. 858-861.

684. ACA, Cancelleria, reg.16, f. 234v.

685. Flocel SABATÉ, «L'exercici judicial a Catalunya durant l'Antic règim. Model i particularismes», a *Els Llibres de Crims de la Ciutat de Lleida. La justícia local a Catalunya (Lleida, març de 2007)*, Lleida, Ajuntament de Lleida, en premsa.

686. Pilar LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO, *Costumbres de Lérida*, p. 72; *Els Costums de Lleida*, p. 113.

687. Flocel SABATÉ, «El veguer i la vegueria de Tortosa i Ribera d'Ebre al segle XIV», *Recerca*, núm. 2 (1997), p. 128-130.

688. Benvingut OLIVER, *Historia del Derecho de Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa*, vol. IV, Madrid, Imprenta de Miguel Ginesta, 1881, p. 104, 488 i 496-497.

689. Flocel SABATÉ, «L'exercici judicial a Catalunya durant l'antic règim. Model i particularismes», a *Els Llibres de Crims...*

690. «Ab inviolable constitució statuim que ls nostres veguers no comencen a questió o a torments sens coneixença de jutge o manament de príncep»: *Constitucions y altres drets de Cathalunya*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1995, llibre I, p. 117.

691. Flocel SABATÉ, *Rechercher et s'informer sur le crime en Catalogne au xive siècle*, en premsa.

La projecció de les cúpules dirigents sobre la regió pot anar dilatant-la, la qual cosa aboca a la situació en què les demarcacions estabilitzades esdevenen inferiors al radi de capitalitat socioeconòmica. Amb tota la lògica, els governs municipals tractaran d'assolir nous marcs que permetin el control de tot el territori d'influència. Això explica els esmentats esforços del govern municipal de Barcelona per controlar el nomenament del veguer del Vallès, completats amb les estratègies per a cercar fórmules amb què intervenir al Penedès i al Bages;⁶⁹² els plantejaments de la vila de Perpinyà per a capitalitzar tant el comtat de Rosselló com el de Cerdanya,⁶⁹³ i, de manera ben diàfana, les maniobres de la cúpula dirigent de Girona per assolir el reconeixement de la capitalitat sobre la diòcesi, fins al punt que, des del 1204, pretén, balderament, que el veguer reial gaudeixi de plena capacitat «in toto episcopatu Gerunde».⁶⁹⁴ La pretensió de convertir la demarcació eclesiàstica en el marc d'exercici del veguer esdevé l'exemple més pregon de l'ampli radi de projecció de la ciutat i dels afanys per traduir els radis socioeconòmics en àmbits jurisdiccionals.⁶⁹⁵

Tot plegat comporta una estabilització del pes, les postures i les perspectives del poder. Per això, des de la mateixa Corona, es poden assolir tractaments conjunts d'ample abast. En aquest sentit, al llarg de l'extens regnat, la suma de minoria d'edat, absències i representacions puntuals ha permès avançar vers l'alta representació reial permanent, preocupada tant per l'àmbit rendístic com, encara més, pel jurisdiccional.⁶⁹⁶ Els intents de forçar en el monarca delegacions sobre el conjunt del regne, abans de cloure el primer terç del segle, obeeixen més a pressions polítiques que a una realitat de tasques de gestió, que de fet són portades conjuntament pels majordoms i els reposadors de la cort reial,⁶⁹⁷ i, de fet, l'estructura feudal d'Aragó consolida la mateixa perspectiva. El desenvolupament institucional al llarg del regnat permet al monarca plantejar delegacions conjuntes amb la designació de procuradors sobre Aragó i sobre Catalunya, amb explícita capacitat de delegació jurisdiccional, ajuntant l'aplicació de justícia en tots els casos, inclosos els d'homicidi, i la designació de veguers a Catalunya, com es detalla el 1273 en designar Guillem Ramon de Montcada procurador reial a Catalunya.⁶⁹⁸

6. LES VIES OBERTES A LA FI DEL REGNAT

«Le culte contemporaine des anniversaires» de què ens advertia William M. Johnston pot mostrar els historiadors com a subministradors d'anècdotes o de narracions d'acord amb les modes, els discursos oficials i els diferents beneficiaris d'aquests esdeveniments tan mediàtics.⁶⁹⁹ Pot ser-ne un indicador la facilitat amb què molts professionals es posen a parlar i a escriure sobre períodes que no havien tocat mai, sense que això els motivi a efectuar una immersió en les nombroses fonts. Tanmateix la commemoració també pot propiciar la reflexió serena sobre etapes poc conegudes malgrat la seva transcendència. En aquest sentit, apropar-nos, com en un ràpid passeig, al territori de Catalunya

692. AHCM, fons del veguer, llibre 30 bis, sense numerar.

693. Flocel SABATÉ, «Perpinyà, capital baixmedieval dels comtats de Rosselló i Cerdanya», a Louis Assier ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ciutat i els poders*, p. 182-185.

694. Ferran VALLS i TABERNER, «Els antics Privilegis de Girona i altres fonts documentals de la compilació consuetudinària gironina de Tomàs Mieres», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), vol. XIII (1928), p. 180.

695. Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya...*, p. 180-186.

696. Flocel SABATÉ, «La Governació al Principat de Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* (Alacant), núm. 12 (1999), p. 21-22.

697. Thomas N. BISSON, *L'impuls de Catalunya*, p. 176.

698. ACA, Cancelleria, reg. 21, f. 128r-130v.

699. William M. JOHNSTON, *Post-modernisme et Bimillénaire*, París, Presses Universitaires de France, 1992, p. 35-173.

i Aragó en temps de Jaume I ens ha abocat a una realitat que potser no estava en la ment de la historiografia que ha saludat aquest monarca com a voluntariós, generós i pacificador⁷⁰⁰ consolidador de la nacionalitat⁷⁰¹ sota el guiatge municipal i territorial;⁷⁰² però tampoc en la dels seus escassos i abrandats detractors.⁷⁰³ Des del setè centenari al vuitè, poc temps ha tingut la historiografia catalana i aragonesa per aprofundir en el segle XIII, com és prou clar a les darreres dècades, en què s'han mostrat molt ocupats els uns a estudiar el pretès esclat de la feudalitat i els altres a mesurar l'anomenada crisi baixmedieval. Ha calgut esmerçar moltes energies per acabar concloent que ni el primer fou un canvi sobtat i revolucionari ni la segona una crisi llarga i punyent.⁷⁰⁴ Els problemes entorn de la viabilitat de la Corona d'Aragó no es devien en gran mesura ni a l'un ni a l'altra, sinó molt probablement al propi disseny institucional.⁷⁰⁵ Així, per a comprendre el segle XIII, caldrà indagar en els condicionants constitutius de la Corona, començant pels derivats del mateix origen del país, en què la base territorial catalana és una suma d'espais sobre els quals el comte de Barcelona assoleix la preeminència sense aconseguir, però, aplegar-hi la jurisdicció i les rendes necessàries,⁷⁰⁶ feblesa evident a la qual s'afegirà l'evolució d'Aragó vers un entramat senyorial que coadjuvarà al poder reial en el mateix segle XIII.⁷⁰⁷ Són, doncs, models de societat diferents els que perfilen barons, municipis i monarquia, a partir de les pròpies bases i d'una respectiva lectura específica del romanisme.

Els arguments de puixança invocats per la Corona i el posterior triomf urbà han entelat la comprensió del veritable sentit de la recerca d'equilibris, perquè a l'Europa del segle XIII, on els sobirans de cada país han de perfilar la via d'acord amb els estaments, l'aportació catalanoaragonesa no configura una particular i identitària vocació pactista,⁷⁰⁸ sinó una obligada topada d'interessos, homologable a les viscudes en altres països i que cal resoldre mitjançant la recerca d'un equilibri assolit, això sí,

700. «Volia, amb multitud de documents acoblats, probar com fou home generós y noble y un dels sobirans més franchs y lleials; com lo sentiment de benvolença y la ansia de pau y benestar per los seus pobles eren més grans que no la seva intel·ligència y seu sentit polítich»: Joaquim MIRET I SANS, «Don Jaume y la unitat catalana», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. iv (1907-1908), p. 267.

701. La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona encetava els actes del setè centenari del naixement del monarca fent «homenatge de la més alta consideració al strenuu conqueridor qui completà la obra de nostra nacionalitat històrica, al alt rey en Jaume primer»: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. iv (1907-1908), p. 249.

702. «Simbolisme de la patria gran y unida, y de les llibertats municipals y regionals»: Francesc CARRERAS I CANDI, «Significació general del centenari de Jaume I», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. iv (1907-1908), p. 265.

703. «Como Rey le caracteriza la carencia de todo ideal, la ruina de todos los ideales, y como hombre la vanidad, la persuasión de su propio valer, consecuencia de su incultura y de su falta de idealismos»: Andrés GIMÉNEZ SOLER, «La frontera catalano-aragonesa», a *II Congreso de Historia de la Corona de Aragón (dedicado al siglo XII) (Huesca, 26-29 de Abril de 1920). Actas y Memorias*, vol. 1, Osca, Imprenta Viuda de Justo Martínez, 1922, p. 527.

704. Antoni RIERA, «La Historia Medieval en Cataluña (1990-1995). Un balance breve de las últimas investigaciones», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 27 (1997), p. 514-522.

705. Stéphane PEQUIGNOT, «Pouvoir royal et sociétés dans la couronne d'Aragon. Un essai de lecture historiographique (1990-2006)», *En la España Medieval* (Madrid), núm. 30 (2007), p. 389-390.

706. Flocel SABATÉ, «El nacimiento de Cataluña. Mito y realidad», a *Fundamentos medievales de los particularismos hispánicos. IX Congreso de Estudios (León, 2003)*, Àvila, Fundación Sánchez Albornoz, 2005, p. 224-242.

707. Juan Fernando UTRILLA, «De la aristocracia a la nobleza: hacia la formación de los linajes nobiliarios aragoneses (1076-1276)», a *La nobleza peninsular...*, p. 471-477.

708. Autors com Vicens Vives han deduït i perllongat aquesta visió idealitzada en explicar: «Franquesa i llibertat, vet ací les arrels del pactisme català. Aquesta experiència vital, nascuda a les muntanyes de la primitiva Marca, quan es concedien feus i aous, fou desenvolupada teòricament pels juristes de la plana, de les grans ciutats del país, durant els darres segles medievals. Aleshores aquesta mentalitat s'incrustà en el mateix moll de l'os de la nostra estructura social i política, fins a fer-ne una manera d'ésser, fins a esdevenir una concepció del món que ha restat insomoguda a través de les vicissituds històriques dels sis darrers segles»: Jaume VICENS VIVES, *Notícia de Catalunya*, Barcelona, Destino, 1982, p. 110.

dins de les pròpies circumstàncies.⁷⁰⁹ Si es comprèn aquest context, es deixarà d'acusar Jaume I d'haver tolerat excessivament la noblesa⁷¹⁰ o de lloar-lo per haver pres la decisió de constituir una Corona d'Aragó federal a fi de respectar i fomentar la diversitat.⁷¹¹ De fet, sols coneixent la realitat jurisdiccional i exactiva de Catalunya i Aragó es pot comprendre la necessitat del monarca de guanyar nous dominis, lluny també del fangar occità, i que es puguin establir, institucionalment, al marge dels territoris històrics, abocant així a unes terres noves imbricades directament amb la Corona.⁷¹²

L'adient i imprescindible contextualització aboca a la dinàmica global de la societat, amb els seus diferents vessants, és a dir, nobiliari i burgès. Nobles i barons s'afermen en uns patrimonis basats en l'acumulació de rendes i jurisdicció, emparant-se en les regles de la feudalitat, absorbint arguments romanistes i no oblidant la invocació divina, tot avançant en la cohesió estamental i en l'entesa amb els diferents grups socials encabits dins dels dominis respectius, ja siguin altres barons imbricats o expressions de la solidaritat urbana. Com a detentors de rendes i de jurisdicció, els diferents senyors desenvoluparan i estabilitzaran els propis instruments de gestió. El vigor i l'autonomia d'actuació que se'n deriva permeten, clarament, encarar-se a les pretensions de preeminència del monarca.⁷¹³ El rol jugat per nobles i municipis ha estat sovint entelat per la projecció de visions posteriors. La tradició jurídica romanista i la historiografia burgesa triomfant des del segle XIX han contribuït a presentar els dominis baronials com àmbits d'excepció jurisdiccional imposats per una noblesa arbitrària contrària tant a un monarca identificat amb l'homogeneïtzació estatal com a un món urbà,⁷¹⁴ i precisament d'aquest brollaria la renovació i el progrés,⁷¹⁵ en natural aliança amb la monarquia.⁷¹⁶ Ben diferent-

709. Flocel SABATÉ, «Discurs i estratègies del poder reial a Catalunya al segle XIV», *Anuario de Estudios...*, núm. 25 (1995), p. 638-645.

710. La historiografia sol recalcar que, per invertir la relació de forces entre la monarquia i la noblesa, cal esperar al successor de Jaume I senzillament perquè «Pere el Gran era més enèrgic que el seu pare»: Mercè AVENTIN i Josep Maria SALRACH, *Història medieval de Catalunya*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya-Proa, 1998, p. 111.

711. «El realment curiós de tot el procés és precisament aquesta “independència” que van concedir els monarques de la Corona d'Aragó als territoris conquerits, a diferència dels monarques de Castella, que annexionarien simplement Castella la Nova, Extremadura i Andalusia a Castella (a cap monarca castellà no se li va ocórrer crear un regne d'Andalusia). Lluny de considerar l'actitud de la Corona Aragonesa pejorativament és lloable, en el sentit federalitzant que donaren a les seves possessions, el respecte a les diversitats i fins i tot el foment d'aquestes. Tot un estil de fer política que, al capdavall, no podria resistir les tendències a l'absolutisme que van sorgir posteriorment»: Xavier HERNÁNDEZ, *Ensenyar Història de Catalunya*, Barcelona, Graó, 1990, p. 127.

712. Curiosament, les explicacions descontextualitzades sobre l'expansió territorial presidida per Jaume I es van renovant d'acord amb les idees ambientals dels seus promotors. El 2008, s'han sentit moltes valoracions absolutament alienes al context del segle XIII i, en canvi, concordants amb valors imperants a l'inici del segle XXI. Així, per exemple, la premsa valenciana recollia que «según el comunicado de la organización —del simposio especial sobre la figura de Jaume I organizada por los Premis Octubre—», Josep Maria Salrach hauria expressat «que la postura de los historiadores ante el rey Jaume I “suele ser un tanto incómoda, puesto que su política se fundamentó más bien en la agresividad y en el legítimo derecho de conquista”»: «La agresividad de Jaume I “incomoda” a los historiadores», *Levante-EMV.com* (<http://www.levante-emv.com/secciones/noticia.jsp?pRef=2008102200_39_509766__Cultura-agresividad-Jaume-incomoda-historiadores>).

713. Flocel SABATÉ, «El poder soberano en la Cataluña bajomedieval: definición y ruptura», a François FORONDA, Jean Philippe GENET i José Manuel NIETO SORIA (dir.), *Coups d'État...*, p. 484-498.

714. És el contrast ben descrit per divulgadors com Font i Sagué, que entenia que a l'època de Jaume I «segueix la immo-ralitat pública; la virtut brilla tan sols en les classes d'artesans i menestrals»: Norbert FONT I SAGUÉ, *Història de Catalunya*, Altés, 1933, p. 79.

715. Les classes urbanes «ofegaren l'aristocràcia feudal, que era inferior a la classe mercantil i industrial en riqueses, en il·lustració, en regularitat de costums, en activitat»: Josep TORRAS I BAGES, *La tradició catalana*, Barcelona, Selecta, 1966, p. 147-148.

716. «La noblesa va perdent el seu poder, en canvi les viles van adquirint riquesa i influència; per sobre de tots, combatent la noblesa i afavorint les viles, creix el poder reial»: Ramon TORROJA, *Història de Catalunya per a nois i noies*, Barcelona, Impren- ta Elzeviriana i llibreria Camí, 1933, p. 92.

ment, l'anàlisi històrica mostra com la projecció sobre l'espai rural ha anat apropant els uns i els altres de manera accentuada al llarg del segle XIII, fins al punt que, com es diu a Banyoles en entrar al segle XIV, els homes propis dependents seran tractats de manera idèntica tant si el seu senyor és un noble com si és un baró o un vilatà.⁷¹⁷ La similitud en actituds i formes a nivell jurisdiccional i senyorial entre els dominis territorials, amb indiferència del fet que estiguin en mans d'un noble o d'un burgès, ha estat encara objecte de sorpresa per a la historiografia a la fi del segle XX.⁷¹⁸

El segle XIII posa en relleu aquesta proximitat, però alhora constata que la projecció urbana afaiçona l'espai rural, hi imposa l'especialització amb criteris comercials i transforma els sistemes de tenències, la qual cosa comporta alterar i afeblir els equilibris tradicionals de la pagesia i deixar-los sota la vulnerabilitat que es mostrarà amb una certa cruada durant la centúria posterior.⁷¹⁹ Aquesta forta incidència urbana sobre la regió, és a dir, de la cúpula dirigent de cada vila i cada ciutat sobre les propietats rurals en l'entorn d'influència, confirma el greu error d'interpretar l'abocament de la burgesia sobre les propietats de l'entorn com una actitud rendista amb què la classe dirigent trairia la seva raó de ser, tal com s'ha repetit en diferents contextos de la segona meitat del segle XX,⁷²⁰ en comptes de percebre-ho com un tret característic de l'elit local des del primer moment. Sols amb aquesta correcció historiogràfica es podrà entendre la greu, permanent i prioritària preocupació de totes les cúpules urbanes per incidir en la jurisdicció de l'entorn rural, preocupant-se, més que pel signe de la jurisdicció —reial o baronial—, per la seva homogeneïtat, és a dir, que el radi socioeconòmic teixit des de la vila o ciutat es correspongui amb una capacitat judicial per a blindar obligacions, punir incompliments i evidenciar la preeminència.

Copsar adientment aquesta actitud de les elits dirigents implica una altra correcció historiogràfica, adreçada a reconèixer a les cúpules burgeses el poder de què realment gaudien i que els permetia incidir en els oficials, condicionant les expressions institucionals i les articulacions territorials, fossin baronials o reials. És una dinàmica coherent amb el vigor econòmic que coetàniament caracteritza els nuclis urbans i, per tant, els seus dirigents,⁷²¹ però que ha estat sovint negligida per la historiografia, bàsicament per tres línies interpretatives. D'una banda, l'exaltació del monarca, que ha fet creure que gairebé tot el que és bo sorgiria del disseny regi, de tal manera que, tot i reconeixent que «tota la política reial vers el municipi la portava la burgesia», el desenvolupament d'estructures municipals s'apreciava com «l'obra de Jaume I», la qual «no deixa de ser una tasca personal que impressiona per la seva continuïtat i coherència.»⁷²² Un altre condicionant ha derivat de la lògica jurídica que sols concep l'existència d'un municipi si té l'aval del sobirà com a portador i donador

717. «Homines proprii dictorum hominum de Balneolis sint sui, et in eis habent ius quod habere debent in suis propriis hominibus, et in aliis quos adquirent a militibus vel aliis dominibus habentibus homines in dicta villa»: Lluís G. CONSTANS, *Diplomatari de Banyoles*, Banyoles, vol. III, Centre d'Estudis Comarcal de Banyoles, 1989, p. 33-34.

718. Coral CUADRADA, «Resseña de Josep Fernández i Trabal. "Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533"», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), vol. VII (1997), p. 177.

719. «S'observa l'increment dels intercanvis comercials de terres i collites. Arrendaments temporals de camps i vinyes, parceries, compra-venda de rendes agràries i altres tipus de contractació mercantil comencen a omplir els manuals notariais»: Josep FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família...*, p. 179.

720. Jaume AURELL, «L'esperit capitalista a la Catalunya premoderna», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 16 (1996), p. 174-185.

721. Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal en Catalunya», *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya Medieval*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1985, p. 376-462; Josep Maria FONT RIUS, «La administración financiera en los municipios catalanes medievales», a *Historia de la Hacienda Española (épocas antigua y medieval)*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1982, p. 202-203.

722. Carme BATLLE, «Esquema de l'evolució del municipi medieval a Catalunya», *Estudis Baleàrics* (Palma de Mallorca), vol. V/31 (1988), p. 65.

de la jurisdicció,⁷²³ raó per la qual «aquelles persones jurídiques que estiguin sotmeses a una jurisdicció senyorial no seran municipis», portant el raonament a l'extrem que el canvi de senyoria en indrets amb governs locals on el domini reial és cedit al baronial és etiquetat com «la desaparició del municipi», malgrat que la documentació reflecteix la continuïtat normal i autònoma dels representants locals al marge de qui detingui la titularitat jurisdiccional.⁷²⁴ I encara cal considerar un altre aspecte: el caràcter tardà amb què s'estructuraren els governs municipals, sobretot en comparació amb altres territoris mediterranis propers, ha fet considerar un escàs pes del poder municipal a la Catalunya del segle XIII, extrem desmentit per la confrontació documental.⁷²⁵

En vigorides per la dinàmica econòmica i per la projecció sobre el territori d'influència, les elits urbanes, des del segle XII, afaïçonen la regió circumdant tot desenvolupant estratègies amb què afermar els propis llinatges i blindar l'assumpció de la representació local, des d'on s'adreçaran al poder sobirà per a reblar i afermar la puixança local i pròpia, en una interessada mescla.⁷²⁶ La dinàmica inversora sobre l'entorn converteix el control de la regió en un punt inextricable amb les puixances locals: l'abocament inversor⁷²⁷ és seguit, doncs, per la preocupació vers el control institucional del mateix espai d'influència socioeconòmica. En coherència, arreu, els prohoms locals, ja ben abans de rebre reconeixements organitzatius, negocien amb el senyor respectiu,⁷²⁸ es pronuncien sobre l'ordenament de les activitats a la vila⁷²⁹ i tracten d'intervenir en la regulació dels espais.⁷³⁰ En aquest context, les nocions de solidaritat col·lectiva⁷³¹ i la capacitat d'articular talles veïnals sense requerir un consentiment superior col·laboren a la cohesió dels governs locals.⁷³² La concessió dels governs municipals imposa un nou marc organitzatiu, però també una clara continuïtat. Amb el nou esquema basat en el marc romanista, es continuarà amb la representativitat exterior, la gestió interna i l'ordenament de les intervencions fiscals locals. Lluny de la visió idealitzada amb què han estat interpretats aquests estadis municipals,⁷³³

723. «Hablaremos de municipio cuando un conglomerado inorgánico de individuos adquiere personalidad jurídica o, lo que es lo mismo, cuando una comunidad humana determinada forma una “universitas” que es reconocida por el titular de la “suma potestad”»: Max TURULL, «La hacienda municipal y la tributación directa en Cataluña durante la Edad Media. Planteamiento general», *Revista de Hacienda Autónoma y Local* (Madrid), vol. xxii (1992), p. 16-17.

724. Max TURULL i Jaume RIBALTA, «De voluntate universitatis». La formació i l'expressió de la voluntat del municipi (Tàrrrega, 1214-1520)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 21 (1991), p. 147 i 182.

725. En aquest sentit, cal matisar que el fet que fins entrat el segle XIV a Barcelona «el municipi no tenia cap tipus de jurisdicció sobre la ciutat, ja que aquesta era exercida exclusivament pel batlle i el veguer [...], dos oficials reials» (Pere ORTÍ, «El municipi de Barcelona i les parròquies del seu entorn al segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 31 (2001), p. 43), no remet a cap feblesa municipal en el segle XIII, sinó a la canalització, ja en aquesta mateixa centúria, de la puixança de la cúpula urbana local a través de la mediatització de l'actuació no sols d'aquests oficials reials, sinó també d'altres que afecten zones amb una forta inversió procedent del patriciat barceloní, com el veguer de Vallès, el batlle de Terrassa i altres figures batllians del Bages i el Penedès: AHCC, fons del veguer, llibre 30 bis, sense numerar.

726. Flocel SABATÉ, «Ejes vertebradores de la oligarquía urbana en Cataluña», *Revista d'Història...*, núm. 9 (1998), p. 130-148.

727. Vegeu esquemàticament l'entorn de Barcelona: Flocel SABATÉ, «La propietat al territori de Barcelona (1350-1360)», a Víctor HURTADO i Jesús MESTRE (dir.), *Atles d'Història...*, p. 120.

728. ACV, calaix 9, pergami núm. 1198.

729. AHFF pergami B-17.

730. AHFF pergami X-20, 2.

731. Flocel SABATÉ, *El sometent a la Catalunya...*, p. 15-36.

732. Manuel SÁNCHEZ, *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV*, Barcelona, CSIC, 2003, p. 437.

733. En aquest sentit, Jaume Vicens Vives imaginava que «el govern dels patricis, com tot bon govern, fou el d'una oligarquia els interessos de la qual coincidien exactament amb els del país. Llurs afers personals marxaven d'acord amb els de Catalunya, sense promoure animadversions ni gelosies, perquè, en definitiva, procuraven el bé comú»: Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmars (segle XV)*, Barcelona, Vicens Vives, 1988, p. 32.

responen a uns interessos de grup, cosa que porta a les tensions internes per tal d'eixamplar l'accés als organismes de poder local, menant a les successives reformes locals dels sistemes electius i organitzatius que afecten tantes viles i ciutats, sobretot des del voltant de mitjan segle.⁷³⁴

En realitat, per damunt de l'aparent escenari trencadís, es va imposant una cohesió de tota la societat, en compartir uns mateixos estímuls econòmics i un mateix marc cultural i formal. D'antuvi, el dret romà, més enllà de les disposicions legislatives, contribueix a embolcallar la societat en aportar les fórmules i els procediments que compartiran els nombrosos notaris i juristes que es van apoderant de la vida pública i de la mateixa quotidianitat que ha de registrar les obligacions i els compromisos, resoldre els conflictes i perfilar aspectes cabdals com les dualitats de domini, possessió o jurisdicció. Els procediments i les garanties es van resolent de manera creixentment similar, alhora que s'afermen les definicions que esdevenen bàsiques i cabdals en l'ordenament social, com les regles de l'emfiteusi,⁷³⁵ les possessions en feu o en alou i la disquisició entre el mer o el mixt imperi. La carcassa jurídica i formal amb què donar resposta a unes necessitats comunes dins d'una dinàmica socioeconòmica compartida contribueix a homogeneïtzar la societat malgrat l'escenari de fragmentació jurisdiccional i de poder estamental en pugna.

Les tensions socials i les plasmacions territorials viscudes sota Jaume I han llegat una societat que ha de congeniar les pretensions del discurs regi entre el poder municipal i el poder baronial.⁷³⁶ L'herència política d'aquest regnat no és pas un model tancat, sinó, tot al contrari, unes línies en ebullició, perquè el discurs d'afermament del sobirà, els esforços d'endrega de les rendes i jurisdiccions règies, la puixança del poder baronial i el vigor socioeconòmic i polític dels nuclis urbans estan arribant a un punt de saturació que exigeix l'assoliment dels punts d'equilibri definitius. Per això, Pere el Gran, només assolir el tron, ha d'encarar una successió de retirades de fidelitat⁷³⁷ i tractarà de donar-hi resposta combinant la preeminència en la piràmide feudal i la vehiculació del suport municipal, raó per la qual remarca, continuant la política del seu predecessor, la convocatòria a les armes tant de les cadenes feudals de castlans com de les hosts municipals.⁷³⁸ Les seves pretensions d'estabilitzar una preeminència exactiva global el 1278⁷³⁹ i d'assolir el definitiu sotmetiment nobiliari plasmat en la presa de Balaguer del 1280⁷⁴⁰ no abocaran a un increment patrimonial per a la Corona, temptejant l'absorció del comtat d'Urgell o, com a mínim, dels vescomtats de Castellbò i d'Àger, cosa que hauria contribuït a un nou equilibri. Ben diferentment, amb el concurs de la immediata crisi de Sicília i amb el perill dels exèrcits francesos penetrant al país sota la invocació d'una

734. Flocel SABATÉ, «Catalunya Medieval», *Història de Catalunya*, p. 223-225.

735. Francesc CARRERAS CANDI, «Notes sobre los orígens de la enfiteusis en el territori de Barcelona», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), vol. XVI (1910), p. 26-34.

736. Flocel SABATÉ, «El poder reial entre el poder municipal i el poder baronial a la Catalunya del segle XIV», a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 20-25 de septiembre de 1993)*, tom I, vol. II, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1993, p. 327-342.

737. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Segona part: el regnat fins a l'any 1282*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, p. 171-172.

738. ACA, Reial Patrimoni, Batllia General, 24, sense numerar.

739. Maria-Lluïsa RAMOS, «Sobre alguns conflictes socials a Tarragona i comarques properes durant els primers anys de la dècada del 1280, a través de la documentació conservada a la cancelleria reial», *Quaderns d'Història Tarraconense* (Tarragona), vol. XX (1993), p. 88-89.

740. Francesc CARRERAS CANDI, «Famós siti de Balaguer de 1280», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. VI (1911-1912), p. 70-79, 134-143, 173-185 i 361-374; Francesc CARRERAS CANDI, *Miscelánea...*, vol. II, p. 33-56.

croada,⁷⁴¹ el sobirà ha de tractar de congregar forces i cedir a la pretensió estamental d'estabilitzar definitivament un sistema que reconegui la plena capacitat jurisdiccional i exactiva als tinents de jurisdicció, és a dir, que consolidi el país com un mosaic de jurisdiccions infranquejables que no col·laboren, amb totes les conseqüències que això comporta per al territori i la societat fins a la fi del sistema senyorial, al segle XIX.⁷⁴²

No serà fins a l'entrada al segle XIV que el nét de Jaume I, Jaume II, gosarà presentar-se com a senyor de tot el territori,⁷⁴³ i per això proclamarà una divisió territorial en sobrejunes a Aragó⁷⁴⁴ i vegueries a Catalunya,⁷⁴⁵ esteses, per primera vegada, sobre tot el país: cada indret es podrà definir, a partir d'ara, com inclòs dins d'una demarcació règia, extrem impensable en temps de Jaume I. Però, alhora, s'han de respectar els forats jurisdiccionals propis d'un territori definit per les capitalitats urbanes i la infranquejabilitat jurisdiccional, amb tots els corollaris d'incapacitat judicial i fragmentació del poder inherents. Les dificultats del segle XIV no faran més que acréixer aquest plantejament, allunyant el monarca de la jurisdicció i de les rendes, cosa que facilitarà que els estaments, comandants per l'elit urbana, es presentin com a representants de la «terra»⁷⁴⁶ i així pretenguin plasmar el control sobre el país a la mort de Joan I, en el Compromís de Casp o en la Guerra Civil catalana, de la mateixa manera que, als segles moderns, reivindicaran una específica sobirania compartida. Amb aquest panorama, aviat s'esmuny la pretensió d'afermar la presència reial als nous regnes assolits al segle XIII, i la puixança socioeconòmica anirà acompanyada, en aquests mateixos territoris, d'una creixent senyorialització i d'una potència municipal que tamisaran plenament l'àmbit reial. Sota Jaume I, no es tanca cap model, però, precisament, en assentar les bases d'una societat feudal i burgesa, en exposar unes pretensions règies prou discutides i, alhora, en deixar obertes les inherents problemàtiques d'encaix, s'han perfilat les bases sobre les quals es podrà efectuar el recorregut posterior.

741. José Luis MARTÍN, *Economía y sociedad en los reinos hispánicos de la baja Edad Media*, vol. I, Barcelona, El Albir, 1983, p. 239-254.

742. Flocel SABATÉ, «Els eixos articuladors del territori medieval català», a *Actes del V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai (Barcelona, 10 i 11 de desembre de 1999)*, Barcelona, L'Avenç, 2000, p. 68-70.

743. Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Jaime II y la afirmación del poder monárquico en Aragón», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. X-XI (1993), p. 388-396.

744. La base jurisdiccional de la districtualitat és clara en fer coincidir en la mateixa persona el justícia i el sobrejunter, com es fa, en aquests moments, a Terol: José MARTÍNEZ ORTIZ, *Referencias a Teruel...*, p. 71.

745. Flocel SABATÉ, «El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), vol. VI (1995), p. 153.

746. Flocel SABATÉ, «États et alliances dans la Catalogne du bas Moyen-Âge», a François FORONDA i Ana Isabel CARRASCO (dir.), *Du contrat d'alliance au contrat politique. Cultures et sociétés politiques dans la péninsule Ibérique à la fin du Moyen Âge*, Tolosa de Llenguadoc, CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail, 2007, p. 308-360.

Jaume I i el govern de Mallorca i Eivissa (1230-1276)

Pau CATEURA BENNÀSSER
Universitat de les Illes Balears

1. LA BASE JURÍDICA: LA CARTA DE FRANQUESES

A principis de l'any 1230, acabada de conquerir la ciutat, Jaume I ja es titula «rex Maioricarium». Tal com era tradició, en lloc d'annexionar les illes a Catalunya, el monarca decideix crear un nou regne amb la seva pròpia estructura administrativa i ordenació jurídica.

En qualitat de rei de Mallorca, Jaume I atorga als pobladors de l'illa la carta de franqueses (1 de març de 1230). Aquesta carta s'inscriu en una llarga tradició d'actes jurídics similars, però conté disposicions noves d'interès. Deu dels trenta-set articles de la carta de franqueses denoten (Santamaría, 1987, p. 207-227) la influència de la carta de Tortosa (1149); ara bé, la resta és de nova factura. Malgrat el predomini dels temes judicials, la carta conté importants disposicions, que es poden sintetitzar en els punts següents:

— Aspectes polítics: el rei consigna el compromís de no donar ni permutar el regne de Mallorca mantenint-lo sempre unit a la Corona. Però l'esperit que dóna ales a aquesta disposició resultarà aviat conculcat pel mateix rei quan el 1232, per necessitats de política interna, en confia l'administració, com a senyor de Mallorca, a Pere de Portugal. Més tard, el 1256, el rei farà el mateix amb el seu fill, l'infant Jaume, hereu del regne.

— Propietat i possessió: en aquest aspecte, la carta concreta i qualifica els béns públics i privats, i els supòsits de transmissió de béns. Els boscos, les pastures i les aigües terrestres i marítimes són qualificats de béns públics; per consegüent, la recollecció de llenya per a qualsevol ús, la caça i la pesca són lliures. Però el rei es reserva les aigües estancades (albuferes i salines). Aquesta retenció és significativa, ja que, a la carta de Tortosa, el comte de Barcelona només va conservar per a ell una novena part d'aquests béns. En qualsevol cas, s'ha de tenir en compte que la disposició reial respecte dels boscos i de les pastures era de gran transcendència, ja que afectava prop de dues terceres parts de l'illa, segons es desprèn del Llibre del Repartiment.

Té més importància el tractament que es dóna als béns de titularitat privada. El monarca estableix en aquest respecte que els pobladors gaudiran d'allò que posseeixin i ho podran transmetre amb llibertat, en les condicions pactades als documents. Aquesta normativa s'estén també als condemnats a mort —poden testar i designar hereus—, i als privats de descendència: se suprimeix, així, el dret d'ei-xorquia.

Com a única limitació jurídica a la propietat de béns, s'estableix la prohibició d'alienar-los a favor de cavallers i de l'Església (la coneguda clàusula «exceptis militibus et sanctis»).

Però la carta de franqueses de Mallorca no es limita a assegurar la llibertat de transmissió de béns, sinó que també suprimeix la pesada malla de drets i gabelles arbitràries que gravaven, en àmplies zones de Catalunya, les economies camperoles (host i cavalcada, carnatge, pesatge, herbatge, quarantè, força, toltà i quèstia). La prohibició de vendre béns a cavallers i a l'Església respon al desig de frenar-ne l'expansió a costa del patrimoni reial, amb les conseqüències tributàries que en deriven. Evidentment, l'estatut fiscal dels pobladors de Mallorca, tant particulars com institucions religioses i militars, era un tema a reglamentar, però l'Església, sobretot, gaudia tradicionalment d'un tractament fiscal privilegiat.

— Administració de justícia: el paper del rei com a garant de la justícia queda àmpliament reflectit a la carta de franqueses, sota enunciats renovadors. En efecte, el detall amb el qual es regulen diferents aspectes de l'administració de justícia ens demostra l'interès per eradicar-ne els llasts arbitraris i odiosos, fent emergir un tipus de justícia més objectiva i en algun aspecte fins i tot més humana.

Els diferents articles referits a temes de justícia es poden agrupar en cinc epígrafs generals: els òrgans encarregats de la seva administració, el sistema de garanties personals, la requalificació de delictes, la reglamentació del sistema processal i la supressió de les proves bàrbares. Els òrgans judicials són bàsicament el batlle i el veguer —en qualitat de jutges— i els prohoms —amb la missió primordial, tot i que no exclusiva, d'assessorament. En el sistema processal, s'estableixen dues normes preambulars d'un gran relleu: l'administració de justícia és pública i gratuïta. Les sessions s'han de celebrar en audiència pública i en llocs públics, i els agents reials no poden cobrar cap taxa per la seva comesa. A la carta, hi ha una preocupació evident per aconseguir una justícia eficaç: d'aquí ve el caràcter normatiu de la conciliació prèvia i de la regulació de les citacions judicials.

— Comerç a l'engròs i a la menuda: la carta de franqueses posa un èmfasi especial en els temes de caràcter comercial i en l'endeutament. En el comerç a l'engròs, es protegeixen els interessos dels mercaders —el dret de naufragi és convertit en delictes— i els del tràfic general del regne amb la Corona d'Aragó i se suprimeixen taxes de circulació com la lleuda, el peatge, el portatge, el mesuratge i el ribatge.

Les disposicions referides al comerç a la menuda tendeixen directament a la repressió del frau i a la unificació de les mesures ponderals; d'aquí ve que resultin perseguibles d'ofici l'ús de mesures falses, la cisa en el pes del pa, la utilització de pesos senyorials i l'especulació —ningú no pot apujar el preu de mercaderies exposades a la venda, ni retirar-les una vegada exposades.

Resultava evident que les circumstàncies inherents al procés repoblador determinaven una expansió del sistema creditici. Adreçats a ordenar possibles responsabilitats penals, la carta prescriu que el fiador respongui només en cas d'insolvència o absència del deutor o del principal obligat; reglamenta, també, que el creditor, transcorregut el termini de deu dies del venciment del deute, pugui disposar de la penyora durant tres dies a l'efecte de vendre-la o subhastar-la, però si el creditor aconseguix aplegar una quantitat superior a l'import del deute, ha de lliurar la diferència al deutor.

— Altres aspectes: a la carta de franqueses, cal destacar altres aspectes com ara la reglamentació dels càrrecs públics i la creació d'un fons d'ajuda a la ciutat. En sintonia amb les tendències promogudes arran de la lluita de les investidores, Jaume I exclou els clergues del càrrec de notari i d'escrivà, perquè en cas de delinquir no puguin acollir-se al fur eclesiàstic.

La conservació del circuit emmurallat de la ciutat, malmès després de les operacions de setge, és un altre dels temes que atén la carta, tot i que d'una manera insuficient. El rei assigna al seu manteniment una part de les multes imposades als defraudadors de mesures i de pa. No obstant això, el 1237, es va haver d'acudir a la derrama d'un impost per tal de cobrir aquest manteniment i altres conceptes de despesa.

2. LA BASE ECONÒMICA: LA PROPIETAT I LA JURISDICCIO

No hi ha constatació documental dels acords presos per la comissió de repartiment de béns, però la seva concreció pràctica apareix al Llibre del Repartiment. En efecte, els mòduls aplicats afectaven la divisió territorial i jurisdiccional, el servei armat contret pels porcioners i les unitats de distribució de terres.

D'acord amb les conclusions formulades el desembre de 1228 —repartiment de béns d'acord amb el volum d'allò que aporta cada magnat—, el procés de la conquesta de Mallorca havia mostrat diversos nivells de partició. Un primer bloc era format pel rei i per quatre magnats —el comte de Rosselló, el comte d'Empúries, el vescomte de Bearn i el bisbe de Barcelona. A una distància considerable, seguia el segon bloc, encapçalat pel Temple, el bisbe de Girona, l'orde de l'Hospital i Ramon Berenguer d'Àger, entre d'altres. Seguia després un ampli segment de personatges civils i religiosos, la participació dels quals en l'empresa va ser modesta. Endemés, s'hi havien d'afegir les comunitats urbanes, tant catalanes com del sud de França.

Potser per això, la comissió de repartiment va decidir prescindir de la divisió zonal de l'illa, organitzada pels musulmans en dotze *yuz*, i fer-ne una nova distribució en vuit lots territorials. A cada lot o porció, encapçalat per un magnat, van ser enquadrats també els petits i mitjans porcioners abans esmentats. D'aquesta manera, veiem que, en la porció reial, formada per quatre dels vuit lots territorials en els quals es va dividir l'illa, van ser inclosos el Temple, Guillem de Montcada, Ramon Alemany, Guillem de Claramunt, el paborde de Tarragona i el conjunt de comunitats urbanes. El procés d'elaboració del Llibre del Repartiment va ser complex i no sempre es va atènyer als pactes firmats de repartir la riquesa segons els efectius aportats a la conquesta de Mallorca. A banda del patrimoni immobiliari a la ciutat, aquest llibre inventaria 816 explotacions agràries —entre alqueries i rafals—, amb una extensió global de 57.000 hectàrees, cosa que fa una mitjana de setanta hectàrees per explotació. La part més important va ser distribuïda pel rei entre particulars, i la resta, entre subporcioners i comunitats urbanes.

La porció de Nunó Sanç va incloure l'orde de Sant Jordi i el de Calatrava. En la del bisbe de Barcelona, s'hi va inserir Ramon Berenguer d'Àger. En la del comte d'Empúries, s'hi integraren el bisbe de Girona i l'abat de Sant Feliu i, finalment, en la porció del vescomte de Bearn, van quedar assentats Bernat de Santa Eugènia, l'orde del Sant Sepulcre i el sagristà de Barcelona.

La ciutat va ser distribuïda amb criteris semblants, és a dir, en quatre sectors. La porció reial contenia 2.114 cases; la porció de Nunó Sanç, 338 cases; la del bisbe de Barcelona, 387; la del vescomte de Bearn, 339, i la del comte d'Empúries, 314. El rei es va reservar, a més, els immobles que havien estat ocupats pels antics governadors musulmans, així com la propietat dels carrers i de les places, cosa que li permetia de controlar el desenvolupament de la ciutat.

A banda del precedent repartiment de béns, es féu un repartiment de cavalleries entre el rei i els nobles (segons la proporció de cent trenta cavalleries per cada cavall armat). El nombre total de cavalleries va ser computat en 13.164 que, dividit per cent trenta, ens proporciona el nombre de cent un cavalls armats per a defensar l'illa. Cal relacionar el concepte de cavalleria amb el de rendibilitat generada pels delmes, controlats en els primers anys de la postconquesta en exclusiva pel rei i els nobles.

3. EL GOVERN DE MALLORCA I EIVISSA DURANT EL REGNAT DE JAUME I

Les incidències del regnat de Jaume I i les seves disposicions successòries van determinar una gran fluïdesa en el desenvolupament polític de Mallorca. Per necessitats de política interna, el rei va confiar

el govern de les illes a l'infant Pere de Portugal i, per consolidar les seves disposicions successòries, va lliurar després el govern al seu fill l'infant Jaume (Cateura, 1997a, p. 24-38). Per tot això, el regnat de Jaume I pot ser estructurat cronològicament de la manera següent:

- (1230-1231): govern directe de Jaume I.
- (1231-1244): govern de l'infant Pere de Portugal.
- (1244-1254): govern directe de Jaume I.
- (1254-1256): govern de l'infant Pere de Portugal.
- (1256-1276): govern de l'infant Jaume.

Segons aquest esquema, el monarca es reservava l'alta direcció dels assumptes de les illes, com l'ordenament legal, judicial i econòmic, i els infants tenien principalment una missió gestora, malgrat que, entre 1232 i 1244, l'infant Pere exercí un govern autònom, amb freqüents frecs amb el rei.

3.1. *L'administració de l'infant Pere de Portugal (1231-1244)*

A finals de setembre de 1231, Jaume I lliurava el regne de Mallorca a l'infant Pere de Portugal a canvi del comtat d'Urgell, contravenint allò establert a la carta de franqueses publicada l'any anterior (Cateura, 1997b, p. 34-40).

L'infant no va mostrar una pressa excessiva per desplaçar-se a l'illa. En una data indeterminada va enviar a Mallorca, en qualitat de batlle, Jaume de Safareig, que possiblement va negociar els aspectes concrets de la porció que s'havia d'assignar a l'infant. L'abril de 1232, abans que es publicués al Llibre del Repartiment, trobem l'esmentat batlle establert ja alguns béns. Només un incident —notícies sobre un atac organitzat des de Tunis— va obligar l'infant Pere a desplaçar-se a Mallorca amb el rei. El mes de maig de 1232, van salpar rumb a l'illa. El rei va romandre-hi fins a finals d'agost, una vegada aclarida la presumpta invasió, deixant l'infant a Mallorca.

Entre 1232 i 1244, l'activitat desenvolupada per l'infant a les Balears és mal coneguda. L'infant va formar a Mallorca un equip de govern i cort, en part beneficiari de béns de la porció reial, de dimensions modestes. Als primers anys, l'infant va portar a terme personalment l'assentament de pobladors en la seva porció.

L'infant Pere de Portugal va estructurar un equip de govern integrat pel batlle de Mallorca, càrrec ocupat per Jaume de Safareig fins a l'any 1244, i pels batlles rurals: el 1241 consten les batllies de Pollença, ocupada per P. Domènec, i d'Inca, ocupada per Pere Ferrandis. És possible que les batllies de Petra i Artà estiguessin ja organitzades, malgrat que no en coneixem els titulars. La vegueria de Mallorca estava ocupada pel cavaller Pere Nunis i els castells d'Alaró i de Pollença, pel també cavaller Àries Ibàñez.

Diversos conflictes enfrontaren l'infant amb els grans magnats en temes relacionats amb el repartiment i la vegueria. El bisbe de Barcelona, que havia estat membre de la comissió de repartiment, protestava perquè, segons el seu parer, la porció territorial que li correspongué no era proporcional als efectius militars que va aportar a la conquesta. Es va acordar nomenar mitjancers i al final s'arribà a un acord.

El càrrec de veguer era un tema no tancat pels convenis signats abans de la conquesta. Jaume I tractà de prendre la iniciativa sobre el tema, reglamentant a la carta de franqueses certs aspectes de la seva jurisdicció, així com d'altres garanties processals. Però els grans nobles, com Nunó Sanç, forçaren una negociació específica sobre el tema del veguer. El seu punt de vista era que el veguer, el que figurava a la carta de franqueses, era una institució específica de la Corona, sense jurisdicció sobre els

altres districtes senyoriales. Les discussions es perllongaren sense arribar a un acord concret. El juliol de 1231, Jaume I signà un concanvi amb Pere de Portugal pel qual li lliurà Mallorca i Menorca en qualitat de vassallatge. Era evident que l'infant Pere no quedava subrogat en l'exercici dels drets de la Corona a les illes esmentades, sinó en un exercici acotat. Aquest fet el posava a un nivell similar al dels altres nobles i porcioners, quasi com un igual de Nunó Sanç, el comte d'Empúries, el vescomte de Bearn i el bisbe de Barcelona, els quals posseïen patrimonis personals superiors al de Pere de Portugal. Per aquesta raó, els esmentats nobles, especialment Nunó Sanç en nom dels altres, forçaren una negociació que es va cloure el juliol de 1241. El document ofereix un gran interès: no consigna el lloc d'expedició, ni va ser redactat per l'escrivania de l'infant, sinó per la del comte de Rosselló; d'altra banda, no es tracta d'una concessió de l'infant Pere de Portugal, sinó d'un contracte o conveni bilateral signat entre ell, com a «dominus Maioricarum», i Nunó Sanç, com a «dominus Rossilionis». Els altres grans porcioners compareixen solament com a signants del document. No hi figura cap representant legal del rei, ni tampoc el bisbe de Mallorca. Sota aquestes característiques, se signà un document atípic pel qual es reservava a Pere de Portugal el nomenament del veguer, però els nobles esmentats assolien cotes més elevades de protagonisme judicial en els casos sorgits a les seves porcions respectives, que impliquessin penes pecuniàries. En conseqüència, el veguer administrava justícia en els casos esmentats, però d'acord amb l'«hordo iuris de hominibus vestris», és a dir, el que es reservava al funcionari designat per l'infant i als senyorijs jurisdiccionals. Pel que fa als delictes comesos per estranys dins les porcions nobiliàries, serien de competència del veguer, però els emoluments obtinguts serien repartits d'acord amb el sistema de cavalleries.

Una negociació similar afectà la distribució de l'aigua de la séquia de la Ciutat de Mallorca. Hi estaven involucrats tots els grans porcioners i no es va arribar a un acord fins a 1239, en què es va estipular que l'aigua es repartiria en deu tandes o jornades, quatre destinades als horts i les cases de la porció reial, unes altres quatre a les porcions dels magnats, una partida al monestir de la Real i al convent dels frares menors de la ciutat, i la dècima tanda es va reservar al bisbe i el capítol de Mallorca.

El fet de major relleu durant aquesta primera etapa de govern va ser la conquesta d'Eivissa. El mateix dia del canvi del comtat d'Urgell i el regne de Mallorca, Jaume I va concedir a títol de feu la conquesta d'Eivissa a l'infant Pere de Portugal i a Nunó Sanç, donant-los una opció de dos anys per dur a terme l'empresa.

Va passar el termini sense que l'infant i el comte fessin res. Per això, l'arquebisbe electe de Tarragona, Guillem de Montgrí, i el seu germà Bernat de Santaeugènia, lloctinent reial a Mallorca entre 1230 i 1231, van sol·licitar al rei la concessió de conquesta. Jaume I va autoritzar l'empresa el desembre de 1234 sota les mateixes condicions imposades a l'infant i al comte el 1231. Quan aquests últims van conèixer la nova concessió reial, van negociar la seva participació a l'empresa. El pacte signat preveia que les despeses de les operacions militars es pagarien a càrrec del botí obtingut i, si esqueia, s'assignarien les rendes necessàries. La vila i el castell d'Eivissa es dividrien en tres parts, una per cada porcioner, però l'infant i el comte tindrien les seves porcions en qualitat de feu sotmès a Guillem de Montgrí. L'illa d'Eivissa —amb un total de 54.100 hectàrees— es dividiria entre els porcioners en forma proporcional als efectius aportats per cadascun. Finalment, després de la conquesta, es dotaria una església parroquial amb rendes suficients. Les mateixes proporcions van ser aplicades a Formentera. El 8 d'agost de 1235 queia la vila d'Eivissa, presa a l'assalt (Escandell, 1994, p. 55-60).

A imitació de Mallorca, els tres porcioners es van reunir a Cotlliure —el gener de 1236— i van atorgar als habitants d'Eivissa una carta de franquícia. Es tracta d'una versió de la carta de franquises de Mallorca, amb un paper preponderant dels Usatges de Barcelona. A l'esmentada carta, es mencio-

nen el veguer i el batlle. Després de la conquesta, cada magnat tingué un lloctinent de la seva porció a Eivissa i un batlle procurador.

Al llarg del període 1232-1242, Jaume I es va abstenir d'ordenar la vida col·lectiva de Mallorca, però alguns temes deixats sense tancar, com la dotació de l'Església i els delmes, imposaren la involucreció del rei. El projecte inicial, concebut el 1228, consistia en la dependència de l'Església de Mallorca de la de Barcelona. L'oposició de les altres seus catalanes va conduir a l'acord, el 1230, de la creació d'un bisbat propi a Mallorca. El seu primer titular seria nomenat pel rei i els successius pel bisbat de Barcelona, amb el consentiment reial. Però tant el candidat designat per Jaume I com la dotació econòmica de la nova institució van ser rebutjats pel papa, que ja tenia decidida la dependència de l'Església de Mallorca respecte a Roma. Finalment, considerada ja suficient la dotació patrimonial, el 1238 va ser elegit bisbe de Mallorca Ramon de Torrelles.

La porció temporal de l'Església, després de successives negociacions, devia consistir en una dècima part dels béns posseïts pel rei i els nobles i eclesiàstics i en la transferència dels delmes. La primera qüestió, malgrat que suposava una ruptura dels acords del repartiment, no va provocar grans dificultats. Ja el 1230, quan es va acordar nomenar bisbe propi de Mallorca, alguns nobles s'apressaren a segregar una dècima dels seus béns a favor de l'esmentada institució. Després, el 1235, quan el papa va designar un administrador apostòlic, Pere de Portugal va procedir a fer la transferència d'una dècima dels seus béns. Nunó Sanç i d'altres com Guillem de Montgrí esperaren a fer el mateix, el 1238, quan va ser nomenat Ramon de Torroella. Finalment, els ordes militars optaren per negociar directament amb el nou bisbe la cessió de béns, entre 1239 i 1240.

El tema dels delmes resultà més complicat per les posicions contradictòries de partida del rei, que es considerava beneficiari legítim dels delmes, i del bisbe, que n'exigia la titularitat exclusiva. El 1238, s'arribà a un principi d'acord, sobre la base proposada pel bisbe, malgrat que el tema no va quedar tancat durant el regnat de Jaume I (López Bonet, 1985, p. 62-74).

3.2. *El govern de Jaume I (1244-1254)*

El 1240, hi havia a Mallorca dos grans senyoriis eclesiàstics, dels bisbes de Barcelona i de Mallorca, i tres senyoriis laics, de Nunó Sanç, del vescomte de Bearn i del comte d'Empúries, i la porció reial, dintre de la qual es trobava el senyoriu de Pere de Portugal.

Quan s'estava en el procés d'ajustament del nou sistema de porcions, la mort de Nunó Sanç, comte de Rosselló, l'any 1241 va capgirar la situació. El patrimoni personal d'aquest comte estava integrat pel comtat de Rosselló i pels senyoriis o cabdalies de Mallorca, Eivissa i Formentera i València. El comtat pirinenc el posseïa a títol vitalici, mentre que la resta del seu patrimoni era de lliure disposició. Els seus marmessors decidiren la venda al rei dels seus senyoriis a Mallorca i a Eivissa i Formentera, i a l'orde de l'Hospital els seus béns a València.

Pere de Portugal va ser assabentat de la decisió reial: figura en el seguici de Jaume I els mesos de gener i febrer del 1242, actuant com a testimoni de les confirmacions reials de franqueses a viles del Rosselló, encara que va ser marginat de tota l'operació (Huici i Cabanes, 1976-1978, vol. 2, p. 27-28).

Donat el vincle jurídic existent entre Pere de Portugal i Jaume I, l'adquisició dels béns de Nunó Sanç pel rei resultava inatacable, però presentava un problema greu: el de la dualitat d'administracions. Pel concanvi-infeudació de 1231, l'infant Pere de Portugal havia rebut la porció reial i, a dintre, una porció personal de lliure disposició. El problema que es plantejava ara era que Jaume I no estava disposat a transferir-la de Pere de Portugal, però mantenir-la separada significava introduir un dua-

lisme administratiu, poc coherent amb l'esmentat concanvi-infeudació. En el cas d'Eivissa i Formentera, l'adquisició dels béns de Nunó Sanç tenia dos aspectes contradictoris: d'una banda, incrementava el poder reial (que passava a controlar una tercera part de la seva capital, el castell d'Eivissa i una quarta part del territori) i, de l'altra, una qüestió més delicada: una tercera part de la seva capital, el castell d'Eivissa, la que havia pertangut a Nunó Sanç, estava infeudada a Guillem de Montgrí, que era a la vegada vassall del rei, és a dir, que el rei passava a ser senyor i vassall.

La situació evolucionà amb rapidesa. Al febrer de 1242, Jaume I havia ordenat redactar un cartulari «de portione quondam domini Nunonis», on es registrarien totes les operacions de compravenda i establiments d'immobles. Després, al setembre del mateix any, Jaume I, sense la presència ni el testimoni de Pere de Portugal, confirmava als pobladors del senyoriu de Nunó Sanç, a Mallorca i Eivissa, les seves propietats. Els documents esmentats ens posen de manifest que el rei havia optat per una administració separada. D'altra banda, el rei disposà una investigació per aclarir les preocupants informacions que li arribaven des de Mallorca. Pel que sembla, l'illa vivia en un ambient de violència, generada pels homes de l'infant Pere de Portugal. Una enquesta, aixecada per ordre del rei, fa relació dels abusos comesos pels agents i els alcaids dels castells, entre els quals la corrupció del sistema judicial (sentències sens judici), la violència contra persones (agressions) i contra béns (robatoris, assalts a cases) i bandolerisme a l'interior de l'illa.

L'estratègia del rei, destinada a l'expulsió de Pere de Portugal, va continuar durant l'any mencionat amb l'aliança de Guillem de Montgrí. El 28 de maig de 1242, Guillem va vendre al bisbe de Mallorca el seu senyoriu a l'illa per mil morabatins d'or alfonsins. L'operació, avalada pel rei, va ser el pretext utilitzat per Jaume I per a posar fi a l'adquisició lliure de béns, concedida a l'administrador eclesiàstic de Mallorca el 1235. La manifesta sintonia d'interessos entre el rei i Guillem de Montgrí culmina l'any següent, quan Jaume I li va vendre la porció que havia comprat als marmessors de Nunó Sanç a Eivissa i Formentera. Tot plegat determinà la preeminència de Montgrí a les esmentades illes, controlant a partir d'ara dos terços de la capital i tres quartes parts de les illes.

El gran marginat de totes les operacions precedents va ser Pere de Portugal. Per això, el 1243 (any del naixement de l'infant Jaume), la seva situació era insostenible. El març d'aquest any, el rei i Pere de Portugal tingueren una primera entrevista, a Lleida, sobre el tema de Mallorca. Però només cinc mesos després, a finals d'agost, es va assolir un acord o *compositionem*. Es tractava d'un nou concanvi de Mallorca amb alguns castells i viles de Castelló. A causa de la complexitat que implicava el nou concanvi, només un any després, el 18 d'agost de 1244, es va poder protocollitzar l'acord definitiu en dos documents:

a) 18 d'agost de 1244. Es defineixen les característiques i béns objecte de la permuta, amb retencions respectives de béns (per part del rei, drets i rendes a Morella i Morvedre; per part de Pere de Portugal, els seus béns a Eivissa i Formentera). Pere de Portugal rep els nous béns en feu vitalici.

b) 19 d'agost de 1244. Per exigència de Jaume I, hi van ser incorporades algunes clàusules sobre reversió de béns: reversió íntegra dels territoris de Castelló a la mort de Pere de Portugal i reversió de la meitat dels seus béns a Eivissa i Formentera (Huici i Cabanes, 1976-1978, p. 184-186).

Finalment, el rei havia assolit el seu objectiu de desallotjar Pere de Portugal de Mallorca, però el preu va ser elevat: va posar un pedestal a Guillem de Montgrí, convertit en el gran senyor d'Eivissa i Formentera.

El 1243, quan Jaume I comença les negociacions de concanvi amb Pere de Portugal, inicia també la reestructuració administrativa de la porció adquirida als marmessors de Nunó Sanç. En primer lloc, va vincular econòmicament aquest senyoriu amb la batllia de Barcelona, dirigida per Romeu

Durfort, representat a Mallorca per Bernat Cardona «*tenentis locum Romei Durfortis, baiuli domini regis in Maioricis*».

L'any següent, ja signat el concanvi, procedeix a un reajustament global de l'administració illenca. A mitjan 1244, designa com a lloctinent i com a batlle, respectivament, els aragonesos Assalit de Gúdar i Blasco de Sinos. Una de les primeres mesures de Jaume I va ser encomanar al batlle reial Blasco de Sinos la realització d'un peritatge de la hisenda reial a Mallorca. La «*remembrança*» presentada per l'esmentat batlle ens informa d'una hisenda basada en rendes dominicals (delme, rendes agràries i urbanes, reserves) i tributs (dels musulmans de Menorca) per un import d'uns 46.000 sous anuals (Cateura, 1997a, p. 22-25). En aquesta mateixa línia, va ser elaborat un capbreu dels béns de l'antiga porció de Nunó Sanç, comprada pel rei el 1241 (Mut i Rosselló, 1993, p. 24-45).

A la vegada, va integrar econòmicament el senyoriu adquirit a Nunó Sanç a la batllia de Mallorca, de la qual passà a dependre. Però el senyoriu adquirit no va ser incorporat, de moment, al patrimoni reial, i persistí com a districte administratiu diferenciat. El rei nomenarà Arnau Safont, antic gestor de la porció eivissenca de Nunó Sanç, com a lloctinent a l'antic senyoriu de Nunó Sanç a Mallorca. La relació entre Blasco de Sinos i Arnau Safont funcionarà de la manera següent: el segon administra el senyoriu i regeix la castellania de Santueri, però deu retre compte anual de la seva gestió davant Blasco, que decideix la destinació de certes partides i romanents. Però la intervenció de la batllia reial no és externa: el 1245, ambdós estableixen conjuntament un immoble a un particular vora el castell de Santueri.

En qualsevol cas, el manteniment d'un lloctinent a l'antic senyoriu de Nunó Sanç era un obstacle per a un control directe i efectiu. Es tractava d'una mesura transitòria en espera d'altres de major calat. El 1246, el rei fa un pas més: procedeix al relleu de Blasco de Sinos com a batlle de Mallorca i nomena en el seu lloc Arnau Safont, «*baiulo scilicet in toto regno Maioricarum*». A continuació, deixa sense cobrir el càrrec de lloctinent a la cabdalia de Nunó Sanç.

La desaparició de les estructures administratives dominicals en aquest senyoriu permet fer més homogènia l'administració dels districtes rurals de l'ara extensa porció reial. En el període 1245-1247, consta el funcionament regular de sis batllies rurals a l'interior de l'illa, cinc de les quals a la porció reial (Inca, Pollença, Montuïri-Capocorb, Petra i Artà) i una al desaparegut senyoriu de Nunó Sanç (Felanitx-Campos), encara que és possible que existís una segona batllia (comarca de Bunyola). Aquesta planificació administrativa va ser obra del nou batlle Arnau Safont, el qual, el 1246, va nomenar com a sotsbatlle general Pere Desplà, amb la funció d'auditar les rendicions de comptes d'«*omnibus baiulus et baiulis per me constitutis per totam insulam Maioricarum extra civitatem*».

Dins aquesta etapa, cal distingir, a més, alguns aspectes destacables del govern de Jaume I:

— Organització municipal. Entre 1247 i 1249, Jaume I fa nombroses ordenances de gran relleu. Cal destacar el decret de la moneda, pel qual es prescriu la circulació obligatòria i exclusiva dels rals de València a l'illa. L'activitat ordenadora del rei va afectar també el control del crèdit —fixa les taxes d'interès en un 20 % anual—, l'estímul del comerç —en prohibir les marques contra genovesos i pisans— i la repoblació —en alliberar els qui s'establissin a Mallorca per repoblar-la de prestar qualsevol modalitat de redempció personal als seus senyors de Catalunya.

En un moment cronològic mal conegut, assumeixen funcions executives uns cònsols que el 1248 eren set. El juliol de l'any següent, uns ambaixadors de Mallorca van negociar amb el rei l'estatut que instaura la juraria, còpia de l'atorgat a València el 1245. El municipi de Mallorca s'organitza a base de sis jurats, un dels quals cavaller. El càrrec de jurat era obligatori i gratuït, i s'havia de renovar anualment. Els jurats designaven lliurement els membres que havien de compondre el seu consell assessor,

sense limitació de nombre. Jurats i consell designaven els jurats entrants. El control de la monarquia sobre la institució municipal s'exercia a través del batlle de la ciutat. La ciutat, a partir d'ara, pot canalitzar els seus interessos a través dels òrgans municipals, potenciar una política urbanística i, com a universitat, pot disposar de recursos financers i ser titular de béns.

— Organització fiscal. Amb la conquesta cristiana, s'introdueix un sistema impositiu basat en la quèstia —sobre els jueus residents a Mallorca—, el morabatí —sobre els sarraïns lliures— i els drets de trànsit de mercaderies i sarraïns, a més del tribut de Menorca. A tals impostos, es van afegir les taxes destinades a vigilància i dragat de Portopí, que ingressaven els jurats de la ciutat; les derrames eventuais, pel sistema d'imposició directa en concepte de subsidis concedits al rei —el 1269 i el 1275—; les talles veïnals destinades a pagar despeses d'infraestructura com muralles o séquies, i armament de vaixells.

A partir de la segona meitat del segle XIII, la pressió fiscal es va fer més intensa, la qual cosa va determinar la necessitat d'una reglamentació, especialment referida als cavallers i als habitants de porcions senyoriales. Un primer intent d'ordenar les contribucions va tenir lloc el 1269. Els cavallers que posseïen béns de la porció reial van quedar subjectes a totes les contribucions comunes i veïnals, mentre que els habitants de les porcions senyoriales només podien ser obligats a contribuir en els temes de reparació de muralles, de vigilància i d'armaments per mar i terra. Una mica més precisa va resultar una ordenança de 1275 en la qual el rei va disposar que tots els posseïdors de béns en el patrimoni reial havien de contribuir a les collectes veïnals. En les despeses de defensa de l'illa, havien de participar-hi tots els habitants i en els de reparació de muralles, tots els habitants de la ciutat sense excepció.

— Control de l'expansió nobiliària i política patrimonial. La repoblació de Mallorca va determinar el sorgiment de dos nivells nobiliaris capaços de sostreure de la monarquia una part de la seva iniciativa política i del seu protagonisme financer. Hi ha, en primer lloc, els grans porcioners laics i eclesiàstics i, a continuació, la malla de cavallers i d'ordes militars. La conjuntura política es va mostrar favorable a la monarquia, que va poder anar desarticulant les grans porcions senyoriales sorgides en la repoblació, com la de Nunó Sanç (1241), i la de cavallers com Llop Ximenis de Luesia, Bernat de Santaeugènia i Gilabert de Cruilles entre 1247 i 1271 (aquestes darreres comprades per l'infant Jaume). L'aplicació de la legislació vigent permeté el control de l'expansió dels territoris senyoriales subsistents.

— Jaume I i les previsions successòries. És possible pensar que a Jaume I se l'ha jutjat sovint des d'unes òptiques anacròniques i no com un polític de la seva època. Com és sabut, als successius testaments i repartiments efectuats per Jaume I van intervenir, juntament amb la voluntat reial, diferents factors: de tipus polític —l'oposició de certs regnes de veure desmembrades determinades zones d'influència, com era Lleida—, de tipus jurídic —la diferent procedència dels regnes i territoris posseïts pel rei— i la mateixa dinàmica familiar del rei —el 1251 mor l'infant Ferran i el 1260, el primogènit Alfons.

Tot això no impedeix que el rei imposés els seus particulars criteris, tot i que amb importants adaptacions. Després del 1262, resulta evident que en més d'un repartiment, tal com havia estat norma aleshores, Jaume I decideix segregat condicionalment una petita porció de territoris marginals, malgrat que eren importants, als dominis estrictes de la Corona, que són atribuïts al primogènit. En efecte, per al primogènit, Pere, Aragó, Catalunya i València; per a l'infant Jaume, el regne de Mallorca, el Rosselló, la ciutat de Montpeller i algunes baronies com Carladés i Omeladés. La decisió reial determina la creació d'una nova corona, la Corona de Mallorca.

3.3. *L'infant Jaume (1256-1276)*

El 1254, Jaume I va firmar un tercer concanvi amb Pere de Portugal, que va lliurar al rei el senyoraatge sobre terres castellenques a canvi del domini sobre Mallorca. Dos anys després, moria l'infant; en el seu testament, transferia al rei el senyoraatge de Mallorca i hi va afegir la porció que tenia a Eivissa.

L'agost de 1256, l'infant Jaume era jurat com a hereu del regne de Mallorca. Una mica més d'un any després, el setembre de 1257, Jaume I decidia conferir-li alguna atribució. En resum, l'infant quedava autoritzat a dur a terme l'establiment de finques rústiques i urbanes a l'illa, sempre que no portessin perjudicis a la Corona. Aquesta atribució convertia automàticament l'infant en procurador, tot i que la documentació ometi de consignar-ho i prefereixi referir-se a l'infant sota els títols de filiació i d'herència (Cateura, 1985, p. 57-83).

Evidentment, aquesta procuració pot semblar modesta; no obstant això, si s'està atent al seu context i a les seves imbricacions, s'acreu de manera important. La Mallorca de 1256 no ha clausurat encara el seu procés de repoblació, per la qual cosa l'infant passa a dirigir una de les tasques més rellevants de l'administració de l'illa i a ocupar-se'n. En segon lloc, l'establiment de béns es va convertir aviat en palanca d'intervenció en altres sectors connexos: administració de justícia en supòsits relacionats amb la propietat, arbitratges, atorgament de cartes de ciutadania, canvis de contractes d'establiment (reformes d'habitatges, construcció de forns), confirmació de vendes i d'establiments, etc. Aquestes actuacions van propiciar, a més, l'inici d'una política d'inversions immobiliàries que van culminar en la compra dels béns de Bernat de Santaeugènia i de Gilabert de Cruïlles, com ja he esmentat.

El gener de 1257, Jaume I atorgava a l'infant Jaume, en qualitat d'alou, l'única porció que li quedava a l'illa d'Eivissa, la de l'infant Pere de Portugal (Jaume I havia venut a Guillem de Montgrí la porció eivissenca de Nunó Sanç). Aquesta dotació patrimonial (una quarta part d'Eivissa), en les dates indicades —excepte les rendes de les salines—, no semblava allò que cobegés més l'infant, ja que es tractava d'un patrimoni modest.

Aquesta primera etapa d'actuacions es tanca el 1262 quan l'infant, declarat hereu del regne de Mallorca, nomena Berenguer de Tornamira procurador seu en aquest regne, amb la funció d'establir béns al seu nom. Aquest nomenament ofereix una doble lectura. Als anys anteriors, l'infant havia fet visites esporàdiques a l'illa i els seus plans respecte del futur passaven pel manteniment de la mateixa actitud; d'aquí ve que calgués delegar la funció de procuració a algú que romangués a l'illa, com era el cas de Berenguer de Tornamira, que en aquelles dates ocupava la lloctinença. En segon lloc, la mateixa delegació de funcions tenia com a efecte implícit el realçament de la situació de l'infant. Si el lloctinent reial a l'illa actuava com a procurador als efectes indicats, el rang administratiu de l'infant quedava realçat, tot i que la documentació de l'època qualifica l'infant d'hereu del regne de Mallorca.

A partir de 1262, doncs, comença una nova etapa pel que fa a la relació de l'infant Jaume i Mallorca. Aquesta fase, abans que Jaume es converteixi en rei de Mallorca el 1276, es caracteritza per uns trets contrastats. Hi ha iniciatives positives, destinades a posar ordre a la circulació de la propietat (elaboració d'una còpia del Llibre del Repartiment, nomenament d'un jutge per a vigilar les actuacions dels ordes militars i els cavallers en qüestions de propietat i utilització de recursos comuns), però moltes actuacions semblen subordinades a treure'n rèdits econòmics: la política urbanística a la capital de l'illa, l'administració de justícia, el nomenament de càrrecs, l'especulació de les rendes reials i les mateixes interferències en el govern municipal.

Només l'actuació de Jaume I va permetre reconduir alguns aspectes de la gestió de l'infant Jaume. Entre 1273 i 1275, el rei va dictar nombroses ordenances, abolint la lliure exportació de grans —en cas de carestia, en quedaria vedada l'exportació—, regulant l'exercici i procediment judicial, restablint les garanties que figuraven a la carta de franqueses, exclouent el càrrec de veguer de compravenda o préstec, garantint en la seva integritat l'autonomia municipal consagrada a la carta fundacional de 1249, regulant el sistema fiscal i eradicant privilegis i exempcions sense suport jurídic, com ja he esmentat.

Malgrat això, consta que als anys 1275-1276 esclatà una revolta popular («furor populi Maioricarum») de protesta contra les taxes percebudes al port de la Ciutat de Mallorca.

BIBLIOGRAFIA

- CATEURA, Pau (1985). «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (aspectes polítics i financers fins a 1276)». *Estudis Baleàrics*, núm. 17, p. 57-81.
- (1988). «La repoblació nobiliària de Mallorca per Nunó Sans». *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*, vol. XVI, p. 99-114.
- (1997a). «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)». *En la España Medieval*, núm. 20, p. 57-142.
- (1997b). *Mallorca en el segle XIII*. Palma de Mallorca: El Tall.
- (2006). «La Menorca cristiana en temps dels cristians (1230-1287)». *Publicacions des Born*, núm. 15-16, p. 29-47.
- ESCANDELL, Bartomeu (1994). *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIII-XVIII)*. Palma de Mallorca: El Tall.
- HUICI, Ambrosio; CABANES, María Desamparados (1976-1978). *Documentos de Jaime I de Aragón*. València: Anubar. 3 v.
- LLOMPART, Gabriel (2005). «L'Infant Jaume y la rabia de los pobladores de Mallorca (ca. 1268)». *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, núm. 15, p. 7-25.
- LÓPEZ BONET, Josep Francesc (1985). *El diezmo en el reino de Mallorca y en la estructura económica de la Procuración Real (1315-1396)*. Palma de Mallorca: Facultat de Filosofia i Lletres de Palma de Mallorca. [Tesi doctoral inèdita]
- MUT CALAFELL, Antoni; ROSSELLÓ, Guillem (1993). *Remembrança de Nunyo Sanç: Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*. Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura, Educació i Esports.
- PÉREZ, Llorenç; COLL, Baltasar (1988). *Ramon de Torrelles, primer bisbe de Mallorca*. Palma de Mallorca: Consell Insular de Mallorca.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1972). «Determinantes de la conquista de Baleares». *Mayurqa*, núm. 8, p. 65-133.
- (1987). «La Carta de Franquesa de Mallorca, estatuto constituyente del reino». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 17, p. 207-228.
- SOLDEVILA, Ferran (1971). «Crònica de Jaume I». A: *Les Quatre Grans Cròniques*. Barcelona: Selecta, p. 27-62.
- SOTO, Ricard (1984). *Còdex català del Llibre del Repartiment*. Palma de Mallorca: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear.

El gobierno de Valencia después de la conquista, 1239-1276

José Vicente CABEZUELO PLIEGO
Universidad de Alicante

A MODO DE INTRODUCCIÓN

Para cualesquiera de los territorios de la antigua Corona de Aragón, así como para el conjunto de las tierras ibéricas, Jaime I es un personaje que cuanto menos invita a estudio por ser hijo de un tiempo en que acaecen y cristalizan, como escribiera el padre Burns, «cambios asombrosos», tanto en el interior de sus dominios como en el mundo exterior, de los que el rey es actor principal.¹ Para la actual Comunitat Valenciana, «En Jaume» es eso y, como enfatiza Antoni Furió en la biografía que dedica al rey, mucho más.² Ya en vida, pero fundamentalmente tras su muerte, aquella muerte en plena campaña contra los sublevados musulmanes valencianos, Jaime entra en la leyenda por la vía de la mitificación de su persona y de sus hechos. Desde aquel lejano siglo XIII hasta nuestros días, los valencianos le han visto con excelsa generosidad: rey conquistador, legislador, paradigma del buen gobierno; incluso hay quienes han exacerbado esa visión para convertirle en padre redivivo del pueblo por él fundado, en esencia misma de la valencianidad. Desprovisto de cualquier ánimo corporativo, estimo pertinente la opinión de José Luis Villacañas cuando dice que la escritura de la historia no es patrimonio exclusivo de los historiadores,³ quienes, como refería Ernest Belenguier hace más de dos décadas, se han visto «conmovidos» —también los políticos— por tal figura histórica, «i això és una prova de la transcendentalitat d'uns fets que es van esdevenir en el passat, però que d'alguna manera continuen projectant-se en cada present.»⁴ Si bien no es menos cierto que somos los historiadores, los profesionales de la historia, los mejor capacitados, por formación —se entiende—, para ofrecer visiones de centralidad, que no de asepsia, sobre cuestiones del pasado.

Acerca del gobierno y la administración del reino de Valencia en la época de Jaime I, se ha escrito poco, aunque curiosamente exista un estudio con un título idéntico cuya autoría corresponde a Rogelio Pérez-Bustamante centrado en el mismo período, si bien relativo a toda la Corona de Aragón y

1. Robert I. BURNS, «Castillo de Razón, Castillo de Fuerza: Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador», en Robert I. BURNS (comp.), *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador. Razón y fuerza en la Edad Media*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990, p. 27-47.

2. Antoni FURIÓ DIEGO, *El rey Conquistador. Jaime I: entre la historia y la leyenda*, Alzira, Bromera, 2007, p. 125-127.

3. José Luis VILLACAÑAS, *Jaime I el Conquistador*, Madrid, Espasa-Calpe, 2003, p. 15-16.

4. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Jaime I a través de la Història*, vol. I, Valencia, Eliseu Climent, 1984, p. 14.

presentado a un congreso dedicado a la figura y a la obra de ese rey.⁵ A este respecto, retrotraernos a estudios como los realizados por Jesús Gadea Guiteras, donde únicamente se recogía que el oficio de gobernador partía del reinado de Jaime I y que la baliza cronológica de su despegue era 1257,⁶ o por Josefina Mateu Ibars, que ya lo vincula a los tiempos inmediatamente posteriores a la toma de la ciudad de Valencia,⁷ es algo más que hacer historiografía, es apuntar que hasta la publicación por parte de Jesús Lalinde de *La Gobernación General en la Corona de Aragón*,⁸ obra referente a día de hoy al respecto de la institución, tales autores y tales obras eran, junto al parecer de los foralistas bajomedievales y modernos y de otros historiadores que habían bebido de esas fuentes, prácticamente los únicos estudios existentes que focalizaban en alguna medida en el gobierno del reino de Valencia. Es de imaginar, pues, que lo que conocíamos era más bien poco, y en ocasiones, a la parquedad, se unía la confusión. En tal sentido, las cuestiones que voy a plantear en este estudio son en buena medida subsidiarias de una investigación anterior donde analicé, creo que con cierta profundidad, el origen de la institución que había de servir para el gobierno del territorio valenciano en ausencia del rey y que, aunque sin conocimiento preciso del momento, pasa con cierta velocidad de intermitente a permanente.⁹

El siglo XIII es para la Procuración, en cuanto institución gubernativa de contenido político-militar —no sólo de la valenciana sino también, y de eso estoy totalmente convencido, de la de los demás territorios de la Corona de Aragón—, un período de evolución en la acomodación de su cometido —que en origen, repito, era suplir la no presencia del rey— hacia un ámbito competencial más encauzado, de un lado, mientras que de otro, precisamente por el tipo de competencias que adquiere desde su origen, tiende a convertirse en nicho, siempre a niveles domésticos en sentido de territoriales, de una institución superior, la Procuración General, en cuanto proyecto de la monarquía de dar participación política a los herederos al trono catalano-aragonés. Dentro de esta línea argumental, el reinado de Jaime I se define como el momento iniciático de la institución, período donde la magistratura conoce de vaivenes más fuertes en su forma y en su fondo por cuanto sus pasos transitan desde una idea de poder delegado que abarca prácticamente todas las cuestiones de gobierno, tanto políticas como militares, judiciales y hacendísticas, hacia, que no hasta, el oficio ordinario, más limitado en el ámbito competencial, dado que la institución deja, no sin resistencia, jirones de su actividad a otras magistraturas, municipales y territoriales, que al igual que la Procuración, por entonces todavía Lugartenencia, se constituyen como proyectos de la monarquía sobre la base del óptimo en la administración del reino. A este respecto, si el período *jaumino* ha dejado correr ríos de tinta para

5. Rogelio PÉREZ BUSTAMANTE, «El gobierno y la administración de los territorios de la Corona de Aragón bajo Jaime I el Conquistador y su comparación con el régimen de Castilla y Navarra», en *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1980, p. 515-536.

6. Jesús GADEA GUITERAS, *Del portant veus de general governador en el reino de Valencia durante la época foral*, Valencia, Arte Tipográfico, 1925, p. 16-17. Esta misma opinión la mantendrá también Martínez Aloy: José MARTÍNEZ ALOY, *La Diputación de la Generalidad del reino de Valencia*, Valencia, Diputación Provincial, 1930, p. 75-76.

7. Josefina MATEU IBARS, *Los Virreyes de Valencia*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 1963, p. 49-54.

8. Jesús LALINDE ABADÍA, *La Gobernación General en la Corona de Aragón*, Madrid, Zaragoza, CSIC, 1963.

9. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público y administración territorial en el reino de Valencia, 1239-1348. El oficio de la Procuración*, tesis doctoral realizada bajo la dirección del profesor doctor José Hinojosa Montalvo, defendida en la Universidad de Alicante, mayo de 1996. Producto de ese estudio se publicaron dos libros. Uno con el mismo título (Valencia, Generalitat Valenciana, 1998), y un segundo titulado *La Curia de la Procuración. Estructura de una magistratura medieval valenciana* (Alicante, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 1998). También se publicaron diversos artículos, entre los que se cuenta una reflexión de conjunto: «Reflexiones en torno al oficio de la Procuración como instrumento de la acción regia para el gobierno político del reino de Valencia», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 10 (1994-1995), p. 21-34.

el reino de Valencia, por ser el momento fundacional del mismo, las cuestiones de índole gubernativa, en general, y en particular aquellas que apuntan al gobierno del territorio, están todavía, ya no a falta de estudiar, pues no existe el vacío de tiempo atrás, pero sí de concretar en determinados aspectos y de contextualizar en otros desde renovados horizontes metodológicos. La razón sigue siendo, a mi modo de ver, el desapego historiográfico producido, de unas décadas atrás hasta hace bien poco, a la historia política y, dentro de ella, a la historia de los poderes públicos. No es momento ni lugar para hacer un balance de la cuestión, por todos bien conocida, pero sí apuntar que la mentada inhibición ha provocado que determinadas cuestiones relacionadas con el poder y las instituciones «políticas», en el sentido que les da Mario Ascheri,¹⁰ se hayan alejado de los foros académicos de historiadores *sensu stricto* para alojarse en entornos más amables, como los que le facilitó la Historia del Derecho, igualmente académicos, si bien focalizados sobre cuestiones de orden formal y, en muchos casos, desprovistos de visión social.

En los últimos años, sin embargo, hemos observado cómo las cuestiones relacionadas con la historia política, de las instituciones y de las estructuras de poder han vuelto a cobrar peso en el panorama historiográfico, tomando así razón los augurios que el maestro Le Goff anunciaba a principios de la década de 1970 al respecto de un retorno gradual de la historia política, aunque en esta ocasión tomando prestados elementos teóricos y de debate propios de la Nueva Historia.¹¹ Así lo manifiesta una reciente publicación, en la que su autor, Stéphane Pequignot, hace un repaso historiográfico por las dos últimas décadas de investigaciones relacionadas con la monarquía y el ejercicio del poder en la Corona de Aragón durante los siglos bajomedievales,¹² y pone de manifiesto, de un lado, el interés de la temática desde nuevos presupuestos metodológicos, las nuevas visiones procedentes de la sociología y la antropología, mientras que, de otro, señala el atractivo del estudio de la articulación de ese poder en cada uno de los dominios del rey dentro de lo que Pietro Corrao defiende como «monarquía compuesta», donde el monarca se convierte en eje coordinador de la integración y de la diversidad.¹³

LA DELEGACIÓN COMO FÓRMULA PARA EL GOBIERNO DE LOS TERRITORIOS

Es comúnmente admitido el hecho de que fueran las grandes conquistas cristianas sobre las tierras andalusíes las que provocaron, entre otros cambios, novedades en el terreno de la administración de los territorios cristianos, pues hasta esa fecha los espacios a gestionar eran de un tamaño tal que reyes y condes se sobaban y bastaban para gobernarlos personalmente. A la limitada geografía, se unía un débil aparato burocrático de gobierno, lo que obligaba a los gobernantes a un constante desplazamiento por sus dominios, garantía última de control sobre las élites locales y comarcales. En

10. Mario ASCHERI, *Istituzioni medievali*, Bolonia, Il Mulino, 1999, p. 27.

11. Jacques LE GOFF, «Is Politics Still the Backbone of History?», en *Historical Studies Today*, Nueva York, 1972, p. 340. Así lo entiende Hobsbawm cuando dice que en la actualidad «hay indicios de que la vieja vanguardia histórica ya no rechaza, desprecia y combate la tradicional “historia de acontecimientos”, ni siquiera la historia biográfica, como parte de ella hacía en otro tiempo»: Eric HOBSBAWM, *Sobre la Historia*, Madrid, Crítica, 1998, p. 191. Quizá de todas las obras que se puedan citar relativas a este resurgimiento de la historia política, la más mediática es la biografía de Luis IX de Francia de Le Goff: Jacques LE GOFF, *Saint Louis*, París, Gallimard, 1996.

12. Stéphane PEQUIGNOT, «Pouvoir royal et sociétés dans la couronne d'Aragon. Un essai de lecture historiographique (1990-2006)», *En la España Medieval*, núm. 30 (2007), p. 381-432.

13. Pietro CORRAO, «Stati regionali e apparati burocratici nella Corona d'Aragona (secc. xiv e xv)», en *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI. VII centenari de la sentència arbitral de Torrelles, 1304-2004*, vol. I, Valencia, 2004 (Valencia, 2005), p. 99-143.

definitiva, hablamos de una rudimentaria administración territorial, con oficiales que vinculan esas competencias a las locales, caso de los tenentes aragoneses, y que en ocasiones comparten cometidos, como las labores repobladoras de tenente, merino y justicia en tiempos de Alfonso I el Batallador, producto de una centralidad monárquica todavía muy germinal que a lo largo del siglo XII conoce de un fortalecimiento, al igual que la nobleza, por la vía de la expansión territorial.¹⁴

Van a ser los grandes avances sobre Al Ándalus en la primera mitad del siglo XIII los que susciten en los monarcas un problema de índole administrativa, no siendo otro que el de arbitrar el modo de gobernar las tierras recientemente adquiridas al Islam. En unas pocas décadas, los reinos cristianos, en concreto Castilla y la casi recién nacida Corona de Aragón, duplicaron su territorio, espacial y demográficamente hablando, y no era posible que la fórmula antigua de la itinerancia regia, aún manteniéndose a lo largo de los siglos medievales, diese réplica efectiva a una gestión gubernativa que requería de respuestas inmediatas a cuestiones que se planteaban a cada instante, fundamentalmente judiciales y militares, sobre dominios de gran inestabilidad política. Ello fue así toda vez que a una conquista rápida no le siguió una presencia humana de conquistadores con tanta inminencia, y la coerción feudal sobre las poblaciones andalusíes, pese a los pactos de capitulación establecidos entre conquistadores y sometidos, quebrantados al poco, provocó violentos levantamientos de la población mudéjar.

La imposibilidad de la presencia regia en todos los lugares a un tiempo, así como la no conveniencia de una permanencia continuada en un único territorio, obligó al desarrollo de la fórmula jurídica de la representación, conocida y aplicada en la Roma clásica sobre altos funcionarios nombrados por los emperadores para verse representados en las distintas provincias del Imperio.¹⁵ Castilla desarrolló un modelo administrativo sobre la base de grandes distritos territoriales al frente de los cuales aparecen unos personajes como representantes del rey, investidos con las más amplias atribuciones que habían de ejercitar en su nombre, los merinos y adelantados mayores,¹⁶ cuyo advenimiento e impor-

14. Cf. Jesús LALINDE ABADÍA, *La Gobernación General...*, p. 5-6; Jesús LALINDE ABADÍA, «Ensayo de tipología orgánica de la administración en la historia de España», extracto de los *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, vol. 4, Milán, 1967, p. 10-11 y 13-14; Carlos LALIENA CORBERA, *La formación del estado feudal. Aragón y Navarra en la época de Pedro I*, Huesca, Diputación de Huesca, 1996, p. 217-221 y 269-283; José Ángel LEMA PUEYO, *Instituciones políticas del reinado de Alfonso I el Batallador, rey de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 1997, p. 147-201; Flocel SABATÉ I CURULL, «Corona de Aragón», en Pedro Andrés PORRAS, Eloísa RAMÍREZ y Flocel SABATÉ, *La época medieval: administración y gobierno*, Madrid, Istmo, 2003, cap. XIV y XV; Flocel SABATÉ I CURULL, «La tenencia de castillos en la Cataluña medieval», en José Vicente CABEZUELO (ed.), *Alcaidías y fortalezas en la España Medieval*, Alcoy, Marfil, 2007, p. 69-136, en concreto p. 76-93.

15. Cf. Romuald SZRAMKIEWICZ, *Les Gouverneurs de Province à l'Époque Augustéenne*, París, 1972, 2 v.; Elisa GARRIDO GONZÁLEZ, *Los gobernadores provinciales en el Occidente bajo-imperial*, Madrid, UAM, 1987; Andrew LINTOTT, *Imperium Romanum. Politics and administration*, Londres, Nueva York, Routledges, 1993, en especial p. 43-69. Para Hispania, cf. Leopoldo SAN MARTÍN AGUILAR, «El gobernador en la Hispania romana», *Saitabi* (Valencia), vol. XLI (1991), p. 157-165.

16. Acerca de estos oficiales, cf. Juan Francisco RIVERA RECIO, *El Adelantamiento de Cazorla*, Toledo, Católica Toledana, 1948; José Manuel PÉREZ-PRENDES Y MUÑOZ DE ARRACÓ, «Las leyes de los Adelantados Mayores», *Hidalguía* (Madrid), núm. 51 (1962), p. 365-384; José Manuel PÉREZ-PRENDES Y MUÑOZ DE ARRACÓ, «Fazer justicia. Notas sobre actuación gubernativa medieval», *Moneda y Crédito. Revista de Economía* (Madrid), vol. II, núm. 129 (1974), homenaje a Don José Antonio Rubio Sacristán, p. 17-90; Lorenzo POLAINO ORTEGA, *Estudios históricos sobre el Adelantamiento de Cazorla*, Sevilla, 1967; Rogelio PÉREZ BUSTAMANTE, *El gobierno y la administración territorial de Castilla*, Madrid, 1976, 2 v.; Rogelio PÉREZ BUSTAMANTE, «El gobierno y la administración de los territorios de la Corona de Aragón bajo Jaime I el Conquistador y su comparación con el régimen de Castilla y Navarra», en *X Congreso...*, p. 532-534; Juan TORRES FONTES, «Los adelantados mayores del reino de Murcia en el siglo XIII», en *Documentos de Fernando IV*, CODOM V, Murcia, 1980, p. XIII-XXII; José SÁNCHEZ ARCILLA, *La administración de justicia real en León y Castilla (1252-1504)*, Madrid, 1980; José SÁNCHEZ ARCILLA, «Las reformas de Alfonso X en la organización territorial de la Corona de Castilla», *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, núm. 9 (1985), p. 115-127; Joaquín CERDÁ RUIZ-FUNES, «Para un estudio sobre los adelantados mayores de Castilla (s. XIII-XV)», en

tancia en el marco político e institucional de ese preciso momento les convertirá en el eje de la administración de los distintos territorios que conforman la Corona, pasando a convertirse en *alter ego* del delegante única y exclusivamente en aquello que apareciese contenido en la delegación,¹⁷ y alcanzando a representarle en las demarcaciones territoriales asignadas,¹⁸ a las que darán nombre. En la Corona de Aragón, hallaremos un oficio paralelo, la Procuración, del que surgirá un oficial, el procurador, que aunque en origen no se denominase de este modo evolucionará nominalmente hasta esa forma para apuntar al funcionario que se ocupa de los asuntos de otro, en este caso del rey, al tiempo que también irá perfilando sus competencias desde una delegación perfecta hacia un oficio ordinario, incardinándose dentro de la estructura orgánica del poder. Todo ello siempre bajo el prisma de la doctrina comentarista bajomedieval, bien compendiada en este aspecto por José María García Marín, que apunta a la proximidad de una y otra jurisdicción, ordinaria y delegada, cuando ésta focaliza no sobre algo concreto, sino sobre una universalidad de causas.¹⁹

Las conquistas de Mallorca y de Valencia activaron la necesidad —en el sentido que le da el jurista valenciano Llorenç Matheu de la creación de oficialías para el correcto ejercicio de la regia jurisdicción—²⁰ de desarrollar instrumentos de organización de orden jurídico y de carácter público basados en la idea de la representación,²¹ con el claro cometido de administrar justicia y proceder al gobierno político de aquellos territorios en los que el rey no se hallase presente. Fórmulas, por otro lado, que no se estrenaban en las tierras levantinas e insulares de la mano de Jaime I, aunque fuese quien las potenciase, sino que ya sus antecesores habían puesto en práctica en los territorios periféricos de la Corona, en concreto en las tierras provenzales, rosellonesas y ceretanas desde al menos el último tercio del siglo XII.²² Tales novedades conectaban con las nuevas corrientes romanistas del Derecho, que

Estudio sobre instituciones jurídico-medievales de Murcia y de su Reino, Murcia, 1987, p. 225-276; Joaquín CERDÁ RUIZ-FUNES, «Adelantados Mayores y Concejo de Murcia (Notas para un estudio histórico-jurídico)», en *Estudio sobre instituciones jurídico-medievales de Murcia y de su Reino*, Murcia, 1987, p. 169-223; José María ORTUÑO SÁNCHEZ-PEDREÑO, «El adelantado en Las Partidas», *Miscelánea Medieval Murciana* (Murcia), vol. XVIII (1993-1994), p. 161-174; Cristina JULAR PÉREZ-ALFARO, *Los Adelantados y Merinos Mayores de León (siglos XIII-XV)*, León, Universidad de León, 1990; Ignacio ÁLVAREZ BORGE, *Monarquía feudal y organización territorial. Alfonces y merindades en Castilla (siglos X-XIV)*, Madrid, CSIC, 1993; José María ORTUÑO SÁNCHEZ-PEDREÑO, *El Adelantado de la Corona de Castilla*, Murcia, Universidad de Murcia, 1993; Juan FRANCISCO JIMÉNEZ ALCÁZAR, *Espacio, poder y sociedad en Lorca. 1460-1521*, tesis doctoral, Murcia, Universidad de Murcia, Facultad de Filosofía y Letras, 1993; Juan FRANCISCO JIMÉNEZ ALCÁZAR, «Adelantado y mando militar: Los Fajardo en Murcia (s. XV-XVI)», en *La organización militar de los siglos XV y XVI. Actas de las II Jornadas Nacionales de Historia Militar*, Málaga, 1993, p. 151-157; Juan FRANCISCO JIMÉNEZ ALCÁZAR, *Un concejo de Castilla en la frontera de Granada. 1460-1521*, Granada, Universidad de Granada, 1997; María MARTÍNEZ MARTÍNEZ, «La territorialización del poder: los adelantados mayores de Murcia (siglos XIII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 25/2 (1995), p. 545-569.

17. Joaquín CERDÁ RUIZ-FUNES, «Para un estudio sobre los adelantados mayores de Castilla (s. XIII-XV)», en *Estudio sobre...*, p. 197-198; R. PÉREZ-BUSTAMANTE, *El gobierno y la administración...*, p. 150 y siguientes.

18. María MARTÍNEZ MARTÍNEZ, «La territorialización del poder: los adelantados mayores de Murcia (siglos XIII-XV)», *Anuario de Estudios...*, núm. 25/2 (1995), p. 552.

19. José María GARCÍA MARÍN, *El oficio público en Castilla durante la baja Edad Media*, Madrid, Instituto Nacional de Administración Pública, 1987, p. 35-46. Para el análisis de esta cuestión en la Procuración del reino de Valencia, cf. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*, p. 31-36.

20. Llorenç MATHEU I SANZ, *Tractatus de regimine urbis et regni Valentiae*, Valencia, 1654, cap. VI, sent. IV, núm. 9, p. 167. Recogido en José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 17.

21. Jesús LALINDE ABADÍA, «Virreyes y lugartenientes medievales en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia de España* (Buenos Aires), vol. XXXI-XXXII (1960), p. 99; Jesús LALINDE ABADÍA, *Derecho histórico español*, Barcelona, Ariel, 1981, p. 322; Rogelio PÉREZ BUSTAMANTE, «El gobierno y la administración de los territorios de la Corona de Aragón bajo Jaime I el Conquistador y su comparación con el régimen de Castilla y Navarra», en *X Congreso...*, p. 515-516.

22. Una aproximación resumida de la cuestión en José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 17-18.

hacían más fácil a la monarquía el control sobre los nuevos dominios en un momento de efervescencia de un poder público legitimado por la ley más que por la *consuetudo*,²³ amén de que la situación de la propia institución monárquica, como consecuencia de ello, cobrase fuerza frente a los poderes feudales, lo que se observa, entre otras cosas, en que los éxitos militares de la Corona ya no dependían en tal alto grado de la participación graciosa de los nobles.²⁴

LOS PRIMEROS LUGARTENIENTES

En los primeros días del otoño de 1238, Jaime I toma *madina Balansiya*, la que era capital de *balad Balansiya* musulmán y la que había de convertirse en capital del nuevo reino cristiano. Durante los meses siguientes, el rey lleva a cabo una labor legislatora importante centrada en la ciudad de Valencia, donde articula su gobierno municipal sobre la figura del *cort*, al que dota, además de competencias, de ubicación espacial y de funcionarios auxiliares.²⁵ A mediados de 1239, Jaime abandona Valencia en dirección norte, hacia Montpellier. Pese a que regresase a los pocos meses, el territorio valenciano no quedó huérfano,²⁶ pues el rey deja al frente del mismo a un noble aragonés llamado Rodrigo de Lizana. Así lo recoge la *Crònica*:

E, quan venc aenant haguem-nos a eixir del regne de València, e anam-nos-en en Catalunya, et puis en Aragó, e lleixam la terra a don Rodrigo Liçana que fos en cap.²⁷

Rodrigo de Lizana era un ricohombre con una gran reputación como jefe militar. Había participado en la batalla de Las Navas de Tolosa junto a Pedro el Católico y después en los dos grandes hechos de armas del reinado de Jaime I, las conquistas de Mallorca y de Valencia. Pese a que durante los años de la minoridad estuvo enfrentado al joven rey, una vez superadas las desavenencias se convertiría en uno de sus más fieles vasallos. Y la fidelidad y confianza se manifiestan en su designación como responsable del reino de Valencia en ausencia del rey.²⁸ Tal jefatura ha sido entendida por la historiografía como la primera forma de gobierno valenciano con poder delegado. Sin otra denominación que la mencionada —«que fos en cap»—, Jerónimo Zurita lo reconocía como lugarteniente general, al igual que Charles de Tourtoulon y Jesús Lalinde, mientras que Ferran Soldevila modernizaba el título para entenderlo como «governador».²⁹ Lizana, más allá del cuándo, es decir, de la cues-

23. Josep Maria FONT I RIUS, «El desarrollo general del Derecho en los territorios de la Corona de Aragón (siglos XII-XIV)», en *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, 1962, p. 3.

24. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «Las Órdenes Militares y la frontera valenciana. Ss. XIII-XIV», en *Las órdenes militares: un puntal de la historia de occidente*, Soria, Cátedra Internacional Alfonso VIII, 2006, p. 102.

25. Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. II, 1237-1250, Valencia, Diputación Provincial, 1976, doc. 280 y 297.

26. Curioso es que, por ese mismo tiempo, el tío del rey, infante Fernando, apareciese como «infans et procurator Aragonie» en un documento por el que Jaime I ratifica las paces y treguas establecidas en las Cortes aragonesas celebradas en Zaragoza y divide el reino en dos demarcaciones. De manera intermitente o permanente, seis años más tarde (1245), Soldevila lo identifica en ese mismo cargo. Cf. Vicent GARCIA EDO, *Arxiu Virtual Jaume I. Documents d'època medieval relatiu a la Corona d'Aragó*, Castellón, Universitat Jaume I, doc. núm. 142 (dirección electrónica <<http://www.jaumeprimer.uji.es>>); Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, Barcelona, IEC, 1995, p. 42.

27. Ferran SOLDEVILA, *Les Quatre Grans Cròniques. Crònica del rei Jaume I el Conqueridor o Llibre dels feits*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 123.

28. Acerca del personaje y de su relación con el gobierno valenciano, cf. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 39-40.

29. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 39-40.

ción de la data concreta, es, sin ninguna duda, el primer lugarteniente valenciano. Su cometido era eminentemente militar: gobernar un territorio en armas en ausencia del rey.³⁰

A su regreso a Valencia, Jaime retoma el control político y militar, y todo indica que los poderes entregados a Lizana desaparecen, aunque el noble continúa a su servicio en esa campaña.³¹ El rey mantiene su proyecto de ocupación militar de las tierras valencianas del sur, que dirige personalmente, con lo que tiene poco sentido que fórmulas de representación queden activas en su presencia. Así había ocurrido una década atrás en Mallorca. Tras un año de residencia en la isla y ante la disyuntiva de regresar a la Península para ocuparse de otros territorios y de otros asuntos, el rey nombra al caballero catalán Bernat de Santaeugènia para que «romangués en nostre lloc en Mallorques» y ejerciese de *cap*. Como ya he escrito en otro lugar, parece razonable considerar sinónimas ambas voces, con lo que Jaime I entiende que su ausencia ha de ser suplida con una delegación de poder que permitiese al delegado ejercer del mismo modo que lo haría él mismo de estar presente. En definitiva, estaba nombrando a un lugarteniente³² que encarnaba la representación perfecta del rey, pues, como refirióse Jesús Lalinde, no se trataba de un oficial ordinario con la misión de actuar «por», sino que el hacerlo «en lugar de» —«en nostre lloc»— es lo que le convertía en extraordinario.³³

En cuanto a Valencia, de nuevo una situación extraordinaria, una nueva ausencia regia, activa la delegación de poderes. Jaime I recurre a otro aragonés, Jimeno Pérez de Tarazona, rebautizado como Jimeno Pérez de Arenós tras obtener del rey el señorío de ese nombre y ser elevado a la ricahombría, lo que fue muy contestado por la recia nobleza aragonesa.³⁴ Charles de Tourtoulon recoge que cargo y nombradía vinieron prácticamente al unísono,³⁵ quizá, aunque inútilmente, para atemperar el malestar de una alta nobleza aragonesa todavía necesaria en el sometimiento de un reino no conquistado. Jerónimo Zurita entendió tal promoción como potestativa de la monarquía y dentro de la costumbre.³⁶ Burns escalona ambos hechos, considerando que Jimeno Pérez primero llega a la Lugartenencia y que dos años después recibe la baronía de Arenós y la categoría de *ricohombre*.³⁷ Casi tres décadas después de esos sucesos, en las Cortes que Jaime I tuvo a los aragoneses en Zaragoza el año 1264, uno de los muchos agravios a él presentados fue la elevación a *ricohombre* de Jimeno Pé-

30. A este respecto, no encuentro sustento documental a la opinión de Ramón Ferrer, quien apunta que en ese tiempo el reino queda en manos de «una serie de vicarios» con el cometido, entiendo, de administrarlo: RAMÓN FERRER NAVARRO, *Conquista y repoblación del reino de Valencia*, Valencia, Del Sénia al Segura, 1999, p. 57.

31. Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaume I...*, p. 123-126.

32. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 40-41; Pau CATEURA BENNÀSSER, «La Gobernación del reino de Mallorca», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 12 (1999), p. 79-80; Gabriel ENSENYAT PUJOL, «L'Administració a la Corona d'Aragó a la baixa Edat Mitjana. Les terres de l'antiga Corona de Mallorca després de la reincorporació a la Corona catalanoaragonesa», en Juan Antonio BARRIO (ed.), *Los cimientos del Estado en la Edad Media. Cancillerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alcoy, Marfil, 2004, p. 170.

33. Jesús LALINDE ABADÍA, «Virreyes y lugartenientes medievales en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia...*, vol. xxx-xxxii (1960), p. 100.

34. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1967, I, III, xxxix, p. 534.

35. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*, vol. II, Valencia, Imp. de José Domenech, 1874, p. 34-36.

36. «Asentadas las cosas de la frontera de los moros, nombró el rey por su lugarteniente general a don Jimén Pérez de Tarazona e hizole rico hombre, como se podía hacer y era costumbre en los tiempos antiguos sublimar en aquel estado a los que eran caballeros que llamaban mesnaderos, que de tal manera eran vasallos y de la casa del rey ellos y sus padres y agüelos naturales de Aragón, que no hubiese memoria que habían sido vasallos sino del rey o de hijo de rey o de conde que sucedía de linaje de reyes o de prelado de la iglesia»: Jerónimo ZURITA, *Anales...*, p. 543.

37. Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València: Societats en simbiosi*, Valencia, Eliseu Climent, 1987, p. 335.

rez.³⁸ Las razones del nombramiento, expresadas por el propio rey en su *Crònica*, se sustentan en lo coyuntural y lo extraordinario. Lo primero refiere a la ausencia del rey, que de manera obligada itinerera por el resto de sus dominios durante más de un año antes de regresar a Valencia. Lo extraordinario tiene que ver con la situación del territorio valenciano, donde, pese a que en los fueros ya se marquen sus fronteras y se establezca el límite sur «usque ad terminum de Biar»,³⁹ todavía estaba por conquistar buena parte del mismo, en concreto las tierras situadas por debajo del Júcar.⁴⁰ El porqué de la elección del señor de Arenós es una incógnita. La ausencia de documentos nos impide aventurar hipótesis. Desde luego no alcanzó tal responsabilidad por el fallecimiento de Rodrigo de Lizana, quien continúa activo en la frontera valenciana durante toda esa década realizando importantes servicios militares contra los musulmanes.⁴¹ La razón primera sería la confianza en él puesta por el rey, como enfatizan Tourtoulon o Burns,⁴² su experiencia al frente de otros oficios, como el de repostero del reino de Aragón, así como sus conocimientos de Derecho⁴³ —aunque esto último, la pericia en materia jurídica, no fue nunca condición a tener en cuenta en quienes ocuparon este oficio. Que Jimeno Pérez de Arenós alcanza la nombradía de lugarteniente lo dice el propio Jaime I cuando establece que ha de quedar en Valencia «en nostre lloc».⁴⁴ En cuanto a la fecha de su nombramiento, sabemos que fue en el verano de 1240, pues en los primeros días de septiembre ya aparece en los diplomas como «tenens locum regis in regno Valencie». Lo interesante es que el rey queda al menos dos meses más en ese reino antes de iniciar su viaje camino de Cataluña,⁴⁵ lo que me hace pensar que, o bien necesita de cierto tiempo para preparar a su lugarteniente respecto de las cuestiones valencianas, o, como sugiere el padre Burns, que esta delegación de poder sobre un *alter ego* suplente se realizaba sobre la idea de presencia de la figura, que devendría en magistratura con competencias sobre todo el territorio. El jesuita norteamericano escribe sin ambages al respecto de la aparición de la Lugartenencia en el reino de Valencia: «La València cristiana i mudèjar va rebre la seua forma superior de govern el 1240, uns anys abans d'acabar-se la croada.»⁴⁶

Durante las décadas de 1240 y 1250, Jimeno Pérez aparece ejerciendo la alta representación en el reino de Valencia, ocupándose de temas muy dispares, como cuestiones militares, de ordenación del territorio, repobladoras, etc. Su papel fue principal en la pacificación de la revuelta mudéjar de 1248-

38. «Mas con esta ocasión propusieron que las quejas que tenían en general; y principalmente los ricos hombres daban querrela del rey que por muchas vías los desaforaba, alegando que daba los lugares que eran de honor a extranjeros del reino y a personas que no podían ni debían ser ricos hombres, como hizo a don Jimén Pérez de Arenós, que no era rico hombre por naturaleza, a quien él había dado la baronía de Arenós. Y pretendían que estos lugares los debían tener ellos y no perderlos sino por razones probadas y juzgadas ante la corte; y después de sus días las habían de tener sus hijos y los más propincuos parientes a quienes ellos señalasen; y que podían excusar de huestes y cabalgadas sus caseros y juberos»: Jerónimo ZURITA, *Anales...*, I, III, LXVI, p. 619-620.

39. Manuel DUALDE SERRANO, *Fori Antiqui Valentiae*, Madrid, Valencia, CSIC, 1950-1967, p. 5.

40. Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaume I...*, p. 126.

41. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, I, III, XLIV, p. 554; Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», en Enric GUINOT y Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Valencia, Universitat de València, 2007, p. 209.

42. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime el Conquistador...*, vol. II, p. 34; Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus...*, p. 334-335.

43. Cf. también Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, Valencia, Tres i Quatre, 1981, p. 53-100, en concreto p. 66.

44. Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaume I...*, p. 126.

45. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, IEC, 2004, p. 145-147.

46. Robert I. BURNS, *L'Islam sota els croats. Supervivència colonial en el segle XIII al regne de València*, Valencia, Tres i Quatre, 1990, p. 97-98.

1249.⁴⁷ Lo cierto es que, pese a tal presencia, la falta de continuidad en la información sobre la misma nos obliga a ser cautos a la hora de ver en ese desempeño un oficio ya permanente. Charles de Tournouillon fue de la opinión que Jaime quiso gobernar personalmente el territorio en que se encontrase en cada momento, eliminando los agentes intermedios entre sus decisiones y quiénes debían obedecerlas o llevarlas a la práctica. En este caso apuntaba a oficiales municipales, no territoriales.⁴⁸ Sin embargo, parece que en realidad, pese a no contar con documentación sistemática, la Lugartenencia se muestra como una figura que ha cuajado en la estructura de la administración territorial del reino. Otra cosa será que sus competencias se viesan limitadas durante los períodos en que el rey se hallase presente, y ello tan sólo hasta que el oficio se asentase en sus atribuciones, lo que no ocurrirá hasta tiempos de Jaime II. Estimo que existen razones de peso, más allá del goteo de referencias que apuntan al señor de Arenós como tal, para pensar que la Lugartenencia valenciana pudiese haber alcanzado carácter permanente en estas fechas. En mayo de 1241, Jimeno Pérez, en calidad de lugarteniente, dona la iglesia de Onda al obispo de Tortosa.⁴⁹ Tres años después aparece en el diploma del Tratado de Almizra como «Eximinus Petri, tenens locum domini regis in Valencia.»⁵⁰ Del mismo modo, en 1251, es «don Eximeno Periz d'Arenoso, tenient el lugar del senor rey en el regno de Valencia por mandament suo» quien procede a la partición de los términos y de las aguas entre las villas de Segorbe y Altura⁵¹ y quien recibe licencia regia para cambiar la ubicación de la villa de Castellón.⁵² Los fueros valencianos recogen, en la rúbrica dedicada al *cort*: «Locum nostrum tenens vel baiulus vel curia non sint advocati pro aliquo, nec prestant patrocinium alicui in advocacione.»⁵³ Parece evidente que la norma hace referencia a las incompatibilidades de los responsables de las oficialías sobre las que se edifica la administración pública del reino, local y territorial, pero lo interesante para el caso que nos ocupa es que el curia o *cort* desaparezca como institución entre 1250 y 1251,⁵⁴ con lo que la Lugartenencia quedaría asentada en tiempos de Jimeno Pérez de Arenós como magistratura permanente, aunque sin una tabla de competencias definidas y muy mediatizada, quizá, por la presencia del rey en el territorio.

Desde prácticamente la conquista de la ciudad de Valencia, con carácter intermitente que creo que pronto muta a permanente, Jaime I dota al nuevo reino de una estructura de gobierno a cuyo frente sitúa a un lugarteniente. Con poderes amplios se muestran durante las dos décadas siguientes estos representantes del rey en el territorio, aunque en ningún caso tengamos una credencial de nombramiento. La primera de este estilo la encontramos en 1257. En ningún caso significa que fuese la primera, o lo que es lo mismo, que Jimeno Pérez de Arenós, que ejerce de lugarteniente hasta esa fecha, no la tuviera. La única razón para que esa data ocupe tal lugar estriba en que es en ella cuando arrancan de forma masiva y ordenada los documentos cancillerescos de Jaime I. Pues bien, el 6 de

47. Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», en Enric GUINOT y Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments medievals...*, p. 206, 217, 222, 225 y 251; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*

48. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime el Conquistador...*, vol. II, p. 322-323.

49. Vicent GARCIA EDO, *Arxiu...*, doc. núm. 297.

50. Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. II, doc. núm. 388.

51. Vicent GARCIA EDO, *Arxiu...*, doc. núm. 668.

52. Vicent GARCIA EDO, *Arxiu...*, doc. núm. 1.

53. Manuel DUALDE SERRANO, *Fori Antiqui...*, p. 11; cf. *Furs e Ordinacions fetes per los gloriosos reis d'Aragó als regnícoles del Regne de València*, Valencia, Imprenta de Lamberto Palmart, 1482 (ed. facsímil, Universidad de Valencia, 1977), rúb. III, IX, p. 33.

54. Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Inicios de la organización político-institucional en los municipios valencianos del siglo XIII», en *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta. Actes*, Alicante, 1992, p. 201.

septiembre de ese año, el rey entrega el gobierno político y militar de «todo» el reino de Valencia a Jimeno de Foces, otro ricohombre aragonés con gran experiencia en el ámbito de las atribuciones que recibía. El documento en cuestión es un comunicado abierto a la sociedad valenciana, de cualquier condición y credo, para poner en su conocimiento la entrega a Foces de «procuracionem et regimen» del reino. El texto, como la práctica totalidad de los nombramientos de sus homólogos en ese gobierno, fuesen lugartenientes, procuradores o gobernadores, arroja poca información sobre las competencias que había de desempeñar el nominado, más allá del ejercicio de la justicia en defensa del territorio, para lo cual podía recurrir al empleo de la fuerza militar. Asimismo, dos detalles más. Uno de orden jurídico, y es la potestad para escuchar y sentenciar las primeras apelaciones de todas las causas, pudiéndose apelar en segunda instancia al rey. Y un segundo de tipo administrativo, y es que el nombramiento recoge la existencia de un lugarteniente del propio lugarteniente regio con la misión de colaborar en las tareas que éste tenía asignadas, fundamentalmente judiciales.⁵⁵ No obstante dicha parquedad, en esa misma fecha, Jaime I concede igualmente «procuracionem et regimen» de Cataluña a su hijo Pedro y era algo más explícito a la hora de enumerar atribuciones.⁵⁶

La denominación «procuracionem et regimen», como digo, no oculta la verdadera naturaleza del cargo: era una lugartenencia. Jimeno de Foces fue reconocido por sus administrados como tal porque así lo escribía el rey en cada una de las misivas que les dirigía refiriéndose a él, o a él mismo, como «tenenti locum nostrum in regno Valencie». Se trata de un oficio asentado, con competencias *grosso modo* reconocidas para no tener que referirlas en la credencial de nombramiento, en buena medida porque la condición lugartenencial permitía ejercer como el delegante.⁵⁷

Jimeno de Foces fue un personaje de gran relevancia en su tiempo. Hombre de la confianza del rey, estuvo próximo a él desde los preliminares de la conquista valenciana. Tal proximidad le llevó a ocupar un hueco entre los consejeros de Jaime I, así como a detentar importantes cargos de la administración de los reinos, como es el caso del gobierno de Cataluña a través también de la Lugartenencia real en 1253, lo que, sin duda, le sirvió para conocer el desempeño del reto que el rey le brindaba en Valencia años después. Respecto a su gestión valenciana sabemos bien poco. En primer lugar, por lo exiguo de las noticias al respecto, que apuntan a funciones militares y repobladoras. Y en segundo lugar, porque moría a finales de 1260 o principios del año siguiente. Si bien su gestión ofrece alguna curiosidad, como que durante los primeros meses como lugarteniente valenciano simultanease el cargo con el catalán. Sabemos que a finales de septiembre de 1257 el rey le convoca en Almudévar para darle instrucciones, sin que sepamos cuáles.⁵⁸ El 5 de diciembre de ese año, Jaime I confirmaba las cuentas presentadas por Foces respecto al desempeño de sus funciones en Cataluña y le eximía de cualquier acción por ellas, permitiéndole centrarse en su nuevo ámbito de trabajo.⁵⁹ Quizá, la razón de tal simultaneidad de cargos estribase en la necesidad de que hubiese un traspaso de información y conocimiento de la realidad catalana por parte de un avezado gestor como era Jimeno de Foces al

55. ACA, C, reg. 9, f. 34r-v; editado por Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. III, doc. núm. 771; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, apéndice documental, doc. núm. 1. Regestado por Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia, contenida en los registros de la Cancillería Real*, vol. I, *Jaime I, el Conquistador*, Madrid, 1934, doc. núm. 28.

56. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 42; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 46.

57. Jesús LALINDE ABADÍA, «Virreyes y lugartenientes medievales en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia...*, vol. XXX-XXXII (1960), p. 100-107.

58. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 262.

59. Acerca de la labor de Foces al frente de la Lugartenencia valenciana, cf. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 47-50.

infante Pedro, que se estrenaba al frente de una responsabilidad tan grande como el gobierno de Cataluña.

Tras la muerte de Foces, le sucede su antecesor, Jimeno Pérez de Arenós. No conocemos la carta de nombramiento al señor de Arenós, que no sería muy distinta de la referida a su antecesor, pero la primera noticia que alude a él en esta segunda etapa al frente del gobierno valenciano, fechada en agosto de 1261, ofrece una intitulación más que curiosa, en tanto que se muestra como lugarteniente regio en el reino de Valencia por el infante Jaime. Tal vínculo con el infante, que se mantiene en mayo del año siguiente en una aprobación de cuentas presentadas al rey por el lugarteniente valenciano sobre las rentas de Burriana, las de la albufera de Valencia, el tributo de los judíos de la capital del reino y otras más,⁶⁰ y que desde luego no suena a desliz de la cancellería, ha de ser analizado con atención. Desde 1248, el infante Jaime adquiere derechos de herencia sobre el reino de Valencia, ratificados en 1251,⁶¹ si bien hasta la fecha no aparece mención de relación entre ese derecho de herencia marcado en los distintos testamentos y una ligazón política con esos reinos. A mayor abundamiento de esta idea, en 1254, el cronista Zurita recoge la concesión al infante Alfonso por parte del rey de la Procuración de los reinos de Aragón y Valencia «por entretenerle con esto, esperando ocasión cómo le pudiere tener sujeto y obediente a toda su voluntad», tras el distanciamiento del primogénito producto de las disposiciones testamentarias de su padre en las que se veía claramente perjudicado,⁶² y el nuevo reparto realizado tras la muerte del infante Fernando en el que Alfonso se convertía en heredero de Aragón y Valencia. En ningún caso, como entiende el propio Zurita, esta concesión es precedente, sino casual, del vínculo que crea Jaime II medio siglo después entre primogenitura y Procuración general de los reinos, entre otras cosas porque no es general. En este sentido, hemos de recordar que Jimeno de Foces actúa de lugarteniente catalán desde 1253 y que en ese tiempo, en Valencia, hace esas veces el señor de la baronía de Arenós, quien, que sepamos, no relaciona su cargo con el primogénito. Curiosamente, ambos lugartenientes, junto con Bernat Guillem d'Entença, en cuanto «allegados y favoritos que el rey en su consejo tenía», quedaron como garantes de la fluidez en la relación entre padre e hijo.⁶³ Cuatro años después, Jaime I rehace su testamento y entrega Valencia a Alfonso, junto con Aragón,⁶⁴ y así queda hasta la muerte del primogénito en 1260. Durante todo ese tiempo, Jimeno de Foces sólo es lugarteniente *nostrum*, del rey, sin vínculo con el supuesto heredero de Valencia y su reino. El infante Pedro, defendiendo su primogenitura, a mediados de octubre de ese año, elevó una protesta en secreto ante muy distinguidos personajes del momento, como fray Ramón de Peñafort o el lugarteniente valenciano Foces ante el temor que su padre dictase nuevo testamento por el que algunas de las tierras de la Corona, en concreto las por él conquistadas, pudiesen ir a parar a

60. ACA, C, reg. 12, f. 42; Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación...*, doc. núm. 390.

61. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, XLIII, p. 552 y 553, y 1, III, XLVI, p. 565.

62. «Todavía el infante don Alfonso en este tiempo, andaba apartado y desavenido del rey su padre; y no faltaba quien le indignase y siguiese con tratos que entre él y el rey de Castilla había; porque el rey su padre, contra el asiento de la concordia, mostraba procurar su desheredamiento; y había dado al infante don Jaime, hijo segundo de la reina doña Violante, el reino de Valencia y el de Mallorca, siendo conquista de la corona y reino de Aragón, cuya sucesión por razón de la primogenitura decían que le pertenecía. Mas por le asegurar y sosegar en su servicio y desviar todo escándalo y alteración, hízole donación de la procuración del reino de Aragón y de Valencia, lo cual en aquellos tiempos aún no era concedido por fuero a los primogénitos como después lo fue; puesto que era la costumbre que el primogénito tuviese las veces de la procuración y gobernación general que era una misma cosa. Lo cual hizo el rey por entretenerlo con esto, esperando ocasión cómo le pudiese tener sujeto y obediente a toda su voluntad»: Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LI, p. 579.

63. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LI, p. 581.

64. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LVII, p. 593-594.

manos de su hermano Jaime. El postrero testamento del rey, realizado el 21 de agosto de 1262, dejó los territorios peninsulares ibéricos para Pedro, y las Baleares y los ultrapirenaicos a Jaime.⁶⁵ Todo ello para decir que, si no es por una deuda del infante Jaime hacia el señor de Arenós que terminará pagando su hermanastro Pedro Fernández,⁶⁶ no encuentro el vínculo que une al heredero de Mallorca con la Lugartenencia valenciana.

La labor de Jimeno Pérez al frente del gobierno valenciano en su segunda etapa nos es prácticamente desconocida. Los escasos documentos que aluden a ella hablan de una variedad amplia de cuestiones. Económicas, recibiendo de Gil Ximenis, baile del reino de Valencia hasta el Júcar, el dinero procedente de las rentas de las salinas y de la albufera valenciana para saldar una deuda que el rey tenía con él,⁶⁷ así como de otras localidades.⁶⁸ Judiciales, cuando en mayo de 1263 el rey confirma todas y cada una de las sentencias promulgadas en el reino de Valencia por Jimeno Pérez en calidad de lugarteniente, o por su lugarteniente, tocantes tanto a causas principales como de apelación, si a esas causas no se apelase o si se hiciese contra fueros.⁶⁹ De pacificación del territorio, donde se podían expresar sus conocimientos de Derecho y sus competencias en el terreno militar, como es el caso de las divisiones de términos, visible en el conflicto, resuelto en 1265, por el señor de Arenós, entre la villa de Bocairent, de un lado, y los castillos vecinos de Banyeres y Serrella, propiedad del noble Jofre de Loaisa, de otro;⁷⁰ la partición de términos, aunque no aparezca de ordinario dentro de las competencias del oficio de la Procuración, luego Gobernación, quedará en buena medida en manos de sus responsables, por cuanto en más ocasiones de las deseadas generaban escándalos y violencias y eran estos oficiales los encargados de mantener la paz en el territorio.⁷¹ Poderes concretos o especiales, como el que le confiere en febrero de 1266 desde Murcia para imponer y obligar en nombre del rey cantidades de dinero y otorgar escrituras, tanto a caballeros como a cualesquiera personas en el reino de Aragón, mandando a los oficiales de ese reino que diesen crédito a la misión que encargaba al lugarteniente valenciano;⁷² o servicios personales al monarca, como su presencia en Huesca a finales de 1263 en calidad de miembro del consejo real para preparar las Cortes aragonesas del año siguiente.⁷³ Aunque, sin duda, el grueso de su actividad sería militar. No tenemos muchas noticias al respecto de ese tipo de servicios. Es seguro que participaría en la defensa de la frontera valenciana previa a la campaña murciana de Jaime I. A mediados de julio de 1265, y siempre como «tenenti locum nostrum in regno Valencie», el rey le reconocía ciertas cuentas en razón a un servicio armado que había realizado «cum militibus et familia vestra in frontaria Valencie» durante once meses. Como el cálculo del cómputo se hacía desde el primero de julio hacia atrás, sería desde junio del año anterior cuando el lugarteniente activó el protocolo defensivo al frente de una importante compañía armada. Deducidas cantidades ya satisfechas —16.500 sueldos que habían sido pagados por Jafudán de Cavallería, baile de Zaragoza, y por los judíos de Valencia, más la porción de dos meses asignada a él y a los caballeros de su casa entregada por el infante Pedro— y descontados 29.140 sueldos en concepto de soldadas

65. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LXI y LXIII; Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. Pere el Gran*, 4ª ed., Barcelona, 1985, p. 26-27; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 112.

66. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 51.

67. ACA, C, reg. 14, f. 13 (1263, marzo, 1).

68. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 53.

69. ACA, C, reg. 12, f. 81v (1263, mayo, 24).

70. Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus...*, p. 327-338.

71. Al respecto de esta cuestión, cf. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*, p. 202-205.

72. ACA, C, reg. 15, f. 5r (1266, febrero, 27). José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 53-54 y doc. núm. 7.

73. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LXV, p. 616.

de combatientes que no estuvieron de continuo en la campaña, la cantidad final ascendía hasta los setenta mil sueldos. Para satisfacer esa cuantía, el rey le hizo entrega del castillo y la villa de Xàtiva hasta que quedase la deuda satisfecha.⁷⁴ Su presencia en la campaña de Murcia está más que atestigüada por la deuda que Jaime le reconoce desde Murcia el 1 de marzo de 1266 en atención al servicio militar prestado en esa frontera.⁷⁵

Desde finales del invierno de 1266, Arenós viajó por el reino de Aragón recaudando dineros para su señor, que se hallaba en las recién conquistadas tierras de Murcia. Es posible que en esa última misión se encontrara con la muerte. A principios de octubre de ese año, sus albaceas testamentarios se presentaban ante Jaime I en Perpiñán para hacer cuenta de los gastos realizados por el finado hasta ese mismo día en su servicio.⁷⁶

LA APARICIÓN DEL «PROCURATOR» EN EL DESEMPEÑO DE LA LUGARTENENCIA

Tras varios meses sin que sepamos quién representaba al rey en el territorio, si quizá lo hiciese el lugarteniente del difunto Pedro Jiménez o fue el infante primogénito Pedro, que durante todo ese tiempo estuvo en Valencia,⁷⁷ el 25 de abril de 1267 Jaime I nombra a Pedro Fernández de Híjar, bastardo real producto de su relación con Berenguela Fernández, responsable político y militar del reino de Valencia. El comunicado a oficiales, municipios y habitantes del reino es tremendamente escueto, pues sólo refiere el nombramiento y una orden de obediencia a la nueva autoridad. Pero ofrece un matiz importante de carácter semántico, pues la concesión ya no es sobre la Lugartenencia a secas, sino que la responsabilidad entregada es «Procuracionem tocius regni Valencie», aunque su desempeño siguiese teniendo carácter de lugarteniente, puesto que hacía sinónimas ambas condiciones, la Procuración y la Lugartenencia, hasta el punto que sería «procuratorem sive tenentem locum nostrum eiusdem regni.»⁷⁸ Ese mismo día, por otro documento, indica cuáles habían de ser las competencias judiciales del nuevo lugarteniente, concediéndole todas las apelaciones que se dirigiesen al rey, excepto las de la ciudad y Bailía de Valencia, que vinculaba a Arnau de Romaní, baile de la ciudad, mientras desempeñase ese oficio.⁷⁹ Tal cuestión que, como reconocía Lalinde, tuvo carácter excepcional,⁸⁰ manifiesta la situación formativa que viven todas las instituciones, municipales y territoriales, durante las primeras décadas posconquista, donde, junto al perfil competencial que comienzan a desarrollar, cuenta, y mucho, quiénes las desempeñan en cada momento y los acuerdos a que el rey llega con ellos para ese desempeño. Esta primera procuración tiene poco que ver con la que se va a incardinar en la estructura orgánica del gobierno territorial de la Corona de Aragón, con una fuerte base jurídica. Sin negar que sin duda se va perfilando lo que poco más tarde se constituye como oficio con jurisdicción ordinaria, en estos momentos Procuración y Lugartenencia son una misma cosa, un cargo que toma forma sobre una delegación de poderes que hace el rey a una persona para el gobierno de un territorio.

74. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, doc. núm. 6.

75. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 384.

76. ACA, C, reg. 15, f. 31v-32r (1266, octubre, 3).

77. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 401.

78. ACA, C, reg. 14, f. 87v. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, doc. núm. 8.

79. ACA, C, reg. 14, f. 87v. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, doc. núm. 9.

80. Jesús LALINDE ABADÍA, «Virreyes y lugartenientes medievales en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia...*, vol. xxx-xxxii (1960), p. 104-105.

Pedro Fernández, intitulado como «tenenti locum nostrum in regno Valencie», había participado de forma activa en la empresa conquistadora de Jaime sobre Murcia y su reino,⁸¹ reconociéndole el rey el mismo día de su nombramiento como lugarteniente ciertas deudas, entre las que se contaban aquellas derivadas del servicio militar en la frontera murciana.⁸² Las noticias acerca del quehacer gubernativo del bastardo de Jaime I son prácticamente inexistentes, siendo, por el contrario, numerosas las que refieren a la tremenda actividad pública de su hermano Pedro, el primogénito. La década de 1260 se presenta muy complicada de abordar en los aspectos relativos al gobierno del reino de Valencia, en primer lugar por la parquedad de las fuentes y, en segundo, aunque relacionado con lo anterior, por la existencia de noticias difíciles de encuadrar dentro de esa falta de documentos. Durante toda esta década, aparece el infante Pedro, heredero recordemos de Aragón, Cataluña y Valencia desde 1262, relacionado con cuestiones valencianas. En tal sentido, Zurita apunta que en 1269 el rey le convierte en lugarteniente real en Valencia. Por tal ocupación y por otros negocios encomendados por el rey que le obligaban a desplazarse por toda geografía de la Corona, el infante nombra en septiembre de ese año gobernador de Aragón a Ato de Foces, hijo de Jimeno de Foces.⁸³ En este nombramiento, el infante argumenta razones de movilidad, suya obviamente, para justificar la presencia de alguien que de manera permanente procediese al gobierno y administración del reino, actuando de la misma manera «que procurator facere consuevit.»⁸⁴ ¿Sustituye a su hermanastro Pedro Fernández de Híjar? Sabemos por una nota cancilleresca que, en abril de 1272, Jaime I embargaba al infante Pedro las procuraciones de Aragón, Cataluña y Valencia,⁸⁵ «procuració —en singular— que ell tenia de nós» escribe Jaime I en su *Crònica*,⁸⁶ como consecuencia del enfrentamiento entre el primogénito y su hermanastro Fernando Sánchez de Castro. El hecho de que aparezcan los tres territorios vinculados a la Procuración me sugiere la idea de ofrecer cierta nombradía al primogénito. ¿Quizá precedente de la Procuración General? Ya lo escribí hace algún tiempo y sólo la falta de continuidad en la idea es lo que me hace sospechar en sentido negativo.⁸⁷ Pero en todo caso hubiese necesitado delegados en cada uno de los territorios, lugartenientes que lo hubiesen sido, sin duda, del rey por el infante. Que Pedro rigiese los destinos de Valencia, por mucho que tuviese vinculado el reino desde 1262 en calidad de heredero y que Ramon Muntaner lo refiera en 1265 como «vicari e procurador e maior de tot lo regne de València» tras el nombramiento ese mismo año por Jaime I, hecho que sugiere a Soldevila pensar que desde 1262 hubiese regido la Procuración valenciana,⁸⁸ sólo tiene sentido a efectos nominales y no prácticos. ¿Acaso Jimeno Pérez de Arenós no fue lugarteniente regio desde esa misma fecha hasta su fallecimiento cuatro años después? Si bien no es menos cierto que el infante estuvo muy cerca del gobierno valenciano, más si contamos con que fue él quien, como veremos más adelante, nombró al escribano de la curia de la Procuración.

Se trata, como digo, de un período terriblemente confuso en el que pareciera, de un lado, que desde la monarquía se están poniendo las bases del modelo procuratorial orgánico a través de la conexión primogenitura/lugartenencias territoriales. De otro, es la ausencia de noticias el factor que me

81. Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaime I*, p. 159; Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LXX, p. 657-658.

82. ACA, C, reg. 14, f. 87r-v.

83. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, LXXIV, p. 671; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, doc. núm. 30.

84. ACA, C, reg. 43, f. 66v (1269, septiembre, 11); Andrés GIMÉNEZ SOLER, «El poder judicial en la Corona de Aragón», *Memoria de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VIII, Barcelona, 1901, p. 101.

85. ACA, C, reg. 18, f. 81r (1272, abril, 4); José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 57.

86. Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaume I*, p. 175.

87. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 57.

88. Ferran SOLDEVILA, *Crònica de Ramon Muntaner*, p. 679 y 951.

hace dudar al respecto de quién detenta el poder en el reino de Valencia en determinados momentos y, vinculado a ello, si las competencias gubernativas de dirección política que se cedían a los lugartenientes son desempeñadas por el rey *in presentia*, con lo que, pese a que el cargo comience a mutar nominalmente hacia la «procuración», mantenga como característica la eventualidad. Y es que Miret recoge que algunos de esos años el rey está de manera continuada en Valencia, como sucede de principios de 1270 a mediados del año siguiente.⁸⁹ Si bien sabemos que, en otros momentos, su presencia coincidió con la de sus lugartenientes.

Por las razones que fueren, lo que es cierto es que, a la semana de la destitución del primogénito de la Procuración de los reinos ibéricos peninsulares de la Corona, Jaime I nombra nuevo delegado para Valencia. La elección recae en Arnau Escrivà, miembro de un linaje asentado en el reino de tiempos de la conquista. A diferencia de los anteriores lugartenientes, no era un gran señor, no militaba en las filas de la aristocracia catalana o aragonesa, ni fue elevado a tal dignidad por carecer de ella, como sucediese con el señor de la baronía de Arenós. La vía de promoción social de la familia fue la administración. Su padre, Guillem Escrivà, fue secretario de Jaime I y él, junto a otros miembros de su familia, ocupó distintos oficios públicos, municipales y territoriales, a lo largo del siglo XIII.⁹⁰ Jurista de formación, antes de alcanzar su cénit en la administración regia, había ejercido de abogado.⁹¹ La carta de nombramiento se produce el 18 de abril, y en ella descubrimos que Arnau Escrivà iba a compaginar las competencias de un cargo de carácter territorial⁹² con las locales de una magistratura urbana con proyección regnícola, la Bailía de Valencia, que venía desempeñando desde al menos el otoño de 1270⁹³ y que, al parecer, había alcanzado tras una disputa en el seno de la oligarquía de la capital del reino entre los Romaní, uno de cuyos miembros ocupaba ese oficio, y los Escrivà, que terminarían desbancando al linaje rival con el plácat regio.⁹⁴ La cuestión es de sumo interés, y sin duda ninguna apunta a este período de génesis de un aparato administrativo donde son más importantes las personas que los oficios. También lo es que en este nombramiento triunfe de manera definitiva la forma *procurator* frente a la de *locum tenens*. En ningún momento se alude, ni se aludirá, a Escrivà como lugarteniente, aunque realmente lo fuera, pues cuando el rey manda a la sociedad valenciana —oficiales, caballeros y vecinos de las villas y lugares del reino— que respondiese ante él como tenía costumbre hacer se está refiriendo a cómo rendía cuentas con sus antecesores en el cargo, todos ellos lugartenientes.

Arnau Escrivà se mantuvo en el oficio hasta mediados de 1275, que es cuando muere. En todo momento aparece como «baiulo Valencie et procuratori eiusdem regni». Si bien, de los pocos datos que tenemos acerca de su gestión al frente de ambas responsabilidades podemos discernir con cierta claridad en calidad de qué actuaba en cada una de ellas. Las cuestiones militares, las vinculadas con el orden público o las que tienen relación con la entrega de tierras a fieles al rey —como la concesión de una

89. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 435-451.

90. Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Los Escrivà. Rasgos genealógicos de un linaje patricio. Proyección política y matrimonial», *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana* (segunda época), núm. 69 (1992), p. 65-101.

91. Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus...*, p. 321-326.

92. ACA, C, reg. 21, f. 22r.

93. ACA, C, reg. 14, f. 101v (1270, octubre, 5). No obstante, en julio de 1281, hay una confirmación de la donación realizada por Nicolau Sicardi, lugarteniente de Bernat Escrivà como baile de Valencia. Este personaje, hermano de Arnau, desempeñó ese oficio entre 1258 y 1262, así como otros tantos vinculados tanto al municipio valenciano como a la administración regia: Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Los Escrivà. Rasgos genealógicos de un linaje patricio. Proyección política y matrimonial», *Anales...*, núm. 69 (1992), p. 84.

94. Vicent BAYDAL, *La senyoria de Beniparrell: dels Romaní als Escrivà de Romaní*, Beniparrell, Ajuntament de Beniparrell, en prensa. Gentileza del autor.

propiedad a Bernat Porter, que cuando tres años después la confirma Jaime I lo hace ratificando la primera concesión hecha por Escrivà en cuanto «procurator noster in regno Valencie»—,⁹⁵ o la participación en la división de términos entre los castillos de Serrella y Banyeres,⁹⁶ tienen el sello competencial de la Procuración, mientras que en las económicas relacionadas con la ciudad de Valencia más que posiblemente actuaría como baile.⁹⁷ En otras, en cambio, muestra la potencia de ambos oficios, como la encomienda que recibe de Jaime I de embargar los bienes al obispo de Valencia en esa ciudad y en Lliria.⁹⁸

Desde el fallecimiento de Escrivà, a mediados de 1275, hasta que por vía de nombramiento encontremos quien le sustituya en el gobierno valenciano, transcurre algo más de un año. El nuevo procurador, un miembro de la familia Luna, es nombrado en octubre de 1276 por el infante Pedro, que aunque rey *de facto* todavía no se había coronado tal por encontrarse en plena campaña de represión contra los musulmanes valencianos. Durante ese tiempo, no sabemos qué ocurrió. Según Míret, Jaime I llega a Valencia a fines de 1275, y allí permanecería hasta su muerte, en julio del año siguiente. El infante Pedro, que durante la segunda mitad de 1275 tampoco había estado en el reino de Valencia,⁹⁹ acudió para sofocar el levantamiento mudéjar a mediados de junio del año siguiente.¹⁰⁰ Ramon Muntaner indica que en ese tiempo actuaría de *tinent-lloc* de procurador García Ortiz de Azagra. Sabemos que prestó importantes servicios diplomáticos y militares a Jaime I, perdiendo la vida contra los musulmanes en la batalla de Luchente en el verano de 1276.¹⁰¹

Las fuentes que acabo de citar, la *Crònica* y Zurita, apuntan que a finales de 1275 se produjeron importantes disturbios en la ciudad de Valencia, con el asalto a las viviendas de oficiales municipales, así como ataques a lugares poblados por musulmanes. El encargado de sofocar la revuelta fue Pedro Fernández.¹⁰² Así lo escribe el cronista aragonés:

Y visto su atrevimiento y gran soltura —la de los insurrectos valencianos— a 13 del mes de diciembre mandó el rey ayuntar toda la caballería del reino de Valencia en la villa de Játiva para que siguiesen al capitán general que les señalaría y defendiesen la tierra y persiguiesen a los malhechores. Por esta causa salió el rey de la ciudad de Tortosa en el principio del año de 1276 y fue para el reino de Valencia para castigar los que habían causado aquel levantamiento y alteración del pueblo y el atrevimiento y furor de Miguel Pérez. Y envió contra él desde Valencia a don Pedro Hernández su hijo con gente de caballo y de pie; y luego toda aquella gente se esparció y salió del reino.¹⁰³

Obviamente, el «capitán general» que les señala es Pedro Fernández, quien sofoca la rebelión. Lo cierto es que serán los procuradores valencianos quienes van a asumir el cometido de la defensa militar del reino abanderado de la hueste regia, como bien ha demostrado Maria Teresa Ferrer y yo

95. ACA, C, reg. 19, f. 12r (1276, abril, 12). Como en esa fecha el procurador había fallecido, el rey utiliza el término «quondam».

96. Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus...*, p. 339.

97. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 58-59.

98. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 333.

99. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 526-527.

100. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 409-410.

101. Ferran SOLDEVILA, *Crònica de Ramon Muntaner*, en *Les Quatre...*, p. 689. Cf. Josefina MATEU IBARS, *Los Virreyes...*, p. 54; J. MARTÍNEZ ORTIZ, «Turolenses en la conquista e integración de Valencia y su reino», en *Jaime I y su época: X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, 1 y 2, Zaragoza, CSIC, 1980, p. 111-113; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 59-61. Soldevila refiere que la presencia de este ricohombre aragonés en la hueste cristiana está en relación directa con la convocatoria realizada por Jaime I para sofocar la revuelta musulmana: Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 408.

102. Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaume I...*, p. 187; Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, XCIX, p. 763.

103. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, 1, III, XCIX, p. 764.

mismo.¹⁰⁴ A partir de este momento, todo es especulación. ¿Sería el bastardo de Jaime I quien haría las veces de procurador valenciano durante ese lapso temporal? ¿Fue la actuación de éste contra Miguel Peris y sus secuaces una acción coyuntural? No lo sé. Cierto es que Pedro Fernández tuvo una participación muy activa en esos meses finales de la vida de su padre contra los musulmanes,¹⁰⁵ en cuyo servicio empleó cantidades importantes de su peculio, como le reconociera el rey en abril de 1276,¹⁰⁶ y su hermano, ya fallecido Jaime I, en agosto de ese año, explicitándose en esa fecha que tal deuda, que ascendía hasta los 28.403 sueldos, de los que se satisfacían 18.600, era por razón «quitationis vestre in frontarie qua tenuistis in Candia cum militibus et familia vestra in suo servicio —del rey difunto— presentis guerre sarracenorum.»¹⁰⁷

A finales de octubre de 1276, Rodrigo Jiménez de Luna se hace con los destinos de la Procuración; poco antes, había ingresado en la Orden de Santiago.¹⁰⁸ Se trata del primer nombramiento que sobre el oficio realiza el sucesor de Jaime I. Sin embargo, resulta curioso observar, en la comunicación que Pedro el Grande hace del mismo a la ciudadanía valenciana, que pese a que se entendiese como un oficio con unas competencias razonablemente delimitadas y conocidas, las causas de su activación eran la ausencia del rey del territorio por determinados negocios y la necesidad de impedir que por ello el ejercicio de la justicia quedase aplazado, lo que inserta a la Procuración en el modelo inorgánico expuesto por Jesús Lalinde, no tanto por falta de continuidad del oficio, sino de arquitectura teórica. En las alrededor de cuatro décadas que van desde la conquista de la ciudad de Valencia a la muerte del rey, el gobierno del reino en ausencia pasa a manos de delegados regios. En ciertamente poco tiempo alcanza estabilidad temporal y asimismo asume y modela sus competencias básicas. Pero el factor humano no aparece en modo alguno definido, pues transitan por él grandes nobles como Lizana o Foces, un caballero elevado a la rica hombría como Arenós, un miembro de la familia real, el bastardo Fernández de Híjar, así como un elemento procedente del patriciado urbano valenciano, Escrivà.

La institución gubernativa seguiría en constante proceso modulador de su propia actividad, en paralelo a cómo lo venían haciendo las distintas estancias que daban cuerpo al aparato de la monarquía dentro de la administración pública valenciana, territorial y municipal. Focalizada sobre aspec-

104. Cf., para distintos momentos del siglo XIV, María Teresa FERRER I MALLOL, *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, 1990; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «Reflexiones en torno al oficio de la Procuración como instrumento de la acción regia para el gobierno político del reino de Valencia», *Anales...*, núm. 10 (1994-1995); José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «Cristiano de Alá, renegado de Cristo. El caso de Abdalla, fill d'en Domingo Vallés, un valenciano al servicio del Islam», *Sharq al-Andalus. Estudios mudéjares y moriscos* (Teruel, Alicante), núm. 12 (1996), p. 27-46; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «Procuración, frontera y organización defensiva del reino de Valencia frente al Islam a principios del siglo XIV», en *La frontera oriental nazarí como sujeto histórico (ss. XIII-XVI)*, Almería, 1997, p. 93-110; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «De nuevo sobre Procuración, frontera y organización defensiva del reino de Valencia frente al Islam en el siglo XIV: Jaime de Jérica y Granada», en *V Jornadas de Historia Militar. El Mediterráneo: hechos de relevancia histórico-militar y sus repercusiones en España*, Sevilla, 1998, p. 187-198; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «El poder real en la Murcia aragonesa a través del oficio de la Procuración, 1296-1304», en *Jaime II «Setecientos años después»*, Alicante, 1997, p. 79-110; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «La punición del delito. Un ejemplo de resistencia ciudadana a la acción injerente de un tribunal real», *Aragón en la Edad Media*, vol. XIV-XV, homenaje a la profesora Carmen Orcástegui Gros, vol. 1, Zaragoza, 1999, p. 197-207; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, «Relaciones institucionales entre el Adelantamiento del reino de Murcia y la Procuración de Orihuela durante la época de la Cruzada contra Granada (1329)», *Historia. Instituciones. Documentos* (Sevilla), núm. 26 (1999), p. 163-179.

105. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, I, III, c, p. 767.

106. La deuda ascendía a quince mil sueldos, y para salvarla recibía el castillo de Alfandec con todas sus rentas y derechos hasta que con ellos alcanzase a reponer el dinero comprometido: ACA, C, reg. 20, f. 341 (1276, abril, 26).

107. ACA, C, reg. 38, f. 13v (1276, agosto, 17).

108. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. II, p. 18-19; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 59-76.

tos cada vez más sesgados hacia la defensa de la integridad territorial y del orden público, visible en el perfil militar de sus responsables,¹⁰⁹ en buena medida por el desarrollo de otras instituciones que cubrían el resto del espectro competencial, al tiempo que también por el creciente número de causas a tratar, la magistratura duplica en tiempos de Alfonso III su maquinaria lugartenencial dividiendo el reino por la línea del Júcar y por escaso tiempo, también en época del rey Liberal, se fragmenta la propia institución por idéntico curso fluvial con dos procuradores independientes. El modelo lo había establecido Jaime I dos décadas atrás con la creación en 1262 de una Bailía General bífida sobre el citado río.¹¹⁰ Si bien, en ambos casos, el éxito de la reforma fue nulo, tendiéndose a la territorialidad plena.¹¹¹ Será con Jaime II en el cambio de siglo cuando se incorpore al primogénito a las tareas de gobierno desde la Procuración General de los reinos, que llega a Valencia en 1309. Será también en los primeros tiempos de este reinado cuando se perfilen aún más las competencias procuratorias, mostrándose claramente su titular como oficial real, con atribuciones bien reconocidas y un salario, así como un cuadro de subalternos que colaboraban en las tareas de gobierno.¹¹² Si bien, el embrión de este aparato burocrático arranca en tiempos de Jaime I.

Con Jimeno de Foces, sabemos de la existencia de un lugarteniente del lugarteniente regio por expresarse explícitamente en su credencial de nombramiento, quien podía conocer y sentenciar las primeras apelaciones de las causas que el rey cedía a Foces.¹¹³ Tal figura, que descargaba de trabajo al titular, se mantiene en tiempos de su sucesor, el señor de Arenós, cuando al confirmar todas las sentencias por él pronunciadas incluía el rey las de su lugarteniente —«vel eius locum tenenti».¹¹⁴ No tenemos más noticias al respecto de este oficial, pero es seguro que se mantuvo en el organigrama de la Lugartenencia valenciana, e igualmente es seguro que existirá antes de 1257. La carga judicial aneja a la responsabilidad política hizo necesaria la existencia de una escribanía también desde los primeros tiempos. Tenemos referenciado a un tal Pere como escribano de Jimeno Pérez de Arenós en 1265,¹¹⁵ si bien la primera credencial de nombramiento apunta a un momento tardío, 1271, cuando el infante Pedro concede a Bonanat Suau la escribanía de la Procuración a beneplácito para que realizase todos los documentos tocantes a su oficio.¹¹⁶ Resulta interesante el nombramiento, que no proviene del rey ni de su superior inmediato, el lugarteniente-procurador, sino del primogénito, quien por entonces ejercía de procurador de los reinos que tenía asignados en herencia. El embargo de esa dig-

109. «Los medios personales de gestión en sus esferas elevadas siguen siendo reclutados entre la nobleza, pero frecuentemente en las capas inferiores de la misma, por ser menos costosas»: Jesús LALINDE ABADÍA, *Derecho histórico...*, p. 312. Respecto del caso valenciano, cf. María Teresa FERRER I MALLOL, *Organització i defensa...*; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público... Las competencias militares de los gobernadores territoriales se observan en espacios muy alejados al observatorio ibérico, caso de la Dinamarca medieval*: cf. Thomas RIIS, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, Odense, 1977.

110. La gestión administrativa sobre los castillos, villas y lugares de las tierras del norte la entregó a Gil Ximenis de Terol, y la del sur valenciano a Arnau de Montsó: ACA, C, reg. 12, f. 50r-v (1262, mayo, 4). Cf. Robert I. BURNS, *Colonialisme medieval. Explotació poteroada de la València islàmica*, Valencia, 1987, p. 295. En los años inmediatamente siguientes, ambas oficialías conocieron de cierta inestabilidad en cuanto a sus responsables. Si, respecto a la Bailía del ámbito «citra Xucharum», en enero de 1265 era Gil Ximenis de Segura quien la gestionaba (ACA, C, reg. 13, f. 251r —1265, enero, 24—), en la «ultra Xucharum» Montsó era sustituido por Guillem de Bielsa (ACA, C, reg. 14, f. 54v —1264, mayo, 17—); y al muy poco éste lo era por Guillem de Narbona: ACA, C, reg. 14, f. 59r (1264, junio, 29).

111. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 76-100.

112. Cf. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*

113. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *Poder público...*, p. 50; José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*, p. 241.

114. ACA, C, reg. 12, f. 81v (1263, mayo, 24).

115. Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus...*, p. 328.

116. ACA, C, reg. 37, f. 45r (1271, abril, 27); José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*, p. 278.

nidad al infante Pedro al año siguiente provocó un cambio en la escribanía valenciana, con lo que, dos días después de que Arnau Escrivà quedase al frente de la Procuración, Jaime I la encomendó de por vida a Simó de Sant Feliu, escribano regio, con la posibilidad de nombrar y deponer a sustitutos en esa oficina.¹¹⁷

Respecto del resto de oficiales auxiliares ordinarios, no cabe duda que la magistratura contaría con asesores jurídicos, peritos en Derecho, cuando estuviera ocupada por gentes de espada. Rodrigo de Lizana, Jimeno de Foces o desde luego Pedro Fernández, el bastardo de Jaime I, es seguro que necesitarían ayuda jurídica a la hora de sentenciar pleitos, pues eran hombres vinculados a la guerra y carecían, por tanto, de conocimientos técnicos de leyes y normas. Otro tema es si Jimeno Pérez de Arenós o Arnau Escrivà, legistas de formación, también tuvieron esos oficiales en nómina. Me inclino a pensar que sí. A este respecto, conviene decir que no he localizado ningún asesor de la Procura valenciana durante el reinado de Jaime I, siendo el primero en tiempos de su sucesor.¹¹⁸ Lo mismo ocurre con el resto de oficios de carácter ejecutivo tradicionalmente vinculados al tribunal de la Procuración: porteros, alguaciles o correos, en el sentido que no aparecen durante el siglo XIII. Es más que posible que sea en la centuria siguiente cuando surjan y se desarrollen conforme la administración alcanza mayor complejidad.

117. ACA, C, reg. 21, f. 27r (1272, abril, 20); José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*, p. 278.

118. José Vicente CABEZUELO PLIEGO, *La Curia de la Procuración...*, p. 263.

La frontera del Principat de Catalunya amb el regne d'Aragó

Josep ALANYÀ I ROIG
Arxiu de la Catedral de Tortosa

Amb la present ponència, volem analitzar la situació històrica, problemàtica i, en ocasions, conflictiva, existent a les terres catalanes occidentals i meridionals que limiten amb el regne d'Aragó. Són avui comarques catalanes incloses a les províncies de Lleida i Tarragona que tenen límits comuns amb les corresponents comarques de parla catalana incloses dins les províncies aragoneses d'Osca, Saragossa i Terol.

De la situació, primerament intentarem explicar-ne les causes, que reduïm a cinc, és a saber: *a)* geogràfiques, *b)* etnogràfiques, *c)* culturals, *d)* polítiques —civils i eclesiàstiques—, i *e)* jurídiques. Com a prova fefaent, presentarem, justificada documentalment, la concreció històrica del conflicte, tal com el van viure els pobladors de la comanda d'Horta i de la preceptoria de Miravet, més tard castellania d'Amposta Alta, des del segle XII fins al XVI.

Ferran Soldevila dedica el primer capítol de la seva *Història de Catalunya* a la gestació del Principat, en la qual dóna protagonisme al territori i a la influència dels primers pobladors i de les colonitzacions de grecs i romans. Afirmar, d'entrada, que «les condicions geogràfiques de les terres catalanes ja insinuaven algunes característiques de la història que hi desplegarien llurs pobladors.» I afegeix: «La influència de la Geografia podria ésser modificada per l'esforç polític i guerrer, per fenòmens culturals, pels progressos de les comunicacions; però, sovint, al llarg dels segles, trobarem aspectes de la coerció material dels fets geogràfics.»¹

Soldevila, després d'establir que «col·locada entre les dues contrades que havien de dur els noms d'Hispania i Gàl·lia, Catalunya estava destinada a ésser, alhora, pas natural entre elles, camp de batalla en llurs conteses, objecte de les cobejances de l'una i l'altra, que tendrien a integrar-la, totalment o parcialment, dins les grans concentracions estatals que formessin», afirma que, «d'altra banda, formant part d'una entitat geogràfica més vasta, amb límits ben definits —la península Ibèrica— Catalunya passaria llargs períodes de la seva història unida, amb vincles més o menys sòlids, més o menys estrets, a l'entitat política que arribés a encarnar aquell conjunt geogràfic.»²

L'historiador català, després de justificar el caràcter expansiu del poble català i la influència històrica de la configuració interior del Principat, dividit en comarques ben definides i sovint poc comunicades entre elles a causa del predomini muntanyenc, així com la de l'escassetat de cereals, sentència:

1. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1963, p. 1.

2. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 1.

Sense allunyar-nos dels fets geogràfics, trobaríem, així mateix, explicacions a la vacil·lació històrica de certes contrades frontereres, netament catalanes en altres aspectes, però atretes per les afinitats geogràfiques dels països veïns. És el cas de la Catalunya extremo-occidental, geogràficament més afí amb Aragó, objecte una hora o altra de les seves cobejances, i encara avui, en una llarga zona de 5.574 quilòmetres quadrats, exclosa de Catalunya i annexada a les províncies aragoneses.³

Aquestes són les terres de parla catalana limítrofes del Principat, incloses a l'anomenada Franja de Ponent, territori incorporat a les províncies d'Osca, Terol i Saragossa a partir de la divisió provincial del 1822. És la línia per on Catalunya, encaixada dins la conca fluvial de l'Ebre, que busca l'eixida al mar per una ampla vall traçada en diagonal des de Cantàbria fins al Delta, divergent i netament separada de la resta peninsular, ha restat unida a les regions que la formen i que constitueixen el seu *hinterland*; i aquesta unió s'ha manifestat políticament, segons Soldevila, «en el fet d'arribar a constituir amb elles, durant segles, un conglomerat polític independent»:⁴ l'anomenada Corona d'Aragó o, millor, la Corona catalanoaragonesa.

La Franja és el territori anomenat tradicionalment la «Catalunya aragonesa» per historiadors i filòlegs, que Pau Vila proposà d'anomenar «Marques de Ponent» (1929), modificat després del 1939 com a «Marges de Ponent», però que a les comarques pròpies, i així ha fet fortuna la denominació, ha estat anomenat preferentment «la Franja». Comprèn les comarques de la Llitera, la Ribagorça aragonesa, una part de l'Alta Ribagorça, el Baix Cinca, una part de la Ribera d'Ebre, una part de la Terra Alta i el Matarranya. Després del 1975, la consciència del tret lingüístic diferencial arribà a l'Estatut d'Aragó, que assenyalà com a pròpies tres llengües: el castellà, l'aragonès (*fabla*) al Pirineu, i el català a l'«Aragón catalán» o «Franja de Levante».

a) Causes geogràfiques. Contemplant el mapa físic del territori que s'estén a la dreta de l'Ebre, entre la vall del Matarranya i el tossal dels Germanells de Maella (497 m) al nord i els Ports d'Horta (tossal d'Engrilló, 1073 m) i serres de Pàndols (600 m) i de Cavalls (punta Redona, 659 m) al sud; i des del riu Guadalop, a l'oest, fins a l'Ebre i la serra de la Fatarella (punta de l'Home, 552 m), a l'est, no s'observa cap accident geogràfic significatiu que trenqui la continuïtat de l'ampla contrada, constituïda geomorfològicament per terrenys del Ludià-Oligocè, originats al Paleogen, molt erosionats, formant turons de poca elevació i valls amples i barrancs poc profunds, per on s'escolen les aigües i discorren els camins, vies de comunicació entre els nuclis poblats.

Els accidents geogràfics més notables són dos rius de poc cabal i règim mediterrani —l'Algars i el Matarranya—, que neixen gairebé junts a la serralada dels Ports de Tortosa-Beseit i, com dos bessons, discorren paral·lelament fins a Nonasp (santuari de la Mare de Déu de les Dosagües), des d'on, units en un sol corrent d'aigua amb el nom de Matarranya, antic riu d'Algurbs (segles VII-XIII), baixen fins a l'Ebre, on vessen les aigües més avall de Faió.

Això pel que fa a la geografia de continuïtat característica de la contrada. Ara bé, si fixem l'atenció en la configuració territorial general d'Aragó, ens adonarem que aquesta regió, centrada per la vall de l'Ebre, és un territori interior, el qual, tot i gaudir del riu com a camí natural de transport de mercaderies i de pas de civilitzacions i cultures des de la mar fins a l'interior peninsular i des d'aquí a la mar, ha tingut històricament barrat el pas a l'expansió vers la mar en la zona que ens ocupa per la interferència de Catalunya entre el riu Algars i el port marítim de Tortosa. És aquí on es veu potser més clar que Aragó no té eixida natural a la Mediterrània i, en canvi, Catalunya, gràcies a les conquestes d'alguns

3. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 4.

4. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 1.

dels seus rius i a les condicions de la seva orografia, ha estat abocada físicament i, en conseqüència, també políticament a la mar, circumstància que ha fet escriure a Giménez Soler que Catalunya està certament unida a la península Ibèrica, però unida pel dors, d'esquena.⁵

b) Causes etnogràfiques. Les valls dels dos rius han estat sempre les vies de comunicació òptimes del territori i, per això, niu de nombrosos poblats del bronze, del ferro i ibèrics, que, entre el segle VII aC i la romanització, van ocupar diversos grups humans i, almenys des del segle III aC, famílies del poble ilerconvó, un únic poble situat entre dos altres pobles ibèrics, els ilergets, a orient i al nord, i els beribraces, a l'oest. La seva capital era Hibera Ilerconvonia, fundada vora l'Ebre. Les dades etnogràfiques són abundants i ben conegudes gràcies a l'activitat arqueològica desplegada primerament a la vall del Matarranya i més tard a la del riu Algars, on han estat descoberts nombrosos nuclis de poblament amb característiques singulars de construcció d'habitatges, murs i torres de defensa, aixovars de casa, vestits i alimentació, estris de treball agrari, de lluita i caça, instruments quirúrgics i monetari. Els ilerconvons ocupaven un territori molt ampli que s'estenia des del riu Matarranya i sud de les terres de Lleida (Maials) fins a Almenara i des dels ports de Morella fins a la Mediterrània. La diòcesi de Tortosa fou formada damunt la base territorial del que havia estat la Ilerconvònia ibèrica i aquesta fou la seva extensió des de l'origen (segles VI-V aC) fins al 1956, quan li foren llevats els pobles de l'arxiprestat de Calaceit (Calaceit, Cretes, Lledó d'Algars i Arenys de Lledó), al Baix Aragó, i Maials, al Segrià, i fins al 1960, quan li fou llevada una gran part del territori castellanenc, això és, des de Torreblanca fins a Almenara i de Vilafranca al mar.

L'homogeneïtat i la fàcil comunicació del territori i el seu poblament per una mateixa tribu ibèrica són dues raons poderoses —geogràfica i etnogràfica— que justifiquen la dificultat natural de marcar divisions territorials, només aplicables o imposables per la via convencional. Així, doncs, un cop imposada la divisió, no estranyarà el sorgiment del conflicte a partir dels substrats geogràfic i etnogràfic.

c) Causes culturals. La cultura pròpia dels pobladors del territori deriva de llurs ètnies en combinació amb les característiques geogràfiques dels llocs que habiten. En aquest sentit, és clar que hi ha una cultura comuna en tota la Ilerconvònia, que inclou, com ja hem vist, el Baix Aragó, el Baix Segrià, el territori de Tortosa i el de Castelló fins a Almenara, un territori culturalment homogeni, adscrit al convent jurídic tarraconense, que la romanització, a l'ombra de Tàrraco, va saber respectar i on es van posar els fonaments de la distinció lingüística del català occidental i oriental. Tanmateix la cultura d'aquest territori no és la mateixa que la de les terres interiors d'Aragó, poblades per altres tribus i, en la romanització, adscrites al convent jurídic de Caesaraugusta. És cert que, apellant als límits meridionals d'aquest corrent, Aragó tendirà sempre a expandir-se pel sud vers el mar. Així mateix, apellant als límits orientals, reivindicarà terres lleidatanes, ja que, tot i no aparèixer prou precisos, sembla, segons Plini, que Ilerda hauria format part del convent jurídic de Saragossa i que la frontera hauria estat fixada a una certa distància a l'est del riu Segre fins a enllaçar-se amb la Noguera Ribagorçana.

Amb la instauració de la nova religió cristiana damunt l'antic territori ibèric ja romanitzat, l'Església catòlica, en crear les diòcesis, consagrà les característiques i condicions vigents del territori i dels seus pobladors. És així com l'antiga Ilerconvònia, com ja hem dit, esdevindrà el territori de la diòcesi de Tortosa. La influència de l'Església es pot apuntar, doncs, entre les causes polítiques eclesiàstiques de la situació històrica del territori que estudiem. Quan Alfons el Cast restaurà el bisbat de Tortosa, ho féu «secundum antiquos limites».

5. Andrés GIMÉNEZ SOLER, recensió del llibre de Francesc Cambó, *Per la concòrdia*, a *Universidad* (Saragossa, 1930), p. 745. Citat per Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 2, nota 2.

d) Causes polítiques.

1. Causes polítiques civils. Per a entendre la situació de la contrada fronterera de Catalunya amb Aragó, cal no preterir la presència sarraïna i la submissió de les terres catalanes i aragoneses a l'emirat de Còrdova, dependent del califat de Damasc; les lluites intestines que sorgien entre els musulmans; la revolta conjunta de Sulayman ibn Yaqdhán al-Arabí, valí de Barcelona, i d'al-Husayn ibn Yahyà, cap al 779-780, a Saragossa; la rebel·lió de Said, fill de Sulayman, a les muntanyes de Beseit el 788-789, i, un cop decaïgut el poder musulmà, la disgregació del califat en un conjunt de petits estats o taifes, entre les quals les de Saragossa, Lleida i Tortosa. Cal saber que el grau diferent d'influència sarraïna que van rebre les diverses contrades peninsulars va marcar més profundament encara les diferències que hi havia entre elles o en va atenuar les similituds. La nostra contrada, tant a la banda aragonesa com a la catalana, era més islamitzada i contrastava amb l'anomenada Catalunya Vella de la reconquesta, més romanitzada. Aquesta situació diferenciada justificarà capteniments polítics i culturals diversos.

El 811, Tortosa, el primer baluard important dels sarraïns cap a migjorn, va capitular davant la tercera expedició guerrera dels francs, dirigida per Lluís el Piadós, però la conquesta no va ser encara possible perquè el poder sarraí era molt fort i Còrdova no abandonava les fortaleses de la seva frontera avançada davant l'imperi de Carlemany. Hauran d'escolar-se gairebé tres segles i mig fins al 1148, quan els reconqueridors podran avançar de Barcelona a Tortosa. Un nou intent de reconquesta, segons l'historiador àrab Ibn al-Athir, tindrà lloc els anys 936-937, quan el comte Sunyer, seguint el litoral mediterrani, arribarà a rescatar momentàniament Tarragona i aconseguirà la reducció de Tortosa a condició de tributària, però tot l'esforç quedà en això.⁶

Hi haurà nous intents de conquesta per part del comte Ramon Berenguer I, mogut per l'interès polític de controlar i dominar les terres de Ponent del comtat de Barcelona amb una doble finalitat: afeblir el poder dels sarraïns de Lleida a fi que no fossin una amenaça per a les futures conquestes al Camp de Tarragona i aconseguir a benefici del comtat de Barcelona l'expansió militar i política per aquelles contrades encara sarraïnes que, per llur situació geogràfica, podien ésser conquesta dels comtes d'Urgell i de Pallars. D'aquesta manera, també aconseguiria impedir als reis d'Aragó la influència a la Catalunya occidental i, en conseqüència, l'expansió del regne d'Aragó per llevant i pel sud.

És així que el comte de Barcelona, l'any 1058, aliat amb el comte d'Urgell, dirigirà una expedició contra els sarraïns per terres de Ribagorça, d'on els reis d'Aragó es consideraven senyors, i reconquerirà tot el territori des de la Noguera Ribagorçana fins als termes del castell de Benavarri. Alhora proclamarà com a objectiu de la seva conquesta els territoris sarraïns situats al sud dels seus dominis, això és, les terres de Tarragona i Tortosa, fins al punt que el seu testament esmenta tot el territori estès des de Tarragona fins a l'Ebre i la ciutat de Tortosa com a patrimoni comtal.⁷ Per això, l'acta de consagració de la catedral romànica de Barcelona (1058) anomena Ramon Berenguer I «Propugnator et murus christiani populi»;⁸ i els Usatges, «Ispanie subjugator».⁹

Ferran Soldevila ensenya que existeix una llei històrica que «podríem anomenar “d'atracció de la mar”, la qual va complir-se amb Castella com amb altres països de posició central.» I Castella posseïa aquesta posició central, considerada per l'historiador «un element essencial, insubstituïble per a

6. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 47-48 i 76-77; Ramon MIRAVALL, *Madina Turtuxa. Introducció a la Tortosa islàmica*, Tortosa, Dertosa, 1999.

7. Josep BALARI I JOVANY, *Orígenes històrics de Cataluña*, Barcelona, Est. Tip. de Hijos de Jaime Jepús, 1899, p. 301.

8. Pròsper de BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. II, Barcelona, Imp. de Juan Oliveres y Monmany, 1836, p. 83.

9. Usatges de Barcelona, usatge 3 *Cum dominus*.

aconseguir l'hegemonia peninsular.» I hi afegeix: «Aquesta llei històrica ens explica fàcilment el curs de molts esdeveniments transcendentals i fins les fases de desenrotllament de molts Estats. Es diria que, de la mateixa manera que els homes necessiten finestres en llurs habitatges, els pobles necessiten sortides a la mar en llurs territoris.» I explica: «La vigorosa atracció de la mar ens explica l'avantatge immens que la posició interior central concedeix als pobles per a la formació de grans Estats. El poble situat a l'interior malda per expandir-se per totes les terres que poden dur-lo a prendre contacte amb la mar. Aquests pobles són, en general, pobles assimilistes. [...] És el cas de Castella.»¹⁰

És també el cas d'Aragó: «Aquest regne, per la seva posició geogràfica, havia d'interessar-se, no sols en l'expansió damunt les terres sarraines de Migjorn, sinó també cap a la mar Cantàbrica i la Mediterrània i encara en l'expansió per la Gàl·lia meridional.» Des del regnat de Sanç Ramires, Aragó i Navarra es van unir sota un mateix príncep (1076) i el rei Alfons el Bataller va esforçar-se a estendre la seva influència pel Llenguadoc i la Gascunya i a impulsar la reconquesta cap a les terres del sud i cap a la banda occidental de Catalunya. Ell i els altres reis d'Aragó cobejaven Lleida i feien grans esforços per guanyar tot aquell territori de la dreta de l'Ebre que els podia permetre assegurar la sortida al mar per Tortosa.¹¹

Veuem més avant els intents del Bataller. De moment, recordarem que, l'any 1134, el rei d'Aragó Alfons el Bataller havia mort sense successió i en el testament, datat al setge de Baiona l'octubre del 1131, havia deixat el seu regne als ordes militars del Sant Sepulcre, de l'Hospital de Jerusalem i del Temple:

Itaque post obitum meum heredem et successorem relinquo michi sepulcrum Domini quod est Jherosolimis, et eos qui observant et custodiunt illud et ibidem serviunt Deo et ospitale pauperum quod Jherosolimis est, et templum Domini cum militibus qui ad defendendum christianitatis nomen ibi vigilant. His tribus totum regnum meum concedo.¹²

Aquesta disposició testamentària no es va complir, puix que Ramir el Monjo, germà d'Alfons, abat de Sahagún, prior de Sant Pere el Vell d'Osca i bisbe de Roda de Ribagorça, poc temps abans de la mort del Bataller, es va proclamar rei d'Aragó amb l'aprovació gairebé general del país. Alhora, en rivalitat amenaçant, s'alçà el rei de Castella, Alfons VII, ostentant els drets que tenia a la Corona ara-

10. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 119-120.

11. Aquest és el motiu que hauria mogut la reina Germana de Foix a redactar una reial cèdula, per als catalans sortosament no executada, en virtut de la qual hauria estat amputada al Principat la franja de territori de la dreta de l'Ebre des de la línia de frontera amb el Baix Aragó fins al mar. N'ha publicat el text Enrique SEBASTIÁN, «El puerto de Tortosa en el siglo XVI», al *Boletín del Orfeó Tortosí* (30-IX-1913). El rei Ferran el Catòlic en devia estar assabentat i, en un gest maquiavèlic que el retrata, evitant en tot cas figurar en primer terme, s'hauria valgut de la seva muller per a concedir a Aragó un tal privilegi amb el pretext de voler premiar la fidelitat dels seus vassalls aragonesos, redactant l'escrit següent: «El fervoroso zelo y fidelidad del Reyno de Aragon al Rey mi Señor y la cuidadosa y atenta aplicación a su real servicio ha conziliado mi amor a tan buenos vasallos de suerte que deseando darles a entender mi propósito a todo lo que pueda ser de su mayor utilidad y decoro: Y considerando se halla aquel Reyno sin el adorno y defensa de Fortalezas, que le aseguren, y sin el veneficio de Comercio y salida de sus frutos, que lo enriquezca por la falta de Puerto Marítimo para extraerlos. He resuelto conzeder a dicho Reyno de Aragon e incorporar el Puerto de Tortosa; sus Alfaques y todos aquellos lugares y territorios que estan de la parte del Rio Hebro azia Aragon, que hasta aquí han estado incorporados al Prinzipado de Cathaluña, desmembrando también de Este la Ciudad de Lerida con todos sus lugares y territorios que hay entre los dos Rios Noguera y Zinca incorporando uno y otro con el referido Reyno. Partizipolo al Consejo de Estado para que lo tenga entendido en Madrid a 6 de Junio de 1506»; document reproduït a: Joan B. MANYÀ, *Notes d'història de Gandesa*, Tortosa, Algueró i Baiges, 1962, p. 280-281.

12. Pròsper de BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. IV, Barcelona, Tip. J. E. Monfort, 1847-1910, doc. núm. II.

gonesa com a renét per via materna del rei Sanç de Navarra i pretenia el regne de Saragossa com a pretès detentor dels drets de sobirania des dels temps dels Banu-Hud.

Les pretensions de Castella d'annexionar-se el reialme aragonès eren una amenaça seriosa per a Catalunya en tant que el Principat, regit pel comte de Barcelona, barrava l'eixida al mar a un estat interior necessitat d'expansió, que cobejava obertament Lleida i les altres terres de la Catalunya occidental a la dreta del Segre i de l'Ebre, aleshores encara dominades pels sarraïns. El desequilibri de forces entre el potent reialme castellanoaragonès i el Principat amenaçava les terres de Ponent de Catalunya i tot el territori de València, encara per conquerir.

Soldevila resumeix la situació: «L'annexió d'Aragó a la corona de Castella representava, doncs, per a Catalunya: una possible amenaça per a la seva independència, una probable amenaça per a la seva integració, una segura amenaça per al seu expandiment.»¹³ Tanmateix els aragonesos, gelosos de la independència i recelosos de la sobirania del rei castellà, es van posar al costat de Ramir el Monjo i no l'abandonaren quan buscà refugi a la Ribagorça, en els seus dominis més pròxims a Catalunya, ben lluny de Navarra i de Castella, mentre que l'arquebisbe de Tarragona, sant Oleguer, acompanyat dels comtes de Tolosa, de Comenge, de Pallars i d'Urgell, es presentava a Saragossa a posar pau entre els contendents amb un resultat que fou favorable al rei aragonès i advers per al rei de Castella. L'annexió d'Aragó a Castella havia estat evitada. Però calia saber jugar amb encert per tal d'impedir futurs intents d'annexió. I era obvi que les pretensions d'annexió de Castella sobre Aragó només es podien evitar procurant la unió d'Aragó amb Catalunya. Amb aquesta unió, Catalunya evitava els riscos d'un estat aragonès independent que cobejava les terres frontereres occidentals situades a l'oest del Segre, les terres meridionals situades a la dreta de l'Ebre amb Tortosa, encara per conquerir, i el regne de València.

La unió dels dos territoris —regne i comtat— es va dur a terme amb la jugada clau de Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, quan va acceptar l'enllaç amb Peronella, filla de Ramir el Monjo, i així esdevingué rei efectiu d'Aragó, encara que no va usar-ne mai el títol, que reservà per a Peronella, anomenant-se «Princeps Aragonum», «Aragonensium regni inclitus dominator» i «regni aragonensis dominator».¹⁴ Els ordes militars li van donar els drets que tenien en virtut del testament del Bataller el 16 de setembre de 1140, amb dues condicions: la de reservar-se alguns homes de cada llei, amb cases i terres, a totes les ciutats d'Aragó i a tots els castells i viles amb més de trenta habitants de l'estament vilà, i la de recuperar el regne en el cas que Ramon Berenguer morís sense successió legítima.

El comte, que ja havia pres els títols abans de maridar-se, va contreure matrimoni canònic amb Peronella a Lleida el 1150. Bernat Desclot diu, al capítol III de la Crònica: «E jo, dix lo comte, reep la donzella e el regisme en aital manera: que, aitant com viva, no vull ésser apellat rei; que jo són ara un dels mellors comtes del món, e si era apellat rei, no seria gens dels majors.» Val a dir que la unió matrimonial, amb la consegüent unió dels dos territoris i entitats polítiques sota un mateix sobirà, serà la garantia ferma d'una expansió conqueridora vers les terres de ponent —Lleida— i del migdia —Tortosa i València—, duta a terme amb efectivitat valent-se de milícies disciplinades i ben preparades, formades per homes d'Aragó i del Principat. Així van caure Tortosa (1148), Fraga, Lleida i Mequinensa (1149), Miravet, Prades i Siurana (1152-1153) a mans de Ramon Berenguer IV. Anys a venir, Jaume I conquerirà el regne de València.

13. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 149.

14. Serà el seu fill, Alfons el Cast, qui prendrà el títol doble de «Rex Aragonum et Comes Barchinone».

Quan Ramon Berenguer IV conquerí el territori de Lleida, donà a la ciutat una carta de poblament inspirada en la de Tortosa, però no li atorgà cap fur ja existent,¹⁵ a diferència de les viles i els llocs de la ribera del Cinca que, tant si eren poblats per gent de parla catalana com aragonesa, ho foren a fur d'Aragó. Fraga fou poblada a fur d'Osca.

En canvi, Tortosa i Lleida, per la llengua, però també pel dret, eren catalanes i el seu dret local, que es va formar damunt els privilegis reials i els costums, va tenir una de les seves bases en els Usatges de Barcelona, els quals eren vigents i hi foren el dret supletori. Malgrat això, Lleida apareixia aleshores en alguns aspectes com a aragonesa, puix que el bisbe de Lleida figurava sovint amb els bisbes i barons d'Aragó en les dates dels documents, i els representants de Lleida eren convocats a corts amb els de les ciutats aragoneses; tanmateix és cert que, en altres aspectes, Lleida era inclosa dins els límits de Catalunya, com es pot comprovar en les constitucions de Pau i Treva, on apareix fixat el territori en el qual tenien aplicació. Així, el 1173, Alfons I el Cast manà instituir la pau i treva «in dicta terra mea a Salsis usque ad Dertosam et Ilerdam sum suis finibus.» I, més tard, ja en el regnat de Jaume I, en les constitucions de Pau i Treva dels anys 1214, 1218, 1225 i altres, trobem sempre els mateixos límits territorials: «...a Salcis usque ad Cincam, a Cinca usque ad Tortosam et usque al Salces cum suis finibus, a Cinca usque ad Salces.»

Un altre aspecte en el qual Lleida i també el territori de Tortosa situat a la dreta de l'Ebre podien semblar aragonesos o, almenys, afins a Aragó, era el monetari, puix que, com al domini d'Aragó, hi corria la moneda jaquesa, però en això cal no tenir dubte ni patir confusió si ens atenim a documents anteriors a la partició de Jaume I, en què llegim frases com aquesta: «in locis Catalonie ubi currit moneta jaccensis», la qual cosa vol dir que la moneda jaquesa corria tant a Aragó com en alguns llocs de Catalunya, que no per això eren aragonesos.

Observem, tanmateix, que fins al regnat de Jaume I hi hagué en tot el territori occidental de Catalunya una vacil·lació, creiem que consentida, si no intencionada, en l'assenyalament de la frontera entre Aragó i Catalunya, que el Conqueridor deixarà en herència a dos dels seus fills: Alfons i Pere. Però alhora és Jaume I qui, de Barcelona estant, l'any 1244, declarà que Lleida i tot el territori entre el Cinca i el Segre era de Catalunya i que aquesta s'estenia del Cinca a Salses. Això mateix succeïa respecte al territori de la dreta de l'Ebre situat entre el riu Matarranya i el terme general de Tortosa.

Creiem, amb Soldevila, que «Ramon Berenguer IV i els seus immediats successors van voler aconseguir alhora els catalans i els aragonesos i van fer que Lleida, i encara la regió entre el Cinca i el Segre, pertanyés en certs aspectes a Catalunya i en certs aspectes a Aragó, i així en definitiva no van annexionar-la ni a l'una ni a l'altra, tant més que eren entitats en formació, amb nuclis no soldats encara, amb límits encara no marcats i que res no impulsava llurs sobirans a marcar. Tanmateix, en una època en què el dret tenia una gran importància, fou altament perillós perquè en l'avenir poguessin caure del costat de Catalunya el fet que els pobles de parla catalana riberencs del Cinca tinguessin el Fur d'Aragó.»¹⁶ Nosaltres hi afegim els pobles de parla catalana riberencs de l'Algars.

Estant així les coses, el 4 d'agost de 1162, Ramon Berenguer IV havia ordenat de paraula el seu testament davant el gran senescal Guillem Ramon de Montcada, Albert de Castellvell, Hug de Cervelló i el seu capellà mestre Guillem, en virtut del qual deixà al seu fill Ramon, el primogènit, més tard

15. Segons Font i Rius, el comte va donar a les dues ciutats «una fisonomia jurídica anàloga a la de Barcelona, els habitants de la qual gaudien, temps havia, d'unes franqueses que els col·locaven en un règim de llibertat pública i civil com la que s'inaugurava a Tortosa i Lleida»: Josep M. FONT I RIUS, «La reconquesta de Lérida y su proyección en el orden jurídico», *Ilerda* (Lleida), núm. VIII (1949), p. 17.

16. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 184-185.

anomenat Alfons, tots els seus dominis d'Aragó i de Barcelona, amb l'excepció del comtat de Cerdanya, del senyoratge de Carcassona i dels seus drets sobre Narbona, tots els quals eren deixats al seu fill segon, Pere, amb la condició que els tingués pel seu germà gran i li'n fes homenatge i el servís. I deixà a la reina Peronella, perquè en visqués, el comtat de Besalú i Ribes.¹⁷ Segons aquest testament, Aragó i Catalunya estaven en mans d'un mateix sobirà i això ajudava a la unió dels dos territoris si bé podia seguir contribuint a la indefinició de llurs fronteres.

Tot fent un salt important en el temps, trobem un fet políticament significatiu pel que fa a les fronteres entre el regne d'Aragó i el Principat, que afectà el territori que és objecte del nostre estudi. Ens referim a les particions dels regnes fetes per Jaume I en tres parts, essent-ne la definitiva la de l'any 1262, en la qual deixà Catalunya, Aragó i València a l'infant Pere; i les Balears, Montpeller, Rosselló, Cerdanya i Conflent a l'infant Jaume. Així era corregida una partició anterior, en la qual Aragó i Catalunya havien estat deixats en mans diferents: Aragó en les d'Alfons, mort el 1260 sense fills, i Catalunya en les de l'infant Pere.

Els aragonesos, moguts pels afanys expansionistes i pel deler d'eixir a la mar, exigien que València havia de restar unida a Aragó i, per tant, veien malament la partició definitiva dels regnes. Amb la mort de l'infant Alfons, s'havia esvaït el somni feliç dels aragonesos, els quals el Conqueridor havia acontentat en la partició del 1253 deixant a l'infant Alfons Aragó, València i la zona catalana entre l'Ebre i el riu de la Sénia, mentre que Catalunya, de l'Ebre i el Cinca a Salses, era per a l'infant Pere. Catalunya, doncs, hauria restat dividida en dos semblantment a la manera com la dividiran els Hospitalers: la Catalunya de l'esquerra de l'Ebre, inclosa al gran priorat de Catalunya, i la Catalunya de la dreta de l'Ebre, inclosa a la castellania d'Amposta, en la qual hi havia incloses les comandes aragoneses.

En el regnat de Jaume II, a les Corts de Saragossa del 1300, els aragonesos reclamaren contra la línia fronterera catalanoaragonesa que havia establert Jaume I i votaren un capítol de Cort segons el qual Ribagorça, Sobrarb i la comarca de la Llitera fins a la clamor d'Almacelles pertanyien a Aragó i eren poblats a fur d'Aragó. Jaume II va ratificar l'acord el 12 d'octubre d'aquest any. Amb això, els aragonesos prengueren ànims renovats en llurs pretensions sobre les terres de l'Algars. Els catalans van protestar i a les Corts de Barcelona del 1305 aprovaren un capítol contrari a l'anterior, declarant que Catalunya s'estenia des de Salses fins al Cinca, però Jaume II, deixant la porta oberta a la revisió, no volgué signar-lo. Aquí hi veiem la mà del jurista aragonès Ximén Pérez de Salanova, justícia d'Aragó.

L'equilibri de Jaume II dona raó de la malleabilitat política del monarca: va crear el comtat de Ribagorça i el donà en feu al seu fill, l'infant Pere, això sí, amb la condició que el lligam feudal es regís pels Usatges de Barcelona i pel dret consuetudinari català (12 de maig de 1322). En canvi, establia que el nou comte havia d'assistir a les Corts d'Aragó. Fraga fou aleshores declarada catalana pel mateix justícia d'Aragó.

2. Causa política eclesiàstica. És només una, però ha tingut molt de pes al llarg de la història en la situació de la contrada que estudiem per la gran influència de l'Església en els segles medievals i posteriors. Arrenca del contenciós sorgit entre el bisbe de Tortosa i el de Saragossa pels límits d'ambdues diòcesis, que Alfons el Cast havia fixat l'any 1178 al riu Matarranya —«antiquos limites episcopatus Ecclesie Dertusensis»— i que el bisbe de Saragossa exigia de fixar a l'Algars, territori cobejat pels aragonesos. El bisbe de Tortosa Gombau de Santa Oliva, home pacífic i pacificador —«quia ex litibus saepe crimina oriuntur, quae charitatis ignem extinguunt penitus; ad earum concordiam, bonorum virorum arbitrio summopere est insistendum»—, va cedir i el límit entre bisbats, que esdevin-

17. Pròsper de BOFARULL, *Los condes de Barcelona...*, p. 207.

drà finalment límit entre Catalunya i Aragó, fou fixat al riu Algars, amb la condició de restar dins la diòcesi tortosina les parròquies de Calaceit, Cretes, Lledó i Arenys de Lledó segons la concòrdia signada pels dos prelats i els respectius capítols catedralicis l'any 1210: «Constituunt ergo unanimiter praefati Episcopi, et jam dicti Canonici, utrumque limitem Episcopatum suorum rivum qui dicitur Algars, sicut vadit de Penna Gala usque in flumen Iberi.»¹⁸

e) Causes jurídiques. Quan esmentem les causes jurídiques, ens referim als furs vigents en un territori. I tenim dos furs: el Fur d'Aragó i el Fur de Barcelona, això és, els Usatges. Fem saber, d'entrada, la importància que podien tenir els furs en l'adscripció d'una ciutat o d'una vila a una entitat política o a una altra, això és, en el cas que considerem, a Aragó o a Catalunya. La importància del dret, la resumim en aquesta frase de l'historiador Serra Ràfols: «Podem dir que, si bé Lleida és catalana independentment del seu dret, a ell deu primerament de formar part del Principat de Catalunya.»¹⁹

Bé ho sabien els aragonesos quan protestaven perquè el Fur d'Aragó no havia estat estès a tot el regne de València, on la major part de les cartes de poblament atorgades durant la conquesta tenien per base aquest fur. El rei Jaume fou sensible a la protesta i deixà a les poblacions la llibertat d'optar pel Fur de València, similar en molts punts als Costums de Tortosa i molt influït pel dret romà, o pel Fur d'Aragó. Només les poblacions de la ratlla aragonesa van optar pel fur aragonès; totes les altres es van decantar pel fur novell. Però durant més d'un segle els aragonesos maldaran per imposar el Fur d'Aragó a tot el regne valencià, s'esforçaran a mantenir-lo a les terres frontereres i a mantenir-hi viva la intervenció del justícia d'Aragó. Com a València, així mateix al territori català de la dreta de l'Ebre limítrof amb Aragó.

Els d'Aragó ho exigiren al rei Pere el Gran, però el monarca, a les Corts de Tarassona del 1283, els donà una resposta que no els va satisfer. Aquest fou el motiu de la formació de la Unió aragonesa, responsable de les ingerències perllongades i penoses en la vida comuna de les poblacions valencianes i catalanes més pròximes a Aragó. Pere el Gran, segons Zurita,²⁰ va haver de cedir, almenys en teoria, a les exigències dels aragonesos l'octubre del 1283, mentre que aquests, abandonant les pretensions sobre Lleida i el Pallars, seguien forçant les exigències damunt el regne de València i les terres catalanes de la dreta de l'Ebre incloses a la comanda d'Horta i a la preceptoria de Miravet. Amb això, els unionistes, usant i abusant del privilegi de la Unió, aconseguiren que el rei nomenés un cavaller aragonès per al càrrec de justícia general del regne valencià i que consentís que tots els qui ho volguessin fossin jutjats pel Fur d'Aragó. Pel que fa a la contrada que és objecte del nostre estudi, el monarca respectava la vacil·lació ja endèmica i mirava cap a un altre lloc quan el justícia d'Aragó o les juntes de Saragossa i d'Alcanyís coaccionaven els pobles catalans limítrofs amb Aragó i hi feien intrusió. Les exigències de la Unió aragonesa només acabaran quan Pere el Cerimoniós li donarà un cop de mort i anullarà els seus privilegis tot esquinçant-los iradament amb el punyal. El mateix monarca ho conta així en una carta al seu oncle, l'infant Pere: «...nós de nostra man, de sis en sis cartes, tallam tot lo llibre, e ferim quatre colps ab un mall en lo segell e en les bulles dels privilegis, e especejam privilegis.»²¹

18. Arxiu Capitular de Tortosa, Diplomatar de la catedral de Tortosa. Pontificat de Gombau de Santa Oliva (26 abril 1210).

19. Elies SERRA RÀFOLS, «La Catalunya lleidatana», *Revista de Catalunya* (1929), p. 363.

20. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, vol. IV, Saragossa, 1562-1580, cap. xxxviii i xxxix.

21. Ramon GUBERN, *Epistolari de Pere III*, vol. I, Barcelona, Barcino, 1955, p. 100-101.

1. L'any 1165, el rei Alfons el Cast atorgava a la vila d'Horta carta de poblament a fur de Saragossa, com ho faria també més tard, el 1181, en una de les dues cartes atorgades, a Batea i Algars. En ambdós casos, així ho defensa el doctor Josep M. Font i Rius, sembla que hi havia una decidida voluntat del monarca d'impulsar un repoblament de tipus col·lectiu o veïnal amb mentalitat aragonesa i per a pobladors que ja fossin aragonesos d'origen o que poguessin venir d'Aragó per a fer efectiu el poblament.²² A Batea, atès que ningú no s'acolli a la carta concedida «ad fuerum Cesarauguste», s'imposà des del principi el dret català, puix que «ad fuerum Barchinone» fou donat a poblar el territori dels castells de Batea i Algars a Bernat Granell en una carta datada el mateix mes i any, octubre del 1181. Mentre que, a Horta, quedà atorgat el fur aragonès.²³

La concessió del fur d'Aragó a Horta i a Batea, cal entendre-la tenint en compte que en aquelles dates, com ja hem dit, les fronteres entre els dos territoris, el comtat de Barcelona i el regne d'Aragó, no eren ben definides i sovintejaven les fluctuacions relatives a inclusió i pertinença. Horta apareix inclosa dins Aragó en la mateixa carta de poblament i així s'entén la concessió exclusiva del fur de Saragossa malgrat la condició catalana dels seus pobladors.²⁴ Les dues cartes de poblament de Batea i els posteriors documents d'establiment agrari signats pels templers de Miravet mai no parlen de Batea dins Aragó, almenys no ho fan de manera explícita com ho fa la d'Horta, i, a més, Bernat Granell, de Tàrraga, la va rebre de mans d'Alfons I de Catalunya sota el dret català. Això explica, en part, que els bateans hagin tingut consciència i voluntat de ser catalans des de temps immemorials, mentre que els pobladors d'Horta han jugat històricament a canvis d'actitud interessats, algunes vegades enfrontant-se com a catalans al sobrejunter de Saragossa i unes altres vegades rebellant-se com a aragonesos contra els comanadors santjoanistes, senyors jurisdiccionals de la vila, que sempre foren partidaris de la vigència del dret català.

En temps del comte Ramon Berenguer IV i del seu fill Alfons, les fronteres occidentals del Principat de Catalunya eren flotants, ambigües i encara no linealment delimitades, entre altres raons perquè entre aquestes terres del Principat i les veïnes del regne d'Aragó hi havia una evident continuïtat geogràfica i els seus pobladors vivien sota una mateixa unitat de monarquia i de religió, de llengua i d'economia, i encara era indefinida, almenys en alguns pobladors, la incipient consciència nacional respecte a dues comunitats regides per un mateix ceptre.

Cal no oblidar dues altres raons:

1) El pes històric de les conquestes efímeres dutes a terme sobre Horta, Batea i altres viles de la riba dreta de l'Ebre pel rei d'Aragó, Alfons el Bataller, el 1133, quan féu donació a favor de «Petro de Bioca, meo adalile, et Eneco Fortunionis et tibi Exemen Garcez», com a recompensa pels serveis presats, de tots aquests llocs i termes, a saber, «in Matarrania illa villa et castello de Nonasp [...] et illo castro de Algares [...] et illa villa de Bathea [...] et sicut illos terminos includunt de Algares usque ad Matarraniam et sicut vadit illo rivo de Matarrania usque ad Ebro, et sicut de duabus partibus currit aqua usque ad Ebro [...]»²⁵

22. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I, Barcelona, CSIC, 1969, p. 798; Josep SERRANO DAURA, *La Poble de Massaluca (Terra Alta)*, la Poble de Massaluca, Ajuntament de la Poble de Massaluca, 1994, p. 56-58.

23. Josep ALANYÀ I ROIG, «La carta de poblament de Pinyeres (Batea, Terra Alta)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 21 (1991), p. 304-323.

24. La condició catalana dels pobladors d'Horta fou exhibida pel castellà d'Amposta, fra Juan Fernández de Heredia, a Pere el Cerimoniós en carta datada el 4 d'octubre de 1347, volent justificar així el dret que tenien els pobladors d'Horta a ser regits pels costums i usatges de Catalunya.

25. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 310, f. 66r, columna 1.

2) La ferma voluntat d'Aragó, identificada amb la determinació conqueridora del seu rei, d'assegurar-se un passadís dreturer que obrís el regne al mar. La incursió del Bataller no reeixí, però la tenaç reivindicació del territori de la dreta de l'Ebre pels aragonesos durà segles. I és obvi que, si l'empresa del rei Alfons I d'Aragó s'hagués coronat amb èxit, Horta, Batea i Algars, amb tots els seus termes, i totes les terres de la dreta de l'Ebre, des de l'aiguabarreig del Cinca fins a la Mediterrània, inclosos els accidents geogràfics dels Ports i la serra del Montsià, haurien passat a mans de senyors aragonesos i, per tant, haurien format part integrant del regne d'Aragó i s'haurien regit pel dret aragonès; el riu Ebre hauria quedat com a línia fronterera pel sud-est. I el rei aragonès, amb les espatlles cobertes, hauria pogut reconquerir per al seu reialme l'estratègic bastió de Medina Tortuxa, a l'altra banda del riu, i arribar així fins al mar.²⁶

Però també els catalans feien tots els esforços que calia per a reeixir en la conquesta de Tortosa i de tot el territori estès a una banda i a l'altra de l'Ebre entre la ciutat de Lleida i el mar. Per això, Ramon Berenguer III, descobrint les intencions del Bataller de voler guanyar per a Aragó les terres de l'Ebre i del Segre, la qual cosa implicava tancar pel sud la futura expansió del comtat de Barcelona, pactà amb el reietó de Lleida un conveni pel qual aquest i l'alcaid Avifelel s'acordaren a ésser-li fidels amb bona amistat i a ajudar-lo si anava contra els sarraïns de Tortosa. Amb aquest pacte, signat el 1120, el comte de Barcelona s'assegurava que Lleida no caigués a mans dels aragonesos i feia més difícil al Bataller la conquesta de Tortosa. El comte de Barcelona, indirectament i directa, havia advertit al rei Alfons que les pretensions sobre Lleida i Tortosa no eren només d'Aragó; que el fort afany per conquerir-les era també dels catalans. Efectivament, tot i que el papa Pasqual II, el 1114, havia incitat Pere I d'Aragó a conquerir Lleida —«Ab Ilerde impugnatione seu expugnatione nulla te desistere compellat occasio», resa la butlla pontificia—,²⁷ el comte de Barcelona, en la seva visita a Itàlia (1116), sollicità del papa la predicació d'una croada contra els sarraïns pensant en la conquesta de Tortosa. Pasqual II atorgà al comte la butlla, signada el 23 de maig de 1116, en què l'animava a lluitar contra la mitja lluna: «Super hoc [...] ad expugnandos mauros ac moabitas in Hispanie partibus et Tortosam, eorum praesidium, animi nobilis, industriam paras.»²⁸ A la mort del rei d'Aragó i del comte de Barcelona, malgrat els repetits intents, ni Lleida ni Tortosa no havien estat encara conquerides.

2. Ramon Berenguer IV, casat amb Peronella, reina d'Aragó, conscient de la importància que adquiriria la reconquesta de les terres meridionals de l'Ebre i del Segre —política (per la proximitat del regne d'Aragó i les pretensions dels aragonesos) i estratègica (futura expansió de Catalunya cap al sud, més enllà de l'Ebre, amb obertura a la mar)—, emprengué l'expansió conqueridora envers les terres lleidatanes i tortosines seguint el camí traçat pel seu pare, Ramon Berenguer III, amb la decidida voluntat de definir aquest territori que tant costava d'adscriure i que tant costaria encara.

Els anys 1148 i 1149 la fruita era ja madura per a collir-la. Els fracassos del Bataller i de Ramon Berenguer III deixaren pas a l'èxit del nou comte de Barcelona. Aquells havien pretès conquerir les nostres terres des de l'interior, Ebre avall; aquest ho féu en tenalla, encerclant els dominis sarraïns des del mar i des de la boca de l'Ebre cap amunt, fins a la Terra Ferma. Així, malgrat el llarg temps que calgué encara per definir la frontera entre el regne d'Aragó i el Principat de Catalunya a la banda de

26. Josep ALANYÀ I ROIG, «La carta de donació a Bernat Granell. Doble fur i catalanitat de Batea», a Josep ALANYÀ I ROIG, *La Vila Closa*, vol. 1, Batea, Patronat Pro Batea, 1991, p. 91-97, 103-110 i 115-120.

27. Paul KEHR, *Papsturkunden in Spanien*, vol. 1, *Katalonien*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1926, p. 305, doc. núm. 38.

28. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Butlles Pontificies, carpeta 1, lligall 1, núm. 12.

ponent —Cinca, Algars, Matarranya—, hom no pot deixar de reconèixer que l'hàbil acció reconqueridora de Ramon Berenguer IV fou la primera pedra que fundà la divisió fronterera que cristallitzà en el decurs del temps. El comte, en la carta de donació del castell de Miravet i dels seus termes (1153), lliurà a mans dels templers totes les terres de la dreta de l'Ebre:

[...] de Mora sicut vadit et ferit ad Favaram et deinde usque ad podium de Calcet et vadit usque ad Vilar de Arenes sicut aque vertuntur versus rivum de Algars et deinde usque ad terminum de Caselas et de Buzot, que sunt de termino de Orta [...] castrum de Algars et castrum de Batea cum terminis sibi pertinentibus et castrum de Corbera et de Gandesa [...] et castrum de Pinello.²⁹

Aquesta decisió del comte preparà el repartiment de terres entre els templers, que es quedarien amb tots els termes del castell de Miravet —Favara i Calaceit quedaren sota jurisdicció de l'orde de Calatrava—, fent inclinar les possessions templeres cap a la pertinença a Catalunya i les calatraveses cap a Aragó. Per això el límit entre ambdues comunitats no era el riu Matarranya, sinó l'Algars, afermant-se aquest riu cada cop més, encara que de manera lenta, com la línia fronterera a partir del regnat d'Alfons el Cast. Nonasp, situat entre les aigües dels dos rius, restà sota jurisdicció templera; però, més enllà de l'Algars, el municipi esdevingué aragonès. Horta i Batea, malgrat el fur de Saragossa de les cartes de poblament, amb les altres viles i llocs de la dreta de l'Ebre, de l'Algars fins al mar, esdevingueren catalanes, entre altres causes, perquè hi vigia el dret català.³⁰

3. Durant tot el segle XIII, els aragonesos no cessaren de protestar pels límits amb el Principat i basaven les seves queixes en el fet que els antics reis d'Aragó tenien el títol de reis de Sobrarb i de Ribagorça; que la terra del Cinca els corresponia per dret de cavalcada per raó de l'ajut que havien donat als reis d'Aragó, també a Ramon Berenguer IV i al seu fill Alfons, en l'expansió cap al sud; que aquestes eren parts poblades a fur d'Aragó, i que hi corria la moneda jaquesa, que era moneda aragonesa.

Aquestes queixes i reclamacions provocaren la cessió per part del rei Jaume II, a les Corts de Saragossa del 1300, de la Ribagorça, Sobrarb i la Llitera fins a la clamor d'Almacelles al regne d'Aragó, endarrerint així el límit fronterer del Cinca cap a la Noguera Ribagorçana, guanyant-hi Aragó i perdent-hi el Principat. De res no valgué el capítol de cort aprovat a les Corts de Barcelona del 1305 en què es declarava que Catalunya s'estenia fins al Cinca; Jaume II, seguint l'opinió de Ximén Pérez de Salanova, justícia d'Aragó, no aprovà el capítol de cort i, malgrat que el justícia aragonès reconegué catalana la vila de Fraga el 1311, el Cinca deixà de ser el límit que havia estat i Fraga acabà passant a Aragó cap a la fi del segle xv. El registre 1478 de la secció «Feudorum» (anys 1345-1380) de la Cancelleria Reial, que guarda l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ofereix tots els arguments «ad probandum quod villa de Fraga et eius tenentia sunt infra limites Cathalonie» contra les pretensions aragoneses.³¹ Els diferents documents provadors són emanats del rei Pere III el Cerimoniós durant l'any 1349.

Molt abans, però, que restés resolt el problema dels límits a les terres de Lleida, la divisió entre Aragó i Catalunya a la comarca de Gandesa s'anava precisant i fixant per la via del decantament es-

29. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, Pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 261.

30. Josep ALANYÀ I ROIG, *Batea i el seu terme municipal*, vol. 1, *El repoblament templer*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1994, p. 25-65.

31. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1477-1478, f. 133, 135, 138, 140, 149 i següents.

pontani malgrat les ingerències, queixes i reclamacions dels aragonesos, els canvis de posició interessats dels pobladors o del municipi d'Horta oposant-se als drets senyorials dels hospitalers i el joc polític, sagaç, del rei Pere el Cerimoniós, que jugava amb totes les cartes amb les pretensions d'Aragó i alhora ho feia, sempre quan li convenia, amb les reclamacions de la universitat d'Horta o amb les dels seus senyors jurisdiccionals, els santjoanistes.

La convicció amb què els aragonesos consideraven incloses dins el regne les viles d'Horta i Batea, amb Gandesa i Ascó, era fundada, segons llur parer, en el dret que hi havia de regir, l'aragonès, i en el fur amb què deien que havien estat donades a poblar. Aquesta era la força que creien tenir quan exigien que, a la batllia de Miravet, s'observessin els furs d'Aragó en lloc dels Usatges de Barcelona i els Costums de Lleida. Les raons que adduïen per a exigir l'observança del dret aragonès, les pretenien fonamentar en el fet que Alfons el Cast havia donat a poblar Horta i Batea «ad fuerum CesarAuguste» i en la consideració que les cartes de poblament d'algunes viles de la Terra Alta, posteriors a les d'Horta i Batea, havien estat atorgades «ad forum Orte» (Gandesa, 1192 i 1194; el Pinell de Brai, 1207; Vilalba dels Arcs, 1224) o «ad forum et consuetudinem de Batea» (Algars, 1281; Pinyeres, 1280; la Pobla de Massaluca, 1294). En el cas concret d'Horta, a més, tenia un pes determinant el darrer testament de Jaume I, publicat el 1248, que incloïa explícitament aquesta vila i els llocs de la seva batllia dins el regne d'Aragó.³²

I encara que regir-se pel fur d'Aragó no implicués antigament pertànyer al territori aragonès, de la mateixa manera que regir-se pel dret de Catalunya no implicava pertànyer al territori català, tanmateix hi ha proves documentals que, almenys al segle XIV, s'havia generalitzat ja la ferma implicació de fur i territori. Així sembla que es desprèn de l'actuació del jurisperit d'Horta, Bernat Jorba, que, l'any 1336, volia aplicar el fur d'Aragó a Guillem de Bas, veí de Batea, jutjat a Horta, entenent que les paraules «de foro et ratione fuerit faciendum» del document de comissió reial es referien al «forum CesarAuguste» de la carta de poblament d'Horta atorgada el 1165.³³

A més, penso que no és pas una casualitat que l'any 1331, quan es denunciava davant la cúria reial el conflicte creat entre la vigència dels Costums del 1296 i la del fur d'Aragó a la vila d'Horta, ensems fos viva la discussió de si Horta estava situada o no dintre d'aquest regne.³⁴ I considero una prova definitiva que Pere III, en aquestes mateixes dates, quan exercia com a procurador general del seu pare, volent que s'hi observessin els furs i costums d'Aragó i no pas els costums atorgats pels templers, justificava la seva decisió en el fet que la comanda i la vila d'Horta eren dins els límits d'Aragó —«in et de Regno Aragon et infra limites eiusdem situata»— i a tots els llocs d'Aragó s'havien d'observar el fur, els privilegis i els costums aragonesos.³⁵ Per tant, territori i dret s'implicaven. Cal saber, però, que la constitució jurídica del territori fou engendrada i nodrida per la vigència del dret més que per la concessió del fur. Horta havia estat poblada a fur d'Aragó, però s'havia regit ja abans del 1296 pels Costums de Lleida i, a partir d'aquesta data, pels costums i usos propis, aquells i aquests dret català. I Horta, amb la seva comanda, esdevingué catalana.

32. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 266, 271, 345, 412 i 506; Pascual ORTEGA, «La carta de població de la Pobla de Massaluca (1295)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 7-8 (1986-1987), p. 204; Josep ALANYÀ I ROIG, «La carta de poblament de Pinyeres (Batea, Terra Alta)», *Anuario...*, núm. 21 (1991), p. 136, apèndix documental, doc. núm. 5.

33. Vegeu la nota 18 i l'apèndix documental, doc. núm. 2; Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, «El territorio de Cataluña», a *Comentarios sobre el Estatuto de Autonomía de Cataluña*, Barcelona, Institut d'Estudis Autònomic, 1991, p. 166-168.

34. Vegeu la nota 36 i l'apèndix documental, doc. núm. 5.

35. Apèndix documental, doc. núm. 3.

Els aragonesos vetllaven perquè la comarca de Gandesa no solament romangués subjecta als furs d'Aragó i formés part integrant del seu regne, sinó que, en virtut d'aquesta integració, també contribuís en fogatges i altres censos de dret reial amb els pobles d'Aragó i no amb els catalans. Això, però, els pobles de la comarca ho consideraven un abús, per la qual cosa, com ja ho havien fet davant Pere el Gran i Alfons el Liberal, protestaren davant Pere el Cerimoniós, que els donà la raó el 1359, confirmada més tard, el 1399, per Martí l'Humà:

In Civitate Cesarauguste, die quarta mensis Augusti anno a Nativitate Domini M CCC XC nono fuerunt aposita signa, sigilla penderet et decreta Domini Regis in duobus transumptis autenticis, clausis per Dionisium Exarch, Domini Regis scriptorem, cuiusdam sententie per quam Dominus Rex Petrus memorie recolende declaravit homines locorum de Orta et de Gandesa consuevisse contribuere cum cathalanis et non debere compelli ad contribuendum cum generali Aragon prout haec et alia in dicta declaratione seu sententia sunt contenta. Quae lata fuit in villa Calataiubi IX mensis Martii anno a nativitate Domini M CCC quinquagesimo nono, clausa per Jacobum de Castilione, ipsius Domini Regis scriptorem.³⁶

L'any 1336, el rei Pere III encomanà a Bernat Jorba, jurisperit d'Horta, la causa d'apel·lació elevada al rei per part de Guillem de Bas, veí de Batea, contra una sentència dictada pel batlle d'Horta. La comissió reial va fer-se de Morella estant el 21 de juliol. El jurista d'Horta volia aplicar el fur d'Aragó interpretant incorrectament i interessada aquestes paraules del text de la comissió reial: «id de foro et ratione fuerit faciendum», expressió ordinària i comuna en els protocols de la Cancelleria Reial.³⁷ El procurador del castellà d'Amposta protestà contra l'aplicació del fur aragonès i exigí l'aplicació dels Costums d'Horta, que eren formats sobre el text dels Costums de Lleida, dret català, com consta explícitament a la introducció del text consuetudinari.³⁸ El rei donà la raó al procurador del castellà i obligà el jurista Bernat Jorba a fer aplicació dels Costums paccionals d'Horta, vigents des del temps dels templers.³⁹

El que de l'Algars ençà es veia com un expansionisme aragonès no es limitava a la batllia de Miravet i a la comanda d'Horta; també afectà la comanda d'Ascó, cosa gens estranya, puix que les previsions aragoneses planaven sobre tot el territori de la dreta de l'Ebre. El 10 de desembre de 1340, des de Barcelona, el rei Pere III feia saber al sobrejunter de Saragossa, Ximén de Tovia, la queixa elevada pel General de Catalunya, reunit a Barcelona per celebrar cort general, sobre el que considerava un abús per part d'Aragó, puix que, trobant-se dins el Principat les viles de la comanda d'Ascó, el sobrejunter de Saragossa hi havia fet fer crida i convocatòria d'exèrcit contra el rei del Marroc, obligant els pobladors de les dites viles a acudir armats a la vila d'Alcanyís, on s'havia de reunir la junta de Saragossa; i així mateix havia fet escriure instruments jurídics i altres escriptures públiques per notaris que solament gaudien d'autoritat dins el regne d'Aragó. El rei acceptà la queixa justificada del General de Catalunya, mostrà al sobrejunter el seu disgust, li recriminà la innovació injusta que havia imposat contra el costum dels seus antecessors en el càrrec, anul·là el pregó fet per convocar exèrcit i féu cassació de les escriptures públiques atorgades pels notaris competents a Aragó però incompetents a Catalunya.⁴⁰

36. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 2124, f. 192r-192v.

37. Apèndix documental, doc. núm. 1.

38. Jaume COTS I GORCHS, *Les «consuetuds» d'Horta (avui Horta de Sant Joan) a la ratlla del Baix Aragó*, s. l., 1918?, p. 311; Ana M. BARRERO, «Las costumbres de Lérida, Horta y Miravet», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), núm. XLIV (1974), p. 485-536.

39. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 587, f. 3r.

40. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 611, f. 8r-8v.

4. El problema dels límits entre Catalunya i Aragó,⁴¹ les ingerències aragoneses i les pretensions expansionistes del regne veí, ja he dit que venien de lluny i no paraven de molestar els pobles de la batllia de Miravet, els de la comanda d'Ascó i les autoritats polítiques del Principat, que les havien de patir malgrat el decantament espontani de les viles i llocs de la dreta de l'Ebre cap a Catalunya i el seu dret, salvant solament els canvis d'actitud ocasionals d'Horta. D'aquest decantament sembla ésser-ne una prova l'ordre del rei Pere el Gran al justícia de Morella exigint-li, l'any 1278, de no obligar els vassalls del Temple de Gandesa, de la batllia de Miravet i d'Horta a usar el fur d'Aragó ni obligar-los tampoc a jurar fidelitat en poder de l'esmentat justícia, havent-los de respectar que ho fessin d'acord amb el fur o costums segons els quals havien estat poblats. Val a dir que l'ordre reial responia a l'oposició dels vassalls del Temple al justícia morellà i a la queixa elevada per ells al monarca. El document reial és clar. El rei d'Aragó prohibeix al justícia de Morella que obligui els vassalls del Temple poblats a Gandesa i a la batllia de Miravet a usar el fur d'Aragó:

Justitie Morelle quod non compellat homines Templi de Gandesa et de baiulia Miraveti et de Orta quod utantur foro Aragonum et quod iurent in posse suo fidelitatem, nisi secundum consuetudines loci secundum quem sunt populati, vel si occurrerit dictos homines ad predicta teneri, veniat coram domino rege hostensurus rationes quibus ad hoc teneantur vel ipsas rationes mitat in scriptis.⁴²

Tanmateix, el 1290, el sobrejunter de Saragossa pretenia imposar als homes de les batllies esmentades l'obligació d'assistir amb els aragonesos a la junta d'Alcanyís. Ells, però, no ho acceptaren, tot argumentant que eren poblats segons costum de Lleida i que eren catalans. Alfons II el Liberal donà la raó als nostres avantpassats i recordà al sobrejunter de Saragossa la prohibició d'exigir-los l'ús del fur d'Aragó, prohibició que el seu pare havia imposat al justícia de Morella dotze anys abans.⁴³

Ximén Guerra, veí de Móra d'Ebre des de feia aleshores més de cinquanta anys, declarava com a testimoni davant el tribunal reial, l'any 1289, arran de la guerra entre els templers de Miravet i els Entença, que les viles de Batea, Gandesa, Miravet, Ascó, Móra, Vilalba dels Arcs i la Fatarella s'atenien, en les qüestions jurídiques, als Usatges de Barcelona i no pas als furs d'Aragó.⁴⁴ I, en el mateix procés, Bartomeu Folquer, notari de Batea, declarà que en aquesta vila s'aplicaven els Costums de Lleida i mai els furs d'Aragó:

[...] vidit a vii annis citra a quibus fuit notarius publicus dicti loci quod super causis criminalibus fiunt inquisitiones in isto loco per bajulum et juratos dicti loci et quod utuntur et usi fuerunt a dicto tempore citra in causis criminalibus in quibus fiebat inquisitio consuetudinibus Ilerde et recurrebant a dicto tempore citra pro consiliis habendis, quando dubitabant super questionibus provenientibus ex ipsis causis, ad jurisperitos civitatis Ilerde et non ad supraiunctarium vel justitiam vel sapientes Aragon. Dixit etiam quod nunquam vidit in dicto loco de Batea servari foros Aragon.⁴⁵

Més tard, el 1319, els hospitalers formarien els Costums de la Batllia de Miravet⁴⁶ justament sobre els Costums de Lleida, els mateixos sobre els quals, l'any 1296, malgrat el fur de Saragossa amb què fou

41. José M. PASCUAL SERRES, *Los límites de Aragón y Cataluña en el río Algás en el siglo XII*, Saragossa, s. n., 1955.

42. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 41, f. 19r.

43. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 41, f. 19r.

44. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, Processos grans, any 1289, lligall 1, *ligamen* 4/III, f. 28r.

45. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, Processos grans, any 1289, lligall 1, *ligamen* 4/IV, f. 209v.

46. Galo SÁNCHEZ, *Constitutiones Baiulie Mirabeti*, Madrid, Residencia de Estudiantes, 1915; Ferran VALLS I TABERNER, *Les Costums de Miravet*, Barcelona, Estampa de fill de D. Casanovas, 1926.

poblada Horta, els templers havien format els usos i costums d'aquesta vila per resoldre la contenció existent entre els pobladors d'Horta, «asserentibus se usos fuisse et uti debere consuetudinibus civitatis llerde», i el comanador, fra Guillem de Miravet, «dicente predictos homines de Orta usos non fuisse dictis consuetudinibus nec uti debere nisi de quibusdam consuetudinibus loquentibus de ordinacione causarum et de mensura et penso», segons que consta al preàmbul del codi dels usos i costums.⁴⁷

5. L'any 1308, els gandesans demanaren la protecció reial de Jaume II perquè ningú no els pertorbés separant-los del dret català i urgint-los a viure segons el fur d'Aragó, protecció que també havien sol·licitat els de Batea. Jaume II els la concedí. El motiu era que el sobrejunter de Saragossa obligava els pobladors de Gandesa, Batea i Vilalba dels Arcs, amb les altres viles i llocs de la comarca, a formar part de la junta de Saragossa i a contribuir amb els aragonesos, a la qual cosa es negaven i, per això, pignorava les persones i llurs béns. El monarca, de València estant, el 19 d'agost, manà al sobrejunter aragonès que s'atingués al dret i, si els homes de Gandesa i de les altres viles de la batllia de Miravet no havien de pertànyer a la dita junta, de cap manera no gosés obligar-los.⁴⁸

Pere el Cerimoniós, l'any 1340, enfront de les pretensions aragoneses i contra les actituds canviants de la vila d'Horta, hagué d'intervenir amb la seva autoritat reial declarant la plena vigència de les «Consuetudines et Usancias de Orta», concedides «in castro Orte [...] xvi kalendas madii anno Domini millesimo cc nonagesimo sexto» pel mestre del Temple, fra Berenguer de Cardona, de manera que tota mena d'actes jurídics i de causes i contencions, civils i criminals, s'havien de tractar i resoldre d'acord amb elles i no segons els furs d'Aragó:

[...] ac etiam conservari [...] dicte consuetudines et non fori, tam in causis principalibus quam appellorum et terminationibus earumdem, necnon in testamentis, emptionibus, venditionibus, permutationibus et concambiis ac instrumentis publicis et contractibus quibuscumque in dicto loco de Orta et aliorum locorum dictis consuetudinibus paccionalibus et usanciis et non foro Aragonum utantur ac etiam judicentur.⁴⁹

Els batlles s'havien d'atenir al codi d'Horta quan jutjaven les causes civils i criminals. I no cal dir que l'observança dels usos i costums era acurada. Així ho demostra —i que valgui com a exemple— l'actitud del comanador d'Horta que, fonamentant-se en el text consuetudinari, es negava a donar còpia de les proves a Guillem Salamó, de Batea, el qual havia estat acusat de voler-lo emmetzinar, amb l'allegació del judici de prohoms instituït i previst a la concòrdia i als Costums del 1296. El batlle de la vila, convocats alguns prohoms i considerades les proves amb el seu consell, absolia o condemnava l'acusat «nulla alia publicatione facta de predictis nec copia aliqua data.»⁵⁰ Guillem Salamó exigia una còpia de les proves per al seu coneixement i la concessió de temps per a defensar-se davant el tribunal. El batlle d'Horta elevà consulta al rei Pere III i aquest li va ordenar d'atendre la petició de l'acusat per raó del dret natural i de gents, encara més quan, en aquell cas, es tractava de la pena capital.

El 4 d'octubre de 1347, el castellà d'Amposta, fra Juan Fernández de Heredia, presentava a Pere III un requeriment sobre quin dret s'havia d'aplicar a Horta i a les viles de la seva comanda, mostrant-li el seu justificat criteri que calia aplicar-hi el dret català, justificació que feia en aquests termes:

47. Jaume COTS I GORCHS, *Les «consuetuds»...*, p. 311.

48. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 142, f. 153r.

49. Arxiu Històric Nacional, Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, Castellania d'Amposta, Comanda d'Horta, lligalls 355-357, *ligamen* 6, núm. 16.

50. Apèndix documental, doc. núm. 4.

Et com lo lugar de Orta, señor, fuesse dado a poblar a ciertos pobladores los quales hi vinieron todos de Cathalunya, y con certos carrechs e subjugacions que fazen por los bienes que son acostumpnados de dar ne asse poblar en Aragon en ningun lugar de Aragon e los fossen dadas costumes e usances de Cathalunya al regimiento de las personas e segunt aquellas los Templeros siempre los regiren.⁵¹

El criteri raonat del castellà d'Amposta coincidia amb el criteri del Cerimoniós, el qual, en un pergami, «actum in dicto palatio nostro regali undecimo kalendas Januarii anno Domini millesimo CCC XL septimo», confirmava una ordre de Pere el Gran, publicada a Barcelona en cort general, sobre les lleis que havien de vigir a les viles i llocs de Catalunya: «[...] leges Cathalonie, deficientibus consuetudinibus localibus earumdem, serventur celebrium Curiarum constitutiones et usancie Cathalonie ac Usatici Barchinone prestant in hiis in quibus sic hactenus extitit observatum.»⁵² Així, doncs, a Catalunya, havia de regir el dret català. El document reial deixava clara immediatament la catalanitat de les viles i llocs de les batllies de Miravet i Ascó, exceptuant-ne només Nonasp, poble que era dins Aragó perquè es trobava més enllà del riu Algars:

Et sit publicum, manifestum ac notorium quod loca de Ascon et de Miraveto et eorum bajulias sive commendarias cum suis terminis, excepto loco de Nonasp, qui est ultra rivum de Algars, esse infra Cathaloniam et de Cathalonia et infra limites Cathalonie situata. Propterea, hoc statuto in perpetuum et inviolabiliter valituro, declaramus et declarando satuimus ac sancimus prefata loca de Ascon et de Miraveto et eorum bajulias sive commendarias cum suis terminis, excepto loco predicto, non posse a Cathalonia nec ab eius limitibus quos nunc habet ullo unquam tempore separari. Et in eisdem, deficientibus consuetudinibus localibus eorumdem, debere servari in perpetuum constitutiones et usancias Cathalonie supradictas ac usaticos Cathalonie sicut et in ceteris locis Cathalonie observatur.⁵³

D'Horta i de la seva comanda, el document no en diu res, però la raó que dóna per a considerar la vila de Nonasp aragonesa és la mateixa que abona la catalanitat d'Horta. I, malgrat tots els tripijocs del Cerimoniós amb els aragonesos, ell estava convençut que Horta havia de ser i era catalana.

Els aragonesos, però, no cessaven de pressionar sobre el territori de la dreta de l'Ebre i molt insistentment sobre la comanda d'Horta. El 12 d'abril de 1346, el rei Pere III escrivia al justícia d'Aragó, García Fernández de Castro, fent-li saber que el procurador de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a la castellania d'Amposta havia elevat a la majestat reial una protesta formal per la conducta abusiva de Pedro Jiménez de Bellera, lloctinent del sobrejunter de Saragossa, el qual, per pròpia iniciativa i sense causa justa, acudí a la vila de Bot i, trencades les portes de la presó, va extreure'n els detinguts que hi havia, presos per manament del batlle de Bot amb autoritat i ordre del castellà d'Amposta i del lloctinent del comanador d'Horta perquè eren acusats de cometre crims de gravetat i als quals ja s'havia incoat procés judicial. Un cop extrets de la presó, els va fer amagar *proprio arbitrio* en una casa de Bot. I, si de cas amb això no hagués fet encara prou injúria a l'orde de l'Hospital, va menysprear l'autoritat de la senyoria jurisdiccional creant un saig per a la vila, fent fer pregons sense cap autoritat i formant processos i escriptures públiques per mitjà de persones jurídicament incompe-

51. Arxiu Històric Nacional, Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, Castellania d'Amposta, Comanda d'Horta, lligalls 355-357, *ligamen* 7, núm. 3. Citat per Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. 1, p. 801, nota 12.

52. Arxiu Històric Nacional, Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, Castellania d'Amposta, Batllia de Miravet, lligall 310, pergami núm. 8.

53. Arxiu Històric Nacional, Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, Castellania d'Amposta, Batllia de Miravet, lligall 310, pergami núm. 8.

tents. Pere III urgí el justícia d'Aragó a respectar i fer respectar el domini dels santjoanistes i els seus drets dintre de la vila i comanda d'Horta.⁵⁴

6. Ultra la relativa indefinició antiga dels límits entre Aragó i Catalunya i malgrat la inclusió d'Horta a Aragó pel testament de Jaume I, l'existència del fur aragonès atorgat a Horta pel rei Alfons I i la concessió pels templers dels usos i costums, fonamentats en els Costums de Lleida, dret català, feien possible el conflicte entre ambdós furs. Fur d'Aragó i Costums eren dues arrels per a un mateix conflicte. Conflicte avivat sovint per les pressions que les autoritats aragoneses exercien sobre la comanda d'Horta i que durant força temps les ambigüitats reials ajudaren a mantenir.

Els pobladors, molt conscients de la situació existent i de la pugna que mantenien pel territori el Principat i el regne, oblidant que els Costums havien nascut per l'exigència del dret català dels seus avantpassats, aprofitaven la situació conflictiva tot jugant d'una manera admirable amb canvis de posició i actitud, molt oportuns, sempre favorables als seus interessos individuals i collectius. Així, doncs, s'enfrontaven a les autoritats d'Aragó quan els era més convenient d'estar amb els catalans, sobretot quan calia fugir de pagar impostos o de participar en exèrcits i cavalcades amb els aragonesos. I es posaven enfront de Catalunya, sobretot quan es volien alliberar del jou senyorial que imposava estrictament els usos i costums del 1296, dret català, els interessava defugir l'aplicació d'algun capítol d'aquest codi o volien demostrar i afermar llur autonomia contra el domini de l'orde de l'Hospital, el seu senyor jurisdiccional, que sempre defensà, seguint en això la posició del Temple, la vigència dels Costums, dret català, a Horta. Val a dir que, gairebé sempre, al darrere d'aquest refús del dret català, de la senyoria hospitalera i del Principat hi havia la incitació dels aragonesos.

Alfons el Benigne, el 21 de març de 1330, hagué de prohibir al comanador i al batlle d'Horta de damnificar i perseguir els qui, contra la voluntat del comanador, apellaven als oficials reials contra els excessos que patien de la senyoria jurisdiccional, dret que tenien reconegut per les lleis del territori.⁵⁵ Pere III, el 17 de novembre de 1338, els confirmava aquest dret. I el 2 de febrer de 1339 signava un document solemne en què, fonamentant-se en el fet que Horta i la seva batllia estaven situades dins els límits del regne d'Aragó, obligava els santjoanistes a observar el fur i els usos aragonesos i els prohibia, sota pena de crim de lesa majestat, de jutjar ningú, de fer contractes o qualssevilla actes jurídics segons els usos i costums atorgats pels templers. Però, l'any següent, obligava a fer-ho segons els Costums i no segons el fur d'Aragó.⁵⁶

L'any 1331, es denunciava davant el tribunal reial el conflicte existent entre els usos i costums del 1296 i el fur d'Aragó, alhora que hom discutia si Horta era dins d'aquest regne, qüestió que obligà el rei a requerir els documents de l'arxiu reial que servissin per a esbrinar-ho.⁵⁷ Al mateix temps, però, Alfons el Benigne, el 13 d'abril de 1332,⁵⁸ de Tortosa estant, urgia els pobladors de la comanda d'Horta a complir els usos i costums que els templers els havien atorgat, corregint provisionalment la impositió absoluta dels furs d'Aragó i la prohibició dels usos i costums dels templers fetes per l'infant Pere al comanador i al batlle d'Horta el 14 de juny de 1331.⁵⁹ També manava que es fes un estudi ju-

54. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 639, f. 54r-54v.

55. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 445, f. 17v.

56. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1055, f. 93v-94v. Vegeu la nota 28 i l'apèndix documental, doc. núm. 5.

57. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 451, f. 149v.

58. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 451, f. 291v.

59. Apèndix documental, doc. núm. 3.

rídic ben fonamentat sobre la delimitació de fronteres entre Aragó i Catalunya a la zona d'Horta i que els juristes, que serien elegits l'any següent, raonessin la delimitació i decidissin la qüestió de la vigència dels furs d'Aragó o dels Costums de la comanda.⁶⁰

El 1339, la junta de Saragossa atacà els pobles de la comanda d'Horta i hi va fer alguns presoners entre els seus pobladors. Un dels detinguts pel sobrejunter de Saragossa fou el mateix batlle d'Horta, Salvador de Claresvalls. Pere III condemnà els atacs i les detencions tot manant l'alliberament dels detinguts i el retorn de la situació al seu estat de pau i normalitat en una carta adreçada al justícia d'Aragó i als oficials reials, signada a Lleida el 23 de setembre de 1339.⁶¹

El 29 d'agost de 1341, des de Montblanc, Pere III, arran d'aquests abusos, escrivia a Joan Aldeguer, jurisperit de Saragossa, fent-li saber que Ferrer Segarra, lloctinent del sobrejunter de Saragossa, havia aixecat repetidament el poble d'Horta contra els seus comanadors, batlles, lloctinents i frares de l'Hospital; havia capturat el batlle mentre usava del seu ofici i s'oposava a l'aplicació dels usos i costums, contra la determinació reial de no aplicar el fur d'Aragó a Horta mentre no hi hagués sentència sobre la qüestió que enfrontava la senyoria i els vassalls; els hospitalers exigien la vigència dels Costums i el municipi la del fur d'Aragó:

Ferrarius Segarra, tenens locum supraiunctarii Cesarauguste, pluries concitavit populum ville de Orta contra comandatores ipsius ville et locatenentes ipsorum et contra fratres alios ordinis Hospitalis et eis multas et diversas iniurias intulit sub colore officii predicti. Cepit insuper indebite et iniuste quemdam mulum comandatoris dicte ville [...] quem vendidit sive retinuit pro sue libito voluntatis. Cepit etiam baiulum dicte ville utentem officio baiulie et captum aliquamdiu tenuit sine aliqua justa causa. Induxit etiam homines dicte ville pro viribus et turbavit ne juxta provisionem et ordinationem nostram et juxta mandata propterea eis facta judicarent et uterentur, omisso foro Aragonis, quibusdam consuetudinibus seu constitutionibus paccionalibus et usanciis prout templariorum tempore utebantur donec questio que super hoc vertitur inter dictum ordinem Hospitalis et homines dicte ville fuisset sententialiter definitum.⁶²

El 1354, fou assassinat Ferrer des Fonoll, veí d'Horta, per Guillem de Puig, de Tortosa, i els seus còmplices. Els criminals havien de ser jutjats segons els usos i costums d'Horta, però s'originà un contenciós sobre la jurisdicció i el dret que calia aplicar a la comanda, el fur d'Aragó d'acord amb la carta de poblament de 1165 o el dret consuetudinari propi concedit pels templers el 1296.⁶³

L'any 1371, el rei Pere el Cerimoniós tenia ben clar que Horta i la seva comanda eren i havien de ser catalanes. Així ho manifestava en una carta al bisbe de Lleida i conseller seu, Romeu Sescomes, escrita el 5 d'octubre de 1371:

Lo Rey. Al Bisbe de Leyda. Bisbe, vostra letra havem reebuda continent en acabament III coses, ço és, quens d'àvets de consell que tots affers lexats anàssem en Aragó per lo fet de les Corts per ço com és cosa que nos pot fer sens nos. [...] A la primera vos responem que nos, havents per bo lo vostre consell, havem fetes convocar les Corts d'Aragó en Gandesa o en Orta e aquelles ab Déu entenem a celebrar e continuar de present, e no dubtets que si bé es diu que són de Catalunya, ells hi venran volenters per ço com ells entenen que sien constituïts dins Aragó.⁶⁴

60. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 445, f. 17v; reg. 446, f. 13r-14v; reg. 451, f. 149v i 291v; reg. 453, f. 212r-213r i 259r; reg. 463, f. 221r-222r; reg. 1055, f. 93v-94v.

61. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1112, f. 52r-52v, 91r-91v i 109v.

62. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1492, f. 24r-25r.

63. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1154, f. 46r-47v; reg. 1592, f. 50r-50v.

64. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1232, f. 103r-103v.

Onze anys més tard, però, els aragonesos es negaven a acudir a les Corts que Pere III havia tornat a convocar per a ells a Gandesa perquè, si bé llur voluntat era que aquesta vila fos d'Aragó, el rei la considerava catalana i ells refusaven aquesta posició reial.⁶⁵

7. Aquest conflicte secular entre Aragó i Catalunya, entre la senyoria d'Horta i els seus vassalls, entre el dret català i l'aragonès, que arrelava en la concessió del fur de Saragossa de la carta de poblament del 1165 i en la indefinició de les fronteres, afavorida per les pretensions i ingerències aragoneses i les ambigüitats dels monarques, acabà quan, per la voluntat de Pere el Cerimoniós i el decantament definitiu dels homes d'Horta i de la seva comanda, aquests no acceptaren altre dret que aquell que hi vigia, això és, el dels usos i costums; contribuïren a Catalunya en fogatges, exèrcits i cavalcades, i la comanda quedà integrada dins la vegueria de Tortosa amb les comandes d'Ascó i Miravet. El dret català acabà guanyant la partida al dret aragonès en imposar-se el dret vigent al fur concedit. I la vila d'Horta, amb els pobles de la seva comanda, restà definitivament integrada al Principat amb tot el territori de la dreta de l'Ebre de poblament català.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Fonts

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Barcelona

Cancelleria Reial:

Pergamins de Ramon Berenguer IV: núm. 261

Pergamins d'Alfons I: núm. 320 i 321

Butlles Pontifícies: carpeta 1

Registres: 41, 142, 310, 445, 446, 451, 453, 463, 587, 611, 639, 641, 643, 868, 1055, 1059, 1112, 1154, 1232, 1281, 1478, 1492, 1592 i 2124

Processos Grans: Any 1289. *Ligamen* 4

Arxiu Capitular de Tortosa (ACTo). Tortosa

Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212)

Pontificat de Gombau de Santa Oliva. Doc. 732

Arxiu Històric Nacional (AHN). Madrid

Ordes militars. Sant Joan de Jerusalem. Castellania d'Amposta

Comanda d'Horta: lligalls 355, 356 i 357

Batllia de Miravet: lligalls 309 i 310

Bibliografia

ALANYÀ I ROIG, Josep (1986-1996). *La Vila Closa. Dades històriques sobre la Vila de Batea*. Barcelona: Altés. 2 v.

— (1991). «La carta de poblament de Pinyeres (Batea, Terra Alta) (1280)». *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 21, p. 97-141.

— (1994). *Batea i el seu terme municipal*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses, 1994. 2 v.

BALARI I JOVANY, Josep (1899). *Orígenes històrics de Catalunya*. Barcelona: Est. Tip. de Hijos de Jaime Jepús.

BARRERO, Ana María (1974). «Las costumbres de Lérida, Horta y Miravet». *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), núm. 47, p. 485-536.

BOFARULL, Pròsper de (1836). *Los condes de Barcelona vindicados*. Barcelona: Imp. de Juan Oliveres y Monmany.

65. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1281, f. 19v i 28r-28v.

- BOFARULL, Pròsper de (1849). *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. Vol. I-XVII, Barcelona.
- COTS I GORCHS, Jaume (1930). «Les “consuetuds” d’Horta (avui Horta de Sant Joan) a la ratlla del Baix Aragó». *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), núm. xv, p. 304-323.
- FONT I RIUS, Josep M. (1949). «La reconquesta de Lérida y su proyección en el orden jurídico». *Ilerda* (Lleida), núm. VIII, p. 5-31.
- (1969-1983). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid: Barcelona: CSIC. 2 v.
- GIMÉNEZ SOLER, Andrés (1930). Recensió del llibre de Francesc CAMBÓ, *Per la concòrdia*, a *Universidad*. Saragossa.
- KEHR, Paul (1926). *Papsturkunden in Spanien*. Vol. I. *Katalonien*. Berlín: Weidmannsche Buchhandlung.
- LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO, Pilar (1946). *Costumbres de Lérida*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Dret.
- MANYÀ, Joan B. (1962). *Notes d’història de Gandesa*. Tortosa: Algueró i Baiges.
- MIRAVALL, Ramon (1999). *Madina Turtuxa. Introducció a la Tortosa islàmica*. Tortosa: Dertosa.
- MONTAGUT ESTRAGUÉS, Tomàs de (1991). «El territorio de Cataluña». A: *Comentarios sobre el Estatuto de Autonomía de Cataluña*. Barcelona: Institut d’Estudis Autònoms.
- ORTEGA, Pascual (1986-1987). «La carta de población de la Pobra de Massaluca (1295)». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 7-8, p. 193-204.
- PAGAROLAS I SABATÉ, Laureà (1999). *Els templers de les terres de l’Ebre (Tortosa)*. De Jaume I fins l’abolició de l’Orde (1213-1312). Tarragona: Diputació de Tarragona. 2 v.
- PASCUAL SERRES, José M. (1955). *Los límites de Aragón y Cataluña en el río Algás, en el siglo XII*. Zaragoza: s. n.
- SÁNCHEZ, Galo (1915). *Constituciones Baiulie Mirabeti*. Madrid: Publicaciones de la Residencia de Estudiantes.
- SERRA RÀFOLS, Elies (1929). «La Catalunya lleidatana». *Revista de Catalunya*.
- SERRANO DAURA, Josep (1994). *La Pobra de Massaluca (Terra Alta)*. La Pobra de Massaluca: Ajuntament de la Pobra de Massaluca.
- (1996). *Els Costums d’Orta (1296)*. *Estudi introductor i edició*. Horta de Sant Joan: Ajuntament d’Horta de Sant Joan.
- SOLDEVILA, Ferran (1963). *Història de Catalunya*. Barcelona: Alpha.
- Usatges de Barcelona* (1991). Ed. a cura de Joan Bastardas. Barcelona: Fundació Noguera.
- VALLS I TABERNER, Ferran (1926). *Les Costums de Miravet*. Barcelona: Estampa de Fill de D. Casanovas.
- ZURITA, Jerónimo (1562-1580). *Anales de la Corona de Aragón*. Saragossa.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1336, juliol, 21

Pere III encomana a Bernat Jorba, jurisperit d’Horta, la causa d’apel·lació a la cúria reial elevada per Guillem de Bas, veí de Batea, contra una sentència dictada pel batlle d’Horta, tot manant-li que esbrini si cal atendre l’apel·lació encara no atesa i, en cas afirmatiu, que es faci càrrec de la causa en nom del rei jutjant i determinant allò que calgui fer segons dret i raó.

ACA, Cancelleria, reg. 586, f. 244v.

Petrus, etc. Fideli suo Bernardo Jorba, jurisperito Orte, salutem etc. Causam appellationis ad nos emisse pro parte Guillelmi de Bas, vicini Bathee, a quadam sententia lata per bajulum Orte in causa quae coram ipso ver-tebatur inter dictum Guillelmum de Bas ex una parte et Agnetem, uxorem Guillelmi Salvany quondam, ex altera, ratione in processu inde habito contenta, quae appellatio apud dictum locum de Orta pridie idus Julii anno infrascripto in nostra cancellaria extitit presentata, vobis ducimus committendam. Mandantes vobis quatenus, vocatis evocandis, cum dicte appellationi delatum non fuerit, cognoscatis prius an dicte appellationi fu-

erit defferendum necne. Et si invenitis ipsi appellationi fore defferendum, de eius meritis cognoscatis et super eis faciatis et decernatis quod de foro et ratione fuerit faciendum, procedendo in premissis breviter, summarie et de plano, maliciis et diffugiis quibuslibet non admissis. Nos enim committimus vobis super predictis plenas vices nostras.

Datum Morelle, XII kalendas augusti, anno Domini M CCC XXXVI.
Guillelmus de Villa ex petitione facta per vicecancellarium. Probata.

2

1336, agost, 2

Pere III recorda a Bernat Jorba, jurisperit d'Horta, que li ha encomanat una causa d'apel·lació al tribunal reial per part de Guillem de Bas, veí de Batea, contra una sentència emesa pel batlle d'Horta, en document signat a Morella el 21 de juliol. Però una mala interpretació dels mots «de foro et ratione» per part del jurisperit, volent aplicar així el «forum Aragonis», havia provocat la protesta del procurador de l'orde de l'Hospital. El rei exigeix que, mentre no quedi resolta la contenció existent entre el castellà d'Amposta i els homes d'Horta sobre el fur d'Aragó, no es deroguin les provisions d'Alfons el Benigne que manen aplicar els usos i costums d'Horta.

ACA, Cancelleria, reg. 587, f. 3r.

Petrus, etc. Fideli suo Bernardo Jorba, jurisperito Orte, salutem, etc. Nuper comissionem vobis fecisse meminimus cum littera nostra continente subsequentes: Petrus, Dei gratia Rex Aragon, etc. Fideli suo Bernardo Jorba, jurisperito Orte, salutem. Causam appellationis ad nos emisse pro parte Guillelmi de Bas, vicini Bathee, a quadam sententia lata per baiulum Orte et tunc inserto toto tenore littere ipsius in alio registro comuni dicti Archivi jam dimisso registrate, quae data fuit Morelle XII kalendas augusti anno infrascripto. Et post datum fuit additum: id sequitur sane cum pro parte procuratoris ordinis Hospitalis Sancti Johannis Jerosolimitani in Castellania Emposte fuerit expositum coram nobis quod vos in dicto negotio vobis comisso forum Aragonum intenditis observare propter verba illa in comissione predicta apposita «id de foro et ratione fuerit faciendum», et intentionis nostre non fuerit nec existat per comissionem predictam provisionibus per Illustrissimum Dominum Alfonsum bone memorie Regem Aragon, genitorem nostrum, super hoc factis aliquantulum derogare, scilicet quod donec questio que vertitur inter venerabilem Castellanium Emposte et homines de Orta super foro Aragonum fuerit terminata, consuetudines et usancie paccionales juxta dictam provisionem, et non forus Aragon, tam in causis principalibus quam appellationum, ibidem debeant observari. Idcirco vobis dicimus et mandamus quatenus de dicta causa cognoscatis et eam decidatis juxta dictas provisiones cum intentionis nostre fuerit, ut premititur, quod dictis provisionibus nullatenus derogetur.

Datum Valentie, III nonas augusti, anno Domini M CCC XXX sexto.
Vicecancellarius misit expediendum. Probata.

3

1331, juliol, 4

Alfons III el Benigne escriu a l'infant Pere sobre un document que aquest havia adreçat al comanador i al batlle d'Horta urgint-los a judicar sempre, sense excepció, els homes d'Horta, vila i comanda situades dins d'Aragó, segons els furs d'aquest regne. Perquè ells obligaven els seus vassalls a sotmetre's als usos i costums atorgats pels templers, la qual cosa anava en detriment de la jurisdicció reial i en perjudici dels vassalls. El procurador de l'orde de l'Hospital a la castellania d'Amposta havia protestat al rei perquè Horta tenia la prerrogativa jurídica dels seus Costums i com a dret supletori els Usatges de Barcelona. El rei apaivaga el zel del primogènit i li demana que, sense precipitació i escoltant les parts, atengui amb justícia les peticions del procurador del castellà d'Amposta, delibèri madurament sobre l'afer i temperi les pressions del sobrejunter de Saragossa.

ACA, Cancelleria, reg. 445, f. 13r-v.

Alfonsus, *etc.* Inclito Infanti Petro, carissimo primogenito et generali procuratori nostro, salutem et benedictionem paternam. Ex parte procuratoris Ordinis Hospitalis Sancti Johannis Jerusalem in Castellania Emposse fuit in Cancelleria nostra exhibitum et hostensum transumptum cuiusdam littere cuius series sic se habet: «Infans Petrus, illustrissimus Domini Regis Aragon primogenitus ac eius generalis procurator. Dilecto et fidelibus suis comendatori et baiulo loci de Orta vel eorum locatenentibus, salutem, *etc.* Ad nostrum noveritis pervenisse auditum quod, licet dictus locus de Orta et alia loca baiulie eiusdem sint in et de Regno Aragon et infra limites eiusdem situata, et homines dictorum locorum secundum foros et consuetudines Aragonis debent judicari et per vos dicti fori et consuetudines Aragonis eisdem hominibus observandi existant, vos tamen homines ipsos compellitis ad litigandum seu ducendum suas causas coram vobis non secundum foros et consuetudines Aragon sed tamen secundum quasdam constitutiones que, ut asseritur, per fratres quondam Templi fuerunt edite in locis predictis, quod non solum in perjuditium dictorum hominum asseritur redundare sed etiam in diminutionem regalis jurisdictionis cum in omnibus locis Regni Aragon forus, privilegia et consuetudines Aragon et non constitutiones alie debeant observari. Et, secundum forum et rationem, qui contrarium fecerit vel judicaverit tamquam reus lese magestatis animadversione debita est puniendus juxta forum predictum, unde nos tantam diminutionem regie jurisdictionis tolerare non valentes cupientesque antecessorum nostrorum vestigia sequi, ut tenemur, predictos foros ab indemnitatem seu lesione precaventes, ideo vobis dicimus et expresse mandamus quatenus iamdictos homines dicti loci de Orta et aliorum locorum baiulie eiusdem non compellatis seu compelli faciatis ad litigandum seu causas suas ducendum aliter quam secundum forum Aragonis nec allegantes ipsum forum seu consuetudinem Aragonis per vos in aliquo agraventur, alias per presentes dicimus et mandamus supraiunctario Cesarauguste vel eius locumtenenti quod vos ad predicta districte forciat et compellat. Datum Cesarauguste xviii kalendas julii, anno Domini M CCC xxx primo.» Sane cum dictus procurator asserat dictam litteram a vestra curia subaptissime impetratam fore ex eo quare locus predictus est quadam spetiali prerogativa usuum et privilegiorum permunita et ubi dicti usus et privilegia in toto vel in parte defficerent haberetur recursus ad usaticos Barchinone, ex quibus privilegiis, usibus ac usaticis Templum quondam suo tempore et Hospitale predictum hactenus usi fuerunt absque contradictione cuiusque, propterea fuit nobis supplicatum pro parte procuratoris iamdicti sibi in predictis de competenti remedio provideri. Ideo, supplicatione ipsa admissa, considerantes prima facie, attenta arduitate negotii, dictam litteram que, inaudita parte, tenenti locum castellani aut comendatoris loci eiusdem extitit obtenta, ut asseritur, multum fore expressam et decisoriam, nec deceat presidem, inauditis partibus, in negotiis arduis, precipue que altiozem indaginem requirunt, sic celeriter providere, volumus et pro bono habemus quatenus, revocato negotio ad vos et ad pristinum statum reducto, vocatis partibus coram vobis et aliis evocandis, previa deliberatione matura habitoque seniori consilio in premissis, faciatis et procedatis quod iuste inveneritis faciendum. Mandando supraiunctario Cesarauguste vel eius locumtenenti pro pretextu mandati predicti in aliquo non procedat donec vos plenius deliberaveritis in premissis.

Datum Barchinone, iiii nonas julii, anno Domini M CCC xxx primo.

Petrus Luppeti mandato regio facto per vicecancellarium. Probata.

1342, maig, 21

Pere III mana al batlle d'Horta que doni còpia de les proves rebudes en el procés criminal incoat i temps per a defensar-se davant el tribunal a Guillem Salamó, de Batea, acusat de voler emmetzinar el comanador de l'esmentada vila. El comanador es negava a donar còpia de les proves a la part acusada allegant el judici de prohoms instituit i contemplat a la concòrdia i als Costums del 1296. El monarca contesta a la consulta que el batlle li ha elevat dient-li que cal atendre la petició de l'acusat per raó del dret natural i de gents, més que més en tractar-se d'un cas de pena capital.

ACA, Cancelleria, reg. 617, f. 88v-89r.

Nos Petrus, *etc.* Intellecto pro parte vestri baiuli ville Orte quod cum in processu inquisitionis per vos facte contra Guillelmum Salamonis qui de metzinis et beuratgiis seu potionibus mortiferis, quas dare, ut dicitur, intendebat comendatori eiusdem ville delatus est, vos testes et diversas probationes recepistis et dictus delatus petat sibi tradi copiam dicte probationis et tempus ei concedi ad dicendum et obiciendum contra dicta testium et personas et contra alia in modum probationis producta et alias hostendere super premissis de jure suo. Et pro parte dicti comendatoris sit in contrarium propositum et allegatum, videlicet quod copia de predictis non est eidem aequaliter concedenda ex eo quare consuetudo est in dicta villa a tanto tempore citra inconcusse servata quod hominum memoria in contrarium non existit quod in receptis probationibus, cum contingit inquiri seu inquisitionem fieri contra aliquem criminosum, bajulus dicte ville, convocatis aliquibus probis hominibus eiusdem et consideratis probationibus antedictis cum consilio eorumdem proborum hominum, procedit ad absolvendum vel condemnandum talem delatum, nulla alia publicatione facta de predictis nec copia aliqua inde data, et sic petat dictus comendator modo simili procedi in predictis. Et cum vos, hesitando super eis, nostram consultaveritis magestatem supplicando ut predictam ambiguitatem declarare de benignitate regia dignaremur, Nos attendentes quod deffensiones que cuicumque de jure naturali et gentium competunt non sunt alicui amputande, potissime ubi agitur de vita hominis, ex hiis et aliis causis justis et rationabilibus que ad hec merito nos inducunt vobis dicimus et mandamus quatenus copiam petitam de predictis eidem delato concedatis et tradi faciatis; et si deffensiones de jure et ratione procedentes propositae fuerint per dictum delatum super quibus sit probatio indicenda, ipsis admissis, certum et moderatum terminum prefigatis eidem ad hostendendum de jure suo et probandum id quod per eum fuerit propositum ad hostendendum de innocentia sua et fundandum intentionem suam super eis taliter providendo quod in dicta causa procedi valeat juste et, dilationibus inutilibus ac malitiis non admissis, breviter tamen et de plano absque strepitu iudicii et figura. Per hanc tamen provisionem non intendimus litteras que super predictis a vestra curia emanarunt ad instantiam dicti comendatoris in aliquo revocare, imo volumus quod debeant in suo robore permanere.

Datum Barchinone, XII kalendas junii, anno Domini M CCC XL secundo. Signatum.

Ferrarius de Perilione mandato Domini Regis facto in consilio. Probata.

Fuit duplicata et tradita parti.

5

1339, febrer, 2

En aquest document solemne, Pere III exigeix que de cap manera deixin d'observar-se els usos i furs d'Aragó a Horta i a la seva comanda, sota pena d'incórrer en crim de lesa majestat, perquè són dintre del regne d'Aragó segons que així ho decidí el testament del rei Jaume I. Argumenta, amb diversos documents reials i notícies de pràctica jurisdiccional, que sempre s'hi han observat els furs d'Aragó i mai cap altre dret, en causes d'apellació i altres, civils o criminals, contra la voluntat dels castellans d'Amposta, els comanadors i els batlles. Aquests obligaven els homes de la comanda a presentar les causes judicials davant el tribunal de la senyoria segons els usos i costums del 1296 i a apellar-hi en comptes d'apellar al tribunal reial. El document surt al pas de la concessió que féu Alfons el Benigne al castellà d'Amposta, fra Sanç d'Aragó, de no aplicar el fur aragonès a Horta. El rei ignorava que el seu fill, amb l'autoritat de procurador general dels regnes, havia emès una ordre manant que, a la comanda d'Horta, pel fet d'estar dins Aragó, les causes s'havien de jutjar segons el fur d'Aragó. Pere III desautoritza la concessió del seu pare.

ACA, Cancelleria, reg. 868, f. 12r-14v.

Noverint universi quod Nos Petrus, Dei gratia Rex Aragon, Valentie, *etc.* Attendentes dum generalis procurationis officio fungebamur nos fecisse mandatum subscriptum comendatori et bajulo loci Orte cum littera nostra continente subsequens: «Infans Petrus, Illustrissimi Domini Regis Aragon primogenitus ac eius generalis procurator, dilecto et fidelibus suis comendatori et bajulo loci de Orta vel eorum loca tenentibus, salutem et

dilectionem. Ad nostrum noveritis pervenisse auditum quod, licet dictus locus de Orta et alia loca bajulie eiusdem sint in et de Regno Aragon et infra limites eiusdem situata et homines dictorum locorum secundum foros et consuetudines Aragon debeant judicari et per vos dicti fori et consuetudines Aragon iisdem hominibus observandi existant, vos tamen homines ipsos compellitis ad litigandum seu ducendum suas causas coram vobis, non secundum foros et consuetudines Aragon sed tantum secundum quasdam constitutiones que, ut asseritur, per fratres quondam Templi fuerunt edite in locis predictis, quod non solum in perjuditium dictorum hominum asseritur redundare sed etiam in diminutionem regalis jurisdictionis cum in omnibus locis Regni Aragon foros, privilegia et consuetudines Aragon et non constitutiones alie debeant observari. Et, secundum forum et rationem, qui contrarium fecerit vel iudicaverit tamquam reus lese maiestatis animadversione debita est puniendus juxta forum predictum; unde nos tantam diminutionem regie jurisdictionis tolerare non valentes cupientesque antecessorum nostrorum vestigia sequi, ut tenemur, predictos foros ab indemnitatem seu lesionem precaventes, ideo vobis dicimus et expresse mandamus quare jamdictos homines dicti loci de Orta et aliorum locorum bajulie eiusdem non compellatis seu compelli faciatis ad litigandum seu causas suas ducendum aliter quam secundum forum Aragon nec allegantes ipsum forum seu consuetudinem Aragon per vos in aliquo agraventur. Quapropter per presentes dicimus et mandamus suprajunctario Cesarauguste vel eius locum tenenti quod vos ad predicta distrinxerit fortiter et compellat. Datum Cesarauguste, xviii kalendas julii, anno Domini M CCC xxx primo.» Post quam quidem litteram serenissimus dominus Alfonsus, Rex Aragon, genitor noster, memorie recolende, ignarus de nostra littera preinserta, fecit certam ordinationem et provisionem cum littera sua per quam, inter alia in eadem contenta, voluit et ordinavit, ad observationem juris possessionis sue quam habebat super appellationibus ad ipsum emittendis per homines loci de Orta et locorum bajulie eiusdem, quod, pendente causa controversie sistens inter venerabilem fratrem Sancium de Aragon, Castellanum Emposte, ordinis Sancti Johannis Jerosolimitani, ex una parte, et homines predictos ex altera, super appellationibus supradictis, quas ipsi homines ad dictum Dominum Regem vel justitiam Aragon seu alios officiales suos regni eiusdem assererent causasque emisisse ac emittere consuevisse ac etiam debuissent, dicto castellano in contrarium asserente appellationes predictas ad ipsum et dictum ordinem et non ad ipsum Dominum Regem seu eius officiales spectare et pertinere debere ac etiam quasdam consuetudines paccionales et alias usancias certas in dicto loco debere servari et secundum ipsas et non secundum forum Aragonis homines dicti loci et bajulie eiusdem, dicto foro Aragon penitus excluso, judicari debere, ipsis hominibus in contrarium asserentibus forum Aragon tamen in dicto loco servari debere et ipsi gaudere et uti in omnibus dicto foro, si aliquis ex hominibus antedictis, antequam dicta causa per eum existeret definita, appellaret vel appellare contingeret, non ad dictum castellanum vel ordinem supradictum seu ad dictum justitiam Aragon vel alium officialem ipsius Domini Regis, sed ad eundem Dominum Regem tantummodo appellaret. Ita quod ipse causas appellationum predictas committere posset ac etiam quod, causa ipsa pendente, dicti homines iudicarentur et uterentur dictis consuetudinibus paccionalibus et aliis usanciis quibus ipsi homines uti fuerant hucusque et non dicto foro Aragon donec ipse dictam causam duceret terminandam. Noluit tamen idem Dominus Rex nec intendit quod per ea que in ordinatione et provisione predicta continebantur dicto castellano vel ordini nec dicto domino regi seu eius officialibus aut hominibus supradictis super possessione et proprietate aut alias in jure, si quid quemlibet ipsarum partium habebat vel habere debebat in predictis, vel quolibet premissorum posset perjuditium aliquod generari prout hec et alia in predicta provisionis littera directa eidem castellano ac juratis et hominibus dicti loci de Orta, que data fuit Valentie, septimo idus januarii, anno proxime dicto, plenius continentur. Quam siquidem provisionis litteram nos nuper, immemores nostre littere suprainserte ad instantiam procuratoris ordinis Hospitalis predicti mandando servari per aliam litteram nostram directam gerenti vices procuratoris in regno Aragon et justitie regni eiusdem necnon justitiis, bajulis et aliis officialibus nostris et iudicibus delegatis vel delegandis vel eorum loca tenentibus, presentibus et futuris, que data fuit Barchinone iiii kalendas augusti, anno presenti, eisdem dedimus in mandatis ut in causis, tam principalibus quam appellationum ac in executionibus faciendis, de quibus in quadam alia nostra littera in eadem inserta fit mentio, cum de eis per predictos officiales nostros vel eorum aliquem cognosci contingeret vel exequi, dictas consuetudines et usancias observarent et per alios facerent inviolabiliter observari idque minime immutarent si de nostri gratia confiderent vel amore, prout in eadem littera plenius continentur. Et nunc, inter plures et diversas rationes et allegationes ac instrumenta publica et alia legitima documenta que pro parte dictorum hominum coram nobis allegata, proposita et producta seu exhibita et ostensa fuerunt, invenimus dictum locum de Orta necnon et alia loca bajulie eiusdem in

dicto regno Aragon et intra limites et terminos dicti regni situata existere et comprehensa, ut in quadam clausula ultimi testamenti serenissimi domini Jacobi, dive recordationis, Regis Aragon, abavi nostri, quod fuit actum et publicatum in Valentia XIII kalendas februarii, anno Nativitatis Domini M CC quadragesimo octavo, eius bulla plumbea pendenti muniti, per quam clausulam idem Dominus Rex dictum regnum Aragon limitavit et dictum locum de Orta et alia loca bajulie eiusdem sub limitationibus antedictis plenius continetur. Ac etiam invenimus per serenissimum Dominum Regem Jacobum, recordationis inclite, avi nostri, declaratum existere cum carta sua, eius sigillo pendenti munita, ad instantiam comendatoris dicti loci de Orta, tunc Militie Ordinis Templi quondam, asserentis locum ipsum fore intra limites dicti regni Aragon situatum, procuratorem Aragon seu eius vices gerentem et non procuratorem Cathalonie seu eius vices gerentem in dicto loco cenam debere recipere ratione officii procuracionis predictae, semel tamen in anno, cum in eodem esset personaliter constitutus prout in carta ipsa directa procuratoribus Aragon et Cathalonie vel eorum vices gerentibus tunc presentibus et futuris, data Daroce VIII kalendas martii, anno Domini M CCC quinto, plenius explicatur. Etiamque vidimus quoddam privilegium dicti domini genitoris nostri, sigilli bulle sue plumbee munimine insignitum, per quod idem dominus genitor noster, pro se et successoribus suis, statuit, concessit et permisit hominibus loci de Orta predicti et tote universitati ipsius et bajulie sue, presentibus et futuris, quod appellationes seu jus ipsarum appellationum quod ipse habebat et habere debebat in dicto loco de Orta et aliis locis bajulie sue predictae et habitantibus in eisdem, que ad ipsum Dominum Regem seu eius officiales per ipsos homines seu eorum quemlibet emitti seu interponi poterant et debebant in processibus sive causis, tam criminalibus quam civilibus, tam iudicialibus quam extrajudicialibus, et aliis actibus quibuscumque, non daret, venderet, impignoraret, commutaret aut relaxaret seu aliter quovis modo vel titulo alienaret seu separaret a Corona Aragon in perpetuum vel ad tempus alicui persone seu personis cuiuscumque status, legis, dignitatis, ordinis vel conditionis existerent, imo ipsas appellationes earumque jus cum omni et pleno jure ipsarum incorporavit, annexuit et univit et incorporata, annexa et unita esse voluit Corone predictae et in jure et proprietate sui et successorum suorum et dicte Corone et regalie sue perpetuo retinuit integre et complete. Comperimus etiam per dicta publica instrumenta per que constat quod Raymundus Petrus de Nabal, tunc suprajunctarius Cesarauguste, seu Michael Petrus de Lobera, assessor seu tenens locum ipsius, utendo jurisdictione ratione sui officii, in dicto loco de Orta fecit assecurari cum altero ex dictis instrumentis Berengarium Solzina, vicinum de Valderrobres, per Raymundum Fortagen, Petrum Fortagen et Mascarosium Fortagen, fratres Guillelmi Fortagen quondam, et Bernardum Paschastii et Johannem Paschastii, fratres, vicinos Orte, pro eo quia tenebant ipsum in riguardo prout in ipso instrumento, confecto III idus novembris, anno Domini M CC octuagesimo primo per Martinum Petri, scribentem in officio predicto pro dicto Michaele Luppi sigilloque ipsius Michaelis pendenti sigillato, plenius continetur. Et in altero ex instrumentis predictis, quod fuit confectum XIII kalendas madii, anno Domini M CC xxx secundo, per Petrum Salvatoris, notarium publicum Orte pro Domino Rege, continetur tenor cuiusdam citationis per dictum Michaelem Luppi de Lobera, tenentem locum suprajunctarii predicti, misse et facte Petro de Marçano, quondam vicino Orte, ad instantiam Raymundi de Fortagen et Petri de Fortagen, fratrum, quondam vicinorum loci eiusdem, ratione denuntiationis mortis tunc perpetratae in personam patris ipsorum, obiecte per eos contra Petrum de Marçano predictum prout in dicta citatione, que data fuit Ilerde, XVIII kalendas madii, anno proxime dicto, plenius continetur. Quoque vidimus quoddam albaranum difinimenti confectum in Alcanicio, XII kalendas julii, anno Domini M CC LXXX primo, per Martinum de Annaua, notarium publicum Barbastri et scriptorem Raymundi Petri, suprajunctarii predicti, per quod idem Raymundus Petri, ut collector Domini Regis quinte tunc in locis Regni Aragon predicti iactate, recognovit se habuisse et recepisse a Mascarosio Palazini, quondam vicino Orte, de quinta, quam pro ipso collegerat in locis ultra rivum de Algàs, certam pecunie quantitatem in dicto albarano contentam. Etiamque comperimus quod collectores monetatici et subsidiorum nostrorum dicti regni collegerunt et colligunt semper in dicto loco et aliis locis bajulie eiusdem monetaticum et subsidium pro predecessoribus nostris et nobis prout in ceteris locis regni eiusdem que fuerunt dicti ordinis quondam Templi. Invenimus insuper quod frater Guillelmus de Miraveto, tunc comendator dicti loci de Orta, ac homines universitatis eiusdem asserentes se non esse in Cathalonia sed in partibus dicti regni et in juncta constituti, ad requisitionem inde eis factam cum instrumento publico per collectorem sise in Catalonia tunc impositae, noluerunt dictam sise solvere prout in dicto instrumento confecto intus castrum dicti loci de Orta, decimo kalendas madii, anno Domini M CC nonagesimo secundo, per Petrum Salvatoris, notarium loci eiusdem plenius continetur. Insuper enim invenimus pronuntiatum seu declaratum existere per sententiam Eximi-

ni Petri de Salanova, justitie Aragon quondam, latam Cesarauguste, pridie idus decembris, anno domini M CCC vicesimo nono, in causa appellationis que coram ipso, ex comissione regis, vertebatur inter procuratorem universitatis hominum dictorum locorum de Orta et bajulie eiusdem ac procuratorem dicti fratris Sancii de Aragon, tunc tenentis locum magistri Ordinis Hospitalis predicti in Castellania Emposte, seu tenens locum ipsius super quadam taxatione seu talliatione tunc ipsis hominibus imposita per fratrem Sancium predictum de quadam peccunie quantitate, cui appellationi delatum non fuerat, appellationi predictae deferendum fore ipsumque justitiam posse et debere juxta forum et usum dicti regni cognoscere de eadem ex causis in eadem sententia expressatis, que quidem sententia, tam per sententiam Peregrini de Oblitis, quondam justitie Aragon, quam per sententiam Michaelis Palazini, merini Cesarauguste, tunc iudicis curie nostre, extitit confirmata ac in rem iudicatam transivit. Subsequenter vero invenimus quod Sancius Eximini de Ayerbio, tunc successor dicti Eximini Petri in officio justitiatus antedicto, in causa appellationis ad ipsum interiecte per Arnaldum Segarra, Berengarium Paschasii et Dominicum Morata, vicinos loci de Orta, a quadam sententia seu pronuntiatione contra ipsos lata per Dominicum Petri, bajulum dicti loci de Orta, seu eius locum tenentem, in causa que inter ipsos ex una parte, agentes, et Periconum de Montereali, vicinum loci de Caseres, aldea dicti loci, nomine proprio et procuratorio Jordane, matris eius uxorque quondam Arnaldi de Montereali, defendentem ex altera, coram dicto bajulo vertebatur super empara per ipsum bajulum facta, ad instantiam Arnaldi, Berengarii et Dominici predictorum, de quibusdam bonis, cui quidem appellationi per dictum bajulum delatum non extitit asserendo quod per ipsos ad Dominum Regem Aragon seu justitiam dicti regni nisi ad Castellanium Emposte vel ad comendatorem loci predicti de Orta non debebat appellari, pronuntiavit et declaravit per eius sententiam, ex causis infrascriptis et aliis pluribus iustis et rationabilibus per ipsum in dicta sua sententia expressatis, dictam appellationem necnon appellationes dicti loci de Orta et aliorum locorum bajulie eiusdem ad dictum Dominum Regem vel ad gubernatorem Aragon vel ad ipsum justitiam regni eiusdem et non ad aliquem alium nec ad magistrum Ordinis Hospitalis predicti seu Castellanium Emposte seu comendatorem dicti loci interponi debere pro eo quia consuetudo generalis est in toto Regno Aragon antiqua, que de ratione scripta potest fulciri et est inviolabiliter observata, quod in locis religiosorum sitis intra dictum regnum non ad ipsos religiosos seu iudices suos sed ad Dominum Regem vel ad gubernatorem dicti regni aut justitiam Aragon appellatur, presertim quia dictum locum de Orta et alia loca bajulie eiusdem in Regno Aragon et intra limites et terminos regni eiusdem existunt iuxta limitationes domini Regis Jacobi, abavi nostri predicti, ut superius est dictum, et inibi de meritis causarum et negotiorum predictorum per forum et consuetudinem dicti regni debere cognosci ipsaque decidi et judicari et non per consuetudines pactionales jam dictas et in dictis locis de Orta et bajulie ipsius foros Aragon tamen et non dictas consuetudines debere penitus observari, et qui contrarium fecerit vel judicaverit tamquam reus lese maiestatis est animadversione debita puniendus, ut in prohemia fororum Aragon expresse continetur et dicitur in hec verba: «In virtute itaque debite nostre fidei, omnibus bajulis, justitiis, çalmedinis, iudicibus, alcaydis, junctariis, officialibus, quibus officium cognoscendi et iudicandi de causis committitur et cunctis nostris fidelibus injungimus quod hiis foris tamen utantur in omnibus et singulis causarum discussionibus et terminationibus earumdem», per que verba liquido ostenditur quod in omnibus et singulis locis Regni Aragon, ut sunt loca predicta de Orta et bajulie eiusdem, foris Aragon tamen et non aliis consuetudinibus debent uti omnes iudices et officiales, et si secus fecerint, ut est dictum, crimen lese maiestatis incurrunt protinus ipso facto, maxime quia dominus Rex Jacobus, avus noster predictus, in generali curia que per ipsum Cesarauguste aragonensibus extitit celebrata, approbavit, ordinavit et statuit quod prelati et religiosi et omnes persone ecclesiastice et homines sui comprehenderentur in statutis seu foris et ordinationibus in generali curia factis, presente tunc et consentiente et non contradicente fratre Raymundo de Ripellis, Castellano Emposte et tenente locum magistri dicti Ordinis Hospitalis in Hispania. Ex quibus omnibus clare constat homines dictorum locorum de Orta et bajulie eiusdem foros Aragon tamen observare debere nec potuisse nec posse consuetudines aliquas concedere per quas se eximerent ab observatione fororum predictorum etiam de assensu dominorum suorum, equitate scripta dicente quod minor non potest tollere legem superioris nec se eximere ab eadem, cum turpis sit pars que suo non congruit universo et contra naturam ut servus tollat legem domini sui ut sunt dicti fori, qui sunt leges in toto regno predicto. Et si forsani populi consuetudines vel statuta que sint secundum legem vel propter legem facere possint, constitutiones tamen vel statuta que sint contrarie legi generali principis non possunt facere nisi sciente principe et expresse consentiente ubi ad solum principem legis factio seu editio pertinet; ac etiam quod non ostenditur nec probatur seu apparet quod dictus locus de Orta et alia loca baiulie

eiusdem per aliqua privilegia antiquissima que fuissent eisdem concessa ante edictionem fororum predictorum fuerint exempta ab observatione fororum regni predicti nec quod ipsis privilegiis usi fuerint hucusque, quod esset necessarium ostendere ad hoc ut dictis consuetudinibus sive constitutionibus possent uti in loco predicto prout in sententia predicta per dictum Sancium Eximini, lata in civitate Cesarauguste IIII kalendas martii, anno Domini M CCC XXX primo, plenius continetur, que quidem sententia per dilectum de consilio nostro Petrum de Laraz, jurisperitum Cesarauguste, ex commissione per nos sibi facta super appellatione ab eadem interjecta in contumaciam partis dictorum Periconi de Monteregali et Jordane, matris sue, extitit sententialiter confirmata et in rem iudicatam transivit cum ab eadem per predictos Periconum et eius matrem non extiterit appellatum prout de predictis omnibus et singulis per privilegia, instrumenta, sententias aliaque legitima documenta que nunc in consilio seu auditorio nostro pro parte dictorum hominum exhibita et ostensa fuerunt constitit plene nobis, propter quod pro eorum parte fuerit nobis humiliter supplicatum ut provisionem et ordinationem iam dictam per dictum dominum genitorem nostrum, ut premittitur, factam, que nedum in ipsorum hominum dampnum et perjuditium sed in dominationis et jurisdictionis nostre diminutionem et lesionem non modicam cernitur redundare, revocare et tollere ac ad statum debitum reducere ipsamque nostram litteram preinsertam confirmare et observari facere de benignitate solita dignaremur. Proinde, si ex comisso nobis ab alto regimine nedum jura propria sumus ex nature debito astricti defendere et tueri, multo plus subditorum nostrorum fidelium ex justitie debito tenemur honores et comoda illibata pro viribus preservare. Idcirco supplicationi predictae tamquam rationi consone annuentes benigne ac super predictis deliberatione matura prehabita ac diligenti tractatu et consilio pleniori necnon moti ex causis premissis ac aliis justis et rationabilibus, que nos ad id rationabiliter induxerunt, provisionem et ordinationem domini genitoris nostri predictam et omnia et singula in eadem contenta ac omnes alias litteras et mandata ad eandem subsequuta, que tam ab ipso domino genitore nostro quam a nobis, quam etiam a procuratore nostro generali seu quibuscumque aliis officialibus nostris obtenta et impetrata, sub quacumque forma verborum concessa fuerint, ac quidquid ex ea seu ex eis factum extiterit vel secutum, revocamus, annullamus, cassamus et penitus irritamus ipsaque et ipsorum quodlibet vacuamus prorsus virtutibus et effectu et pro vacuis, cassis et irritis esse decrevimus ac haberi volumus et jubemus. Ratificantes et approbantes ac de certa scientia confirmantes nostram litteram preinsertam et omnia et singula in eadem contenta ac etiam expressata, volentes et injungentes nichilominus Castellano Emposte ac comendatori et bajulo aliisque officialibus et iudicibus locorum de Orta et bajulie eiusdem, presentibus et futuris, et eorum loca tenentibus quod foris predictis et totius regni consuetudinibus et usaticis tamen utantur in omnibus et singulis causarum discussionibus ac terminationibus earumdem necnon in testamentis, emptionibus, venditionibus, permutationibus et concambiis ac instrumentis publicis et contractibus quibuscumque dictosque homines et eorum singulos ab ipsorum et officialium et iudicum suorum sententiis et gravaminibus aliisque actibus quibuscumque ad nos seu officiales nostros juxta forum et consuetudines dicti regni et non ad dictum ordinem seu eius fratres aut officiales vel ministros permittant, sicuti possunt et debent, licite et libere appellare, ut serius est distinctum, quominus eisdem hominibus et eorum singulis provisionem nostram huiusmodi et omnia et singula in eadem contenta rata et firma habendo ac tenaciter et inconcusse servando, homines ipsos vel eorum aliquos contra ipsius tenorem amodo non perturbent, molestent vel inquietent ullo modo nec prestent eisdem impedimentum aliquod quominus utantur et uti possint deinceps, ut premittitur, foris predictis et ad nos seu officiales nostros et non ad alios valeant libere appellare. Et ut predicta omnia et singula in sua firmitate permaneant et in suo pleno robore perseverent, juramus per Deum et Eius sancta quatuor Evangelia, manibus nostris corporaliter tacta, ea omnia et singula tenere ac firmiter et inviolabiliter perpetuo observare et ipsa ullo tempore revocare nisi in curia generali Aragon, ubi tamen de saniori et utiliori consilio dicte curie ea debere inveniremus rationabiliter revocari. Mandantes per presentem cartam nostram procuratori nostro generali eiusque vices gerenti in Regno Aragon predicto ceterisque officialibus nostris regni eiusdem et eorum loca tenentibus, presentibus et futuris, quod provisionem et mandatum nostrum huiusmodi ac omnia alia et singula in presenti carta contenta firma habeant, teneant et observent et faciant ab aliis inviolabiliter observari et non contraveniant nec aliquem seu aliquos contravenire faciant vel permittant aliqua ratione. In cuius rei testimonium huiusmodi privilegium nostrum dictis hominibus inde fieri jussimus bulle nostre plumbee munitur.

Datum Cesarauguste, quarto nonas februarii, anno Domini M CCC XXX nono.
Eximinius Garcés, ex petitione facta in consilio, presente Domino Rege.

Sig+num Petri, Dei gratia Regis Aragon, *etc.*

Testes sunt Petrus, Cesaraugustanus Episcopus. Nicholaus de Jamvila, comes Terrenove. Philippus de Castro. Petrus Corneli. Michael Petri Çapata, gerens vices procuratoris in Regno Aragon.

Sig+num mei Eximini Garcesii de Fillera, scriptoris Domini Regis predicti et auctoritate regia notarii publici per totam terram et dominationem eiusdem, qui, de mandato ipsius, hec scribi feci cum rasis et emendatis in linea prima, ubi dicitur Orte, et in linea xxvii, ubi legitur Domini Millesimo cc lxxx, et clausi loco, die et anno prefixis.

Els municipis catalans a l'època de Jaume I*

Pere VERDÉS PIJUAN
Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals

Max TURULL RUBINAT
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Ara fa trenta anys, al X Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, dedicat a Jaume I i celebrat a Saragossa, Antoni Udina va presentar una comunicació dedicada al règim municipal a Catalunya durant el regnat del Conqueridor.¹ En aquest estudi, clar precedent de la nostra intervenció, Udina parava una atenció especial a la qüestió historiogràfica i posava de manifest que, en aquells moments, hi havia un punt de referència fonamental i ineludible a l'hora de parlar sobre el tema: l'obra —sòlida i extensa— de Josep M. Font Rius.²

De llavors ençà, un nombre considerable d'estudis s'han sumat als de Font Rius, contribuint al millor coneixement de la institució municipal a Catalunya, durant el segle XIII, des de diferents punts de vista. Especialment important ha estat, segons la nostra opinió, la contribució feta en l'àmbit barceloní, sobretot per Carme Batlle, José E. Ruiz Doménech, Stephen Bensch i Pere Ortí.³ També merei-

* Aquest estudi s'inscriu en el Projecte de Recerca del MICIIN «Monarquía, ciudades y élites financieras en la Cataluña bajomedieval» (ref. HAR2008-04772) i dins del Grup de Recerca Consolidat «Renda Feudal i Fiscalitat a la Catalunya Baixmedieval» (ref. 2009 SGR 1367) de la Generalitat de Catalunya.

1. Antoni UDINA ABELLÓ, «El régimen municipal en la época de Jaime I. Historiografía y documentación», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época*, vol. 3, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, p. 623-631. Dins d'aquest mateix congrés, vegeu també: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ i Frederic UDINA MARTORELL, «Historiografía y fuentes del reinado de Jaime I, desde 1909 hasta 1975», vol. 1, p. 313-340.

2. Es referia bàsicament als treballs que es poden trobar recollits a Josep M. FONT RIUS, *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval: collectanea de treballs del professor Josep Mª Font i Rius amb motiu de la seva jubilació acadèmica*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 1985. Val a dir que, fins al dia d'avui, Font Rius ha continuat fent aportacions importants al tema, com, per exemple, Josep M. FONT RIUS, «La comunitat local o veïnal», a *Symposium Internacional sobre els orígenes de Catalunya*, vol. 1, Barcelona, 1991, p. 491-576; Josep M. FONT RIUS, «La potestat normativa del municipi català medieval», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 30 (1994), p. 131-164; Josep M. FONT RIUS, «El derecho municipal en la Corona de Aragón», a Margarita SERNA i Juan BARÓ (coord.), *El fuero de Laredo en el octavo centenario de su concesión*, Santander, Universidad de Cantabria, 2001, p. 509-516.

3. Carme BATLLE GALLART, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*, Barcelona, CSIC, 1973, p. 65-75; Carme BATLLE GALLART, «Vida i institucions polítiques a Barcelona (del 714 a la fi del segle XIII)», a Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, 2, *La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona, 1992, p. 271-307; Carme BATLLE GALLART, «Estudi històric: El Llibre del Consell, font de coneixement del municipi i de la societat de Barcelona del segle XIV», a Carme BATLLE GALLART et al., *El Llibre del Consell de la ciutat de Barcelona (segle XIV): les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC, 2007, p. 11-47; José E. RUIZ DOMÉNECH, «La ciudad de Barcelona durante la Edad Media: de los orígenes a la formación de un sistema urbano»,

xen ser destacats els estudis d'Antoni Riera, Philip Daileader i Flocel Sabaté sobre Perpinyà;⁴ els de Jesús Massip, Tomàs de Montagut, Laureà Pagarolas i Emeteri Fabregat sobre Tortosa;⁵ o els de Max Turull (en solitari o juntament amb Jaume Ribalta o Pere Verdés) sobre els orígens del règim municipal a les poblacions ponentines de Lleida, Balaguer, Cervera o Tàrraga.⁶ Òbviament, tampoc es poden passar per alt les valuoses aportacions d'obres de caràcter més general com, per exemple, les d'Aquilino Iglesia o Tomàs de Montagut a propòsit de l'ordenament jurídic i la recepció del dret comú; les de Thomas Bisson, Pere Ortí i Vicent Baydal sobre la fiscalitat i les finances reials; o les de Flocel Sabaté sobre la figura del veguer i la institució monàrquica.⁷ Tot això, sense oblidar les notíci-

Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat, núm. 18 (1980), p. 69-97; José E. RUIZ DOMÉNEC, «Barcelona en 1249. Las circunstancias de un privilegio», a *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI* (= *En la España Medieval*, núm. 7), vol. 2, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1985, p. 1333-1345; Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000 (= *Barcelona and its rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995); Stephen P. BENSCH, «Poder, dinero y control del comercio en la formación del régimen municipal de Barcelona», *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), p. 49-58; Pere ORTÍ GOST, «La construcció del sistema fiscal municipal a Barcelona, segles XIII-XIV», a *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 2/3 (1996), p. 17-34; Pere ORTÍ GOST, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC, 2000; Pere ORTÍ GOST, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), p. 21-48. Vegeu també l'extensa bibliografia sobre el tema que Pere Ortí adjunta en aquest darrer article, així com les síntesis més recents dutes a terme, des del punt de vista juridicoinstitucional, per Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Estudi jurídic del Llibre Verd de Barcelona», a *Llibre Verd de Barcelona*, edició facsimil, Base, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2004, p. 59-98; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La societat de Barcelona i el seu dret. Segles XI-XIII», *Catalan Historical Review*, núm. 1 (2008), p. 183-193; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Els orígens de la institució municipal barcelonina. Segles XI-XIII (v. 1000-1276)», a *Història de l'Ajuntament de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, en premsa.

4. Antoni RIERA MELIS, «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana», a David ABULAFIA i Blanca GARÍ (dir.), *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, Omega, 1996, p. 1-61; Philip DAILEADER, *De vrais citoyens: violence, mémoire et identité dans la communauté médiévale de Perpignan (1162-1397)*, Canet de Rosselló, Trabucaire, 2004 (= *True citizens: violence, memory, and identity in the medieval community of Perpignan, 1162-1397*, Leiden, Brill, 2000); Flocel SABATÉ CURULL, «Perpinyà, capital baixmedieval dels comtats de Rosselló i Cerdanya», a *La ciutat i els poders. Actes del Col·loqui del 8è Centenari de la Carta de Perpinyà. 23/25 d'octubre 1997*, Perpinyà, Artemis, 2000, p. 157-200. En aquest cas, vegeu també l'extensa bibliografia que s'adjunta en els estudis esmentats, així com els interessants estudis continguts en el volum col·lectiu *La ciutat i els poders...*

5. Jesús MASSIP DE FONOLLOSA, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa, Consell Intercomarcal de les Terres de l'Ebre, 1984; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La doctrina medieval sobre el *munus* y los *comuns* de Tortosa», a *Homenaje in memoriam Carlos Díaz Rementeria*, Huelva, Universidad de Huelva, 1998, p. 475-489; Laureà PAGAROLAS SABATÉ, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa)*. De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312), Tarragona, Diputació de Tarragona, 1999, especialment, vol. I, p. 149-256; Emeteri FABREGAT GALCERÀ, *Burguesos contra senyors. La lluita per la terra a Tortosa (1148-1299)*, Tortosa, Consell Comarcal del Baix Ebre, Centre d'Estudis Històrics, 2006, col·l. «Quaderns de Recerca», núm. 3.

6. Max TURULL RUBINAT, *La configuració jurídica del municipi baix-medieval. Règim municipal i fiscalitat a Cervera entre 1182-1430*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990, especialment, p. 93-147; Max TURULL RUBINAT, «El règim municipal al Comtat d'Urgell. De la *universitas* a la *Paheria*: el govern de la ciutat de Balaguer a la baixa edat mitjana», a Flocel SABATÉ (ed.), *El Comtat d'Urgell*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 89-117; Max TURULL RUBINAT i Jaume RIBALTA, «De voluntate universitatis: la formació i l'expressió de la voluntat del municipi (Tàrraga, 1214-1520)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 21 (1992), p. 143-231; Max TURULL RUBINAT i Jaume RIBALTA HARO, «Gras i d'Esteve i l'estudi del municipi medieval a Lleida», a *Miscel·lània d'homenatge Josep Lladonosa i Pujol*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1992, p. 115-127; Max TURULL RUBINAT, «El naixement de la fiscalitat municipal a Lleida (1149-1289)», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (coord.), *Actes. Col·loqui Corona, Municipis i Fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997, p. 219-232; Max TURULL RUBINAT i Pere VERDÉS PIJUAN, «Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 76 (2006), p. 507-530. Vegeu també les dades sobre aquestes localitats contingudes en els estudis citats a la nota 56.

7. Pel que fa a la fiscalitat i a la institució monàrquica, vegeu els estudis de Bisson, Baydal i Sabaté en el present volum, així com la bibliografia que contenen. Sobre la recepció del *ius commune*, vegeu la bibliografia d'Iglesia i Montagut continguda en la nota 18.

es concretes que proporcionen els innumerables estudis locals ni les múltiples dades que es poden extreure de colleccions documentals, on s'editen privilegis, ordinations, instruments notariais...⁸

Ara bé, malgrat aquesta nodrida producció apareguda al llarg de les tres últimes dècades, som del parer que l'obra de Font Rius continua tenint plena vigència i que ha estat a l'escalf dels seus plantejaments i de les seves hipòtesis que han florit, directament o indirecta, la major part dels estudis suara esmentats. Certament, la visió de Font Rius ha estat desenvolupada, completada i, en alguns casos, també matisada, alhora que els uns i els altres afegien dosis diverses de nova erudició a la immensa recopilació de dades realitzada, en el seu moment, per aquest historiador. Tanmateix, si ens hi fixem bé, fins al dia d'avui en tots els casos —tant en aquells que el segueixen fidelment com en aquells altres que, puntualment, hi discrepen— sempre es prenen com a referència principal els seus estudis, especialment el seu treball clàssic *Orígenes del règimen municipal de Catalunya*.⁹

No ha d'estranyar a ningú, per tant, que nosaltres també plantejem la present intervenció amb la vista posada en aquesta obra i en altres del mateix autor que tenen un interès rellevant a l'hora d'encarar l'època i la qüestió que ens ocupa.¹⁰ A partir d'aquest fil conductor, incorporarem al nostre discurs l'erudició i, sobretot, les reflexions dels estudis posteriors, algunes de collita pròpia i altres d'alienes, tot plegat amb l'objectiu de contribuir a esclarir quins foren els orígens del règim municipal a Catalunya, sobretot pel que fa a l'època transcendental de Jaume I.

Efectivament, dins del que anomena «desenvolupament cronològic de l'establiment de les municipalitats», Font Rius considera que fou durant el regnat del Conqueridor quan es posen les bases i es configura amb trets més o menys precisos el que serà l'estructura típica del municipi català. Val a dir, adverteix Font, que aquest procés històric, que porta des dels símptomes inicials d'unió veïnal fins a

8. No esmentarem ara totes aquelles obres en què es poden trobar referències a la institució municipal durant l'època de Jaume I, sinó que remetem als diferents reculls bibliogràfics que s'han fet sobre el tema, començant pel que féu precisament Font Rius l'any 2000: Josep M. FONT RIUS, «Historiografia del municipi català dins el darrer quart de segle (1975-2000)», a *La ciutat i els poders...*, p. 247-260. Com diu el mateix autor, aquest darrer recull es pot complementar amb algunes altres síntesis bibliogràfiques fetes anteriorment, com per exemple: Carme BATLLE GALLART, «Ciutats i viles de la corona d'Aragó a la Baixa Edat Mitjana: bibliografia des del 1975 al 1990», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 8 (1990-1991), p. 323-352; Carme BATLLE GALLART i Joan BUSQUETA RIU, «Bibliografia (1980-1988) sobre ciutats i viles de la Corona d'Aragó a la Baixa Edat Mitjana», *Acta Mediaevalia*, núm. 9 (1988), p. 513-527. I per acabar de completar-ho, vegeu també la bibliografia continguda en les síntesis generals citades a la nota posterior, així com les nombroses referències addicionals contingudes a l'aparell crític del present treball. Pel seu interès i la seva extraordinària utilitat, creiem que mereix una menció a part la iniciativa virtual «Arxiu Jaume I. Documents d'època medieval de la Corona d'Aragó», endegada per la Universitat Jaume I de Castelló: <<http://www.jaumeprimer.uji.es/>>

9. Vegeu, per exemple, algunes de les síntesis generals fetes sobre el tema, tant pel que fa a Catalunya com al conjunt de la Corona de Aragó: Carme BATLLE GALLART, «Esquema de l'evolució del municipi medieval a Catalunya», *Estudis Baleàrics*, núm. 31 (1988), p. 61-72; Christian GUILLERÉ, «Le contrôle du gouvernement urbain dans la Couronne d'Aragon (milieu XIIIe siècle-1479)», a *XXIX Semana de Estudios Medievales. Las sociedades urbanas en la España medieval*, Estella, Gobierno de Navarra, 2003, p. 353-408; Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Algunas reflexiones sobre la participación vecinal en el gobierno de las ciudades de la Corona de Aragón (ss. XII-XV)», *Res Publica*, núm. 17 (2007), p. 113-150. En aquest darrer treball, hom també pot trobar referències a les síntesis particulars dutes a terme per la resta de territoris que integraven l'antiga confederació, en les quals es deixa sentir així mateix la influència de Font Rius.

10. Recordem que els resultats de la tesi doctoral de Font Rius foren publicats originalment a Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del régimen municipal de Cataluña», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 16 (1945), p. 389-529, i núm. 17 (1946), p. 229-585 (= *Estudis sobre els drets...*, p. 282-560). Pel que fa als estudis posteriors, dedicats específicament al municipi durant l'època de Jaume I, vegeu per exemple: Josep M. FONT RIUS, «Valencia y Barcelona en los orígenes de su régimen municipal», a *Estudios Jurídicos en homenaje al Profesor Santa Cruz Tejeiro*, València, Universitat de València, 1974, p. 291-315 (= *Estudis sobre els drets...*, p. 639-657); Josep M. FONT RIUS, *Jaume I i la municipalitat de Barcelona*, text del discurs inaugural de l'any acadèmic 1977-1978 de la Universitat de Barcelona (= *Estudis sobre els drets...*, p. 659-684); Josep M. FONT RIUS, «Jaume I i la creació del municipi targari», a *Tàrraga dins la política de Jaume I*, Tàrraga, 1978, p. 27-33 (= *Estudis sobre els drets...*, p. 713-721).

l'establiment del consell plenament organitzat, no està sincronitzat ni és fruit de les mateixes circumstàncies. No obstant això, hi ha prou indicis per a afirmar que, un cop superats els primers i insegurs intents d'organització municipal (els anomenats «consolats» de finals del segle XII i principis del XIII), fou durant l'època de Jaume I quan realment es comencen a posar els fonaments d'una sòlida estructura municipal, que no s'acabaria de desenvolupar completament fins al segle XV i que perduraria fins al Decret de Nova Planta. L'aparició de la nova institució fou el resultat d'una doble dinàmica fruit tant del desenvolupament econòmic i social que té lloc durant la tretzena centúria com de l'acció del poder sobirà (també dels senyors) per tal d'ordenar políticament i administrativament aquest creixement.

No entrarem ara i aquí a descriure la dinàmica esmentada, ja que es tracta d'una qüestió massa complexa, abordada prou bé en altres intervencions del present congrés. Tampoc farem una feixuga enumeració exhaustiva de les nombroses notícies documentals que testimonien la creació de la institució municipal. El que aquí ens interessa posar en relleu és únicament dos fenòmens historicojurídics que, segons la nostra opinió, resulten molt rellevants a l'hora de valorar i interpretar el regnat de Jaume I pel que fa a l'embranchida municipalista a Catalunya. D'una banda, volem insistir en el fet, ja apuntat per Font Rius, de la configuració d'una personalitat jurídica definida de la comunitat sota la forma d'*universitas* durant el segle XIII, amb la intervenció evident de la ciència jurídica, especialment de la canonista. D'altra banda, volem recordar les característiques concretes dels municipis embrionaris durant aquest període, posant èmfasi en una de les causes, també apuntada per Font, que va determinar i precipitar l'aparició dels consells municipals com a òrgans que expressaven la voluntat de les universitats: les exigències fiscals del rei i les necessitats financeres de la pròpia comunitat.

2. LA CONFIGURACIÓ DE LA PERSONALITAT JURÍDICA DE LA COMUNITAT: EL CONCEPTE D'*UNIVERSITAS*

Efectivament, el regnat de Jaume I coincideix amb una eclosió municipalista, en un doble sentit: en primer lloc, perquè és en aquest moment quan s'encunya i es generalitza el concepte d'*universitas*, aplicat al cos unitari que forma una comunitat humana que habita en una localitat determinada; i, en segon lloc, perquè també és llavors quan neixen i es consoliden els consells municipals, això és, l'emanació institucional que expressa la voluntat de l'esmentada comunitat.

Quan constatem l'ebullició política, social, econòmica i cultural del segle XIII, és fàcil d'imaginar que les viles i ciutats catalanes de l'època eren, cada vegada més, quelcom que transcendia una simple agregació de famílies. No solament les dimensions dels centres de convivència havien crescut, sinó que les activitats que s'hi desenvolupaven havien esdevingut molt més complexes.¹¹ En diverses ocasions, la historiografia s'ha referit als elements o als factors que afavoriren aquesta integració política de les comunitats i, en aquest sentit, sempre s'han considerat molt significatius els conceptes emprats pels contemporanis a l'hora de designar les entitats i els subjectes receptors de drets.¹² Així, des del segle X, s'havia assajat amb el concepte de *concilium* (de vegades *consilium*), però aquest terme —al contrari del que va succeir a Castella— no va quallar a Catalunya.¹³ A finals del segle XII, també es poden documentar algunes referències a «confraries» i «consolats», però aviat constatem que van ser

11. Vegeu, per exemple, les reflexions en aquest respecte de J. Àngel SESMA MUÑOZ, «El mundo urbano en la Corona de Aragón (siglo XIII)», a Manuel GONZÁLEZ (ed.), *El mundo urbano en la Castilla del siglo XIII*, vol. I, Sevilla, Ayuntamiento de Ciudad Real, Fundación El Monte, 2006, vol. I, p. 203-217.

12. Josep M. FONT RIUS, «La comunitat local o veïnal», a *Symposium...*, p. 491-576.

13. Carta de població de Cardona, de l'any 986: ref. Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del régimen municipal de Cataluña», *Anuario...*, núm. 16 (1945), notes 543, 545, 546 i 547.

allusions comunitàries efímeres que no es van perpetuar ni de dret ni de fet.¹⁴ Tot això, al mateix temps que molts documents s'adreçaven, de forma genèrica, a *omnibus hominibus* de tal localitat o de tal altra, o directament als «prohoms» del lloc.¹⁵ Els textos, doncs, no encertaven —sens dubte perquè fins aleshores no hi havia hagut aquesta necessitat— a utilitzar un concepte més precís i és per aquest motiu que considerem molt rellevant tant l'aparició com la progressiva generalització del concepte *universitas* en els documents de l'època de Jaume I.¹⁶

Universitas, efectivament, seria la personificació jurídica de la comunitat, allò que avui qualificaríem de municipi i que els juristes de l'època sabien diferenciar bé dels conceptes de vila o ciutat.¹⁷ És en aquest punt que convé deturar-se un instant per alludir al context historicojurídic en què es trobava Catalunya a l'època de Jaume I, sense el qual —creiem— no es pot acabar d'entendre la veritable dimensió de l'esclat municipal del qual estem parlant.¹⁸ Concretament, considerem que cal insistir en el fet que el regnat de Jaume I coincideix amb el moment de major intensitat en el procés de la recepció del dret romà justinianeu i canònic a Catalunya i, en aquest sentit, no ens podem estar de plantejar la qüestió de quin fou el paper que hi va poder jugar Ramon de Penyaafort, figura destacada de la ciència jurídica canonista i assessor del monarca durant uns quants anys.

Les fonts documentals ens indiquen que el segle XIII va ser el de la recepció del *ius commune* a Catalunya. Així com des de finals del segle XII s'havia anat duent a terme la «difusió» del dret romà justinianeu i canònic pel Principat, durant la centúria següent va tenir lloc la seva plena «recepció». Aquest fenomen —el de la «recepció»— va propiciar canvis molt importants en la societat catalana, gairebé sempre difícils de calibrar i de valorar en la seva justa mesura. En tot cas, fou en el decurs del segle XIII quan —igual que va succeir a molts altres territoris de l'occident cristià— la societat catalana va començar a passar de viure amb el dret «de sempre», com haurien pogut qualificar-lo els contemporanis, a fer-ho amb un «nou dret». Com és sabut, el dret «de sempre» s'identificava amb el de la tradició altmedieval i, fonamentalment, es tractava d'un dret consuetudinari, contingut en els usos,

14. Sobre aquestes primeres «confraries» i «consolats», vegeu: Paul H. FREEDMAN, «An unsuccessful attempt at urban organization in twelfth-century Catalonia», *Speculum*, núm. 54/3 (1979), p. 479-491 (també a Paul H. FREEDMAN, «Un règim consular en el Vic del segle XII», *Ausa*, núm. 9 (1980), p. 1-6); Max TURULL RUBINAT, *La configuració jurídica...*, p. 93-119; André GOURON, «Les consuls de Barcelone en 1130: la plus ancienne organisation municipale a l'Ouest des Alpes?», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 60 (1991), p. 205-214; Philip DAILEADER, «The Vanishing Consulates of Catalonia», *Speculum*, núm. 74 (1999), p. 65-94.

15. Vegeu la nota 12.

16. De fet, fou Font Rius el primer a constatar aquesta circumstància i a resseguir el rastre documental del terme: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Cataluña», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 408-413 i 510-513.

17. Per saber-ne més sobre aquest concepte i la seva utilització a l'edat mitjana, l'obra de referència és Pierre MICHAUD-QUANTIN, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen-Âge latin*, París, Brin, 1970. Sobre el significat d'aquests conceptes a les viles i ciutats franceses, vegeu també Albert RIGAUDIÈRE, «Universitas, corpus, communitas et consulatus dans les chartes des villes et bourgs d'Auvergne du XIe et Xe siècles», a Albert RIGAUDIÈRE, *Gouverner la ville au Moyen Âge*, París, Anthropos, 1993, p. 21-51. Per al cas espanyol, és molt eloqüent el plantejament que en fa Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, «Concejo y ciudades en Cataluña (alta edad media)», a *Concejos y Ciudades en la Edad Media Hispánica. II Congreso de Estudios Medievales*, Lleó, Fundación Sánchez-Albornoz, 1990, p. 123-146.

18. La bibliografia sobre el tema és notable, però remetem a la síntesi d'Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, «La difusión del derecho común en Cataluña», a Aquilino IGLESIA (ed.), *El Dret Comú i Catalunya. Actes del Ir Simposi Internacional, Barcelona, 25-26 maig de 1990*, Barcelona, Fundació Noguera, 1991, p. 95-279. Respecte de l'ordenament jurídic de Catalunya a l'època de Jaume I, vegeu també Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, *La creación del derecho. Una historia de la formación de un derecho estatal español*, Madrid, Marcial Pons, 1996. Vegeu igualment el text de la ponència del professor Tomàs de Montagut en aquest mateix congrés («Jaume I a les *Constitutions y Altres Drets de Catalunya*»), així com el seu treball: Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Derecho municipal y derecho común: el caso de Cataluña», a Margarita SERNA i Juan BARÓ (coord.), *El fuero de Laredo...*, p. 517-534.

les pràctiques i els costums, tant si havien estat formulats de forma escrita com si no.¹⁹ Fins ben entrat el segle XIII, doncs, l'element central de l'ordenament jurídic català estava constituït pel dret consuetudinari propi del lloc on convien les persones. Els Costums de Lleida, redactats per Guillem Botet l'any 1228 a petició dels còsols locals, poden servir-nos per a il·lustrar com s'aplicava el dret a les ciutats i viles catalanes durant la primera part del regnat de Jaume I. El text assenyala que el dret de Lleida consistia «en les concessions o privilegis dels prínceps, en els costums escrits i no escrits, en els usatges i en les lleis gòtiques i romanes.» I especifica en quin ordre o prelación s'aplicaven: «On hi ha costums nostres escrits i no escrits, cots i bans, els preferim i ens en servim en primer lloc; després d'ells guardem les nostres cartes i els privilegis dels prínceps, després els usatges, seguidament les lleis godes i finalment les lleis romanes.»²⁰

A grans trets, aquest era l'ordenament jurídic del país quan es va començar a generalitzar, a poc a poc, el recurs al dret romà i al dret canònic, o sigui, a l'anomenat *ius commune*.²¹ Aquest dret estava farcit de construccions doctrinals i, al contrari del que succeïa amb el consuetudinari, era extraordinàriament complex, raó per la qual formava un sistema hermètic i tancat per als no-iniciats. El *ius commune* —a banda d'estar escrit en llatí— era absolutament incompreensible per a qui no havia rebut una formació jurídica especialitzada, una formació impartida —com és sabut— als nous estudis generals que, en l'àmbit del dret, s'anaven constituint arreu a imatge de Bolonya i que, a la Corona d'Aragó, s'iniciarien a la ciutat de Lleida, entre el 1297 i el 1300.

Tant l'anàlisi interna dels documents jurídics com diverses disposicions i episodis ens mostren que, malgrat la resistència d'una part important de la població (sobretot la noblesa i els camperols),

19. Val a dir que una part del dret consuetudinari que regia la vida dels homes s'identificava amb el del *Liber iudiciorum* visigot, que durant l'alta edat mitjana s'havia convertit en costum i havia il·luminat i impregnat els usos i les pràctiques dels cristians dels comtats catalans, mentre que una altra part d'aquell mateix dret estava constituït pel dret consuetudinari del comtat de Barcelona, escripturat en els Usatges al llarg de la segona meitat del segle XII.

20. «I. Consuetudines ilerdenses. *Incipiunt consuetudines civitatis Ilerde*. In nomine Domini. Anno ab incarnatione Domini millesimo ducensimo xx°viii°. Temporibus Guillelmi Boteti, Guillelmi de Çagraa, Petri de Offegato et Guillelmi de Solsona consulum ad preces sociorum meorum consulum et aliorum civium Illerdensium. Ego Guillelmus Botetus dedi aliquantulum operam ut consuetudines civitatis varias et diversas in unum colligerem et scriptis comprehenderem ut auferretur quibusdam occasio malignandi qui quando erat pro eis consuetudo et esse consuetudinem affirmabant. Si contra eos in consimili casu allegabatur non esse consuetudinem asserabant. Unde processus causarum probacio consuetudinis retardabat et litigantes inde dispèndia gravia sentiebant. Volentes itaque cives nostri viri providi et discreti cum consulibus memoratis hic malicie contrarie, precibus suis hoc me scribere suggererunt. Huius etiam opusculi rationi de instrumentis privilegiis et donacionibus regiis adiunxi, necnon de bannis, cotis, et statutis scriptis, et non scriptis, et moribus, usaticis etiam, legibus goticis ac romanis. Sumite itaque hoc munusculum diucius postulatum concives venerabiles, ut eo lecto efficiamini doctiores. Iuxta illud doce sapientem et sapiencior erit. *In quibus consistit ius nostrum*. Consistit ius nostrum in donacionibus et concessionibus sive privilegiis principum et in moribus scriptis et non scriptis, in usaticis et legibus goticis ac romanis. [167] De usaticis. De usaticis autem dicendum est et legibus goticis ac romanis. Maiori autem parte usaticorum utimur, set usaticis que locuntur de intestatis et exorquiis, et cucuciis non utimur et quibusdam aliis. [168] De legibus goticis. Goticis vero legibus paucissimis utimur ut illis que locuntur de testamentis post mortem scribendis, et aliis forte quibusdam. [169] De legibus romanis. Legibus romanis pluribus utimur, pluribus non ut in cotidianis tractatibus causarum liquere potest. In his autem omnibus iste ordo servatur, qui consuetudines nostras scriptas et non scriptas, cotos, et bannos, preferimus illis et primo utimur illis, post hec vero servamus cartas nostras et privilegia principum. Postea usaticos. Consequenter leges gotas, ultimo vero loco leges romanas». Pilar LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO (ed.), *Costumbres de Lérida*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Dret, 1946.

21. En aquest cas, i malgrat que es tracti d'una cosa prou sabuda, ens convé recordar que el dret romà justinianeu i el dret canònic no s'aplicaven a partir de la seva versió i formulació textual originals, sinó que es feia a partir de l'obra dels glossadors bolonyesos. Per tant, a Catalunya i a tot Europa, no se seguien els textos romans, compilats per Justinià al segle VI, en el sentit estricte, sinó la recomposició i la interpretació que n'havien fet els juristes de Bolonya i els glossadors, i el mateix va passar amb el dret canònic. Així, doncs, el *ius commune* és el dret romà justinianeu glossat i el dret canònic glossat, i després, a partir del 1300, s'hi afegeix la literatura jurídica dels postglossadors o comentaristes.

el dret romà i el canònic s'estendrien de forma imparabile per la Corona d'Aragó durant l'època de Jaume I.²² Això, tot i la disposició dictada pel mateix monarca a les Corts de Barcelona del 1251: aquesta constitució establia que, a l'hora de jutjar una causa, a Catalunya eren suficients els Usatges i els costums del lloc, amb el recurs subsidiari al «seny natural», i prohibia que s'apliquessin les lleis romanes, els decrets —o sigui, el dret canònic— i les lleis gòtiques del *Liber*. Formalment, es barrava el pas al nou dret comú i es feia segurament per la pressió de la noblesa catalana, però alhora Jaume I l'autoritzava en els ordenaments locals i n'afavoria l'expansió a través dels ordenaments generals de València i Aragó. Sense oblidar que els juristes de mitjan segle XIII identificaven el dret romà com a *ratio scripta* i, doncs, per a ells, era la màxima expressió d'aquell «seny natural» a què es referia la constitució del 1251.²³

Per tant, i és el primer que volíem posar en relleu, durant el regnat de Jaume I, el *ius commune*, tot i estar tècnicament prohibit a Catalunya, es va convertir en un dels protagonistes de l'ordenament jurídic català, al costat dels Usatges, dels drets majoritàriament consuetudinaris dels senyorijs i municipis, de l'incipient dret creat a les Corts i de les disposicions reials. Per aquesta raó, no és balder insistir en quina mesura totes les disposicions locals conegudes reconeixen una posició subsidiària o supletòria —però no per això menys important— a les lleis romanes i canòniques.²⁴ Aquesta penetració *de facto* del dret romà i canònic vol dir no solament que els actors jurídics usaven aquest dret per a tancar els seus negocis, sinó també que el dret comú impregnaria molt aviat, de manera absoluta, la cultura jurídica del país i de l'època. Probablement, no és exagerat afirmar que, si més no durant la segona meitat del regnat de Jaume I, aquesta cultura jurídica ja s'identificava amb la del *ius commune*, amb totes les implicacions que una afirmació així pot tenir. Això vol dir, per exemple, que els assessors jurídics que envoltaven el rei estaven formats en el dret comú, i que els documents que sortien de la Cancelleria ja estaven farcits dels nous conceptes jurídics romans i canònics, com d'altra banda resulta evident.

Doncs bé, és en aquest context precís que l'aparició del mot *universitas* esdevé rellevant, perquè implicava la incorporació i l'aplicació dels conceptes procedents d'aquella nova cultura jurídica —la del *ius commune*— a l'àmbit municipal. Evidentment, no es tractava només d'utilitzar una paraula en lloc

22. Testimonis d'aquesta expansió són, per exemple, els esmentats Costums de Lleida del 1228, els Costums de València del 1240, els Costums de Tàrrrega del 1242 o la versió de Vidal de Canyelles dels Furs d'Aragó, del 1247.

23. Per reblar el clau, resulta molt interessant l'episodi que dona a conèixer Tomàs de Montagut sobre l'actitud de Jaume I respecte del dret comú: «Fins i tot, el mateix Jaume I, contradient la seva constitució del 1251, ho reconeix clarament el 1264 si tenim en compte allò que diu el *Llibre dels feits del rei en Jaume* que ara podem llegir a través de la seva recent edició revisada per Jordi Bruguera i Maria Teresa Ferrer: "E nós responem-los que aquest clam de llevar nós legistes ne decretalistes en casa nostra que no n'èrem tenguts, car en tota cort de rei devia haver decretalistes i legistes e furistes hi anassen, car de totes estes maneres hi venen pleits..."» (en la ponència de l'autor en aquest mateix volum: «Jaume I a les *Constitucions y altres drets de Catalunya*»).

24. Costums de Tàrrrega (1242): «Ubi autem supradicte consuetudines non potuerint abundare, curia causas terminet secundum scriptos Usaticos Barchinone et illis non sufficientibus, secundum legem goticam et illa non sufficiente secundum leges romanas»; Costums de Tortosa (1279): «E's a saber; que en la Ciutat e el terme de Tortosa tots los feyts deuen esser determinats segons les costumes en aquest Libre escrites; e en deffalliment de les costumes, per los Usatges de Barcelona en aquest Libre escrits; e en deffalliment de tot aço per Dret Comu»; Costums d'Horta (1298): «Item, volumus statuimus et concedimus, quod in factis, causis seu negociis, que per has consuetudines nequeant terminari, terminentur per usaticos Barchinone, exceptis usaticis qui locuntur de intestiis exorquiis et cuguciis, qui non habent locum in villa et termino de Horta, et usaticis defficientibus per iura comunia terminentur»; Costums de Miravet (1319): «Item, ordinaverunt quod in istis rebus ubi capitula non sufficiunt recurratur Constitutionibus Cathalonie et postea Usatico Barchinone; et ubi capitula nec Constitutiones nec Usaticus Barchinone non suffecerint, recurratur ad ius commune, excepta cogucia, intestia et exorquia, quod hon non solvitur». Vegeu Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, *La creación del Derecho...*

d'una altra, ja que els mots —emprats de manera gens innocent— estaven carregats de contingut jurídic. Parlar d'*universitas* en lloc de *concilium* volia dir que al nou municipi català li eren conferides les atribucions jurídiques pròpies de les *universitates*, tal com el *ius commune* bolonyès formulava aquest concepte, reelaborant —com veurem tot seguit— les fonts legals originals romanes i canòniques.

En aquest punt, coincidint amb el fenomen de la recepció del dret romà justiniàneu i canònic a Catalunya, és on entra en escena la figura de Ramon de Penyafort, destacat canonista i conseller de Jaume I.²⁵ Com és sabut, entre el 1217 i el 1222, Ramon de Penyafort va ser professor de canons a l'Estudi General de Bolonya, precisament a l'epicentre de la formació del *ius commune* que ja inundava tot Europa. Durant la dècada 1230-1240, va col·laborar intensament amb el papa Gregori IX i va ser aleshores, el 1234, quan va rebre l'encàrrec papal de compondre el *Liber Extra* o Decretals de Gregori IX. Com el seu nom indica, es tractava d'una obra que contenia decretals dels papes, canons i altres textos antics, i constituïa la compilació més gran i important duta a terme després del Decret de Gracià (1140). Fou en aquesta obra, que consagraria el nostre autor dins la canonística universal, on Ramon de Penyafort va compilar i depurar la decretal *Dilecta in Christo*, del papa Honori III, en la qual una abadesa es queixava del fet que els preveres i clergues d'una església de la seva jurisdicció desitjaven tenir *sigillum* i ho volien sense invocar el costum ni formar *unum corpus*. Aquesta decretal, com dèiem, compilada i redactada de nou per Ramon de Penyafort, posteriorment va ser comentada pel papa Innocenci IV (el gran jurista Sinibaldo Fieschi) i va servir-li per a formular i desenvolupar la teoria de la «persona moral o ficta», allò que avui qualificaríem com a «personalitat jurídica». Aquesta formulació va tenir una àmplia difusió i va ser aplicada a tota mena de corporacions i de collegis —entre els quals, les comunitats que formaven els habitants de pobles, viles i ciutats— amb la denominació d'*universitas*. I va ser així com aquest concepte jurídic, de la mà d'un comentari del papa Innocenci IV sobre una decretal d'Honori III, compilada per Ramon de Penyafort, fou introduït també al *Liber Sextus* (1298), la tercera gran compilació canònica, després de l'esmentat Decret de Gracià (1140) i de les Decretals de Gregori IX o *Liber Extra* (1234).²⁶

El concepte *universitas*, per tant, procedia efectivament del dret romà, tot i que els clàssics no van desenvolupar pròpiament una teoria del que avui qualifiquem com a personalitat jurídica; si bé van reconèixer la figura dels cossos organitzats de persones individuals i es van ocupar, de forma habitual, dels drets i dels deures d'aquelles corporacions, collegis i societats en què el conjunt dels membres gaudia d'un reconeixement unitari que no s'identificava exactament amb els membres considerats individualment. Com hem apuntat, va ser la ciència jurídica canònica, de la qual Ramon de Penyafort era part important i activa, la que va adaptar —com en molts altres casos— el dret romà a la realitat medieval occidental.²⁷

Mentre això succeïa, i després de participar directament en l'elaboració de la legislació canònica, Ramon de Penyafort va tornar a Barcelona i va esdevenir conseller i assessor directe de Jaume I entre el 1240 i el 1275. A la llum dels estudis actuals, resulta difícil, per no dir impossible, valorar objecti-

25. Entre els molts estudis dedicats a aquest cèlebre personatge, vegeu per exemple el clàssic treball de Ferran VALLS I TABERNER, *Sant Ramon de Penyafort*, Barcelona, Labor, 1936. Recordeu també l'estudi de Josep M. FONT RIUS, «Ramón de Penyafort. Influència del Santo en la sociedad de su tiempo», *Anuario de Derecho Aragonés*, núm. 11 (1961-1962), p. 163-178, així com una síntesi més recent de Santiago BUENO SALINAS, «Ramon de Penyafort i el dret», a *Ramon de Penyafort i el dret català. Quatre-cents anys de la canonització del patró dels advocats de Catalunya (1601-2001)*, Barcelona, Fundació Jaume I, 2000, p. 26-33.

26. Vegeu Santiago BUENO SALINAS, *La noción de persona jurídica en el derecho canónico*, Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona, 1985 (amb totes les fonts que cita per a la matèria, així com la bibliografia sobre el tema).

27. Max TURULL RUBINAT, «Arca communis: Dret, Municipi i Fiscalitat. D'una petició de privilegi fiscal al segle XVIII als orígens medievals de la fiscalitat municipal a Catalunya», *Initium. Revista Catalana d'Història del Dret*, núm. 1 (1996), p. 581-610.

vament quina va poder ser la transcendència i l'aportació del futur sant en l'obra legislativa del monarca, però no sembla en absolut agosarat creure que hi va influir d'alguna manera. I és que, durant el regnat de Jaume I, no solament va eclosionar el *ius commune* a Catalunya i no sols es va formular —amb la intervenció indirecta de Ramon de Penyaafort— la teoria de la personalitat jurídica. Durant aquest regnat, el nou llenguatge jurídic, tècnic i precís, de procedència romana, també va començar a traspasar pels documents que emanaven de la cort reial i el terme universitat es va començar a aplicar a les comunitats urbanes i rurals del Principat.

Com ja hem apuntat, les datacions apuntades per Font Rius continuen sent plenament vàlides a l'hora de resseguir la recepció del terme *universitas* en la documentació catalana.²⁸ La primera utilització fins ara coneguda d'aquest concepte la trobem el 1207, referint-se al capítol catedralici d'Urgell, per bé que en aquest cas no es tracta de la comunitat d'habitants d'una vila o ciutat, sinó d'un col·lectiu tancat de persones en seu eclesiàstica.²⁹ En canvi, a partir del 1217, *universitas* ja s'utilitza en el sentit que estem explicant, tal com resta palès en una disposició de Jaume I referida a la ciutat de Lleida.³⁰ Pocs anys després, el 1219, el mateix monarca al·ludeix també a la «universitate proborum hominum Barchinone»³¹ i de nou tenim constància de l'ús del terme, el 1228, a la vila de Reus. Segons Font Rius, a partir del 1240, la denominació ja s'havia convertit en habitual en els documents per identificar la comunitat dels habitants d'una localitat amb personalitat jurídica, independentment de la forma concreta de govern del lloc.³²

Aquesta afirmació es pot secundar totalment amb les dades que aporta la bibliografia més recent, mercès a la qual observem que, durant la segona meitat del regnat de Jaume I, les referències a nous reconeixements d'universitats proliferen arreu. Per citar-ne només alguns, esmentarem els casos de Montpeller (1231), Bagà (1234), Tortosa (1238), Perpinyà (1242), Barcelona (1243), Balaguer (1244), Tarragona (1246), Montblanc (1246), Palau del Vidre (1246), Vic (1257), Cervera (1258), Millars (1260), Manresa (1262), Cotlliure (1263), Cambrils (1263), Girona (1263), Vilafranca de Conflent (1264), Puigcerdà (1264), Torroella de Montgrí (1265), Tàrrrega (1274), Salses (1274), Gandesa (1275)...³³ Tot això

28. Convé no oblidar, però, la referència *extravagant*, en el sentit jurídic del terme, que Freedman situa entre el 1175 i el 1185 a Vic: «Orta non modica contencione inter venerabilem P. Ausonensem episcopum cum collegio canonicorum suorum et universitatem hominum ville Vici pro et quod [...]» Vegeu Paul H. FREEDMAN, «An unsuccessful attempt at urban organization in twelfth-century Catalonia», *Speculum*, núm. 54/3, p. 490-491. Sobre el valor del concepte *universitas* en els textos catalans, vegeu també Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, «La difusión del derecho común en Cataluña», a Aquilino IGLESIA FERREIRÓS (ed.), *El Dret Comú...*, p. 95-279, especialment p. 210-211, nota 542.

29. Es tracta d'un privilegi de Pere I prohibint els embargaments: «nisi comuni assense et voluntate universitatis capitulo urgelli». Vegeu Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), nota 549.

30. «Concedimus et laudamus vobis dilectis charis nostris et fidelibus civibus et populo et toti universitati civitatis Ilerde et omnium aliarum civitatum et villarum que sunt de dominicatura et regalia nostra»: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), nota 551.

31. «Congregata universitate proborum hominum Barchinone a minoribus usque ad maiores in solempni curia»: Josep M. FONT RIUS, «Valencia y Barcelona en los orígenes de su régimen municipal», a *Estudios Jurídicos...*, p. 641, nota 4.

32. Vegeu la nota 16.

33. Aquesta relació de primers esments del terme *universitas* ha estat elaborada a partir de les dades que proporcionen: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 215, 408-413, 510-513 i 729; Marc TORRAS I SERRA, *El Llibre Verd de Manresa: 1218-1902*, Barcelona, Fundació Noguera, 1996, p. 31; Aymat CATAFAU, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (xe-xve siècles)*, Perpinyà, Trabucaire, PUP, 1998, p. 111; Josep SERRANO DAURA, *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (segles XII-XIX)*. Comandes de Miravet, d'Orta, d'Ascó i de Vilalba i baronies de Flix i Entença, Barcelona, Fundació Noguera, 2000, p. 847-856; Jaume FELIP I SÀNCHEZ, *Llibre de privilegis, concòrdies i cartes reials de la vila de Montblanc*, Montblanc, Ajuntament de Montblanc, 2001, p. 59; Juan Antonio BARRIO BARRIO, «La introducción del término "universitas" en las instituciones municipales del Reino de Valencia», a *Actas do IV Congresso Internacional do Latim Medieval Hispanico*, Lisboa, Centro de Estudos Clássicos, 2006, p. 191-201 (cf. Ambrosio HUICI MIRANDA i María Desam-

sense oblidar que, paral·lelament al que s'esdevenia en els documents catalans, el terme *universitas* també s'expandia a tots els territoris de la Corona d'Aragó, tal com s'ha encarregat de testimoniar Juan Antonio Barrio: Jaca (1224), València (1239), Mallorca (1240), Barbastro (1255), Morella (1257), Terol (1262), Alzira (1266), Xàtiva, Sagunt, Lliria, Dénia i Gandia (1268).³⁴

Convé assenyalar, per cloure aquest punt, que la utilització del terme *universitas* significava qualificar amb un concepte jurídic un fenomen de la realitat. La *universitas* no generava unitat, sinó que n'era l'expressió juridicopolítica i, molt sovint, el qualificatiu es documentava quan la comunitat ja actuava, de fet, com si fos una corporació.³⁵ Efectivament, tot i que la introducció del nou concepte (amb tot el que suposava) degué contribuir de forma important a la consolidació institucional i cultural del municipi, no es pot establir una relació de causa a efecte automàtica entre tots dos fets. Segons el nostre parer, l'encavalcament cronològic que té lloc entre les primeres referències documentals a les «universitats» i l'esment a les primeres passes d'organització municipal respon a raons més pregones que, això sí, cal buscar també en el regnat de Jaume I. Plantejat així el tema i reprenent el fil inicial d'aquesta ponència, el que volem fer, un cop superat l'excurs jurídic, és centrar el debat en la identificació de l'element determinant o desencadenant que va provocar o motivar el naixement dels consells municipals a Catalunya durant l'època del monarca estudiat.

3. LA CONSOLIDACIÓ DE LA INSTITUCIÓ MUNICIPAL: L'APARICIÓ DEL CONSELL I LES SEVES ATRIBUCIONS FISCALS

A la llum dels estudis actuals, encara no podem determinar amb seguretat quin fou el resultat exacte de la dialèctica que es va establir, al llarg del segle XIII, entre el discurs jurídic (o el concepte d'*universitas*) i l'imaginari col·lectiu a l'hora de configurar i reforçar la identitat comunitària.³⁶ L'únic que sabem del cert és que, durant el regnat de Jaume I, es poden testimoniar unes clares manifestacions de consolidació institucional: allò que Font Rius va anomenar el trànsit del «municipi rudimentari» al «municipi organitzat».

Per a aquest historiador, el fet decisiu que permet identificar un «municipi ple organitzat» rau sobretot en «la regularització de les funcions governatives i administratives de la vida local, en mans d'uns organismes i autoritats escollits més o menys directament per la comunitat veïnal, i que passen

parados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, Saragossa, 1976-1988); Max TURULL RUBINAT i Pere VERDÉS PIJUAN, «Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media», *Anuario...*, p. 507-530; Isabel COMPANYS i FARRERONS, *Catàleg de la col·lecció de pergamins de l'Ajuntament de Tarragona dipositats a l'Arxiu Històric de Tarragona*, Tarragona, Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona, 2009, pergami 292; «Arxiu Virtual Jaume I» <<http://www.jaumeprimer.uji.es/>>. Malgrat que probablement també són d'aquesta època, no hi hem inclòs les referències indirectes als llocs de Castelló d'Empúries i Solsona, perquè no teníem la citació del document original on apareixia el terme: Andreu BASSAS, «Els privilegis de Castelló i del comtat d'Empúries», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 8 (1914), p. 250-305, especialment p. 260-263; Albert COMPTE FREIXANET, «Un inventari de l'Arxiu de Castelló d'Empúries de mitjans del s. XVIII», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 20 (1987), p. 173-228, especialment p. 211-212; Antoni LLORENS I SOLÉ, *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, vol. II, Lleida, Virgili Pagès, 1987, p. 249-256.

34. Juan Antonio BARRIO BARRIO, «La introducción del término “universitas” en las instituciones municipales del Reino de Valencia», a *Actas do IV Congresso...*, p. 199.

35. Aquest fenomen és molt clar fins i tot en el cas de Lleida, que va ser la primera *universitas* documentada fins en aquell moment. Allí, el concepte s'hi encunyava quan la comunitat ja actuava com a tal: Max TURULL RUBINAT, «Universitas, commune, consilium: sur le rôle de la fiscalité dans la naissance et le développement du Conseil (Catalogne, XIII-XIV siècles)», a Bernard DURAND i Laurent MAYALI (ed.), *Excerptiones iuris: Studies in Honor of André Gouron*, Berkeley, The Robbins Collection, 2000, p. 637-677.

36. Aquesta és una qüestió, la conformació d'una identitat local, que Daileader ha començat a estudiar per al cas del Perpinyà: Philip DAILEADER, *De vrais citoyens...*

a representar aquesta comunitat d'una manera més regular i estable, substituint l'antiga forma, una mica vaga i inorgànica, de les assemblees generals o de *probi homines*.» Pel que fa a la manera com es va esdevenir el pas d'un tipus de municipi a un altre, Font Rius considera que la «transformació del règim local rudimentari en un organisme municipal definit i perfilat fou el resultat de la concentració de funcions, tant de les representatives com de les directives, en unes poques mans», i que això va ser possible per una doble via: «d'una banda, mitjançant la consolidació d'un poder delegat de l'assemblea general de *probi homines* i, de l'altra, amb la progressiva conversió d'aquelles delegacions o representacions que les comunitats escollien de forma transitòria per a determinades comeses en permanents.» Finalment, Font Rius es pregunta si l'organització municipal fou induïda pel poder reial (o senyorial) o, al contrari, es va activar des de les pròpies comunitats, i s'inclina a pensar que, en un context d'augment demogràfic i de creixents necessitats col·lectives, és molt probable que els primers òrgans del municipi s'arribessin a constituir de forma consuetudinària, popular i esporàdica, i que posteriorment es concedissin els corresponents privilegis organitzant i articulant aquest règim de forma definida.³⁷

A grans trets, compartim aquest plantejament i només en matisariem la terminologia utilitzada, això és, els conceptes de municipi «rudimentari», «organitzat», «rural», «urbà»... Tenint en compte l'opinió d'alguns historiadors del dret, ens sembla més apropiat remetre'ns simplement al concepte de «consell», entès de forma genèrica, com l'òrgan més o menys desenvolupat que tenia la funció d'expressar la voluntat de la comunitat i, eventualment, d'executar-ne algunes decisions acordades directament.³⁸ Aquesta comunitat, com hem dit, estava dotada del que avui anomenariem personalitat jurídica, és a dir, que constituïa una *universitas* capaç d'expressar voluntats diferents a les dels seus membres i, com a tal, era reconeguda pel titular del poder. El consell, per la seva part, era la representació orgànica i institucionalitzada de la universitat o, dit en altres paraules, mentre que la comunitat estava integrada per la pràctica totalitat d'habitants del lloc, el consell constituïa una comissió reduïda que actuava en nom de tots. Una actuació que, cal insistir-hi, per tal de tenir un caràcter veritablement orgànic i institucionalitzat, havia de ser permanent en el temps i sobreviure els individus que circumstancialment se'n fessin càrrec.

Mirat des d'aquest punt de vista, l'època de Jaume I constitueix indubtablement el punt de partença en el procés de la consolidació efectiva del règim municipal, ja que és durant el regnat d'aquest monarca quan moltes comunitats veuen reconeguda no sols la seva personalitat jurídica, sinó també la seva representació institucional o consell. En efecte, després de les ambigües referències als «consolats» de finals del segle XII i principis del XIII,³⁹ les primeres notícies sobre el nomenament i l'actuació regular de «paers», «jurats», «còsols» i «consellers» corresponen al regnat del Conqueridor.⁴⁰ Com

37. Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del régimen municipal de Cataluña», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 463-468. Sobre aquesta qüestió, vegeu també l'obra més recent del mateix autor: Josep M. FONT RIUS, «La comunitat local o veïnal», a *Symposium...*, p. 491-576.

38. Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, «Concejo y ciudades en Cataluña (alta edad media)», a *Concejos y Ciudades...*

39. Sobre aquests primers «consolats», vegeu la bibliografia continguda a la nota 14.

40. En principi, no incloem entre aquestes primeres referències l'esment als «paers» i als «còsols» documentat durant els primers anys del regnat de Jaume I, en el context de les Corts i/o les constitucions de Pau i Treva (1214), ja que encara no estem del tot segurs de la naturalesa d'aquests càrrecs: vegeu Gener GONZALVO BOU, *Les constitucions de Pau i Treva a Catalunya: segles XI-XIII*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1994, p. 132-141 i 150-162; Max TURULL RUBINAT i Jaume RIBALTA HARO, «De voluntate universitatis: la formació i l'expressió de la voluntat del municipi (Tàrrrega, 1214-1520)», *Anuario...*, núm. 21 (1992), p. 150-153, nota 12. De totes maneres, creiem que caldrà estar-hi amatent en futurs estudis, ja que casos precoços com el de Lleida ens porten a preguntar-nos si es poden establir vincles entre els primitius «consolats» i les noves institucions municipals que apareixen durant la segona meitat del segle XIII: Max TURULL RUBINAT i Jaume RIBALTA HARO, «Gras i d'Esteve i l'estudi del municipi medieval a Lleida», a *Miscel·lània d'Homenatge...*, p. 115-127; Max TURULL RUBINAT, «El

hem dit, no és el nostre propòsit fer aquí una relació de totes i cadascuna d'aquestes referències, però recordem, a tall d'exemple, les notícies sobre l'existència d'aquests magistrats a Lleida (1242 i 1264), Tàrrrega (1242 i 1257), Barcelona (1249, 1258, 1265 i 1274), Agramunt (1253), Cervera (1258, 1260 i 1261), Perpinyà (1263, 1270 i 1273), Vilafranca de Conflent (1269), Puigcerdà (1269), Tarragona (1272, 1288 i 1291), Tortosa (1272 i 1279), Àger (1278), Girona (1284), Montblanc (1284), Cardona (1296), Horta de Sant Joan (1296)...⁴¹

Ara bé, més enllà de les simples referències a la seva existència o, fins i tot, al seu reconeixement per part del poder sobirà, cal que ens preguntem quines foren l'estructura i les funcions concretes d'aquests incipients consells. Respecte a la primera qüestió, si ens cenyim estrictament a la documentació i a les dades disponibles, poca cosa més es pot dir de l'estructura de la institució municipal del que ja va apuntar, en el seu moment, Font Rius. A grans trets, aquest historiador esbossava un organisme compost, en primer lloc, per uns magistrats directius o executius (paers, consellers, jurats o cònsols), el nombre dels quals va oscil·lar entre dos i sis, essent habitualment de quatre; en segon lloc, parlava d'un cos poc definit de consellers o prohoms que actuaven com a assessors dels magistrats principals, formant en alguns casos un cos reduït i, en d'altres, una reducció o simplificació de l'assemblea general de prohoms; finalment, Font Rius alludia a aquesta primitiva assemblea general de veïns o prohoms, important encara a l'època de Jaume I, però que progressivament anirà cedint terreny davant l'assemblea restringida i veurà limitada la seva actuació a casos molt concrets. A banda de descriure el procediment electiu de magistrats i consellers, i el funcionament de les seves reunions, poca cosa més es pot dir sobre l'estructura del consell, que no disposava d'una seu estable —es reunia en edificis religiosos o al carrer— ni tampoc d'una administració pròpia: ni notaris, ni segells, ni penons, ni arxius...⁴²

Pel que fa a les funcions concretes d'aquesta institució embrionària, més enllà de la representació puntual de la comunitat i de les referències genèriques a la direcció i tutela de la vida local, són diversos els àmbits en els quals es pot documentar la intervenció concreta del consell.⁴³ Així, per exemple, amb l'objectiu de controlar el desenvolupament demogràfic i econòmic que té lloc a les ciutats i viles

naixement de la fiscalitat municipal a Lleida (1149-1289)», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (coord.), *Actes...*, p. 219-232. En aquest sentit, tampoc es pot oblidar el cas aragonès i les referències a la creació d'institucions municipals a diferents localitats des de començaments de la tretzena centúria: M. Isabel FALCÓN PÉREZ, «Nacimiento del municipio en Aragón (s. XI-XIII)», a Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ (COORD.), *El mundo urbano en la Castilla del siglo XIII*, vol. 2, Sevilla, Fundación El Monte, 2006, p. 113-119.

41. Aquesta relació ha estat elaborada a partir de les dades que proporcionen: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règim municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 490-503; Josep M. SANS I TRAVÉ, «Algunes reflexions sobre el règim municipal de Montblanc a l'Edat Mitjana (segles XII-XIV)», *Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca*, circular núm. 9 (novembre 1975), p. 8-23, especialment p. 13-15; Josep M. RECASENS I COMES, *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona, Barcino, 1975, p. 175-177; Carme BATLLE GALLART, «Esquema de l'evolució del municipi medieval a Catalunya», *Estudis...*, núm. 31 (1988), p. 63-66; Christian GUILLERÉ, *Girona al segle XIV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Universitat de Girona, 1993, p. 239; Andreu GALERA PEDROSA, «El libre en lo qual stan continguts la forma y modo de ensacular de dos en dos anys y traure quiscun any los honorables cònsols de la vila de Cardona (any 1558)», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, núm. 13/1 (1993), p. 485-493, especialment p. 486; Josep SERRANO DAURA, *Senyoriu i municipi...*, p. 875-886; Philip DAILEADER, *De vrais citoyens...*, p. 27-48; Max TURULL RUBINAT i Pere VERDÉS PIJUAN, «Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media», *Anuario...*, p. 507-530; «Arxiu Virtual Jaume I» <<http://www.jaumeprimer.uji.es/>>. En aquest cas, tampoc hem inclòs les referències indirectes coetànies als llocs de Castelló d'Empúries i Solsona, perquè no teníem la citació del document original on apareixia la referència als magistrats: Andreu BASSAS, «Els privilegis de Castelló i del comtat d'Empúries», *Estudis Universitaris...*, núm. 8 (1914), p. 260-263; Albert COMPTE FREIXANET, «Un inventari de l'Arxiu de Castelló d'Empúries de mitjan del s. XVIII», *Annals de l'Institut...*, núm. 20 (1987), p. 211-212; Antoni LLORENS I SOLÉ, *Solsona i el Solsonès...*, vol. II, p. 249-256.

42. Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règim municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 490-503.

43. En aquest cas, seguim també el primer i exhaustiu repàs que féu, en el seu moment, Font Rius de les funcions dels primers municipis: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règim municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 445-462 i 529-537.

del segle XIII, l'autoritat reial (o senyorial) va reconèixer —de manera puntual i força desigual— la capacitat dels magistrats a l'hora de regular (dictant ordinacions i posant bans) determinats aspectes de la vida urbana, especialment tots els relacionats amb les activitats agropecuàries, el repartiment d'aigües i l'ús de béns comunals.⁴⁴ En aquest context d'expansió econòmica i social, resulta comprensible que les atribucions arbitrals i judicials també fossin reconegudes, en major o menor mesura, a diversos consells catalans.⁴⁵ I quelcom similar es pot dir en matèria d'urbanisme, ja que l'administració dels incipients serveis públics (banys, escorxadors, mercats...) i les obres d'interès comunal (murs, carrers, camins...) constitueixen una altra de les funcions habituals de les primigènies institucions locals.⁴⁶ Íntimament relacionades amb aquesta darrera atribució, també cal recordar les referències a caixes o *comuns*, on s'ingressava el producte de les derrames o altres recursos puntuals, així com els testimonis de pagaments realitzats per fer front a les esmentades necessitats col·lectives o a les creixents demandes reials/senyorials.⁴⁷ Finalment, no podem oblidar tampoc les actuacions dels primers consistoris en matèria policial i sobretot militar, això és, la mobilització d'una host comunal destinada, bàsicament, a donar resposta a l'amenaça nobiliària i a la violència baronial.⁴⁸

A grans trets, totes aquestes funcions municipals ja es poden documentar a bastament durant l'època de Jaume I, per bé que gairebé sempre van estar força mediatitzades pels oficials reials o senyorials, especialment pel batlle i pel veguer.⁴⁹ Efectivament, durant el segle XIII, foren ben pocs els àmbits en què realment es pot detectar una plasmació efectiva de la jurisdicció municipal o, dit d'una altra manera, les primeres passes del consell no es poden entendre sense tenir en compte l'estreta relació existent entre la institució municipal i els oficials esmentats. Una relació que, en aquell moment,

44. Entre d'altres, vegeu l'exemple il·lustratiu de la vila senyorial d'Àger, que ha conservat unes extenses ordinacions datades l'any 1278: darrera edició de Francesc FITÉ i LLEVOT, *Reculls d'història de la Vall d'Àger*, 1, *Període antic i medieval*, Àger, 1985, p. 327-339. Recordeu també les noves contribucions aportades a l'estudi de les ordinacions municipals i la seva evolució per Josep M. FONT RIUS, «La potestat normativa del municipi català medieval», *Estudis...*, núm. 30 (1994), especialment p. 134-137.

45. A propòsit d'això, resulta especialment interessant tot el que s'ha dit i escrit sobre els orígens de la institució del «juí de prohoms». Vegeu, per exemple, Josep SERRANO DAURA, «El judici de prohoms a Lleida i la seva expansió vers la Catalunya nova», a Salvador CLARAMUNT (coord.), *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000)*, vol. III, Barcelona, 2003, p. 901-918. Sobre aquesta qüestió, recordeu també les suggerents reflexions que fa Stephen Bensch sobre la justícia a Barcelona durant els segles XII-XIII: Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, especialment p. 69-74.

46. Aquesta qüestió ha estat especialment estudiada a Tortosa per Jacobo VIDAL FRANQUET, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, especialment p. 42-47. Cf. Jordi GUNZBERG, «Edificació i ordenació dels béns immobles urbans segons els *Costums* de Tortosa», a Josep SERRANO [ed.], *El territori i les seves institucions històriques. Actes de les Jornades d'estudi sobre «El territori i les seves institucions històriques»*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, vol. 2, p. 763-792. També són força interessants les consideracions que fa sobre els orígens de la política urbanística municipal a la ciutat comtal: Albert CUBELES i BONET, «Poder públic i llançament urbanístic en el segle XIV», *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 8 (2003), p. 35-64.

47. Especialment il·lustratiu resulta el cas de Lleida, que, com hem apuntat, ha estat estudiat per Turull: Max TURULL RUBINAT, «El naixement de la fiscalitat municipal a Lleida (1149-1289)», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (coord.), *Actes...*, p. 219-232. Vegeu també les aproximacions dutes a terme pel mateix autor, juntament amb Pere Verdés, a les incipients finances de les localitats veïnes de Tàrraga i Cervera: Max TURULL RUBINAT i Pere VERDÉS PIJUAN, «Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media», *Anuario...*, p. 507-530.

48. En aquesta ocasió, a banda del que pugui dir-nos-en Josep M. Font Rius, hem de remetre el lector a les dades que proporciona Daileader sobre els orígens de l'anomada «mà armada» de Perpinyà: Philip DAILEADER, *De vrais citoyens...*, p. 79-116. Encara que menys estudiat, vegeu també el cas del «procés veïnal» de la vila de Cervera: Pere VERDÉS PIJUAN, «El veïnatge pactat de Cervera durant el segle XV», a *Actes del V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai*, Barcelona, L'Avenç, 2000, p. 355-366, especialment p. 359-361, nota 13.

49. Recordeu que, sobre les figures del veguer i del batlle a l'època de Jaume I, podeu trobar l'estudi de Flocel Sabaté en aquest mateix volum.

gairebé sempre fou de supeditació i que ha estat molt ben definida per Pere Ortí, en el cas de Barcelona, quan utilitza el terme «senyoria col·legiada» per referir-se al continuïtat institucional que formaven municipi, batlle i veguer a la Ciutat Comtal, sota l'autoritat del monarca. Durant la tretzena centúria, l'equilibri de poders dins d'aquesta estructura és, encara, clarament favorable als oficials reials, que tothora compten amb el consell, la col·laboració i el suport de la institució municipal. No serà fins ben entrat el segle XIV que aquesta situació s'inverteix i que el consell va guanyant terreny progressivament, competint amb els oficials reials i acabant per controlar-los.⁵⁰

Font Rius ja va intuir aquest fet i, per aquesta raó, es mostrà sempre tan caut a l'hora de parlar dels orígens, l'estructura i les funcions d'aquest primer municipi.⁵¹ Tanmateix, com hem dit al principi, aquest historiador també fou conscient que, al llarg del segle XIII, es comença a operar una transformació de la realitat municipal, que ell atribueix a un «doble género de motivos» o dinàmiques: d'una banda, a les pròpies necessitats d'una població creixent demogràficament i econòmicament; de l'altra, a l'acció del poder sobirà, interessat a ordenar políticament i administrativa les seves localitats.

A grans trets, tothom coincideix en aquest plantejament i en la concurrència de causes o factors. On ja no es posen tan d'acord és a l'hora de valorar-ne un per damunt dels altres o de considerar-lo definitiu a l'hora d'explicar el naixement de la institució municipal. Així, per exemple, Font Rius atribuïa una importància especial a la funció judicial dels primers consells, al·legant que en alguns casos la jurisdicció dels magistrats en aquest camp era molt àmplia, si no plena.⁵² En el cas de Barcelona —com hem dit, el més estudiat—, s'ha plantejat també la transcendència del factor comercial i urbanístic, així com de les lluites socials, a l'hora d'explicar la cristallització de la institució municipal.⁵³ Una altra interpretació del fenomen s'ha fet des de la perspectiva —tan estudiada darrerament— de la identitat (local), essent Perpinyà i la decidida voluntat dels seus habitants a l'hora de reivindicar el privilegi de la *mà armada* (host comunal) l'exemple paradigmàtic d'aquest plantejament.⁵⁴ I, finalment, no podem oblidar tam-

50. Val la pena reproduir íntegrament les consideracions de Pere Ortí quan, referint-se al cèlebre privilegi concedit l'any 1249 a Barcelona, afirma que «després d'una introducció retòrica en què donava als paers capacitat per governar, administrar i regir la ciutat, [el privilegi] establia exactament quines eren les funcions de la *paeria*: en primer lloc, *teneatur iuvare en conqulere vicario et baiulo*; i, en segon lloc, *quando videbitur eix experire, pro utilitate et defensione civitatis a cetero, possint face-re et congregare commune ad cuius prestationem teneantur omnes habitatores civitatis*. Així, els habitants de Barcelona estaven obligats a participar en l'arca comuna de la ciutat i a respectar les ordinations fetes pels paers: *Et omnes cives et habitatores civitatis iurent dare fideliter commune quod ordinatum fuerit a paciarios et parere eorum odinationibus quas fecerint pro bono nostro et civitatis nostre, salvo dominio et iure et mandato nostro*. Però el privilegi també indica els límits del poder dels paers en afirmar que aquests *nullam iurisdictionem, compulsionem, iustitiam vel etiam executionem, preter commune predictum, in dictis civibus et habitatoribus habenat; vicarius, tamen Barchinone, quotienscumque ibi ponatur, iuret et teneat iustitiam et, ea que fecerit, faciat cum consilio proborum hominum et paciariorum*. Per tant, els paers havien d'aconsellar el veguer en el govern i en l'exercici de la justícia a la ciutat i tenien capacitat fiscal, però res més, ja que la jurisdicció seguia estant en mans del veguer»: cf. Pere ORTÍ GOST, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona...*, núm. 4 (2001), p. 34; vegeu-ne també les pàgines 24-25.

51. Concretament, Font Rius situava el batlle (i/o el veguer, quan n'hi havia) al capdamunt i en un lloc preeminent de l'administració municipal: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 525-529.

52. Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 463-472 i 535-536. En aquest sentit, i com ja hem apuntat a la nota 40, Font Rius fou el primer a plantejar-se si els *paciarii* establerts, entre el 1214 i el 1234, a les principals ciutats i viles catalanes per a l'execució de la pau i treva, amb atribucions judicials i de policia, foren els antecedents directes dels magistrats documentats pocs anys després als mateixos indrets (p. 466-467).

53. Aquesta hipòtesi ha estat formulada bàsicament per Stephen P. BENSCH, «Poder, dinero y control del comercio en la formación del règimen municipal de Barcelona», *Barcelona...*, núm. 4 (2001), p. 49-58. Vegeu també les consideracions que fa en aquest respecte Flocel SABATÉ CURULL, «Ejes vertebradores de la oligarquía urbana en Catalunya», *Revista d'Història Medieval*, núm. 9 (1998), p. 127-150.

54. Com ja hem dit, aquesta és la suggerent hipòtesi de Philip DAILEADER, *De vrais citoyens...*, especialment p. 199-220.

poc alguns exemples, puntuals, en què semblen tenir una importància determinant les aferrissades lluites de la comunitat contra el seu senyor o la competència entre districtes reials i baronials.⁵⁵

Sense negar la importància d'aquests factors ni tampoc la concurrència de causes, la nostra opinió (que coincideix totalment o parcial amb la d'altres historiadors) és sensiblement diferent i apunta a l'element fiscal i financer com l'element catalitzador en el procés de configuració de la institució municipal.⁵⁶ A la llum de les dades actualment disponibles, aquest factor constitueix una de les manifestacions més antigues i sens dubte la més ben documentada de la institucionalització del consell en la major part de ciutats i viles estudiades.⁵⁷ Arreu, sense excepció, tenim constància de l'existència d'una caixa comuna i/o de la recaptació de derrames, a banda de la gestió d'altres recursos (multes, per exemple) per fer front a determinades necessitats col·lectives (murs, serveis públics, esglésies, etc.). Evidentment, això va tenir unes importants repercussions administratives, així com l'aparició del que algun historiador ha anomenat una «jurisdicció tributària autònoma», és a dir, controlada únicament o fonamentalment pel consell.⁵⁸ Així mateix, les pugnes socials viscudes a l'entorn del repartiment de les derrames o talles constitueixen un altre clar factor d'institucionalització, tot i que de ben segur és

55. En el primer cas, el de les lluites de la comunitat contra el seu senyor, sens dubte Tortosa n'és el cas més il·lustratiu. Vegeu, per exemple, la síntesi més recent duta a terme per Emeteri FABREGAT GALCERÀ, *Burgesos contra senyors...*, especialment p. 173-193. Pel que fa al segon, el de la competència entre districtes reials i baronials, continua essent una referència el clàssic estudi de Font Rius sobre el cas cerdà, amb Puigcerdà al capdavant: Josep M. FONT RIUS, «Poblats i municipis a la Cerdanya medieval», a *Ir Congrés Internacional d'Història de Puigcerdà*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, p. 93-105 (= *Estudis sobre els drets...*, p. 723-734).

56. Com ja hem apuntat, aquesta és una hipòtesi que, sobretot per als casos de Lleida, Cervera i Tàrraga, hem anat plantejant a Max TURULL RUBINAT, «Arca comunis: Dret, Municipi i Fiscalitat. D'una petició de privilegi fiscal al segle XVIII als orígens medievals de la fiscalitat municipal a Catalunya», *Initium...*, núm. 1 (1996), p. 581-610; Max TURULL RUBINAT, «Universitas, commune, consilium: sur le rôle de la fiscalité dans la naissance et le développement du Conseil (Catalogne, XIIIe-XIVe siècles)», a Bernard DURAND i Laurent MAYALI (ed.), *Excerptiones iuris...*, p. 637-677; Max TURULL RUBINAT, «Nuevas hipótesis sobre los orígenes de los concejos municipales en Cataluña (siglos XII-XIII): algunas reflexiones», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 72 (2002), p. 461-471; Max TURULL RUBINAT i Pere VERDÉS PIJUAN, «Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media», *Anuario...*, p. 507-530.

57. Ja va adonar-se'n, també, Font Rius, que, tanmateix, no arriba a vincular-ho directament amb l'aparició del consell, qualificant-ho de «rudimento de administración comunal»: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del régimen municipal de Cataluña», *Anuario...*, núm. 16 (1945), p. 454-455 i 534-535. En aquest punt, també val la pena recordar que, sobre els orígens, l'estructura i el desenvolupament de l'administració financera municipal, encara avui resulta útil el conegut treball de Josep M. FONT RIUS, «La administración financiera en los municipios medievales catalanes», a *Historia de la Hacienda española (épocas antigua y medieval)*. *Homenaje al Prof. García de Valdeavellano*, Madrid, 1982, p. 193-231 (= *Estudis sobre els drets...*, p. 611-637).

58. A propòsit dels Costums de Tortosa, l'historiador del dret Tomàs de Montagut ens diu: «Observamos, pues, como las necesidades y las deudas financieras de la ciudad de Tortosa, a cuya satisfacción no participará la Señoría, darán lugar al reconocimiento por ésta de una jurisdicción tributaria autónoma y a la aparición de una corporación pública, también autónoma respecto a la Señoría, formada por quienes satisfagan o paguen *comuns* y denominada, por esta misma razón: el *Comú*»; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La doctrina medieval sobre el *munus* y los *comuns* de Tortosa», a *Homenaje in memoriam...*, p. 475-489, especialment p. 485. Tal com ja hem apuntat a la nota 50, quelcom similar diu Pere Ortí, per bé que també incorpora alguna de les tesis de Stephen P. Bensch quan afirma que, en el cas de Barcelona, «el municipi va aparèixer [durant l'època de Jaume I] clarament com una iniciativa reial en resposta a la progressiva complicació del govern d'una ciutat que creixia a un ritme accelerat i que generava nous conflictes»: Pere ORTÍ GOST, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona...*, núm. 4 (2001), p. 32-36, especialment 36. Vegeu també Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 287-298; Stephen P. BENSCH, «Poder, dinero y control del comercio en la formación del régimen municipal de Barcelona», *Barcelona...*, núm. 4 (2001), p. 54-58; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La societat de Barcelona i el seu dret. Segles XI-XIII», *Catalan Historical...*, núm. 1 (2008), p. 189-190. Finalment, tampoc podem deixar d'esmentar les reflexions de Daileader en una línia similar per al cas de Perpinyà, quan manifesta que «Le roi Jacques Ier d'Aragon qualifiait Perpignan de communauté pas moins de quatre fois le 30 août 1274, en effet à cette date il réunit entre eux les éléments constitutifs de cette communauté, qui avaient existé indépendamment l'un de l'autre. Ces éléments étaient au nombre de deux: l'obligation mutuelle de paiement des taxes et la citoyenneté. Antérieurement à 1274, le non-paiement des impôts communaux n'excluait personne de la citoyenneté. Maintenant c'était le cas»: Philip DAILEADER, *De vrais citoyens...*, p. 27-48, especialment p. 27.

la creixent pressió fiscal del monarca, en forma de quèsties i subsidis, l'element clau per entendre la ràpida cristallització del sistema.⁵⁹

No ens allargarem innecessàriament provant d'explicar aquesta creixent pressió fiscal, que ja descriuen i interpreten a bastament altres ponents en aquest mateix volum. Només dir que la institució comunitària (el consell) s'organitzarà, en gran mesura, per donar una resposta complida i eficient a les necessitats comunitàries i, sobretot, a les demandes reials (o senyorials). Aquestes demandes, considerables a l'època de Jaume I, creixeran encara més durant els regnats dels seus successors, cosa que contribuirà decisivament a la consolidació del consell. A la llum dels llibres de privilegis, s'aprecia clarament com, des de mitjan segle XIII, la institució municipal es desenvoluparà, en moltes ocasions, a ritme de conflicte fiscal i que molts dels privilegis que acabaren conformant el que Font Rius anomenava «municipi ple consolidat» s'obtindran, sobretot des de finals del segle XIII, en el terreny de joc de la negociació fiscal amb la Corona.⁶⁰

Amb tot, el que aquí volem posar en relleu és simplement el paper determinant de la fiscalitat municipal en el naixement del consell. Això és el que es pot desprendre, segons la nostra opinió, dels estudis existents i de la documentació publicada fins ara. No ens sembla aventurat, per tant, afirmar que foren qüestions fiscals i financeres (construcció de muralles, reparació d'infraestructures i, sobretot, exigències tributàries reials o senyorials) les que obligaren la comunitat a expressar la seva opinió de forma col·lectiva, ja fos per negociar amb el monarca/senyor o bé per organitzar la recaptació tributària. La gran novetat del regnat de Jaume I, però, no fou tant que la comunitat expressés la seva voluntat, sinó que ho fes com a persona jurídica (*universitas*) i a través d'uns representants plenament institucionalitzats que s'expressaven en el seu nom, això és, el consell. Repetim una vegada més que, amb aquesta afirmació, no volem ignorar la complexitat i la diversitat de concauses que s'amaguen darrere del fenomen. Tanmateix, i tal com va manifestar Pere Ortí per al cas de Barcelona, creiem que també ens hem de guardar de voler vestir els quatre paers del 1249 amb les vistoses gramalles dels consellers del segle XV.⁶¹

59. Lleida és la primera ciutat on es documenten polèmiques, a finals del segle XII i principis del XIII, a propòsit de la contribució proporcional als béns dels veïns en les derrames comunitàries: Max TURULL RUBINAT, «El naixement de la fiscalitat municipal a Lleida (1149-1289)», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (coord.), *Actes...*, p. 219-232. Posteriorment, l'any 1226, per acabar amb les discòrdies que provocava el pagament de talles a la ciutat de Barcelona, Jaume I disposava que aquestes s'haurien de pagar *per solidum et libram*, expressió que es repetiria sovint per a designar aquesta mena de contribució: Pere ORTÍ GOST, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona...*, núm. 4 (2001), p. 33-34. Malgrat que no sempre aparegui l'expressió concreta «per sou i per lliura», la utilització d'aquest criteri de proporcionalitat també es pot inferir de l'existència de conflictes i/o de la promulgació de disposicions en aquest respecte a Perpinyà (1263), Puigcerdà (1269), Cervera (1272), Tortosa (1272-1279), Tarragona (1272-1289), Montblanc (1283), Girona (1284), Tàrraga (1294)... Cf. Josep M. FONT RIUS, «La administració financera en los municipios medievales catalanes», a *Historia de la Hacienda...*, p. 213-215; Max TURULL RUBINAT, *La configuració jurídica...*, p. 493; Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «La doctrina medieval sobre el *munus* y los *comuns* de Tortosa», a *Homenaje in memoriam...*, p. 482; Josep M. RECASENS I COMES, *La ciutat de Tarragona*, vol. II, p. 175-177; Christian GUILLERÉ, *Girona al segle XIV*, p. 239; Max TURULL RUBINAT i Jaume RIBALTA HARO, «De voluntate universitatis: la formació i l'expressió de la voluntat del municipi (Tàrraga, 1214-1520)», *Anuario...*, núm. 21 (1992), ap. 6. Novament, hem de lamentar no poder incloure les referències indirectes coetànies al lloc de Castelló d'Empúries, perquè no teniem la citació del document original on apareixia la referència a la recaptació de *comuns*: Andreu BASSAS, «Els privilegis de Castelló i del comtat d'Empúries», *Estudis Universitaris...*, núm. 8 (1914), p. 260-263; Albert COMPTE FREIXANET, «Un inventari de l'Arxiu de Castelló d'Empúries de mitjan del s. XVIII», *Annals de l'Institut...*, núm. 20 (1987), p. 211-212.

60. En espera de poder disposar de les dades publicades per Thomas N. Bisson i Vicent Baydal en aquest mateix volum, remetem el lector a l'exemple de la dialèctica fiscal que s'estableix, des de mitjan segle XIII, entre el municipi de Barcelona i Jaume I: Pere ORTÍ i GOST, *Renda i fiscalitat...*, p. 571-600, especialment p. 590. Sobre l'evolució posterior d'aquesta dinàmica política i fiscal, vegeu també els altres treballs del mateix autor citats a la nota 3, així com els nostres estudis sobre Lleida, Cervera i Tàrraga, esmentats a la nota 47.

61. Pere ORTÍ GOST, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona...*, núm. 4 (2001), p. 21-48.

La Cancelleria

Los registros de la cancillería de Jaime I

Alberto TORRA PÉREZ
Archivo de la Corona de Aragón

Si hay un aspecto de nuestro conocimiento sobre el reinado de Jaime I que ha experimentado un avance más notable en los cien años transcurridos desde el I Congreso de Historia de la Corona de Aragón celebrado con motivo del séptimo centenario de su nacimiento, es el de sus fuentes documentales, gracias tanto a la edición de un gran número de documentos como a los estudios dedicados a su cancillería.¹ Y sin embargo, la impresión que nos deja una lectura atenta de este ingente material no es del todo satisfactoria. En cuanto a la edición de fuentes, pese al mérito innegable de los trabajos de Rubió, Huici y tantos otros, nos falta todavía una edición crítica exhaustiva de una documentación dispersa por innumerables archivos y en gran parte todavía inédita. El intento más serio en este sentido, el *Diplomatarium* de Burns con la edición sistemática de los registros de Jaime I (del que acaba de aparecer el cuarto volumen, que llega hasta el año 1273), resulta también insuficiente por abarcar exclusivamente los documentos relativos al reino de Valencia, además de omitir el cotejo con los originales conservados.

Estas carencias condicionan en gran medida el alcance de los estudios sobre la cancillería y la documentación de Jaime I, haciéndolos inevitablemente parciales y poco concluyentes. Obliga, además, a basarse en exceso en otras fuentes ajenas o posteriores (como las *Siete Partidas* de Alfonso X o las *Ordenaciones* de Pedro el Ceremonioso), con el resultado de ofrecer una imagen quizá más estruc-

1. No es posible dar aquí una bibliografía exhaustiva. Mencionaremos tan sólo las colecciones documentales más completas y utilizadas y los estudios más generales sobre la cancillería de Jaime I. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I «El conqueridor»*, Barcelona, 1918 (ed. anastática, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004); Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*, Valencia, 1916-1922, 5 v.; Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, Valencia, Zaragoza, Anubar, 1976-1988, 5 v.; Robert I. BURNS, *Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia. The registered charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276*, Princeton, Princeton University Press, 1985-2007, 4 v.; Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancillería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola speciale per archivisti e bibliotecari dell'università di Roma*, vol. XII (1972), p. 26-39; Francesco Cesare CASULA, «Osservazioni paleografiche e diplomatiche sulla cancelleria di Giacomo I il Conquistatore», *Archivi e cultura*, vol. XI (1977), p. 7-22; Josep TRENCHS, «La cancillería de Jaime I: cancelleres y escribanos», en *Paleographica, diplomatica et archivistica. Studi in onore de Giulio Battelli*, Roma, 1979, p. 97-128; Ángel CANELLAS LÓPEZ, «Las cancelerías catalano-aragonesas. Estado actual de la cuestión», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LVIII (1982), p. 351-394; Josep TRENCHS y Antoni Maria ARAGÓ, *Las cancelerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II (Folia Parisiensia, núm. 1)*, Zaragoza, CSIC, 1982; Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Notas para una tipología documental de Jaime I», en *Jaime I y su época, X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, 3-5, Zaragoza, 1982, p. 353-361; Josep TRENCHS, «Jaume Sarroca y la escribanía de Jaime I», en *Jaime I y su época*, p. 607-621; Josep TRENCHS, «La aposición del sello real en los documentos de Jaime I: unas notas», *Medievalia*, núm. 10 (1992), p. 437-449.

turada y coherente de lo que la documentación deja entrever. En efecto, desde la indefinición en el uso del término escribanía o cancellería, que se mantendrá durante todo el reinado, hasta la ausencia de la figura del canciller durante largos períodos de tiempo o la completa falta de ordenanzas o cualquier tipo de texto normativo, la idea de la cancellería que nos transmite la documentación está bastante alejada de los organismos centrales y bien organizados que conocemos en las monarquías contemporáneas de Inglaterra, Francia o Nápoles.

No obstante, es innegable una evolución considerable a lo largo de los más de sesenta años del reinado de Jaime I, paralela al conocido proceso de difusión del derecho romano que tanta incidencia tuvo en la práctica notarial y por extensión en la de los notarios y escribanos reales. Un momento clave en este sentido parece situarse a mediados del siglo XIII. En efecto, en el breve período en el que el obispo de Valencia Andreu d'Albalat figura como canciller (1254-1258), se producen algunos cambios sustanciales: bajo su directa intervención, muy superior a la de su antecesor en el cargo, se produce una renovación profunda del personal de la cancellería,² se organiza el depósito de documentos reales de Sijena, cuyo alcance empezamos a conocer con detalle gracias a los estudios de Rafael Conde,³ y, claro está, aparece la que, desde el punto de vista documental, es la novedad más importante y de más duraderas consecuencias del reinado de Jaime I: los libros de registro de la documentación emanada de su escribanía o cancellería.

Estos primeros registros de la cancellería aragonesa suscitan un buen número de cuestiones, tanto sobre las circunstancias y motivos específicos de su aparición, como sobre las características concretas del sistema de registro. Se han apuntado respuestas parciales, pero paradójicamente, al tratarse de la fuente más importante y más utilizada del reinado, carecemos de estudios de conjunto satisfactorios. Incluso el intento más completo hasta la fecha, el volumen dedicado por Burns como introducción a su *Diplomatarium*,⁴ a pesar de ofrecer información de todos los aspectos externos e internos de los registros, resulta poco preciso. El cuadro cronológico que incluye,⁵ por ejemplo, se limita a reproducir los datos del antiguo inventario del Archivo: no se enfrenta a los numerosos problemas y errores que presenta ni sugiere las matizaciones necesarias.

Naturalmente, la novedad de estos registros no es absoluta. No nos extenderemos aquí en los antecedentes representados por los registros pontificios y de otras cancellerías europeas, especialmente la inglesa, la imperial y la angevina. Cada uno de ellos surgió en unas circunstancias y con unas características internas y externas diferentes, pero aparecen ya consolidados de una manera más o menos sistemática entre finales del siglo XII y mediados del XIII.⁶ En un contexto más próximo, basta recordar que a partir del primer tercio del siglo XIII ya estaba extendida en Cataluña la práctica del

2. Así se deduce, al menos, de las suscripciones de notarios y escribanos tal como se pueden seguir en Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...* Cf. también Josep TRENCHS, «La cancellería de Jaime I: cancilleres y escribanos», en *Paleographica...*

3. RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *El Archivo real del monasterio de Santa María de Sijena (Huesca)*, en prensa.

4. ROBERT I. BURNS, *Society and Documentation in Crusader Valencia, Diplomatarium...*, vol. 1.

5. ROBERT I. BURNS, *Society and Documentation in Crusader Valencia, Diplomatarium...*, vol. 1, p. 64.

6. Estudios generales, con abundante bibliografía específica: MARTINO GIUSTI, *Studi sui registri di bolle papali*, Ciudad del Vaticano, Archivio Vaticano, 1968 (ed. anastática, 1979); DAVID A. CARPENTER, «The English royal Chancery in the thirteenth century», en *Écrit et pouvoir dans les Chancelleries médiévales: espace français, espace anglais*, Lovaina, 1997, p. 25-53; CRISTINA CARBONETTI-VENDITELLI, *Il registro della cancelleria di Federico II del 1239-1240*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2002, 2 v.; ANDREAS KIESEWETTER, «La cancelleria angevina», en *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*, Roma, 1998, p. 361-415; STEFANO PALMIERI, *La cancelleria del regno di Sicilia in età angevina*, Nápoles, Accademia Pontaniana, 2006.

registro notarial, de la que han quedado muestras relativamente abundantes, y que con razón se ha solido indicar como el antecedente más cercano de los registros reales.

Todo ello no rebaja el carácter innovador de los registros de Jaime I, pues a pesar de lo que en ocasiones se ha indicado, carecemos de precedentes conocidos en las escribanías de sus predecesores. En efecto, no se pueden considerar en ningún modo como tales los dos rollos de documentos en pergamino invocados por Aragón y Trenchs:⁷ el primero es una recopilación de copias realizada muy entrado el siglo XIII de documentos en su mayoría dirigidos a Ramón Berenguer IV (y algunos de Alfonso I) con juramentos y convenciones feudales relativos a Carcasona; el segundo es ya de 1269 (es decir, posterior en doce años a los primeros registros conservados) y está formado por los originales notariales de las promesas efectuadas por particulares a Jaime I de acompañarle «ad partes ultramarinas».⁸ No tienen, por tanto, ninguna relación con el registro de documentos reales, con lo que hay que descartar cualquier tipo de antecedente en formato rollo. Se ha alegado también un precedente de tiempos de Pedro el Católico: un cuadernillo en papel de tamaño cuarto que contiene dos debitorios firmados por el rey en 1208. Se trata, en realidad, de una simple copia coetánea de documentos relacionados que no forma parte en modo alguno de un registro sistemático de la documentación emitida.⁹

Al iniciar el estudio de estos registros, la primera advertencia que hay que hacer es que en la configuración actual de su serie en el Archivo de la Corona de Aragón, que se remonta a principios del siglo XIX, se consagraron modificaciones sustanciales respecto al material original y su disposición primitiva. En efecto, no sólo se consolidaron muchas alteraciones en la organización interna de los registros que se habían ido produciendo con el paso del tiempo, sino que además se incorporaron a la serie otros volúmenes y cuadernos de muy diferente naturaleza. Si queremos evitar las conclusiones erróneas, deberemos empezar, por tanto, por centrarnos sólo en los registros propiamente dichos, para seguidamente tratar de reconstruir en la medida de lo posible su estado original.

La noticia más antigua conocida sobre los registros de Jaime I es de 1286, diez años después de su muerte: el recibo que el rey Alfonso II/III firma a su escribano Pere de Santcliment de los registros que éste tenía de los escribanos del rey Jaime y del rey Pedro, en concreto nueve registros de Jaime I y veintiuno de Pedro el Grande, junto a otros instrumentos de este rey, y que había entregado de mandato real a su notario Pere Marquès.¹⁰ No se dan más detalles de estos nueve registros y casi no hay

7. Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancillería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola...*, vol. XII (1972), p. 28-29.

8. ACA, Cancillería, pergamino de Alfonso I, núm. 275 y pergamino de Jaime I, núm. 1974 (*olim* 1598).

9. ACA, Cancillería, pergamino de Pedro I, núm. 301 dupl. Cf. Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Las escribanías reales catalano-aragonesas de Ramón Berenguer IV a la minoría de Jaime I», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, núm. 80 (1977), p. 438. Thomas Bisson, por su parte, ha querido ver en los registros de Jaime I la continuación de los «libelli» (no conservados) con anotaciones de carácter fundamentalmente fiscal de los que hay constancia desde tiempos de Alfonso II (Thomas N. BISSON, *Fiscal Accounts of Catalonia under the early Count-Kings (1151-1213)*, Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 1984, 2 v., especialmente vol. 1, p. 99-101; Thomas N. BISSON, *The crisis of the twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*, Princeton, Princeton University Press, 2009, p. 345-348). Por lo que podemos deducir del contenido de estos «libelli», sin embargo, no parece que se les pueda aplicar el término de registro en el sentido que éste adquirió en la cancillería real.

10. «Noverint universi quod nos Alfonsus et cetera, recognoscimus et confitemur vobis fideli scriptori nostro Petro de Sancto Clemente quod de mandato nostro dedistis et tradidistis fideli notario nostro Petro Marquesii registra que tenebatis de scribaniis domini regis Iacobi avi nostri et illustrissimi domini regis Petri inclite recordationis patris nostri, scilicet novem registra dicti domini regis Iacobi et XXI dicti domini regis Petri patris nostri. Dedistis etiam et tradidistis eidem notario nostro instrumenta et alia scripta que tenebatis pro dicto domino patre nostro, de quibus omnibus sumus contenti a vobis [...]. Data Barchinone, IIIIº kalendas aprilis [anno Domini Mº CCº LXXXº sexto]»: ACA, Cancillería, reg. 66, f. 25v. Editado en

otras noticias de ellos hasta el año 1306,¹¹ pero esta vez mucho más completas y detalladas. Se trata del resultado de la comisión encargada por Jaime II a su escribano Mateu Botella para investigar en todos los registros de sus antecesores y suyos propios que se hallaban custodiados en su armario del convento de Barcelona de la Orden del Hospital, que se ha conservado en dos ejemplares (borrador y en limpio) dentro de la colección de «Memoriales» o inventarios antiguos del Archivo.¹²

Mateu Botella describe hasta diez registros de Jaime I, distinguiendo entre tres libros «de abreviaturas» (*abreviaturiarum*) de donaciones en Valencia, y los restantes siete, de los que informa de manera mucho más meticulosa y precisa.¹³ Lo primero que se desprende de su descripción es que se trataba ya entonces en su mayoría de volúmenes con cubiertas, y no de un simple conjunto de cua-

Raimon NOGUERA GUZMÁN y Josep Maria MADURELL MARIMÓN, *Privilegios y ordenanzas históricos de los notarios de Barcelona*, Barcelona, 1965, doc. 7. Recogido también en la inédita *Historia del Archivo de la Corona de Aragón* de Francesc de Bofarull, doc. 12.

11. En una fecha algo anterior, el 12 de julio de 1301, se mencionan tres libros o registros de donaciones de Jaime I en el reino de Valencia («tres libros sive registra illustrissimi domini regis Iacobi clare memorie avi nostri confecta super divisionibus tunc factis per dictum dominum regem avum nostrum de hereditatibus regni Valencie») en el recibo firmado por Jaime II al comendador y prior del convento del Hospital de Barcelona por la entrega de los mismos, junto con dos pequeños registros —uno de Alfonso II/III y otro del mismo Jaime II—, al escribano real Pere Llobet, quien los había depositado en su cancellería. Aclara además que estos «libri seu registra erant inter alia registra nostra que sunt deponita in domo Hospitalis predicti»: ACA, Cancillería, Cartas reales de Jaime II, núm. 3201. Estos tres registros de Jaime I son verosimilmente los actuales registros 5, 6 y 7 del ACA, conocidos como Libro del Repartimiento de Valencia, en cuyo caso habría que entender que se volvieron a depositar en el convento del Hospital de Barcelona, pues allí fueron encontrados en 1306 por Mateu Botella.

12. ACA, Memoriales, 6 (borrador) y 7/1 (en limpio), este último bastante deteriorado. No hay ninguna diferencia sustancial en su contenido. El memorial se inicia con un preámbulo de Mateu Botella en el que explica el origen de su trabajo y el método seguido: «[...] Ideo ego dictus Matheus volens mandatum dicti domini regis exequi et complere, registra predicta duxi cum ea qua potuit diligencia perquirenda, et cum non invenirem in ipso armario aliqua alia registra regia predecessorum [dicti] regis nisi tantum illustrissimorum dominorum regum recolende memorie Iacobi avi, Petri patris, Alfonsi fratris suorum, et de registris eciam dicti domini regis Iacobi bone memorie avi domini regis non reperirentur in dicto armario nisi que sequuntur, ideo in ipsis registris et in aliis eciam predictorum aliorum dominorum regum predecessorum domini regis et in suis, in illis videlicet ubi carte donacionum et graciaram notate sunt, perquisivi et ea que inveni notanda iuxta premissum mandatum in presenti libro notavi, mentem uniuscuiusque sub compendio exponiendo»: memorial 7/1, f. 3v; no está incluido en el borrador del memorial 6. Edición íntegra en Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y Archivos en la Corona de Aragón. Siete siglos de reglamentación y praxis archivística (siglos XII-XIX)*, Zaragoza, Instituto Fernando el Católico, 2008, doc. 24. El texto del mandato de Jaime II es el siguiente: «Fideli scriptori suo Matheo Botella et cetera. Scire vos volumus nobis fuisse datum intellegi quod per illustrem dominum Alfonsum clare memorie regem Aragonum fratrem nostrum fuerunt data et concessa Alamanno de Gudar et suis loc[a] de Vespen et de Paraciels, retento servicio pro quolibet loco unius equi armati. Et cum nos de hiis quomodo processerunt habere velimus certitudinem pleniorum, volumus et vobis dicimus et mandamus quatenus visis presentibus, cartas supradictas donacionibus confectas in registris [dicti] domini regis Alfonsi que sunt in armario nostro in domo Hospitalis Barchinone, cuius claves fidelis scriptor porcionis domus nostre Petrus Marti vobis tradet, cum diligencia perquiratis, et perquisitis translatum earum clausum et sigillatum ad nostram cancellariam per dictum Petrum Marti quocuius transmittatis. Ceterum quia pro utilitate curie nostre et eius indemnitatem providimus quod vos registra omnia que sunt in dicto armario tam dominorum regum Iacobi avi, Petri patris, Alfonsi fratris nostrorum et nostra perquiratis et cum diligencia sollicite attendatis ad ea que in registris ipsis inveneritis faciencia pro nobis et curia nostra quibuscumque modis vel causis tam in donacionibus sub condicionibus qualitercumque factis quam modis aliis quibuscumque. Ideo vobis dicimus et mandamus quatenus premissa omnia diligenter perquiratis et attendatis ad ea que videbuntur pro nobis vel curia nostra facere quoquomodo et in scriptis ea cum diligencia redigatis seu redigi faciatis et de ipsis nos certificare curetis prout vobis videbitur expedire sane quia premissa non poterunt sic breviter expediri, volumus et mandamus ut intendendo circa hec in civitate Barchinone non curetis venire ad curiam nec eam appetere donec nos in civitate ipsa fuerimus constituti. Tunc et enim nos providebimus super hiis ut fuerit opportunum. Data Valencie, nonas madii anno Domini M^o CCC^o sexto»: ACA, Cancillería, Cartas reales de Jaime II, núm. 2696 y registro 236, f. 170v-171r, editado en Francesc de BOFARULL, *Historia del Archivo...*, doc. 16.

13. Ver en anexo las descripciones de cada uno de estos registros. Aunque Mateu Botella no los numera, a efectos prácticos nos referiremos a ellos con un número correspondiente al orden en el que aparecen en el memorial 6 (es el mismo que en el memorial 7/1, salvo el [4] y el [5], que están cambiados).

ternos sueltos agrupados desordenadamente.¹⁴ No obstante, se señala en tres casos que están «disquaternatos»¹⁵ y la presencia también de algunos cuadernos sueltos,¹⁶ de folios que no corresponden al registro en que se encuentran¹⁷ y de hojas sueltas¹⁸ o mal colocadas.¹⁹

Todos los registros (salvo los de donaciones de Valencia) estaban marcados con un signo convencional en la cubierta a modo de identificación, que aparece recogido en el memorial de Mateu Botella.²⁰ A pesar de haberse perdido todas las cubiertas originales, dichos signos fueron recopiados a cada nueva encuadernación y todavía hoy encabezan los registros, habiendo servido como referencia hasta la numeración actual.

Para la identificación de los registros, contamos también, aunque no en todos los casos, con la transcripción del íncipit y del éxplicit.²¹ Más importante en este sentido es que Mateu Botella realizó resúmenes muy precisos y completos, incluyendo la fecha, de un número considerable de documentos (hasta más de setenta en algún caso) de casi todos los registros.²² Aunque en ningún caso precisa el folio, pues sin duda los registros carecían de foliación, algunas indicaciones permiten suponer que los resúmenes siguen el orden en que se encontraban los documentos.²³

Confrontando la información proporcionada por Mateu Botella con los registros existentes en el ACA, lo primero que se observa es que se ha conservado todo el material por él descrito: los diez registros de su memorial se corresponden con seguridad con catorce de los volúmenes que conforman la actual serie de registros de Jaime I.²⁴ Esta diferencia de diez a catorce se explica por la división en dos partes de cuatro de los registros, efectuada en el momento de su reencuadernación a principios del siglo XIX debido a su excesivo grosor.

Aunque hay suficientes elementos como para considerar indudable esta identificación, se aprecian igualmente alteraciones sustanciales. Sirva de muestra que sólo en dos de los cinco casos de los que conocemos el íncipit, éste se conserva al principio del registro actual y ninguno de los éxplicits citados por Botella se encuentra ahora al final. Y tampoco coincide siempre el orden en que aparecen

14. Menciona expresamente las cubiertas «fusteadas» en dos casos (memoriales 6 y 7/1, reg. [7] y [10]) y de pergamino en otro (memoriales 6 y 7/1, reg. [2]), y sin más detalles en los otros siete volúmenes (salvo unas que son rojas: memoriales 6 y 7/1, reg. [1]).

15. Memoriales 6 y 7/1, reg. [1], [3] y [4].

16. Memoriales 6 y 7/1, reg. [5] y [8].

17. Memoriales 6 y 7/1, reg. [5].

18. Muy abundantes al parecer en memoriales 6 y 7/1, reg. [5].

19. Memoriales 6 y 7/1, reg. [7].

20. El tercero de los registros de Valencia, según los memoriales 6 y 7/1 (actual ACA, Cancillería, reg. 5), estaba marcado también con un signo convencional en la cubierta, signo que no aparece mencionado en el propio memorial y que probablemente fue añadido en una época posterior.

21. Íncipit en memoriales 6 y 7/1, reg. [4], [7], [8], [9] y [10]. Éxplicit en memoriales 6 y 7/1, reg. [4], [7] y [10].

22. Los registros de las donaciones de Valencia son también aquí la excepción: de uno de ellos (memoriales 6 y 7/1, reg. [2]) no reseña ningún documento y muy pocos de los dos restantes (reg. [1] y [3]).

23. La foliación más antigua que aparece en los registros conservados en el ACA es de mediados del siglo XV: ACA, Cancillería, reg. 21. Las restantes son del siglo XVI, probablemente debidas todas ellas al archivero Antoni Viladamor, aunque la mayoría presentan modificaciones posteriores.

24. Pueden verse las equivalencias en el cuadro insertado más abajo. La única duda se refiere a los tres primeros registros de abreviaturas de donaciones de Valencia, que son los descritos de manera más superficial. Los documentos reseñados como correspondientes a los registros [1] y [3] de los memoriales 6 y 7/1 se encuentran actualmente en los folios 28, 31 y 97 del actual registro 6 y en el folio 27 del mismo registro 6, respectivamente, aunque en algún caso también se encuentran copiados en el actual registro 5. Es posible que estos dos registros que Mateu Botella vio desencuadernados acabaran mezclándose. Cabría también la posibilidad de que se refiera al mismo libro en dos lugares diferentes de su memorial, aunque la mención a «tres libros sive registra [...] de hereditatibus regni Valencie» de 1301 (cf. nota 11) parece confirmar que efectivamente existían tres libros diferentes.

los documentos en el memorial y en la actualidad. Esta alteración de los registros, que ha llevado en ocasiones a subrayar su carácter desordenado y fragmentario,²⁵ es básicamente el resultado de los diversos arreglos y encuadernaciones efectuados a lo largo de sus siete siglos de permanencia en el Archivo. En líneas generales, ya se encontraban en su estado actual en 1584, cuando Bernat Macip realizó un completo inventario de todos los registros y armarios del Archivo, indicando de cada volumen su incipit, éxplicit y número de folios. Precisa, además, que los registros de Jaime I habían sido «adobados» (es su expresión) por el archivero Antoni Viladamor pocos años antes (entre 1553 y 1572).²⁶ En efecto, la mayoría de los registros conservan todavía la huella de este archivero, ya sea la foliación o una hoja de guarda con el título y el signo escritos de su propia mano.²⁷ Las alteraciones sufridas por los registros desde entonces hasta la actualidad son mucho menores y se limitan a la descolocación o añadido ocasional de algún folio en las sucesivas reencuadernaciones.

Mencionaremos aquí sólo las diferencias más significativas entre el estado de los registros en 1306, tal como se desprende del inventario de Mateu Botella, y en la actualidad.²⁸ Lo primero que hay que destacar es que sólo se constata una pérdida de documentación importante: uno o varios cuadernos del final del registro [8] (actualmente registros 15-16), que incluirían documentos desde los últimos días de marzo de 1271 a marzo de 1272, es decir, prácticamente un año.²⁹ De los últimos diez documentos de este registro resumidos en los memoriales 6 y 7/1, los siete primeros (de 1 de abril a 17 de julio de 1271) no se conservan ni en éste ni en ningún otro registro y se pueden considerar perdidos. Los tres últimos (de marzo y abril de 1272) tampoco se encuentran en este registro, pero aparecen sin embargo en los folios 16-20 del actual registro 21.³⁰

Con más frecuencia, encontramos folios cambiados de lugar pero dentro del mismo registro en el que aparecían reseñados en el memorial de Mateu Botella, especialmente los que ya entonces nos describe como «dispersos» o «difusos», es decir, como hojas sueltas. Así, una «carta» que «non est de registro, que dispersa quamvis intus registrum sit», que se encontraba al principio del registro 9 entre los actuales folios 12 y 13 y que ahora es el folio 55 de ese mismo registro.³¹ También se encuentran profundamente alterados respecto al orden documentado en 1306 los registros 10-11 (el número [5] del

25. Por ejemplo, Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancillería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola...*, vol. XII (1972), p. 32; Robert I. BURNS, *Society and Documentation...*, p. 60; Francesco Cesare CASULA, «Osservazioni paleografiche e diplomatistiche sulla cancelleria di Giacomo I il Conquistatore», *Archivi...*, vol. XI (1977), p. 11-12.

26. No lo indica expresamente para el reg. [7] de los memoriales 6 y 7/1 (actuales registros 12 y 13), que sin embargo conserva todavía la hoja de guarda de mano de Viladamor, y en dos de los de donaciones de Valencia, de uno de los cuales dice que es «molt antich» y del otro que «per sa vellesa nos pot llegir»: ACA, Cancillería, reg. 5 y 7, respectivamente.

27. Todos los registros conservan la foliación del archivero Viladamor, la mayoría con pequeñas alteraciones posteriores, salvo el actual registro 21, foliado desde el siglo xv, y los tres de donaciones de Valencia (actuales registros 5, 6 y 7), que no conservan foliaciones anteriores al siglo xviii. En cuanto a la hoja de guarda, que debía de figurar en todos los volúmenes según el inventario de Macip, sólo se mantiene en los actuales registros 12, 14 y 19.

28. En la descripción detallada de cada registro que ofrecemos como anexo hemos indicado de manera exhaustiva todas las alteraciones sufridas por cada uno de ellos.

29. Teniendo en cuenta el número medio de folios por año en este registro, podemos aventurar que faltan unos cincuenta folios aproximadamente.

30. Hay otro caso de un documento que aparece actualmente en un registro diferente del reseñado en los memoriales 6 y 7/1: se trata del folio 30 del actual registro 9, que según el memorial debería estar después del folio 166 del registro 11.

31. En el mismo registro, se anota una carta «que de alio fuit», actualmente el folio 29. El orden de este registro 9, tal como consta en los memoriales 6 y 7/1 (reg. [4]), sería el siguiente (citando la foliación actual): 12 + 55 + 13-26 + 52 + 1-11 + 27-51 + 53-54 + 56-67; los actuales folios finales (68-78) no parece que pertenecieran a este registro. Pero incluso este orden probablemente no fuera tampoco el original, como se deduce de las propias indicaciones de Mateu Botella.

memorial), debido igualmente a la presencia de numerosas hojas y cuadernillos sueltos, que con la reencuadernación del siglo xvi al menos (pues ignoramos si ya estaban así con anterioridad) quedaron definitivamente fuera de lugar. Mencionemos simplemente un ejemplo: el primer documento de este registro reseñado en el memorial se encuentra en el actual folio 67, mientras que el segundo está en el folio 2.³² En otros registros, hay algunas alteraciones importantes, pero sin llegar a estos extremos.³³

Cabe preguntarse, por otra parte, si se conserva otro material propiamente registral de Jaime I que no aparezca reseñado en 1306. Sin contar algunas hojas sueltas aparentemente añadidas con posterioridad,³⁴ sólo parece que sea el caso de un cuaderno de veinticinco hojas con documentos de los dos últimos meses del reinado, continuación del último registro completo. En el inventario de Macip de 1584 ya aparece formando un registro junto con documentos del rey Pedro el Grande que se inician en octubre de 1277. En la actualidad, es la segunda parte del registro 22.

El resto de los volúmenes actualmente incluidos en la serie de registros de Jaime I³⁵ no figuran en el inventario de Mateu Botella, ya sea porque no se encontraran entonces en el archivo del convento del Hospital, ya sea porque se tratara más bien de un conjunto de cuadernillos dispersos carentes de un contenido unitario. En cualquier caso, en los memoriales posteriores de los siglos xiv y xv, en los que abundan las referencias a los registros de Jaime I, éstas se limitan casi exclusivamente a los diez mencionados por Mateu Botella.³⁶ Es en el inventario de Macip de 1584 cuando los encontramos reseñados más detalladamente, y donde se indica también que habían sido «adobados» por el archivero Viladamar.³⁷

No nos extenderemos ahora en la descripción de estos volúmenes. Baste decir que en su mayoría son una suma de cuadernos heterogéneos y desordenados, con anotaciones de cuentas, colectas de pechas, convocatorias del ejército, etcétera, que no pueden considerarse propiamente registros, aunque no dejen de incluir algunos documentos reales sobre asuntos específicos: registros 8, 18, 22 (primera parte) y 23. El registro 17, de contenido semejante, corresponde sin duda a la escribanía del

32. Otros ejemplos: dos documentos que aparecían seguidos en un «quaterno disperso» después de otro documento actualmente en el folio 231 están ahora en los folios 49 y 80, respectivamente; el penúltimo y antepenúltimo documentos resumidos en el memorial ocupan los folios 8 y 9, mientras que el último está en el folio 140. Y esto es sólo una parte de las alteraciones sufridas por este registro, suficiente para hacerse una idea de la imposibilidad de reconstruir fielmente su orden original, teniendo en cuenta además que no sería aventurado suponer que ya en 1306 se encontraba en un estado fragmentario y desordenado.

33. El orden del reg. [7] según el memorial sería el siguiente (citando la foliación de los actuales registros 12-13): f. 34-74 (de los que 47 y 58 corresponderían a hojas sueltas) + 1-33 + 75 y siguientes. En el reg. [10] del memorial, se encontraba «circa finem» un documento que en la actualidad es el folio 13 del mismo volumen (actuales reg. 19-20), con un conjunto de hojas sueltas de diversas fechas desordenadas que no aparecen mencionadas en el memorial (f. 1-16). En el reg. [8], a continuación del folio inicial (que sigue siendo el folio 1 de los actuales registros 15-16) en los memoriales 6 y 7/1 se describe un cuaderno «in quo sunt plures cedulae seu carte sparse, qui seu que non sunt de ipso registro» de fecha posterior (del año 1271; el registro como tal empezaba y empieza en 1266), que en la actualidad se localizan en el mismo registro, pero al final (f. 237-268), aunque con el orden cambiado internamente respecto al del memorial.

34. Algunos ejemplos: folio 30 bis del actual registro 9 (añadido en el siglo xix, según consta en una nota, por mera coincidencia cronológica); folios 114v y 115r del actual registro 14, en los que se han pegado dos hojas en cuarto al parecer de otro registro o cuaderno de registro.

35. ACA, Cancillería, registros 8, 17, 18, 22 (primera parte), 23, 24, 25 y 26. Se conservan además once volúmenes catalogados como registros del infante Pedro (reg. 27 a 37).

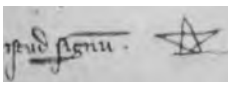
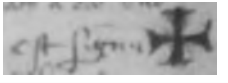
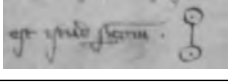
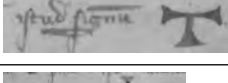
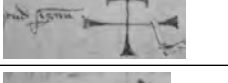
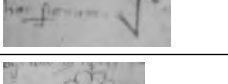
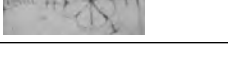
36. Por ejemplo, en los memoriales 8 y 44. En el memorial 71/1, de mediados del siglo xv, se hace referencia de manera excepcional a un registro de Jaime I «*Exercitum, feudorum et subsidiorum* intitulado in dicto Archivo [regio] recondito» (f. 1r), que se puede identificar con el actual registro 8 (el documento reseñado está copiado en el folio 80r de este registro).

37. Macip se refiere a dos registros «super peitis et super convocationibus feudatariorum», de 1252 a 1262 (reg. 8) y de 1270 a 1273 (reg. 18); a un registro de Jaime I «et etiam inclitis infantis Petri», de 1275 a 1262 (sic) (reg. 17), y a un registro «*Diversorum regis Iacobi primi et secundi*» (reg. 24-25).

infante Pedro.³⁸ Los registros 24 y 25 son un copiadore de documentos importantes de varios reinados realizado en tiempos de Jaime II. Por último, el registro 26 (incluido a principios del siglo XIX como cierre de la serie en el ACA) es uno de los cinco códices conservados del repartimiento de Mallorca³⁹ y no guarda ninguna relación con los registros de la cancillería.

Dejando de lado los tres registros especiales de donaciones de Valencia, que merecen una discusión aparte y que han sido editados y estudiados detalladamente,⁴⁰ nos centraremos a partir de ahora en los siete registros propiamente dichos (más el cuaderno final). Son los que se recogen en este cuadro, con indicación de sus fechas extremas, sin tener en cuenta las alteraciones y añadidos posteriores y los documentos claramente extemporáneos:

REGISTROS DE JAIME I

<i>Memoriales 6 y 7/1 (1306)</i>	<i>Signatura ACA, Cancillería, registro</i>	<i>Signo</i>	<i>Fechas extremas</i>
[4]	9		agosto 1257 - abril 1259
[5]	10-11		agosto 1257 - abril 1262
[6]	14		mayo 1262 - febrero 1273
[7]	12-13		mayo 1262 - febrero 1266
[8]	15-16		febrero 1266 - abril 1272
[9]	21		marzo 1272 - mayo 1273
[10]	19-20		mayo 1273 - junio 1276
—	22 (segunda parte)		junio-julio 1276

Examinando las fechas de este cuadro, se observa una mayoría de registros con una continuidad cronológica muy marcada (registros [5]-[7]-[8]-[9]-[10], más el cuaderno final) y dos registros con fechas que se superponen con las de algunos de los anteriores: el [4] con el [5], y el [6], que abarca

38. Incluye algunos documentos del infante y también del rey Jaime I (por ejemplo, f. 46, 48 y 50, de junio y julio de 1269); estos últimos son exclusivamente cartas enviadas a su hijo, lo que confirmaría su pertenencia a la escribanía del infante.

39. Edición de este manuscrito en *Repartimientos de los Reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña*, Barcelona, 1856, p. 7-141 (*Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, núm. 11).

40. *Repartimientos de los Reinos...*, p. 143-656; Antoni FERRANDO I FRANCÉS (dir.), *Libre del repartiment de Valencia*, Valencia, 1978, 3 v.; María Desamparados CABANES PECOURT y Ramon FERRER NAVARRO, *Libre del repartiment del regne de València*, Zaragoza, Anubar 1979-1980, 3 v. Se trata de los registros [1], [2] y [3] de los memoriales 6 y 7/1, actualmente ACA, Cancillería, reg. 6, 7 y 5, respectivamente.

casi diez años, con el [7] y el [8]. La explicación, aunque no haya sido señalada hasta ahora, parece clara: estamos en presencia de dos series diferentes y paralelas de registros.⁴¹ El carácter sumamente desordenado y fragmentario de los dos primeros (registros [4] y [5]), y al mismo tiempo la indefinición y cambios en los usos de la cancellería en estos inicios de la práctica registral, hacen que sea difícil en ocasiones distinguir con claridad esta doble serie, pero analizándolos con detenimiento parece indudable. Ambos se inician, sin contar algún documento aislado algo anterior, en agosto de 1257 y recogen documentos reales copiados en su sucesión más o menos cronológica (a pesar del desorden y las lagunas que tienen actualmente), si bien el contenido predominante es muy diferente en uno y en otro. El registro [4] contiene todo tipo de documentos, como concesiones, donaciones, privilegios, mandatos, etcétera, excepto los que encontramos mayoritariamente en el registro [5] (sobre todo en su primera parte, como veremos), esto es, documentos de tipo económico, fundamentalmente deudor. Una prueba de que esta doble serie era una práctica consciente de la escribanía la tenemos en un documento de 5 de febrero de 1258, la confirmación de una donación de Ramón Berenguer IV de 1157. Se inició su copia en el registro [5], quedando incompleta y barrada; aparece sin embargo en su integridad en el registro [4].⁴² La explicación es que se había incluido inicialmente en el registro (o cuaderno) que por su contenido no le correspondía, corrigiéndose el error aunque no se dejara constancia de ello en una nota al margen, como sería habitual posteriormente.

Es cierto, sin embargo, que, en su estado actual (e incluso en el estado que nos reflejan los memoriales 6 y 7/1), este registro [5] «de asignacionis debitorum», como certeramente lo define Mateu Botella, cuenta con diferentes partes cronológicamente superpuestas en las que encontramos los dos grandes tipos documentales mencionados. No se puede determinar si ésta es su disposición original o bien fruto de alteraciones producidas a posteriori. La segunda mitad del registro, además, parece recoger de manera indistinta todo tipo de documentos. Esto podría explicar la falta de continuidad del registro [4], cuyos últimos documentos son de abril de 1259: se habría utilizado el registro [5] a partir de esa fecha como registro único. No se puede descartar en cualquier caso que se hubieran producido pérdidas sustanciales, ni tampoco que las agrupaciones encontradas por Mateu Botella en 1306 fueran ya en gran parte ficticias.

En cualquier caso, la continuación del registro [5] es el registro [7], que en principio mantiene la misma duplicidad, con cuadernos independientes de las mismas fechas dedicados a cada uno de estos dos grandes grupos de documentos.⁴³ A partir de octubre/noviembre de 1262 parece volverse a la división en dos series de registros independientes: los documentos que podríamos llamar de la serie general se continuarían en este registro [7] y posteriormente en los registros [8] y [9], mientras que para los documentos económicos se abriría en esas mismas fechas un nuevo registro, el [6], que se extiende (con lagunas y cierto desorden) hasta febrero de 1273. Bien entendido que esta división no es perfecta y se pueden encontrar ocasionalmente documentos tanto de un tipo como de otro en el

41. Es cierto que diversos autores, aún negando la existencia de más de una serie, han hablado de dos grandes grupos de registros, de actas y de cuentas, pero con ello se referían por una parte al conjunto de estos siete registros y por otra a todos los demás volúmenes que completan la serie de Jaime I del ACA y que aquí no consideramos registros en sentido estricto: Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancellería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola...*, vol. XII (1972), p. 33; Robert I. BURNS, *Society and Documentation...*, p. 60.

42. ACA, Cancellaría, reg. 10, f. 32v, y reg. 9, f. 18v, respectivamente.

43. Documentos comunes entre mayo y noviembre de 1262 (f. 59-74) y deudor y otros documentos económicos de abril a octubre del mismo año (f. 34-57). El registro se iniciaba, según los memoriales 6 y 7/1, con los actuales folios 34-57 (es decir, la parte de los deudor) para seguir con los folios 59-74, 1-33 y 75 y siguientes, que es el estricto orden cronológico de los documentos comunes.

registro que en principio no le correspondería. Este registro [6] no parece tener continuidad. No es descartable que se deba a la pérdida de algunos registros o cuadernillos posteriores, pero es posible también que, a partir de 1273, se volvieran a registrar todos los documentos indistintamente en un solo volumen, como parece deducirse del examen del contenido de los registros cronológicamente siguientes, el [10] y el cuadernillo final.

Otras cuestiones debatidas sobre los registros de Jaime I pueden replantearse teniendo en cuenta lo dicho hasta ahora, aunque sea difícil llegar a conclusiones definitivas. La primera es saber si los más antiguos registros conservados, que recordemos se inician en agosto de 1257 (sin tener en cuenta los de donaciones de Valencia), son los primeros producidos por la escribanía, o bien existieron otros anteriores que no han llegado hasta nosotros. No es posible dar una respuesta categórica a esta pregunta. Como hemos visto, la noticia más antigua sobre los registros no menciona un número mayor al de los actualmente conservados, y nada se ha perdido sustancialmente respecto a lo consignado en 1306. No sirve de ayuda el examen de los originales, pues no existió durante todo el reinado de Jaime I la práctica de señalar en ellos al dorso con una «R» o de cualquier otra manera su copia en el registro.⁴⁴ Tampoco hay referencias indirectas, por ejemplo de traslados de documentos anteriores a 1257 que indiquen expresamente haber sido obtenidos de un registro. El hecho de que los dos registros más antiguos conservados se inicien exactamente en la misma fecha y presenten un carácter bien estructurado, pero al mismo tiempo con vacilaciones, abona también la idea de que se trate de una práctica inaugural. El contexto conocido de la cancellería de Jaime I en esos años, en los que el cargo de canciller fue ocupado por el obispo de Valencia Andreu d'Albalat después de un largo período vacante, favorecería esta innovación.⁴⁵ Por otro lado, sin embargo, los registros de abreviaturas de las donaciones de Valencia demuestran que la idea de copiar los documentos reales emitidos (aún en esta forma abreviada y limitada a una temática concreta) se remonta al menos a veinte años antes del primer registro *stricto sensu* conservado. No sería por tanto impensable que el mismo sistema se hubiera utilizado en otras ocasiones, aunque fuera de manera ocasional.

Una segunda cuestión básica, la finalidad original de los registros, no tiene tampoco una respuesta categórica. No parece que en este primer momento fuera determinante su función como garantía de la autenticidad de los documentos o como recurso para obtener copias, pues ni tan sólo estaban custodiados en alguno de los archivos o depósitos documentales de la monarquía ya existentes, como el de Sijena. Otra teoría, la de que fueran utilizados básicamente como formularios de la escribanía, no parece tener mucho fundamento.⁴⁶ Es cierto que con frecuencia aparecen en todos estos registros unas rúbricas coetáneas encabezando los documentos, que se suelen iniciar con la descripción de su contenido jurídico («carta donationis», «carta confirmationis», «forma remissionum», «carta procu-

44. Aragón y Trenchs alegan dos casos de presencia de la «R» al dorso de pergaminos de Jaime I que, sin embargo, examinados con detenimiento, resultan muy dudosos: Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancellería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola...*, vol. XII (1972), p. 37. De cualquier modo, sería completamente excepcional y de una fecha posterior a 1257. Todos los demás originales que hemos podido comprobar, incluidos los de documentos copiados también en los registros, carecen de cualquier marca o signo que indique su registración.

45. Innovaciones semejantes en otras cancellerías europeas también aparecen habitualmente vinculadas a la presencia de fuertes personalidades al frente, como Geoffroy de Beaumont en Nápoles en 1268 o Guillaume de Nogaret en Francia a principios del siglo XIV: cf. Andreas KIESEWETTER, «La cancelleria angioina», en *L'État angevin...*, p. 366; Georges TESSIER, «L'enregistrement à la Chancellerie royale française», *Le Moyen Âge*, núm. 62 (1956), p. 45.

46. Está expuesta por Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancellería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola...*, vol. XII (1972), p. 35, y ya fue discutida, junto con otras explicaciones, por Robert I. BURNS, *Society and Documentation...*, p. 48-57.

rationis»...), pero añaden a continuación el nombre del beneficiario. La cantidad de documentos similares registrados desmiente, por otra parte, esta función meramente formularia.

Tampoco parece determinante en la aparición de los registros el control de los derechos de sello. Es sabido que tenían una gran importancia como fuente de ingresos de todo el personal de la escribanía y se pueden encontrar algunas notas relacionadas, como la cantidad cobrada, indicada al margen o al final de los documentos (pero sólo en los dos primeros registros y de manera ocasional)⁴⁷ o indicaciones sobre la presentación de determinados conjuntos de documentos para su sellado.⁴⁸ Pero los registros de Jaime I, desde su inicio, no sólo copian documentos con sello o con un tipo concreto de sello (como sería el caso de los registros de la cancellería francesa, limitados a los documentos validados con el sello de cera verde),⁴⁹ sino documentos con y sin sello indistintamente.

Parece pues que, como ya se ha hecho notar,⁵⁰ el referente notarial fue el más decisivo en la aparición de los registros de la cancellería de Jaime I. Sería la práctica de elaborar libros *notularum*, ya habitual a mediados del siglo XIII entre los notarios de la Corona de Aragón, la que aplicarían también los notarios y escribanos de la escribanía real, naturalmente con unas características específicas. No habría que olvidar tampoco que esto se produce en un momento en el que crece sustancialmente el número de los documentos reales, consecuencia en parte de la ampliación territorial de la Corona y el consiguiente aumento de las necesidades administrativas.

Otra cuestión igualmente debatida es si se registraban todos los documentos emitidos o sólo una parte y, en este caso, con qué criterio. También es difícil dar aquí una respuesta definitiva, debido a la imposibilidad de realizar un cotejo exhaustivo en los registros de todos los documentos (tanto originales como traslados) de Jaime I conservados de fecha posterior a septiembre de 1257 por la falta ya comentada de una completa edición crítica de los mismos. Por otra parte, además, habría que contar con la posible pérdida de algunos cuadernos de registro antes de 1306.⁵¹

Aún así, la comparación de los documentos que tenemos al alcance resulta bastante ilustrativa. Tomando, por ejemplo, el año de la Encarnación de 1264 (por seguir con la práctica cronológica de

47. ACA, Cancillería, reg. 9, f. 57 y siguientes; reg. 10, f. 42-49, 54, 61...

48. «Nonas marcii <in Tirasona> mandavit dominus rex sigillari Matheo Baboti septem cartas serratas quas predictus dominus rex mitebat apud Montispessulani»: ACA, Cancillería, reg. 11, f. 265v.

49. Georges TESSIER, «L'enregistrement à la Chancellerie royale française», *Le Moyen Âge*, núm. 62 (1956), p. 51 y siguientes.

50. Antoni Maria ARAGÓ y Josep TRENCHS, «Los registros de cancellería de la Corona de Aragón (Jaime I y Pedro II) y los registros pontificios», *Annali della scuola...*, vol. XII (1972), p. 29-30.

51. Hay una vaga y tardía noticia en este sentido, de difícil comprobación. Se trata de un informe del archivero Ferrer de Magarola (1363-1370), en el que se justifica por no poder encontrar en los registros de Jaime I unas donaciones del honor de Jérica otorgadas por el rey a su hijo Pedro, alegando la quema de algunos registros ocurrida en Cabanyes, según noticia transmitida por antiguos escribanos reales: «Après axi com aquells qui son desesperats d'aquest fet, parlam separatim ab en Jacme de Besanta e ab en G. de Bellvehi e ab en P. de Sent Climent, demanantlos per ço com son persones antigues e qui amen la honor del senyor rey, si sabien res en los dits affers. E finalment responeren nos qui no hi sabien res, salvant que en Jacme Besanta e en P. de Sent Climent nos digueren que nons maravellassem com no trobavem les dites donacions en los registres del dit rey en Jacme, com ells havien oit dir a persones antigues e en special al senyor infant en Pere e an Gil Periz de Buysan, que com lo rey en Jacme hac compartit lo regne de Valencia e sen volia tornar en Cathalunya, los aragoneses qui eren poblats en lo regne de Valencia digueren que no volien tenir res a costum de Cathalunya ne segons usatge de Barcelona sino segons fur d'Arago, com totes les donacions quel senyor rey en Jacme los havie fetes eren fetes en aquesta forma, e axi apar en aquelles donacions qui son en los dits registres. E per aquesta raho dien que com lo dit senyor fo en Cathalunya, n'Escorna, qui era escriv major del dit rey, fo a Cabanyes e aquells aragoneses quis tenien agreujats d'aquest fet dien que de nits meteren foch a la posada de la scrivania et cremarense gan res tots los registres e altres encartaments.» ACA, Colección de Historia del Archivo, núm. 182; edición íntegra en Francesc de BOFARULL, *Historia del Archivo...*, doc. 69.

la época),⁵² se cuentan 645 documentos registrados.⁵³ Por otra parte, de ese mismo año figuran en la edición de Huici y Cabanes sesenta y un documentos, cuarenta de los cuales están transcritos directamente de los registros y sólo veintiuno de su original o traslado notarial, de los que habría que descartar dos que corresponden al infante Pedro.⁵⁴ La primera constatación es que no todos estos diecinueve documentos se encuentran registrados: en concreto, no hemos podido localizar seis de ellos, lo que parece un número proporcionalmente bastante elevado (casi un tercio). Sin embargo, fijándonos con más detalle, se pueden hacer algunas observaciones interesantes. Así, por ejemplo, el documento 1402 de la edición de Huici y Cabanes, un original con sello del Archivo Histórico Nacional de 4 de junio de 1264, por el que se exime el pago de pechas a los sarracenos de Jarque, no se encuentra en los registros, y sin embargo sí aparece otro del mismo tenor y fecha dirigido a los sarracenos de Ricla.⁵⁵ Un caso semejante es la exención de herbaje a los ganados del monasterio de Benifassà, de 10 de agosto de 1264,⁵⁶ que tampoco está registrado, mientras lo están varias concesiones semejantes de fechas cercanas a otros monasterios, como el de Ripoll.⁵⁷ Como vemos, el motivo de su ausencia en el registro no puede ser aquí su temática o contenido, pues hay otros documentos similares e incluso idénticos y de la misma fecha. En este mismo hecho puede estar precisamente la explicación. Ya en los primeros registros de Jaime I es práctica habitual no copiar de manera íntegra documentos semejantes, limitándose a indicar la relación de los diferentes destinatarios con notas del tipo «*similis facta fuit*» o «*sub eodem forma et die et anno*».⁵⁸ Es posible que en algunas ocasiones, por descuido u otro motivo, se omitiera esta anotación.

No es descartable, sin embargo, que en algunos casos el contenido de los documentos sí fuera la razón de que no se registraran. Sería el caso, por ejemplo, de los testamentos reales u otros documentos de gran importancia política, de los que se guardaría el original, como ha sugerido Burns.⁵⁹ Pero este tipo de documentos, aunque no muy abundante, tampoco está del todo ausente de los registros.⁶⁰ Otras veces la explicación puede estar en las correcciones introducidas en la redacción del documento, como es el caso de la concesión de mercado al monasterio de Sant Joan de les Abadesses, del año 1273. El texto, tal como lo transmite un traslado notarial de 1337, no figura en el registro correspondiente, donde sin embargo sí aparece, aunque barrado en señal de anulación, otro documento del mismo

52. Todos los documentos de los registros se datan por el año de la Encarnación, salvo algunas excepciones en las que se utiliza la era hispánica. Aunque siguen el orden cronológico, los registros no se circunscriben a años completos ni se inician ni terminan en un determinado día del año. Raramente, además, se indica el cambio de año de manera expresa: un ejemplo en ACA, Cancillería, reg. 12, f. 18r, donde se destaca el inicio del año 1263, el día 25 de marzo.

53. De estos 645 documentos, 528 corresponden al registro [7] del memorial de Mateu Botella (ACA, Cancillería, reg. 12, f. 155, y reg. 13, f. 156-259) y 117 al registro [6] (ACA, Cancillería, reg. 14, f. 50-71).

54. Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. 5, p. 89-144 (doc. 1389-1449).

55. ACA, Cancillería, reg. 13, f. 183r.

56. Es también un original del Archivo Histórico Nacional: Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. 5, doc. 1418.

57. ACA, Cancillería, reg. 13, f. 212r. Documento de 12 de agosto.

58. Así aparece registrado, por ejemplo, el documento editado en Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. 5, doc. 1410, sobre una controversia a propósito de la enajenación de feudos entre el rey y Vilafranca de Conflent, de 19 de julio de 1264. Remite a otro similar copiado *in extenso* referido a Puigcerdà: ACA, Cancillería, reg. 13, f. 210r.

59. Robert I. BURNS, *Society and Documentation...*, p. 52-53.

60. Así, por ejemplo, algunos de los compromisos sobre la sucesión de Jaime I firmados entre el rey y el infante Pedro en 1275, que se conservan en traslado de 1293 (ACA, Cancillería, pergaminos de Jaime I, núm. 2252 y 2253) y en su correspondiente registro (ACA, Cancillería, reg. 20, f. 300v).

contenido y fecha, pero de distinto tenor.⁶¹ Las correcciones efectuadas con posterioridad a la copia registral no se anotaron, anulándose la copia sin más indicaciones.⁶² Es posible también que algunos de los originales conservados en el ACA procedentes de la propia cancellería nunca fueran expedidos formalmente y quedaran anulados antes de su inclusión en el registro. No se puede descartar, por último, que en ocasiones la no registración pueda ser un indicio de falsedad documental.

Resumiremos, a modo de conclusión, algunas de las observaciones que hemos ido apuntando y que nos obligan a matizar parte de las ideas que se tenían hasta ahora sobre los registros de la cancellería de Jaime I. Ya con los más antiguos conservados, al margen del antecedente que representan los registros de donaciones de Valencia, encontramos un sistema bastante estructurado de registro de oficio de la mayor parte de los documentos emitidos. En su mayoría, se copian de manera íntegra, salvo los más formularios, como los guijes, que desde un principio aparecen registrados abreviadamente, o los dirigidos a diversos destinatarios con un tenor similar. El orden cronológico seguido es bastante preciso, con una sucesión continuada de los diferentes registros. Ya hemos indicado, no obstante, que los dos primeros presentan un marcado desorden, imputable quizá a su carácter fragmentario y a alteraciones posteriores. En los siguientes, sin embargo, no son muchas las anomalías, aunque no es infrecuente encontrarse con documentos de meses anteriores. Tampoco faltan los saltos temporales, especialmente destacables en el registro 14, con muy pocos documentos de los años 1266 a 1270,⁶³ o en el registro 16, donde en un mismo folio se pasa de septiembre de 1269 a junio de 1270 para seguir a continuación a partir de esa fecha.⁶⁴ Por último, la existencia de una doble serie de registros parece indudable, a pesar de las vacilaciones o de las lagunas. Además, se utilizaron en ocasiones cuadernos separados para registrar documentos de un determinado tema, durante períodos cronológicos más o menos amplios. Algunos constan ya en el memorial de Mateu Botella incorporados a algunos de los registros⁶⁵ y otros se pueden identificar, mezclados con otras anotaciones, en los volúmenes incluidos en la serie de registros del ACA que no hemos tenido en cuenta en esta exposición.⁶⁶

ANEXO

A continuación, se describen los registros propiamente dichos de Jaime I (sin incluir los tres de donaciones de Valencia) en el orden en que aparecen en el memorial de 1306, y la reconstrucción probable de su disposición interna original, detallando las anomalías observadas. Las fechas que se indican son las extremas, sin tener en consideración documentos claramente extemporáneos.

61. ACA, Cancillería, reg. 21, f. 79v. El traslado del documento realmente expedido se conserva en ACA, Cancillería, pergaminos de Jaime I, núm. 2138, de 1 de enero de 1273.

62. En otras ocasiones, sin embargo, sí se recogen en el registro las correcciones sustanciales, sin anular el conjunto de la copia: dos documentos de mayo de 1276 sobre rentas de Perpiñán (ACA, Cancillería, reg. 20, f. 343r-v y 344r) aparecen con numerosas correcciones interlineadas, las mismas que figuran en los originales (ACA, Cancillería, pergaminos de Jaime I, núm. 2271 y 2272).

63. Los documentos de estos cinco años ocupan sólo los folios 80v-107r del registro.

64. ACA, Cancillería, reg. 16, f. 192.

65. Por ejemplo, un «quaternus sparsus» que anota como colocado al principio de su registro [8], actualmente al final de ACA, Cancillería, reg. 16 (f. 241-268), con documentos de 1270 y 1271.

66. Contienen convocatorias del ejército (ACA, Cancillería, reg. 18, f. 65 y siguientes), documentos relacionados con la revuelta nobiliaria de 1274 (ACA, Cancillería, reg. 22 (primera parte), f. 4 y siguientes, y reg. 23, f. 90 y siguientes), o sobre las relaciones con Navarra del mismo año (ACA, Cancillería, reg. 23, f. 97-100).

ACA, Cancillería, registro 9

79 folios (numerados 1-78, más 30 bis).

1-11	diciembre 1257 - enero 1258
12	marzo 1257; octubre 1257
13-27	enero 1258 - marzo 1258
28-30	abril - mayo 1258
30 bis	agosto 1257
31-54	agosto 1257 - diciembre 1257
55	enero-marzo 1259
56-59	julio 1258
60	noviembre 1257; julio-agosto 1258
61-67	agosto - septiembre 1258
68	diciembre 1259
69-78	diciembre 1258 - mayo 1259 (en desorden)

Memorial de Mateu Botella, registro [4] (memorial 6, f. 5r-7v; memorial 7/1, f. 10v-13v):

«In registro disquaturnato illustrissimi domini regis Iacobi bone memorie quod incipit *Carta donationis et assignacionis hominum Morelle de loco ad Nundinas et cetera*, et carte ipsius datum est Cesa-rauguste ii^e nonas marci anno Domini m^o cc^o l^o sexto, inveni subscriptas cartas donacionum et concessionum sub condicionibus factas, in quo registro in anteriori cohopta est istud signum.» Según otra nota, este registro «erat in pluribus partibus sui destructum in defectum prope antiquitatis.»

Del orden en que aparecen los veintiún documentos reseñados en el memorial, se desprende que el orden del registro era el siguiente, según la numeración actual: 12 + 55⁶⁷ + 13-26 + 52⁶⁸ + 1-11 + 27-51⁶⁹ + 53-54 + 56-66.⁷⁰

Según el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 14r), el registro constaba de setenta y nueve folios, siendo el primero el actual folio 1 y el último el actual folio 77 (sic). Anota, sin embargo, que el registro comenzaba verdaderamente en el folio 13, precedido por los folios 1-12 «per error del llibrater», es decir, del encuadernador.

ACA, Cancillería, registros 10 y 11

282 folios, divididos en dos partes desde su reencuadernación a principios del siglo XIX: folios 1-149 (registro 10) y 150-282 (registro 11). La foliación del archivero Viladamor, del siglo XVI, está perdida totalmente en el registro 10 y sólo es visible en parte en el 11, donde no coincide completamente con la actualmente vigente, del momento de su reencuadernación.

67. Era una hoja suelta, según la anotación al resumen de uno de los documentos que incluye: «tamen hec carta in que est notata non est de registro, que dispersa quamvis intus registrum sit.»

68. Uno de los documentos de esta hoja aparece anotado en el memorial entre documentos de los actuales folios 22 y 5, aunque por sus fechas parece corresponder al lugar en que se encuentra actualmente, entre los folios 51 y 53.

69. El folio 27 parece ser la continuación del actual folio 26. Sin embargo, el folio 29 sería una hoja añadida según Mateu Botella: «et licet carta hec esset inposita in dicto registro non tamen est de ipso registro que de alio fuit.» Con el folio 29, forman una unidad los folios 28 y 30, pero este último se encontraba en el actual registro 10, según el mismo memorial. El folio 30 bis es un añadido del siglo XIX, según una nota coetánea.

70. Un documento del actual folio 66 sería el último del registro según el memorial. Sin embargo, el folio 67 parece ser su continuación. Los folios 68-78 parecen añadidos con posterioridad a Mateu Botella.

1-254	1257-1262 (desordenados cronológicamente)
255-282	1260 (hojas sueltas y desordenadas con anotaciones diversas)

Memorial de Mateu Botella, registro [5] (memorial 6, f. 9r-14v; memorial 7/1, f. 5r-10r):

«In registro domini regis Iacobi felicis recordacionis, quod registrum factum de assignacionibus debitorum anno Domini m^o cc^o lvii^o, kalendas augusti, in quo registro in superficia cohopta sue est hoc signum, inveni ego dictus Matheus Botella scriptor dicti domini regis Iacobi nunc regnantis sequentes cartas.»

Resume cuarenta y cuatro documentos de los años 1257 a 1261, en completo desorden cronológico. El primero se encuentra actualmente en el folio 67 del registro 10, y siguen por este orden documentos de los actuales folios 2, 169, 156, 146, 163, 158, 151-153, 183-231, 49, 80, 101-102, 8-9⁷¹ y 140⁷² de los registros 10 y 11. Muchos de los documentos estaban además, según el memorial, en hojas sueltas, de los que algunos se localizan actualmente en el registro⁷³ y otros se pueden dar por perdidos. Por otra parte, uno de los documentos reseñados se encuentra ahora en un registro diferente, el 9, en el folio 30.⁷⁴

El registro está completamente desordenado en su estado actual y también según la descripción del memorial de 1306, por lo que no es posible la reconstrucción ni siquiera aproximada de su disposición original.

En el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 14v), aparece descrito como un registro de 297 folios, coincidiendo el primero con el actual folio 1. Del último documento, sólo dice que es del año 1260.

ACA, Cancillería, registro 14

1⁷⁵ + 152 folios (numerados 1-152).

1-152 octubre 1262 - febrero 1273⁷⁶

Los folios 114v y 115r están en blanco, habiéndose enganchado en ellos dos hojas de tamaño cuarto aparentemente pertenecientes a un cuaderno de registro con documentos de diciembre de 1268.

Memorial de Mateu Botella, registro [6] (memorial 6, f. 15r-16v; memorial 7/1, f. 12v-13v):

«In alio registro dicti domini regis Iacobi inclite recordacionis avi domini Iacobi Dei gratia regis Aragonum nunc regnantis [...]. Et in ipso registro in anteriori cohopta est istud signum.»

Menciona doce documentos que actualmente se encuentran en el registro en el mismo orden entre los folios 64 y 145. No indica incipit ni explicit.

71. De un documento actualmente localizado en el folio 9, se dice expresamente que se encontraba «circa finem».

72. El documento reseñado que se encuentra en este folio estaba «in fine, in carta dispersa».

73. Una «cedula difusa» es el folio 169; otra «cedula difusa» estaba «ultra dimidiam parte ipsius», actualmente folio 188; «in carta dispersa», ahora folio 163; «in quaderno disperso que est ponitus in ipso registro», ahora folio 49, mientras que a continuación se menciona otro documento «in eodem registro in quaterno sparso», que se localiza en el folio 80; y también estaba en una hoja suelta el último documento, mencionado en la nota anterior.

74. Este folio 30 del registro 9 es continuación del folio 29 que, según Mateu Botella, no pertenecía a dicho registro.

75. Es una hoja de guarda con el título del registro de mano del archivero Viladamor, del siglo xvi.

76. Los documentos siguen un orden cronológico bastante ajustado, con algunos saltos aparentes debidos a la descolocación de algunas hojas por errores de encuadernación.

En el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 14v), consta formado por 151 folios, coincidiendo el primero y el último con los actuales (f. 1 y 152). La numeración del siglo xvi del archivero Viladamor está corregida debido a algunas alteraciones ocasionadas por errores de reencuadraciones posteriores. El orden original sería el siguiente, con referencia a la numeración actual: 1-17 + 19-66 + 18 + 67-80 + 133 + 82-132 + 81 + 134 + 150 + 136-138 + 146 + 140-145 + 139 + 147-149 + 135 + 151-152.

ACA, Cancillería, registros 12 y 13

2⁷⁷ + 293 folios, divididos en dos partes desde su reencuadración a principios del siglo xix: folios 1-155 (registro 12) y 156-291 más 259 bis⁷⁸ y 269 bis⁷⁹ (registro 13). La foliación del archivero Viladamor, del siglo xvi, es la actualmente válida en el registro 12, pero está corregida ligeramente en el registro 13 y desordenada en los folios finales.

1-33	noviembre 1262 - mayo 1263
34-55 ⁸⁰	abril-junio 1262
56-57	julio-agosto 1262
58	octubre 1262; marzo 1263; julio 1263
59-74	mayo-noviembre 1262
75-291	mayo 1263 - mayo 1266 ⁸¹

Memorial de Mateu Botella, registro [7] (memorial 6, f. 21r-27r; memorial 7/1, f. 14r-19r):

«In registro domini regis Iacobi recolende memorie et cetera quod incipit *Per nos et nostros recognoscimus et confitemur quod vos dompna Maria Eximini denavastis* [sic] *et cetera*, et est datum ipsius carte in Montepessulano ii^e idus aprilis anno m^o cc^o lx^o secundo, inveni subscriptas cartas dicti domini regis Iacobi factas sub condicionibus, et in ipso registro est cohopena fustea et in anteriori cohopena est istud signum.»

Del orden en que aparecen los cuarenta y nueve documentos reseñados en el memorial, se desprende que el orden del registro era el siguiente, según la numeración actual: 34-46 + 48-57 + 59-74 + 1-33 + 75-259 + 260-265 + 280 + 266-279 + 281-291 + 58. El actual folio 47 parece ser un añadido posterior. El documento que iniciaba el registro según el memorial está en el folio 34 y el último de los reseñados, que se encontraba «in fine ubi scriptum est eius reversis sicilicet ordine converso», aparece ahora en el folio 58 (una hoja suelta con documentos de fechas diversas).

Según el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 13v-14r), el registro contaba con 291 folios, siendo el primer y último documentos los mismos que actualmente. El orden de los últimos folios ha sufrido algunas alteraciones posteriores, por culpa de las reencuadraciones.

77. Son dos hojas de guarda, la primera con el título escrito por el archivero Viladamor del siglo xvi y otras anotaciones, y la segunda con un índice parcial del registro, de la misma mano.

78. Se trata de una hoja añadida en el siglo xix que contiene la transcripción del final del último documento del folio 259, que quedaba incompleto en el registro, tomada de un traslado notarial del siglo xvii que se encontraba en el Archivo Episcopal de Gerona.

79. Es un folio original del registro y en su lugar correcto, entre los folios 269 y 270, que carece de la numeración actual por error (sí estaba numerado en el siglo xvi).

80. El folio 47, con documentos de octubre de 1262, parece añadido.

81. En los últimos folios, hay algún desorden cronológico y probablemente se incluyen hojas sueltas.

ACA, Cancillería, registros 15 y 16

268 folios, divididos en dos partes desde su reencuadernación a principios del siglo XIX: folios 1-141 (registro 15) y 142-268 (registro 16). La foliación del archivero Viladamor, del siglo XVI, es la actualmente válida. Del folio 219, queda sólo un pequeño fragmento, que ya consta así en el inventario de Macip. Los folios 237-240 son de tamaño ligeramente menor (28 × 22 cm frente a 29,5 × 23,5 cm de la parte principal del registro) y un poco más pequeños todavía los folios 241-268 (27,5 × 21,5 cm).

1-236	marzo 1269 - marzo 1271 ⁸²
237-240	octubre-noviembre 1270; abril 1271; octubre 1271 ⁸³
241-268	1270-1271 (fechas desordenadas)

Memorial de Mateu Botella, registro [8] (memorial 6, f. 29r-40v; memorial 7/1, f. 19v-28v):

«In registro illustri domini regis Iacobi recolende memorie qui incipit *Anno Domini M^o CC^o LX° quinto apud Murciam*, in capite cuius libri ante ipsum kalendarium sive annum reperitur sutus quidam quaternus in quo sunt plures cedele sive carte sparse, qui seu que non sunt de ipso registro, reperii sequentes cartas sub condicione per dictum dominum regem Iacobum factas. Et primo in ipso quaterno et in dicto registro in anteriori cohopta fustea fracta est istud signum.»

En el memorial, se reseñan setenta y cinco documentos de este registro, incluidos ocho del cuaderno de hojas sueltas que se encontraba cosido al principio. Actualmente, estas hojas están incorporadas en desorden en los folios 241-268. Los documentos del cuaderno que se citan aparecen actualmente, por este orden, en los folios 253, 255, 241 y 254 del registro 16. El resto de los documentos mencionados en el memorial como pertenecientes efectivamente al registro se encuentran igualmente en el mismo orden del folio 1 al 236, salvo los nueve últimos (datados entre abril de 1271 y abril de 1272), que no figuran en el mismo. Habría que dar por perdida, por tanto, la parte final del registro, con excepción de los últimos folios, pues los tres últimos documentos resumidos se encuentran actualmente en los folios 16-20 del registro 21.

En el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 14v), aparece el registro ya en su disposición actual, con el cuaderno de hojas sueltas desordenado al final y con los mismos incipit y explicit. Indica que contiene 267 folios, bien sea por error o por no contar el fragmento del folio 219.

ACA, Cancillería, registro 21

151 folios (numerados en el siglo XV, 1-151).

1-132	agosto 1271 - mayo 1273 ⁸⁴
133-134	folios en blanco añadidos en el siglo XVIII
135-151	1272-1273 (desordenados)

82. El registro sigue un orden cronológico bastante ajustado y sin lagunas hasta agosto de 1269, pasando a junio de 1270 en el mismo folio (192r). A partir de ahí, continúa en orden cronológico hasta octubre del mismo año (f. 216, al que siguen dos folios con documentos sin fecha y el fragmento del folio 219). Del folio 220 al 236, continúa en ligero desorden de diciembre de 1270 hasta marzo de 1271.

83. En el folio 237r, se incluye un documento datado el 9 de las calendas de noviembre de la era 1271 [= año 1233]; probablemente se trata de un error y se refiera al año de la Encarnación.

84. Los documentos siguen un orden cronológico bastante ajustado, aunque hay intercalados algunos de fecha anterior (por ejemplo, de 1250, en el folio 9r).

Memorial de Mateu Botella, registro [9] (memorial 6, f. 41r-43v; memorial 7/1, f. 29r-31r):

«In registro domini regis Iacobi recolende memorie avi illustrissimi domini Iacobi Dei gratia regis Aragonum nunc regnantis quod incipit *Anno Domini M^o CC^o LXX° primo, die martis III° idus augusti in villa Douç et cetera*, quod registrum in anteriori cohopena continet hoc signum inveni subscriptas cartas.»

En el memorial se resumen veintiún documentos en el mismo orden que tienen actualmente, desde el folio 1 al 132. Los folios 133 y 134 están en blanco, pero fueron incorporados en el siglo XVIII, probablemente en sustitución de dos folios perdidos. Los actuales folios 135-151 parecen añadidos con posterioridad a 1306, pero no más tarde del siglo XV, pues están foliados de la misma mano que el conjunto del registro. En los folios 16 y 20 aparecen tres documentos reseñados como pertenecientes al actual registro 16.

En el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 15r), el registro figura con los mismos íncipit y éxplícit que en la actualidad y el mismo número de folios.

ACA, Cancillería, registro 19-20

4⁸⁵ + 351 folios, divididos en dos partes desde su reencuadernación a principios del siglo XIX: folios 4 + 1-193 (registro 19) y 194-351 (registro 20). La foliación del archivero Viladamor, del siglo XVI, coincide con la actual, aunque corregida a partir del folio 67 (Viladamor repitió por error el número 66).

1-16	1270-1276 (fechas desordenadas)
17-351	mayo 1273 - junio 1276

Memorial de Mateu Botella, registro [10] (memorial 6, f. 45r-51r; memorial 7/1, f. 31v-36v):

«In registro domini regis Iacobi recolende memorie avi illustrissimi domini regis Iacobi nunc regnantis, in quo non reperitur principium et vero incipit est carta qua incipit *Quod nos Iacobus Dei gratia et cetera per nos et nostros promittimus vobis nobili Iacobo et alii manumissoribus nobilis Alvari comitis Urgelli et cetera*, et datum eius est in Balaguero IIII° nonas madii anno M^o CC^o LXX° tercio, et in quo registro in anteriori cohopena sua fustea est positum istud signum, et reperii subscriptas cartas sub condicione factas.»

El registro estaba acéfalo según el memorial. El documento que lo abría entonces está actualmente en el folio 17. A partir de ahí, se suceden en orden los cuarenta y dos documentos reseñados, salvo los dos últimos, el primero de los cuales, que según Mateu Botella estaba «circa finem», aparece actualmente en el folio 13, y el último, que cerraba el registro, está perdido. Se puede entender, por tanto, que al menos una parte de los folios que actualmente están al inicio (probablemente los folios 10-16 del registro 19, con documentos de febrero a mayo de 1276) se encontraba originalmente cerrando el volumen.

Según el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 15r), el registro se iniciaba y terminaba como en la actualidad (con la excepción de los folios iniciales no numerados) y tenía el mismo número de folios. A causa de errores en encuadernaciones posteriores, hay saltos de lugar de algunos folios, cla-

85. De estos primeros cuatro folios no numerados, los dos primeros son de guarda de tiempos del archivero Viladamor, en los que consta el título del registro de su mano y el inicio de un índice. Los dos últimos son folios de registro añadidos probablemente más tarde, uno con un documento sin año y otro en blanco y cancelado de mano del archivero Carbonell, hacia 1500.

ramente identificables siguiendo la numeración de Viladamor (que está corregida para adaptarla al orden actual). En consecuencia, el orden del registro en el siglo *xvi* (alterado ya respecto al original con la inclusión de los primeros dieciséis folios numerados, algunos de los cuales habían figurado hacia el final del registro) era el siguiente: 1-16 + 17-48 + 65-66 + 51-64 + 49-50 + 67-151 + 155 + 153-154 + 152 + 156-351.

ACA, Cancillería, registro 22 (segunda parte)

Veinticinco folios más diez en blanco intercalados (numerados 41-75, incluyendo los folios 53-62 en blanco).

41-52	13 de junio - 19 de julio 1276
53-62	en blanco (añadidos en el siglo <i>xviii</i>)
63-75	20-26 de julio 1276

No consta en el memorial de Mateu Botella.

En el inventario de Macip (memorial 70/1, f. 15 ν), figura formando un volumen de cincuenta y ocho folios con un registro de Pedro el Grande de 1277-1278, que actualmente ocupa los folios 76-108 del mismo volumen, más otros tres folios añadidos posteriormente. La foliación original de Viladamor, del siglo *xvi*, va del folio 1 (actual 41) al 58 (actual 108). Los documentos de Jaime I ocupan del folio 1 (actual 41) al 25 (actual 75). No se explica la inclusión de los diez folios en blanco en el siglo *xviii* (actuales folios 53-62), pues no parece haber ninguna laguna en el registro.

El contenido de los actuales folios 1-40 del registro no figura en el memorial de Mateu Botella ni en el inventario de Macip. Se trata de cuentas y anotaciones diversas, incluidos algunos documentos de Jaime I y otros a él dirigidos, de 1273 a 1275.

La justícia i el dret

Jaume I a les *Constitutions y altres drets de Catalunya*

Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Pompeu Fabra*

El regnat de Jaume I (1213-1276) és un període decisiu per a la història de Catalunya i també per a la història del seu dret.

Durant el seu regnat, mentre que la monarquia feudal¹ basada en els costums entrava en involució, s'anava construint la nova monarquia estamental a partir de criteris racionals d'ordenació social que s'expressaven en les lleis i en la jurisprudència (doctrinal i judicial).

Al mateix temps, la Corona d'Aragó esdevenia gradualment la unió territorial de dos ordenaments polítics independents (el regne d'Aragó i el Principat de Catalunya), si bé ampliada de forma substancial amb la incorporació dels regnes de València i de Mallorca, que també es van dotar d'institucions polítiques pròpies que garantien l'autogovern respectiu.

Tinguem en compte que aquest model d'unió serà respectuós amb les múltiples diversitats territorials i locals que el conformaran, de manera que finalment serà conceptuat per la doctrina jurídica com a unió *aeque principaliter*, és a dir, unió en la qual tots els seus membres són iguals quant a la preeminència.²

Naturalment, a aquesta pluralitat política, coordinada per la Corona, també li corresponia una pluralitat jurídica d'ordenaments propis i diferenciats. Així, Catalunya, Aragó, València i Mallorca tindran els seus respectius drets propis (*iura propria*).

Amb la meua comunicació en aquest congrés, vull posar en valor la contribució de Jaume I a la formació del dret general català i, més concretament, vull analitzar aquelles normes jaumines que

* Aquesta publicació s'insereix dins de les activitats del Projecte de Recerca «Los juristas catalanes y las formas del poder público en Cataluña: Monarquías y Repúblicas (ss. XIII-XX)», que té un ajut del MEC de referència DER2010-21986-CO2-01, i de les activitats del Grup Consolidat de Recerca de la Generalitat de Catalunya de referència 2009GR-766AGAUR 2009-2013. Agraïixo a l'IEC i a la doctora Maria Teresa Ferrer, coordinadora científica del Congrés, la possibilitat que m'han donat de participar en els actes acadèmics que commemoren el vuitè centenari del naixement de Jaume I, personatge cabdal de la història de Catalunya i de la Corona d'Aragó i que jo tinc present diàriament atès que la Universitat Pompeu Fabra, de la qual sóc professor, ha mantingut el nom de Jaume I per a designar un dels seus edificis més emblemàtics al Campus de la Ciutadella.

1. Cf. Thomas N. BISSON, «Feudalism in twelfth-century Catalonia», a *Medieval France and her Pyrenean Neighbours. Studies in early-institutional history*, Londres, Hambledon Press, 1989, p. 153-178.

2. Sobre aquesta qüestió, podeu veure: Jesús LALINDE ABADÍA, «Depuración histórica del concepto de Corona de Aragón», a Esteban SARASA y Eliseo SERRANO (coord.), *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos XV-XVI*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1997, p. 433-460; Jon ARRIETA, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1994, p. 42-56.

formen part dels llibres del dret general català o compilacions que la Diputació del General va publicar a finals del segle XVI (1588/89)³ i reedità actualitzades a principis del segle XVIII (1704) amb el títol *Constitucions y altres drets de Cathalunya*.⁴

A partir del segle XIII, l'ordenament jurídic de Catalunya es formarà, com ens explicava encertadament el professor Max Turull, per la interacció del *ius commune* europeu, basat en el dret romà justinianeu, amb els *iura propria* catalans.⁵

Els drets propis catalans reflectien la pluralitat de comunitats locals existents que es regien per costums i usatges municipals i senyorials, però també reflectien la nova unitat política encarnada pel monarca, a qui es feia titular d'una jurisdicció general.⁶ Al costat dels vells usatges de la cúria del comte de Barcelona que havien resolt litigis i controvèrsies sobre el món dels feus i dels castells, ara Jaume I començava tímidament a estatuir constitucions o lleis generals per a tota la terra de Catalunya amb les quals es resolien problemes de dret públic que afectaven l'administració de justícia, l'Església o l'estament ciutadà i que el dret comú no resolía, o resolía insatisfactòriament.

Les Corts generals de Barcelona del 1283 i la doctrina contractual d'alguns juristes posteriors (Jaume Callís) van establir la intervenció necessària dels estaments socials dirigents de Catalunya (eclesiàstics, nobles i ciutadans) en la titularitat i l'exercici de la jurisdicció general, abans únicament en mans del príncep.⁷

Durant el procés històric que validà el pactisme, van néixer i es van formalitzar diverses institucions polítiques i administratives, entre les quals destaquen la Cort General de Catalunya i la Diputació del General de Catalunya. Les Corts generals de Catalunya, d'origen encara no del tot aclarit, constituïen el marc institucional en el qual, per mitjà d'un procediment parlamentari, s'establí el pacte entre els estaments i el rei; braços i cap, respectivament, del Principat de Catalunya, configurat com a corporació de corporacions. En efecte, els estaments representats a les Corts (barons i cavallers, prelats i religiosos, ciutadans i homes de vila) conformaven la *Universitas Cataloniae* o General de Catalunya, que requerí aviat la constitució d'un òrgan permanent que permetés expressar de forma continuada la seva voluntat. Aquest és l'origen de la Diputació del General de Catalunya, l'òrgan de representació permanent del General, que aviat es conegué també amb el nom de Generalitat.⁸

3. Vegeu-ne la reedició facsímil: *Constitucions y Altres Drets de Cathalunya*, compilació de 1588-1589, a Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Apographa Historica Cataloniae. Serie historica VII*, Barcelona, 2004 (= CYADC-1588-1589).

4. Vegeu-ne la reedició facsímil: *Constitucions y Altres Drets de Cathalunya*, compilació de 1704, a Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Apographa...* (= CYADC-1704).

5. Vegeu, en aquest mateix volum, Pere VERDÉS PIJUAN i Max TURULL RUBINAT, «Els municipis catalans a l'època de Jaume I».

6. Sobre la noció de jurisdicció elaborada pels juristes medievals que reflexionen i teoritzen el poder públic renaixent, vegeu Pietro COSTA, *Iurisdicchio. Semantica del potere politico nella pubblicistica medievale (1100-1433)*, Milà, Giuffrè, 1969 (reed. Milà, 2002).

7. Sobre la noció contractual o pactista de la constitució política catalana, vegeu: VÍCTOR FERRO POMA, *El Dret Públic Català. Les Institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987, p. 137-138; VÍCTOR FERRO POMA, «Els drets processal i penal a Catalunya abans del Decret de Nova Planta», a Tomàs de MONTAGUT (coord.), *Historia del dret català*, Barcelona, UOC, 2001, p. 48-49.

8. Cf. Albert ESTRADA-RIUS, *Els orígens de la Generalitat de Catalunya (La Deputació del General de Catalunya: dels precedents a la reforma de 1413)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, UPF, 2001; Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN TORENT, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004, p. 101-110; Tomàs de MONTAGUT i Josep M. SANS TRAVÉ (coord.), *L'autogovern de Catalunya*, Barcelona, Fundació Lluís Carulla, 2004.

El procés històric que validà el pactisme també va comportar, des del punt de vista doctrinal, l'afirmació del principi de l'imperi del dret, un clar antecedent medieval i modern del contemporani principi de legalitat⁹ que regeix els ordenaments jurídics democràtics contemporanis.

Si el dret positiu es justifica i es legitima pel fet de dependre d'un dret natural objectiu, just i equitatiu, la conseqüència que en deriva és que tothom està obligat a observar-lo, des del mateix rei que promulga les constitucions i els capítols de cort oferts, aprovats i acceptats a les Corts fins al més humil natural del Principat, passant pels membres dels estaments privilegiats organitzats en corporacions o com a singulars persones.

El redreç de la Generalitat a les Corts de Barcelona del 1413 va comportar que s'obligués a redactar un llibre de les lleis generals catalanes (la primera compilació del dret general de Catalunya disposada segons l'ordre de matèries del codi de Justinià) per tal que, exhibit en una estança de la Casa de la Generalitat on estava lligat amb una cadena, tothom pogués conèixer el dret en el seu tenor literal i hi hagués una certesa sobre els seus continguts i preceptes.

Els diputats generals i el síndic del General tenien l'obligació d'instigar davant la Reial Audiència, i a instància de part, el restabliment del dret violat pels oficials reials. Amb el temps, també ho van poder fer d'ofici.¹⁰

El 1495, es va publicar la compilació manuscrita de 1413-1422 actualitzada amb les constitucions dels monarques del segle xv i ampliada amb una segona part on s'incloïa legislació del monarca de rang inferior a les constitucions de Corts, com eren les pragmàtiques, els privilegis, les concòrdies, les provisions, etcètera.¹¹

Aquesta legislació règia era de dos tipus: general i especial. La general la formaven pragmàtiques i disposicions territorials. L'especial era de caràcter estamental i afectava, respectivament, l'estament eclesiaàstic, l'estament militar i la ciutat de Barcelona, que en certa manera projectarà part del seu dret local (*Recognoverunt proceres i Ordinacions d'En Sanctacília*) sobre tot el territori de Catalunya, de manera semblant al fenomen de territorialització dels Usatges de Barcelona a tot Catalunya, ja esdevingut amb anterioritat.¹² D'aquesta manera, Barcelona confirma el seu caràcter de cap i casal de Catalunya i l'hegemonia política i social del seu patriciat.¹³

La nova compilació de les *Constitucions y altres drets de Cathalunya*, editada en tres volums els

9. Principi de legalitat: «Principi segons el qual tot acte jurídic dels òrgans de l'estat ha d'ésser sotmès a l'ordenament jurídic vigent i en especial que els reglaments i actes administratius s'adeqüin a la llei formal», s. v. «legalitat» a *Diccionari jurídic català*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986, p. 195.

10. Tomàs de MONTAGUT, *Les Institucions fiscalitzadores de la Generalitat de Catalunya (Des dels seus orígens fins a la reforma de 1413)*, Barcelona, Sindicatura de Comptes de Catalunya, 1996, p. 137-139.

11. Vegeu-ne la reedició facsímil: *Constitucions y Altres Drets de Cathalunya*, compilació de 1495, a Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Apographa...* El manuscrit de la compilació base de 1413-1422, encara no editat, es troba a ACA, Casa Reial, còdex núm. 10. Tanmateix es coneixen deu manuscrits més actualment conservats (sis de llatins i quatre de catalans) en diversos dipòsits documentals dels quals en fa una acurada ressenya Josep Maria FONT I RIUS, «La compilació de 1495 en el marc de la història de les constitucions i altres drets de Catalunya», a *Constitucions y Altres Drets de Cathalunya*, compilació dels anys 1495, 1588-1589 i 1704. «Estudis introductoris», a Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Apographa...*, p. 57-75. Anteriorment, es va publicar, com a «Estudi introductoris», a *Constitucions de Catalunya. Incunable de 1495*, Barcelona, 1988, p. XI-CXXXVII.

12. Cf. Jaume RIBALTA HARO, *Les Ordinacions d'en Sanctacília. Servituds, relacions de veïnatge i límits al dret de propietat en el dret (històric) català*, tesi doctoral inèdita, Lleida, Universitat de Lleida, 2001.

13. El fet d'inserir aquests dos textos de dret local de Barcelona en la Nova Compilació els eleva a la categoria de dret general de Catalunya. Podeu veure la problemàtica sobre la naturalesa legal o consuetudinària d'aquesta normativa a Jaume RIBALTA I HARO, *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2005, p. 33-38 i, en especial, les notes 27 a 30.

anys 1588-1589,¹⁴ i la reimpressió augmentada i corregida de la nova compilació del 1704¹⁵ representaven, a principis del segle XVIII, l'existència a Catalunya d'un ordenament jurídic propi i d'un ordenament polític, també propi, que s'inseria per via de la unió personal dels Reis Catòlics (1474-1506) dins de l'Imperi universal hispànic, monarquia que fou força respectuosa amb les múltiples diversitats existents en el seu si. Per això, el monarca s'intitulava, a les monedes, «hispaniarum et indiarum rex» (rei de les Espanyes i de les Índies).¹⁶ Certament, la Corona d'Aragó i els seus territoris mediterranis van esdevenir una peça de menor importància dins d'aquest Imperi universal que tenia el seu eix de poder en l'Atlàntic i en la Corona de Castella.

Els Decrets de Nova Planta borbònics van suprimir la constitució política pròpia de Catalunya i alhora en van mutilar l'ordenament jurídic.¹⁷ El projecte arbitrat pel comte duc d'Olivares (Memorial del 1624) de reduir les Espanyes de l'Imperi a l'Espanya uniformista de matriu castellana s'havia començat a executar.¹⁸ Tanmateix, en matèria de dret privat, penal i processal, el dret propi català subsistirà fragmentàriament vigent fins al 1960, quan entri en vigor la compilació del dret civil especial de Catalunya.¹⁹

En definitiva, bé podem dir que part del llegat normatiu de Jaume I estarà vigent fins a aquella data (1960), la mateixa en la qual definitivament les *Constitutions y altres drets de Cathalunya*, que vehiculaven la normativa jaumina en el seu si, van deixar de tenir una aplicació directa.

A continuació, exposarem alguns aspectes significatius de com va tenir lloc el procés històric de construcció del sistema del *ius commune* a Catalunya utilitzant en aquest punt la fecunda categoria conceptual de Francesco Calasso²⁰ i tenint en compte el parer de Paolo Grossi, segons el qual «La hipòtesis Calassiana [que existeix un sistema de dret comú a Europa] puede aceptarse si se atribuye a "sistema" el significado de una intuición verdadera: que universal y particular se incluyen en una gran unidad respetuosa con las múltiples diversidades.»²¹

Finalitzarem la present exposició glossant de forma ordenada per matèries el sentit històric de les diverses aportacions legislatives de Jaume I a la nova compilació del dret general de Catalunya o *Constitutions y altres drets de Cathalunya*.

Ara fa trenta anys (1979), el professor Pierre Bonnassie publicava a Barcelona el seu famós llibre *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI) 1. Economia i societat pre-feudal i 2. Economia i societat feudal*,²² que era la versió catalana de la seva tesi doctoral editada uns anys abans (1975-1976) a Tolosa de Llenguadoc amb el títol *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle: croissance et mutation d'une*

14. Vegeu la nota 3.

15. Vegeu la nota 4.

16. Podeu veure algunes d'aquestes monedes del període de Carles II a <<http://www.maravedis.org/carlos2.html>>

17. Vegeu el text del Reial Decret del 16 de gener de 1716 a Marcelo MARTÍNEZ ALCUBILLA (ed.), *Códigos Antiguos de España. Colección completa de todos los Códigos de España, desde el Fuero Juzgo hasta la novísima recopilación, con un glosario de las principales voces anticuadas, notas, índices parciales y un repertorio general alfabético de materias*, vol. 2, Madrid, 1885, p. 1125-1127.

18. Cf. Gaspar de GUZMÁN (comte duc d'Olivares), *Memoriales y cartas del Conde duque de Olivares*, ed. a cura de John H. Elliott y José F. de la Peña, vol. 1, Madrid, Alfaguara, 1978.

19. Mitjançant una disposició de la dictadura franquista: Llei 40/60, del 21 de juliol, sobre compilació del Dret Civil Especial de Catalunya, publicada al BOE número 175 de 22/7/1960, p. 10215-10245. Referència: 1960/10838.

20. Cf. Francesco CALASSO, *Medio Evo del Diritto*, vol. 1, *Le Fonti*, Milà, Giuffrè, 1954.

21. Cf. Paolo GROSSI, *Europa y el Derecho*, Barcelona, Crítica, 2007, p. 58.

22. Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle: croissance et mutations d'une société*, Tolosa de Llenguadoc, 1975-1976, 2 v. N'hi ha traducció catalana: Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62, 1979.

société. Pel seu treball sabem que, a principis del segle XI, la societat catalana experimenta una crisi de creixement causada per l'augment de la violència, l'aparició de les senyories, la restricció de la llibertat personal dels pagesos i la crisi del poder públic comtal.

Aquesta crisi donarà lloc, a Catalunya, a la implantació del feudalisme i del correlatiu règim senyorial. La monarquia cedeix davant la poliarquia. Des del punt de vista del dret, i amb la crisi del poder públic, desapareix la norma objectiva i legal que ajusta els comportaments socials i protegeix la convivència de la comunitat.²³

El buit deixat pel dret objectiu legal s'omple amb molts drets subjectius. Tothom procura aconseguir una posició social rellevant i la defensa directament afirmant que aquell comportament elegit és el seu dret o elet —*directum* o *electum*— i ho és perquè Déu així ho ha establert o perquè la natura de les coses ho imposa.²⁴ Per contra, la pretensió del contrari amb qui s'entra en conflicte es considera un tort o un nelet —*tortum* o *neglectum*.

Aquesta idea comuna a l'Europa del moment encara està present al blasó o escut d'armes de la Gran Bretanya, que porta la inscripció «Dieu et mon droit».

Déu legitima directament els meus drets i llibertats i també l'ús de la força per assolir-los i per consolidar-los.

Aquesta societat es fonamenta en la violència i en judicis per «fazañas, e por alvedrios departidos de los homes, e por usos desaguisados sin derecho»,²⁵ atès que «las voluntades e los entendimientos de los omnes sson departidos en muchas guisas»²⁶ —com dirà a la mateixa època de Jaume I, però a Castella, el Fuero Real o l'Especulo del seu gendre, el rei Alfons X. Els drets subjectius cristallitzen en situacions jurídiques o estatus jurídics diferenciats; estats o estaments que imposen el principi de desigualtat de les persones davant el dret en funció del col·lectiu o estament al qual pertanyen: *oratores*, *bellatores* o *laboratores*. És a dir, els tres ordes del cristianisme que agrupen, respectivament, els eclesiàstics, els nobles o militars i els pagesos o rústics.

Els conflictes o els negocis que es produeixen o se celebren en el seu si es tracten o se solucionen a través de tres vies: (i) L'ús de la força individual, particular i legítima, la qual cosa justifica, entre d'altres figures consuetudinàries, la guerra privada, la venjança de la sang, amb les consecutives composicions, i la penyora extrajudicial;²⁷ (ii) L'acord de voluntats que és a l'origen del pactisme jurídic posterior i que es concreta en institucions d'ús habitual en aquells moments, com la *communia* o la *convenientia*,²⁸

23. Thomas N. BISSON, «Feudalism in twelfth-century Catalonia» a *Medieval France...*, p. 153-178. Les normes objectives estaven representades per la tradició de les lleis visigodes que havien continuat parcialment en ús i que circulaven escrites en epítoms del *Liber iudicum* o *Liber iudiciorum*. Sobre aquest punt, vegeu: Anscari M. MUNDÓ, «El "Liber iudicorum" a Catalunya», a *Documents jurídics de la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992, p. 13-22; Joan BELLÈS et al. (cur.), *Liber Iudicum Popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2003; Joan BELLÈS et al. (cur.), *Llibre dels judicis. Traducció catalana moderna del Liber iudiciorum*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2008.

24. Tomàs de MONTAGUT, «La Justicia en la Corona de Aragón» a *La Administración de Justicia en la Historia de España. Actas de las III Jornadas de Castilla-La Mancha sobre investigación en Archivos. Archivo Histórico Provincial de Guadalajara. Guadalajara, 11-14 noviembre 1997*, Guadalajara, 1999.

25. Cf. Marcelo MARTÍNEZ ALCUBILLA (ed.), *Códigos Antiguos...*, p. 105 (= FR, 1, pròleg): «En el nombre de Dios amen. Porque los corazones de los homes son partidos en muchas maneras...».

26. Cf. Gonzalo MARTÍNEZ DíEZ (ed.), *Leyes de Alfonso X*, vol. 1, *Especulo*, Àvila, Fundación Sánchez Albornoz, 1985, pròleg.

27. Cf. Ignasi TERRADAS SABORIT, *Justicia Vindicatoria*, Madrid, CSIC, 2008, cap. 13.

28. Cf. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, «Pactar i transaccionar a Catalunya: l'Usatge de Barcelona "Communie et Convenientiae"», a Maria Teresa FERRER et al. (ed.), *Negociar en la Edad Media/Négocier au Moyen Âge*, Madrid, Barcelona, CSIC, Institución Milá y Fontanals, Casa de Velázquez, Anuario de Estudios Medievales, annex 61, 2005, p. 27-43.

ambdues figures recollides en els Usatges de Barcelona. A més a més, aquests acords es clouen molt sovint amb el jurament de fidelitat i l'homenatge amb els quals es constitueix un vincle polític de naturalesa privada fonamentat en la consecució pel vassall de protecció personal i familiar a canvi d'obediència i submissió a la paraula del senyor, i (iii) La intervenció de l'assemblea judicial de la Comunitat. En aquest sentit, la cúria que presideix el comte és una reunió dels *maiores* i *meliores* de la comunitat, que descobriran o permetran evacuar aquella de les parts contendents que posseeix el dret més bo i millor. En defecte de les proves ordinàries (testimonis, documents o confessió), es pot recórrer a les ordalies o proves extraordinàries (ferro calent, aigua freda o calenta, duel judicial, etc.), de manera que sigui Déu qui declari el dret subjectiu més bo i no pas l'home ni l'assemblea comtal qui apliqui un dret objectiu.²⁹

Tanmateix l'ús de la violència d'una forma generalitzada i moltes vegades iniqua provoca que la voluntat dels més forts esdevingui costum i ús obligatori per als més febles, els quals, però, aviat ho veuran com un abús i procuraran resistir-s'hi.³⁰

Contra aquesta violència iniqua dels senyors i del món feudal, l'Església patrocinarà, a Catalunya, la recepció de la Pau i de la Treva de Déu mitjançant la convocatòria d'unes assemblees de Pau i Treva on s'obligarà, sota pena canònica d'excomunicació, a deixar en pau o a limitar l'exercici de la violència sobre aquelles persones inermes i els seus béns (és a dir, es protegeixen especialment les persones que, per la seva condició, no tenen armes per defensar els seus drets). D'aquesta manera, les vídues, els orfes, els religiosos, els pobres, els pagesos i les pageses i els seus animals, els mercaders, etcètera quedaran progressivament assegurats en la seva integritat física i material per aquestes prescripcions assembleàries. També s'estendrà aquesta limitació obligatòria de la violència —que comporta a vegades la justícia vindicativa quan esdevé venjança—³¹ als llocs de comunicació o de reunió de la comunitat com, per exemple, els camins, les vies públiques, les esglésies, els cementiris, les sagres, les celleres, els mercats, etcètera.

D'altra banda, les assemblees de Pau i Treva (estudiades per Gener Gonzalvo,³² Font Rius,³³ Víctor Farías,³⁴ Aymat Catafau,³⁵ etcètera) establiran unes treves o limitacions de l'ús de la violència en determinats períodes temporals que coincidiran amb períodes o festes especials del calendari litúrgic cristià (del divendres al dilluns en commemoració de la mort i resurrecció del Senyor), la quaresma, l'advent...

Amb el temps, les constitucions de Pau i Treva, que protegien els drets dels més dèbils i limitaven les potestats privades dels senyors, van obtenir el suport i la sanció dels comtes, els quals, alhora que

29. Joan BASTARDAS, «Dos judicis antics (s. IX i XI). La pràctica judicial en el període de la formació nacional de Catalunya», a *Documents jurídics...*, p. 23-30. Tanmateix s'ha de tenir en compte que, moltes vegades, els criteris o les tradicions invocades com a dret per les parts deriven de l'encarnació en costums d'antigues normes legals dels monarques visigots contingudes en epítoms del *Liber iudicum*.

30. Vegeu Tomàs de MONTAGUT, «La sentència arbitral de Guadalupe de 1486», *L'Avenç* (maig 1986).

31. Ignasi TERRADAS SABORIT, *Justícia Vindicativa*, p. 51.

32. Gener GONZALVO I BOU, «Estudi introductor» a *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. XIV-LXXII.

33. Josep M. FONT I RIUS, «La compilació de 1495 en el marc de la història de les constitucions i altres drets de Catalunya», a *Constitucions y altres drets de Catalunya*, compilació de 1495, 1588-1589 i 1704, a Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Apographa...*; Josep M. FONT I RIUS, «Estudis introductoris», a Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Apographa...*, p. 57-75. Anteriorment, es va publicar com a «Estudi introductor» a *Constitucions de Catalunya*, p. XI-CXXXVII.

34. Víctor FARIAS, «La sagrera catalana (c. 1025-c. 1200), características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial», *Studia Historica-Historia Medieval* (Salamanca), vol. XI (1993), p. 81-121.

35. Aymat CATAFAU, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (xe-xve siècles)*, Perpinyà, 1998.

contribuïen a estendre l'àmbit de la seguretat i de les llibertats públiques, també obtenien un reconeixement social de la seva autoritat i de la seva renascuda potestat pública.

En el mateix moment que el comte de Barcelona esdevenia el primer dels comtes catalans, «el Príncep», tenia lloc la recepció del dret romà canònic europeu que, en la seva dimensió pública, comportà la recepció de la figura jurídica de la *iurisdictio*.³⁶

A l'Europa del segle XII, s'utilitzava la noció de jurisdicció en la construcció de processos vàlids de poder públic universal (Imperi i Església) i, més tard, també fou utilitzada per les diverses monarquies cristianes emergents, que s'inspiraven en el model de la monarquia absolutista, cristiana i cesaropapista de l'emperador Justinià.

La noció de jurisdicció formalitzarà el restabliment del poder públic i el renaixement de la llei. Els glossadors, els primers juristes erudits o lletrats que han estudiat el dret comú a les noves universitats, definiran la jurisdicció com la potestat pública introduïda amb l'obligació i per la necessitat de declarar el dret i de constituir l'equitat.³⁷

Ara, entre Déu i els drets subjectius dels cristians, s'introdueix el monarca —en el nostre cas, Jaume I—, titular d'una potestat pública competent per constituir la llei general i obligatòria per a tots els naturals que estan sotmesos a la seva jurisdicció per raó del vincle públic de naturalesa i no pas solament pel vincle privat de fidelitat.

En aquest punt, la monarquia feudal, en involució, començava a deixar pas a la nova monarquia estamental. Mentrestant, els Usatges de Barcelona, que es van formular per escrit a partir del segle XII, reconeixen la figura del comte de Barcelona com a príncep i apleguen el primer dret general del Principat de Catalunya. Més endavant, les Commemoracions de Pere Albert, del segle XIII, que complementen i actualitzen els Usatges de Barcelona, atorguen al comte de Barcelona Jaume I la jurisdicció general sobre tot el Principat de Catalunya.³⁸

Al titular de la jurisdicció general, li corresponia declarar el dret per les vies de gràcia (privilegis), de govern (manaments i decrets) i de justícia (sentències i resolucions judicials), i també li corresponia constituir i promulgar la llei general, la qual no podia consistir en l'expressió de la voluntat discrecional del monarca, sinó que havia d'ésser el resultat de constituir l'equitat rude establerta per Déu en la natura, on existia un ordre o dret natural que es podia conèixer per obra de la raó. Existeix, doncs, un dret objectiu de la comunitat, superior als drets subjectius dels singulars que la componen.³⁹ Així, la llei del príncep, el dret positiu, havia de consistir sempre en una voluntat ordenada per la raó i pel seny natural. La bona raó per excel·lència era la *ratio scripta* continguda en el *corpus iuris civilis* i en la seva interpretació raonable, el *ius commune*.⁴⁰ El dret positiu del monarca estava subordinat al dret natural cristià. Per tant, Jaume I, titular de jurisdicció general, tenia l'ofici i l'obligació de fer justícia als seus naturals per les vies de gràcia, de govern, de justícia i de constitució de la llei, però sempre a través d'actes motivats, justos i raonables. La tasca d'argumentar les previsions en els negocis o litigis judicials i de cercar les causes més justes i raonables correspondrà als

36. Pietro COSTA, *Iurisdictio*.

37. Cf. gl. *potest* a D., 2.1.1. «Est enim iurisdictio potestas de publico introducta, cum necessitate iuris dicendi, et aequitatis statuendae», a *Corpus iuris civilis iustinianei, studio et opera Ioannis Fehi, reimpressio phototypica editionis 1627*, Osnabrück, Otto Zeller, 1966, 1, p. 123.

38. Elisabet FERRAN PLANAS, «El jurista Pere Albert i les Commemoracions», *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, vol. LXVII, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

39. Riccardo ORESTANO, *Introduzione allo studio del diritto romano*, Bolonya, Il Mulino, 1987.

40. Cf. Josep M. PONS GURI, «Corpus Iuris», a *Documents jurídics...*, p. 111-134.

juristes lletrats que l'assessoren o l'aconsellen.⁴¹ En aquest període, el dret esdevindrà bàsicament jurisprudencial.⁴²

Arribat aquest punt, podem comprendre que l'activitat legislativa de Jaume I sigui escadussera i puntual, atès que la majoria de criteris normatius que s'aplicaven a la pràctica del dret eren bé de creació consuetudinària —fixats pels prohoms o pels juristes llecs o illetrats de les localitats—, bé de creació jurisprudencial, és a dir, fixats pels juristes lletrats —canonistes i civilistes— que aplicaven i donaven vida al *ius commune*. La tensió existent entre aquests dos focus de producció del dret era intensa i polièdrica, perquè reflectia la tensió complexa existent entre les diverses forces socials que els feien servir, adés l'un, adés l'altre, per a la defensa dels seus interessos estamentals (nobles, eclesiàstics, burgesos, vilatans i pagesos).⁴³

A efectes expositius, i des de l'òptica de les polítiques públiques perseguides, podem classificar la normativa de Jaume I compilada a les *Constitutions y altres drets de Cathalunya* en quatre grans apartats que apleguen:

1. Legislació relativa a la societat feudal i senyorial.
2. Legislació relativa al manteniment de la doctrina de la fe cristiana i a l'estament eclesiàstic.
3. Legislació relativa a la societat urbana, tant als sistemes familiars que la vertebraven com a l'activitat econòmica que n'assegura el creixement i la fortalesa.
4. Legislació relativa a la justícia, a l'ordenament jurídic i al seu sistema de fonts del dret.

1. La normativa de Jaume I sobre la societat feudal i senyorial catalana s'inclou majoritàriament a la compilació sota la rúbrica «De Pau i Treva»,⁴⁴ encara que també en trobem a les rúbriques «De treves convencionals i empeniment»⁴⁵ i «De jurament així voluntari com necessari y de fidelitat».⁴⁶

Les constitucions de Pau i Treva de Vilafranca del 1218 i de Tortosa del 1225 se situen en el tercer volum de les constitucions supèrflues, contràries o corregides, mentre que les de Barcelona del 1228 i les de Tarragona del 1234 se situen en el primer volum de les constitucions plenament vigents de la nova compilació (1588).

El monarca s'oposa a la poliarquia existent i aprofita l'ocasió per iniciar la delimitació del territo-

41. Vegeu Antonio PÉREZ MARTÍN, «El *ius commune*: artificio de juristas», a Tomàs de MONTAGUT (ed.), *Història del pensament jurídic*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1999, p. 79-93.

42. Tomàs de MONTAGUT, «El régimen jurídico de los juristas de Barcelona en la Baja edad media». *Rudimentos Legales. Revista de Historia del Derecho*, núm. 2 (2000).

43. Vegeu a *Les quatre grans Cròniques*, I, *Llibre dels feits del rei En Jaume*, revisió de Jordi Bruguera i M. Teresa Ferrer, Barcelona, 2007, p. 416, una protesta que els nobles aragonesos plantegen a Jaume I contra els juristes lletrats que formen part de la Casa i Cort del rei i perquè «nós trencàvem lo fur d'Aragó, car menàvem pledeses en lleis ni en decrets e que els jutjàvem per aquells.» La resposta donada pel monarca fou: «E nós responem-los que aquest clam de llevar nós legistes ne decretalistes en casa nostra, que no n'èrem tenguts, car en tota cort de rei devia haver decretalistes e legistes e furistes hi anassen, car de totes estes maneres hi vénen pleits, e nós, la mercè de Déu que ens ho ha donat, havem tres o quatre regnes, e vénen-nos pleits de moltes maneres e diverses, e, si no haguéssim en nostra cort ab qui ho poguéssim delliurar, seria vergonya de nós e de nostra cort, e car nós ni els hòmens llecs no sabrien en les escriptures que són de dret pel món; e, per ço que ens en poguéssim ajudar quan mester fos, los havíem a menar ab nós; e per les senyories nostres, que no eren d'un fur ne d'un costum. E per aquesta raó los menam nós.»

44. CYADC-1704, 1.10.11 i 3.10.3.

45. CYADC-1704, 1.2.3 i 3.2.1.

46. CYADC-1704, 1.4.1 i 3.4.1. Sobre el jurament polític a Catalunya, vegeu Montserrat BAJET ROYO, *El jurament i el seu significat jurídic al Principat segons el dret general de Catalunya (segles XIII-XVIII)*, edició de la «Forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV», Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2009, p. 13-15.

ri de Catalunya on exercirà la seva *iurisdictio generalis* com a comte de Barcelona i que s'estén des del riu Cinca fins a Tortosa i d'aquí fins a Salses, al Rosselló.

La potenciació de la figura del veguer com a oficial públic encarregat de fer valer les paus i les treves establertes, a través d'impulsar els procediments reglamentaris, és un altre signe de la tendència unificadora del poder en benefici de la monarquia.

Des del punt de vista del dret, destaca el respecte i la consideració que s'atorga als Usatges i Costums de Barcelona.

En aquest sentit, i d'una forma semblant al *common law* anglès,⁴⁷ els Usatges de Barcelona vinculats a la cúria comtal de Barcelona es van imposant com a dret general de tots els homes lliures de Catalunya.

Amb els Usatges de Barcelona, es resolen els litigis i les controvèrsies derivats de l'exercici de drets subjectius que abans es defensaven amb procediments d'autotutela que permetien als seus titulars el recurs a la força privada i a la violència directa. En aquest sentit, els Usatges escrits comencen a introduir normes objectives per a l'administració pública de la justícia i, això, amb caràcter general i superant la fragmentació de costums locals mercès a l'autoritat que confereix a l'usatge escrit el fet de procedir del tribunal o cúria del comte de Barcelona.

Les disposicions de Pau i Treva que comentem reforcen clarament l'autoritat de Jaume I i la dels Usatges de Barcelona, els quals, sota el seu regant, es presentaran ja escrits en la versió denominada *vulgata* o més extensa, que s'inclourà —en la seva traducció catalana— dins de les compilacions de les constitucions i altres drets de Catalunya.

D'aquesta manera, els Usatges de Barcelona passaran a ser la capçalera del dret general català i els seus preceptes s'aniran interpretant i actualitzant per la jurisprudència, sense que mai siguin totalment derogats.

En aquest punt, hem de recordar per al segle XIII: (i) la labor dels autors anònims de la glossa ordinària als Usatges de Barcelona, i (ii) les Commemoracions de Pere Albert, que posen en relació els Usatges de Barcelona amb el *ius commune* i alhora els actualitzen.

Per al segle XIV, recordem les gloses de Jaume de Montjuïc, de Jaume i de Guillem de Vallseca i de Jaume Callís. Per al segle XV, són notables els comentaris als Usatges de Jaume Marquilles editats per primera i última vegada a Barcelona el 1505.

En definitiva, a través de les constitucions de Pau i Treva de Jaume I i d'altres monarques, i amb els Usatges de Barcelona escrits de la versió *vulgata*, el món fragmentari i dispers dels costums altmedievals es recull sumàriament al llibre del dret general de Catalunya, de manera que la seva tradició queda assegurada amb la labor de la legislació posterior i de la jurisprudència interpretativa i aplicativa.⁴⁸

Tanmateix, i a diferència del *common law* anglès, els Usatges de Barcelona no donaran lloc a la formació d'una cultura jurídica pròpia i completa, derivada de l'exercici professional d'unes corporacions de juristes formats en la pràctica forense dels furs o dels costums, sinó que aquests usatges seran assimilats per la cultura jurídica del *ius commune* i dels juristes erudits, inicialment formats, aquests últims, en l'estudi teòric del dret romà i del dret canònic per les universitats dels estudis generals que s'erigeixen arreu d'Europa.

47. Cf. ENRICO DELL'AQUILLA, «El derecho inglés», a Tomàs de MONTAGUT (ed.), *Història del pensament...*, p. 205-232.

48. Sobre els Usatges de Barcelona i els estatuts de pau i treva, vegeu Josep M. FONT I RIUS, «La compilació de 1495 en el marc de la història de les constitucions i altres drets de Catalunya», a *Constitucions y Altres Drets de Cathalunya*, compilació de 1495, 1588-1589 i 1704, a Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Apographa...*; Josep M. FONT I RIUS, «Estudis introductoris», a Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Apographa...*, p. 88-98.

2. La normativa de Jaume I sobre la doctrina de la fe i sobre els privilegis de l'estament eclesiàstic s'ubicarà, pels compiladors, sota els títols: «De la Sancta fe Catholica»,⁴⁹ «De heretges i altres excomunicats»,⁵⁰ «De bisbes, prelats, clergues, religiosos, cosas y privilegis»⁵¹ i «De les sanctes Esglésies i Hospitals, cosas i Privilegis».⁵²

La constitució de Jaume I promulgada a Tarragona el 1235 comença amb una invocació: «En nom de la santa e individua trinitat la qual [...] als imperants impera y mana e als senyorejants senyoreja...».⁵³

L'Església, com a comunitat dels cristians, és l'únic àmbit de convivència en què els cristians poden aconseguir la salvació eterna de l'ànima. «Extra Ecclesiam, nulla salus», es dirà.⁵⁴ I el seu dret diví i humà es fonamenta en la fe dels creients i en uns dogmes religiosos, com el de la trinitat d'un Déu únic, que l'Església i la seva jerarquia ha anat consolidant, enfront de les heretgies i amb l'ajut del poder temporal dels monarques cristians.

Aquest és el sentit d'algunes de les disposicions de Jaume I que es troben en la compilació: prohibir que els laics puguin disputar privadament o públicament de la fe catòlica, imposar unes penes o sancions als qui, per fer-ho, seran fàcilment considerats sospitosos o infamats d'heretgia i donar suport públic a la inquisició episcopal per tal de cercar els heretges i denunciar-los davant els tribunals eclesiàstics.

L'establiment de la doctrina catòlica és monopoli de la jerarquia eclesiàstica que, en aquests moments, ja es troba fortament centralitzada sota el poder del pontífex romà que, com a jutge suprem de l'Església, resol els casos específics en matèria de dret diví i humà de l'Església a través del mètode rescriptori que culmina amb unes cartes o decretals, les quals no solament resolen el cas concret plantejat, sinó que també obtenen una vigència universal per a tota l'Església.

Precisament fou el gran conseller de Jaume I Ramon de Penyafort qui es va ocupar de compilar i d'ordenar el llibre de les Decretals promulgat pel papa Gregori IX el 1234.

En l'àmbit teològic, el suport de Jaume I a l'Església i a la seva jerarquia és total: defensa de la fe, lluita contra l'heretgia i prohibició als seus naturals «que alguns no hajan llibres del vell o novell testament en romanç.»⁵⁵ Si algú en té, els haurà de lliurar al bisbe del lloc per a ser cremats, i si no ho fa esdevindrà *ipso facto* sospitós d'heretgia. La relació entre Déu i el fidel no pot ser directa i ha de passar forçosament pel control de la jerarquia eclesiàstica, la qual, amb els sacraments, administra la gràcia de Déu necessària per a la salvació eterna, el bé més preuat per a l'home medieval.

En l'àmbit temporal i polític, les disposicions de Jaume I ratifiquen les immunitats eclesiàstiques, les seves jurisdiccions temporals i els seus privilegis, tant en l'esfera personal com en la patrimonial.

La contribució dels eclesiàstics a la comunitat es fa amb la pregària, l'oració i la cura de les ànimes. Per tant, els tributs de base personal,⁵⁶ com els peatges o les lleudes, no els afectaran, i fins i tot s'estableix com a principi general —si bé amb algunes excepcions— que els clergues, per raó de cosa moble o immoble, no estan obligats a satisfer cap quèstia.

49. CYADC-1704, 1.1.1 i 3.1.1.

50. CYADC-1704, 1.1.10.

51. CYADC-1704, 1.1.4 i 3.1.2.

52. CYADC-1704, 1.1.3.

53. CYADC-1704, 1.1.1.1, p. 7 (Tarragona, 1235).

54. Cf. Paolo GROSSI, *Europa...*, p. 23-25.

55. CYADC-1704, 1.1.1.2, p. 7 (Tarragona, 1235).

56. Cf. Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, «La recepció del dret tributari comú a la Corona d'Aragó», a *El territori i les seves institucions històriques*, vol. I, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, p. 361-383.

També s'autoritzen generosament les alienacions i donacions a l'Església i altres llocs religiosos i, per tant, la seva correlativa⁵⁷ amortització.

Jaume I també es compromet a defensar els clergues i els seus homes contra els violadors de pau i treva, en la línia de reforçar la governança del monarca i de fer respondre davant la justícia pública els autors d'aquelles malifetes que abans es resolien amb la justícia vindicativa i violenta dels particulars implicats.⁵⁸

3. La legislació de Jaume I que estem comentant relativa a la societat urbana es dirigeix a modular dos grans àmbits temàtics: els sistemes familiars urbans i les activitats financeres, comercials i urbanístiques. Amb tot, cal tenir en compte que aquesta previsió normativa es fa en ambdós àmbits partint del cas concret de Barcelona, sobre el qual es regula majoritàriament. Barcelona serà, de fet i també de dret, el mirall que les altres ciutats, viles i llocs de Catalunya tindran com a referència normativa principalíssima en el moment d'adoptar una regulació pròpia i especial per a la seva localitat.

Pel que fa al sistema familiar urbà, els títols de les *Constitutions y altres drets de Cathalunya* amb els quals es classifica la normativa jaumina són els següents: «De sposalles i matrimonis»,⁵⁹ «De adulteris y stupros, e que vils fembras no estigan entre bonas»,⁶⁰ «Dels qui entren en religió sense voluntat de sos pares»⁶¹ i «De pupillars y altras substitucions i de successions dels impúbbers».⁶²

Jaume I demostra la gran sintonia mantinguda amb el patriciat de Barcelona, com ja van posar de manifest al seu dia els estudis de les professores Batlle i Ferrer⁶³ i, més concretament, el professor Stephen Bensch en el seu llibre sobre *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291* (Barcelona, 2000), versió traduïda de la seva tesi doctoral reformada que es va publicar a Cambridge el 1995 amb el títol *Barcelona and its rulers, 1096-1291*.

Es tracta d'afavorir la perpetuació dels patrimonis familiars del patriciat barceloní i d'atorgar seguretat als pactes matrimonials de futur per tal de consolidar l'atapeïda xarxa familiar i d'entreprenents que forma el patriciat de Barcelona, motor principal: (i) del creixement econòmic, (ii) del benestar de la ciutat, i (iii) de l'estabilitat de la monarquia.

La constitució de Jaume I del 1218⁶⁴ estableix que la part fidel al pacte de matrimoni guanyarà la pena prevista pel seu trencament que figurava en el contracte d'esposalles de futur.

D'altra banda, estableix, a petició dels prohoms de Barcelona, el desheretament de les filles que contraguessin matrimoni sense el consentiment dels pares. Es tractava d'evitar que molts desaprensius, ambiciosos i caçadots de Barcelona i d'altres llocs de Catalunya (la terra) prenguessin donzelles i filles de prohoms amb la finalitat d'enganyar-les i d'obtenir-les en matrimoni, en contra de les estratègies matrimonials previstes pels pares i dirigides a l'ampliació i perpetuació de la casa i del patrimoni familiar.

57. Elena Roselló està estudiant actualment el procés d'amortització i de desamortització del convent de Sant Josep dels carmelites descalços de Barcelona, un cas paradigmàtic per veure, en una època posterior, com es formaven i es «blindaven» els patrimonis eclesiàstics. Sobre aquest tema, ha presentat un treball de recerca inèdit dins del programa de doctorat en dret de la UPF.

58. Vegeu la nota 27.

59. CYADC-1704, 1.5.1.

60. CYADC-1704, 1.3.13.

61. CYADC-1704, 2.1.6.

62. CYADC-1704, 1.6.2.

63. Cf. Carme BATLLE I GALLART, «Estudi històric. El "Llibre del Consell": font de coneixement del municipi i de la societat de Barcelona del segle XIV», a M. Teresa FERRER *et al.*, *El «Llibre del Consell» de la Ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC, 2007, p. 11-47.

64. CYADC-1704, 1.5.1.1.

També anava en la mateixa direcció la disposició del 1269⁶⁵ que establia la mort civil per a aquell fill que, vivint el pare, entrés en religió sense la voluntat paterna. En aquest supòsit, la casa religiosa en la qual professés el fill no podria demanar res per raó de la seva quota legítima o hereditària.

Un altre cas que Jaume I regula per protegir els patrimonis familiars és la qüestió de saber a qui pertanyen els béns paternes dels impúbbers o menors d'edat morts *ab intestat* (sense haver atorgat testament).

Per evitar que els béns paternes els hereti la mare i passin a la família materna, s'estableix l'aplicació del principi de troncalitat als béns del llinatge patern que, d'aquesta manera, hauran de tornar al tronc parental i no pas a la mare, sempre que hi hagi parents paternes fins al quart grau de parentesc.

Amb tot, s'aplicarà el principi de proximitat de grau de parentesc per als béns de l'impúber que haguessin estat adquirits pel pare i, per tant, que no procedissin del llinatge patern. Ara seria la mare sobrevivent qui rebria en herència els béns de l'impúber que haguessin estat adquirits pel pare.

4. Les normes legals (constitucions i pragmàtiques) que Jaume I va promulgar per donar certesa i seguretat a les operacions comercials, financeres i de crèdit i que els compiladors del segle xv van seleccionar foren qualificades sota els títols següents: «De diversos rescrits i elongaments»,⁶⁶ «De usuras i baratas»,⁶⁷ «De privilegis dotals»,⁶⁸ «De jueus i sarraïns»,⁶⁹ «De actions y obligations. Cartas de comandas y scriptura de ters»,⁷⁰ «De marcas, penyoraments i fadigas»⁷¹ i «Que algú no gos edificar en lo ribatge de Barcelona».⁷²

També podem afegir a aquest apartat la pragmàtica de Jaume I del 1261 per la qual s'estableix que el veguer de Barcelona ha de jurar que seguirà el consell dels consellers de Barcelona, salvant en totes les coses els manaments del rei.⁷³ Es tracta de la clau de volta de l'autogovern municipal de Catalunya i representa la fecunda cooperació i coordinació entre la monarquia i els municipis catalans.

La jurisdicció municipal especial exercida pels consellers o representants elegits per la universitat local serà executada religiosament per l'oficial del rei —el veguer— sempre que el monarca no decideixi intervenir-hi, fent ús de la seva jurisdicció general, amb un manament.

Amb aquest equilibri institucional, s'ofereix seguretat jurídica als ciutadans i burgesos i a les seves activitats econòmiques.

Les disposicions de Jaume I es dirigeixen a evitar que les ampliacions dels terminis per a satisfer els deutes no perjudiquin els creditors, a limitar les usures dels jueus a un 20 % anual i a evitar que els creditors del marit quedin burlats per les hipoteques dotals i d'esponsalici de les dones, que tenien un caràcter preferent i que impedièen cobrar el deute, malgrat que hi hagués béns mobles i immobles més que suficients.

També s'estableix la prescripció extintiva de les comandes no reclamades després del transcurs de deu anys, des de la tornada del viatge.

65. CYADC-1704, 2.1.6.1.

66. CYADC-1704, 1.1.24.

67. CYADC-1704, 1.4.20 i 3.4.6.

68. CYADC-1704, 2.5.2.

69. CYADC-1704, 3.1.5.

70. CYADC-1704, 2.4.15.

71. CYADC-1704, 2.8.2.

72. CYADC-1704, 2.9.12.

73. CYADC-1704, 2.1.23.1 (Barcelona, 1261).

Finalment, modera l'afany de lucre en les inversions immobiliàries en les quals els patricis de Barcelona invertien els capitals acumulats en l'exercici del comerç per obtenir, amb un bon interès, rendes periòdiques. Les mesures normatives anaven dirigides a reservar un determinat espai públic, lliure d'edificacions privades, destinat a les tasques de composició i construcció de les naus i dels llenys amb els quals es feia possible el comerç marítim que proporcionava els grans beneficis i la prosperitat econòmica de Barcelona i de Catalunya. Amb aquesta finalitat, es prohibeix edificar cases, obradors, alfòndecs i qualsevol altra construcció al ribatge de Barcelona on, altrament, els particulars n'haguessin pogut obtenir substanciosos arrendaments o d'altres beneficis immobiliaris.

5. Finalment, hem de comentar, també breument, la important normativa de Jaume I sobre la justícia i el dret.

Deixant de banda algunes prescripcions de menor rellevància sobre dret processal (salari de sentències,⁷⁴ dilacions, terminis instructoris i probatoris,⁷⁵ etcètera), ens fixarem en aquelles disposicions de Jaume I ubicades en els títols de la nova compilació: «Si contra dret y utilitat pública serà alguna cosa impetrada»,⁷⁶ «De advocats»,⁷⁷ «De Usatges, Constitutions y Altres leys»⁷⁸ i «De appellations».⁷⁹

La jurisdicció general que correspon a Jaume I li permet l'atorgament de privilegis per la via de gràcia i a petició dels interessats. Un cop atorgat el privilegi, lletra o carta, Jaume I estableix l'obligació de general observança, de manera que no es pot revocar en perjudici d'algú sense prèvia cognició de causa.

A través d'aquesta via es poden legalitzar, com a privilegi, situacions de fet anteriors que només estaven protegides per la tradició jurídica dels costums i usatges de les localitats.

El conflicte entre aquest dret tradicional català, de caràcter popular i subjectiu, i el nou dret comú, de caràcter erudit i objectiu, es posa de manifest en la pragmàtica atorgada per Jaume I a Castelló de Xàtiva el 1243,⁸⁰ per la qual es prohibia l'admissió a les cùries de justícia a tot advocat que al·legués les lleis romanes del *ius commune* mentre hi hagués costums i usatges adequats i suficients per aplicar a la causa.

Aquest intent d'obligar els advocats a construir les seves defenses de les causes a partir del dret tradicional i consuetudinari de Catalunya sembla dirigit a promoure la figura de l'advocat professional format en la pràctica forense del dret tradicional del país, a semblança, com ja he dit abans, dels juristes anglesos formats en els Inns dels tribunals on s'aplicava el *common law*.

La constitució aprovada a les Corts de Barcelona del 1251⁸¹ anava en la mateixa direcció: es prohibia als juristes educats en el dret civil romà (*legisles*) advocar en cap cort secular (excepte en causa pròpia) i es manava als jutges que no els acceptessin.

A més a més, es prohibia al·legar i aplicar en les causes seculares les lleis romanes, godes i el decret i les decretals de l'Església (el dret canònic).

74. CYADC-1704, 1.4.8.1 (Barcelona, 1251). Els advocats juraran no rebre salaris de part fins que la causa secular sigui definida per sentència malgrat poder exigir una caució.

75. CYADC-1704, 3.3.5 (Barcelona, 1251).

76. CYADC-1704, 1.1.26 (Tarragona, 1234).

77. CYADC-1704, 2.2.2.

78. CYADC-1704, 3.1.8.

79. CYADC-1704, 3.7.3.

80. CYADC-1704, 2.2.3.

81. CYADC-1704, 3.1.8.

En contrapartida, s'insistia en l'obligació d'aplicar els Usatges de Barcelona i els costums practicats en el lloc on se seguís la causa, és a dir, el dret tradicional. Només en cas de defalliment del dret tradicional, es procediria segons el criteri del seny natural.

Tanmateix aquest intent de construir el dret general català a partir solament dels Usatges de Barcelona i dels costums locals (els altres drets) fracassarà. Certament, els Usatges de Barcelona quedaran per sempre més com la capçalera del dret general català, però la legislació posterior i la pràctica jurisprudencial tindrà molt i molt en compte el dret comú que els juristes lletrats catalans havien rebut com a formació i que aplicaven de forma ordinària en la seva pràctica professional, si més no, com l'exponent més evident del seny natural.

Fins i tot, el mateix Jaume I, contradient la seva constitució del 1251, ho reconeix clarament el 1264 si tenim en compte allò que diu el *Llibre dels feits del rei en Jaume* que ara podem llegir a través de la seva recent edició revisada per Jordi Bruguera i Maria Teresa Ferrer: «E nós responem-los que aquest clam de llevar nós legistes ne decretalistes en casa nostra que no n'érem tenguts, car en tota cort de rei devia haver decretalistes i legistes e furistes hi anassen, car de totes estes maneres hi venen pleits...».⁸²

Al monarca, li correspondrà conèixer les causes d'apel·lacions de sentències definitives, amb les quals es tanca, a Catalunya, la via de justícia en el seu nivell suprem: una prerrogativa del monarca que garanteix la unitat de l'ordenament polític a Catalunya, sens perjudici del respecte a les diverses instàncies jurisdiccionals.

Per acabar, i com a conclusió, podem afirmar que la producció normativa de Jaume I, que els compiladors van seleccionar per integrar els volums de les *Constitutions y altres drets de Cathalunya*, posa de manifest la peculiar evolució del sistema del *ius commune* europeu a Catalunya, des del segle XIII fins al segle XX.

82. Vegeu la nota 43.

L'estructura fiscal i la política monetària

The Fiscal Power of James the Conqueror (ca. 1230-1276): a Provisional Study

Thomas N. Bisson
Harvard University

Once he came of age, towards 1226-1228, King Jaume I ('the Conqueror') was well endowed economically, perhaps the most favorably endowed with patrimonial means of any lord-king in Christendom. This was so not because of the superior agrarian resources and commercial potential of Old Catalonia. Capetian France, if not also England and Germany, were more than his match in those respects. But no other land, perhaps not even Castile-León, had such enticing and vulnerable frontiers to exploit; and while it cannot be said that the conquests of Mallorca and Valencia were easy triumphs, still less that of Murcia (which in any case went to Castile), they resulted in just the sort of expanded domains from which the Catalan ancestors of the Conqueror and his barons had profited.

It would be mistaken to pretend that this historical dynamic fully explains the reign of the great ruler whose birth we commemorate here. But it does explain the most salient characteristic of Jaume's managerial work with his resources: his persistent reliance on credit to meet the expenses of his family, court, and crusading ambitions, as well as his exploitative taxation. His personal credit must have been second to none, because his landed wealth was progressively enlarged after 1230: he had more and more assets to pledge. He could borrow from anyone who had money to lend. What is more, he was no reckless borrower. He took great interest in the state of his finances, in the adjustment between his resources and his needs. The evidence of this is to be found in the records his scribes produced and preserved, a veritable archive of IOUs (as we speakers of English say); an archive that is at once extremely rich and highly problematic.

In this study I shall be concerned with how the lord-king Jaume thought about his patrimony, and how we should think about it. The evidence, as we have it, does not clearly respond to these points: that is why it is problematic. I shall address three questions: (1) the nature of the evidence in the present state of our knowledge; (2) the normal practice of accountability, as it engaged the Conqueror, his scribes, and his barons and creditors; and (3) the historical nature of their power over the *hisenda reial*.

I

It must be admitted at once —this is my first point— that no study of this subject can yet be definitive. Despite heroic enterprises, perhaps most notably (and lately) by Professor Robert I.

Burns, S.J., no scholar yet commands the whole documentation of James the Conqueror.¹ Part of the reason for this goes back to the thirteenth century. The scribes who recorded the conqueror-king's enactments and commands had all they could do to keep up with his current needs; they had neither time nor intention to serve the curiosity of future generations. It was they who began to consolidate copies of documents on loose leaves so as to form 'registers'; yet the twenty-four (or so) collections of copies that survived from the reign seemed so disordered by the early nineteenth century that Pròsper de Bofarull did not scruple to rearrange them as the eighteen registers (not counting those of the Infant Pere) that we have today. Bofarull was under no illusion that all extant records of Jaume I were to be found in the registers. He and Miret i Sans attempted to read all the written evidence from the reign; and it is altogether likely that Ambrosio Huici and his continuator meant to provide a comprehensive collection of records from the reign. Unfortunately, this did not—perhaps could not—mean a complete collection; and no archivist or scholar of our times (to my knowledge) has attempted that.²

What these works proved was that the vast bulk of fiscal materials—whether charters or 'accounts' or lists of taxable people and fiscal memoranda—was to be found in the registers of the old 'arxiu reial.' When Jesús Ernesto Martínez Ferrando set out to catalogue the 'documentación relativa al antiguo reino de Valencia' preserved in the ACA in 1934, one had to read the finer print below to learn that his *Catálogo* was limited to the registers, taking no account of the *pergaminos* that number nearly 2400 for all the king's lands, nor of some 187 *Cartas reales*.³ Likewise, Fr. Burns, whose massive *Diplomatarium* for Valencia contains the best editing yet achieved for King James, limits himself to Valencia and omits the *pergamins*, even though it is well understood that few if any of the latter were registered. It follows that we still have no plausible enumeration of the registered documents of Jaume I; and this means, further, that any attempt to classify records as commissions, acknowledgments of debt, and accounts, such as I shall offer in this *ponència*, can only be provisional. Nevertheless, it seems reasonable to conjecture that between the notices provided by Miret i Sans, the Huici-Desamparados *Documentos de Jaime I*, the records of Jews printed by Bofarull i Sans, and the Burns *Diplomatarium*, a very large conspectus of the registers is available; so that, if I cannot be cogently statistical about the fiscal records, my sample is large and continuous enough to justify some useful conclusions.

1. In addition to the archival work of Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859), I refer to: «Catalogue des actes de Jaime I, Pedro III, & Alfonso III, rois d'Aragon, concernant les juifs (1213 - 1291)», ed. Jean RÉGNÉ, *Revue des Études juives*, LX (1906), p. 161-201, and continued in LXI-LXX (1907-20); Francisco de A. BOFARULL Y SANS, «Jaime I y los judíos», *Congrés d'història de la Corona d'Aragó dedicat al rey En Jaume I y a la seua època*, 2 parts (Barcelona 1909-1913), II, p. 819-943, with Apèndice of 168 records, mostly from the registers; *Colección diplomática de Jaime I, el Conquistador*, ed. Antonio HUICI MIRANDA, 3 vols. (Valencia 1916-20), as greatly expanded by Maria Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, 5 vols. to date. Textos medievales 49-51, 55, 77 (Valencia and Zaragoza 1976-88); Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I "El Conqueridor"*, Institut d'Estudis Catalans (Barcelona 1918); *Catálogo de los documentos del antiguo reino de Valencia*, ed. Jesús ERNESTO MARTÍNEZ FERRANDO, 2 vols. Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. Archivo de la Corona de Aragón (Madrid 1934). I. *Jaime I, El Conquistador*; and a series of volumes bearing the series title *Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia. The registered documents of its conqueror, Jaume I, 1257-1276*, ed. Robert I. BURNS, S.J., of which four of a projected five volumes have been published (Princeton 1985-2007; to be cited as DV).

2. See in general Robert I. BURNS, *Society and documentation in crusader Valencia* (DV 1, Princeton 1985) chs. 2-5.

3. José TRENCHS, Antonio María ARAGÓ, *Las cancellerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Folia Parisiensia, 1. Institución "Fernando el Católico" (CSIC), p. 915 (Zaragoza 1982), p. 14.

II

As the boy-king became conscious of his inheritance towards 1220, his courtier-regents persisted in the patrimonial accountability continuous since the twelfth century. For Aragonese domains and castles they had no written accountability at all. The lordships of castles were in baronial hands, with little better oversight than the custom of reversionary tenancy (*tenencias*). In Catalonia a certain regularity of audits of vicars and bailiffs may have survived King Pere's death, at least to the extent that the Templars oversaw the recovery of pledged domains. But for the period down to about 1240, that of the conquests of Mallorca and Valencia, all we know is that the major bailiwicks of Girona, Vic, Barcelona, and Lleida were functioning, for they were the chief resource for repayment to the king's creditors.⁴ And this is our clue to another reality of these years.

Whatever the residual value of the patrimonial domain, King Jaume soon discovered that it was easier to pay for his upkeep and projects by borrowing from people with ready cash than by attempting to manage the surpluses from scattered domains. This inclination was doubtless encouraged by Jaume's personal efforts to mobilize the campaign against Mallorca; and it was complicated by the infusion of money raised ad hoc. The Templars and courtiers drop out of sight as royal accountants, while the young King Jaume himself negotiated old debts and new obligations with barons, prelates, and finally with bailiffs themselves. Ramon Folc IV of Cardona (d. 1273) was one such creditor, and his hold on major royal castles and bailiwicks did little to secure his fidelity.⁵ Following the Valencian campaigns we find the originals of the king's accounts with the bailiff of Barcelona in July 1240 and February 1241, then nothing more for a decade, and practically nothing more for some sixteen years.⁶

Now here for a moment I need to return to the question of evidence. Why is it that down to 1257 *our* only record—hence something probably rare—is found in originals or discreet copies; and after 1257 practically the only evidence of accounts—and this evidence is abundant—is found in registers? This question is not so easy to answer as it may appear. To answer it one needs to know two other things: (1) that the registers of 1257 and after are *not* the earliest registers produced by royal scribes in Catalonia. Registers made by royal courtiers are first attested in the 1180s. But the fiscal registers deployed by Ramon de Caldes and Guillem de Bassa contained chiefly surveys of domain, not accounts of debt or balance (*computa*); they must have gone out of date by 1210 to 1220; and none of them survived.⁷ (2) Only a small number of accounts *after* 1257 also survive as originals or unregistered copies. These facts, when considered together with other known circumstances, point to the following conclusion: the registered accounts of Jaume I were the result of a deliberate change of procedure in the king's court dating from the years 1226-35. This had more to do with the young king's character—his interest in finance and his manifest willingness to create new wealth through aggressive

4. Thomas N. BISSON, «Las finanzas del joven Jaime I (1213 - 1228)», *Jaime I y su época*, 3 vols., in *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Instituto «Fernando el Católico» (CSIC), p. 675, 746, 847 (Zaragoza 1979-1980), II, p. 161-208 (reprinted in English in *idem*, *Medieval France and her Pyrenean neighbours...* [London 1989], ch. 19).

5. ACA, Canc. pergamins Jaume I 1389; *Documentos de Jaime I*, III, no. 663; ACA, perg. Jaume I 1692, 1697, 1843; S. SOBREQÜÉS I VIDAL, *Els barons de Catalunya*, Biografies Catalanes, Sèrie Històrica, 3 (Barcelona 1957), p. 112-113.

6. BISSON, «Finanzas», p. 197-208 (apéndice, nos. 4-12); MIRET, *Itinerari*, 37-267; HUICI-MIRANDA, *Documentos de Jaime I*, I-III (nos. 22-723). It is true that the great *repartiment* of Valencia was undertaken in 1237; see below, p. 256.

7. See generally *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, ed. Thomas N. BISSON, 2 vols. (Berkeley-Los Angeles-London 1984; hereafter FAC), I, chs. 2, 3; and II, nos. 59, 61, 64, 66, 68-70, 75, 80-84, 87-90, 92-95, 97, 98; and for an enlarged comparative study, T. N. BISSON, *The crisis of the twelfth century. Power, lordship, and the origins of European government* (Princeton 2009), ch. 5.

enterprise— than with the conquest of Mallorca per se. The king himself became the chief accountant instead of his courtiers, meeting his bailiffs and creditors whenever needed or convenient in settlements recorded by his scribes like royal charters. Typically bonds of indebtedness, these charters soon multiplied. By the 1240s, I would conjecture, royal scribes must have been keeping truncated versions on sheets of paper, less costly than parchment, that were hard to preserve and easy to lose, so that it was not until the 1250s that they resolved to consolidate these copies in registers.

Let me return to the accounts of 1240 and 1241 in light of this hypothesis. On 28 July 1240 King Jaume recorded his personal receipt and audit («recognoscimus [...] nos personaliter recepissemus et audivissemus») of account in Valencia with Romeo Durfort for his collection ‘from the bailiwick of Barcelona and other dependent bailiwicks’ for the years 1239 and 1240 as late as Holy Cross of May (3 May). The totals are 24,136s. 3d. b. for 1239, and 25,641s. (b.) for 1240, resulting in a grand total (*summa maior*) of 49,677s. 3d. b. for the two years (to date). From this ‘you [R. Durfort] have spent by our order’ for the upkeep of the royal family coming to Barcelona from Montpellier 17,305s., ‘which we owed to you in an *albaranum*,’ and this means that you owe on next 3 May 4854s. 3d. b., ‘and you ought to account [*computare*] and render to us for this year till 3 May all the [profits of] rents, services, and justice not yet accounted in this *summa*.’ The record goes on to specify expenses for which the bailiff is exempt because the king has paid them (gifts to Poblet, Valbona, and other churches, etc.), amounting to 1235s. There follow lengthy clauses of assurance (to the bailiff) that payments and accounts will be held valid; the balance in favor of the king is reiterated (4854s. 3d.); and the record ends by explicitly excluding from the account the proceeds for Terrassa, Manresa, Sallent, Santpedor, and Vilamajor, presently in other hands. R. Durfort is further acquitted of responsibility for any such quests (*questiae*) as the king may have imposed on ‘Catalonia’ during these years.⁸

For the history of the *hisenda reial* under Jaume I this record of account —called ‘charter or *albaranum*’ by the scribe— has pivotal importance. It is the first extant evidence of how the war-tested lord-king intended to manage his vastly augmented domains. In his only previous enactment of equal import (July 1220), the twelve-year-old king had, on advice, assigned the supervision of ordinary revenues in Aragon and Catalonia to the Templars.⁹ Twenty years later it is the king himself who directs and accounts, certainly in Catalonia, and most likely in Aragon and Valencia as well. This was new, for there is little evidence that Jaume’s father and grandfather had ever worked this hard at finance, and none at all that they wished to do so.

Yet the novelty was not absolute, nor was King Jaume the innovator. For the bailiff in 1240-41 was none other than the son of Guillem Durfort, a wealthy Barcelona entrepreneur with whom King Pere I himself had accounted for receipts and expenditures in ‘all Catalonia’ and Montpellier in 1207.¹⁰ It was this king, not his son, who in increasingly difficult financial circumstances had first broken with the new system of local accountability, having thereafter to negotiate directly (and urgently) with creditors on the security of his bailiwicks.¹¹ Not everything bound up with delegated accountability was lost. The formulaic verbiage in the bailiffs’ accounts of the 1180s and 1190s recurs

8. ACA, Cancelleria, pergamins Jaume I, 809 (ed. HUICI-MIRANDA, *Documentos de Jaime I*, II, no. 317).

9. ACA, perg. Jaume I, 147 (ed. *Documentos de Jaime I*, I, no. 23); and BISSON, «Finanzas», p. 169-70 («Finances», p. 357).

10. *FAC*, II, no. 120. On R. Durfort, see Stephen P. BENSCH, *Barcelona and its rulers, 1096-1291*. Cambridge Studies in Medieval Life and thought, fourth series (Cambridge 1995), p. 321, 407, 410; and Pere ORTI GOST, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, CSIC, Anuario de Estudios medievales, anejo 41 (Barcelona 2000), p. 477-478.

11. *FAC*, II, nos. 120-128, 132, 133, 136; I, ch. 4.

in the years 1207-1213, in 1240-1241, and for the rest of Jaume's reign. Words like *computum, facto computo ... invenimus per summas et per minutum* point to practised regularity in counting and the proofs of amounts and balances.¹²

So the innovation of Jaume I was to decide to persist in his father's accountability of credit. The decision must have been deliberate, temperamental; it was not forced upon him, even if the Templars lost their privileged place in the accounts because the lord-king needed money more than expertise. A second account with Bailiff Romeo Durfort in February 1241 permits us to see how speedily credit has overtaken routine balances of revenue and expense. The king's credit of 4854s. has been swamped in a debt to Durfort now exceeding 20,000s. Other shifts become visible. The king (himself) accounts with a bailiff of Barcelona responsible for multiple zones of royal lordship extending far beyond the city. As in the past, the bailiff has purchased his function, resulting in a state of account that comes first. But what is wholly different from the days of Ramon de Caldes, the bailiff R. Durfort accounts not only for his receipts, but massively for his credit, as well. His advances to the king amount to some thirty percent of his gross receipts, and it looks as if he was virtually supporting the royal family for extended periods of residence in Catalonia. Moreover, while it is explicit that R. Durfort is not liable for five other neighboring bailiwicks, it is from his account that we learn who presently holds them; all five, it seems, in pledge for repayment of loans. This is a *summa maior*, indeed.¹³

How this accountability for Catalonia persisted is unclear for lack of evidence in the 1240s. What is certain is that the accounts of 1240-1241 represent a continuous impulse: the two records not only read alike and look alike, they were slit-cancelled in the same manner. Why do they stand alone, apparently without successors? It is tempting to believe that original accounts were lost as the king's scribes began to record and abridge them on sheets of paper not yet well kept when used up. This would help to explain why comparatively few accounts of receipts and debts are to be found among the *pergamins* preserved in the lord-king's chancery.¹⁴ When the registered documentation begins in 1257-1258 it is full of accounts, to the extent of imposing the conclusion that the chief purpose of registration was to improve the control of royal finance. For the final twenty years of his reign the scribes of Jaume the Conqueror compiled a massive fiscal archive. Although it is not without problems and still incompletely published, it quite suffices to make several points clear.

The reliance on bailiffs for territorial control was discontinued, at least for Catalonia. No subsequent records of account much resemble those of 1240-1241. Yet the lord-king continued to account in person with bailiffs and creditor-courtiers for major domains or aggregates of bailiwicks and commended castles. In February 1258 at Tortosa Jaume audited the *computum* of Jimeno Pérez de Arenoso for the receipts and expenses of his tenures in the 'kingdoms' of Valencia and Aragon up to the past 1 January. The king was found to owe 153,055s. of Valencia, and the creditor was directed to recover the money from the proceeds of Daroca among other sources.¹⁵ In the same place two weeks later, Jaume heard and approved the accounts of G. de Rocafull, bailiff of Montpellier, for his district and neighboring castles and villages; in this case the lord-king owed 11,916s. 5*d.* *melg.*, to be

12. Among countless examples, ACA, perg. Jaume I 1697; Reg. 15, fols. 52v-53r; Reg. 20, fol. 196r; *Documentos de Jaime I*, II, nos. 317, 322; *DV*, II, nos. 39, 296.

13. ACA, perg. Jaume I, 832 (ed. *Documentos de Jaime I*, II, no. 322).

14. See, e.g., ACA, perg. Jaume I, 908, 985, 1142, 1692, 1697, 1884, 1887, 1972.

15. ACA, reg. 10, fol. 34rv (*DV*, II, no. 70).

repaid from receipts of the bailiwick.¹⁶ In May 1263 Jaume audited Jahuda de Cavalleria for the receipts of Zaragoza bailiwick ‘and of all other vills and places you hold of us in Aragon’ until the next 1 January; here again the bailiff was a major creditor, his repayment amounting to 88,828s. 10*d.* 1 *obol* to be drawn from his bailiwick.¹⁷

In all these accounts, the key word is ‘receipts’ (*de omnibus redditibus et exitibus nostris*). Without it, these audits would be indistinct from a mass of other records of the king’s indebtedness to creditors of every sort. It is fair to wonder whether *any* notion of normative seigneurial value persisted under Jaume I. For in fact, extremely few accounts by bailiffs to men other than the lord-king have survived;¹⁸ and while the king’s accounts with bailiffs, vicars, and castellans do survive, they are hardly numerous enough to prove that the lord-king was much concerned with the routine loyalty and competence of his lesser functionaries. One example may serve. On 25 August 1260 Jaume audited the *comptum* of Arnaldo de Monzón for his revenues and expenses of the castles of Biar, Almirra, and Benejama, with the result of a royal debt to the castellan amounting to 3280s. of Valencian *reales*, to be repaid from next collections in the castles.¹⁹ One clue here links this record with some other accounts of castles and bailiwicks. This is a summary of a more detailed reckoning of receipts and expenses, a reckoning mostly likely not in the king’s presence before scribes who retain little more than the balance for the king to approve. The master accountants already mentioned, such as Romeo Durfort and Jahuda de Cavalleria, surely audited lesser accountants to arrive at their totals.²⁰ Moreover, it was they, not Jaume, who knew what to charge for bailiwicks when they were commissioned or ‘sold,’ typically for one or two years. And with their help the lord-king could impose on bailiwicks as such, as he did in February 1274, when he needed money to attend the council of Lyon.²¹

In fact, it is all but impossible to speak of this ruler’s accountability *except* in terms of finance. There is no reason to suppose that he or his scribes made a distinction between ‘administration,’ a term all but unknown to them, and finance. Quite certainly economic necessity was overwhelmingly the reason for the fiscal records that fill the registers. In these records the formulary is not: ‘we [Jaume] recognize that you [*talis*] have rendered a just and lawful account’; it is: ‘we Jaume recognize that we owe to you such and such.’ And in practise finance swamped regularity. Creditors might well be bailiffs, as in July 1264 when the king leaned on those of Barcelona to provide 5970s. for building a ship.²² As for greater fiscal resources—the mills of Barcelona, the market of Valencia; above all, the profitable coinages of Barcelona and Valencia— King Jaume and his courtiers preferred to exploit them rather than to husband them in regional treasuries. In his later years, well-endowed officials and baronial creditors virtually bankrolled royal sojourns in his principal cities.²³

The accountability of credit became a convenience for all concerned. What mattered was to keep track of the bonds (*albarana*), and this need, for countless debts large and small, must have been the lubricant of written registration. Repeatedly, the lord-king requires creditors to surrender old or

16. ACA, reg. 9, fol. 23 (*Documentos de Jaime I*, iv, no. 963).

17. Reg. 14, fol. 22v (BOFARULL Y SANS, «Jaime I y los judíos», p. 869-871).

18. For an example see Reg. 21, fol. 148 (*Itinerari* 482).

19. Reg. 11, fol. 178v (*DV*, ii, no. 296).

20. See also BURNS, *Society and documentation*, p. 197.

21. *Itinerari* 500, from Reg. 18, fol. not cited.

22. Reg. 14, fol. 62 (*Itinerari* 355).

23. *Itinerari* 446-447 (Galceran de Pinós, 1271), 457 (Jahuda de Cavalleria, 1272), 466 (Bernat de Sapiach, May 1272 in prospect of travel to France), 476 (Bertran de Bellpuig, 1273), etc.

superseded bonds.²⁴ Moreover, it looks as if the accessibility of an ever-itinerant ruler was what chiefly determined the dates of audit, not major feast days as in France and England, let alone the expiration-dates of credits and tenures. People knew when the lord-king would be in Perpinyà or Huesca. Yet apart from a certain concentration of accounts in April, it is hard to discern any calendrical regularity. Moreover, the multiplication of accounts on certain days—such as in late April 1258 or July 1264—surely tells us less about the king's fervor for fiscal accountancy than the convenience of scribes.

Amongst accountable royal assets, taxation had great importance. It was partly public in nature. The *bovatges* (in Catalonia) and the money-tax (*monetaticum*, in Aragon) were always justified by appeals to the king's need even though they had originated as purchases of peace and the stability of coinage.²⁵ Both taxes required persuasion, of a sort that King Jaume learned to avoid; neither left much evidence in the registers. More characteristic, and probably more lucrative, were the recurrent impositions of protective lordship. The Jewish and Muslim communities paid tribute with some regularity, the Jews perhaps annually. So we have the lord-king's receipts for 1157-1158 from the Jewish *aljama* of Barcelona, Vilafranca (del Penedès), Tarragona, 'and other places'; and for 1264 from that of Barcelona.²⁶ These were proofs of obligatory payment. Other taxes were accounted differently. Those imposed on Muslims in Valencia in 1255, 1257, and 1262 were labeled *peytas* or *questiae* (or not at all) by scribes who noted them as events and listed payments reported by collectors.²⁷ Possibly Register 8 was meant to serve as evidence for taxation, for in addition to the documents just cited, it contains a notice that the lord-king meant to collect *herbagium* in Aragon, Catalonia, and Valencia (25 November 1262).²⁸ All such impositions were subject to the exemptions that figured in the king's engagements to major creditors.

III

In sum, most of the evidence of King Jaume's engagement with the royal patrimony relates to his mobilization of credit. Not even his taxation could alter that reality. But his work with an expanding domain, all of it, required interaction with appointed agents and unappointed courtiers and creditors. So it remains to ask: what was the historical nature of this work? To what extent can it be truthfully said that Jaume the Conqueror governed his peoples bureaucratically?

Two considerations warmly encourage such an interpretation. Jaume I came to know his peoples well. He traveled incessantly between Montpellier (his homeland) and the furthest reaches of his conquests: Játiva and Denia as well as Valencia, Calatayud and Daroca as well as Zaragoza and Huesca, Tortosa and Vilafranca as well as Lleida, Barcelona, and Girona; even (though seldom) Mallorca. And he worked in these places, as well as ate and spent and loved. If it is true that much of this work was fundraising, it is also true that he heard appeals in justice while encouraging the observance of law

24. e.g., reg. 14, fol. 11 (*DV*, II, no. 437).

25. On these taxes and the incipient state, see Pere ORTÍ GOST, «La primera articulación del estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovaje (ss. XII-XIII)», *Hispania*, LXI: 209 (2001), p. 967-998; Bisson, *Crisis of the twelfth century*, ch. 6.

26. Reg. 10, fol. 28, reg. 14, fol. 48 (ed. BOFARULL Y SANS, «Jaime I y los judíos», p. 859-860, 875-876). There is evidence of a tributary levy in 1268, reg. 15, fol. 96r, Yom Tov ASSIS, *Jewish economy in the medieval Crown of Aragon 1213-1327*. Brill's Series in Jewish Studies 18 (Leiden 1997), p. 140.

27. Reg. 8, fols. 21v, 36, 61v-62 (*DV*, II, nos. 1, 53, 467).

28. Reg. 8, fol. 76v (*DV*, II, no. 417). See also fol. 44v (*DV*, II, no. 232).

and customs everywhere. The registers have all the looks of an incipient royal government oriented to the maintenance of public order.

Moreover (secondly), there were, to this purpose, officials everywhere. The distinguished editor of the Valencian records, Robert I. Burns, was quite right to write of 'bureaucracy' in this early Crown of Aragon.²⁹ If I myself have chosen to work on vicars and bailiffs and their accountability, others, notably Josep Trenchs Odena, have rightly stressed the widening roles of scribes in a courtly life moving from *scribania* to *cancellaria*. New ways of impersonal record-keeping, such as had helped to create governments in England from about 1175 and in France from 1190, became fully manifest in Catalonia and Aragon with the conquests of Mallorca and Valencia. The *Libre del repartiment* of Valencia (from 1237) may reasonably be viewed as the first written monument of a new government.³⁰

This perspective is illustrated by the early extant written commissions to bailiffs, which, however, need to be read with care. On 11 February 1251 at Morella, King Jaume conferred the bailiwick of Murviedro on Robaldo Voltorasch, to hold as long as he was 'faithful in office,' with compensation 'for your office' of one fifteenth of the revenues.³¹ When B. de Canadell received the bailiwick of Vilamajor on 13 January 1258, he was to be paid 'as was customary' during his 'faithful' department.³² In both instances, all looks official; nothing is said about loans to be repaid. But neither is anything stipulated about accountability. Such commissions are not unique in the registers. But they are vastly outnumbered by commissions of bailiwicks (or simply of revenues) or castles or other lordships as devices for the recovery of money that has been loaned. Bailiwicks may be 'offices' but they are also virtually lordships: that is, concessions of exploitative power to men who were normally required to account only when their terms ended. When the Jew Astruch Jacob Jijon was appointed bailiff of Tortosa (1 March 1263), the king expressly exempted him from any obligation to account; yet also empowered him to appoint a substitute bailiff who *would* be required to account with the lord-king, or with *his* deputy.³³

So it is not really correct to conclude that Jaume the Conqueror governed bureaucratically. Such a conclusion falsely exaggerates the appearances of familiar administrative modernity. If a bailiff or castellan looks to us like a 'faithful' royal servant, then he must have been, we imagine, a competent and accountable one. Yet as a rule, nothing *more* than fidelity, quite as in the twelfth century, was required of him. There is practically nothing in the registers to show that expertise mattered as much as wealth in this lord-king's management of domains. Or that the values of lordship had given way to an administrative ethos. In an astonishing record dated Cervera 3 February 1260 King Jaume secured alliance with Guerau VI of Cabrera by granting him the revenues of Caldes de Malavella and Llagostera for six years *secundum forum Aragonum*. That is, a substantial bailiwick of Old Catalonia, one that was normally appointed for two-year accountable terms, was ceded like a baronial tenure, perhaps even with the (redundant?) implication that it was revocable!³⁴

29. BURNS, *Society and documentation*, chs. 1-8, 29-35.

30. ACA, reg. 5-7, ed. María Desamparados CABANES PECOURT and Ramon FERRER NAVARRO, *Libre del repartiment del regne de Valencia*, 3 vols., Textos medievals 66 (Zaragoza 1979-1980).

31. *Documentos de Jaime I*, III, no. 557. Exceptionally, this piece was preserved in the Arxiu reial de Valencia, «Privilegios y ordenaciones», 630, fol. 193.

32. ACA, reg. 9, fol. 11 (*Documentos de Jaime I*, IV, no. 925).

33. Reg. 12, fol. 15 (BOFARULL Y SANS, «Jaime I y los judíos» p. 869).

34. Reg. 10, fol. 229 (*Documentos de Jaime I*, IV, no. 1164). See also Reg. 9, fol. 66v (*Documentos*, IV, no. 1062); and reg. 13, fol. 288 (*Itinerari* 382).

Other considerations remind us that the Conqueror, for all his progressive ways with the domain, remained a product of his societal inheritance. It is hard to believe that he personally directed all the 21 major agreements that are registered as his doings from 26 April to 2 May 1158 (all in Valencia), eleven of them on two of those days;³⁵ far easier to suppose that, while he *did* normally preside over accounting sessions (as the summations seem to say), the formulaic verbiage of the registers means that his scribes not only did the time-consuming work, but even much un-registered work to establish the summary totals of acknowledged debts. As in France and England, the scribes —many of them also appointed to other offices— were virtually the movers of a very personal lordship. In his admirable edition of the Valencian records Fr. Burns seems to have overlooked this point. He writes throughout of the ‘crown’ as actor, accountant, beneficiary, etc.³⁶ But this is wrong. The word *corona* is never used. The registered documents are always in the king’s voice. Nor was this only a personal exercise of power; it was in some ways a dynastic one as well. Romeo Durfort was by no means the only official son of an official father. On 31 August 1273 Jaume I appointed Salomon, son of the powerful bailiff Jahuda de Cavalleria of Zaragoza, to the bailiwick of Murviedro.³⁷ There were other families of service, notably in the Jewish societies of Catalonia and Aragon.

One further point requires notice in this context. From his experience early in the reign Jaume became cautious with the customary obligations of Aragon and Catalonia. This was, in effect, to insist on his lordship at the expense of an incipient state. (In fairness to Jaume, his great contemporary Louis IX did the same in France, although for different reasons). In the Crown of Aragon, already by 1228 it was clear that the *bovatge* and money-tax could only be levied with the broad consensus, however achieved, of his barons, knights, and townspeople. In his later years Jaume was reluctant to convoke to Corts or Cortes that had already gained political leverage over custom. The heavy reliance on credit was surely a consequence of this. His imposition of the *monetaticum* on the Muslims of Valencia in December 1272 looks like an act of arbitrary lordship (as well as of denatured purpose).³⁸ For this famous ruler not to engage with his peoples as such with the same success as he had enjoyed in 1228 and 1236 was a sign that, in the end, Jaume the Conqueror was more like his father than like Saint-Louis. His domains were to be exploited, like a patrimonial lordship, as well as governed. He himself was ‘lord-king’ (*dominus rex*), as his scribes never forgot.

35. *DV*, II, nos. 93-114. All but four of these were copied in Reg. 10, fols. 58-65.

36. *DV*, II, *passim*. The problem diminishes in volumes III and IV, where the headlines become more nearly translations. But see IV, nos. 1389, 1425, etc.

37. Reg. 19, fol. 50v (BOFARULL Y SANS, «Jaime I y los judíos», 921-22). See also ORTÍ GOST, *Renda i fiscalitat*, p. 484; *Itinerari*, p. 453.

38. Reg. 18, fols. 94v-95 (*DV*, IV, no. 1416).

Peites, quèsties, redempcions d'exèrcit i subsidis. La naturalesa i l'evolució dels principals tributs reials directes a la Corona d'Aragó des de Jaume I fins a Alfons el Benigne (1213-1336)

Vicent BAYDAL SALA
Consell Superior d'Investigacions Científiques

Entre els diversos elements estructurals que regulaven l'extracció de recursos per part dels reis de la Corona d'Aragó al llarg del segle XIII, podem destacar els tributs directes imposats sobre les comunitats cristianes de reialenc per dues raons ja conegudes: d'una banda, constituïen un dels principals volums dels ingressos monàrquics, i, d'altra banda, foren la peça central a partir de la qual s'anaren conformant sistemes fiscals consolidats després que fossen progressivament substituïts per tributs indirectes durant les dècades centrals del segle XIV i es perpetués el deute públic.¹ En conseqüència, el seu estudi resulta cabdal per a conèixer amb detall el desenvolupament de la fiscalitat als diversos municipis i territoris de la Corona, però de moment aquesta tasca només ha estat duta a terme de manera parcial, amb notables diferències cronològiques i geogràfiques, per la qual cosa les conclusions obtingudes no han pogut abordar amb claredat la caracterització d'aquells tributs reials.

Per això, deixant de banda els de volum menor, com la *cena*, i també els que s'aplicaven a tot el territori més enllà dels dominis senyorials del rei, com ara el monedatge, el bovatge o els donatius de Corts, en el present text exposarem una visió general i conjunta de les principals exaccions imposades als vassalls cristians de reialenc, és a dir, la *pecha* o peita a Aragó, la quèstia a Catalunya, la quèstia o peita al regne de València, la redempció d'exèrcit a tots ells i els subsidis negociats específicament amb els llocs francs com el regne de Mallorca. Aquest examen, d'altra banda, no es restringirà únicament al període de Jaume I, sinó que s'allargarà als regnats posteriors mitjançant l'anàlisi de la documentació de la Cancelleria Reial fins a Alfons el Benigne, ja que és precisament en la llarga durada que es poden observar nítidament alguns dels seus trets bàsics.

Així les coses, a través de l'estudi global dels registres on foren anotades nombroses sèries de peticions de tributs directes, tot apartant qüestions més o menys conegudes com la seua gestió i recaptació, tractarem d'apuntar una sèrie de consideracions contrastives sobre l'origen, la naturalesa i l'evolució d'aquelles exaccions dins del marc general de les relacions rendístiques i fiscals entre la monarquia i el reialenc a cadascun dels territoris de la Corona.²

1. Manuel SÁNCHEZ, «La evolución de la fiscalidad regia en los países de la Corona de Aragón (c. 1280-1350)», a *Europa en los umbrales de la crisis (1250-1350)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1995, p. 393-428.

2. Hem revisat tots els registres de la Cancelleria Reial fins a Jaume II per tal de localitzar el major nombre possible de

1. LA PECHA, LA REDEMPCIÓ D'EXÈRCIT I ELS SUBSIDIS AL REGNE D'ARAGÓ

La historiografia especialitzada no ha abordat de moment l'estudi detallat dels tributs reials directes al regne d'Aragó durant el període esmentat,³ així que, per tal d'endinsar-nos en el seu coneixement, hem examinat les quaranta-tres peticions monetàries en una trentena de ciutats i viles aragoneses registrades a la Cancelleria Reial entre 1253 i 1327,⁴ unes dades que hem creuat amb tres documents que actuen de fita a l'hora d'analitzar-ne l'evolució: una ordinació feta per Jaume I en 1273 establint la quantitat de *pecha* deguda per cada vila aragonesa i els dos inventaris de rendes de 1294 i de 1315 publicats a la *Colección de documentos inéditos* de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Altra-ment, en el cas concret de la *pecha*, com que aquestes llistes documentals d'exaccions comencen a mitjan segle XIII, per cercar-ne l'origen hem hagut d'acudir a l'etimologia, a altres documents anteriors i a l'analogia amb altres tributs similars de territoris veïns com el navarrès.

En aquest sentit, cal advertir que, tot i les apreciacions apuntades per Robert I. Burns, sembla que etimològicament el mot *pecha* —*peita* en llatí i en català— prové, reinterpretat com a femení singular, del plural llatí *pacta*, de *pactum* -i, que significa *pacte* i alhora deriva del verb arcaic *pacere*, procedent de *pax*, *pacis* i que vol dir «acordar la pau».⁵ Així, en el romanç castellà i aragonès, almenys des dels segles XI o XII, el mot *pecha* prengué els significats de tribut, multa o pagament, de la mateixa forma que el verb derivat *pechar* passà a significar tributar o pagar, fins que desaparegué durant els segles moderns davant la forma *pagar*.⁶ Aquest origen etimològic que relaciona remotament la *pecha* amb el tribut donat als senyors per mantenir la pau s'adiu, a més a més, amb el caràcter servil que marcava el seu pagament al territori aragonès, on hi havia una important distinció entre les ciutats i viles que eren franques i les viles i llocs que podem anomenar peiters o *pecheros*. Així, com ja va indicar Isabel Falcón i com es comprova a la documentació cancelleresca, els cristians de les ciutats (Saragossa, Osca, Jaca, Tarassona i Barbastre) i els de les grans viles que eren cap de comunitats d'al-

peticions de peita, quèstia, redempció d'exèrcit i subsidis. A partir d'aquell regnat, hem acudit únicament als registres anomenats *Subsidiorum* i *Cenarum*, que semblen aplegar totes aquelles demandes fiscals.

3. Alguns autors n'han parlat de forma genèrica, per exemple: María Isabel FALCÓN, «Repercusión en las ciudades y villas aragonesas de la política mediterránea de Pedro el Grande», a *XI Congreso di storia della Corona d'Aragona*, vol. III, Palermo, Academia di Scienze, Lettere e Arti, 1984, p. 101-120; María Isabel FALCÓN, «Finanzas y fiscalidad de ciudades, villas y comunidades de aldeas aragonesas», a *Finanzas y fiscalidad municipal. V Congreso internacional de estudios medievales*, Àvila, Fundación Sánchez Albornoz, 1997; José Ángel SESMA, «Las transformaciones de la fiscalidad real en la Baja Edad Media», a *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. *Actas del XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1996, p. 231-291.

4. La tria entre tots els llocs reials del regne ha estat duta a terme seguint un criteri de proporcionalitat territorial i qualitativa, ja que n'aplega de diferents merinats i batllies, alhora que n'inclou de francs i de sotmesos al pagament de peita. Concretament, ens hem fixat en les dades d'Alagó, Almodévar, Ariza, Barbastre, Berbegal, Berdún, Boltanya, Borja, Calataiud i aldees, Canfranc, Castellar, Cetina, Daroca i aldees, Vall d'Hecho, Eixeia, Jaca, Luna, Magallón, Osca, Pertusa, Ricla, Ruesta, Saragossa, Sariñena, Tauste, Tena, Terol i aldees, Uncastillo, Urriés i Zuera.

5. Robert I. BURNS, *Medieval Colonialism*, Princeton, Princeton University Press, p. 96-102. Segons aquest autor, *peita* procediria de *petita*, i, per tant, provindria del verb *petere*. Tanmateix aquesta arrel etimològica és ben diferent de la que hem explicat i, de fet, evolucionà diversament cap al mot fiscal *pedido*, amb unes connotacions de demanda ocasional —com la quèstia, segons veurem posteriorment— que no tenia la *peita*, pagada obligatòriament. Aquesta distinció entre les dues arrels etimològiques es veu clarament en un privilegi reial d'època de Jaume I confirmat en 1291 als habitants de la vila de Daroca, en què s'ordena que «recipiant de peyta aldearum Daroca pro retinendis hermentatibus mil. sol. et quod in petitione quæstia facendaria vel pedido quod simul eis et aldeanis faceret darent homines ville Daroce decimam partem et aldeani novem partes»: Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria (C), reg. 192, f. 47v.

6. Vegeu les consideracions sobre les famílies de paraules formades en castellà i galaicoportuguès entorn de l'arrel «pech-» fetes per Yakov MALKIEL, «Studies in Hispano-Latin Homonymics: Pessulus, Pactus, Pectus, Despectus, Suspectus, Fistula in Ibero-Romance», *Language*, núm. 28-3 (1952), p. 299-338.

dees (Daroca, Calataiud, Terol i Albarrasí) estaven exempts de pagar peita. En aquest sentit, el cas d'aquestes darreres és ben significatiu, ja que els habitants de les viles n'estaven exempts, però no així —excepte si eren cavallers o eclesiàstics— els de les aldees dels voltants, que estaven sotmesos al pagament d'una *pecha* col·lectiva anual, un fet que ressaltava la infançonia dels primers i la vilania dels segons.⁷

Pel que fa a les ciutats i viles franques, sembla que la seua exempció partia de dues vies: en uns casos, dels mateixos furs d'infançonia obtinguts per les ciutats durant el procés de conquesta i colonització del segle XII, i, en altres casos, de privilegis atorgats *ad hoc* per la monarquia al llarg del segle XIII.⁸ Quant a les viles i llocs peiters, per la seua banda, les poques dades que coneixem anteriors a les primeres peticions de *pecha* registrades a la Cancelleria Reial semblen indicar que l'origen del pagament residia en la monetització col·lectiva dels censos agraris pagats en una determinada comunitat, com va ser el cas, per exemple, de la imposició en 1208 d'una peita anual de 4.000 sous jaquesos a les aldees de Terol en substitució d'una renda anterior satisfeta en cereal.⁹ Aquest possible origen netament rendístic, de fet, concorda plenament amb el que hem vist sobre l'etimologia i la naturalesa servil del tribut, unes característiques que, tot plegat, vénen a coincidir amb les d'un tribut anàleg designat exactament amb el mateix nom de *pecha* o peita al regne veí de Navarra —i de rei compartit entre 1076 i 1134—, per al qual sí que s'han fet estudis detallats sobre el procés d'implantació entre la segona meitat del segle XII i la primera del XIII.

Aquestes investigacions, que consideren la *pecha* la principal renda reial navarresa del període esmentat, situen en el regnat de Sanç VI el Savi (1150-1194) el moment, d'una banda, de la instauració de censos en metàl·lic, anuals i unifamiliars, als llocs de colonització fins llavors francs i, d'altra banda, de la unificació de censos als llocs sotmesos fins aleshores a una diversitat d'antigues rendes, els habitants dels quals passaren a pagar una única contribució, també anual i unifamiliar. Durant els regnats següents, el de Sanç VII el Fort (1194-1234) i el dels reis de la casa de Xampanya (1234-1274), es començaren a establir peites no ja unifamiliars, sinó col·lectives, sobretot a la zona mitjana i meridional de Navarra, mitjançant l'establiment de quantitats pagadores conjuntament per cada comunitat camperola, un fet que comportava el repartiment proporcional entre les famílies contribuents.¹⁰ Així, al final del procés, en línies generals, els llocs del nord continuaren pagant anualment *pechas* unifamiliars, mentre que els del centre i el sud les satisfieien col·lectivament.¹¹

7. La diferència entre persones infançons i vilanes es pot observar, per exemple, a les ordenances de Pere el Catòlic del 1208 recollides a Mauricio MOLHO (ed.), *Fuero de Jaca*, Saragossa, 1964, p. 169.

8. Per exemple, la carta de poblament de Saragossa establia la infançonia dels seus habitants: «habent fueros infantiones de Aragone qui non tenent honore de seniore»; María Luisa LEDESMA, *Cartas de población del reino de Aragón en los siglos medievales*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, doc. 29 (I.1119). Altrament, viles com Terol i Albarrasí reberen la franquesa al llarg del segle XIII, la primera en 1208 i la segona en el mateix moment d'incorporar-se al reialenc en 1284: Antonio GARGALLO, *Los orígenes de la Comunidad de Teruel*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1984; Carlos RIBA, *Carta de población de la ciudad de Santa María de Albarracín*, Saragossa, Tipografía de Pedro Carra, 1915.

9. Antonio GARGALLO, *Los orígenes...* El privilegi informava que, fins llavors, els habitants de la vila havien pagat 1.000 sous jaquesos anuals, una suma que quedà enfranquida, mentre que els de les aldees havien contribuït amb una quantitat en cereal que es transformà en el pagament dels 4.000 sous jaquesos esmentats i 2.870 sous jaquesos destinats als salaris dels oficials reials locals.

10. Luis Javier FORTÚN, «Una reforma fiscal en el Noroeste de Navarra (1192-1193)», a *Historia de la Hacienda española (Épocas Antigua y Medieval)*. Homenaje al profesor García de Valdeavellano, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1982, p. 235-259; Carlos DE MARICHALAR, «Colección diplomática del rey don Sancho VIII, el Fuerte, de Navarra», a *Boletín de la Comisión de monumentos históricos y artísticos de Navarra*, 1934, p. 95-119.

11. Ínigo MUGUETA, «Pecha», a *Glossaire de fiscalité. Les mots de l'impôt dans l'Occident méditerranéen*, <<http://www.mailxxi.com/fiscalitat/index.htm>>

En funció de l'analogia amb el tribut navarrès i de l'exemple de l'establiment de la peita de les aldees de Terol en 1208, és factible pensar que a Aragó es produí una evolució semblant, consistent en l'agrupació rendística dels censos pagats al rei, que conduí al fet que, si més no a mitjan segle XIII, totes les viles reials peiteres pagaven anualment una *pecha* col·lectiva. D'altra banda, l'anualitat d'aquesta contribució, palesa en aquell mateix document turolenc, també queda reflectida en altres esments, com ara els que l'anomenen «peita de Sant Miquel», tot indicant-ne la regularitat,¹² o un privilegi concedit als habitants de Barbastre en 1264 mitjançant el qual Jaume I hagué de reconèixer la seua infançonia després que rebutjaren la contribució anual que els demanava: «Quod solverent et darent nobis quolibet anno tria millia solidos jaccenses ratione cavallariorum sive peyte sicut alii homines de villeris regni Aragonis peytam seu cavallarias nobis donant et dare consueverunt.»¹³ Aquest document, a més a més, assenyala la connexió de les peites aragoneses amb el sistema de cavalleries mitjançant el qual els barons aragonesos, en la seua qualitat de tinents d'honors o mesnaders, rebien anualment bona part de les rendes reials i les repartien, al seu torn, entre els cavallers del regne.¹⁴

Amb tot, la clara anualitat del pagament de la *pecha* aragonesa no coincideix amb les peticions documentables a la Cancelleria Reial, on només se'n poden trobar deu per a un període inicial de trenta-dos anys —1253, 1255, 1258, 1259, 1273, 1276, 1278, 1279, 1284 i 1285.¹⁵ Aquesta divergència es correspon amb el fet que amb tota seguretat no s'hi anotaven totes les demandes de *pecha* —que de forma habitual eren exigides i recaptades pels batlles locals—, sinó que només quedaven registrades quan la monarquia intervenia directament per alguna raó, especialment relacionada amb l'intent d'incrementar la quantia que havien de pagar les viles. En aquest sentit, l'anàlisi conjunta d'aquelles peticions mostra que hi hagué una tendència a l'alça en les sumes exigides a cada lloc —tot i que sempre oscil·laven entorn d'unes xifres similars— fins al regnat d'Alfons el Franc. Tanmateix sembla que aquesta variabilitat de les quantitats fou objecte de reclamació per part de les pròpies viles, com sembla indicar una primera regulació ordenada en 1273 per Jaume I, que, segons una nota dels registres de cancelleria, establí les quanties de *pecha* pagadores per cada comunitat i les cavalleries que s'hi

12. Per exemple, en les peticions registrades en 1284 i en 1285; ACA, C, reg. 45, f. 35v-38r i 47r-57v.

13. Ambrosio HUICI i Maria Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, València, Anubar, 1976-1988, doc. 1377 (I.II.1264). Segurament arran d'aquest intent de Jaume I per fer-los contribuir, el consell de Barbastre encarregà una tosca falsificació —ben documentada per José Ángel Lema— segons la qual els furs concedits per Pere I, que establien «quod non debeant facere hoste nec cavalcata, nec ulla peita nec malum censum dare, nisi tantum tres dies et non amplius, nec facere ulla mpectam», havien estat confirmats per Alfons I d'Aragó en 1115, les suposades paraules del qual, fins i tot, es reproduïen: «et dominus rex Adefonsis quando vidit, hoc credidit quod verum erat et dixit: credo quia verum est»: José Ángel LEMA (ed.), *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Sant Sebastià, Eusko Ikaskuntza, 1990, doc. 61.

14. José María LACARRA, «Honos y tenencias en Aragón. Siglo XI», *Cuadernos de Historia de España*, núm. 45-46 (1967), p. 151-190; Carlos CORONA, «Las tenencias en Aragón desde 1035 a 1134», *Estudios Medievales de la Corona de Aragón*, núm. 2 (1964), p. 379-396; Antonio UBIETO, *Los tenentes en Aragón y Navarra en los siglos XI y XII*, València, Anubar, 1973; Andrés Javier NICOLÁS-MINUÉ, «Grados de la nobleza de Aragón según Don Juan Matías Esteban y Eraso», *Hidalguia*, núm. 316-317 (2006), p. 471-485. Aquest sistema estructurat per la tinença nobiliària d'honors recorda novament les similituds amb la monarquia navarresa: Aitor PESCADOR, «Tenentes y tenencias del Reino de Pamplona en Álava, Vizcaya, Guipúzcoa, La Rioja y Castilla (1004-1076)», *Vasconia*, núm. 29 (1999), p. 107-144.

15. ACA, C, reg. 8, f. 7r-10v (1253), 16r-18r (1255), 36v-39v (1258) i 48v-50r (1259); reg. 18, f. 40r-44r (1273); reg. 38, f. 121r-122v (1276); reg. 22, f. 86v-88r (1278); reg. 46, f. 20 (1279); reg. 45, f. 35v-38r (1284); reg. 45, f. 47r-57v (1285). Les peticions de *pecha* es diferencien clarament de les redempcions d'exèrcit perquè en les primeres no apareixen les ciutats i viles franques, com ara Saragossa, Osca, Jaca, Daroca, Calataiud i Terol, donada la seua infançonia, mentre que en les segones sí que ho fan —excepte en la redempció de 1257 per causes que desconeixem—, ja que estaven obligades a servir militarment el rei; l'única discordança a aquesta situació que hem detectat és la de la petició de peites a la ciutat franca de Barbastre els anys 1259 i 1276, un fet que es podria explicar pels intents que hem vist de Jaume I de fer tributar els seus habitants com a la resta de viles peiteres.

assignaven: «Anno domini M^o CC LXX tercio fecit dominus rex hoc ordinationem prout sequitur de cavalleriis et peytis Aragonie.»¹⁶

No obstant això, aquella ordinació no fou respectada, segons palesa el fet que les peticions posteriors de les quals tenim constància continuen indicant una tendència general a l'alça.¹⁷ I per això mateix algunes de les principals protestes dirigides a la monarquia durant la revolta de la Unió feien precisament referència a aquest increment de les peites: en les Corts de 1283 ho denunciaren els síndics de les aldees de Terol¹⁸ i en les de 1285 ho feren els de Sariñena, Uncastillo, Magallón, Morillo, Naval i Sevil, reclamant, en termes generals, que es tornés a les quantitats que havien acostumat a «pagar segunt lures privilegios en tiempo de la fin del senyor rey don Jayme», bo i fent referència amb tota probabilitat a l'ordenació de 1273, a la qual cosa Pere el Gran respongué que aquells privilegis només entenien de cavalleries i honors i que els reis podien «gitar peyta oltra de aquell trahido.»¹⁹ Tot i que el justícia d'Aragó donà la raó a les viles en absència del rei,²⁰ el seu successor, Alfons el Franc, tornà a rebre en 1287 les queixes dels unionistes, que reclamaven que sobre les peites i cavalleries «hi sia feyta declaración cierta ho taxación covinent a conexença de la Cort de aquello que dar devrán en quiscú anno.»²¹

Finalment, pareix que la resolució d'aquell conflicte tingué lloc poc després, a les Corts de coronació de Jaume II celebrades en 1291, en les quals el monarca acceptà «que li fos assignada renda a sa taula de les rendes sues d'Aragó et tot l'als fos compartit a cavalleries.» En conseqüència, els braços estamentals acordaren que el rei rebés només «les cenés, els peatges et aquelles judaries et moreries et salines que no fossen acostumades d'ésser donades en cavalleries»,²² i això comportà que, d'una banda, les peites reials aragoneses quedaren assignades al pagament de les cavalleries repartides entre la noblesa del regne²³ i que, d'una altra banda, en escapar del control reial, les quantitats de *pecha* quedaren

16. ACA, C, reg. 18, f. 102r.

17. Aquesta tendència s'observa molt clarament si comparem les quantitats establertes a l'ordenació de 1273 amb les que s'indicaven com a pagadores en concepte de *pecha* als inventaris de rendes dels anys 1294 i 1315: a Alagó, de 1.000 sous jaquesos en 1273 es passava a 2.500 en 1294; a Ariza, de 2.000 sous jaquesos en 1273 a 5.000 en 1315; a Berbegal, de 2.500 sous jaquesos en 1273 a 3.000 en 1315; a Castellar, de 3.000 sous jaquesos en 1273 a 4.000 en 1294; a Cetina, de 1.000 sous jaquesos en 1273 a 1.500 en 1294; a Hecho, de 1.000 sous jaquesos en 1273 a 1.500 en 1294; a Pertusa, de 3.000 sous jaquesos en 1273 a 5.000 en 1294; a Sariñena, de 7.000 sous jaquesos en 1273 a 12.000 en 1315; a Tauste, de 2.000 sous jaquesos en 1273 a 8.000 en 1294; a Zuera, de 8.000 sous jaquesos en 1273 a 14.000 en 1294-1315. De la mostra seleccionada, la quantia de la peita només es mantingué entre el 1273 i el 1294 a Berdún en 1.000 sous jaquesos, Canfranc en 500, Ricla en 2.000, Tena en 1.000 i Uncastillo en 4.000 sous jaquesos, mentre que únicament baixà a Boltaña de 1.000 sous jaquesos a 800. Finalment, a Luna, la peita col·lectiva de 2.000 sous jaquesos es transformà en una tributació unifamiliar diferenciada segons la riquesa.

18. LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, *Las Uniones aragonesas y las Cortes del reino (1283-1301)*, vol. II, Saragossa, CSIC, 1975, p. 33 (3.X.1283): «Demandan que como los aldeanos de Teruel segunt buen fuero e costumpne d'ellos non solían dar peyta sabida sinon VII mil solidos e los aya cresido XII mil solidos e assí los ayan collitos los suyos bayles forciblamente e contra voluntad del dito conceylo e de las aldeas, demandan que sean tornados en aquel mismo estado de los VII mil solidos, como solían». Els set mil sous jaquesos reclamats eren segurament els quatre mil més els 2.870 sous jaquesos establerts al privilegi de fixació de 1208 que hem comentat anteriorment.

19. LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, *Las Uniones...*, p. 78-83 (III.1285). Contràriament al que al·legà Pere el Gran, aquella ordenació indicava clarament que les quantitats anotades es referien a la totalitat de la peita pagada i no únicament a les quantitats destinades a les cavalleries d'honor; per exemple, en el cas de Zuera, s'apuntava: «VIII cavalleries que fan IIII mil s. e donen per peyta treyta la cena VIII mil. sol.»

20. LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, *Las Uniones...*, p. 78: «Si en el tiempo del camio feito entre el senyor rey don Jaime, e que Dios perdone, e el senyor rey don Pedro, que agora, es dieron peytas al dito senyor rey don Jaime, la tenor de lures privilegios, que la den agora en aquela manera que la davan en el tiempo del camio.»

21. LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, *Las Uniones...*, p. 233 (14.VII.1287).

22. LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, *Las Uniones...*, doc. 300 (IX.1291).

23. De fet, el novembre de 1291, Jaume II hagué d'assignar una cavalleria a Pere Cornel sobre les jueries perquè reconeixia «que als no li avia romàs en Aragó que no fos donat en cavalleries»: ACA, C, reg. 55, f. 55v.

fixades a cada vila de manera generalitzada, com es pot comprovar en comparar l'inventari de rendes de 1294 amb el de 1315.²⁴ Així, una vegada que les peites foren definitivament consignades a les cavalleries, passaren a convertir-se en una renda fixa que era gestionada de manera ordinària pels batlles locals, encarregats de recaptar-la i repartir-la per tèrcies entre els nobles i cavallers beneficiaris.²⁵

D'altra banda, aquella disputa global al regne d'Aragó entre el rei, la noblesa i les viles de reialenc entorn de les quanties i la recepció de les peites reials fins al regnat de Jaume II impulsà la monarquia a demanar recurrentment redempcions d'exèrcit, mitjançant les quals, per un cantó, podia exigir sumes addicionals a les que pagaven anualment les comunitats peiteres i, per un altre cantó, podia fer contribuir les ciutats i viles franques, que, segons establien els seus furs locals, estaven exemptes de *pecha*, però no d'obligacions militars.²⁶ Així, fins a la fixació generalitzada de les peites, es documenten almenys onze redempcions d'exèrcit —els anys 1257, 1271, 1274, 1275 (abril), 1275 (desembre), 1277, 1280, 1284, 1290, 1292 i 1293—,²⁷ peticions identificables en primer lloc perquè s'hi incloïen els llocs infançons, en segon lloc perquè les sumes demanades als llocs vilans eren menors que les exigides com a *pecha* —segurament per tal de no carregar-los excessivament en un mateix any— i, en tercer lloc, perquè en ocasions la mateixa documentació explícita que se sollicitaven en concepte de redempció de l'exèrcit convocat per a una determinada campanya militar.

En tot cas, durant el mateix període en què es produí l'estabilització de la *pecha* amb la seua assignació definitiva a les cavalleries i la fixació de les quantitats, també les redempcions d'exèrcit deixaren d'acomplir un paper important en el sistema d'extracció de recursos al reialenc aragonès. Contrària-

24. La quantitat pagada com a peita es mantingué en la majoria dels casos per als quals tenim dades: Almodévar en 10.000 sous jaquesos, Berdún en 1.000, Boltaña en 800 sous jaquesos, Borja en 3.500, les aldees de Calataiud en 9.149 sous jaquesos, Canfranc en 500, Castellar en 4.000 sous jaquesos, Cetina en 1.500, les aldees de Daroca en 10.000 sous jaquesos, Hecho en 1.500, Magallón en 3.000 sous jaquesos, Pertusa en 5.000, Ricla en 2.000 sous jaquesos, Tena en 1.000, les aldees de Terol en 7.000 sous jaquesos, Uncastillo en 4.000 i Zuera en 14.000 sous jaquesos. Només pujà a Ruesta, de 500 sous jaquesos en 1294 a 700 en 1315, i a altres tres llocs (Alagó, Eixea i Tauste) la *pecha* pagada col·lectivament fou substituïda per un tipus de tributació unifamiliar que es taxava segons els jous de bèsties, el bestiar major i menor i la superfície de terra posseïts, cosa que en general significava una rebaixa de la quantitat final obtinguda (de 2.500 sous jaquesos a «no pus» de 1.000 a Alagó o de 8.000 sous jaquesos «tro» de 3.000 a Tauste). Els peiters de Luna —segurament perquè la majoria de la població era infançona— ja tributaven d'aquesta manera des de temps de Jaume I, segons s'anota en el registre d'un subsidi del 1321, mentre que els d'Uncastillo, entre 1294 i 1315, foren igualment privilegiats per tal «que pagassen per bous et per bestiar cosa sabuda», tot i que «après lo senyor rey revocà-ho.» Vegeu: Manuel de BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, tom XIX, Barcelona, 1871; Ánchel CONTE, «A población de Luna circa 1265», *Argensola*, núm. 112 (1998-2002), p. 225-242.

25. El repartiment nobiliari de les peites en tres pagaments al llarg de l'any es comença a documentar si més no a partir de 1279, moment en què hi ha referències a les «tèrcies de la peita de Sant Miquel»: ACA, C, reg. 46, f. 20. Aquesta forma de gestió és idèntica a la de les rendes i eixides de les batllies de qualsevol territori de la Corona, que també eren pagades pels arrendadors a la monarquia en tèrcies anuals, un fet que confirma la naturalesa eminentment rendística de la *pecha* aragonesa. Vegeu sobre això: David ROMANO, *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983, doc. 13 (16.X.1278).

26. Per exemple, tant els furs de Saragossa i Barbastro com els de Calataiud o Terol establien l'obligació d'enviar la host quan el rei entrava en guerra: Antonio UBIETO, *Colección diplomática de Pedro I de Aragón y Navarra*, Saragossa, 1951, doc. 89 (X.1100) (Barbastro); José Ángel LEMA, *Colección...*, doc. 90 (I.1190) (Saragossa) i 245 (26.XII.1131) (Calataiud); José CASTAÑE, *El Fuero de Teruel*, Terol, Ayuntamiento de Teruel, p. 21.

27. ACA, C, reg. 8, f. 27r-29v (1257); reg. 18, f. 20v-23r (1271); reg. 23, f. 3r-8v (1274); reg. 17, f. 8r-10v (abril de 1275); reg. 33, f. 73r-76r (desembre de 1275); reg. 39, f. 144 (1277); reg. 46, f. 43r-52v, i reg. 42, f. 206-207, 237 i 244 (1280); reg. 51, f. 1r (1284); reg. 82, f. 76v-78v (1290); reg. 331, f. 67r-72r (1292), i reg. 330, f. 111r-114v i 122r-126r (1293). No hem inclòs ni la redempció d'exèrcit per a la conquesta de Múrcia en 1266, que només hem documentat a Saragossa, ni la de 1285 demanada a unes poques viles segons informa Maria Isabel FALCÓN, «Repercusión en las ciudades y villas aragonesas de la política mediterránea de Pedro el Grande», a *XI Congreso...*; Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 1497 (16.V.1266).

ment, des de la dècada del 1290, la monarquia començà a demanar subsidis justificats per diverses raons, entre les quals hi havia les expedicions bèl·liques, però també les missions diplomàtiques, l'eixugament de deutes o els casaments reials. Amb tot, sembla que la fixació generalitzada del sistema de rendes reials al regne d'Aragó comportà que aquelles peticions foren bastant espaciades —nou en trenta-tres anys: 1294, 1297, 1311, 1317, 1319, 1321, 1324, 1325 i 1327—, atès que les viles peiteres ja estaven obligades al pagament anual de la *pecha*. Sembla, a més a més, que per eixa mateixa raó la quantia dels subsidis demanats era considerablement inferior a la de les peites anuals i, fins i tot, el requeriment podia ser rebutjat per les viles, com va passar en 1321.²⁸

Conseqüentment, en vista que la monarquia no podia disposar de la recaptació de la *pecha* —completament assignada a la noblesa— i que els subsidis eren bastant ocasionals, podríem considerar que la contribució fiscal de les viles aragoneses a les arques reials resultava escassa. Tanmateix cal tenir en compte una notable excepció, la de les viles de Daroca, Calataiud i Terol, que durant aquesta mateixa època contribuïren amb una periodicitat i una quantitat molt majors que la de la resta de llocs reials aragonesos, bo i arribant a pagar subsidis pràcticament cada any —a banda de la majoria dels anteriors, també ho feren els anys 1287, 1295, 1309, 1310, 1313, 1314, 1316, 1318, 1320 i 1326—, amb sumes que arribaven a superar, per exemple, les satisfetes els mateixos anys per tot el reialenc del regne de València exceptuant-ne la capital.²⁹

Tot plegat, per tant, podem destriar dues etapes ben diferenciades en l'evolució dels principals tributs reials directes al regne d'Aragó al llarg del període seleccionat: una primera, durant els regnats de Jaume I, Pere el Gran i Alfons el Franc, caracteritzada pels intents d'increment de la *pecha* pagada anualment per les viles peiteres i el recurs ocasional a la redempció d'exèrcit per tal d'obtenir ingressos addicionals en aquelles mateixes viles i, alhora, fer contribuir les franques; i una segona, a partir de començaments del regnat de Jaume II, durant la qual la *pecha* ja estava regulada per costum o privilegi —com a conseqüència de la revolta unionista— i la redempció d'exèrcit va ser substituïda, com a forma d'incrementar els ingressos reials, per la petició directa de subsidis, esporàdics als llocs sotmesos al pagament de peita i gairebé anuals a les viles franques de Daroca, Calataiud i Terol.

2. LA QUÈSTIA, AMB FUNCIO DE SUBSIDI, A CATALUNYA

La situació de partida a Catalunya és ben diferent de l'aragonesa, ja que la quèstia domina completament el panorama dels tributs reials directes durant tot el segle XIII, sense que es documente a

28. ACA, C, reg. 324, f. 11r-26r (1294) i 240r-252r (1297); reg. 326, f. 49r-60v i 80r-83v (1311) i 104r-116v (1312); reg. 328, f. 1r-9v (1317); reg. 328, f. 56r-57v i 70v (1319); reg. 328, f. 121r-127v (1321); reg. 329, f. 186v-195v (1324), 226r-229v, 234r-235v (1325) i 278r-279v (1327). Anteriorment, en 1281, s'havia demanat un altre subsidi general: ACA, C, reg. 51, f. 2r (1281). Pel que fa a les quantitats demanades, per exemple, a Almudévar la *pecha* era de 10.000 sous jaquesos i els subsidis pagats, fetes les remissions, eren usualment de 3.000; a Borja era de 3.500 sous jaquesos i els subsidis d'uns 2.500, o a Zuera es pagaven 14.000 sous jaquesos de *pecha* però els subsidis oscil·laven entre els 2.000 i els 8.000 sous jaquesos. Pel que fa al cas de 1321, després d'haver estat fetes les peticions i les remissions, finalment el subsidi fou cancel·lat, ja que els procuradors de les viles presentaren «excusationes». En altres ocasions posteriors, simplement es demanà un auxili voluntari de forma genèrica —en 1325— o en espècie —en 1327.

29. ACA, C, reg. 68, f. 61v (1287); reg. 324, f. 96rv (1295); reg. 326, f. 23r-24v (1309) i 324r-325r (1310); reg. 327, f. 144rv (1313), 173rv (1314) i 213r-214v (1316); reg. 328, f. 32r-34v (1318), 88r i 97r-98v (1320), i reg. 329, f. 254r-257v (1326). Només no apareixen amb la resta de viles peiteres en les peticions dels anys 1317, 1319 i 1321. D'altra banda, la petició fiscal de 1287 indicava la clara diferència entre la *pecha* anual i el subsidi ocasional, ja que es demanava una suma «pro pedido sive servicio et non pro peyta». Quant a les quantitats totals, les tres viles arribaven a aplegar entre 85.000 i 135.000 sous jaquesos en cada subsidi.

penes cap redempció d'exèrcit.³⁰ Això s'explica per les pròpies característiques d'aquell tribut, que, com veurem, funcionava a la pràctica com un subsidi ocasional exigít per determinades raons, ja fossen militars o d'altre caire. En aquest sentit, cal tenir en compte que per al cas de la quèstia sí que s'han fet estudis específics, duts a terme bàsicament per Manuel Sánchez i Pere Ortí. Si un s'ha centrat en l'anàlisi exhaustiva i la conceptualització de les quèsties de la primera meitat del segle XIV, l'altre ho ha fet per al cas particular de Barcelona durant el segle XIII.³¹ Així, el primer ha definit la quèstia com el tribut de caràcter senyorial que el rei, com qualsevol altre senyor feudal en les seues terres, tenia dret a requerir als habitants del reialenc i aquests tenien l'obligació de pagar *ex debito*, mentre que el segon l'ha caracteritzada de manera similar com el dret del monarca a exigir dels seus homes i dones una quantitat arbitrària de diners.

Altrament, tot i que aquests autors no entren a valorar en profunditat l'origen de la quèstia, puix queda fora del seu àmbit cronològic, Sánchez planteja que tal vegada fou en temps de Pere el Catòlic quan es generalitzà la petició de quèsties al reialenc, ja que si bé en un capbreu dels dominis comtals dels anys 1151-1152 només apareix com una exacció exigible a certs llocs i honors, en canvi, en 1205, aquell monarca renuncià a les quèsties imposades sobre tot Catalunya excepte les dels llocs del seu patrimoni i en 1214 les Corts de Lleida promulgaren una exempció temporal de quèstia a les viles reials, fet que, tot plegat, indicaria una percepció més o menys regular en les comunitats del rei, tal com s'observa a partir de 1255, quan comencen les primeres peticions registrades a la Cancelleria jaumina.³²

Així mateix, a partir del resultat de les seues investigacions documentals, tant Sánchez com Ortí proposen que, tot i que originàriament la quèstia era arbitrària pel que fa al seu volum i periodicitat, al llarg del segle XIII s'aniria fixant per costum o privilegi en unes determinades quantitats pagadores per cada ciutat o vila de reialenc, al mateix temps que es convertiria en un tribut pràcticament anual. A més a més, almenys des del moment en què tenim les primeres relacions fiscals seriades, s'observaria una associació entre quèstia i subsidi: la *quèstia/subsidi* conceptualitzada per Manuel Sánchez, que consistiria en la sol·licitud d'una quantitat superior a la que la ciutat o vila acostumava a pagar per quèstia ordinària, tot justificant aquest subsidi addicional amb determinades causes concretes, com ara campanyes militars, deutes, coronacions o matrimonis reials; seria, en paraules de Sánchez, una «doble petició vehiculada por una sola». És a dir, seguint un dels exemples que aporta el mateix autor, dels 40.000 sous que Alfons el Benigne demanà en 1333 a Vilafranca del Penedès, 10.000 sous correspondrien a la quèstia ordinària que la vila pagava de forma usual, mentre que la quantitat restant constituïria un subsidi que s'havia de negociar.³³ Per la seua banda, en relació amb aquest fenomen, Pere Ortí suggereix la hipòtesi que potser s'afegiren subsidis a les quèsties per tal de frenar la

30. Només n'hem detectat dues, en novembre de 1257 i en juliol de 1293: ACA, C, reg. 8, f. 31r-32v, i reg. 330, f. 129r-135r. D'altra banda, a partir de finals del segle XIII, les principals ciutats del Principat anaren rebent franqueses perpètuas de quèstia i començaren a tributar mitjançant imposicions indirectes.

31. Manuel SÁNCHEZ, «*Questie* y subsidios en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIV. El subsidio para la cruzada granadina (1329-1334)», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, vol. XXVI (1977), p. 11-54; Manuel SÁNCHEZ, «Tributos negociados: las *questie*/subsidios de las villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/1 (2008), p. 65-99; Pere ORTÍ, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC, 2000, p. 584-600.

32. Manuel SÁNCHEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic, Girona, Eumo, Universitat de Girona, 1995, p. 39-40.

33. Manuel SÁNCHEZ, «Tributos negociados: las *questie*/subsidios de las villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV», *Anuario...*, núm. 38/1 (2008), p. 71-72.

reducció del volum global i l'àmbit de percepció del tribut, suposadament provocada per una progressiva fixació de les quanties i les successives franqueses de quèstia que es concedien a les viles reials.

Tanmateix, en analitzar exhaustivament totes les peticions conservades als registres monàrquics fins a les dècades centrals del segle XIV —en aquest cas, ens hem fixat en setze viles catalanes—,³⁴ s'observa que la conceptualització de la quèstia/subsidi no és del tot exacta, ja que no existeix una diferència entre una quèstia regular fixada i un subsidi addicional, sinó que la pròpia quèstia era variable en periodicitat i quantia, unes característiques que a la pràctica la convertien en un subsidi ocasional i negociable. De fet, aquesta naturalesa del tribut enllaça directament amb el seu origen etimològic, que deriva del participi passat *questa*, procedent del verb *quaero*, i que podríem traduir com a «demanda, petició, cerca o requisició».³⁵ En aquest sentit, llevat d'algunes poques quèsties que podem anomenar *censuals* en tant que estaven fixades en el temps —anualment— i en la quantitat —en espècie o en moneda sobre un mas o sobre un lloc—,³⁶ les que es troben registrades a la Cancelleria Reial es caracteritzen per ser demandes eventuais, vinculades sempre a una determinada necessitat del rei i negociades amb les comunitats vilatanes en cadascuna de les peticions fetes.

En consonància amb això, aquesta diferenciació és la mateixa que feia Ramon de Penyafort a la *Summa de casibus poenitentiae* (c. 1223-c. 1229) en distingir clarament entre les exaccions anuals establertes *ab initio* pels senyors en les seues terres —«quilibet in traditione rei suae potest ponere legem quam vult»— i les quantitats que es podien rebre voluntàriament —«sponte»— sense pactes previs, mitjançant la petició expressa del senyor admesa pels seus vassalls. I en aquest segon cas, a ulls de Penyafort, només hi havia unes certes causes que feien justes les peticions: «pro defensione patriae» o de les seues ciutats, castells i viles, l'anada a l'exèrcit contra «haereticos vel paganos», el rescat del senyor pres en guerra justa, l'obtenció de privilegis concedits pel príncep o altres causes semblants.³⁷ Així, doncs, Penyafort —potser com Bernat de Puigcercós en temps dels censals— teoritzava i legitimava un fet relativament nou que devia ser objecte de polèmica entre els seus coetanis: l'exi-

34. En concret, les viles seleccionades, de mitjana i petita grandària i de diferents batllies catalanes, han estat: Berga, Besalú, Caldes de Montbui, Cambrils, Camprodon, Cervera, Cubelles, Figueres, Font-rubí, Igualada, Manresa, Palamós, Pujalt, Quart i Palau, Terrassa i Vilafranca del Penedès. Les hem analitzat a la llum de les quaranta-quatre sèries de quèstia documentades entre 1255 i 1333: ACA, C, reg. 8, f. 18v-20v, 24v (1255), 42r-44r (1259), 46v-48r (1260), 55r-58v (1261) i 63r-64v (1263); reg. 18, f. 24v-27r (1272) i 45v-47r (1273); reg. 17, f. 2r-4r (abril de 1275); reg. 33, f. 79v-83v (desembre de 1275); reg. 51, f. 2v-4r (1281) i 6r-9r (1284); reg. 68, f. 35r-41v (1286) i 54v-56v (1287); reg. 82, f. 117v-119v (1291); reg. 331, f. 73v-75v (1292); reg. 324, f. 1r-4v (1294) i 98r-107v (1295); reg. 326, f. 14r-15r (1309), 70r-79v (1311) i 126r-128r (1312); reg. 327, f. 155r-162v (1314), 198r-205v (1316) i 228r-234r (1317); reg. 328, f. 36r-45r (1318), 72r-81v (1319) i 104r-109v (1320); reg. 329, f. 151r-158v (1322), 237r-244r (1326) i 269r-273r (maig de 1327); reg. 543, f. 2r-8r (desembre de 1327), 29r-35r (1328), 71r-75v (1329), 117r-128v (1330), 165r-169v (1332) i 208r-214r (1333); reg. 1501, pàssim (1334, 1336, 1337, 1338 i 1339); reg. 1502, pàssim (1340, 1341, 1343 i 1344).

35. Antoni Maria ALCOVER i Francesc de Borja MOLL, «Quèstia», a *Diccionari català-valencià-balear*, edició electrònica.

36. Per exemple, sabem que un mas de la parròquia de Sant Julià de Llers havia de satisfer anualment 3 sous comtals de quèstia segons un document de 1156 o que, a la parròquia de Llagostera, diversos masos pagaven algunes quantitats en concepte de quèstia, com informava un capbreu fet entre 1185 i 1196. Altrament, els habitants del lloc de Serrat, a la vall de Ribes, reconeixien entre 1205 i 1210 que anualment havien de pagar 44 sous com a quèstia colectiva: Arxiu Diocesà de Girona, Vilabertran, núm. 554 (23.V.1156); Thomas Noel BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings, 1151-1213*, vol. II, Berkeley, University of California Press, 1984, doc. 101 (1185-1196) i doc. 131 (1205-1210). Igualment, sabem que el castell i batlle de Camarasa, Cubells i Montgai recollia anualment 2.400 sous de *quístia*, però sembla que cal relacionar aquest cas amb la seua proximitat a Aragó, ja que en realitat aquell tenia els llocs com a «cavalleria» i no com a «castlania»: Francesc CARRERAS I CANDI, «Política mitjaeval a Camarasa», a *Miscelánea històrica catalana*, vol. II, Barcelona, Casa de la Caritat, 1906, p. 97-188.

37. Ramon de PENYAFORT, *Summa Sancti Raymundi de Peniafort*, Roma, 1603, llibre segon, v, XI, «Quaestio quarta. Quid de quaestis, vel talleis?», p. 169-173.

gència recurrent per part dels senyors d'exaccions monetàries, designades amb el terme *questae* i justificades amb una plèiade diversa de motius.

Fet i fet, poc després d'aquells escrits, des del moment en què podem analitzar les sèries fiscals de mitjan segle XIII, s'observa que les quèsties eren ja un dels puntals bàsics dels ingressos reials a Catalunya. A més a més, en aquelles peticions s'adverteix el sistema de gestió i negociació explicat per Manuel Sánchez, és a dir, la demanda d'una quantitat monetària global susceptible de remissions —i, per tant, de negociacions— a cadascuna de les viles reials, les autoritats de les quals s'encarregaven de repartir la quantitat proporcionalment entre els veïns i de recaptar-la i lliurar-la posteriorment als porters reials triats *ad hoc* per recollir les quèsties d'una determinada zona. Per exemple, en 1259, el rei demanà 1.500 sous a la vila de Font-rubí, però posteriorment en rebaixà 200 sous, de manera que l'autoritat s'encarregaria de recaptar 1.300 sous de forma proporcional, *per solidum et libram*, entre els contribuents de la vila, uns diners que posteriorment lliuraria al porter real designat per a recollir les quèsties de la batllia de Barcelona. En conseqüència, d'una banda, les comunitats urbanes hi tenien un paper destacat, ja que posseïen un cert marge de negociació amb la monarquia per a rebaixar el volum del tribut i eren les encarregades d'organitzar-ne la distribució i el cobrament, mentre que, d'una altra banda, les quantitats recaptades podien ser ingressades directament a les arques reials sense passar prèviament per les mans dels batlles, fet que en permetia la destinació immediata a allò que el rei considerés més necessari i que, per exemple, diferenciava considerablement la quèstia de la *pecha* aragonesa, la qual, com hem vist, era gestionada pels oficials locals reials i restà finalment assignada a la noblesa del regne.

No obstant això, contràriament al que proposen Sánchez i Ortí, el que s'observa en analitzar conjuntament les peticions de quèstia és que no estava fixada de forma general, ni en periodicitat ni en quantia, fins que en la dècada de 1320 s'inicià un procés d'estabilització que finalitzà cap a 1340 amb la regularització de quèsties anuals delimitades en unes xifres aproximades. Així, doncs, el procediment de la quèstia/subsidi, que diferenciava entre la quèstia tradicional i un auxili addicional, no entrà en funcionament fins al final del regnat de Jaume II, ja que anteriorment la pròpia quèstia, en la seua condició d'ocasional i variable, tenia a la pràctica una funció de subsidi negociat entre la monarquia i els consells de les viles reials. Per exemple, el cas de la ciutat de Barcelona indica que la quantia de la quèstia no estava fixada al llarg del segle XIII: a la segona meitat de la centúria, contribuï alternativament amb sumes que ascendien de forma invariable a 60.000, 80.000 o 100.000 sous, per la qual cosa, seguint la idea de la quèstia/subsidi, podríem suposar que la quèstia ordinària acostumava a ser de 60.000 sous i sobre ella es tractava d'obtenir una suma afegida. Tanmateix les dues xifres que tenim per a la primera meitat del segle assenyalen que aleshores encara no s'havia arribat a pagar aquella quantitat i que les quanties eren negociades en cadascuna de les peticions, ja que en 1208 Barcelona pagà 48.000 sous i en 1222 en pagà 26.666, és a dir, que en 1222 es pagava una suma molt allunyada de la suposada quèstia ordinària de mitjan segle XIII —60.000 sous—, i, de fet, era una quantitat encara menor que la pagada en 1208, cosa que indica la negociació intrínseca que comportava cada demanda específica de quèstia.³⁸

Igualment, per exemple, sabent la quantitat en què restà aproximadament fixada la quèstia de Font-rubí, veiem que al llarg del segle XIV la vila pagà quantitats que hi estaven per sota, fet que mostra una variabilitat sense cap límit inferior estable i plenament dependent de cada negociació concreta. Això és, Font-rubí acabà pagant entre 640 i 800 sous de quèstia en la dècada de 1340, però entre

38. Dades extretes de Pere ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 590.

1312 i 1332 contribuí en nombroses ocasions amb 400 sous, per la qual cosa la fixació no pogué tenir lloc, almenys, fins a mitjan segle XIV. I, en tot cas, si la quèstia ordinària acostumava a ser de 400 sous, aquesta quantitat no estava fixada i encara es pogué augmentar amb posterioritat. Una cosa semblant passa amb Manresa, que durant la dècada de 1340 pagà entre 4.000 i 5.000 sous de quèstia, però en 1327 una nota interna de cancelleria la fixava —de forma efímera— en 10.000 sous. Finalment, també el cas de Pujalt —i altres— repeteix aquesta oscil·lació: durant tota la dècada de 1310 pagà entre 850 i 900 sous, en 1329 i en 1330 baixà a 700 sous i, finalment, des de 1340, moment a partir del qual les quèsties començaren a romandre inalterades, les contribucions quedaren entre 800 i 1.000 sous; per tant, aquest comportament torna a indicar la fluctuació intrínseca a la quèstia en funció de la pròpia conjuntura i la negociació de cada demanda.³⁹

Per això mateix, en aquest cas, contràriament a allò que passava amb la *pecha* aragonesa a partir de finals del regnat de Jaume I, no es troba cap regulació de la quèstia als registres de la Cancelleria Reial, ans al contrari, són escassíssimes les fixacions de quèstia conegudes. De la mateixa manera, com que la quèstia consistia en el dret senyorial a demanar auxilis monetaris justificats, les franqueses de quèstia concedides per la monarquia foren pràcticament nul·les, atès que aquell dret era el principal mecanisme per a fer contribuir periòdicament els vassalls reials. Amb tot, en els pocs casos en què la quèstia d'una vila estava normativitzada, bé mitjançant la fixació de la quantia, bé per la concessió d'una exempció plena, aquella regulació es complia de forma general. En primer lloc, per exemple, l'únic cas en què hem documentat una quèstia fixada en una vila mitjana o gran és el de Berga, que rebé un privilegi d'Alfons el Franc per pagar 3.000 sous «quandocumque et quotienscumque contingat nos a vobis exigere questiam» —una formulació documental que ja indica clarament que la quèstia no era un tribut anual, sinó que depenia sempre de la petició explícita i ocasional del rei.⁴⁰ Doncs, a partir d'aquella fixació, la vila no pagà en cap moment una quantitat superior, ja que, de fet, l'administració reial gairebé sempre li demanà directament els 3.000 sous de quèstia, amb excepció de dos casos, en 1312 i en 1314, en què davant de la petició d'una suma més alta els síndics berguedans s'afanyaren a fer efectiu el seu privilegi de fixació. Només amb l'increment general de les quèsties que s'esdevingué en ocasió de la campanya per a la conquesta de Sardenya en 1322 —que, segons el nostre punt de vista, seria la primera quèstia/subsidi pròpiament dita, com explicarem posteriorment— la quantitat finalment pagada fou major perquè, a banda de la quèstia ordinària, la monarquia demanà una suma addicional. En segon lloc, les poques viles que tenien franquesa de quèstia, com ara Palamós o Figueres,⁴¹

39. L'evolució de la quèstia de Cervera també exemplifica aquesta variabilitat sense límit inferior estable: pagà de 8.000 a 15.000 sous en les peticions de Jaume I; de 20.000 a 30.000 sous en les de Pere el Gran i Alfons el Franc; en la dècada de 1290, contribuí amb 10.000 sous; durant el segle XIV, pagà majoritàriament 18.000 sous, però a partir de 1340 contribuí amb quantitats que oscil·laven entre els 9.600 i els 12.000 sous.

40. ACA, C, reg. 484, f. 16r^v (30.VIII.1286). Aquella irregularitat de la petició de quèsties també s'observa en altres esments documentals, per exemple en la fixació en 150 sous de la quèstia dels llocs conflentins de Serdinyà, Flaçà, Marinyans i Joncet «quandocumque et quotienscumque nos vel nostri in terra nostra questia iactabimus», en la inclusió de Vilagrassa en les contribucions de Tarrega «quandocumque vel quotienscumque nos oportebit facere questiam in Tarrega» o en la fixació temporal de la quèstia de Besalú en 2.000 sous «quolibet anno ex ipsis annis quando contingerit nos generaliter exigere questiam in Cathalonia»: Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 1429 (16.IX.1264); ACA, C, reg. 329, f. 237-244r.

41. Josep Maria FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid, CSIC, 1969-1983, doc. 316 (21.VI.1267), 329 (18.V.1277) i 335 (3.XII.1279). Com hem dit anteriorment, les grans ciutats reberen franquesa de quèstia des de finals del segle XIII, per exemple, Barcelona el darrer dia de 1299 i Girona mitjançant exempcions temporals des de 1286, que es feren perpètuas en 1315. Vegeu: ACA, C, reg. 197, f. 66-67r (31.XII.1299); Joan BOADAS i Lluís-Esteve CASELLAS (dir.), *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1144-1862)*, Barcelona, Girona, Fundació Noguera, Ajuntament de Girona, 2005, doc. 71 (19.III.1286), 93 (25.V.1294), 165 (25.V.1315) i 166 (27.V.1315).

no apareixen en les peticions de cancelleria fins a 1322 i, per tant, és evident que aquelles sèries fiscals contenien únicament i exclusivament peticions de quèstia —no de quèstia/subsidi— als llocs que estaven sotmesos al seu pagament.⁴²

En conseqüència, de forma oposada al que havien plantejat Manuel Sánchez i Pere Ortí, pensem que la quèstia/subsidi no existí com a mecanisme que servís al llarg del segle XIII i les primeres dues dècades del segle XIV per a augmentar quèsties fixades i fer contribuir viles exemptes a partir d'unes determinades justificacions addicionals al·legades per la monarquia. Contràriament, el revestiment de la quèstia reial com a subsidi, és a dir, la invocació d'uns motius concrets per a acomplir uns projectes determinats, era intrínsec a la mateixa naturalesa de l'exacció, fonamentada en un dret feudal que requeria sempre una petició específica i justificada, que havia de ser admesa, o si més no negociada, per les comunitats contribuents. Fet i fet, aquesta estreta relació entre quèstia i subsidi tenia un clar reflex en la documentació cancelleresca, que associava les peticions de quèstia als diners donats *in subsidium* o *in auxilium* del rei, una vinculació que només es trencà a partir de la quarta dècada del segle XIV, quan la monarquia començà a obtenir els principals subsidis del reialenc a través d'altres mecanismes diferents de les peticions de quèstia i, en conseqüència, aquesta passà a convertir-se en una exacció menor, ordinària i que s'anà establint anualment en xifres reduïdes.⁴³

Així, doncs, el moment precís en què s'adverteix una distinció clara entre la quèstia que s'exigia habitualment i un subsidi demanat addicionalment no arriba fins a la petició de 1322, que, d'una banda, incrementà considerablement les quantitats sol·licitades a totes les viles;⁴⁴ d'una altra banda, inclogué en la contribució els llocs exempts de quèstia,⁴⁵ i, finalment, afegí una suma addicional a l'única quèstia fixada, la de Berga, bo i diferenciant clarament entre els 3.000 sous que s'havien de pagar «iuxta privilegii quod habent» i els 5.000 sous que se sol·licitaven ara «rogando».⁴⁶ Per tant, pensem que aquesta és la primera petició que es pot considerar en rigor una quèstia/subsidi segons la conceptualització i els termes plantejats per Manuel Sánchez i Pere Ortí.⁴⁷

42. L'única excepció és la de la petició de 1295, en què es demanaren 1.000 sous a la vila de Palamós, posteriorment rebaixats a 500.

43. Aquesta associació nominal es comença a donar documentalment a partir de les peticions de la dècada de 1280 i té la seua mostra més palesa en el fet que les quèsties demanades durant el regnat de Jaume II s'anotaven als registres anomenats *Subsidiorum*. Així, fins a la definitiva minoració de la quèstia, ambdós termes apareixen constantment a la documentació com si foren intercanviables, sota la fórmula *subsidium seu quèstia* o *quèstia sive subsidium*: ACA, C, reg. 328, f. 76r i 109rv.

44. Per exemple, anteriorment a Vilafranca, s'havien demanat entre 4.000 i 30.000 sous que, després de les remissions, quedaven entre 4.000 i 18.000 sous, però ara es demanaren 40.000 sous que finalment romangueren en 24.000. A Caldes de Montbui, la petició era gairebé invariablement de 9.000 sous que, després de les remissions, quedaven entre 2.000 i 5.100 sous, però en 1322 es demanaren 12.000 sous i les remissions deixaren la xifra en 8.000. A Cervera, s'havien demanat entre 30.000 i 45.000 sous, que quedaven en sumes de 17.000 a 20.000, però ara la remissió sobre 45.000 sous fou molt menor, quedant la contribució final en 33.000 sous. A Manresa, es venien sol·licitant 22.500 sous i, després de les remissions, quedaren entre 7.000 i 10.000 —excepte els escassos 4.000 sous del 1311 per sanjar els deutes del setge d'Almeria, segurament perquè hi havien contribuït amb peons, com indica la petició de 1309—, mentre que en 1322 es demanaren 30.000 sous que la remissió deixà en 12.000.

45. Per exemple, Figueres, que tenia franquesa perpètua (anteriorment, només s'havia intentat fer contribuir una vila franca en un parell d'ocasions: en 1309 i en 1312 a Besalú, que tenia una exempció temporal, però hi foren demanades quantitats «rogando»).

46. De forma similar, en aquell moment la vila de Besalú posseïa un privilegi de fixació temporal de «subsidium seu questiam» de 2.000 sous, per la qual cosa ara se li demanaren 2.000 sous «pro subsidio» i 4.000 «rogando». Aquest exemple, a més a més, palesa novament la intercanviabilitat entre els conceptes de quèstia i subsidi durant aquest període: una cosa era la quèstia negociable que es pagava quan el rei la demanava —equivalent, per tant, a donar-la «pro subsidio»— i una altra, que s'assajà per primera vegada en 1322, eren els diners afegits que es demanaven expressament «rogando».

47. Posteriorment, només hi hagué una nova «quèstia/subsidi» en 1330, en què, per exemple, es tornaren a sol·licitar diners a llocs francs com Figueres i Palamós. En tot cas, a partir del regnat d'Alfons el Benigne, començaren a aparèixer altres

De fet, plantejem com a hipòtesi que precisament fou a partir del cicle iniciat en 1322 i vinculat a la conquesta de Sardenya, amb l'increment considerable de l'exigència fiscal, quan es començà a plantejar la possibilitat de fixar les quèsties i diferenciar-les netament d'altres tipus de subsidis. Així, si en 1322 s'obtingueren elevades quèsties/subsidis, en 1323 el reialenc concedí en Corts un *servicium* biennal que havia de ser recaptat de forma mixta, a través d'un cabeçatge i d'un impost proporcional, tot substituint el cobrament de quèsties fins al 1325, ja que, a canvi, les viles en reberen franquesa. No obstant això, els escassos resultats del donatiu obligaren el rei a exigir un tribut «per modum collecte» que havia de significar, almenys, arribar a recaptar cadascun dels dos anys les sumes pagades mitjançant la quèstia/subsidi demanada el setembre de 1322.⁴⁸ Així, les viles reials hagueren de suportar una important càrrega fiscal durant el cicle 1322-1325, al final del qual observem canvis importants en la llarga sèrie de *subsidiarum* de Jaume II: per primer cop en 1326 i en 1327 les cartes de petició adreçades a les viles demanen els diners, expressament, *pro questia*, i, com fa notar Manuel Sánchez, s'afegeix la clàusula *causa cessante*, segons la qual es cancel·laria la quèstia si desapareixien les causes que l'havien motivada.⁴⁹ Finalment, el mateix any 1327, una nota interna de cancelleria indicava que el rei havia fet una taxació de les quantitats que s'havien d'imposar en les futures quèsties, excepte en el cas que s'hagueren d'augmentar per alguna causa necessària.⁵⁰

Tot plegat, sembla que a partir del notable increment dels volums fiscals pagats durant el període 1322-1325, en què per primera vegada s'havia hagut de distingir entre les sumes pagades com a quèstia i les pagades com a subsidi, hi hagué una voluntat clara i expressa d'individualitzar i regularitzar el tribut de la quèstia, com així ho indicarien les característiques de les peticions immediatament posteriors i la taxació de 1327.⁵¹ En tot cas, la mort de Jaume II s'esdevingué gairebé de forma immediata i aquella ordenació de les quèsties no arribà a entrar en vigor, per la qual cosa el procés definitiu de fixació fou una mica posterior, entre les dècades de 1330 i de 1340, mitjançant una successió de fets que ja ha estat explicada detalladament per Manuel Sánchez.⁵² Així, com assenyala aquest autor, a partir de les Corts de 1333, el moment en què els subsidis de les viles reials es començaren a negociar no ja individualment, sinó col·lectivament dins el marc d'assemblees estamentals, i es començaren a pagar no ja de forma directa, sinó mitjançant imposicions indirectes, la quèstia passà a esdevenir un tribut menor, que s'anà establint anualment en els llocs sotmesos al seu pagament en la quantia que s'havia abonat en «el temps passat», sense que res «més anant no·ls puxa

tipus de tributs directes que obligaven el conjunt de les viles reials, tinguessen o no franquesa de quèstia, com ara els coronatges dels anys 1327 i 1336, els maridatges dels anys 1328 i 1338 o els subsidis concedits en Parlament dels anys 1338 i 1339.

48. Sobre aquest donatiu de Corts, vegeu Manuel SÁNCHEZ, «Contributi finanziari di città e ville della Catalogna alla conquista de regno di Sardegna e Corsica (1321-1326)», *Medioevo. Saggi e Rassegne*, núm. 20 (1995), p. 317-352.

49. Manuel SÁNCHEZ, «Tributos negociados: las *questie*/subsidios de las villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV», *Anuario...*, núm. 38/1 (2008), p. 79, notes 37 i 38.

50. ACA, C, reg. 329, f. 273v. Berga, que com hem vist era l'única vila que tenia un privilegi de fixació de quèstia, no apareix a la llista.

51. Com indica Manuel Sánchez al seu article sobre la quèstia, el *servicium* de les Corts de 1323 havia de ser pagat a cada vila per tothom, també per les persones exemptes en les quèsties, cosa que provocà nombrosos conflictes. Potser aquella situació donà peu al fet que les noves peticions de 1326 i de 1327 s'hagueren de demanar clarament sota el concepte de *questia* i no genèricament com un *subsidiium*. En un altre ordre de coses, la taxació de 1327 mostra sense cap mena de dubte que fins llavors no existia una quantitat mínima considerada com a «quèstia ordinària», ja que, per exemple, en el cas de Caldes de Montbui, s'hi fixà una quantia de 3.000 sous, però anteriorment, en 1311 i en 1319, havia pagat sumes menors, mentre que, en el cas de Cambrils, s'hi taxaren també 3.000 sous, però en les dues darreres quèsties n'havia pagat 1.500.

52. Manuel SÁNCHEZ, «La Corona en los orígenes del endeudamiento censal de los municipios catalanes (1343-1344)», a Denis MENJOT i Manuel SÁNCHEZ (ed.), *Fiscalidad de Estado y fiscalidad municipal en los reinos hispánicos medievales*, Madrid, Casa de Velázquez, 2006, p. 239-273.

ésser innovat.»⁵³ D'aquesta manera, una vegada la quèstia havia perdut tota funció d'ajuda monetària negociada amb cada vila i l'obtenció de subsidis paral·lels s'havia consolidat a través de la negociació conjunta en Corts i Parlaments, les peticions es farien simplement *pro questia* i en quantitats reduïdes i estables.⁵⁴

En definitiva, hem vist que la quèstia, almenys des del regnat de Jaume I fins al d'Alfons el Benigne, acomplí a la pràctica una funció de subsidi ocasional, justificat i negociat amb cadascuna de les viles reials catalanes que no n'havien rebut franquesa. Aquesta situació és molt semblant a la que veurem posteriorment per al cas valencià, però ben diferent de l'aragonès, que ja hem observat, o del mallorquí, que abordarem tot seguit.

3. ELS SUBSIDIS NEGOCIATS AL REGNE DE MALLORCA

El cas de la fiscalitat reial al regne de Mallorca és específic en el conjunt de la Corona, ja que des d'un bell començament la monarquia concedí als seus pobladors l'exempció de tot dret feudal que es pogués traduir en el pagament d'un tribut directe. La mateixa carta de privilegis de març de 1230, atorgada pràcticament l'endemà de la conquesta, declarava franques i lliures totes les possessions que fossen donades als nous colonitzadors i els eximia «ab omni questia, tolta, forcia et demanda, prestito, hoste et cavalcata et earum redempcione.»⁵⁵ En conseqüència, aquest tipus de franquesa general incloïa l'exempció perpètua de tot dret reial a exigir quantitats monetàries als habitants de l'illa, fet que constituïa un inusual i importantíssim privilegi, com ja es devia considerar aleshores atès el que afirmava Ramon Muntaner a la seua crònica:

E con hac presa la dita ciutat e tota la illa de Mallorca, ell féu molt grans dons a totes les sues gents, e gran gràcia. E poblà la dita ciutat e illa ab majors franquees e llibertats que ciutat que sia en el món.⁵⁶

Aquella franquesa, a més a més, fou estesa als pobladors de les illes d'Eivissa i Menorca en 1233, quan ni tan sols havien estat conquerides, i igualment inclosa entre els privilegis que els foren concedits en 1300 i en 1301, quan Jaume II de Mallorca recuperà de mans senyoriales la primera i atorgà carta de poblament a la segona.⁵⁷ En conseqüència, tot i que potser també es podrien adduir causes

53. Manuel SÁNCHEZ, «Tributos negociados: las *questie*/subsídios de las villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV», *Anuario...*, núm. 38/1 (2008), p. 86, nota 60.

54. Desconeixem les quantitats en què aproximadament restà fossilitzada la quèstia a partir de llavors. En qualsevol cas, paga la pena destacar que, tot i que aquestes peticions fetes a partir de la dècada de 1340 es feien simplement *pro questia*, es continuà reproduint el procés intrínsec al tribut, que comportava la petició expressa d'una quantitat variable —ara anual i dins d'uns marges molt estrets—, la negociació i la remissió d'una part. Manuel Sánchez n'aporta diversos exemples, com el de Montmaneu/la Panadella, que no obtingué la fixació de la quèstia fins a 1373, quan l'infant Joan la concedí per evitar que «vos fatigemini laboribus et expensis in obtinendo a curia domini regis vel nostra remissionem annis singulis», o el dels habitants del castell de la Geltrú, que a mitjan segle XV donaven una «quèstia o do voluntari, la qual acostuma tatxar lo senyor del dit castell o son batle cascun any a son voler e arbitre.» Així mateix, la quèstia de Cervera era també objecte de negociació anual dins d'uns certs marges molt reduïts entre la vila i el ciutadà barceloní al qual havia estat alienada a finals de segle XIV. Vegeu Manuel SÁNCHEZ, «Tributos negociados: las *questie*/subsídios de las villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV», *Anuario...*, núm. 38/1 (2008), p. 71, nota 11; Pere VERDÉS, *Administrar les pecúnies e béns de la universitat (Cervera, 1387-1516)*, vol. I, tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004, p. 465-473.

55. Ambrosio HUICI i Maria Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 150 (1.III.1230).

56. Ferran SOLDEVILA, *Crònica de Ramon Muntaner, a Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1971, cap. VIII.

57. Francesc GARÍ (dir.), *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, vol. II, Ciutat de Mallorca, Parlament de les Illes Balears, 2003.

conjunturals per explicar la gran liberalitat de la carta mallorquina,⁵⁸ aquest comportament global a les Balears sembla indicar que l'exempció generalitzada de tributs reials es devia a raons estructurals, possiblement relacionades amb els intents de facilitar la colonització o amb els interessos estratègics de la monarquia, que tal vegada no veia les illes com una font primordial d'exaccions directes.

Fos com fos, la carta de franqueses de Mallorca esdevingué efectiva i fou confirmada i ampliada successivament els anys 1233, 1256, 1257, 1269, 1275, 1276 i 1283.⁵⁹ Així, doncs, al regne de Mallorca no hi hagué exigència de tributs directes i, de fet, és quasi totalment absent als registres de peticions fiscals del regnat de Jaume I, amb l'única excepció de 1261.⁶⁰ En aquest sentit, Ricard Soto, a partir de la hipòtesi de Josep Torró per al cas valencià segons la qual les peites o quèsties haurien estat triades com a forma de renda per substituir els censos sobre la terra i millorar l'eficiència de la recaptació, suggerí que potser a Mallorca no s'intentà aquest reemplaçament per la manca de desenvolupament d'una xarxa de viles i d'institucions comunals que poguessen gestionar la distribució i collecta de tributs directes. Tanmateix, obviant els fets que el repartiment de les terres reials mallorquines fou franc —i, per tant, no hi havia censos a substituir— i que la mateixa Mallorca era una ciutat important que podia organitzar i recaptar talles, és evident que Soto passà per alt la carta d'enfranquiment primigènia que eximia de tributs directes els habitants de l'illa.⁶¹

Això no obstant, l'exempció no impedí que la monarquia hi demanés sumes monetàries, però aquestes peticions van ser molt més ocasionals que a la resta de llocs de la Corona obligats a pagar *pecha*, quèstia o redempció d'exèrcit i, quan aquells subsidis van ser concedits, el seu caràcter graciós i negociat es va fer clarament manifest. D'aquesta manera, veiem que els altres dos subsidis que es poden documentar durant el regnat de Jaume I, d'agost de 1269 i març de 1275,⁶² generaren cartes d'indemnitat per tal d'assegurar la validesa de la franquesa de 1230 i foren acompanyats d'un atorga-

58. No sabem si els avalots narrats al *Llibre dels feits* hi tingueren alguna cosa a veure. Segons la Crònica, l'encant dels béns presos «començà-s a Carnestoltes e durà tro a Pasqua», és a dir, des del 17 de febrer fins al 7 d'abril de 1230, i quan «aquest encant fo feit», davant els fraus comesos pels barons i rics homes, hi hagué el barreig de la casa de Gil d'Alagó i la del preboste de Tarragona, un fet que va forçar Jaume I a prometre «que comptariem e puis dariem llur part» al «poble». Per la seua banda, la carta de franqueses de Mallorca data de l'1 de març de 1230, dotze dies després que comencés l'encant; si els motins tingueren lloc una vegada acabà completament l'encant, en abril —com raonablement sembla inferir-se del text de la Crònica—, no tindrien res a veure amb les franqueses. Tanmateix, donada la imprecisió del text, també podria interpretar-se que els aldarulls s'esdevingueren durant el procés de subhasta dels béns, amb la qual cosa l'agitació popular —que possiblement, tot i que la Crònica ho amague, aniria també dirigida cap al rei— podria constituir una de les raons de la gran magnanimitat de la carta de franqueses. Vegeu: Ferran SOLDEVILA (ed.), *Llibre dels feits*, cap. 90-91.

59. *Llibre de privilegis i franqueses de Mallorca* (LPFM), Arxiu virtual Jaume I, f. 10v-11v (22.III.1233): confirmació de la carta i ampliació als habitants d'Eivissa i Menorca, bo i explicitant, a més a més, que les seues possessions a Aragó i Catalunya també restaven franques de quèstia i de tota exacció reial «que dici vel nominari possit quoquomodo»; 25r (2.VIII.1256) i 48r-49r (21.VIII.1256): confirmació del rei i després de l'infant Jaume; 6r-9r (8.II.1257) i 49r-50r (10.III.1257): modificació i addicions del rei i de l'infant; 26r-30r (23.VIII.1269): confirmació i addició de privilegis; 36rv (12.III.1275): confirmació de tots els privilegis atorgats i concessió de nous de forma paral·lela; 50v-51v (12.IX.1276): confirmació de tots els privilegis atorgats en ocasió de la coronació de Jaume II de Mallorca; 68v-73v (13.II.1283): confirmació a partir del text modificat en 1257.

60. ACA, C, reg. 8, f. 57v (VIII.1261).

61. Ricard SOTO, «Drets reials, renda feudal i circulació monetària a Mallorca al segle XIII», a *Gaceta Numismática*, núm. 137 (2000), p. 29-50. Per al repartiment franc de censos sobre la terra, vegeu Gabriel JOVER i Ricard SOTO, «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 249.

62. LPFM, f. 30rv (24.VIII.1269): «Recognoscimus et confitemur vobis probis hominibus, et universitati Maioricarum, quod ad preces nostras ac gratis, et spontanea voluntate vestra, dedistis nobis modo in auxilium, presentis transitus ultra maris, quinquaginta mil. sol.»; 38r (12.III.1275): «Damus et concedimus vobis probis hominibus et universitati Maioricarum, presentibus et futuris, quod ratione servitii quod modo nobis fecistis ad preces et instanciam nostri non possit vobis vel vestris periu-ditium generari, quantum scilicet ad franquitates a nobis vobis concessas cum cartis nostris ut in eisdem plenius continetur.»

ment compensatori de nous privilegis, una situació que no es donava als llocs que no estaven exempts per instrument jurídic.⁶³ De fet, l'exemple de la petició de 1269, destinada a subvenir a les despeses de la croada jaumina a Terra Santa, mostra l'excepcionalitat de les contribucions balears a la monarquia, ja que, segons relata el *Llibre dels feits*, el rei s'hagué de traslladar personalment a la ciutat de Mallorca per demanar «als hòmens de la vila que ens ajudassen en el nostre passatge.» En aquest sentit, l'esment explícit de la Crònica a la negociació d'un subsidi és un fet realment inusual i indica clarament la singularitat del cas: «E, nós, que vim que ells hi havien bona volentat, de setanta mília sous que nós los volíem demanar, no els en demanam sinó cinquanta mília sous.»⁶⁴

D'altra banda, durant el període en què el regne de Mallorca estigué sota l'obediència directa d'Alfons el Franc, es documenta únicament un subsidi, en 1286, immediatament després que el rei l'hagués pres de son oncle, i encara durant els primers anys de Jaume II d'Aragó —1291, 1294 i 1297—, el monarca del casal d'Aragó demanà tres subsidis als prohoms de la ciutat de Mallorca —i en ocasions de les altres illes—, ja que tots tres afectaven el conjunt de la Corona, puix tenien a veure amb les negociacions del que finalment seria la Pau d'Anagni i amb la investidura del rei com a sobirà de Sardenya i Còrsega.⁶⁵ Així, doncs, en funció de la situació de partida establerta en els moments inicials de la conquesta mallorquina, la monarquia, per tal d'obtenir-hi volums monetaris importants, havia de recórrer a la petició de subsidis, menys regulars i avantatjosos en les negociacions per a l'administració reial que les quèsties, atès que aquestes es basaven en un dret feudal que legititava l'obligatorietat de les viles de subvenir a les necessitats del rei.

4. LA QUÈSTIA O PEITA AL REGNE DE VALÈNCIA, UN CAS SIMILAR AL CATALÀ

El cas del regne de València és molt semblant al català, ja que durant el període seleccionat destaca sobretot el recurs de la monarquia a l'exigència periòdica de sumes monetàries a les viles reials basant-se en el dret feudal de quèstia. Aquest comportament només s'observa en analitzar les sèries fiscals de cancelleria en la llarga durada i en el conjunt de la Corona, per la qual cosa les detallades consideracions que va fer Josep Torró per explicar l'origen i les característiques d'aquella exacció van quedar distorsionades per la limitació temporal i geogràfica del seu estudi, circumscrit al reialenc valencià i al regnat de Jaume I.⁶⁶ Per això, per tal d'explicar la naturalesa i l'evolució del principal

63. En 1269, es confirmà i s'amplià la carta de franqueses de Mallorca i, en 1275, es ratificaren tots els privilegis i se'n concediren de nous. En aquesta darrera ocasió, a més a més, es regulaven paral·lelament les diverses menes de talles que s'hi podien fer: les fetes a comuna utilitat de la ciutat i l'illa, en què havien de pagar els posseïdors de terres de reialenc excepte els eclesiàstics; les fetes «ad deffensionem terre», en què havien de contribuir tots, inclosos els cavallers, i les fetes per a mantenir els murs i valls de la ciutat de Mallorca, en què havien de pagar tots els seus habitants.

64. Ferran SOLDEVILA (ed.), *Llibre dels feits*, cap. 483. El text de la Crònica, a més a més, és confirmat per una carta d'indemnitat: «Recognoscimus et confitemus vobis probis hominibus et universitati Maioricarum quod, ad preces nostras ac gratis et spontanea voluntate vestra, dedistis nobis modo in auxilium presentis transitus ultra maris quinquaginta mil. sol.» LPFM, f. 30r-v (24.VIII.1269). D'una altra banda, segons el mateix *Llibre dels feits*, el monarca rebé mil caps de bestiar, entre bous i vaques, de l'almoixerif de Menorca.

65. ACA, C, reg. 68, f. 42r (VI.1286) i 117v-119v (V.1291), i reg. 324, f. 9r (VII.1294) i 236 (VIII.1297).

66. Josep TORRÓ, «Colonització feudal i renda feudal. L'origen de la peita al regne de València», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (ed.), *Col·loqui «Corona, municipis i fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana»*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997, p. 467-491. A banda, hi ha molts altres articles que parlen de la quèstia o peita al regne de València, però ho fan a partir de notícies disperses del període seleccionat o de les dades observables posteriorment, ja a la segona meitat del segle XIV i la centúria següent. Vegeu, per exemple, Antonio José MIRA i Pau VICIANO, «La construcció d'un sistema fiscal: municipis i impost al País Valencià (segles XIII-XIV)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 7 (1996), p. 135-148; Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, «La gènesis de la fiscalidad municipal en la ciudad de Valencia (1238-1366)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 7 (1996), p. 149-

tribut reial directe al regne de València, haurem de contrastar constantment les nostres observacions amb les aportades per aquell autor.⁶⁷

En primer lloc, pel que fa al propi nom de l'exacció, la historiografia especialitzada en fiscalitat medieval valenciana ha triat de forma unànime el vocable *peita*, de tradició aragonesa, en detriment del mot *quèstia*, de tradició catalana. La raó principal, com ha indicat Juan Vicente García Marsilla, rau en el fet que, tot i que al regne de València ambdós termes s'alternaren des de la conquesta, finalment la nomenclatura que pervisqué fou la de *peita*, com ho demostren clarament els estudis duts a terme per a finals del segle XIV i tota l'època foral.⁶⁸ Per afegiment, Josep Torró, en estudiar les exaccions imposades per Jaume I al territori valencià, concloué que tant *quèstia* com *peita* van ser emprats «de forma absolutament indistinta». Tanmateix, si ampliem l'anàlisi als regnats posteriors fins a 1329 el moment en què aquest tribut quedà fixat anualment per fur en una quantitat determinada, s'observa que, si més no en la documentació reial, el mot més emprat per a designar l'esmentat tribut al regne de València és *quèstia*.

Així, si bé durant aquell regnat inicial trobem una lleugera majoria d'esments a *quèstia* en les sèries estrictament fiscals,⁶⁹ és cert que en la resta de documents diversos conservats a la Cancelleria la veu *peita* s'imposa a *quèstia*, un 36,7 % per un 13,3 %, mentre que en el 50 % restant dels casos ambdues són emprades alternativament en el mateix text o de forma indistinta sota la fórmula *peyta sive questia* i viceversa.⁷⁰ No obstant això, a partir del regnat d'Alfons el Franc, bo i comptant a més a més amb les dades proporcionades pels llibres d'albarans del mestre racional conservats des de 1293, l'ús de la paraula *quèstia* per part dels oficials reials en els documents referits als cristians del regne de

170; Antoni FURIÓ, «L'impôt direct dans les villes du royaume de Valence», a Denis MENJOT i Manuel SÁNCHEZ (ed.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge (Occident méditerranéen)*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 2004, p. 169-199.

67. Per fer la nostra anàlisi, ens hem centrat en les quaranta peticions de *quèstia* o redempció d'exèrcit al conjunt del reialenc valencià —una vintena de llocs generalment— documentades a la Cancelleria Reial entre 1255 i 1330: ACA, C, reg. 8, f. 21v (1255), 44v (1259) i 61v-62r (1262); reg. 18, f. 31v-32r (1272), 46v-47r (1273); reg. 23, f. 8v-11v (1274); reg. 17, f. 1v (març de 1275); reg. 33, f. 84v-85r, 95v-96r i reg. 19, f. 10r (desembre de 1275); reg. 40, f. 97v-98r (1278); reg. 42, f. 207 i reg. 46, f. 39r (1280); reg. 51, f. 4v (1281); reg. 51, f. 7v i 9v (1284); reg. 56, f. 110v, reg. 58, f. 94v i 103v i reg. 67, f. 39 (1285); reg. 68, f. 38v-39r i 47v-48r (1286); reg. 68, f. 55r (1287); reg. 82, f. 67v-68r (1290); reg. 331, f. 20rv, 31v, 47r-49r i 54r (1292); reg. 330, f. 61r-64r (gener de 1293); reg. 330, f. 107r-108v (juliol de 1293); reg. 324, f. 6r-10v (1294); reg. 324, f. 92r-95v (1295); reg. 324, f. 233r-237r (1297); reg. 333, f. 130r-134v (1303); reg. 326, f. 11r-13v (1309), 61rv i 66r-68r (1311) i 98rv i 122r-123v (1312); reg. 327, f. 151r-153r i 169rv (1314) i 225r-227v i 237rv (1317); reg. 328, f. 27r-28v i 48rv (1318), 62rv (1319), 100r-102v (1320) i 139r-141v (1321); reg. 329, f. 159r-162v (1322), 171r-177v, 189r, 203rv (1323), 215r-217v (1325), 248r-249v (1326) i 264r-265v (1327); reg. 543, f. 13r-15v i 22r (1328), 52r-53v (1329), 113r-115v (1330). Com passa a Catalunya, les peticions de *quèstia* dominen completament el panorama, molt per sobre de les redempcions d'exèrcit.

68. Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, «La génesis de la fiscalidad municipal en la ciudad de Valencia (1238-1366)», *Revista d'Història...*, núm. 7 (1996), p. 150.

69. A les llistes de peticions de Jaume I, trobem sis esments a la *quèstia* (ACA, C, reg. 8, f. 61v; reg. 17, f. 1v; reg. 18, f. 31v i 32r; reg. 23, f. 11v, i reg. 33, f. 84r) per quatre a la *peita* (ACA, C, reg. 8, f. 21r; reg. 18, f. 32r i 46r, i reg. 23, f. 58r).

70. Hem trobat l'ús del terme *peita* en onze documents: Robert I. BURNS, *Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia, 1257-1276*, Princeton, Princeton University Press, 1985-2007, doc. 216 (4.IV.1259), 259 (29.IX.1259), 363 (13.IV.1261), 609 (28.IV.1265), 631 (6.VIII.1265), 764 (25.II.1268), 775 (10.III.1268), 824 (28.IV.1268), 825 (30.IV.1268) i 870 (14.I.1269); Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 1137 (26.XI.1259). L'ús del terme *quèstia*, l'hem trobat en quatre documents: Robert I. BURNS, *Diplomatarium...*, doc. 89 (26.III.1258) i 341 (26.II.1261); Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 473 (24.II.1248) i 582 (16.IX.1251). I hem trobat l'ús indistint d'ambdós termes en quinze documents: Robert I. BURNS, *Diplomatarium...*, doc. 95 (28.IV.1258), 189 (2.VIII.1258), 652 (9.XI.1265), 678 (18.IV.1266), 691 (26.VI.1266) i 840 (5.V.1268); Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 505 (1249), 581 (10.IX.1251) i 1574 (7.V.1268); Enric GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991, doc. 43 (30.VIII.1241), 152 (16.VIII.1271), 159 (6.VII.1273) i 160 (20.II.1274).

València és aclaparador: un 74,6 % per sobre del 15,2 % de *peita* i el 10,2 % d'utilització indistinta.⁷¹ De fet, el propi fur de les Corts de 1329 que delimità les quantitats pagades per les viles valencianes l'anomenava explícitament *questa*.⁷²

És ben probable que aquesta evolució nominal que s'observa en els documents emesos per la monarquia entre la dècada de 1280 i la de 1330 es dega al fet que durant aquell període l'exacció valenciana compartí plenament —com veurem més avall— la naturalesa de la quèstia catalana, marcada per la variabilitat en la quantia i la periodicitat, i ben diferent de la *peita* o *pecha* aragonesa, caracteritzada per la fixació anual. En aquest sentit, no és estrany que, una vegada que l'exacció valenciana quedà taxada anualment, el nom que s'acabés consolidant fos el de *peita*, en plena consonància amb les seues noves característiques.⁷³ Per això, tot plegat, considerem que en el cas valencià, tot i referir-nos a una mateixa cosa, és útil emprar el nom de *quèstia* abans del 1329 i el de *peita* a partir d'aleshores, per tal de marcar nominalment l'evolució de les característiques del tribut.

D'altra banda, Josep Torró considerà que la quèstia o *peita* era també «la mateixa cosa» que la «redempció d'exèrcit», ja que totes es justificarien «com una suplantació de les obligacions militars dels vassalls», segons quedaria reflectit a les *Commemoracions* catalanes de mitjan segle XIII, on «la quèstia o *questa* apareix clarament com una exacció basada en les obligacions militars.»⁷⁴ Tanmateix, a partir de l'examen global de les peticions fiscals reials, es pot constatar que la redempció d'exèrcit, com hem vist per al cas aragonès, era una exacció distinta de la *pecha* i la quèstia, i estava fonamentada en un dret feudal ben diferenciable. De fet, la interpretació que fa Torró del costum recollit per Pere Albert és més que dubtosa, ja que aquella es limita a parlar de forma juxtaposada dels drets dels castlans de fer *questa* o *valença* als habitants del districte castral, és a dir, d'exigir-los una ajuda pecuniària —*questa*— o un auxili militar —*valença*.⁷⁵ I, en tot cas, malgrat que la quèstia es demanés per qüestions de guerra, com passava en moltes ocasions, no substituïa el deure dels vassalls d'acudir a l'exèrcit del senyor, sinó que ambdues accions, la de contribuir en les quèsties i la de servir en la host, representaven obligacions distintes.

71. Entre 1276 i 1335, hem trobat quaranta-quatre mencions a la *quèstia*: ACA, C. reg. 326, f. 67v; reg. 327, f. 151v; reg. 328, f. 69r, 101v i 132r; reg. 329, f. 173v, 217r, 248r, 264r i 266r; reg. 331, f. 23r; reg. 333, f. 131v; reg. 543, f. 15v, 113r, 151r, 177r, 222r, 242r i 264r; ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, Llibres d'albarans, núm. 620, f. 43r; núm. 628, f. 6v; núm. 630, f. 88r, 98v, 99r i 101r; núm. 632, f. 3r, 6v, 7r, 26v, 35r i 64v; núm. 633, f. 151r i 156v, i núm. 636, f. 7r, 8r i 197v; Rafael GALLOFRÉ, *Documentos del reinado de Alfonso III de Aragón*, València, 1968, doc. 512 (8.XI.1286), 578 (14.XII.1286), 938 (21.XI.1287), 1106 (11.III.1288) i 1269 (5.III.1289); Enric GUINOT, *Cartes...*, doc. 218 (5.V.1287); ACA, C. reg. 89, f. 92 r (28.XII.1290). D'altra banda, hi ha nou mencions a la *peita*: Rafael GALLOFRÉ, *Documentos...*, doc. 928 (21.XI.1287), 1242 (27.I.1289), 1289 (3.IV.1289), 2026 (24.III.1291), 2053 (28.III.1291), 2115 (14.IV.1291) i 2140 (28.IV.1291); ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, Llibres d'albarans, núm. 636, f. 8r i 198r. I sis referències en les quals s'usen indistintament els dos termes: ACA, C. reg. 327, f. 152r; reg. 329, f. 250v, i reg. 543, f. 53r; ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, Llibres d'albarans, núm. 632, f. 3r, i núm. 636, f. 198r.

72. *Fori regni Valentiae*, València, 1547 (edició facsímil del 1972), «Alfonsi primi», rúbr. xxvii. Així mateix, als privilegis aprovats a les Corts dels anys 1301-1302, hi ha un capítol referent a la repartició de les «quèsties e de qualsevol altres exaccions reals qui s'hagen a pagar vehinament»; *Aureum opus regaliū privilegiorū civitatis et regni Valentie*, València, 1515 (edició facsímil de 1999), «Iacobi secundi», xiv.

73. També és possible que localment —a les viles valencianes— s'emprés majoritàriament el nom de *peita*, però que a nivell central —de la monarquia— es preferís el nom de *quèstia* en consonància amb les connotacions diverses d'ambdós mots.

74. Josep TORRÓ, «Colonització feudal i renda feudal. L'origen de la *peita* al regne de València», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (ed.), *Colloqui...*, p. 474, nota 14.

75. Josep ROVIRA (ed.), *Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*, Barcelona, Barcino, 1933, p. 154-155: «Lo castlà ho el vassal nuyl temps no pot fer guerra d'aytal castel per rahon del qual és vassal, ne neguex als homes habitants d'aquel castel fer *questa* ne demanar *valença* fora els térmens del castel, si doncs dat ho atorgat no li serà al senyor seu. [...] No deu lo castlà ne pot al senyor seu pinyorar lo feu, ne, segons que dit és, no li ajuda prescripció en aquestes coses, si bé tots sos antecessors ne feeren guerra, e *questa* e *valença* agueren dels homes.»

Per tant, tot i que en la majoria d'ocasions la quèstia i la redempció d'exèrcit comportaven un pagament similar —un tribut directe satisfet col·lectivament—, constituïen drets feudals diferents, que s'enfranquien i s'aplicaven per separat, alhora que variaven el subjecte imposable. En aquest sentit, si les obligacions de satisfer una petició de quèstia o d'una redempció d'exèrcit hagueren estat exactament el mateix no hauria estat possible que en 1286 la ciutat de València rebés franquesa perpètua de quèstia, peita i tota exacció reial, excepte d'host i cavalcada dins dels límits territorials del regne o si la Corona era envaïda per un monarca estranger.⁷⁶ Per això mateix, si bé les quèsties havien de ser pagades sempre en diners, les peticions militars es podien satisfer amb els homes demanats, com ho palesa una sol·licitud d'exèrcit de 1296 a algunes viles del regne de València, que majoritàriament contribuïren amb els ballesters i els escudats requerits.⁷⁷ De fet, la distinció entre les exaccions es percep clarament quan, per exemple, ambdues s'arriben a superposar en el temps, com succeí l'any 1293, en què Jaume II féu una petició de quèstia al reialenc valencià en gener i pocs mesos després, en juliol, demanà la redempció de la host dirigida contra Artal d'Alagó al castell d'Alcaine.⁷⁸

En relació amb això, a més a més, si finalment l'exèrcit era redimit en moneda, la quantitat taxada era repartida entre un conjunt de contribuents diferent del que estava obligat a pagar en les quèsties, com es comprova en les redempcions recaptades els anys 1280 i 1285, en les quals el rei ordenà fer contribuir els cavallers posseïdors d'heretats a Morvedre i els arrendadors de terres del Temple a Borriana, exempts en les quèsties, i hagué d'intervenir en diversos conflictes plantejats entre les viles i els senyors de determinats llocs nobiliaris situats dins dels termes municipals, que consideraven que no havien de contribuir-hi ja que usualment no ho feien en les quèsties.⁷⁹ Així, doncs, tot i que de vegades era justificada per campanyes militars de la monarquia, la quèstia era una exacció diferent de la redempció d'exèrcit, tant per la seua fonamentació en una obligació feudal distinta com per la seua aplicació i característiques diverses.

Així mateix, pel que fa a l'origen de la quèstia al regne de València, també cal precisar les observacions fetes per Josep Torró, segons el qual aquella hauria estat instaurada al reialenc valencià com a forma de renda reial a partir d'un privilegi concedit a la ciutat de València en 1252, que regulava les exaccions col·lectives. D'aquesta manera, la monarquia hauria procedit a un canvi conscient d'estratègia rendística, tot substituint els censos monetaris de 10 sous per jovada amb els quals havien estat establertes la gran quantitat de terres colonitzades entre els anys 1248 i 1249. En aquest sentit, com que la taxació per jovades no hauria prosperat en tractar-se d'un cens «elevat i dissuasiu» imposat sobre unes terres encara improductives, Jaume I hauria substituït els censos individuals sobre la terra

76. *Aureum opus*, 1515, «Alfonsi primi», I (20.IX.1286). De fet, la franquesa concedida tingué validesa efectiva, com es comprova en comparar els 48.000 sous pagats per la ciutat en 1336 com a redempció de l'exèrcit organitzat dins del regne contra Pedro de Xèrica i la negativa del consell a contribuir en la redempció demanada per atacar Jaume de Mallorca al Rosselló en 1342, tot al·legant aquell «privilegi del senyor rey n'Amfós» que els eximia de pagar en aquella ocasió: Arxiu Municipal de València, Manuals de Consell, A-3, f. 174v (X.1336), i A-4, f. 129v (19.VI.1342). Així mateix, també Xàtiva rebé en 1287 una franquesa perpètua del servei i la redempció d'exèrcit fora del regne de València, però, com que no rebé una exempció similar per a les quèsties, continuà pagant-les: ACA, C, reg. 75, f. 4v (5.V.1287). Contràriament, en el cas de Vilafamés, el rei concedí franquesa perpètua de quèstia en 1241 establint, però, l'obligació d'acudir trenta dies a la host en defensa del regne: Enric Guinot, *Cartes...*, doc. 43 (30.VIII.1241).

77. ACA, C, reg. 324, 178r, 181v i 183v (III.1296).

78. ACA, C, reg. 330, f. 61r-64r (quèsties) (I.1293); reg. 330, f. 66r-72r, 85v-86v (convocatòries d'exèrcit) (V-VI.1293) i 107r-135r (redempcions d'exèrcit) (3, 10 i 15.VII.1293).

79. ACA, C, reg. 48, f. 24r (18.V.1280), 34v (31.V.1280), 38r (4.VI.1280), 53r (23.VI.1280), 55v, (25.VI.1280) i 128r (5.VIII.1280); reg. 57, f. 154 (16.VII.1285).

per la petició anual i regular de quèsties o peites globals a cada vila.⁸⁰ Tanmateix, matisant aquesta interpretació, cal ressaltar que el recurs de la monarquia a la quèstia al regne de València no es tractava de cap innovació ni tampoc sembla que fos una substitució directa dels censos.

D'una banda, no es pot dir estrictament que la quèstia va ser instaurada a terres valencianes a partir de 1252, ja que hi ha indicis de peticions anteriors a la ciutat de València.⁸¹ Amb tot, tenint en compte que les terres de la capital, diferentment de les de la resta del reialenc, havien estat repartides de forma franca, es podria considerar que allò era conseqüència de la seua exempció censual. No obstant això, el fet és que el pagament de quèsties i censos no era estrictament excoent, com indica l'exemple —tot i que efímer— de Pego, on entre els anys 1279 i 1286 hi havia l'obligació de pagar 10 sous per jovada, però això no impedí que s'imposaren almenys un parell de quèsties en 1281 i en 1284.⁸² D'una altra banda, l'exigència de quèsties al regne de València no era una novetat resultant d'una alternativa directa a la imposició de censos sobre la terra, sinó que representava una pràctica monàrquica ben present a altres territoris de la Corona com Catalunya, fonamentada en l'obligació feudal de subvenir a les despeses senyorials. En aquest sentit, a diferència del que havia passat al regne de Mallorca, al de València Jaume I se'n guardà molt de donar franqueses generals o particulars, fet que indica una voluntat conscient de no veure's privat d'un dret feudal pel qual podia obligar els seus vassalls a pagar quantitats monetàries de forma recurrent.⁸³ En conseqüència, el monarca pogué demanar quèsties a la ciutat de València ja des del bell inici i a la resta de viles reials a partir de la dècada de 1250, moment en què aquelles es començaren a constituir en nuclis de població consolidats. Per tant, podem concloure que la primerenca eliminació dels censos sobre la terra no fou la raó estructural de l'aparició de la quèstia al regne de València, ja que no era cap innovació, sinó una exacció ben coneguda per la monarquia i, a més a més, no és gens clar que es pagués tots els anys de forma ordinària durant aquell període, com es pagaren els censos.

En relació amb això, també discrepem de les consideracions que Josep Torró va apuntar al voltant de la periodicitat del pagament i la recaptació de la quèstia, que han estat recollides per síntesis posteriors. Segons aquest autor, el tribut es pagava al regne de València amb una «clara i expressa regularitat anual», tot i que «la recaptació general efectiva no era anual», sinó que cadascuna de les set llistes de quèstia conservades per a l'època de Jaume I —dels anys 1255, 1259, 1262, 1272, 1273, 1274-1275, 1275-1276— expressaria, excepte la primera, la quèstia «corresponent a tres anys», és a dir, «la peita era anual —d'aquesta manera va collida dins les viles— però es recaptava en blocs triennals.» I, en aquest sentit, el caràcter triennal de la recaptació reial seria precisament el que explicaria el proce-

80. Josep TORRÓ, «Colonització feudal i renda feudal. L'origen de la *peita* al regne de València», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (ed.), *Col·loqui...*, p. 472.

81. En 1246, el rei atorgà un privilegi als habitants de València i el seu terme per tal que els cavallers i els eclesiàstics contribuïren en les quèsties, redempcions d'exèrcit i altres exaccions reials i veïnals per les cases i heretats adquirides a altres que no en fossen exempts, cosa de la qual es pot inferir que abans se n'havien recaptat bo i plantejant-se aquell problema a l'hora de la contribució: Josepa CORTÉS, *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie*, València, Universitat de València, 2001, doc. 23 (22.XI.1246).

82. ACA, C, reg. 44, f. 152v (1279); reg. 51, f. 4v (1281), 7v i 9v (1284). Finalment, la monarquia hagué d'enfranquir els censos en 1286, cosa que indica que efectivament ambdues càrregues eren massa feixugues: ACA, C, reg. 64, f. 156v (16.XI.1286). Amb tot, l'exemple mostra que, en teoria, totes dues no eren excoents.

83. Només molt al començament de la conquesta, el rei concedí dues franqueses perpètuas de quèstia: una a Borriana en 1233, que degué quedar revocada per la carta de poblament de 1235, i una altra a Vilafamés en 1241: Enric GUINOT, *Cartes...*, doc. 6 (1.XI.1233), 14 (1.I.1235) i 43 (30.VIII.1241). Posteriorment, la monarquia només en donà a Dénia durant el regnat de Jaume I, a València, que la comprà a les Corts del 1286, a Castalla, que la rebé en 1296, i a Biar, en 1301. Vegeu Rafael GALLOFRÉ, *Documentos...*, doc. 1170; *Aureum opus*, 1515, «Alfonsi primi», I (20.IX.1286); ACA, C, reg. 543, f. 114v-115r, i reg. 326, f. 67v.

diment de comptabilitat a dues columnes que s'observa en la majoria de les llistes fiscals d'aquest regnat: les entrades de la primera columna correspondrien a la demanda de dos anys i les de la segona representarien «el total teòric a pagar: els dos anys més l'increment del tercer.» Així, a partir del total triennal de la segona columna, es descomptarien les eventuais remissions que figuren en una tercera columna; per exemple, en el cas d'Ontinyent en 1262, la primera columna registrava 2.000 sous, que constituïrien els dos anys d'una quèstia anual de 1.000 sous, i en la segona columna s'anotaven 3.000 sous, que seria el total dels tres anys, sobre el qual es rebaixaven en una tercera columna 2.000 sous, suposadament corresponents a l'exempció de dues anualitats. Tot plegat, Torrò afirma no tenir «cap mena de dubte» que aquest procediment, «concebut per a determinar taxacions triennals», derivaria de «pràctiques comptables ben arrelades i difoses a l'època», així com tampoc mostra «cap de dubte» sobre el fet que «les recaptacions reials tenien un caràcter triennal.»⁸⁴

I aparentment l'explicació sembla funcionar per al cas valencià, tot i que en el seu propi plantejament inicial ja es detecten algunes distorsions. Per exemple, la petició de 1259 recolliria les quèsties cobrades localment en el trienni 1256-1258 i la de 1262 saldaria les dels anys 1259-1261, mentre que l'escassetat de collectes de la dècada de 1260 s'explicaria per «l'acumulació de recaptacions seguides en 1272-1275», que respondria a «la intenció de recuperar el hiatus de 1262-1272.» Però, com apunta el mateix Torrò, hi hauria un «desajust», ja que les relacions fiscals que ell considera grups de recaptació —1272, 1273, 1274-1275, 1275-1276— només podrien abastar els triennis de 1262-1264, 1265-1267, 1268-1270 i 1271-1273, un problema que s'hauria d'explicar perquè «se'ns haja perdut la documentació d'alguna collecta durant la dècada esmentada», tenint en compte, d'altra banda, que aquella recaptació hauria de ser bianual sense explicació aparent. Ultra això, s'hi observen unes altres anomalies, com, per exemple, el fet que no sempre la quantitat de la segona columna corresponga exactament a la suma hipotètica de tres anys —especialment en 1259—,⁸⁵ o que les remissions fetes no sempre equivalguen a xifres que s'ajusten a enfranquiments anuals, una situació que també restaria sense justificació manifesta.⁸⁶

A aquests punts discordants, se n'hi sumen d'altres que indueixen a desestimar l'explicació que associa el mètode de les dues columnes amb una recaptació triennal retroactiva de pagaments anuals. En primer lloc, segons el plantejament de Torrò, la triennialitat de les recaptacions per part de l'administració reial només hauria estat possible si les viles haguessen guardat els diners cobrats anualment entre 1262 —o 1264— i 1272 per tal de donar-los posteriorment a través de quatre peticions dutes a terme entre els anys 1272 i 1276, una situació que, com a mínim, sembla inversemblant donats l'incipient grau de maduresa institucional dels consells locals i, sobretot, el sempitern estat de necessitat

84. Josep TORRÒ, «Colonització feudal i renda feudal. L'origen de la *peita* al regne de València», a Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (ed.), *Colloqui...*, p. 477-478.

85. Per exemple, en 1259, la primera columna de Cocentaina indicava 600 sous i la segona 700, en compte de 900 sous com seria lògic. També passa en els casos d'Agres (150-200 sous), Albaida (700-1.000 sous), Alcoi (300-400 sous), Almenar i la Llosa (500-700 sous), Alzira (3.000-4.000 sous), Cocentaina (600-700 sous), Gandia (3.000-4.000 sous), Llutxent (800-1.000 sous), Onda (3.000-4.000 sous), les alqueries de Palma (300-500 sous), Palma i Ròtova (500-800 sous), Peníscola (700-1.000 sous), la vila nova de Carbonera (200-400 sous) i Xàtiva (7.000-10.000 sous). En 1262 i en 1273, totes les xifres podrien correspondre a tres anys equivalents, però en 1272 hi ha distorsions a Cullera (1.500-2.000 sous) i Xàtiva (15.000-20.000 sous) i, en 1275, a Ademús (700-1.100 sous), Morella i Morvedre (en aquests dos darrers casos, s'anota la quantitat en una única columna en contrast amb la resta de viles).

86. En 1262, es remeteren 900 sous a Peníscola d'un total de 1.500 suposadament triennals, cosa que no es correspon a cap mena d'enfranquiment anual exacte. Així mateix, entre molts altres casos, en 1273 foren rebaixats 4.500 sous a Morvedre d'un total de 12.000.

monetària de les arque reials. A més a més, en segon lloc, l'observació de les peticions fiscals anàlogues documentades a Aragó i Catalunya durant el regnat de Jaume I obliga a donar una altra interpretació al sistema de les dues columnes, atès que en aquell cas s'alternen amb llistes fiscals d'una única columna sense que es puga distingir cap patró que assenyalé una recaptació retroactiva de tres anys.⁸⁷ Per exemple, per al cas català, amb les notícies que tenim sobre quèsties pagades per les viles reials catalanes en general i la ciutat de Barcelona en particular, el rastre documental que han deixat és gairebé anual, ja siguen comptabilitzades a una o a dues columnes: en tenim per als anys 1255, 1257, 1258, 1259, 1260, 1261, 1263, 1266, 1268, 1269, 1272, 1273, 1275 i 1276.⁸⁸

En conseqüència, el mètode de registre de les quèsties, peites o redempcions d'exèrcit a dues columnes ha de significar una cosa diferent de la collecta triennal. I, en aquest sentit, aventurem la hipòtesi que probablement el seu objectiu era establir, d'una banda, la xifra mínima que es calculava que havia de pagar cada vila —la de la columna menor— i, d'una altra banda, una suma més gran —la de la columna major— que era la que es demanava en el moment de la petició per tal d'obtenir almenys la primera després de les remissions corresponents; és a dir, les dues columnes marcarien el marge de negociació entre la monarquia i les viles.⁸⁹ Això, per exemple, explicaria algunes dades molt significatives, com ara la inclusió de la paraula *accrevit* —«augmentà» o «s'augmentà»— en les llistes de dues columnes; en el cas valencià, les referències són escasses, però entre les sèries fiscals aragoneses i catalanes es troben diverses peticions en què el mot és interposat sempre entre la quantitat menor i la major de cada vila —per exemple, «Çuera vi mil. sol. *accrevit* x mil. sol.»—,⁹⁰ cosa que fa visualitzar sense cap mena de dubte un increment sobre la quantitat que es considerava la mínima a recaptar.

En consonància amb això, el fet que les remissions que s'hi registren corresponguen de forma majoritària a aquell augment indicaria que el procediment era tot just demanar la quantitat de la segona columna per tal que, en cas que es feren remissions, s'obtingués aproximadament la primera.⁹¹ D'aquesta forma, la monarquia aconseguia entaular la negociació sobre una suma elevada i, ultra això, segurament podia ingressar els drets del segell derivats de la remissió oficial d'una quantitat. De fet, el cas concret d'una redempció d'exèrcit de la ciutat de València en 1274 constata aquesta pràctica de sol·licitar una quantitat major per obtenir-ne després una altra de rebaixada, generalment en la

87. Per exemple, al regne d'Aragó, les dues columnes s'utilitzaren per a algunes viles de la petició de 1253, però per a d'altres, no. Seguidament, hi ha peites registrades en 1255 (a una columna), 1258 (dues), 1259 (una), 1260 (una), 1261 (dues) i 1273 (dues). Les que hem identificat com a redempcions d'exèrcit també alternen les llistes d'una i dues columnes: 1257 (dues), 1271 (una), 1274 (dues), abril i desembre de 1275 (una per a unes certes viles i dues per a unes altres) i 1276 (ídem). A Catalunya, de forma similar, no sembla observar-se cap relació de les dues columnes amb la triennialitat: 1255 (una), 1257 (dues), 1259 (una), 1260 (una), 1261 (dues), 1263 (una), 1272 (dues), 1273 (dues), març i desembre de 1275 (una i dues).

88. Per als anys 1258, 1266, 1268 i 1269, només tenim notícies de la quèstia que pagà Barcelona. Dades extretes de Pere ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 590.

89. Cal recordar que, durant el regnat de Jaume I, les peites aragoneses no estaven encara fixades, per la qual cosa la seua quantia també podia ser negociada en ocasions, com ho reflectirien les dues columnes.

90. ACA, C, reg. 8, f. 27v (1257).

91. En 1273, Alzira rebé una remissió de quatre mil sous que corresponia a l'*accrevit* que hi havia entre les dues columnes: 8.000-12.000 sous. Aquell mateix any, sobre les vint-i-quatre peticions fetes, es registren onze remissions, set de les quals corresponen a l'increment de la tercera part (Ademús, Alpont, Alzira, Castellfabib, Cullera, Gandia i Llíria), tres són una mica superiors (Cocentaina, Morvedre i Sogorb) i una equival a la totalitat de la petició (Castalla). D'altra banda, per exemple, en 1275 s'anota al costat de la columna major de Gandia «dimisit lo terç», que en teoria es podria referir tant al «tercer any», segons la interpretació de Torró, com a la «tercera part de la quantitat», segons la nostra; la confusió s'esclareix en observar unes altres anotacions registrades en la mateixa petició al costat d'altres viles valencianes, on es diu «dimisit eis terciam partem», tot referint-se al volum i no al temps: ACA, C, reg. 18, f. 26r.

tercera part: per un costat, el rei envià dues cartes a València, una ordenant la convocatòria d'exèrcit i una altra establint que es podia redimir per 60.000 sous, mentre que, per l'altre costat, envià una carta al batlle de la ciutat i regne, Arnau Escrivà, autoritzant-lo a deixar la suma en 40.000 sous, com finalment succeí després de procedir a una remissió de 20.000 sous.⁹²

Així mateix, en una petició de peita feta en 1278 a les viles aragoneses, tot i que el mètode de comptabilitat emprat era el d'una única columna, s'hi anotaven dues frases referents a dos grups de viles que semblen confirmar plenament que, quan es considerava necessari, el procediment usual era augmentar una tercera part sobre les quantitats inicials: d'una banda, «maiores quantitates iactavimus, scilicet, terciam partem plus» —«imposarem majors quantitats, és a dir, la tercera part de més»— i, d'una altra banda, «istas peytas in quibus terciam partem magis posuimus colligit Muça de la Portela» —«aquestes peites en les quals posarem una tercera part de més les collectà Muça de Portella».⁹³ En conseqüència, pensem que el sistema d'enregistrament a dues columnes era una expressió gràfica d'aquests increments, que generalment rondaven la tercera part de la quantia i estaven orientats a entaular una negociació a l'alça amb les viles. De fet, en el cas concret de 1278, la monarquia autoritzà Portella uns mesos després a rebaixar aquella tercera part que s'havia incrementat sobre les peites.⁹⁴

Tot plegat, les llistes registrades a la Cancelleria Reial, ja fossen a una o a dues columnes, no representarien, com apunta Torró, una petició retroactiva, sinó que, contràriament, serien l'inici d'una exacció monetària justificada per un motiu determinat, un acte fiscal que es cloïa uns pocs mesos més tard després de la negociació amb les viles, les remissions, la collecta comunal i la recaptació dels porters reials. Això es pot comprovar, per exemple, en repassar la petició de les quèsties de la batllia de Barcelona en 1272, que és l'únic cas del segle XIII per al qual hem pogut trobar un retiment dels comptes que especifica les quantitats finalment satisfetes.⁹⁵ En primer lloc, el març d'aquell any, el rei demanà quèsties a les viles catalanes i, en aquest cas concret, el procediment de comptabilitat a dues columnes presentava una particularitat: la primera columna, contràriament al que era habitual, era la major i representava, en termes generals, un increment de la tercera part de la xifra de la segona columna, que ací era la menor, per exemple: «Cubelles 1.500 s. – 1.000 s.». L'anomalia era remarcada en la intitulació general, que advertia que «fuerunt facte litere questiarum sequentium et sunt ultime sume vere», és a dir, s'assenyalava clarament que les sumes menors, que concretament en aquest cas anaven darrere, eren les «veritables», ço és, les quantitats reals sobre les quals es feia l'augment registrat davant, a la primera columna.⁹⁶ A continuació, després de fer les peticions, hi hauria el procés de negociació entre la monarquia i cadascuna de les viles, moltes de les quals obtingueren remissions,

92. ACA, C, reg. 23, f. 8v: «Civitas Valencie quod faceret exercitum [...]. Et fuit missa alia carta eis quod si volebant redimere ipsum exercitum darent LX mil. sol. [...]. Item missa fuit carta Arnaldo Scribe quod posset eis facere gratiam quod darent XL mil. sol. [...]. Et dimisit eis XX mil. sol. de LX mil. sol.»

93. ACA, C, reg. 22, f. 85r (5.VI.1278), transcrit per David ROMANO, *Judíos al servicio...*, p. 30-31.

94. Després del regnat de Jaume I, la comptabilitat a dues columnes es deixà d'emprar segurament perquè, com veiem en aquesta mateixa petició de 1278, els possibles increments es feien directament sobre la suma anotada, sense necessitat d'indicar l'accrevit entre una quantia menor i una altra de major.

95. ACA, C, reg. 18, f. 95v. Existeixen uns altres retiments, com per exemple el de les quèsties valencianes de 1274, però simplement es limiten a donar un vistiplau genèric: ACA, C, reg. 20, f. 226v (23.III.1275) i 241v (21.IV.1275).

96. ACA, C, reg. 18, f. 25r. Una observació semblant es repetia a la llista a dues columnes de les redempcions d'exèrcit demanades a les viles aragoneses en 1275: «III idus aprili anno Domini Mº CCº LXX quinto iactavit dominus rex in Sarinyena villis et locis Aragonie infrascriptis pro redemptione exercitus denarios infrascriptos sicut proxime subsequentiis et minores summe sunt veracitas»: ACA, C, reg. 17, f. 8v.

com de fet s'indica en alguns casos en el mateix registre. Una vegada concedides les rebaixes de les quanties, els consells municipals procedirien al seu cobrament proporcional entre els veïns per transferir-les al porter reial encarregat de la recaptació, en aquesta ocasió Ferrando de Tarazona. Finalment, uns vuit mesos després, «in mense decembris», el porter retia les xifres de la col·lecta «quam fecit de questiis istius anni baiulie Barchinone.»⁹⁷

Segons el comptes presentats, Tarazona «debebat colligere» exactament els 34.100 sous que sumaven les xifres anotades en les columnes majors de març de 1272, és a dir, la petició que s'havia fet a cada vila era la de la quantitat més gran, sobre la qual s'entaulava la negociació i es feien les remissions. Tanmateix el retiment final del porter indicava que el rei havia rebaixat un total d'11.140 sous als llocs de la batllia, una suma que pràcticament coincideix amb els 11.050 sous que s'noten com a còmput de les remissions en el registre de la petició. A més a més, s'observa que la xifra d'11.140 sous s'apropa molt a la de 9.950 sous que representava l'increment de la columna major, és a dir, que hi hagué una rebaixa més o menys general de les sumes augmentades fins a deixar la quantitat total recaptada en la suma global de la columna «veritable», que eren 24.150 sous —i se'n recolliren 22.960.⁹⁸ D'aquesta manera, s'aconseguia negociar a l'alça amb l'objectiu d'obtenir com a mínim les quanties menors i, per tant, sembla clar que el mètode de comptabilitat a dues columnes, tant a Catalunya i Aragó com al regne de València, indicava els marges d'exacció monetària en cadascuna de les peticions fetes.⁹⁹

El desballestament de l'explicació oferta per Torró per explicar aquell sistema d'anotació implica, a més a més, el qüestionament de l'anualitat de les quèsties valencianes, per a la qual no es troben esments documentals explícits, contràriament al que sí que passa amb la *pecha* aragonesa o els tributs pagats pels jueus.¹⁰⁰ Si entre 1255 i 1276 només es documenten set quèsties al regne de València i corresponen a una única anualitat, és evident que no han arribat fins a nosaltres moltes altres peticions o que aquelles només eren demanades ocasionalment, quan la monarquia ho considerava necessari. Sense descartar la primera opció —hi ha proves que se'ns escapen algunes demandes monetàries—,¹⁰¹

97. Veiem com s'indica clarament que la recaptació corresponia a la d'aquell any 1272 i no a la dels tres darrers anys, malgrat l'enregistrament a dues columnes que segons Josep Torró s'hauria de correspondre amb una col·lecta triennal.

98. El fet que es recaptaren fins i tot menys diners que els marcats per la columna menor indica que les rebaixes eren de vegades majors que el marge de negociació —i també que en ocasions hi havia remissions totals per determinades causes, com ara franquesses temporals.

99. En aquella mateixa petició de 1272, trobem una altra prova feaent del fet que les dues columnes no indicaven recaptacions triennals, sinó intents d'increment de les quèsties i els marges de negociació. Als llocs de Serdinyà, Flaçà, Marinyans i Joncet s'anotà, seguint el mateix sistema, «ccc – cc sol.», però un apunt al costat informava que «dimisit eis cl quare habent instrumento [...] questie non donent nisi cl sol.»: ACA, C, reg. 18, f. 27r. És a dir, es demanaven 300 sous que es podrien rebaixar fins a 200, però finalment se'n remeteren 150, ja que aquest era un dels pocs casos catalans en què la quèstia estava fixada per privilegi, com hem vist abans.

100. A banda de les referències a l'anualitat de la *pecha* que hem citat anteriorment, tenim també referències per als tributs dels jueus —designats indistintament amb el nom de *quèstia* o *peita*— tant a Aragó (una concessió als jueus d'Osca de 1.000 sous jaquesos dels 7.500 sous jaquesos «quos dare teneamini annuatim») com a Catalunya (la recepció del tribut anual dels jueus de Girona i Besalú, «quod dare debebatis [...] in festo sancti Iohannis») o al regne de València (la rebaixa del tribut que l'aljama de Morvedre donava «quolibet anno»): Ambrosio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 765 (3.IX.1257) i 889 (28.XII.1257); Robert I. BURNS, *Diplomatarium...*, doc. 496 (29.VIII.1263).

101. Per exemple, no coneixem les llistes de peticions de la croada de 1269, per a la qual sabem que el rei demanà 50.000 sous a la ciutat de València i 12.000 sous a la de Xàtiva: Robert I. BURNS, *Diplomatarium...*, doc. 957 i 958 (30.VI.1269). Igualment, sabem que en 1270 el batlle Astruc Xixó presentà els comptes de diverses quèsties recaptades per Pere Vidal entre 1265 i 1269 a Borriana, Onda, Almenara, Morella, Castellfabib, Ademús, Alpont, Peníscola, Sogorb i Arcos: Robert I. BURNS, *Diplomatarium...*, doc. 1083 (1.XII.1270).

ens inclinem per la segona en tant que existeixen nombrosos indicis que assenyalen l'ocasionalitat de les peticions de quèstia al regne de València, en consonància amb el que hem vist i explicat per al cas de Catalunya.¹⁰² Així, com es pot comprovar als registres de la Cancelleria Reial, a partir del regnat de Pere el Gran i fins a la fixació anual de la quèstia al regne de València en 1329, les peticions realitzades al reialenc català i valencià foren pràcticament simultànies i es documenten conjuntament els anys 1281, 1284, 1286, 1287, 1292, 1294, 1295, 1297, 1309, 1311, 1312, 1314, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1325, 1326, 1327, 1328 i 1329, sense seguir una regularitat estricta.¹⁰³ Aquest ritme discontinu, de fet, concorda plenament amb la circumstància que durant els períodes en què les viles pagaven algun altre tribut reial de quantia important, com ara un donatiu de Corts, un subsidi negociat col·lectivament o un monedatge, la monarquia deixava d'exigir quèsties.¹⁰⁴

Així, doncs, sense aprofundir en la mateixa quèstió que hem explicat detalladament per al cas català, cal fer notar que aquella variabilitat en la periodicitat i en la quantia conferia a la quèstia valenciana una funció de subsidi negociat a la pràctica, consistent en la petició eventual d'ajudes monetàries, justificades per necessitats determinades de la monarquia. Per això, ja des del segle XIII, les peticions de quèstia al reialenc català i valencià es fonamentaven en raons concretes, com ara expedicions militars, matrimonis reials, compres patrimonials o subvencions de deutes. Tanmateix sembla que aquelles justificacions no foren sempre admeses, com ho demostra el fet que, en el moment en què les sumes quedaren fixades al regne de València en 1329, totes les viles reials valencianes hagueren de renunciar oficialment a demandar Alfons el Benigne i els seus predecessors fins a Jaume I per les quèsties que aquests havien exigít indegudament «in casibus non introductis a iure.»¹⁰⁵ A partir d'aquell moment, en tot cas, les quèsties reials pagades al territori valencià romangueren invariables, perderen tota funció negociadora i passaren a ocupar un lloc secundari entre els ingressos monàrquics.

En definitiva, contràriament al que plantejava Josep Torró, pensem que hi ha indicis suficients per a parlar de la quèstia reial al regne de València entre mitjan segle XIII i el 1329 com una exacció ocasional, que depenia de la petició expressa de la monarquia —fonamentada en el dret feudal d'exi-

102. Només a la zona d'influència aragonesa del regne hem trobat algun possible indicatiu d'annualitat, com ara els 2.000 sous assignats pel rei en 1259 sobre les peites de Lliria «et quod inde deficiet vobis ad solvendum recipiatis in aliis peitis quas dicti homines de Liria a dicto anno proximo venturo in anno nobis dabunt», o les peites anuals que es pagaven a Alpont, Ademús i Castellfabib, assignades a les cavalleries aragoneses i que se superposaven a les peticions de quèstia valencianes, com declarava expressament el privilegi de 1292 que acabava amb aquella doble càrrega: Robert I. BURNS, *Diplomatarium...*, doc. 259 (20.IX.1259); ACA, C, reg. 193, f. 153r (20.I.1292).

103. Només en 1297 i en 1323 hem trobat peticions per al regne de València que no es documenten a Catalunya —en el segon cas, perquè en aquell moment les viles catalanes estaven pagant un donatiu de Corts alternatiu. La diferència que es palesa al llarg del regnat de Jaume I, en què, com hem vist, es documenten peticions de quèstia pràcticament anuals a Catalunya en contrast amb unes poques al regne de València, es podria explicar, deixant de banda possibles mancances documentals, pel desenvolupament embrionari en què es trobaven les viles valencianes en aquells moments.

104. Per exemple, es deixaren de cobrar quèsties a totes les viles reials mentre durà el donatiu quinquennal de les Corts dels anys 1301-1302 o el subsidi recaptat mitjançant cises de 1315. Així mateix, a les Corts de 1329, els síndics municipals, «con les viles no deyen ni ayen acostumat pagar questa en l'any que y paguen monedatge», sol·licitaren que aquell any no devien «pagar questa per ço com paguen monedatge»: vegeu Vicent BAYDAL, «El cabeçatge, un desconegut servei aprovat en les Corts valencianes de 1301-1302», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 18, en premsa; ACA, C, Legislació, capsa 7.

105. ACA, C, Pergamins reials, Benigne, núm. 399-404 i 406-412. Desconeixem quins eren els casos «introduïts en dret», tot i que podem suposar que feien referència als que exposava Ramon de Penyaafort, relacionats amb les guerres defensives, la lluita contra els infidels i l'obtenció de privilegis. En tot cas, la mateixa monarquia estava interessada a mantenir una certa indefinició, com es comprova en la fixació de quèsties de 1329, en què el rei es retingué la potestat d'augmentar les quantitats «en los casos especificats e introduïts en dret per causa necessària», però es negà a contestar la petició de les viles reials que demanaven «que'l senyor rey declar los casos los quals són introduyts en dret de fer ajuda al senyor rey e los quals se ha retenguts ultra les peytes ordinàries de les viles». Vegeu *Fori regni Valentiae*, «Alfonsi primi», rúbr. xxvii; ACA, C, Legislació, capsa 7.

gir ajudes monetàries dels vassalls— i que es negociava individualment amb els consells municipals cada vegada que era exigida.

5. RECAPITULACIÓ. LA DIVERSITAT TERRITORIAL DELS PRINCIPALS TRIBUTS REIALS DIRECTES A LA CORONA D'ARAGÓ

Analitzades amb detall les propietats dels principals tributs directes imposats al reialenc dels territoris de la Corona d'Aragó, s'observa una important diversitat atribuïble a les distintes situacions de partida de cada unitat política. Així, per exemple, la franquesa de censos i de tots els drets feudals que facultaven l'exigència recurrent de quantitats monetàries concedida als pobladors del regne de Mallorca el mateix any 1230 comportà que a les illes la periodicitat de les exaccions directes fos molt circumstancial durant el segle XIII. I, per això mateix, quan la monarquia tractava d'obtenir-hi diners, havia de recórrer a la negociació de privilegis compensatoris i havia de confirmar l'exempció primigènica de què gaudien els habitants d'aquell regne.

A Aragó, en canvi, la situació de partida era ben diferent: les principals ciutats i viles eren franques de tributar des del segle XII o començaments de la centúria següent, mentre que la resta de viles i aldees mitjanes i petites estaven obligades a servir el rei amb el pagament anual de peïtes comunals. Ultra això, aquests tributs cobrats al reialenc —possiblement originats en establiments censuals col·lectius— estaven assignats, si més no parcialment des de mitjan segle XIII, al pagament del sistema de cavalleries a través del qual la noblesa aragonesa rebia sumes monetàries de la monarquia a canvi del seu servei militar. Així, des de finals de l'època de Jaume I, s'encetà una doble pugna per raó de les peïtes que finalitzà, després de la revolta de la Unió, a començaments del regnat de Jaume II. D'una banda, les viles tractaren de fixar-ne la quantitat, que fins llavors havia estat sotmesa a les peticions variables del rei, i d'una altra banda, la noblesa provà d'apropiar-se-les completament, objectius que finalment assoliren, per la qual cosa les peïtes reials aragoneses passaren a esdevenir una renda fixa, gestionada per les batllies locals i assignada als barons i els cavallers del regne.

Per tot això, primer les redempcions d'exèrcit i després els subsidis tingueren un paper important a l'hora d'extraure recursos addicionals del reialenc aragonès. Mitjançant la seua petició, la monarquia aconseguia, per un costat, fer contribuir les ciutats franques i, per un altre costat, afegir quantitats a les que ja es pagaven anualment com a *pecha* a les viles peïteres. A més a més, aquelles exaccions no estaven compromeses d'antuvi amb les cavalleries, raó per la qual podien ser destinades directament on considerés l'administració reial. Amb tot, amb la destacada excepció de les comunitats d'aldees de Daroca, Calataiud i Terol, l'existència de les peïtes anuals fixades suposà un important fre a la demanda de subsidis eventuals, per la qual cosa el ritme de peticions decaigué notablement a partir del regnat de Jaume II.

Pel que fa al reialenc de Catalunya, l'estat de coses de principis del segle XIII diferia sensiblement. En aquest cas, no existia una marcada distinció entre llocs francs i vilans, sinó que, almenys a començaments de l'època de Jaume I, s'observa de forma general la consolidació del dret de quèstia, és a dir, l'exigència de quantitats en funció de les diverses necessitats monetàries de la monarquia. En aquest sentit, al llarg de tot el període analitzat, les quèsties, tot i que el rei tendia a sol·licitar-les anualment, eren demanades sense una regularitat clara, normalment en funció d'alguns motius conjunturals que en justificaven la petició, com ara una campanya militar, el casament d'un membre de la família reial, la compra de senyories o l'enviament d'ambaixades. A més a més, com que les seues quanties eren sempre negociades a cada lloc i recaptades per porters designats *ad hoc* que les ingressaven directa-

ment a les arque reials, les quèsties acompliren en certa manera el paper d'un subsidi negociat individualment amb les viles, fins que anaren quedant fixades entre la dècada de 1320 i la de 1340 i els auxilis monetaris passaren a ser objecte d'estipulació col·lectiva en Corts i Parlaments. I aquest panorama, de fet, atorgà a la redempció d'exèrcit un paper secundari entre els tributs reials catalans, molt menor que no pas el que tenia a Aragó.

Finalment, en la situació de partida del regne de València, la monarquia no volgué renunciar, com havia fet a Mallorca, ni als censos sobre les terres de reialenc —almenys als nuclis mitjans i petits— ni al dret d'exigir quèsties al conjunt de viles reials. Tanmateix prompte hagué de renunciar als primers i romangueren exclusivament les segones, amb una situació i unes característiques pràcticament idèntiques a les de les quèsties reials de Catalunya: ocasionalitat, justificació, variabilitat, negociabilitat i recaptació directa dels porters, fora del control de les batllies. Així mateix, com en el cas català, els primers intents de delimitació no es donaren fins a finals del regnat de Jaume II, els quals desembocaren en 1329 en la definitiva fixació de la seua periodicitat, anual, i de la seua quantia, establerta a cada vila per fur de Corts.

Així, doncs, aquesta anàlisi dels principals tributs reials directes entre els regnats de Jaume I i Alfons el Benigne ha permès destriar clarament la naturalesa diferent de la *pecha* aragonesa, les quèsties catalanovalencianes, la redempció d'exèrcit i els subsidis negociats, de manera que s'ha pogut aportar una mica de llum a diverses qüestions clau, com ara l'origen, les propietats o l'evolució d'aquelles exaccions, cosa que, tot plegat, ens permet conceptualitzar-les de forma més detallada i conèixer millor el seu paper dins de la hisenda reial de la Corona d'Aragó.

La política monetària en temps de Jaume I

Miquel CRUSAFONT I SABATER
Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

PRELIMINARS

Parlarem d'una política monetària perquè, efectivament, existí. No es pot dir, tampoc, que aquest fet sigui excepcional, però la veritat és que hi ha molts altres regnats de la Corona catalanoaragonesa en els quals les intervencions en política monetària són molt lleus o fins i tot inexistents. Podríem dir que el quadre de les emissions segueix una certa inèrcia, sense que s'hi vegin canvis de rumb. D'altres regnats, en canvi, són rics en decisions i en innovacions que tenen una gran transcendència per al futur del país. En l'exposició que segueix, ja ens podrem adonar que el regnat de Jaume I cal enquadrar-lo clarament en aquest segon grup.

Parlarem, d'altra banda, del «temps de Jaume I» més que de la política «de Jaume I», perquè l'establiment d'aquesta política monetària no és pas una obra o decisió exclusiva del rei, sinó que hi intervenen ja, de manera decisiva, els estaments representatius catalans. Almenys des de Jaume I ja no hauríem de parlar, pròpiament, de la moneda reial, sinó d'una moneda paccional: les decisions sobre política monetària no les podrà determinar únicament el rei, sinó que haurà de comptar amb l'aquiescència dels estaments representatius i, pel que fa a la moneda de Catalunya en concret, amb els de la ciutat de Barcelona. Tenint present que la moneda ha estat considerada, des de sempre, un dels elements més determinants de la sobirania, el fet de compartir-ne el regiment no és pas una qüestió menor, sinó que constitueix un element singular i diferencial del sistema polític de la Corona catalanoaragonesa. Efectivament, no trobarem res semblant en el context peninsular ni en la major part dels estats europeus medievals. Convé remarcar aquest fet perquè, molt probablement, aquesta conclusió es pot estendre a d'altres aspectes importants del poder polític. Ens referim, per exemple, a la política fiscal que es comença a estructurar i que conduirà a la recaptació, per part de la Generalitat, dels principals impostos que graven el comerç, el de la bolla i el de les entrades i eixides. En un país amb una forta dedicació comercial com Catalunya, els ingressos per aquests conceptes havien d'ésser els de més volum. En aquest sentit, doncs, podem seguir parlant de fiscalitat reial quan la recaptació dels principals impostos era en mans dels estaments? No és, també, una altra forma excepcional en l'organització política d'un estat medieval que mereix una reflexió?

Un altre aclariment necessari es refereix a la naturalesa de la moneda emprada en els temps medievals. Des dels seus orígens, al segle VII abans de Crist, fins a ben entrat el segle XVIII de la nostra era, el concepte de moneda era completament diferent de l'actual. La gent emprava un tipus de moneda que tenia un valor intrínsec: era d'or o de plata o fins de coure, però tenia, aproximadament, el

valor en metall que li servia per a intercanviar amb altres valors semblants en aliments, bestiar o terres. Ara, en canvi, la moneda no és més que un signe de valor, però no val res en si mateixa: un paper imprès només val per la xifra que porta estampada i que, per general consens, respectem. La moneda d'abans l'anomenem moneda valor i l'actual, fiduciària. Aquest fet és molt important, perquè la terminologia econòmica s'ha anat creant en temps relativament recents i en ple ús de la moneda fiduciària i pot ésser molt imprudent aplicar alguns d'aquests conceptes a la moneda valor. Termes tan usuals com inflació o devaluació s'han d'emprar amb molta cura en el context de la moneda valor i, pròpiament, podríem dir que hi són inaplicables, si ho volem fer amb un cert rigor. Això no vol dir que aquest ús no sigui, per desgràcia, molt freqüent.

Ens cal incidir, finalment, en una altra qüestió ja comentada sovint per nosaltres. Ens referim a la confusió que introdueixen molts textos històrics pel desconeixement de la història de la moneda. En aquesta ocasió, hem dut a terme un breu estudi de circulació monetària a partir de les dades de quatre cartularis.¹ Els seus recopiladors, en fer els registres que encapçalen les transcripcions, introdueixen errors i imprecisions. Així, per exemple, parlen de pagaments en sous, sovint sense distingir si són de quatern o bé de doblenc, tot i que una moneda val la meitat de l'altra.² Altres vegades, però, indiquen «sous de quatern», mentre que en el document es parla de doblenc, com ho evidencia el fet que es tracta d'una moneda de vuitanta-vuit sous el marc.³ En altres casos, es mencionen els sous, sense aclarir que no es tracta pas de la moneda pròpia del país, sinó de sous melgoresos, és a dir, una moneda forana i generalment de circulació prohibida que sol tenir, d'altra banda, un valor diferent, o bé es mencionen els morabatins, moneda àrab, tot i que es tracta en realitat de morabatins alfonsins, és a dir, moneda castellana.⁴ En un altre cas, el regest ens parla de pagaments en «maravedís», confonent aquesta unitat de compte castellana amb el morabatí almoràvit d'or, que és el que, per la datació, ha de mencionar el document.⁵ En uns altres casos, finalment, un coneixement mínim de la moneda hauria permès detectar errors de datació. No hi poden haver, certament, pagaments en moneda de tern els anys 1217 i 1239,⁶ si el diner de tern no fou creat fins al 1256. No cal dir que, quan el document no és transcrit i ens hem de refiar del regest, no tenim cap manera de detectar aquests errors.

Hem d'insistir, doncs, en la necessitat que els historiadors rebin en els seus estudis una base mínima de coneixements de la història de la moneda, sense la qual, entre moltes altres mancances, és impossible interpretar correctament la documentació.

UNS INICIS DE REGNAT PREOCUPANTS

Els primers anys del regnat es caracteritzen per iniciatives de rebaixa, més o menys fraudulenta, del contingut d'argent de la moneda. Cal recordar que el circulant monetari d'aquest temps era cons-

1. Són els següents: Josep RIUS SERRA, *San Raimundo de Penyafort. Diplomatario*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1954: en endavant, el referenciem S.Ramon- seguit del número del document. Maria PARDO I SABARTÉS, *Mensa episcopal de Barcelona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994; en endavant, Mensa- i el número del document. Esteve PRUENCA I BAYONA i Josep M. MARQUÈS, *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona, Fundació Noguera, 1995: en endavant Amer- seguit del número del document. Josep M. MARQUÈS, *Collecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997: en endavant, S.Daniel- seguit del número del document.

2. S.Daniel-138 i Amer, en el text, p. 16.

3. Amer-89 i 98 i S.Daniel-179.

4. S.Daniel-174 i Amer-84.

5. S.Ramon-95.

6. Amer-71 i S.Daniel-175.

tituït per uns petits diners del pes aproximat d'un gram, fets amb un aliatge anomenat billó. El billó contenia bàsicament plata i coure, amb un percentatge de plata més baix que no pas de coure. El recurs al billó s'inicià al segle XI, quan la unitat bàsica monetària, el diner, tenia un pes d'argent d'uns 0,30 grams.⁷ Era, doncs, tan baix que les monedes esdevenien poc adients, tant per a la fabricació, que castigava massa els encunys en tenir poc coixí de metall, com per a les mateixes monedes, que eren massa petites i que es doblegaven o es partien fàcilment.⁸ L'afegit del coure els donava un mínim de cos i les feia més manejables, però no en variava el valor, perquè aquest només es comptava en relació amb la quantitat d'argent. Durant els regnats d'Alfons I i Pere I, els diners de billó foren anomenats quaternals, perquè tenien una llei de quatre diners sobre dotze, essent la llei de dotze la de la plata pura. Contenien, doncs, un 33 % d'argent i la resta era coure, metall que, com hem dit, es considerava mancat de valor. Els diners de billó, un cop fabricats, eren sotmesos a una operació d'emblanquiment, que els donava l'aspecte d'argent. Era bastant fàcil d'alterar el contingut d'argent de la moneda de billó, perquè les rebaixes de contingut de metall fi no eren fàcils de detectar, un cop emblanquides les monedes. D'altra banda, anava desapareixent del circulant monetari la moneda andalusina d'or que n'havia estat el complement al llarg dels segles XI i XII i que era emprada especialment per a les transaccions d'una certa importància. La moneda de billó s'anava convertint, doncs, en el circulant pràcticament únic i, per tant, en la peça clau de tota la política monetària, així com en un instrument vital per al comerç.⁹

Cal recordar que la iniciativa de rebaixar la llei de la moneda era un fet molt habitual a tots els regnes europeus. Es convertia en un recurs fàcil per a recaptar ingressos per part del sobirà en situacions de guerra o de precarietat econòmica en general. Pere I mateix, el pare de Jaume I, havia protagonitzat una emissió progressivament rebaixada del diner quaternal barceloní que s'arribà a convertir, en les darreres fabricacions, en coure emblanquit, és a dir, amb un contingut d'argent ínfim. Crec que val la pena parlar una mica d'aquest daltabaix monetari que degué trasbalsar el mercat català els

7. Tot i que la plata pura era la de dotze diners —és a dir, quan es parlava de dotze diners hom es referia al cent per cent de plata—, la forma del metall més usual en la terminologia monetària era l'anomenada plata fina d'11,5 diners, és a dir, amb un 95,83 % de plata pura. Aquesta distinció esdevé necessària quan es volen establir les equivalències entre les monedes i el seu contingut de metall preciós, que se sol anomenar contingut de fi, tant si és or com plata. Per tant, quan es parli de la moneda doblença o ternal, per exemple, caldrà tenir present que són monedes de dos diners i de tres diners de plata fina (no pura) sobre dotze. El contingut de fi de les monedes s'anomena llei. Per tant, en els casos anteriors, parlaríem d'unes lleis de dos o de tres diners. Per a aquestes qüestions terminològiques, vegeu Miquel CRUSAFONT, *Història de la moneda catalana. Interpretació i criteris metodològics*, Barcelona, Crítica, 1996.

8. Aquestes dificultats es feren evidents en estudiar un tresor de monedes d'argent de pesos molt febles del temps de Berenguer Ramon I, anteriors a l'ús del billó. Vegeu Anna M. BALAGUER i Miquel CRUSAFONT, *Orrius. Estudi preliminar de la troballa de monedes comtals*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, que conté també l'estudi de l'excavació per J. I. Padilla i E. Vives, Barcelona, 1983, p. 57-104.

9. Als segles XI i XII, circularen a Catalunya monedes musulmanes d'or, i en algun cas de plata. Es tracta, pel que fa a l'or, el més significatiu, del mancús califal i del morabatí almoràvit. La dobla almohade ja no va tenir tant paper en el circulant, de manera que al llarg del segle XII desapareix gairebé del tot de Catalunya aquest circulant auri, i el diner de billó esdevé la moneda exclusiva fins a la creació del croat d'argent el 1285. A finals del segle XIV, es comença a detectar en el circulant un flux notable del florí d'or, emès des del 1340. Hi ha, doncs, un ampli període de temps en el qual la moneda d'or no circula a Catalunya. Vegeu Miquel CRUSAFONT, «Del morabatín árabe al florín. Continuidad o ruptura en la Catalunya medieval», a *I Jarique de estudios numismáticos hispano-árabes*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1988, p. 191-200. Aquest tall en la circulació àuria també s'ha detectat a Aragó i fins i tot a Navarra, sempre prenent com a base l'estudi quantitatiu dels pagaments documentats. Vegeu Miquel CRUSAFONT, «La circulación monetaria en el Aragón medieval a partir de las menciones documentales», *Gaceta Numismática* (Barcelona, Asociación Numismática Española), núm. 114 (1994), p. 37-62; Miquel CRUSAFONT, «La circulación monetaria en la Navarra medieval», *Numisma* (Madrid, Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos), núm. 230 (1992), p. 93-118.

anys 1210-1212, perquè ens ajuda a entendre la posició dels estaments catalans durant el regnat de Jaume I.

Els historiadors catalans de la moneda Josep Salat i, especialment, Joaquim Botet i Sisó, que en féu la primera síntesi amb metodologia moderna, no van sospitar mai que en els regnats d'Alfons I i Pere I s'hi hagués pogut produir cap mena d'alteració monetària.¹⁰ Tot semblava indicar que a Catalunya hi havia corregut, en tot aquell temps, un numerari estable constituït per diners de llei quaternal, és a dir, amb un 33 % d'argent. L'alarma la generà Thomas N. Bisson en publicar un document del 1213 relatiu a Sant Joan de les Abadesses en el qual es parlava no pas de monedes quaternals, sinó també de ternals, doblenques i fins i tot senars.¹¹ Això semblava trencar l'esquema fins llavors indiscutit d'una moneda estable i de llei invariable. Bisson, però, es féu un considerable embolic amb aquest document, ja que va afirmar que el doblenc no s'havia iniciat amb Jaume I, sinó amb Pere I, i arribà a suposar que la moneda senar era de sis diners, quan el terme senar vol indicar clarament moneda d'un diner de llei. De tota manera, Bisson deixà prudentment als numismàtics la resolució de l'enigma. Philip Grierson, en un documentat article presentat al I Simposi Numismàtic de Barcelona, trobà la clau de molts dels problemes: els diners senars eren, efectivament, d'un diner de llei i semblava que hi havia una emissió circumstancial de baixa llei en temps de Pere I que detectava una font fins llavors marginada, el *Chronicon Barcinonense*, que l'autor va poder rehabilitar amb arguments incontestables.¹² Sobre aquestes bases, Grierson suposà que hi havia una emissió doblenca de curta durada interposada en el regnat de Pere, que potser tenia els seus divisors de llei senar i justificava la llei ternal, indicant que aquesta podia ésser la llei dels òbols o divisors del temps d'Alfons I. Efectivament, en algunes ocasions, s'havien fet els divisors a una llei inferior a les unitats, per a compensar el seu cost de fabricació relatiu més alt. D'altra banda, Grierson argumentà que en el document en qüestió es parlava de *bossonalla*, terme que volia indicar moneda de baixa llei o externa, que es portava al taller monetari per a reconvertir-la en moneda de bona llei. La *bossonalla* es taxava exclusivament en funció del seu contingut metàl·lic. Grierson, però, després d'haver publicat el seu article, es trobà amb un obstacle important a la seva teoria: els òbols o divisors d'Alfons I no eren pas de llei ternal, sinó també quaternals. Els havia fet analitzar i ens comunicà, honestament, aquesta contrarietat. Això llevava bona part de credibilitat a la seva interpretació. Nosaltres vam observar que el *Chronicon Barcinonense* donava una llista de valoracions de mercat de la moneda que anava molt més enllà, a la baixa, del que es podia atribuir a una moneda ternal o doblenca. Era una caiguda sense fons. D'altra banda, vam trobar un diner de Pere I que resultà ésser fet d'aram pur amb només un lleu bany extern d'argent.

10. Josep SALAT, *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*, Barcelona, Imp. Brusi, 1818; Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1808-1811. L'obra de Botet segueix essent la font més abundant d'informacions documentals per al regnat de Jaume I.

11. Thomas N. BISSON, «Sur les origines du monedatge: quelques textes inédits», *Annales du Midi*, vol. LXXV (1973), p. 102-104.

12. Philip GRIERSON, «Notes sobre les primeres amonedacions reials a Barcelona: els termes *bruneti*, *bossonalla* i el *Chronicon Barcinonense*», a *I Simposium Numismàtic de Barcelona*, vol. II, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, 1979, p. 278-287. En citar el treball de Bisson, afegeix: «La seva elucidació de les monedes referides en el document no és prou exacta en alguns aspectes» (nota 34, p. 286). No és l'única vegada que l'erudit anglès adverteix de les interpretacions de Bisson. A Philip GRIERSON, «Domesday Book, the geld and the monetagium: A forgotten minting reform», *British Numismatic Journal*, núm. 55 (1985), p. 84-94, ja feia notar que, en el tema del monedatge dels normands fet per Bisson, «his conclusion is far from clear.» A casa nostra, hi ha hagut sovint una actitud acrítica respecte a l'obra de Bisson. Amb referència a l'important tema de la introducció de l'impost del monedatge a Catalunya, cal contrastar les afirmacions d'aquest autor a *Conservation of Coinage*, Oxford, 1979, amb el documentat treball d'Anna M. BALAGUER, «Sobre els orígens de l'impost del monedatge a Catalunya (segles XI-XII)», a *Ermanno A. Arslan Studia Dicata*, Milà, Glaux, 1991, p. 791-802.

Això ens féu adonar que Pere I havia anat degradant el diner de Barcelona des de la llei quaternal a un contingut d'argent ínfim, que només es trobava en la fina pel·lícula que cobria la seva ànima d'aram pur. El mercat havia anat responnent a les successives degradacions amb unes taxacions cada cop més baixes, fins a arribar a unes xifres realment de rebuig. No hi havia hagut, doncs, emissions de doblenc o senars, sinó una caiguda progressiva que en el document de Sant Joan de les Abadesses s'havia anat classificant en grups aproximats, per contingut de fi. Cal aclarir, però, que si el material classificat era *bossonalla*, com suposava Grierson, també seria possible que algunes de les monedes, o totes, no fossin pas catalanes, sinó foranes.¹³

Amb aquesta nova teoria, es donava resposta a totes les informacions i es trobava l'explicació a la caiguda sobtada de les cotitzacions del diner barceloní. El daltabaix monetari havia estat d'una durada relativament curta, però degué tenir uns efectes devastadors. S'ha de dir, també, que l'existència d'un estament comerciant potent podia convertir en aventures de mala fi aquesta mena d'iniciatives. En un primer moment, el sobirà podia fer front a pagaments amb moneda fraudulenta, però el mercat no tardava a taxar progressivament a la baixa la moneda alterada, rebaixant-ne, per tant, el poder adquisitiu. Això és el que succeí en temps de Pere I, de manera que finalment el sobirà es va veure obligat a retirar aquella moneda i a fer-ne de nova a bona llei quaternal. El mercat, però, es resistí a atribuir-li el crèdit necessari, de manera que taxà la nova moneda, tot i que era de bona llei, força per sota de la cotització dels anteriors diners quaternals d'Alfons I. Les taxacions de la moneda en circulació es feien per equivalència amb el valor de la plata, essent l'anomenat marc de plata de Barcelona, de 234 grams, el referent principal.¹⁴

Tot i que ens consta que abans de Pere I hi va anar havent rebaixes progressives en la llei del diner, no tenim cap notícia d'una actuació com la del rei Pere, que va anar emetent un mateix tipus monetari amb contingut progressivament més baix de llei, creant una notable confusió. De segur que els comerciants més entesos aviat degueren detectar el frau, però molta gent menys experta hi degué perdre molts diners. Això degué crear un fort escarment i una actitud de desconfiança dels incipients estaments catalans que explicaria la cautelosa rebuda a la nova moneda de bona llei del mateix rei Pere. Tot plegat degué deixar un record prou amarg que explica les respostes immediates davant de qualsevol intent de canvi en la moneda en el futur.

L'any 1222, Jaume I llençava a Barcelona la moneda de doblenc,¹⁵ és a dir, amb una llei meitat de la quaternal que havia regit fins llavors, al marge, és clar, dels anys 1210-1212, protagonitzats per la moneda degradada a què abans ens hem referit. Els estaments catalans no veieren amb bons ulls una rebaixa tan radical de la llei de la moneda i, en primera instància, procuraren que, almenys, aquella llei no fos minvada encara en el futur. La seva petició al rei degué ésser atesa, perquè el sobirà jurà que no mudaria la moneda barcelonina en el futur. Més arbitrària fou la decisió del rei de taxar la moneda nova de doblenc a dos terços de la vella de quatern, ja que, a porció dels valors intrínsecs,

13. Vàrem presentar aquesta nova interpretació a Miquel CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa Medieval*, Madrid, Vico, 1982, p. 73-74, i més àmpliament a Miquel CRUSAFONT, *Barcelona i la moneda catalana*, Barcelona, Caixa de Pensions, 1989, p. 140-142, on aportàvem un gràfic de l'evolució de les cotitzacions.

14. El pes de les monedes es designava amb l'anomenada talla, que explicitava quantes monedes havien de pesar, juntes, el pes del marc de plata. La xifra es donava en sous, és a dir, en dotzenes. Per tant, una talla per als diners de quaranta-quatre sous el marc, per exemple, volia dir que 528 diners pesaven, en conjunt, igual que un marc de plata. Vegeu Miquel CRUSAFONT, *Història...*, especialment p. 30-34.

15. En documentar l'emissió, Botet donava la data del 1221. Grierson va demostrar que, pels còmputos emprats, havia d'ésser el 1222. Vegeu Joaquim BOTET i SISÓ, *Les monedes...*, vol. II, p. 38; Philip GRIERSON, «Notes sobre les primeres amonedacions reials a Barcelona: els termes *bruneti*, *bossonalla* i el *Chronicon Barcinonense*», a *I Simposium...*, vol. II, p. 283.

s'havia de computar només a la meitat. És evident que el rei assajava, així, de minvar la xifra dels seus deutes, que devia ésser molt elevada atesa la ben documentada precarietat de la tresoreria reial en temps de Pere I i en els primers anys de Jaume I. El canvi establert pel rei degué ésser aplicat en les transaccions oficials, però el mercat fixà clarament la taxació a la meitat del valor del diner de quatern, de manera que, en les transaccions lliures, la mesura no tingué cap efecte. D'altra banda, la llei del diner de doblenc era massa baixa en el context del seu temps i això degué afavorir la invasió, cada vegada més potent, del diner melgorès, fet a Montpeller.¹⁶ Cal recordar que el rei, com a senyor de Montpeller, tenia també un cert guany sobre l'anomenada moneda melgoresa, però aquests ingressos els havia de compartir amb el bisbe de Magalona i els síndics de la ciutat de Montpeller. Per tant, per al sobirà, era molt més rendible emetre moneda barcelonina, ja que disposava de la totalitat dels guanys. D'altra banda, la moneda barcelonina ja era, des de molt enrere, la moneda pròpia de Catalunya. No ha d'estranyar, doncs, que es coneguin diferents disposicions reials prohibint expressament la circulació a Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya de la moneda melgoresa.

Uns episodis semblants tingueren lloc a Aragó. A les Corts del 1218, el rei havia jurat com a inalterable la moneda quaternal emesa pel seu pare, però més endavant n'havia batut ell mateix a llei inferior.¹⁷ No cal dir que la decisió del rei, que trencava així les seves promeses d'estabilitat monetària, va trobar una enèrgica oposició que calgué canalitzar de la forma que veurem més endavant. Tot plegat trasllueix unes angoixes financeres que el sobirà assajava de resoldre amb el recurs clàssic de l'alteració de la moneda.

RECTIFICACIÓ REIAL: EL DINER DE TERN

Un cop s'ha esdevingut una caiguda de la llei de la moneda és molt difícil que hi hagi una correcció de rumb i un retorn a una llei millor. El que s'observa, gairebé sempre, és una caiguda progressiva. El fet que tant a Catalunya com a Aragó s'aconseguís retornar a una llei millor, és a dir, a un valor intrínsec de la moneda millor que l'anterior, fa pensar que, a més de la invasió no desitjada de la moneda melgoresa, els comerciants degueren exercir alguna altra mena de pressió, probablement una taxació de mercat suficientment baixa per a llimar dràsticament els guanys d'emissió i fer-la, per tant, inviable.

En aquest sentit, cal remarcar que, tot i que la moneda es regia pel seu valor intrínsec, hi solia haver un cert consens a admetre una desviació moderada i a l'alça d'aquest valor, a canvi de la garantia de qualitat que l'estampa gravada en el metall aportava al numerari circulant. Així, en temps del rei Alfons I, sabem que la moneda es tallava a cinquanta-quatre sous el marc, però el mercat admetia una circulació per a quaranta-quatre sous el marc, de manera que els deu sous de diferència cobrissin els costos de fabricació de les monedes i els guanys del sobirà. En canvi, després de l'escarment de

16. Sobre el diner melgorès, segueix essent de molta utilitat Alexandre GERMAIN, «Mémoire sur les anciennes monnaies seigneuriales de Melgueil et de Montpellier», a *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*, vol. III, 1850, p. 134-256. Pel que fa a la seva relació amb Catalunya, vegeu Miquel CRUSAFONT, «Les monedes catalanes del Languedoc i Provença», a *I Simposium...*, vol. II, p. 251-277. Pel que fa a la seva circulació a Catalunya, vegeu Anna M. BALAGUER, *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1999.

17. Aporten dades sobre les emissions aragoneses: Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, p. 43-46; P. BELTRÁN, *Obra completa*, Saragossa, Patronato José Mª Quadrado, 1972, p. 440-444. De tota manera, hi ha algunes discordances en les cronologies, que hem procurat harmonitzar. Les monedes corresponents a aquesta primera edició de baixa llei eren desconegudes fins fa ben poc. Han estat descrites per Xavier Sanahuja i representen, tipològicament, un enllaç entre els diners aragonesos de Pere I i els fins ara coneguts de Jaume I. Vegeu Xavier SANAHUJA, «Nou tipus monetari aragonès de Jaume I», *Acta Numismàtica*, núm. 39.

l'emissió de baixa llei de Pere I, el mercat taxà la nova moneda, tan bona llavors com la d'Alfons, a cinquanta-tres sous el marc, és a dir, sense deixar gairebé gens de marge per a cobrir els costos de fabricació. Era fàcil, doncs, boicotejar, en el mercat lliure, la moneda que no oferia prou confiança o bé que es considerava de llei massa baixa, segons el context monetari europeu del moment.¹⁸

Fossin quines fossin les pressions, degueren tenir la seva eficàcia, ja que el rei es va veure obligat a rectificar. Jaume I va argumentar el canvi dient que el diner de doblenc havia perdut tota estima a causa del fet que havia estat falsificat. Es tracta d'una explicació escassament creïble, perquè les falsificacions han acompanyat sempre la moneda i han creat moltes dificultats, però sense que això obligui a un canvi de contingut metàl·lic. Sí que degué ésser certa, però, la primera part del raonament: que la moneda barcelonina de doblenc tenia acceptació difícil. S'anava, doncs, de cara a un pacte per a sortir de l'atzucac.

L'any 1256, el conflicte es resolí amb l'encunyació d'una moneda ternal, és a dir, amb un 25 % de plata. La nova moneda se situava, doncs, a mig camí entre el diner quaternal d'Alfons I i Pere I i el diner de doblenc emès pel rei Jaume des del 1222. El canvi no va ésser fàcil per al sobirà. D'una banda, el papa l'hagué d'absoldre del jurament fet amb anterioritat de no mudar la moneda doblenca. De l'altra, els estaments representatius catalans van imposar el seu control efectiu sobre les encunyacions monetàries que es fessin des d'aquell moment i s'asseguraren, a més, que no haurien de pagar l'impost del monedatge. Cal recordar que aquest impost se solia pagar justament com a compensació al sobirà a canvi de no degradar la moneda, cosa que tenia una eficàcia relativa, especialment en aquells regnes on el poder del rei era absolut. Les bones condicions obtingudes per l'oligarquia comercial demostren que la seva capacitat de pressió era prou forta i que l'anterior jurament havia posat el rei en una situació delicada. El control dels estaments es concretà en el nomenament de dos guardes per part de la ciutat de Barcelona, que apareix, ara ja, designada legalment com l'estament que havia de vetllar des de llavors per la bondat de la moneda. D'altra banda, en el futur, el rei no podria emetre moneda sense el consens de la ciutat. Tot plegat ho jurà el rei per a ell i els seus successors, fent-ho jurar, també, als seus hereus.¹⁹

De tota manera, la moneda ternal de Barcelona no era pas la primera d'aquesta llei que es batia a nom de Jaume I. El sobirà l'havia introduït a València i a Mallorca deu anys abans. Fou la primera moneda que batia per als dos nous regnes i, tot i que s'havia de batre a València, tindria curs, també, a Mallorca. La creació de la nova moneda es féu l'any 1246 i les primeres disposicions concretes per a encunyar-la tingueren lloc l'any 1248 (concessió del càrrec d'obridor d'encunys) i el 1249 (arrendament d'una primera emissió per a poc més d'un any). Als documents de creació de la nova moneda, s'hi inclou una taula d'equivalències amb moltes altres monedes que podien estar en curs en aquell moment als dos regnes i es disposa que siguin lliurades a la seca, on es canviarien pels nous diners valencianomallorquins.

18. En relació amb la introducció de la moneda de doblenc i després de la de tern, no podem pas parlar de devaluació en el primer cas i de revaluació en el segon. Quan, en el context actual, es parla d'una devaluació, tot el numerari en curs queda rebaixat de valor. No era pas el cas al segle XII: la moneda doblenca valia la meitat que la quaternal, però, en eixir al mercat la moneda doblenca, la quaternal seguia corrent sense cap canvi en la seva avaluació. El mateix podem dir de l'entrada del tern en substitució del doblenc. D'altra banda, si en el circulant hi haguessin hagut, per exemple, croats d'argent o bé monedes d'or en circulació, la mesura no hauria alterat en res aquestes altres monedes. En aquest segon aspecte, cal tenir present que llavors no hi havia, de fet, una única unitat monetària. És un exemple de l'ús abusiu i inadequat de terminologia econòmica actual amb referència a la moneda valor.

19. Pel que fa als fets en si, vegeu Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, p. 40-43. Pel que fa a les seves conseqüències, vegeu Miquel CRUSAFONT, *Història...*, p. 78, i, especialment, Miquel CRUSAFONT, *Barcelona...*, p. 145-148.

Igual que en el cas de la substitució del quatern pel doblenc del 1222, la taula d'equivalències és descaradament fraudulenta i afavoreix els interessos del rei. Així, per exemple, s'estableix que es donaran tres diners de València per cada diner d'argent de pes, quan correspondria donar-ne 4,47, i es prometen trenta-vuit sous per un marc de plata quan, a proporció del diner de pes d'argent, haurien d'ésser quaranta-vuit. Però, suposant que tot això no sigui un error del document, a igualtat de pesos de plata, els sous a donar per un marc eren setanta-dos! Sembla estrany que Botet i Sisó i Mateu i Llopis passessin per davant d'aquestes taules sense fer-ne cap comentari. D'altra banda, però, qui va acceptar, al seu temps, aquestes equivalències? Els experts mercaders segur que no, és clar. Degueren ben guardar els seus marcs d'argent per a una altra ocasió... o per a un altre taller que fes els canvis de forma equitativa. Fos com fos, la veritat és que la introducció d'una moneda nova era una bona ocasió per a canvis fraudulents que perjudicaven els possessors de les monedes velles. Aquest fet i les bones condicions obtingudes per Barcelona l'any 1256, amb la introducció del diner de tern a Catalunya, degueren impulsar els síndics valencians a cercar la forma de garantir l'estabilitat futura de la moneda. Ho assoliren el 1266 amb un altre document paccional pel qual obtenen les mateixes garanties que Barcelona, és a dir, la immutabilitat de la moneda, que no es pogués batre sense l'autorització dels síndics de la ciutat, que hi hagués uns guardes vetllant per la seva encunyació dins els paràmetres fixats i que es batria sempre a la ciutat de València. En el seu cas, però, el rei no estava enganyat per una promesa anterior feta sobre un altre tipus de moneda, com havia succeït a Barcelona. Els jurats hagueren d'acceptar, doncs, la introducció de l'impost del morabatí o monedatge, que es pagaria cada set anys i que gravaria amb un morabatí d'or o bé amb set sous de diners de València tothom qui tingués uns béns superiors als quinze morabatins.

Catalunya i València havien obtingut, doncs, una apreciable quota de control sobre la moneda dels territoris respectius.

Cal insistir en la singularitat de la nova situació, ja que el dret de moneda ha estat sempre considerat un signe cabdal de sobirania i una de les prerrogatives més directament pròpies del rei. L'aparició d'una moneda paccional constitueix una excepció en el context peninsular i fa recordar els antecedents que hi havia hagut en aquest sentit en l'àmbit occità: moneda paccional d'Alfons I i els bisbes d'Arles, de Pere I amb els síndics de Montpeller i els bisbes de Magalona i de Ramon Berenguer V de Provença amb els síndics de Marsella.²⁰

Els aragonesos foren els primers a assolir de redreçar la situació, però d'una manera menys favorable. Per poder corregir l'actuació del rei, amb la primera emissió de baixa llei hagueren de pagar tres vegades i d'un sol cop l'impost del monedatge i aquest quedà consolidat també, de cara al futur, amb un pagament per septennis. Aquests acords s'esdevingueren a les Corts de Montsó del 1236, és a dir, vint anys abans de la introducció del diner de tern a Barcelona. No sabem quina fou la llei acordada per a les emissions futures pel que fa a Aragó, però sembla probable que fos també ternal, ja que aquesta és la que apareix explicitada als nous acords d'encunyació que s'establiren l'any 1259.²¹

Si tenim present que a Provença regia també una moneda ternal i que per als dos nous regnes de Mallorca i València el rei establí una moneda comuna, també ternal, l'any 1246, és evident que el

20. Vegeu Henri ROLLAND, *Monnaies des Comtes de Provence*, París, Picard-Bourgey, 1956, tot i la seva parcialitat anticatalana amb falsedats com ara: «Pendant le gouvernement de la maison de Barcelone, la Provence ne connut pas d'administration monétaire», p. 29. Vegeu, també, Miquel CRUSAFONT, «Les monedes catalanes del Lluenguadoc i Provença», a *1 Simposium...*, vol. II.

21. Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, p. 43-46; P. BELTRÁN, *Obra...*, p. 440-444.

sobirà havia assolit una organització monetària coherent per a tots els seus regnes, ja que les quatre monedes que s'hi emetien eren del mateix valor. Era una situació que ja havia existit amb Alfons I, amb els diners quaternals de Catalunya, Aragó i Provença, i que ara s'establia sobre la base de la nova llei ternal. En el futur, els sobirans s'esforçarien a harmonitzar, d'alguna manera, els numeraris que s'anaven emetent als seus regnes a fi d'afavorir el moviment del diner i, per tant, del comerç al conjunt dels seus dominis. Aquesta fou la raó de la creació del florí d'or com a moneda comuna a tots els regnes en temps de Pere III i de l'anivellament de les monedes de plata que s'establí des del temps del rei Martí, després de les desviacions creades al regne de Mallorca. Calia trobar una fórmula que permetés agilitzar les transaccions, sobretot les de valors elevats, tot i el complex sistema polític que representava la fórmula d'uns regnes sense una articulació clara i units essencialment per la sobirania d'un sobirà comú.²²

El diner de tern fou, des de llavors, la base del sistema monetari català. Tota la comptabilitat es basava en les unitats de compte del sou o dotze diners i la lliura o vint sous, de manera que el diner de tern era el referent de valor indiscutible. L'estabilitat del diner de tern fou una consecució important dels estaments catalans en un context d'altres regnes peninsulars en els quals les rebaixes de llei eren un fet habitual. A Castella, la moneda va arribar a finals de l'edat mitjana a un u sobre dos-cents del seu valor al segle XII i, a Portugal, les rebaixes foren tan reiterades que hom hagué de variar l'escala comparativa en diferents ocasions i crear lleis de readaptació de valors.²³ Novament hem de remarcar, doncs, la singularitat de l'organització monetària que s'anava consolidant a Catalunya; en aquest cas, una estabilitat dels tipus emesos que només trobarem en altres països amb una forta dedicació comercial i de dominis compartits com a les ciutats estat italianes o als Països Baixos i que no s'aconseguirà pràcticament mai en aquells estats on hi ha un poder reial sense uns interlocutors dotats d'alguna parcel·la de poder.

El caràcter paccional que tingué després la moneda catalana, controlada per la ciutat de Barcelona, és ben explicitat pel rei Pere III en afirmar: «Moneda de Barcelona que és apel·lada de tern, e es perpetual, e encara nos aquella fer batre no podem sens consentiment de dita Ciutat a la qual és comanada per tot lo Principat de Catalunya, e per avinenses antigues.»²⁴ Aquestes avinences són, certament, les que es crearen amb motiu del llançament de la moneda de tern l'any 1256.

LES EMISSIONS DE MONEDA MUSULMANA D'OR I D'ARGENT

L'any 1908, l'arqueòleg i historiador de la moneda Joaquim Botet i Sisó presentà, al I Congrés de la Corona d'Aragó, dedicat també a Jaume I, tot un seguit de documents que demostraven l'encunyació de moneda musulmana d'or i d'argent en temps d'aquest sobirà i en tots els seus dominis. Era un fet que fins llavors havia passat completament desapercebut als nostres historiadors. No cal dir que,

22. Vegeu Miquel CRUSAFONT, *Història...*, p. 75-93. Vegeu també Miquel CRUSAFONT i Rafael COMAS, *El florí d'or català; Catalunya, València, Mallorca*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, 1996; Miquel CRUSAFONT, «Union monétaire internationale: la solution catalane au Moyen Âge», a *Une monnaie pour l'Europe, XI Congrès International de Numismatique*, Brussel·les, 1991, p. 75-78.

23. Miquel CRUSAFONT, Anna M. BALAGUER i Philip GRIERSON, «The Iberian Peninsula», a *Medieval European Coinage*, Cambridge, Cambridge University Press, en curs d'edició. Mário GOMES MARQUES, «Laws relieving rents as sources of numismatics information», *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area* (Avilés, Sociedad Numismática Avilesina, Instituto de Sintra, Avilés), núm. 2 (1986), p. 31-42.

24. Miquel CRUSAFONT, *Barcelona...*, p. 146. Vegeu, també, Miquel CRUSAFONT, *Història...*, p. 32-33, on es compara amb el cas castellà.

en aquell temps en què hi havia un coneixement molt menys complet de les interrelacions monetàries cristianomusulmanes, aquest estudi causà una gran impressió.²⁵

Botet detallà, amb l'aportació documental corresponent, setze concessions del rei a particulars, dues per a batre monedes almohades d'or, és a dir, les anomenades dobles, i catorze per a batre monedes d'argent, és a dir, les anomenades millareses, que eren dirhams i semidirhams dels tipus almohade i quirats o quarts de dirham. Trobà concessions fetes a persones dels regnes d'Aragó, València, Mallorca i Catalunya, però on hi havia més autoritzacions era a Montpeller, amb un total de set. La llei de la moneda de plata, la més reiteradament consignada en aquests permisos, era d'uns nou diners, és a dir, amb un 75 % d'argent, molt per sota, doncs, de la dels dirhams almohades i els tipus semblants de l'època, que s'allunyen poc de la plata fina. El rei percebia uns percentatges de guany a canvi de la concessió.

En divulgar entre nosaltres aquestes emissions, Botet es preguntava quin era el destí d'aquestes monedes. Àlvar Campaner, l'únic que havia fet una breu referència a dues d'aquestes concessions fetes a Mallorca, va pensar que «no tuvieron el menor efecto» perquè no trobà cap traça de la circulació a l'illa de les monedes corresponents.²⁶ D'altra banda, els autors francesos que també havien trobat concessions semblants al sud de França, fins i tot donades per algun bisbe, ja assenyalaven que aquestes emissions no pretenien complementar el circulant de diners, sinó ésser exportades al nord d'Àfrica, als països musulmans amb els quals s'havia establert un comerç actiu. Efectivament, les millareses eren uns tipus monetaris que s'emeten, amb el nom de dirhams i de forma quadrada, als països riberencs del nord d'Àfrica, com ara Egipte, i també a Grècia. Botet, però, dubtà de la possibilitat d'una circulació als mateixos llocs d'emissió, pensant que potser complementaven el circulant dels pobres diners de billó.

L'estudi sistemàtic dels mitjans de pagament que vam fer nosaltres constatà que no hi havia cap traça d'aquestes monedes al circulant català.²⁷ Eren, doncs, com suposaven Poey d'Avant i Cartier, tipus per a ésser exportats, amb l'esquer de poder fer les adquisicions de productes amb una moneda que era acceptada pertot i que, malgrat que el mercat detectava les que eren *contrafactas*, és a dir, imitats, de les legítimes, els concedia una valoració prou acceptable per a deixar encara guanys als emissors i la comissió que, com hem dit, percebia el rei. Cal recordar que, en l'àmbit mediterrani, hi havia hagut des de sempre unes monedes d'acceptació internacional no menys efectives que, actualment i en l'àmbit mundial, els dòlars, els euros o els iens. En un principi, ho foren les monedes gregues emeses des del segle VII abans de Crist; després, les romanes, i, finalment, les bizantines, que, al segle XIII, competien al mercat monetari amb les divises musulmanes. El comerç mediterrani necessitava, doncs, aquests instruments monetaris, i els actius comerciants, ben significativament arrelats a Montpeller com assenyalen els documents, es proveïen de les divises que els eren útils, especialment les d'argent.

Botet assenyalà en el seu estudi que havia trobat concessions semblants fins a Jaume II (1291-1327), però més endavant, a *Les monedes catalanes*, encara hi va poder afegir una nova autorització feta en temps d'Alfons el Magnànim (1416-1458).²⁸ El fet que encara en temps d'aquest darrer sobirà

25. Joaquim BOTET I SISÓ, «Nota sobre l'encunyació de monedes aràbigues pel rey Don Jaume», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, 1911, ara fàcilment consultable a *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*, ed. a cura de Miquel Crusafont, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, 1997, p. 325-344.

26. Àlvar CAMPANER, *Numismática Balear*, Palma de Mallorca, 1879, p. 104.

27. Miquel CRUSAFONT, «Del morabatín árabe al florín. Continuidad o ruptura en la Catalunya medieval», a *I Jarique...*

28. Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, vol. II, p. 241, on excepcionalment, però, el rei encarrega aquesta fabricació a la seca de València.

es fessin emissions imitades de millareses, quan a la Corona catalanoaragonesa ja feia temps que s'hi batia, en abundància, or en florins i plata en rals o croats, demostra també que la intencionalitat de les concessions de millareses no era, doncs, la necessitat de complementar un circulant, sinó que es batien amb la intenció d'exportar-les.

No cal veure, doncs, les monedes aràbigues batudes a Catalunya en temps de Jaume I com un complement del circulant, com ho havien estat al segle x els mancusos d'or califals i al segle xi els morabatins,²⁹ també d'or, almoràvits, sinó com un producte monetari comercial que arrodonia els guanys dels mercaders amb la rebaixa de la llei i que els facilitava els intercanvis en aportar un tipus monetari que tenia una acceptació general en l'àmbit de la Mediterrània. Hi havia un mercat interior que es movia amb els diners de tern i un mercat exterior que emprava les dobles d'or i a voltes les monedes bizantines del mateix metall i, sobretot, les millareses o dirhams quadrats. És alliçonador, en aquest sentit, l'estudi de Josep Maria Madurell i Arcadio Sanz sobre el comerç exterior català. A molts documents, es valoren les aportacions dels socis de diferents operacions comercials en millareses, masmudines o tipus bizantins d'or i argent, però sempre es fa la conversió en diner de tern, que era la moneda que realment s'aportava.³⁰ Cal defugir, doncs, la imatge d'un circulant variat i múltiple amb una àmplia gamma de monedes de procedències diferents. A Catalunya, hi corria, pràcticament en exclusiva, el diner de tern. L'excepció no eren pas les monedes externes, sinó els amonedaments residuals episcopals i comtals, dels quals parlarem tot seguit.

LA CENTRALITZACIÓ DE L'EMISSIÓ MONETÀRIA

Catalunya s'havia originat a partir d'un conjunt de demarcacions administratives carolíngies, els comtats, que s'havien anat independitzant separadament. Un dels elements de sobirania que procuraren d'apropiar-se fou el dret de moneda, però sovint aquesta usurpació no la van fer els comtes d'una manera directa, sinó a l'empara de l'Església. És per aquesta raó que, en avançar el temps, es van consolidant diferents tallers emissors que, en alguns casos, són regits pels comtes i, en d'altres, pels bisbes. La participació episcopal o abacial ha estat detectada fins ara a Barcelona, Besalú, Empúries, Vic, Girona i Urgell. A Besalú, Urgell i Barcelona, els comtes assoliren més endavant fer-se amb el control de la moneda, però restaren en actiu els tallers episcopals de Girona, fins al temps d'Alfons I, i de Vic, fins a Jaume I. Pel que fa als tallers monetaris comtals, els comtes de Barcelona anaren clausurant aquests tallers a mesura que incorporaren els territoris i hi introduïren la moneda barcelonina. Així es féu a Besalú l'any 1111, a la Cerdanya el 1118 i al Rosselló el 1172. Les incorporacions del Pallars Jussà i de la Ribagorça, entre el 1192 i el 1244, no comportaren canvis, perquè no hi ha cap informació que ens assenyali que havien tingut moneda pròpia fins a aquell moment. Els sobirans catalans tenien molt clara la necessitat d'un únic centre emissor i, quan més endavant es van crear altres comtats, es deia expressament que quedava exclosa entre les prerrogatives del comte la de fer moneda pròpia.³¹

En temps de Jaume I, restaven, doncs, en actiu els tallers monetaris comtals d'Empúries i d'Urgell i el taller monetari episcopal de Vic. De tots tres, només el d'Urgell sembla haver tingut alguna importància. A Empúries, les emissions foren sempre molt reduïdes i els mateixos comtes es veien for-

29. Sobre aquesta circulació, vegeu Anna M. BALAGUER, *Història...*

30. Josep M. MADURELL i Arcadio SANZ, *Comandas comerciales barcelonesas en la Baja Edad Media*, Barcelona, Colegio Notarial de Barcelona, 1973.

31. Vegeu el procés d'absorció a Miquel CRUSAFONT, *Història...*, p. 72-73.

çats a emprar la moneda melgoresa per a fer pagaments d'un cert volum. Pel que fa a Vic, és ben significatiu que el bisbe Bernat de Mur (1244-1264) hagués de prohibir la circulació de cap moneda que no fos l'episcopal. Sembla clar que el comtat d'Ausona ja devia ésser envaït pel numerari barceloní, com ho demostren també els estudis de circulació.³² La intervenció del rei a Urgell, amb la reposició de la comtessa Aurembiaix i després el breu regiment de Pere de Portugal, mantingueren per un temps aquest comtat amb un control notable del rei. Tot i així, en reprendre la seva posició la casa de Cabrera el 1236, les emissions monetàries, que havien estat gairebé simbòliques amb Aurembiaix, sembla que reprenen amb volums d'una certa entitat. Probablement, el rei no trobà la manera d'actuar per a fer cessar aquesta seca de llarga tradició. Sí que intervingué, i ben enèrgicament, per cert, al taller episcopal de Vic.

Ja feia temps que els comtes barcelonins maldaven per intervenir en una moneda vigatana sobre la qual no tenien cap control. Sembla que Ramon Berenguer III i després Pere I feren emissions a Vic, en un probable intent de fer-se seva la seca.³³ Tot i així, els prelats vigatans assoliren de mantenir les emissions, assegurant-ne la legalitat amb confirmacions del dret de moneda per part del papa. L'any 1254, el rei, a través del seu veguer Pere de Vilaragut, féu pressió sobre el bisbe Bernat de Mur perquè cessés en les emissions. El bisbe respongué obtenint una confirmació del seu dret per part del papa Innocenci IV i l'ordre, el 1256, de batre moneda. Aquesta fou batuda, efectivament, perquè l'any 1259 el bisbe passà comptes dels guanys. Botet va creure que aquesta havia estat la darrera emissió episcopal vigatana,³⁴ però fa uns anys va aparèixer un nou tipus monetari episcopal vigatà que amb tota probabilitat correspon al successor de Bernat de Mur, el bisbe Ramon d'Anglesola (1264-1298).³⁵ Efectivament, per un document no trobat per Botet, sabem que aquest prelat s'havia dirigit al papa l'any 1269 demanant-li que pogués rebaixar la llei del diner de Vic, atès que el rei havia emès el diner de tern i la moneda episcopal, de més llei, és a dir, de quatern, en restava perjudicada. Tot i que l'argumentació del bisbe amaga el fet que la moneda vigatana era de pes inferior a la barcelonina, cosa que compensava la seva llei superior, el papa degué atorgar la seva aprovació, cosa que conduí a l'emissió que hem assenyalat. Aquesta vegada, però, el rei reaccionà durament l'any 1273, amenaçant greument els moneders que feien la moneda per al bisbe i manant-los que l'aturessin immediatament. Aquesta segona prohibició degué tenir més eficàcia, perquè no hi ha cap altra notícia d'emissions en dates posteriors i se sap, en canvi, que la renúncia de fet que havien dut a terme els bisbes es va resoldre jurídicament per uns pactes acordats en temps de Jaume II. El que queda clar, en qualsevol cas, és que, l'any 1273, el rei havia eliminat el darrer amonedament episcopal que restava a Catalunya.

L'EMISSIÓ MALLORQUINA DE PERE DE PORTUGAL

En aquest context i vist el comportament del rei en aquests afers, resulta ben singular l'existència d'una encunyació monetària que Pere de Portugal féu a Mallorca, amb el títol de senyor del regne. Aquest tipus monetari va ésser descobert fa molt poc i té una atribució indubtable, perquè només Pere de Portugal, que havia obtingut el senyoriu de l'illa de mans de Jaume I a canvi del comtat d'Ur-

32. Anna M. BALAGUER, *Història...*, p. 129-134.

33. Anna M. BALAGUER, *Història...*, p. 115-121.

34. Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, vol. I, p. 185.

35. Miquel CRUSAFONT i Anna M. BALAGUER, «Les emissions episcopals de Vic de Ramon d'Anglesola (1264-1298)», a *Actas del IX Congreso Nacional de Numismática*, Elx, 1994, p. 322-323. El tipus també ha estat recollit i comentat a Anna M. BALAGUER, *Història...*

gell, es podria haver titulat senyor de Mallorca tal com ho llegim a la moneda.³⁶ La peça porta, d'altra banda, les armes dels quatre pals a la cara on consta la menció de Mallorca i, com a armes, les del regne i les de Portugal a la cara on es gravà P. DOMINVS. Pere podia emprar les armes portugueses com a príncep que era de la casa reial en ser fill del sobirà portuguès Sanç el Repoblador (1185-1211). També tenia antecedents catalans, ja que la seva mare, Dolça, era filla de Ramon Berenguer IV. No hi ha, doncs, dubtes pel que fa a qui havia manat fer l'encunyació.

En donar a conèixer aquesta peça, vam fer notar que hi havia, de fet, documentació que la justificava. Efectivament, primer Bover el 1855 i després Campaner el 1879 havien publicat dos contractes d'encunyació de Pere de Portugal com a senyor de Mallorca per a batre moneda a l'illa.³⁷ Es tracta de dos documents molt breus i amb pocs detalls sobre les característiques de les monedes i els guanys, redactats de forma prou confusa. Un d'ells no porta data i l'altre és datat el 1233. L'un exclou l'altre, perquè els personatges que hi apareixen com a responsables de la seca són diferents i, a més, les percepcions de guanys tampoc coincideixen. Només un d'ells, doncs, probablement el que porta data, degué servir de base per a les emissions. De tota manera, tant Bover com Campaner van suposar que cap d'aquests contractes d'encunyació no havia tingut efectivitat. Semblava impossible que no s'hagués trobat cap exemplar de les monedes corresponents i, sobretot, que la documentació de l'època no hi hagués fet cap referència, especialment quan l'any 1246 el rei va introduir a Mallorca i a València la moneda ternal i donà unes llistes d'equivalències amb totes les monedes en circulació. Si el diner de Pere de Portugal, emès probablement vers el 1233, hagués corregut amb normalitat a Mallorca, hauria aparegut com una de les monedes a canviar. Tot fa pensar que la nova moneda degué ésser immediatament rebutjada pel rei i retirada del mercat, si és que va assolir d'arribar-hi. L'únic exemplar que ara hem pogut conèixer mostra haver estat perforat, possible signe de desmonetització.

El fet és que Pere de Portugal no tenia pas el dret de moneda de Mallorca malgrat el seu títol de senyor i que les competències en aquesta matèria eren del rei. Ja vam argumentar, però, que potser Pere es creia en possessió d'aquesta potestat, per comparació amb el que havia succeït al comtat d'Urgell on, a més dels comtes, també hi havien encunyat en diferents ocasions els regents i, almenys en una d'elles, amb el títol de senyors del comtat.

Sembla clar, en qualsevol cas, que l'emissió no degué tenir transcendència i que degué ésser retirada immediatament. La peça, però, té el seu interès històric, ja que es tracta de la primera moneda emesa a la Mallorca cristiana i l'única de la nostra història que combina les armes catalanes amb les de Portugal.

LA INTRODUCCIÓ DEL GROS D'ARGENT

Durant el segle XII, corrien pels estats europeus diferents tipus de monedes de billó. Era un numerari de poc valor, però suficient per a una economia deprimida i un comerç encara incipient. En entrar al segle XIII, es comença a fer notar la manca d'unides unitats monetàries de més valor, que fessin la contrapartida a un increment de la dinàmica econòmica. Sempre s'havia anat repetint que fou el

36. Miquel CRUSAFONT i Emili TRILLA, «Emissió monetària inèdita de Pere, senyor de Mallorca (c. 1233)», *Acta Numismàtica* (Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans), núm. 35 (2005), p. 57-66. Publicat també a *Randa*, núm. 58 (2007).

37. Joaquim M. BOVER, *Historia de la Casa Real de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1855, p. 262; Àlvar CAMPANER, *Numismàtica...*, p. 262.

rei sant Lluís de França el primer que va emetre monedes de plata o peces grosses d'argent, múltiples del diner, per a respondre a aquesta nova demanda del mercat monetari. En realitat, n'hi ha una munició d'antecedents a les actives ciutats italianes, i a la propera Occitània trobem també una iniciativa en aquest sentit: fou el mig gros de valor sis diners que va emetre el nostre Ramon Berenguer V de Provença (1209-1245) a Marsella, amb l'acord dels síndics de la ciutat.³⁸

També a Catalunya hi degué haver algun sector dels comerciants que degué pressionar per a engegant una iniciativa semblant. Ho demostra el fet que l'infant Pere, el futur Pere el Gran, que llavors era lloctinent a Catalunya, hagués fet a Barcelona unes proves i fins potser un inici d'emissió de moneda d'argent del valor de dotze diners de tern l'any 1268.³⁹ Uns altres sectors de l'oligarquia degueren, però, ésser contraris a qualsevol nova aventura monetària i, així, el rei va fer aturar aquesta emissió i declarà novament que només la moneda de tern podia tenir curs legal a Catalunya. No seria fins al 1285, després del bon resultat dels pirrals o rals d'argent de Sicília, que el llavors ja rei Pere el Gran pogué finalment tirar endavant el croat de Barcelona amb el valor de dotze diners de tern, un dels pilars del sistema monetari català.

Amb tot, cap a la fi del regnat, Jaume I va prendre finalment una iniciativa en aquest mateix sentit. Novament és d'Occitània d'on vingué la innovació: els síndics de Montpeller acordaren amb el rei, l'any 1273, el batiment de grossos d'argent amb el valor de dotze diners melgoresos, que eren els tipus de billó que, com recordarem, es batién a la ciutat.⁴⁰ Es tracta, novament, d'una moneda paccional: la moneda no es podrà batre sense l'acord dels còsols i la ciutat designarà dos guardes que vetllin per les qualitats de la moneda emesa. Eren, com veiem, les mateixes condicions que s'havien establert a Barcelona arran de l'emissió del diner de tern. La nova moneda haurà d'ésser inalterable, però no es deixa de preveure la necessitat d'una rebaixa de la llei del melgorès en el futur, cosa que portaria aparellada la minva corresponent dels gros d'argent, a fi de mantenir la paritat entre el gros i dotze diners melgoresos. Que l'aquiescència reial no era més que un tràmit, sembla demostrar-ho el fet que la moneda es comencés a batre dos mesos i mig abans dels contractes que el rei va subscriure amb la ciutat i amb els mestres moneders que havien de dirigir l'encunyació.

Era el rei, sí, però sobretot eren els estaments representatius els que pressionaven per a conduir eficaçment la política monetària. Cal fer un esment especial, també, del fet que als documents de creació del gros es preveu que la moneda tingui curs a tots els estats de la sobirania del rei. No es tractava, doncs, d'una moneda de curs local, sinó d'introduir un nou element dins el sistema monetari català en el seu conjunt.

El gros de Montpeller inaugura una sèrie d'emissions d'argent que es complementarà aviat amb el pirral sicilià i el croat de Barcelona. Aquestes darreres monedes seran el model per a les iniciatives semblants que s'aniran prenent a Sardenya i més tard a València i, des del temps del rei Martí, es farà un ajust en el valor de les peces d'argent dels diferents regnes que s'havien desviat arran de la instauració a Mallorca de la branca paral·lela iniciada pel rei Jaume II de Mallorca, fill de Jaume I, alineant-les totes amb el croat de Barcelona.⁴¹ Des del 1340, però, ja hi haurà al mercat monetari català un altre

38. Henri ROLLAND, *Monnaies...*; Miquel CRUSAFONT, «Les monedes catalanes del Languedoc i Provença», a *I Simposium...*, vol. II.

39. Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, p. 42. Sobre la identificació de les proves fetes per l'infant Pere, vegeu Miquel CRUSAFONT, *Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, 1999, p. 32-33.

40. Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, p. 50-52.

41. Miquel CRUSAFONT, *Història...*, p. 79-84.

tipus fonamental: el florí d'or de model florentí que amb el croat i el diner completaran el sistema monetari català medieval.⁴²

UNA MONEDA FINS ARA INÈDITA

En el transcurs de la redacció d'aquest treball, ens ha arribat la notícia d'una moneda fins ara desconeguda de Jaume I. Es tracta del mig gros d'argent de Montpeller. Respon a la descripció següent:

Mig gros d'argent

Anvers: + DOMINVS MONTISPESVIANI	Armes partides catalanes i de Montpeller dins d'una orla lobulada, amb roses als espais.
Revers: + IACOB(VS) DEI GRA REX ARAGON	Creu patent amb corones als extrems.

Pes: 1,62 g

Diàmetre: 19,5 mm

Inèdita

El mig gros respon a les mateixes característiques del gros, però amb unes dimensions i un pes més petits. Fins i tot la irregularitat de MONTISPESVIANI en lloc de MONTISPESVLANI havia estat també detectada en alguns exemplars del gros. Observem un traç horitzontal d'abreviatura sobre la A de GRA per a indicar GRACIA, fet fins ara no assenyalat. Sobre la V del IACOBVS del revers, s'hi observa una adherència o soldadura que no permet llegir aquesta lletra, que es pot, però, suplir. El pes és una mica curt, ja que els grossos pesen 3,9 grams i, per tant, els mitjos haurien de pesar la meitat, és a dir, 1,95 grams. De tota manera, la peça presenta un cert desgast en una zona. Tampoc no es pot descartar que es rebaixés el pes dels mitjos atès el seu cost relatiu superior. Amb tot, als documents de creació es preveia que el mig gros pesés la meitat justa del gros, ja que es prefigurava una talla de cent vint peces el marc quan per al gros havia d'ésser de seixanta. Recordem que la talla indica el nombre de monedes que, pesades juntes, equilibrarien el pes del marc i, per tant, com més alta és la talla, més baix és el pes. Una altra indicació que mostra al document reial la intenció de fabricar els mitjos grossos estrictament a la meitat del valor i, per tant, del pes dels grossos és la previsió d'una equivalència dels grossos amb dotze diners melgoresos i dels mitjos amb sis diners. De tota manera, no es pot descartar, com ja hem assenyalat, que a l'hora de la fabricació hi hagués un canvi de criteri.

Als documents esmentats es preveia, doncs, la fabricació de mitjos grossos, però no se n'havia trobat cap fins ara. Amb tot, en l'ordre de fabricació no es parla pas dels mitjos, però sí que són esmentats al document reial de creació de la moneda que, com hem dit, és una mica posterior. Hom es devia adonar, doncs, més tard de la necessitat de fer divisors. El mig gros havia estat ja encunyat, com hem dit abans, per Ramon Berenguer V de Provença.

Al document reial es designa el gros com a diner gros i el mig com a òbol gros. Es tracta d'una terminologia encara arcaica, que copia els noms de la moneda de billó afegint-hi, per a distingir les noves peces dels diners anteriors, el terme gros, que equival a dir de plata. Més endavant es parlarà ja, de forma habitual, de grossos i mitjos grossos per a designar la unitat i la mitja unitat de les monedes de plata.

42. Miquel CRUSAFONT i Rafael COMAS, *El florí...*

A la làmina 3, reproduïm a la seva mida real i en ampliació aquesta peça que ve a enriquir, doncs, el bagatge monetari del rei Jaume I. Es tracta, de moment, d'una peça única que va ésser trobada prop d'Osca, en demostració de la seva circulació per tots els territoris de la sobirania del rei.

LES ESPÈCIES MONETÀRIES

Bé que aquest no és un article específicament numismàtic, pensem que pot ésser útil una breu aproximació als tipus monetaris emesos, a les seves denominacions i a les característiques físiques i tipològiques més elementals. Per a aprofundir en aquests aspectes, hom pot consultar la bibliografia que estudia i cataloga aquestes monedes.⁴³

Les monedes encunyades en temps de Jaume I foren diners de billó, és a dir, d'un aliatge d'argent i aram, i les seves meitats o mitjos diners, que solien rebre el nom d'òbols i, més rarament, de malles i, a Aragó, de *miajas*. Tot i així, aquests diners no sempre són designats com a tals, almenys en una primera etapa. Així, el diner provençal se solia denominar ral coronat, cosa que volia dir que era una moneda reial, del rei, i que portava una efígie coronada al seu anvers. També els diners de València, igualment en curs a Mallorca, se solien designar com a rals de València. Més endavant, la paraula ral va passar a designar sobretot les peces d'argent, junt amb altres denominacions com ara gros (Montpeller), croat (Barcelona i a voltes Mallorca o Sardenya) o pirrals (Sicília). Llavors, les monedes de billó prengueren definitivament el nom de diners, que no varià fins a l'edat moderna, en la qual també es designaven com a menuts. Els diners de Catalunya s'anomenen a voltes barcelonesos o de Barcelona. Els diners aragonesos se solien denominar diners jaquesos, ja que als seus inicis havien estat batuts a Jaca. Ja molt abans de Jaume I es bateren sobretot a Saragossa, però la denominació persistí, tant si es batién en aquesta ciutat com si eren encunyats a Sariñena, Osca o Lleida, com excepcionalment succeí. Pel que fa als diners de Montpeller, prenien el nom de diners melgoresos, en al·lusió a l'antic (i llavors ja desaparegut) comtat de Melguèlh, on s'havien originat. Als documents, se sol parlar sovint de sous, més que no pas de diners. El sou era una unitat de compte que equivalia a dotze diners, perquè els pagaments documentats solien arribar a xifres altes, més fàcilment mesurables amb aquest múltiple. Comptar en sous era, doncs, com comptar en dotzenes de diners. També, a voltes, es parla de lliures, unitat de compte que designava la reunió de vint sous o 240 diners. Ni la lliura ni el sou eren, doncs, monedes efectives, encara que en algun moment alguna moneda, com el croat de Barcelona, creat el 1285, pogués equivaler inicialment al valor d'un sou, cosa, però, que varià en temps posteriors en passar a divuit diners i després a vint-i-quatre, és a dir, a dos sous, al final de l'època medieval.

El quadre d'emissions monetàries en temps de Jaume I fou, doncs, el següent:

- Catalunya: Diners i òbols barcelonesos de billó, de doblenc (Crus-2118 i 2119) i de tern (Crus-2120 i 2121).
- València i Mallorca: Diners, dits rals de València (Crus-2127 i 2130) i els seus òbols (Crus-2131 a 2133).
- Provença: Diners, dits rals coronats (Crus-2124) i els seus òbols (Crus-2125), de billó.

43. Vegeu, per exemple, Miquel CRUSAFONT, *Numismática...*; Miquel CRUSAFONT, *Acuñaciones de la Corona Catalano-Aragonesa y de los reinos de Aragón y Navarra*, Madrid, Vico, 1992; Miquel CRUSAFONT, *Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans, 2009. Aquest darrer conté totes les novetats recents i una catalogació exhaustiva des dels divisors de la dracma del segle v aC fins a la Guerra Civil dels anys 1936-1939.

— Aragó: Diners (Crus-2133A i 2134) i òbols (Crus-2133A i 2135) jaquesos, de billó, de dues emissions de llei i estampa diferents. (Vegeu la làmina 3).

— Montpeller: Diners (Crus-2112) i òbols (Crus-2123) melgoresos, de billó, i grossos (Crus-2122) i mitjos grossos (Crus-2123), d'argent.⁴⁴

Els diners i els òbols de Barcelona foren de dos tipus: els de doblenc, amb les armes catalanes a l'anvers i una creu interior al revers, i els de tern, amb efígie reial coronada a l'anvers i creu que tallava la llegenda al revers (vegeu la làmina 1, núm. 1 i 2).

Els diners i els òbols de València i Mallorca portaven efígie reial a l'anvers i ramellet o arbre al revers. Hi ha diners que porten l'efígie coronada girada cap a la dreta i d'altres que la porten girada cap a l'esquerra (vegeu la làmina 2, núm. 1, 2, 3 i 4).⁴⁵

Els diners de Provença porten efígie coronada a l'anvers i creu que talla la llegenda (vegeu la làmina 1, núm. 3).

Els diners i els òbols aragonesos porten efígie reial coronada a l'anvers i creu sobre pal a la primera emissió de baixa llei i creu patriarcal a la segona emissió de tern, al revers (vegeu la làmina 3, núm. 1a i 1b).

Els diners melgoresos són una còpia estafeta de la moneda de Narbona, un tipus immobilitzat que es baté, doncs, sempre amb aquesta estampa. A l'anvers, hi ha quatre anells i al revers, una i entre dues banderoles. Les llegendes són alterades i generalment il·legibles. Els grossos porten armes partides catalanes i de Montpeller i, al revers, una creu interior.

Vegeu les estampes d'aquests tipus a les làmines 1, 2 i 3.

44. Referenciem les monedes a Miquel CRUSAFONT, *Catàleg...*, on es poden trobar totes les característiques tipològiques, metrològiques i de llegendes d'aquestes peces. Aquest llibre no havia aparegut encara quan es féu el congrés dedicat a Jaume I i és per aquesta raó que la peça de Montpeller presentada aquí com a inèdita apareix ara també en aquesta obra. Cal remarcar que, respecte als temps de Botet i Sisó, hi ha nombrosos tipus inèdits: les varietats amb efígie a la dreta de València, el diner de Mallorca de Pere de Portugal, el mig gros de Montpeller i el diner aragonès de la segona emissió.

45. Pel que fa a Barcelona, Botet donà dos tipus de diners de tern a Jaume I. Vegeu Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes...*, vol. II. Domingo i Sellart, en un estudi comparatiu amb els croats, demostrà que el segon tipus de Botet per a Jaume I corresponia, en realitat, a Jaume II: vegeu F. DOMINGO I SELLART, «Diners barcelonins de Jaume II», *Acta Numismàtica* (Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans), núm. 16 (1986), p. 148-158. Aquesta correcció ja fou recollida a Miquel CRUSAFONT, *Acuñaciones...* Pel que fa a València, les dues varietats amb efígie a la dreta i a l'esquerra ja foren descrites per Felip MATEU I LLOPIS, *La ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas de los siglos XIII-XVIII*, València, 1929. En articles posteriors, Mateu suposà que els diners amb efígie a la dreta eren d'una primera emissió documentada el 1247 i els d'efígie a l'esquerra d'una segona emissió documentada el 1271: Felip MATEU I LLOPIS, «Hallazgos monetarios», *Ampurias*, vol. IV (1942), p. 220, núm. XXVI; Felip MATEU I LLOPIS, «Sobre la política monetaria de Jaume I y las acuñaciones valencianas de 1247 y 1271», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, vol. XV, 1947, p. 244-245; Felip MATEU I LLOPIS, «Del dinero de vellón al gros en Cataluña, Valencia y Murcia», *Homenaje al prof. Cayetano de Mergelina*, Múrcia, 1961. Per la nostra part, vam poder demostrar que la posició de l'efígie no era el tret determinant, ja que hi havia peces idèntiques amb bust a la dreta o a l'esquerra, i plantejàrem uns altres criteris: mòdul gran, lletres A obertes, arbre amb branques d'implantació alta per a la primera emissió i mòdul petit, lletres A tancades i arbre amb branques d'implantació mitjana o baixa per a la segona emissió. Vegeu Miquel CRUSAFONT, «Diners de València i diners d'Alacant, les primeres emissions», *Numisma* (Madrid, Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos), núm. 165-167 (1980), p. 303-313. Més tard, Ripollès i Llorens van demostrar que els càlculs de volums de les emissions fets per Mateu eren erronis i pensaren que caldria afegir al grup de la primera emissió els diners que tenien al revers dos globus tallats: Pere Pau RIPOLLÈS i Maria del Mar Llorens, «El tesoro de la Reina Mora», *Acta Numismàtica* (Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Institut d'Estudis Catalans), núm. 20 (1990), p. 125-140.

1

2

3

LÀMINA 1. Barcelona: 1, diner de doblenc; 2, diner de tern; 3, diner provençal, possible model del diner de tern. També hi ha mitjos diners. Tots a mida doble.

1

2

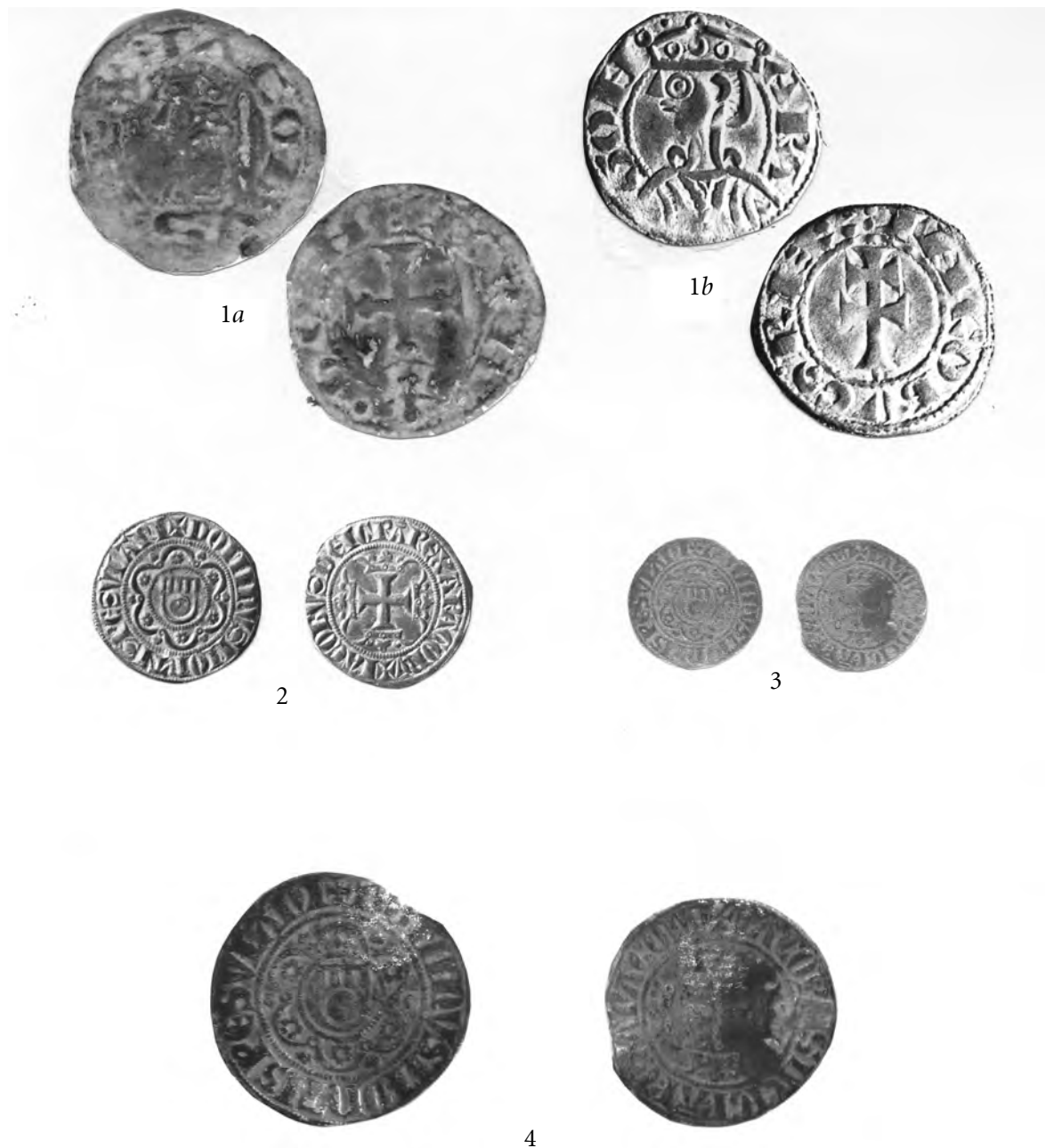

3

4

LÀMINA 2. València i Mallorca: 1, 2 i 3, diners de la primera emissió, amb imatges diferents del bust; 4, probable diner de la segona emissió. També hi ha mitjos diners de cada un. Tots a mida doble.

LÀMINA 3. Arago: 1a, diner jaquès de la primera emissió; 1b, diner jaquès de la segona emissió. També hi ha mitjos diners. A mida doble. 2 i 3, Montpeller: gros i mig gros d'argent a mida real; 4, mig gros, ampliat (l'ampliació del revers és més petita). També corrien a Montpeller els diners i mitjos diners dits melgoresos.

CIRCULACIÓ MONETÀRIA A PARTIR DE LES MENCIONS DOCUMENTALS

Ja hem fet alguna al·lusió a qüestions de circulació monetària, però ara presentarem el resultat referent a Catalunya del despull de quatre cartularis de l'àrea de Barcelona i Girona, és a dir, del territori central català que es mantingué unit des de Guifré i que, per tant, té una major coherència pel que fa a la circulació.

No ens hem limitat al regnat de Jaume I, sinó que hem abraçat pràcticament tot el segle XIII (1200-1299), a fi de copsar la situació immediata anterior i veure un petit sector de l'evolució posterior.

Els cartularis ja esmentats al principi són els de Sant Ramon de Penyafort, Mensa de Barcelona, Sant Daniel de Girona i Santa Maria d'Amer.⁴⁶ Un cop fet l'escrutini dels documents que contenen citacions monetàries, hem seleccionat 383 pagaments que contenen unes 405 mencions, atès que algun aporta més d'una citació monetària. Ens hem limitat a un buidat qualitatiu, és a dir, de nombre de mencions de cada tipus de moneda, sense entrar en una possible valoració quantitativa, que exigiria reduir totes les xifres a un referent comú. Hem descartat aquesta segona opció atesa la dificultat de l'abundància de censos saldats en espècies no valorades més que no pas en moneda (blat, bestiar, etcètera) i per la presència de testaments amb quantitats molt quantioses que podrien distorsionar el panorama d'una veritable circulació centrada en pagaments concrets per compravendes o altres transaccions comunes. Ja veurem, però, que l'anàlisi qualitativa resulta suficient en aquest cas.

Els resultats generals del buidat, els podem veure a la taula 1. Hi hem detallat, per a cada cartulari, el nombre de mencions, començant pels pagaments fets en espècie; després, els que es feren en moneda de billó, detallant si fou en sous sense cap altra especificació, o bé en alguns dels tipus en circulació al segle XII: quatern, doblenc i tern. També hi ha una columna per als pagaments amb diners melgorèsos. A continuació, es tabulen els pagaments en moneda d'or, separant l'or d'origen andalusí (morabatins almoràvits i masmudines almohades) del d'origen castellà (morabatins alfonsins). Finalment, hem obert una columna amb els pagaments singulars on n'hi ha set que corresponen a mencions de rals de València que són de pagaments fets a Mallorca i dos pagaments en marcs de plata, és a dir, de metall no amonedat. En endavant, prescindirem d'aquestes mencions minoritàries que no corresponen als conceptes analitzats, els primers perquè es troben en ubicació forana i els altres perquè equivalen a pagaments en espècie, encara que es tracti de plata. També podrem prescindir dels pagaments en espècie, perquè el que ens interessa és el paper de cada tipus de moneda. D'altra banda, ja veiem que no tenen un gran volum de mencions i que, generalment, corresponen a censos, amb valors molt reduïts i per a pagaments anyals.

TAULA 1

<i>Cartulari</i>	<i>Espècie</i>	<i>Sous</i>	<i>Quatern</i>	<i>Doblenc</i>	<i>Tern</i>	<i>Melgorès</i>	<i>Or andalusí</i>	<i>Or castellà</i>	<i>Singulars</i>
Sant Ramon	0	7	0	2	2	1	5	1	0
Mensa	10	17	3	2	12	1	4	4	7
Amer	9	24	1	22	39	2	4	1	0
Sant Daniel	27	90	1	24	60	12	5	4	2
TOTAL	46	138	5	50	113	16	18	10	9

46. Vegeu la nota 1.

Un cop separades les mencions especials i de pagaments en espècie, disposarem ara el conjunt de les mencions anteriors en els tres espais temporals que determinen les etapes de circulació dels diners de quatern, doblenc i tern. El billó, el separem en mencions inespecífiques i en mencions, en conjunt, en les quals s'especifiquen si són de quatern, doblenc o tern i, en una altra columna, els melgoresos. L'or, el separem per la seva seqüència cronològica: morabatins almoràvits, morabatins alfonsins i masmudines almohades. Obtenim la taula 2.

TAULA 2

<i>Etapa</i>	<i>Cronologia</i>	<i>Sous inespecífics</i>	<i>Sous específics</i>	<i>Melgoresos</i>	<i>Morabatins almoràvits</i>	<i>Morabatins alfonsins</i>	<i>Masmudines</i>
Quatern	1200-1222	26	3	0	3	1	0
Doblenc	1222-1256	33	51	8	17	3	1
Tern	1256-1299	61	115	7	0	1	1
TOTAL		120	169	15	20	5	2

Podem observar que la proporció de pagaments inespecífics és molt més alta en la primera etapa, quan no hi ha concurrència en el mercat de monedes diferents i ja feia temps que el diner de quatern era l'única moneda en circulació. Per tant, resulta lògic assimilar les mencions inespecífiques a pagaments en moneda de quatern. El mateix podem fer en els dos períodes posteriors, ja que, si hagués estat un altre tipus de moneda diferent de la usual, s'hauria fet constar, cosa que passa comptades vegades i per a referir-se a pagaments anteriors. D'altra banda, els melgoresos són igualment especificats. Per tant, a la taula que elaborarem després, sumarem els sous inespecífics amb els de Barcelona.

La taula ens mostra el paper predominant de la moneda barcelonina de billó, només complementada per l'or en alguns escassos pagaments, i l'aparició del melgorès a partir de la introducció del doblenc. Cal advertir que el melgorès ja havia estat anteriorment molt estès en alguns comtats com ara el Rosselló i Empúries i que també va tenir un paper important en altres territoris com Mallorca, però que la moneda barcelonina dominava abassegadorament l'espai central dels comtats de Barcelona, Vic i Girona. L'aparició del melgorès en coincidència amb el llançament del doblenc sembla corroborar, doncs, una manca de confiança en la nova moneda. Pel que fa a l'or, veiem que el morabatí almoràvit és el que va tenir un paper més destacat i que la seva substitució pels morabatins castellans o alfonsins no reeixí del tot. Finalment, la masmudina almohade apareix gairebé de forma testimonial i, des de mitjan segle XIII, s'inicia l'etapa que ja hem comentat en la qual el diner de tern ocupa pràcticament la totalitat dels pagaments i l'or desapareix de la circulació.

A la taula 3, hem disposat els pagaments en billó barceloní, en melgoresos i en or en quantitats globals i en percentatges sobre el total de pagaments també per a les tres etapes del quatern, el doblenc i el tern.

TAULA 3

<i>Etapa</i>	<i>Cronologia</i>	<i>Mencions</i>	<i>Billó</i>	<i>Billó %</i>	<i>Melgoresos</i>	<i>Melgoresos %</i>	<i>Or</i>	<i>Or %</i>
Quatern	1200-1222	33	29	88	0	0	4	12
Doblenc	1222-1256	113	84	74	8	7	21	19
Tern	1256-1299	185	176	95	7	4	2	1

Observem que els pagaments en billó barceloní dominen clarament, ara amb més claredat en recollir-ho en percentatges: 88 %, 74 % i 95 %, respectivament, però que, en cas del diner de tern, la seva situació percentual dominant en el període corresponent és molt més acusada. Pel que fa a la presència del melgorès, absent a la primera etapa, té un cert paper a la segona, que, de fet, s'allarga només una mica dins de la segona, ja que dels set pagaments registrats, sis se situen en cronologies immediates al 1256: 1257 i 1266. Per tant, és evident que la introducció del diner de tern fa retrocedir el melgorès i s'imposa amb rotunditat en el circulant monetari.

L'or, finalment, manté igualment el seu paper, més determinant si tenim present el valor molt més alt dels pagaments fets en aquestes monedes durant les dues primeres etapes i que desapareix pràcticament del tot, com ja hem anat assenyalant, des de mitjan segle XIII. De fet, no hi haurà en el circulant una nova presència de moneda d'or en proporcions apreciables fins ben entrat el segle XIV, quan el florí català, introduït des del 1340 a Mallorca en temps de Jaume III i pocs anys després a Catalunya amb Pere III, començarà a ésser emprat amb una certa profusió. Cal dir, però, que, des de finals del segle XIII i inicis del XIV, sí que es detectaran alguns pagaments en moneda d'argent, per bé que a la mostra que hem analitzat encara no n'hi haguem trobat.

Un altre aspecte que reforça la importància del diner de tern i la seva consolidació com a moneda de referència i com a tipus apte per a tota mena de transaccions és el volum creixent de les seves emissions i l'increment de les xifres totals de monedes en els pagaments. Així, mentre que l'emissió de doblenc del 1222 fou només de tres mil marcs, la de tern aragonesa del 1259 ja fou de vint-i-cinc mil marcs, com la de tern barcelonina del 1270. Els vint-i-cinc mil marcs de l'emissió barcelonina del 1270, per exemple a una talla de divuit sous el marc, representaven la considerable xifra de 5.400.000 monedes de diner.

Aquests volums constitueixen la resposta a una necessitat més gran de numerari, com ho demostren les xifres cada cop més elevades en les transaccions. Si en les etapes del quatern i del doblenc trobem uns màxims que rarament superen els dos mil sous, en l'etapa del tern trobem pagaments de quatre mil sous (Mensa-110), de 5.400 sous (Mensa-199), de deu mil sous (Mensa-173), de vint-i-cinc mil sous (S.Ramon-173) i de quaranta mil sous (Mensa-130). No cal dir que aquestes darreres xifres anunciaven la necessitat de la creació de noves monedes de més valor, que fessin més pràctics els pagaments. Els vint-i-cinc mil i quaranta mil sous representaven en diners 300.000 i 480.000 peces, mentre que, en croats d'argent de Barcelona, les xifres haurien baixat a vint-i-cinc mil i quaranta mil peces i, en florins d'or catalans, a només 2.272 i 3.636 peces, unes quantitats molt més manejables.

CONCLUSIÓ

El regnat de Jaume I fou, doncs, transcendental des del punt de vista monetari. S'establiren les bases d'una política monetària d'estabilitat i immutabilitat dels valors, gràcies al control dels estaments representatius catalans, tancant així, es pot dir que per sempre, el període dels daltabaixos ocasionats per les degradacions monetàries. És ben segur que sense el poder econòmic de l'oligarquia comercial tot això no s'hauria assolit. La seva actitud davant de l'instrument monetari era ben diferent de la que solien tenir els sobirans. Per al rei, la moneda no era altra cosa que una font d'ingressos i degradant-la podia fer front, almenys de forma momentània, a les seves angoixes financeres. Però els comerciants tenien un parer completament diferent: la moneda havia d'ésser estable perquè els negocis, i especialment els negocis comercials, poguessin rutllar. Sabien que no podrien tenir cap paper al mercat internacional amb una moneda mancada de prestigi. Aquesta contraposició de parers

es manifestà amb tota claredat en temps de la Guerra Civil catalana del segle xv. El rei Pere de Portugal (1464-1466), el primer que designà la Generalitat revoltada contra Joan II, tenia greus problemes per al finançament de la guerra. En aquell temps, els estaments catalans, i la ciutat de Barcelona en concret, tenien un control encara més estricte de les emissions monetàries gràcies als privilegis obtinguts en temps d'Alfons el Magnànim. Pere de Portugal proposà de forma reiterada als síndics barcelonins de reunir una gran quantitat d'argent i llençar al mercat croats de baixa llei. Però aquests li contestaren amb uns raonaments que demostren el seu domini dels mecanismes econòmics. Els síndics argumentaren, contra el parer del rei, que, si baixava el valor de la moneda, les mercaderies augmentarien automàticament de preu, amb la qual cosa no s'hauria avançat en res. D'altra banda, els sous dels soldats s'haurien d'establir sobre «la vera substància de la moneda», és a dir, a partir del seu valor intrínsec. Finalment, li assenyalaven que amb una mala moneda es dificultaria enormement la importació de la llana i el blat del mercat exterior.⁴⁷

No cal dir que on regiren reis amb un poder absolut, com a Castella, per exemple, res no pogué aturar les degradacions de la moneda, especialment en els períodes de guerra. El fre a aquestes manipulacions assolit en temps de Jaume I havia d'ésser, doncs, fonamental per a l'estabilitat monetària de què gaudí Catalunya durant la major part de l'època medieval. Una estabilitat que era imprescindible per al desenvolupament comercial.

47. Miquel CRUSAFONT, «Acuñaciones del príncipe portugués Pedro, rey de Catalunya en 1463-1466», *III Congreso Nacional de Numismática*, Lisboa, Clube Numismático de Portugal, 1985, p. 407-446. Publicat després també a *Gaceta Numismática*, núm. 104 (1992). Cal advertir que, com a font d'aquesta citació, es donava una dada errònia en referir-se a les pàgines 38 i 43 de Jesús Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal, rei dels catalans vist a través dels registres de la seva cancelleria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936, on havia de dir pàgines 67-68 i 74. Les pàgines 39 (i no 38) i 43 corresponen a la versió sense documents que l'autor féu per a la col·lecció «Episodis de la Història» amb el títol *Pere de Portugal, rei dels catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1960.

L'exèrcit i la flota

King James I the Conqueror and the artillery revolution of the Middle Ages

Paul E. CHEVEDDEN
University of California, Los Angeles

The thirteenth century witnessed stunning change in nearly all aspects of Western life.¹ The great European rulers of this century —Emperor Frederick II Hohenstaufen (1194-1250), Louis IX of France (1214-1270), James I of Aragon-Catalonia (1208-1276), and Alfonso X el Sabio, or the Learned, of Castile (1221-1284)— were magnets of change and conduits of change to the wider world. To properly understand these innovative rulers and the world in which they lived requires an appreciation of the concentric circles of change that enveloped their reigns—in commerce, law, urban development, warfare, technology, exploration, religion, philosophy, education, science, literature, language, art, and architecture. These rulers were not simply the passive recipients and beneficiaries of change; they contributed to and accelerated the ongoing changes that were transforming the Latin West during the thirteenth century. The eighth centennial of the birthday of James I the Conqueror provides an opportunity to examine this transformative ruler within the concentric layers of change that convulsed the thirteenth century. One such layer of change was the artillery revolution of the Middle Ages.

Centuries before the development of effective cannons, heavy artillery was used to demolish fortifications with projectiles weighing hundreds of kilograms. The Big Bertha of the pre-modern era was the trebuchet. This formidable weapon dominated warfare far longer than any other form of artillery, yet it remains the least understood piece of military ordnance. It displaced the torsion artillery of the classical world and maintained its dominance until well after the coming of the cannon. Dramatic breakthroughs in the development of the trebuchet occurred during the thirteenth century, and King James took full advantage of these advances. His conquests of the Islamic provinces along the Mediterranean coast from the Balearic Islands down to Murcia employed the most powerful form of the trebuchet —the counterweight trebuchet— as well as the very powerful gravity-assisted, traction-powered trebuchet (*fenèvol*). Conquest laid the path for King James's achievements, but victory was won by the successful application of mechanized siegecraft and the use of heavy artillery (or the threat of it).

1. James BRUNDAGE, *Medieval Canon Law*, New York, 1995, p. 165.

THE TREBUCHET

During the Middle Ages, the dominant form of siege-artillery was the trebuchet.² It consisted of a long tapering beam that pivoted near its butt-end around an axle mounted on top of a framework. At the end of the long arm of the beam, a sling was attached which held the missile. This was designed to open when the beam's motion and position reached the desired state for discharge. To launch a projectile, the beam—equipped with pulling-ropes at its short end—was set in a horizontal position. The operator of the machine readied the machine for launch by placing a projectile in the pouch of the sling. The sling had two ropes: one attached firmly to the end of the beam and the other looped over an iron prong extending from the tip of the beam. The alignment of the prong and the length of the sling were crucial to achieving maximum range. Human muscle force was applied to the pulling-ropes by a team of men—or, in some cases, women—while the operator guided the missile through the initial phase of the launch cycle. When the operator released the sling, a sudden surge of power was imparted to the beam, as the maximum force exerted by the pulling-crew took full effect. This action propelled the throwing arm skyward and allowed the looped end of the sling to fly free, thus hurling the missile from the sling.

In later versions of the trebuchet a weight was added to the butt-end of the beam. This weight was first used to counterbalance the weight of the long arm of the beam at discharge when the sling was loaded with a heavy stone shot. The horizontal counterbalancing of the two arms of the beam was an ergonomic innovation in artillery design that greatly improved the efficiency of the human-powered trebuchet. The human energy required to hold the beam in place at discharge was greatly reduced, thereby allowing a greater amount of force to be exerted by the pulling crew to accelerate the beam. The great turning point in the evolution of the trebuchet came with the introduction of the counterweight machine that utilized gravity power alone to accelerate the beam. The counterweight trebuchet replaced the pulling crew with a gravitating mass that was either fixed rigidly to the butt-end of the beam or was articulated to the beam's end by means of a hinge in order to allow the counterweight to move freely.³

Trebuchets fall into three broad categories: (1) traction trebuchets, powered by crews pulling on ropes; (2) hybrid trebuchets, powered by crews that received a gravity assist; and, (3) counterweight

2. On this form of artillery, see Paul E. CHEVEDDEN, Les EIGENBROD, Vernard FOLEY, and Werner SOEDEL, «The Trebuchet: Recent Reconstructions and Computer Simulations reveal the Operating Principles of the Most Powerful Weapon of its Time», *Scientific American* (July 1995), pp. 66-71; Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages», in *The Medieval City under Siege*, ed. Ivy Corfis and Michael Wolfe, Woodbridge, UK, 1995, pp. 131-173; Paul E. CHEVEDDEN, «The Artillery of King James I the Conqueror», in *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages: Essays in Honor of Robert I. Burns, S.J.*, ed. Paul E. Chevedden, Donald J. Kagay, and Paul G. Padilla, Leiden, 1996, pp. 47-94; Paul E. CHEVEDDEN, «The Hybrid Trebuchet: The Halfway Step to the Counterweight Trebuchet», in *On the Social Origins of Medieval Institutions: Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, ed. Donald J. Kagay and Theresa M. Vann, Leiden, 1998, pp. 179-222; Paul E. CHEVEDDEN, Zvi SHILLER, Samuel R. GILBERT, and Donald J. KAGAY, «The Traction Trebuchet: A Triumph of Four Civilizations», *Viator*, no. 31 (2000), pp. 433-486; Paul E. CHEVEDDEN, «Fortifications and the Development of Defensive Planning during the Crusader Period», in *The Circle of War in the Middle Ages*, ed. Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon, Woodbridge, UK, 1999, pp. 33-43; Paul E. CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», *Dumbarton Oaks Papers*, no. 54 (2000), pp. 71-116; Paul E. CHEVEDDEN, «Une innovation militaire décisive», *Qantara*, no. 41 (Autumn 2001), pp. 50-55; Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels and Blazing Bolts: The Bolt-Projecting Trebuchet in the Mamluk Army», *Mamluk Studies Review*, no. 8/1 (2004), pp. 227-277.

3. An engineering analysis of the trebuchet that compares the principles of design and operation of traction-powered trebuchets with that of gravity-powered trebuchets is provided by Zvi Shiller, in Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», pp. 447-457.

trebuchets, powered by gravitational energy. The supporting framework for the axle of all three types of trebuchets adhered to two basic designs: (1) a pole framework; and, (2) a trestle framework. Pole-framed machines required either (1) a fork mount, or pivot yoke, that surmounted the pole frame and held a rotating axle upon which the beam pivoted, or (2) a forked beam, similar in shape to the letter Y, that pivoted at its bifurcated-end around an axle positioned atop a pole frame. Pole-framed machines needed less material to construct than trestle-framed ones and had the great advantage of being able to discharge stone-shot in any direction without requiring the framework to be repositioned. Both mounting systems of the pole-framed trebuchet —yoke or axle arrangement— enabled the machine to be aimed instantly in any required direction. Trestle-framed machines pivoted the beam on an axle supported by the two triangular trusses of the framework. They could only be aimed at a new target with great difficulty. To point such machines just a few degrees to the right or to the left required a change in position of the entire framework, which necessitated the expenditure of considerable labor. Although trestle-framed trebuchets were cumbersome and expensive, and were difficult to line up on a new target, they had the advantage of being sturdy and reliable.

DEVELOPMENT AND DIFFUSION OF THE TREBUCHET

The invention of the trebuchet was a unique discovery that was diffused from a single center of origin. China developed this powerful form of artillery between the fifth and fourth centuries B.C.E. From China, the two fundamental types of trebuchets —the traction-powered, pole-framed machine and trestle-framed machine— spread westward.⁴ The new ordnance reached the eastern Mediterranean

4. On the development and diffusion of the Chinese trebuchet, see Herbert FRANKLE, «Siege and Defense of Towns in Medieval China», in *Chinese Ways in Warfare*, ed. Frank A. Keirman, Jr. and John K. Fairbank, Cambridge (MA), 1974, pp. 151-201; Joseph NEEDHAM, «China's Trebuchets, Manned and Counterweighted», in *On Pre-Modern Technology and Science: Studies in Honor of Lynn White, Jr.*, ed. Bert S. Hall and Delno C. West, Malibu (CA), 1976, pp. 107-145; Sergei A. SHKOLIAR, «L'Artillerie de jet à l'époque Sung», in *Etudes Song: In memoriam Étienne Balazs, série 1, Histoire et institutions*, part 2, ed. Françoise Aubin, Paris, 1971, pp. 119-142; Sergei A. SHKOLIAR, *Kitaiskaia doognestrelnaia artilleriia: Materialy i issledovaniia*, Moscow, 1980; Robin D. S. YATES, «Siege Engines and Late Zhou Military Technology», in *Explorations in the History of Science and Technology in China*, ed. Li Guohao, Zhang Mehgwen, and Cao Tianqin, Shanghai, 1982, pp. 409-452, at pp. 414-419; Yang HONG (ed.), *Weapons of Ancient China*, New York, 1992; Joseph NEEDHAM and Robin D. S. YATES, *Science and Civilisation in China*, vol. 5, *Chemistry and Chemical Technology*, pt. 6, *Military Technology: Missiles and Sieges*, Cambridge (UK), 1994. The Chinese developed an elaborate nomenclature for the trebuchet to identify many different types of trebuchets, but they divided all of these types into two basic categories according to the configuration of the framework of the machine: (1) the pole-framed machine, called a «Whirlwind» trebuchet (*xuan feng pao*); and (2) the trestle-framed machine, called a «Four-footed» trebuchet (*si jiao pao*). Thus, a binary nomenclature for the trebuchet was born. As the traction trebuchet was diffused across Eurasia and North Africa, a binary terminology, based on the framework of the machine, was used by all who adopted the new artillery. In Arabic, for example, the pole-framed trebuchet was designated an *'arrādah*, and later a *lu'bah* («Plaything»); the trestle-framed trebuchet was called a *manjanīq*. The employment of the *'arrādah* and the *manjanīq* by Islamic armies during the period 632 to 945 is examined by Hugh KENNEDY in *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, London, 2001, pp. 110-113, 133-136, 154, 155, 163, 184, 185, 189. In the Latin West, a variety of terms were used to refer to the trebuchet in both Latin and the European vernaculars, but a clear terminological dichotomy is evident prior to the introduction of gravity-powered artillery, based upon the configuration of the machine's framework. The most commonly used term to denote the pole-framed trebuchet was *manganellus* (mangonel), while the heavier trestle-framed machine was usually identified by the term *petraria* («rock-thrower»). Scholars who have examined the nomenclature for artillery have erroneously concluded that the diversity of terms may reflect differences in the size of the machine, in the weight of the projectile discharged from it, or even fundamental differences in the kind of artillery employed (e.g., tension, torsion, or traction). In the era of human-powered artillery, the terminology was related to the most obvious design feature of the machine: its framework. Even with the introduction of the hybrid machine, trebuchet terminology underwent no fundamental change, since this terminology was based on the configuration of the framework of the machine, a component that remained unchanged regardless of whether the

during the sixth century C.E. and rapidly displaced the heavy artillery of the classical world. Widespread diffusion of the new artillery throughout the Mediterranean and the Middle East followed. Arabia was familiar with the pole-framed and trestle-framed trebuchet prior to the rise of Islam, and, during the century following the death of Muḥammad in 632, the armies of the Prophet carried the new artillery from the Indus to the Atlantic in a ballooning movement of conquests.⁵ These conquests spurred innovations in weaponry that led to the development of the hybrid trebuchet. The Byzantine Empire soon acquired this advanced piece of artillery, and by the second half of the ninth century it was being used in northern Europe.⁶

Another conquest movement, or more exactly an enterprise of reconquest, is likely to have led to the development of the counterweight trebuchet. In his efforts to reconquer Anatolia from the Saljuq Turks, Alexios I Komnenos (r. 1081-1118) constructed large trebuchets, referred to as ἑλεπόλεις (*helepoleis*, or «city-takers») of several types, «but most of them were fashioned according to an unprecedented design of his own devising which amazed everyone».⁷ These machines were so innovative in design that the learned monk Euthymios Zigavēnos, a close associate of Alexios, ranked these engineering marvels with the works of Archimedes, the most famous inventor of ancient

trebuchet was a traction or hybrid model. This explains why only a few languages —Armenian, Syriac, Latin, French, and Oc— introduced new terms to identify the hybrid trebuchet. Arabic literary culture generally ignored the hybrid trebuchet, but Arabic oral culture did not. It was dubbed *al-ghaḍbān* («The Furious One»), and this term for the hybrid machine entered both Armenian and Turkish. For a discussion of the terminology of the trebuchet and its meaning, see Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 56-76; Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet», pp. 182, 198-212; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», pp. 71-116; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», pp. 433-486, esp. 452 (Table 3), 460-461, 474-484.

5. On the development and diffusion of the trebuchet outside of China, the following studies are of fundamental importance: Guillaume DUFOUR, *Mémoire sur l'artillerie des anciens et sur celle du Moyen Âge*, Paris, 1840, pp. 87-112; Louis-Napoléon BONAPARTE, *Études sur le passé et l'avenir de l'artillerie*, 6 vols., Paris, 1846, vol. 2, pp. 26-61; Eugène-Emmanuel VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture du XIe au XVIe siècles*, 10 vols., Paris, 1854-1868, vol. 5, pp. 218-242; Alwin SCHULTZ, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, 2 vols., Leipzig, 1889, vol. 2, pp. 363-393; Gustav KÖHLER, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des II. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, 3 vols. Breslau, 1886-1889, vol. 3, pp. 139-211; Sir Ralph PAYNE-GALLWEY, *The Crossbow, Mediaeval and Modern, Military and Sporting: Its Construction, History and Management, with a Treatise on the Balista and Catapult of the Ancients*, London, 1903; Rudolf SCHNEIDER, *Die Artillerie des Mittelalters*, Berlin, 1910; MARCO POLO, *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, 3d ed., trans. and ed. Colonel Sir Henry Yule, 3 vols., London, 1926, vol. 2, pp. 161-169; Bernhard RATHGEN, *Das Geschütz im Mittelalter*, Berlin, 1928; reprint, Düsseldorf, 1987, pp. 578-638; Kalervo HUURI, «Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen», in *Studia Orientalia (Societas Orientalia Fennica)*, no. 9/3, Helsinki, 1941; Claude CAHEN, «Un traité d'armurerie pour Saladin», *Bulletin d'études orientales*, no. 12 (1947-1948), pp. 103-163; José Frederico FINÓ, «Machines de jet médiévales», *Gladius*, no. 10 (1972), pp. 25-43; José Frederico FINÓ, *Forteresses de la France médiévale: construction, attaque, défense*, 3d ed., Paris, 1977, pp. 149-163; Donald R. HILL, «Trebuchets», *Viator*, no. 4 (1973), pp. 99-115; Carroll M. GILLMOR, «The Introduction of the Traction Trebuchet into the Latin West», *Viator*, no. 12 (1981), pp. 1-8; D. J. Cathcart KING, «The Trebuchet and other Siege-Engines», *Chateau Gaillard*, nos. 9-10 (1982), pp. 457-469; Randall ROGERS, «The Problem of Artillery», Appendix III of *Latin Siege Warfare in the Twelfth Century*, Oxford, 1992, pp. 254-273; Peter VEMMING HANSEN, «Experimental Reconstruction of a Medieval Trébuchet», *Acta Archaeologica*, no. 63 (1992), pp. 189-208; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Trebuchet»; Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I»; Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet»; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet»; Paul E. CHEVEDDEN, «Fortifications and the Development of Defensive Planning»; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet»; Paul E. CHEVEDDEN, «Une innovation militaire décisive»; Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels»; George T. DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery: The *Helepolis*», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, no. 39 (1998), pp. 99-115.

6. On the development and diffusion of the hybrid trebuchet, see Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet»; and Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet».

7. Anna KOMNENA, *Alexiade: Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, 3 vols., ed. and trans. Bernard Leib, Collection byzantine publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, Paris, 1937-1945, 11.2.1.

Greece.⁸ This suggests that an important breakthrough in the design and construction of the trebuchet was achieved at Nicaea. Given the imminent appearance of gravity-powered artillery, this breakthrough is most likely to have been the development of the first counterweight trebuchet.⁹ The Byzantine emperor supplied the new artillery to the Latin Crusaders in 1097 to aid in the conquest of Nicaea in western Anatolia. During the twelfth century, the dynamics of conflict and contact quickly diffused the counterweight trebuchet throughout the Mediterranean and the Middle East. New terms arose to identify the machine that had started the gravity-powered revolution in artillery—the trestle-framed, counterweight trebuchet. Arabic sources designated it a «big» trebuchet (*manjanīq kabīr*), a «great» trebuchet (*manjanīq ʿazīm*), or as a «huge» or «frightful» trebuchet (*manjanīq ḥāʿil*). During the thirteenth century, it was given a new Arabic name, the «Western Islamic» trebuchet (*manjanīq maghribī* or *manjanīq gharbī*), perhaps reflecting a design improvement.¹⁰ Syriac sources named the machine a «great» trebuchet (*manganīqē rawrbē*), and a Greek source called it a «great siege-engine» (μῆγάλη μηχανή, *megalē mēkhanē*). In the Latin West, the new artillery was designated by the term «trebuchet», a diminutive form derived from the medieval Latin word *trabuc[h]us*. The term first appeared as *trabuchellus* in 1189, and a decade later *trabuchus* entered the record.¹¹ Today the term «trebuchet» is used to refer to the entire class of artillery that draws its energy from a beam pivoted around an axle.

8. Euthymios ZIGAVĒNOS, *Panoplia dogmatikē*, in *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, ed. J.-P. Migne, 161 vols. in 166 pts., Paris, 1857-1866, vol. 130, col. 20. On the introduction of the counterweight trebuchet, see Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet».

9. Others disagree; cf. Ronnie ELLENBLUM, *Crusader Castles and Modern Histories*, Cambridge (UK), 2007, pp. 194, 210, which rejects this conclusion and instead maintains that the «first use of a counterweight trebuchet» was at the second Crusader siege of Tyre in 1124. Since the counterweight trebuchet was first identified by a new terminology at this siege, there is no doubt that it was employed there, but this fact hardly indicates that the 1124 siege of Tyre saw the «first use of a counterweight trebuchet». In the pre-modern era, a new technology commonly received its nomenclature only after that technology had come into active existence and was utilized on a regular basis. See Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», p. 106: «the counterweight trebuchet was probably not recognized by the new nomenclature until it had evolved to a certain stage of development and was employed on a regular basis. One would scarcely expect a distinct nomenclature for the machine to develop when it was still new and unfamiliar. Thus, the first occurrence of a new name for the counterweight trebuchet probably does not signal the date of the introduction of the machine. The counterweight trebuchet doubtless emerged prior to the use of new terms to denote it.»

10. On the *manjanīq maghribī/gharbī*, a gravity-powered, trestle-framed trebuchet with a hinged counterweight, see Najm al-Dīn Ayyūb AḤḌAB AL-RAMMĀḤ, *al-Furūsiyah wa-al-Manāṣīb al-Ḥarbiyah: al-Barūd, al-Nīrān al-Ḥarbiyah, al-Taqtīr, al-Nīranjāt*, ed. Aḥmad Yūsuf al-Ḥasan, Maṣādir wa-Dirāsāt fi Taʿrīkh al-ʿUlūm al-Taṭbīqīyah, vol. 8, Aleppo, 1998, p. 118, fig. 71; Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 62-63, figs. 7-9; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», p. 106, fig. 3; Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels», pp. 231, 244. Since the *manjanīq maghribī* had a hinged counterweight, it is likely that the feature that distinguished it from earlier counterweight trebuchets was the hinged counterweight box or a new method for hanging the counterweight box with a hinge. It should be noted that the earliest extant illustration of a gravity-powered trebuchet, the double-purpose machine described and illustrated by al-Ṭarsūsī, had a «hinged» counterweight consisting of a rope sack filled with stones held by three strong cords. Murḏī ibn ʿAlī ibn Murḏī AL-ṬARSŪSĪ (d. 589/1193), *Tabṣīrat Arbāb al-Albāb fī Kayfiyat al-Najāh fī al-Ḥurūb min al-Aswāʾ wa-Nashr Aʿlām al-Fīlām fī al-ʿUdad wa-al-Ālāt al-Muʿīnah ʿalā Liqāʾ al-Aʿdāʾ* (Instruction of the Masters on the Means of Deliverance in Wars from Disasters, and the Unfurling of the Banners of Information: Equipment and Engines that Aid in Encounters with Enemies), Bodleian Library, MS Hunt. 264, fols. 133v-135r (hereafter cited as *Tabṣīrah fī al-Ḥurūb*); AL-ṬARSŪSĪ, *Tabṣīrah fī al-Ḥurūb*, Süleymaniye Library MS Ayasofya 2848 mü, fols. 100r-102r; AL-ṬARSŪSĪ, *Mawsūʿat al-Asliḥah al-Qadīmah: al-Mawsūm Tabṣīrat Arbāb al-Albāb fī Kayfiyat al-Najāh fī al-Ḥurūb min al-Anwāʾ* [sic] *wa-Nashr Aʿlām al-Aʿlām* [sic] *fī al-ʿUdad wa-al-Ālāt* [sic] *al-Muʿayyanah* [sic] *ʿalā Liqāʾ al-Aʿdāʾ*, ed. Kārīn Ṣādir, Beirut, 1998, pp. 168-169, 256-257 (fig. 12); Claude CAHEN, «Traité», pp. 119, 120, pl. 3, fig. 14; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», pp. 87-90, 115-116, fig. 1.

11. For a discussion of the nomenclature of the counterweight trebuchet, see Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 61-63, 68-76; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet»; Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels», pp. 229-238, 242-244; George T. DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery».

By the end of the twelfth century the diversification of the counterweight trebuchet into different forms had begun. In the Latin West, a pole-framed machine was introduced that had a bifurcated beam with two counterweights suspended from its fork arms. Its pivoting shaft and paired counterweights earned it its name, the *bricola*, or the «Two-Testicle» machine, from the combination of the prefix *bi-*, «having two», and the Latin *coleus*, meaning testicle (Fr. *bricole*, It. *briccola*, Oc. *bricola*, Catal. *brigola*, Cast. *brigola*, late L. *bric[c]ola*, Gk. *praikoula* or *prekoula*). The *bricola* required fewer structural components than the trestle-framed trebuchet and was far easier to turn than the trestle-framed trebuchet in order to adjust the direction of the missile discharged from it. This ingenious machine originated in the western Mediterranean basin, a creation most likely of the Normans of Sicily, who employed these «newly invented» engines at their siege of Thessalonica in 1185.¹² In 1242, Emperor Frederick II of Hohenstaufen sent *bricolae* to the Levant, and soon thereafter (post 1250) the Mamluks incorporated this versatile piece of artillery into their siege arsenal, calling it the «Frankish» or «European» trebuchet (*manjanīq ifranjī* or *manjanīq firanjī*). Muslim engineers employed by the Mongols brought the *bricola* to China, where it was designated the «Muslim» trebuchet (*hui-hui pao*). Batteries of *bricolae* (sing. *manjanīq firangī*) rained destruction on the cities of Fancheng (1272) and Xiangyang (1273), on the Han River in northwest Hubei province, and broke the power of the Song Empire (960-1279). On the high seas, the *bricola* was mounted on the poops of ships and was used to bombard coastal cities and fortresses.¹³

12. EUSTATHIOS, Archbishop of Thessalonica, *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki*, trans. John R. Melville Jones, Canberra, 1987, pp. 72-99; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», pp. 94-95, 109-110, fig. 5; Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels», pp. 232-233, 244, 245, 247, 252, 255, 257-259, 271, fig. 6.

13. On Frederick II's dispatch of *bricolae* to the Levant, see CAFFARO, *Annali genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori*, 5 vols., ed. Luigi T. Belgrano and Cesare Imperiale di Sant'Angelo, Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall'Istituto storico italiano, Scrittori, Secoli XII e XIII, nos. 11-14 bis, Rome, 1890-1929, vol. 3, p. 128: «Et cum inimici mari et terra cum machinis, prederiis [= *petrariis*], bricolis, scalis et aliis hedifficiis eorum infortunio ad locum Levanti pervenissent.» On the Muslim engineers who brought the *bricola* to China and the role these machines played in forcing the surrenders of Fancheng in 1272 and Xiangyang in 1273, see RASHĪD AL-DĪN FAḤL ALLĀH ṬABĪB, *Jāmi' al-Tavārikh*, ed. Bahman Karīmī, 2 vols., Tehran 1338/1959, vol. 1, pp. 651-652; RASHĪD AL-DĪN ṬABĪB, *Jāmi' al-Tavārikh*, trans. John Andrew Boyle, *The Successors of Genghis Khan*, New York, 1971, pp. 290-291; Arthur C. MOULE, *Quinsai: With Other Notes on Marco Polo*, Cambridge (UK), 1957, pp. 70-78. Both Rashīd al-Dīn (1247?-1318) and Chinese historian Cheng Ssu-hsiao (1206-1283) provide details on the heavy artillery used at the sieges of Fancheng and Xiangyang (modern-day Xiangfan). Rashīd al-Dīn identifies the most powerful pieces of artillery as «European» trebuchets (sing. *manjanīq firangī*), or *bricolas* (*Jāmi' al-Tavārikh*, vol. 1, p. 651; *The Successors of Genghis Khan*, p. 290), and Cheng, who calls the machines «Muslim» trebuchets (*hui-hui pao*), indicates that, «in the case of the largest ones, the wooden framework stood above a hole in the ground» (quoted in Joseph NEEDHAM and Robin D. S. YATES, *Science and Civilisation in China*, vol. 5, pt. 6, p. 221). Since the *bricola* was the only counterweight piece of artillery that had a framework capable of being set up by using a posthole, there is little doubt that Cheng is referring here to the *bricola*. The stone-shot launched by these machines weighed 150 *jin*, or 94.5 kilograms (208 lb) (Arthur C. MOULE, *Quinsai*, p. 76), and Cheng states that, «the projectiles were several feet in diameter, and when they fell to the earth they made a hole three of four feet deep. When [the artilleryists] wanted to hurl them to a great range, they added weight [to the counterpoise] and set it further back [on the arm]; when they needed only a shorter distance, they set it forward, nearer [the fulcrum]» (Joseph NEEDHAM and Robin D. S. YATES, *Science and Civilisation in China*, vol. 5, pt. 6, p. 221). The Castilian fleet under Pedro the Cruel attacked Barcelona on 11 June 1359 with *bricolae* mounted on the poops of their galleys. PETER IV of Aragon (III in Catalonia), *Crònica de Pere el Cerimoniós*, in *Les quatre grans cròniques: Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III*, ed. Ferran Soldevila, Biblioteca perenne, vol. 26, Barcelona, 1971, 6.24. For more information on the *bricola* and the *manjanīq ifranjī/firanjī*, see Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 62-63, 68, 71-76, 79, 84, fig. 11; Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», pp. 102-103, 106-110, fig. 5; Yūsuf ibn Urunbughā AL-ZARADKĀSH, *Kitāb Anīq fī al-manājanīq*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Ahmet III Collection, MS 3469/1, fols. 20r, 22r; Yūsuf ibn Urunbughā AL-ZARADKĀSH, *al-Anīq fī al-manājanīq*, ed. Nabil Muḥammad 'Abd al-'Azīz, Cairo, 1981, pp. 47, 51; Yūsuf ibn Urunbughā AL-ZARADKĀSH, *al-Anīq fī al-manājanīq*, ed. Iḥsān Hindī, Maṣādir wa-Dirāsāt fī Ta'rīkh al-Taknūlūjīyā al-'Arabīyah, vol. 4, Aleppo, 1985, pp. 97-98.

Human ingenuity and engineering skill combined to produce another type of gravity-powered trebuchet during the thirteenth century, the «Black Camel» trebuchet (*manjanīq qarābughrā*). This new machine extended the capabilities of the trebuchet enormously; it enabled the machine to do what it had never done before: discharge immense bolts. This machine was invented in the eastern realms of Islam and was diffused westward over the course of the thirteenth century. Its use by the Mamluks at the siege of Acre in 1291 is likely to have inspired Europeans to incorporate it into their siege arsenal. The great architect-engineers of the Renaissance devoted attention to the bolt-projecting trebuchet and provide evidence of its use in Europe.¹⁴

KING JAMES AND HIS ARTILLERY

In his capacity as chief architect of the conquest of *Sharq al-Andalus*, or Eastern Islamic Spain, King James could draw upon a formidable military technology to achieve his ambition. James proved himself to be a master of siege warfare and a skilled artilleryist. His fascination and experience with artillery can be seen in his earliest military operations —the sieges of Albero de Suso and Lizana— when he was about ten years of age. To attack these two castles he transported to each stronghold a piece of artillery (*fenèvol*) that he had made at Huesca. After two consecutive days of artillery bombardment, the castle and town of Albero de Suso surrendered. Following this quick victory, James advanced on Lizana where he supervised the setting up of his *fenèvol*. Once the machine was readied for action, a murderous bombardment commenced with 500 stones discharged during the first night and a thousand more the next day. James's account of the siege is especially focused on the operation and destructive effects of his *fenèvol*. He relates that at about the time of vespers on the first full day of bombardment the *fenèvol* had made a great breach in the wall. While he describes the subsequent infantry assault on the breach, James is still attentive to the action of his machine, saying that it continued to discharge stones that wounded many of the enemy. As the *fenèvol* destroyed the wall, the governor of the castle, Don Pedro Gómez, leapt into the breach to stop the coming infantry assault. Because the incessant artillery bombardment had dislodged so much earth from the wall, he was buried up to his knees in dust and debris. When the final assault came, he was so anchored in place that he was unable to defend the breach, and the castle was easily taken.¹⁵

King James took more than just a military interest in artillery. As instruments of great power, artillery was understood intuitively as a visual symbol of power. The sword had been the symbol of kings. Now, as the artillery revolution transformed warfare across Eurasia and North Africa, rulers favored deadlier and more scientific weapons. James's contemporaries easily grasped the message communicated by such deadly instruments, and James made every effort to closely associate himself with artillery.¹⁶ He supervised the placement of artillery in siege operations, and even took direct charge of the shooting of a trebuchet (*fenèvol*) during a siege when the operator of the machine had

14. Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels».

15. JAMES I, count and king, Realms of Aragon, *Llibre dels fets del rei En Jaume*, ed. Jordi Bruguera, 2 vols., Barcelona, 1991, ch. 15.

16. Robert I. BURNS, «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Arago-Catalonia (1208-1276): Portrait and Self-Portrait», *Catholic Historical Review*, no. 62 (January 1976), pp. 1-35, at p. 33. Luis Monreal y Tejada also has observed the lexicographical richness of King James's memoirs with regard to artillery and the descriptive force of his accounts dealing with artillery. This evidence, he concludes, indicates that James had a technician's acquaintance with the artillery of his day. Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, Discurso de Ingreso en la Real Academia de Buenas Letras, Barcelona, 1971, p. 10.

missed his intended target, an enemy counterweight trebuchet (*brigola*). King James boastfully relates that he hit the *brigola* on the first shot and put it out of action.¹⁷ King James was intimately familiar with the construction and operation of trebuchets, and he provides a great deal of descriptive information on these machines throughout his memoirs. This information can be used to identify the structural differences between the different types of trebuchets that King James employed in his many sieges, as well as to evaluate the power and capabilities of these machines and determine their importance in siege operations. Earlier attempts to identify the structural differences between the different pieces of artillery used by James have only been partially successful.¹⁸ Because of this, all past efforts to present an overall view of siege warfare in the realms of Aragon during the thirteenth century have been seriously flawed, including my own.

With loving attention to the details of war, King James specifies by name more types of artillery than any other medieval European chronicler. The eight machines that he names are the *fenèvol*, *algarrada*, *almajanech*, *manganel*, *manganel turquès*, *trabuquet*, *brigola*, and *geny*. The *fenèvol*, *algarrada*, *almajanech*, *manganel*, and *manganel turquès* are most likely all traction-powered trebuchets.¹⁹ The

17. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 460 and 461.

18. For earlier attempts to identify the artillery used by King James, see John FORSTER (trans.), *The Chronicle of James I, King of Aragon, Surnamed the Conqueror (Written by Himself)*, 2 vols., London, 1883, vol. 1, pp. 26, n. 1, 29, n. 1, 139, n. 1, 307, n. 2; vol. 2, p. 525, n. 1; Pascual de GAYANGOS, «Siege Engines in the Thirteenth Century», Appendix A of *The Chronicle of James I, King of Aragon, Surnamed the Conqueror (Written by Himself)*, trans. John Forster, 2 vols., London, 1883, vol. 2, pp. 679-681; F. Darwin SWIFT, *The Life and Times of James the First, the Conqueror*, Oxford, 1894, p. 273; Joseph GODAY Y CASALS, «Medis d'atach y de defensa en la Crònica del Rey D. Jaume», in *Congrés d'història de la corona d'Aragó, dedicat al rey En Jaume I y a la seua época*, 2 vols., Barcelona, 1909-1913, vol. 2, pp. 799-810; Wilhelm GIESE, «Waffen nach den katalanischen Chroniken des XII. Jahrhunderts», *Volkstum und Kultur der Romanen*, no. 1 (1928), pp. 140-182; Wilhelm GIESE, «Altprov. *algarrada*», in *Verba et Vocabula*, ed. Helmut Stimm and Julius Wilhelm, Munich, 1968, pp. 251-254; Wilhelm GIESE, «Waffen der Araber und Türken in katalanischen Texten des XIII bis XV Jahrhunderts», *Estudis universitaris catalans*, no. 23 (1979), pp. 237-241; Ferañ SOLDEVILA (ed.), *Llibre dels feits*, in *Les quatre grans cròniques: Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III*, Biblioteca perenne, vol. 26, Barcelona, 1971, ch. 15, n. 9, ch. 16, n. 5, ch. 69, nn. 3, 4, and 7, ch. 460, nn. 4 and 11, and ch. 461, nn. 4 and 7; Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, pp. 10, 13, 18-25; Jordi BRUGUERA, «Vocabulari militar de la Crònica de Jaume I», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, no. 1 (1980), pp. 39-64; Ada BRUHN DE HOFFMEYER, *Arms and Armour in Spain: A Short Survey*, vol. 2, *From the End of the 12th Century to the Beginnings of the 15th Century*, Madrid, 1982, pp. 100-114; Paul D. HUMPHRIES, «'Of Arms and Men': Siege and Battle Tactics in the Catalan Grand Chronicles (1208-1387)», *Military Affairs*, no. 49 (October 1985), pp. 173-178; Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I».

19. The term *fenèvol* is derived from the Latin term *fundibulum*. Jordi BRUGUERA, «Vocabulari», p. 53, points out that the only medieval chronicle to utilize this term is James's. In his *Libre de Contemplació en Deu*, vol. 6, escr. a Mallorca y transl. d'arabic en romanç vulgar de vers 1 any 1272, transcr. dir. ab facs. y variants dels més vells mss. per Salvador Galmés, Palma de Mallorca, 1913, p. 46 (ch. 273.73), Ramon Lull contrasts the more powerful counterweight *trabuquet* with the *fonèvol*. According to Joseph GODAY Y CASALS, «Medis d'atach», p. 804, the *fenèvol* and *almajanech* were torsion machines. The *manganel* has been identified as a counterweight trebuchet (Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, p. 19) and as a trestle-framed counterweight trebuchet having a fixed counterweight (Joseph GODAY Y CASALS, «Medis d'atach», p. 803; Antoni M. ALCOVER, Francesc de B. MOLL, Manuel SANCHIS GUARNER, and Anna MOLL MARQUÈS [eds.], *Diccionari català-valencià-balear, inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals, recollides de documents i textos*, 10 vols. [Palma de Mallorca, 1930-1962], vol. 7, p. 198 [hereafter cited as *DCVB*]; Jordi BRUGUERA, «Vocabulari», p. 54). The *fenèvol* has also been identified as a counterweight trebuchet (*DCVB*, vol. 5, p. 957; Ferañ SOLDEVILA [ed.], *Llibre dels feits*, p. 198, n. 9; Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, p. 19; and Jordi BRUGUERA, «Vocabulari», pp. 52-53). Ada BRUHN DE HOFFMEYER, *Arms and Armour in Spain*, p. 109, claims that the «*fonèvol*» apparently is identical with the *almajanech* or *manganell*, but she neglects to describe how any of these machines are structured. She identifies the «*almanganic*» as «a larger size of the *algarrada*» (*Arms and Armour in Spain*, p. 106), but since she is unclear about the structure of these machines (see below, n. 21), there is no way to extrapolate from them any general view regarding the design of the *fenèvol*. Wilhelm GIESE, «Waffen nach den katalanischen Chroniken des XII. Jahrhunderts», p. 146 and n. 228, correctly identifies the *fenèvol* as a traction machine. Forster, Soldevila, and Monreal y Tejada consider the *fenèvol*, *almajanech*, and *manganel* to be essentially identical (John FORSTER [trans.], *The Chronicle of James I*, vol. 1, p. 29, n. 1; Ferañ SOLDEVILA

trabuquet and *brigola* are counterweight trebuchets. The word *geny* (also *geyn*, *gey*, *giny*, and *gyn*) appears to be a generic term for all types of trebuchets.²⁰

By examining the structural details that James provides for some of these machines and by using Arabic sources to identify those machines that are referred to by Arabic loan-words, we may be able to make some sense of James's inventory of artillery. The *algarrada* (also *algarreda* and *alcarrada*) is perhaps the easiest piece of artillery to identify. The Catalan term is derived from the Arabic *'arrādah*, which refers to the light pole-framed traction trebuchet.²¹ There is no doubt that this machine is a pivoting-beam engine, since James remarks that during the siege of Almàserra (Cast., Almazara) in 1240, the Christians found a pivoting beam (*pertxa*) that the Muslims had cut to make an *algarrada*.²² James mentions the *algarrada* as being used by Muslims in the defense of Majorca city²³ and Burriana.²⁴ Since these machines were used to support the defense of these two cities, they were most probably positioned on the platforms of the towers or on the wall walk, so that they would achieve greater range. At Majorca city, James tells us that one of the Muslim *algarrades* shot deep into the Christian camp. This machine was also used in offensive operations. James employed an unspecified number

[ed.], *Llibre dels feits*, ch. 16, n. 5; Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, pp. 13, 19). For Forster, they are torsion machines, and for Soldevila and Monreal y Tejada, counterweight trebuchets. P. D. Humphries's description of King James's artillery is confused. The *algarrada*, *fenèvol*, *almajanech*, *manganel*, *trabuquet*, and *brigola* are all identified as being «variations of a basic standard type of machine which employed a throwing arm drawn down against torsion tension», but the *trabuquet* is also defined as «a more sophisticated type of engine that employed counterweight tension» (Paul D. HUMPHRIES, «Of Arms and Men», p. 176).

20. JAMES I, *Llibre dels fets*, 69.13, 69.22, 69.47, 73.13, 82.6, 126.4, 193.17, 193.19, 194.9, 194.16, 195.13, 261.7, 261.11, 261.11, 262.6, 265.21, 269.3, 429.9, 461.3, 482.7.

21. Forster and de Gayangos classify all of the artillery mentioned in James's chronicle as «nevroballistic». No structural description is given of any of the artillery; only the derivation of «nevroballistic» is provided: «from *nevron* (cord) and *balló* (I throw)» (John FORSTER [trans.], *The Chronicle of James I*, vol. 1, p. 139, n. 1; Pascual de GAYANGOS, «Siege Engines in the Thirteenth Century», p. 679). Forster adds that the distinction between all of these machines «appears to have consisted principally in their size and the weight of the stones they threw. Possibly there was some difference in the way of stretching and discharging them» (John FORSTER [trans.], *The Chronicle of James I*, vol. 1, p. 139, n. 1). Since *νευρα* (*nevra*) is used in Greek to refer to the sinew-rope of the springs of torsion catapults or the bowstring of these machines, both Forster and de Gayangos seem to imply that all the artillery cited by James were torsion powered. F. Darwin Swift, in his biography of James I, *The Life and Times of James the First*, pp. 273-274, likewise uses the term «nevroballistic» to describe all artillery mentioned by King James, even those machines which he considers to be gravity-powered: the trebuchet, *fenèvol*, and *manganell*. He describes the *algarrada* as a machine powered by both tension and human energy. Several works identify the *algarrada* as «a kind of *manganell*», which in turn is described as a counterweight trebuchet (Jordi BRUGUERA, «Vocabulari», p. 50; *DCVB*, vol. 1, p. 487). Giese contends that the *algarrada* was a huge engine, analogous to the *trabuquet*, which utilized a counterweight to launch missiles (Wilhelm GIESE, «Altprov. *algarrada*», p. 251). Monreal y Tejada likewise believes that the *algarrada* was a counterweight trebuchet. He suggests that it was a light machine that could be easily set up. He also believes that it discharged its missiles in a flat trajectory and could be operated without a sling (Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, pp. 13, 21). Bruhn de Hoffmeyer states that the *algarrada* «usually signified the light stone-thrower and very probably of the old type with pulling ropes and man [sic]. ... The *algarrada* probably is the engine represented in the manuscript of Petrus de Eboli, in Stadt. Bibl. Bern and in the famous manuscript of Matthew Paris from about 1250 in Pierpont Morgan Library, New York, in a Biblical scene» (Ada BRUHN DE HOFFMEYER, *Arms and Armour in Spain*, p. 106). The machine illustrated in Peter of Eboli's manuscript is a pole-framed traction trebuchet (*Liber ad honorem Augusti*, fol. 109r, MS 120, Burgerbibliothek, Bern), but the other manuscript mentioned by Bruhn de Hoffmeyer is incorrectly cited. This is not a manuscript of Matthew Paris, but the Morgan Crusader Bible of King Louis IX (1214-1270) produced in Paris around 1250, in the Pierpont Morgan Library in New York (MS M.638). On fols. 23v and 43v of this manuscript two trestle-framed traction trebuchets are depicted.

22. JAMES I, *Llibre dels fets*, 191.14 (*algarreda*). The Catalan term *pertxa* is used to denote the pivoting beam of a trebuchet (*Llibre dels fets*, 191.13, 191.15, 461.7, 461.13, 462.6; PETER IV, *Crònica de Pere el Cerimoniós*, ch. 134).

23. JAMES I, *Llibre dels fets*, 69.15, 69.16, 69.28.

24. JAMES I, *Llibre dels fets*, 159.7, 159.9, 160.7, 160.16, 162.3, 162.13, 163.5, 163.8.

of *algarrades* at his siege of Majorca city,²⁵ and al-Azraq used *algarrades* in his abortive siege of Peñacadel or Benicadell castle.²⁶

The *almajanech* (also *almagenech* and *almanjanech*), like *algarrada*, comes from Arabic. The Arabic term *manjaniq* (pl. *majāniq*, *manājiq*, *manājanīq*, and *majaniqāt*) refers to a trestle-framed trebuchet,²⁷ so it is quite likely that James's *almajanech* does as well. James cites this machine as being used ten times in six siege operations,²⁸ but he provides no structural details. At the siege of Majorca city in 1229, James recalls that he had the head of a Muslim leader put into the sling (*fonda*) of an *almajanech* and launched into the town, so there is no doubt that this machine is a trebuchet.²⁹ James sometimes uses the term *almajanech* interchangeably with *fenèvol*, suggesting that there is little or no difference between these machines.³⁰ If the *almajanech* and the *fenèvol* are indeed the same machine, the use of the Arabic term, *almajanech*, to designate this siege engine may indicate that it is of Islamic design. If so, this machine may correspond to the «Arab» trebuchet, described and illustrated in the famous military treatise written for Saladin in 1187 by Murḏī ibn ʿAlī ibn Murḏī al-Ṭarsūsī.³¹ On the other hand, various models of traction trebuchets were used during the Middle Ages, and it would not be odd for military engineers or chroniclers to distinguish between them, as al-Ṭarsūsī does.

The *manganel* (or *almanganel*) is a mystery. James cites this machine as being used in one siege (Burriana),³² but provides no details on it. The *manganel* may either be a generic term for any type of trestle-framed traction trebuchet, or be a specific model of this type of machine. If the later, then it may be identical with al-Ṭarsūsī's «Christian» or «Frankish» trebuchet.³³ The *manganel turquès* appears only once in James's memoirs, at the siege of Majorca city,³⁴ but again James is silent on structural particulars. However, there is good reason to suggest that James's *manganel turquès* is al-Ṭarsūsī's «Persian» or «Turkish» trebuchet, since the designation is the same.³⁵

The *fenèvol* was the most widely used of all of James's artillery. James refers to this machine sixty-two times in his memoirs, and he speaks of it as being employed in sixteen siege operations, including Majorca city (Palma de Mallorca) (1229), Burriana (1233), Valencia (1238), and Biar (1244-45).³⁶

25. JAMES I, *Llibre dels fets*, 69.5 (*alcarrades*).

26. JAMES I, *Llibre dels fets*, 370.3.

27. On the Arabic term *manjaniq* denoting a trestle-framed trebuchet, see Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 59-61.

28. JAMES I, *Llibre dels fets*, 16.6, 16.28, 28.22, 29.1, 69.3, 70.19, 200.12 (*almagenech*), 311.4. It is twice cited in a discussion of a possible siege of Alhama: *Llibre dels fets*, 429.15 (*almagenech*), 430.5 (*almagenech*).

29. JAMES I, *Llibre dels fets*, 70.19.

30. JAMES I, *Llibre dels fets*, 16.8, 16.32, 16.37, 202.5, 202.7, 202.11, 202.12, 311.7, 315.3.

31. AL-ṬARSŪSĪ, *Tabṣīrah fī al-Ḥurūb* (MS. Bodl.), 136r-137r; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», pp. 460-461, 480, fig. 20.

32. JAMES I, *Llibre dels fets*, 156.5, 163.12 (*almanganel*).

33. AL-ṬARSŪSĪ, *Tabṣīrah fī al-Ḥurūb* (MS. Bodl.), fols. 133r, 138v; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», pp. 461, 482, fig. 22.

34. JAMES I, *Llibre dels fets*, 69.14.

35. AL-ṬARSŪSĪ, *Tabṣīrah fī al-Ḥurūb* (MS. Bodl.), 137v, 138r; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», pp. 461, 481, fig. 21.

36. JAMES I, *Llibre dels fets*, 15.17, 15.19 (Albero de Suso); 15.25, 15.25, 15.31, 15.32, 15.37, 15.38 (Lizana); 16.8, 16.32, 16.37 (Albarracín); 40.2, 41.2, 41.10, 41.22, 41.28 (Balaguer); 69.12, 69.14, 69.43 (Majorca city); 125.11, 126.4, 126.6 (Ibiza); 130.15, 156.5, 159.6, 159.8, 159.10, 162.2, 163.10, 163.12, 174.4, 175.7, 176.17 (Burriana); 192.9, 192.11, 193.2, 193.10, 193.11, 194.7 (Cullera); 197.4, 197.6, 202.5, 202.7, 202.11, 202.12 (Tower of Montcada); 203.3, 203.6, 203.10 (Tower of Museros); 262.5 (Valencia); 263.1 (Silla); 311.7, 315.3 (Villena), 357.5 (Biar); 401.11, 401.13 (Pomar); 460.1, 461.1, 461.8, 462.1, 462.2, 462.3, 463.1 (Lizana). For information on James's sieges and his employment of the hybrid trebuchet (*fenèvol*), see Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 81-94; Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet», p. 212; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction

Other trebuchets receive far less attention. What type of machine was it? It was certainly a traction-powered machine. At the siege of the Tower of Montcada in 1223, James tells us that a *fenèvol* was set up behind a house, and, during the night, the pulling-ropes (*cordes*) were attached to it.³⁷ James provides additional details on this machine in his account of the siege of Lizana in May 1218. Here, a single *fenèvol* was set up, which rained down 1500 stone-shot on the stronghold in the course of a twenty-four hour period (500 stones per night and a thousand per day). The rate of discharge of the *fenèvol* was slightly better than one shot per minute, and the damage that this machine inflicted was extensive. James tells us that, «when the hour of vespers arrived, the *fenèvol* had demolished so large a part of the wall that a great breach had appeared».³⁸ Into the breach an assault was made and the castle was successfully taken. The *fenèvol* was doubtless a very powerful trebuchet to cause such damage. Since this machine had pulling-ropes (*cordes*), it was most certainly a traction machine, but its breaching capability indicates that it was the most powerful version of the traction trebuchet, the hybrid machine.

The hybrid trebuchet could launch stone-shot three times as heavy as that of the most powerful traction trebuchets, and it could do so at a very rapid rate of discharge, better than four shots per minute, with the rotation of pulling-crews. At the siege of Keysun (Kaysūm) in 824, ‘Abd Allāh ibn Ṭāhir used hybrid trebuchets that hurled stones each large enough to form an ass’s load.³⁹ Kalervo Huuri estimates the weight of these stones to be between 50 and 100 kilograms.⁴⁰ At the siege of Amorion in 223/838 by the ‘Abbasid caliph al-Mu’taṣim, sheep skins stuffed with earth were hurled by «big» trebuchets (*majānīq kibār*) into the ditch surrounding the town in order to fill it up so that digging-mantlets (*dabbābāt*) could be moved up to the wall.⁴¹ The weight of these earth-filled sheepskins must have been quite heavy, probably in the range of 100 to 150 kilograms. During the Byzantine reconquest of Crete by Nikephoros Phokas in 961, a live ass is said to have been hurled over the walls of Chandax (Heraklion) to the starving Muslim inhabitants inside. The animal may not have been full-grown (an adult Asian ass can weigh up to 290 kilograms), but the launching of such an animal does indicate a very high standard of performance. Huuri estimates that the ass might have weighed between 120 and 200 kilograms.⁴² At the siege of Manzikert in 1054, the Saljuq sultan Ṭoghriīl Beg Muḥammad employed a powerful Byzantine-built traction trebuchet identified as a *baban* (Ar. *ghaḍbān* = «The Furious One») that was obtained from the citadel of Bitlis. This machine —operated

Trebuchet», p. 458; Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures: Bilingual Surrender Treaties in Muslim-Crusader Spain under James the Conqueror*, Leiden, 1999, p. 223.

37. JAMES I, *Llibre dels fets*, 202.8.

38. JAMES I, *Llibre dels fets*, 15.25-28: «E param-hi .I. fenèvol; e açò fo e-l temps de mayg. E tirà-l fenèvol, can fo parat, .I.D. pedres de nuyt e .M. de dia. E quan vench entorn d’ora de vespers, hac tant derrocat del mur, que gran portel hi hac feyt.»

39. Gregory Abū al-Faraj BAR HEBRAEUS, *Chronicon Syriacum*, ed. Paul Bedjan, Paris, 1890, p. 141, and *The Chronography of Gregory Abū l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus*, I, *English Translation*, II, *Facsimiles of the Syriac Texts in the Bodleian Ms. Hunt. No. 52*, trans. Ernest A. W. Budge, London, 1932, vol. 1, pp. 129-130.

40. Kalervo HUURI, «Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens», p. 150.

41. Abū Ja’far Muḥammad ibn Jarīr AL-ṬABARĪ, *Ta’riḫ al-Rusul wa-al-Mulūk (Annales)*, ed. M. J de Goeje et al., 15 vols., Leiden, 1879-1901, part 3, pp. 1247-1248. See also AL-ṬABARĪ, *Ta’riḫ*, part 3, pp. 1238, 1245; ANONYMOUS, *Kitāb al-Uyūn wa-al-Ḥadā’iq*, ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1871, p. 491.

42. THEODOSIOS DIACONOS, *Theodosii Diaconi de Creta capta*, ed. Hugo Criscuolo, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig, 1979, p. 28, lines 718 ff; Kalervo HUURI, «Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens», p. 91; Ada BRUHN HOFFMEYER, «Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in the Biblioteca Nacional in Madrid», *Gladius*, no. 5 (1966), pp. 1-194, at p. 134; Vassilios CHRISTIDES, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824): A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens, 1984, p. 175; George T. DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery», p. 106.

by a pulling-crew of 400 men— launched stone-shot weighing between 111 and 200 kilograms.⁴³ In 1071, just prior to the battle of Manzikert, Arabic accounts report a very large trebuchet in the siege train of the Byzantine emperor Romanos IV Diogenes. It is described as having a composite beam of eight spars and being capable of launching stone-shot weighing 96.0 kilograms. To transport the machine, one hundred carts were employed, pulled by 1,200 men.⁴⁴ In 1185, Philip II Augustus employed a trestle-framed trebuchet (*petraria*) at the siege of Boves that was reported to have discharged stone-shot so heavy that four men could hardly lift the projectiles. J.-F. Finó estimates that the missiles discharged by this machine weighed at least 200 kilograms.⁴⁵ In 1218, the Crusaders besieging Damietta, in Egypt, utilized a trebuchet with a pulling-crew of 600 men that launched stone-shot weighing 185 kilograms.⁴⁶

Because of its ability to deliver continuous bombardment at a fairly rapid rate with blows destructive enough to breach walls, the hybrid trebuchet continued to be used for breaching purposes during the thirteenth century, long after the counterweight machine had made its appearance. At the successful Crusader siege of Lisbon in 1147, the Germans and Flemings «undertook to shatter the walls and the towers of the enemy with five ‘Balearic’ trebuchets (*fundis Balearicis*)» in the first major assault on the city in early August. The Anglo-Norman forces erected two «Balearic» trebuchets (*funde Balearice*) against the city walls between the Porta del Ferro and the south-western corner tower. These «Balearic» machines were wall-breaching hybrid trebuchets that were capable of an

43. MATTHEW OF EDESSA, *Patmuṯiwn*, Jerusalem, 1869, pp. 142-145; and *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, Armenian Heritage Series, Lanham (MD), 1993, pp. 87-88; ARISTAKĒS LASTIVERTTS‘I, *Patmuṯiwn Aristakisi Lastivertts‘woy*, ed. K. N. Huzbashyan, Yerevan, 1963, pp. 92-93; and *Aristakes Lastivertc‘i’s History*, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985, pp. 103-105. Aristakēs states that the *babān* launched stone-shot weighing 60 *litras*. If the unit of weight used by Aristakēs is equivalent to the Byzantine *litra* of roughly a third of a kilogram, the weight of the stone-shot comes to about 20.0 kilograms, far too light for such an enormous piece of artillery. The *litra* employed by this author may not be a Byzantine measure of weight. The eleventh-century *litra* used by Armenians in eastern Anatolia may be related to the Arabic *raṭl*, not the Byzantine *litra*. In regions that had regular contact with Islamic lands, such as Cyprus and Trebizond, «a special *argyrike* (silver) *litra* of 12.5 *logarikai oungiai* (= 333 grams) existed alongside the other units. It was apparently related to the Arab *raṭl* of 337.60 grams. In the later period various ‘pounds’ of local circulation were in use, partly of Arab, Italian, or Turkish origin» (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, 3 vols. [New York, 1991], s.v. *litra*). Aristakēs’s *litra* cannot be related to the heavier *argyrike* (silver) *litra*, since the weight of the stone-shot would still be too light (20.25 kilograms). It could be related to a larger Arabic *raṭl*; the Syrian *raṭl*, for example is equivalent to 1.85 kilograms (Walther HINZ, *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*, Handbuch der Orientalistik, Ergänzungsband 1, Heft 1, Leiden, 1970, p. 30). If it were related to the Syrian *raṭl*, the weight of the 60-*litra* stone-shot would be 111 kilograms, a weight that a large hybrid trebuchet could manage. Ernest A. W. Budge noted in his translation of *The Chronography of Bar Hebraeus* that six *litrê* Syrian was equivalent to one *litrâ* Babylonian (BAR HEBRAEUS, *Chronography*, vol. 1, p. 394). If we assume that the Syrian *litrê* was roughly equivalent to the Byzantine *litra* (a third of a kilogram), then a Babylonian *litrâ* would be roughly equivalent to a Syrian *raṭl* (1.85 kilograms). An alternative interpretation is scribal or editorial error: 60 *litras* should be read as 600 *litras*. This is exactly how Huuri interpreted the text and came to an approximate weight of 200 kilograms for 600 *litras* (Kalervo HUURI, «Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens», p. 170). Stone-shot of such enormous weight could be launched by hybrid trebuchets. The hybrid machine used by the Crusaders against Damietta in 1218 launched stone-shot weighing one Syrian *qinṭār* (185 kilograms). See below, nn. 46 and 49 and text.

44. The stone-shot projected by this trebuchet weighed one large Khilāṭī *qinṭār* or 96.21 kilograms. AL-FATH IBN ‘ALĪ AL-BUNDĀRĪ, *Zubdat al-Nuṣrah wa-Nukhbat al-‘Uṣrah*, ed. M. T. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seljoucides, vol. 2, Leiden, 1889, p. 42.

45. WILLIAM THE BRETON, *Philippidos*, in *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton*, ed. H.-F. Delaborde, vol. 2, Paris, 1885, p. 54; José Frederico FINÓ, «Machines de jet médiévales», pp. 35-36.

46. The Crusader hybrid trebuchet launched stone-shot weighing one Syrian *qinṭār* or 185 kilograms; the counterbalance fixed to the butt-end of the beam of this machine weighed two Syrian *qinṭārs* or 370 kilograms. SAWĪRUS IBN AL-MUQAFFA‘, *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, ed. and trans. Yassā ‘Abd al-Masiḥ and O. H. E. Khs-Burmester, 4 vols., Publications de la Société d’archéologie copte, Textes et documents, Cairo, 1942-1974, vol. 3, pt. 2, pp. 218 (trans.), 129 (Arabic text).

extremely rapid rate of discharge. The two operated by the Anglo-Normans, which used alternating pulling crews of 100 men each, discharged 5,000 stone projectiles in ten hours. Since each machine hurled 250 missiles in an hour, the sequence of discharge for both machines was slightly better than four shots per minute.⁴⁷

The hybrid trebuchet continued to be used in the thirteenth century. During the Albigensian Crusade, the hybrid machine, identified under the term *calabre*, is cited as being used in most of the major sieges. At the siege of Carcassonne in August of 1209, the Crusaders «battered the length and breadth of the ramparts day and night» with traction and hybrid trebuchets and took the city after a two-week siege. In 1210, Simon of Montfort employed hybrid trebuchets to breach the walls of Minerve, and, in the following year, he used the same artillery in his successful siege of Lavaur. At the siege of Beaucaire in 1216, Simon of Montfort broke down one of the city gates and its forewall with a hybrid trebuchet, and, at the siege of Toulouse in 1218, he bombarded a tower in the middle of the Garonne River on the western side of the city with hybrid machines. These stone-projectors discharged «squared stones and rounded boulders» and unleashed such devastating blows that «the whole rampart was shattered and its mortar knocked out, wall, gateways, vaults, quoins and all».⁴⁸ The year 1218 also witnessed the Crusader assault on Damietta in which the besiegers employed the most powerful hybrid trebuchet ever recorded in a historical source. It was operated by a pulling-crew of 600 men and discharged stone-shot weighing 185 kilograms.⁴⁹

Later in the thirteenth century, King James used the hybrid trebuchet to spearhead his conquests of the Balearic Islands and the extensive region of *Sharq al-Andalus*. James employed the hybrid trebuchet as the workhorse of his siege arsenal, generally using one or two of these breaching machines in his numerous sieges. The hybrid trebuchet, like all traction engines, could be discharged as fast as loaders could shove stone-shot into the slings of the machines. This feature greatly recommended the use of hybrid trebuchets because a rapid rate of discharge made them far less vulnerable to counter-battery than was the case with counterweight trebuchets. While a hybrid machine was capable of a relatively rapid sequence of discharge (four shots per minute at Lisbon and one shot per minute at Lazana), the discharge rate of the counterweight trebuchet was quite slow, due to the tedious process of winching down the beam of the machine after each launch. At the siege of the Cathar stronghold of Montségur in 1244, a trebuchet designed by Bishop Durand of Albi discharged stone-shot weighing 40.0 kilograms both day and night for a period of weeks at intervals of twenty minutes.⁵⁰ At the siege of Holyrood Abbey by King Edward I in 1296, three counterweight trebuchets discharged 158 rounds of large stone-shot in three days.⁵¹ Can we then conclude that each machine was only capable of launching

47. *De expugnatione Lyxbonensi*, ed. and trans. Charles W. David, *Records of Civilization – Sources and Studies*, vol. 24, New York, 1936, pp. 134-137, 142-143; Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet», pp. 207-209; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», p. 443; Joseph F. O'CALLAGHAN, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Philadelphia, 2003, p. 139.

48. WILLIAM OF TUDELA and ANONYMOUS, *La Chanson de la croisade Albigeoise*, ed. Eugène Martin-Chabot, 3 vols., Paris, 1931-1961, vol. 1, p. 66 (Carcassonne); 114 (Minerve); 162 (Lavaur); vol. 2, pp. 148, 152, 168, 180 (Beaucaire); vol. 3, pp. 58, 104, 130, 136, 300 (Toulouse), and *The Song of the Cathar Wars: A History of the Albigensian Crusade*, trans. Janet Shirley, Aldershot (UK), 1996, pp. 23 (Carcassonne); 33 (Minerve); 41 (Lavaur), 95, 96, 99, 102 (Beaucaire); 141, 151, 156, 191 (Toulouse). For an assessment of the use of the hybrid trebuchet during the Albigensian Crusade, see Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet», p. 211.

49. See above, n. 46 and text.

50. Fernand NIEL, *Montségur: Le site, son histoire*, Grenoble, 1962, pp. 221, 305, n. 72.

51. A. Z. FREEMAN, «Wall-Breakers and River-Bridges: Military Engineers in the Scottish Wars of Edward I», *Journal of British Studies*, no. 10 (May 1971), pp. 1-16, at p. 4.

one shot every hour and twenty-two minutes?⁵² Edward may simply have been low on ammunition and was obliged to husband his stone-shot. Whatever the case, there is no doubt that gravity-powered trebuchets had a much slower sequence of discharge than hybrid trebuchets, and this factor favored the use hybrid machines, provided their wall-breaching capability was up to the task.

King James had great success with the hybrid trebuchet, but when the need arose for a more powerful form of artillery, he employed the counterweight trebuchet. The *trabuquet* (or *trebuquet*) and the *brigola* are the two types of counterweight trebuchets identified by King James. The *trabuquet* was a large trestle-framed machine. It may have had either a fixed or a mobile counterweight attached to the short end of the rotating beam.⁵³ The *Cantigas de Santa Maria* in the Biblioteca de San Lorenzo el Real at the El Escorial palace depicts this type of machine with a fixed counterweight.⁵⁴ The *Cantigas*

52. Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», p. 457.

53. Giese does not give any structural details on the *trabuquet*. He considers the *trebuch* or *trabuch* (the alternative spelling of *trabuquet* in other Catalan sources) and *trabuquet* to be essentially identical, but he believes that the *trabuquet* was a smaller machine. He does consider the range of the *trebuch* to have been greater than that of the *fenèvol* (Wilhelm GIESE, «Waffen nach den katalanischen Chroniken des XII. Jahrhunderts», p. 147 and n. 257). Monreal y Tejada also omits structural details in his discussion of the trebuchet and simply states that the *trabuch* and the *trabuquet* were powerful machines capable of shooting large missiles a long distance (Luis MONREAL Y TEJADA, *Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, p. 20). Other scholars have likened the *trabuquet* to the *fenèvol* and consider both to be counterweight machines (DCVB, vol. 10, p. 411; Feran SOLDEVILA [ed.], *Llibre dels feits*, ch. 69, n. 3). Of those scholars who have attempted to identify the structural components of the *trabuquet*, some argue that it had a suspended counterweight (Joseph GODAY Y CASALS, «Medis d'atach», p. 803; Jordi BRUGUERA, «Vocabulari», pp. 54-55), while Bruhn de Hoffmeyer contends that it had a fixed counterweight (*Arms and Armour in Spain*, pp. 102, 106, 112). The suspended-counterweight proponents can find justification for their view in Villard de Honnecourt's thirteenth-century description of a trestle-framed trebuchet with a suspended counterweight that is specifically identified as a *trebucet* (fol. 30r, MS. fr. 19093, Bibl. Nat., Paris). Viollet-le-Duc, in his reconstruction of Villard's machine, was the first to propose that the trebuchet proper had a suspended, rather than a fixed, counterweight. He believed that the term *mangonel* was applied to the machine with a fixed counterweight (*Dictionnaire raisonné de l'architecture du XIe au XVIe siècles*, vol. 5, p. 233). Largely on the basis of the very exact descriptions of different types of trebuchets given by Giles of Rome (Aegidius Colonna) in his *De regimine principum libre tres*, produced in Italy around 1275, Bruhn de Hoffmeyer has argued that the trebuchet with a fixed counterweight was the machine designated as the *trabuquet*. Giles of Rome identifies three different types of counterweight trebuchets: the machine with a fixed counterweight he calls a *trabucium*, the one with a suspended or mobile counterweight a *biffa*, and the machine with both a fixed and a mobile counterweight he terms a *tripantium* (*De regimine principum libre tres*, extracted in Rudolf SCHNEIDER, *Artillerie*, pp. 163-164; translated in John HEWITT, *Ancient Armour and Weapons in Europe from the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Thirteenth Century*, 3 vols., Oxford, 1855-60, vol. 1, pp. 349-350). His classification of counterweight trebuchets may be relevant to Italy in the late thirteenth century, but it is not pertinent to the Catalan classification of counterweight trebuchets, which knows no distinction between the trestle-framed trebuchet with a fixed counterweight and the one with a suspended counterweight. The evidence gleaned from medieval and Renaissance illustrations of trebuchets indicates that the term *trebuchet* may refer to both versions of the trestle-framed counterweight machine. A crude illustration of a trebuchet with a counterweight in the form of a box, indicating that it is meant to be suspended from the short arm of the beam, appears in an early thirteenth-century manuscript of Wolfram von Eschenbach's *Willehalm* and is referred to as a *tripochen* (fol. 4v, MS. Cod. germ. 193 III, Bayerische Staatsbibliothek, Munich); reproduced in Karl von AMIRA, *Die Bruchstücke der grossen Bilderhandschrift von Wolframs Willehalm*, Munich, 1921, p. 20 and pl. 10). A later manuscript of the same text has two corrupt illustrations of a trebuchet, both of which have a suspended counterweight, and the second machine is identified as a *driboch* (fols. 33v and 81v, MS. Cod. 2670, Österreichische Nationalbibliothek, Vienna; reproduced in Wolfram von ESCHENBACH, *Willehalm mit der Vorgeschichte des Ulrich von dem Türlin und der Fortsetzung des Ulrich von Türheim*, Graz, 1974, fols. 33v and 81v). The description accompanying the illustration of Villard de Honnecourt's *trebucet*, referred to above, indicates that this machine also had a suspended counterweight. Francesco di Giorgio Martini, however, identifies both the trebuchet with a suspended counterweight and the one with a fixed counterweight as a *traboccho* (Francesco di Giorgio MARTINI, *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*, ed. Corrado Maltese, 2 vols., Trattati di architettura, vol. 3, Milan, 1967, pp. 272-273; fols. 60r, 61v, 62r; pls. 111, 114, 115).

54. El Escorial, Biblioteca de San Lorenzo el Real, MS T.I.1, *Cantigas de Santa Maria*, fol. 43r (cantiga 28c and 28d). Cantiga 28c shows a gravity-powered trebuchet as its main beam is being mounted on its journal bearings. Cantiga 28d shows the same machine fully assembled and ready for discharge.

de Santa Maria in the Biblioteca Nazionale in Florence shows this type of machine with a mobile counterweight.⁵⁵ During the siege of Majorca city in 1229, King James employed at least four *trabuquets* and a minimum of three traction trebuchets.⁵⁶ At Ibiza in 1235, he used one *trabuquet* and one *fenèvol*.⁵⁷ At Valencia in 1238, one *trabuquet* and two *fenèvols* were used.⁵⁸

The *brigola* was a large pole-framed counterweight trebuchet.⁵⁹ It provided all the destructive power of the *trabuquet* but at a considerable savings in materials and probably costs. Even so, it was not an inexpensive machine. In one of the documents from James's registers dating from 1267, the king acknowledges a debt 2,320 Jaca sueldos to the Jew Astruc Jacob Shashón, crown bailiff of Morella and Peñíscola, «because of the *bricola* that you made at Tortosa for us and at our order and for reason of the galena lead ore [Catalan *alcofol*] and other equipment of the aforesaid *bricola*». ⁶⁰ Galena, a lead sulfide (PbS), is the commonest ore of lead and was most likely extracted from the galena mines of Tortosa. It was used here as ballast in the two counterweight boxes of the *bricola*.⁶¹ James's trestle-framed trebuchets doubtless used galena ore ballast as well. The skill that went into the making of the *bricola* is reflected in the high price of the machine.

The Catalan chronicles refer to the *brigola* a number of times. King James mentions this machine a dozen times in his accounts of three siege operations.⁶² At the siege of Cullera, when faced with a lack of stone-shot for his two *fenèvols*, King James suggested that stones be quarried on the site into shapes for *brigoles* and *trabuquets*.⁶³ In 1253, when a *fenèvol* could not be brought up within striking range of Pomar, because of the deadly discharge of a *brigola* operated by rebel defenders, James sent

55. Florence, Biblioteca Nazionale, MS Banco Rari 20, *Cantigas de Santa Maria*, fol. 8r.

56. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 69, 70.

57. JAMES I, *Llibre dels fets*, 125.10, 125.11, 126.5, 126.13.

58. JAMES I, *Llibre dels fets*, 262.4, 262.5.

59. Giese and Soldevila believe that the *brigola* was a trestle-framed counterweight trebuchet (Wilhelm GIESE, «Waffen nach den katalanischen Chroniken des XII. Jahrhunderts», p. 148 and fig. 2; and Ferran SOLDEVILA [ed.], *Llibre dels fets*, ch. 461, n. 7). Bruhn de Hoffmeyer identifies it as «a light engine on wheels», but later, when describing James's siege of Lizana in 1267, she mentions that the king's *fenèvol* hit the *brigola* operated by the rebel barons inside the city and smashed the counterweight of the machine (*Arms and Armour in Spain*, p. 109). Since Bruhn de Hoffmeyer identifies the *brigola* both as a light engine and a counterweight engine, David Nicolle defines it as a «light and mobile counterweight mangonel mounted on a cart» (David C. NICOLLE, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350*, 2 vols., White Plains [NY], 1988, vol. 2, p. 589). Monreal y Tejada reproduces two illustrations of *bricolos* from Valturio's *De re militari (Ingeniería militar en las crónicas catalanas*, pp. 8 ff.), but he is unable to describe the machine properly. He states that it has a «box» (i.e., a counterweight), not two counterweights, and a «sling». He considers it to be a small machine that did not need a winch to lower its beam prior to discharge, and, since it could be turned in any direction, its base, he believes, was not massive (*Ingeniería militar*, pp. 20-21). The diminutive of *brigola*, *brigolete*, was also used in Catalan (DCVB, vol. 2, p. 602).

60. Archivo de la Corona de Aragón, James I, Reg. Canc. 14, fol. 90r (Huesca, 10 June 1267); Robert I. BURNS, *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia: The Registered Charters of Its Conqueror, Jaume I, 1257-1276*, 4 vols., Princeton, 1985-2007, vol. 3, p. 282 (doc. 729): «Recognoscimus et confitemur nos debere vobis, Astrugo Iacob Xixo baiulo Morelle et Peniscole, duo mille trece[n]tos et viginti solidos iaccenses, racione bricole quam pro nobis et de mandato nostro fecistis apud Dertusam, et racione alcofolli, et racione aliorum apamentorum perdicte bricole.» James requested that this *bricola* be sent to Pomar to aid in his siege of the city in 1265, but the siege was raised before the machine arrived (JAMES I, *Llibre dels fets*, 401-403; Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 75, 79, 84. On Astruc Jacob Shashón, see Robert I. BURNS, *Medieval Colonialism: Postcrusade Exploitation of Islamic Valencia*, Princeton, 1975, p. 285.

61. Ian Blanchard, *Mining, Metallurgy, and Minting in the Middle Ages*, Stuttgart, 2001, p. 527. Burns correctly translates *alcofol* as «lead-sulfide» but conjectures that it may have been used in varnish for «the aforesaid artillery» (Robert I. BURNS, *Diplomatarium*, vol. 3, p. 282, n. c).

62. JAMES I, *Llibre dels fets*, 194.25, 401.12, 401.15, 401.16, 460.2, 461.5, 461.7, 461.13, 462.2, 462.3, 462.4, 462.6.

63. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 194.

to Tortosa for his own *brigola*.⁶⁴ Before the *brigola* could see action, however, the siege was raised. In 1267 James brought up two *fenèvols* against Lizana. One of these was set up against the rebel defenders and put their single *brigola* out of action.⁶⁵ Desclot recounts at the siege of Balaguer in 1280 that Peter III had five very large *brigoles* constructed with which he bombarded the town.⁶⁶ Peter IV refers to this machine in a number of different ways. He makes direct use of the term *brigola*⁶⁷ or appends the phrase *de dues caixes* («of two boxes») after a specific term for artillery: *manganel*,⁶⁸ *giny*,⁶⁹ or *brigola*.⁷⁰

King James's trebuchet duel at Lizana is instructive for the information it provides on the components of the *brigola*. The rebel *brigola*, being more powerful than James's traction machines, kept his two *fenèvols* out of range until the rope (*corda*) of its sling got entangled around the rotating beam (*pertxa*) of the machine.⁷¹ As the rebels were trying to untangle the cord of the sling (*fona*) in order to lower the beam (*pertxa*) and prepare it for another discharge,⁷² James brought up one of his *fenèvols* to strike at the enemy machine. When the first shot missed, James personally took charge of the machine and launched a shot that hit the *brigola* so hard that its box (*caxa*), or counterweight, was broken. After that blow the machine could no longer be used. That evening the *fenèvol* discharged another deadly shot and «broke a beam (*pertxa*) of the one 'cheek' (*guauta*) of the *brigola*» (*trenca .I. pertxa de la una guauta de la brigola*). Just what component of the *brigola* was demolished by the shot that was loosed during the night has been the subject of debate. Both Wilhelm Giese and Ferran Soldevila believe that the «cheek» (*guauta*) refers to one of the two sides, or uprights, of the *brigola*. This appears unlikely because the *brigola* is a pole-framed, rather than a trestle-framed, machine, and has only one, not two, uprights. I had once thought that the expression *una pertxa de la una guauta de la brigola* referred to the single pole-frame of the machine, but this too appears to be mistaken. The *brigola* had a distinct design that provides the key to understanding James's remarks about this machine. The forked end of the pivoting beam (*pertxa*) of the *brigola* was made of two pieces of wood that might easily have been identified in Catalan as «beams» or «cheeks». Just as the cheeks form the lateral walls of the mouth, the «cheeks» of the *brigola* form the lateral branches of the Y-shaped terminus of the pivoting beam of the *brigola*. Having determined what the «cheeks» of the *brigola* are, we can now assess the damage inflicted upon the *brigola* at Lizana. James's shot broke one of the counterweight boxes of the machine, and the shot launched in the evening broke one of the forked ends of the pivoting beam of the machine.⁷³

64. JAMES I, *Llibre dels fets*, 401.15.

65. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 460, 461.

66. BERNAT DESCLOT, *Crònica: Llibre del rei En Pere*, in *Les quatre grans cròniques*, p. 462 (ch. 75).

67. PETER IV, *Crònica*, ch. 3.138.

68. PETER IV, *Crònica*, ch. 3.112.

69. PETER IV, *Crònica*, ch. 3.127.

70. PETER IV, *Crònica*, ch. 6.22.

71. JAMES I, *Llibre dels fets*, 461.7.

72. JAMES I, *Llibre dels fets*, 461.13.

73. JAMES I, *Llibre dels fets*, 462: «E en tant faem lo fenèvol tant aenant, que poc aconseguir en la brigola; e tirà la primera pedra lo maestre del fenèvol e errà la brigola; e nós anam pendre lo fenèvol e tiram e donam tal en aquela brigola, que la caxa li obrim: e d'aquel treyt aenant no se'n pogren ajudar. E en aquel vespre, ans que fos nuyt, aquel qui fonejava ach-los trenca .I. pertxa de la una guauta de la brigola.» WILHELM GIESE, «Waffen nach den katalanischen Chroniken des XII. Jahrhunderts», p. 148; FERRAN SOLDEVILA (ed.), *Llibre dels feits*, ch. 461, n. 7; PAUL E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», p. 76. The «cheeks» of the *brigola* are easily discernable in Taccola's illustration of the *brichola* (*bricola*), dating from 1433. See Mariano di Jacopo Taccola, *Liber Tertius de ingeneis ac edifitiis non usitatis*, Florence, Biblioteca Nazionale Centrale, Cod. palat. 766, fol. 41r; reproduced in PAUL E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», fig. 5; PAUL E. CHEVEDDEN, «Black Camels», p. 271, fig. 6.

No account of the artillery of James the Conqueror would be complete without an analysis of the all of the pieces of artillery that his memoirs fail to mention. James, for the most part, reports on the use of heavy artillery. He does not provide much information on light artillery. A few details on the *algarrada* are offered, but otherwise James is silent, even though light artillery enjoyed a ubiquitous presence in siege operations throughout the Middle Ages. Besieging armies often massed large quantities of small trebuchets in batteries. Such an array of artillery could deliver a concentrated hail of missiles that was capable of neutralizing counter-battery. With the protection provided by light artillery, heavy artillery could be discharged with virtual impunity, making it possible for attackers to advance siege-engines and assault-works against fortified positions. Given the slow sequence of discharge of the counterweight trebuchet, its effective use in siege operations required the deployment of sufficient numbers of light traction-powered trebuchets capable of delivering sustained volleys of small shot that would send defenders diving for cover. By putting down a heavy barrage against defending forces, light artillery enabled heavy artillery to carry out its work.

A schematic representation of the use of light and heavy artillery in combination is provided in the *Cantigas de Santa Maria*. In an illustration depicting the Muslim siege of Constantinople, a counterweight trebuchet is shown as it is being assembled before the ramparts of the city, while a «hand-trebuchet», operated by a single man, is depicted as it is being discharged, thereby protecting the gravity-powered machine from counter-battery.⁷⁴ Only Byzantine and Chinese sources make mention of the «hand-trebuchet» (Gk. χειρομάγγανα [*cheiromangana*]; Chinese *shou pao*).⁷⁵ The *Cantigas* provides the only trace of the «hand-trebuchet» in the Latin West, although this machine must have been widely employed in siege operations during the Middle Ages in just the way that the *Cantigas* depicts its use. King James doubtless used the «hand-trebuchet», as well as many other light trebuchets, in his numerous sieges, but he did not think it was important or relevant enough to mention in his memoirs.⁷⁶

BATTLEGROUND VALENCIA: THE SIEGE TACTICS OF JAMES THE CONQUEROR

King James's acquired his military skills on the job. His early career showed little promise. His first attempt to conquer *Sharq al-Andalus* at the age of seventeen ended in dismal failure. He tried to strike directly at the heart of Islamic Valencia via the shortest possible route: a frontal assault down the Mediterranean littoral of Spain. In 1225, James sounded the trumpet and led an attack on the mighty offshore castle of Peñíscola. The direct approach to military strategy brought James military failure and an ignominious retreat. So embarrassed was he by this defeat that he claimed it never happened.⁷⁷ James learned the lessons of Peñíscola. He needed no Clausewitz to tell him that of the

74. El Escorial, Biblioteca de San Lorenzo el Real, MS T.I.1, *Cantigas de Santa Maria*, fol. 43r (cantiga 28c). See above, n. 54 and text. Menendez Pidal correctly identifies the «hand-trebuchet» as a traction machine (Gonzalo MENENDEZ PIDAL, *La España del siglo XIII: Leida en imágenes*, Madrid, 1986, p. 268).

75. Paul E. CHEVEDDEN, «Invention of the Counterweight Trebuchet», p. 110; Paul E. CHEVEDDEN, «Black Camels», pp. 261, 266, fig. 1; Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», fig. 12; Paul E. CHEVEDDEN, «Hybrid Trebuchet», fig. 4; Paul E. CHEVEDDEN *et al.*, «Traction Trebuchet», p. 463, fig. 1.

76. A schema of sixty-seven sieges conducted by King James during his military career is provided in Paul E. CHEVEDDEN, «Artillery of King James I», pp. 81-94.

77. At the siege of Burriana in 1233, James not only ignores his failure at Peñíscola but he also makes the misleading remark, «aquest sia el primer loch del regne de València que jo he assetiat» (JAMES I, *Llibre dels fets*, 164.18-19).

two forms of war, offensive and defensive, defense is the stronger.⁷⁸ Defense was certainly the stronger form of war in Islamic Valencia, a land that was crisscrossed with fortifications of all types. It had «forty or fifty» major strongholds spread across a region that stretched «a full seven days' journey in length». This assessment comes from Don Blasco of Alagón, who «knows more about this than any man» having spent several years in *Sharq al-Andalus* as a refugee just prior to James's Valencian Crusade.⁷⁹ Given the preponderance of defense in Islamic Valencia, the question for James became: How does one wage a successful offensive campaign? Further, how does one unlock the manifold defenses of the region?

To help him answer these questions, James sought out Don Blasco before launching his Valencian Crusade. It was he who advised James on «the best place ... to commence the conquest of the Kingdom of Valencia». He urged him to strike first at Burriana.⁸⁰ James concurred and set about to devise an overall plan for the conduct of the war. James would avoid the most strongly defended approach to *Sharq al-Andalus* and instead enter Islamic Valencia by the steps of its back staircase leading down from the heights of Teruel. At the landing of the staircase was Burriana, and, in May 1233, King James arrived determined to capture this key stronghold.

Eight years after the debacle at Peñíscola, James came to recognize that his original plan for the conquest of Islamic Valencia was not only wrong in its details but also in its essence. Although a direct route may appear to be the most efficient in war, it may not be the most effective. A replay of his 1225 strategy would only invite the same result. A new approach was therefore needed. James understood that the center of gravity of the defenses of *Sharq al-Andalus* lay along the coast. But how could he strike a blow at this center of gravity that would have the greatest effect? «In strategy», as Basil Liddell Hart remarks, «the longest way round is often the shortest way there; a direct approach to the object exhausts the attacker and hardens the resistance by compression, whereas an indirect approach loosens the defender's hold by upsetting his balance».⁸¹ Burriana was the pivot point on which the defenses of *Sharq al-Andalus* rested. A large number of localities in the provinces of Peñíscola and Castellón were dependent on the agricultural production of Burriana and its immediate hinterland.⁸² These localities lived in the orbit of Burriana and would be hard pressed to repel an invader without

78. Carl von Clausewitz, *On War*, ed. and trans. Michael Howard and Peter Paret, Princeton, 1976, pp. 357-359. On the ascendancy of the defense in medieval warfare, see Robert I. Burns and Paul E. Chevedden, *Negotiating Cultures*, pp. 222-225.

79. James I, *Llibre dels fets*, 127.11-13: «que Don Blasco hi sap més que nuyl hom del món, e que us dixés d'aquella terra qual loch li semblaria en què vós posquéssets entrar e pendre»; 128.7-8: «e ten bé .VII. jornades de terra de lonch»; 128.10-13: «si jo us conseylava que anàssets assetjar .I. fort castell, dar-vos hia mal conseyl, car bé n'i à .XL. o .L. que, mentre que menjar aguessen, vós ni tot vostre poder no'ls poriets pendre.» The Archbishop of Toledo Jiménez de Rada considered the Kingdom of Valencia «remarkable for the multiplicity of defenses» (*regnum Valencie, quod multis municionibus preminebat*), and Ramon Muntaner estimated that the total number of castles and strongholds in the kingdom was three times the number given by Don Blasco (Rodrigo Jiménez de Rada, *Roderici Ximenii de Rada Historia de rebus Hispanie, sive, Historia Gothica*, ed. Juan Fernández Valverde, Roderici Ximenii de Rada Opera omnia, part 1; Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, vol. 72, Turnhout, 1987, p. 183 [VI.5.26-27]; Ramon Muntaner, *Crònica*, in *Les quatre grans cròniques*, ch. 9; Robert I. Burns, *Islam under the Crusaders: Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton, 1973, p. 117).

80. James I, *Llibre dels fets*, 127.15-17: «E nós pregam-lo [Don Blasco] que dixés hon li semblaria que nós primerament poguésem entrar e'l regne de València»; 128.18-19: «E aquest és lo meylor loch [Borriana] que yo sé per vós començar a conquerir la regne de València.»

81. Basil Henry Liddell Hart, *Strategy: The Indirect Approach*, 4th ed. rev. & further enl., London, 1967, pp. 25-26.

82. James I, *Llibre dels fets*, 130.15-22: «E aquels castells qui són a les espatles, axí con és Paníscola e Cervera e Exivert e Polpis e les coves de Vinromà e Alcayatèn e Morela e Cúyler e Ares, qui viuen del camp de Burriana de conduyt e seran entre nós e terra de christians, tots s'auran a retre, perquè nós serem denant e no poran haver lo conduyt que'ls venia de Borriana.»

the support of this city. A blow directed at Burriana would not simply be a blow against a major city in Islamic Valencia but would be a blow against the entire defensive system of *Sharq al-Andalus* that would have the potential of throwing the Muslim defenses in the region off balance. An attack-in-depth into *Sharq al-Andalus* aimed at Burriana could precipitate the collapse of the great protective shield of Eastern Islamic Spain.

James seems to have been aware of the promise that Burriana held for his invasion plan, even to the extent of seeing beyond Burriana to the first-, second-, and third-order effects of this action. Before his march on Burriana, James knew where he was going and by what roads he would take. Teruel was to lead to Burriana; Burriana to Valencia; and Valencia to Játiva. James would seek the enemy's strongest defensive links in the chain that held Islamic Valencia together and bear upon those links until they broke and the whole chain failed. Robert I. Burns distills the essence James's plan: «His strategy ... was to fasten upon key points, starting with the crucial city of Burriana, so as to isolate subsidiary castles and induce their surrender on terms». ⁸³ To conquer *Sharq al-Andalus*, James would engage in campaigns that sought to capture key enemy strongpoints. The reduction of a key strongpoint reduced the enemy's powers of resistance in the area around it, and these areas could be extensive—the hinterlands of Burriana, Valencia, Alcira, and Játiva, for example. Often, a key strongpoint was targeted because its capture would isolate enemy territory from its base of support. Once a region had been stripped of its source of supply and replenishment—both of manpower and equipment—its subjugation could be achieved more readily either by force or by capitulation.

This plan owes more to expediency than it does to choice. King James was nearly always short of needed resources and supplies during his almost fifteen-year Valencian Crusade,⁸⁴ and the number of forces he could count on was subject to wide fluctuations. Robert I. Burns explains James's predicament:

The crusade against Valencia was no easy undertaking. Even in its disordered state and even with one faction of its civil war aiding the Christians, Valencia bristled with castles and was far too strong to be taken by assault. King James had only an erratic force to employ—feudal levies who would

83. Robert I. BURNS, *Medieval Colonialism*, p. 6. See also Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 118: «King James consequently focused his strength against the key positions, forcing their surrender on terms. He bypassed the many defenses dependent upon such a point, trusting that problems of morale and supply would diminish the center's will to resist; meanwhile he subjected its countryside to a plague of unsettling raids. This general strategy, when carried to successful conclusion, resulted in a multiplicity of formal agreements as the outmaneuvered castles yielded conditionally. So brilliant and swift were the campaigns—despite intervening *longueurs* which drew the war out to a total of fifteen years—that it was adduced as 'miraculous' in a seventeenth-century appeal for the king's canonization.»

84. The chronology of the Valencian Crusade varies according to how one determines the *terminus post quem* and the *terminus ante quem* of the war. Robert Burns elucidates the problem: «From the siege of Peñíscola [in 1225] to that of Biar [in 1245], it took James two decades to reduce the people of Mediterranean al-Andalus. The traditional span of the conquest, 1232 to 1245, still extends to some thirteen years. As we have seen, however, 1245 marked only a truce with al-Azraq despite the king's announcement to Christendom of total victory. War broke out again in 1247, a formal crusade was again wrung from the papacy, and a decade passed until a treaty in 1258. The Murcian war of the 1260s encouraged Valencia's Muslims to take up arms in yet another revolt. King James would die, an old man, still fighting to regain and retain his Valencian conquests in 1276. His heir Peter the Great, according to the memoirs of the junior contemporary Ramon Muntaner, had to 'conquer part of the kingdom of Valencia a second time,' postponing both his father's official burial and his own coronation. At each renewal of the war the Christians mounted serious campaigns, while the final war in 1275-1278 amounted to a Muslim counter-crusade. Thus the full trajectory of the Valencian conquest extends from 1225 into 1278, over a half-century. Even if we excuse James from his Peñíscola fiasco and take up the conquest from the time he slipped into the chaotic turmoil of Islamic Valencia as an ally of Abū Zayd in the civil wars there, the span is still impressive at 45 years» (Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, pp. 221-222).

disappear when their brief term of service ended, a small corps of faithful enthusiasts, an always unpredictable quantity of crusade volunteers, and the town militias. The crown was chronically embarrassed for supplies, and often preoccupied with domestic or baronial turmoil and with problems in Navarre or southern France.⁸⁵

In such circumstances, James was forced to resort to a war of movement and maneuver in which the strong links in the defensive chain of Islamic Valencia were targeted, in the hope that the failure of these links would cause the whole chain to collapse. In James's war, the psychological element played as important a role as the military element. With his assets of manpower and materials in limited supply, James succeeded by wits as much as by weapons, by bluff and bluster as much as by actual menace and military might. Human and material factors had dictated to James the type of war he could wage. His genius lay in fashioning the means of victory out of the resources that were available to him.⁸⁶

James's campaigns in *Sharq al-Andalus* centered on three major strongpoints: Burriana in the north (province of Castellón), Valencia in the center, and Játiva in the south. Strongpoints, of course, had been the focus of James's old strategy as well (e.g., Peñíscola), but James's new strategy was fundamentally different from the old. The old strategy had selected the route into Islamic Valencia that offered the greatest possible resistance to James's invading army, whereas the new strategy had chosen the route that would offer the least possible resistance to his army. The old strategy had relied on brute force; the new strategy would rely on maneuver and daring. The invading army would enter *Sharq al-Andalus* from the western flank of James's Kingdom at Teruel. James would avoid attacking into the teeth of the enemy's fixed defenses along the coast and instead maneuver around and behind them to strike at Burriana. A bold drive on Burriana from Teruel would put the invading army in the heart of Islamic Valencia within striking distance of its capital.

To James, Burriana was the key to the northern realms of the Kingdom of Valencia if not the entire kingdom. James articulates his overarching strategic vision just prior to the onset of the Valencian Crusade:

Now I shall tell you how I will take Valencia and all the rest of that land. I will go to Burriana, and I will take to that place what provisions can be carried on mules from Teruel. I will also have provisions transported there from another place by sea, in order that sufficient supplies reach the army. I will also take two *fenèvol*s there. And when Burriana is taken, I will have the queen, my wife, go there, so that people will see how determined I am to remain there. Then those castles that are at the back of Valencia —such as Peñíscola, Cervera, Xivert, Poplís, les Coves de Vinromà, Alcalatén, Morella, Culla, and Ares, which live on the supplies from the plain of Burriana— will be so shut in

85. Robert I. BURNS, *The Crusader Kingdom of Valencia: Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, 2 vols., Cambridge (MA), 1967, pp. 3-4. See also Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, p. 223.

86. Just as «military necessity dictated a peculiar pattern of action» designed to subjugate Islamic Valencia, «this strategy in turn determined the later structure of political and personal relationships between victor and vanquished» (Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 117). Military necessity and the pattern of war that flowed from it explains the precarious nature of James's conquests, the post-1245 Muslim resurgence and wave revolts in «conquered» Valencia, as well as «Valencia's peculiar maximum Mudejarism», which left the vanquished society «in a mosque-filled milieu unchanged to the careless eye [with] laws and religion available, juridical officials and farming rounds much the same, language and landscapes and many social habits as before» (Robert I. BURNS, «Immigrants from Islam: The Crusaders' Use of Muslims as Settlers in Thirteenth-Century Spain», *American Historical Review*, 80 [February 1975], pp. 21-42, at p. 40; Robert I. BURNS, *Muslims, Christians, and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia: Societies in Symbiosis*, Cambridge Iberian and Latin American Studies, Cambridge [UK], 1984, p. 284).

between me and my Christian lands, that all will have to surrender, for I will be in front of them, and they will not be able to get supplies from Burriana.

Burriana would be an ideal base for James's subsequent drive south to the city of Valencia. A logistical network would be established there to support his army, and, after his rear had been secured from attack, he would be able to continue his advance south. A forward bridgehead would then be established near Valencia and the city put under siege.

When that has been done, and I have those castles [«that are at the back of Valencia»], I will go to a place that the Christians call Puig de Cebolla (Onion Hill), only two leagues from Valencia. From there I will make raids on Valencia and ravage and plunder the land wherever I go, as a strategy to weaken them by afflicting them with the ravages of hunger. Then I will attack them before they can gather in the harvest again; and I will besiege them, so that, by the will of God, I will triumph over them.⁸⁷

James's war council with Don Blasco and the detailed plan of action that issued from this meeting are clear indications that the Valencian Crusade proceeded from a carefully laid operational plan.⁸⁸ Only detailed planning beforehand ensured victory over Islamic Valencia. Burriana was to be the southernmost bridgehead for James's forces and provide a springboard for the drive on Valencia city and beyond. James's formula for success was simple: at Burriana the war would achieve its breakthrough; after Valencia it would be won: «When Valencia is taken, all the kingdom as far as Játiva, will be ours».⁸⁹ James would finish off the war in two blows (e.g., at Burriana and Valencia). He envisioned the war ending on his own terms with no revolts or counter-Crusades to threaten his conquests. After a few major sieges, it would all be flags and parades. In the event, the struggle for *Sharq al-Andalus* would extend beyond James's own death in 1276 into 1278. It was not quite the war James had in mind when he rode out of Teruel in 1233, but his strategic vision and his careful planning were the foundations of its ultimate success.⁹⁰

87. JAMES I, *Llibre dels fets*, 130.11-22; 131.1-7: «Ara us direm con pendrem València, e tota la altra terra. Nòs nos n'irem a Borriana e haurem conduyt, aquel que levar puxam en azembles de Terol, e farem venir, d'altra part, per mar conduyt per raó que abast en la ost; e levar-hi em .II. fenèvols. E, quan hajam presa Burriana, ferem-hi venir la reyna, nostra muyler, per tal que entenen les gents que mayor cor hi havem d'estar. E aquels castells qui són a les espatles, axí con és Paníscola e Cervera e Exivert e Polpis e les coves de Vinromà e Alcayàten e Morela e Cúyler e Ares, qui viuen del camp de Burriana de conduyt e seran entre nós e terra de christians, tots s'auran a retre, perquè nós serem denant e no poran haver lo conduyt que'ls venia de Borriana. E quan açó sia feyt, que nós hajam aquels castells, mudar-nos em a .I. loch que diem los christians lo Pug de Sebola e és prop de València .II. legües. E d'aquí a cavalcaades que farem fer a València, e que la talarem, quan nós venrem e sabrem ardit que seran venguts a gran flaquea e a gran cuyta de fam, metrem-nos sobre éls, enans que cúylan lo pa altra vegada; e assetiar-los em e ab la volentat de Déu pendrem-los.»

88. Others disagree and argue, contrary to the direct evidence, that James acted without «a clear plan of action» for the conquest of Valencia; cf. JAMES I, count and king, Realms of Aragon, *The Book of Deeds of James I of Aragon: A Translation of the Medieval Catalan Llibre dels fets*, trans. Damian Smith and Helena Buffery, Crusade Texts in Translation, vol. 10, Aldershot (UK), 2003, p. 140, n. 12. See a contemporary fresco from the Aguilar Palace, Barcelona, now in the Museu Nacional d'Art de Catalunya, which depicts King James at a war council before Majorca city in 1229 with his chancellor, Bishop Berenguer de Palou; reproduced in Robert I. BURNS, *Diplomatarium*, vol. 1, frontispiece.

89. JAMES I, *Llibre dels fets*, 206.35-36: «E, quan València sia presa, tot aquel regne serà pres tro a Xàtiva.» After taking Valencia city, James again states in his memoirs, «that in taking Valencia I had also conquered the rest of the kingdom» (*pus València haviem goanyada, haviem goanyat tot l'atre regne*) (*Llibre dels fets*, 292.10-11).

90. James's strategic vision informs his account of the Valencian Crusade. In his memoirs, James manipulates the realities of the Crusade to conform as closely as possible to his strategic vision. Thus, he brings the Crusade to a triumphant close in

Once plans were made, preparations began. The thorough preparation that went into James's Valencian Crusade was the key to its success at the operational level. The attack on Burriana promised great rewards, but it also invited disaster. James had to strike with sufficient strength to take the city, and he had to be prepared to sustain a long siege. If he succeeded, James would be able to remove the linchpin of the enemy's defensive system in the northern realms of *Sharq al-Andalus*, affording the very real prospect of a collapse of the entire defensive edifice arrayed against his army. Retreat from Burriana, however, would be fatal to James's scheme to conquer Islamic Valencia. James could not count on getting a third chance at conquest. It was all or nothing. James therefore took every precaution to ensure the success of the campaign by diligently attending to the logistics of the expedition. Transportation routes were secured by land and by sea, provisioning of his army was maintained by mule-pack and by ship, and heavy artillery (two *fenèvols*) was transported to Burriana to batter its walls.⁹¹

The siege of Burriana lasted for two months—from mid May to mid July 1233—and began with bombardment by a *fenèvol* and a *manganel*.⁹² Two *algarrades* inside the city were unable to silence the Christian machines. A mobile siege tower was constructed and advanced before the wall where it was put out of action by the bombardment of the *algarrades*. Mines were dug as a number of sallies in force were conducted by the Muslims. Between 100 and 200 men took part in these sallies. When the mines reached the moat, an assault was made on a tower battered down by the *fenèvol*. The attack failed, but the defenders sued for terms and surrendered. The 7,032 inhabitants of this strategic town complied with the terms of surrender and withdrew.⁹³

The conquest of Burriana was the turning point of the war. After its fall, James was able to quickly subjugate the entire provinces of Peñíscola and Castellón («those castles that are at the back of Valencia»)⁹⁴ He next set about to complete the second stage of his plan: the conquest of Valencia city. He focused first on establishing a bridgehead at Puig, fourteen kilometers north of Valencia.⁹⁵ This was completed in 1237. Now, only a vigorous counterattack could forestall James's drive southward and save Valencia. Zayyān, who had snatched Valencia in 1229 from its Almohad governor Abū Zayd, assembled all the forces he could raise «from Játiva to Onda», a full 600 knights and 1,100 men

1245 with the surrender of Játiva and Biar: «And when [the Muslims] saw that I had Játiva and Biar, they surrendered to me all the rest of the kingdom from the Júcar down to the land of Murcia», roughly the bottom third of the kingdom, «according to the agreement that I should keep them in the Kingdom; and thus I had it all» (*E, quan viren que nós haviem Xàtiva e Biar, rendés a nós tot l'altre reyne que era de Xúcar tro en terra de Múrcia, ab covinença que nós los haviem feyta que·ls retinguéssem el regne. E ayxi haguem-ho tot*) (*Llibre dels fets*, 360.12-15). The post-1245 struggle for Islamic Valencia enters James's memoirs as «an inconsequential epilog» to the Crusade, not an integral part of it (Robert I. BURNS, *Muslims, Christian, and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia*, pp. 280-281).

91. JAMES I, *Llibre dels fets*, 130.11-17. One of James's most conspicuous command attributes was attention to logistics. See Robert I. BURNS, «The Crusade against Murcia: Provisioning the Armies of James the Conqueror, 1264-1267», in *Jews, Muslims and Christians in and Around the Crown of Aragon: Essays in Honour of Professor Elena Lourie*, ed. Harvey Hames, Leiden, 2004, pp. 35-75.

92. The two *fenèvols* mentioned by James in *Llibre dels fets*, 130.15, may be the same machines later referred to as a *fenèvol* and a *manganel* that James had «made» at the siege of Burriana (*Llibre dels fets*, 156.5).

93. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 130, 156-178; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, pp. 140, 160.

94. James provides a representative sampling of the sites that «live on the supplies from the Burriana plain» that would have to surrender to him upon Burriana's fall or that were subsequently won by him after Burriana capitulated: Alcalatén, Ares, Borriol, Castellón de Burriana, les Coves de Vinromà, Cervera, Culla, Morella, Peñíscola, Poplís, Vilafamés, and Xivert. See JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 130, 186; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, pp. 126-127.

95. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 206-209; Robert I. BURNS, *Crusader Kingdom of Valencia*, p. 249.

on foot, and launched an assault against Puig in August 1237.⁹⁶ James's forces faltered and fell back, but a cry of «Shame, knights, shame!» («Vergonya, cavallers, vergonya!») rallied his soldiers who then counterattacked and put the Muslim army to rout.⁹⁷ After this victory, James was able to secure the surrender of a number of castles south of Burriana right up to the outskirts of Valencia: Almenara,⁹⁸ Castro,⁹⁹ Uxó,¹⁰⁰ Nules,¹⁰¹ Alfándec,¹⁰² Paterna,¹⁰³ Bétera,¹⁰⁴ Bufilla,¹⁰⁵ and Silla.¹⁰⁶

With the noose tightened, James besieged Valencia. The investment lasted for half a year—from April to late September 1238. The city was subjected to continuous bombardment by one *trabuquet* and two *fenèvols*. James had the artillery set up some distance from the city gates so that the Muslims would not be able to sally out and destroy them. Mining of the outer wall was undertaken as artillery put down a heavy barrage of stone-shot against defending forces. While these operations were being carried out a Hafsid fleet—consisting of twelve galleys and six smaller vessels—attempted to land a relief force. Fearing an ambush upon landing, the fleet turned away without joining battle. Isolated and cut off from outside help, the siege settled down to a routine of bombardment and skirmishing. After a month under siege, the prospects for further resistance looked dismal. Supplies and food were running short because the Valencians had not been able to get in their harvest before James besieged their city. James, on the other hand, was well supplied with provisions and military stores: «As to our camp, I can say of it that I, who have made thirty of them at different times, have never seen one so well supplied as that was with the things that were necessary for man's help».¹⁰⁷ While James entered into negotiations with Zayyān's nephew, jousts were held in front of the city between Muslim and Christian knights. Zayyān agreed to surrender the city in September 1238 on the condition that the Muslims would be able to take away all the effects that they could carry; that they would not be searched; that no harm would be done to them; and that they would go under escort to Cullera.¹⁰⁸ James accepted these terms and made his triumphal entry into Valencia on 9 October. By this conquest, James won Valencia and all of Zayyān's territories down to the Júcar River.

Meanwhile, the rest of *Sharq al-Andalus* was coming apart. Ibn Hūd was assassinated earlier in 1238. The ruler of Játiva, Abū al-Ḥusayn Yaḥyá ibn Aḥmad Ibn ʿIsá al-Khazrajī al-Anṣārī had died in 1237 and was succeeded by his inexperienced son Abū Bakr. For a time, Abū Bakr supported Zayyān. Zayyān hoped for a comeback. After the surrender of Valencia he fled to Murcia where he attempted to gain the support of the Hafsids as «emir of the East». His bid for power lasted less than

96. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 217; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, pp. 35, 308. James's tally of Zayyān's forces was «six hundred knights and eleven thousand men on foot» (*DC. cavallers e bé .XL. mília hòmens de peu*) (*Llibre dels fets*, 217.10-11). The number of infantry seems greatly exaggerated, perhaps by a factor of ten.

97. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 218.

98. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 243-247; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, pp. 127, 160-161.

99. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 249; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

100. JAMES I, *Llibre dels fets*, chs. 250-251; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

101. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 252; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

102. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 253; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, pp. 131, 336.

103. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 254; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

104. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 254; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

105. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 254; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

106. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 263; Robert I. BURNS, *Islam under the Crusaders*, p. 127.

107. JAMES I, *Llibre dels fets*, 270.7-10: «E aytant podem retraure d'aquela ost, que nós, que n'havem feytes bé .XXX., no vim anch neguna saó ost tam bé bastada con aquela, de les coses que eren mester per ajuda d'ome, sí que'ls malaltes trobaven conseyl d'apoticaris con si fossen en Barcelona o en Leyda.»

108. JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 278.

two months; he then sought refuge in Tunis. By the late 1230s Castile was moving to win Murcia over, and in 1243 Murcia submitted to Castile as a Mudejar kingdom by the treaty of Alcaraz. Castile's designs on Játiva propelled James to act decisively to secure Játiva for his realm. Two siege campaigns against Játiva —summer 1239 and summer 1240— led to a negotiated compromise, while a third siege in 1244 brought about the surrender of the city on 5 June 1244.¹⁰⁹

The three sieges of Játiva do not appear to have been as hard fought as those of Burriana and Valencia. Játiva's defenses were formidable, far stronger than the fortifications of Burriana and Valencia. Desclot says that James was able to subdue Játiva only by means of clever negotiations. The approach to the castle of Játiva was so narrow that «twenty men could hold off ten thousand». Nowhere else was there «a castle so strong or so regal».¹¹⁰ James's Hungarian born queen, Violant, called Játiva «the most beautiful castle in the world, and the very best that I or any person has ever seen».¹¹¹ James wore the defenders down by systematically laying waste the surrounding countryside. He devastated the watercourses and irrigation canals and destroyed the mills. He cut off water from the townspeople and the surrounding farmlands and raided the network of fortifications in the surrounding area. The treaty of Almirra (Almizra, Almiçra, or Almisra), signed by James and the future King Alfonso X on 26 March 1244, left Játiva isolated.¹¹² No longer could Abū Bakr play Aragon-Catalonia against Castile. Alfonso now abandoned Castile's plans for Játiva, and a common boundary between Castile's Murcia and Aragon's Valencia was established. The southern boundary of James's realms was fixed along a line running west to east from Biar, the southernmost effective strongpoint in *Sharq al-Andalus*, to Altea on the Mediterranean coast.¹¹³ With no prospect of outside support, Abū Bakr shrewdly sought to win the best terms possible in a negotiated settlement with James.

Abū Bakr agreed to surrender the city and hand over the smaller of the two castles that comprised the principal bulwarks of Játiva's formidable defenses, while retaining the major castle for two years more. At the end of two years, Játiva's major castle would be delivered over to the king and Abū Bakr would be compensated with another castle. Queen Violant urged James «not to delay for one castle or two», since it would be foolish to sacrifice what is possible —winning the strategic prize of Játiva— in search of what is impossible —immediately acquiring the twin citadels of Játiva.¹¹⁴ James wisely took his wife's advice. The treaty that was ratified on 5 June 1244 secured significant guarantees and privileges for the Jativans. Thirty of the surviving provisions of the treaty concern exemptions, guarantees, and the retention of customary practices; only seven provisions pertain to obligations of the new subject community.¹¹⁵ Notwithstanding later Muslim revolts that put James's conquest of the Kingdom of Valencia in jeopardy, James's strategic vision had been realized with the capitulation of Játiva.¹¹⁶

109. Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, pp. 72-74.

110. DESCLOT, *Crònica*, ch. 49: «un castell que al món no n'ha tan forts ne tan reial»; «és tan forts que no hi pot hom muntar sinó per un lloc, e aquell lloc guardarien vint hòmens a deu milia.»

111. JAMES I, *Llibre dels fets*, 353.19-20: «que'l pus castell és del món e'l pus rich que jo anch veés ne nuyl hom».

112. Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, pp. 17, 92, 95, 98, 148, 214, 233; Joseph F. O'CALLAGHAN, *Reconquest and Crusade*, p. 106.

113. The towns ceded to James that lay between Biar and Altea included Castalla, Jijona, Relleu, Alarc, Finestrat, and Agües (Aguas de Busot) (JAMES I, *Llibre dels fets*, ch. 349).

114. JAMES I, *Llibre dels fets*, 353.16-19: «Seyor, ¿quiny conseyl vos poria jo donar en aquest feyt, ne negú? Conseyl-vos que, pus podets haver Xàtiva, que no u alonguets per .I. castell ni per .II.» As Clausewitz says, «the man who sacrifices the possible in search of the impossible is a fool» (CARL VON CLAUSEWITZ, *On War*, p. 637).

115. Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, pp. 63-192.

116. On the later Muslim revolts that imperiled James's conquest, see Robert I. BURNS, «The Crusade against Al-Azraq: A Thirteenth-Century Mudejar Revolt in International Perspective», *American Historical Review*, no. 93 (February 1988), p. 80-

CONCLUSION

King James's military strategy targeted key enemy strongpoints, the conquest of which would either imperil or seriously weaken the enemy's capacity to offer resistance in surrounding regions; or would isolate enemy territory from bases of support, rendering the severed appendage vulnerable to attack and subjugation. This strategy was dictated by the positional nature of medieval warfare that made the acquisition and defense of territory the principal objective of warfare and by the constraints imposed upon James in terms of time, manpower, and resources. The essence of James's strategy for the conquest of *Sharq al-Andalus* was to concentrate maximum strength against the three major strongpoints of the region: Burriana, Valencia, and Játiva. Key to the successful implementation of this strategy was the use of mechanized siegecraft, particularly the employment of heavy artillery.¹¹⁷

In his memoirs, James reduces the business of war to a few commonsense precepts, the most famous being «cunning is better than force».¹¹⁸ Like all maxims, it can only be understood and applied by someone «already possessing a good practical knowledge of the art».¹¹⁹ A novice, unfamiliar with the art of war, or with James's military career, might regard cunning and force as polar opposites and consider the dictum to mean that James was adverse to the use of force.¹²⁰ Nothing could be further from the truth. James simply suggests that cunning is more to strategy than force. In James's mind, the two elements—cunning and force—form a single harmonious whole. Force must be cunningly

106; Robert I. BURNS, «La guerra de Al-Azraq de 1249», *Sharq Al-Andalus: Estudios mudejares y moriscos*, no. 4 (1987), pp. 253-256; Robert I. BURNS, «A Lost Crusade: Unpublished Bulls of Innocent IV on al-Azraq's Revolt in Thirteenth-Century Spain», *Catholic Historical Review*, no. 74 (July 1988), pp. 440-449; Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, «Al-Azraq's Surrender Treaty with Jaume I and Prince Alfonso in 1245: Arabic Text and Valencian Context», *Der Islam*, no. 66 (1989), pp. 1-37; Robert I. BURNS, «A Unique Bilingual Surrender Treaty from Muslim-Crusader Spain», *The Historian*, 62 (Spring 2000), pp. 510-534; Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, pp. 3-59, 213-230.

117. For a very different assessment of the role of mechanized siegecraft in James's conquests, see Robert I. BURNS and Paul E. CHEVEDDEN, *Negotiating Cultures*, p. 223: «Mechanized siegecraft was not *the* critical factor in James's successes (a simple tally of all the bloodless surrenders indicates that); but his ability to conduct effective siege warfare certainly was a major factor in his military achievements.» Mechanized siegecraft certainly was *the* critical factor in James's triumphs, for without it he would not have been able to effect the breakthroughs he did that then permitted him to achieve the piecemeal defeat of Islamic Valencia.

118. JAMES I, *Llibre dels fets*, 43.26: «més val giny que força». James's dictum echoes the sentiment expressed by Prudentius, the fourth-century Christian Latin poet of Spain, in his allegorical poem *Psychomachia*: «nil refert, armis contingat palma dolisue» («What do I care whether I win by force or by cunning?»). PRUDENTIUS, *Prudentius*, ed. and trans. H. J. Thomson, 2 vols., Loeb Classical Library, Cambridge (MA), 1961-1962, vol. 1, p. 316, line 550. Among James's other precepts are: «it's better to figure things out beforehand than just to find them out» (*més val qui ho divina que qui ho cerca*); «he who doesn't give what hurts, doesn't get what he wants» (*qui no do ço que vol*); «the sooner one takes counsel on the harm done to him, the better it is for him» (*con habans pren hom conseyl al dan que hom pren, més val*); «overnight the state of things can change, and one should be prepared in advance so that change does not do one harm» (*los temps se cambien, e enans d'ora deu hom guardar que no pusca venir a fer son don*). See JAMES I, *Llibre dels fets*, 193.15, 244.2-3, 361.25-26, 366.20-22; Robert I. BURNS, «Spiritual Life of James the Conqueror», pp. 23-24.

119. Michael POLANYI, *Personal Knowledge: Toward a Post Critical Philosophy*, Chicago, 1962, p. 31. «Rules of art», states Polanyi, «can be useful, but they do not determine the practice of an art; they are maxims, which can serve as a guide to an art only if they can be integrated into the practical knowledge of the art» (p. 50).

120. Aversion to force is reflected in the thinking of Basil Liddell Hart: «War is a monstrous fraud ... The more I reflect on the experience of history the more I come to see the instability of solutions achieved by force, and to suspect even those instances where force has had the appearance of resolving difficulties» (quoted in Alex DANCHEV, «Liddell Hart's Big Idea», *Review of International Studies*, no. 25 [January 1999], pp. 29-48, at p. 36; Alex DANCHEV, «Liddell Hart and the Indirect Approach», *Journal of Military History*, no. 63 [April 1999], pp. 313-337, at p. 320). «Not believing in force», as Leon Trotsky remarks, «is the same thing as not believing in gravitation» (quoted by Grigorii Petrovich MAKSIMOV, *The Guillotine at Work: Twenty Years of Terror in Russia [Data and Documents]*, Chicago, 1940).

applied, and cunning must be combined with force. But the cunning of reason, or judgment, must guide the use of force, just as the Roman poet Horace understood (*Vis consili expers mole ruit sua*).¹²¹ Force, untempered by judgment, exacts a heavy price in war.

Cunning and force (*la furbizia e la forza*) have been the *materia prima* of war from time immemorial. As Thomas Hobbes observes, «force and fraud are in war the two cardinal virtues».¹²² James would have agreed with Hobbes, and he would have found Leon Trotsky's advice on the use of force as compatible with his own views: «Where force is necessary, there it must be applied boldly, decisively and completely. But one must know the limitations of force, one must know when to blend force with a maneuver; a blow with an agreement».¹²³ When force was necessary to achieve his military strategy, James applied it boldly, decisively, and completely, as he did at Majorca, at Burriana, and at Valencia. When the formidable defenses of Játiva exposed the limitations of force, James blended force with maneuver, a blow with an agreement.

James's cunningly-laid strategy of war did rely on force, and lots of it, in order to overwhelm the key enemy strongpoints that he targeted. The key to the door of *Sharq al-Andalus* was Burriana, and mechanized siegecraft turned the key. The dominant tool of mechanized siegecraft was heavy artillery, and James deftly employed a battery of heavy artillery to breach the walls of Burriana and force its capitulation. With the fall of Burriana the door of *Sharq al-Andalus* swung open, and James made sure—through land-based and sea-based logistic support of his forces—that it would remain open. The conquest of Burriana unhinged the defenses of the Kingdom of Valencia and sealed the fate of its capital city. Valencia, like Burriana, faced the might of James's siege engines. Round-the-clock bombardment by heavy artillery and ongoing mining operations, punctuated by several major assaults on the city walls, finally forced the Muslims to surrender. Játiva eventually succumbed to entreaties for a negotiated settlement, but this was after three sieges and the sack of its surrounding district.

The use of artillery in the war against *Sharq al-Andalus* was decisive in the outcome of the struggle. Despite all the bloodless surrenders that James achieved, such a turn of events could not have been accomplished without the tactical breakthroughs brought about by the conquest of Burriana and Valencia, and these breakthroughs relied heavily upon sustained bombardment from a breaching battery of artillery. To achieve these breakthroughs, James applied a maximum concentration of his forces to overwhelm these strongpoints. Once the objective was obtained (e.g., Burriana, Valencia), and *Sharq al-Andalus* had been effectively subdivided, James was able to expand upon his tactical breakthroughs and create a strategic breakthrough by quickly subjugating other enemy enclaves separately and successively. The relatively bloodless nature of James's conquest of the Kingdom of Valencia was predicated upon his use of maximum force to achieve tactical breakthroughs, which then provided the opportunity of defeating in detail the disconnected Muslim contingents still arrayed against him in the many cities, towns, and castles in the realm.

121. Horace, *Odes*, bk. 3, no. 4, line 65.

122. Thomas HOBBS, *Leviathan, or, The Matter, Forme & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill*, London, 1651, p. 53 (pt. 1, ch. 13, ¶ 13). Sun Tzu expresses the same idea in another way: «All warfare is based on deception. Hence, when able to attack, we must seem unable; when using our forces, we must seem inactive; when we are near, we must make the enemy believe we are far away; when far away, we must make him believe we are near. Hold out baits to entice the enemy. Feign disorder and crush him» (Sun Tzu, in *Roots of Strategy: A Collection of Military Classics*, ed. Thomas R. Phillips, Harrisburg [PA], 1940, p. 23).

123. Leon TROTSKY, *What Next? Vital Questions for the German Proletariat*, trans. Joseph Vanzler, New York, 1932, p. 173.

James was able to bring a brilliant strategic plan to a successful operational conclusion. How did he do it? Perhaps the answer lies in a clearly defined goal, a plan to achieve it, and consistent pursuit of that goal. «Firm resolution», observes Field Marshal Count Helmuth von Moltke (1800-1891), «and the persevering implementation of a simple thought are the safest way to achieve the objective».¹²⁴ Yet the patient, persevering implementation of a simple thought is not as simple as it sounds. Dwight D. Eisenhower found this to be the most difficult of all tasks: «Nothing is more difficult in war than to adhere to a single strategic plan. Unforeseen and glittering promise on the one hand and unexpected difficulty or risk upon the other present constant temptation to desert the chosen line of action in favor of another one».¹²⁵ James exhibited vision and constancy in that vision. He was above all an artist, and his military deeds were the instruments of his art.¹²⁶

124. Quoted in Franz HERRE, *Moltke: Der Mann und sein Jahrhundert*, Stuttgart, 1984, p. 7; Roland G. FOERSTER, «The Operational Thinking of the Elder Moltke and its Consequences», in *Operational Thinking in Clausewitz, Moltke, Schlieffen and Manstein*, ed. Militärgeschichtliches Forschungsamt, 2nd ed., Bonn, 1989, pp. 21-40, at p. 38.

125. Dwight D. EISENHOWER, *Crusade in Europe*, Garden City (NY), 1948; reprinted Baltimore, 1997, p. 48.

126. On James as an artist, see Robert I. BURNS, «Spiritual Life of James the Conqueror», p. 35.

Jaume I el Conqueridor i la marina del seu temps: notes per a un marc d'estudi

Albert ESTRADA-RIUS
Universitat Pompeu Fabra

1. INTRODUCCIÓ

El coneixement i l'estudi de la marina en temps de Jaume el Conqueridor es pot emprendre, en principi i amb unes certes limitacions, a través de tres fonts bàsiques: el registre arqueològic, les representacions plàstiques i les mencions documentals. Les diferents tipologies de fonts conservades amb aquesta cronologia comencen a ser numèricament prou abundants respecte als períodes anteriors per poder fixar un fresc versemblant de l'activitat nàutica. El resultat, com veurem en les anotacions que segueixen, és que la construcció naval al segle XIII estava prou desenvolupada per a donar resposta i satisfer les diferents necessitats de la navegació amb una àmplia i variada tipologia de vaixells.

Pel que fa a les restes arqueològiques, són molt escasses i, en l'àmbit català, només ens pot servir com a testimoni el derelict localitzat al cap de Creus i anomenat Culip VI.¹ Es tracta d'un lleny gros amb coberta i dos arbres de vela llatina que s'ha datat a finals del segle XIII.² Tenia una funció comercial, atès que anava carregat amb terrissa de taula i va ser construït, probablement, a Cotlliure.

Quant a les representacions plàstiques de vaixells, tot i que la majoria tenen un alt nivell d'abstracció i de convencionalitat, ens permeten disposar d'uns referents visuals versemblants. En particular, són d'un gran interès els corpus de miniatures que il·luminen el manuscrit de les *Cantigas de Santa María* d'Alfons el Savi de Castella conservat a la biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial.³ La seva utilitat és especialment rellevant als nostres efectes pel fet que hi ha un nombre notable de detallades representacions navals estrictament coetànies que mostren diferents tipus de vaixells i que van acompanyades, segons el cas, de les llegendes següents: galeres, naus i barques anomenades «bateles».⁴ Una altra font iconogràfica que seria rellevant, si no fos pel seu avançat estat de destrucció, serien les pintures murals que van adornar una sala del palau dels Caldes al carrer de Montcada, de Barcelona, i que avui es conserven al MNAC. Efectivament, una part del fris —pintat

1. JAVIER NIETO PRIETO (dir.), *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya, 1998.

2. MARCEL PUJOL, «La construcció naval catalana a la baixa edat mitjana. Les aportacions de l'arqueologia naval: Culip VI i Les Sorres X», a *Mediterraneum: l'esplendor de la Mediterrània*, Barcelona, Lunwerg, 2004, p. 506-507.

3. ALFONS X EL SAVI, *Cantigas de Santa María*, edició facsímil, Madrid, Edilán, 1979, 2 v.

4. JOSÉ GUERRERO LOVILLO, *Las Cantigas: estudio arqueológico de sus miniaturas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949, p. 329-333.

vers els anys 1285-1290— representa l'expedició naval. Malauradament, la pintura està massa mal-mesa per extreure'n conclusions.

Les fonts escrites —les grans cròniques i els documents coetanis de creació i d'aplicació del dret— faciliten unes dades complementàries de gran riquesa a les dues darreres. En particular, prenem com a base les cròniques catalanes per la coetaneïtat de la redacció i pel fet que les diferents mencions es troben en un mateix context textual. El variat i precís vocabulari nàutic que apareix tant al *Llibre dels feits* com a la *Crònica* de Desclot assenyalen un profund coneixement marítim i ens permet reconstruir, per exemple, una detallada descripció de la composició dels estols. Aquesta tasca, no obstant això, no serà escomesa en aquest treball. Al contrari, només és donarà un marc de contextualització general de la marina sota Jaume el Conqueridor, sense que, per raons d'espai, es pugui ni tan sols entrar en l'estudi pròpiament dit.

2. LA COMPOSICIÓ DE LA MARINA CATALANA AL SEGLE XIII

Com era la marina catalana coetània al rei Jaume? Amb quins tipus de vaixells es comptava per a poder organitzar un estol? En aquest apartat, es presentarà un inventari sumari de les principals tipologies que apareixen a les fonts enumerades a l'apartat anterior. Des de la perspectiva de l'arquitectura naval, es poden remarcar dos grans tipus grup d'embarcacions: la família de les galeres i la família de les naus.⁵

El *Llibre dels feits*, la font més extensa que tenim, en descriure l'estol de la conquesta de Mallorca menciona, inicialment, els llenys i les galeres armades.⁶ Poc després, s'afegeix, a llenys i galeres, la presència de naus.⁷ També apareixen coques, naus, navetes i navetes de gra. Finalment, es mencionen barques, barques de panescalms i tarides. A la *Crònica* de Desclot, les mencions, com és natural, són similars, amb algunes precisions i novetats. Entre aquestes darreres destaca, per exemple, la menció de dues sageties.⁸

Les embarcacions pròpiament militars eren les galeres. Es tractava de vaixells estrets, llargs i de poc calat propulsats a rem i a vela que van ser comuns a partir del segle XIII.⁹ Aquesta peculiaritat els convertia en uns navilis veloços alhora que molt maniobrables. Als relats, no apareix en cap moment la distinció usual a la centúria següent de galeres grosses, bastardes, sotils i galiotes. Aquesta darrera denominació, però, sí que es documenta en un tarifari tributari atorgat per Jaume I el Conqueridor a València el 1243.¹⁰

A les *Cantigas*, trobem algunes representacions molt interessants de galeres, tant de cristians com de musulmans.¹¹ Igualment representativa és la galera que apareix pintada a la coneguda biga procedent de Terol conservada ara al MNAC.¹² Tant a les primeres com en aquesta darrera, les galeres sempre es representen, com és natural, com a vaixells de guerra. La tipologia és similar —amb va-

5. Marcel PUJOL, «El món de la navegació medieval», a *Un mar de lleis: de Jaume I a Lepant*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2008, p. 90-91.

6. Jordi BRUGUERA (ed.), *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, Barcino, 1991, 2 v., cap. 51.

7. *Llibre dels feits*, cap. 55.

8. *Crònica* de Bernat Desclot, cap. 14.

9. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*, Barcelona, El Albir, 1976, p. 326-327.

10. Vegeu-ne l'edició a: Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 73.

11. José GUERRERO LOVILLO, *Las Cantigas...*, p. 329-333.

12. Vegeu MNAC/MAC 15839.

riants— en tots els exemples: una eslora molt llarga, un sol arbre sense gàbia i rematat amb una poltja, una o dues fileres de remes, popa alta i arrodonida amb un castell culminat amb dues banyes de gran curvatura, dos timons laterals a manera de grans remes i una proa baixa, punxeguda i rematada amb un potent esperó.¹³

El lleny —*lignum* en llatí— també era una embarcació amb remes.¹⁴ Així queda reflectit en un dels passatges del llibre de Desclot que menciona un lleny de quaranta remes.¹⁵ N'hi havia alguns sobre els quals es menciona expressament que tenien una coberta.¹⁶ Eren utilitzats per al comerç i per al transport i, així, el *Llibre dels feits* menciona l'ordre reial de descarregar-los de diverses màquines de guerra: un trabuquet i un almanjanec.¹⁷ Les tarides¹⁸ són també descrites al *Llibre dels feits* com a vaixells moguts a rem,¹⁹ si bé en ocasions també eren remolcades per les galeres.²⁰ Les sageties —*sagitiis*— descrites al mateix text es refereixen a vaixells lleugers i ràpids.²¹ L'etimologia del mot és prou explícita, en derivar del terme sageta. Per aquesta raó, és lògic que siguin descrites com a vaixells utilitzats en el cors.²²

Una menció especial mereixen les tarides. Es tractava d'un vaixell auxiliar destinat, sovint, encara que no de manera exclusiva,²³ al transport dels cavalls. Així resta clarament especificat al mateix *Llibre dels feits* quan es diu que «don Rodrigo Liçana féu noliejar una tarida d'aqueles que havia estades al passatge de Maylorques [...]. E la tarida era bona per a dur los cavals.»²⁴ Una mica més endavant es tornen a mencionar «nostres tarides ab los cavallers, que arribaren bé e gent e sens negun mal.»²⁵ També s'escriu en el mateix text com el rei troba el seu «cavall ensellat, e els cavallers d'Aragó qui eren eixits d'una tarida.»²⁶ En canvi, en la frustrada croada a Terra Santa, es menciona que els cavalls estaven embarcats en naus.²⁷ Al relat de Desclot, es menciona una tarida musulmana mallorquina carregada de fusta a la costa d'Eivissa.²⁸

Les embarcacions de transport pròpiament dites eren els vaixells anomenats naus, navetes, navetes de gra i, més endavant, coques. Es tractava de navilis rodons propulsats exclusivament a vela. El tipus més conegut és la coca atlàntica, que, a vegades, fins i tot era qualificada de Baiona. N'hi havia de diferent grandària segons els ponts o cobertes que tenien. Podien arribar a tenir una gran capacitat d'emmagatzematge i, encara que la seva forma garantia una gran navegabilitat tant a la Mediterrània com a l'Atlàntic, era un vaixell més lent i pesat. La diversitat de noms que es recullen precisen, en general, les dimensions del vaixell amb la utilització de diminutius. Tant a les *Cantigas* com a la biga del MNAC, tenim representacions de naus. Es tracta de vaixells de gran tonatge moguts a vela amb un parell d'arbres rematats amb gàbies, un parell de castells i amb timons laterals, tot i que, en aques-

13. ALFONS X EL Savi, *Cantigas...*, C. núm. xxxv.

14. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 348-349.

15. *Crònica* de Bernat Desclot, cap. 14.

16. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 139.

17. *Llibre dels feits*, cap. 69.

18. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 436-437.

19. *Llibre dels feits*, cap. 59.

20. *Llibre dels feits*, cap. 59.

21. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 413.

22. *Crònica* de Bernat Desclot, cap. 14.

23. Al *Llibre dels feits* mateix es menciona el transport de cavalls en una coca de Baiona. Vegeu *Llibre dels feits*, cap. 104.

24. *Llibre dels feits*, cap. 104.

25. *Llibre dels feits*, cap. 112.

26. *Llibre dels feits*, cap. 60.

27. *Llibre dels feits*, cap. 491.

28. *Crònica* de Bernat Desclot, cap. 14.

ta època, ja comença a aparèixer el timó axial.²⁹ Així es pot veure en una de les miniatures de les *Cantigas*.

Finalment, també troben el seu reflex al *Llibre dels feits* els vaixells auxiliars menors que es coneixen amb el nom de barca³⁰ i barca de panescalm. Sobre la primera, no cal fer cap comentari especial. Es tractava de vaixells de diferent grandària segons el nombre de remes. Així, a la lleuda de València fixada pel rei el 1243, es distingeix entre les barques amb menys de setze remes i les que en tenen fins a trenta.³¹ Algunes tenien timó i d'altres es diu expressament que no en tenien.³² Pel que fa a la barca de panescalm, era un navili allargassat mogut per remes, que també es documenta al segle XIV. Tant les unes com les altres tenien una autonomia molt limitada i, per tant, s'ha d'entendre que solien estar disposades a la coberta de les galeres o d'altres vaixells i que només eren avarades per a facilitar el trasllat de persones o de mercaderies entre vaixells o entre aquests i terra ferma. En aquest sentit, al *Llibre dels feits* s'exposa com els genovesos d'una nau que troba la galera del rei a Mallorca en el seu viatge per protegir l'illa ja conquerida van anar a l'encontre del sobirà: «lexaren-se caer en la barcha de panescalm e vengueren sempre a nós.»³³ A les miniatures de les *Cantigas*, trobem nombroses imatges de barques auxiliars vinculades a les naus, normalment mogudes a rem i, en algun exemple, també a vela. En aquesta font, apareixen retolades amb la denominació genèrica —no coneguda en català— de «batel».³⁴

Les embarcacions enumerades als relats no esgoten la tipologia naval coetània. Per a prendre consciència de la riquesa tipològica, cal recórrer als documents. Així, en una sentència donada pel rei el 1243 en relació amb la lleuda de Tamarit, es documenten alguns noms de vaixells que no apareixen als estols de Jaume, com ara «omnes naves», «guarepi», «xalandri», «bucii»,³⁵ «nizardi»³⁶ i «ligna alsata».³⁷ La importància del document rau en el fet que es caracteritzen els vaixells esmentats com a moguts només a vela i sense remes.

3. BARCELONA I LA NAVEGACIÓ: COMERÇ I CORS

El rei, que no disposava d'una armada permanent, quan volia preparar una expedició naval, igual que li passava amb les forces de terra, s'havia de refiar de les contribucions dels nobles i, sobretot, de les ciutats reials costaneres. Així ho destacarem, per exemple, en analitzar la composició de l'estol de conquesta de Mallorca. No ens podem aturar en l'anàlisi del potencial, les necessitats, els objectius i les pràctiques navals de tots els actors implicats. En canvi, sí que ens podem aproximar a un dels actors navals principals: Barcelona.

Efectivament, els diferents tipus de vaixells identificats al capítol anterior eren construïts i freqüentaven uns centres costaners puntuals. Cotlliure, Sant Feliu de Guíxols, Barcelona, Cambrils,

29. José GUERRERO LOVILLO, *Las Cantigas...*, p. 334-338.

30. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 227.

31. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. 2, Saragossa, Anubar, 1976, doc. núm. 381.

32. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 227.

33. *Llibre dels feits*, cap. 108.

34. José GUERRERO LOVILLO, *Las Cantigas...*, p. 338-339.

35. Trobem el terme a Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 132. També en català «buces» al *Llibre dels feits*, cap. 56. També a Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 242.

36. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 369.

37. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 2, doc. núm. 377.

Salou, Tarragona i Tortosa eren els centres principals del Principat de construcció naval, de concentració mercantil i corsària i, per això, els estols reials hi tindran un suport i un punt de partida important.

Una de les ciutats més implicades va ser, certament, Barcelona. El cas de la Ciutat Comtal és important pel fet que era la principal ciutat reial del litoral i que la mateixa expedició de conquesta de Mallorca es va negociar, simptomàticament, a la ciutat, que hi va contribuir i va rebre les oportunes contrapartides. Així, per exemple, el rei atorgava el 15 de gener de 1258³⁸ el privilegi de pagar la meitat de la quantitat que havien d'abonar per dret d'ancoratge totes les naus i llenys a Portopí. A més, els confirmava la resta de franquícies ja concedides amb anterioritat. Allò més destacat, però, era que, en la concessió, el monarca reconeixia explícitament els serveis prestats en l'esmentada conquesta. Entre els privilegis concedits, hi havia l'exempció de lleuda a les Balears feta a Mallorca el 10 de gener de 1231.³⁹ El 12 d'abril de 1265, el rei atorgava, a petició dels ciutadans, un privilegi amb nombroses concessions,⁴⁰ entre les quals hi ha una nota que, *contrario sensu*, mostra el servei naval que la ciutat prestava al sobirà en temps de guerra. Efectivament, el rei establia que els ciutadans de Barcelona no havien de pagar res al monarca per navegar, excepció feta que trobant-se el rei a la ciutat fos necessari per a l'exèrcit reial.

La construcció naval era un sector estratègic, tant en la seva projecció comercial com en la militar, de primer ordre. És lògic, per tant, que el rei intervingués en la seva regulació. Exposarem tot seguit algunes de les mesures adoptades pel monarca en relació amb la ciutat de Barcelona.

El rei va mantenir la prohibició d'exportació de determinades mercaderies a Llevant. Es tractava d'una mesura de bloqueig que tenia un suport canònic i que pretenia debilitar la pressió islàmica sobre els territoris cristians de la Mediterrània. El monarca, a instància de les autoritats de Barcelona i d'acord amb els consells de franciscans i predicadors, establia, el 3 d'agost de 1274, quines eren les mercaderies que no estava permès exportar a les terres de musulmans.⁴¹ Entre aquestes mercaderies, hi havia les matèries primeres bàsiques per a la construcció naval: ferro, fusta, plom, pega, fil de cànem o de qualsevol altra mena amb el qual es poguessin fer eixàrcies. Evidentment, també estava prohibida l'exportació de naus, llenys i vaixells.

Barcelona era, a més, un centre d'expedicions corsàries. El cors era, com és ben sabut, una activitat lucrativa molt corrent que era practicada periòdicament contra els enemics —tant cristians com sarraïns— del rei i que portava al mar la pràctica de la guerra privada terrestre. Normalment, la practicaven particulars, però les ciutats també la podien dur a terme. Pel que sembla, aquest és el cas de Barcelona, que havia armat dues galeres contra els sarraïns. El 2 de març de 1264, el rei concedia a la ciutat una exempció en els drets —el ribatge i el quint— que li pertocaven sobre el botí capturat per les galeres.⁴² Un any abans, l'octubre del 1263, el rei concedia llicència i diversos avantatges al barceloní Guillem Grony per armar amb qui el volgués seguir vaixells contra els reis de Tunísia i de Tremissèn.⁴³

38. AHCB, IA-39.

39. Frederic UDINA (dir.), *Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, 1971, doc. núm. 2.

40. AHCB, IA-50. Vegeu-ne l'edició a Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961-1963, reedició anotada, doc. núm. 17.

41. AHCB, IA-70. Vegeu-ne l'edició a Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias...*, doc. núm. 26.

42. AHCB, IA-48. Vegeu-ne l'edició a Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias...*, doc. núm. 16; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 5, doc. núm. 1385.

43. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 5, doc. núm. 1370.

Fins i tot l'infant Pere va rebre permís del seu pare per armar una galera contra els musulmans el maig del 1264, així com el compromís patern de no signar treves ni pau en un any.⁴⁴

El cors no sempre va ser tolerat pel rei. Així, el juny del 1250, el monarca comunicava als oficials de tots els seus territoris la prohibició del corsarisme.⁴⁵ Això implicava que havien d'evitar la sortida de vaixells armats amb aquesta finalitat. El permís o la prohibició del corsarisme depenia directament de l'estat de les relacions internacionals del monarca. Així, mentre les hostilitats fossin obertes, es permetia el cors com una manera més de perjudicar l'enemic. En canvi, una vegada pactades la pau o treves, es prohibia qualsevol operació ofensiva.

4. L'ARMAMENT D'UN ESTOL REIAL: FINANÇAMENT, CONSTRUCCIÓ NAVAL I RECLUTAMENT DE LA TRIPULACIÓ

Jaume el Conqueridor va armar estols per a diverses empreses al llarg del seu regnat. El més important i conegut és l'organitzat per a conquerir Mallorca, tot i que cal no oblidar l'armat per a la seva croada frustrada a Terra Santa. També va utilitzar estols amb una finalitat de suport o auxiliar en la conquesta de València i, segurament, en la de Múrcia.

En morir Pere el Catòlic (1213), el tresor i les finances reials estaven exhaustos i la situació no va millorar en els primers anys de regnat del seu fill i successor. Una de les principals preocupacions en aquests primers anys va ser, precisament, eixugar els deutes i desempenyorar el patrimoni.⁴⁶ Aquesta situació va condicionar que qualsevol empresa de volada de la monarquia necessités un finançament extraordinari que sovint es va haver de buscar en els vassalls. No en va, en un dels passatges del *Llibre dels feits* relatiu a la conquesta de València, es recorda al monarca que «no n'havets tresaur ni vós no havets gran renda ni no havets pa en loch del món, ans sots enbargat de viure anan per vostra terra.»⁴⁷

Davant d'aquesta dura realitat financera, el rei recaptarà vaixells per satisfer les seves necessitats nàutiques gràcies als sistemes següents: i) finançant-ne la construcció amb l'ajuda gratuïta i extraordinària dels seus vassalls reunits en Corts generals; ii) obtenint les contribucions voluntàries dels vassalls, materialitzades en vaixells, fetes amb el pacte explícit de rebre una compensació proporcional dels guanys; iii) atraient la contribució naval de fora dels seus dominis a la campanya, amb l'esquer religiós de la croada i, sobretot, econòmic del botí i dels beneficis comercials, i, finalment, iv) arrendant navilis d'acord amb els usos comercials coetanis.

i) Efectivament, Jaume el Conqueridor necessitava recaptar ajuda per a finançar una empresa militar de volada com era una conquesta, i més encara si el projecte passava per disposar d'una armada. Organitzar un estol era una partida important de l'empresa militar que era paral·lela a l'organització de les forces de terra. Es tractava d'una missió costosa que implicava sumar esforços en una empresa col·lectiva. La celebració de Corts generals va tenir aquesta finalitat. El monarca demanava ajuda i consell als seus vassalls: eclesiàstics, nobles i burgesos de les ciutats i viles reials.

Tant al *Llibre dels feits* com a la *Crònica* de Bernat Desclot, es dona, significativament, molta rellevància a la participació dels diversos actors a les Corts generals de Barcelona del 1228. Així, al *Llibre dels feits*, s'emfatitza la concessió que fan al rei els braços del servei del bovatge «per gràcia e per amor,

44. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 5, doc. núm. 1400.

45. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 2, doc. núm. 538.

46. Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya, segles XIII-XIV*, Vic, Eumo, 1995, p. 44-48.

47. *Llibre dels feits*, cap. 180.

per tal que façats bé vostres faenes.»⁴⁸ Aquest tribut s'havia de recaptar entre els vassalls dels tres braços amb la finalitat de permetre obtenir recursos al monarca en el seu costós objectiu de conquerir un reialme «qui és dins mar, que·ns serà major honrament que si·n conqueriets ·III· en terra.»⁴⁹ Jaume, a més del bovatge d'accés al tron que li corresponia per dret, va obtenir dels seus vassalls la concessió graciosa de tres bovattes que li van servir per a finançar, successivament, les expedicions de Mallorca (1229), de València (1236) i de Múrcia (1264). El 21 de desembre de 1228, el monarca reconeixia als membres de l'estament eclesiàstic que l'auxili que li concedien era «non ex debito, sed ex sola gracia et mera liberalitate.»⁵⁰ La celebració de les Corts es considerava prou transcendental per a ser representada com un dels episodis clau de l'expedició a Mallorca en el cicle mural de la conquesta conservat avui al MNAC.

Oportunament, Desclot, després de narrar la celebració de les Corts, explica la construcció dels vaixells a la mateixa ciutat:

E el rei féu venir en Ramon de Plegamans, un ric hom de la ciutat de Barcelona, e dix-li que fos percurador de son feit e que fées fer galeres, e tarides e llenys per portar cavalls, e cavallers, e vianda, e civada e ginyes. E aitantost que el rei ho hac manat, En Ramon de Plagamans féu fer galeres, e tarides e d'altres llenys, e féu fer bescuit e ajustar farina, e forment, e civada, e vin, e carn, e formatges e peix salat.⁵¹

Un producte especialment relacionat amb la navegació era el bescuit —del llatí *bis coctum* o cuit dues vegades per aconseguir unes característiques de conservació especials— o galeta que es consumia a les travessies.⁵² Per a la seva fabricació, es necessitaven forns, que apareixen especialment mencionats a la documentació. Així, consta una autorització de Jaume el Conqueridor del 1272 per a fer un forn en el qual poder fer «bescuytum et alium panem».⁵³

Per un altre passatge del mateix relat de Desclot consta que Plegamans, que ja havia assistit a les Corts de Tortosa del 1225,⁵⁴ no va embarcar-se a l'expedició, però sí que va rebre el rei a la tornada.⁵⁵ La relació del personatge amb la navegació i amb el rei és evident, atès que és ell qui comunica a Jaume el Conqueridor la notícia de l'amenaça d'un estol del rei de Tunis sobre Mallorca.⁵⁶

D'acord amb el fragment, se'n poden extreure diverses conseqüències. En primer lloc, que el rei no va encarregar la construcció i l'aprovisionament de l'estol o de la part que li corresponia aportar a un oficial reial específic, sinó a un burgès de Barcelona. De fet, no hi havia cap oficial reial que tingués aquesta competència, com tampoc no hi havia un estol reial permanent. Cal tenir present que la figura del drassaner reial o guarda de la drassana no es documenta fins al regnat del seu fill i successor. És molt possible que Plegamans assumís aquesta funció, si bé va poder actuar com a capitalista avançant els diners i alhora aportant la seva experiència directiva pel que fa a la pluralitat de tasques i persones que calia coordinar. En tot cas, el lideratge de la Ciutat Comtal en la construcció de les ar-

48. *Llibre dels feits*, cap. 50.

49. *Llibre dels feits*, cap. 50.

50. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 110.

51. *Crònica de Bernat Desclot*, cap. 30.

52. Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario...*, p. 230.

53. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918, p. 458.

54. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 67.

55. *Llibre dels feits*, cap. 105.

56. *Llibre dels feits*, cap. 108.

mades reials que tenim documentat als regnats posteriors té un punt d'arrencada clar en l'empresa mallorquina.

ii) Ara bé, no solament es tractava de construir un estol nou a càrrec de la percepció general del bovatge. És obvi que es devien intentar aprofitar vaixells preexistents en una proporció que no podem avaluar. La contribució d'aquestes existències es devia voler captar a través d'un segon tipus de participació remunerada. Es tractava d'obtenir la participació voluntària dels potentats amb la promesa d'una recompensa o d'un benefici a canvi del risc que assumien. La seu de la proposta reial van ser les mateixes Corts de Barcelona. Així, el 23 de desembre, el sobirà va prometre una recompensa proporcional a la contribució a la campanya.⁵⁷ El tenor del document recull textualment que «dabimus vobis iustas porciones, secundum numerum militum et hominum armatorum, quos vobiscum duxeritis.» És lògic pensar que, entre les contribucions, hi havia naus i mariners que se sumaven a l'aportació estrictament militar. En algunes ocasions, l'ajuda va consistir a facilitar la provisió alimentària. Així, consta que l'arquebisbe, el prepòsit i el capítol de Tarragona van aportar gratuïtament i no per deute sis-centes quarteres de civada per als cavalls.⁵⁸ El resultat reeixit de tota l'operació, com és ben conegut, es va compilar al *Llibre del Repartiment de Mallorca* i, més tard, al llibre homònim de València.⁵⁹ El monarca, com a garantia en el repartiment dels beneficis de la campanya mallorquina, va nomenar partidors diversos eclesiàstics i nobles.⁶⁰

El *Llibre dels feits* sí que permet veure, indirectament, part de les contribucions en espècie que van fer a l'estol tant les ciutats reials del litoral com els senyors feudals laics i eclesiàstics. Així, el comte de Rosselló i de Cerdanya, a més d'acceptar la recaptació del bovatge a les seves terres, es comprometia a aportar peons i cavallers al seu càrrec amb l'esperança d'obtenir guanys en la conquesta pels soldats, així com pels «leyns armats e per les galees que stien armades»⁶¹ per ell. Igualment, el bisbe de Barcelona demanava participar en els beneficis de la conquesta en contrapartida de la gent que aportaria «aytanbé per los marinés con per los cavallers».⁶² El prebost de Tarragona va prometre, a més d'uns cavallers, «una galea armada».⁶³ El representant de Barcelona, Pere Grony, va ofertar «los corsos e les naus e els leyns que en Barcelona són, per fer serviy a vós en aquesta ost.»⁶⁴ Les ciutats de Tarragona i de Tortosa es van sumar a les propostes de Barcelona.⁶⁵ Després de la conquesta, era el monarca, en el moment de repartir els beneficis promesos, qui reconeixia l'ajuda rebuda. Barcelona va rebre molts beneficis proporcionals al seu servei, tal com es pot veure en la carta d'enfranquiment que el 10 de gener de 1231 va atorgar el rei als barcelonesos que el van ajudar amb els seus «navibus et lignis».⁶⁶

iii) La posició geoestratègica dels reialmes peninsulars, d'avantguarda de la cristiandat davant del món islàmic, atorgava a qualsevol iniciativa d'eixamplament territorial a costa dels territoris musulmans el carisma de croada. Per tant, es tractava potencialment d'una empresa que, liderada pel senyor del lloc, estava oberta a tots els cristians. Aquests, a nivell personal o bé comunitari, podien partici-

57. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 113.

58. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 123.

59. Vegeu l'edició d'ambdós textos a Pròsper de BOFARULL, *Repartimientos de los reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1975.

60. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 124.

61. *Llibre dels feits*, cap. 51.

62. *Llibre dels feits*, cap. 53.

63. *Llibre dels feits*, cap. 54.

64. *Llibre dels feits*, cap. 54.

65. *Llibre dels feits*, cap. 54.

66. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 146.

par-hi amb la seguretat que serien ben rebuts i que, ultra els beneficis espirituals, rebrien una recompensa material. L'exemple més notori i conegut d'aquesta mena de participació usual a tots els reialmes peninsulars i d'ultramar va ser l'aportació de la ciutat de Marsella a la conquesta mallorquina. Cal tenir en compte, de totes maneres, que el comtat de Provença estava regit pel comte Ramon Berenguer V, que era el cosí del rei que va compartir amb ell la clausura amb els templers de Montsó.

iv) En algunes ocasions, es documenta una altra via excepcional d'obtenció dels vaixells. Es tracta de l'arrendament dels navilis. En particular, es veu aquest procediment al passatge del *Llibre dels feits* que rememora el setge de Borriana. El rei reté dues galeres a canvi de pagar-los seixanta mil sous, i presten la fiança necessària els mestres del Temple i de l'Hospital a canvi de la renovació de certs privilegis.⁶⁷ Un altre exemple d'aquest procediment, el trobem al reconeixement de deute de doscents morabatins alfonsins que va fer el rei a Berenguer Sesposes el març del 1232 pel nòlit de la galera amb la qual va tornar de Mallorca.⁶⁸

La construcció naval se circumscriu arreu, i en particular a Barcelona, a la platja. Aquest va ser durant segles l'espai natural de la construcció naval a Barcelona. De totes maneres, des d'un moment imprecís, existia a la zona del Regomir —entre els actuals carrers de la Fusteria, Avinyó, Ample i Mercè— un espai que més endavant s'anomenaria Drassana Vella sota l'autoritat comtal. Així, per exemple, es menciona en unes afrontacions vinculades a unes donacions que va fer Pere el Catòlic el 1207. En alguna ocasió, s'alludeix en les afrontacions que es donen al portal i als murs de la Drassana Vella, fet que indica l'existència d'un edifici.⁶⁹

Jaume el Conqueridor, el 9 de setembre de 1243, la mencionava com a terme de delimitació i la ubicava a ponent de la platja de Barcelona.⁷⁰ En un altre document de l'11 de març de 1254, també apareix la menció de la Drassana com a propera a unes cases ubicades al burg de Barcelona.⁷¹ La historiografia ha relacionat el document del 1243 amb la construcció d'una drassana precedent de l'actual quan de fet únicament la té com a límit —preexistent, per tant— i no la regula, sinó que garanteix la franja marítima com a espai destinat a la construcció naval.

Efectivament, el monarca va garantir, per privilegi del 9 de setembre de 1243,⁷² que el litoral de Barcelona estigués net de qualsevol obstacle per tal que hi hagués espai suficient per a facilitar la construcció naval. Va reservar, legalment, la franja de platja d'un extrem a l'altre de la ciutat —«a derassana que est versus occasum usque ad novam constructionem quam fecit Bernardus de Olzeto que est versus orientem»— com a espai lliure de qualsevol edifici i destinat a la construcció naval.

El terme drassana té un origen àrab i també està relacionat amb la construcció naval a la Mallorca islàmica coetània. Així, entre els precedents de la conquesta, es documenta la captura d'una tarida carregada de fusta dels boscos d'Eivissa destinada a la construcció naval mallorquina. Als epílegs, el *Llibre dels feits* menciona la donació de la drassana islàmica de Mallorca i de les galeres que hi havia a l'orde de l'Hospital. El 1244, el rei concedia la meitat de la drassana de Dénia a l'orde del Temple.⁷³ No

67. *Llibre dels feits*, cap. 164-166.

68. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 164.

69. Philip BANKS, «L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300», a Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ (cur.), *Història de Barcelona*, vol. 2, *La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 70.

70. AHCB, IA-25. El document original, conservat a l'ACA, ha estat editat a Federico UDINA (dir.), *Privilegios reales...*, doc. núm. 5.

71. AHCB, IA-33.

72. AHCB, IA-25. El document original, conservat a l'ACA, ha estat editat a Federico UDINA (dir.), *Privilegios reales...*, doc. núm. 5.

73. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 2, doc. núm. 393.

sembla, per tant, que el monarca tingués un interès especial a reservar-se les drassanes en un moment en què els seus coetanis, com Lluís IX de França i Alfons X de Castella, bastien armades. La veritat és que Aigüesmortes i Sevilla serien les dues ciutats en les quals se centralitzaria la construcció naval en mans d'especialistes genovesos. Aquest darrer extrem no va ser necessari en les expedicions de Jaume el Conqueridor, atesa l'experiència marinera de Barcelona i altres poblacions costaneres. En tot cas, a Sevilla, Alfons X de Castella va bastir unes drassanes encara avui parcialment conservades.⁷⁴

Sobre els treballs concrets de construcció de l'estol no posseïm dades directes, però podem extrapolar les dades que tenim molt ben documentades del segle següent, atès que els oficis, els materials i les operacions de construcció nàutica no van canviar substancialment.⁷⁵ Una vegada acabats els treballs de construcció, venia l'avarada. Al *Llibre dels feits*, s'evoca indirectament aquest moment crucial quan es descriuen les operacions de moure una torre de fusta durant el setge de Borriana. Així es descriu el procés d'estirar les cordes al crit «d'ayoç, axí com fa hom al varar d'una nau o al traure.»⁷⁶ També es pot veure com en el procés d'estirar s'utilitzaven «tayles» o bossells nàutics i les «gúmenes» o cordes que procedien dels vaixells aplicant els principis de les politges.⁷⁷

Desclot també s'atura en aquest moment en el cas de l'avarada a Barcelona de l'estol que havia de conquerir Mallorca:

Quan venc lo Pascor, tots los llenys, e les tarides e les galeres foren feites e aparellades de varar; e el bescuit fo feit e totes les altres coses aparellades. Los llenys vararen e carregaren per tota la ribera de tot ço que mester llur fo; puis anaren-se'n al port de Tarragona, qui ha nom Salou, e aquí tot lo navili s'ajustà. E quan venc a sancta Maria d'Agost, lo rei fo vengut, ab tots sos cavallers d'Aragó, e tots los barons de Catalunya foren justats a Tarragona e a Salou, aparellats de recüller; e les naus, e les tarides, e els llenys e les galeres foren estibades e carregades de bescuit, e de farina, e de civada, e de carn, e de formatges, e de vin e d'aigua; e les establies dels cavalls foren aparellades.⁷⁸

L'armada cap a Mallorca conformava un estol i, això, pressuposava una formació o disposició premeditada dels navilis que es detalla al *Llibre dels feits*.⁷⁹ Efectivament, les naus, els vaixells més pesats, devien anar més o menys en filera, atès que es descriu que la primera i l'última portaven un fanal que havia de servir de guia durant la travessia nocturna. De dia, les galeres es distingien per les banderes. En aquest sentit, s'explica que uns mercaders genovesos no van estar tranquils fins que van veure la senyera de la galera reial.⁸⁰ Això indica que externament totes les galeres —musulmanes o cristianes— no es distingien si no era per la bandera.⁸¹ Les galeres, més àgils i maniobreres, estaven disposades a l'entorn per protegir la formació i fer front, si calia, als vaixells hostils que s'apropessin a l'estol. En arribar a Mallorca, s'explica que les dotze galeres tiraven de dotze tarides de transport.⁸²

74. Leopoldo TORRES, «Crónica arqueológica de la España musulmana», *Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada* (Madrid), vol. XI, fasc. 1 (1946), p. 184-185.

75. Albert ESTRADA-RIUS, *La Drassana Reial de Barcelona a l'edat mitjana: organització institucional i construcció naval a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2004, p. 65-127.

76. *Llibre dels feits*, cap. 161.

77. *Llibre dels feits*, cap. 160 i 163.

78. *Crònica de Bernat Desclot*, cap. 34.

79. *Llibre dels feits*, cap. 56.

80. *Llibre dels feits*, cap. 111.

81. En un dels retorns del rei a Mallorca amb tres galeres, també explica com «endream nostres senyeres en cascuna de les galees»: *Llibre dels feits*, cap. 116.

82. *Llibre dels feits*, cap. 59.

L'ofici d'almirall va tenir una trajectòria llarga i brillant a la Corona d'Aragó. L'almirall era el cap de l'armada reial i els monarques no van proveir aquesta figura fins que l'expansió militar per la Mediterrània la va fer necessària.

Jaume el Conqueridor va nomenar almirall de Catalunya i de Mallorca un cavaller d'origen alemany que es deia Carròs. El nomenament va tenir lloc amb posterioritat a la conquesta de l'illa, l'1 d'abril de 1230.⁸³ Al document d'investidura, s'alludia a la necessitat de l'ofici i es deia expressament que es tractava d'un nomenament vitalici. L'ofici no era pas honorífic ni protocol·lari, sinó que comportava l'exercici «per omnia maria nostre dominaciones» d'aquella «potestatem quam almirallus habere in mare est consuetus.»

Consta que el 6 de febrer de 1264 el rei va nomenar el seu fill il·legítim Pere Ferrandis almirall de les galeres que volia armar per bloquejar l'estol de Gibraltar durant la guerra contra Múrcia.⁸⁴ No es tractava, per tant, d'un títol general, sinó específic de l'estol que s'armava. El contingut del nomenament implicava la cessió de l'exercici de la plena jurisdicció sobre el personal embarcat.

Un altre aspecte important de conèixer és la titularitat de les naus, així com la seva propietat, el punt d'origen i el tipus de participació. En algunes ocasions, al *Llibre dels feits* es fan mencions sobre la titularitat, el comandament o bé la procedència dels navilis. Pel que fa a l'estol destinat a Mallorca, es donen algunes notícies que ens permeten assajar una reconstrucció de la titularitat dels vaixells.

El primer bloc de galeres estava constituït per les aportades per les ciutats reials costaneres. Així, per exemple, sabem que el sobirà anava en la galera de Montpeller, que, per aquesta raó, esdevenia la galera reial.⁸⁵ Del tenor de la descripció, es veu que la contribució de la ciutat de la qual el rei era senyor era d'una única galera. També es pot extreure la conclusió que el monarca no tenia una galera pròpia ni n'havia fet armar una del seu peculi, sinó que utilitzava la que la senyoria de Montpeller li oferia com a senyor natural.

Una segona embarcació és qualificada de galera de Tortosa. Això ens permet deduir que la contribució de la ciutat costanera havia estat, també, d'una galera. En aquesta darrera, va fer la seva arribada a l'illa Ramon de Montcada, senyor de la ciutat, traslladat de la nau en la qual havia partit inicialment de Salou i que encapçalava l'estol.⁸⁶ Establert amb aquest precedent que les ciutats de la costa aportaven ajut al rei en la seva expedició en forma de galeres, cal suposar que altres ciutats importants del litoral de Catalunya també van contribuir-hi. Entre aquestes, cal suposar amb tota probabilitat l'aportació de Barcelona i Tarragona, que inicialment no són anomenades de manera expressa, però que les havien profertat, com ja s'ha observat, a les Corts generals de Barcelona. La galera de Tarragona és mencionada en el viatge de retorn del rei⁸⁷ al costat de la de Ramon de Canet.⁸⁸

Un segon bloc de l'estol de galeres estava constituït per navilis aportats per particulars. Una altra galera que és mencionada expressament com a propietat particular i que respon a aquest model és la del noble don Nunó.⁸⁹ És possible que l'aportació del comte fos més gran, atès que immediatament

83. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 128.

84. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 5, doc. núm. 1381; Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I: història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 319.

85. *Llibre dels feits*, cap. 56.

86. *Llibre dels feits*, cap. 59.

87. *Llibre dels feits*, cap. 106.

88. Aquest darrer és possible que fos un ciutadà de Barcelona i que la seva galera fos part de l'aportació de la Ciutat Comtal. En tot cas, s'afirma que és una de les «bones galees del món» i que és la que acull el monarca: *Llibre dels feits*, cap. 106.

89. *Llibre dels feits*, cap. 59.

després de la conquesta va armar una nau i dues galeres per entrar en cors a Barbaria.⁹⁰ Hem de suposar que el comte d'Empúries també va poder aportar una galera pròpia. Entre aquestes galeres, cal assenyalar les que devien aportar el ordes militars, atès el caràcter de lluita contra els infidels que tenia la conquesta. Aquests ordes tenien les seves cases mares als territoris d'ultramar, amb les quals el contacte s'havia de dur a terme forçosament per la via marítima. Per tant, van disposar de galeres pròpies, la utilitat de les quals devia ser prou evident als ulls del monarca perquè, després de la conquesta de Ciutat de Mallorca, concedís al mestre de l'orde hospitalari de Sant Joan de Jerusalem les quatre galeres que tenia el rei musulmà de Mallorca a la seva drassana.⁹¹

Marsella també hi va tenir una participació important, tot i no ser un domini reial. Així, al *Llibre dels feits*, es mencionen les naus de Marsella i s'afirma que eren quatre o cinc.⁹² Consta que en el repartiment van ser recompensades a bastament amb tres-centes cases a Ciutat de Mallorca.⁹³ Cal recordar el que ja s'ha dit sobre la vinculació familiar del comtat de Provença que, fins al 1245, va ser regit pel cosí del rei, Ramon Berenguer V. La seva mort i el casament de la seva filla i hereva amb Carles d'Anjou el 1246 va significar la pèrdua del comtat per al llinatge de Barcelona.

5. EL SUPORT NAVAL EN LES EXPEDICIONS REIALS

5.1. *La conquesta de Mallorca (1229)*

La conquesta del regne islàmic de Mallorca va ser la primera gran expedició militar del regnat del sobirà. El fet de tractar-se d'un territori insular afegia una dificultat especial per a la seva conquesta i, per tant, després de l'èxit de la contesa, un motiu més d'orgull. Així es fa constar expressament al *Llibre dels feits* quan es diu, respecte a l'illa, que «és dins mar, que·ns serà major honrament que si·n conqueríets ·III· en terra.»⁹⁴

El fet insular posava la disposició d'un estol de navilis al centre de l'empresa. Sense l'ajuda d'una armada, la conquesta era impossible. Els comtes de Barcelona no disposaven d'una armada permanent i, per això, calia obtenir-la d'alguna manera. Els avantpassats del rei, en atacar l'illa, havien pactat l'ajuda dels navegants pisans tal com relata el *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*.⁹⁵ La gran expedició inicial comportà l'aplec de més de cent veles, la majoria de les quals eren vaixells de transport i auxiliars i unes poques galeres constituïen les naus pròpiament militars que protegien el trasllat de la cavalleria feudal que havia d'emprendre la conquesta terrestre. El *Llibre dels feits* també dóna dades numèriques concretes sobre l'estol conqueridor de Mallorca. En particular, enumera vint-i-cinc naus, divuit tarides, dotze galeres i cent «bucos e galiotz».⁹⁶ En total, cent cinquanta llenys, sense comptar les «barques menudes» o barques auxiliars.

El manteniment de la conquesta va obligar a disposar d'estols amb una certa regularitat. El monarca va fer diversos viatges a l'illa, algun dels quals està descrit al *Llibre dels feits*, en particular un dels que va fer tant a l'anada com a la tornada acompanyat de tres galeres.⁹⁷ En aquesta ocasió, una vegada

90. *Llibre dels feits*, cap. 92.

91. *Llibre dels feits*, cap. 97.

92. *Llibre dels feits*, cap. 69.

93. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. 1, doc. núm. 139.

94. *Llibre dels feits*, cap. 50.

95. <<http://dante.di.unipi.it/ricerca/html/lbm.html>>

96. *Llibre dels feits*, cap. 56.

97. *Llibre dels feits*, cap. 116 i 124.

a Mallorca, es va decidir a enviar una missatgeria a Menorca per pactar amb els musulmans i convertir-los en tributaris.⁹⁸

5.2. *La conquesta de València (1238-1245)*

En la conquesta de València, els vaixells també van ser puntualment importants, per bé que la seva missió no va ser tan vistosa com en l'expedició de Mallorca. Efectivament, el gruix de les tropes es va desplaçar per terra, però l'estol hi va jugar un paper auxiliar inestimable. És prou significatiu el consell que donà Balasc d'Alagó al rei, segons el relat del *Llibre dels feits*, de començar la conquesta del reialme de València per Borriana, atès que «és loch pla e és prop de vostra terra e venrà-vos-hi, per mar e per terra, mils que no farie, si pus luny fóssets en la terra.»⁹⁹ El monarca, efectivament, va començar una ofensiva doble per terra i per mar. La torre de fusta que es va fabricar per assaltar les muralles es va construir i moure amb material —àncores, gúmenes i talles—¹⁰⁰ que procedia de l'estol.¹⁰¹

La funció general de l'estol va ser la d'actuar com a mitjà de transport de tropes, armes i vitualles. Així, Desclot menciona les funcions d'intendència de tres galeres que formaven l'estol, atès que anota que portaven «la vianda» i, poc després, uns llenys i galeres que portaren part de la host de Barcelona i que anaven «cargades de viandes e d'arnès».¹⁰² No queda clar si aquesta segona referència és un altre estol o és el mateix, ja que sembla que els vaixells anaven i venien. És a les primeres galeres mencionades que es demanà que «venguessen en terra a ells e que aportassen totes las senyeres e els peons de les galeres, e ab les trompes e ab llurs armes que muntassen al puig.»¹⁰³ Està clar que l'aprovisionament depenia dels vaixells, fins al punt que a Cullera recorden al rei que només tenien provisions per a cinc dies i que, si hi havia mala mar i els llenys no podien venir, hauria d'aixecar el setge.¹⁰⁴ En un altre passatge del *Llibre dels feits*, es detalla com es prepara una calçada entre el campament i la costa per facilitar l'aprovisionament des dels llenys.¹⁰⁵ En una de les anades del rei a Tortosa, s'ocupa de la intendència de les tropes de València fent carregar quatre llenys de pa, vi, civada i carn salada per a dos mesos.¹⁰⁶

El tràfic de vaixells també es posa de manifest en el passatge del *Llibre dels feits* en el qual el monarca confessa que «no havíem neguna galea, e havíem paor que·l rey de València armàs ·ii· o ·iii· galees, e que donassen salt a la vianda que venia de Terragona e de Tortosa.»¹⁰⁷ En aquell moment, arriben dues galeres de Tarragona —una de Bernat de Santaeugènia i l'altra de Pere Martell— i el monarca, d'acord amb els seus consellers, acorda amb els armadors que no marxin.¹⁰⁸ Sempre amb la funció de suport, el monarca va embarcar un parell de fonèvols que eren a Borriana en un lleny camí de Cullera.¹⁰⁹

98. *Llibre dels feits*, cap. 119.

99. *Llibre dels feits*, cap. 128.

100. És a dir, bossells, un tipus de politja nàutica.

101. *Llibre dels feits*, cap. 159 i 160.

102. *Crònica* de Bernat Desclot, cap. 49.

103. *Crònica* de Bernat Desclot, cap. 49.

104. *Llibre dels feits*, cap. 195.

105. *Llibre dels feits*, cap. 212.

106. *Llibre dels feits*, cap. 215.

107. *Llibre dels feits*, cap. 164.

108. *Llibre dels feits*, cap. 165-166.

109. *Llibre dels feits*, cap. 192.

5.3. *La croada a Terra Santa (1269)*

La idea d'una croada arrenca de la crida papal d'alliberar Jerusalem feta al Concili de Lió del 1245. Segons sembla, la idea va arrelar en el monarca.¹¹⁰ A la dècada dels seixanta, el poder dels mamelucs egipcis havia substituït el dels mongols fins a reduir la Terra Santa cristiana a la ciutat d'Acre i el regne de Xipre.

En aquesta empresa, Jaume el Conqueridor seguia, especialment, les empreses del seu parent sant Lluís de França, que va dirigir dues croades: la primera els anys 1248-1252 a Terra Santa i la segona el 1270 a Tunísia. En ambdues, va necessitar la construcció d'estols i es va servir en aquesta tasca de la perícia dels genovesos en la construcció naval.

El 4 de setembre de 1269 tot està llest per a salpar, però el temps acabarà per frustrar l'expedició al golf de Lleó. El rei desembarcarà a Montpeller i retornarà a Barcelona el 21 d'octubre. Una part de l'estol, però, sense que el rei ho esmenti, va arribar a Terra Santa. Efectivament, els fills il·legítims del rei Ferran Sanxis i Pere Ferrandis hi van arribar i van participar en alguna petita incursió abans de deixar el Llevant.¹¹¹ Un total de trenta galeres i algunes naus grosses van formar aquest estol, del qual es conserva un document excepcional per al seu estudi que va publicar Carreras Candi i que queda pendent d'aprofundir des de la perspectiva naval.¹¹²

6. BIBLIOGRAFIA

- ALFONS X EL SAVI (1972). *Cantigas de Santa María*. Madrid: Edilán. 2 v. [Edició facsímil]
- BELENGUER, Ernest (2007). *Jaume I i el seu regnat*. Lleida: Pagès.
- BOFARULL, Pròsper de (1856). *Repartimientos de los reinos de mallorca, Valencia y Cerdeña*. CODOIN, XI. Barcelona. [Edició anastàtica 1975]
- BRUGUERA, Jordi [ed.] (1991). *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Barcelona: Barcino. 2 v.
- CAPMANY I DE MONTPALAU, Antoni de (1961-1963). *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona. [Reedició anotada]
- CARRERAS CANDI, Francesc (1909). «La creuada a Terra Santa». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I y a la seua época*. Primera part. Barcelona, p. 106-138.
- CINGOLANI, Stefano M. (2007). *Jaume I: història i mite d'un rei*. Barcelona: Edicions 62.
- ESTRADA-RIUS, Albert (2004). *La Drassana Reial de Barcelona a l'edat mitjana: organització institucional i construcció naval a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona.
- GARCIA SANZ, Arcadi (1976). *Història de la marina catalana*. Barcelona: Aedos.
- GUAL CAMARENA, Miguel (1976). *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Barcelona: El Albir.
- GUERRERO LOVILLO, José (1949). *Las Cantigas. Estudio arqueológico de sus miniaturas*. Madrid: CSIC.
- GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo (1913). «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I y a la seva época*. Segona part. Barcelona, p. 1181-1252.
- HUICI, Ambrosio; CABANES, M. Desamparados, *Documentos de Jaime I de Aragón*. València, Saragossa: Anubar.
- MARCOS, Ernest (2006). *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- MIRET I SANS, Joaquim (1918). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

110. Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I...*, p. 337.

111. Ernest MARCOS, *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2006.

112. Francesc CARRERAS CANDI, «La creuada a Terra Santa», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I y a la seua época*, primera part, Barcelona, 1909, p. 106-138.

- NIETO, Javier [dir.] (1998). *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- PUJOL, Marcel (2004). «La construcció naval catalana a la baixa edat mitjana. Les aportacions de l'arqueologia naval: Culip VI i Les Sorres X». A: *Mediterraneum, L'esplendor de la Mediterrània*. Barcelona: Lunweg, p. 563-571.
- (2008). «El món de la navegació medieval». A: *Un mar de lleis. De Jaume I a Lepant*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, p. 83-100.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (1995). *El naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya, segles XIII-XIV*. Vic: Eumo.
- TORRES, Leopoldo (1946). «Crónica arqueológica de la España musulmana». *Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada* (Madrid), vol. XI, fasc. 1, p. 175-209.
- UDINA, Frederic [dir.] (1971). *Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*. Barcelona: Arxiu de la Corona d'Aragó.

Les Corts

La gestación de las Cortes de Aragón en el reinado de Jaime I (1213-1276)

Esteban SARASA SÁNCHEZ
Universidad de Zaragoza

Jaime I de Aragón, el Conquistador, ha tenido mala prensa en la opinión pública aragonesa y también en algunos ambientes eruditos e historiográficos de esta comunidad. Seguramente porque se le han achacado algunos hechos (por utilizar la traducción del término catalán *fets* de su propia crónica, *Llibre dels feits*) imprevistos, como su nacimiento fuera de Aragón (en Montpellier, la noche del 1 al 2 de febrero de 1208), o previstos, como el incumplimiento de su compromiso de hacer del nuevo territorio valenciano, incorporado a su corona, una continuidad del señorío nobiliario aragonés. Y, sin embargo, en su tiempo se asentaron los fundamentos de los tres pilares constitucionales del reino: las Cortes, como institución representativa y participativa; el Justicia Mayor, como defensor de la ley y de los aragoneses ante la administración, y la foralidad territorial, como marco de la dispersa foralidad local originaria de la expansión reconquistadora precedente. Y, por si lo anterior fuera poco, cabe recordar que en este reinado también se articuló la «municipalidad», es decir, que, así como las Cortes surgieron en el seno de una sociedad feudal, rompiendo la jerarquización vertical del poder en aras de una concepción estamental (la de los «brazos», cuatro en Aragón), la preocupación por el tercer estado favoreció la emergencia de la sociedad civil, que se vio identificada con los concejos municipales a través de las primeras ordenanzas locales que fueron devolviendo al concejo su capacidad de gobernarse a sí mismo.

Porque, en las monografías tradicionales, y hasta en las que han ido apareciendo sobre el monarca más recientemente, y aún más en lo publicado como divulgación con motivo del ochocientos aniversario de su nacimiento, se han destacado, sobre todo, sus matrimonios y veleidades amorosas, sus conquistas de Mallorca y Valencia, su contribución a la empresa de Murcia por su yerno Alfonso X el Sabio de Castilla y León, y también, como se escribe en su crónica, por interés de España, o igualmente sus varios testamentos en los que fue cambiando de criterio en cuanto a la distribución de sus dominios entre sus herederos.

Pero, no obstante, desde la visión aragonesa, que no aragonesista, aún se pueden destacar algunos otros aspectos no demasiado conocidos o, al menos, no muy divulgados, que muestran cómo Jaime I de Aragón supo de la importancia que tenía el reino cabeza de su corona; y no conocemos que el monarca renunciara en algún momento a ello ni denostara de los aragoneses su comportamiento, como lo haría un siglo después Pedro IV, a pesar de que la nobleza territorial le produjo abundantes quebraderos de cabeza desde el comienzo de su mandato tras la mayoría de edad, circunstancia que también ha contribuido a esa mala prensa arrastrada desde el pasado.

Así, por ejemplo, al margen de sus sucesivos matrimonios con Leonor de Castilla, Violante de Hungría o Teresa Gil de Vidaure, de su relación extramatrimonial con Blanca de Antillón nacería Fernán Sánchez de Castro y de la de Berenguela Fernández, Pedro Fernández de Híjar, a quien el rey concedió el señorío de dicho título de Híjar, que se iría ampliando a otras localidades del bajo Martín y se elevaría a ducal con Fernando II el Católico, como uno de los principales ducados aragoneses junto con el de Villahermosa, y título que hoy tiene como segundo en el orden la actual Duquesa de Alba. Pero lo importante al respecto es que, pese a su ilegítimo nacimiento, el rey siempre que hablaba de don Pedro Fernández le presentaba como su hijo, al que envió a Tierra Santa en su representación, en un intento de cruzada que dejó en tierra al monarca antes de partir.

También hay que destacar, como apunta en su propia crónica, el que el rey advirtiera de la necesidad de que con la corte, itinerante y casi siempre reducida, fueran «legistas, decretalistas y foristas», porque, como él mismo señala, se suscitaban litigios en los que había que actuar de diferente forma según se aplicasen unas normas u otras, destacando la importancia de la foralidad aragonesa a la que tuvo que apelar o por la que fue reclamado en tantas ocasiones.

Y, hablando de la foralidad, no por sabido y recordado permanentemente se puede obviar el encargo hecho al obispo de Huesca Vidal de Canellas, de origen catalán y formado en Bolonia, sobre la composición de un código que supliera la dispersa foralidad territorial aragonesa que se perdía en localismos y particularismos en perjuicio del interés general y común. Como tampoco se debe relegar la importancia que dio el rey a la colaboración de los ricoshombres aragoneses de su corte y consejo regio en las empresas mallorquina y valenciana, como Blasco de Alagón; sobre todo en la preparación de la campaña levantina, contó con algunas cabezas dirigentes del reino en las maniobras de aproximación a la capital del Turia desde Teruel, Morella o El Puig.

Por cierto, que si alguna característica propia de la Corona del rey de Aragón (o Corona de Aragón) hay que destacar desde Jaime I es la de una monarquía común para diversos reinos, condados y señoríos; un panteón común en Poblet (salvo algunas excepciones); un *senyal* real común, el de la familia Aragón, y un archivo también común, el Archivo de la Corona de Aragón, que tuvo su precedente en el depósito documental de Sijena, del que, ya en 1260 y desde Teruel, el soberano reclamaba que se le entregase «copia de los documentos referentes a Castilla que se encontraban en dicho monasterio.»

Casi todo lo demás es suficientemente conocido. Desde el estereotipo convencional de sus rasgos físicos, humanos y morales que facilita el cronista Bernat Desclot (hermoso, alto, miembros perfectos... valeroso, generoso, misericordioso...), hasta sus enlaces, divorcios y relaciones mundanas, que influyeron en el porvenir de sus estados. Desde la descendencia con Violante de Hungría, de la que tuvo cuatro varones y cinco hembras (entre ellos Pedro, futuro rey; Jaime, que reinó como feudatario en Mallorca; Fernando, muerto prematuramente, y Sancho, arzobispo de Toledo), hasta los diversos cambios testamentarios que trataron de contentar a su descendencia sin conseguirlo del todo, creando incertidumbres y recelos. Desde la política peninsular hasta la internacional, destacando, por ejemplo, el Tratado de Corbeil de 1258 con Luis IX de Francia, cuyo significado permite aún algunos interrogantes, siendo el fundamento la renuncia recíproca de ambos monarcas a sus derechos históricos: los heredados sobre el Midi por parte del aragonés desde sus antepasados y los recordados sobre Cataluña por parte del francés desde Carlomagno. Desde la división de la nobleza del reino entre partidarios y contrarios a la causa de Jaime de Aragón en varios momentos de su prolongado reinado, hasta la repercusión de los sucesivos repartos territoriales que dieron como resultado la fijación de nuevas fronteras para Cataluña, que se ampliaron hasta el Cinca en perjuicio de Aragón.

Pues bien, entre las cuestiones que más han preocupado a la historiografía medieval e institucional aragonesa desde siempre, el origen de las Cortes en el siglo XIII ha sido una de ellas, aunque con un interés intermitente según los sucesivos momentos a lo largo de la segunda mitad del siglo XX, especialmente. Y al respecto, si partimos del principio de reconocer que

[...] obras generales, biografías de reyes, etc., que sólo se ocupan de cuestiones internacionales de pasada, suelen tomar por reuniones de Cortes asambleas que a la luz de los conocimientos aportados por la documentación misma no cabe situar dentro de los límites de lo parlamentario. [Y que por ello] El confusionismo llega así a extremos que dificultan la aproximación rigurosa al problema. [Y] De ahí el que se hable de Cortes reunidas por Jaime I en 1214 o 1217, cuando lo único que en nuestra opinión se puede constatar con seguridad es esa tremenda indecisión y lentitud, por otra parte lógicas, en el surgir de instituciones que, como ésta, presuponen una transformación de toda la práctica política y de una sociedad y una cultura que se dispone a iniciar caminos nuevos. [Y que por tanto] Esta indecisión se mantiene en Aragón prácticamente a lo largo de todo el siglo XIII...¹

Por todo ello, se podría añadir ahora, sería inútil y equivocado intentar desarrollar la cuestión que da título al presente trabajo.

Porque, además, se prosigue al respecto al recordar que:

El *Llibre dels Fets* de Jaime I ofrece abundantes ejemplos de este confusionismo de términos [...], y lo mismo sucede, aunque por razones distintas, con las fuentes básicas para el estudio del período revolucionario de la Unión y aun con los documentos publicados por Huici en la Colección Diplomática del reinado del Conquistador, aunque es de justicia hacer notar que el confusionismo no siempre está en las fuentes originales cuanto en la obra de muchos historiadores modernos que han etiquetado como de Cortes reuniones variadas que en los documentos se describen sólo como de un consejo restringido «ad curiam nostram stando», o en los que aun leyéndose «cum tota curia nostra congregata» se detalla la presencia junto al rey de una decena escasa de barones y muy pocos eclesiásticos de nota. [Porque] Ejemplos semejantes se pueden entresacar con facilidad de documentos de 1260 o 1270, aunque haya que admitir una evolución muy importante a lo largo del siglo XIII.²

Luego, también se podría añadir que hablar de «una evolución importante» puede significar que ya existía algo al respecto, es decir, una gestación más o menos avanzada.

Pero, ¿acaso en esa «evolución muy importante a lo largo del siglo XIII» no están los precedentes, al menos, o incluso los primeros pasos del parlamentarismo aragonés dentro del de la Corona del rey de Aragón y conde de Barcelona, como se titula en la cancillería, gobernando el monarca indistintamente para uno u otro de los dominios fundacionales antes de la incorporación de Mallorca y Valencia y la organización institucional de ambos nuevos reinos cristianos?

Pues bien, para empezar, en efecto, tanto el *Llibre dels feits*³ como la colección de *Documentos de*

1. Luis GONZÁLEZ, «La investigación sobre las primeras Cortes medievales: las Cortes aragonesas anteriores a 1350. Aproximación metodológica, problemas y posibilidades», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* (Zaragoza), núm. x (1975), p. 520.

2. Luis GONZÁLEZ, «La investigación sobre las primeras Cortes medievales: las Cortes aragonesas anteriores a 1350. Aproximación metodológica, problemas y posibilidades», *Estudios...*, núm. x (1975).

3. *Jaume I*, en *Les Quatre grans cròniques, pròlegs i notes* de Ferran Soldevila, Barcelona, Selecta, 1971; también en *Llibre dels fets del rei en Jaume*, a cura de Jordi Bruguera, Barcelona, Barcino, 1991, 2 v.; asimismo, una buena versión al castellano del texto de la Crónica es la de *Jaime I. Libro de los hechos*, introducción, traducción y notas de Julia Butiñá, Madrid, Gredos, 2003, reeditado en Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2008. Asimismo ver la edición revisada y anotada a cargo de Jordi Bruguera y María Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007.

*Jaime I de Aragón*⁴ recogen reiteradas menciones a la reunión de la curia real para deliberar y acordar sobre asuntos importantes, como, por ejemplo, la confirmación de la moneda.

Y es que, en todo caso, la gestación de las Cortes del reino de Aragón a lo largo del reinado de Jaime I constituye un proceso relacionado con la de las otras instituciones fundamentales del mismo, tal y como se ha manifestado anteriormente: la foralidad uniformadora de 1247 y el Justicia Mayor de 1265, es decir, el derecho propio territorial en sí y la defensa del mismo. Cuestiones a las que el monarca tanta importancia concedió cuando en su propia *Crónica* se suscribe la necesidad de que en la corte hubiera siempre «decretalistas, legistas y foristas» que fuesen con ella, porque surgían pleitos de todas estas clases y se acusaba al rey de quebrar los fueros al juzgarlos a través de doctores en leyes y decretos. No en balde, tanto el encargo compilatorio foral del rey al obispo de Huesca Vidal de Canellas, oriundo de Cataluña y formado en Bolonia, con finalidad uniformadora, como la consagración del Justicia como juez de contrafuero, intérprete de la ley y mediador de los aragoneses ante el rey y su administración, se viene considerando que se sustanciaron en sendas reuniones «curiales» tenidas en Huesca (1247) y Ejea (1265), respectivamente. Y todo ello sin desechar las opiniones de quienes ven en la época una etapa todavía preparlamentaria⁵ o, por el contrario, plenamente parlamentaria.⁶

Pero, en todo caso, aun teniendo en cuenta la idea de la gestación, la pregunta que suscita lo anterior es: ¿por qué quienes presentaron a Pedro III de Aragón en 1283 el fundamental documento del *Privilegio General*, apenas siete años después de la muerte de su predecesor Jaime I, incluyeron entre sus reivindicaciones impuestas al monarca, atenazado por las amenazas exteriores y la sublevación interior de la Unión, el que «el señor rey hiciera corte general a los aragoneses cada año y en Zaragoza»,⁷ lo cual muestra que había ya por entonces una conciencia de lo que significaban las Cortes como oportunidad para plantear, al menos, los estamentos aragoneses representados en ellas sus demandas al soberano?

Y es que, a partir de la presencia en Lérida en 1214 de barones y síndicos urbanos aragoneses, junto a otros tantos catalanes, para jurar a Jaime como rey, pasando por la curia juntada en Monzón cinco años después, la documentación real confirma otras muchas juntas, más o menos reducidas, en varios lugares de Aragón, bien para confirmar la moneda jaquesa y reafirmar su circulación por el reino, bien para tratar otros asuntos. Ocasiones en las que el rey podía ser consciente de que, desde la curia inicial, más o menos privada, se estaba abriendo una nueva vía de participación y representación que sentaría las bases de las Cortes, configuradas definitivamente a raíz de las alteraciones unionistas contra su sucesor Pedro III de Aragón, entre 1276 y 1285,⁸ dentro de un proceso de refeudali-

4. Ambrosio HUICI y María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1268)*, Valencia, Zaragoza, Anubar, desde 1976 en adelante. También de María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I sobre Aragón*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2009.

5. Luis GONZÁLEZ, «Notas acerca de la evolución preparlamentaria en Aragón en el reinado de Jaime I», en *Jaime I y su época, Comunicaciones 1 y 2. Expansión político-militar, ordenamiento interior y relaciones exteriores, X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1980, p. 415-429. También: Ángel CANELLAS, «Las asambleas de Catatayud, Huesca y Ejea en 1265. Fuentes de Zurita», *J. Zurita. Cuadernos de Historia* (Zaragoza), núm. 31-32 (1978), p. 7-41; Thomas N. BISSON, «A general Court of Aragon (Daroça February 1228)», *English Historical Review*, 1977.

6. Jesús LALINDE, «El ordenamiento interno de la Corona de Aragón en la época de Jaime I», en *Jaime I...*, p. 167-211.

7. Esteban SARASA, *El Privilegio General de Aragón. La defensa de las libertades aragonesas en la Edad Media. Estudio y edición*, Zaragoza, Cortes de Aragón, 1983, p. 87.

8. Luis GONZÁLEZ, *Las Uniones Aragonesas y las Cortes del reino (1283-1301)*, Zaragoza, CSIC, Escuela de Estudios Medievales, 1975, 2 v.

zación, institucionalización y mediterraneización de la Corona durante la primera parte del reinado, entre 1213 y 1250.⁹

Reconozcamos, no obstante, que para el siglo XIII no se conservan lo que podríamos catalogar como procesos, actas o cuadernos de cierta amplitud, al menos para antes del conflicto unionista. Así como también hay que reconocer que las instituciones políticas y administrativas fundamentales de la Edad Media no surgieron de improviso ni de inmediato plenamente formadas, ordenadas y reglamentadas, sino que, más bien, fueron conformándose a través de las ocasiones en las que se fue planteando la necesidad de comunicar por parte del rey a los convocados sus proyectos y demandas, así como también la de escuchar las peticiones y reclamaciones de los vasallos, obligados a reunirse con el monarca bajo el juramento del deber feudal de consejo y ayuda, antes de convertirse en un derecho de convocatoria, reclamado por los interesados cuando no se cumplía.

Sin embargo, pese a todas estas cautelas y objeciones, ello no impide que se pueda ir reconstruyendo una secuencia cronológica y sincrónica con la evolución política de la monarquía y del reino durante el gobierno de Jaime I a través de las ocasiones documentadas de dichas juntas curiales en diversos lugares de Aragón, teniendo en cuenta la itinerancia de la corte y la necesidad de atender a los otros estados de la Corona según las demandas y oportunidades en cada caso. Pero pudiendo certificar que dichas reuniones curiales no siempre fueron separadas para Aragón y Cataluña, ni tampoco significadas en cuanto a participación y representación.

Así, partiendo de la reunión en Lérida en 1214,¹⁰ la lista de los barones y caballeros («nomina baronum et militum Aragonum») aragoneses asistentes a dicha convocatoria (Dominis Ferrandus, Eximinus Cornelio, Petrus Ferrandi de Azagra, Egidius Garcez, Atto de Fozces, Petrus de Pomar, Assallitus de Gudal, Dominus Ladron, etc.), así como la de las ciudades representadas por sus síndicos («nomina civium et hominum castrorum et villarum de Aragonum»), como Huesca o Jaca, en ambos casos aún constituían, sin embargo, sendas presencias estamentales restringidas, más a título personal en el primer caso y de relevancia en el segundo que con carácter corporativo, aunque fueran significativas, tanto por la personalidad de los primeros como por la importancia de las segundas.

Y es que, como afirma uno de los estudiosos del documento en cuestión:

Jaume I, com en tantes d'altres qüestions, representa una fita definitiva en el camí vers la constitució de les Corts; cal no oblidar que aquest sobirà fou certament un gran guerrer i cabdill, però també un gran organitzador de la societat del seu temps i fundador de moltes institucions, com la del municipi. Realment amb Jaume I es produeix la transformació del caràcter d'aquelles reunions a què al·ludíem abans: Així tenim la reunió de la capital de la terra ferma del nostre país, Lleida, on és jurat Jaume, essent encara infant, l'any 1214, i en un document que sembla una mena d'esborrany del que després seran les actes de Corts, apareixen els noms dels assistents agrupats per llur origen i, juntament amb els eclesiàstics i els nobles, hi compareixen els ciutadans. Heus ací el tret nou i en certa manera definitiu perquè existeixin les Corts: la presència del braç popular, de les ciutats i viles.¹¹

Claro que este mismo autor menciona las reuniones de Vilafranca del Penedès en 1218, Tortosa en 1225 y Barcelona en 1228, esta última para tratar de la empresa mallorquina, con el discurso del

9. Esteban SARASA, «La Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XIII», en *Fernando III y su época*, Sevilla, IV Jornadas Nacionales de Historia Militar, 1995, p. 379-398.

10. Archivo de la Corona de Aragón, Cancillería, Pergaminos de Jaime I, núm. 3131 extrainventario. Documento, por otra parte, archiconocido y comentado por diversos autores.

11. Frederic UDINA, *Documents cabdals de la Història de Catalunya I*, Barcelona, Fundació Catalana, 1985, p. 133.

rey sobre su propósito y la contestación de los convocados a la petición de ayuda, según se cuenta en la Crónica.¹² Pero, paralelamente a estas citas generales, en el reino de Aragón el rey también mantuvo sus *curiae* en diversos momentos, lugares y con distintas finalidades. Reuniones curiales que aparecen como exclusivas para aragoneses, aunque todavía no hubiera una percepción de representación y participación, características fundamentales de las Cortes ya plenamente constituidas, cuando del deber de asistencia se pasó al derecho de convocatoria.

Sin embargo, es importante destacar la constancia en archivos distintos al general de la Corona de algunas de estas celebraciones curiales. Así sucede, por ejemplo, con el del Concejo de Zaragoza, y ya desde los primeros años del reinado: en 1217, a propósito del pleito sostenido entre la Orden del Temple y los ciudadanos de la capital del reino sobre la restitución del aceite pignorado por éstos a aquélla, se habla de la «curia apud Fragam» y luego, en Daroca y Zaragoza, dentro de la itinerancia propia de la corte regia;¹³ o en 1218, se menciona la confirmación por el rey de la moneda jaquesa batida por su padre, disponiendo medidas sobre su protección y curso legal «in curia nostra Catalonie et Aragonis apud Ylerdam congregata»¹⁴ para volver a dicha confirmación poco después, en 1221, y sancionar en esta ocasión sus alteraciones «apud Oscam in nostra curia congregatis»,¹⁵ o resolverse en 1221 «in curia nostra, coram Cesaraugustanis prenomnatis», al mediar en un litigio entre el Temple y la ciudad mencionada,¹⁶ e insistir sobre la protección de la moneda jaquesa en 1223 cuando «tota curia nostra apud Darocham noviter constituta.»¹⁷ Situaciones todas ellas, por cierto, similares a las referidas cuando los jurados de Zaragoza, Huesca y Jaca pactaron una alianza de interés común en 1226, y advirtiéndose que «addicientes quod si aliquis nostrorum contra supradicta vel singula venire presumserit sit periurus et proditor ad forum Aragoonis, ita quod non possit se in curia vel extra curiam, cum armis vel sine armis defendere vel salvare.»¹⁸

Todo ello con alusiones explícitas a reuniones curiales de carácter general, también reflejadas en el archivo municipal zaragozano; por ejemplo, cuando en 1254, Jaime I pidió a los concejos de Aragón una autorización para acuñar moneda jaquesa para el gasto de la guerra con Castilla, sin perjuicio de los anteriores acuerdos sobre la misma, «facto apud Monsonem in curia generali.»¹⁹ Si bien hay cierto confusionismo al respecto, como cuando en 1268, con motivo de la sentencia dictada en el pleito entre los concejos de Zaragoza y Alfajarín sobre la propiedad del monte colindante, se dice que «et audita ac intellecta petitione a parte dicti concilii Cesarauguste et visis instrumentis ab utraque parte productis tam super proprietate quam super possessione, habito super his consilio nobilium, militum ac aliorum sapientum virorum curie nostre», porque no se aclara si se trata de una curia habitual o de una simple consulta a algunos nobles, caballeros y otras gentes sobre la cuestión.²⁰

Ahora bien, no obstante, algunos de los documentos señalados corresponden al fondo de Cancillería del Archivo de la Corona de Aragón, aunque se recojan en la colección de la que se han extraído los ejemplos precedentes. Por eso, para finales del reinado se pueden entresacar noticias sobre el par-

12. Frederic UDINA, *Documents cabdals...*, p. 133.

13. *Colección Diplomática del Concejo de Zaragoza 1. Años 1119-1276*, edición preparada por Ángel Canellas, Zaragoza, 1972, doc. 46, p. 136.

14. *Colección Diplomática...*, doc. 48, p. 138-140.

15. *Colección Diplomática...*, doc. 49, p. 140-142.

16. *Colección Diplomática...*, doc. 50, p. 142-143.

17. *Colección Diplomática...*, doc. 52, p. 144-148.

18. *Colección Diplomática...*, doc. 54, p. 149-150.

19. *Colección Diplomática...*, doc. 77, p. 178-180.

20. *Colección Diplomática...*, doc. 125, p. 223-224.

ticular en la documentación ya publicada sobre Jaime I, especialmente en los fondos de Cancillería de dicho archivo. Así, por ejemplo, en 1260 se alude a que el rey permitió a las ciudades de Aragón, Lérida y otras el acuñar alguna moneda jaquesa confirmada en las Cortes de Monzón: «apud Montesonium in nostra curia generali».²¹

En todo caso, las menciones a la curia se relacionan con asuntos que después se verán tratados en las Cortes cuando dichas asambleas queden totalmente institucionalizadas: confirmación de la moneda oficial, autorización para acuñarla en caso de necesidad, mediación en litigios entre poblaciones del reino o con las órdenes militares, etc.; lo cual no quita para recordar que también con Jaime I fue confirmándose el llamado Consejo Real, o reducido círculo de fieles que aconsejaban al monarca en asuntos de cierta trascendencia y con mayor celeridad y precisión de resolución para los intereses reales de lo que podía derivarse de una asamblea más numerosa de integrantes con intereses diversos y a veces encontrados.

Así pues, aunque todavía no se pueda precisar totalmente que dichas juntas de la curia presentaran ya los integrantes definidores de las Cortes posteriores, especialmente a partir de finales del siglo XIII, ello no obsta para reconocer que, al menos por entonces, las *curiae* se significaban especialmente entre los actos del rey con los aragoneses como precedente de las Cortes del reino.

Por otro lado, hay que tener en cuenta también la excesiva itinerancia de la corte real, que sobre todo con Jaime I fue muy movida, por lo que, en muchos casos, la curia obedecería simplemente a una junta puntual y circunstancial, aprovechando la pasajera estancia del monarca en un lugar afectado por la resolución a tomar o igualmente por algún interés de afección general, como es el caso de las decisiones sobre la moneda jaquesa, su acuñación, circulación y protección; lo que no impide pensar que la justicia regia o los órganos judiciales correspondientes obrasen en consecuencia sin necesidad de que fuera la curia la que actuase ante cualquier necesidad de aplicar justicia o defender la foralidad aragonesa.

De cualquier forma, ya hace unos cuantos años que se señalaba sobre el particular el hecho de que

[...] ultra la cúria que acabem de designar amb el nom d'ordinària o reduïda, hi havia reunions més amples, per a tractar de qüestions en què calgués el parer o l'assentiment de sectors més extensos del país. A aquestes reunions, com a les de la cúria ordinària, podien ésser cridats els ciutadans i homes de vila. No és que pròpiament en formessin part, però així van entrar-hi i van acabar per formar-ne part. Ara ja participen sempre en la Cort general, i creiem erroni el criteri d'algun historiador que creu poder distingir entre la cúria ordinària i la Cort general pel simple fet que hi participin o no ciutadans i homes de vila.

Para proseguir diciendo que «un altre problema és el de si la cúria era una de sola per a Catalunya i Aragó o una per a cada país. Partint de la separació de les institucions dels dos països, alguns historiadors han cregut que les cúries eren dues.»²²

Y más recientemente, aunque en este caso refiriéndose al reino de Aragón, también se ha escrito, por ejemplo, que

[...] des d'antic regien unes disposicions que figuraven en cartes de població o privilegis de caràcter local, atorgades pels monarques, unes vegades breus, altres més extenses, anomenades furs, que

21. Ambrosio HUICI y María Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1200, p. 279-280.

22. Ferran SOLDEVILA, *Jaime I. Pere el Gran*, 3ª ed., Barcelona, Vicens Vives, 1980, colección «Història de Catalunya. Biografies Catalanes», núm. 5, p. 38-39. Primera edició de 1955.

constituïen compilacions de caràcter personal i privat, i sorgiren entre els segles XII i XIII. Quan comencen les corts, són aquestes les que legislen juntament amb el rei. Tanmateix, no podem afirmar que existissin corts a Aragó abans del segle XIII, si bé hi ha documentades assemblees que potser poden ser considerades corts incipients.²³

Si bien al mencionar esas «assemblees» se citan las de Borja de 1134 para decidir la sucesión de Alfonso I el Batallador o la de Daroca de 1196 para recibir de Pedro II el Católico el juramento de los fueros y privilegios del reino, siguiendo al cronista Jerónimo Zurita en sus *Anales de la Corona de Aragón* del siglo XVI. Para terminar haciendo una distinción con el origen de las Cortes en Cataluña, al fijar que «les Corts aragoneses, però, sorgeixen sota la influència de la noblesa, mentre que les catalanes, a través de les assemblees de Pau i Treva, recolzen en els braços eclesiàstic i militar.»²⁴ Lo que no es desatinado, pues, al menos para Aragón, las Cortes privativas no tuvieron el precedente catalán de las asambleas de Paz y Tregua mencionadas, y sí tuvieron, en cambio, algo o mucho que ver con las aspiraciones y presiones de la nobleza, más contenida y leal, sin embargo, en su actitud en el Consejo Real.

En definitiva, se trata de «rebuscar», más que de buscar, los indicios de un tiempo preparlamentario a través de las opiniones más actuales y de los documentos y textos más o menos coetáneos a los hechos, para derivar, finalmente, hacia una comprensión del hecho institucional como si se tratase de una «gestación», lenta e irreversible, dentro del contexto de la época, el siglo XIII, como tiempo de toma de decisiones entre las que encajan las derivadas de las reuniones curiales en Aragón bajo el mandato de Jaime I. Porque se puede compartir la idea de que «las asambleas de Paz y Tregua para Cataluña no excluyen la celebración de curias generales en las que se toman otras disposiciones de carácter social y económico...»,²⁵ como, por ejemplo, sobre los derechos señoriales o las demandas de los vasallos, pero ese precedente no aparece en el territorio aragonés en el que, sin embargo, sí se puede considerar como un elemento motivador de las Cortes la presión nobiliaria que, precisamente en el reinado de Jaime I, se hizo notar continuamente en el reino de Aragón.

Todo ello lejos de cualquier intento rivalizador entre las diversas comunidades actuales, herederas o no de los reinos hispánicos medievales, que en algún momento, ya trasnochado, ha servido para forzar los hechos, adelantar las fechas y justificar una preeminencia «democrática» dentro de un presentismo histórico que resulta siempre arriesgado al trasladar al pasado conceptos e ideas propias de nuestro tiempo y que no encajan con la realidad medieval en ningún caso. Porque, en definitiva, la medieval era otra sociedad, con otra forma de concepción del poder, otras instituciones y otros comportamientos, dentro del marco de una feudalidad que también afectó a lo institucional.

23. Joseph M. MAS, *Les Corts a la Corona Catalano-Aragonesa*, Barcelona, 1995, colección «Episodis de la Història», núm. 301, p. 21.

24. Joseph M. MAS, *Les Corts...*, p. 22. Sobre estas asambleas: Gener GONZALVO, *La Pau i Treva a Catalunya. Origen de les Corts Catalanes*, Barcelona, La Magrana, 1986; *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994.

25. José Luis MARTÍN, *Las Cortes Medievales*, Madrid, 1989, colección «Biblioteca Historia», núm. 16, p. 29.

Las instituciones parlamentarias valencianas durante el reinado de Jaime I (1238-1276)*

Mª Rosa MUÑOZ POMER
Universidad de Valencia

INTRODUCCIÓN

Retomo aquí, a requerimiento de la profesora Maria Teresa Ferrer, un tema que me planteé hace ya algunos años (1989) y que finalmente no llevé a cabo. Trataba entonces, a partir de las aportaciones al X Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Zaragoza, 1976), dedicado a Jaime I, de aproximarme al origen de las cortes valencianas. Años después, y dentro del proyecto «Las cortes valencianas» dedicado a la publicación de los procesos de las mismas, solicité a Pedro López, especialista en la conquista y repoblación, que abordara su estudio. Mi aportación, claramente deudora de la suya, me obliga a responder o, al menos, a intentarlo a las preguntas que me planteé al leer su libro. Su estudio, llevado a cabo en 1998, es el último de una larga tradición historiográfica que se inició estando las instituciones parlamentarias todavía vigentes (Pere Belluga, siglo XVI) y en las que se aprecia tanto la evolución historiográfica como el momento político en el que escriben.

Mi primer objetivo es, dada la carencia de procesos, revisar las fuentes utilizadas hasta ahora para el estudio de las cortes del Conquistador. La selección tiene un doble fin: servir de base a esta ponencia y fijar el punto de partida de un corpus documental centrado en las mismas que ayude a clarificar la situación de la institución y facilite el estudio comparativo, cuando dispongamos de similares ediciones, tanto en el conjunto de la Corona como a nivel europeo, marco en el que surgen y se desenvuelven las instituciones parlamentarias.

Este elenco documental iniciará y formará parte de un proyecto más amplio en el que estoy trabajando, «Élites y proyectos políticos en los organismos parlamentarios valencianos (siglos XIII-XV)», cuya finalidad es facilitar el acceso, vía Internet, de los procesos de cortes para promover su utilización y manejo entre todos aquellos sectores de la sociedad que estén interesados en el tema: investigadores, docentes, políticos... La carencia de las actas levantadas en el transcurso de este tipo de reuniones hasta mediados del siglo XIV hace el resto de la documentación especialmente interesante para aproximarnos a su estudio.

* Se han utilizado las abreviaturas siguientes: ACA, Archivo de la Corona de Aragón; AHDE, Anuario de Historia de Derecho Español; AHN, Archivo Histórico Nacional; AMV, Archivo Municipal de Valencia; ARV, Archivo del Reino de Valencia; BSCC, Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura; CODOIN, Colección de Documentos Inéditos de la Corona de Aragón; CHCA, Congreso de Historia de la Corona de Aragón; DGH, Documenta Germanica Historica; EEMCA, Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón; IEC, Institut d'Estudis Catalans; RAH, Real Academia de la Historia, y RC, Real Cancillería.

El segundo objetivo es sistematizar y contrastar lo expuesto en las últimas investigaciones e incidir, en la medida que la documentación lo haga posible, en otras perspectivas, especialmente la económica. Es conocida mi especial dedicación al tema y la importancia del papel de la fiscalidad en los orígenes del Estado.

El mejor conocimiento de la realidad valenciana del siglo XIII, en la que se está trabajando en los últimos años —señoríos y bienes de la nobleza, patrimonio real...—, y de las instituciones parlamentarias a través de los procesos nos permite plantear nuevas cuestiones al tiempo que evidencia que muchos temas (el enfrentamiento en torno a la dualidad de los fueros) se remontan al reinado de Jaime I. Soy consciente que esta aportación es un paso más en el conocimiento del tema, especialmente por dos razones: todavía es posible localizar nueva documentación y el presente centenario ha propiciado (sirva de ejemplo este congreso) y propiciará nuevas aportaciones sobre el reinado del Conquistador.

1. LAS FUENTES: TIPOLOGÍA, POSIBILIDADES Y PROBLEMAS

Mis trabajos sobre las cortes me han llevado a señalar tres tipos de fuentes para su estudio: directas o procesos, indirectas o documentos que forman parte de las mismas (convocatoria, fueros...), y complementarias, todas aquellas que de alguna manera tienen relación con la reunión (nombramiento de síndicos, pago de los gastos originados, recaudación del donativo...). Aquí, dado que no disponemos de procesos hasta mediados del siglo XIV y son escasas las informaciones complementarias, me centro en las fuentes indirectas.

La revisión historiográfica, por otra parte, ha puesto en evidencia que son escasas las fuentes utilizadas. El primer punto a resolver era, por tanto, la posibilidad de hallar nueva documentación. El itinerario seguido para localizarla era triple. En primer lugar, revisar los catálogos generales y específicos de los archivos de la monarquía (ACA y ARV) y de los miembros que componen estas asambleas: eclesiásticos, nobles y ciudades y villas reales. Proceder, después, a la revisión sistemática de cartularios o diplomarios de su reinado para localizar todos los documentos que, centrados en los fueros, el juramento o el donativo, pueden aportar nuevos datos a la investigación. Finalmente, realizar esa misma búsqueda en trabajos generales o específicos sobre las asambleas parlamentarias. Esta ruta, bastante fácil y fructífera en los archivos reales, plantea algunos problemas respecto a las fuentes relacionadas con los brazos, bien porque no conocemos exactamente sus componentes, bien porque hayan desaparecido o carezcan de una catalogación apropiada de sus fondos.

El propósito final es triple: contrastar los documentos editados con los originales, digitalizar ambos comprobada la transcripción y fijar los archivos y secciones susceptibles de nuevas búsquedas.

1.1. *Tras el rastro de Jaime I: la Crónica y los catálogos de archivos*

La carencia de procesos (1358) y de documentación municipal¹ para esta época hace que la Crónica² y los documentos reales asuman el protagonismo para el estudio de las reuniones parlamentarias. La Crónica nos da noticia, en algún caso, de su convocatoria, al tiempo que nos aproxima, como veremos, a su desarrollo. La documentación, por su parte, sin la carga de subjetivismo y justificación

1. Son escasos los archivos que conservan documentación de esta época.

2. Disponemos de varias ediciones de la Crónica, aunque yo he trabajado con la llevada a cabo por Ferran SOLDEVILA (ed.), «Llibre dels feits del rei En Jaume o crònica de Jaume I», en *Les Quatre Grans Cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971.

de la Crónica, permite contrastar y completar su información al tiempo que nos proporciona noticias más concretas sobre participantes, objetivos, donativos, inversiones, legislación...

El fondo documental más importante de Jaime I se conserva en las series de pergaminos,³ registros,⁴ cartas reales⁵ y varia⁶ de la Real Cancillería del ACA. Los más conocidos de la sección son los copiados en los registros, gracias al catálogo de regestas de los documentos relacionados con Valencia.⁷ Su autor, amén de resaltar la importancia de la documentación y apuntar los criterios seguidos (reconversión de fechas al calendario actual, organización cronológica...), señalaba ya algunas carencias tanto por su origen (falta de documentos, inseguridad en las fechas, lagunas...), como por el criterio geográfico escogido, ya que truncaba asuntos y actividades de personajes, deficiencias en las que han insistido con posterioridad otros autores.⁸

El Archivo del Reino de Valencia, a pesar de su tardía creación (Cortes de 1419), dispone también de algunas copias de documentos reales (pergaminos),⁹ al tiempo que custodia diversos fondos que nos pueden proporcionar noticias.¹⁰

La dificultad de fijar los asistentes a las Cortes por el brazo eclesiástico y el militar complica la localización de sus documentos. La ruta a seguir sería una búsqueda sistemática entre los fondos que de los mismos nos han llegado, que en algunos casos han sufrido pérdidas importantes (desamortización, guerras, ventas...), o localizar primero los participantes y luego sus fuentes. Podemos encontrar documentos del brazo eclesiástico en algunos archivos catedralicios, en el ARV¹¹ y en el AHN.¹² Los nobiliarios,¹³ sólo en algunos casos, se encuentran depositados en archivos públicos.¹⁴

3. El Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura <<http://pares.mcu.es>>, en fase de realización, da noticia (marzo 2008) de los 2.519 pergaminos de Jaime I. Los diversos tipos que lo componen (testamentos, deudas, composiciones...) aconsejan su reposada revisión.

4. Robert I. BURNS, *Societat i documentació. Diplomatarium: Introducció*, Valencia, Tres i Quatre, 1988, p. 327, calcula que está formada por dieciocho registros de Jaime I, sin tener en cuenta los *Repertiments* de Valencia y Mallorca.

5. Sara CUNCHILLOS, «Inventario analítico de documentos de la serie "cartas reales" de Jaime I, del ACA», en *X CHCA*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1980. Comunicaciones 3, 4 y 5, p. 485-508. Reseña 125 cartas de 1213 a 1275, y algunas sin fecha, que no me han proporcionado ninguna noticia.

6. Esta serie, organizada de forma artificial y cuyo contenido no recoge el profesor Federico Udina en su catálogo ni la página web, merecería también una consulta detenida.

7. Jesús E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Documentos de Jaime I. ACA. Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia contenida en los registros de la Cancillería Real*, Madrid, 1934. Basado en el catálogo iniciado en el siglo XVIII por su archivero, Jerónimo Alterachs, y en el alfabeto razonado del mismo. Este autor regesta 2.068 documentos, entre 1233 y 1276.

8. Robert I. BURNS, *Societat i documentació...*, p. 34, señalaba ya que debía revisarse y en Robert I. BURNS, *Els fonaments del regne croat de València. Rebel·lió i recuperació, 1257-1263*, Valencia, Tres i Quatre, 1991, p. 311, insiste en sus deficiencias. Sirva de ejemplo la regesta 275: «Erròniament catalogat com a valencià.»

9. María Desamparados PÉREZ, «Documentos de Jaime I en el Archivo del Reino de Valencia», en *X CHCA*, p. 557-574. Regesta ciento nueve documentos del rey, ya que no se hace eco de los publicados por Cabanes hasta ese momento. (Ninguno de interés.)

10. Se han depositado en el mismo los fondos de la biblioteca de Nicolau Primitiu, del archivo municipal y catedralicio de Segorbe y del municipal de Alpuente.

11. La sección de Clero, según los datos recogidos en el portal de archivos PARES, conserva documentos de 1245 a 1851.

12. Éste conserva los fondos de algunos monasterios y órdenes militares: Aurea JAVIERRE *et al.*, *Guía de la sección de órdenes militares*, Madrid, Archivo Histórico Nacional, s. a.

13. Vicente PONS, *El fondo Crespi de Valldaura en el archivo condal de Orgaz (1249-1548)*, Valencia, Universitat de València, 1982, p. 9, señala el interés de la documentación señorial: «Encontramos pocos estudios sobre los archivos privados y aún menos relativos a los señoriales, salvo los catálogos de los grandes archivos familiares (Medinaceli, Alba...)» De los tres documentos que regesta entre 1249 y 1272, ninguno tiene interés para el tema.

14. El portal de archivos españoles del Ministerio de Cultura da cuenta de los fondos de la sección nobleza del AHN, en el que se dan noticias de algunas familias relacionadas con Valencia.

El principal problema que se plantea al abordar la participación de los municipios, además de conservar o no fuentes, es averiguar a qué brazo pertenece en el momento de celebrarse las asambleas. Valencia, su capital, como tendremos ocasión de comprobar, es la que juega un papel más relevante y la que dispone del archivo más importante, aunque para esta época sólo conserva treinta y seis privilegios, fechados entre 1226 y 1271;¹⁵ dos cartularios donde se copian los privilegios otorgados a la capital y al reino,¹⁶ y una recopilación de los fueros.¹⁷ El más importante es el último, resultado del encargo hecho por Alfonso el Benigno a Bonanat Saperia en las Cortes de 1329. Éste, aunque existen otros manuscritos, es el más antiguo e importante, «l'únic fet per un notari de la cort règia per manament del mateix rei i amb el segell reial, li dóna un valor prototípic, que cap dels altres no posseeix.»¹⁸

Esta aproximación a los archivos hace patente la necesidad de fijar la documentación a revisar, aunque en ocasiones puede que sean más las expectativas generadas que las respuestas encontradas.

1.2. *La edición de fuentes: cartularios, diplomáticos y archivos virtuales*

No voy a insistir aquí en la importancia de la edición de las fuentes. Iniciada su publicación en el siglo XIX, vinculada a la renovación historiográfica (positivismo) y el nacionalismo (DGH, CODOIN o las actas de las Cortes publicadas por la RAH), ha recuperado protagonismo en los últimos años.¹⁹ Me centro aquí en las publicaciones que me parecen más significativas y que han aportado algunos documentos.

Las primeras ediciones de documentos, hechas con una finalidad práctica, facilitar su manejo, son las de los fueros y privilegios y se remontan a finales del siglo XV. Lambert Palmart edita los fueros otorgados a los valencianos desde Jaime I hasta 1446.²⁰ La iniciativa, según su colofón, se debió a Gabriel Luis Arinyo, notario y justicia civil de Valencia, y colaboró en ella el jurista Gabriel de Riusech, poseedor del manuscrito y responsable de su cotejo con el original existente en el AMV. Su edición, de carácter cronológico, se complementa con los dos volúmenes publicados por Joan Mey del ejemplar que por materias tenía el notario Francesc Joan Pastor, corregido por Pere Joan de Capdevila. El primero reúne los fueros hasta las Cortes de 1542 siguiendo la estructura de los de Jaime I. El segundo, bajo el epígrafe de extravagantes, todos aquellos que no se han recogido en el primero.²¹ Ambas publicaciones han sido reiteradamente editadas.

15. De ellos, sólo cinco hacen referencia al tema.

16. Se encuentran en la serie de Furs. Ambos, tras un índice de los documentos contenidos, se inician: «Aquest es lo libre registre de la universitat de la ciutat de València, en lo qual tots los privilegis e les cartes de la dita ciutat sagellades ab sagell de cera e de plom son scrites e registrades, examinades ab los dits privilegis e cartes de paraula e pau e segons que en aquest libre es scrit», o «Copia rubricarum omnium privilegiorum consistentium in libro maiori seu volumine scribanie de la sala civitatis Valencia.» El primero abarca de 1238 a 1317; el segundo, de Jaime I a 1341.

17. Los fueros del Conquistador fueron estudiados y publicados por Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia y de las cortes en el siglo XIII*, Valencia, Biblioteca Valenciana, 2001, p. 103, y reeditados junto a los de 1329 por Ceremonial, 2007, edición de Remedios Ferrero.

18. Germà COLÓN i Arcadi GARCIA, *Furs de València*, vol. I, Barcelona, Barcino, 1970, p. 69, hacen referencia a los distintos manuscritos.

19. La Universitat de València, haciendo realidad un proyecto del Departamento de Historia Medieval, inició en 2001 la colección «Fonts històriques valencianes», en la que se encuentran algunas publicaciones relacionadas con las Cortes.

20. Lambert PALMART (ed.), *Furs e ordinations fetes per los gloriosos reys de aragó als regnicols del regne de Valencia (Furs e ordinations...)*, Valencia, 1482; reed.: Valencia, Universitat de València, 1977.

21. Francesc J. PASTOR, *Fori Regni Valentiae*, Valencia, 1542.

Entre ambas ediciones, habría que situar la colección de privilegios de la ciudad y del reino de Valencia que llevó a cabo Lluís Alanyà y cuya cronología abarca de 1236 a 1456.²²

A esos trabajos, de singular interés pero de amplia cronología,²³ habría que añadir los centrados en el reinado del Conquistador. Roque Chabás publicará en la revista *El Archivo* algunos documentos, entre los que destacan los relacionados con las Cortes de Alcira de 1273.²⁴

Ambrosio Huici, por su parte, editó en seis volúmenes 1.483 documentos²⁵ de los catorce mil que, según él, se conservaban de los treinta mil o cuarenta mil que expidió el Conquistador. Su colección, que se inicia en 1217 y acaba en 1274, recoge documentos de varios archivos e, incluso, de algunas publicaciones. Su objetivo, didáctico (era profesor de latín) e investigador (servir de apoyo a sus propias investigaciones sobre el mundo musulmán), según nos cuenta Antonio Ubieta,²⁶ contribuyó a que su obra no tuviese límites cronológicos ni geográficos.

La escasez de ejemplares y el entusiasmo del propio autor por ampliar su edición son el motivo alegado por Antonio Ubieta para retomar su edición. Su avanzada edad y el encargo de preparar un libro sobre la Valencia musulmana hicieron que el trabajo recayese en María Desamparados Cabanes. Su obra, inconclusa, tenía como objetivo revisar los documentos incompletos o que plantearan algún problema.²⁷

Robert I. Burns, por su parte, ha centrado parte de su esfuerzo investigador en la edición de los registros.²⁸ Su trabajo, todavía inacabado, revisa el catálogo de regestas ya mencionado y abarca de 1257 a 1273.²⁹

Se han consultado, además, los documentos incorporados al primer archivo virtual de documentos medievales de la Corona de Aragón, proyecto surgido en la Universitat Jaume I de Castellón y dirigido por Vicente G. Edo.³⁰

La especialización de algunas publicaciones (privilegios, fueros) y las puntualizaciones de Ambrosio Huici —«casi hemos agotado los fondos...»— y María Desamparados Cabanes —«se han incorporado cuantos documentos publicados sobre el monarca aragonés han llegado a nuestras manos y algunos inéditos»—³¹ hacen necesario volver sobre el tema de una forma más sistemática y metódica. Sólo cuando Robert I. Burns concluya su trabajo dispondremos de la edición de los registros que, relacionados con Valencia, se conservan en el ACA. Se puede mantener, todavía hoy y pasados más de veinte años, la insuficiencia de las grandes colecciones documentales señalada por Ernest Belenguier a mediados de los ochenta.³²

22. *Aureum Opus regaliū privilegiorū civitatis et regni Valentiae (Au. Op.)*, Valencia, 1515. El primer privilegio es de 1236 y se han hecho varias ediciones del mismo.

23. Se ha revisado, además, ERNESTO MARTÍNEZ FERRANDO, *Índice cronológico de la colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, 1ª parte, Barcelona, 1958, CODOIN, vol. XLII. He localizado dos regestas: 248 y 287.

24. Roque CHABÁS, *El Archivo*, vol. VI (1892), doc. 20 a 27; el resto de los siete volúmenes, que se publican entre 1886 y 1893, no recogen noticias de interés.

25. Ambrosio HUICI, *Colección diplomática de Jaime I, el Conquistador*, Valencia, 1916-1926.

26. Ambrosio HUICI y Mª Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1236)*, Valencia, Anubar, 1976, p. 6.

27. Planeada en seis volúmenes, sólo se publicaron cinco que recogen 1.619 documentos de 1216 a 1268.

28. Robert I. BURNS, *Societat i documentació...*, p. 11: «A reconstruir els documents d'aquest regne pluriètnic [Valencia] durant la generació de la seua reconstrucció he esmerçat una gran part de les meues energies durant la dècada passada.»

29. Ha publicado 1.500 documentos hasta 2007. Quiero señalar que su edición ha resaltado la importancia de algunos registros cuya regesta en el catálogo no parecía especialmente interesante.

30. <<http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/presenta.php>> (Consulta: febrero 2008).

31. Ambrosio HUICI y Mª Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. I, p. 9, recuerda que básicamente pretende la reedición de Ambrosio Huici.

32. Ernest BELENGUER, *Jaume I a través de la Història*, vol. 2, Valencia, Tres i Quatre, 1984, p. 67.

1.3. Documentación dispersa en otras publicaciones

A las publicaciones reseñadas en las obras de Ambrosio Huici y María Desamparados Cabanes, habría que añadir, además, otros estudios ya publicados en ese momento³³ y los editados con posterioridad, especialmente los dedicados a las instituciones parlamentarias, los relacionados con el tema y los referidos al reinado del Conquistador.

Aquí me he centrado, por su interés, en las monografías sobre cortes. Éstas, aunque se remontan al siglo XVI, se han hecho poco eco de la documentación parlamentaria, aunque hacen referencia a la misma.³⁴ No será hasta el siglo XX cuando se publiquen los primeros documentos.³⁵ Los estudios relacionados con su legislación³⁶ sólo en algún caso recogen documentación (Cortes de 1261, 1271),³⁷ documentos que edita y comenta, además, José Martínez Aloy.³⁸

Los documentos exhumados, todavía susceptibles de ampliación tal y como evidencia lo expuesto, aunque no permiten un estudio tan pormenorizado de las reuniones como lo hacen los procesos, sí hacen posible aproximarnos a las mismas gracias a las referencias que a ellas hacen algunos estudios.³⁹

2. EL PAPEL DE LAS CORTES EN LA CONQUISTA Y LA REPOBLACIÓN⁴⁰

La configuración y el desarrollo del fenómeno parlamentario⁴¹ son deudores del contexto en el que surgen, se desenvuelven y en el que participan, principalmente la conquista y la colonización del territorio. Las Cortes dan a la conquista un carácter de empresa conjunta, que cohesiona los intereses de los distintos estamentos liderados por el rey y contribuyen a la misma (Cortes de Tortosa de 1225 y de Monzón de 1236), frente a las cabalgadas anteriores o simultáneas a las que se convoca a los nobles aragoneses, cuyo fin es el botín y la destrucción del territorio (Teruel en 1225).

La aproximación a la repoblación se justifica desde el doble modelo que principalmente se conjuga (aristocrático y burgués) y la procedencia y origen social de los que se asientan, especialmente en

33. Ambrosio HUICI y Mª Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. II, p. 8.

34. Pere BELLUGA, *Speculum principum*, París, 1530; Llorenç MATHEU, *Tratado de la celebración de cortes generales del reino de Valencia*, Valencia, 1677; Bartolomé RIBELLES, *Memorias histórico-críticas de las antiguas cortes del reino de Valencia*, Valencia, 1810; Manuel DANVILA, *Investigaciones histórico-críticas acerca de las Cortes y parlamentos del antiguo reino de Valencia*, Madrid, 1905.

35. Sylvia ROMEU, «Catálogo de las cortes valencianas hasta 1410», *AHDE*, núm. 40 (1970), p. 581-607; Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*

36. Lorenzo MATHEU, *Tractatus de regimine urbis et regni Valentiae, sive selectarum interpretationum ad principales foros eiusdem*, Valencia, 1654; Josep VILLARROLLA, *Apuntamientos para escribir la historia del derecho valenciano y verificar una perfecta traducción de los fueros*, Valencia, 1804; Vicente BOIX, *Apuntes sobre los fueros del antiguo reino de Valencia*, Valencia, 1885; Amalio MARICHALAR y Cayetano MANRIQUE, *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, Madrid, 1863; Manuel DANVILA, *Estudios críticos acerca de los orígenes y vicisitudes de la legislación escrita del antiguo Reino de Valencia*, Madrid, 1905.

37. Roque CHABÁS, *Génesis del derecho foral de Valencia*, Valencia, 1902. Coincido con Ernest BELENGUER, *Jaume I...*, vol. I, p. 236, que ésta es la obra más completa y crítica de las realizadas sobre la época del Conquistador hasta ese momento.

38. José MARTÍNEZ ALOY (ed.), «Las primeras cortes de Valencia», *Almanaque Las Provincias*, vol. XIX (1898), p. 147-149; José MARTÍNEZ ALOY (ed.), *La diputación de la Generalidad del reino de Valencia*, Valencia, 1930.

39. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*

40. Para la redacción de este apartado, se han tenido en cuenta especialmente los trabajos de Robert I. Burns, Pedro López, Ramon Ferrer, Enric Guinot y Josep Torró.

41. Las reuniones de este período son calificadas por algunos autores como asambleas: Luis GONZÁLEZ, *Las cortes de Aragón*, Zaragoza, 1978, p. 46, ya que para él las Cortes de Aragón no existen de derecho hasta 1283. De aquí que califique este período como de preparlamentario, mientras otros se refieren a ellas como Cortes (José Martínez Aloy, Ferran Soldevila o Pedro López).

la capital, para tratar de responder a esta pregunta: ¿qué papel juega cada uno de ellos en el modelo político implantado en el nuevo territorio y su presencia y papel en las Cortes?

2.1. *La conquista y las Cortes*

La conquista de Valencia, cuyos momentos claves son la toma de Burriana (1233), la de Valencia (1238) y la de Játiva (1244), cabe enmarcarla en la expansión general que la cristiandad viene experimentando desde principios del siglo XI y que será especialmente significativa en las fronteras del este (incorporación de los países eslavos) y en el sur de la península Ibérica (Castilla conquista Córdoba en 1236, Jaén en 1246 y Sevilla en 1248). La distinta tradición política de las coronas peninsulares queda reflejada en la forma de llevar a cabo esas incorporaciones: Valencia, frente a lo que ocurrirá en el resto, será repoblada y dotada de un territorio y de una legislación propios.

Se enfrentan en la Península, según Robert I. Burns, dos mundos: el musulmán y el cristiano. El primero dividido y en retirada. El segundo, en expansión:

Una societat tecnològicament avançada, intel·lectualment sofisticada, i animada per un optimisme agressiu i expansionista. Era el món dinàmic dels municipis i els gremis, del dret romà i de l'escolàstica, de les universitats, de l'eficiència burocràtica i de les institucions monàrquiques, del nacionalisme naixent, de les literatures vernacles, de la guerra moderna i de les tècniques financeres, i el món de l'art gòtic.⁴²

La conquista de Valencia, un objetivo pendiente del Conquistador y su linaje,⁴³ se verá facilitada, además, por la descomposición almohade (Las Navas de Tolosa, 1212) y la derrota de su padre, Pedro el Católico, en la batalla de Muret (1213).

El afianzamiento de la monarquía, el cambio de las expediciones de saqueo por las largas campañas de conquista, centradas en las ciudades (centros neurálgicos del poder), y el auge que se viene produciendo en los núcleos urbanos desde el siglo XII son las claves que se conjugan en la conquista de Valencia. La insuficiencia de los ejércitos feudales, del apoyo de la Iglesia (cede el diezmo y otorga la cruzada) y el incremento de unos gastos que el monarca no puede asumir⁴⁴ hacen viable la colaboración de los municipios.

El rey, con escasos recursos e inmerso en problemas internos (enfrentamientos entre catalanes y aragoneses) y externos (problemas con Francia y Navarra), tras diversas incursiones protagonizadas por la nobleza aragonesa, asumirá la conquista. Jaime I convoca a los catalanes en Tortosa (Cortes de 1225),⁴⁵ en busca de consejo sobre la cruzada (Honorio III), y a los aragoneses en Teruel para llevar a cabo una expedición de castigo. La primera se concreta en el fracasado asedio de Peñíscola, mientras la escasa respuesta de la nobleza aragonesa no permite la incursión proyectada.

Pedro López apunta la conjunción de dos estilos: uno vinculado a las ciudades y a su expansión

42. Robert I. BURNS, *El regne croat de València. Un país de frontera al segle XIII*, Valencia, Tres i Quatre, 1993, p. 14

43. Véase el *Llibre dels feits*, cap. 129.

44. Thomas N. BISSON, «Las finanzas del joven Jaime I», en *X CHCA*, p. 161, apunta la frágil economía del mismo como motivo para el asedio de Peñíscola.

45. Ambrosio HUICI y Mª Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. I, doc. 67; Pedro LÓPEZ, «Las Cortes de Cataluña y la Corona de Aragón y su participación en los asedios de Peñíscola, Mallorca y Valencia (1225-1236)», en Manuel H. OLCINA y Jorge A. SOLER (coord.), *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, vol. 2, Alicante, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 2000, p. 159-168.

comercial⁴⁶ y cuyo objetivo es la incorporación de territorio (cortes); el otro, vinculado a la nobleza, cuyo fin es la obtención de botín.⁴⁷ La descomposición musulmana en la zona, repartida entre Ibn Hud en Murcia, que domina el sur del Júcar, Zayyan en Valencia y Abu Zayd al norte, favorecerá el proyecto de Jaime.

La conquista se relaciona directamente con las Cortes, aunque la reunión de Alcañiz,⁴⁸ en la que se resalta el papel de las ciudades y se opta por la toma de Burriana, no parece, a juzgar por sus participantes (el rey, Blasco de Alagón y el Maestre del Hospital),⁴⁹ que pueda ser considerada como tal.⁵⁰ Hay, sin embargo, unanimidad a la hora de aceptar la participación de las Cortes generales de Monzón de 1236, a las que asisten la hueste real, las milicias de las ciudades, la nobleza y los prelados catalanes y aragoneses, en la conquista de Valencia. No falta en esa campaña, aunque también con escasa respuesta, la convocatoria a las huestes aragonesas en Teruel (1233). Las operaciones al sur del Júcar, con las que concluirán las campañas militares (toma de Játiva, 1244, y Biar, 1245), tras el Tratado de Almizra (1244), se realizarán en paralelo a la organización del reino, constituido como tal tras la toma de Valencia.⁵¹

Ha concluido la conquista,⁵² pero no la pacificación del territorio. Como ha resaltado Robert I. Burns, Valencia estará durante el reinado del Conquistador en una situación de cruzada semipermanente (revueltas de 1248-1258 y 1275-1277).⁵³

2.2. *El reparto y la organización del territorio*

Incido aquí en un aspecto que me parece especialmente interesante y cuya importancia creo que no ha sido suficientemente resaltada: el reparto y la colonización del territorio. Conocer mejor a sus protagonistas nos permitirá completar la imprecisión de la documentación: «Ad instantiam et requisitionem magnatum et militum, et religiosorum, et probatorum hominum civitatis et totius regni Valentie...» (Cortes de 1271). Saber su origen y potencial económico posibilitará nuestra aproximación al juego de intereses que se conjugan en el nuevo reino y al modelo político que se instaurará en el mismo.

La repoblación, que integrará a Valencia a la Europa feudal y dará lugar a un nuevo reordenamiento del territorio, comienza de forma paralela a la conquista. Ésta, tal y como evidencia el *Llibre del Repartiment* (1237-1249), se inicia antes de concluida la conquista, aunque los especialistas en la misma⁵⁴ distinguen tres fases que abarcarán hasta el final de su reinado: una oleada migratoria inicial (1233-

46. Pedro López señala que la elección de Peñíscola no debió de ser ajena a la expansión comercial de Barcelona ni a los intereses del obispo de Tortosa.

47. *Llibre dels feits*, cap. 242.

48. *Llibre dels feits*, cap. 127-131.

49. Pedro LÓPEZ, *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, Valencia, 1995, p. 41-45: fecha la reunión en la segunda mitad de 1231.

50. Robert I. BURNS, «El rei Jaume I i València, perfil d'un conqueridor», en *Història del País Valencià. De la conquesta a la federació hispànica*, vol. II, Barcelona. Edicions 62, 1989, p. 49, es el único que las califica así y las sitúa en 1232. Pedro LÓPEZ, *La conquista y repoblación...*, p. 41-45, fecha la reunión en la segunda mitad de 1231.

51. Jaime I se intitula rey de Valencia desde octubre de 1238. Este hecho, señalado por Pedro López, puede comprobarse en la edición de sus documentos llevada a cabo por Ambrosio Huici y María Desamparados Cabanes.

52. Robert I. BURNS, *El regne croat...*, cap. 1. Nos hace una vívida descripción de la caída de la que sus contemporáneos llaman Valencia la Grande y de la entrada de Jaime I en la misma, así como del gozo y de la repercusión de la noticia en Europa y el desánimo en el Islam.

53. Robert I. BURNS, *El regne croat...*, p. 381.

54. Pedro López, Ramon Ferrer, Enric Guinot y Josep Torró.

1245), protagonizada por los conquistadores y la más débil en número de colonos, seguida de otras dos propiciadas por la Corona tras las revueltas de 1247-1258 y 1275-1277.

Las posibilidades y los problemas que los repobladores encontrarán en los nuevos reinos, «l'oferta, de sobte, de terres disponibles; la resistència del nous pobladors a acudir, o a quedar-se, aïllats en un ambient aliè [parece que el número de cristianos y musulmanes no se iguala hasta 1300]; l'hostilitat i l'èxit inicial de les rebel·lions de la població nativa...»,⁵⁵ explicarán que muchos de los primeros repobladores vendan sus posesiones y vuelvan a sus tierras de origen.⁵⁶ Problemas a los que se habrían de añadir los que arrastran los nuevos repobladores en función de su linaje o su procedencia y la capacidad militar del monarca en las distintas fases de la conquista.

Estas cuestiones, las han barajado los investigadores para justificar los distintos tipos de donaciones y las diferencias entre el norte y el sur del río Júcar. El monarca, convertido en el señor territorial más importante, se reserva parte del nuevo reino (realengo) y reparte el resto entre los que participaron en la conquista, reparto que, en función de su categoría social, irá de grandes señoríos territoriales o, incluso, jurisdiccionales que recibirá la alta nobleza laica o eclesiástica (obispos y órdenes militares) a los pequeños señoríos, poco importantes o dispersos, que recibirá el resto, incluida la nobleza de nuevo cuño. Hay que tener en cuenta, sin embargo, como señala Enric Guinot, que lo que caracteriza al señorío valenciano desde su creación es el cambio.⁵⁷

Otro punto a tener en cuenta es el origen de los repobladores. La aproximación a los primeros colonizadores, especialmente a los que se asientan en la capital por el papel protagonista que ésta juega, tiene un objetivo concreto: señalar quiénes participan o influyen en el proyecto político que se implanta. Los datos proporcionados por los estudiosos del *repartiment* son, en todos los casos, favorables a la mayor presencia de la oligarquía catalana.⁵⁸ Enric Guinot, que ha abordado la repoblación ampliando el periodo cronológico, ha señalado que es evidente el absoluto predominio de los inmigrantes catalanes a principios del siglo XIV, hecho que atribuye a la llegada de nuevos colonos procedentes de esta zona durante todo el siglo XIII.⁵⁹

2.3. Confluencia de intereses y triunfo del modelo contractual

Las reflexiones previas, basadas fundamentalmente en los trabajos de mis colegas, me parecen especialmente interesantes y habrá que profundizar en ellas para poder elevar a definitivas las reflexiones que propongo a continuación.

Confluyen en Valencia, según lo expuesto y como ocurre en la Europa cristiana del momento, dos modelos políticos: el de la nobleza, cuya opción es el régimen monárquico *de iure* y aristocrático *de facto*, y el contractual de los consejos, cuyo triunfo dependerá de su relación con la monarquía.⁶⁰ La aproximación al reparto y a la colonización del territorio permite entender mejor, a mi modo de ver, la exposición que Pedro López hace de la organización (administrativa y legislativa) del nuevo reino.

55. Robert I. BURNS, *El regne croat...*, p. 15.

56. Enric GUINOT, *Els fundadors del regne de Valencia*, vol. I, Valencia, Tres i Quatre, 1999, p. 88.

57. Enric GUINOT, «La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el regne de València (segles XIII-XIV)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 94.

58. Pedro LÓPEZ, *La conquista y repoblación...*, p. 164-165, incide en la presencia de ciudadanos de Barcelona; Ramon FERRER, *Conquista y repoblación del reino de Valencia*, Valencia, Del Sénia al Segura, 1999, p. 296, apunta, además, la de leridanos.

59. Enric GUINOT, *Els fundadors...*, p. 154-161.

60. Paulino IRADIEL, «Formas de poder y de organización de la sociedad en las ciudades castellanas de la baja Edad Media», en *Estructuras y formas de poder en la historia*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1991, p. 30-31.

Este autor señala la evolución que se produce en Valencia del proyecto protagonizado por los nobles al vinculado a las ciudades. La designación de oficiales por el Conquistador, que inicialmente sigue el modelo aragonés (nombramiento de merino a finales de 1237), se decanta pronto hacia el catalán (designación de curia a mediados de 1238 y creación de su escribanía a principios de noviembre), proceso que culmina con el viraje que, según Pedro López, da a la administración en abril de 1239.⁶¹ El monarca cederá al municipio valenciano parte de los derechos que se había reservado: el curia será un cargo independiente y anual que ejercerá aconsejado de los prohombres, libera al almotacén de sus ataduras, amplía la función de los notarios... Un paso más será la cesión, en 1245, del gobierno de la ciudad a los jurados.

Es evidente que de esa colaboración ambos salen beneficiados. El monarca, cuyas finanzas todavía hoy nos son bastante desconocidas,⁶² logrará el apoyo económico de los núcleos urbanos (1252, 1255 y 1264) para financiar su política interior y exterior. Los municipios, por su parte, obtienen a cambio voz y voto en las instituciones de gobierno (municipio, 1245, y Cortes, 1261) en detrimento de un campesinado cuya representación quedará en manos de la nobleza (laica o eclesiástica) y las oligarquías urbanas.

Se hace evidente de esta forma, a mi modo de ver, el triunfo del modelo contractual, protagonizado por Valencia. Ésta, elevada a capital del nuevo reino, dará nombre al mismo y su legislación y organización municipal servirán de modelo al resto de núcleos urbanos. No deja de ser significativo, por otra parte, que sea Valencia, tal y como veremos más adelante, la que defienda los fueros y la que asuma, junto a las villas reales, el grueso de los donativos aprobados por las Cortes.

La inicial colaboración entre la monarquía y los municipios acabará volviéndose contra la primera (Guerra de la Unión, 1348). La derrota de la capital frente al Ceremonioso en esa fecha no supondrá, sin embargo, un cambio de proyecto político.

3. LAS CORTES VALENCIANAS DE JAIME I (1238-1276)

Es evidente que hoy, tras una larga defensa de la objetividad de la historia, los investigadores somos conscientes de las limitaciones de las fuentes, tanto por su número, condicionado por el desarrollo de la escritura y de los medios técnicos (papel, tinta), como por su contenido (no todos los miembros de la sociedad los generan o tienen la misma presencia: mujeres, marginados...), amén de las pérdidas generadas por las guerras o los efectos naturales, limitaciones a las que hay que añadir las inquietudes de los historiadores que los utilizan y que nos aproximan, sin proponérselo, a sus posiciones historiográficas y a las inquietudes políticas de la sociedad en la que escriben. Analizadas las fuentes en el apartado 1, quiero abordar aquí las cuestiones planteadas por la historiografía sobre las instituciones parlamentarias.

3.1. *La historiografía: planteamientos y respuestas*

Aquí, en aras de los límites impuestos a esta ponencia y dado el análisis que de la historiografía fundamentalmente valenciana hizo Ernest Belenguer a mediados de los ochenta,⁶³ me centraré exclu-

61. Pedro López lo vincula a la necesidad de una nueva repoblación y le da un papel importante, al igual que García, a la burguesía, aunque difieran en la fecha de concesión. Mientras López entiende que el viraje se da después de la *Costum*, García lo sitúa previo a la redacción de la misma.

62. Robert I. BURNS, *Colonialisme medieval. Explotació postcroada de la València islàmica*, Valencia, Tres i Quatre, 1987, p. 11: «Les finances del regnat d'En Jaume continuen essencialment inexplorades.»

63. Ernest BELENGUER, *Jaume I...*

sivamente en los trabajos dedicados al tema. Mi propósito es fijar sus planteamientos y sus aportaciones, como punto de partida a unas reflexiones que intentan comprender mejor la implantación de las Cortes en Valencia.

Dos cuestiones especialmente relacionadas entre sí son: ¿cuándo se reúnen por primera vez las Cortes? y ¿cuántas se celebran durante el reinado del Conquistador? Su origen, como se aprecia en el cuadro I, aunque se han ido decantando hacia 1261, ha sido ampliamente debatido. Mientras algunos autores, que vinculan su celebración con los fueros o la *Costum*, vacilan en situar la primera reunión entre 1238-1239 (Amalio Marichalar y Cayetano Manrique y Manuel Danvila), o antes de 1240 (Vicente Boix y Bartolomé Ribelles), otros apuestan por 1239 o incluso por 1261 (José Martínez Aloy) y otros las niegan.⁶⁴ Pedro López, por su parte, aunque señala que los tres estamentos se reúnen en 1238, no las considera como Cortes, sino como un «epílogo» de las generales de Monzón de 1236.⁶⁵

CUADRO I. Cortes y parlamentos de Jaime I celebrados en el reino de Valencia según la historiografía⁶⁶

<i>Matheu</i> (1654)	<i>Chabás</i> (1902)	<i>Ribelles</i> (1810)	<i>Boix</i> (1855)	<i>Marichalar/ Manrique</i> (1863)	<i>Martínez Aloy</i> (1930)	<i>Danvila</i> (1905)	<i>Romeu</i> (1970)	<i>López Elum</i> (1998)
		C. antes 1240	C. antes 1240	C. 1238/1239		1238/1239		
			C. 1250	C. 1250				
	C. 1261				C. 1261 ⁶⁷		C. 1261	C. 1261
			C. 1266	C. 1266	P. 1266			P. BR. 1266 ⁶⁸
C. 1270 ⁶⁹	C. 1271	C. 1270	C. 1270	C. 1270				
					C. 1271	C. 1271	C. 1271	C. 1271 ⁷⁰ P. 1271
C. 1272				C. 1272		C. 1272		
							C. 1273	C. 1273 ⁷¹
			C. 1274	C. 1274				
							C. 1276	C. 1276

La historiografía no coincide tampoco (cuadro I) en el número ni en las fechas del resto de las celebradas: sólo Vicente Boix y Amalio Marichalar y Cayetano Manrique aceptan como tales la reunión de 1250. Las de 1261, apuntadas por primera vez por Roque Chabás, no serán reconocidas como

64. Germà COLÓN i Arcadi GARCIA, *Furs de València...*, p. 51-52.

65. Roque CHABÁS, *Génesis del derecho foral...*, situó ya la promulgación del código ante una gran junta a la que no da el nombre de cortes, antes del 9 de marzo de 1240.

66. El cuadro es un fragmento del aportado en mi artículo «Las cortes valencianas y su participación en las empresas italianas», en *XIV CHCA* (Sassari-Alghero, mayo 1990), vol. III, Sassari, Carlo Delfino, 1996, p. 618-1619. Se han incorporado al mismo las aportaciones de la Crónica, Roque Chabás y López Elum y se han hecho rectificaciones.

67. José MARTÍNEZ ALOY (ed.), «Las primeras cortes de Valencia», *Almanaque...*, vol. XIX (1898), p. 147-149.

68. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 72.

69. Lorenzo MATHEU, *Tratado de la celebración...*, p. 218-219.

70. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 74-76.

71. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 79.

las primeras celebradas hasta José Martínez Aloy. La reunión de 1266 será calificada como cortes por unos (Boix, Marichalar y Manrique) y como parlamentos por otros (Danvila y López). Las primeras noticias de las Cortes de 1271 nos han llegado a través de la obra de Lorenzo Matheu, aunque tanto ese autor como Ribelles, Boix y Marichalar y Manrique las fechan en 1270. Será Roque Chabás el que las sitúe en 1271, dato del que se harán eco Aloy, Romeu y López. Las generales, celebradas en Alcira en 1273,⁷² las reseña ya Matheu, aunque, junto a Marichalar y Manrique y Danvila, las fija en 1272. Las que López llama supuestas Cortes de 1274, sólo son recogidas por Boix y Marichalar y Manrique. Las de 1276, últimas de su reinado, sólo son aceptadas por Romeu y López como celebradas por el Conquistador; el resto (Boix, Marichalar y Manrique, Danvila y Aloy) las atribuyen a su hijo.

La respuesta a su periodicidad sólo parece clarificarse en los últimos años. Pedro López apunta una cadencia decenal para las Cortes del siglo XIII (1261, 1271 y 1281), ya que no considera como valencianas las celebradas por el Conquistador en Alcira (1273) y Valencia (1276).

Más unanimidad suscita, sin embargo, su composición en tres brazos (eclesiástico, militar y real), a pesar de que los documentos no siempre hacen alusión directa a todos ellos (no queda referencia documental de que el brazo eclesiástico participara en la reunión de 1261). Las fuentes son más explícitas en lo que se refiere a los parlamentos o reuniones que el rey celebra con el brazo real en 1266 y 1271. Éstas nos permiten conocer las ciudades y villas que asistieron, pero sólo en algún caso (1266) el número de participantes y nunca su identidad.⁷³

Sobre su funcionamiento, no hay que olvidar que la historiografía, hasta el siglo XX, ha sido poco explícita y en su mayoría deudora de la obra de Lorenzo Matheu, que nos transmite, fundamentalmente, su experiencia centrada en el periodo final de la institución (1645).⁷⁴ Pedro López será el primero que nos aproxime con más detalle a ese aspecto al asumir que las Cortes posteriores a 1228 funcionan según lo relatado en la Crónica para aquéllas (cap. 47-55). Pasos que el autor resume en: convocatoria, discurso de apertura, contestación conjunta de los estamentos, deliberación por brazos, respuesta, aceptación y suscripción de compromisos y clausura de las Cortes.⁷⁵

El objetivo general de las Cortes, expuesto en la Crónica y recogido por Pedro López, es discutir o decidir sobre cuestiones que, en la mayoría de los casos, no estaban contempladas dentro del conjunto de los derechos y deberes tradicionales y en los que el rey obtenía lo que solicitaba y ofrecía como compensación una serie de contrapartidas,⁷⁶ objetivo que ha sido puntualizado por la historiografía que hace referencia a la pacificación del reino, el juramento o el donativo.

Las primeras noticias que nos proporciona la documentación y de las que se hacen eco distintos autores (Aloy y Romeu) son el juramento de los fueros (1261) y su ratificación (1271),⁷⁷ hechos por Jaime e impuestos a sus sucesores.

Otro aspecto apuntado (Chabás, Romeu y López), en el que ha incidido especialmente José Martínez Aloy, es el donativo. La función más significativa que asumen las Cortes del siglo XIII, sin embargo, será la legislativa: destacada ya por Roque Chabás, ha sido especialmente resaltada por Romeu y López.

72. *Llibre dels feits...*, cap. 517.

73. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 93, recoge las cuatro poblaciones que asistieron en 1266 y las quince que lo hicieron en 1271.

74. Una aproximación general a estas instituciones puede verse en Sylvia ROMEU, *Les corts valencianes*, Valencia, Tres i Quatre, 1985 y, centrada en el siglo XIII, Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 28-33.

75. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 28-29.

76. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 23.

77. Según José Martínez Aloy, por claudicación ante la Iglesia y los nobles; por norma, según Pedro López.

Quiero señalar además que, mientras Pedro López las inserta en su contexto e incluso apunta su papel en la conquista y formación del nuevo reino, los anteriores, de carácter más formal, se centran en aspectos más procedimentales, como su origen, composición, funcionamiento...

3.2. *Tipología, definición y objetivos de los organismos parlamentarios*

La Crónica y los documentos nos aproximan a distintos tipos de reuniones parlamentarias: los encuentros del rey con uno o varios estamentos (nobles y caballeros), donde les comunica que deben permanecer en las tierras recibidas un año; el gran Consell «enviarem per los rics-hòmens, e per los cavallers, e per los hòmens de ciutat» (cap. 288) donde se plantea la repoblación, y las Cortes a las que asisten todos los estamentos, pero cuya convocatoria responde a los proyectos reales: conquista de Mallorca y Valencia y apoyo al rey de Castilla contra Murcia.

No entraré aquí en la polémica de si se puede (Soldevila, Aloy, Romeu y López) o no (González Antón y Sarasa) hablar de Cortes durante el reinado de Jaime I. Es evidente, sin embargo, que, aunque nos encontramos ante los primeros pasos de una institución que seguirá evolucionando hasta su extinción en 1707 —Decreto de Nueva Planta—, la secuencia que describe a grandes rasgos la Crónica para las Cortes de Barcelona de 1228 es la misma que con más detalle recogerán los procesos.

El repaso a la Crónica y los documentos ha hecho evidente los distintos tipos de reuniones. La dificultad de abarcarlos todos, dado el estado de la documentación, me ha llevado a centrar mi atención exclusivamente en las Cortes. El hecho de que se fechen tan tarde —a partir de 1261— y que los registros se inicien en 1257 nos permite conocer por partida doble algunos de los documentos relacionados con ellas.⁷⁸

La Crónica no se hace eco de las celebradas en Valencia en 1261, aunque sí registra las de Barcelona y Zaragoza de 1264. Sólo disponemos de tres documentos que nos den noticia de lo ocurrido en ellas (uno relacionados con el juramento y dos con el donativo) y los fueros.⁷⁹ El monarca reconoce en el primero, a todos los habitantes de la ciudad y el reino, que ha jurado mantener, observar y no quebrantar los fueros en el futuro. Obliga a sus sucesores a hacer lo mismo ante las Cortes «curiam generalem» que deberán celebrar en Valencia en el primer mes de su reinado y manda que todos los habitantes de la ciudad y el reino, presentes y futuros, observen estos fueros y no otros.⁸⁰

La reacción de la nobleza, puesta de manifiesto por diversos autores a partir de Zurita, que se hará patente en las distintas reuniones (*plante de quart*, 1261, y protesta en las Cortes de Zaragoza, de 1264), no menciona que aquéllos se aprobasen en Cortes. Se inicia aquí, por otra parte, una trayectoria que se puede seguir hasta 1626 y en cuyo transcurso (1329) la nobleza consigue algunos objetivos.⁸¹

Los otros dos documentos relacionados con el donativo hacen referencia a la exención del pago a los judíos del mismo y a la cancelación del préstamo que la ciudad de Valencia le había hecho para sufragar los gastos de la cruzada.

La única noticia que tenemos sobre las Cortes de 1271 nos ha llegado también por varios cauces.⁸² El

78. Robert I. BURNS, *Els fonaments...*, publica los tres documentos que se conservan del mismo. Algunos editados por el *Au. Op.*, Martínez Aloy, Ambrosio Huici y María Desamparados Cabanes y Pedro López.

79. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 23. Intenta distinguir los fueros aprobados en 1261 y 1271.

80. *Au. Op.*, priv. 63, recoge el juramento del infante Pedro en diciembre del año siguiente.

81. En esa fecha, a cambio de aceptar los fueros valencianos, obtienen como contrapartida algunas ventajas y su presencia en el gobierno de la capital.

82. El diploma de 1271 está en el *Au. Op.*, núm. 81 y en el diplomatario de Robert I. Burns.

monarca reconoce que, aunque ya juró los fueros, es necesario actualizarlos de acuerdo a las necesidades de los tiempos y que lo hace a instancias de los nobles, caballeros, religiosos y prohombres y en aras de la paz y el bien común. Se obliga, bajo juramento (con la mano sobre los cuatro evangelios), a respetarlos y a no cambiarlos si no en caso extremo y siempre con el consentimiento —«et quod tunc fieri cum assensu et voluntate vestra»— de los que han solicitado las enmiendas. Compromete a sus sucesores a hacer lo mismo en Valencia y en el plazo previsto en 1261 y manda a sus habitantes que respeten los fueros.

Si he vuelto a resumir nuevamente los documentos es porque quiero incidir especialmente en tres puntos: los documentos de 1261 no hacen alusión a la presencia de los tres estamentos; la obligación impuesta a sus sucesores de jurarlos ante las Cortes, y que en los documentos relacionados con el donativo el monarca señala «habere volumus pro confirmacione furorum». El «habere volumus» no sugiere, a mi modo de ver, que se trate de una oferta voluntaria, como han apuntado Martínez Aloy y López.

Las cortes de 1271, sin embargo, dan un paso más. El rey establece que, caso necesario, todas las modificaciones futuras las hará «cum assensu et voluntate vestra». Llama la atención de Pedro López, con relación al juramento de sus sucesores, que, al contrario de lo que se estableció en 1261, no les obligue a hacerlo ante las Cortes. Él mismo apunta que puede deberse a un despiste del copista del *Aureum Opus*. Revisada la copia que del mismo documento se conserva en la Real Cancillería, he comprobado que tampoco se recoge este extremo.

Parece evidente que el rey jura los fueros por dinero y obliga a sus sucesores a hacer lo mismo ante las Cortes. Entiendo que el compromiso adquirido por Jaime en la reunión, que no Cortes, de 1261 significaría la introducción de la institución en Valencia. Será, sin embargo, el mismo Jaime I y no su sucesor el que, dado los cambios que se han producido, se vea obligado a convocarlas en 1271. El nuevo juramento hecho, por tanto, ante las Cortes no requiere la especificación mencionada. La pregunta que siempre me había hecho con relación a las cortes valencianas era: ¿Por qué tan tarde? Hay que tener en cuenta que la institución había participado en la conquista y seguía funcionando en el resto de territorios. La respuesta, la apunta ya Martínez Aloy. Este autor señala que el fracaso de los planes económicos del rey se inicia en la cesión que hace a la Iglesia en 1241 de los dos tercios del diezmo. Hay que tener en cuenta, por otra parte, que el monarca, tal y como han puesto en evidencia mis colegas, apuesta por el municipio como delegación tributaria de la Corona. Éstos, marco de encuadramiento del territorio y la población, serán los que, inicialmente, asuman el protagonismo fiscal. Creados a partir de 1245, será en su seno donde se gestionen, por decisión real, los impuestos directos tanto reales como vecinales (1246).⁸³ Ellos y especialmente la ciudad de Valencia son los receptores de las primeras disposiciones para recaudar en su ámbito los impuestos directos, ya que disponen de mecanismos de los que no gozan el rey ni el reino en esa época. Conocemos los tributos a los que quedan sometidos los habitantes de la capital en 1251 y 1264 y el sistema aplicado para su recaudación (derrama).⁸⁴

La situación económica del Conquistador será, pues, a mi modo de ver, la que posibilita, al igual que ha ocurrido con los municipios, la implantación de las Cortes en Valencia. Serán esas mismas carencias durante el reinado de sus sucesores las que darán a las Cortes el control del donativo (Cortes generales de Monzón de 1362-1363), control que dará lugar al tercer pie de lo que ha venido en llamarse la fiscalidad del estado.⁸⁵

83. Ver las aportaciones de Antonio José Mira, Pau Viciano y Juan Vicente García Marsilla en la *Revista d'Història Medieval*, núm. 7 (1996), dedicada a «La gènesi de la fiscalitat municipal (segles XII-XV)».

84. Ver los privilegios 33, 48 y 64 editados en el *Au. Op.*, y José MARTÍNEZ ALOY (ed.), *La diputación de la Generalidad...*, p. 20.

85. Jean-Philippe GENET (ed.), *L'État Moderne: Genèse, bilans et perspectives*, París, CNRS, 1990.

3.3. Los fueros, ¿una legislación pactada?

Los fueros, marco legal que rige la vida de los valencianos, han sido vinculados por la historiografía tradicional a las Cortes. Aquí, tras lo expuesto, querría incidir en el tema del pacto. El primer punto que se planteó la historiografía, por tanto, es si se dieron o no en Cortes. El cuadro 1 nos aproxima a las diversas posturas. Lorenzo Matheu (1654) es el primero que defiende que no se celebren Cortes antes de 1240, fecha en la que se aprueba la *Costum* y por tanto no se puede hablar de pacto. Será Ribelles (1810), en el marco de la Constitución de Cádiz, quien defienda la postura contraria.⁸⁶ Estas posiciones, las asumirán otros autores como Boix, Marichalar y Manrique, y Danvila.

El enfoque de Matheu fue asumido por Chabás y Martínez Aloy.⁸⁷ Ambos apuntan que, incorporada Valencia por conquista, la fuente del derecho es la voluntad del monarca que la llevó a cabo. Será, por tanto, el Conquistador, como señor y al igual que harán aquellos a los que ceda la jurisdicción,⁸⁸ el que imponga la ley en sus territorios. No hay que olvidar que para estas fechas, tal y como exponen nuestros colegas de derecho en sus manuales, el derecho es, todavía, local, particular y diversificado.

Hoy, tras años de discusiones, se ha aceptado, siguiendo lo expuesto por Roque Chabás, que la *Costum* es un código municipal, y algunos autores, como Pedro López, aceptan que se dio en presencia de parte de los que asistieron a las Cortes de 1236, por lo que considera esta reunión como un epílogo de las primeras, aunque siguiendo en la línea de Chabás reconoce que la *Costum* dependía sólo de la voluntad del rey, sin traba alguna de juramento ni pacto.

No disponemos de ningún documento, tal y como ha señalado Pedro López, sobre la reunión que en 1250⁸⁹ se celebra en Morella, en el marco general de las recopilaciones legislativas de carácter territorial que se llevan a cabo en los otros territorios (Cortes de Huesca de 1249 y de Barcelona de 1251), y en la que según él, siguiendo a Chabás y Dualde, se lleva a cabo la reforma de la *Costum* (incluye fielmente preceptos de privilegios previos, cambia su nombre por el de *Furs* y amplía su ámbito de aplicación a todo el realengo).

El cambio de la *Costum* a *Furs*,⁹⁰ según Pedro López,⁹¹ no es sólo cuestión de nombre, sino de contenido, y estaría propiciado por unos burgueses interesados, como escribieron en su día Germà Colón y Arcadi Garcia, en la libertad personal, la propiedad libre, las exenciones fiscales, la garantía de una justicia pública e independiente de coacciones y violencias, el sentido jurídico realista y el proteccionismo económico,⁹² extremos todos ellos que explican el enfrentamiento que se produce entre la nobleza aragonesa y las villas reales, especialmente Valencia.

Los fueros, amén de fijar los límites del reino y su capital, organizan la convivencia de los valencianos. Su contenido, tal y como evidencian los trabajos basados en los mismos, nos aproxima a aspectos concretos de la sociedad valenciana del momento.⁹³

86. Ver Mª Rosa MUÑOZ POMER, «Las cortes medievales valencianas: un balance y un proyecto para el siglo XXI», *Aragón en la Edad Media*, núm. XXI (2009), p. 131-168.

87. José MARTÍNEZ ALOY (ed.), *La diputación de la Generalidad...*, p. 43.

88. Juan BENEYTO, «Sobre la territorialización del código de Valencia», *BSCC*, vol. XIII (1931), p. 187-197; Miguel GUAL, «Estudio de la territorialidad de los fueros de Valencia», *EEMCA*, vol. III (1948), p. 262-289.

89. Francesc J. PASTOR, *Fori Regni...* en el prólogo, se hace eco de ese año.

90. Robert I. BURNS, *Societat i documentació...*, p. 264: «Els furs de València foren el primer codi romanitzat d'aplicació general produït pel renaixement legal d'Europa.»

91. Pedro LÓPEZ, *Los orígenes de los Furs de Valencia...*, p. 97.

92. Germà COLÓN y Arcadi GARCIA, *Furs de València...*, p. 49.

93. Los fueros han sido utilizados por la historiografía desde los años sesenta para aproximarse a diversos aspectos de la sociedad valenciana: la mujer, la agricultura, el régimen matrimonial, los caminos...

Ha quedado claro, por otra parte, que no hay ningún dato que indique que el juramento que el rey hace de los fueros en la reunión de 1261 y su deseo de implantarlos como ley general respondan a ningún compromiso. Romeu, sin embargo, se hace eco de lo expuesto por Chabás para estas Cortes en las que, según él, se puede ya hablar de pacto, porque el rey recibe una cantidad a cambio del juramento y se compromete a no modificarlos sin su consentimiento, extremo que, como ya he expuesto, no se recoge en el privilegio del juramento de 1261. Es evidente, sin embargo, que en 1271 ya están presentes los brazos, la reforma responde a su petición y el rey se compromete a no modificarlos sin el concurso de la asamblea, compromiso que extiende a sus sucesores.

Entiendo, por tanto, que sería en esa fecha y no antes cuando se puede hablar de pacto. Siempre teniendo en cuenta que el pacto, como escribí en su momento⁹⁴ y se reflejará en Cortes posteriores, consiste en el compromiso real de cumplir las leyes más que en ceder su capacidad de legislar. Es sabido que el rey tiene la última palabra en la propuesta de los brazos y que, en muchas ocasiones, los privilegios, concedidos a instancia de parte, no se ajustan a fueros acabados de aprobar, dando lugar a los contrafueros.

4. CONCLUSIONES

Siguiendo la estructura del trabajo, organizo por apartados las conclusiones derivadas del mismo.

El primero, centrado en las fuentes, evidencia el protagonismo que las crónicas y la documentación real (privilegios y fueros) han jugado hasta hoy para el estudio de las Cortes; que los archivos más conocidos e interesantes por el número de noticias son el ACA, donde se conserva copia de los originales (especialmente la RC), y el AMV, donde están depositados los mismos (privilegios) y los códices en los que se copian para su aplicación; que esa documentación ha sido parcialmente editada (Chabás, Huici, Cabanes y Burns); que el diplomatario de Burns, cuando esté publicado, será, por sus características, el más interesante; que el estudio de estas instituciones se ha basado, hasta ahora, en la documentación publicada y ésta es más bien escasa con relación a la conservada; que los documentos directamente vinculados con las Cortes a penas alcanzan la decena; que todavía quedan por revisar y editar muchos documentos de los archivos de la monarquía: ACA (cartas reales, pergaminos...), ARV y AMV (privilegios), documentos a los que habría que añadir los procedentes de la revisión organizada y sistemática de otros archivos municipales, eclesiásticos y nobiliarios.

Coincido con otros autores (Chabás y Belenguer) que es necesario profundizar en el estudio de la legislación foral y hacer una cuidadosa edición de los fueros (trabajo que requiere, a mi modo de ver, la colaboración entre especialistas del derecho y de la historia); que es necesario enmarcar el análisis de los documentos sobre Cortes, como ha hecho Pedro López con otros de la misma época, relacionados con la repoblación y las finanzas del Conquistador, para dar más firmeza a la hipótesis expuesta.

Que, además de la síntesis de Romeu, que abarca todo el periodo foral, los trabajos más significativos y esclarecedores para comprender las Cortes del siglo XIII son los de Roque Chabás y Pedro López.

Que la celebración de este tipo de acontecimientos potencia, como se hizo evidente ya en 1908, y todavía se ha hecho y se hará más en 2008, la preocupación tanto por el propio Conquistador como por su época. Se han publicado biografías (Antoni Furió), estudios sobre su reinado (Ernest Belenguer) e incluso novelas que, sin duda, aportarán nuevos puntos de vista y noticias que nos permiti-

94. Mª Rosa Muñoz, «Problemas de historia del parlamentarismo: las cortes valencianas», *Archivo Sardo*, núm. 47/49, p. 219-231.

rán completar nuestros planteamientos y dar respuesta a algunas de las cuestiones que tenemos planteadas.

El segundo apartado, dedicado al papel que las Cortes juegan en la conquista y colonización, ha hecho evidente la diferencia entre la cabalgada feudal (botín) y las Cortes (incorporación de territorio), así como la participación de estas últimas en el asedio de Peñíscola y en la toma de Valencia, dando a la misma el carácter de empresa conjunta de las clases dominantes, dirigidas por el rey.

No menos importante para comprender el proyecto político que triunfará en el nuevo reino (modelo contractual) y el papel de la capital en las Cortes es la aproximación a la forma, número y origen de sus colonizadores. Sólo un mejor conocimiento del proceso permitirá elevar a definitivas las sugerencias apuntadas por otros autores sobre el papel que la burguesía catalana juega en el proyecto político del nuevo reino.

Todo ello apunta a que es el proyecto de los ciudadanos, poseedores de dinero y en busca del protagonismo político, el que apoyará el monarca frente a la nobleza. Éste, que consolida sus posiciones políticas con la conquista, no conseguirá asegurar un proyecto financiero y fiscal que le permita liberarse y liberar a sus sucesores del recurso a los componentes de sus reinos.

El tercer apartado, analizada la Crónica y la documentación, una vez señaladas las cuestiones básicas que sobre la institución ha resaltado la historiografía, sobre su origen, número, funcionamiento..., me ha permitido confirmar la existencia de diversos tipos de asambleas: reunión con uno o varios brazos, «gran consell», Cortes, así como su distinta finalidad. La dificultad de abordarlas en su totalidad me ha obligado a centrarme en las Cortes. Su análisis, en el contexto en el que se desenvuelven, hace evidente la relación, al igual que las instituciones municipales, con la economía del monarca.

La reforma de los fueros y la introducción de las Cortes en la reunión de 1261, ya relacionadas por otros autores con el donativo (Martínez Aloy y Pedro López), se vincula, según lo expuesto, al fracaso del proyecto económico del conquistador fijado por Martínez Aloy a partir de 1240 y la necesidad de buscar nuevos cauces de financiación que añadir al municipio.

El monarca, que había obligado a sus sucesores en 1261 a jurar los fueros ante las Cortes, será, sin embargo, el primero al que los estamentos soliciten que las convoque, dados los cambios que durante los últimos diez años se han producido en la sociedad valenciana. 1271 será, por tanto, la primera vez que se celebren las Cortes en Valencia; Cortes, por otra parte, en las que entiendo se puede hablar de representación de los municipios. Creado el de Valencia en 1245 y el resto a su semejanza en años posteriores, no cabe duda que su presencia se hará a través de síndicos que, como he demostrado para otras épocas, representan a los individuos más influyentes de los mismos.

La introducción de las Cortes en Valencia hay que vincularla, por tanto, al despegue del poder político del monarca y a las necesidades económicas del mismo. Las Cortes, al igual que previamente la familia, la aldea, la parroquia y el señorío habían servido para estabilizar la población en el espacio y en la jerarquía social, serán, desde finales del siglo XIII y a nivel del reino, responsables de mantener la paz, tal y como se refleja ya en las primeras Cortes (1271) y hacen evidente las actas de las mismas a lo largo de todo el periodo foral.

II. Política internacional

Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia*

Maria Teresa FERRER I MALLOL
Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals
Institut d'Estudis Catalans

La política internacional desenvolupada per Jaume I durant el seu llarg regnat ha estat força estudiada; de tota manera, sempre es pot dir alguna cosa nova en algun punt aprofitant la bibliografia recent o alguns documents que no han estat tinguts en compte.¹ El regnat de Jaume I comportà una ampliació molt notable de la política internacional practicada pels seus antecessors; continuà centrada en els veïns: Occitània, França,² Anglaterra,³ Navarra,⁴ Castella,⁵ Portugal,⁶ els països musulmans

* Aquest treball ha estat dut a terme dins del Projecte de Recerca «La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval: puente entre culturas, mediadora entre Cristiandad e Islam», concedit pel Ministeri d'Educació i Ciència (HUM2007-61131). Es beneficia també de l'ajuda concedida al Grup de Recerca Consolidat «La Corona Catalanoaragonesa, l'Islam i el Món Mediterrani» pel Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya per al període 2005-2008 (SGR2005193). Aquest treball ha comptat també amb l'ajuda del 2PTR concedit per l'Institut d'Estudis Catalans al projecte «Corpus documental de les relacions internacionals de Catalunya i de la Corona d'Aragó» (PT2008-S0110).

1. Cal tenir en compte diverses obres de Ferran Soldevila, l'especialista en aquest regnat i el següent: *Jaume I. Pere el Gran; Vida de Jaume I el Conqueridor; Els primers temps de Jaume I, i Pere el Gran*. Vegeu una visió general de la seva política internacional: Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *Jaime I y su época*, Saragossa, Institució Fernando el Católico, 1979. Cf. també, malgrat que analitza l'etapa posterior, Antoni RIERA I MELIS, «El Mediterrani Occidental al darrer quart del segle XIII: Concurrencia comercial i conflictivitat política», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2 (1997). Altres estudis del regnat ja han estat esmentats al meu treball introductor d'aquest mateix volum titulat «Jaume I: vida i gestes».

2. Martí AURELL, «Autour d'un débat historiographique: l'expansion catalane dans les pays de langue d'oc au Moyen Âge», a *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'Oc (1204-1349)*, vol. 1, Montpellier, 1988; Robert I. BURNS, «The loss of Provence. King Jame's raid to kidnap its heiress (1245)», a *Montpellier, la Couronne...*, vol. 3; Charles E. DUFOURCQ, «Les angevins dans le monde méditerranéen des alentours de 1260 aux alentours de 1340», a *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona. La società mediterranea all'epoca del Vespro*, Palerm, Accademia di Scienze, Lettere et Arti, 1982; Odilo ENGELS, «Der Vertrag von Corbeil (1258)», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, núm. 19 (1962); Joan REGLÀ CAMPISTOL, *Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica. La lucha por el valle de Arán (siglos XIII-XIV)*, Madrid, CSIC, 1951.

3. F. Darwin SWIFT, «Marriage alliance of the Infante Pedro of Aragon and Edward I of England. 9 oct. 1273», *English Historical Review*, núm. v (1890).

4. José M. LACARRA, *Historia política del reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*, vol. II, Pamplona, Aranzadi, 1972; José M. LACARRA, *Un aspecto de la política exterior de Jaime el Conquistador: sus relaciones con Navarra*, Madrid, Instituto de España, 1977; Ramon FERRER NAVARRO, «Una hipótesis en torno al fracasado prohijamiento de Sancho el Fuerte y Jaime I de Aragón», a *Homenaje a Don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado*, Saragossa, 1977; Ángel MARTÍN DUQUE y Luis Javier FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, «Relaciones financieras entre Sancho el Fuerte de Navarra y los monarcas de la Corona de Aragón», a *Jaime I y su época*.

5. Ferran VALLS TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Alfons el Savi», *Bulletin Hispanique*, núm. XXI (1919); Joaquim J. BARÓ, «Relaciones entre Aragón y Navarra en la época de Jaime I el Conquistador», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, vol. v (1944); Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «La frontera de Aragón con Castilla en la

de la Península i del Magrib,⁷ els estats italians: Pisa, Gènova,⁸ Sicília i la Santa Seu,⁹ però també hi hagué contactes amb països llunyans com Hongria, on cercà la seva segona muller. S'intensificaren els contactes amb l'Imperi bizanti¹⁰ i aparegueren els contactes oficials amb Egipte,¹¹ responnent als interessos comercials dels catalans, que tenien una presència creixent a la Mediterrània oriental; hi hagué, a més, contactes amb Armènia¹² i amb els tàrtars.¹³ El rei abandonà el projecte dinàstic d'expansió a Occitània, però assegurà la seva força a la Península mitjançant les conquestes de Mallorca i València.

Aquests volums, destinats a commemorar el vuitè centenari del naixement de Jaume I, tenen ponències específiques per a l'estudi de les relacions de Jaume I amb França i amb Occitània, amb Castella, amb Navarra, i amb els països islàmics, i amb els estats no islàmics de la Mediterrània oriental, a través de l'estudi de la croada que el rei intentà portar a terme, a més de les relacions amb la Santa Seu. No insistiré gaire, doncs, en aquests punts, només per situar-los cronològicament en el context de la política de Jaume I. Em centraré en l'estudi de les relacions amb els estats italians i amb altres països que no han pogut tenir una ponència específica.

época de Jaime I», a *Jaime I y su época*; Carlos de AYALA, *Directrices fundamentales de la política peninsular de Alfonso X (Relaciones castellano-aragonesas de 1252 a 1263)*, Madrid, Antiqua et Medievalia, 1986; Carlos de AYALA, «Alfonso X y sus relaciones con la Corona de Aragón. Los decisivos años de la alianza gibelina (1264-1274)», a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. El poder real en la Corona de Aragón (Siglos XIV-XVI)*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1997; Carlos de AYALA, «Relaciones de Alfonso X el Sabio con Aragón y Navarra», *Alcanate*, núm. IV (2004-2005); Robert I. BURNS, «Warrior Neighbors: Alfonso el Sabio and Crusader Valencia», *Viator*, núm. 21 (1990); Joseph O'CALLAGHAN, *El rey Sabio. El reinado de Alfonso X de Castilla*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1996; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, Ariel, 2004.

6. Luis Adao da FONSECA, «Contribución para el estudio de las relaciones diplomáticas entre Portugal y Aragón en la Edad Media: el tratado de alianza de 1255», a *Jaime I y su época*.

7. Luis de MAS LATRIE, *Traité de paix et de commerce concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, París, 1886; Joaquim MIRET I SANS, «Un missatge de Yarmorasen rey de Tremecèn a Jaume Ier», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. VIII (1915-1916); Andrés GIMÉNEZ SOLER, «Episodios de la historia de las relaciones entre la Corona de Aragón y Túnez», *Anuario de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. I (1907); Antonio Vicente FREY SÁNCHEZ, «Los problemas fronterizos castellano-aragoneses a propósito de la conquista del Sarq Al-Andalus. Villena (1239-1244)», *Meridies*, núm. 5-6 (2002); Josep David GARRIDO VALLS, «La marca septentrional del reialme mudèjar de Múrcia, territori d'equilibri entre Castella i la Corona d'Aragó», a *El poder real...*; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón y los estados musulmanes*, Barcelona, 1919; Charles E. DUFOURCQ, «La Couronne d'Aragon et les Hafsides au XIIIe siècle (1229-1301)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XXV (1952); Charles E. DUFOURCQ, «La question de Ceuta au XIIIe siècle», *Hesperis*, vol. XLII (1955); Charles E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib, aux XIIIe et XIVe siècles*, París, PUF, 1966, p. 243-247.

8. M. Teresa FERRER, «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980); M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2 (1997); Mario CORDA, «Pisa, Genova e l'Aragona all'epoca di Giacomo I nelle fonti narrative», a *Jaime I y su época*.

9. Demian J. SMITH, «Pope Innocent III and the minority of James I», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/1 (2000); Demian J. SMITH, *Innocent III and the Crown of Aragon: The limits of Papal Authority*, Aldershot, Ashgate, 2004.

10. Deno John GEANAKOPOLOS, *L'imperatore Michele Paleologo e l'Occidente 1258-1282*, Parlerm, Accademia Nazionale di Scienze et Arti, 1985; Ernest MARCOS HIERRO, *Die byzantinisch-Katalanischen beziehungen im 12. und 13. Munic*, Institut für Byzantinistik, 1996; Ernest MARCOS HIERRO, «Miguel VIII Paleólogo y Jaime I el Conquistador», a Moschos MORFAKIDIS i Isabel GARCÍA GÁLVEZ (ed.), *Estudios Neogriegos en España e Iberoamérica*, vol. II, *Historia, literatura y tradición*, Granada, Athos-Pérgamos, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1998.

11. Charles E. DUFOURCQ, «Vers la Méditerranée orientale et l'Afrique», a *Jaime I y su época*; Peter M. HOLT, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden, Brill, 1995.

12. Claude MUTAFIAN, «La Catalogne et le Royaume Arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles)», a M. Teresa FERRER i Damien COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, CSIC, Institutió Milà i Fontanals, 1999.

13. Ernest MARCOS HIERRO, *La croada catalana: l'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2006.

LA POLÍTICA INTERNACIONAL DURANT LA MINORIA D'EDAT DE JAUME I

Els interessos catalans a Occitània

Hem de recordar que Jaume I va néixer en temps difícils, quan el drama de la croada contra els albigeos estava a punt de començar; que als tres anys fou una peça de la política occitana del seu pare i fou promès en matrimoni a la filla de Simó de Montfort, com a penyora d'un pacte que buscava la pau, enmig de la croada contra els albigeos que aquest noble encapçalava; fou llavors separat de la seva mare i posat en poder de Simó de Montfort, a Carcassona. Però no solament el pacte resultà inútil, sinó que deixà l'hereu de la Corona catalanoaragonesa en mans de l'enemic del seu pare, quan Pere el Catòlic morí a la batalla de Muret, el 1213, precisament a mans dels homes de Simó de Montfort.

Aquesta situació desastrosa fou salvada pel papa Innocenci III, que ordenà que l'infant, esdevingut rei, fos lliurat als seus súbdits catalans i aragonesos; efectivament, l'any 1214 fou portat a Catalunya i encomanat al mestre del Temple, Guillem de Mont-rodon, que s'ocupà de la seva educació, tal com havia volgut la reina Maria.¹⁴ Sota la supervisió de la Santa Seu, a través del cardenal legat Pere de Douai, es constituí un govern de regència presidit per l'oncle del rei, el comte Sanç, que governà els regnes fins al 1218.¹⁵

Els drets feudals i la influència política catalanoaragonesa a Occitània, enfront de la política expansiva francesa en aquesta regió, foren defensats durant la minoria de Jaume I pel seu oncle l'infant Sanç des del mateix moment de la mort del rei Pere el Catòlic i un parell d'anys després com a procurador general.¹⁶

El rei no seguí aquesta tendència prooccitana en el seu regnat efectiu. La desgraciada fi del seu pare i especialment els consells i les admonicions que degué rebre dels templers a Montsó perquè fos obedient als manaments de l'Església el marcaren de manera decisiva i potser ho feren encara més les amenaces d'invasió dels seus regnes que li arribaren del papa Honori III quan només tenia nou anys, el 1217, després de la intervenció de catalans en l'auxili a Tolosa de Llenguadoc, assetjada per Simó de Montfort, que un any després moria en aquest setge. La renúncia del comte Sanç a la procuració dels estats de Jaume I desvià l'amenaça de croada contra ell i el papa el posà sota la seva protecció, a ell i als seus estats.¹⁷

En el futur, el rei no oblidà els interessos dinàstics a Occitània, però només els mantingué si no significaven un enfrontament amb la Santa Seu i una guerra amb França. L'objectiu que es fixà fou el de l'expansió dels seus estats en la lluita contra els sarraïns. Com deia Soldevila, també es pot atribuir a la influència dels templers en la seva educació que el rei assumís com a objectiu prioritari del seu govern la lluita contra l'islam. No solament no significava cap risc d'enfrontament amb l'Església, sinó que n'obtindria la benedicció.¹⁸

La política peninsular. L'aliança amb Castella mitjançant un matrimoni

Tenim poca informació sobre la política internacional desenvolupada pel procurador o pels seus consellers durant la minoritat de Jaume I.

14. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968, p. 18-22, 26-29, 49-65 i 67-70. Sobre Guillem de Mont-rodon, vegeu Antoni PLADEVALL, *Guillem de Mont-rodon, mestre del Temple i tutor de Jaume I*, Lleida, Pagès, 1993.

15. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 18-22, 26-29 i 49-65.

16. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 51-53, 55, 91-93, 103-104 i 110.

17. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 143-145, 147-149 i 160-162.

18. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 129-130.

Pel que fa a les relacions amb els països islàmics, el cardenal Pere de Douai, que s'ocupà d'organitzar la regència quan Jaume I fou retornat als seus regnes, encarregà al jueu Azac que negociés una treva amb els sarraïns: era una mesura necessària per a protegir el rei i els seus estats durant la minoria i el papa Innocenci III confirmà la treva i ordenà, l'any 1216, que fos observada durant el temps acordat.¹⁹ No sabem, però, ni amb quins estats havia estat signada la treva, bé que podem suposar que eren els fronterers, ni quina duració havia estat estipulada.

En el nomenament de consellers del rei per part d'Innocenci III, el 1216, el papa havia fet menció que l'haurien d'aconsellar en les relacions amb els reis de Navarra i de Castella o amb altres prínceps.²⁰ Els que eren esmentats amb el nom de l'estat eren els veïns, amb els quals, previsiblement, caldria mantenir contactes més freqüents. Soldevila creia, però, que el comte Sanç, que era el procurador o regent, i qui havia d'ésser aconsellat, havia demanat aquests consellers per tal de reforçar la seva autoritat en el govern de Catalunya i Aragó, especialment en els afers d'Occitània, que no es mencionen, per no alarmar el papa.²¹

Navarra podia haver causat problemes. A causa dels préstecs concedits a Pere el Catòlic, havia obtingut com a penyora diversos castells aragonesos: Escó, Peña, Gallur i Trasmoz i, ja durant el regnat de Jaume I, n'aconseguí d'altres de diferents personatges, per exemple de l'infant Ferran, oncle del rei, pel mateix procediment de penyora de préstecs: Xabier, Grisén, Sádaba i Los Fayos i també Chodes, «Zalata-mor», Burbáguena, Ródenas, Linares, Jorcas i Alocaf, que seria Olocau. Segons Martín Duque, el propòsit del monarca navarrès amb aquestes adquisicions era el d'obtenir un camí que li permetés portar a terme expedicions contra els sarraïns: tots aquests llocs li permetien passar del seu regne al Maestrat a través de terres aragoneses, ja que Navarra no tenia frontera amb terres islàmiques des de la mort d'Alfons el Bataller i la separació de Navarra i d'Aragó. Eren la Corona catalanoaragonesa i Castella les que tenien frontera amb l'islam i es podien expandir; Navarra havia quedat privada d'aquesta possibilitat, bé que Sanç el Fort en trobà una a través del passadís de castells que havia aconseguit a Aragó. Entre 1219 i 1220, Sanç el Fort organitzà una incursió per terra de moros que tingué caràcter de croada, per concessió de la Santa Seu, que li manà, però, que no aprofités el seu pas per Aragó per atacar aquest regne.²² És possible, però, que no fos la primera incursió, perquè una butlla de 1216 d'Honorí III reconeixia que el monarca navarrès posseïa a la frontera amb els sarraïns per compra o pel seu esforç «Castillo Nuevo», Alehedo, Alocaf, Mallo, Peña de Arañón, Arzediello i Abengalbón. Alocaf (Olocau) havia estat aconseguida per mitjà de penyora del noble Pedro Iñíguez de Araciell, però la resta devia ésser el guany d'alguna incursió.²³

No cal dir com era de perillós per a la seguretat d'Aragó que tants castells fronterers estiguessin en mans del rei de Navarra. Encara el 1223 Sanç el Fort aconseguí de l'infant Ferran pas lliure entre tots els seus castells fins a la frontera amb els sarraïns i la seguretat que respectaria els seus drets sobre aquests castells i encara li'n donaria d'altres si esdevenia rei d'Aragó.²⁴ En aquells moments, l'infant

19. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 85 i doc. 1, p. 100-101.

20. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*

21. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 94-97.

22. Àngel MARTÍN DUQUE i Luis Javier FORTÚN DE CIRIZA, «Relaciones financieras entre Sancho el Fuerte de Navarra y los monarcas de la Corona de Aragón», a *Jaime I y su época*; Alberto CAÑADA JUSTE, «Castillos de Sancho el Fuerte en los dominios de la Corona de Aragón», a *Jaime I y su época*, que inclou un mapa.

23. Alberto CAÑADA JUSTE, «Castillos de Sancho el Fuerte en los dominios de la Corona de Aragón», a *Jaime I y su época*, p. 361-362.

24. José de MORET, *Annales del reyno de Navarra*, vol. II, Pamplona, Huarte, 1695, p. 396-397. Àngel MARTÍN DUQUE i Luis Javier FORTÚN DE CIRIZA, «Relaciones financieras entre Sancho el Fuerte de Navarra y los monarcas de la Corona de Aragón», a *Jaime I y su época*, p. 175, nota 13.

s'havia aliat amb els bàndols nobiliaris que poc després tingueren el rei Jaume I gairebé segrestat a Saragossa; aspirava, doncs, a la Corona en perjudici del seu nebot i es volia assegurar l'aliança amb Navarra.²⁵ No sembla, però, que el rei de Navarra hagués intervingut en les bandositats nobiliàries i els enfrontaments amb el rei Jaume I durant els primers anys del seu regnat, en els quals participà l'infant Ferran ben destacadament.²⁶ Consta, però, que almenys Artal de Luna havia atacat alguna de les possessions del monarca navarrès.²⁷

L'episodi més notable de les relacions amb altres estats peninsulars, ja al final de la minoria de Jaume I, fou el matrimoni del monarca amb una infanta castellana, que reforçava les bones relacions amb l'estat veí en un moment de debilitat com era la minoritat, situació que no era gaire diferent a Castella, on el rei Ferran III era també molt jove.

Les noces de Jaume amb la infanta Elionor, a més, donaven continuïtat a una política d'enllaços entre tots dos estats, el darrer dels quals havia estat el de l'avi de Jaume I, el rei Alfons, casat amb Sança de Castella. El matrimoni de Jaume I amb Elionor, filla del rei Alfons VIII de Castella i d'Elionor Plantagenet, fou proposat per la reina Berenguera, esposa del rei de Lleó Alfons IX, però separada d'aquest monarca des del 1204, a causa de la dissolució del seu matrimoni pel papa per la consanguinitat dels esposos. Berenguera actuava, de fet, com a regent de Castella, ja que el seu fill Ferran III, esdevingut rei de Castella el 1217, era encara molt jove i havia tingut problemes, en el moment del seu accés al tron, a causa de les pretensions al tron de Castella del seu pare, el rei de Lleó Alfons IX. Els problemes foren greus perquè el rei de Lleó envaï Castella el 1217. Restablert la pau el mateix any, convenia, però, tenir assegurada la frontera oriental amb Aragó.²⁸

Els consellers de Jaume I decidiren que el casament del rei era oportú, malgrat que només tenia tretze anys i era impúber, perquè era convenient que tingués fills, tan aviat com fos possible, atès que no tenia germans. Les noces se celebraren el 6 de febrer de 1221, a Ágreda, amb l'assistència de totes dues corts.²⁹ D'aquest matrimoni, en nasqué un fill, Alfons, en data imprecisa entre 1223 i 1228, any en el qual fou reconegut hereu de la Corona catalanoaragonesa.

El matrimoni del rei amb Elionor de Castella no durà gaire. Malgrat que van passar junts moments de gran perill durant les revoltes nobiliàries aragoneses, a partir d'un cert moment sorgí una gran discòrdia entre els esposos; el matrimoni fou anul·lat l'any 1229, per desig del rei, acollint-se al parentiu entre els cònjuges, i l'infant Alfons hagué de ser legitimat.

Potser no era aliena a aquest desig del rei de dissoldre el seu matrimoni l'oportunitat de casar-se amb una filla del rei de Lleó, Alfons IX, que li havia de dur aquest regne en dot. Malgrat que l'any 1218 el rei de Lleó havia reconegut com a hereu Ferran, el fill del seu matrimoni anul·lat amb Berenguera de Castella, després havia mostrat una marcada preferència per les filles del primer matrimoni; primer s'havia dit, l'any 1224, que una de les infantes es casaria amb Joan de Brienne, rei de Jerusalem, i que serien reis de Lleó, però la reina Berenguera, per tal d'evitar aquest perill, casà la seva filla

25. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 210-219.

26. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 80-81, 104-105 i 157-158.

27. Alberto CAÑADA JUSTE, «Castillos de Sancho el Fuerte en los dominios de la Corona de Aragón», a *Jaime I y su época*, p. 363.

28. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Fernando III el Santo, el rey que marcó el destino de España*, Sevilla, Fundación José Manuel Lara, 2006, p. 32, 34, 37, 42, 44, 48 i 53-61.

29. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 187-188. El document d'arres o sponsalici fou publicat per Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I i la seua època*, vol. II, Barcelona, 1913, doc. II, p. 1184-1185. Com assenyala Soldevila, el document està mal datat, perquè la data no fou transcrita correctament: és del 6 de febrer i no del 13 com diu el recull.

Berenguera amb Joan de Brienne.³⁰ El candidat següent per a una de les infantes lleoneses i per a l'herència degué ésser Jaume I, cosa que no era, precisament, una demostració de bona voluntat envers Castella, ja que podia suposar l'enfrontament amb el jove rei castellà, Ferran III, designat hereu de Lleó al tractat de 1218. És el *Llibre dels feits* el que ens informa del projecte.³¹ La negociació d'aquest matrimoni tingué lloc mentre era en curs el procés de dissolució de la primera unió amb Elionor. El desenllaç d'aquest procés i el fracàs del projecte de matrimoni amb la infanta lleonesa tingueren lloc després de la conquesta de Mallorca.

ELS TRACTATS AMB GÈNOVA I PISA COM A CONSEQÜÈNCIA DE LA CONQUESTA DE MALLORCA

Les relacions comercials i polítiques amb les ciutats marítimes italianes eren antigues. Hi havia hagut col·laboració amb Pisa en la primera conquesta de Mallorca, els anys 1114-1115, i amb Gènova en la conquesta de Tortosa, el 1148. Però feia temps que Pisa i Gènova havien abandonat la política d'hostilitat vers els països islàmics i s'havien inclinat pels tractats que els asseguressin avantatges en l'exercici del comerç. Gènova sembla que signà una treva amb Mallorca el 1149 i, més endavant, el 1160; el 1181, l'ambaixador genovès Rodoano Mauro en negocià un altre amb Ishaq ibn Janiyya, que calgué renovar el 1188, després de la mort d'aquest senyor de les Balears: fou negociat amb el seu successor per Nicola Leccanozze amb una duració prevista de vint-i-dos anys, i els sarraïns de Mallorca prometeren donar als genovesos un magatzem o alfòndec, un forn, accés als banys cada setmana i una església.³² Pisa, per la seva banda, signà un tractat amb el senyor de Mallorca el 1161 i és possible que ja n'hi hagués un de precedent, del 1150; l'any 1173, Pisa envià un ambaixador a Mallorca per concloure un altre tractat³³ i encara en fou negociat un altre el 1184.³⁴

Tant els genovesos com els pisans estaven ben establerts a Mallorca en el moment de la conquesta de Jaume I. Per aquest motiu, no demostraren gaire entusiasme per l'empresa programada per Jaume I, que canviava el marc polític d'un lloc on desenvolupaven activitats comercials importants i que significava un avançament de posicions a la Mediterrània d'una potència, fins llavors amiga, però que podia resultar una competidora en el futur.

L'any 1229, Jaume I portà a terme la conquesta de Mallorca. La flota catalana assegurà el transport de l'exèrcit, l'operació de desembarcament i l'avituellament, sense necessitat d'haver de recórrer, com en el segle precedent, a les flotes de Pisa o de Gènova. La conquesta era un objectiu que coincidia amb els interessos mercantils dels seus súbdits, principalment de Barcelona, tant perquè anul·lava un centre de pirateria situat davant de la costa de Catalunya i que interferia en les rutes marítimes dels catalans, com perquè els proporcionava un enclavament estratègic, escala obligada a les rutes del Mediterrani occidental. La conquesta demostrà a Europa, i particularment a les potències marítimes com Gènova o Pisa, que havia sorgit una nova potència marítima que caldria tenir en compte. Mal-

30. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Fernando III...*, p. 58, 61-62 i 77-78.

31. *Llibre dels feits del rei En Jaume*, cap. 106, p. 199-200.

32. Louis de MAS LATRIE, *Traité de paix...*, p. 109-113 i 113-115; Gary B. DOXEY, «Genovesos i Pisans a les Illes Balears (1146-1229)», a *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, vol. 2, *Presenza e espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*, Sàsser, C. Delfino, 1996, p. 369 i 372-374; David ABULAFIA, «Gli inizi del commercio genovese a Maiorca e il patto maiorchino genovese del 1160», a *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna*, Gènova, Glauco Brigati, 1997.

33. Gary B. DOXEY, «Genovesos i pisans a les Illes Balears (1146-1229)», a *La Corona...*, p. 371, 372 i 379.

34. Louis de MAS LATRIE, *Traité de paix...*, p. 367-374; «Catalogo della Mostra Storica della Repubblica marinara di Pisa», *Rassegna periodica di informazioni del Comune di Pisa*, vol. III, 7 (1967); Gary B. DOXEY, «Genovesos i Pisans a les Illes Balears (1146-1229)», a *La Corona...*, p. 374-375.

grat els temors previs, no comportà un enfrontament preocupant amb els països islàmics propers, que s'abstingueren d'intervenir-hi.

Un cop acabada la conquesta de Mallorca, calgué redefinir les relacions amb Pisa i Gènova i resoldre algunes qüestions pendents amb aquestes potències marítimes.

Els tractats de Jaume I amb Gènova. Creació del consolat

L'any 1230, Jaume I confirmà les antigues franquícies pactades als tractats de 1146 i 1149 amb el comte Ramon Berenguer IV i confirmades o ampliadades en els tractats de 1167 i de 1186 amb Alfons I el Cast o el Trobador i de 1198 amb Pere el Catòlic. El Tractat de 1230 regulà les relacions mútues, comercials i marítimes entre catalans i genovesos. Jaume I renovà la concessió de llibertat de comerç a tots els seus regnes a favor dels genovesos, llevat de les mercaderies d'extracció vedada, les quals quedarien subjectes a les mateixes reglamentacions que els seus propis súbdits i altres estrangers; el tractat renovava, a més, l'exempció a favor dels genovesos dels impostos de ribatge, portatge i peatge a totes les seves terres i el rei s'hi obligava a fer indemnitzar els danys fets pels seus súbdits als genovesos i a no emparar dins els seus dominis corsaris i pirates que ataquessin genovesos; si els genovesos aconseguïen capturar-ne algun dins els seus dominis, el monarca es comprometia a permetre que ells mateixos l'empresonessin i que en fessin el que volguessin. L'ambaixador genovès, Andrea di Caffaro, concedí el mateix per als catalans a Gènova. Sembla que el tractat fou negociat entre l'ambaixador genovès i Peregrí de Castellaçol, que són els dos que juraren que es compliria en nom de cada part.³⁵

Foren signats també dos convenis complementaris, un dels quals era destinat a resoldre les indemnitzacions per casos de pirateria. Ambdues parts es perdonaren mútuament els danys causats a les embarcacions respectives fins al moment de la captura de la nau *S. Biagio*, presa pel rei Pere el Catòlic. En quedaven excloses aquesta nau, valorada en catorze mil lliures (menys 121 lliures i sis sous que potser ja havien estat pagats), el buc de Guglielmo Rosso, pres per súbdits de Jaume I prop de Ventimiglia, que no era valorat, i mil lliures degudes a Andrea di Caffaro, com a hereu del seu germà Guglielmo di Caffaro, el qual havia obtingut un *lou*, o marca, sobre els súbdits del rei d'Aragó, del qual ja en devia haver cobrat la meitat, puix que el deute inicial pujava a dues mil lliures. Ambdues bandes s'obligaren a nomenar uns àrbitres abans de la festa de Nadal, els quals s'haurien de reunir a Montpeller i haurien de dictaminar sobre les reclamacions en el termini comprès fins a Pasqua. De moment, Jaume I ja admetia deure als genovesos totes les quantitats mencionades més amunt, a més de vuit mil morabatins que es devien encara per la venda de la tercera part de Tortosa. Per saldar aquest deute i el que trobessin els àrbitres, s'establí la implantació d'un impost a Catalunya i a Gènova de dotze diners per lliura, és a dir, el cinc per cent sobre el comerç mutu, per a indemnitzar els damnificats. El tractat fou negociat i jurat, com l'anterior, per l'ambaixador genovès Andrea di Caffaro i per Peregrí de Castellaçol.³⁶

35. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1188-1192, doc. IV; Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1268)*, València, Saragossa, Anubar, 1976-1982, doc. 133. L'edició més recent és la de *I Libri Iurium della Repubblica di Genova*, vol. 1/2, a cura de D. Puncuh, Gènova, Roma, Regione Liguria, Società Ligure di Storia Patria, Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1996, doc. 302.

36. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1186-1188, doc. III; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 132. L'edició més recent és la de *I Libri Iurium...*, doc. 300.

L'altre conveni es referia al deute envers Gènova, que encara no s'havia saldat, per la venda de la tercera part de Tortosa, que havia pertocat als genovesos després de la conquesta i que revengueren a Ramon Berenguer IV pocs anys després.

Cal recordar que els genovesos havien aportat una contribució molt important a la conquesta de Tortosa, que fou un èxit militar per a Gènova, però també un fracàs financer.

La colònia genovesa de Tortosa, que havia de tenir església, alfòndec, forn, banys i un hort i que semblava que tenia totes les condicions per donar un gran impuls al comerç genovès, tant dins de Catalunya i Aragó com vers l'Espanya musulmana, no prosperà; no ho féu, almenys, tan ràpidament com hauria convingut a Gènova, que tenia greus dificultats financeres a causa del cost de l'expedició a Tortosa. El final del setge amb capitulació i no pas amb assalt i saqueig féu disminuir el botí i, per tant, la possibilitat de recuperar de manera ràpida l'esmerç fet en la flota, les màquines de guerra i el manteniment de l'exèrcit; és un fet que han destacat diversos historiadors.³⁷

Aquest fracàs determinà canvis polítics a Gènova. Ja hi havia hagut conflictes anteriorment, fins i tot amb manifestacions violentes, però el corrent polític que estava en desacord amb la política del Comú no tingué oportunitat d'apoderar-se del govern de la ciutat fins al col·lapse financer postcroada. Els historiadors de Gènova assenyalen noms nous en el govern de la ciutat entre 1147 i 1153, exponents d'aquest corrent crític. Foren els responsables de les mesures tendents a buscar solucions financeres, que acabaren amb la venda de la tercera part de Tortosa, que havia correspost a Gènova per la seva contribució determinant a l'expedició. La venda tampoc no resolgué la qüestió perquè el comte només pagà una part del preu.

La venda de la tercera part de Tortosa, menys l'illa de l'Ebre, per part dels genovesos es féu l'any 1153 pel preu de 16.640 morabatins,³⁸ quantitat inferior a la valoració feta en el moment de la partició de la ciutat (vint-i-quatre mil morabatins).³⁹

Del preu convingut, el comte es comprometé a pagar 10.400 morabatins a mitjan gener següent, és a dir, al cap de dos mesos, i els altres 6.440 a mitjan maig següent. Malgrat totes les precaucions preses, fins i tot els ostatges lliurats pel comte, per garantir el pagament, el Comú només cobrà de manera immediata una part del preu, que fou menor del que havia estat estipulat: 8.640 morabatins; suposem que el comte, com els genovesos, també es trobava en dificultats financeres. Tenim constància que només es pagà aquesta quantitat perquè el segon i darrer pagament de vuit mil morabatins no és féu sinó gairebé un segle després, en època de Jaume I. No tenim informació de com els genovesos reaccionaren davant d'aquesta situació, però podem suposar que les relacions entre ambdues parts es degueren refredar notablement.

Segons el pacte de 1230, al qual hem al·ludit abans, Jaume I reconegué aquest deute de vuit mil morabatins i disposà que fos pagat, juntament amb la indemnització per alguns actes piràtics, amb el producte d'un dret o *lou*, que els catalans i tots els seus súbdits que portessin mercaderies a Gènova haurien de pagar. El dret, com ja hem dit, era de dotze diners per lliura, és a dir, el cinc per cent del

37. Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtúsa i la formació de la societat feudal*, València, Publicacions de la Universitat de València, Universitat Autònoma de Barcelona, 2001, p. 81.

38. Publicat a Pròsper de BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* (d'ara en endavant CODOIN), vol. IV, Barcelona, 1849, doc. 78; Cesare IMPERIALE DI SANT'ANGELO, *Codice diplomatico*, vol. I, Roma, Istituto Storico Italiano, doc. 243. Cf. Jordi VENTURA, *Alfons el Cast, el primer comte-rei*, Barcelona, Aedos, 1961, p. 79-82; Geo PISTARINO, «Genova e Occitania nel secolo XII», a *Actes du Ier congrès historique Provence-Ligurie*, Ais de Provença, Marsella, Bordighera, 1966, p. 91-96.

39. Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie...*, p. 80.

valor, igual que el que havien de pagar els genovesos a terres catalanes per indemnitzar algunes captures piràtiques, segons decisió acordada al mateix pacte. Suposem que, així, el deute fou finalment pagat, perquè recaigué sobre els mercaders i no sobre el rei.

Tal com havia fet Ramon Berenguer IV en el tractat amb Gènova de 1144 que programà la conquesta de Tortosa, Jaume I prometé concedir als genovesos, quan li ho demanessin, una plaça a la Ciutat de Mallorca on poguessin construir edificis útils per a ells i els prometé també una església, un hort i terrenys a l'illa que rendissin prou per a mantenir cinc capellans. La concessió, molt similar a la de 1146, portava a la creació d'una petita colònia, seguint la tradició del segle XII. Era un model de nucli agrupat d'estrangers i gairebé autosuficient, creat per als països islàmics, però que també s'estengué a alguns països cristians; és un model que començà a desaparèixer al mateix segle XIII. L'infant Pere de Portugal, a qui Jaume I havia confiat el senyoriu de Mallorca, s'encarregà d'executar aquestes concessions, assignant els terrenys per a construir, una mesquita per a església, i les altres propietats el 1233.⁴⁰

Un any després d'aquests primers pactes, el 1231, els àrbitres de totes dues parts concretaren que, a més de les quantitats ja reconegudes, els genovesos haurien de percebre una indemnització de set mil lliures genoveses més; els damnificats súbdits de Jaume I també haurien de rebre set mil lliures per a distribuir entre ells.⁴¹ L'any 1233, Nunó Sanç, senyor del Rosselló, completà aquests acords mitjançant un conveni amb l'ambaixador genovès Oberto della Volta pel qual es perdonaven mútuament els robatoris fets de l'una banda a l'altra, esmentant concretament la presa de la nau catalana *Angelet*, que sembla que fou retornada i pagada convenientment per part de l'ambaixador genovès.⁴² Cal assenyalar la importància que tingué en les negociacions aquest membre de la família genovesa Della Volta, que podem considerar catalanogenovesa per la seva radicació també a Catalunya des del temps de la conquesta de Tortosa. Foren senyors de Flix i també ocuparen posicions de poder a Gènova.⁴³

L'any 1233, una nova ambaixada genovesa, presidida novament per Oberto della Volta, obtingué un privilegi, sobre la base de la reciprocitat, pel qual el rei Jaume I concedia als genovesos el dret de tenir cònsol a totes les ciutats marítimes de les seves terres, tant a les que ja posseïa com a les que pogués adquirir en el futur, estenent el consolat que de fet ja hi havia a Mallorca. El cònsol havia de tenir jurisdicció sobre els genovesos domiciliats al regne, però només en matèria civil, mentre que les causes d'apellació havien de correspondre al veguer o al batlle.⁴⁴ Era l'extensió a terres cristianes d'una institució nascuda per a donar suport als mercaders en territori islàmic, principalment.

Les concessions de Jaume I de 1230 foren confirmades i ampliades per l'infant Pere, senyor de Mallorca: concretament, concedí als genovesos una casa amb un forn, unes cases destruïdes i una mesquita perquè la convertissin en església, situat tot a la porció reial, llavors en mans de l'infant, béns dels quals el tractat dóna la ubicació i la delimitació exactes; a més, convertí en realitat la promesa de donar-los terres per al sosteniment de cinc capellans que servissin a la capella. Els donà, concre-

40. *I Libri Iurium...*, doc. 301; M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 786.

41. *I Libri Iurium...*, doc. 303, 304 i 305.

42. *I Libri Iurium...*, doc. 310.

43. Robert I. BURNS, «The della Volta: A Genoese Family in the Service of the Crown of Aragon (1140-1340)», a *La Corona d'Aragona...*

44. *I Libri Iurium...*, doc. 308; A. SHAUBE, *Il commercio dei popoli latini a la fine delle Crociate*, Torí, 1915, p. 667; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 102-104.

tament, l'alqueria anomenada Abencanata, situada prop de Pollença, amb quatre jовades de terra i, a més, altres terres als rafals d'Alfonegella, Bendria i Similam, amb un total de sis jовades més, també prop de Pollença.⁴⁵ A més, l'infant Pere de Portugal i Oberto della Volta donaren seguretat recíprocament als súbdits de l'altra part als territoris propis, inclosos els naufrags; concediren l'exercici lliure del comerç, amb l'excepció de les mercaderies d'extracció prohibida o d'altres mercaderies, com el blat, en el moment que hi hagués prohibició temporal de treta, si era temps de carestia; la franquícia d'impostos de ribatge, portatge, peatge i ancoratge a Mallorca, i, finalment, protecció i justícia contra els pirates. Oberto della Volta prometé les mateixes coses pel que fa a Gènova, bé que especificà que, per a l'oli, la carn, el formatge, els fustanys i l'acer, els residents a Mallorca haurien de pagar els mateixos impostos que paguessin els genovesos.⁴⁶ Com veiem, aquests documents estaven circumscrits només a Mallorca perquè era l'infant Pere de Portugal qui els negocià, com a senyor de l'illa.

Durant el regnat de Jaume I, les relacions entre genovesos i catalans foren excel·lents, malgrat que no manquessin del tot els incidents en àrees conflictives, que foren tractats, però, com un dels riscos habituals de la navegació i s'intentaren solucionar a través dels procediments normals de concessió de marques o represàlies contra els connacionals de l'agressor. Més endavant, ens referirem a aquestes incidències relacionades amb moments de guerres en les quals es trobava involucrada Gènova.

Els tractats amb Pisa

També els pisans es veieren afavorits, com els genovesos, amb algunes concessions comercials a l'illa. El tractat signat el 8 d'agost de 1233 confirmà el de 1113, fet en ocasió de l'expedició conjunta a les mateixes illes: concedí als pisans un alfòndec, si ja estava construït, o un lloc per construir-lo, a fi que els pisans s'hi poguessin estatjar amb llurs béns i mercaderies; els concedí també un forn al mateix lloc per a coure pa i una església, propera a l'alfòndec, amb terres suficients perquè en poguessin viure quatre capellans. El rei, a més, posà els pisans i els seus béns sota el seu guiatge especial. L'ambaixador pisà que s'ocupà de negociar aquest tractat i que portà el document de 1113 per tal que fos confirmat, document que no sembla que Jaume I conservés al seu arxiu, fou Sigerio Gaytani.⁴⁷

Els pisans, com els genovesos, comerciaven a Mallorca abans de la conquesta catalana i sembla que fins i tot hi tenien un alfòndec, que potser resultà destruït en el transcurs del setge i de la presa de la ciutat.⁴⁸ Entre els pisans que reberen donacions després de la conquesta, figurava Berengario Assopart, cognom que correspon sens dubte a Assopardi, una família pisana ben coneguda. Jaume I li havia donat els tributs establerts a Portopí per a la custòdia del port, el manteniment de la cadena del

45. *I Libri Iurium...*, doc. 307. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 102-103.

46. *I Libri Iurium...*, doc. 309. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 104.

47. *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus: poema della guerra balearica secondo il Cod. Pisano Roncioni aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari*, ed. a cura de Carlo Calisse, Roma, Istituto Storico Italiano, apèndix 1; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1195-1197, doc. 10; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. I, doc. 186; A. SHAUBE, *Il commercio...*, p. 668; Álvaro SANTAMARÍA, *Ejecutoria del reino de Mallorca (1230-1343)*, Palma de Mallorca, Ajuntament de Palma, 1990, p. 421-422. Cf. la nova edició del tractat de 1113 a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU, *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. I.1, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213*, estudis de Pere Benito i Monclús i Maria Teresa Ferrer i Mallol, corpus documental a cura de Pere Benito i Monclús, Pilar Sendra i Beltran i Carles Vela i Aulesa, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009, doc. 37, p. 289-291 i l'estudi a p. 160-168.

48. A. SHAUBE, *Il commercio...*, p. 668.

port i per als treballs de reparar-lo i dragar-lo, però revocà la donació l'any 1249.⁴⁹ No tenim constància que els pisans reclamessin cap tracte especial pel fet d'haver conquerit l'illa un segle abans amb Ramon Berenguer III, ja que sempre havien considerat que hi conservaven algun dret. Malgrat que Jaume I ja no havia necessitat la flota pisana per a conquerir Mallorca, convenia mantenir una bona amistat amb Pisa en benefici de la seva pròpia política internacional i dels interessos comercials dels catalans.

Els acords de 1233 foren confirmats per Jaume I el 1263. Aquest mateix any, dos pisans, Ugolino Cormano i Robertino de Domodovori, foren rebuts per Jaume I, juntament amb Jacopo Bucigello, podestà de Còrsega, per demanar la confirmació de l'exempció de la lleuda a favor dels luquesos, franquícia que, asseguraven, havia estat concedida pels predecessors de Jaume I.⁵⁰ És interessant constatar que, a vegades, Pisa actuava com a mediatora o ambaixadora de les ciutats toscanes properes, en un lloc, com la cort catalana, on es podia esperar que serien acollits millor que els representants d'aquestes ciutats.

Com en el cas de Gènova, cap a mitjan segle es registraren alguns incidents marítims entre catalans i pisans, que comentarem més endavant.

LES QÜESTIONS PENINSULARS

La tornada de Mallorca significà una mirada cap a l'interior de la Península.

Mentre era en curs l'empresa de conquesta, finalitzà el procés d'anul·lació del primer matrimoni del rei Jaume I;⁵¹ en desembarcar, sabé la notícia de la mort del monarca lleonès el 1230, abans que hagués pogut consolidar una nova declaració d'hereu i el matrimoni de la seva filla amb Jaume I. El projecte quedà frustrat, ja que l'herència pervingué no a les infantes, filles del primer matrimoni, sinó a Ferran III, fill del segon, que uní així Castella i Lleó. Al rei, li sabé greu, però es consolà pensant que era millor la conquesta de Mallorca que havia fet.⁵²

Ja hem dit que el projecte de casament amb una infanta lleonesa denota fredor en les relacions amb Castella, explicable per la ruptura del matrimoni del rei amb Elionor, però també per altres raons, com ara les ambicions de Castella sobre Navarra,⁵³ que topaven amb les d'Aragó, que aspirava a una nova unió amb aquest regne.⁵⁴ Des de la unió de Castella i Lleó gràcies a la doble successió de Ferran III, Castella se sentia més forta, però Jaume I no es deixà intimidar. L'any 1231 va signar amb el rei de Navarra, Sanç VII el Fort, un acord d'adopció i heretament mutus, ja que el monarca no tenia fills legítims, bé que en tenia d'il·legítims.⁵⁵ Era una operació adreçada contra Castella, que aspirava a

49. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. IV, doc. 356/500.

50. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 345.

51. Sobre el divorci: Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Aedos, 1968, p. 103 i 121.

52. *Llibre dels feits*, cap. 106, p. 199-200. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier*, 2a ed., València, 1874, p. 202-203. Sobre la successió de Ferran III de Castella: Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Fernando III...*, p. 110-121.

53. Els conflictes territorials entre Castella i Navarra no eren nous. N'hi havia hagut abans, en el mateix regnat de Sanç el Fort: Julio GONZÁLEZ, «Reclamaciones de Alfonso VIII a Sancho el Fuerte y tratado de reparto de Navarra en 1198», *Hispania*, núm. 3 (1943); Julio GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, vol. I, Madrid, CSIC, p. 762-864.

54. Recordem que, després de la mort d'Alfons el Bataller el 1134, Aragó féu rei el germà monjo del difunt, Ramir II, mentre que Navarra se separà d'Aragó i nomenà rei Garcia Ramires VI, descendent de Garcia V, anomenat també Garcia Sanxes III, el de Nájera.

55. CODOIN, ACA, VI, p. 102, doc. 18. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, doc. 10, p. 375-376, i doc. 11, p. 376-377; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1192, doc. 5; Carlos

annexionar-se Navarra o a esgarrapar-li tants territoris com pogués. Si aquest projecte s'hagués consolidat, Jaume I hauria aconseguit vertebrar un estat que hauria dominat tots els Pirineus i que hauria tingut una extensió més competitiva amb la de Castella.

Segurament, Sanç el Fort només perseguia un ajut militar gratuït contra Castella, ja que Jaume I l'havia d'ajudar a la guerra contra aquest regne, si arribava a esclatar. Ho prova l'esclat d'ira del rei navarrès quan Jaume I planejà la lluita contra Castella sobre la base d'una aportació similar de tropes per cada banda.⁵⁶ Sanç el Fort no volia aportar els seus diners a la guerra contra Castella.⁵⁷

Al mateix temps que preparava la conquesta de València, Jaume I tenia posada la vista sobre Navarra. L'actitud d'enuig de Sanç el Fort no varià, però no anul·là l'adopció mútua. Quan Sanç el Fort morí, el 7 d'abril de 1234, Jaume I podia reivindicar la successió i ho féu, però el pacte signat entre tots dos reis no tingué conseqüències perquè mentrestant s'havia esvaït l'amenaça castellana i els navarresos escolliren com a rei, no pas Jaume I, sinó el nebot del monarca difunt, Teobald de Xampanya, fill de Blanca, germana de Sanç el Fort. La primera reacció del rei fou la de fer ocupar alguns dels castells que el monarca navarrès difunt posseïa dins d'Aragó, concretament els d'Escó, Gallur, Trasmoz i Zalatorra. Era un moviment prudent per reivindicar la successió. Probablement el papa Gregori IX suposà que després d'aquest moviment inicial en seguirien d'altres i que esclataria la guerra; per això i per ajudar a la dinastia francesa que s'implantava a Navarra, demanà a alguns eclesiàstics —el bisbe de Calahorra i els abats de Veruela i La Oliva— que fessin de mitjancers entre Jaume I i Teobald I per tal d'aconseguir la concòrdia entre ambdós monarques.⁵⁸ Però Jaume I no podia intentar apoderar-se de Navarra tenint en contra la noblesa navarresa, ariscant-se a provocar una intervenció de Castella. D'altra banda, es trobava en campanya militar per a la conquesta de València, en una primera fase (1233-1235) durant la qual foren conquerides les principals localitats de la comarca septentrional del País Valencià, empresa que no podia abandonar.

Jaume I s'hagué de conformar a la nova situació i signà una treva de quatre anys amb Teobald I el 13 d'octubre del mateix any 1234, en la qual posà els castells que havia pres en mans del bisbe de Tarassona i del mestre de l'Hospital, que els guardarien fins a la fi de la treva; si ambdós monarques no es posaven d'acord, els castells tornarien a poder de Jaume I.⁵⁹

Aquesta fou, doncs, una oportunitat perduda per a refer l'antiga unió de Navarra amb Aragó.

MARICHALAR, *Colección diplomática del rey Don Sancho VIII (el Fuerte) de Navarra*, Pamplona, Aramburu, 1934, p. 208, doc. 175; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*, València, 1916-1922, doc. 95; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. I, p. 264, doc 147, i p. 272, doc. 151. Hi ha, a més, documents complementaris. Sobre els fills il·legítims de Sanç el Fort: José M. LACARRA, *Historia política...*, vol. II, p. 91-127; Luis Javier FORTÚN DE CIRIZA, *Sancho VII el Fuerte (1194-1234)*, Iruña, Mintzoa, 1986. Sobre el fracàs de l'adopció: Ramon FERRER NAVARRO, «Una hipótesis en torno al fracasado prohijamiento de Sancho el Fuerte y Jaime I de Aragón», a *Homenaje...*, p. 165-174.

56. Sobre el monarca navarrès: José M. LACARRA, *Historia política...*, vol. II, p. 91-127; Luis Javier FORTÚN DE CIRIZA, *Sancho VII el Fuerte (1194-1234)*, Iruña, Mintzoa, 1986. Sobre el fracàs de l'adopció: Ramon FERRER NAVARRO, «Una hipótesis en torno al fracasado prohijamiento de Sancho el Fuerte y Jaime I de Aragón», a *Homenaje...*, p. 165-174.

57. No volia gastar-hi diners, no perquè no en tingués, sinó perquè era avar. Havia pogut fer préstecs importants a Pere el Catòlic i a Jaume I, amb garantia del lliurament de castells aragonesos, com ja hem dit abans.

58. August POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCIV*, Berlín, 1874-1877, doc. 9518, p. 813; Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ, *Documentos de Gregorio IX (1227-1241) referentes a España*, Lleó, Universidad de León, 2004, doc. 397. Potthast havia datat el document el 30 d'agost de 1234, mentre que Domínguez el data l'1 de setembre.

59. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1197, doc. 11; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. I, doc. 202, p. 339. La treva fou renovada el 1243. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1199, doc. 16.

EL CASAMENT DEL REI JAUME I AMB VIOLANT D'HONGRIA: UN PRIMER INTENT D'IMPLICACIÓ EN LES GRANS QÜESTIONS POLÍTIQUES EUROPEES

Mentre es desenvolupava la primera etapa de la conquesta de València, l'any 1235, el rei es casà amb Violant d'Hongria.⁶⁰ Aquest segon casament sembla una mica fora del context habitual dels enllaços matrimonials de la dinastia barcelonina, malgrat que no era la primera vegada que s'establí una aliança matrimonial amb Hongria. Una tia de Jaume I, Constança, filla del rei Alfons i germana de Pere el Catòlic, s'havia casat amb el rei Eimeric d'Hongria, bé que el monarca morí aviat i Constança es casà novament amb Frederic II de Sicília, després emperador.

El casament de Jaume I amb Violant sembla haver estat idea del papa, segons diu el *Llibre dels feits*.⁶¹ El papa Gregori IX volia fer servir aquest matrimoni en la seva política contra l'emperador Frederic II d'Alemanya. Enric VII, el fill de Frederic II i de Constança d'Aragó, llavors ja difunta, s'havia revoltat contra el seu pare i havia obtingut el suport de les ciutats del nord d'Itàlia i també del duc d'Àustria, ja que estava casat amb una germana del duc austríac. L'emperador, doncs, es veié obligat a lluitar contra Àustria, cosa que li impedí d'atacar les ciutats del nord d'Itàlia, però com que Hongria estava tradicionalment enfrontada a Àustria, el papa temia que la possible aliança d'Hongria amb l'emperador permetés l'atac imperial a les ciutats italianes.⁶² És possible que el mateix Enric VII, cosí germà del rei Jaume I, també hagués intervingut en els tractes, bé que no en tenim constància documental. Segons el mateix *Llibre dels feits*, el rei rebé una altra proposta de matrimoni: la d'una filla del duc d'Àustria, sembla que pel mateix conducte de la Santa Seu; aquest altre enllaç també podia servir per a reforçar el partit del fill rebel de l'emperador, el cosí de Jaume. El rei, però, escollí la filla del rei d'Hongria per una simple qüestió protocol·lària: li semblava més adient a la seva categoria una filla de rei que una filla de duc, especialment perquè ja s'havia casat amb una filla de rei quan es trobava en tantes dificultats en sortir de la infantesa; no podia pas llavors, després d'haver-se guanyat un prestigi amb la conquesta de Mallorca, aspirar a menys que a una filla de rei.⁶³

A la fi, el casament amb Violant d'Hongria no aportà res més que prestigi i no se'n derivà cap profit polític, tampoc per als qui l'havien proposat, perquè el pare de la núvia morí quan ella havia iniciat ja el viatge cap a Barcelona, mentre que Enric VII, el fill de Frederic II, fou finalment derrotat i morí al cap de poc.

REPERCUSSIONS DEL CONFLICTE DEL PAPAT AMB L'EMPERADOR FREDERIC II

L'aliança de Jaume I amb les ciutats llombardes contra l'emperador Frederic II

El casament de Jaume I amb Violant d'Hongria no fou l'únic intent del papa Gregori IX d'utilitzar el nostre monarca en la seva política antiimperial. La derrota soferta per les ciutats llombardes el no-

60. La donació *propter nuptias* és de l'11 de desembre de 1235: Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, doc. 13, p. 378. Una nova constitució de la donació és del 23 de desembre del mateix any: Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, doc. XIV, p. 379. Cf. també el dot declarat pels ambaixadors hongaresos el 1233: Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc. XII. Sobre l'enllaç i la família de la núvia: Tünde MIKES, «Catalunya i Hongria. Història, política i relacions dinàstiques medievals», a *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, p. 27-43, especialment p. 37-39; i, en aquest mateix volum, el treball de Claire PONSICH, «Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon. Identité et pouvoirs de Jolánta Árpád (1215-1251)», p. 529-566.

61. *Llibre dels feits*, cap. 130, p. 221.

62. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *Jaime I y su época*, p. 234.

63. *Llibre dels feits*, cap. 130, p. 221.

vembre de 1237 davant les tropes imperials de Frederic II causà una gran alarma a la Santa Seu i a les ciutats llombardes, que veieren en Jaume I el cabdill militar que les podria treure d'aquell mal pas.⁶⁴ La conquesta de Mallorca i la de les comarques septentrionals valencianes havien donat una gran fama a Jaume I a tot Europa: era el cap militar més prestigiós, tenia excel·lents relacions amb la Santa Seu i podia estar predisposat a una aliança amb el bàndol d'aquestes ciutats a causa del parentiu amb el seu cosí germà Enric VII, el fill de l'emperador Frederic II, aliat d'aquestes ciutats contra el seu pare.

Mentre Jaume I es trobava al setge de la ciutat de València, el juny de 1238, es presentaren davant del rei ambaixadors del papa i de les ciutats de Milà, Piacenza, Bolonya i Faenza per tal de negociar una aliança i l'ajuda de Jaume I contra l'emperador. La nostra única font d'informació és Zurita, que sembla que veié el tractat, signat el 13 de juny de 1238, actualment perdut, com altres documents que treia de l'Arxiu Reial i que després s'oblidava de tornar. Els historiadors alemanys que han esmentat aquesta aliança també es basen en Zurita.⁶⁵ Segons aquest tractat, el rei s'obligava a anar personalment a Itàlia amb dos mil cavallers per fer la guerra a l'emperador Frederic II i contra les ciutats de Cremona i Pavia i altres que obeïen l'emperador. Jaume I havia de residir a la Llombardia, a la Marca de Treviso o a la Romanya mentre durés la guerra. Per la seva banda, les ciutats llombardes li oferien cent cinquanta mil lliures per al passatge amb el seu exèrcit a Itàlia, es comprometien a reconèixer-lo com a senyor, defensor i governador amb caràcter vitalici i a pagar-li anualment tot el que els emperadors cobraven a la Llombardia.

Segons Zurita, la reina Violant donava suport al seu marit en aquesta aventura (potser amb l'esperança de treure'n algun profit per als fills comuns). Sembla que, per la banda del rei, signaren el compromís Vidal de Canyelles, bisbe d'Osca; Bernat de Montagut, bisbe de Saragossa; Bernat, bisbe de Vic; Eiximèn, bisbe de Sogorb; fra Ramon Berenguer, mestre del Temple; fra Pere d'Eixea, que s'intitulava mestre de l'Hospital, i els nobles aragonesos Rodrigo de Lizana i Eiximèn d'Urrea. Els ambaixadors llombards eren Otone Cendatario, per Milà i Piacenza, i Giuliano Leonardo per les ciutats de Faenza i Bolonya.⁶⁶

Els signants per la banda de Jaume I eren especialment eclesiàstics, cosa comprensible atès l'interès de la Santa Seu per aquesta aliança, i només dos nobles aragonesos. Potser Zurita féu una tria dels signants o potser la noblesa catalana no estava d'acord amb l'assumpció d'aquest compromís, difícil de portar a terme quan el rei estava embrancat en una guerra de conquesta contra l'islam, més profitosa per als seus regnes. De fet, el seny s'imposà i el rei no passà a Itàlia per a portar a terme aquesta empresa tan agosarada. Tampoc no tenim constància que hi enviés tropes, mentre que, en canvi, hi ha constància que Ferran III de Castella n'envià a favor de l'emperador a precís d'aquest. L'emperador havia demanat ajuda, efectivament, a Anglaterra, França i Hongria. El rei castellà envià també el seu fill Frederic prop de l'em-

64. Sobre l'emperador Frederic II i el seu regnat, cf. la traducció italiana de l'obra d'Ernst H. KANTOROWICZ, *Federico II imperatore*, Milà, Garzanti, 1976, o bé la versió francesa a Ernst H. KANTOROWICZ, *Oeuvres: L'empereur Frédéric II. Les deux corps du roi*, a cura d'Alain Boureau, París, Gallimard, 2000. També són interessants: Pierre RACINE, *Federico II di Svevia. Un monarca medievale alle prese con la sorte*, Milà, Giuffrè, 1998; David ABULAFIA, *Frederick II: a medieval emperor*, Londres, Pimlico, 2002; Mariteresa FUMAGALLI BEONIO BROCHIERI, *Federico II. Ragione e fortuna*, Bari, Laterza, 2004; Jacques BENOIST-MECHIN, *El emperador Federico II (1194-1250)*, Barcelona, Civilización DL, 1989. Pel que fa a la política italiana: Gina FASOLI, *Aspetti della politica italiana di Federico II*, Bolonya, Patron, 1966; Pierre TOUBERT i Agostino PARAVICINI (dir.), *Federico II e le città italiane*, Palerm, Sellerio, 1994.

65. Walter KIENAST, *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philips des Schönen von Frankreich*, Utrecht, 1931, p. 86. Agraïixo a Nikolas Jaspert que m'hagi facilitat l'accés a les pàgines que havia de veure d'aquest llibre.

66. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, vol. 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1967-1986, p. 525-527.

perador per tal de reclamar l'herència de la seva mare i procurar fer carrera política a la cort imperial, bé que, després de la deposició de l'emperador pel papa, abandonà el seu partit i passà al bàndol contrari.⁶⁷

Ignorem si el papa reclamà a Jaume I el compliment del compromís, però sí que li comunicà, l'any 1239, l'excomunió decretada contra l'emperador i les causes d'aquesta decisió, entre les quals figurava la invasió de la Llombardia i de terres pontificies, la guerra civil d'Alemanya i el casament del fill bastard de l'emperador, Enzo, amb Adelàsia, hereva d'un dels senyorius sards.⁶⁸

La legació del cardenal de Palestrina i les relacions amb els genovesos

Una carta papal de 1239 pot fer suposar que hi havia tensions entre catalans i genovesos i que el papa volia evitar que derivessin en guerra oberta. En realitat, sembla que era més una precaució preventiva del papa Gregori IX que una amenaça real i que fou presa no solament respecte a Jaume I, sinó també prop d'altres prínceps. La Santa Seu pensava en Jaume I com el possible líder de la lluita contra l'emperador Frederic II i volia preservar també el suport dels genovesos: calia evitar qualsevol tensió o guerra entre els seus aliats. Envià, doncs, el cardenal bisbe de Palestrina com a legat pontifici prop de Jaume I per tal que els fes signar una pau.⁶⁹ Interpretem d'aquesta manera la intervenció papal perquè no tenim documentació per banda catalana que ens informi de cap dissensió greu entre catalans i genovesos, bé que no disposem encara dels registres de cancelleria i, per tant, ens falta una font bàsica d'informació. Però tampoc els *Annales Ianuenses* no diuen res de cap incident greu amb els catalans: mencionen el pas per Gènova del cardenal legat, enviat a diversos prínceps, i afirmen que el papa li havia encarregat d'afavorir Gènova.⁷⁰ Poc després, el 1240, Gènova s'aliava obertament amb Milà i Piacenza contra l'emperador.⁷¹

Gènova ja s'havia decantat a favor de l'Església l'any 1238, mentre que tant Savona com tota la Riviera di Ponente, compresa Albenga, es revoltaven contra la capital lligur i es declaraven proimperials; era un moment favorable per als rebels perquè l'emperador havia obtingut l'any anterior, el 1237, una victòria important a Cortenuova sobre els milanesos i altres aliats llombards. Gènova intentà no trencar els lligams amb l'emperador, al qual els seus ambaixadors prestaren jurament de fidelitat, però no volgué fer-li a Gènova una cerimònia de jurament de fidelitat i homenatge i l'emperador, finalment, la proclamà rebel. Gènova no s'espantà i, el 1239, envià un estol de tretze galeres contra Ventimiglia, que fou presa, com l'illa Gallinaria, que pertanyia a Albenga, malgrat que l'emperador havia posat Albenga sota la seva protecció. L'any 1240, Gènova aconseguí recuperar la Riviera di Ponente, llevat de Savona i Albenga, que foren atacades durant aquell any i el següent, mentre que el territori genovès rebia una escamesa de les forces proimperials des de la Lunigiana.⁷²

67. MÁXIMO DIAGO HERNANDO, «La monarquía castellana y los Staufer. Contactos políticos y diplomáticos en los siglos XII y XIII», *Historia Medieval*, núm. 8 (1995), p. 69-73.

68. FRANCESC MIQUEL ROSELL, *Regesta de Letras Pontificias del Archivo de la Corona de Aragón: sección Cancillería Real (Pergaminos)*, Madrid, 1948, doc. 104 i 105. Cf. els documents publicats a SANTIAGO DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ, *Documentos de Gregorio IX*, doc. 841, 954 i 969.

69. FRANCESC MIQUEL ROSELL, *Regesta de Letras...*, doc. 106-107, p. 68-69. Els documents han estat publicats per SANTIAGO DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ, *Documentos de Gregorio IX*, doc. 863 i 864, p. 681-682. Comentat per PETER LINEHAN, *La Iglesia Española y el papado en el s. XIII*, Salamanca, Universidad Pontificia, 1975, p. 167.

70. *Annali Genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori del MCCXXV al MCCL*, a cura de C. Imperiale di Sant'Angelo, vol. III, Roma, Istituto Storico Italiano, 1923, p. 94.

71. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 99.

72. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 83-87, 92-93 i 96, nota 1, p. 99-103. Teofilo Ossian DE NEGRI, *Storia di Genova*, Milà, A. Martello, 1974, p. 339.

Les conseqüències de la guerra marítima entre proimperials i antiimperials

Gregori IX havia planejat depositar l'emperador en un concili que convocà l'any 1240. El papa demanà a Gènova que li noliegés una flota de vint-i-set naus a fi de transportar fins a la desembocadura del Tíber els prelats de l'Europa occidental que havien d'assistir al Concili de Roma, la Pasqua de 1241, ja que l'emperador impedia el pas per terra. La flota genovesa recollí aquest excepcional passatge a Niça i, després d'aturar-se a Gènova i a Portovenere, malgrat les notícies de la presència al mar d'una flota pisana i imperial, continuà el viatge; trobà aquesta flota el 25 d'abril de 1241, prop de l'illa del Giglio, i fou derrotada. La flota pisana i imperial era dirigida pel genovès Andreolo de Mari, fill d'Ansaldo de Mari. Pare i fill havien sortit secretament de Gènova poc abans, quan l'emperador havia fet arribar a Ansaldo de Mari l'oferta de nomenar-lo almirall del regne de Sicília, càrrec que havia quedat vacant per la mort de Nicolino Spinola. Sembla que l'espionatge dels partidaris de l'emperador dins mateix de Gènova havia facilitat informació sobre el moviment de la flota.⁷³ La derrota causà uns dos mil morts i ferits i quatre mil presoners, entre els quals hi havia cent dignitats eclesiàstiques i personalitats de la cúria. L'emperador els empresonà primer al castell de San Gimignano i després els portà a Pulla, mentre que els monjos i els clergues més humils romangueren presoners a Pisa. Naturalment, el papa llançà un interdicte sobre Pisa que durà ben bé setze anys, fins a la reconciliació amb el papa Alexandre IV el 1257.⁷⁴ Els genovesos reberen atacs incessants per terra i per mar des de la derrota durant un parell d'anys, bé que ells passaren també a l'atac aviat, especialment per sotmetre Savona, cosa que no aconseguiren.⁷⁵

El papa Gregori IX morí el mateix any 1241 de la derrota a l'illa del Giglio, però el seu successor, Innocenci IV, continuà l'enfrontament amb l'emperador, com també el continuà Gènova.

Entre 1241 i 1244 la presència de l'estol imperial o del genovès entre Gènova i Savona fou constant. Ambdues parts procuraven prendre els vaixells mercants i els que portaven provisions a Savona o a Gènova. Atesa aquesta situació, no té res d'estrany que resultés pres un vaixell català que potser es dirigia a Gènova, bé que és possible també que fos pres, simplement, perquè Jaume I era aliat de la Santa Seu. Els perjudicats eren Ferrer de Mirambell, Ferrer Ocelló, Pere Forn, Ramon Bosser de Cardona, Pere Sanglada i Abaym Scandaravim i els culpables homes d'Albenga i de Savona, que pertanyien a la jurisdicció de l'emperador. La presa soferta era valorada en trenta mil sous melgoresos. No tenim altres detalls de l'incident, com ara on s'esdevingué, quan, quina era la destinació del vaixell català o quina càrrega portava. Sabem únicament que tingué lloc abans del 25 de gener de 1245, data en la qual Jaume I autoritzà Ferrer de Mirambell a executar penyores contra les persones i béns que es trobessin sota la jurisdicció de l'emperador, a terra o a mar, a qualsevol lloc on els trobés, llevat de la vila de Montpeller, per tal d'indemnitzar el dany sofert. Segons la reglamentació sobre represàlies d'aquesta època, les penyores que poguessin prendre a partir d'aquesta llicència haurien d'ésser mantingudes «de manifest», sense vendre-les, durant un mes, per si hi havia reclamacions; només després d'aquest termini podien vendre-les per tal d'indemnitzar la presa soferta.⁷⁶ Durant l'any 1244, quan segurament s'esdevingué la presa del vaixell català, l'armada imperial havia estat present a les mars de

73. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 104-106 i 111-113.

74. Luisa CECCARELLI LEMUT, «Pisa nel Mediterraneo durante il XIII secolo», *Bollettino Storico Pisano*, vol. LXXV (2006), p. 1-20.

75. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 114-147.

76. Arxiu de la Catedral de Barcelona, C-I-10; regest a Josep OLIVERAS CAMINAL, *Cartas reales (siglos XII-XV)*. Catálogo, núm. 28, p. 31-32 (1245, gener, 25. Setge de Xàtiva). L'autor no reduí la data i indicà l'any 1244.

Gènova i Savona i fins i tot anà a cercar genovesos vers Tunis.⁷⁷ La guerra era oberta i també el papa Innocenci IV sentia l'amenaça del poder imperial, tant que sortí de Roma i s'embarcà en una flota genovesa que el portà discretament a Gènova, d'on pogué continuar cap a Lió. Fou en aquesta ciutat on, amb més seguretat, reuní el concili que condemnà l'emperador Frederic II.⁷⁸ El papa comunicà al rei Jaume I la nova excomunió de l'emperador, l'any 1245, amb la privació de la dignitat imperial.⁷⁹

La guerra continuà i les activitats de la flota imperial, que buscava vaixells genovesos o que portessin provisions o mercaderies a Gènova, tingué novament conseqüències desagradables per a un vaixell català. Segons els *Annales Ianuenses*, l'any 1247, vint galeres armades de l'emperador, de les quals era almirall Ansaldo de Mari, sortiren de Pisa per anar cap a Gènova i després a Savona; pel camí, prengueren dues galeres de Marsella, que anaven cap a Gènova, carregades de bales de draps de França, que pertanyien a mercaders de Gènova i Piacenza. L'estol imperial prosseguí viatge cap a Provença i féu molt de mal, perquè ningú no sabia res de la seva presència. Prengué dues tarides de Tortosa, carregades de blat i uns quants llenys, dels quals la Crònica no indica l'origen.⁸⁰

L'únic vestigi de la implicació catalana en aquest gran conflicte són aquests incidents, els únics que coneixem per ara, un amb partidaris de l'emperador i un altre directament amb la flota imperial; ben poca cosa al costat del paper que el papa Gregori IX i la lliga llombarda haurien volgut confiar a Jaume I.

LES RELACIONS AMB CASTELLA I AMB NAVARRA DURANT ELS ANYS CENTRALS DEL REGNAT DE JAUME I

Les relacions amb aquests dos estats tenen ponència pròpia dins de les actes i, per tant, em limitaré a recordar-ne, de manera sintètica, les principals incidències. Hi hagué moments de fortes tensions amb Castella, durant l'època de la conquesta de València, malgrat els lligams familiars establerts amb el casament del primogènit de Castella, Alfons, i una de les filles de Jaume I, Violant, l'any 1243⁸¹ i, posteriorment, el de l'infant Manuel amb una altra filla, Constança, concertat el 1256.

Un moment de tensió amb Castella es produí el 1244 a causa de l'apropament de Jaume I als límits fixats per a les seves conquestes, que féu posar nerviosos els castellans, malgrat que el monarca respectà estrictament els acords vigents. Durant la darrera campanya per a la conquesta del regne de València, entre 1239 i 1245, en efecte, foren conquerits els territoris des del Xúquer fins a Biar, que era el límit establert amb Castella per a la futura conquesta catalana als tractats de Tudellén (1151) i de Cazola (1179). L'infant Alfons de Castella, el futur Alfons X el Savi, intentà apoderar-se de Xàtiva, que era de la conquesta catalana, transgredint els tractats i posant en perill la pau entre els dos regnes. L'actitud enèrgica de Jaume I obligà l'infant a negociar i finalment foren confirmats els límits establerts anteriorment al Tractat d'Almirra (1244). Un altre punt de fricció amb Castella sorgí del suport donat a la revolta d'al-Azraq, un noble sarraí que es posà al front d'una revolta, entre 1247 i 1249, que havia començat a la darrerria de 1245 o començaments de 1246 a la comarca de Pego i que es va esten-

77. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 150-151.

78. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 151-156. Teofilo OSSIAN DE NEGRI, *Storia di Genova*, p. 342-347.

79. Francesc MIQUEL ROSELL, *Regesta de Letras...*, doc. 121, 123-124 i 136.

80. *Annali Genovesi di Caffaro...*, p. 173.

81. L'escriptura d'esposalles a: Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1201, doc. 19; Ferran VALLS TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Alfons el Savi», *Bulletin...*, núm. XXI (1919), p. 9-10; Julio GONZÁLEZ, *Reinado y diplomas de Fernando III*, vol. III, Còrdova, 1986, p. 339.

dre a altres comarques. El 1251, la revolta s'havia revifat i tornava a acabdillar-la al-Azraq. Fou vençuda el 1257: al-Azraq s'exilià l'any següent i, amb ell, molts dels altres rebels.

Altres causes de fricció amb Castella foren les ambicions sobre Navarra i el suport donat per part del rei de Castella a l'infant Alfons, primogènit de Jaume I, que s'havia enfrontat amb el seu pare a causa de la divisió dels regnes entre els fills que aquest programava.⁸²

El Tractat de Sòria, de 1256, tornà a restablir les bones relacions amb Castella i Jaume I es comprometé a indemnitzar els danys causats pels seus súbdits als castellans.⁸³ Fou en aquest moment que es pactà el matrimoni de l'infant Manuel, germà del rei de Castella, amb una de les filles de Jaume I, Constança, promesa abans, com hem vist, al rei de Navarra. Però les dificultats foren constants amb Alfons el Savi. L'any 1259 pretenia fer-se nomenar emperador d'Espanya, cosa a la qual s'oposà radicalment Jaume I, ja que el pas següent hauria estat pretendre una supremacia sobre els altres regnes de la Península.⁸⁴ El professor Manuel González ho exposa amb més detall a la seva ponència.

Malgrat totes aquestes dificultats, Jaume I féu un favor impagable a Castella quan portà a terme la conquesta del regne de Múrcia, que s'havia revoltat contra Castella el 1264. Alfons el Savi havia demanat ajut al seu sogre perquè no podia afrontar la revolta dels sarraïns dels seus regnes i l'atac simultani del rei de Granada a les seves fronteres. Jaume I es féu càrrec de la conquesta, malgrat que els seus estats no eren partidaris de donar un ajut gratuït. Conquerí el regne entre 1265 i 1266 i el repoblà. Els seus successors no consideraren encertada aquesta política i més endavant reclamaren el regne de Múrcia, del qual aconseguiren la meitat després de la guerra amb Castella de 1296-1304.⁸⁵

Pel que respecta a les relacions amb Navarra, ateses les aspiracions al tron de Jaume I en virtut del pacte amb Sanç el Fort, és natural que hi hagués una certa tensió, que obligava a la signatura de treves periòdicament: l'any 1234 i el 1243,⁸⁶ però després aquestes tensions es van esvaïr i la prova n'és que

82. José de MORET, *Annales del reyno...*, vol. III, p. 268-269 (1.22, cap. 2).

83. *Memorial Histórico Español*, vol. I, Madrid, Real Academia de la Historia, 1951, p. 121 i 122; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1207-1208, doc. 28 i 29; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. III, doc. 742-743, p. 229-230.

84. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1209, doc. 33; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 135.

85. Sobre la conquesta: Juan TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Múrcia, 1967; Carlos de AYALA MARTÍNEZ, «Jaime I y la sublevación mudéjar-granadina de 1264», a *Homenaje al Prof. Juan Torres Fontes*, vol. I, Múrcia, Universidad y Academia Alfonso X el Sabio, 1987; Josep David GARRIDO i VALLS, «La conquista y repoblación de Murcia según las crónicas catalanas», a *Repoblación y conquista*, Aguilar de Campoo, Fundación Santa María la Real, 1993; Josep David GARRIDO i VALLS, *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, Dalmau, 1997; Robert I. BURNS, «The crusade against Murcia; Provisioning the Armies of James the conqueror, 1264-1267», a Harvey J. HAMES (ed.), *Jews, Muslims and Christians in and around the Crown of Aragon. Essays in Honour of Professor Elena Lourie*, Brill, 2003. Sobre el repoblament: Josep Maria FONT RIUS, «La reconquista y repoblación de Levante y Murcia», a *La reconquista española y la repoblación del país*, Saragossa, CSIC, 1951; Miguel GUAL CAMARENA, «La Corona de Aragón en la repoblación murciana», a *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1964; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de Murcia*, Madrid, CSIC, Escuela de Estudios Medievales, Academia Alfonso X el Sabio, 1960; Juan TORRES FONTES, «Jaime I y Alfonso X. Dos criterios de repoblación», a *VII Congrés d'Història...*; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de la huerta y campo de Murcia en el siglo XIII*, Múrcia, Patronato José M. Quadrado, Academia Alfonso X el Sabio, 1971; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de Lorca, estudio y edición*, Lorca, Ayuntamiento de Lorca, Academia Alfonso X el Sabio, 1977; Juan TORRES FONTES, *Repartimiento de Orihuela*, Oriola, Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, Patronato Ángel García Rogel, 1988; Juan TORRES FONTES, «Los Repartimientos murcianos del siglo XIII», a *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los Repartimientos bajomedievales*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, 1990.

86. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1197-1198, doc 11, i p. 1199, doc. 16.

Teobald I disposà en el seu testament que, a la seva mort, el seu regne, el seu hereu Teobald i la seva muller Margarida quedessin sota la protecció i tutoria de Jaume I.⁸⁷

El rei navarrès havia estat previsor perquè, quan morí, el 1253, es van reproduir les tensions i els intents d'invasió castellana, fet que va estar a punt de fer esclatar la guerra entre Castella i la Corona catalanoaragonesa. Jaume I, en el seu paper de defensor de l'hereu de Navarra i el seu regne, signà una aliança defensiva i ofensiva amb la reina Margarida de Navarra i el seu fill Teobald II, adreçada especialment contra Castella. Fou pactat també el matrimoni de Teobald amb una de les filles de Jaume I, Constança, que finalment no es portà a terme.⁸⁸

Aquesta amistat i aliança tan estreta derivà cap a una situació de tensió cap als volts de 1257, a causa d'alguns conflictes fronterers; aquest any fou signada una treva entre tots dos regnes per tal de pacificar la situació,⁸⁹ pacificació que es veié novament compromesa a causa de les lluites nobiliàries, que travessaven les fronteres.⁹⁰ La treva fou renovada l'any 1266.⁹¹ Una nova crisi successòria a Navarra es produí l'any 1270, quan Teobald morí a la croada del rei Lluís IX de França, sense fills; se solucionà amb la successió a favor del seu germà Enric, bé que hi hagué alguna tensió a la frontera, però ben aviat, el 1271, fou signada una treva; pocs mesos després, l'infant Ferran de la Cerda demanava ajuda al rei Jaume I per a conquerir Navarra, a la qual cosa respongué Jaume I denegant aquesta ajuda i recordant que l'infant Pere tenia drets sobre Navarra.⁹²

La mort del rei Enric el 1274 fou aprofitada per Jaume I per a intervenir militarment a Navarra, en virtut dels antics drets d'Aragó sobre aquest regne i en virtut també de l'acord d'adopció mútua signat per ell mateix i per Sanç el Fort. L'infant Pere marxà a Navarra per a actuar-hi com a regent, d'acord amb una gran part de la noblesa navarresa; una filla del monarca difunt fou promesa amb el fill gran de l'infant, amb el compromís de preservar la independència de Navarra. L'infant Pere fou acceptat com a rei a les Corts d'Olite de 1274, però les revoltes nobiliàries a Aragó i a Catalunya, que impedièn la plena dedicació del rei i de l'infant als afers de Navarra, la guerra civil entre les diverses faccions navarreses i l'entrada a aquest regne d'un exèrcit castellà impedièn que aquest projecte es pogués consolidar.⁹³ Finalment, l'hereva de Navarra, que havia fugit a França amb la seva mare, es casà amb el rei francès Felip el Bell el 1284 i acabaren així les aspiracions catalanoaragoneses a la Corona navarresa. El professor Juan Carrasco exposa aquests fets amb més detall a la seva ponència.

87. José de MORET, *Annales del reyno...*, vol. III, p. 208 (1.21, cap. 5) i p. 256-258 (1.22, cap. 1).

88. CODOIN, VI, doc. XX, p. 111-119 (1253, agost, 3); Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1202, doc. 23; Jean Auguste BRUTAILS, *Documents des Archives de la Chambre de Comptes de Navarre (1196-1384)*, París, 1890, doc. 16 i 17, p. 17-18; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. III, doc. 624, p. 105-110, i doc. 645, p. 130-133; José de MORET, *Annales del reyno...*, vol. III, p. 256-258, 263-269 i 271.

89. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1208, doc. 30; José de MORET, *Annales del reyno...*, vol. III, p. 275-276 (1.22, cap. 3).

90. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1222-1223, doc. 60; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. V, doc. 1345, p. 51.

91. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, p. 243, i doc. 27, p. 456.

92. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1243-1244, doc. 93, i p. 1250, doc. 107; *Memorial Histórico...*, p. 204; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 267.

93. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 266-286, doc. 46-53, p. 467-471; José YANGUAS Y MIRANDA, *Diccionario de antigüedades del reino de Navarra*, vol. II, Pamplona, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, 1964, p. 514-516.

LES RELACIONS AMB PORTUGAL

Les relacions amb Portugal van passar en bona part a través de l'infant Pere, fill del rei Sanç I de Portugal i de Dolça, filla del comte Ramon Berenguer IV de Barcelona. S'hagué d'exiliar a causa de les desavinences amb el seu germà el rei Alfons II per causa de l'herència paterna. Primer es refugià a la cort del seu excunyat Alfons IX de Lleó, després es posà al servei del sultà del Marroc Al-Mustansir i el 1229 ja era a Catalunya, on fou acollit pel seu cosí Jaume I; poc després, es casà amb la comtessa Aurembiaix d'Urgell, de la qual heretà el comtat d'Urgell i la vila de Valladolid quan morí, el 1231. Jaume I estava molt interessat a incorporar el comtat d'Urgell a la seva Corona, per evitar que es reobriessin els conflictes que havien complicat els anys inicials del seu regnat. Per aquest motiu el rei li proposà, el 1231, una permuta per la qual l'infant cedia al rei el comtat d'Urgell i rebia en senyoriu vitalici l'illa de Mallorca i les rendes que pagava Menorca, que es trobava sota l'alta sobirania del rei; l'infant es reservà, però, els drets sobre Valladolid, mentre que el rei es reservava els castells més importants de Mallorca; l'infant podia disposar d'una tercera part dels béns i rendes que rebia (els que pertanyien al rei) per transmetre'ls als seus hereus, que els havien de mantenir en feu pel rei. L'infant no es titulà mai rei, sinó senyor del regne de Mallorca, on exercí uns poders semblants als d'un lloc-tinent reial. L'infant es traslladà a Mallorca el 1232 amb el rei, davant de l'alarma d'un atac imminent del rei de Tunis, que finalment no s'esdevingué. S'ocupà dels afers de govern de l'illa i de negociar, en nom del rei, els acords amb Gènova de 1233 i un tractat amb la dinastia Hàfsida de Tunis el 1240. El 1235, les seves tropes —una quarta part dels efectius reunits— prengueren part en la conquesta d'Eivissa juntament amb les de l'arquebisbe de Tarragona i les del comte Nunó Sanç; rebé, per aquest motiu, una part de l'illa.

L'any 1236, l'infant prestà homenatge a la reina Violant per Mallorca, Menorca i Eivissa, perquè, si s'esdevenia el cas que el rei premoria la reina, les rendes pervinguessin a la reina i als seus fills. Però el senyoriu sobre Mallorca, que havia d'ésser vitalici, sofrí canvis: primer, l'any 1244, el canvià amb el rei per diverses viles valencianes i, finalment, canvià aquestes viles per una pensió vitalícia de trenta mil sous de València anuals sobre les rendes de la procuració reial de Mallorca.

Sembla que intervingué en la guerra civil portuguesa ajudant el seu nebot Alfons III en contra del rei Sanç II. Participà en el setge de Sevilla al costat del rei de Castella Ferran III el Sant i rebé heretats al territori d'aquesta ciutat. El 1249, l'infant ja havia tornat a terres de la Corona catalanoaragonesa, on s'enfrontà al rei en favor del primogènit, l'infant Alfons, a causa de la divisió dels regnes entre els fills de Jaume I; tots dos es refugiaren prop del rei de Castella, Ferran III, a Sevilla. Finalment, es produí una reconciliació i un acord i tornà a Mallorca, on morí poc després, el 1256.⁹⁴

Les relacions amb la cort portuguesa estan poc documentades en aquesta època. Sembla que Jaume I envià ambaixadors a Portugal l'any 1245 després de la deposició del rei Sanç II i que intentà donar algun suport al futur Alfons III per indicació de l'infant Pere de Portugal. Més endavant, passada la guerra civil, hi hagué un acord amb Portugal signat cap a final de 1254 o començament de 1255, però per ara no està prou documentat. Jaume I podia haver intentat aïllar Castella dins de la Península en un moment de tensió a Navarra, mentre que el rei Alfons III de Portugal havia tingut problemes amb Castella per la qüestió de l'Algarve, aparentment tancada el 1253, però que tornaria a

94. Diego MONFAR I SORS, «Historia de los condes de Urgel», CODOIN, Barcelona, vol. ix, 1853, p. 497-518; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 235, p. 379-380, i doc. 535, p. 351-352; Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona, Teide, 1955, p. 25; Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I...*, p. 112-114 i 177-179; Álvaro SANTAMARÍA, «Alba del reino de Mallorca», a *Historia de Mallorca*, vol. III, Palma de Mallorca, 1970, p. 1-84.

sorgir més endavant.⁹⁵ Quan es produí el rebrotament del contenciós per l'Algarve, hi ha constància de la intervenció de Jaume I en les negociacions entre Castella i Portugal per solucionar-lo, cosa que s'aconseguí al Tractat de Badajoz de 1267.⁹⁶

LES RELACIONS AMB ANGLATERRA

Les relacions amb Anglaterra mai no formaren part de l'eix central de la política internacional de Jaume I. S'intensificaren només quan calia un contrapès davant de França o de Castella. El 1253 hi hagué l'intent de lligar un matrimoni entre el primogènit de Jaume I, Alfons, i una filla d'Enric III d'Anglaterra anomenada Beatriu, segurament per contrabalançar l'aliança francocastellana.⁹⁷ Potser Anglaterra volia aquesta aliança perquè en aquells moments tenia un conflicte amb Castella per la Gascunya, és a dir, pel territori entre Baiona i Guipúscoa, que Castella reclamava com a part del dot d'Elionor d'Anglaterra, esposa d'Alfons VIII. El 1253, Castella l'havia tornat a reivindicar quan Gastó de Montcada, vescomte de Bearn, i Guiu de Llemotges es feren vassalls d'Alfons X a Sevilla,⁹⁸ però com que l'any següent Anglaterra i Castella es posaren d'acord en aquesta qüestió i s'aliaren contra Navarra, el matrimoni pactat per al primogènit del rei Jaume I fou abandonat. Alfons es prometé amb Constança de Montcada, hereva del vescomtat de Bearn, i a més morí aviat, el 1260,⁹⁹ mentre que Beatriu es casà amb el primogènit del duc de Bretanya.¹⁰⁰

La desavinença anglocastellana per la Gascunya no quedà totalment resolta el 1254 i, a aquesta que-rella, s'hi afegí la rivalitat per la Corona imperial alemanya entre Alfons X i Ricard de Cornualla, germà del rei anglès, escollits tots dos rei de romans l'any 1257; entre el 1256 i el 1258, Castella atíà el descontentament contra Anglaterra a la Gascunya i donà suport a Gastó VII de Montcada, vescomte de Bearn, que havia abandonat el partit anglès per passar-se al francès; l'infant Alfons, el primogènit de Jaume I, promès de la filla gran de Gastó, també participà en l'hostilització dels anglesos. Malgrat aquesta implicació del seu primogènit, sempre rebel, en aquests incidents, l'any 1257, Jaume I tingué una intervenció amistosa en el conflicte entre Anglaterra i Castella per la qüestió gascona; per tal de concordar ambdues parts, envià el prior de Cornellà a la cort anglesa, on trobà també l'ambaixador de Castella, el bisbe de Jaén.¹⁰¹

Hi ha constància, a través dels llibres de comptes de l'infant, de l'arribada d'algun missatger del rei d'Anglaterra, per exemple el 1269, però no sabem res dels encàrrecs que portava, només que també anà a Castella.¹⁰² Aquest contacte i d'altres degueren servir per negociar una aliança matrimonial

95. Luis Adao da FONSECA, «Contribución para el estudio de las relaciones diplomáticas entre Portugal y Aragón en la Edad Media: el tratado de alianza de 1255», a *Jaime I y su época*, p. 547-556.

96. Antonio BALLESTEROS, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, Múrcia, 1961, doc. 1265, p. 1121; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 187-188.

97. Thomas RYMER, *Foedera, conventiones, litterae et cujuscumque generis acta publica inter reges Angliae et alios...*, vol. I, Londres, Fonson, 1727-1735, p. 490; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1202, doc. 22.

98. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 75-76.

99. Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. Pere...*, p. 38.

100. Thomas RYMER, *Foedera, conventiones...*, vol. I, p. 675.

101. Thomas RYMER, *Foedera, conventiones...*, vol. I, p. 696; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1207, doc. 27; Carlos de AYALA, *Directrices fundamentales...*, p. 191-201; Anthony GOODMAN, «Alfonso X and the English Crown», a *Alfonso X el Sabio, vida, obra y época*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Medievales, 1989, p. 47. Sobre Gastó i la branca dels Montcada, vescomtes de Bearn: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Vicens Vives, 1961, p. 102-105.

102. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 303.

que fou pactada l'any 1273 entre una filla del rei d'Anglaterra i el fill gran de l'infant Pere, Alfons. Per al rei Pere, aquesta aliança era una garantia enfront de França per quan arribés el moment d'enfrontar-se a Carles d'Anjou. Tampoc aquesta vegada el matrimoni no es pogué dur a terme per la mort del nuvi, el rei Alfons, en plena joventut, quan la seva promesa es dirigia ja a Barcelona.¹⁰³

LES RELACIONS AMB FRANÇA I EL TRACTAT DE CORBEIL

Malgrat que Jaume I intentà evitar que Provença, governada per una branca de la dinastia barcelonina, caigués sota la influència francesa pel matrimoni de la seva hereva, no ho aconseguí i fou el germà petit del rei de França, Carles d'Anjou, qui s'hi casà.¹⁰⁴ La pressió tan forta exercida pel rei de França, que havia aconseguit drets a la successió tant de Tolosa com de Provença, féu que finalment Jaume I renunciés als seus drets sobre les terres occitanes al Tractat de Corbeil, de 1258, mentre que Lluís IX de França renunciava als drets sobre Catalunya, com a descendent de Carlemany, obsolets però no oblidats, especialment en uns moments de reivindicació a França de l'herència de Carlemany.¹⁰⁵ Fou pactat també el matrimoni entre la infanta Elisabet, filla del Conqueridor, i el fill i hereu del rei de França, Felip l'Ardit, que era el secundogènit però que, a causa de la mort del seu germà gran, Lluís, es convertí en hereu. El matrimoni d'Elisabet no es portà a terme fins al 5 de juliol de 1262, a Clarmont-Ferrand, on l'acompanyà el seu pare. Jaume I hagué de vèncer els escrúpols del rei de França, Lluís IX, a unir totes dues famílies després del matrimoni celebrat, poc abans, a Montpeller entre el seu primogènit Pere i la infanta Constança de Sicília, a causa de l'enfrontament del papat amb la família Hohenstaufen. A fi de poder celebrar el matrimoni, Jaume I s'hagué de comprometre a no ajudar els Hohenstaufen.¹⁰⁶ De tots aquests punts, se n'ocupa el professor Martí Aurell a la seva ponència.¹⁰⁷

UN CANVI DE POLÍTICA: EL CASAMENT DE L'INFANT PERE AMB UNA HOHENSTAUFEN. L'ANIQUILAMENT DELS HOHENSTAUFEN PER CARLES D'ANJOU

Tingué una importància decisiva per al futur el casament del fill de Jaume I, Pere, amb Constança de Hohenstaufen, filla del rei Manfred de Sicília, que acabo de mencionar, cap de la branca sicília-

103. Thomas RYMER, *Foedera, conventiones...*, vol. II, p. 14 i 214; Pròsper de BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836, p. 249-250; L. KLÜPFEL, *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien (1285-1291)*, Berlín, Leipzig, 1911-1912, p. 9-11; Santiago SOBREQÜÉS i VIDAL, «Alfons el Franc», a *Els descendents de Pere el Gran*, Barcelona, Teide, Vicens Vives, 1954, p. 12, 28-29, 40-41 i 45, nota 15; Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. Pere...*, p. 108 i 126. Ferran SOLDEVILA, *Vida de Pere el Gran i d'Alfons el Liberal*, Barcelona, Aedos, 1963, p. 156, 227, 240, 287, 297-299 i 323; Ramon MUNTANER, *Crònica*, p. 815, 817, 818 i 822-824.

104. Robert I. BURNS, «The loss of Provence. King Jame's raid to kidnap its heiress (1245)», a *Montpellier, la Couronne...*

105. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, doc. 10, p. 439-444; CODOIN, vol. VI, doc. 27, p. 129; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1208, doc. 31; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1003, p. 91.

106. CODOIN, vol. VI, Barcelona, 1850, doc. XXVIII, p. 139-141; Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, doc. XI i XIV, p. 445-448; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1004, p. 97; Charles-Victor LANGLOIS, *Le règne de Philippe III le Hardi*, París, 1887, p. 51-52; Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Mullerament de l'infant en Pere de Catalunya ab Madona Constança de Sicília», a *Congrés d'Història...*, p. 232-299; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 272, 277 i 322-326; Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I...*, p. 265-266; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 103-105; Gérard SIVÉRY, *Philippe III le Hardi*, París, Fayard, 2003, p. 34-36, 44, 72-75, 82 i 283.

107. Ja he indicat bibliografia sobre les relacions amb França a la nota 2. Són particularment interessants les consideracions del professor Engels sobre aquestes relacions: Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *Jaime I y su época*.

na, no legítima, de la família imperial alemanya. En realitat, el títol de rei de Sicília tampoc no era legítim, perquè corresponia al seu nebot Conradí, nét per línia legítima de l'emperador Frederic II; Manfred havia fet córrer que Conradí havia mort a Alemanya per apropiar-se el títol.¹⁰⁸ L'entramat polític entorn del matrimoni entre l'infant Pere i Constança de Sicília fou estudiat minuciosament, a partir de les fonts disponibles, per Ferran Soldevila; serà, doncs, a la seva obra inacabada *Pere el Gran* que recorrerem constantment en aquest apartat, recollint també noves aportacions procedents de la documentació papal i d'estudis diversos.

Desclot diu a la seva crònica que la iniciativa del matrimoni entre l'infant Pere i Constança sortí del rei Manfred.¹⁰⁹ Era natural que fos així, perquè necessitava aliats i la Corona catalanoaragonesa havia mostrat un fort potencial militar i polític en la seva gran expansió territorial, portada a terme en poc temps. D'altra banda, la dinastia de Barcelona ja s'havia emparentat precedentment amb els Hohenstaufen: en temps de Pere el Catòlic, la seva germana Constança s'havia casat amb Frederic II, llavors amb l'aprovació i la suggestió papal. Era una línia d'enllaços que ja tenia precedents a l'època del regne normand de Sicília i comtal catalana i que havia estat dissenyada per donar oportunitats d'influència o d'establiment de la dinastia barcelonina en aquest regne.

Manfred devia creure que no era previsible que Jaume I rebutgés l'oferta matrimonial, malgrat que fins llavors s'havia alineat al costat de la Santa Seu i contra el bàndol imperial, tant per la tradició d'enllaços com també perquè la inclinació excessiva de la Santa Seu envers els interessos francesos havia començat a provocar un refredament en aquella alineació, cosa que Manfred devia haver percebut.

Les negociacions concloueren el 1260 en un compromís matrimonial i la fixació del dot. Per a Jaume I i per al seu fill Pere, aquesta aliança matrimonial era molt atractiva: la núvia aportava un dot molt important de cinquanta mil unces d'or i, de moment, era l'hereva del seu pare; la possibilitat d'unir el regne de Sicília i Nàpols a la Corona catalanoaragonesa era una perspectiva plausible. És cert que Manfred era encara jove i podia tenir fills que heretessin el regne, però quedava una porta oberta a una expansió pacífica i esplèndida vers la Mediterrània central; el rei Jaume podia tenir l'esperança, fins i tot, de reconciliar el futur consogre amb la Santa Seu.¹¹⁰

Res més lluny de l'ànim del papa Urbà IV. El 1262, Manfred havia ofert al papa una quantitat de diners i l'augment del cens anyal, a canvi que li fos perdonada l'excomunió que havia estat decretada contra ell, però el papa refusà l'oferta. Jaume I envià llavors un ambaixador prop del papa, el mestre del Temple Guillem de Pontons, i fins i tot és possible que sant Ramon de Penyafort, persona de gran prestigi a la cúria papal, hi hagués intervingut per obtenir el perdó de Manfred. Jaume I no aconseguí del papa més que retrets per l'aliança matrimonial de l'infant Pere amb la filla del rei Manfred, que no esqueia a un rei d'alt llinatge com ell i fill devot de l'Església. Aquesta reprensió papal no determinà pas cap canvi en el matrimoni projectat, que es dugué a terme poc després, a Montpeller, el 13 de juny de 1262.¹¹¹ El matrimoni molestà França, com ja hem comentat, i més encara el rei Alfons de Castella, que expressà un rebuig airat contra un enllaç que li semblava que podia perjudicar les seves aspiracions a la successió a l'Imperi i que atemptava contra la integritat del patrimoni imperial que

108. Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Mullerament de l'infant en Pere de Cathalunya ab Madona Constança de Sicília», a *Congrés d'Història...*, p. 232-299.

109. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, II, *Bernat Desclot, Crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008, cap. LI, p. 122.

110. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 90-92.

111. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 98-100.

esperava fer seu; hi havia un component d'enveja en la seva reacció.¹¹² Li semblava que tothom havia de donar suport a les seves ambicions, quan era evident que al rei Jaume I i a la Corona d'Aragó no els convenia en absolut que aquestes ambicions es portessin a terme. La política internacional consistia essencialment a mantenir l'equilibri de forces mitjançant aliances convenients i, certament, si Alfons X hagués esdevingut emperador romanogermànic, hauria resultat un veí molt molest. De fet, Jaume I prometé a Manfred no ajudar el rei Savi a aconseguir el reconeixement com a emperador romanogermànic i no fer-hi cap pacte sense tenir en compte Manfred.¹¹³

Però la Santa Seu no s'interessava realment per les ambicions d'Alfons, que no li servien per a escombrar els Hohenstaufen d'Itàlia. Feia temps que la Santa Seu buscava un príncep cristià que volgués lluitar contra Manfred, a canvi de la concessió del regne de Sicília. Ricard de Cornualla, fill del rei d'Anglaterra, i Carles d'Anjou, germà del rei de França, havien rebut aquest oferiment el 1253, però l'havien rebutjat; tampoc no prosperà l'oferta a un altre príncep anglès, Edmon, el 1255. Passats uns anys, ja en el pontificat d'Urbà IV, Carles d'Anjou acceptà finalment l'oferta i obtingué un ajut financer extraordinari de la Santa Seu per a reunir un exèrcit i portar a terme l'expedició; la Santa Seu col·laborà directament en aquest ajut i també pressionà molt els banquers toscans i llombards perquè deixessin grans quantitats de diners a Carles d'Anjou; l'Església tenia mitjans per a pressionar-los perquè li recollien la dècima.¹¹⁴ També l'infant Enric de Castella, exiliat del seu regne, li deixà una quantitat de diners important, que havia obtingut en el seu servei al rei de Tunis. Just abans que Carles iniciés la seva escomesa, Manfred envià un missatger, el comte de Ventimiglia, a la seva filla i al seu gendre, potser per demanar ajuda, que no li fou enviada, bé que alguna font diu que hi havia cavallers catalans a l'exèrcit del rei Manfred que hi degueren anar a títol particular. Cal recordar que Jaume I s'havia compromès amb el rei Lluís de França a no ajudar militarment Manfred i que la lluita a Itàlia coincidí amb l'expedició de conquesta a Múrcia. Ferran Soldevila féu notar que, després de l'ambaixada del comte de Ventimiglia, Constança començà a ésser esmentada com a reina en la documentació pròpia i de l'infant, potser per fer notar que, si el seu pare havia estat desposseït, ella passava a ésser la reina, i no pas Carles d'Anjou.¹¹⁵

Carles inicià la seva expedició a Itàlia el 1265 i el 28 de juny d'aquest any era coronat rei de Sicília pel nou papa Climent IV; ben poc després, emprengué una marxa cap al sud i a Benevento (26 de febrer de 1266) s'enfrontà amb l'exèrcit de Manfred, que fou derrotat i mort a la batalla.¹¹⁶ Ben aviat, Carles s'apoderà del regne, sense trobar gaire resistència, fora de Sicília, i sense estalviar cap crueltat.

A la Corona catalanoaragonesa, no hi hagué reaccions directes contra l'expedició de Carles d'Anjou. De tota manera, malgrat que responia a una política proteccionista que fou mantinguda, amb més o menys fermesa, durant més d'un segle, creiem que el decret d'expulsió de llombards, florentins, senesos i luquesos del 12 d'abril de 1265 també pogué haver estat influït pel desig de castigar els qui estaven pagant l'expedició de Carles d'Anjou.¹¹⁷ No convenia tenir dins del país gent, sobretot banquers, que estava actuant contra els interessos de la Corona catalanoaragonesa.

112. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 95. Cf. el text d'aquesta proposta aïrada a CODOIN, vol. VI, doc. 36, p. 153. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1213, doc. 42.

113. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 95.

114. Georges JEHEL, *Charles d'Anjou (1226-1285), comte d'Anjou et de Provence, roi de Sicile et de Jérusalem, un capétien en Méditerranée*, Amiens, CAHMER, 2005, p. 60, 66-68 i 70-71.

115. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 212-213 i 216.

116. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 72-73.

117. Aquest manament forma part d'un conjunt de concessions a la ciutat de Barcelona: Antoni de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, vol. II, doc. 17, Barcelona, 1962, p. 32. Sobre l'ex-

Malgrat les diferències que ara separaven la Corona catalanoaragonesa i la Santa Seu, Climent IV no dubtà a demanar l'ajut de Jaume I perquè intercedís prop del rei Manfred perquè alliberés Manfred de Robertis, bisbe electe de Verona que Manfred tenia empresonat. Jaume I confià a Arnau de Gualba, ardiaca de Vic i ambaixador seu a Itàlia, la tasca d'anar a trobar Manfred i d'obtenir l'alliberament del prelat; aquest, però, hauria de seguir exactament les instruccions que li donés Gualba després de l'alliberament, si se li exigia algun compromís de no prendre les armes contra Manfred.¹¹⁸

L'hostilitat soterrada envers Carles d'Anjou ho impregnava tot. Així, per exemple, les negociacions per al matrimoni de l'infant Jaume, el fill segon de Jaume II, amb Beatriu de Savoia, neboda del comte Pere II de Savoia, que es portaven a terme l'any 1266, foren abandonades quan Jaume I, en una consulta prèvia al papa, s'adonà que, malgrat que el papa no deia res contra aquest matrimoni, l'aliança no li despertava gaire entusiasme. El comte era un gibel·lí i enemic declarat de Carles d'Anjou al nord d'Itàlia i era possible que el papa posés obstacles a aquesta unió, que hauria fet més forts els lligams de la dinastia barcelonina amb els gibel·lins. Jaume i Beatriu eren parents i el papa podia denegar la dispensa de consanguinitat.¹¹⁹

L'infant Pere anà acollint, a la seva cort, els exiliats que anà provocant l'assentament dels angevins, que pogueren fugir de la matança dels opositors i de la tirania posats en pràctica per Carles d'Anjou, tirania reprovada fins i tot pel papa Climent IV.¹²⁰ El papa era prou conscient que la repressió donaria partidaris i motius a l'infant Pere per intervenir al regne de Sicília contra Carles d'Anjou. Quan aquest quedà vidu, el 1267, el papa veié una oportunitat de neutralitzar qualsevol possible acció de l'infant Pere amb el casament de la seva germana, la infanta Maria, amb Carles, però mentre Climent IV negociava aquesta proposta, Maria morí, quan només tenia una vintena d'anys.¹²¹

Aquell mateix any, Jaume I havia fet arribar al papa una petició per mitjà d'Arnau de Gualba, ardiaca de Vic i ara també de Mallorca: la concessió del regne de Sardenya com l'havia tingut el rei Enzo, el fill il·legítim de l'emperador Frederic II. Ben segur que l'infant Pere havia suggerit de fer aquesta petició per tal de comptar amb una base des d'on poder passar a Sicília en el moment oportú; segurament, l'illa no havia d'ésser per a l'infant Pere, sinó per al secundogènit, l'infant Jaume, perquè la resposta del papa fou adreçada tant al rei Jaume I com al seu fill Jaume. El papa Climent IV es féu càrrec immediatament del perill que podia suposar per a Carles d'Anjou una posició tan estratègica en mans dels catalans i denegà la petició: allegà que també Carles d'Anjou li havia demanat la concessió de l'illa i que també ho havia fet l'infant Enric de Castella. El papa volia evitar que persones tan nobles s'enfrontessin entre elles per l'illa i es reservava de moment la concessió; allegà, a més, que ja no podia disposar del judicat de Torres que hauria estat una bona entrada a l'illa per al concessionari

pulsió: M. Teresa FERRER, «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)», *Anuario de Estudios...*, p. 394-396, bé que llavors vaig interpretar l'expulsió només com una mesura proteccionista i, en el segon volum d'aquesta obra, «El comerç amb els estats italians en temps de Jaume I».

118. Santiago DOMÍNGUEZ, *Documentos de Clemente IV (1265-1268) referentes a España*, Lleó, Universidad de León, doc. 1, p. 107-108, i doc 36, p. 145-146. Potser per premiar-lo per l'èxit de la seva missió, el papa concedí a Arnau de Gualba, el 1266, l'ardiaconat, la canongia i prebenda de Mallorca, ocupats abans pel bisbe electe de Mallorca: Santiago DOMÍNGUEZ, *Documentos de Clemente IV...*, doc. 90, p. 200-202.

119. Santiago DOMÍNGUEZ, *Documentos de Clemente IV...*, doc. 77-78, p. 184-186; Ernest MARCOS, *La croada catalana...*, p. 134.

120. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 227, 230-233 i 236.

121. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 236-238.

que el papa elegís.¹²² Efectivament, Adelàsia, l'esposa del rei Enzo, havia mort el 1259 i havia deixat hereva la Santa Seu, però el territori fou ocupat en part pels Dòria i en part pels jutges d'Arborea i el jutjat de Torres quedà disgregat.¹²³

Durant l'any 1267, quan s'esdevingué l'arribada a Itàlia del rei Conradí, el papa s'esforçà a buscar honors per a l'infant Enric, a fi que no desertés del bàndol de Carles d'Anjou, que no l'havia recompensat com ell esperava i que no li tornava el préstec que li havia fet. Recomanà a Carles d'Anjou que facilités el seu matrimoni amb la filla del noble Micalipio que, a més d'afavorir l'infant, podia ésser útil per a les aspiracions a l'Imperi de Constantinoble, al mateix temps, però, que denegà a Enric la concessió de l'illa de Sardenya, amb el pretext que els pisans s'hi oposarien per les armes. Després, proposà que es casés amb la infanta Maria, filla de Jaume I, i que aquest negociés amb Castella a fi que l'infant pogués retornar a la seva pàtria.¹²⁴ A finals de l'any 1267, l'infant Enric de Castella, que havia esdevingut senador de Roma, féu el que el papa temia: abandonà el bàndol angeví i passà al bàndol de Conradí. Mentrestant, el seu germà Frederic, amb les seves tropes i les que li havia deixat el rei de Tunis, havia passat a Sicília i havia provocat una revolta: els rebels havien ocupat una bona part de l'illa, llevat de les ciutats més importants. A la tardor de 1267 informà l'infant Pere de la invasió de Sicília, segurament per demanar-li ajuda.¹²⁵ L'infant Pere no es mogué.

Poc després, Conradí, el nét de Frederic II, un adolescent de quinze anys, accedí a les sollicituds dels gibel·lins i acceptà de passar a Itàlia, des d'Alemanya, per reivindicar l'herència de la seva família. Conradí envià missatgers a la seva cosina Constança i a l'infant Pere, el mes d'agost de 1268, però en el transcurs de l'ambaixada, el 23 d'agost, Conradí era derrotat a Tagliacozzo, capturat poc després i executat públicament pel crim d'haver defensat els drets que li corresponien per herència: l'execució d'aquest príncep de setze anys horroritzà l'Europa cristiana.¹²⁶

Després de la mort de Conradí, l'infant Pere començà a fer alguns moviments encaminats a reclamar els drets de la seva esposa. Obtingué el compromís d'un cert nombre de membres de l'alta noblesa per defensar els seus drets i els de la seva esposa, cosa que, entre línies, volia dir que es comprometien a participar en una expedició militar. Però el moment encara no havia arribat, perquè els contactes amb els gibel·lins italians fracassaren. La majoria s'havia decantat per un altre candidat a la successió dels Hohenstaufen: Frederic de Turíngia, nét de l'emperador Frederic II per part de la seva mare Margarida.¹²⁷ No fou fins cap al 1274 que, amb l'adhesió de Joan de Pròixida a la seva causa,¹²⁸ la seva candidatura començà a ésser acceptada de manera més general.

No fou, però, fins al 1282, ja en el regnat de Pere el Gran, que arribaria l'hora d'intervenir contra els Anjou i de reclamar els drets de Constança a l'herència dels Hohenstaufen. Pere arrossegà els seus regnes cap a la guerra amb la Santa Seu, amb França i amb els Anjou, però féu possible l'expansió vers la Mediterrània central.

122. Vicente SALAVERTE Y ROCA, *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*, vol. I, Madrid, CSIC, 1956, p. 158-159, vol. II, doc. 3; Santiago DOMÍNGUEZ, *Documentos de Clemente IV...*, doc. 145-146, p. 265-267; Ernest MARCOS, *La croada catalana...*, p. 153.

123. Francesco Cesare CASULA, *La Storia di Sardegna*, Sàsser, Pisa, ETS, Carlo Delfino, 1992, p. 250-251.

124. Santiago DOMÍNGUEZ, *Documentos de Clemente IV...*, doc. 115-116 i 123, p. 227-229 i 243-244.

125. Ernest MARCOS, *La croada catalana...*, p. 154 i 156-157.

126. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 223-225.

127. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 229-230.

128. Des de 1274, consta la seva presència al costat de l'infant Pere; en aquesta data, rebé la donació d'alguns llocs d'Aragó: Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, p. 377.

LA CROADA DE JAUME I

Cal esmentar també dins el capítol de les relacions internacionals els dos intents de Jaume I de portar a terme una croada a Terra Santa, un ideal que Soldevila suggerí que potser era resultat de la seva educació entre els templers a Montsó. Un primer intent de Jaume I de portar a terme una croada a Terra Santa, l'any 1260, resultà frustrat,¹²⁹ com també ho resultà la nova temptativa del 1269: en aquesta ocasió, els atacs incessants del sultà mameluc d'Egipte, Baibars, contra els estats croats de Palestina i Síria i fins i tot contra Armènia havien obligat el papa Climent IV a demanar als cristians reforços militars o una croada limitada, que es pogués organitzar ràpidament, per tal d'ajudar els estats cristians del Llevant. Jaume I s'oferí a portar a terme la croada, però el papa preferí donar-ne el comandament a sant Lluís IX de França, de qui es refiava més, i ordenà als altres reis i prínceps que es possessin a les seves ordres, cosa que, evidentment, no agradà a tothom. La nova croada que volia portar a terme sant Lluís tampoc no agradava al seu germà Carles d'Anjou, que creia que el destorbaria en el seu projecte d'apoderar-se de l'Imperi bizantí; per això, finalment, aconseguí convertir-la el 1274 en una croada contra Tunis, estat que se li havia mostrat declaradament enemic, tant ajudant els exiliats gibel·lins com proporcionant tropes a l'infant castellà Frederic perquè ataqués Sicília.

Mentrestant, com que hi havia hagut un oferiment dels mongols que dominaven l'actual Pèrsia d'aliar-se amb els cristians i de portar a terme un atac conjunt contra el sultà Baibars, que també era llur enemic, l'any 1268 el rei Jaume I havia enviat a l'il-khan Abaqa com a ambaixador el mercader català Jaume Alaric, que negocià una aliança per tal d'atacar conjuntament Baibars. Segons la carta enviada per Abaqa al papa, l'exèrcit del rei Jaume I, el seu propi i l'exèrcit del papa, sens dubte el de sant Lluís, haurien d'atacar conjuntament el sultà d'Egipte. Una ambaixada d'Abaqa, del rei Hethum de la Petita Armènia, de l'emperador de Bizanci Miquel VII Paleòleg i de Manuel I Comnè de Trapezunt, acompanyada de Jaume Alaric, l'ambaixador de Jaume I, recorregué diversos països per exposar els avantatges de dur a terme la croada aliats amb tots aquests països de l'Orient. Només Jaume I estava decidit a fer la croada amb aquests aliats; la resta de països cristians desconfiava dels mongols.¹³⁰

L'estol per a la croada fou reunit força ràpidament: era format per trenta galeres i algunes naus grosses. El rei s'embarcà a la nau de Ramon Marquet. A l'altura de Menorca, però, l'estol hagué de fer front a un temporal molt fort que el dispersà i, segons la Crònica de Jaume I, obligà el rei a repensar-se el viatge. Ramon Marquet, cridat a donar la seva opinió de navegant experimentat, aconsellà al rei desistir de l'expedició a ultramar. Aquest era el consell que el rei volia i que en certa manera havia demanat quan digué que semblava que Déu no volia que passés a ultramar.¹³¹ Alguns autors creuen que el rei decidí, finalment, no trencar les profitoses relacions comercials amb Egipte,¹³² però sembla que, si la raó era aquesta, es podia haver estalviat les abundoses despeses de l'armament d'un estol. A més, l'expedició no fou suspesa, ja que dos dels fills il·legítims de Jaume I, Ferran Sanxis de Castre i Pere Ferrandis, amb altres nobles, van arribar a Palestina. Com que el rei i una bona part de l'expedició no hi arribà, no sabem si aquesta croada atípica hauria donat bon resultat.

129. Ernest MARCOS, *La croada catalana...*, p. 40 i 63-64.

130. Ernest MARCOS, *La croada catalana...*, p. 169-185.

131. *Llibre dels feïts*, cap. 482-490, p. 471-478; Ferran SOLDEVILA, *L'almirall Ramon Marquet*, Barcelona, Barcino, 1953, p. 15-17; M. Teresa FERRER I MALLOL, *Una família de navegants: els Marquet*, a Carme BATLLE et al., *El «Llibre del Consell» de la ciutat de Barcelona, segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC, 2007, p. 158-159.

132. Josep M. MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA SANZ, *Comandas comercials barceloneses de la Baja Edad Media*, Barcelona, Colegio Notarial de Barcelona, CSIC, 1973, p. 23.

Encara el 1274, quan el rei acudí al Concili de Lió, persistia en el seu projecte de croada, que també hagué d'abandonar per falta de suport. Ernest Marcos ha estudiat recentment aquesta croada i també l'analitza sintèticament en aquest volum.

Els incidents marítims amb Gènova i amb Pisa

Després de la mort de l'emperador Frederic II, la pau no retornà a la Mediterrània occidental: l'enfrontament de Gènova amb Pisa continuà a diversos escenaris. El 1256, Chiano, marquès de Càller, s'havia aliat amb Gènova: expulsà els pisans de la ciutat i la confià a la defensa dels genovesos, però els pisans es feren forts a Lapola, al peu del castell, i comptaren amb un estol enviat des de Pisa i amb l'aliança del jutge d'Arborea. Malgrat la tramesa d'un estol el 1257, Càller s'hagué de retre. Els seus defensors es refugiaren a Santa Gilia o Gilla (Santa Igia), que era en mans dels genovesos, que finalment es reté als pisans el 1258.¹³³

És, segurament, Santa Igia (o Santa Gilia) el lloc de «Santa Ila» on Bernat Llull fou robat per uns genovesos. El context de guerra oberta en el lloc, assetjat pels pisans, explicaria la violència soferta per Bernat Llull, que havia patit un perjudici valorat en 3.840 besants de plata. Com que aquest mercader barceloní no devia haver reeixit a fer-se indemnitzar per Gènova, el 2 d'agost de 1258 Jaume I l'autoritza a marcar o penyorar els genovesos en els seus dominis, però especialment a Barcelona i a l'illa de Mallorca, per tal de rescabalar-se del robatori.¹³⁴

També crec que s'hi relaciona una altra marca o represàlia contra genovesos que fou concedida pel rei el 17 de gener de 1259, però aquesta vegada no pas per un robatori, sinó per un deute impagat a Arnau Desbac, de Vilamajor, i a Guillem Borgunyó, ciutadà de Mallorca. Tots dos havien de percebre la mateixa quantitat, setanta lliures i catorze sous genovins, i suposem que els eren deguts per un servei militar, bé que només d'Arnau Desbac es diu que havia servit amb el seu cavall i les seves armes, tal com constava en un document fet pel capità i pel podestà de Gènova. Per a rescabalar-se, Arnau Desbac havia de cobrar quatre diners de Barcelona per lliura, a Barcelona i a Sant Feliu de Guíxols, del valor de totes les mercaderies de genovesos que arribessin a aquests llocs, fins a l'extinció del deute, mentre que Guillem Borgunyó havia de cobrar quatre diners reials de Mallorca en aquesta illa, amb les mateixes condicions.¹³⁵ Ignorem quan i com Arnau Desbac, i probablement Guillem Borgunyó, havia estat al servei de Gènova, bé que podem suposar que degué ésser durant la guerra amb Pisa per la possessió de Càller. Se sap que els genovesos enrolaren cent cinquanta cavallers, l'any 1257, per a recuperar el castell de Càller atacant des de Santa Igia. Però aquest intent fallí i els genovesos hagueren de capitular a Santa Igia. Segons la capitulació, els genovesos i els seus mercenaris pogueren sortir amb els seus cavalls i béns i foren acompanyats fins a Sàsser, on es degueren embarcar. Per a Gènova, era massa esforç mantenir, al mateix temps, una guerra amb Pisa a l'Occi-

133. «Annales Ianuenses», a *Annali Genovesi di Caffaro...*, vol. IV, p. 21-23 i 28-29; Georg CARO, *Genova e la supremazia sul Mediterraneo (1257-1311)*, vol. I, Gènova, Societá Ligure di Storia Patria, 1974, p. 25-35, 69 i 70-72. Un estudi més extens sobre aquesta qüestió: Alberto BOSCOLO, «Chiano di Massa, Guglielmo Cepolla, Genova e la caduta del giudicato di Cagliari (1254-1258)», *Miscellanea di Storia Ligure* (Gènova), vol. IV (1966).

134. Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc. 770; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, doc. 1034. Aquest incident ja havia estat comentat per Joaquim MIRET i SANS, «Les represàlies a Catalunya durant l'Edat Mitjana», *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. XXXI (1925), p. 29 de l'extret. Comentat també a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 789.

135. ACA, C, reg. 10, f. 101r.

dent i una altra amb Venècia a l'Orient: el no-pagament als soldats és una dada reveladora del cansament de la capital lúgur.¹³⁶

Era, en canvi, un robatori l'origen del deute de Caffarino di Caffaro envers Guillem de Canet, ciutadà de Barcelona, pel qual Jaume I havia amenaçat el comú de Gènova de concedir una altra llicència de marca i, com que Gènova no tingué cura d'esmenar el dany, el rei l'atorgà efectivament a Guillem de Canet el 22 d'agost de 1260.¹³⁷

Els incidents al Llevant mediterrani foren nombrosos i no solament són exponent de la presència catalana cada vegada més freqüent en aquesta àrea, sinó que són també conseqüència de les guerres entre Gènova i Venècia, primer pel predomini a Síria entre 1256 i 1258 i després a l'Imperi bizantí entre 1261 i 1264 i novament entre 1265 i 1277, cosa que determinà la presència de flotes i de corsaris genovesos en aquells mars.¹³⁸ Cal assenyalar, però, que Jaume I cercà el suport genovès per obtenir franquícies o un tracte favorable per als seus mercaders a Alexandria, Acre i Trípoli. Durant la seva estada a Gènova, el porter enviat per presentar aquesta petició hagué de menester el suport econòmic de tres genovesos: R. de Terich (Tierigo), Severio Napoli i Mateo di Reconizio, als quals el rei concedí que poguessin cobrar un impost sobre les mercaderies que entressin o sortissin per Montpeller i Latas a fi que poguessin recuperar els diners prestats.¹³⁹

En el moment de la reinstauració de l'Imperi grec per Miquel Paleòleg, després del breu període de l'Imperi llatí, sorgit de la quarta croada, els genovesos ajudaren el Paleòleg a recuperar la ciutat de Constantinoble, l'any 1261. Durant la presa de la ciutat, foren robades mercaderies que pertanyien a Pere Ris i a Pere de Navarc, concretament 410 sacs d'alum de roca. Jaume I exigí la devolució de les mercaderies a Guglielmo Boccanegra, capità del poble a Gènova, ja que hi havia pau entre totes dues bandes.¹⁴⁰

Algunes concessions de represàlies o amenaces de concedir-les corresponen a robatoris perpetrats a catalans, a l'Orient i a l'Occident mediterrani. El 1263, el rei amenaçà de concedir una marca a favor de Guillem Jofre, de Lleida, robat per genovesos prop de Limassol, quan anava en un lleny del senyor de Sidó (*Sayeta*), si no era indemnitzat.¹⁴¹ En una llicència de penyorar genovesos que fou concedida a Pere Geraldó i a Dalmau de Vila-rasa, tots dos veïns de Perpinyà, no consta, en canvi, el motiu de la

136. Georg CARO, *Genova e la supremazia...*, vol. I, p. 25-35, i especialment p. 33. Altres homes que havien servit a l'exèrcit genovès, concretament alguns de Portovenere, tampoc no havien cobrat la seva paga encara l'any 1259: Alberto BOSCOLO, «Chiano di Massa, Guglielmo Cepolla, Genova e la caduta del giudicato di Cagliari (1254-1258)», a *Miscellanea di Storia...*, vol. IV (1966), p. 17. Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 789-790.

137. ACA, C, reg. 8, f. 82r; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 327; Joaquim MIRET I SANS, «Les represàlies a Catalunya durant l'Edat Mitjana», *Revista Jurídica...*, núm. XXXI (1925), p. 36 de l'extret. Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 790, amb alguna modificació.

138. Georg CARO, *Genova e la supremazia...*, vol. I, p. 36-49, 70-70, 110-140, 158-159, 179-204 i 228-229. Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 791.

139. Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. IV, doc. 993, p. 85-86.

140. M. Teresa FERRER i MALLOL, «Incidència del cors a les relacions amb Orient a l'Edat Mitjana», a *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'Edat Mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003, p. 260-261.

141. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1220-1221, doc. LVI; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc. 1175; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. V, doc. 1336. Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 791; M. Teresa FERRER i MALLOL, «Incidència del cors a les relacions amb Orient a l'Edat Mitjana», a *Els catalans a la Mediterrània...*, p. 261.

concessió de la marca. En tenim notícia a través del compromís signat per tots dos de donar al rei mil sous de reials de València dels primers béns que penyoressin als genovesos. No coneixem cap més cas de participació del rei en els beneficis del dret de marca i no podem saber si la raó d'aquesta singularitat és que no s'han conservat altres compromisos signats pels interessats o bé que aquest és un cas especial per alguna raó que desconeixem.¹⁴² Hi ha encara una altra llicència de 1273 a favor de Pere Ferran Descoll, ciutadà de Barcelona, robat per Giovanni de Monterosso, genovès, als mars de Turquia, quan portava dos llenys armats de l'orde de l'Hospital. Hi havia una enquesta del mestre de l'Hospital sobre la qüestió i Gènova ja havia denegat la indemnització de deu mil besants sarraïnats; per això, el rei amenaçà amb una concessió d'un dret de marca, o *lou*, de sis diners per lliura a cobrar sobre les mercaderies genoveses que arribessin a Mallorca fins a aconseguir vuit mil besants, quantitat a la qual el monarca havia fet rebaixar el deute.¹⁴³

Potser els casos pendents de robatoris i preses marítimes foren examinats en l'ambaixada genovesa formada per Jacopo Vento i Zaccaria de Castro, bé que la notícia que tenim de la seva missió es refereix només a la seguretat de l'alfòndec dels genovesos a Montpeller, on només podien ésser penyorats pel rei o els seus fills, condició que no era observada.¹⁴⁴

Tenim poques notícies d'incidents marítics entre catalans i pisans, però alguna es relaciona precisament amb el Llevant, on els pisans també s'enfrontaren amb els genovesos per posicions de poder a Acre, per exemple el 1258. Tothom estava en contra dels genovesos, llevat dels hospitalers, dels anconitans i dels «cataranos», segons els *Annales Ianuenses*: potser caldria identificar aquests «cataranos» amb els catalans, que llavors ja freqüentaven Acre i altres ports del Llevant.¹⁴⁵ Potser aquesta aproximació dels mercaders catalans als genovesos explicaria l'animositat dels pisans contra ells, que es manifestà en l'atac d'uns pisans contra una tarida que pertanyia a Simó de Marimon, amb totes les mercaderies que portava. L'incident s'esdevingué al cap de Rosa, sota l'illa de Gàlata, i Simó de Marimon s'hagué de rescatar ell mateix i les mercaderies i altres béns i estimà que els danys soferts pujaven a trenta-cinc mil sous melgoresos. Com que l'incident s'esdevingué en temps de pau i Simó de Marimon no fou indemnitzat, el 20 de juny de 1259 Jaume I li concedí una marca o represàlia, que podria ésser exercitada a Catalunya, València i Mallorca, però no a Montpeller.¹⁴⁶

També hi havia hagut algun incident a la Mediterrània occidental: concretament, Guillem Cogorla havia estat robat per en Magnatesta, en Robert de «Publino», és a dir, de Piombino i un tal Enriquet amb llenys armats al lloc de Buc, a la costa llenguadociana. Els béns robats foren valorats en un total de 315 lliures melgoreses. El 4 de juny de 1260, Jaume I concedí llicència a Guillem Cogorla perquè prenguéss béns als pisans per valor del dany rebut. Durant tres mesos, però, havia de tenir «de mani-

142. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1243, doc. XCII. Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 790-791.

143. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1248-1249, doc CIII; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc. 1410; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. v, doc. 1336. Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 791; M. Teresa FERRER I MALLOL, «Incidència del cors a les relacions amb Orient a l'Edat Mitjana», a *Els catalans a la Mediterrània...*, p. 261.

144. Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1222, doc. LIX.

145. «Annales Ianuenses», a *Annali Genovesi di Caffaro...*, vol. iv, p. 30-32 i 36.

146. Joaquim MIRET I SANS, «Les represàlies a Catalunya durant l'Edat Mitjana», *Revista Jurídica...*, núm. xxxi (1925), p. 33-34.

fest» les coses que prengué, per tal de donar un temps a possibles reclamacions. Passat aquest termini, podria vendre els béns presos.¹⁴⁷

Però entre 1272 i 1276 hi hagué un nou conflicte al Mediterrani occidental, una guerra entre Gènova i Carles d'Anjou, rei de Sicília,¹⁴⁸ que, com totes les guerres combatudes al mar, causà perjudicis als navegants i als mercaders catalans. De moment, només coneixem un incident que hi pot estar lligat directament, del qual fou víctima Berenguer Reig, que era soci de sicilians, les naus dels quals foren atacades per la flota genovesa capitanejada per l'almirall Lanfranco Pignatario. Tenim constància de la petició d'indemnització per aquests danys, que fou cursada pel rei Pere el Gran a Gènova el febrer de l'any 1280.¹⁴⁹

També és possible que calgui situar en aquest moment la presa del lleny de Berenguer Badorc, ciutadà de Barcelona, que portava blat, i d'una barca de Bonvei de Palafrugell que duia gra. El gra i el blat, que havien estat carregats a Narbona per portar-los a Provença, pertanyien a diversos mercaders de Barcelona: G. Oliver, G. Llull i el seu fill Guillem. El responsable de totes dues captures era Francesco Grimaldi, un noble genovès güelf que s'havia exiliat a Niça i que durant la guerra de Gènova amb Carles d'Anjou havia coordinat la flota d'aquest darrer.¹⁵⁰ Malgrat les protestes dels interessats i del veguer de Barcelona, ja que la captura era totalment injustificada, ni Grimaldi ni el senescal de Provença ni els homes de Marsella ni els de Niça no volgueren retornar la presa. Per tant, Pere el Gran concedí als damnificats llicència per a penyorar provençals, però al darrer moment, el 6 d'abril de 1279, intentà encara evitar l'execució de represàlies, demanant al rei de França que convencés Carles, príncep de Salern, que llavors era a la cort francesa, de fer-ne la restitució.¹⁵¹

Encara durant el regnat de Jaume I, aquest monarca havia concedit una marca contra genovesos per valor de quinze mil sous a favor d'un mercader valencià, Pere Romeu, que havia estat robat a Gènova, i la concessió fou ratificada per Pere el Gran.¹⁵²

Segurament que, dins del gruix de relacions comercials entre catalans i genovesos i de la coincidència dels uns amb els altres a diversos llocs de la Mediterrània, tots aquests incidents devien representar un percentatge petit, però no deixen de ser significatius d'unes tensions competitives, que degeneraven en violència de tant en tant.

LES RELACIONS AMB ELS PAÏSOS ISLÀMICS

Les relacions de Jaume I amb els països islàmics peninsulars i insulars estigueren sotmeses als objectius de conquesta del monarca. Un primer intent expansionista de Jaume I tingué com a finalitat l'adquisició de la plaça de Peníscola, al País Valencià, però no havia estat prou preparat i havia fracas-

147. Joaquim MIRET I SANS, «Les represàlies a Catalunya durant l'Edat Mitjana», *Revista Jurídica...*, núm. XXXI (1925), p. 34-35.

148. «Annales Ianuenses», a *Annali Genovesi di Caffaro...*, vol. IV, p. 148-153 i 166-168; Teofilo OSSIAN DE NEGRI, *Storia di Genova*, p. 410-411.

149. ACA, C, reg. 42, f. 222v (1280, febrer, 22). Comentat breument, però sense indicar la signatura, per Ferran SOLDEVILA, «Alguns aspectes de la política econòmica de Pere el Gran», a *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1959, p. 189. Sobre aquesta flota genovesa, cf. Georg CARO, *Genova e la supremazia...*, vol. I, p. 344-346.

150. Teofilo OSSIAN DE NEGRI, *Storia di Genova*, p. 410.

151. ACA, C, reg. 41, f. 54v (1279, abril, 6). Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 792.

152. ACA, C, reg. 40, f. 55r (1277, desembre, 30). Segueixo el que vaig escriure a M. Teresa FERRER, «Catalans i genovesos durant el segle XIII: el declivi d'una amistat», *Anuario...*, núm. 26/2 (1997), p. 792.

sat. L'any 1229 hauria tingut una bona ocasió per atacar el País Valencià, aprofitant les discòrdies internes que hi havia, però, com que l'expedició a Mallorca ja estava programada, es limità a pactar un acord de protecció a favor del governador de València, Abu Said, que perdé el control del govern i es refugià a Sogorb. Entre 1229 i 1230, portà a terme, doncs, la conquesta de Mallorca.

La conquesta de València es tornà a fer present en els plans de Jaume I després de la conquesta de Mallorca, quan veié que les iniciatives particulars d'alguns nobles aragonesos assolien èxits notables a la frontera septentrional del regne. L'empresa fou planificada l'any 1233 i començà immediatament. A la primera etapa, entre 1233 i 1235, foren conquerides les principals localitats de la comarca septentrional del País Valencià. A la segona etapa, entre 1237 i 1238, conquerí la ciutat de València i tota la plana al voltant de la capital fins al riu Xúquer, una operació militar que obtingué la consideració de croada i que comptà amb l'ajut de les Corts de Catalunya i Aragó, reunides conjuntament a Montsó el 1236. A la tercera i darrera etapa, foren conquerits els territoris situats entre el Xúquer i Biar, que era el límit establert als tractats amb Castella.

Les relacions comercials amb els països del Magrib eren intenses des del segle XII, però es van veure afectades per l'expansió catalana. La conquesta de Mallorca i la del País Valencià van provocar l'hostilitat de Tunis i generaren l'estat de guerra en certs moments i incidents de cors. El 1240 i el 1246, les ambaixades de Jaume I aconseguiren restablir les bones relacions. D'una banda, s'asseguraren els intercanvis comercials i es crearen o es consolidaren consolats i alfòndecs de catalans al Magrib. D'altra banda, fou regulada la presència de milícies catalanoaragoneses al servei dels sultans magribins. L'amistat catalanotunisenc es va mantenir durant anys. Jaume I exclougué Tunis de l'ajuda que els seus súbdits proporcionessin a la croada contra el Marroc que preparava el seu gendre Alfons X de Castella el 1260.¹⁵³ Es mantingué fins i tot en el període en què Lluís IX de França portà a terme la croada contra Tunis. A l'altre extrem del Magrib, a Ceuta, Jaume I s'alià primer amb el senyor de la ciutat i després amb el sultà marínida, al qual ajudà a conquerir-la, cosa que tingué després conseqüències negatives.

CONCLUSIONS

La política internacional de la Corona catalanoaragonesa resultà condicionada pel desastre de Muret i la mort en la batalla de Pere el Catòlic no solament durant la minoria d'edat de Jaume I, sinó molt més enllà, perquè marcà el caràcter del rei. La política de la minoritat estigué directament mediatitzada per la Santa Seu, que pressionà per evitar qualsevol mena d'intervenció catalana en els afers occitans. L'operació conjunta contra Occitània de la Santa Seu i de França, encaminada a fer desaparèixer l'heretgia càtara i a assegurar l'hegemonia de França a la regió, continuà sense pràcticament interferències des de Catalunya. Tampoc no n'hi hagué en les etapes finals de l'operació, quan Jaume I ja havia pres les regnes del govern dels seus estats. Adoptà llavors com a objectiu l'expansió a través de les terres ocupades per l'Islam: primer, l'operació fallida de Peníscola; després, la conquesta de Mallorca i, seguidament, la del regne de València. Jaume I havia assimilat durant la seva infantesa que no podia defensar els drets dinàstics a Occitània en contra de la Santa Seu i de França. Aquesta actitud d'inhibició desembocà en el Tractat de Corbeil, que tancava una llarga etapa d'expansió per Occitània

153. CODOIN, vol. VI, doc. 34, p. 149; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 1210-1211; Ambrosio HUICI i M. Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1183, p. 264; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 137.

de la dinastia de Barcelona. Només hi hagué una excepció: l'intent fallit d'evitar la instauració de la casa de França a Provença a través del matrimoni de l'hereva del comtat, de la dinastia barcelonina.

Les relacions amb la veïna Castella conegueren moments de gran tensió per dos problemes de llarga durada: els límits de l'expansió entre tots dos estats i les ambicions dels uns i dels altres sobre Navarra. Els límits de l'expansió semblaven prou fixats, però quan Jaume I portà a terme la conquesta del regne de València, Castella intentà esgarrapar-ne algun bocí. Les ambicions sobre Navarra es manifestaren en cadascuna de les crisis successòries d'aquest regne amb dues fites importants: l'adopció mútua de Sanç el Fort i Jaume I, per tal de garantir la successió d'aquest, i el reconeixement de Pere el Gran per la Cort d'Olite el 1274. L'objectiu de tornar a unir Aragó i Navarra, que s'havien separat a la mort d'Alfons el Bataller, fracassà en totes dues ocasions. Més endavant, fou motiu de preocupació l'anhel d'Alfons X de fer-se coronar emperador per tal de poder manar sobre els altres regnes peninsulars. Jaume I s'hi oposà decididament. Les relacions amb Portugal i amb Anglaterra tingueren un pes menor dins de la política de Jaume I; foren sovint només un contrapès a Castella i a França.

Les relacions amb els estats italians, Gènova i Pisa, tenien una llarga tradició i havien estat regulades durant el segle XII. Durant aquesta centúria, hi havia hagut col·laboració en empreses contra l'islam, però també períodes d'hostilitats. Durant el regnat de Jaume I, les relacions tant amb Gènova com amb Pisa foren bones, però la conquesta de Mallorca significà el primer pas en l'expansió mediterrània catalana, que no degué ésser vista amb bons ulls per les dues potències marítimes italianes. De moment, procuraren negociar uns bons pactes que els permetessin consolidar la seva presència comercial a Mallorca, anterior a la conquesta.

L'antiga relació amb Sicília, que havia desembocat en el matrimoni de Frederic II amb una tia de Jaume I, Constança, resultà afectada per l'enfrontament de la Santa Seu amb l'emperador Frederic II. La Santa Seu intentà assignar a Jaume I el paper de cap militar del seu bàndol i el monarca arribà a signar un acord amb la Lliga llombarda en aquest sentit, però les campanyes de conquesta del regne de València impediren que participés directament en l'enfrontament. Els mercaders i els navegants catalans reberen les conseqüències desagradables de l'alineament de Jaume I amb la Santa Seu en forma d'atacs als seus vaixells per part de la flota pisanoimperial i dels seus partidaris.

Un canvi molt important de la política de Jaume I tingué lloc el 1262, amb el matrimoni del seu primogènit Pere amb una filla del rei Manfred de Sicília, fill no legítim de l'emperador Frederic II. Si fins llavors Jaume I havia estat obedient a les directrius de la Santa Seu, ara gosava enllaçar la seva dinastia amb la família més odiada per l'Església. Prometé no ajudar el seu consogre, però s'inicià una relació més tensa amb la Santa Seu, que s'oposà a l'enllaç. Les iniciatives de Jaume I foren mirades, des de llavors, amb més prevenció, fins i tot la seva oferta de portar a terme una croada a Terra Santa. L'aniquilació dels Hohenstaufen per Carles d'Anjou i la conquesta del regne de Sicília per aquest nou monarca d'ambicions infinites, ben secundat per la Santa Seu, determinà l'allunyament progressiu de les posicions proguèlfes de la política tradicional de Jaume I, no solament per qüestions dinàstiques, sinó també perquè l'expansió angevina era un perill per a l'expansió catalana. L'enfrontament amb els Anjou, lligat a l'enfrontament amb França i amb el papat, esdevindria dramàtic en el regnat del successor de Jaume I, Pere el Gran, que portà a les últimes conseqüències l'aposta política que havia significat l'enllaç amb els Hohenstaufen. Els catalans es veieren arrossegats a una guerra que comportà la invasió de Catalunya per la croada francesa, però que significà l'afebliment dels Anjou i la instal·lació dels catalans a la Mediterrània central.

BIBLIOGRAFIA

- ABULAFIA, David (1997). «Gli inizi del commercio genovese a Maiorca e il patto maiorchino genovese del 1160». A: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*. Ed. a cura de L. Balletto. Gènova: Glauco Brigati. [Publicat novament l'any 2000 a: *Mediterranean Encounters, Economic, Religious, Political, 1100-1550*. Vol. III. Aldershot: Ashgate]
- (2002). *Frederick II: a medieval emperor*. Londres: Pimlico.
- Annali Genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori dal MCCXXV al MCCC* (1923). Vol. III. Ed. a cura de Cesare Imperiale di Sant'Angelo. Roma. Istituto Storico Italiano.
- AURELL, Martin (1988). «Autour d'un débat historiographique: l'expansion catalane dans les pays de Langue d'Oc au Moyen Âge». A: *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'Oc (1204-1349). Actes du XIIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*. Vol. 1. Montpellier. (Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier; XV), p. 9-41.
- AYALA MARTÍNEZ, Carlos de (1986). *Directrices fundamentales de la política peninsular de Alfonso X (Relaciones castellano-aragonesas de 1252 a 1263)*. Madrid, Antiqua et Medievalia. (Antiqua et Medievalia; VII), p. 191-201.
- (1987). «Jaime I y la sublevación mudéjar-granadina de 1264». A: *Homenaje al Prof. Juan Torres Fontes*. Vol. I. Murcia: Universidad y Academia Alfonso X el Sabio, p. 93-107.
- (1997). «Alfonso X y sus relaciones con la Corona de Aragón. Los decisivos años de la alianza gibelina (1264-1274)». A: *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. El poder real en la Corona de Aragón (Siglos XIV-XVI). Actas II*. Saragossa: Gobierno de Aragón. Departamento de Educación y Cultura, p. 41-71.
- (2004-2005). «Relaciones de Alfonso X el Sabio con Aragón y Navarra». *Alcanate. Revista de estudios alfonsoes* (El Puerto de Santa María: Cátedra Alfonso X el Sabio), vol. iv, p. 102-109.
- BALLESTEROS, Antonio (1961). *Alfonso X el Sabio*. Barcelona: Murcia.
- BARÓ Y COMAS, J. J. (1994). «Relaciones entre Aragón y Navarra en la época de Jaime I el Conquistador». *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, vol. v, p. 159-193.
- BENOIST-MECHIN, Jacques (1989). *El emperador Federico II (1194-1250)*. Barcelona: Civilización DL.
- BOFARULL Y MASCARÓ, Próspero de (1836). *Los condes de Barcelona vindicados*. Barcelona.
- (1849). *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* (CODOIN). Vol. IV. Barcelona.
- BOSCOLO, Alberto (1966). «Chiano di Massa, Guglielmo Cepolla, Genova e la caduta del giudicato di Cagliari (1254-1258)». *Miscellanea di Storia Ligure* (Gènova), vol. iv, p. 7-26.
- BRUTAILS, Jean Auguste (1890). *Documents des Archives de la Chambre de Comptes de Navarre (1196-1384)*. París.
- BURNS, Robert I. (1988). «The loss of Provence. King Jame's raid to kidnap its heiress (1245). Documenting a "legend"». A: *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'Oc (1204-1349). Actes du XIIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*. Vol. 3. Montpellier, p. 195-231.
- (1990). «Warrior Neighbors: Alfonso el Sabio and Crusader Valencia. An Archival Study in his International Relations». *Viator*, núm. 21, p. 147-202.
- (1996). «The della Volta: A Genoese Family in the Service of the Crown of Aragon (1140-1340)». A: *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero 1990). La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*. Vol. 2. *Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*. Sàsser: C. Delfino, p. 187-228.
- (2003). «The crusade against Murcia; Provisioning the Armies of James the conqueror, 1264-1267». A: J. HAMES, Harvey [ed.]. *Jews, Muslims and Christians in and around the Crown of Aragon. Essays in Honour of Professor Elena Lourie*. Brill, p. 35-73.
- CAÑADA JUSTE, Alberto (1980). «Castillos de Sancho el Fuerte en los dominios de la Corona de Aragón». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-2*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 359-364.
- CAPMANY I DE MONTPALAU, Antoni de (1962). *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. 2a ed. a cura d'E. Giral i Raventós i C. Batlle i Gallart. Barcelona.
- CARO, Georg (1974). *Genova e la supremazia sul Mediterraneo (1257-1311)*. Gènova: Società Ligure di Storia Patria. (Atti della Società Ligure di Storia Patria; XIV).
- CASULA, Francesco Cesare (1992). *La Storia di Sardegna*. Sàsser: Pisa: ETS; Carlo Delfino.

- «Catalogo della Mostra Storica della Repubblica marinara di Pisa» (1967). *Rassegna periodica di informazioni del Comune di Pisa*, vol. III, núm. 7, p. 23-45.
- CECCARELLI LEMUT, Luisa (2006). «Pisa nel Mediterraneo durante il XIII secolo». *Bollettino Storico Pisano*, vol. LXXV, p. 1-20.
- CORDA, Mario (1980). «Pisa, Genova e l'Aragona all'epoca di Giacomo I nelle fonti narrative». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-2*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 579-588.
- DE NEGRI, Teofilo Ossian (1974). *Storia di Genova*. Milà: A. Martello.
- DIAGO HERNANDO, Máximo (1995). «La monarquía castellana y los Staufer. Contactos políticos y diplomáticos en los siglos XII y XIII». *Espacio, tiempo y forma*. Serie III. *Historia Medieval*, núm. 8, p. 51-83.
- DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ, Santiago [ed.] (1996). *Documentos de Clemente IV (1265-1268) referentes a España*. Lleó: Universidad de León.
- (2004). *Documentos de Gregorio IX (1227-1241) referentes a España*. Lleó: Universidad de León.
- DOXEY, Gary B. (1996). «Genovesos i pisans a les Illes Balears (1146-1229)». A: *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*. Vol. 2. *Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*. Sàsser: C. Delfino, p. 367-381.
- DUFOURCQ, Charles E. (1952). «La Couronne d'Aragon et les Hafsidés au XIIIe siècle (1229-1301)». *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XXV, p. 51-113.
- (1955). «La question de Ceuta au XIIIe siècle». *Hesperis*, vol. XLII, p. 67-127. [Reed. a *L'Ibérie chrétienne et le Maghreb XII-XV siècles*, Variorum Reprints, 1990]
- (1966). *L'Espagne catalane et le Maghrib, aux XIIIe et XIVe siècles*. París: PUF. [Traducció catalana: *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental, segles XIII i XIV*. Barcelona: Vicens Vives, 1969]
- (1979). «Vers la Méditerranée orientale et l'Afrique». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Ponencias*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 5-90. [Reed. a *L'Ibérie chrétienne et le Maghreb XII-XV siècles*. Variorum Reprints, 1990]
- (1982). «Les angevins dans le monde méditerranéen des alentours de 1260 aux alentours de 1340». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona. La società mediterranea all'epoca del Vespro (Palermo, 1982)*. Palerm: Accademia di Scienze, Lettere e Arti, p. 167-183.
- ENGELS, Odilo (1962). «Der Vertrag von Corbeil (1258)». *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, núm. 19, p. 114-146. [Reeditat a O. ENGELS. *Reconquista und Landesherrschaft. Studien zur Rechts und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter*. Paderborn: Munic: Viena: Zurich, 1989]
- (1979). «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Ponencias*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 213-240.
- FASOLI, Gina (1966). *Aspetti della politica italiana di Federico II*. Bolonya: Patron.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1980). «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10, p. 393-467.
- (1997). «Catalans i genovesos durant el segle XIII: El declivi d'una amistat». *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, p. 783-823.
- (2003). «Incidència del cors a les relacions amb Orient a l'Edat Mitjana». A *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'Edat Mitjana. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, 16-17 de novembre de 2000)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 259-307.
- (2007). «Una família de navegants: els Marquet». A: BATLLE I GALLART, Carme; FERRER I MALLOL, Maria teresa; MAÑÉ I MAS, Maria Cinta; MUTGÉ I VIVES, Josefina; RIERA I VIADER, Sebastià; ROVIRA I SOLÀ, Manel. *El «Llibre del Consell» de la ciutat de Barcelona, segle XIV: les eleccions municipals*. Barcelona: CSIC. Institutió Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievales, p. 135-267.
- FERRER NAVARRO, Ramon (1977). «Una hipótesis en torno al fracasado prohijamiento de Sancho el Fuerte y Jaime I de Aragón». A: *Homenaje a Don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado. Estudios Medievales*. Vol. II. Saragossa, p. 165-174.
- FONSECA, Luis Adao da (1980). «Contribución para el estudio de las relaciones diplomáticas entre Portugal y Aragón en la Edad Media: el tratado de alianza de 1255». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-2*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 547-556.

- FONT RIUS, Josep M. (1951). «La reconquista y repoblación de Levante y Murcia». A: *La reconquista española y la repoblación del país*. Saragossa: CSIC, p. 85-126.
- FORTÚN DE CIRIZA, Luis Javier (1986). *Sancho VII el Fuerte (1194-1234)*. Iruña: Mintzoa.
- FREY SÁNCHEZ, Antonio Vicente (2002). «Los problemas fronterizos castellano-aragoneses a propósito de la conquista del Sarq Al-Andalus. Villena (1239-1244)». *Meridies*, núm. 5-6, p. 123-140.
- FUMAGALLI BEONIO BROCHIERI, Mariteresa (2004). *Federico II. Ragione e fortuna*. Bari: Laterza.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David (1993). «La conquista y repoblación de Murcia según las crónicas catalanas». A: *Repoblación y reconquista. Actas del III Curso de Cultura Medieval*. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, p. 179-191.
- (1997a). *Jaume I i el regne de Múrcia*. Barcelona: Dalmau.
- (1997b). «La marca septentrional del reialme mudèjar de Múrcia, territori d'equilibri entre Castella i la Corona d'Aragó». A: *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. El poder real en la Corona de Aragón (Siglos XIV-XVI). Actas II*. Saragossa: Gobierno de Aragón; Departamento de Educación y Cultura, p. 115-124.
- GAZULLA, Faustino D. (1919). *Jaime I de Aragón y los estados musulmanes*. 80 p. [Discursos llegits a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en la solemne recepció del 22 de juny]
- GEANAKOPLOS, Deno John (1985). *L'imperatore Michele Paleologo e l'Occidente 1258-1282. Studio sulle relazioni tra Bisanzio e il mondo latino*. Palerm: Accademia Nazionale di Scienze e Arti [1a ed. a Cambridge, 1959]
- GIMÉNEZ SOLER, Andrés (1907). «Episodios de la historia de las relaciones entre la Corona de Aragón y Túnez». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. 1, p. 195-224.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel (1909). «Mullerament de l'infant en Pere de Cathalunya ab Madona Constança de Sicília». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I i a la seua època*. Barcelona, p. 232-299.
- GONZÁLEZ, Julio (1943). «Reclamaciones de Alfonso VIII a Sancho el Fuerte y tratado del reparto de Navarra en 1198». *Hispania*, núm. 3, p. 1181-1253.
- (1960). *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*. Madrid: CSIC.
- (1986). *Reinado y diplomas de Fernando III*. Còrdova. 3 v.
- GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduard (1913). «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, dedicat al rey en Jaume I y a la seua època*. Vol. II. Barcelona, p. 1181-1253.
- GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel (2004). *Alfonso X el Sabio*. Barcelona: Ariel.
- (2006). *Fernando III el Santo, el rey que marcó el destino de España*. Sevilla: Fundación José Manuel Lara. [Premio Antonio Domínguez Ortiz de Biografías 2006]
- GOODMAN, Anthony (1989). «Alfonso X and the English Crown». A: *Alfonso X el Sabio, vida, obra y época*. Madrid: Sociedad Española de Estudios Medievales, p. 39-54.
- GUAL CAMARENA, Miguel (1964). «La Corona de Aragón en la repoblación murciana». A: *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona, 1962), Comunicaciones, II*. Barcelona, p. 303-310.
- HOLT, Peter Malcolm (1995). *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*. Leiden: Brill.
- HUICI MIRANDA, Ambrosio (1916-1922). *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*, València.
- HUICI MIRANDA, Ambrosio; CABANES PECOURT, M. Desamparados (1976-1988). *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1268)*. València: Saragossa: Anubar. 5 v.
- I Libri Iurium della Repubblica di Genova* (1996). Vol. I/2. Ed. a cura de Dino Puncuh. Gènova: Regione Liguria-Società Ligure di Storia Patria i Roma; Ufficio Centrale per i Beni Archivistici.
- IMPERIALE DI SANT'ANGELO, Cesare (1936-1942). *Codice diplomatico*. Roma: Istituto Storico Italiano.
- JÉHEL, Georges (2005). *Charles d'Anjou (1226-1285), comte d'Anjou et de Provence, roi de Sicile et de Jérusalem, un capétien en Méditerranée*. Amiens: CAHMER. 267 p. [Número monogràfic de la revista *Histoire médiévale et archéologie*, núm. 18]
- KANTOROWICZ, Ernst H. (1976). *Federico II imperatore*. Milà: Garzanti. [Versió francesa a *Oeuvres: L'empereur Frédéric II. Les deux corps du roi*. A cura d'Alain Boureau. París: Gallimard, 2000]
- KIENAST, Walter (1931). *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philips des Schönen von Frankreich*. Utrecht.

- KLÜPFEL, L. (1911-1912). *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien (1285-1291)*. Berlín: Leipzig. [Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, dirigida per H. Finke, 35]
- LACARRA, José M. (1972): *Historia política del reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*. Vol. II. Pamplona: Aranzadi.
- (1977). *Un aspecto de la política exterior de Jaime el Conquistador: sus relaciones con Navarra*. Madrid: Instituto de España, p. 15-34.
- LANGLOIS, Charles-Victor (1887). *Le règne de Philippe III le Hardi*. París. [Reimpressió a Ginebra: Mégaritotis Reprints, 1979]
- Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus: poema della guerra balearica secondo il Cod. Pisano Roncioni aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari* (1904). Edició de Carlo Calisse. Roma: Istituto Storico Italiano.
- LINEHAN, Peter (1975). *La Iglesia Española y el papado en el s. XIII*. Salamanca: Universidad Pontificia.
- Llibre dels feits del rei En Jaume*. Cf. SOLDEVILA, Ferran, *Les quatre grans cròniques*.
- MADURELL I MARIMON, Josep M.; GARCIA SANZ, Arcadi (1973). *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*. Barcelona: Colegio Notarial de Barcelona; CSIC. Departamento de Estudios Medievales.
- MARCOS HIERRO, Ernest (1996). *Die byzantinisch-Katalanischen beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer berücksichtigung der chronik Jacobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik; Neugrichische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte der Universität. (Miscellanea Byzantina Monacensia; 37).
- (1998). «Miguel VIII Paleólogo y Jaime I el Conquistador». A: MORFAKIDIS, Moskos; GARCÍA GÁLVEZ, Isabel [ed.]. *Estudios Neogriegos en España e Iberoamérica*. Vol. II. *Historia, literatura y tradición*. Granada: Athos-Pérgamos; Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, p. 66-73.
- (2006). *La Croada catalana: l'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- MARICHALAR, Carlos (1934). *Coleccion diplomática del rey Don Sancho VIII (el Fuerte) de Navarra*. Pamplona: Aramburu.
- MARTÍN DUQUE, Ángel; FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, Luis Javier (1982). «Relaciones financieras entre Sancho el Fuerte de Navarra y los monarcas de la Corona de Aragón». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 3-5*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 171-181.
- MAS LATRIE, Louis de (1866). *Traité de paix et de commerce concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*. París. [Supplément, París, 1872]
- Memorial Histórico Español* (1951). Vol. I. Madrid: Real Academia de la Historia.
- MIQUEL ROSELL, Francesc (1948). *Regesta de Letras Pontificias del Archivo de la Corona de Aragón: sección Cancillería Real (Pergaminos)*. Madrid: Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos.
- MIRET I SANS, Joaquim (1915-1916). «Un missatge de Yarmorasen rey de Tremecèn a Jaume Ier». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VIII, p. 48-51.
- (1925). «Les represàlies a Catalunya durant l'Edat Mitjana». *Revista Jurídica de Catalunya*, vol. XXXI, p. 289-304 i 385-417.
- (2004). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Pròleg i edició de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; LXV). [Edició facsímil de la de 1918]
- MONFAR I SORS, Diego (1853). «Historia de los condes de Urgel». A: CODOIN, vol. IX.
- MORET, José de (1695). *Annales del reyno de Navarra*. Vol. II. Pamplona: Huarte.
- MUNTANER, Ramon. *Crònica*. Cf. SOLDEVILA, Ferran. *Les quatre grans cròniques*.
- MUTAFIAN, Claude (1999). «La Catalogne et le Royaume Arménien de Cilicie (XIIIe-XIVe siècles)». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa; COULON, Damien [ed.]. *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana. Actes del Séminaire/Seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona)*. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals, p. 105-119.
- O'CALLAGHAN, Joseph (1996). *El rey Sabio. El reinado de Alfonso X de Castilla*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- OLIVERAS CAMINAL, Josep (1946). *Cartas reales (siglos XII-XV)*. Catálogo. Barcelona: Archivo Capitular de la Santa Iglesia Catedral de Barcelona.
- PALACIOS MARTÍN, Bonifacio (1980). «La frontera de Aragón con Castilla en la época de Jaime I». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones, 1-2*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 475-495.

- PISTARINO, Geo (1966). «Genova e Occitania nel secolo XII». A: *Actes du Ier congrès historique Provence-Ligurie*. Ais de Provença: Marsella: Bordighera, p. 64-130.
- PLADEVALL, Antoni (1993). *Guillem de Mont-rodon, mestre del Temple i tutor de Jaume I*. Lleida: Pagès.
- POTTHAST, August (1874-1877). *Regesta Pontificum Romanorum: inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Berlín. 2 v. [Facsimil: Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1957]
- RACINE, Pierre (1989). *Federico II di Svevia. Un monarca medievale alle prese con la sorte*. Milà: Giuffrè.
- REGLÀ CAMPISTOL, Joan (1951). *Francia, La Corona de Aragón y la frontera pirenaica. La lucha por el valle de Arán (Siglos XIII-XIV)*. Madrid: CSIC.
- RIERA I MELIS, Antoni (1997). «El Mediterrani Occidental al darrer quart del segle XIII: Concurrencia comercial i conflictivitat política». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2, p. 729-782.
- RYMER, Thomas (1727-1735). *Foedera, conventiones, literae et cujuscumque generis acta publica inter reges Angliae et alios...* Londres: Fenson.
- SALAVERT Y ROCA, Vicente (1956). *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*. Madrid: CSIC.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1970). «Alba del reino de Mallorca». A: MASCARÓ PASARIUS, Josep [coord.]. *Historia de Mallorca*. Vol. III. Palma, p. 1-84.
- (1990). *Ejecutoria del reino de Mallorca (1230-1343)*. Palma de Mallorca: Ajuntament de Palma.
- SHAUBE, A. (1915). *Il commercio dei popoli latini alla fine delle Crociate*. Torí.
- SIVÉRY, Gérard (2003). *Philippe III le Hardi*. París: Fayard.
- SMITH, Damian J. (2000). «Pope Innocent III and the minority of James I». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/1, p. 19-50.
- (2004). *Innocent III and the Crown of Aragon: The limits of Papal Authority*. Aldershot: Ashgate. 339 p. [Church, Faith and Culture in the Medieval West]
- SOBREQUÉS VIDAL, Santiago (1954). «Alfons el Franc». A: *Els descendents de Pere el Gran*. Barcelona: Teide; Vicens Vives.
- (1961). *Els barons de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives.
- SOLDEVILA, Ferran (1953). *L'almirall Ramon Marquet*. Barcelona: Barcino.
- (1955). *Jaume I. Pere el Gran*. Barcelona: Teide.
- (1959). «Alguns aspectes de la política econòmica de Pere el Gran». A: *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Madrid, p. 185-195.
- (1963). *Vida de Pere el Gran i d'Alfons el Liberal*. Barcelona: Aedos.
- (1968a). *Els primers temps de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1968b). *Vida de Jaume I el Conqueridor*. 2a ed. Barcelona: Aedos.
- (1971). *Les quatre grans cròniques. III: Ramon Muntaner. Crònica*. Barcelona: Selecta.
- (1995). *Pere el Gran*. Edició a cura de M. Teresa Ferrer. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2007a). *Les quatre grans cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume*. Edició a cura de J. Massot. Revisió filològica de Jordi Bruguera i Talleda. Revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2007b). *Les quatre grans cròniques. II. Bernat Desclot, Crònica*. Edició a cura de J. Massot. Revisió filològica de Jordi Bruguera i Talleda. Revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SWIFT, F. Rewin (1890). «Marriage alliance of the Infante Pedro of Aragon and Edward I of England. 9 oct. 1273». *English Historical Review*, vol. v, p. 326-328.
- TORRES FONTES, Juan (1960). *Repartimiento de Murcia*. Madrid: CSIC; Escuela de Estudios Medievales; Academia Alfonso X el Sabio de Murcia.
- (1964). «Jaime I y Alfonso X. Dos criterios de repoblación». A: *VII Congreso d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona, 1962), Comunicaciones, II*. Barcelona, p. 329-340.
- (1967). *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*. Múrcia.
- (1971). *Repartimiento de la huerta y campo de Murcia en el siglo XIII*. Múrcia: Patronato José Mª Quadrado; Academia Alfonso X el Sabio.
- (1977). *Repartimiento de Lorca, estudio y edición*. Lorca: Ayuntamiento de Lorca; Academia Alfonso X el Sabio.

- TORRES FONTES, Juan (1988). *Repartimiento de Orihuela*. Oriola: Múrcia: Academia Alfonso X el Sabio; Patronato Ángel García Rogel.
- (1990). «Los Repartimientos murcianos del siglo XIII». A: *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los Repartimientos bajomedievales*. Barcelona: CSIC. Institución Milá y Fontanals, p. 71-94.
- TOUBERT, Pierre; PARAVICINI, Agostino [dir.] (1994). *Federico II e le città italiane*. Palerm: Sellerio.
- TOURTOULON, Charles de (1874). *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier*. Traducció revisada per l'autor. 2a ed. València. [Edició facsímil de Librerías París, València, 1980]
- VALLS TABERNER, Ferran (1919). «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Alfons el Savi». *Bulletin Hispanique*, vol. XXI, p. 9-52.
- (1961). «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Alfons el Savi». A: *Obras Selectas*. Vol. IV. *Estudios de Historia Medieval*. Barcelona: CSIC, p. 269-306.
- VENTURA, Jordi (1961). *Alfons el Cast, el primer comte-rei*. Barcelona: Aedos.
- VIRGILI, Antoni (2001). *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtûsa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València: Barcelona: Publicacions de la Universitat de València; Universitat Autònoma de Barcelona.
- YANGUAS Y MIRANDA, José (1964). *Diccionario de antigüedades del reino de Navarra*. Pamplona: Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana.
- ZURITA, Jerónimo (1967-1986). *Anales de la Corona de Aragón*. Edició a cura d'A. Canellas López. Vol. I. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

La fi de l'expansió a Occitània

Martí AURELL
Universitat de Poitiers

El llarg regnat de Jaume I detura l'expansió catalana a Occitània. Els biògrafs del rei el van criticar antany per aquest «sobtat i definitiu estroncament de la creixença nacional de Catalunya.»¹ Avui dia, en canvi, insisteixen més aviat en el seu «pragmatisme i sentit de la realitat», que li impedí «de seguir ideals aventurats i improbables»;² veuen el seu abandó com una «conseqüència lògica del realisme i la prudència amb què Jaume el Conqueridor abordà la seva política francooccitana.»³ Aquesta mutació de la lectura de l'abandó de Jaume I és filla de la nostra època. A Europa, des de fa cinquanta anys, el pacifisme ha substituït progressivament el nacionalisme. També es constata aquest canvi historio-gràfic en la visió actual de Lluís IX o sant Lluís: «Mai al món un home treballà tant com ell per donar la pau als seus súbdits», escriu Joinville (1225-1317), i Jacques Le Goff reproduïx textualment la citació a la seva biografia.⁴ A més, esdevinguts postmoderns, els medievalistes desconfien de l'historicisme:⁵ eviten judicis anacrònics de valor sobre les decisions dels seus avantpassats. Saben modestament que no poden penetrar la consciència de Jaume I. Per això intenten, com poden, comprendre el context explicant les seves opcions polítiques.

El desinterès del Conqueridor per Occitània és una evidència. Només cal mirar breument el seu itinerari per adonar-se'n. Va néixer a Montpeller i va viure després a Carcassona com a hoste de Simó de Montfort. Però, a partir de l'estiu del 1213, a l'edat de cinc anys, després de la mort del seu pare i la seva mare, se l'emporta a Montsó. Si sumem els mesos que passa al Llenguadoc i a Provença a partir de llavors, només són trenta-set, és a dir, tres anys dels seixanta-tres del seu regnat, o un cinc per cent.⁶ En proporció, és la meitat del seu avi Alfons el Trobador, amb quatre anys sobre trenta-quatre (11 %).⁷ I molt menys —fins a la quarta part— que el seu pare Pere el Catòlic, que va ser el primer, però també l'últim, comte de Barcelona que va practicar una política occitana sistemàtica: el rei Pere

1. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1963 (1934-1935), p. 313.

2. Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I, història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 287.

3. Martín ALVIRA, *El Jueves de Muret. 12 de Septiembre de 1213*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002, p. 559.

4. Jacques LE GOFF, *Saint Louis*, París, Gallimard, 1996, p. 261. Aquest medievalista matisa l'afirmació mostrant els interessos polítics del rei als tractats amb Jaume I i Enric III d'Anglaterra.

5. Otto Gerhard OEXLE, *L'Historisme en débat. De Nietzsche à Kantorowicz*, París, Aubier, 2001.

6. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, IEC, 2007 (1918), p. 545-566.

7. Jaime CARUANA, «Itinerario de Alfonso II de Aragón», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. 7 (1962), p. 73-298.

hi passà tres anys i mig dels disset del seu curt regnat (21 %).⁸ Per descomptat, les dades de l'itinerari no s'han de prendre al peu de la lletra, perquè el rei pot delegar la seva jurisdicció sobre aquests principats o enviar-hi emissaris. Nogensmenys, en una època en la qual el rei ha de manifestar físicament per la seva presència el seu poder on vol que se'l respecti, sembla que l'itinerari és significatiu d'un canvi de política comparat amb el pare i inclús amb l'avi. Una conseqüència immediata d'aquest desinterès és la pèrdua, gairebé total i definitiva, de les terres que depenien de la Corona.

L'ús de la paraula Occitània, designant una comunitat lingüística i cultural, no ha de fer oblidar la diferència de control pels comtes de Barcelona entre dues categories de territoris, que van adquirir a finals del segle xi i a principis del xii: el Llenguadoc, amb domini indirecte, i Provença, amb domini directe. D'una part, diversos comtes i vescomtes de principats del Llenguadoc deuen homenatge de fidelitat al comte de Barcelona des de la compra de Carcassona els anys 1067-1070. El moment àlgid d'aquest domini feudal és el 27 de gener de 1213, en què Pere el Catòlic rep els homenatges dels comtes de Tolosa, Comenge, Foix i Bearn i dels cònsols de Tolosa.⁹ D'altra part, des del 1112, el comte de Provença, i també de Gavaldà i de Milhau, prové del casal de Barcelona: pot ser el comte de Barcelona mateix i, encara més sovint, el seu germà petit. A partir del 1196, és Alfons II, germà de Pere el Catòlic, i des del 1209, Ramon Berenguer V, fill d'Alfons II, cosí germà de Jaume I. Cal afegir a aquest segon grup la ciutat i la senyoria de Montpeller, que des del 1213, a la mort de Maria, passa a Jaume I. És també el lloc del seu naixement, fet que hi afegeix una dimensió afectiva. El rei s'hi installa durant algunes setmanes gairebé sempre que va a Occitània.

El Llenguadoc i Provença escaparan progressivament al poder de Jaume I. Però cal recordar dues dates decisives d'aquestes pèrdues. En primer lloc, l'any 1245, quan Provença, amb la mort de Ramon Berenguer V, esdevé angevina. Carles d'Anjou es casa amb Beatriu, quarta filla i hereva del cosí germà de Jaume I. Una clàusula del seu testament, potser secret, del 1238 preveia que, si morís sense progenitura, Jaume I o els seus descendents l'heretarien, segons la tradició de les relacions entre Barcelona i Provença. Però era una clàusula únicament d'estil, sense cap implicació pràctica, perquè Ramon Berenguer V tenia ja quatre filles. Jaume I intentà intervenir militarment i arribà fins al Roine amb les seves tropes. No se sap bé si volia que Beatriu es casés amb un dels seus fills, segons el testimoni tardà de Guillaume de Nangis († 1300), monjo de Saint-Denis, o amb Ramon VII de Tolosa, com pretén el seu capellà, Guilhem de Puèglaurenc († 1275).¹⁰ El seu fracàs fou gran. Els Capets ja tenien accés al Mediterrani i proximitat amb Itàlia, la qual cosa tant havia intentat evitar.¹¹ Però per no provocar una guerra amb el rei de França, Jaume I es retirà. El seu disgust i el seu enuig van ser grans. Expliquen potser, amb la seva decepció per la política del pontífex, que fes tallar llavors la llengua de Berenguer de Castellbisbal, bisbe de Girona, segons la hipòtesi recent de Stefano Cingolani.¹² Quatre anys més tard, el 1249, amb la mort de Ramon VII sense descendència masculina, desapareix un cabdill capaç de fomentar rebel·lions contra els Capets. S'esfondra així un altre obstacle al domini meridional del rei de França.

8. Joaquim MIRET I SANS, «Itinerario del rey Pedro I en Cataluña, II en Aragón», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 3 (1905-1906), p. 79-87, 151-160, 238-249, 265-284, 365-387, 435-450 i 497-519, i núm. 4 (1907-1908), p. 15-36 i 91-114.

9. Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 164-170.

10. Thierry PÉCOUT, *Raymond Bérenger V (1209-1245). L'invention de la Provence*, París, Perrin, 2004, p. 267-289; Ferran SOLDEVILA, *Història...*, p. 298-300; GUILLAUME DE PUYLAURENS, *Chronique (1145-1275)*, edició de Jean Duvernoy, Tolosa de Llenguadoc, Le Périgrinateur, 1996 (1976), cap. 45, p. 188-189.

11. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *Jaime I y su época*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, p. 230-231.

12. Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I...*, p. 285.

El 1258, se signa el Tractat de Corbeil amb Lluís IX. Jaume I abandona definitivament tots els seus drets sobre el sud de França, a excepció de Montpeller i alguns dominis a Gavaldà i Milhau. Del Rosselló, cedeix la Fenolleda i la frontera s'estableix a les Corberes, on es decideix una repartició estratègica dels castells per evitar la barreja de dominis: és una línia de tipus modern segons criteris orogràfics i simbolitzada i defensada per fortificacions, com ho prova *a posteriori* la seva eficàcia fins al 1659.¹³ Lluís IX renuncia a la seva sobirania feudal sobre Catalunya i als seus drets sobre Montpeller. A partir d'aquests dos esdeveniments —pèrdua de Provença i Tractat de Corbeil— es pot deduir, sense cap dubte, que Jaume I no buscà mai la lluita armada al nord dels Pirineus. L'actitud dels seus fills, els infants Pere i Jaume, és llavors molt més bel·licosa. Ell mateix els ha contingut, prohibint-los la guerra. En canvi, tot el seu esforç militar es concentra cap al sud de la península Ibèrica, on aconsegueix la conquesta de les Balears (1232), de València (1238), de Dènia i Xàtiva (1244) i de Múrcia (1266).

Aquesta opció s'explica primer perquè el rei ha considerat les forces que hauria d'afrontar respectivament a al-Àndalus i a Occitània. Mencionem ràpidament l'esfondrament dels almohades després de Las Navas de Tolosa, les segones taifes, la incapacitat d'al-Àndalus de crear una lògica d'unitat o almenys d'aliança entre cada ciutat estat independent i la falta d'ajuda des del Magrib.

En canvi, la situació és molt diferent més enllà dels Pirineus. El competidor, el rei de França, és molt potent: segurament el més fort d'Occident. Acaba amb les reclamacions d'Enric III d'Anglaterra sobre Normandia, el Peiteu i Anjou amb les victòries de Taillebourg i Saintes (1242) i amb el Tractat de París (1259).¹⁴ No té concurrència de l'Imperi romanogermànic, perquè des de la mort de Frederic II, el 1245, el seu tron està vacant: el seu fill Conrad IV, elegit, mai no va ser coronat. A partir del 1224, Amalric de Montfort, fill de Simó, cedeix els seus drets sobre el país de Tolosa i de Carcassona a Lluís VIII, que s'implica plenament, contràriament al seu pare Felip August, a Occitània.¹⁵ Quan aquest desapareix, el 1226, i durant la minoria d'edat de Lluís IX, la seva dona Blanca de Castella continua la seva obra i concreta l'aliança amb Castella. Després, els seus fills Lluís IX, Alfons de Poitiers i Carles d'Anjou ocupen posicions importants a tot el territori del regne de França. Recordem que l'expansió cap al sud dels Capets es concreta inclús amb el coronament a Navarra, el 1234, de Teobald IV de Xampanya.

La superioritat de la dinastia de França sobre els reis d'Aragó porta a tres punts. Primer, des del punt de vista militar, el rei de França pot disposar fàcilment de quatre mil cavallers, fins a sis mil si demana l'ajuda de tots els barons amb les seves pròpies tropes. Sabem que per a la gran expedició de Jaume I contra Mallorca, el 1229, només s'aconseguien uns 1.300 cavallers.¹⁶ Segon, des del punt de vista financer, cal notar l'avenç de la fiscalia capeta a partir dels anys 1190, el decenni decisiu de Felip August en el qual s'afinen les institucions administratives i el sistema de percepció de taxes: pot distribuir fàcilment feus renda, monetaris, als súbdits dels territoris incorporats recentment a la Corona.¹⁷ Alfons de Poitiers i Carles d'Anjou exporten aquest eficaç sistema al sud de França.¹⁸ No hi ha

13. Gauthier LANGLOIS, *Olivier de Termes. Le cathare et le croisé (vers 1200-1274)*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 2001, p. 155-159.

14. Jacques LE GOFF, *Saint Louis.*, p. 149-157 i 257-263.

15. Michel ROQUEBERT, *L'épopée cathare*, tom 3, *Le lys et la croix*, París, Perrin, 2007 (1986), p. 320-337.

16. Jocelyn N. HILLGARTH, «El problema del Imperio catalano-aragonés (1229-1327)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 150.

17. John W. BALDWIN, *Philippe Auguste et son gouvernement. Les fondations du pouvoir royal en France au Moyen Âge*, París, Fayard, 1991 (1986), p. 195-233 i 348-354.

18. Jean-Paul BOYER, «1245-1380: l'éphémère paix du prince», a Martí AURELL, Jean-Paul BOYER i Noël COULET, *La Provence au Moyen Âge*, Ais de Provença, PUP, 2005, p. 162-166; Gaël CHENARD, *L'Administration d'Alphonse de Poitiers en Poitou et en Saintonge (1241-1271)*, tesi per al diploma d'arxiver paleògraf, École des Chartes, 2008; Olivier GUYOTJEANNIN,

comparació amb el regne de Jaume I, sobretot al principi, quan explica, al *Llibre dels feits*, que inclús passà gana (cap. 11).¹⁹ Recordem que a Catalunya, des del 1205, el rei no pot exigir taxes arbitràries i que cada subvenció que rep es decideix a les Corts.²⁰

El tercer aspecte d'aquesta superioritat és, malgrat les aparences, més important que l'element militar o fiscal. És ideològic. Els historiadors de l'escola romàntica i nacionalista tendien a disminuir la importància del vassallatge que patia Catalunya des de la seva conquesta als àrabs pels francs. Jurídicament, la seva renúncia per Lluís IX a Corbeil té molt més pes que un prestigi teòric o arcaic. Felip August ha utilitzat l'homenatge que li devia Joan sense Terra per justificar la seva invasió dels feus continentals el 1204 i d'Anglaterra mateix el 1216:²¹ «És el seu home ligi encara que hagi rebut la unció reial» («Homo ligius, licet esset alias rex junctus»), afirmen els seus legistes.²² I, el 1259, un any després de Corbeil, pel Tractat de París, Lluís IX, victoriós sobre les tropes angleses, preferí renunciar a diversos comtats del centre de França a favor d'Enric III per tal que el rei d'Anglaterra li reconegués el seu vassallatge per a Gascunya.²³ La propaganda capeta sobre la seva sobirania a l'antiga *Francia occidentalis* es concreta amb el desenvolupament del tema de les arrels carolíngies dels Capets, que modifiquen inclús la disposició de les tombes del panteó reial de Saint-Denis per mostrar la continuïtat entre les dues dinasties: és el «reditus ad stirpem Karoli».²⁴

La rèplica catalana es troba a la versió del 1184 dels *Gesta comitum Barchinonesium*, que comencen per la lluita de Guifré el Pilós contra Salomó, «gal per la seva nació», i contra els musulmans; l'anècdota es conclou amb la frase següent: «I és així com el domini de Barcelona passà del poder reial als nostres comtes!» Som a l'època en la qual el Concili de Tarragona (1180) prohibeix datar els documents segons els anys dels reis de França. Alfons I preferí cedir Múrcia al rei de Castella per evitar l'homenatge per Aragó i prohibí al seu germà Ramon Berenguer que el prestés a l'emperador Frederic Barba-roja per Provença.²⁵ Així, a Corbeil, Jaume I actuà segons els mateixos principis que el seu avi. La seva aversió pel vassallatge no és solament política. També depèn del sentit de l'honor, tan característic de l'aristocràcia que experimenta encara una vivència humiliant de l'homenatge. Els reis del segle XIII no conceben encara les relacions internacionals com un mitjà d'assegurar exclusivament la defensa i l'augment dels seus territoris. No actuen només per raó d'estat amb freds càlculs maquiavèlics. La seva mentalitat presenta una dosi profunda d'esperit cavalleresc.

L'homenatge de Pere el Catòlic, el 1204, a Innocenci III no és de la mateixa natura, a causa de la seva dimensió religiosa i de l'autoritat espiritual reconeguda al successor de sant Pere. Gràcies a ell, el rei

«L'intégration des grandes acquisitions territoriales de la royauté capétienne (XIIIe-début XIVe siècle)», a *Fragen der politischen Integration im mittelalterlichen Europa*, dir. Werner Maleczek, Ostfildern, J. Thorbecke, 2005, p. 211-239.

19. *Les quatre grans cròniques*, tom 1, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, ed. Ferran Soldevila, Jordi Bruguera, Maria Teresa Ferrer, Josep Massot, Barcelona, IEC, 2007 (1971). També n'hi ha una molt recent traducció francesa, amb comentaris històrics i rica iconografia, a cura d'Agnès i Robert Vinas, *Le Livre des faits de Jaume le Conquérant*, Perpinyà, SASL, 2007.

20. Thomas N. BISSON, *L'impuls de Catalunya. L'època del primers comtes-reis*, Vic, Eumo, 1997, p. 129-140 i 159-185.

21. Martí AURELL, *L'Empire des Plantagenêt (1154-1224)*, París, Perrin, 2003, p. 133-148; Martí AURELL, «Les cérémonies d'accession à la dignité ducal dans l'Empire Plantagenêt», a *Une Histoire pour un royaume. Mélanges Colette Beaune*, París, Perrin, 2010, p. 393-408.

22. Matthew PARIS, *Chronica majora*, tom 2, ed. H. R. Luard (RS 57), Londres, 1872-1883, p. 657.

23. Pierre CHAPLAIS, «Le traité de Paris de 1259 et l'inféodation de la Gascogne allodiale», *Le Moyen Âge*, núm. 61 (1955), p. 121-137.

24. Gabrielle M. SPIEGEL, «*The Reditus Regni ad Stirpem Karoli Magni: A New Look*», *French Historical Studies*, núm. 7 (1971), p. 145-174.

25. Martí AURELL, *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona, Omega, 1998 (1994), p. 354, 381 i 484.

obtenia una coronació solemne a Roma, similar a la de l'emperador, a més del títol de *miles sancti Petri* i del reconeixement de Montpeller. En contrapartida, Innocenci III guanyava la seva adhesió al programa de lluita contra l'heretgia i contra l'islam.²⁶ Els seus successors al pontificat comprenen que el rei de França és un aliat més sòlid per perseguir el catarisme que el rei d'Aragó, perquè els lligams tradicionals del casal de Barcelona amb els comtes, vescomtes i senyors occitans l'obliguen a una política menys repressiva i més matisada. A més, Urbà IV (1261-1264) i Climent IV (1265-1268) són papes francesos, que afavorien obertament l'expansió mediterrània dels Capets. La jurisdicció matrimonial en matèria de dispensa de consanguinitat o de nul·litat de casament —concentrada des de finals del segle XII a la Santa Seu quan es tracta de dinasties principesques— els permet controlar les aliances polítiques i els cúmuls territorials dels reis d'Occident.²⁷ Va ésser decisiva el 1245, quan Innocenci IV afavorí l'adveniment de Carles d'Anjou a Provença, permetent-li ràpidament que es casés, malgrat el parentiu, amb la seva cunyada Beatriu i retardant la nul·litat de casament i la dispensa per a Ramon VII de Tolosa.²⁸

En conclusió, les forces exteriors que Jaume I troba a Occitània en començar el seu govern personal són molt més potents que les que el seu pare devia afrontar. Lluís VIII ha decidit ocupar-se personalment d'aquest territori, sense delegar en els seus nobles, i invertir els mitjans de la Corona en la seva conquesta. A més, el papat opta definitivament per ell i pels seus fills, i s'oposa a la presència catalana. En una generació, el combat ha canviat d'adversaris. Esdevé molt més espinós.

La situació es modifica també considerablement quan considerem els factors interiors a Occitània. El canvi es nota sobretot en les relacions amb el nou comte de Provença. De petit, Ramon Berenguer V, que tenia només uns cinc anys més que Jaume I, es va educar a Montsó amb ell. El rei descriu l'emoció i els plors de la seva separació al *Llibre dels feits* (cap. 13). Però aquesta amistat no va resistir la dura realitat política. Ramon Berenguer V conserva el mateix sistema d'aliances que tenien els seus avantpassats del casal de Barcelona durant tot el segle XII: suport del papat i dels bisbes provençals, guerra contra els comtes de Tolosa i la ciutat de Marsella i hostilitat amb l'emperador romanogermànic,²⁹ sobretot després de l'excomunió de Frederic II el 1239.³⁰ En canvi, la política dels comtes de Barcelona ha evolucionat radicalment a partir del 1190, en què Alfons el Trobador signa la pau de Jarnegues amb Ramon V, comte de Tolosa. Aquesta nova relació d'amistat entre dues cases enemigues des de fa més d'un segle es confirma, cap al 1205, pels casaments de Ramon VI i el seu fill Ramon VII amb dues germanes de Pere el Catòlic.³¹ A Muret (1213), la mort del rei, defensant els seus cunyats, testimonia la força del pacte. Jaume I també el respectà, sobretot si volia que la mà de Beatriu fos per a Ramon VII, l'aliat de l'emperador i de Marsella. Pensà potser que podia comptar amb el parentiu i l'amistat de Ramon Berenguer V perquè modificués, com el seu pare Alfons II de Provença, la política que els catalans de Provença havien mantingut, almenys entre el 1112 i el 1190, per dominar Marsella, controlar l'expansió de Tolosa de Llenguadoc a l'oest del comtat i escapar a la influència de l'emperador. Però els interessos personals, o si es prefereix millor comtals, van semblar més importants al seu cosí germà que la seva genealogia barcelonina o que els seus lligams afectius amb Jaume I.

26. Damian J. SMITH, «Motivo y significado de la coronación de Pedro II de Aragón», *Hispania*, núm. 204 (2000), p. 163-179.

27. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *Jaime I...*, p. 217.

28. Thierry PÉCOUT, *Raymond Bérenger V...*, p. 287-288.

29. Martí AURELL, «L'expansion catalane en Provence au XIIe siècle», *Estudi General*, núm. 5-6 (1985-1986), número especial, que inclou el col·loqui *La formació i l'expansió del feudalisme català*, p. 175-197; Martí AURELL, «Prédication, croisade et religion civique. Vie et miracles de l'évêque Oleguer († 1137) de Barcelone», *Revue Mabillon* (1999), p. 113-168.

30. Thierry PÉCOUT, *Raymond Bérenger V...*, p. 218-219.

31. Martí AURELL, *Les noces del comte*, p. 382-383.

Primer comte de Provença del casal de Barcelona que porta el títol *Gratia Dei comes*, considerava que el seu poder era autònom i que s'havia d'afirmar sobretot localment.³² A la seva mort, el seu ministre Romeu de Vilanova, segurament també d'origen català,³³ pensà, en el mateix sentit de les tradicions, que si el comte es volia afirmar a Provença, l'aliança amb el papat i amb els Capets pagaria més que amb els casals de Barcelona o de Tolosa. En aquest sentit, el casament de Beatriu, la pubilla, amb Carles d'Anjou té una certa lògica.

Abans d'abandonar el projecte occità, a més de la presència angevina, Jaume I i el seu entorn analitzarien la situació interna de Provença i el Llenguadoc. Sabien que els contrapoders hostils a l'afirmació del comte eren nombrosos. A Provença, Ramon Berenguer V continua l'obra dels seus avantpassats del casal de Barcelona per triomfar a Marsella, una ciutat que els catalans mai no aconseguiren controlar, a l'est del comtat, que queda sota influència de Gènova, i cap als Alps, on progressa gràcies a l'aliança amb Savoia (la seva dona Beatriu prové d'aquesta dinastia). Carles d'Anjou trobarà també aquests problemes després de la seva arribada al poder i només aconseguirà pacificar la situació definitivament l'any 1262, gairebé vint després del seu adveniment. Al Llenguadoc, la situació és encara més difícil per la presència de diverses cases comtals i vescomtals molt fortes: Tolosa,³⁴ Trencavell de Nîmes i Besiers,³⁵ Narbona,³⁶ Foix, Comenge, Bearn... La noblesa local és tan complicada de controlar com els seus senyors superiors. A més, l'heretgia provoca divisions i guerres privades a l'interior d'aquesta categoria social. La situació política del «vesper occità»³⁷ és incontrolable per un sol poder. És pràcticament impossible aconseguir-hi la unanimitat en favor del rei d'Aragó. Els diferents actors polítics cerquen de forma pragmàtica la satisfacció dels seus interessos, segons la conjuntura del moment.

Inclús Montpeller, ciutat natal de Jaume I, presenta una situació similar a la de Marsella, sempre disposada a lluitar per les seves llibertats municipals contra el rei. Hi és patent l'hostilitat del patriciat urbà, organitzat en consolat per a controlar la ciutat. Jaume I explica al *Llibre dels feits* (cap. 295-305) la complicada situació que ha de gestionar ell mateix, el 1239, quan els còsols es rebel·len contra Atbrand, el seu batlle. Busca l'ajuda dels més populars gremis i les seves milícies per expulsar els contestataris i dominar la situació. Cal afegir-hi que els còsols són secundats llavors per Joan de Montlaur, bisbe de Magalona i senyor de la ciutat, per la qual el rei li ha prestat homenatge el 1236. Tres anys després, el bisbe s'aprofita del seu dret per a retirar per fellonia la senyoria al rei, protestant pels abusos dels seus representants sobre els seus ciutadans. Es queixarà de nou, el 1253, perquè els oficials de Jaume I recuperen les taxes del port de Latas, afirmant que Montpeller és un feu del rei de França. Cinc anys més tard, el Tractat de Corbeil pacifica la situació. Jaume s'installa, a partir del novembre del 1258, durant nou mesos a la ciutat, la qual cosa no havia fet mai. Obté llavors el jurament dels ciutadans i el reconeixement que els seus fills Pere i Jaume heretaran Montpeller. Les llibertats urbanes que Jaume I va haver d'acordar llavors són considerables.³⁸ Encara que perden una part impor-

32. Thierry PÉCOUT, *Raymond Bérenger V...*, p. 236.

33. Martí AURELL, «Le personnel politique catalan et aragonais en Provence sous Alphonse Ier (1162-1196)», *Annales du Midi*, núm. 93 (1981), p. 138.

34. Laurent MACÉ, *Les comtes de Toulouse et leur entourage. Rivalités, alliances et jeux de pouvoir XIe-XIIIe siècles*, París, Privat, 2000.

35. Hélène DÉBAX, *La féodalité languedocienne (XIe-XIIIe siècles). Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Mirail, 2003.

36. Fredric L. CHEYETTE, *Ermengarde de Narbonne et le monde des troubadours*, París, Perrin, 2006 (2001).

37. Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 573.

38. Charles de TOURTOULON, *Jacme Ier le Conquérrant, roi d'Aragon, comte de Barcelone, seigneur de Montpellier*, Montpellier, Gras, 1863-1867.

tant del seu domini, el rei conserva Montpeller, un símbol significatiu i un lloc de memòria: és l'últim enclavament de la nissaga de Barcelona al sud de França. Per això, el 1262, fa casar l'infant Pere amb Constança de Hohenstaufen en aquesta ciutat.³⁹ La provocació és gran, perquè es mostra ostensiblement als Capets, al cor del seu domini meridional, l'entroncament de la seva família amb els descendents de Frederic II.⁴⁰

A Occitània sempre ha existit un partit favorable a la intervenció de Jaume I. El seu suport al casal de Barcelona no desapareix mai. Aquest moviment autòcton propici es pot detectar durant tot el seu regnat. Els trobadors el critiquen sovint, amb ironia i inclús amb despit, per la seva absència del teatre d'operacions militars.⁴¹ Durant el setge d'Avinyó el 1226 per Lluís VIII, Tomier i Palaizi diuen que no compten gens amb l'ajut d'Aragó, on han enviat el seu servent. Un altre trobador provençal, Aimeric de Belonoi, protesta contra les tergiversacions i els dubtes de Jaume I en matèria de política occitana. Per a Sordello da Goito, el rei és un «desheretat», incapaç de recuperar els seus drets robats. Pèire Duran, entusiasmat per la rebel·lió antifrancesa del 1242, critica el fals jurament de Jaume I, que no ajuda els seus aliats contra Lluís IX.⁴² Al mateix moment, dos altres trobadors també adopten un to injuriós: Pèire Basc l'acusa de perjuri i, amb un joc de paraules divertit, Bernat de Rovenhac interpreta el nom de Jaume com a «Jac-me», «Jec jo», «Me'n vaig a dormir».⁴³ Deu anys més tard, Bonifaci de Castellana, que lluita als Alps contra les tropes de Carles d'Anjou, segueix criticant la xerrameca inútil del rei.⁴⁴

Inclús animats per un mecenes, els trobadors representen un corrent d'opinió profund, comparat per molts nobles occitans. És segurament la por d'un moviment favorable a Jaume I el que va empènyer el senescal de Carcassona a fer jurar les clàusules del Tractat de Corbeil als cònsols de Tolosa el setembre 1271, a la mort d'Alfons de Poitiers i de la seva dona Joana de Tolosa, que al seu testament havia nomenat hereva la cosina Felipa de Lomanha, encara per casar.⁴⁵ Les mateixes idees favorables al rei d'Aragó es descobreixen en les fonts judicials franceses o angevines, que ens informen sobre la seva repressió uns anys després de la mort de Jaume I. Cap al 1285, a Luc, un poble entre Marsella i Niça, un noble diu, a la plaça pública, que els drets de Pere el Gran sobre Provença són superiors als de Carles d'Anjou.⁴⁶ El 1290, a Narbona, el senescal ordena que es talli la llengua a un cimiter per haver afirmat que el rei d'Aragó té drets sobre el comtat de Tolosa.⁴⁷ Més estructuralment, la idea de la comunitat cultural i social, i potser de la solidaritat política entre les terres del nord i del sud dels Pirineus, es desenvolupa al segle XIII, com es pot llegir als versos d'Albertet de Sisteró, que engloba els gascons, provençals o llemsins en la categoria de «catalans», distints «dels habitants de la terra dels dos reis, és a dir, de França i Anglaterra.» Les crítiques molt fortes d'altres trobadors contra els croats que han envaït les seves terres mostren també una consciència comuna catalanooc-

39. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. I: L'infant*, Barcelona, IEC, 1950-1956, p. 99-101.

40. Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I...*, p. 292.

41. Lluís NICOLAU D'OLWER, «Jaume I y los trovadors provensals», a *Congrés d'història de la Corona d'Aragó dedicat al rei en Jaume I y a la seva època*, Barcelona, 1909, p. 389-407.

42. Martí AURELL, *La Vielle et l'épée. Troubadours et politique en Provence au XIIIe siècle*, Paris, Aubier, 1989, p. 49-50, 126, 140-141, 152 i 166.

43. Martín de Riquer, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Barcelona, Ariel, 1983 (1975), p. 1370; Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 544; Isabel de Riquer, «Presencia trovadoresca en la Corona de Aragón», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2 (1996), p. 942.

44. Martí AURELL, *La Vielle et l'épée*, p. 192-196.

45. Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 565-566.

46. Martí AURELL, *La Vielle et l'épée*, p. 230.

47. Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 567.

citana que s'afirma de forma negativa considerant els vicis i la forta alteritat dels francesos.⁴⁸ Tot això permet de concloure que existia un sentiment favorable a la intervenció de Jaume I en diversos nivells de l'aristocràcia del Llenguadoc i de Provença.

Quins grups de pressió propicis a l'aventura occitana podien existir a la Corona d'Aragó mateix, i concretament a l'entorn de Jaume I? Cal considerar primer la influència dels *faidits* («fugits» en llengua d'oc), exiliats del Llenguadoc i de Provença, que vivien a la proximitat del rei: el vescomte Ramon Trencavell, Oliver i Bernat de Termes, originaris d'una família càtara de les Corberes,⁴⁹ el provençal Bonifaci de Castellana...⁵⁰ Haurien pogut influenciar la seva política en el sentit d'un intervencionisme més ferm a Occitània, com ho farà més tard Joan de Pròixida preparant l'opinió siciliana a les Vespres. Però, de fet, també tindrien els seus detractors a la cort, si comparem l'oposició que trobava el partit dels exiliats de l'oest de França a l'entorn d'Enric III, a qui s'anomenava de forma despectiva els «poitevins»,⁵¹ i que van perdre tota audiència després de les derrotes de Taillebourg i Saintes el juliol del 1242.

Un altre sector influent són els mercaders de Barcelona i dels altres ports catalans, categoria en plena ascensió, sobre la qual el rei es recolza per oposar-se a l'aristocràcia que sovint es revolta contra ell. L'expansió marítima de la Corona afavoreix els seus interessos comercials. A l'època, les taxes de duana, elevades i fàcils de recaptar, són una font d'ingressos important per a la Corona. En aquest sentit, l'interès de Latas, el port de Montpeller, és tan gran per als mercaders catalans com per al rei, que a més hi posseeix la seca de Melguèlh.⁵² Per raons idèntiques es cobeja Provença, amb el port primordial de Marsella, on hi ha establerts mercaders barcelonins des de finals del segle XII.⁵³ També, a un nivell més baix, el comtat té els ports d'Arles o de Niça. Per això, la pèrdua del 1245 va ser viscuda de forma tan dramàtica. En canvi, com que el rei posseeix ja Montpeller, principal plaça comercial del Llenguadoc, el litoral pròxim té un interès menor. Si Jaume I hagués controlat la regió, potser hauria pogut impedir, a partir del 1240, la compra d'Aigüesmortes per Lluís IX i la construcció de les fortificacions del port. Però cap altra ciutat mercantil del Llenguadoc podia competir amb Montpeller, que el Tractat de Corbeil va confirmar al rei. L'interès dels mercaders catalans anava molt més en direcció a Mallorca, escala obligada de les naus que navegaven cap a Orient. El *Llibre dels feits* comença el seu capítol sobre la conquesta de l'illa amb el sopar de Tarragona, ofert pel mercader Pere Martell, que ha navegat sovint a les Balears (cap. 47). L'armador barceloní fa gairebé *lobbying*.⁵⁴ El seu grup social secundarà amb el mateix entusiasme l'expansió cap a Itàlia. En canvi, la seva motivació pel domini del Llenguadoc sembla menys gran.

Nogensmenys, la decisió final pertanyia al rei. El *Llibre dels feits* és molt valuós per comprendre la seva actitud i també la del seu entorn, si acceptem la naturalesa col·lectiva d'aquesta obra,⁵⁵ amb la

48. Martí AURELL, *La Vielle et l'épée*, p. 55-58.

49. Gauthier LANGLOIS, *Olivier de Termes*, p. 66-75.

50. Martí AURELL, *La Vielle et l'épée*, p. 200.

51. Nicholas VINCENT, *Peter des Roches. An Alien in English Politics, 1205-1238*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

52. Archibald R. LEWIS, «Jaume the Conqueror, Montpellier and Southern France, 1208-1276», a *Medieval Society in Southern France and Catalonia*, vol. XVI, Londres, Variorum, 1984, p. 1-16.

53. Martí AURELL, «Le personnel politique catalan et aragonais en Provence sous Alphonse Ier (1162-1196)», *Annales...*, núm. 93 (1981), p. 139.

54. Cf. contra Jocelyn N. HILLGARTH, «El problema del Imperio catalano-aragonés (1229-1327)», *Anuario de estudios...*, p. 153, disminuint excessivament el paper dels mercaders a l'expedició del 1229.

55. Jaume AURELL, «La chronique de Jacques Ier, une fiction autobiographique: Auteur, auctorialité et autorité au Moyen Âge», *Annales HSS*, núm. 63 (2008), p. 301-320.

qual busca una justificació *a posteriori* de la seva acció política.⁵⁶ Respira menyspreu pels llenguadocians, que van enganyar el seu pare: «No li ateniën re que li promessen»; com que sabien que era «hom de femnes», el seduïen oferint-li «llurs mullers, e llurs filles, e llurs parentes les pus belles que podien trobar.» En canvi, contrastant amb les mentides, la versatilitat i les traïcions dels llenguadocians, Simó de Montfort, «volc haver amor ab nostre pare», demanant que li confiés la seva guarda (cap. 8). A Muret, el cavaller francès es prepara per a la batalla amb pietat i esperit de penitència. Guanya pel «pecat que era» en les tropes del rei Pere (cap. 9). Aquest providencialisme, pel qual Déu recompensa els bons i castiga els dolents amb el resultat de la guerra, és un leitmotiv del *Llibre dels feïts*, en què la derrota del 1213 s'oposa a les victòries contra els musulmans de Mallorca i de València. El rei diu que el nom mateix de Jaume, sant patró de la reconquesta, li va ser atribuït per una intervenció directa de la providència a la cerimònia dels *sortes apostolorum* oficiada per la seva mare (cap. 5).

L'educació que va rebre al castell de Montsó, a càrrec dels templers, influencia segurament també la seva opció de lluitar contra els musulmans,⁵⁷ que presenta com una manera eficaç de «puscar nostra terra metre en pau» (cap. 48), segons la ideologia de la pau de Déu i de la croada, que canalitza la violència dels nobles cristians contra l'islam. Que entrés *ad succurrendum* al seu llit de mort a l'orde cistercenc que sempre animà la croada contra els musulmans i contra els heretges albigesos, correspon a una religiositat idèntica. Efectivament, Jaume I pertany a la generació de Lluís IX, que demanà, a l'*Ensenyament al seu fill*, d'evitar com fos la guerra amb els prínceps cristians: «que tu n'aïes guerre a nuls crestiens».⁵⁸ La croada a Terra Santa fou un dels objectius principals del seu regne.⁵⁹ Recordem, finalment, que Jaume I manifestà sempre una gran devoció, quasi filial, cap al papa.⁶⁰ Mai no volgué desobeir-lo, ni en matèria d'opcions polítiques. Era potser un agraïment arrelat des dels anys difícils de la infància per l'ajuda d'Innocenci III per conservar Montpeller i inclús la Corona d'Aragó, per obtenir el seu alliberament de Simó de Montfort i per legitimar el seu poder contra els altres pretendents i els barons rebels.

El context mental i religiós explica així, almenys parcialment, la seva decisió d'invertir els esforços de la seva aristocràcia militar en la recuperació del territori de l'islam. Coincideix també amb l'esfondrament dels almohades i amb la nova potència del rei de França. Econòmicament, permetia recuperar per sempre la ruta marítima a Orient i, a curt termini, donava esclaus venuts als mercats del seu regne. Evidentment, l'opció occitana era encara possible. Ho proven diverses escaramusses dels infants Pere i Alfons, incontrolats pel rei. De més importància sembla la invasió del Carcassès per les tropes de Pere el 1263, i la seva ajuda a la rebel·lió de Roger Bernat, comte de Foix, i Aimeric IV, vescomte de Narbona, el 1271.⁶¹ El seu comportament és el dels *juvenes* guerrers en rebel·lió contra el pare totpoderós.⁶² Aquesta dada sociològica mostra que la gran política internacional està barrejada

56. Stefano M. CINGOLANI, *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Base, 2007, p. 32.

57. Robert I. BURNS, «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Arago-Catalonia, 1208-1276: Portrait and Self-Portrait», *The Catholic Historical Review*, núm. 62 (1976), p. 8-9 i 34.

58. Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 574.

59. William C. JORDAN, *Louis IX and the Challenge of the Crusade: A Study in Rulership*, Princeton, Princeton University Press, 1980.

60. Robert I. BURNS, «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Arago-Catalonia, 1208-1276: Portrait and Self-Portrait», *The Catholic...*, núm. 62 (1976), p. 13-15.

61. Martín ALVIRA, *El Jueves...*, p. 556-557. Altres intervencions de Pere el Gran després de la mort del seu pare: Annette PALES-GOBILLIARD, «Poursuites et déplacements de population après la croisade albigeoise», a *La guerre, la violence et les gens au Moyen Âge*, tom 1, *Guerre et violence*, París, CTHS, 1996, p. 51-65; Alix de LA PRESLE-ÈVESQUE, «Le conflit franco-aragonais de la fin du XIIIe siècle et ses conséquences religieuses et politiques», a *La guerre, la violence...*, p. 67-80.

62. Georges DUBY, «Dans la France du Nord-Ouest au XIIIe siècle: les "jeunes" dans la société aristocratique», *Annales ESC*, núm. 19 (1964), p. 835-846.

encara amb la vida domèstica i que les fronteres entre públic i privat només existeixen llavors en l'esperit dels juristes apassionats pel dret romà. La concepció patrimonial que el rei tenia del seu reialme i de les seves conquestes explica la partició volguda pel seu testament. Recorda, amb alguns matisos, la generositat de les cessions territorials de Lluís IX als seus germans Alfons de Poitiers i Carles d'Anjou.⁶³ Si, en lloc de Mallorca i València, Jaume I hagués recuperat el Llenguadoc i Provença, els hauria segurament donat al seu fill petit, segons la tradició del casal de Barcelona⁶⁴ i com ho havia ja previst, des del 1248, en favor de l'infant Ferran.⁶⁵ A cap intel·lectual no se li hauria acudit llavors la possibilitat de construir un gran estat nacional catalanooccità.

63. Charles WOOD, *The French Apanages and the Capetian Monarchy, 1224-1328*, Cambridge, 1966; Andrew W. LEWIS, *Royal Succession in Medieval France. Studies on Familial Order and the State*, Cambridge, Harvard University Press, 1981.

64. Ramon D'ABADAL, «À propos de la "domination" de la maison comtale de Barcelone sur le Midi de la France», *Annales du Midi*, núm. 76 (1964), p. 315-345.

65. Segons el testimoni de Jerónimo Zurita. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 202-206.

Jaime I el Conquistador y Alfonso X el Sabio: una compleja relación de encuentros y desencuentros

Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ
Universidad de Sevilla

INTRODUCCIÓN

La historia de la relación familiar y personal entre estos grandes monarcas del siglo XIII es larga y compleja. Su primer encuentro tuvo lugar cuando Alfonso, infante heredero entonces, se entrevistó con su futuro suegro en Almizra para dilucidar por dónde debían ir los linderos entre los reinos de Valencia y Murcia. Tenía entonces el castellano poco más de veintidós años y estaba experimentando el dulce placer de los éxitos políticos y militares, y hasta amorosos. Era un joven inexperto y, como todo joven, un tanto petulante. Jaime I había cumplido los treinta y seis años, había contraído matrimonio en dos ocasiones, había sorteado con éxito intrigas y sublevaciones de nobles y, sobre todo, estaba ya aureolado con la fama de rey conquistador y guerrero, avalada por la reciente conquista de Valencia y por la lejana y juvenil empresa militar de la ocupación de Mallorca. Su relación se había iniciado unos años antes, cuando Alfonso se comprometió en un matrimonio de estado con una princesa, niña aún, doña Violante, con el que se pretendían restaurar las relaciones entre Aragón y Castilla, muy deterioradas tras el fracaso del matrimonio entre don Jaime y la infanta castellana doña Leonor, hermana de la reina Berenguela, la madre de Fernando III, y la pugna por el control político de Navarra.¹

El matrimonio entre Violante de Aragón y Alfonso de Castilla no remedió del todo la mutua suspicacia entre suegro y yerno, hasta el punto de que Jaime estuvo de alguna forma detrás de la sublevación nobiliaria urdida en 1255 por el infante castellano don Enrique, hermano de Alfonso X. Las vistas de Soria, a mediados de marzo de 1256, parece que contribuyeron a mejorar las relaciones entre ambos monarcas. Volvieron a deteriorarse en 1257 tras la elección de Alfonso X como emperador de Alemania y así se mantuvieron hasta la sublevación mudéjar de 1264. En esa ocasión, la solidaridad familiar y el sentimiento común de pertenecer a un mismo ámbito cultural y político pesaron más que las antiguas discrepancias. Jaime I recuperó Murcia para Castilla. Sin embargo, el momento de mayor compenetración personal tuvo lugar en 1269, con motivo de la boda del infante don Fernando

1. Ferran Valls i Taberner resumió acertadamente las relaciones entre Jaime I y Alfonso X con estas palabras: «Malgrat aquests llaços de família, les relacions entre Jaume el Conqueridor i Anfós el Savi foren amb freqüència poc cordials i algunes vegades bastant tivant, mes en altres ocasions i especialment en els últims anys esdevingueren sincerament afectuoses»: Ferran VALLS I TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Anfós X el Savi», *Bulletin Hispanique*, núm. 13 (1918), p. 10. Estudio reimpresso en Ferran VALLS I TABERNER, *Obras selectas de Valls y Taberner*, edición de R. d'Abadal y J. E. Martínez Ferrando, vol. 6, Barcelona, CSIC, 1957, p. 233-262.

de la Cerda, a la que acudió Jaime I. Años más tarde, cuando Alfonso X se dirigió al Imperio, para entrevistarse con el papa Gregorio X para despejar el futuro de sus aspiraciones a la Corona imperial, fue recibido con todo el cariño y muestras de aprecio propios de una familiaridad sólidamente asentada. Y ya en vísperas de su muerte, Jaime volvió a prestarle ayuda militar y financiera para hacer frente al peligro musulmán que se cernía sobre Andalucía a raíz de la invasión de los benimerines (1275). Un año más tarde, fallecía el conquistador de Valencia y Mallorca. Se iniciaban también los dramáticos años finales del reinado de Alfonso X.

Las relaciones entre Jaime I y Alfonso X fueron inicialmente tibias cuando no tensas.² A pesar del compromiso matrimonial entre el entonces infante castellano y Violante, primogénita del segundo matrimonio del monarca aragonés, la cordialidad no fue precisamente la tónica de las relaciones entre ambos. Sin duda aún pesaba en la corte castellana el asunto de la sucesión de Navarra y la pretensión de Jaime I de convertirse en heredero de Sancho VII, algo que Fernando III consideró una amenaza que trató de neutralizar concertando el enlace matrimonial de Alfonso con la heredera de Teobaldo I, el primer monarca navarro de la dinastía champañesa.³ A exacerbar las relaciones entre los dos reinos contribuiría también la buena acogida y la presencia asidua en la corte castellana del infante aragonés Alfonso, hijo del disuelto matrimonio de Jaime I con Leonor de Castilla, hermana de Fernando III, cuyas relaciones con su padre no eran ni fueron en adelante especialmente buenas. Por ello, el matrimonio de Alfonso con Violante de Aragón fue concertado para limar estas diferencias y para restaurar las relaciones amistosas entre ambos monarcas.

Los esponsales se celebraron «per verba de presenti» en la capilla del alcázar real de Valladolid el día 26 de noviembre de 1246. Hacía ya algunos años que la infanta aragonesa se educaba en Castilla, al cuidado de sus ayos don Jufre de Loaysa y doña Jacometa. El acto se celebró en la más estricta intimidad a juzgar por el escaso número de asistentes a la ceremonia: unos cuantos clérigos y frailes, los miembros del séquito de doña Violante, incluidos sus ayos, y, por parte del infante Alfonso, su aya doña Mayor Arias y Urraca Pérez, su ama o *nutrix*.⁴ Tenía entonces doña Violante no más de diez años.⁵

2. Muchos de los datos de esta ponencia proceden de mi libro: Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, Ariel, 2004.

3. El acuerdo entre Fernando III y Teobaldo I se firmó en Almazán el 11 de septiembre de 1234. El rey castellano, en prueba de amistad y buena voluntad, dio al de Navarra en usufructo vitalicio Fuenterrabía, San Sebastián y Monteagudo. El 31 de octubre, en Logroño, se firmó un nuevo acuerdo complementario del anterior. Por él, el rey de Navarra se comprometía a dar a su hija Blanca *in maritagium* o dote los castillos de Tudela, Funes, Falces, Valtierra, Monreal, Inzura, Estella, Los Arcos, Marañón y Buradón. Por su parte, el rey castellano, además de las villas de Guipúzcoa ya prometidas, se obligó a entregar al de Navarra todas las rentas de Logroño y Calahorra, valoradas en dos mil mrs. anuales, y, como dote de Blanca, Miranda, Haro, Pancorbo, San Pedro de Yanguas, Saldaña, Medina de Río Seco, Castralmón, Moral de la Reina, Aguilar de Campos, Tordesillas, Mansilla de Mulas y Astorga: Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, nota 9. Siendo Blanca la heredera del reino de Navarra, se entiende la generosidad de Fernando III. Según Lacarra, Teobaldo I pensaba sólo afianzarse en el trono, y por ello buscó la amistad de Fernando III. La prueba de ello es que en 1235 casaba a su hija con Juan, hijo del conde de Bretaña: José Mª LACARRA, *Historia política del reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*, vol. II, Pamplona, 1972, p. 132-135. Sobre esta cuestión, ver Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Fernando III el Santo*, Sevilla, Fundación José Manuel Lara, 2006, p. 145-149.

4. ACA, perg. Jaime I, núm. 1065. El texto se publicó en *Memorial Histórico Español* [en adelante *MHE*], vol. I, Madrid, Real Academia de la Historia, 1851, nota 1.

5. Se desconoce el año exacto del nacimiento de Violante de Aragón, hija de Jaime I y de su segunda esposa Violante de Hungría. El compromiso matrimonial de sus padres tuvo lugar el 23 de febrero de 1235, lo que ha permitido suponer que Violante nació hacia 1236. Véase Richard P. KINKADE, «Violante of Aragon (1236?-1300?): An Historical Overview», *Exemplaria Hispanica. A Journal on Alfonso X and Alfonsine Iberia*, núm. 2 (1992-1993), p. 1-37.

EL TRATADO DE ALMIZRA

Ignoramos si, antes de la serie de las entrevistas que tuvieron lugar en Almizra en 1244 para delimitar la frontera entre los reinos de Valencia y Murcia, Jaime I y Alfonso habían tenido algún contacto personal directo. En cualquier caso, la primera ocasión en que se vieron para tratar de un asunto de estado no dejó un buen sabor de boca en el rey de Aragón, aunque otra cosa se afirme en su autobiografía. Tenía Alfonso entonces veintidós años cumplidos y estaba experimentando el dulce sabor de la victoria por la conquista de Murcia. Jaime, en cambio, estaba ya de vuelta en la vida, tras más de veinte años de reinado efectivo. Aparte la diferencia de edad, sobrepasaba al infante en experiencia política, militar y, sobre todo, humana. Se enfrentaban dos temperamentos: reflexivo, el uno; impetuoso y hasta un punto petulante, el otro. Las jugadas previas a la entrevista —descritas con mucho detalle en el *Llibre dels feits*, lo que resta por supuesto imparcialidad al relato— tuvieron como eje el intento del infante de hacerse con el control de Játiva, que consideraba parte del reino murciano a pesar de que se oponía a lo acordado en Cazola, que señala la sierra de Biar como límite común entre las tierras pertenecientes a la conquista tanto aragonesa como castellana, y la respuesta del rey aragonés ocupando Villena y otras aldeas de su entorno.

Al final, mediante la eficaz intervención de la reina Violante de Hungría que veía peligrar el matrimonio entre su hija y el infante don Alfonso, pudo firmarse el oportuno acuerdo que decidió, de momento, la frontera entre los reinos de Valencia y Murcia. Seguramente, en el ánimo del infante —que inoportunamente había planteado su reclamación alegando que su futura esposa no había aportado dote alguna al matrimonio— pesaría, y bastante, la sugerencia del rey aragonés de que, más importante que la dote, era la ayuda militar que este enlace le proporcionaría en el futuro.⁶ Y en verdad que siempre que Alfonso X solicitó la ayuda de su suegro la recibiría con creces, como veremos.⁷

Tres años después de la celebración de los esponsales entre el infante don Alfonso y doña Violante, tuvo lugar la boda propiamente dicha. Acababa el heredero de Castilla de cumplir veintisiete años el mismo día de la capitulación de Sevilla (23 de noviembre de 1248), y la infanta aragonesa había llegado a la edad núbil. No tiene, pues, nada de extraño que tanto Jaime I como Fernando III hablasen de celebrar sin más tardanza la ceremonia nupcial. En carta dirigida al rey aragonés, dada en el campamento de Sevilla el día 24 de noviembre, el Rey Santo proponía a su consuegro el 24 de junio como fecha de celebración de la boda principesca, al tiempo que expresaba su intención de acudir a la misma personalmente o, en cualquier caso, enviar al mayor número posible de sus nobles. Finalmente aludía a la cuestión de las arras, que fueron efectivamente muy generosas, como correspondía a la mujer del infante heredero.⁸ Por su parte, ese mismo día, el infante don Alfonso despachaba una carta a su suegro en la que le proponía que la boda se celebrase en Uclés, «porque es cerca de la vuestra terra», y le ga-

6. En el capítulo 346 del *Llibre dels feits*, Jaime I argumentó, frente a la exigencia planteada por el infante castellano de «tierras a costa de nuestra hija», que bastante tenía con la seguridad de que le ayudaría cada vez que hiciese falta con «mil o dos mil caballeros, junto con Nos mismo. Y esto no una vez sino dos, o tres, o diez, si fuera necesario»: *Libro de los hechos del rey Don Jaime*, traducción y notas de Julia Butiñá Jiménez, Madrid, Gredos, 2003, p. 390-391.

7. En septiembre de 1246, el infante don Alfonso, a punto de invadir Portugal en auxilio del rey Sancho II Capelo, que había sido depuesto por el papa y hacía frente a la guerra civil que le enfrentaba con su hermano, conde de Bolonia y futuro Alfonso III, solicitó de Jaime I el envío de un contingente de trescientos caballeros. Publica la carta Ferran VALLS I TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Anfós X el Savi», *Bulletin...*, núm. 13 (1918), p. 13; también Ferran VALLS I TABERNER, *Obras selectas...*, vol. 4, p. 233-262.

8. Cf. Ferran VALLS I TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Anfós X el Savi», *Bulletin...*, núm. 13 (1918), p. 17. Según el padre Flórez, se le entregaron las villas de Valladolid, San Esteban de Gormaz, Astudillo, Ayllón, Curiel y Béjar, entre otras: Enrique FLÓREZ, *Memorias de las Reynas Católicas*, vol. II, Madrid, Aguilar, 1959.

rantizaba la presencia de la reina doña Juana de Pontis en el caso de que el rey su padre no pudiese personarse en la ceremonia nupcial. Rogaba que asistiesen a la boda los infantes aragoneses o, al menos, uno de ellos. Ahora bien, en el supuesto de que ni Fernando III ni Jaime I pudiesen asistir, Alfonso consideraba «que el más conveniente lugar sería Valladolid ó ella [la infanta doña Violante] está.»⁹

Pasada la Navidad, el infante don Alfonso abandonó Sevilla para dirigirse a Uclés, donde pensaba entrevistarse con Jaime I. No es seguro que la entrevista tuviese lugar. Sin embargo, una cosa es cierta: la boda se celebró sin la asistencia de los padres de ambos esposos. Ignoramos qué impedimentos tuvieron para no acercarse a Valladolid. En el caso de Fernando III, pudo impedirlo su mal estado de salud. No parece haber sido éste el caso de Jaime I. ¿Habían vuelto a empeorar las relaciones con su yerno? No lo sabemos.

NUEVOS MOTIVOS DE FRICCIÓN

En 1254, Alfonso X, monarca ya desde julio de 1252, firmó con Inglaterra un tratado que puso fin a la reclamación de la Gascuña, sancionado meses más tarde con el matrimonio en Las Huelgas de Burgos entre el heredero del trono inglés, el príncipe Eduardo, y la infanta Leonor, hija del segundo matrimonio de Fernando III, y con el compromiso de Enrique III de Inglaterra de participar con el rey castellano en una cruzada «ad partes Africanas». Este acuerdo y alianza no sólo resolvía un viejo contencioso planteado ya por Alfonso VIII a comienzos del siglo, sino que estaba dirigido especialmente contra Navarra, regida por Teobaldo II, que aún no había alcanzado la mayoría de edad.

Como era de prever, Navarra y Aragón se sintieron amenazadas por el tratado anglocastellano y respondieron al mismo con la firma en Monteagudo (Navarra), en abril de 1254, de un nuevo acuerdo de amistad y ayuda mutua. La tensión fronteriza se hizo cada vez más perceptible, hasta el punto de que Alfonso y Jaime I se dispusieron a ventilar la crisis navarra por las armas. El enfrentamiento pudo evitarse gracias a la mediación de amigos comunes, según cuenta Desclot. Ambos reyes hicieron las paces, aunque tal vez el cronista exagera un poco al describir la actitud humilde de Alfonso X en su entrevista con Jaime I:

Ells s'encontraren, e abraçaren-se, e besaren-se en la boca, e ploraren amdós molt fort e demanaren-se perdó la un a l'altre; e el rei de Castella humilià's al rei d'Aragó molt fort.¹⁰

Hubo también otro motivo que impidió el choque armado entre ambos monarcas: la sublevación del caudillo mudéjar Al-Azraq en el sector meridional del reino de Valencia, todavía muy densamente poblado de moros,¹¹ y el conflicto de Alfonso X con un cierto sector de la nobleza, encabezado por don Diego López de Haro, señor de Vizcaya, y el infante don Enrique, hermano del rey.

9. Ferran VALLS I TABERNER, «Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Anfós X el Savi», *Bulletin...*, núm. 13 (1918), p. 18-19. Se ha especulado sobre la fecha de la boda de Alfonso y Violante. Según Valls i Taberner, la bendición nupcial tuvo lugar en Valladolid, el primero de diciembre de 1249, oficiando el dominico fray Gil de Castro y actuando como testigo el electo de Burgos, fray G. de Faria, también dominico, y los franciscanos fray Guillem de Briva y fray Martín de Orbaneja, así como el notario Ponç de Vilanova.

10. Bernat DESCLOT, *Llibre del rei En Pere*, en Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 445.

11. Ver, entre otros trabajos de ámbito general, José HINOJOSA MONTALVO, *Las tierras alicantinas en la Edad Media*, Alicante, Diputación de Alicante, 1995; Pedro LÓPEZ ELUM, *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, Valencia, Ayuntamiento de Onteniente, 1995.

En efecto, Al-Azraq, tras la capitulación de Valencia en 1238, controlaba todo el sur del reino, hasta la sierra de Biar. Al rendirse Denia en 1245, el caudillo musulmán firmó una ventajosa capitulación que le permitió controlar durante algún tiempo los principales castillos de la zona así como percibir la mayor parte de las rentas de la población mudéjar. Entre 1248 y 1258, Al-Azraq protagonizaría varias sublevaciones contra Jaime I, siendo obligado al final a rendir sus fortalezas y a exiliarse en Granada, de donde regresaría en 1275 para encabezar la última de las revueltas contra la presencia aragonesa en el territorio valenciano.¹²

El *Libro de los hechos* defiende la opinión de que Alfonso X apoyó de forma clara la sublevación de Al-Azraq. La verdad es que no estoy muy seguro de ello, porque una cosa era permitir que el caudillo mudéjar y sus seguidores, expulsados de sus enclaves, se refugiasen en Castilla o atravesasen el reino de Murcia para pasar a Granada y otra muy distinta era alentar y apoyar directamente a los sublevados, aunque sólo fuese por miedo a que la revuelta se extendiese por tierras murcianas, pobladas en su mayor parte por musulmanes. El dato que facilita Zurita de que Alfonso X ordenó poner «más gente de guerra de la que antes había en sus guarniciones [murcianas]»¹³ puede muy bien interpretarse como una medida precautoria para que el conflicto no se extendiese a las aljamas mudéjares del reino de Murcia. Y que esto puede haber sido así lo prueba el hecho de que, ante las noticias alarmantes que le llegaban de Valencia, Alfonso se desplazó inopinadamente a Murcia a comienzos de julio de 1254 y allí permanecería hasta el 4 de septiembre. Jaime I, sabedor de la presencia de Alfonso en el reino de Murcia, a mediados de julio se acercó a Biar, en la frontera misma de Valencia con tierras castellanas. Y tan dudoso estaba de las intenciones del rey castellano que el 15 y 16 de julio hacía jurar a su hijo, el infante don Alfonso de Aragón, que, en caso de guerra, no prestaría ayuda al rey castellano.¹⁴ Las cosas no pasaron a mayores, pero este incidente es buena prueba de que las relaciones entre Jaime I y Alfonso X no estaban en su mejor momento.¹⁵

Más complejas fueron las razones que movieron a Jaime I a participar, aunque a la postre se volviese atrás, en la sublevación nobiliaria encabezada en 1255 por el infante don Enrique, hermano de Alfonso X. A primera vista, pudiera pensarse que fue la respuesta del monarca aragonés a la actitud, cuando menos ambigua, de su yerno ante la sublevación de Al-Azraq. Pudo haber algo de esto. Sin embargo, parece que la verdadera causa de su implicación en este conflicto interno castellano fue el proyecto de Alfonso X de convertirse en monarca hegemónico en el ámbito hispano. Jaime I, el último representante de la España de los Cinco Reinos, no estaba dispuesto a admitir cualquier tipo de subordinación a Castilla y posiblemente vio en las intrigas del infante don Enrique una oportunidad de oro para frenar las apetencias del rey castellano.

12. Sobre la revuelta de Al-Azraq, ver Carlos de AYALA, *Directrices fundamentales de la política peninsular de Alfonso X*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 87-91.

13. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. Á. Canellas López, vol. III, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1977, p. 578.

14. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I «el Conqueridor»*, Barcelona, 1918, p. 239.

15. El caudillo Al-Azraq, que había sido derrotado en Benicadell, se refugió en Murcia con la esperanza de obtener el apoyo de Alfonso X, quien, naturalmente, no se lo otorgó. Sin embargo, la autobiografía de Jaime I ofrece un relato ambiguo y, hasta si se me apura, malicioso de estos acontecimientos, como la famosa escena en la que Al-Azraq, preguntado por Alfonso X si sabía cazar, le respondió que «cazaría [para Alfonso] castelles del rei d'Aragó»: *Libro de los hechos*, cap. 377. A propósito de esta anécdota y de la protesta formal elevada por Jaime I a Alfonso X por el buen trato que dispensaba a su enemigo, Soldevila comenta que «aquesta carta no ha arribat fins a nosaltres.» Ferran SOLDEVILA, *Crònica del rei Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Selecta, 1983, p. 341, nota 6 al cap. 377. Ello confirma el carácter de rumor sin fundamento de este incidente.

La enemistad entre Alfonso y Enrique venía de atrás, por lo menos desde la conquista de Sevilla. Se acentuaría al verse privado de las expectativas de convertirse en señor de Jerez y de otras villas aledañas como Lebrija y Arcos de la Frontera. Animado por otros nobles descontentos con el nuevo monarca, entre ellos el señor de Vizcaya, don Diego López de Haro, que había sido destituido del cargo de alférez real, Enrique intentó reclamar sus derechos por la vía de la fuerza. Don Diego López de Haro, que había abandonado el reino en 1254, firmaba en agosto de dicho año, en Estella, un acuerdo con Jaime I en virtud del cual ambos se comprometían a ayudarse mutuamente contra Alfonso X. El mismo día, dos ricos hombres castellanos, Ramiro Rodríguez y Ramiro Díaz, que acompañaban a don Diego en su exilio, firmaron también un compromiso semejante con el rey de Aragón. Eran, con toda seguridad, la punta del iceberg de un movimiento de mayores proporciones en el que estaban implicados, además del infante don Enrique, otros muchos nobles descontentos con la política del rey castellano.

Jaime I acogió con los brazos abiertos a todos ellos, como hiciera con don Diego y los otros nobles «desnaturados» de Castilla. En las primeras semanas de 1255, en la aldea de Maluenda, cercana a Calatayud, el rey aragonés concertaba una alianza con el nuevo señor de Vizcaya, don Lope Díaz, y con el infante don Enrique, por la cual se comprometía a ayudarles contra Alfonso X. Una de las cláusulas del acuerdo contemplaba el matrimonio del infante don Enrique con doña Constanza, hija del monarca aragonés.¹⁶

La revuelta no se produjo de forma inmediata y es más que seguro que Alfonso X estuviese bien informado de los movimientos de su hermano, si bien no parece haberle inquietado mucho la amenaza. Es hasta probable que Jaime I practicase un doble juego, informando a su yerno de lo que estaba pasando, al tiempo que alentaba el descontento de los nobles. Pero la noticia del compromiso matrimonial de la infanta heredera Berenguela con el heredero del trono de Francia debió alarmar a Jaime I, ya que reforzaba el cerco castellano sobre Navarra.¹⁷ Esto fue, tal vez, lo que le decidió a implicarse de lleno en la revuelta que tramaba el infante don Enrique. De esta forma, en un gesto claramente inamistoso, el 6 de septiembre, en Estella, se comprometía a ayudar tanto a don Lope Díaz como al infante don Enrique contra Alfonso «fasta quel vuestro pleito se ponga en guisa e en manera que vos seades pagados.»¹⁸

Fiados en estos apoyos, a fines de octubre de 1255, don Enrique y los nobles exiliados iniciaron, de forma simultánea, las hostilidades en los dos puntos extremos del reino: Andalucía y Vizcaya. Don Enrique fue derrotado cerca de Lebrija, viéndose obligado a abandonar el reino, a donde no regresaría hasta 1294. El nuevo señor de Vizcaya y su madre y tutora se encerraron en Orduña para acabar sometiéndose al rey castellano, quien se hizo con esta villa vizcaína, junto con la de Valmaseda.

A pesar de sus promesas y compromisos, Jaime I no movió un dedo para apoyar al infante don Enrique ni a los restantes implicados en la revuelta. Lo hizo tal vez por una razón de principio, ya que él había experimentado en su carne la amenaza que la nobleza suponía para la realeza y sus poderes.

16. A las vistas de Maluenda y al proyectado matrimonio entre don Enrique y doña Constanza alude don Juan Manuel, en el *Libro de las armas*: Andrés GIMÉNEZ SOLER (ed.), *Don Juan Manuel. Biografía y estudio crítico*, Zaragoza, 1932, p. 683-684. Según Antonio Ballesteros, teniendo en cuenta este dato y el itinerario de Jaime I, la entrevista del rey aragonés con los sublevados pudo tener lugar entre enero y febrero de 1255: ANTONIO BALLESTEROS, *Alfonso X el Sabio*, 2ª ed., Barcelona, El Albir, 1984, con índices de Miguel Rodríguez Llopis, p. 112-113.

17. Cf. Joseph F. O'CALLAGHAN, *El Rey Sabio. El reinado de Alfonso X de Castilla*, trad. de M. González Jiménez, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1996 (2ª ed., 1999), p. 196-197.

18. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 247.

También debieron influir en la decisión del rey aragonés de apartarse de la revuelta de los nobles castellanos las súplicas de su hija Violante. Los seguidores de don Enrique bien que le reprocharían no haber cumplido con sus compromisos, como se evidencia en la coplilla que circuló por entonces entre los enriqueños:

Rey velho que Deus confonda,
tres son estas con a de Malonda.¹⁹

El sometimiento de los nobles sublevados contribuyó a aliviar las tensiones entre Castilla y sus vecinos. En gran medida, ello se debió a la propia magnanimidad del rey castellano y a su amor por el compromiso. De esta forma, mientras la reina doña Violante trataba de concertar una entrevista entre su padre y su marido, éste convocaba Cortes en Vitoria en enero de 1256, a las que acudió el rey navarro Teobaldo II con la intención de amistarse con su poderoso vecino. No es cierto que llegase a prestar homenaje a Alfonso X, como afirma Pedro Marín, autor de los *Milagros romanizados de Santo Domingo de Silos*, por cuanto Teobaldo nunca figuró formalmente entre los vasallos del monarca castellano.²⁰ Pero hubo algún tipo de reconocimiento de superioridad del rey castellano en razón de la cesión feudal al de Navarra, a título personal y vitalicio, de los puertos de San Sebastián y Fuenterrabía, de vital importancia para la economía del reino pirenaico, ya que constituían su única salida al mar. Un texto tardío, la *Crónica de los reyes de Navarra*, atribuido al príncipe Carlos de Viana, avala la opinión de Pedro Marín, ya que en él se dice que el rey navarro o su senescal se obligaron a acudir en adelante a las reuniones de Cortes y a prestar al rey de Castilla, cada vez que fuese requerida por él, una ayuda militar de doscientos hombres de armas.²¹

A la vista de la derrota de los sublevados y del vuelco experimentado en el juego de alianzas, Jaime I entendió que había llegado la hora de hacer las paces con su yerno. No obstante, por si las negociaciones no llegaban a buen puerto, el rey aragonés se preparó también para la guerra.²² No fue necesario llegar a este extremo. A mediados de marzo de 1256, Alfonso X y Jaime I se entrevistaron en Soria. Es dudoso que, conociendo el carácter del rey de Aragón, éste se acercase a las vistas en la actitud humilde y contrita con que le pinta el autor de los *Miráculos*. Tampoco lo hubiese consentido el rey castellano, que siempre sintió por su suegro una admiración a prueba de toda duda. Debió ser, por supuesto, una reunión política, en la que se selló una paz y amistad perpetuas, que ponía fin a varios años de desavenencias y recelos; pero, al mismo tiempo, se trató de una reunión familiar largo tiempo aplazada. De lo tratado entonces sabemos poco. Un diploma de Jaime I de agosto de 1257 alude a las «cartas que fueron fechas en Soria», en virtud de las cuales ambos monarcas se comprometieron a «emendar todas las pendras et todos los danyos que se fizieron de la nuestra tierra a la suya, et de la suya a la nuestra.»²³ Se habló también, como nueva garantía de paz, del acuerdo matrimonial entre el

19. DON JUAN MANUEL, *Libro de las armas*, en Andrés GIMÉNEZ SOLER (ed.), *Don Juan Manuel*, p. 684 (34). Ver Antoni BALLESTEROS, *Alfonso X...*, p. 115. A la súplica de la reina doña Violante se alude en el *Libro de las armas*, p. 683-684 (27-31).

20. Pedro MARÍN, *Miráculos romanizados de Santo Domingo de Silos*, ed. de fray Sebastián de Vergara, Madrid, 1736, p. 133: «E seyendo y [en Vitoria], veno a él [Alfonso X] don Tibalt, rey de navarra, a sus Cortes, e tornós su vasallo.» Ver también Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, «Unos anales del reinado de Alfonso X», *BRAH*, núm. 192 (1995), p. 475 (2).

21. *Crónica de los Reyes de Navarra*, atribuida a D. Carlos, Príncipe de Viana, ed. de Carmen Orcástegui, Pamplona, 1978, p. 169.

22. En febrero de 1256, Jaime I firmó un acuerdo con Álvar Pérez de Azagra, señor de Albarracín, en virtud del cual éste se comprometió a ayudarlo en caso de guerra con Castilla: cf. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 251.

23. *MHE*, vol. I, notas 57 y 58.

infante don Manuel, hermano de Alfonso, y la infanta aragonesa doña Constanza, hija de don Jaime, anteriormente prometida al infante don Enrique.

LA CUESTIÓN DEL IMPERIO

Como es sabido, en marzo de 1256 tuvo lugar en Soria, además de las vistas y paces firmadas entre Jaime I y Alfonso X, un suceso que marcaría de forma decisiva el rumbo de la política del Rey Sabio. Me refiero a la embajada de la República de Pisa que llegó a Soria para ofrecer a Alfonso el reino de Italia y el Imperio —vacantes por muerte del antiemperador Guillermo IV de Holanda—, que, según el embajador pisano Bandino Lancia, le correspondían en razón de ser descendiente, por su madre la reina doña Beatriz, de las dinastías imperiales de los Staufen alemanes y de los Comnenos bizantinos. Un año más tarde, en abril de 1257, Alfonso fue elegido emperador en Fráncfort, «en discordia», como afirma el autor de la crónica regia. A pesar de ello, el rey castellano comenzó a actuar como emperador y a titularse como tal. Y no sólo eso. Creyó llegado el momento de comenzar a desarrollar la política hegemónica en España que había tratado de imponer en sus relaciones con los restantes reinos cristianos y que de hecho venía aplicando en los enclaves islámicos vasallos de Murcia, Granada, Niebla y Jerez. Y es que, en efecto, de una forma u otra, Teobaldo II y Alfonso III de Portugal reconocían la superioridad de Castilla. Sólo restaba incorporar a Aragón a este renacido Imperio hispánico. Ramón Muntaner captó muy bien que lo que había detrás del empeño alfonsí en ser reconocido como emperador de Alemania no era otra cosa que allanar el camino para dar cumplimiento a su ambición de «ésser emperador de Espanya».²⁴

En enero de 1259, convocó Alfonso X Cortes en Toledo para recabar fondos para el «fecho del Imperio». Es probable que en ellas, como afirma O'Callaghan, el rey anunciase su intención de ir a Roma para ser coronado emperador.²⁵ Sin embargo, el asunto no estaba lo suficientemente maduro como para arriesgarse a un viaje de resultados inciertos, especialmente después de que se hubiesen hecho públicas las preferencias del papa por Ricardo de Cornualles. Es probable también que Alfonso X aprovechara esta reunión de Cortes, como opina O'Callaghan, para expresar su proyecto de ejercer, en razón del título imperial, la hegemonía sobre toda la península Ibérica, resucitando así las pretensiones imperiales de los reyes de León.

Todo esto debió llegar a oídos de Jaime I, quien, como afirma don Antonio Ballesteros, se «temía se resucitasen los tiempos de Alfonso VII el Emperador y no estaba dispuesto a que se repitiese la preponderancia de Castilla.»²⁶ Sabía muy bien, porque conocía el carácter y las ideas de su yerno, lo que para él significaba ser emperador: ejercer una hegemonía sobre todos los reinos peninsulares, sobre la cual creía tener derechos históricos, que sólo el reconocimiento pontificio podía hacer efectiva. Pero no sólo eran sospechas. La preocupación de Jaime se acentuó al recibir una misiva de Alfonso X en la que éste le hacía partícipe de sus planes hegemónicos. Es una pena que la carta del rey castellano a su suegro no haya llegado a nosotros. Sí se ha conservado, en cambio, un escrito de Jaime I a su *procurator*, fechado en Mora a 23 de septiembre de 1259, encargándole que preparase una respuesta jurídica a la pretensión de Alfonso X al Imperio de España:

24. Ramon MUNTANER, *Crònica de Pere III*, en Ferran SOLDEVILA (ed.) *Les quatre grans cròniques*, p. 688a.

25. Joseph F. O'CALLAGHAN, *Las Cortes de Castilla y León 1188-1350*, Valladolid, Cortes de Castilla y León, 1989, p. 115.

26. Antonio BALLESTEROS, *Alfonso X...*, p. 235.

Quod sit [rex Castelle] Imperator Hispanie, vel quod Nos sive regna et terras nostras, in aliqua subjectione ratione imperio vel qualibet alia ratione.²⁷

(Que el rey de Castilla sea Emperador de España o que Nos o nuestros reinos y tierras le estemos sometidos por causa del Imperio o por cualquier otra razón.)

Ignoramos en qué pararon tanto la iniciativa de Alfonso X como la contraofensiva de Jaime I. Aparentemente, las relaciones entre ambos monarcas no se resintieron. Prueba de ello es la ayuda otorgada ese mismo año por el rey castellano a su suegro cuando éste le planteó su proyecto de llevar a cabo una cruzada a Tierra Santa,²⁸ a la que correspondió el Conquistador al año siguiente cuando Alfonso, en las vistas de Ágreda para renovar los acuerdos de 1256, solicitó de su suegro ayuda para la cruzada que estaba preparando contra Ceuta.²⁹

No obstante este espíritu de amistad y colaboración, las relaciones entre los dos monarcas experimentaron muy pronto un nuevo enfriamiento. En efecto, cuando Alfonso se acercó a las posiciones del papa, mediante el establecimiento de relaciones diplomáticas con Florencia, ciudad declaradamente güelfa, Jaime I respondió con una alianza con Manfredo, representante de los intereses de los Staufen y regente del reino de Italia en nombre de su sobrino Conradino, que se selló con el matrimonio entre el futuro Pedro III el Grande y la hija de aquél, Constanza.³⁰ Alfonso X, como era de esperar, acusó el golpe y se lo reprochó en una carta memorable. Para tantear el pensamiento de su suegro, el Rey Sabio envió a la corte de Jaime I a don Alfonso Téllez con el encargo de transmitirle su opinión contraria a la proyectada boda del infante don Pedro, que Alfonso consideraba como una amenaza para sus intereses imperiales. La misiva, dada en Córdoba a 20 de septiembre de 1260, concluye con este grave reproche: «Ningún omne del mundo tan grande tuerto nunca recibió como nos recibimos de vos.»³¹

LA HORA DE LA RECONCILIACIÓN

Hasta la sublevación mudéjar de 1264, que afectó a Andalucía y a Murcia, y que a punto estuvo de dar al traste con las conquistas logradas en tiempo de Fernando III, las relaciones entre Jaime I y su yerno habían estado presididas por la desconfianza mutua. Las cosas cambiaron radicalmente a partir de esta fecha. El viejo rey, que había hecho frente a la larga sublevación de Al-Azraq, era muy consciente de la amenaza que suponía no sólo para Castilla sino para su propio reino la alianza entre mudéjares y granadinos, apoyados ambos por el poder emergente de los benimerines. Alfonso, por su parte, quedó literalmente aturdido por la ruptura, sin preaviso alguno, del pacto de Jaén de 1246, que

27. *MHE*, vol. I, nota 69.

28. Cf. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», en *Jaime I y su época*, vol. I, Zaragoza, 1979, p. 238.

29. El 3 de abril Jaime I autorizaba a sus súbditos a participar en la campaña que el rey de Castilla preparaba «contra sarracenos ad exaltandam fidem catholicam», siempre que no fuesen contra del rey de Túnez: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 300. Cf. Carlos de AYALA, *Directrices fundamentales...*, p. 273; *MHE*, vol. I, nota 72. Sobre la campaña de Salé, que fue el destino final de la expedición, ver Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 136-141.

30. El compromiso matrimonial se firmó en Barcelona a 28 de julio de 1260: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 303. La muerte del infante Alfonso de Aragón, que convirtió en heredero al infante don Pedro (futuro Pedro III), se produjo, según Segarra, entre el 23 de enero y el 25 de marzo de 1260: Ferran de SEGARRA, «Noticias y documentos inéditos referentes al infante don Alfonso», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 68 (1917), citado por Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 309.

31. *MHE*, vol. I, nota 80.

había regulado sus relaciones, hasta 1264 amistosas y cordiales, con Muhammad I de Granada. De pronto se encontró con una realidad que no había sido capaz de prever y para la que no estaba preparado.

No es éste el momento para analizar los precedentes de la revuelta mudéjar de 1264. Lo he hecho en otro lugar.³² Destacaré, tan sólo, que fue una revuelta perfectamente preparada y urdida por el emir granadino, que sorprendió por completo a Alfonso X, hasta el punto de confesar en carta a don Pedro Lorenzo, obispo de Cuenca, que, cuando Muhammad I creyó que era el momento de iniciar las hostilidades, «enbiónos decir que non era nuestro uassallo.» Para añadir a renglón seguido que

[...] ante que los sus mandaderos se partiessen de nos, corriónos la tierra e combatiónos los castiellos e matónos los uassallos, e fázenos agora quanta guerra e quanto mal puede con su poder e el de allent mar.³³

Así, pues, la revuelta de los mudéjares y el ataque granadino a las plazas de la frontera constituyeron para Alfonso X una absoluta sorpresa. Fue como el despertar del sueño en que sus ambiciosos proyectos de cruzada y de imperio le tenían ocupado desde el inicio mismo de su reinado. De pronto, la tranquilidad que suponía la existencia de un sur mudéjar plenamente subyugado —esa España *tributada* que su padre Fernando III le legara— se había tornado en un peligro amenazante. La carta antes citada al obispo de Cuenca, fechada el 20 de junio de 1264, expresa el desconcierto del rey ante el aluvión de noticias que le llegaba desde todos los puntos de la frontera, noticias en las que se hablaba de toma de castillos, de pérdidas territoriales, saqueos por doquier y de muertes de sus vasallos. Jaime I, por su parte, refleja la magnitud del desastre cuando afirma que, en tres semanas, Alfonso X perdió nada menos que «tres-centes entre ciutats e viles grans, e castells».³⁴ La cifra puede parecer exagerada. No lo es tanto si tenemos en cuenta el elevado número de alquerías, puntos fortificados y hasta ciudades y villas de importancia, como Murcia o Jerez, que cayeron en cuestión de días en manos de los granadinos y de los mudéjares sublevados.

La reacción de Alfonso X, pasada la sorpresa inicial, no se hizo esperar, aunque tardaría un poco en materializarse. Para empezar, había que recabar recursos, de los que el rey no andaba muy sobrado después del esfuerzo de la larga campaña de Niebla. Para ello, recurrió a la predicación de la cruzada escribiendo a todos los obispos de sus reinos, y esa era la intención de la carta dirigida al obispo de Cuenca. También recibió la ayuda militar de su yerno Alfonso III de Portugal. Pero la más importante y decisiva fue la que le prestó el rey de Aragón, a la que, por cierto, no alude ni de pasada la *Crónica de Alfonso X*. En cambio, la documentación aragonesa y la propia crónica de Jaime I ofrecen abundantes testimonios de la misma. Según el *Llibre dels feits*, la noticia de la sublevación de los mudéjares y la petición de ayuda que su hija doña Violante le hizo le llegaron estando en Sigena.³⁵ Tras acaloradas discusiones con sus consejeros, que exigían que antes de acudir en socorro del rey castellano le exigiese la entrega de los castillos reclamados por Aragón, entre ellos el de Requena, el monarca ara-

32. Cf. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 163 y siguientes. Ver también una excelente síntesis sobre las implicaciones políticas de la guerra en FRANCISCO GARCÍA FITZ, *Relaciones políticas y guerra. La experiencia castellano-leonesa frente al Islam. Siglos XI-XIII*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1998, p. 218-226.

33. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ (ed.), *Diplomatario andaluz de Alfonso X*, Sevilla, El Monte, Caja de Huelva y Sevilla, 1991, núm. 286, p. 314.

34. *Llibre dels feits*, cap. 378.

35. Según Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 352, Jaime I estuvo en Sigena el 24 de junio de 1264. La petición de ayuda le fue transmitida en carta de la reina traída por Beltrán de Vilanova: *Llibre dels feits*, cap. 379.

gonés expresó su voluntad de convocar Cortes en Barcelona y Zaragoza, no para hablar de la oportunidad o no de acudir en auxilio de Alfonso X, que era algo que estaba fuera de toda discusión, sino simplemente para recabar la ayuda económica necesaria para ello.³⁶

En efecto, desde que le llegaron nuevas de la sublevación de los mudéjares, Jaime I comenzó a tomar medidas para apoyar, directa o indirectamente, a Alfonso X. Así, estando en Tarragona alude a la expedición que está preparando «cum maxima militum quantitate contra Regem Granate et alios inimicos fidei cristiane.»³⁷ Las Cortes catalanas reunidas en Barcelona en la primera quincena de noviembre de 1264 pusieron bastantes dificultades para la aprobación de un impuesto, lo mismo que harían semanas más tarde las Cortes aragonesas en Zaragoza. Sólo la decisión y el empeño personal del rey, aún a costa de una sublevación nobiliaria rápidamente atajada, hicieron posible la prestación de ayuda a Alfonso X. Pero, entre una cosa y otra, la movilización de las tropas aragonesas y catalanas no pudo realizarse hasta el mes de mayo de 1265.³⁸ Para entonces, Alfonso había controlado ya la sublevación en Andalucía y obligado a Muhammad I de Granada a solicitar paz y tregua.

En diciembre de ese año, una vez pacificada la región, Alfonso X emprendió el camino a Murcia con la intención de unirse al ejército aragonés que estaba ya operando en la zona de Alicante, Elche y Orihuela. Una vez en Alcaraz, Alfonso aguardó la llegada de su suegro Jaime I, quien le informaría del curso de las operaciones militares. Desgraciadamente, la crónica del rey aragonés, tan detallista en la mayoría de los casos, se limita a decir que ambos monarcas hablaron del «fecho de los moros» («aquí parlam del feict dels sarraïns»)³⁹. Tratarían también del plan de asedio de Murcia y de las condiciones de su capitulación. Sin embargo, es posible que estos proyectos se vieses alterados por algún acontecimiento imprevisto que obligó a Alfonso X a interrumpir su ida a Murcia y a regresar a Villa Real (hoy Ciudad Real), en donde vuelve a documentarse su presencia el primero de febrero, precisamente el mismo día en que Jaime I entraba en Murcia.⁴⁰ A comienzos de marzo, Alfonso X estaba ya de nuevo en Sevilla.

La campaña de Murcia fue extraordinariamente breve. Iniciada a comienzos de noviembre por el infante don Pedro, se aceleró tras la llegada de Jaime I a Alicante el 21 de dicho mes. Tras la entrevista con Alfonso X en Alcaraz pocos días más tarde, llegaron a Alicante los refuerzos enviados por el monarca castellano a las órdenes de los adelantados de Murcia y de Castilla, así como las huestes santiaguistas con su maestre don Pelayo Pérez Correa al frente. Tras rápidas negociaciones, en diciembre se rendía Elche. El día 25 Jaime I estaba ya en Orihuela, donde pasó la Navidad. El primero de enero el monarca aragonés y su hueste abandonaron Orihuela y el día 5 iniciaba Jaime I el asedio de la capital del reino, que acabaría capitulando a las pocas semanas.

36. Las razones alegadas por Jaime I para no dudar en acudir en ayuda de su yerno Alfonso X fueron que no podía fallar a «ma filla ni a mes néts» ni dejar de ayudar a su yerno, pues eso sería lo mismo que enemistarse con él, y, lo más importante, que defendiendo al rey de Castilla defendía también su reino de la amenaza de los moros.

37. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 353.

38. En un diploma, Jaime I se compromete a pagar a Pedro Martínez de Luna 10.020 sueldos jaqueses al mes «pro porcione vestra et militum ac ballisteriorum»: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 371-372.

39. *Llibre dels feits*, cap. 432.

40. Desconocemos con exactitud el motivo del regreso de Alfonso X a Andalucía. La única explicación posible es la ruptura por parte del rey de Granada del pacto de Alcalá de Abenzaide, debida a la sublevación, alentada por Alfonso X, del clan granadino de los Ashqilula, descontentos por el trato de favor que el sultán granadino dispensaba a los benimerines y por la pérdida de poder en el seno del ejército que ello suponía. Ello debió dar lugar a un nuevo pacto con Granada que, según parece, debió firmarse, como el primero, en Alcalá de Abenzaide, en 1267.

Las negociaciones para la rendición de Murcia se iniciaron en torno al día 20 de enero, concluyendo el 26 del mismo mes.⁴¹ Según lo estipulado, la guarnición granadina abandonó el alcázar el día 29, tomando posesión del mismo el día siguiente un contingente cristiano formado por cincuenta caballeros y ciento veinte ballesteros de Tortosa. El día 31 entró Jaime I en el alcázar y dispuso la división de la ciudad en dos sectores: la medina, con la mezquita mayor incluida, para los cristianos y el arrabal de Arrixaca para los moros que quisiesen permanecer en Murcia. El primero de febrero, con la consagración de la mezquita mayor al culto cristiano, concluían la campaña militar y la historia del reino hudita de Murcia.

Conquistada la ciudad, Jaime I se apresuró a ponerse en contacto con Alfonso X para pedirle que enviase tropas que se hiciesen cargo de la defensa de las ciudades y castillos recuperados. Mientras llegaba su respuesta, entregó el gobierno del territorio al adelantado de Murcia, don Alfonso García de Villamayor. No obstante esta transferencia de poder, Jaime I efectuó, en nombre del rey de Castilla, algunas donaciones de bienes inmuebles y hasta un repartimiento, que no ha llegado a nosotros, entre aquéllos de su ejército que mostraron deseos de establecerse en el reino de Murcia.⁴² Resueltos los asuntos murcianos, Jaime I emprendió el regreso a Valencia dejando tras de sí en Murcia un importante contingente militar. El 9 de marzo estaba en Alicante, donde permanecería hasta comienzos de abril.

Según el *Libro de los hechos*, Alfonso X agradeció a su suegro «l'amor que nos li aviem feita» al recuperar Murcia.⁴³ Sin embargo, una vez asentada la autoridad castellana sobre el territorio, exigió de la aljama murciana la anulación de los acuerdos firmados con Jaime I⁴⁴ y ordenó la revisión del reparto de tierras efectuado por éste.

El repartimiento de Murcia comenzó a realizarse apenas evacuada la ciudad por las tropas de Jaime I. Alfonso X consideraba que su suegro se había extralimitado en sus facultades al otorgar a los mudéjares una capitulación demasiado generosa que, de hecho, significaba la división por mitad entre moros y cristianos tanto de la ciudad como de su término. Por si fuera poco, había efectuado por su cuenta un reparto entre sus propios soldados que rompía con la tradición castellana en materia de repartimientos. En efecto, en vez de favorecer el asentamiento de un elevado número de pequeños y medianos propietarios, el rey aragonés, que pensaba que con la instalación de unos cien caballeros podía garantizarse la defensa de la ciudad y del reino,⁴⁵ había hecho una serie de donaciones que Torres Fontes no duda en calificar de «exorbitantes» tanto por su extensión como por el desconocimiento que evidenciaban de las peculiaridades agrícolas de la zona.⁴⁶ Así, pues, el monarca castellano

41. Ver un amplio relato de las negociaciones en el *Llibre dels feits*, cap. 436-450, p. 157-160.

42. Miret i Sans registra algunas de estas donaciones. El 20 de febrero otorgaba a Bertran de Vilanova unas casas junto a la antigua mezquita; el día 25, a Nicolau de Vallverd, «portario nostro», las casas que fueron de Mahomat Alcastalla «in parte christianorum»; el día 27, a G. de Cardona, las casas que fueron de Mahomat Arden, cuñado del rey de Murcia, y las que fueron de Mahomat Alcasallo, a Bernat de Albalat, balletero; el 4 de marzo, a Pericó de Valencia, unas casas lindantes con la «alhóndiga del almacén»: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 383-384. Publica todos estos documentos Juan TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1987, p. 197-202.

43. *Llibre dels feits*, cap. 453.

44. Publica este importante texto que permitió a Alfonso X tener las manos libres para actuar en el reino de Murcia, Juan TORRES FONTES, *Documentos del siglo XIII*, Murcia, 1969, núm. 30. Una copia del mismo documento, cuyo original estaba escrito en árabe y en romance, se conserva en el ACA, reg. 15, f. 24r. Lo firman los alguaciles Abubacre Abuadah y Abuambre Abengalip, y llevaba el sello de Boabdil Abenhud, rey de Murcia.

45. Esta noticia y el reproche que Jaime I dirigió a su yerno Alfonso se recoge entre los famosos consejos que le dio durante la estancia de ambos en Tarazona, en diciembre de 1269: cf. *Llibre dels feits*, cap. 498, p. 173.

46. Una de las principales donaciones hechas por el monarca aragonés fue la que benefició a su pariente Guillem de Rocafull, a quien otorgó las villas de Alpera y Abanilla. Cf. Juan TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia...*, p. 167; Juan TORRES FONTES, *El señorío de Abanilla*, Murcia, Diputación Provincial, 1962, p. 23-33.

se encontraba ante unos hechos consumados que se agravaban con la presencia de un numeroso contingente de súbditos del rey aragonés, lo que podría significar un obstáculo a la hora de implantar unas estructuras jurídicas y organizativas de cuño castellano.⁴⁷

LOS CONSEJOS DE JAIME I A ALFONSO X

1268 y 1269 fueron años importantísimos en la historia de las relaciones entre Alfonso X y el Conquistador. A fines del primer año, ambos monarcas coincidieron en Toledo con motivo de la consagración del infante don Sancho, hijo del rey aragonés, como arzobispo de Toledo. En su *Crònica*, don Jaime refiere brevemente su viaje a la ciudad del Tajo y la acogida afectuosa que Alfonso X le dispensó en el monasterio de Huerta a su entrada en Castilla. La consagración episcopal debió tener lugar pocos días antes de la Navidad de 1268.⁴⁸

Unos meses más tarde, también en Toledo, se firmaron las capitulaciones entre el primogénito de Alfonso, el infante don Fernando de la Cerda, y Blanca, hija de san Luis de Francia. La boda tuvo lugar en Burgos a finales de noviembre de 1269 y fue todo un acontecimiento. A pesar de su significado político, que no podía ser muy del gusto del rey de Aragón, receloso sin duda de este acercamiento entre Francia y Castilla, la boda fue antes que nada y desde otra perspectiva una gran celebración familiar que selló, superados los recelos de años anteriores, la ya probada amistad entre Jaime I y Alfonso X. El *Llibre dels feits* se complace en referir con todo lujo de detalles el clima de cordialidad que presidió esta boda de estado a la que la presencia de los dos monarcas y de sus respectivas familias dio un tono de reunión familiar, cordial y entrañable. En efecto, según Jaime I, el monarca castellano, que se había desplazado hasta Ágreda para acoger a su suegro, salió a su encuentro en el camino entre Tarazona y Ágreda «con gran alegría y nos abrazó tres veces, llorando.»⁴⁹

El 30 de noviembre de 1269, día de San Andrés, se llevó a cabo la ceremonia religiosa de la bendición nupcial.⁵⁰ Según Jaime I, a la boda acudieron don Alfonso de Molina, tío del monarca castellano, el infante don Felipe, hermano de Alfonso X, el rico hombre don Nuño González de Lara y «todos los otros obispos y ricos hombres de Castilla». A ellos se incorporaría pocos días después el nutrido séquito que acompañaba a doña Blanca desde Francia y que había llegado a Logroño a finales de noviembre. Presidía la comitiva francesa Alfonso, conde de Eu y primo de Alfonso X,⁵¹ en la que probablemente también estaba Felipe «el Bel», el futuro Felipe IV el Hermoso, sobrino de doña Blanca. Por su parte, la *Crònica de Alfonso X* afirma que «desde Logronno venieron todos a Burgos. E fueron juntados y del regno e de fuera del regno muchas gentes, e fizieron y muchas alegrías.»⁵²

47. Cf. Juan TORRES FONTES, «Jaime I y Alfonso X. Dos criterios de repoblación», en *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, 1969, p. 329-340; reimpresso en *Repartimiento y repoblación de Murcia en el siglo XIII*, Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1990, p. 211-221.

48. *Llibre dels feits*, cap. 473-474. Ver también Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 417-418.

49. «Trobam lo rei de Castella en mig de la carrera, que exia a nós, e hac molt gran alegría ab nós, et abraçà'nos tres veïades, e ploram»: *Llibre dels feits*, cap. 494.

50. No puede ser coincidencia, sino algo perfectamente calculado, que cincuenta años antes, el 30 de noviembre de 1219, hubiesen contraído matrimonio en Burgos Fernando III y Beatriz de Suabia, abuelos del infante don Fernando.

51. El *Llibre dels feits* lo identifica con un tal «conde Odón», hermano de Juan de Acre, emperador de Constantinopla: cap. 495.

52. *Crònica de Alfonso X*, ed. de Manuel González Jiménez, Murcia, Academia «Alfonso X el Sabio», 1998, cap. 495. La noticia de la presencia del futuro Felipe IV el Hermoso debe ser un error del cronista, ya que éste había nacido en 1268, el año anterior a la boda del infante don Fernando de la Cerda..

La misma crónica refiere los festejos de la boda y los múltiples agasajos que el rey hizo a sus invitados, destacando que don Fernando fue armado caballero por su padre el rey y que, a continuación, el infante heredero armó por sí mismo a otros muchos personajes y nobles, entre ellos a sus hermanos los infantes don Juan y don Pedro, y a don Lope Díaz de Haro, señor de Vizcaya. Pero no todo fueron alegrías. El infante don Sancho, segundo hijo varón del rey, dando muestras ya de un carácter que no se correspondía con su edad, se negó tajantemente a ser armado caballero por su hermano mayor. El hecho, por sorprendente, pudiera parecer a primera vista una invención del autor de la *Crónica alfonsí* si no fuese porque el mismo relato, con muchos más detalles, se contiene también en la *Crónica de Jaime I*, que fue testigo presencial de los acontecimientos. En efecto, el rey aragonés refiere que aconsejó al infante don Sancho que tomase «caballería de vuestro padre y no de otro hombre.»⁵³

Refiere algunas cosas más, y de mucho interés, el *Llibre dels feits*. Alude don Jaime a una conversación habida con don Nuño de Lara en la que éste se declaró dispuesto a ponerse a su servicio. Probablemente estaba tanteando la opinión del monarca aragonés de cara a la conjuración nobiliaria contra Alfonso que estallaría en el otoño de 1272. El Conquistador, dando muestras de su probada prudencia, agradeció la oferta y se ofreció para mediar ante su yerno el rey a fin de que éste diese satisfacción a las quejas de los magnates castellanos. Nuño, entonces, recogió velas y declaró de forma enfática que en modo alguno estaba quejoso del rey sino todo lo contrario, ya «que él [Alfonso X] le había heredado y buscado esposa y él le había hecho todo el bien que un señor puede otorgar a su vasallo.»⁵⁴ El astuto monarca aragonés intuyó que las cosas no iban muy bien entre Alfonso y sus nobles, dejando para más adelante advertir a su yerno de la necesidad de no enajenarse el apoyo de su gente.

Como hemos venido señalando, las relaciones entre Alfonso X y Jaime I habían ido mejorando con el paso del tiempo. Tras años de suspicacia y rivalidad, el rey castellano fue desarrollando hacia su suegro una amistad entrañable, mezcla de admiración y cariño sinceros. Uno y otro eran personalidades muy afectivas, que gozaban de la amistad y de las efusiones externas de cariño. Por ello no es de extrañar que, concluidas las bodas, Alfonso acompañase a su suegro hasta la frontera de Aragón y que se dejase convencer para aceptar la invitación de pasar con él la Navidad en Tarazona. Jaime I había visto, por debajo del boato y magnificencia de las bodas reales, muchas cosas que deseaba dar a conocer a su yerno.

Las jornadas navideñas transcurridas en Tarazona fueron, si hemos de creer al conquistador de Valencia, siete, y en cada una de ellas, en largas conversaciones al amor de la lumbre, el viejo rey fue desgranando para su yerno una serie de consejos políticos sobre los que merece la pena detenerse, aunque sólo sea para enumerarlos sin más que un breve comentario.⁵⁵

El primer consejo tenía que ver con un rasgo del carácter de Alfonso X, que le había dado y daría en el futuro más de un problema: su incapacidad manifiesta para decir que no. Ello le había llevado a quebrantar, en más de una ocasión, la palabra dada. Jaime I le aconsejó que «más valía pasar por la vergüenza de decir que no a los que le solicitaban alguna cosa que tener que arrepentirse por no poder cumplir lo prometido.»

El segundo consejo abundaba en la misma idea, aunque se refería a las promesas acordadas por escrito. La opinión de Jaime I era que las cartas, pactos y privilegios debían ser respetados. Por ello,

53. *Llibre dels feits*, cap. 495.

54. *Llibre dels feits*, cap. 496.

55. Hemos manejado tanto la versión catalana como la latina de la crónica de Jaime I. Cf. *Llibre dels feits*, cap. 498, y *La crónica latina de Jaime I*, ed. de María de los Desamparados Martínez San Pedro, Almería, Gráficas Ortiz, 1984, p. 382-383.

era preciso pensar muy bien antes de otorgarlos. ¿Se refería acaso el monarca aragonés al incumplimiento de algún convenio entre Aragón y Castilla? Es probable, ya que subsistían sin resolver antiguos contenciosos de frontera que deberían haberse resuelto hacía tiempo.

Los consejos siguientes eran de índole más política. Tras la advertencia general de que todo gobernante debía procurar tener de su parte el amor de sus súbditos, Jaime I recuerda a Alfonso X que la Iglesia y las ciudades eran los dos pilares fundamentales e insustituibles del poder monárquico, ya que son en su conjunto «gente que ama Dios más que a los caballeros.» Su experiencia conflictiva con los barones aragoneses y su propia sintonía con el pensamiento político de Alfonso le prevenían contra la nobleza. Evidentemente, lo mejor era tener a todos los estados del lado de la Corona, pero, si ello no fuera posible, su consejo era que retuviese a la Iglesia y a los concejos, «pues con éstos se puede destruir a los otros.»

El quinto consejo era más bien una queja, casi un agravio personal. Se refería a Murcia, ciudad y reino que habían sido recuperados para Castilla por su propio esfuerzo y el de sus súbditos. Como hemos señalado más arriba, Jaime I había concertado con los moros murcianos unas capitulaciones generosas y había efectuado un repartimiento entre quienes habían participado en la conquista. Alfonso X, que no estuvo de acuerdo con lo hecho por su suegro, tal vez porque su modelo de repoblación no coincidía con el del rey aragonés, había anulado de forma casi completa la obra de Jaime I en Murcia, empezando por los términos de la propia capitulación de los moros murcianos. Jaime I no podía, por tanto, sentirse satisfecho por la desautorización —que tenía visos de ingratitud— de su política. Y en este sentido, por si todavía podía remediarse lo que él seguía considerando como un error de Alfonso, le pidió, en primer lugar, que respetase las cartas y los compromisos que él había contraído con los moros; y, en segundo lugar, que en vez de instalar tantos pobladores con poca tierra, que repartiese la mayor parte de ella entre unos cien caballeros generosamente heredados y diese el resto a la gente de menor condición. Alfonso tomó nota del consejo, pero, como hemos visto, no cambió en modo alguno de política repobladora ni, menos aún, restauró los pactos otorgados por Jaime I a las autoridades mudéjares.

El texto catalán de la *Crónica de Jaime I* prescinde del sexto consejo o lo subsume de alguna manera en el anterior. La versión latina de la crónica añade un párrafo que bien pudiera ser el consejo que falta en el *Llibre dels feits*. Se refiere a la necesidad de instalar en las tierras recién repobladas a personas de calidad, convenientemente heredadas, que supiesen gobernar bien el territorio y defender los intereses de la Corona. Se trataba, indudablemente, de un consejo ocioso, por su obviedad.

El último consejo tenía un carácter mucho más personal. Se refería a la administración de justicia. Jaime I conocía o había oído quejas acerca de la forma de actuar, a veces demasiado expeditiva, del rey castellano. Por ello le recomendó que no administrase justicia en secreto y menos aún de noche. Y concluía con esta sabia apreciación: no es propio de un rey ocultar las acciones por las cuales se manifiestan su celo y su amor por la justicia.

LOS ÚLTIMOS ENCUENTROS

En el otoño de 1272, estalló la segunda y más importante sublevación nobiliaria con la que tuvo que lidiar Alfonso X. La encabezaban nada menos que el infante don Felipe y don Nuño González de Lara. Tras arduas negociaciones, los nobles acabaron exiliándose a Granada. La revuelta de la nobleza era, sin duda, expresión de un descontento generalizado que los nobles supieron aprovechar para reclamar del rey exigencias que a éste parecieron excesivas y hasta perjudiciales para la dignidad regia.

El exilio de los nobles se prolongó hasta fines de 1273. Pero las negociaciones para lograr que regresasen al reino fueron largas y complicadas. A la necesidad de restaurar la autoridad regia, se unía la urgencia del rey de resolver un problema que retrasaba su proyecto de entrevistarse con el papa Gregorio X para conseguir de éste el reconocimiento como emperador. La coyuntura era favorable. En 1272 había fallecido Ricardo de Cornualles, su contrincante en la lucha por el título imperial, pero su viaje al Imperio no podía llevarse a efecto sin haber resuelto el problema con la nobleza. Por ello, recabó la ayuda de su suegro Jaime para hacer uso de la fuerza en el caso de que fracasasen las negociaciones con los nobles y con el rey de Granada. La entrevista entre ambos reyes tuvo lugar a fines de agosto en Requena. Jaime I, que no estaba en condiciones de comprometerse a nada, dada la situación interior de su propio reino como consecuencia de sus malas relaciones con su hijo y heredero el infante don Pedro y con los nobles, prometió ayudar a su yerno en el caso de que estallase la guerra con Granada.⁵⁶ Afortunadamente, no hubo necesidad de las armas para someter a los nobles rebeldes. Las buenas gestiones de la reina doña Violante consiguieron que don Nuño de Lara aceptase la propuesta del rey, que permitió el regreso de los nobles a Castilla.

Pacificado el reino, Alfonso X celebró en 1274 Cortes en Burgos y en Zamora, en las que recabó una ayuda económica para hacer frente a los cuantiosos gastos del viaje al Imperio. También nombró regente del reino a su hijo primogénito, don Fernando de la Cerda, que acababa de cumplir los veinte años de edad. En plena vorágine de los preparativos de la ida al Imperio, surgió un nuevo problema que a punto estuvo de impedir a Alfonso su proyectado viaje. A mediados de 1274, fallecía el rey navarro Enrique I, dejando como heredera a su hija Juana, que entonces apenas si tenía dos años de edad.⁵⁷ Se planteaba un problema sucesorio que podía alterar el delicado equilibrio peninsular. Jaime I reclamaba derechos sobre Navarra, lo mismo que Castilla. Para Alfonso X, implicarse personalmente en el asunto hubiera significado tener que renunciar al viaje al Imperio que era, desde hacía tiempo, su obsesión. Por ello renunció a sus derechos en favor de su hijo y heredero Fernando, cosa que éste se apresuró a comunicar a su abuelo Jaime I de Aragón. El 24 de agosto respondía el rey aragonés a su nieto afirmando los derechos que asistían a Aragón para considerar a Navarra como cosa suya.⁵⁸

Cuando la carta llegó a manos del infante, éste había ya iniciado una campaña por la zona de La Rioja que a punto estuvo de derivar en un conflicto serio con Aragón. En efecto, el primero de septiembre don Fernando estaba sitiando Viana, como se comprueba por un diploma dado en dicho lugar. Allí, en las «posadas» de Viana, permanecía el día 3 de dicho mes. Las escaramuzas debieron prolongarse hasta el año siguiente. El 14 de enero de 1275 el infante estaba en Albelda y allí continuaba el 24 del mismo mes. El saldo de esta breve guerra fue la ocupación de Mendavia.

El 15 de octubre de 1274, desde Alicante, Alfonso X emprendía el viaje al Imperio a través del reino de Valencia, en cuya capital ya estaba el 20 de noviembre.⁵⁹ Sorprende que la *Crónica de Alfonso X* sepa tan poco del viaje del rey al Imperio, un acontecimiento que no pasó desapercibido a ninguno de sus contemporáneos.⁶⁰ Por fortuna, las crónicas catalanas ofrecen una abundantísima infor-

56. *Llibre dels feits*, p. 164-165. Según Antonio BALLESTEROS, *Alfonso X...*, p. 670, la entrevista tuvo lugar en el mes de agosto. O'Callaghan precisa que fue entre los días 22 y 28 de agosto (Joseph F. O'CALLAGHAN, *El Rey Sabio*, p. 274), basándose en un hueco en el itinerario del rey aragonés entre esas dos fechas. Cf. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 485.

57. Sigo en lo esencial mi estudio: Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, «El infante don Fernando de la Cerda. Biografía e itinerario», en *Literatura y Cristiandad. Homenaje al profesor Jesús Montoya Martínez*, Granada, 2001, p. 531-555.

58. *MHE*, vol. 1, p. 304-305.

59. La llegada de Alfonso X a Murcia debió producirse en torno al 10 u 11 de noviembre.

60. *CAX*, p. 188.

mación sobre el viaje de ida y vuelta, especialmente el de ida. En efecto, el paso de Alfonso X por las tierras valencianas y catalanas fue seguido con enorme expectación por multitudes deseosas de contemplar a un personaje tan famoso. No era la primera vez que Alfonso visitaba el reino y la ciudad de Valencia. Las anteriores habían sido visitas rápidas y casi familiares. Pero la de 1274 era la de un monarca, el más poderoso de España, que, acompañado de un séquito numeroso y brillante, se dirigía a las lejanas tierras de la Provenza para reclamar al papa lo que en derecho y por herencia le pertenecía: el Imperio. A pesar de que Jaime I estaba en contra de este viaje, procuró dispensar a su yerno a lo largo de todo su recorrido un recibimiento espléndido, digno de su ilustre huésped y de sí mismo, tan amante de la simbología de los gestos y de saber estar a la altura de las circunstancias.

El cronista Ramon Muntaner, que fue en parte testigo de los hechos, nos ha legado un vivo relato del viaje de Alfonso desde Valencia a Francia. La llegada del rey castellano a Valencia, acompañado de su mujer la reina doña Violante y de sus hijos los infantes don Juan, don Pedro y don Jaime, y de su hermano el infante don Manuel, casado con Constanza, hija del rey de Aragón, fue el prólogo de un viaje triunfal. Refiere Muntaner que la regia comitiva fue recibida con juegos, torneos, desfiles de caballeros armados y de galeras montadas sobre carretas, preparadas por la gente de la mar, y batallas de naranjas. Quince días duró la estancia de Alfonso y su comitiva en Valencia; fueron días de continua fiesta, de forma que nadie trabajó en la ciudad mientras el rey castellano permaneció en ella, tantas fueron las diversiones, los juegos y las danzas organizados en su honor.⁶¹

Muntaner traza con todo detalle el itinerario seguido por Alfonso X hasta llegar a Barcelona, «la más noble ciudad y la mejor que el señor rey de Aragón tenga», donde fue recibido con «la fiesta y juegos de todas las otras ciudades («la festa e els jocs de totes altres ciutats»)⁶² El *Llibre dels feits* relata que la familia real castellana pasó toda la Navidad, hasta finales de enero, en Barcelona junto al rey aragonés y sus hijos.⁶³ Durante estas semanas, ambos monarcas mantuvieron largas conversaciones, cuyo sentido resume el cronista regio en los siguientes términos:

Terminada la fiesta de Navidad, el rey de Castilla nos pidió consejo y nos dijo que quería ir a verse con el Apostólico para tratar sobre el agravio que le hacía en el *fecho del Imperio* y sobre otros muchos que le había hecho. Y nos le aconsejamos que no hiciese ese viaje por nada del mundo, porque no le convenía ir a tierra tan extraña, tanto más que debía pasar por la tierra del rey de Francia, de quien él se temía.⁶⁴

Tenía toda la razón el Conquistador. La reunión habida en Belcaire, junto al Ródano, en la parte francesa y no en la imperial, como hubiera sido el deseo del monarca castellano, dejó meridianamente claro que Gregorio X no iba a dar el brazo a torcer. El asunto del Imperio era cosa del pasado. Rodolfo de Austria había sido elegido emperador y sólo faltaba la formalidad de su venida a Roma para ser coronado emperador por el papa.

61. Ramon MUNTANER, *Crònica...*, p. 686.

62. Ramon MUNTANER, *Crònica...*, p. 687.

63. Por un diploma al concejo de Trujillo, consta la presencia del rey en Barcelona el 23 de enero: RAH, colección Salazar, M-70, f. 59r-60v. Inserta en confirmación de Enrique IV (1460). Según Desclot, Alfonso X permaneció en Barcelona cuarenta y tres días. Los gastos ascendieron a diez mil sueldos barceloneses diarios: Bernat DESCLOT, *Llibre del rei...*, p. 454. Los gastos, por tanto, de la estancia de los reyes de Aragón y Castilla y sus respectivas familias y séquitos en Barcelona debieron ser enormes. Para hacer frente a los mismos, Jaime I solicitó un préstamo de 35.000 sueldos a un tal Ferrer Mayol: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 510. Por su parte, Bernat Saplana, ciudadano de Valencia, prestó al rey para lo mismo cuatro mil sueldos: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 511.

64. *Llibre dels feits*, cap. 547.

Las conversaciones entre Gregorio X y Alfonso X debieron concluir a finales de julio o muy a comienzos de agosto, porque el 5 de este mes el monarca castellano estaba ya de vuelta en Montpellier.⁶⁵ El regreso del rey, a diferencia del viaje de ida, no tuvo nada de triunfal. Por el contrario, fue más bien triste y doloroso. A la negativa del papa y a los escasos resultados prácticos de tres meses de conversaciones, se añadió la noticia preocupante de que, de nuevo, la guerra había estallado en la frontera de Granada. Y junto con ella, la triste nueva del súbito fallecimiento de su heredero, don Fernando de la Cerda, cuando se dirigía a Andalucía para hacer frente a la invasión de granadinos y benimerines, así como la de la derrota y muerte en Écija de don Nuño González de Lara, y, por si fuera poco, la de su cuñado don Sancho de Aragón, arzobispo de Toledo, en Martos.

En su viaje de regreso a Castilla, el rey, abrumado por tantos desastres, enfermó gravemente en Montpellier. A su enfermedad se añadió, pocos días después, la muerte de Alfonso Manuel, el hijo primogénito del infante don Manuel, que le había acompañado en su viaje a Belcaire, y, por si fuera poco, pasado Perpiñán, la de su hija menor, la infanta doña Leonor.⁶⁶ Nada tiene de extraño que, a pesar de su mala salud, el rey forzara la marcha para llegar cuanto antes a Castilla, pasando por Girona, Lérida y Zaragoza, Calatayud y Medinaceli. El 2 de febrero, tras varias semanas de estancia en la aldea de Camarena, Alfonso rendía viaje en Toledo. Llegaba enfermo y derrotado, y con la certeza de estar en boca de todos y el convencimiento de estar rodeado de traidores y desagradecidos. Sin embargo, lo peor estaba por llegar.

Por lo que hace a Jaime I, también su reino sufrió los efectos de la reanudación de la guerra y de la entrada en acción del nuevo poder norteafricano. El incombustible Al-Azraq, refugiado hasta entonces en Granada, regresó a Valencia, donde promovió otra sublevación de los mudéjares que fue aplastada con rapidez y contundencia por el infante don Pedro. El 27 de julio, en Valencia, fallecía Jaime I, tras un largo, agitado y fecundo reinado. Le sucedería Pedro III, llamado el Grande. Con la muerte del Conquistador, a la que seguirían las de Sancho III de Portugal (1279) y Alfonso X el Sabio (1284), se abría una nueva época y entraba en escena una nueva generación de monarcas hispanos: Pedro III de Aragón, D. Dinís de Portugal y Sancho IV de Castilla y León, una generación más pragmática y más «política», si cabe. Alfonso X tendría ocasión de comprobarlo en la forma de actuar tanto de su hijo Sancho como de su cuñado Pedro III. A diferencia de su padre, el rey don Jaime, tan caballeroso y proclive a mantener los lazos familiares por encima de otras consideraciones, Pedro situó siempre en primer lugar la razón de estado, como se comprobó en el apoyo que prestó a su sobrino el infante don Sancho de Castilla en su enfrentamiento con su padre. O en el doble juego que, de común acuerdo, practicarían Sancho y Pedro en las conversaciones que condujeron a la firma del Tratado de Ágreda-Campillo de 1281. Eran, evidentemente, otros tiempos.

65. En ese día otorgaba un privilegio en favor del juez real en Ávila, Velasco Velázquez, y de sus hermanos, quienes estaban «acá conmigo»: Paulina LÓPEZ PITA, *Documentación Medieval de la Casa de Velada*, Ávila, 2002, vol. I, núm. 24.

66. Cf. *Anales Toledanos*, ed. de A. Floriano, *Cuadernos de Historia de España* (Buenos Aires), vol. XLIII-XLIV (1967), p. 173 (59). Bernat Desclot refiere que «en aquell viatge, mentre se'n tornava a Barcelona, morí un seu nebot, fill d'En Manuel son frare, e una sua filla, molt bella donzella, que havia dom dona Leonor»: Bernat DESCLOT, *Llibre del rei...*, p. 454a.

El reino de Navarra y la Corona de Aragón en tiempos de Jaime I el Conquistador (1208-1276): relaciones «diplomáticas»

Juan CARRASCO
Universidad Pública de Navarra

INTRODUCCIÓN

El prestigio y el áurea de gloria que acompañó al rey don Jaime, incluidas no pocas expresiones de carisma, fueron reconocidos por sus contemporáneos. Todo ello en un marco temporal, el siglo XIII, y en un espacio, la Cristiandad latina de Occidente, escenarios de un extraordinario dinamismo. A excepción de la intervención, con mayor o menor convencimiento de su rey, en la gran batalla de Las Navas de Tolosa, el reino de Navarra permanecería alejado de la empresa reconquistadora y de la lucha contra el Islam peninsular.¹ Asimismo, las reiteradas crisis sucesorias a las que hubo de hacer frente propiciaron, ante todo, el advenimiento al trono navarro de la casa condal de Champaña y la instauración, después, del régimen capeto. El «doscientos» navarro permite diversos ajustes o encuadres cronológicos. La fecha de 1234, año de la muerte de Sancho VII el Fuerte y la consiguiente implantación de la dinastía champañesa, constituye un corte lo suficientemente ostensible como para poder afirmar que, en la evolución del reino, hay un antes y un después. En cualquier caso, y dado que lo que aquí interesa son las relaciones «diplomáticas» entre el viejo reino y la Corona de Aragón en tiempos del rey don Jaime,² podríamos fijar una cronología inicial en 1194, comienzo del reinado de Sancho VII el Fuerte, y una final en 1274, año de la muerte de Enrique I, con quien se extingue la dinastía condal de Champaña. Incluido esa especie de apéndice o epílogo de dos años —hasta finales de julio de 1276— que se cierra con la muerte del Conquistador, ya bajo el régimen de protectorado francés que impondría Felipe III el Atrevido,³ encarnecido enemigo, como es sabido, de Pedro III el Grande, hijo y sucesor del rey don Jaime I.

1. FRANCISCO GARCÍA FITZ, *Las Navas de Tolosa*, Barcelona, Ariel, 2005, p. 137 y siguientes.

2. Un primer análisis de las relaciones exteriores del rey Conquistador, pero circunscrito al reino pirenaico, es el ofrecido hace ya algún tiempo (1944) por Joaquim J. BARÓ I COMAS «Relaciones entre Aragón y Navarra en la época de Jaime I el Conquistador», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 2ª época, vol. v, núm. 9.

3. Además de actuar a sangre y fuego en la llamada Guerra de la Navarrería (Francisque MICHEL, *Histoire de la guerre de Navarre en 1276 et 1277 par Guillaume Anelier de Toulouse*, París, 1856. Más de un siglo más tarde, en 1995, el gobierno de Navarra editó este texto, con el título de la *Guerra de Navarra*, de cuyo estudio, edición del texto original occitano y de las traducciones al castellano y al euskera son autores Maurice Berthe, Ricardo Cierbide, Xavier Kintana y Julián Santalo. El prólogo se debe a Juan Cruz Alli, en aquel entonces presidente del Gobierno Foral), su política exterior estuvo muy condicionada por los problemas sucesorios de las monarquías vecinas: Cf. Xavier HÉLARY, «La place des questions de succession dans la politique extérieure de Philippe III le Hardi», en Frédérique LACHAUD y Michael PENMAN (dir.), *Établir et abolir les normes: la succession*

1. SANCHO VII EL FUERTE Y EL REINO DE ARAGÓN: DE LOS PROYECTOS DE REPARTO AL TRATADO DE PROHIJAMIENTO

Las relaciones con Aragón en los años iniciales del siglo XIII fueron cuando menos ambiguas, lastradas por las exigencias y ambiciones del rey de Castilla contra el reino de Navarra. Recuérdese los reiterados intentos de reparto del pequeño reino pirenaico a manos de sus poderosos vecinos.⁴ Uno de ellos, tuvo lugar a finales del siglo XII, en 1198, cuando Pedro II el Católico firmó el Tratado de Calatayud por el que una vez más se negoció el reparto de Navarra.⁵ El poco interés puesto por el aragonés en esta cuestión, aunque llegó a ocupar gran parte del valle del Roncal y las localidades de Burgui y Aibar, se manifestaría muy pronto, ocupado como estaba en otro foco, el Midi francés, al que acabaría prestando sus mayores esfuerzos. E incluso se mantuvo al margen ante la nueva ofensiva de Alfonso VIII de 1199, conservando su neutralidad e inclinado quizás a las posiciones navarras al favorecer la creación, en 1204, de la hermandad de la Bardena. Al frente de la delegación navarra figura Jimeno de Rada, favorable siempre a propiciar el buen entendimiento entre navarros y aragoneses, posición que mantuvo años más tarde, en 1209, en la reunión de Monteagudo, con el propósito de regular las relaciones fronterizas de ambos reinos. Y en los primeros días del mes de junio de ese mismo año el rey de Aragón se trasladó hasta Mallén para solicitar de Sancho VII un préstamo de veinte mil maravedís de oro. En prenda de dicha suma, el monarca navarro exigió la entrega de cuatro enclaves aragoneses, próximos a las lindes de la frontera. Se trata de Peña, Escó, Petilla de Aragón y Gallur. El recibidor de dicha entrega sería el citado Jimeno de Rada, que sería depositario de la misma hasta el 28 de diciembre. Si al término de este plazo no se hubiera devuelto el dinero prestado, tales poblaciones quedarían integradas en territorio navarro.⁶

El cumplimiento de lo pactado se realizó con una celeridad inusitada: tan sólo una semana después de la firma, el 11 de junio, se procedió a la entrega del dinero —en diversas especies monetarias— en el castillo de Tudela, residencia del rey de Navarra.⁷ Al parecer, las necesidades financieras de Pedro II no fueron cubiertas y antes de un año, en la primavera de 1212, recurriría de nuevo a su «queridísimo pariente Sancho» para pedirle un nuevo crédito por un importe de diez mil mazmodinas de plata. De nuevo se utiliza el mismo sistema de garantías: la entrega del castillo y villa de Trasmoz, con todas sus pertenencias.⁸ Tales contratos de préstamo tuvieron una larga vigencia, pues, como es sabido, ninguna de estas cantidades fue devuelta. Sea como fuere, esa inicial vinculación

dans l'Europe médiévale, vers 1000-vers 1600. Actes de la conférence tenue les 6, 7 et 8 avril 2006, Brepols Turnhout, Institute of Historical Research (University of London), 2007, p. 111-128.

4. Cf. José Mª LACARRA, *Historia política del reino de Navarra*, vol. 2, Pamplona, 1972, p. 101 y siguientes.

5. Cf. Julio GONZÁLEZ, «Reclamaciones de Alfonso VIII a Sancho el Fuerte y tratado de reparto de Navarra en 1198», *Hispania*, núm. III (1943), p. 545-568. Respecto a la política del rey castellano en la frontera del Ebro, puede verse con aprovechamiento el reciente estudio de Ignacio ÁLVAREZ BORGE, *Cambios y alianzas. La política regia en la frontera del Ebro en el reinado de Alfonso VIII de Castilla (1158-1214)*, Madrid, CSIC, 2008, col. «Biblioteca de Historia», núm. 66.

6. Cf. AGN, *Comptos*, caja 1, núm. 78, 79 y 80; cartulario III, p. 179-181. Castro, *Catálogo*, I, 144: José Mª JIMENO JURÍO y Roldán JIMENO ARANGUREN, *Colección documental de Sancho VII el Fuerte (1194-1234)*, Pamplona, Pamiela, 2008, doc. 65, p. 135-138.

7. Ferrario, notario del rey Pedro II de Aragón, fue el encargado de recibir, en nombre de éste, los veinte mil maravedís que Sancho VII el Fuerte le había prestado. Cf. AGN, cartulario III, p. 43-44. Florencio IDOATE, *Catálogo de los Cartularios Reales del AGN, años 1007-1384*, Pamplona, 1974, doc. 153; José Mª JIMENO JURÍO y Roldán JIMENO ARANGUREN, *Colección documental...*, doc. 66, p. 138-139. Actúan de testigos: Bonamic, cambiador de Pamplona, Juan de Huesca, Exemenus de Rada, Vidal, cambiador de Tudela, Marcha Brunus, don Mon, miles, Guillermo de Peronaz y Juan del Trufe.

8. AGN, cartulario III, p. 182-183. Florencio IDOATE, *Catálogo...*, núm. 162: José Mª JIMENO JURÍO y Roldán JIMENO ARANGUREN, *Colección documental...*, doc. 80, p. 160-162.

monetaria entrañaba ciertos vínculos de alianza y de paz entre los monarcas de ambos reinos, sin perder de vista que con las poblaciones tomadas en prenda se creaba una estratégica red de castillos navarros en el propio reino de Aragón.

Las reticencias del monarca navarro para prestar su colaboración a la gran empresa cruzada de Las Navas se basaban, entre otras, en las «expoliaciones» de Alfonso VIII y en los atropellos e insidias de los reyes de Castilla, que habían sufrido no sólo su padre y su abuelo, sino todos sus antepasados desde la muerte de Sancho el de Peñalén, según nos dice Ambrosio Huici Miranda.⁹ E incluso el propio Alfonso VIII pudo ver justificada su inicial reticencia a participar en la contienda. Al margen de otras consideraciones, todo parece indicar que la intervención del arzobispo de Narbona, Arnaldo, que hasta hacía poco tiempo había sido el abad de Poblet, fue determinante. Los reyes de Aragón y Navarra se unieron al de Castilla en Alarcos, donde los tres monarcas instalaron sus tiendas. La decisión de Sancho VII de intervenir en la batalla tuvo una amplia repercusión en el seno de la Cristianidad occidental. De ello, disponemos de un testimonio de gran valor: me refiero al intercambio epistolar entre Blanca de Castilla, hija de Alfonso VIII y de Leonor de Inglaterra, casada con Luis VIII de Francia, y Blanca de Navarra, hermana de Sancho VII y condesa de Champaña. En dicho intercambio, se ofrecen datos fidedignos e informaciones detalladas sobre el papel de los tres reyes, que la historiografía castellana de la época trató de silenciar.¹⁰ La estrategia planteada por el navarro era contraria a la sugerida por el castellano. Además de los ineludibles aspectos de logística, animaban al primero cuestiones de principio: no desvirtuar la idea de cruzada que movía a los contendientes. El apoyo de Pedro II y del arzobispo de Narbona a las tesis de Sancho el Fuerte fue determinante en el éxito de la batalla. Cabe imaginar que la coincidencia o sintonía existente entre ambos reyes no fue sólo movida por el interés —se calcula que las inversiones realizadas en Aragón rondarían casi el medio millón de sueldos—; por parte del navarro, era un modo de expresar su desconfianza y recelo hacia el monarca castellano y su aliado natural sería el aragonés, aunque los intereses languedocianos de éste hacía de esa posible colaboración un deseo más que una realidad. En este sentido, pudo afianzarse esa identidad de objetivos, pues el espacio aquitano había atraído la atención del navarro, antes y después de ser rey.¹¹ Muerto su cuñado Ricardo Corazón de León, las relaciones con el rey de Inglaterra y duque de Aquitania —Juan Sin Tierra— eran más bien tensas, derivadas del incumplimiento de la entrega de la dote de su hermana Berenguela, según lo acordado en Chinon y Angulema a comienzos del siglo XIII. La derrota y muerte de Pedro II en Muret (14 de septiembre de 1213) y el triunfo del rey de Francia, Felipe II Augusto, sobre alemanes y flamencos, aliados del rey de Inglaterra, en la famosa batalla de Bouvines (27 de julio de 1214) hicieron desistir al rey de Navarra de posibles veleidades de intervención más allá del Pirineo. Sea como sea, después de la cruzada de Las Navas, Sancho el Fuerte se retira a su castillo-palacio de Tudela, más acorde con un propósito de prudencia y reflexión que con esa imagen de un monarca retraído y huraño como tratan de presentarlo las crónicas de la época. No quiso o no pudo aprovechar la minoría de Enrique I de Castilla para recuperar los territorios perdidos por Navarra en 1200. La atención del rey Sancho se orientó hacia

9. Ambrosio HUICI MIRANDA, *Las grandes batallas de la Reconquista durante las invasiones africanas*, Madrid, 1956, p. 219 y siguientes. Otra visión es la ofrecida por Francisco GARCÍA FITZ, *Las Navas...*, en especial el epígrafe titulado «Las Navas: una difícil unidad de acción frente al Islam», p. 133-154.

10. Por el contrario, se trata de ensalzar el papel decisivo, casi carismático y mesiánico, de Alfonso VIII: cf. Luis CHARLO BREA (ed.), *Crónica latina de los reyes de Castilla*, Madrid, Akal, 1999, p. 53-55. En cuanto al papel de las mujeres, cf. Luis Javier FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, *Sancho VII el Fuerte (1194-1234)*, Pamplona, 1987, p. 222-223.

11. Cf. Luis Javier FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, *Sancho VII...*, p. 82 y siguientes.

Aragón y no para inmiscuirse en la delicada situación que vive ese reino después de la muerte de Pedro II en Muret, sino por mera inclinación o simpatía hacia sus vecinos. Existen indicios suficientes como para poder conjeturar que pudo existir cierta amistad entre ambos monarcas, unidos también por un contrastado desapego hacia sus hijos. La noticia del descalabro de Muret pudo contrariar al rey de los navarros y como príncipe de la Cristiandad se sentiría involucrado en la trama de intereses contrapuestos que se abría con la incierta sucesión al trono del reino de Aragón.¹² De las condiciones de la custodia, primero en Carcasona y después en Monzón, del joven Jaime y del cerco de gran parte de la nobleza aragonesa, tratando de controlar la voluntad del rey niño, tuvo puntual conocimiento el rey de Navarra.¹³ Conviene recordar que al frente de esta facción estaban el infante don Fernando y el navarro Pedro Fernández de Azagra, señor de Albarracín.

Con apenas trece años, fue concertada la boda de don Jaime con la infanta Leonor, hija de Alfonso VIII de Castilla y hermana de Berenguela, reina de León. La ceremonia tuvo lugar en Ágreda —en la frontera de Aragón y Castilla y a un tiro de piedra de la de Navarra— el 6 de febrero de 1221. Esta inesperada alianza con Castilla, inspirada por la Iglesia de Roma, era contraria a la política del monarca navarro. Pero una vez más se impuso su sentido de la responsabilidad y, sobre todo, la prudencia. Durante la agitada minoría de don Jaime, el rey de Navarra se mantuvo neutral y muy alejado de cualquier injerencia, manteniendo un exquisito equilibrio entre la legitimidad del rey niño y las ambiciones de su tío, el infante-abad. Son conocidos los empeños, con la complicidad de don Fernando, encaminados al reforzamiento de la frontera con Aragón, mediante la adquisición de villas y castillos, no por acciones de fuerza, sino como simples prendas hipotecarias, suscritas en su mayor parte por el infante don Fernando, abad de Montearagón.

Luis Javier Fortún aprecia en el monarca navarro, después de la batalla de Las Navas, un giro en su política: poner fin a sus veleidades con el Islam peninsular e incorporarse a los afanes cruzados, propios de la Cristiandad latina, a la que evidentemente pertenece.¹⁴ En este contexto, todo el despliegue defensivo frente a Aragón obedece, más que a hostigar a los príncipes cristianos, a la búsqueda de un espacio que le permitiera tener una frontera en tierras de moros y volcar en ella su ardor reconquistador. Ya bajo los auspicios del papado, y quizás aprovechando la minoría de Jaime I, Sancho VII establecería contacto con la frontera del Levante musulmán, al disponer de una red de castillos y villas que se extendían desde Navarra hasta el Maestrazgo, teniendo al señorío de Albarracín como una excelente plataforma para sus objetivos y estrategias. Estrategias especialmente útiles en el valle de Jiloca, esenciales para permitir la comunicación entre los diversos enclaves de la red y el reino de Navarra. La virtualidad logística de este dispositivo pronto daría sus frutos en la frontera de los «sarracenos». En su condición de cruzado, estas conquistas e incursiones por tierras levantinas gozaron del beneplácito pontificio, colocando al rey y a su reino bajo la especial protección de Honorio III.¹⁵ La avanzada edad del monarca navarro y la progresiva ascensión de la figura de Jaime I sere-

12. Para todo lo relativo a este importante acontecimiento, es casi obligada la consulta del excelente y minucioso trabajo de Martín ALVIRA CABRER, *12 de septiembre de 1213. El jueves de Muret*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002. Asimismo, son de gran interés las páginas, unas doscientas, dedicadas a los prolegómenos (espacio occitano, cruzada albigena, etc.), como los capítulos de la segunda parte, referidos al llamado «Camino hacia la batalla».

13. Cf. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968. Y desde otro punto de vista, y con una pretendida aportación renovadora, puede consultarse la voluminosa monografía de José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I el Conquistador*, Madrid, Espasa-Calpe, 2003.

14. Cf. Luis Javier FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, *Sancho VII...*, p. 291 y siguientes.

15. Jean FLORI, *La Guerre Sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, París, 2001 (trad. esp.: *La Guerra santa. La formación de la idea de cruzada en el Occidente cristiano*, Madrid, 2003). Se conservan numerosas bulas que

naron estos afanes expansivos por tierras de moros, pues, como era de esperar, estos espacios pronto serían reclamados como expansión natural y legítima de la Corona de Aragón.

Refugiado en su castillo de Tudela, viejo y enfermo, debía acometer el complicado tema de su sucesión al trono. Las noticias sobre los éxitos militares y, en concreto, la campaña del asedio de Mallorca debieron llegar a oídos del rey de Navarra. La amistad con el padre de don Jaime y la admiración que pudo sentir por él no cabe duda que pesarían en su ánimo a la hora de barajar las distintas opciones de la herencia al trono. La impaciencia de Teobaldo, conde de Champaña, para ocupar el reino a la muerte de su tío produjo cierto desagrado en amplios sectores de la nobleza e incluso del propio rey. Frente a los comentarios de la crónica de Alberico —favorable a Teobaldo—, la crónica de Jaime I, a todas luces interesada, pone especial énfasis en el rechazo del monarca hacia su pariente el conde champañés.¹⁶ Le acusa, siempre según este último testimonio cronístico, de conspiración para destronarle y alzarse rey; al tiempo que muestra su inclinación, como pariente más allegado, al propio don Jaime. Sea como sea, no conviene olvidar la existencia de contactos fluidos entre el círculo familiar de ambos monarcas, pues uno de los pretendientes mejor situados a la sucesión —pese a su condición de hijo natural—, Guillermo, participó de forma activa en la conquista de Mallorca. De otra parte, tal y como aparece recogido en la Crónica, la unión definitiva (a finales de 1230) de los reinos de Castilla y León, en la persona de Fernando III el Santo, hizo renacer los viejos fantasmas y la desconfianza de Sancho VII ante la política de abierta hostilidad del monarca castellano.¹⁷ Todo este cúmulo de circunstancias agravó, casi de forma obsesiva, su preocupación por la cuestión sucesoria. Una vez descartada la sucesión colateral de su sobrino Teobaldo, sólo quedaban dos soluciones, ambas no exentas de problemas: la legitimación del bastardo Guillermo o la búsqueda de una filiación extrafamiliar que pusiese coto al expansionismo castellano. Ello equivaldría a contraponer una unión navarro-aragonesa a la ya consumada castellano-leonesa. En ese contexto, la figura de Jaime I ocupa un lugar preeminente; quedaban ya atrás los difíciles años de su agitada minoría. La conquista de Mallorca y sus reiteradas acciones contra tierras de moros le otorgarían un gran prestigio en el seno de la Cristiandad. En febrero de 1231, apenas unos meses después de la conquista de Mallorca, el rey de Aragón se desplazó hasta Tudela, donde tendría lugar la firma de un pacto extraño —el prohijamiento—¹⁸ entre un viejo, de casi ochenta años, enfermo y receloso, y un joven de apenas veinticinco, pleno de entusiasmo y vitalidad. Los pormenores de esta entrevista figuran en su *Llibre dels feits*. Según este texto, la impaciencia de don Sancho quedó plasmada al proponerle a su anfitrión lo que sigue: «quiero prohijaros y que a su vez vos me prohijéis a sabiendas de que es normal que yo

ponen de manifiesto la fluida relación del pontífice con el monarca navarro: cf. José GOÑI GAZTAMBIDE, «Regestas de las bulas de los archivos navarros (1198-1417)», *Anthologica Annaua*, vol. x (1962), p. 253-354.

16. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, I, *Llibre dels feits del rei En Jaume*, revisión filológica de Jordi Bruguera e histórica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007; Jaume AURELL, «La chronique de Jacques Ier, une fiction autobiographique. Auteur, auctorialité et autorité au Moyen Âge», *Annales HSS*, núm. 2 (2008), p. 301-318.

17. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Fernando III el Santo. El rey que marcó el destino de España*, Sevilla, 2006, cap. I: «De infante leonés a rey de Castilla», p. 27 y siguientes.

18. AGN, *Comptos*, caja 2, núm. 6; Castro, CAGN, I, 179; Pròsper de BOFARULL, CODOIN, vol. VI, p. 102; Ambrosio HUICI y M. Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. I, 1216-1236, Valencia, Anubar, 1976, núm. 147; José Mª JIMENO JURÍO y Roldán JIMENO ARANGUREN, *Colección documental...*, doc. 234 p. 333-335. Figura en primer lugar la declaración de don Jaime y después la del rey Sancho y, una vez declarado el prohijamiento hacia el rey de Aragón, «quiero et mando que todos mis ricoshombres et mios concellos que juren a vos señoría...». Los testigos por parte de Navarra son Fraire Andreu, abad de La Oliva; Ximeno Oliver, monje; Pedro Sánchez de Barillas; Pedro Xemeniz de Valtierra; Aznar de Villava; Don Martín de Milagro; Don Guillén, justicia de Tudela; Don Arnalt, alcalde de Sangüesa, y Domingo, escribano del rey de Navarra que escribió las cartas.

muera antes que vos, pues tengo setenta y ocho años y vos no habéis llegado a los veinticinco.»¹⁹ Jaime I debió quedarse perplejo ante tan insólita proposición. Asimismo, existían otras contradicciones que parecían insalvables. El rey de Aragón ya tenía un heredero, reconocido y jurado, en la persona de don Alfonso, fruto de su matrimonio con la infanta Leonor de Castilla, aunque es cierto que este matrimonio había sido anulado. Este primer escollo fue salvado por el rey de Navarra, pues, después de consultar a sus asesores, su prohiamiento incluiría al padre y al hijo, como si se tratase de una sola persona: Sancho sólo heredaría la Corona aragonesa en el caso —a todas luces improbable— de que sobreviviese a padre e hijo. La salvaguarda de los derechos del heredero hicieron posible que Jaime aceptase la famosa carta de prohiamiento, pero este último extremo formaba parte de una cláusula secreta. En realidad, bajo esta enrevesada fórmula subyace la verdadera intención del navarro: alcanzar una alianza con Aragón frente a Castilla. En su sexto apartado, Sancho desheredó a todo pretendiente al trono —incluido, por supuesto, Teobaldo de Champaña— y declaró a Jaime heredero del reino de Navarra, con todas sus pertenencias.

Este pacto fue ratificado con posterioridad (23 de febrero) por las representaciones de ambos reinos, integradas por doce ricos hombres y burgueses u hombres de la rúa de seis buenas villas. Al parecer, por parte navarra, las buenas villas fueron el burgo de San Cernin de Pamplona, Estella, Sangüesa, Olite, Los Arcos y Puente la Reina. Esta media docena de villas serían el núcleo originario y acabarían formando el «brazo de las universidades» en las asambleas representativas o Cortes generales del reino. Y a continuación de dicha ratificación, se celebró —sin que tengamos testimonio de ello— una reunión de la Cort, conjunta de ambos reinos, en la que se trataba de decidir los términos de la expedición contra Castilla.²⁰ Los aragoneses, y a la cabeza su rey, apelaron a los caudales del monarca navarro, pues si no podía aportar un contingente de tropas equiparable al de Aragón, sí podría aportar su dinero. La tacañería y avaricia del rey Sancho pudo más que las razones expuestas por Jaime I y los suyos, provocando, según cuenta la Crónica, la casi ruptura de las negociaciones; alcanzadas finalmente, tres días más tarde, con la entrega de cien mil sueldos (14.286 morabetinos), pero a cambio, como siempre, de la hipoteca de cinco castillos.²¹ Esta serie de desencuentros son el anuncio de la fragilidad del referido pacto, cuya responsabilidad, siempre según la Crónica de Jaime I, recaería en el rey de Navarra, debido a su falta de generosidad y al deterioro de la avanzada senilidad del rey Sancho. Abandonada esta empresa y liberado de los compromisos adquiridos, los esfuerzos se emplearían en la conquista de Valencia. En el marco de su política, era prioritario el frente levantino que no la incierta guerra con Castilla, cuya finalidad última no era otra que defender los intereses de Navarra y, en definitiva, de su anciano «banquero».²² En cualquier caso, el pacto de prohiamiento —al menos sobre el papel— seguía vigente. Y aunque parece evidente la prioridad dada a todo lo relacionado con Valencia y su reino, las dificultades financieras por las que atraviesa el rey de Aragón le obligan a seguir manteniendo —siquiera de forma intermitente— una buena relación con el rey de Navarra, que en su papel de celoso prestamista exige la confirmación real de la entrega de los bienes hipotecados (castillos de Ferrera, Ferralón, Peña y Zalatorra, además de los entregados por su padre Pedro II), cuestión que vería confirmada sin dificul-

19. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans...*, p. 229-234.

20. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Valencia, 1968, libro III, parte primera, cap. XIII, p. 65-66.

21. Ver José Mª JIMENO JURÍO y Roldán JIMENO ARANGUREN, *Colección documental...*, doc. 235, p. 335-338. En este documento, la cuantía del préstamo se indica en morabetinos, mientras que la Crónica lo hace en sueldos.

22. Cf. Ángel J. MARTÍN DUQUE y Luis J. FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, «Relaciones financieras entre Sancho el Fuerte de Navarra y los monarcas de la Corona de Aragón», en *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Jaime I y su época*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), 1982, p. 171-181.

tad, pues estas fortalezas no tenían valor estratégico para sus planes de conquista, como lo eran los territorios que se extienden desde el norte de Burriana hasta Morella y Ares del Maestrazgo.

El 7 de abril de 1234 moría Sancho VII el Fuerte en las dependencias reales del castillo de Tudela. Con él se extingue la dinastía Jimena que había regido los destinos de este pequeño reino pirenaico durante algo más de tres siglos. Al menos desde el punto de vista jurídico, Jaime I podía reivindicar la titularidad del reino de Navarra con todo derecho, pues el pacto de filiación no había sido denunciado. Ello hubiera supuesto la reunión de las dos coronas y, en cierta medida, una réplica a la unión dinástica de Castilla y León. No cabe duda que era una situación tentadora. Jaime se hallaba en Huesca cuando recibió la noticia del fallecimiento de Sancho VII y, como primera providencia, ocupó los castillos de Gallur, Escó, Zalatorre y Trasmuz. Ello podía interpretarse no sólo como una recuperación de lo que fue cedido en su día al rey de Navarra, sino como una actitud decidida para intervenir por la fuerza en la sucesión de este reino; sin embargo, el Conquistador prefirió seguir con su empresa levantina, alentado por los brillantes resultados obtenidos, como fue la rendición de Peñíscola. Pudo sopesar, quizás, que la sucesión al trono navarro podría crearle problemas, entre otros, con Francia, la Santa Sede y, sobre todo, con Castilla en una coyuntura que requería toda su atención para la consecución de la conquista de Valencia y su reino.²³ Todo ello sin minusvalorar la actitud que podría encontrar en el seno del propio reino de Navarra. La instauración de una nueva dinastía siempre fue un recurso utilizado por los súbditos para hacer valer sus opciones. Conviene recordar la actitud adoptada por amplios sectores de la nobleza navarra ante la bifurcación sucesoria que comportaba, cien años antes, el extraño testamento de Alfonso I el Batallador.

2. EL ASCENSO AL TRONO DE LA CASA CONDAL DE CHAMPAÑA Y LOS PROBLEMAS SUCESORIOS

Con una rapidez inusitada, una delegación de altos dignatarios de la nobleza y el clero, encabezada por el obispo de Pamplona, viajó hasta Provins para proponer al conde Teobaldo IV de Champaña como heredero «legal» de su tío Sancho al frente del reino de Navarra. Las urgencias en consumir dicha propuesta reflejan la fragilidad de la situación y los temores a un conflicto armado peninsular que entrañaba la unión aragonesa. Como señala Lacarra, el triunfo de la opción legitimista se debe «quizá más por temor a los vecinos que por amor a un príncipe desconocido.»²⁴ En apenas un mes de la muerte del rey, el 5 de mayo de 1234, Teobaldo llegaba a Pamplona, donde tres días más tarde sería alzado rey de Navarra y juraba los fueros como requisito previo para alcanzar la dignidad real. Sus primeras actuaciones, además de las preceptivas anulaciones de los «desafueros» cometidos por sus antecesores, estaban encaminadas a consolidar su sucesión, siempre bajo la supervisión del papa. A mediados de octubre, se alcanzó el acuerdo —al parecer en Burgui— de una tregua hasta fin de año y a partir del primero de enero por cuatro años más. Sin una renuncia explícita a sus derechos de sucesión, Jaime, centrado en la ocupación de la plaza de Burriana, reconoció a Teobaldo como rey de Navarra a cambio de los cuatro castillos que había ocupado tiempo atrás.

Teobaldo trató, en la medida de lo posible, de mantener los lazos de amistad con la familia de los Azagra de Albarracín, a los que concedería un préstamo de diez mil maravedíes de oro alfonsíes para

23. Un comentario más reciente y acorde con el encargo recibido es el de Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», en *X Congreso de Historia...*, p. 171-181. Asimismo, he seguido la senda abierta en su día por don José Mª LACARRA, «Un aspecto de la política exterior de Jaime El Conquistador: sus relaciones con Navarra», en *Commemoración de la Fiesta Nacional del Libro Español*, Madrid, Instituto de España, 1977, p. 15-34.

24. Cf. José Mª LACARRA, *Historia política...*, p. 132.

poder hacer frente a las necesidades de la guerra de Valencia. Al tiempo que uno de sus miembros, don Sancho Fernández de Azagra, se reconoce vasallo del rey de Navarra por las fortalezas y castillos que pudiese conquistar a los moros. No parece que Jaime mostrase inquietud alguna por tales negociaciones y, menos aún, por el acercamiento a Fernando III el Santo, mediante el proyectado matrimonio de los herederos de Castilla y Navarra.²⁵ Es cierto que el referido enlace entre Blanca de Navarra y el infante Alfonso nunca llegó a celebrarse, pese a que la fecha de la boda había sido fijada para el 15 de agosto de 1235. El nacimiento, pocas semanas antes, de Teobaldo II dejaría en suspenso estos planes de alianza. No obstante, la inesperada muerte del rey, que dejaba cuatro hijos varones, produjo gran inquietud entre los navarros, que temieron de nuevo los efectos de las reiteradas crisis sucesorias. Quedarían descartados los derechos de Blanca de Navarra, primogénita de Teobaldo I, y por supuesto los compromisos adquiridos con el rey de Castilla. Ante una posible reacción de Alfonso X, cuya política comportaba un reconocimiento del papel hegemónico castellano sobre el conjunto territorial hispánico, los representantes del reino cerraron filas en torno a la reina viuda Margarita. Una de las primeras medidas será buscar la alianza con Aragón, cuya proximidad geográfica e histórica podía garantizar el éxito de esta opción. Las negociaciones, no exentas de dificultades, se plasmaron en un tratado de paz y amistad, acordado en Tudela el 1 de agosto de 1353. Llama la atención la expresa declaración de Jaime de hacer recaer sobre sus hombres la tarea de defender los derechos al trono de la dinastía champañesa (soberanía dinástica) y, en especial, la defensa e integridad territorial del reino de Navarra, aunque ello supusiese la entrada en guerra con Castilla. Para sellar esta alianza, se acordó asimismo la boda de Constanza, hija de Jaime, con Teobaldo o con cualquiera de sus hermanos que llegase a reinar. Dicho tratado fue suscrito en presencia del infante Alfonso,²⁶ primogéni-

25. Margarita MARTÍN GONZÁLEZ, *Colección diplomática de los reyes de Navarra de la dinastía de Champaña. I. Teobaldo I (1234-1253)*, FDMPV, núm. 11, San Sebastián, 1987, doc. 5 (1234, septiembre 1), p. 30. Días más tarde, el 11 de dicho mes, se alcanzaron los acuerdos para el proyectado matrimonio de Alfonso, primogénito de Fernando III de Castilla, y Blanca, primogénita e hija de su primer matrimonio con Inés de Beaujeu. AGN, *Comptos*, caja 2, núm. 15: Margarita MARTÍN GONZÁLEZ, *Colección diplomática...*, doc. 8.

26. Cf. AGN, *Comptos*, caja 2, núm. 80. Castro, CAGN, I, 283; Pròsper de BOFARULL. CODOIN, vol. VI, p. 111-119; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección diplomática de Jaime I*, Valencia, 1916-1922, vol. I, núm. 440; Raquel GARCÍA ARANCÓN, *Colección diplomática de los reyes de Navarra de la dinastía de Champaña*, vol. 2, *Teobaldo II (1253-1270)*, Fuentes documentales medievales del País Vasco, San Sebastián, 1985, núm. 1; Carlos de AYALA, *Directrices fundamentales de la política peninsular de Alfonso X*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 54, nota 60. Se trata del famoso Tratado de Tudela y Monteaugudo, donde se recogen seis proposiciones mutuas: 1º. Deseo de amistad perpetua entre los signatarios: Jaime I, la reina Margarita y su hijo Teobaldo II: «por todos los tiempos del mundo sea amor et amistad entre nos e vos dona Margarita [...] don Thibalt o cualquier otro hijo de vos que será rey de Navarra». Promesa de cada uno de ellos que «de aquí en adelante seremos amigos de vos et de todos vuestros amigos y enemigos de todos vuestros enemigos.» 2º «Si por ventura guerra avredes con algún rey o con poder de rey [...] nos ayudaremos con todo nuestro poder para defender el reino o el señorío o la señoría de Navarra contra todos los hombres del mundo, en un plazo de 30 días, desde Aragón y si no estuviere en el reino Aragón con las fuerzas que tenga en el reino de Valencia. Prometemos a vos que no haremos con ellos tregua ni paz, ni amistad, ni avenencia ninguna, menos de vuestra voluntad.» 3º Proyecto matrimonial: boda de la infanta aragonesa Constanza, hija de Jaime I, con el rey Teobaldo II. Si esto no fuese posible, por acuerdo mutuo, no se verificará nunca el matrimonio del futuro Teobaldo II con alguien que no fuera bien visto por la corte aragonesa. Si muriese su hija Constanza, el rey de Aragón promete dar a su hija Sancha. Y, además, que ninguna hija del rey de Aragón sería dada por mujer al hermano de don Alfonso, rey de Castilla. En una segunda parte, se recoge la intervención de doña Margarita, reina de Navarra. La diplomacia de este reino incluye en el capítulo de excepciones de la ayuda recíproca, además de la debida al rey de Francia o de aquellas personas de Francia «a que nos somos tenido por Señoría», también al Emperador alemán, la posibilidad de que Jaime pueda ir contra los moros para conquistar tierras sobre ellos; ello sería por cuenta de don Jaime «que nos non seamos tenidos de vos ayudar.» El compromiso matrimonial es esencialmente idéntico. Que su hijo Teobaldo no case con hermana de don Alfonso, rey de Castilla, hija del rey don Fernando y de la reina doña Juana. «Ni con hija del dicho rey de Castilla; ni con pariente suya ni de ningún rey, ni de ningún hombre de Espanya, qui sea morador en Espanya. Y que ninguna de nuestras hijas case con hermano ninguna del dicho rey de Castilla, ni

to de Jaime I, que aprobó en todos sus extremos lo acordado por su padre. Francia quedaba al margen de la trama de alianzas recíprocas, pues no hay que olvidar la vinculación feudal de los champañeses, como condes palatinos de la monarquía de los Capetos. El claro apoyo dado por Jaime I a Navarra frente a Castilla no tardaría en producir la reacción de su yerno, Alfonso X el Sabio, que buscó un acercamiento al rey de Inglaterra, Enrique II, por el siempre controvertido tema de Gascaña, cuyos señores mostraban su descontento con el dominio inglés. En realidad, el verdadero interés del monarca castellano por Gascaña tenía por objeto cercar a Navarra desde el punto de vista diplomático y preparar, llegado el caso, una posible intervención militar contra este reino.²⁷ En este contexto, la actitud del rey de Aragón es bien clara: en los primeros días del mes de abril de 1254, Teobaldo —ya sin la presencia de su madre— renueva con nuevas garantías el Tratado de Tudela del año anterior.²⁸ El rey de Navarra excluye de los enemigos al rey de Francia y Jaime al conde de Provenza, hermano del rey de Francia. Ahora no se alude para nada al proyectado matrimonio de Teobaldo y Constancia, pero existe el compromiso de éste de no casar con hermana o hija del rey de Castilla. En realidad, la reina Margarita se había trasladado a Francia para negociar la boda de su hijo con Isabel de Francia, hija de san Luis. Gracias a la decidida actitud de Jaime, la defensa del reino aparecía a los ojos de los navarros encomendada al rey de Aragón. Ratificado el acuerdo de Tudela en la entrevista mantenida entre ambos reyes en Monteagudo, Teobaldo II regresó a Champaña y Jaime se trasladó a Estella (8 de agosto), donde tenía previsto recibir a Diego López de Haro, enemistado con su señor, el rey de Castilla. Don Jaime le facilitó ayuda militar (quinientas caballerías) y el señor de Vizcaya, a la sazón alférez real, prestó homenaje al rey de Aragón.²⁹ Según el itinerario de Miret i Sans, Jaime I estuvo en Pamplona desde, al menos, el 27 de octubre y todavía, el 11 de diciembre, permanecería en Olite.³⁰ Ello probaría la atención prestada a la cuestión de Navarra, desde donde podría alentar la revuelta de los nobles vizcaínos y dificultar así los proyectos hegemónicos de su yerno. La decidida actuación del rey de Castilla para someter a los nobles sublevados rebajó el nivel de conflicto armado existente entre castellanos y aragoneses. Cronistas y poetas cortesanos alentaron a los contendientes a la guerra abierta, pero el papel mediador de doña Violante fue decisivo para que se alcanzase la paz. Era evidente, además, que a la vista de los cambios experimentados en el sutil juego de alianzas se impusiera el

ninguno hijo suyo sin conocimiento y voluntad de don Jaime. Todo ello fue acordado en el lugar y fecha antedicha y en presencia de don García, obispo de Tarazona, y de don Alfonso, infante de Aragón y de los ricos hombres de Aragón y Navarra.»

27. Cf. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, Ariel, 2004, p. 69, 75 y siguientes.

28. AGN, *Comptos*, caja 4, núm. 81; Castro, CAGN, I, 285; Carlos de AYALA, *Directrices fundamentales...*, p. 74, nota 97. Es, en realidad, una confirmación del anterior tratado de agosto de 1253, signado ahora por Jaime I y Teobaldo II en la iglesia de Santa María de Monteagudo el jueves 9 de abril de 1254. Aunque no difiere mucho de los acuerdos anteriores, no obstante existen omisiones y nuevos elementos de análisis. Declaración de mutua amistad y compromiso de alianza y la promesa de defensa y amparo de la integridad de ambos reinos entre sí y de sus respectivas soberanías dinásticas. Se insiste en el principal objetivo del tratado que no es otro que mantener su alianza contra el rey de Castilla, no otorgando tregua con Alfonso X sin consentimiento mutuo y, sobre todo, Teobaldo no contraerá matrimonio con la familia real castellana. No se alude para nada a los anteriores compromisos matrimoniales, pues ya para entonces los proyectos nupciales de ambas monarquías eran muy otros. En el Tratado de Monteagudo, se introduce una novedad sustancial: la entrega mutua y en *hostages* de una serie de castillos. Jaime prescinde a favor del navarro de las fortalezas de Uncastillo, Rueda y Sos. Y a las que se unirían, caso de ruptura con Castilla, los castillos de Borja y Tiermas. En justa compensación, Teobaldo II entregaba a Jaime I los castillos de Gallipienzo, Arguedas y Monreal. Por los de Borja y Tiermas, se le entregarían los de Sangüesa la Vieja y Legui.

29. Cf. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 82.

30. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I El Conqueridor*, ed. facsimil, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, p. 242. Ese 27 de octubre firma en Pamplona la declaración a favor de la ciudad de Lérida de algunas cuestiones referidas al derecho del monedaje. Después del 7 de noviembre, fecha de la concesión perpetua a San Martín de Oblites, Jaime abandona Navarra y se dirige a Huesca.

sentido común y se llegase a un entendimiento entre Jaime y su yerno Alfonso. En ese cambio de alianzas, sería decisiva la actitud de Teobaldo, prometido con una hija de Luis IX de Francia, su señor. Era lógico, por tanto, que iniciase un acercamiento al rey de Castilla y, en consecuencia, dejase en suspenso los acuerdos del tratado de ayuda mutua firmado en Montagudo. Las interpretaciones dadas a este vuelco de alianzas han sido muchas y muy variadas. Incluso se ha hablado de un cierto sometimiento de Navarra a una especie de «protectorado castellano» (Luis Suárez).³¹ Para Lacarra, por el contrario, la «pacificación entre Castilla y Navarra se gestionó por otro camino, y fue, sin duda, obra de San Luis, rey de Francia.»³² En cualquier caso, asentada la paz y amistad entre Navarra y Castilla, se abría el camino para el fin de las hostilidades entre Castilla y Aragón. A mediados del mes de marzo de 1256, Alfonso X y Jaime I se entrevistaron en Soria. En esta reunión de familia, se trató de política y se alcanzaron una paz y amistad perpetuas, que pusieron fin a varios años de hostilidades y recelos. Como garantía y prenda de paz, se acordó el matrimonio de Constanza, hija de don Jaime —la novia que en su día fue ofrecida a Teobaldo II y después al infante rebelde don Enrique—, con el infante don Manuel, hermano de Alfonso X. Concluido el encuentro con su suegro, el rey de Castilla recibió la sorprendente embajada de la república de Pisa, que le ofrecía la dignidad de emperador y rey de romanos, vacante desde comienzos de ese año de 1256 por la muerte del emperador Guillermo IV de Holanda. Jaime I, como una cuestión de familia, prometió ayuda a su yerno en el «fecho del imperio».³³ Ante esta nueva situación, Navarra aparecía más próxima a la órbita de protección del rey de Aragón, pese a las disputas fronterizas, zanjadas, al menos de momento, por una tregua de dos años firmada, a mediados de noviembre de 1257, entre don Jaime y el senescal Joffre de Bourlemont, encargado del gobierno ante las prolongadas estancias del rey en Champaña y en la propia corte de París.³⁴ Sin que se pusiese en riesgo la tradicional alianza navarro-aragonesa, hubo desencuentros entre ambos reinos, como fue el caso del homenaje prestado, en 1258, por el ricohombre navarro don Gil de Rada al rey de Aragón. E incluso los graves hostigamientos y fricciones habidos en Tudela, Buñuel y Cortes se resolvieron en un clima de entendimiento y colaboración, persiguiendo a los malhechores que ponían en riesgo la paz pública en los campos que circundan las Bardenas. Otro escenario de desencuentro sería la Valdonsella, territorio aragonés que pertenecía al obispado de Pamplona.

La última estancia de Teobaldo II en su reino fue en 1269, considerada casi como una despedida, pues dos años antes —el 5 de junio de 1267— el rey de Navarra hizo voto solemne de ir a la cruzada, ceremonia que tuvo lugar en la catedral de París y en presencia de san Luis, su suegro.³⁵ El papa daría instrucciones para la predicación de la cruzada en Navarra y la familia y los estados de Teobaldo gozarían de la protección de San Pedro. Ello no impedía que el rey de Aragón se sintiese también responsable de la salvaguarda del viejo reino. Alfonso X, ante la perfidia de don Lope Díaz de Haro, se desplazó a Vitoria, desde donde vigilaría las fronteras con Navarra, cuando su rey se encontraba ale-

31. Citado por Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 88, nota 52.

32. En este mismo sentido, con algunos matices, González Jiménez cree que el rey de Navarra, «aprovechando el estrechamiento de relaciones entre Francia y Castilla, dio un giro a su alianza coyuntural con Aragón, desvinculándose del tratado de ayuda mutua firmado en Montagudo y alejándose, por tanto, de la influencia *opresiva* del rey de Aragón»: Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 89. El subrayado es mío, pues considero algo exagerada dicha afirmación. Yo me inclino, al igual que Lacarra, más por la simple mediación pacificadora del rey de Francia. De otra parte, no creo que pueda calificarse de «alianza coyuntural» al tratado de Montagudo, cuyo alcance ya ha sido comentado en notas anteriores.

33. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 89, y el cap. IV, p. 111 y siguientes.

34. Cf. AGN, *Comptos*, caja 3, núm. 6. Castro, CAGN, I, núm. 321.

35. Jacques LE GOFF, *Saint Louis*, París, Gallimard, 1996, p. 221, 267, nota 1 y, en general, todo el capítulo IV de la primera parte: «D'une croisade à l'autre et à la mort (1254-1270)».

jado del reino y ocupado en la cruzada contra Túnez.³⁶ Semejante actitud no sólo respondía a unos compromisos históricos, sino que encajaba en los nuevos horizontes de la política internacional de Jaime, inmersa en la maraña de güelfos y gibelinos y sometida a las ambiciones de Carlos de Anjou. En este punto, la política internacional de los dos grandes reinos hispánicos tenía idénticos objetivos, pero en el interior, en el seno de la familia, los recelos mutuos eran más que fundados. Los hechos vinieron a confirmar el interés del monarca castellano por estar próximo a las lindes de Navarra. Al regreso de la cruzada, acompañando el cuerpo de san Luis, víctima de la peste, Teobaldo II moría en Trapani, en el convento de carmelitas, el 4 de diciembre de 1270. Su cuerpo, una vez embalsamado, fue llevado al convento de franciscanos de Provins. En la corte de Burgos se barajaba la existencia de problemas sucesorios a la muerte del rey de Navarra. La crisis política derivada de ella podría ser utilizada para poder llevar a cabo el viejo anhelo de integrar Navarra dentro de la Corona castellana. Esa posibilidad también fue manejada por el rey de Aragón. Al parecer, la cuestión de Murcia y del infante don Fernando de la Cerda eran las principales preocupaciones de ambos monarcas. Es posible, por tanto, que en la entrevista mantenida a comienzos de febrero de 1271 entre Alfonso X y su suegro Jaime I en la ciudad de Valencia no se llegase ni a mencionar la posible crisis sucesoria de Navarra,³⁷ resuelta —no sin dificultades por el recelo de las buenas villas— en la persona de don Enrique, hermano del rey fallecido y que durante la ausencia de aquél en la cruzada había ejercido el cargo de gobernador del reino. Un mes más tarde del encuentro de Valencia, el uno de marzo de 1271, Enrique I sería alzado sobre el escudo y prestaría el preceptivo juramento en la catedral de Pamplona. El matrimonio de Enrique ya fue utilizado por su hermano para sus alianzas políticas, hasta el extremo de exigirle que no contrajera tal compromiso fuera de Francia. Finalmente, le daría satisfacción al rey al aceptar su boda con Blanca, hija de Roberto de Artois y sobrina de Luis IX. De esa unión nacieron dos hijos, Teobaldo y Juana. Antes de viajar a París, donde prestaría homenaje feudal por sus condados de Champaña y de Brie, quiso confirmar los tratados de paz y alianza con Alfonso X, sellados con el posible matrimonio entre su hijo primogénito, Teobaldo, y Violante, hija del rey de Castilla. Éste se comprometía a defender a don Enrique contra todos los hombres, excepto contra el rey de Aragón y su hijo el infante don Pedro; el navarro ayudaría al castellano contra todos, salvo el rey de Francia.³⁸ No hay constancia, al menos que yo sepa, de las posibles reacciones del rey de Aragón ante este giro en la política de aproximación de Navarra a Castilla. En realidad, esta negociación, en la que intervienen Gil García de Azagra, mayordomo del Alfonso X, y Pedro Sánchez de Monteagudo, señor de Cascante y lugarteniente del rey de Navarra, podía interpretarse como que Castilla tomaba la iniciativa y ganaba la partida; sin embargo, ello era sólo en apariencia, pues parece fuera de toda duda que a finales de 1272 las relaciones entre los signatarios de la paz y del compromiso matrimonial eran muy tensas, próximas a la ruptura. A ello contribuiría sin duda la actitud favorable del rey de Navarra ante la sublevación nobiliaria contra Alfonso X, encabezada por el infante don Felipe, hijo de san Fernando. A finales de enero de 1273, en Tudela, el infante castellano y los jefes de la conjura —Nuño González de Lara y sus hijos Juan y Nuño, Lope Díaz de Haro y Álvar Díaz de Asturias— prestaron homenaje individual al rey de Navarra, representado por su lugarteniente, el señor de Cascante.³⁹

36. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 223-224.

37. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans...*, cap. 501, p. 485-486.

38. Javier ZABALO ZABALEGUI, *Colección diplomática de los reyes de Navarra de la dinastía de Champaña. 3. Enrique I (1270-1274)*, FDMPPV, núm. 62, San Sebastián, 1995, doc. 44, p. 54-56.

39. Javier ZABALO ZABALEGUI, *Colección diplomática...*, doc. 35-41, p. 42-51. Ver Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 258 y siguientes.

Asimismo, al regreso de su segundo viaje a Champaña, don Enrique mantuvo una entrevista, cerca de Hasparren, con Eduardo I, rey de Inglaterra, en la cual se trató del matrimonio de su hija Juana —su única heredera después de la muerte del infante Teobaldo despeñado en el castillo de Estella— con Enrique de Inglaterra, hijo de Eduardo.⁴⁰ Cabe interpretar esta actitud del rey de Navarra, liberado al menos de momento de la presión de sus poderosos vecinos, dada la crisis provocada por el enfrentamiento del rey castellano y los nobles sublevados; situación muy similar fue la vivida por el rey de Aragón frente al bloque nobiliario, dirigido por un hijo del rey (Fernando Sánchez de Castro), enconado enemigo del heredero legítimo, el infante Pedro. Otra cuestión nada desdeñable sería el vidrioso tema de las soberanías compartidas al norte de los Pirineos, donde cada vez era más visible la presión de ingleses y franceses.

3. LA SUCESIÓN DE ENRIQUE (1274)

El 22 de julio, festividad de Santa María Magdalena, moría en Pamplona Enrique I el Gordo, tercer conde, cuando apenas había cumplido los veinticinco años. Su muerte acarrearía una grave crisis sucesoria. Su hija Juana, de apenas un año y medio de edad, quedó bajo la custodia de su madre doña Blanca de Artois, sobrina de san Luis y prima del rey de Francia, Felipe el Atrevido. La cuestión sucesoria, al menos desde el punto de vista teórico, no presentaba ninguna dificultad: doña Blanca ejercería la regencia y se nombraría un gobernador hasta que Juana cumpliera la mayoría de edad. Sin embargo, la realidad era bastante más complicada ya desde su inicio, pues la elección del gobernador comportaba serios problemas a la hora de contentar a unos y a otros. Ante esta coyuntura, las cancillerías de los reinos vecinos —Aragón, Castilla y Francia, sobre todo— moverían todos sus resortes para incorporar al reino pirenaico en el ámbito de sus influencias respectivas.⁴¹ Aunque prometida al hijo del rey de Inglaterra, el matrimonio de Juana como heredera del reino sería una de las piezas claves a mover en el complejo damero de alianzas. Jaime I recibió la noticia del fallecimiento del rey de Navarra en Barcelona. Según los datos que nos proporciona Soldevila, recogidos en su famosa monografía sobre Pedro el Grande, el rey de Aragón se movió con gran celeridad.⁴² En menos de una semana, el 29 de julio, envió un manifiesto a los nobles, caballeros y a las buenas villas aduciendo sus derechos al reino de Navarra. En su memorial de alegaciones, alude con gran habilidad a la antigua unión de navarros y aragoneses hasta la muerte, en 1134, de Alfonso el Batallador y la separación de Navarra contra toda justicia, gracias a la acción de algunos reyes sediciosos e intrusos. Recuerda, además, que el reino no sólo le pertenece por aquella antigua unión, sino por derechos más recientes, emanados del pacto de prohijamiento, acordado con Sancho el Fuerte y, sobre todo, confirmado con el juramento de los navarros, cuyo recuerdo permanecería aún vivo en la mente de muchos. Aducía el rey de Aragón su actitud de defensa y protección del reino de Navarra frente a los ataques y agresiones de Castilla; afirma, incluso, que el conde Teobaldo ocupa el trono navarro de forma violenta, violando los derechos que sólo pertenecían a Jaime I y que, pese a ello, a la muerte de aquél, lejos de aprovecharse de la situación, puso freno a los ataques de los castellanos. A la vista de tales argumentos, no sólo por ajustado a derecho sino por la más elemental racionalidad, el reino de Navarra sólo le pte-

40. Javier ZABALO ZABALEGUI, *Colección diplomática...*, doc. 44, p. 54-56.

41. Xavier HÉLARY, «La place des questions de succession dans la politique extérieure de Philippe III le Hardi», en Frédérique LACHAUD y Michael PENMAN (dir.), *Établir et abolir...*, p. 111 y siguientes.

42. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part: l'infant*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1950-1956, p. 265 y siguientes.

nece a él y es ahora cuando pretende ejercitar sus derechos, anunciando a los navarros su firme decisión de transmitir dicha legitimidad a su hijo el infante Pedro, con el deseo y la esperanza que dicha opción sea la preferida por ellos, evitando, una vez más, caer bajo dominaciones ajenas y extrañas a «nuestra» tradición, «prefiriendo la fraterna y casi amigable libertad de mi dominación a caer bajo otros reyes, cuya tiranía e injustos y multiplicados gravámenes, si lo miráis bien, podéis y debéis temer, y no sin motivo.»⁴³ Sea como fuere, lo deseable sería su incorporación a la Corona de Aragón, bien a través de su persona o la de su hijo, reconociendo que esta última solución podría ser la preferida de los navarros al ser un rey exclusivo de ellos y no si se inclinaban por su persona, que ya gobernaba en otros muchos reinos. ¿Sería éste el procedimiento que comportaba una federación de reinos, tratando de garantizar la defensa contra las apetencias de terceros, pero preservando las peculiaridades institucionales de cada entidad territorial? ¿Sería éste el verdadero pensamiento político de don Jaime? En cualquier caso, no actuaría con violencia, respetando su libertad y limitándose a recordarles sus derechos: «si voluntates vestre fuerint in personam nostran consentire.»⁴⁴

Casi con idénticos planteamientos, Alfonso X no podía dejar pasar esta oportunidad de la crisis sucesoria navarra para imponer su política hegemónica en el inestable equilibrio peninsular. Ocupado como estaba en el inminente viaje al Imperio —«fecho del Imperio»—, cuya consecución había ocupado de forma casi obsesiva su pensamiento, ofreció la candidatura de su hijo primogénito el infante don Fernando de la Cerda. Éste comunicó a su abuelo Jaime I de Aragón su propósito de hacer efectiva tal designación.⁴⁵ La respuesta no se dejó esperar: el Conquistador estaba convencido de sus derechos personales y no podía cederlos a su nieto. Entre el 25 de agosto y el 1 de septiembre, el rey de Aragón dirige dos cartas, de contenido muy similar, una al heredero del reino de Castilla y otra al rey de Francia.⁴⁶ En ambas repite casi de forma literal los mismos argumentos expresados en la carta a los navarros. Durante esos meses del verano de 1274, la actividad de las cancillerías fue trepidante, pero la prudencia y la flexibilidad diplomática de Jaime eran realmente apreciables en aquel clima de tensión. El 4 de agosto envía una carta a su hijo, aconsejándole cautela en su misión y previéndole del inminente viaje a París de la reina Blanca. Debería aprovechar la ocasión para reclamar los derechos de su padre, ya expuestos en el famoso manifiesto, y atraer a su causa al mayor número posible de navarros o, al menos, los suficientes para que pudiesen recibirlo como rey. Por el contrario, si no contase con el favor suficiente, «no les atacuéis, pues no es mi intención tener el reino por guerra o por violencia, porque no se podría hacer, ni es tiempo de llevarlo a buen fin.» A primeros de septiembre, don Jaime informaba de sus propósitos al rey de Francia, Felipe III el Atrevido. Y por las mismas fechas enviaría una carta al rey de Castilla, en la cual solicitaba que se dejasen en suspenso los derechos que Alfonso X había dado a su nieto, el infante don Fernando de la Cerda. ¿Cómo interpretar esta actitud diplomática de diálogo y negociación? ¿Se anteponian las razones y los derechos a la violencia de la guerra? ¿Pudo existir en la mente del Conquistador una política de paz y concordia entre los reinos hispánicos que frenase las abiertas manifestaciones hegemónicas del rey de Castilla? Lo cierto es que, pese a la grave crisis de la nobleza aragonesa, el infante don Pedro daría prioridad a la cuestión de Navarra y se trasladó a Tarazona. Desde aquí envió su embajada a Puente la Reina,

43. Además del riguroso análisis de la documentación realizado por Soldevila, cf. Jerónimo ZURITA, *Anales...*, libro III, segunda parte, cap. LXXXIX, p. 155 y siguientes.

44. Cita que recoge José M. LACARRA en su *Historia política...*, vol. 2, p. 209.

45. Cf. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 287.

46. Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, nota 59, donde se reproduce la carta del rey de Aragón a su nieto, en la edición del *MHE* (Madrid, Real Academia de la Historia, 1851), p. 304-305.

lugar de celebración de la «Cort general del reino».⁴⁷ En dicha asamblea, fueron analizadas las propuestas de los enviados aragoneses, al tiempo que se formulaban las contrapropuestas, remitidas a don Pedro para su análisis. Mientras tanto, hubo una nueva reunión de Cortes en Olite, donde parecía triunfar la candidatura aragonesa. El primero de noviembre las Cortes de Olite juraban ante el abad de Montearagón, enviado del infante don Pedro, que se harían cumplir los acuerdos alcanzados tan pronto éste se trasladase a Navarra, donde tendría lugar el ceremonial del juramento y se le prestaría el homenaje debido.⁴⁸ No se nos han conservado actas de esta asamblea, pero, según Zurita, todos los prelados, ricoshombres, caballeros e infanzones y los procuradores de las buenas villas —es decir, los tres brazos del reino— otorgaron y prometieron al infante don Pedro «que le darían a doña Juana, hija de rey don Enrique, en casamiento para su hijo mayor don Alfonso.» Asimismo, en virtud de la ayuda prestada para la defensa del reino frente a Castilla y Francia, se le anticiparían doscientos mil marcos de plata, incluidos en esta suma los setenta mil que en su día les fueron solicitados. Tales promesas estaban inspiradas por lo que podríamos llamar el «bando proaragonés», muy lejos de ser compartidas por otros sectores proclives a la opción castellana.

Cuando la carta llegó a manos del infante don Fernando, éste había ya emprendido una campaña por la frontera riojana con el propósito de invadir Navarra. Es cierto que no podía aportar tantos derechos y títulos como su abuelo, pero estaba decidido a actuar por la fuerza. En los primeros días de septiembre, el castellano puso sitio a Viana,⁴⁹ cuya plaza bien cercada ofreció una dura resistencia, hasta el extremo de hacerle desistir de dicho asedio, dirigiendo sus pasos hacia Mendavia, que no tardó en ser ocupada. Tales escaramuzas no tuvieron otro objetivo que granjearse el favor de ciertos sectores de la sociedad navarra, pues realizado este acto de fuerza el infante De la Cerda abandonó La Rioja y puso fin a las hostilidades.

Existía un tercer grupo o bando, integrado por aquellos navarros legitimistas que mostraban su rechazo a toda injerencia, ya fuese aragonesa o castellana. La decidida voluntad de intervención militar del infante De la Cerda y las exigencias monetarias del de Aragón inclinarían la balanza a favor de esta tercera opción, que acabaría convirtiéndose en la candidatura francesa. El rey de Francia, Felipe el Atrevido, ganaría la partida al negociar el matrimonio de Juana con uno de sus hijos, que luego sería su sucesor —Felipe IV el Hermoso. La reina Blanca, ante las pretensiones de aragoneses y castellanos, buscó la protección de su primo, el rey de Francia, para que ejerciese la guarda de su hija hasta que alcanzase la mayoría de edad y fuese entregada como esposa a su segundo hijo (Felipe), que luego sería su futuro heredero. Con esa maniobra, quedaban desvanecidas las pretensiones de unión dinástica entre Navarra y Aragón. El año de 1275 estuvo cargado de grandes acontecimientos: el in-

47. «Con asistencia del obispo de Pamplona, don Armingot, el abad de Montearagón, el gobernador del reino, don Pedro Sánchez de Monteagudo, Gonzalo Ibáñez de Baztán, Juan Corbarán, Pedro Martínez de Subiza y otros muchos ricos hombres, infanzones, caballeros y hombres de todas las villas de Navarra»: cf. José Mª LACARRA, *Historia política...*, vol. 2, p. 211; Jerónimo ZURITA, *Anales...*, libro III, segunda parte, cap. LXXXIX: «De la muerte del rey don Enrique de Navarra y de la concordia que se tomó por el infante don Pedro (III) con los Navarros que se juntaron a Cortes», ed. anotada por Antonio Ubieto, Valencia, 1972, p. 155-163.

48. Pedro Sánchez de Monteagudo, señor de Cascante y gobernador del reino de Navarra, junto con otros muchos caballeros y clérigos, juran ante el abad de Montearagón, en nombre del infante don Pedro, que tan pronto como el infante de Aragón entre en Navarra, le prestarán homenaje, en cumplimiento de lo acordado entre aquéllos y el propio infante: AGN, *Comptos*, caja 3, núm. 73; Castro, *Catálogo*, I, núm. 424.

49. Los daños sufridos por el ataque del príncipe don Fernando, en los dos cercos que sufrió, fueron cuantiosos, hasta el extremo de ser necesario el acuerdo de las Cortes de Olite (1275, enero) para solicitar de la reina doña Blanca la exención del pago de la fosadera a los moradores de esta villa: cf. Florencio IDOATE, *Catálogo...*, doc. 543, p. 269.

fante Pedro no sólo veía alejarse cualquier posibilidad de ser rey de Navarra, sino, incluso, vería peligrar sus opciones para ser el heredero de su padre al frente de la Corona de Aragón. El 20 de julio de ese año moría el infante De la Cerda; su muerte, antes de haber alcanzado los veinte años de edad, trajo consigo una grave crisis sucesoria que acabaría en guerra civil. En Navarra, ese clima partidista y de desconfianza mutua seguía latente. Todos tratan de defender sus fueros y buscan un rey que les garantice sus privilegios, libertades y, en definitiva, sus relaciones con la Corona. Fue necesario el golpe de fuerza, escenificado en la llamada Guerra de la Navarrería (septiembre de 1276), para comprobar que el reino de Navarra quedaba sometido a la órbita francesa, tanto a la voluntad de su rey como a la de sus gobernadores. Jaime I no pudo ver semejante estado de cosas, pero sí su hijo don Pedro. Éste, ya rey de la Corona de Aragón, mantendría en el recuerdo —tal y como señala el cronista Desclot— las largas conversaciones tenidas con su padre sobre las posibles soluciones al complejo tema de la sucesión de Navarra.

Queda claro, por tanto, que las relaciones diplomáticas desplegadas por el rey de Aragón tuvieron como objetivo esencial las crisis sucesorias vividas por el viejo reino. Primero, en 1234, con el famoso prohijamiento, cuya ejecución comportaba no pocas dificultades para el propio Jaime I. Sin olvidar el rechazo al mismo de una parte de los navarros, que contaban con el apoyo y simpatía de Francia y el papa. Un enfrentamiento con estas instancias era impensable, como tampoco era factible oponerse a Castilla, cuyo rey (Fernando III el Santo) se había convertido en aliado y protector de Teobaldo I. Los empeños del Conquistador se dirigen hacia sus empresas levantinas, más acordes con sus ideales de príncipe cristiano y con los intereses de la nobleza aragonesa.

En 1253, a la muerte de Teobaldo I, asistimos a un cambio de alianzas. Tanto en el pacto de Tudela (1253, agosto 1), como en el de Monteagudo (1254, abril 9), Jaime I se muestra decidido partidario de la casa de Champaña, al tiempo que trata de frenar la política hegemónica del rey de Castilla.

A la muerte de Enrique I, en 1274, último representante de la dinastía champañesa, sería la ocasión de manifestar sus verdaderas intenciones: la incorporación del reino de Navarra a la Corona de Aragón, acción que se realizaría sin violencia y encomendada a su hijo el infante don Pedro. A su heredero corresponden las acciones en el exterior, mientras que el padre debe hacer frente a graves crisis internas. Con gran perspicacia, el futuro Pedro III vislumbró las dificultades de la cuestión navarra ante la actitud del rey de Francia. Abandonó este escenario y prefirió esperar una mejor ocasión para poder oponerse a las políticas expansivas que preconiza, sobre todo, su cuñado, Felipe el Atrevido, y el tío de éste, Carlos de Anjou. Si hubiésemos de calificar la tarea de gobierno de Jaime I, además de Conquistador, podríamos llamarle con todo merecimiento *prudente*, pues antepuso los intereses de su casa a la consecución de extrañas y arriesgadas empresas.

Jaume I i el Magrib, una relació més enllà del comerç*

Carles VELA AULESA
Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals

«La politique de la Maison de Barcelone suivait le commerce de ses sujets,
mais en même temps en facilitait les progrès»
CH.-E. DUFOURCQ

Fa gairebé mig segle, Charles-Emmanuel Dufourcq ens ofería, amb el seu llibre *L'Espagne Catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*,¹ una extraordinària descripció de les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magrib entre la batalla de Las Navas de Tolosa (1212) i l'adveniment del sultà marínida Abu-l-Hàssan (1331), és a dir, del regnat de Jaume I (1213-1276) al de Jaume II (1291-1327). El seu voluminós treball, completat amb nombrosos articles que perfilaven o retocaven alguns serrells de la seva magna obra,² ofería una anàlisi plenament estructurada de l'evolució d'aquestes relacions. De

* Aquest treball s'ha dut a terme gràcies a un ajut de mobilitat postdoctoral concedit pel Ministeri de Ciència i Innovació, amb el títol «Interacciones políticas, económicas y culturales entre la Corona de Aragón, el reino de Sicilia y el islam», desenvolupat a la Universitat degli Studi di Napoli 'L'Orientale' (ref. 2008-0888), dins del Projecte de Recerca «La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval: puente entre culturas, mediadora entre Cristiandad e Islam», concedit pel Ministeri d'Educació i Ciència (HUM2007-61131) i dins el marc del Grup de Recerca Consolidat «La Corona Catalanoaragonesa, l'islam i el Món Mediterrani», concedit pel Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació (SGR2005193). Les abreviatures emprades són: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; C, Cancelleria. Per a la transcripció dels mots àrabs, s'ha utilitzat el sistema de transcripció simplificada proposat per l'Institut d'Estudis Catalans: cf. «XII. Proposició sobre els sistemes de transliteració i transcripció dels mots àrabs al català (publicat per acord del 21 de desembre de 1989)», *Documents de la Secció Filològica*, vol. 1 (1990), p. 141-158. Aquest treball ha comptat també amb l'ajuda del 2PTR concedit per l'Institut d'Estudis Catalans al projecte «Corpus documental de les relacions internacionals de Catalunya i de la Corona d'Aragó» (PT2008-S0110).

1. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, París, Presses Universitaires de France, 1966, publicat després en català: Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental: segles XIII i XIV*, Barcelona, Vicens Vives, 1969.

2. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les activités politiques et économiques des Catalans en Tunisie et en Algérie Orientale de 1262 à 1377», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XIX (1946), p. 5-96; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les Espagnols et le royaume de Tlemcen aux Treizième et Quatorzième Siècles», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XXI (1948), p. 1-123; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Documents inédits sur la politique ifnkiyenne de la Couronne d'Aragon», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 25 (1952), p. 255-291; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La couronne d'Aragon et les Hafsidés au XIIIe siècle (1229-1301)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 25 (1952), p. 51-113; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Nouveaux Documents», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 26 (1953), p. 291-322; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La question de Ceuta, au XIIIe siècle», *Hespéris*, vol. XLII (1955), p. 67-127; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Prix et niveaux de vie dans les pays catalans et maghribins à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècles», *Le Moyen Âge*, núm. 3-4 (1965), p. 475-520; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Une route de l'or au Moyen-Âge, de l'Afrique noire à Majorque, par Sijilmassa et Tlemcen», *Bulletin d'Information Historique de l'Université d'Alger*, núm. 3 (gener 1966), p. 9-10; Charles-Em-

fet, Dufourcq (re)construïa la dinàmica d'aquestes relacions, una dinàmica que permetia no solament descriure, sinó també entendre, l'evolució d'aquests contactes entre la Corona d'Aragó i els diferents soldanats magribins.³ Al present treball, em proposo revisar l'anàlisi dufourcquiana de les relacions entre el Conqueridor i els diferents estats nord-africans.⁴

La seva aproximació arriba a dues conclusions que, de fet, actuen com a premisses que dirigeixen la seva anàlisi. En primer lloc, la «supeditació» de la política en general i de la política reial en concret als interessos comercials en general i als interessos mercantils dels comerciants barcelonins en concret. En segon lloc, la preponderància de les relacions econòmiques o comercials sobre qualsevol altra mena de relació existent amb el Magrib.

manuel DUFOURCQ, «Les consulats catalans de Tunis et de Bougie au temps de Jacques 1er le Conquérant», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 3 (1966), p. 469-479; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les relations du Maroc et de la Castille pendant la première moitié du XIIIe siècle», *Revue d'Histoire et de Civilisation du Maghreb*, núm. 5 (juliol 1968), p. 37-62; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Berbéne et Ibérie médiévales; un problème de rupture», *Revue Historique*, núm. 240.2 (octubre-desembre 1968), p. 293-324; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les relations de la péninsule ibérique et l'Afrique du Nord au XIVe siècle», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 39-65; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Montpellier et les pays d'Islam au Moyen-Âge», *France-Pays arabes*, núm. 68 (maig 1977), p. 21-22; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La place du Maghreb dans l'expansion de la Couronne d'Aragon: la route maghrébine par rapport à celle des îles et des épices», a *Deuxième Congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale (Barcelone, 1975)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1978, p. 271-279; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Commerce du Maghreb médiéval avec l'Europe chrétienne et marine musulmane: données connues et problèmes en suspens», a *Actes du Congrès d'Histoire et de Civilisation du Maghreb (Tunis, 1974)*, Tunis, 1979, p. 161-162; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Vers la Méditerranée orientale et l'Afrique», a *Jaime I y su época: X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Zaragoza, 20-25 septiembre 1976*, vol. 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, p. 5-90; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Liaisons maritimes et commerce catalans, majorquins et valenciens avec le Maghrib du XIIIe au XVe siècle», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 20 (octubre 1979), p. 109-118; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les communications entre les royaumes chrétiens ibériques et les pays de l'Occident musulman dans les derniers siècles du Moyen-Âge», a *Les communications dans la péninsule ibérique au Moyen-Âge (Actes du colloque de Pau, mars 1980)*, Paris, CNRS, 1981, p. 29-44; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La continuité des activités catalano-aragonaises dans les états musulmans méditerranéens d'Alphonse le Magnanime à Ferdinand le Catholique», a *La corona d'Aragona e il Mediterraneo: aspetti e problemi comuni, da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*. IX Congreso di Storia della Corona d'Aragona. Napoli, 1973, vol. II, Nàpols, Società Napoletana di Storia Patria, 1982, p. 199-223; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les angevins dans le monde méditerranéen des alentours de 1260 aux alentours de 1340», a *La società mediterranea all'epoca del Vespro*. XI Congreso di Storia della Corona d'Aragona. Palermo, 1982, vol. 1, Palerm, 1983, p. 167-183. Alguns dels seus articles han estat reeditats en forma de facsímil a Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Ibérie chrétienne et le Maghreb: XIe-XVe siècles*, Aldershot, Variorum, 1990.

3. Per a una bibliografia del tema anterior a 1966, remeto a la bibliografia citada a Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 611-618, tot destacant, però, el treball de Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón y los estados musulmanes: discursos leídos en la «Real Academia de Buenas Letras» de Barcelona en la solemne recepción pública de Faustino D. Gazulla O.M.C. el día 22 de junio de 1919*, Barcelona, 1919. D'entre els treballs posteriors, la majoria interessats per les relacions comercials, cal destacar Elisa VARELA RODRÍGUEZ i Carme BATLLE GALLART, «Las relaciones comerciales de Barcelona con el Norte de África (siglo XIII)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 7 (1988-1989), p. 23-52; María Dolores LÓPEZ PÉREZ, «La expansión económica catalanoaragonesa hacia el Magreb medieval», a M. Teresa FERRER I MALLOL i Damien COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana: actes del seminari-seminari organitzat per la Casa de Velázquez (Madrid) i la Institució Milà i Fontanals (CSIC, Barcelona), celebrat a Barcelona, el 20 d'abril de 1998*, Barcelona, CSIC, 1999, p. 81-104, i María Dolores LÓPEZ PÉREZ, «La circulación de las élites económicas en el Mediterráneo occidental medieval: el Magreb como polo de atracción de los mercaderes catalanoaragoneses», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 22 (2001), p. 721-734.

4. A més dels treballs de Dufourcq, sobre les relacions polítiques de Jaume I amb el Magrib, cal consultar també els treballs de Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...* i Andrés GIMÉNEZ SOLER, «Episodios de la historia de las relaciones entre la Corona de Aragón y Túnez», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. 1 (1907), p. 195-224. Per a una visió de conjunt de les relacions internacionals del Conqueridor, segueix sent útil consultar Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *Jaime I y su época...*, vol. 1, p. 213-240. Per a les relacions amb l'Orient islàmic, especialment Egipte, remeto als treballs de Damien Coulon, sobretot el publicat al volum II d'aquestes actes: Damien COULON, «El desarrollo del comercio catalán en el Mediterráneo oriental durante el reinado de Jaime I».

El treball de Stephen P. Bensch sobre les elits barcelonines⁵ ha matisat la primera de les conclusions, tot demostrant que, durant la segona meitat del segle XIII, hi hagué una sinergia entre els interessos monàrquics i els interessos dels patricis barcelonins que explica que molts d'aquests patricis s'acostessin al rei perquè els seus interessos polítics coincidien amb els interessos econòmics dels primers. La política del rei no se supedità, doncs, als interessos dels mercaders, sinó que llurs interessos —dels mercaders i del monarca— confluïren.⁶

A les pàgines següents, intentaré mostrar com la segona conclusió tampoc no és exacta o, com a mínim, no és demostrable a partir de la documentació de què es disposa per al regnat del Conqueridor. De fet, allò que vull demostrar és que, com que posteriorment les relacions comercials amb el nord d'Àfrica seran molt importants i com que el nostre coneixement de les relacions amb el Magrib deriva en gran part de fonts mercantils, això ha orientat l'anàlisi de la política reial cap a la conclusió apriorística que són les relacions comercials les que, des de l'inici, dirigeixen els contactes amb el nord d'Àfrica.

1. LES CONQUESTES DEL CONQUERIDOR I L'INICI DE LES RELACIONS AMB EL MAGRIB

Acabada l'experiència occitana amb la desfeta de Muret (1213), la monarquia catalanoaragonesa es veu empesa al sud i al mar.⁷ Eren espais que no li eren del tot estranys. De fet, poc abans de Muret, havia tingut lloc la batalla de Las Navas de Tolosa (1212), en la qual una coalició de prínceps cristians havia derrotat els almohades. Anteriorment, havien existit «contactes» diversos amb les Balears que incloïen fins i tot la seva conquesta. El precedent més reeixit havia estat la croada catalanopisana contra Mallorca de 1114-1115, en època de Ramon Berenguer III, que en va suposar una efímera ocupació, tot i que més aviat es tractava d'una expedició de càstig i de saqueig.⁸ Ara bé, n'hi ha d'altres, de precedents. És probable que el tractat signat per Ramon Berenguer III amb el seu cosí normand Roger II, duc d'Apúlia i comte de Sicília i de Calàbria, que preveia una empresa militar conjunta de la qual no es declara l'objectiu, pensés en un atac conjunt catalanonormand contra Mallorca.⁹ Les Balears també eren incloses en els acords que permeteren la cooperació genovesa per a la conquesta de Tortosa.¹⁰ Cal recordar, per acabar, que Muhàmmad ibn Ghàniya, emir de les Balears,

5. Stephen P. BENSCH, *Barcelona and its Rulers, 1096-1291*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, publicat després en català: Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000. Els plantejaments de Bensch han estat recollits en la recent aproximació al tema d'Antoni RIERA MELIS, «El comerç internacional a la Corona Catalano-aragonesa durant el segon terç del segle XIII», a *Un mar de Lleis. De Jaume I a Lepant*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2008, p. 41-62.

6. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 253-254.

7. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 29: «Rejetée ainsi vers le sud, la monarchie catalano-aragonaise n'allait plus entendre pendant longtemps qu'un appel: celui des terres péninsulaires et des îles à reprendre sur l'islam.»

8. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. 1.1, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània i els estats italians 1067-1213*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009, p. 160-168.

9. La historiografia catalana ha tendit a pensar que l'objectiu era Tortosa, però el fet que el 1127 es documentin diversos atacs de pirates musulmans a Sicília, que podien provenir —o no— de Mallorca, avala la hipòtesi que l'objectiu fos el niu de pirates mallorquí, cf. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*, p. 181-204, especialment p. 183-185 i 200.

10. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, 2a ed., vol. 1, Barcelona, 1962, p. 178-179; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a M. Teresa FERRER I MALLOL i M. RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*

havia cercat, segons Ibn Khaldun, l'ajut d'Alfons el Cast contra els almohades quan s'hi revoltà en 1186¹¹ o que el 1205 Pere el Catòlic planejà de nou la conquesta de Mallorca.¹²

D'altra part i mirant cap al sud, ja des dels tractats de Tudellén (1151)¹³ i Cazola (1179),¹⁴ castel·lans i catalanoaragonesos s'havien partit al-Àndalus en zones d'influència i de futura conquesta.¹⁵ Prèviament, però, les incursions havien estat nombroses, especialment en època de Ramon Berenguer IV, però també abans. El 1092, amb l'ajut d'una armada pisanogenovesa, Berenguer Ramon II i Sanç Ramires d'Aragó havien dut a terme un primer atac contra Tortosa.¹⁶ Ramon Berenguer IV va fer incursions contra Llorca (1144) i contra València (1146) i participà en l'efímera conquesta d'Almeria el 1147, a més de conquerir, els anys següents, Tortosa (1148), Lleida i Fraga (1149). És cert que, després d'aquestes campanyes, l'expansió territorial semblava aturada; tanmateix els esmentats tractats amb Castella indiquen clarament que era un fet circumstancial.

Cal destacar, però, que en cap dels tractats amb Castella s'inclouen territoris més enllà de la Península, més enllà d'al-Àndalus. El nord d'Àfrica i fins i tot les Balears, sempre rebels al control andalusí, són encara massa llunyans de les ànsies d'expansió castellanès i, per tant, en resten al marge.¹⁷

El fet que els monarques de la casa de Barcelona no mostressin un interès específic pel nord d'Àfrica —o no n'hagi quedat rastre— no significa que no existissin relacions entre els territoris de la Corona d'Aragó i el Magrib. Aquestes relacions eren, però, relacions comercials: els súbdits dels reis d'Aragó, especialment barcelonins i montpellerins, eren presents als principals ports mediterranis d'Orient i el Magrib ja des d'inicis del segle XIII.¹⁸ Segons Dufourcq, aquest fet condicionà totes les accions que la casa de Barcelona va dur a terme al Magrib: «le contexte maritime et commercial explique et éclaire

11. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, traducció del Baró de Slane, tom II, París, 1978 (edició facsímil), p. 217.

12. Augustus POTTHAST, *Regesta pontificum romanorum*, vol. I, Berlín, 1873-1875, p. 218, núm. 2544, 2545 i 2546; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 29, n. 8; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*, p. 225-226.

13. ACA, C, reg. 1: *Liber Feudorum Maior*, f. 16b-17d, 1151, gener, 27, editat per Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. IV, *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, Barcelona, 1849, p. 168-174, doc. 62; Francesc MIQUEL ROSELL (ed.), *Liber Feudorum Maior: cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, vol. I, Barcelona, 1945-1947, p. 39-42, doc. 29.

14. ACA, C, perg. d'Alfons I, carp. 47, núm. 268; ACA, C, reg. 1: *Liber Feudorum Maior*, f. 22a-c, 1179, març, 20, editat, entre altres, per Francesc MIQUEL ROSELL (ed.), *Liber Feudorum...*, vol. I, p. 49-51, doc. 35; Julio GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, Madrid, CSIC, 1960, p. 528-530, doc. 319; Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN, *Alfonso II Rey de Aragón, conde de Barcelona y marqués de Provenza: documentos (1162-1196)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1995, p. 378-379, doc. 281.

15. Ferran SOLDEVILA, *Història...*, p. 235, 286, 325 i 333; M. Teresa FERRER I MALLOL, *Entre la paz y la guerra: la Corona catalano-aragonesa y Castilla en la Baja Edad Media*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, 2005, p. 9-25; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*, p. 183-185.

16. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*, p. 158-160.

17. És evident el caràcter defensiu que, per a la Corona d'Aragó, tenen aquests tractats en els quals els reis catalanoaragonesos intenten defensar i fixar els seus drets enfront de les pretensions maximalistes castellanès. El Tractat d'Almirra del 1244 (ACA, Cartes Reials, Jaume I, caixa I, núm. 85, 1244, març, 26), directament motivat pels conflictes amb Castella arran de la conquesta valenciana, mostra clarament aquesta circumstància. Ara bé, la idea de repartir-se al-Àndalus per àrees d'influència i futura conquesta sembla que partí de la cort catalana, arran de l'acord amb Gènova per a la conquesta de Tortosa. Cf. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*, p. 181-185.

18. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 31.

l'orientation des Catalans vers l'Afrique.»¹⁹ Per tal d'il·lustrar aquest fet, Dufourcq esmenta que Jaume I va prendre una sèrie de mesures favorables al comerç català, com ara l'ordre que les mercaderies destinades a l'Orient o a Barbaria haguessin de ser embarcades preferentment en vaixells barcelonins (1227), l'establiment de limitacions als mercaders estrangers presents al port de Barcelona (1268) o la protecció puntual concedida pel rei a algun súbdit sobre els seus béns pel fet d'estar a Ifríqiya.²⁰

Ara bé, en aquest punt, Dufourcq oblida que, tant o més antiga que les relacions comercials, existia una llarga tradició de «col·laboració militar» entre els regnes cristians peninsulars i els estats islàmics d'al-Àndalus i el Magrib. Des de la participació catalana, encapçalada pels comtes de Barcelona, Urgell i Besalú i els bisbes de Barcelona, Girona i Osona, en les lluites successòries al califat cordovès, que acabà amb el saqueig de la capital andalusina en 1010,²¹ la presència de tropes catalanes fou continuada. Arran de les conquestes almoràvit i almohade d'al-Àndalus, s'obriren a més les portes del nord d'Àfrica a aquestes milícies cristianes. Les figures singulars de Reverter, vescomte de Barcelona, al servei dels almoràvits, i del seu fill Alí ibn Reverter al servei dels almohades il·lustren a la perfecció aquest altre punt de contacte entre els súbdits de la Corona d'Aragó i el Magrib.²² Si bé és cert que, sovint, aquests mercenaris actuaven per llur propi interès —com els mercaders—, és innegable que en moltes ocasions van mantenir lligams més o menys forts amb el seu país d'origen. Ara bé, a diferència de les relacions comercials, de les quals conservem una documentació mínimament significativa, el nostre coneixement d'aquestes milícies cristianes és escàs, fins i tot per al regnat de Jaume I.

2. LES RELACIONS AMB IFRÍQIYA

2.1. *Primera etapa: el conflicte militar*

La conquesta de Mallorca implica el primer contacte amb els hàfsides,²³ motivat pel rumor de l'enviament des de Tunis de reforços per als sarraïns mallorquins.²⁴ A partir d'aquest moment, doncs,

19. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 31.

20. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 32.

21. Dolores BRAMON, *De quan érem o no musulmans: textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo, 2000, p. 61-62 i 354-363.

22. Sobre Reverter i el seu fill, vegeu els recents treballs de José Enrique RUIZ-DOMÉNEC, *Atardeceres rojos: cuatro vidas entre el islam y la cristiandad en la época de las cruzadas*, Barcelona, Ariel, 2007; José Enrique RUIZ-DOMÉNEC, *Quan els vescomtes de Barcelona eren: història, crònica i documents d'una família catalana dels segles X, XI i XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006; François CLÉMENT, «Reverter et son fils, deux officiers catalans au service des sultans de Marrakech», *Medieval Encounters*, núm. 9.1 (2003), p. 79-106; Istvan FRANK, «Reverter, vicomte de Barcelone (vers 1130-1145)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 26 (1954-1956), p. 195-204; José Enrique RUIZ-DOMÉNEC, «Las cartas de Reverter, vizconde de Barcelona», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 39 (1983-1984), p. 93-118. Sobre les milícies cristianes, es pot consultar l'obra ja clàssica de Josep ALEMANY, «Milicias cristianas al servicio de los sultanes musulmanes de Almagreb», a *Homenaje a don Francisco Codera*, Saragossa, 1904, p. 133-169, o la més recent de Simon Fraser BARTON, «Traitors of faith? Christian mercenaries in Al-Andalus and the Magreb, c. 1100-1300», a *Medieval Spain: Culture, conflict and coexistence: Studies in honour of Angus MacKay*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2002, p. 23-45.

23. Cal tenir present que els contactes amb els hàfsides no podien ser gaire anteriors, ja que tot just en 1229 l'emir Abu-Zakariyya Yahya havia començat a consolidar el seu poder i a independitzar-se dels almohades de Marràqueix. Cal també recordar que la independència hàfsida fou, des del seu punt de vista, un intent de restaurar la puresa almohade davant la decadència de la dinastia mumínida, per la qual cosa els hàfsides, sobretot en els primers moments, es consideraren a si mateixos els autèntics almohades. Això va permetre a Abu-Zakariyya Yahya, per exemple, aconseguir la submissió, com a mínim nominal, de la majoria d'antigues províncies del califat almohade, tant a al-Àndalus com al Magrib, just la vetlla de les grans conquestes catalanoaragoneses, castellanès i portugueses. Cf. *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM edition v. 1.0, Leiden, Brill, 1999, s. v. *Hafsiids*.

24. *Llibre dels feits del rei En Jaume*, a Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre gran cròniques*, vol. I, reedició amb revisió filològica de Jordi Bruguera i revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, cap. 108, p. 201-203.

Jaume I es veu obligat a tenir una política africana. En primer lloc, perquè els musulmans de Mallorca tenien contactes amb Barbaria i perquè, a la vetlla de la presa definitiva de Ciutat de Mallorca, l'emir mallorquí havia demanat que se li permetés partir en condicions honorables a una ciutat magribina.²⁵ No se'ls va permetre exiliar-se, però la sol·licitud il·lustra que veien Barbaria com un lloc de refugi.

En segon lloc, com s'ha dit, perquè el 1232 corre el rumor que l'emir hàfsida de Tunis, Abu-Zakariyya, prepara una expedició per tal d'expulsar els catalanoaragonesos de Mallorca.²⁶ Des d'aleshores, Barbaria deixa de ser exclusivament un lloc de comerç, afirma Dufourcq, i esdevé també una terra enemiga, preparada o predisposada —o ambdues coses alhora— a ajudar els musulmans mallorquins a resistir a la conquesta i a acollir-los en llur exili.

La reacció reial, segons Dufourcq, és enèrgica: des d'abril de 1230, tres vaixells catalans a les ordres de l'infant Nunó, comte de Rosselló, s'encarreguen de fer la guerra de cors pel litoral magribí. Segons Dufourcq, no es tracta d'un acte d'autodefensa, sinó que aquesta és la primera acció d'una nova orientació, d'una nova política.²⁷ Tanmateix el *Llibre dels feits*, que és d'on prové la notícia de l'expedició, en cap moment indica que la iniciativa fos reial, ans al contrari, afirma que va ser el comte rossellonès qui va armar una nau i dues galeres per entrar en cors a Barbaria.²⁸

La monarquia catalanoaragonesa va més enllà i s'organitza i s'equipa sobre el mar: a inicis del mes d'abril de 1230 es crea una nova institució, l'almirallat. En Carròs, nomenat «almirall de Catalunya i el regne de Mallorca», tindrà plena autoritat sobre tots els mars de la Corona.²⁹ D'aquest almirall i la seva flota, se'n troba ja el rastre en 1232 a la costa barbaresca: una lletra de canvi marsellesa indica que *Carosinus* —en Carròs, probablement— ha capturat un lot de cuirs al port d'Orà.³⁰

Per a Dufourcq, la creació de l'almirallat en 1230 marca el naixement de la política mediterrània del Conqueridor. Si bé, amb les dades de què disposa, Dufourcq no podria posar en relació el rumor de 1232 amb l'armada de Nunó o l'almirallat de Carròs, esdeveniments tots dos de 1230,³¹ la recent descoberta de la crònica d'Ibn Amira al-Makhzumí ha aportat una nova notícia que permet corroborar la «intuïció» de Dufourcq: segons aquest autor, dos mesos després de caure en mans cristianes Ciutat de Mallorca, va arribar, en resposta a una demanda d'ajut enviada pel valí de Mallorca, Abu-Yahya al-Tinmallí, una missiva del valí d'Ifríqiya, Abu-Zakariyya, en què anunciava per a l'estiu següent l'arribada de l'ajut sol·licitat.³² Si Ciutat de Mallorca fou ocupada el 31 de desembre de 1229, la

25. *Llibre dels feits...*, cap. 78, p. 170-172.

26. Ferran SOLDEVILA, *Recerques i comentaris*, vol. 1, Barcelona, Llibreria Catalonia, 1929, p. 184 i 189; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La couronne d'Aragon et les Hafsides au XIIIe siècle (1229-1301)», *Analecta Sacra...*, núm. 25 (1952), p. 53; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 87.

27. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 87.

28. *Llibre dels feits...*, cap. 92, p. 186-187: «E, a la Pasqua passada, Don Nuno armà una nau e dues galees per entrar en cors en les partides de Barberia.»

29. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 87, n. 5.

30. Louis BLANCARD, *Documents inédits sur le commerce de Marseille au Moyen Âge*, tom 1, Marsella, 1884, p. 37-38, 1232, febrer, 28, cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 87, n. 6; cf. també Christophe PICARD, *L'océan Atlantique musulman: de la conquête arabe à l'époque almohade: navigation et mise en valeur des côtes d'al-Andalus et du Maghreb occidental (Portugal-Espagne-Maroc)*, París, 1997, p. 176.

31. Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale sous les Hafsides*, vol. 1, París, 1940-1947, p. 32, data el rumor el 1231, data que corregeixen Soldevila i Dufourcq: cf. la nota 6. Fos com fos, però, el rumor —que motivà la tercera anada de Jaume I a Mallorca— segueix sent posterior a la segona anada del Conqueridor a Mallorca el 1231 i, per tant, posterior als episodis protagonitzats per l'infant Nunó i en Carròs.

32. IBN 'AMĪRA AL-MAĤZŪMĪ, *Kitāb Tārīḥ Mayūrqa: Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*, edició i estudi de Muḥammad ben Ma'mar, traducció al català de Nicolau Roser Nebot i Guillem Rosselló Bordoy, Palma, Universitat de les Illes Balears, 2008, p. 122.

missiva de l'hàfsida devia arribar el febrer o el març i, en aquest context, sí que es poden interpretar les flotes de Nunó i Carròs com a conseqüències de l'amenaça hàfsida. Això no impedeix, però, que en 1232 arribés el rumor que, finalment, dos anys més tard, el valí hàfsida s'estava decidint a complir la seva promesa i que aquest fet mogué el rei a anar de nou a Mallorca.

Independentment de la precisió aportada per la crònica d'al-Makhzumí, resulta evident que ambdues mesures demostren la voluntat reial d'imposar un cert control sobre la Mediterrània més propera als seus dominis, o com a mínim d'assegurar-ne la defensa.³³ Ara bé, el cors —que és el que en 1232 fa en Carròs a Orà— era una pràctica habitual no solament dels burgesos barcelonins, sinó també dels aristòcrates catalans, fins i tot dels eclesiàstics, de forma que el monarca solament usa en benefici propi una pràctica en la qual els catalans ja destacaven.³⁴

Segons Dufourcq, aquesta primera política catalana giraria al voltant d'un eix, la guerra, que no canviaria fins a 1250, quan la pau esdevindria la directriu de les relacions amb Barbaria. L'orientació hostil cap al Magrib, defensiva i ofensiva alhora, té tendència a arrelar i, de fet, és encoratjada per l'Església, especialment pel papa Innocenci IV. És en aquest sentit que cal interpretar la demanda papal, l'any 1248, dirigida a Jaume I i als templers i hospitalers de Mallorca, que impedeixin la instal·lació o reinstal·lació de musulmans a l'illa i a Eivissa i que n'assegurin la defensa davant de qual·sevol atac.³⁵

Durant aquest primer període, marcat per l'esperit combatiu i que s'estén de 1230 a 1250, van tenir lloc, però, els primers contactes diplomàtics amb els hàfsides. De fet, seria l'alarma de 1232 la que suscitaria, segons Dufourcq, els primers lligams diplomàtics. La primera ambaixada del rei d'Aragó enviada a Tunis va ser la de Marimon de Plegamans, veguer de Barcelona, que cap a l'any 1235 va viatjar a Tunis per encàrrec del rei.³⁶ Dufourcq destaca com a significatiu que el veguer Marimon era un ciutadà de Barcelona i que pertanyia a «l'une des "dynasties bourgeoises" barcelonaises le plus en vue», la qual cosa el duu a afirmar que Marimon era tant representant del rei a Barcelona com representant de la Ciutat Comtal davant el monarca.³⁷ Tanmateix Bensch ha corregit l'afirmació inicial de Dufourcq, ja que els Plegamans no apareixen mai a la documentació com a *cives*, sinó com a *nobiles*,³⁸ la qual cosa manté Marimon com el que era: un destacat oficial reial, membre de l'entorn més immediat del rei.³⁹

Aquesta primera ambaixada va coincidir amb l'època d'apogeu del sultanat hàfsida, el qual va arribar aleshores a la seva màxima extensió, de la Tripolitània a Constantina. L'estat hàfsida, a més,

33. Els comtes de Barcelona i després els reis d'Aragó, amb la seva política occitana, ja havien intentat protegir els interessos catalans de la competència italiana en l'arc que s'estenia de Catalunya a Provença: cf. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Manuel RIU I RIU (dir.), *Tractats i negociacions...*

34. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 299-301.

35. Lucien AUVRAY, *Les registres de Grégoire IX*, vol. III, París, 1896-1910, col. 184-185, núm. 5065; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 88.

36. ACB, 1-6-1604, 12/3/1236, març, 12, editat per Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, 1918 (edició facsímil amb pròleg de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, 2004), p. 123, sense referència, aportada posteriorment per Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 294, n. 108.

37. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 93-94.

38. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 293-296 i 306-310, especialment la p. 267, nota 35, per a la correcció de l'afirmació de Dufourcq. De fet, destaca Bensch, els Plegamans són l'excepció que confirma la norma que la noblesa rural de l'entorn de Barcelona no es va integrar ni instal·lar a la Ciutat Comtal.

39. És curiós destacar que fou justament Ramon de Plegamans, pare de Marimon, qui envià al rei Jaume un missatge per avisar-lo del rumor sobre la flota noliejada per l'emir hàfsida contra Mallorca: cf. *Llibre dels feits...*, cap. 108, p. 201-203.

va signar per aquestes mateixes dates, entre 1231 i 1236, tractats amb Venècia, Pisa i Gènova⁴⁰ i consta l'existència d'un cònsol de Marsella a Bugia.⁴¹

Dufourcq creu que cal emmarcar aquesta ambaixada en la perspectiva que els catalans volen mantenir el seu lloc al costat d'italians i provençals, malgrat la tensió provocada per la conquesta de Mallorca. Seria, doncs, el primer exemple de l'ús de la via pacífica per tal de tractar les relacions amb els hàfsides.

Ara bé, què se sap exactament de l'ambaixada de Marimon? La referència és absolutament indirecta: en coneixem l'existència perquè Marimon va deixar com a suplent a Barcelona Guillem de Vic, júnior, i aquest va fer constar, en un document, que actuava en nom del veguer absent «iturus apud Tunicium mandato domini regis.»

És sobre aquesta feble base que Dufourcq reconstrueix els objectius i els resultats de l'ambaixada: conclou que la missió del veguer no va reeixir a fer regnar la pau entre ambdues parts. Ho justifica, per un costat, en el fet que la capacitat marinera dels catalans i la conquesta de les Balears havien de generar desconfiança entre els musulmans, fins i tot entre els de l'altra riba del Mediterrani, i, per l'altre costat, en el fet que els hàfsides esdevenen aquells mateixos anys els portaestendards de l'islam occidental, continuadors de la tradició almohade de defensa de les terres de l'islam enfront de l'expansió cristiana. De fet, és aleshores que Abu-Zakariyya es presenta o se'n presenta com el nou «campió del profeta Muhàmmad», de la mateixa manera que Jaume I ho seria de Crist. Si bé és certa l'argumentació, res no permet deduir el paper de l'ambaixada de Marimon de Plegamans en tot l'afer.

El fet inqüestionable és que, tres anys més tard, el rumor mallorquí esdevé realitat durant la conquesta del regne de València. Poc abans de ser conquerida València, el soldà valencià Zayyan ibn Mardanix va demanar ajut a l'emir hàfsida, que va enviar una esquadra comandada pel seu cosí, Ibn al-Xahid, amb queviures, armes i argent. L'estol no va ser capaç de trencar el bloqueig català a València i, després de provar infructuosament de prendre Peníscola, va desembarcar l'ajut a Dènia, on, en no aparèixer cap representant d'Ibn Mardanix, el cap de l'estol, Ibn al-Xahid, va decidir vendre-ho tot i tornar a casa amb els diners. Assabentat Jaume I de l'existència d'aquesta flota, va noliejar a Tortosa un estol que va encaçar la flota magribina i la foragità. D'aquesta manera, s'acabava el que Dufourcq anomena la «guerra de 1238».⁴² Poc després, el 28 de setembre de 1238, la ciutat de València va caure en mans cristianes.

Dufourcq considera que la iniciativa bèl·lica, contrària als interessos comercials barcelonins, va venir de part hàfsida i que, un cop acceptada la «derrota», els hàfsides s'ho van repensar i en 1239 ja tornava a haver-hi relacions econòmiques entre Tunis i Barcelona: Ramon de Banyeres tenia un factor a Tunis, Pere Boter, i li va fer arribar uns diners per mitjà del mercader Ferrer de Nina.⁴³ Si bé

40. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge recueillis par ordre de l'empereur et publiés avec une introduction historique per M. L. de Mas-Latrie*, vol. 2, Paris, 1866, p. 196-199, doc. 1, p. 31-35, doc. 6, i p. 116-118, doc. 6, respectivament; Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale...*, p. 27 i 29.

41. Gaston RAMBERT (dir.), *Histoire du commerce de Marseille. Le Moyen Âge*, vol. I, Paris, 1949-1951, p. 169, cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 94, n. 6.

42. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 311-312; *Llibre dels feits...*, cap. 264-265, p. 327-329; Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale...*, vol. I, p. 32; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 95-96.

43. Comanda dipòsit del 14 de juny de 1239, recollida per André Emile SAYOUS, «Les méthodes commerciales de Barcelone aux XIIIe et XIVe siècles», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 16 (1931), p. 198, cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Es-*

és innegable el fet que en 1239 hi ha relacions comercials, res no ens permet afirmar que l'any abans no n'hi hagués, sinó que, de moment, no n'hem documentat. Cal recordar que els episodis bèl·lics mai no tallen del tot el comerç, tot i que resulti difícil documentar-lo, especialment en èpoques tan primerenques i amb arxius tan migrats. En una època més reculada, quan l'activitat mercantil era molt menor, poc més d'un any després de la important batalla de Las Navas de Tolosa (16 de juliol de 1212), l'11 de setembre de 1213 ja documentem Mahomet Sardina, que reconeix deure a Joan Colomar seixanta masmudines i promet pagar-les dins quinze dies després que el lleny de Guillem Palau hagi tornat del viatge a Bugia o quan se sàpiga el que Déu n'ha fet.⁴⁴ Ni un episodi tan important com la derrota almohade a Las Navas va impedir als catalans comerciar amb les seves províncies més orientals.

En aquest context, es van obrir negociacions entre les dues parts entre 1240 i 1241 per tal d'arribar a una pau. Els catalans volien liquidar les conseqüències dels incidents anteriors —víctimes per ambdues bandes, sovint convertides en esclaus— i buscar una solució a la pirateria hàfsida que arribava fins al litoral balear.⁴⁵

Entre 1240 i 1241 es va negociar una pau entre el soldà de Tunis i l'infant Pere de Portugal, «vieil ami des musulmans»,⁴⁶ que governava Mallorca en nom de Jaume I. La pau comportava l'alliberament oneros dels captius catalans. En la negociació, hi va participar Guillem de Vic, júnior, l'antic suplent del veguer Marimon de Plegamans.⁴⁷ Malgrat que el tractat va ser negociat des de Mallorca, Dufourcq afirma que la pau havia d'afectar tota la Corona. La part comercial del tractat, l'aclareix un document mallorquí: el 9 d'abril de 1241, el papa va permetre al bisbe de Mallorca autoritzar els habitants de la seva diòcesi a negociar amb els estats musulmans qualsevol mena de productes, excepte armes, ferro i qualsevol altra mercaderia amb què després els sarraïns poguessin atacar els cristians.⁴⁸

Dufourcq reconstrueix, a partir dels poquíssims indicis que té, una hipotètica pau entre la Corona d'Aragó i l'emirat hàfsida. Ara bé, els indicis són suficients per a suposar una pau «oficial» entre ambdós estats? El breu papal va dirigit exclusivament al bisbe de Mallorca per petició de Pere, «domini regni Maioricarum», i pròpiament no parla de l'existència d'una pau, sinó que especifica que l'autorització serà vàlida «tempore quo guerra inter Christianos et Sarracenos non fuerit.» D'altra part, és clar que el document va destinat exclusivament als mallorquins i que no es limita al comerç amb Tunis, sinó amb tots els «Sarracenis in remotis partibus habitantibus.» Es tracta, doncs, d'una autorització d'un comerç que l'Església sempre havia prohibit i que, per tant, requeria el permís papal, tot

pagne Catalane..., p. 96, n. 3. Editada també per Josep M. MADURELL MARIMON i Arcadi GARCÍA SANZ, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, CSIC, 1973, doc. 3, p. 152-153.

44. Arcadi GARCIA I SANZ i M. Teresa FERRER I MALLOL, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983, doc. 5, p. 308-309.

45. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 96-97. Cal esmentar que, per tal d'il·lustrar la perillositat de la pirateria hàfsida, Dufourcq dona un exemple de 1260! Això no significa que les naus hàfsides no amenacessin aleshores el litoral balear, però potser no gaire més que en altres moments. En aquest sentit, cal recordar també que la pirateria era una activitat compartida tant pels hàfsides com pels súbdits de la Corona d'Aragó.

46. Pere de Portugal, germà d'Alfons II de Portugal, havia estat cap de les milícies cristianes de Marràqueix durant el califat d'al-Mústansir, als anys 1220: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 25, n. 9, i p. 97, n. 1.

47. ACB, Cartes Reials, carp. 5, doc. 26 i 31: rebut de 27 d'abril de 1241 i còpia de 6 de maig de 1241, que refereixen el pagament fet per quatre catalans, entre els quals Guillem de Vic, júnior, i Ferrer de Nanina (= Ferrer de Nina?), dins el marc de la pau: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 97, n. 2.

48. Arxiu de la Catedral de Palma de Mallorca, *Liber Privilegiorum*, f. 3: cf. Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. III, col. 454, núm. 5960; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 97, n. 3.

i que, a la pràctica, el vet papal no fos gaire respectat per aquells que viatjaven a terres de l'islam.⁴⁹ És probable que aquest breu calgui posar-lo en relació amb un plec de cartes papals rebudes pel bisbe de Mallorca i l'infant Pere un any i mig abans, el gener de 1240, i que preveien diversos aspectes per a la consolidació de la presència cristiana a l'illa.⁵⁰ Entre aquestes mesures papals, n'hi havia una, del 28 de gener de 1240, per la qual el papa havia permès als ciutadans de Mallorca comerciar amb els sarraïns, excepte amb cavalls, mules, armes, ferro, fusta i vitualles, en temps de pau.⁵¹ Al mateix temps, però, el papa demanava a l'infant Pere i als templers i als hospitalers que evitessin el restabliment de sarraïns a l'illa si no era en règim de servitud.⁵² La insularitat de Mallorca requeria algunes normes específiques, algunes excepcions, com ara l'autorització d'un comerç que l'Església vedava *a priori*, com el comerç amb els sarraïns.⁵³

Cinc anys més tard, en 1246, consta una ambaixada del comte d'Empúries a Tunis que coneixem de nou indirectament, ja que, arran d'aquesta ambaixada, el comte emporità va demanar al papa, en nom del rei d'Aragó, que la croada aleshores en preparació no amenacés els dominis hàfsides. Dufourcq considera extraordinària la iniciativa del Conqueridor: Jaume I va trencar el front comú cristià en contra de l'islam, un islam que Jaume I ja no considerava un tot informe. Innocenci IV, «evidentment», va refusar la insòlita proposta en el seu breu.⁵⁴

Per tal d'entendre la sollicitud de Jaume I, Dufourcq enllaça l'ambaixada del comte d'Empúries amb una intervenció diplomàtica hàfsida a la Corona d'Aragó un any enrere, desenvolupada sota el patrocini de l'emperador Frederic II: en 1244, l'almirall de l'emperador Ansaldo di Mari havia anat a Ifríqiya i, en 1245, el seu fill, Andreolo di Mari, va anar a «Hispania» i hi va dur un ambaixador del «califa». ⁵⁵ Dufourcq dedueix que el «califa» solament pot ser l'hàfsida Abu-Zakariyya; per tant, es tractaria de la primera ambaixada hàfsida, feta sota l'ègida de Frederic, del qual l'emirat hàfsida era amic i tributari.⁵⁶ Dufourcq proposa interpretar també l'intercanvi d'ambaixades en clau «genovesa»: conegut l'enfrontament entre l'emperador i la güelfa Gènova, Jaume I, en alinear-se amb l'emperador, es distanciava de la rival de Barcelona. Dufourcq conclou: Jaume I pretén convertir-se en defensor dels hàfsides, reforçar la seva posició diplomàtica a Tunis i facilitar les activitats comercials dels seus súbdits; per tant, la presa de posició de Jaume I de 1246 se situa en la prolongació de l'ambaixada de 1236.

Realment, de la primera ambaixada hàfsida i de l'ambaixada del comte d'Empúries, no en sabem gaire res més que el fet que varen existir. És evident que la requesta al papa és sorprenent, so-

49. Sobre el comerç de mercaderies prohibides o vedades, vegeu Josep TRENCHS ÒDNA, «“De Alexandrinis” (El comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 237-320; Josep TRENCHS ÒDNA, «Les “Alexandrini”, ou la désobéissance aux embargos conciliaires ou pontificaux contre les Musulmans», *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 18 (1983), p. 169-193.

50. Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. III, col. 182-185, núm. 5059-5065.

51. Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. III, col. 183, núm. 5062.

52. Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. III, col. 184-185, núm. 5065; cf. la nota 35.

53. Excepcions similars al comerç amb els sarraïns en podem trobar als mateixos anys destinades a l'infant Ferran de Portugal, senyor de Serpa: cf. Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. III, col. 144, núm. 4994, 1239, desembre, 11. Per contra, en moments d'enfrontament, el papa recorda o estableix la pena d'excomunió per a cristians de la província Tarraconense que facin arribar armes i altres *res prohibitas* als sarraïns, excepte si després van a poblar Eivissa o acudeixen com a combatents a l'exèrcit que ha de prendre València: Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. III, col. 552-553, núm. 3487, 1237, gener, 28 o febrer, 9.

54. Élie BERGER, *Les registres d'Innocent IV*, vol. I, París, 1884-1911, p. 299, núm. 2011, 1246, juny, 18; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 97, n. 5.

55. *Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori*, vol. III, Roma, Istituto Storico Italiano, 1923, p. 151 i 163; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 97, n. 6.

56. Tanmateix no serà l'emir Abu-Zakariyya, sinó el seu fill Abu-Abd-Allah Muhàmmad, qui prendrà, l'any 1253, el títol califal d'*amir al-muminin* i el sobrenom d'al-Mustànsir: cf. *The Encyclopaedia of Islam...*, s. v. *Hafsids*.

bretot en un monarca que sempre s'havia mostrat respectuós amb la voluntat papal. Buscar-hi, però, l'explicació en clau genovesa sembla agosarat: el conflicte entre Barcelona i Gènova és encara llunyà, fins i tot a nivell comercial, i justament el regnat del Conqueridor es caracteritza per unes relacions amb Gènova tranquil·les, solament alterades per conflictes puntuals que podem considerar normals, «danys col·laterals» patits per navegants catalans dins del marc del conflicte entre Gènova i l'emperador Frederic.⁵⁷ Potser, doncs, cal vincular més les relacions amb l'emirat hàfsida dins el marc de les conquestes cristianes a la península Ibèrica. La llarga conquesta valenciana no provoca cap reacció hàfsida fora de l'episodi en el fons anecdòtic de 1238. Tampoc no consta cap mena de suport hàfsida a la revolta d'al-Azraq, iniciada a la darrereria de 1245 o començaments de 1246 a la comarca de Pego.⁵⁸ En canvi, entre 1245 i 1247, els hàfsides sí que envien reforços per fer front a la campanya castellana contra Sevilla.⁵⁹ Des d'aquesta perspectiva, no podria ser que, protegint l'emirat hàfsida, el que buscava el Conqueridor fos pagar la «neutralitat» hàfsida en els seus assumptes?

Existeix, encara, una altra lectura que no exclou l'anterior: potser Jaume I reproduïa o intentava reproduir al Magrib el que havia estat una pràctica habitual a al-Àndalus des de l'època de les taifes: tutelar i protegir els reialmes islàmics? Cal no oblidar que, en certa manera, per mitjà de la milícia castellana present al Marroc, el rei de Castella ja començava a marcar àrees d'influència al nord d'Àfrica.⁶⁰ De fet, cal tenir present que, per aquelles mateixes dates, havia estat la flota castellana dirigida per Ramón de Bonifaz la que havia rebutjat el socors hàfsida enviat a Sevilla des de Ceuta.⁶¹ És a dir, l'emirat hàfsida estava «en guerra» amb Castella, com ho havia estat amb la Corona d'Aragó el 1238. Estava, per tant, Jaume I buscant l'amistat o la proximitat d'un enemic de Castella?

Cal tenir present, a més, que els hàfsides s'estaven convertint justament en aquest moment en un important interlocutor de l'islam occidental. Si als anys 1220 i 1230, el papa envia el bisbe del Marroc cap a Marràqueix,⁶² en 1246 Innocenci IV s'ha adonat que els almohades mumínides de Marràqueix estan en decadència⁶³ i el 25 d'octubre recomana la protecció del bisbe del Marroc als almohades

57. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia», en aquest mateix volum. Vegeu també Mario CORDA, «Pisa, Genova e l'Aragona all'epoca di Giacomo I nelle fonti narrative», a *Jaime I y su época...*, vol. *Comunicaciones, 1-2*, Saragossa, 1980, p. 579-588.

58. Sobre la revolta de 1245 d'al-Azraq, vegeu principalment Paul E. CHEVEDDEN i Robert I. BURNS, «El tractat de rendició d'Al-Azraq amb Jaume I i l'infant Alfons en 1245: el text àrab i el context valencià», *L'Espill*, núm. 17-18 (1983), p. 231-257, o la seva versió anglesa: Paul E. CHEVEDDEN i Robert I. BURNS, «Al-Azraq's Surrender Treaty with Jaume I and Prince Alfonso in 1245: Arabic Text and Valencian Context», *Der Islam*, núm. 66-1 (1989), p. 1-37. Vegeu també Robert I. BURNS, «The Crusade against Al-Azraq: a Thirteenth-Century Mudejar Revolt in International Perspective», *The American Historical Review*, núm. 93 (1988), p. 80-106.

59. Com que Sevilla havia reconegut la sobirania dels almohades hàfsides, Abu-Zakariyya hi intentà fer arribar socors per via marítima des de Ceuta: cf. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 321-322; Christophe PICARD, *L'océan Atlantique...*, p. 175.

60. Des del segle XII, consta la presència de castellans a les milícies cristianes d'almoràvits i, després, d'almohades. De fet, tot indica que aquests darrers formaren les seves milícies cristianes preferentment amb castellans i que llurs alcaïds o caps foren preferentment castellans: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 24, n. 1 i p. 160. En aquest sentit, en 1215 Castella hauria signat un acord amb el califa al-Mustànsir per tal d'ajudar-lo militarment, un acord que hauria estat renovat en 1228 amb l'enviament de cinc-cents mercenaris castellans: cf. Christophe PICARD, *L'océan Atlantique...*, p. 166. Finalment, cal destacar que el papa, en 1226, havia col·locat el bisbe del Marroc sota la dependència de l'arquebisbe de Toledo: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 24, n. 3.

61. Christophe PICARD, *L'océan Atlantique...*, p. 175.

62. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 24, n. 3.

63. El 1246 els almohades han perdut Meknès i el 1248 perdran Fes en mans dels marínides, al mateix temps que el seu poder efectiu no s'estén gaire més enllà de Marràqueix: cf. *The Encyclopaedia of Islam...*, s. v. *Marínids*. Tot i així, els papes no

hàfsides —així com als senyors de Ceuta i Bugia.⁶⁴ És probable, com apunta Dufourcq, que la mediació de Jaume I hagi ajudat en aquest canvi d'interlocutor,⁶⁵ però cal tenir present que el papat havia fet servir prèviament intermediaris genovesos per tenir notícies dels hàfsides.⁶⁶

Les relacions diplomàtiques continuades —ambaixades dels anys 1235, 1240, 1245 i 1246— permeten un canvi en la política de Jaume I que, segons Dufourcq, és marcat per l'ordinació reial del 19 de juny de 1250: el rei prohibeix als seus súbdits practicar el cors.⁶⁷ Barcelona, segons Dufourcq, aconsegueix imposar que, per al Magrib, cal deixar de moment reposar les armes —i la conquesta— i cal impulsar la penetració comercial. Això no significa que l'esperit de conquesta desaparegui, però sí que el rei imposa una política pacífica inspirada pels mercaders. Aquesta política no serà fàcilment acceptada pels «representants de l'opció de la guerra», com l'arquebisbe de Tarragona que, com a senyor d'Eivissa i Formentera, no es creia obligat a respectar les treves del rei d'Aragó.⁶⁸ Tot i així, afirma Dufourcq:

L'esprit commercial pacifique tendait donc constamment à éclipser l'esprit combatif, et il y réussissait souvent. Mais cet esprit combatif subsistait aussi, non moins tenace, au moins par à-coups. Toute l'histoire des relations catalano-maghrébines au XIIIe et au XIVe siècle s'éclaire ainsi. Les curieuses alternances qui y apparaissent, s'expliquent par cette dualité fondamentale, qui ne cessa d'exister.⁶⁹

Arribat aquest punt, Dufourcq inicia una detallada descripció de la presència catalana a Ifríqiya —presència comercial, militar i religiosa—, que a partir dels anys 1250 se'ns presenta amb prou claredat gràcies a un augment significatiu de les fonts conservades.

Abans, però, cal analitzar amb detall el document que, segons Dufourcq, marca el canvi de tendència: l'ordinació reial de 1250. Com han demostrat Burns i Bensch, la prohibició reial d'emprendre cap saqueig naval sense tenir el permís reial no s'ha d'interpretar com un intent de prohibir el cors, sinó com un reflex de la voluntat d'autoritzar-lo. L'ordinació de Jaume I és un episodi més en la reafirmació del poder reial: a partir d'aleshores, atacar naus islàmiques i fer incursions a les costes barbaresques prenia la forma d'un privilegi concedit segons els interessos del rei en les seves relacions amb els estats magribins. El cors, per al rei, deixava de ser un dret inherent a qui posseïa un vaixell; és lògic, doncs, que un important senyor com l'arquebisbe de Tarragona acceptés malament que se'l limités en l'exercici d'un dret que creia que podia exercir amb plena llibertat. Des d'aquesta perspectiva, l'ordinació de 1250 no és un triomf dels mercaders barcelonins, sinó del poder reial.

trencaran les relacions amb els almohades de Marràqueix i els seguiran enviant religiosos el mateix 1246 i en 1250: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 98, n. 5.

64. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 98, n. 1.

65. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 98.

66. Gregori IX, per exemple, abans d'enviar, en 1235, a Tunis fra Joan, ministre de l'orde dels framenors de Barbaria, en resposta a unes cartes enviades pel rei de Tunis, s'havia informat amb dos nobles ciutadans genovesos de la situació de l'emirat hàfsida: cf. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 11, doc. XI; Augustus POTTHAST, *Regesta pontificum...*, vol. I, p. 842, núm. 9901.

67. Ambrosio HUICI MIRANDA i María de los Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. III, Saragossa, Anubar, 1976-1988, núm. 538.

68. ACA, C, perg. de Jaume I, núm. 1498, 1257, octubre, 1: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 91, n. 3. Més endavant passarà el mateix amb el comte d'Empúries, que a principis del segle XIV entra en conflicte amb el rei tot reivindicant el seu vell dret a practicar el cors: ACA, Cartes Reials Diplomàtiques, Jaume II, caixa 12, núm. 2432, 1305, agost, 11; i ACA, Cartes Reials Diplomàtiques, Jaume II, caixa 16, núm. 3214, 1307, juliol, 20: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 91, n. 4.

69. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 92.

De nou, com durant tota l'anàlisi d'aquest primer període de relacions entre la Corona d'Aragó i l'emirat hàfsida, el «fantasma» del comerç regeix la interpretació dufourcquiàna. Ara bé, de l'anàlisi crítica del seu text es pot concloure, en primer lloc, que el que sabem amb certesa d'aquesta primera època és ben poc i poc precís i, en segon lloc, que el paper del comerç en aquestes primeres relacions és hipotètic o, com a mínim, és tan probable com ho pot ser la raó geoestratègica o política. De fet, tot indica que el comerç amb Ifríqiya era anterior a la conquesta de les Balears —el primer contacte «polític» entre la Corona d'Aragó i l'emirat hàfsida— i que seguirà actiu durant tot el període, amb una aparent independència de la situació política a cada moment —com ho il·lustren les relacions documentades en 1239, poc després de la «guerra de 1238».⁷⁰ Per contra, si tenim en compte que tots els ambaixadors enviats a Tunis són nobles o personatges del cercle més proper del monarca, no podem suposar que el seu principal interès i objectiu eren els interessos del rei i no pas els dels mercaders de Barcelona? Això no vol dir, evidentment, que els interessos del rei poguessin coincidir amb els dels mercaders, però es tractaria d'una coincidència i no pas d'una submissió del primer als segons.

2.2. La presència catalana a Ifríqiya a partir dels anys 1250

La veritat és que és a partir dels anys 1250 que es documenta una presència catalana «organitzada» a Ifríqiya. La primera referència al consolat de Tunis és de 1253, la primera referència a la milícia catalana és de 1257, potser de 1254, i en 1250 funciona ja l'*studium arabicum* dominicà a Tunis, per iniciativa de Jaume I que l'ha patrocinat davant dels hàfsides. Presència comercial, militar i religiosa, doncs, ja estan consolidades a mitjan segle XIII.

2.2.1. L'alfòndec i el consolat

En 1253, Ramon Arnau rep del rei Jaume el dret de regir durant dos anys l'alfòndec del rei d'Aragó a Tunis.⁷¹ És el primer esment de l'existència d'un alfòndec —i, indirectament, d'un consolat de catalans— al Magrib.⁷² En 1258 es documenta per primer cop l'alfòndec de Bugia, l'altra gran ciutat comercial de l'emirat hàfsida.⁷³

70. Bensch destaca, però, que la conquesta de Mallorca en 1229, per la seva posició geogràfica, va fer créixer el volum de negocis amb el Magrib i que les mesures punitives de Frederic II envers Gènova també van afavorir indirectament el comerç amb Ifríqiya, ja que van augmentar la presència catalana a Sicília, des d'on molts vaixells prenen la ruta d'Ifríqiya en lloc de tornar cap a Barcelona: cf. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 264-270. Això, però, no invalida la nostra afirmació, ja que justament volem discernir entre l'activitat comercial, que té la seva pròpia dinàmica, i la política reial, que respon a unes altres variables.

71. ACA, C, reg. 8, f. 2v, sense data, però la primera data del registre és de febrer de 1253, al f. 7r: cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 99, n. 1. Sobre els alfòndecs catalans al Magrib, vegeu Carme BATLLE GALLART, «La alhóndiga, centro de la vida de los catalanes en el Norte de África», a *Mediterraneo Medievale. Scritti in onore di Francesco Giunta*, vol. 1, Sovaria Mannelli, 1989, p. 73-88, i Carme BATLLE GALLART, «La alhóndiga, centro comercial de Barcelona, durante el siglo XIII», a *Oriente e Occidente tra medioevo e età moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, vol. 1, Gènova, 1997, p. 61-81.

72. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 98-99. Cal tenir present, però, que en aquests moments l'alfòndec i el consolat també havien de donar acollida als montpellerins, actius en el comerç mediterrani i aleshores súbdits del Conqueridor, així com també a mallorquins, valencians i aragonesos. Un document del 10 d'agost de 1273 precisa que el cònsol de Bugia és «consul Cathalanorum et aliorum hominum terre nostre, in Bogia de Constantina aput Alijaer»: ACA, C, reg. 18, f. 43v-44; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 101, n. 2.

73. Una referència localitzada per Bensch i desconeguda per Dufourcq ha permès retrocedir en un any el primer esment de l'alfòndec bugiota: ACB, 4-10-15; cf. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 266, nota 32. El document esmentat per Dufourcq,

De l'alfòndec i el consolat de catalans a Tunis, cal destacar-ne, per llur relació amb el nostre tema, alguns aspectes. En primer lloc, que la gestió de l'alfòndec —l'alfòndec era la seu del consolat, el magatzem i la residència dels súbdits de la Corona a Tunis— era lucrativa, ja que Ramon Arnau la va comprar per dos mil besants d'or per un període de dos anys, és a dir, que hi va invertir uns diners esperant obtenir-ne un benefici superior. En segon lloc, els mercaders pagaven un dret d'emmagatzematge i sembla que lliuraven una petita part del benefici de les vendes al cònsol. Era amb aquests ingressos que Ramon Arnau pretenia recuperar la inversió que havia fet en comprar la concessió de l'alfòndec.⁷⁴ En darrer terme, cal destacar que l'alfòndec era del rei.⁷⁵

Dufourcq creu que el consolat s'hauria fixat bé en l'ambaixada del veguer Marimon de Plegamans, en 1235, bé en els acords de 1240-1241, o potser abans i tot, si tenim en compte que els tractats hàfsides amb Venècia, Pisa i Gènova dels anys 1230 inclouen clarament aquesta institució.⁷⁶ Es tracta, però, d'una pregunta sense resposta mentre no es trobi algun nou document que ho aclareixi. Sí que és interessant, però, destacar que disposem de les primeres notícies de l'alfòndec gairebé tan bon punt comença la documentació reial seriada.⁷⁷ Això, per un costat, vol dir que podria ser perfectament que amb anterioritat existís l'alfòndec, però que no en tinguem notícia perquè disposem d'un volum molt menor de documents conservats. Tanmateix l'alfòndec de Bugia és conegut per primer cop gràcies a una referència en un testament que coincideix, simptomàticament, amb el moment en què ens consta, per una notícia conservada ja als registres de la Cancelleria, que l'alfòndec estava en funcionament. En aquest sentit, no podem considerar, a manca de noves notícies, que l'alfòndec devia aparèixer per les mateixes dates en què el comencem a documentar? Si fos així, quan se n'hauria negociat la creació? Els tractats amb les potències italianes de la dècada de 1230 foren renovats, en el cas de Gènova i Venècia, en 1250 i en 1251, respectivament.⁷⁸ Evidentment, ambdós tractats inclouen la renovació del consolat, així com dels múltiples drets de què disposaven genovesos i venecians als principals ports

de fet, també permetia deduir que en 1258 ja existia el consolat, perquè el 4 de juny de 1259 consta que Guillem de Tolosa té el càrrec de cònsol a Bugia des de fa un any com a mínim: ACA, C, reg. 11, f. 169, editat per Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, suppl., p. 34; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...* El càrrec li és renovat per dos anys més l'endemà, dia 5: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 287; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 101, n. 1.

74. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 99-101.

75. En un document del 21 de juliol de 1258, Jaume I s'hi refereix com a «alfundicum nostrum [...] dicti alfundici vel consulatus nostri»: ACA, C, reg. 9, f. 57v; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 100, n. 6. Malgrat que sembla clar, per la documentació, que la concessió de l'alfòndec és venuda pel rei, Dufourcq creu que l'elecció es devia fer a la ciutat on hi havia l'alfòndec i entre els mercaders que hi eren establerts i que, posteriorment, l'elegit comprava el càrrec al rei (Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 100). Tanmateix, si ben aviat es documenten còsols absentistes que hi envien delegats (ACA, C, reg. 20, f. 261, 1275, maig, 29; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 100, n. 7), això no sembla indicar que el cònsol era un capitalista que invertia uns diners en un negoci que sabia lucratiu, i no pas necessàriament un membre de la colònia?

76. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, p. 196-199, doc. 1, 1231, octubre, 5; p. 31-35, doc. 6, 1234, agost, i p. 116-118, doc. 6, 1236, juny, 10, respectivament. Per contra, el tractat amb Frederic II de 1231, tot i establir l'intercanvi de captius i l'exempció mútua de taxes, no preveu la possibilitat que els sicilians o els súbdits de l'Imperi puguin tenir cap mena d'alfòndec o cònsol en territori hàfsida (M. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 153-154, doc. 2 [1231, abril, 19 o 20]).

77. Tot i que els registres 5, 6 i 7 de la sèrie general de Cancelleria pertanyen al regnat de Jaume I, és a partir del registre 8, de peites i cenes per al període 1252-1262, o, amb més propietat, del registre 9, de 1257, que comencen amb propietat els registres «normals» que contenen totes les matèries i no assumptes concrets, com ocorre en els registres anteriors. En aquest sentit, doncs, a partir de 1252 i, sobretot, a partir de 1257, augmenten exponencialment les notícies sobre l'activitat de la Cancelleria del rei Jaume.

78. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 118-121, doc. 7, 1250, octubre, 18, i p. 199-202, doc. 2, 1251, abril, 1, respectivament.

hàfsides. Els nous tractats són immediatament posteriors a l'ascens al poder en 1249 del nou emir, Abu-Abd-Allah Muhàmmad —que en 1253 prendrà el títol califal d'al-Mustànsir, pel qual és més conegut—, la qual cosa sembla significar que el nou governant va renegociar les seves relacions amb les potències comercials cristianes.⁷⁹ Potser fou aleshores que el rei aconseguí els seus dos alfòndecs, a Tunis i Bugia, per a la colònia comercial catalana i montpellerina?

2.2.2. La milícia catalana

Al costat de l'activitat mercantil desenvolupada als alfòndecs i garantida pel cònsol, els dominis hàfsides tenien una altra important presència catalanoaragonesa: la milícia cristiana. Tal com havien fet els almohades de Marràqueix, els hàfsides —de fet, els almohades de Tunis— van prendre al seu servei una milícia de mercenaris cristians. És probable que ja existís amb l'emir Abu-Zakariyya (1228-1249),⁸⁰ però està plenament documentada en època del seu fill al-Mustànsir (1249-1277).⁸¹

En 1257 existeix amb tota certesa a Ifríqiya una milícia cristiana a les ordres del cavaller Guillem de Montcada, intítulat alcaid dels cristians, que potser ja hi era establerta en 1254.⁸² A més de la capital hàfsida, Tunis, la milícia estaria present des de bon principi a la ciutat de Bona (Annaba) i es pot suposar que també a les altres dues grans ciutats hàfsides, Bugia i Constantina.⁸³ La companyia aragonesa no fou l'única present en sòl ifriquí: en 1260 s'hi va instal·lar una milícia castellana dirigida primer per l'infant Enric de Castella, després pel seu germà l'infant Frederic,⁸⁴ i és probable que,

79. El tractat amb Venècia de 1231 (Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 196-199, doc. 1) va ser firmat per a un període de quaranta anys, però en 1251 se'n signà un de nou per quaranta anys més que tampoc no foren respectats, ja que en 1271 s'acordava una renovació per uns altres quaranta anys quan tot just en feia vint que s'havia establert el segon. Sens dubte, en 1271 fou la croada de Lluís IX de França contra Tunis de 1270 la que va motivar la renovació d'acords no solament amb els venecians, sinó també amb Gènova i amb la Corona d'Aragó, com es veurà. Les renovacions dels anys 1250 i 1251 solament es poden justificar en el canvi de monarca.

80. Ibn Khaldun deixa entendre que Abu-Zakariyya ja tenia una milícia d'«esclaves chrétiens» que hauria heretat el seu fill: cf. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, p. 336-337. Tot i que Ibn Khaldun els anomeni «esclaus», és probable que es tractés de mercenaris cristians, com en el cas ja comentat del vescomte Reverter.

81. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 101-104.

82. ACA, C, reg. 9, f. 15, 1258, gener, 15: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 101-102. Hi hauria, aleshores, un altre alcaid de la milícia, un renegat de nom Abu-Abd-Allah. Els setanta *milites* de què ens parla aquest document és probable que fossin un reforç a un contingent previ. De fet, és molt probable que la milícia ja existís l'agost de 1256, ja que en aquesta data arriben a Barcelona cent lliures enviades per Ramon de Garriga, *miles* a Tunis (cf. André Emile SAYOUS, «Les méthodes commerciales de Barcelone aux XIIIe et XIVe siècles», *Estudis Universitaris...*, núm. 16 (1931), p. 197; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 4), o potser fins i tot abans si corregim la transcripció d'un document citat per Carreras Candi i emès l'agost de 1254 per un canonge de Vic que actua com a procurador de Bartomeu de Forner, que aleshores es trobava «apud Tunicium cum nobili Guillelma de Montecateno» (cf. FRANCESC CARRERAS CANDI, *Miscelánea histórica catalana*, Barcelona, 1918, sèrie II, p. 406, núm. 758; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 5). Dufourcq creu, versemblantment, que segurament cal llegir *Guillelmo*, en lloc de *Guillelma*, i aleshores podríem datar la presència d'aquest noble a Tunis en 1254. Fos quan fos que hi anés, el que sembla clar és que Guillem de Montcada fou el «fundador» de la milícia, ja que en època d'Alfons II, quan parlen de l'organització de la milícia en temps del Conqueridor, s'hi refereixen dient «en temps de Guillem de Montcada»: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 6.

83. A Bugia, segurament hi havia un destacament en 1283, ja que Pere el Gran escriu a un cavaller que resideix en aquesta ciutat: ACA, C, reg. 46, f. 120, 1283, setembre, 19; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 2. D'altra part, Desclot i Ibn Khaldun esmenten que en 1281 Constantina tenia una milícia catalana: Bernat DESCLOT, *Crònica de Bernat Desclot*, a Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, vol. II, reedició amb revisió filològica de Jordi Bruguera i revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, 2008, cap. 77, p. 166-167; IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 384-385; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 3.

84. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 7 i 9.

abans de 1270, els gibel·lins alemanys i italians refugiats al reialme hàfsida després de les derrotes angevines sobre Manfred (1266) i Conradí (1268), formessin també una nova milícia.⁸⁵

Aquesta milícia sens dubte continuava la tradició mercenària catalana, però allò que més ens interessa és que la milícia implicava importants ingressos al rei, ja que una part dels salaris dels cavallers, dels escuders i fins i tot de l'alcaid anava a parar a les arque reials. Dufourcq calcula que la milícia podia comportar uns ingressos anuals mínims al rei de quatre mil dinars d'or, suposant una milícia formada per un centenar d'homes.⁸⁶ Aquestes sumes eren remeses al rei per l'alcaid, el qual centralitzava tant el pagament dels mercenaris com l'enviament de la part reial. És especialment interessant, però, que, segons un document de 1261, l'alcaid va ser també qui, com a mínim en aquella ocasió, es va encarregar de la transmissió al tresor reial dels comptes del consolat, és a dir, del muntant anual de l'afermament de l'alfòndec,⁸⁷ sumes que sovint devien dur a la tresoreria reial els ambaixadors enviats a Tunis quan tornaven a casa.⁸⁸

De nou, com en el cas de l'alfòndec, es tracta de la milícia del rei d'Aragó. Aquest, per exemple, en el moment de marxar els mercenaris de la Península, els avançava un sou, segurament una mensualitat. «La milice détachée auprès des Hafside devenait en terre ifriqiyenne le véritable organisme officiel représentant le roi d'Aragon», afirma amb resolució Dufourcq.⁸⁹

Dufourcq dubta que els mercenaris fossin «authentiques chevaliers», és a dir, de condició noble, ja que l'alcaid que substitueix Guillem de Montcada cap a 1260, Pere de Palau, sens dubte havia estat prèviament un antic patró de lleny.⁹⁰

Allò més interessant, però, és la conclusió a la qual arriba Dufourcq: «Pour la Couronne, comme pour les marchands et les soldats, par l'organisation de la milice comme par celle du *fondouk* et du consulat, le Maghrib oriental était une terre dont se retiraient de belles espèces sonnantes. C'était une "mine d'or"».⁹¹

2.2.3. Capellans i frares missioners

La darrera presència catalanoaragonesa que es documenta en aquestes dates a terres ifriquines és la de capellans i frares missioners.⁹² Abans i tot que documentem per primer cop l'alfòndec tunisenc, sembla que l'arquebisbe de Tarragona hi hauria enviat, el març de 1252 o de 1253, un prevere barce-

85. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102, n. 8.

86. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102-102. En el fet que en 1260 impedís a tres cavallers —Bernat de Santaegènia, Gilbert de Cruïlles i Jofre de Cruïlles— d'anar a Tunis al servei de l'infant Enric de Castella, Dufourcq no solament hi veu una decisió presa per no enemistar-se amb Alfons X, sinó per evitar la pèrdua d'ingressos que comportava que estiguessin al servei del castellà i no de la milícia aragonesa: ACA, C, reg. 11, f. 252, 1260, abril, 22; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 103, n. 5.

87. ACA, C, reg. 11, f. 205, 1261, maig, 3; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 103, n. 7.

88. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 102-103.

89. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 103.

90. Pere de Palau, documentat com a *alcaidus major* el maig de 1261 (ACA, C, reg. 11, f. 205; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 104, n. 3), és patró nou anys abans, el 12 d'abril de 1252, en una comanda presa per al seu lleny, al port de Barcelona, a punt de partir cap a Tunis: André Émile SAYOUS, «Les méthodes commerciales de Barcelone aux XIIIe et XIVe siècles», *Estudis Universitaris...*, núm. 16 (1931), p. 195; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 104, n. 3. És molt probable que ambdós Pere de Palau siguin la mateixa persona, però res no ens impedeix creure que Pere de Palau fos d'extracció noble, ja que no era estrany trobar naus noliejades per membres de la noblesa: cf. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 299-301.

91. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 104.

92. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 104-110.

loní, Pere de Soler, per tal de tenir cura de les ànimes dels seus coreligionaris establerts a la capital hàfsida.⁹³ A partir d'aleshores, les referències a la capella de l'alfòndec o als seus capellans són relativament freqüents. De fet, la primera notícia sobre l'alfòndec de Bugia es refereix a la seva capella.⁹⁴

Paral·lelament, els contactes entre el papat i els estats magribins havien permès, des d'inicis del segle XIII, la instal·lació dels ordes mendicants a les principals urbs magribines.⁹⁵ En 1235 consta l'existència d'una mínima organització franciscana a Tunís⁹⁶ i el mateix any el papa Gregori IX usa un franciscà per a una ambaixada davant Abu-Zakariyya: fra Joan, ministre dels framenors de Tunís.⁹⁷ Quinze anys més tard, el 1250, l'*studium arabicum* dominicà de Tunís està en ple funcionament, per recomanació de Jaume I als hàfsides.⁹⁸

2.3. Segona etapa: l'amistat i el diner

La multiplicitat i la varietat de relacions entre el soldanat hàfsida i la Corona d'Aragó entre 1250 i 1260, enfront de la situació dels anys 1230, quan solament hi havia un simple tràfic comercial, sorprèn Dufourcq i el duu a constatar allò que li sembla que és una contradicció: si bé és possible discernir bé els trets generals dels esforços multiformes desenvolupats pels catalans a Barbaria oriental i els èxits aconseguits a mitjan segle XIII, són menys clares les etapes seguides per la política de Jaume I per realitzar, perfeccionar o seguir aquest progrés. És a dir, podem conèixer com es van desenvolupar les relacions amb Ifríqiya, però ens és difícil discernir el paper del rei en aquesta evolució... Potser és, hi afegiria jo, que el rol del rei fou poc significatiu en alguns aspectes?

El primer problema que tenim és que, si bé és probable que s'haguessin conclòs acords amb els hàfsides els anys 1235-1236 o 1240-1241, però segur abans dels anys 1253-1254 per als alfòndecs i la milícia, acords que devien ser renovats diverses vegades, el més antic tractat amb els hàfsides és de 1271. De nou, doncs, ens trobem davant el problema de la manca de documentació. Dufourcq, però, creu tenir prou elements per a reconstruir l'evolució que precedeix aquest primer tractat conservat.

Entre els anys 1257 i 1258, es percep una gran activitat diplomàtica entre la Corona d'Aragó i l'emirat hàfsida. Abans de gener de 1258, Arnau Eimeric va acudir dues voltes a Tunís com a ambaixador del rei,⁹⁹ mentre que un document d'agost de 1257 ens informa que abans d'aquesta data havia

93. La notícia la proporciona, sense donar referències arxivístiques ni una datació clara, Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia de Catalunya*, vol. III, Barcelona, 1876, p. 307; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 105, n. 3.

94. Vegeu la nota 73.

95. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 106-110.

96. El gener de 1235 fra Ramon de Penyafort escriu una carta al prior dels frares predicadors de Tunís i al ministre dels framenors de Tunís: *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*, vol. VI-2, Roma, 1898-1900, p. 29; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 107, n. 5.

97. Joannes H. SBARALEA, *Bullarium franciscanum*, vol. I, Roma, 1759-1765, p. 155-156, núm. 164; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 107, n. 7; Augustus POTTHAST, *Regesta pontificum...*, vol. I, p. 842, núm. 9901; Lucien AUVRAY, *Les registres...*, vol. II, col. 51, núm. 2546.

98. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 108-109. Sobre aquest *studium*, vegeu Laureano ROBLES CARCEDO, «El "Studium Arabicum" del capítulo Dominicano de Toledo de 1250. Antecedentes del "Miramar" de Ramon Llull», *Estudios Lulianos*, núm. 24 (1980), p. 23-47; Joaquim Chorão LAVAJO, «Túnis e o primeiro "Studium arabicum" hispânico do século XIII. Problemática do capítulo dominicano de Toledo de 1250», a *Islão e arabismo na Península Ibérica. Actas XI Congresso de la União Europeia de Arabistas e Islamólogos*, Évora, 1986, p. 225-252; Joaquim Chorão LAVAJO, «Les études arabes dans l'Occident médiéval: le premier "Studium Arabicum" de Tunís», *Arquivo Histórico Dominicano Português*, núm. 3:3 (1987), s. p.

99. ACA, C, reg. 9, f. 15, 1258, gener, 15; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 110. El document, en molt mal estat de conservació, recull la sentència absolutòria envers [Arnau Eimeric] —Dufourcq va aconseguir llegir el nom del destinatari de la sentència, jo no— i el seu fill, Pere Arnau, de totes les

acudit un missatger del califa hàfsida a Barcelona i que el rei pretenia enviar tot seguit a Tunis el seu secretari, Jaume de Montjuïc, que havia de dur alguns presents —falcons, cavalls, mules— al califa hàfsida.¹⁰⁰

De nou és ben poc el que sabem de forma directa d'aquestes ambaixades. Per què aquest tràfec d'ambaixades? Quins objectius cercaven?

Dufourcq creu trobar l'explicació en l'escrit pel qual Berenguer de Vic, membre d'una important família burgesa barcelonina, notificava, l'1 d'octubre de 1257, en nom del rei, a l'arquebisbe de Tarragona els greus greuges que aquest darrer havia comès. S'acusava el prelat d'haver fet armar naus en cors que havien atacat súbdits del califa hàfsida «“en violation de la paix” en vigueur».¹⁰¹ Segons Dufourcq, això indica que en 1256 o en 1257 s'hauria aconseguit una pau entre ambdós estats. Potser més aviat i tot, si tenim en compte que entre les acusacions a Arnau Eimeric hi ha el fet que entrés en conflicte amb l'alcaid de la tropa catalana a Tunis, Guillem de Montcada, i que intentés suplantarlo per Gil Garcés.¹⁰² Aquest Gil Garcés no podria ser el mateix mercenari que, esmentat com a «don Gil», trobem al capdavant de la milícia cristiana al servei dels abdalwadites i que va intentar atemptar contra l'emir de Tremissèn Yaghmuràssan? Com que l'episodi va tenir lloc en 1254 i «don Gil» va aconseguir escapar de la repressió abdalwadita,¹⁰³ no seria estrany trobar-lo després oferint els seus serveis als altres monarques magribins i entrant en conflicte amb Guillem de Montcada, el qual probablement ja era aleshores present a Tunis.¹⁰⁴ Si aquesta hagués estat la segona ambaixada d'Arnau Eimeric, podria ser la primera, que podríem datar anterior a 1254, la que va dur a la concessió de l'alfòndec i la constitució de la milícia? Des d'aquesta perspectiva, els conflictes que el document deixa entendre dins de la colònia de mercaders establerta a Tunis podrien ser conflictes al voltant de la nova institució del consolat i l'alfòndec, encara embrionari, que no hauria satisfet tots els residents. Si les ambaixades d'Arnau Eimeric fossin tan reculades en el temps, costa entendre per què es va tardar tant a jutjar-ne les acusacions i a establir-ne l'absolució —comprada al rei. Evidentment, ens movem en el camp de les hipòtesis.

acusacions que se'ls havien fet arran de les seves gestions a Tunis —i a Menorca, de camí a Tunis— com a missatgers del rei. Sobre Arnau Eimeric i la seva família, vegeu també Carme BATLLE GALLART, «Guillem Eimeric, jurista d'una família patrícia de Barcelona († 1301)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 37:2 (2007), p. 823-866.

100. ACA, C, reg. 10, f. 16, 1257, agost, 20; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 110-111. El document conté l'ordre al batlle de Barcelona, Benvenist de Porta, que es cobri les despeses que ha pagat d'avançada per l'ambaixada hàfsida i per la futura ambaixada de Jaume de Montjuïc de les rendes de la batllia i dels impostos de la comunitat jueva de Barcelona. Dufourcq comenta, al costat d'aquest document, el que el segueix en el registre reial (ACA, C, reg. 10, f. 16v, 1257, agost, 15; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 110), pel qual consta que Jaume Grony, ciutadà de Barcelona, fa un préstec a la Corona. Tot i que potser la raó s'amagui en la part que els microfilms no permeten llegir, no aconseguixo veure la relació entre el préstec de Jaume Grony i l'ambaixada de Jaume de Montjuïc, i Dufourcq tampoc no ho devia veure clar, ja que solament gosa plantejar com a hipòtesi —per la proximitat cronològica— que el préstec fos per sufragar l'ambaixada o per alguna altra raó «tunisiana».

101. ACA, C, perg. de Jaume I, núm. 1498; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111.

102. Als microfilms consultats, no he aconseguit llegir el prenom del mercenari, però Dufourcq l'anomena «Egidio», és a dir, Gil; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111. D'altra part, tal com interpreto el document, de lectura difícil, a Eimeric se l'acusa d'haver enviat unes lletres en contra de Guillem de Montcada i del rei a l'esmentat Gil Garcés per tal que anés a Tunis i en fos alcaid dels cristians, la qual cosa deixa entendre que potser no hi va arribar a ser mai, a Tunis.

103. IBN IDARI, *Al-Bayan al-Mugrib*, traducció francesa d'E. Fagnan, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*, vol. II, Alger, 1901-1904, p. 228-229; IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. III, p. 353-354; YAHYA BEN KHALDOUN, *Histoire des Beni-Abd el-Wad, rois de Tlemcen*, edició i traducció francesa d'A. Bel, vol. I, Alger, 1903-1913, p. 149 i 154; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 150-151.

104. Per fer-lo present a Tunis el 1253, solament cal acceptar com a vàlida la correcció proposada per Dufourcq al document recollit per Carreras Candi: cf. la nota 82.

Hi ha un altre element que indueix a endarrerir les relacions per a l'establiment de la milícia —i potser també col·lateralment de l'alfòndec— a l'inici dels anys 1250: la mort de Frederic II en 1250 i la inestabilitat que va caracteritzar el breu regnat del seu fill Conrad fins a la consolidació en el poder de Manfred de Sicília. És significatiu, com a mínim, que documentem una milícia catalanoaragonesa a Ifríqiya justament quan els sicilians, tradicionals tutors dels estats ifriquins, havien de solucionar l'espínós llegat de l'emperador Frederic II.¹⁰⁵

Fos quan fos que tinguessin lloc les ambaixades, allò que sembla evident és que donaren lloc a un acord de pau, vigent en 1257. Quines altres condicions podia incloure aquest tractat? Per documentació indirecta, Dufourcq creu que inclouria el reconeixement de l'autoritat reial sobre els seus súbdits establerts a Ifríqiya¹⁰⁶ i el reconeixement de la llibertat de culte¹⁰⁷ i que tractaria els temes de la milícia al servei dels hàfsides¹⁰⁸ i de l'alliberament d'esclaus.¹⁰⁹ Es tractaria en tots els casos, excepte la milícia, de condicions característiques dels tractats de comerç signats pels hàfsides amb les potències comercials italianes o, més endavant, en el tractat de 1271.¹¹⁰ Això ens duu a plantejar una nova qüestió: fou un únic acord el que permeté la constitució de l'alfòndec i la milícia, com deixa entendre Dufourcq, o es tracta de dos assumptes independents, plasmats segurament en dos acords independents, tot i que potser coetanis? Si tenim en compte els acords italians, sembla lògic creure que milícia i alfòndec s'havien de resoldre en pactes diferents.

Dufourcq veu també, entre els motius de l'ambaixada, dificultats econòmiques que explicarien que l'ambaixada de Jaume de Montjuïc fos pagada amb els impostos dels jueus de Barcelona, així com es pregunta si la iniciativa de la intervenció diplomàtica no hauria partit de la comunitat jueva barcelonina. En aquest cas, crec que cal atribuir a dificultats financeres puntuals —i habituals— del rei el fet que Benvenist de Porta prestés els diners al rei i que aquest li tornés el préstec autoritzant-lo a cobrar-se'l de les entrades de la batllia i dels impostos dels jueus.

Dufourcq detecta encara, en aquests intercanvis d'ambaixades, la voluntat d'al-Mustànsir de neutralitzar el príncep hàfsida Abu-Ishaq, germà del califa. Aquest, després de revoltar-se contra el germà cap a 1253, s'hauria exiliat, entorn de 1255, a Tremissèn, després a Granada i, en data indeterminada, a la Corona d'Aragó.¹¹¹ Tanmateix enlloc no es pot deduir que Abu-Ishaq es refugiés a la Corona d'Aragó, sinó a Granada i Tremissèn.¹¹² El fragment de la *Crònica* de Ramon Muntaner adduït per Dufourcq solament ens informa del suport donat *a posteriori* a Abu-Ishaq, en temps de Pere el Gran,

105. Aquesta idea ja ha estat apuntada per Marcos Hierro: «Conscients de la debilitat de l'administració siciliana [per la mort de Frederic II en 1250 i el regnat (llunyà) de Conrad IV], el rei Jaume i els comerciants catalans aprofitaren aleshores l'ocasió per a crear-se un espai propi en el sultanat i aconseguir les gràcies més amunt esmentades»: ERNEST MARCOS HIERRO, *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 60.

106. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111, especialment n. 3.

107. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111, i p. 106, n. 4. És interessant destacar que el prevere enviat a Tunis en 1256 és Berenguer Eimeric, rector de la parròquia de Sant Pere de Pinet: un parent de l'ambaixador Eimeric?

108. Vinculada a alguna de les ambaixades d'Arnau Eimeric consta l'arribada del reforç de setanta cavallers per a la milícia dirigida per Guillem de Montcada: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111.

109. Entre les tasques encomanades a Arnau Eimeric, hi havia el rescat de captius cristians a Tunis i a Bona, que Eimeric, segons les acusacions, hauria acabat revenent a l'emir hàfsida: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111.

110. Vegeu Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 31-35, doc. 6, i p. 43-47, doc. 11, per a Pisa; p. 116-121, doc. 6 i 7, i p. 122-125, doc. 10, per a Gènova; p. 196-206, doc. 1, 2 i 3 per a Venècia, i p. 280-284, doc. 2, per a la Corona d'Aragó.

111. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111-112. Segons l'*Encyclopaedia of Islam*, Abu-Ishaq s'hauria refugiat primer a Granada i després a Tremissèn, on devia ser quan va morir al-Mustànsir i des d'on hauria organitzat el seu retorn a Ifríqiya i la presa del poder al seu nebot al-Wàthiq: cf. *The Encyclopaedia of Islam...*, s. v. *Ḥaḥḥids*.

112. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 342; Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale...*, vol. I, p. 41 i 73; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 111, n. 1.

per fer-se amb el poder foragitant-ne el seu nebot al-Wàthiq, i que, en època d'al-Mustànsir, aquest califa havia pagat un tribut a Jaume I.¹¹³ No se'n pot deduir, però, que Abu-Ishaq es refugiés a la fi a la Corona d'Aragó i que el tribut fos pagat per neutralitzar-lo. Resulta més versemblant veure en aquest tribut el pagament de la milícia i els guanys que el rei obtenia de l'alfòndec i altres «privilegis» dels quals el rei d'Aragó gaudia a Tunis.¹¹⁴ Per contra, si tenim en compte que la revolta d'Abu-Ishaq, ajudat pels àrabs dawàwida, degué tenir lloc cap a l'any 1253, no podríem vincular la revolta amb la instal·lació de la milícia? En aquesta perspectiva, Abu-Ishaq hauria jugat evidentment un paper important en les negociacions amb la Corona d'Aragó, però no com un as a la màniga de Jaume I que l'hàfsida havia de neutralitzar amb tributs, sinó com una evidència per a al-Mustànsir de la seva debilitat i de la necessitat de procurar-se un cos d'exèrcit fidel a la seva persona, la milícia de Jaume I.

Tenint en compte tot el que s'ha exposat fins ara, es pot plantejar la hipòtesi que fou a l'inici dels anys 1250, potser gràcies a les gestions de l'ambaixador Arnau Eimeric, quan el rei Jaume pactà amb el nou emir la constitució de l'alfòndec, dins l'ambient de renovació dels acords econòmics amb les potències italianes, i acordà la instal·lació al país d'una milícia catalana, vinculada potser als problemes del califa amb el seu germà Abu-Ishaq. Això no implica disminuir la importància del comerç abans d'aquesta data, ja que, com es veurà més endavant, alfòndec del rei i activitat comercial no responen necessàriament als mateixos interessos.

Durant els anys 1250, l'intercanvi d'emissaris esdevé «constant». El 1259 de nou van venir misatgers tunisencs a la cort de Jaume I, en companyia del català Bertran de Castellet.¹¹⁵ Segons Dufourcq, l'ambaixada hàfsida hauria vingut per controlar l'aplicació dels acords dels anys 1256-1257 i per «neutralitzar» Abu-Ishaq, segurament amb nous «regals» que tanmateix no consta enlloc que realment existissin. Tot plegat duu Dufourcq a afirmar que la Corona s'habitua a rebre un tribut periòdic del *màkhzen* tunisenc.¹¹⁶ Com ja hem dit, sí que s'hi va habituar, però no és necessària la presència d'Abu-Ishaq per explicar-ho, sinó que el tribut era el pagament dels «serveis» que Jaume I prestava.

Ès evident, però, que a la dècada de 1250 les relacions eren fluides. Ens ho mostra perfectament el que sabem sobre els alfòndecs catalans. Ramon Arnau, Felip de Dènia, Berenguer i Guillem de Peralada i Miquel de Ferragut es van disputar o van compartir el consolat entre 1257 i 1261,¹¹⁷ el preu d'afermar l'alfòndec va créixer¹¹⁸ i va aparèixer un *alfundicum novum* al costat de l'*alfundicum vetus*.¹¹⁹ El consolat de Bugia també va seguir funcionant: Guillem de Tolosa el va passar a Berenguer Guerau de Vilafranca.¹²⁰ Al mateix temps, es detecta una important presència de mercaders de tota la

113. Ramon MUNTANER, *Crònica*, edició a cura de Marina Gustà, vol. 1, Barcelona, 1979, cap. 30, p. 59-61.

114. Muntaner mateix enumera alguns d'aquests beneficis quan resumeix les condicions que Abu-Ishaq havia d'acceptar per tenir el suport de Conrad Llança: que l'alcaid major dels cristians fos sempre un ric home o cavaller natural del rei d'Aragó i escollit per aquest, amb potestat de posar-lo i treure'l; que el «gavellot de la gavella del vi» fos català i triat pel rei d'Aragó, ja que la meitat de la dita gavella seria per al rei d'Aragó; que el rei d'Aragó nomenés el cònsol per als mercaders, patrons de naus i mariners catalans, i «altres franqueses»; cf. Ramon MUNTANER, *Crònica*, cap. 31, p. 61-62.

115. ACA, C, reg. 11, f. 257, 1259, agost, 27; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 112, n. 4.

116. Ramon MUNTANER, *Crònica*, cap. 19, p. 45-47; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 112, n. 5.

117. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 112, n. 6; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*

118. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 112 i 177-178: el preu de l'alfòndec arriba al seu màxim entre 1261 i 1263 —2.750 besants anuals—, mentre que en 1253 i en 1256 solament seria de cinc-cents besants, acrescuts a 750 en 1259.

119. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 112, n. 8.

120. ACA, C, reg. 11, f. 226, editat per Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, suppl., p. 35; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; vegeu també Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 11, n. 9.

Corona als dominis hàfsides.¹²¹ Dufourcq conclou, per tant, que el comerç seguia enriquint el rei i els seus súbdits.

Dufourcq veu en tot això la influència mútua entre comerç i pau: «Ainsi, à l'origine, le trafic avait engendré l'amitié, mais celle-ci, à son tour, facilitait le progrès des affaires. L'économie bénéficiait de la politique, et celle-ci ne cessait d'être préparée et infléchie par celle-ci.»¹²²

En opinió de Dufourcq, la política de Jaume I, tanmateix, no havia aconseguit fer recular la presència dels rivals italians a Ifríqiya; ans al contrari, en 1264 els pisans van renovar el tractat de pau i comerç amb el califa hàfsida¹²³ i consta que en 1261 hi va haver una aliança entre Tunis i Gènova.¹²⁴ Es planteja aleshores la pregunta de si, en aquest context de concurrència comercial, la diferència la pot marcar la política; si, davant una activitat comercial similar, la política pot afeblir la concurrència italiana. Dufourcq creu que la Corona es va plantejar aquesta possibilitat, posant a més com a primer antecedent la defensa del soldà hàfsida davant del papa en 1246.¹²⁵ En aquest sentit, assenyala que en 1260, quan Alfons X preparava la seva «Croada d'Àfrica» i va demanar ajut a Jaume I, aquest va autoritzar els seus vassalls a participar a l'expedició castellana, però amb la condició formal que no se'ls pogués obligar a lluitar contra els hàfsides.¹²⁶ En la mateixa línia de protecció dels interessos hàfsides, Dufourcq esmenta que el 5 de maig de 1260 el rei va ordenar als oficials del comtat d'Empúries que prenguessin totes les precaucions necessàries per tal d'impedir l'ús dels ports del comtat com a base de sortida de corsaris contra l'hàfsida i els seus súbdits.¹²⁷ Finalment, com a darrer indicatiu d'una política prohàfsida o, com a mínim, propera als hàfsides, Dufourcq recorda el casament de l'infant Pere amb Constança de Sicília, filla del rei Manfred i néta de Frederic II, l'amic dels musulmans de les ribes del canal de Sicília. Aquesta aliança familiar va reforçar les posicions protunisenques a Barcelona.¹²⁸

Tot i que és evident que el rei defensava el soldanat hàfsida, també ho és que cap dels exemples no implicava interessos italians i que, per tant, ni remotament podia influir en la concurrència italiana al comerç català a Barbaria. De fet, crec que totes aquestes mesures s'han d'interpretar només políticament: Jaume I va actuar des de la seva condició de defensor dels hàfsides. Cal recordar que va ser en 1260 quan l'infant Enric de Castella es va instal·lar, amb els seus cavallers, a Tunis, la qual cosa, mal-

121. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 112: mercaders de Barcelona, Mallorca, València, Montpeller, Lleida...

122. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 113.

123. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 43-47, doc. 11, 1264, agost, 11.

124. Élie BERGER (ed.), *Layettes du Trésor des Chartes*, vol. IV, *Ludovicus IX Sanctus 1261-1270*, París, 1864, p. 15-120; Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale...*, vol. I, p. 52; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 113, n. 1.

125. Vegeu la nota 54.

126. ACA, C, reg. 11, f. 170v, 1260, abril, 3, editat per *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón* (en endavant CODOIN), vol. VI, Barcelona, 1850, doc. 34, p. 149; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, dedicat al rey en Jaume I y a la seua època*, vol. II, Barcelona, 1913, p. 1210-1211; Ambrosio HUICI MIRANDA i María de los Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1183, p. 264; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X el Sabio*, Barcelona, Ariel, 2004, p. 137. Cf. també Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 24-25 i 113-114.

127. ACA, C, reg. 11, f. 171, editat per CODOIN, vol. VI, doc. 35, p. 150; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 113, n. 6.

128. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 113-114. Indicativa de la posició filoislàmica dels Staufen és la butlla *Dilectus filius frater*, del 26 d'abril de 1262, en què el papa recorda a Jaume que els Staufen són els amics dels musulmans i que la Corona d'Aragó ha de tenir seny i no sostenir les seves activitats en aquest sentit: Jean GUIRAUD, *Les registres d'Urbain IV*, París, 1892-1906, p. 29-31; Augustus POTTHAST, *Regesta pontificum...*, vol. II, núm. 18284; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 114, n. 1. Els advertiments papals, però, no impediren la presència de musulmans tunisencs a les corts de Pere i Constança: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 114, notes 2 i 3.

grat l'enemistat existent entre Enric i el seu germà el rei Alfons X, implicava un ingerència castellana evident en els interessos del Conqueridor.¹²⁹ Fins i tot tenint en compte que les relacions entre els dos germans castellans eren dolentes, la presència d'Enric a Ifríqiya havia de ser preocupant per a un dels interessos principals del rei a Tunis, la milícia.

2.4. Tercera etapa: les dificultats

La «bonança» diplomàtica dels anys 1250 es va estroncar cap als anys 1262 i 1263, quan un seguit d'atacs tunisencs a interessos catalans va refredar les relacions.¹³⁰ Es tractava d'accions corsàries tunisenques o impagaments que van «obligar» Jaume I a autoritzar els afectats a rescabalar-se, la qual cosa significava, sovint, una incitació al cors. Dufourcq contraposa els intents de Jaume I de frenar els «seus» corsaris amb les lletres a l'arquebisbe de Tarragona i el comte d'Empúries, a la «desídia» del califa hàfsida que no solament permetia el cors, sinó que ell mateix es va negar a pagar el que devia a un patró català, Berenguer Tripó, pel nòlit del seu vaixell.¹³¹ La reacció de Jaume I, inspirada segons Dufourcq pels seus consellers barcelonins, va ser un seguit d'autoritzacions a rescabalar-se (1262-1263) i un reguitzell d'autoritzacions d'armar-se en cors (1264-1265), en les quals s'afirmava que el rei no estava en pau amb cap sobirà de Barbaria. Al meu entendre, cal distingir entre uns documents i els altres, ja que reflecteixen dos moments i dues realitats diferents. No és el mateix autoritzar un mercader a rescabalar-se per un impagament o un dany no indemnitzat degudament, que permetre a certes institucions i a grans nobles armar les seves naus, més encara si tenim en compte que això coincideix en el temps amb la gran revolta sarraïna a Múrcia i Andalusia.¹³² És cert que el resultat són accions corsàries en ambdós casos i una situació de guerra *de facto*, però el context és molt diferent. Cal no oblidar que la campanya per sotmetre els sarraïns revoltats a Castella fou plantejada pel papa com una croada.¹³³

En posar tots aquests conflictes dins el mateix sac, Dufourcq conclou que la revolta murciana i els conflictes amb els tunisencs impliquen un retorn a la política bel·licista dels anys 1230, una línia d'actuació política que es mantindria des de 1263 fins a la presa de Múrcia per Jaume I en 1266.¹³⁴ Això, tanmateix, xoca amb l'existència, el juliol de 1263, d'una missió diplomàtica a Tunis. Guillem Grony, antic membre del Consell de Cent i futur batlle de Barcelona, va viatjar a Tunis per calmar les dissensions a l'interior de la colònia catalana, cobrar el que es devia al rei, prendre algunes decisions judicials, recollir l'herència d'un ric barceloní, Guillem de Vic, i procedir a un nou establiment de l'alfòndec

129. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, p. 347. L'any següent, ja es documenta l'infant encapçalant, juntament amb Abu-Zayd ibn Jamí, una missió de càstig de la milícia cristiana contra Abu-Alí al-Milyani, que s'havia revoltat a Miliana: IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, p. 352.

130. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 114-115; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, p. 36.

131. ACA, C, reg. 12, f. 76, 1263, maig, 15; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 114, n. 6.

132. Sobre la revolta sarraïna al regne de Castella, vegeu Juan TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Múrcia, 1967; Carlos AYALA MARTÍNEZ, «Jaime I y la sublevación mudéjar-granadina de 1264», a *Homenaje al Prof. Juan Torres Fontes*, vol. I, Múrcia, 1987, p. 93-107; Josep-David GARRIDO I VALLS, «La conquista y repoblación de Murcia según las crónicas catalanas», a *Repoblación y reconquista, Actas del III Curso de Cultura Medieval*, Aguilar de Campoo, 1993, p. 179-191; Josep-David GARRIDO I VALLS, *Jaime I i el regne de Múrcia*, Barcelona, 1997; Robert I. BURNS, «The Crusade against Murcia: Provisioning the Armies of James the Conqueror, 1264-1267», a H. J. JAMES (ed.), *Jews, Muslims and Christians in and around the Crown of Aragon. Essays in Honour of Professor Elena Lourie*, Leiden, Boston, 2003, p. 35-73.

133. Ernest MARCOS HIERRO, *La croada catalana*, p. 96-97; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 115.

134. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 115.

per expiració del contracte anterior.¹³⁵ Dufourcq s'estranya que, al mateix temps que s'ha autoritzat el cors als mariners catalans, segueixi existint una colònia catalana a Tunis.¹³⁶ Això el duu a afirmar que hi havia simultàniament guerra i pau i que les relacions s'havien distès, però no pas trencat. Dufourcq veu una situació de crisi, unes relacions enverinades, un comerç afeblit. De nou, crec que cal distingir entre dos moments: abans i després de la revolta murciana. La missió de Grony entra dins del primer moment, així com les indemnitzacions a mercaders catalans per abusos comesos per ifriquins. Es tracta, al meu entendre, de problemes que podien passar, que passaven i que, quan passaven, si no es resolien per part de l'autoritat competent —l'estat hàfsida—, el sobirà de l'afectat tenia tot el dret d'autoritzar una marca per rescabalar el seu súbdit. En aquest context, aquestes autoritzacions puntuals de cors no resultaven incompatibles amb el comerç. D'altra part, tot sembla indicar que la missió de Guillem Grony fou, pels assumptes tractats, una missió destinada més a la comunitat catalana que no pas a la diplomàcia internacional. És cert que hi havia el tema de l'herència de Guillem de Vic i que no es devia resoldre satisfactòriament, ja que, en tornar Grony a Barcelona, el rei l'autoritzà a armar-se en cors en contra del soldà de Tunis,¹³⁷ però ens trobem davant d'un problema «quotidià» en les relacions comercials internacionals. L'únic que es pot detectar és un refredament de la disposició del govern hàfsida envers els interessos dels catalans, potser perquè ja aleshores s'estava negociant al Magrib el suport a una revolta generalitzada dels sarraïns sotmesos al rei de Castella, que hauria pogut reviscolar l'al-Àndalus islàmic, en aquells moments reduït al regne de Granada.

Molt diferent va ser la situació a partir de gener de 1264, quan el rei va autoritzar a armar naus el batlle i els burgesos de Barcelona, la ciutat de Tortosa, el bisbe de Barcelona, l'infant Pere, l'arquebisbe i la ciutat de Tarragona i el capità corsari Bernat Cancull contra els musulmans en general, tot afirmant que no pensava concedir cap treva fins a la Pasqua de 1266.¹³⁸ Cal tenir present que la revolta, que s'esdevé simultàniament a l'Andalusia castellana i a Múrcia, tenia el suport polític i financer d'Ibn al-Àhmar de Granada, dels marínides del Marroc i del califa hàfsida de Tunis.¹³⁹ Tot i que la revolta va esclatar entre finals de maig i principis de juny de 1264 i les autoritzacions reials són de

135. ACA, C, reg. 12, f. 94, 1263, juliol, 15, i f. 126, 1263, octubre, 21, editats per Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, doc. 64 i 65, p. 1224-1225; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...* (Gazulla l'anomena Pere Grony, en lloc de Guillem Grony); Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 115, n. 6. Sobre els Grony, vegeu Carme BATLLE, Àngels BUSQUETS i Imma NAVARRO, «Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina els segles XIII i XIV: els Grony», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19 (1989), p. 285-310.

136. Crec que cal discernir els dos assumptes. Les llicències de cors són personals, no són generals; per tant, tenen objectius concrets —rescabalar a persones els interessos comercials dels quals han estat danyats per l'estat hàfsida— que no impedeixen que aquells mercaders que no tenen assumptes pendents amb els hàfsides romanguin a Tunis exercint el comerç. És evident que la situació esdevé més delicada, més perillosa i tot, ja que poden ser objecte de represàlies —segurament aquesta inseguretat explica la davallada del preu d'afermament de l'alfòndec en aquestes dates, com veurem—, però formava part del risc inherent a l'activitat mercantil.

137. ACA, C, reg. 12, f. 126, 1263, octubre, 27; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 114, n. 10.

138. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 115, notes 1 i 2; Ernest MARCOS HIERRO, *La croada catalana*, p. 90-91. Marcos Hierro, d'acord amb l'anàlisi de Dufourcq i anant més enllà encara, afirma que, des del principi de 1263, la Corona d'Aragó es trobava tècnicament en estat de guerra amb el sultanat hàfsida de Tunis, a causa de l'augment de l'activitat corsària de cristians i musulmans: Ernest MARCOS HIERRO, *Die byzantinisch-Katalanischen beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer berücksichtigung der chronik Jacobs I. von Katalonien-Aragon*, Munic, 1996, p. 227-233; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 90, n. 2.

139. Ernest MARCOS HIERRO, *La croada catalana*, p. 92-93. Ni la *Crònica* de Bernat Desclot ni el *Llibre dels feits* de Jaume I contenen, però, cap referència a la participació dels hàfsides en la revolta, mentre que sí que informen del suport de marínides i nassarites i, fins i tot, de la presència de tropes d'aquests estats: Bernat DESCLOT, *Crònica*, cap. 65, p. 136-139; *Llibre dels feits...*, cap. 378, p. 402-403.

principi d'any, resulta evident que Jaume I, tal com deixa entendre la seva crònica,¹⁴⁰ sabia que les relacions entre Castella i Granada s'havien trencat i devia estar informat de les aliances que s'estaven teixint i per això preveia, el 24 de gener de 1264, que no concediria cap treva a cap potència islàmica fins a la Pasqua de 1266.¹⁴¹

No és, però, una ruptura total, perquè durant la primera meitat de 1264 el cavaller García Ortiz de Azagra acudeix en missió diplomàtica a Tunis. Ara bé, la situació política sens dubte va repercutir en el comerç, com ho demostra el fet que l'agost de 1265, quan es va tornar a afermar l'alfòndec, es fes a un preu quatre o cinc vegades més baix que l'anterior a la crisi: sis-cents besants en lloc dels 2.750 besants anuals del trienni 1261-1263.¹⁴² Dufourcq atribueix la caiguda del preu a la crisi política i conclou que la política hispanoaficana tenia repercussions sobre les relacions econòmiques entre la Corona i la Barbaria oriental. És lògic: en un context de guerra oberta amb els musulmans de Múrcia, amb el suport de Granada, Fes i possiblement també Tunis, el mar es devia haver convertit en insegur, a més del fet que moltes naus haurien desviat la seva dedicació comercial habitual cap a l'aprovisionament de les tropes catalanoaragoneses o l'activitat corsària.

Dufourcq, però, posa l'èmfasi en l'episodi de Guillem Grony de 1263. Creu que Grony intentà arribar a acords amb la cort hàfsida per tal que fossin reparats els greuges comesos contra catalans, però que no va obtenir resultats, la qual cosa es deduiria del fet que, quan Grony va tornar a Barcelona, a finals d'octubre, va rebre del rei l'autorització d'armar-se en cors i fer al soldà de Tunis i als seus súbdits tant de mal com fos possible.¹⁴³ Tanmateix l'autorització a Guillem Grony crec que cal entendre-la en la perspectiva que el soldà havia embargat els béns de l'heretat de Guillem de Vic, amb els quals Grony havia de pagar la seva missió, per la qual cosa el que fa el rei és autoritzar Guillem Grony a «cobrar-se» allò que el soldà hàfsida li ha negat.

De fet, la missió de Grony no implica el trencament de relacions. Més o menys al mateix temps que el rei autoritzava armar naus, devia enviar a Tunis i a Sicília el cavaller García Ortiz de Azagra, a qui retrobem en terres de Jaume I el juliol de 1264.¹⁴⁴ A Tunis, Ortiz de Azagra devia prendre algunes decisions administratives relatives a la colònia mercantil, ja que, alguns dies després d'haver tornat, el rei va autoritzar el cònsol Ramon Arnau a sotsestablir l'alfòndec per al període entre setembre d'aquell any i setembre del següent.¹⁴⁵ Evidentment, doncs, el comerç no era del tot interromput, com tampoc no havia cessat en altres moments d'enfrontament bèl·lic.

Ara bé, l'endemà que Ortiz de Azagra rendeix comptes al rei, aquest autoritza un capità corsari, Bernat Cancull, a partir en campanya contra tots els musulmans d'Espanya i Barbaria.¹⁴⁶ Darrere aquestes actuacions, Dufourcq hi veu un joc de forces: el rei Jaume vol pressionar amb el cors l'hàfsi-

140. *Llibre dels feits...*, cap. 378, p. 402-403.

141. ACA, C, reg. 12, f. 140; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 115, n. 1.

142. ACA, C, reg. 13, f. 291; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 116, n. 1, i p. 177.

143. ACA, C, reg. 12, f. 126, 1263, octubre, 27; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 116.

144. ACA, C, reg. 14, f. 61v, 1264, juliol, 24, editat per Daniel GIRONA, «Mullerament del Infant En Pere de Catalunya ab Madona Constança de Sicília», a *Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona, 1909, p. 232-299, especialment p. 296; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 117, n. 1.

145. ACA, C, reg. 13, f. 207v, 1264, juliol, 27, editat per José María RAMOS LOSCERTALES, *El cautiverio en la Corona de Aragón durante los siglos XIII, XIV y XV*, Saragossa, 1915, doc. II; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, p. 87; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 117, n. 2. Dufourcq considera que el fet que Ramon Arnau volgués marxar de Tunis i deixar-hi un suplent indica que la situació no devia ser gaire bona. Podria ser així, però cal tenir present també que aquests sotsestabliments no eren del tot estranys: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 100.

146. ACA, C, reg. 13, f. 207v, 1264, juliol, 25; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 117, n. 3.

da per tal que aquest pacti i el primer rebi allò que se li deu; l'hàfsida, per contra, pretén usar la caiguda del comerç deguda al conflicte per tal de fer negociar el rei i que s'oblidin els seus deutes. Tot plegat duu, segons Dufourcq, al fet que aquesta situació aparentment temporal s'eternitzi i que aquest *modus vivendi* esdevingui la regla *de facto* de les relacions tunisencocatalanes: no hi ha tractat de pau, hi ha guerra de cors, però el tràfic comercial continua. És probable que fos així, però cal tenir presents diverses coses. En primer lloc, les autoritzacions de cors dels anys 1264 i 1265 són contra tots els musulmans, tant els d'Espanya com els de Barbaria, és a dir, no estan pensades estrictament contra els hàfsides. En segon lloc, cal no oblidar que segurament també hi havia ifriquins, súbdits del califa hàfsida, que havien estat robats per catalans, encara que fos en represàlia, i que, per tant, l'hàfsida també podia tenir pretensions de ser indemnitzat. Aquestes pretensions, però, difícilment apareixeran a la documentació del Conqueridor.

Conclou, Dufourcq: «En vérité, le commerce triomphait.»¹⁴⁷ Afirmació que es basa en el fet que documenta comerç català a Tunis en 1265.¹⁴⁸ Evidentment! Cap dels conflictes anteriors no l'havia aturat i tampoc no ho va fer aquest. Comerç i guerra responen a dues dinàmiques diferents que s'influeixen, però que no s'exclouen.

Com que en 1266, quan es va donar llicència a Ramon Marquet per fer el cors contra els granadins, no es deia res dels ifriquins —ni excloent-los ni incloent-los—, Dufourcq hi veu una pau *de facto* entre la Corona i el regne hàfsida.¹⁴⁹ De fet, l'alfòndec va seguir funcionant —com sempre—, canviant diverses vegades de mans i tornant a pujar de preu, i el mateix va passar amb el de Bugia.¹⁵⁰ Aquesta pau *de facto*, però, es podia veure trencada per qualsevol incident: un episodi piràtic provocat per ifriquins va fer que el comerç amb el sultanat fos prohibit a principis de febrer de 1268, des d'una data que no es pot endevinar.¹⁵¹ Això no va impedir, però, que aquest mes un nou ambaixador, Ferran de Queralt, fos enviat al califa hàfsida amb autorització d'embarcar tots els mercaders i mercaderies que volgués cap a Tunis.¹⁵² Desconeixem, com en la majoria de casos, l'objectiu de l'ambaixada.

L'any següent és l'infant Pere qui hi envia un tal Cunill, però de nou en desconeixem la raó.¹⁵³ Dufourcq ho relaciona amb l'asil trobat per molts sicilians, italians del nord i alemanys gibellins a Ifríqiya després de les derrotes de Manfred i Conradí, moment en què els gibellins comencen a fixar-se en Constança i el seu marit, l'infant Pere.

En aquest context, podria semblar que un afer com la croada de Lluís IX hauria d'espatllar l'amistat tunisencoaragonesa, però justament va ser en aquest moment que es va afermar. Durant aquest episodi bèl·lic, els catalans van seguir comerciant i l'alfòndec va seguir funcionant.¹⁵⁴ De fet, Jaume I, dos dies abans de la mort de Lluís IX, va prendre sota la seva protecció una associació comercial formada per súbdits seus cristians i musulmans i per ifriquins.¹⁵⁵ Fins i tot és probable que la milícia seguís al costat de l'emir hàfsida, ja que consta que el 19 de setembre de 1270, essent ja mort Lluís IX

147. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 117.

148. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 117-118.

149. ACA, C, reg. 15, f. 10v, 1266, març, 8; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 118, n. 2.

150. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 118.

151. ACA, C, reg. 15, f. 79, 1268, febrer, 4; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 118, n. 7.

152. ACA, C, reg. 15, f. 79, 1268, febrer, 4, editats per Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, doc. 85 i 86, p. 1239-1240; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, nota 93; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 118, n. 8.

153. ACA, C, reg. 33, f. 36, 1269, setembre, 13; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 119, n. 2.

154. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 119-124; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*

155. ACA, C, reg. 16, f. 206, 1270, agost, 23; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 61, n. 9, i p. 122, n. 3.

però encara no partits els croats, Gonzalo Pérez de Alcoba va firmar una època declarant que Jaume de Roca, sagristà de l'església de Lleida i notari del rei, per manament d'aquest, li havia lliurat noranta sous valencians per les despeses de dotze homes que havien d'anar amb ell en el viatge que aviat faria a Tunis.¹⁵⁶

Malgrat que militarment la croada va ser un fracàs, va refermar els lligams del reialme hàfsida amb la Sicília angevina per mitjà del Tractat de Tunis d'octubre-novembre de 1270 signat pels reis de França, Sicília i Navarra amb el soldà hàfsida. Per aquest tractat, es va acordar la llibertat de comerç i de culte a Ifríqiya per als cristians, el pagament per part de l'hàfsida d'una indemnització de guerra, així com dels tributs endarrerits deguts a Carles d'Anjou com a rei de Sicília —l'antic tribut pagat a l'emperador Frederic II— i la renovació de l'obligació, tot duplicant el valor del tribut i, finalment, la prohibició de donar refugi als enemics dels prínceps croats, la qual cosa significava l'expulsió de tots els cristians que havien participat en la insurrecció siciliana de 1267 contra Carles d'Anjou.¹⁵⁷

2.5. Quarta etapa: l'amistat consuetudinària

Malgrat el tractat i a pesar que el califa va pagar la indemnització i el tribut durant alguns anys, sembla que l'hàfsida no va aplicar altres clàusules com ara l'expulsió general dels cristians i que, per tal de contrarestar la influència angevina, va aproximar-se al monarca catalanoaragonès, tot enviant-li un ambaixador que va negociar amb Jaume I el Tractat de València del 14 de febrer de 1271, signat per deu anys entre el califat hàfsida i la Corona d'Aragó.¹⁵⁸ No és l'únic tractat signat pel califa en aquests anys. Venècia va renovar els seus acords per quaranta anys més el juny de 1271¹⁵⁹ i Gènova va fer el mateix, per deu anys, el 26 de novembre de l'any següent.¹⁶⁰ Segurament, els hàfsides van creure que calia restaurar la situació anterior a la croada i potser fins i tot consolidar-la per tal d'evitar nous enfurts.

El tractat de 1271 és un tractat de comerç i de pau «clàssic», *alla italiana*,¹⁶¹ que conté els privilegis habituals de tenir alfòndec, consolat, forn i capella i les proteccions i seguretats habituals a les persones, els béns i els mitjans de transport. L'acord preveu tant la presència de súbdits del regne de Tunis a la Corona d'Aragó com viceversa. El document demostra que l'amistat catalanotunisena, «loin d'avoir été affectés par les événements de 1270», n'ha sortit reforçada.¹⁶² No hi apareix la milícia, però

156. ACA, perg. de Jaume I, núm. 2046, editat parcialment per Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, p. 109. Ibn Khaldun ens informa que el califa tenia, entre els seus assessors, «el germà d'Alfons», que ha de ser l'infant Frederic de Castella, que també s'havia refugiat a Ifríqiya, però que hi havia romàs després que el seu germà, l'infant Enric, hagués partit cap a Itàlia, a ajudar Carles d'Anjou: cf. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 367.

157. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 93-96, doc. 5; Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale...*, vol. I, p. 62; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 123, n. 1.

158. BNP, *Manuscrits latins*, núm. 9261, carta 8, còpia confirmació mallorquina de 1278, publicat per Jacques Joseph CHAMPOLLION-FIGEAC, *Documents historiques inédits tirés des collections manuscrites de la Bibliothèque Royale, des archives ou des bibliothèques des départements*, vol. I, Paris, 1841, p. 81 i següents; Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 280-284, doc. 2; *Cronica o comentaris del gloriosissim y invictissim Rey En Jaume Primer, Rey d'Aragó, de Mallorca y de Valencia, Comte de Barcelona, d'Urgell y de Montpeller feta y escrita per aquell en sa llengua natural*, Barcelona, 1905, apèndix; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, p. 48-55; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 123, n. 2.

159. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 203-206, doc. 3.

160. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. II, p. 122-125, doc. 10.

161. Dufourcq, malgrat ser el primer conservat, el considera poc innovador: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 123-124.

162. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 123.

Dufourcq creu que seguia funcionant. De fet, sembla lògic que no hi aparegui, ja que l'acord es limita a les relacions mercantils.¹⁶³

Des de la perspectiva de Dufourcq, quan es va signar la pau, l'amistat tunisencocatalana ja feia més de trenta anys que durava. Nascuda del tràfic comercial, l'amistat havia pres formes polítiques. Havia superat l'intent de croada d'Alfons X, la croada de sant Lluís i els incidents marítims: s'havia convertit en un costum.¹⁶⁴ Un costum que es va plasmar, en els darrers anys del Conqueridor, en un intercanvi freqüent d'ambaixades. Entre 1272 i 1273, es documenta l'estada a Barcelona d'uns ambaixadors ifriquins,¹⁶⁵ una ambaixada encapçalada pel ric burgès barceloní Ramon Ricard que es dirigeix a Tunis¹⁶⁶ i una altra ambaixada dirigida pel cavaller Guillem de Vilanova que també pren el mateix destí.¹⁶⁷ Aquesta fluïdesa diplomàtica no evitava els incidents i abans de l'agost de 1274, de nou, es van trencar les relacions i es va prohibir comerciar amb els ifriquins i anar a Ifríqiya, cosa que sabem perquè aquell agost el rei va autoritzar dos associats, Ramon Moneder i Francesc de Cardona, a comerciar amb certs productes.¹⁶⁸ Al mateix temps, va enviar una nova i solemne ambaixada de Ramon Ricard a Tunis que va tractar assumptes de l'alfòndec, però que no va aconseguir arreglar la situació amb els hàfsides,¹⁶⁹ per la qual cosa es va projectar una missió ifriquina cap a la Corona d'Aragó que va arribar a Barcelona en 1276, des d'on van anar a buscar el rei al regne de València, on lluitava contra una nova insurrecció sarraïna.¹⁷⁰

En l'entremig, l'octubre de 1274, l'infant Pere havia enviat en missió a Tunis el cavaller de Sant Lleir.¹⁷¹ En desconeixem els objectius, però, tenint en compte que és un cavaller, potser hi fou enviat per tal de contactar amb la milícia o amb els gibel·lins refugiats a Ifríqiya.

Després de repassar al detall —el que es pot saber de— les relacions entre la Corona d'Aragó i el soldanat hàfsida, Dufourcq conclou que van ser sobretot les relacions comercials les que van formar la base d'una política naixent que inspiraria, més endavant, l'imperialisme català: «L'action de la Maison de Barcelone en Berbérie orientale commençait à être influencée par la question sicilienne [...]; mais le commerce et les appétits financiers continuaient à tenir la place essentielle.» En aquest sentit, li sorprèn la inestabilitat de les relacions polítiques, enfront de la solidesa i l'estabilitat de les relacions econòmiques:

163. Enlloc no consta que els acords per a la milícia i els acords comercials se signessin al mateix moment i es plasmessin en un mateix i únic document. Ans al contrari, sembla lògic que, tractant-se de dos assumptes ben diversos, fins i tot si van ser negociats al mateix moment, es plasmessin en sengles documents independents. En aquest sentit, no ens ha d'estranyar que l'acord de 1271 no contingui cap esment a la milícia.

164. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 124-128.

165. ACA, C, reg. 19, f. 48, 1273, agost, 29; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 124, n. 3.

166. ACA, C, reg. 21, f. 38, 1272, maig, 23, editat per Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, doc. 97, p. 1245-1246 (González Hurtebise l'anomena Felip Ricart, en lloc de Ramon Ricard). Cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, i ACA, C, reg. 21, f. 75v, 1272, novembre; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 124, n. 4.

167. ACA, C, reg. 19, f. 48v, 1273, setembre; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 124, n. 5. Hi acudí acompanyat per un altre cavaller, Pere de Cort.

168. ACA, C, reg. 19, f. 159; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 126, n. 2.

169. ACA, C, reg. 19, f. 161v, 1274, agost, 17, editat per Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I», a *Congrés d'Història...*, doc. 105 i 106, p. 1249-1250; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, i ACA, C, reg. 18, f. 183v-184, 1274, novembre, 3; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 126, notes 3 i 4. Ramon Ricard hi acudí acompanyat per cinc col·laboradors, tres escuders, dos trompetes i un flautista. Hi solucionà, sobretot, qüestions vinculades als sempre problemàtics alfòndecs de Tunis i Bugia.

170. ACA, reg. 19, f. 13, editat per Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, p. 120; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 126-127.

171. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 127, especialment n. 4.

L'économie guidait la politique, après l'avoir vu naître. [...] Par l'intermédiaire de la milice, des consulats et des *fondouks*, sans parler de ses propres affaires commerciales occasionnelles, Jacques le Conquérant recevait des sommes substantielles de l'État hafside. [...] Les intérêts directs de la Couronne coïncidaient donc avec ceux des villes, avec ceux de nombreux bourgeois, petits ou grands, des ports de la confédération catalano-aragonaise: capitalistes, armateurs, marchands, marins, le roi, sa famille, ses secrétaires, les membres de son «hôtel», tous étaient solidaires.¹⁷²

3. LES RELACIONS AMB TREMISSÈN

Si es poden conèixer relativament bé les relacions ifriquinoaragoneses, molt més obscurs resten els contactes de la Corona d'Aragó amb la Barbaria central i occidental. En aquests espais, sembla que els mercaders catalans no hi tindran un paper destacat, tot i que el buscaran per a la Barbaria central. Hauran de fer front, però, a la concurrència genovesa i castellana, per a Ceuta i els ports atlàntics, per exemple, així com a la pisana i la marselesse per als ports del litoral mediterrani. Ara bé, la presència comercial no anirà acompanyada d'una relació política equiparable al que ocorre a Ifríqiya o, com a mínim, no amb les mateixes característiques.

3.1. *Les relacions diplomàtiques*

A diferència del Marroc, vinculat tradicionalment a la península Ibèrica, i d'Ifríqiya, lligada tradicionalment a Sicília, la Barbaria central no està tan vinculada a la política mediterrània. Això no treu que, ja abans de 1232, quan l'estat abdalwadita encara no s'ha configurat, els mercaders catalans freqüentïn Orà, el gran port del regne de Tremissèn. Hi són també presents des d'antic genovesos, pisans i marselesos. Els vaixells cristians també prenen terra, a l'oest d'Orà, a l'illa de Rachgun, a Hunayn i a Taunt i, a l'est, a Mazagran, Mostaganem i Tenes, i arriben fins a Brechk i Cherchell. Existeixen estructures duaneres a les viles costaneres, estructures que com a mínim a Orà i a Hunayn estan ben organitzades.¹⁷³

La Barbaria central, més que no pas el Marroc o Ifríqiya, seria el punt de contacte amb l'Àfrica Negra a través del mercat de Tremissèn. Era per aquesta localitat, doncs, que arribava a la Mediterrània l'or sudanès que prenia la ruta de Sijilmassa, la porta del desert i del Sudan.¹⁷⁴ L'emirat abdalwadita era també un mercat privilegiat d'esclaus per a la Corona d'Aragó, esclaus procedents de la mateixa Barbaria o del Sudan —els d'Ifríqiya eren normalment venuts a Sicília, encara que els mercaders fossin catalans.¹⁷⁵ En aquest comerç, hi tindria un paper destacat la comunitat hebraica de Tremissèn.¹⁷⁶ De fet, Tremissèn se situa en una ruta que, des de Ciutat de Mallorca, amb la seva comunitat jueva, comunica el Sudan, via Sijilmassa, amb Europa i no solament per als súbdits de la Corona, sinó també per a provençals i llenguadocians que acudeixen a la capital balear a la recerca dels productes barbarescos.

Ara bé, malgrat aquestes relacions comercials «privilegiades», els contactes diplomàtics són escassos i tardans. Arran de la creació de l'almirallat reial en 1230 i en el moment dels primers raids marí-

172. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 128.

173. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 133-136.

174. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 136-138.

175. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 138-139.

176. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 139-144. El 1274, en un moment de ruptura amb els abdalwadites, Jaume I autoritza la guerra de cors contra aquests i els seus súbdits, exceptuats els jueus de Tremissèn que vulguin venir a instal·lar-se a la Corona: ACA, C, reg. 19, f. 95; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 141, n. 4.

tims catalans contra el litoral barbaresc, després de la conquesta de Mallorca, els habitants de les viles costaneres de la regió de Tremissèn van estar entre les víctimes d'aquestes iniciatives, però aleshores l'estat abdalwadita encara no havia nascut —ho féu en 1236.¹⁷⁷

Després d'aquests primers precedents i a diferència del que va passar amb l'estat hàfsida, cal esperar a l'any 1250 per tal de documentar la primera ambaixada abdalwadita. Novament és ben poc el que sabem de la missió diplomàtica, ja que l'ambaixador de l'emir Yaghmuràssan se'l documenta solament per un contracte comercial amb un capitalista barcelonès, Ramon de Banyeres. L'ambaixador va fer compres i vendes a l'engròs a Catalunya i a Montpeller i va establir relacions financeres amb Banyeres, de qui se sap que, deu anys abans, ja tenia interessos a Ifríqiya.¹⁷⁸ L'ambaixador demostra tenir fermes contactes (comercials) a Barcelona —Berenguer Ermengau i Bernat Mataró, dos burgesos barcelonins, li fan de fidejussors—, la qual cosa indica unes relacions comercials consolidades. Ara bé, quina era la seva missió diplomàtica? Impossible saber-ho.

Combinant, però, aquesta ambaixada amb el permís que Jaume I concedeix en 1247 a dues famílies jueves de Sijilmassa, així com a tots aquells jueus d'aquesta vila que ho vulguin, per tal que vinguin a instal·lar-se allà on els vagi bé dels seus dominis,¹⁷⁹ i tenint en compte que per a la concessió d'aquest permís calia haver entrat en contacte amb l'estat abdalwadita, Dufourcq dedueix que, malgrat que no en resti documentació, les relacions diplomàtiques entre la Corona i l'emirat abdalwadita eren continuades.¹⁸⁰

Continuades potser sí, però, per quin motiu? Dufourcq, arran del primer enfrontament entre marínides i abdalwadites després que els primers s'instal·lessin a Fes i consolidessin un estat propi en 1248, imagina un possible front comú d'aragonesos, abdalwadites, almohades i castellans contra els marínides que naixeria de l'aliança entre la Corona d'Aragó i Tremissèn —l'existència de la qual es basaria en la simple constatació de l'ambaixada— i de l'entesa *de facto* entre els darrers almohades i els castellans.¹⁸¹ Tot i així, Dufourcq acaba vinculant l'ambaixada abdalwadita amb la «prohibició» del cors emesa pel rei dies abans que es documenti l'ambaixador.¹⁸² Després de prohibir el cors, un súbdit de l'emir abdalwadita es consagrava als negocis, segurament no sols per compte propi, sinó en nom del *màkhzen* abdalwadita; és a dir —segons Dufourcq—, davant la prohibició reial, els catalans facilitaven el desenvolupament marítim dels abdalwadites. Fins i tot acceptant que el cors hagués estat realment prohibit, costa d'entendre el raonament dufourcquià. La veritat és que no es pot saber què va venir a negociar l'ambaixador de Yaghmuràssan, però si alguna cosa mostra el

177. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 145. Sabem segur que el raid de l'almirall Carròs, el 1231, va atacar el port d'Orà: cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 87 n. 6. Sobre la primera època de l'estat abdalwadita, vegeu Chantal de LA VÉRONNE, *Yaghmurasan: premier souverain de la dynastie berbère des Abd-al-Wadides de Tlemcen*, 633/1236-681/1283, Saint-Denis, 2002.

178. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 145-146. El contracte comercial, datat el 30 de juny de 1250, va ser publicat sense referències arxivístiques per Joaquim MIRET I SANS, «Un missatge de Yarmorasen rey de Tremecèn a Jaume Ier», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VIII (1915-1916), p. 48-51. Vegeu més dades sobre aquest negoci a Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 268, nota 39. Sobre els Banyeres, vegeu també Carme BATLLE GALLART, «Guillem de Banyeres, canonge de la Seu de Barcelona († 1284)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 22 (2001), p. 263-289; Carme BATLLE GALLART, «La riquesa de la burgesia de Barcelona: el cas d'Elisenda de Banyeres (segle XIII)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 32:2 (2002), p. 633-691.

179. Document de l'11 de juny de 1247 de la Colecció Antonio I. Puego, publicat per Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. 22, Madrid, 1852, p. 327; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 143-144.

180. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 146.

181. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 146.

182. Pel que fa a l'ordinació reial sobre el cors i la seva interpretació, vegeu *supra*.

contracte amb Banyeres és que existien fermes contactes comercials recíprocs entre Barcelona i Tremissèn.

Dufourcq, però, va més enllà: a partir de la seva anàlisi, conclou que, entre 1230 i 1250, les relacions entre la Corona d'Aragó i la Barbaria central pateixen la mateixa evolució que a Ifríqiya i pels mateixos motius de caire comercial.¹⁸³ De fet, a partir de diverses autoritzacions de 1258 per tal de dur a Barbaria, sota la protecció i salvaguarda del rei, musulmans valencians i castellans,¹⁸⁴ Dufourcq proposa que aquest «comerç» seria un dels acords de 1250: l'intercanvi de captius.¹⁸⁵

L'ambaixada de 1250 i les «emigracions organitzades» de 1258, però, no poden amagar que existeixen conflictes, que poden anar des de simples atacs piràtics fins a la guerra de cors oficialment autoritzada. En aquest sentit, entre 1263 i 1265, Guillem Grony va ser autoritzat a armar-se en cors contra abdalwadites i hàfsides.¹⁸⁶ A la mateixa època, les ciutats de Barcelona i Tortosa, l'arquebisbe de Tarragona i el bisbe de Barcelona van armar galeres contra tots els musulmans;¹⁸⁷ Pere Ferrandis d'Hixar fou nomenat almirall per a combatre l'islam;¹⁸⁸ Pere de Bisbal va ser col·locat al capdavant d'una flota encarregada de lluitar contra els musulmans en general,¹⁸⁹ i l'infant Pere va rebre una missió similar.¹⁹⁰ Es tracta dels episodis que ja s'han comentat anteriorment, vinculats en part, com s'ha dit, a la revolta sarraïna a Múrcia, que distorsionava les relacions amb tots els països islàmics.¹⁹¹ En aquest sentit, el març de 1265 es detecten de nou relacions cordials.¹⁹²

Aquesta situació de calma es va trencar de nou entre 1273 i 1274, quan nous conflictes, possiblement com a repercussió dels conflictes castellanogranadins i de la puixança marinida, van enterbolir les relacions entre Tremissèn i la Corona d'Aragó.¹⁹³

Si hom s'hi fixa, allò que sabem dels conflictes amb Tremissèn és el mateix que sabem dels conflictes amb la Ifríqiya hàfsida —la crisi general dels anys 1263-1266, vinculada a la revolta sarraïna a Castella i la prohibició de comerç amb els musulmans del període 1273-1274—, és a dir, que sabem allò que no és específic de les relacions amb els abdalwadites o, el que és el mateix, no sabem gairebé res de les relacions directes entre l'emir Yaghmuràssan i el rei Jaume.

3.2. *La colònia catalana*

Coneixem, en canvi, alguns trets de la colònia catalana a Tremissèn, una colònia que, com la tunisenca, era formada per comerciants i mercenaris. La principal «originalitat», però, de la colònia catalana radica en el fet que l'alcaid de la milícia és el cap de tots els cristians, civils i militars, súbdits de la Corona d'Aragó o no, residents en territori abdalwadita; «alcaydus omnium christianorum», l'anomenava un document de 1265.¹⁹⁴ L'alcaid percebia els drets derivats de les transaccions comer-

183. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 146.

184. ACA, C, reg. 9, f. 28, i reg. 10, f. 62v, 1258, maig, 1; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 147, n. 1.

185. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 146-147.

186. ACA, C, reg. 12, f. 126, 1263, octubre, 27; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 147, n. 4.

187. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 147, n. 5, 6, 7 i 8.

188. ACA, C, reg. 12, f. 141, 1264, febrer, 6; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 147, n. 9.

189. ACA, C, reg. 13, f. 269v, 1265, maig, 5; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 148, n. 1.

190. ACA, C, reg. 13, f. 178v, 1264, maig, 29; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 148, n. 2.

191. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 147-148.

192. ACA, C, reg. 13, f. 258, 1265, maig, 23; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 148, n. 5.

193. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 148-149.

194. ACA, C, reg. 13, f. 258, 1265, març, 21; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 150, n. 4.

cials i era el cap i jutge dels mercaders.¹⁹⁵ La singularitat es deuria, en opinió de Dufourcq, al caràcter interior de la capital abdalwadita: els mercaders preferien els ports costaners i això hauria fet que la colònia mercantil a Tremissèn no fos ni tan important ni tan variada —com a Tunis. Seria, doncs, per aquest motiu que el cap de la milícia hauria esdevingut el representant del rei.

Potser sí que la continentalitat de Tremissèn la feia poc atractiva als mercaders catalans, però més enllà d'aquest fet el que crec interessant de destacar és que el cap de la milícia esdevé el representant del rei d'Aragó. De fet, fins i tot a Tunis, l'alcaid tenia una posició superior al cònsol des del moment que era ell qui s'havia d'encarregar de trametre, com hem vist, la «part del rei» —tant de la soldada dels mercenaris com dels drets derivats de l'activitat mercantil— al monarca. A Tremissèn, la migrada del col·lectiu de mercaders hauria fet inviable la constitució d'un alfòndec i això fa més evident que la representació del rei recaigués en el cap de la milícia, un *miles*.

La milícia cristiana de Tremissèn és documentada gairebé simultàniament a la consolidació del poder abdalwadita. De fet, sembla que l'emir Yaghmuràssan la va «heretar» dels darrers almohades en 1248.¹⁹⁶ Ara bé, la milícia cristiana dels almohades era formada preferentment per cavallers castellans; quan s'hauria esdevingut la conversió en una milícia majoritàriament aragonesa? Dufourcq apunta que potser fou arran de l'ambaixada de 1250, però segurament ho explica millor, reconeix el mateix Dufourcq, el fet que en 1254 la milícia capitanejada per l'alcaid *don* Gil participés en una revolta avortada que va implicar l'execució de tots els soldats cristians, llevat d'uns pocs que van aconseguir fugir. Dufourcq proposa la hipòtesi que potser fou aleshores que els abdalwadites es giraren cap a Aragó en lloc de Castella per tal de constituir la seva milícia. En conclusió, Dufourcq afirma que la milícia catalana seria posterior a 1254,¹⁹⁷ coetània, per tant, de la milícia catalana al servei dels hàfsides.

De la milícia, se'n coneixen força detalls a partir de la dècada de 1260 que il·lustren, a més, el caràcter de delegat reial del seu alcaid. En 1265, el cavaller Pere de Vilaragut va ser enviat a Tremissèn com a alcaid i ambaixador;¹⁹⁸ en 1267, el noble Guillem Galceran ho va ser en iguals condicions, alcaid i ambaixador,¹⁹⁹ i va ser reconfirmat en 1272, tot i que aleshores solament era alcaid «Christianorum terre nostre» i no pas de tots els cristians com abans.²⁰⁰ Les cròniques àrabs permeten deduir que la milícia cristiana dels abdalwadites va jugar un paper important en els encontres que aquests tingueren amb els emergents marínides, la qual cosa va repercutir en el seu prestigi i, de retruc, en el bon nom del rei Jaume. El rei, però, obtenia de la milícia, a més de «fama», un tribut, ja que era un «servei» pel qual el monarca catalanoaragonès cobrava. Ara bé, Dufourcq dedueix, per esments en tractats i negociacions posteriors, que, ultra aquest pagament, en temps de l'alcaid Galceran es va negociar el pagament d'un segon «tribut» sobre l'activitat mercantil dels catalans.²⁰¹ En aquest context, la crisi dels anys 1273-1274, quan va ser prohibit el comerç amb el regne de Tremissèn, s'expli-

195. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 149-153.

196. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 150.

197. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 150-151.

198. ACA, C, reg. 13, f. 258, 1265, març, 21, editat per Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, suppl., p. 38, i parcialment per Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, n. 133; cf. també Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 151, n. 6.

199. ACA, C, reg. 15, f. 74, 1267, editat per Andrés GIMÉNEZ SOLER, «Caballeros españoles en África y africanos en España», *Revue Hispanique*, núm. 12/42 (1905), p. 299-372, i núm. 16/49 (1907), p. 56-69; cf. Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*, n. 133; cf. també Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 151, n. 7.

200. ACA, C, reg. 14, f. 141, 1272, gener, 11; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 152, n. 1, i p. 153, n. 2.

201. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 153-156.

caria pel fet que Yaghmuràssan no hauria pagat el tribut anual, negociat i establert, segons els càlculs de Dufourcq, entre 1271 i 1272. Si bé és força clara, tot i que no directament documentada, l'existència d'un pagament sobre l'activitat mercantil —que també trobem a l'estat hàfsida—, és hipotètic atribuir al seu impagament el trencament dels anys 1273-1274 que, per contra, es podria posar també en relació amb el distanciament que al mateix moment es dona amb els hàfsides.

Dufourcq conclou: «Malgré la rareté des documents et l'absence de tout texte de traité, on a le droit d'affirmer qu'il y eut entre Yaghmorassen et Jacques le Conquérant des contacts fort suivis, à aspect commercial, militaire, politique et financier.»²⁰² Personalment, corregiria l'ordre dels elements, ja que, entre el monarca catalanoaragonès i l'abdawadita, tenim documentades sobretot relacions militars, polítiques, financeres i, menys clarament, comercials. En canvi, sí que podem afirmar que la presència comercial catalana és destacada i important, però això no implica, com ja hem afirmat, que les relacions entre els monarques es basessin principalment en aquest aspecte.

4. LES RELACIONS AMB EL MARROC

Durant gairebé la quasi totalitat del regnat de Jaume I, la Barbaria occidental —el Marroc— va estar en guerra civil. Cal tenir present que la revolta marínida va començar poc després de la batalla de Las Navas de Tolosa, però no va ser fins a 1248 que van conquerir Fes o fins a 1269 que van prendre Marràqueix al darrer almohade mumínida Abu-Dabbús, i no es van emparar de Tànger i Ceuta fins a mitjan any 1270.

Aquesta circumstància explica que la influència política i les relacions comercials fossin limitades, reduïdes a contactes comercials amb els ports, especialment els mediterranis. No hi va haver tractes ni amb els almohades mumínides de Marràqueix ni amb els marínides de Fes. Va ser Castella qui va desenvolupar una política important al Marroc.²⁰³

El clima d'enfrontaments interns del Marroc arran de la disgregació del poder almohade va afavorir, per contra, l'aparició amb força de la pirateria a ciutats com Salé i Ceuta. La pirateria, però, no va aturar el tràfic comercial: n'era un risc més. En aquest sentit, consta que Ceuta ja mantenia relacions comercials amb Barcelona en 1227²⁰⁴ i també amb Montpeller.²⁰⁵ Tot i que no n'hi ha cap prova, Dufourcq veu raonable creure en l'existència a Ceuta d'un alfòndec i un consolat catalans, afirmació que ell mateix corregirà en un article posterior.²⁰⁶ De fet, malgrat que es documentin contactes amb diversos ports marroquins tant mediterranis com de la façana atlàntica, les comandes en què apareixen com a destinació són escasses.²⁰⁷

Com al Magrib central i oriental, les milícies cristianes eren presents al Marroc, on tenien una llarga tradició que es remuntava al segle XII, quan el vescomte Reverter havia esdevingut el cap de la milícia cristiana dels almoràvits. L'auge almohade no va trencar la relació, ja que el fill del vescomte, convertit a l'islam, Alí ibn Reverter, s'alineà amb els almohades mumínides. Tot i aquests dos

202. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 156.

203. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 157.

204. AHCB, *Llibre Verd*, vol. I, f. 213; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 158, n. 2, i p. 31, n. 5.

205. Gisèle CHOVIN, «Les relations de la France avec le Maroc», *Hespéris*, vol. XLIV (1957), p. 13; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 158, n. 3.

206. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 158, afirmacions que matisa a Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Vers la Méditerranée orientale et l'Afrique», a *Jaime I y su época*; reeditat a Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Ibérie chrétienne...*

207. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 158-160; Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 265-266.

exemples d'alcaids catalans, els almohades van formar la seva milícia cristiana preferentment amb castellans.²⁰⁸

Els successors dels almohades al Marroc, els marínides, també van tenir una milícia cristiana, creada en 1248 amb mercenaris que havien estat al servei dels almohades i engrandida en 1254 amb la incorporació d'aquells que van sobreviure a la repressió de la revolta de la milícia abdalwadita contra l'emir Yaghmuràssan. No sembla, però, que els catalanoaragonesos hi tinguessin cap paper especial.²⁰⁹

En l'aspecte religiós, la presència cristiana, especialment catalanoaragonesa, va ser petita però significativa. En 1246 va ser escollit com a bisbe del Marroc un aragonès, el franciscà Lop Ferrandes d'Ain. El fet que el papa enviés missives a Jaume I, l'arquebisbe de Tarragona i els bisbes de Barcelona, Mallorca i València demanant-los que ajudessin el nou bisbe —també escriu a tots els altres monarques peninsulars i a diversos bisbes mediterranis, fins i tot al de Baiona i al de Porto—²¹⁰ pot deixar entreveure que aleshores existia alguna via de comunicació entre els almohades i la Corona d'Aragó; tanmateix res permet confirmar-ho. De fet, però, allò que és més probable que el Conqueridor aconseguís a la llarga va ser desviar l'interès papal cap a Ifríqiya, com s'ha comentat més amunt.

Solament en relació amb Ceuta i molt al final del regnat de Jaume I es van teixir alguns lligams amb els marínides. El primer episodi vinculat a aquesta ciutat es remunta, però, a l'estiu de 1234, quan una expedició naval, dita dels *Calcurini*, va atacar per sorpresa Ceuta, que solament va poder salvar-se'n gràcies a l'ajut genovès.²¹¹ Dufourcq identifica els *Calcurini* amb els catalans i creu que l'objectiu de l'expedició podia ser evitar que els ceutís ajudessin Eivissa i Formentera o València, que serien preses. De fet, com s'ha dit, quatre anys abans, una esquadra catalana ja havia recorregut la costa barbaresca per evitar que els magribins estiguessin temptats de socórrer Mallorca i Menorca. Es pot trobar una altra raó per explicar aquesta expedició —raó que avalaria, en opinió de Dufourcq, la identificació entre *Calcurini* i catalans— si se suposa un caràcter antigenovès a l'expedició. Consta, per un costat, que durant l'atac les naus genoveses que eren al port de Ceuta foren incendiades i, per un altre, que Ceuta va demanar ajut a Gènova per fer front a l'atac i, de fet, fou la flota genovesa la que va foragitar els *Calcurini* i després, en un episodi poc clar, va acabar amenaçant Ceuta, l'any següent, 1235, possiblement per tal d'aconseguir cobrar el preu del seu ajut o una indemnització per les naus destruïdes.²¹² Des d'aquesta perspectiva, segons Dufourcq, l'expedició dels *Calcurini* es podria interpretar com una operació per intentar eliminar o limitar la concurrència italiana en aquest important port marroquí.²¹³ Com ja s'ha comentat, les relacions amb Gènova, malgrat la concurrència

208. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 160-161. Tot i així, es documenta un alcaid català al sud del Marroc en 1266 (Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 160, n. 6), així com altres capitans «francs» (catalans?) al servei dels almohades: Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 160, n. 7.

209. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 161.

210. Butlla *Fideles proprio signo* del 18 d'octubre de 1246 (Élie BERGER, *Les registres...*, vol. I, p. 333, núm. 2245, i Augustus POTTHAST, *Regesta pontificum...*, vol. II, p. 1041, núm. 12307; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 160, n. 9) i butlla *Allendentes quod ex favore* del 23 d'octubre de 1246 (Élie BERGER, *Les registres...*, vol. I, p. 333, núm. 2246, i Augustus POTTHAST, *Regesta pontificum...*, vol. II, p. 1042, núm. 12317; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 160, n. 8).

211. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La question de Ceuta, au XIIIe siècle», *Hespéris*, vol. XLII (1955).

212. Louis de MAS-LATRIE, *Traité de paix...*, vol. I, p. 81-82; Christophe PICARD, *L'océan Atlantique...*, p. 174-175. En 1231 els ceutís ja havien sol·licitat l'ajut de la flota genovesa per fer front al setge imposat pels almohades: cf. Christophe PICARD, *L'océan Atlantique...*, p. 174.

213. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «La question de Ceuta, au XIIIe siècle», *Hespéris*, vol. XLII (1955); Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 161-162.

comercial, foren bones durant tot el regnat de Jaume I, per la qual cosa sembla anacrònic presentar l'expedició com un episodi més de l'oposició catalanogenovesa. D'altra part, com el mateix Dufourcq planteja, és un moment bèl·licament molt actiu —Ibn Khaldun destaca que l'any 633 de l'hègira (1235-1236) els musulmans andalusins van haver de fer front a set setges cristians: València, dos cops, Xàtiva, Jaén, Tavira, Múrcia i Niebla, a més de perdre Còrdova conquerida pels castellans—,²¹⁴ per la qual cosa no sembla estrany que una «misteriosa» flota aprofités l'ocasió per a atacar un ric port com Ceuta. Aquesta flota, d'altra part, podria ser «enviada» per algun monarca, potser el mateix Jaume I, però també podria ser una expedició «privada», una flota noliejada per inversors que sabien els sucors beneficis que oferia el cors. Per posar un exemple català un poc posterior, en 1242, Berenguer Burget de Barcelona, juntament amb el bisbe de Mallorca i altres inversors, van reunir deu mil besants amb l'objectiu d'armar una nau per a saquejar al-Àndalus.²¹⁵

Després d'aquest episodi de dubtosa atribució als catalans, Ceuta va desaparèixer dels interessos més evidents del Conqueridor. Dufourcq destaca que en 1250 és inclosa en la prohibició de la guerra de cors, però ja s'ha comentat més amunt el veritable esperit de l'ordinació, per la qual cosa no se'n pot inferir l'existència d'un acord de pau i ni tan sols de relacions diplomàtiques.²¹⁶ En aquest sentit, més endavant, quan el papat i Alfons X tractin sobre la «croada d'Àfrica» i prenguin Ceuta com un dels seus primers objectius, Jaume I no s'hi oposarà. El Conqueridor solament va posar limitacions pel costat oriental: el reialme hàfsida havia de quedar fora dels objectius de la croada. La situació tampoc no canvia durant la revolta murciana: Ceuta, com tots els altres territoris islàmics, va ser tractada com a enemiga potencial, però passada la revolta va retornar la calma, és a dir, va desaparèixer dels interessos de Jaume I.²¹⁷

Cal esperar a 1269 per trobar obertament i clara relacions diplomàtiques bilaterals entre Ceuta i la Corona d'Aragó. El 4 de febrer d'aquest any es va signar a València un tractat de pau i treva entre Jaume I i Ibn al-Azafí, senyor de Ceuta.²¹⁸ L'acord, coetani a una pau amb el soldà nassarita de Granada,²¹⁹ segurament cal vincular-lo a la necessitat d'un moment de pau després de les dificultats de la revolta murciana i a la recerca de l'estabilitat necessària per a poder dur a terme la programada croada de Jaume I a Terra Santa.²²⁰ Dufourcq hi afegeix la voluntat de facilitar el comerç, assegurant un estret de Gibraltar obert a les naus catalanes.²²¹ De nou, però, les fonts són esquerpes a fornir-nos detalls precisos sobre les condicions de l'acord i l'aspecte comercial resta dins del camp de les hipòtesis.

L'amistat amb Ceuta, però, no va ser duradora. Després de la conquesta de Marràqueix en 1269, el marínida Abu-Yússuf va centrar la seva atenció en els dominis d'Ibn al-Azafí, Ceuta i Tànger. La darrera la va prendre en 1273, però per sotmetre Ceuta calia blocar-la per mar i, com que el marínida

214. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 306.

215. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 300. En 1238, Domènec Llull, Ramon de Caldes i Guillem Bosa també havien invertit trenta-sis sous a armar una barca destinada a saquejar al-Àndalus. No resulta inversemblant creure que diverses d'aquestes naus armades «privades» s'unissin en algun moment per formar una flota capaç de prendre objectius més importants, com per exemple saquejar el port de Ceuta. De fet, allò que el rei Jaume I va prohibir amb l'ordinació de 1250 sobre el cors (cf. *supra*) fou aquesta pirateria «privada» descontrolada —des de la perspectiva reial, és clar.

216. Vegeu *supra*.

217. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 162-163.

218. ACA, C, reg. 15. f. 130v; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 163, n. 4.

219. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *El Sitio de Almería en 1309*, Barcelona, 1904. p. 75; cf. F Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*

220. Sobre la croada de Jaume I a Terra Santa, vegeu el recent treball d'Ernest MARCOS HIERRO, *La croada catalana...*

221. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 163-164.

no disposava de flota pròpia, va decidir llogar vaixells cristians. En aquest context, el marínida es va dirigir a Jaume I. Un cop començat l'atac a Ceuta per terra, Abu-Yússuf va enviar dos emissaris a Jaume I per proposar-li un pacte. Les condicions van satisfer el Conqueridor i l'acord es va signar a Barcelona el 18 de novembre de 1274.²²² Es tracta d'un acord estrictament militar: Jaume I es va comprometre a posar a disposició d'Abu-Yússuf tropes —cinc-cents cavallers— i vaixells —cinquanta embarcacions—, mentre que el marínida n'havia de pagar la soldada, que s'explicita detalladament, a més d'abonar un tribut inicial al rei d'Aragó de dos-cents mil besants i un d'annual de cent mil besants si la conquesta s'endarreraria i, després de la conquesta, un tribut de cinquanta mil besants anuals que haurien convertit el soldà marínida en tributari del Conqueridor.²²³

Amb l'ajut de la flota catalana, capitanejada per Pere Ferrandis d'Híxar, Ceuta va caure en mans marínides en 1275, conquesta que, dins de la cristiandat, va circular com una gran victòria aragonesa.²²⁴ Tanmateix Ceuta no havia capitulat, sinó que finalment Ibn al-Azafi es va sotmetre a Abu-Yússuf fent-se'n vassall i tributari.²²⁵ El sotmetiment de Ceuta va fer que Abu-Yússuf considerés caduc el tractat amb els catalanoaragonesos —no consta que, més enllà dels pagaments immediats de l'ajut, el marínida pagués el tribut anual establert al tractat. Dufourcq ho considera una argücia dels marínides per aconseguir fer-se amb la clau de l'Estret.²²⁶

El resultat de l'efímera aliança amb els marínides duu Dufourcq a afirmar que Jaume I ha «fracassat», ja que Abu-Yússuf no s'havia aliat amb els catalans per facilitar-los la penetració econòmica al Marroc, sinó per consolidar la seva posició mediterrània. «Jacques le Conquérent», afirma Dufourcq, parafraçant Soldevila, «avait prouvé une véritable “incapacité politique”, a cette occasion.»²²⁷ Tanmateix, en aquesta ocasió, el judici de Dufourcq és evidentment excessiu, ja que és clar que l'acord que signen Abu-Yússuf i Jaume I és solament i exclusiva militar. L'única clàusula en què l'acord s'assembla a un tractat mercantil és la de l'autorització a la milícia de tenir capella, com els era permès a les colònies mercantils. Tanmateix en la resta és evident que ens trobem davant un acord que no pretén facilitar el comerç. Serien tractats com aquest els que haurien permès la instal·lació de les milícies als sultanats hàfsida i abdalwadita? És probable que sí. El fracàs, si de cas, estaria en no haver aconseguit mantenir el servei més enllà de l'acció bèl·lica puntual de prendre Ceuta. Suposar, darrere un tractat tan evidentment bèl·lic, la voluntat d'obrir el soldanat marínida als mercaders catalans no té sentit. D'altra part, com s'ha comentat, aquests ja hi eren de feia temps i, si la seva situació no s'havia consolidat com havia passat a Ifríqiya o a la Barbaria central, cal atribuir-ho a altres raons —com la inestabilitat política de la regió o la bel·ligerància dels primers marínides— més que no a la incapacitat política del monarca catalanoaragonès.

222. ACA, C, reg. 19, f. 6; cf. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *El Sitio...*; Andrés GIMÉNEZ SOLER, *La Corona de Aragón y Granada*, Barcelona, 1908, p. 18; Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón...*; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 166, n. 4.

223. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 165-167.

224. Javier de SALAS, *Marina española de la Edad Media*, Madrid, 1925-1927, p. 80-85; cf. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 167, n. 5.

225. IBN KHALDOUN, *Histoire des Berbères...*, t. II, p. 157, i t. III, p. 63-66; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 167, n. 6.

226. No queda clar que realment es tractés d'una argücia. El tribut estava vinculat a la presa de Ceuta, però de fet la ciutat no fou presa, sinó que va pactar, la qual cosa es podia considerar que anul·lava la clàusula de l'acord. D'altra part, res no indica que Abu-Yússuf no pagués la milícia i la flota.

227. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne Catalane...*, p. 168.

5. CONCLUSIÓ

En un moment de la seva anàlisi de les relacions entre la Corona d'Aragó i el reialme hàfsida, Dufourcq afirma que és capaç d'analitzar els esforços desenvolupats pels catalans a Barbaria i els èxits aconseguits, però li costa entendre les etapes seguides per la política de Jaume I per realitzar, perfeccionar o seguir aquest progrés. Crec que això es deu al fet que Dufourcq comet un error en aproximar-se al seu tema d'estudi. Identifica el rei i la Corona d'Aragó i, per tant, els interessos del rei esdevenen els interessos del seu reialme i els seus súbdits i viceversa. Ara bé, això no és així. El rei Jaume no és un president de govern que vetlla pels interessos dels seus conciutadans, sinó que és un actor més dins de la Corona, un actor, però, que vetlla sobretot pels seus interessos. Aquests interessos, evidentment, poden coincidir amb els dels seus súbdits o amb els d'algun estament social o col·lectiu professional de la Corona, però no necessàriament. És per això que el comerç català amb el Magrib no encaixa del tot bé amb la política magribina del rei, ja que el comerç té la seva pròpia dinàmica, que està influïda per molts factors, entre ells, lògicament, la política reial envers el Magrib, però no sols i no sempre positivament. Per contra, la política del rei envers el Magrib està inspirada no pel comerç català, sinó per dos dels vectors principals de la política del rei Jaume: la consolidació del poder reial i, estretament vinculat a aquest, la consecució de nous recursos econòmics que permetin al monarca l'autonomia necessària per a consolidar el seu poder i la seva independència.

L'«autonomia» del comerç català respecte de la política reial, la trobem a bastament plasmada cada cop que, malgrat l'existència de conflictes bèl·lics, es documenta la persistència de l'activitat mercantil. És una situació que, cada vegada que es dona, sorprèn la majoria d'historiadors —Dufourcq no deixa de sorprendre's ara i adés, cada cop que detecta, enmig d'una crisi, una comanda destinada justament allà on hi ha la crisi— i que solament es pot explicar si s'entén que, en aquesta època, el comerç internacional té una «vida pròpia», una independència que fa que els avatars de la política dels monarques siguin una contingència més a tenir present en el risc que caracteritza l'activitat mercantil. Justament el que intenta fer Jaume I és controlar aquest comerç i enquadrar-lo per aconseguir esgarapar-ne part dels beneficis. Com ho aconsegueix? Com convenç els mercaders per a compartir part dels seus beneficis? Oferint-los protecció i seguretat. És el que el rei pot oferir; és, podríem dir, la seva especialitat i és el que, de fet, ofereix —ven— als estats islàmics: seguretat i protecció. És, en certa manera, la treva i la pau de Déu traspassades al comerç i la política internacionals.

Des d'aquesta perspectiva, es pot entendre millor, a parer meu, la raó de ser de la política del rei envers el Magrib. Recordem, en primer lloc, que el rei és un noble i que, com a tal, la seva funció és fer la guerra. No és estrany, doncs, que, seguint una antiga tradició dels estats cristians peninsulars, ofereixi «serveis militars» als estats islàmics. Ara bé, ja no som als segles XI o XII, i el rei, tot i que amb dificultats, comença a controlar la noblesa i la seva principal funció, la guerra, i és capaç de dirigir-les totes dues cap a l'exterior sense perdre'n el control. Potser el cas de l'alcaid de la milícia de Tremissèn, Guillem Galceran, és dels més clars en aquest sentit. A casa, aquest noble es revoltarà diverses vegades contra el rei, però al mateix temps el servirà fidelment com a alcaid de la milícia cristiana, assegurant-li, per un costat, una influència directa i important sobre l'emirat abdalwadita, però, al mateix temps, una substanciosa font d'ingressos per a la monarquia —i per a ell mateix. És des de la perspectiva de controlar la violència que cal entendre també l'ordinació de 1250. Com ja s'ha comentat, no és una norma de pau, sinó una eina del rei per a convertir la capacitat bèl·lica dels seus súbdits en una arma del monarca. Per la mateixa raó, l'ordinació no es pot entendre com una mesura per a la promoció del comerç, tot i que indirectament hi pugui contribuir, sinó més aviat de «promoció» del cors, ja que, si

bé prohibeix el cors «lliure», qui el practiqui amb autorització reial tindrà, darrere seu, el suport de la monarquia.

El tractat amb els marínides per a la conquesta de Ceuta és una altra demostració que els interessos del rei són independents del comerç. El rei, al final del seu regnat, ha aconseguit, tot i no tenir una flota pròpia en el sentit estricte de la paraula, la capacitat de noliejar-la, així com de reunir contingents de cavallers prestos a participar en expedicions lucratives. Això és el que el rei pot organitzar i això és el que l'emir marínida «compra»... i Jaume I ho ven a bon preu, tot i que, possiblement en aquest cas, el negoci no va acabar de sortir rodó perquè no va ser capaç d'aconseguir que la milícia esdevingués imprescindible als marínides com ho era per als hàfsides i els abdalwadites. En no ser imprescindible, el marínida va poder evitar —segons sembla— pagar el tribut anual. Sembla força evident, però, que tota la campanya ceutina no implicava cap avantatge per al comerç català.

La monarquia, per tant, havia aconseguit imposar-se a la Corona d'Aragó com la garant de la pau i la senyora de la guerra i convertir aquesta condició internacionalment en una arma i un negoci al seu servei. De la mateixa manera, el rei era conscient que a la seva principal ciutat i, en menor mesura, a tots els centres urbans dels seus dominis s'estava desenvolupant una important activitat comercial que havia permès a algunes famílies acumular importants fortunes. Ho sabia perquè algunes d'aquestes famílies formaven part del seu entorn més íntim i exercien càrrecs de molta confiança. Algunes, a més, l'havien ajudat en moments puntuals a finançar les seves actuacions. D'aquesta activitat mercantil, n'obtenia ja ingressos a través dels impostos sobre el comerç, però un cop els mercaders eixien dels dominis del rei, s'acabava el seu control. Jaume I aconseguirà, en aquesta afirmació constant del poder reial, fer arribar el llarg braç del rei més enllà de les fronteres dels seus regnes. És això, en el fons, el que són els alfòndecs i els consolats. Els alfòndecs no es creen del no-res, prèviament ja existeix una colònia de mercaders ben establerta; per tant, crear l'alfòndec no és res més que donar entitat jurídica, organitzar, controlar, una colònia ja existent. Què vol el rei? Controlar els seus súbdits i, evidentment, participar en els seus beneficis. Què ofereix a canvi? Seguretat i protecció. Seguretat perquè se'ls aplicaran les seves lleis malgrat ser a l'estranger, seguretat perquè el rei —que des de 1250 ja controla, com hem dit, els corsos— donarà suport als seus súbdits davant els abusos dels particulars i de les autoritats del lloc d'acollida, seguretat perquè el rei, a través de l'alfòndec, garanteix serveis com la notaria o la capella, etc. Unes seguretats que es paguen mitjançant la participació del rei en els beneficis dels negocis, tal com s'ha vist que ocorria a la colònia tunisenca. És també una garantia per al país d'acollida que, enfront d'una munió d'interlocutors particulars, té a partir d'aleshores un únic interlocutor, el rei, a través del cònsol o dels ambaixadors. És una seguretat que també es paga, fent participar el monarca aragonès en algun dels impostos comercials, com la meitat de la gavella del vi de Tunis que anava a parar a les arques de Jaume I.

De la mateixa manera que, per imposar-se sobre la noblesa, el rei hi hagué de lluitar diverses vegades, no degué ser fàcil aconseguir que els mercaders acceptessin de sotmetre's a l'autoritat reial, ja que estaven acostumats a un elevat grau de llibertat que, tot i que comportés alts riscos, també permetia substanciosos guanys. És des d'aquesta òptica que crec que cal interpretar els conflictes que es detecten en les acusacions contra Arnau Eimeric, possiblement l'encarregat d'organitzar la colònia catalana. Calia convèncer tota la colònia que els beneficis de la protecció superarien l'inconvenient d'haver de pagar aquest «servei» i és probable que alguns no hi estiguessin d'acord. Si Bensch ha demostrat que, a Barcelona, la consecució de les institucions municipals fou fruit més de la col·laboració del patriciat amb el monarca que no resultat d'una acció per la independència comuna, no podem apuntar que el consolat no fou res més que aconseguir imposar als súbdits a l'estranger l'autoritat del

rei? Dufourcq ja havia constatat que la municipalitat barcelonina —encara embrionària en aquell moment— no jugava cap paper en la designació del cònsol a Tunis, i és lògic que així fos, ja que, recordem-ho, l'alfòndec és del rei, de la mateixa manera que les primeres institucions municipals barcelonines seran més una eina per a coordinar les energies i els recursos dels ciutadans, els patricis i la monarquia, que no pas l'expressió d'una identitat comunitària. Això no evita, però, que els còsols fossin sovint barcelonins, una altra mostra més de la sinergia ocasional entre els interessos dels mercaders barcelonins i el rei.

Amb aquesta política, el rei promou el comerç, ja que li dóna cobertura, però no és aquesta la seva principal preocupació. És per això, al meu entendre, que, arrossegada per la tradició, inicialment la presència catalanoaragonesa al Magrib està «militaritzada», és a dir, sotmesa a l'activitat militar. És lògic, a més, des d'una perspectiva feudal, sotmetre la presència catalana a l'estament nobiliari, malgrat que aleshores ja fos habitual que molts oficials del rei no pertanyessin als estaments privilegiats. És per això, crec, que l'alcaid de Tunis ens apareix inicialment com a recaptador dels diners del rei i encarregat de fer-los arribar a la metròpoli o és per això també que l'alcaid de Tremissèn, un noble, actua com a cap de tota la comunitat, «militar» i «civil».

A partir dels anys 1260, les prohibicions de comerç amb alguns països o les autoritzacions de cors o d'armament de nau esdevenen eines que el monarca pot usar per pressionar, gairebé extorquir, els sobirans magribins. En ocasions, aquestes mesures poden respondre a necessitats dels mercaders de la Corona, especialment interessos particulars quan el cors s'autoritza a un patró que ha sofert algun greuge per part d'alguna autoritat o particular magribí, però al mateix temps pot interferir en l'activitat comercial quotidiana, ja que impedeix l'accés a uns mercats que han esdevingut fonamentals en les rutes comercials dels inversors catalans. Possiblement per això, tan nombroses com les prohibicions de comerç, en documentem les excepcions, que, a primera vista, donen una imatge d'incoherència a la política reial, però que responen a la idiosincràsia d'una activitat en què s'entrellacen interessos molt diversos.

Tal com s'ha plantejat, l'il·lustre rei Jaume ha quedat convertit en una mena d'empresa de serveis que oferia els seus productes —milícia, alfòndec, cors, flota— al millor postor, subcontractant alguns d'aquests serveis a minoristes —còsols, alcaids, mercenaris, corsaris, patrons de nau. En certa manera, fou així —i ser-ne conscient ens permet entendre millor la política magribina del rei—, però no es pot reduir a això. Crec que foren la consolidació del seu poder i la consecució de noves fonts d'ingressos les que en gran part dirigiren la seva política envers el Magrib, però també és cert que Jaume I fou un rei capaç d'entendre la complexa situació política del moment històric que li va tocar viure i va actuar en conseqüència. Sens dubte, no és gratuït que coincideixin la debilitat del regne de Sicília durant els primers anys 1250 amb la consolidació institucional de la presència catalana, és a dir, amb l'aparició de la milícia i l'alfòndec. Tampoc no ho pot ser haver aprofitat el fallit complot de la milícia castellana a Tremissèn per instal·lar-n'hi una de catalanoaragonesa i, a més, aconseguir sotmetre-hi tots els cristians establerts, i arribar a una posició de control inaudita. De la mateixa manera, els mercaders, malgrat tots els intents del monarca de controlar-los, van seguir mercadejant allà on volgueren —malgrat guerres i prohibicions—, amb qui volgueren —contraban— i amb els productes que més els donaven profit —incloent-hi coses vedades. Responien a dues dinàmiques diferents que per moments coincidien i per moments, no.

La croada a Terra Santa de 1269 i la política internacional de Jaume I

Ernest MARCOS HIERRO
Universitat de Barcelona

Des del moment mateix de la seva realització, la croada a Terra Santa de Jaume I ha estat l'empresa del monarca que menys atenció ha suscitat i que més crítiques ha concitat.¹ L'opinió pública de l'època, que havia reclamat per boca dels trobadors, com Olivier «lo Templier» i Cerverí de Girona,² el compromís del rei català amb la defensa d'ultramar, es mostrà molt crítica quan tingué notícies del seu abandonament de l'expedició i formulà hipòtesis desagradables sobre les raons veritables de la seva renúncia, com aquelles que recull Guillem de Puilloreus en la seva «Historia Albigensium».³ D'aquesta i altres fonts italianes i del regne de Jerusalem, es desprèn que, per als seus contemporanis, Jaume I fou un mal croat, que fracassà en el seu propòsit per una combinació de diversos motius, que van des d'una organització deficient de l'empresa tant pel que fa a l'elecció dels aliats com a la seva planificació logística, passant per la covardia personal del monarca davant dels perills de la mar, fins a acabar en el desig luxuriós de la seva amant Berenguera Alfonso que li impedí, finalment, allunyar-se'n. El Conqueridor era perfectament conscient d'aquestes crítiques, com ho demostra el relat apologetic que ens ofereix al *Llibre dels feits*, una autèntica refutació punt per punt de les acusacions que li eren fetes.⁴

A desgrat dels seus esforços, el reial cronista no aconseguí tanmateix dissipar del tot els dubtes, i l'eco del judici negatiu dels espectadors de l'afer al segle XIII ressona en els historiadors que, des de Jerónimo Zurita⁵ en endavant, s'han ocupat de relatar aquest episodi. Els historiadors de les croades resumeixen en uns quants paràgrafs les dades sobre l'expedició que aplegà Reinhold Röhrich⁶ en un article de 1890 i retraten, com fa el cèlebre Sir Steven Runciman, el rei Jaume com un vell cavaller ingenu, que no sap ben bé allò que fa quan decideix d'embarcar-se en l'aventura ultramarina.⁷ Per la

1. Vegeu, en general, MARCOS (1996 i 2007).

2. Olivier «lo Templier», «Estat aurai lonc temps en pessamen» (BdT 312,1): vegeu, per exemple, l'edició de RIQUER (1975, vol. III, p. 1475-1477, núm. 309), i el comentari d'HAUF (2003, p. 338). Cerverí de Girona, «En breu sazo aura-l jorn perentori» (BdT 434A,20): sobre la debatuda cronologia d'aquest text, vegeu Hauf (2003, p. 339-340) i l'article de Miriam CABRÉ, «“En breu sazo aura-l jorn perentori” (BdT 434A,20): Jaume I i Cerverí interpreten els fets de 1274», a *Actes del X Col·loqui de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant 2003)*, en premsa.

3. GUILLEM DE PUILLORENS, «Historia Albigensium», a *RHGF*, núm. 20, p. 774.

4. JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 484-490. Vegeu MARCOS, 2007, p. 198-202.

5. ZURITA, 1967-1974, vol. I, p. 667-673.

6. RÖHRICH, 1890, p. 384-394.

7. Vegeu STERNFELD, 1896, p. 170-177; GROUSSET, 1934-1936, vol. III, p. 649-650; RUNCIMAN, 1954-1955, vol. III, p. 330-331; RUNCIMAN, 1955-1985, vol. II, p. 580; PRATER, 1970, vol. II, p. 494-495; RILEY-SMITH, 1987, p. 174; BALARD, 1988, p. 56; RICHARD, 1989, p. 520-522.

seva banda, els biògrafs del sobirà, des de Tourtoulon fins a Villacañas, consideren la croada un error des del moment mateix de la seva concepció i lamenten, amb matisos, la decisió del Conqueridor de portar a terme el seu projecte.⁸ En una publicació ben recent, el filòleg medievalista italià Stefano Cingolani presenta encara la croada com una «idea prou absurda», inspirada per «l'idealisme egocèntric» que caracteritza, segons l'autor, els darrers anys del regnat i de la vida del Conqueridor.⁹ La meua opinió, tanmateix, és radicalment distinta. No em sembla oportú utilitzar les crítiques formulades pels contemporanis del Conqueridor de manera acrítica i anacrònica per confirmar una visió prejudiciada i també anacrònica de la croada de Jaume I de 1269, en particular, i de les croades en general. Quan Puillorens i els cronistes del regne de Jerusalem descriuen com un error vergonyós i, fins i tot, com una aventura ridícula la iniciativa del rei d'Aragó, ho fan perquè, com veurem més endavant, trencava tots els límits convencionals de la croada tal com ells la concebien des de la seva òptica güelfa i profrancesa, i la majoria d'historiadors de les croades dels segles XIX i XX els segueixen, perquè, probablement sense adonar-se'n, participaven també de la mateixa opinió. Havien interioritzat tant els judicis de les seves fonts, que blasraven l'emperador Frederic II per haver recuperat Jerusalem mitjançant un tractat signat amb el califa al-Kamil, perquè així ho feia el papa Gregori IX, i lloaven, en canvi, Lluís IX de França, a desgrat del fracàs militar evident de les seves dues empreses.

Per llur banda, els biògrafs de Jaume I accepten amb el cor contret el veredict de negatiu i el repetixen, perquè no es veuen amb cor de justificar, com diria Francesc Carreras Candi, l'única espina de derrota en un regnat ple de roses de victòria i prefereixen atribuir-la a un generós error de càlcul, motivat per la ferma fe i la bona intenció del monarca.¹⁰ Els uns i els altres no posen tanmateix en dubte el dret del rei a acudir en defensa dels estats croats de Palestina. Els seus successors moderns, en canvi, partint de la creença moderna que totes les croades són un error i, a més a més, un error criminal, aprofiten les crítiques interessades dels adversaris de la casa d'Aragó per a desqualificar l'empresa de 1269 en tot el seu conjunt, i així acaben, com els seus col·legues més antics, jutjant les iniciatives del Conqueridor pel seu resultat. Molts pensen que no hi ha dubte que també les empreses de Mallorca i València foren actes d'agressió contra estats constituïts, motivats per la intolerància religiosa, però, almenys, aquelles tingueren èxit i procuraren nous regnes al casal barceloní. Poden, per tant, ser considerades un encert, sobretot des del punt de vista de la *Realpolitik*. En canvi, de la croada a Terra Santa no hi ha res a dir: fou un fracàs sense palliatius en el pitjor dels escenaris possibles, l'ultramar feudal i cristià, un món que, des de la nostra perspectiva actual, en aquells moments ja estava condemnat a desaparèixer.

Els qui pensen així, al meu entendre, s'equivoquen. Per tal de valorar justament l'abast i la importància d'aquesta aventura, hem d'oblidar-nos del seu final fracassat. Hem de mirar la seva iniciativa amb els ulls dels qui la contemplaven durant la primavera de 1269, quan no sabien encara ni que una tempesta obligaria el Conqueridor a canviar de rumb i li impediria desembarcar a Sant Joan d'Acre, ni que l'il-khan mongol no es presentaria, finalment, a Palestina amb l'exèrcit que havia promès. Els europeus d'aquell temps temien amb tota certesa que els estats croats podien desaparèixer sota els embats del sultà Baibars d'Egipte, però no donaven encara aquesta batalla per perduda. Amb un entusiasme més o menys gran, tots estaven disposats o, almenys, se sentien obligats a donar un cert

8. TOURTOULON, 1874, vol. II, p. 309-318; SWIFT, 1894, p. 116-119; SOLDEVILA, 1958, p. 266-270; BURNS, 1976, p. 19-20; VILLACAÑAS, 2003, p. 658-668.

9. CINGOLANI, 2007, p. 336-337.

10. CARRERAS CANDI, 1909, p. 106.

suport econòmic i polític a qualsevol iniciativa que promogués la defensa de les restes de l'ultramar cristià. No podien, per tant, no prendre's seriosament l'empresa de Jaume d'Aragó. No podien desqualificar-la d'entrada com ho faran després els historiadors en vista del seu magre resultat. Havien de jutjar-la com un projecte susceptible, com qualsevol altre, de ser portat a terme amb èxit o de fracassar. Els poderosos havien de valorar les virtuts i els defectes que el pla presentava i ens consta que ho feren. Sabem, per exemple, que el papa Climent IV mostrà la seva preocupació per les dificultats de finançament de l'expedició catalana i que el rei Alfons X de Castella trobava que els mongols i els bizantins no eren uns aliats fiables. Per contra, tenim també constància escrita de la confiança que l'il-khan Abaqa mostrava en la paraula de Jaume I, una opinió que compartien els seus aliats cristians del Pròxim Orient, disposats a defensar la seva croada davant la cúria romana i les principals corts europees. Per això, el nostre objectiu com a historiadors consisteix a mirar d'entendre i explicar les raons que justifiquen les reticències dels uns i els entusiasmes dels altres, a tractar d'esbrinar per què Jaume d'Aragó, més enllà de motius personals d'índole diversa que han estat sovint adduïts (la seva condició de campió incansable de la lluita contra els musulmans o la voluntat de forçar el consentiment del papa per a obtenir el divorci de Teresa Gil de Vidaure i la legalització consegüent de la seva relació amb Berenguera Alfonso)¹¹ i que són, probablement, tots ells certs, prengué la decisió d'embarcar-se en una croada a l'edat de seixanta-un anys.

L'intent de donar resposta a aquesta pregunta ens imposa inevitablement la contextualització de l'empresa del rei Jaume dins el marc de la política internacional de l'època. La gènesi de la conjuntura que la va fer possible es troba en el començament dels anys cinquanta del segle XIII, quan hi hagué dos esdeveniments importants que canviaren la geografia política d'Europa i d'Àsia. Al front occidental, la mort de l'emperador Frederic II el desembre de 1250 donà inici a la ràpida descomposició de l'Imperi patrimonial dels Hohenstaufen, que havien dominat durant els darrers cinquanta anys el Sacre Imperi Romanogermànic i el regne de Sicília.¹² Amb la seva desaparició, s'alteraven substancialment els difícils equilibris polítics que havien definit durant dècades el conflicte entre el papat i l'Imperi. Els gibel·lins de tot Europa retrocedien davant de l'avenç dels güelfs, i el papa, alliberat de la tenalla que l'havia mantingut subjecte durant molts anys, es lliurava definitivament a la casa de França a l'hora de procedir a una reordenació política de la península Itàlica. En efecte, els principals beneficiaris de la iniciativa papal foren els Capets i, més concretament, el comte Carles d'Anjou i de Provença, que des del principi dels anys seixanta es perfilà com el millor candidat per a ocupar el tron de Sicília, usurpat, segons l'opinió del pontífex, des de 1258 per Manfred de Tàrent, el fill bastard de Frederic II. D'altra banda, també aprofità el declivi gibel·lí el rei Alfons X de Castella, que, invocant el seu parentiu amb la casa de Suàbia a través de la seva mare la reina Beatriu, es féu escollir el 1257 rei de romans, candidat al tron imperial germànic, en competència amb el comte Ricard de Cornualla, germà del rei Enric III d'Anglaterra. França i Castella són, per tant, les dues potències que aspiren a omplir l'enorme buit de poder que havia provocat a Occident la decadència dels Staufer.

A Orient, mentrestant, també hi havia hagut transformacions importants.¹³ La desfeta de la croada contra Egipte de Lluís IX de França després de la batalla de Mansurah, esdevinguda el 9 de febrer de 1250, precipità una revolució de palau en el si del sultanat egipci, que comportà l'enderrocament del darrer representant de la dinastia kurda dels aiúbides i la presa del poder de la casta guerrera dels ma-

11. Vegeu MARCOS, 2007, p. 126-132.

12. Vegeu MARCOS, 2007, p. 54-61.

13. Vegeu MARCOS, 2007, p. 21-39.

melucs. Ells instauraren un sistema de govern que valorava l'eficàcia i la resolució militar dels seus sobirans molt per damunt de la seva legitimitat dinàstica i en el qual, per tant, la successió se solia esdevenir de manera violenta. Els sultans mamelucs es marcaren l'objectiu de posar sota la seva autoritat directa Palestina i Síria i dirigiren, per això, els seus atacs contra les dues potències que dominaven aquestes regions; d'una banda, els principats i senyories locals que encara governaven els plançons supervivents del casal aiúbida, i, de l'altra, els estats croats que a penes sobrevivien: el regne de Jerusalem, confinat a una estreta franja costanera, i el principat d'Antioquia, sempre orientat més cap al nord anatòlic i bizantí que no pas cap al sud franc. Un nou i decisiu factor d'inestabilitat s'introduí a la regió amb la invasió de Síria el 1259 per les tropes mongoles comandades per l'il-khan Hülegü de Pèrsia. Dins el marc de la seva gran empresa d'expansió militar a través de l'Orient Mitjà, iniciada per mandat del gran khan Mongke vuit anys enrere, Hülegü ja havia destruït sense contemplacions la xarxa de poder dels ismaelites de la Secta dels Assassins i el centre simbòlic de l'islam universal, el califat abbàsida de Bagdad, i havia posat, a més, sota control el sultanat seljúcida de Rüm. El seu avenç victoriós havia despertat les esperances de les potències cristianes de la zona, que veien en el cabdill budista, que es feia acompanyar per cristians nestorians, la figura mítica del Preste Joan. Per això, el rei ortodox Hethum I de la Petita Armènia i el seu gendre i veí el príncep Boemond VII d'Antioquia s'allistaren entusiasmats a l'exèrcit d'Hülegü i tractaren de convèncer els barons del regne de Jerusalem perquè donessin suport als nouvinguts. Els senyors francs, tanmateix, preferiren mantenir-se neutrals, perquè els relats dels estralls dels mongols de l'Horda d'Or a Polònia i a Hongria i l'actitud insolent dels seus caps els suscitaven una gran desconfiança. Finalment, la campanya imparabile dels mongols de l'Iran s'aturà violentament a la plana d'Ayn Jalut, el 3 de setembre de 1260, quan l'exèrcit d'Hülegü fou derrotat per les tropes mameluques d'una nova estrella ascendent en el sultanat egipci, l'emir Baibars, que pocs dies després assassinava el sultà Qútuz i es convertia en el sobirà d'Egipte. Mentre els mongols abandonaven precipitadament les places conquerides l'hivern i la primavera anteriors, Baibars aprofitava la confusió del moment per a liquidar les restes de dominació aiúbida a la regió. D'ara endavant, tota la seva atenció es concentraria en l'assetjament implacable dels estats croats.

Mentre això s'esdevenia a Orient, Jaume I d'Aragó patia les conseqüències de les dues claudicacions diplomàtiques que s'havia vist obligat a acceptar a les acaballes dels anys cinquanta.¹⁴ Les tensions amb Castella, primerament per l'afer de la successió de Teobald II de Navarra i després per la revolta de l'infant Enric, s'havien acabat oficialment amb l'acord de Sòria de març de 1256, que renovellava el vincle dinàstic entre les dues corones mitjançant el matrimoni de la infanta Constança d'Aragó amb l'infant Manuel de Castella. La incomoditat persistia, tanmateix, entre les dues corts, perquè les pretensions d'hegemonia peninsular d'Alfons el Savi havien augmentat després de fer-se oficial la seva candidatura al tron imperial d'Occident, com ho demostren les gestions del Conqueridor davant del papa a fi d'impedir que el rei castellà s'intitulés «imperator Hispaniarum».¹⁵ D'altra banda, el contenciós amb la Corona francesa per la sobirania de Montpeller arran del conflicte amb el bisbe de Melguèlh donà origen al procés legal que conduí a la signatura la primavera de 1258 del Tractat de Corbeil, que suposava l'acceptació oficial per part del rei d'Aragó de la geografia política de la regió resultant de la croada albigea i de les hàbils maniobres diplomàtiques de Lluís IX. Un altre compromís matrimonial, el del príncep hereu Felip de França i la infanta Isabel d'Aragó, segellà aquest acord, que fou mal rebut als cercles procatalans d'Occitània, especialment en aquells que vi-

14. Vegeu MARCOS, 2007, p. 40-54.

15. Vegeu MARCOS, 2007, p. 207.

vien sotmesos a l'autoritat de Carles d'Anjou i de Provença i reclamaven contra aquest la protecció del Conqueridor. Sentint-se pressionat pels seus veïns europeus, Jaume I decidí aleshores donar un gir radical a la línia güelfa en política internacional que havia mantingut des del començament del seu regnat. Contra tot pronòstic i amb independència de l'escàndol que la seva conducta provocà, el rei acceptà la proposta d'aliança que li féu arribar Manfred de Hohenstaufen, l'empestat usurpador del tron sicilià, i concertà el matrimoni del seu fill l'infant Pere, esdevingut hereu d'Aragó, Catalunya i València, des de la mort del primogènit de Jaume, l'infant Alfons, amb la princesa Constança de Sicília, la filla de l'Staufer.

Durant dos anys, des del 28 de juliol de 1260, que s'oficialitzà a Barcelona el compromís, fins al 13 de juny de 1262, que tingué lloc la cerimònia nupcial a Montpeller, el papa Urbà IV i els reis Lluís de França i Alfons de Castella tractaren d'impedir amb tota mena de pressions diplomàtiques la formalització de l'aliança catalanosiciliana.¹⁶ Jaume I romangué tanmateix incommovible i ignorà els retrets que li feren arribar els uns i els altres. Esperava, sens dubte, grans guanys d'aquesta unió, que havia d'afavorir els interessos polítics i econòmics de la Corona d'Aragó al Magrib i a la Mediterrània oriental, on la influència siciliana era molt forta. L'objectiu preferent del Conqueridor era el regne hàfsida de Tunis, tributari de Sicília des de feia generacions, però el rei també tenia el suport de Manfred per a aprofundir i consolidar les relacions diplomàtiques tot just iniciades amb el sultanat d'Egipte. Per la seva banda, el rei sicilià, mitjançant l'aliança amb Aragó, trencava l'aïllament polític al qual l'havia condemnat la Santa Seu i s'emparentava amb un monarca, la catolicitat del qual estava més enllà de tota sospita. Fins aleshores, Manfred només podia comptar amb l'amistat d'un sobirà caigut en desgràcia, el desterrat emperador llatí de Constantinoble, Balduí II de Courtenay, al qual el príncep Stauffer ja havia donat suport militar abans de la caiguda de la capital imperial a mans dels grecs. Després de la presa de Constantinoble per l'exèrcit de l'emperador nicè Miquel VIII Paleòleg el juliol de 1261, Manfred havia assumit públicament el paper de promotor de l'empresa de restauració de l'Imperi llatí, un «negoci», en la terminologia de l'època, mitjançant el qual esperava obtenir a curt termini la benvolença del papat i a llarg termini l'hegemonia política a la Mediterrània oriental cobejada pels seus avantpassats normands.

Com és ben sabut, tanmateix, ni el patrocini de Balduí de Constantinoble ni el parentiu amb el rei d'Aragó no serviren de res a l'Stauffer quan el 1266 les tropes comandades per Carles d'Anjou, investit rei de Sicília pel papa Climent IV, travessaren la frontera del regne i li infligiren una gran derrota al camp de batalla de Benevent. Manfred va perdre el tron i la vida, sense que el Conqueridor, lligat per la seva promesa de neutralitat en el conflicte feta al rei de França el 1262 i ocupat, a més, per la campanya de Múrcia, acudís en el seu auxili.¹⁷ El monarca català tenia bones raons per a mantenir-se al marge, ja que un conflicte obert amb un príncep francès podia resultar molt perjudicial per als interessos de les possessions ultrapiurenaiques del casal barceloní. La seva inacció no significa tanmateix que la conquesta angevina de Sicília no suposés un greu revés polític per al rei d'Aragó, que, a banda dels efectes negatius generals que per a ell tenia amb tota seguretat l'expansió francesa a la Mediterrània occidental, veia perillar en particular les posicions adquirides als darrers anys al sultanat de Tunis. D'altra banda, l'aposta per Manfred havia compromès davant del papa i de les potències europees el prestigi del sobirà, que aprofità la victòria de Múrcia per a dur a terme una campanya de propaganda personal, l'eco de la qual trobem, per exemple, a la crònica anglesa de Mateu de París. En

16. Vegeu MARCOS, 2007, p. 62-68.

17. Vegeu MARCOS, 2007, p. 90-108.

aquests moments, a més a més, un afer personal, l'intent d'aconseguir l'anul·lació del seu vincle matrimonial amb Teresa Gil de Vidaure a fi de poder legitimar la seva relació amb Berenguera Alfonso, mou també el Conqueridor a buscar l'aprovació del papa Climent IV. L'arribada a Occident dels clams desesperats d'ajuda dels cristians de Síria i Palestina proporcionarà a Jaume I un bon motiu per a donar un impuls nou i ambiciós a la seva política internacional.

Després d'una breu treva en el primer any del seu regnat, el sultà mameluc Baibars havia adoptat el costum d'efectuar totes les primaveres una devastadora campanya militar contra les restes exigües dels estats croats.¹⁸ Mentre els barons del regne de Jerusalem dirigien, principalment, les seves peticions d'auxili al papa i als reis de França i Sicília, que eren els seus interlocutors naturals a Occident, el rei Hethum I de la Petita Armènia havia iniciat, en canvi, una gira diplomàtica d'un abast més ampli, que ultrapassava el marc güelf habitual. El gener de 1265, els seus ambaixadors havien visitat la cort de Jaume el Conqueridor i del seu fill l'infant Pere, que es trobaven aleshores a Calataiud. Tenim constància documental del lliurament a l'infant d'esplèndids presents de la llunyana Anatòlia, però, a desgrat d'això, ni Pere ni el seu pare, ocupats com estaven en aquells moments amb el conflicte que mantenien amb la noblesa aragonesa per causa de l'expedició a Múrcia, no pogueren atendre d'una manera immediata la seva crida.¹⁹ Tanmateix els resultats d'aquesta missió de 1265 no foren descoratjadors per als armenis, que veieren d'aleshores ençà el rei d'Aragó com un aliat potencial seu a Occident. Tot sembla indicar, per contra, que l'acollida que dispensà el papa Climent IV a la mateixa ambaixada no fou pas tan bona. El pontífex dedicava aleshores tots els seus esforços als preparatius de la invasió angevina de Sicília i no disposava ni del temps ni dels recursos per a involucrar-se directament en la gènesi d'una nova empresa militar.

Un cop acabat el negoci sicilià, Climent IV donà ordre d'iniciar la predicació a França d'una croada «in auxilium Terrae Sanctae».²⁰ De la seva correspondència, es desprèn que el pontífex no pensava en l'organització d'una empresa de grans dimensions comandada per un monarca europeu, sinó que més aviat el seu pla era encoratjar el passatge a ultramar d'un exèrcit de dimensions no gaire grans sota el comandament de nobles vinculats a l'Imperi alemany, com el marquès Joan I de Brandenburg, el comte de Luxemburg o el bisbe de Lieja. El papa volia contribuir, sens dubte, a la defensa dels estats croats, però no tenia la intenció de fomentar la repetició d'un «passagium generale» com el de Lluís IX de França de 1248-1254. De fet, tenia una altra empresa en projecte, a la qual preferia destinar més recursos financers. Em refereixo al negoci de Constantinoble, la croada per a la restauració de l'Imperi llatí, que, després de la derrota de Manfred, s'havia convertit en la nova fita de l'ambiciós Carles d'Anjou, hereu també en aquest aspecte de la política dels seus predecessors normands i de Stauffer. L'emperador bizantí era tanmateix un autèntic geni de la diplomàcia internacional i ja feia temps que lluitava per a assegurar la supervivència del seu estat.

La defensa diplomàtica de Miquel VIII s'havia iniciat, en efecte, l'endemà mateix de la reconquesta de Constantinoble el 1261.²¹ Aprofitant el conflicte existent entre el papat i el rei Manfred de Sicília, que s'havia erigit, tal com hem vist, en el campió del desaparegut Imperi llatí, l'emperador grec obrí immediatament negociacions amb la Santa Seu per a la superació del cisma que dividia, des de 1054, les esglésies catolicoromana i ortodoxa. D'aquesta manera, aconseguí neutralitzar la reacció

18. Vegeu MARCOS, 2007, p. 109-124.

19. Arxiu de la Corona d'Aragó, Registre 17, fol. 110. Vegeu CARRERAS CANDI, 1909, p. 107-108; SOLDEVILA, 1995, p. 122-123 i 451-452 i MARCOS, 2007, p. 118-121.

20. Vegeu POTTHAST, 1957, núm. 19605; MARTÈNE i DURAND, 1968, p. 312, núm. 266. Vegeu MARCOS, 2007, p. 121-124.

21. Sobre la situació precedent de l'Imperi bizantí des de 1204 fins a 1261, vegeu MARCOS, 2007, p. 69-89.

occidental durant el pontificat d'Urbà IV (1261-1264). Sota Climent IV, en canvi, la situació empitjorà i el Paleòleg hagué de buscar una altra arma que li permetés aparèixer davant de la cúria romana com un sobirà respectable. La trobà, precisament, en el Pròxim Orient, on acabava tot just d'apostar per una aliança decisiva amb l'il-khanat de Pèrsia. A la primavera de 1265, una filla il·legítima de l'emperador anomenada Maria Paleologuina s'havia convertit en la muller del nou sobirà mongol, Abaqa, fill i successor d'Hülegü, el destructor del califat de Bagdad. Aquesta unió desigual, bàrbara als ulls dels occidentals, però plenament justificada a parer dels grecs, era un pas molt arriscat, que trencava l'equilibri precari que havia intentat mantenir fins aleshores Miquel VIII en la seva política oriental.

Des de la batalla de Köse Dagh el 1243, que havia significat la caiguda del sultanat turc de Rüm o Iconium sota la dominació *de facto* de l'il-khanat persa, el seu estat veí, l'Imperi bizantí de Nicea, havia caigut també sota la influència dels mongols iranians. La situació canvià quan, amb la recuperació de Constantinoble l'estiu de 1261, el sobirà bizantí passà a controlar l'estret dels Dardanels. A través d'aquesta ruta estaven en contacte, en efecte, les dues potències islàmiques més importants d'aquell moment: el sultanat mameluc d'Egipte i el khanat mongol de l'Horda d'Or, que dominava les estepes del sud de les actuals repúbliques d'Ucraïna i Rússia des dels anys trenta. Entre aquest estat mongol, regit per Berke Khan, i l'il-khanat persa existia un llarg contenciós familiar pels territoris limítrofs del Caucas, que havia desembocat més d'una vegada en un conflicte armat. Per aquesta raó, després de la seva ascensió al tron egipci, el sultà Baibars, que era, precisament, com la majoria de mamelucs, nascut al Kiptxak d'origen turc o circassià, s'havia apressat a establir relacions diplomàtiques amb l'Horda d'Or a fi d'assegurar, primerament, la continuïtat pacífica del comerç d'esclaus en aquella regió, d'importància vital per al sultanat, i, en segon lloc, amb l'objecte de pressionar conjuntament ambdues potències l'enemic comú, l'il-khan persa. L'entesa entre Baibars i Berke Khan posà Miquel Paleòleg en una situació molt incòmoda davant del seu aliat tradicional l'il-khan Hülegü.²² Tement les represàlies mongoles a l'Àsia Menor, l'emperador bizantí gosà obstaculitzar durant un any el pas d'una ambaixada egípcia cap a la cort de Berke Khan, però, finalment, va haver de cedir i deixar-la marxar quan una incursió de tropes de l'Horda d'Or i dels seus aliats búlgars envaïren Tràcia l'estiu de 1264. Miquel VIII mirà d'apaivagar momentàniament la còlera dels sobirans islàmics amb l'enviament d'ambaixades carregades de regals, però en lloc de renunciar totalment a l'amistat de l'il-khanat, tal com aquests li demanaven, resolgué, per contra, oficialitzar-la mitjançant el compromís matrimonial esmentat de la seva filla amb Abaqa. Davant les amenaces d'un front comú, búlgar, mongol i egipci, era oportú de respondre amb una aposta clara pel dominador de l'Orient Mitjà, que reprenia en aquells moments el pla d'una nova invasió de Síria i Palestina. D'ara endavant, assumint com a pròpia l'estratègia política de col·laboració amb les potències occidentals que havien defensat el rei de la Petita Armènia i el príncep d'Antioquia arran de la primera campanya mongola del 1260 i que continuaven impulsant també en aquests anys, com ho demostra l'ambaixada davant el rei d'Aragó, Miquel VIII s'erigí com a representat del seu gendre Abaqa davant de la cúria romana i com a devot campió d'una croada cristiano-mongola a Terra Santa contra Baibars. D'aquesta manera, esperava provar suficientment davant de Climent IV la seva bona fe i obtenir així la protecció del pontífex contra Carles d'Anjou.

El primer trimestre de 1267, els plans del papa Climent respecte de les dues empreses militars que l'ocupaven es concretaren amb un resultat divers. Tot just començat l'any, Jaume I li féu saber que tenia la intenció de prendre la creu per anar a lluitar a Terra Santa contra els mamelucs. En con-

22. Vegeu MARCOS, 2007, p. 82-89.

tra d'allò que tal vegada esperava el Conqueridor, el papa reaccionà amb disgust davant d'aquesta notícia, que anava contra el seu desig de limitar l'abast de l'expedició en socors d'ultramar. D'altra banda, la redacció del missatge reial, que no conservem, però que devia ser com a mínim poc afortunada, desvetllà en Climent IV la sospita que el sobirà català no era sincer en el seu propòsit. Inlluït, sens dubte, pels seus prejudicis d'antic servidor del comte francès de Tolosa, el pontífex pensà que Jaume I volia commoure'l per tal que li concedís el divorci de Teresa Gil de Vidaure i, per això, escrigué al rei una carta plena de retrets, desqualificant la seva iniciativa.²³ Per una carta posterior enviada a un dels seus legats, sabem també que Climent no tenia cap confiança en la capacitat del rei per a finançar una croada i temia, per tant, versemblantment que el seu projecte, en cas que arribés a realitzar-se, fos oneros per a l'Església. Per això, se'n desentengué des del primer moment considerant-lo un mer estratagema del monarca català per a guanyar-se el seu favor.

Climent, tanmateix, s'equivocava del tot, perquè justament aquelles mateixes setmanes, quan potser encara no havia rebut la resposta indignada del papa a la seva notícia, Jaume d'Aragó rebia amb tots els honors a Perpinyà una ambaixada de l'il-khan Abaqa, que li proposava formalment que participés juntament amb l'exèrcit mongol en una gran empresa militar contra Baibars d'Egipte. Com es pot llegir al *Llibre dels feits*, la proposta afalagà profundament el Conqueridor, que considerava —digué als seus acompanyants— l'il-khan persa «el més alt rei del món».²⁴ Per això, respongué a la invitació amb l'enviament d'un legat personal, el mercader i ciutadà de Perpinyà Jaume Alaric, que rebé l'encàrrec de negociar a la cort persa de l'il-khan els termes de la seva participació en el projecte. L'actitud del rei contrasta molt amb la resta d'autoritats europees que reberen aquesta mateixa missió o altres de paral·leles i que es limitaren a acomiadar els ambaixadors de les potències orientals amb bones paraules i poca cosa més. El març de 1267, per exemple, el papa Climent respongué amb displicència una carta de l'emperador bizantí, que li ofería reprendre les negociacions per a la unió de les esglésies mitjançant la convocatòria d'un concili ecumènic, si obtenia com a compensació la seguretat que l'Imperi no seria objecte d'una agressió militar durant aquest temps.²⁵ El mes de maig següent, quan potser Miquel Paleòleg encara no havia rebut la missiva papal, arribà novament a la cúria de Viterbo un legat bizantí, acompanyant, amb tota probabilitat, una nova ambaixada de petició d'auxili contra Baibars del rei de la Petita Armènia i del príncep d'Antioquia. Del contingut de la carta de resposta cortesa, però freda, de Climent IV es desprèn que el sobirà grec esmentava en el seu missatge, per primera vegada, la seva voluntat de participar personalment en una empresa militar en socors de Terra Santa.²⁶ L'única cosa —deia— que li impedia fer-ho era el seu temor a un possible atac occidental contra Bizanci. Com veiem, en l'espai d'encara no dos mesos, Miquel VIII Paleòleg havia exhibit davant del pontífex les dues armes diplomàtiques amb què comptava per a forçar l'aturament de les maniobres de Carles d'Anjou. Els seus esforços tanmateix ja eren inútils, perquè en l'endemig s'havia decidit el destí tant del negoci de Constantinoble com de la croada de Terra Santa. Amb l'aquiescència papal, els dos sobirans Capets —Carles I de Sicília i Lluís IX de França, respectivament— s'havien apoderat de la direcció dels dos projectes.²⁷

El 25 de març de 1267, Lluís IX, a desgrat de l'opinió contrària que li havia manifestat explícitament el papa la tardor anterior, prengué la creu juntament amb els seus fills i molts nobles del regne

23. Vegeu POTTHAST, 1957, núm. 19545; MARTÈNE i DURAND, 1968, p. 278, núm. 230.

24. *Llibre dels feits*, cap. 457. Vegeu MARCOS, 2007, p. 138-141.

25. POTTHAST, 1957, núm. 19955; TAUTU, 1953, p. 61-69, núm. 23.

26. POTTHAST, 1957, núm. 20012; MARTÈNE i DURAND, 1968, p. 469, núm. 469.

27. Vegeu MARCOS, 2007, p. 144-148.

en una solemne cerimònia pública celebrada a la Sainte-Chapelle de París. D'aleshores ençà, oblidant per complet les seves reticències anteriors, Climent IV, com a bon súbdit de la Corona de França, posà tots els recursos financers de l'Església a disposició del rei Lluís i exhortà tots els prínceps interessats en la croada a integrar-se en l'empresa francesa, naturalment, en posició de subordinació. Per a la cúria romana, només existia el projecte liderat pel monarca francès, l'únic que tenia, a més, l'aprovació entusiasta dels barons del regne de Jerusalem, que aspiraven a viure una segona edició de la croada dels anys 1248-1254, aquesta vegada beneïda, això sí, per un èxit complet. De manera pràcticament simultània, aquesta primavera s'arribà també a un acord múltiple entre totes les parts implicades en el projecte de restauració de l'Imperi llatí de Constantinoble: l'emperador llatí exiliat Balduí II de Courtenay, el príncep Guillem d'Acaia o de Morea i Carles d'Anjou, que assumí la direcció de l'empresa i es va comprometre a reclutar en l'espai de sis o set anys un exèrcit de dos mil cavallers per a la invasió de l'Imperi bizantí. A canvi del seu ajut, el rei de Sicília esdevenia senyor feudal del príncep d'Acaia i obtenia tots els territoris grecs que havia ocupat en el passat el seu predecessor Manfred i totes les illes de la mar Egea, llevat de Lesbos, Samos, Cos i Quios. D'altra banda, el doble matrimoni d'un fill seu amb l'hereva de la Morea i d'una filla seva amb l'hereu de Constantinoble assegurava a la casa d'Anjou el domini futur de la Romània llatina.

Quan Miquel VIII Paleòleg sabé que el papa havia sancionat i beneït els pactes «contra graecos», suspengué immediatament per inútils els contactes directes amb la cúria. No obstant això, prosseguí les seves maniobres diplomàtiques prop del pontífex, de manera indirecta a través del seu gendre Abaqa, que l'estiu d'aquell mateix any envià una ambaixada a Viterbo presentant el seu projecte d'una croada conjunta cristianomongola contra els mamelucs. En aquesta ocasió, la primera que tenim testimoniada per un document papal, l'il-khan es presentava com un quasicristià, adorador del Crucificat i admirador reverenciós de la senyera de la Creu, i atribuïa tot el mèrit dels seus plans militars al seu sogre Miquel VIII Paleòleg, que els havia —deia— inspirat.²⁸ Forçat per les circumstàncies, Climent IV respongué amablement, lloant la bona disposició de sogre i gendre i adreçant-los per a la concreció dels seus plans als reis Lluís IX de França i Teobald II de Navarra, descrits pel pontífex com els veritables campions de la cristiandat. Ben significativament, el papa no esmenta el Conqueridor, que en aquells moments ja havia enviat Jaume Alaric cap a Orient. L'escepticisme del papa pel que fa a la sinceritat de les intencions croades del rei d'Aragó era, certament, total.

A la tardor de 1267, un esdeveniment gens inesperat, ans molt temut, provocà un gran retard en els preparatius de la croada francesa i la pràctica paralització de l'organització de l'empresa angevina contra Bizanci. Es tracta del començament de l'expedició a Itàlia del jove rei Conradí, l'hereu legítim dels Hohenstaufen, que envià la península amb l'objecte d'expulsar l'usurpador francès del regne dels seus avantpassats normands i alemanys.²⁹ Durant tot un any, fins a la derrota del pretendent davant les tropes angevines al camp de batalla de Tagliacozzo el 23 d'agost de 1268 i la seva posterior execució a Nàpols, totes les potències d'Europa i la Mediterrània tingueren llur atenció fixada sobre aquest nou episodi de la lluita entre güelfs i gibel·lins. Amb la intenció d'internacionalitzar el conflicte, Carles i Conradí utilitzaren armes diplomàtiques per a obtenir el suport dels adversaris del seu rival. El jove Staufer, per exemple, envià ambaixades oficials a Alfons X de Castella i a Baibars d'Egipte i entrà també en contacte, personalment i a través dels seus aliats els infants Enric i Frederic de Castella, amb l'infant Pere d'Aragó, el qual, com a espòs de Constança de Sicília, era el dipositari dels drets discuti-

28. Vegeu POTTHAST, 1957, núm. 20111; MARTÈNE i DURAND, 1968, p. 517, núm. 520; LUPPRIAN, 1981, p. 221-222, núm. 42.

29. Vegeu MARCOS, 2007, p. 149-162.

bles des del punt de vista legitimista, però indubtablement gibel·lins, del difunt Manfred.³⁰ Per la seva banda, Carles d'Anjou es preocupà de desactivar els possibles suports del seu enemic. Per això, adreçà ell també una ambaixada a Baibars i sobretot proposà, els primers mesos de 1268, amb el suport entusiasta de Climent IV, una aliança al Conqueridor, que havia de segellar el matrimoni del rei de Sicília, que acabava d'enviduar de la seva primera muller Beatriu de Provença, amb una filla de Jaume I i Violant d'Hongria, la infanta Maria d'Aragó.³¹ Al meu parer, és probable que Jaume acollís positivament aquesta proposta, que podia suposar el retorn de la Corona d'Aragó a una posició equilibrada en el conflicte entre güelfs i gibel·lins. D'altra banda, és lícit de conjecturar que aquest projecte desagradava molt el germà de la núvia, l'infant Pere, l'enemic mortal del monarca angeví, que l'havia de percebre necessàriament com una clara desautorització dels drets de la seva muller al tron sicilià per part del rei Jaume. Finalment, l'aliança resultà frustrada per la mort sobtada de la infanta Maria, traspasada a Saragossa el gener de 1268, un esdeveniment que colpí profundament el seu pare, que el registra en un gest inusitat i alhora ben significatiu al *Llibre dels feits*.³² D'altra banda, la victòria de Tagliacozzo féu innecessaris els esforços de Carles per a guanyar-se l'amistat de Jaume I. Mentre que el rei d'Aragó mantenia, com ja havia fet el 1266, una actitud de prudent neutralitat, alterada només quan veia perillar els interessos catalans a Tunis, l'infant Pere i la seva muller es convertien en el nou punt de referència per als derrotats gibel·lins, especialment els italians, que trobaren refugi i encoratjament per als seus plans de rebel·lió a llur cort de València. D'ara endavant, entre la Corona d'Aragó i la Corona angevína de Sicília regnaren la tensió i la desconfiança mútues.

Mentre a Itàlia tenia lloc el drama de Conradí, que era, no hem d'oblidar-ho, rei titular de Jerusalem, a ultramar, el sultà Baibars aprofitava el retard de les expedicions de socors per a infligir als estats croats, l'un rere l'altre, cops terribles.³³ En el curs de pocs mesos caigueren a les seves mans el port de Jaffa, la fortalesa templera de Beaufort i la ciutat d'Antioquia, la capital del més antic principat croat. La notícia d'aquests desastres causà una gran commoció a Orient i a Occident i contribuï a accelerar els moviments diplomàtics entorn de l'organització d'una resposta. L'estiu de 1268, a la cort persa de Tabriz, Abaqa donà l'ordre d'escriure una carta al papa, conservada als arxius vaticans, en la qual exposa amb molta claredat el seu projecte militar.³⁴ D'acord amb les seves manifestacions, l'ilkhan havia planejat una ofensiva conjunta de tres exèrcits distints contra Baibars: el que ell volia dirigir en persona, les tropes que havia de comandar el rei d'Aragó i les «forces del papa» —diu—, que hem d'identificar, sens dubte, amb l'expedició croada que organitzava en aquells moments Lluís IX de França. Aquest document, que és confegit amb anterioritat a l'arribada de l'ambaixada mongola a València el gener de l'any següent i que fou amb tota probabilitat portat des de Pèrsia pels seus membres, prova l'èxit de la mediació de Jaume Alaric i palesa, de manera retrospectiva, la seriositat de la decisió presa pel Conqueridor el febrer de 1267, quan decidí enviar el seu legat a Orient per a negociar un acord. No sabem què hauria passat si Climent IV hagués pogut llegir aquesta carta. No la va arribar a veure mai, perquè morí el 29 de novembre de 1268, un mes exacte després de l'execució de Conradí. La seva desaparició i l'interregne papal consegüent, forçat per Carles d'Anjou i que es prolongà fins al setembre de 1271, privaren la croada a Terra Santa del lideratge suprem que solia tenir sempre el pontífex en aquestes empreses. D'ara endavant, la coordinació entre el projecte de Lluís de

30. Vegeu WIERUSZWOSKI, 1938, p. 207-209.

31. Vegeu POTTHAST, 1957, núm. 20188; MARTÈNE i DURAND, 1968, p. 547, núm. 568. Vegeu MARCOS, 2007, p. 156-157.

32. *Llibre dels feits*, cap. 471.

33. Vegeu MARCOS, 2007, p. 163-176.

34. Vegeu LUPPRIAN, 1981, p. 223-225, núm. 43.

França i el pla d'Abaqa i Miquel VIII esdevingué impossible. El comboi diplomàtic, integrat per dignataris mongols i legats de l'emperador bizantí, de l'emperador Manuel I Gran Comnè de Trebisonda, del rei de la Petita Armènia i del desposseït príncep Boemond d'Antioquia, que trobà el rei Jaume a València els primers dies de 1269, visità també les corts de França, Sicília, Navarra i Castella i la República de Gènova, però no trobà enlloc res més que bones paraules.³⁵ L'únic que obtingué un èxit apreciable fou el missatger de Miquel Paleòleg, que amb la renovació de la promesa de reactivar les negociacions per a la unió de les esglésies aconseguí per a l'emperador la protecció del rei de França contra les amenaces de Carles d'Anjou.

Mentre els representants del front oriental antimameluc feien llur gira diplomàtica per Europa, Jaume I dedicava totes les seves energies a aplegar les tropes i els recursos necessaris per a l'expedició. Són realment sorprenents l'energia i la capacitat organitzativa que el Conqueridor demostrà en aquests mesos d'activitat frenètica en què viatjà per tots els seus dominis. No hi ha dubte que el rei estava convençut que el seu passatge a ultramar era «obra de Déu» i que pensava portar-lo a terme sense cap vacil·lació. Des de la seva perspectiva, una croada a Terra Santa significava la culminació natural de la seva carrera de campió de la cristiandat en la seva lluita contra l'islam. El 1260, en ocasió de la invasió mongola de Síria i Palestina d'Hülegü, el Conqueridor ja havia declarat la seva intenció d'anar a ultramar per a lluitar «contra els tàrtars» (és a dir, contra els seus aliats actuals) i, fins tot, havia començat a recaptar fons per a l'organització de l'empresa.³⁶ Anys abans, el 1245, després del Concili I de Lió, el rei mostrà també interès per la croada que el papa Innocenci IV havia ordenat predicar en auxili de l'Imperi llatí de Constantinoble contra l'emperador nicè Joan III Ducas Vatatzés, un dels predecessors del seu nou amic Miquel VIII Paleòleg. Aquestes eren tanmateix iniciatives beneïdes i, fins i tot, liderades per la cúria romana, perfectament integrades, per tant, dins el marc general de l'estratègia güelfa europea. L'empresa d'Abaqa i de Miquel VIII Paleòleg, per contra, no era, en absolut, un projecte papal, ans una proposta d'aliança que no era benvista per cap altra potència europea, incloses les més gibelines. La formulaven un sobirà budista, que portava sobre seu tota la càrrega amenaçadora de l'Imperi mongol, i un monarca grec, acusat d'heretgia contumaç, i no tenia el suport de cap de les autoritats franques dels estats croats, llevat del desacreditat príncep d'Antioquia, al qual hom acusava d'estar lliurat a armenis i mongols. Sorprèn molt l'audàcia i la independència de criteri de Jaume I, que rebutjà les advertències i les súpliques dels seus fills i del seu gendre i gosà posar la seva vida i el seu prestigi en unes mans tan poc fiables, en opinió d'Alfons X de Castella, com les de l'il-khan i l'emperador bizantí.

En la seva decisió, el rei tenia, probablement, l'aprovació i el suport dels mercaders de les ciutats més importants dels seus regnes, com Jaume Alaric, i dels armadors dels vaixells de la seva flota, que ambicionaven l'entrada no solament als mercats de Síria, Palestina i Egipte, sinó també a les rutes comercials fabuloses de l'Imperi mongol. També havia de ser decisiu per al rei el desig de rivalitzar amb la casa de França a ultramar, en un territori que Lluís IX de França i Carles de Sicília consideraven pràcticament seu, i, especialment, el monarca angeví després de la mort del rei titular de Jerusalem, l'infortunat Conradí. Segons la meua opinió, aquesta rivalitat justifica també en part la precipitació de la marxa del Conqueridor cap a Orient, interessat a arribar a la regió abans que partís l'expedició de Lluís IX, planejada per a la primavera de 1270, i que el sobirà francès es convertís en el comandant de tota l'expedició occidental. D'altra banda, també és possible que Jaume I volgués asse-

35. Vegeu MARCOS, 2007, p. 169-176.

36. Vegeu MARCOS, 1996, p. 218-221.

gurar amb la seva partida avançada que el destí de la croada general fos Síria i no pas, com potser ja havia començat a córrer per les corts d'Europa i com finalment va ser, el sultanat hàfsida de Tunis. A desgrat dels intents de justificació d'alguns historiadors francesos, que volen deslliurar el rei Lluís de qualsevol sospita d'oportunisme polític, no sembla que es pugui dubtar del fet que la croada de Tunis fou concebuda per a assegurar definitivament la dominació angevina sobre aquesta regió. Des d'aquest punt de vista, era un acte d'agressió contra els interessos que la Corona d'Aragó tenia al sultanat, que ens consta que desagradà profundament el monarca català. Aquesta és una dada que no hem de menystenir.³⁷

No és aquest el lloc per a fer una història detallada de l'empresa croada. En l'espai de vuit mesos, el rei d'Aragó fou capaç de reunir uns contingents comparables als de les croades anteriors de Teobald I de Navarra el 1239 i Ricard de Cornualla el 1240: uns vuit-cents homes a cavall, comptant cavallers i ballesters, prop de dos mil peons i un estol d'aproximadament trenta naus.³⁸ Entre els participants, hi havia representants de la noblesa de Catalunya, Aragó i València i membres del clergat. Cap dels fills legítims del Conqueridor no volgué prendre-hi part, però sí que ho feren tres dels il·legítims: Ferran Sanxis, Pere Ferrandis i Jaume Sarroca, sagristà de Lleida. El dimecres dia 4 de setembre de 1269, la flota catalana salpà des de Barcelona amb rumb cap a Mallorca.³⁹ El quart dia de travessia, esclatà una violenta tempesta que provocà la dispersió dels vaixells. Una setmana després, incapaç de prosseguir el seu viatge, Jaume I desembarcà al port francès d'Aigüesmortes i abandonà el seu propòsit croat. Sobre el rei caigueren les sospites i els retrets descrits al començament d'aquesta comunicació. Com és ben sabut, una part de l'exèrcit croat català arribà durant el mes d'octubre al port de Sant Joan d'Acre i quedà constituït en dues companyies comandades pels fills bastards del rei, Ferran Sanxis i Pere Ferrandis. L'ur estada a Terra Santa es pot reconstruir en part gràcies al denominat *Llibre de racions a Orient* del registre número 17 de Cancelleria de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que ens conserva la comptabilitat de les racions pagades als membres d'ambdues companyies i els albarans dels cobraments i pagaments efectuats.⁴⁰ Hi és registrat el compliment de la promesa de «conduyt» que, segons el *Llibre dels feits*, l'ambaixador de Miquel VIII Paleòleg havia fet al rei Jaume a la cort de València. Segons aquest document, l'emperador envià a les forces catalanes instal·lades a Acre 783 «muigs» de civada, pel valor de 2.152 besants i mig, i 664 besants en metàl·lic, que es destinaren, probablement, a pagar l'allotjament de les tropes. A diferència del seu sogre, en canvi, el gran exèrcit que havia promès Abaqa no es presentà davant de les muralles de la capital del regne. Per això, després d'esperar-lo inútilment durant mesos, els fills del Conqueridor resolgueren retornar a Catalunya «having achieved nothing», segons el veredict de demolidor de Steven Runciman. Així conclougué la croada de Jaume I: sense èxit, certament, però tampoc sense constituir una catàstrofe. El mateix Conqueridor no devia considerar-la un mal pla quan el 1274 tractà novament de promoure una empresa similar en el context del Concili II de Lió. Els temps, tanmateix, tampoc no estaven aleshores madurs per a una empresa d'aquestes característiques i, per això, la croada de 1269 roman un cas únic per al seu temps d'aliança militar ofensiva entre potències orientals i occidentals, una iniciativa que palesa l'audàcia i la determinació de Jaume I en la política internacional de les darreres dècades del seu regnat.

37. Vegeu MARCOS, 1996, p. 439-443.

38. Vegeu MARCOS, 2007, p. 177-190.

39. Vegeu MARCOS, 2006, p. 191-197.

40. Vegeu les edicions d'aquest document: RÖHRICHT, 1890, p. 384-394; CARRERAS CANDI, 1909, p. 123-138. Vegeu MARCOS, 2007, p. 205-232.

BIBLIOGRAFIA

Fonts

- JAUME I (1983). *Llibre dels fets del Rei en Jaume*. A: SOLDEVILA, Ferran [ed.]. *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta. (Biblioteca Perenne; 26).
- (1991). *Llibre dels fets del Rei en Jaume*. Ed. de Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino. (Els Nostres Clàssics; 10).
- LUPPRIAN, Karl-Ernst [ed.] (1981). *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*. Ciutat del Vaticà. (Studi e Testi; 291).
- MARTÈNE, Edmond; DURAND, Ursin [ed.] (1968). *Thesaurus novus anecdotorum*. Farnborough. [L'edició original és de París, 1717]
- POTTHAST, August (1957). *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVII ad a. MCCCIV*. Graz. [L'edició original és de Berlín, 1874-1875]
- TAUTU, Aloysius L. [ed.] (1953). *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261-1276) e registris Vaticani aliisque fontibus coll.* Ciutat del Vaticà (Fontes juris canonici orientalis, sèrie III, vol. 5, 1).

Literatura secundària

- BALARD, Michel (1988). *Les croisades*. París.
- BURNS, Robert I. (1976). «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Arago-Catalonia, 1208-1276. Portrait and Selfportrait». *The Catholic Historical Review*, núm. 62, 1, p. 1-35. [També a: BURNS, Robert I., *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain, Collected Studies*. Londres: Variorum Reprints, 1978]
- CARRERAS CANDI, Francesc (1909). «La creuada a Terra Santa (1269-1270)». A: *Primer Congrès d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època*. Barcelona, p. 106-138.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2007). *Jaume I. Història i mite d'un rei*. Barcelona: Edicions 62.
- GROUSSET, René (1934-1936). *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*. París. 3 v.
- HAUF, Albert (2003). «Història versus literatura: Apunts sobre Rodes, Grècia i l'Orient en textos catalans medievals». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa [coord.]. *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 327-357.
- MARCOS, Ernest (1996). *Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Ludwig-Maximilians Universität. (Miscelanea Byzantina Monacensia; 37).
- (1998). «Miguel VIII Paleólogo y Jaime I el Conquistador». A: MORFAKIDIS, Moschos; GARCÍA GÁLVEZ, Isabel [ed.]. *Estudios neogriegos en España e Iberoamérica. II. Historia, literatura y tradición*. Granada: Athos-Pérgamos; Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1998.
- (2003). «Els catalans i l'Imperi bizantí». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa. *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, p. 23-78. (Sèrie Jornades Científiques; 11).
- (2007). *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- PRAWER, Joshua (1970). *Histoire du royaume latin de Jérusalem*. París: GNRS. 2v.
- RICHARD, Jean (1989). «La Croisade de 1270, premier "passage général"?, a *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes Rendus*, p. 510-523.
- RILEY-SMITH, Joanathan (1987). *The Crusades. A Short History*. Londres: Yale University Press.
- RIQUER, Martí de (1975). *Los trovadores en España. Historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta. 3 v.
- RÖHRICHT, Reinhold (1890). «Der Kreuzzug des Königs Jacob I. von Aragonien (1269)», *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, núm. 11, p. 372-379.
- RUNCIMAN, Steven (1954-1955). *A History of the Crusades*. Cambridge. 3 v.
- (1955-1985). *The Crusaders States, 1243-1291*. A: SETTON, Kenneth M. *A History of the Crusades*. Filadèlfia. 6 v.
- SOLDEVILA, Ferran (1958). *Vida de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona.
- (1995). *Pere el Gran*. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Edició facsimil de l'edició de 1950-1962]

- STERNFELD, Richard (1896). *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunis 1270 und die Politik Karls I. von Sizilien*. Berlín.
- SWIFT, F. Darwin (1894). *The Life and Times of James the First the Conqueror*. Oxford.
- TOURTOULON, Charles de (1874). *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier según las crónicas y documentos inéditos*. València. 2 v.
- VILLACAÑAS, José Luis (2003). *Jaume I el Conquistador*. Madrid: Espasa Fórum.
- WIERUSZOWSKI, Helena (1938). «La corte di Pietro d'Aragona e i precedenti dell'impresa siciliana». *Archivio Storico Italiano*, núm. 17, p. 141-162 i 200-217.
- (1971). «La corte di Pietro d'Aragona e i precedenti dell'impresa siciliana». A: WIERUSZOWSKI, Helena. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Roma. (Storia e Letteratura; 121).
- ZURITA, Jerónimo de (1967-1974). *Anales de la Corona de Aragón*. Saragossa.

Jaime I y el Papado

Damian J. SMITH
Universidad de Saint Louis, Missouri

Voy a comenzar, y espero que no parezca poco razonable, con algunas cartas —tres cartas— del papa Clemente IV (1265-1268). Son cartas bien conocidas y no muy favorables al rey Jaime. Reflejan la satisfacción de la Sede Apostólica por el espíritu cruzado del monarca, sus éxitos en la campaña de Murcia y su deseo de emprender una expedición a Tierra Santa, pero también el disgusto del Papado por la vida privada de Jaime (una vida que no era nada privada). Como es bien sabido, su rechazo de Teresa Gil de Vidaure es descrito, en una carta de febrero de 1266, como «Deo contrarium, abominabilem angelis et hominibus monstruosam»;¹ según otra carta, de julio de 1266, las victorias del rey estuvieron emborronadas por su aventura con Berenguela Alfonso —«tantorum victor hostium a propria carne sic vinceris».² De hecho, según la tercera carta, de enero de 1267, el empeño del rey en esta amante hizo que todos sus demás esfuerzos fueran inútiles, porque, «manchándose con un amancebamiento incestuoso», Jaime estaba —dice el papa— «crucificando a Cristo por segunda vez en sí mismo.»³

Creo que la voz que podemos oír en estas cartas es la voz de Clemente IV. Es cierto que es difícil saber cuándo oímos la voz del papa en sus cartas, pero las investigaciones más recientes sugieren que, a pesar del crecimiento de la cancillería papal desde los años cincuenta del siglo XII, cuando Roma enviaba una carta a un rey, por lo general el papa había participado en su elaboración.⁴ Sabemos por una nota escrita en el margen de un manuscrito del notario papal Berardo de Nápoles que, en septiembre de 1267, Clemente IV dictó buena parte de una carta dirigida a San Luis sobre los diezmos de la cruzada.⁵ Es probable, pues, que también dictara buena parte de las cartas dirigidas a Jaime. Estas cartas no solamente nos cuentan lo que el Papado pensaba del comportamiento de Jaime con respecto a Teresa y Berenguela Alfonso, sino que también nos dicen algo sobre Clemente. Porque, al margen del tono moral y de censura, obligado en toda carta pontificia, el papa Clemente era más o menos

1. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV (1265-1268) referentes a España*, León, Universidad de León, 1996, núm. 56, p. 107-108.

2. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 74, p. 181-182.

3. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 118, p. 230-231.

4. Véase Patrick ZUTSHI, «The personal role of the pope in the production of papal letters in the thirteenth and fourteenth centuries», en Walter POHL y Paul HEROLD (ed.), *Vom Nutzen des Schreibens. Soziales Gedächtnis Herrschaft und Besitz*, Viena, 2002, p. 225-236.

5. Elmar FLEUCHAUS (ed.), *Die Briefsammlung des Berard von Neapel*, Múnich, MGH Hilfsmittel 17, 1998, núm. 180, p. 339.

de la misma edad de Jaime y tenía dos hijas que eran quizás un poco más jóvenes o de la misma edad de Berenguela Alfonso.⁶

No hay ningún escándalo aquí. No estamos en el siglo x. Clemente había sido ordenado tarde. Cuando era Gui Foucois y vivía en el mundo secular, había sido un abogado de grandes capacidades, apodado «el señor de los derechos».⁷ Su talento fue reconocido primero por los condes de Tolosa y, más tarde, por el propio San Luis. Después de la muerte de su mujer, inició su carrera eclesiástica, convirtiéndose rápidamente en arcediano y, más tarde, en obispo de Le Puy.⁸ También Jaime podía dar fe de sus habilidades, pues había jugado un papel importante en la paz acordada por el rey de Aragón y los hombres de Montpellier en 1259, justo antes de su elección como arzobispo de Narbona, cargo desde el que también ayudó a resolver las disputas entre el monarca y el obispo de Maguelonne.⁹ En 1261, Gui fue nombrado cardenal por su compatriota Urbano IV, y tres años después, probablemente con una desgana sincera, aceptó el Papado.¹⁰ No dejó de proteger a sus hijas, Mabilia y Cecilia, y su esperanza era —según sus propias palabras— que se casaran con los mismos hombres con los que se habrían casado si él hubiera sido un humilde clérigo.¹¹ Según una fuente del siglo xiv, el papa bromeó con los pretendientes de Cecilia al decirles que querían más al papa que a Cecilia.¹² Aunque sabemos que Clemente comenzó su pontificado con una opinión favorable de Jaime,¹³ podemos imaginar la profunda decepción que este viudo tan paternal y tan honrado tuvo que sentir con un hombre que había abandonado a su mujer para disfrutar con una jovencita que podía ser su hija.

Mencioné a Clemente IV al principio por una razón. Al hablar del Papado, es frecuente hacerlo como si fuera una máquina, y una máquina movida por unos principios que no cambian. Y sí, hay principios que no cambian, porque son la base de la autoridad del Papado, y sí, hay una máquina: la Cancillería con su vicescanciller, sus notarios y escribanos, sus *abbreviatores* y sus correctores; la Cámara, que cuida del bienestar económico de la institución; la Penitenciaría, que se ocupa de los pecados, las confesiones, los votos y las indulgencias; y los capellanes papales, que organizan la liturgia.¹⁴ Pero las cartas de Clemente a Jaime nos informan de que dentro de la máquina hay historias individuales, y si podemos percibir esquemas y estructuras de larga duración (y, sin duda, podemos hacerlo en esta historia), dentro de estos esquemas existe una complejidad fascinante, el producto de muchas vidas.

En los sesenta y tres años del reinado de Jaime I, vemos muchas de esas vidas: once papas hasta la elección el 11 de julio de 1276 del efímero Adriano V quien, como su predecesor, el dominico Inocencio V, estuvo muy influenciado por Carlos de Anjou, un recordatorio de los tiempos difíciles que llegarían poco después de la muerte de Jaime para las relaciones entre el Papado y la Corona de

6. Véase Joseph HEIDEMANN, *Papst Clemens IV: Das Vorleben des Papstes und sein Legationsregister*, Münster, 1903.

7. Oswald HOLDER-EGGER (ed.), *Cronica S. Petri Erfordensis*, MGH, ss, xxx, Hannover, 1896, p. 402; Yves DOSSAT, «Gui Foucois, enquêteur-reformateur, archevêque et pape (Clément IV)», *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 7 (1972), p. 23-57.

8. Joseph HEIDEMANN, *Papst Clemens IV...*, p. 47-57; Yves DOSSAT, «Gui Foucois, enquêteur-reformateur, archevêque et pape (Clément IV)», *Cahiers...*, núm. 7, p. 27-37.

9. Joseph VAISSETTE, *Histoire générale de Languedoc* (HGL), Toulouse, 1872-1893, 15 v., vol. vi, p. 86; César-Augustin NICOLAS, *Un pape Saint-Gillois, Clément IV*, Nîmes, 1910, p. 69-70.

10. Auguste POTTHAST (ed.), *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304*, Graz, 1957, n. 18441; Édouard JORDAN (ed.), *Les Registres de Clément IV*, París, 1893-1945, 4 v., núm. 1-2.

11. Édouard JORDAN (ed.), *Les Registres...*, núm. 1425.

12. JEAN D'HOCSEM, *Gesta Pontificum Leodiensium*, ed. de Godefroid Kurth, Bruselas, 1927, p. 41.

13. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 62, p. 170.

14. Véase José Manuel NIETO SORIA, *El pontificado medieval*, Madrid, Arco Libros, 1996.

Aragón.¹⁵ Y no solamente once papas, sino más de cien cardenales y, por supuesto, miles de funcionarios de la Curia.¹⁶ Jaime no dice mucho sobre ninguno de ellos en su autobiografía, esta fuente extraordinaria que es, para el historiador, una joya preciosa y al mismo tiempo una serpiente venenosa.¹⁷ En ella, Jaime habla poco del Papado, y no porque no fuera influyente en su reinado, sino justamente porque su influencia era más grande de lo que Jaime hubiera querido reconocer.

Si la tesis propuesta por Stefano Cingolani y Josep Pujol es correcta y el *Llibre dels feits* es la respuesta del rey a la influencia de las grandes crónicas castellanas y, al mismo tiempo, la forma de justificar su fracaso en la cruzada de Tierra Santa, el *Llibre* fue escrito, quizás casi al completo, en los últimos años de su reinado.¹⁸ A mí me parece que esta tesis es muy atractiva e interesante, pues permite explicar la presencia en el *Llibre* de las cuestiones de Urgell y Navarra, asuntos preocupantes en los años sesenta y setenta, también la ausencia del Tratado de Corbeil, punto final de un proceso —quizás en opinión del rey— sin relevancia para sus sucesores, y el amplio silencio, con algunas excepciones, sobre sus largas relaciones con el Papado.¹⁹

Cuando Jaime escribió del Papado en el *Llibre*, sobre todo en su descripción del II Concilio de Lyon de 1274, lo hizo después de un período de relaciones difíciles, y aunque aún demuestra la emoción de un niño ante la posibilidad de un encuentro personal con el papa, no hay ninguna duda de que creía que había hecho por la Iglesia más de lo que la Iglesia había hecho por él.²⁰ Por eso, el entusiasmo del rey por su coronación a manos del papa se transformó en polvo cuando Gregorio X le reclamó el pago de los atrasos del censo que su padre había ofrecido en 1204.²¹ En 1229, cuando Jaime solicitó a Gregorio IX ser coronado, el papa rechazó su petición con pesar, pues el motivo era que se encontraba demasiado ocupado con otros asuntos.²² Cuarenta y cinco años más tarde, el rey rechazó la coronación porque consideró que sus grandes servicios a la Iglesia eran suficientes para pagar la deuda que debía.²³ En su coronación, e igualmente en su autobiografía, una obra destinada a sus sucesores, era la soberanía de la Corona la que estaba en juego. El papel del Papado tenía que ser limitado. Aunque Jaime aconsejó al rey Alfonso X la necesidad de mantener el apoyo de la Iglesia, quería su apoyo pero no su dominación.²⁴

15. Natalie SCHÖPP, *Papst Hadrian V (Kardinal Ottobuono Fieschi)*, Heidelberg, 1916; Maria-Hyacinth LAURENT, *Le Bienheureux Innocent V (Pierre de Tarentaise) et son temps*, Roma, 1947; Josep Maria POU I MARTÍ, «Conflictos entre el pontificado y los reyes de Aragón en el siglo XIII», en *Sacerdozio e Regno da Gregorio VII a Bonifacio VIII*, Roma, 1954, col. «Miscellanea Historiae Pontificiae», vol. 18, p. 139-160; Joseph STRAYER, «The Crusade against Aragon», *Speculum*, núm. 28 (1953), p. 102-113.

16. Véase Agostino PARAVICINI BAGLIANI, *Cardinali di curia e familiae dal 1227 al 1254*, Padua, 1972; Peter HERDE, *Beiträge zum päpstlichen Kanzlei – und Urkundenwesen im 13 Jh.*, Múnich, 1961; PETER HERDE, *Audientia Litterarum Contradictarum*, Tubinga, 1970.

17. Jordi BRUGUERA (ed.), *Llibre dels Fets del Rei En Jaume*, Barcelona, 1991; Stefano ASPERTI, «Il re e la storia. Proposte per una nuova lettura del “Libre dels Feys” di Jaume I», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, núm. 3-4, p. 275-296; Lola BADIA, «Llegir el Libre del Rei Jaume», *Serra d'Or*, núm. 385 (1992), p. 53-56.

18. Stefano CINGOLANI, *Jaume I: Història i mite d'un rei*, Barcelona, 2007; Josep PUJOL, «The Llibre del Rei En Jaume: A matter of style», en Alan DEYERMOND (ed.), *Historical Literature in Medieval Iberia*, Londres, 1996, p. 35-65.

19. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, ed. de Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, 1995, p. 264-293; Odilo ENGELS, «Der Vertrag von Corbeil (1258)», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, núm. 19 (1962), p. 114-146.

20. *Llibre dels Fets...*, cap. 523-542.

21. *Llibre dels Fets...*, cap. 536-537.

22. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX (1227-1241) referentes a España*, León, Universidad de León, 1996, núm. 101, p. 125.

23. *Llibre dels Fets...*, cap. 537-538.

24. *Llibre dels Fets...*, cap. 498.

Recordando su larga vida, el rey siempre vio a un papa como su papa ideal, y este papa era Inocencio III.²⁵ El rey afirmó que, desde el tiempo en el que escribía y durante cien años, Inocencio había sido el «mejor apóstol de la Iglesia Romana», buena señal de lo cercanas que eran, en la mentalidad del rey, la persona del papa y la persona de san Pedro.²⁶ Sin duda, podemos observar un punto de ironía en las alabanzas del rey. Porque es cierto que un suceso clave en la vida de Jaime, y en la historia de las relaciones entre la Corona y el Papado, había ocurrido unas dos semanas antes de su nacimiento con el asesinato de Pedro de Castelnau y la cruzada que Inocencio III lanzó como respuesta.²⁷ Estos hechos dieron lugar al abandono de Jaime en manos de Simón de Montfort y a la muerte de su padre, demasiado eufórico por su triunfo en el sur de Francia como para escuchar los avisos del papa sobre «los ejemplos antiguos y modernos» del destino que esperaba a los que atacaban a la Iglesia.²⁸ Pero pocas personas, y Jaime no fue una de ellas, echaron la culpa a Inocencio III de la muerte del rey Pedro. En las meticulosas investigaciones de Martín Alvira sobre los responsables de la muerte del rey en las crónicas, llama la atención la ausencia del papa.²⁹ En la mente de Jaime, Inocencio había sido el gran protector del matrimonio de su madre y de sus derechos, especialmente en Montpellier.³⁰

No quiero hablar mucho del papa Inocencio III. Basta con decir que el teólogo pastoral de París que fue siempre Lotario de Segni utilizó su poder para intervenir en los asuntos de la Corona de Aragón convencido de que cumplía su deber de proteger a las *miserabiles personae*.³¹ Su primera preocupación siempre fue el bienestar de un niño huérfano que era, además, el príncipe de mucha gente. Pero si Inocencio pudo consolidar la posición del rey es porque tuvo el respaldo de muchas personas responsables dentro de la Corona y porque el teólogo pudo contar con un abogado de habilidades excepcionales en la persona del cardenal Pedro de Benevento. Cuando hablamos del Papado, a veces

25. Sobre Inocencio: Andrea SOMMERLECHNER (ed.), *Innocenzo III. Urbs et Orbis*, Roma, 2003, 2 v.; John MOORE (ed.), *Pope Innocent III and his World*, Aldershot, 1999; Michele MACCARRONE, *Chiesa e Stato nella dottrina di Papa Innocenzo III*, Roma, 1940; Wilhelm IMKAMP, *Das Kirchenbild Innocenz' III (1198-1216)*, Stuttgart, 1983; Raymonde FOREVILLE, *Innocent III et la France*, Stuttgart, 1982; Christopher CHENEY, *Innocent III and England*, Stuttgart, 1976; Friedrich KEMPF, *Papsttum und Kaisertum bei Innocenz III. Die geistigen und rechtlichen Grundlagen seiner Thronstreitpolitik*, Roma, 1954.

26. *Llibre dels Fets...*, cap. 10.

27. PL, CCXV, 1354-1359; Pierre des VAUX-DE-CERNAY, *Hystoria Albigensis*, ed. de Pascal Guébin y E. Lyon, París, 1926, c. 64. Sobre la cruzada, véase Martín ALVIRA CABRER, *El Jueves de Muret*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 2002; Jordi VENTURA, *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, Aedos, 1960; Marco MESCHINI, «Innocenzo III e “Il Negotium pacis et fidei”» en *Linguadoca tra il 1198 e il 1215*, Roma, 2007.

28. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia hasta Inocencio III (965-1216)*, Roma, 1955, núm. 505, p. 549 (01/06/1213): «Monemus igitur serenitatem tuam, rogamus et exhortamur in Domino, quatinus que premissimus, prompto animo, quantum ad te pertinet, exsequaris, sciturus pro certo, quos si aliter, quod non credimus, duceres faciendum, preter indignationem divinam, quam ex toto facto contra te procul dubio provocares, grave ac irreparabile posses incurrere detrimentum, nec nos, quantumcumque tuam diligamus personam, tibi contra fidei christiane negotium possemus parcere vel deferre. Quantum enim tibi periculum inmineret, si Deo et ecclesie, presertim in causa fidei, te opponeres, ut consummationem sancti operis impedires, non solum vetera sed et moderna te possunt exempla docere.»

29. Martín ALVIRA CABRER, *El Jueves...*, p. 410-460; Martín ALVIRA CABRER, «La cruzada albigense y la intervención de la Corona de Aragón en Occitania. El recuerdo de las crónicas hispánicas del siglo XIII», *Hispania*, núm. 60 (2000), p. 947-976.

30. *Llibre dels Fets...*, cap. 7 y 10.

31. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia...*, núm. 537, p. 566-568: «Licet nos curam tangere debeat quorumlibet pupillorum, principalius tamen nostram sollicitudinem circa illos inflectere nos oportet, qui specialius ad apostolicam sedem spectant, et cum sint etiam populorum principes constituti multorum salutem et vitam in manibus suis tenent, propter quod necessarium esse constat ipsorum statum regi salubriter et disponi, cum hoc respiciat multimodis subditorum commodum et augmentum.» Damian J. SMITH, *Innocent III and the Crown of Aragon: the limits of papal authority*, Aldershot, 2004, p. 143-172.

suele olvidarse el papel crítico que juegan los cardenales, y especialmente los cardenales-legados, en la extensión de la autoridad del gobierno papal.³² Aunque algunos fueron incompetentes, la mayoría no lo fue; aunque algunos se comportaron de una manera contraria a la voluntad del papa, la mayoría cumplió con su deber. Pero pocos cardenales en la Historia han cumplido su deber con más perspicacia que Pedro de Benevento. Reconocido, ya en 1205, como el mejor abogado en Roma, y recopilador poco después (en 1209-1210) de la *Compilatio tertia*, la primera colección de decretales sancionadas oficialmente por la Iglesia,³³ es una tentación irresistible especular sobre lo que habría ocurrido si el papa Inocencio le hubiera enviado al Languedoc poco después de prometer a Pedro el Católico el envío de un nuevo legado.³⁴

Realmente, es posible que, sin el cardenal Pedro, no tuviéramos al rey Jaime I. Como es bien sabido, cuando el cardenal salió de Roma, el joven Jaime estaba en manos de Simón de Montfort y las tierras de la Corona de Aragón estaban divididas entre facciones y conjuras, como nos cuenta una sección contemporánea de los *Gesta Comitum Barcinonensium*.³⁵ El infante Fernando tramaba para conseguir el trono y el procurador Sancho había decidido vengar la muerte del rey Pedro.³⁶ Los Cabrera se habían apoderado del condado de Urgell y Felipe Augusto de Francia encontraba la ocasión de intervenir en Montpellier.³⁷ Además, y como el profesor Thomas Bisson ha descrito de manera tan experta, la situación económica era ruinosa.³⁸ Conviene recordar la delicadeza del cardenal Pedro en el Languedoc y con el procurador Sancho, en la reconciliación de los herejes, en su brillante organización de las Cortes de Lleida (en agosto de 1214), en su legislación y en sus ceremonias, en ese momento vital en el que se cimentaron las relaciones entre la nobleza y el joven rey, así como su firme resistencia al Concilio de Montpellier (de enero de 1215), dominado por los obispos favorables a Simón de Montfort y los cruzados.³⁹ Sin duda, había muchos más problemas por resolver y no satisfizo los intereses de todo el mundo, pero, sin él, todo habría sido un caos.

32. Sobre los cardenales, véase Werner MALECZEK, *Papst und Kardinalskolleg von 1191 bis 1216*, Viena, 1984.

33. Sobre Pedro: James POWELL, «Innocent III and Petrus Beneventanus: Reconstructing a Career at the Papal Curia», en John MOORE (ed.), *Pope Innocent III...*, p. 51-62; Kenneth PENNINGTON, «The Making of a Decretal Collection: the genesis of *Compilatio tertia*», en *Fifth International Congress of medieval Canon Law*, ed. de Stephan Kuttner y Pennington, Roma, 1980, p. 67-92. Sobre su nombre, véase John WEL, «Two letters of Honorius III to Catalonia», *Ausa*, núm. 22 (2005), p. 83-92.

34. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia...*, núm. 505, p. 549: «Cardinalem de latere nostro legatum, virum honestum, providum et constantem, iuxta petitionem tuam ad partes illas curabimus destinare, qui non declinans ad dexteram vel sinistram, sed incedens rectam viam semper; que recte facta invenerit approbet et confirmet, errata vero corrigat et emendet, et tam nobilibus antedictis quam aliis conquerentibus exhiberi faciat iustitie complementum.»

35. Lucien BARRAU DIHIGO y Jaume MASSÓ TORRENTS (ed.), *Gesta Comitum Barcinonensium*, Barcelona, 1925, cap. 27, p. 56; Pierre des VAUX-DE-CERNAY, *Historia Albigensis*, cap. 506.

36. Sobre Fernando, véase *Llibre dels Fets...*, cap. 11; Carlos MARICHALAR (ed.), *Colección diplomática del rey Don Sancho VII*, Pamplona, 1934, núm. 180, p. 213-214. Sobre Sancho: Salvador SANPERE I MIQUEL, «Minoría de Jaime I: vindicación del Procurador Conde Sancho: Años 1214-1219», *CHCA*, núm. 1 (1913), ii, p. 580-694.

37. Santiago SOBREQUÉS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, 1957, p. 65-66; Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT (ed.), *Documentos de Jaime I de Aragón*, Valencia, Zaragoza, Anubar, 1976-1982, 5 v., vol. I, núm. 2, 39, 43; Leopold DELISLE (ed.), *Catalogue des Actes de Philippe-Auguste*, París, 1856, núm. 1548, p. 352.

38. Thomas BISSON (ed.), *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213)*, Berkeley, 1984, 2 v., vol. I, p. 122-150; Thomas BISSON, «The Finances of the Young James I (1213-1228)», en *Medieval France and its Pyrenean Neighbours: Studies in Early Institutional History*, Hambledon, 1999, p. 351-391.

39. HGL, viii, n. 172-175; Pierre des VAUX-DE-CERNAY, *Historia Albigensis*, cap. 503 y 507; Arxiu Capitular d'Urgell, *Liber Dotaliorum*, 2, doc. 68, f. 71r-72v; Cebrià BARAUT, «Presència i repressió del catarisme al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)», *Urgellia*, núm. 12 (1994-1995), p. 516; Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia...*, núm. 537, p. 568; Salvador SANPERE I MIQUEL, «Minoría de Jaime I: vindicación del Procurador Conde Sancho: Años 1214-1219», *CHCA*, núm. 1, p. 609-610; Gener GONZALVO I BOU (ed.), *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, 1994, núm. 23, p. 134;

Insistiendo en la importancia de los cardenales, quisiera mencionar aquí a algunos otros que fueron importantes en la historia del rey Jaime, importantes sobre todo en un asunto que creo que no siempre recibe la atención que se merece. No hay ninguna duda de que el Papado, después de un período de reflexión, decidió que la victoria de Simón de Montfort en Muret había sido una señal del juicio de Dios. Seis cartas de la cancillería papal, escritas entre febrero y diciembre de 1215 a favor de Simón de Montfort, tienen en el dorso el lema «Christus vincit», una clara bendición de las acciones del conde.⁴⁰ Por supuesto, en el IV Concilio de Letrán, las cosas no fueron bien para los intereses de la Corona de Aragón. Aunque Inocencio III probablemente tuvo dudas sobre la legalidad de las decisiones finales, el Concilio concedió las tierras de Raimundo VI de Tolosa al conde de Montfort.⁴¹ Pero, al mismo tiempo, el papa, en un momento en el que estaba demasiado ocupado con el Concilio, delegó un asunto importante a tres notables cardenales: Nicolás de Tusculum, Pelayo de Albano y Hugolino de Ostia (el futuro Gregorio IX). Se trataba del grave asunto de la reconciliación de Guillem Ramon de Montcada, culpable del asesinato del arzobispo Berenguer de Tarragona, ocurrido veintitún años antes.⁴² En 1194, Guillem Ramon había sido un joven exaltado, pero en 1215 era el nuevo vizconde de Bearn, y si el nuevo vizconde seguía siendo el asesino impenitente de un clérigo importante, en pleno contexto de la cruzada contra los albigenses, la posición de los Montcada en el Bearn quedaría en una situación, como mínimo, precaria.⁴³ Aunque la penitencia que le impusieron fue severa,⁴⁴ la reconciliación de Guillem Ramon, cuidadosa y compasiva en este momento crucial, alivió la débil situación política de la Corona de Aragón.

A pesar de todos estos esfuerzos, esta situación siguió siendo delicada a la muerte de Inocencio III, y empeoró cuando las acciones del conde Sancho en el sur de Francia, en su deseo de vengar la muerte del rey Pedro, pusieron a la Corona en el camino de otro desastroso choque frontal con el Papado.⁴⁵ Honorio III era, por naturaleza, un hombre apacible. La mayoría de los historiadores lo saben por el delicado trato que dispensó a Federico II, una diplomacia heredada de la época de los papas alejandrinos.⁴⁶ Honorio era, más que nada, un administrador, un contable que, veinticuatro años antes, había recopilado el *Liber Censuum*, el libro que contiene las listas de las instituciones y las personas, seculares y espirituales, que deben obediencia y derechos a la Santa Sede.⁴⁷ No puede sor-

Llibre dels Fets..., cap. 11; Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, 1968, p. 71-84; Giovan Domenico MANSI (ed.), *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florencia, 1759-1798, 31 v., vol. XXII, p. 935-954; Damian J. SMITH, *Innocent III and the Crown...*, p. 145-155.

40. Bernard BARBICHE (ed.), *Les actes pontificaux originaux des Archives nationales de Paris. Index Actorum Romanorum Pontificum ab Innocentio III ad Martinum V electum*, 1-3, Roma, 1975-1982, vol. I, p. 452; Patrick ZUTSHI, «Letters of Pope Honorius III concerning the Order of Preachers», en Frances ANDREWS y Christoph EGGER (ed.), *Pope, Church and City: Essays in honour of Brenda M. Bolton*, Leiden, 2004, p. 277.

41. *HGL*, vol. VIII, p. 681; Martin BOUQUET y Léopold DELISLE (ed.), *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, vol. XIX, p. 598-599; Eugène MARTIN-CHABOT (ed.), *La Chanson de la Croisade Albigeoise*, París, 1931, 3 v., vol. II, p. 42-61.

42. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid, 1803-1852, 22 v., vol. XIX, p. 304-305.

43. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. XIX, p. 305-308; Michel ROQUEBERT, *L'épopée cathare*, Toulouse, 2002, 2 v., vol. I, p. 791.

44. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. XIX, p. 304-305.

45. Pierre des VAUX-DE-CERNAY, *Hystoria Albigensis*, cap. 575-585, 587 y 600; Fernand BENOIT (ed.), *Recueil des Actes des Comtes de Provence appartenant à la maison de Barcelone. Alphonse II et Raimond Bérenger V (1196-1245)*, París, 1925, 2 v., vol. II, núm. 21-22, p. 102-105; Eugène MARTIN-CHABOT (ed.), *La Chanson de la Croisade...*, vol. II, p. 56; Guillaume DE PUYLAURENS, *Chronique 1145-1275*, ed. de Jean Duvernoy, París, 1976, cap. 25 y 28; Michel ROQUEBERT, *L'épopée cathare*, vol. I, p. 1029-1030.

46. Véase Johannes CLAUSEN, *Papst Honorius III (1216-1227)*, Hildesheim, 2004 (1895).

47. Paul FABRE y Louis DUCHESNE (ed.), *Le Liber Censuum de l'Église romaine*, París 1905-1910, 2 v.

prendernos que Honorio tuviera más interés que Inocencio III en el estatus y el censo de Aragón, ni que se enfrentara con la provincia de Tarragona por el pago de la vigésima para la V Cruzada.⁴⁸

Tampoco debe sorprendernos su vigor a la hora de oponerse a los proyectos de Sancho. Si Honorio era distinto de Inocencio III en muchos aspectos, ambos coincidían en su voluntad de hacer triunfar el *negotium fidei*. Por eso insistió tanto, en los últimos meses de 1217, en que su legado, el cardenal Bertrán, explicara claramente al procurador Sancho y al rey Jaime, ahora ya casi «un viejo» con sus nueve años de dura experiencia, que si hacían frente a la Cruzada, las tierras de la Corona de Aragón también sufrirían la posibilidad de una invasión.⁴⁹ De hecho, el papa no faltó a sus obligaciones cuando, poco después, excomulgó a Nunó Sañç, hijo de Sancho, por seguir oponiéndose a la Cruzada.⁵⁰

Si Honorio se puso en contra de Sancho y Nunó Sañç, lo cierto es que actuó a favor de la mayoría de los miembros del consejo real y de otros personajes importantes de la Corona, y que su arriesgada (pero al final exitosa) amenaza de invasión fue coherente con su política general de protección de lo que él consideraba los intereses del joven rey de Aragón. Muchas veces estuvo dispuesto a proteger la posición de Jaime en Montpellier ante las pretensiones del rey de Francia, y también en el condado de Millau;⁵¹ y cuando el infante Luis de Francia participó en la cruzada contra los albigenses, en 1219, el papa rápidamente le avisó de que no atacara o invadiera las tierras del rey de Aragón, que estaban bajo la protección de la Santa Sede.⁵² En esa carta, y en otras, Honorio recordó que María de Montpellier había confiado la custodia de los derechos de su hijo al Papado y, dada su insistencia en este punto y su deseo de situar a Jaime «sub alarum nostrarum umbra», es razonable pensar que Honorio había sido un testigo directo, y conmovido, de la defensa heroica de sus derechos por parte de María, de sus funerales y de su entierro en la iglesia de San Pedro en olor de santidad.⁵³

La muerte de Honorio III en 1227 casi coincide en el tiempo con el fin del período de debilidad política de Jaime para gobernar la Corona. Desde el final de la primera revuelta de la nobleza aragonesa, se ve con claridad que el Papado ya no está tratando con un niño, y el carácter de las relaciones cambia y entra en una segunda etapa. La protección papal, aunque todavía se mantiene (y seguirá siendo necesaria ante los intentos del infante Fernando de socavar la posición del rey),⁵⁴ se hace menos importante y la cooperación entre el papa y la Corona se hace la norma. Dado el carácter del nuevo papa, Gregorio IX (Hugolino de Ostia),⁵⁵ aquel espíritu de cooperación fue un poco más en-

48. Paul FREEDMAN, «Two Letters of Pope Honorius III on the collection of ecclesiastical revenues in Spain», *Römische Historische Mitteilungen*, núm. 32-33 (1990-1991), p. 37-40.

49. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia de Honorio III (1216-1227)*, Roma, 1965, núm. 106-107, p. 86-88.

50. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia de Honorio III...*, núm. 195, p. 154.

51. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia de Honorio III...*, núm. 34, 57, 61 y 224.

52. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia de Honorio III...*, núm. 235: «Istud igitur ignorare te nolumus, quod cum carissimus in Christo filius noster Iacobus Aragonum rex illustris sub apostolice sedis et nostra protectione consistat, utpote quem inclite recordationis M[aria] regina Aragonum mater eius apud sedem apostolicam dudum decedens Romane ecclesie commendavit ipsum sub alarum nostrarum umbra protegere ac manutenere propensius nos oportet, cum ipsius precipue merita id exposcant, qui se totum nostre subiciens voluntati ad mandatum nostrum restrinxit hactenus se ac suos firme pacis federa observando.»

53. Demetrio MANSILLA (ed.), *La documentación pontificia de Honorio III...*, núm. 57, 224 y 235; Lucien BARRAU DIHIGO y Jaume MASSÓ TORRENTS (ed.), *Gesta Comitum...*, p. 52; *Llibre dels Fets...*, cap. 7.

54. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 20; Bonifacio PALACIOS MARTÍN, *La coronación de los Reyes de Aragón, 1204-1410: aportación al estudio de las estructuras medievales*, Valencia, 1975, p. 302-303.

55. Véase Salvatore SIBILLA, *Gregorio IX (1227-1241)*, Milán, 1961; James POWELL, «Frederick II and the Church: a revisionist view», *Catholic Historical Review*, núm. 48 (1963), p. 485-497.

tusiasta. El papa y su cardenal-legado, Juan de Abbeville, trabajaron duro, primero, para anular el matrimonio de Jaime con Leonor de Castilla, aunque teniendo cuidado de que la reina no quedara desamparada.⁵⁶ Al mismo tiempo, el rey mostró su apoyo constante a Roma con sus medidas contra la herejía y el establecimiento de la inquisición.⁵⁷ Los dos hombres, por supuesto, compartieron un amigo íntimo en la persona notable de Raimundo de Peñafort.⁵⁸

Pero la cooperación más importante tuvo lugar en el ámbito de las cruzadas antimusulmanas. Jaime se olvida de mencionar en su autobiografía la participación de los papas en sus cruzadas, pero la realidad es que la pidió a menudo.⁵⁹ El Papado era una institución que, por lo general, reaccionaba y no iniciaba, y ésta es la razón por la que el rey tuvo que pedir su apoyo y sus privilegios (una densa correspondencia de Gregorio IX sobre este asunto ha sido publicada en el magnífico volumen de Santiago Domínguez Sánchez). El papa, ayudado hábilmente por Jean de Abbeville, estaba deseoso de apoyar con indulgencias la conquista de Mallorca (incluso cuando todavía no sabía el objetivo de la cruzada),⁶⁰ e incluso en noviembre de 1229, cuando temió que el entusiasmo inicial de la nobleza hubiera disminuido.⁶¹ Ya en marzo de 1232 había escrito a Jaime para animarle y consolarle, como «specialis Apostolice Sedis filius et devotus», porque todavía no había tenido éxito en su deseada conquista de Valencia,⁶² y en 1233, el papa internacionalizó esta campaña extendiendo la predicación a muchas provincias de Francia.⁶³ Durante toda la campaña, Gregorio ofreció un apoyo constante,⁶⁴ decisivo quizás en los primeros meses de 1238 al amenazar de excomunión a quienes impidieron al rey la expansión de la fe.⁶⁵ El mismo apoyo fue dado por Inocencio IV en la larga guerra contra al-Azraq.⁶⁶ No había ninguna causa en la que el rey y el papa pudieran estar más unidos que en la derro-

56. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 89, p. 112-113, núm. 103, p. 126-129, núm. 185, p. 191, y núm. 188, p. 193.

57. HGL, vol. VIII, p. 830-831; Ambrosio HUICI MIRANDA y María Desamparados CABANES PECOURT (ed.), *Documentos de Jaime I...*, vol. I, núm. 80, p. 162, y núm. 212, p. 349-352.

58. Sobre la vida de san Ramón: Ferran VALLS I TABERNER, *Sant Ramon de Penyafort*, Barcelona, 1996.

59. José GOÑI GAZTAMBIDE, *Historia de la bula de la cruzada en España*, Vitoria, 1958, p. 169; Damian J. SMITH, «Guerra Santa y Tierra Santa en el pensamiento y la acción del rey Jaime I de Aragón», en Daniel BALOUP y Philippe JOSSEAND (ed.), *Regards croisés sur la guerre sainte. Guerre, idéologie et religion dans l'espace méditerranéen latin (xie-xiie siècle)*, Madrid, 2006, p. 309-310.

60. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 90, 108, 150, 157, 160 y 222.

61. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. XXI, p. 252.

62. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 212: «Non turbetur cor tuum uel animus tuus in aliquo moueatur si nondum perducturus est tuum desiderium ad effectum. Credendum est enim hoc pro bono tuo, ex diuina prouidentia, contigisse, cum omnia cooperentur in Deo sperantibus in salutem. Nos quoque, pro sincera caritate qua personam tuam in Christi uisceribus artius amplexamur, oportuno tempore in hiis et aliis que tuum respiciunt commodum et honorem, paterno intendemus affectu, quem dignum est ut tamquam specialis Apostolice Sedis filius et deuotus in tuas sentias oportunitatibus per effectum.»

63. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 311, p. 278, y núm. 312, p. 279.

64. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 312, 623-624, 626-629, 631, 636-637, 639, 641 y 669.

65. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 735: «Cum karissimus in Christo filius noster. Aragonum rex illustris, tanquam uir catholicus, contra saracenos magnum exercitum congregarit, et dignum existat ut qui in Christi obsequio commorantur prerogatiua gaudeant speciali, [discretioni uestre, per apostolica scripta], mandamus, quatinus ipsum regem ac terras suas non permittatis ab aliquibus usque ad consummationem negotii crucis quod contra saracenos prosequi inchoauit molestari; molestatores huiusmodi, per interdicti in terras et excommunicationis sententias in personas eorum, appellatione postposita, compescendo; non obstante constitutione de duabus dietis edita in Concilio generali.»

66. Robert I. BURNS, «A Lost Crusade: Unpublished Bulls of Innocent IV on al-Azraq's revolt in Thirteenth century Spain», *Catholic Historical Review*, núm. 74 (1988), p. 440-449; Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV (1243-1254)*, Roma, 1987, 2 v., núm. 557-559, 616 y 619-620.

ta de los musulmanes, aunque, sobre lo que había que hacer con los musulmanes derrotados, los papas y el rey no siempre estuvieron de acuerdo.⁶⁷

Con las victorias de Mallorca y Valencia la posición del rey cambió. Ahora era una figura internacional, más importante que cualquier otro rey de Aragón anterior, y sus relaciones con el Papado entraron en una tercera etapa, una etapa en la que el rey necesitaba menos al papa de lo que el papa necesitaba al rey. Gregorio IX, por supuesto, buscó continuamente el apoyo de Jaime en su batalla con Federico II,⁶⁸ pero lo hizo con más urgencia en sus últimos años, explicando con cuidado sus motivos para excomulgar al emperador y convocando a Jaime al concilio que preparaba cuando le llegó la muerte, en 1241.⁶⁹ Inocencio IV también informó regularmente a Jaime de su combate mortal con Federico, convocó a sus enviados al I Concilio de Lyon de 1245 para tratar este asunto y, al mismo tiempo, quiso conseguir la ayuda del rey en la cruzada de Tierra Santa y en el asunto de los mongoles.⁷⁰ Aunque no podía beneficiarse de esa ayuda, el papa apoyó la cruzada que Jaime preparaba en el Imperio Latino de Oriente y le concedió la indulgencia de cruzada para emprenderla.⁷¹

Volviendo al elevado estatus internacional de Jaime, también merece la pena mencionar una carta del notario papal Jordán Pirunti, escrita probablemente antes de 1257, en la que asegura al rey de Aragón que hará lo posible para que en la Curia no suceda nada contrario a sus intereses.⁷² La carta, publicada por Finke, es un poco misteriosa y habla de negociaciones secretas acerca del infante Alfonso.⁷³ Jordán era un clérigo joven y ambicioso. Poco después sería vicescanciller y luego encargado de la cancellería. Para 1262, ya era cardenal-diácono de San Cosme y San Damián.⁷⁴ Parece que, a la hora de buscar patrocinadores para su carrera, pensó en el rey de Aragón. Algo parecido ocurrió a principios del pontificado de Clemente IV. El papa reconoció el estatus privilegiado de Jaime al aconsejar a

67. Clemente IV (31/12/1266) aconsejó al rey Jaime que expulsara a todos los musulmanes de su reino (Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 114), pero el rey tuvo que pensar en la situación económica de sus nuevas tierras: Robert I. BURNS, *The Crusader Kingdom of Valencia*, Cambridge, 1967, 2 v., vol. I, p. 9-10.

68. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 56, 73, 79, 122 y 414.

69. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 841 y 969.

70. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 88, 94, 138, 140, 141, 271, 336 y 492.

71. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 257: «Cum, sicut accepimus, zelo vivifice Crucis accensus, transfretare proponas in succursum Imperii Romanie, nos tuum propositum dignis in Domino laudibus commendantes, parati sumus te ac regnum tuum omnesque tecum illuc euntes, cum familiis et bonis ipsorum sub Apostolice Sedis et nostra protectione recipere, vobisque illam indulgentiam elargiri que conceditur cruce signatis euntibus in subsidium Terre Sancte.»

72. Heinrich FINKE, «Nachträge und Ergänzungen zu den Acta Aragonensia», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, núm. 1 (1933), p. 361.

73. Heinrich FINKE, «Nachträge und Ergänzungen zu den Acta Aragonensia», *Gesammelte Aufsätze...*, núm. 1, p. 362: «Serenissimo principi suo tamquam domino speciali domino J. Dei gracia illustri regi Aragonum Jordanus domini pape subdiaconus et notarius recommendationem et paratam ad eius obsequia voluntatem. Noveritis, quod omnibus aliis vestris negociis, pro quibus latorem presencium, notarium vestrum ad sedem apostolicam destinastis, prout melius potui, expeditis super negocio secreto primogeniti vestri, pro quo alias per P. Alberti canonicum Barchinonensem serenitas regia ichi scripsit, cum domino summo pontifice tractatum habui diligentem. Quem more solito inveni vobis in eodem negocio favorabilem et benignum. Et quia idem negocium secretum est, congruum fore non vidi, quod actum sit de eodem, vobis per litteras intimare, quia dictus notarius vester, cui ipsum negotium commisi oretenus exponendum vobis qualiter in illo processerim, exprimet viva voce. Scituri, quod, quandiu vixero, attentus et sollicitus ero, ut nichil fieri possit in curia, quod excellencie vestre debeat displicere, licet autem pro predicto negocio magno nuncii venerint, nichil tamen consequi potuerunt.»

74. Christoph EGGER, «Henry III's England and the Curia», en Björn WEILER y Ifor ROWLANDS (ed.), *England and Europe in the Reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot, 2002, p. 215-231; Christoph EGGER, «Jordanus Pironti von Terracina», *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, núm. 28 (2001), p. 337-339.

su pariente Pedro Raymbaldus, que le había preguntado por quién debía ser armado caballero, que acudiera al señor de Narbona, «pero si aspiras a un nivel más alto y a los palacios de los reyes (lo que no te podemos aconsejar), sugerimos al rey de Aragón.»⁷⁵ De hecho, sabemos que Pedro Raymbaldus aspiró a un nivel más alto y fue armado caballero por Jaime, y que también prestó dinero al hijo de Jaime, Sancho, el arzobispo de Toledo, en un momento en que el comportamiento de Sancho, que habría denigrado la reputación del papa con impetuosas suspicacias, había dejado a Clemente IV muy enfadado.⁷⁶

Cuando la fama del rey aumentó, su dependencia de la Iglesia disminuyó, aunque por supuesto no estamos ante una ecuación matemática. Quizás no es una coincidencia que el momento en el que Jaime se ocupó más del Languedoc fuera durante los años 1241-1244, justamente cuando se produjo una vacante papal (interrumpida solamente por el pontificado de diecisiete días del desgraciado Celestino IV).⁷⁷ Y, en un asunto de una importancia enorme en la historia de la Corona —el intento del rey de conseguir el matrimonio de su hijo, Alfonso, y Beatriz de Provenza—, el rey últimamente aceptó que no podía oponer el matrimonio de Beatriz y Carlos de Anjou contra la voluntad de san Luis y Inocencio IV.⁷⁸ Ese matrimonio significaría la pérdida de un condado vinculado con la dinastía de Barcelona durante ciento cincuenta años y el avance de la Corona francesa al Mediterráneo, y, en estas circunstancias, no es sorprendente que Jaime intentara el «secuestro» de la joven hija de Ramon Berenguer V en el otoño de 1245.⁷⁹ En ese momento, el papa demostró sus simpatías al rey de Aragón cuando recibió las noticias que Jaime había sido impedido en su entrada a Provenza por la presencia de un ejército.⁸⁰ Más tarde, en enero de 1246, después de su encuentro famoso con Luis en Cluny, el papa había cambiado su opinión, consciente de las intenciones de Carlos y resuelto a convencer a Jaime de los riesgos de un conflicto.⁸¹

Aunque Jaime evitó el descenso a la violencia en aquella ocasión, sus propios obispos fueron menos afortunados cuando sufrieron la ira del rey. En 1236, Jaime había sido excomulgado por detener ilegalmente en Huesca al obispo Bernardo de Zaragoza, para evitar su ascenso al arzobispado de Tarragona, episodio por el que el rey pidió perdón «in infirmitate gravi detentus».⁸² El perdón le fue

75. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 62, p. 170.

76. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 106, p. 216-217.

77. Sobre Celestino, véase Karl HAMPE, «Ein ungedruckter Bericht über das Konklave von 1241 im römischen septizonium», *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, núm. 4 (1913), p. 1-31. Sobre Jaime y el Languedoc: Martín ALVIRA CABRER, *El Jueves...*, p. 548-553; Michel ROQUEBERT, *L'épopée cathare*, vol. II, p. 314-321.

78. Sobre san Luis y Inocencio: Élie BERGER, *Saint Louis et Innocent IV: étude sur les rapports de la France et du Saint-Siège*, París, 1893.

79. Robert I. BURNS, «The Loss of Provence. King James's Raid to Kidnap its Heiress (1245): Documenting a Legend», *CHCA*, núm. 12 (1987-1988), iii, p. 195-231.

80. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 243, p. 275.

81. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 252, p. 283: «Quocirca magnificentiam tuam duximus attente rogandam quatinus, licet id tibi forsan non placeat, non tamen ostendas ex hoc adeo te turbatum ut inconsulte in iracundie calore procedas, ac faciendum super hoc aliquid per quod posset excellentie tue, quod absit, dispendium generari. Sed quod in huiusmodi negotio facere debeas deliberationem adhibeas diligentius, sciturus pro certo quod, cum te geramus, inter alios orbis reges et principes, tanquam precipuum defensorem Ecclesie, specialem parati sumus et prompti, tuis votis super hiis, que tuam exaltationem respiciant libentius annuere in quantum, secundum Deum et nostram poterimus honestatem.»

82. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio IX...*, núm. 632-633, p. 507-508: (632): «Karissimi in Christo filii nostri illustris regis Aragonum presentata nobis petitio continebat quod, in infirmitate graui detentus, ab excommunicationis sententia quam incurrit ex eo quod venerabilis fratris nostri episcopi, tunc electi, cesaraugustani, ad tarraconensem ecclesiam pro consecrationis obtinendo munere procedentis per oscensem ciuitatem transitum impediuit, iuxta formam

concedido por Gregorio IX, pero nueve años más tarde Jaime volvió a ser culpable de nuevo por un incidente más famoso, cuando le cortó la lengua al obispo Berenguer de Girona porque, en opinión del rey, había revelado secretos que dañaban su reputación.⁸³ El sarcástico inglés Mateo París afirmó en su crónica que Jaime recibió una rápida absolución de Inocencio IV porque «tam fideliter Deo contra Hispanos Sarracenos militaverat et gloriose triumphaverat.»⁸⁴ Pero no era así. Un hombre como Sinibaldo Fieschi,⁸⁵ que como canonista y como papa se dedicó con tanta energía a defender los derechos de la Iglesia, dejó claro al rey que sus acciones eran completamente inaceptables y que no podía creer que el obispo hubiera revelado su confesión personal.⁸⁶ En realidad, la reconciliación de Jaime fue tan pública y tan bien conocida como su crimen.⁸⁷

En 1246, el rey volvió a arrepentirse de sus pecados cuando la Iglesia le recordó sus malas acciones. Para entonces, estos ataques contra algunos prelados eran ya el preludio de la cuarta etapa de las relaciones de Jaime y el Papado, una etapa en la que el rey actuó abiertamente contra la Iglesia. Si hay un momento en el siglo XIII después de Muret que es clave en estas relaciones, éste llegó en 1260, cuando Jaime quiso casar a su hijo Pedro con Constanza, la hija de Manfredo. Este matrimonio iba contra los intereses de Alfonso X (y por supuesto nadie en la historia del mundo ha sido peor tratado que Alfonso por parte de Jaime),⁸⁸ contra los intereses de Carlos de Anjou y, evidentemente, contra los intereses del diplomático francés Urbano IV, quien, como papa desde 1261, buscó la derrota definitiva de Manfredo.⁸⁹ Jaime insistió en que, ya en 1260, había asegurado a los embajadores de Manfredo que jamás se opondría a la Iglesia romana.⁹⁰ Pero por la dote y sus ambiciones políticas, comerciales y territoriales en el Mediterráneo, Jaime estaba dispuesto a debilitar su alianza con el Papado, lo mismo que habían hecho su padre en 1213 y su bisabuelo en 1162.⁹¹ Desde el punto de vista militar, y contra los musulmanes, Jaime tuvo éxito después de la conquista de Mallorca porque siempre evitó la lucha. Desde el punto de vista político, también tuvo tendencia a fracasar cuando eligió el conflicto directo. En abril de 1262, Urbano IV le escribió dos cartas magníficas, advirtiéndole de los crímenes y los delitos de Manfredo, recordándole la reputación de su propia dinastía y rechazando cualquier argumento de Jaime para celebrar el matrimonio de Pedro y Constanza.⁹² Pero el rey ya no escuchaba al papa y se casaron. Un mes antes, se habían casado también Isabel, la hija de Jaime, y Felipe de Fran-

Ecclesie extitit absolutus, quare nobis humiliter supplicavit ut super hoc id ab ipso fieri mandaremus, per quod conscientie quietem habeat, et eternum Regem sibi reddidisse placabilem ilarescat.»

83. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 285, p. 305-306.

84. Matthew PARIS, *Chronica Majora*, ed. d'Henry Richards Luard, Rolls Series, Londres, 1872-1883, 7 v., vol. iv, p. 578-579; Peter LINEHAN, *The Spanish Church and the Papacy*, Cambridge, 1971, p. 103.

85. Véase Marcel PACAUT, «L'autorité pontificale selon Innocent IV», *Moyen-Âge*, núm. 66 (1960), p. 85-119.

86. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 285, p. 306.

87. Augusto QUINTANO PRIETO (ed.), *La documentación pontificia de Inocencio IV...*, núm. 304, p. 319-320; Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I, El Conquistador*, Valencia, 1874, 2 v., n. 6, p. 428.

88. Próspero de BOFARULL Y MASCARÓ (ed.), *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1847-1910, vol. VI, p. 154; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X, el Sabio: Una biografía*, Madrid, Ariel, 2003, p. 166; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 95.

89. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 89-106; Karl HAMPE, *Urban IV und Manfred 1261-1264*, Heidelberg, 1905.

90. Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «El mullerament de l'Infant Pere amb madona Constança de Sicília», *CHCA*, núm. 1 (1909), p. 232-299, apéndice XII; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 105.

91. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 91-94. Sobre Ramon Berenguer IV y Provenza, véase Paul KEHR (ed.), *Papsturkunden in Spanien. Vorarbeiten zur Hispania Pontificia: I Katalonien*, Berlín, 1926, núm. 87, p. 371-372; Francisco MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, 1945-1947, 2 v., vol. II, núm. 901-902, p. 366-371.

92. Ildelfonso RODRÍGUEZ Y RODRÍGUEZ DE LAMA (ed.), *La documentación pontificia de Urbano IV (1261-1264)*, Roma, 1991, núm. 31-32, p. 71-72.

cia, el hijo de san Luis (aunque hay una curiosa carta del papa Urbano en la que felicitó a san Luis creyendo que había abandonado la idea de este matrimonio al conocer las simpatías manfredianas de Jaime).⁹³

En esta cuarta etapa, Jaime cooperó con la Iglesia sólo cuando consideró que era bueno para sus intereses. Por supuesto, a menudo era bueno para sus intereses y la colaboración continuaría. Cuando el rey solicitó al papa Urbano IV que la Iglesia de Lleida tuviera permiso para celebrar los matrimonios y bautismos no en la catedral de Lleida (por estar situada en una elevada altura en derredor de la cual se había edificado la ciudad) sino en otro lugar, el papa lo autorizó.⁹⁴ Cuando Clemente pidió a Jaime I que intercediera ante Manfredo, en favor de la liberación de Manfredo de Roberti, obispo-electo de Verona, capturado y detenido por aquél, el rey intervino en favor del papa con éxito.⁹⁵ Pero en el asunto de la moralidad (o la falta de moralidad) del rey, si a Clemente IV y más tarde a Gregorio X no les impresionaba el comportamiento de Jaime, el rey tampoco pensó mucho en las opiniones de Clemente o Gregorio.⁹⁶ Al parecer, ya en 1257, después de ver rechazada su infatuación con la infanta Cristina de Noruega por ser considerado demasiado viejo,⁹⁷ el rey quiso ponerse a prueba con una nueva serie de conquistas, pero no el tipo de conquistas que el papado podía aprobar. En un pasaje notable de su autobiografía, Jaime resumió su actitud cuando su confesor, Arnau de Segarra, durante la campaña de Murcia, se negó a absolverle a causa de su pecado con Berenguela, y el rey le contestó que Dios le perdonaría por el servicio que daría a Dios en aquel día y porque «no dirigimos mala voluntad contra nadie en nada, y eso es suficiente para Dios.»⁹⁸ Y, en efecto, es así como el rey contempló este asunto en los últimos años de su vida. Estaba contento por cooperar con Clemente IV y Gregorio X en la causa de Tierra Santa, pero era una cooperación bajo sus propias condiciones. El informe de su actuación en el II Concilio de Lyon nos recuerda la potencialidad de la alianza papal, pero también la disparidad de los intereses del papa y del rey.⁹⁹ A Jaime le interesa su elevada posición, las alabanzas que recibe, dónde se sienta, el honor de España y seguramente la recuperación de Tierra Santa.¹⁰⁰ Sobre el deseo de Gregorio X de alcanzar la unión de las iglesias no dice nada, seguramente porque no sabía nada.¹⁰¹ Y es que los intereses de los papas son, necesariamente, más amplios que los intereses de los reyes.

93. Ildefonso RODRÍGUEZ Y RODRÍGUEZ DE LAMA (ed.), *La documentación pontificia de Urbano IV...*, núm. 47, p. 90. En 1258, Alejandro había dado su apoyo al matrimonio: Ildefonso RODRÍGUEZ Y RODRÍGUEZ DE LAMA (ed.), *La documentación pontificia de Alejandro IV*, Roma, 1976, núm. 373, p. 344.

94. Ildefonso RODRÍGUEZ Y RODRÍGUEZ DE LAMA (ed.), *La documentación pontificia de Urbano IV...*, núm. 33, p. 79.

95. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, núm. 36, p. 145-146.

96. Sobre las críticas de Gregorio, véase Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Gregorio X (1272-1276) referentes a España*, León, Universidad de León, 1997, núm. 192, p. 339-340, núm. 199, p. 349-351, y núm. 200, p. 351-352.

97. Carl UNGER (ed.), *Codex Frisianus. En Samling af norske Konge-Sagaer*, Oslo, 1871, p. 548-553; Juan Pérez GUZMÁN Y GALLO, «La princesa Cristina de Noruega y el infante Felipe, hermano de don Alfonso el Sabio», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 74 (1919), p. 45-61; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X...*, p. 158.

98. *Llibre dels Fets...*, cap. 426.

99. *Llibre dels Fets...*, cap. 524-542.

100. *Llibre dels Fets...*, cap. 524-526, 531 y 535.

101. Ludovico GATTO, *Il Pontificato di Gregorio X (1271-1276)*, Roma, 1959, p. 132: «Nella descrizione del sovrano aragonese cercheremmo invano parole che mostrassero di cogliere il profondo significato della cerimonia stessa, cioè dell'incontro tra latini e greci che, a Lione almeno, riuscirono a superare la barriera che per secoli li aveva divisi. Egli no ha occhi che per lo splendore della chiesa, per lo spettacolo inconsueto costituito dalla vista di così eminenti personalità radunate insieme: ma, pur fermandosi alle cose esteriori questa testimonianza serve ugualmente a farci comprendere l'intimo significato di quella cerimonia: il suo fasto, la sua solennità ci rappresentano infatti, in maniera eloquente, il valore che essa aveva agli occhi degli uomini medioevali.»

Es tentador contemplar la importante historia del reinado de Jaime I como un reflejo del cambio, ocurrido en el siglo XIII, en las relaciones entre el Papado y las monarquías feudales. El Papado comienza el siglo como una fuerza dominante; después, se convierte en un poder de estatus similar al de los reyes; más tarde, la fuerza del Papado disminuye y el poder de los reyes aumenta; al final, la autoridad del Papado prácticamente ha desaparecido. Pero, en realidad, no es exactamente así. Y además, las relaciones con las monarquías son sólo un aspecto, aunque importante, de la historia del Papado medieval. Si contemplamos el desarrollo de la administración papal, desde el interés con el que las iglesias y los monasterios de toda la Cristiandad apelaron a la justicia pontificia hasta la vinculación de los obispos a Roma mediante el sistema de jueces-delegados, pasando por las estrechas asociaciones con los dominicos y los franciscanos, nos encontramos ante una historia diferente.¹⁰² Y si nos referimos a las relaciones políticas, y hablamos de resistencia a largo plazo, veremos cómo las monarquías presentan debilidades, mientras que el Papado demuestra una gran solidez.

En el caso de Jaime I, conviene recordar que este formidable rey sufrió importantes desafíos a su autoridad. La conquista de Murcia fue impedida por una desgana catalana y una revuelta aragonesa.¹⁰³ En sus últimos años, después de tantas victorias, su reinado estuvo marcado por una sucesión de revueltas.¹⁰⁴ Y no hay que olvidar que el poder conjunto de la nobleza pesó mucho más que el poder del rey, y que, a menudo, las bases de la autoridad regia no fueron suficientes para contrarrestarlo.¹⁰⁵ En el caso del Papado medieval, su autoridad estaba basada en la extendida creencia en su origen divino, en las palabras de Jesucristo, y en la creencia en que el papa, cualquier papa, era, como había dicho Jaime, «el apóstol».¹⁰⁶ Contemplado con una amplia perspectiva, el gran rey que fue Jaime I el Conquistador merece nuestra atención porque es una figura de una importancia enorme en la historia de su país y, en general, de toda la Edad Media. Pero el rey de Aragón y su Corona hace tiempo que abandonaron la escena, mientras que «el apóstol» permanece en ella, siendo un buen motivo, hasta el día de hoy, de constantes y animados debates.

102. Véase Karl August FINK, *Papsttum und Kirche im abendländischen Mittelalter*, München, 1981; Colin MORRIS, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford, 1991.

103. *Llibre dels Fets...*, cap. 383-405; Juan TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Murcia, 1987; Josep-David GARRIDO, *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, 1997.

104. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 349-411.

105. Carme BATLLE, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*, Barcelona, 1999, p. 58.

106. *Llibre dels Fets...*, cap. 10.

III. La família reial i la política successòria de Jaume I

Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon. Identité et pouvoirs de Jolánta Árpád (1215-1251)

Claire PONSICH
Université de Pau et des Pays de l'Adour
LAMOP Paris I Panthéon-Sorbonne

Princesse de Hongrie, son royaume proche de l'Asie et exotique pour les auteurs médiévaux catalans est connu de chevaliers croisés d'Occident: si le nom latin d'*Hungari* déformé en hongrois reste dans la mémoire européenne celui des «ogres» pour les petits enfants, la Hongrie des Magyars convertis est une société multi-ethnique et confessionnelle, entre l'empire chrétien de Frédéric II et l'empire byzantin.¹ Ses rois renonçant à Byzance, l'un d'eux, Béla III, soutenu par le pape et l'aristocratie, a conquis à l'ouest la Dalmatie et la Galicie. Sa petite-fille *Iolanda* ou Violant de Hongrie, naît en 1215 à Esztergom: baptisée *Andreua* du prénom de son père, André II Árpád le Hiéronymite (1205-1235), roi de Hongrie, Croatie, Dalmatie, Serbie, Jérusalem, son prénom est changé ensuite pour celui de sa mère, Jolánta (*Yoles, Yole, Iolant, Yolant, Yolanda*).

Sa première identité est donc Jolánta Árpád. Début XIIIe siècle, les sources narratives hongroises, hagiographiques et arpadiennes, sacralisent son *regnum natal*: les *Gesta Hungarorum* affirment qu'Árpád, l'ancêtre de la dynastie royale, descend d'Attila qui aurait fondé Buda (Budapest), ville créée plutôt par Béla IV. La mère de Jolánta, la reine Yolande de Courtenay, seconde épouse de 1215 à 1233 d'Andrés II Árpád, est fille de l'empereur latin de Constantinople, Pierre de Courtenay. Jolánta compte dans sa lignée des saints-rois et, parmi ses demi-sœurs, la sainte princesse Élisabeth (1207-1231), canonisée en 1235. Cette année là, Jolánta part sur la route d'Aragon épouser à Barcelone le roi catalan Jaume I d'Aragon: elle a dix-neuf ans.

Parvenue en Catalogne-Aragon, Violant est-elle capable de cultiver son exceptionnelle identité lignagère, socle de fondation de ses liens et réseaux de relations et d'une partie de ses pouvoirs ? La relecture de sources permet-elle de pénétrer les zones d'ombre et d'approcher la jeune dame hongroise pour elle-même ou seulement dans la mouvance de Jaume I, la grande figure du XIIIe siècle, et parce qu'elle est fille et sœur de rois, mère des rois catalans Pere II d'Aragon, Jaume II de Mallorca et de la reine de Castille, Violant d'Aragon, épouse d'Alfonse X? Reste à entrer dans la vie du couple pour cerner davantage le capital moral, symbolique et matériel apporté par Violant de Hongrie, le maintien

1. Gyula KRISTÓ, *Histoire de la Hongrie médiévale* (préface Sandor Scernus, Noël-Yves Tonnerre), I, *Le temps des Árpáds*, traduction Chantal Philippe, Presses universitaires de Rennes, 2000, 224 p. ; Dominique IOGNA PRAT. «Constructions chrétiennes d'un espace politique», *Le Moyen Âge*, tome CVII (2001), 1, p. 49-69 : voir la partie «La patria chrétienne des confins: la Hongrie», p. 56-69, p. 68 ; Edina BOZOKY, «Attila dans l'historiographie médiévale en Hongrie», *Attila dans la réalité historique, littéraire, musicale et les beaux arts* (dir. Danièle Buschinger), actes du colloque de Saint Riquier (décembre 2002) de l'université d'Amiens, Presse du Centre d'Études Médiévales, Amiens, 2003, p. 30-37.

de son réseau d'origine européen dans la construction de ses relations ibériques, l'autorité royale par le biais de la femme de pouvoir et de sa représentation.

CAPITAL MORAL, SYMBOLIQUE ET MATÉRIEL ARPADIEN ET RÉSEAU RÉGINAL IBÉRIQUE

Que sait-on de l'identité lignagère noble et hongroise de Jolánta Árpád, de son identité de naissance, de son enfance, de son voyage depuis la Hongrie et de ses relations familiales? Les archives royales de Buda ont disparu sous les Ottomans et dans les archives de la couronne d'Aragon il y a peu de documents sur Violant de Hongrie à part des contrats matrimoniaux, documents testamentaires, comptes, d'hommages, d'itinéraires ou d'étapes de conquêtes de Jaume I, et une lettre d'Al-Azraq. Cet article ne pouvait donc faire l'économie des travaux pionniers, des collections documentaires mises à jour, ni de l'*Itinerari de Jaume I* réédité en 2007, dans lequel Violant est citée dix-neuf fois, ou du *Llibre dels feits* réédité en 2007 en catalan, révisée et paru aussi en français.² L'esprit de cette dernière grande chronique est subjectif: le style à la première personne narrative domine. La partie contemporaine de Violant de Hongrie, un tiers de la chronique, est moins précise que la suivante (1265-1274). La première rédaction s'arrête en 1244 et les faits de l'autobiographie ou «fiction autobiographique» à 1240: les souvenirs de Jaume I sont plus flous quand il la reprend.³

La descendante de saints rois hongrois, de l'empereur de Constantinople et des rois de France

Le jeune roi d'Aragon Jaume I, séparé depuis quelques années de sa première femme Leonor (Elionor, Eleonor) de Castille, répudiée sur le prétexte de liens de parenté trop proches et bien qu'ils aient eu un primogénit héritier Alfonso (Alfons), sollicite Grégoire IX (1227-1241) pour qu'il lui trouve une autre princesse comme épouse, selon ce qu'il rapporte dans *Le livre des faits* :

2. Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante de Hungría, reina de Aragón*, Madrid-Barcelone, Ediciones de la Gacela, 1942, trad. catalana: *Violant d'Hongria*, Barcelone, Associació Cultural Catalano-Hongaresa i de Relacions Culturals Hongria-Catalunya, 1991; trad. hongaresa: *Árpád-házi Jolánta, Aragónia királyneje*, Szeged, Anderle Ádám, 1993; Charles de TOURTOULON (éd.), *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*, 2e ed., revised, 2 vols., Valencia, Jose Doménech, 1874 ; Robert I. BURNS, «The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-century Frontier», Harvard University Press, 1967; Robert I. BURNS, «Le royaume chrétien de Valence et ses vassaux musulmans (1240-1280)», *Annales, économies, sociétés, civilisations*, vol. xxviii (1973), p. 199-225; Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, Valence: Tres i Quatre, 1981; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección diplomática de Jaime I, el Conquistador, años 1217 a 1253*; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección documental* mise à jour par María Desamparados CABANES PECOURT, 5 vols. (1216-1268), Valence, Saragosse, Anubar, 1976-1988; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el conqueridor* (pròleg de Maria Teresa FERRER I MALLOL), 1e ed., 1918, Barcelone, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica), edició facsimil, 2007, p. 629 ; Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques*, 1, *Llibre dels feits del rei en Jaume* (revisió filològica de Jordi BRUGUERA, revisió històrica de Maria Teresa FERRER I MALLOL), Barcelone, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, vol. lxxiii, rééd. 2007, 528 p. ; Robert VINAS (éd.). *Le Livre des Faits de Jaume le Conquerant*, Perpignan, Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales, 2007; *Catalan Historical Review* (2008) : Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Commemoration of the Eighth of the Centenary of the Birth of the James I: Conference Organized by the History and Archeology Section of the Institut d'Estudis Catalans in Barcelone», 1, p. 149-155; et Antoni RIERA, «James I and his Era. Brief Analysis of a Major Political and Cultural Inheritance», 1, p. 9-16.

3. Jaume AURELL, «La chronique de Jacques, une fiction autobiographique» (spécial «Écritures médiévales»), *Annales* (2008), n° 2, p. 301-318.

Nós no havem muller e parlen-nos la filla del rei d'Hongria e del duc d'Ostalic e parla-ho l'apostoli; e nós havem haüda filla de rei dels pus honrats del món e, jassia que ens vullen donar la filla del duc d'Ostalic, ab més haver no la pendrem, que més amam la filla del rei d'Hongria..⁴

Pourquoi le fondateur de la couronne d'Aragon choisit Jolánta Árpád de Hongrie, plutôt que la fille du duc d'Autriche très bien dotée? Il privilégie le statut familial de sa seconde femme et future mère de ses héritiers. Jolánta n'échappant pas au phénomène décrit par Didier Lett : «Les mères demeurent des filles et des sœurs»,⁵ Jaume I choisit une princesse de la famille des saints-rois hongrois, petite fille des empereurs latins de Constantinople, qui a aussi le roi et la reine de France comme trisaïeuls (doc. 1): du côté paternel, elle est de sang royal hongrois arpadien et de la lignée des grands princes russes et de la princesse d'Antioche ; et du côté maternel, de sang capétien. Elle peut donc apporter tout l'éclat de sa maison d'origine à Jaume I et les aristocrates, catalans et aragonais, sont susceptibles d'admirer son groupe de parenté. Le roi d'Aragon donne du prestige à son règne et construit le mythe dynastique en choisissant l'exogamie: Jolánta vient de très loin. La stratégie est plutôt isogamique, celle d'un mariage égalitaire. S'il est roi et qu'elle n'est pas encore reine, elle est fille de roi et sa lignée aussi ancienne et renommée sinon davantage que celle de Jaume I: on ne saurait donc parler d'hypogamie.

Le futur beau-père de Jaume I cumule pourtant des handicaps, malgré l'essor de la puissance hongroise au début du XIIIe siècle. En 1222 —Jolánta avait six ans— le roi André II a signé la Bulle d'or (*Bula aurea*) reconnaissant aux nobles hongrois le droit de résister, de se soulever contre lui individuellement ou collectivement, et de ne le servir que pour la guerre défensive de menace frontalière. Il a échoué à la cinquième croisade, sa trésorerie royale et sa cour sont pauvres et il vient de céder la Dalmatie à Venise. Mais il a pris le titre de «roi de Jérusalem» lors de son séjour à Chypre, et Jaume I porte un intérêt prioritaire aux liens de parenté prestigieux de la cour de Hongrie avec la maison des empereurs latins de Constantinople. Quarante ans plus tôt, le roi Béla III (1172-1196), l'aïeul de Jolánta, fut lié à la cour des empereurs Comnène de Byzance et la prise de cette ville en 1204 a ouvert la Mer Noire aux Latins.⁶ Surtout, Jolánta Árpád est par sa mère petite nièce du second empereur de Constantinople, Henri de Hainaut et de Flandre, mort en 1216.

En effet, André II, veuf de sa première femme, épousa la sœur de Henri en 1215, la française Yolande de Courtenay (1200-1233), fille de Pierre de Courtenay. Le roi de Hongrie est donc le neveu par alliance de l'empereur défunt mais il refusa la couronne de l'empire de Constantinople que lui offraient les barons.⁷ Elle passa à son beau-père Pierre de Courtenay, couronné à Rome en 1217, mais jamais arrivé à Constantinople, les Grecs l'ayant fait prisonnier : sa femme, l'impératrice Yolande de Hainaut, fille du comte de Flandre, y régna de 1217 à 1219, date de décès de son mari. Résultat de ces alliances matrimoniales et des successions, les grands parents maternels de Jolánta

4. *Llibre dels feits*, chapitre 130.

5. Didier LETT (dir.), *Frères et sœurs. Ethnographie d'un lien de parenté*, spécial *Médiévales* 54 (2008); Didier LETT, «Les mères demeurent des filles et des sœurs». Les statuts familiaux des femmes dans les Marches au début du XIVe siècle», dans Agostino PARAVICINI BAGLIANI (dir.), *La Madre, The Mother*, Sismel, Florence: Edizioni del Galluzzo (Micrologus's Library, 17), 2009.

6. Michel KAPLAN, «Byzance et l'Occident», *Dictionnaire du Moyen Âge* (dir. Cl. Gauvard, A de Libéra, M. Zink), Paris, PUF, 2002, p.203; Michel BALARD, «Byzance vue de l'Occident», *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval* (éd. Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt), Paris: Fayard, 1999, p. 627-633; Michel BALARD, «Constantinople latine», dans *Dictionnaire du Moyen Âge...*, p. 335-336; Michel BALARD, *Croisades et Orient latin (XIe -XIVe siècle)*, Paris, 2001, rééd. 2003.

7. Filip VAN TRICHT, «La politique étrangère de l'empire de Constantinople de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes chronologique et interprétations (2e partie)», *Moyen Âge* (2001), vol. 17, n° 3-4, p. 409-438.

Árpád sont donc les troisièmes empereurs latins de Constantinople ; ses oncles maternels: Robert de Courtenay, quatrième empereur latin (1221-1228) et Beaudouin II, cinquième et dernier empereur latin (1228-1261); la tante maternelle de Jolánta Árpád est, par mariage, impératrice de Nicée.

Jolánta Árpád est enfin la fille unique de la reine de Hongrie Yolande de Courtenay. Cette française nostalgique des cours latines conserve près d'elle les fidèles qui l'ont suivie depuis la France et initie sa fille à la civilisation et aux mœurs occidentales, donnant à l'Infante de Hongrie le goût pour les vêtements et les cérémonies influencés par la pompe de Byzance mais adoucis par la mode des cours françaises. Grandissant dans un environnement multiculturel, autant «barbare» et oriental qu'occidental et latin, Jolánta a donc appris de sa mère le français et reçu une culture française; or, Jaume I, sous la garde des Templiers à Carcassonne, de l'âge de six ans à neuf ans, comprend aussi le français et l'occitan.⁸ Jolánta Árpád perd en 1233 sa mère, la reine Yolande de Courtenay, morte relativement jeune même pour l'époque. Mais André II prend une troisième épouse: Beatrice d'Este, fille du duc de Ferrarre. Jolánta termine ainsi ses deux dernières années pré-nuptiales sous l'autorité de sa belle-mère italienne.

Jolánta a donc beaucoup de demi-frères et demi-sœurs, presque tous plus âgés qu'elle, du moins ceux nés du premier mariage d'André II. Nous citerons les quatre plus importants. Jolánta assiste à l'intronisation de son demi-frère Bela IV et compte une sainte parmi ses demi-sœurs, avec qui elle partage son enfance en Hongrie: sainte Élisabeth de Hongrie (Erszébet, 1207-1231), princesse canonisée en 1235, l'année du mariage de Jolánta. Célèbre pour son miracle des roses, les aliments de la corbeille d'Élisabeth se muent en roses au moment où elle est surprise déroband des victuailles pour les donner aux pauvres. Tertiaire de saint François, c'est la sainte patronne des mendiants et des organisations charitables. Jolánta est aussi très proche d'une de ses nièces, fille de Béla IV: sainte Marguerite de Hongrie, sa compagne et amie.

Si Jolánta Árpád est un bon parti sur le marché princier matrimonial européen, on ne peut taire le fait que son pays est confronté à l'expansion mongol gengiskhanide. En 1214, un an avant la naissance de Jolánta, Gengis Khan a déjà envahi la Chine. On sait la formation foudroyante par les Mongols d'un immense empire eurasiatique bouleversant la carte politique du continent. Jolánta a douze ans lorsque parvient en Hongrie l'écho de la mort en 1227 de Gengis Khan, l'«empereur universel» auquel succède le fils Ogodeï en 1229. Puis, six ans après que Jolánta ait quitté sa terre natale, les Hongrois sont victimes après les Russes de ces nouveaux envahisseurs. Mais dès l'enfance et adolescence de la princesse, leurs premiers bruits inquiètent déjà l'Église hongroise, le pape Grégoire IX (1222-1241) et le pouvoir laïc arpadien.⁹ En 1233-1234, deux ans avant le départ de Jolánta vers la Catalogne, le hongrois Otton est envoyé en terre mongole en mission. En 1234, année de la négociation de mariage de Jolánta, un autre moine Julien y fait son premier voyage. Il y retourne en 1237. En quittant la Hongrie, Jolánta et sa suite, déjà relativement informées de la menace Mongole à l'Est, sont tout à fait en situation de pouvoir avertir les Catalans des premières rumeurs sur ce nouveau monde, l'existence de ces Mongols, dont personne ne parlait jusque là.

8. Carme BATLLE, «Relaciones de Barcelona con Occitania en el siglo XIII», *Montpellier. La couronne d'Aragon et les Pays de Langue d'Oc (1204-1349)*, actes du XIIe Congrès d'Histoire de la couronne d'Aragon (Montpellier, 26-29 septembre 1985), tome XVI, Montpellier, Mémoires de la société archéologique de Montpellier, 1988, p. 9-24.

9. Jean PLAN CARPIN (éd), *Histoire des Mongols* (source), traduction française et présentation du P. Clément Schmitt, O.F.M., Paris, Éditions Franciscaines, 1961; Jean-Paul ROUX, *L'Histoire de l'Empire mongol*, Paris, Fayard, 1993; Jean-Paul ROUX, *Gengis Khan et l'Empire mongol*, Paris, Gallimard (coll. Découvertes), 2002, 144 p.

L'alliance de Jaume I et de Jolánta Árpád est d'ailleurs pensée par Grégoire IX prêchant la croisade en Hongrie. Préparée avec le pontife, les négociations d'union font intervenir en 1234 le comte Bernat de Hongrie et l'évêque Guillem de Cabanelles, sur le siège épiscopal de Gérone depuis 1227, qui a participé en 1228-1229, avec une trentaine de chevaliers, à la conquête de Majorque, il est un des arbitres du *repartiment* et membre du conseil royal.¹⁰ Conformément aux théories d'anthropologie culturelle de l'échange de femmes et au modèle chronologique de Martin Aurell sur l'évolution des stratégies matrimoniales aristocratiques, Jolánta Árpád bien entendu ne se marie pas, on la marie.¹¹ Dès le début, cette affaire de pouvoir est une alliance strictement politique dont les contemporains de Jolánta perçoivent la portée stratégique. Son union avec Jaume peut entraîner l'obligation d'entraide militaire du roi de Hongrie et du roi d'Aragon: en se prenant mutuellement pour gendre ou beau-père, ils savent pouvoir s'appeler en cas de croisade et vice-versa. Par contre, du libre consentement de Jolánta qui valide pour l'Église le mariage chrétien depuis bientôt cent cinquante ans, on ne sait rien, ni si André II consulte sa fille sur le jour de son départ (?). En fait, il la cède par traité et prévoit qu'une suite nombreuse accompagne sa fille. Teresa Gil de Vidaure pouvait-elle déjà être la maîtresse de Jaume I et proteste contre ce projet matrimonial? Ce sujet est traité par Elisa Varela.¹²

Trois ambassadeurs viennent de Hongrie en Catalogne-Aragon dont le comte Beraldo, Bernat ou Bernardo et l'évêque de Cincsesglésies (importante cité en Hongrie, *Pécs*).¹³ Cet évêque, le français Bartolomé de la cour de Yolande de Courtenay, aurait fait auparavant un pèlerinage à Saint-Jacques de Compostelle.¹⁴ Un parchemin du 20 février 1234 de Jaume I précise la dot de Jolánta.¹⁵ Le contrat de mariage signé le 23 février à Barcelone avec ces trois ambassadeurs,¹⁶ s'accompagne d'un échange de dons et contre-dons. Un parchemin de Jaume I de 1235 indique quelle dot André de Hongrie donne à Jolánta:¹⁷ 12000 marcs d'argent et tous les biens qui lui appartiennent de droit représentant 10000 marcs d'argent dus à Yolande de Courtenay, et 200 marcs d'or que lui doit le duc d'Autriche. Jolánta Árpád doit apporter de Hongrie ses bijoux de grande valeur et ceux que sa mère lui lègue en France. Jolánta représente donc pour Jaume I l'espoir d'une dot importante en argent et or, des droits sur le comté flamand et des territoires de Nemours et de Bourgogne. Elle lui apporte ainsi un capital moral, symbolique et matériel. En contrepartie, il lui constitue un douaire, le don *propter nupcias*.¹⁸ Contrairement aux mariages hypogamiques où le douaire disparaît au profit de la dot de la femme

10. Pau CATEURA BENNASSER, «Ampliación de la Corona de Aragón. I. El reino de Mallorca», dans *La consolidación de la Corona de Aragón (Desde Alfonso II hasta la muerte de Jaime I)*, 1990, chap. II, p. 117-125.

11. Martin AURELL, *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1995; Martin AURELL, «Stratégies matrimoniales de l'aristocratie du IXe au XIIIe siècles», *Mariage et sexualité au Moyen Âge. Accord ou crise* (dir. Michel Rouche), actes du colloque international de Conques, Paris, Publications de la Sorbonne, 2000, p. 185-202.

12. M. Elisa VARELA-RODRÍGUEZ, «Les relations amoureuses d'Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga... Amistançaçades, concubines o amants de Jaume I?», dans ces actes, p. 567-588.

13. *Fünfkirchen*, en hongrois *Pécs*.

14. Attila JÓZSEF NOMINATAE, «Húngaros en el Camino de Santiago», *Acta Universitatis Szegediensis*, tome 11, Hungaria, Acta Hispanica, Szeged, 1997, p. 2.

15. ACA, Pergami de Jaume I, série générale, n° 513, 20 février 1234 (code réf ESO8019, vol. I).

16. ACA, Perg. 635, 23 février 1234.

17. ACA, Perg. Jaume I, série générale, n° 635, daté de 1235.

18. ACA, Perg. Jaume I, n° 659, Barcelone, 3 des ides de décembre soit le 11 décembre 1235 (carp 066-107, vol 071, f. 0018, microfilmé); ACA, Perg. Jaume I, n° 463, Barcelone, 10 des Kalendes de janvier 1235: le 23 décembre 1235; Ch. de TOURTOULON (éd), *Don Jaime I...*, I, 461, 463; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, p. 239, doc CXL, n° 143, doc Jaume I, p. 373, doc 227.

qui apporte des biens mais perd une partie de son pouvoir,¹⁹ Jolánta Árpád reçoit une dot mais aussi en future reine un douaire, symbole alors entre l'homme et la femme d'une certaine égalité, pourtant menacée au XIIIe siècle dans le mariage nord méditerranéen occidental.

On ne sait rien des étapes précises du premier voyage de la Hongrie en Catalogne de Jolánta Árpád, si ce n'est qu'elle le commence à la fin de l'été 1235 et qu'elle passe sans doute en Italie à Ferrare, Padoue et Bologne,²⁰ puis en Provence. Cette aventure longue et risquée dura sans doute deux mois ou plus. Le roi André II meurt avant que sa fille n'atteigne la Méditerranée mais on peut supposer que des messagers la préviennent, même si nous n'en avons pas de preuves. L'arrivée en Catalogne de Jolánta, dont le demi-frère Bela IV est désormais le nouveau roi de Hongrie, n'est pas moins floue. Il y a deux versions de son voyage : soit elle embarque à Aigues-Mortes et débarque à Barcelone, soit elle arrive par voie de terre et se repose d'abord à Perpignan, reçue par le comte de Roussillon Nunyo Sanç, oncle de Jaume I. Parmi les chevaliers de sa nombreuse suite à la double croix apostolique, insigne royal de la maison royale arpadienne de Hongrie depuis le XIe siècle et saint Etienne (saint Estève ou Stéphane), la population des campagnes et des villes traversées voit passer, montés sur de magnifiques coursiers, un Grand de Hongrie, le comte Dionisio de Csepel ou de Czepes (*comes Dionisius* dit *cum longo nasu*)²¹ et l'évêque de Cincsesglésies, venu en ambassade royale à Barcelone un an plus tôt.

Le doute subsiste aussi sur le jour où Jolánta Árpád fait enfin la connaissance de Jaume I, mais ce n'est vraisemblablement pas à Montpellier. Pour Bernard Alart, archiviste au XIXe des Pyrénées-Orientales, Jaume réconcilié dès mars 1235 avec son oncle Nunyo Sanç, vient accueillir sa promise à Perpignan fin août, début septembre. Aux Archives de la couronne d'Aragon à Barcelone, il n'y a aucune preuve de ce voyage.²² B. Alart présente un extrait d'un document postérieur, le testament de Nunyo Sanç de décembre 1241, indiquant que le comte s'est endetté en organisant de grandes fêtes pour un voyage de la cour et pour la noce du roi.²³

[...] Je dois à Nadal de Saint-Cyprien et à son frère, de l'argent qu'ils me prêtèrent lorsque la cour vient à Perpignan (quando fuit curia ad Perpinianum) [...] Je dois aux bouchers de Perpignan, pour les dépenses et frais que je fis aux noces du seigneur roi (in nupcis domini regis) 800 sols de Malgone [...]. Je dois pour les dites noces, 726 sols. Malg. à quelques hommes de Perpignan, pour les fournitures de blé et de vin [...] de Na Rossa, à Pons de Fossa [...] à Raymond d'Arles [...] à Berenger d'Ille [...] je dois pour les dites noces [...] 150 (sols) à Bernat Homdedeu, mercier.²⁴

La date de ce voyage de la cour n'étant pas mentionnée, sa venue pourrait aussi être postérieure: Jaume I et celle que nous appelons désormais Violant de Hongrie vont deux fois à Montpellier par la suite, repassant ainsi par Perpignan. Par ailleurs, Nunyo Sanç peut avoir, comme cela se fait avec les

19. Martin AURELL, «Stratégies matrimoniales...», p. 202.

20. Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*, p. 50.

21. Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*, p. 38; Lluís CERVERÓ MARTÍ et Miquel BATLLORI, «El comte Dionís d'Hongria, senyor de Canals, al seguici de la reina Violant: la descendència de Dionís als regnes de València i d'Aragó», dans *Jaime I y su época: X Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Zaragoza, 1979)*, vol. 1, Saragosse, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 559-577.

22. *L'Itinerari...*, p. 119.

23. Bernard ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660*, Perpignan: Charles Latrobe-Imprimeur-Libraire, 1874, 1ère partie, p. 137, note 4.

24. Bernard ALART, *Privilèges...*, p. 142.

rois d'Aragon, contribué aux frais de noces par des livraisons à Barcelone de viande, vin et blé roussillonnais. Mais si Violant est venue par voie de terre, et non par mer, il est évident que la future reine a fait étape à Perpignan, pour se reposer quelques jours et rencontrer Nunyo Sanç qui l'a donc reçue. Ou est-ce que la rencontre et la noce avec Jaume I se sont plutôt passées à Barcelone? Dans tous les cas, le roi envoie deux émissaires au roi de Hongrie son beau-frère: le juriste Assalit de Gúdar (Gúdal) et Pelegrí de Bolas, peu de temps avant la cérémonie nuptiale.²⁵ La date des fêtes du mariage pose aussi problème. Pròsper de Bofarull et Bernard Alart optent pour le 8 septembre 1235, d'autres historiens pour le 10 et Oliver Brachfeld, premier biographe de Violant de Hongrie, pour le 10 décembre à Barcelone.²⁶ Le 8 septembre, fête de la Nativité de la Vierge, est plausible pour sa symbolique: Marie, dont la prééminence est absolue parmi les saints, incarne la «nouvelle Ève» dont la vertu d'obéissance, par opposition à la désobéissance de la femme d'Adam, sied à l'épouse médiévale. Mais le choix du 10 décembre, mois de la Nativité de Jésus-Christ, est aussi légitime, pour célébrer la cérémonie avant le début des fêtes de Noël.

Sur ce roi dont elle fait connaissance, l'historiographie postérieure le dit vaillant, courageux et gracieux, protecteur et défenseur des veuves. Selon la chronique de Bernat Desclot, c'est:

Aquest rei en Jacme d'Aragó fo lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm, e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara e vermella, e flamenca, e el nas llong e ben dret e gran boca e ben feita e grans dents, belles e blanques, que semblaven perles, e els ulls vairs, e bells cabells rossos, semblants de fil d'aur, e grans espatlles, e llong cors e delgat, e els braces grossos e ben faits, e belles mans, e llongs dits, e les cuixes grosses [...].

L'évêque Bartolomé retourne en Hongrie après que Jaume I se soit engagé à établir un document *propter nupcias* en faveur de Violant de Hongrie dont le roi Béla IV garantit au roi d'Aragon la dot, promesse que Jaume I rappelle en 1251 quand son épouse, mourante, fait rédiger son testament:

[...] duodecim millibus marcharum que rex Ungarie frater vester promissit nobis in dotem, pro vobis, si ea poterimus ab ipso habere [...].²⁷

La princesse de lignée sainte, impériale et royale est désormais durant seize ans la compagne d'un conquérant, auto-proclamé *l'hom de femnes* dans son *Libre dels feyts*, «l'homme de beaucoup de femmes». Dès 1238, trois ans après le mariage de Violant, le nom de Teresa Gil de Vidaure revient déjà fréquemment dans les documents et Jaume I, après son veuvage en 1251, épouse secrètement sa maîtresse: Teresa, dernière épouse morganatique, jamais reine, lui donne deux fils.²⁸ Manifestement, Violant de Hongrie s'incline devant l'adultère de son mari. Elle n'est pas la seule femme de Jaume I, qui a au moins sept maîtresses parmi les dames de sa cour: Aurembiax, Guillerma de Cabrera, Berenguera Ferrandis, Blanca de Antillon, Berenguera Alfonso, Teresa Gil de Vidaure, Sibilla de Saga.

25. ACA, Perg. Jaume I, n° 635 ; *L'Itinerari...*, p. 119, note 2.

26. Pròsper BOFARULL I MASCARÓ (ed), *Los condes de Barcelona vindicados y cronología y genealogía de los reyes de España*, Barcelone, Imprenta de J. Oliveres y Monmany, 1836; Bernard ALART, *Privilèges...*, p. 142, note 4 ; F. OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*, p. 56-57; *Llibre dels feits...*, p. 221, note 934.

27. Osca, le 4 des ides d'octobre (9 octobre) 1251, testament de Violant de Hongrie; ACA, Perg. Jaume I, n° 1264, 12 oct 1251, Huesca ; Charles de TOURTOULON (ed.), *Don Jaime I...*, II, p. 437-577 ; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc CDX, p. 547.

28. Voir M. Elisa VARELA-RODRÍGUEZ, «Les relations amouroses...».

Trois d'entre elles ne le sont pas du temps de Violant de Hongrie. Dame Aurembiax, veuve du comte d'Urgell, la concubine officielle de Jaume I en 1228, mariée ensuite à l'Infant Pere de Portugal, meurt en 1231 avant les noces de Violant de Hongrie.²⁹ Deux dames le sont après la mort de Violant: Berenguera Alfonso, fille de l'Infant Alfons, seigneur de Molina et de Mesa, est la maîtresse du roi, mais le pape refuse en 1265 de consentir à son mariage avec Jaume I encore marié à Teresa Gil de Vidaure, atteinte par la lèpre.³⁰ Sibilla de Saga, dernière maîtresse du roi est la bru de Guillerma de Cabrera: née en 1245, Sibilla n'a que six ans à la mort de la reine.³¹ Restent quatre maîtresses contemporaines de Violant de Hongrie: Guillerma de Cabrera; Berenguera Ferrandis, la mère de l'amiral et chevalier croisé Pere Ferrandis d'Íxar, fils naturel de Jaume I; Blanca de Antillon, mère de Ferran Sanxis, bâtard de Jaume I; et peut-être Teresa Gil de Vidaure. Contrairement à la duchesse d'Aquitaine, Emma, qui refuse l'adultère de son mari et le quitte dix ans avant de se réconcilier avec lui pour le faire entrer au monastère, Violant paraît supporter la situation : pour raison d'État et ou de l'Église? Peut-on d'ailleurs affirmer qu'elle perçoit la situation comme une épreuve répétée? Pas sûr. On a beaucoup brodé sur le sujet, dit qu'elle aurait mal supporté le pouvoir de Teresa Vidaure.³² En réalité on n'en sait rien, on ignore complètement si cela convient ou non à la reine: l'accepte-t-elle secrètement comme le moyen de freiner ses grossesses ou le subit-elle comme un affront ou un danger pour sa descendance? Sans sources sur la question, nul ne saurait trancher.

En tous cas, Violant de Hongrie ne fait pas parler d'elle ni ses contemporains sur ce sujet, et le tabou ou la discrétion profitent à l'image du couple royal, idéalement uni pour le bien commun. Le fait que le troisième mariage de Jaume I reste morgantique prouve que le roi ne mésestime pas l'idéal social de ses contemporains envers la fidélité conjugale. Par empathie pour l'héroïne de sa thèse, Oliver Brachfeld estime que Violant de Hongrie serait la femme que Jaume I a le plus aimé, et à qui il témoigne, plusieurs années après sa mort, le plus d'affection,³³ car elle reste pour tous l'épouse légitime, mère de neuf de ses enfants. Au vu de leurs liens conjugaux maîtrisés et des sources, on peut dire tout au plus qu'un attachement affectif devait exister, nourri en premier lieu de la haute conscience de leurs statuts et renommées respectives. Ignorant tout du degré de leur attachement, on peut au mieux affirmer que leur relation est inégale: le roi est infidèle mais Violant doit rester fidèle selon le concept réginal en vigueur. Elle correspond en reine vertueuse aux modèles paulinien et augustinien. Accomplissant sa mission de procréation dans le respect du statut médiéval de sa vassalité conjugale: elle obéit, conseille et sert le mari qu'elle honore, son seigneur, dirige sa *Casa*, s'acquitte de la «dette conjugale» et porte ses enfants, un système de contraintes qui n'exclut pas l'éclosion de sentiments dans le temps long de leur relation.

Une Casa réginale européenne et ibérique

Sur la cinquantaine de familiers repérés à la *Cort* (Cour) de Violant, dont une douzaine venus de Hongrie, parmi lesquels deux français, les sources mentionnent souvent trois hauts clercs: deux

29. Ferran SOLDEVILA, «¿Fou Aurembiaix d'Urgell amistançada de Jaume I?», *Recerques i Comentaris*, 1929, p 193-215.

30. Stefano Maria CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII*, Barcelone, Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, 2006, p. 272, note 288.

31. Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga. (Perfil biogràfic de la darrera amiga de Jaume I)*, Barcelone, Imp. Subirana, 1973.

32. Version de P. Juan MARIANA (ed.), *Historia general de España*, Tolède, 1601, 2 vols.

33. Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*

prélats catalans, successivement évêques de Gérone, et un troisième religieux d'origine française. Le premier, Guillem de Cabanelles, conseiller du roi, évêque de Gérone jusqu'en 1245, a négocié avec les ambassadeurs du roi de Hongrie le mariage de Jaume I. Il impulse la construction, en 1238, de la Maison gothique de la Pia Almoïna de Gérone, grâce aux biens octroyés par le roi. L'évêque suivant sur le siège de Gérone, de 1245 à 1254, est Berenguer ou Bernat (?) de Castellbisbal.³⁴ Dès le début de son nouvel épiscopat, cet ancien prieur du couvent des Dominicains de Barcelone que Jaume I veut promouvoir premier évêque de Valence reconquise suscite la colère du roi dont il est le confesseur : accusé d'avoir divulgué le secret de la confession du monarque, celui-ci lui fait couper la langue, ce qui vaut au souverain l'excommunication pontificale et de faire pénitence en octobre 1246. Un Cistercien français,³⁵ un des familiers qui accompagna Violant en 1235 depuis la Hongrie, réapparaît dans sa *Casa reial*. Le Testament de la reine le cite encore en 1251, *Nicolas, mon chapelain*, fidèle jusqu'au bout. Des Cisterciens règne de Jaume I, notamment de Poblet, christianisent en effet les terres valenciennes.

À la cour cosmopolite, «barbare» et occidentale d'André II, Violant croisait des Italiens, des chevaliers d'ordres germaniques de Transylvanie, des Aragonais (venus avec Constança d'Aragon) et beaucoup d'étrangers parmi les évêques ou Grands laïcs de la cour. On ne sait pas si Violant choisit les membres de sa suite ou si son père les lui impose, mais parmi ceux qui l'accompagnent en Catalogne, aux côtés de l'évêque de Cincsesglésies, le français Bartolomé de la cour de Yolanda de Courtenay, et le comte Beraldo, Bernat ou Bernardo, une douzaine d'entre eux restent avec elle après ses noces. Parmi ceux qu'elle entraîne hors de la Hongrie, il y a sept Hongrois, un tudesque, un croate,³⁶ qui se fixent dans les royaumes et combattent les Maures à Valence. Jaume I récompense le premier d'entre les familiers de son épouse, le comte Dionís d'Hongrie,³⁷ grand officier de Violant, par les châteaux et vallées de Beo et Ayn, puis les lui troque en février 1249 contre les *alqueries* de Canals et Crespi et des maisons à Valence devant le palais de l'évêque et d'autres à Xativa. À sa mort, Violant de Hongrie recommande le comte à Jaume I. Elle mentionne aussi deux médecins, dont un italien d'origine lombarde:

«[...] Maître Guido, médecin qui me sert bien à moi et à mes fils» [...] À maître Gérard, le médecin (físico) lombard 3000 sueldos jacqueses [...].»

La princesse habituée depuis son enfance à côtoyer des peuples de nations et langues différentes, des chrétiens de rite romain ou grec et autres religions, utilise aussi les services d'un Arabe dans sa *Casa*, Ximèn Almoravít. Les musulmans sont chassés des Baléares, mais pas de Valence, ville dans laquelle il y a ainsi quelques convertis, mais aussi des *mudéjars*, néanmoins minoritaires et rassemblés surtout dans la *moreria*, hors de l'enceinte de Valence.³⁸

34. Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ, «Castellbisbal, Berenguer de», dans *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, vol I (A-C), Barcelone, Claret, Generalitat de Catalunya, 1999, p. 475; *Llibre dels feits*, p. 161, note 621.

35. Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*, p. 55.

36. Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*, p. 115-122.

37. Lluís CERVERÓ MARTÍ et Miquel BATLLORI, «El comte Dionís...», p. 434.

38. Robert I. BURNS, *The Crusader Kingdom of Valencia...*; Robert I. BURNS, «Le royaume chrétien de Valence et ses vassaux musulmans...»; Pierre GUICHARD, «Quelques remarques à propos de l'oeuvre de R. I. Burns», p. 217-224; Vicenç M. ROSSELLÓ, «R. I. Burns i la frontera valenciana...», p. 225-231.

Des étrangers de la *Casa reial* de Violant de Hongrie

<i>Titres</i>	<i>Origines</i>	<i>Noms et autres titres</i>	<i>Mention</i>	<i>Lieux</i>
Grand officier	Hongrois	Dionís d'Hongria ³⁹	— 1235	— La suite de Violant
		— comte		— Xativa
		— seigneur de Canals	— 1248	— son lignage s'installe dans les royaumes de Valence et d'Aragon
Autres chevaliers	Hongrois	Jean «Hungaro»	— 1235 — 1238	la conquête de Valence
	Hongrois	Martin «Hungaro»	— 1235 — 1238	la conquête de Valence
Autres hommes de sa domesticité	Hongrois	André Magax, Magaix	1235	la suite de Violant
	Hongrois	Michel	1235	la suite de Violant
	Tudesque	Simon Alaman	1235	la suite de Violant
	Croate	Rama Slovène	1235	la suite de Violant
	Lombard	Guido (Gérard) ⁴⁰	1235 1251	— la suite de Violant — maître — médecin (<i>físico</i>) de Violant de Hongrie
	Arabe	Ximèn Almoravit		

Parmi une douzaine de chevaliers de la Casa de Violant, trois aragonais s'installent à Valence. On trouve aussi un catalan et un hongrois, une douzaine de dames dont une hongroise, trois pages dont deux hongrois, deux damoiseaux, trois damoiselles, et d'autres domestiques, parfois venus de Hongrie. L'aragonais Martin Pere (Martí Perez), justicier d'Aragon, est encore cité le 2 octobre 1251,⁴¹ lors du séjour de Violant à Osca (Huesca) et le 12 octobre, quand Jaume I approuve le testament de son épouse et déclare qu'il n'a pu couvrir les 12 000 marcs que le roi de Hongrie avait promis pour la dot de sa demi-soeur : il est parmi les témoins.

Des nobles catalans ou aragonais de la *Casa reial* de Violant de Hongrie

<i>Noms Nobles</i>	<i>Fonctions dans sa Casa reial</i>
Martin Pere (Martí Perez)	
Pere Martinez d'Artasona ?	— justicier d'Aragon ⁴² (excommunié par l'évêque d'Osca en 1281) — cité dans le testament de Violant de 1251
Gil Benedicto	— officier de sa casa — marié à dame Milia
Gaute	— son maître bouteiller

39. Testament de Violant de Hongrie de 1251; Ferenc OLIVÉR-BRACHFELD, *Doña Violante...*; Lluís CERVERÓ MARTÍ et Miquel BATLLORI, «El comte Dionís...», p. 434.

40. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27; Ferenc OLIVÉR-IRACHFELD, *Doña Violante...*, p. 55.

41. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

42. *Itinerari...*, p. 217.

Des nobles catalans ou aragonais de la *Casa reial* de Violant de Hongrie (*Continuation*)

<i>Noms nobles</i>	<i>Fonctions dans sa Casa reial</i>
Lluís de Cervelló	— Chevalier — à la mort du chevalier, la reine Violant, exécutrice testamentaire, donne beaucoup de <i>joyels</i> à la custode du <i>precios cós de Jesú Christo</i>
Ramon Llull ⁴³	— Page à quatorze ans de Jaume I — précepteur de l'Infant Jaume, futur roi de Majorque (un de ses protecteurs inconditionnels) — sert Jaume de Majorque comme sénéchal et majordome — en 1246, 1249.
Simon de Estrigonio	
Jacobo de Pilis	
Sans d'Antillon (Sancho de Antillon)	Sancho de Antillon — Aragonais — père de dame Blanca d'Antillón
Bertran d'Ahones	Aragonais
Marti de Rivols	
Bernat	<i>Escrivà</i>
Pedro Joher	Notaire de Violant de Hongrie
Esteban	Panetier de Violant de Hongrie
Gérard, Guido	— Maître — médecin (<i>físico</i>) lombard de Violant de Hongrie — venu dans sa suite
Grégoire	— cité dans le testament de Violant de 1251 — page de Violant de Hongrie — venu dans sa suite
Archimbaut	— Page de Violant de Hongrie — venu dans sa suite
écuyers	— cités dans le testament de Violant en 1251
Perrin	
Enric	

On repère la comtesse Margarita de Hongria, l'épouse de Dionis, dans un parchemin du 20 février 1241, transcrit par Ramon Sarobe Huesca. Violant au moment de mourir la recommande à Jaume I, ainsi que ses fils. La dame survit au couple royal et le roi Pere lui prête 4000 maravedies pour doter ses fils. En 1279, la comtesse vit encore. Mais la cour de Violant n'est pas seulement composée de dames et damoiselles chrétiennes d'origine hongroise, valencienne ou aragonaise: quelques-unes sont issues d'une lignée musulmane convertie. Robert I. Burns a étudié le testament d'Alda Ferrandis (1236-1300), dame chrétienne des terres de la baronnie d'Arenos, mais fille d'Abu Zayd (Zeit Abuzeit),⁴⁴ l'ancien *wâli* de Sharq al-Andalus, souverain de Valence en l'absence de l'empereur almohade, puis allié de Jaume I et convert chrétien, seigneur d'une partie de son ancien royaume. Le frère d'Alda est le chrétien Ferrando Perez, qui selon R. I. Burns, rencontre des problèmes avec l'évêque de Valence.⁴⁵

43. Joan RUIZ I CALONJA, *Història de la literatura catalana*, Barcelone, Teide, 1954, p. 26.

44. Robert I. BURNS, «Daughter of Abu Zayd, last Almohad Ruler of Valencia: the family and christian Seignory of Alda Ferrandis (1236-1300)», *Viator, Medieval and renaissance Studies*, n° 24 (1993), p. 149-155.

45. Robert I. BURNS, p. 155-159.

(*Dones de companye*) Femmes nobles de la *casa reial* de Violant de Hongrie

*Dames et damoiselles*⁴⁶

Comtesse Margarita de Hongria

— épouse de Dionis

— citée en 1241 et en 1251

— son lignage s'installe dans les royaumes de Valence et d'Aragon

Dame Ermengard

— l'épouse de Pedro Martin, citée en 1241

Dame Jordana de Hongria

— parente et amie de Violant

— mariée au chevalier de Penyafort

Dame Isabel de Hongria

— sœur de la précédente, mariée au chevalier de Cruïlles

Dame Mília

— marié à Gil Benedicto

Alda Ferrandis⁴⁷

— fille chrétienne d'Abu Zayd, le dernier seigneur Almohade de Valence

Blanca d'Antillón

— fille de Sancho de Antillon

— dame aragonaise de la cour

— maîtresse de Jaume I

— mère du bâtard Ferran Sanxis de Castre

— 1241 : cède au roi ses droits sur le château de Castre (Ribagorça) qui passe à leur fils (déjà né)

Guillerma de Cabrera

— Dame de la cour

— veuve de Bernat ou Berenguer de Cabrera en 1248

— maîtresse de Jaume I à la mort de Violant de Hongrie

— belle-mère de Sibilla de Saga, dernière maîtresse de Jaume I

— fille du comte Hug IV d'Empuries ?

Berenguera Alfonso

— Dame de la cour

— Maîtresse de Jaume I

— Fille de l'Infant Alfons, seigneur de Molina et de Mesa.

— Le pape refuse en 1265 de consentir à son mariage avec le roi

Toda Pérez

— Fille de Pere Cornel, majordome d'Aragon de 1234 à 1251

Duègnes

Quelques "dominas" pauvres : citées en 1251 dans le testament de Violant

46. Quittance de Violant; Ossa, le 4 des ides d'octobre (9 octobre) 1251, Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27; *Llibre del feyts...*

47. *Itinerari...*, p. 217; Testament d'Alda Ferrandis; Robert I. BURNS. «Daughter...», p. 143-187; Cristina SEGURA GRAIÑO, «Musulmanes y cristianos en los romances fronterizos», dans *Cristianos y musulmanes en el Medievo Hispano*, Madrid, Ediciones G. Martín, 2006, p. 107-120.

Dans son testament de 1251, Violant de Hongrie évoque ainsi le reste de sa domesticité :

[...] à toute ma domesticité demandant au même seigneur roi qu'il donne à eux conseil et aide selon ce qu'il croit être juste, de telle manière que eux bénissent toujours mon âme et remercient Dieu du bien que le même leur donnera pour mon amour [...].

Des domestiques de la *casa real* de Violant de Hongrie

	Grégoire — cité en 1251 dans le testament de Violant
	Archimbaut — cité en 1251 dans le testament de Violant
Porteur de la reine	Seguí, Seguin — mentionné par Oliver-Brachfeld <i>Doña Violante</i> ... p. 119.
Porteur de la reine	Adam — Marié à Thiha ou Toha
Nourrice	Eva — Venue dans la suite de Violant — mentionné par Oliver-Brachfeld <i>Doña Violante</i> ... p. 55 et 119
	Thiha ou Toha — épouse d'Adam

Violant de Hongrie emprunte de l'argent à son médecin lombard ou à son scribe et lorsqu'elle meurt en 1251, elle est endettée.

«[...] je demande que soit payé toutes mes dettes [...]. Je prie le roi qu'il conserve indemne, à l'*escriva* Bernat de l'argent qu'il me prêta assigné sur le bailliage de Prats».⁴⁸

S'est-elle mise dans cette situation pour aider son époux dans sa conquête ou pour des dépenses somptuaires? Sur ces questions des finances de la reine, nous renvoyons aux travaux récents d'Attila Bárány.⁴⁹ Pour les dépenses vestimentaires, un parchemin du 20 février 1241, transcrit par Ramon Sarobe Huesca, est une source d'informations sur la gestion domestique de Violant signant une quittance en latin à Gérone en faveur de l'acheteur à crédit de ses vêtements royaux et des vêtements des gens de sa *Casa*.

48. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

49. Attila BARÁNY, «The Finances of Queen Yolantha of Aragon, Daughter of King Andrew II of Hungary», dans *Proceedings of the Conference Medieval and Early Modern Queens and Queenship: Questions of Income and Patronage*, dans MAJESTAS, Hrsg. János Bak (Budapest), Heinz Duchhardt (Mainz), Richard A. Jackson (Houston), LIT Verlag, Münster; Attila BARÁNY, «The Finances of Queen Yolantha of Aragon, Daughter of King Andrew II of Hungary», dans *Interdisciplinary Workshop on Medieval and Early Modern Queens and Queenship: Questions of Income and Patronage*, Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest, 2004, október 13-16.

L'apparat vestimentaire de Violant de Hongrie

<i>Mentions</i>	<i>Détails</i>
<i>Bijoux</i>	
— son testament de 1251	— Joyaux
— ses bijoux	— Pierres précieuses
— bijoux en garde	
— bijoux en d'autres lieux	
<i>Vêtements</i>	
— 1241, quittance d'achat	
— 1251, testament de Violant	— Manteau de soie aux écus du signe royal
	— Surmanteau de la même toile
	— Plumes des dits manteaux et surmanteaux
	— Manteau et surmanteau perse
	— Manteau et surmanteau écarlate
	— Deux manteaux de soie qui furent au roi

Ce précieux document permet d'approcher un peu ses dépenses vestimentaires, ainsi que la possession de bijoux révélée par son testament de 1251, puisqu'elle laisse ses joyaux, les siens personnels, ceux qu'elle a «en garde» et «en d'autres lieux» et les «pierres précieuses» :

[...] dimitto joyas meas quas habeo in Cardenio et ubicumque alibi, et lapides preciosos [...] et joyis meis.⁵⁰

Elle possède cinq manteaux et trois sur-tuniques dont la valeur est sans doute dynastique : un manteau de soie aux écus du signe royal et «une sur-tunique de la même toile», tous deux décorés de plumes (*penne*), un «manteau et sur-tunique de Perse» —hérités par sa mère de son aïeule l'impératrice Yolande de Constantinople?— un «manteau et sur-tunique écarlate» et deux autres «manteaux de soie» :

Item, dimitto mantellum meum de serico, cum scutis signis regalis et supertunicale eiusdem panni [...]

Item, alium mantellum meum de amoret violat, et supertunicale eiusdem panni [...] penne vero predictorum mantellorum et supertunicaleium [...]

Item, mantellum meum et supertunicale de pers [...].

Item, mantellum meum et supertunicale de scarleto [...].

Item, duos mantellos de seda [...].⁵¹

Dans son entourage culturel, on note la présence de *l'escrivà Bernat*,⁵² mentionné dans son testament, de Pedro Joher, notaire de la reine, et, —ce n'est pas peu— du jeune Ramon Llull entré en 1247 à la cour de Jaume I. Page à quatorze ans du roi, il est promis ensuite au destin que l'on sait après avoir commencé sa formation intellectuelle avec les études orientales, sur les conseils du dominicain

50. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

51. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

52. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

saint Ramon de Penyafort, fondateur d'écoles d'hébreu et d'arabe à Tunis et Murcie.⁵³ La jeune Violant de Hongrie puise donc ses premières forces d'adaptation facile et d'intégration rapide à la cour de Jaume I dans sa propre expérience du cosmopolitisme de la cour et de la société hongroises, qu'elle reproduit dans la composition de sa *Cort* et *Casa* de nouvelle reine de Catalogne Aragon.

Des liens personnels et réseaux diplomatiques de la reine, sous-estimés par l'historiographie

Les relations catalano-hongroises ont été traitées par Armand de Fluvià Escorsa et récemment celles hongro-aragonaises par l'historien hongrois Attila Barany, mais la question des relations catalano-aragonaises avec la papauté, l'Europe centrale et l'Asie mérite encore d'être creusée.⁵⁴ Depuis 1241, Innocent IV est pape. De ce théoricien des deux glaives et de la conception d'un pouvoir pontifical temporel et spirituel, la reine Violant de Hongrie reçoit une notice d'excommunication pour son époux qui a détenu l'évêque de Saragosse Bernat de Montagut, avant que la maladie du roi et ses projets de conquêtes de Valence n'y mettent fin. L'idée de croisade triomphe en Catalogne avec Jaume I,⁵⁵ mais un point inabordable chez les historiens ayant étudié Violant de Hongrie, pose une question, celle des missions éventuelles concernant les Mongols. La reine est contemporaine de trois des cinq grands Khans et de deux régences mongoles: Gengis Khan mort en 1227; Ögodeï son fils, mort en 1241 ; la première Régence (1241-1246); Guyük (1246-mort 1248), fils d'Ogodeï et petit-fils de Gengis-Khan; et la Régence d'Oghul Kaïmich (1248-1251). Violant est aussi contemporaine du premier souverain Mongol de la Horde d'Or (de Kiptchak): Batu (1227-1255), chef de l'armée des Tatars, petit-fils de Gengis-Khan et neveu d'Ogodeï.

Dans l'Europe contemporaine de Violant, en moins de dix ans, on passe d'une vision d'effroi de ces peuples venues d'Asie au rêve d'une alliance, selon les derniers travaux du spécialiste des Mongols, Jean-Paul Roux, chercheur français du Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS).⁵⁶ Innocent IV pape envoie dès janvier 1245 en terre mongole, des espions, informateurs et ambassadeurs plus officiels. Le 9 janvier 1245, depuis Lyon (*Datum Lugduni, V idus Ianuarii, pontificatus nostri anno secundo*), il invite Jaume I au concile œcuménique convoqué pour juin dans la ville, pour discuter de l'urgence de la croisade contre les musulmans «violateurs» du tombeau du Christ de Jérusalem, aborder le sujet de l'empereur Frédéric II et aussi le problème des Mongols :

Innocentius episcopus servus servorum Dei, carissimo in Christo filio (Iacobo) regi Aragonum illustri, salutem et apostolicam benedictionem.

Dei / virtus et Dei sapientia dominus Ihesus Christus, cuius ineffabili subjecta sunt omnia maiestati a foundationis initio, splendore virtutum suam illustravit ecclesiam et sic insignem reddidit

53. Joan VERNET, «El mundo científico de la Corona de Aragón con Jaime I», *Quaderns de la Mediterrània*, n° 9 (2008), p. 328-339.

54. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII, a Jaime I y su época», dans *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Ponencias, Saragosse, 1979, p. 233-234; María Desamparados CABANES PECOURT, «Testimonios diplomáticos en la Crónica de Jaime I», *Historia Medieval*, n° 7 (1988), Anales de la Universidad de Alicante, p. 263-274; Armand de FLUVIÀ I ESCORSA, «Hongria i Catalunya: set segles de bones relacions», *Paratge*, n° 14 (2002), p. 83-85; Attila BÁRÁNY, «Aragonian-Hungarian Relations in the later 13th century», dans *Catalonia and the Mediterranean, 7th Annual International Congress of the Mediterranean Studies Association*, Barcelone, Universitat de Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2004.

55. Pierre CLAVERIE, «La dévotion envers les Lieux saints dans la Catalogne médiévale», dans *Chemins d'outre-mer. Études sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard* (textes réunis par Damien COULON et alii), tome 1, Paris, Publications de la Sorbonne, 204, p. 133-135.

56. Jean-Paul ROUX, *L'Histoire de l'Empire mongol*; Jean-Paul ROUX, *Gengis Khan...*

singularis privilegio postestatis ut per eius ministerium suum iustitia consequatur efectum, et sedato guer/rarum turbine mundo possit tranquillitas provenire.

[...]

Hinc est quod nos ut ipsa ecclesia, per fidelium salubre consilium et auxilium fructuosum, status / debiti possit habere decorem, et deplorando Terre Sancte discrimini, et afflictio Romanie Imperio propere valeat subveniri, ac inveniri remedium contra/Tartaros et alios contemptores fidei ac persecutores populi christiani necnon pronegotio quod inter ecclesiam et principem vertitur reges terre pre/latos ecclesiarum ac alios mundi principes duximus advocandos.

[...]

Datum Lugduni, V idus Ianuarii, pontifiatus nostri anno secundo.⁵⁷

Le contexte des dix années précédant la bulle éclaire cette volonté pontificale de recherche d'un *remedium contra Tartaros*. Le moine Jean de Plan Carpin (1234-1237) rapporte les premières rumeurs du Nouveau Monde Mongol et le témoignage du frère Julien de Hongrie parvient en Occident dès 1237, au retour de son second voyage, comme celui de l'archevêque Pierre de Russie. L'Europe est donc prévenue de l'ultimatum lancé par le grand Khan Ogodeï, second successeur de Gengis Khan, et transmis par son neveu Batu chargé de s'emparer des terres occidentales: le grand Khan a entrepris la conquête systématique de l'Occident. L'armée de Batu, 150 000 hommes dont un tiers de Mongols, commandée par le général Subotai, s'empare fin 1236 de la Grande Bulgarie et en 1237 de la terre des Comans, protectorat de la Hongrie, provoquant la fuite de 40 000 Comans dans la Hongrie natale de Violant et atteint Vienne en 1241: les Tatares traversent le Danube gelé vers la Noël. Le frère de Violant, Béla IV, ne peut défendre son royaume : parti avec des Dominicains vers la Croatie, poursuivi par les Tatares du chef Kadan, le roi de Hongrie atteint le littoral adriatique en février 1242 et se réfugie en mars dans la forteresse de Trogir, près de Split. Mais le Tatar Kadan se replie vers la Hongrie, dès la nouvelle de la mort du Khan Ogodeï. C'est dans ce contexte que trois ans plus tard, Innocent IV et le roi de France Louis IX envoient leurs émissaires franciscains et dominicains au Grand Khan: le pape a confié une mission de renseignements sur les Mongols au moine Jean de Plan Carpin, parti dès avril 1245 vers ce peuple.

L'idée de croisade triomphe en Catalogne au siècle de Jaume I. Le prieuré d'Amposte autour de l'embouchure de l'Ebre structure depuis 1239 l'ordre militaire de l'Hôpital. Mais la découverte de la civilisation des Mongols par les Hongrois a-t-elle un impact sur la reine Violant de Hongrie et donc sur Jaume I? Que savent-ils, six ans après leur mariage, de l'invasion Mongol de 1241 de la Hongrie? Une des sources d'informations de Violant est certes la correspondance de janvier 1245 du pape et de Jaume I. Mais Violant étant originaire de la Hongrie (premier royaume à connaître l'existence des Mongols) et sœur du roi Béla IV (une de leurs premières victimes), il est probable qu'elle s'y intéresse beaucoup plus tôt, d'autant qu'elle reçoit à sa cour des envoyés et des informateurs de nouvelles hongroises et que la première génération des récits en latin des missionnaires, racontant leurs découvertes des terres mongoles date des six dernières années de son règne (1245-1251). Le pionnier, Jean de Plan Carpin, envoyé par Innocent IV auprès du Khan dès 1245, doit l'inviter à cesser ses attaques contre les chrétiens et à se convertir. L'avance mongole suscite le désir en Europe de connaître cet ennemi mais les croisades piétinant, des souverains rêvent paradoxalement de s'allier au Grand

57. ACA, Bulle pontificale, Innocent IV, Lyon, Leg. 7, n° 4 (MR, n° 113, 9 janvier 1245), sceau attaché; publiée par Robert I. BURNS, «The Loss of Provence. King Jame's Raid to Kidnap its Heiress (1245) Documenting a "Legend"», dans *Montpellier...*, 1989, vol. 3, Historiographie, p. 218, doc IV.

Khan pour prendre l'Islam à revers. Innocent IV confirme dans sa bulle de janvier 1245 son inquiétude du problème Mongol qu'il met à l'ordre du jour du concile de Lyon de juin, qui attend plus de 146 évêques. Son *remedium contra Tartaros* est un des points soumis à la discussion de l'assemblée. Violant de Hongrie et Jaume I envoient à ce concile œcuménique leur agent personnel Eiximeno Perez et Innocent IV répète dans une lettre à la reine, du 15 des kalendes d'août (18 juillet 1245), ce qu'il a dit à Perez sur la déposition et de l'excommunication de l'empereur Frédéric:

Innocentius episcopus servus servorum Dei carissime in Christo filie illustri regine Aragonum, salutem et apostolicam benedictionem.⁵⁸

Le pape échange donc sur le sujet avec Jaume I en janvier, mais aussi avec la reine en juillet 1245. Après sa folle traversée d'Europe et de Russie, Jean de Plan Carpin atteint la terre du grand Khan Guyük, troisième successeur de Gengis Khan depuis 1246, et le rencontre en novembre grâce à des ministres nestoriens, mais repart avec une réponse exigeant la soumission du pape. Jean de Plan Carpin a relaté son itinéraire dans une *Historia Mongolorum*. Le naïf Saint Louis envoie depuis Constantinople en 1245 André de Longjumeau et Jean de Carcassonne en Mongolie: ils en repartent fin 1246 avec des menaces plus fortes de la veuve de Güyük, tandis que Jean de Plan Carpin, de retour en juin 1247 à Lyon, est à Rome en fin d'année, avec une lettre du défunt Güyük du 3 novembre 1246 pour le pape.⁵⁹ Le contenu du courrier traduit du perse stupéfie la Curie pontificale: le grand Khan répond à toutes les questions d'Innocent IV mais déclare ne pas comprendre la volonté du pape de le voir se faire baptiser, ne pas compter se retirer des territoires conquis et répète que si le pape et les princes chrétiens ne viennent pas à sa cour lui rendre l'hommage qui s'impose, il ne donne aucun crédit au pontife prétendant établir des relations pacifiques. En 1247, le lombard Ascelin de Crémone visite les Mongols de Perse. Toutes ces données véhiculées en Europe, le plus souvent oralement, ouvre-t-elle à la cour de Violant de Hongrie et de Jaume I, chez certains de leurs chevaliers ou chez des moines des ordres Mendians, la porte sur cet autre monde, comme le firent des Français du règne de Saint Louis ou pour des Italiens autour d'Innocent IV, dès 1241?

Ces nouvelles des conquêtes des Grands Khans élus, Guyuk puis Kubilaï, finissant de constituer un empire démesuré, provoquent-elles un émoi culturel dans l'entourage de Violant de Hongrie et de Jaume I? En 1248-1250, Saint Louis avec sa septième croisade qu'il prépare depuis quatre ans, veut contacter les Mongols: il envoie André de Longjumeau en mission, rêve d'une alliance des chrétiens et Mongols contre les musulmans et reçoit des ambassadeurs Mongols.⁶⁰ C'est pourtant après la mort de Violant de Hongrie que le roi d'Aragon tourne son regard vers l'Orient: à la fin de son règne, Jaume I noue, selon Pierre Claverie, des contacts avec l'Ilkhan de Perse Abaga et l'empereur Michel Paléologue, pour venir en aide à la Terre Sainte en 1267, et se laisse gagner vers 1269, par la détermination de saint Louis, projetant une seconde expédition en Orient depuis 1266.⁶¹ Mais on ne peut douter des liens établis du vivant de

58. ACA, Bulle pontificale, Innocent IV, Lyon, Leg. 8, n° 12, MR n° 123; Robert I. BURNS, «The Loss of Provence...», p. 196-231, p. 224, doc. xi.

59. ASV, A. A., Arm. I-XVIII, 1802, papier, 1012 × 200 mm, bon état de conservation, constitué de deux parties distinctes attachées ensuite ensemble, avec un double timbre à encre rouge servant de sceau, lettre écrite en persan, préambule en turc, date en arabe, s.l. du grand Khan Güyük au pape Innocent IV, apportée à la cour pontificale par le Français Jean du Plan Carpin, qui participa à sa traduction en latin.

60. Une enluminure sur le sujet, un siècle après: «Saint Louis et les messagers mongols», *Grandes Chroniques de France*, F. 238 v°, BNF, Département des Manuscrits occidentaux, XIVe siècle.

61. Pierre CLAVERIE, «La dévotion...», p. 127-137.

Violant de Hongrie avec l'Europe centrale, ni de l'arrivée en Catalogne de premiers renseignements sur l'Asie, par les réseaux que sa venue met en place dans la couronne d'Aragon. Cette nouvelle fenêtre ouverte sur ce monde inconnu sous son règne suscite encore, cent trente ans plus tard, la curiosité de la cour catalano-aragonaise. Le 11 septembre 1379, l'Infant Joan d'Aragon charge le procureur royal de Majorque de lui expliquer par écrit tout ce que raconte un majorquin revenu de «Tartarie»:

[...] Haiam entes que en Valer d'aquexa ciutat de Mallorques, o i seu fa(ct)or o altre d'aquexa terra, en no ha gayre vengut de Tarteria ..., volem axi metex e us pregam que per escrit nos trametats clarament a dir tot ço que sab e comte d'aquelles partides [...].⁶²

Et le même prince devenu roi sous le nom de Joan I, demande qu'on lui amène un majorquin (le même? Un autre?), allé quarante ans plus tôt dans «les terres du Grand Khan de Tartarie»:

[...] lo qual be ha .XL. anys anys ana en Tartaria e en la terra del grand can... on com nos cobeejem molt veure lo dit hom e haver informacio e colloqui ab ell e saber los fets e actes que ha vistes en les dites terres, manam vos que, vistes les presents, nos tremetats lo dit hom per la primera fusta qui vinga açi en Valencia [...].⁶³

LES POUVOIRS SPÉCIFIQUES DE LA REINE VIOLANT DE HONGRIE

Droits seigneuriaux et pouvoirs royaux

La reine Violant a des pouvoirs seigneuriaux spécifiques. Il y a son douaire ou prix de la mariée, ces biens en usufruit qui peuvent représenter jusqu'à un tiers ou plus du domaine princier. En garantie de sa dot et comme donation nuptiale, Jaume I lui concède à Barcelone, le 3 des ides de décembre 1235, soit le 11 décembre, la ville de Montpellier forte de 5000 ou 6000 habitants et rattachée jusqu'en 1349 à la Maison de Barcelone, depuis le mariage en 1204 de Marie, fille du seigneur de Montpellier Guillem VIII, avec le roi d'Aragon Pere le Catholique:

Manifestum sit omnibus quod nos Jacobum [...] cum presente scripto nostro donamus et assignamus tibi, dilecte uxori nostre Yoles quam in facie ecclesie duximus legitime in uxorem, villam Montispesulani cum omnibus appendiciis et cum toto dominio et districtu suo, racione tui sponsalicie sive donacionis propter nupcias.

[...] Bartholomei Dei gracia Quinquezcliensis episcopi.

Comitatum de Amilavo

Datum apud Barchinonam, III, idus decembri, anno Domini M. CC. XXX. Quinto.

Signum Jacobi [...]

Testes huius rei sunt: G. electus Terrachone; B. episcopus Barchinone

G. de Montecatano. P. de Montecatano; B. de Podioviridi; Bernardus Guillelmi; B. de Ça Portella;

G. de Cardona; Assalitus de Gudal [...]

Signum Petri Iohannis scriptoris qui [...] hoc [...] scripsit [...].⁶⁴ (Extraits).

62. ACA, reg. 1657, f° 135v, Perpignan, 11 septembre 1379, lettre de l'Infant Joan d'Aragon à Ferrer Gilabert; Antoni RUBIÓ I LLUCH. (ed.), *Documents per la historia de la cultura catalana medieval*, Barcelone, Institut d'Estudis Catalans, édition fac-simil 2000, vol. I, doc. CCCIII, p. 279-280.

63. ACA, reg. 1964, f° 163v, Valence, 11 avril 1394, lettre de Joan I à Berenguer de Montagut; Antoni RUBIÓ I LLUCH. (ed.), *Documents...*, doc cccccxxviii, p. 382.

64. ACA, Perg. Jaume I, n° 659, Barcelone, 3 des ides de décembre soit le 11 décembre 1235 (carp 066-107, vol 071, f. 0018, microfilmé), Charles de TOURTOULON, I, 461 ; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc cXL, p. 239.

L'acte de concession signé de l'évêque de Cincsesglésies (Pécs), le français Bartolomé de la cour de Yolanda de Courtenay, et du comte Beraldo, Bernat ou Bernardo, on recense parmi les témoins, Guillem de Montgrí, l'archevêque élu de Tarragone à qui Jaume I a donné, un an plus tôt, les îles d'Eivissa et de Formentera;⁶⁵ Berenguer de Palou, l'évêque de Barcelone; Gaston VII de Montcada, vicomte de Béarn depuis 1229, un des barons les plus puissants de Catalogne aussi possessionné en Aragon et en Béarn;⁶⁶ P. de Montcada, B. de Puigverd, Bernat Guillem (Bernardus Guillelmi), B. de Ça Portella, G. de Cardona; et le juriste Assalit de Gúdar (Assallitus de Gudal), l'émissaire que Jaume I avait envoyé pour ses noces au roi de Hongrie. Le 23 décembre 1235 (10 des Kalendes de janvier), Jaume I fait à Barcelone de nouvelles concessions à Violant de Hongrie en garantie de sa dot et comme donation nuptiale. Outre le comté de Cerdagne, le Conflent et le Vallespir, la ville et le château de Collioure font désormais partie de son douaire:

Manifestum sit omnibus quod nos Jacobus [...] cum presenti carta donamus, concedimus et addimus vobis, carissime coniugi mee, domne Yoles, regine Aragonis, nomine et racione vestre dotis et sponsalicii propter nupcias, comitatum Ceritanie et Confluentis et vallem de Aspir et castrum et villam de Cauqolivero [...] quam habetis comitatum Rossilionis, [...] et supredicta omnia habeatis cum suis pertinenciis universis.

Datum apud Barchinonam, X kalendas ianuarii, anno Domini M. CC. XXX quinto.

Signum Jacobi [...]. Huius rei testes sunt: Bernardus Guillelmi; Assallitus de Gudal; Ferrarius de Sancto Martino; Guillelmus de Montecluso; Bernardus de Scintilles; P. Eximini de Valterra; F. Periç de Pina; Roig Gomiç; Signum Guillelmi scribe, qui [...]. Hanc cartam scripsit [...].⁶⁷ (Extraits)

Parmi les témoins, les mêmes Bernat Guillem, Assalit de Gúdar; mais aussi Ferrer de Sant Martí, Guillelmus de Montclús, Bernat de Centelles, P. Ximèn de Valterra, F. Periç de Pina, Roig Gomiç. Une lettre de Jaume I de 1235 au sceau pendant de plomb, type équestre majestueux, dont la titulature le dit *Jacobi regis Aragonum et regni Maioricarum et comitis Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani*, concède à Violant avec la ville de Montpellier, le comté de Millau, et à la descendance de leur mariage, le royaume de Majorque avec Minorque et Ibiza, les conquêtes sur les Maures dans le royaume de Valence et le comté de Roussillon.⁶⁸ La nouvelle comtesse consort de Barcelone-reine d'Aragon est donc, par donation *propter nupcias*, dame de la seigneurie de Montpellier, baronne d'Omeladès et vicomtesse de Millau, de 1235 à 1251. Violant ajoute d'abord à ses titres celui de reine de Majorque, l'île conquise en 1229 six ans avant son arrivée, et de comtesse d'Urgell, la dernière comtesse étant morte en 1231. Le Roussillon et la Cerdagne qui lui sont donnés en «chambre» ou garantie de dot, même si elle n'a jamais joui de la souveraineté effective sur ces deux comtés, lui rapportent des revenus dont ceux de l'aljama des Juifs de Perpignan. Un bailli ou procureur y administre ses domaines pour elle.

Puis Jaume I ordonne le 20 mai 1236 (13 des kalendes de juin) à l'Infant don Pedro de Portugal de prêter hommage à la reine Violant de Hongrie pour les îles Baléares :

65. *Llibre dels feits...*, p. 217, note 916.

66. John C. SHIDELER, *Els Montcada: una familia de nobles catalans a l'edat mitjana 1000-1230*, Barcelone, Edicions 62, 1987, p. 138-152; *Llibre dels feits...*, p. 105, note 332.

67. ACA, Perg. de Jaume I, n° 463, Barcelone, 10 des kalendes de janvier 1235; le 23 décembre 1235; Charles de TOURTOULON, I, 463; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, n° 143; Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc J I, p. 373, doc 227.

68. Araceli GUGLIERI NAVARRO, *Catálogo de los sellos del archivo histórico nacional*, tome I, p. 273 (369); facsimil Antoni de BOFARULL I DE BROCA, *Historia crítica de Catalunya*, 1869, vol. III.

Manifestum sit omnibus quod nos Iacobus [...] recognoscimus vobis karissimo consanguineo nostro dompno P. infanti, domino Maioricarum, quod de expresso assensu et mandato nostro fecistis homagium manuale karissime coniugi nostre, dompne Yoles regine, super regno Maioricarum et insulis Minorice et Evice [...] Domine Yoles illustri regine, sub fide et homagio vobis corporaliter prestito, quod de predicto regno et insulis attendamus [...].

Datum apud Calatayub, XIII kalendas iunii, ano Domini M. CC. XXX sexto. Signum Jacobi [...] Testes huius rei sunt: P. Ferrandi de Açagra; P. Cornelii; [...]. Garcia Romei [...] Eximinus Periz, repositarius Aragonum; Signum Petri Iohannis scriptoris qui [...] hoc scribi fecit.⁶⁹ (extraits).

Parmi les huit témoins ci-dessus, P. Cornel est celui qui, après avoir participé aux conquêtes de Majorque et de Valence, est majordome d'Aragon de 1234 à 1251. Frère de l'épouse de Pero d'Ahonés, il est aussi père de Toda Pérez, une dame de Violant de Hongrie, et donc beau-père de Ximèn d'Urrea.⁷⁰ Violant de Hongrie rajoute ensuite à ses titres celui de reine de Valence, en 1239. Sa marque et influence dans la monnaie et les sceaux a été étudiée par F. Mateu i Llopis dans les années quatre-vingt.⁷¹ Bien que reine consort d'Aragon, de Majorque et de Valence, elle semble pourtant peu officiellement associée au gouvernement de son mari, ne laissant des traces que dans quelques chartes. Le mariage de Jaume I n'est pas hypergamique, condition pour faire apparaître davantage son épouse dans les actes ou l'associer plus étroitement à ses décisions. Mais l'histoire du pouvoir de Violant au sein de son couple dépend-elle seulement de cette stratégie matrimoniale? Jaume I lui témoigne son estime ou sa gratitude, sinon son amour conjugal, en lui faisant des dons de terres dans ses testaments. Ainsi, le 5 février 1246, il décide de lui donner «toute la montagne de Prades» et Montblanc, Cervera, Tamarit, Barbastro, Pinos, Epila, Uncastillo, Daroca et de nombreux autres châteaux et villes et le droit du «portazgo» de Daroca:

Noverint universi quod nos Iacobus [...] per nos et nostros tradimus, assignamus et donamus vobis dompne Yoles, illustri regine Aragonum, coniugi nostre, pro arris sponsaliciis, totam montaneam de Prades et Montem Album, Cervarium, Tamaritum, Sanctum Stephanum, Babastrum, Pinam, Epilam, Unum castellum et Darocham cum omnibus iuribus et redditibus nostris, quoquomodo nobis pertinentibus et debentibus pertinere, de consuetudine vel de iure, et ultra predicta loca damus vobis castrum et villam de Feriza et portaticum novum Daroce, ita quod omnia supradicta castra et villas et castrum et villam de Feriza et portaticum novum Daroce, cum omnibus redditibus [...].

Datum Valencie, nones februarii, anno domini M CC XL quinto.

Signum Jacobi [...]. Testes sunt : P. Ferrandi ; Eximinus de Foçibus ; Sancius Ferrandi ; Eximinus Petri ; Peregrinus de Atrocilo ; Signum Guillelmoni scribe qui [...] hoc scribi fecit.⁷² (Extraits)

Jaume I avait voulu former à Perpignan en 1243 des *calls* (quartiers juifs) sur le *Puig* de Saint Jacques et leur accorder pleine propriété des habitations et des *patius* sur des côteaux. Par une archive de la Confrérie des Pareurs ou Tisserands en drap de Saint-Jacques de Perpignan, publiée dans un *Mémoire* manuscrit de François de Fossa, puis éditée en 1874 par Bernard Alart, l'archiviste

69. ACA, Perg. Jaume I, n° 676 : Calatayud, 1236, 13 des kalendes de juin (20 mai).

70. *Llibre dels feïts...*, p. 65-66, note 116.

71. Felip MATEU I LLOPIS. «El *Rex Hungarie* y el *Rex Valencie*: sincronismos monetarios y sigilográficos en torno de doña Violante de Hungría», dans *Jaime I y su época: X Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Zaragoza, 1979), vol. 3, Saragosse, Institución Fernando el Católico, 1980, p. 545-555.

72. ACA, Perg Jaume I, n° 1024, 5 février 1246, doc CCXCV; Eduardo GONZÁLEZ HURTEBISE, «Recull de documents inèdits del rei en Jaume I», dans *Congrés d'història de la Corona d'Aragó*.

départemental des Pyrénées-Orientales, on sait que quelques mois avant sa mort, Violant de Hongrie est l'auteur à Collioure d'une charte promulguée le 16 des calendes d'avril 1250 (17 mars 1251), en faveur de tous les habitants du *Puig* de Perpignan:

Nos Yolán (sic) Dei gracia regina Aragonum Maioricum, et Valentie ac comitissa Barchinone et Urgelli et domina Montispesulani, concedimus vobis hominibus Podii de Perpiniano, quod Judei Perpiniani transferant se ad habitandum, et habitent in dicto Podio, in loco deputato eis ad habitandum; et in Perpiniano vel alibi [les quartiers nouvellement peuplés], preter quod in dicto Podio, non habitent vel morentur. Concedimus etiam et promittimus quod dictos Judeos faciemus hinc ad festum Nativitatis domini mutare et esse in dicto loco seu Podio, et quicumque Judeus usque ad dictum festum non transibit (transtulerit ?) se ad dictum Podium causa inhabitandi ibi, donet nobis pro pena I. morabitos alphonosinos, et nichilominus habitet in dicto Podio. Concedimus etiam vobis quod bajulus noster, ceterique homines dicti Podii quod elegeritis, dstringat auctoritate nostra in personis et in rebus predictos Judeos ad mutandum se in dicto Podio, usque ad festum Nativitatis domini; quam auctoritatem habeatis quo ad usque dicti Judei venerint inhabitandum in dicto Podio. Et contra predicta aliquod privilegium, vel indulgentia facta vel facienda, non valent.

Datum, apud Caucumliberum XVI, kal. Aprilis anno domini M.CC.L.⁷³

Ce document clôture son règne en contraignant les Juifs de Perpinyà à vivre désormais dans le *Call du Puig* de la ville qui va être cloturé. Violant de Hongrie applique ainsi une des décisions du concile de Latran IV de 1215 tout en faisant usage de ses droits souverains.

Le soutien réginal aux ordres religieux féminins

La pensée cistercienne et franciscaine imprègne totalement l'esprit religieux de Violant. Le monachisme façonnait l'administration et l'économie hongroise, son père le roi André II a introduit l'ordre des Cisterciens en Hongrie et son demi-frère Bela IV travaille à l'installation dans ce royaume des frères Mineurs de l'ordre de Saint François. Violant donne à ses fils et filles la même éducation profondément religieuse: Maria d'Aragon entre dans les ordres religieux, Sanç (Sancho, Sanche) devient archevêque de Tolède, Sança meurt en pèlerinage en Terre Sainte, ainsi que Ferran (Fernando), le plus jeune de ses fils, la même année que Violant de Hongrie.

On retrouve la spécificité religieuse de la reine Violant dans ses actes pieux. Elle soutient généreusement les ordres religieux féminins, un trait d'ailleurs commun à la famille royale d'Aragon.⁷⁴ Une quinzaine de monastères sont l'objet de ses dons et legs, notamment dans son testament de 1251. Sans se livrer ici à l'étude exhaustive de ces donations, on note que dans ses fondations et donations Violant est très attachée aux ordres cisterciens et aux Ordres Mendians franciscains et dominicains, ses legs ne concernant pas les chanoines Augustins ni les Carmes (il est vrai, sans branche féminine avant le xve siècle).

73. La charte de Collioure de Violant de Hongrie est un document aujourd'hui perdu, mais qui a été publié deux fois: ms d'après les Archives de la confrérie des Pareurs ou Tisserands en drap de Saint-Jacques dans François de Fossa, *Mémoire pour l'ordre des Avocats de Perpignan*, p. 60; Bernard ALART, *Privilèges et titres municipaux du Roussillon et de Cerdagne*, Perpignan, 1874, p. 200.

74. Josep Joan PIQUER I JOVER, «L'expansió monàstica femenina a Catalunya durant els segles XII i XIII», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelone), XLV (1973), p. 3-26; Antoni PLADEVALL, *Els monestirs catalans*, Vitoria, 1974; Josefina MATEU IBARS, «El monasterio de Santa Clara de Lérida. Notas para su Historia», LCEP (1993), Actas II/2, Madrid.

Dix-huit monastères soutenus par la reine Violant de Hongrie (testament de 1251)

Monastères de femmes

Cisterciennes

- monasterio Vallis Bone* : Vallbona de les Monges (diocèse de Tarragona)
monasterio Petregale : Santa Maria de Pedregal (Talladell, diocèse de Solsona)
monasterio Franquesiano : Santa Maria de les Franqueses (Balaguer/Noguera, diocèse d'Urgell)
monasterium Vallis Viridi : Santa Maria de Vallverd (diocèse d'Urgell)

Franciscaines Sœurs Mineures (*menoretas*)

- monasterio dominarum Sancti Damiani in Valencie*,
monasterio dompnarum Sancti Damiani in Valencia
 Saint Damien de Valence (Damianites ou Clarisses)
monasterio dompnarum Sancti Damiani in Illerde:
 Sant Damien de Lleida (Damianites ou Clarisses)

*Monastères d'hommes**fratribus minoribus* Frères Mineurs

- Montispesulani* Montpellier
Perpiniani Perpignan
Barchinoni Barcelone
Maioricarum Mallorca
Terrachone Tarragone
Illerde Lleida
Cesarauguste Saragosse
Valencie Valence
Osce Osca, Huesca

fratribus predicatoribus Frères Prêcheurs

- Illerde* : Lleida
monasterio Sexene : Sixena (Aragon)
monasterio de Casves: Casbas (Aragon)

Des legs d'argent (1230 morabatins) de Violant de Hongrie aux monastères de cisterciennes (testament de 1251)

<i>Cisterciennes</i>	<i>Fondation et protection</i>	<i>Legs de Violant</i>
Vallbona de les Monges (diocèse de Tarragona)	Violant de Hongrie fonde « cinq chapelles » : <i>instituo in monasterio Vallis Bone, apud quod elegi sepulturam meam, quinque capellanos</i>	1000 morabatins <i>dimitto eidem monasterio mille morabetinos</i>
Santa Maria de Pedregal (Talladell, diocèse de Solsona)	— protection des Anglesola, amille noble — monastère fondé en 1176, par les sœurs de Vallbona	100 morabatins <i>centum morabetinos</i>
Santa Maria de les Franqueses (Balaguer/Noguera, diocèse d'Urgell)	— Fondé en 1186 — Terrain cédé par le comte Ermengol VII d'Urgell et son épouse Dolça à l'abbaye de Vallbona de les Monges	100 morabatins <i>centum morabetinos</i>
Santa Maria de Vallverd (diocèse d'Urgell)	Comtesse d'Urgell	30 morabatins <i>triginta morabetinos</i>

La communauté de dévotes cisterciennes du monastère de Vallverd, auquel la reine fait un legs testamentaire en argent, est protégée par la comtesse d'Urgell. Le choix par Violant de Hongrie du monastère de Vallbona se fait au moment où elle reçoit une notice d'excommunication par le pape de son époux (qui a détenu l'évêque de Saragosse Bernat de Montagut), une condamnation annulée par la maladie du roi et ses projets de conquêtes de Valence.

Les legs d'argent (1300 morabatins) aux monastères Franciscains fondés sous le règne de Violant de Hongrie (testament, 1251)

<i>Franciscaines</i>	<i>Legs de Violant de Hongrie</i>
Sant Damien de Lleida (Damianites ou Clarisses) Fondé en 1246	200 morabatins + <i>quinquaginta</i> morabetinos (50 morabatins)
Saint Damien de Valence (Damianites ou Clarisses)	— 200 morabatins (<i>ducentos morabetinos</i>) — Manteau de soie de la reine aux armoiries royales — Surmanteau de soie de la reine
<i>Frères Mineurs (fratribus minoribus)</i>	<i>dimitto [...] cuilibet domui istarum centum morabetinos</i>
— de Montpellier	— 100 morabatins
— de Perpignan	— 100 morabatins
— de Barcelone	— 100 morabatins
— de Mallorca,	— 100 morabatins
— de Tarragone	— 100 morabatins
— de Lleida	— 100 morabatins
— de Saragosse	— 100 morabatins
— de Valence	— <i>quinquaginta morabetinos</i> (50 morabatins)
— de Huesca	
<i>Frères Prêcheurs (fratribus predicatoribus)</i> de Lleida	<i>cuilibet domui in eisdem locis centum morabetinos.</i> 100 morabatins
Sixena	<i>centum morabetinos pro camisiis ad opus dompnarum.</i> 100 morabatins
Casves (Casbas)	<i>Quinquaginta morabetinos</i> 50 morabatins

Monastères de Franciscaines fondés sous le règne de Violant de Hongrie

Sœurs Mineures (Menoretas)		
— de Montpellier, — de Perpignan (Sant Salvador, augustiniennes)	Jaume I	1229 prieuresses : Bonasias († 1246) ; Sibilla de Mosset
— de Barcelone (sœurs franciscaines de Sant Antoni),		1234
— de Mallorca		1236

Monastères de Franciscaines fondés sous le règne de Violant de Hongrie (*Continuation*)

— de Tarragonne (Clarisses de Montblanc)		1249
— de Lleida (Couvent de Santa Isabel i Santa Clara)	Fondé par bulle de Grégoire IX envoyée à Violant de Hongrie	1240
— de Saragosse		
— de Valence		

Église et cathédrale

<i>ecclesie Sancte Marie de Sales de Oscha</i>	<i>quinquaginta morabetinos</i> (50 morabatins)
Cathédrale de Barcelone	Biens et bijoux pour la custode

Violant donne également ses biens et bijoux pour embellir la *custodia* de la cathédrale de Barcelone. L'étude de ses fondations religieuses montre que Violant s'attache plus particulièrement aux établissements de Catalogne, puisque trois seulement se trouvent en Aragon et deux à Valence, la nouvelle terre conquise sur les Arabes. Les villes d'Osca et Barcelone, sont mentionnées chacune pour un monastère et une église ou cathédrale, mais c'est la ville catalane de Lleida qui a sa préférence : on y trouve pas moins de trois legs à trois établissements différents. Violant soutient dans cette ville le couvent des Clarisses, achète le *Solar* et lègue 250 morabatins au monastère de Sant Damien; ces soeurs sont appelées sous Grégoire IX les Damianites, plus tard les Clarisses (1263). C'est à ce second ordre franciscain des Soeurs pauvres fondé par Claire à Saint-Damien, près d'Assise au début du XIIIe siècle, que le pape concède le «Privilège de pauvreté» en 1228. Les Franciscains sont installés à Lleida dès 1211, mais ces Damianites le sont sous le règne de Violant de Hongrie, en 1246. La reine soutient donc très tôt leur vie de contemplation et pauvreté, puisque la date de la règle de sainte Claire, premier texte normatif rédigé par une femme à l'usage de ses soeurs, est postérieure de deux ans (1253) au décès de Violant de Hongrie (1251). Jacques Dalarun a montré comment après la réforme grégorienne, la religion se féminise à partir du XIIIe siècle: des femmes adhèrent plus fortement à la pratique, par la féminisation du discours religieux autour de la Mère et du Fils, de la triade Marie, Ève et Madeleine, et par la spiritualité évangélique, le rôle de la pénitence, l'allégorie franciscaine de dame Pauvreté ou la figure de Claire d'Assise, deux icônes d'identification possibles dépassant les genres.⁷⁵ Jill Webster ne doute pas que la reine aide les frères Mineurs à s'établir à Perpignan, bien qu'arrivés dans la cité avant 1235, donc avant le mariage de Violant de Hongrie.⁷⁶ Les bénéficiaires des dons de la reine sont donc des églises, des monastères ou des couvents, en particuliers de saint François, ceux de Lleida et Barcelone ayant le titre de couvent royal. Ces fondations, situées là où elle a débuté sa vie de reine et où elle est venue le plus souvent, sont par conséquent liés à son histoire personnelle et familiale. On sait enfin que

75. André VAUCHEZ, *La spiritualité du moyen âge occidental, VIIIe-XIIIe siècle*, Paris, Du Seuil, 1re éd. 1975, rééd. revue et augmentée, 1994, 212 p.; Jacques DALARUN, *Dieu changea de sexe pour ainsi dire. La religion faite femme, XIe-XVe siècle*, Paris, Fayard, 2008.

76. Jill R. WEBSTER, «Els anys formatius dels Franciscans i Carmelites a Montpeller i Perpinyà», dans *Montpellier...*, Montpellier, 1987, tome xv, p. 241-254.

Beaudouin II, dernier empereur latin (1228-1261) de Constantinople et oncle maternel de Violant de Hongrie, donne à Venise en gage de ses dettes la Couronne d'Épines, que rachète Louis IX en 1238, après de longues négociations. Or le même saint Louis en offre ensuite des Saintes Épines, dont certaines sont vénérées dans la péninsule ibérique au temps de Violant de Hongrie.⁷⁷

Une grande politique matrimoniale

Avec neuf accouchements,⁷⁸ le souci de Violant de Hongrie de donner à ses quatre fils une part de l'héritage paternel entraîne des conflits avec le primogénit Alfonse, né du premier mariage de Jaume I et d'Eleonor de Castille, unique héritier jusqu'au remariage de Jaume I. Deux fils seulement de Violant de Hongrie sont rois. Son primogénit, l'Infant Pere le Grand de Catalogne, né en 1240 à Valence, destiné à succéder à son père, dès 1243, hérite du trône après la mort d'Alfons et règne sous le nom de Pere II de Catalogne-Aragon (Pedro III d'Aragon). Le second fils, l'Infant Jaume, est le futur Jaume II de Mallorca, né à Montpellier le 30 mai 1243, veille de la Pentecôte. Violant mène une habile politique matrimoniale, sans doute concertée avec Jaume I pour agrandir les territoires de la couronne d'Aragon.⁷⁹ Lors de la rédaction des testaments du roi et des trois partages de 1242, 1243 et 1248, Violant veille aux intérêts dynastiques, à ceux de ses enfants, dont leurs cinq filles. Violant d'Aragon, née en 1236, épouse Alfonse X de Castille en novembre 1246, mais leur mariage n'est consommé qu'en 1249: elle a treize ans.⁸⁰ Reine de Castille à la mort de Ferdinand III, le 30 mai 1252,⁸¹ la préférée dit-on de Jaume I a douze enfants d'Alfons X. Isabel d'Aragon épouse Philippe III le Hardi de France. Constança d'Aragon épouse l'infant Manuel, fils de Ferdinand III de Portugal. La politique matrimoniale de Violant de Hongrie concerne aussi les membres de sa Casa reial.⁸² Les nobles Hongrois de sa Casa, restés depuis 1235 près d'elle, sont mariés à des Catalanes ou Aragonaises et des chrétiens à des musulmanes converties et vice-versa. Sa parente et amie dame Jordana de Hongria est mariée à Bernardo ou Ramon de Penyafort; dame Isabel de Hongria au chevalier catalan Bernat de Cruïlles; dame Milia à Gil Benedicto; Alda Ferrandis,⁸³ fille chrétienne d'Abu Zayd, le dernier roi Almohade de Valence, épouse d'abord Blasco Eiximènez (Blasc Ximèn) d'Arenós.⁸⁴ Son frère Ferran Peris épouse Teresa d'Arenós, la fille du chevalier chrétien Pérez d'Arenós. La descendance de la première génération du couple comtal de Hongrie, tous de la Casa de Violant, est mentionnée notamment dans le parchemin du 20 février 1241, la quittance transcrite par Ramon Sarobe Huesca, et le testament dix ans plus tard de Violant de Hongrie:

77. Élisabeth TABURET-DELAHAYE, «Reliquaires de Saintes Épines données par saint Louis. Remarques sur l'orfèvrerie française du milieu du XIIIe siècle», *Cahiers archéologiques*, n° 47 (1991), p. 205-214; *Les reliques: objets, cultes, symboles, Actes du Colloque international de Boulogne-sur-Mer*, éd. Édina BOZOKY et Anne Marie HELVÉTIUS, Université du Littoral (1997), *Hagiologia. Études sur la sainteté en Occident*, tome I, Brepols, 1999; Pierre-Vincent CLAVERIE, «Les acteurs du commerce des reliques à la fin des croisades», *Le Moyen Âge*, vol. CXIV (2008), p. 589-602.

78. *Llibre dels feits...*, p. 221, note 934.

79. Blanca GARÍ, «Estrategias matrimoniales y organizacion familiar de la nobleza en la Corona de Aragon en el siglo XIII», dans *Montpellier...*, p. 71-76.

80. *Llibre dels feits...*, chapitre 340, p. 375, note 1768.

81. Ferran de SAGARRA, *Sigillografia catalana, Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, Barcelone, Henrich, 1916, 1re édition, Cartoné Editorial Monumental: le sceau de Yolande de Castille de 1255, en cire brune; *Llibre dels feits...*, p. 310, note 1455.

82. Blanca GARÍ, «Estrategias matrimoniales...», p. 71-76.

83. *Itinerari...*, p. 217; Robert I. BURNS, «Daughter...», p. 143-187.

84. Robert I. BURNS. «Daughter...», p. 166-167.

Les cinq enfants du couple comtal de Hongrie de la *casa real* de Violant de Hongrie

Deux fils	— Gabriel Dionis de Hongria
— installés dans les royaumes de Valence et d'Aragon	— Amor Donis de Hongrie
	— cités en 1251 dans le testament de Violant
	— seront ambassadeurs et présents aux noces de Jaume II d'Aragon (1291)
Trois filles	Dame Jordana
— mariées aux prohombres du royaume d'Aragon	— mariée à Bernat ou Ramon de Penafort
	Dame ?
	— à Eximeno de Urrea
	Dame Isabel
	— mineure, épouse du chevalier catalan Bernat de Cruilles de la province de Gérone qui possède des biens en Sardaigne

CONSEILLER JAUME I. LA FACE RÉGINALE DE LA ROYAUTÉ

Un modèle réginal ibérique : l'itinérance et l'accompagnement politique

Pour ses déplacements d'épouse du Conquérant, chef militaire itinérant, sans capitale, la reine Violant voyage continuellement, avec sa cour dans la mouvance du roi d'un bout à l'autre de leurs royaumes, selon *El llibre de les feyts* et *l'Itinerari de Jaume I el Conqueridor*: ses itinéraires proches de ceux de Jaume I, étudiés par Jordi Bolòs, ils sont ensemble, ou elle le rejoint, dans leurs nombreuses résidences, souvent antérieures à leur règne et parmi lesquelles se détachent les palais des cités les plus importantes de la couronne, présentées par Philip Banks.⁸⁵ À Perpignan, le château royal n'est pas encore construit sur le *Puig del rei*, mais il y a l'ancien palais comtal à côté de Saint-Jean-le Vieux; à Barcelone le palais Majeur; à Lleida la Suda; à Saragosse l'Aljaferia; à Tarragonne le palais construit dans un édifice romain; à Valence le palais d'agrément le *Real*, et à Majorque l'*Almudaina*. Elle séjourne aussi dans des châteaux, couvents, maisons de nobles ou chez des amis et ses séjours sont plutôt bien accueillis, malgré les dépenses imposées par les séjours de la cour.

À Montpellier, un pôle économique du Midi et de l'espace nord méditerranéen et un grand centre intellectuel d'Europe pour la médecine et le droit romain, Violant de Hongrie et son époux ont plusieurs châteaux et palais dans la cité, comme dans la seigneurie, la baronnie et le territoire alentour.⁸⁶ Jaume I, né en 1208 au palais fortifié de Tournmire, est populaire auprès des Montpelliérains. Selon Geronimo Zurita, Violant de Hongrie vient une première fois en 1239 avec le roi dans cet important palais hors de la seconde enceinte.⁸⁷ Leurs vassaux les reçoivent en grandes fêtes le jeudi 2 juin au château de Lattes du port de Montpellier, à l'estuaire du Lez. Le comte Raymond VII de Toulouse et Raymond Berenger de Provence leur rendent visite. Revenue à Montpellier en 1242, Violant de Hongrie accouche au palais de Tournmire de son fils Jaume. L'autre palais de Montpellier ou palais des rois d'Aragon, confisqué à Raimond de Morèze (consul de la cité en 1237), condamné pour catharisme en 1249, passe à l'archevêque de Narbonne puis à Jaume I. Violant, morte en 1251, n'a pas le temps de profiter de l'autre château de la cité que Jaume fait construire vers 1250 et que leur fils Jaume II fait achever.

85. Voir l'article de Philip BANKS et celui de Jordi BOLÒS dans les actes de ce colloque.

86. Ferran SOLDEVILA et Anna Maria ADROER I TÀSIS, «Les palais de Jacques I à Montpellier», *Midi, revue de sciences humaines et de littératures* (décembre 1986), p. 7, notes 18 et 19: il ne reste que deux tours et des voutes d'ogives de ce palais.

87. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, vol. I, p. 155.

Jaume I évoque dans son *Llibre dels feyts* des déplacements de Violant de Hongrie pour expliquer aux jeunes de sa maison royale qu'elle accompagnait ses conquêtes, le conseillait et participait à certaines de ses décisions.⁸⁸ Il la fait appeler avec son fils à Burriana : elle s'y rend, assiste au siège de la cité, y séjourne dès 1236.⁸⁹ Mais c'est avec la difficile prise de Valence dont le siège dure cinq mois, à partir d'avril 1238, que le geste le plus marquant de la reine intervient. Craignant avant cette nouvelle conquête qu'une fraction de la noblesse se lasse d'une campagne militaire déjà longue, le roi fait entrer son épouse dans son récit comme à chaque fois qu'il veut renforcer son autorité sur la noblesse. Il lui demande de le rejoindre sur la *frontera* et l'attend dès mars 1238, jurant au campement du Puig de ne sortir du royaume de Valence qu'après avoir conquis la cité. Venue en février avec Ferran, l'oncle de Jaume I, Violant est d'abord d'accord avec l'Infant pour convaincre le roi d'abandonner la campagne valencienne qu'il juge trop ambitieuse, «*abdós s'eren acordats pel camí que així ho dixessen* (§ 240)». Mais Jaume I poursuit son projet:

[...] Nós prometem aquí a Déu e a aquest altar que és de la sua Mare que nós passarem Terol ne el riu d'Ull de Cona tro que València hajam presa. E enviarem per la regina nostra muller e per nostra filla [...], que vinguen, per ço que entenats que major volentat hinc havem d'aturar e de conquerre aquest regne, que sia a servici de Déus [...].

[...] E aquell dia que nós haviem donat a la regina que fos en Tortosa, e Don Ferrando ab ella, enviaren-nos missatge a Peníscola que eren en Tortosa. E nós enviam-los missatge que pensassen de venir a Peníscola [...] E [...] la reina era venguda e Don Ferrando a Ull de Cona e que no podien passar lo riu ab les dones e que els manàssem què farien [...] e trobam aquí la reina e Don Ferrando [...].

[...] prendre València era gran cosa, e volíem fer ço que anc hom de nostre llinatge no ho poc acabar [...] E la reina atorgà ço que elle havia dit, car abdós s'eren acordats pel camí que així ho dixessen [...].

[...] e nos e la reina passam al mati l'aigua, que era baixada, e entram –nosen en dos dies a Borriana e lleixam la reina aquí e tornam en altra dia al Puig [...].⁹⁰

Violant de Hongrie lancée sur la route, comme d'autres reines médiévales, en particulier ibériques, on note dans la narration de Jaume I les difficultés pour son épouse de ce voyage: leur fille Yolant d'Aragon a deux ans et la reine, enceinte de Constança d'Aragon, née en fin d'année, son périple n'a rien à envier aux voyages outre-mer d'Aliénor d'Aquitaine accompagnant le roi de France Louis VII à la seconde croisade avec les comtesses de Flandres et de Toulouse ou de Berenguera de Navarre suivant Richard I d'Angleterre à la troisième croisade. Arrivée en terre valencienne, Violant change d'avis près de Jaume I, qui abandonne le campement du Puig pour Burriana, mais s'assure que la reine est *ben alegre*. Avec la prise d'Almenara, Jaume I lui demande de le visiter: Xavier Renedo de l'université de Gérone a montré comment les relations du couple parviennent «*a uns nivells de cordialitat i de confiança extraordinaris*».⁹¹ Quand Zayyaân b. Mardanišh (1228-1238), le dernier émir de Valence, décide de négocier la capitulation de la cité, milieu septembre, Jaume I en informe d'abord Violant: il lui demande *si a ella bo li semblava*.⁹² Il attend donc son conseil sur la proposition de capitulation. Violant est la seule personne du parti chrétien qui accompagne le roi et son traducteur aux négociations finales de capitulation, et la seule dont il demande conseil à la fin de toutes les

88. Robert VINAS, *La conquête de Majorque*, Perpignan, SASL, 2004, p. 13-2.

89. *Llibre dels feyts...*, chapitre 130.

90. *Llibre dels feyts...*, chapitre 237, p. 310; chapitres 239-240, p. 311-312, et chapitre 241, p. 313.

91. Xavier RENEDO, «Violant d'Hongria», 4 p., site Internet: <<http://www.recercaenaccio.cat/projecte/el-llibre-dels-f-diari/-diplomacia>>

92. *Llibre dels feyts ...*, § 271

négociations: Xavier Renedo insistant sur ce fait estime avec raison que ces mentions suffisent à rejeter l'idée que Violant de Hongrie serait un personnage secondaire. Il nous paraît important d'ajouter en effet que l'on doit très vraisemblablement et en grande partie à la reine, d'une part la promesse de son époux d'une sortie honorable, dans un délai de vingt jours, des défenseurs musulmans de Valence, de l'émir et de «tous les musulmans, hommes et femmes qui voudront sortir de Valence», sachant qu'ils «pourront s'en aller sains et saufs avec leurs armes et tous les biens meubles qu'ils voudront emmener et emporter avec eux sous notre protection et sauvegarde»; et d'autre part la garantie d'une «trêve ferme de sept ans» prévue par la charte de capitulation que les archives de la couronne d'Aragon conservent.⁹³ Si Violant de Hongrie est seule présente avec lui aux négociations finales de la capitulation, difficile de douter qu'elle n'ait pas guidé Jaume I vers le chemin de la paix politique, celle de Valence, et la paix théologique, celle des hommes avec Dieu, qui permet au roi de renouer avec le bien souverain de la cité terrestre pour se remettre sur le chemin de l'immortalité ou de la paix éternelle, celle de la cité céleste de saint Augustin:

«Qu'est-ce qu'en effet que la victoire, sinon la soumission de toute résistance, soumission qui amène la paix ? C'est donc en vue de la paix que se fait la guerre ; la paix est le but de ceux mêmes qui cherchent dans le commandement et les combats l'exercice de leur vertu guerrière. [...] Et ceux à qui l'on a fait la guerre [...]... on veut [...] vaincus, les ranger à la loi de sa propre paix».⁹⁴

Violant assiste aussi à la reddition de Xàtiva.⁹⁵ Au siège du château, elle participe à un conseil secret dans la tente du souverain avec Hughes de Folcalquer, maître de l'ordre de l'Hôpital, Gaston VII de Montcada et Eiximen Peres d'Arenós. Jaume I demandant conseil, n'est pas le seul à écouter les bonnes paroles de la reine. Les chevaliers réunis cèdent la parole à Violant qui estime que Jaume I doit opter pour la conquête de Xàtiva. Le maître de l'Hôpital conclut son discours d'un «*No hi diré plus, que bon consell ha dat la regina*»:⁹⁶

[...] Ell nos lliuraria lo castell de Xàtiva[...] E nos que li faéssem saber qual lloc honrat li dariem [...] Ab tant, eixim de nostra tenda e anam a aquelles cases que nos haviem feites, on era la regina e dixeren ells a la regina que hi dixés primerament que ells. E dix la regina :

— Senyor , quin consell vos poria jo donar en aquest fait, ni negu ¿ Consell-vos que, pus podets haver Xàtiva, que no ho alloguets per un castell ni per dos, que el pus bell castell és del mon e el pus ric que jo anc veés ne null hom.

E dix lo maestre de l'Espital

— No hi diré plus. Que bon consell ha dat la regina.

E tots los altres atorgaren-ho. E nos dixem que bé ens hi haven consellat[...].⁹⁷

Violant assiste au Traité d'Almizra et séjourne dans des forteresses de la frontière comme le château d'Almenara où elle demeure un temps, rappelée par Jaume I. Le *Llibre dels feits* centré sur

93. Ambrosio HUICI MIRANDA et María Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragon*, vol. 2 (1237-1250), Valence, 1976 ; Maria Teresa FERRER I MALLOL, *La frontera amb l'islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelone, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, p. 2-3; Michel BALARD, Alain DEMURGER et Pierre GUICHARD, *L'Histoire par les sources, Pays d'Islam et monde latin, Xe-XIIIe siècle*, Hachette Supérieur, 2000, p. 47-48.

94. Saint AUGUSTIN, *La Cité de Dieu*, tome III, XIX, chapitres X-XIV, trad. Moreau, revue par J.-C. Eslin, éd. Seuil, Points-Sagesse, 1994, p. 115-125.

95. *Llibre dels feits*..., p. 371, chapitre 335, note 1751, p. 381, et chapitre 350, note 1810.

96. *Llibre dels feits*..., chapitre 353.

97. *Llibre dels feits*..., p. 383-384, chapitre 354.

le roi, les documents font peu de place à Violant, mais Xavier Renedo a montré que le rôle de la souveraine est positif et majeur. Son analyse documentaire redonne tout son sens aux moments où Violant, ses filles et d'autres femmes de leur entourage, surgissent dans le récit dans des épisodes déterminés aux côtés de Jaume I. La parole de Violant de Hongrie est écoutée du conseil royal et du roi. Première conseillère du souverain, elle est bien une femme *au* pouvoir mais aussi *de* pouvoir.⁹⁸

INCARNER LA RÉCONCILIATION ET LA PRUDENCE. LA MÉDIATION POUR L'ÉPOUSE D'UN CONQUÉRANT

S'attarder sur les mots, occasions et contenu de sa parole réginale, l'image de la sainte reine en général et de sa représentation dans les chroniques catalanes du XIIIe siècle,⁹⁹ pointent le fait que les médiations de Violant de Hongrie sont visibles dans le discours de Jaume I du *Livre des Faits*: la si discrète reine n'est plus un simple sujet de la geste jaumesque. Paradoxalement, elle en est un des acteurs importants, puisque garante de la paix, elle l'aide à l'établir ou la conserver. Les allusions rhétoriques du roi permettant de comprendre le rôle de Violant appellent à une nouvelle histoire de Jaume I dissipant les prétendus silences de son épouse. Il met lui-même en avant les qualités de sa femme: la modération, l'humilité, la prudence, le calme. À la hauteur de son statut de reine, elle retourne des situations en la faveur du roi. En mettant en scène ses vertus réginales, le roi complète son auto-portrait de roi-chevalier, sage, vaillant mais rusé sur le plan militaire. Jaume I construit sciemment l'image réginale, mais est-ce la réalité de la fonction de Violant de Hongrie? Personnage apparemment secondaire de la geste jaumesque, mais en réalité figure centrale de négociations, pourquoi Violant laisse des souvenirs de cette nature?

Que ce soit sa venue à Castelló de la Plana ou son accompagnement politique dans la conquête de Valence, la reine incarne la réconciliation et Jaume I use du *topos*.¹⁰⁰ La confirmation en 1274 du traité du 20 avril 1229 avec Zeit Abuzeit le 28 mai 1236 (le V des Calendes de juin) mentionne «l'ancienne illustre reine d'Aragon Yolande» compagne du roi et mère de ses fils:

Manifestum sit omnibus quod nos Ceyd Abuçeyd rex Valencie, per nos et nostrum filium Ceyd Aboyahya promittimus firma stipulacione et in bona fide vobis, dompno Iacobo, Dei gracia regi Aragonum et regni Maioracarum, comiti Barchinone et domino Montispelsulani quod de omnibus terris et locis, castris et villis, acquisitis et acquirendis, que pertineant ad regnum Valencie et ad conquistam estram [...].

98. *Femmes de pouvoir et pouvoir des femmes dans l'Occident médiéval et moderne* (études réunies par Armel NAYT, Emmanuelle SANTINELLI), Colloque international de Valenciennes 6-8 avril 2006, Calhiste, Presses Universitaires de Valenciennes, 2009, 499 p.

99. Valérie JOUË, «Mots, occasions et contenu de la parole des reines et princesses», dans *Reines et princesses au Moyen Âge*, 5e colloque international de l'université de Paul Valéry de Montpellier (24-27 novembre 1999), *Les Cahiers du Crisima* (2001), Presses universitaires de Montpellier, p. 449-467; Marta LÓPEZ IZQUIERDO, «Palabras de reinas, santas y alcahuetas», *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, n° 27 (2004), p. 83-94; Marta Van LANDINGHAM, «Royal portraits: representations of queenship in the thirteenth-century Catalan chronicles», dans *Queenship and political power in Medieval and Early Modern Spain*, ed. per Theresa Earenfight, Aldershot, Ashgate, 2005; Laure VERDON, «Les femmes et l'exemple de la potestas en Provence (XIIe-XIIIe siècles). Transgression des rôles ou perméabilité des sphères de compétences?», *Les femmes de l'espace nord méditerranéen depuis le moyen âge* (dir. Christiane Klapisch-Züber), *Études Roussillonaises, revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes*, tome XVII (à paraître en 2010).

100. Robert I. BURNS, «Príncipe almohade y converso mudéjar: nueva documentacion sobre Abu Zayd», *Sharq Al-Andalus*, n° 4 (1987), p. 109-122; P., GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Valence, Universitat de València, 2001, p. 175-176, 540-541; Roberto PÉREZ DE HEREDIA VALLE, *La reina Doña Violante de Hungría: fragmentos de su vida y arraigo de su recuerdo en Castellón de la Plana*, Castelló de la Plana, Fundació Dávalos-Fletcher, 2001.

Item nos Ceyd Abuçeyd promittimus vobis, domino Iacobo regis supradicto, quod [...]erimus vobis legales amici [...] quod suscipietis ex illustri regina Aragonum Yoles coniugge vestra [...].

Promittimus eciam per nos et filios nostros et eos qui locum nostrum tenuerint facere guerram et pacem pro vobis de omnibus castris [...]. Hec autem omnia et singula supradicta promittimus in bona fide attendere et complere vobis Iacobo regi predicto et filiis vestris a predicta Yoles regina susceptis vel illi qui rex fuerit Aragonie [...].

Hec omnia acta sunt apud Turolium, V kalendas iunii, era M CC LXX quarta

Testes sunt : [...]. P. Cornelii, maiordomus Aragonie [...]. Peregrinus de Bolas [...].¹⁰¹

Quand Jaume I ordonne le 20 mai 1236, à Calatayud, à l'Infant don Pedro de Portugal de prêter hommage à la reine Yolande pour les îles Baléares, l'Infant accepte que les nouveaux fils de Violant de Hongrie puissent devenir roi de Majorque:

Manifestum sit omnibus quod nos Iacobus [...] recognoscimus vobis karissimo consanguineo nostro dompno P. infanti, domino Maioricarum, quod de expresso assensu et mandato nostro fecistis homagium manuale karissime coniugi nostre, dompne Yoles regine, super regno Maioricarum et insulis Minorice et Evice [...] Domine Yoles illustri regine, sub fide et homagio vobis corporaliter prestito, quod de predicto regno et insulis attendamus [...].

Datum apud Calatayub, XIII kalendas iunii, ano Domini M. CC. XXX sexto. Signum Jacobi [...] Testes huius rei sunt : P. Ferrandi de Açagra ; P. Cornelii ; [...]. Garcia Romeu, [...] Eximius Periz, repositarius Aragonum ; Signum Petri Iohannis scriptoris qui ... hoc scribi fecit.

Foren testimonis P. Fernandez d'Azagra, P. Cornel, At Orella, Garcia Romeu, Marcos Ferriz, el vescomte Trencavell de Beziars, Ferran Perez de Pina i el reboster d'Aragó Ximèn Perez. Ho escrigué Pere Joan.¹⁰²

Le roi ne se fiant qu'à sa conseillère privée, Violant intercède ainsi dans la réconciliation de son mari avec son *verno*, l'Infant de Castille: le traité d'Azmirra de 1244 fixe les limites frontalières entre l'Aragon et la Castille. Jaume confie à Violant des missions officielles entre 1249-1250: le 24 février 1249 (6 des calendes de mars 1248), elle dicte à Valence une sentence arbitrale pour régler les différends entre le roi son époux et l'Infant Pere de Portugal sobre la *conveniència* de l'expulsion des sarrasins des domaines de Murvedre, Sogorb, Almenara, Castelló et Borriana, le problème des revenus et la manière de peupler les dits lieux. Elle intercède dans la paix entre les deux princes, estimant avec l'appui de l'évêque de Valence et de Ximèn Perez, que le roi doit donner à l'Infant du Portugal 1000 sous d'indemnités et pourvoir sur ses deniers à la défense de ces places:

[...] dum presens guerra sarracenorum locorum circunstacium Murum veterum, Sogorbium et Almenaram duraverit, teneatur dominus rex in expensis suis custodire frontarias predictorum castrorum et providere in castro de Muro veteri XLV hominibus [...] quos dictus infans de sua familia vel alium de ad predictorum castrorum custodiam duxerit estatuendos.

6 de les calendas de març de l'any 48.

Signada pel citat bisbe, per Ximèn Perez, Pere Cornel i G. de Montcada, i autoritzada per G. de Belloch, notari del monarca.¹⁰³

101. ACA, Perg. de Jaume I, n° 678, 28 mai 1236, confirmation du traité du 20 avril 1229, avec Zeit Abuzeit; Arxiu General de València, Real justícia, xxv, f° 52v.

102. ACA, Perg. Jaume I, n° 676, 20 mai 1236, Calatayud (cap 066-107, vol. 079, n° imatge 0054); p. 379, doc. 235 Ambrosio HUICI MIRANDA, *Colección...*, doc. Jaume I, n° 150.

103. ACA, Perg. 1146 de Jaume I.

Dans l'ordre d'expulsion des Maures de Valence de 1247, Violant de Hongrie trouve une solution par son *laudo* édité à Valence en 1249, ce qui lui vaut la reconnaissance d'Al-Azraq.¹⁰⁴ Robert Vinas a publié la traduction de la lettre du chef des sarrasins à la reine Violant de Hongrie, écrite depuis la forteresse d'Alcala le 9 mai 1250 lors de sa seconde révolte, pour qu'elle donne des sauf-conduits aux grands ambassadeurs envoyés par lui à Jaume I à sa demande. Parmi eux, se trouve son parent Abu el Ahsan b. uhdaiyl et l'alcaid Abu-al Quasim dont la mission n'aboutit pas puisque la guerre continue. Le ton épisolaire témoigne cependant de la *fama* de la reine et de la qualité de ses relations:

«À la sultane, honorable, aidée de Dieu, victorieuse universelle, bénie, la reine épouse de notre seigneur le sultan aidé de Dieu victorieux, roi de la chrétienté et de Sarq al Andalus de votre serviteur qui baise vos mains bénies. Muhammad b. udail connu sous le nom de Al Azraq. J'ai chargé mon homme de confiance al caid Abu Quasim de prendre en mon nom votre main et de la baiser. Je lui ai expliqué ce qu'il doit vous dire : ayez confiance en lui. Il parle en mon nom et ce qu'il vous exposera, c'est moi qui vous l'expose. La paix, la miséricorde de Dieu et sa bénédiction soit sur votre majesté». ¹⁰⁵ (extraits)

Violant de Hongrie, reine consort d'Aragon, de Majorque et de Valence, officiellement guère associée au gouvernement de son mari, apparaît en réalité dans des affaires conflictuelles ou quand la paix est menacée: avec le pape sur la question de la croisade et du problème Mongol et lors de la révolte d'al-Azraq. Dans ces deux cas, le pape ou le chef musulman s'adressent à elle, comptent sur sa médiation et ses suppliques auprès de son époux. La reine de Castille Violant d'Aragon adopte un peu la même attitude que sa mère Violant de Hongrie: elle aussi, rarement mentionnée sauf en cas de conflit, aide son mari à maintenir de bonnes relations avec l'Aragon, contribue à faire ratifier plusieurs traités entre les deux royaumes, voyage beaucoup sur la frontière castillane-aragonaise pour rencontrer son père ou ses légats.¹⁰⁶ Ce rôle de la mère et de la fille est conforme à celui que le moyen âge assigne, selon Robert Folz, aux saintes reines médiévales parées des vertus hagiographiques: cette reine, comme d'autres en particulier ibériques, remplit sa mission pacificatrice et réconciliatrice par un discours «de genre» et des gestes de paix, ceux que Nicolas Offenstadt qualifie de «pouvoir du faible». ¹⁰⁷

104. Robert I. BURNS, «La guerra de al-Azraq de 1249», *Sharq Al-Andalus. Estudios arábes*, n° 4 (1987), p. 253-256; *Llibre dels feyts...*, p. 394, note 1874.

105. ACA, *Cartes àrabs*, n° 154, forteresse d'Alcalà, 9 mai 1250, lettre d'al-Azraq à la reine Violant de Hongrie; Robert VINAS, *La conquête...*

106. Rafaela AVERKORN, «La participation des femmes au pouvoir au Bas Moyen Âge: l'exemple des reines et princesses de Castille et d'Aragon», dans *Reines et princesses...*, cité en note 99, p. 222, n. 13; Theresa-M. VANN, «The Theory and Practice of Medieval Castilian Queenship», dans *Queens, Regents, and Potentates* (ed. T.-M. Vann), Denton, Tex. 1993, p. 125-147; Odilo ENGELS, *El rey Jaime I y la política internacional...*

107. Robert FOLZ, *Les saintes reines du moyen âge en Occident (vi^e-xiiie siècle)*, Bruxelles, Société des Bollandistes (collection *Subsidia hagiografica*), 1992, 200 p. (voir p. 163-164); Teresa VINYOLE, «La ruca y la espada. Las mujeres medievales, la guerra y la paz», dans *Las mujeres y las guerras*, Barcelone, 2003; Nicolas OFFENSTADT, «Les femmes et la paix à la fin du moyen âge: genre, discours, rites», p. 317-333; Maria del Carmen GARCÍA HERRERO, «Participación femenina en la resolución de conflictos: árbitras en el Aragón bajomedieval», dans *Femmes, paix et réconciliation* (dir. Martine Charageat), colloque international de Perpignan aux Archives départementales des Pyrénées-Orientales, *Études Roussillonaises, Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes*, tome xxv, vol. I (à paraître en 2010); Ángela MUÑOZ FERNÁNDEZ, «Semper pacis amica. Mediación y práctica política (siglos VI-XIV)», *Arenal. Revista de historia de mujeres* (1998), vol. 5, n° 2, p. 263-376; Ángela MUÑOZ FERNÁNDEZ, «Plantus Mariae: mujeres, lágrimas y agencia cultural», *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, spécial *Género e imaginario religioso: María y las mujeres*, *Arenal. Revista de historia de mujeres*, vol. 13, n° 2 (2006), p. 237-261.

Des ultimes usages des droits souverains à l'auto-memoria testamentaire

Le 7 des ides de janvier en 1236 (1237), la reine Violant de Hongrie avait pensé se faire enterrer au monastère de Benifassà, fondé et construit par Jaume I :

Manifestum sit omnibus quod nos, domina Yoles, Dei gratia regina Aragonum et regni Maioricarum, comitissa Barchinone et Urgelli et domina Montispesulani; attendentes quod nemo in carne positus possit evadere quin persolvat carnis debitum universe; hac igitur, consideratione inducte eligimus nostri corporis sepulturam quandocumque et ubicumque nos mori contigerit, in monasterium de Benyfaça, quod dominus rex Jacobus vir noster fundavit pariter et construxit. Quam sepulturam ibi eligimus ob solucione anime nostre, quia credimus ibi domino Deo et gloriose genitrici eius die noctui perpetuo famulari. Nec inde unquam nostram mutabimus voluntatem.

Datum apud Terrachiam VII° idus ianuarii anno Domini M^o CC^o XXX° sexto.

Signum + Yoles, Dei gratia regine Aragonum et regni Maioricarum, comitisse Barchinone et Urgelli et domine Montepesulani.

Huius rei testes sunt: [1^a col.] R. Fulconis, vicecomes Antilone. Bernardus Guillermi. [2^a col.] Guillermus de Cardona. G. de Malyona. Assallitus de Gudal. [3^a col.] G. vicecomes biterrensis. Ferrandus Petri de Pina. Rodericus Gomiç de Sesse.

Sig+num Petri Johannis, qui mandato domine Regine, pro Gerardo notario suo, hanc cartam scripsit, loco die et anno prefixis.¹⁰⁸

Ce premier testament laissé par Violant permet d'approcher un peu la psychologie d'une reine du XIIIe siècle, imaginant la mort de soi et démarrant une *auto-memoria*,¹⁰⁹ centrée logiquement en 1237 sur l'époux, puisqu'elle est mariée depuis seulement un peu plus d'un an. Le second testament plus tardif, signé *Yoles*, plus long et approuvé par le roi, est très précieux. Elle le dicte en Aragon à Huesca (Osca) le 2 octobre de l'année du Seigneur 1251, le 4 des ides d'octobre (9 octobre) 1251, trois jours avant sa mort:

Vanitatem vanitatum vanis mortalibus derelinquens, et ad vitam vivencium in secula permansuram spe certa et in domino meo Jesuchristo defixa pertransiens.

Ego, Yoles [...]..... facio dispositionem meam ultimam [...].

Et nos Jacobus [...]. promittimus vobis domna Yoles, uxori nostre dilecte, et in qua plurimum confidebamus, quod faciemus que postulatis et debita vestra solvemus, et iniuris vestras restituemus, et legata predicta dabimus [...].

Actum est hoc in Oscha, quarto idus octobris, anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo primo.

Sig+num Yoles [...]

Sig+num Jacobi, ... qui predicta omnia et singula laudamus, concedimus, approbamus, et per omnia confirmamus [...].¹¹⁰

Comment Violant de Hongrie réimagine-t-elle à nouveau la mort de soi? Renouvelle-t-elle son image par rapport au premier testament de 1237? Violant choisit d'abord son lieu de sépulture en Catalogne, au monastère de Vallbonne de les Monges, de l'ordre de saint Bernard :

Vanitatem vanitatum vanis mortalibus derelinquens, et ad vitam vivencium in secula permansuram spe certa et in domino meo Jesuchristo defixa pertransiens.

108. AHN (Arxiu Històric Nacional), Madrid. Clergat, Pergamins, carpeta 420, n° 1. Original, 7 des ides de janvier 1237, Terrassa.

109. Danièle ALEXANDRE-BIDON, *La mort au Moyen Âge, XIIIe-XVIe siècle*, Paris, Hachette, 1998, rééd. Pluriel, 2008.

110. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

Ego, Yoles [...] facio dispositionem meam ultimam, in qua in primis eligo sepulturam meam in monasterio Vallis Bone, ordinis cisterciensis [...].¹¹¹

La reine instituant cinq chapelles funéraires dans le monastère de Vallbone, fait exceptionnel, pour célébrer «toujours la solemnité de la messe et prier», pour son âme et celle du roi, on retrouve la classique comptabilité chiffolienne de l'au-delà,¹¹² un vœu que respecte Jaume I, en faisant dire des messes, après la mort de son épouse:

Ego, Yoles [...] facio dispositionem meam ultimam [...] in monasterio Vallis Bone, ordinis cisterciensis [...] quo rogo dominum meum et maritum, Jacobum, Dei gracia regem Aragone, ut [...] insuper legata infrascripta persolvat [...].

Item, instituo in monasterio Vallis Bone [...] quinque capellanos qui semper celebrent missarum solemnia et orent pro anima mea et domini Regis [...]

Et nos Jacobus, ... promittimus vobis domna Yoles, uxori nostre dilecte ... Et insuper promittimus vobis quod davimus duo millia marcharum que argenti pro anima vestra [...].¹¹³

Violant exalte dans son testament son statut social, celui de sa puissance royale, fait ressortir sa titulature et valorise son pouvoir réginal spécifique, son intégration à la couronne catalano-aragonaise:

Ego, Yoles, Dei gracia regina Aragonum, Maioricarum et Valencie, comitissa Barchinone et Urgelli et domina Montispessulani.¹¹⁴

Sa mémoire témoigne de sa conscience familiale, de son attachement à ses origines et à ses liens familiaux hongrois, dans le respect de sa mère défunte Yolande de Courtenay et l'énonciation de ses relations familiales, mentionnant deux fois son demi-frère, le roi Béla IV (*rex Ungarie frater*) qui a pu relever la Hongrie après le raid des Mongols de 1241:

Item, dimito filiis meis Petro, Jacobo, Sancio, comutarum de Posane, quem tenet rex Ungarie, frater meus, quem dimissit mii mater mea, et ipsi solvant debita et restituant iniurias que michi mandavit mater mea, solvenda et restituenda, sicut scit ea episcopus Quinque Ecclesiensis [...].¹¹⁵

Elle laisse le comté de Pologne que tient Béla IV de Hongrie, mais que sa mère lui a laissée, à ses fils Pere, Jaume, Sancho et leur demande de payer «les dettes et satisfassent les injures» que sa mère lui demandait de réparer «comme le sait l'évêque de Cincsesglésies».¹¹⁶ Le testament met ainsi à jour dans l'ordre ses liens et réseaux de relations les plus proches: son «seigneur et mari Jaume, par la grâce de Dieu roi d'Aragon», puis «spécialement» ses fils Pere, Jaume, Sanç et ses filles, Constança, Sança, Maria, Isabel, avec une mention plus précise de sa fille «Yoles, l'épouse de don Alfonse, primogenit du roi de Castille». Morte relativement jeune pour l'époque, Violant de Hongrie ne concentre la répartition de ses dons que sur la cellule familiale immédiate et la génération de ses enfants et seules

111. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

112. Jacques CHIFFOLEAU, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480)*, Rome, École française de Rome.

113. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

114. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

115. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

116. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

les mentions du «comte Dionysos de Hongrie et la comtesse, son épouse» incluent la seconde génération, celle de leurs cinq enfants membres de la *Casa* de Violant. Mais toutes les filles de Violant de Hongrie reçoivent ses bijoux. Elle distingue toutefois de ses autres filles sa fille aînée, destinée à être reine de Castille, puisqu'elle «lui donne» ses bijoux sans doute hérités de sa mère la reine de Hongrie, tandis que les autres «doivent se partager entre elles selon l'arbitrage du seigneur roi» ses bijoux qu'elle a «en garde» et «en d'autres lieux» et les «pierres précieuses»:

[...] dominum meum et maritum, Jacobum, Dei gracia regem Aragone [...]. specialiter filios meos, et filias, et comitem Dionisium de Ungria, et comitissam uxorem [...] eius filiis meis Petro, Jacobo, Sancio [...] dimito joyas meas quas habeo in Cardenio et ubicumque alibi, et lapides preciosos filiabus meis Constancie, Sancie, Marie, Helisabet, dividendas inter eas ad arbitrium domini Regis. Et est sciendum quod filie mee Yoles, uxori domini Alfonsi, primogeniti regis Castelle, iam dedi partem joyis meis [...].¹¹⁷

En spécifiant la généalogie de deux de ses «manteaux de soie qui furent au seigneur roi», sans que l'on sache s'il en a hérité de sa mère ou de sa première épouse avant d'en faire cadeau à Violant de Hongrie selon l'usage de l'époque, la reine mourante donne à ces deux vêtements une fonction de reliques lignagères ou dynastiques restituées au seuil de sa mort, pour les donner à l'église Saint-Vincent de Valence:

[...] duos mantellos de seda qui fuerint domini Regis dimitto ecclesie Sancti Vincencii de Valencia [...].¹¹⁸

Les clauses réglant son sort reprennent les stéréotypes du milieu du XIIIe siècle sur la mort. Ce discours signifié publiquement doit éliminer tout obstacle à son passage dans l'au-delà. Pour préparer son salut ou sa sérénité posthume, elle veut contenter Dieu; recherche la protection de la Vierge, dont les Cisterciens ont développé le culte en plaçant leurs églises sous le vocable de Notre-Dame; et enfin la paix des vivants («à toute ma domesticité»), qu'elle doit aider à faire leur deuil d'elle-même:

[...] in domino meo Jesuchristo [...] Dei gracia [...] et volo ut fiat mihi sepultura plana ante altare beate Virginis [...] quod semper possint benedicere Deo [...] ecclesie Sancte Marie de Sales de Oscha, [...] altaris gloriose Virginis [...]. omnem aliam familiam meam rogans ipsum dominum Regem, quatinus donet eis consilium et auxilium, sicut ipse noverit justum esse taliter, ut ipsi semper benedicant anime mee [...].¹¹⁹

Le testament énonce enfin la hiérarchie des membres de sa Casa. Elle leur dicte l'estime qu'on doit lui porter et les associe dans la mort pour que ses liens de fidélité perdurent: ainsi avec le comte Dionysos de Hongrie et son épouse la comtesse Margarita; toutes les dames de sa maison et demoiselles; Grégoire, Archimbaut et maître Guido, son médecin et celui de ses fils; son chapelain Nicolas; ses domestiques, écuyers; dame Ermengarde, l'épouse de Pedro Martin et peut être sa dame d'honneur ou sa favorite, puisque la seule à qui elle laisse un de ses vêtements, le «manteau et sur-tunique de Perse»; quelque dame pauvre; maître Gérard, le médecin lombard et l'écrivain Bernat:

117. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

118. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

119. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

[...] comitem Dionisium de Ungria et comitissam uxorem eius et omnes dominas domus mee et domicellas et Gregorium et Archibaldum et magistrum Guidonem phisicum [...] et Nicholaum capellanum meum et domicellos et scutiferos [...] mantellum meum et supertunicale de pers dimitto Ermengaude uxori Petri Martini. [...] alicui dompne pauperi [...] magistro Gerardo phisico lombardo [...] Bernardum scriptorem [...].¹²⁰

Violant fait promettre au roi de respecter ses engagements envers deux membres de sa *Casa*, «maître Gérard, le médecin (*fisico*) lombard» qui lui a prêté «3000 sueldos jacqueses» et son «*escriva Bernat*» qui lui prêta de l'argent «assigné sur le bailliage de Prats»:

[...] Item, dimitto magistro Gerardo, phisico lombardo, tria milia solidorum jacciensum.
Item, rogo dominum Regem, quatenus servet indempnem Bernardum, scriptorem, de denariis quos michi mutavit et assignavi sibi super baiuliam de Pratis [...].¹²¹

Le volet de la charité par la pratique de l'aumône, voie d'accès privilégiée par l'Église pour gagner son Salut dans l'au-delà,¹²² est évidemment présent dans ce testament, puisque Violant laisse son «manteau et surmanteau écarlate à quelques dames pauvres»; prie le roi qu'il «donne des vêtements à mille pauvres»; «cent chemises pour nécessités des duègnes» au monastère de Sixena, que l'on «visite les pauvres» avec l'argent tiré de la vente des plumes de ses manteaux et surmanteaux; et que l'on donne «à manger à trente pauvres».¹²³ Cette dernière distribution collective de nourriture la rapproche de sa demi-sœur, la princesse sainte Élisabeth de Hongrie, morte en 1231 en habit de tertiaire de saint François, qui distribuait des victuailles aux pauvres, servait à boire aux mendiants et lépreux, d'où ses attributs de pains, poissons et cruche, symbolisant sa charité:

Item, rogo quod dominus Rex donet vestes mille pauperibus.
Item, det civaria trigint milibus pauperum.
Item, monasterio Sexene, centum morabetinos pro camisiis ad opus dompnarum
Item, mantellum meum et supertunicale de scarleto, dimitto alicui dompne pauperi [...].¹²⁴

Parmi les témoins co-signataires du testament, on trouve le noble aragonais Sancho de Antillón, père de dame Blanca de Antillón, maîtresse (*amistançada*) de Jaume I et mère de leur bâtard Ferran Sanxis de Castre, né avant 1241. Il y a également Bertran de Ahonés, le magistrat royal Martí Pere, justicier d'Aragon,¹²⁵ Martí de Ruiles et Eximen Almoravit. Guillaume, le scribe de l'acte, est notaire du roi depuis 1219, sous le nom de Guillem Çasala (Guillelmus de Sala), promu notaire majeur du roi en 1250-1251. Il meurt vers 1261.¹²⁶

Testes sunt: Sancius de Antillo, Bertrandus de Aones, Martinus Petri, justicia Aragone, Martinus de Ruiles, Eximinus Almoravit.

120. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

121. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

122. André VAUCHEZ, «Assistance et charité en Occident, XIIIe-XIVe siècles», *Domande e consumi, livelli e strutture, sec. XIII-XVIII* (Prato, 1974), Prato, 1978, p. 151-162.

123. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

124. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

125. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

126. Josep TRENCHS ÒDENA, «La cancelleria de Jaime I : cancelleres y escribanos», dans *Palaeographica diplomatica et archivistica, Studi in onore di Giulio Batteli*, Roma, ed. di Storia e Letteratura, 1979, p. 104; *Llibre dels feits...*, p. 111, note 358.

Sig+num Guillermi Scribe, domini Regis notarii, qui mandato domine Regine et domini Regis, hec scribi fecit, loco, die, et anno prefixis.¹²⁷

Respectant les rituels funéraires étudiés par Dominique de Courcelles,¹²⁸ et espérant se frayer un chemin vers le Paradis, Violant de Hongrie contribue par son testament à sanctifier sa personne. Elle fait du monastère Vallbonne de les Monges le gardien de son corps et de son tombeau dont la pierre tombale, restaurée en 2002, porte son blason. Un texte de la seconde moitié du XIIIe siècle dont on conserve un parchemin à la bibliothèque de Montserrat et qui a été édité en 1998 par Josep Moran, le *Cronico de Perpinyà*, mentionne qu'«*En l'an .M. CC.LI, mori la reina d'Arago mare d'En P(ere) et d'en Jacme*». ¹²⁹ La chronique romane occitane contenue dans le *Thalamus parvus de Montpellier*, se trompe sur la date et le lieu de la mort de Violant de Hongrie: *el mes de setembre, mori la dona Yoles regina d'Aragon molher del rei Jacle a Lerida*.¹³⁰ En réalité, on sait qu'elle meurt le 12 octobre à Osca (Huesca),¹³¹ relativement jeune pour l'époque, puisqu'elle a trente cinq ans.¹³²

CONCLUSION

Comparées aux reines ibériques de la fin du moyen âge, peu d'archives directes de Violant de Hongrie auto-façonnent à l'écrit son personnage, mis à part ses deux testaments dont le second adieu est le manifeste le plus long de sa parole directe. Peu mentionnée dans les sources qui lui sont contemporaines, la figure de la première reine de Valence ne paraît pas devoir se réduire à la topique jaumesque ou réservoir d'arguments rhétoriques qui la cantonnerait, dans le *Llibre dels feyts*, à incarner la reine silencieuse aux six Vertus, comme dans un répertoire idéologique de lieux communs. Certes, on peut l'identifier aux stéréotypes de la *Spes*, l'Espérance pour la monarchie d'héritiers et de victoires, la *Caritas*, la *Justicia*, la *Fides* (la foi) contre les « païens », la *Patientia* (patience) et l'*Humilitas* (l'humilité), face à l'*Ira* (la colère) et à la *Superbia* (l'orgueil) de Jaume I. Pour la désigner, le roi utilise d'abord dans sa chronique les mots qui l'unissent à lui par le lien du mariage: «notre épouse»; puis ceux qui témoignent de la venue de l'amour conjugal: «notre très chère épouse». Il accole progressivement à ce lien de parente et alliée, son statut de *regina*: «notre très chère épouse la reine». Mais dans d'autres documents, il finit par mentionner l'«illustre reine d'Aragon», ce qui prouve que Violant a renforcé son autorité. Le fait d'avoir donné des héritiers à la couronne accroît le prestige initial de sa lignée royale de sang arpadien, capétien et impérial. Jaume I étoffe le personnage de Violant par un portrait moral, et non physique, qui rapporte ses initiatives ou paroles mémorables. Le chef arabe Al-azraq qualifie Jaume I de «sultan aidé de Dieu victorieux, roi de la chrétienté et de Sarq al-Andalus», mais les qualificatifs choisis par le musulman pour Violant de Hongrie lui confèrent une dimension supplémentaire: «sultane *honorable* aidée de Dieu, victorieuse *universelle bénie*». Il valorise sa piété, sa

127. Testament de Violant de Hongrie de 1251, cité en note 27.

128. Dominique de COURCELLES, *Histoires des Saints, la prière et la mort en Catalogne*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1990, p. 122-123.

129. Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Cronicó de Perpinyà (Estudi filològic i lingüístic)*, Barcelone, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 16.

130. *Thalamus parvus de Montpellier*, Publication de la Société archéologique de Montpellier, Imprimeur J. Martel Ainé, 1844, p. 34; *Itinerari...*, p. 217.

131. *Itinerari...*, p. 217.

132. Espérance de vie moyenne à l'époque pour les femmes ayant beaucoup d'enfants, mais même pour l'époque, c'est encore relativement jeune, comparé à d'autres souveraines contemporaines de Violant de Hongrie.

vertu et son honneur, reconnus de tous, vaincus et vainqueurs, chrétiens et musulmans.¹³³ Violant prend généralement forme dans le paradoxe de ses silences ou d'une conversation tempérée ou s'éloigne dans le récit du roi pour mieux converser ensuite avec lui, par exemple quand elle le rejoint durant la campagne militaire valencienne. Le monarque réserve des passages choisis de sa chronique à représenter la parole de son épouse défunte et ces paroles réginales émises par Violant sont modérées, apaisantes et de quatre sortes : conjugales, parentales, vassales conseillères et souveraines pacificatrices. Ses avis énoncés, que son époux chroniqueur enchâsse en style indirect dans ses *Mémoires* dictées, ou en indiquant la nature de propos non anecdotiques, dépassent le cliché de la reine idéale : elle devient élément du gouvernement. Chacune de ses mentions dans le *Llibre dels feyts* grossit, parce qu'elles sont rares, le capital moral et symbolique que représente Violant pour et près de Jaume I. Leurs contemporains ne s'y trompent pas et déchiffrent ce code jaumesque : Violant n'est pas que l'image féminine passive indispensable et évidente de la geste royale conquérante. Reconnue comme l'actrice privilégiée, elle en manifeste les plus hautes valeurs. Le roi auréole lui-même sa seconde épouse, la sacralise en ne lui ôtant pas son mystère, et construit de ce fait la légende dorée du couple royal, de lui-même et d'une reine médiatrice parfaite, souveraine d'origine étrangère qui s'adapte très facilement à la vie de cour catalane et aragonaise et tisse avec lui d'étroites relations. Mais l'affirmation de la nouvelle identité de Violant modelée par son statut de reine catalano-aragonaise ne dissout pas totalement l'identité hongroise, qui réapparaît dans l'analyse testamentaire de sa piété religieuse. Violant inaugure d'ailleurs les relations diplomatiques entre la Catalogne et la Hongrie. La discrétion des sources est donc bien trompeuse. Ses mentions sont peu nombreuses comparées à celles sur Teresa dans el *Llibre dels fets*, mais leur place et qualité sont explicites quant à son rôle. Le roi la trompe allègrement mais c'est en elle qu'il place sa plus grande confiance, preuve qu'il lui reconnaît des compétences et ou l'estime. Toutefois, bien que l'on ait aisément de l'empathie pour Violant de Hongrie, nous ne croyons pas qu'elle soit la seule femme à avoir eu une influence politique sur Jaume I, en dehors de leur fille Yolande d'Aragon, l'épouse d'Alphonse X de Castille, ou de la première épouse de Jaume I, Eleonore de Castille. Il y en a, au moins, une quatrième que l'on ne saurait confiner au seul rôle de maîtresse, et on sait qu'elles furent nombreuses : Teresa, l'épouse morganatique, sujet laquelle nous renvoyons à Elisa Varela. D'autres pistes s'offrent aussi à la recherche : l'impact sur Violant de Hongrie de la perception des invasions Mongols dans son pays d'origine, ses liens et relations familiales d'origine, et le souvenir de la reine qui finit par se confondre dans la mémoire populaire à la figure de fiction d'une nouvelle médiévale en limousin, connue en catalan sous le titre de l'*Historia de la fillia del rey d'Ongria*. En 1370, le roi Pere IV d'Aragon (III de Catalogne-Aragon) demande à Berenguer d'Abella alors en France d'acheter si on en trouve des :

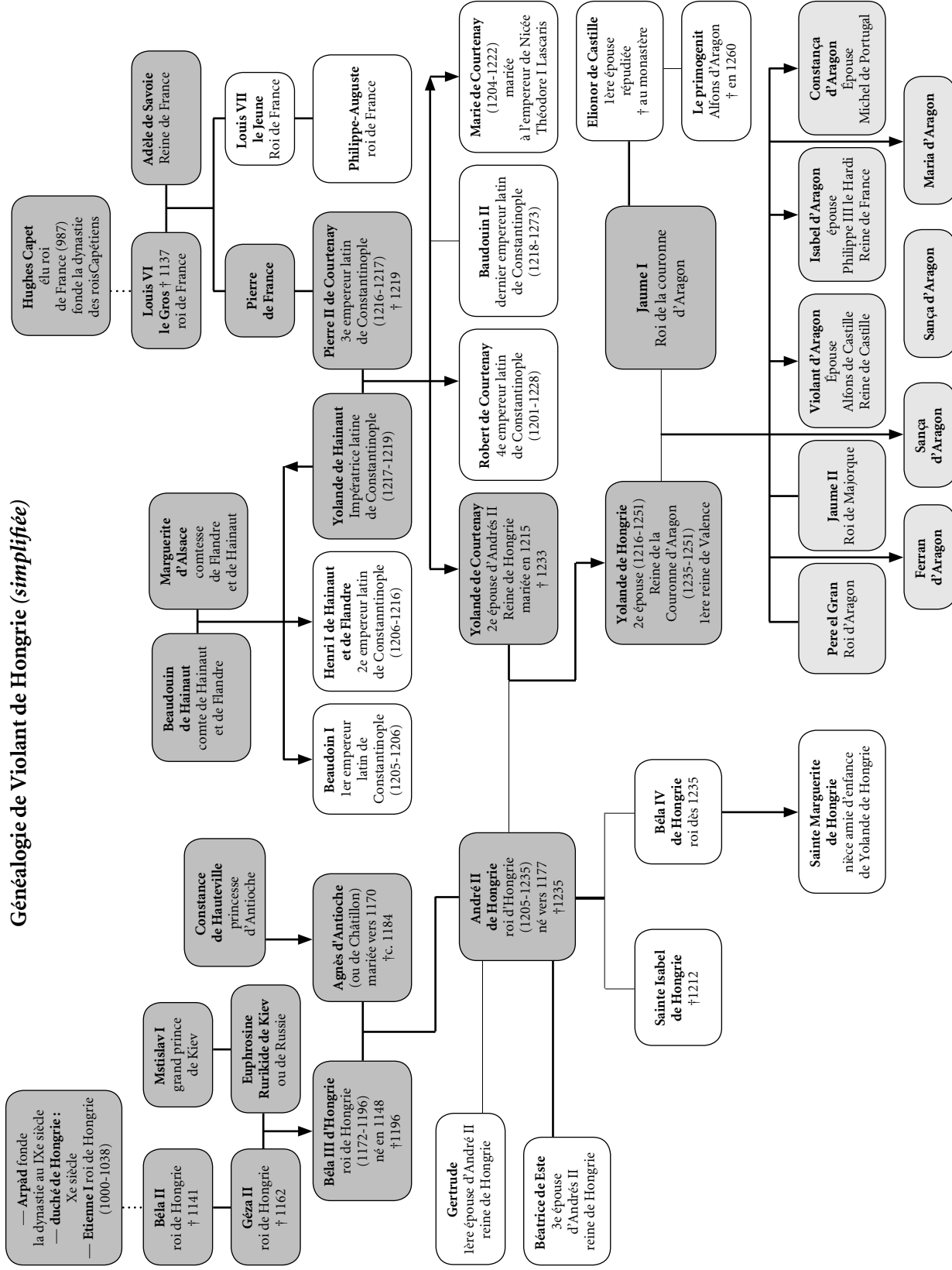
[...] libres de croniques dels reis d'Ongria [...]... venien a vostra ma, comprats los sens consultar nos en, e fer nos n ets gran plaer [...].¹³⁴

Nous pensons d'ailleurs que lorsque la reine Violant de Bar fonde en 1393 son monastère hiéronymite de la Vall d'Hebron, elle se place vraisemblablement aussi dans la filiation spirituelle et le souvenir de la prestigieuse reine Violant de Hongrie, fille d'André II, le roi dit «le hiéronymite».

133. ACA, *Cartes àrabs*, n° 154, forteresse d'Alcalà, 9 mai 1250, lettre d'al-Azraq à la reine Violant de Hongrie.

134. ACA, reg. 1230, f° 40v, Barcelone, 28 septembre 1370, lettre de Pere IV à Berenguer d'Abella; Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents...*, I, doc. CCXXXVII, p. 229, Barcelone, 28 septembre 1370, lettre de Pere IV à Berenguer d'Abella.

Généalogie de Violant de Hongrie (*simplifiée*)

Les relacions amoroses d'Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga... Amistançades, concubines o amants de Jaume I?*

M. Elisa VARELA-RODRÍGUEZ
Universitat de Girona

A MANERA D'INTRODUCCIÓ: LES RELACIONS DE PARELLA A L'OCCIDENT MEDIEVAL

No és fàcil d'entendre quins desigs i factors van impulsar algunes dones i alguns homes de l'època medieval a triar diverses formes de «convivència de fet» amb les seves parelles, és a dir, formes no regularitzades per una institució, independentment de la seva naturalesa civil o eclesiàstica, relacions amb una altra persona que sovint els ocasionaven algunes dificultats al llarg de la vida, encara que, de ben segur —si no, no les haurien triat—, també n'obtenien guanys de diversa mena —materials, afectius, d'estatus...

Tradicionalment, la historiografia reconeix que el model conjugal és el lligam que preval en la societat europea de l'Antic Règim,¹ sense que això vulgui dir que es consideri Europa com un espai homogeni quant al sistema familiar. S'entén per model conjugal un model monogàmic i quasi indissoluble, un espai exclusiu de l'exercici de la sexualitat i de la procreació legítima, i estretament vinculat al règim dotal. El matrimoni era el punt on confluien les llargues i sovint difícils negociacions i acords familiars² dictats per interessos patrimonials, o pels equilibris de poder dels llinatges,³ que, en general, tenien en poca consideració les inclinacions i els sentiments dels promesos i/o contraents, però, en tot

* Vull donar les gràcies a Maria Teresa Ferrer i Mallol per confiar-me aquest encàrrec i a Teresa M. Vinyoles Vidal per totes les indicacions que m'ha proporcionat.

1. Vegeu Jack GOODY, *La evolución de la familia y del matrimonio en Europa*, Barcelona, Herder, 1986; Jack GOODY, *La familia europea*, Barcelona, Crítica, 2000; Jack GOODY, *Femmes. Mariages-Linages*. Mélanges offerts à Georges Duby, Bruxelles, Bibliothèque du Moyen Âge, 1992; Jack GOODY, «Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations», a Jack GOODY, Joan THIRSK i Eduard P. THOMPSON (ed.), *Family and Inheritance*, Cambridge, 1976; Jack GOODY, *Production and Reproduction: A comparative Study of the Domestic Domain*, Cambridge, 1976; Carmen TRILLO SAN JOSÉ (ed.), *Mujeres, familia y linaje en la Edad Media*, Granada, Universidad de Granada, 2004; Marta BELTRÁN TARRÉS, Carmen CABALLERO NAVAS, Montserrat CABRÉ I PAIRET, Mª Milagros RIVERA GARRETAS i Ana VARGAS MARTÍNEZ, *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*, Madrid: Horas y HORAS, 2000.

2. Pauline STAFFORD, «The Bride to Be. Marriage and the family. Noble Women. Royal Princesses. Widows and sisters. Betrothal», a *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*, Londres, 1983, p. 32-59.

3. Com diu Jack Goody, en diferents treballs, Occident viu una llarga tensió entre societat civil i Església que s'aprecia en les prohibicions matrimonials cristianes. Aquestes prohibicions es bilateralitzen progressivament incorporant aquesta transformació tant el parentiu per afinitat com aquell que podien anomenar parentiu per relacions de quasi afinitat.

cas, cal dir que, ho vulguin o no les famílies, les persones, dona o home, poden —i ho feien amb més o menys dificultats— introduir canvis en les relacions i modificar així les expectatives matrimonials.⁴

Les reformes gregorianes a partir del segle XI, el seu aprofundiment al llarg del segle XII⁵ i l'afermament del caràcter sacramental del matrimoni al llarg del segle XIII van conferir més eficàcia a aquesta institució —consolidadora del sistema patrilíneal i perpetuadora de les elits de govern— i la van dotar d'una dimensió carismàtica i d'una sanció religiosa.⁶

Una lectura atenta de fonts documentals diverses —notarials, eclesiàstiques, i també patrimonials— ens permet apreciar que la convivència de fet o *more uxorio*, com diuen algunes fonts, va ser una de les formes de convivència escollida per algunes dones i alguns homes de diferents classes i estaments socials medievals.⁷

EL CONCUBINAT O AMISTANÇAMENT

El concubinat com a forma de convivència, juntament amb l'adulteri, la poligàmia, etcètera, apareixen a les fonts, en determinats moments, com a «transgressions» o com a violacions de les lleis,⁸ però eren i són —com ho és el matrimoni— estats o elements dinàmics que donen compte de la seva percepció social i de la seva construcció com a delicte tant en la literatura normativa i en les compilacions jurídiques com en la consciència col·lectiva de la societat. Totes les formes de convivència estan connectades a la moral individual i social i són resultat de la combinació del rigor normatiu i de la praxi repressiva, però també de les variants i vies paral·leles d'evolució de la idea de matrimoni canònic.

Les fonts i la literatura historiogràfica permeten copsar que aquests circuits paral·lels, aquestes variacions més o menys reglamentades, no eren fenòmens marginals que actuaven com a estabilitzadors del sistema, sinó que es covaven al seu si i hi introduïen les llavors de les transformacions que maduraven lentament al llarg dels segles, i potser haurien permès a algunes d'aquestes formes mantenir la seva vitalitat i adaptabilitat fins als nostres dies.

Les fonts ens permeten afirmar que un «petit sector»⁹ de la població medieval optava per la convivència sense cap contracte institucional, triava una convivència assentada només en «la força» que dóna el reconeixement propi i, *a posteriori*, el coneixement públic i manifest de l'existència continuada d'una relació,¹⁰ i sovint de fills nascuts d'aquesta mateixa relació. Les fonts també permeten

4. Els matrimonis clandestins —abans de Trento— i després els «matrimonis amb fuga» són dues formes de matrimoni que no passen per l'obtenció de l'assentiment familiar.

5. No menys important és l'esforç de sistematització del dret canònic clàssic —al llarg d'aquest segle. Així, el dret i la teologia construeixen la completa sacramentalitat del matrimoni cristià.

6. Vegeu Margherita PELAJA i Lucetta SCARAFFIA, *Due in una carne. Chiesa e sessualità nella storia*, Roma, 2008.

7. Angela M. LUCAS, *Women in the Middle Ages. Religion, Marriage and Letters*, Brighton, The Harvester press Limited, Segona part, «Women and Marriage», 1985, p. 61-134; James A. BRUNDAGE, «Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law», *Journal of Medieval History*, núm. 1 (1975), p. 1-17.

8. Vegeu Silvana SEIDEL MENCHI i Diego QUAGLIONI (cur.), *Trasgressioni. Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*, Bolonya, Il Mulino, 2004.

9. Dic «petit sector», però realment no disposem de dades, ni aproximatives, sobre el nombre de persones que optaven per formes de convivència diferents del matrimoni civil i/o eclesiàstic.

10. Diu el diccionari de la *Gran enciclopèdia catalana* (GEC) que l'amistançament és la relació sexual habitual fora del matrimoni i que el concubinat o concubinatge és la cohabitació sense estar legalment units en matrimoni, o fer vida marital amb algú sense ésser-ne cònjuge. Però també recull el diccionari que en certes èpoques i societats existia el concubinat entès com la cohabitació amb el marit, però amb una categoria inferior a la muller legítima. Així, una concubina és una dona que fa vida de parella sense ésser unida per matrimoni, però el diccionari també recull que en el dret penal una amistançada és una «dona que viu en amistançament amb un home sabent que és casat», i també defineix l'amistançament com l'adulteri del marit,

apreciar que aquelles dones i aquells homes que triaren una forma de convivència no regulada institucionalment no solament pertanyien, com s'ha afirmat sovint, als estaments o classes populars, sinó que als estaments nobiliaris i als cercles de la reialesa¹¹ també hi trobem gent que es decantava per aquestes formes de convivència.

El concubinat o amistançament havia gaudit, al llarg de la història europea, a més d'una assentada tolerància, d'un cert reconeixement jurídic.¹² Es considerava una unió de dignitat inferior al matrimoni, però que en contenia els mateixos elements essencials.¹³ L'Església no havia mantingut postures especialment rígides envers aquesta forma de convivència. I si, al segle VI, el bisbe Cesari d'Arle¹⁴ havia reconegut la impossibilitat d'excomunicar totes i tots els concubins, perquè eren molts, al tombant del segle XIV sant Bernadí de Siena instava, al contrari, els homes a deixar les concubines i a casar-se.¹⁵ Sant Bernadí no utilitzava gaires arguments de tipus ètic, potser difícils tant per a ell com per a l'Església, ja que eren pràctiques difoses que no eren percebudes com a abusos i que també estaven esteses entre alguns eclesiàstics. Potser va ser el fet que fos una tradició arrelada allò que va provocar que la criminalització de la convivència *more uxorio* s'imposés a Europa bastant tardanament, al llarg del segle XIV, per acabar el 1415 en la constitució *Supernae dispositionis* del Concili V del Laterà, coneguda com la primera norma universal que prohibia el concubinatge dels laics.¹⁶

Però, si bé encara no podem avaluar l'eficàcia de les mesures posteriors a la promulgació, tampoc no podem acceptar com a vàlida la generalització i la distinció entre una Europa mediterrània dominada per una postura catòlica inclinada a evitar una repressió oberta del concubinatge, i a combatre'l per mitjà de confessors i missioners, i una Europa protestant més inclinada vers el rigorisme.¹⁷

En el context europeu, potser les altes jerarquies eclesiàstiques, incloses les de la península Ibèrica, donen més importància a les exigències polítiques que a les regles, encara que serà l'Església i no l'Estat qui promourà la lluita contra diverses formes de convivència. A d'altres territoris, com a Itàlia, l'historiador Giovanni Romeo ens diu que a la diòcesi de Trento, una de les més ben estudiades, el concubinatge dels eclesiàstics no era malvist per la comunitat i que aquesta forma de vida en parella

caracteritzat per la relació sexual habitual i permanent amb una dona que no sigui la seva muller. Podríem dir que l'amistançada o concubina és la dona que viu sense un lligam institucional regularitzat, és a dir, el que en castellà es diu també «concubina» o «barragana». Com es pot veure, amistançament i concubinat o concubinatge no són sinònims o no sempre ho són, però no és fàcil apreciar-ne la diferència en la documentació perquè sovint les fonts sí que els fan servir com a termes quasi sinònims. El terme «concubina» es fa servir de vegades per a designar alguna dona rival de la muller legítima, i sembla que aleshores pren una connotació negativa: és una denominació pejorativa o que desprestigia. Cf. també la definició d'Henri LECLERQ, «Concubinat», a Fernand CABROL i Henri LECLERQ (ed.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, París, 1924-1950.

11. Pauline STAFFORD, *Queens, Concubines...*; ARTURO FIRPO, «Las concubinas reales en la Baja Edad Media castellana», a Yves-René FONQUERNE i Alfonso ESTEBAN (COORD.), *La condición de la mujer en la Edad Media. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid, Universidad Complutense, 1986, p. 333-341.

12. Com diu Pauline Stafford: «The distinction between marriage and concubinage was not entirely simple, nor did it remain unchanged throughout the period...», a Pauline STAFFORD, *Queens, Concubines...*, p. 62.

13. Si bé el concubinat pot ser una convivència més o menys llarga, legalment, un cop acaba, la muller i els fills queden sense protecció, com diu Pauline Stafford: «Concubinage, on the other hand, is a sexual relationship, usually of long —even lifelong— duration, but lacking legal protection for the woman and her children, and easily terminated», a Pauline STAFFORD, *Queens, Concubines...*, p. 63.

14. Gabriella ROSSETTI, «Il matrimonio del clero nella società altomedievale», a *Il matrimonio nella società altomedievale*, vol. I, Spoleto, 1977, p. 473-554, especialment p. 551-522.

15. Vegeu Lucia FERRANTE, «Consensus concubinarius: un'invenzione giuridica per il principe?», a *Trasgressioni...*, p. 113.

16. Anna ESPOSITO, «Adulterio, concubinato, bigamia: testimonianze dalla normativa statutaria dello Stato pontificio (secoli XIII-XVI)» a *Trasgressioni...*, p. 21-42. Per a la *Supernae dispositionis*, vegeu Joseph ALBERIGO, Perike P. JOANNOU, Claudio LEONARDI i Paulo PRODI (cur.), *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Frigurb, Herder, 1962, p. 599.

17. Cf. James CASEY, *La famiglia nella storia*, Roma, Bari, 1999, p. 133-134.

afectava quasi la meitat dels clergues; no se saben, però, les dades del concubinat de les persones laiques.¹⁸ Les fonts estudiades fins ara semblen donar uns indicatius bastant similars per a diverses diòcesis de Catalunya i de la península Ibèrica.

Si bé la reforma de l'Església no aconsegueix acabar amb el concubinat ni eclesiàstic ni laic, sí que acaba, progressivament, amb els tradicionals privilegis de la concubina i dels seus fills i filles. L'Església aconseguirà que la concubina sigui considerada amant i els seus fills, bastards o il·legítims, allunyant-los de l'herència.¹⁹ I si normalment s'ha considerat que l'oposició de l'Església al concubinat radicava en consideracions morals i ètiques, resultant de la seva concepció de la sexualitat com quelcom fonamentalment pecaminós, no s'ha de descartar també el fet de lluitar contra la presència d'hereus o hereves addicionals, els quals podien dificultar o impedir les donacions amb finalitats pietoses. En qualsevol cas, hem de tenir en compte que en el concubinat, com en d'altres formes de convivència, sempre hi ha una interacció entre norma i praxi, i en aquesta darrera és important la reacció de la comunitat, del barri..., i les institucions ho tenien en compte a l'hora del funcionament de les instàncies de control i de la reglamentació dels conflictes.

L'Església s'anirà reservant progressivament no solament el control del consens dels promesos, sinó també la legitimitat de les aliances en exercir el control dels graus de parentiu entre el contraents per a evitar l'incest. D'aquesta manera, l'Església va controlant cada cop més la regulació del matrimoni en totes les capes socials. Si això és important a nivell general, més ho és pel que fa al matrimoni entre els poderosos;²⁰ i la regulació del matrimoni entre aquesta classe social es feia en realitat sense tenir gaire en compte les preferències dels contraents, ni la seva sexualitat. Els elements a considerar eren més la transmissió de drets, les necessitats dels llinatges o les estratègies econòmiques, socials i polítiques.

Moltes fonts catalanes, i també d'altres territoris europeus, donen compte de la tolerància de l'Església —sobretot abans de Trento— i de les autoritats civils envers el concubinat i l'amistanyament de dues persones que no tenien impediment ni obstacle legals, és a dir, de dues persones lliures. Les unions de fet estaven molt difoses, i a vegades eren difícils de distingir dels matrimonis legítims —cal recordar que fins a Trento ambdues eren unions vàlides. D'altres fonts, com els processos i en general els documents judicials, mostren el funcionament de les institucions repressives envers l'amistanyament quan aquest és sinònim d'adulteri.

Alguns historiadors i historiadores sostenen que en el tema de l'herència, per exemple, durant els segles VI, VII i primeres dècades del VIII, és molt difícil distingir entre els fills nascuts d'una relació amb la muller o amb la concubina, i en les dinasties merovíngia i dels primers carolingis, els fills de les concubines tingueren quasi els mateixos drets que els fills nascuts de la relació matrimonial.

18. Giovanni ROMEO, *Amori proibiti. I concubini tra Chiesa e Inquisizione*, Roma, Bari, 2008, p. 13.

19. Segons alguns historiadors del dret, el concubinat medieval i el de la primera edat moderna tenien molts elements en comú amb d'altres formes de matrimoni de segona classe —com, per exemple, el morganàtic o el concubinat de l'antiga Roma— com era la limitació dels drets dels fills nascuts d'aquesta unió. Vegeu James A. BRUNDAGE, «Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law», *Journal...*, núm. 1, p. 1-17; E. JOMBART, «Concubinage», a *Dictionnaire de droit canonique*, vol. III, París, 1942, col. 1513-1524; Jean GAUDEMET, *Le mariage en occident. Les moeurs et le droit*, París, Du Cerf, 1987, p. 174-175 i 348-350.

20. Algunes estudioses i alguns estudiosos sostenen que, a Europa —en moments històrics diferents—, mantenir una concubina era un dels indicadors d'un estatus elevat, és a dir, de riquesa i de poder. Els homes del poble podien prostituir dones o tenir enamorades o tenir relacions de llarga durada amb dones del seu mateix estatus, però no podien mantenir concubines i els fills nascuts de la relació i alhora mantenir la dona i els fills nascuts del matrimoni. Perquè s'entenia que els homes que volien tenir concubina s'havien de fer càrrec del seu allotjament i manteniment i dels fills que tinguessin. S'entenia que la concubina era un luxe, i havia d'anar elegantment vestida i arreglada, per a actuar realment com a símbol de poder.

EL CONCUBINAT I LA LLIBERTAT FEMENINA

En tot cas, quan dues persones decideixen sostenir una relació no sancionada per cap institució —només legitimada pel seu conuiu i pel coneixement públic de la relació més o menys perllongada de la parella—, o s'hi veuen empeses, busquen o entenen que les formes de convivència no regularitzades són més lliures? O, dit d'una altra manera, consideraven que d'altres formes de convivència com el concubinat —i l'amistançament²¹ quan s'emprava com a sinònim del primer— eren formes més «lliures» d'entendre la relació i el vincle amb la parella? Diria que no, si s'entén la llibertat en el sentit d'un lligam sense obligacions, si s'entén la llibertat en el sentit que li ha donat el pensament individualista occidental sorgit a partir del Renaixement i que pren carta de naturalesa amb la Il·lustració.²² Una llibertat que no sempre té en compte, com allò més important, la relació mateixa, el lligam amb l'altre o l'altra, l'amor, el desig i el respecte a l'altre o l'altra.

Com diu Luisa Muraro, a Occident es coneix molt més bé la història de la promoció social de les dones que la història de les seves experiències de llibertat femenina al llarg del temps, malgrat que, com diu Joan W. Scott, «l'experiència és una història del subjecte.»²³ Conegudes o no aquestes experiències de llibertat, les dones han sabut recuperar el gust per la vida en la «llibertat de ser» per reciprocitat relacional.²⁴

El concubinat o amistançament podia ser una relació més lliure quan era una relació triada i desitjada pels membres de la parella, més que pactada pels llinatges. En tot cas, poden ser relacions volgudes i desitjades pels membres de la parella i poden ser —com també ho pot ser el matrimoni— experiències de llibertat, en tant que relacions en les quals es pot exercir la llibertat. Però ho seran si són experiències en les quals es pot significar lliurement la diferència sexual i l'existència pròpia de cadascú dins el món, com diu Ida Dominijanni.²⁵

Entesa d'aquesta manera, és evident que la llibertat no es pot confondre amb l'emancipació i la igualtat com sovint s'ha fet, perquè en l'emancipació i en la igualtat la mesura és la masculina, és

21. En el cas que tractem, el de les dones que van viure o mantenir relacions amb Jaume I, farem servir com a sinònims aquests dos termes. Faig servir el terme «amistançament» perquè és el més corrent en la documentació catalana. Entenc que, en aquest cas, el terme «amistançament» dóna compte del poder i de l'estatus del monarca, sovint fins al punt de desafiar les autoritats eclesiàstiques i les convencions i normes civils. Encara que utilitzem el terme «amistançada» com a sinònim de «concubina», hem de dir que hi havia —o podia haver-hi— diferències molt notables —socials, econòmiques, de consideració, etcètera— entre les dones així denominades. En general, les concubines eren dones de condició elevada —majoritàriament de la noblesa o de l'entorn de les famílies de funcionaris reials (que denominarem famílies curials)— que necessitaven rendes importants per a mantenir el nivell de vida al qual estaven acostumades i per a mantenir, com el seu estatus requeria, els fills nascuts de la relació amb el rei. Mentrestant, les amistançades podien ser dones de diferents estaments socials, dones de la burgesia comercial, menestrals i dones del poble. Per a totes aquestes dones, potser és més adequat el terme «amistançada», ja que l'home amb el qual sostenen la relació no pot fer-se càrrec, o no se'n fa, de garantir-los un espai propi per a viure, ni tampoc el sosteniment per a viure elles i els fills de la relació. En molts casos, sembla més que es tracta de relacions que neixen pel trencament de la convivència matrimonial d'algun membre de la parella —perquè es trenca el lligam d'afecte, o la relació sexual, per les, a vegades, reiterades absències degudes a viatges, o a la captura i captivitat, o d'altres motius—, o per manca d'un dels components de la parella, o d'una tria clara d'una relació sense sanció institucional...

22. Mary Wollstonecraft, filòsofa i escriptora anglesa, ja va entendre que la llibertat femenina era com una espina per al projecte igualitari modern i per a l'il·luminisme. El liberalisme com a ideologia i conjunt de regles i principis per a la política ha anat reduint i erosionant la llibertat com a experiència. Vegeu Ida DOMINIJANNI, «La apuesta de la libertad femenina», *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26 (2004), p. 99.

23. Joan W. SCOTT, «La experiencia como prueba», trad. d'Eva Espasa, a Neus CARBONELL i Meri TORRAS (ed.), *Feminismos literarios*, Madrid, 1999, p. 77-112, especialment p. 107.

24. Vegeu Patrizia CAPOROSI, *Il corpo di Diotima. La passione filosofica e la libertà femminile*, Macerata, Quodlibet, 2009, p. 201-207.

25. Ida DOMINIJANNI (cur.), *Motivi della libertà*, Milà, Franco Angeli, 2001, p. 9.

l'home. També a l'edat mitjana, encara que de vegades ens resulti difícil descobrir-ho i apreciar-ho, o ens resulti paradoxal, hi va haver dones que van viure experiències de llibertat, dones que van buscar i trobar la «llibertat de ser i d'estar al món segons una mesura femenina.» Però, com diuen les dones de la comunitat filosòfica Diòtima a les dones de finals del segle xx i inicis del XXI, ens resulta, sovint, difícil reconèixer la història i la tradició d'aquesta llibertat.²⁶

La llibertat és un fet del qual tenim experiència i que pot ser observat, però també és imprevisible, problemàtica, implica sempre un risc; com diu Jean-Luc Nancy,²⁷ ha de ser revisada contínuament i, com deia Hannah Arendt, portada de nou al món. És a dir, «la llibertat es presenta com la possibilitat d'allò altre i com la possibilitat dels altres a prop meu, amb relació a mi, en relació amb mi.»²⁸ La llibertat s'obté amb l'acceptació de l'autoritat materna i amb la permanent contractació entre autonomia i dependència que comporta la relació no solament amb la mare, sinó totes les relacions significatives que es mantenen al llarg de la vida en la societat.

Per a la filòsofa alemanya, el primer requisit de la llibertat és «la interioritat», és a dir, la relació entre si i si, en la qual prenen forma els pensaments, els desigs i les preferències que constitueixen la voluntat i que són la premissa de l'exercici de la llibertat.²⁹ És a dir, Hannah Arendt pensa la llibertat com a «facultat d'iniciar», de portar al món allò nou. La llibertat no és, per a la pensadora, alliberar-se dels lligams i de les relacions que ens vinculen als i a les altres i a la pròpia terra; la llibertat és una obertura que es dona en el reconeixement dels vincles i de les relacions. I la llibertat no és una característica de totes les formes de relacions humanes.

Entès així, el reconeixement de l'existència d'una relació de convivència per a les dues o per a una de les persones que formen la parella dona carta de naturalesa a la relació i crea un seguit d'obligacions entre la parella, i amb els fills nascuts, encara que no hi hagi un casament eclesiàstic i/o civil, i, sovint, va acompanyat del coneixement públic de la seva existència —indiscutible en el cas que existeixi descendència.

A diferents territoris europeus, es poden trobar diverses relacions afectives i de formes de convivència sense lligam institucional fins a l'aprofundiment de la reforma gregoriana i, a Catalunya, l'amistançament és una de les formes més comunes de convivència sense lligam institucional. La reforma gregoriana anirà aconseguint progressivament un canvi en les relacions tant del clergat com de la població en general, i anirà deixant menys espai a la desregularització de les relacions de parella.

Però, malgrat la reforma de l'Església, trobem més relacions de convivència no regularitzades en diferents sectors de la població, en alguns moments i territoris. Se'n poden apuntar causes molt diverses, per exemple la cerca més personal de parella —dintre de les limitacions que marcava el llinatge—, més important numèricament i més freqüent en el cas de les segones núpcies; la recerca d'experiències fora del model de matrimoni eclesiàstic dominant; el fet que als territoris fronterers, o en moments d'inseguretat o de lluites de poder i de violències, era més difícil per a algunes dones, tant de sectors populars com de l'aristocràcia, resguardar-se soles —solteres, o vídues amb filles i fills petits— de la violència o fer front a la desmesurada avidesa de sectors de la cavalleria feudal, o de la pròpia monarquia, o, en d'altres èpoques, de nuclis del poder polític i econòmic, sense algú que els donés suport i les ajudés a frenar la pressió o la violència contra elles.

26. DIÒTIMA, *Approfittare dell'assenza*, Nàpols, 2002.

27. Jean-Luc NANCY, *L'expérience de la liberté*, París, Galilée, 1988.

28. Tal com diu Luisa MURARO, «Ensenyar la llibertat», *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26 (2004), p. 80.

29. Hannah ARENDT, «¿Qué es la libertad?», a *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*, Barcelona, 1996, p. 155-184, especialment p. 158-159.

En algunes ocasions, hi va haver dones, i menys homes, que van inventar formes de resistència o pràctiques que, per mitjà de l'entrada en alguna institució —fent-se familiar d'un orde militar o religions— o per mitjà de la paraula,³⁰ de l'escriptura, del gest³¹ o d'una acció³² aconseguïen refusar o frenar qualsevol tipus de violència,³³ sigui d'un individu, d'un grup o d'una institució, i defensaven, així, les seves possibilitats de vida i les de la seva possible descendència.

Ja hem apuntat diverses causes com algunes de les plausibles pel que fa a moure algunes dones a cercar relacions de convivència diferents del matrimoni institucional, com l'amistançament. En el cas de les vídues, o de dones que es casaven després del trencament d'una relació, o de dones que simplement es casaven més grans i que podien tenir ja una certa experiència vital del que eren o podien ser les relacions de convivència, podien voler triar³⁴ elles la persona amb la qual volien viure, fora de les obligacions o dels condicionaments que imposava la família o el llinatge. En l'elecció de la persona per a conviure —fos o no una elecció personal—, l' enamorament³⁵ podia ser o no l'element de partida. En aquest punt, hem de ser molt crítiques i estudiar molt bé les fonts textuals i iconogràfiques de l'època perquè els condicionaments moderns i contemporanis no distorsionin la lectura de l'edat mitjana.

Probablement, en el cas d'una segona relació podia tenir un pes més important el coneixement previ —a la cort, a balls, a caceres, a l'obrador, al barri, a reunions, a festes...—, el desig i l'afecte inicial, però no estem dient que en el cas de la formació de la primera parella no pogués ser també així. A l'edat mitjana, la gent es trobava molt —hi havia una variada vida social— a l'església o a la parròquia, a la plaça, al barri, a les cases, a les festes, a la fira, al mercat, als obradors, a l'escola, a casa de la mestra o del mestre, a casa de familiars, amics i coneguts que es visitaven, a les fonts i als pous, etcètera. Per tant, les nenes i els nens es coneixien perquè sovint jugaven junts o es veïen mentre les unes o els altres jugaven, o anaven a l'escola o a casa d'una mestra o d'un mestre; les joves i els joves també es trobaven i es coneixien, i també les dones i els homes adults, cadascú, evidentment, en el seu cercle social, econòmic i cultural.

La vida social propiciava que joves d'ambdós sexes i dones i homes tinguessin preferències en l'elecció de la parella, i que aquesta preferència de vegades fos ben acceptada per la família o el llinatge, i d'altres no tant o no gens, perquè interessos econòmics o polítics jugaven en contra de les preferències d'algun dels membres de la parella.

30. És el cas d'una comtessa de Pallars, la biografia de la qual està escrivint Teresa Vinyoles, que aconseguïen per mitjà de la paraula —mentre estava al castell envoltada de les seves dames i del servei— frenar la violència armada d'un nebot.

31. Com fa Maria de Castella. Vegeu Núria JORNET I BENITO, «La pràctica de la pau: Maria de Castella, reina d'Aragó», a *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*, Barcelona, CD-Rom, 2004, i <<http://www.ub.edu/duoda/diferencia/>> Altres dones van dur a terme pràctiques semblants. Vegeu també *VII Seminari Internacional de cultura escrita i visual «Josepa Arnall i Juan»*. *La pau a l'edat mitjana. Textos i imatges*.

32. Un exemple és el d'Àngela Benet Tolsà de Ripoll quan es tanca a l'habitació el dia del casament perquè no vol accedir a casar-se amb el jove que ha triat la seva mare. Vegeu Anna GIRONELLA I DELGÀ i M. Elisa VARELA-RODRÍGUEZ, «Entre madres e hijas: Beatrui Ros y Àngela Benet Tolsà de Ripoll», a *Vidas de mujeres del Renacimiento*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2008, p. 131-162.

33. I entre la violència exercida s'ha de comptabilitzar la imposició d'una parella quan hi ha una clara oposició de la jove o de la dona.

34. Les fonts notariales ens permeten documentar vídues o dones més grans que trien la forma de convivència, fora de les imposicions familiars, i algunes viuen amistançades. No hem de pensar, però, que fos per a elles una necessitat —com ho és en l'actualitat— triar la persona per a conviure.

35. Entén per enamorament l'atracció inicial entre dues persones, que pot o no donar pas a l'afermament de l'amor com a sentiment més durador que inclou l'estima, el desig, l'afecte, el respecte... L'enamorament i l'amor són sentiments o experiències que estan documentats durant l'edat mitjana, malgrat la lectura distorsionada que n'ha fet el Romanticisme. El Romanticisme va inventar l'amor imaginari, amb un ser també imaginari, i és una de les invencions que ha utilitzat el patriarcat en contra de les dones, com ens explica l'extensa bibliografia sobre aquest tema.

Les grans famílies de l'aristocràcia de sang o dels diners i la reialesa podien i feien jugar interessos, que podien ser internacionals o de més llarg abast, i dificultar la disposició o la primera elecció de parella d'una o d'un dels seus membres, la qual cosa no vol dir que no intentessin afavorir el coneixement —per mitjà de cartes, dibuixos, pintures, etcètera— i la trobada dels seus membres en edat de formar parella per tal de propiciar-ne l'apropament. Aleshores com avui, l'amor, l'afecte, el respecte... es desenvolupaven després amb la convivència al llarg del temps.

Hem de deixar de banda la mirada distorsionada de l'amor romàntic. Hem de mirar les relacions afectives i les eleccions de parella a la llum de la seva època, i valorant els desigs i les llibertats que es prenien algunes dones i alguns homes en la tria de la persona que volien que compartís la seva vida, acceptant sovint, però, les línies que marcava la família o el llinatge. Després, en la convivència, potser algunes arriben a trobar allò que desitjaven de l'altre, o troben la manera d'actuar i d'acomplir una vida i uns projectes que les satisfan, i un afecte i respecte que són fonamentals en la relació amb la parella. Només així podrem comprendre les relacions afectives al llarg de la història i, pel que fa a aquest text, potser podrem entendre l'elecció de dones com Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga i d'altres³⁶ que la historiografia ha relacionat amb el monarca conqueridor.³⁷

EL CONCUBINAT A L'ÈPOCA DE JAUME I

Al segle XIII, el concubinat estava sota la mirada atenta de l'Església —la reforma gregoriana ja havia desplegat els punts fonamentals, sovint sense gaire èxit, i mirava d'aprofundir algunes línies doctrinals—, sense, però, que hagués desfermat —permanentment— una lluita oberta en contra seu o en contra d'altres formes de convivència, si aquestes no afectaven la successió o de forma important l'herència, i no provocaven escàndol ni enfrontament dintre de la família o del llinatge.

El rei Jaume I, com a gran senyor feudal, cavaller i guerrer,³⁸ i potser també com un senyal més del seu poder, va establir al llarg de la seva vida diverses relacions de convivència, de diferent durada, que no passaren pel matrimoni beneït per l'Església.³⁹ No se sap amb certesa quan comença a tenir relacions més duradores, que es poden definir com a concubinat o amistançament. Probablement, a més del poder del monarca, també el seu bon aspecte físic va jugar a favor de la seva facilitat per a atreure moltes dones.

Les dones que tingueren relacions de més o menys durada amb el monarca, aquelles que són conegudes com a amistançades, a més de bon aspecte físic, del fet de ser el rei, el seu senyor, com a no-

36. Traçarem les semblances d'aquestes dames bàsicament amb la bibliografia i les col·leccions diplomàtiques publicades; només en casos concrets hem fet servir fonts arxivístiques no editades, i ho indicarem oportunament.

37. Jaume I (Montpeller, 2 de febrer de 1208 - Alzira, 27 de juliol de 1276) fou rei d'Aragó (1213-1276), de València (1239-1276) i de Mallorca (1229-1276), comte de Barcelona (1213-1276), senyor de Montpeller (1219-1276) i d'altres feus a Occitània. Era fill de Pere el Catòlic i de Maria de Montpeller, nét per via paterna de Sança de Castella i, per via materna, d'Eudòxia Comnè.

38. Entre l'abundant bibliografia sobre el Conqueridor, es poden citar, entre d'altres estudis: Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981 (pròleg de Joan Fuster); Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Barcelona, València, 2007; Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Vicens Vives, 1968; Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques. Llibre dels feits del rei En Jaume*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007 (revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol); Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918.

39. Aquestes relacions fora del matrimoni canònic són un dels motius que esmenta Robert I. Burns per fer un retrat força negatiu de Jaume I. L'historiador i jesuïta americà parla del Conqueridor en aquests termes: «adúlter incansable, amb la seva confusa col·lecció de mullers, dones i peticions de divorci» [...] «es va separar de la seva fidel muller i en desterrà una altra, i que no es va divorciar més per la sola raó de les amenaces papals d'excomunió i focs infernals...» Vegeu Robert I. BURNS, *Jaume I...*, p. 6.

bles que eren, de ben segur també van veure la possibilitat de dur a terme projectes en àmbits diversos, que el seu estatus noble inicialment no els permetia o no afavoria dur a terme —manca de diners, d'influència...—, i també podia comptar el fet de tenir un paper rellevant a la cort o el fet de poder influir en algunes de les decisions que el rei i la cort prenien, o el fet de poder disposar d'una situació econòmica molt millor, evidentment sense deixar de banda que el rei les havia pretès amb insistència i hi havia tingut moltes atencions, la qual cosa hauria afavorit que més d'una n'estigués enamorada o, si més no, sentís per ell un profund afecte i respecte. Moltes d'aquestes dones coneixien el monarca —com veurem més endavant— temps abans de començar la relació d'amistançament, perquè eren dones properes als cercles de la cort, per la qual cosa devien formar part dels cenacles de les dames més destacades a la cort i, per tant, el rei les coneixia i s'hi relacionava en festes, balls, vetllades literàries, recepcions, torneigs, caceres, etcètera.

ELIONOR DE CASTELLA, LA PRIMERA MULLER DE JAUME I

La primera muller de Jaume I va ser Leonor de Castilla o Elionor de Castella —filla d'Alfons VIII de Castella i d'Elionor de Plantagenet, germana de Berenguera i tia de Ferran III de Castella—; es van casar el febrer del 1221, després de dos prometatges de Jaume quan encara era infant. El primer prometatge el van signar —el febrer del 1210— el seu pare, Pere el Catòlic, i la comtessa Elvira d'Urgell, mare de la promesa, la petita Aurembiaix d'Urgell, i el segon el van signar Pere I i Simó de Montfort, el pare d'Amícia —la segona promesa del futur monarca— el 27 gener del 1211. Cap d'ambdós prometatges va acabar en matrimoni.

Elionor de Castella serà, doncs, la primera muller del monarca catalanoaragonès. Elionor i Jaume I eren parents de sisè grau: ambdós eren besnèts d'Alfons VII de Castella. Es van casar quan tenien cap als tretze anys el rei i cap als divuit la futura reina.

Després d'uns anys de bona entesa en els quals la reina —com ho demostren diversos documents— intervenia en les tasques de govern i del naixement de l'únic fill de la parella, l'infant Alfons, progressivament Elionor va desapareixent de la documentació.⁴⁰ La relació del matrimoni es devia anar deteriorant, ja que l'any 1225 es van signar els Pactes de Borja, que regulaven la separació d'Elionor i del Conqueridor, i uns anys més tard, després de vuit anys de matrimoni, va arribar el divorci (1229).⁴¹ Poc després, la reina ingressava al monestir de Santa María de Las Huelgas (Burgos), que era el panteó reial castellà i un dels llocs de retir de moltes dames de l'aristocràcia i de la família reial.

Una part de la historiografia tradicional masculina ha atribuït a la dama de la reina, l'aristòcrata castellana Elo Álvarez,⁴² una relació amorosa amb el monarca, si bé no han pogut afirmar amb seguretat que arribés a ser la primera amistançada;⁴³ només han pogut argumentar a favor de la possible relació algunes operacions econòmiques que el monarca va autoritzar a favor de la dama.

40. Segons Joaquim Miret i Sans, a partir dels anys 1224-1225, els reis ja no viatgen junts: cf. JOAQUIM MIRET I SANS, *Itinerari...*

41. El rei va al·legar com a motiu el parentiu, i aconseguí que el papa anul·lés el seu matrimoni amb Elionor. Vegeu, en relació amb l'al·legació reial, la nota 62.

42. L'aristòcrata Elo Álvarez sembla que va tenir un vincle important amb el comte de Rosselló, Nunó Sanç. No sabem si van conviure o si potser la seva relació venia per algun vincle de parentiu indirecte. El que sí que permet conèixer la documentació és que Elo rep del comte diverses donacions, per exemple les datades el 10 de desembre de 1221, de les quals és testimoni la reina Elionor.

43. El rei, en un document datat a Saragossa el 15 de març de 1225, dóna llicència a la noble Elo Álvarez per a empenyorar la vila d'Alfajarín.

Evidentment, era en l'entorn de la reina, entre les seves dames, on primer tenia possibilitat el rei de trobar dones joves, belles, preparades per a la vida a la cort, i algunes d'elles dones actives i amb el desig de fer, de no deixar passar la vida.

Entre aquestes cortesanes, va ser on primer va trobar dones que li agradaven: algunes van arribar a convertir-se en les seves amants més o menys ocasionals, i d'altres adquiriren l'estatus més permanent d'amistançada o concubina. És possible, o almenys no es pot descartar, que alguna de les cortesanes trobés en la relació amb el monarca la possibilitat de dur a terme projectes i d'establir-se a la capital o en alguna altra ciutat que li agradés, gràcies a les rendes que el rei li concedís, i gaudir d'una autonomia econòmica important en cas de tenir l'estatus d'amistançada o concubina. Algunes de les aristòcrates que es diu que van ser amistançades del rei van fer servir part de les rendes concedides per a fundar monestirs o per a ajudar algunes d'aquestes institucions en la construcció o reparació de la fàbrica monàstica, van patrocinar obres d'art o van fundar noves cases religioses —com va fer Teresa Gil de Vidaure—, o van donar quantitats substancials per a obres pies en general, i també algunes per a construir-se una bona casa, com Sibilla de Saga a Barcelona.

A LA RECERCA DE NOVA REINA

Pels volts del 1230, Jaume I busca una nova reina, i amb aquesta finalitat es van iniciar les negociacions per a concertar el prometatge del monarca amb la princesa Sança, filla d'Alfons IX de Lleó, però es van interrompre a la mort del monarca lleonès. Amb tot, les circumstàncies possibiliten el contacte del monarca catalanoaragonès amb la comtessa Aurembiaix d'Urgell, en ajudar-la el rei en la reclamació dels drets sobre el comtat.

Aurembiaix d'Urgell

Aurembiaix era filla d'Elvira Núñez de Lara, coneguda com a Elvira de Subirats,⁴⁴ i d'Ermengol VIII, comte d'Urgell i senyor de Lleida.

En quedar òrfena de pare, probablement cap al 1208 o el 1209, va romandre sota la tutela de la seva mare, la qual també va regir el comtat. La mort del comte Ermengol VIII propicià una època de turbulències al comtat d'Urgell, que potser empenyeren la comtessa Elvira Núñez de Lara a fer donació⁴⁵ de la regència del comtat d'Urgell al pare de Jaume I, Pere I el Catòlic (1196-1213). La comtessa va cedir al rei l'administració del comtat i li va retre homenatge com a feudatària, salvaguardant, però, els drets de la seva filla, Aurembiaix, com a hereva del comtat.⁴⁶

La donació de l'administració del comtat dóna compte de la doble dinàmica en què es movien l'aristocràcia comtal i la monarquia. D'una banda, la comtessa es veié sotmesa a l'avidesa d'altres

44. Segons Dolors Domingo, que segueix Bofarull, la comtessa Elvira (natural de Valladolid) era Elvira Núñez de Lara, filla de Nuño Pérez de Lara i Teresa Fernández de Traba. Vegeu Dolors DOMINGO, *A la recerca d'Aurembiaix*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2007, p. 19.

45. Datada el 30 d'octubre de 1209.

46. Durant la regència reial del comtat, la comtessa Elvira es va retirar amb Aurembiaix al monestir de Sant Hilari de Lleida, del qual havia estat la principal fundadora. Segons Lladonosa, el monestir de monges cistercenques de Sant Hilari hauria estat residència habitual de la comtessa Elvira i de la seva filla Aurembiaix des de la mort d'Ermengol VIII —el qual va fer deixes importants al monestir, en el seu testament. L'historiador lleidatà diu que aquesta vinculació explicaria que Aurembiaix escollís Sant Hilari en el moment de fer donació del comtat d'Urgell a Jaume I. Aquest monestir també va ser —segons consta als testaments— l'indret triat per mare i filla per a ser soterrades. Vegeu Dolors DOMINGO, *A la recerca...*, p. 60.

potents clans nobiliaris, cobejosos de rendes, i, per tal d'evitar el desmembrament del comtat i de preservar-lo per a la seva filla, va haver de fer-ne donació al rei. D'altra banda, Pere el Catòlic, com altres monarques del seu temps, començà a obrir els camins d'incorporació dels comtats a la Corona aprofitant moments de feblesa de les dinasties comtals, com ara la viudetat de la comtessa i la minoritat de la futura hereva. Els reis intentaran incorporar els comtats estrictament per mitjà de vincles feudals, o per mitjà de vincles matrimonials. En aquesta doble via, Pere I el Catòlic i Elvira Núñez de Lara, senyora d'Urgell, signen un precontracte matrimonial per a unir en el futur els seus fills, Jaume i Aurembiaix. El rei va regir el comtat d'Urgell fins a la seva mort a Muret el 1213.

De nou, Elvira i Aurembiaix es trobaven sense protecció davant dels potents Cabrera, que volien emparar-se del comtat. Guerau Ponç IV de Cabrera, aprofitant la minoritat de Jaume I, recuperà el comtat d'Urgell.

La comtessa Elvira va contraure matrimoni amb Guillem de Cervera, senyor de Juneda, amic, marmessor i valedor del comte Ermengol VIII en les disputes amb els Cabrera, i la seva filla va ser enviada a Castella amb els seus oncles, els Lara, un poderós llinatge castellà. En terres castellanques va créixer i es va casar amb Álvaro Pérez.⁴⁷

Entre el 1220 i el 1224, va morir Elvira Núñez de Lara, senyora d'Urgell: havia fet testament el 26 de juliol de 1220 i havia llegat tots els seus vestits, vasos de plata, cobrellits i tots els béns mobles al monestir de monges cistercenques de Sant Hilari de Lleida, perquè els venguessin i invertissin els diners en l'obra del monestir. Elvira havia estat la principal fundadora del cenobi i volia garantir-ne la continuïtat i la protecció, que encarregà al seu marit Guillem de Cervera. La comtessa no oblidà els pobres en el seu testament i va deixar diners per als vestits de la gent pobra i per als vestits de les monges.

A partir del 1229, aprofitant la mort de Guerau Ponç de Cabrera i la successió al capdavant del comtat d'Urgell del seu fill Ponç Guerau III de Cabrera, la documentació permet detectar moviments de l'hereva del comtat d'Urgell, Aurembiaix, per a iniciar la reclamació dels seus drets sobre el comtat. Aurembiaix es movia entre la gran noblesa castellana: pertanyia a dues grans famílies de l'alta aristocràcia castellana, els Lara, per la seva mare, i els Castro, pel seu marit. Però ja des del 1226, Aurembiaix concedeix rendes i senyorijs com a senyora de les terres d'Urgell; així, l'1 de maig d'aquell any, un document datat a Toledo recull la concessió del castell de Montmagastre a Ramon de Peralta, com a pagament pels serveis que aquest va prestar als seus pares; i pels cinc mil morabatins que Peralta li havia deixat, li concedia les rendes i el senyoriu dels castells i les viles de Gavasa, Puig-roig, Rocafort i Pelegrí.

Les lluites polítiques castellanques amb la derrota dels Lara, la separació del seu marit,⁴⁸ Álvaro Pérez, i segurament l'arribada a la majoria d'edat van ajudar Aurembiaix a prendre la decisió de retornar al comtat d'Urgell.

La jove comtessa va buscar valedors per a reclamar Urgell, i ho va fer vinculant-se a l'orde de Sant Jaume o de Santiago,⁴⁹ prometent, com era costum, prendre l'hàbit si es decidia a fer-se'n religiosa, i

47. Fill de Pedro Fernández de Castro i de Jimena Gómez.

48. Com ja he comentat, la reforma gregoriana des del segle XI anirà imposant un model de matrimoni monògam, indissoluble i exogàmic. La unió entre cosins i familiars fins a la setena generació esdevenia una pràctica incestuosa, i era imprescindible la dispensa papal. En cas que el matrimoni no anés bé, era una bona excusa per a la separació. Aurembiaix i Álvaro Pérez podien al·legar parentiu, ja que compartien com a avantpassat Pedro Fernández de Traba, el qual s'havia casat amb Major, la filla d'Ermengol V. Les lleis canòniques aniran reiterant la prohibició del matrimoni entre parents.

49. L'orde de Santiago, des de la seva butlla fundacional —donada pel papa Alexandre III l'any 1175—, admet que en formin part dones i homes. A diferència d'altres ordes, al de Santiago, tots els membres a excepció del mestre es podien casar i les esposes dels *freires* podien pertànyer a l'orde com a religioses amb vot de castedat i d'obediència. Així, les cases femenines de l'orde de Santiago van ser institucions importants i s'hi retiraven les dones i els fills dels *freires* quan aquests anaven a la

fent donació d'alguns béns,⁵⁰ els quals conservaria en usdefruit fins a la seva mort⁵¹ i després passarien a l'orde. Aurembiaix es va fer *freila* secular, és a dir, era de les membres de l'orde que podien viure en família. Va formular la seva promesa al mestre d'Uclés l'agost del 1228.⁵²

Però no solament diversos documents ens donen notícies dels moviments de la jove comtessa; la mateixa crònica de Jaume I, el *Llibre dels feits*, recull la trobada i negociació —probablement la primera— entre Aurembiaix i els seus valedors, per una part, i el rei, la cúria i els prohoms de Lleida, per l'altra. El document, datat l'1 d'agost de 1228, permet apreciar els interessos del monarca i intuir els acords amb la ciutat i els prohoms lleidatans, aprofitant la necessitat de la comtessa d'arribar a un pacte per tal de recuperar el comtat d'Urgell. Segons el document, la comtessa lliurarà al monarca el comtat, i ella el tindrà en el futur en feu; promet també no casar-se sense el consentiment reial, ni fer testament abans de recuperar alguns castells tal com fixava el document. El conveni o acord que van subscriure Jaume I i Aurembiaix era a la vegada un jurament d'homenatge. La comtessa recuperarà els castells i el comtat i, a canvi, en farà donació al rei i el reconeixerà com a senyor i, per tant, el monarca incorporarà així els territoris d'Urgell a les possessions reials.

Fins aquí la part patrimonial dels convenis entre Jaume I i Aurembiaix d'Urgell, però aquests convenis donen compte d'una relació amorosa entre ambdós, com diu una part de la historiografia? Només dues fonts permeten albergar certs dubtes quant a l'existència d'una relació més personal que la pròpia del rei i una gran aristòcrata i feudatària.

La primera font és un fragment de la crònica del monarca, una font d'altra banda no precisament imparcial també en assumptes amorosos. Al capítol 45, el rei narra un episodi una mica fosc, segurament volgudament fosc:

E quan haguem lliurat lo castell de Balaguer a la comtessa, anam-nos-en ab ella a Agramunt, e albergam en la costa de la serra d'Almenara a vista d'Agramunt [...] al matí llevam-nos, e isqueren los hòmens a nós, en entram-nos-en a Agramunt e metem la comtessa dins al castell.⁵³

L'altra font és el contracte que fa redactar la comtessa d'Urgell, probablement a l'escribania del comtat, en el qual una part de la historiografia ha interpretat que s'estableix un acord de convivència. El document, el pergami 389 de Jaume I, sembla més aviat recollir un precontracte matrimonial⁵⁴ entre el rei i la comtessa. En aquest tipus de precontractes, s'estipulava que, en cas d'existència de fills, algun d'ells n'heretaria els béns, i així es convenia en la confirmació de la donació del comtat d'Urgell i la ciutat de Lleida feta per Aurembiaix. Però la confirmació també recull que, en cas de no haver-hi fills, els territoris del comtat s'incorporaran a les possessions de la Corona.

guerra: vegeu Maria Soledad FERRER VIDAL, «Los monasterios femeninos de la Orden de Santiago durante la Edad Media», a *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*, Madrid, Casa de Velázquez, 1983-1989, p. 41-50. Sobre l'orde de Santiago, vegeu María-Milagros RIVERA GARRETAS, «La Orden de Santiago en Castilla la Nueva en los s. XII y XIII», a *Simposio Internacional...*, p. 23-40; Regina SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, «Aspectos relevantes de la Orden de Santiago en Aragón en el siglo XIII y primera mitad del XIV», a *Simposio Internacional...*, p. 85-102; María ECHÁNIZ SANS, *Las mujeres en la Orden de Santiago en la Edad Media*, Lleó, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 1992.

50. Sembla que va donar a l'orde les terres que havia heretat de la seva mare a Galícia.

51. Era costum que els i les familiars de l'orde de Santiago o de Sant Jaume elegissin sepultura en un espai de l'orde, i en el moment del traspàs fossin vestits amb l'hàbit d'aquest orde.

52. Va fer efectiva l'entrada a l'orde de Santiago d'Uclés el 6 de maig de 1229.

53. Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre...*, p. 27.

54. Tal com diu la historiadora Dolores DOMINGO, *A la recerca...*, p. 97.

Que el document sigui un precontracte matrimonial no exclou l'existència d'una relació amorosa entre el rei i la comtessa d'Urgell; en tot cas, si aquesta relació no era gaire sòlida, la separació amb motiu de la preparació de la conquesta de Mallorca i després la marxa del rei al capdavant de l'expedició a l'illa podien trencar-la, fet que podia aprofitar el monarca mateix per a oblidar-se de qualsevol pensament de matrimoni. Però també és bastant probable que la comtessa, Aurembiaix, encara que jove, fos una dona amb una certa experiència, i potser triés allunyar-se dels jocs d'interessos de la política catalanoaragonesa, buscant en l'infant Pere de Portugal seguretat i tranquil·litat per a ella i per a la població de les seves terres. La comtessa es casà l'any 1230.

Si la comtessa va mantenir una relació amb el rei, segurament no es devia perllongar gaire en el temps. Potser, en el moment en què s'havien trencat els lligams afectius amb les seves respectives parelles i enmig de les negociacions, acords i convenis, va néixer una relació amorosa, però segurament mai no es va arribar a convertir en un concubinat o amistançament; almenys cap document no ens permet afirmar-ho amb seguretat.

La vida d'Aurembiaix va ser l'escenari de les lluites de la seva classe i de la seva època. Va lluitar per recuperar les possessions urgelleses que li pertanyien com a hereva dels seus avantpassats i que eren la font de la seva riquesa i el centre del seu poder, terres que li havien estat arrabassades en els enfrontaments entre les grans famílies nobles catalanes per a consolidar el seu poder i aconseguir més riqueses, davant d'uns reis —Pere I i Jaume I— que van intentar treure-les i controlar-les mitjançant pactes o per la força, perquè servissin els seus interessos, com van fer d'altres monarques europeus al llarg del segle XIII.

La historiografia ha subratllat tradicionalment les relacions violentes que desplegaven els poderosos i ha remarcat molt poc les complexes relacions i lligams que de forma molt més pacífica unien les famílies de l'aristocràcia catalana, tant les de la petita noblesa com les dels clans més poderosos, i que també unien la majoria de la població catalana, la gent que poblava aquestes terres i que sovint, de forma silenciosa i amb un treball dur i constant, les treballaven per a viure i assegurar-se un futur per a la seva descendència.

Encara que de vegades resulti més difícil, hem d'estudiar i revisar els vincles i els lligams que trenaven una rica xarxa relacional tant entre els llinatges nobles, els patricis urbans o els professionals més rics com entre les capes més populars, ja que no es pot entendre l'època medieval sense pensar-la com una època en la qual les relacions eren l'element organitzador fonamental.⁵⁵

Sovint, com en el cas de la naturalesa de les relacions de la comtessa Aurembiaix amb el rei Jaume I, hem de revisar la documentació⁵⁶ i rellegir-la des de noves perspectives. Potser així tindrem la possibilitat d'arribar a conèixer els lligams que van establir dones i homes medievals de diferents estaments i classes fora del marc estrictament legal, el qual s'anava fent progressivament més rígid amb l'ajut inestimable de l'Església.

Violant d'Hongria, reina de Catalunya-Aragó

En més d'una ocasió, el papat intervé en la vida personal del Conqueridor. Així, cap a l'any 1234, sembla que, a proposta del papa, es van iniciar els contactes per a concertar el matrimoni de Violant

55. NÚRIA JORNET I BENITO, TERESA VINYOLES VIDAL, MARÍA-MILAGROS RIVERA GARRETAS, BLANCA GARÍ, MARÍA DEL CARMEN GARCÍA HERRERO I MARÍA ELISA VARELA-RODRÍGUEZ (COORD.), *Las relaciones en la historia de la Europa Medieval*, València, Tirant lo Blanc, 2006.

56. Documentació en una gran part ja coneguda.

d'Hongria amb Jaume I. El matrimoni se celebrà a Barcelona el 1235.⁵⁷ De nou, el monarca triava una dona forta i de talent, una dona que l'ajudaria en la difícil tasca de govern i que el va influir profundament —així ho recull una bona part de la historiografia. Com d'altres reines, també Violant elegí un monestir per a la seva tomba; en aquest cas, per la seva especial vinculació, la reina troba adient el monestir de Vallbona de les Monges.

Blanca de Antillón, amistançada reial

Possiblement uns cinc anys més tard, Jaume I ja havia establert relació amb una altra aristòcrata, l'aragonesa Blanca de Antillón. A aquesta dama, no li faltaven ocasions per a conèixer i tractar el monarca, perquè el seu pare pertanyia al seguici de Jaume el Conqueridor. Blanca era filla de Sancho de Antillón i de Donya Ozenda, i era néta de Vallés de Bergua.

Joan Miret i Sans recull la presència de Blanca de Antillón fent de testimoni en un bon nombre de documents del regnat de Jaume I; per exemple, hi actua en l'aprovació —el 12 d'octubre de 1251— que fa el monarca del testament de la reina Violant, aprovació en la qual consten els dotze mil marcs que li deu el rei d'Hongria a compte del dot.

El cronista Pere Tomic va recollir a les *Històries* que Blanca de Antillón era «donna d'Aragó qui era molt honrada e de gran llinatge.»⁵⁸

La relació del rei amb Blanca de Antillón possiblement es va iniciar pels volts del 1240; no sabem, però, quan assoleix l'estatus d'amistançada, però sí que cap al 1241 va néixer un fill d'aquesta relació amorosa, Ferran Sanxis. Amb motiu del naixement del seu fill comú, Jaume I li va concedir els drets del castell de Castre, a la Ribagorça⁵⁹ —com consta en un pergamí de Jaume I—,⁶⁰ i d'altres feus i privilegis.

Blanca de Antillón és una de les amistançades o concubines reials de la qual tenim notícies més minses. El rastre documental de l'aristòcrata aragonesa es perd ràpidament, però és probable que el rei mantingués algun vincle amb la mare d'un dels seus fills preferits, un dels que més el va acompanyar en actes d'importància tant política com militar. Anys més tard, Ferran Sanxis es revoltà contra el seu pare i mantingué enfrontaments amb els seus germanastres, sobretot amb l'infant Pere.

Teresa Gil de Vidaure, amistançada i promesa de Jaume I

Una altra aristòcrata aragonesa, però d'origen navarrès, Teresa Gil de Vidaure, va prendre el lloc de Blanca de Antillón. Teresa Gil de Vidaure era vídua de Sancho Pérez de Lodosa.⁶¹ L'inici de la relació amb el rei es podria fixar pels volts del 1255, i es perllongà fins al 1265.

El rei li va fer promesa de casament, per la qual cosa es considerava que, entre ella i el rei, hi havia un autèntic lligam matrimonial: així ho va reconèixer el papa.

Teresa Gil era una dona de gran personalitat i va tenir una vida intensa. Les fonts la mostren comportant-se com una gran dama i sembla que va ser una gran administradora i organitzadora.

Va ser una de les concubines o amistançades fundadores: va fundar el convent de la Saïdia de

57. Vegeu Claire PONSICH, «Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon, Identité et pouvoirs de Jolánta Árpád (1215-1251)», en aquest mateix volum, p. 529-566.

58. Pere TOMIC, *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya*, València, Anubar, 1970, cap. 39

59. A la serra de l'Espadan.

60. ACA, pergamí núm. 878 de Jaume I.

61. Julián AVELLANES COSCUJUELA, prevere, «Teresa Gil de Vidaure y Jaime el Conquistador», *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època, segona part*, Barcelona, 1913, p. 790-798.

València i s'hi va recloure cap al 1265, quan emmalaltí en contraure la lepra. Jaume I, aprofitant la malaltia i argumentant que podia contagiar-lo, aprofità per a separar-se'n definitivament.

Teresa Gil i Jaume I van tenir dos fills, Jaume de Xèrica i Pere d'Ayerbe. Ambdós van ser legítims pel rei per tenir possibilitats de succeir-lo.

L'aristòcrata va sobreviure a Jaume I; va morir cap al 1288 i, com va disposar, va ser soterrada amb l'hàbit cistercenc al convent que havia fundat, a la Saïdia de València. Se li van atribuir intervencions miraculoses i, en la tradició cistercenca, va ser considerada beata.

Berenguera Alfonso o Berenguela Fernández, parenta i amistançada

Teresa Gil de Vidaure va ser reemplaçada com a senyora a la cort catalanoaragonesa per l'aristòcrata i parenta de Jaume I Berenguera Alfonso, també coneguda com Berenguela Fernández. Berenguera era filla d'Alfons de Molina i cosina d'Alfons X de Castella. Era una cortesana, fou educada a la cort castellana del rei Savi i era gran amiga i dama de la reina de Castella, la muller d'Alfons X, la princesa aragonesa Violant, filla de Jaume I.

Devia ser una dama jove i bella i el rei volia casar-s'hi i repudiar Teresa Gil de Vidaure.

Encara que com a parenta del rei catalanoaragonès es devien conèixer de feia temps, sembla que la relació amorosa va sorgir a la trobada d'Alcaraz (1265). En aquesta població, es van reunir Jaume I i el seu gendre Alfons X amb els seus respectius seguicis i consellers per a acordar els termes de la conquesta de Múrcia.

En el seguici d'Alfons X, com a dama de la reina Violant de Castella, hi havia Berenguera Alfonso. En acabar la trobada, Berenguera ja no tornà a Castella amb la seva senyora i amiga la reina, sinó que s'incorporà al seguici de Jaume I, l'acompanyà i va iniciar una relació que la convertí en la seva amistançada o concubina. Les fonts no diuen si la jove Berenguera es va enamorar ràpidament del monarca aragonès, perquè entre ells hi havia una considerable diferència d'edat, ni si va marxar amb Jaume I amb total complaença des de l'inici. En qualsevol cas, la passió i la generositat del monarca devien impressionar-la fortament, ja que el rei va repudiar Teresa Gil de Vidaure per poder casar-se amb ella. Però Jaume I havia d'aconseguir primer que el papa autoritzés la separació de Teresa Gil de Vidaure, és a dir, que el papat aprovés el trencament del seu matrimoni morganàtic.

Les poc fluides relacions amb el papat no van afavorir Jaume I en el procés de separació de Teresa Gil, i el papa no va autoritzar mai el trencament del matrimoni amb l'aristòcrata aragonesa.

Jaume I, però, es va mostrar molt generós amb la seva jove concubina i es va comprometre a donar-li importants quantitats de diners, com fan constar diversos documents de la Cancelleria. Consta que la jove amistançada va fundar, entre d'altres beneficis, una capellania a l'església del monestir de Santa Clara de València.⁶² El rei sembla que volia que aquestes sumes destacades fossin com una «donatio propter nuptias». Les quantitats estaven en relació amb la noblesa i la bellesa de Berenguera Alfonso i l'estimació i l'admiració que li professava el rei, el qual es referia a ella com a «karissime et dilectissime nostre dompne Berenguarie Alfonsi».⁶³

La jove concubina no va poder gaudir durant gaire temps dels donatius i els regals reials, ja que va morir a Narbona a l'entrada de l'estiu del 1272.⁶⁴

62. Vegeu Josep SOLER I PALET, «Un aspecto de la vida privada de Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 564.

63. ACA, reg. 16, 2a part, foli 258. Citat a Maria Carme ROCA, *Les dones de Jaume I*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2008, p. 212.

64. Va morir al convent de framenors de Narbona i allí va ser soterrada. Vegeu Maria Carme ROCA, *Les dones...*, p. 213.

No sabem si van ser les importants donacions fetes en metàl·lic i en béns immobles a Berenguera Alfonso o si van ser la seva bellesa, la seva joventut i la seva empena les que van moure el poeta Cerverí de Girona a escriure el *Maldit bendit*, poema en el qual sembla que es refereix a la jove concubina reial.⁶⁵

Berenguera Alfonso i Jaume I sembla que aconseguiren formar una parella sòlida, malgrat l'oposició del papat i probablement també d'alguns consellers reials i membres de la cort. El rei li demostraria la seva estima amb la seva gran generositat i amb la tendresa i la delicadesa amb què sempre s'hi referia. Berenguera li demostrà el seu amor, mantenint-se al seu costat fins que, trobant-se tots dos ja malalts, morí i el féu hereu dels seus béns. El monarca cedí una part dels béns a alguns convents, monestirs i parròquies de Narbona.

Sibil·la de Saga, darrera concubina del rei en Jaume

Sabem ben poques coses de la darrera concubina reial, Sibil·la de Saga.⁶⁶ Sabem que era una noble catalana —probablement del Berguedà— que estava casada amb Arnau de Cabrera quan es convertí en amistançada de Jaume I. Tampoc no es conserven gaires dades del temps durant el qual va ser la favorita del rei, excepció feta, d'una banda, del llarg plet que va sostenir per aconseguir la separació d'Arnau de Cabrera —la cúria papal tampoc no va autoritzar la separació— i, d'altra banda, de la seva instal·lació a Barcelona —després de la mort del rei— en una gran mansió a prop del convent de Sant Francesc amb els seus fills, i conservant una cordial i estreta relació amb alguns dels fills del rei i amb d'altres membres de la cort. Sibil·la va gaudir del respecte i l'estima dels fills i els néts de Jaume I, els quals li van mantenir les donacions atorgades pel monarca i li'n van fer de noves, la qual cosa li permeté mantenir una bona renda vitalícia, i també va rebre les rendes que li corresponien de les propietats i les possessions dels Cabrera, la família del seu marit.

Sembla que Jaume I no guardà gaire dol per la seva amiga Berenguera Alfonso, ja que cap al 1275 el papa Gregori X li recriminava tenir una amistançada que ja estava casada i que havia abandonat el marit. La referència papal semblava clarament anar contra Sibil·la de Saga⁶⁷ i el rei, en la resposta, va sostenir que la seva concubina no estava casada legítimament.⁶⁸

Sibil·la i Arnau de Cabrera van tenir quatre fills —Berenguer, Arnau, Dalmau i Pere— i una filla, Constança.

Potser el seu acostament a la cort va començar a través de la seva sogra Guillema de Cabrera, que també ha estat considerada —per una part de la historiografia— amistançada del rei en Jaume pels volts del 1274.

65. Si bé, com assenyala en el seu treball Miriam Cabré, «Trobadors i cultura trobadoresca durant el regnat de Jaume I» en aquest mateix volum, p. 921-938, hi ha discordança entre la datació del poema i l'any del traspàs de Berenguera. Vegeu Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Barcelona, Ariel, 1984-1988, p. 129. Vegeu també la contribució de Miriam Cabré al Congrés Internacional Francesc Eiximenis, 600 anys (1409-2009), Universitat de Girona, del 12 al 14 de novembre de 2009.

66. Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibil·la de Saga. Perfil biogràfic de la darrera amiga de Jaume I*, Barcelona, Imprenta Subirana, 1973, p. 9.

67. Ja que no podia anar dirigida contra la seva sogra, Guillema de Cabrera, a la qual també s'havia relacionat amb el rei, però aquesta era ja vídua. Les donacions reials a favor de Guillema de Cabrera han estat utilitzades com a argument principal per a justificar la relació amb el monarca.

68. Jaume I, en la seva resposta al papa, sosté que, quan Sibil·la es va casar amb Arnau de Cabrera, aquest ja convivia *more uxorio* amb una altra dona, és a dir, ja tenia una convivència matrimonial amb una altra muller: vegeu Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibil·la de Saga...*, p. 17.

Un document datat el 26 gener de 1275⁶⁹ recull la donació reial del castell de Tàrbena i de diverses alqueries a terres valencianes a Sibilla de Saga, i en el mateix document es disposava que, a la mort de la seva amistançada, els béns passarien al fill que tinguessin de la seva unió.⁷⁰

Jaume I era ja un home ancià —tenia cap a seixanta-sis anys— quan va iniciar la relació amb la jove Sibilla de Saga i va continuar les seves demandes a Roma per a aconseguir l'anul·lació del vincle amb Teresa Gil de Vidaure. La negativa de la cúria papal, malgrat les amenaces llançades al monarca, va impedir que la nova amistançada es convertís en reina de dret, perquè de fet el rei i una bona part de la família i la cort així la consideraven.

Sibilla acompanyava el rei allà on anava —en aquestes dates, sembla que es movia entre Barcelona i València. Fou a València, ja molt malalt, on va afegir dos codicils al seu testament —datat el 1272— durant el mes de juliol del 1275. El 27 del mateix mes morí a València.

La mort del rei no deixà Sibilla desemparada, perquè, com ja hem dit, la concubina mantenia una estreta i afectuosa relació amb els fills del rei, fins al punt que el futur Pere el Gran, abans de la seva coronació, féu donació a la companya del seu pare d'una important quantitat a cobrar sobre les rendes reials de Terrassa, i els anys successius el rei li confirmà d'altres donacions; el juliol del 1288, el rei Alfons,⁷¹ fill de Pere el Gran, també confirmà que Sibilla rebria les rendes sobre Terrassa i d'altres castells veïns. I també amb Jaume II mantingué bones relacions,⁷² i el rei li confirmà algunes donacions i en féu d'altres al seu fill, Arnau de Cabrera.

Sibilla mantindrà, doncs, durant tota la seva llarga vida una renda anual considerable, a la qual se sumaven les rendes de les possessions i les propietats dels Cabrera. Amb aquestes rendes va poder mantenir, com consta en diversos documents, la seva esplèndida casa a Barcelona, que prengué el seu nom —Casa o Hospici de Na Saga. Aquesta casa era prop del convent de framenors de Barcelona.

Sibilla va viure com una gran aristòcrata⁷³ —sense ser-ho—, quasi podríem dir com una reina, sense tampoc arribar a ser-ho, malgrat el desig de Jaume I. Formà part de la cort en successius regnats, i també en formaren part els seus fills i la seva germana Beatriu.

Sibilla fou també una amistançada fundadora. Va comprar el mas Moneder, prop del portal de Sant Antoni, al raval barceloní, i va cedir-lo a l'abat de Poblet perquè fundés un priorat: aquest és l'origen del priorat de Natzaret de Barcelona. I encara va fer una altra fundació: el primer monestir de monges dominicanes de Barcelona, que més endavant es convertí en el monestir de Montsió. Sibilla va dotar de rendes aquest monestir, com ho recull el seu testament datat el 1320: «Instituïm i manem que en la dita ciutat de Barcelona o en el seu territori s'institueixi i edifiqui perpètuament un monestir de monges incloses o tancades de l'orde de predicadors sota el nom i invocació de Santa

69. Datat segur, com era acostumat a Catalunya, per l'Encarnació, per la qual cosa no seria el 1274, l'any que apareix en el document, sinó el 1275. Vegeu Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga...*, p. 28-29.

70. ACA, reg. 20, foli 206, publicat a Josep SOLER I PALET, «Un aspecte de la vida privada de Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 569, nota 2.

71. Sibilla va ser l'encarregada de pagar a Nicolau de Cerers, joier, per les joies que havia fet per al rei Alfons i per a ella.

72. La relació de confiança amb Sibilla es pot apreciar en l'elecció que fa el rei. El monarca tria la casa de Sibilla perquè es dugui a terme la confecció dels vestits que havia de lluir la seva filla, la infanta Isabel, en els actes de la petició de mà, davant els ambaixadors del seu promès el duc d'Àustria (1313). Vegeu ACA, Cancelleria, Reg. Curie 11 de Jaume II, f. 41v.

73. Com ho demostraran les compres d'esclaus que fa. Arxiu de la Catedral de Barcelona, Notaris, Manual de Bernat Villarrúbia, 1302-1308, folis 89v-90. Citat a Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga...*, p. 35.

Magdalena.» També consta que va prometre donar una quantitat important per a la compra d'un espai adient per a l'edificació i la construcció del monestir.⁷⁴

Sibilla va disposar el seu enterrament a l'església del convent de predicadors, és a dir, dels dominicans, Santa Caterina de Barcelona, a la capella que hi va fer construir i que dedicà a santa Margarida.

Féu deixes a molts altres convents amb la disposició que resessin per la seva ànima, com per exemple a les monges de Santa Clara. A la seva parròquia, Sants Just i Pastor, li va deixar un drap d'or per a l'altar, i féu altres deixes als hospitals de la ciutat i també a l'obra de la seu barcelonina.

També va fer importants donacions al monestir de Valldaura, a Sant Pere de les Puelles, a Santa Maria de Jonqueres i a Valldonzella. La darrera concubina reial no oblidava al seu testament les cases de monges importants a la ciutat i als voltants.

La llarga vida de Sibilla de Saga és un bon exemple de la gran activitat i influència que van desplegar algunes de les amistançades o concubines reials. I encara que la historiografia tradicional ha insistit massa en l'exclusió de la dona de l'aristocràcia dels afers públics,⁷⁵ veiem que la majoria d'amistançades o concubines reials actuaven directament o juntament amb el rei en aquesta mena d'afers.

LES AMISTANÇADES: AMANTS, MARES I DONES RIQUES

Les amistançades o concubines del rei en Jaume també permeten apreciar com es pot i s'ha de separar —a diferència del que considerava la historiografia tradicional— l'estudi de la família de l'estudi del cicle de la vida de les dones, i deixar de considerar-les, només, en funció d'altres membres de la família: filles, mullers, mares, vídues, àvies..., per poder passar a considerar-les per elles mateixes com a dones que viuen, desitzen, actuen... Tot i que no podem oblidar que la tutela legal dels pares, germans o marits podia reforçar la tendència a uniformar la situació de la dona, perquè el dret confereix una «categoria» ben específica a la muller, diferenciant-la de tota la resta de dones i també dels homes, la vida de cada dona estava sotmesa a molts canvis, a moltes sorpreses, i era molt més imprevisible i molt més rica en experiències del que marcaven les categories creades pel dret.

A la darrerria de l'edat mitjana, les fonts sovint ens permeten detectar alguns canvis en les relacions que se succeeixen en el si de les famílies de les diferents classes i grups socials; sembla que augmenta la capacitat de les joves d'oferir resistència a l'ordre patriarcal —fos representat pel pare o per la mare—, que es documenta a diverses àrees europees i que es concretarà en un augment del recurs als tribunals de les joves que s'oposaven a la tria feta per la família, o acusaven la família d'haver-les obligat a contreure núpcies amb algú que de cap manera volien.

Si bé el dret eclesiàstic, abans del Concili de Trento, no considerava ja com a lligams vàlids els dels matrimonis clandestins,⁷⁶ sí que eren acceptats com a vàlids per les lleis civils, encara que es fessin amb l'oposició dels pares. Evidentment, l'Església i el dret eclesiàstic acceptaven com a vàlids els matrimonis contrets *in facie ecclesiae*, és a dir, en presència del mossèn i davant dos o tres testimonis, així

74. Antoni Pladevall recull aquestes dades dels documents del Fons Cabrera i Bas de l'Arxiu Ducal de Medinaceli. Vegeu Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga...*, p. 46.

75. Silvana SEIDEL MENCHI, Anne JACOBSON SCHUTTE i Thomas KUEHN (cur.), *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*, Bolonya, Il Mulino, 1999, p. 227.

76. Gaetano COZZI, «Padri, figli e matrimonio clandestini (metà sec. XVI - metà sec. XVIII)», *Cultura*, núm. XIV (1976), p. 169-213; Beatrice GOTTLIEB, «The Meaning of Clandestine Marriage», a Robert WHEATON i Tamara K. HAREVEN (ed.), *Family and Sexuality in French History*, Filadèlfia, 1980, p. 49-83. Vegeu també l'apartat «Matrimonis clandestins i altres transgressions», a Carme BATLLE I GALLART i M. Teresa VINYOLES I VIDAL, *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2002, p. 150-156.

com els matrimonis secrets.⁷⁷ Els matrimonis celebrats segons el ritu secret⁷⁸ defensaven el ple acord i consentiment, és a dir, el consens dels contraents, i obrien als fills i sobretot a les filles una possibilitat de defugir l'oposició del pare, la mare i els parents.

Per a la historiadora Daniela Hacke, la vida de les casades era «una fase de la vida complexa, tant des del punt de vista de l'espai com del temps, que anava canviant notablement per a la dona al llarg de la vida matrimonial.»⁷⁹ Sovint, a mesura que avançava la vida de les dones casades, també s'ampliaven els indrets en els quals es movien i vivien, és a dir, els espais es dilataven al mateix temps que les seves responsabilitats.

Com podem apreciar sovint en les fonts, les dones de tots els nivells econòmics, i les nobles en particular, feien visites regulars a la parentela, a famílies amigues que vivien a prop i, de tant en tant —si les seves rendes els ho permetien—, feien fins i tot viatges més llargs per a visitar parents en d'altres contrades o ciutats. Les visites a santuaris locals, que formaven part de la vida religiosa de l'època, proporcionaven a les dones l'ocasió d'allunyar-se temporalment de casa seva. A més, com hem vist en el cas d'alguna de les amistançades que provenien de famílies amb membres que formaven part del seguici del rei —Blanca de Antillón— o de la reina —Elo Álvarez—, es movien contínuament; d'altres, però, freqüentaven la cort més esporàdicament, per a participar en actes de caire rellevant o en festes de la família reial.

Un nombre significatiu de dones contreia matrimoni entre els dotze i els setze anys. El període en què cada membre del jove matrimoni continuava vivint a casa dels pares respectius, o a casa dels pares d'un dels membres de la parella, i era tractat com l'adolescent que era abans del casament, variava en funció de la seva edat. Sovint no sabem ni quant trigaven a solemnitzar el casament des del prometatge, i menys encara quan el consumaven. El casament de Jaume I amb Elionor de Castella en seria un bon exemple. I també el prometatge d'Aurembiaix amb Jaume I, o d'aquest amb Amícia, són exemples de promeses que mai no s'arribaren a solemnitzar.

No sabem ben bé si les nenes, que es casaven abans dels setze anys, consumaven el matrimoni abans de complir-los. És possible que entre els dotze i els setze anys hi hagués consumacions del matrimoni, tot i que en desconeixem el percentatge. El costum de casar-se sent encara pràcticament nenes, i residir a casa dels pares o dels sogres, feia que sovint tinguessin algunes o totes les criatures quan encara les joves casades no disposaven de casa pròpia. Segons Barbara Harris, fins que una dona no disposa de casa pròpia, es pot considerar que encara està en la primera fase de vida matrimonial,⁸⁰ perquè no pot organitzar, gestionar i administrar la seva casa com li han ensenyat des de ben petita. D'aquesta formació bàsica, en donen compte totes les concubines reials: són bones organitzadores, gestionen les rendes i els béns immobles que el rei els concedeix i porten una vida activa a la cort, participant sovint de forma molt activa en els assumptes de govern i, com era costum, dedicant una part de la seva activitat a fundar noves institucions religioses, o d'assistència, o a matrocinar la construcció dels edificis que les hauran d'albergar i d'altres obres artístiques.

77. J. WENNER, «Gewissensehe», a *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1960, 4, p. 868

78. V. HUNECKE, *Der venezianische Adel am Ende der Republik 1646-1797. Demographie, Familie, Haushalt*, Tübingen, 1995.

79. Daniela HACKE, «Non lo volevo per marito in modo alcuno». Matrimoni forzati e conflitti generazionali a Venezia fra il 1580 a il 1680», a Silvana SEIDEL MENCHI, Anne JACOBSON SCHUTTE i Thomas KUEHN (cur.), *Tempi e spazi...*, p. 195-254, especialment p. 227-228.

80. Barbara HARRIS, «Spazio, tempo e potere delle mogli aristocratiche nell'Inghilterra dei primi Tudor (1450-1550)», a Silvana SEIDEL MENCHI, Anne JACOBSON SCHUTTE i Thomas KUEHN (cur.), *Tempi e spazi...*, p. 225-254, especialment p. 234.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERIGO, Joseph; JOANNOU, Pericle P.; LEONARDI, Claudio; PRODI, Paulo [ed.] (1962). *Conciliorum Oecumenincorum Decreta*. Friburg: Herder.
- ARENDE, Hannah (1996). «¿Qué es la libertad?». A: *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*. Barcelona.
- AVELLANES COSCUJUELA, Julián (1913). «Teresa Gil de Vidaure y Jaime el Conquistador». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època, segona part*. Barcelona.
- BELTRÁN TARRÉS, Marta; CABALLERO NAVAS, Carmen; CABRÉ I PAIRET, Montserrat; RIVERA GARRETAS, María Milagros; VARGAS MARTÍNEZ, Ana (2000). *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*. Madrid: Horas y HORAS.
- BRUNDAGE, James A. (1975). «Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law». *Journal of Medieval History*, núm. 1.
- BURNS, Robert I. (1981). *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València: Tres i Quatre. [Pròleg de Joan Fuster]
- (comp.) (1990). *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador. Razón y fuerza en la Edad Media*. València: Alfons el Magnànim.
- CABESTANY, Joan F. (2004). *Jaume I Conqueridor i home de govern, 1208-1276*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CAPOROSI, Patrizia (2009). *Il corpo di Diotima. La passione filosofica e la libertà femminile*. Macerata: Quodlibet.
- CASEY, James (1999). *La famiglia nella storia*. Roma; Bari: Laterza.
- COZZI, Gaetano (1976). «Padri, figli e matrimoni clandestini (metà sec. XVI - metà sec. XVIII)». *Cultura*, núm. XIV.
- DIÒTIMA (2002). *Approfittare dell'assenza*. Nàpols: Liguori.
- DOMINGO, Dolores (2007). *A la recerca d'Aurembiaix*. Lleida: Universitat de Lleida; Institut d'Estudis Ilerdencs.
- DOMINIANNI, Ida [cur.] (2001). *Motivi della libertà* Milà: Franco Angeli.
- (2004). «La apuesta de la libertad femenina». *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26.
- ECHÁNIZ SANS, María (1990). *Las mujeres en la Orden de Santiago en el Monasterio de Sancti Spiritus de Salamanca, 1268-1500*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1992). *Las mujeres de la Orden Militar de Santiago en la Edad Media*. Lleó: Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo.
- ESPOSITO, Anna (2004). «Adulterio, concubinato, bigamia: testimonianze dalla normativa statutaria dello Stato pontificio (secoli XIII-XVI)». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [cur.]. *Trasgressioni, Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*. Bolonya: Il Mulino.
- FERRANTE, Lucia (2004). «“Consensus concubinarius”: un'invenzione giuridica per il principe?». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [cur.]. *Trasgressioni, seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*. Bolonya: Il Mulino.
- FERRER VIDAL, María Soledad (1983). «Los monasterios femeninos de la Orden de Santiago durante la Edad Media». A: *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*. Madrid: Casa de Velázquez, p. 41-50.
- FIRPO, Arturo (1986). «Las concubinas reales en la Baja Edad Media castellana». A: FONQUERNE, Yves-René; ESTEBAN, Alfonso [coord.]. *La condición de la mujer en la Edad Media. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez del 5 al 7 de noviembre de 1984*. Madrid: Universidad Complutense.
- FURIÓ, Antoni (2007). *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*. València: Bromera.
- GAUDEMET, Jean (1987). *Le mariage en occident. Les moeurs et le droit*. París: Du Cerf.
- GOODY, Jack (1976a). «Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations». A: GOODY, Jack; THIRSK, Joan; THOMPSON, Eduard P. [ed.]. *Family and Inheritance*. Cambridge.
- (1976b). *Production and Reproduction: A comparative Study of the Domestic Domain*. Cambridge.
- (1986). *La evolución de la familia y del matrimonio en Europa*. Barcelona: Herder.
- (1992). *Femmes. Mariages-Linages. Mélanges offerts à Georges Duby*. Bruselles: Bibliothèque du Moyen Âge.
- (2000). *La familia europea*. Barcelona: Crítica.
- GOTTLIEB, Beatrice (1980). «The Meaning of Clandestine Marriage». A: WHEATON, Robert; HAREVEN, Tamara K. [ed.]. *Family and Sexuality in French History*. Filadèlfia.

- HACKE, Daniela (1999). «“Non lo volevo per marito in modo alcuno”. Matrimoni forzati e conflitti generazionali a Venezia fra il 1580 a il 1680». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; JACOBSON SCHUTTE, Anne; KUEHN, Thomas [cur.]. *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Bolonya: Il Mulino.
- HARRIS, Barbara (1999). «Spazio, tempo e potere delle moglie aristocratiche nell'Inghilterra dei primi Tudor (1450-1550)». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; JACOBSON SCHUTTE, Anne; KUEHN, Thomas [cur.]. *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Bolonya: Il Mulino.
- HUNECKE, V. (1995). *Der venezianische Adel am Ende der Republik 1646-1797. Demographie, Familie, Haushalt*. Tübingen.
- JOMBART, E. (1942). «Concubinage». A: *Dictionnaire de droit canonique*. Vol. III. París, col. 1513-1524.
- JORNET I BENITO, Núria (2004). «La pràctica de la pau: Maria de Castella, reina d'Aragó». A: *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*. Barcelona, CD Rom. [<http://www.ub.edu/duoda/diferencia/>]
- JORNET I BENITO, Núria; VINYOLÉS VIDAL, Teresa M.; RIVERA GARRETAS, María-Milagros; GARÍ, Blanca; GARCÍA HERRERO, María del Carmen; VARELA-RODRÍGUEZ, María Elisa (2006). *Las relaciones en la historia de la Europa Medieval*. València: Tirant lo Blanc.
- KUEHN, Thomas (1982). *Emancipation in Late Medieval Florence*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- (1991). *Law, Family and Women. Towards a Legal Anthropology of Renaissance Italy*. Chicago: University of Chicago Press.
- LECLERQ, Henri (1924-1950). «Concubinatus». A: CABROL, Fernand; LECLERQ, Henri [ed.]. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. París.
- LUCAS, Angela M. (1985). *Women in the Middle Ages. Religion, Marriage and Letters*. Segona part. *Women and Marriage*. Brighton: The Harvester Press Limited.
- MARTINI, Gabriele (1986-1987). «La donna veneziana del '600 tra sessualità legittima ed illegittima. Alcune riflessioni sul concubinato». *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, núm. CXLV.
- MIRET I SANS, Joaquim (2004). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Pròleg de Maria Teresa Ferrer i Mallol]
- MURARO, Luisa (2004). «Enseñar la libertad». *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26.
- NANCY, Jean-Luc (1988). *L'expérience de la liberté*. París: Galilée.
- PELAJA, Margherite; SCARAFFIA, Lucette (2008). *Due in una carne. Chiesa e sessualità nella storia*. Roma.
- PLADEVALL I FONT, Antoni (1973). *Sibilla de Saga. Perfil biogràfic de la darrera amiga de Jaume I*. Barcelona: Imprenta Subirana.
- RIQUER, Martí de (1984-1988). *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel.
- RIVERA GARRETAS, María Milagros (1978). *La formación de estructuras cristianas en Castilla la Nueva: la Encomienda y el Priorato de Uclés, de la Orden de Santiago, en los siglos XII y XIII: 1174-1310*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1983). «La Orden de Santiago en Castilla la Nueva en los s. XII y XIII». A: *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*. Madrid: Casa de Velázquez.
- ROCA, Maria Carme (2008). *Les dones de Jaume I*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- ROMEO, Giovanni (2008). *Amori proibiti. I concubini tra Chiesa e Inquisizione*. Roma; Bari.
- ROSSETTI, Gabriella (1977). «Il matrimonio del clero nella società altomedievale». A: *Il matrimonio nella società altomedievale*. Vol. I. Spoleto.
- SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina (1980). *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón*. 1. *La encomienda de Montalbán (1210-1327)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- (1983). «Aspectos relevantes de la Orden de Santiago en Aragón en el siglo XIII y primera mitad del XIV». A: *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*. Madrid: Casa de Velázquez, p. 85-102.
- SCOTT, Joan W. (1999). «La experiencia como prueba». Trad. d'Eva Espasa. A: CARBONELL, Neus; TORRAS, Meri [ed.]. *Feminismos literarios*. Madrid.
- SEIDEL MENCHI, Silvana; JACOBSON SCHUTTE, Anne; KUEHN, Thomas [cur.] (1999). *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Bolonya: Il Mulino.
- SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [cur.] (1999). *Coniugi nemici. La separazione in Italia dal XII al XVIII secolo*. Bolonya: Il Mulino.

- SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [ed.] (2000). *Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*. Bolonya: Il Mulino.
- [ed.] (2004). *Trasgressioni. Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*. Bolonya: Il Mulino.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (2003). *El rei Jaume i la renaixença als Països Catalans*. Barcelona: Dalmau.
- SOLDEVILA, Ferran (1961). *Jaume I i Pere el Gran*. Barcelona: Vicens Vives.
- (1967). *Al marge de la Crònica de Jaume I*. Barcelona: Dalmau.
- SOLDEVILA, Ferran [ed.] (1983). *Les quatre grans cròniques. Crònica del rei Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Selecta.
- [ed.] (2007). *Les quatre grans cròniques. Llibre dels feits del rei En Jaume*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol]
- SOLER I PALET, Josep (1913). «Un aspecte de la vida privada de Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època, segona part*. Barcelona.
- STAFFORD, Pauline (1983a). *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*. Londres.
- (1983b). «The Bride to Be. Marriage ant the family. Noble Women. Royal Princesses. Widows and sisters. Betrothal». A: STAFFORD, Pauline. *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*. Londres.
- (1983c). «The distinction between marriage and concubinage was not entirely simple, nor did it remain unchanged throughout the period...». A: STAFFORD, Pauline. *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*. Londres.
- TOMIC, Pere (1970). *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya*. València: Anubar, cap. 39.
- TOURTOULON, Charles de (1874). *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpeller, según las crónicas y documentos inéditos*. València: Imprenta de José Doménech. 2 v. [València: Librerías París-Valencia SL. Servicio de Reproducción de Libros, 2002]
- TRILLO SAN JOSÉ, Carmen [ed.] (2004). *Mujeres, familia y linaje en la Edad Media*. Granada: Universidad de Granada.
- UDINA I ABELLÓ, Antoni M. (2001). *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Barcelona: Fundació Noguera.
- VARELA-RODRÍGUEZ, M. Elisa; GIRONELLA I DELGÀ, Anna (2008). «Entre madres e hijas: Beatriu Ros y Àngela Benet Tolsà de Ripoll». A: *Vidas de mujeres del Renacimiento*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VILLACAÑAS, José Luis (1981). *Jaume I el Conquistador*. Madrid: Espasa Calpe.
- WENNER, J. (1960). «Gewissensehe». A: *Lexikon für Theologie und Kirche*.

Els fills de Jaume I i la política successòria*

Ricard URGELL HERNÁNDEZ
Arxiu del Regne de Mallorca

INTRODUCCIÓ

La dècada de 1240 és clau en la política successòria de Jaume I, ja que va ser en aquesta època en què el monarca féu palès que el punt central del seu ideari era dividir el patrimoni territorial de la Corona d'Aragó entre tots els seus descendents. Aquesta decisió es va fer realitat a la seva mort l'any 1276, amb el repartiment de l'esmentat patrimoni entre els dos fills que el sobrevisqueren; així, mentre que Pere esdevingué hereu de bona part de la Corona d'Aragó, a Jaume se li n'atorgà una petita part segregada que, posteriorment, constituïria la Corona de Mallorca. La dimensió d'aquesta política i de les seves conseqüències ha estat prou debatuda pels historiadors, els estudis dels quals sovint n'aporten opinions contradictòries —tot i això, cal destacar que les que predominen són aquelles que consideren que la voluntat de crear la Corona de Mallorca com a ens separat de la Corona d'Aragó constituï un greu error per part de Jaume I.¹

Tal disparitat d'opinions indica que el tema és més complex del que sembla,² i de fet és així, ja que cal no oblidar que abans de l'esmentat repartiment definitiu hi va haver el que Santamaría qualifica com a laberint de repartiments territorials.³ A l'hora d'analitzar aquesta dinàmica, Riera Melis ens adverteix que és preferible defugir les interpretacions de caràcter simplista i enquadrar el model successori de Jaume I en un conjunt més ampli de factors que concorren a l'Europa occidental durant el segle XIII.

Amb aquestes pressuposicions, doncs, pretenem plantejar la present aportació des de l'òptica d'uns fets coneguts; així, fent un paralelisme amb aspectes que consideram importants com són les tensions internes, la situació política internacional i la influència que els costums aragonesos i catalans pogueren tenir a l'hora de determinar els diferents repartiments, intentarem apuntar algunes explicacions possibles de la qüestió analitzada.

* En aquest treball, s'han utilitzat les abreviatures següents: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; ARM, Arxiu del Regne de Mallorca; CHCA, Congrés d'Història de la Corona d'Aragó.

1. Un resum de les postures més conegudes, el podem trobar a Álvaro SANTAMARÍA, «El Reino de Mallorca (1276-1343)», a *Historia General de España y América*, Madrid, 1984, vol. IV, p. 731-758; Gabriel ENSENYAT, *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*, Palma, Moll, 1997, vol. I, p. 49-84.

2. Antoni RIERA, «El regne de Mallorca en el context internacional de la primera meitat del segle XIV», a *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1989, p. 45-68. Vegeu-ne la p. 45.

3. Álvaro SANTAMARÍA, «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I», *Mayurqa* (Palma), núm. 19 (1979-1980), p. 125-144. Vegeu-ne la p. 127.

FAMÍLIA I POLÍTICA. L'ORDRE DE PREFERÈNCIES

A l'hora d'establir una tipologia de les formes polítiques en la història espanyola, Lalinde assenya la Corona d'Aragó com la primera forma de coordinació política per aliança matrimonial.⁴ Els matrimonis dels monarques del casal de Barcelona foren presidits en general pel pragmatisme. En el cas dels dos antecessors de Jaume I, Alfons el Trobador i Pere el Catòlic, els enllaços anaren dirigits, respectivament, a reforçar els lligams amb els regnes peninsulars i a reforçar la presència catalanoaragonesa a Occitània.⁵ En el cas de Jaume I, els matrimonis i la progenitura resultant foren la base de la problemàtica familiar que s'esdevingué. En definitiva, doncs, la família, el patrimoni que constituï la Corona d'Aragó i la política van ser les línies d'un triangle desigual facilitat també per la personalitat rectilínia i idealista del monarca.

Els matrimonis

L'any 1221, a l'edat de tretze anys, Jaume I es casà amb Elionor de Castella. L'enllaç fou concertat pels qui aconsellaven el rei en aquells moments i Berenguera, esposa d'Alfons IX de Lleó i germana d'Elionor.⁶ D'aquesta unió, va néixer l'infant Alfons, fill primogènit que havia de donar no pocs maldecaps al seu pare. El 1229 es va anul·lar el matrimoni. S'ha argumentat la consanguinitat com a motiu, sense raó en virtut de les disposicions d'Innocenci III de 1215;⁷ la hipòtesi més creïble, però, és que aquesta anul·lació presentàs un rerefons polític en forma de pacte amb Alfons IX de Lleó per concertar matrimoni entre la filla i hereva Sança amb Jaume I, unió que suposaria obtenir el regne de Lleó com a dot. Però aquest projecte fou desestimat arran de la mort d'Alfons IX, perquè podia significar un conflicte amb el seu successor, Ferran III de Castella.⁸

La intervenció de Gregori IX en la concertació d'un nou matrimoni demostrà que la qüestió tenia un pes polític important i que l'elecció d'una nova esposa no podia afectar l'equilibri de poder establert entre França i la Santa Seu, ni entrar en col·lisió amb els interessos francesos a Occitània. Entre les opcions proposades per Gregori IX, Jaume I optà per Violant, filla d'Andreu II d'Hongria.⁹ Hem de recordar en aquest respecte que ens trobam en el punt culminant del poder de la Santa Seu. En aquesta època, el papa estava dotat d'autoritat per a influir de manera decidida no tan sols sobre la possible unió de regnes per via matrimonial o sobre la seva permanència com a entitats separades, sinó també sobre coalicions o plantejaments polítics a llarg termini. Aquesta influència del papa es va anar convertint en un pressupòsit sobreentès, de tal manera que Gregori IX es podia permetre en aquells moments instar els monarques a acceptar les esposes prèviament escollides per ell.¹⁰ La Santa

4. Jesús LALINDE, «El ordenamiento interno de la Corona de Aragón en la época de Jaime I», a *X CHCA*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, p. 167-211. Vegeu-ne la p. 179.

5. Salvador CLARAMUNT, «La política matrimonial de la Casa Condal de Barcelona y Real de Aragón desde 1213 hasta Fernando el Católico», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* (Barcelona), núm. 23/24 (2002-2003), p. 195-235. Vegeu-ne les p. 199-200.

6. Ernest BELENGUER, *Jaime I y su reinado*, Lleida, Milenio, 2008, p. 62-63. Entre les figures properes a Jaume I, destaquen Eiximèn Cornell, Guillem de Cervera i Guillem de Montcada.

7. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *X CHCA*, p. 215-240; vegeu-ne la p. 217. Al Concili del Laterà, el papa rebaixà la consanguinitat susceptible de nul·litat matrimonial al quart grau.

8. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Alpha, 1934, p. 221.

9. Salvador CLARAMUNT, «La política matrimonial de la Casa Condal de Barcelona y Real de Aragón desde 1213 hasta Fernando el Católico», *Acta...*, núm. 23/24, p. 201-202.

10. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *X CHCA*, p. 218.

Seu desitjava monarquies fortes i ben predisposades cap a Roma, les quals, alhora, servissin per a equilibrar o soscarar el poder de l'Imperi.¹¹

El document d'esposalles amb Violant d'Hongria, datat l'11 de setembre de 1235, és tota una declaració d'intencions. Jaume I adjudicava a la seva muller la ciutat de Montpeller i, d'entrada, adjudicava a la futura progenitura el regne de Mallorca, amb Menorca i Eivissa, més Montpeller, el comtat de Rosselló i el de Millau, i tot allò que conquerís als sarraïns. Tot en heretatge i en ple domini. Poc després s'augmentaria l'esponsalici i l'herència dels fills venidors amb la Cerdanya, el Conflent i el Vallespir, així com la vila de Cotlliure. No cal dir que tots aquests territoris anaven destinats al primogènit de l'enllaç.¹² D'aquesta manera, el document esponsalici contravenia ja el testament de 1231 a favor de l'infant Alfons, ja que li llevava una part del seu heretatge.

Davant d'aquests fets, és inevitable qüestionar-se si hi havia hagut prou temps per tal que la futura reina hagués pogut induir Jaume I a repartir els regnes entre la futura progenitura al document d'esposalles. O bé hi havia, també, una convicció personal del rei en aquest sentit perquè el costum ancestral català ho permetia? O fou el poc amor que des de sempre demostrà per l'infant Alfons el factor que el va convèncer de dotar els fills que sens dubte vindrien? També ens podem interrogar sobre si la creació dels nous regnes de Mallorca i de València amb personalitat pròpia anava lligada a la intenció de facilitar futurs repartiments. Una resposta ens la pot donar Lalinde quan, en abordar les tensions generades sobretot a Aragó i a Catalunya per la política de repartiments, destaca com a element significatiu el signe mateix de l'expansió mediterrània. Des d'aquesta perspectiva, si l'objectiu del rei hagués estat una forma política unitària, Mallorca s'hauria pogut incorporar a Catalunya i València a Aragó. De fet, el mateix autor assenyala els intents d'incorporar el dret català a Mallorca i el dret aragonès a València com a indicadors d'aquesta via. Però en contra hi jugà el fet que Jaume I preferí considerar els nous territoris com a «adquirits» o personals en lloc de «propis» o territorials per tal de poder beneficiar els seus fills i, alhora, per contrarestar el poder dels grups polítics forts, en especial el dels nobles aragonesos.¹³ Una dada aclaridora és també el fet que, el mateix any 1229, només plantejà a aragonesos i lleidatans el reconeixement d'Alfons com a hereu universal.¹⁴

El perjudicat en tot aquest afer fou l'infant Alfons. Malgrat el divorci, el fill d'Elionor de Castella fou declarat legítim¹⁵ i en el testament atorgat per Jaume I el 1231 fou instituït hereu universal de tots els regnes i comtats, i de tots els altres territoris haguts i per haver.¹⁶ Però el testament quedaria invalidat en el moment en què nasqués un fill del nou matrimoni. La qüestió ha generat molta tinta entre els historiadors, sobretot entorn de dos punts: l'allunyament d'Alfons del seu pare després del divorci d'Elionor de Castella i les males relacions entre ambdós, i, d'altra banda, la pressió de Violant per dotar els seus fills en detriment del primogènit. L'allunyament entre pare i fill era un fet des del divorci dels seus pares. Alfons se'n va anar a viure a Castella a prop de la seva mare i dels seus familiars, però això significà també una proximitat a la monarquia castellana i a la possibilitat del seu ajut en cas que es decidís a no reconèixer per vies més enèrgiques la divisió de la Corona d'Aragó plantejada

11. Ernest BELENGUER, *Jaime I...*, p. 122.

12. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, Barcelona, Aedos, 1963.

13. Jesús LALINDE, «El ordenamiento interno de la Corona de Aragón en la época de Jaime I», a *X CHCA*, p. 180-182.

14. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, p. 223.

15. Charles de TOURTOULON, *Jaime Ier le Conquérant*, vol. I, Montpeller, De Gras, 1863-1867, p. 454-455.

16. ACA, pergamins Jaume I, núm. 453. Publicat per Antonio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. I, València, Anubar, 1976, p. 197-299.

pel seu pare. No debades, Castella esdevenia una gran potència europea gràcies a la unió amb Lleó i a l'expansió territorial a costa de l'Andalusia musulmana. Còrdova era conquerida per Ferran III l'any 1238.

Els esdeveniments entre 1240 i 1248

Com a conseqüència del naixement de l'infant Pere el 1240, Jaume I dictà el segon testament el gener de 1242. Un document que ha estat objecte de crítica, ja que es considera que les raons argumentades per fer la divisió eren febles però que, en definitiva, venia a complir allò previst a les esposalles de 1235. El patrimoni heretat —Aragó i Catalunya bàsicament, més els comtats de Ribagorça, Urgell i la Vall d'Aran— romanien en mans d'Alfons, mentre que el patrimoni adquirit per conquesta —Mallorca i València—, per herència materna —Montpeller— o per herència del comte Nunó Sanç aquell mateix any —el Rosselló, la Cerdanya, el Vallespir i el Conflent— constituïria el lot de l'infant Pere.¹⁷

L'any següent, el gener de 1243, Jaume I modificà el repartiment i fragmentà el patrimoni heretat en adjudicar Catalunya a Pere. El maig va néixer l'infant Jaume i el desembre, a Daroca, el rei s'adaptà a la nova realitat familiar: confirmà l'adjudicació de Catalunya a Pere i dotà l'infant Jaume amb els regnes de València i de Mallorca. El patrimoni d'Alfons quedà reduït al regne d'Aragó, amb l'afegit de la franja del Segre i la ciutat de Lleida.

Del matrimoni amb Violant, varen néixer dos fills més. El més petit, Sanç, fou destinat a l'Església i arribaria a ser arquebisbe de Toledo. L'infant Ferran, però, creà un nou dilema, perquè el rei l'havia de dotar amb una heretat. Per a solucionar la qüestió, Jaume I redactà un nou testament el 1248, en el qual Ferran obtingué els comtats de Rosselló i de Cerdanya, la senyoria de Montpeller i els drets sobre els territoris del migdia de França.

L'any 1248 representà el punt culminant en la política de repartiments territorials, amb els quatre fills —recordem que les filles restaven fora de l'herència patrimonial— dotats cada un amb una part dels territoris de la Corona. Si el traspàs hagués tingut lloc en aquests moments i s'hagués executat el que aleshores era el darrer testament, les conseqüències haurien estat imprevisibles. És veritat que això ho podem veure ara des de la perspectiva històrica, i també que les circumstàncies personals, familiars i polítiques de Jaume I eren les que eren quan redactà el testament de 1248, però veient la situació des d'un punt de vista geopolític, la divisió de la Corona d'Aragó en quatre parts en principi autònomes era una aposta prou arriscada tenint en compte la puixança de les potències veïnes, les quals anaven en sentit contrari, és a dir, es basaven en l'expansió, la unificació i l'enfortiment del poder reial. I aquest sí que havia de ser un fet visible als ulls de Jaume I. A Castella, un cop conquerida Còrdova, Ferran III va irrompre de ple a la vall del Guadalquivir i la caiguda de Sevilla el mateix any 1248 fou un cop decisiu per a la resta de l'Andalusia musulmana, que acabaria reduïda al regne de Granada. L'ajut de l'infant Alfons en el procés de conquesta de Sevilla no feia sinó confirmar la bona sintonia existent entre el primogènit de Jaume I i els familiars de la seva mare i donava un nou caire al problema successori. Era la constatació que la marginació del primogènit anava més enllà d'una qüestió familiar i afectava de ple els territoris de la Corona, sobretot Aragó, on els repartiments de la dècada dels quaranta generaren grans tensions, però també afectava, en aquest cas, les relacions amb la Corona de Castella, sempre difícils malgrat els lligams establerts pel matrimoni de Violant,

17. ACA, pergamins, Jaume I, núm. 857. Publicat per Antonio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. II, p. 116-120.

filla de Jaume I, amb el que seria Alfons X de Castella. El Tractat d'Almirra de 1244 entre Jaume I i el seu gendre rebaixà les tensions pròpies entre dues potències en expansió, però no significà el final dels problemes.

Els successius reajustaments territorials varen tenir efectes socials i polítics molt negatius. El primer episodi es produí a conseqüència de les decisions preses a Daroca el desembre de 1243, en virtut de les quals catalans i aragonesos veieren alterats els límits territorials amb la incorporació a Aragó de la comarca del Segre, inclosa la ciutat de Lleida, on corria moneda aragonesa i havia jurat com a hereu l'infant Alfons. Jaume I rectificà el gener de 1244 i tornà a fixar els límits de Catalunya al Cinca, però la nova decisió va fer malcontents els aragonesos, que consideraven seves les terres de l'àrea del Segre —Lleida es negà a jurar l'infant Pere. Tot plegat creà un moviment de solidaritat entorn de l'infant Alfons, en el qual no faltaren elements significats de la noblesa aragonesa.

El testament de 1248 provocà també greus tensions al nord del regne de València en favor de l'infant Alfons, esperonades per Pere de Portugal.¹⁸ Jaume I hagué de reunir una comissió de juristes a Alcanyís el febrer de 1250, la qual li recomanà una nova distribució territorial amb l'adjudicació d'Aragó i de València al primogènit, a més d'una franja a l'Ebre per donar una sortida marítima a Aragó. Catalunya seria per a l'infant Pere.

Als problemes als territoris afectats, s'hi afegien les transgressions del costum establert. Les divisions de 1242 i de 1248 no es podien fer amb el costum aragonès a la mà,¹⁹ encara que el costum català sí que preveia la possibilitat que els pares poguessin repartir territoris entre tots els fills.²⁰

El reajustament per via natural

Així es pot considerar el període entre 1251 i 1262, ja que gràcies a esdeveniments naturals i fortuïts —més que a circumstàncies polítiques— es va poder reconduir la qüestió successòria de manera que al final del període el nombre d'hereus s'havia reduït a la meitat. El primer punt d'inflexió es produí el mateix any 1251, quan la mort del fill petit, Ferran, provocà una reunió de les Corts catalanes a Barcelona el març següent, on es decidí que el lot del difunt fos adjudicat a l'infant Pere. El rei no va atendre les recomanacions fetes l'any anterior a Alcanyís respecte a l'augment del lot de l'infant Alfons i el mantingué únicament amb la dotació del regne d'Aragó, sense incloure-hi la Ribagorça.

Un altre fet significatiu d'aquest any fou la mort de les dues mares dels fills legítims de Jaume I, Elionor i Violant. La desaparició d'ambdues comportà un canvi en les relacions entre Jaume I i l'infant Alfons. Hi ha constància de contactes entre les dues parts el mateix any 1251 per a avançar en l'apropament, el qual va concloure el setembre de 1253 amb l'acceptació per part del primogènit de les decisions preses a Alcanyís a canvi de l'adjudicació de València i d'una sortida al mar per a Aragó

18. Pau CATEURA, *Mallorca al segle XIII*, Palma, El Tall, 1997, p. 70.

19. Álvaro SANTAMARÍA, «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I», *Mayurqa*, núm. 19, p. 127.

20. Lluís TO, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. L'autor indica que «dins la mateixa família dels comtes de Barcelona també es produeixen repartiments després d'aconseguir ampliar els patrimonis durant els segles XII i XIII. El repartiment dels regnes fet per Jaume I entre els seus dos fills, Pere i Jaume, s'inscriu en aquesta vella tradició. Per evitar l'excessiva proliferació de branques secundàries de la família es poden desenvolupar altres estratègies. Es tracta de mecanismes per reduir el nombre d'hereus potencials: el celibat laic o eclesíastic o retardar l'edat matrimonial» (p. 239-240).

a les terres de l'Ebre,²¹ a costa d'una Catalunya adjudicada finalment a l'infant Pere, mentre que Jaume es quedava Mallorca i Montpeller.

Però aquests darrers canvis tampoc no deixaren ningú content. Malgrat la imatge d'apropament, les relacions entre Jaume I i Alfons mai no es pogueren reconduir vers la cordialitat, ja que aquest mai no acceptà els repartiments d'una herència que considerava seva; així que, després de perdre el suport de Castella arran del Pacte de Sòria de 1256 entre Jaume I i Alfons el Savi, les mirades del primogènit es dirigiren a Catalunya mitjançant la concertació de matrimoni amb la filla de Gastó de Bearn, néta de la família Montcada, una de les poderoses del Principat; això li asseguraria una certa presència a Catalunya, però augurava noves complicacions familiars, no solament amb el pare, sinó també amb el germanastre Pere.

Els núvols semblaren desaparèixer de sobte amb la mort d'Alfons l'any 1260. Per a Jaume I, la defunció del seu primogènit semblava la solució d'un problema que, en cas d'haver persistit, podia haver portat la Corona d'Aragó a una situació de conseqüències imprevisibles i a un més que probable enfrontament entre Alfons i Pere. Però la realitat era ben diferent, ja que l'únic que canviava eren els noms dels personatges en disputa. La mort d'Alfons replantejava el repartiment territorial i el nou primogènit, igual que el difunt Alfons abans, no es mostrava disposat a acceptar cap repartiment amb l'infant Jaume; però, temorós d'oposar-se de manera oberta a la voluntat del seu pare, redactà el 15 d'octubre de 1260 una protesta secreta en el sentit que, si el rei l'obligava a jurar un repartiment o un testament on es consumàs una divisió territorial, el juraria sota l'amenaça de ser desheretat. Les tensions arribaren a tal nivell que Jaume I es va veure obligat a clarificar la situació i a atorgar un nou testament a Barcelona, l'agost de 1262, amb l'objectiu, segons diu el preàmbul, de posar fi a les desavinences i d'assentar les bases de la concòrdia i pau entre els infants.²²

França, els Anjou i la Mediterrània en la política familiar

Si fins a la mort de l'infant Alfons les relacions amb Castella havien influït, com hem vist, en la política territorial de Jaume I, a partir de 1260 el centre de gravetat en aquest respecte es desplaçà a la Mediterrània amb dos focus d'atenció: França i Sicília. Dos anys després del Pacte de Sòria amb Castella, el juliol de 1258 Jaume I havia signat el Tractat de Corbeil amb Lluís IX de França. Sense entrar aquí en detalls —tot i que no es poden deixar de remarcar els problemes sorgits a Montpeller el 1254—, l'intercanvi de reconeixements i de renunciacions mútues semblava el final dels problemes entre França i la Corona d'Aragó, però en realitat en restava un de prou important: la relació amb els Anjou.

Ja anteriorment, l'intent de Jaume I de lligar els comtats de Tolosa i de Provença per via matrimonial havia fracassat i el germà de Lluís IX, Carles d'Anjou, adquirí Provença el 1246 en casar-se amb Beatriu, filla i hereva del comte Ramon Berenguer V, amb la qual cosa va posar final a la presència catalana de més d'un segle a través d'una dinastia menor. El papa, que no s'havia negat al seu moment a aprovar un matrimoni de l'esmentada hereva amb la casa reial d'Aragó malgrat la consanguinitat,²³ finalment va cedir a la major pressió de Lluís IX, cosa que va permetre als Capets

21. ACA, pergamins Jaume I, núm. 1346. Publicat per Antonio HUICI i María Desamparados CABANES, *Documentos...*, vol. III, p. 113-114.

22. Álvaro SANTAMARÍA, «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I», *Mayurqa*, núm. 19, p. 129.

23. Ernest BELENGUER, *Jaime I...*, p. 170.

col·locar el més jove i ambiciós príncep al territori. D'altra banda, en virtut del Tractat de París de 1229, la monarquia francesa també aconseguí instal·lar Alfons de Poitiers al comtat de Tolosa, gràcies al seu matrimoni amb Joana, filla de Ramon VII, mort el 1249. L'èxit per a França semblava, doncs, complet: havia col·locat prínceps seus als dos territoris extrems d'Occitània i també es construï el primer port francès a la Mediterrània: Aigüesmortes.

Però dos anys després de Corbeil es produí un fet amb unes conseqüències que anirien més enllà de Jaume I. L'infant Pere, que ja destacava per tenir una forta personalitat capaç de mantenir criteris polítics divergents dels del seu pare, es comprometé amb Constança, filla de Manfred de Sicília i pertanyent a la família imperial dels Hohenstaufen. Jaume I donà suport al matrimoni, conscient dels interessos comercials catalans —que no expansius, en aquells moments— a Sicília i, a més, sabedor que la unió possibilitava una acció mediatra entre els Hohenstaufen i el papat. Però, de fet, el matrimoni, celebrat el juny de 1262, trencava la dinàmica que havia presidit en general el regnat de Jaume I: la submissió a la Santa Seu. L'oposició del papa fou total, com també ho fou la de França, i fins i tot la del seu gendre, Alfons X de Castella, pretendent en aquells moments a la corona imperial.²⁴ Els missatges de tranquil·litat de Jaume I anaren acompanyats del matrimoni de la seva filla Isabel amb el futur Felip III de França, i del compromís de no donar suport a Manfred contra el papat, segons era previst a Corbeil.²⁵ Però el nomenament de Carles d'Anjou com a rei de Sicília pel papa el 1264, la mort de Manfred al camp de batalla el 1266 i l'execució del seu successor, Conradí, després de ser vençut a la batalla de Tagliacozzo constituïren esdeveniments que trencaven qualsevol equilibri pretès. En convertir-se el futur Pere el Gran en valedor dels drets de la seva esposa a la corona siciliana —i de la causa gibel·lina—, s'obrien les portes als futurs esdeveniments de 1282.

Pel que fa a l'infant Jaume, el seu matrimoni no tindria la mateixa repercussió internacional, però no va estar exempt d'elements de conflicte. L'any 1262, el mateix en què fou declarat hereu dels territoris que constituïrien la Corona de Mallorca, es casà amb Esclarmunda, germana del comte de Foix. L'aliança de Mallorca amb aquest comtat provocà encara més tensions amb el seu germà, però aquest es guardà de fer-les públiques i un any després alliberà el comte de Foix de retre-li homenatge pels feus que tenia en territoris que havia d'heretar l'infant Jaume.²⁶

Per la seva banda, Jaume I va pretendre incrementar els territoris de Jaume amb la vinculació l'any 1267 del regne de Sardenya al regne de Mallorca, després d'haver declarat que tenia plena confiança en el fet que el papa corroboraria la seva proposta. Però el 1269 els Anjou aconseguiren coronar Felip, fill de Carles, així que les esperances en aquest respecte restaren esvaïdes.²⁷

EL DARRER ACTE: LA CONSTITUCIÓ DE LA CORONA DE MALLORCA

El testament signat per Jaume I a Montpeller el 22 d'agost de 1272²⁸ va cloure el procés iniciat trenta anys enrere i donà llum definitiva a la constitució de la Corona de Mallorca amb les illes Balears, els comtats de Rosselló i de Cerdanya, la ciutat de Montpeller i els vescomtats de Carladès i

24. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *X CHCA*, p. 237.

25. Odilo ENGELS, «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII», a *X CHCA*, p. 237-238.

26. Álvaro SANTAMARÍA, «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I», *Mayurqa*, núm. 19, p. 197.

27. Charles Emmanuel DUFOURQ, *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental*, Barcelona, Vicens Vives, 1969, p. 95.

28. ARM, pergamins reials, Jaume I, núm. 16. Vegeu les referències bibliogràfiques a Álvaro SANTAMARÍA, «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I», *Mayurqa*, núm. 19, p. 125-143.

d'Omeladès. El testament confirmava la partició de 1262, però afegia una sèrie de disposicions encaminades a donar més fermesa a la seva voluntat. Així, els dominis d'ambdós hereus es transmetien en alou franc, plena sobirania i independència l'un de l'altre; per tant, sense cap vincle feudal entre ells.²⁹ Es prohibia el desmembrament territorial de les dues corones i es disposava la seva transmissió íntegra al fill primogènit o a qui correspongués per dret de successió. També, i això és important assenyalar-ho, el testament disposava que, en absència de successors legítims, la Corona de Mallorca passaria al titular de la Corona d'Aragó, i viceversa. Aquesta clàusula seria precisament invocada per Jaume II d'Aragó quan es va fer evident que Sanç de Mallorca moriria sense successió legítima directa, la qual cosa provocaria importants friccions entre les dues monarquies.³⁰ Encara el 20 de juliol de 1276, pocs dies abans de morir, Jaume I confirmà el darrer repartiment i pregà als seus dos fills que s'estimassin i s'honorassin mútuament com a germans.³¹ Aquest exhort el trobam repetit fins i tot a la crònica reial.³²

DESPRÉS DE 1276

El context en què s'executà el testament de Jaume I no podia ésser més desfavorable. Com sabem, el ja rei de la Corona d'Aragó no acceptava el repartiment i és probable que abans de la mort del pare ja pensàs en la manera de sotmetre el seu germà. Però, a més, la qüestió siciliana conduïa inexorablement la Corona d'Aragó a un enfrontament amb els Anjou, França i el papat en un conflicte que afectaria tota la Mediterrània occidental. Dins d'aquest marc, la Corona de Mallorca era un petit i dispers estat, amb unes illes Balears que ja aleshores jugaven un paper important en el tràfic marítim comercial —sobretot el català— i que, per tant, estaven a la ment de les potències veïnes com a objecte de desig. Els territoris continentals restaven, en principi, salvaguardats de la pressió francesa per les clàusules de Corbeil, però no de la influència catalana; de fet, el mateix testament de Jaume I disposava la circulació exclusiva de la moneda de Barcelona i l'aplicació dels Usatges al territori del Rosselló. De qualsevol manera, la situació fronterera del Rosselló i la Cerdanya entre Catalunya i França no podia ser mai còmoda per a Pere el Gran. Per tant, Jaume II de Mallorca es trobava al capdavant d'una entitat que no era marginal des d'un punt de vista geoestratègic, però políticament dèbil encara que econòmicament en expansió.

Així les coses, i comptant amb una superioritat militar aclaparadora respecte a Jaume II de Mallorca, era lògic que el rei Pere es decidís a avançar-se a qualsevol esdeveniment i imposàs al seu germà el Tractat de Perpinyà el gener de 1279, pel qual els reis de Mallorca es convertien en feudataris dels de la Corona d'Aragó i la mateixa Corona de Mallorca en un *apanage*. El fet que transcorreguessin dos anys i mig abans d'exigir la submissió del seu germà en lloc de fer-ho el mateix any 1276 —o simplement procedir al reintegrament dels territoris— es deu més a la necessitat de Pere el Gran de sufocar

29. Jesús Ernesto MARTÍNEZ, *La tràgica història dels reis de Mallorca*, Barcelona, Aedos, 1960, p. 17. La paraula infeudació només surt al paràgraf del repartiment de 1262 que fa referència als comtats de Rosselló i Cerdanya, esmentant que aquests esdevindrien feus de la Corona d'Aragó en cas —d'altra banda rebutjat al darrer testament— que passassin a mans de persones no filles del rei Jaume o descendents seus per línia masculina.

30. Vegeu, en aquest respecte, Álvaro SANTAMARÍA. «Tensión Corona de Aragón – Corona de Mallorca. La sucesión de Sancho de Mallorca», a *Estudios en memoria del profesor D. Salvador de Moxo*, vol. II, Madrid, Universidad Complutense, 1982, p. 423-495.

31. ACA, pergamins de Jaume I, núm. 365.

32. JAUME I, *Crònica o Llibre dels feits*, Barcelona, Base, 2006, capítol 563, foli cxxxv. Edició facsímil de la primera edició: València, 1557.

les revoltes musulmanes a València i a la postura rebel d'alguns nobles catalans,³³ però les intencions del monarca es veien venir amb les mesures de pressió i d'intimidació practicades en aquest període.

Cinc anys després dels acords de Perpinyà, en esclatar la guerra a la Mediterrània com a conseqüència de les Vespres sicilianes, va tenir lloc allò que Jaume I no havia previst —o tal vegada no volgué acceptar que pogués passar, tot i que sembla obvi que s'ho temia—: la lluita entre els dos germans com a conseqüència del repartiment dels regnes disposat pel Conqueridor. Allò que succeí després ja és una altra història.

El resultat final de la política successòria de Jaume I fou la divisió del patrimoni en dos estats per voluntat expressa i ferma del rei, sense influències del seu entorn més íntim, ja que Violant havia mort el 1251. Per tant, com proposa Ensenyat, la Corona de Mallorca respondria més aviat al desig personal de Jaume I de no deixar el seu fill menor sense reialme³⁴ més que no a circumstàncies polítiques sobretot en relació amb França i Sicília; encara que al darrere queden els altres repartiments, fets amb la mateixa voluntat ferma, segurament amb pressió de la seva esposa i sota conjuntures polítiques difícils. La influència de la reina Violant s'ha d'atendre com a factor, sí, però l'ambició d'una dona no pot explicar per ella sola el fet dels repartiments.

Del repàs dels esdeveniments, es dedueix que s'han d'atendre altres factors. El primer de tots és el caràcter personal de Jaume I i la seva mentalitat —amb les capacitats i les deficiències de tot ésser humà— que, juntament amb l'experiència de la infantesa i els efectes de l'educació rebuda, formaren la seva ideologia i les seves conviccions. També cal tenir present la influència que els costums aragones i català pogueren tenir a l'hora de determinar els diferents repartiments. Igualment, s'ha de considerar quin pes van tenir els factors polítics interns i externs.

Es tracta de línies de treball que comportarien una relectura de les fonts documentals conegudes, la investigació de documents inèdits i, fins i tot, una nova lectura del *Llibre dels feits*.

BIBLIOGRAFIA

- ABULAFIA, David (1996). *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*. Barcelona: Omega.
- BELENGUER, Ernest (2008). *Jaime I y su reinado*. Lleida: Milenio.
- CATEURA, Pau (1997). *Mallorca al segle XIII*. Palma: El Tall.
- CLARAMUNT, Salvador (2002-2003). «La política matrimonial de la Casa Condal de Barcelona y Real de Aragón desde 1213 hasta Fernando el Católico». *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* (Barcelona), núm. 23/24, p. 195-235.
- DUFOURCQ, Charles Emmanuel (1969). *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental*. Barcelona: Vicens Vives.
- ENGELS, Odilo (1979). «El rey Jaime I de Aragón y la política internacional del siglo XIII». A: *X CHCA*. Saragosa: Institución Fernando el Católico, p. 215-240.
- ENSENYAT, Gabriel (1997). *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*. Palma: Moll.
- HUICI, Antonio; CABANES, María Desamparados (1976). *Documentos de Jaime I de Aragón*. Vol. I. València: Anubar.

33. Álvaro SANTAMARÍA, «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I», *Mayurqa*, núm. 19, p. 198.

34. Gabriel ENSENYAT, *La reintegració de la Corona de Mallorca...*, p. 89.

- JAUME I (2006). *Crònica o Llibre dels feits*. Barcelona: Base, cap. 563. [Edició facsímil de la primera edició: València 1557]
- LALINDE, Jesús (1979). «El ordenamiento interno de la Corona de Aragón en la época de Jaime I». A: *X CHCA*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 167-211.
- MARTÍNEZ, Jesús Ernest (1960). *La tràgica història dels reis de Mallorca*. Barcelona: Aedos.
- RIERA, Antoni (1989). «El regne de Mallorca en el context internacional de la primera meitat del segle XIV». A: *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 45-68.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1979-1980). «Creación de la Corona de Mallorca: las disposiciones testamentarias de Jaime I». *Mayurqa* (Palma), núm. 19, p. 125-144.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1982). «Tensión Corona de Aragón – Corona de Mallorca. La sucesión de Sancho de Mallorca». A: *Estudios en memoria del profesor D. Salvador de Moxo*. Vol. II. Madrid: Universidad Complutense, p. 423-495.
- (1984). «El Reino de Mallorca (1276-1343)». A: *Historia General de España y América*. Madrid.
- SOLDEVILA, Ferran (1934). *Història de Catalunya*. Barcelona: Alpha.
- (1963). *Pere el Gran*. Barcelona: Aedos.
- TO, Lluís (1997). *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TOURTOULON, Charles (1863-1867). *Jacme Ier le Conquérant*. Montpellier: De Gras.

Els 128 quarters del comte rei Jaume I el Conqueridor (1208-1276)

Armand de FLUVIÀ
Institució Catalana de Genealogia i Heràldica

A la revista *Paratge* (números 7, 9 i 11), vaig publicar la relació d'avantpassats dels nostres sobirans Alfons III el Benigne, Jaume II el Just i Pere II el Gran, fins a la vuitena generació, o sigui, la dels avis cinquens, o llurs respectius 128 quarters, o sigui, 255 avantpassats. Ara presentem, amb motiu del vuitè centenari del seu naixement, la del comte rei Jaume I el Conqueridor, i cal tenir en compte que ja és un temps bastant reulat, en el qual les dades genealògiques són molt més difícils de trobar, són més insegures o són completament desconegudes. Veiem, per exemple, que a la seva vuitena generació, dels cent vint-i-vuit avantpassats teòrics, de moment només en coneixem setanta-tres, o sigui, que ens en manquen cinquanta-cinc.

Els tractadistes saben que la sang i els gens rebuts per una determinada persona influeixen i condicionen notablement no solament el seu físic, sinó també el seu caràcter o la seva manera de ser i de comportar-se.

La barreja de sang occitana, francesa, normanda, longobarda, bascogascona, castellanolleonesa, navarroaragonesa, italiana, anglosaxona, germànica, grega o bizantina, eslava i magiar acumulada per aquest sobirà a través dels seus ascendents, entre els quals hi ha dos emperadors romanogermànics i dos de bizantins, dos reis d'Hongria, un de Bohèmia, un de França, cinc de Castella i Lleó, tres de Pamplona i un d'Aragó, pot contribuir a explicar aquells trets físics i psicològics.

Veiem també que a la mateixa generació VIII descendeix dues vegades del comte Berenguer Ramon I (números 128 i 210, segons el sistema Sousa-Stradonitz), això en el cas que Sibilla (número 105) hagués estat realment filla seva. També descendeix dues vegades del duc Robert I de Borgonya (números 154 i 208), de Sanç III de Pamplona (números 144 i 168), del comte Ponç II (III) de Tolosa (números 156 i 198) i d'Almodis de la Marca (números 157 i 199).

I (SUBJECTE)

1. Comte JAUME I de **Barcelona**, rei d'Aragó, de València i de Mallorca, senyor de Montpeller, * Montpeller, 2.2.1208, † València, 27.7.1276

II (PARES)

2. Comte PERE I de **Barcelona**, rei d'Aragó (Pere II), * Tarragona?, v. 1177, † Muret, 13.9.1213
= Montpeller, 15.6.1204

3. Senyora MARIA I de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), baronessa de l'Omèladès, * ?, v. 1182, † Roma, 21.4.1213

III (AVIS)

4. Comte ALFONS I (Ramon) de **Barcelona**, rei d'Aragó (Alfons II), comte de Girona, de Besalú, de Cerdanya, de Ribagorça (Alfons II), de Rosselló i de Pallars Jussà, marquès i comte de Provença, vescomte del Carladès, * Sant Pere de Vilamajor?, 1/25.3.1157, † Perpinyà, 25.4.1196
= Saragossa, 18.1.1174
5. Infanta SANÇA de **Castella** (*Borgonya-Ivrea*), * ?, 1154/1155, † Sixena, 9.11.1208
6. Senyor GUILLEM VIII de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), baró de l'Omeladès, * ?, † ?, 4/9.11.1202
= 1r, †, 1179
7. Princesa EUDÒXIA de **Bizanci** (*Comnè*), * †, v. 1167, † Aniana, d. 4.11.1202

IV (BESAVIS)

8. Comte RAMON BERENGUER IV de **Barcelona**, comte de Girona, d'Osona, de Besalú, de Ribagorça (Ramon Berenguer I) i de Cerdanya, comte regent de Provença (Ramon Berenguer II), príncep dominador d'Aragó (Ramon Berenguer I), * †, v. 1113, † Borgo San Dalmazzo, Piemont, 6.8.1162
= esposalles Barbastre, 11.8.1137, efectiu Lleida, ?8.1150
9. Infanta PERONELLA (Urraca) d'**Aragó** (*Ximena*), * Barbastre, 11.8.1136, † Barcelona, 13.10.1174
10. Rei ALFONS VII de **Castella** (*Borgonya-Ivrea*), rei de Lleó i de Galícia, * †, Galícia, 1.3.1105, † Fresneda, 21.8.1157
=
11. Princesa RIQUILDA de **Cracòvia-Silèsia** (*Piasts*), * †, v. 1135, † Everstein, 16.10.1185
12. Senyor GUILLEM VII de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), baró de l'Omeladès, * †, † †, a. ?5.1173
= Montpeller, 25.2.1157
13. MATILDE de **Borgonya** (*Capets*), * †, v. 1135, † †, a. 29.9.1172
14. Sebastocràtor ALEIX de **Bizanci** (*Comnè*), * †, v. 1136, † †, assassinat 1183
= †, †
15. MARIA **Ducas** (*Ducas*), * †, †, † †, †

V (REBESAVIS)

16. Comte RAMON BERENGUER III de **Barcelona**, comte de Girona, d'Osona, de Besalú, de Cerdanya, de Provença (Ramon Berenguer I) i de Gavaldà, vescomte de Millau i de part del Carladès, marquès, * Rodés, Roergue, 11.11.1082, † Barcelona, 19.7.1131
= 3r, Arle, 3.2.1112
17. Comtessa DOLÇA I de **Provença a Arle** (*Ricardins de Millau*), comtessa de Gavaldà, vescomtessa de Millau i de part del Carladès, * †, v. 1095, † †, 28.11.1127/14.7.1130
18. Rei RAMIR II d'**Aragó** (*Ximena*), comte de Ribagorça, * Pamplona, 24.4.1080, † Osca, 16.8.1157
= Jaca, 13.11.1135
19. AGNÈS (Matilde) d'**Aquitània-Poitou**, * Poitiers, 1103, † Fontevrault, Anjou, 8.3.1159
20. Comte palatí RAMON de **Borgonya** (*Ivrea*), comte d'Amous, de Portoís, de Galícia i de Coïmbra, * †, v. 1070, † Grajal de Campos, 26.9.1107
= Toledo, ?12.1090/?1.1093
21. Reina URRACA I de **Castella** (*Ximena*), reina de Lleó i de Galícia, * †, 1081, † Saldaña, 8.3.1126

22. Príncep LADISLAU II de **Cracòvia** (*Piasts*), duc de Silèsia, * ?, 1105, † ?, 30.5.1159
= ?, 1120/1125
23. Marcgravina AGNÈS d'**Àustria** (*Babenberg* o *Leopoldins*), * ?, 1108/1113, † Altenburg, 25.1.1157
24. Senyor GUILLEM VI de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), * ?, 1102/1105, † Santa Maria de la Grand Selva, v. 1162
= ?, 1129
25. SIBILLA de **Mataplana** (*Mataplana*), * ?, † ?, a. 1146
26. Duc HUG II (Borrell) de **Borgonya** (*Capets*), * ?, v. 1085, † ?, pd. 6.2.1143
= ?, v. 1116
27. MATILDE de **Mayenne**, * ?, † Beaune, d. 1162
28. Sebastocràtor ANDRÒNIC de **Bizanci** (*Comnè*), * Balabista, 1108, † ?, 1142
= ?, v. 1124
29. IRENE (*Eniades?*), * ?, † Constantinoble, v. 1151
30. NN **Ducas** (*Ducas*)
=
31. NN NN

VI (QUADRAVIS)

32. Comte RAMON BERENGUER II de **Barcelona**, comte de Girona, d'Osona, de Carcassona i de Rasès, marquès, * ?, 1053, † la Perxa de l'Astor, Sant Feliu de Buixalleu, assassinat 6.12.1082
= Barcelona, 1078 a. 13.6 (o del 7)
33. MAFALDA de **Pulla-Calàbria** (*Hauteville*), * Salern, v. 1061, † Girona, 19.9.1107 o 1111/1113
34. Vescomte GILBERT I de **Millau** (*Ricardins de Millau*), vescomte i després comte de Gavaldà i vescomte en part del Carladès (Gilbert IV), * ?, v. 1053, † ?, assassinat 1110/1112
= ?, 1092-1098
35. Comtessa GERBERGA I de **Provença**, a Arle (*Rotbaldins*), a Niça i a part d'Avinyó, marquesa en part de Provença, * ?, v. 1058, † ?, finals del 1112/a. 13.1.1113
36. Rei SANÇ III Ramírez d'**Aragó** (*Ximena*), rei de Pamplona (Sanç V), comte de Ribagorça (Sanç II), * ?, 1043, † Osca, 4.6.1094
= 2n, ?, ?2.1076
37. FELÍCIA de **Roucy**, * ?, v. 1060, † ?, 24.4.1086 o 3.5.1123
38. Duc GUILLEM IX d'**Aquitània**, duc de Gascunya (Guillem VI), comte de Poitou (Guillem VII), de Bordeus i de l'Agenès, * Perigord, 22.10.1071, † Poitiers, 10.2.1127
= 2n Tolosa de Llenguadoc, 1094
39. Comtessa FELIPA I (Matilde) de **Tolosa**, * ?, primavera del 1080, † Fontevrault, 28.11.1117-1118
40. Comte palatí GUILLEM I de **Borgonya** (*Ivrea*), comte del Vienès, Varais, Oscheret, Portoís i Màcon, senyor de Salins, * ?, v. 1017, † ?, 12.11.1087
= ?, 1049/1057
41. ESTEFANIA de **Longwy**, * Longwy, v. 1035, † ?, d. 19.10.1088
42. Rei ALFONS VI de **Castella** (*Ivrea*), rei de Lleó i de Galícia, * Santiago de Compostella, v. 1036, † Toledo, 30.6.1109
= ?, 1080
43. CONSTANÇA de **Borgonya** (*Capets*), * ?, v. 1045, † ?, 3.4/25.10.1093

44. Príncep BOLES LAU III de **Polònia** (*Piasts*), príncep de Cracòvia, * ?, 1084 o 20.8.1086, † ?, 28.10.1138
= 1r, ?, 1103
45. Princesa SBISLAVA de **Kíev** (*Ruríkides*), * ?, ?, † ?, 1110/1111
46. Marcgravi LEOPOLD III d'Àustria (*Babenberg* o *Leopoldins*), * ?, ?, † ?, 15.11.1136
= ?, 1106
47. Princesa AGNÈS de **Francònia** (*Rothenburg de Francònia*), * ?, ?.5.1074, † ?, 24.9.1143
48. Senyor GUILLEM V de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), baró de l'Omeladès, * ?, ?, † ?, 1121
= ?, ?
49. ERMESSEDA de **Melguèlh?** de **Cerdanya?**, * ?, ?, † ?, ?
50. Senyor HUG I de **Mataplana** (*Mataplana*), * ?, ?, † ?, d. 1089
= ?, ?
51. ADELAIDA, * ?, ?, † ?, ?
52. Duc ODÓ I (Borrell) de **Borgonya** (*Capets*), * ?, v. 1060, † Tars, 23.3.1103
= ?, 1080
53. Comtessa palatina SIBILLA de **Borgonya** (*Ivrea*), * ?, v. 1065, † ?, d. 1103
54. Senyor GUALTER IV de **Mayenne**, * ?, ?, † ?, 1124
= ?, ?
55. ALINE o ALIX de **Beaugency**, * ?, ?, † ?, ?
56. Emperador JOAN II de **Bizanci** (*Comnè*), * ?, 13.9.1087, † Cilícia, 8.4.1143
= ?, 1104
57. Princesa PRISCA o PIROSCA (Irene) d'**Hongria** (*Arpàtides*), * ?, ?, † Bitínia, 13.8.1134
58. NN (**Eniades**)
=
59. NN NN
60. NN **Ducas**
=
61. NN NN
62. NN NN
=
63. NN NN

VII (AVIS CINQUENS)

64. Comte RAMON BERENGUER I de **Barcelona**, comte de Girona, Osona, Cascassona, i Rasès, marquès, * ?, 1023/1024, † Barcelona, 27.5.1076
= 3r, ?, 1052 (esponsalici: 12.11.1056)
65. ALMODIS de la **Marca Alta** (*Ramònides*), * ?, ?, † ?, 16.10.1071 assassinada
66. Duc ROBERT el **GUISCARD** de **Pulla i Calàbria** (*Hauteville*), * prop de Coutances, v. 1015, † Cefalònia, 17.7.1085
= 2n, Melfi, 1058
67. SIKELGAITA de **Salern** (*Longobards*) * ?, 1036 † ?, 16.4.1090
68. Vescomte BERENGUER II de **Millau** (*Ricardins de Millau*), vescomte de Gavalvà, de Carladès i de Lodeva, * ?, ?, † ?, 1080/1097
= ?, a. 1050
69. Vescomtessa ADELA I de **Carladès** (*Ricardins de Carladès*), vescomtessa de Lodeva, * ?, ?, † ?, ?

70. Comte JOFRE o GODOFRED I de **Provença**, a Arle (*Rotbaldins*), a Niça i en part a Avinyó, marquès, * ?, ?, † ?, 1061/1063
= ?, ?
71. ESTEFANIA DOLÇA de **Marsella**, * ?, ?, † ?, ?
72. Rei RAMIR I d'**Aragó** (*Ximena*), comte de Ribagorça, * Aibar, Navarra, 999 o 1020-1021, † Graus, Aragó, 8.3.1064
= 1r, Jaca?, 27.8.1036
73. GILBERGA *ERMESSE* de **Bigorra** (*Comenge*), * ?, ?, † ?, 1.12.1049
74. Comte HILDUÍ IV de **Montdidier** i de Roucy, senyor de **Ramerupt**, * ?, ?, † ?, 1063
= ?, ?
75. Comtessa ADELAIDA I de **Roucy**, * ?, ?, † ?, 1062
76. Duc GUILLEM VIII (*GUIU GODOFRED*) d'**Aquitània** i de Gascunya (Guillem V), comte de Poitou (Guillem VI), Bordeus i Agenès, * ?, 1023, † Chizé, 25.9.1086
= 3r, ?, ?.3.1069
77. Duquesa AUDEARDA o HILDEGARDA de **Borgonya** (*Capets*), * ?, 1050, † ?, d. 1120
78. Comte GUILLEM V o IV de **Tolosa**, Roergue, Albigès, Carcí, Lodeva, Carcassona, Perigord, Agenès i Astarac, marquès de Provença i de Gòtia, duc de Narbona, * ?, 1041, † Osca, 1094 (o 1088?)
= 2n, ?, a. 1080
79. EMMA de **Mortain** (*Burgh*), * ?, v. 1058, † ?, d. 1112
80. Comte palatí REINALD I de **Borgonya** (*Ivrea*), * ?, v. 990, † ?, 3 o 4.9.1057
= ?, a. 1.9.1016
81. ADELAIDA (Judit) de **Normandia**, * ?, ?, † ?, 7.7. d. 1037
82. Duc ADALBERT III de l'**Alta Lorena** (*Longwy*), * ?, v. 1005, † ?, 3.2.1048
= ?, ?
83. CLEMÈNCIA de **Foix** (*Comenge*), * ?, ?, † ? d. 1043
84. Rei FERRAN I de **Castella** (*Ivrea*), rei de Lleó, * ?, 1016/1018, † Lleó, 27.12.1065
= ?, 11/12.1032
85. Reina SANÇA I de **Lleó** (*Cantàbria*), * ?, 1013, † ?, 7.11.1067
86. Duc ROBERT I de **Borgonya** (*Capets*), comte d'Auxerre, * ?, v. 1007, † Fleury-sur Ouche, 18.3.1076
= 1r, ?, v. 1033
87. HELIA de **Semur**, * ?, 1016, † Semur-en-Brionnais, 22.4 d. 1055
88. Príncep LADISLAU I de **Polònia** (*Piasts*), * ?, (1043), † Plock, 4.6.1102
= 1r, ?, v. 1080
89. Princesa JUDIT de **Bohèmia** (*Rothenburg de Francònia*), * ?, 1056/1058, † ?, 25.12.1086
90. Gran Príncep SVIATOPOLK II de **Kiev** (*Ruríkides*), príncep de Novgorod i Turov, * ?, 1050, † ?, 16.4.1113
^^^^ (primera concubina)
91. NN NN
92. Marcgravi LEOPOLD II d'**Àustria** (*Babenberg* o *Leopoldins*), * ?, ?, † ?, 12.12.1096 o 12.10.1102
= ?, ?
93. Comtessa IDA de **Cham**, * ?, ?, † ? prop de Dorileo, Cilícia (Turquia), assassinada 1101

94. Emperador ENRIC IV, rei de Germània i Itàlia, duc de **Francònia** (*Rothenburg de Francònia*),
* Goslar, 11.11.1050, † Lieja, 7.8.1106
=1r, Torgau, 13.7.1066
95. BERTA de **Savoia** (*Savoia*), * ?, 21.9.1051, † Magonza, 27.12.1087
96. Senyor GUILLEM IV (Bernat) de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), * ?, ?, † ?, v. 1077
= ?, ?
97. ERMENGARDA de **Narbona**, * ?, ?, † ?, ?
98. Comte PERE I de **Melguèlh**, * ?, ?, † ?, v. 1090
= ?, ?
99. ALMODIS de **Tolosa**, * ?, ?, † ?, 1132
100. NN de **Mataplana**
=
101. NN NN
102. NN NN
=
103. NN NN
104. Duc hereu ENRIC de **Borgonya** (*Capets*), * ?, v. 1035, † ?, 27.1.1070/1074
= ?, v. 1056
105. SIBILLA de **Barcelona** (filiació no segura), * ?, v. 1035, † ?, 6.7. d. 1074
106. Comte palatí GUILLEM I de **Borgonya** (*Ivrea*), Vienès i Màcon, * ?, v. 1017, † ?, 12.11.1087
= ?, 1049/1057
107. ESTEFANIA de **Longwy**, * ?, ?, +† ?, 19.10 d. 1088
108. Senyor NN de **Mayenne**
= ?, ?
109. NN NN
110. NN NN
=
111. NN NN
112. Emperador ALEIX I de **Bizanci** (*Comnè*), * ?, 1048, † ?, 15.8.1118
= ?, 1078
113. Princesa IRENE **Ducas**, * ?, (1066), † Constantinoble, 19.2.1123
114. Rei LADISLAU I d'**Hongria** (*Arpàtides*), * Polònia, 27.6.1040, † Nitra, 29.7.1095
= 2n, ?, v. 1065
115. Comtessa ADELAIDA de **Suàbia** (*Rheinfelden*) [de **Zahringen?**]
116. NN NN
=
117. NN NN
118. NN NN
=
119. NN NN
120. NN NN
=
121. NN NN

122. NN NN
=
123. NN NN
124. NN NN
=
125. NN NN
126. NN NN
=
127. NN NN

VIII (AVIS SISENS)

128. Comte BERENGUER RAMON I de **Barcelona**, * ?, v. 995, † Barcelona, 31.3.1035, = **210**
= 1r Saragossa, 1016 (esposalles) i 1021 (casament?)
129. SANÇA de **Castella**, * v. 1106, † ?, 26.6.1026/1027
130. Comte BERNAT I de la **Marca Alta** (*Ramònides*), † ?, 1043/1047
=
131. AMÈLIA de **Rasès** (*Comenge*) † ?, 1052/1058
132. Comte TANCRED d'**Hauteville** (*Hauteville*), * v. 990, † ?, v. 1041
= 2n
133. FREDESENDA de **Normandia**, * ?, v. 1000, † ?, 1058
134. Príncep GUAIMAR IV de **Salern** (*Longobards*), príncep de Càpua, duc d'Amalfi i Gaeta
* v. 1010/1013, † Salern, 3.6.1052
=
135. GEMMA de **Càpua** * ?, ?, † ?, ?
136. Vescomte RICARD II de **Millau** (*Ricardins de Millau*), * ?, ?, † ?, 1050
=
137. RICSENDA de **Narbona**, * ?, ?, † ?, d. 1080
138. Vescomte GILBERT III de **Carladès** (*Ricardins de Carladès*), * ?, ?, † ?, 1048
=
139. Vescomtessa NOBÍLIA I de **Lodeva**, ?, ?, † ?, ?
140. Comte GUILLEM III o II de **Provença a Arle** (*Rotbaldins*), * ?, ?, † ?, 1018
=
141. Comtessa palatina GERBERGA de **Borgonya** (*Ivrea*), * ?, ?, † ?, 1020/1023
142. Vescomte GUILLEM II de **Marsella**, * ?, ?, † ?, a. 14.5.1050
= 2n, ?, a. 1019
143. ESTEFANIA de **Rians**, * ?, ?, † ?, d. 1055
144. Rei SANÇ III Garcés de **Pamplona** (*Ximena*), * ?, 992, † ?, 1035 = **168**
^^^^ (amistançada)
145. SANCHÀ de **Aibar**, senyora de Miranda, * ?, ?, † ?, 1070/1076
146. Comte BERNAT I de **Bigorra** (*Comenge*), senyor de Foix, * ?, 979/981, † ?, 1036/1038
= ?, v. 1102
147. Comtessa GARSENDA I de **Bigorra** (*Gascunya*), * ?, v. 986, † ?, 1032/1035
148. NN de **Montdidier**
=
149. NN NN

150. Comte EBLES de **Roucy**, * ?, ?, † ?, 11.5.1033
=
151. BEATRIU d'**Hainaut**, * ?, ?, † ?, ?
152. Duc GUILLEM V d'**Aquitània**, * ?, 969, † Maillezais, 13.5.1030
=
153. Comtessa palatina AGNÈS de **Borgonya** (*Ivrea*), * ?, 1000, † ? 18.2.1068/1069
154. Duc ROBERT I de **Borgonya** (*Capets*), * ?, v. 1007, † Fleury-sur-Ouche, 21.3.1076 = **208**
= 2n, ?, ?
155. ERMENGARDA d'**Anjou**, * ?, v. 1018, † ?, 1076
156. Comte PONÇ II (III) de **Tolosa**, * ?, v. 992, † ?, 1060 = **198**
= 2n, ?, v. 1040
157. ALMODIS de la **Marca Alta** (*Ramònides*), * ?, ?, † ?, 16.10.1071 = **199**
158. Comte ROBERT I de **Mortain** (*Conteville*), comte de Cornualla * ?, v. 1030, † ?, 8.12.1090
=
159. MATILDE de **Montgomery**, * ?, d. 1039, † ?, v. 1085
160. Comte palatí OTÓ I GUILLEM de **Borgonya** (*Ivrea*), comte de Nevers i Màcon * ?, 960/962, † Dijon, 21.9.1026
= 1r, ?, v. 982
161. ERMENRUDA de **Roucy**, * ?, v. 945, † ?, 5.3.1002/1005
162. Duc RICARD II de **Normandia**, * ?, ?, † Fécamp, 28.8.1027
= ?, 1000
163. JUDIT de **Bretanya**, * ?, 982, † ?, 15.6.1017
164. NN de **Longwy**
= ?, ?
165. NN NN
166. NN NN
=
167. NN NN
168. Rei SANÇ III Garcés de **Pamplona** (*Ximena*), * ?, 992, † ?, 1035 = **144**
= ?, v. 1010
169. Comtessa MAJOR II de **Ribagorça**, * ?, 995, † ?, pd. 1066
170. Rei ALFONS V de **Lleó** (*Cantàbria*), * ?, 996, † ?, 5.5.1028
=
171. ELVIRA **Menéndez**
172. Rei ROBERT II de **França** (*Capets*), * Orleans, 972, † Melun, 29.7.1031
= ?, d. ?9.1001/a. 25.8.1003
173. CONSTANÇA de **Provença a Arle**, * ?, 986, † Melun, 25.7.1032
174. Senyor DALMAU I de **Semur**, * ?, a. 990, † ?, a. 1048
= ?, v. 1015
175. AREMBURGA de **Borgonya**, * ?, 998/1002, † ?, ?
176. Duc CASIMIR I de **Polònia** (*Piasts*), * ?, 25.7.1016, † ?, 28.11.1058
= ?, 1043
177. Princesa MARIA DOBRONIEGA Vladimirovna de **Kíev** (*Ruríkides*), * ?, v. 1010, † ?, v. 1087

178. Rei VRATISLAU II de **Bohèmia**, * ?, v. 1035, † ?, 14.1.1092
= ?, v. 1058
179. ADELAIDA d'**Hongria** (*Arpàtides*), * ?, † ?, 27.1.1062
180. Gran príncep ISIASLAU I Iaroslàvitx de **Kíev** (*Ruríkides*), * ?, 1025, † Txernigod, 3.10.1078
= ?, v. 1043
181. Princesa GERTRUDIS de **Polònia** (*Piasts*), * ?, † ?, 4.1.1107/1108
182. NN NN
=
183. NN NN
184. Marcgravi ERNEST I d'**Àustria** (*Babenberg* o *Leopoldins*), * ?, v. 1020, † Homburg, 9.6.1075
= 2n
185. SUANHILDA
186. Comte TIEMO al **Schweinachgau**?
=
187. NN NN
188. Emperador ENRIC III de **Romans** (*Rothenburg de Francònia*), rei de Germània i Itàlia, duc de Francònia, * ?, 28.10.1017, † Bodfeld, 5.10.1056
= ?, 1043
189. AGNÈS d'**Aquitània**, * ?, v. 1020, † Roma, 14.12.1077
190. Comte OTÓ I de **Savoia** (*Savoia*), comte d'Aosta, Moriana i Chablais * ?, 1020, † ?, 19.2.1059/1.3.1060
= v. 1046
191. Comtessa ADELAIDA de **Susa-Torí**, * ?, 1020, † Canischio, 19/27.12.1091
192. Senyor GUILLEM III de **Montpeller** (*Guillèmides de Montpeller*), * ?, † ?, v. 1068
=
193. NN NN
194. Vescomte BERENGUER I de **Narbona**, * ?, † ?, 1067
=
195. GARSENDA de **Besalú** (de **Cerdanya?**), * ?, † ?, 1059
196. Comte RAMON II de **Substantion**, * ?, † ?, 1055/1079
=
197. BEATRIU (d'**Aquitània**)
198. Comte PONÇ II (III) de **Tolosa**, * ?, v. 992, † ?, 1060/67 = 156
= v. 1040
199. ALMODIS de la **Marca Alta**, * ?, † ?, 16.10.1071 = 157
200. NN NN
=
201. NN NN
202. NN NN
=
203. NN NN
204. NN NN
=
205. NN NN

206. NN NN

=

207. NN NN

208. Duc ROBERT I de **Borgonya** (*Capets*), * ?, v. 1011, † Fleury-sur-Ouche, 21.3.1076 = 154
= 1r, 1032

209. HÈLIA de **Semur**, * ?, v. 1016, † ?, d. 1055

210. Comte BERENGUER RAMON I de **Barcelona**, * ?, v. 995, † Barcelona, 31.3.1035 = 128
= 1027

211. GUISLA de **Lluçà?**, * ?, † ?, d. 1079

212. Comte palatí REINALD I de **Borgonya** (*Ivrea*), * ?, v. 990, † ?, 3/4.9.1057
= a. 1016

213. ADELAIDA o ALÍCIA de **Normandia**, * ?, v. 1003, † ?, d. 7.7.1037

214. NN de **Longwy**, *

=

215. NN NN

216. NN NN

=

217. NN NN

218. NN NN

=

219. NN NN

220. NN NN

=

221. NN NN

222. NN NN

=

223. NN NN

224. JOAN **Comnè**, * ?, † ?, 12.7.1067

= v. 1042

225. ANNA **Dalessena**, * ?, † ?, 1101 o 1105

226. ANDRÒNIC **Ducas**, * ?, † ?, 14.10.1077

=

227. Princesa MARIA de **Bulgària**, * ?, † ?, ?

228. Rei BÉLA I d'**Hongria** (*Arpàtides*), * ?, † ?, ?12.1063

= ?, v. 1039

229. Princesa RICSA de **Polònia** (*Piasts*), * ?, † ?, d. 1052

230. Duc RODOLF de **Suàbia** (*Rheinfelden*), * ?, 1025, † Merseburg, 15.10.1080

= 2n, ?, 1066

231. ADELAIDA de **Savoia** (*Savoia*), * ?, a. 1053, † ?, 1079

232. NN NN

=

233. NN NN

234. NN NN

=

235. NN NN

236. NN NN
=
237. NN NN
238. NN NN
=
239. NN NN
240. NN NN
=
241. NN NN
242. NN NN
=
243. NN NN
244. NN NN
=
245. NN NN
246. NN NN
=
247. NN NN
248. NN NN
=
249. NN NN
250. NN NN
=
251. NN NN
252. NN NN
=
253. NN NN
254. NN NN
=
255. NN NN

IV. La figura de Jaume I en el seu temps i en la cultura moderna i contemporània

L'arrelament popular de la figura de Jaume I*

Caterina VALRIU LLINÀS
Universitat de les Illes Balears

Cada comunitat, cada religió, cada país, necessita els seus propis mites. Són els referents culturals que tipifiquen la ideologia, els valors o les creences que el conformen, l'herència cultural dels avantpassats que es vol transmetre a les noves generacions. És en aquest context on hem de situar la figura de l'heroi èpic. Es tracta d'un protagonista, generalment masculí, que a través de les seves gestes ha contribuït a conformar les característiques, les essències —i sovint també les fronteres— del seu poble. En el cas de les terres de parla catalana, és indubtable que l'heroi èpic de més alçada —compartit i reconegut per tots— és el rei En Jaume I, encertadament anomenat *el Conqueridor*, el nostre heroi fundacional. M'ha semblat interessant estudiar la figura del rei a partir del seu corpus llegendari, que és ample, ric i divers. A través de les llegendes, és a dir, de la pervivència d'aquest personatge en la memòria col·lectiva, podem copsar quin és el model d'heroi que dibuixa el nostre poble. Joan Amades, en la seva obra monumental titulada *Folklore de Catalunya*, aplega sota l'epígraf de «Jaume I el Conqueridor» prop de vuitanta històries referides al monarca que provenen de fonts orals i escrites, cultes i populars (Amades, 1950).¹ Per la seva banda, mossèn Alcover, a les *Rondaies mallorquines d'en Jordi des Racó*, inclou setze relats —llegendes o tradicions— vinculats a Jaume I (Alcover, tom 5). Ramona Violant, a partir del recull d'Amades, ha classificat una part de les llegendes i n'ha fet una distribució temàtica i cronològica, que abraça des del naixement fins a la mort del rei. L'autora agrupa els relats en sis grans apartats: els primers anys, la campanya de Mallorca, la campanya de València, el rei i els seus súbdits, el rei i els afers públics i els darrers anys (Violant, 1990).

En aquest article, ens centrarem en dos aspectes. D'una banda, en un recorregut geogràfic, revisarem els quatre punts territorials essencials en la biografia del monarca: la Catalunya Nord, les terres del Principat —especialment Barcelona i Poblet—, Mallorca i València; de cada un d'aquests indrets, destacarem algunes de les llegendes més notables. A la segona part de l'article, farem una anàlisi de caràcter temàtic que ens permetrà copsar la varietat i la riquesa tipològica del llegendari atribuït a Jaume I.

* Aquest article s'insereix en el projecte de R + D «La literatura popular catalana: protagonistes, actituds, realitzacions» que ha rebut finançament del Ministeri de Ciència i Innovació (FFI 2009-08202/FILO). S'usen les abreviatures següents: ATU, Aarne-Thomson-Uther, *The types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, Hèlsinki, 2004; ATU 922, The Shepherd Substituting for the Priest Answers the King's Questions; ATU 923, Love Like Salt; ATU 925, Tidings Brought to the King: You Said it, not I; ATU 950: Rhampsinitus.

1. Totes les referències a llegendes del recull d'Amades es fan a partir d'aquesta obra. Cal fer notar que, en edicions posteriors a la del 1950, l'apartat de llegendari fou suprimit, per la qual cosa avui dia es fa difícil trobar aquestes llegendes agrupades.

1. LLEGENDA I TERRITORI

1.1. *Llegendes de la Catalunya Nord*

Probablement, una de les llegendes vinculades a la figura del rei més difoses, comentades i analitzades des de diverses perspectives disciplinàries és la que tracta de com fou concebut. L'engendrament gairebé miraculós de Jaume I succeí al castell de Miravalls, on el rei Pere el Catòlic —mentre pensava que es trobava amb una amant— tingué relacions amb la seva esposa legítima, Maria de Montpeller (Amades, 1950, p. 1206). La naixença de Jaume I a la ciutat de Montpeller estigué envoltada de bons auguris i fins i tot l'elecció del nom que duria l'infant va ser feta mitjançant un ritu religiós de ressonàncies màgiques, tot encenent dotze candeles iguals marcades amb el nom dels dotze apòstols. La candela que cremà durant més temps va ser la que duia el nom de Jaume: potser el fet es podria interpretar com una premonició de la llarga vida del rei (Amades, 1950, p. 1207). L'episodi de l'engendrament, citat de passada al *Llibre dels feits* i molt més desenvolupat en cròniques posteriors, fou reiteradament usat pels escriptors romàntics de la Renaixença i s'ha convertit en un referent essencial en parlar de la dimensió llegendària del nostre monarca. Desclot, a la seva *Crònica*, és el primer que escriu aquesta història, que retrobarem posteriorment més detallada en Muntaner. El *Llibre dels feits* no en diu gairebé res, només que el rei anà a veure la reina gràcies als bons oficis del ric home Guillem d'Alcalà. Sembla que és un episodi inventat, inspirat en llegendes semblants del cicle de Carlemany o del rei Artús, freqüents en la novel·lística medieval, tal com féu notar Manuel de Montoliu. Una substitució semblant es conta a la cançó «Berte aus grans piés» que poetitza el naixement de Carlemany, en la llegenda de Tristany (quan substitueixen Isolda per la serventa Brangiana al llit del rei Marc), en el *Lancelot* que explica així el naixement de Galeàs, quan la filla del rei Pellés substitueix la reina Ginebra, i també en la llegenda de Merlí que explica la naixença d'Artús, quan el duc de Cornualla és substituït per Uterpendragon (en aquest relat, la substitució és de l'home i no de la dona, com succeeix en els altres casos citats). En la història atribuïda als pares de Jaume I, destaca la puresa d'intenció que inspira l'estratagema i —especialment en el text de Desclot— la senzillesa i la bellesa en l'explicació, malgrat les dificultats que el tema comporta. Alguns estudiosos han remarcat el fet que en el text del cronista hi ha un gran nombre d'assonàncies en -e, i això els ha portat a pensar en una font original versificada sobre la qual l'autor hagués construït la seva narració. Aquest fet indicaria la força de les fonts orals en la base de la historiografia medieval. És probable que el mateix relat versificat en una refosa més moderna servís de base a la versió de Muntaner, que dóna molts més detalls i que insisteix en els testimonis i notaris que atestaren la feta. Entorn del nucli central de la llegenda de l'engendrament, hi ha dos detalls o subnuclis llegendaris: l'elecció del nom mitjançant les dotze candeles —ja comentat— i el relat de l'intent d'atemptat, la pedra tirada sobre el bressol amb la intenció de matar el futur rei. Ambdós fets són explicats pel rei a la seva *Crònica* i, per tant, revestits de veridicitat.

Sens dubte, però, la llegenda iniciàtica que enceta el regnat de Jaume I és la del somni premonitori sota el Pi de les Tres Branques, quan el jove Jaume —de camí cap a Barcelona— somnià que seria rei de tres regnes, fet que s'acomplí en conquerir les Balears i València (Amades, 1950, p. 1207).

1.2. *Llegendes de la conquesta de Mallorca*

Són moltes i diverses. Una gran part foren recollides de fonts orals a finals del segle XIX per mossèn Antoni M. Alcover i publicades a les seves *Rondaies mallorquines*. El llibre *El rei En Jaume I, un*

heroi històric, un heroi de llegenda (Valriu i Vibot, 2005), recull prop de setanta narracions llegendàries vinculades al rei i la conquesta de l'illa que provenen de fonts diverses. Les llegendes, les podríem classificar segons un criteri geogràfic. Així, parlariem d'un primer nucli format per les que tracten del desembarcament a la zona de Santa Ponça i les primeres batalles a la serra de na Burguesa; un segon grup el formarien les del setge a la Madina Mayurqa, on trobem diversos estratagemes bèl·lics per a vèncer la resistència dels sarraïns; el tercer el conformarien els relats sobre les lluites per a apoderar-se dels castells de l'interior —especialment el d'Alaró i el de Santueri—, en les quals es remarca la manca de seny dels sarraïns i les tradicions que assenyalen diverses «potades» del poderós cavall del rei sobre les roques d'alguns indrets —especialment a la zona del Raiguer—, juntament amb les narracions que parlen de tresors enterrats pels musulmans que hagueren d'abandonar l'illa amb l'esperança de poder tornar algun dia a Mallorca, com la del tresor de la Rafal, a Pollença, o la del puig de na Fàtima, que es conta a Puigpunyent i a Valldemossa (Valriu i Vibot, 2005, p. 99 i 134). A la zona de llevant, cal destacar la bella llegenda de l'alliberament del pare —situada a sa Gruta, una possessió del terme de Manacor—, que té el seu origen en antics romanços de Bernardo del Carpio,² o les que consideren el cos del rei com un talismà que salvaguardarà els mallorquins d'invasions posteriors (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 112-114).

1.3. *Llegendes de Catalunya*

Una gran quantitat de llegendes se situen a terres catalanes, especialment als seus castells: Montcada, Cardona, Orpí, Cervelló, Llordà, Toscar, Verdú, Bagà, etcètera (Amades, 1950, p. 1222-1441). Tanmateix hi ha dos indrets que destaquen especialment per la seva presència en el llegendari: la ciutat de Barcelona i el monestir de Poblet, on el rei volgué ser enterrat. A Barcelona, cal destacar les portes de l'antiga ciutat murallada, la plaça Reial, el Saló del Tinell, la Catedral, el Palau de Valldaura, el Call, la plaça de la Llana i la del Vi, el barri de la Ribera i el convent dels Dominics (Amades, 1950, p. 1229-1239). Generalment, es tracta de llegendes que parlen de la vida quotidiana del rei i dels seus afers: dictar lleis (les Ordinacions de la Mar), impartir justícia (per exemple, a la llegenda de les tres donzelles deshonrades per un dels seus cavallers), crear institucions (el Consell de Cent), etcètera. Moltes altres tracten de la relació amb els súbdits —els cavallers i els prohoms, els menestrals, els pagesos, els captaires, etcètera. Generalment, el rei és just i assenyat, però a voltes pot ser cruel —com quan féu tallar la llengua al bisbe per haver revelat un secret de confessió— o ingenu, com a la llegenda de la sopa d'all, quan el rei creu que un pobre carboner cuina millor la sopa d'all que no el seu cuiner, sense tenir en compte la gana que ell tenia el dia que la tastà.

A Poblet, també hi ha un nucli important de llegendes, en les quals el paper de protagonista no sol recaure en el rei, sinó en els monjos o el pare abat. Així, destacaríem la de l'abat de Poblet enviat com a ambaixador a la Xina, la dels dos frares encuriosits per veure la bellesa de la reina, la de l'abat orgullós que volia saber si a les cerimònies religioses el rei li restaria protagonisme o la de la falsa notícia de la mort del rei, que els monjos es negaren a transmetre (Amades, 1950, p. 1240-1243).

2. Sobre aquesta llegenda, vegeu l'article «El cicle llegendari del rei En Jaume I: “La primera proesa del rei En Jaume”, llegenda iniciàtica del recull d'Alcover», a *Paraula viva, articles sobre literatura oral*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

1.4. *Llegendes de València*

Les llegendes referides a la conquesta de València també són nombroses i en molts casos semblants a les mallorquines. Essencialment, les podriem agrupar entorn de dos nuclis: les que parlen de les batalles i els enfrontaments amb els sarraïns i les que tracten del repoblament del territori per gent catalana. Entre les primeres, hi ha una gran presència d'elements vinculats al cristianisme, i en destacarem la que parla de l'ajuda de sant Jordi a la batalla definitiva per prendre la ciutat —tal com també es conta de la Ciutat de Mallorca— o la de les Sagrades Formes que suaren sang davant l'atac dels sarraïns a l'església. Referides a la repoblació, cal remarcar la de les cent donzelles —la majoria d'elles nadiues d'Ulldemolins, a Tarragona— a les quals el rei donà el dot per tal que es casessin amb catalans i s'establissin a València (Amades, 1950, p. 1216-1220).

2. CLASSIFICACIÓ TEMÀTICA DEL LLEGENDARI DE JAUME I

A la primera part d'aquest article, hem fet un recorregut de caràcter geogràfic, segons el lloc on se situen els relats llegendaris. Ara canviarem el punt d'enfocament i classificarem les llegendes per la seva temàtica i pel sentit que tenen en relació amb el mite del rei conqueridor en la seva globalitat.

2.1. *Llegendes d'origen i etiològiques relatives al món natural*

Són aquelles llegendes o tradicions que expliquen l'origen de quelcom i les que expliquen el perquè d'una característica determinada del món natural. Sovint, estan protagonitzades per un heroi i tenen una vinculació evident amb els mites de caràcter cosmogònic, presents a totes les cultures. En el nostre cas, el rei Jaume I és vist com un heroi fundacional o primigeni, i de les seves accions en deriven conseqüències perdurables a la naturalesa.

2.1.1. *L'origen dels astres*

Una llegenda mallorquina explica que el rei i les seves hosts retornaren triomfalment d'alliberar el pare del monarca; la polseguera que aixecaren se'n pujà al cel i allà formà «la carrera del rei En Jaume», denominació popular mallorquina de la Via Làctia. Una altra llegenda també recollida a Mallorca identifica la constel·lació d'Ariadna amb el nom de «La corona del rei Jaume» i explica que la corona del monarca és al cel per tal que no se la posi ningú que no en sigui mereixedor: només la pot portar un rei capaç de treure els moros de Mallorca (Amades, 1950, p. 865).

2.1.2. *Les característiques dels animals*

Segons la llegenda, l'àguila reial es diu així perquè un dia ajudà el rei, tot llençant-li un peix a la falda per tal que pogués menjar (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 110).

2.1.3. *L'origen de les aigües*

A València, hi ha una tradició segons la qual el cavall del rei gratà el terra amb la pota i en aquell punt brollà una font (Amades, 1950, p. 1218). La mateixa tradició, la retrobem a Mallorca, al municipi de Felanitx.

2.1.4. Els accidents topogràfics

Aquestes llegendes són molt nombroses i estan esteses per tot el territori, especialment a Mallorca. A molts d'indrets, s'hi troben marques sobre la roca que semblen potades de cavall: la tradició diu que són les potades del cavall del rei, que trescava l'illa d'un cap a l'altre tot combatent els sarraïns. L'objectiu últim d'aquestes tradicions no és altre que l'enaltiment del monarca mitjançant la figura del cavall potent, gairebé alat, i del seu genet percebut quasi com un centaure. Altres relats són llegendes de caràcter toponímic, que expliquen el perquè de l'aspecte d'una determinada formació rocosa i en justifiquen el nom, com és el cas del puig de ses Bruixes (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 104-105), que conserva la marca de les rodes de la carrossa reial, o la fita d'en Baba Jusifà (Valriu i Vibot, 2005, p. 171-172), que mostra la fesomia d'un sarraí transformat en pedra per voler fugir de l'atac cristià.

2.1.5. Les qualitats de les plantes

La tradició explica que al puig del Castell d'Alaró s'hi fan unes plantes de fulles vermelloses; són així perquè sobre elles caigué la sang dels musulmans que el rei vencia amb el seu coratge i braó quan intentava conquerir el castell i d'aleshores ençà tenen aquesta coloració (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 109).

2.2. *Relatives al món sobrenatural*

En aquest apartat, hauríem d'incloure-hi la llegenda de caràcter toponímic que parla d'una família de gegants que fugia de les tropes del rei i que en arribar al puig de Galdent (Llucmajor) ensopegaren i deixaren les marques al capdamunt del puig. D'aleshores ençà, l'indret s'anomena «Sa sopegada des gegant» (Valriu i Vibot, 2005, p. 156-157). Altres fonts atribueixen aquesta marca al peu de sant Cristòfol, que, segons la tradició cristiana, era gegant.

2.3. *Relatives al món de la història humana*

És, sens dubte, el grup més nombrós i variat. En algunes, el rei és protagonista directe i, en unes altres, té un paper secundari. Moltes posen de manifest un tret de la seva forma d'ésser o un altre: la religiositat, la capacitat d'organització i l'habilitat en l'estratègia militar, l'afecció vers el sexe femení, la ponderació en els seus judicis, etcètera.

2.3.1. Sobre bruixes

Una sola llegenda ens parla de com el rei —amb l'ajut de dos capellans i un escolà— foragita les bruixes d'un puig pròxim a Llucmajor (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 104-105). És el mateix motiu legendari que tracta Jacint Verdaguer a *Canigó*, quan la força de la creu expulsa les fades de la muntanya del Canigó. És alhora una llegenda toponímica, ja que ens indica per què l'indret s'anomena puig de ses Bruixes, i de relació amb els súbdits, ja que el rei hi va per resoldre les queixes de la gent, cansada de les malifetes de les bruixes.

2.3.2. Sants i imatges religioses

A l'època medieval, sant Jordi era considerat patró de la cavalleria i, per tant, protector dels cavallers que lluitaven per difondre la fe cristiana. L'aparició de sant Jordi muntat sobre un cavall blanc com a capdavanter d'un exèrcit cristià en el moment d'entrar en batalla és un motiu repetit en cròniques i llegendes. En el cas del nostre rei, ell mateix en deixa constància al *Llibre dels feits*: «E segons que els sarraïns nos contaren, deïen que viren entrar primer a cavall un cavaller blanc ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que fos sent Jordi, car en estòries trobam que en altres batalles l'han vist de crestians e de sarraïns moltes vegades» (Jaume I, cap. 84). El mateix motiu, el retrobem a la conquesta de València. L'ajut de sant Jordi palesa el caràcter de croada que el rei volia donar a la conquesta de Mallorca.

L'altre sant vinculat al monarca és Ramon de Penyafort. Amic i conseller del rei, estava en desacord amb la conducta sexual de Jaume I i sovint li retreia la promiscuïtat. Cansat de la situació, el frare decidí retornar cap a Barcelona i com que, tot obeint ordres reials, ningú no el volia embarcar, Ramon arribà a Barcelona des de Mallorca navegant sobre la seva capa (Valriu i Vibot, 2005, p. 125-129). En aquest cas, en el relat destaca la tossuderia del rei i l'estima al seu conseller, malgrat les discrepàncies. La religiositat del rei es remarca en moltes llegendes, com la de la promesa a la Mare de Déu de la Salut de construir-li una església a Mallorca si arribaven sans i estalvis a l'illa (Valriu i Vibot, 2005, p. 72-75), la de la fundació de l'orde de la Mercè després d'una aparició de Nostra Senyora en la qual expressava aquest desig (Amades, 1950, p. 1223) o la dels argenters celestials. Com ja hem comentat, l'estreta relació de Jaume I amb el monestir de Poblet és també motiu de diverses llegendes (Amades, 1950, p. 1240-1243).

2.3.3. Les lluites amb els sarraïns

Les llegendes que parlen dels enfrontaments armats amb els sarraïns són nombrosíssimes, especialment a Mallorca i a València. Sempre destaquen el braó, el coratge i la capacitat d'estratègia del rei i dels seus homes en comparació amb la covardia i la manca de sentit comú dels enemics vençuts. Així, apareixen sarraïns traïdors (n'Alí de la Palomera), ineptes (els que defensaven el castell d'Alaró i es llençaren daltabaix del penya-segat amb el cap dins una alfàbia per no fer-se mal, els que s'embadaliren mirant unes allotes que ballaven i deixaren les portes del castell de Santueri sense vigilància) o desgraciats (els que per fugir de l'exèrcit cristià s'embarcaren sense rumb i encara no han trobat un port).

2.3.4. El rei i els seus súbdits

Aquesta temàtica comprèn també un conjunt molt extens de narracions que mostren la dimensió més humana del monarca. Molts d'aquests relats estan catalogats com a rondalles i els podem trobar en altres cultures protagonitzats per altres reis o personatges, o bé simplement per un rei, sense concretar-ne el nom. És el cas de «La filla que estima el pare com la sal» (ATU 923), base de la narració de la princesa que sabia fer bunyols (Amades, 1950, p. 1235), «El rei i l'abat» (ATU 922), concretat en el nostre cas en tres preguntes singulars que Jaume I hauria posat a l'abat d'Escaladei (Amades, 1950, p. 1226), «El cavall del rei» (ATU 925; Amades, 1950, p. 1230-1231) o de «Rhampsinitus» (ATU 950), una rondalla ja documentada a l'antic Egipte i que al recull d'Amades (1950, p. 1229) retrobem situada al Palau Reial de Barcelona i protagonitzada pel nostre rei.

Altres narracions són passos d'enginy o contarelles humorístiques que posen de manifest ara el tarannà del sobirà, adés la murrieria d'alguns súbdits, com la llegenda del cavaller que volia tastar el menjar del rei i va dinar de truita amb mongetes (Amades, 1950, p. 1233-1234), la del carreter in-crèdul que no creia que el seu acompanyant fos el rei (Amades, 1950, p. 1237-1238) o la del ruc que sabia endevinar el temps millor que l'astròleg de palau (Amades, 1950, p. 1236).

Menció a part mereixen les llegendes de caràcter etimològic, toponímic, onomàstic o heràldic, en les quals el rei és presentat com el creador d'una paraula (carall, orxata), d'un topònim (Bendinat), d'un llinatge (Orfila, Boteller, Paner, Vaquer) o d'un escut (el dels Montcada, el de Guasch de la Gel-trú). Solen ser relats amb poc desenvolupament narratiu i basats en el paral·lelisme de conceptes, la coincidència de sons, la semblança de símbols, etcètera. Remarquen sempre el paper del rei com a fundador, creador o instaurador d'una nova realitat.

CONCLUSIONS

El fet que més destaca en revisar les narracions orals sobre Jaume I conservades a les terres de parla catalana és la gran varietat de registres d'aquests materials, des de l'anècdota divertida o la tradició breu i les rondalles meravelloses o humanes fins a les llegendes de tipus i caràcters diversos: toponímiques, etiològiques, onomàstiques, etcètera. En conjunt, doncs, la memòria popular dibuixa un monarca polièdric: agosarat i decidit, valent, a voltes bonhomiós i altres vegades cruel, just i ponderat, devot, incansable, considerat amb els més dèbils i amb els animals, però també orgullós i tos-sut. Hi trobem una visió ingènua i alhora complexa, intencionada i tanmateix espontània, que perfi-la amb saviesa i gràcia, enginy i devoció la figura del nostre heroi nacional.

També és remarcable l'extensió geogràfica del seu llegendari: a tots els indrets on governà, hi podem trobar relats de tradició oral que parlen del rei, des de la Catalunya del Nord fins al sud del País Valencià, des d'Aragó fins a Mallorca. A vegades, les llegendes es repeteixen, però se situen en contrades diferents, com és el cas de les potades marcades a la roca pel seu cavall; en altres ocasions, els motius llegendaris, els retrobem atribuïts a altres personatges singulars o mítics —sant Jordi, el Cid, Carlemany, Bernardo del Carpio...—, de manera que podem parlar de Jaume I com d'un heroi aglutinador, en el sentit que la seva biografia s'enriqueix amb pinzellades mítiques compartides per un gran nombre d'herois èpics de la cultura indoeuropea. Curiosament, també s'atribueixen a Jaume I fets o tradicions que pertanyen a les biografies dels seus descendents, com les llegendes que el vinculen —ja vell— a alguns indrets de la serra de Tramuntana de Mallorca i que tenen el seu origen en la figura del rei En Sanç de Mallorca, el qual es construí un palau a Valldemossa.

Si a les nombroses dades històriques sobre el llarg regnat de Jaume I que conservem hi sumem les informacions contingudes en el *Llibre dels feits* i la percepció popular que podem copsar a través del llegendari conservat, Jaume I es configura com un dels monarques medievals que ens ha arribat amb més complexitat i riquesa de matisos. Les tres vessants —la històrica, l'autobiogràfica i la que presenta la literatura oral— ens ajuden a entendre i valorar la seva figura i el seu regnat com una peça cabdal en la configuració de la cultura europea medieval.

BIBLIOGRAFIA CITADA

AARNE, Antti; THOMSON, Stith; UTHER, Hans-Jörg (2004). *The types of International Folktales: A Classification and Bibliography*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

- ALCOVER, Antoni M. (1936-1972). *Aplec de rondaies mallorquines d'en Jordi d'es Racó*. Palma: Moll. Tom 5.
- AMADES, Joan (1950). *Folklore de Catalunya: rondallística*. Barcelona: Selecta.
- JAUME I. *Crònica o Llibre dels Fets*. Barcelona: Edicions 62. (MOLC; 86).
- VALRIU, Caterina (2008). *Paraula viva, articles sobre literatura oral*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver; 31).
- VALRIU, Caterina; VIBOT, Tomàs (2005). *El rei En Jaume I, un heroi històric, un heroi de llegenda*. Palma: Olañeta.
- VIOLANT, Ramona (1990). *La rondalla i la llegenda*. Barcelona: Alta Fulla.

La percepció de Jaume I en els segles moderns

Eva SERRA I PUIG
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

UNA HISTÒRIA SENSE DINASTIA

Una aproximació a la percepció de la figura de Jaume I en els segles moderns hauria de fer un repàs de la historiografia, la literatura jurídica i la història eclesiàstica d'aquells segles, sense oblidar el llegendar i institucional i popular almenys als Països Catalans o a la Corona catalanoaragonesa. Aquesta comunicació només pot fer-hi un cop d'ull general i avançar-ne algunes consideracions provisionals.

S'imposa inicialment fer una indicació prèvia pel que fa a la historiografia dels territoris catalans dels segles XVI al XVIII. En el curs dels segles moderns, els Països Catalans no tingueren historiadors cortesans oficials. Els seus cronistes estigueren vinculats a les institucions nacionals, però no a la Corona.¹ No tenir historiografia cortesana no vol dir, però, no tenir cròniques. La historiografia actual prou que ha demostrat l'existència d'una historiografia pròpia als territoris catalans d'aquells segles. Ara bé, pel que fa especialment a Catalunya, són dignes de ser esmentades les paraules del teòleg català del segle XVI Onofre Manescal, les quals posen el dit a la llaga sobre la qüestió. Diu que la raó principal que

[...] me a mogut a imprimir aquest sermó [és a dir, el sermó del rei en Jaume II de 1597] [és] veure quant sepultades estan las cosas de Cathalunya [...] que, avent-y tant que dir de Cathalunya, y aie escrit tan poch.

No pens y age província ni nació que no tinga chronistas y historiadors que de propòsit an fet Annals y històrias llargas [...], sols la nostre, en tot tan felice, en esta no sé si u és tant, puy autors molt graves, avent empresas històrias generals, quant venen a tractar de Cathalunya restan muts, donant per rahó y escusa de sa falta.

Y encara que no falten alguns que tenen zel y ganes de empendra traure a llum història general de Cathalunya, tinc per cosa casi impossible que ningun particular o emprengue per lo molt gasto se ofereix en trobar cosas antigas y averiguar difficultats que en esta matèria se oferexen.²

Als segles moderns, no trobarem pas res aproximat a la construcció d'una història de la Corona catalanoaragonesa. La història dels Països Catalans o de la Corona catalanoaragonesa dels segles mo-

1. La relació entre història i monarquia ha estat destacada per Blandine BARRET-KRIEGLER, *Les historiens et la monarchie*, París, PUF, 1998, 4 v. Sobre aquesta qüestió, vegeu també Oscar JANÉ CHECA, *Catalunya i França al segle XVII. Identitats i contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*, Catarroja, Barcelona, Afers, 2006, p. 56-57.

2. Onofre MANESCAL, *Sermó vulgarment anomenat del Sereníssim senyor don Jaume segon... predicat en la sancta iglèsia de la insigne ciutat de Barcelona a 4 de novembre del any 1597*, Barcelona, Sebastià Cormellas, 1602. Dedicatòria als diputats i oïdors.

derns no formava part de les necessitats de l'Estat monàrquic hispànic dels segles xvi a xviii. En la nostra cultura, existeixen cronistes i sobretot legistes o juristes, però els uns i els altres, en general, al servei de les institucions territorials nacionals. Entre els aragonesos, Jerónimo Zurita és, de fet, com qui diu, l'únic que, des d'una visió, això sí, aragonesista, parla del conjunt territorial de la Corona. En canvi, allò que trobem són reconstruccions històriques de catalans, valencians i baleàrics per separat, parcials en relació amb el conjunt de la Corona. De la mateixa manera que avançava una visió regionalitzadora de la llengua,³ també la visió històrica dels territoris catalans es fragmentà. És més, pel que fa als catalans, la majoria de les cròniques escrites als segles moderns no assoleixen el segle xiii. Són els casos, per exemple, de Jeroni Pujades, d'Antoni Viladamor o de Francesc Calça.

Els cronistes són instruments imprescindibles per a l'aliment de la memòria històrica dels reis o senyors de la Corona. En els segles medievals, Jaume I fou cronista dels seus propis fets. Ho solen recordar els historiadors dels segles moderns en la mesura que usen el *Llibre dels feits* com a font. Diago, per exemple, no s'està de remarcar que el rei Jaume era l'autor de la «Història que él propio havia compuesto de si mismo, a imitación de Iulio Cesar.»⁴ És evident que, encara que no es pretingui fer cap història de la Corona, en la mesura que el rei Jaume és reconegut com el conqueridor dels regnes de Mallorca, València i Múrcia, fa emergir aquesta Corona, si bé el seu testament no contribuï pas a reforçar-la. «E com morí», escriu Tomic, «divisi ses terres e sos regnes, de què se'n són seguits prou inconvenients.»⁵

Tot plegat ens porta a la conclusió que l'existència, des del segle xv, d'una dinastia vista com a aliena i allunyada o la manca de dinastia pròpia va afavorir l'aparició d'unes històries territorials que feien abstracció del conjunt dels territoris catalans i amb ells de la Corona i en les quals els monarques no solen aparèixer com a nervis de la narració històrica.

LA MEMÒRIA HISTÒRICA POPULAR

En el cas de Jaume I, la crònica del rei i unes dates significatives van impedir la pèrdua del record històric del monarca tot contribuint al seu record llegendari popular.

La ciutat de València, molt aviat, el 1372, decretà que en aquesta data se celebrés l'aniversari del «molt excellent, sant e virtuós senyor rey En Jacme».⁶ Una aproximació a les commemoracions anuals i centenàries de sant Dionís del regne de València fa veure bé el paper del rei en l'imaginari col·lectiu de les festes valencianes. No és estrany, doncs, que amb aquesta memòria històrica popular, i en el context del mil·lenarisme de les Germanies, el metge i astròleg Joan Alemany se servís, segons ens explica Eulàlia Duran, de la famosa descripció de Jaume I feta per Desclot per a presentar la figura de l'Encobert o el monarca dels Darrers Temps, ni tampoc és estrany que, en l'afany trastamarista de legitimació i exaltació de la monarquia, Ferran el Catòlic es fes seus el ratpenat i els atributs profètics de Jaume I.⁷

3. August RAFANELL, «La llengua: els límits de la castellanització», a *Crisi institucional i canvi social. Segles xvi i xvii. Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. 4, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 238-257.

4. FRANCISCO DIAGO, *Anales del Reyno de Valencia*, València, Pere Patrici Mey, 1613, p. 392.

5. Pere TOMIC, *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona*, Bagà, Centre d'Estudis Baganesos, 1990, p. 169.

6. Robert I. BURNS, «La vida espiritual de Jaume el Conqueridor», a *Jaume I i els valencians del segle xiii*, València, E. Climent, 1981, p. 3-49.

7. Eulàlia DURAN, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns. Discurs llegit el dia 10 de desembre de 1987 en l'acte de recepció pública d'... a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona, 1987, p. 23 i 32-33. Vegeu també ANTON M. ESPADALER, «El retrat del rei Jaume I a la crònica de Bernat Desclot», a *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, vol. I, Barcelona, Universitat de Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 63-69.

Les commemoracions de la conquesta del País Valencià foren bàsiques per a la memòria històrica popular. El 1638, la commemoració del quart centenari de la conquesta fou una expressió de les festes barroques amb els continguts de xenofòbia i contrareforma propis de l'època. Aleshores feia només trenta anys i escaig de l'expulsió dels moriscos. La crònica de les festes d'aquell centenari, publicada el 1640 per Marc Antoni Ortí, és un festeig de «la memoria de la restauración de la Patria»,⁸ en plena crisi de la Guerra dels Segadors. Els jeroglífics de la festa il·lustren la iconografia simbòlica popular de Jaume I (gat, ratpenat, gall, lleó, sol, etcètera) en contrast amb la iconografia dels moros, sovint anacrònicament vistos com a turcs, que fugen com rates de la ciutat de València. Jaume I s'associava al cristianisme, a la fundació del regne i a la llengua del país i, al costat de la literatura festiva en bona part en castellà, les festes no podien renunciar del tot a la llengua catalana, com ho demostra i expressa la dedicatòria de l'autor a les autoritats valencianes. Els aniversaris anaven acompanyats dels sermons de la conquesta. Al sermó de 1666, a càrrec del prevere Gaspar Blai Arbuixec,⁹ fet en català, en el qual Arbuixec segueix Beuter i la crònica del rei en llatí, s'esforça a inserir la festa del rei en el calendari litúrgic i la contrareforma. La conquesta hi és explicada en un relat entre realista i místic i el rei és objecte d'una idealització extrema: reuneix el generalat d'Alexandre, la valentia de David, l'esforç de Samsó, la bellesa d'Absaló, la prudència de Salomó, la fortalesa d'Hèrcules, la capacitat victoriosa dels cèsars i la pietat dels macabeus.

A Mallorca, la prèdica fou, com en el cas del País Valencià, l'eina de la memòria històrica del rei. «El canal que ha fet possible aquesta pervivència», descriu Quintana, «ha estat el costum de predicar cada 31 de desembre la gesta de la conquesta», almenys des de 1348.¹⁰

Entre els catalans, tot i que no hi ha cap data popular efectivament assenyalada en relació amb el rei (a diferència de Mallorca i el País Valencià), el record persisteix en la memòria popular en tant que és el rei de l'orde de la Mercè, orde nascut a Barcelona, i és el rei del popular sant Ramon de Penyafort, enterrat al convent de Santa Caterina de Barcelona. L'associació popular del rei amb la Verge de la Mercè i amb Pere Nolasc i Ramon de Penyafort és comprovable al retaule barroc del 1688 de Jaume Roig de la catedral de Barcelona, citat més d'un cop per Duran i Sanpere, retaule dedicat a l'aparició de la Verge a sant Pere Nolasc, sant Ramon de Penyafort i el rei Jaume I, tots ells amb indumentàries barroques. A les festes de carrer de Barcelona, també hi podia aparèixer Jaume I. El 6 de febrer de 1554, l'encara príncep Felip entrava a Barcelona. A la Drassana i a càrrec de la Generalitat, l'esperava «un arch triunfal, pintat ab diverses ymatges y personatjes», entre els quals «lo rey en Jaume, qui conquista València» amb l'epigrama següent: «Expugnata michi est inventrix insula Fundae/ac Aguiissa parens insula parva salis/est cathalanorum vi capta Valencia quondam/his sossiiis tutus esta cunctus in orbe locus...»¹¹ Al costat d'aquests tipus de manifestacions, una altra mena de fets podien ser motiu de la permanència del rei en la memòria històrica popular. A Barcelona, per exemple, una circular de 1649 del vicari general del

8. Marc Antoni ORTÍ, *Siglo quarto de la conquista de Valencia a sus muy ilustres señores Iurados, Racional, Síndicos y Escrivanos*, València, Juan Bautista Marçal, 1640, p. 109v.

9. Gaspar Blai ARBUIXEC, *Sermó de la conquista de la molt insigne, noble, leal e coronada ciutat de València. Predicat en la sancta església metropolitana de dita ciutat a 9 de octubre, any 1666 dia de l'invictíssim bisbe i màrtir Sanct Dionís per lo R. Doctor Gaspar Blay Arbuxech, prebere de la Real Congregació del oratori de Sanct Felip Neri de València, en ocasió que.s tragué novament en la processó general la augusta espasa, eo, Tizona del Sereníssim senyor rey en Jaume el Conquistador*, València, Geroni Vilagrassa impressor, 1666.

10. Antoni J. QUINTANA i Rosa M. CALAFAT, *La pervivència del rei en Jaume*, Palma, Documenta Balear, 1992, p. 24 i 28.

11. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol. II, *Anys 1539 a 1578*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 151. També citat per FRANCESC CARRERAS I CANDI, abans de l'edició dels dietaris de la Generalitat, a *La ciutat de Barcelona*, Barcelona [1916], p. 774-775 nota 2071.

bisbe de la ciutat reclamava la necessitat de restaurar la capella de la Mare de Déu de la Guia: la capella era una antiga fundació reial lligada a un vot de Jaume I perquè el rei conqueridor, perdut durant tres dies en un bosc en el curs d'una batalla, per intercessió de la Mare de Déu, havia pogut retrobar el camí dels seus.¹² Una recerca minuciosa multiplicaria, segurament, els exemples catalans.

LA LLEGENDA DINS LA HISTÒRIA

Un repàs historiogràfic permet analitzar el record del rei en Jaume en termes mítics i en termes històrics. Tal com ha dit Eulàlia Duran, la història dels segles xvi i xvii pertanyia als humanistes i era una disciplina relacionada amb la retòrica i l'ètica. Això n'explica el caràcter literari i la voluntat d'evocar exemples amb finalitat moral,¹³ i les llegendes històriques que en formaven part eren manllevades pels sermons i, a través d'ells, assimilades pel poble.

La dramàtica infantesa del rei, que la mateixa crònica del monarca revelava, permeté als cronistes remarcar la seva valentia i posar en relleu la personalitat del rei, la qual cosa va col·laborar decisivament al mite. El llegendari jaumià s'ha transmès a través de la historiografia. Martí de Riquer ho ha verificat pel que fa a la llegenda de l'engendrament del rei. El rei mateix estava convençut del caràcter miraculós del seu naixement i entre els cronistes, l'engendrament llegendari del rei sempre és present. En versions diverses, hom el troba en Pere Tomic (obra escrita el 1438), en Pere Miquel Carbonell (obra redactada entre el 1495 i el 1513), en Luci Marineo Siculo (1509), en Beuter (1604), en Zurita (1562), en Gómez Miedes (llatí, 1582; castellà, 1584), en el fals Boades (1673 i 1675) i en Juan Tornamira de Soto (1622).¹⁴ No és l'única llegenda que es transmet a través de la historiografia: Riquer també ens explica la transmissió de la llegenda de la mort de la filla del rei, Sança, a Terra Santa i la de l'espasa Vilardell.

La presència de sant Jordi en les batalles de Jaume I, que és recordada entre d'altres per Pere Miquel Carbonell, també forma part d'aquest llegendari. Amb la fi del casal de Barcelona i l'entronització Trastàmara, la Diputació del General es féu amb la figura de sant Jordi, fins aleshores una herència cavalleresca dels sobirans catalans. Així, la Diputació feia de l'emblema de la creu roja sobre camp de plata el seu distintiu, n'assumia la devoció i en potenciava el patronatge (1436-1456). En fer la Diputació seva i oficial la figura de sant Jordi, de fet assumia uns símbols fins aleshores molt lligats als comtes reis i als seus cavallers i molt especialment al rei en Jaume.¹⁵ La relació entre Jaume I i sant Jordi fou molt estreta, com ho verifiquen no solament les llegendes de les aparicions del sant en les seves batalles contra els sarraïns, sinó també alguna fundació reial com la del Centenar del Gloriós Sant Jordi de València, també coneguda com la companyia dels ballesters del Centenar de la Ploma. En els sermons catalans de Sant Jordi, el rei mític és esmentat en la mesura que el sant aparegui en els relats de les conquestes del rei. Tot plegat indica un vincle estret entre sant Jordi i Jaume I que en algunes ocasions porta el predicador, com en el cas del frare caputxí Pau de Sarrià el 1639, a emprar per al sant els adjectius d'«invicto y valeroso», els mateixos adjectius que comunament eren aplicats a Jaume I.¹⁶

12. Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, vol. II, Barcelona, Curial, 1973, p. 497.

13. Eulàlia DURAN, «Historiografia del Renaixement», *Recerques*, núm. 40 (2000), p. 5.

14. Martí de RIQUER, «L'engendrament del rei Jaume», a *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000, p. 49-103, i, pel que fa a la transmissió de la llegenda entre els historiadors, en concret, p. 80-92.

15. Ignacio RUBIO Y CAMBRONERO, *La Diputación del General de Catalunya en los siglos xv y xvi*, vol. II, Barcelona, Diputació Provincial, 1950, p. 18-21.

16. *Sermón de San Iorge de fray Plácido de Aguilar*, Barcelona, 1635, p. 7; *Sermó del invicto y gloriós martyr Sant Jordi de Miquel Ioan Osona*, Barcelona, 1638, p. 15; *Panegyrico de las grandezas del inlyto y gloriosissimo martir san Iorge de fra Pau de Sarrià*, Barcelona, 1639, p. 10-11.

LA CRÒNICA DEL REI A TRAVÉS DELS SEGLES MODERNS

Les quatre grans cròniques, i entre elles la primera a càrrec del rei Jaume, tingueren un paper important en el record històric. Els reis del casal de Barcelona van tenir cura de preservar el text del rei.¹⁷ Però el canvi dinàstic no li fou favorable, tot i l'afirmació de Francesc Massip, segons el qual el canvi de dinastia a Casp obligà el primer Trastàmara a instrumentalitzar Jaume I per a reforçar la legitimitat d'un monarca anòmal en una successió jurídica «harto objetable»,¹⁸ tot i la política del rei catòlic a fer-se amb els atributs profètics de Jaume I.¹⁹ Que l'assumpció del rei en Jaume pels Trastàmara era mera instrumentalització ho demostra la historiografia sota la nova dinastia començant per l'humanista Valla,²⁰ que oblida tota la nissaga del casal de Barcelona i els seus fets.

Tot i així, Jaume Riera i Sans ha verificat que abans del segle XVI les obres en català tenien prestigi a Castella i en el seu catàleg sobre obres en català traduïdes al castellà durant els segles XIV i XV fins a 1520 n'hi figuren moltes, entre les quals el «Libre dels feyts del rey en Jacme»,²¹ però després el clima canvià. El trànsit del *Llibre dels feits* als segles moderns a casa nostra, tant en la seva versió manuscrita com en la seva versió impresa, que podem conèixer pels estudis de Jordi Bruguera,²² sembla més aviat discret. Deixant de moment de banda els manuscrits, entre els segles XVI i XVIII, només se'n feren dues edicions impreses. La primera el 1515, de Lluís Alenyà, que conté solament la part relativa a la conquesta de València incorporada a l'*Aureum Opus* de l'autor,²³ i la segona és la completa o prínceps de 1557 dels jurats de València. No oblidem pas el paper de les altres tres cròniques catalanes en què el rei Jaume juga un bon paper, però sí que cal indicar que la crònica del rei entre les classes cultes del territori català se sostingué amb poca cosa: una estampació parcial i una sola estampació completa. Podem, certament, afegir-hi alguns manuscrits i les edicions parafràsiques de Bernardino Gómez Miedes (València, 1582 en llatí i 1584 en castellà) i de Juan Tornamira de Soto (Pamplona, 1622). Així, doncs, els jurats de València, en promoure l'edició de la crònica del rei, ens van fer, si més no, dos serveis històrics: en primer lloc, promoure'n l'estampació, i, en segon lloc, respectar-ne l'original català. És cert que l'edició prínceps ja va haver d'adjuntar una «taula de les paraules difícils». Segons Germà Colón, això no sols responia a la distància en el temps entre el diguem-ne original i l'edició, sinó també a les degradacions ja sofertes per la llengua a mitjan segle XVI.²⁴ No és estrany, doncs, que en els escrits el rei cada vegada sigui menys conegut com a Iacme i més conegut com a Iayme o Jayme.

17. Jordi BRUGUERA, «Butlletí bibliogràfic. La Crònica de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 12 (1993), p. 409-418.

18. Francesc MASSIP, «Imagen y espectáculo del poder real en la entronización de los Trastàmara (1414)», a *XV Congrés de la Corona d'Aragó*, tom I/3, Jaca, 1993, p. 371-386.

19. Eulàlia DURAN, *Simbologia política...*, p. 23, 32 i 33.

20. Lorenzo VALLA és l'historiador de les gestes de Ferran el Catòlic. *Gesta Ferdinandi regis aragonum*, Pàdua, Ottavio, 1973. Edició castellana a cura de Santiago López Moreda, Madrid, Akal, 2002.

21. Jaume RIERA I SANS, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», a *Segon Congrés internacional de la llengua catalana. Àrea científica 7. Història de la llengua a cura d'Antoni Ferrando*, vol. VIII, València, 1989, p. 698-709.

22. Jordi BRUGUERA, «Butlletí bibliogràfic. La Crònica de Jaume I», *Arxiu de Textos...*, núm. 12.

23. *Aureum Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae cum historia christianissimi regis Iacobi ipsius primi conquistatoris*, València, 1515.

24. Germà COLÓN, «Les edicions cinccentistes valencianes de la Crònica del rei Jaume», a Germà COLÓN DOMÈNECH i Tomàs MARTÍNEZ ROMERO (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló, Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 313-334. Vegeu també Germà COLÓN, «Els vocabularis barcelonins d'Ausiàs March al segle XVI», a *Estudis de llengua i literatura catalanes*, vol. VI, *Miscel·lània Pere Bohigas i Balaguer*, núm. 3, 1983, p. 261-289; Germà COLÓN, «La "Taula de paraules difícils" de la Crònica del rei Jaume», a *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXXIII (quaderns II, IV-VI, 1997), p. 197-234.

Els estudiosos de les biblioteques dels segles moderns s'han afanyat a identificar quins llibres manuscrits o impresos contenen aquestes biblioteques i prou s'ha observat els casos comptats en què el *Llibre dels feits* apareix. Carme Batlle n'ha localitzat un a la biblioteca del segle xv de Ferrer de Gualbes, en un moment en el qual era coneguda la seva existència al Palau Reial i a Poblet.²⁵ En l'inventari *post mortem* de Pere Belluga, no hi consta la crònica, però sí «uns furs en pregamins del rey en Jachme, cubertes de fust, aluda vert.» Després, s'ha localitzat l'edició valenciana de 1557 a la biblioteca de Jeroni Pujades²⁶ i també a la biblioteca d'inicis del segle xvii, especialitzada en llibres jurídics, de Francesc Nuix, doctor en drets de Cervera.²⁷ Jesús Villanueva explica que, a la Barcelona dels segles xvi i xvii, «moltes famílies patrícies tenien biblioteques privades amb manuscrits relatius a història catalana, estimats com a relíquies i transmesos de generació en generació amb una devoció en la qual es bolcava el sentiment patriòtic d'aquestes classes», i esmenta les paraules del jurista Francesc Soler, que fa referència als papers privats del ciutadà honrat Francesc Dalmau i del donzell Francesc Aguilar. En el cas de Francesc Dalmau, el jurista Francesc Soler diu que Dalmau «té molt velles coses notables de Barcelona, des del rey don Jaume lo primer fins lo dia de vuy.»²⁸ Frederic Despalau és autor d'un dietari amb memòries familiars de 1572 i de 1600 en el qual intercala fragments del *Llibre dels feits*.²⁹ Pel que fa al País Valencia, a l'estudi de Gerardo Lamarca Langa³⁰ sobre els llibres més freqüents a les biblioteques valencianes del segle xviii, no hi consta la crònica del rei Jaume, però en canvi sabem que el notari austriacista cronista de Castelló Llorenç i de Clavell (1660-1734) usà la crònica del rei.³¹

Caldria, evidentment, millorar aquest fràgil repàs i, a més, contrastar-lo amb l'èxit d'altres obres importants com la de Zurita³² o no tan importants i de ben poca qualitat com les d'Esteban de Garibay, Florián de Ocampo i el seu continuador Ambrosio de Morales o bé les de Juan Sedeño, entre d'altres.³³ Aquest contrast revela prou bé que el clima dinàstic hispànic allunyava els Països Catalans del seu creador. En la història del país, el trajecte del rei, de la llengua i del territori s'aparellen.

La sequera impressora de la Crònica de Jaume I es manifestà, d'una banda, en la continuïtat de l'ús de la via manuscrita i, de l'altra, en el pes dels historiadors hispànics amb greus llacunes historiogràfiques pel que fa a Catalunya o a la Corona catalanoaragonesa, en les cròniques dels quals Jaume I desapareix o hi és esmentat molt de passada.

Els nostres cronistes, dins una concepció romanohumanista de la noció Hispània o Espanya, s'esforçaren a reivindicar-lo en termes mitohistòrics, a vegades dins un complicat llegat historiogrà-

25. Carme BATLLE, «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo xv», a *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velázquez*, París, 1981, p. 18.

26. Miquel PUJOL I CANELLES, «Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començaments del segle xvii», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (Figueres), vol. 18 (1985), p. 97-247.

27. Jaume LLOBET, «Usos i costums dels nostres avantpassats. (La vida casolana dels professionals de les nostres viles a principis del segle xvii)», *Urtx* (Tàrraga), núm. 9 (1996), p. 203-217.

28. Jesús VILLANUEVA, «Observacions sobre *La fi del Comte d'Urgell*: datació, transmissió manuscrita, contingut ideològic», a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 19 (2000), p. 614, nota 11.

29. Antoni SIMON I TARRÉS (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del cinc-cents*, Barcelona, Curial, 1991.

30. Genaro LAMARCA LANGA, *La cultura del libro en la época de la Ilustración. València 1740-1808*, València, Alfons el Magnànim, 1994.

31. Enric GUINOT, «Història i imatge de Castelló en el 1700: la "Crònica de Castelló" de Josep Llorens de Clavell», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tom LXVI (IV-V-1990), p. 249-279.

32. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1579-1585.

33. Esteban de GARIBAY, *Compendio historial de las crónicas y universal historia de todos los reynos de España*, Anvers, 1571; Florián de OCAMPO i Ambrosio de MORALES, *La crónica general de España*, Alcalá de Henares, 1574-1577; Juan SEDEÑO, *Summa de varones illustres*, Toledo, 1590.

fic got, i sovint es pot observar que un cert irredemptisme historiogràfic acompanya la figura del rei Jaume entre els homes cultes de la ciutadania honrada i la cavalleria dels Països Catalans dels segles XVI i XVII.

ELS ARXIVERS HISTORIADORS

Encara que en nombre limitat, la crònica manuscrita o impresa existia i una de les primeres observacions a fer és l'ús de la crònica reial del segle XIII pels cronistes del territori català dels segles XVI a XVIII.

Bona part de la literatura de dietaris, historiogràfica i de sermonaris de la nostra cultura encara es manté en repòs dins dels arxius en espera de la seva edició. Una majoria de les edicions fetes no contenen ni tan sols índexs toponomàstics. Això dificulta conèixer amb una certa precisió quin paper ocupava Jaume I dins l'imaginari col·lectiu historiogràfic o llegendari. Una aproximació global passaria per fer un cop d'ull panoràmic selectiu d'aquells repertoris de manuscrits o d'edicions que ens podrien ajudar a fer una primera aproximació a la qüestió.³⁴

Els arxivers de l'Arxiu Reial de Barcelona forçosament foren els qui mantingueren amb més constància la memòria dels comtes reis i, lògicament, la de Jaume I. Ho comportava el contacte diari amb la paperassa històrica de l'arxiu i la necessitat d'inventariar aquesta documentació per a la consulta. Són els casos de Jaume Garcia, Pere Miquel Carbonell o Pere Benet. Maria Toldrà ha destacat la figura de l'arxiver historiador. L'activitat d'aquest personal es desplegà en genealogies o notes cronològiques sobre els monarques o en cròniques pròpies, com en el cas de les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell. També «en la mesura que l'Arxiu [Reial de Barcelona] era un dipòsit de la memòria dinàstica», escriu Toldrà, «conservava entre els seus fons un exemplar de la història “oficial” del casal, la crònica general encarregada pel Cerimoniós, més coneguda des de Zurita com a Crònica de Sant Joan de la Penya.»³⁵

Carbonell sembla ser una personalitat clau en la percepció històrica i mitificadora de Jaume I. La font bàsica de Carbonell, explica Alcoberro, va ser precisament la Crònica de Sant Joan de la Penya. Les notícies «prenen una especial dimensió quan l'autor analitza l'època de Jaume I.» Té també com a fonts la Crònica de Desclot i l'humanista italià Bartolomeo Sacchi, dit Il Platina. Alcoberro indica que Carbonell

[...] justifica l'abundosa informació que acompanya aquell regnat per la virtut i santedat del rei: «E nengú no-s meravell si en les altres vides dells reys dessus designades yo no he tengut l'orde que en aquesta he tengut de desinar-hi tots los qui en temps de aquest rey Jaume són estats, e del temps que han segut en la cadira de Sanct Pere, e de molts litterats e actes subseguits, car a mi ha aparegut, per la virtut e santedat d'aquest rey En Jaume, extendre més a la plom[a] en aquest loch que en los altres.»³⁶

Les Cròniques de Pere Miquel Carbonell, segons Alcoberro, van constituir un referent decisiu per a la mitificació de Jaume I en la historiografia cinc-centista valenciana, així Pere Antoni Beuter i Mar-

34. Això es podria fer tot començant per l'útil *Repertori de manuscrits catalans* dirigit per la doctora Eulàlia Duran, que, editat per l'IEC, entre 1998 i 2006 n'ha publicat cinc volums. Un cop feta aquesta comunicació, ha sortit l'edició d'un nou volum de *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, Barcelona, 2008.

35. Maria TOLDRÀ I SABATÉ, «Sobre la presència d'algunes cròniques catalanes a l'Arxiu Reial de Barcelona», *Estudis Romànics*, vol. XXIV (2002), p. 173.

36. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, edició crítica d'Agustí Alcoberro, Barcelona, Barcino, col·l. «Els Nostres Clàssics», 1997, 2 v., vol. 1, p. 50-51, i vol. 2, p. 72.

tí de Vicianà.³⁷ Carbonell parla de l'engendrament i la dura infància del rei, de les mullers, dels fills legítims, legitimats i bords, de les convocatòries de corts, de les conquestes, de les aparicions de sant Jordi i «molts sançts del Paradís», de la creació de l'orde de la Mercè, de l'abandonada croada a Terra Santa i del testament. El rei «vulgarment apellat lo Gran Conquistador» és qualificat de venturós, excellent, virtuós, valent, ardit, graciós, baronívol, benigne, misericordiós, liberal, just, pietós, valerós, bataller, bell, benaventurat, preclar, sapientíssim, religiosíssim, ple de dons, edificador de monestirs i de més de dues mil esglésies, «e no·s creu sia stat nunca rey ésser tant amat per son poble», però també «molt amat per totes les gents del món» (per tàrtars, pel sultà de Babilònia, per grecs i armenis) «e finalment per totes les nacions del món.» Se'n destaca la condició de coneixedor de les escriptures, de predicador a Lió davant de Gregori X i arreu «e preïcava en totes les festes de l'any en qualsevol ciutat o loch ell se trobàs» com «si fos un gran mestre en theologia.» Els anys de vida del rei són un valor a afegir: «Nunca fonch rey d'Aragó ni príncep de Catalunya qui visqués més que ell.» Amb l'agonia del rei, Carbonell comença a qualificar-lo de sant: el «predit sanct rey», escriu molt sovint aleshores. Des del segle XIII mateix, com veurem, havia fet camí la qüestió de la santedat i Carbonell se la fa seva: «Lo qual», escriu l'arxiver cronista, «encara que no sia canonitzat, per haver ell tan sanc-tament viscut e obrat, et fets miracles en sa vida, per tots los chronistes e històrichs e altres qui d'ell han scrit és apellat rey sanct.» És evident que les «guerres e batalles contra moros» de les grans conquestes i que estigués disposat a «mori[r] màrtir, si mester fos, per mantenir la sancta fe cathòlica» col·laboren a la seva santedat, més que no pas, potser, l'hàbit dels monjos blancs que prengué els darrers dies de la seva vida. La condició de matamoros —encara dins una mentalitat de conquesta medieval i fora de qualsevol connotació de contrareforma moderna— explica l'admiració de Carbonell pel rei davant d'episodis concrets contra l'islam: «Desbaratà e vencé gran multitud de moros qui volien pendre sa muller, e amb les sues mans ne matà gran infinitat.» «E dix un dia, quant los sarraïns vengueren córrer la terra de Xàtiva, que ell iria contra ells en la sua mula cavalcant, e que·ls faria fugir a tots ab la cua de la sua mula. Mas los moros se'n tornaren, que no·l gosaren esperar.» Amb tot, Carbonell no deixa d'observar una taca en el rei, el seu testament. «E aquí ordenà e·n féu fer charta pública a son secretari, ço és, de la composició e divisió de sos regnes e terres [...] la qual cosa despla-gué molt a tots los seus vassalls, e trobà que jamés en sos dies no féu cosa que despla-gués als vassalls e sosmesos sinó aquesta.» Pel que fa a la donació a Jaume de Mallorca, Carbonell no s'està de dir: «La qual donació après fou en gran dan.»³⁸

L'obra de Carbonell, amb menys fortuna que la de Tomic, era estampada el 1547, trenta anys després de la seva mort, en un any de ressonàncies historiogràfiques perquè Zurita obtenia de les Corts aragoneses la condició de cronista oficial d'Aragó.

ENTORN DE LA SANTE DAT DEL REI

El segle XVII, segle de l'expulsió morisca i de la contrareforma, fou una etapa de canonitzacions. Ferran III de Castella, Ramon de Penyaforç, Elisabet d'Aragó —reina de Portugal i néta de Jaume I— i Pere Nolasc foren fets sants. Era un moment propici per a promoure la canonització del rei Jaume. La idea de canonització de Jaume I era vella. Charles de Tourtoulon la situa, al mateix segle XIII, en

37. Agustí ALCOBERRO, *Cròniques...*, vol 1, p. 126.

38. Per a totes aquestes qualificacions aplicades al rei i les citacions aplegades en aquest paràgraf, vegeu Agustí ALCOBERRO, *Cròniques...*, vol 2, p. 49-75. Al volum 2, p. 75, s'hi diu: «Creent aquell [Jaume I] ésser sanct encara que no sia canonitzat, com la vida e mort sua ne fan de la sua santedat gran testimoni.»

boca del trobador Mateu de Carcí i en el pensament del cronista Muntaner.³⁹ Raons patriòtiques i nobiliàries expliquen l'intent del noble ribagorçà, l'aragonès català Gaspar Galceran de Castre i de Pinós, comte de Guimerà,⁴⁰ de promoure'n la santedat. Allegava greuges comparatius entre els reis i els regnes com la canonització de Ferran de Castella i, en súplica al rei hispànic, competia amb una petició feta en el mateix sentit en benefici del rei de Las Navas de Tolosa Alfons VIII de Castella, que tenia el suport del Consell d'Aragó. Hom pot escatir que hi havia obstacles a la canonització del rei Jaume a causa d'«algunos escesos de carne y sangre, públicos» que el comte de Guimerà relativitza i contraresta. El text del comte de Guimerà, que es conserva incomplet, no sembla que arribés mai més enllà de les seves mans. En el context de les crisis de relacions entre la Corona hispànica i molts dels seus territoris, la causa d'un rei catalanoaragonès no era propícia i el comte de Guimerà, a més, manifesta més patriotisme que no pas regalisme.⁴¹

CRÒNIQUES I SERMONS HISTORIOGRÀFICS⁴²

En el cas català, entre els segles XVI i XVII no trobem historiografia cronística impresa pròpiament dita i això no vol dir que no hi hagi un encès interès per la història catalana a l'època, com han estudiat Eulàlia Duran, Antoni Simon, Jesús Villanueva o Eulàlia Miralles, entre d'altres,⁴³ i com ho demostren manuscrits encara mai no editats com la *Crònica de Cathalunya* de Francesc Tarafa⁴⁴ o la *Història moral de Catalunya* de Pere Gil,⁴⁵ on es té present el rei. Amb tot, els textos historiogràfics catalans sovint no són pròpiament cròniques nacionals amb un sentit clar de l'eix dinàstic; en qualsevol cas, els llinatges, el tema dels nous barons de la fama o Barcelona poden guanyar terreny als reis.⁴⁶

39. Charles de TOURTOULON, *Jacme Ier le conquérant roi d'Aragon*, Montpellier, 1863, vol. I, p. 543.

40. L'allegat de Gaspar Galceran és un manuscrit escrit entre 1633 i 1634, malgrat que el cronista Urrea el situa als anys 1637 o 1640. Miquel Batllori diu que els Castre Pinós eren descendents d'una branca il·legítima de Jaume I: *El Temps*, 6-7-1992, p. 77. Vegeu Antoni J. QUINTANA i Rosa M. CALAFAT, *La pervivència...*, p. 94.

41. Ho demostra quan afirma que el rei en Jaume «fue rey descendiente de reyes (que no todos lo son, pues en los reinos de elección no siempre se eligen hijos de reyes)», fet que posa en evidència tant la complexa successió del rei Jaume com una doctrina cara a aragonesos i catalans. No és estrany aquest interès del comte de Guimerà en la canonització de Jaume I, ja que era descendent de Ferran Sanxis de Castre, fill bastard de Jaume I. Per un altre cantó, Antoni Simon explica que Corbera es cartejava (1624) amb el comte de Guimerà, la qual cosa confirma la preocupació historiogràfica del comte i com tots dos compartien, en vigílies de la Guerra dels Segadors, la preocupació pel passat històric catalanoaragonès, tan abandonat i necessitat, segons Corbera, d'«averiguación». Antoni SIMON i Jesús VILLANUEVA, «El cercle erudit i històric barcelonès dels anys vint i trenta del sis-cents i la revolució de 1640», *Revista de Catalunya*, núm. 122 (octubre, 1997), p. 40-53, en concret p. 48.

42. Prescindeixo de l'heràldica, dels nobiliaris i dels tractats d'armoria.

43. Hom pot trobar molts d'aquests estudis a la bibliografia d'Antoni VILADAMOR, *Història General de Catalunya*, edició crítica a cura d'Eulàlia Miralles, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 2007, p. 929-960. Vegeu també Antoni SIMON i Jesús VILLANUEVA, «El cercle erudit i històric barcelonès dels anys vint i trenta del sis-cents i la revolució de 1640», a *Revista...*, núm. 122, p. 40-53; Antoni SIMON, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, i el volum de la revista *Recerques*, núm. 40 (2000), amb diversos articles historiogràfics encapçalats per una introducció d'Eulàlia Duran sobre «Historiografia del Renaixement», p. 5-13.

44. Ms. 497-498 de la Biblioteca de Catalunya; *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. I, direcció d'Eulàlia Duran, compilació a cura de M. del Mar Batlle, Eulàlia Miralles, Maria Toldrà i Joan Tres, Barcelona, IEC, 1998, p. 200-203.

45. Ms. 112 de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona; *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II-1, direcció d'Eulàlia Duran, compilació a cura d'Eulàlia Miralles i Maria Toldrà, Barcelona, IEC, 2000, p. 26-30. Sembla que de propra edició.

46. És el cas de Francesc Tarafa, que té una *Crònica de cavallers catalans* (ms. B-131 de l'AHCB, còpia de 1603) que potser té més interès que no la seva crònica de Catalunya; és també el cas d'Esteve de Corbera, que dedica més espai a la qüestió d'Otger Cataló i als Montcada que no al rei, o de Dionís Jeroni Jorba, més inclinat a parlar de Barcelona que no dels reis. Vegeu Dionís Jeroni JORBA, *Descripción de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1589; Esteve de CORBERA, *Cataluña Ilustrada*, Nàpols, 1678 (escrita entorn del 1630).

Pere Gil, en la seva *Història moral de Catalunya* i en la seva *Geografia*, cita el rei; ara bé, en tot segueix la tradició goda i l'autoritat de Zurita i no li dedica pas gaire espai. L'inclou al capítol xi, que comprèn des del regnat del comte rei Alfons el Cast fins a Ferran II. Als ulls de Pere Gil, les unions amb Aragó i amb Castella són més rellevants que les conquestes territorials de Mallorca i del regne de València. Les esmentades unions apareixen en els títols dels capítols; les conquestes, no.⁴⁷ Amb tot, posa en relleu de manera genèrica les seves corts i les seves lleis. Pel que fa a la *Geografia*, la citació a Jaume I procedeix de Carbonell i li serveix per a emmarcar dins el regnat del rei les grans gelades de 1235.⁴⁸

El fracàs català de disposar de cronista oficial (i ja s'havia sol·licitat en Corts des de 1552)⁴⁹ es traduïu en els intents competitius d'Antoni Viladamor, Jeroni Pujades i Francesc Calça i tots ells o no arriben a la cronologia desitjada (Viladamor i Pujades), o van quedar manuscrits i s'ha perdut bona part del seu treball (Calça), o van estimular la falsificació: és el cas del *Libre dels feyts d'armes de Catalunya* del fals Bernat Boades del segle xv, atribuït a Roig i Jalpí i datat entorn de 1670. Amb tot, ha estat observat que l'*Epítome de la genealogia dels comtes de Barcelona*, estampat juntament i com a prelude de la compilació de les *Constitucions i altres lleis de Catalunya* de 1588, és un esbós d'història de Catalunya l'autoria del qual es debat entre Viladamor i Calça⁵⁰ i, recentment, amb suport documental, s'ha atribuït a l'arxiver Gabriel Olzina.⁵¹ A l'*Epítome*, hom hi pot trobar l'esbós biogràfic dels reis i la legislació de llurs regnats, entre els quals el de Jaume I. També caldria tenir present l'encàrrec⁵² de la Diputació del General al pintor italià Filippo Ariosto d'una sèrie icònica dels sobirans de Catalunya des dels orígens fins al moment de l'encàrrec, en la qual, evidentment, era present Jaume I.⁵³ Finalment, no podem oblidar l'adopció, quasi coincidint amb el canvi de dinastia (1436-1456), del patronatge de sant Jordi per la Diputació, sant, com ja he dit, ben lligat a la cavalleria de les croades i, amb ella, a Jaume I. Potser sant Jordi podria ser considerat una mena d'alter ego de Jaume I o a l'inrevés, dins el marc de la necessitat de conservar un vincle amb la dinastia perduda.

47. *Repertori de manuscrits...*, vol. II-1, p. 26-28. La consulta directa del manuscrit permet indicar que Pere Gil dedica els folis 84v-87v al Conqueridor. Foli 84v: «Tingué cognom de Sant perquè feu obres sanctissimas y acabà ab mort sancta. Tingué cognom de venturós perquè en totas sas empresas y guerras lo affavorí la próspera ventura y tingué cognom de Conqueridor perquè conquistà ell sol més que ningun altre rey de Aragó o compte de Barcelona de sos antecessors com se dira.»

48. Josep IGLÉSIES, *Pere Gil S. I. i la seva Geografia de Catalunya ... segons el manuscrit de l'any 1600*, Barcelona, 1949, p. 290.

49. Se sol·licitava en un capítol amb el número 32 a la Cort general de Montsó de 1552: Eva SERRA I PUIG, «Constitucions perdudes (1547-1552). Algunes reflexions», a Josep Fontana, *Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*, vol. 1, Barcelona, Crítica, 2004, p. 416.

50. Eulàlia MIRALLES, «Notícies sobre l'*Epítome de la genealogia dels comtes de Barcelona* (c. 1588/89)», *Quaderns de la Selva*, núm. 13 (2001), p. 307-318.

51. Oriol OLEART, «El capítol 24 de las cortes de Monzón de 1585 y la elaboración de la recopilación catalana de 1588-1589. Datos para su historia», a *Initium. Revista Catalana d'Història del Dret*, núm. 9 (2004), p. 246-247 i 276.

52. L'encàrrec comportà un curiós conflicte, per tal com l'assessorament històric de Francesc Calça al pintor Filippo Ariosto implicava pintar quatre comtes moros, que era com indicar que els comtes catalans descendien de moros. Després d'un llarg contenciós, Calça perdia davant l'hegemonia consistorial del criteri del cavaller Frederic Despalau, portantveus del braç militar. S'imposaven reis gots en la sèrie icònica i els reis moros eren substituïts per sant Jordi. Darrere el conflicte, hi havia la repugnància a qualsevol idea de descendència de moros, el contenciós envers la filiació gòtica i la necessitat d'afirmar l'autoalliberament i la secular independència comtal. Vegeu les referències bibliogràfiques de la nota 53.

53. Joaquim MIRET I SANS i Josep PUIG I CADAFALCH, «El Palau de la Diputació del General de Catalunya», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1909-1910, p. 385-480. Rodolfo GALDEANO CARRETERO, «La sèrie iconogràfica dels comtes i comtes-reis de Catalunya-Aragó, del pintor Filippo Ariosto, per al Palau de la Generalitat de Catalunya (1587-1588). Art, pactisme i historiografia», *Butlletí MNAC*, núm. 7 (2003), p. 51-70, i en especial p. 53; Rodolfo GALDEANO CARRETERO, «Historiografia i iconografia: la sèrie icònica dels comtes de Barcelona del Palau de la Generalitat de Catalunya (1587-1588)», a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 25 (2006), p. 375-409, en especial p. 396-397.

El doctor Andreu Bosc, de Perpinyà, en els seus *Títols d'honor de Catalunya*, dedica un capítol a Jaume I.⁵⁴ Andreu Bosc ja ens adverteix al proemi que escriu en català perquè escriu per a la gent del país, conscient del desconeixement dels catalans sobre la seva pròpia història. No es val ni del llatí ni del castellà perquè només té sentit escriure «alabances nostres» per a «nacions estranyes [...] quan quiscú en sa terra pròpia les sap, entén y se'n val, quant no, primer he de posar bé la casa pròpia abans de fer hostentació y amostrar-la a altres. [...] Quant arriba a esta terra un castellà o de altra nació entés, publica los fets de sa nació al ygal del *Pater noster* y nosaltres ajudam en alçar-les, restant se-pultades les nostres.» La seva intencionalitat era escriure sobre les lleis de la terra que l'obligava a tractar d'història i política perquè «ningune espècie de elles se pot ben entendre sens història» i «la política y jurisprudència són disciplines y ciències subordinades» al dret.

L'interès de l'obra de Bosc és que l'eix de la seva història no són els reis. La distribució del seu volum en cinc llibres ho demostra. El primer és dedicat a la llengua, al territori i a les institucions polítiques com la Diputació i les ciutats i viles; el segon és dedicat als oficis eclesiàstics i seculars; el tercer, a la milícia, les armes i les lletres; el quart, a l'estructura municipal, i el cinquè, a les lleis de la terra. En Bosc, hi ha un pensament republicà en termes romanorenaixentistes. Entén per títols d'honor, tot seguint Aristòtil i Ciceró, el reconeixement de l'excel·lència i la virtut, l'altra cara de la moneda, doncs, de la vilesa. Amb una visió cristiana, els reis són títols d'honor, però en el mateix pla que les lleis, les institucions generals i municipals, l'Església, la noblesa i també els oficis d'arts mecàniques.⁵⁵ Per tant, el seu Jaume I no és excessivament magnificat:

Lo rey don Iaume primer dit lo conquistador fonch lo primer rey de Aragón que possehí junts tots los tres comtats de Barcelona, Rosselló y Cerdanya [...] y les grans proeses y conquistes feu y los fets memorables en tot lo discurs de sa vida escrihuen tots los crònics y a més hi a llibres particulars sols de la vida, fets y hazanyes de dir rey als quals me remet.

Les seves autoritats fonamentals pel que fa a Jaume I són un llibre manuscrit, que cal suposar que és la Crònica del rei, Zurita i el llibre vermell del batlle de Perpinyà. No s'hi vol entretenir i ni tan sols menciona que fou el conqueridor dels regnes de Mallorca i València. «Sols advertiré per mon institut tres coses.» Aquestes tres coses són «que a d'aquest rey any 1214 comensaren los vas-salls de Aragón y Cathalunya, Rosselló y Cerdanya prestar a sos reys y comtes jurament de fidelitat», el Tractat de Corbeil de 1258 pel qual el rei renunciava a favor de Lluís, el rei sant de França, tots els seus drets sobre les terres llenguadocianes, i la donació a Margarida de Provença, muller del rei de França, dels drets sobre les terres de Provença. Clou la semblança del rei amb les notícies matrimoniales i filials, fent esment també de la «gran multitud de fills naturals que tingué.» Bosc destaca, lògicament, la darrera disposició testamentària, «de la qual», escriu, «restà tota la Corona dividida ab sos dos fills majors, al infant don Pere tot lo regne de Aragón, València, Comtat de Barcelona, a Iaume lo Regne de Mallorca, los comtats de Rosselló y Cerdanya y la senyoria de Montpeller y los comtats de Omellades y Carlades en França.» També destaca que les cases d'Híjar i Castre descendeixen de Jaume I.

54. Andreu Bosc, *Summari, Índex o Epítome dels admirables y nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló y Cerdanya y de les gràcies, privilegis, prerrogatives, preheminències, llibertats e immunitats gosan segons les pròpies y naturals lleys*, Perpinyà, Pere Lacavalleria estamper, 1628 (edició facsímil, Barcelona, Sueca, Curial, 1974, cap. 27 del llibre II).

55. Andreu Bosc, *Summari, Índex...*, p. 12-13.

Morí lo dit rey don Jaume en València a 27 de iuliol 1276 de edat de vuytanta y tres anys, tot sos fets són dignes que qualsevol curiós los tinga en memòria en tots los actes de religió, pau y guerra per sa devoció fundà més de 2000 esglésies y com diffusament refereixen los crònichs.⁵⁶

És encara un terreny poc conegut el record o la percepció de Jaume I durant la Guerra dels Segadors. En una obra tan significativa com la *Notícia universal de Catalunya* de Francesc Martí Viladamor,⁵⁷ Jaume I hi juga ben poc paper. Viladamor posa l'accent de la seva obra en el caràcter electiu del comte de Barcelona per barrar el pas a la monarquia hispànica i no posa obstacles als lligams catalans amb el rei Roderic, sinó amb don Pelai.

Cal arribar als *Anales de Catalunya* (1709) de Feliu de la Penya per trobar una crònica formal deguda a un cronista en la qual el rei és novament tractat en termes entre mífics i erudits. Feliu usa la crònica del rei, la de Muntaner, Carbonell, Zurita, Blancas, Abatca, Diago, Escolano, Menescal i l'Arxiu Reial de Barcelona. En la narrativa de Feliu, hi desfila l'apologia del rei («Hercules cristiano», «Aquiles católico», «nunca vencido Cesar», «siempre vencedor Marte»), la ideologia militarista del catolicisme triomfant («capitan general de las milicias católicas» o «de las milicias de Dios», «cuchillo contra los infieles», campió de la «infame secta de Mahoma», «açote de Mahoma»), i hi consten el llegendari del rei, les conquestes territorials, l'aparició mercedària, la creació del Tribunal de la Fe, les relacions amb sant Ramon de Penyafort i sant Pere Nolasc i la fundació d'esglésies. Al costat de tot això, Feliu aporta referències d'arxiu sobre les Corts de 1218 i la concessió del bovatge, les lleis contra la usura o la delimitació de Catalunya. Un espai important del relat està dedicat des d'un punt de vista català als conflictes successoris i la divisió dels regnes. És crític amb l'irredemptisme aragonès per tal com, en qualsevol cas, «los catalanes eran los que avian ganado palmo a palmo su tierra, con su sangre, armados y dinero, conquistando Mallorca y Valencia, poblados entrambos reynos en general» de catalans. Tot i la presència d'aragonesos, aquests havien estat «en número muy inferior al de Cataluña...».⁵⁸

A Catalunya, cal completar la visió historiogràfica amb els sermons del rei Jaume II i de Sant Jordi. Al costat de les processons i sermons de la ciutat de València i la ciutat de Mallorca, els sermons anuals a Barcelona eren el de Jaume II i el ja esmentat de sant Jordi, el primer a càrrec del Consell de Cent i el segon a càrrec de la Diputació del General: eren maneres si més no indirectes de recordar Jaume I. Ni el sermó anual de Sant Jordi ni el de Jaume II estan directament relacionats amb el Conqueridor, però ambdós solen fer-hi referència. Els de Jaume II es predicaven a la seu de Barcelona i tant el de 1597 del doctor en teologia Onofre Manescal com el de 1602 de fra Miquel Quintana,⁵⁹ també doctor en teologia, verifiquen que aquests sermons tenen la voluntat explícita de fer història de Catalunya. Més encara, Onofre Manescal indica que aquest sermó és ocasió «inseguint lo costum antiquissim» que «tracti dels comptes de Barcelona y Reys d'Aragó», i fra Miquel Quintana (a més de fer una defensa de la seva estampació en català, per no fer «agravi notable a ma pàtria», ja que «si totes les nacions an fet sempre gran estima de sa llengua pròpia, no és just que jo desautoritze la nostra per fer estima de la agena») també indica que el sermó de Jaume II sol ser «una doctrina profitosa per a la ànima mesclada ab la història [...] que és costum predicar en tal jornada, y juntament, una

56. Totes les citacions de l'obra d'Andreu Bosc fetes en aquests paràgrafs es troben a les p. 195 i 197.

57. FRANCESC MARTÍ VILADAMOR, *Escrips polítics del segle XVII*, tom I, *Notícia universal de Catalunya*, edició a cura de Xavier Torres, Barcelona, Vic, IUHJVV, Eumo, 1995.

58. NARCÍS FELIU DE LA PENYA, *Anales de Catalunya*, Barcelona, Josep Llopis, 1709 (reimpressió facsímil, Barcelona, Base, 1999), vol. II, p. 19-72. L'última citació és a la pàgina 57.

59. ONOFRE MANESCAL, *Sermó vulgarment anomenat...* MIQUEL QUINTANA, *Sermó del rey don Iayme el segon predicat el any 1602 en l'església cathedal de Barcelona*, Joan Amelló, 1606.

descripció de Cathaluña de les coses més señalades, no posant en ella menudències ridiculoses.» Onofre Manescal considera que el seu treball breu, tanmateix impregnat «de affició a nostre nació», pot interessar «tots los curiosos y afectats a història de nostra nació» i pot ser un esquer perquè l'arquebisbe lloctinent Joan Terés «don orde se fassa història general de Cathaluña, de la qual en aquest Principat y a tanta necessitat [...] y los affectats a nostra nació y història ab molt sentiment desta falta experimentam.» Manescal, en les diverses dedicatòries, insisteix que tindria per ben emprat el temps que ha dedicat a la confecció del sermó «si era ocasió pera que se donàs orde se emprenguéss una història general de Cathaluña», escriu en la dedicatòria al Consell de Cent, i en la dedicatòria als diputats i oïdors insisteix en la necessitat que hi ha de «traure a llum història general de Catalunya.» Així, doncs, tant Manescal com Quintana dediquen un espai a Jaume I.

Manescal escriu sobre el naixement, el nom, els treballs de petit, els afers matrimonials amb Elinor de Castella i Violant d'Hongria, la conquesta de Mallorca i València, el Concili de Lió i la mort de Jaume «lo aventurós». Quintana, en un sermó menys erudit i més senzill, en parlar del rei dit «lo conquistador», fa seves les paraules de Samuel a propòsit del rei Saül, «non erat similis illi omni populo», per acompanyar sobretot una descripció física i moral del rei. Mes tard, el 1644, en plena Guerra dels Segadors, el sermó del rei Jaume II de fra Joan Vidal,⁶⁰ de l'orde de la Mercè, també verifica la intencionalitat historiogràfica d'aquests sermons: «La història tant ceñida de que tracta y la prudència singular ab que tracta dels reys. [...] La doctrina molt sòlida plena de erudició y clara història averiguadora de cosas duptosas y en unas y otras molta veritat de las heroicas obras y portentosas hazanyas de nostres predecessors catalans» són per a Joan Vidal la justificació de les llicències d'estampació del sermó. «Encara que lo present sermó», diu Joan Vidal, «se ordena a tractar grandezas y hazanyas de un rey mort, ab tot he volgut que servís de instrucció als que-l llegiran de propòsit y ab atenció pera ensenyar lo respecte y reverència que-s deu a les persones dels reys.» El moment era crític, els catalans havien deixat un rei per un altre i el to és favorable a França, i no oblida de remarcar el lligam de Jaume I amb Montpeller i Carcassona.

Sucché a don Pere don Jaume primer dit lo Conquistador y vencedor puix conquista a Múrcia, València y Mallorca y, en trenta batallas campals que personalment assistí, hisqué en totas vencedor.

Nasqué en Monpeller de França per ser fill de dona Maria, filla de don Guillem compte de Monpaller. Son naxament fonch miraculós y el dir-se Jaume per haver menos cremat la candela en que estave lo nom del apostol. Estigué en sa edevació en casa del compte de Monfort en Carcassona ab qui tracta lo noble Pere de Nolasco dels comptes de Bles, real casa de França. Mort son pare lo feren restituir catalans i aragonesos al compte de Monfort ab una carta del supremo pontífice.

La vinguda a Barcelona, les relacions amb els sants Pere Nolasc i Ramon de Penyafort i la creació de l'orde de la Mercè són la resta del relat del sermó sobre el rei.

Ja m'he referit als sermons de Sant Jordi i a la relació que els predicadors estableixen entre el nostre rei i el sant.⁶¹ Una altra mena de sermons, com els dedicats a sant Ramon de Penyafort o el relatiu al descens de la Mare de Déu de la Mercè, també comportaven el record anual del rei. Pere Joan Guasc, del segle XVII, en un sermó sobre sant Ramon de Penyafort demostra haver consultat fins i tot

60. Joan VIDAL, *Sermó predicat en la illustre cathedral de Barcelona en lo aniversari solemne que tots los anys celebra dita cathedral per la ànima del gran rey de Aragó y compte de Barcelona don Jaume segon [...] del corrent any 1644*, Barcelona, viuda Mathevat, 1644.

61. Sermons de fra Plàcid d'Aguilar, de l'orde de la Mercè, de 1635; de Miquel Joan Osona, canonge de Barcelona, de 1638, i de Pau de Sarrià, frare caputxí, de 1639.

la documentació de Jaume I de l'Arxiu Reial de Barcelona.⁶² Tampoc no es pot deixar de banda que existia també un sermó anual relatiu al descens de la Mare de Déu de la Mercè.⁶³ Al panegíric de fra Gaspar Sala i Berart, de l'orde de Sant Agustí, de l'aniversari dels herois catalans de 1639, on juga un paper important l'espasa Vilardell, és la figura de sant Ramon de Penyafort la que porta el frare agustí a citar Jaume I i en plena contrareforma resten involucrats el sant, la inquisició i el rei.⁶⁴ Gaspar Sala mateix s'adapta als canvis polítics i, en el seu sermó de Sant Jordi del 1641, ja esmenta «dos sants reys, sant Luys de Fransa y en Jaume lo conquistador», els quals per mitjà d'ambaixadors concordaren [Tractat de Corbeil] sant Lluís la renúncia als drets sobre Catalunya i el rei Jaume als drets sobre el Lenguadoc i Gascunya «ab que restà lo comtat libre de tot, sens feu algú y sens subjectió a rey ni emperador, de tal forma que, encara que lo señor de Cataluña se anomenava comte, son poder es supremo, com de emperador, vull dir que a ningú està subjecte.»

Els sermons són l'ocasió del record llegendari del rei al servei de la ideologia del moment històric, des de la xenofòbia contra els moriscos fins a la contrareforma barroca. Encara podria afegir que les poesies mercedàries dels segles XVII i XVIII són testimonis que impedeixen que el pas del temps fes oblidar el rei Jaume.⁶⁵

No fem el seguiment de la cronística valenciana, feta en bona part ja fa uns anys per Ernest Belenguier, el qual n'ha fet recentment una reedició augmentada.⁶⁶ Valgui dir, només, que la veneració historiogràfica del rei Jaume es troba sobretot en la historiografia valenciana perquè, no en va, el rei és el fundador del regne. Això es pot observar fent un cop d'ull a Pere Antoni Beuter (1550), a Viciàna (1564), o a l'endreaça dels jurats de València a l'edició prínceps del *Llibre dels feits* (1557), però també a autors aliens com el sicilià Lucio Marineo (1524). Ni Beuter ni Viciàna tingueren temps de conèixer Zurita. Beuter, que pretengué ser un cronista cortesà, va intentar encabir la història del regne dins una perspectiva goda i entre la primera i la segona part de la seva obra va canviar de llengua i el seu Jaume I és una figura més mítica que històrica.⁶⁷ Pel que fa a Viciàna, aquest cronista va voler posar especialment en relleu el pes del patrimoni reial al regne i per aquesta raó la seva aportació fou sobretot destacar el seguit de privilegis reials, els del rei Jaume en primer lloc, concedits a ciutats, viles i llocs. Ara bé, en la lògica de la seva narració, hi preval la unió de Catalunya i Aragó, de les corones d'Aragó i Castella, la successió Habsburg i l'enllaç portuguès. En definitiva, l'Imperi hispànic. El relleu del rei Jaume rau en el llegendari conqueridor i en les victòries sobre l'islam, mentre que el testament reial va acompanyat d'un crític «guardemos nuestros hijos y hombres de nuestra sujeción de todas dimensiones e divisiones.»⁶⁸

62. *Repertori de manuscrits...*, vol. II-1, p. 212.

63. Immaculada SOCIAS BATEJ, *Els impressors Jolis-Pla i la cultura gràfica catalana en els segles XVII i XVIII*, Barcelona, Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

64. Gaspar SALA I BERART, *Panegyrico aniversario de los heroes catalanes difuntos inmortales en sus hazañas*, Barcelona, 1639, p. 9.

65. Luis VÁZQUEZ, «Poesía mercedaria olvidada. Siglos XVII y XVIII», a *Estudios. Revista trimestral publicada por los frailes de la orden de la Merced*, any XLI, núm. 151 (1985), p. 297-355. El número 149 d'aquesta revista també conté una iconografia mercedària dels segles moderns de Nolasc, en la qual sovint apareix el rei Jaume.

66. Ernest BELENGUER, *Jaume I a través de la història*, València, Edicions 3i4, 1984. La reedició va sortir després de feta aquesta comunicació amb el mateix títol i publicada a València per Publicacions de la Universitat de València, 2009.

67. Pere Antoni BEUTER, *Primera part della Història de València*, València, 1538; Pere Antoni BEUTER, *Primera-segunda parte de la corónica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia*, València, 1546-1551. Entre l'edició de la primera part i la de la segona (amb la primera inclosa), Beuter canviava de llengua i d'àmbit de contingut. La crònica primer concebuda en termes valencians va passar a voler ser una crònica de pretensió hispànica amb especial referència al regne de València.

68. Rafael MARTÍ DE VICIANA, *Crònica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, València 1564, ed. facsímil a cura de Sebastià Garcia Martínez, Universitat de València, 1972-1983, 5 v. La referència és tret de Rafael MARTÍ DE VI-

La influència de Zurita en la nostra cultura historiogràfica i jurídica institucional encara està per estudiar. Zurita segueix la crònica del rei Jaume, a més de conèixer molta documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona⁶⁹ proporcionada pels arxivers de la casa. Gaspar Escolano i Francesc Diago ja escriuen sota la seva influència. Ambdós, però, també són deutors de Miedes. Sota l'impacte de l'expulsió dels moriscos i la ideologia de la contrareforma, manifesten un radicalisme antimusulmà extrem.⁷⁰ Els interessos d'Escolano no són els reis, sinó la xarxa de viles amb les seves institucions i les esglésies i els monestirs del regne. El protagonista de les seves *Décades* és, doncs, el regne i no cap rei, fet que ens col·loca de nou davant d'un historiador més inclinat pel regne que no per la Corona. Pel que fa a Francesc Diago, Belenguer distingeix entre el Diago que sintetitza coneixements i el Diago del llibre setè dels *Anales*, en els quals exhuma documents, també de l'Arxiu Reial de Barcelona, fa judicis històrics i elabora una biografia crítica del Conqueridor.⁷¹ Si, pel que fa a Catalunya, els falsaris s'especialitzen en el comte d'Urgell o en els inicis de la reconquesta, pel que fa al País Valencià, les *Trobes* del falsari Jaume Febrer del segle XVII s'entenen en l'etapa de Jaume I i la fundació del regne. Al País Valencià, allò que importa no són els barons de la fama o Jaume d'Urgell, sinó els prohoms de la fundació del regne.⁷²

La historiografia mallorquina dels segles moderns està representada per Joan Binimelis (1595) i Joan Dameto (1632).⁷³ La *Història general del regne de Mallorca* de Binimelis⁷⁴ segueix el model valencià de Vicià; per tant, sense oblidar ni fets històrics ni reis, l'eix narratiu és la descripció geogràfica i els llinatges. Pel que fa a Joan Dameto, que escrivia per encàrrec del Gran e General Consell la seva *Historia general del reyno baleàric*, adopta un model cronològic en el qual els reis tenen el seu lloc; tanmateix, tot i dedicar moltes pàgines al rei, Dameto, en el seu text al lector, no recorda Jaume I, sinó les paraules de «pueblo no conocido y reyno escondido» de Carles V en el pas de l'emperador per l'illa camí de l'Àfrica. Ara bé, en el text de Dameto, no hi manquen referències curioses, com l'afirmació que les braçades mallorquines, «la cantidad que hay de extremo a extremo de una mano a otra tendidos los braços», es regularen «con la largueza de los braços del rey don Iayme [...] no de otra suerte que los griegos antiguos medieron los estadios por la carrera que el grande Hercules hizo continuada con un solo aliento.»⁷⁵

CIANA, *Libro tercero de la crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, ed. a cura de Joan Iborra, València, Universitat de València, 2002, p. 96.

69. Jerónimo ZURITA, *Anales de Aragón*, edició d'Àngel Canellas López, vol 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico (CSIC), 1967, p. 27, 272, 344 i 347-349. Zurita, en tot el que fa al període de Jaume I, no abandona la Crònica del rei.

70. Ernest BELENGUER, *Jaume I...*, p. 62-67.

71. Ernest BELENGUER, *Jaume I...*, p. 78-81. Belenguer, seguint Josep M. de Garganta, prologuista dels *Apuntamientos* de Diago, també considera que la mort prematura de Diago va deixar inconclusa una obra que hauria estat un precedent crític important anterior a l'erudició crítica del segle XVIII valencià. Diago també és autor d'una *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona* (Barcelona, Sebastià Comellas, 1603) en la qual dedica una part considerable a parlar de sant Ramon de Penyafort.

72. Les *Trobes* del falsari Jaume Febrer, escrites possiblement entre 1650 i 1680, han estat atribuïdes al cronista del segle XVII Onofre Esquerdo.

73. Un cop feta aquesta comunicació, ha sortit *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. IV, Barcelona, IEC, 2008, dirigit per Eulàlia Duran i coordinat per Marià Toldrà, on es fa referència a Binimelis i a Dameto.

74. Escrita en català el 1595 i traduïda al castellà el 1601 pel mateix autor, es mantingué en manuscrit fins a l'edició castellana de 1927. Antoni Lluís MOLL BENEJAM, «La geografia renaixentista en la *Història general del regne de Mallorca* de Joan Binimelis», a *Recerques*, núm. 40 (2000), p. 117-134.

75. Joan DAMETO, *La historia general del reyno baleàric*, Ciutat de Mallorca, Gabriel Guasp, 1632, p. 27. La història de Dameto fou continuada per Vicent Mut en un segon volum que va de 1311 a 1650, publicat a Mallorca el mateix 1650.

SILENCI HISPÀNIC I MANUSCRITS EN TEMPS D'IMPRESA

La historiografia humanista estigué al servei dels interessos de la monarquia o dels grups socials o estamentals que per raons de llinatge o de prestigi i poder requerien el recurs de la història. Els Països Catalans, d'ençà de Casp, havien perdut la seva pròpia dinastia i l'humanisme va coincidir amb els interessos trastamaristes i el Barroc amb els interessos dels Habsburg hispànics. En el cas de Mariana,⁷⁶ convençut del caràcter universal de la monarquia hispànica, no hi hagué silenci, però l'exposició sincrònica unitarista des de Castella invalida l'especificitat catalana. Tot plegat tingué conseqüències sobre la historiografia dels segles XVI i XVII, en dos aspectes: el semioblit en termes historiogràfics, com ja he dit, de la pròpia dinastia i l'afecció, com a contrapartida positiva, a les institucions pròpies. A aquesta cara i creu o doble aspecte de la qüestió, cal afegir-hi el record reial indirecte en la mesura que molts de llurs privilegis, llibertats o drets polítics estaven vinculats a la dinastia pròpia, així com moltes de les creacions o dotacions religioses.

Hi hagué una certa consciència política que va observar les conseqüències historiogràfiques de la situació per tal com la història, en mans dinàstiques alienes al casal de Barcelona, havia iniciat el camí d'una historiografia hispànica excloent, de la qual es lamentaren els nostres cronistes, considerant, com a bons humanistes, que formaven part de la noció geogracoromana d'Hispania.

Els col·loquis de Tortosa de Cristòfor Despuig, escrits, segons Eulàlia Duran, «bàsicament al llarg de l'any 1557» i que es mantingueren manuscrits fins a l'edició de Fidel Fita de 1877, dediquen unes paraules a Jaume I. En el segon col·loqui, on el diàleg entre el ciutadà Fabio, el valencià Pedro i el cavaller Lúcio tracta de la conquesta de Tortosa i de fets relatius «a la Corona de Aragó y singularment de la nació catalana», s'hi fa la crítica a la historiografia castellana més o menys coetània,⁷⁷ perquè, en fer la història d'Espanya, que lògicament pels qui dialoguen és entesa en termes classicoromans, silencien la Corona catalanoaragonesa i assimilen Espanya amb Castella. Silencis, ignorància i errades hi són justament criticades i en el cas de Juan Sediño, el cavaller Lúcio en critica l'«arrogància» castellana per tal com en la seva *Summa de varones ilustres* (1551) no havia tingut «enpaig de fer memòria de alguns reis de Castella que, per a qui sap lo que passà, par més una burla que altra cosa, y per la onrra de sa nació, fora millor deixar de fer-la [...], que per omplir y allargar lo número de castellans en aquell Sumari ha embotit obres de persones particulars que pareixen rondalles o rialles» i, en canvi, «ha dissimulat les obres dignes de memòria de molts reis [...] y especialment de la Corona d'Aragó y comtes de Barcelona, que no sols eren iguals als més senyalats reis de Castella, però encara, segons ma opinió, los foren de conegut avantatge.»⁷⁸ El valencià don Pedro reclama algun exemple per a opinar.

Jo us diré, puix així m'o manau. Primerament deixa ell de fer memòria del rey en Jaume Primer, que les asanyes y gran virtud y valor sua no-s pot compèndrer en breu història: conquistà tres regnes, ço és lo de València, lo de Mallorca y lo de Múrcia, anà a la visita que-s féu en França de molts prínceps christians per a tractar de la defensa e augment de la christiandat y digué y obrà allí coses dignes de memòria.

76. Juan de MARIANA, *Historiae rebus Hispaniae*, Toledo, 1592-1595; Magúncia, 1605; Juan de MARIANA, *Historia General de España*, Toledo, 1601.

77. Diego de Valera, Juan Sedeño, Pedro Mexia i Florián de Ocampo. Cristòfor DESPUIG, *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició a cura d'Eulàlia Duran, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana, Curial, Biblioteca Torres Amat, 1981, p. 91-97.

78. El menyspreu que catalans i valencians observaven en la historiografia hispànica es confirma per exemple en la *Crónica general de España* d'Ambrosio de Morales dedicada a Felip II i continuació de la de Florián de Ocampo, Còrdova, 1586, cap. XLVII, p. 327r.

Lògicament, el cavaller valencià queda astorat: «Santa Maria!», exclama don Pedro «que de aquest notable rey tan sant y tan bo y tan valerós no fa menció aquest homa!» «Ninguna», contesta Lúcio, tot continuant amb un seguit d'altres mancances de caràcter similar.⁷⁹

El silenci hispànic explica que ens calgui sobretot buscar el rei Jaume entre manuscrits. Entre totes les notícies d'aquest caràcter, la més interessant de destacar és el manuscrit del *Llibre dels feits* de 1619, còpia de Jaume Ferrer amb introducció i notes autògrafes del sacerdot erudit del segle XVII Jaume Ramon Vila. Dins el corrent historiogràfic patriòtic⁸⁰ i en la línia de Despuig, Jaume Ramon Vila defensa també en català la història de Catalunya. Al segle XVII, doncs, es feia, en plena etapa de la impremta, una edició manuscrita del *Llibre dels feits*, seguint la tradició manuscrita de la Crònica. El manuscrit és encapçalat per una introducció crítica envers una determinada historiografia que menystenia la història de Catalunya i els seus reis. Perquè la història és «vida de la memòria i memòria de la vida», deia l'eclesiàstic erudit que s'havia passejat per arxius a la recerca de documents. Aquest pelegrinatge li havia servit per a comprovar les «dissimulacions i contradiccions (per no voler dir falcedats)» d'alguns autors:

[...] en particular en coses que tocaven a honra i bona memòria de nostra nació chatalana, y dels nostres reis i senyors naturals, dexant de dir de tots estos moltas cosas honrosas que, en raó de verdadera història, estaven obligats a dir, transtornant y variant-ne altres, que d'alguns autors tinch casi per inopocible que u àjan fet per ignorància sinó per sobrada malícia, com, entre altres, se pot atribuir açò a Estévan de Garivai [Garibay], que tan apacionat escriu a favor dels castellans i navarros i en contra dels cathalans com en lo seu *Compendi historial* que d'Espanya sa clarament s'arrastra, i en algunas parts dels llibres d'armoria que vaig fent ho tinch notat i advertit.⁸¹

En el curs d'aquesta recerca documental, li arribà a les mans:

[...] un llibre de la història del rei don Jaume d'Aragó, primer d'aquest nom cognomenat lo gran conquistador i venturós, lo qual me dexà un cavaller d'esta ciutat de Barcelona anomenat Lotxim Llätzer Bolet, que era un llibre molt antich de sa casa escrit de mà en pergamí de lletra molt antiqua i conforme m'havia certificat molt temps habans son pare Pere Pau Bolet, que hera persona versada en història. Fonch copiar lo seu llibre de l'original que lo mateix rei don Jaume escrigué de sa pròpia mà que està recòndit en lo monestir de Sancta Maria de Poblet, de l'orde del Cistell.

Jaume Ramon Vila el feia copiar a mà a Jaume Ferrer, estudiant i criat seu, perquè il·luminava molts fets històrics i descuits d'altres autors i «ésser tot tant digne de saber-se i de tenir-ho en molt.» El manuscrit de 1619, del qual es conserva també una còpia manuscrita del segle XVIII, prové del convent de Sant Josep de Barcelona.⁸² Jaume Ferrer, entre abril i novembre de 1619, copiava un manuscrit de mà de Celestí Destorrents, fet escriure el 1343 per Ponç de Copons, abat de Poblet, «en lo

79. Cristòfor DESPUIG, *Los colloquis...*, p. 93-94.

80. Antoni Simon i Tarrés, en el patriotisme històric del segle XVII, no sols hi veu reacció patriòtica, sinó també una certa ambició científica de coneixement a través d'una tasca de recopilació de fonts que anomena necessitat de l'«averiguació»: ANTONI SIMON I TARRÉS, *Els orígens ideològics...*, p. 325.

81. Josep PICH I MITJANA i Antoni SAUMELL SOLER, «Jaume Ramon Vila i la defensa de la història de Catalunya i del català a principis del segle XVII», *Recerques* (Barcelona), núm. 32 (1995), p. 71-77.

82. *Repertori de manuscrits...*, vol. I, p. 309-310. El manuscrit de 1619 s'enceta amb les paraules següents: «Història del molt alt y invictíssim senyor lo rey Jayme de Aragó, primer de aquest nom, cognomenat lo Gran Conquistador, composta y ordenada per lo mateix rey, que la escrigué de sa pròpia mà. Escrita en Barcelona per Jaume Farrer, student, natural de Granollés, en lo any 1619, per orde y manament del senyor Jaume Ramon Vila, sacerdot»: *Repertori de manuscrits...*, vol. II-1, p. 89-90.

qual monestir jau lo molt alt senyor rey en Jacme, aqueyl de qui aquest libre parla dells feyts que féu n' i li endevingueren en la sua vida.» La còpia de Ferrer és ocasió perquè Jaume Ramon Vila faci l'apologia del rei en el seu pròleg: dotat per a les «armas» i per a les «lletas», virtuts que «raras vegadas se tróban juntes en un subjecta», i en destaca el caràcter:

Bellicós i de tan gran valor i ànimo que tota sa vida passà ab grans guerras i peles, conquistant tants regnes de poder de moros com ho testifican las de Mallorques, València i Múrcia, i açò sens ajuda ni valensa no sols d'altros reis i prínceps veïns seus (lo que aquells no saberen mai fer, com ho manifestan la batalla d'Ubeda i conquistas d'Almeria, Còrdova, Múrcia i altres; i ajudas i favors que aquest gran rei donà i feu a son gendra, lo rei don Alonso de Castella, i a altres reis i prínceps del món).

I, malgrat tot:

[...] dexant las armas a, prengué la ploma i escrigué una tan gran i concertada història com la que en lo present llibre se conté, la qual en summa és de tots los fets, asanyes, i actes memorables que en lo discurs de sa vida féu; lo que és cosa tan peregrina i rara que, après de sanct David, de Julio Cèsar i dels reis d'Aragó don Pedro lo Ceremonós i don Alfonso Quart, a penas se troba cosa concemblant a esta de ningun altre monarca ni rei del món.⁸³

Per confirmar tot això, Vila es val de les paraules de 1585 de Felip I al seu gendre el duc de Savoia, el qual, tot ensenyant-li la tomba del Conqueridor a Poblet, digué: «“fue en todo este gran rey don Jaime uno de los maiores reyes i capitanes que el mundo aia tenido.” Philippo, tant savi, tant medit i remirat en totes ses paraules i accions, tal demostració en presència de tal príncep i cort! Bé sabie lo que feie; tot ho mereixie Jacme, cuius memoria in benedictione vivat, nomen eius in aeternum.»⁸⁴

LA LEGISLACIÓ EN LA MEMÒRIA HISTÒRICA DEL REI

Catalunya no podia oblidar el rei de tantes i tantes lleis de la terra i drets municipals. Les tres estampacions de la Compilació posen de manifest la vigència de la legislació jaumina. D'altra banda, un repàs a les estampacions de les *Decisiones* civils i o criminals i als comentaris i la doctrina dels doctors ens faria veure el paper de la legislació de Jaume I en la jurisprudència catalana. Sense anar més lluny, el jurista Sarrovira recorda que les Corts generals s'anomenen en llatí *curias* i en vulgar *corts* i que així són esmentades —diu— en l'usatge de Ramon Berenguer i en «la constitució del rey en Jaume primer, de la primera cort de Barcelona, capítol primer.»⁸⁵

Molts allegats de la Diputació relatius a males captures, causes de deutes civils, reclams de drets de regència dels catalans a Mallorca, reivindicació del règim de vicerègia en els intervals de successió, jurisdicció del juí de prohoms barceloní, allegats contra les alteracions monetàries o en defensa del pactisme, fan referència a legislació jaumina.⁸⁶ En cap cas, no es pot oblidar que a la Cort general de

83. Josep PICH I MITJANA i Antoni SAUMELL SOLER, «Jaume Ramon Vila i la defensa de la història de Catalunya i del català a principis del segle XVII», a *Recerques*, núm. 32, p. 76.

84. *Repertori de manuscrits...*, vol. II-1, p. 91.

85. Miquel SARROVIRA, *Ceremonial de Corts*, Barcelona, Sebastià de Cormellas, 1599, proemi.

86. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya, anys 1411-1713*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994-2007, vol. III, p. 409, 415, 838, 841, 858 i 861; vol. IV, p. 673, 675, 679 i 758; vol V, p. 477, 504, 756, 1633 i 1968-1969; vol. VIII, p. 185; vol. IX, p. 604, i vol. X, p. 821 i 1177.

l'arxiduc Carles III, els braços defineixen legislativament el territori català segons la delimitació de Salses al Cinca del rei Jaume de 1244.⁸⁷ Arran del conflicte constitucional amb Grases i Gralla, la Diputació replicà la versió doctrinal de Grases sobre la legislació com a suprema regalia del príncep amb referències, entre d'altres, a Jaume I.⁸⁸

Pel que fa al País Valencià i a Mallorca, ningú no pot oblidar el paper fundacional del rei. A Mallorca, el sumari de Valentí (1495) o la Recopilació de Moll (1663) en són exemples. Al País Valencià, l'*Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae cum historia cristianissimi Regis Jacobi ipsius primi conquistatoris* de Lluís Alanyà (1515) és una combinació historicolegislativa en la qual allò que preval és la conquesta i les lleis fundacionals del regne. Més tard, el sumari i repertori de Jeroni Tarassona, de 1580, o el repertori general dels furs de València de 1608 segueixen posant en primer pla el pes de la legislació fundacional i ordinària del regnat de Jaume I. Sovint, la jurisprudència obliga a recordar el rei. És el cas de la *Sentència donada per lo inclit y sereníssim rey en Jaume sobre los delmes e primícies ab una summa de la presa de València y de tot lo regne*, estampada el 1699 a València sense nom d'impressor amb referències a la vida del rei i a la conquesta.⁸⁹ Un cop d'ull al jurista valencià Mateu i Sans verifica el sentiment del jurista davant la tasca del rei fundacional.

Mateu i Sans, que no dubta que la divisa del ratpenat havia estat concedida per Jaume I a la ciutat de València, fins i tot intenta desxifrar el sentit del ratpenat que encimbella l'elm reial i, tot descartant les explicacions de Blancas, Diago, Miedes, Viciano i Beuter, proposa que simbolitza la solidaritat i la cohesió d'un regne nou de població diversa assegurat amb la promulgació de «leyes y fueros saludables», lleis que Mateu i Sans ha intentat «exornar[-las] de propósito para facilitar su inteligencia» en la línia del rei Jaume, que volgué «que las costumbres establecidas se pusiessen por escrito, porque de otra suerte todo seria confusión entre los que pleitean y de lo contrario se seguiria copiosa materia de pleitear.»⁹⁰

Seria digne de fer un seguiment dels simbolismes adoptats pels impressors en les il·lustracions de portada de la legislació de corts, pel pes que tingué al País Valencià l'escut de tarja amb l'elm del rei.⁹¹ Encara que, ben aviat, l'escut imperial Habsburg el desplaçà, l'estampació del Repertori de Tarassona de 1580 porta l'escut de tarja.

Un estudi de joventut d'Abadal i Valls i Taberner de 1908-1909 mai no publicat complet i titulat *Exposició de la obra legislativa del rey en Jaume en els realms de llengua catalana y sentit de la mateixa* en fa un repàs i ambdós historiadors s'adonen de l'abast de l'obra legislativa del rei i de les dificultats

87. *Constitucions, capítols y actes de cort fetas y atorgats per la SCR magestat del rey nostre senyor don Carlos III, rey de Castilla, de Aragón, comte de Barcelona, etc en la cort celebrà als cathalans en la ciutat de Barcelona, en la casa de la Deputació del General de Catalunya en lo any 1706*, cap. 61, p. 113.

88. *Dietari de la Generalitat*, vol x, p. 1177.

89. Marià AGUILÓ i FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923 (edició facsimil, Barcelona, Sueca, Curial, 1977, núm. 1825, p. 466).

90. Sobre el drac o rat, vegeu Andreu IVARS, «Origen i significació del "drach alat" i del "rat penat" en les insígnies de la ciutat de València», a *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, València, 1923, p. 49-112. Fou la divisa adoptada per Pere el Cerimoniós entre 1343 i 1344, que unificava els corrents apocalíptics de finals del segle XIII i inicis del XIV (p. 66) amb els costums imperants a l'època entre els prínceps europeus de cimeres d'animals fantàstics (p. 74). Des de Pere el Cerimoniós fins a Ferran el Catòlic, el casal de Barcelona usà la divisa del drac alat al segell secret o majestàtic i en l'escut de tarja inclinat (p. 75). Malgrat la inexistència del drac o ratpenat tant en la reforma de l'escut de la ciutat del 10 de març de 1377 com en els escuts vells de l'arquitectura valenciana, la llegenda lliga l'escut al rei Jaume. Les *Trobes* del pseudo Febrer van col·laborar a entendre'n la visió fins a 1880 i s'imposà del tot la falsa idea de l'origen jaumí del ratpenat.

91. Aguiló en remarca alguns. Un cop escrita aquesta comunicació, ha aparegut el llibre de Pau VICIANO, *Barres i corones. La bandera a la ciutat de València (segles XIV-XIX)*, Catarroja, Barcelona, Palma, Afers, 2008. Viciano dedica les pàgines 35 a 48 al capítol titulat «El rat-penat: la senyera a l'època moderna».

que comporta «lligar en unitat matèries tan heterogènies.»⁹² És potser aquest camí legislatiu el que permeté a Jaume I entrar al segle de la Il·lustració per una porta menys mítica.

EL SEGLE DE LA IL·LUSTRACIÓ

Al segle de la Il·lustració, la mitificació de Jaume I tendeix a amainar entre els cercles erudits i a ser substituïda per una visió més historicocrítica. En aquest sentit, segueix més les referències legislatives i de jurisprudència dels segles anteriors que no les historiogràfiques. Les festes centenàries continuen el 1738, tot i que cada vegada més la castellanització i els toros les impregnen. Fins i tot el seu cronista, Josep Vicent Ortí i Major, nét del cronista de les festes centenàries de 1638, s'ha de defensar d'haver fet en català la dedicatòria de la crònica, cosa que l'obliga a defensar la llengua de la conquesta per, entre altres raons, mantenir la memòria de la gesta.⁹³

En una altra esfera, els juristes, les institucions i la pràctica jurídica han estat decisius per a mantenir la memòria d'un rei en tant que constructor d'un regne i legislador o colegislador de constitucions, furs, privilegis de ciutats, viles i llocs o atorgador de dotacions d'esglésies i monestirs. La vigència d'aquesta tasca de dret públic i privat i de sentit eclesiàstic permet el seu record més enllà de les victorioses batalles que han forjat el mite. Serien infinites les referències a Jaume I des de la perspectiva de la jurisprudència estampada o no arreu dels Països Catalans. És impossible oblidar un rei que atorgà franquesses fiscals a Barcelona. Els drets adquirits pel règim municipal català i en especial de Barcelona en els anys de Jaume I han estat posats en relleu per Font i Rius.⁹⁴ No és estrany, doncs, que en diverses allegacions jurídiques de Barcelona, com la relativa al dret dels consellers de cobrir-se davant del rei o en la defensa de la hisenda municipal contra els quints reials en ple segle XVII, facin referència als privilegis de Jaume I.⁹⁵

L'obra jurídica valenciana de Llorenç Mateu i Sans, o de Lluís de Peguera o de Joan Pere Fontanella, o la mallorquina de Canet i Mesquida o de Bernardí Bauzà, o la perpinyanesa d'Andreu Bosc, o les Compilacions catalanes o el repertori dels furs de Tarassona, entre d'altres obres importants, la majoria de les quals del segle XVII, segurament han estat la base material sòlida que ha permès mantenir la memòria històrica del rei en termes científics abans de l'erudició contemporània. El lligam existent entre les institucions seculares i eclesiàstiques, generals o particulars, i el rei, i el lligam entre les lleis públiques i privades i els privilegis estamentals o municipals i el monarca, és el llegat que arriba al segle de la Il·lustració, no pas vigent, com hauria pogut ser, sinó històric, pel que fa sobretot al dret públic. Al País Valencià, es pot comprovar com la legislació jaumina interessa pel que fa a les regalies i al patrimoni reial, i aquest és per exemple el sentit de l'obra de Vicent Branchat, i el paper del rei com a forjador de dret públic valencià també és el que interessà a Cavanilles.⁹⁶

92. Manuel J. PELÁEZ, *Estudios de Historia del pensamiento político y jurídico catalán e italiano. Cátedra de Historia del Derecho y de las Instituciones (Facultad de Derecho. Universidad de Málaga)*. Archivo de la Biblioteca Ferran Valls i Taberner, Barcelona, Màlaga, 1993, p. 527-531.

93. Un segle i el triomf borbònic no havien passat en va. Ara la crítica no vindria de fer la crònica en castellà com passava el 1638, sinó de fer la dedicatòria en català.

94. Josep M. FONT I RIUS, «Jaume I i la municipalitat de Barcelona», a *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval. Collectànea de treballs del professor Dr Josep M. Font i Rius amb motiu de la seva jubilació acadèmica*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985, p. 668-669.

95. *Manual de Novells Ardits*, vol XI, anys 1632-1636, Barcelona, 1907, p. 589-590, 692 i 705.

96. Antoni Josep CAVANILLES, *Observación sobre la Historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, Madrid, 1795-1797 (edició facsímil, València, 1972).

Però els sectors cultes del segle XVIII no podien escapar al record del rei en termes històrics es- trictes. Els erudits disposen de la legislació impresa; en canvi, es troben mancats d'eines historiogrà- fiques serioses. Repertoris d'escriptors com la *Bibliotheca Hispana Vetus* (Roma 1696) de Nicolás Antonio tenen en compte la personalitat de Jaume I com a escriptor, i també ho fa la *Bibliotheca Va- lentina* de Josep Rodríguez de 1747,⁹⁷ si bé l'illustrat valencià Josep Villarroya va negar l'autoria reial de la Crònica.⁹⁸ Però la crònica del rei escasseja i no es troba. El 1796 es reediten les *Trobes* de Febrer, però no la crònica reial. Tanmateix el rei interessava més enllà del mite. Segons ens explica Miquel Batllori, Maïans, aleshores interessat per la cronologia i l'hagiografia crítiques, en carta del 7 de ju- liol de 1751 adreçada al dominic barceloní Joan Tomàs de Boixadors, resident a Roma, li demanava que li cerqués un exemplar de «la crònica del rey don Jayme el primero de Aragón, escrita en su lengua catalana.»⁹⁹ Antoni Mestre ha demostrat l'interès dels germans Maïans per la llengua i el passat històric catalanovelencià,¹⁰⁰ tot destacant la intervenció positiva de Gregori en la publicació de la *Bibliotheca Valentina* del pare Rodríguez i dels *Escritores del Reyno de Valencia* de Vicent Xime- no, així com les seves relacions amb el dominic Lluís Galiana, autor d'un programa virtual de publi- cacions que s'iniciava amb el *Llibre dels feits* de Jaume I i acabava amb les *Trobes* del pretès mossèn Febrer. Tot plegat indica que la Il·lustració valenciana, tot i les seves dependències cortesanes, sentia la necessitat d'una recuperació científica i historicocrítica del propi passat no exempta d'una certa nostàlgia patriòtica. Joan Antoni, el germà canonge de l'erudit Gregori, ha deixat paraules escrites prou significatives d'aquest interès que, a més, revelen els contactes d'ambdós germans amb l'acti- vitat i els projectes historiogràfics de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.¹⁰¹ Mestre observa, en aquesta implicació catalana de Joan Antoni, l'interès d'aquest Maïans pel passat històric i explí- citament per Jaume I, i així mateix observa com Joan Antoni apella a la necessitat que hi ha de re- córrer a la llengua original i la invitació que fa a l'Acadèmia perquè orienti les seves investigacions en aquest doble sentit.¹⁰²

Ara bé, és amb Antoni de Capmany i la seva magna obra *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*¹⁰³ que trobem l'autèntica recepció històrica de Jaume I. No és, però, el rei allò que interessa a Capmany, tot i que li manté els qualificatius mítics i l'anomena en un moment determinat «invicto rey y capitán D. Jayme el conquistador», sinó l'acti- vitat de la ciutat de Barcelona en els anys del seu regnat i la creativitat economicoinstitucional civil i pública de la ciutat en combinació amb el seu rei. Les fonts de Capmany són Zurita, Gómez Miedes, la Crònica del rei i la documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona. Capmany, pel que fa a Barcelona, publica més de vint documents inèdits sortits de l'Arxiu Reial de Barcelona de l'etapa del Conqueri-

97. Les pàgines 573-579 són dedicades a Jaume I en la mesura que el rei, sense ser natural valencià, va escriure sobre el regne i la ciutat de València.

98. Ernest BELENGUER, *Jaume I...*, p. 109-113, si bé, tal com diu Belenguer, la seva negativa ja es produeix dins el marc d'un estudi pioner sobre la Crònica.

99. Miquel BATLLORI, *Obra completa*, vol. IX, València, Tres i Quatre, 1997, p. 233.

100. Belenguer fa la crítica a la per a ell suposada sensibilitat valencianista dels germans Maïans: Ernest BELENGUER, *Jaume I...*, p. 101-108.

101. L'estudi de Mireia Campabadal i Bertran sobre l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona verifica l'interès de la corporació i els seus acadèmics per Jaume I i la seva crònica. Vegeu Mireia CAMPABADAL, *L'Acadèmia de Bones Lletres de Bar- celona en el segle XVIII. L'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*, Barcelona, BRABLB, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 34, 37, 88, 97, 172, 182, 193, 206, 227, 246, 295 i 315.

102. Antoni MESTRE SANCHIS, *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del siglo XVIII*, València, Pu- blicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1970, p. 272-277 i 284-287.

103. Edició facsímil, Barcelona, Alta Fulla, 2001, 4 v.

dor. Amb Capmany, s'iniciava el camí d'una recuperació històrica sense llegendes de l'actuació del rei dins el marc de la qual la legislació institucional i comercial de la ciutat de Barcelona jugava un paper primordial. Amb Capmany entrem, doncs, de fet, en una historiografia científica, una historiografia que les legítimes necessitats ideologicopolítiques del segle XIX no pogueren o no saberen aprofitar del tot.

Jaume I entre la història i la literatura

Gabriel ENSENYAT PUJOL
Universitat de les Illes Balears

Ja fa uns quants anys (1976, si atenem el text original anglès, o 1981, en la traducció catalana) que el pare Burns va afirmar que Jaume I constituïa «una presència literària impressionant».¹ Això és així des del segle XIII i ha perdurat al llarg del temps fins a arribar a avui. I no és que Jaume I fos un literat en el sentit modern de l'expressió. El rei, pel que podem deduir, no sembla tenir uns grans coneixements literaris ni una especial predisposició envers la literatura, com fou el cas, per exemple, del seu avi Alfons, anomenat «el Trobador». Però, d'una banda, ens deixà una obra de gran valor literari i històric, coneguda com el *Llibre dels feits*, i, de l'altra, va ésser un monarca que centrà o participà d'una part significativa de la literatura que es va fer al seu temps i als seus dominis. I, a més, la seva memòria s'ha mantingut viva durant les centúries posteriors, de manera gairebé ininterrompuda, fins al punt que el personatge va acabar assolint un vessant mític i llegendari, el qual constitueix una altra —una més— de les seves característiques.

I és que, per començar, la història personal de Jaume I s'inicia amb una mena de prodigi.² El seu engendrament, tal com ens és presentat, és el resultat d'un procés tan rocambollesc com poc creïble, però amb força ingredients literaris. El recurs a la literatura havia de servir, en primer lloc, per a tancar boques malicioses sobre la paternitat que podien planar quant a la concepció d'aquell futur rei, cosa que, en aquest cas, no era una qüestió menor. D'ací l'esforç que fan els textos cronístics catalans per presentar una visió plausible de la suplantació de l'estimada de Pere el Catòlic per part de la seva pròpia esposa al tàlem amorosívol. I, a més, hi detectam una progressió explicativa, com si amb el pas del temps hom es veiés impellit a aportar noves proves, o més concloents, sobre l'afer que provocà la gestació de Jaume I.

De fet, el relat més concís de tots és el que ens proporciona el monarca mateix, poc interessat per part seva a entrar en detalls que, per a ell, podien ésser escabrosos. Per això, al capítol 5 del *Llibre dels feits* es limita a dir que

[...] nostre pare lo rei En Pere no volia veser nostra mare la reina, e esdevenc-se que una vegada lo rei nostre pare fo en Llates, e la reina nostra mare fo en Miravalls. E vénc al rei un ric-hom, per

1. Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 4.

2. Sobre aquesta qüestió, vegeu François DELPECH, «La naissance de Jacques I d'Aragon: histoire, légende, mythe et rituels», a *La Légende. Anthropologie, Histoire, Littérature / La Leyenda. Antropología. Historia. Literatura. Actes du Colloque tenu à la Casa de Velázquez*, Madrid, Casa de Velázquez, Universidad Complutense, 1989, p. 69-102; François DELPECH, *Histoire et légende. Essai sur la genèse d'un thème épique aragonais (La naissance merveilleuse de Jacques I le Conquérant)*, Paris, Publications de la Sorbonne, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1993.

nom Guillem d'Alcalà, e prega'l tant que el féu venir a Miravalls, on era la reina nostra mare. E aquella nuit que abdós foren a Miravalls, volc Nostre Senyor que nós fóssem engenrats.

Aquesta breu exposició del rei és amplificada més tard per Bernat Desclot, potser a partir d'elements literaris i llegendaris que ben bé poden correspondre a alguna composició èpica que circulàs en boca de joglars. Enfront del laconisme anterior del *Llibre dels feits*, Desclot dedica un capítol sencer, extens, a explicar «en qual manera lo rei En Pere d'Aragó engendrà son fill lo rei En Jacme qui pres Mallorques» (cap. 4). I hi introdueix elements nous, com la notícia que si a Pere no li agradava la seva esposa era a causa del seu rang inferior, ja que no era reina. I també és ací on per primer cop es parla d'un parany que hauria preparat Maria de Montpeller a Pere el Catòlic, a través del seu majordom (el mateix Guillem d'Alcalà, abans alludit?), «qui era de Montpesller, qui era son privat d'aïtals coses.»³ És a dir, qui feia de mitjancer entre Pere i les seves amants, ja que abans Desclot ens ha advertit que aleshores Pere «amava una dona de gran paratge, molt bella, e féu tant, que l'hac per amiga.» El cas és que Maria el convencé perquè a l'hora de la veritat

[...] em metats en la cambra en lloc d'ella, e jo colgar-m'he al seu llit. E fets-ho en tal guisa que no hi haja llum, e digats al rei que la dona no ho vol per tal que no sia coneguda.

Això sí, prèviament Desclot ha posat en boca de la reina que, si vol passar la nit amb el marit,

[...] no [és] per altra cosa, mas per ço car d'ell ne de mi no ha eixit infant qui fos hereu de Montpesller [...]. E jo he fe en Déu que en aquella nuit engendrem tal infant de què serà gran bé e gran honor a tot son regne.

La història, a més del posterior final feliç, també acaba bé a curt termini, ja que el rei, quan descobrí l'engany, no s'enfadà (com hom d'antuvi pot pensar) puix que la seva muller li explicà que tot ho havia tramat «no per nulla malvestat ne per negun malvat desig que jo hagués, mas per tal que de vós e de mi exís fruit qui plagués a Déu e qui fos hereu de vostre regne.»

Cosa que el rei va entendre, o així almenys ho dissimulà. Per això, lluny de l'esbrancada, Pere «fo de belles paraules a la dona tro al matí. E al maití llevaren-se e estegren ensems aquell jorn.» Una bella història, en definitiva, amb una cloenda encara millor. Perquè la reina, un cop consumat l'acte sexual, ja intuïa que l'estratagema havia tengut un èxit rotund i així ho comunicà al marit: «E sapiats per veritat que, segons que jo creu, que jo em són feita prenys en aquesta hora.» I perquè no n'existís el més mínim dubte li demanà que «fets escriure la nuit e l'hora, que així ho trobarets.»

Si, com veiem, amb Bernat Desclot l'episodi guanya en amplitud i detalls, fins i tot en recreació literària (el cronista basteix la narració amb diàlegs, descripcions, etcètera), amb Ramon Muntaner el relat arriba al zenit. Muntaner és qui explica de manera més extensa i prolíxa tot l'afer (cap. 3-5), que amb ell transcendeix l'àmbit íntim i personal que havia tengut fins aleshores i passa a convertir-se en una qüestió d'interès general, oficial i legal. El paper de la reina com a instigadora de l'ardit ara és substituït pels cònsols i prohoms de Montpeller, autèntics inspiradors de la conjura, els quals són qui indueixen la reina a allitar-se amb el marit, sempre suplantant la identitat de l'amistançada del rei, a fi de procrear el desitjat hereu, ja que «nós per neguna raó no volríem que Montpestller isqués null

3. Guillem d'Alcalà, com sabem, era aragonès i no montpellerí. Però Desclot no n'esmenta el nom i, a més, el fa de Montpeller, o sigui, vassall de Maria.

temps del realme d'Aragó.» Mentrestant, tots els eclesiàstics, reclosos a les seves esglésies, pregunen perquè el desenllaç sigui el desitjat. I, quan l'encontre reial té lloc, a les fosques, mentre rei i reina es troben «en llur deport», tota una comitiva de cavallers, ciutadans, clergues, dones, etcètera són al costat de la cambra per fer que, a través dels seus resos tan propers, la cosa acabi bé. Fins i tot hi ha notaris que han de certificar la unió conjugal. Finalment, tots plegats acabaren entrant dins el dormitori, a fi de mostrar «tot lo fet» al rei, el qual de bell nou es mostrà resignat, més que enfadat, davant aital intromissió: «E lo rei dix que pus així era, que plagués a Déu que fos complit llur enteniment.»

En conjunt, aquest episodi, amb les seves diferents versions, ens torna a remetre a la tradició literària basada en la relació enganyosa i única. El seu rerefons ja es troba al món antic, ja sigui a la mitologia o a la llegenda convertida en història, amb l'engendrament d'Hèrcules o d'Alexandre el Gran. Hèrcules, segons la tradició, era fill de Zeus i d'una princesa tebana, Alcmena, famosa per la seva fidelitat. Per això, el déu, a fi de mantenir una relació conjugal amb ella, hagué de prendre l'aparença del seu espòs, Amfitrió. Val a dir que, en aquesta història mítica, hi tornam a trobar un altre passatge que ens recorda un fet aparentment real de la vida de Jaume I: quan poc temps després del seu naixement fou objecte d'un intent d'assassinat per algú que li llençà una pedra de grans dimensions al bressol, tal com expliquen tant el monarca al *Llibre dels feits* (cap. 5) com Desclot (cap. 4). També Hèrcules, en néixer, hauria suscitat la gelosia, en aquest cas de Juno, que intentà matar-lo mitjançant un estol de serps que envià al seu bressol, que foren estrangulades pel petit Hèrcules.

Per la seva banda, l'Alexandre el Gran de la ficció no era fill del rei Filip, sinó d'un pervers faraó egipci exiliat a la cort de Macedònia, anomenat Nectaneb, el qual es ficà al llit de la reina Olímpida desfressat de déu Amon. Com sabem, som davant una llegenda que tengué una gran fortuna a la literatura europea medieval a partir del segle XII, tal com ho testimonien, entre d'altres exemples, l'*Alexandreis* de Gautier de Châtillon o el *Libro de Alexandre*, anònim castellà de la primera meitat del segle XIII.

També retrobam el mateix rerefons literari basat en la substitució d'una persona per una altra en la novella artúrica. L'aventura de la concepció del rei Jaume I és literàriament molt semblant (engany, suplantació, foscor) a la de Galaad, cavaller fill de Lancelot i d'Amite. Amite era filla de Pelès, anomenat el rei Pescador, i Lancelot fou drogat i va jeure amb ella convençut que es tractava de la reina Ginebra. O, segons altres versions, a la de Lancelot mateix: Isolda, ací, és substituïda per Brunfiana i com a resultat del parany Tristany engendrà Lancelot.⁴ I fins i tot entorn de Ginebra circulen històries de suplantacions de la verdadera reina (vertadera a la ficció, s'entén) per una Falsa Ginebra la nit de noces.

També la llegenda de l'engendrament del rei Jaume recorda la situació que es produeix al conegut episodi del *Tristany*, quan després de les noces d'Isolda amb el rei Marc, és substituïda per la seva serventa Brangien perquè l'espòs no s'adoni que no és verge. Però aquí el marit creu jeure amb la seva autèntica muller —ben al contrari que Pere el Catòlic— i de la unió no va néixer cap personatge privilegiat.⁵

Per contra, al *Decameró* de Boccaccio, trobam una història idèntica a la de la concepció de Jaume I. La novella novena de la terça jornada reconta que Giletta de Narbona, filla d'un metge, guareix el rei de França d'una malaltia i aquest, com a recompensa, la fa casar amb l'home que la noia feia temps que estimava apassionadament, el comte Beltramo de Rossiglione. Aquest es veu obligat a

4. Vegeu Manuel de MONTOLIU, «Els elements arturians en la crònica de Jaume I», a *Homenaje a Menéndez Pidal*, vol. 1, Madrid, 1924; Manuel de MONTOLIU, *Els elements èpics, principalment arturians, en la crònica de Jaume I*, Madrid, Impresión de los sucesores de Hernando, 1924.

5. Martí de RIQUER, *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000, p. 75.

prendre-la per muller, però tot seguit l'avorreix i la menysprea a causa de la seva condició inferior —motiu idèntic al que addueixen Desclot i Muntaner per a explicar el rebuig de què era objecte Maria de Montpeller per part de Pere el Catòlic— i en viu separat. Com que Giletta s'assabenta que el seu marit ama una certa allota, visita la seva mare i li promet molts diners si aconsegueix que la filla sigui suplantada per ella —Giletta— al tàlem. Tot es fa d'aquesta manera i Giletta, nou mesos més tard, dóna a llum uns bessons.

Sembla, doncs, evident que els cronistes catalans i l'autor italià reberen, més o menys directament, la mateixa tradició. Si tenim en compte que la versió de l'engendrament del rei Jaume se situa a Montpeller i que els protagonistes del conte de Boccaccio s'anomenen, com hem vist, Giletta de Narbona i Beltran de Rosselló, podem sospitar, seguint François Delpech i Martí de Riquer, que la llegenda tengué un punt d'irradiació llenguadociana.⁶

Amb això no volem pressuposar que, pel que fa a l'episodi, literatura s'oposi a història. És a dir, que els fets constitueixin una simple novel·lació d'una aventura llegendària aplicada al cas que interessa —com fou concebut el rei Jaume— i res més. Com ocorre tantes vegades, poden tenir la seva base en alguna avinentesa especial, històrica, que després la literatura, per dir-ho així, «distorsiona». Que les circumstàncies de la concepció de Jaume I degueren ésser excepcionals ho palesa el fet que altres textos cronístics amb moltes menys concessions literàries, o cap ni una, també recullen el relat. És el cas de les *Gesta comitum*, que en fan una breu narració. I també se'n fa ressò la *Historia albigensis*, una crònica tardana de la croada anticàtara escrita devers el 1272 per Guilhem de Puilaurens, notari de la Inquisició.⁷

A partir d'ací, la llegenda tengué una notòria difusió i perdurà entre els historiadors dels segles posteriors, fins als romàntics. La recullen, fins i tot a vegades amb alguna curiosa innovació, autors com Pere Tomic (1438), Pere Miquel Carbonell (1495-1513), Lucio Marineo Siculo (1504), Pere Antoni Beuter (1551), Jerónimo Zurita (1562), Juan Tornamira de Soto (1622) o Joan Gaspar Roig i Jalpí, el pseudo Boades (1673-1675).⁸

En l'àmbit literari castellà, l'engendrament no es troba recollit en cap obra medieval, però sí a la *Silva de varia lección* (1540) del sevillà Pedro Mexía, cronista de Carles I, que contribuï a donar-li una notable repercussió literària. Més tard apareix a la *Rosa gentil* (1573) de Joan Timoneda. I després la tracten Lope de Vega, a la *Comedia famosa de la reina Doña María*, i Calderón de la Barca, a la comèdia *Gustos y disgustos no son más que imaginación*.⁹ També la figura del monarca protagonitza altres obres, barroques i posteriors, fins a arribar al Romanticisme, en què destaquen *D. Jaime el Conquistador*, de Patricio de la Escosura, i *El excomulgado*, de Zorrilla.¹⁰

Retornant a la visió de Jaume I, aquest acabarà per atribuir la seva mateixa existència a la provi-dència divina. No sols a causa d'un engendrament tan especial, sinó per mor d'un disseny covat ja des del temps dels seus avis. Segons la coneguda explicació del monarca, el seu avi el rei Alfons el Trobador havia concertat el seu matrimoni amb una princesa bizantina, Eudòxia Comnè, la qual quan ar-

6. Martí de RIQUER, *Llegendes...*, p. 78-79.

7. Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

8. Martí de RIQUER, *Llegendes...*, p. 80-92.

9. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, «Jaume I en la literatura medieval castellana», a Germà COLÓN *et al.* (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló, Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 163-164.

10. Dolors CABRÉ, «Jaime I, personaje literario», a *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones*, 3, 4 y 5, Saragossa, 1976, p. 287-296.

ribà a Montpeller, camí de Barcelona, s'assabentà que el futur marit havia cancel·lat unilateralment l'esponsalici. Aleshores, en lloc de retornar, ultratjada, a terres imperials, acabà casada amb Guillem VIII de Montpeller. El fruit d'aquest matrimoni imprevisit fou una filla única, Maria, que acabà casada amb l'hereu d'Alfons el Trobador, Pere el Catòlic. De manera que la mescla de sang bizantina i catalanoaragonesa que no dugueren a terme els avis, la feren els pares i cristallitzà a través d'ell.

Deixant de banda que el matrimoni projectat sembla que havia d'esser amb el germà del rei Alfons, el comte Ramon Berenguer IV de Provença (i que no es dugué a terme per qüestions polítiques del moment), segons l'aclariment fet fa pocs anys per Maria Teresa Ferrer i Daniel Duran,¹¹ Jaume I presenta el seu naixement envoltat tot de fets que tenen el seu correlatiu en la figuració literària. Sobretot en allò que fa referència al seu nom. El *Llibre dels feits* (cap. 5) explica que per a triar el nom sa mare féu encendre dotze candeles, cada una amb el nom d'un dels apòstols, i esperà a veure quina era l'última a apagar-se. Com que va esser la que portava el nom de Jaume, la qual durà «bé tres dies de través que les altres», aquest va esser el nom escollit, encara que sabem que durant els primers anys de sa vida el futur rei també era anomenat Pere, com son pare, o Pere Jaume. L'episodi torna a contenir traces de la llegenda arturiana: el rei Artús, per celebrar la victòria sobre dotze reis, va construir dotze estàtues amb la imatge de cadascun d'ells, a les quals n'afegí una altra que el representava a ell mateix, cada una amb el nom del rei corresponent i un ciri a la mà.¹² Amb això, no volem negar versemblança a un esdeveniment que pogué ocórrer així —res no ho impedeix—, sinó remarcar que degué estar inspirat, de bell nou, per una font literària. Una literatura, la de caràcter artúric, que a més era força coneguda i apreciada en l'àmbit catalanooccità, com és ben sabut, per la qual cosa no tendria res d'estrany que la reina Maria s'hi inspiràs a l'hora de triar el nom del seu fill. Per contra, hem de remarcar que l'episodi (o la llegenda) del nom escollit per al futur rei no el recullen ni Desclot ni Muntaner, tot i tractar-se d'un patronímic nou dins el casal catalanoaragonès i, per tant, susceptible d'esser referit.

Abans de continuar amb la qüestió objecte d'anàlisi, que es refereix a la figura de Jaume I vista des de la perspectiva literària, hem de comentar que tots els protagonistes que fins ara hem esmentat —els avantpassats més directes del rei— també foren objecte de tractament literari, al seu temps. D'Alfons el Cast no cal ni parlar-ne, ja que les seves velleïtats trobadoresques són força conegudes: mantengué contacte amb molts trobadors, que en parlen i el lloen, o bé el blasmen, i ell mateix va compondre algunes poesies. Eudòxia va esser cantada pel jove Folquet de Marsella —el futur bisbe Folc de Tolosa, en temps de la croada contra el catarisme, enemic acèrrim i implacable de l'heretgia i del comte Ramon VI. Folquet, que més tard va renegar del seu passat trobadoresc, al seu moment va criticar que Guillem VIII de Montpeller repudiàs Eudòxia, tot i que després li demanà perdó:

Chansos, desse
 vas Monpeslier vai de part me
 a don Guillem dir, sitot no·il sap bo,
 sos pretz, car creis, li·m fai querre perdo.¹³

(Cançó, vés tot d'una a Montpeller a dir de part meva a Guillem, encara que no sigui del seu gust, que el seu mèrit, ja que augmenta, fa que jo li demani perdó.)

11. Maria Teresa FERRER I MALLOL *et al.*, «Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/2 (2000), p. 963-977.

12. Manuel de MONTOLIU, «Els elements arturians en la crònica de Jaume I», a *Homenaje...*; Manuel de MONTOLIU, *Els elements èpics...*

13. Martí de RIQUER, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, vol. I, Barcelona, Ariel, 1989, p. 595.

De fet, la història d'Eudòxia fou aprofitada pels trobadors enemics d'Alfons el Cast, especialment Bertran de Born, per escometre contra el rei, a qui acusen d'avariciós sense escrúpols («quan pres a quintals et a fais / l'aver que Manuels trames / e la rauba e tot l'arnes»). Per contra, un altre dels grans trobadors del moment, Pèire Vidal, sortí en defensa seva.¹⁴

D'altra banda, Pere el Catòlic fou elogiat per Aimeric de Peguilhan, el qual també va cantar la seva esposa Maria.

Pel que fa al periple del jove Jaume I, tenim un primer sirventès de Tomier i Palaizi, els dos cavallers de Tarascó que escrivien composicions plegats, sovint cridant a la resistència contra la invasió francesa, els quals lamenten que el rei es trobi tan desvalgut. Segons el seu testimoni, el monarca, com que «es joves / no troba qí·l poigna.»¹⁵ Som en temps de la «captivitat» de Jaume I per part de Simó de Montfort, de la qual evidentment es dolien els dos amics.¹⁶ Però d'altres, com Gausbert de Pocibot, ja posen la vista en el futur i confien que «qand el aura sen natural» i ja no sigui un «tozetzs» (nin) no decebrà les esperances dels provençals.¹⁷

Així mateix, els problemes entre el rei i els nobles catalans i aragonesos de la dècada de 1220 motivaren un sirventès per part de Bernat de Rovenhac, clarament hostil al monarca i afalagador respecte dels Cardona i els Montcada, enfrontats circumstancialment contra Jaume I durant aquells anys.¹⁸ Rovenhac comença fent un elogi de la guerra, potser inexplicable d'acord amb la mentalitat d'avui (o almenys d'una part de la gent del nostre temps), però gens anòmal en aquella època en què l'hostilitat bèl·lica i tot el que se'n derivava, com la mort, eren el pa de cada dia:

Belh m'es quan vey pels vergiers e pels pratz
Tendas e traps, e vey cavals armatz,
E vey talar ortz e vinhas e blatz,
E vey guienhs traire, e murs enderrocatz,
Et aug trompas e grans colps dels nafrazt,
E mal lur grat meto'ls en las postatz;
Aital guerra m'agrada mais que patz,
Non tals treguas ont hom si'enganatz.

(M'agrada veure pels vergers i pels prats tendes i draps i cavalls armats, i veure talar horts, vinyes i camps de blat, i portar màquines de guerra i enderrocar murades, i sentir les trompes i els grans cops dels ferits que a pesar seu retiren del camp de batalla; aital guerra m'agrada més que la pau o que la treva en què hom sigui enganat.)

Un parer, el de Bernat de Rovenhac, que per força ens ha de recordar el de Ramon Muntaner, quan cent anys més tard afirma que mentre es passeja pel camp de batalla, després del combat, contemplant els cossos trossejats i els cavalls esbudellats, se sent com si passejàs per un verger: «E puis van trossejar les llances e esbullar cavalls, que així anaven entre ells com si anassen per un bell jardí» (cap. 191).

A continuació, el trobador escomet contra el monarca, a qui deliberadament tracta d'infant en el doble sentit de l'expressió, i al qual arriba a acusar de traïdor i de no tenir paraula:

14. Jordi VENTURA, *Alfons el Cast. El primer comte-rei*, Barcelona, Aedos, 1961, p. 158-159.

15. Cf. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584 (juliol-agost 2008), p. 48-51.

16. Manuel MILÀ I FONTANALS, *De los trovadores en España*, Barcelona, CSIC, 1966, p. 153-154.

17. Cf. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584.

18. Manuel MILÀ I FONTANALS, *De los trovadores...*, p. 149-151.

Tot aissó dic per l'Enfant d'Aragó;
 E deu haver nom Enfant per razó,
 Quar leu s'avé qu'enfans fa fallizó,
 Et elh falhí quant aucís son baró
 Raymon Guillem qu'anc treguas no'l tenc pro,
 Ni en sa cort jutjamens datz no'l fo;
 Per que totz selhs à cuy elh treguas do
 Dévon duptar aquelh enfant felló.

(Tot això, ho dic per l'infant d'Aragó, i veritablement se l'ha d'anomenar infant, ja que fàcilment s'esdevé que s'equivoquen els nins, i ell errà quan escometé el seu baró Ramon Guillem, sense fer cas de les treves ni fer-li cap judici a la cort; de manera que han de desconfiar d'aquest infant felló tots aquells a qui concedesqui treves.)

També hem de remarcar que, per aquells anys, després del matrimoni del monarca amb Elionor de Castella, la reina va esser cantada per un altre trobador occità, Arnaud Catalan.

De les grans conquestes jaumines, els millors textos literaris —a falta dels poemes èpics que se'n degueren compondre i que no ens han arribat— són els cronístics i, especialment, el *Llibre dels feits*. A més del valor històric de l'obra, cal fer esment del seu caràcter literari. Jaume I, en endegar la redacció del text, demostra tenir una clara consciència de fer literatura. Per això, Josep M. Pujol ha pogut parlar d'una «autèntica vocació literària» del rei, en el sentit que es preocupa de la construcció i de l'efecte narratiu de la seva obra. És clar que, com ja ens va advertir Martí de Riquer, no ens hem d'imaginar el monarca escrivint materialment assegut rere una taula, cosa impròpia d'«un personatge poderós»,¹⁹ sinó dictant o comentant les seves experiències als escrivans que donaren forma escrita al llibre. Però la intervenció reial traspua un veritable interès per donar un toc literari a la seva creació històrica. Evidentment, no farem cap relació exhaustiva, ni tan sols una aproximació, de la qüestió, que ultrapassa les possibilitats d'un estudi com el present —de fet, podria esser la matèria d'una tesi doctoral. De tota manera, tampoc no volem deixar completament al marge un aspecte tan interessant com és la intenció literària del *Llibre dels feits* i, per això, n'exposarem ara algunes de les mostres en aquest sentit més cridaneres, a més de les que ja hem comentat abans.

Per exemple, la manera com Jaume I narra la seva intervenció al comtat d'Urgell, a favor d'Aurembiaix, el 1228 (cap. 34-46). El rei s'esforça molt per tal d'oferir una versió cavalleresca de tot l'afer, amb ell com a protagonista.²⁰ A la Crònica, es presenta com el cavaller que acudeix en defensa de la pobra i jove òrfena, a qui han usurpat el comtat i a qui ell protegeix i l'hi restaura. La realitat és, com sabem, una mica diferent. Jaume I no hi intervingué *gratis et amore*, sinó que el que planejava arran de la seva actuació contra els Cabrera era infeudar-se el comtat i apoderar-se del senyoriu sobre la ciutat de Lleida, coses que a la llarga acabà per aconseguir. És a dir, hi ha una motivació política clara i evident (molt més clara i evident, per cert, que la sentimental amb Aurembiaix, tal com ha exposat Dolors Domingo),²¹ però que al seu llibre Jaume I emmascara mitjançant un embolcall de reminiscències cavalleresques.

D'altra banda, ja en la conquesta de Mallorca, el jurament del rei i els nobles de no retrocedir en atacar Madina Mayurqa (cap. 81) recorda juraments semblants als que trobam a les cançons de gesta

19. Martí de RIQUER, «L'escriptor Jaume I», a *Jaume I el Conqueridor, 1276-1976*, Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1976, p. 78-83.

20. Sobre aquests aspectes, vegeu Dolors DOMINGO, *A la recerca d'Aurembiaix d'Urgell*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2007, p. 86-89.

21. Dolors DOMINGO, *A la recerca...*, p. 92-108.

franceses.²² Tot això —ho repetim— sense posar en qüestió que pugui tractar-se d'episodis reals, certs. Però el que volem indicar és que en la forma en què són narrats presenten afaïonaments literaris evidents.

Un altre episodi que a hores d'ara hem d'interpretar com a clarament literari —ultra altres possibles connotacions que hi puguem observar—²³ el constitueix el de l'oreneta que va fer el niu damunt la tenda reial durant el setge de Borriana (cap. 215). El relat és, no cal dir-ho, molt bonic i poètic, amb frases que commouen («e manam que no-n levassen la tenda tro que ella [l'oreneta] se'n fos anada ab sos fills, pus en nostra fe era venguda»), però hem de pensar que l'anècdota és apòcrifa i clarament simbòlica. De fet, Samuel Armistead va remarcar que l'episodi té un paral·lel en un text àrab anterior. En concret, a l'obra del geògraf Yaqut al-Rumi (escrita entre 1212 i 1229), quan parla de la conquesta d'Egipte pel famós general al-As. A més, la correspondència de les frases en les dues històries és notable. Tot i així, Armistead considera dubtós que fos mitjançant la lectura d'aquesta obra o d'altres que el rei o els seus col·laboradors haguessin tengut accés a aquesta història i, en canvi, sí que creu que la degueren conèixer a través de l'oralitat.²⁴ En realitat, som davant un motiu bíblic, tal com ha exposat Stefano Cingolani,²⁵ que perdura al llarg del temps i és aprofitat per ací i per allà, quan convé a les exigències del relat.

Així mateix, que el *Llibre dels feits* conté nombrosos passatges de to èpic resulta evident, amb independència del debat sobre l'existència o no de prosificacions de fragments de cançons de gesta. N'hi ha de tenor diguem-ne molt elevat, com l'episodi en què Jaume I fou ferit d'una sageta al cap, durant el setge de València, i se l'arrencà (cap. 266), que recorda fets semblants a poemes èpics.²⁶ Ací sí que sabem que es tracta d'un fet cert i el que volem remarcar només és el tractament literari que hi incorpora el rei quan explica l'esdeveniment, idèntic al del jove guerrer Vivien de *La chansun de Willelme* francesa.

Una altra mostra d'aprofitament d'una font literària, la constitueix la nit d'insomni que passà el monarca al campament del Puig, motivada per les dificultats de la campanya, que li fan dir que «suàvem tan bé com si fóssem en un bany» (cap. 237). Martí de Riquer ja assenyalà que l'anècdota recordava episodis d'Enees, Chrétien de Troyes o els trobadors, però en tots aquests casos sempre a causa d'angoixes amoroses.²⁷

Deixant de banda el *Llibre dels feits*, en les altres cròniques trobam passatges inequívocament literaris aplicats a Jaume I. Un dels més famosos és el retrat del rei que en fa Desclot (cap. 12), força conegut i citat:

Aquest rei En Jacme d'Aragó fo lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm, e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara, e vermella, e flamenca, e el nas llong e ben dret, e gran boca e ben feita, e grans dents, belles e blanques, que semblaven perles, e els ulls vairs, e bells cabells rossos, semblants de fil d'aur, e grans espatlles, e llong cors

22. Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Barcelona, Ariel, 1984, p. 417-418.

23. Posem per cas, com una anècdota amb vàlua d'exemple del caràcter del rei, que acull tots els seus súbdits i que, per tant, ha de tenir una lectura en clau política.

24. Samuel G. ARMISTEAD, «Una anècdota del rei Jaume I i el seu paral·lel àrab», *Sharq al-Andalus*, núm. 9 (1992), p. 223-228.

25. Stefano M. CINGOLANI, *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle x fins al xiv*, Barcelona, Base, 2007, p. 68-69.

26. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 416-417.

27. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 420.

e delgat, e els brasses grossos e ben feits, e belles mans, e llongs dits, e les cuixes grosses, e les cames llongues e dretes e grosses per llur mesura, e els peus llongs e ben feits e gint causans. E fo molt ardit, e prous de ses armes, e forts, e valent, e llarg de donar, e agradable a tota gent e molt misericordiós.

Val a dir que es tracta d'un retrat força idealitzat, però que no sols és ideal perquè altres fonts, fins i tot les iconogràfiques,²⁸ confirmen a grans trets moltes de les característiques físiques que atribueix Desclot al monarca. A més, hem de pensar que ell el va conèixer i que, per tant, la forma com descriu Jaume I també és fruit de la seva observació personal. I, més i tot, que quan escriu la crònica ho fa en uns anys encara propers al regnat del Conqueridor, de manera que els lectors també podien haver vist literalment el rei. En conseqüència, Desclot no podia oferir-ne una descripció gaire fantàstica ni idealitzada, és a dir, gaire inexacta. Amb tot això, el que volem indicar és que, al retrat de Desclot, d'antuvi li hem d'atorgar una base realista. Però, a partir d'ací, hi podem observar com Desclot adapta a les faiçons del rei elements literaris molt diversos.

Hom ha remarcat que la imatge de Desclot està inspirada en el retrat de Carlemany fet per Eginard a la *Vita Karoli*, el qual, per la seva banda, prové de Suetoni i converteix l'emperador carolingi en una barreja de Tiberi, August i Neró.²⁹ Però Anton M. Espadaler ha proposat com a font bàsica textos que parlen de cavallers cortesos i disposats a l'exercici físic i a la guerra, com era el cas del mateix rei. I, en concret, de dues obres molt més properes en el temps i que provenen de l'àrea occitanocatalana, *Flamenca* i el *Jaufré*. Pel que fa a la primera, el model seria el cavaller Guilhem de Nevers i, respecte de la segona, el patró en seria el protagonista mateix, Jaufré.³⁰ Tot això amb independència de la proposta plantejada pel mateix Espadaler en el sentit que el rei d'Aragó innominat a qui va dedicat el *Jaufré* sigui Jaume I i que el protagonista s'hi identifiqui, qüestió que a hores d'ara no podem corroborar.

Un dels aspectes del regnat de Jaume I que més tinta va fer córrer al seu moment (i després també), sobretot entre els trobadors, va ésser la qüestió occitana i la manera com la tractà el monarca. Hom ha parlat, en aquest sentit, de la «missió política dels trobadors»,³¹ amb expressions afortunades com la de Villamain, que definí la poesia trobadoresca com «la premsa lliure del temps dels feudals».³² Molts trobadors eren clarament hostils als francesos i confiaven en la implicació de Jaume I en el conflicte. Per això, durant la dècada de 1230, diversos trobadors, com Bernat Sicart de Marjèvol, Pèire Basc i Pèire Cardenal, li adreçaren composicions en què planyien els efectes de la nova situació. N'hi havia, d'aquests, que, a més, tenien vincles afectius amb el monarca. És el cas de Pèire Cardenal, el qual, segons Miquel de la Tor, «molt fo onratz e grazits per mon seignor lo bon rei Jacme d'Aragó.»³³ Així mateix, després de la conquesta de Mallorca i els primers èxits a València, Bertran de Born el Jove («lo filhs»), escriu que ara voldria veure intervenir Jaume I contra el poder francès:

28. Marta SERRANO COLL, *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Saragossa, Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza, 2008.

29. Val a dir que tots dos tenien trets comuns com, per exemple, la gran alçada de l'un i de l'altre. L'estatura de Carlemany era entorn d'1,92 m, tal com es pogué determinar arran de l'exhumació de les seves restes el 1861: vegeu. EGINARD, *Vida de Carlomagno*, ed. a cura d'Alejandra de Riquer, Madrid, Gredos, 1999, p. 87, nota 101.

30. Anton M. ESPADALER, «El retrat del rei En Jaume a la crònica de Bernat Desclot», a *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, vol. I, Barcelona, 1997, p. 63-69.

31. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I el Conquistador*, vol. I, València, Impremta de José Domènech, 1874, p. 95.

32. Citat per Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 11. Sobre aquesta qüestió, vegeu Martí de RIQUER, «El significato politico del sirventese provenzale», a *Concetto. Storia, miti e imagini del medioevo*, Florència, Sansoni, 1973, p. 287-309; Stefano ASPERTI, «Testi poetici volgari di propaganda politica (secoli XII e XIII)», a *Propaganda politica nel basso medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2002, p. 533-559.

33. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 49.

Lai vas Monfort
 volgra vezer huimais son auriban
 contra totz selhs qui-l van d'onor baisan.³⁴

(Cap a Montfort, però, voldria veure des d'ara la seva senyera contra aquells qui el deshonren.)

L'obsessió dels trobadors antifrancesos dels anys quaranta, quan, malgrat tot, les esperances de fer fora els *franciginae* encara eren ben vives (recordem el complot antifrancès de Carcassona i la revolta promoguda pel comte de Tolosa Ramon VII el 1242), se centra en l'esperança d'una intervenció de Jaume I a favor de la causa occitana. Un dels poetes que més hi insistí fou Guilhèm de Montanhagòl, vinculat a la cort catalanoaragonesa des de mitjan dècada de 1230 i que va rebre diverses donacions en el repartiment de València (1238). Arran de la lluita del comte tolosà, Montanhagòl va escriure un sirventès adreçat especialment a Jaume I, en el qual li demana que estigui a l'altura de les circumstàncies:

Si'l rei Jacme, cui no mentim,
 Complís so qu'el e nos plevim,
 Segon qu'auzim;
 En gran dolor
 Fóran ab plor
 Francés, qui qu'o desvuelha:
 E quar defalh,
 Qu'adés no salh,
 Tot lo mons lo'n reiruelha.³⁵

(Si el rei Jaume, a qui no desmentim, complís el que ell i jo tractàrem, segons el que sentírem, en gran dolor i en plor estarien els francesos, ho volguessin o no, però com que ara ens falla, ja que no compareix, és la rialla de tothom.)

Però el temps passa i les coses no solament no s'arreglen, sinó que empitjoren. Pocs anys després, Montanhagòl, en un sirventès escrit entre 1246 i 1249, es lamenta que Provença hagi passat a mans de Carles d'Anjou, gràcies al seu matrimoni amb l'hereva del comtat, Beatriu, a principis de 1246, alhora que sollicita a Jaume I i a Ramon VII que facin tot el que puguin per expulsar-lo del lloc. Però, als seus versos, ja hi percebem una certa malfiança respecte de les intencions d'ambdós governants de plantar cara als francesos:

S'eras lo reys non desreya
 d'Aragon, trop fai d'estinensa,
 e-l coms cui Tolzans s'autreya,
 qu'ueymais non an plus revinensa;
 quar si l'us l'autre non ampara,
 major saut penran encara
 frances, ses temensa.³⁶

(Si ara el rei d'Aragó no ataca, serà molta la seva abstinència, i el mateix podem dir del comte a qui pertany el Tolosanès, ja que no tenen salvació. Puix que si l'un no ajuda l'altre, els francesos, sense cap mena de temor, pegaran un bot encara major.)

34. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 50.

35. Manuel MILÀ I FONTANALS, *De los trovadores...*, p. 161-162.

36. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1430.

Per això, en no materialitzar-se la desitjada intervenció, els precés anteriors donen pas a les invectives contra el monarca. De bell nou, trobam Bernat de Rovenhac entre els qui recriminen l'actitud del rei. El 1242, just abans de l'esclafit de la sublevació antifrancesa, va escriure un sirventès en què criticà obertament tant el rei d'Anglaterra com Jaume I a causa de la seva inactivitat enfront de Lluís IX. Sobre Jaume I, fins i tot arriba a fer un mordaç joc de paraules sobre el seu nom, *Jacme*, que posa sarcàsticament al costat del verb «jeure» (*jazer*).

Reis d'Arago ses contenda
deu ben nom aver
Jacme, quar trop vol jazer,
e qui que sa terra-s prenda,
el es tan flacs e chاوزitz
que sol res no-i contraditz.
E carven lai als sarrazis fellos
l'anta e-l dan que pren sai vas Limos.³⁷

(El rei d'Aragó, sens dubte ha de dir-se Jacme perquè massa vol jeure, i sobre qualsevol que li vulgui prendre la seva terra, ell és tan dèbil i tan indulgent que per res no el contradiu. Mentrestant fa pagar car als traïdors sarraïns la vergonya i el mal que rep devers Limós.)

Anys més tard, el 1254, torna a la càrrega i de bell nou dirigeix les seves diatribes contra Enric III d'Anglaterra i Jaume I, a qui acusa de deixar-se desposseir pels francesos mentre sant Lluís és a Síria, o sigui, de no aprofitar l'ocasió motivada per l'absència del monarca:

Amdos los reis an una cauz'empreza,
selh d'Arago et aisselh des engles:
que no sia per elhs terra defeza
ni fasson mal ad ome que-l lur fes;
e fan merce e cortezia,
quar al rei que conquer Suria.³⁸

(Ambdós reis, el d'Aragó i el dels anglesos, s'han compromès en una causa comuna: que no defensaran la seva terra ni faran mal a ningú que l'ocupi; i són agraïts i cortesos perquè al rei que conquereix Síria li deixen posseir els seus feus en pau.)

Tot plegat —amb el sirventès abans comentat dels anys vint inclòs— explica que Bernat de Rovenhac fos un trobador malvist a la cort catalana. Un trobador que fins i tot arribà a escriure que la vàlua de Jaume I no seria gran fins que fes pagar car, s'entén que als francesos, la mort de son pare: «Ja tro son payre car venda» (literalment, «fins que vengui cara la mort de son pare»).

Un altre trobador crític amb l'actitud de Jaume I fou Bonifaci de Castellana, fill dels senyors provençals de Castellana (Provença), el qual s'oposà sempre al senyoriu de Carles d'Anjou al comtat. En un sirventès escrit el 1252 censura el rei perquè no intervé a favor dels provençals i el torna a acusar de no venjar la mort de Pere el Catòlic a Muret:

37. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1370.

38. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1370-1371.

39. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 12.

E·l flacs reis cui es Aragos
 fa tot l'an plachz, aman gasos;
 e fora·ilh plus bel, so m'es vis,
 qe demandes am sos baros
 son paire, q'era pros e fis,
 qi fon mortz entre sos vesis,
 tro fos dos tantz aqitiat.⁴⁰

(I el flac rei a qui pertany Aragó promou plets tot l'any i estima els xerraires; li seria millor, segons el meu parer, que amb els seus barons vindicàs son pare, que era noble i lleial, el qual morí entre els seus veïns, fins que se n'haguera rescabalat dues vegades.)

Aquest trobador —que a la mort del seu pare (1249) havia heretat el senyoriu de Castellana i es convertí en Bonifaci VI—, el 1262, arran de la revolta de Marsella contra Carles d'Anjou, va haver de fugir de les seves terres, a causa del seu compromís amb els antiangevins. De fet, ell i Hug dels Baus foren els dos màxims dirigents de la sublevació. El 1265 sabem que era al costat de Pere (el Gran), i a partir d'ací en perdem el rastre.

La nòmina de trobadors d'aquest període crítics amb la manera de fer a Occitània de Jaume I es clou amb Duran Sartre, el qual, de manera força expressiva, arriba a afirmar que sempre tindrà aversió a Jaume I perquè no ha ajudat els occitans.⁴¹ És una mostra més del ressentiment i la desil·lusió que els provocà l'actitud feble i vil que atribuïen al monarca, la qual frustrà les seves esperances de veure el País d'Oc lliure de la ingerència francesa.

En conclusió, deixant de banda les filies i fòbies de cada trobador (sense oblidar, en alguns casos, al servei de qui estaven), el fet inqüestionable és que Jaume I ocupà un lloc fonamental en l'imaginari polític occità arran de la croada.⁴²

Després de tot l'afer d'Occitània que, com sabem, tengué un punt d'inflexió amb el Tractat de Corbeil de 1258, els altres fets destacats del regnat de Jaume I continuaren essent matèria literària per als trobadors. N'hi ha un, de trobador, que durant els anys següents jugà un paper important en relació amb la figura de Jaume I i la seva concreció en l'àmbit literari: Cerverí de Girona. Cerverí, a més, apareix vinculat a la casa reial i també a la dels vescomtes de Cardona. Va estar al servei de l'infant Alfons (el fill primogènit de Jaume I), del rei mateix i, sobretot, de Pere el Gran. Val a dir que per als nostres propòsits esdevé un trobador força interessant, ja que li importen de manera especial els fets de la seva època, que reflecteix a l'obra. I ho fa amb prou independència de criteri, malgrat la seva vinculació amb els protagonistes dels poemes. D'aquesta manera, podem conèixer l'opinió de l'autor sobre una sèrie de qüestions (els conflictes entre Jaume I i els seus fills, els problemes plantejats pels grans nobles, les arbitrarietats dels monarques), però també, per extensió, hem de pensar que es fa ressò de l'opinió de sectors de la societat.

Jaume I, de manera directa o velada, apareix en nombroses composicions de Cerverí. Per exemple al poema *Lo vers de Déu*, dedicat al monarca mateix, tracta la seva coneguda devoció a la Mare de Déu, amb cobles com:

40. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1381.

41. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 58-59.

42. Sobre aquesta qüestió, vegeu Francesco ZAMBON, *Paratge. Els trobadors i la croada contra els càtars*, Barcelona, Columna, 1998.

Reys Jacmes: Cil qui·ns destorba
can l'enemics fals nos torba
vos consell en tota cauza.

(Rei Jaume: aquella qui ens treu de torbació [és a dir, la Verge] quan l'enemic felló ens escomet, us l'aconsell en qualsevol circumstància.)⁴³

Altres vegades fa intervenir el rei, com a l'epíleg de la composició *Meg vers car e vil*, en uns versos (18-19) el significat dels quals no és gaire clar.⁴⁴ També és instructiu el sirventès (segurament un dels seus poemes més primerencs) que comença amb el vers «Trop m'enug de cortz anar», en què el poeta sembla esperar més de Jaume I que del seu fill l'infant Pere.⁴⁵

Això no obstant, les qüestions que ací ens interessen més són les de caire polític. Per començar, Cerverí tracta la revolta de 1259 dels feudals reunits a Castelló de Farfanya contra Jaume I en un mig sirventès, el vers inicial del qual és «Can aug en cort critz e mazans e brutz». En aquesta composició, Cerverí censura la presència del vescomte Ramon Folc de Cardona, el seu altre gran protector, al costat dels rebels. I hi desafia el trobador Bernat de Rovenhac, abans esmentat per les seves diatribes contra Jaume I, perquè li repliqui, cosa que efectivament aquell va fer.

Un aspecte que degué preocupar Cerverí, com a molts dels seus coetanis, foren les constants i poc comprensibles divisions de la Corona que feia Jaume I entre els fills. I, en concret, els dos testaments en què el monarca separava Catalunya i Aragó. Es tracta del segon testament (19 de gener de 1248), en el qual Aragó havia d'esser per al primogènit Alfons i Catalunya i el regne de Mallorca per a l'infant Pere, i del tercer (21 de març de 1251), en què el regne illenc era adjudicat a l'infant Jaume, mantenint Aragó per a Alfons i Catalunya per a Pere. Això motivà una pastorella, iniciada amb el vers «En mai, can, per la calor», basada en dues figures allegòriques, Pretz (mèrit) i Valor, les quals es dolien a causa del menyspreu de què són objecte. La solució l'aporta un pastor que proposa que Pretz es casi amb Catalunya i Valor (que era femenina) amb Aragó:

—A Reyne Mosseynor
Lo Rey, qui·us genç'e-us flora,
Preyatz, Pretz, que·us do oissor,
E, Valor<s>, marit, c'ora
És. E crey c'a vós daràn
Cateluyna, c'onór <à>;
Ez ab Valor cazaràn
Aragó, qui·ls honora

(Pregau, Mèrit, a la reina i al rei, que us embelleixen i us ornamenten, que us atorguin muller, i a vós, Valor, marit, que ja és hora; i crec que a vós us donaran Catalunya, que té honor, i a vós, Valor, us casaran amb Aragó, si hom els fa honor.)⁴⁶

Però Cerverí no fou l'únic trobador que, durant la darrera etapa del regnat de Jaume I, s'adreçà al monarca. Els intents de croada a ultramar del rei no podien deixar d'esser objecte d'atenció per part

43. Joan COROMINES (ed.), *Lírica de Cerverí de Girona*, vol. I, Barcelona, Curial, 1988, p. 129-131.

44. Vegeu-ne les propostes de lectura i interpretació que en fa Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, pp. 63-64. El poema es refereix a un llibre.

45. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 148-151.

46. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1557. Vegeu també els comentaris que fa Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 167-179.

de la trobadoria. A més de Cerverí, els projectes de Jaume I foren divulgats per Guilhèm d'Autpol, Guilhèm de Mur i Olivier lo Templier. Aquest últim, durant els mesos anteriors a la partida de Jaume I cap a Terra Santa, el 4 de setembre de 1269, va compondre una cançó de croada a favor de l'expedició. De fet, és l'única composició que ens ha pervingut d'aquest trobador. Som davant una peça laudatòria envers el monarca i l'expedició que prepara, el valor literari de la qual, bastant escàs, queda compensat pel seu interès històric. Com a mostra de l'entusiasme de l'autor, podem citar aquestes dues cobles:

Rey d'Arago, de tot mal non chalen
qu'avetz conquist de Tortos'a Biar
e Malhoga, sovenga·us d'otramar,
pus que autre non pot esser tenens
del sieu Temple que avetz tan gen servit.
E car vos es del mon lo pus ardit
de fagz d'armas ni Roma vo·n covida,
acorretz lai on tot lo mon vos crida.

Si.l rey Yacme ab un ters de sa jen
passes de lay, leu pogra restaurar
la perd'e·l dan e·l sepulcre cobrar,
car contra luy turcx non an garimen;
ques el ja n'a tans del tot descofitz,
pres e liatz, mortz, nafrazt e delitz
dins murs e fors en batalha enramida,
et a conquist so que tanh a sa vida.

(Rei d'Aragó, indiferent a tot dany, que heu conquerit des de Tortosa fins a Biar i Mallorca, recordau-vos d'ultramar, ja que ningú més pot esser possessor del seu Temple, al qual heu servit tan bé. I com que sou el més valent del món en fets d'armes, i Roma us hi incita, duis socors allà on tot-hom us crida.

Si el rei Jaume amb un terç de la seva gent passàs allà, fàcilment podria restaurar la pèrdua i el dany i recuperar el sepulcre, perquè contra ell els turcs no tenen salvació, ja que són tants els que ha derrotat, pres, fermat, mort, ferit i anihilat dintre de murades i a fora en batalla campal, i ha conquerit tot allò que li convé per a la seva vida.)⁴⁷

També s'ha considerat que Cerverí va escriure una altra cançó de croada amb motiu de la mateixa empresa, el sirventès que comença amb el vers «En breu sazó aura·l jorn perentori». La intenció és la mateixa que la composició anterior: fer propaganda favorable a la campanya, amb al·lusions als nobles que s'escapolien de participar-hi:

Per què·l rey prech d'Aragó que·s garnischa,
e pàs la mar, per totz los tartz confondre.

(Per la qual cosa prego al rei d'Aragó que es guarneixi i travessi la mar, de manera que confongui aquells que triguen [a anar a Terra Santa].)

El tenor de la composició s'assembla al d'Olivier lo Templier:

47. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1473-1477.

Mel<s> que-l
 reys <En> Jacmes, ab mans, crey que-s plevischa
 pel lo<c> de Déu cobrar, e pels turcs tondre,
 sol Roma-ls prest, que-s fay tan seynoriv<a>
 que-n pàron li layc, pech.

(Encara sort que el rei En Jaume, amb l'ajuda de molts, crec que està per comprometre's a reconquistar la terra del Crist, i a tallar els cabells (= el cap) als turcs, amb què [per poc que] Roma els assisteixi, que es mostra tan superba que arriba a fer semblar babaus els laics [o sigui: tant que sembla que es cregui que els homes civils són uns badocs].)⁴⁸

Com hem assenyalat, aquest poema s'ha interpretat sempre com un text favorable a la croada de 1269. Això no obstant, Miriam Cabré l'acaba de proposar com un sirventès antiangeví, escrit entorn del projecte de croada, avortat, que impulsà el papa Gregori X al Concili II de Lió (1274), al qual assistí Jaume I. Com diu l'autora, Jaume I hi és presentat «com un cabdill croat, l'única esperança de salvació de la cristiandat, un model per als altres reis i, implícitament, com un rei pobre, cosa que li impossibilita la croada personal que sens dubte triomfaria.»⁴⁹ De fet, en aquests anys assistim a una extensa literatura pro i antiangevina que tengué un eco especial a les terres de la Corona d'Aragó. Així ho corrobora Martí Aurell, segons el qual el centre de producció dels nombrosos sirventesos contra Carles d'Anjou va esser la cort de Barcelona.⁵⁰

Cerverí torna a fer al·lusió a la croada a la darrera estrofa del *Vers breu*, que conté els versos:

<Cinch> reys valens volria lay on déus pres mal,
 E-l nostres fos caps, car mays val.

(Voldria cinc reis valents allà on Déu patí [és a dir, Terra Santa, on Jesucrist fou crucificat], i que el nostre en fos el cap, car val més.)⁵¹

Com llegim, Cerverí reclama l'ajuda d'altres monarques occidentals, encapçalats per Jaume I. De bell nou ens queda el dubte de saber a quina de les dues croades es refereix, si a la de 1269 o a la de 1274.

Els problemes dels primers anys de la dècada de 1270 entre Jaume I i el seu fill Pere també foren objecte de tractament literari per part de Cerverí. A *Lo vers revers* defensa la tesi que val més tenir fills dolents que bons, ja que així se serva millor la memòria del pare. Martí de Riquer comenta que en el plantejament de la composició potser es fa referència als conflictes entre pare i fill,⁵² però Joan Coromines considera que el poema és posterior a 1276.⁵³

Allà on sí que les disputes entre tots dos es troben reflectides és a *La faula del rossinyol*.⁵⁴ Ací, el trobador retorna a l'al·legoria: Dreyts (el Dret) intervé perquè els grans senyors facin possible la paci-

48. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 123-128.

49. Miriam CABRÉ, «“En breu sazo aura-l jorn perentori”: Cerverí i Jaume I interpreten els fets de 1274», a *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, vol. I, Alacant, 2005, p. 453-468 (la citació correspon a la pàgina 463 i també n'hem extret la traducció dels dos versos citats més amunt).

50. Martí AURELL, «Chanson et propagande politique: les troubadours gibelins (1255-1285)», a *Le forme della propaganda politica nel Due e nel Trecento*, Roma, École Française, 1994, p. 183-202.

51. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 140; Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. I, p. 235-238.

52. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 136.

53. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 54-57.

54. Miriam CABRÉ, «La *Faule del rossinyol* de Cerverí de Girona», a *La narrativa in Provenza e Catalogna nel XIII e XIV secolo*, Pisa, ETS-Atti, 1995, p. 67-82.

ficació entre Jaume I i Pere el Gran. Dreyts i la seva esposa, Pats (Pau), acompanyen Cerverí a un jardí on hi ha un rossinyol i un esparver, les inicials dels quals formen el mot *rey*. Després troben una pomera, la inicial de la qual ensems amb les altres tres fan el nom *Peyre* (Pere). Així, doncs, tots dos queden íntimament units i a partir d'aquell moment hi romandran sempre. D'aquesta manera, el trobador celebra la reconciliació de Xàtiva el desembre de 1273.

En aquests altercats, com sabem, hi tengué a veure la intromissió de l'infant Ferran Sanxis de Castre, fill il·legítim de Jaume I, fruit de la seva relació amb Blanca de Antillón. Després de l'avinença entre el rei i el seu primogènit, el juny de 1275, aquest últim va fer ofegar el seu germanastre en aigües del Cinca, episodi que Jaume I aprovà al *Llibre dels feits* (cap. 550), però que Cerverí blasmà, en un sirventès que comença amb aquests versos:

<A>ra·m luyn e joy e c[h]an
pus soy partitz d'Aragó,
per pretz, c'an més en enc[h]àn
li rich croy, vis de dragó;
car eu auzí un gran so
l'autr'er, prés Sinq'u'e Monsó:
e vi venir gens ploràn,
ab un cors mort, car plor an
cil qui van ab mort, feló.

(Ara m'allunyo del goig i el cant, des que vaig sortir d'Aragó, per tal com els poderosos, amb aspecte de drac [els qui mataren l'infant], han posat el mèrit en venda. Perquè l'altre dia, prop del Cinca i de Montsó, vaig sentir grans crits i vaig veure venir gent plorant amb un cos mort, car es lliuren al plor els qui van afligits amb un mort.)⁵⁵

I continua assenyalant que fou una mort especialment reprovable (la responsabilitat de la qual, al llarg del poema, atribueix als cortesans de l'infant Pere), tot i que després elogia el príncep. Encara que ho pugui semblar, tot plegat no és un contrasentit, ja que Cerverí, com hem dit, és un trobador amb criteri i una certa independència, cosa que explica que en un mateix poema que va dedicat a Pere el Gran li pugui retreure una acció que el trobador considera censurable, encara que, de fet, hi atenuï la seva implicació.

Una qüestió que no podia faltar —així ho sembla— en la figuració literària de Jaume I era la dels seus amors. Fins i tot tornam a trobar ecos de la tradició o llegenda, ja comentada en relació amb el seu engendrament, segons la qual un personatge masculí, en aquest cas reial, s'introdueix en secret a la cambra d'una dama. Ara, en certa manera, es repeteix pel que fa a Teresa Gil de Vidaure, amb la promesa o jurament fet pel rei de casar-s'hi. Però deixarem de banda aquest aspecte —d'altra part, ben cert—, a fi de referir-nos a la seva relació amb Berenguera Alfonso, que fou celebrada, si més no poèticament, per Cerverí. Com és ben conegut, l'afer ocasionà problemes de tota mena al monarca. Amb Roma, perquè la cúria papal es va negar en rodó a anul·lar el seu matrimoni amb Teresa i recriminà a Jaume I amb duresa la seva relació «adúltera». I de consciència a causa del temor que suscitaven en el monarca els efectes de la situació pecaminosa en què es trobava, reflectits al capítol 426 del *Llibre dels feits*.

Cerverí dedicà a la matèria una extensa composició, el *Maldit bendit*. La peça, datada el 10 de març de 1271, conté dues parts: la primera és de caràcter misogin i la segona constitueix un elogi de les dones

55. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 127; Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1559-1560; Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 133-142.

i de l'amor, amb referències clares a Berenguera Alfonso i a la donació de diversos castells a València que li va fer generosament el rei.⁵⁶ En concret, aquest mateix any, li havia atorgat els llocs de Sogorb, Onda, Moixent, Finestrat i Serra. També hi figura una extensa i ditiràmbica allocució a Jaume I, cridant-li l'atenció sobre el seu poema, com si el trobador li demanàs protecció per a l'obra o recompensa per haver-la escrita; però, en tot cas, sollicitant-li que la llegeixi i la corregeixi, ell que en sap tant: «Lo bon Rey d'Aragó / vull per mercé preyar / car sabri'esmenar / ... / que si, en est escrit / ai eu nuyll mot mal dit, / qu'él esmenar mi deyn; / que-l savis tayn qu'enseyn / los pecs pauc enseynatz...».⁵⁷

Altrament, hem de remarcar que en aquesta mateixa composició Cerverí atribueix al rei el paper d'àrbitre en una qüestió, tot incidint en la imparcialitat que li atorga la seva saviesa. Els arguments són exposats

Denan frayre Ramon,
un bon presicador
que ha per confessor.⁵⁸

(Davant fra Ramon, un bon predicador que té per confessor.)

El frare a qui fa referència és sant Ramon de Penyafort. Val a dir que no era la primera vegada que un trobador s'adreçava al monarca perquè dirimis una qüestió. Una trentena d'anys abans, cap a la fi de la dècada de 1230, Aimeric de Belonoi confià en el seny del rei perquè li «disses d'oc e de no» per tal d'escatir una subtil qüestió: si «us bel ditz per razo / endreg d'amor engual d'un fait balansa» (si «les belles paraules raonablement / valen en amor tant com una acció».⁵⁹

Cerverí mateix tornà a fer referència als amors tardans del monarca en un altre poema, *Lo Vers del Vassall Leial*. Hi llegim comentaris com el següent:

Que-l mal qu'él sén no-s cuig que ja-s descarch
sidons vezén, n'e<n> sa gay'acuyndança
plaser prendén, si plazens esgars lança.

(Que el mal que ell sent no es pensí que s'alleuja veient la dama, ni en el seu dolç tractament prenent plaer, si ella [quan ella] li llança delitoses mirades.)⁶⁰

I el trobador aprofita l'avinentesa per a aconsellar el rei sobre la qüestió, de manera divertida i fins i tot atrevida, cosa que indica, com ens advertí Joan Coromines, que Jaume I «no devia sentir-se molest per la consciència que hi havia públicament de la seva flaca»:

E pus lo Rey, amors destreyn ez art,
ab malavey c'amàn li fay sofrir,
dire li dey com pusc'al mal gandir.

(I puix que l'amor destreny i crema el rei, amb el malestar que li fa sofrir amant, he de dir-li com pot defensar-se del mal.)⁶¹

56. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 128-129.

57. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 63. El fragment, d'altra banda, constitueix una prova que Jaume I no era un monarca il·letrat, com encara es discuteix.

58. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 50.

59. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 50.

60. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 32-37.

61. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 32-37.

El consell que li dona és que «ofereixi el seu amor» a sant Marc, o sigui, que el deixi estar, que el menyspreï ben aviat i no s'entretengui amb els «plazens esgars» que ella llança, perquè si no ho fa aviat després serà massa tard. I aquest amor són «les armes» que li aconsella d'ofrenar a sant Marc. Ara bé, amb l'advertiment inclòs que atacar envoltat de mil atacants propis no és cap acte de gran valentia. És a dir, suaument Cerverí dona a entendre que ella no val la pena, perquè coqueteja (o potser més) amb molts. O sigui, que era una dona tan fàcil que no esqueia a un gran home com ell.

D'altra banda, Jaume I apareix diverses vegades a les famoses *Cantigas de Santa Maria* d'Alfons el Savi. Per exemple, a la cantiga 164, el monarca castellà s'hi refereix quan remarca que l'abat de Montaragó (Osca), l'infant Ferran, oncle del rei, tenia aquelles terres en comanda del rei, en referir un problema entre l'abat i el prior. O a la cantiga 169, que tracta d'una església antiga que hi havia a la barriada mora de La Arrijaca (Múrcia), que els musulmans li demanaren que enderrocàs, però el rei no hi consentí.⁶² Això ens indica la consideració que tenia el rei savi envers el seu sogre.

Finalment, la mort de Jaume I, esdevinguda el 26 de juliol de 1276, fou objecte de sengles planys per part de Cerverí i de Mateu de Carcí. El plany que dedicà Cerverí de Girona al rei, titulat *Plant del rey En Jacme*, reproduïx molts dels tòpics habituals del cas: la tristor del trobador davant el traspàs del gran senyor («Si per tristor, per dol ne per cossir»), la seva vàlua («per què totz hom[s] valens tayn que s'azir, / del rey Jácmè, qui may que pretz valia»), els elogis envers la seva figura (el monarca era cortès, pietós, franc i un llarg etcètera de virtuts) i el seu destí al paradís.⁶³

Per la seva banda, Mateu de Carcí, originari d'aquest indret proper a Càors, a la part més al nord del Llenguadoc, va escriure un plany molt extens adreçat al «bon rey d'Arago». És l'única composició que coneixem d'aquest trobador, el qual, si atenem els últims versos de la segona tornada, devia tenir relació amb la cort de Jaume I, ja que acaba demanant als fills del monarca difunt que continuïn atorgant-li protecció («e que'n puesca dels filhs del rey aver / e dels amicxs plazers en que's refran-ha»). L'obra conté sobretot un caràcter moralitzador, amb referències sobre la figura del monarca. D'ell, ens diu l'autor que era «franc, humil, de poques paraules i grans fets» («quar ylh era francz, humils, de paucx motz / e de grans faitz»). Enalteix la seva lluita contra els infidels, a qui moteja de «cans», i tot el que ha fet a favor de la Creu («ni tant aya fach sobre la gent canha, / ni tant aya eyssausada la crotz»). El que més hi destaca és quan compara el dolor causat per la mort del rei amb el que experimentaren els bretons per la d'Artús:

quar ben devetz aitant de dol aver
cum per Artus agron silh de Bretanha.
(car bé deveu tenir tant de dolor com per Artús tingueren els de Bretanya.)

I les reflexions que fa a la primera tornada sobre la data de la mort de Jaume I, l'endemà de la festa de l'apòstol Sant Jaume:

A tota gens don eyssampl'en paucx motz:
le reys Jacmes es apellatz per totz,
e Dieus a-l mes ab Sant Jacm'en companha,
quar l'endema de Sant Jacme per ver

62. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, «Jaume I en la literatura medieval castellana», a Germà COLÓN *et al.* (ed.), *El rei Jaume I*, p. 159-161.

63. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 188-191.

le reys Jacmes feni, qu'a dreyt dever
de dos Jacmes dobla festa·ns remanha.

(A tothom dono exemple en poques paraules: el rei és anomenat Jaume per tots, i Déu l'ha enviat en companyia de sant Jaume, ja que vertaderament l'endemà de Sant Jaume el rei Jaume morí, a fi que de manera justa romanguí festa doble dels dos Jaumes.)⁶⁴

En aquest últim pensament de Mateu de Carcí —vincular Jaume I amb sant Jaume i celebrar-ne una festa conjunta, s'entén que religiosa—, podem veure un precedent del projecte de canonització de Jaume I endegat el 1633. Com també l'observam a la referència del cronista Ramon Muntaner sobre «el sant rei En Jacme» (cap. 36). I el mateix Muntaner també ens proporcionarà un últim episodi de caràcter llegendari sobre Jaume I: quan el monarca participa a la darrera batalla —la submissió dels musulmans revoltats de València— des de la llitera, ja en trànsit de morir. Un passatge pres de l'*Estoire de Eracles*, traducció francesa de la *Historia rerum in partibus Transmarinis gestarum*, de Guillem de Tir.⁶⁵

Després del seu temps, Jaume I continuà gaudint d'un ampli tractament (literari, historiogràfic, polític, etcètera), com ha posat de manifest Ernest Belenguer.⁶⁶ En èpoques més properes, la personalitat atractiva del sobirà i les seves accions polítiques serviren de font d'inspiració a una bona part dels poetes de la Renaixença, l'esperit romàntic de molts dels quals se sentí irresistiblement atret per les gestes del Conqueridor.⁶⁷ També la memòria popular ha servat fins avui el seu record a través d'un gran nombre de llegendes, rondalles i altres formes de mitificació.⁶⁸

64. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1540-1544.

65. Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda...*, p. 288.

66. Ernest BELENGUER, *Jaume I a través de la història*, València, Tres i Quatre, 1984, 2 v.

67. Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, *El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981.

68. Vegeu, per exemple, Antoni Ignasi ALOMAR I CANYELLES, *Les armes mítiques de Jaume I*, Palma, Documenta Balear, 1994; Joan AMADES, *Folklore de Catalunya: Rondallística*, Barcelona, Selecta, 1950; Caterina VALRIU et al., *El rei En Jaume I. Un heroi històric, un heroi de llegenda*, Palma, J. J. De Olañeta, 2005.

El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans*

Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ
Universitat Autònoma de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ I PROPÒSIT

Jaume I, nascut a Montpeller el primer de febrer de 1208, fill del monarca Pere el Catòlic i de la seva dona Maria, senyora de Montpeller, ha estat, sense cap mena de dubte, el monarca català més important de tots el temps. La seva fama ha perviscut al llarg dels segles i ha arribat fins als nostres dies. Un programa de televisió recent li va atorgar un primer lloc destacat en una pugna, resolta per decisió popular, amb personatges de tant relleu com Roger de Llúria, Pau Claris, Rafael Casanova, Lluís Companys, mossèn Cinto Verdaguer, Francesc Cambó, Francesc Macià, Pau Casals o el bandoler Joan Sala «Serrallonga», a l'hora d'establir un rànquing d'estima i coneixement entre personatges que, per un motiu o un altre, han esdevingut símbols de Catalunya.

Posen també en relleu la seva importància els centenars de llibres i treballs erudits que han estudiat la seva acció de govern, les nombroses traduccions (llatina, catalana, aragonesa, castellana i anglesa) i paràfrasis (una en llatí del 1582 i una altra en castellà del 1622) i les in comptables edicions, totals o parcials, de la seva crònica, així com també els homenatges cívics que se li han retut amb motiu dels centenaris de la seva naixença o mort o els nombrosos poemes i treballs periodístics que se li han dedicat, almenys, en els cent darrers anys. Al segle XIX, i a la primeria del XX, com veurem, Jaume I va ser tema d'inspiració de destacats poetes en llengua catalana.

Un repàs a la cronologia d'aquestes realitzacions permet constatar com l'interès per la personalitat de l'alt rei en Jaume, bé que amb una intensitat ben canviant segons quines hagin estat les circumstàncies polítiques o els moviments literaris, mai no ha desaparegut de la vida cultural dels Països Catalans. Fins i tot quan, després de la desfeta del 1939, es tenien motius seriosos per pensar que la imatge del sobirà seria víctima de l'odi anticatalà que inspirava la política d'aquells que, sobre la base del dret de

* Una part d'aquest treball, amb el títol «Jaume I en la vida cultural catalana del tombant del segle (1876-1908)», va ser llegida a la sessió inaugural del curs 1976-1977 de la Societat Catalana d'Estudis Històrics —filial de l'Institut d'Estudis Catalans—, sessió que va tenir lloc el dia 22 de novembre de 1976 al Palau Dalmau de Barcelona. Edició, amb el títol *El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans*, a «Episodis de la Història», núm. 254, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981, 63 p. Aquesta edició inclou el text de poemes de Francesc Pelagi Briz i Fernández, Damas Calvet de Budallés i Josep M. Puig i Torralva, que hem omès en el present recull. Una altra part d'aquest capítol recull el text de la meua ponència «Jaume I i la Renaixença», presentada al congrés internacional «La conquesta de Mallorca. L'economia urbana, comercial i marítima. La figura de Jaume I», celebrat a Palma de Mallorca del 13 al 16 d'octubre de 2008, Any Jaume I, Commemoració del 8è centenari del naixement de Jaume I, organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans. Vegeu Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ, *Estudis d'Història de Catalunya*, vol. II, *Edat contemporània. La Transició*, Barcelona, Base, 2010, p. 25-75.

conquesta, governaven el país, i que, per tant, seria esborrada de les manifestacions cíviques del poble català, aquella imatge de Jaume I, per bé que tergiversada, era presentada com la d'un dels profetes d'una unitat «nacional» espanyola que Catalunya mai no havia desitjat. Assenyalem, però, que aquesta utilització de Jaume I pel règim franquista tenia ja algun precedent en el període de la Guerra Civil. L'11 d'agost de 1936, pocs dies després d'haver esclatat la revolta militar, es constituïa a Ciutat de Mallorca la Legión de Jaime I, que, a les ordres del tinent d'artilleria Antoni Montis Villalonga, contribuï a fer fracassar l'intent d'Alberto Bayo de retornar l'illa de Mallorca a la legalitat republicana. Jaume I aconseguí, doncs, de sobreviure i va ocupar un lloc d'honor en el nou sistema polític imposat pels vencedors. Va ser, fins i tot, el cap d'aquests, el general Franco, qui el 1956 presidiria el solemne trasllat de les despulles del sobirà des de la seu de Tarragona fins a l'abadia de Poblet, d'on havien estat tretes el 1835 en produir-se els fets que van seguir les mesures de desamortització dels béns dels religiosos.

Franco i el franquisme van aconseguir emparar-se de la seva obra i, capgirant-la, fer-la aparèixer com a precursora de la unitat d'Espanya. Un altre exemple, entre els nombrosos que es podrien esmentar: amb motiu de celebrar-se, a Castelló de la Plana, el setè centenari de la fundació de la ciutat, el 1952, va ser el ministre d'Educació Nacional de Franco, Joaquín Ruiz Jiménez, qui va fer el discurs commemoratiu. Va referir-se sobretot a l'esperit militar i catòlic de Jaume I, que, juntament amb el Cid, constituïen un precedent simbòlic dels valors del règim dictatorial d'aquells anys. En el primer aspecte, Jaume I és comparat amb altres personatges emblemàtics del nou règim:

Es decir, nosotros aspiramos a un catolicismo total y entero como lo fue el de nuestros conquistadores de España; como lo fue el de los peregrinos a Santiago; como lo fue el del gran caballero castellano, el Cid, como lo fue el de Jaime el Conquistador.¹

El militarisme donava suport al catolicisme i, per aconseguir que les coses anessin bé, havien d'anar units:

Pero hablemos claro. No podríamos tener libertad para vivir este catolicismo nuestro si no mantuviéramos también al unísono el otro modo de ser de D. Jaime el Conquistador y de sus gentes; me refiero al modo caballeresco, militar, de la existencia. Una vez más, recordadlo siempre, mitad monjes, mitad soldados.²

L'evocació de Jaume I portava l'orador franquista a dir que volia «esa unidad de los españoles». Jaume I convidava també a alçar-se de nou contra aquells que intentessin desfer l'obra del Caudillo:

Toda la generación del 18 de julio tiene guardadas en su corazón las estrellas de alféreces provisionales y, si fuera necesario mañana, como ayer, estaría de nuevo en los campos del Maestrazgo o... (grandiosa ovación que impide oír las últimas palabras).³

L'opuscle en què es va publicar aquest text d'evocació franquista de Jaume I, un any abans del ple reconeixement internacional del règim, anava precedit d'una fotografia a tota plana de «S. E. el Jefe del Estado y Caudillo de España».

1. *Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. D. Joaquín Ruiz Jiménez, ministro de Educación Nacional en el acto académico Homenaje al rey D. Jaime I el Conquistador, celebrado en Castellón de la Plana con motivo del VII centenario de la fundación de la ciudad*, Castelló de la Plana, 1952, p. 13-14.

2. *Discurso pronunciado...*, p. 17.

3. *Discurso pronunciado...*, p. 20.

L'objectiu del present estudi és analitzar la influència cívica, política i cultural que van tenir arreu dels Països Catalans les commemoracions del sisè centenari de la mort de Jaume I, que se celebrà el 1876, i del setè centenari del seu naixement, que es va celebrar el 1908, així com la repercussió que la seva persona va tenir com a font d'inspiració dels poetes floralescs. Aquelles commemoracions van tenir lloc en un moment important de la història del país i en un clima, sobretot la segona, de forta reivindicació nacionalista. La figura de Jaume I i el projecte polític de tipus confederal que bastí van ser utilitzats per amplis sectors del catalanisme cultural i polític com a model —un model sovint un xic forçat— d'allò que aquests sectors volien que fos el país en el qual vivien. En síntesi, Jaume I esdevingué un instrument de les reivindicacions nacionals plantejades pel catalanisme, sobretot pel de signe conservador. D'ací que la Lliga fos, d'ençà de la seva aparició i, per tant, d'una manera especial durant la celebració de la segona d'ambdues efemèrides, la gran impulsora de l'homenatge. Va ser, doncs, aquest partit el que procurà d'aconseguir dels actes que es van celebrar la més gran rendibilitat política. Sigui com sigui, però, ambdues commemoracions assoliren una àmplia participació popular i contribuïren a la presa de consciència col·lectiva de la comunitat nacional que les impulsà.

2. EL SISÈ CENTENARI DE LA MORT DE JAUME I A VALÈNCIA (JULIOL DEL 1876)

L'acte central, i gairebé únic, del sisè centenari de la mort de Jaume I se celebrà els dies 26, 27 i 28 de juliol de 1876 a la ciutat de València. La commemoració tingué un caire cultural i pecà d'oficialista i de massa solemne. A diferència d'allò que succeirà amb el setè centenari del naixement del monarca —commemoració que tingué, com ja veurem, el 1908, una forta càrrega política—, els actes de València del 1876, probablement per causa de les dificultats polítiques derivades d'una Restauració encara recent, no van ser utilitzats, almenys de manera explícita, com una afirmació de catalanitat. De tota manera, la commemoració va ser positiva per a les renaixents lletres catalanes d'aleshores. En aquest sentit, el gran concurs literari de tipus floral que s'organitzà va ser l'acte més important, bé que, com ja hem dit, tingué un caire bastant oficial. La clausura va tenir lloc la nit del 28 de juliol al claustre del Col·legi de Corpus Christi, dit del Patriarca, sota la presidència del governador civil de València, del capità general, de l'alcalde, del president de l'Audiència, del comandant de Marina i del president de l'organització del centenari. Gramalles, velluts, macers i bellíssimes donzelles ricament guarnides testimoniaran el caire de la celebració. Els set premis atorgats pel municipi de València van ser per a: Josep M. Torres Belda; Antoni Aulèstia i Pijoan (treball en català); Joaquim Riera i Bertran (en català); Joaquim Josep Cervino, ministre del Tribunal Suprem (en castellà); Càndid Valenciano; Vicenç Creus (en castellà), i Josep Franquesa i Gomis (en català).

La principal intervenció de l'acte d'homenatge va anar a càrrec d'Emilio Borso, tinent d'alcalde de l'Ajuntament de València. En un to barroc i patriòtic, adreçant-se a la presidència tot referint-se a les representacions presents d'altres indrets de la Corona d'Aragó —expressió no emprada per l'orador—, va fer un crit a la unitat d'Espanya:

[...] y como para dar mayor importancia al acto, los que unidos a nosotros por un origen histórico, representan dentro y fuera de España los antiguos Estados de una nacionalidad, deshecha ya, no a mengua nuestra, que a las antiguas glorias locales podemos agregar como justo orgullo las glorias de la patria, que es la ley de la unidad en el tiempo.

D'altra banda, el discurs conté una notable erudició bibliogràfica, que l'autor utilitza sempre per destacar la personalitat del monarca enfront de la noblesa aragonesa i catalana, que gelosament defensava els seus drets jurisdiccionals.⁴

En aquell acte, es van atorgar encara altres premis: als catalans Antoni de Bofarull i de Brocà i Antoni Careta i Vidal; als mallorquins Tomàs Forteza, Mateu Obrador i Josep Taronjé; als valencians Fèlix Pizcueta, Joan Baptista Pastor i Aicort, i al periodista valencià Teodor Llorente. També aconseguiren altres premis Joan Rodríguez Guzmán, Francesc d'Assís Mateu i Fornells, Josep Roses Argelaguer i Miquel Victorià Amer, de Barcelona, i Josep Martí i Folguera, de Reus.

L'acte s'havia d'acabar, segons el que s'havia previst, amb un discurs del cronista de València, l'erudit Vicenç Boix, però heus ací que, quan tothom es disposava a marxar, el senyor Vázquez, governador provincial, s'alçà espontàniament per posar-hi també cullerada i, com explica Gaietà Cornet i Mas, després de felicitar els organitzadors,

[...] ha dicho que hoy ocupa el trono de España un monarca tan joven casi como al principio de su reinado lo fue el rey don Jaime el Conquistador; que al desembarcar D. Alfonso XII en las playas de Valencia, dijo que admiraba mucho a D. Jaime y que tomándolo por modelo pedía encarecidamente a Dios le diera fuerza para gobernar su reino con tanto acierto como el rey aragonés.

I segueix Cornet:

Ha terminado diciendo: ojalá que al repetir de aquí a seis siglos la fiesta del centenario de D. Jaime se digan del hoy joven monarca de España las mismas alabanzas que se publican del primero de los Jaimes.

Eren dos quarts d'una de la matinada.

Amb motiu dels actes del centenari, es desplaçaren a València Marià Aguiló, Víctor Balaguer, el baró de Tourtoulon —un dels biògrafs clàssics de Jaume I— i el comte Cristian Villeneuve, que representava, en absència excusada de Frederic Mistral i Teodor Aubanel, els felibres de Montpeller.

El primer acte d'aquelles festes de commemoració del sisè centenari de la mort de Jaume I va ser una cursa de braus, a la qual assistiren totes les personalitats esmentades i els representants de la premsa. Aquesta gosadia dels organitzadors meresqué, però, el seu càstig. L'esmentat Cornet i Mas, en la seva crònica enviada a Barcelona, va escriure:

Aunque no soy aficionado a los espectáculos turomáquicos, que me felicitaría si desaparecieran de nuestra nación [...] he asistido por atención, y entre las suertes ha tenido una novedad que pocas veces se ve en las plazas de toros. Uno que había tomado muchas picas y al que se habían puesto varios pares de banderillas, no ha podido morir por la suerte de espada, porque al querer saltar la barrera se ha roto el hueso de la mano derecha. Tampoco lo ha matado el cachetero [el rematador], sino un aficionado que se ha presentado de entre los espectadores del tendido y lo ha hecho tan bien que el público le ha tributado un aplauso.⁵

4. *D. Jaime I de Aragón frente a su siglo y sus contemporáneos. Discurso leído por D. Emilio Borso, teniente de alcalde del Excmo. Ayuntamiento de Valencia la noche del 28 de julio de 1876 en el Gran certamen histórico-literario celebrado en el claustro del Real Colegio de Corpus-Christi de dicha ciudad con motivo del sexto centenario del fallecimiento del Rey Conquistador*, Valencia, Imprenta de El Mercurio, 1876.

5. *Diario de Barcelona*, 27 de juliol de 1876, p. 8580-8582.

El segon dia de les festes de commemoració, es van completar els actes amb una solemníssima processó que conduïa els objectes que suposadament havien estat propietat de Jaume I, amb una missa de rèquiem a la catedral i amb un esperpèntic discurs del doctor Godofredo Ros i Biosca, el qual conferí a Jaume I una imatge divina, imatge que, manifestà, també han presentat més modernament d'altres governants de l'Estat espanyol. L'oració fúnebre del senyor Ros va ser sintetitzada així per l'esmentat Cornet:

Presentó a D. Jaime de Aragón como un monarca providencial, como un héroe señalado por la providencia para cumplir sus inescrutables designios, que son el perfeccionamiento moral y religioso de los pueblos, combatiendo los grandes males que aquejan aún a la humanidad, el despotismo de gobernar en los unos, el deseo de licencia en los otros [...].

Presentà també Jaume I «ganando reinos al poder sarraceno para devolverlos a España y al mundo católico [...]. Comparó las leyes de D. Jaime con las de D. Alfonso el Sabio y se habló que aquellas eran más prácticas y, por consiguiente, más españolas que éstas.»⁶

El centenari tingué també un cert ressò en els ambients erudits de les Illes. El *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Arte* publicà el 15 de juliol de 1876 un article de mossèn Josep Taronjí que intentava definir l'esperit que havien de tenir els actes que s'havien de celebrar a València. Escrivia:

Tres conceptos podemos formarnos de las fiestas, tres fines puede tener la conmemoración de los hechos de Don Jaime. Fin y concepto religioso, fin político, fin literario. El fin religioso ha de ser: demostrar que la Religión era lo que inspiraba las extraordinarias hazañas de nuestros padres; y que, por tanto, es preciso ser fieles cristianos, si queremos llevar a cabo patrióticas empresas y prolongar la tradición de lo maravilloso en nuestra familia de héroes. El fin político ha de ser: patentizar que tenemos historia, instituciones y carácter, distintos de la historia, instituciones y carácter de los otros pueblos de España, aunque no contrarios a ellos; y que es preciso vivificar ese carácter, conservándolo los rasgos fisionómicos de nuestros antepasados, para ser, si posible fuera, y como actualmente se dice, una autonomía, la autonomía de la patria catalana, sin menoscabo de los derechos esenciales de la nación. El fin literario ha de ser: cantar en nuestra lengua los altos hechos de la antigüedad, haciendo ver que la lengua catalana o lemosina, como quieran llamarla, es digna de estudio, de cultivo, y de que se la ponga al lado de la lengua castellana, su hermana menor. Este fin literario es importante, porque un pueblo que tiene lengua propia nunca deja de ser pueblo.

Deixant de banda el to conservador dels objectius religiosos, fins a un cert punt ben lògics en un eclesiàstic d'aquella època, els altres dos plantegen, dins les possibilitats culturals i polítiques del 1876, una concepció del centenari bastant més avançada políticament i cultural que la que encarnaren els actes valencians. Cal remarcar que Taronjí escrivia des de Mallorca i no des de Catalunya, la qual cosa atorga més valor a les seves paraules, sobretot quan reivindica l'autonomia de la «pàtria catalana», el 1876 i des de les Illes. Entenia per pàtria catalana allò que en direm un dia Països Catalans? Ens trobem davant d'un pioner en aquest sentit?

El *Museo Balear* publicà, com veurem, diverses notes sobre el centenari, així com les composicions poètiques de Josep Taronjí, Tomàs Forteza i Mateu Obrador i Bennàssar, totes en català, que havien aconseguit diversos premis a la festa literària de València.

6. *Diario de Barcelona*, 29 de juliol de 1876, p. 8651-8654.

3. JAUME I EN LA POESIA FLORALESCA, RENAIXENTISTA I ROMÀNTICA DE FINALS DEL SEGLE XIX

Els més grans poetes catalans de tots els temps han trobat en la vida, el capteniment i l'acció política de Jaume I una inesgotable font d'inspiració en el temps. El seu contemporani i joglar de la seva cort Cerverí de Girona (1259-1285) ha deixat composicions que fan referència a determinats episodis del regnat de Jaume I. Al seu *Lo plant del rei en Jaume*, escrit després de la mort del sobirà en un provençal molt catalanitzat, arriba a exclamar com podria viure en el futur després d'una desgràcia tan gran («Oy-may, eu com viuria!»). Cerverí, que en realitat es deia Guillem de Cervera, va escriure de Jaume I: «Que emperador - ne rei no pot hom dir, / duc ne comtor, - ab tan de cortezia, / que de servir - era reis e d'onor, / reis d'enantir, - reis de cavaylleria, / reis francs c'a totz se fazia grazir, / reis piadós, reis de prets obezir, / reis de mercè. Oi-mai, eu com viuria.»⁷

En anys de la Renaixença i en les dècades posteriors, una bona part dels més eminents poetes de parla catalana van honorar la vida i les gestes de Jaume I. Recordem les composicions *A Catalunya*, de Joaquim Rubió i Ors (1818 -1899); *Don Jaume en Sant Jeroni*, de Jacint Verdaguer (1845-1902); *El cavall del rei en Jaume*, de Miquel Costa i Llobera (1854-1922); *Poblet*, de Josep M. López Picó (1866-1959) i *L'alta naixença del rei en Jaume*, de Josep Sol i Padrís (1816-1855), i la que li dedicà Llorenç Riber (1881-1858), o les obres dels dramaturgs Antoni Altadill i Teixidó (1828-1880), autor del drama històric *Jaime el Conquistador*, i Antoni de Bofarull (1821-1892), que ens ha deixat *La comtessa d'Urgell*.

Els Jocs Florals reinstaurats a Barcelona el 1859 van acollir, durant les primeres dècades d'existència, nombroses composicions guanyadores que tenien Jaume I com a font d'inspiració. Vull recordar els noms dels poetes floralescs Antoni Camps i Fabrés (1866), Pere d'Alcàntara Peña i Nicolau (1867, 1868, 1871 i 1872), Mateu Obrador i Bennàssar (1871) o Damas Calvet de Budallès (1878), dels quals ja aniré parlant.

La Renaixença va acollir així mateix, entre el 1874 i el 1891, composicions sobre Jaume I dels poetes Pelagi Briz i Fernández (1874), Lluís Cutchet i Font (1874), Josep Martí i Folguera (1878), Josep Franquesa i Gomis (1879), Rafael Ferrer i Bigné (1878), Josep M. Puig i Torralva (1883), Constantí Llombart, pseudònim de Carmel Navarro i Llombart (1888), o Damas Calvet (1891). Sense oblidar Jeroni Rosselló i Ribera, que publicà el seu poema al *Museo Balear* (escrit el 1867 i publicat el 1887). Els aniré esmentant al llarg d'aquest article. També va haver-hi, en aquell final de segle XIX, poetes jaumins en llengua castellana (Àngel Laso de la Vega, 1879, als volums del certamen de l'Associació Literària de Girona d'aquell any) o escrits per una dona (Carmelina Cociña de Llansó, 1884, a la mateixa publicació anterior).

Aquest monarca, que el pas dels segles va convertir en un personatge tan excepcional, va viure en un moment decisiu per a la història de la Reconquesta peninsular, que va avançar de manera important a Andalusia i Extremadura, als regnes de Lleó i de Castella, en temps d'Alfons IX (1188 -1230) i Ferran III, dit el Sant (1217-1252), i al País Valencià, les illes Balears i Pitiüses i Múrcia, en temps del nostre Jaume I (1213-1276).

Tants d'èxits futurs no poden amagar que el rei Jaume va tenir un naixement, una infància i una primera joventut que no van ser planers. En morir el seu pare Pere el Catòlic a la batalla de Muret

7. Vegeu Jaume MASSÓ I TORRENTS, «Dos plants inèdits d'en Cerverí de Girona», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. III, Barcelona 1909, p. 253-257. Jaume Massó va traduir així aquest text (en regularitzo l'ortografia): «Emperador ni rei ni duc ni comdor, com ell parlen amb tanta cortesia. Era rei de servir i d'honor, rei d'avenç, rei cavaller, rei franc, que a tothom se feia agradable, rei piadós, rei que a valor obeïa, rei de mercè. D'ara endavant, com viuré?»

(1213) —que va comportar un cop mortal a les velles aspiracions sobiranistes i feudals dels comtes i reis catalans sobre el migdia de la França actual—, aquell nen de tres anys que era Jaume I es trobava no-gensmenys que en poder del mortal enemic del seu pare, Simó de Montfort —cap de l'exèrcit que va derrotar el rei Pere—, al qual havia estat lliurat el 1211 en un intent de cercar una pau impossible entre la Corona d'Aragó i aquells que donaven suport a la croada contra els albigesos, defensats, en virtut dels pactes feudals i dels interessos propis, pel monarca català. En morir el rei Pere, el mateix pontífex Innocenci III va ordenar que Jaume fos alliberat. En acompliment d'allò que disposava el testament patern (6 d'octubre de 1211), Jaume va ser lliurat a la tutela de l'orde del Temple, mentre que el comte Sanç, fill de Ramon Berenguer IV, assumia la regència i un legat pontífic controlava els afers públics.

El complex episodi de la naixença de Jaume I, farcit d'intrigues polítiques i de brames difícils de qualificar, va atraure l'atenció d'un dels poetes menors dels Jocs Florals. El 1872, el mallorquí Pere d'Alcàntara Peña va guanyar el primer accésit a l'englantina d'or dels Jocs d'aquell any amb un llarg poema que portava per títol *La naixença d'en Jaume I d'Aragó dit lo Conqueridor*. A més de parlar de les intrigues al palau de Montpeller al voltant de la comtessa Maria i de palesar una gran antipatia cap a Pere el Catòlic, explica, amb l'esperit romàntic de l'època, diversos moments del naixement de Jaume I. Unes estrofes: «Ploren los pobles al veure / que manca a l'Estat un príncep / hereter de la comtessa; / mentres que en Pere delira / per una jova donzella / que ha vist lo jorn de les fires; / i arbitra haver son amor, / tanta és del rei la follia.» El relat de l'engany de què és víctima el rei Pere constitueix un avenç en el temps d'allò que anys a venir seria qualificat com a premsa del cor o premsa rosa. En adonar-se de l'engany i manifestar el seu enuig, els cortesans li demanen disculpes i el rei, per boca d'Alcàntara, exclama: «Sou perdonats, los contesta, / mas promesa fas des d'ara / per lo que hi ha més solemne / que com a rei m'he de prendre / venjament d'aquesta feta.» El poema acaba així: «que ell prompte de Barcelona / tindrà la corona al cap; / i de Mallorca i València / engegant los vils alarbs, / després de plantar dins elles / de la creu l'arbre sagrat, / repartiment de llurs terres / ne farà a los catalans.»⁸

Sanç, des de la regència, no valorant prou bé la força de Simó de Montfort, va donar ales a l'intent del comte Ramon VI de Tolosa de recuperar el seu comtat. Sense èxit. Era un nou fracàs de la política occitana de Catalunya-Aragó. El papa Honori III es va sentir molest per aquestes pretensions i va fer mans i mànigues per apartar Sanç de la regència i obligar-lo a dimitir el juliol del 1218.

Als deu anys, Jaume esdevenia rei de ple dret. És clar que, a aquella edat, no podia ser gaire res més que el legitimador de l'acció de govern d'un consell assessor en el qual personatges com l'arquebisbe de Tarragona, Aspàreg de la Barca, Eiximèn Cornell, Guillem de Cervera o Pero Ahonés feien i desfeien segons el seu criteri. La feblesa de l'estructura política va provocar la revolta de determinats nobles desitjosos d'augmentar el seu poder econòmic i polític. Primer va ser Rodrigo de Lizana; després, Pedro Fernández d'Albarraquí. També Guillem de Montcada. El rei, acabat de casar, als tretze anys!, amb Elionor, filla d'Alfons VIII de Castella (6 de febrer de 1221), va arribar a estar presoner uns dies a Saragossa.

La duresa de la minoritat, una bona fortalesa física i mental i el suport de la seva dona, més gran que ell, van actuar d'estímul per a la que seria una de les accions polítiques més emblemàtiques del seu regnat: la conquesta de la València musulmana. Va fracassar en el primer intent d'ocupar Peníscola (1225) i, encara, va haver de lluitar contra una nova revolta interna a Aragó, encapçalada pel seu oncle Ferran. La Pau d'Alcalá del Obispo (22 de març de 1227), a la qual es va arribar a través d'una

8. *Jochs Florals de Barcelona. Any XIV de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1872, p. 69-79.

sentència arbitral, va tranquil·litzar la política catalanoaragonesa i Jaume I va iniciar una nova etapa expansiva.

Primer, en l'àmbit intern: incorporació a la Corona del comtat d'Urgell, que, en morir el comte Ermengol VIII, era cobejat pel seu cunyat Guerau de Cabrera. La filla d'Ermengol, la bella Aurembiaix, que havia arribat a ser promesa de Jaume, acudí a demanar-li consell i se li oferí, sembla que amb cos i ànima: el rei, amb la benedicció expressa del bisbe de Lleida, la va prendre per amistançada (28 d'octubre de 1228) i, de fet, es va quedar amb el comtat, bé que hi va posar Aurembiaix al capdavant. El matrimoni amb la castellana estava tocat de mort.

Des del segle XI, i més amb el pas dels anys, els mercaders catalans, sobretot barcelonins, tenien importants interessos mercantils a la Mediterrània, des de l'Orient fins a les costes peninsulars. Barcelona era ja, en temps de Jaume I, una potència comercial de primer ordre. Els seus còsols o representants econòmics eren presents arreu d'aquell mar, a les costes d'Àfrica, d'Àsia Menor i de l'Europa mediterrània.

Tenir les mans lliures per navegar-hi amb una més gran tranquil·litat presidirà la política expansionista en aquell mar durant els segles XIII, XIV i XV. A Jaume, li va correspondre començar. El seu primer objectiu van ser les Illes. El pretext, la justificació de cara a la història, va ser que la pirateria mallorquina posava problemes als navegants catalans. En realitat, l'expedició de Jaume I era la continuïtat d'un projecte vell de més d'un segle. Ara havia arribat l'hora, perquè la conquesta de Mallorca tenia un ampli suport dels estaments polítics i socials catalans: les Corts reunides a Barcelona el 1228 van aplaudir la iniciativa reial. En certa manera, va ser una empresa europea: marselesos, genovesos i pisans hi van col·laborar, ni que fos de manera més moral que material.

El 5 de setembre de 1229, cent cinquanta vaixells que portaven mil vuit-cents homes armats salpaven del port de Salou. El 31 de desembre del mateix any, Ciutat de Mallorca es lliurava a Jaume I. Fins al 1235, Eivissa aconseguí de resistir. El 1231, la Menorca musulmana es declarava tributària de Jaume I i n'acceptava el vassallatge; no aconseguiria, però, evitar la conquesta, ja durant el regnat d'Alfons el Franc (1287).

Els conqueridors de Mallorca, catalans en la seva immensa majoria, en una operació sense precedents en la història passada i futura del país i de l'Europa del seu temps i de molts temps passats i a venir, es van repartir l'illa com si es tractés d'un pastís, i, per fer-ho possible, van desposseir i expulsar de manera violenta una gran part de la població islàmica, que va haver d'emigrar al nord d'Àfrica. Mallorca va ser dividida en dues porcions: la *mediatas regis*, que va restar a la lliure disposició del sobirà (unes 57.000 hectàrees cultivades i la meitat de la capital, que abans del repartiment era de 3.492 edificis i cases), i la *mediatas magnatum*, que va ser adjudicada a Nunó Sanç, comte de Rosselló, al bisbe de Barcelona, al comte d'Empúries i al vescomte de Bearn.

De la porció reial, Jaume I va cedir-ne una part important a ciutadans de Barcelona (unes onze mil cinc-cents hectàrees), Tarragona (set mil cinc-cents hectàrees), Marsella (nou mil), Lleida (tres mil), Vilafranca del Penedès (mil), Montblanc (mil cinc-cents), Girona-Besalú (sis-cents) i quantitats menors als de Cervera, Prada, Caldes, Piera, Tàrrega, Vilamajor i Argelers. També a l'infant Pere de Portugal (sis mil cent), així com als ordes de l'Hospital i del Temple.⁹

9. Vegeu Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, vol. I, *Llibre del Repartiment de Mallorca i Documentació Feudal*, pròleg de Manuel González Jiménez, Ciutat de Mallorca, Parlament de les Illes Balears, 2007; vol. II, *Còdex llatinoaràbic del Repartiment de Mallorca ARM, s/n*, Ciutat de Mallorca, 2007; vol. III, *Capbreu de les divisions del Regne de Mallorca entre lo Rey i els seus a 1 de juliol any MCCXXXII*, Ciutat de Mallorca, 2008.

La conquesta de les Illes, atesa la indubtable transcendència que assolí (incorporació a la civilització europea i emergència d'una nova cultura de gran relleu, que s'expressaria en llengua catalana), va merèixer l'atenció especial dels poetes floralescos renaixentistes i romàntics. El primer poeta florallesc que va cantar la conquesta de Mallorca per Jaume I va ser Jeroni Rosselló i Ribera (1827-1902), que va aconseguir l'englantina d'or als Jocs Florals del 1862 amb el poema *Lo rei conqueridor*. Rosselló hi va fer un gran elogi de l'esperit sanguinari del monarca en relació amb els musulmans de l'illa: «D'ira sos ulls li flamejen / E d'ira son cor li bat; / Car no esguarda un sarraí / Sens que hage set de sa sang.» I també: «De vostres llances quiscuna / Un cap sarraí aport; / No hage sageta neguna / Que no en fera un de mort.»¹⁰ Tot el poema «patriòtic» és un cant a l'odi cap als musulmans, Mahoma i Allà, i una exaltació de l'esperit cristià i de croada dels conqueridors de l'illa.

El poeta mallorquí Pere d'Alcàntara Peña va aconseguir un accèssit als Jocs Florals del 1867 amb el poema *Record de la conquesta de Mallorca. La Colcada*, obra mereixedora de l'oblit.¹¹ Un més gran interès literari té el *Romanç de la conquesta de Mallorca* del també mallorquí Mateu Obrador i Bennàsar (1852-1909), que va aconseguir el segon accèssit al premi de la Diputació de les Balears als Jocs del 1871. En forma de romanç medievalitzant, insisteix a descriure l'odi dels expedicionaris cristians contra els musulmans de Mallorca: «E els crestians com a leons, / En los maures fan matança.»¹² Obrador va ser un erudit eminent i va destacar pels seus valuosos estudis sobre l'obra de Ramon Llull.

L'empordanès Damas Calvet i de Budallès (1836-1891) va ser autor d'un dels millors poemes jaumins dels Jocs Florals referits a la conquesta de Mallorca per Jaume I. El 1878, va guanyar l'englantina amb el poema *Embarcament de l'exèrcit català per a la conquesta de Mallorca*, que era un fragment d'un llarg poema (*Mallorca cristiana*) que no seria publicat fins a 1886-1887. El mateix 1878, Damas Calvet va ser nomenat mestre en gai saber. En un altre lloc, he escrit amb referència a aquest poema: «Verdagueria en la forma, té una pregona càrrega històrica (es tracta d'un poema amb anotacions erudites), molt d'acord amb altres composicions i obres dramàtiques del mateix autor.» Una mostra del to romàntic del poema: referint-se al mar que solcaren les naus catalanes camí de Mallorca, escriu: «Apresta el llom, l'hora d'atravessar-te espera / l'estol de Catalunya, que ormeja En Plegamans: / guaita ja ses antenes d'En Jaume la senyera, / que onejarà en les torres d'alcàssars musulmans!»¹³ La conquesta de Mallorca no es va produir sense pèrdues molt sensibles entre els homes de Jaume I. Així, el 12 de setembre de 1229, només una setmana després d'haver salpat l'estol de Catalunya, a la batalla de Portopí, van morir Guillem i Ramon de Montcada. L'episodi va esperonar la sensibilitat romàntica dels poetes del segle XIX. El 1887, el nostre conegut Jeroni Rosselló i Ribera va publicar al *Museo Balear* un poema escrit el 1867 que porta per títol *Lo pi dels Montcades*. Està farcit de planys, plors i tristeses, i els Montcada hi són presentats com a màrtirs. Davant dels cossos sense vida a punt de soterrar, el rei Jaume exclama: «Assatz! Dix lo rei. E el plant / les paraules li traïa. / La dolor que havem haguda / null home vos diria.»¹⁴

L'eminent poeta, erudit i polític mallorquí Joan Alcover va guanyar un premi extraordinari de poesia als Jocs Florals del 1888 per la composició *La Creu*, en la qual evoca també la mort dels Montcada. El poema està dedicat «Als poetes i escriptors que portaren a Mallorca la creu que fou plantada en lo paratge del pinar de Santa Ponça, on moriren gloriosament en Guillem i en Ramon de Montca-

10. *Jochs Florals de Barcelona. Any IV de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1862, p. 53-63.

11. *Jochs Florals de Barcelona. Any IX de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1867, p. 141-149.

12. *Jochs Florals de Barcelona. Any XIII de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1871, p. 169-176.

13. Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ, *El rei Jaume I...*, p. 12.

14. *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Arte*, Palma de Mallorca, 1867, p. 470-474.

da.» S'hi poden llegir aquestes dues estrofes: «Batallaren i vengeren / i ambdós com a sants moriren; / ni sols ni plorar se pogueren, / mes les ànimes s'uniren / quan la volada prengueren.» I també: «Va plorar la gent d'enfora; / i apar que el plant d'aquella hora / de segle en segle retrunya; / va plorar... i encara plora / l'amorosa Catalunya.»¹⁵

La conquesta d'Eivissa per Jaume I va motivar menys la inspiració floralasca dels poetes dels Països Catalans, però algun també s'hi va referir. És el cas de Francesc Ubach i Vinyeta, que el 1883 va guanyar l'englantina dels VIII Jocs Florals de Barcelona. Ubach va ser mestre en gai saber (1874), mantenidor dels jocs el 1878 i el 1906 i president del certamen el 1905. En el poema *Lo sagristà de Gerona*, explica com Guillem de Montgrí proposà a Jaume I la conquesta de l'illa amb aquestes paraules: «Senyor, una illa hi ha encara / prop Mallorca, on no sou rei, / i en honra de Déu portar-hi / voldria, si us plau, la creu. / Jo i la gent de mon llinatge / tenim força abastament / per guanyar-la i redimir-la / amb las armes i amb la fe, / i, si a vós no us desplaïa, / de compte nostre ho farem [...]» I afegeix Montgrí: «Catalana serà l'illa: / senyor d'ella vos farem, / fins allí estendrà sos braços / redemptors la nostra creu [...]»¹⁶

En un altre aspecte, cal assenyalar que, el 1927, l'escultor català Enric Clarasó i Daudí (1857-1941) va esculpir una estàtua eqüestre de Jaume I que va ser instal·lada a la plaça d'Espanya de Ciutat de Mallorca.

El proper objectiu de Jaume I va ser la conquesta de València. Tenia precedents en el segle anterior, quan els temps encara no eren prou madurs. Els aragonesos i els homes de les terres de Ponent, d'ençà que va produir-se la conquesta de Lleida, hi estaven interessats. La geopolítica dictava el camí a seguir. Per als mercaders catalans i aragonesos, era el complement natural de l'operació de «neteja» que havia tingut el primer moment de glòria a les Illes. Un noble aragonès, Balasc d'Alagó, pel seu compte i risc, va ocupar Morella (1232), però Jaume I no es va deixar avantatjar i li va exigir que lliurés la plaça a la Corona. Pensant que la conquesta de València era bufar i fer ampolles, el monarca es va apoderar l'any següent de Borriana i Peníscola.

Deixant la conquesta de València per a quan en tingués ganes, Jaume I en va paralitzar l'empresa per tal d'ocupar-se d'altres objectius que tenia oberts: fer-se fort a Navarra, on hi havia un conflicte successori del qual el monarca pensava treure profit, i defensar els seus interessos occitans a Carcassona. Dos objectius fracassats, i més que ho serien en el futur, com veurem. Però allò que de veritat va posar una pausa en la conquesta de València va ser el matrimoni amb una nova núvia, Violant d'Hongria, filla del monarca Andreu II d'aquell regne i néta, per part de mare, de l'emperador Ilatí de Constantinoble, Pere de Courtenay. Fent-se el ric i el generós amb el seu nou amor, Jaume I li va prometre crear, per als fills que nasquessin d'aquella unió, un regne propi, ajuntant les Illes i les futures conquestes valencianes.

L'octubre del 1236, les hosts catalanoaragoneses reprenien la lluita valenciana, que es va allargar fins al 1245. La fita cabdal: la rendició de la capital el 28 de setembre de 1238. La noblesa aragonesa maldava per esdevenir hegemònica i per convertir el nou regne a imatge i semblança d'Aragó. Els catalans repoblen el litoral. Els aragonesos, zones de l'interior. Jaume I, àrbitre entre tantes ambicions, fa dels nous territoris conquerits un regne propi. En poc temps, s'hi imposarà un dret propi, el Fur de València, unes corts privatives i unes institucions d'autogovern sense cap vincle amb Aragó i Catalunya. La gran confederació anomenada aviat Corona d'Aragó arriba a la maduresa i dona lloc a

15. *Jochs Florals de Barcelona. Any XXX de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1888, p. 137-142.

16. *Jochs Florals de Barcelona. Any XXV de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1883, p. 87-92.

una de les estructures polítiques més singulars i úniques a l'Europa del seu temps. Tres estats sobirans amb un sol monarca, que juga el paper propi del cap d'estat de les construccions polítiques modernes. La solidesa d'aquesta estructura sobreviurà a la unió dinàstica dels Reis Catòlics i a la creixent voluntat centralista dels monarques de la casa d'Àustria. Morirà el 1714 com a conseqüència d'una guerra perduda per la Corona d'Aragó. Jaume I i els seus pobladors van portar la llengua catalana al nou regne. És la llengua que s'hi parla encara avui, a principi del segle XXI, i que hi és llengua oficial, malgrat que alguns l'anomenen d'una altra manera.

Els límits, al sud del nou regne, entre la Corona d'Aragó i Castella constituïen un motiu de conflicte des de feia temps. El 26 de març de 1244, Jaume I i Alfons X van posar fi, amb el Tractat d'Almirra, a aquell conflicte. Els límits entre ambdós estats restaren fixats per sempre més.

La zona nord del nou regne —el Maestrat i una part de les comarques de Castelló— va ser gairebé abandonada pels musulmans que hi habitaven des de feia segles i repoblada per cristians. Al sud de Castelló, fins al riu Túria, els sarraïns, que s'havien rendit mitjançant capitulació, van poder conservar les seves propietats i no es van veure forçats a exiliar-se. Per contra, uns milers de musulmans abandonaren la capital, que va ser minuciosament repartida entre els vencedors en un procés complex que no es va resoldre amb facilitat. El repoblament cristià va patir també nombroses anades i vingudes, i l'ocupació de les cases de la capital, lliurades en virtut dels serveis prestats, tampoc no va ser immediata. En qualsevol cas, conquesta, repartiment i repoblament van comportar una notable feudalització de l'estructura social i del sistema de producció del nou regne cristià.

Amb destí als Jocs Florals del 1879, el poeta valencià Rafael Ferrer i Bigné (1836-1892) va publicar a *La Renaixença* el poema *Lo Rat-Penat*,¹⁷ adreçat als valencians, en el qual els explica les virtuts del rei Jaume, posades de manifest sobretot, en aquest cas, en la conquesta de València: «Ara ojats, valencians: l'hora és sonada / en què la verge cerca el seu promès; / mireu-lo allí ... lo mai / vençut En Jaume, / lo rei Conqueridor ... ¡És ell, és ell!» I segueix: «És lo rei d'Aragó, rei de Mallorca, / comte de Barcelona i Montpeller, / acompanyat de sos prelats i nobles, / en mig d'un esquadró de cavallers.» Quant a la conquesta de València, escriu: «Així València, de Zean esclava, / des de son captiveri al cristià veu, / i sospirant de ignor que terme troba, / lo ardent sospir a En Jaume li remet.» Ferrer i Bigné, malgrat haver mantingut contacte amb Catalunya i amb el moviment de la Renaixença, mai no va qualificar la llengua parlada al País Valencià com a català, fins al punt que va arribar a fer la proposta que es denominés llengua llemosina, tot en l'esperit i la tendència reaccionària i anticatalana que no trigaria a prendre l'entitat *Lo Rat-Penat*, fundada el 1878 i que Ferrer i Bigné va presidir el 1881 i el 1882.

Va ser també a València, al jardí del parterre de la plaça d'Alfons el Magnànim, que, el 1891, l'escultor català Agapit Vallmitjana i Barbany (1833-1905) va plantar l'estàtua eqüestre de Jaume I que porta un drac alat. La idea d'erigir, a València, una estàtua al fundador del regne ja s'havia expressat el 1859 i havia reviscut sense èxit el 1876 en ocasió de commemorar-se el sisè centenari de la mort del sobirà. Amb motiu d'aquest esdeveniment, el nostre conegut Damas Calvet i de Budallès va publicar a *La Renaixença* el poema *A l'estàtua del rei en Jaume en sa inauguració*. En un to declamatori molt correcte, el poema acaba així:

¡Oh Gran Conqueridor! Tu que partires / d'aureola terrenal voltat, si és que ara / des de l'espai com un estel llumenes, / i, en mig dels teus, contemples aquest acte, / apoteosi del Rei qui féu la pà-

17. *La Renaixença*, any IX, 1879, tom 2, p. 84-87.

tria, / del qui sa llengua va fixar, de l'heroi / i paladí del Crist, ta gran figura, / que el bronze esmenta,
amb un llampec anima, / per a que amb los ulls de la matèria et vegin / los qui amb los ulls de l'espe-
rit t'admiren.¹⁸

Gens d'èxit no va tenir la política occitana de Jaume I, que no es volia resignar a acceptar les conseqüències que, per a la Corona, tenia la desfeta de Muret del 1213. Les circumstàncies no li van venir de cara, i no va aconseguir la influència sobre Provença i Tolosa de Llenguadoc a través de prínceps vinculats a Catalunya-Aragó. Per contra, els enllaços de Beatriu, filla de Ramon Berenguer V de Provença, amb Carles d'Anjou, d'una banda, i de Joana, hereva de Ramon VII de Tolosa, amb Alfons de Poitiers, germans ambdós de sant Lluís, rei de França, de l'altra, van ensorrar de manera definitiva les pretensions hegemòniques de Jaume I en aquells estats que, des d'aleshores, giraren al voltant de l'òrbita de París.

Jaume I va haver d'acceptar el Tractat de Corbeil (11 de maig de 1258), en virtut del qual el monarca francès renunciava a tots els drets que, com a successor de Carlemany, pogués tenir sobre els comtats catalans de Barcelona, Urgell, Besalú, Rosselló, Conflent, Cerdanya, Empúries, Girona i Osona. Jaume I feia la mateixa renúncia sobre Carcassona, Agde, Foix, Besiers, Nimes, Albi, el Rasès, el Lauraguès, el Termenès, el Minervès, Sault, Narbona, Tolosa de Llenguadoc, Gavaldà, el Carcí, Roergue, Millau, la Fenolleda, Querbús, Perapertusa, Puillorenç i Castellfisel. El 16 de juliol del mateix any, Jaume I renunciava també, a favor de Margarida de Provença, als seus drets històrics sobre les comarques provençals.

Era un canvi desigual. El sobirà francès renunciava a uns dominis que ja no eren seus des de feia segles. Jaume I encara hauria pogut tenir alguna opció sobre algunes de les terres que cedia al monarca francès. Tot amb tot, cal reconèixer que Corbeil va donar forma legal a una situació que ja era, d'una banda i de l'altra, irreversible. Les portes de la Mediterrània, ja obertes des de segles enrere, es feien, després del 1258, més grans encara. Els mercaders catalans s'hi tirarien de cap i Catalunya esdevindria, políticament i econòmicament, una de les més grans potències d'aquell àmbit geogràfic, des de l'Orient Mitjà fins a les costes peninsulars, el nord d'Àfrica inclòs. Que els poetes romàntics de la Renaixença, disposats només a cantar moments de glòria, o el que els semblava que ho era, de la vida i de l'obra política de Jaume I, mantinguessin un tancat silenci, en les seves creacions floralsques, sobre el fracàs definitiu de la política ultrapirinènica del Conqueridor és comprensible.

Els tractats de repartiment de les terres del llevant peninsular entre Castella i la Corona d'Aragó atorgaven el regne musulmà de Múrcia a la Corona de Castella. Alfons X va intentar, com a fase prèvia a la conquesta, anar infiltrant castellans en aquell regne, i també a Alacant, Elx, Llorca i altres poblacions de la zona fronterera. De fet, des del 1243, les autoritats musulmanes de Múrcia havien acceptat una mena de vassallatge a Castella. L'operació castellana va ser descoberta i denunciada i, a més a més, va afavorir l'enfrontament amb Castella. La revolta islàmica del 1264 va ser el punt de partença de la conquesta cristiana de Múrcia. El monarca castellà, no prou segur de les seves forces, va demanar el suport del seu sogre, Jaume I, la filla del qual, Violant, estava casada amb Alfons X. Era una empresa que despertava a la Corona d'Aragó un entusiasme perfectament descriptible. Tot amb tot, alguns sectors de la burgesia mercantil catalana, pensant treure'n un cert profit, van cedir a les pressions castellanques i a les del seu monarca. Aragó, amb un gran realisme, es va negar en rodó a col·laborar-hi. Els mesos de gener i febrer del 1266, els exèrcits de Jaume I ocu-

18. *La Renaixença*, any XXI, 1891, p. 458-460.

paven el regne, que no va trigar ni un dia a ser cedit a Castella. Els cronistes i els historiadors contemporanis castellans o bé no esmenten aquesta acció de Jaume I o la minimitzen. Per contra, la historiografia catalana, sobretot la més clàssica, ha lloat l'esperit de generositat, de lleialtat i de sentit de l'honor de Jaume I.

Els darrers anys del regnat del Conqueridor van ser, com els primers, convulsos i conflictius: revolta d'alguns sectors importants de la noblesa catalana (vescomte de Cardona i comtes d'Empúries i Pallars), fracàs a aconseguir la successió de Navarra i de la croada a Terra Santa i, sobretot, desordres a la ciutat de València i revolta dels sarraïns al sud d'aquest regne, a l'entorn de Xàtiva. Jaume I es troba a la recta final de la seva vida i ha de ser l'infant Pere qui accedeixi a combatre els revoltats. El nostre conegut poeta romàntic Francesc Ubach i Vinyeta va cantar, amb l'abrandament antimusulmà que ja hem trobat en d'altres poetes del moment, aquell episodi en la seva composició *Montesa cristiana*, que va aconseguir un premi extraordinari ofert per la Societat Catalanista als Jocs Florals del 1880. S'hi pot llegir un diàleg entre Jaume I i el seu fill Pere, en el qual el Conqueridor li diu: «Per ésser bon rei / segueix mes doctrines: / guerreja enemics, / tes pobles estima, / per ceptre i corona / capell i acer tingues.» I també, referint-se als revoltats musulmans: «Doncs que són rebels, / vènçe'ls, extermina'ls / de mal agrai'ts / compassió no tingues.»¹⁹

Una de les accions polítiques del Conqueridor que ha fet vessar més tinta a la historiografia de tots els temps ha estat la polèmica divisió dels seus estats entre els seus fills, que va tenir lloc el 1262. Catalunya, Aragó i València van ser deixats al primogènit Pere, el futur Pere el Gran, mentre que amb les Illes i els comtats del Rosselló i la Cerdanya va crear una nova entitat política, el regne de Mallorca, amb capital a Perpinyà!, i en va fer lliurament al seu segon fill, Jaume, que d'aquesta manera va esdevenir, com el seu germà, sobirà d'un estrany conglomerat territorial sense cap ni peus, i font de conflictes interns i internacionals fins a la seva reintegració traumàtica a la Corona d'Aragó en temps de Pere el Cerimoniós, a mitjan segle XIV.

Hi ha dos aspectes que no es poden silenciar en una aproximació com la present a l'obra de Jaume I. Em refereixo a l'impuls municipalista del monarca i a la plena configuració institucional de les Corts com a òrgan legislatiu i de control de la monarquia. El primer aspecte es va posar de manifest en la institucionalització de les corporacions municipals de Barcelona (1249, 1258, 1260, 1265 i 1274), Lleida (1264), Perpinyà (1273), València i Mallorca (entre el 1266 i el 1275) o Figueres (1267), entre d'altres.

Després d'una vida tan rica i plena i de seixanta-tres anys de regnat, Jaume I va morir a la ciutat de València el 27 de juny de 1276. Els moments finals de la vida del Conqueridor van ser objecte de l'interès dels poetes floralescs de la segona meitat del segle XIX. Recollint la llegenda que, greument malalt a Xàtiva durant la revolta sarraïna esmentada, Jaume I es va intentar alçar per a combatre els seus enemics, l'acreditat poeta romàntic Antoni Camps i Fabrés (1822-1882) va escriure una composició (*L'última proesa del rei en Jaume*) que va aconseguir el primer accèssit a l'englantina d'or als Jocs Florals del 1866. Es tracta d'un poema amb tots els elements propis de la poesia romàntica més arquetípica: tempestes, crits, llàgrimes, núvols negres, veus de morts, llamps i boires. Unes mostres: «Plora la ciutat de Xàtiva, / plora de tristesa i dol; / per los carrers i les places / corren llàgrimes de dol; / lo palau del rei En Jaume / amb crits i guais se commou, / que lo gran rei debatega / amb malaltia de mort.»²⁰

19. *Jochs Florals de Barcelona. Any XXII de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1880, p. 89-96.

20. *Jochs Florals de Barcelona. Any VIII de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1866, p. 51-55.

Camps i Fabrés canta també la covardia dels moros revoltats, els quals fugen en veure que s'acosta la host catalana amb la corresponent senyera: «Al alvirar-la los àrabs / lo terror llur cor ne glaça. / Esporugits, tremolosos, / ¡és ell! cridaven, ell! guaitau-la / la senya del rey En Jaume: / i girant prest les espatlles, / com esfereïts i sards, / fugen, corren, volen, salten, / i entre boscos i senyals / lleugers com fures s'amaguen.»

El professor de literatura de la Universitat de Barcelona Josep Franquesa i Gomis (1855-1930) va publicar el 1879, a *La Renaixença*, el poema *Lo rei a l'espasa*, que narra un inventat diàleg de Jaume I, des del llit de mort, amb la seva espasa. S'hi poden llegir aquestes dues estrofes. La primera: «L'espasa que brandava en les batalles / sostenia valent en la mà dreta / i a sos llavis morats se l'acostava / abans d'abandonar-la per a sempre.» I, adreçant-se a l'espasa: «Adéu, adéu, espasa vencedora, dolça companya de les glòries meves / lo braç que t'aixecava altiva i forta / per última vegada et pot estrènyer.»²¹

El 1888, el valencià Constantí Llombart, pseudònim de Carmel Navarro i Llombart (1848-1893), va publicar a *La Renaixença* un llarg fragment del seu poema narratiu *La mort del Conqueridor*, que havia aconseguit un guardó als Jocs Florals organitzats per l'associació Lo Rat Penat. És un poema de to romàntic que està farcit de tots els tòpics propis dels poetes floralescs, entre els quals, una vegada més, l'animadversió cap als musulmans: «¡Ha mort lo rei En Jaume! Aquell invicte / rei que amb l'acer flamíger de sa espasa, / per son braç arrancar sabé tres regnes / a la invílida raça musulmana.» I també, seguint el cànon expressiu del Romanticisme més tronat: «¡Ha mort lo rei! La desgràcia / prompte entre el poble cundix, / i per tot arreu s'escolten / plors, gemechs, clamors i crits, / que ben clarament expressen / lo dolor que està sentint, / al mancar-li lo monarca / a qui tant té que agrair.»²²

M'he referit fins ara a aquells poemes que tracten aspectes puntuals de la vida de Jaume I. Voldria ara esmentar algunes creacions literàries que es refereixen a aspectes més generals de la trajectòria del Conqueridor.

El 1874, el cerdà Lluís Cutchet i Font (1815-1892), historiador, polític i escriptor, gran impulsor del moviment de la Renaixença i de la doctrina proteccionista, va publicar a *La Renaixença* l'article «A don Jaume I d'Aragó», que és una llarga apologia del Conqueridor en la qual es poden llegir coses com aquesta:

Fill d'herois que havien trencat les cadenes posades als avis nostres per los homes del turbant [...]; vós, tan ple de generositat com valentia; vós, vertader pare del poble, a qui tants drets i tants bons furs espontàniament atorgàreu; admirable com a rei, com a legislador i com a capità; amic de fer justícia a nobles i a plebeus; casi sempre a cavall per muntanyes i plans, amb l'espasa a la mà en honra de la pàtria contra estols de contraris; vós, que de vostres ciutats i viles ne féreu centres de les més amples llibertats, convertint sobretot la capital catalana en una verdadera república, reservant-vos solament un protectorat benèfic, car realment en república fou convertida Barcelona per la institució del Consell de Cent, espill etern de sabiduria patriòtica [...].²³

Només quatre anys més tard (1878), el poeta romàntic Josep Martí i Folguera (1850-1929), que seria mestre en gai saber el 1892, va publicar, també a *La Renaixença*, el poema *Lo gran rei*, que havia guanyat el primer premi —consistent en una corona d'or i plata— al certamen dels Felibres de Montpeller. Deixant de banda la ja coneguda animadversió cap als sarraïns dels poetes del seu temps, cal

21. *La Renaixença*, any IX, 1879, tom 2, p. 36-38.

22. *La Renaixença*, any XVIII, 1888, p. 297-304.

23. *La Renaixença*, any IV, 1874, p. 165-172.

destacar-ne els esments a la llengua catalana, que contenen una dura crítica a aquells sectors socials de Catalunya que li havien girat l'esquena. Adreçant-se a Jaume I, escriu: «I la gran parla, la catalana, / no rebutjava llavors ningú, / com la rebutja la colla vana / que en nostra terra no pensa en tu. / Potser no saben encara / los mals catalans que hi ha, / que tu en ta grandor preclara / parlaves en català.»²⁴

També fa esment de la relació entre Jaume I i la llengua catalana Francesc Casas i Amigó (1859-1887), que, el 1887, va guanyar l'englantina als VIII Jocs Florals amb la seva composició *La llengua catalana*, d'alguna manera influïda per la poesia verdagueriana. Casas es plany de les desgràcies de la pàtria i de l'escomesa contra la llengua catalana: «En ample llit de runes la Pàtria s'estenia / per cloure les parpelles a l'ombra de la mort. / ¡Oh Pàtria malaurada, de tu què en restaria / sens la pairal masia / on los vellets encara remembren ta dissort!» I segueix: «En orfanesa trista la Llengua Catalana, / caiguda de sa glòria com astre del cel blau, / allí va recollir-se fugint d'una germana / que fent-se'n sobirana / amb un ruixat de ferro colgava el seu palau.» Avançat el poema, apareix Jaume I: «Lo nostre rei En Jaume, camí de ses conquestes, / te du sempre a la gropa del galopant corcer, / tu poses en sos llavis lo tro de les tempestes / i quan escriu ses gestes / tu fas brillar sa ploma com brilla el seu acer.» Els dos primers versos de la darrera estrofa parlen ja sense embuts de la renaixença del català: «¡Germans de Catalunya, cantem sa renaixença / vora el dosser de palmes on brillen sos encants.» I segueix, com a punt final: «i per la que va perdre dels furs en la defensa, / una corona immensa / que brille en les centúries teixim-li amb nostres cants!»²⁵

Un darrer esment, i molt especial atesa la personalitat de l'autor, és la visió que el gran poeta de la Renaixença, Jacint Verdaguer, ha deixat de l'obra de Jaume I. Va ser, també, en uns Jocs Florals, els del 1881, el lloc en el qual mossèn Cinto va pronunciar un discurs d'alt significat patriòtic i d'enyorança del passat històric. Verdaguer comença manifestant que el Conqueridor és una «gentil figura catalana que em té robat lo cor.» Cada acció de Jaume I «és lo cant d'una epopeia que més que en les obres dels poetes, llegim en les planes de la història, en lo mapa de l'antiga Catalunya, trossejat per nostra mala sort.»²⁶

Verdaguer sosté que els historiadors, tant els catalans com els no catalans, «confessaran que ell és lo geni de nostra nacionalitat, i son regnat [...] la temporada més gloriosa, per no dir lo segle d'or, de nostra història; i los lingüistes afegiran que fou, ensems que el seu més gran propagador, lo Dante de la nostra llengua.» El Conqueridor va obrir al català «immensos horitzons» i va fer possible que aquesta fos la llengua de Ramon Llull, Ausiàs Marc i Vicenç Ferrer.

Verdaguer elogia el fet que Jaume I parlés el català amb tothom, sense importar-li la llengua dels seu interlocutor: «En català enraonava amb lo rei de Castella, en català escrivia al Kan Tartàric i al soldà de Babilònia.» El català assoleix, en tots sentits, la majoria d'edat durant el regnat de Jaume I:

I traient del seu modest bressol eixa dolça llengua, li lleva, per fer-la literària, los bolquers que l'estretejaven, la enjoia amb perles dels dialectes del migdia de França, i la parla ell mateix a les corts de Saragossa, estenent-la amb son exemple per Aragó, Múrcia i Oriola [...]; pugna —encara que amb no gaire sort— per fer-la entrar, al costat del llatí, en los tribunals, i en los *studis generals* de València i Barcelona.

24. *La Renaixença*, any VIII, 1878, tom 1, p. 528-530.

25. *Jochs Florals de Barcelona. Any XIX de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1887, p. 99-103.

26. «Discurs del Sr. President del Consistori D. Jacinto Verdaguer», *Jochs Florals de Barcelona. Any XXIII de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1881, p. 25-36.

El final del paràgraf és propi d'un poeta: «i la passeja triomfant al seu costat, com una reina enamorada, que en sa dolça il·lusió veuria créixer en l'esdevenidor amb sa estimada Catalunya, i arribar a ser la llengua a mig món.» Un final combatiu: «Per arrancar la llengua a un poble, cal abans arrancar-li la vida.» De la intervenció de Jaume I a la *Crònica reial*, mossèn Cinto afirma que se'n pot dir, «com de pocs llibres, que tot és or.» Compara Jaume I amb Cèsar, pel fet que ambdós van saber manejar «tan bé la ploma com l'espasa».

Verdaguer va tenir una sensibilitat especial pels temps en què Catalunya estenia la seva influència, o la seva germanor, cap a les terres que avui qualifiquem de Països Catalans, i es va plànyer de la seva destrucció al llarg de la història. Parlava, en aquest sentit, de «pàtria comuna», tot denunciant que «darrera els Pirineus els seus habitants aprenen de confegir, de llegir i fins de resar el parenostre en llengua francesa.» Tot amb tot, «hem sentit batre allà com assí, i en lo Rosselló com en València, en l'alta Cerdanya com en l'estol de les Balears, esbarts de rossinyols saludant l'aurora de nostra renaixença literària.»

Aquesta idea de pancatalanitat porta Verdaguer a adreçar-se als catalans de Montpeller, pàtria de Jaume I, tot convidant-los a sentir-se identificats amb els catalans del Principat:

Montpellerins, fills del migdia de França, catalans de part d'allà del Pirineu, vostre compatriota don Jaume I vos lliga als catalans d'Espanya amb doble i estret parentiu de sang, si no és prou lo parentiu de glòria, com l'anomena Tourtoulon.²⁷ Fills d'Aragó, els vostres pares agermanats amb los nostres seguiren sa bandera triomfant en trenta batalles campals, a la conquesta de la perla del Mediterrani i a redimir amb sa sang la no menys hermosa perla del Cid.

Així acaba el discurs de Jacint Verdaguer sobre Jaume I:

Sia, doncs ara i sempre, son nom nostra bandera; sia sa llengua, sa sang i sa fe, nostra sang i nostra llengua; i els fills de Catalunya, d'eixa terra que ell eixamplà amb sa espasa i amb sos braços a la mida del seu cor, podrem creure que l'esperit del gran rei viu entre nosaltres, amb més raó que del fantàstic rei Artús ho creien los antics bretons. ¡No!, puix nostra mai prou estimada Catalunya viu encara, don Jaume no és pas mort.

A manera de síntesi

Jaume I va ser una gran font d'inspiració dels poetes floralescos durant la segona meitat del segle XIX. A Catalunya sobretot, però també a les Illes i al País Valencià. Els poetes de la Renaixença van trobar en Jaume I els elements bàsics de la seva obra de reconstrucció de la memòria històrica d'un país que anava reviscolant. Necessitaven un personatge que encarnés el passat gloriós que volien fer reviure. Però també van abocar sobre Jaume I alguns dels grans tòpics romàntics del moment i els elements prou significatius del que era una mentalitat conservadora quan no nítidament reaccionària. Jaume I és sobretot un guerrer que amb la seva espasa —tema recurrent— anorrea els infidels musulmans i instaura l'única religió autèntica, el cristianisme, a les terres que conquereix. L'animadversió contra els sarraïns és general i no té cap excepció. Arriba fins a la crueltat i l'odi, i l'anorreament

27. L'occità Charles de Tourtoulon (1836-1913) va ser un dels primers historiadors que va estudiar el regnat de Jaume I des d'un punt de vista general. Els anys 1863-1867 va publicar la seva obra: Charles de TOURTOULON, *Jacme I le conquérant, roi d'Aragon, comte de Barcelone, seigneur de Montpellier*, Montpellier, 1863-1867. Pocs anys després, se'n va publicar la traducció al castellà: *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón*, València, 1874.

de la població islàmica a les Illes i al País Valencià és presentat com un motiu de glòria, com una de les accions polítiques més brillants del monarca.

Aquest to de menyspreu cap als musulmans és present àdhuc en el poema «Don Jaume en Sant Jeroni», de Jacint Verdaguier, escrit els anys setanta, que forma part del llibre *Pàtria*, publicat el 1888. El Conqueridor sent la veu d'un estel que li diu: «Torna-li [a Catalunya] dues germanes [Mallorca i València] / que prengué el moro traïdor», i Jaume I exclama: «Germanes de Catalunya, / i encara porten lo jou ? / Rei moro que les tens preses, / jo et vull veure a mos genolls.— / Si l'obirassen los moros, / les deixarien de por.»²⁸

Una versió de l'acció expansiva de Jaume I fa referència a la llengua catalana i a la seva difusió a les terres conquerides pel sobirà. Alguns autors, pocs, es refereixen a les noves terres incorporades a la Corona com una unitat nacional. I, en tot cas, és només el rei Jaume qui aplega sota el seu comandament els nous regnes i qui és, per tant, l'element que els atorga unitat.

Els poetes floralescos i renaixentistes es refereixen sempre a Jaume I com a rei d'Aragó, poques vegades com a comte de Barcelona i mai com a rei de Catalunya. Si els escriptors amb consciència nacional catalana van fer això, potser no ens hauríem de sorprendre que els historiadors espanyols i els de fora de la Península hagin fet des de sempre el mateix i hagin anomenat —fins avui— aragonesos els catalans de l'edat mitjana, que, com a tals, amb excepcions puntuals, desapareixen del relat històric.

Ja ho he dit: de Jaume I, interessen només els moments de glòria, d'èxit, a més de la naixença i la mort. Aquesta, embolcallada també de llegendes o mitges llegendes, apareix com un moment heroic i, per tant, com un gran moment en la trajectòria del Conqueridor. No interessen tampoc, amb alguna excepció, els aspectes institucionals, els socials i els econòmics. Els culturals es limiten a l'esmentat tema de la llengua, a la Crònica i a algun personatge del seu temps. Tot plegat, molt d'acord amb les tendències de l'època i amb la mentalitat dels homes de la Renaixença. Només tenint en compte aquesta realitat és possible entendre com van veure Jaume I els poetes del segle XIX, ben diferent de com l'han vist els historiadors contemporanis. Però aquesta, la visió historiogràfica, és una altra qüestió que s'allunya de l'objectiu d'aquest article.

4. L'ESPERIT DEL SETÈ CENTENARI DEL NAIXEMENT DE JAUME I (1908)

La celebració del setè centenari del naixement de Jaume I s'inscriu en una conjuntura política que afavorí que aquell esdeveniment tingués un caràcter ben divers del que havia tingut el sisè centenari de la seva mort. Els seus organitzadors, ateses quines eren les necessitats polítiques de Catalunya, van saber utilitzar la commemoració com a instrument de presa de consciència del poble català. Recordem només que dos anys abans, el 1906, havia aparegut l'obra cabdal d'Enric Prat de la Riba, *La nacionalitat catalana*, i que tots els partits catalans, tret del radical, havien posat en marxa un dels moviments polítics unitaris més reeixits que ha tingut el país, la Solidaritat Catalana, la qual havia aconseguit d'aplegar unes dues-centes mil persones en la manifestació que va patrocinar. Aquell mateix any, encara, el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana va reunir a Barcelona més de tres mil congressistes, els quals, amb la seva presència, van donar un testimoniatge cívic l'interès del qual ultrapassà de molt l'estrictament erudit. L'any següent (1907), en plena efervescència catala-

28. JACINT VERDAGUER, *Totes les obres*, vol. 1, *Poesia*, ed. a cura de Joaquim Molas i Isidor Cònsul, Barcelona, Proa, 2005, p. 195 i 689.

nista, la Solidaritat Catalana aconseguia quaranta-una de les quaranta-quatre actes dels diputats del Principat; Prat de la Riba assumia la presidència de la Diputació Provincial de Barcelona i es creava la més alta corporació acadèmica i científica de Catalunya, l'Institut d'Estudis Catalans.

No es podia, doncs, el 1908, sobretot després de l'experiència del ja esmentat Primer Congrés de la Llengua Catalana, convocar una reunió erudita (penso ara en el Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó —un dels fruits més notables de la commemoració— i al qual alludiré tot seguit) d'esquena a la realitat política, i posar en marxa un seguit d'actes culturals, cívics i festius sense intentar d'atreure sectors de la població al més amplis possible. El centenari va ser una arma pacífica de lluita contra el centralisme que des del 1707 al País Valencià, el 1714 a Catalunya i el 1715 a les Illes havia maldat per anorrear la personalitat històrica d'aquestes nacionalitats. «Les tres llargues centúries d'ensopiment hivernal de la consciència catalana», escriurà, amb el to abrandat que el caracteritzava sovint, Jaume Collell i Bancells, tot indicant l'esperit que havia de presidir la commemoració del centenari:

En res s'han fet sentir com és en els dominis de la Història. La raça dominadora, enlluernant-nos amb l'aparent grandesa i gloriola d'oripell de les aventures europees, i sobretot amb la fantasmagoria opulent de la descoberta i explotació de les Amèriques, ens causà als catalans, en el concepte de nacionalitat, una capitis diminutio tal que arribà gairebé a ser un oblit de la pròpia personalitat, com si diguéssim una atrofia del sentiment de la identitat personal, que és la consciència del jo individual com de l'ésser col·lectiu.²⁹

El menyspreu i l'oblit de la història de Catalunya, en tots els àmbits de l'ensenyament, que imperava al país d'ençà dels primers anys de la Restauració, contribuïren també a fer més difícil el retrobament de la consciència nacional catalana. «Lo gran rei! Fins ell, la més alta i noble figura del rei de l'Edat mitjana [...], va ser posat a la penombra d'un tercer terme en la història general i més encara en la memòria dels pobles. La llegenda castellana, com espessa mata de plantes parasitàries, cobrí i amagà la història de Catalunya als mateixos catalans [...]. La influència que aquest desconeixement ha de tenir», segueix Collell, «en la direcció de l'actual moviment de reconstitució en sentit francament nacionalista no cal més que assenyalar-la, i per això», i ara ve el més important del text de Collell, «creiem necessari, urgentíssim, aprofitar totes les ocasions que oferir-se puguin per retornar-li al nostre poble el que es pot anomenar *consciència històrica*. Ara se'n presenta una d'oportuna [...] amb motiu del VIIè centenari del naixement del rei En Jaume el Conqueridor.» I més endavant: «Llegint i meditant els alts fets i els ensenyaments del gran rei, sembla que un se sent més català, perquè penetra més endins, en lo sentit íntim de la nostra nisaga.»

Calia, per tant, que el centenari contribuís a presentar un sobirà que estigué identificat amb el poble, que enfortís les llibertats populars, que era un «pastor de pobles». A més a més, calia acostar la Crònica reial a tots els catalans. «Per això, creiem nosaltres», és encara Collell qui parla, «que la mira principal que s'ha de tenir en la celebració del centenari del rei En Jaume ha de ser popularitzar, vulgaritzar, aqueixa obra cabdal de la nostra literatura.» Jaume I havia d'estar present a totes les poblacions de Catalunya; és a dir, no es tractava d'organitzar actes solemnes a Barcelona, sinó d'apropar a tot el poble català l'exemple de Jaume I. Si es tenien en compte aquestes consideracions, els resultats serien també molt positius: «Si es fes durant l'any centenar», escriu l'autor esmentat —que és, penso,

29. JAUME COLLELL I BANCELLS, «Lo centenar del gran rei», a *Estudis Universitaris Catalans*, vol. 1, Barcelona, 1907, p. 277-280.

qui millor concretà el veritable sentit de la commemoració—, «una espècie de curs ambulat, o sia una sèrie de conferències en les principals ciutats i viles de Catalunya sobre el regnat del nostre gran rei [...], molts que ara no ho coneixen entendrien la raó de les nostres legítimes reivindicacions nacionalistes.»

Una gran part d'aquestes admonicions, les escoltaren aquells que es van encarregar de l'organització del setè centenari del naixement de Jaume I. Malauradament, no les van tenir presents aquells que, el 1976, van utilitzar la commemoració del setè centenari de la seva mort, no per deixar constància de les reivindicacions nacionals de Catalunya, sinó com una forma més de justificar despeses de viatge i grans àgapes, de convidar a prendre part a actes oficials, sense interès popular i sempre en espera de reciprocitats, amics de catalanitat dubtosa o d'acostar-se ni que sigui de manera efímera però degudament eternitzada a la televisió, als més alts i sovint inassolibles i impenetrables cercles de poder polític de l'Estat.

5. LA COMMEMORACIÓ DEL SETÈ CENTENARI DEL NAIXEMENT DE JAUME I ALS PAÏSOS CATALANS

No és pas possible de fer una exposició, ni que sigui abreujada, dels nombrosíssims actes que van tenir lloc arreu dels Països Catalans per tal de commemorar el setè centenari del naixement de Jaume I. Penso que poques efemèrides d'aquest tipus han assolit una difusió més àmplia que aquella de la qual m'ocupo. Les dades que arribaren a les redaccions dels diaris, sobretot a la del barceloní *La Veu de Catalunya*,³⁰ posen en relleu que fins i tot poblacions que no eren centres administratius de primer ordre volgueren tenir una presència activa en la commemoració. Deixant de banda Barcelona, Ciutat de Mallorca, València i Montpeller, sabem que les festes aconseguiren una presència cívica important a Tarragona,³¹ Girona, Sabadell, Olot, Montblanc, Manresa, Bàscara, Montsó, Xàtiva, Saragossa, Molins de Rei i tantes i tantes altres ciutats de l'antiga confederació catalanoaragonesa. La iniciativa dels actes va ser també plural: municipis, corporacions acadèmiques, associacions culturals, partits polítics i institucions d'ensenyament, entre d'altres. Bé que, en general, tothom donà facilitats per al muntatge del centenari, no mancaren algunes oposicions, com la dels blasquistes valencians.

A Girona, per exemple, la iniciativa de commemorar el centenari sortí del Centre Catalanista de Girona i la seva comarca, el qual adreçà a l'Ajuntament una petició en aquest sentit:

Que acostant-se la data del VIIè centenari de Jaume I el Conqueridor, que s'escau el dia 2 de febrer vinent, diada que s'apresten a festejar les principals poblacions de nostra terra per ser una commemoració de la figura més gegantina de la nostra història i atenant que ella representa per a Catalunya la vera encarnació de la nostra raça, la consagració de la nostra personalitat col·lectiva i la instauració de la democràcia popular donant la participació al poble en el govern i assentant el fonament dels municipis catalans [...].

Atès també l'afecte que Jaume havia professat a la ciutat, demanaven a les autoritats municipals que retessin un homenatge al sobirà, amb motiu del setè centenari del seu naixement. Signava la petició el secretari accidental, el conegut erudit Joan B. Torroella.

30. A partir dels mesos de gener i febrer del 1908, els corresponsals d'arreu de Catalunya, València i el Rosselló d'aquest diari anaren publicant una infinitat de notícies referents a aquesta commemoració.

31. Jaume BOFARULL, «El centenar del rei en Jaume. El centenar a Tarragona», a *Estudis Universitaris Catalans*, vol. 1, Barcelona, 1907, p. 263-264.

Com a resposta, l'Ajuntament va decidir donar el nom de Jaume I a un carrer o avinguda de la ciutat, fer figurar la representació del monarca en el segell municipal, repartir socors als pobres de Girona el dia 2 de febrer, celebrar un homenatge públic i fer una gran ballada de sardanes a la plaça de la Constitució. Els ciutadans d'aleshores pogueren congratular-se, doncs, que les primeres autoritats municipals escoltessin la veu d'una institució ciutadana de tipus polític. D'altra banda, el diari *Lo Geronès* publicà un número dedicat a homenatjar Jaume I. Hem d'assenyalar que, en general, els actes aconseguiren una àmplia difusió a la premsa catalana i que la castellana manifestà una fredor molt més gran. Llegint i comparant *La Veu de Catalunya*, *La Vanguardia* i el *Diario de Barcelona*, podem adonar-nos tot seguit de quin era el veritable caire que tenia la commemoració del centenari.

L'acte central se celebrà, però, a Montpeller, ciutat natal de Jaume I.³² Entre les personalitats que representaren Catalunya a Montpeller, cal esmentar el senador Ramon d'Abadal i Calderó; el diputat Josep Puig i Cadafalch; Jaume Massó i Torrents, de l'Institut d'Estudis Catalans; l'estudiant Lluís Nicolau d'Olwer, dels Estudis Universitaris Catalans, i el jove Ramon d'Abadal i de Vinyals, de l'Associació Catalana d'Estudiants. També les Illes i el País Valencià tingueren una nodrida representació a Montpeller. En síntesi, els actes del dia 2 se centraren entorn de la manifestació cívica a la torre dels Pins, per tal de posar una garlanda de flors a la làpida de Jaume I que des de feia nou anys hi havia encastada; hi pronuncià un discurs Puig i Cadafalch, que posà en relleu la plenitud catalana dels temps de Jaume I. Després se celebrà un ofici religiós a la catedral, amb sermons patriòtics dels bisbes de Perpinyà i de Montpeller; una recepció oficial; una sessió literariomusical, amb molts parlaments —entre els quals, un de Puig i Cadafalch, presentant el Pirineu com a columna vertebral dels pobles catalans d'ambdues bandes, i un altre de Ramon d'Abadal— i, després, un banquet. Malgrat la solemnitat i la simpatia amb què els delegats de tots els antics estats de la Corona d'Aragó van ser rebuts per la població de Montpeller, no tot van ser flors i violes, perquè la celebració del centenari també despertà una forta oposició en alguns sectors republicans d'esquerra. Segons el cronista Pere Pagès i Rudesà, de *La Veu de Catalunya*, aquells opinaven que les festes eren inspirades en el «realisme» i el «clericalisme». «Ja hi hagué pel mig tot allò de *la mano negra de la reacció*, i això ressona intensament en els esperits d'aquesta política jacobina i sectària que predomina en el govern de la França», escriví Pagès.

Un altre fet curiós de l'acte de Montpeller va ser la presència d'incògnit, en aquesta ciutat, del carlí Jaume de Borbó, que hi anà expressament des de París, perquè, segons manifestà al capellà de Valls, mossèn Jaume Bofarull i Cendra:

Enterado de estas fiestas conmemorativas del nacimiento del gran rey Jaime I de Aragón, a quien yo considero como a uno de mis gloriosos ascendientes, me he creído en el deber de asistir a ellas, y he venido expresamente de París.

El certamen de l'Ateneu de Tarragona

L'acte més significatiu que, en homenatge a Jaume I, va tenir lloc al Principat va ser el certamen organitzat per l'Ateneu de Tarragona amb l'objectiu de premiar diversos treballs destinats a estudiar i evocar la persona i l'obra del Conqueridor. Signaren el cartell corresponent, que porta data del 15 de maig de 1908, eminents personalitats de la vida acadèmica i cultural de Catalunya, presidides per Antoni Rubió i Lluch. Integraven el jurat Jaume Massó i Torrents, en qualitat de vicepresident, i, com

32. Jaume MASSÓ TORRENTS, «Sisè centenar de la naixença del rei en Jaume I», a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 1908, p. 613-614.

a vocals, el canonge Anton Balcells, Joan Alcover, Lluís B. Nadal, Joan Poblet i Teixidó, Pere Lloret i mossèn Jaume Bofarull i Cendra.

L'acte públic d'atorgament dels premis va tenir lloc al Teatre Principal de Tarragona el 25 de setembre de 1910. La vàlua dels premiats posa de manifest l'alt interès que el certamen va despertar en els ambients culturals del país. És també molt significatiu el fet que els premis de poesia, el primer i els dos accessits, fossin atorgats, per aquest ordre, a tres composicions escrites, respectivament, en català, occità i francès.

Mossèn Llorenç Riber i Campins (1881-1958), per la seva composició *A l'alt rei en Jaume*, va aconseguir el primer premi de poesia, dotat amb una estàtua de bronze oferta per Alfons XIII. El primer accessit va ser concedit al metge de Besiers Leopold Fabre per la composició *Odo a en Jacme lou Conquistador*. La darrera estrofa és un cant de fraternitat a aquelles nacions agermanades en el passat: «O fraires catalans, que la raive d'En Jacme / Dins un coumun amour nous tènque e nous aflame / E, joust un vent de libertat, / Marchem fiêrs, lou cor naut, vers nostro Renaissénço / Lengadoc, Aragoun, Catalougno e Provéncio / Al bel noum de Fraternitat!»

El segon accessit va ser per a Raoul Villedieu, estudiant de dret a Lunèl (Erau), pel seu poema *En honneur du haut roi Jacques I le Conquérant*. Malgrat la bona intenció del poema, l'autor no es pot alliberar del pes del jacobinisme del seu país d'origen. El delaten els tres darrers versos del poema: «Dans le paradis où tu dors, / C'est que tu réunis, dans un amour immense, / Deux nations: l'Espagne et la France!»

El premi de l'Ajuntament de Tarragona al millor estudi sobre la importància de Jaume I en la constitució definitiva de la nacionalitat catalana va ser concedit a l'economista i historiador Manuel Reventós i Bordoy (1889-1942) pel treball que portava el mateix títol de la convocatòria. A més a més, es van atorgar dos accessits. L'un, a mossèn Espiridon Duran (lema: «Catalunya és la nació de Jaume I»). L'altre, a l'historiador Emili Morera i Llauredó (1846-1918), presentat amb el lema: «Son geni avassallava la fortuna i son alè la mitja lluna». Morera va ser l'autor de l'obra *Tarragona cristiana* (1897-1898).

El premi de la Diputació Provincial de Tarragona, destinat a un estudi iconogràfic sobre Jaume I, va ser concedit a l'eminent dibuixant i tipògraf Eudald Canibell i Masbernat (1858-1928) pel seu treball *Estudi iconogràfic del rei Jaume I el Conqueridor*.

El guardó de la Diputació Provincial de Barcelona va ser atorgat als joves historiadors Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970) i Ferran Valls i Taberner (1888-1942) pel seu imponent estudi *Exposició de l'obra legislativa del rei en Jaume I en els reialmes de llengua catalana i sentit de la mateixa*.

L'arxiver i historiador madrileny, aleshores secretari de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Eduardo González Hurtebise (1876-1021), va ser el guanyador del premi concedit per l'Ajuntament de Barcelona, pel seu treball *Recull de documents inèdits del rei en Jaume I*.

El premi de l'Ajuntament de Tarragona va ser concedit al també jove historiador Francesc Martorell i Trabal (1887-1935) pel seu *Estudi crític-literari de la Crònica del rei en Jaume*.

Finalment, el premi de l'Empresa Editora de les Obres de Jaume I va ser per a l'historiador Lluís Nicolau d'Olwer (1888-1961) pel seu treball *Obres més importants que han tractat de la Crònica de Jaume I i sentit de les mateixes*.

Manuel Reventós, Ramon d'Abadal, Ferran Valls, Francesc Martorell i Lluís Nicolau d'Olwer, estudiosos destinats a acomplir un paper de primer ordre en la vida cultural i, en alguns casos, política de Catalunya, tenien només entre vint i vint-i-dos anys quan les seves obres van mereixer l'atenció d'un jurat que, com ja he assenyalat, era també de primera categoria. En aquell certamen tarragoní, sota l'impuls d'un monarca amarat de valors simbòlics i patriòtics, emergí una generació de joves

erudits, molts dels quals tindran una relació estreta amb l'Institut d'Estudis Catalans i realitzaran una obra erudita d'un valor extraordinari.

Un altre eminent barceloní, Jaume Massó i Torrents (1863-1943), més gran que aquells, membre fundador de l'Institut d'Estudis Catalans (1907), va pronunciar —per delegació del president del certamen— el discurs de clausura, que va dedicar a estudiar la Crònica de Jaume I. Defensà la paternitat directa del monarca en la redacció del text i el paper que la llengua catalana va tenir en el món cultural del segle XIII, la qual cosa explicava la maduresa literària de la narració reial.

L'historiador mossèn Jaume Bofarull i Cendra (1870-1936), en la seva condició de secretari del jurat, va fer un judici crític dels treballs premiats. En el seu parlament, destacà la relació entre Tarragona i Jaume I, aleshores enterrat a la catedral d'aquesta ciutat. Explicà que s'havien presentat vint-i-sis composicions poètiques i disset treballs en prosa.

De l'estudi de Manuel Reventós, va extreure'n una breu definició del concepte de nació:

[...] els historiadors i sociòlegs, més aviat que els juristes i els polítics, han fixat que l'essència de la nació «és una unitat de cultura, una collectivitat autòctona d'éssers units per condicions objectives de vida, del qual lligam tenen noció, o quan menys sentiment, els associats.»

També els treballs científics d'Abadal i Valls, el de González Hurtebise i el de Nicolau, tots ells estudis extensos i d'una erudició excepcional, van ser mereixedors d'una àmplia ressenya en el discurs de Bofarull. Posen de manifest l'extraordinària acollida que el certamen de Tarragona va aconseguir en els ambients erudits del país i la vàlua de les noves generacions d'historiadors que emergien en aquell principi de segle. Jaume I, la seva vida i la seva obra van ser l'impuls per a un esforç acadèmic de primer ordre.³³

Altres actes als Països Catalans

Arreu dels Països Catalans, la premsa es va fer ressò de l'homenatge i publicà articles evocant la personalitat de Jaume I. Els setmanaris *Catalunya Nova*, de Tarragona, *El Fluvià*, d'Olot, o *La Conca de Barberà*, de Montblanc, tots ells de signe catalanista conservador, se sumaren entusiasmats a l'homenatge. Josep Carner publicà a *La Veu de Catalunya*, el primer de febrer de 1908, un valuós article titulat «Balada de l'alta naixença del rei En Jaume». A Madrid, el diari *El Siglo Futuro* s'adherí també a la commemoració del centenari. A Sabadell, la Lliga —partit que va capitalitzar els actes d'homenatge al Conqueridor— encarregà al pintor Josep M. Bosch un retrat del monarca.

Al País Valencià, el centenari trobà, però, com he dit, serioses dificultats entre els blasquistes, majoritaris aleshores en el govern municipal de la capital, els quals, com a republicans, no veien amb bons ulls que es retés homenatge a un rei. L'associació Lo Rat Penat, en canvi, organitzà diferents actes per tal de commemorar el centenari del naixement de Jaume I.

A les Illes, es produí un fet curiós: el bisbe de Mallorca publicà una carta pastoral, endreçada als feligresos i a la clerecia, recomanant-los de donar suport a l'homenatge a un sobirà que, per damunt de qualsevol altra consideració, tenia el gran mèrit d'haver introduït a les Illes la civilització cristiana. Jaume I donava, doncs, una mica per a tot.

33. *Certamen científic-literari organitzat per l'Ateneu de Tarragona en honor de l'alt rei en Jaume I lo Conqueridor ab motiu del VII centenari de son naixement*, Ateneu de Tarragona, Publicació «Tarraco», Impremta d'en Francesc Sugañes, Tarragona, 1911, 124 p.

6. EL PRIMER CONGRÉS D'HISTÒRIA DE LA CORONA D'ARAGÓ (JUNY DEL 1908)

Una de les realitzacions més brillants de la Junta promotora de les festes de commemoració del setè centenari del naixement de Jaume I va ser la celebració del Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, que tingué lloc a Barcelona el juny d'aquell mateix any 1908. La idea, però, ja venia de lluny. Com explica Lluís B. Nadal,³⁴ professor d'història de Catalunya als Estudis Universitaris Catalans, l'estiu del 1904 s'havien aplegat a Lleida representants de Catalunya, Aragó, València, Mallorca i el Rosselló per tal de convocar, a la primavera del 1906, un congrés d'història dels seus països a València (val a dir que la idea primitiva havia estat de convocar un concurs que pogués premiar més generosament del que ho feien els Jocs Florals els treballs erudits dels historiadors catalans). A la reunió de Lleida, es decidí també que el segon congrés es reuniria a Saragossa el 1908, any «en el qual s'esqueia no solament el setè centenari del gran rei aragonès, sinó també el primer dels setges d'aquella ciutat per les tropes franceses, commemoració a la qual els saragossans han donat molta més importància.»

Diversos ajornaments i dificultats administratives impediren, però, que el congrés se celebrés abans del 1908. L'organització d'aquest Primer Congrés va ser bastant plural. «Aprovada la proposta per l'Excm. Ajuntament», es pot llegir a les actes, «foren convidades, per aquest, diverses corporacions i associacions literàries i artístiques barcelonines a una reunió prèvia a la Casa de la Ciutat [...]. Tinguda la sentada [...], es constituí la junta organitzadora, composta de representants d'aquelles corporacions i associacions i de personalitats distingides en el conreu de la història de Catalunya.»

Un repàs, ni que sigui feixuc, a la nòmina d'institucions acadèmiques, culturals, cíviques, polítiques, municipals, artístiques, jurídiques, professionals i religioses que donaren suport, amb la seva inscripció, al Congrés, permet constatar la popularitat i la diversitat que se sabé imbuir a una reunió d'erudits. Hi figuraren, entre les altes corporacions acadèmiques: l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans; entre les artístiques i culturals: el Cercle Artístic de Sant Lluc, de Barcelona; el Centre Artístic de Barcelona, l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, l'Institut Català de les Arts del Llibre, l'Associació Wagneriana, l'Ateneu de Sants, la Junta Municipal de Museus, la Societat Arqueològica Tarraconense, l'Ateneu de Tarragona, la Societat Catalana de Bibliòfils, l'Orfeó Barcelonès, la societat Lo Rat Penat de València i l'Ateneu Barcelonès; entre les polítiques i cíviques: la Unió Catalanista, la Lliga Regionalista, el Comitè de Defensa Social de Barcelona, el Centre Nacionalista Fivaller, també de Barcelona, l'Associació Catalana d'Estudiants, el Centre Popular Catalanista, de Sant Andreu de Palomar, i la Societat Econòmica d'Amics del País; entre les religioses: el convent de caputxins d'Arenys de Mar, l'Associació d'Eclesiàstics per l'Apostolat Popular, de Barcelona, la Lliga Espiritual de Nostra Senyora de Montserrat i l'Associació de Catòlics; entre les corporacions jurídiques: el Col·legi Notarial de Catalunya, el Col·legi d'Advocats de Barcelona i l'Acadèmia de Legislació i Jurisprudència; entre les corporacions públiques: els ajuntaments de Caldes de Montbui, Sant Feliu de Llobregat, Vic, Tarragona, Figueres, Pollença, Sóller, Saragossa, Girona, Ciutat de Mallorca i Felanitx, i les diputacions de Barcelona (que presidia aleshores Enric Prat de la Ribera), Lleida i Tarragona; el Centre Excursionista de Catalunya, el de Lleida i el de la comarca del Bages, i, encara, el Foment Martinenc, l'Institut de Foment del Treball Nacional, la Facultat de Filosofia i Lletres de Saragossa, i, ben curiosament,

34. Lluís B. NADAL, «El Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. II, Barcelona, 1908, p. 133-138.

l'Associació Gremial de Drogueria i Productes Químics i l'Associació d'Amics de la Festa de l'Arbre, ambdues de Barcelona. Quant a les representacions personals, constatem que la presència de catalans va ser molt nombrosa, que els aragonesos respongueren també favorablement a la crida, que els valencians enviaren una representació molt migrada i que els mallorquins s'accontentaren amb enviar algun treball per tal que fos llegit en la seva absència.³⁵

Per damunt de l'èxit científic del Congrés, vull assenyalar el profund esperit catalanista que tingueren determinades actuacions públiques i l'alt esperit cívic que es procurà de donar a tots els actes de la reunió. La sessió commemorativa del 26 de juny en dóna una mostra en el discurs de l'alcalde accidental i president del Congrés, Albert Bastardas, que, segons les actes, «féu un patriòtic parlament, agraïnt als congressistes la seva reunió a Barcelona, per honorar, amb treballs històrics, la gran figura del rei en Jaume, qui sintetitzà en aquell temps en què es desenvolupen i prenen consciència les institucions municipals de la terra, la genuïna personalitat catalana.» El senyor Bastardas va acabar el seu parlament encoratjant el poble de Barcelona a «obrar amb energia i sens temor en aquesta llarga i complicada tasca de reconquerir l'autonomia municipal.»³⁶ A la sessió dita administrativa, la darre- ra, de l'endemà, Francesc Carreras i Candi llegí la següent proposició, la qual, després d'un breu debat en què intervingueren Salvador Sanpere i Miquel, Andrés Giménez Soler i Josep Rafael Carreras Bulbena, va ser aprovada. Deia així:

El sotasignant congressista té l'honor de proposar al Congrés d'Història de la Corona d'Aragó vulla declarar com a una aspiració al Congrés, la de treballar perquè s'introdueixi a Espanya l'ensenyament de la història general de la Confederació aragonesa, presentant, per la seva discussió, un projecte de bases, que poden constituir la síntesi de l'esmentat ensenyament públic.

Segons el proponent, el projecte es concretava en un curs al llarg del batxillerat, consistent en rudiments d'història i de literatura i exercicis pràctics de textos referents a aquell àmbit històric, i en un altre curs a l'ensenyament superior, consistent en l'ampliació de la història regional i dels clàssics catalans, a més dels exercicis orals. Deixant de banda els ensenyaments d'història de Catalunya de la Universitat Autònoma de l'època republicana i de l'actual Universitat Autònoma de Barcelona, creada el 1968, el desig de Carreras i Candi no va ser escoltat fins al 1965, quan el Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona introduí una matèria titulada Història de la Corona d'Aragó, en la qual, en els primers anys, sota el franquisme, van professar Josep Lluís Martín Rodríguez, Miquel Gual i Camarena, Josep M. Salrach i Marés i l'autor del present treball. Tingué una vida efímera una matèria d'igual títol, però referida només als segles xvi i xvii, que impartí el Departament d'Història Moderna de l'esmentada Universitat de Barcelona. Amb posterioritat, aquest ensenyament de la història de Catalunya ha aconseguit una més gran presència a totes les universitats catalanes.

Qui millor aconseguí, però, de concretar en la seva intervenció pública aquell esperit catalanista i cívic que per a molts tingué el congrés i que fluïa de la personalitat que s'atorgava a Jaume I, va ser l'il·lustre escriptor i polític empordanès Josep Pella i Forgas, el qual, en el discurs que pronuncià a la sessió commemorativa del dia 26 sobre l'establiment per Jaume I del Consell de Cent, digué:

35. *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua época. Ab lo patrocini del Excm. Ajuntament de Barcelona*, primera part, Barcelona, 1909; segona part, Barcelona, 1913.

36. «Les festes del Centenari del rei Jaume el Conqueridor», a *Estudis Universitaris Catalans*, vol. II, Barcelona, 1908, p. 195-196.

A tot poble, a tota ciutat se pertany, si té plena consciència de la seva individualitat, del seu valer [...], retraure les seves velles llibertats municipals, no pas per enyorament romàntic d'èpoques que no tornaran, ni per mesquina satisfacció de vanitat de nobleses, sinó per exemple i espill en què s'emmirallin els homes d'avui, i en els afanys i delit per una nova vida més ampla dels municipis de què ara es mostra desitjosa l'opinió pública, poder dir que no es demana res que mil i mil voltes més fort no hagués ja estat i practicat aquí mateix, sota aquestes solemnes arcades [la sessió se celebrava al Saló de Cent], palau de l'antiga república municipal de Barcelona. *República municipal* dins d'una monarquia, així es nomenava a Barcelona. [...] perquè, senyors, si ara de cop i volta el destí ordenés que, en aquesta ciutat, ressuscités, en aquest instant, l'autonomia antiga del Consell municipal de l'Edat mitjana i segles XVI, XVII, XVIII, hauriem de començar per lliurar al conseller en cap de Barcelona les fortaleses, Montjuïc, les casernes, les bateries de la ciutat, el port i la seva Junta, administrats tot seguit pel consell municipal; la Universitat literària, les escoles de medicina i enginyers a les ordres del Consell en tot i per tot estarien sense intervenció de l'Estat; les feixugues qüestions d'obrers i patrons i accidents de treball i tota la legislació industrial, sols el Consell municipal se n'entendria; els bancs, les monedes, els hospitals, l'avituallament de la ciutat i fins i tot el tribunal per les grans causes criminals, res a l'Estat, tot al Municipi barceloní pertocaria.

«Hi ha algú que s'esvera de tot això?», es preguntava Pella i Forgas; «doncs encara s'hi pot afegir i semblarà cosa impossible o meravellosa, que lo consell municipal nomenaria els cònsols generals de la nació a totes les parts del món [...]. Doncs aquesta vella república municipal, aquesta autonomia que avui solemníssimament commemorem en la present diada, és l'obra que en ella féu el bon rei En Jaume, en el que s'ha dit fundació i és, més que fundació, reforma de l'antic Consell municipal de Barcelona.»

Aquesta romàntica evocació de l'obra municipal de Jaume I respon a un dels més irrenunciables ideals dels vells catalanistes: el de l'autonomia municipal. «Sense una forta organització i independència de les ciutats, la llibertat política no és res», deia Pella en acabar el seu discurs, d'altra banda ple de precisions erudites que el convertien en quelcom més que un al·legat en defensa de la seva concepció política i administrativa de la vida municipal.

7. ELS ACTES ORGANITZATS PEL CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA (ABRIL-JULIOL DEL 1908)

Una institució tan arrelada des de diversos aspectes (esportiu, cívic, cultural) a la vida ciutadana de Catalunya no podia restar marginada i indiferent a la commemoració del setè centenari del naixement del rei en Jaume. Per aquest motiu, la Junta Directiva del Centre organitzà un seguit de conferències sobre la tasca política d'aquell sobirà, que, publicades en gran part al prestigiós *Butlletí* del Centre, constitueixen encara avui peces erudites d'indubtable utilitat.

Els conferenciants i els temes que desenvoluparen van ser els següents:

— Joaquim Miret i Sans: «Viatges de l'infant en Pere, fill de Jaume el Conqueridor, en 1268-1269» (6 d'abril).

— Macari Golferichs: «Pobles vençuts pel rei en Jaume i la seva civilització» (22 d'abril).

— Lluís Domènech i Montaner: «Les armes i senyeres de Jaume I i els seus Estats» (29 d'abril).

— Guillem M. de Brocà: «Don Jaume considerat com a legislador» (13 de maig).

— Sessió sobre «Els llocs visitats pel rei Don Jaume», que tingué lloc al Palau de Belles Arts. El senyor Oriol Martorell hi presentà nombrosos clixés sobre les diverses terres de la Confederació catalanoaragonesa (20 de juny).

— Joan Serra i Vilaró: «Un mercat en el segle XIII» [el de Bagà] (22 de juny).

- Daniel Girona i Llagostera: «La marina catalana en temps de Don Jaume I» (26 de juny).
- Joan Bartra i Prats: «La Barcelona del temps del rei en Jaume I» (27 de novembre).

La personalitat i la vàlua dels conferencians excusa ulteriors comentaris. El Centre tingué cura també d'organitzar el «Gran festival de balls regionals» en honor del Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, que se celebrà el 28 de juny al Palau de Belles Arts amb la intervenció de dansaires valencians, mallorquins, aragonesos i catalans.

L'acte, però, més espectacular organitzat pel Centre, acomplint l'encàrrec fet per la Junta del Congrés, va ser l'excursió a les Illes que tingué lloc entre els dies 4 i 10 de juny. L'esperit del viatge supera una vegada més aquell que podria inspirar una simple visita turística. Palesa, a més a més, un concepte de catalanitat que té grans afinitats ideològiques amb l'actual de Països Catalans com una realitat cultural centrada entorn del concepte d'unitat de la llengua parlada a Catalunya, València i les Illes. Un fragment de la ressenya que publicà del viatge Josep Galbany i Parladé diu:³⁷

Per altra part, el Centre, que ha recorregut corporativament tots els indrets de la terra catalana, entenent com a tal tota aquella on la nostra llengua és parlada, fent cas omís de les divisions polítiques i administratives que avui puguin separar-nos, afirma que el sentiment que ens uneix és el llaç més ferm del nostre ésser nacional; el Centre, que ça i enllà del Pirineu, en terres de València i de Mallorca, havia en diferents ocasions fet acte de presència portant-hi la seva acció cultural i patriòtica, no havia encara visitat oficialment dos trossos de la *Catalunya Insular* [la cursiva és meva]: la blanca Menorca i la rústega Eivissa.

El vaixell *Balear*, de la Companyia Il·lenca Marítima, noliejat per a aquest viatge, va ser aviat insuficient. Només amb un repàs a la nòmina de les corporacions representades a l'excursió, n'hi ha prou per a copsar-ne l'esperit. A més a més dels representants de les corporacions municipals de Barcelona, Tarragona i Balaguer i de la Diputació de Barcelona, hi trobem membres de la Cambra Oficial de Comerç, Ateneu Barcelonès, Foment del Treball Nacional, Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País, Associació Artístico-Arqueològica, Institut Agrícola Català de Sant Isidre, Unió Catalanista, Lliga Regionalista, Centre Nacionalista Republicà, Orfeó Català, Estudis Universitaris Catalans (amb Lluís Nicolau d'Olwer), Associació Nacionalista Catalana, Lliga Espiritual de Nostra Senyora de Montserrat, Ateneu del Districte Segon, Ateneu del Districte Sisè, Centre Catalanista de Girona i la seva comarca, Centre Excursionista de Manresa i Pla de Bages, Associació Catalanista d'Arenys de Mar, Centre Autonomista d'Olot, Agrupació Catalanista Mercantil, Societat Arqueològica Tarraconesa, Comissió del Centenari de Tarragona, Associació Catalana d'Estudiants (amb Ferran Valls i Taberner) i encara representants dels següents diaris: *Diario de Barcelona*, *La Veu de Catalunya*, *El Poble Català*, *La Publicidad*, *El Correo Catalán*, *Las Noticias*, *El Noticiero Universal*, *El Diluvio*, *La Vanguardia* i *Il·lustració Catalana*. A Mallorca, s'hi afegiren representants de *La Almudaina*, *La Gaceta de Mallorca*, *La Tarde* i *La Última Hora*.

Després de recórrer l'illa de Menorca, la tarda del dia 8, ja a Mallorca, els expedicionaris arriben a l'històric pi a l'ombra del qual moriren Guillem i Ramon de Montcada, en honor dels quals els catalans alçaren un pedró el 1887. Lluís Duran i Ventosa, en el discurs que pronuncià en nom de la Comissió organitzadora del vuitè centenari, digué:

37. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), any XVIII-165 (octubre 1908), p. 289-308; 166 (novembre 1908), p. 321-340.

Sota aquest pi reposaren junts els cossos inanimats dels Montcades, primeres víctimes de la conquesta. En aquesta terra regada per la sang d'aquells braus cabdills, ens hi sentim com a casa nostra i afermem una vegada més que catalans i mallorquins hem estat, som i serem sempre germans; que la pàtria de la Catalunya continental i la pàtria de ses illes és per a tots una mateixa pàtria. Amb aquesta expedició venim a memorar antigues glòries i a enfortir el nostre ésser nacional.

Una vegada més, la pancatalanitat aflora als llavis dels nostres expedicionaris, no com a element d'imposició centralista per part del Principat, sinó com a nexa d'unió i de solidaritat en defensa d'una mateixa nacionalitat.

En una altra ocasió encara, Lluís Duran i Ventosa, contestant uns mots del batlle de Ciutat de Mallorca, afirmà, dins d'aquell mateix esperit de què parlem: «Així, com a casa nostra tenim el Pi de les Tres Branques, desitjo que el vostre Pi dels Montcada sigui com el símbol de fraternitat dels pobles catalans.» A Eivissa, es repetiren expressions dins d'aquesta mateixa línia de pensament i, a més a més, de solidaritat pel fet que l'illa no estigués enllaçada aleshores directament amb Catalunya, vell anhel dels eivissencs.

Aquell mateix any 1908, alguns centres excursionistes catalans també contribuïren a la commemoració del centenari. El de la comarca del Bages publicà, el febrer del 1908, en el seu *Butlletí*, un treball de Leonci Soler i March titulat «Diplomatari del rey En Jaume el Conqueridor a l'Arxiu Municipal de Manresa»,³⁸ i el gener de l'any següent una ressenya de l'excursió a les illes Balears.³⁹ El de Lleida, per la seva banda, contribuí a l'homenatge amb un article anònim comentant el centenari, publicat el febrer del 1908,⁴⁰ i amb un estudi de Rafael Gras titulat «Jaume I i la ciutat de Lleida», aparegut entre el març i el maig del mateix any.⁴¹ Els centres excursionistes catalans reafirmaven d'aquesta manera, una vegada més, la seva voluntat de servei a Catalunya i de no viure d'esquena a la realitat del país. Per a ells, la muntanya no era un paratge on evadir-se de les responsabilitats cíviques, polítiques i culturals, sinó un indret on es poden veure, potser amb més claredat que a cap altre lloc, quins són els àmbits damunt dels quals cal exercir a cada moment una acció que pugui contribuir al retrobament, a la pervivència o a la vigorització de la consciència nacional catalana.

8. SESSIÓ PÚBLICA EN HONOR DE JAUME I A L'ACADÈMIA DE BONES LLETRES (2 DE FEBRER DE 1908)

També les corporacions erudites de la ciutat de Barcelona dedicaren una sessió d'homenatge a Jaume I. La de l'Acadèmia de Bones Lletres va tenir lloc el mateix dia 2 de febrer —data del naixement del sobirà—, sota la presidència del senyor Felip Bertran d'Amat, que, en la seva intervenció, afirmà que el temps de govern de Jaume I era important perquè «es determinà i senyalà la pàtria catalana amb molts dels caràcters que li són propis.» Aquesta idea va ser ampliada per Joaquim Miret i Sans, en el discurs que clogué l'acte («Don Jaume i la unitat catalana»): «És ell [Jaume], digué «qui donà la darrera i més poderosa empenta a la formació territorial de la Catalunya històrica [...]»

Les altres intervencions van ser de caràcter més tècnic: Francesc de Bofarull i Sans parlà de «Don Jaume i l'Arxiu Reial» i Ferran de Segarra de «Los segells del rei En Jaume I». Només algun paràgraf

38. *Butlletí del Centre Excursionista. Comarca de Bages* (Manresa), II a v, núm. 18 (febrer 1908), p. 9.

39. *Butlletí del Centre Excursionista. Comarca de Bages*, II a v, núm. 28 (gener 1909), p. 153.

40. *Butlletí del Centre Excursionista de Lleida* (Lleida), vol. I-2 (febrer 1908), p. 1.

41. *Butlletí del Centre Excursionista de Lleida*, vol. I-3 (març 1908), p. 8; núm. 4 (abril 1908), p. 1; núm. 5 (maig 1908), p. 1.

del discurs de Francesc Carreras i Candi («Significació general del centenari de Jaume I») presentà una intencionalitat que ultrapassa la pura informació de tipus més erudit:

La pàtria unida i federada que formà el Conqueridor es perpetua a través del temps. Encara viu en el segle xx, més o menys conscient de si mateixa, segons el criteri o clarividència de cadascú dels seus components. La gloriosa Corona d'Aragó, a la que procurà atacar, rompre i matar l'esperit autocràtic de l'Edat Moderna, que no podia avenir-se amb els aires de llibertat del segle XIII, la consolidà Jaume I durant el seu llarg regnat.

El març del 1857, la mateixa Acadèmia de Bones Lletres havia convocat un certamen literari per tal de commemorar la conquesta de les Illes per Jaume I.⁴²

9. CLOENDA

En síntesi, els dos centenaris que hem evocat, i d'una manera especial el del 1908, serviren per a aplegar entorn de la figura històrica de Jaume I importants i significatius representants del moviment cultural i polític de signe nacionalista que era viu a la societat dels Països Catalans del tombant de segle. D'altra banda, l'atractiva personalitat d'aquell gran sobirà i les accions polítiques que acomplí —elevades a la categoria mítica d'heroiques— serviren de font d'inspiració a bona part dels poetes de la Renaixença, l'esperit romàntic de molts dels quals se sentí irresistiblement atret per les gestes de Jaume I. Aquest rei, doncs, més de sis-cents anys després de la seva mort, reté al país que ell havia ajudat a configurar un servei inestimable: el d'haver contribuït al seu desvetllament nacional després d'uns anys de serioses dificultats de tota mena. Aquest és, penso, encara avui, el missatge que les seves despulles ens envien cada dia des de Poblet: cal refer la confederació d'estats que ell bastí al segle XIII. I cal fer-ho, com ho va fer ell, sobre la base del respecte i de la solidaritat. Així ho entengueren els homes que impulsaren el despertar de cada un dels pobles que havien integrat la Corona d'Aragó, en especial els de parla catalana. Així ho entenem, encara avui, molts ciutadans.

APÈNDIX

*Discurs de Jacint Verdaguer, president del Consistori dels Jocs Florals de 1881*⁴³

SENYOR EXCELENTÍSSIM:

SENYORS:

Avui, primer diumenge de maig, i punt per punt en aquesta hora, fa 22 anys que, al mig d'una rodona de venerables figures de nostre Renaixement, se plantava l'arbre beneït de Déu de la institució dels Jochs Florals. «Lo matarà una gelada», deien los desconfiats, «lo trencarà la primera ventada que vinga de levant o de ponent», deien los que amb mals ulls s'ho miraven; i ni les gelades l'han aturat de florir, ni les ventades de granar. «Demà tocaran a morts, deien altres, per eix nin, per qui amb tanta alegria toquen a bateig», i les campanes no hi tocaren, i l'infant hermós, bressat en un vell escut de nostres comtes, creixia cada jorn més ufanós, i de l'arpa que els trobadors li donaren per joguina,

42. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), núm. IV (1907-1908), p. 250-271.

43. *Jochs Florals de Barcelona. Any XXIII de llur restauració*, Barcelona, Estampa La Renaixença, 1881, p. 25-36.

com la mel d'un rusc, vessaven les cançons per elles mateixes, i cada mes de maig reverdia amb més ufana en son front la corona gentil de roses i englantines. Lo nin s'ha fet gran; ja és hora de portar-lo a volar amb los excursionistes pels cims de les altes muntanyes, fites de sa heretat immensa; ja és hora d'obrir-li full per full i llegir-li ratlla per ratlla lo llibre de ses glòries; ja és hora de fer passar davant sos ulls, un per un tots los retrats de sa passada grandesa.

Aqueix més ferreny i de salvatge aspecte que baixa dels Pirineus, vestit de pells i duent a l'espatlla la massa que sembla emmanllevada a Hèrcules, és Otger. Aquell que més ençà, cenyint ja son front amb la corona de comte, envesteix los moros, abrigant son cos amb lo primer escut de les barres, és Jofre el Pelós. En aqueix que, voltat d'homes de paratge, baixa com altre Pelai de la Covadonga catalana cap a la reconquesta de Barcelona, d'on esperonat per la llança d'Almansor en sortí no fa gaire, trobant en lo Besòs son Guadalete, en la trista jornada de Matabous, prou fa de bon conèixer a Borrell primer. Eix altre que el segueix, amb el codi dels *Usatges* en una mà i l'espasa en l'altra, és Berenguer lo Vell: sa mirada vasta, sos cabells blancs, sa fesomia més tranquil·la i reposada fan recordar més a August que a Cèsar. D'un i d'altre sembla tenir quelcom eixa figura que s'atansa majestuosa, amb corona de rei i espasa cinta, darrere Borrells i Berenguers, com un diamant al capdavall d'una cadena de perles: no cal que us diga son nom.

Quan los mariners catalans tornen, en ales de la llebetjada, a l'enyorada terra de sos pares, abans que cap altra muntanya, sobre les espatlles del Tibidabo i Montalegre, sobre els cent braços del Montserrat, més alt que el merlet de Sant Llorenç del Munt, damunt lo rabassut Montnegre o l'espatlluda serralada de Montgrí, oviren, com si sortís a escometre'ls mar endins, lo Montseny, cap blanc com l'avi de la família, mes dret, majestuós, gegantí i inderrocable. Així al girar los ulls a nostre passat, per damunt les arpes de nostres trobadors, per sobre els capells de nostres cavallers i les corones de nostres comtes i reis, més gallard que les palmeres d'Elx, més fort que les oliveres mallorquines, més alt que els faigs i roures del Pirineu, nos apareix la figura geganta de D. Jaume. Ell domina totes les altures; així lo campanar d'una Seu, deixant enrere en sa volada los dracs de pedra de les gàrgoles, les imatges triomfals de les cornises, els àngels de les cresteries, les fletxes i espigues dels pinacles, enfonsa en lo cel sa agulla sobirana.

Despengem lo quadro, si us plau, per mirar-lo més de prop, i permeteu que en eixa breu estona sols vos parle d'eixa gentil figura catalana que em té robat lo cor.

Cada heroi d'aqueixa gloriosa galeria i cada dinastia d'herois és una estrella o una constel·lació, si voleu, del firmament moral de nostra pàtria; aqueix és lo sol, que des de sa sortida l'omple de gom a gom de glòria i resplendor.

Cada pas del gran rei, des de son bressol de roca de Montsó fins a sa monàstica tomba de Poblet, és lo cant d'una epopeia que més que en les obres dels poetes, llegim en les planes de la història, i més que en les planes de la història, en lo mapa de l'antiga Catalunya, trossejat per nostra mala sort. Era un diplomàtic de cap d'ala, o un savi legislador de cap de brot?, era un rei majestuós a la faisó de Carlemany o un heroi llegendari a la faisó de Roland?, era un Aquil·les que no ha trobat encara son Homer o un gegant de nostres rondallaris que traspasava a cada pas una muntanya, i que sempre arribava amb son braç allà on arribava amb la vista? Los poetes vos diran que era tot això; los historiadors de dintre i de fora casa vos confessaran que ell és lo geni de nostra nacionalitat, i son regnat de seixanta anys la temporada més gloriosa, per no dir lo segle d'or, de nostra història; i los lingüistes afegiran que fou, ensems que el seu més gran propagador, lo Dante de nostra llengua.

Un escultor del segle tretze (i això és idea d'un alt poeta i savi bibliòfil, que va donar a llum a lo *Llibre dels feits* del Conqueridor) prengué per patró sa gallarda figura a l'entretallar amb rústic cisell

la imatge de David, que, al costat de Moisès i entre profetes i apòstols està a la dreta de la portalada de la Seu de Tarragona; los borseguins li arriben als turmells, son mantell imperial està pres amb rica agafa enmig del seu pit, un ample cinyell de què pengen l'espasa i l'estoc, lliga a son cos sa llarga cota, i una rica corona niellada estreny sos cabells que cauen a rulls per ses espatlles, i, per retratar millor a nostre amat rei, fins se descuida de posar-li l'arpa.

No falten homes de lletres que afegeixen son reial nom al costat dels de son pare i son avi, a la llarga filera de trobadors del seu temps, que, junt amb los savis i capitans de sa host, foren sa cort i companyia més amada. Mes si algun assaig poètic oronejà en sa juvenesa, restà oblidat entre ses obres de més seny, i si alguna *tençó* o *serventesc* entonà en sa tan llarga com aprofitada vida, no sortí de la tenda de campanya que era son palau predilecte, o bé quedà ofegat pel tro sempre rodolant de les batalles, que eren son natural element.

Si D. Jaume no festejà la musa catalana, fou son herald gloriós que li obrí les portes de sos estats, i li donà les ales del seu entusiasme, per volar amb ell de muntanya en muntanya i de reialme en reialme. A sa testa doncs, que coronen en agraciad enllaç la palma de l'historiador i el llorer de l'heroi, no cal plànyer les fulles d'or de l'arbre de la poesia pàtria, puix és en son regnat, a l'escalfor del seu patriotisme, i qui sap si a sa influència personal, que fa en nostra terra sa primera aparició.

En efecte, la literatura provençal, mare i mestra de les primeres d'Europa en los nous temps, estava agonitzant amb la fantasiosa nació que li donava vida, mentre Catalunya més pràctica que somiadora, més avesada a manejar l'espasa i lo trident que l'arpa i la lira, anava creixent per mar i per terra, formant amb ella, purificant, enfortint i eixamplant sa llengua, cada dia més tractívola i suau, més forta i vigorosa, juntament amb aquell jove rei, que, prodigi de bon seny, de saviesa i d'energia, l'havia d'estendre per la terra. Ell, que vingué de vora Provença a regir lo timó de nostre creixent reialme, podia molt bé haver-ne portada la llavor de la poesia al camp de nostres lletres, i Pere Cardenal i altres trobadors, amb qui amb germanívola amistat vivia, pogueren ser l'empelt que, aplicat a l'arbre ja llavors ufanós de nostra llengua, n'havia de traure abans de gaire tan gentil brotada d'inspiració.

Lo Conqueridor li obre nous i immensos horitzons cada dia, fent fugir los moros amb sols lo renill del seu cavall. Avui li dóna les florides illes Balears, demà eixamplarà sa terra amb les fruiteres planes de València, i si en aquelles i a l'ombra del rei, segons vol la tradició, naix nostre més gran filòsof, en l'altra no trigarà a cantar-hi nostre més gran poeta, i a sermonar-hi nostre més gran predicador. Llull, Ausiàs March i Sant Vicent Ferrer són les noves fites del reialme de D. Jaume, són los plançons més primerencs de sa reial plantada.

En prova de la volada que prengueren les ciències en sos estats, a la seva ombra augusta, al costat de l'Il·luminat autor de l'*Ars Magna* i del Blanquerna, que bé hi escau la del sapientíssim compilador de les *Decretals*, Sant Ramon de Penyafort. Aqueix nom tan català del *confessor de reis i de papes*, omple tot un segle, i sa obra colossal, *ingens*, com li diu Clement VIII en la butlla de sa canonització, quasi, quasi és per si sola tota una ciència. D. Jaume l'havia pres per confessor i per director de son esperit; llàstima que no sempre s'avingués a sos savis consells, enterrossant alguna vegada ses ales d'àliga en les falgueres de la terra, com ho deixa prou entendre la balada popular de Sant Ramon. (1)

1. Veieu-la aquí: «La Mare de Déu—un roser plantava / i d'aquell roser—va nàixer una planta, / nasqué Sant Ramon—fill de Vilafranca, / confessor de reis,—de reis i de papes. / Confessava un rei—que en pecat estava, / lo pecat n'és gran,—Ramon se n'esglaià: / —No ploreu, Ramon,—que el pecat s'acaba, / si no em perdoneu—en perdreu l'Espanya.— // Ramon se'n va al port—a llogar una barca. / Lo barquer li diu—que el rei li'n privava / de poder embarcar—capellans ni frares, / ni els escolanets—de la cota llarga. // Sant Ramon beneït—ja en va fer un miracle, / tira capa a mar—per servir de barca, / i lo gaiatet—per arbre posava, / amb l'escapulari—gran vela n'alçava, / i amb lo sant cordó—bandera molt santa; / Montjuïc lo veu,—bandera

I com una de les principals preocupacions del Conqueridor, diu en Tourtoulon, era la de fondre en una que valgués per totes les diferents llengües de sos estats, lluità valerós i no deixà pedra per moure per estendre son domini, com si volgués amb sa veu màgica, fer brotar de les ruïnes de la llengua d'Oc una nació, que tingués a Barcelona per capital i al Mediterrani per la primera de ses províncies.

Amb aqueix fi en 1258, amb les primeres ordinacions de la policia marítima (si no manà sa redacció), inspirà la idea del primer llibre del *Consolat de mar*, que ha sigut traduït a quasi totes les llengües d'Europa i és inderrocable fonament de nostra legislació mercantil: i ell mateix, com altre Cèsar manejant tan bé la ploma com l'espasa, amolla nostre nadiu idioma a la precisió legislativa en los *Furs* de València; lo condensa i arrodoneix en los aforismes filosòfics del (encara inèdit!) *Llibre de la Saviesa*; i per últim en sa Crònica, de la qual verament se pot dir com de pocs llibres que tot és or, lo pasta i lo tors, lo aprima i ductilisa a son voler, en gràfiques imatges i delicades pintures del seu temps, i sobretot en naturals i bellíssimes frases, amb què nos deixa entreveure sense adonar-se'n, los sentiments del seu cor tan senzillament gran. La idea de la Providència que vetlla el món com una mare el bressol dels seus fills, guia el pensament del reial historiador pels mateixos castells o vilatges, monestirs o camps de batalla, on havia guiat els passos del soldat de la fe. Eixa fe cristiana que no entra mai en una ànima sense engrandir-la, i com més l'engrandeix sol deixar-la més humil, tenia la seva tranquil·la i serena enmig dels combats i tempestes de la vida, com l'aigua de l'estany de Lanós, que, posada en un fons dins les altes muntanyes de Carlit, los vents més esvalotats no arriben a remoure.

En ben pocs llibres primitius veiem, com en son bellíssim *Comentari*, la veritat rumbejar-se al costat de la més alta poesia, i sense adonar-se'n l'autor, mirar-s'hi tan de prop i festejar-s'hi tan sovint amorosament la història i l'epopeia. Victòries verament portentoses que donarien la immortalitat a un guerrer de més curta mida, són contades allí amb dues paraules, i fets extraordinaris d'aquells que solen omplir amb sa anomenada tota una llarga vida d'heroi, s'amaguen modestament darrere una frase humil, com una pedra preciosa darrere un gra de sorra, si no queden obligats per qui tantes pedres fines té per enfilat en lo teixit d'or de sa meravellosa vida. «A nou anys, com diu Balaguer en sa *Història de Catalunya*, se vesteix lo perpunt de guerrer; a onze mana exèrcits i fa en lo maneig difícil de les armes sos primers assaigs; a vint i cinc compta amb un rei moro entre sos palacians; amb sols lo terror que inspira son nom, conquista un país; tres regnes, l'un darrere l'altre, naixen per ell a la llum i a la vida de la civilització cristiana; no sent grat de la corona de Lleó; oblida i no fa cas de sos drets al tron de Navarra; guanya reialmes per altri, com lo de Múrcia, i li'n resten prou per compartir entre sos fills i deixar-los reis a tots; los prínceps cristians lo prenen per jutge en ses desavinences; lo Papa li dóna setial i l'escolta en los concilis, i el tria entre tots los reis per capità d'una creuada a Terra Santa». Lo cel mateix sembla obrir-se en rius de llum per coronar son regnat amb lo *descens* de la Verge de la Mercè, celestial Redemptora de captius, que amb lo dolç ofici d'obrir presons i de rompre cadenes, envià sos fills a totes les ciutats de moreria, posant-los sobre el pit per distintiu, al costat de l'adorable emblema de la redempció, signe de la catedral de Santa Creu de Barcelona, les mai com llavors triomfants barres catalanes. Si eixos apòstols de la caritat no haguessen anat a rompre sos grills en Alger, Espanya no comptaria entre sos escriptors l'immortal autor del *Quijote*. Ara, si voleu saber lo secret de tanta sort i ventura, ell mateix vos lo dirà en tan curtes com sentencioses paraules, que han quedat com aforisme entre els historiadors: «*Déu estima los reis que estimen a sos pobles*».

assenyala, / tots los mariners—surten a muralla; / Jesús! què és allò?—és galera o barca?— / No n'és vaixell, no,—ni galera armada, / que n'és Sant Ramon—que ha fet un miracle, /Santa Catarina—toquen les campanes.

Verament D. Jaume estimava a sos pobles, i a Catalunya entre ells amb tot lo cor; mai més cap príncep nos ha donades tantes proves d'estimació i afecte, mes tampoc per ara cap altre rei dels nostres ha sigut aixecat per la mà de Déu a la gloria del Conqueridor.

Ell no és pas un heroi de ferro, com los d'algunes cançons de gesta i antics poemes del nord; sa espasa sí que era de ferro, com vos ho dirien, prou los sarraïns que en fugien; son capell és de ferro, son escut i sa cuirassa també són de ferro, mes lo cor que abriguen és un cor d'home. És un cor de rei com cap n'hi haja per sa estimada terra, un cor de fill per la santa Església, a la que dedicà dos mil temples, los uns presos als moros, los altres aixecats d'arrel per aquells eixams d'artistes i obrers que com abelles de la fe seguien los passos dels conquistadors, amb seus i monestirs consagrants i tornant a Jesucrist les terres arrancades a Mahoma. És un cor de pare amorós per sos vassalls, un cor de germà per sos amics, un cor tendre i ple de compassió per sos enemics; i, més vos diré, un cor d'infant per los ocellets i altres sers inferiors al rei de la creació. Llegiu, sinó, aquell tan conegut passatge de sa Crònica, quan en lo fort de ses conquestes, al llevar la host, un matí escolta les queixes d'una pobra oreneta, que ha fet son niu vora l'escut de sa tenda, i mana que no la desfacen encara, fins *que ella se'n fos anada amb sos fills, pus en nostra fe era vinguda*. Poques vegades en lo món los sers més petits s'han vist tractats tan noble i amorosament per un home tan gran!

De l'amor que tenia a nostra parla benvolguda què més vos ne diré? En català enraona amb lo rei de Castella, en català escriu al Kant de Tartària i al Soldà de Babilònia; i traient del seu modest bressol eixa dolça llengua, li lleva, per fer-la literària, los bolquers que li estrejaven, la enjoia amb les perles dels dialectes del migdia de França, i la parla ell mateix en les corts de Saragossa, estenent-la amb son exemple per Aragó, Múrcia i Oriola, com ho podeu llegir ben *clar i català* en los documents que d'aquells ditxosos temps hi resten; pugna (encara que amb no gaire sort) per fer-la entrar, al costat del llatí, en los tribunals, i en los *estudis generals* de València i Barcelona; i la passeja triomfant al seu costat, com una reina i enamorada, que en sa dolça illusió veuria créixer en l'esdevenidor amb sa estimada Catalunya i arribar a ser la llengua de mig món.

La idea era verament enlluernadora, lo pensament era gran, mes fou fruit que no arribà a madur, caient abans d'hora amb l'arbre gegantí que li donava vida; los somnis eren dignes del més català de nostres reis, mes lo vent de la sort adversa los esbullà, com un vol de papallones d'ales daurades. Sa florida i vasta heretat, com lo vel del temple fou esqueixada pel mig, i la Catalunya de part d'allà del Pirineu quedà de França, i de la part d'ací quedà d'Espanya, sense comptar lo que els segles s'emportaren riu avall. Mes lo jou d'or, amb què, en hora millor, los braços del gran monarca junyiren les que foren les províncies de son immens reialme, no s'ha pas ben romput, puix les uneix encara nostra hermosa llengua. Estrenyem, doncs, aqueix lligam entre elles, aqueix dolcíssim lligam d'amor, que han afluixat tres segles de guerra i de dissort, però que mai ha de trencar-se, com Déu nos tinga de sa mà. Per arrancar la llengua a un poble, cal abans arrancar-li la vida.

És veritat que, darrere el Pirineu, els fills d'en Joan Blanques ja aprenen de confegir, de llegir i fins de resar lo parenostre en llengua francesa, i que en eixa banda no l'aprenen pas gaires en català; mes cors encesos d'amor a l'antiga pàtria comuna hem sentit batre allà com ací, en lo Rosselló com en València, en l'alta Cerdanya com en l'estol de les Balears, esbarts de rossinyols saluden l'aurora de nostra renaixença literària.

L'ombra augusta del gran rei a qui, ingrats, no hem aixecat, no diré un obelisc davant de Santa Clara, antic Tinell Major on reuní les Corts catalanes abans de volar a la presa de Mallorca, ni una estàtua de cent pams al cim de Montjuïc o el Tibidabo, ni menys una estàtua de cent canes esculturada i feta amb cisell gegantí, del Cavall Bernat, del Montgròs o d'altre dels més alterosos merlets de

Montserrat, que es vegés des de les Balears, València i Aragó; sinó ni una història, (II) ni un monument, ni un poema. L'heroi immortal a qui no hem deixat dormir en pau en son humil sepulcre, únic tros de marbre que guardava son nom, vetlla amorós encara amb la llengua catalana los pobles que la parlen i desensopeix i desvetlla amb son nom i amb sa alenada poderosa los càntics que dormen en les arpes i els cors que dormen en los pits.

Montpellerins, fills del migdia de França, catalans de part d'allà del Pirineu, vostre compatrici D. Jaume vos lliga als catalans d'Espanya amb doble i estret parentiu de sang, si no és prou lo parentiu de glòria, com l'anomena en Tourtoulon. Fills d'Aragó, vostres pares agermanats amb los nostres seguiren sa bandera triomfant en trenta batalles campals, a la conquesta de la perla del Mediterrani i a redimir amb sa sang la no menys hermosa perla del Cid.

Prou se'n recorda València de quan prop de sos murs una sageta mora se li clavà a la testa, on encara avui se pot veure l'esvoranc, i trencant-se-li a la primera estiregassada que per arrancar-la donà, i eixugant-se la sang que s'adollà per sa cara, venia *rient, per tal que la host no se'n desmaiàs*. I Mallorca com se'n podria oblidar de quan lo rei moro se l'enduaia mar endins en una barca de flors, i el rei gegant que ho vegé des del Pirineu, amb dues gambades travessant la terra i la mar, agafà el rei moro per la barba i robant-li tan hermosa i malaguançada presa, de la gentil captiva ne feu regina de les aigües! Ell, unint lo nom de Catalunya als de França i Castella, dóna sa filla petita a Felip l'Atreuit i sa filla major a N'Anfòs lo Savi, i per ell tenen encara tots los sobirans d'Europa sang catalana en ses venes.

Ell agermana i fa encaixar amistosament la musa d'Ausiàs March amb la musa de Mistral, recordant-los que en son amor, com en lo foc de la mateixa llar, s'escalfaren ambdues: i Zorrilla, lo gran poeta castellà de nostre temps, a qui ens plau veure honrant amb sa presència nostra festa, pot reconèixer en nostre D. Jaume l'ombra de l'heroi a qui ha dedicada sa darrera obra poètica. Si, com diuen del Cid, no obtingué victòries després de mort, n'obtingué en sa darrera malaltia, fent-se portar en llitera al camp de batalla. Com la de l'heroi castellà, sa espasa deia Tisó i no donà menys terribles colps als sarraïns, amb sola la diferència que lo que ell guanyà una vegada l'Espanya i la religió mai més ho tornaren a perdre. La Tisona del Cid i el Tisó de Jaume primer són les dues plomes d'or amb què Castella i Catalunya han escrit ses dues colossals i glorioses epopeies.

Un mot d'un trobador del seu temps afegirem encara, com a punt final, a nostre humil discurs: «*Era, nos diu Mateu de Quercy, en sa sentida elegia a la mort del Conqueridor, era de poques paraules i de grans fets*». I quina altra definició daríeu vosaltres de la raça catalana, de què és ell, ensems que el rei més gran, lo tipus més perfet, i la més hermosa i gegantina personificació? Sia, doncs ara i sempre, son nom nostra bandera; sia sa llengua, sa sang i sa fe, nostra fe, nostra sang i nostra llengua; i els fills de Catalunya, d'eixa terra que ell eixamplà amb sa espasa i amb sos braços a la mida del seu cor, podrem creure que l'espirit del gran rei viu entre nosaltres, amb més raó que del fantàstic rei Artús ho creien los antics bretons. No! Puix nostra mai prou estimada Catalunya viu encara, D. Jaume no és pas mort.

II. Lo savi provençal M. Tourtoulon ha suplert a bastament la falta d'una història de Jaume primer, guanyant amb ella un honrosíssim accésit en un concurs de l'Institut francès, no concedint-se-li el premi per oferir sa obra més interès per la història d'Espanya que per la de França. L'hermosa traducció castellana que se'n publicà en València en 1873 és atribuïda a l'eminent poeta D. Teodor Llorente. A més és esperada la publicació d'un poema sobre la Conquesta de Mallorca, compost per lo mestre en Gay Saber, D. Damas Calvet, que n'ha donat ja a conèixer algun bellíssim fragment.

La historiografia sobre Jaume I

Jaume AURELL
Universitat de Navarra

Ara fa justament cent anys, el 1908, amb motiu també de la commemoració d'un nou centenari de Jaume I, es va organitzar el que seria el primer gran congrés de la Corona d'Aragó, un congrés que, durant el segle xx, va donar molt de fruit. En aquella memorable ocasió, les col·laboracions dels erudits aplegats a Barcelona es van centrar en la figura de Jaume I i en la seva època. La publicació de les actes del congrés, aparegudes l'any següent, marquen un abans i un després de l'estudi i la recepció del rei Jaume. Ens trobem, doncs, davant d'un nou centenari, i l'ocasió sembla propícia per reflexionar sobre l'evolució de la historiografia entorn de la figura del rei i de la seva obra.

L'interès per la figura i l'obra de Jaume I es despertà molt poc després de la seva mort, cosa que indica que el seu record i el seu prestigi no tenen només una base llegendària. L'any 1343, l'abat de Poblet Ponç de Copons havia encarregat a Celestí Destorrents una còpia del *Llibre dels feits*, en la seva versió catalana. La intenció de la iniciativa es declara a l'inici del manuscrit:

Aquest llibre féu escriure l'onrat En Ponç de Copons, per la gràcia de Déu abbat de l'honrat monestir de Sancta Maria de Poblet, en lo qual monestir jau lo molt alt senyor rey En Jacme, aqueyl de què aquest libre parla dells feyts que féu ni li endevengueren en la sua vida.¹

D'aquesta manera, des de mitjan segle xiv, qui visitava Poblet podia no sols admirar la bella estàtua del Conqueridor, sinó també conèixer els fets del seu regnat, la seva altura moral, el seu tremp cavalleresc i el relat autobiogràfic de la seva vida. El magnànim projecte historicista del rei Pere, que va voler combinar la iconografia i la lectura a la necròpoli dels reis aragonesos, es va completar amb la donació de la seva biblioteca històrica al monestir. L'any 1835 vam perdre la magnífica estàtua del Conqueridor, bàrbarament destruïda, però les seves memòries podran seguir sent analitzades pels erudits per sempre.

En aquest sentit, val a dir que la recepció històrica i historiogràfica de la figura del rei Jaume I és inseparable de la recepció de la seva crònica autobiogràfica. De fet, la primera empremta historiogràfica de la seva figura apareix un segle després de la seva mort, a la crònica del seu successor Pere el Cerimoniós, que reconeix que llegia assíduament el *Llibre* de la vida del seu rebesavi.

En un passatge ben conegut de la seva crònica, comenta el rei Pere:

1. Martí de RIQUER (ed.), *Llibre dels feyts del rey en Jacme. Edició facsímil del Manuscrito de Poblet (1343) conservado en la biblioteca universitaria de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1952, p. 5.

Aquest diumenge, a hora de prim so, nós encara no érem gitats e llegíem lo llibre o Crònica del senyor rei En Jacme, tresavi nostre, e venc un correu dels prohòmens de Berga, qui ens feren saber com la vila de Puigcerdà havia rebel·lat contra nós e la manera com era vengut.²

Aquesta citació és ben simptomàtica de la influència de *Llibre dels feits* no solament des d'un punt de vista estrictament històric, sinó també des de l'historiogràfic, ja que el rei Pere és també un rei autobiogràfic i la seva crònica està basada en la forma en la del seu antecessor Jaume. Val a dir, però, que si la forma autobiogràfica és anàloga entre les dues cròniques, el fons és ben diferent: literatura cavalleresca en el cas de Jaume i mirall de prínceps en el de Pere.

El primer influx del rei Jaume té, doncs, una forta empremta pràcticament contemporània a la seva vida, cosa bastant singular a l'edat mitjana. També tenim indicis que el *Llibre dels feits* era conegut entre les corts europees no sols per la citació explícita que en fa el rei Pere, sinó també pel fet que ràpidament circulessin dues edicions de la seva obra, l'una en català i l'altra en llatí. Més enllà de la polèmica historiogràfica que envolta la cronologia de les dues edicions (que, des del meu punt de vista, és clau per a entendre tota la problemàtica entorn de la Crònica de Jaume I), l'existència d'una traducció tan precoç fa pensar en una divulgació real.³

Si l'edició catalana sembla originària de la segona meitat del segle XIII i la llatina de començaments del segle XIV, la traducció aragonesa tampoc no es faria esperar, atès que n'existeix una versió de Juan Fernández de Heredia del segle XIV. A l'època moderna, la recepció se centra en les primeres versions del *Llibre dels feits*, sobretot l'editada a València l'any 1557. Eva Serra ja ha detallat amb subtileza quina és la percepció de Jaume I a l'època moderna.

La figura de Jaume I torna a fascinar els investigadors a mitjan segle XIX, en el context de la Renaixença cultural, també analitzada magníficament en aquestes jornades per Jaume Sobrequés. En destaquen els estudis de Marià Flotats i Antoni de Bofarull (1849), i la primera biografia exhaustiva del francès Charles de Tourtoulon (1863) i de l'anglès Darwin Swift (1894), que condicionen la recepció de la figura del rei entre els historiadors i entre els lectors erudits del segle XIX.

Les paraules que dedica Tourtoulon al rei Jaume, a la introducció de l'edició castellana de la seva biografia, publicada a València el 1874, són ben il·lustratives de la fascinació que el rei conqueridor ha despertat sempre entre els erudits:

Aquel rey caballeresco, que con su espada y su genio, a los veinte años de edad y contra una aristocracia ambiciosa y pujante había ya logrado reivindicar la monarquía de sus padres; aquel soldado de la cruz, que arrebató a los moros nada menos que tres reinos y supo conservarlos para la civilización cristiana; aquel feliz conquistador que acertó a dar a sus súbditos los bienes todos que la paz engendra; aquel brillante y popular contemporáneo de San Luis de Francia y San Fernando de Castilla, inferior a ellos en punto a virtud privada, pero si no superior, su igual en la vida pública; aquel príncipe respetado y querido, cuyas hazañas y beneficios le han creado en España una popularidad romancesca; aquel héroe, en fin.⁴

En aquestes paraules, estan admirablement sintetitzats els trets més característics de Jaume I o, si més no, els que han quedat consolidats en la memòria col·lectiva sobre la seva figura: el rei cavalleresc,

2. Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques. Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 1086-1087.

3. Sobre l'autoria de la Crònica de Jaume I, vegeu Jaume AURELL, «Jacques Ier, une fiction autobiographique: auteur, auctorialité et auctorité au Moyen Âge», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, núm. 63 (2008), p. 301-318.

4. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón*, vol. I, València, José Domènech, 1874, p. xv.

el croat valerós, el rei conqueridor, el rei cristià, el rei llegendari. Aquestes notes han estat presents, amb més o menys intensitat, en totes les grans biografies sobre Jaume I elaborades durant el segle XIX.

Al capdavant, totes aquestes obres erudites, anteriors al 1900, generen una imatge romàntica del rei, que perdura fins a la gran fita historiogràfica del Primer Congrés de la Corona d'Aragó (1908). En aquella reunió científica, s'intentà recuperar una visió més ponderada i acadèmica del rei, a través d'una anàlisi conjunta de la biografia del rei, del text del *Llibre dels feits* i del context històric i literari en què va ser articulada. És a partir d'aquí que em vull centrar en la meua exposició, perquè la figura de Jaume I passa a ser a partir d'aquell moment patrimoni també dels erudits i dels acadèmics.

En primer lloc, la mateixa convocatòria del congrés explicitava la forta dimensió aglutinadora de Jaume I:

La voluntat ben espontània y manifesta de tots los pobles que estigueren sòts governació del inclit rey en Jaume lo Conqueridor, per solemnitzar lo VIIe centenari de la seua naxença, al pendre gran esclat a Barcelona, ha regonegut com a un dels més apropiats actes que podien dedicar-se-li, la reunió dels historiadors i arqueòlechs per estudiar lo gran Monarca y aquella societat mitjaeval, en los diferents aspectes en que poden, un y altra, ésser tractats.⁵

Aquesta citació expressa bé l'interès pròpiament acadèmic i científic, però també el popular, que ha despertat la figura del rei conqueridor. En tot cas, existeix un consens entre els historiadors que el primer congrés d'història de la Corona d'Aragó va ser el primer pas en la construcció d'una història veritablement científica entorn de la figura de Jaume I i entorn de la seva principal font d'informació (i de projecció llegendària), el *Llibre dels feits*.⁶

Poc després de la celebració del congrés, va aparèixer el treball de Jaume Collell, un intent de síntesi del que s'havia escrit fins aleshores.⁷ Molt més important des d'un punt de vista erudit, i des del punt de vista de l'aportació estrictament documental, va ser la publicació de la monumental obra de Joaquim Miret i Sans, *Itinerari de Jaume I «El Conqueridor»*, l'any 1918.⁸ Repassant una obra d'aquestes característiques, el recercador actual queda una mica acomplexat davant la impressionant activitat desplegada pels erudits dels anys deu i vint, en llengua catalana, i s'entén una mica millor l'eficax tasca cultural desplegada per institucions com l'Institut d'Estudis Catalans a començaments de segle. Es tracta d'un volum de 629 denses planes, en les quals Miret i Sans efectua una recerca gairebé detectivesca, basada en una curiosa comparació entre fonts arxivístiques i fonts historiogràfiques, i en la qual es detallen, any per any, totes les activitats del Conqueridor.

La introducció del seu treball aporta algunes claus importants per a entendre la representativitat i la projecció de la figura de Jaume I. En concret, Miret el considera una de les ànimes de la formació històrica del que ell anomenava «la Catalunya gran»:

5. *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua època*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1909, p. 6.

6. Vegeu, especialment, Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ i Federico UDINA MARTORELL, «Historiografía y fuentes del reinado de Jaime I, desde 1909 hasta 1975», a *Jaime I y su época, X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. I, Saragossa, 1979, p. 313-340.

7. Jaume COLLELL, *Lo gran rey en Jaume I*, Barcelona, 1908. Cal destacar també, d'aquells anys, B. FERRA, «Historia del rey en Jaume I fins a l'any 1230», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*, núm. XIV (1912), p. 177-183.

8. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I «El Conqueridor»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918.

És ben sabut que totes les nacions tingueren llurs homes extraordinaris, genis directors i organitzadors, els qui, sentint més intensament que llurs contemporanis la influència de l'esperit col·lectiu, han esdevingut espontàniament símbols d'una evolució, síntesis vivents d'idees universals o figures ideals de la consciència nacional.⁹

Segueix llavors Miret la seva argumentació i arriba a un dels punts clau amb els quals sempre s'ha enfrontat la historiografia dedicada a Jaume I: la seva mitificació com a heroi nacional, a l'altura, si més no, de l'heroi fundador de la dinastia, Guifré el Pilós:

Carlyle ens reconta com la societat està fundada en el culte als herois i com la il·limitada submissió a les més altes i nobles formes humanes és la influència vivificant de la vida de la Humanitat, declarant en darrer lloc que tot home superior és comparable al llamp del cel: tots els altres coetanis seus l'esperen com a material combustible que ell encén i converteix en flamarada.¹⁰

La mitificació de Jaume I deriva de forma natural vers la seva consideració com a veritable configurador i consolidador de la confederació de la Corona d'Aragó i, per tant, des d'aquest punt de vista, també com una figura mitificada com a «heroi-fundador»:

En aquest sentit hem d'entendre ben justificada la devoció i perseverança amb què els historíografs han estudiat la figura heroica de Jaume el Conqueridor, sobirà dels catalans i de tots els altres pobles de la Corona d'Aragó. En aital aplec o unió de nacions, cap de llurs cabdills o estadistes ofereix el relleu i l'alta significació de Jaume I. Ell és la veritable personalitat sintètica i representativa d'aquella especial confederació o, millor dit, unió d'estats, i en ell es troba l'excel·lent individualitat ajuntada a la col·lectivitat catalano-aragonesa en el període més relluent i transcendental de la seva particular història.

Ell, continuava Miret, és «la representació definitiva de la unitat moral catalana, la mà directora de la formació territorial de la Catalunya gran, històrica i geogràficament completa.» Això comportava una responsabilitat especial per part dels historiadors, i justificava i compensava plenament l'èpic esforç erudit del mateix Miret amb el seu *Itinerari*: «Tenim l'heroi, l'agent transformador de la nació catalana: doncs cal estudiar-lo per tots costats, seguir-li constantment les petjades, esbrinar-li amb molta els pensaments i propòsits.»¹¹

Miret conclouia la seva magna obra amb una frase que il·lustra ben bé el problema que aleshores tenia plantejada la historiografia entorn de Jaume I: l'existència d'alguns treballs erudits de qualitat, i fins i tot d'alguns intents de biografia, però de cap manera encara la disponibilitat d'una veritable «biografia històrica»:

Jaume encara no ha tingut son historiador, l'historiador digne d'aquesta exímia i complexa figura. Confiem que apareixerà prompte, encoratjat pel gran nombre de monografies del segle XIII produïdes per la nostra renaixent literatura. Llavors la llegendària figura es veurà dignament exalçada i obtindrà severa apoteosi.

I continuava, amb una frase plena d'interès pròpiament historiogràfic, que podria signar qualsevol historiador actual preocupat per la dimensió moral de la seva feina:

9. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 5.

10. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 5.

11. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 5-6.

L'historiador és l'únic dispensador de la glòria; el que positivament consagra els herois; el qui restableix l'ordre lledesme dels mèrits i de les responsabilitats, tantes voltes pertorbat per la cega fortuna de les lluites i per les ocultes intrigues de la vil cobejança.¹²

Els pensaments de Miret reflecteixen perfectament l'estat d'ànim de la historiografia en aquells anys deu i vint. Es considerava la figura de Jaume I cabdal per a entendre la història de Catalunya, de la Corona d'Aragó, de l'Espanya medieval, però es trobaven a faltar encara els treballs idonis per a identificar correctament la dimensió històrica i la dimensió llegendària del rei —totes dues dimensions, això sí, igualment transcendents per a la comprensió del personatge i de la seva època.

Aparegueren llavors, als anys vint i trenta, algunes figures senyeres del medievalisme català, que posaren aquesta disciplina a un nivell internacionalment reconegut, com Ferran Soldevila, Ramon d'Abadal, Lluís Nicolau d'Olwer, Lluís Valls i Taberner i Manuel de Montoliu. En aquesta tasca de recuperació científica de la memòria històrica, foren encapçalats per l'irrepetible Antoni Rubió i Lluch, autèntic líder generacional. Tots ells eren uns magnífics erudits, però alhora tenien prou categoria com a historiadors per no deixar-se ofegar simplement per les dades. La major part d'aquesta generació d'historiadors, els quals han estat considerats amb tota justícia la generació dels historiadors noucentistes (Enric Pujol), pararen esment en la figura de Jaume I, i més concretament en la seva Crònica, que consideraren la primera de les quatre «perles» de la literatura històrica catalana, tal com les havia definit anys abans Josep Massó Torrents.¹³

D'aquesta excepcional generació d'historiadors de la preguerra, només Ferran Soldevila fou capaç de fer una primera aproximació biogràfica a Jaume I, publicada en la popular edició de Barcino el 1926.¹⁴ El llibre contenia l'embrió del que seria la seva biografia clàssica sobre el Conqueridor, publicada l'any 1958, una autèntica joia historiogràfica i literària.¹⁵

Al capdavant, la manca d'estudis globals sobre Jaume I abans de la Guerra Civil va venir condicionada per l'acord tàcit que hi va haver entre els erudits arran del congrés del 1908: calia avançar encara en els estudis de detall abans de llançar-se a les biografies generals o a les síntesis del regnat. Abans de superar la definitivament envellida biografia de Tourtoulon, calia rebuscar a fons en els arxius, exhumar tots els textos desconeguts, millorar les edicions de la Crònica de Jaume I i publicar grans col·leccions documentals.

Així les coses, la Guerra Civil esclatà el 1936 i va comportar la ruptura historiogràfica radical per a aquest tema, igual que per a tota la historiografia i la ciència en general.¹⁶ Durant la represa, als anys quaranta, es trencà d'una manera artificial el consens que havia funcionat des del 1908, pel qual es demanava prudència abans d'escometre obres de caràcter general sobre Jaume I i la seva època. Aparegueren llavors alguns opuscles que estaven clarament dominats per la forta empremta ideològica del nou règim. Hi va haver una inflació de biografies laudatòries del monarca, que no eren més que escrits apologetics del seu regnat, sense noves aportacions documentals, que remarcaven per damunt de tot la «dimensió hispànica» del Conqueridor, molt a to també amb les soflames patriotes del

12. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 543.

13. Josep MASSÓ TORRENTS, «Historiografia de Catalunya en català durant l'època nacional», *Revue Hispanique*, vol. xv (1906), p. 487-613, aquí p. 502.

14. Ferran SOLDEVILA, *Jaume I*, Barcelona, Barcino, «Col·lecció Popular Barcino», 1926.

15. Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Aedos, 1958.

16. Gonzalo PASAMAR, *Historiografía e ideología en la postguerra española: la ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1991.

primer franquisme.¹⁷ Els seus autors manipulaven sense gaire rubor fins i tot el nom del rei aragonès, que va passar a anomenar-se a partir de llavors «Jaime el Conquistador» o «Jaime de Aragón».

Reaparegué llavors, gairebé d'una manera providencial, la gegantina figura de Ferran Soldevila, que començà a destacar com el més important historiador entorn de la figura de Jaume I. La brillantesa literària, la capacitat de síntesi i la subtileza històrica de la seva *Vida de Jaume I el Conqueridor* no han estat, al meu entendre, superades. De bell antuvi, Soldevila plantejava el dilema amb què s'enfronta tot historiador que escomet l'anàlisi del regnat del Conqueridor, i que ell mateix ja havia experimentat en la seva biografia publicada al 1926: «Aquell qui vulgui escriure una semblança de Jaume I el Conqueridor es trobarà tot seguit acarat amb aquest problema: ¿quin valor concedirà al *Llibre dels fets del rei En Jacme*, crònica autobiogràfica?»¹⁸ L'historiador barceloní conclouia que la solució al problema era confrontar la fiabilitat de la Crònica amb l'ús de la copiosa documentació disponible sobre el regnat. El mestre feia també un ús intel·ligent i precís dels altres textos historiogràfics disponibles: les *Gesta Comitum Barchinonensium* i les cròniques de Bernat Desclot, Ramon Muntaner i Sant Joan de la Penya.

Soldevila va fer compatible el rigor i l'erudició amb la creença que Jaume I era un veritable «heroi», que destacava sobre el fons contextual d'una època i d'un regnat excepcional per a Catalunya. De fet, el seu entusiasme per Jaume I el va portar també a dedicar-se amb cos i ànima al seu successor Pere el Gran. Com comenta subtilment el seu biògraf, Enric Pujol:

L'interès pels dos principals reis del segle XIII responia, en primera instància, a la necessitat de cobrir un buit historiogràfic, ja que, paradoxalment, no existien unes monografies detallades que responguessin a l'abundantíssim material documental de primera mà que hi havia sobre ambdós personatges en els arxius catalans.¹⁹

Durant els anys cinquanta, Soldevila omple ell sol, amb els seus estudis sobre el segle XIII, l'enorme ruptura produïda per la Guerra Civil i el primer franquisme en el medievalisme català. Afortunadament, alguns joves historiadors i crítics literaris (Vicens, Riquer, Rubió i Balaguer, Coll i Alentorn) començaven a despuntar com a recanvis d'una generació que, de fet, havia hagut de desenvolupar la tasca de dues generacions: la noucentista d'abans de la guerra i l'erudita de després de la guerra.²⁰

Ja als anys seixanta, els esforços isolats de Soldevila a casa nostra van estar ben complementats per una primera internacionalització dels estudis sobre Jaume I. L'any 1967 aparegueren dues obres molt importants, que potser han quedat massa precoçment oblidades: el magnífic estudi del crític literari alemany Georg Misch sobre la dimensió autobiogràfica del *Llibre dels fets*²¹ i la tesi doctoral de l'historiador nord-americà Robert I. Burns, gran especialista de la València del segle XIII.²² El jesuïta

17. Vegeu, especialment, Juan RÍOS SARMIENTO, *Jaime de Aragón, el Conquistador*, Barcelona, Juventud, 1941; Luis FA-RAUDO DE SAINT-GERMAIN, *Semblanza militar de Jaime el Conquistador*, Barcelona, 1941; José LLAMPAYAS, *Jaime el Conquistador*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1942.

18. Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I...*, p. 9.

19. Enric PUJOL, *Ferran Soldevila. Els fonaments de la historiografia catalana contemporània*, Catarroja, Afers, 1995, p. 223. Vegeu-ne, especialment, l'apartat «Obres de síntesi i estudis monogràfics. Eclòsió dels treballs sobre el segle XIII» (p. 218-224).

20. M'he referit a aquestes qüestions a Jaume AURELL, «Le médiévisme espagnol au XXe siècle. De l'isolationnisme à la modernisation», *Cahiers de Civilisation Médiévale: X-XII siècles*, núm. 48 (2005), p. 201-218.

21. Georg MISCH, *Geschichte der Autobiographie*, vol. II-IV, Frankfurt del Main, G. Schulte-Bulmke, 1955-1967. Sobre-tot el capítol sobre Jaume I: «Jayme I von Aragon», IV Band, I. Hälfte, p. 312-428.

22. Robert I. BURNS, *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century frontier*, Cambridge, 1967.

nord-americà publicaria després algunes obres més dedicades al rei conqueridor, de gran qualitat històrica i subtila psicològica, i deixaria com a herència un important centre d'estudis de la Corona d'Aragó a la Universitat de Califòrnia a Los Angeles (UCLA).²³

Durant aquells anys difícils, destacaren també els estudis pioners de Martí de Riquer, amb la seva inesgotable capacitat d'unir de manera natural història i crítica literària, i els subtils estudis sobre les cròniques catalanes de Miquel Coll i Alentorn i Jordi Rubió i Balaguer.²⁴ Els estudis de Riquer, Burns, Coll i Rubió aportaren una visió de Jaume I com un rei heroic, però també preocupat per les qüestions culturals, com queda ben palès en el seu impuls d'escriure una crònica autobiogràfica, una fita irreplicable de la literatura medieval universal.

Tot i aquests esforços individuals, gairebé heroics, es comprèn que els historiadors Luis Suárez i Frederic Udina, en un diagnòstic de la historiografia entorn del regnat de Jaume I entre el 1909 i el 1975 fet des de la talaia dels anys setanta, concloguessin que «aún estamos lejos de poder presentar un estudio completo, en todos sus matices, del reinado que es meollo del siglo XIII.»²⁵

Als anys vuitanta i noranta, l'anàlisi de la figura de Jaume I quedà una mica deixada de banda a favor de l'extraordinari interès que despertà, en l'àmbit acadèmic internacional, la seva autobiografia. La idealització del rei a través de la història deixà pas a la llegendarització de la seva figura a través de la historiografia. Fou l'hora dels crítics literaris, per damunt dels historiadors. Destacà llavors la imprescindible tasca de l'elaboració d'una bona edició crítica del *Llibre dels feits*, portada a terme per Jordi Bruguera,²⁶ de la seva traducció a l'anglès anotada, per Damian Smith i Helena Buffery,²⁷ i dels estudis crítics de Stefano Cingolani, Stefano Asperti i Lola Badia, entre d'altres.²⁸

Finalment, als anys inicials del segon mil·lenni, els historiadors semblen haver reprès la iniciativa. En una successió que ja sembla imparable, en aquests últims anys han aparegut les documentades biografies de José Luis Villacañas,²⁹ Stefano Cingolani,³⁰ Ernest Belenguier³¹ i Antoni Furió.³² Tots aquests biògrafs es proposen com a objectiu distingir el que hi ha d'històric i el que hi ha de llegendari en la figura de Jaume I. Alguns d'ells ho expressen fins i tot explícitament en els subtítols dels

23. Robert I. BURNS, «The King's Autobiography: The Islamic Connection», a *Muslims, Christians and Jews in the Crusader Kingdom of Valencia*, Cambridge, 1984, apèndix 1; Robert I. BURNS, «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Aragó-Catalonia, 1208-1276. Portrait and Self-Portrait», *The Catholic Historical Review*, núm. LXII (1976), p. 1-35.

24. Són especialment clarificadors els estudis de síntesi de les cròniques catalanes medievals, entre els quals el del *Llibre dels feits*, al volum I de Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, 1964; vegeu també els aplecs pòstums: Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Historia i historiografia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; Miquel COLL i ALENTORN, *Historiografia*, Barcelona, Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

25. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ i Frederic UDINA MARTORELL, «Historiografia y fuentes del reinado de Jaime I, desde 1909 hasta 1975», a *Jaime I...*, p. 340.

26. Jordi BRUGUERA (ed.), *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, 1991, 2 v.

27. Damian SMITH i Helena BUFFERY (ed.), *The Book of Deeds of James I of Aragon: A Translation of the Medieval Catalan Llibre dels fets*, Hampshire, 2003.

28. Stefano CINGOLANI, «Memòria i estratègies comunicatives al *Llibre del rei Jaume I*», *Revista de Catalunya*, núm. 154 (2000), p. 111-141; Stefano CINGOLANI, «Jo Ramon Muntaner. Consideracions sobre el paper de l'autobiografia en els historiadors en llengua vulgar», *Estudis de llengua i literatura catalana*, vol. XI (1985), p. 95-125; Stefano ASPERTI, «Il re e la storia: Proposte per una nova lettura del *Libre dels feys* di Jaume I», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, núm. 3 (1984), p. 279; Lola BADIA, «Veritat i literatura a les cròniques medievals catalanes: Ramon Muntaner», a Lola BADIA, *Tradicció i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València, Barcelona, 1993, p. 19-38.

29. José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I el Conquistador*, Madrid, 2003.

30. Stefano CINGOLANI, *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007.

31. Ernest BELENGUER, *Jaime I y su reinado*, Lleida, Milenio, 2008. Aquest historiador havia ja publicat una obra sobre la historiografia valenciana entorn de Jaume I: Ernest BELENGUER, *Jaume I a través de la historia*, València, Tres i Quatre, 1984.

32. Antoni FURIÓ, *El rei Conqueridor. Jaume I, entre la història i la llegenda*, València, Bromera, 2008.

seus llibres: «història i mite d'un rei» en el cas de Cingolani; «entre la història i la llegenda» en el cas de Furió.³³

Aquesta és, evidentment, una de les fites fonamentals que té plantejada la historiografia entorn de la figura de Jaume I. De tota manera, penso que l'avenç ha de venir per un major diàleg disciplinari entre historiadors i crítics literaris. Això és especialment important en el cas de l'anàlisi de Jaume I i el seu temps, perquè tots els seus estudiosos estan d'acord que aquest tema cal encarar-lo sempre combinant la principal font d'informació del regnat (el *Llibre dels feits*) amb la documentació arxivística disponible. Així, la mateixa naturalesa de les fonts és dual: la crònica de Jaume I, de caràcter historicoliterari, per una banda, i la documentació arxivística, de caràcter estrictament històric, per l'altra.

Aquest és un problema real que té plantejada la historiografia dedicada a Jaume I actualment. N'hi ha prou de comparar les biografies recentment publicades per adonar-se d'aquesta problemàtica. Potser els casos de la de Belenguer i la de Cingolani són els extrems: el primer força escèptic respecte a la recepció del *Llibre dels feits* com a font documental, i el segon convençut de la seva vàlua com la font d'informació principal. La monumental biografia de Villacañas, ben documentada i narrada, representa un bon «estat de la qüestió» sobre els estudis entorn de Jaume I i la seva època.

La celebració d'aquest nou centenari del naixement del gran rei Jaume I (heroi llegendari mitificat per als uns, rei conqueridor i fundador per als altres) hauria de fer pensar als investigadors que cal obrir ara una nova època en la recerca, com aquella que es van proposar els qui es van reunir a Barcelona l'any 1908, al Primer Congrés de la Corona d'Aragó. L'honestat de Soldevila es torna a fer present en aquest moment, perquè, com és sabut, després de publicar la seva biografia del rei conqueridor l'any 1958, es va proposar reescriure-la dividida en tres períodes, de manera més minuciosa. La seva mort, l'any 1971, li va impedir acabar el seu darrer gran projecte, però va arribar a publicar l'any 1968 el primer dels seus volums, titulat *Els primers temps de Jaume I*.³⁴ Ara, potser una mica atabalats per la inflació de biografies generals basades en la documentació i la bibliografia disponibles, publicades entorn del seu centenari, hauríem de mirar de tornar humilment a la publicació d'estudis de detall, fruit de la lectura de les fonts primàries (cronístiques o arxivístiques) i no tant de la manipulació de les dades bibliogràfiques. El gran rei Jaume I es mereix que, si més no, ho intentem.

33. Vegeu també Caterina VALRIU i Tomàs VIBOT, *Jaume I. Un heroi històric, un heroi de llegenda*, Palma de Mallorca, 2005.

34. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968.

La iconografia de Jaume I durant l'edat mitjana

Marta SERRANO COLL
Universitat Rovira i Virgili

INTRODUCCIÓ

El dia 1 de febrer de 1208 nasqué, al palau de Tornamira de la ciutat de Montpeller, el rei en Jaume, a qui els annals de la història batejarien amb el sobrenom del Conqueridor. No en va, a més de ser rei d'Aragó, comte de Barcelona i d'Urgell i senyor de Montpeller, sotmetria sota la seva Corona el regne de Mallorca i el de València després d'unes difícils, encara que glorioses, campanyes militars per ell dirigides.

Dotat d'una forta personalitat, la seva aura llegendària es pot advertir fins i tot en els moments previs a la seva concepció, titllada per alguns de miraculosa. El seu encertat govern i el seu esplèndid tarannà, segons ens expliquen algunes de les fonts escrites medievals, tingueren ressò plàstic principalment en la iconografia generada després del seu regnat. De fet, sobta l'interès mostrat cap a la seva figura sobretot a partir del segle XIV, instat, no poques vegades, pels seus descendents. En aquest sentit, despunta Pere el Cerimoniós, gran admirador i, fins i tot, emulador del seu gloriós predecessor, a qui, significativament, no dubtà a qualificar, en algunes ocasions, com «lo sant rei».¹

Aquestes pàgines no fan sinó oferir una anàlisi d'algunes de les imatges que, del Conqueridor, foren generades en el llarg transcurs de l'edat mitjana.² És ben cert que la majoria són posteriors al seu govern, motiu pel qual s'ha de donar especial èmfasi a les seves representacions coetànies, entre d'altres les procedents de segells i monedes, suports especialment petits, però que, com es veurà, ofereixen singularitats importants.

La iconografia conservada permet veure'l des de les cerimònies que *fan* el rei, com són les litúrgiques de coronació i dels funerals, fins a la seva inclusió a les genealogies, sèries dinàstiques no poques vegades instades amb la finalitat d'evidenciar la glòria d'una nissaga. Igualment, el repertori figuratiu ens permet advertir-lo exercint algunes tasques de govern. Aquest recorregut en imatges abraça un arc cronològic de més de dos-cents anys que regala, intermitentment, evidències plàstiques sobre com fou vist i concebut el rei en Jaume al llarg del període medieval. Aquesta concepció, sobretot ulterior i que denota una claríssima visió favorable cap a la seva figura, encara que fou afavorida mol-

1. Per exemple, referint-se als moments previs a la seva mort, la Crònica de Sant Joan de la Penya, escrita a instàncies del Cerimoniós, descriu: «El dito santo rey se despulló los vestidos [...]»: Carmen ORCÁSTEGUI GROS, *Crònica de San Juan de la Peña (versió aragonesa)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1986, cap. 35, línia 286.

2. L'estudi exhaustiu d'aquestes imatges fou publicat recentment a Marta SERRANO COLL, *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2008.

tes vegades pel patrocini de la pròpia monarquia, en ocasions fou generada per altres organismes amb un desig, com es veurà, de vincular-se a la institució monàrquica per, d'aquesta manera, assolir un major prestigi i alhora enaltir el seu grau de notorietat.

ELS MOMENTS EXTREMS DE LA VIDA DEL MONARCA: LA CORONACIÓ I ELS FUNERALS

Són dues les solemnitats clau que conformen la vida d'un monarca. D'extensió variable i condensades en la cerimònia de coronació i en la litúrgia de les exèquies, constitueixen els instants extrems de l'autoritat regia, és a dir, els que indiquen el principi i el final d'un regnat.

Jaume I personifica un govern especialment particular, ja que no consten notícies sobre la seva coronació.³ És veritat que el mateix rei afirmà en la seva crònica que era rei per dret,⁴ però els fets constaten que tota la vida aspirà a ser coronat pel sant pare. De fet, és ben coneguda la descripció de la magnífica corona que ordenà fer amb motiu de la desitjada coronació que pensava protagonitzar a Lió: «E que ja no en trobaria hom tan bona en Lió com aquella, car era feita ab aur et ab peres precioses que valia pus de cent mília sous de torneses»,⁵ corona de la qual mai no arribà a gaudir en considerar abusives les condicions imposades pel successor de sant Pere.⁶ Aquesta qüestió desembocaria en la creació d'una iconografia molt particular, especialment als regnes acabats de conquerir.

Només ens consta una imatge que il·lustraria la coronació de Jaume I, representació que es troba a l'espectacular *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*⁷ il·luminat pel miniaturista conegut com a Mestre dels Privilegis⁸ i identificat amb Joan Loert.⁹ Una vinyeta a pàgina sencera del verso del foli 13 mostra el moment durant el qual el Conqueridor és coronat per dos àngels alhora que concedeix i jura les franquícies i els privilegis del regne de Mallorca, representació inusual en combinar ambdues cerimònies en una mateixa escena.¹⁰ És veritat, però, que no hi ha res que ens indiqui que, efectivament, sigui ell el representat, qüestió que pot fer pensar que aquí s'alludeix al rei de Mallorca, a nivell genèric, tal com defensen Gabriel Llopart i Isabel Escandell en un estudi molt recent,¹¹ en considerar que la identificació amb Jaume I entraria en contradicció amb el fet que aquest

3. Si bé Desclot adverteix que quan «aquest infant En Jacme fo ja cregut, que ben havia ja vint ans, [...] anà-se'n a Saragossa e llevà-se rei»: BERNAT DESCLOT, *Crònica*, a Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, 3a ed., Barcelona, Selecta, 1983, cap. xi.

4. «Nós sóm rei d'Aragó, e havem-lo per nostre dret»: JAUME I, *Libre dels feyts del rei en Jacme*, a Ferran SOLDEVILA, *Les quatre...*, cap. 29.

5. JAUME I, *Libre dels feyts*, cap. 536.

6. La conseqüència fou, com diria el rei, en el seu retorn «menys de corona que ab corona»: JAUME I, *Libre dels feyts*, cap. 538.

7. O *Franqueses a Regibus Majoricarum concessae*. Fou firmat el 1334 per l'escrivà Romeu Despoal. Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la miniatura catalana*, vol. II, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1960, p. 96-97.

8. Apeletiu ideat per Millard MEISS, «Italian Style in Catalonia and a Fourteenth Century Catalan Workshop», *The Journal of the Walters Art Gallery* (Baltimore), vol. IV (1941), p. 51.

9. També anomenat Joan Lloret, segons Ricard URGELL, «Munificència regia. *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*», a Isidro Gonzalo BANGO TORVISO (dir.), *Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y monarquía*, vol. I, *Estudios y catálogo*, Lleó, Junta de Castilla y León, Caja España, 2000, p. 129.

10. Es crida l'atenció sobre aquesta qüestió a Gabriel LLOPART I MORAGUES i Isabel ESCANDELL I PROUST, «El llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca. Estudi historicoartístic», a Ricard URGELL (dir.), *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Mallorca, Olañeta i Universitat de les Illes Balears, 2011.

11. Gabriel LLOPART I MORAGUES i Isabel ESCANDELL I PROUST, «El llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca. Estudi historicoartístic».

rei mai no va ser coronat. Sense ànim de contradir-los, hi ha una sèrie de qüestions que conviden a suposar el contrari. Primer, aquesta circumstància no el privà d'introduir, en la seva sigillografia, la corona en la testa del genet, fins llavors inexistent. Segon, el fet que el document es refereix de manera explícita a Jaume I. Tercer, que en el còdex hi hagi il·lustracions referents a les coronacions de tots els seus successors: Jaume II, Sanç i Jaume III. Tot semblaria indicar que es podria tractar del rei en Jaume, el qual, per «dret de conquesta», instaurà aquesta mena de solemnitats a l'illa.

FIGURA 1. *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, foli 13v. 1334. Arxiu del Regne de Mallorca.

Aquesta escena, que deriva, com ha estat acceptat unànimement, de la *Maiestas* sienesa, és una imatge de poder que, d'acord amb els termes de Joaquín Yarza, «roza la blasfèmia [...] [encara que] se adecua a las intenciones de la corona mallorquina.»¹² En aquesta línia, amb aquesta representació no es feia sinó evidenciar plàsticament la voluntat i la pretensió, per part de la monarquia insular,

12. Joaquín YARZA LUACES, «La pintura española medieval. El mundo gótico», a Alfonso E. PÉREZ SÁNCHEZ (dir.), *La pintura española*, vol. 1, Milà, Electa, 1995, p. 87. Ho ha tornat a posar de manifest a Joaquín YARZA LUACES, «La miniatura en los reinos peninsulares medievales», a Joaquín YARZA LUACES (ed.), *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Múrcia, Nausicäa, 2007, p. 46-47.

d'un suposat caràcter sacre. Recordarem que pels volts de les dates en què aquest cartulari fou il·luminat, encara que els conflictes amb el rei d'Aragó no havien arribat al seu punt àlgid, la legitimitat dels reis mallorquins ja era posada en entredit. No és casual que aquesta figuració intenti constatar a nivell iconogràfic l'origen místic del poder del sobirà: de fet, es prescindeix del rol dels prelats, convertits en mers testimonis, que ara queda reservat al cor angèlic; ja no són els alts dignataris civils o eclesiàstics els qui coronen el rei, sinó àngels: els delegats directes, i missatgers, del poder diví. Això no obstant, aquesta figuració no comportà un paper exclusiu o innovador per part de la reialesa mallorquina pel que fa a la imatge del poder, ja que durant aquest període afirmar l'origen diví del poder àulic fou un objectiu quasi obsessiu, en termes de Christiane Raynaud,¹³ dins el marc de les monarquies medievals.

Com a cerimònia eurítmica a la de la coronació, trobem la de les exèquies, solemnitat que indica el final de la vida del rei i que no poques vegades trobà ressò iconogràfic de caràcter monumental. No fou el cas de Jaume I, de qui les fonts documentals destaquen no sols el dol generalitzat instants després de la seva mort, sinó també altres ordinacions luctuoses de major envergadura que constaten l'estimació, cada cop més creixent, dels seus súbdits, sobretot mallorquins i valencians.¹⁴ La seva tomba fou, originàriament, una sepultura «muyt honrada», segons expressió de la *Crònica de Sant Joan de la Penya*.¹⁵ Aquest primer sepulcre consistia, com el del seu avi Alfons el Cast, en una senzilla urna de fusta folrada de vellut o de damasc i clavetejada de metalls preciosos.¹⁶ Igualment, com la del seu predecessor, s'ubicava al presbiteri de l'església de Santa Maria de Poblet,¹⁷ cenobi ja convertit en panteó reial.

El canvi d'emplaçament i d'estructura fou resultat de la voluntat de Pere el Cerimoniós, que sentí veritable predilecció pel Conqueridor tal com es desprèn d'alguns dels seus projectes artístics i de les citacions de la seva *Crònica* que, no sembla casual, seguia el model del *Llibre dels feits del rei en Jacme*. De fet, entre les raons que expliquen la decisió d'establir Santa Maria de Poblet com a lloc de sepultura propi i de tots els seus successors en detriment de Santes Creus,¹⁸ s'hauria d'incloure, al

13. Christiane RAYNAUD, «La représentation du pouvoir dans le langage iconographique de l'enluminure française au début du xvème siècle», *Razo. Cahiers du Centre d'Études Médiévales de Nice* (Niça), núm. 9, (1989), p. 152. Sobre l'evolució de la iconografia de la cerimònia de coronació, remeto a Marta SERRANO COLL, «El códice AGN B2 y la iconografia de coronaciones y exequias regias en la miniatura bajomedieval», a *Ceremonial de Unción, Coronación y Exequias de los reyes de Inglaterra* (AGN. Códices y Cartularios. B.2), vol. II, *Estudios*, que la institució Príncep de Viana i el Govern de Navarra publicaran aquest any.

14. De totes aquestes fonts, potser Ramon Muntaner és qui aporta més dades: «E els dols, e els plors, e els plants e els crits començaren per tota la ciutat, que no hi romàs ric-hom, mainader ne cavaller, ciutadans, dones e donzelles, que tui anaven darrera la senyera e l'escut seu, e deu cavalls a qui hom havia tolta la coa. E així anaven tuit plorant e braidant: e aquest dol durà en la ciutat quatre dies»: Ramon MUNTANER, *Crònica*, a Ferran SOLDEVILA, *Les quatre...*, cap. XXVIII.

15. Carmen ORCÁSTEGUI GROS, *Crònica de San Juan...*, cap. 36.

16. Fra Vicenç Prada afirma que només era de fusta folrada amb vellut negre: Vicenç PRADA, *Sepulcros de la casa R^l. de Aragon, Condes de Urgel, Duques de Segorbe, y Cardona, Varones, Señores de Vassallos, Cavalleros, Obispos, Abades, y otros muchos, que descansan, y eligieron sepultura en el Insigne y R. Monasterio de Nr S^{ra}. De Poblet, Orden del Cister. Elucidados por un indigno Monge de dicho R^l. Monast^o. Dedicados A la Concepcion Purissima de la Reyna y Emperatriz de los Cielos María S^{ra}. Nr. Año 1692*, Biblioteca de Poblet, ms. Arm. VI, C. 19.39, f. 4r. També ho afirma Eduard TODA I GÜELL, *Panteones reales de Poblet. Destrucción, Envío de los fragmentos a Tarragona y Abandono en los sótanos municipales, en 1854. Traslado al Museo Provincial en 1894, Restitución al monasterio en 1933*, Tarragona, Imprenta Suc. De Torres & Virgili, 1935, p. 5.

17. Ricardo del ARCO Y GARAY, *Sepulcros de la Casa Real de Aragón*, Madrid, Instituto Jerónimo Zurita, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1945, p. 186-188.

18. Com es veu en el desacord entre Pere III i el seu pare Jaume I arran del Tractat de Corbeil i en el fet que Poblet es convertís en un significatiu lloc de pas entre els camins que unien les ciutats més importants del regne, etc. Sobre aquest tema, vegeu Josep VIVES I MIRET, «Els sepulcres reials del monestir de Santes Creus», *Studia Monastica* (Barcelona), vol. 6, fasc. 2 (1964), p. 360; José Luis MOLINS, «Poblet», a Luis Javier FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA (dir.), *Sedes reales de Navarra*, 4a ed., Pamplona, Gobierno de Navarra, 1998, p. 375.

meu parer, la devoció i l'estima que el rei en Pere sentia vers Jaume I, el qual, en els seus últims dies i després d'abdicar, havia pres l'hàbit cistercenc i havia disposat ser enterrat en aquell cenobi seguint una pràctica habitual: l'anomenada *traditio corporis et animae*.¹⁹ Fos com fos, pels volts del 1366, d'acord amb Josep Bracons,²⁰ es col·locà la nova sepultura del rei Conqueridor sobre un arc entre els pilars del creuer i fou representat, tal com especifiquen els documents, amb una estàtua jacent «esmaltada de vidre, semblant a la sepultura del dit senyor rei [en Pere], ab caps de chembranes et de dos pilars dobles de images et de tabernacles et de formes.»²¹ L'any 1370, el Cerimoniós ideà una doble representació, motiu pel qual contracta, també amb el mestre Cascalls, «dues ymages de pedra, a estatua, del rei Jacme, besavi del senyor rei [...] ço és, una a figura e a manera de rey coronat [...] e altra, a figura e a manera de monge, ab son àbit vestit, e qui jau tinent corona reyal en son cap.»²² És a dir, una amb tots els ornaments reials d'acord amb el pare Finestres²³ i una altra representat com a monjo al costat que dóna a la sagristia vella. Un cop es col·locaren ambdues estàtues jacentes, no coincidiren amb l'alçada de la del comitent, fet que provocà l'encàrrec dels «senyals reials esmaltats e daurats» per tal d'elevat-les.²⁴ També exhuma la documentació que la primera imatge que s'esculpí per a la sepultura de Jaume I es destinà, finalment, a la tomba d'Alfons II,²⁵ decisió que palesa, i corrobora, l'escàs valor retratístic que llavors era atorgat a aquesta mena de figuracions, molt contràriament al que succeïa en altres àmbits europeus, com per exemple a Itàlia.

LA IMATGE DEL CONQUERIDOR DINS LA NUMISMÀTICA I LA SIGILOGRAFIA

Coneixedor del seu potencial i condicionat per la necessitat d'organitzar i unificar els seus dominis, encara que dotant-los també d'una certa autonomia després de les recents conquestes, el Conqueridor se submergí en una tasca iconogràfica intensa que, afectant ambdós suports jurídics, reafirmava el seu poder davant els seus súbdits.

En el terreny numismàtic, rescatà la tasca unificadora pròpia del seu avi Alfons i tornà a adoptar-la el 1247 mitjançant una nova encunyació expedida a la seca de València i destinada als territoris acabats de conquerir: València i Mallorca. Batuda de tern,²⁶ i seguint el model provençal, és a dir,

19. És a dir, el camí seguit pels laics per tal de formar part de les comunitats religioses en el moment de la mort amb la finalitat d'aconseguir els corresponents beneficis espirituals. Segueixo la definició que n'ofereix FRANCESCA ESPAÑOL BERTRAN, *El gòtic català*, Barcelona, Angle, 2002, p. 46.

20. JOSEP BRACONS I CLAPÉS, «*Operibus monumentorum que fieri facere ordinamus*. L'escultura al servei del Cerimoniós», a *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, Anuario de Estudios Medievales, annex núm. 24, 1989, p. 219.

21. AGUSTÍ ALTISENT, *Història de Poblet*, l'Espluga de Francolí, Abadia de Poblet, 1974, p. 274.

22. ANTONI RUBIÓ I LLUCH, *Documents per a la història de la cultura catalana mig-aval (edició facsímil de l'any 2000)*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908, doc. 235, p. 226-228. Vegeu també FREDERIC MARÈS DEULOVOL, *Las tumbas reales de los monarcas de Cataluña y Aragón del monasterio de Santa Maria de Poblet*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1952, doc. 35, p. 183-185.

23. No especifica més en la seva descripció: JAUME FINESTRES I DE MONSALVO, *Historia del Real Monasterio de Poblet, ilustrada con disertaciones curiosas sobre la antigüedad de su fundación, catálogo de abades y memorias cronológicas de sus gobiernos, con las de papas, reyes y abades generales del Císter tocantes a Poblet dividida en cinco libros (1753)*, vol. III, Barcelona, Orbis, 1948, p. 299.

24. FREDERIC MARÈS DEULOVOL, *Las tumbas reales...*, doc. 35; citat a JOSEP BRACONS I CLAPÉS, «*Operibus monumentorum que fieri facere ordinamus*. L'escultura al servei del Cerimoniós», a *Pere el Cerimoniós...*, p. 219.

25. «[...] que aquella ymage del dit rey Jacme, la qual lo dit maestre [Cascalls] havia ja feta [...] devia posar en una part del vas del senyor rey n'Amfos»: FREDERIC MARÈS DEULOVOL, *Las tumbas reales...*, doc. 35, p. 183-185.

26. Anomenada així en ser tres els marcs de plata que entraven al riell per batre-la: FELIP MATEU I LLOPIS, *La moneda de los reinos de Valencia y Mallorca*, València, Anubar, 1977, p. 130.

bust coronat de perfil / creu processional; assumia una clara política d'unificació monetària en establir que la seva circulació fos exclusiva en aquelles terres. En segon lloc, el 1258 decidí crear una nova moneda barcelonina que, igual que la de València i Mallorca, també establí de tern i amb el cap del rei coronat per tal de diferenciar-la del doblenc. És interessant la gran creu que hi introduí al revers, cantonada per anells i punts,²⁷ ja que, a l'anvers típic de la moneda provençal, hi afegia un nou revers que complia la funció d'atorgar una nova identitat a l'encunyació, la qual cosa originava un nou tipus d'amonedament als territoris de la Corona. En tercer lloc, també introduí canvis a la moneda aragonesa, els més importants dels quals es troben, igualment, al revers: una gran creu de doble travesser campeja per tota la seva superfície. Aquest tipus de creu ja havia aparegut en algunes monedes peninsulars, com és el cas d'un *dinero* de Ferran II de Lleó (1157-1188) que, encara que és excepcional per la seva raresa, s'ha de tenir en compte perquè la seva tipologia de bust de perfil coronat / creu de doble travesser és pràcticament idèntica a l'emprada pel Conqueridor. Lligams familiars amb Lleó podrien oferir una explicació plausible a l'adaptació d'aquesta iconografia per part del rei Jaume, encara que també la podria explicar el seu matrimoni amb Violant, filla d'Andreu d'Hongria, el qual emetia peces contemporànies amb aquest element en alguna de les seves cares.²⁸ O tal vegada les intenses relacions amb Sicília —fruit de les quals fou el matrimoni del seu primogènit amb Constança, filla de Manfred—, on circulaven *ducatis* en els quals figurava Roger II amb el seu primogènit entre una creu de doble travesser.²⁹ En contra de les opinions que suggereixen que l'adaptació d'aquest tipus de creu no és sinó una «simplificació dels arbres o de les creus aixecades sobre pal dels tipus anteriors»³⁰ o una mostra de la dependència del regne aragonès a la Santa Seu,³¹ s'ha d'entendre com una evidència visual d'algun contingut profund relacionat, potser, amb l'antic significat simbòlic bizantí³² i, en conseqüència, amb les guerres de croada que el Conqueridor protagonitzà tan encarament.

En línies generals, la característica de la seva política monetària fou l'adopció d'un mateix tipus iconogràfic a l'anvers de totes les seves emissions, tipus que es mantingué constant en quasi totes les emissions posteriors:³³ la representació del monarca cofat amb una visible corona, la insígnia règia per excel·lència. D'altra banda, el rei escollí diferents reversos per tal d'identificar cadascun dels terri-

27. Possiblement adoptats dels *sterling* anglesos, concretament dels pertanyents a Enric III, segons Felip MATEU I LLOPIS, *Les relacions del Principat de Catalunya i els Regnes de València i Mallorca amb Anglaterra i el paralelisme monetari d'aquests països durant els segles XIII, XIV i XV*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura, 1934, p. 30.

28. Sobre aquestes monedes hongareses que porten creus de doble travesser, remeto a Arthur ENGEL i Raymond SERRURE, *Traité de Numismatique du Moyen Âge*, vol. II, París, Arnaldo Forni, 1890, p. 886-888.

29. Aquesta moneda original fou introduïda per Roger II el 1140. Apareix publicada a Philip GRIERSON, *Monnaies du Moyen Âge*. París, Bibliothèque des Arts, 1976, figures 236 i 137.

30. Miquel CRUSAFONT I SABATER, «Notes sobre el diner jaquès», a *II Simposi numismàtic de Barcelona*, Barcelona, Asociación Numismática Española, 1980, p. 257-266.

31. Pío BELTRÁN VILLAGRASA, «Los dineros jaqueses, su evolución y su desaparición», *Caesaraugusta* (Saragossa), núm. 3, (1951), p. 441 i següents. Seria estrany, tal com comenta Miquel Crusafont, que Jaume I hagués decidit recordar en el seu numerari la infeudació iniciada pel seu pare i per a ell tan indigna: Miquel CRUSAFONT I SABATER, *Numismática de la Corona catalano-aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid, Vico, 1982, p. 82. I, si fos d'aquesta manera, què és el que explica que el rei de Lleó també utilitzés aquest mateix signe al revers d'una de les seves monedes?

32. És prou conegut que la iconografia d'inspiració cristiana ideada per Constantí remetia a les seves preocupacions polítiques, amb la qual cosa supeditava la fe a les necessitats de l'estat. Vegeu-ne més detalls a André GRABAR, *Las vías de la creación en la iconografía cristiana*, Madrid, Alianza, 1994, p. 45 i següents.

33. De fet, la persistent imatge d'aquestes monedes generà que la documentació escrita s'hi referís amb el nom de «coronats»: Teresa MAROT I SALSAS, «La moneda medieval, moderna i contemporània. Els bitllets», a Xavier BARRAL I ALTET (dir.), *Ars Cataloniae, Art de Catalunya*, vol. 12, Barcelona, L'Isard, 1997, p. 263.

toris en els quals es batia moneda: creu processional a València, creu acantonada per anells i tres punts a Barcelona, i creu de doble travesser a Aragó.

Evidentment, la incorporació de nous territoris també tingué ressò iconogràfic en el terreny de la sigil·lografia. En primer lloc, abandonà la utilització del ceptre, introduït pel seu pare, i retornà a l'espasa el seu arrelat protagonisme, fet que, potser, caldria posar en relació amb el caràcter bèl·lic del jove rei. Fou precisament la seva activitat conqueridora la que provocà una sorprenent col·lecció de motlles sigillars,³⁴ obsolets conforme avançaven les conquestes i de grandària cada cop més creixent segons requerien les noves intitlacions.³⁵

Els seus segells majors continuen amb el tipus acostumat, és a dir, representació *entronitzada* a l'anvers i *eqüestre* al revers. Això no obstant, com ja s'ha esmentat, el ceptre queda relegat i s'atorga una importància més gran al tron, ara amb un visible respatller ornamentat. Amb la conquesta de Mallorca, els canvis, que són únicament de caràcter estilístic, se centren en la utilització d'un cànion més estilitzat i d'unes formes que tendeixen a la geometrització. I, a partir del 1238, un cop el regne de València resta sota la seva corona, emet un nou tipus inspirat, sense cap mena de dubtes, en la figuració dels anversos de les seves pròpies butlles de plom, fet que posa de manifest que es tornava a una línia més tradicional, fins a un cert punt afrancesada.

FIGURA 2. Butlla de Jaume I. Revers. 1220 i 1226.

Molt més interessants són les aportacions que es manifesten als reversos, ja que la seva figuració eqüestre, d'altra banda habitual a la iconografia del rei d'Aragó des de temps d'Alfons II, es presenta per primer cop coronada i precedida per un estel de sis o vuit puntes, indistintament. Pel que fa a la

34. Ferran de Sagarra agrupà les peces de Jaume I en tres períodes: des dels inicis del seu regnat fins a la conquesta de Mallorca el 1229, des d'aquell any fins a la presa de València el 1238 i, finalment, des de llavors fins a la mort del rei. Evidentment, d'acord amb les seves llegendes, que es feren ressò de les noves intitlacions. Vegeu-ne més detalls a Ferran de SAGARRA I SISCAR, «Los segells del rey en Jaume I», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), núm. 29, (1908), p. 5. Mantingué aquesta mateixa agrupació a la seva monumental obra: Ferran de SAGARRA I SISCAR, *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, Barcelona, Estampa d'Henrich, 1916-1932, p. 107.

35. Dels vuitanta-vuit mil·límetres que mesuraven els seus primers flaons, s'arribà fins als cent set després de la caiguda de València. Vegeu-ne més detalls a Ferran de SAGARRA I SISCAR, *Sigil·lografia catalana*.

corona, tenint en compte que aquest no és l'espai per a explicar els problemes derivats de la seva coronació, només s'assenyalarà i es recordarà que el rei Jaume, a més de mantenir ferm el seu desig de ser coronat de mans del pontífex, encara que sota unes condicions més favorables que les que li exigia el successor de sant Pere, no sols féu ús d'aquesta insígnia en totes les seves imatges figuratives, sinó que arribà al punt d'introduir aquest atribut en aquelles iconografies on no era present. Seria molt satisfactori poder constatar una substitució progressiva de l'elm ras pel coronat, però les evidències materials no ho permeten: el repertori figuratiu convida a afirmar que el canvi es degué, més que a un rerefons ideològic emmarcat pels problemes de la seva anhelada coronació, a la inserció dins d'un corrent estètic imperant a la Península i a la resta del continent.³⁶ Pel que fa a l'estel, que es mantingué precedint el cavaller fins a temps de Joan I, les conclusions semblen més dificultoses. La cerca de precedents sigillars amb aquest element ha resultat infructuosa, si bé s'ha constatat que les peces coetànies que el mostren testimonien la superioritat numèrica dels segells eclesiàstics referits a santa Maria, la qual cosa permet conjecturar que l'astre podria posseir un significat simbòlic religiós referit a ella, suposició corroborada per la quantitat d'oracions i advocacions que es refereixen a Maria com a *stella*.³⁷ Així, doncs, no seria estrany que Jaume I, fervorós devot de la Verge, com ho demostren diversos passatges del *Llibre dels feits*, utilitzés l'estel com a símbol de la Mare de Déu guiant-lo en les seves campanyes contra els enemics de la fe.³⁸ D'altra banda, encara que no ha estat possible confirmar-ho i no s'han trobat més referències en aquest altre sentit, d'acord amb una notícia de Francisco Javier de Garma, l'estel també es podria referir als ordes militars de cavalleria, sense l'ajuda dels quals gran part de les victòries del rei Jaume no s'haurien pogut dur a terme.³⁹

També resulta interessant la butlla oberta entre el 1231 i el 1238, ja que s'observen canvis en la utilització de les insígnies. D'una banda, el tron, que torna a assolir la forma tradicional d'escò i abandona definitivament el tipus curul que el seu pare havia emprat en les seves peces de plom, transformació amb conseqüències, ja que el soli curul no es tornarà a veure en la sigillografia posterior. D'altra banda, l'espasa, o bé col·locada verticalment o, en les peces dels anys 1255-1273, reposant verticalment sobre els seus genolls, que veié augmentat el seu protagonisme en substituir el ceptre⁴⁰ arran, potser, de la ja esmentada potenciació de la seva funció com a signe de sobirania.⁴¹

36. Ferran III (1230-1252) fou qui començà a emprar la corona sobre el cap del genet a la Corona de Castella i Lleó, més o menys coetàniament a l'anglès Enric III (1216-1272). Vegeu Paul DELAROCHE (dir.), *Trésor de Numismatique et de glyptique ou Recueil général de médailles, monnaies, pierres gravées, bas-reliefs, etc. tant anciens que modernes. Les plus intéressants sous le rapport de l'art et de l'histoire. Sceaux des rois et reines d'Angleterre*, Paris, Didier et Cie Libraires-Éditeurs, 1858, làmina iv, segells núm. 2 i 3.

37. Un còdex datat al segle XII que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (cod. Ripoll, núm. 193) ho assevera. Transcrit a Atanasio SINUÉS RUIZ, «Advocaciones de la Virgen en un códice del siglo XII», *Analecta Sacra Tarraconensia. Revista de Ciencias Histórico-eclesiásticas* (Barcelona), núm. xxi, (1948), p. 11.

38. Expressions com «Sancta Maria, Sancta Maria» o «Ajuda-nos Sancta Maria, Mare de Nostre Senyor» o «e nós pre-gàvem Sancta Maria de ço que nós desitàvem» abunden entre les seves línies: JAUME I, *Libre dels feits*, cap. 84, 85 o 443.

39. «En España tuvo principio por los años 1190 la Militar Caballería de Trujillo, cuya duración fue tan corta, que hallamos se agregó a la de Calatrava, el de 1196 con orden del rey don Alfonso VIII; su divisa era una estrella de plata, y su instituto acompañar la persona real en todas las jornadas»: FRANCISCO JAVIER DE GARMA I DE DURAN, *Adarga catalana. Arte y heráldica y prácticas reglas del blasón, con ejemplos de las piezas esmaltes y ornatos de que se compone un escudo, interior y exteriormente*, Barcelona, Orbis, 1954, p. 67.

40. Insígnia condemnada a l'oblit en la sigillografia del Conqueridor. Aquest canvi fou efímer, ja que el seu fill Pere tornà a recuperar-la per acabar convertint-la en element permanent de tots els segells oberts per part dels seus successors.

41. Sobre aquest tema, vegeu Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «Los símbolos de la soberanía en la Edad Media. El simbolismo de la espada», a *VII Centenario del Infante Don Fernando de la Cerda. Jornadas de Estudio*, Ciudad Real, Instituto de Estudios Manchegos, 1976, p. 285. També dedica un apartat especial a ambdues insígnies Bonifacio PALACIOS MARTÍN, *La coronación de los reyes de Aragón. 1204-1410. Aportación al estudio de las estructuras políticas medievales*, València, Anubar, 1975, p. 81-88.

EL *MINISTERIUM REGIS*

Sota el seu govern, i sens dubte condicionat per l'adquisició de nous territoris, s'intensificà el desenvolupament polític, institucional i legislatiu no solament mitjançant la compilació de còdexs jurídics ja existents, sinó també a través de la redacció d'uns altres de nous que, amb el temps, foren una altra vegada copiats rebent decoració il·luminada d'una qualitat moltes vegades extraordinària. En conseqüència, nombroses imatges el presenten a manera d'autor, sobretot en manuscrits de caràcter civil, com són els llibres de privilegis —els concedits pel monarca—, els de furs —i, per tant, aprovats a les Corts— o els dels tradicionals usatges. Els seus tipus compositius, molt similars i certament monòtons, sovint enganyen, ja que, en ocasions, s'enriqueixen amb altres continguts que, més o menys amagats, atorguen a la iconografia un significat més profund del que es podria sospitar a primera vista.

El primer cartulari del qual convé fer menció és la còpia que conté els Furs de la ciutat e regne de València,⁴² en concret l'exemplar realitzat per Boronat Pera, notari del rei Alfons el Benigne, el 1329.⁴³ L'original, inserit dins del *furor legalis* de la cristiandat arran de les conquestes,⁴⁴ fou fruit de la decisió de Jaume I, que començava a emprar per si mateix el poder legislatiu. Fent gala de la seva personalitat com a gran promotor del dret, convertia els seus dos nous regnes en entitats independents a les quals, a més de donar moneda i sistema de pesos i mesures propis, atorgava privilegis exclusius. Fou signat i jurat l'11 d'abril de 1261 i en la seva redacció, segons Gunnar Tilander, podria haver intervingut el bisbe d'Osca Vidal de Canyelles,⁴⁵ una dada sens dubte rellevant, ja que es podria sospitar que les seves miniatures no fan sinó basar-se o prendre com a model la decoració que il·lustrava l'obra cabdal que se'ns ha conservat d'aquest eclesiàstic: l'anomenat *In excelsis Dei thesauris*, una miniatura del qual serà analitzada més endavant. Entronitzat, se'ns presenta el monarca a manera d'autor, tipus iconogràfic que es desenvolupà a l'Imperi romà i es difongué per Europa a través dels carolingis i els otònians sense gaires variacions.⁴⁶ La funció d'aquesta forma compositiva era, com advertia André Grabar, reemplaçar el sobirà en persona i, de la mateixa manera que ho feia el retrat gravat en un segell, validar el document que il·lustra.⁴⁷ Són diverses les miniatures que responen a aquesta mateixa tipologia, estigui el sobirà entronitzat o dempeus: les que trobem decorant alguns dels pergamins del *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, el *Llibre dels Usatges* de Ramon Ferrer i el *Llibre Verd I*, el *Tercer Llibre Verd*, els *Usatges de Barcelona*, el *Llibre de privilegis de Cervera* o el *Llibre de privilegis i ordinacions dels hortolans de Sant Antoni* així ho posen de manifest.

Dins d'aquesta mateixa tipologia, molt més interessants resulten les que mostren el consens, ja que la decisió reial havia de resultar de la reunió del consell. Com se sap, la Corona d'Aragó disposava, des d'antuvi i per dret propi, de les Corts, un mecanisme a través del qual totes les decisions governatives estaven sotmeses al consens. La documentació exhuma que Jaume I n'intensificà la celebració regular, qüestió que es posa de manifest en les cròniques i que també es constata en la

42. Conservat a l'Arxiu Municipal de València.

43. O Bononato de Piedra: Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *El arte de la miniatura española*, vol. II, Madrid, Plutarco, 1932, p. 208.

44. Artur AHUIR i Alicia PALAZÓN, *Història de la literatura en llengua valenciana. Segle XIII*, València, Diputació de València, 2001, p. 213.

45. Gunnar TILANDER, *Vidal Mayor, traducció aragonesa de la obra «In excelsis Dei thesauris» de Vidal de Canellas*, vol. I, Lund, Hakan Ohlssons, 1956, p. 21.

46. Encara que es remunta al món egipci. Vegeu Etefvina FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, «El retrato regio en los Tumbos de los tesoros catedralicios», a Isidro Gonzalo BANGO TORVISO (dir.), *Maravillas de la España...*, p. 47.

47. André GRABAR, *La iconoclastia bizantina. Dossier arqueològic*, Madrid, Akal, coll. «Arte y Estética», 1998, p. 68.

iconografia. Del repertori compilat, destaquen les que es troben al *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, al *Llibre de franquees de Malorcha* o les dels diferents exemplars dels *Usatges i constitucions de Catalunya*, però potser la més espectacular és la que es troba al foli 75r de l'anomenat *Tercer Llibre Verd* de Barcelona i que encapçala les constitucions de pau i treva atorgades per Jaume I. A l'interior d'una edificació que transmet una certa perspectiva, Jaume I, amb les seves insígnies de poder i convenientment emfatitzat pel cànon i també en alçada mitjançant tarima, es flanqueja per bisbes i civils que s'ordenen als seus costats.

FIGURA 3. *In excelsis Dei thesauris*, foli 1r. 1270-1290. J. Paul Getty Museum. Santa Monica (Califòrnia).

Dins del *Ministerium Regis*, l'administració de justícia fou una tasca essencial, ja que el rei, font de dret i entès llavors com la pròpia llei vivent, exercia la funció judicial. Evidentment, a la pràctica era molt estrany que exercís la justícia directament, motiu pel qual s'havia generat un complex engranatge de funcionaris i altres administratius que actuaven en nom del rei i que vetllaven per protegir els benefactors i castigar, amb tot el pes de la llei, els maliciosos. És dins de l'*In excelsis Dei thesauris*, també conegut com a *Vidal Major*, on trobem les primeres i úniques representacions medievals que retraten el rei d'Aragó, a nivell genèric, com a jutge. Ordenament jurídic que constitueix un dels més importants cartularis del segle XIII, fou fruit de la iniciativa de Jaume I per acabar, a les Corts d'Osca del 1247, amb les diversitats forals existents i consolidar un sistema jurídic unificat instaurant a la Corona el que Luis González ha definit com un «proceso de territorialización empírica del derecho».⁴⁸ La versió que aquí s'analitza és una tercera compilació que no se sap si és una versió romanç de l'*In excelsis* o una compilació comentada pel bisbe d'Osca, però ens interessa per les magnífiques i diverses representacions que, deutores de l'art oficial romà⁴⁹ i estudiades amb minuciositat per M. Carmen

48. Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Los fueros, las cortes y el justicia de Aragón», a *Aragón. Reino y Corona. Centro Cultural de la Villa de Madrid. Del 4 de abril al 21 de mayo de 2000*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2000, p. 119.

49. Sobre aquesta qüestió, remeto a l'estudi d'André GRABAR, *Las vías...*

Lacarra,⁵⁰ il·lustren el text que acompanyen d'immediat. De totes elles, la del foli 1r és la que més afecta el present estudi en mostrar el Conqueridor en el precís instant d'ordenar la compilació. Veritablement fou ell qui decidí organitzar la nova recopilació de lleis «por los quales el dito regno sea gobernado»,⁵¹ ja que no és sinó a ell a qui correspon aquesta funció: ja s'ha avançat que d'ell prové la justícia i que només ell té aquesta facultat judicial, i, per tant, i en la línia de la cerca de la consolidació del poder reial per sobre de barons i grans eclesiàstics, és qui posseeix el dret de la seva aplicació.⁵² Així, dins d'una gran inicial, se'ns dibuixa el Conqueridor, el qual, d'acord amb els membres de la seva cort, també representats en el registre inferior, encarrega a Vidal de Canyelles l'execució del compendi legal en presència d'alts dignataris eclesiàstics, tots ells identificats gràcies a les fonts escrites.⁵³

Una altra vessant del rei en Jaume alludeix a la misericòrdia, virtut que practicà en nombroses ocasions, tal com indiquen les línies de les cròniques medievals, evidentment cristianes,⁵⁴ i que ha tingut un ressò iconogràfic excepcional en el conegut com a «còdex ric» de les *Cantigas de Santa Maria* elaborades a instàncies d'Alfons X entre el 1257 i el 1284. Dins la vinyeta, se'ns mostra, encapçalat per la sentència «C. os mouros pedíron merce al rei don James Daragon», el Conqueridor amb tota fastuositat i magnificència fent acte de clemència. Capricis de l'artista han fet que la fisonomia de Jaume i d'Alfons sigui tan diversa: el primer ha estat dibuixat amb cabells i una llarga barba canosa, molt al contrari que el castellà, d'aparença molt més jove. De fet, no fou gaire la diferència d'edat entre ambdós monarques, que es portaven només vuit anys. Potser podria explicar el seu aspecte senil el fet que el d'Aragó fos sogre del castellà o, tal vegada, el record que el rei en Jaume havia personificat un regnat prou dilatat, de més de seixanta anys, gens habitual a l'època.

LA DEVOCIÓ DEL REI EN JAUME

No s'insistirà en el fet que, durant l'edat mitjana, el compromís amb allò religiós era profund, fins al punt que la devoció i la seva manifestació material, l'oració, eren pràctiques habituals de tots els mortals, inclòs el rei. És cert que no tots els sobirans es preocuparen d'igual manera per la litúrgia, encara que tampoc no dubtaren a confiar a les pregàries monàstiques i a les generoses donacions la salvació de les seves ànimes. Consta, documentalment i iconogràficament, que Jaume I experimentà totes aquestes possibilitats: entre d'altres, es mencionarà l'exvot en cera que el 1273 realitzà a la seva imatge i semblança a Santa Maria del Puig en agraïment per la conquesta de València⁵⁵ o l'establiment de les trenta-cinc mil misses que s'havien de celebrar en honor de la seva ànima un cop morís. No obstant això, i malgrat aquestes actuacions de caràcter pietós, fou també molt conscient de la protec-

50. Que, a més, ofereix un estat de la qüestió sobre l'obra. Vegeu M. Carmen LACARRA DUCAY, «Las miniaturas del *Vidal Mayor*: estudio histórico-artístico», a *Vidal Mayor. Estudios*, Osca, Excelentísima Diputación Provincial, Instituto de Estudios Aragoneses, 1989, p. 115-166.

51. *Vidal Mayor, edición facsímil*, Osca, Excelentísima Diputación Provincial de Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1989, f. 1r, 2a col.

52. Remeto a Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Los fueros, las cortes y el justicia de Aragón», a *Aragón. Reino...*, p. 119.

53. Ferran d'Aragó, abat de Montaragó (1205-1248); Rodrigo de Ahonés, bisbe de Saragossa (1244-1248), i García Frontín II, bisbe de Tarassona i Tudela (1195-1219), dos d'ells mencionats al pròleg de l'obra. *Vidal Mayor...*, f. 1r.

54. Ja que les àrabs el mostren com un veritable botxí i el mencionen, no poques vegades, com «el tirà de Barcelona». Sobre la visió dels musulmans vençuts envers la figura de Jaume I, remeto al recent treball d'Antoni FURIÓ, *El rey Conquistador. Jaime I: entre la historia y la leyenda*, València, Bromera, 2007, p. 62.

55. D'acord amb les notícies de Gudiol i Cunill (del 1927), segons refereix Joaquín YARZA LUACES, «Artista-artesano en el gótico catalán», *Lambard. Estudios d'Art Medieval* (Barcelona), vol. III (1987), p. 166.

ció divina dispensada a la seva persona: la seva crònica abunda en detalls que corroboren aquesta sacra empara des de la seva infantesa fins a la seva edat adulta; tan conscient fou d'aquesta condició, que no dubtà en nombroses ocasions a posar la seva vida, intencionadament, en perill.

Algunes imatges, com l'exhibida al foli 1r dels *Fori et privilegia Valentiae*,⁵⁶ mostren el rei en actitud pietosa, això és, agenollat, amb les mans unides i mirant a la part superior dreta, just on emergeix el rostre de Déu Pare, tipus compositiu que ja s'observa, almenys, cap a finals del segle XI. La iconografia, però, i contràriament al que podria semblar, no és purament devota. Tenint en compte que el propietari del manuscrit, i potser també el seu promotor, fou Berenguer March, canonge de València i de Barcelona i sagristà des del 1309 fins al 1334,⁵⁷ es podria sospitar que el que es va voler intentar amb la imatge fou donar un caràcter perpetu als privilegis a través de la figuració orant del rei *in perpetuum*, o bé evidenciar plàsticament la pràctica de la invocació, que aquest manuscrit presenta en les seves primeres línies, mitjançant la qual es conferia al text una aura de sacralitat.⁵⁸

Deixant de banda la problemàtica Verge de la Misericòrdia de Francesc Comes que, d'acord amb Joan Domenge, podria respondre a la voluntat de l'Església mallorquina de fomentar les donacions econòmiques dels fidels en un moment molt poc propici per a ella,⁵⁹ i també lligada a l'ambient eclesiàstic, convé mencionar la miniatura del primer foli del *Liber instrumentorum*⁶⁰ encomanat per Hug de Llupià-Bages, president del capítol de la seu valenciana entre el 1396 i el 1427.⁶¹ La seva il·luminació presenta Jaume I davant la Verge Maria i el Nen per tal de fer la promesa de dotació a la nova seu: «Instrumentorum quo dominus rex promisit dotare ecclessiam», segons refereix el text.⁶² Amb aquest, Marisa Melero⁶³ assenyalava que en l'anacronisme de representar juntament un rei del segle XIII, conqueridor de València i primer mecenes de l'Església llevantina, i un bisbe que, a més de ser el promotor del cartulari, exercí el seu càrrec a cavall entre els segles XIV i XV, s'explica el significat polític de la imatge: el rei i la Verge foren emprats en favor dels eclesiàstics per tal de defensar els interessos de la catedral: amb aquesta representació, es buscava legitimar i reafirmar plàsticament el compromís de dotació de l'Església de València que havia assumit, *in perpetuum*, Jaume I.

Dins d'aquest apartat, s'han d'incloure les representacions del Conqueridor com a «miles Christi», és a dir, com a ferm lluitador contra l'enemic infidel, habitualment durant el curs d'una batalla, evidentment justificada, ja que era la guerra de Déu en tenir com a objectiu últim la lluita contra els enemics de la fe i, per tant, contra els pagans. Abans d'endinsar-nos en la seva anàlisi, recordarem que, com era d'esperar, els triomfs militars protagonitzats per aquest sobirà tingueren una ràpida difusió iconogràfica, instada per la monarquia o per altres institucions de caràcter civil o eclesiàstic,

56. Guardat dins l'Arxiu de la Catedral de València.

57. Segons unes dades que, afegides al segle XIX, s'inclouen al foli 117 del manuscrit. A més, també fou tresorer dels reis d'Aragó. Més detalls a *La ciudad de la memoria. Los códices de la catedral de Valencia. La ciudad de la memoria. Els còdexs de la catedral de València*, València, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, 1997, p. 179.

58. Aquesta nova lectura d'aquesta mena d'imatges fou iniciada per Alessandra GARDIN, «Presenza di immagini religiose in codici laici», a Melania CECCANTI i Maria Cristina CASTELLI (dir.), *Il codice miniato. Rapporti tra codice, testo e figurazione. Atti del III Congresso di Storia della miniatura*, Florència, Leo S. Olschiki, 1992, p. 375-385.

59. Joan DOMENGE I MESQUIDA «Tres siglos de obras en la Catedral (ss. XIV-XVI)», a Aina PASCUAL (coord.), *La Catedral de Mallorca*, Palma de Mallorca, José J. de Olañeta, 1995, p. 25.

60. Conservat a l'Arxiu Capitular de València.

61. Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Miniatura*, Madrid, Plus Ultra, col·l. «Ars Hispaniae. Historia Universal del Arte Hispánico», núm. XVIII, 1958, p. 165; Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración...*, p. 18.

62. Francisca ALEXANDRE, «El gobierno de la sociedad. El govern de la societat [Liber Instrumentorum]», a *La ciudad de la memoria...*, p. 181.

63. Marisa MELERO MONEO, «La Virgen y el rey», a Isidro Gonzalo BANGO TORVISO (dir.), *Maravillas de la España...*, p. 424.

que no feia sinó exaltar plàsticament les seves virtuts cavalleresques i els seus bons resultats derivats de la protecció divina, la qual cosa reforçava el que Bonifacio Palacios descriví com «la imagen del rey como elegido directamente por la divinidad y por tanto soberano de sus reinos».⁶⁴

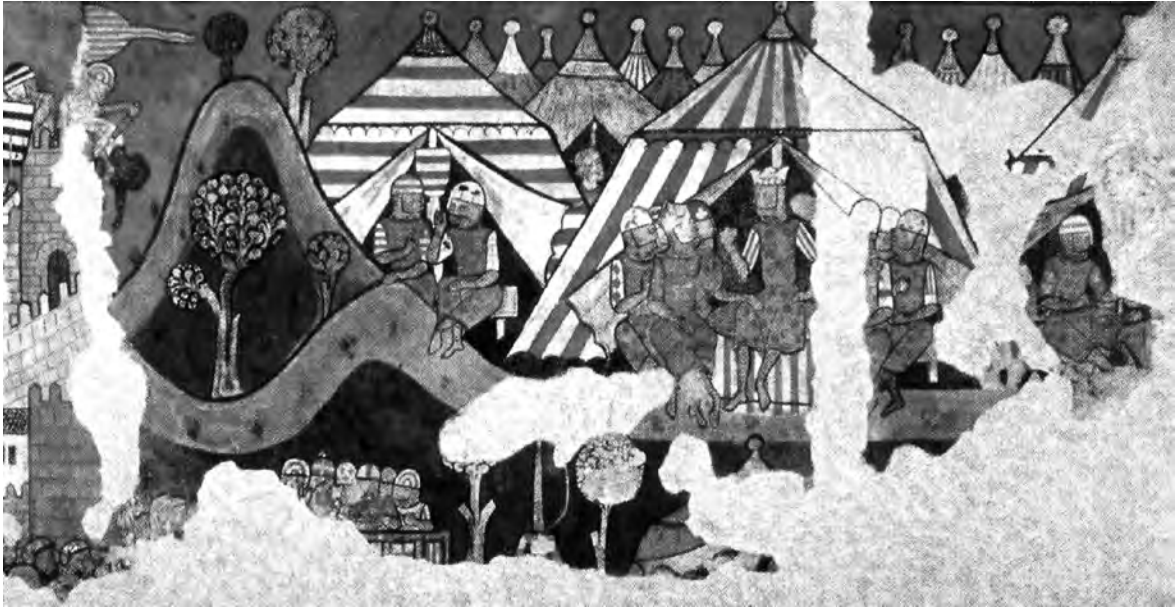

FIGURA 4. Pintures del Palau Aguilar, carrer Montcada de Barcelona. Cap als anys 1285-1290. Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Les pintures del Palau Aguilar, que evidencien un gènere iconogràfic que tenia en l'àmbit civil un mitjà d'inspiració i un lloc d'expressió que no havia estat oblidat des d'època romana, mostren els episodis successius de la conquesta de Mallorca duta a terme per Jaume I el 1229. Datades cap als anys 1285-1290, cèlebres i molt estudiades,⁶⁵ el fragment que més interessa en el present estudi és l'escena de

64. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «Imágenes y símbolos del poder real en la Corona de Aragón», a *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. XV° Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Actas, vol. 1, Saragossa, Gobierno de Aragón, Departamento de Educación y Cultura, 1996, p. 203.

65. Entre d'altres, les estudiaren Agustí DURAN I SANPERE, «Pintures murals al carrer de Montcada de Barcelona», *Serra d'Or* (Barcelona), 2a època, any III, núm. 2 (1961), p. 31; Joan AINAUD DE LASARTE, *Pintures del segle XIII al carrer de Montcada de Barcelona. Discursó leído el día 18 de mayo de 1969 en el acto de recepción pública del Dr. Joan Ainaud de Lasarte a la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1969, p. 5-25; Alexandre CIRICI PELLICER, *Barcelona pam a pam*, Barcelona, Teide, 1971, p. 78; Santiago ALCOLEA I BLANCH, «Cataluña», a Pilar CAMÓN ÁLVAREZ (COORD.), *Exposición. La pintura gòtica en la Corona de Aragón. Catálogo de la exposición celebrada del 21 de octubre al 10 de diciembre de 1980 en el Museo e Instituto de Humanidades Camón Aznar*, Saragossa, Museo e Instituto de Humanidades Camón Aznar, 1980, p. 29-30; Joan SUREDA I PONS, *La pintura gòtica catalana del segle XIV*, Barcelona, Amèlia Romero, 1989, p. 62; Gaspar COLL I ROSELL, «Batalla de Portopí (del ciclo de la Conquista de Mallorca)», a *Cataluña Medieval*, Barcelona, Lunberg, 1992, p. 130; Xavier BARRAL I ALTET, «Pintures del Palau Berenguer Aguilar de Barcelona», a Xavier BARRAL I ALTET, *Tresors artístics catalans*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 135; Frederic-Pau VERRIÉ, «Mestre de la Conquesta de Mallorca. El campament de Jaume I i l'assalt i conquesta de Medina Mayurqa», a M. Rosa MANOTE CLIVILLES i Joana M. PALOU (COORD.), *Mallorca gòtica. Catàleg d'exposició. Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Del 17 de desembre de 1998 al 28 de febrer de 1999*. Palma. Llotja. Maig de 1999, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Govern Balear, 1998, p. 108.

la preparació de l'assalt a Madina Mayurqa, capital de l'illa. Dins de la tenda reial, destaca l'efigie del Conqueridor envoltat per distingits personatges; entre d'altres, Gilabert de Cruïlles, el bisbe de Barcelona Berenguer de Palou, Ramon de Centelles i Nunó Sanç.⁶⁶ Fàcilment identificat per la seva règia ubicació i per la seva corona, que revesteix gran part de la seva cervellera també palada, la seva indumentària, composta per gonió o cota de malla coberta per perpunt,⁶⁷ indica que ens trobem davant una escena de caràcter bèl·lic que degué de ser prou freqüent durant la campanya insular; el *Llibre dels feits* ens descriu més d'un consell previ a l'ofensa,⁶⁸ de la mateixa manera que ens aporta altres dades també reflectides en el programa iconogràfic: a més del conegut desacord del comte d'Empúries, ens informa de l'albergada atapeïda i de l'actitud de confiança que li tenien alguns homes d'armes, com és el cas de Gilabert de Cruïlles, que recolza cordialment el seu braç sobre la cama del Conqueridor. Aquests murals, doncs, commemoren els episodis de la conquesta de l'illa de Mallorca per part del rei en Jaume que es coneixien al detall no sols per les cròniques, sinó també per altres relats èpics redactats per tal d'afirmar una espècie d'ideologia oficial de la cort i de la dinastia, expressions literàries que, amb aquesta mena de representació plàstica, havien trobat, d'acord amb Miquel Coll i Alentorn, una nova via de difusió.⁶⁹ D'altra banda, caldria relacionar aquesta figuració amb la reconquesta de l'illa que havia protagonitzat el 1285, és a dir, molt poc abans de l'execució d'aquesta decoració, l'infant Alfons, que després seria Alfons III i que gaudia de Dolça de Caldes com a amistançada, dada rellevant si es té en compte que s'han trobat emblemes d'aquesta família acompanyant el cicle:⁷⁰ l'escena de Jaume I que, segurament, afalagaria el rei en rememorar les gestes del seu avantpassat⁷¹ no sols es configurava com a precedent immediat de l'esdeveniment, sinó que, molt probablement, el justificava i el legitimava.

Deixant al marge la suposada efígie del Conqueridor que es troba als murals del Palau Reial de Barcelona, la identificació de la qual encara avui resulta dubtosa⁷² no sols per la iconografia sinó també per l'heràldica, el següent conjunt interessant és el del castell d'Alcanyís, fortificació d'origen incert que exhibeix importants restes pictòriques que evoquen la conquesta de València per part de Jaume I,⁷³ potser com a intent de rememorar les gestes d'un passat caracteritzat per la lluita contra els musulmans i l'afirmació del poder de la monarquia.⁷⁴ Així mateix, caldria afegir la voluntat de l'orde militar de Calatrava, propietària de la fortalesa des del 1179,⁷⁵ d'exhibir-se amb un to d'exaltació per la seva participació en aquestes empreses bèl·liques contra l'element sarraí, actuació que també es veu palesa-

66. Joan AINAUD DE LASARTE, *Pintures del segle XIII...*, p. 22.

67. No vesteix sobresenyal, ja que l'estampat no reproduceix el senyal del rei, sinó grans flors.

68. JAUME I, *Libre dels feyts*, cap. 67, 68, 69, 81.

69. Aquest autor va suposar l'existència d'un cicle de miniatures que podrien haver il·lustrat la crònica de Desclot: Miquel COLL I ALENTORN, *Historiografia. Obres*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Curial, 1991. Citat a Amadeu SERRA DESFILIS, «Ab reconte de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó», *Afers. Fulls de Recerca i Pensament* (Catarroja), núm. 41, vol. XVII (2002), p. 18.

70. Joan AINAUD DE LASARTE, *Pintures del segle XIII...*, p. 22-24.

71. Amadeu SERRA DESFILIS, «Ab reconte de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó», *Afers...*, núm. 41, vol. XVII, p. 18.

72. Estat de la qüestió sobre aquest tema a Marta SERRANO COLL, *Jaime I el Conquistador*, p. 189-192.

73. Encara que Francesca Espanyol indicà que podrien rememorar esdeveniments de les campanyes contra Granada protagonitzades per Jaume II i Alfons IV. Vegeu Francesca ESPAÑOL BERTRÁN, «Las pinturas murales del castillo de Alcañiz», *Al-qanniš. Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz. Extra de divulgación. El cerro de Pui Pinós y el castillo de Alcañiz. Una presencia histórica* (Alcanyís, 1993), p. 30-32.

74. Amadeu SERRA DESFILIS, «Ab reconte de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó», *Afers...*, núm. 41 (2002), p. 30-32.

75. Carlos CID PRIEGO, «Las pinturas murales del castillo de Alcañiz», *Goya. Revista de Arte* (Madrid), núm. 46 (1962), p. 274-277.

da en la representació mural. De totes les escenes,⁷⁶ potser la més problemàtica és la de l'òscul que culmina la cara sud del primer arc, on dos individus es fan un petó a la boca, l'únic igualador, ja que requereix que ambdós participants es trobin al mateix nivell: es tractaria d'un *osculum pacis*. Malgrat que s'han apuntat altres hipòtesis,⁷⁷ la més convincent continua sent la proposta de Carlos Cid,⁷⁸ que afirmà que l'escena mostrava el final de la disputa que, sobre el regne de Navarra, haurien mantingut Jaume I i el seu gendre Alfons X. De fet, i d'acord amb aquest contenciós bèl·lic,⁷⁹ ambdós reis porten, amb variants, arnes de guerra: cervellera i sobresenyal palat sota el qual mostren l'ausberg, les calces de malla i els escarpins l'aragonès, i cervellera coronada i defensa de visibles llaunes el castellà. Tenint en compte la resta d'escenes del conjunt, no hi ha cap mena de dubte que es tracta d'un rei d'Aragó, ja que el seu senyal, malgrat que no porti corona, inunda tota la seva indumentària. Un cas contrari resulta el de Castella i Lleó que, necessàriament, ha de fer visible aquesta insígnia per permetre la seva correcta identificació, perquè la seva vestimenta, en ser de llaunes, no permet incorporació heràldica.

Però, potser, de tot el repertori que presenta el rei Jaume com a feroç croat contra l'infidel, el més sorprenent són les pintures que el mostren sota l'empara divina, evidentment seguint un tipus iconogràfic que es troba dins de l'òrbita de la imatge cavalleresca del rei sant que, alguns decennis abans de l'any 1000, s'havia generalitzat pel vell continent. De fet, s'han constatat diverses obres de caràcter commemoratiu que relaten i evoquen fets miraculosos que directament, se suposa, visqué el Conqueridor. Potser, d'aquests episodis, el més conegut sigui l'auxili que, per part de sant Jordi, rebé durant un important combat. I és que, segons les cròniques, aquest venerable sant ajudà el rei en Jaume i les seves hosts durant la conquesta de València.⁸⁰ La primera obra que es refereix a aquest fet prodigiós és el preciós retaule de Sant Jordi o del Centenar de la Ploma que, atribuït a Marçal de Sax,⁸¹ fou realitzat cap als anys 1410-1420 per a la Casa de Confraternitat del Centenar de la Ploma, adjacent a l'església de Sant Jordi.⁸² De tot el conjunt, destaquen les dues grans taules del carrer central: una que mostra la lluita contra el dragó i l'altra que exhibeix la seva ajuda en la que ha estat identificada com la batalla del Puig, gràcies a la qual Jaume I arribà a conquerir la ciutat de València. Només la Crònica de Sant Joan de la Penya menciona aquest esdeveniment miraculós, en unes línies que asseguruen, sorprenentment, que el rei no participà en el combat.⁸³ Probablement, el que podríem qualificar com a «llicència» el fet

76. Totes elles analitzades a Marta SERRANO COLL, *Jaime I el Conquistador*, p. 192-208.

77. M. Carmen LACARRA DUCAY, *Las pinturas murales góticas del castillo de Alcañiz. Restauración*, Saragossa, Ministerio de Cultura, Diputación General de Aragón, Caja Inmaculada, 2005.

78. Carlos CID PRIEGO, «Las pinturas murales del castillo de Alcañiz», *Teruel. Separata* (Terol), núm. 20 (1958), p. x.

79. Teobald I de Navarra (1234-1253) determinà, pressentint propera la mort, que els seus dominis i els seus fills tinguessin com a tutor Jaume I fins a la majoria d'edat del primogènit. Un cop difunt el navarrès, el castellà volgué aprofitar l'ocasió per a envair el regne, desig frustrat en intervenir-hi amb rapidesa el rei d'Aragó per a la defensa dels seus protegits. Per a més informació, remeto a la síntesi de Carlos CID PRIEGO, «Las pinturas murales del castillo de Alcañiz», *Teruel*, núm. 20, p. 66.

80. No fou la primera vegada que aquest delegat diví intercedia pel rei, ja que, segons manifesten antics escrits de caràcter àulic, Pere I (1094-1104) ja s'havia beneficiat de la seva ajuda en una de les ofensives contra la llavors ciutat musulmana d'Osca. No és casualitat que la primera referència d'aquest auxili es trobi a la Crònica de Sant Joan de la Penya, redactada a instàncies de Pere el Cerimoniós.

81. Sobre aquesta problemàtica atribució, remeto a C. M. KAUFFMANN, *Catalogue of Foreign Paintings. Before 1800*, Londres, Victoria and Albert Museum, 1973.

82. C. M. KAUFFMANN, *Catalogue of Foreign...*, p. 184.

83. «[...] non tan solament ayudavan a él quando avía batallas con los moros, mas encara ayudavan a sus vasallos quando por él se combatian con los moros; porque se dize que como él avies enviado algunos nobles et caballeros en el regno de Valencia [...] en un pueyo qui agora es clamado Santa Maria del Puyg et toda la morisma vinies contra ellos en la batalla, qui entre ellos fue muyt gran, les apareció Sant Jorge con muytos cavalleros de parada qui los ayudó a vencer la batalla, por la qual ayuda ningún christiano no hi murió»: Carmen ORCÁSTEGUI GROS, *Crónica de San Juan...*, cap. 35, línies 230-239.

FIGURA 5. Retaule de Sant Jordi o del Centenar de la Ploma, atribuït a Marçal de Sax. Cap als anys 1410-1420. Victoria and Albert Museum. Londres.

de protagonitzar aquesta lluita quan consta que no hi era, es deu a la mitificació que patí la seva figura poc després de la seva mort; d'acord amb Amadeu Serra, l'admiració que els seus contemporanis sentien envers la seva figura aviat es convertí en devoció per a les generacions successives:⁸⁴ el retaule del Puig seria la primera mostra plàstica conservada d'aquesta evolució. Igualment, com apuntava Joan Molina,⁸⁵ les representacions que ostentaven l'especial favor de sant Jordi en les batalles contra els musulmans enfortien el protagonisme de la monarquia i, entre tots els seus components, Jaume I: el més poderós, popular i llavors envoltat per una aura beatífica. Però, a més, cal remarcar que el que s'acceptava com a cert era que sant Jordi havia auxiliat el sobirà en la presa de Mallorca i de València, precisament els regnes en els quals Jaume I es considerava rei per dret de conquesta i pels quals, entenia, no havia de retre homenatge a ningú, especialment a les jerarquies eclesiàstiques. És a dir, s'hauria de sos-

84. És el que sintetitzà amb l'expressió «la conexió entre los hilos de la crónica histórica y la hagiográfica popular»: Amadeu SERRA DESFILIS, «Ab recont de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó», *Afers...*, núm. 41, vol. xvii, p. 24-25. També és molt interessant l'article de Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Héroes, tumbas y santos. La conquista en las devociones de Valencia Medieval», *Saitabí. Revista de la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Valencia* (València), núm. 46 (1996), p. 293-319.

85. Joan MOLINA I FIGUERAS, «La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio», *Analecta Sacra Tarracensis. Revista de Ciencias Historicoeclesiásticas* (Barcelona), núm. 70 (1997), p. 5-24.

pitjar que en l'origen de la llegenda s'amagava una evident justificació divina per tal de suplantar el reconeixement eclesiàstic que, en principi i a través de la cerimònia de coronació, era exigida al monarca per exercir amb ple dret la seva sobirania.⁸⁶ Malgrat que les institucions eclesiàstiques no reconegueren aquest socors diví i, per tant, no secundaren la difusió d'aquest prodigi, les evidències iconogràfiques indiquen que el miracle fou assumit i celebrat al llarg del segle xv; el retaule analitzat ho ha posat de manifest, així com altres obres com el retaule dedicat a sant Jordi a Xèrica datat pels volts del 1423,⁸⁷ o la desapareguda mostra en pergamí que pintà Gaspar Bonet el 1484.⁸⁸ Un cas idèntic en significat, però al mateix temps diferent en cenyir-se més la seva iconografia a les fonts documentals, fou el de Mallorca, on el sant, conforme al mateix Jaume I, també hauria intervingut en favor seu durant la conquesta.⁸⁹ Reflectit a la predella del retaule de Sant Jordi de Pere Nisart, datat cap al 1470,⁹⁰ vincula la conquesta de Mallorca amb la participació del sant, lògicament dins d'un ambient de croada, gràcies a la identificació de la ciutat a través de la porta de «Bab el Kofol», de l'«Esvahidor» o «Pintada», com a escenari.

EL RECORD I EL LLINATGE

Amb la clara funció de rememorar uns fets, encara que amb l'objectiu amagat de seleccionar i imposar una visió concreta per part dels seus promotors, les cròniques es configuraren com un dels gèneres literaris més notables de l'edat mitjana. A la Corona d'Aragó es generà diversa literatura d'aquest gènere, fins i tot sorgida, o sota la supervisió, de la mà de dos dels seus monarques: Jaume I i Pere el Cerimoniós, gran admirador del seu predecessor.

Del *Libre dels feyts del rei en Jacme*, escrit a instàncies del sobirà amb la voluntat de convertir-se en *specula principum*,⁹¹ se'n conserven diverses versions, si bé la que incumbeix el present treball és la que s'ubica a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona,⁹² encomanada per l'abat Ponç de Copons a Celestí Destorrents el 1343 segons ho indica l'èplicit.⁹³ Una sèrie de miniatures, primer atribuïdes a Ramon Destorrents,⁹⁴ encara que després s'ha advertit una clara afinitat amb l'obra de

86. Sobre aquesta qüestió i les relíquies de la conquesta valenciana, remeto a Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «Héroes, tumbas y santos. La conquista en las devociones de Valencia Medieval», *Saitabí...*, núm. 46, p. 293-319. Sobre la utilització i la manipulació de l'hagiografia amb finalitats propagandístiques per a causes ambicioses, vegeu Joan MOLINA I FIGUERAS, «La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio», *Analecta Sacra...*, núm. 70, en especial a partir de la p. 18.

87. Es conserva al Museu de l'Ajuntament de Xèrica i ha sofert una restauració, en la meua opinió, excessiva.

88. L'única referència del qual es troba a Josep PUIG I CADAFALCH i Joaquim MIRET I SANS, «El Palau de la Diputació General de Catalunya», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), vol. III (1909-1910), p. 385-480, després recordada per Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, vol. III, Barcelona, Curial, 1975, p. 217.

89. «E segons que els sarraïns nos contaren, deïen que viren entrar primer a cavall un cavaller blanc ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que fos sent Jordi, car en estòries trobam que en altres batalles l'han vist de crestians e de sarraïns moltes vegades»: JAUME I, *Libre dels feyts*, cap. 84.

90. S'ha conservat el document contractual del 1468. Josep GUDIOL RICART, *Pintura gòtica*, Madrid, Plus Ultra, col·l. «Ars Hispaniae. Historia Universal del Arte Hispánico», vol. IX, 1955, p. 295.

91. «Lleixam aquest libre per memòria a aquells qui volran oïr de les gràcies que Nostre Senyor nos ha feites, e per dar exempli a tots los altres hòmens del món, que facen ço que nós havem feit de metre sa fe en aquest Senyor qui és tant poderós»: JAUME I, *Libre dels feyts*, cap. 1.

92. N'existeix una versió facsimil a *Libre dels feyts del rey en Jacme. Edición facsimil del manuscrito de Poblet (1343) conservado en la Biblioteca universitaria de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1972.

93. S'ha verificat que la redacció més antiga de la Crònica hauria de ser datada entre el 1313 i el 1327: Martí de RIQUER i José María VALVERDE, *Historia de la literatura universal*, vol. I, Barcelona, Planeta, 1968, p. 351.

94. Almenys la miniatura relativa al banquet durant el qual fou aprovat el projecte de la conquesta de Mallorca: Salvador SANPERE I MIQUEL, *Els trescentistes catalans*, Barcelona, S. Babra, 1924. Citat a Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Manuscritos con*

FIGURA 6. *Libre dels feyts del rei en Jacme*, foli 1r. Cap al 1343. Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Ferrer Bassa,⁹⁵ decoren el manuscrit i ofereixen la imatge de Jaume I en diverses actituds. És interessant la del foli 1r, en la qual el monarca apareix orant. Una atenta lectura del paràgraf podria aclarir les coses, en concret les línies que al·ludeixen a la Verge Maria, per qui el rei sentia tanta devoció: «pregàs per nos al seu fill que ens donàs lo tort que li teníem»,⁹⁶ suplica el rei en Jaume. Bé és cert que el *tort* es podria referir a les diverses dissensions entre el monarca i l'Església, discrepàncies que li comportaren fins i tot una excomunicació. Però també es podria relacionar amb el que les *Cròniques anònimes de Sahagún* definiren com el «maldito e escomulgado ayuntamiento» protagonitzat pels seus predecessors Alfons I i Urraca de Castella i que la dinastia d'Aragó arrossegaria com un flagell des de l'octubre del 1114, quan, a Lleó, fou promulgada la nul·litat per consanguinitat dels esposos, molt a pesar dels descendents, els quals regnarien suportant el terrible estigma que aquesta sentència comportava.⁹⁷ A partir del foli 20r, se succeeixen la resta de lletres capitals, molt similars entre si, i, al verso del 27, se'ns presenta la vinyeta que més ha cridat l'atenció dels historiadors: aquella en què, directament relacionat amb el text que s'inicia a continuació, es mostra el banquet durant el qual el mercader Pere Martell va convèncer el rei i els altres magnats per tal de conquerir l'illa de Mallorca, escena prou diferent dels habituals banquets de gala celebrats en ocasió

pinturas. Notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España, vol. 1, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1933.

95. Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración...*, p. 110.

96. JAUME I, *Libre dels feyts*, cap. 1.

97. Josep Maria Pujol va cridar l'atenció sobre aquesta qüestió en la seva conferència «La utilización de las crónicas como elemento legitimador», pronunciada en el simposi *Símbolos e imágenes. La búsqueda de modelos en el mundo tardoantiguo y medieval*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, març 2005.

de bodes i coronacions reials, ja que es tracta d'un acte de govern.⁹⁸ A més de la desapareguda figuració que, al foli 65r d'aquest mateix còdex, exhibia Jaume I entrevistant-se amb Balasc d'Alagó i el mestre de l'Hospital Hug de Fullalquer al castell d'Alcanyís i que iniciava el capítol referent a la conquesta de València, consten altres efigies del rei en Jaume en altres cròniques, com els dibuixos marginals de la *Crònica de Jaime I* copiada i il·luminada per Juan de Barbastro el 1380,⁹⁹ o la miniatura del *Llibre en llatí i en mallorquí qui tracte de la vinguda del rei D. Jaume el Conquistador a estas islas, per el P. Pera Marsili, dominico, son cronista*,¹⁰⁰ que s'hauria de llegir com una glorificació d'aquest orde.

Però la imatge del rei Conqueridor també fou emprada en les genealogies, catàlegs d'individus que establien l'ordre de successió d'un llinatge o d'una dinastia a través de filiació o parentesc.¹⁰¹ La Corona d'Aragó en conserva interessants exemplars il·lustrats, no sempre generats a instàncies de la monarquia, com es veurà. Però les que sí que responen a la promoció àulica no foren resultat únicament de la preocupació dels reis per l'exaltació de la seva estirp; algunes vegades denoten una clara inquietud pel futur de la seva nissaga i, fins i tot, en alguns casos, foren programades per tal de justificar o legitimar algun fet polític com, per exemple, l'ocupació d'un territori: la desapareguda espasa de coronació que el Cerimoniós encarregà a l'argenter valencià Pere Bernés el 1360 s'hauria de llegir sota aquesta clau.¹⁰² Amb aquesta comissió, el sobirà ennoblia amb plena consciència aquesta insígnia, atribut que havia adquirit un profund significat per al seu estimat i valorat predecessor, Jaume I. Encara que no s'ha pogut demostrar la hipòtesi, és probable que en el rerefons d'aquesta empresa artística hi tingués molt a veure la «re-conquesta», també per les armes, del regne de Mallorca a instàncies del Cerimoniós i, igualment, els intents d'emulació per part d'aquest monarca del seu gloriós antecessor. Així, es podria dir que, després de la conquesta del regne insular, per a molts il·lícita, amb aquesta empresa el rei Pere sancionava l'antic valor d'aquesta arma defensiva que, a més, amb la decoració genealògica d'esmalts disposada sobre el seu folre, justificava la successió de la seva dinastia als diferents regnes que s'aglutinaven sota el mateix ceptre i sobre els quals el nou monarca, després de la cerimònia de coronació, exerciria la sobirania.¹⁰³ Finalment, aconseguia equiparar-se de nou al gloriós Jaume en atorgar als seus hereus una espasa emblemàtica per al dia de

98. Qüestió manifestada per Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Vida española en la época gótica. Edición facsímil de la publicada en Barcelona en 1943 por la editorial Alberto Martín*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 244.

99. Es conserva a la Biblioteca de Catalunya. La primera representació marginal, dins del foli 33v, presenta un frare predicador amb un filacteri en una de les seves mans. Al final de la seva obra, es pot llegir: «Ego Iohannes de Barbastro de scribania predicti domini regis Aragonum, oriundus Caesaraugusta Iberi, in civitate Barchinonensi, anno a Nativitate Domini M. CCCo octuagessimo scripsit.»

100. Arxiu del Regne de Mallorca. Jaume II havia concedit al frare Pere Marsili cent trenta sous barcelonins dels drets del segell reial per tal d'escriure el *Liber gestorum* de Jaume I, «pro scripturis libri gestorum illustrissimi domini regis Jacobi felicis recordacioni avi nostri»: Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per a la història...*, doc. XLVII, p. 58.

101. Colette BEAUNE, *Les manuscrits des rois de France au Moyen Âge. Le miroir du pouvoir*, Paris, Bibliothèque de l'Image, 1989, p. 146.

102. El sobirà volia que aquesta insígnia, tan significativa per al Conqueridor i que ara ell tornava a revalorar, fos «pus bell e pus rich e pus subtil» possible, «mas en special volem que en la behina a defora haia de I cap al altre .xix. esmalts qui sien en manera fets que en cascu puxa esser feta una figura de rey o de comte. Car en los dits esmalts volem fer fer les figures dels reys d'Arago e comtes de Barchinona passats e la nostra.» El document se signà a Tarassona el 28 de febrer de 1360: Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per a la història...*, doc. CXIII, p. 191-192.

103. Que en la línia successòria del sobirà aquesta iconografia tenia un significat important sembla confirmar-ho el fet que Ferran I utilitzés una altra espasa per a la seva cerimònia de coronació. Vegeu la síntesi dels actes que es derivaren d'aquesta solemnitat a Roser SALICRÚ I LLUCH, «La coronació de Ferran d'Antequera: l'organització i els preparatius de la festa», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 25/2 (1995), p. 701, nota 5.

FIGURA 7. *Privilegiarum Regni Valentiae*, foli 1r. Tercer terç del segle XIV. Arxiu Municipal d'Alzira.

la investidura que exerciria el mateix paper que, el fatal dia de la mort del Conqueridor, jugà l'espasa Tisó.¹⁰⁴

Una atenció especial mereix l'*Aureum Opus*, llibre que conté els privilegis concedits al regne de València des de Jaume I fins a Pere IV en la seva part més antiga¹⁰⁵ i que fou confegit, dins de l'òrbita dels Crespi, a l'últim terç del segle XIV.¹⁰⁶ Il·luminat amb una sèrie d'inicials en què se'ns presenten els successius monarques a manera d'autor, sorprèn la primera caplletra dedicada a Jaume I, ja que ens el mostra assegut i tocant l'arpa, com si fos el rei David, model de rei guerrer i, per tant, d'apropiada analogia respecte a aquest sobirà que destinà gran part de la seva vida a lluitar contra l'element musulmà i a engrandir els seus dominis. És possible que la identificació del Conqueridor amb el sobirà d'Israel, apassionat servidor del seu Déu, gran rei del seu poble i, per tant, model del que ha estat definit com a «roi très chrétien», tingui la funció d'enaltir la dinastia en terres de València, ja que les inicials següents representen, com si es tractés d'una veritable genealogia, cadascun dels seus successors, sense excepció, fins al Cerimoniós, de manera que el Conqueridor, primer monarca de València, assimilat aquí amb el rei veterotestamentari, es converteix en

104. «Añade [...] Pedro Marsilio por relación de los que se hallaron presentes, que [...] tomó el rey [Jaime I] la espada que tenía a la cabecera de su cama, y la dio de su mano al infante diciéndole que tomase aquella espada, con la cual por la virtud de la diestra divina siempre había sido vencedor, y la llevase consigo y obrase varonilmente»: Jerónimo ZURITA, *Anales de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1980, llibre III, cap. CI. Aquest episodi també se'ns relata a Carmen ORCÁSTEGUI GROS, *Crónica de San Juan...*, cap. 35, línies 266-268.

105. O *Privilegiarum Regni Valentiae*, Arxiu Municipal d'Alzira. Vegeu Aureliano J. LAIRÓN PLA i Salvador VERCHER LLETÍ, *Guía de l'Arxiu Municipal d'Alzira*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1998, p. 21.

106. Amparo VILLALBA DÁVALOS, «Los comienzos de la miniatura valenciana. Domingo Crespi», *Archivo Español de Arte* (Madrid), núm. xxxi (1958), p. 179.

punt de partida d'una glorificada nissaga que, com queda dit, apareix figurada iconogràficament al llarg del còdex.¹⁰⁷

Certament, resulten rellevants les quatre taules de fusta policromada de la sala del Consell de València realitzades per Gonçal Peris,¹⁰⁸ Joan Moreno i Jaume Mateu cap al 1427, en una de les quals s'ha volgut identificar Jaume I. Malgrat que la identitat és veritablement dubtosa, són mostra de la clara imitació, per part de les institucions governatives civils, dels models decoratius palatins llavors existents que evidenciaven el culte als grans homes i el sentit d'imatge de preservació.¹⁰⁹ Igualment, aquest encàrrec, com d'altres avui desapareguts,¹¹⁰ també expressava plàsticament un vincle entre els sobirans i el govern municipal d'una important ciutat, en aquest cas, València.¹¹¹

Per a concloure l'ampli repertori, però aquest cop executada dins i per l'entorn àulic, sobresurt l'effigie de Jaume I que orna, com a *imago clipeata*, el conegut rotlle genealògic de Poblet,¹¹² que fou realitzat cap als anys 1409-1410.¹¹³ Amb una composició que deriva del model de les genealogies bíbliques, en les quals el diagrama de cercles era la forma predilecta,¹¹⁴ i d'acord amb Josefina Planas, encara que sense ser obra de Rafael Destorrents però amb clares afinitats amb mestres que responen al seu mateix entorn cultural i geogràfic d'expressió artística,¹¹⁵ aquesta sèrie dinàstica¹¹⁶ ha de ser entesa dins de la política de prestigi i del marc d'exacerbació dinàstica impulsats per Pere el Cerimoniós mitjançant la promoció de manufactures que tenien una clara funció d'exaltació règia. No en va estava destinada a Poblet, monestir que havia escollit aquest sobirà com a lloc de sepultura per a ell i

107. Aquesta lectura fou exposada a Trujillo l'any 2005 i publicada a Marta SERRANO COLL, «La imagen como instrumento: el rey al servicio del código, el código al servicio del rey», a *Libros con arte, arte con libros*, Càceres, Junta de Extremadura, Universidad de Extremadura, 2007, p. 661-663.

108. Encara que Joan Aliaga adverteix que la documentació no parla de Gonçal Peris, sinó de Gonçal Sarrià: Joan ALIAGA MORELL, *Els Peris i la pintura valenciana medieval*, València, Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1996, p. 92.

109. Seguint els termes d'Hélène ADHÉMAR, *Portraits français. XIVe-XVIIe siècles*, París, F. Hazan, 1950.

110. Com els retrats de Jaume I que penjaven a l'entrada i a l'interior de l'estança principal de la Confraria de Sant Jaume. O el realitzat per Johan Reixac el 1470, del qual només tenim restes documentals. Algunes referències de tots ells es poden trobar a Miguel FALOMIR FAUS, *Arte en Valencia. 1472-1522*, València, Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura, 1996, p. 376.

111. En aquesta línia, Amadeu Serra assenyalava que aquest encàrrec era clarament afalagador per a la monarquia conforme a la solidaritat institucional proclamada entre el patriciat urbà i els reis: Amadeu SERRA DESFILIS, «Ab recort de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó», *Afers...*, núm. 41, vol. XVII, p. 31.

112. Biblioteca del Monestir de Santa Maria de Poblet. N'existeix l'edició facsimil *Genealogia dels Comtes de Barcelona i Reis d'Aragó*, València, Patrimoni Ediciones, 1997, acompanyat per l'estudi de Francisco GIMENO BLAY i Amadeu SERRA DESFILIS, *Representar la dinastia: el manuscrito genealógico del monasterio de Poblet*. Aquest rotlle ha estat identificat amb la «carte plegada en un tros de basto ab un tros de sendat vert on son tots los Reys D arago e comtes de Barchinona figurats» que se cita a l'inventari de Martí I fet a instàncies de la reina Maria després de la mort del seu espòs: Jaume MASSÓ TORRENTS, «Inventari dels béns mobles del Rey Martí d'Aragó», *Revue Hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais* (París), vol. XII (1905), p. 495. Citat a Amadeu SERRA DESFILIS, «La historia de la dinastía en imágenes: Martín el Humano y el rollo genealógico de la Corona de Aragón», *Locus Amoenus* (Bellaterra), núm. 6 (2002-2003), p. 58, nota 2.

113. Josefina Planas considera que, en incloure-s'hi l'effigie de Martí el Jove, el còdex ha de ser anterior a la seva mort i, per tant, anterior al 25 de juliol de 1409: Josefina PLANAS BÁDENAS, *El esplendor del gótico catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Estudi General, Universitat de Lleida, 1998, p. 192.

114. Sobre aquest model i la seva adaptació a les genealogies principesques, remeto a Javier Miguel MARTÍNEZ DE AGUIRRES ALDAZ, «En torno a la iconografía de la familia en el occidente medieval», a José Ignacio de la IGLESIA DUARTE (COORD.), *La familia en la Edad Media*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 2000, p. 434.

115. Josefina PLANAS BÁDENAS, *El esplendor del gótico...*, p. 195.

116. Seguint Amadeu SERRA DESFILIS, «La historia de la dinastía en imágenes: Martín el Humano y el rollo genealógico de la Corona de Aragón», *Locus Amoenus*, núm. 6, p. 58.

FIGURA 8. *Genealogia de Poblet*. Cap als anys 1409-1410. Biblioteca del Monestir de Poblet (Tarragona).

per a tots els seus successors sense excepció i on havia fundat una important biblioteca en la qual es guardaven cròniques i altres llibres que explicaven els grans fets del monarques allà inhumats. Sembla que, seguint aquest exemple, Martí I inicià diverses actuacions per tal de glorificar la dinastia,¹¹⁷ potser amb tints malenconiosos en ser conscient de l'extinció, amb la seva mort, de la seva cèlebre nissaga. Sigui com sigui, el pergamí ofereix una imatge de «Iacme Rey» que, encara que molt estereotipada, el dibuixa amb una fesomia anciana. De ben segur que aquest semblant s'ha de relacionar amb la longevitat del monarca que, probablement, el miniaturista coneixia: just al costat de l'anell que l'envolta, es pot llegir «LXXVII ayns», dada que alludeix a la seva edat i no pas als anys del seu mandat, ja que, en cas contrari, hauria aparegut el terme *regna*, com s'indica en altres casos. El Conqueridor mateix es vanagloriaria, a les línies de la seva crònica, del seu dilatat regnat: a punt de morir, i a la vila d'Alzira, precisament la població destinatària de l'*Aureum Opus*, proclamava: «Nostre senyor nos havia fet regnar al seu servii pus de seixanta anys, mes que no era en memoria, ne trobava hom que negun rei, de David o de Salomó ençà, hagués tant regnat», comparant-se amb aquests dos reis, mítics al temps que llegendaris, de l'Antic Testament.

A MANERA DE RECAPITULACIÓ

Aquestes línies s'han proposat oferir una síntesi de les conclusions derivades del llibre *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado* publicat recentment per la Institución Fernando el Católico. El recorregut en imatges, més de seixanta que abracen un marc cronològic que supera els dos-cents anys, presenta una visió del sobirà en les seves diferents facetes: des de les cerimònies que

117. A més d'aquest rotlle, encarregà un breviari, la còpia de la *Cronica Regum Aragonum et Comitum Barchinone* procedent de Sant Joan de la Penya, la continuació de la *Crònica de los reyes de Aragón y condes de Barcelona* i altres actuacions polítiques, com la protagonitzada a les Corts de Perpinyà el 26 de gener de 1406 referida a Ricard ALBERT i Joan GASSIOT (ed.), *Parlaments a les corts catalanes*, Barcelona, Barcino, 1928, p. 59, citat a Josefina PLANAS BÀDENAS, *El esplendor del gòtic...*, p. 61, nota 33.

fan el rei fins a la seva inclusió en les genealogies, sèries dinàstiques que tingueren com a finalitat última la d'evidenciar la glòria de la nissaga.

La iconografia del Conqueridor, sota la qual s'amaguen de forma més o menys velada amplis programes ideològics a instàncies d'organismes oficials o de la mateixa monarquia, denota un clar judici favorable envers la seva figura que, molt poc després de la seva plorada mort, es veié envoltada d'una aura llegendària, encara que, és ben cert, sense el suport de la institució eclesiàstica. Foralista encès, èpic croat contra els infidels sarraïns, prototipus d'heroi, arrel d'una gloriosa dinastia a Mallorca i València, són només una petita mostra dels diversos significats que guarden les efigies recopilades i que ofereixen una visió extraordinària, encara que no sempre ajustada al que fou la realitat, del rei en Jaume.

V. El món cultural i artístic en temps de Jaume I

Composició oral interactiva en el *Llibre dels feits*: el testimoni de la retòrica*

Josep M. PUJOL
Universitat Rovira i Virgili

I. INTRODUCCIÓ

1. *Antecedents*

El gran canvi en els estudis sobre el *Llibre dels feits* del rei En Jaume (*LdF*) s'esdevé amb el reconeixement del marc bàsicament oral en què se situa la seva composició. El treball pioner d'Asperti (1982) va permetre posar en qüestió per primera vegada el model compositiu a l'ombra del qual s'havia estat estudiant fins aleshores: el «model cronístic», concebut per analogia amb els mètodes de treball de dos altres monarques medievals relacionats amb Jaume I i responsables d'obres historiogràfiques: el seu rebesnét Pere III, els col·laboradors del qual havien estat identificats i documentats per Coroleu, Pagès, Llabrés, Rubió i Lluch i Gubern, i el seu gendre Alfons X de Castella, veritable director d'un «taller historiogràfic» ben conegut a partir dels treballs clàssics d'Antonio G. Solalinde i Gonzalo Menéndez Pidal.

El model cronístic es basa en la figura de l'autor coordinador que inspira, dirigeix i supervisa la tasca d'un redactor o un grup de redactors que materialitzen les seves directrius. Pressuposa, doncs, la intervenció essencial d'un grup de professionals de l'escriptura en el moment de compondre el text.

Tanmateix fra Pere Marsili, al pròleg que avantposa a la seva versió/adaptació del *LdF* (1313),¹ al·ludint precisament a l'estil de l'obra, havia escrit unes paraules reveladores:

Tamen ualde rationi consonum in oculis illustrissimi domini Iacobi regis Aragonum, Valencie, Sardinie et Corsice, comitisque Barchinone ac sancte Romane ecclesie uexilarii admirati et capitanei generali apparuit ut uictoriosissimi aui sui gesta pristinis temporibus *ueraci stilo sed uulgari collecta* ac in archiuis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita reducerentur in medium, atque *latino sermone diserta* et per capitula iuxta conclusionum uarietatem distincta, unum ystorialem

* Aquest article forma part de la investigació del Grup de Recerca «Identitat Nacional i de Gènere a la Literatura Catalana», de la Universitat Rovira i Virgili, i del projecte HUM 2006–13121/FILO del Ministeri d'Educació i Ciència.

1. El títol d'aquesta obra es fa, en el còdex autògraf (Barcelona, Biblioteca Universitat, ms. 64), a base d'un substantiu en plural: *Libri gestorum illustrissimi domini regis Iacobi*, al principi de la taula de rúbriques i immediatament abans del pròleg, *Chronicae illustrissimi regis Aragonum domini Iacobi uictoriosissimi principis*. Afegida en lletra del segle XVII al verso de la coberta i al principi del foli 5r figura una altra denominació d'aquest mateix tipus: *Chronicae gestorum Iacobi primi, Aragoniae regis*. (A la fi del pròleg, Marsili utilitza el singular, sens dubte referint-se a l'objecte material que acaba de confeccionar: *liber istum*, i al colofó del manuscrit autògraf, *hic liber*.)

et cronicum redderent codicem, in quo tota dicti regis aui sui magnorum factorum texeretur series et Deus in suo regali braxio ac gloriosissimo principe a legentibus laudaretur.

Els inconvenients per a la divulgació del *LdF*, per tant, eren el seu estil, que Jaume II percebia com a descurat i propi de la gent comuna: l'estil desmereixia tant la veracitat amb què s'exposaven els gesta del *regale brachium Dei* que per fer-los públics calia inserir-los complets en un nou relat fet en llengua llatina i expressió *diserta*: clara, travada i endreçada,² aprofitant l'ocasió per donar al nou discurs el format editorial i material propi de les cròniques i els llibres d'història.

Però en el moment en què es va començar a estudiar el *LdF* amb criteris filològics positius i moderns —mèrit que recau sobre Antoni Rubió i Lluch a la primera dècada del segle passat— ni la intel·lectualitat noucentista estava disposada a sentir parlar en aquest to d'una de les obres cabdals de la historiografia pàtria ni existien encara els instruments conceptuals necessaris per temptejar un model de composició alternatiu, que trigarien una seixantena d'anys a arribar. La inadequació del model cronístic va ser la causa, si no única sí almenys principal, de les estèrils marrades i la caducitat quasi total, amb escassíssimes excepcions, de la bibliografia anterior (i en alguns casos encara immediatament posterior) a 1982.

A la llista de línies de recerca encetades durant els anys vint que era impossible de plantejar adequadament abans de caracteritzar-ne l'estil en termes correctes i poder detectar, mesurar i valorar les seves possibles variacions figuren: 1) els dubtes i les incertituds sobre la naturalesa i l'abast de la «intervenció» del rei: responsable últim del contingut, però no de l'anomenada «redacció material»?; responsable total del contingut i la forma, com han admès implícitament molts erudits en contradicció flagrant amb la hipòtesi cronística que no gosaven desmentir?, responsable bàsic del text, sigui com sigui, però amb certes restriccions degudes a una altra mà: el pròleg, els «paràgrafs finals» —quins?—, la conquesta d'Eivissa (par. 125-126)?; 2) les especulacions sobre la relació entre els anomenats «text català» o «versió catalana» i «text llatí» del *LdF* —formulacions desafortunades que caldria bandejar d'una vegada—, inaugurades el 1800 pel «farfullón de Villarroya» (segons una encertada formulació de Jovellanos), repeses i substanciades mig segle més tard pel pare Villanueva, complicades fins a l'infinit per Montoliu just abans d'esclatar la Primera Guerra Mundial i desmentides mig segle més tard per Soldevila, però que es resisteixen encara a desaparèixer del tot; 3) el fantasiós escorcoll dels textos de Jaume I, Desclot i Muntaner a la recerca del preciós però evanescent «epos nacional català» i les prosificacions, creades de bona fe per Montoliu en el clima d'excitació nacionalista dels anys vint, segrestades, beneïdes i ampliades a Desclot per Soldevila, detectades en Muntaner pel senyor Coll i Alentorn i divulgades i refermades per les notes a l'edició de les «quatre grans cròniques» del primer, i reverenciades a partir d'ell pràcticament per tothom,³ enterrades tam-

2. *Disertus*: «bien ordonné, habilement disposé, clair et expressif» (Gaffiot), «skilful in speaking on a subject; clear, methodical in speaking; well-spoken, fluent» (Lewis i Short). Sant Isidor fa una glossa de la paraula especialment encertada per al meu objecte: «*Disertus* 'doctus', a *diserendo* dictus, disposite enim disserit» (Isid. *Or.* 10.65). Vegeu una temptativa d'aproximació a la materialitat de l'arquetip del *LdF* a Pujol (2008).

3. L'oposició a les prosificacions —que afalagaven una de les pulsions més fortes del superego noucentista— es va expressar sempre amb sordina. A l'enquesta de la *Revista de Catalunya* de 1926, s'hi van mostrar reticents en grau divers Jaume Bofill i Matas —un escriptor—, Antoni Rovira i Virgili, Ramon d'Alòs-Moner i sobretot, amb raons de pes, Pere Bohigas —un filòleg de sòlida formació—, que tanmateix no van argumentar mai de manera substantiva la seva posició. Potser al costat de Pere Bohigas, només Josep M. de Casacuberta va declarar obertament el seu escepticisme, a l'advertiment avantposat a la seva edició del *LdF* a la Barcel·lona (1926), basant-se en el «tecnicisme literari del cronista», expressió que suposo que es refereix a l'estil. Jaume Vidal i Alcover, primer director de la meua tesi, sempre havia rebutjat vehementment en conversa la presència de prosifica-

bé definitivament per Asperti (1993), i presidint-les totes plegades; 4) la vella, sinuosa i inconclusiva recerca dels «redactors materials» del *LdF*, que inclou successivament el jurista Bernat Vidal, proposat per Nicolau d'Olwer en el primer congrés d'història de la Corona d'Aragó; el bisbe Jaume Sarroca, introduït per Montoliu, reforçat per Joan Ainaud, acceptat pràcticament per tota la crítica posterior i ampliat —desdibuixat— en un genèric «autor eclesiàstic» per part de Jaume Riera, o encara Pere del Rei, bisbe de Lleida, i l'escrivà Guillem Sarroca, acumulats per Coll i Alentorn al bisbe d'Osca.

Encara de vegades les velles propostes, que depenen de raonaments conduïts amb una lògica molt primària o d'especulacions purament impressionístiques fetes a partir d'un model que fa més de vint-i-cinc anys que ha estat impugnat amb raons sòlides, continuen contaminant la bibliografia, presentades com a veritats adquirides o formulades almenys com a hipòtesis fonamentades.

2. Objectius

Per avançar adequadament en l'estudi del *LdF* resulta, doncs, imprescindible discutir i precisar què volem dir quan parlem de la dimensió oral d'aquesta obra: formular amb la màxima precisió l'alternativa oral al model escrit de composició usat fins ara.

Aquest model presenta almenys tres nivells: *a)* el de l'articulació sintàctica, sense l'explicitació adequada del qual no es poden editar ni entendre acuradament nombrosos passatges que altrament podrien aparèixer com a corromputs, confusos o equívocs; *b)* el de l'organització de la superfície narrativa, previ a qualsevol temptativa de valoració dels relats que la integren i els seus sentits, i *c)* el de la justificació de l'obra en la seva globalitat, que ha de permetre donar compte de dos problemes fonamentals que continuen encara sense resoldre: el del gènere a què pertany (per al qual l'etiqueta «historiografia» em sembla com a mínim insuficient) i el de l'adopció de la primera persona per donar veu al narrador. La solució d'aquests dos últims problemes, que em sembla que estan profundament relacionats, supera els plantejaments limitats a la tradició literària escrita, de la qual s'ocupa la filologia convencional, que és una filologia de textos escrits.

En aquest treball, m'ocuparé només de les qüestions referides a l'organització de la superfície narrativa. Fins al moment present, les úniques apreciacions destinades a la valoració d'aquest aspecte de l'obra han estat unes molt interessants però breus observacions fetes per Asperti sobre els passatges descriptius del *LdF* en relació amb el problema de les prosificacions (Asperti, 1993, p. 131-133).⁴

3. Mètode

Per a aquest objecte, no serveix de gaire auxili la bibliografia segregada per la romanística sobre la «composició oral» com a derivació dels treballs comparatius de Milman Parry entre els poemes homèrics i una tradició viva d'aquesta mena de composició —la dels *guslari* serbis, a finals dels anys vint—, perquè estudia només la composició oral en vers. Tampoc no resulten gaire útils els primers i interessants però limitats «principis de la narrativa oral popular» formulats el 1909 pel folklo-

cions no solament al *LdF*, sinó també en Desclot i Muntaner: trobava del tot improbable, deia, una teoria que comportava la reducció de tres obres en prosa de primera categoria artística en tres informes amuntegaments de versos dolents.

4. Tinc en premsa un article («Jaume I i Maria F.: la construcció artística del relat oral») a les actes de les III Jornades de Cultura Popular (Salou, 2-4.10.2008) on s'exposen les generalitats del model que proposo i comparo diversos relats orals enregistrats en execució espontània i una seqüència narrativa del *LdF* (par. 222-224) amb la intenció de fer veure la identitat bàsica del sistema narratiu de les dues sèries de narracions.

rista danès Axel Olrik, que altrament tampoc no van tenir descendència, perquè si bé s'apliquen a la «prosa», només preveuen alguns fenòmens molt elementals i aïllats i no penetren sistemàticament en el terreny que ara m'ocupa.

Per trobar el que són, al meu entendre, les nocions teòriques adequades per aprofundir en el model de composició oral del *LdF*, ha calgut esperar fins a l'aparició de l'anàlisi de la conversa, desenvolupada per Sacks, Schegloff i Jefferson a principis dels anys setanta a partir de l'etnometodologia i conreada a partir dels vuitanta per Gumperz, Scheffrin, Tannen, Chafe i altres, i sobretot algunes publicacions provinents de la sociolingüística de la variació —però relativament marginals dintre seu— propugnada per William Labov: em refereixo a Labov i Waletzky (1967), revisat i completat després pel mateix Labov (1972) i per Labov i Fanshel (1977), que analitzen la construcció d'un tipus de discurs anàleg al del rei: el relat interactiu (en conversa) d'experiències personals. A un nivell més genèric, m'han resultat també molt útils algunes reflexions generals sobre la llengua i l'escriptura (Koch i Oesterreicher, 1985 i 1994) i sobre l'expressió verbal en les cultures bàsicament orals (Ong, 1988), com ho era la del rei —nascut i educat abans de l'arribada massiva del paper a la seva cancelleria, propiciada justament per ell amb la conquesta de Xàtiva— i la de la majoria de la població laica dels seus regnes en el seu temps. En aquests treballs, es troben els fonaments teòrics de la meva concepció global del *LdF* i del que exposaré a continuació.

II. ORALITAT I ESCRIPTRALITAT

1. *L'oralitat del Llibre dels feits: de què parlem exactament*

Primer caldrà definir amb exactitud què vol dir el terme oralitat quan s'aplica al *LdF*.

Koch i Oesterreicher (1994) han fet veure que l'oralitat (*Mündlichkeit*) i l'escripturalitat (*Schriftlichkeit*) presenten dos plans: el de la concepció del discurs, que governa la tria de la codificació lingüística i del mode expressiu (*konzeptionelle Mündlichkeit/Schriftlichkeit*), i el del mitjà en què es concreta (*mediale Mündlichkeit/Schriftlichkeit*).⁵

Els mateixos autors assenyalen també que, mentre l'oposició oral/escrit és contradictòria en el pla del mitjà, en el de la concepció se situa en termes de contrarietat: oral i escrit designen aleshores els dos extrems d'un continuïum (Koch i Oesterreicher, 1994, p. 587-588). Caldria, doncs, precisar els extrems en els quals s'oposen la concepció oral i l'escriptural. Els dos investigadors citats en donen els principals en un altre lloc (dono en primer lloc els que corresponen al pol de l'oralitat): pròxim/distanciat en l'espai, familiar/reservat,⁶ privat/públic, emotiu/objectiu, lligat a la situació comunicativa / deslligat de la situació comunicativa, fet en cooperació comunicativa / fet sense comunicació cooperativa, dialogat/monologat, espontani/planificat, amb desplegament temàtic lliure / amb desplegament temàtic fix (Koch i Oesterreicher, 1985, p. 23). Ong, per la seva banda, caracteritza així el discurs de concepció oral: és molt més paratàctic que hipotàctic, procedeix amb tècnica «puntillista» (és a dir, que és més agregatiu o acumulatiu que no pas analític), tendeix a reduir l'expressió a fórmules

5. El model de Koch i Oesterreicher permet de destriar millor els dos tipus d'oralitat que Ong anomena oralitat primària (és a dir, la concepció/realització oral) i oralitat secundària (la concepció escriptural, amb realització oral). Ong no té en compte les situacions mixtes perquè prescindeix bastant de la contrapartida escriptural i perquè parla en termes no d'expressió individual sinó de cultures i el seu terreny és el de les cultures desconexades de l'escriptura (Ong, 1988, p. 11).

6. Els termes alemanys són *Vertrautheit* i *Fremdheit*. Els estudiosos anglosaxons de la conversa parlen en el primer cas de *self-disclosure*: el fet de parlar amb llibertat, «amb la guàrdia abaixada», comptant amb la complicitat de la persona que ens escolta.

establertes, tendeix a la redundància, és conservador i tradicionalista, amb un cert gust per l'arcaisme, està aferrat al món de la vida humana, és amant de la confrontació, afecte als contrastos i a les oposicions, més enfàtic i emotiu que no pas objectiu, màximament funcional, i prefereix les situacions concretes a les abstraccions (Ong, 1988, p. 36-57).

A part d'això, un enunciat no tan sols es pot concebre i realitzar com a purament oral (com és el cas d'una conversa entre amics) o purament escrit (com succeeix quan algú escriu un article acadèmic o un poema), sinó que també són possibles les situacions mixtes: concepció escriptural realitzada oralment (com succeeix, per exemple, quan un orador experimentat improvisa una al·locució) o, a la inversa, concepció oral (o molt acostada a l'oralitat) i realització escrita (com sol ser el cas dels xats per Internet o una bona part dels SMS, sobretot els que s'encreuen entre els infants o els adolescents).

Però encara es poden fer més distincions. El model dels dos investigadors alemanys se centra en un emissor (ahora conceptor i realitzador) considerat responsable únic del missatge. Des d'aquest punt de vista, no hi ha inconvenient a considerar una carta dictada a un secretari com un discurs de concepció escriptural i realització oral, igual que una al·locució improvisada per un bon orador, perquè el paper purament instrumental i tècnic del transcriptor dona un producte de segon ordre, en principi sense cap aportació pròpia, perquè es limita a accionar l'instrument o l'aparell d'escriptura. Però si es concep la comunicació com un procés, en la producció del qual pot intervenir més d'una persona, les coses canvien, i aquest seria el cas del *LdF*, concebut oralment pel rei, però amb una doble mediatització: primer en interacció amb un petit grup d'auditors/dialogants que l'envoltava i després en interacció amb els amanuenses que intentaven fixar la seva *performance* oral.

2. Testimonis d'una composició/redacció oral interactiva del Llibre dels feits

Que el rei no estava sol mentre feia el seu llibre ho va fer notar Asperti en destacar una al·lusió a un cavaller aragonès, don Guillén de Pueyo, que sorgeix quan el rei explica el setge d'Albarrasí (maig-juliol de 1220), al principi del *LdF* (par. 16):

E ab Nos eren don Exemen Cornel, e En Guillem de Cervera, e don Pero Corneyl, e don Vales, e don Pero Aones, e don Palegri, son frare, e don Guillem de Puyo, *pare d'aquest qui era ab Nos quant fayem aquest Libre*.⁷

Notem aquí un petit curtcircuit espaciotemporal en el díctic: el rei diu *aquest*, que és un demostratiu que designa algú pròxim en l'espai i el moment de posar per escrit les paraules del rei, no *aquell*, com exigiria el verb de la frase, que està en passat, temps en què es posa sempre el narrador. El demostratiu traïx aquí, doncs, la proximitat física de don Guillén de Pueyo fill en el moment de la composició de l'obra: el *LdF* es va fer en presència d'altres persones, no en la solitud de l'autor que dicta el seu text a un amanuense dins del seu estudi. (Observeu també, de passada, que en aquest lloc el còdex de Poblet, contra la resta de testimonis directes invocables, intercala el nom del fill: «pare d'aquest *Guillen de Puyo* qui era ab Nos quant fayem aquest Libre.» Marsili i Fernández de Heredia ometen el passatge, però no hi ha dubte que la lectura del còdex de Poblet és una addició: el copista afegeix al demostratiu el nucli nominal esperable, que en una lectura a primera vista pot semblar que li manca.

7. El text de totes les citacions és establert per mi. Remeto el lector a l'aparat de l'edició de Bruguera per verificar la bondat de les meves decisions. Marco amb barra inclinada (/) els punts en què una manca d'iflació pot reflectir un anacolut generat en el moment de la composició del text.

Justifiquen aquesta interpretació no tan sols el caràcter de *lectio difficilior* del text dels altres testimonis, sinó també la tendència intervencionista de Celestí Destorrents pel que fa als noms personals, als quals afegeix en forma de correccions al marge precisions supèrflues i que no encaixen amb els hàbits denominatius del rei.)⁸

Més difícil és precisar quin paper tenien els acompanyants del rei i la manera com es feia materialment l'operació de posar negre sobre blanc els relats del rei, aspectes sobre els quals Asperti també ha fet observacions interessants.⁹ Els contertulians, tenien un paper de públic bàsicament silenciós? El narrador procedia a fer el relat després d'haver parlat amb els seus contertulians fent bàsicament un solo amb una dicció relativament alentida, amb més pauses del que seria habitual? Les seves paraules, es notaven quasi en paral·lel amb el desplegament de la conversa? No s'ha de descartar cap possibilitat, que podien simultaniejar-se perfectament —i fins i tot sense excloure que en alguns moments el que acabo d'anomenar «solo amb una dicció relativament alentida» arribés a sobreposar-se amb una forma més o menys convencional de dictat—, però és evident que els notaris, acostumats a prendre declaració de querellants i testimonis, sabien manejar la ploma a una velocitat molt pròxima a la de la declaració dels seus clients: la coneguda *rancura* de Guitard Isarn, senyor de Cabó, per exemple, presenta, i encara exagerats, els mateixos fenòmens que el *LdF* en un moment lingüísticament més arcaic i complex per a la *mise en écriture* del català (Rabella, 1997).

En el cos mateix del *LdF*, alguns canvis sobtats per part del narrador del català a l'aragonès amb retorn al català dintre d'un mateix període apunten a l'ús d'aquesta forma de composició.

En trobo el primer cas al paràgraf 380a.¹⁰ Arran de la recepció d'una angoixosa carta de la seva filla Violant, muller d'Alfons el Savi, en què li comunica l'aixecament dels sarraïns andalusos i li demana auxili, el rei acut a Osca (finals de juny – principi de juliol de 1264) i enumera els rics homes amb els quals es disposa a aconsellar-se:

E fo aqui lo bisbe d'Osca, e l'abat de Montarago, e Fferran Sanxes, e don Bernat Guillem d'Entença, e N'Examen Pereç e don Gonsalvo Pereç (*qui era sobrino de don Examen Pereç*) e l'ardiaca de

8. Això succeeix sovint amb una sèrie de noms molt freqüents que ja han estat contextualitzats: Assalit (de Gúdar), Ató (de Foces), Berenguer (d'Entença), Berenguer (de Finestres), Bernat Guillem (d'Entença), Diego (de Biscaia), Eiximèn Peres (de Tarassona) o (d'Arenós) (a partir del par. 360), Ferran Peris (de Pina), Ferris (de Liçana), Fortuny Lopes (de Sàdaba), Garcia (Romeu), Garcia Peres (de Tarassona), Llop Dies (de Biscaia) o Llop (Dies), Pegrí (d'Atrossillo), Pero Ferrandes (d'Assagra) o (d'Albarrasí) (només la primera vegada, par. 12), Ramon Berenguer (d'Àger), Rodrigo (Liçana) i Vallès (de Antillón). En alguns moments, la precisió s'afegeix a títols i dignitats: l'*archabisba* o *arquibisbe* (de Narbona) (par. 280 i 284), el *bisbe* (de Leyda) (par. 193), el *comte* (d'Ampuries) (par. 550), i en un cas s'afegeix una fórmula aclaratòria a un nom: *don Manuel* (frare del rey de Castella) (par. 371). De vegades, l'afegit és erroni: als paràgrafs 220 i 518, don Artal no és el d'Alagó, sinó el de Luna; al paràgraf 140 don Blasco no és el d'Alagó, sinó don Blasco Maça. El rei anomena sempre els seus fills bastards Ferran Sanxes i Pere (o Pero) Ferrandes (o Ferrandis), sense el nom dels seus feus, que *P* incorpora al marge de manera sistemàtica: Ferran Sanxes (de Castre), Pere Ferrandes (d'Híxer). Marsili omet aquests afegitons, mentre que Fernández de Heredia i la resta de testimonis directes adopten pràctiques fluctuants.

9. «Il ruolo di questi personaggi, che con termine preso a prestito dalla diplomatica potremmo chiamare *intervenientes*, non è individuabile con precisione; essi potrebbero aver contribuito alla stessura del testo col proprio personale ricordo o anche stimolando la memoria del re, così come d'altra parte potrebbero essere rimasti semplici ascoltatori, ulteriore pubblico prefigurante in qualche modo quello dei futuri lettori. L'ipotesi della presenza di un ristretto numero di ascoltatori —cavalieri e cortigiani— mi sembra inoltre avvalorata dal marcato compiacimento narrativo riscontrabile in alcuni passi, meglio giustificato, in considerazione delle caratteristiche del *LdF*, se messo in rapporto con un racconto che si rivolge anche a persone presenti, con le quali il contatto era diretto, immediato e dunque maggiore il coinvolgimento del narratore» (Asperti, 1982, p. 271-272).

10. Reviso la divisió de paràgrafs introduïda per Aguiló exclusivament sobre el còdex de Poblet, respectada amb més o menys fidelitat per tota la tradició editorial posterior (incloent-hi els errors): mantinc les xifres (ara ja és massa tard per canviar-les), però distingeixo amb lletres els paràgrafs soldats indugudament. (Sobre aquesta qüestió, vegeu Pujol, 2008, p. 263-264 i nota 10.)

Valencia, e mostram los carta de la reyna e demanam los que·ns conseyllassen en qual manera nos captendriem de ço que·ns havia enviat a dir la regina.¹¹

Es tracta de paraules del narrador, exactament d'un incís del narrador. Aquí tenim un escrit absolutament bilingüe, com ho eren necessàriament els de la Cancelleria Reial, que transcriu sense adonar-se un comentari del rei fet *off the record* a un contertulià aragonès i que testimonia l'existència de l'anotació en paral·lel amb el flux de la conversa.

Més endavant (par. 495), estant el rei a Castella per assistir al casament del seu nét Ferran (30 de novembre de 1268), es torna a esdevenir el mateix fenomen, en el curs d'una altra enumeració, en circumstàncies del tot anàlogues:

E foren hi sos richs homens, ço es a ssaber, don Alfonso de Molina, *so tio, e so ermano* don Ffelip, e don Nuno Gonçalbes e tots los altres bisbes e richs homens de Castella.

El testimoni unànime de la tradició directa en aquest detall és significatiu. Tots dos passatges són exemples del que en sociolingüística se'n diu *directive codeswitching*, *situational* o també *transactional codeswitching* (Muysken, 2000), perquè el canvi de codi no té una funció artística i conscient, sinó que està provocat pel desig d'augmentar el grau d'implicació de l'interlocutor en la conversa utilitzant la seva llengua.

Finalment, una mica abans de l'exemple anterior (par. 479), es produeix una mostra del que els sociolingüistes en diuen *anticipatory codeswitching* o *triggering* (Muysken, 2000). El rei ha anat a Toledo per correspondre a la invitació de passar-hi les festes de Nadal (1268) feta pel seu fill, l'infant Sanç —que als seus divuit anys es disposa a ser consagrat arquebisbe de la seu castellana—; un cop allí, rep una resposta favorable del «gran ca dels tàrtars» (Abaqa khan, sobirà de l'il-khanat de Pèrsia) per a l'empresa del passatge a ultramar que es proposa fer i tempteja el seu gendre (que hi respon amb una fredor glacial); en canvi, el mestre de l'Hospital li ofereix el seu auxili només amb la condició que Alfons X l'hi autoritzi, que és el que fa tot seguit, segons reporta el rei:

E sempre el rey de Castella *fizolo clamar, e vino el comanador e dixoli denant Nos:*
—*Comanador, muyt nos plaç d'aiuda e de servicio que vos fagades al rey d'Aragon, tanto o mas que si a nos lo fiziesseades. E esto vos pregamos e vos mandamos que vos lo fagades.*

La presència d'aragonesos entre el petit grup que envoltava el rei, amb el canvi ràpid i sovintejat d'interlocutor (de l'amanuense al petit grup i viceversa) afegit al canvi de llengua en el discurs per raons internes, ha provocat un fenomen ben conegut als nostres dies en tertúlies amb participants molt bilingües i en què es relaten escenes protagonitzades per parlants de l'altra llengua: el narrador ha sofert l'atracció del canvi lingüístic que estava preparant i l'ha anticipat abusivament.

Els tres exemples analitzats de *codeswitching* (que pertanyen al narrador i són, per tant, substancialment diferents del recurs a la llengua del personatge que parla o del qual es parla, que és sempre fruit d'una intenció artística) demostren que en la composició del *LdF* es va fer servir la transcripció

11. Els editors acostumen a indicar en cursiva com a aragonesisme només la paraula *sobrino*, però el criteri (en aquest i en altres casos semblants) de marcar només els mots que estan irrecusablement en una llengua diferent del català no em sembla vàlid perquè destrueix la cohesió de la frase; de fet, tota la resta de l'oració de relatiu (encapçalada per un *qui* subjecte que és normal en aragonès) pot estar indistintament en qualsevol de les dues llengües. La cohesió lingüística pledeja a favor de l'aragonesisme de tota la frase, i és així com ho marco.

pràcticament directa de la «conversa» del rei. Fins a quin punt, des del punt de vista quantitatiu, es va fer així ens pot ajudar a aclarir-ho l'anàlisi de l'organització de la superfície narrativa.

3. *Un model per al relat oral interactiu d'experiències autobiogràfiques*

Gràcies a William Labov i els seus col·laboradors, disposem d'un model que s'ha revelat fructífer a l'hora d'analitzar i comprendre l'articulació dels relats en els quals una persona improvisa en conversa la relació d'una experiència viscuda per ella mateixa, com és el cas del rei. Labov i Waletzky (1967), estudiant l'anglès parlat pels adolescents i els joves negres marginats de Nova York, Boston, Detroit, Filadèlfia, Washington, Cleveland, Chicago, St. Louis, San Francisco, Los Angeles i altres centres urbans dels Estats Units, van arribar a unes conclusions que resulten vàlides per a totes les situacions comunicatives d'aquest gènere amb independència de les variables personals de llengua, edat, raça, sexe o cultura dels membres del petit grup.

Com expliquen Labov i Waletzky, un relat oral d'experiència autobiogràfica fet en conversa, a part de servir per recapitular la memòria dels fets, compleix també una funció d'interès personal, determinada per la resposta que el narrador vol obtenir del públic al qual s'adreça i, per tant, convé distingir dues funcions del relat, la referencial i l'avaluadora. A la funció referencial pertanyen les *proposicions pròpiament narratives* que fan avançar la història —la relació dels fets, l'ossada estructural de l'acció— i les informacions necessàries perquè el receptor del relat pugui identificar adequadament dels seus paràmetres bàsics: el que Labov i Waletzky en diuen *orientacions*, és a dir, les dades referides als protagonistes, la relació en què es troben, el lloc i el temps en què se situa l'acció; a la funció avaluativa pertanyen les indicacions interpretatives respecte als personatges i als fets relatats, que Labov i Waletzky anomenen justament *avaluacions*.¹² El narrador produeix el discurs narratiu combinant aquestes tres sèries d'elements al seu criteri i jugant amb l'ordre d'exposició dels fets, la durada de cadascun dels elements de l'acció, el grau de detall que creu convenient donar pel que fa a la interacció dels personatges, el temps i la posició en què triï de situar-se com a narrador respecte a la història, el punt de vista que adopti en aquest mateix cas, etcètera.

La concepció escriptural d'un relat és solitària i feta en diferit, i en conseqüència resulta essencialment ordenada, «freda» i deliberada: l'escriptor no atén res més que a la seva voluntat expressiva i és lliure de tocar i retocar el seu text fins que hagi adoptat la forma que al seu criteri resulti més satisfactòria. Això vol dir que, en les formes clàssiques del relat, les dades necessàries per establir les coordenades de l'acció se situen al principi i les indicacions interpretatives del narrador s'incrusten

12. Dono tan sols un resum simplificat de la proposta de Labov només perquè el lector que no el conegui pugui comprendre adequadament el que ve després. El model té dos elements més, els *sumaris* i les *codes* (vegeu Pujol, en premsa), dels quals prescindiré aquí perquè depenen del fet que en el relat oral corrent tots els participants en la conversa tenen els mateixos drets a intervenir i cal organitzar els torns, una situació molt diferent de la del rei. Els *sumaris* consisteixen en un petit resum o indicació argumental posada al principi del relat, i funcionen com una petició de reserva de torn de conversa per part del narrador perquè els contertulians li permetin desenvolupar la seva tasca. Les *codes* serveixen per tancar el relat i deixar lliure la conversa perquè puguin intervenir-hi altres participants; poden contenir declaracions explícites d'acabament del relat, observacions sobre l'efecte dels esdeveniments sobre el narrador, al·lusions al desenvolupament posterior dels fets (molt sovint a la pervivència de l'efecte del relat fins al temps en què el narrador l'actualitza), etc., i sovint presenten matisos d'avaluació. Malgrat que el rei no necessitava el consens dels seus contertulians per prendre la paraula, al *LdF* també hi ha algun sumari escadusser (com per exemple a l'inici del paràgraf 5: «Ara comptarem en qual manera Nos fom engenrats e en qual manera fo lo nostre neximent. Primerament en qual manera fom engenrats Nos»); en canvi, no hi manquen les codes, per raó del caràcter multiseqüencial del relat. Sobre l'interès dels sumaris (en un sentit molt ample) i les codes per a la identificació de les «parts» i el programa narratiu del *LdF*, vegeu Pujol (2008).

acumulativament o a mesura que són necessàries en el discurs narratiu de manera articulada, a base d'adjectivació, aposicions i oracions de relatiu, la selecció del lèxic, la inserció de descripcions i de vegades acudint a la seva exposició directa per part d'ell mateix —cada vegada menys a mesura que ens acostem als temps més recents, perquè el narrador de concepció escriptural procura amagar-se: procura que no es noti la seva presència. Dintre d'un mateix fil narratiu, d'altra banda, i amb independència de la complexitat de l'estructura general del relat, hi regeix un sentit de l'economia: no hi apareixen «excrescències», no s'hi intercalen altres relats que no tinguin relació amb el que s'explica.

En canvi, el relat oral parteix de dos pressupòsits totalment oposats als de l'escriptural. En primer lloc, es fa en el que ara en diríem «temps real», improvisant sense retorns sobre el fil del relat dels fets, que passa al primer pla, i en la immensa majoria dels casos això genera desordre pel que fa a les orientacions i les avaluacions; de vegades, el narrador ha oblidat de donar les orientacions necessàries per situar l'acció i els personatges, o bé tem de sobte que qui l'escolta no interpreti bé el que ha acabat de dir i aleshores talla en sec el fil del relat i afegeix les avaluacions que creu convenientes, al marge de l'acció. En segon lloc, el relat es fa en interacció amb un petit grup i això comporta que el narrador hagi d'assegurar-se permanentment l'èxit per tal de poder disposar de l'atenció del seu públic i això l'empeny a l'exhibicionisme: el seu triomf és personal i immediat i en conseqüència la seva actitud és en aquest punt inversa a la del narrador escriptural. Aquest darrer, amagat darrere del seu relat, es pot permetre el luxe de considerar-se un artista maleït, acontentar-se de creure en ell mateix i esperar impassiblement que un dia, fins i tot quan ell ja no hi sigui, serà reconeguda la seva vàlua; el narrador oral, si no té èxit, perd l'adhesió del seu públic i desapareix com a tal, i això provoca una elevació de l'«energia retòrica» del seu discurs amb la multiplicació d'avaluacions i la generació de «propines narratives» en correspondència amb la bona recepció que nota per part de la seva audiència. El relat oral depèn dels qui l'escolten en aquell mateix moment, i per guanyar-se l'atenció del públic, agrair-li alhora la deferència de la seva atenció i potenciar el seu triomf, el narrador oral es veu empès a disseminar microrelats a l'interior de l'acció principal (o en paral·lel): són les excrescències naturals de la seva eufòria i el seu èxit artístics.¹³

Per a la correcta interpretació del *LdF*, és important de considerar que la incrustació de les orientacions i encara més les avaluacions en el tronc narratiu en forma d'aparts confereixen al text de l'obra una característica tridimensionalitat: d'una banda, prolonguen la seqüència fònica, però n'interrompen l'estructura narrativa, i si no es fa la diferència es pot cometre l'error de llegir com a part del relat troncal el que és una inserció que n'està narrativament al marge.

Com veurem, el relat del rei presenta aquesta mateixa organització. L'anàlisi detallada de les orientacions, les avaluacions i els relats marginals permetrà copsar-ne el paper, l'interès i la importància com a elements del relat i alhora mesurar objectivament les seves possibles variacions estilístiques.

III. ORIENTACIONS

En tot relat, cal que l'escoltador pugui identificar el temps, el lloc, les persones i la relació en què es troben entre ells. El lloc propi de les orientacions generals és al principi, mentre que les dels personatges poden aparèixer a mesura que aquests es presenten, sovint en forma d'aposicions o d'oracions de relatiu (Labov i Waletzky, 1967, p. 32).

13. Aquestes «excrescències» hauran de ser objecte d'un altre treball.

És el cas, per exemple, de la precisió sobre quin Guillem de Montcada és el que no va arribar a temps de participar a la batalla de Murell (com diu el rei en català, o, per escriure-ho correctament en gascó, de Murèth):

E foren hi de Cataluyna En Dalmau de Crexel, e N'Uch de Mataplana, e En Guillem d'Orta, e En Bernat dez Castelbisbal; e aquels fugiren ab los altres. Mas be sabem per cert que don Nuno Sanxes e En Guillem de Montcada (que fo fiyl d'En Guillem Ramon e de Na Guillema de Castelviy) no foren en la batayla, ans enviaren missatge al rey que·ls esperas, e·l rey no·ls volch esperar, e feu la batayla ab aquels qui eren ab el (par. 9).

En aquell moment, hi havia a Catalunya dues branques de la casa de Montcada, la dels vescomtes de Bearn i la dels senyors de Tortosa, totes dues amb membres que duïen el nom de Guillem, tradicional a la família. El rei vol que s'identifiqui bé el Guillem que no va ser present a Murèth: era membre de la primera branca esmentada (es tracta del mateix que va morir a la conquesta de Mallorca), i n'indica la filiació perquè no es confongui amb el seu parent homònim de la branca de Tortosa, fill de Ramon II el Jove. Aquesta és una *variant* que en podríem dir *estàndard* de l'orientació.

L'ús de recursos sintàctics integrats com les subordinades de relatiu o les aposicions breus inferiors a l'oració és comú a l'oralitat i l'escriptura; la primera prefereix incrustar períodes sintàctics complets. De vegades, el narrador oral s'adona que s'ha deixat alguna orientació i la intercala de sobte enmig del relat, fora del seu lloc propi, fent un apart que ha d'atènyer per força el nivell de l'oració. El relat improvisat és essencialment desordenat, però de vegades el desordre pot estar carregat d'intenció per cercar un efecte expressiu. El rei, per exemple, avança de sobte una orientació (la poso entre parèntesis, al principi del segon paràgraf de la citació que faig tot seguit) abans de la proposició narrativa protagonitzada pel personatge que la requeriria:

E ·j· bisbe e ·ij· richs homens qui venien ab ella, quan foren a Montpestler, saberen que·l rey don Alfonso, nostre avi, havia presa la reyna dona Sanxa, fiyla de l'emperador de Castella, per muyler, e viren se en gran enbarch e en gran pensament què farien, pus el havia presa altra muyler.

(E En Guillem de Monpestler era seyor de Montpestler e de la seyoria que pertany a Montpestler.) E aquels nobles qui eren venguts ab la fiyla de l'Emperador demanaren al dit senyor que·s farien d'aquest engan e d'aquest faliment que havien pres (que els vinents ab la fiyla de l'emperador Manuel al rey don Alfonso que la preses per muyler, e el n'avia altra presa), e que·ls conseylas en qual manera se·n captendrien, e el respos los qu·el hauria son conseyl (par. 2).

S'havia parlat prèviament, en tertúlia, de Guillem de Montpeller i el rei simplement ho recapitula abans de reprendre el fil del relat? Aquesta orientació, s'avança deliberadament amb la voluntat de focalitzar d'alguna manera l'interès del relat sobre la persona de Guillem de Montpeller? Labov i Waletzky troben que, quan la secció orientativa es troba desplaçada, acostuma a complir una funció avaluativa (Labov i Waletzky, 1967, p. 12), però no sempre és fàcil determinar la causa del fenomen.

En el mateix passatge citat, al segon paràgraf, es presenta a continuació una altra orientació (que figura també entre parèntesis), però aquest cop és supèrflua sense remei: l'explicitació de l'«engan» i el «faliment» sofert pels missatgers constantinopolitans, que el lector ja coneix perquè el mateix narrador acaba d'explicar-lo. És una expansió innecessària i feixuga del demostratiu «aquest» que traeix probablement una intervenció deguda a la iniciativa d'un curial acostumat a la precisió dels documents notariais feta en el moment de repassar una anotació acabada de prendre, tot i que no s'exclou

que pogués ser deguda al mateix rei, a conseqüència de la incomoditat davant de la relectura fora de context d'un paràgraf acabat de redactar.¹⁴ Podríem parlar en aquest cas d'*orientacions curials*.

A més a més, no tot el que sembla una orientació ha de ser necessàriament una orientació o ha de ser només una orientació: de vegades, les orientacions poden no ser el que semblen o alguna cosa més que el que semblen.

Hi ha, en primer lloc, el que en podríem dir *sobreorientacions*: les precisions supèrflues, que afecten personatges irrellevants, que són caduques perquè s'esgoten en el context de la «redacció» (com la mateixa identificació de don Guillén de Pueyo el vell) o que s'acumulen a d'altres orientacions que ja fan soles la seva feina. Són realment els «detalls inútils» de què parla Roland Barthes i, si bé és cert que no tenen significat intrínsec dintre del relat (són veritables «notacions insignifiances») i tampoc no poden ser considerades mostres clàssiques de l'*effet de réel* barthesià perquè el realisme encara no havia arribat aleshores a la literatura, en canvi sí que dintre de l'art narratiu oral s'insereixen amb un valor anàleg entre el narrador i el seu relat: la proliferació d'orientacions innecessàries és una manera de reforçar el domini del narrador sobre els fets que narra, d'afirmar el seu coneixement dels fets i la seva autoritat com a tal, i en aquest sentit produeixen sobre l'auditor una il·lusió de realitat equivalent a la que la coneguda tècnica retòrica de la novella realista projecta sobre el text.

Una d'aquestes «sobreorientacions» es presenta en un famós passatge previ a la batalla de Murèth:

E aquel dia que feu la batayla havia jagut ab una dona, si que Nos hoim dir depuys a son reboster (qui havia nom Gil e fo puy frare de l'Espital), qui havia estat en aquel conseyl, e d'altres qui ho viren per sos uyls, que anch a l'evangeli no poc estar en peus, ans s'asech en son seti mentre-s deya (par. 9).

Atès que el rei va sentir contar la feta directament al reboster del seu pare —càrrec que tenia, entre altres, la comesa de preparar el llit reial— i la precisió «que havia estat en aquel conseyl», és a dir, que havia estat implicat en aquell afer,¹⁵ la força del testimoni queda establerta de manera més que suficient. Que el reboster es digués Pere, Pau o Berenguera i que més endavant fos frare de l'Hospital o de missa i olla és irrellevant per a la història, però el detallisme acredita l'autoritat del narrador. I això funciona així tant si el reboster va donar personalment la informació al rei com si el rei s'apropia d'una tradició oral que circulava dintre de la família o en ambients propers i que ell havia sentit a dir a una altra persona (com fem tots tantes vegades en conversa, per no pecar de prolixos i perquè, què carai, sempre fa més efecte), i continuaria funcionant fins i tot si l'escena respongués, com s'ha proposat alguna vegada, a un *topos* literari.¹⁶ Com ell mateix reconeix, no ho sabrem mai

14. Semblen també reminiscències curials les falques «el dit», «la dita», «dessus dit», «davall dit» que apareixen en determinats moments. Denota també una mentalitat escriptural el recurs continu a «nostre avi», «nostre pare», «fill nostre» després dels noms o els títols. Altrament crec percebre una gesticulació curial una mica feixuga al paràgraf 2, que tot seguit desapareix, com si els tempteigs per trobar el mètode de treball definitiu s'haguessin superat i el rei es produís molt més a lloure. Caldria analitzar amb detall i precisar adequadament el que per ara només és una impressió, sense que en cap cas això signifiqui tornar a treure el fantasma dels «redactors materials» del llibre: és clar que es tracta d'elements escadussers, de sécs professionals d'amanuense que afloren en moments en què el patró —per la raó que sigui: perquè tots dos encara no s'han acostumat als seus rols, perquè aquell dia es troba una mica «d'òvol delit» o no està d'humor per altres motius, o senzillament perquè aquell dia casualment no té ningú especialment receptiu i extravertit que li exciti la facúndia— ha abaixat la guàrdia, no de canvis generals i sistemàtics d'estil.

15. Català antic *consell* «2. ant. Direcció, regit, pensament encaminat a dirigir l'acció» (DCVB). Es tractava d'una dama (cat. ant. *dona*), no simplement d'una dona (cat. ant. *fembra*), i segurament havia calgut gastar una mica més de prosopopeia. Lamento no haver encertat a donar una equivalència prou exacta de tot aquest període a la meua versió al català modern del *Llibre* (2008).

16. No deixa de ser cert, però, que Eros i Tànatos freqüentaven en amigable companyia els camps de batalla medievals, com ho testimonia Joinville, parlant de la setena croada (1251): «Mes lis estoit fais en mon paveillon en tel maniere que nus ne

(però per fortuna ben poc importa: és cosa sabuda que la veritat no barra mai el pas a una bona història).

Un cas anàleg al de les sobreorientacions és el seu invers: el de les *orientacions fallides* o imperfectes, és a dir, les falles de memòria reconegudes, típiques també de la interacció oral i que no tenen res a veure amb cap «ingenuïtat» reial. En dono uns quants exemples dels molts que se'n troben, presos dels primers paràgrafs del *LdF*:

E puys, En Guillem de Montpestler, estan ella viva, pres una altra dona que era de Castella, *de que no·ns membra·l nom del pare d'aquela dona, mas ella avia nom dona Agnes* (par. 4).

E quant fom al Pont espera·ns la companya, e dixeren nos que·l comte don Sanxo era en Selgua ab tot som poder e que·s combatria ab Nos. E Nos ladonchs no havíem mas ·ix· ayns, e per temor de la batayla que cuidavem haver un cavaler, *de qui no·ns membra lo nom*, presta·ns un gonio leuger que·ns vestissem (par. 14).

E layns era per establiment don Pero Gomeç e un altre cavaler *de qui no·ns membra·l nom*, e escuders e altres companyes, mas don Pero Gomeç era cap d'aquels e del castel e major e mellyor (par. 15).

Havia un escuder, *lo nom del qual a Nos no membre, mas creem que era don Pero Garçes d'Elfaro* (par. 15).

En tots aquests casos, ens trobem en presència de simulacres d'orientacions, un altre dels recursos típics de l'estil oral: restringint la ignorància o fent declaradament tempteigs *sobre una part* de la determinació —el nom, un grau de parentiu, l'origen familiar, etcètera—, el narrador reforça de contracop la veracitat de l'existència de la persona o cosa al·ludida i, doncs, de l'escena *en el seu conjunt*, que és el que pretén. Les imprecisions sobre el cavaller que deixa un gonió al rei infant a la sortida de Montsó o el cavaller que acompanyava don Pero Gómez a Lizana són simples i de factura convencional, sense cap subtilesa artística especial, però el cas de dona Agnès —la segona parella, com diríem ara, de Guillem VIII de Montpeller—, amb una orientació parcial reeixida (el nom de fonts de la dama) posposada a una orientació principal fallida (el nom del pare, indicatiu del llinatge) o el tempteig sobre el nom de l'escuder que l'estiu de 1220 va forçar l'assalt al castell de Lizana són molt més refinats i acrediten, sobretot el primer, un domini mestrívol de la retòrica oral per part del rei. I això és així tant en el cas que les «falles de la memòria» traeixin una autèntica falla personal del narrador (al capdavant quan va fer la campanya contra don Rodrigo Lizana el rei tenia poc més de dotze anys) com si aquest s'apropia dels dubtes expressats per algun dels contertulians (i encara ho seria molt més si es tractés exclusivament de pura comèdia retòrica).

Per acabar aquesta secció, les orientacions poden tenir també valor interpretatiu, i ens trobem aleshores amb les «orientacions avaluatives», indestriables de les avaluacions *tout court*, que examinaré tot seguit.

IV. AVALUACIONS

Ha estat Gumperz qui ha fet veure que la participació en una conversa no es limita únicament a la comprensió passiva: no basta desxifrar el significat de les frases, sinó que no es pot comprendre el

povoit entrer ens que il ne me veist gesir en mon lit, et ce fesoie·je pour oster toutes mescreances de femmes» (xcviii). El cas és que el rei ho considera un pecat que contribueix, entre altres fets, a justificar la derrota de l'endemà.

significat d'una frase determinada (i fins i tot d'una conversa sencera) sense tenir una idea de conjunt de la coherència de la conversa, és a dir, d'on prové cada frase i cap on s'adreça: quina intenció la guia (Gumperz, 1982, p. 1-4); com encaixa, com diu Tannen, en un esquema recognoscible en termes d'organització del discurs i de la interacció (Tannen, 1989, p. 10).

Un relat que contingui només una orientació, un desenvolupament argumental i el desenllaç pot complir perfectament la funció referencial, i tanmateix resultar difícil d'entendre; un relat d'aquest tipus pot arribar a mancar de sentit. Les avaluacions són tan importants com el desplegament argumental: a través seu, el narrador revela la seva actitud respecte als fets narrats, la intenció que l'ha empès a explicar allò (Labov i Waletzky, 1967, p. 33-37).

Les avaluacions poden prendre formes diferents, i no cal dir que la seva consideració i la seva atenta lectura són essencials per copsar el sentit que el rei dóna a les seves paraules i en definitiva per resoldre els problemes d'interpretació del llibre d'acord amb el seu autor, al marge de les especulacions que tot lector tingui dret a fer-se *de son cru*.

En primer lloc, poden ser formulades directament pel narrador de manera patent, en forma de comentari: són les *avaluacions* que en podríem dir *discursives*. L'atenció a dues avaluacions discursives del narrador és el que ens farà adonar que el rei no està explicant als paràgrafs 2-3 una curiositat sobre els casaments dels seus dos avis i els seus pares, sinó la redempció del seu llinatge, sumit prèviament en el pecat, que prepara el seu naixement, i que el rei està parlant de la primera de les «condicions» (particularitats) i «maraveyles» (prodigis) que van marcar la seva vinguda a aquest món, com ja he explicat en un altre lloc (Pujol, 2002):

E sembla obra de Deu, car les covinençes que nostre avi havia feytes d'aver aquesta per muyler torna depuys que d'aquela natura de l'emperador Manuel e de nostre pare, lo rey En Pere, que per matrimoni se cobras la falida que en l'altre matrimoni havia estada! (cap. 5).

E esguardat aquels qui veurets aquesta scriptura, si aquesta cosa es miraculosa: que nostre avi, lo rey don Amfos, promes que seria sa muyler fiyla de l'Emperador, e depuys pres la reyna dona Sanxa! E nostre Seyor volch que per aquela promessa que'l rey havia feta primerament, ço es a ssaber, que seria sa muyler la fiyla de l'emperador Manuel, que aquella tornas en son loch. E par ho en aço, que la neta de l'Emperador Manuel fo puys muyler de nostre pare, on Nos venim. E per aço es obra de Deu, que aquella covinença que no-s compli en aquell temps se compli depuys, can nostre pare pres per muyler la neta de l'Emperador (par. 7).

Sense aquestes dues avaluacions,¹⁷ el relat es reduiria a l'exposició d'una mera casualitat que es va esdevenir en la seva ascendència i correria el perill de perdre el seu significat.

17. Totes dues compleixen, a més a més, la funció de codes: tanquen el relat de les «condicions e maraveyles» (par. 48) del naixement del rei: es tracta de dues remissions a l'esdeveniment com a passat, un dels procediments que Labov i Waletzky donen com a característics (Labov i Waletzky, 1967, p. 40). En realitat, de codes n'hi ha tres; les dues primeres són al paràgraf 5: després d'haver explicat l'elecció del seu nom *per sortes apostolorum* (Pujol, 2002, p. 120-121), el rei fa una primera coda, que és pura, és a dir, una dixi al passat mancada de tota intenció avaluativa: «E així Nos som venguts de part de la que fo nostra mare e del rey En Pere, nostre pare», però immediatament s'adona que no ha explicat el que acaba d'explicar pel seu interès genealògic i hi afegeix la primera de les dues avaluacions que he donat, que agrega a la primera coda l'avaluació que mancava. Tot seguit, s'adona que encara li falta per explicar un dels prodigis i conta l'atemptat fallit, que clou el paràgraf 5. A continuació (par. 6 i la major part del 7), afegeix un excurs amb la lloança dels pares, que esborra l'efecte de les dues codes precedents, de tal manera que després de parlar de Pere I experimenta de nou la necessitat de deixar tancat l'episodi (que funciona com a bloc narratiu ben definit, com ho demostra l'al·lusió que hi fa el mateix rei al paràgraf 48) i introdueix la segona avaluació, que és una repetició una mica ampliada de la primera i que funciona alhora com a coda tercera i definitiva.

Altres vegades, les avaluacions es fan destacant determinades circumstàncies que així són considerades especialment significatives. Pertanyen a aquest tipus les set al·lusions del narrador a la seva edat que s'estenen als paràgrafs que van del 15 (primer conflicte entre el rei i els rics homes, amb don Rodrigo Lizana i don Pero Ferrandes de Azagra) al 25 (temptativa de detenció de don Pero Ahonés, frustrada per la mort accidental del ric home, amb la intenció d'impedir i castigar la ruptura que es proposava fer de la treva pactada entre el rei i Abu Zayd).

Les mencions a l'edat comencen en realitat una mica abans (par. 10), però fins al paràgraf 14 sembla que tenen un valor purament orientatiu, o potser seria més prudent dir tan sols que el seu possible matís avaluatiu de les precisions no és palès, com succeeix en molts altres casos (sense descartar que ho fos en la fase oral interactiva de la composició, però no arribés a ser objecte de notació escrita):

I [*Lliurament del rei als seus súbdits de Catalunya per Simó de Montfort*] E Nos podiem haver laora ·vj· ayns e ·iiij· meses¹⁸ (par. 10).

IIa [*Els frares del Temple decideixen deixar sortir el rei de Montsó*] E quant Nos fom de edat de ·ix· ayns e que no·ns podien aturar en Montso a Nos ni al comte de Proença (tant ne volíem exir!) e car era necessari a la terra, fo acort del maestre e dels altres que·ns lexassen exir d'aquel loch (par. 13).

b [*Ramon Berenguer V de Provença fuig de Montsó*] E per tal que hom sapia los nostres ayns e·ls seus, havia ell ·ij· ayns e mig mes que Nos (par. 13).

c [*El rei parteix de Montsó*] E Nos ladonchs no havíem mas ·ix· ayns, e per temor de la batayla que cuidavem haver un cavaler de qui no·ns membra lo nom presta·ns un gonio leuger que·ns vestissem¹⁹ (par. 14).

Però a partir del moment en què el rei surt de Montsó i inicia la seva vida «pública», les mencions a l'edat ofereixen expressament aquest valor:

IIIa [*El rei abandona el setge d'Albarrasí*] Car Nos erem infant, que no havíem mas ·xj· ayns, e tot ço que fehyem, fehyem ab conseyl d'aquels ríchs homens qui eren ab Nos, car així era raho que, pus Nos no sabíem nostra terra guiar ne donar aquel conseyl, que mester nos fora que altre·ns consaylas (par. 16).

b [*El rei abandona el setge d'Alabarrasí*] E Nos que no y podíem penre conseyl ne havíem ab qui, car no havíem sino ·xj· ayns (par. 16).

IV [*Matrimoni del rei amb Elionor de Castella*] E podíem laora haver ·xij· ayns complits e entravem en lo ·xiiij·, si que ·j· ayn estiguem ab ela que no podíem fer ço que·ls homens han a fer ab sa muyler, car no havíem la edat (par. 19).

18. Les dues edicions de Bruguera presenten aquí una petita errada: ·iiij· en comptes de ·iiii·. «E vinguem entre vos jove, de joven de ·vj· ayns e mig», evocarà encara al paràgraf 48 davant de les Corts que es disposen a discutir la conquesta de Mallorca. Notem una lleugeríssima diferència que en el món de l'oralitat no té caràcter de contradicció i resulta explicable en virtut de la «màxima de quantitat» que concreta el principi de cooperació de la conversa de Grice —dóna tanta informació com calgui en funció del tema de la conversa, no donis més informació que la que calgui—: al paràgraf 10, quan es tracta de fixar l'esdeveniment, la menció és en principi exacta; al paràgraf 48, en què simplement es recorda de manera genèrica la ninesa del rei, l'edat s'arrodoneix.

19. Hi ha també una altra al·lusió, més subtil, a l'edat, incrustada en una sobreorientació: «E·l loch on Nos estavem ladonchs era *ali on nos tenia el bras l'archabisbe N'Esparech* (que era del linyatge de la Barca e era nostre parent), sus el palau de volta qui ara es e laores era de fust, a la finestra on ara es la cuyna, per on dona hom a menjar a aquels qui mengem en lo palau» (par. 11). (Sobre la data i els protagonistes d'aquesta escena, vegeu Soldevila, 1968, cap. v.)

Va [El rei evita un conflicte entre don Nunó i En Guillem de Montcada a Montsó] E aquela sao Nos no haviem sino ·xiii· ayns (par. 20).

b [El rei abandona el setge de Montcada] Mas per la gran ninea qui era en Nos no y sabiam dar conseyl.

VI [El rei i la reina són segrestats pels nobles conjurats] E Nos erem infant e no haviem mes de ·xv· ayns (par. 21b).

VII [Enfrontament del rei amb don Pero Ahonés] E Nos entravem laore en edat de ·xvij· ayns (par. 25).

El rei no torna a parlar de la seva edat en tota la resta del *LdF*. Ja he argumentat en un altre lloc (Pujol, 1996) que el que s'explica als paràgrafs 8-33 forma una mena de *Bildungsroman* amb el qual Jaume I explica com va aprendre a ser rei per damunt de la deslleialtat, la insubordinació i les ambicions de la turbulenta noblesa tant a Aragó com a Catalunya. Les mencions referides a l'edat comencen amb la seva arribada a Catalunya i s'acaben amb l'episodi de l'enfrontament amb don Pero Ahonés. Aquesta part del *LdF* (que formava una secció en l'arquetip) està estructurada com segueix:

I. La mort de Pere I a Muret provoca la coronació de Jaume I i la seva reclusió al castell de Montsó en una edat impròpia que el deixa desvalgut davant les possibles intrigues dels rics homes (par. 8-11).

II. Els rics homes d'Aragó es divideixen en bàndols i el rei surt del seu confinament disposat a exercir la seva funció reial (par. 12-14).

III. Els rics homes més poderosos d'Aragó (Rodrigo Lizana, Pero Ferrandes de Azagra) vulneren la llei, enganyen i humilien el rei, que a inducció dels mals consellers renuncia a exercir el seu deure reial d'imposar la justícia (aixecament del setge d'Albarrasí) (par. 15-16).

IV. *Ritus de passage*: matrimoni i cavalleria (par. 17-19).

V. El baró més poderós de Catalunya (Guillem Ramon de Montcada) vulnera la llei, enganya i humilia el rei, que a inducció dels mals consellers renuncia a exercir el seu deure reial d'imposar la justícia (aixecament del setge de Montcada) (par. 20-21a).

VI. Els rics homes més poderosos d'Aragó i Catalunya vulneren la llei, segresten i humilien conjuntament el rei, que renuncia a exercir els seus deures reials a causa de la traïció dels seus consellers (par. 21b-24).

VII. Davant d'una nova temptativa de vulneració de don Pero Ahonés, el rei inicia una reacció que resulta frustrada per la mort accidental del ric home (par. 25-27).

VIII. Davant d'un nou intent de vulneració de la llei per part dels rics homes d'Aragó i Catalunya, el rei pren consciència de la seva situació, desoeix un mal consell i decideix complir amb els seus deures de rei (triomf a Lascellas) (par. 27-29).

IX. El rei comença a triomfar sobre la conjura dels rics homes i les ciutats a Osca (cap. 30-32).

X. Els rics homes se sotmeten al rei (par. 33).

Les al·lusions a l'edat —a la manca d'edat per poder prendre decisions amb coneixement de causa, com reconeix al paràgraf 16— ponderen, una o diverses vegades, cadascun dels cinc episodis d'aquesta secció que condueixen al punt culminant en què el rei decideix conscientment fer-se càrrec de la seva funció de rei (VIII): comencen amb el conflicte amb don Rodrigo Lizana i don Pero Ferrandes de Azagra (III) i s'acaben amb l'últim fracàs —involuntari, però— a l'hora de complir amb la seva funció reial (VII): en cinc ocasions expliquen (i ajuden a excusar) fracassos; en dos moments, en canvi, des-

taquen actuacions positives: un acte reeixit de *sapientia* pel qual el joveníssim rei evita la deshonra de don Nunó (par. 20), i la *fortitudo* de l'adolescent que s'enfronta a l'escomesa de don Pero Ahonés, un cavaller fet i dret (par. 25). Les avaluacions tenen aquí per missió palesar que el rei no està fent una simple relació de fets més o menys importants o curiosos del seu regnat arrengrats més o menys a l'arbitri de les velleïtats de la seva memòria o en funció de la seva vanitat, sinó que està construint el discurs del seu tortuós camí fins a l'assumpció de la seva condició reial en contrast dramàtic —Ong diu que el discurs oral és amant de la confrontació i afecte als contrastos i a les oposicions— amb els qui s'interposen en el seu camí aprofitant-se de la seva inexperiència i la seva incapacitat: el naixement de l'hidra de les bandositats (I-II, par. 8-14); les bandositats aragoneses simbolitzades pel vassall més important a ponent del regne, don Pero Ferrandes de Azagra (III, par. 15-16); les bandositats catalanes simbolitzades pel vassall més important a Catalunya, en Guillem de Montcada (V, par. 20-21a); l'apoteosi de les bandositats conjuntes dels uns i dels altres (VI, par. 21b-24); un assaig de reacció casualment fallit (VII, par. 25-27), que realça amb el *suspense* necessari el moment estellar de la seva reacció definitiva (VIII, par. 27-29); el triomf subsegüent del rei, així que ha complert el pacte de la reialesa amb Déu (IX, par. 30-32), i la pacificació final dels regnes (par. 33) amb la inversió de la situació inicial, que obrirà les portes a les futures realitzacions que seran detallades a continuació (par. 34-566).

La funció avaluadora pot transferir-se als mateixos protagonistes de l'acció, començant pel narrador en tant que personatge: es tracta d'*avaluacions dramatitzades*. Vegem, per exemple, el relat que fa el rei de la seva entrada a Osca, amb la seva gent desarmada, per iniciar converses amb els revoltats:

E ans que Nos fossem là exiren nos los bons homens de la vila, tro a ·xx·, a Sancta Maria de Sales, e Nos alli raonam nos ab éls e dixem los que·ns maravaylavem molt d'esta cosa que era, que Nos no·ls voliem fer sino be, e si anch nostre linyatge los feu be ne·ls amà, que Nos seriem aquels qui·ls amarien tant o mes que ells. E éls, quant ho hoiren, grairen nos ho molt, / e que entrassem en bona ora en la vila e farien aixi per Nos con hom deu fer per lur seyor natural. (E a l'entrar que Nos faem los imfants e la gent menuda hagren gran alegria de la nostra venguda.)

E entram a hora de vespres en la vila (e entrà ab Nos don Rodrigo Liçana e don Blasco Massa e, de nostra maynada, don Assalit e don Pelegri de Bolas e d'altres molts), e éls no·ns convidaren pas. E quant aguem menjat fom alegres, e dixem que be·ns era semblant que farien ço que Nos volriem, pus tam be·ns acuylien!) (par. 30).

Els fets narrats al primer paràgraf acaben amb una avaluació (que poso entre parèntesis) a càrrec dels circumstants: la descripció de l'alegria que suscita l'arribada del rei entre els infants i el poble menut, anàloga a la que apareix en altres moments semblants al llarg del *LdF* (par. 14, 107, 111, 117, 184, 251, 254, etc.) i que té per missió convèncer el lector (o l'oïdor) que la recepció que li fan «els infants e la gent menuda» d'Osca —el públic habitual en aquesta mena de demostracions— és afectuosa i positiva; la conclusió que s'imposa és que tot és normal i els prohoms de la vila són sincers en la bona disposició que acaben de mostrar al rei. A continuació, dono en paràgraf a part la segona avaluació, que inclou un comentari del rei en el moment dels fets (que compleix el que Genette en diu la *fonction de régie* del narrador, comentant l'organització del text o creant expectatives sobre el que ve a continuació). La segona avaluació contradiu de sobte, per part de qui en sap molt, la impressió creada per la primera i crea el *suspense* necessari en l'esperit del lector.

La funció avaluativa d'aquestes petites dramatitzacions secundàries pot ser relativament banal i palesa, com succeeix per exemple en un parell d'avaluacions que el rei introdueix per afalagar la seva pròpia vanitat quan l'endemà del desembarcament a Mallorca, fent gala de la seva *sagesse* militar, reté els peons

de l'avantguarda perquè no es posin en perill ells mateixos en avançar sense la protecció de la cavalleria. El rei els repta i explica a continuació no tan sols que els peons li fan cas, sinó que lloen la seva acció:

—Traydors!, ¿e con podets anar là? Car si meyns de cavalers vos troben, tots vos ociuran!
E éls oiren que rao los deiem, e aturaren se. (E dixeren: «Ver se diu lo Rey, que be anam en guisa d'orats...») (par. 63).

Que és el mateix que fan els Montcada i el comte d'Empúries quan arriben:

—E tinguem los tant axi entro que foren venguts En Guillem de Muntcada e N Ramon e el comte d'Ampuries e aquels de son liyatge.
(E dixem los:
Veu's aqui los servents que us he aturats, que se n'avenen.
E éls dixeren:
—Havets ho feyt fort be) (par. 63).

En d'altres moments, el sentit d'aquests microrelats avaluatius és indirecte i pot ser més difícil d'escatir. Després de la batalla de Portopí i de la contemplació majestuosa de la Ciutat de Mallorca, un cop la host ha acampat d'urgència, s'esdevé l'escena següent entre el rei i el seu oncle don Nunó:

E dixem a don Nuno:
—Fe que deg a Deu, gran fam he, que huy no menge.
E dix él:
—Seyor, N'Oliver ha parada sa tenda e adobat de menjar, e là porets menjar.
—Anem —dixem Nos—, donchs, on vos vuylats.
E anam là e menjam. E quan haguem menjat, vey a hom les esteles el cel! (par. 67).

A propòsit d'aquest passatge, a la seva edició Soldevila comentava: «Vet aquí un altre dels tocs de poesia que hem anat assenyalant en la crònica. Es tracta ací solament d'una constatació; però, quin poder d'evocació que conté! Sens dubte, això ens ha dut sempre a donar-li un altre abast que el de la mera constatació horària. Curiosament, Marsili va suprimir-lo en la seva adaptació» (p. 232, nota 10 al cap. 67). Soldevila s'adona de la funció avaluativa de l'episodi, malgrat que es deixi endur per un anacrònic rapt de romanticisme (que és el que li deu haver costat la supressió de la nota a la reedició publicada per l'Institut d'Estudis Catalans): el rei dóna a entendre que aquell dia va estar tan prenyat d'esdeveniments dramàtics i de fatigues que la jornada va acabar molt més tard del que era habitual, tenint en compte que aleshores se sopava normalment a la caiguda del vespre. Marsili, impressionat adversament per la banalitat de l'escena, la va resumir dràsticament (com fa en molts altres casos semblants, quan no la suprimeix). El mestre Fernández de Heredia, en canvi, s'adona del sentit de l'avaluació, però el codifica sumàriament:

Et albergaron allí aquella noche et fuesse nde a comer a la tienda de en Oliver qui tenie aparellado, porque los suyos non avien aparellado res, et fue ya noche tardi quando ellos huvieron comido (XVIII.14).

Espero que els paràmetres que ofereixo en aquest treball puguin contribuir, a part de permetre una valoració més adequada del seu estil i situar la variació estilística del text en una perspectiva cor-

recta i mesurable, a facilitar entre altres qüestions la divisió del text en les seves seqüències (com ja he assajat de fer per a les «parts» a Pujol, 2008) i a establir la intenció del narrador en cadascuna, que és una operació fonamental per a escatir el sentit del *LdF*.

V. CONCLUSIONS

1. El *LdF* va ser compost oralment pel rei en interacció amb un petit grup de persones. Ho demostra, a part de la ja coneguda referència a don Guillén de Pueyo fill (par. 16), la presència de fenòmens característics de la interacció de parlants molt bilingües tals com el canvi de llengua segons l'interlocutor (*transactional codeswitching*, par. 380c i § 495) o l'anticipació del canvi de codi en disposar-se a fer parlar un personatge en una altra llengua (*anticipatory codeswitching* o *triggering*, par. 479).

2. Tenint en compte el model de relat oral d'experiències autobiogràfiques formulat per Labov i amb exemples extrets fonamentalment de la secció formada pels paràgrafs 1-33, es caracteritzen tres tipus d'orientacions amb funcions diferents (orientació estàndard, sobreorientació i orientació fallida o falsa) i dos d'avaluacions (discursiva i dramatitzada). El coneixement d'aquests dos tipus d'intervencions del narrador és pertinent per a l'edició i la interpretació del *LdF*.

3. Secundàriament, es detecta l'actitud intervencionista de Celestí Destorrents, copista del còdex de Poblet, pel que fa als noms de determinats personatges.

BIBLIOGRAFIA

- ASPERTI, Stefano (1982). «Indagini sull'«Libre dels feyts» di Jaume I: Dall'originale all'archetipo». *Romanistisches Jahrbuch*, núm. 33, p. 269-285.
- (1993). «La qüestió de les prosificacions en les cròniques catalanes». A: *Actes del V Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx 9-14.IX.1991)*. A cura d'Antoni Ferrando i Lluís B. Messeguer. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 85-137.
- GUMPERZ, John J. (1982). *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GÜNTHER, Hartmut; LUDWIG, Otto (1994). *Schrift und Schriftlichkeit: Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. Berlín: Nova York: De Gruyter. 2 v.
- JAUME I. *Llibre dels feits*. Edicions citades: Casacuberta (Barcelona: Barcino 1926-1962), Soldevila (Barcelona: Selecta), Bruguera («Els Nostres Clàssics», Barcelona: Barcino) i Soldevila/Bruguera (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans).
- KOCH, Peter; OESTERREICHER, Wulf (1985). «Sprache der Nähe – Sprache der Distanz: Schriftlichkeit und Mündlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte». *Romanistisches Jahrbuch*, núm. 36, p. 15-43.
- (1994). «Schriftlichkeit und Sprache». A: GÜNTHER, Hartmut; LUDWIG, Otto. *Schrift und Schriftlichkeit: Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. Vol. I. Berlín: Nova York: De Gruyter, p. 587-604.
- LABOV, William (1972). *Language in the inner city*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, William; FANSHIEL, David (1977). *Therapeutic discourse: Psychotherapy as conversation*. Orlando: Academic Press.
- LABOV, William; WALETZKY, Joshua (1967). «Narrative analysis: Oral versions of personal experience». A: HELM, J. [ed.]. *Essays on the verbal and visual arts*. Seattle: University of Washington Press, p. 12-44.
- MARSILI, Pere (1984). *La crònica latina de Jaume I*. Ed. de Maria de los Desamparados Martínez San Pedro. Almeria.
- MUYSKEN, Pieter (2000). *Bilingual speech: a typology of code-mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ONG, Walter J. (1988). *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Londres: Routledge.

- PUJOL, Josep M. (1996). «The Llibre del rei En Jaume: A matter of style». A: DEYERMOND, Alan [ed.]. *Historical literature in Medieval Iberia*. Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar 4. Londres: Department of Hispanic Studies (Queen Mary and Westfield College), p. 35-65.
- (2002). «El mite de l'heroi a la casa de Barcelona: Guifred I i Jaume I». A: BARGALLÓ, Maria; SARAGOSSA, Joana [ed.]. *Mites i llegendes*. Valls: Cossetània, p. 113-133.
- PUJOL, Josep M. (2008). «El programa narratiu del “Llibre del rei En Jaume”». A: COLÓN, Germà; MARTÍNEZ, Tomàs [ed.]. *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 257-286.
- (en premsa). «Jaume I i Maria F.: la construcció artística del relat oral». A: ORIOL, Carme; SAMPER, Emili [ed.]. *Jaume I en l'imaginari popular i la literatura*. Tarragona: Palma: Universitat Rovira i Virgili; Universitat de les Illes Balears.
- RABELLA, Joan Anton (1997). «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (1080-1095)». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, núm. 35 [Homenatge a Arthur Terry, I], p. 15-17.
- SOLDEVILA, Ferran (1968). *Els primers temps de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- TANNEN, Deborah (1989). *Talking voices: repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge: Cambridge University.

La cultura jueva en temps de Jaume I

Eduard FELIU (†)
Societat Catalana d'Estudis Hebraics

Havent d'exposar avui només un petit fragment d'una llarga història, passaré per alt els precedents, que ens duriem massa enllà en el temps i em limitaré a parlar concretament de la cultura jueva al segle XIII en l'espai dels territoris de Jaume I, on va tenir lloc una breu edat d'or d'aquell sector jueu de la població arrelat tan d'antic a les velles i noves terres dels nostres comtes reis que ja hi eren abans que hom les anomenés Catalunya i els seus habitants fossin conscients de ser catalans. En segles anteriors al XIII, els jueus ja havien donat savis eminents a la història de la cultura en llengua hebrea (em permeto de recordar només Abraham Bar Hiyya), però els deixarem estar per poder esplaiar-nos una mica més en l'època del rei Jaume, el més bel·licós i alhora el més candorós dels nostres reis, capaç de confessar-nos que trigà un any de casat abans de poder fer «ço que els hòmens han a fer amb sa muller» perquè no en tenia l'edat. Al llarg de la seva vida compensà llargament, com tots sabeu, aquest petit retard en l'inici de la seves relacions amoroses, amb abundoses infidelitats. Jaume I va ser, en canvi, d'una gran lleialtat envers els seus súbdits jueus. Els emparà, els protegí, els defensà. Més que simplement tolerant —diu Bofarull—, va ser el seu protector i defensor. Durant el seu regnat, els jueus catalans van assolir un grau de llibertat i d'esplendor material i cultural com en cap altre moment ni en cap altre país de l'edat mitjana no havien aconseguit.¹

EL MOMENT SOCIOCULTURAL DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIII

A la primeria del segle XIII, quan començà a sorgir una incipient modalitat de règim municipal en algunes ciutats catalanes, ja hi havia comunitats jueves a les principals viles i ciutats de Catalunya. És al costat d'aquesta organització municipal cristiana que es configurà i es desenvolupà també l'estructura organitzativa de la comunitat jueva (anomenada pels cristians amb el nom àrab d'*aljama*, «col·lectivitat», contraposada a la *universitat* dels cristians). Un dels aspectes més importants d'aquesta transformació a les aljames va ser la instauració d'un sistema de governació de tendència diguem-ne democràtica, amb elecció de delegats o *berurim* per als diversos càrrecs, en lloc de l'exercici i la trans-

1. Leila BERNER, «On the western shores: The Jews of Barcelona during the reign of Jaume I, “el Conqueridor”, 1213-1276», tesi doctoral, University of California-Los Angeles, 1988 (a les p. 294-295 i en diversos altres llocs indica algunes correccions que cal introduir en les transcripcions de documents llatins fetes per Bofarull); Elka Beth KLEIN, «Power and patrimony: The Jewish community of Barcelona, 1050-1250», tesi doctoral, Harvard University, 1996; Elka Beth KLEIN, *Jews, Christian society and royal power in medieval Barcelona*, pròleg de Thomas N. Bisson, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006.

missió hereditària del poder d'èpoques anteriors, en què les comunitats havien estat regides per *nessiim* (senyors) que solien ser membres de nissagues jueves amb pretensions genealògiques de gran volada i abundants cabals. Aquests canvis no van ser fàcils i van donar lloc a combats aferrissats i aspres disputes, en els quals l'ambició política i l'ànima de voler dominar la comunitat (la de Barcelona especialment) es barrejaren amb la controvèrsia religiosa provocada per les idees filosoficoreligioses de Maimònides.

La lluita religiosa provocada pels contradictors de les idees de Maimònides durant la tercera dècada del segle XIII (l'època dels grans afanys conqueridors de Jaume I) esdevingué alhora, a Barcelona, un combat polític a ultrança entre les poderoses famílies jueves que dominaven la comunitat barcelonina i l'oposició menada —tot ho fa creure— per Mossé ben Nahman. Al capdavant, després de moltes baralles, conxorxes, difamacions i disputes, el grup opugrador dels privilegis de què gaudien els qui detenien el poder (els *nessiim*), sobretot del privilegi de la successió hereditària als càrrecs públics i comunitaris, sembla que reeixí en la lluita. I el canvi polític comportà innovacions culturals. El racionalisme filosòfic i el sincretisme cultural d'origen judeoaràbic que el segle XII els havia llegat donaren un tomb definitiu a Barcelona. L'estudi del Talmud i els diferents corrents cabalístics agafaren embranzida, i els nous intents de conversió dels jueus per part dels cristians, amb l'ús del Talmud i de l'hebreu, donaren naixença també, de contracop, a una nova apologètica del judaisme, que anirà desenvolupant-se al llarg dels segles següents, apologètica ara ben apuntalada en el coneixement de les Escripures cristianes.

És probablement a partir de la segona meitat del segle XIII que en la societat intel·lectual jueva de la Catalunya medieval i de les regions adjacents comença a traspuntar aquella estructura sociocultural que el gramàtic i polemista Profiat Duran hi destriava, *mutatis mutandis*, a la fi del segle XIV, segons la qual els jueus es dividien, culturalment, en talmudistes, per als quals l'estudi del Talmud —dut a terme amb la intenció apropiada— era una causa suficient per a guanyar la benaurança eterna; filòsofs, per als quals l'adquisició de les virtuts de l'ànima que menen a la felicitat eterna ha de ser preparada per l'estudi de les ciències lògiques, matemàtiques, físiques i metafísiques, i cabalistes, per als quals la coneixença dels secrets de la Torà, transmesos a través dels patriarques, de Moisès, dels profetes i dels savis d'Israel, era allò que feia aconseguir la vida eterna. Profiat Duran creia que ocupar-se de la Bíblia en ella mateixa era el millor camí, la dreuera, per a assegurar-se la benaurança eterna, tot i que no rebutja pas l'estudi del Talmud ni el de les ciències, i per entendre més bé la Sagrada Escripura va compondre una famosa gramàtica hebrea, ja que en aquells temps —diu— els estudis gramaticals eren menystinguts i el coneixement de la llengua hebrea molt trontolladís.²

SITUACIÓ JURÍDICA DELS JUEUS CATALANS

En uns territoris i en uns temps en què diversos sectors de la població es regien per drets diferents i moltes poblacions gaudien de furs particulars, no ha de fer estrany que els reis catalans concedissin als jueus, considerats un grup etnoreligiós a part, d'aplicar sense gaires dificultats les seves pròpies lleis en qüestions de dret privat. Els jueus ja eren considerats una comunitat religiosa diferenciada quan la península Ibèrica era encara una província romana. I com a tal comunitat fruien no solament de llibertat per a celebrar els seus ritus i les seves festes religioses, sinó també per a establir i aplicar

2. Eduard FELIU, «La gramàtica com a pretext: El *Ma'ase 'Efod* de Profiat Duran», *Anuari de Filologia* (Universitat de Barcelona), 14 (1991), secció E, núm. 1, p. 103-115.

lleis dins la pròpia jurisdicció. Els visigots definiren de nou i confirmaren bona part d'aquesta situació, malgrat els tropells que van fer sofrir als jueus en alguns moments. A més, doncs, del dret romà, de les lleis visigòtiques, del dret canònic i dels furs de nombroses poblacions i territoris, caldria tenir en compte el dret hebraic practicat en l'àmbit de les comunitats jueves i acceptat com una cosa normal en aquelles circumstàncies medievals. Des del punt de vista dels cristians, no es tractava sinó d'uns furs o d'uns privilegis més que complementaven aquells pels quals els reis ja acceptaven l'existència dels jueus. Des del punt de vista dels jueus, l'autonomia de les aljames i el desig dels seus habitants de regir-se per les pròpies lleis —fonamentades en un sistema jurídic que creien just i, en darrer terme, en una revelació divina— manifestava també la consciència que tenien de la seva unitat històrica i de la seva fe religiosa que transcendia les fronteres polítiques i geogràfiques.

Els furs i les cartes de poblament medievals esmenten tot sovint els drets i els deures dels jueus, i els garanteixen la llibertat de culte i el desenvolupament de la vida comunitària segons les pròpies lleis religioses. A l'edat mitjana, les aljames catalanes arribaren a gaudir, en realitat, d'una mena d'estatut d'autonomia, aconseguit a cop de privilegis comprats sovint a preu d'or. Administraven justícia segons el dret hebraic; tenien el seu propi sistema educatiu, que implicava l'estudi de la llengua i la cultura hebrees, i gaudien d'institucions per a regular les activitats de la comunitat en tots els ordres de la vida quotidiana, sota l'autoritat sobirana del rei o dels seus funcionaris que, si els convenia, intervenien en els afers de l'aljama. Les ordinacions de la comunitat, per exemple, havien de ser confirmades pel rei. Els reis de la Corona catalanoaragonesa, tanmateix, reconegueren explícitament en diverses èpoques la validesa del dret hebraic i atorgaren als jueus l'autorització de jutjar els plets entre ells *secundum legem iudeorum*. L'any 1229, Jaume I concedí a l'aljama de Calataiud amplis poders legislatius i penals. L'any 1239 són els jueus de València i el seu terme els qui reben també la facultat de jutjar les seves causes. Amb aquesta concessió, el rei volia encoratjar els jueus a poblar les noves terres arran de la conquesta de les mans dels musulmans, sense oblidar que també aquell any concedí diverses franqueses als habitants cristians amb la mateixa finalitat. L'any 1241, aquells privilegis s'entengueren a l'aljama de Barcelona:

Sàpiga tothom que Nós, Jaume, etc., us concedim, a tota la comunitat dels jueus de Barcelona, i us en donem llicència i poder, de poder elegir entre vosaltres dos o tres prohoms jueus, o més, si voleu, idonis a coneixença vostra, perquè examinin i coneguïn sol·licitament els casos de persones que cometin alguna estultícia o diguin paraules injurioses envers altres prohoms jueus, a les quals persones puguin imposar càstigs i penes pecuniàries, que seran donades al batlle de Barcelona per a Nós; i també que per aquesta mateixa autoritat les puguin expulsar d'enmig vostre i del vostre call juïc, o fora de Barcelona, segons els sembli raonablement més convenient; i també que puguin resoldre de dret qüestions i demandes, si fossin entre jueus.³

Més endavant, Pere II concedí a tots els jueus de Catalunya el dret de jutjar segons les pròpies lleis —l'*açuna*, diu ell—, bé que ho havien de fer saber al batlle (privilegi confirmat per Jaume II).⁴ El fet que els documents reials encara es refereixin a les lleis jueves amb el mot àrab *açuna* a la segona meitat del segle XIII indica que aquesta situació jurídica tenia precedents als territoris musulmans: era la continuació d'una tradició que ja havia existit a les comunitats jueves d'aquells territoris (on eren anomenades, amb tota la raó lingüística, *aljama*).

3. Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien*, vol. 1, Berlín, Akademie, 1929, p. 96-97.

4. Fritz BAER, *Die Juden...*, p. 134.

Funcionaris

Per bé que no tots els jueus sabien àrab, cal dir que, en els temps de Jaume I, n'hi havia, d'una manera general, més que no pas cristians que en tinguessin el grau de coneixement oral i escrit indispensable per a fer de torsimanys, d'escrivans d'algaravia (els Alcostantini, els Abenmenassé, els Bon-senyor) o de diplomàtics al servei dels reis catalanoaragonesos prop dels governs musulmans veïns.⁵ Els altres camps en què els jueus van exercir funcions d'importància foren el de la medicina i el de les finances. Des d'antic, havien excel·lit en tota mena d'habilitats comercials i administratives, i havien estat escollits pels sobirans catalans com a batlles, recaptadors d'impostos, financers, etc. Com a batlles, la seva signatura apareix en hebreu en múltiples documents llatins. Però l'existència de funcionaris jueus va ser prohibida legalment arran de les Corts de 1283. Com que tot sovint el nom no fa la cosa, els jueus van deixar de ser teòricament funcionaris, però és clar que, sota qualsevol altra denominació, van continuar fent pràcticament el que havien fet fins aleshores. Pels volts de 1391, Hasday Cresques és encara «servidor e familiar» del rei Joan, compartint cordialment les tasques de la secretaria reial amb Bernat Metge.⁶

EL DRET HEBRAIC

Amb referència al dret hebraic, cal dir que era alhora privat i públic, ja que regia no solament els afers de la vida quotidiana (compravenda de béns mobles i immobles, qüestions familiars i successòries, querelles, obligacions, etcètera), ans també de l'administració pública de la comunitat. En el dret hebraic, no existeixen codis a l'estil dels que hi ha en el dret romà o en el dret canònic, o com els codis de lleis moderns, però sí que hi ha compilacions de jurisprudència religiosa fetes per diversos autors a títol individual i amb característiques força diferents, per tal de fer-ne més assequible el coneixement i l'aplicació. Entre aquests autors hi ha, sobretot, Isaac Alfassí (segle XI), Maimònides (segle XII), Jacob ben Asser (segles XIII-XIV) i Yucef Caro (segle XVI), autor del famós *Šulḥan 'aruk*, que és encara avui la compilació de lleis més utilitzada en el judaisme.

En la seva forma més elemental, el tribunal (*bet din*) que aplicava aquest dret en cas de querelles era constituït, com a mínim, per tres homes adults, nomenats pels dirigents de la comunitat, que en principi havien de ser, com en temps antics, savis en la llei jueva, coneixedors de les normes jurídiques, bé que a l'edat mitjana probablement només eren individus amb un suposat, més que cert, nivell d'educació, que s'aconsellaven amb mestres talmudistes experts en els aspectes més tècnics de la jurisprudència. El dret hebraic requeria que els jutges d'aquests tribunals fossin persones de bona reputació i sense vincles de sang. Els judicis solien tenir lloc en dies fixos a l'edifici de la sinagoga, però mai en dissabtes ni en festivitats. Els testimonis eren interrogats en presència de les parts litigants. Segons Salomó ben Adret, les dones no compareixien davant el tribunal, sinó que el seu testimoni era recollit a casa d'elles per delegats del tribunal. El tribunal disposava d'un emissari i d'un escrivà, les despeses dels quals eren pagades pels litigants, però els jutges no rebien en aquells temps cap emolument.

El tribunal rabínic tenia poder per a imposar sancions i càstigs, com ara multes, embargament de béns i càstigs corporals (assots). El càstig més tradicional i més rigorós, però, era el de l'excomunió o

5. David ROMANO, «Judíos escribanos y trujamanes de árabe en la Corona de Aragón (reinados de Jaime I a Jaime II)», *Sefarad* (Madrid), 38 (1978), p. 71-105; Yom Tov ASSIS, «Diplomàtics jueus de la Corona catalanoaragonesa en terres musulmanes (1213-1327)», *Tamid* (Barcelona), 1 (1997), p. 7-40.

6. Warren Z. HARVEY, «L'ànima: Un tema comú a rabí Hasday Cresques i Bernat Metge», *Calls* (Tàrraga), 4 (1990), p. 53-55, amb una nota interpolada per Jaume Riera.

hérem, que variava segons el tipus de transgressió i el lloc. L'excomunió prohibia tota relació amb el transgressor; ningú no podia parlar amb ell ni tenir-hi cap relació comercial, ni casar-s'hi (ni amb ell ni amb cap membre de la seva família). L'excomunió era una mesura efectiva i podia tenir conseqüències terribles per al transgressor, a qui es treia, en realitat, tota possibilitat de sobreviure a l'illa que era la comunitat jueva, voltada d'altres pobles quasi sempre hostils.⁷

La majoria de plets entre jueus o entre els individus i els dirigents de la comunitat es resolien davant d'un tribunal de tres jutges, però en molts llocs existien, o s'hi establien en el moment de necessitar-los, tribunals d'arbitratge o tribunals de jutges diguem-ne llecs, és a dir, jutges que no eren experts en el coneixement de les lleis bíbliques i talmúdiques, els quals jutjaven d'acord amb les ordinacions de la comunitat, els usos comercials o allò que el sentit de la justícia els dictava, tot prenent consell, quan calia, d'algú docte en qüestions de dret.

Ordinacions

A partir del segle XI, havent arribat a la fi el període de les acadèmies talmúdiques de Babilònia, que havien legislat per a tota la diàspora jueva, les comunitats jueves començaren a adreçar-se als savis en la Torà i el Talmud de la pròpia comunitat quan necessitaven consell en qüestions legals. A mesura que les comunitats anaren desenvolupant i consolidant la seva pròpia estructura organitzativa, van haver de legislar perquè els individus poguessin endegar els afers econòmics i civils pel bon camí de la tradició jurídica jueva, però amb les adaptacions que calguessin a causa de les circumstàncies polítiques i socials dels temps. L'establiment de lleis, en forma d'ordinacions (*taqqanot*), per part dels dirigents de les comunitats suposà aleshores l'existència de dues fonts de dret: d'una banda, la legislació produïda des d'antic pels mestres en jurisprudència religiosa, que afectava sobretot els aspectes de la vida moral i religiosa; de l'altra, les ordinacions estatuïdes per les comunitats amb vista a la vida econòmica, social i de relació amb els cristians.

En Salomó ben Adret trobem molts exemples d'adaptació o d'actualització. Parlant dels requisits legals necessaris per a poder declarar com a testimoni, diu que la tradició jurídica d'Israel, aplicada arreu en altres temps, prohibeix rigorosament que el testimoni tingui cap vincle de parentiu amb les parts en conflicte o que pugui treure algun profit de la resolució del plet. A l'edat mitjana, a les comunitats jueves de les nostres terres gairebé tothom estava emparentat d'una manera o d'una altra, sia amb les parts en conflicte sia amb els jutges, més que més tenint en compte la definició de parentiu en el judaisme tradicional, i tothom podia guanyar alguna cosa dels plets que implicaven les qüestions financeres de la comunitat i els seus membres. Com que les antigues lleis havien esdevingut inoperants i vist que alguns individus se'n valien per a impugnar els judicis que els havien estat desfavorables, a moltes localitats hom havia estatuït ordinacions per obviar a aquesta dificultat. Consultat sobre aquest tema, Salomó ben Adret respongué així:

La raó adduïda pel querellant, és a dir, que el costum de les comunitats és que els seus membres puguin declarar com a testimonis, és una bona raó, altrament totes les ordinacions de les comunitats serien nul·les. El costum de les comunitats té força de llei, perquè en aquestes coses l'ús anul·la l'antiga jurisprudència.⁸

7. Abraham A. NEUMAN, *The Jews in Spain: Their social, political and cultural life during the middle ages*, vol. 1, Filadèlfia, 1948, p. 52-59.

8. SALOMÓ BEN ADRET, *Dictàmens*, V:286.

Segons una altra ordinació, hom atorgava al tribunal rabínic la facultat de determinar un període de quinze dies durant el qual qualsevol persona que cregués tenir-hi dret pogués oposar-se a la venda d'uns béns embargats. Salomó ben Adret, tot i reconèixer que segons la jurisprudència tradicional l'individu no pot perdre els seus drets pel fet de no reclamar-los en un període de temps determinat, afirma que l'ordinació aprovada per tots els membres de la comunitat anul·la aquella tradició.

Sobre impostos, cal dir que els membres de la comunitat estaven sotmesos a dos tipus d'impostos: l'un, imposat per la pròpia comunitat a cada individu per a finançar els serveis que aquesta proporcionava als seus membres i per a mantenir les institucions governatives, educatives i judicials; l'altre, imposat per les autoritats cristianes a tota la comunitat en forma de tribut col·lectiu, sovint ranejant l'extorsió. Les ordinacions de les comunitats relatives a impostos tenien un abast molt local. Parlant de Barcelona, Salomó ben Adret ens explica el que segueix:

Sapigueu que a la nostra comunitat [és a dir, a Barcelona], tenim una caixa i una bossa comunes amb les comunitats de Vilafranca, Tarragona i Montblanc per a pagar els tributs, les cenes i qualsevol altre impost que el rei ens imposi. Tota vegada que volem fer nous capítols relatius a talles, declaracions i manifestes que el senyor rei ens demana, nosaltres mai no els obliguem a res, per més que siguem majoria i la nostra ciutat sigui cap en tota cosa. Si actuàvem sense consultar-los, no ens escoltarien. De tant en tant els trametem algú i a vegades són ells mateixos que ens envien delegats per tal de fer-nos saber llur acord. Si es refusen a fer cap d'aquestes coses, aleshores els obliguem per mitjà dels oficials del rei a venir a la nostra comunitat o a fer els capítols i pronunciar els anatemes en llurs poblacions com nosaltres hàgim fet en la nostra. Tanmateix, en d'altres llocs, la comunitat principal decreta el que sigui en nom de les seves sufragànies i les constreny a fer la seva voluntat, car en aquestes coses cada lloc té els seus propis costums. Aquesta és la regla que seguim des de sempre i el costum que senzillament tenim, sobretot en qüestions legals.⁹

Matrimoni i poligàmia

En el judaisme, no hi ha matrimoni sense la signatura dels capítols matrimonials, el document dels quals s'anomena *quetubà*. El document és signat per dos homes, que actuen com a testimonis i que no han de tenir cap relació amb els nuvis, i la núvia o la seva família el guarda com a prova de les obligacions que el marit ha adquirit envers ella, ja que hi estan estipulades detalladament. Els reis catalano-aragonesos defensaren sempre els drets matrimonials de les dones en casos de conflictes, tot advocant perquè es resolguessin d'acord amb el dret hebraic i les estipulacions dels capítols matrimonials. En cas de divorci, els marits renitents que refusaven atorgar l'acte de divorci (*get*) a la dona podien fins i tot ser pressionats per les autoritats cristianes perquè compareguessin davant del tribunal rabínic a fi de resoldre l'afer. La intervenció del rei era sempre per a donar suport a l'aplicació del dret hebraic. Hi ha algun exemple de disputes matrimonials tractades davant de jutges cristians, en què el rei insta els jutges a prendre consell d'experts jueus per tal de resoldre-les d'acord amb el dret hebraic.¹⁰ Aquesta condescendència arribà fins a consentir, emparant-se en la tradició jueva, l'existència de casos de bigàmia tot i estar estrictament prohibida a la Corona de Catalunya-Aragó entre els cristians. Cal dir que des del punt de vista del judaisme, la poligàmia, o més exactament la bigàmia, havia semblat sempre un recurs legal i moral en diverses situacions matrimonials, especialment quan la primera

9. SALOMÓ BEN ADRET, *Dictàmens*, III:411.

10. Jean RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon: Regesta and documents, 1213-1327*, reedició a cura de Y. T. Assis, Jerusalem, 1978, regest 2377.

dona no havia pogut donar fills al marit. Hi ha força documents reials que la justifiquen, entre els quals el del filòsof Hasday Cresques, familiar del rei Joan.¹¹

Heretament

El privilegi del primogènit d'heretar els béns del pare era un dret sòlidament adquirit des de l'antiguitat bíblica. Si hi ha un fill, la filla no hereta, bé que pot residir a la casa paterna i rebre assistència dels seus béns fins que es casí. Si la muller premor al marit, aquest hereta els seus béns; si el marit mor primer, la vídua no hereta els seus béns, però sí que té el dret de viure al domicili conjugal i de rebre d'aquells béns una ajuda per a la seva subsistència anomenada «aliments» (*mezonot*), mentre resti vídua i no vulgui recuperar l'import estipulat a la quietubà. Si el reclama, vol dir que talla tot lligam amb la família del difunt marit i, per tant, perd el dret a rebre'n aliments. Tot i que el privilegi de l'hereu estava ben instaurat, el pare tenia la possibilitat de desheretar-lo o de negligir el dret de primogenitura, però aquest fet era vist de molt mal ull pels savis talmudistes que vetllaven per l'aplicació estricta de l'halacà. Amb relació a les herències, hi ha un principi talmúdic que provocà tot sovint la intervenció decidida d'illustres juriconsults jueus, i que fa així: Hom no pot posar límits al gaudiment d'una herència (*Yeruša en la hefseq*), és a dir, una vegada l'herència ha estat transmesa a l'hereu, els béns esdevenen propietat absoluta d'aquest per més que l'heretant hi hagi previst alternatives en el cas que es donin certes circumstàncies.¹²

L'ús de documents hebraics en els tribunals cristians

Els documents hebraics devien tenir plena eficàcia legal en els tribunals cristians, acompanyats, cal pensar, d'una traducció llatina o catalana. Es deu precisament a aquest fet que molts s'hagin conservat. Gairebé tots els documents conservats són els que van anar a parar a mans de cristians, juntament amb el tros de terra o els béns a què es referien, perquè eren considerats una prova del dret a la propietat fins i tot per a un cristià que no entenia l'hebreu. Hi ha diversos documents de 1375-1376 en què el batlle de Barcelona demana a l'escrivà de la comunitat jueva (l'home es deia Mossé Bonjua) de traduir unes quietubàs i un testament al català, perquè necessita saber què diuen per a resoldre un plet.¹³ També a Hasday Cresques li demanaven alguna vegada de traduir documents hebreus.¹⁴

JAUME I I ELS JUEUS

Al llarg del seu regnat, Jaume I concedí probablement centenars de privilegis, exempcions i immunitats de tota mena als seus súbdits jueus, particularment o col·lectivament. I aquests li pagaven en espècie. Totes dues parts semblen ben satisfetes d'aquest acord tàcit. Els registres n'estan plens, de documents que testimonien aquesta relació. Vegem-ne alguns dels que he trobat més al meu abast:

11. Vegeu Eduard FELIU, «Sobre la lletra que Hasday Cresques adreçà a la comunitat jueva d'Avinyó parlant dels avalots de 1391», *Tamid* (Barcelona), 5 (2004-2005), p. 194.

12. SALOMÓ BEN ADRET, *Dictàmens*, III:129.

13. Gemma ESCRIBÀ, *The Jews in the Crown of Aragon. Regesta of the Cartas Reales in the Archivo de la Corona de Aragón. Part II: 1328-1493*, Jerusalem, Hispania Judaica, The Hebrew University, 1995, p. 222-227.

14. Warren Z. HARVEY, «L'ànima: Un tema comú a rabí Hasday Cresques i Bernat Metge», *Calls* (Tàrraga), 4 (1990), p. 54.

Sàpiga tothom que Nós, Jaume, etc., volent salvar i conservar les antigues llibertats de tots els habitants de Barcelona, tant cristians com jueus, de ciència certa i per gràcia especial concedim per Nós i pels nostres successors, a vosaltres i a tots i a cadascun dels cristians i dels jueus de Barcelona presents i futurs, que pugueu fer estendre lliurement documents i qualssevol altres escriptures que vulgueu per qualsevol escrivà o notari de Barcelona que vulgueu, sense que sigui obstacle cap concessió que hàgim fet especialment a favor d'alguna escrivania. Revoquem, doncs, per les presents la collació o concessió que havíem fet específicament a l'escrivania del jueu Pere de Colombari i qualsevol altra donació que hàgim fet a qui que fos de tenir una escrivania específica a Barcelona per a instruments i altres escriptures no solament de cristians ans també de jueus [...]. Dat a Barcelona, el dia 9 d'agost de 1258.¹⁵

Atorguem i us concedim, Nós i els nostres, a tu, Bonanasc Salomó, per tota la teva vida, llicència plena per a fer, construir o edificar un oratori o sinagoga a dins de casa teva o en qualsevol altre lloc que vulguis dintre del call jueu de Barcelona, en el qual oratori o sinagoga puguis desar i tenir el llibre de la llei de Moisès anomenat Rotlle i tots els altres llibres hebreus, i que en aquest oratori o sinagoga puguin lícitament venir-hi i congregar-s'hi tots els jueus que vulguin pregar-hi, sense cap impediment per part nostra o dels nostres. Manem, doncs, a tots els nostres batlles i veguers de Barcelona presents i futurs, que protegeixin i defensin el dit oratori o sinagoga i tots els qui hi vinguin durant tot el temps de la teva vida, i que no permetin que ningú els causi cap dany. Dat a Barcelona, el dia 24 d'agost de 1263.¹⁶

Jaume, per la gràcia de Déu, rei d'Aragó, Mallorca, etc., als seus fidels, veguer i batlle de Girona, tant presents com futurs. Sapiguen que hem concedit a tots els jueus que habiten o que en el futur habitaran a Girona, que per causa de mesures protectores, bans o estatuts que els homes de Girona hagin fet o facin d'ara endavant respecte a això, sapiguen, que tots els qui vinguin i portin al mercat i a la vila de Girona blat i altres productes per a vendre, ho poden fer sans i segurs i que ningú no gosi confiscar-los-ho o d'impedir-los-ho. D'altra banda, que els jueus, no obstant aquelles mateixes mesures protectores, bans o estatuts, puguin fer embargar per vosaltres o pels vostres saigs la mercaderia de llurs deutors i fidejussors, quan els hi trobin, fet primerament clam a vosaltres. En conseqüència us manifestem vigorosament i us manem que confisqueu la mercaderia dels deutors i fidejussors que tinguin obligacions envers els jueus, que s'escaiguin ésser a Girona, tant en dies de mercat com en altres temps, pels deutes que els deguin, i els embargueu els productes que hi tinguin, i que els utilitzeu per a satisfer aquells deutes, segons el que calgui fer. I que no ho canvieu mai, salvant, tanmateix, els nostres guiatges, que observareu com hagin de ser observats. Us manem, doncs, que si els prohoms i la universitat de Girona fessin o haguessin fet qualsevol mesura protectora o qualsevol ban o estatut respecte dels jueus de Girona, no considereu que estan subjectes a aquell ban o aquella mesura protectora o aquell estatut, i no els obligueu a servir-los, llevat, tanmateix, que per la nostra voluntat i amb el nostre consentiment fossin imposats i fets. Dat a Girona, el dia 3 d'octubre de 1264.¹⁷

Nós i els nostres atorguem i us concedim, a l'aljama de jueus de Barcelona i a tots els altres llocs que pertanyen al vostre comú, és a dir, a la vostra collecta, i als vostres, perpètuament, que pugueu comprar als cristians i vendre'ls qualssevol queviures o altres coses com heu tingut costum de fer fins ara lliurement i sense cap mena de restricció i que les carns mortes als vostres calls i a les vostres jueries segons el ritu jueu es vinguin en els llocs habituals i no en altres llocs. També atorguem i us concedim a vosaltres i als vostres, perpètuament, que aquells de vosaltres que vulgueu exercir l'ofici

15. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey En Jaume I y a la seua època*, Barcelona, 1913, p. 862, doc. XVI.

16. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 873, doc. XXXIII.

17. Ambrosio HUICI MIRANDA, *Documentos de Jaime de Aragón*, vol. 5, Saragossa, 1988, doc. 1434, p. 128; Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 879, doc. XLV.

de corredoria ho pugueu fer lliurement i sense cap impediment. Us concedim, a vosaltres i als vostres, totes i cadascuna de les coses damunt dites a perpetuïtat, com ha estat dit, no obstant qualsevol document en sentit contrari que Nós hàgim atorgat. Dat a Cervera el dia 25 d'octubre de 1268.¹⁸

Un dels pocs documents que tenim en què Jaume I, posat entre l'espasa i la paret, s'arreglera al costat dels deutors dels jueus és aquell que afecta el monestir de Ripoll i els cossos dels seus difunts avantpassats:

Com sia cosa que el monestir de Ripoll fou fundat, edificat i bastit pels nostres predecessors, i molts dels cossos dels nostres predecessors hi són honorablement sepultats, i Nós, per aquest motiu, som tinguts de guardar-los de tot dany i perill amb totes les nostres forces, a fi que no pugui ser aruïnada o destruït per deutes i interessos, o per qualsevol altra raó, i sabent d'una manera certa que el dit monestir deu una quantitat considerable de diners als jueus de Besalú i de Puigcerdà, i d'altres llocs de les nostres terres, i que per raó d'aquestes obligacions, és a dir, per raó de la quantitat de diners damunt dits, l'abat i els monjos del monestir s'haurien de vendre algunes propietats, cosa que redundaria en gran dany del dit monestir, així, doncs, per la nostra plena potestat hem promulgat la provisió que segueix, a saber, que des d'avui fins a la festa de l'Assumpció de la Verge Maria del mes d'agost propvenent, i d'aquesta festa fins a un any complet i sense interrupció, els jueus dels dits llocs o els d'altres llocs no puguin demanar el pagament de la dita quantitat o d'altres deutes que l'abat i els monjos del dit monestir els deguin [...]. Dat a Granollers, el dia 11 de juliol de 1274.¹⁹

ALGUNS NOMS DISTINGITS DE LA LITERATURA HEBRAICOCATALANA DEL SEGLE XIII

Durant la segona meitat del segle XIII hi hagué a tot Catalunya, però sobretot a Girona, una floridada de poetes que han deixat una bona empremta en la història de la literatura hebrea.²⁰ Entre els autors més coneguts, cal esmentar Messullam ben Salomó de Piera, anomenat en Vides de Girona, que va escriure poemes d'un estil concís i hermètic influït probablement per certs estils de la poesia provençal i per les seves tendències cabalístiques, que en aquells temps feien el ple a Girona.²¹ Entre els autors més conspicus de l'època de Jaume I cal recordar:

— Abraham ben Hasday, que va ser un dels barcelonins que participaren en les lluites socials i religioses a què hem fet al·lusió, sortint a la defensa de Maimònides. Visqué a la primera meitat del segle XIII. Va tenir lligams d'amistat amb David Quimhí, el gramàtic de Narbona, que en passar un dia per Barcelona va fer alberg a casa seva i li demanà que traduís de l'àrab el *Sefer ha-yesodot* (*Llibre dels elements*) d'Isaac Israelí (segle X). Abraham ben Hasday també va traduir un tractat de moral del filòsof musulmà Algatzell, amb el títol de *Mozne şedeq* (*Balances justes*), on les citacions de l'Alcorà i dels hadits són substituïdes per referències bíbliques i talmúdiques. Però el prestigi de què gaudeix Abraham ben Hasday en la història de la literatura hebrea li ve del llibre *Ben ha-meleķ we-ha-nazir* (*El príncep i el monjo*), traduït al català per Tessa Calders el 1987, que és l'adaptació hebrea, a partir de la versió àrab, d'aquella història que donà en el món cristià, després d'increïbles tombs, el *Barlaam i Josafat*.²²

18. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 891, doc. LXIX.

19. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 931, doc. CXLV.

20. EZRA FLEISCHER, «The "Gerona School" of Hebrew Poetry», a Isadora TWERSKY (ed.), *Rabbi Moses Nahmanides (RAMBAN): Explorations in his religious and literary virtuosity*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983, p. 35-49.

21. EDUARD FELIU I MABRES i JAUME RIERA I SANS, *Poemes hebraics de jueus catalans*, Barcelona, Curial, 1976, p. 95-105; JOSEP RIBERA I FLORIT, «El poeta polemista Meshullam ben Shelomó de Piera», *Calls* (Tàrraga), 2 (1987), p. 17-25.

22. EDUARD FELIU, «La cultura hebrea a la Barcelona medieval», *Quaderns d'Història* (Barcelona), núm. 2-3 (1996), p. 131.

— Menahem ben Salomó Meïrí, que es deia de nom català Vidal Salomó, va néixer a Perpinyà l'any 1249. Va escriure un voluminós comentari al Talmud de Babilònia (més d'una dotzena de gruixuts volums) i va defensar, durant la polèmica antimaimonista, l'estudi de la filosofia contra el parer de molts tradicionalistes. Contràriament al que pensaven la majoria dels mestres jueus que el precediren, Meïrí va ser un home molt tolerant. Creia que calia excloure fermament cristians i musulmans de la categoria d'idòlatres en què la tradició jueva els col·locava. Ell no desdenyava de relacionar-se amb savis cristians. D'altra banda, el seu punt de vista sobre els jueus apòstates no té parió en tota la literatura jueva medieval, perquè, comentant un passatge del Talmud que inclou l'apòstata, el convers (*mešumad*), entre els heretges, Meïrí diu que el Talmud es refereix només al qui, conservant el nom d'israelita, profana la religió jueva i no compleix les obligacions religioses, però el jueu que ha esdevingut membre convençut d'una altra religió té tota la consideració amb què Meïrí tracta els membres de les altres religions, sense cap mena de diferència. Va escriure també comentaris als Proverbis i als Salms, en els quals apareixen sovint mots catalans per aclarir el sentit de mots hebreus que no devien ser gaire entenedors per als seus lectors. Va viure a Provença i va morir l'any 1316, el mateix any que Ramon Llull.²³

— Leví ben Abraham ben Hayyim, que va néixer l'any 1245 a Vilafranca de Conflent. Va ser un filòsof remarcable seguidor del pensament maimonidià, que, pel que sembla, coneixia força bé la situació intel·lectual del cristianisme. Es guanyava la vida —diuen, i és ben curiós— fent de tutor i ensenyant llatí. Extremà tant la interpretació allegòrica de la Bíblia que congruïa la ira dels sectors conservadors, que li van fer la vida impossible. La seva obra filosòfica principal és *Liwyat hen*, l'edició crítica de la qual es publica actualment a Israel.²⁴

— Mossé ben Nahman. Issac ben Sésset, en un dictamen de la segona meitat del segle XIV, digué que mestre Mossé havia estat «un home eruditíssim, els mots del qual eren com brases ardents; d'ell ens refiem arreu de Catalunya com si hagués parlat Moisès en nom de Déu.» Un erudit de Harvard del nostre temps, Isadore Twersky, afegeix que la vida del nostre mestre de Girona «és la història d'un dirigent de noble nissaga, amb autoritat i responsabilitat, d'un erudit ple d'enginy i de pietat, i d'una forta personalitat; els seus escrits reflecteixen una erudició rigorosa, un veritable sentiment estètic i una religiositat tota espiritual. El relleu extraordinari de la seva obra, en tot el seu esclat multiforme, crida poderosament l'atenció com un dels punts més alts del segle XIII i, sens dubte, de tota la història del poble jueu.» Mossé ben Nahman havia nascut a Girona pels volts de 1194. Els llibres que va escriure i els tràfecs que va viure el presenten ben arrelat en la realitat històrica del seu temps. Va fer un paper central en importants esdeveniments d'aquella època (com ara la controvèrsia al voltant de les idees de Maimònides i la filosofia racionalista a la primera meitat del segle XIII o la disputa de Barcelona de 1263 davant Jaume I), però les dades biogràfiques que en tenim són, per dir-ho tot ras, molt escarransides. Més enllà de les abundants referències literàries a la seva obra que trobem en la literatura hebrea medieval, només hi ha pràcticament un parell de documents llatins en els quals aparegui el seu nom: l'un és l'acta notarial de la disputa de Barcelona de 1263; l'altre, una menció que en fa

23. Binyamin Z. BENEDIKT, «Caractères originaux de la science rabbinique en Languedoc», a *Juifs et judaïsme de Languedoc*, Tolosa de Llenguadoc, Edouard Privat, 1977, p. 159-172; Gerald J. BLIDSTEIN, «R. Menahem Ha-Me'iri: Aspects of an intellectual profile», *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* (Leiden), 5 (1996), p. 63-79.

24. Leo BAECK, «Zur Charakteristik des Levi ben Abraham ben Chajjim», *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (Berlín), 44 (1900), p. 24-41, 59-71, 156-167, 337-344 i 417-423; Warren Z. HARVEY, «Levi ben Abraham of Villefranche's controversial encyclopedia», a Steven HARVEY (ed.), *The medieval Hebrew encyclopedias of science and philosophy*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2000, p. 171-188.

Ramon Martí en el seu *Pugio fidei* el 1278. Els dictàmens de Salomó ben Adret (la majoria de la segona meitat del segle XIII) l'esmenten nombroses vegades, però no en contenen pràcticament cap dada biogràfica, llevat del fet que, pel que sembla, es dedicava també a la medicina, probablement de manera molt elemental o empírica. Les circumstàncies de la seva anada (voluntària, res d'expulsió) a la terra d'Israel, de la seva mort i del seu enterrament són llegendàries, bé que sembla que va morir vers 1270 a la terra d'Israel.²⁵

L'obra mestra de Nahmànides és un monumental *Comentari sobre el Pentateuc*, escrit «en una de les proses més memorables de tota la literatura hebrea medieval» (B. Septimus), «una de les creacions literàries més belles de l'exègesi hebrea medieval» (A. Grossman). És, en realitat, l'obra que ha mantingut fins avui el seu nom a través dels segles al costat dels grans exegetes jueus. Val a dir que ni aquest *Comentari* ni les seves altres obres autèntiques no contenen cap sistema cabalístic plenament desenvolupat. Nahmànides fa servir un bagatge molt considerable de coneixements filològics, històrics i filosòfics.²⁶ No hi ha dubte que coneixia poc o molt les obres dels pensadors més llegits en l'àmbit de les cultures jueva i cristiana. Els jueus d'aquestes terres no van viure mai aïllats de la cultura que els envoltava, com ho demostren les disputes religioses que els cristians els imposaven.

La coexistència de dues religions tan semblants i tan absolutes com el judaisme i el cristianisme a la Catalunya medieval (i en els altres països de la Mediterrània occidental) no va ser pas sempre una bassa d'oli en una societat profundament bel·licosa. Les guerres entre cristians, o entre cristians i musulmans, omplen la història d'aquells temps. L'agressivitat contra aquell sector de la població de les nostres viles i ciutats que s'entossudia a no acceptar la veritat cristiana perquè ja en tenia prou amb la veritat hebraica, es convertí a vegades, més enllà de l'expressió quotidiana d'un menyspreu secular, i malgrat la protecció de comtes i reis, en uns quants cruentos avalots que tan negativament marquen la vida dels jueus en terres cristianes en alguns moments de l'edat mitjana. Aquesta agressivitat entre jueus i cristians generà sovint, entre intel·lectuals, polèmiques de gran envergadura destinades a fonamentar les pretensions de cada part de ser el *verus Israel*. La febre apologetica dels uns i dels altres augmentà notablement en els segles XIII-XIV. L'antiga apologetica jueva havia de fer front ara a activitats proselitistes cristianes que tenien al darrere de la instigació de l'Església tot el pes de l'espasa dels governants, tot i que aquests no sempre estaven prou amatents a seguir les instruccions de Roma com ella desitjava.

Entre les iniciatives privades que sorgiren en terres catalanes, cal tenir presents les activitats proselitistes d'homes de combat tan importants com Ramon Llull, Arnau de Vilanova, Ramon Martí, Francesc Eiximenis, etcètera, tots havent escrit obres —algunes, com ara el *Pugio fidei* de Ramon Martí acabat l'any 1278, veritablement monumentals— amb la intenció de convèncer els jueus que llur fe era vana. Ramon Martí va ser el cap de l'*studium hebraicum* de Barcelona a partir de 1281. En aquest *studium*, Arnau de Vilanova estudià hebreu, com reconeix en l'obreta *De significatione nominis tetragrammaton*, adreçada al dominic Pere Puget: «He intentat moltes vegades, estimadíssim pare, que aquella llavor de la llengua hebrea que el zel religiós de fra Ramon Martí sembrà en l'hortet del

25. MOSSÉ BEN NAHMAN, *El Llibre de la Redempció i altres escrits*, Barcelona, 1993; Eduard FELIU, «Quatre lletres de Mossé ben Nahman», *Calls* (Tàrraga), 4 (1990), p. 69-93; David NOVAK, *The theology of Nahmanides systematically presented*, Atlanta, Ga., 1992; Moshe IDEL i Mauro PERANI, *Nahmanide esegeta e cabbalista. Studi e testi*, Florència, Giuntina, 1998; Nina CAPUTO, *Nahmanides in medieval Catalonia: History, community, and messianism*, Notre Dame, Ind., University of Notre Dame, 2007.

26. Eduard FELIU, «El *Comentari sobre el Pentateuc* de Mossé ben Nahman», a *Mossé ben Nahman i el seu temps. Simposi commemoratiu del vuitè centenari del seu naixement 1194-1994*, Girona, Ajuntament de Girona, 1994, p. 183-233.

meu cor, no sols em fes profit a mi amb vista a la salvació eterna, sinó també a la resta dels fidels.» I per això s'embrancha a interpretar el nom de Déu de quatre lletres, YHWH, d'acord primer amb l'exegesi hebraica i després amb la llatina.²⁷

Per la part jueva, es conserven llibres o tractats que defensen el judaisme de les envestides dels cristians, com ara els de Salomó ben Adret, Hasday Cresques, Profiat Duran, Simon ben Sémah Duran, etc. En realitat, no hi ha pràcticament cap pensador jueu de la Catalunya d'aquells segles que no hagi romput una llança amb els cristians a favor de la fe jueva, sia en llibres específics sia a l'interior d'obres que tracten de filosofia o d'exegesi. I el mateix caldria dir dels cristians.

LA DISPUTA DE BARCELONA

En temps de Jaume I, l'estiu de 1263 per ser més exactes, tingué lloc la cèlebre disputa de Barcelona,²⁸ culminació, pel que sembla, de l'obra missionera d'un convers, esdevingut dominic: fra Pau Cristià, nat a Montpeller i convertit al cristianisme vers 1229. La disputa de Barcelona és la continuació d'una controvèrsia que ja havia tingut lloc abans a Girona amb mestre Mossé ben Nahman, a la qual es refereix explícitament l'acta llatina de la disputa.

La part jueva va ser representada principalment per l'esmentat mestre Mossé de Girona, però no pas tot sol, sinó acompanyat d'altres personatges innominats experts en la religió jueva. L'acta llatina segellada per Jaume I ho confirma i, a més, circumscriu clarament els límits i el contingut del debat:

En l'any del Senyor de 1263, el dia 20 de juliol, en presència del senyor rei d'Aragó i de molts altres barons, prelats, religiosos i cavallers, al palau del senyor Rei a Barcelona, havent estat Mossé, anomenat mestre, jueu, convocat de Girona pel mateix senyor rei, a instàncies dels frares predicadors, i essent-hi ja present amb altres jueus que pareixien i eren tinguts pels més entesos entre ells, fra Pau, prèvia consulta amb el senyor rei i amb alguns frares predicadors i menorets que eren allí [...], declarà a l'esmentat mestre jueu [...] que ell, amb l'ajuda de Déu demostraria, per mitjà d'escrits tinguts per comuns i autèntics entre els jueus [...] que el messies, que significa el Crist, aquell que els jueus esperaven, havia vingut d'una manera certa [...].

Així, doncs, havent preguntat a l'esmentat Mossé si volia respondre a les damunt dites qüestions, aquest digué i afirmà, sense vacillar, que sí, i que si calia romandria a Barcelona amb aquest fi, no solament un dia o una setmana, o un mes, sinó fins i tot un any.

Després d'haver estat confutat públicament amb arguments d'autoritat en totes les coses que li presentaren —segons diu l'acta llatina, que les relaciona una a una— el rei Jaume declara i reconeix, al peu del document, que:

Cadascuna de les coses dites i fetes, ho foren en presència nostra i de molta gent, [...] en testimoniatge de la qual cosa, hem volgut posar ací el nostre segell per a memòria perpètua d'aquest fet.

27. Joaquim CARRERAS ARTAU, «La "Allocutio super Tetragrammaton" de Arnaldo de Vilanova», *Sefarad* (Madrid), 9 (1949), p. 75-105 (trad. catalana de J. Raventós a ARNAU DE VILANOVA, *La prudència de l'escolar catòlic i altres escrits*, Barcelona, Proa, 2002).

28. *Disputa de Barcelona de 1263 entre mestre Mossé de Girona i fra Pau Cristià*, traducció dels textos hebreus i llatins per Eduard Feliu, amb un estudi introductori de J. Riera i Sans, Barcelona, 1985; Hyam MACCOBY, *Judaism on trial: Jewish-Christian disputations in the Middle Ages*, East Brunswick, N. J., 1982; Robert CHAZAN, *Barcelona and beyond: The disputation of 1263 and its aftermath*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1992; Nina CAPUTO, *Nahmanides in medieval Catalonia...*, p. 91-127.

El problema principal amb què topa l'estudi del text hebreu tradicional de la disputa de Barcelona són els estudiosos que en tractar d'explicar aquest fet històric s'arreglaren vehemement al costat d'una de les parts i acaben utilitzant-la per a les seves pròpies i ara ja, traspassat el segle xx, fútils necessitats apologetiques. El text hebreu de la disputa de Barcelona és una enlluernadora defensa del judaisme, escrita molts anys després que tingués lloc. Costa de creure que mestre Mossé de Girona tingués la gosadia de dir davant del rei i les autoritats cristianes ni la meitat del que reporta aquest text. Estic d'acord amb el que va escriure Jaume Riera en l'estudi introductori que precedeix l'edició de la traducció catalana de la disputa, feta per mi mateix, l'any 1985: «La relació hebrea [...] és una novellació feta a final del segle xv, partint d'un resum dels arguments esgrimits realment al moment de la disputa, completats i arrodonits amb d'altres arguments que creia el novellista que s'hi podien haver donat, però que de cap manera no hi foren adduïts.» Cal tenir present, doncs, que la relació hebrea, tal com avui la podem llegir, no reflecteix la disputa real de la manera que es produí l'any 1263, sinó tal com va ser estructurada a la fi del segle xv, ampliant-ne un resum que corria entre les comunitats jueves. Els manuscrits que Steinschneider va fer servir per a la seva edició crítica d'aquesta disputa l'any 1860 no eren anteriors a l'any 1600; cal dir, tanmateix, que existeixen alguns manuscrits més antics, del segle xv, però tots són, pel cap baix, dos segles posteriors a la disputa.

Hi ha estudiosos importants que han reconegut el caràcter polèmic més que històric del text hebreu de la disputa, com ara Baer, que afirma que l'escrit atribuït a mestre Mossé de Girona no és una relació fidel, sinó només un escrit de propaganda, talment l'acta llatina: «No posseïm cap testimoni atge fidedigne del que hom va dir i va fer a Barcelona.»²⁹ També Cecil Roth, tot i creure que el text va ser escrit per Mossé ben Nahman, afirma: «És absurd esperar d'escrits de fa set segles un nivell de veracitat que fins i tot avui no trobaríem en circumstàncies semblants. Cada autor (de l'acta llatina i del text hebreu) va enregistrar fins a un cert punt no solament el que es va dir a la controvèrsia, sinó també el que ell hauria volgut que s'hi hagués dit.»³⁰ Tot i que els textos llatí i hebreu concorden sobre molts dels temes que es van tractar, és absurd de pensar que caldria que coincidissin en tot per arribar a reflectir una objectivitat que ningú no pretenia aconseguir.

Un altre problema que planteja la disputa de Barcelona és el fet que s'hagi identificat erròniament, segons el meu parer, Mossé ben Nahman amb Bonastruc de Porta (o Saporta), un altre mestre jueu de Girona que degué intervenir en múltiples disputes amb cristians i que l'any 1265 (dos anys després de la disputa) va ser acusat pels dominics d'haver dit paraules en vituperi de la fe catòlica i d'haver-ne fet un llibre, del qual havia enviat una transcripció al bisbe de Girona (Pere de Castellnou), que li havia demanat d'escriure'l. Jaume I reconeix en un document del dotze d'abril de 1265, com li havia recordat Bonastruc de Porta, que li havia donat permís de parlar lliurement; però, no havent acceptat els dominics la pena d'exili de dos anys i la crema del llibre que el rei, que tenia el geni fort, proposava, l'absol. A causa de l'existència de documents que esmenten mestre Mossé de Girona i Bonastruc de Porta separatament, però involucrats en les mateixes disputes amb els cristians, tant a Girona com a Barcelona, alguns historiadors havien pensat que potser hi havia hagut dues disputes de Barcelona; d'altres, davant l'existència de dos personatges, amb noms diferents, que duïen a terme les mateixes activitats forçadament apologetiques, es decantaven a creure, com és natural, que eren

29. Yitzhak BAER, «Le-viqoret ha-wikkuḥim šel R. Yehiel me-Paris we-šel R. Moše ben Naḥman», *Tarbiz*, 2 (1931-1932) p. 184; Josep M. MILLÀS VALLICROSA, «Sobre las fuentes documentales de la controversia de Barcelona en el año 1263», a *Anales de la Universidad de Barcelona*, vol. 1, 1940, p. 25-43, especialment p. 33.

30. Cecil ROTH, «The disputation of Barcelona (1263)», *Harvard Theological Review* (Cambridge), 43 (1950), p. 117-144.

dues persones diferents (Diago, Carpsov, Tourtoulon, Kayserling, i possiblement, Steinschneider). Tanmateix Heinrich Grätz, amb tota la seva imponent autoritat, suggerí un dia, a mitjan segle XIX, que Bonastruc de Porta no era sinó el nom vulgar del savi Mossé ben Nahman. D'aleshores ençà, gairebé ningú no ha gosat reflexionar sobre l'autenticitat d'aquesta identificació, que ha restat fins avui com un simple argument d'autoritat, mai no demostrat. Bonastruc de Porta és anomenat «mestre jueu de Girona» en diversos documents reials datats entre 1258 i 1265 que el mostren immersit en els afers d'aquest món; Jaume I li va concedir el molí del rei i totes les rendes del mercat de Girona. Resulta inversemblant de pensar que darrere d'aquest Bonastruc negociant en les coses d'aquest món, a més, és clar, de disputador, hi pugui haver el savi i pietós Mossé ben Nahman que emigrà a la terra d'Israel per coherència amb el seu pensament religiós (i no pas exiliat, com encara diuen alguns), que tenia més en compte les coses del Món que Ve que no pas les del que ja ha vingut i en el qual vivim. Heus aquí ara alguns fragments, d'aquest text hebreu de la disputa de 1263, que tingué lloc en presència de Jaume I a Barcelona.

Comença parlant mestre Mossé de Girona:

[2] El senyor rei em manà que disputés amb fra Pau en presència d'ell i dels seus consellers, al seu palau de Barcelona. I jo li vaig dir que faria el que m'ordenava si em donava llibertat d'expressar-me com jo volgués. Vaig demanar, doncs, el consentiment del rei, de fra Ramon de Penyaafort i de tots els seus companys allí presents.

[3] Fra Ramon de Penyaafort respongué: «D'acord, mentre no diguis res d'ofensiu.» [4] Però jo els vaig replicar: «No vull estar sota el vostre judici en això, sinó que desitjo poder dir lliurement el que calgui en tot el que pertanyi a aquesta controvèrsia, talment com vosaltres direu el que voldreu. La meua intenció és de parlar respectuosament, però segons la meua consciència.» I tots ho van atorgar així.

[5] En conseqüència vaig continuar dient: «La majoria de les disputes entre cristians i jueus acostumen a tractar d'observances religioses sobre les quals no recolza la fe de manera fonamental. Tanmateix jo no voldria disputar, davant d'aquesta honorable cort, sinó d'aquells punts fonamentals entorn dels quals neixen les controvèrsies.» [6] Com que tots digueren que els semblava molt bé, acordarem, doncs, de discutir primer de tot la qüestió del messies, és a dir, si ja havia vingut, com creuen els cristians, o si encara havia de venir, segons creuen els jueus. En acabat, esbrinaríem si el messies era veritablement diví o bé únicament home, nascut d'home i de dona.

Volent reblar el clau de la seva rèplica a propòsit dels arguments cristians que pretenen demostrar que la vinguda del messies ja ha tingut lloc, mestre Mossé s'adreça al rei i li diu:

[47] Senyor, escolteu-me un moment. Ni la nostra religió, ni la nostra veritat, ni el nostre dret, no recolzen de manera fonamental en cap messies; vós em sou més profitós que un messies. Vós sou rei i ell també. Vós sou rei dels gentils, ell rei d'Israel, per tal com un messies no és sinó un rei de carn i ossos com vós. Quan reto culte al Creador amb la vostra vènia, en exili, enmig de patiments i servitud, en l'oprobri dels pobles i rebent ultratges sens fi, la meua recompensa és més gran, car faig ofrena a Déu del meu cos, i mereixo molt més de viure al Món que Ve. En canvi, quan hi haurà un rei d'Israel, de la meua pròpia religió, regnant damunt tots els pobles, llavors hauré de seguir per força la llei dels jueus, i la meua recompensa no serà tan gran. Però el punt cabdal perquè jueus i cristians controvertim rau en el fet que el que vosaltres sosteniu del dogma de la divinitat és cosa molt aspra. Vós, senyor, sou cristià i fill de cristians, i tota la vostra vida heu sentit el que diuen els clergues, menorets i predicadors, que us han omplert el cap i fins i tot el moll dels ossos d'aquesta doctrina, la qual ha arrelat en vós per la força del costum. Tanmateix el que vosaltres cristians creieu, i que és principi i fonament de la vostra fe, no és consonant a raó ni la natura ho consenteix, ni els profetes ho han dit mai.

Parlar de miracle no fa tampoc més entenedor el fet que el Creador dels cels i de la terra i de tot el que contenen, entrés al ventre d'una dona jueva, hi cresqués durant nou mesos i nasqués infant petit, i després, que es fes gran, fos lliurat en mans dels seus enemics, jutjat, condemnat a mort i al capdavant fins i tot mort, i que després digueu que viu i que tornà al seu lloc primer. Això no ho pot admetre cap jueu ni cap altre home. Debades declarareu les vostres raons, car és aquí on arrela el nostre desacord.

I continua dient, davant la insistència de fra Pau:

[49] Crec i tinc per cert que el messies no ha vingut [...]. M'és impossible de creure en la seva messianitat [de Jesús], car diu el profeta, parlant del messies: *El seu domini s'estendrà d'un mar a l'altre mar, des del riu fins a l'extrem de la terra* (Sl 72,8). Jesús, en canvi, no tingué res sota la seva dominació, ans va ser perseguit dels seus enemics i hagué d'amagar-se; al capdavant, però, anà a parar a llurs mans. Si no pogué alliberar-se'n, com mai hauria pogut alliberar tot Israel? Després de mort no tingué tampoc cap domini; en la formació de l'Imperi romà, no hi tingué ni art ni part. Al contrari, abans que creguessin en ell, la ciutat de Roma senyorejava la major part del món, mentre que en acceptar la seva doctrina començaren de perdre molts dominis. Ara els seguidors de Mahoma tenen més poder que ells. També diu el profeta que al temps del messies *ja no caldrà que s'instrueixin els uns als altres, ni que es diguin: Coneixeu el Senyor! perquè tots em coneixeran*, etcètera (Jr 31,34). I semblantment: *La terra estarà plena de la coneixença del Senyor, com les aigües cobreixen el mar* (Is 11,9). I així mateix: *Amb llurs espases forjaran relles i amb les llances, falçs. Les nacions no alçaran l'espasa l'una contra l'altra ni aprendran més a fer la guerra* (Is 2,4). Doncs, bé: d'ençà de l'època de Jesús que el món és ple de violència i destrucció, els cristians sobrepujant tots els altres pobles en vessament de sang i deshonestat. Que perillós us seria, Senyor, a vós mateix i als vostres cavallers, si no estàveu ensinistrats a fer la guerra!

[102] Heus ací, doncs, tot l'afer de la disputa. No tinc consciència d'haver-ne canviat cap punt. Després, aquell mateix dia, vaig anar a veure el senyor rei, i em digué que la disputa restaria aturada al punt on era i que no havia vist mai ningú que no dient raó fes una defensa tan magnífica com havia fet jo. A la cort vaig sentir dir que el rei i els predicadors tenien en cor de comparèixer a la sinagoga dissabte vinent. Vaig romandre, doncs, vuit dies més a la ciutat.

Tot i que el text sembla que s'hagi d'interrompre aquí, la disputa continuà a la sinagoga, on el rei —diu— persistí a predicar que el messies no era altre sinó Jesús. Aleshores mestre Mossé de Girona es va alçar i va dir:

[103] Els mots del senyor rei em semblen de gran fet, excel·lents, respectables, puix que provenen d'un príncep sobirà, alt i honorable com cap altre al món; però jo no he de lloar-los com si fossin veritat. Tinc proves evidents i raons clares com el sol que la veritat no és com ell diu, i amb tot i que no m'està bé de disputar amb ell, ha dit una cosa que m'ha esbalaït. Allò que el senyor rei ens ofereix de creure, que Jesús és el messies, Jesús mateix ho proposà als nostres avantpassats, Jesús mateix maldà per dir-los-ho, i fou absolutament desmentit, ell que sabia i podia provar més que el rei ser certes les seves paraules, ja que vosaltres penseu que era Déu. I si a ell, els nostres avantpassats no l'escoltaren, tot i veure'l i conèixer-lo, com hi hem de creure nosaltres i fer cas del que diu el rei, el qual no té de la qüestió més notícia que una tradició llunyana que li ha pervingut per mitjà de gent que no conegueren Jesús ni eren del seu país, al contrari dels nostres avantpassats, que el conegueren i foren testimonis dels fets!

Després d'una prèdica de Ramon de Penyafort sobre la Trinitat, en la qual intervingué el rei, exposant un exemple per aclarir el tema, i la rèplica de mestre Mossé, el rei s'aixecà i tots se'n van anar. Al darrer paràgraf, mestre Mossé diu:

[108] L'endemà vaig anar a veure el senyor rei, el qual em digué: «Torna-te'n a la teva ciutat en pau i seguretat.» I em donà tres-centes monedes d'or. Vaig prendre comiat d'ell molt amorosament. Que Déu em faci mereixedor de viure al Món que Ve. Amén.

Tot plegat és força inversemblant, i cal una bona dosi de candor per a pensar que el mestre jueu de Girona pot haver dit tals coses davant de Jaume I, voltat de cavallers i de dignitats eclesiàstiques.

Documents posteriors a la disputa

Els documents dels anys immediatament posteriors a la disputa no reflecteixen pas cap canvi d'actitud del rei respecte als jueus:

Als seus fidels, a tots i a cadascun dels jueus que habiten arreu de la nostra jurisdicció, a qui les presents lletres pervinguin, salut i gràcia. Us manem i us advertim severament que quan el nostre estimat frare Pau Cristià, de l'ordre dels frares predicadors, que us hem enviat perquè us mostri la via de la salvació, vingui a vosaltres en les vostres sinagogues o cases, o en qualsevol altre lloc escaient, per tal de predicar la paraula de Déu o de disputar o de debatre amb vosaltres sobre les escriptures sagrades en públic o en privat, o en conversa familiar, junts o per separat, que el rebeu i l'escolteu dòcilment i amable, i que respongueu a les seves interrogacions sobre la fe i les escriptures sagrades, segons el vostre albir, humilment i reverent, sense excuses ni subterfugis, i que li ensenyeu els llibres vostres que li calguin per a mostrar-vos la veritat, i que les despeses en què incorri el dit frare per haver de fer portar els llibres d'un lloc a un altre per tal de mostrar-vos la veritat [...], vosaltres sigueu tinguts de satisfer-les, imputant-les a Nós i deduint-les del tribut que ens hàgiu de satisfer [...]. Dat a Barcelona el dia 29 d'agost de 1263.³¹

Als seus fidels, veguers, batlles, cúries, paers, justícies, i a tots i a cadascun dels nostres oficials i súbdits a qui les presents lletres pervinguin, salut i gràcia. Us manem que no obligueu ni permeteu que hom obligui els jueus de les ciutats, de les viles i dels llocs del nostres dominis, ni a llurs mullers i fills, a anar a llocs de fora de llurs calls jueus per escoltar la predicació de frares predicadors, però si algun dels frares predicadors volia entrar en llurs calls jueus o en llurs sinagogues, i predicar-hi, que l'escoltin si volen (*audiant illum si voluerint*). Nós, en conseqüència, concedim a aquests mateixos jueus que no siguin tinguts d'anar fora dels calls jueus per tal d'escoltar la predicació de ningú per força, cosa que els concedim no obstant qualsevol document en sentit contrari que Nós hàgim atorgat als frares predicadors. Dat a Barcelona el dia 30 d'agost de 1263.³²

Volent complir el deure de la liberalitat envers els nostres súbdits, tot procurant de recompensar llur abnegació magnànimament, sempre afegint a la munificència alguna cosa que vagi més enllà de les moratòries i els privilegis, amb aquesta intenció atorguem i concedim irrevocablement, per gràcia especial, a vosaltres, l'aljama i la comunitat dels jueus de Barcelona, la plena potestat i llicència per a aixecar i edificar a més altura la vostra antiga sinagoga i que, una vegada l'obra començada, pugueu acabar-la plenament, és a dir, en tota l'alçària que l'obra nova que ara hi fareu assolirà [...]. Dat a Barcelona el dia 24 de març de 1267.³³

Atorguem i us concedim, Nós i els nostres, a vosaltres, l'aljama de jueus de Barcelona i d'altres llocs que pertanyen a la vostra collecta, i als vostres, a perpetuïtat, que mantingueu la possessió de les

31. Heinrich DENIFLE, «Quellen zur Disputation Pablos Christiani mit Mose Nachmani zu Barcelona 1263», *Historisches Jahrbuch im Auftrage der Görres-Gesellschaft*, 8 (1887), p. 235-236.

32. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 874, doc. xxxiv.

33. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 887, doc. LXI.

vostres sinagogues que avui teniu i posseïu, de la manera més favorable i més plena amb què les hàgiu tingut i posseït fins ara, i que pugueu acomodar-les convenientment tothora que sigui necessari. Atorguem també, i us concedim, a vosaltres i als vostres, perpètuament, que els vostres cementiris siguin en el lloc on són ara i que no canviïn de lloc per cap raó, llevat que vosaltres ho vulgueu. Us concedim, a vosaltres i als vostres, totes i cadascuna de les coses damunt dites a perpetuïtat, com ha estat dit, no obstant qualsevol document en sentit contrari que Nós hàgim atorgat. Dat a Cervera el dia 25 d'octubre de 1268.³⁴

ALTRES NOMS DISTINGITS DE JUEUS DEL SEGLE XIII

— Samuel ha-Sardí —potser el més conegut dels jueus barcelonins de l'edat mitjana a causa de la làpida del carrer de Marlet— visqué a Barcelona a la primera meitat del segle XIII i, pel que sembla pels nombrosos documents que es conserven d'ell i la seva família en hebreu i en llatí, devia ser un home acabalat. Pel que fa al nom Sardí, hi ha raons per a considerar del tot inversemblant que aquest nom indiqui que el gran prohoms barceloní procedia del comtat de Cerdanya. Els jueus més antics habitants de Puigcerdà apareixen en petit nombre durant la segona meitat del segle XIII. La Cerdanya havia estat i era encara en aquells temps una regió remota per als jueus, on pràcticament no n'hi havia hagut mai. A més, atès que l'ús de gentilicis en els noms personals només té sentit si aporten a l'individu un cert prestigi, un origen distingit, o permeten d'identificar-lo sense vacil·lació (tals són els casos de tortosí, gironí, barceloní, alexandrí, romà, grec, sefardí [= andalusí], etcètera), fa de mal creure que el gentilic «sardí» volgués indicar una insignificant procedència cerdana de Samuel ben Issac. És més probable que ell o el seu pare procedissin de Sardenya, on hi havia una població jueva des de temps antics, en constant relació amb la de Barcelona. Per tant, sardí voldria dir «sard».³⁵ Va ser amic i deixeble de mestre Mossé de Girona, amb qui discutí múltiples qüestions de jurisprudència tant personalment com per correspondència. Les respostes rebudes del mestre de Girona formen una part considerable del *Sefer ha-terumot* (*Llibre de les ofrenes*), obra escrita l'any 1223 que tracta sobretot de qüestions de dret civil relatives als préstecs i a les relacions comercials. Retreu les fonts talmúdiques de cada llei o norma i en treu conclusions després d'examinar les opinions dels mestres que el precediren. Volia que fos un llibre de consulta fàcil, accessible a tothom. A la introducció, ens explica que ha escrit el llibre

per tal que les lleis relatives als préstecs, tant escripturats com orals, o les relatives als drets i les obligacions de prestadors i prestataris, es puguin trobar en el mateix lloc. A vegades els deutors defrauden els creditors amb subterfugis, enganys, falsedats, insolència i arteria. Alguns defrauden perquè no tenen prou mitjans a causa dels temps agitats en què vivim. D'altres tenen els béns embargats. D'altres manlleven a interès i l'inclouen en el valor del préstec. Per aquests camins s'apropien dels béns d'altri i els consumeixen, ara lícitament adés il·lícitament, com diu l'Esriptura: *L'injust manlleua i no torna* (Sl 37,21). Per això he decidit de judicar aquests comportaments i de mostrar el camí que cal seguir.

— Entre les particularitats que la llarguíssima història de la literatura hebrea presenta, cal comptar els reculls de dictàmens o *responsa* jurídics dels grans mestres talmudistes, que constitueixen una branca molt important de la literatura hebrea no gens fàcil d'encaixar en cap de les branques de la

34. Francesc de BOFARULL I SANS, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història...*, p. 891, doc. LXX.

35. Elka Beth KLEIN, *Hebrew Deeds of Catalan Jews / Documents hebraics de la Catalunya medieval, 1117-1316*, Barcelona, Girona, 2004, p. 139, nota 84.

literatura dels altres pobles. D'aquests reculls, n'hi ha de tots els temps i de tots els països on hi ha hagut alguna comunitat jueva des dels temps talmúdics fins avui. De fet, no pertanyen a cap lloc ni a cap temps concrets. El tret més característic d'aquests textos és que foren escrits com a resposta a qüestions pràctiques sorgides en la vida quotidiana dels individus i les famílies, a problemes que no eren tractats específicament en les codificacions de la llei jueva. El rabí consultat intenta trobar en la Bíblia, en el Talmud o en la resta de l'antiga literatura rabínica l'argument d'autoritat que justifiqui la decisió que pren o la proposta que aconsella. A l'edat mitjana, els jutges que constituïen els tribunals rabínics sotmetien els plets més dificultosos a aquests mestres experts en les tradicions del judaisme, els quals emetien un dictamen i se'n guardaven una còpia per tenir-la a mà si algú els preguntava un altre dia la mateixa cosa. Cal tenir en compte que aquests talmudistes no eren jutges dels tribunals rabínics, sinó mestres espirituals i juriconsults que aconsellaven tant els jutges com els individus i les comunitats en qualsevol tema que hom els proposés.

Abans d'emetre una opinió, i de sostenir-la amb el Talmud en pes, aquests mestres exposaven detalladament, en forma de preàmbul, l'afer que havia estat motiu de la consulta, tot reproduint literalment els mots de qui els l'havia feta. Sense pretendre-ho, doncs, aquests dictàmens esdevenen una crònica, moltes vegades pintoresca, de l'època, i ens transmeten una valuosa informació no solament sobre les circumstàncies socials, econòmiques, polítiques i culturals del moment històric implicat, sinó també sobre les idees i els moviments filosòfics i religiosos que sacsejaven la pau de l'ortodòxia.

Salomó ben Adret és la figura que sobresurt més enmig dels autors jueus de la Barcelona medieval, on va néixer vers l'any 1235 i on va morir el 1310. La seva vida, doncs, va ser contemporània de la de Ramon Llull o de la d'Arnau de Vilanova, i s'estengué sobre quatre regnats de reis de Catalunya-Aragó. Fou deixeble de Mossé ben Nahman, les idees del qual retreu tot sovint com a suport decisiu dels seus propis judicis. El prestigi de què gaudí en vida fou molt gran i la influència que ha tingut d'ençà de la seva mort ha estat ben llarga, ja que encara avui les seves opinions en el camp de la jurisprudència religiosa són considerades, arreu del món jueu, plenes d'autoritat. Per la seva acadèmia talmúdica de Barcelona van passar molts deixebles que n'han deixat el testimoniatge. Va ser un talmudista de categoria, considerat el més gran juriconsult de l'edat mitjana en la història de la cultura hebrea. Redactà més de tres mil dictàmens en resposta a consultes que li adreçaven els jueus d'arreu del territori de l'antiga Corona d'Aragó, de Provença, d'Espanya, de França i fins i tot d'Alemanya, i objecte encara avui de contínues reedicions, ens donen abundant informació sobre la vida quotidiana dels jueus d'aquells temps i de llurs opinions religioses i filosòfiques. Però no solament els jueus li adreçaven consultes de tota mena, ans també els reis de la Corona catalanoaragonesa. Espigolant els documents publicats per Baer i Régné, trobem importants testimoniatsges d'aquesta activitat al servei dels reis catalans, des de Pere el Gran fins a Jaume el Just. Ben Adret creia en la tradició talmúdica per damunt de tota altra cosa. Va ser un home atent als problemes del seu temps, que hagué de fer front als qui atacaven la religió jueva. No solament procurà de fer viure els individus i les famílies en pau i concòrdia, com veiem constantment en els seus dictàmens, sinó que abordà amb determinació els problemes filosòfics i religiosos amb què la societat jueva topava. Va escriure comentaris sobre divuit tractats del Talmud, a més de diverses altres obres. Va ser, d'altra banda, un home tolerant, bé que poc innovador en matèria religiosa. És possible que una de les disputes que va tenir amb cristians —el text hebreu de la qual es conserva entre les seves obres— fos amb el cèlebre dominic Ramon Martí, autor del *Pugio fidei*.

Diversos autors assenyalen que Salomó ben Adret estava prou familiaritzat amb el dret dels cristians, al qual fa referència en múltiples dictàmens. L'any 1305, a la vellesa, signà, amb trenta-set col-

legues de Barcelona de tirada conservadora, l'excomunió o *hérem* contra els qui estudiessin «els llibres dels grecs» abans de tenir vint-i-cinc anys, exclosa explícitament la medicina.³⁶

— Semtov ben Issac, el Tortosí. El pròleg que Semtov ben Issac, el Tortosí (c. 1196-1267), redactà per a la seva traducció hebrea completa del *Tasrif* del metge andalusí Abulcasis —escrita entre 1254 i 1258— ens proporciona algunes dades biogràfiques d'aquest metge jueu d'origen tortosí, resident a Provença, i ens acosta al món de les preocupacions de caràcter intel·lectual i pràctic que se suscitaven entre les elits mèdiques de les comunitats jueves de la Mediterrània llatina a mitjan segle XIII, és a dir, abans que la medicina escolàstica llatina es desenvolupés tant que els metges jueus comencessin a prendre-la com a model i en traduïssin moltíssimes obres, sobretot d'origen montpellerí, inclòs, en un bon lloc, Arnau de Vilanova. Les paraules de Semtov porten testimoniatge de l'important moviment traductor d'obres mèdiques àrabs a l'hebreu que tenia lloc aleshores en el si d'aquestes comunitats. Possibilitat per la creixent maduresa de l'hebreu com a llengua de coneixement científic, aquest moviment reflecteix tant la fascinació dels metges racionalistes jueus per la ciència mèdica generada o transmesa en medi musulmà com la progressiva pèrdua del coneixement de la llengua àrab a la segona meitat del segle XIII, cosa que els obligava a prendre aquestes noves iniciatives traductores a partir del llatí o de les llengües romàniques.

A l'edat de trenta anys —és a dir, l'any 1226—, quan es dedicava al comerç d'ultramar, Semtov ben Issac arribà a Acó (Sant Joan d'Acre), on el va impressionar fortament la severa increpació rebuda d'un dels seus «col·legues més eminents» davant d'una qüestió de jurisprudència religiosa que Semtov li havia plantejat. Pel que sembla, a la tornada d'aquell viatge, desembarcà a Barcelona i decidí deslliurar-se dels negocis, als quals en endavant només es dedicaria de forma esporàdica, per consagrar-se plenament a l'estudi de les ciències religioses, cosa que assegura haver fet des d'aleshores fins al moment en què tradueix el *Tasrif*, és a dir, durant vint-i-vuit anys, però sembla lògic de pensar que devia compaginar les dues coses. Semtov dóna a entendre que prengué aquesta dràstica decisió de resultes d'una profunda crisi espiritual i que inicià aquesta nova etapa de la seva vida sota el magisteri de rabí Issac ben Sullam, a la casa del qual, a Barcelona, afirma haver romàs «un quant temps» dedicat a l'estudi de la Bíblia.³⁷

— Per acabar, és just d'esmentar l'únic jueu de Barcelona que en aquells temps va escriure algun llibre en la seva llengua vulgar catalana: Jafudà Bonsenyor, fill d'Astruc Bonsenyor, escrivà d'algaravia del Conqueridor. Nasqué a mitjan segle XIII i fou metge, escrivà i traductor. Vers 1298, Jaume II el Just li encomanà que fes un recull de proverbis i sentències morals: «Com lo molt alt [...] senyor en Jaume [...] haja manat a mi [...] que yo degués ajustar e ordonar paraules de savis e filosoffs, e trer de llibres aràbichs e aquells tornar escriure en romans, etc.», diu ell mateix al pròleg. Aquest encàrrec féu guanyar a la literatura catalana un florilegi de màximes concises de molt diverses procedències (sobretot aràbigues i hebrees) en què l'autor, sense perdre de vista la perfecció moral que l'home ha d'assolir, es mostra més aviat escamnat de la crua realitat humana: «No diu veritat sinó fadrí e orat.»³⁸

36. Eduard FELIU, «La controvèrsia sobre l'estudi de la filosofia en les comunitats jueves occitanocatalanes a la primeria del segle XIV», *Tamid* (Barcelona), 1 (1997), p. 65-131, especialment p. 110-129.

37. Eduard FELIU i JON ARRIZABALAGA, «El pròleg de Semtov ben Issac, *el Tortosí*, a la seva traducció hebrea del *Tasrif* d'Abu-l-Qasim al-Zahrawi», *Tamid* (Barcelona), 3 (2000-2001), p. 65-95.

38. Jahuda BONSENYOR, *Libre de paraules e dits de savis e filosoffs*, edició a cura de G. Llabrés, Palma de Mallorca, 1899. La introducció de J. R. Magdalena Nom de Déu a la seva traducció castellana d'aquesta obra (Barcelona, Riopiedras, 1990) conté dades actualitzades sobre aquest autor.

El món artístic en temps de Jaume I

Arquitectura i art de conquesta al Mediterrani: el contraexemple de Jaume I (1208-1276) i el silenci del *Llibre dels feits*

Xavier BARRAL I ALTET
Institut d'Estudis Catalans

En aquesta breu contribució al present col·loqui, voldria reflexionar sobre la manca d'interès de Jaume I i dels seus redactors autobiogràfics per l'arquitectura i per l'envergadura dels monuments com a símbols d'identitat. El rei Conqueridor i el principal text que ens explica la seva vida i les seves proeses, el *Llibre del feits*,¹ no semblen interessats en les realitats monumentals del seu temps. Més sorprenent encara és que el rei Conqueridor no hagi deixat testimonis personals d'haver tingut una clara voluntat d'exportar artistes i arquitectes, de colonitzar amb arquitectura les terres conquerides, és a dir, d'exportar la identitat catalana des del seu món d'origen fins als territoris colonitzats.

La relació entre l'art i la guerra s'ha desenvolupat des de l'antiguitat fins avui segons processos força semblants, almenys a nivell d'estratègies ideològiques. Durant l'edat mitjana, particularment, la conquesta militar implicava, com encara avui a nivell polític i cultural, la destrucció de l'art de l'altre, la cancel·lació dels símbols monumentals del poder preexistent i la seva substitució pels dels conqueridors. A aquestes modalitats de comportament, tendents a crear una nova imatge dels llocs conquerits, s'hi ha afegit constantment la pràctica del saqueig i, per tant, de l'apropiació de la identitat del vençut i el consegüent transport de les obres artístiques d'aquest a la pàtria o ciutat d'origen del vencedor. Ja era així a l'antiguitat clàssica, a l'antiguitat tardana, i ha estat sempre d'aquesta manera durant tota l'edat mitjana; unes modalitats que no han canviat en època moderna, des de les campanyes de Napoleó, a les conseqüències de les quals encara recentment ha estat aplicada la definició d'espoli artístic de conquesta, fins a la colonització del Tercer Món i, encara més a prop de nosaltres, des de les guerres de l'antiga Iugoslàvia, al Zaire, a Kuwait, a l'Afganistan i a l'Iraq.

1. *The Chronicle of James I, King of Aragon, Surnamed the Conqueror* (escrita per ell mateix), traduïda del català per John Forster, amb introducció històrica, notes, apèndix, glossari i índex general de Pascual de Gayangos, Londres, 1883, 2 v.; JAUME I EL CONQUERIDOR, *Llibre dels Feits del Rey en Jacme: edició facsímil del manuscrito de Poblet (1343) conservado en la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, introducció de Martí de Riquer, Vitòria, 1972; Jordi BRUGUERA, *La Crònica de Jaume I*, coll. «Arxiu de Textos Catalans Antics», núm. XII (1993), p. 409-418; JAUME I, *Llibre dels fets del rei en Jaume*, ed. a cura de Jordi Bruguera, Barcelona, 1991 (nova edició, Barcelona, 2008); Stefano M. CINGOLANI, «Memòria i estratègies comunicatives al "Llibre" del rei Jaume I», a *Revista de Catalunya*, núm. 154 (2000), p. 111-141; Damian J. SMITH i Helen BUFFERY (ed.), *The Book of deeds of James I of Aragon: A Translation of the medieval Catalan Llibre dels fets*, Aldershot, Ashgate, 2003; Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques, I, Llibre dels feits del rei en Jaume*, ed. a cura de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007 (anterior edició per F. Soldevila editada per M. Coll i Alentorn, Barcelona, Selecta, Barcelona, 1971); Agnès VINAS i Robert VINAS, *Le livre des Faits de Jaume le Conquérant*, Perpinyà, Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales, 2007.

En el decurs de l'edat mitjana, durant els períodes que els historiadors de l'art defineixen per convenció com a romànic i gòtic, el mecanisme de colonització cultural es va desenvolupar amb formes prou similars a les utilitzades molt més recentment, durant els segles XIX i XX: destrucció de l'arquitectura autòctona, substitució d'aquella arquitectura per la dels vencedors, robatori de les obres mobiliàries. El pretext ha estat sempre la convicció de tenir la justícia del propi cantó quan, en realitat, sovint s'ha tractat més aviat d'un projecte ben pensat per suprimir la identitat del vençut.

A l'època medieval, aquest procés es va fer particularment evident amb l'inici de les croades al final del segle XI. Ja abans que Occident es posés en moviment per a la conquesta dels llocs sants del cristianisme, els homes i les dones havien somiat sovint a fer el viatge de Jerusalem que els hauria conduït al sepulcre de Crist. Des de l'època de l'emperador Constantí, la noció de pelegrinatge estava íntimament lligada a la partença cap a Jerusalem. La popularitat del viatge va augmentar ràpidament sobretot amb el record de l'emperador i de la seva mare Helena, que havien portat dels llocs sants precioses relíquies de Crist, mentre que Constantí mateix havia fet aixecar la basílica de la Nativitat a Betlem i la del Sant Sepulcre a Jerusalem. Durant l'edat mitjana, el pelegrí que anava a Jerusalem es considerava privilegiat respecte als fidels que es dirigien cap a Roma o altres llocs.

Jaume I, des d'aquest punt de vista, era un home del seu temps² en voler iniciar una croada cap a Terra Santa.³ Els llocs de la vida de Crist portaven associada una gran dimensió de mite en l'imaginari medieval, fins al punt que la gent creia que el pelegrí o el croat que arribava a Terra Santa seria acollit al Paradís. L'arquitectura d'aquells llocs va ser imitada a Occident com a símbol de santedat i l'estructura circular del Sant Sepulcre va ser copiada insistentment com a model repetit a diversos territoris de l'actual Europa.

El que sí que és cert és que la tradició de la croada implicava a Occident (a l'època de Jaume I des de feia ja gairebé dos segles) conceptes diversos, algun dels quals relacionat amb l'art de conquesta. En primer lloc cal situar, òbviament, la idea de guerra santa que s'havia anat fent un lloc en la mentalitat occidental durant tota la primera edat mitjana i que progressivament havia conduït a la crida del papa Urbà II, quan el 1095 va marcar l'inici de les croades. La idea medieval de croada no era només una mena de pelegrinatge armat cap a l'alliberament de Jerusalem de les mans islàmiques, una expedició fonamentada en la propaganda cristiana i en la fe en la guerra santa com a mitjà de salvació eterna. La croada i el pelegrinatge que l'acompanyava es van configurar també com un element central de la vida quotidiana de l'època, més enllà de les raons purament espirituals: l'atracció per l'Orient i l'esperança de promoció social anaven ben juntes amb les ganes de poder i d'enriquiment material. D'altra banda, el concepte de supressió de l'islam i la seva substitució religiosa pel cristianisme implicava també la substitució dels monuments dels uns, o la seva transformació, pels dels altres.

És ben sabut que la primera expedició militar cap a Orient, és a dir, la primera croada, es va concloure amb l'entrada de les tropes croades a Jerusalem el 1099. Aleshores es van definir els estats cristians de Terra Santa que havien de durar fins al 1291, des del golf d'Alexandreta fins al desert

2. Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007; *Anuari d'Estudis Medievals*, 2007 (1), p. 481-482; *Anuari d'Estudis Medievals*, 2008 (1), p. 505-506; Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I entre la història i la llegenda*, València, Bromera, 2007; *Jaume I d'Aragó (1208-1276): exposició documental commemorativa del VIII centenari del seu naixement (Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona, 2008)*, Madrid, 2008; Stefano M. CINGOLANI, *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó*, València, Universitat de València, 2008; Ferran SOLDEVILA, *Jaume I*, 2a ed., Barcelona, 2008; Ernest BELLENGUER, *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès, 2008; Albert SALVADÓ, *Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Labutxaca, 2008; M. Carme ROCA, *Les dones de Jaume I*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2008.

3. Ernest MARCOS, *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2007.

d'Egipte. L'experiència colonial estava funcionant o almenys s'havia iniciat. El comtat d'Edessa, el principat d'Antioquia, el comtat de Trípoli i el regne de Jerusalem van ser els quatre estats cristians en els quals va ser subdividit l'Orient. La importació de l'art occidental cap a aquells territoris va ser un projecte individual i col·lectiu ben organitzat i preparat: es tractava de transformar la cara d'aquelles terres, una idea de colonització artística tan important com el mateix pelegrinatge i que va portar a un molt interessant intercanvi de cultures.

Les croades i els intents d'ocupació de la Terra Santa medieval par part dels cristians d'Occident són potser l'expressió per excel·lència més explícita de la colonització cultural i arquitectònica, a més naturalment de territorial, a tots els efectes.⁴ Durant gairebé dos segles, Terra Santa va estar entre les mans dels prínceps i els governants francesos: eren francesos els dos fills d'Eustaqui de Bolonya, és a dir, Jofré de Bouillon i Balduí, els reis de Jerusalem; era francès el seu cosí Balduí II i també ho eren Folc, comte d'Anjou, i els hereus que el van succeir al tron de Jerusalem, a més de Guiu de Lusignan, del Poitou, Enric comte de Xampanya i Joan de Brienne, comte de la Marca. Els comtes tolosans de Trípoli eren també francesos i els comtes d'Edessa eren els senyors de Courtenay, mentre que el príncep d'Antioquia va ser Ramon de Poitiers.

El 1125, Foucher de Chartres, que havia seguit les campanyes de Balduí, germà de Jofré de Bouillon, definia molt encertadament el que veia i el resultat d'una o d'unes polítiques ben definides:

Déu havia transformat en nosaltres mateixos l'Occident en Orient; [...] aquell que vivia a Reims o a Chartres es troba ésser ciutadà de Tir o d'Antioquia. [...] Alguns ja posseeixen en aquest país cases i servidors [...]; algú altre s'ha casat amb una dona que és la seva compatriota, una siríaca o una armènia, o fins i tot una sarraina que ha rebut la gràcia del baptisme [...]. De dia en dia, parents i cònjuges han vingut a reunir-se aquí [...]. Aquells que eren pobres en llur país, aquí Déu els ha fet rics[...]. Per què hauria de tornar a Occident aquell qui troba tan benigne Orient?⁵

Però, davant d'aquesta mena de descripcions idíl·liques, els historiadors àrabs que van assistir a aquells esdeveniments ens expliquen realitats molt diverses. Ens diuen, per exemple, que durant la caiguda de Jerusalem dins el marc de la primera croada:

[...] al Masjid al-Aqsa, els francs van assassinar més de setanta mil persones, entre les quals una gran colla d'imams i doctors musulmans, devots i ascetes, d'aquells que havien abandonat llur país per venir a viure més retirats en aquell lloc sant. De la Roca, es van endur més de quaranta canelobres de plata, cada un d'un pes de tres mil sis-cents dracmes, i un gran llum d'argent que pesava quaranta lliures sirianes, i canelobres més petits, cent cinquanta d'argent i més de vint d'or, amb innombrables preses.⁶

Desgraciadament per a la posteritat artística, els almogàvers de Jaume I estaven més a prop d'aquesta mena d'apropiació que no pas d'aquella —la veneciana, per exemple— que podia conduir a l'enriquiment cultural i artístic del país vencedor.⁷ L'afany del botí pel botí, de l'enriquiment més

4. Jean FLORI, *La Guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, París, Aubier, 2001; Jean FLORI, *Guerre Sainte, Jihad, croisade. Violence et religion dans le christianisme et l'islam*, París, Seuil, 2002. Vegeu ara el volum col·lectiu *Les Croisades. L'Orient face à l'Occident, Les cahiers de Science & Vie*, núm. 123 (juny-juliol 2011).

5. Vegeu ara el recull *L'esprit de la croisade*, textos medievals presentats per J. Richard, París, 2000. Danielle RÉGNIER-BOHLER, *Croisades et pèlerinages: récits, chroniques et voyages en Terre Sainte, XIe-XIVe siècle*, París, 2002.

6. Amin MAALOUF, *Les Croisades vues par les Arabes*, París, 1983; Francesco GABRIELI, *Chroniques arabes des croisades*, París, 1996. Amin MAALOUF, *Les Croisades vues par les Arabes: la barbarie franque en Terre sainte*, París, 2003.

7. «Aquestes gents qui han nom Almogàvers son gents que no viven sino de fet de armes, ne no stan en viles ne en ciutats, sino en muntanyes e en boschs; e guerrien tots jorns ab Serrayns, e entren dins la terra dels Serrayns huna jornada o dues lladruntant e

enllà de la subsistència, ens ve documentat amb generositat pel *Llibre dels feits*, arran de la conquesta de Mallorca, per exemple. El botí, en les campanyes de Jaume I, no és mai portador de cultura i no sembla haver marcat cap canvi d'estil en l'art de la metròpoli.

Tornant a les croades, tots aquests fets ben coneguts emmarquen el que va ser la materialització d'una política territorial, més o menys directament artística, de conquesta al voltant de les expedicions de santa conquesta. Jaume I tenia, doncs, molts miralls on mirar-se des d'aquest punt de vista. Allà, a la Mediterrània oriental, els conquistadors van voler implantar a Terra Santa una arquitectura procedent dels seus països d'origen, i en aquest cas van importar sense escrúpols l'art romànic i el primer gòtic de França, tant el del nord com el del sud.⁸ Aquelles possessions de Terra Santa van ser pròpies i veritables colònies, habitades per francesos i volgudament transformades arquitectònicament de manera que, d'una banda, se suprimís el record local i, de l'altra, s'assemblessin tant com fos possible a les dels territoris d'origen (figures 1 i 2).

FIGURA 1. Jerusalem. Església de Santa Anna.

prenent dels Serrayns molts, e de llur haver; e de aço viven; e sofferen moltes malenances que als altres homens no porien sostenir; que be passaran a vegades dos jorns sens menjar, si mester los es; e menjaran de les herbes dels camps, que sol no s'en prehen res. E los Adelits quels guien, saben les terres els camins. E no aporten mes de huna gonella o huna camisa, sia stiu o ivern; e en les cames porten hunes calses de cuyro, e als peus hunes avarques de cuyro. E porten bon coltell e bona correja, e hun fogur a la cinta. E porta cascu huna llança e dos darts, e hun cerro de cuyro en què aporten llur vianda. E son molt forts e molt laugers per fugir e per encalsar. E son Catalans e Aragonesos e Serrayns»: Bernat DESCLOT, *Crònica*, cap. LXXIX. En general, vegeu Paul N. MORRIS, «“We Have Met Devils” The Almogavars of James I and Peter III of Catalonia-Aragon», *Anistoriton*, núm. 4 (23 setembre 2000), font electrònica.

8. Paul DESCHAMPS, *Terre Sainte romane*, La-Pierre-qui-Vire, 1964; Henry-Paul EYDOUX, *Les chateaux du soleil. Fortereses et guerres des croisés*, París, Perrin, 1982. Nicolas FAUCHERRE i Binyamin ZEEV KEDAR (dir.), *L'architecture en Terre sainte au temps de Saint-Louis*, París, 2006 (=Bulletin monumental, vol. 164, 2006, 1).

FIGURA 2. Terra Santa. Castell del Krak dels cavallers.

Així, les ciutats van esdevenir riques i opulentes, amb catedrals, esglésies, convents i palaus suntuosos. Per posar només un exemple, quan Hildebrand d'Oldenburg visità el castell de Beirut, no dubtà a descriure amb sensibilitat el lloc i a explicar que els salons principals donaven d'una banda cap al mar i de l'altra cap a les escalinates que envoltaven la ciutat. El paviment de mosaic era luxós i reflectia el pas dels qui hi caminaven pel damunt, mentre que el sostre, la volta, era pintat representant el cel. Descripcions anàlogues a aquestes, les tenim també a Occident per a edificis privats, com el que va descriure Baudri de Bourgueil veient la cambra de la comtessa Adela de Blois.⁹

Jaume I (Montpeller, 2 de febrer de 1208 – València, 27 de juliol de 1276),¹⁰ anomenat el Conqueridor, comte de Barcelona, rei d'Aragó i cap de la Corona catalanoaragonesa entre el 1213 i el 1276,¹¹ va conquerir València i en va ser rei del 1239 al 1276,¹² va ocupar Mallorca i la va dirigir del 1229 al

9. Xavier BARRAL I ALTET, *Le décor du pavement au Moyen Âge. Les mosaïques de France et d'Italie*, Roma, 2010, p. 14-23.

10. Miquel Àngel CATALÀ GORGUES, «Iconografia de Jaume el Conquistador», *Archivo de Arte Valenciano*, núm. 47 (1976), p. 23-37.

11. Henry John CHAYTOR, *A History of Aragon and Catalonia*, Londres, Methuen, 1933; J. Lee SHNEIDMAN, *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire 1200-1350*, Nova York, New York University Press, 1970; J. N. HILLGARTH, *Problem of a Catalan Mediterranean Empire 1229-1327*, Londres, Longman, 1975; J. N. HILLGARTH, *The Spanish Kingdoms 1250-1516*, vol. 1, 1250-1410 (*Precarious Balance*), Oxford, 1976.

12. Robert I. BURNS, «Journey from Islam: Incipient Cultural Transition in the Conquered Kingdom of Valencia (1240-1280)», *Speculum*, núm. 35 (juliol 1960), p. 337-356; Robert I. BURNS, *The Crusader Kingdom of Valencia: reconstruction on a thirteenth century frontier*, Cambridge, Cambridge University Press, 1967; André BAZZANA i Pierre GUICHARD, «La conquête de la région valencienne d'après la chronique de Jacques 1er et les données archéologiques», a André BAZZANA (dir.), *Castrum. 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma, Madrid, École française de Rome, Casa de Velázquez, 1988; Robert I. BURNS, «The Crusade against Al-Azraq: A Thirteenth-Century Mudejar Revolt in International Perspective», *The American Historical Review*, núm. 93 (febrer 1988), p. 80-106. Per a l'art, vegeu Fernando BENITO DOMÉNECH

1276,¹³ i va ser senyor de Montpeller i d'altres feus d'Occitània des del 1219.¹⁴ És el gran rei conqueridor de tota l'edat mitjana catalana.¹⁵ Va ser un rei eminentment militar i les seves gestes són prou conegudes per les fonts que ens en comenten la vida i els fets militars, les campanyes, les conquestes i les colonitzacions.¹⁶ Des d'aquest punt de vista, però, poc o res sabem per les fonts escrites de la voluntat de colonització arquitectònica que portaven implícites les campanyes militars d'expansió territorial i política de Jaume I. Sota els seus successors, en canvi, a poc a poc s'anirà definint la noció de colonització arquitectònica al Mediterrani dins el marc de l'expansió catalana, tant política com econòmica.¹⁷

Com hem vist, la idea de colonització arquitectònica mediterrània no era nova aleshores i ja la trobem a l'època altmedieval i sobretot durant el període romànic. Pel que fa a Jaume I, no deixa de sorprendre, però, la manca de voluntat política al capdamunt del regne per transmetre l'essència de la identitat de la metròpolis a les noves terres conquerides utilitzant, com un dels mitjans principals, l'arquitectura, tant civil com religiosa. No vull dir que sota Jaume I no s'hagués construït, que no hi hagués hagut una arquitectura pròpia del període i ni tan sols pretenc insinuar que en les noves terres catalanes conquerides no s'hagués construït a la catalana. Em sembla, però, que l'arquitectura que es va aixecar a les noves terres sota Jaume I no va ser fruit d'una decisió política ni va correspondre a una política deliberada d'Estat, sinó més aviat a circumstàncies que van portar, d'altra banda, en la major part dels casos, a ocupar i rehabilitar les residències islàmiques conquistades.

Pel que fa a l'actitud i als desitjos, a les necessitats de Jaume I envers una arquitectura de conquesta, tant la relectura comparada del *Llibre dels feits* amb l'arquitectura coneguda del període com l'observació també comparativa amb les altres realitats monumentals contemporànies, permeten individuar una estranya absència de relació entre arquitectura i colonització cultural sota Jaume I o, més ben dit, l'absència d'una planificació d'exportació de models propis catalans¹⁸ a les noves terres estrangeres, contràriament al que podem observar a partir d'altres realitats anteriors o contemporànies, com per exemple les de la Itàlia meridional i de Sicília, primer amb els prínceps normands, després principalment amb Frederic II i, d'una altra manera, encara amb els angevins. Abans de la pujada al tron de Jaume I, al Mediterrani existien molts exemples en els quals Jaume I s'hauria pogut inspirar, treure'n model, per a una veritable política de conquesta arquitectònica.¹⁹

i José GÓMEZ FRECHINA (dir.), *La edad de oro del arte valenciano: rememoración de un centenario*, catàleg de l'exposició, València, 2009.

13. Agnès VINAS i Robert VINAS, *La conquesta de Mallorca*, Mallorca, Moll, 2007.

14. Laurent DEGUARA, *Jacques le Conquérant, roi d'Aragon et Montpellier, sa ville natale: la vie quotidienne aux XIIIe et XIVe siècles*, Montpeller, 2008.

15. No és inútil tornar a llegir la visió encara romàntica de F. Darwin SWIFT, *The Life and Times of James the First, the Conqueror, King of Aragon, Valencia, and Majorca, Count of Barcelona and Urgel, Lord of Montpellier*, Oxford, 1894.

16. *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua època*, Barcelona, 1903-1913.

17. FRANCESCO GIUNTA, *Aragonesi e catalani nel Mediterraneo*, vol. 2, *La presenza catalana nel Levante dalle origini a Giacomo II*, Palerm, Manfredi, 1959; Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, vol. 1, 2a ed., Barcelona, 1962, p. 243-333; Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, 1968. En general, amb acurada bibliografia, és necessari llegir: E. GUINOT, «The expansion of a European feudal monarchy during the 13th Century: the Catalan-Aragonese Crown and the consequences of the conquest of the kingdoms of Majorca and Valencia», *Catalan Historical Review*, núm. 2 (2009), p. 33-47.

18. Xavier BARRAL I ALTET, *Tresors artístics catalans*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994 (nova edició 2002), p. 124-187.

19. Per a Mallorca i sobre el període immediatament posterior, vegeu Marcel DURLIAT, *L'art dans le royaume de Majorque*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1962 (també a *L'Information d'histoire de l'art*, núm. 7, 1962, p. 143-150), traducció catalana, Mallorca, 1964 i 1989; Gabriel ALOMAR, *Mallorca: urbanismo regional en la Edad Media: las «Ordinacions» de Jaime II (1300) en el Reino de Mallorca*, Barcelona, Gili, 1976.

FIGURA 3. Guillem II dedica Monreale a la Verge Maria.

Prenem el cas sicilià com un dels exemples possibles.²⁰ El 1189 moria Guillem II de Sicília, l'últim dels sobirans de la dinastia normanda que era al poder a la Itàlia meridional des del 1132, és a dir, a partir del moment en el qual Roger II d'Hauteville havia reeixit a fer-se coronar rei de Sicília pel papa (figura 3). En poc més de cinquanta anys, Sicília havia assistit al naixement d'una ingent activitat constructiva i havien sortit de terra un gran nombre d'edificis públics civils i religiosos destinats a tenir un ampli eco. Després de la conquesta normanda de Sicília, les ciutats de l'illa que des de feia temps estaven sota el domini àrab van canviar completament la seva fàcies i es van transformar a poc a poc en escenaris d'una monarquia que també així volia legitimar-ne l'essència, tant visualment com arquitectònicament, a través de la represa del model propagandístic imperial bizantí. La Capella Palatina fundada a Palerm, seu de la nova monarquia meridional, marca amb exemplaritat la voluntat dels sobirans de combinar les aspiracions arquitectòniques i decoratives de clara i manifesta matriu bizantina —com l'abundància de mosaics parietals o l'estil i la iconografia d'aquests mateixos mosaics— amb detalls islàmics com, per exemple, els arcs en forma de ferradura de cavall posats sobre fines columnetes, o encara els sostres de fusta fets amb compartiments d'estalactites (figures 4-6).

20. GLAUCO M. CANTARELLA, *Principi e corti. L'Europa del XII secolo*, Torí, Einaudi, 1997. SULAMITH BRODBECK, *Les saints de la cathédrale de Monreale en Sicile: iconographie, hagiographie et pouvoir royal à la fin du XIIe siècle*, Roma, 2000.

FIGURA 4. Palerm. Palau dels Normands.

FIGURA 5. Palerm. Capella Palatina.

FIGURA 6. Palerm. Capella Palatina. Detall del sostre d'arrel islàmica.

Els sobirans normands no van deixar de banda, ni van prohibir, ni van excloure o expulsar els artistes musulmans, ans al contrari, els van integrar dins el seu nou projecte artístic. Així, trobem a l'interior de la mateixa Capella Palatina el sostre principal pintat per artistes musulmans amb temes iconogràfics molt originals i inesperats. L'exemple al qual em refereixo constitueix un *unicum* i es pot dir que entra en el context del gust eclèctic de la cort normanda que no té cap paral·lel en cap altra cort europea del moment.

FIGURA 7. Monreale. Catedral. Detall de l'absis.

FIGURA 8. Monreale. Catedral. Interior.

FIGURA 9. Monreale. Catedral. Claustre.

FIGURA 10. Cefalù. Catedral.

FIGURA 11. Cefalù. Catedral. Mosaic de l'absis.

Aturem-nos ara a observar la catedral de Cefalù, no gaire lluny de Palerm, que ja havia estat començada cap al 1131 (figures 10 i 11). La seva estructura de tres naus, transsepte sortit i obert cap a tres absis més profunds i façana occidental amb pòrtic flanquejada per dues torres potents, mostra una estructura forta que esdevindrà prestigiosa després que el model sigui reprès el 1172 a la monumental catedral de Monreale (figures 7-9). Aquesta va ser l'última gran empresa dels sobirans normands, que no sols van crear un estil propi, sinó que també van contribuir a la formació d'artistes especialitzats en l'art del mosaic que després emigrarien cap a la Itàlia central difonent una mena d'estil d'arrel bizantina que, però, havia esdevingut ben característic de la cort normanda de Sicília (figura 11).

Als reis normands de Sicília, cal donar fe d'haver tingut una política artística colonitzadora reial, o principesca si es vol; en tot cas, identificable encara avui.²¹ Ells no es van acostumar —i aquesta és potser la novetat principal i el mèrit major en el context en el qual es produïa— d'importar realitats del seu país d'origen. La decisió de crear un estil propi no la coneixem com a tal. Però certament devia haver existit en un nivell o en un altre del poder cultural que envoltava els sobirans. Aquesta voluntat de la cort normanda de Sicília va implicar automàticament la recerca continuada de determinats artistes d'origens ben precisos, buscats no tan sols per llur capacitat de crear art, sinó també i sobretot perquè sense fer cap esforç, per llurs tradicions culturals i llurs maneres de fer, l'art que produïen responia al desig i a la decisió política. Es tractava d'encàrrecs per a fer decoracions de tipus bizantí que cal explicar també i sobretot per la voluntat dels reis normands de comparar-se ells mateixos amb la gran tradició de Constantinoble, la gran capital que encara conservava en aquella època el prestigi d'haver sigut el cor de l'antic Imperi romà d'Orient i el major centre de producció d'objectes artístics de prestigi i d'autoritat. La creació d'una política artística no és un fet aïllat ni el fruit d'un moment. En general, demana decisions potents d'autoritat, però també una sòlida continuïtat en aplicar-les. I Sicília la va tenir, com observem gràcies a la decoració de mosaics que es van realitzar a l'illa normanda durant el segle XII i en els quals van intervenir artistes bizantins, tant sota Roger II (1145-1154) com amb Guillem I (1154-1166) i Guillem II (1166-1189).²²

21. Hjalmar TORP, «Politica, ideologia e arte intorno a re Ruggero II», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (dir.), *Medioevo: immagini e ideologie*, coll. «I convegni di Parma», núm. 5, Milà, 2005, p. 448-458.

22. GLAUCO M. CANTARELLA, *La Sicilia e i Normanni. Le fonti del mito*, Bolonya, 1988, p. 14-17; Hubert HOUBEN, *Normanni tra Nord e Sud: immigrazione e acculturazione nel Medioevo*, Roma, Di Renzo, 2003.

La presència normanda a Sicília i a la Itàlia meridional és veritablement exemplar des del punt de vista de la definició d'una de les expressions possibles que conformen per a mi l'art de conquesta. No es tractava en aquest cas d'apropriar-se dels objectes prestigiosos i sumptuosos sostrets als àrabs, sinó de crear una veritable nova imatge pròpia, una nova fàcies monumental per al nou poder normand. L'imaginari corresponent a aquest nou poder no exclou les referències a altres contextos culturals, sinó que els integra. Els normands haurien pogut importar a Sicília les obres d'art i la manera de fer del seu país d'origen vehiculant la idea d'un poder i d'una conquesta exclusivament colonial no pas transitòria, sinó definitiva, estable i potent, basada en la substitució de les realitats locals anteriors per les seves noves importades. Els normands de Sicília no ho van fer així: no van aniquilar les traces i les cultures de la societat àrab, sinó que, com he dit, les van integrar, les van englobar en una nova realitat.²³ Aquesta absorció demostra la voluntat política preestablerta d'un nou procés de colonització cultural potser fins i tot més modern i sense prejudicis, molt estudiat, més eficaç que aquells altres que preveien la destrucció de la cultura de l'enemic o del conquerit.

Recordem les paraules extraordinàries d'Ibn Jubayr, el valencià de religió musulmana que, tornant d'un pelegrinatge a la Meca, es va aturar forçadament a Sicília perquè la seva nau havia naufragat davant de Messina. Ibn agràia al seu Déu que no l'hagués fet fondejar a la península Italiana, on segur que l'haurien fet esclau i li haurien robat els béns. Allà, en canvi, a Sicília, Ibn va conèixer el sobirà, el jove i bell —diuen les fonts— Guillem II (descriu com a formós per Pietro d'Èboli), que tenia poc més de trenta anys i de qui Ibn va anotar en el seu diari que el rei, a Messina, tenia un palau blanc com un colom que dominava la costa i el mar. Aquest rei va fer una gran impressió al musulmà perquè sembla que vivia, segons Ibn, com els musulmans, tant en els plaers del regnar com en l'organització legislativa, en el cerimonial, en la manera de distribuir els graus als seus preferits i també pel respecte que infonia a tothom. Acollits amb cortesia, Ibn i el seus companys musulmans van sortir cap a Trapani amb el desig de tornar al més ràpidament possible a València. Pel camí es van aturar al castell de Qasr Sa'd, coronat per una mesquita que era, segons el relat, de les més esplèndides del món, enriquida amb objectes de prestigiós i poc habitual mobiliari i amb tapissos preciosos. Quan van arribar a la capital, Palerm, van observar que els homes de la cort parlaven àrab, que les dones es vestien a la manera dels àrabs, «com antílops i gaseles», i que els uns i els altres portaven teixits daurats per cobrir-se. L'or que decorava les parets de l'església de la Martorana (volia dir els mosaics) va fascinar i impressionar Ibn Jubayr, que descriu aquest edifici cristià com si fos el més bell del món i refereix que el seu fundador hi hauria gastat quintars d'or. Per explicar tantes meravelles, el visitant diu que els mosaics daurats de l'edifici feien tornar cec, mentre que els seus vidres daurats, que també encegaven, provocaven temptacions de les quals —diu el relat— Déu hauria volgut que es mantinguessin allunyats.²⁴

També Benjamí de Tudela, un hebreu originari de Navarra que havia emprès un llarg viatge voitiu, es declarava enecat per l'or quan, després d'haver viatjat prop de deu anys pel Mediterrani, durant el seu retorn a la pàtria, el 1173, es va aturar a Palerm i va veure, ens diu, el sobirà reposant damunt de barques d'or i d'argent que navegaven als petits llacs dels seus immensos jardins.²⁵

23. William TRONZO, «Il palazzo dei Normanni di Palermo come esibizione = The Norman papace in Palermo as display», a Maria ANDALORO (dir.), *Nobiles Officinae: perle, filigrane e trame di seta dal Palazzo Reale di Palermo*, Catània, 2006, p. 24-31, 313-315 i, en general, tot el catàleg. *L'arte siculo-normanna: la cultura islamica nella Sicilia medievale*, Palerm, 2007.

24. IBN JUBAYR, *Rihla*, traducció italiana de C. Schiaparelli, Roma, 1906.

25. *Libro de Viajes de Benjamín de Tudela*, versió castellana, introducció i notes de J. R. Magdalena Nom de Déu, Barcelona, 1989.

Totes aquestes descripcions, potser exagerades i en tot cas idealitzades, demostren de quina manera l'or, l'argent, els monuments fastuosos i l'esplendor en general avalaven el poder normand i el legitimaven com a excepcional, extraordinari i diví. L'ostentació de la grandesa i de la riquesa sacsejaven la imaginació dels estrangers i també la dels súbdits, perquè tenien un objectiu propi, eren originals i havien integrat les herències dels altres. En el fons, aquests, els altres, s'hi trobaven representats, no se sentien estrangers, eren afalagats. La propaganda utilitzava el luxe d'uns monuments que donaven un marc fastuós i exaltant a l'excepcionalitat del poder. En cap altre lloc no es pot trobar una manera millor de representar un poder que explota tan bé la imatge de l'altre al seu propi servei. La pujada i el manteniment de la dinastia normanda es van veure beneficiats sens dubte per la manera com els sobirans van saber manifestar el seu poder de manera singular i atípica apropiant-se del *modus vivendi* del vençut.

L'absència ideològica de tals projectes colonitzadors en les empreses de Jaume I encara esdevé més palesa si observem com actuava contemporàniament el seu gran rival des del punt de vista del protagonisme de l'època al bell mig dels seus contemporanis i també de cara a la posteritat. Em refereixo a la implantació de Frederic II a la Itàlia meridional i, d'una manera més general, al Mediterrani.

FIGURA 12. Frederic II al còdex *De arte venandi cum avibus*.

Frederic arriba a Itàlia com a fruit del casament, el 1194, de Constança d'Hauteville, l'última descendent de la dinastia normanda meridional, amb l'emperador germànic Enric IV, que d'aquesta manera s'apropiava de manera estable de les terres meridionals d'Itàlia, establint el domini dels Hohenstaufen a Sicília: un govern destinat a durar fins al 1266 (figura 12). Serà, però, el seu fill Frederic II (1197-1250) qui marcarà, amb la seva política i el seu esperit de mecenes potent

i sense límits materials aparents, el paisatge monumental de la Itàlia meridional que havia rebut del seu pare.²⁶

Vull insistir ara en la diferència essencial que separa les actituds arquitectòniques de Frederic II i de Jaume I el Conquistador en uns anys, els mateixos, que corresponen, d'una banda, a un regnat ple a la Itàlia meridional, una terra de grans tradicions arquitectòniques vingudes de l'antiguitat a través de civilitzacions successives i, de l'altra, als anys en els quals es desenvolupa i es consolida el poder de Jaume I, un rei que, partint també d'una terra, la catalana, de tradicions arquitectòniques pujades des de l'antiguitat a través dels estils altmedievals i romànics, va conquerir altres paisatges i altres civilitzacions, actuant davant del passat monumental de manera molt diferent de com ho va fer Frederic II. L'un va fer de l'art un aspecte essencial de la implantació del seu poder, mentre que l'altre hi sembla indiferent. La diferència és, però, encara més gran si observem el que en podríem dir la política colonitzadora a través de la implantació de noves formes arquitectòniques als territoris conquerits.

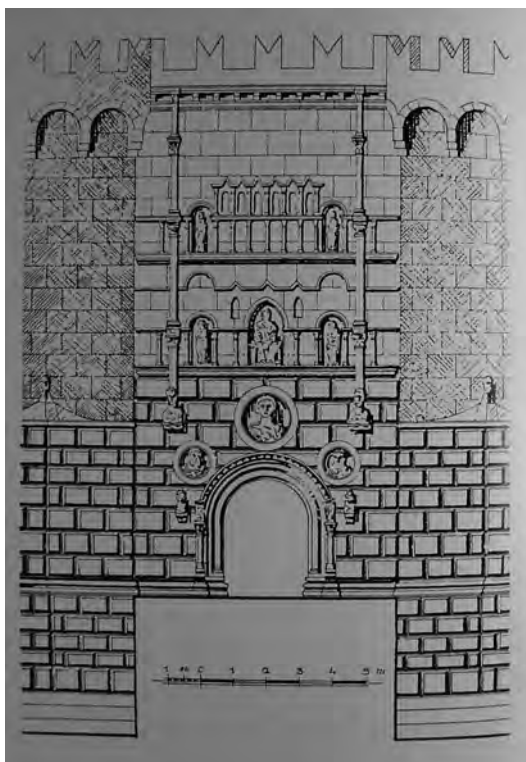

FIGURA 13. Càpua. Porta. Reconstitució segons C. A. Willemsen, 1953.

26. *Dokumente zur Geschichte der Kastellbauten Kaiser Friedrichs II. und Karls I. von Anjou* (Deutschen Historischen Institut in Rom, 3). *Abruzzen, Kampanien, Kalabrien und Sizilien, auf der Grundlage des von Eduard Sthamer gesammelten Materials bearb. von Hubert Houben*, Tübingen, 2006; Hubert HOUBEN i Georg VOGELER (cur.), *Federico II nel regno di Sicilia: realtà locali e aspirazioni universali, Atti del convegno* (Barletta, 2007), col. «Quaderni del Centro di studi normanno-svevi», núm. 2, Bari, 2008; Wolfgang STÜRNER, *Friedrich II: 1194-1250*, Darmstadt, 2009. H. HOUBEN, *Federico II. Imperatorem uomo, mito*, Bologna, 2010.

L'art fredericià, que és com a Itàlia s'anomena la producció artística i arquitectònica realitzada a l'època de Frederic II, en molts casos volguda i encarregada per ell mateix personalment, ha estat generalment interpretat com un transport de formes clarament gòtiques a la Itàlia meridional. Frederic va portar del nord d'Europa homes i mitjans, va importar formes i escultures, va modificar la fàcies del Regnum Siciliae donant-li un segell tot transalpí, de l'arquitectura a les formes plàstiques, de les miniatures dels manuscrits a les pintures. Aquests territoris que fins aleshores havien parlat el romànic cosmopolita, arabitzant i bizantinitzant de les corts normandes desviava la seva mirada cap a altres realitats septentrionals, assumia i feia seves les predileccions del gust del seu nou sobirà, que era efectivament estranger i vingut del nord, de diferent manera, però, d'aquells normands que l'havien dominat durant gairebé un segle.

14. Frederic II a la porta de Càpua en un dibuix del segle XIX.

L'arquitectura i els objectes d'art finançats per Frederic II i pel seu fill Manfred van fer del sud d'Itàlia un veritable territori de conquesta cultural, de colonització arquitectònica septentrional.²⁷ La Itàlia meridional parlava ara amb un gòtic tan pur com el del segle XIII europeu i així es constituïa al sud un apèndix cultural llunyà dels grans nuclis culturals, artístics i arquitectònics de l'Europa del nord.

27. Antonio GIULIANO (dir.), *Studi normanni e federiciani*, Roma, L'Erma di Bretschneider, 2003; Antonio CADEI, «Federico II e Carlo I costruttori a Brindisi e Lucera», a Giosuè MUSCA (dir.), *Le eredità normanno-sveve nell'età angioina: persistenze e mutamenti nel Mezzogiorno*, Bari, Dedalo, 2004, p. 235-301; Birgit WAGNER, *Die Bauten des Stauferkaisers Friedrichs II. Monumente des Heiligen Römischen Reiches*, Berlín, 2005; Christian FRIEDL, *Studien zur Beamtenschaft Kaiser Friederichs II. im Königreich Sizilien (1220-1250)*, Viena, 2005; Esther P. WIPFLER, «Die Städtegründungen Friedrichs II. von Hohenstaufen in Italien: eine quellenkritische Studie», *Die alte Stadt*, núm. 32 (2005), p. 185-213.

Una part molt important, però, d'aquesta nova política artística va estar basada en el retrobament amb el món antic i amb unes formes d'art imperial romà amb les quals Frederic II volia retrobar-se i fins i tot identificar-se.²⁸ Vull fer notar encara que, més enllà d'un constant retorn vers els valors naturalistes classicistes que es manifesta sobretot en els retrats del sobirà encara avui conservats i que constitueix una de les principals característiques de l'escultura realitzada a la Itàlia meridional durant aquest període, una de les principals originalitats de l'escultura fredericiana és la barreja entre aquesta voluntat d'antiguitat i l'estret lligam amb el gòtic transalpí, bé que s'observa una mena de rebuig del portal francès amb ressaltos i estàtues columnes, però amb una major llibertat de l'escultura envers l'arquitectura.

Més enllà de les connotacions estilístiques, el que caracteritza el trentenni de govern de Frederic II (1220-1250) és l'extraordinària explosió de la construcció: castells, fortaleses i palaus que en gran part han estat destruïts, però que coneixem tant pels vestigis monumentals com per les fonts textuals.²⁹ També és veritat que edificis monumentals com Castel del Monte —probablement acabat cap al 1240— (figures 15 i 16) no responen a una lògica programàtica estricta i unitària a nivell arquitectònic, sinó que més aviat semblen derivar d'unes decisions preses progressivament segons l'avançament de l'obra.³⁰ No hi ha dubte, però, que Frederic II va tenir una veritable política artística de conquesta i d'ocupació del sòl que va contribuir a la creació i difusió d'un estil propi, font de posteritat.

FIGURA 15. Castel del Monte.

28. Xavier BARRAL I ALTET, «El retorno a la Antigüedad: una obsesión artística medieval», a *Mediterraneum. El esplendor del Mediterráneo medieval s. XIII-XV*, Barcelona, 2004, p. 29-55; Xavier BARRAL I ALTET, «Apropiació i recontextualització de l'antic en la creació artística romànica mediterrània», a *El romànic i el Mediterrani: Catalunya, Tolosa i Pisa 1120-1180*, catàleg de l'exposició, MNAC, 2008, p. 171-179.

29. Lucinia SPECIALE i Giuseppina TORRIERO, «Epifania del potere: struttura e immagine nella Porta di Capua», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (dir.), *Medioevo...*, p. 459-474.

30. Jean-Marie MARTIN, «Frédéric II et Castel del Monte», a Georges DUBY (dir.), *Histoire artistique de l'Europe. Le Moyen Âge*, Paris, Seuil, 1995, p. 261-267.

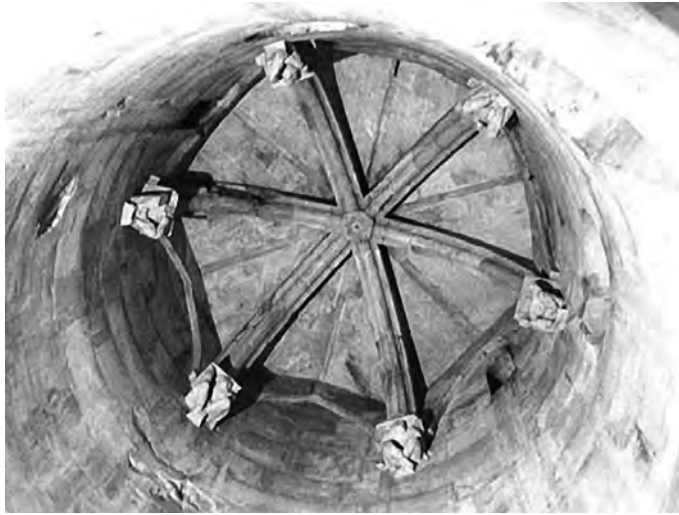

FIGURA 16. Castel del Monte. Volta.

Un altre període i una altra realitat que podem comparar amb les realitzacions de Jaume I és la dècada que correspon a la pujada al tron de Nàpols de Carles I d'Anjou el 1266 fins a la mort de Jaume I el 1276. L'any 1266, mentre Jaume I està en la plenitud del seu poder i de la seva expansió mediterrània, la Itàlia meridional rep una nova presència colonitzadora amb l'arribada dels angevins i de Carles I d'Anjou, al qual el pontífex havia encomanat la reconquesta d'aquelles regions amb l'intent de llevar-les als hereus de Frederic.³¹ El *Regnum Siciliae* era en teoria una possessió feudal del papa, però en realitat es tractava d'un regne sobirà a tots els efectes que de cop esdevenia novament territori de colonització estrangera. Als Hohenstaufen alemanys els substituïen ara els Anjou de França, emparentats per via directa amb Lluís IX, de qui Carles I era germà. La nova dinastia va fer ràpidament seus els paràmetres que havien presidit el patrocini i el mecenatge fredericià, però va orientar aquests encàrrecs en direcció francesa. Una vegada més, un territori en el qual es parlava una altra llengua, nascut d'una altra cultura, conquistat amb les armes, esdevenia terra d'experimentació de nous llenguatges formals i arquitectònics importats de l'exterior: en aquest cas, la cultura dels dominadors s'imposava als nous dominis sense intermediaris. Carles I va conquistar definitivament el regne de Sicília, però no va renunciar ni als territoris que ja posseïa a l'altra banda del Mediterrani, és a dir, les seves terres d'origen —l'Anjou, el Maine, les regions meridionals del regne de França, Provença i Forcalquer—, ni a les seves pretensions expansionistes cap als territoris del Rosselló, de la Cerdanya i de les Balears.

Els documents conservats de la cancelleria angevina parlen clar. Carles I va fer venir de França arquitectes, enginyers, fusters i molts altres mestres de diversos oficis de la construcció dels quals coneixem els noms atestats indiscutiblement en els contractes i els pagaments: Pierre d'Agincourt, Jean de Toul, Pierre de Chaules, Jean de Laudon, Henri d'Asson, Raoul de Corbie, Thibaud de Saurmur, Pommier d'Arras i Baucelin de Linne.

31. Gian Luca BORGHESE, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo: politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri*, Roma, École Française de Rome, 2008.

FIGURA 17. Realvalle. Abadia. Capitell.

Aquests són els homes que van fer ràpidament possibles els projectes de Carles: restaurar els castells preexistents i principalment les fundacions fredericianes, reconstruir els llocs que ell mateix havia destruït i construir els nous centres de la dinastia. A Tàrent, a Melfi, a Foggia, a Lucera, els castells fredericians són reconstruïts per arquitectes francesos. Són els mateixos francesos els qui construeixen les abadies de Realvalle, a Scafati (figura 17), i de la Vittoria, a Scurcola. Són els francesos els qui treballen a les primeres obres religioses de construcció d'esglésies i convents del període angeví a Nàpols, com San Eligio al Mercato, San Agrippino a Forcella i potser San Lorenzo, bé que en aquest cas no fos Carles d'Anjou el promotor directe. A les obres de Santa Maria de Realvalle, l'arquitecte francès Thibaud de Saumur apareix com a *premier mestre*, on va substituir Gauthier d'Asson, *protomagister* fins al 1278, mentre que a Santa Maria de la Vittoria el *protomagister* és Henri d'Asson.³² Però malgrat totes aquestes evidències, els angevins decidiran d'una certa manera girar l'esquena als seus propis orígens per promoure una nova identitat meridional.

El nom de Carles I ha quedat lligat indissolublement a la construcció del nou castell que va fer aixecar a partir del 1279 a la ciutat elegida com a nova capital del regne: Nàpols (figura 18). El *castrum novum*,³³ que encara avui s'aixeca materialment al cor de la ciutat, bé que transformat pels afegits i les modificacions que hi va aportar Alfons el Magnànim després del 1442, conserva prou visible l'estructura que li va voler donar Carles I. Al capdavant de l'obra, s'hi va posar Pierre de Chaules, un clergue originari de la Picardia, un estranger, un francès, que en els documents apareix com a *familiaris* del rei, administrador i director de l'obra, persona de confiança de la cort. Al Castell Nou, també hi treballava Guilloct de Braye amb Roulin de Frenay.

32. Caroline BRUZELIUS, *Le pietre di Napoli. L'architettura religiosa nell'Italia angioina, 1266-1343*, Roma, 2005 (1a ed., Londres, 2004).

33. Francesco ACETO, «Il "Castrum Novum" angioino di Napoli», a Roberto CASSANELLI (dir.), *Cantieri medievali*, Milà, Jaca Book, 1995, p. 251-267.

FIGURA 18. Nàpols. Castell Nou (Maschio Angioino).

És molt probable que el responsable, qui va concebre el Castell Nou, fos aquell Pierre de Chaules, originari de Chaules, ciutat principal del cantó de Péronne, a la Picardia, encara que en els documents no aparegui mai citat com a *arquitectus*. El coneixem perquè surt esmentat als documents relatius a l'obra de Santa Maria della Vittoria, on li és encarregat de triar el «modum et mensuram secundum quos monasterium ipsum fundatum fuerit.» El castell angeví, que degué semblar una veritable i pròpia fortalesa, està basat sobre una planta que segueix les normes del quadrilàter irregular, amb un ampli pati central que distribueix al seu voltant estances dedicades a les diverses funcions. A tres dels costats, la protecció venia donada pels fossats, mentre que el quart donava directament al mar. Les torres que devien reforçar les muralles exteriors eren probablement quadrades. Els murs eren coronats amb merlets i cortines. Dues torres defensaven la porta d'ingrés a les estructures principesques, que s'obria al costat septentrional, cap a la ciutat. Una tercera torre es trobava a l'esquena de l'anomenat port dels Pisans, a l'angle nord-est on ara es troba la torre del Beverello. La quarta torre encara conservada, situada al costat de la capella palatina, havia estat efectivament fundada per Carles II el 1307, i és atestada com a torre Bruna en la documentació trescentista. Al pis superior, Robert d'Anjou, nét de Carles I, hi va fer instal·lar el tresor reial. A més, dues altres torres es devien trobar, molt probablement, als costats nord-oest i sud-oest.

Pel que fa a la basílica franciscana napolitana de San Lorenzo Maggiore, no va ser una fundació reial, sinó directament una fundació franciscana.³⁴ El seu presbiteri, que aparentment representa allò més gòtic que es podia veure aleshores a Nàpols i que sembla l'exemple mateix d'arquitectura religiosa francesa importada, presenta en realitat característiques estructurals que no semblen pas sempre d'origen francès, com la forma de les columnes. Els suports, als edificis francesos del segle XIII, eren sempre de planta circular, amb l'afegit de pilars o sense. A San Lorenzo de Nàpols veiem, en canvi, suports trapezoïdals encara romànics d'esperit que a França ja no es feien servir en aquells anys. A l'abadia angevína de Realvalle, al contrari, veiem capitells molt refinats que deriven directament dels seus contemporanis francesos (figura 17). Això significa que en el cas de San Lorenzo el model fran-

34. Xavier BARRAL I ALTET, «Napoli fine Duecento: l'identità francescana e l'ambizioso progetto unitario della chiesa di San Lorenzo Maggiore», a Arturo CALZONA, Roberto CAMPARI i Massimo MUSSINI (dir.), *Immagine e ideologia. Studi in onore di Arturo Carlo Quintavalle*, Milà, Electa, 2007, p. 351-367.

ciscà, topogràfic i estructural, va influir molt més que el model francès adoptat en canvi en les obres controlades pels arquitectes transalpins al servei dels sobirans angevins.

L'arribada dels angevins a Nàpols com a conqueridors modifica totalment l'aspecte monumental de la ciutat. Artistes francesos i equips locals s'integren en aquests primers decennis d'ocupació per transformar la ciutat, una ciutat que encara devia conservar substancialment i de manera particularment evident la seva pròpia història bizantina i després, durant un breu període, normanda.

Res de tot això no semblava preocupar Jaume I, cap d'aquestes grandeses artístiques no seduïa el rei Conqueridor, o almenys no en va deixar percebre res en el relat destinat a donar la seva imatge oficial per a la posteritat, el *Llibre dels feits*. Com si des d'aquest punt de vista no hagués sabut preparar el futur, la posteritat, a través de l'exportació de les seves realitats monumentals, les de la metròpoli. Ni tan sols quan el setembre del 1269 Jaume havia reunit la seva flota per alliberar Jerusalem, no sembla que hagués pensat ni planejat cap mena de colonització cultural; bé que és difícil especular sobre el resultat d'una campanya que no va gairebé ni tan sols iniciar-se després del naufragi que va patir pels efectes de la gran tempesta que va colpir les costes catalanes.

El *Llibre dels feits*, la veritable crònica de les aspiracions de Jaume I, no ens dona cap element que permeti d'imaginar qualsevol voluntat o estratègia semblant a les dels prínceps normands de Sicília, els Hohenstaufen o els mateixos angevins, o ni tan sols que s'apropi mínimament a qualsevol de les esmentades. Aquesta cèlebre autobiografia no necessita presentació.³⁵ És, en el fons, una crònica d'armes sobre la vida i els fets militars del rei, redactada o dictada en dues grans etapes, cap a la meitat del seu regnat (vers el 1244) i cap al final (vers el 1274), però amb una gran continuïtat. El rei, que parla en primera persona, recorre els principals esdeveniments de la seva vida i del seu regnat, la joventut i les primeres dificultats del regnat, les moltes campanyes militars de conquesta, les relacions amb les tropes i els senyors, els pactes, els discursos a les Corts, els preparatius de la croada que no es farà i molts altres elements de crònica i d'història.³⁶

Que es tracti d'una mena d'autobiografia o d'una ficció autobiogràfica³⁷ no canvia gens l'absència d'observacions arquitectòniques o artístiques. Un rei —o el seu cronista— que, partint cap a Mallorca, s'extasia poèticament —en un passatge gairebé literari— en la massa de les veles dels vaixells que fa que el color del mar hagi esdevingut blanc, no sembla en canvi capaç de mirar l'art que l'envolta, ni el seu ni el dels altres. No ho fa durant el setge de Balaguer, ni a Tarragona, ni a Barcelona, ni a Mallorca, ni a València. Tot sembla confirmar que els nous amos de les terres conquerides es van acontentar durant un temps bastant llarg amb els palaus i les residències islàmiques, com a Mallorca un cop conquistada la ciutatella musulmana de l'Almudaina. Que en el *Llibre dels feits* no hi hagi ni una sola al·lusió a aquestes realitats artístiques, monumentals, ni a les seves problemàtiques és un fet que no havia estat mai remarcat i comentat com a tal, però que, d'una certa manera, crearà historiografia en aquest sentit,³⁸ ja que, per exemple, la Crònica de Desclot, seguint l'exemple de la biografia de Jaume I, tampoc no es referirà a fets arquitectònics.³⁹

35. Vegeu la nota 1; Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII. Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

36. Robert I. BURNS, «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Aragón-Catalonia, 1208-1276: Portrait and Self-portrait», *The Catholic Historical Review*, núm. 62 (1976), p. 1-35.

37. Jaume AURELL, «La chronique de Jacques Ier, une fiction autobiographique. Auteur, auctorialité et autorité au Moyen Âge», *Annales. HSS* (març-abril 2008), p. 301-318.

38. Stefano M. CINGOLANI, *op. cit.*, *supra*, nota 35.

39. Almenys, però, Desclot s'atura a elogiar l'esplendor cortesana del rei Manfred de Sicília, com per accentuar la dimensió cortesana i cavalleresca dels reis; cf. Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda...*, p. 219-220.

Al *Llibre dels feits*, les úniques referències monumentals parlen de torres o llocs en els quals es produïa un fet militar. La torre d'una ciutat conquistada, per exemple, és evocada únicament perquè serveix per a posar-hi la bandera. Els castells i les viles són exclusivament llocs de conquesta i d'intercanvi de prebendes.⁴⁰ En un cas, trobem una observació una mica més detallada, arran de la conquesta de Múrcia:

E, passat açò, venc a nós l'alguzir de la vila, e dels vells pus de vint; e dixeren-nos que ens pregaven que nós no emparàssem la mesquita ni la volguéssim tolre a ells, car aquell era lo mellor lloc que ells havien per fer oració llur. E nós dixem-los que així con elles volien lo mellor lloc de fer oració, que nós lo volíem haver, e que d'altra manera no podia ésser ni devia; que bé era cosa covinent que nós haguéssim un lloc gran de fer oració, pus ells tants n'havien. E ells dixeren que d'altra guisa no ho farien. E venc en açò entre nós e ells que els dixéssim que ens pesava molt del mal que ells prendien, pus ells no se'n volien excusar, e que nós de tot en tot l'església hauríem; e ells que entrassen en la vila e que s'hi acordassen bé que a fer avenia.⁴¹

El relat continua:

E nós manam guarnir cinquanta cavallers qui eran en l'alcàsser e que cent vint ballesters que hi havia de Tortosa que s'apraréllassen; e, si açò no volguessen atorgar, que la vila que es barrejàs. E ells viren que es faia la cosa a certes e dixeren que es faria la cosa a nostra voluntat; e ab aitant nós haquem l'església.⁴²

I arriben els fets:

E, quan venc al segon dia, e fo aguisat l'altar, nós lo faem guarnir gran matí ab la roba de nostra capella [es refereix a la seva capella ambulant per a la missa quotidiana] e molt honradament e noble. E fo ab nós Arnau de Gurp, bisbe de Barcelona, e el bisbe de Cartagènia, e tots quants clegues nós trobam, nós los faem guarnir ab capes de samit e d'altres draps ab aur. E ab nostres creus e ab imatge de nostra dona sancta Maria moguem de l'albergada on nós estàvam en la host e a peu venguem e entram per la vila entrò a l'església que havíem edificada de nostra dona sancta Maria.⁴³

El text es refereix evidentment a la mesquita major de la qual ha parlat més amunt i no pas certament a una capella edificada per ell.⁴⁴ És interessant de subratllar que a l'únic lloc del text en el qual es parla de la fundació d'una església, aquesta no sigui en cap cas una fundació del rei i ni tan sols una fundació.

Els silencis del *Llibre dels feits* són encara més sorprenents si considerem que, durant el període de l'expansió mediterrània de Jaume I, la capital, Barcelona, era una ciutat en ple desenvolupament de la cultura urbana gòtica,⁴⁵ una ciutat que s'havia transformat en la gran capital de la Corona catalanoaragonesa on residia habitualment la cort.⁴⁶ Era una ciutat que aniria prosperant durant tot el segle XIII i

40. Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda...*, p. 203 i 217.

41. *Llibre dels feits*, edició IEC 2007, cap. 448, p. 449.

42. *Llibre dels feits*, cap. 449, p. 449.

43. *Llibre dels feits*, cap. 451, p. 450.

44. *Llibre dels feits*, nota 2154.

45. Núria de DALMASES, «Arquitectura gòtica civil», a *Art de Catalunya. Ars Cataloniae*, 3. *Urbanisme, arquitectura civil i industrial*, Barcelona, 1998, p. 116-169.

46. Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, *Història de Barcelona*, Barcelona, Plaza i Janés, 2008; abans els volums 2 i 3 de la col·lecció dirigida per J. Sobrequés i publicada per l'Ajuntament de Barcelona a partir del 1994. Vegeu particularment F. ESPAÑOL, «Calendario litúrgico y usos áulicos en la Corona de Aragón bajomedieval: arquitectura y ornamenta», *Studium medievale*, núm. 2 (2009), p. 185-212.

que es desplegaria definitivament al XIV, quan sota Pere el Cerimoniós es construiria, cap als anys 1359-1370, dins el Palau Reial, el gran Saló del Tinell⁴⁷ i, cap al 1381 es completarien les Drassanes gòtiques.⁴⁸

Sota Jaume I, Barcelona no era una ciutat moderna.⁴⁹ Tenia un aspecte ben romànic i començava un lent pas cap al gòtic.⁵⁰ Perquè aquest progrés artístic es manifesti plenament, caldrà esperar l'obra de la nova catedral engegada el 1298 i la introducció dels nous ordes conventuals, així com la construcció de les grans esglésies gòtiques de Santa Maria del Pi (1329), Santa Maria del Mar (1323) i Sant Just (1342).⁵¹ No era encara la ciutat que un segle més tard oferiria un paisatge monumental oficial de prestigi i d'autoritat amb el nou Palau de la Generalitat,⁵² l'Hospital de la Santa Creu i la nova façana de la Casa de la Ciutat.⁵³ És veritat, però, que tres anys abans de la mort de Jaume I, el 1273, s'inaugurava en aquest edifici el cèlebre saló del Consell de Cent.

Els historiadors no dubten a atribuir aquest impuls artístic posterior a la voluntat política i al projecte polític i religiós impulsat per Pere el Cerimoniós.⁵⁴ Destinada a ser un gran centre econòmic i polític del Mediterrani medieval a més de nucli integrador de cultures, la ciutat de Barcelona manifestaria aleshores el seu prestigi i la seva riquesa en l'àmbit artístic amb la representació del poder i de la cort i amb la traducció monumental d'aquesta realitat gràcies a les noves ambicions arquitectòniques de les quals es beneficiaren el Palau Reial i la catedral. Mentre que l'estructura de la ciutat emmurallada resumia en l'imaginari col·lectiu la fortalesa del poder més que no pas la por a l'invasor, l'envergadura de les drassanes expressava la importància essencial de la relació entre la ciutat i el mar.

La implantació de l'art gòtic també representava l'aspiració cap a una nova vida de bellesa dins el marc d'un sentiment artístic molt lligat a l'esperit cortesà que superava definitivament l'austeritat del romànic.⁵⁵ És l'època en la qual observem, a partir de la segona meitat del segle XIII, que a les principals ciutats del Mediterrani, de Gènova a Pisa, Florència o Siena, noves generacions de donants i mecenes ofereixen feina i voluntat artística als grans noms de la pintura i de l'escultura. Des d'Arnolfo di Cambio i Giotto fins a Andrea Pisano i Lorenzetti, les noves tendències de l'art s'imposen dins el marc de ciutats en les quals la creació artística envaeix l'espai públic, en les quals s'imposa el gust pel marbre i l'alabastre i en les quals es difon el realisme en la representació del cos humà. A més dels

47. Anna M. ADROER I TASIS, *El Palau Reial Major de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1979.

48. Adolf FLORENSA FERRER, «La Drassana ou chantier de constructions navales à Barcelone», a *Congrès Archéologique de France*, núm. CXVII (1959), p. 64-69.

49. Xavier BARRAL I ALTET, «El marc monumental de celebració de les Corts a l'Edat Mitjana», a *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'història institucional (28-30 abril 1988)*, Barcelona, 1991, p. 407-411.

50. Alexandre CIRICI, *L'art gòtic català. L'arquitectura als segles XIII i XIV*, Barcelona, 1974; Alexandre CIRICI, *L'art gòtic català. L'arquitectura als segles XV i XVI*, Barcelona, 1979; Joan SUREDA PONS (dir.), *La España gòtica. Cataluña/1. Tarragona y Lérida*, Madrid, 1987; Joan SUREDA PONS (dir.), *La España gòtica. Cataluña/2. Baleares. Mallorca, Menorca e Ibiza*, Madrid, 1994; Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ i PITARCH, «L'art gòtic s. XIV-XV», a *Història de l'art català*, vol. III, Barcelona, Edicions 62, 1984; Francesca ESPAÑOL, *El gòtic català*, Manresa, Barcelona, Angle 2002; *Catalunya gòtica*, Barcelona, 2004, 12 v.

51. Pierre LAVÉDAN, *L'Architecture gothique religieuse en Catalogne, Valence et Baléares*, París, 1934; Josep BRACONS CLAPÉS, «Els segles del gòtic», a *Art de Catalunya. Ars Cataloniae*, 4, *Arquitectura religiosa antiga i medieval*, Barcelona, 1999, p. 130-276.

52. Josep PUIG I CADAFALCH i Joaquim MIRET I SANS, «El palau de la Diputació general de Catalunya», a *Institut d'Estudis Catalans. Anuari*, vol. III, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1909-1910 (= 1911), p. 385-480; Joan AINAUD DE LASARTE, *El Palau de la Generalitat de Catalunya*, 2a ed., coll. «Som i Serem», núm. 2, Barcelona, 1990.

53. Adolf FLORENSA FERRER, *La antigua Casa de la Ciudad*, 2a ed., Barcelona, 1960.

54. Rafael TASIS I MARCA, *Pere el Cerimoniós i els seus fills*, Barcelona, 1980; Ramon d'ABADAL, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, 1987.

55. Rosa ALCOY I PEDRÓS, «La pintura gòtica», a *Art de Catalunya. Ars Cataloniae*, VII, *Pintura antiga i medieval*, Barcelona, 1998, p. 224-348; José Joaquín YARZA i Francesc FITÉ (dir.), *L'artista artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, Estudi General, 1999; Francesca ESPAÑOL I BERTRAN, *Els escenaris del rei. Art i monarquia a la Corona d'Aragó*, Barcelona, 2001.

bisbes en llurs catedrals i dels senyors en llurs palaus, ara són els nous ordes religiosos dedicats a la predicació, com els franciscans i els dominics, els qui encarreguen grans programes iconogràfics.⁵⁶ Tot això no esclata a Catalunya sota Jaume I, sinó que es comença a desplegar amb els seus successors Pere el Gran, Jaume II i Alfons el Benigne, per florir definitivament sota Pere el Cerimoniós⁵⁷ (figura 19).

FIGURA 19. Mallorca. Castell de Bellver.

Encara que sembli lluny en el temps, l'exemple de política artística catalana que se situa, al meu entendre, més lluny de l'absència de política artística de Jaume I, la trobem amb un rei que, procedent de la Barcelona gòtica, era una mica estrany al que podríem anomenar uns orígens catalans propis: em refereixo a Alfons el Magnànim.⁵⁸ Quan Alfons IV de Catalunya-Aragó (1396-1458), dit el Magnànim, ocupa Nàpols el 1442, la Corona catalanoaragonesa arribava a una realitat que havien reivindicat els prínceps del casal de Barcelona des de la segona meitat del segle XIII, des de Jaume I.⁵⁹ Alfons, que no tornà mai més als seus estats hispànics, va voler recrear un gran imperi mediterrani a partir de Nàpols, conquerint territoris, fundant viceregnos i imposant sobretot la seva cort a les noves terres d'adopció a través del refinament de les arts i les lletres.⁶⁰

56. *Entorn a Jaume I, de l'art romànic a l'art gòtic. Tresors del Museu d'Art de Catalunya*, catàleg d'exposició, València, Palau dels Scala, 1989-1990.

57. Annette BLATTMÄCHER, «Grabdenkmäler als mikroarchitektonische Gehäuse: die Königsgrabmäler im Zisterzienserkloster Santes Creus (Katalonien)», a Christine KRATZKE (dir.), *Mikroarchitektur im Mittelalter: ein gattungübergreifendes Phänomen zwischen Realität und Imagination*, Leipzig, 2008, p. 135-160; Tom NICKSON, «The royal tombs of Santes Creus: negotiating the royal image in Medieval Iberia», a *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, núm. 72 (2009), p. 1-14.

58. Xavier BARRAL I ALTET, «Alfonso il Magnanimo tra Barcellona e Napoli, e la memoria del Medioevo», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (dir.), *Medioevo: immagine e memoria. Atti del Convegno internazionale di Parma (Parma, 2008)*, Milà, Electa, 2009, p. 649-667.

59. Thomas N. BISSON, *The Medieval Crown of Aragon: A Short History*, Oxford, Oxford University Press, 1986.

60. FRANCESCO GIUNTA, *Aragonesi e catalani...*; FRANCESCO GIUNTA, *La Sicilia catalana*, Barcelona, Dalmau, 1988.

FIGURA 20. Nàpols. Castell Nou. Arc d'Alfons el Magnànim.

Aleshores, la Barcelona que havia deixat el Magnànim no era menys endarrerida en l'art europeu de l'època que la que havia viscut el Conqueridor en el seu moment. Però Alfons va descobrir, des dels anys vint del segle xv, una nova Itàlia renaixemental i humanística i va decidir de prendre aquesta realitat com a model.⁶¹ Era un model, però, que no existia al sud i que ell no podia trobar a Nàpols, ja que les novetats es concentraven a les corts del centre o septentrionals de la Península. La Nàpols del moment estava destinada a transformar-se,⁶² perquè la Nàpols que va trobar el Magnànim represen-

61. Andreus BEYER, *Parthenope: Neapel und der Süden der Renaissance*, Munic, 2000.

62. Guido D'AGOSTINO, «Approssimazione al tema della città come memoria. Il caso di Napoli aragonese», a *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI, XVII Congrés internacional d'història de la Corona d'Aragó (València, 9-14.09.2004)*, València, R. Narbona Vizcaíno, 2005, p. 1649-1656; Guido D'AGOSTINO, *La Capitale ambigua. Napoli dal 1458 al 1580*, Nàpols,

FIGURA 21. Nàpols. Castell Nou. Relleu de l'arc d'Alfons el Magnànim.

tava dos conceptes destinats a desaparèixer, tant des del punt de vista artístic com del polític, és a dir, el gòtic i el món dels angevins.⁶³

L'arc de triomf que emmarca la porta solemne d'entrada al Castell Nou de Nàpols (figures 20 i 21) és el símbol d'una nova voluntat i el millor resum del contingut cultural d'un moment fet d'herències i de noves ambicions.⁶⁴ Començat per Alfons, l'arc, que era destinat a ésser alhora una porta triomfal d'entrada al castell i un cenotafi, va ser continuat pel seu successor, el seu fill natural Ferran I de Nàpols (1423-1494). El fris triomfal de l'arc s'inspira en els arcs de triomf i en les columnes esculpides de l'antiguitat romana.⁶⁵ Les inscripcions i les imatges demostren la simbologia que el príncep considerava necessària per a imposar una certa visió del seu poder (figura 21). Les portes de bronze eren un altre cant a la legitimitat i a la història.

El Magnànim volia la posteritat a través de l'art i volia ser recordat com un mecenes de l'art i de la cultura.⁶⁶ Ho va aconseguir perquè el Magnànim ha passat a la història com un gran constructor, un promotor de les arts i de la cultura. Les seves decisions artístiques revelen orientacions precises, aspiracions polítiques i el convenciment que l'art és el millor camí o que almenys és d'utilitat per a difondre una idea política. Per aquesta raó, Alfons, quan arriba a Nàpols, no sembla interessat a re-

Società Editrice Napoletana, 1979; Claudia RUSCIANO, «Trasformazioni e ampliamenti a difesa della città di Napoli (1143-1501)», *Storia dell'urbanistica*, núm. 4 (1998), p. 142-151.

63. Giuseppe DE BLASIS, «Napoli nella prima metà del secolo XIV», *Archivio storico per le Province Napoletane*, vol. XL (1915), p. 253-260; Arnaldo VENDITTI, «La città angioina, I, Il nuovo volto della città», a *Storia di Napoli*, Cava de'Tirreni, 1969, p. 667-679.

64. George L. HERSEY, *The Aragonese Arch at Naples. 1443-1475*, New Haven i Londres, Yale University Press, 1973; Ferdinando BOLOGNA, «L'Arco trionfale di Alfonso d'Aragona nel Castel Nuovo di Napoli», a *L'Arco di trionfo di Alfonso d'Aragona e il suo restauro*, Roma, 1987, p. 13-27.

65. Gianni Carlo SCIOLLA, «L'arco di Castelnuovo: il progetto architettonico», a *Critica d'arte*, núm. 19 (1972), 121, p. 68-72.

66. Ennio I. RAO, «Alfonso of Aragon and the Italian Humanists», *Esperienze letterarie*, vol. IV (1979), p. 43-57.

novar la ciutat; restaurar els seus monuments religiosos no li va semblar el millor camí per a afirmar la seva personalitat, però en canvi sí que va influir en certs desplegaments urbanístics.⁶⁷

A vegades, la decisió de conservar un monument també és una decisió política. Alfons, per exemple, represent l'obra del Castell Nou,⁶⁸ va voler mantenir la capella gòtica dels seus predecessors angevins i ho va fer volgudament. Però l'orientació que un príncep vol donar a la seva imatge, a la seva posteritat, també es percep a través de l'estil d'una obra, escollint els artistes; d'aquesta manera, el promotor d'una realització artística monumental entén que pot manifestar una línia política. A Nàpols van treballar els millors del moment, Isaia da Pisa, Francesco Laurana, Paolo Romano o Guglielmo Lo Monaco per a les portes de bronze, entre altres. El mateix Donatello (1386-1466), el més gran escultor florentí deixeble de Ghiberti, preparava un cavall de bronze per a l'arc superior de l'entrada del castell que no va ser mai acabat, però del qual es conserva el cap al Museu Arqueològic de Nàpols que a vegades s'havia considerat erròniament com a autènticament antic.

Alfons el Magnànim no sembla que hagués volgut oblidar, d'altra banda, la seva cultura gòtica mediterrània d'origen català i va fer venir a Nàpols, entre altres, l'arquitecte i escultor mallorquí Guillem Sagrera i l'escultor Pere Joan, fill de Jordi de Déu.⁶⁹ Aquest és esmentat el 1450 com a mestre d'obres de la cort de Nàpols, on havia estat cridat pel rei l'any precedent amb alguns ajudants, i sabem que el 1453 treballava en la decoració de l'arc de triomf. Pere Joan era aleshores el gran escultor d'allò que avui anomenem gòtic internacional a la Catalunya de l'època. Era cèlebre perquè havia elaborat obres d'art al Palau de la Generalitat de Barcelona i a les catedrals de Tarragona i Saragossa, per exemple.⁷⁰ Però a Itàlia no era un artista d'avantguarda. Quan un príncep que vol estructurar una cort refinada en plena Itàlia renaixentista sol·licita un escultor encara gòtic del seu país, em sembla que amb aquest gest vol manifestar no sols una fidelitat als orígens, sinó també una voluntat de promocionar un art que no per desfasat significava menys per a ell, ja que probablement devia representar la seva pròpia identitat cultural.⁷¹

Aquí hi ha la contradicció, perquè, d'una banda, al damunt de l'arc principal apareix la molt cèlebre escena del triomf del rei, mentre que una segona inscripció l'elogia: «Alfonsus regum princeps hanc condidit arcem».⁷² D'altra banda, aquest rei que es vol mostrar com un príncep del Renaixement

67. Xavier BARRAL I ALTET, *op. cit., supra*, nota 58; Daniela GIAMPAOLA, Pierluigi LEONE DE CASTRIS i Arnaldo VENDITTI (dir.), *Dal castello alla città: ricerche, progetti e restauri in Castel Nuovo*, catàleg d'exposició, Nàpols, 1998; Claudia RUSCIANO, «Trasformazioni e ampliamenti a difesa della città di Napoli (1143-1501)», *Storia...*, núm. 4 (1998), p. 142-151; Teresa COLLETTA, «Alfonso il Magnanimo e la regolarizzazione della Napoli marittima: la via dell'Olmo-Lanzieri e la strada-piazza della Sellaria (1455-1458)», *Storia dell'urbanistica*, núm. 4 (1998), p. 21-34.

68. Rosanna DI BATTISTA, *Il cantiere di Castelnuovo a Napoli tra il 1443 e il 1473*, Venècia, Istituto Universitario di Architettura, 1998; Agostino CATALANO, *Castelnuovo: architettura e tecnica*, Nàpols, Liguori, 2001; M. C. de MONTEMAYOR, «Castel Nuovo», *MCM-La storia delle cose*, núm. 52 (2001), p. 45-50.

69. José Joaquín YARZA, «El pintor en Cataluña hacia 1400», a Xavier BARRAL I ALTET (dir.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge. I. Les hommes, Acti del Convegno di Rennes (2-6 maggio 1983)*, París, 1986, p. 381-405; Francesca ESPAÑOL I BERTRAN, «La cultura figurativa tardogòtica al servicio de Alfonso el Magnánimo. Artistas y obras del Levante peninsular en Italia», a *Mediterraneum. El esplendor del Mediterráneo medieval. S. XIII-XV*, catàleg (Barcelona, 18.05-27.09.2004), Barcelona, 2004, p. 161-172.

70. M. Rosa MANOTE, «Aproximación a la figura del escultor catalán en la Baja Edad Media», a *Cathalonia. Arte gótico en los siglos XIV y XV*, Madrid, 1997, p. 31-45.

71. Rosa TERÉS TOMÀS, «Le gothique tardif et les pays méridionaux: la Catalogne», a Georges DUBY (dir.), *Histoire artistique...*, p. 306-315; Pierluigi LEONE DE CASTRIS (dir.), *Quattrocento aragonese. La pittura a Napoli al tempo di Alfonso e Ferrante d'Aragona*, catàleg (Napoli, Museo Civico di Castelnuovo, 18.9-18.11.1997), Nàpols, 1997.

72. Vegeu la nota 64.

ment⁷³ sembla als nostres ulls com si es fiés més dels seus artistes, d'aquells que a la seva terra d'origen eren eficients en la gestió i la feina,⁷⁴ com si volgués exportar un model, una manera de fer.⁷⁵ El Magnànim va anar encara més lluny en exposar aquestes arrels desfasades i, com si volgués mostrar a tothom aquells orígens oblidats, va voler una volta ben gòtica per a la principal sala de recepció del seu castell palau⁷⁶ (figura 22).

FIGURA 22. Nàpols. Castell Nou. Sala dels Barons. Volta gòtica.

M'he allargat una mica més sobre el cas del Magnànim per donar a entendre millor les carències de la política artística, de conquesta, de Jaume I que, comparada amb la del seu contemporani Frederic II, deixa perplex per les mancances. Es pot argumentar que Jaume I era un rei guerrer i que l'austeritat en què va viure de petit, així com l'allunyament en aquells anys formadors dels centres de creació artística que es troben en una gran ciutat, poden explicar l'absència de gust artístic quan el nen esdevé adult. Més difícil sembla d'explicar per què els seus consellers, que coneixien bé les realitzacions d'un Frederic II, per exemple, no li van dibuixar una política artística de posteritat i per què un text laudatori i personal com el del *Llibre dels feits* no exalta, com era costum a l'edat mitjana, les virtuts artístiques del sobirà. Hi trobem a faltar que el text no construeixi la imatge d'un Jaume I admirador de la bellesa monumental, d'un Jaume I fidel a un passat artístic que defineix per si mateix la identitat dels orígens i d'un Jaume I mecenes i protector de les arts. Probablement, Jaume I no era res de tot això. Però que el *Llibre dels feits* deixi de banda tot aquest sector de la construcció d'una biografia no deixa de sorprendre en un període en el qual cap príncep no volia de cap manera deixar de banda aquests aspectes de la imatge pública, ni que fos d'una manera retòrica i idealitzada.

73. Enrico DE ROSA, *Alfonso I d'Aragona: il Re che ha fatto il Rinascimento a Napoli*, Nàpols, D'Auria, 2007.

74. El juny del 1458 moria Alfons, però el seu fill Ferran va fer venir a Nàpols per completar l'obra Mateu Forcimanya, un escultor de Mallorca al qual es deu el rosetó del frontispici de la capella palatina (Sagrera havia mort el 1454).

75. Rafael M. BOFILL I FRANSÍ, *L'arquitectura nacional de Catalunya. La menystinguda personalitat de l'arquitectura catalana gòtica*, Barcelona, La Magrana, 1998.

76. Xavier BARRAL I ALTET, «L'esperit de l'art gòtic català: de Barcelona a Nàpols», *Escola Catalana*, núm. 438 (març 2007), p. 24-27; Xavier BARRAL I ALTET, *L'art romànic català a debat*, Barcelona, 2009, p. 240-245.

L'art a l'època de Jaume I. Un instrument àulic?

Francesca ESPAÑOL
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

«Aquest llibre es aital que coses de menuderies no hi deu hom metre [...]. Deixam-nos de comptar moltes coses que hi foren e volem dir les majors.»¹ Aquests dos passatges de la Crònica reial són un bon punt de partida en el recorregut a través de l'art a l'època de Jaume I que tot just iniciem, ja que constitueixen una clara manifestació d'intencions. Recordem que el *Llibre dels feits*, llevat de la corona que el rei es va fer confegir per a ser coronat a Lió pel papa, gairebé no conté cap judici estètic. N'és una excepció el comentari dedicat al castell de Xàtiva que, segons s'afirma, «el pus bell castell es del mon e el pus ric que jo ans vees ne null hom.»²

Si atorguéssim a tal evidència un valor excessiu, podríem errar en les conclusions a les quals ens conduirà el camí que iniciem, ja que, del silenci del sobirà, se'n podria deduir que tot el que té a veure amb la producció artística ho interpreta en clau de «menuderies». Això no obstant, els dos paràgrafs de la Crònica que glossem es matisen respectivament. Al segon, es precisa que, al llibre, el rei vol recordar les coses «majors». La seva autobiografia discorre, en conseqüència, per una via centrada en els esdeveniments polítics i, sobretot, militars que va protagonitzar (figura 1). El Cerimoniós, a la seva pròpia Crònica, fa una tria similar. Tot i ser reconegut com un dels grans agents culturals de la seva època, exclou de la memòria del seu regnat les nombroses empreses artístiques que impulsà, tot i l'esforç esmerçat en aquest camp, acreditat per les obres conservades i per la documentació abundantíssima que hi té a veure. En conseqüència, cal relativitzar l'afirmació del Conqueridor en allò que toca a la matèria que centra la nostra ponència.

Si bé els testimonis monumentals i artístics, o els documents del regnat del Jaume I que s'hi relacionen, són menys evidents que els relatius al Cerimoniós, la historiografia ha defugit abordar-los globalment.³ En conseqüència, no disposem d'unes conclusions definitives referides a aquesta qüestió. Aquest serà l'horitzó del nostre estudi. A la Corona d'Aragó, tant el rei Pere IV com el seu avi,

1. JAUME I, *Crònica o Llibre dels feits*, ed. a cura de Ferran Soldevila, Barcelona, 1982, cap. 270.

2. JAUME I, *Crònica...*, cap. 350.

3. Als estudis de conjunt sobre l'època, no es té en compte el paper de la reialesa com a motor artístic. És ben significatiu. Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ PITARCH, *Història de l'art català*, vol. 2, *L'època del Cister, segle XIII*, Barcelona, 1985; Núria de DALMASES, «L'Art del 1200, entre la tradició i la innovació», a *Catalunya Medieval*, catàleg d'exposició, Barcelona, 1992, p. 102-109.

FIGURA 1. Rei conduint l'exèrcit. *Vidal Maior*.

Jaume II, van instrumentalitzar les formes artístiques per incrementar el seu prestigi.⁴ Hi ha quelcom de la sensibilitat dels seus successors en Jaume I? Provarem d'esbrinar-ho.

La vida del Conqueridor es perllonga del 1208 al 1276. Abasta gairebé tot el segle XIII i els escenaris pels quals es va moure al llarg d'aquest ampli període són els territoris cristians i musulmans peninsulars i, enllà dels Pirineus, les terres del senyoriu matern i les que travessà quan es dirigí a la ciutat de Clarmont d'Alvèrnia per raó de les esposalles de la seva filla, l'any 1262, o la vall del Roine, quan la remunta camí de Lió, el 1274, per reunir-se amb el papa.⁵ Avaluat la filiació d'aquest paisatge monumental és molt revelador. Comprèn ciutats com Barcelona, en les quals la romanitat convivia amb edificis d'època romànica, i enclavaments de traçat i absoluta forma musulmana que, reconquerits ja de temps, havien pogut adaptar la seva aparença, si més no parcialment, als nous temps, com Osca. Altres indrets, conquerits pel mateix rei Jaume, com València o Palma de Mallorca, que van mantenir la seva ordinació i fisonomia musulmana indeleble en el que restà del regnat.⁶ També en va conèixer d'altres a Castella en els quals, sota la iniciativa de destacats promotors, emergien edificis concebuts sota la nova estètica gòtica, com la catedral de Toledo.

4. Una visió de conjunt a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Clients i promotors en el gòtic català», a *Catalunya Medieval*, catàleg d'exposició, Barcelona, 1992, p. 217-231; José Joaquín YARZA LUACES, «Clientes y promotores en el marco del gótico catalán», a *Cathalonia. Arte gótico en los siglos XIV y XV*, catàleg d'exposició, Madrid, 1997, p. 47-55. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *Els escenaris del rei. Art i monarquia a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Manresa, 2001. Sobre Jaume II, vegeu Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *El Gòtic català*, Barcelona, Manresa, 2002, p. 39-75. Sobre Pere el Cerimoniós, vegeu Josep BRACONS I CLAPÉS, «*Operibus monumentorum que fieri facere ordinamus*. L'Escultura al servei de Pere el Cerimoniós», a *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, 1989, p. 209-243. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *El Gòtic...*, p. 199-228.

5. José Miguel GUAL LÓPEZ i Juan ZAFRA SERRANO, «Nuevas aportaciones al itinerario de Jaime I el Conquistador», a *Jaime I y su época. Comunicaciones 1-2* (X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Zaragoza 1976), Saragossa, s. a., p. 81-88.

6. Pel que fa a València, són ben eloqüents els coneguts comentaris d'Eiximenis al seu *Crestià*. Havien passat més de cent cinquanta anys d'ençà de la conquesta, però el franciscà veia la ciutat «quasi morisca» i censura aquest fet en un paràgraf de gran fortuna historiogràfica: «Car com la ciutat sia encara quasi morisca, per la novitat de sa presó (!), per tal vos cové vetlar que es repar en murs, e en valls, e en carreres, e en places, en cases e en armes, en guisa que per tot hi apareixca ésser lo crestià regiment e les crestianes maneres»; Francisc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, ed. a cura de G. Hauf, Barcelona, 1983, p. 293. Vegeu algunes reflexions entorn de la filiació cristiana o musulmana de les ciutats peninsulars a partir del cas de Lleida a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Les paroisses dans la ville: L'exemple de Lérida», a *La Paroisse à l'époque préromane et romane, Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, vol. xxx (1999), p. 141-152.

El mestissatge d'aquest panorama monumental és innegable i Jaume I sembla haver-hi conviscut amb naturalitat. Fins i tot resulta significatiu l'elogi que la Crònica consagra al castell de Xàtiva, ja que palesa l'afinitat del sobirà amb l'estètica de l'enemic, un fet, d'altra banda, ben comú a l'època, fins i tot més enllà en l'àmbit peninsular. Aquesta realitat s'acredita per altres vies. A València, després de la conquesta, ocuparà el Real, fins aleshores residència musulmana.⁷ L'ús d'un espai d'aquesta índole no constituïa una novetat, ja que a Saragossa (figura 2) els reis posaven d'antic a l'Aljaferia.⁸ Tot i que les estades àuliques a l'illa van ser molt més puntuals, el monarca a Mallorca es reservà l'Almudaina, de nou l'antic alcàsser moro.⁹

FIGURA 2. Aljaferia de Saragossa.

7. L'edifici musulmà és un gran desconegut. En tot cas, les primeres intervencions importants del període cristià que es coneixen daten del regnat de Jaume II i les condueixen artífexs cristians, tot i que puntualment poden intervenir-hi esclaus moros; cf. Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, «Nuevos datos inéditos sobre el palacio del "Real" de Valencia», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. 21 (1945) p. 165-174. Ara bé, els darrers anys del regnat de Jaume I, concretament el 1265, entre altres despeses de la casa de Constança de Sicília, consten els pagaments a dos pintors que hi van treballar: «Item i sarray el per pintar .ii. diners, per nom Ali. Item altre sarray per pintar, per nom Mahomat que venc el dimercres quart agost»; cf. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part: l'Infant*, Barcelona, 1956 (nosaltres fem l'edició del 1995, doc. 25, p. 455). Les implicacions estètiques de la notícia són òbvies.

8. Cf. els treballs reunits a Antonio BELTRÁN MARTÍNEZ (dir.), *La Aljafería*, Saragossa, 1998, 2 v.

9. Cf. Marcel DURLIAT, *L'Art dans le Royaume de Majorque*, Tolosa de Llenguadoc, 1962. Nosaltres fem la traducció catalana: Marcel DURLIAT, *L'art en el Regne de Mallorca*, Palma, 1964, p. 181-198.

En canvi, a Barcelona, el palau de filiació altmedieval i fonamentació romana¹⁰ devia contrastar no solament amb el que s'havia erigit de bell nou en època romànica a Osca,¹¹ sinó també amb el que va habitar a Montpeller, un palau renovat durant el segle XIII, de probable factura gòtica.¹² El Conqueridor va sintonitzar amb alguna d'aquestes opcions estètiques de forma especial? La documentació no ens ho aclareix, però aquest silenci és igualment revelador i ens aboca a una evidència que hem d'admetre des d'un bon començament. El paper de Jaume I té poc a veure amb el que van assumir contemporàniament el seu gendre, Alfons el Savi de Castella,¹³ o el seu consogre, Lluís IX de França,¹⁴ dos personatges que es consideren decisius en la instauració als seus reialmes del nou estil emergent aleshores: el gòtic.

Els territoris occidentals de la península Ibèrica governats per Alfons X també són un aiguabarreig en el qual se sobreposen tradicions constructives de cronologia i estètica diversa (la ciutat de Toledo és ben paradigmàtica) i el rei conviu amb aquest paisatge monumental de caràcter plural. Quan s'endeguen, però, edificis emblemàtics de nova planta, les seves fàbriques s'emmirallen en els models que encarnen l'avantguarda del moment. Durant el segle XIII, a Sevilla perviu la mesquita consagrada al culte cristià com un trofeu més dels vencedors, però a Toledo, a Burgos o a Lleó es reedifiquen les catedrals d'acord amb la sintaxi formal sorgida a la França septentrional, on se situa un dels centres creadors més vigorosos del gòtic.

El panorama a la Corona d'Aragó és ben divers. L'obra de la catedral de Lleida que s'inaugura el 1203 i que comporta la substitució de l'antiga mesquita major consagrada al culte cristià el 1149, es perllongarà durant tot el segle XIII. Les receptes arquitectòniques que s'hi empren miren envers el passat; també ho fan els capitells, tot i la seva qualitat innegable. És el mateix que s'atesta a la catedral de Tarragona. Ambdues fàbriques s'han qualificat (gairebé abusivament) d'«edificis de transició», malgrat que no apunten camins nous. No ho fan tampoc els sectors dels monestirs de Poblet i Santes Creus erigits durant el segle XIII, enquadrats per la historiografia en aquest mateix context. Fins i tot la substitució a partir del 1262 de la mesquita major de València, consagrada després de la conquesta com a seu catedralícia, comportà l'adopció d'unes receptes formals anacròniques en relació amb l'art gòtic que s'anava imposant arreu. El mateix s'esdevé a Osca a partir del 1273. En aquest darrer cas, a pesar de les intencions de Jaume I i dels promotors directes de la fàbrica, com el nou bisbe Jaume Sarroca, que pretenen erigir una església: «in statum sive modum ecclesiam more christiano constructarum»,¹⁵ el plantejament de la capçalera és mediocre i aliè a la tradició septentrional que assenyala l'avantguarda en aquest domini. Aquest estat de coses probablement es justifica per la intervenció d'artífexs locals. Recordem que, a València, el 1268, consta com a mestre d'obres un Arnau Vidal,¹⁶ probablement el

10. Anna M. ADROER I TÀSIS, *El Palau Reial Major de Barcelona*, Barcelona, 1978.

11. Juan F. UTRILLA UTRILLA, «La Zuda de Huesca y el Monasterio de Montearagón», a *Homenaje a Don José María Lacarra*, vol. I, Saragossa, 1977, p. 285-306.

12. Remetem a l'apartat 3 de l'estudi. Per a les estades del rei a la ciutat, vegeu Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, 1918 (reimpressió 2004); E. BONNET, «Les séjours à Montpellier de Jacques le Conquérant», *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*, 2 sèrie, vol. 19 (1928), p. 153-232.

13. Sobre les empreses artístiques d'Alfons el Savi, vegeu Rafael CÓMEZ RAMOS, *Las empresas artísticas de Alfonso X El Sabio*, Sevilla, 1979; Rafael CÓMEZ RAMOS, *Arquitectura alfonsí*, Sevilla, 1974.

14. Robert BRANNER, *St. Louis and the Court style*, Londres, 1965.

15. Ricardo del ARCO, «Comentarios. La mezquita mayor y la catedral de Huesca», *Argensola*, vol. 5 (1951), p. 35-42, especialment p. 39. La construcció sembla que començà immediatament, ja que el 1276 el rei autoritzà l'aljama musulmana a vendre al bisbe tota la pedra del seu antic cementiri per a l'obra: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 529. Vegeu també la nota 18 i el text que l'acompanya.

16. José SANCHÍS SIVERA, «Arquitectos y escultores de la catedral de Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*, núm. XIX (1933), p. 8, nota 1.

mateix que el 1273 treballa en una canalització d'Alzira segons les dades localitzades per José Sanchis Sivera.¹⁷ A Osca, tot i que la historiografia no ha tingut en compte aquesta possibilitat, el mestre Nicolau que intervingué a les obres dutes a terme al castell de Sesa (propietat de la mitra) el 1276¹⁸ és un ferm candidat a director del projecte en els seus anys inicials.

Hi va haver quelcom als territoris de la Corona d'Aragó que atestés alguna mena de sintonia amb la nova estètica gòtica? Indubtablement, però es tracta d'episodis molt puntuals. Tot i el que s'ha afirmat, per exemple, respecte al valor innovador dels edificis mendicants, particularment els bastits a la ciutat de Barcelona pels dominics i els franciscans, la revisió recent de les dades arqueològiques i documentals que hi tenen a veure ha demostrat que tal avaluació obeeix a una lectura errònia.¹⁹ Ni l'església de Santa Caterina²⁰ ni la de Sant Francesc²¹ eren els edificis gòtics que s'havia cregut, ja que les voltes de les naus majors que van perviure fins a la desaparició d'ambdós edificis a començament del segle XIX, en lloc de ser originàries, s'havien construït durant la segona meitat del segle XIV en substitució de la inicial coberta de fusta sustentada sobre arcs diafragmàtics. Naturalment, l'ús d'aquesta modalitat atorgava als espais interiors d'ambdós edificis una aparença ben diversa de la imaginada per la historiografia. Pel que fa a les arts visuals, els testimonis conservats del segle XIII atesten el ressò puntual de receptes gòtiques, però dins d'un panorama dominat per la inèrcia de la tradició precedent.

Quan el marc general té aquest caràcter conservador, les novetats queden restringides a una elit reduïda que pot contribuir a promoure'n la difusió o a gaudir-ne privadament. Jaume I sembla adscriure's al segon grup. Amb el seu cercle més íntim, va fruit d'uns objectes preciosos i exclusius, la descripció dels quals permet deduir en certs casos la seva filiació gòtica, com és el cas de la Bíblia que li va pertànyer o d'algunes peces litúrgiques que formaren part de la seva capella privativa. Aquesta experiència, però, no va tenir transcendència dins els territoris peninsulars i insulars de la Corona. La situació, com veurem, sembla haver estat ben diversa a l'àrea de Montpeller, si bé el rei, tot i haver-se'n beneficiat, potser no ho va apreciar directament.

2. EL RESSÒ ARQUITECTÒNIC DE LA PIETAT ÀULICA

La documentació exhumada proporciona una nòmina significativa d'artistes vinculats en major o menor grau al rei, alguns dels quals s'identifiquen com a mestres privatis. És el que passa amb certs

17. José SANCHIS SIVERA, «Arquitectos y escultores de la catedral de Valencia», *Archivo...*, núm. XIX, p. 10.

18. «Mestre Nicolau» és registrat al capítol de les despeses relacionades amb l'obra que es duu a terme al castell de Sesa, entre les quals el celler i la capella castral dedicada a sant Esteve. Hi ha un altre mestre, Gil Cubero, que diverses referències identifiquen com a fuster. Mestre Nicolau va i ve (tot fa pensar que des d'Osca) i se serveix d'un mul per al viatge: cf. M. Dolores BARRIOS MARTÍNEZ, *Libro del castillo de Sesa*, Saragossa, 1982, p. 49, 73-77, 79-80 i 94.

19. Josep CASADEMUNT, *Santa Catalina*, Barcelona, 1886; Josep PUIG I CADAFALCH, «L'església franciscana a Catalunya», a *Franciscàlia*, Barcelona, 1928, p. 1- 8; Alexandre CIRICI, *L'art gòtic català (segles XIII i XIV)*, Barcelona, 1974, p. 43-44; Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ PITARCH, *Història de l'art...*, p. 117 i següents; Anna M. GINÉ I TORRES, «El convent de Sant Francesc de Barcelona. Reconstrucció hipotètica», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, vol. 9 (1988), p. 221-241; Martina FRAUER, «Die Dominikanerkirche Santa Catalina in Barcelona – Aspekte zur Entstehungsgeschichte», a Christian FREIGANG (ed.), *Gotische Architektur in Spanien. La arquitectura gòtica en España*, Madrid, Frankfurt, 1999, p. 119-142; Carmen MANSO PORTO, «Santiago de Compostela y la arquitectura mendicante europea», a Christian FREIGANG (ed.), *Gotische Architektur...*, p. 59-81. Aquesta interpretació encara es manté per a Sant Francesc de Barcelona en un treball aparegut el 2002: Antoni CONEJO, *L'art gòtic a Catalunya*, vol. I, *Arquitectura*, Barcelona, 2002.

20. Ernest ORTOLL I MARTÍN, «Algunes consideracions sobre l'església de Santa Caterina de Barcelona», *Locus Amœnus*, vol. 2 (1996), p. 47-63.

21. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *El Gòtic...*, p. 14-19.

arquitectes i determinats argenters. Tal consideració descobreix els dominis en els quals foren especialment necessaris els artífexs i el valor que el rei atorgava als projectes que els van ocupar. Altres fonts confirmen aquest extrem, especialment les referents a l'àmbit arquitectònic. Les disposicions testamentàries reials del 1272 i del 1276 són ben significatives. Diversos paràgrafs d'ambdós documents, que manifesten la vessant pietosa del bon rei medieval per mitjà de nombroses deixes als monestirs i convents dels seus dominis,²² confirmen el seu interès especial per l'església de Santa Maria de Vauvert, a prop de Montpeller, per la del Puig de València, o bé per una de les seves capelles castrals.

L'any 1272 es pronuncia amb aquests termes respecte al santuari llenguadocià:

Item volumus et mandamus quod redditus nostri de Paollano dentur et solvantur operi Marie Vallis Viridis quolibet anno donec perfectum fuerit dicti opus. Ita tamen quod procuratores dicti operis teneantur reddere rationem de omnibus redditibus antedictis et de expensis dicte operis singulis annis manumissoribus nostris predictis.²³

El 1276, al costat d'aquest edifici, hi ha un record per al Puig i per a l'oratori del palau de Montpeller:

Detur ad faciendum et perficiendum ecclesiam Beate Marie Vallisviridis quan nos fieri facimus et operis capelle nostre Montis-pessulani et operi Beate Marie de Podio Valencia.²⁴

També dedica un llarg paràgraf a l'hospital valencià de Sant Vicenç de la Roqueta, l'interès del qual és patent atesa la detallada descripció del model arquitectònic que s'hi havia d'adoptar:²⁵

Fiat inde opus Sancti Vicencii quod nos emparavimus et facimus fieri. Ita scilicet quod fiant quinque domus similitudini illis domus que iam est ibi facta et cum ipsa erunt sex domus, et sit una in directo alterius, et inter unam et aliam fiat unus pons et super unumquoque ipsorum poncium construat et fiat unum altare in uniuoquo quorum stabiliatur unus presbiter qui singulis diebus celebret divina officia ibidem, taliter scilicet quod infirmi qui iacent in hospitali possint ipsum videre. Mandamus etiam quod fiat ibi unum claustrum in corrallo prope ecclesiam et unum refectorium prope ecclesiam et unum dormitorium aliquantulum longius sicut fit et construitur in domibus ordinum. Et si hiis factis et completis et factis quatuor tapiis seu parietibus in orto Sancti Vicencii ultra

22. Als documents esmentats, cal afegir-hi els llegats del primer testament dictat pel rei l'any 1232. Es publiquen, compresos els codicils, a: Antoni UDINA i ABELLÓ, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, 2001. Pel que fa al primer, s'hi registren donacions als monestirs cistercencs de Poblet, Escarp, Santes Creus i Vallbona, a la cartoixa d'Escaladei i als ordes mendicants, sense especificació dels convents beneficiaris dels llegats. També hi ha un record per a les esglésies de Cantavella i Ulldecona, per a obres. Significativament, no hi figura cap deixa als monestirs benedictins. L'any 1241, al segon testament, tot i haver-hi llegats per a Sant Joan de la Penya i per a Sant Victorià, a l'Aragó, o per a Ripoll, Banyoles, Amer o Sant Feliu de Guíxols, a Catalunya, les quantitats més generoses, algunes de les quals per a misses, es destinen de nou a les cases cistercenques: Poblet, Escarp, Santes Creus, Veruela, Vallbona, les Franqueses, Benifassà, etc. En aquest cas, també es destinen llegats a determinades canòniques (Vilabertran, Roda, Sant Ruf de Lleida), als premonstratencs (Bellpuig de les Avellanes), als santjoanistes de Sixena o als framenors i als predicadors de València. Al tercer testament, de l'any 1272, hi ha deixes a Poblet, Benifassà i el Pedregal, als monestirs cistercencs femenins (Casbas, Vallbona, Vallsanta), a les cases dels framenors, masculines i femenines, i a la dels dominics d'Osca, etc.

23. Antoni UDINA i ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 21, p. 142-153, especialment p. 147.

24. Antoni UDINA i ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 22, p. 153-158, especialment p. 155.

25. Tractem aquesta qüestió en estudi a part: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «La tutela espiritual dels malalts i el seu marc arquitectònic: advocacions i escenaris culturals», a *Ciutat i hospital a l'Occident europeu (s. XIII-XVIII)*, en premsa (Lleida, 2009).

parietes qui iam sunt ibi qui quidem sint de crusta calcis ab hoc ut nemo possit ibi intrare.²⁶ Algo más adelante leemos: Item dimittimus hospitalis sancti Vicencii lectum nostrum et cortinas et coopertorias et senos ad opus pauperum verecundis.²⁷

Els motius que justifiquen la salvaguarda reial d'aquestes empreses arquitectòniques són diversos. En el cas de Vauvert, Maria de Montpeller, la mare del rei, ja n'havia estat devota, com ho acredita la deixa del seu testament del 1211.²⁸ La notícia que proporciona Ramon Muntaner sobre el naixement de Jaume I, afavorit, segons el cronista, per la Mare de Déu de les Taules de Montpeller i per la de Vauvert, que havien estat invocades prèviament per la reina, ho corrobora.²⁹ L'itinerari confegit per Miret i Sans situa el rei a l'indret els anys 1258 i 1272,³⁰ però una donació del 1251 en certifica una vinculació prèvia.³¹

El *Llibre dels feits*, d'altra banda, es fa ressò d'una visita votiva l'any 1269, que va poder afavorir una major implicació del Conqueridor en el projecte constructiu. Jaume I va atribuir a la intercessió de la Verge la superació del perill viscut a la mar en el viatge frustrat a Terra Santa i, l'endemà d'atraçar al port d'Aigüesmortes, es dirigí al santuari com a agraïment: «E altra dia matí anamnos-en a l'església de Nostra Dona sancta Maria de Vallvert a grair-li la mercé e el bé que ens havia feït de getarnos d'aquell perill en que haviem estat.»³² De nou, el 1272, el rei va superar una greu malaltia a Montpeller que va atribuir a la Verge, motiu pel qual li oferí un notable exvot de cera.³³

El testament reial d'aquest any i el codicil del 1276 corroboren la seva afecció al santuari, que fou molt reputat durant els segles baixmedievals.³⁴ Es va atribuir a la Verge de Vauvert el salvament d'un dels croats de Lluís IX de França que va caure des de la galera al mar i Jean de Joinville, el senescal del rei, que és qui ho narra a la seva crònica, va fer pintar l'episodi a les parets de la seva capella privativa, a Joinville, i en una vidriera de Blehicourt.³⁵ La Verge de Vauvert fins i tot va poder ser venerada per

26. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 22, p. 155.

27. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 22, p. 157.

28. Vegeu el testament a Joaquim MIRET I SANS, «Itinerario del rey Pedro I de Cataluña, II de Aragón (1186-1213)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (1907), p. 26; José M. LACARRA DE MIGUEL i Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Les testaments de la reine Marie de Montpellier», *Annales du Midi*, vol. 90 (1978), p. 105-120. L'estudi va ser publicat anys després al *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 177 (1980), p. 671-688.

29. Ramon MUNTANER, *Crònica*, ed. a cura de M. Gustà, Barcelona, 1979, cap. 15.

30. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 281 i 471.

31. Document referenciat a Charles de TOURTOULON, *Études sur la maison de Barcelone: Jacme Ier, le Conquérant*, Montpeller, 1863-1867, 2 v. Hem utilitzat la traducció castellana d'aquest estudi, a partir de la qual citem: Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I el Conquistador, Rey de Aragón*, vol. II, València, 1874, p. 308, nota 1.

32. JAUME I, *Crònica*, cap. 490.

33. L'exvot el va realitzar mestre Martí de Lonay (cf. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 476) i corresponia a una modalitat àmpliament atestada a tot Occident. Se'n recullen exemples i la bibliografia que hi té a veure a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Exvotos y recuerdos de peregrinación», a *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. (Actes del Congrés Internacional, Barcelona, Cervera, Lleida 2003)*, Barcelona, 2007, p. 297-317, especialment p. 301-305.

34. La seva reputació entre els santuaris llenguadocians i provençals es constata per la freqüència en què figura com a lloc de destí de pelegrins, compresos els de caràcter penitencial: cf. *Le pèlerinage*, coll. «Cahiers de Fanjeaux», vol. 15, Tolosa de Llenguadoc, 1980, p. 195, 196, 209, 263 i 273. Ho corrobora igualment una crònica «devocional» de l'any 1320. Vegeu Joan B. CODINA i Josep M. d'ALÒS, «Romerías del 1320», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (1915), p. 42-48. Altrament, al *Crestià*, Francesc Eiximenis registra el santuari entre els de Montserrat, Roncesvalls i el Puèg de França, els més reputats entre els marians.

35. Jean de JOINVILLE, «Histoire de Saint Louis», a Albert PAUPHILET (ed.), *Historiens et chroniqueurs du Moyen Âge*, París, 1938, p. 316. El croat que caigué al mar «se commenda à Nostre Dame de Vauvert, et elle le soustint par les espauls dès que il chei, jusques à tant que la galie le roy requeilli. En l'onneur de ce miracle, ja l'ai fait peindre a Joinville en ma chapelle, et es verrières de Blehecourt.»

Alfons el Savi durant els dies que va romandre a Montpeller, de camí a Bèlcaire per entrevistar-se amb el papa l'any 1274 o quan en retornava.³⁶ Un dels seus miracles forma part de les *Cantigas*.³⁷

El Puig de València, que amb el de Salas, a Osca, i el de Montserrat, a Catalunya, és un dels santuaris marians nacionals de la Corona, fou fundat per commemorar la batalla interpretada com a decisiva en la conquesta de la capital del regne abans del 1240. El rei va consagrar amb caràcter votiu el puig de Sebolla a la Mare de Déu i va participar amb deixes generoses a la fàbrica de l'església.³⁸ Les obres avançaren i el 1267 Constança de Sicília ja es va poder acollir a la casa quan va visitar el santuari poc després del naixement de l'infant Jaume, a València.³⁹ De l'edifici que s'erigí durant el segle XIII, però, no en resta gairebé res. Això no obstant, l'església serva un important testimoni devocional que reflecteix el ressò a la Corona d'Aragó d'un model iconogràfic aleshores nou: el relleu presidit per una Verge Eleusa⁴⁰ que pot correspondre a una de les primeres icones marianes del santuari (figura 3).

FIGURA 3. El Puig de València. Relleu amb una Verge Eleusa.

36. Sobre el viatge, amb les fonts que el documenten, vegeu H. SALVADOR MARTÍNEZ, *Alfonso X, el Sabio. Una biografía*, Madrid, 2003, p. 217-231.

37. ALFONS X EL SAVI, *Cantigas de Santa María*, ed. a cura de W. Mettemann, vol. I, Vigo, 1981, *cantiga* núm 98, p. 381-382.

38. Faustino GAZULLA, «El Puig de Santa Maria», a *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, València, 1923, p. 593-654.

39. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran...*, p. 173.

40. Fernanco GALVÁN, «Origen y difusión del modelo iconográfico de la Virgen Eleusa en la Península Ibérica», a M. Luisa MELERO *et al.* (ed.), *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*, Bellaterra, 2001, p. 125-137.

Tampoc conservem vestigis del que hi hagué a l'època del Conqueridor a l'església hospital de Sant Vicent de València. L'indret era venerat abans de la conquesta de la ciutat pel seu caràcter marítim. Havia estat l'escenari de la mort del sant diaca al segle iv⁴¹ i s'alludeix als vestigis monumentals que ho evocaven en un document de l'any 1262: «Nec monumentum sive locum in quem beatus Vincencius fuit positus in tormento.»⁴² L'església i l'hospital annex ja funcionaven de feia temps quan el rei redactà el codicil del 1276, del qual hem extret el paràgraf relatiu a la seva ampliació. Aleshores, la seva vinculació al projecte havia adquirit una dimensió penitencial. Jaume I havia fet tallar la llengua al bisbe de Girona. Penedit públicament del crim, després d'haver assumit el llegat d'importants aportacions a l'obra del monestir de Benifassà i a la de l'església i hospital de Sant Vicent de la Roqueta,⁴³ fou absolt solemnement a l'església dels framenors de Lleida l'any 1246, en el decurs d'una cerimònia que va aplegar els representants estamentaris més distingits del regne.⁴⁴

Contribuint a l'obra dels edificis religiosos que anaven prenent forma als territoris que governava, expressava la dimensió cristiana d'un rei medieval. El Conqueridor va col·laborar en la consecució de santuaris i catedrals, monestirs fundats d'antic i cases dels nous ordes religiosos sorgits al segle XIII. Alhora, va atorgar a l'església secular les mesquites de les poblacions conquerides per ser consagrades al culte cristià. Aquests projectes, però, són governats per altri. Als palaus dels quals tractarem tot seguit, hem de sospitar la implicació més estreta i directa del monarca.

3. PALAUS REIALS I MESTRES D'OBRES

Els seixanta-vuit anys de la vida del Conqueridor comprenen els anys d'infantesa que va passar a Montsó i un llarg regnat que abasta la minoria i el període de govern efectiu. Durant aquest ampli marge temporal, l'itinerari del sobirà permet identificar les residències privatives que van acollir-lo. La documentació el situa al palau major de Barcelona, al castell de Lleida, a l'Aljaferia de Saragossa, als palaus d'Oscà, de Perpinyà i de Montpeller, a Piera, a Terrassa, etc. Tot i que molts d'aquests edificis han desaparegut, altres es conserven totalment o parcialment o han deixat un rastre documental que ens permet avaluar aspectes relatius a les seves fàbriques i establir la major o menor responsabilitat del Conqueridor en les reformes que s'hi van dur a terme. El nomenament d'un mestre d'obres sempre constitueix un toc d'atenció sobre l'abast de la intervenció, tot i que sovint sigui difícil precisar-la.

Dels arquitectes que se signifiquen per haver treballat per al rei, dos estan relacionats amb l'obra dels seus palaus. És el cas de Pere de Prenafeta, que intervé a Lleida d'ençà del 1259; o de Martí de Lonay, reconegut com a mestre d'obres de la capella reial de Montpeller i de l'església de Vauvert quan el sobirà, l'any 1258, l'autoritza a captar diners a favor d'ambdues empreses.⁴⁵ Tot i que la do-

41. Robert I. BURNS, «Un monasterio-hospital del siglo XIII: San Vicente de Valencia», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 4 (1967), p. 75-108; M. Dolores MATEU IBARS, «San Vicente de la Roqueta y los Reyes de Aragón (siglos XII-XIV). Contribución a un estudio documental», a *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Barcelona 1962)*, vol. III, Barcelona, 1964, p. 69-75.

42. Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón (1238-1262)*, vol. IV, Saragossa, 1982, doc. 1247, p. 319-320.

43. Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón (1237-1250)*, vol. II, València, 1976, doc. 432, p. 228-229.

44. Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. II, doc. 443, p. 240, i doc. 444, p. 240-241.

45. Document referenciat a Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 349-350. Josep PUIGGARÍ, «Notícia de alguns artistes catalanes inèdits», a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. III (1880), p. 74. De nou a Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 281.

cumentació registra intervencions a les residències àuliques de Barcelona (1271)⁴⁶ i de Saragossa (1263)⁴⁷ —aquesta darrera ignorada en els treballs sobre l'etapa medieval del monument—,⁴⁸ per ara es tracta de notícies esparses que deixen sense resoldre la qüestió de qui les va conduir.

Pel que fa als mestres enumerats, són diversament coneguts per la historiografia. De Pere de Prenafeta, n'informen dos documents donats a conèixer per Miret i Sans. El primer, datat l'any 1259, correspon a la donació de la Torre de Besora.⁴⁹ El segon, del 1273, a la cessió d'una pedrera contigua.⁵⁰ En cap d'ells no s'especifica l'ofici del personatge, aclarit per mitjà d'una lauda sepulcral que commemorava Pere de Prenafeta († 1286) com a *magister operis* de la catedral. Tot i que en cap cas no s'indica que el *lapicida* sigui mestre d'obra del castell reial, els vincles dels seus successors a l'esmentada fàbrica permeten deduir-ho. L'any 1297, en època de Jaume II, el fill de Pere Prenafeta n'era custodi i el seu nét, anomenat Ramon, responsable dels treballs constructius.⁵¹

La dinastia es perllonga durant més de setanta anys, al llarg dels quals els seus membres van dirigir les obres del castell reial i de la seu contigua.⁵² La fortalesa va perviure sense gaires alteracions fins als anys inicials del segle XIX (1812). Aleshores, l'explosió fortuïta del polvorí allotjat a l'edifici el va fer desaparèixer en gran part (figura 4). Uns plànols realitzats l'any 1796 permeten, però, avaluar-ne l'estructura originària, amb les modificacions que s'hi van anar introduint al llarg del temps (figura 5). Era de planta quadrangular i les estances adossades a la muralla s'obrien a un pati interior. Les habitacions estaven inicialment cobertes amb sostres de fusta recolzats sobre arcs diafragmàtics.

Els vestigis d'aquesta estructura són visibles a l'ala sud, on se situa l'aula major, l'únic sector de l'edifici que sobreviu avui dia. Aquests testimonis morfològics estan emmascarats, però, per la reforma que s'hi va dur a terme a l'època de Jaume II, quan la coberta primitiva fou substituïda per quatre trams de voltes de creueria. Amb tot, un cop detectats, fan inapel·lable la interpretació que proposem. Fa uns quants anys, vam analitzar amb detall el procés constructiu del castell⁵³ i aquesta avaluació ens va menar a diverses conclusions que tot seguit exposem. Durant el govern del Conqueridor, va culminar el projecte castral iniciat en temps de Pere el Catòlic, que comportà l'adopció en planta de la tipologia Felip

46. Obres al palau de Barcelona el 1271 per a les quals els jueus de Barcelona van fer un préstec de mil sous al rei. El document és transcrit a Francesc de BOFARULL, «Jaime I y los judíos», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua època* (Barcelona 1909), vol. II, Barcelona, 1913, p. 819-943, especialment doc. CIV, p. 911. Les obres devien continuar el 1274, ja que s'atesta «P. Çafont escrivà de la obra del palau»: cf. Joaquim MIRET I SANS, «Pro Sermone Plebeico», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (1913), p. 234-236.

47. La notícia d'obres a l'Aljaferia el 1263 a Francesc de BOFARULL, «Jaime I y los judíos», a *Congrés...*, doc. XXVIII, p. 869-871.

48. Josep M. MADURELL I MARIMON, «La Aljaferia real de Zaragoza. Notas para su historia», *Hispania*, vol. XXI (1961), p. 495-548. Tampoc no es recull a Gonzalo BORRÀS GUALÍS, «Descripción artística», a Antonio BELTRÁN MARTÍNEZ (dir.), *La Aljaferia*, vol. I, p. 169-205.

49. Notícia a: Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 295. Publicat a Francesco Cesare CASULA, «Observaciones paleográficas y diplomáticas sobre la cancillería de Jaime I el Conquistador», a *Jaime I y su época. Comunicaciones 3, 4 y 5*, p. 449-450. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «La catedral de Lleida: arquitectura y escultura trecentistas», *Congrés de la Seu Vella. Actes*, Lleida, 1991, doc. 1, p. 204.

50. Notícia a Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 481. Publicat a: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «La catedral de Lleida: arquitectura y escultura trecentistas», *Congrés de la Seu...*, p. 204, doc. 2.

51. Publicat a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «La catedral de Lleida: arquitectura y escultura trecentistas», *Congrés de la Seu...*, doc. 3, p. 204.

52. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «La catedral de Lleida: arquitectura y escultura trecentistas», *Congrés de la Seu...*, p. 184-186.

53. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «El castillo real de Lleida en época medieval», a *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 26-1 (1996), p. 437-485.

FIGURA 4. Castell reial de Lleida. Sector sud-oest de la fortalesa. Fotografia del 1915.

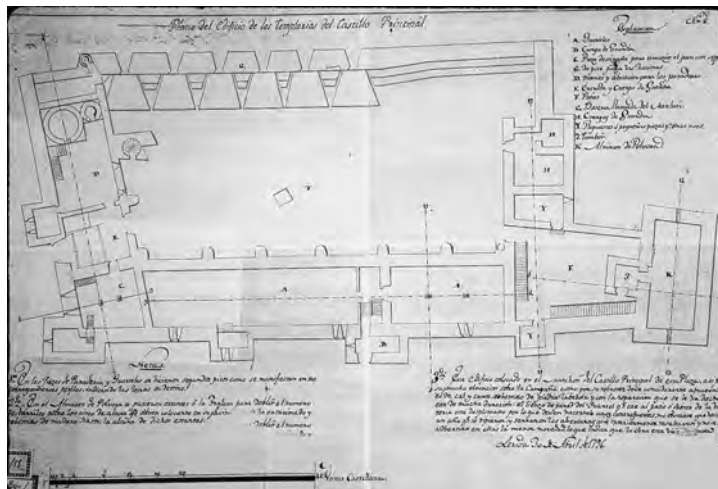

FIGURA 5. Plànol del castell reial de Lleida (finals del segle XVIII). Madrid, Archivo Histórico del Ejército.

August, com s'escaigué en altres indrets de la Corona. És el cas del castell de Maldà, no gaire allunyat de Lleida, per al qual tenim una interessant dada epigràfica que fixa l'inici dels treballs l'any 1212.⁵⁴

A Lleida, les úniques despeses constructives registrades d'aquesta etapa inicial corresponen al

54. La inscripció, ubicada a la porta d'accés al castell, és la següent: «ANDREAS FILIPUS INCEPIT OPERAM CASTRI GUILLEMI CARDONE AN(N)O DOMINI M° CC° XII°» (Andreu Felip va començar l'obra del castell de Guillem de Cardona en l'any del Senyor MCCXII). La publica Sanç CAPDEVILA, «El castell de Maldà», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. IX (1919), p. 72.

1209⁵⁵ i poc després s'atesta la capella de Sant Pere (1212).⁵⁶ Les obres, però, continuaren durant el regnat de Jaume I. Precisament, a la seva Crònica, el rei evoca una estança que ell va conèixer amb coberta de fusta i que més tard va incorporar volta de pedra:

E en lloc on nos estavem lladoncs era alli on nos tenia al braç l'arquebisbe N'Asparrec, que era del llinatge de la Barca e era nostre parent, sus el palau de volta qui ara es e llaores era de fust, a la finestra on ara és la cuina, per on dóna hom a menjar a aquells que mengem en lo palau.⁵⁷

Es refereix a uns fets de l'any 1214, quan només tenia sis anys. Si repassem els plànols del 1796, s'observa que l'espai situat a la banda est, contigu a la torre dels Jueus, comprenia dos nivells, l'inferior dels quals es cobria amb una volta de canó apuntada. Aparentment, és l'únic exemple d'aquesta modalitat en tot el recinte. Les voltes restants són de creueria i corresponen a una reforma posterior.

Des de l'època de Pere el Catòlic se seguia treballant al castell i es feia necessària la presència dels Prenafeta. Aquesta vinculació es perllonga durant el regnat de Jaume el Just, moment en què l'aula major (a la banda meridional) adopta la seva aparença definitiva (amb les corresponents voltes de creueria) i es construeix la interessant capella castral a l'ala oest.⁵⁸

A Lleida, Jaume I no va intervenir en l'elecció de la tipologia castral, però va tutelar la continuació dels treballs i contribuï a culminar el projecte. A Perpinyà, en canvi (figura 6), els treballs potser ja s'endeguen durant el seu govern, tot i que la historiografia no ho té en compte.⁵⁹ Vers el 1300, a la documentació s'invoca el «castrum domini regis» (1301), s'atesten com a existents determinades estances, com ara l'aula reial (1299),⁶⁰ i la capella ja sembla estar dotada d'altars (1295).⁶¹ Tot plegat podria apuntar a una cronologia pròxima a la mort del Conqueridor (si no anterior) pel que fa al disseny general de l'edifici, un fet secundat per la presència a Perpinyà de l'arquitecte reial, Ramon Paulí, el 1279,⁶² i de Ponç Descoll, atestat a la ciutat del 1277 al 1283, abans del seu trasllat a l'illa de Menorca i més tard a Mallorca.⁶³

No podem anar més enllà en les nostres especulacions, però si a Montpeller durant els anys de govern del Conqueridor va anar prenent forma un castell gòtic, no podem descartar que l'exemple se seguís en altres ciutats del seu reialme. La força dels comtes d'Empúries, a Bellcaire d'Empordà, que constitueix una versió reduïda del palau perpinyanès, és un nou argument a favor. Si el 1303 ja es documenten algunes de les seves estances, el disseny general ha d'ésser anterior. En conseqüència, el

55. Thomas N. BISSON, *Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, vol. II, Berkeley, Los Angeles, Londres, 1984, apèndix 122, p. 225-226. Vam traslladar la dada al context del procés constructiu del castell lleidatà a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «El castillo real de Lleida en época medieval», a *Anuario...*, vol. 26-1, p. 443.

56. Joaquim MIRET I SANS, «Itinerario del rey Pedro I de Cataluña, II de Aragón (1186-1213)», *Boletín...*, p. 32-33; Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «El castillo real de Lleida en época medieval», a *Anuario...*, vol. 26-1, p. 443-444.

57. JAUME I, *Crònica*, cap. 11.

58. L'heterodoxa posició d'aquest darrer espai dins el plànol i la seva excel·lència monumental són arguments, entre d'altres, a favor de la cronologia tardana que proposem, un fet del qual es deriva una conseqüència òbvia: no es pot tractar de la capella atestada el 1212. Amb Pere el Cerimoniós, es va construir la torre dels Jueus i es va remodelar l'ala nord, en aterrar-se les construccions originàries per obrir les estances al paisatge montuós dels Pirineus, un projecte que té el seu equivalent al claustre de la catedral contigua, on la galeria meridional s'ha transformat en una *loggia* envers la ciutat i el territori circumdant.

59. Per al castell, amb la bibliografia precedent, vegeu Marcel DURLIAT, *L'art en el Regne...*, p. 163-181.

60. Cf. Pere VIDAL, *Histoire de la Ville de Perpignan*, París, 1897 (1993), p. 137.

61. Marcel DURLIAT, *L'art en el Regne...*, p. 166.

62. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 503.

63. Marcel DURLIAT, *L'art en el Regne...*, p. 148

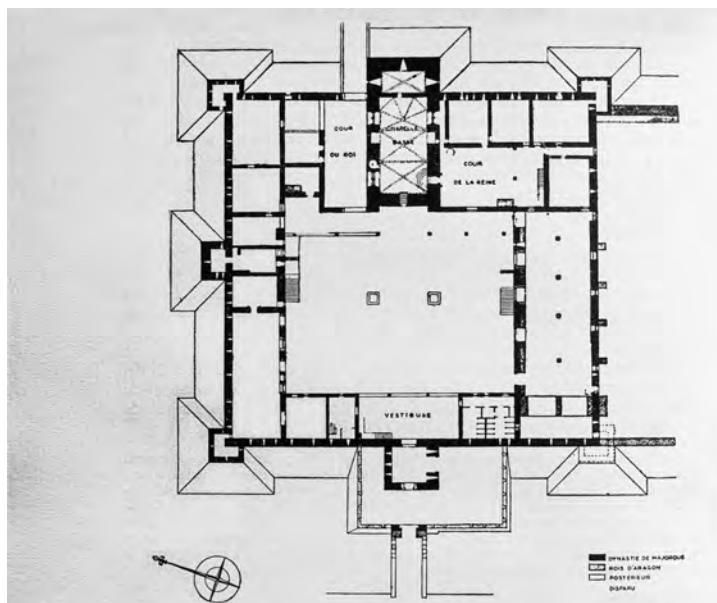

FIGURA 6. Palau de Perpinyà.

model en el qual s'inspira, Perpinyà, l'ha d'haver precedit d'uns anys.⁶⁴ Òbviament, això ens porta al període final del regnat del Conqueridor.

4. L'ARQUITECTE MARTÍ DE LONAY I EL CASTELL DE MONTPELLIER

Dels artífexs vinculats a Jaume I, l'enigmàtic mestre Martí de Lonay, identificat el 20 d'octubre de 1258 com a mestre de «domo et creatione nostra» a les obres que el rei va promoure al santuari llenguadocià de Santa Maria de Vauvert i a la capella reial de Montpeller,⁶⁵ és el més interessant. L'any 1272, per raó d'una greu malaltia del rei, un «mestre Martí» va confeccionar-li un exvot de cera que reproduïa la seva imatge.⁶⁶ Tot i que la historiografia no ha adscrit aquesta notícia al citat artífex, és del tot versemblant que es tracti d'un sol personatge, ja que la formació dels *lapicides* medievals els permetia assumir tasques arquitectòniques i escultòriques, indistintament. Aquesta correspondència fixaria la vinculació de Martí de Lonay al rei Jaume durant un període força dilatat.

Tot i que va desenvolupar la seva activitat a la ciutat de Montpeller i a la seva àrea contigua durant els anys centrals del segle XIII, el seu cognom descobreix un origen septentrional.⁶⁷ La constatació és important. Situant la seva formació professional al nord de França, podem deduir la sintaxi formal que li era privativa, a pesar d'haver desaparegut els projectes que van ocupar-lo. Jaume I tenia al seu servei

64. Sobre Bellcaire d'Empordà, vegeu Pere CATALÀ, «Castell-Palau de Bellcaire», a *Els castells catalans*, vol. II, Barcelona, Rafael Dalmau, 1967, p. 609-616.

65. Vegeu la nota 33.

66. La notícia a Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 476.

67. Per a situar l'origen d'un artífex amb el mateix cognom, Robert de Launay, atestat en el pas del segle XII al XIV a l'Illa de França, s'invoca un indret dels entorns de Lille i altres situats a l'Oise, a les Ardenes i a l'Aisne, sempre a la França septentrional: cf. Michèle BEAULIEU i Victor BEYER, *Dictionnaire des sculpteurs français du Moyen Âge*, París, Picard, 1992, p. 67.

un arquitecte gòtic. Un nou document del mestre, datat el 1261, conté els pactes per a la construcció de l'església de Saint-Gilles du Gard.⁶⁸ Mestre Martí s'hi compromet a dirigir aquests treballs arquitectònics des de Sant Miquel de setembre fins a la Pentecosta. Quan s'estipulen clàusules d'aquesta mena, l'artífex acostuma a estar ocupat en projectes previs que des d'aleshores combinarà amb el nou. Una nova dada que proporciona el contracte apunta aquesta possibilitat. S'hi indica que viu a Poscarias, la qual cosa pot assenyalar que segueix dirigint la construcció del santuari marià de Vauvert endegada vers el 1258. Dis-sortadament, ni la fàbrica de Vauvert ni la de Saint-Gilles perviuen i es fa difícil avaluar les receptes que l'arquitecte hi va adoptar. Tampoc no ha sobreviscut la capella del palau de Montpeller.

Tot i que l'instrument del 1261 no identifica Martí de Lonay com a arquitecte reial, potser també seguia supervisant la fàbrica d'aquest castell, ja que la capella encara estava per acabar el 1273⁶⁹ segons ho certifica el codicil del rei del 1276.⁷⁰ En tot cas, les relacions del Conqueridor amb el mestre continuaven l'any 1272, quan li encarrega l'exvot de cera invocat anteriorment.

La capella castral de Montpeller, dedicada a Santa Maria, existia des del segle XII (es consagrà el 1156)⁷¹ i el 1211 la reina Maria hi va destinar un llegat testamentari.⁷² Jaume I va preveure substituir-la i la tipologia adoptada a la nova fàbrica l'aclareix una carta reial datada el 8 de maig de 1246. Havia de tenir planta rectangular i se n'indiquen les proporcions: «Quod capella nostra de Montepesulano edificanda ob honorem beate Virginis Marie [...] contineat in se latitudine quinque canas et dimidiam.»⁷³ Aquestes proporcions delimiten una superfície d'uns trenta metres de llarg per onze d'ample, similar a l'ocupada per la capella perpinyanesa. L'excel·lència de la construcció, si es va respectar el projecte originari, és indubtable. Desconeixem què va succeir entre l'any 1246 i el 1258, quan trobem mestre Martí de Lonay vinculat per primer cop a la fàbrica, però l'obra finalment es va acabar materialitzant i l'arquitecte hi va haver de tenir una responsabilitat directa.⁷⁴

5. L'ARQUITECTURA DISTINTIVA DEL REGNAT: ARCS DIAFRAGMÀTICS AMB SOSTRES DE FUSTA

A pesar del que podem deduir de l'activitat de Martí de Lonay a l'àrea de Montpeller, quan s'avaluen les solucions arquitectòniques dominants durant el segle XIII a la Corona d'Aragó, ultra el reaprofitament (cristianització) en els territoris repoblats de les estructures preexistents,⁷⁵ la fórmula dels arcs diafragmàtics amb coberta de fusta es revela com la més estesa i polivalent i, en conseqüència, més significativa.⁷⁶ S'emprarà als castells, en esglésies parroquials, hospitals, molins i zones espe-

68. Jules QUICHERAT, «Marché conclu pour l'achèvement de l'église de Saint-Gilles en Languedoc (1261)», *Revue des Sociétés savantes G série*, vol. VIII (1878), p. 117-124. Reunit a Jules QUICHERAT, *Mélanges d'archéologie et d'histoire: Mémoires et fragments réunis par Robert de Lasteyrie*, París, 1886, p. 176-182. Nosaltres citem a partir de la reedició: doc. CXXXVI, p. 924-926. El document es publicà de nou a Victor MORTET i Paul DESCHAMPS, *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France, au Moyen-Âge XIe-XIIIe siècles*, París, 1911-1929, 2 v. (París, 1995).

69. E. BONNET, «Les séjours à Montpellier de Jacques le Conquérant», *Mémoires...*, núm. 19, p. 225.

70. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 22, p. 153-158, especialment p. 155.

71. Marcel DURLIAT, *L'art en el Regne...*, p. 154.

72. Vegeu la nota 28.

73. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 178.

74. Sobre el palau, vegeu C. L. GUIRAUD, «Le palais des rois d'Aragón et de Majorque à Montpellier», *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*, 2 sèrie, vol. III (1907), p. 171-194.

75. JAUME I, *Crònica*, cap. 445, 448 i 449.

76. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Naves de edificios anteriores al siglo XIII cubiertas con armaduras de madera sobre arcos transversales», *Archivo Español de Arte*, vol. XXXII (1959), p. 109-119; Leopoldo TORRES BALBÁS, «Naves cubiertas con armaduras de madera sobre arcos transversales a partir del siglo XIII», *Archivo Español de Arte*, vol. XXXIII (1960), p. 19-43; Maria Emília Savi, «Archi-diaframma: contributi per una tipologia architettonica», *Arte Medievale* (1987), p. 163-181.

cífiques dels monestirs cistercencs, o de les esglésies mendicants, potser fins i tot, ja aleshores, a les drassanes barcelonines,⁷⁷ i la trobarem a Mallorca⁷⁸ i al regne de València,⁷⁹ però igualment al reialme d'Aragó⁸⁰ i al Principat de Catalunya.⁸¹

Als territoris seculars de la Corona, els edificis que adopten aquesta tipologia es fusionen amb un paisatge arquitectònic que és cristià de temps, o ha adoptat tal estètica en els seus edificis emblemàtics, com s'esdevé a Lleida amb la catedral romànica que va prenent forma durant el segle XIII. A València i a Mallorca, en canvi, les ciutats i els edificis que les configuren són de factura musulmana. Els repobladors ocupen cases i circulen per carrers de traçat àrab i celebren el culte a les antigues mesquites consagrades al culte cristià. Fins i tot el rei està immers en aquesta atmosfera per raó de l'adscripció formal de la seva residència.

Quan en aquest context islàmic es poden esmerçar esforços constructius, allò que sorgeix, tot i la seva senzillesa, delata l'estètica pròpia dels nouvinguts. Per a aquests i per als vençuts, els edificis d'arcs diafragmàtics i les viles noves, amb el seu urbanisme regular, eren paradigmàtics del *more christiano* invocat per Jaume I quan l'any 1273 alludeix a la nova catedral que s'ha d'erigir a Osca: «Modum ecclesiarum more christiano constructarum.»⁸²

És probable que molts dels *picadors* (picapedrers) atestats a la documentació del segle XIII, entre els quals els que van participar a la conquesta valenciana com mestre Sanç d'Osca o Pere d'Osca,⁸³ desenvolupessin bona part de la seva activitat laboral tallant els carreus destinats als arcs que defineixen aquests edificis. Dissortadament, el model constructiu va ser tan vigorós que segueix en ús avançat al segle XVI, amb la dificultat que se'n deriva a l'hora de datar les estructures conservades, quan no tenim el contracte corresponent. Amb tot, alguns d'aquests instruments (o la inscripció epigràfica acreditativa) confirmen el pes del model al segle XIII i la seva versatilitat en el que fa als usos als quals es va destinar.

És el cas, al regne de València, dins l'àrea castellenca, dels pactes del 1247 relatius a la fàbrica de l'església parroquial de Coratxà⁸⁴ o, anys més tard, dels que signa el mestre d'obres Melià Malràs

77. Antoni M. ARAGÓ i M. Mercè COSTA (ed.), *Privilegis reials concedits a la ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1971, doc. 5, p. 2; Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. II, doc. 378, p. 164-165.

78. Marcel DURLIAT, *L'art en el Regne...*, p. 97-101.

79. Artufo ZARAGOZA CATALÁN, *Arquitectura gòtica valenciana (siglos XIII-XV)*, València, 2000, p. 23-42.

80. Cristóbal GUITART APARICIO, *Arquitectura gòtica en Aragón*, Saragossa, 1979, p. 35-40. Una variant que s'ha de posar en relació amb l'influx mendicant és aquella en la qual s'adopten arcs diafragmàtics i coberta de fusta a la nau única, mentre que l'espai cultural es cobreix amb volta, com s'esdevé a Chiprana: Vegeu Cristóbal GUITART APARICIO, *Arquitectura gòtica...*, p. 44-45.

81. Emma LIAÑO MARTÍNEZ, *Contribución al estudio del gótico en Tarragona*, Tarragona, 1976; Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «L'ermita del Roser de Vilallonga. Exemple d'una tipologia arquitectònica gòtica», a *L'ermita de Vilallonga del Camp*, Vilallonga del Camp, 1994, p. 81-106. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *El Gòtic...*, p. 11-14.

82. Vegeu la nota 15.

83. Entre els quals, «magister Matheus piccatoris», atestat els anys 1236, 1241 i 1242 a Sant Pere el Vell d'Osca, o «Eximino Petris piccator», que figura com a testimoni del darrer document: vegeu Ricardo del ARCO, *Huesca. Catálogo monumental de España*, Madrid, 1942, p. 125-126, nota 1. Proporciona altres dades sobre els picapedrers de la ciutat en aquest mateix període: el cartoral de Santa Maria de Salas: cf. Pedro AGUADO BLEYE, *Santa María de Salas en el siglo XIII*, Bilbao, 1916. El picapedrer «Raimundo de Agreda» s'atesta el 1232 (doc. XXXVII, p. 65); «Sancius, filius Dominici picador defuncti», el 1234 (doc. XLII, p. 68), i la vinya de «Petri piccatoris» surt com a fita el 1253 (doc. LXXV, p. 91). Al cens del 1284 de la ciutat d'Osca també hi figuren artífexs. Per a la transcripció, vegeu Juan F. UTRILLA UTRILLA, «El monedaje de Huesca de 1284», a *Aragón en la Edad Media*, vol. I, Saragossa, 1977. Alhora que sis pintors i un argenter, es registren els picapedrers següents: «D. Bentué piccador» (p. 25), «Bertran piccador» (p. 32), «Pero piccador» (p. 42) i «D. Pereç piccador» (p. 46).

84. V. DOMÈNECH, «La querella entre el monestir de Santa Maria de Benifassà i el monestir de Santa Maria de Scarp», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LX (1984), p. 192.

(1296) per a l'obra de l'edifici homònim d'Orcau del Rei.⁸⁵ Tot i la cronologia del darrer document, l'activitat professional de l'arquitecte es pot haver iniciat en temps del rei Jaume. Pel que fa a Sant Miquel d'Osca, un edifici de trets singulars que comprèn, però, una nau coberta amb fusta sobre arcs diafragma, el seu acabament l'any 1284 l'assenyala una inscripció «pictòrica».⁸⁶ Les dades relatives a l'ermita de Sant Pere a la Selva del Camp (Tarragona) també situen la seva construcció en aquest mateix període. Un dels seus arcs incorporava una inscripció votiva que identificava el donant i proporcionava la data 1257, que hem d'interpretar com a fita cronològica a l'hora de datar d'edifici.⁸⁷ És el mateix que s'esdevé amb el dormitori del monestir cistercenc de Poblet, al qual es destinen diversos llegats els anys 1243, 1247, 1248 i 1249.⁸⁸ Malgrat que en el cas de Sixena ens manquen les dades acreditatives, entre els espais que incorporen arcs diafragmàtics hi ha la sala capitular, l'erecció de la qual (mitjan segle XIII) es pot fixar gràcies a les pintures murals conservades (MNAC). Recordem que és el període en què Vidal, fill del jueu David Abnadean, és mestre d'obra de la casa.⁸⁹

Un nou exemple de cronologia coneguda, el tenim al Penedès, a Olesa de Bonesvalls. L'hospital de camí promogut per la família Cervelló l'any 1262 estava en obra el 1274.⁹⁰ Els treballs que es duïen a terme al castell de Sesa, a prop d'Osca, l'any 1276, permeten deduir que es treballava en estances resoltes segons aquest mateix sistema. Per aquesta raó, és un fuster, Gil Cubero, qui sembla supervisar el dia a dia de l'empresa.⁹¹ Són testimonis esparsos d'una realitat la importància de la qual subratlla el volum d'edificis conservats.

Tot i que la historiografia ha atribuït la incidència d'aquesta fórmula constructiva als cistercencs que la van emprar als dormitoris de monestirs tan emblemàtics com Poblet i Santes Creus, entre d'altres, la veritat és que la difusió de la tipologia castral Felip August pels territoris de la Corona s'albira tant o més transcendental. Recordem que, en aquesta modalitat arquitectònica, les estances adossades a la muralla exterior i obertes al pati central, tant si consten d'un únic pis com si en comprenen dos, es cobreixen mitjançant aquest sistema.⁹² A Aragó ho atesta el castell de Sádaba;⁹³ a Catalunya, el de Lleida.⁹⁴

És cert que els cistercencs també van recórrer a les voltes de pedra (emprades igualment a les catedrals de Lleida i Tarragona, aleshores en construcció) i ho van fer fins i tot en edificis aixecats durant el segle XIV, les voltes de canó dels quals no es distingeixen de les erigides precedentment, com és el cas de l'església de Vinaixa, un indret del domini monàstic pobletà, a les Garrigues.⁹⁵

85. Vicent GARCIA EDO, «Uns documents per a la història medieval de Morella», *Papers dels Ports de Morella* (2002), p. 123-126.

86. Publica la planta d'aquesta església i n'analitza la morfologia Cristóbal GUITART APARICIO, *Arquitectura gòtica...*, p. 69-70.

87. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «L'ermita del Roser de Vilallonga. Exemple d'una tipologia arquitectònica gòtica», a *L'ermita de Vilallonga...*, p. 90, nota 19.

88. Cf. Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, Poblet, Abadia de Poblet, 1974, p. 163 i següents.

89. La dada procedeix de Mariano de Pano i la recull Ricardo del ARCO, *Huesca...*, p. 398, nota 1.

90. El testament es publica a Salvador MISSER, Pere-Jordi FIGUEROLA i Josep M. MARTÍ BONET, *Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona: Penedès-Garraf*, vol. V-1, Barcelona, 1993, p. 51-78. Per a l'anàlisi de la fàbrica, vegeu «Olesa de Bonesvalls», a *Catalunya Romànica*, vol. XIV, *El Penedès. L'Anoia*, Barcelona, 1992, p. 160-161.

91. M. Dolores BARRIOS MARTÍNEZ, *Libro del castillo...*, p. 49-97.

92. Ho vam argumentar a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «L'ermita del Roser de Vilallonga. Exemple d'una tipologia arquitectònica gòtica», a *L'ermita de Vilallonga...*, p. 88, nota 15. De nou, a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *El Gòtic...*, p. 13.

93. Cristóbal GUITART APARICIO, *Castillos de Aragón*, vol. I, Saragossa, 1976, p. 185-191.

94. Vegeu l'apartat 3 d'aquest estudi.

95. Pere BATLLE, «Notes sobre la construcció de l'església de Vinaixa», a *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, vol. I, Barcelona, 1947-1951, p. 71-84; Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, p. 194-196.

Això no obstant, els ordes mendicants ens proporcionen la visió que tenien els contemporanis d'aquest sistema constructiu. Quan a les seves constitucions els dominics adopten edificis pobres i humils i, en conseqüència, fàbriques amb cobertes de fusta recolzades sobre arcs diafragmàtics, es decanten per la recepta que, de les dues possibles aleshores, encarna millor la pobresa evangèlica, ideari del qual es postulen portaveus.⁹⁶ Al segle XIII, construir amb arcs diafragmàtics i sostres de fusta era més barat que fer-ho amb pedra. Era més ràpid, ocupava durant un període menor de temps mà d'obra qualificada i generava menys despeses pel que fa al transport dels materials. Els cistercencs mateixos confirmen aquest extrem quan empren els arcs diafragmàtics a les àrees domèstiques dels seus monestirs. D'altra banda, la fórmula servia per a necessitats molt diverses. No ha d'estranyar-nos que gaudís de la fortuna que acrediten els testimonis conservats. Tot i que les esglésies que adopten aquest model sovint s'han qualificat com «de repoblació», és obvi que la recepta s'empra, amb èxit, enllà dels territoris guanyats als musulmans i per un període tan ampli com el comprès entre els segles XIII i XVI.

6. VILES NOVES DE TRAÇAT REGULAR

Pere d'Osca, identificat en un document del repartiment de l'illa de Mallorca posterior a la conquesta com a picapedrer («P. Doscha picaperes»), és reconegut en un altre instrument, que detalla el sistema mitjançant el qual es va procedir al repartiment dels camps, com a *mensurator*.⁹⁷ La seva participació a la conquesta no va ser casual. El rei el necessitava per a establir la superfície de les parcel·les que s'havien de repartir entre els vencedors. Tot i que aquesta tasca en període medieval sovint està reservada als mestres d'obra,⁹⁸ quan els artífexs actuen com a tals són anomenats *mensuradors*, *stablidors* o bé *ordinadors*. També *sogueixador*, ja que per fixar la superfície de les parcel·les destinades al cultiu, el plànol de les viles noves i les proporcions de cadascun dels solars que aquestes comprenen, o l'ampliació de les preexistents, se servien d'una vara (*pertiga*) o de la corda, que és el que empra el mestre en aquest cas. Al Llibre del Repartiment del regne de València figura un «Bartholomeo sogelador»⁹⁹ del qual no s'indica l'origen, però l'activitat del qual queda ben definida per l'apel·latiu.

Tot i que la tasca d'ordinadors de terres i viles a l'àrea meridional del regne d'Aragó semblen haver-la assumit anys més tard individus de reputació acreditada, però aliens a l'art de la construcció, no es pot descartar la col·laboració de tècnics fent-los costat. Un seguit de documents del regnat de Jaume I i del seu fill Pere el Gran fan referència als *quinoneros*, experts a «partir casas, huertos, e pieças lavradas e por lavar». Es comprova en relació amb el poblament de Penyalcalva (1262), de Mosquerola (1265), d'unes terres als encontorns de Terol (1267), de la «pobla» de Torrijas a la mateixa zona (1268) i del castell d'Albarrasí (1284).¹⁰⁰

Al repartiment de Mallorca i València, els soguejadors Pere d'Osca i Bartomeu van assumir tasques pròpies en l'ordinació d'un nou territori. Altres oficis registrats al mateix document, com ara els

96. Gilles-Gérard MEERSSEMAN, «L'architecture dominicaine au XIIIe siècle, législation et pratiques», *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. XVI (1948), p. 136-190.

97. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos de los reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña* (CODOIN, vol. XI), Barcelona, 1856 (Barcelona 1975), p. 48-52.

98. Tadeusz ZAGRODZKI, «L'influence de la tradition antique de la distribution de l'étendue sur le tracé des plans des villes créées au Moyen Âge», a *Mélanges R. Crozet*, Poitiers, 1966, p. 451-460.

99. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 634.

100. M. Luisa LEDESMA RUBIO, *Cartas de población del reino de Aragón en los siglos medievales*, Saragossa, 1991, doc. 205, p. 254; doc. 208, p. 257-258; doc. 211, p. 261-262; doc. 212, p. 262-263; doc. 225, p. 280-281; doc. 226, p. 281, i doc. 227, p. 288-282.

piquers (o molers),¹⁰¹ els tapiadors¹⁰² i els fusters,¹⁰³ també van poder intervenir en les tasques posteriors al disseny i a l'ocupació de les ciutats (figura 7). Ho degueren fer, així mateix, els pintors, atestats igualment entre els beneficiats de la conquesta.¹⁰⁴ Pel que fa a Pere d'Osca, la seva presència a Mallorca evoca la importància d'algunes de les actuacions urbanístiques dutes a terme al nord d'Aragó als anys precedents. No era l'únic picapedrer d'aquesta procedència. Trobem un Sanç, picador, amb el mateix apel·latiu d'origen, el 1260.¹⁰⁵

FIGURA 7. Picapedrers. Vidal Maior.

Possiblement, en el cas de les viles noves ens trobem davant un distintiu del regnat del Conqueridor, ja que assumeixen un model urbanístic que, tot i ser conegut i haver-se aplicat al territori en èpoques pretèrites, amb el pas dels segles ha quedat totalment desvirtuat.¹⁰⁶ La recuperació del traçat hipodàmic romà al segle XIII comportà una novetat tant per als cristians com per als musulmans. El plànol de poblacions com Vila-real (figura 8) o Castelló, Mosquerola o Nules, pel seu contrast amb el traçat urbà dominant a les poblacions cristianes de la Catalunya Vella i amb el musulmà dels territoris reconquerits, esdevé un distintiu arquetípic dels nouvinguts. S'esdevé quelcom similar a Mallorca.¹⁰⁷

101. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 594 (*Vitale, molero*).

102. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 337, p. 490 (*Bartholomeo*), p. 510 (*Berengarii*), p. 560 i p. 583 (*J. Tapiador*).

103. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 312 (*G. de Franculino*), p. 444 (*Joaneti*), p. 449, p. 522 (*Petri*), p. 501 (*Roberto*), p. 519 (*Berenguer*), p. 524 (*Guirat*), p. 527 (*Arssen fustera*), p. 529 (*Bernat*) i p. 572 (*Matheo*).

104. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 315 (*P. Pintor*), p. 477 (*Raymundo pictori*), p. 516 (*Guiraut*), p. 533 (*Bernabé*), p. 596 (*Ferrer*), p. 608 (*J. Pintor*) i p. 612 (*Martin Perez*).

105. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 308.

106. Ramón BERTRÁN, *La forma de la ciudad. Las ciudades de Aragón en la Edad Media*, Saragossa, 1992; Ramón BERTRÁN, *El Camino de Santiago y la ciudad ordenada en Aragón*, Saragossa, s. a.; Vicente BIELZA DE ORY, «La ciudad ortogonal aragonesa del camino de Santiago y su influencia en el urbanismo regular posterior», *Aragón en la Edad Media*, vol. XVI (2000), p. 25-43.

107. Gabriel ALOMAR, *Urbanismo regional en la Edad Media: las Ordinaciones de Jaime II (1300) en el reino de Mallorca*, Barcelona, 1976; Joan MIRALLES I MONSERRAT, *Antologia de textos de les Illes Balears*, vol. I, Palma de Mallorca, 2006, doc. 22, p. 122 i següents; Jaume ANDREU Galmés, «Les ordinacions de Jaume II de Mallorca per a la creació de viles (any 1300): planificació urbana en quadrícula i dotació de serveis. El cas de Petra», a *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó* (Barcelona, Poblet, Lleida, 7-12 desembre 2000), vol. III, Barcelona, 2003, p. 11-28.

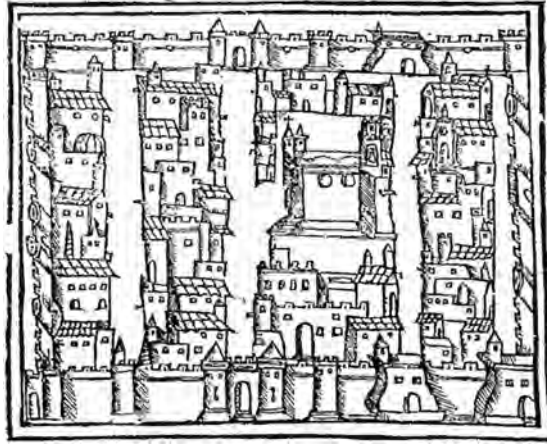

FIGURA 8. Plànol de Vila-real, a Castelló.

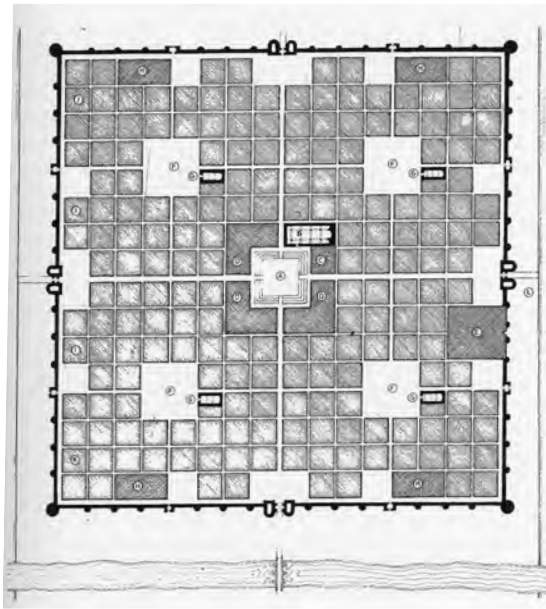

FIGURA 9. Ciutat ideal segons Francesc Eiximenis.

La plaça central de la vila, epicentre econòmic i representatiu, actua d'eix vertebrador i els veïns habiten cases de proporcions homogènies obertes a carrers ordenats. Quan Eiximenis construeix el seu text sobre la ciutat ideal (figura 9) que gaudeix de tanta fortuna historiogràfica,¹⁰⁸ ens proporciona la perspectiva amb què un «cristià» d'avançat el segle XIV veia l'urbanisme àrab i totes les excel·lències

108. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, cap. 110. Analitza aquest capítol Josep PUIG I CADAFALCH, «Idees teòriques sobre urbanisme en el segle XIV: un fragment d'Eiximenis», a *Homenatge a Antoni Rubió y Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics y lingüístics*, vol. I, Barcelona, 1936, p. 1-9.

que reconeixia, per contrast, en una ciutat ordenada. Certament, imagina un model ideal, però no hem de perdre de vista que moltes viles que va poder conèixer Eiximenis s'acomodaven a l'endrea urbanística que ell propugna. Més que imaginar, millora els plànols que pot haver conegut.

7. ELS ARGENTERS DEL REI

En període medieval, els integrants d'aquest col·lectiu van ser uns destacats aliats àulics (figura 10). Intervingueren en l'encunyació de moneda i en la manufactura de les matrius dels segells reials. Alhora, van poder executar els ornaments litúrgics de la capella privativa del rei, les peces que integren la vaixel·la d'aparat que aquest va posseir i les insígnies de poder o els complements sumptuosos de la indumentària dels integrants del cercle àulic (des de les nosques fins a les corretges, passant pels anells). Dissortadament, si bé atestem molts d'aquests objectes a través de la documentació i constatem la dedicació d'un nombre elevat d'artífexs a aquesta tasca, les dades no ajuden a identificar l'autoria de les obres conservades, restringides per ara al domini de la sigillografia (figura 11) i la numismàtica,¹⁰⁹ un camp, d'altra banda, en el qual els dissenys no són especialment innovadors.

FIGURA 10. Argenters. *Vidal Maior*.

Entre els argenters que trobem dins l'òrbita de Jaume I, n'hi ha de procedències i ètnies diverses. Alguns van participar a la campanya valenciana i van ser recompensats en el repartiment,¹¹⁰ com és el cas de l'enigmàtic Parisio, que el rei designa com a «argentario nostro» i a qui beneficià amb diverses donacions a València i Borriana els anys 1260 i 1273.¹¹¹ L'assentament de l'artífex a la Corona, l'acreditada el marge temporal que fixen els documents invocats i l'existència d'una filla que el 1272 va ser afavorida amb una cessió a Vila-real.¹¹² En treballs anteriors ja hem destacat la importància de les

109. Cf. Ferran de SAGARRA I SISCART, «Los Segells del rey en Jaume I», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (1908), p. 255-265; Ferran de SAGARRA I SISCART, *Sigillografia catalana*, vol. I, Barcelona, 1916, p. 107-114. Més recentment, Marta SERRANO COLL, *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Saragossa, 2008, p. 33-57.

110. Molts dels artífexs atestats als respectius repartiments, ara per ara no són altra cosa que un nom, sense cap relació amb el monarca. És el cas de *J. Argenterii*, *Guido Pebrada*, *G. argentarius* o *G. Gasch*: Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 272, 277, 278, 311, 355, 360, 481 i 528. Del conjunt, destaca Guido Pebrada pel seu origen italià.

111. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 591; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 308 i 484; Lope PASCUAL MARTÍNEZ, «Los oficios en la corte de Jaime I», a *Jaime I y su época...*, p. 509.

112. Ramón FERRER NAVARRO, «Una fundación de Jaime I: Villarreal», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. x (1975), p. 403-437, especialment p. 408, 416 i 425.

FIGURA 11. Segell de Jaume I.

dates relatives a aquest artífex,¹¹³ el nom del qual pot correspondre a un apel·latiu d'origen, de la qual cosa es deduiria l'ascendent septentrional de la seva obra. No en coneixem cap realització directa. Amb tot, les dates invocades el converteixen en un ferm candidat en relació amb la corona que Jaume I va dur al Concili de Lió l'any 1274, descrita en termes elogiosos a la Crònica: «Que no en trobaria hom tan bona a Lio com aquella car era feita ab aur et ab peres precioses que valia pus de cent milia sous de torneses.»¹¹⁴

No s'identifica, però a través d'un nou document coneixem l'existència d'un altre argenter reial, el talent del qual subratlla Climent IV. Es pot tractar de retòrica cancelleresca, però els termes semblen descartar-ho. L'any 1256 el papa va agrair al rei la tramesa d'una peça que valorà per l'excel·lència del seu treball.¹¹⁵

Si s'exceptua la concessió de la marca de Montpeller a Jaume Bartomeu l'any 1265,¹¹⁶ les notícies dels argenters àulics de l'època de Jaume I que s'han anat donant a conèixer fins ara giren entorn de la fabricació de moneda. Es tracta de nomenaments com els relatius a Garcia Arnau, beneficiat en el repartiment de València l'any 1238¹¹⁷ i a qui el 29 d'octubre de 1248 el rei va atorgar vitalíciament i en règim d'exclusivitat l'encunyació de moneda al regne de València i a Barcelona.¹¹⁸ Pere Grau va

113. La dada, ignorada fins aleshores als treballs sobre argenteria, vam invocar-la a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «El Tesoro Sagrado de los reyes en la Corona de Aragón», a *Maravillas de la España medieval. Tesoro Sagrado y monarquía*, catàleg d'exposició, Lleó, 2001, p. 278. De nou, a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Artistas y obras entre la Corona de Aragón y el reino de Francia», a *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, Lleó, 2009, p. 261-262.

114. JAUME I, *Crònica*, cap. 536.

115. Es recull la notícia a Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 350.

116. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 378.

117. Pròsper de BOFARULL I MASCARÓ, *Repartimientos...*, p. 211 i 360.

118. ACA, Jaume I, pergami 1136. Notícia del document a Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 193; Ferran de SAGARRA I SISCART, *Sigillografia...*, p. 73. Es transcriu a Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. II, doc. 480, p. 292.

obtenir un privilegi equivalent per a tots els regnes l'any 1259.¹¹⁹ El mes de setembre del 1268 s'atorga a Ramon de Torres, de Lleida, la mateixa facultat a Mallorca.¹²⁰

Dels artífexs documentats en aquest camp, destaquen els integrants d'un clan originari de l'àrea de Bigorra, algun dels quals sembla haver treballat prèviament al regne de Navarra. L'any 1259 el rei autoritzà a encunyar moneda aràbiga a Barcelona o a Lleida a un argenter anomenat Pere Andreu,¹²¹ que un instrument del 1272 identifica com originari «de Pamplona».¹²² Es tracta del patriarca d'una extensa família dedicada a aquest ofici, segons s'assenyala en un instrument posterior (1269). Un dels fills portava el seu mateix nom; els altres es deien Benet, Andreu i Miquel, respectivament. Semblen haver treballat associats amb Ramon, Bernat i Domènec de Bigorra, *nepotes* del patriarca.¹²³ Potser la presència d'aquests mestres forans va despertar el recel dels argenters del país («operariis vel monetariis habitantibus in terra nostra»), als quals el rei, l'any 1259, va concedir que no ocuparia estrangers (de Gascunya, s'especifica) en la fabricació de moneda sense atorgar la llicència preceptiva.¹²⁴

Els noms ressenyats fins ara són cristians, però dins l'òrbita del Conqueridor també hi figuren argenters jueus, com l'«Açach Anaxqui», al qual va concedir protecció i guiatge l'any 1265,¹²⁵ o el «Gentono Barbuti» atestat el 1271 a la ciutat de València.¹²⁶

Tota aquesta nòmina d'argenters que treballen al voltant del Conqueridor, principalment com a moneders, no ens ha de distreure d'un fet important. En primer lloc, la pluralitat d'orígens va poder afavorir una renovació tècnica. D'altra banda, la qualitat de la matèria primera que van emprar en les seves realitzacions i la fama dels centres productors que se'n derivà fou deguda en part a l'ús del punxó de la vila. Aquesta innovació s'admet que fou adoptada a Montpeller durant el segle XIII.¹²⁷ L'any 1269 es confirma pel que fa a Barcelona.¹²⁸

8. LA CAPELLA DEL REI

Un document de l'any 1258 inventaria el contingut de la capella central del sobirà.¹²⁹ Són els objectes que duia amb ell quan es movia a través dels seus territoris i en les campanyes militars que conduí

119. Barcelona, ACA, Jaume I, registre 9, f. 78. Es transcriu a Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1111, p. 212.

120. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 413.

121. Se'n dona notícia i es transcriu el document a Joaquim BOTET I SISÓ, «Nota sobre la encunyació de monedes arábiques», a *Congrés d'Història...*, p. 954 i 947. Es transcriu de nou a Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1116, p. 217. La concessió del 1259 fou confirmada pel rei anys després. El document es transcriu a Joaquim BOTET I SISÓ, «Nota sobre la encunyació de monedes arábiques», a *Congrés d'Història...*, p. 955.

122. Transcripció del document a Joaquim BOTET I SISÓ, «Nota sobre la encunyació de monedes arábiques», a *Congrés d'Història...*, p. 955.

123. Transcripció del document a Joaquim BOTET I SISÓ, «Nota sobre la encunyació de monedes arábiques», a *Congrés d'Història...*, p. 955.

124. Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. IV, doc. 1123, p. 222.

125. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari...*, p. 373.

126. Dada feta conèixer per Robert I. BURNS, «Jaume I and the Jews on the Kingdom of Valencia», a *Jaime I y su época...*, p. 245-322. Treball recollit a Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, 1981, p. 178, nota 47.

127. Jean THUILE, «Les conditions de l'orfèvrerie et de ses contrôles», a *Trésors d'orfèvrerie des églises du Roussillon et du Languedoc Méditerranéen*, s. ll., 1954.

128. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje a Don José Mª Lacarra*, vol. II, Saragossa, 1977, doc. 8, p. 303.

129. El publicà Josep COROLEU, «Colección de documentos catalanes históricos y hasta ahora inéditos», *Revista de Ciencias Históricas*, núm. 5 (1887) p. 367. De nou, Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, doc. 1, p. 298.

contra els musulmans. Eren els que es podien emprar per a celebrar la missa a la qual assistia diàriament el monarca, quan feia camí o quan residia en algun dels seus palaus privatis. En aquests cas, els ornaments s'acomodaven dins els oratoris reials, els espais més idonis. En temps de guerra, van servir per a solemnitzar consagracions com la de la mesquita de Múrcia, segons es recull a la Crònica reial:

Quan venc al segon dia, e fo aguissat l'altar, nós lo faem guarnir gran matí ab la roba de nostra capella, e molt, honradament, e nobla; e fo ab nós Arnau de Gurp, bisbe de Barcelona, e el bisbe de Cartagènia; e tots quats clergues nós trobam nós los faem guarnir ab capes de sàmit e d'altres draps ab aur. E ab nostres creus e ab image de Nostra Dona sancta Maria.¹³⁰

Els vasos, els retaules, les creus i els induments registrats tenen un gran interès, ja que s'enumeren materials i tipologies, alguns dels quals poc difosos fins aleshores pels territoris de la Corona, com és el cas dels retaules. També té interès la marededéu esmentada al text cronístic transcrit, que es pot identificar amb la «magesat d'argent» citada al document de Cancelleria.¹³¹ Dissortadament, no és possible vincular cap de les peces de plata enumerades als centres productors d'aleshores, ni en podem precisar la cronologia. Amb tot, el repertori és prou eloqüent sobre el fast que imperava a la capella. S'esmenten tres creus, dues de les quals de plata i la tercera de cristall. Una d'elles contenia un fragment de la veracreu. A més d'aquest testimoni cristològic, ignorem l'abast del tresor de relíquies àulic dipositat a l'arqueta de plata que s'enumera. Se citen set calzes, un encenser i la corresponent naveta, ultra dues ampolles igualment de plata, com també ho eren els quatre bordons que es computen. Dels quatre candelers, dos eren d'argent i els restants de cristall de roca. Es mencionen dotze capes de seda i els fermalls d'argent destinats a subjectar-les. Els induments comprenien quatre casulles, tres dalmàtiques, setze sobrepellissos, dotze amits, un camis i dues camises romanes, entre d'altres elements. Per vestir l'altar, s'esmenten draps i dos frontals, tot de seda, un teixit que també s'emprava per a protegir la majestat i alguna de les creus. Del tresor, també en formaven part un oficiari i un missal.

Els materials que se citen són els usuals als aixovars litúrgics, però no podem passar per alt la menció d'un drap morisc o d'un de seda d'Alexandria, ni tampoc l'enumeració dels quatre retaules d'argent i de la majestat que, com hem suggerit, potser es pot identificar amb l'emprada per a presidir l'altar de la mesquita de l'alcàsser de Múrcia el dia que fou consagrada al culte cristià. De totes aquestes peces, n'hi ha algunes que reapareixen anys més tard al primer codicil del monarca dictat l'any 1276, particularment els retaules, un dels quals, dedicat a la Mare de Déu, s'identifica com un regal d'Alfons de Castella, el gendre del rei. Va llegar-lo al monestir de Poblet amb altres béns mobles un dels quals la creu de plata, adornada amb un camafeu, que el Conqueridor sembla haver apreciat especialment. Dins el mateix document, va disposar que una part del contingut de la capella àulica passés a Sant Vicent de València.¹³²

El rastre d'aquestes peces es perd després d'aquesta data, excepció feta de la creu amb el camafeu¹³³ que, tot i el retard, va acabar essent cedida al monestir pobletà en temps de Jaume II, nét del

130. JAUME I, *Crònica*, cap. 450.

131. Es pot acceptar aquesta interpretació, ja que la mare del rei, al testament de l'any 1211 (vegeu la nota 28), empra el terme diversos cops i sempre en relació amb imatges que majoritàriament són marianes.

132. ANTONI UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 22, p. 157.

133. La presència del camafeu, que sembla haver estat el distintiu de la creu, ens alerta del valor atorgat durant l'edat mitjana als vestigis de l'antiguitat, fins al punt d'atresorar-los o de potenciar-ne la còpia fidel als tallers de la Itàlia meridional. L'aixovar de Constança de Sicília n'estava ben proveït i, a Castella, alguns dels objectes que van pertànyer a Alfons el Savi, com ara les taules reliquiari ofrenades a la catedral de Sevilla, les conegudes «tablas alfonsies», s'embelleixen amb exemplars de gran qualitat.

Conqueridor (1305).¹³⁴ No tenim cap obra equivalent per a evocar-la. Però la descripció que se'n fa en un document del 1274 ens alerta sobre la seva magnificència i la seva riquesa:

Item unam brancham factam ad modum crucis, in medio cuius est unus capmafeu albus et in circuitu branche sunt quatuor safirs magni et octo balais et quatuor perle magne et XLIII safiretz, et in medio in circuitu illius capmafeu sunt IIII maracdetz magni et IIII perle et octo safirs et in circuitu cuiuslibet perle VI balaiyets, et in circuitu dicti capmafeu XXI maracdetz.¹³⁵

Com reconeix el rei, alguns dels objectes de la seva capella li van pervenir com a obsequis. No podem descartar que, igual que ho va fer el rei de Castella amb el retaule de plata, el seu consogre, Lluís IX de França, li hagués fet algun present similar. El rei va posseir una Bíblia francesa, que va ser venuda fa uns quants anys.¹³⁶ Més enllà, la documentació permet seguir la pista de l'exemplar d'aquesta mateixa filiació que va pertànyer a Pere el Gran.¹³⁷ Tot i que aleshores, segons ho prova l'enigmàtic artífex del rellevant *Vidal Maior*, ja hi ha artífexs forans establerts als territoris de la Corona que poden executar-les, els arxius són avars a l'hora de desvetllar-ne els noms.¹³⁸

9. MANUFACTURES DE LUXE A L'ENTORN ÀULIC

Segons apunten els documents, el tresor reial es va anar incrementant amb objectes preciosos de procedències molt disperses, un fet que incideix directament en la seva filiació formal. Arran de l'enllaç del rei amb Violant d'Hongria l'any 1234, s'hi van incorporar joies hongareses, evocades genèricament en diversos documents que situen les caixes on es custodiaven als castells de Montsó (1240) i Gardeny (1251).¹³⁹ No coneixem la composició d'aquest aixovar ni el destí final del conjunt de peces que l'integraven, tot i que una part va passar a Violant de Castella, la filla primogènita.¹⁴⁰

134. Martí de BARCELONA, «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudis Franciscans*, vol. 92 (1991), doc. 104, p. 128-129.

135. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, doc. 3, p. 300.

136. Es dona notícia de la venda a François AVRIL, Jean-Pierre ANIEL, Mireille MENTRÉ, Alix SAULNIER i Yolanda ZALUSKA, *Manuscrits de la Péninsule Ibérique*, París, 1982, p. 75 (venda Sotheby, 20 de desembre de 1948, lot 422). Pel que fa a la filiació estilística del manuscrit, vegeu Rafael BRANNER, *Manuscript painting in Paris during the reign of Saint Louis*, Berkeley, Los Angeles, Londres, 1977; Isabel ESCANDELL PROUST, «Los libros a través de la documentación de la Cancillería real de Jaime II de Aragón (1291-1327)», a M. Luisa MELERO et al. (ed.), *Imágenes y promotores...*, p. 327-335. Isabel ESCANDELL PROUST, «Libros y miniaturas en Cataluña 1250-1336», a José Joaquín YARZA LUACES (ed.), *La miniatura medieval en la península ibérica*, Murcia, 2007, p. 95-143.

137. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eva*, vol. I, Barcelona, 1908 (Barcelona, 2000), doc. VIII, p. 8-9.

138. Significativament, l'any 1291 treballa a Osca un Gil Pou, identificat com a il·luminador (Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents...*, doc. XI, p. 10-11) i un Berenguer Fullit, pintor i il·luminador, està al servei d'Alfons el Liberal, per al qual sembla haver confeccionat una Bíblia. Més enllà, treballa per a Jaume II: Josep GUDIOL CUNILL, *Els Primitius*, vol. III, Barcelona, 1955, p. 49-50. Pel que fa al *Vidal Maior*, n'hi ha una edició facsímil, que s'acompanya d'un volum d'estudis: *Vidal Mayor. Estudios*, Osca, 1989, 2 v.

139. Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. II, doc. 307, p. 72; Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos...*, vol. IV, doc. 585, p. 51. Aquest darrer document correspon al testament de la reina en el qual disposa la distribució de les joies entre les quatre filles, a voluntat de Jaume, però indica que Violant ja n'havia rebut. El rei fa referència a aquesta qüestió al seu propi testament de l'any 1272: Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 21, p. 148. Es dona notícia del possible rastre d'algunes peces de l'aixovar reial a Oliver BRACHFELD, «Una família hongaresa a Catalunya al segle XIII», a *Homenatge a Antoni Rubió...*, vol. III, p. 599-606, especialment p. 605, nota 1.

140. Ho reconeix Violant d'Hongria al seu testament (15 d'octubre de 1251): Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, doc. IX, p. 437-439, especialment p. 438. També ho reconeix el rei al testament que va dictar el 1272: Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 21, p. 148.

En el cas de Constança de Sicília, el seu matrimoni l'any 1273 amb l'infant Pere va comportar l'arribada a Catalunya d'un riquíssim tresor, registrat en un minuciós inventari.¹⁴¹ A pesar de les dificultats de lectura, s'hi enumeren joies d'or i plata (copes amb cobertor, anaps, corones, nosques, corretges, anells) adornades amb gemmes (balaixos, safirs, maragdes, robins), esmalts i camafeus («cum cameolo uno in medio ad caput hominis cum corona [...] cum cameolo in medio ad medi homine»). Per les seves característiques, han de ser manufactures sicilianes, tot i que també n'hi ha que s'identifiquen com a parisenques: d'«opere gallico». Del conjunt, destaca el «faldistorium de auro» adornat amb pedres,¹⁴² una escala d'argent,¹⁴³ les peces d'una àmplia vaixel·la de plata i diversos canelobres. Finalment, s'enumeren els objectes litúrgics de la capella privativa, entre els quals una creu d'or adornada amb safirs i maragdes, una creu de cristall de roca, la figura d'un àngel d'or, un altar portàtil de jaspí emmarcat en argent, el calze, la patena, l'encenser i les ampolles, etcètera.

Si avaluem el tresor reial com el resultat d'incorporacions de cronologia i origen dispar, hem de considerar un altre punt d'origen: Roma. D'allí, van arribar les insígnies de la coronació de Pere el Catòlic l'any 1204¹⁴⁴ que, com corresponia, va heretar el Conqueridor. Un document de l'any 1218 les enumera. Se citen la corona, la mitra, el ceptre i el pom.¹⁴⁵

La ciutat papal era un aiguabarreig comercial i artístic i, en conseqüència, la filiació d'aquestes peces es fa difícil d'avaluar. Les luxoses manufactures d'origen anglès o llemosí que pertanyen als membres de la casa reial van poder tenir aquest mateix origen, en aquest cas com a centre de redistribució. Dels induments eclesiàstics confeccionats en *opus anglicanum*, entre els quals hi ha el magnífic exemplar conservat a Daroca fins a la seva incorporació al Museo Arqueológico Nacional de Madrid,¹⁴⁶ l'infant Sanç d'Aragó, fill del Conqueridor i arquebisbe de Toledo entre els anys 1266 i 1275, en va posseir una capella sencera. Consta a l'inventari dels seus béns aixecat a la seva mort.¹⁴⁷

Pel que fa a les peces, tant profanes com d'ús sagrat, llavorades a Llemotges, van arribar a la Península per terra i mar, però es van poder adquirir igualment a Roma, com ho acredita una notícia de l'any 1238 relativa al monestir de Sant Cugat del Vallès.¹⁴⁸ L'època del Conqueridor és el moment àlgid pel que fa a la difusió de l'esmalteria llemosina i nombrosos inventaris atesten el seu ressò als territoris de la Corona.¹⁴⁹ Per ara, això no obstant, la seva incidència a la casa reial encara s'ha d'acreditar documentalment.

141. Daniel GIRONA, «Mullerament del infant En Pere de Cathalunya ab Madona Constança de Sicilia», a *Congrés d'Història...*, p. 232-299, especialment doc. xxx, p. 285-290.

142. El terme designa un setial de tipologia equivalent a la «cadira de Sant Ramon» de Roda d'Isàvena, en aquest cas llavorada en ivori, objecte robat per Eric el Belga que va ser recuperat anys després, només parcialment.

143. Les escales de plata sovintegen als aixovars reials femenins de la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Possiblement, s'empraven per a pujar al llit d'aparat.

144. Sobre la coronació romana, vegeu Antonio DURÁN GUDIOL, «El rito de la coronación del rey de Aragón», *Argensola*, vol. 103 (1989), p. 17-39, especialment p. 17-19.

145. Rafael CONDE DELGADO DE MOLINA, «Las insígnias de coronación de Pedro I-II "El Católico" depositadas en el monasterio de Sijena», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 28 (1998), p. 147-156.

146. Madrid, MAN, núm. inv. 52022. S'estudia a Felipa NIÑO MAS, «La Capa de Daroca», a *Homenaje a Mérida*, vol. III, Madrid, 1935, p. 65-74.

147. «Documentos inéditos que pueden servir para la historia del Arte Español», a *El Arte en España*, vol. VII (1868), p. 20-21 i 45-47. El document transcrit a la primera part de l'estudi registra la troballa a la catedral de Toledo, l'any 1503, del cadàver de l'arquebisbe revestit amb les insígnies episcopals. A la segona part, es transcriu l'inventari dels ornaments, els llibres i els induments litúrgics que li van pertànyer, entre els quals una capella en *opus anglicanum*.

148. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Los esmaltes de Limoges en España», a *De Limoges a Silos*, catàleg d'exposició, Madrid, 2001, doc. 4, p. 103.

149. Ho testimonien diversos inventaris. Al de la capella de la Mare de Déu del Pilar, elaborat l'any 1312, s'hi registren: «testas de Limoges», dues creus, dues ampolles, dos encensers, dues navetes, un colom eucarístic i sis canelobres: Ricardo del

Sovint, els objectes de major sumptuositat van ser moneda de canvi en mans del rei o de l'infant Pere, que actuà de manera similar. Precisament, és a través de les operacions d'empenyorament i recuperació que molts cops els atestem. El rei Jaume, ultra la corona que va endur-se al Concili de Lió, en va posseir dues més, denominades major i menor, respectivament,¹⁵⁰ i una de morisca. Una corretja luxosíssima d'or, adornada amb safirs, balaixos i perles, es descriu entre altres objectes el 1274.¹⁵¹ Ha de ser la que es menciona al codicil del 1276, indicant que aleshores està en poder del monestir de Poblet.¹⁵²

Tot i haver promulgat una llei sumptuària força restrictiva l'any 1234,¹⁵³ les joies que pertanyen al monarca i les notícies al·lusives a l'ús de seda en la seva indumentària acrediten que va servir-se'n com a distintiu del seu rang. De la mateixa manera, les insígnies reials van assenyalar la seva condició àulica. Va posseir un tron, que el 1263 tenia empenyorat,¹⁵⁴ i nombroses nosques i teixells d'or amb pedres precioses per a subjectar el mantell.¹⁵⁵ La vaixel·la privativa, de plata, la componien nombroses peces (escudelles, talladors, copes amb cobertor, etcètera).¹⁵⁶ Probablement és la que, a la mort del rei, està en possessió de Pere el Gran, que segueix emprant-la com a moneda de canvi.¹⁵⁷

10. PANTEÓ I SEPULCRE: MEMÒRIA FUNERÀRIA A L'ÈPOCA DEL CONQUERIDOR

Jaume I va morir a València el 27 de juliol de l'any 1276 vestint l'hàbit cistercenc que va adoptar en abdicar pocs dies abans. Aquests fets són evocats a la Crònica reial¹⁵⁸ i per Ramon Muntaner, que fou testimoni de la magnificència dels funerals d'estat que la ciutat li va dedicar.¹⁵⁹ Fou sebollit provisionalment a la catedral i traslladat a Poblet dos anys més tard (1278),¹⁶⁰ d'acord amb la voluntat del monarca. El testament, dictat el 6 de maig de 1232 a Tarragona, és inequívoc respecte a la voluntat d'acollir-se al monestir cistercenc: «Eligo sepulturam meam apud monasterium de Populeto.»¹⁶¹

ARCO, «El templo de Nuestra Señora del Pilar en la Edad Media», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. I (1948), p. 9-147, especialment p. 89-92. Es reuneixen documents del segle XIII a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Los esmaltes de Limoges en España», a *De Limoges...*, doc. 2, p. 103 (any 1229); doc. 7, p. 104 (1266); doc. 10, p. 104 (1278); doc. 13, p. 104 (1299); doc. 14, p. 104 (*ante quem* 1300); doc. 16, p. 104 (1318); doc. 17, p. 104 (1318); doc. 18, p. 104 (1318); doc. 19, p. 104 (1318), etcètera. Els documents corresponen a Barcelona, al monestir de Siresa (Osca), a les esglésies temples de Corbins i Peníscola, a la ciutat de Saragossa, etcètera.

150. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, doc. 2 i 3, p. 299-300, 288 i 291.

151. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, doc. 3, p. 300.

152. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 22, p. 157.

153. Peire de MARCA, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*, París, 1688, doc. DXXIII, VII, col. 1430

154. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, p. 287.

155. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, doc. 2, 3 i 6, p. 299-300 i 302.

156. Bonifacio PALACIOS MARTÍN, «El tesoro real de la Corona Aragonesa y su función económica. Época de formación», a *Homenaje...*, doc. 7, p. 302-303.

157. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran...*, doc. 78, p. 474.

158. JAUME I, *Crònica*, cap. 564-565.

159. Ramon MUNTANER, *Crònica*, cap. 28; Salvador CARRERES ZACARÉS, «Exequias regias en Valencia (1270-1410)», a *III Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. I, València, 1923, p. 249-271, especialment p. 251.

160. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 403; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Segona part: del regnat fins a l'any 1282*, Barcelona, 1962 (Barcelona, 1995), doc. 11, p. 65 (1276).

161. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 19, p. 137.

Abans d'això, l'any 1226 havia manifestat el desig de ser inhumat a Sixena,¹⁶² on havien estat transportades les despulles del seu pare, Pere el Catòlic, des de Muret, l'any 1213, i on ja descansava la seva àvia, Sança de Castella, fundadora de la casa. El panteó ocupa la capella consagrada a sant Pere, al creuer de l'església, i ambdós sarcòfags estan instal·lats dins sengles arcs solis excavats al mur (figura 12). El frontal de l'arca del rei ostentava la preceptiva inscripció, ara perduda, i els cronistes domèstics esmenten la presència de pintures desaparegudes entorn dels mausoleus.¹⁶³

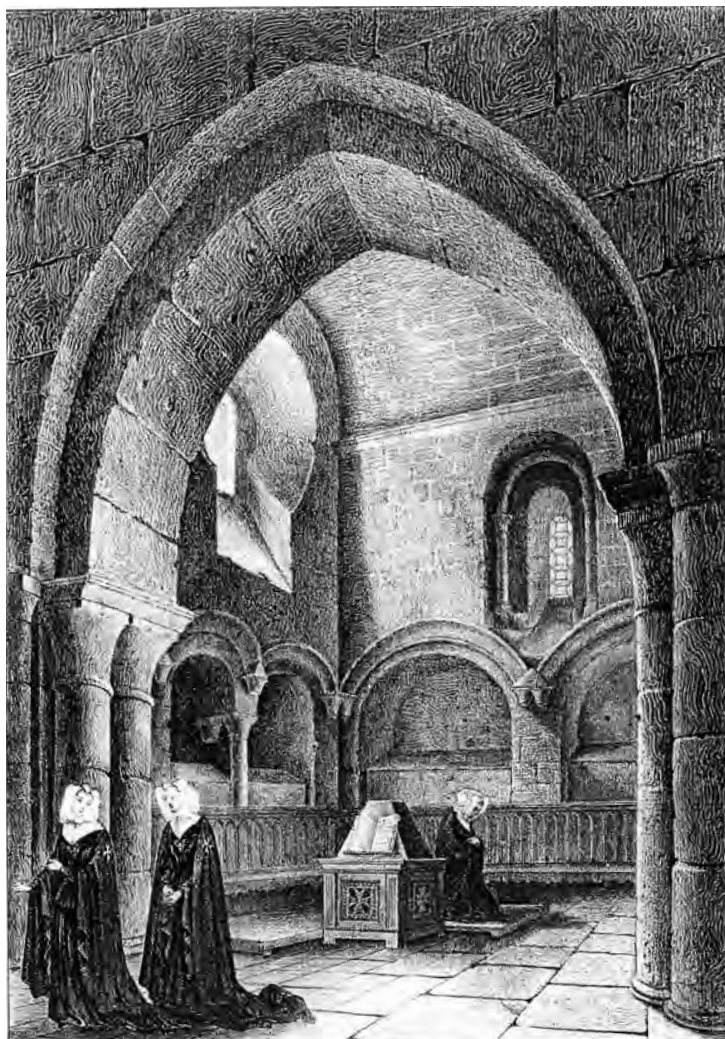

FIGURA 12. Panteó reial a l'església santjoanista de Sixena.

162. Ambrosio HUICI MIRANDA i M. Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1236)*, vol. I, València, 1976, doc. 78 (3 d'abril de 1226).

163. Mariano de PANO Y RUATA, *Real monasterio de Santa María de Sijena*, Saragossa, 2004, p. 191; Mariano de PANO Y RUATA, «Acta de apertura y reconocimiento de los sepulcros reales del monasterio de Sijena», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. XI (1887), p. 162.

A diferència del document del 1232, poc concís en matèria funerària, el testament de Jaume I del 1242 és més detallat.¹⁶⁴ S'hi invoquen les característiques del túmul previst i la seva topografia. Parla d'un sepulcre excavat a terra, davant l'altar major del monestir, «in loco per quem vadant ad altare transeuntes», i al mateix paràgraf es refereix al túmul cenotafi que ha de complementar-lo, indicant que no vol que «sigui pintat»,¹⁶⁵ una tria que sembla apuntar vers la variant funerària més humil entre les possibles.

El tercer testament, dictat a Montpeller l'any 1272, és el més extens en matèria sepulcral.¹⁶⁶ En aquest cas, s'indica que la tomba (hi al·ludeix en termes de *monumentum*) s'ha d'emplaçar al costat de la del seu avi, Alfons el Cast:

Ibi nostrum corpus sepelire mandamus iuxta monumentum illustris Ildefonsi felicis recordationis avi nostri, subsequenter, scilicet, post ipsum monumentum volumus enim quod eius monumentum sit primus.

Entre el document del 1242 i el del 1272, Jaume I havia viatjat a Toledo, on passà el Nadal del 1268 amb el seu fill, Sanç, arquebisbe d'aquella seu, i l'any 1269 havia visitat Burgos. Ambdues ciutats eren portaveus destacats d'una modalitat sepulcral que, tot i haver tingut incidència a Catalunya i a Aragó durant el romànic, s'havia abandonat en el decurs del segle XIII. No sabem com era el *monumentum* d'Alfons el Cast a Poblet, però Ripoll custodiava (i segueix conservant) sepulcres comtals per als quals aquest qualificatiu resulta del tot escaient.¹⁶⁷ Això, però, no havia tingut continuïtat. Per contra, a Castella, el segle XIII comportà el rel·lançament del sepulcre monumental. Ho certifiquen a bastament els capítols consagrats a la matèria a les *Partidas* d'Alfons X i les disposicions testamentàries d'alguns parents directes del mateix Conqueridor, com ara l'infant Don Juan Manuel, el seu gendre.¹⁶⁸ Al panteó reial de Compostella, els sarcòfags incorporen figures jacentes sobre la coberta. A Las Huelgas de Burgos, les caixes ostenten riques labors escultòriques al seu perímetre exterior. És versemblant pressuposar que Jaume I ho va veure i el canvi d'orientació, pel que fa al seu sepulcre, potser hi va tenir quelcom a veure.

Dissortadament, no s'ha conservat cap vestigi del túmul que va acollir les seves despulles fins que Pere el Cerimoniós va concebre el panteó dinàstic i els rellevants sepulcres que n'havien de formar part (figura 13). Tot i que a Poblet es conserven uns fragments d'aspecte mudèjar, en guix, que s'han

164. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 20, p. 138.

165. A la Corona d'Aragó, durant el segle XIII, el sepulcre pintat devia constituir la fórmula més sumptuosa entre les possibles. Es podia ornamentar pictòricament el sarcòfag o bé el seu entorn, segons es constata a les pintures de Sant Pau de Casserres (Museu de Solsona) o a les de San Miguel de Barluenga (Osca), que romanen *in situ*. Altres testimonis acrediten el manteniment d'aquesta fórmula durant el segle XIV a Aragó (Foces, La Almunia de Doña Godina).

166. Antoni UDINA I ABELLÓ, *Els testaments...*, doc. 21, p. 144.

167. Recordem els sobers vestigis del panteó comtal de Ripoll o el que roman a Sant Joan de la Peña i, alhora, el sepulcre de la reina Sança provinent del monestir de Seròs (ara a les Dominiques de Jaca). Una valoració general sobre aquesta qüestió a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Panthéons comtaux en Catalogne à l'époque romane. Les inhumations privilégiées du monastère de Ripoll», a *Mémoires, tombeaux et sépultures à l'époque romane, Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XLII (2011), p. 103-114.

168. «Comendo mi cuerpo que sea enterrado en Ucles con la infanta donna Constança mi mujer et con nuestro fijo don Alfonso, et que se fagan las sepulturas mucho apuestas et muy buenas»: Juan TORRES FONTES, «El testamento del Infante Don Manuel (1283)», *Miscelánea Medieval Murciana*, vol. VII (1981), p. 18. Una panoràmica sobre els sepulcres monumentals d'aquest període a José Joaquín YARZA LUACES, «Despesas fazen los omnes de muchas guisas en soterrar los muertos», *Fragmentos*, núm. 2 (1984), p. 4-19.

considerat provinents d'aquest túmul, l'atribució no té un fonament gaire sòlid.¹⁶⁹ El cadàver del Conqueridor fou dipositat vers l'any 1373 dins el sarcòfag definitiu. Era d'alabastre i estava presidit per dues imatges jacents. Les havia realitzat Jaume Cascalls, l'una «a figura e a manera de rey coronat» i l'altra, «a figura e manera de monge, ab son abit vestit, e qui jau tinent corona reyal en son cap.»¹⁷⁰ Aquesta darrera evocava la faisó en què fou inhumat el 1276, d'acord amb les prerrogatives establertes per la «tradio corporis et animae».¹⁷¹ A Poblet, el nou sepulcre d'Alfons el Cast també s'acomodava a aquests preceptes iconogràfics,¹⁷² com s'esdeingué durant el segle XIV amb les efigies funeràries d'altres membres de la dinastia inhumats a Santes Creus i a diversos convents mendicants.¹⁷³

FIGURA 13. Panteó reial de Poblet. Litografia de Francesc Xavier Parcerisa.

Per decisió de Pere el Cerimoniós, Poblet es transformà en panteó dinàstic i acollí les despulles dels membres de la dinastia fins a la darrera del segle XV.¹⁷⁴ Jaume I formà part d'aquesta galeria reial, que presidia, conjuntament amb Alfons el Cast, des d'una posició preferent enfront de l'altar major, però fou l'únic. El pare reposava a Sixena; la mare, a Roma. La seva esposa, Violant d'Hongria, d'acord amb la seva darrera voluntat, a Vallbona de les Monges, on roman el seu túmul encastat a la banda de l'Evangelí de la capella presbiteral.¹⁷⁵ També hi va ser enterrada la infanta Sança, una de les seves filles,

169. Publica una fotografia d'aquests materials Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, p. 209, referències a les p. 249-250.

170. Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, p. 278.

171. Vegeu la nota 173.

172. Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, p. 278-279.

173. És el cas de Jaume el Just, Maria de Xipre, Elisenda de Montcada, Teresa d'Entença, la mare del Conqueridor, Alfons el Benigne i Elionor de Castella: cf. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Los indumentos del cuerpo a la espera del Juicio Final», *Vestiduras Ricas*, catàleg d'exposició, Madrid, 2005, p. 73-88.

174. Analitza el procés d'obra dels sepulcres Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, p. 262-296. Vegeu també Ricardo del ARCO, *Sepulcros de la Casa Real de Aragón*, Madrid, 1945. Per als documents, vegeu Frederic MARÈS DEULOVOL, *Las tumbas reales de los monarcas de Cataluña y Aragón del monasterio de Santa Maria de Poblet*, Barcelona, 1952.

175. Violant d'Hongria havia disposat ser enterrada a Benifassà l'any 1236, però modificà aquesta elecció quan emmalal·lí a Osca i dictà el seu testament el 15 d'octubre de 1251: Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, doc. IX, p. 437-439.

que va morir fadrina,¹⁷⁶ i ho va pretendre la reina Violant de Castella, esposa d'Alfons el Savi, segons el seu testament dictat a Lleida el 1275.¹⁷⁷ La infanta Maria († 1268), també fadrina, va morir a Saragossa, on fou inhumada.¹⁷⁸ El panteó, com a espai comú des del qual els membres del llinatge mostren la seva cohesió més enllà de la mort, va ser, durant el regnat de Jaume I, un concepte menys vigorós que no ho havia estat durant l'època comtal.

Aquesta realitat resulta coherent amb les evidències que observem en altres àmbits artístics durant el regnat de Jaume I. Els *feys* que evoca el rei a la seva crònica són militars i el seu prestigi s'hi sustenta. No emprà altres instruments per assolir la glòria pòstuma. Des d'aquesta perspectiva, la mentalitat del Conqueridor se'ns revela ancorada en el passat i allunyada de les vies que traça el món que li fou contemporani per expressar l'excel·lència àulica. Anys a venir, sant Vicent Ferrer als seus sermons recorda que «cort e palau de rey requer gran casa»; probablement Jaume I també ho hauria subscrit, però tenim pocs arguments documentals que certifiquin la seva voluntat d'assolir-ho.

176. Josep Joan PIQUER I JOVER, *Abaciologi de Vallbona. Història del monestir 1153-1990*, 2a ed., Vallbona de les Monges, 1990, p. 96-97.

177. Josep Joan PIQUER I JOVER, *Abaciologi...*, p. 97-98.

178. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part...*, p. 238.

L'activitat científica en temps de Jaume I

La cirurgia i la guerra en temps de Jaume I*

Lluís CIFUENTES I COMAMALA
Universitat de Barcelona. Centre de Documentació Ramon Llull

«Cal que els bons cirurgians acudeixin als Estudis
de medicina i a justes i a molts fets d'armes perillosíssims»
(Henri de MONDEVILLE, *Chirurgia*, llibre II, Notabilia introductoria, xxv)

1. L'ASSISTÈNCIA ALS COMBATENTS AL SEGLE XIII

L'Europa medieval va veure sorgir, entre altres novetats, la preocupació pels ferits en la guerra i la creació d'un sistema organitzat d'assistència, tant als exèrcits de terra com a les armades navals. Igual com en el cas d'altres novetats en l'àmbit de la salut, Europa recuperava antigues tradicions que havien estat vigents a la civilització grecoromana i que continuaven vives entre els bizantins i els àrabs. Era una recuperació, però, que bevia en un procés social propi, que s'enriquia amb el contacte amb aquestes dues grans civilitzacions, sobretot l'arabomusulmana.

La guerra era, a l'Europa feudal, una conjuntura freqüent, gairebé una realitat quotidiana, i l'exportació de la violència als seus límits exteriors en forma de croades no la va fer menys present i pròxima. Les croades, de fet, amb el contacte amb bizantins i musulmans que van permetre i amb els gravíssims problemes sanitaris que van comportar, incitaren uns canvis pel que fa a l'assistència sanitària als combatents que, a poc a poc, gràcies a una conjuntura social i mèdica receptiva, es van anar difonent per l'Occident europeu.¹

Una de les traduccions catalanes del *Secretum secretorum*, una important obra d'origen àrab de didàctica política adreçada als governants que va arribar a Europa en dos estadis redaccionals i per

* Aquest treball s'inscriu dins el marc del Projecte de Recerca finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación «Ciència. cat: hacia un corpus digital de la ciencia y de la técnica en catalán en el contexto románico durante la Edad Media y el Renacimiento» (FFI2008-02163/FISO, dirigit per l'autor; vegeu www.ciencia.cat), i dins el del Grup de Recerca Consolidat pel Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya «Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana» (SGR2009-1261), dirigit per Lola Badia, Universitat de Barcelona; vegeu www.narpan.net). Agraïments: Lola Badia, Antònia Carré, Carmel Ferragud.

1. MITCHELL (2004) és un estudi de l'assistència sanitària a les croades a partir de testimonis documentals, literaris i paleopatològics, tot i que fet exclusivament amb bibliografia en llengua anglesa. La història de la medicina militar a l'Europa medieval fou estudiada per GARRISON (1922), CASARINI (1929) i PELLEGRINI (1932), entre d'altres, i més recentment ho ha estat per GUILLERMAND i FABRE (1982-1984) i MOUNIER-KUHN (2006). Per a l'àmbit ibèric en general, vegeu MASSONS (1994). Per a la Corona d'Aragó, CIFUENTES (1993) i VILANOVA (1998).

dues vies de penetració diferents al llarg del segle XIII,² donava consells ben clars al monarca sobre aquesta qüestió:

Com deu anar lo rey en batalla. — Quant seràs en la ost ho en la batalla hordena un çert lloch on puguen la tua gent recórrer a beure si ls pend[r]ia gran set ho si an fam on puguen menjar. Ages un altre lloch on recorren aquells qui seran nafrats, en lo qual lloch tingues almenys deu bons metges sirurgians, los quals prenguen bona quitaçió e bon sou de tu; e açò serà un clau de amor que metràs en los coratges dels teus soldats, car vehent que han hon poden recórrer de bons metges pus valentment e ab menys paor se metran avant en la batalla. [...] Ten sment, axí mateix, que si sabràs los pous o les fonts de les quals beuen los enemichs, e ab les tues aspies trachtes que y vagen e que y meten verins per coses que cor[r]ompen les aygües, axí com plom e forment e semblants coses, en guisa que mates tos enemichs sens colp e sens farida, car bevent ells de les aygües axí corruptes metràs en ells enfermetat e morran axí tos enemichs sens que tu no y despendràs diner negú...³

Aquesta versió catalana, però, no és del segle XIII, sinó produïda, aparentment, al sud d'Itàlia a principis de la segona meitat del segle XV (Zamuner, 2006). El seu text, amb interpolacions com aquesta, ens transmet una realitat pràctica, en l'àmbit que aquí interessa, ben diferent de la coetània de Jaume I.

En efecte, fins molt a finals del segle XIII, l'assistència sanitària que els combatents podien esperar durant i després de la batalla, quan existia, tenia ben poc d'organitzada i menys encara d'eficient i d'instruïda. Els monarques i altres caps militars destacats tenien els propis metges a sou, habitualment els de cirurgia, que tenien l'obligació d'acompanyar-los a la guerra. L'assistència sanitària que aquests metges prestaven es limitava als seus patrons i, com a molt, als membres de l'elit.

Més enllà d'aquests metges, posseïdors d'una formació valorada, entre la milícia reclutada la presència d'altres individus que practicaven l'ofici quirúrgic —cirurgians i molt sovint simples barbers— no era estranya, per bé que més o menys escadussera i gairebé sempre a títol personal, no estimulada pels organitzadors o comandants de l'exèrcit, i els soldats havien de pagar-se els serveis d'aquests cirurgians quan els necessitaven.

Als exèrcits més preparats, els combatents potser podien comptar amb un lloc a recer, protegit per carros i apartat de la línia de batalla, on tenien a l'abast aigua, vi, menjar i el material quirúrgic més elemental: benes i estopa. Allí podien guarir-se les ferides, rentar-les, refer-se'n i reposar. Per a aquestes accions, generalment havien de valdre's per ells mateixos o de la solidaritat entre ells —com s'exposa al capítol 173 del *Llibre dels feits*, amb la implicació directa del monarca—, de l'assistència de frares o de dones, més que no pas esperar la presència d'algun cirurgià o barber.

Al capítol esmentat del *Llibre dels feits*, el rei Jaume, personalment, va tenir cura de la ferida de fletxa que va rebre a la cama el seu oncle, Bernat Guillem d'Entença (o de Montpeller), durant el setge de Borriana. Jaume va extreure la fletxa i va netejar la ferida amb estopa i aigua, i a continuació la hi va fer embenar. Així és reportat a la crònica reial:

2. Vegeu RYAN i SCHMITT (1982) i WILLIAMS (2003). La seva difusió en llengües romàniques a ZAMUNER (2005). El *Llibre de doctrina del rei En Jaume* [II] (ed. per Solà, 1977) deriva, en part, d'aquesta obra. Sobre la difusió en català de l'una i de l'altra, vegeu CIFUENTES (2006, p. 173-176). A JAUME I (2009) David Garrido torna a editar aquest text insistint en la vella idea de Gabriel Llabrés, que l'atribuí al rei Jaume I.

3. Pseudo-Aristòtil, *Secret dels secrets*, llibre XI, cap. 6, segons la versió del ms. Madrid, Biblioteca Nacional, 1474 (segle XV), f. 47v-48r.

E dix-nos un escuder:
 —Senyor, ferit és Don Bernat Guillem [d'Entença] d'una sageta per la cama.
 E nós dixem:
 —E enviem per estopa a la host e tragam-ne la sageta.
 E faem-ho. E nós mateix traguem-la-li e metem-li de l'estopa ab aigua e faem-li lligar la nafra ab un tros de camisa d'un escuder; e, quan hac lligada la nafra, pregam-lo que es n'entrà's a la host, que nós li dariem consell e l'estalviarem tro ell fos millorat. E ell dix:
 —Senyor, no faré, qui també gorré aquí e mellor que no faria en la host.
 E anc negun ric hom non li venc acórrer si nós no. E vim que ell deïa valor gran, e sofrim-ho.⁴

Un cop efectuats els primers auxilis, solia traslladar-se el ferit a un lloc a recer, a la host, real o campament, on es pogués recuperar lluny del combat. Tot i que l'evident intenció del capítol és subratllar el valor i la fidelitat d'alguns nobles més pròxims al monarca, i beu en la literatura cavalleresca (vegeu a continuació), transmet una situació ben versemblant, tant per la intervenció del monarca, sobre la qual després s'insistirà, com sobre l'existència d'aquests indrets a recer.

Sobre aquests últims, segons la crònica de Lluís VI de França escrita per l'abat Suger de Saint-Denis vers 1137-1143, al gran exèrcit aixecat per fer front a l'atac de l'emperador el 1124,

[...] hom proveí també que, on fóra que la host entrés en combat, sempre que el lloc fos avinent, carros i carretes amb aigua i vi per als combatents fatigats i els ferits fossin col·locats en cercle, com els castells, de manera que aquells als qui les seves ferides els forcessin a abandonar la lluita s'hi poguessin reconfortar bevent i embenant-se ben fort les ferides, perquè, així envigorits, poguessin tornar al combat per tal d'obtenir la palma.⁵

Les cançons de gesta escrites a partir de finals del segle XI transmeten, fins cap al segle XIII, situacions molt limitades a l'autoajuda entre els guerrers i a la participació de religiosos i de dones.⁶ La més antiga, la cèlebre *Chanson de Roland* (poc abans de 1100), reflecteix un d'aquests episodis quan Rotllan socorre l'arquebisbe Turpí, li treu l'ausberg i li estripa el brial per embenar les ferides que té (estrofa CLXI). A la mateixa obra, els clergues s'encarreguen de recollir els ferits i de transportar-los, i també de sepultar els morts (estrofes CCXII-CCXIV), per evitar que siguin menjats pels llops, els porcs i els gossos (estrofa CXXXII) (ed. Riquer, 1983; citat per Casarini, 1929, p. 145-147, i Mounier-Kuhn, 2006, p. 89, a partir de Berthaud, 1907). A *Girart de Roussillon* (mitjan segle XII), el protagonista és ferit i només té a prop un monjo, del qual exclama que «no hi ha metge semblant fins a Babilònia» (Mounier-Kuhn, 2006, p. 89). A la *Chevalerie Vivien* (o *Covenant Vivien*), de la mateixa datació, un cavaller n'atén un altre de ferit, posa estopa a la ferida i la hi embena amb el brial. A la *Chanson de Jérusalem* (o *La conquête de Jérusalem*), del segle XII, Jofré de Bouillon fa anar les dames a assistir els

4. JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 173 (JAUME I, 2007, p. 257). Igualment, al capítol 217 (JAUME I, 2007, p. 290), un cavaller aragonès, missatger del mateix Bernat Guillem d'Entença i altres nobles, es presenta al rei per informar-lo de la batalla del Puig: «E saludà'ns de la llur part; e havia un colp en la cara e tenia una bena ab estopa.» S'han vist referents literaris (*Merlin*, I, 212) en aquest darrer passatge (MONTOLIU, 1925, p. 708).

5. «Provisum est etiam ut, ubicumque exercitus, apto tamen loco, certamen inirent, et carri et carrete aquam et vinum fessis et sauciatis deferentes, instar castellorum in corona locarentur, ut a labore bellico a vulneribus deficientes, inibi potando ac ligaturas restringendo fortiores, indurati ad palmam optinendam concertarent» (SUGER, 1929, paràgraf XXVIII, p. 226). Es discuteix l'evolució d'aquests llocs a recer a MOUNIER-KUHN (2006, p. 161-173).

6. El ressò de la sanitat militar a la literatura medieval fou rastrejat per GOULD i PYLE (1897), BERTHAUD (1907), HABERLING (1917) i CASARINI (1929), entre d'altres. Aquests estudis han servit de font a autors contemporanis, com MOUNIER-KUHN (2006).

ferits del primer assalt a la ciutat (Mounier-Kuhn, 2006, p. 90, a partir de Berthaud, 1907). A la *Chanson d'Anseïs, fils de Girbert* (segles XII-XIII), «els clergues van per a tot arreu, a la dreta, a l'esquerra, fins entre les potes dels cavalls; entre els seus braços prenen molts homes que han perdut els sentits i curen molts ferits.»⁷

El testimoni d'aquestes obres és d'un gran interès i ha estat emprat pels investigadors, però cal extremar-hi la precaució i tenir en compte les refaccions posteriors inherents al seu procés de difusió. Així, la cançó *Renaud de Montauban* (o *Les quatre fils Aymon*), datable vers 1195, té una llarga història que inclou reelaboracions a la cort borgonyona del segle xv (Baudelle-Michels, 2006), cosa que obliga a ser cauts quant a la cronologia correcta de les descripcions de l'actuació dels metges (*mires*) i dels seus mètodes terapèutics durant la guerra.⁸

Certament, però, algunes obres del segle XIII sí que inclouen referències més fiables a la presència de metges entre la milícia. Tant al *Lancelot* com al *Tristany* en prosa (primera meitat del segle XIII), hi ha una certa presència de metges en relació amb situacions bèl·liques o de combats personals. Al primer, els metges són cridats després d'una batalla per atendre Gawain (Paterson, 1988, p. 145). Al *Tristany*, els *mires* atenen els cavallers que arriben ferits del combat i algun guerrer queda tan malferit «ki n'a de mire mestier» (Ménard, 1987-1997, vol. 2, p. 169; vol. 3, p. 161-162, i vol. 5, p. 202).⁹ Escrita en un context més meridional, i més sensible a la cirurgia salernitana, la segona part de la *Canson de la Crosada* (vers 1228) esmenta la presència de metges instruïts («metges sapiens») en la guerra de setge i potser amb una certa organització al darrere (Paterson, 1988, p. 144-145).

Frares i dones solien ser els responsables, amb els propis mitjans, de fer front a la situació posterior a la batalla. Podien disposar de coneixements mèdics empírics més o menys rudimentaris, encara que no cal dir que valuosos en aquell context. D'altra banda, els cirurgians i els barbers que hi hagueren a la milícia tampoc no solien tenir coneixements més enllà de l'empirisme, cosa que els va valdre les crítiques radicals dels primers autors i traductors quirúrgics, com ara el bisbe Teodoric o Guillem Corretger (Cifuentes, 1999).

El recurs a les dones o donzelles per al tractament del cavaller malalt o ferit, encara que difícil de documentar, no devia ser estrany, tant a la rereguarda dels exèrcits com en altres circumstàncies de la vida violenta d'aquells. Alguns testimonis escrits o iconogràfics i també algunes representacions literàries, com ara les cançons de gesta esmentades o el *Lancelot* en prosa, així semblen provar-ho.¹⁰

A part dels monjos o els frares mendicants que podien acompanyar els combatents, els monestirs podien ser sol·licitats per tenir cura dels cavallers ferits, com il·lustra novament el *Lancelot*. Tot un

7. Ms. París, Bibliothèque Nationale, Fr. 4988 (segle XIII), f. 222v. Cito a partir de la traducció al francès actual d'aquest passatge, amb un gravat al·lusiú d'Édouard Zier («Après la bataille»), a GAUTIER (1884). Vegeu el gravat també a GUILLERMAND i FABRE (1982-1984, vol. 1, p. 210).

8. CASARINI (1929, p. 147-148) les esmenta erròniament com a incloses a la *Chanson de Roland*.

9. Jaume II, Pere III i Joan I posseïren el *Lancelot* (RUBIÓ i LLUCH, 1908-1921, vol. 2, doc. XL i CLXXXII; vol. 1, doc. CV, CXXVII i CCCI), del qual el 1362 circulava una traducció catalana (RUBIÓ i LLUCH, 1908-1921, vol. 1, doc. CCIV-CCV). El futur Joan I tenia, el 1383, un *Tristany* en francès il·luminat (RUBIÓ i LLUCH, 1908-1921, vol. 1, doc. CCCLXIV). Es conserven fragments de manuscrits en català de totes dues obres.

10. Vegeu-ne una síntesi a CIFUENTES (1993, p. 474-480); vegeu també MOUNIER-KUHN (2006, p. 89-91). CASARINI (1929, p. 164-165) comenta una important miniatura del *Liber ad honorem Augusti sive de rebus Siculis* (1196) de Pere d'Èboli sobre el setge de Nàpols de 1191 en la qual és representat el comte Ricard d'Acerra ferit per una fletxa i atès per un cirurgià acompanyat de dues dones que l'auxilien (ms. Berna, Burgerbibliothek, codex 120 II, f. 110r). Sobre la pràctica mèdica de les dones a la literatura cavalleresca, vegeu GOULD i PYLE (1897), GARRISON (1922, p. 87-89) i MOUNIER-KUHN (2006, p. 89-90). Per a les il·lustracions del *Lancelot* en prosa, vegeu per exemple el ms. París, Bibliothèque Nationale, Fr. 333 (segle XIV), f. 24v (una donzella assisteix Lancelot després d'haver begut de la font enverinada), reproduïda a GUILLERMAND i Fabre (1982-1984, vol. 1, p. 213).

catàleg de situacions que és la reminiscència d'una Europa sense creació intel·lectual ni assistència mèdica amb garanties més enllà dels recintes religiosos i més concretament monàstics.¹¹

Aquest és el panorama que devia donar-se en temps de Jaume I i que en res no és contradit per la imatge transmesa pel *Llibre dels feits*, tot i que convé tenir present —i no sempre es fa— que tant aquest tipus de textos (a cavall entre la història, la literatura i la propaganda) com la documentació oficial conservada tenien objectius diferents dels que sovint ens vindrien de gust: els uns i els altres són importants tant per les seves declaracions explícites com pels seus silencis.

En aquest sentit, la crònica reial no aporta notícies sobre la presència de metges prop del monarca durant les seves campanyes militars, encara que suposem —només per la datació d'alguns documents— que alguns dels que habitualment eren al seu servei, tant jueus com cristians, que després rebrien importants donacions al nou regne de València (Cifuentes, 1993, p. 453-454; Ferragud, 2009), l'hi acompanyaren.¹² De fet, si el capítol 173 respira urgència i improvisació, la narració de la ferida de ballesta al cap del rei (capítol 266), tot i que no l'esmenta en cap moment, deixa entreveure la participació d'un cirurgià. Però hi tornarem més endavant.

Amb les croades, sorgiren nous ordes religiosos i militars alhora, amb comeses relacionades amb les necessitats dels qui acudien a Terra Santa, ja fossin pelegrins o combatents. La protecció dels pelegrins, la defensa dels llocs que visitaven i l'assistència als pobres, els malalts i els ferits eren els seus objectius fonamentals. D'entre els nous ordes, els hospitalers s'especialitzaren en l'objectiu assistencial i fundaren grans centres d'acollida a Jerusalem i a Acre, i més tard a Rodes i a Malta. L'altre gran orde, el dels templers, tenia objectius més militars que assistencials, però els uns i els altres, com a guerrers, posseïen aquells coneixements empírics que els permetien l'assistència sanitària mútua i, d'altra banda, es mostraren molt sensibles als sabers i a les maneres de fer de l'enemic musulmà en aquest àmbit.¹³

Els àrabs, superiors intel·lectualment i pràctica, transmeteren coneixements, obres escrites i idees destinades a tenir una forta influència a l'Occident europeu, en part gràcies a l'activitat d'aquells monjos soldats. Així, tot i la seva comesa prioritàriament militar, a principis del segle XIV, en el moment de la dissolució de l'orde, els templers posseïen, als seus dominis catalans, alguns exponents importants d'aquests contactes culturals, entre els quals la traducció catalana més antiga que tenim documentada del *Secretum secretorum* i altra literatura tècnica relacionada amb els sabers mèdics i quirúrgics.¹⁴

11. París, Bibliothèque Nationale, Fr. 343 (segle XIV), f. 36v (Gawain, ferit al combat amb el cavaller errant, és portat per Ivain a un monestir masculí), reproduïda a GUILLERMAND i FABRE (1982-1984, vol. 1, p. 211). Aquest paper exercit per monestirs femenins, a GOULD i PYLE (1897, p. 243) i GASK (1950, p. 63).

12. Si que esmenta, en canvi, la presència d'apotecaris al setge de València (1238). Indica, però, que acudeixen al setge un cop ja s'ha establert, sens dubte atrets per les possibilitats de negoci que oferien —recordem que l'apotecari tenia un perfil mercantil molt acusat— i amb l'objectiu de remarcar el bon abastiment de l'exèrcit reial. Vegeu JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 265 («E trobava hom tota cosa que hom volgués, a vendre e a comprar, així con faria hom en una ciutat, sí que ipotocarís hi havia de Montpesller e de Lleida qui hi venien espècies, així con faria hom en una gran vila, també a malauts con a sans») i 270 («E aitant podem retraure de aquella host, que nós, que n'havem feïtes bé trenta, no vim anc neguna saó host tan bé bastada con aquella, de les coses que eren mester per ajuda d'home, sí que els malaltes trobaven consell d'apotecaris con si fossen en Barcelona o en Lleida»), a JAUME I (2007, p. 328 i 331).

13. BARBER i NICHOLSON (1994-1998) i MITCHELL (2007). Per a la Corona d'Aragó, vegeu CIFUENTES (1993, p. 566-576). Per al paper assistencial de les dones als hospitals dels ordes militars, vegeu en particular FOREY (1987).

14. Vegeu, especialment, VILLANUEVA (1806-1852, vol. 5, doc. 2, p. 200-202: *Cirurgia* de Teodoríc i *Tresor de pobres*) i MARTÍNEZ FERRANDO (1962, doc. 120, p. 165: *Secret dels secrets*). Les obres mèdiques foren assenyalades a CIFUENTES (1993, p. 572-573).

Tot i que les notícies d'aquestes obres tècniques són posteriors a Jaume I, convé tenir present, a l'hora d'interpretar l'actuació del monarca en el capítol 173 del *Llibre dels feits*, el lloc on fou educat durant la seva joventut: el castell de Montsó, centre dels dominis de l'orde del Temple a la Corona d'Aragó, que participà activament a la conquesta de València i hi rebé més tard importants donacions.

2. CAP A UN SISTEMA ORGANITZAT

Empès per aquestes influències exteriors i per les transformacions internes, l'Occident europeu va veure canviar el panorama de la sanitat militar al llarg del segle XIII. Al tombant del segle XIII al XIV són perceptibles, a diferents punts de la geografia de l'Europa llatina, els primers batecs d'un sistema organitzat d'assistència, que a partir d'aleshores aniria esdevenint la norma en tots els exèrcits i també sobre el mar. Des d'aleshores, l'assistència mèdica ja no seria privilegi de les elits, sinó cada vegada més patrimoni de la col·lectivitat. L'aparició de la burgesia i l'interès que demostrà per la salut, autèntica garantia del gaudi dels béns terrenals, portà a la creació d'un nou sistema mèdic fonamentat en una medicina racional representada pel galenisme, en la institució universitària i en el model de metge que n'emanava, i es forçà a poc a poc els qui quedaven fora d'aquest model a incorporar-s'hi superant exàmens i obtenint llicències per practicar.¹⁵

Aquestes grans novetats, originades als països de l'arc mediterrani nord-occidental, influïren i transformaren aviat molts àmbits de la vida quotidiana, i aparegueren així el sanejament urbà i els metges contractats per les ciutats per assistir els ciutadans que ho necessitessin, tant si eren a la vila com si anaven a la guerra amb la milícia comunal. No ha d'estranyar que sigui als exèrcits ciutadans, especialment en els de les zones més conflictives (Itàlia o Flandes), on primer es documenti la novetat del metge cirurgià contractat per al servei comú, ja a la primera meitat del segle XIII, com ho fou Ugo Borgognoni a Bolonya. Al llarg d'aquell segle, la presència de sanitaris a les milícies comunals s'intensificà i es diversificà, sobretot a Itàlia.¹⁶

A finals del segle XIII i principis del XIV, els monarques anaven a la guerra amb un important nombre de metges de cirurgia i de metges de física o físics —els graduats universitaris, experts en el galenisme i en la biologia aristotèlica—, i també d'altres individus amb comeses sanitàries sobre els humans i sobre els animals (barbers, apotecaris i manescals). La documentació informa que són els metges i els sanitaris del rei i no és gens explícita sobre l'abast social de la seva pràctica al camp de batalla (Cifuentes, 1993, p. 577-585). Les campanyes dels reis anglesos contra Escòcia i Gal·les d'aquells anys forneixen dades importants (Gask, 1950; Cifuentes, 1993, p. 438-442). Els exèrcits francesos també comptaren amb personal sanitari, entre el qual el mateix Henri de Mondeville, autor quirúrgic de gran talla.¹⁷

15. Per a l'àrea cultural catalana i, en general, la Corona d'Aragó, vegeu en particular McVAUGH (1993), GARCÍA BALLESTER (2001, 2002 i 2004) i FERRAGUD (2005).

16. Per als Països Baixos (on destaca la figura de Jan Yperman, contractat a Ieper a principis del segle XIV), vegeu CIFUENTES (1993, p. 443), a partir sobretot de METZ (1923) i MOULIN (1988, p. 58-63). Vegeu també HUIZENGA (2003). Per a Itàlia: CIFUENTES (1993, p. 449-453), a partir sobretot de CASARINI (1929, p. 164 i següents), CASARINI (1936, p. 11 i següents), GAROSI (1936) i CAPPELLINI (1950). Ugo Borgognoni (o de Lucca), pare de Teodoric (vegeu més endavant), fou contractat pel Comú de Bolonya el 1214 i, en exercici de les seves funcions, va acompanyar l'exèrcit bolonyès a la cinquena croada (1218-1221), durant la qual va participar en el setge de Damiatina (1219): vegeu VEDRANI (1931) i NUTTON (1981, p. 26-27).

17. CIFUENTES (1993, p. 444-446). Vegeu també la nota 1. Sobre Mondeville, vegeu WICKERSHEIMER (1936, p. 282-283) i JACQUART (1979, p. 117-118). És possible que participés en la croada francesa contra la Corona d'Aragó de 1285 (CIFUENTES, 1993, p. 445).

A la Corona d'Aragó, a partir del segon quart del segle XIII, es documenta la presència d'alfaquins i torsimanys jueus, que també eren metges, en el seguici militar de Jaume I durant les conquestes de Mallorca, València i Múrcia (Romano, 1978, p. 79-82). Així, Bahiel Alcostantiní acompanyà el comte Nunó Sanç de Rosselló a la conquesta de Mallorca (1229-1232), probablement participà en el setge de València (1238) i fou present en el primer setge de Xàtiva (1240-1241). Salomó Alcostantiní, germà de Bahiel, acompanyà el rei a la conquesta de Mallorca i, possiblement, també als setges de València i Xàtiva, i Astruc Bonsenyor l'acompanyà a la campanya de Múrcia (1265). D'altra banda, al setge de Llutxent (1249), Jaume sembla que va comptar amb el seu cirurgià Baldoví de Baldoví (Cifuentes, 1993, p. 454). Més tard, les actuacions militars de Pere el Gran a Sicília (1282), al setge d'Albarrasí (1284) i en la defensa del Principat contra la croada francesa (1285) aporten noves dades en aquest sentit (Cifuentes, 1993, p. 454-457).

Durant el regnat de Jaume II, la documentació conservada és més rica en informació, segurament perquè els canvis s'acceleraren. El rei marxà contra Almeria l'any 1309 amb una important comitiva sanitària que reflectia totes les funcions mèdiques. No es tractava només dels sanitaris al servei del rei, sinó d'un nodrit nombre d'altres individus reclutats per a l'ocasió a iniciativa de l'organització de la campanya i com a element integrant. L'abast social de la seva actuació anava clarament més enllà del rei i el seu cercle. Ho prova el sistema de pagament dels sanitaris, especialment els cirurgians, que llavors apareix o almenys transcendeix a la documentació per primera vegada, consistent en la cessió d'un dia de soldada per part de les hosts que desitgessin accedir als seus serveis. Semblava talment com si els consells inclosos en aquella versió catalana del *Secret dels secrets* fossin ben presents a la ment del rei i dels seus comandants (Vilanova, 1998).

Aquesta gran preparació no impedí un desastre sanitari aparentment important, i significativament magnificat per la literatura àrab. Aquests desastres i aquesta reacció del contrincant musulmà foren freqüents durant les croades (Ell, 1996; Ficarra, 1996). La vuitena i última havia acabat precisament així l'any 1270, davant els murs de Tunis, i amb el mateix Lluís IX de França com a víctima de la situació epidèmica, de la mateixa manera que el 1285 una altra croada, ara dels güelfs francesos contra la gibel·lina Corona d'Aragó, acabaria amb la mort de Felip III en les mateixes circumstàncies, el qual, segons Dant, «morì fuggendo e disfiorando il giglio» (*Divina Comèdia*, Purgatori, VII.105).

Aquests desastres, més enllà de la tragèdia humana, constituïen autèntics daltabaixos per a la hisenda i per als interessos polítics dels organitzadors dels exèrcits i les motivacions econòmica i política no tingueren poc pes en la recerca i consolidació d'un sistema amb garanties que pogués evitar aquells fracassos. Les campanyes sardes de la Corona d'Aragó durant el segle XIV en són un bon exemple (Cifuentes, 1993, p. 90-197 i 326-431; Cifuentes i García Ballester, 1991).

La temptativa autoritària de Pere III i el sentit organitzador propi de la seva personalitat es manifestaren, a mitjan segle XIV, en un sistema sanitari més racional i dirigit. Les campanyes militars que acabaren amb el regne de Mallorca creat per Jaume I (1343-1344) portaven una quantitat important de sanitaris, però aquesta vegada a sou directe del fisc reial. Aquest canvi racionalitzador fracassà, com la temptativa política del monarca, i en els conflictes bèl·lics posteriors es tornà al sistema tradicional d'un dia de soldada. El rei, però, donà un paper preponderant al seu metge major, que fou comissionat per a la selecció del personal sanitari que havia d'acompanyar l'exèrcit a Sardenya el 1354 (Cifuentes, 1993, p. 198-325 i 511-530). Igualment, en les campanyes de Pere III, els metges foren proveïts de tendes en les quals s'intueix el germen dels hospitals de campanya —ja assajats pels ordes militars— més tard tan lloats pels cronistes de la guerra de Granada. Els estrets contactes entre la Corona d'Aragó i Castella, esdevinguts més íntims encara a partir del Compromís de Casp (1412),

comportaren una assimilació de les pràctiques en tot el que fa referència a la sanitat militar, ben visible a Granada, que després seria transmesa a Europa pels terços de Flandes.¹⁸

A l'Europa dels segles XIV i XV, els manuscrits il·lustrats, especialment els literaris i d'història, no deixen de reflectir aquestes novetats.¹⁹ Tornem, però, al segle XIII.

3. CAP A UNA NOVA CIRURGIA

Paral·lelament a l'aparició d'un nou sistema mèdic a l'Europa llatina dels últims segles medievals, i d'una organització sanitària clara als exèrcits i a les armades navals, es dona un canvi importantíssim en la creació escrita i en la difusió del coneixement, pel que aquí interessa del coneixement mèdic i més concretament quirúrgic. A partir del segle XIII, sobretot de les últimes dècades, la llengua de la universitat, el llatí, que fins aleshores havia dominat en exclusiva aquells àmbits, va haver-los de compartir amb les llengües parlades, dites vernacles o vulgars.²⁰

Molt significativament, aquesta emergència de les llengües vulgars va afectar de forma ben primerenca i sobretot continuada els tractats de cirurgia, redactats en llatí a les escoles italianes dels segles XII i XIII i a França durant el segle XIV. Tots ells foren traduïts al vulgar, a tots els vulgars d'Occident.

Els manuals de cirurgia havien aparegut, a l'Occident llatí, a finals del segle XII, però va ser durant el segle XIII que experimentaren dues transformacions fonamentals: una relativa al contingut i l'altra a les vies de difusió. La primera tradició quirúrgica, produïda a l'entorn de l'anomenada Escola de Salern, bevia de la tradició antiga i, en part, àrab, i sobretot de l'empirisme pràctic, que era llavors portat a la lletra escrita per primera vegada... en l'única llengua en què en aquell moment era concebible escriure una obra tècnica, el llatí. A aquesta primera tradició pertanyen els tractats de Roger Frugardo, també dit de Parma o de Salern (c. 1180), Roland de Parma (c. 1240), i el conegut com a Glosses dels Quatre Mestres, que recull i comenta les dues obres anteriors (mitjan segle XIII).

A partir de mitjan segle XIII, al voltant de les escoles de medicina del nord d'Itàlia, aparegudes en un ambient urbà i burgès i a l'entorn de les naixents universitats, s'elaborà el que s'ha qualificat de «nova cirurgia». Nous i importants textos àrabs (Albucasis) i, sobretot, una nova perspectiva que buscava inserir la tècnica manual en la doctrina mèdica (galenisme) que triomfava a les universitats informaren els tractats de Bru de Longobucco o Longoburgo (1253), Teodoric Borgognoni, també anomenat de Lucca o de Cervia (vers el 1265) i Guillem de Saliceto (1276), aquests dos últims amb un procés d'elaboració llarg i complex. A finals del segle XIII, les lluites entre güelfs i gibel·lins van fer exiliar-se a França Lanfranc de Milà; allí elaborà un nou manual (1296) que marca la difusió extrai-

18. Sobre els hospitals, vegeu CIFUENTES (1993, p. 553-565). Vegeu també MITCHELL (2004, cap. 2, «Hospitals on the battlefield and in the towns», en particular p. 59-60) i MOUNIER-KUHN (2006, p. 137 i 161-173).

19. Vegeu, per exemple, una il·lustració de la pràctica de la cirurgia de guerra, dins una tenda, en una còpia del segle XIV del *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure (ms. Venècia, Biblioteca Nazionale Marciana, Gall. XVII, reproduïda a RIQUER, 1995-2008, vol. 3, p. 357); o bé una d'una intervenció quirúrgica a un cap militar durant un setge, també dins una tenda, en unes *Històries dels romans* copiades i il·luminades per al duc de Borgonya el 1465 (ms. Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Med. Palat. 156, vol. 1, f. 181v, reproduïda a JONES, 1998, fig. 6, p. 19).

20. Vegeu *Sciència.cat* <<http://www.sciencia.cat>>, portal de la línia de recerca dirigida per l'autor sobre la difusió de la ciència i de la tècnica en català durant l'edat mitjana i el Renaixement. N'és la publicació més representativa CIFUENTES (2006). Vegeu també CIFUENTES (2007 i 2008).

taliana d'aquella «nova cirurgia», i on destacarien autors com Enric de Mondeville (1306-c. 1320) i Guiu de Chaulhac o Chauliac (1363).²¹

Tots aquests autors escrivien en la llengua consagrada per la tradició i de seguida també per l'acadèmia, el llatí. Aquesta opció, lògica a l'època, es va manifestar aviat com un greu problema per arribar al seu públic, que no estava constituït només pels qui vivien de la pràctica de la cirurgia (cirurgians i barbers), sinó també pels no-metges (nobles i burgesos) que desitjaven tenir a mà aquests coneixements pràctics que, en forma escrita i sobretot si pertanyien a la «nova cirurgia», generaven prestigi. Així fou com, ja durant el segle XIII (i sobretot al llarg del XIV), aquests manuals foren traduïts i adaptats a les llengües vernacles o parlades, molt més assequibles tant per als uns com per als altres.

La literatura de creació, que començava a omplir l'oci dels feudals i els burgesos, oferiria els models a seguir. El primer d'aquells manuals quirúrgics, l'escrit vers 1180 per Roger Frugardo a l'entorn de l'anomenada Escola de Salern (*Practica chirurgie* o *Rogerina*), fou objecte de seguida, abans de 1209, d'una traducció a l'occità que té la particularitat d'estar confegida en vers. L'autor de la traducció, Raimon d'Avinhon, l'adreça explícitament als nobles combatents necessitats d'una guia tècnica que complementi els seus coneixements empírics (Paterson, 1988; ed. Cianciòlo, 1941). Aquesta traducció en occità circulà també per Catalunya i fou, de fet, el primer text quirúrgic que hi devia circular en vulgar: l'únic manuscrit que la conserva fou copiat a Catalunya a finals del segle XIII.²² L'ús del vers facilitava la memorització en un context bèl·lic on no sempre era possible tenir el llibre a mà, però també en un context sociocultural a mig camí entre l'oralitat i l'escriptura i habituat a la poesia trobadoresca i a les cançons de gesta (Cifuentes, 2006, p. 125-126; Cifuentes, 2010).

Els autors de la primera literatura culta en vulgar d'Occident, els trobadors, van tenir un paper destacat i segurament demandat en la difusió d'aquests coneixements en la llengua parlada. Raimon d'Avinhon, tot i l'estranyesa (que avui sabem improcedent) de Martí de Riquer, sembla identificable amb el trobador homònim, que també fou metge (Riquer, 1975, p. 1316-1320), de la mateixa manera que un altre trobador, Daudé de Pradas, elaboraria un compendi en vers de falconeria adreçat al mateix tipus de públic i també difós a la Catalunya medieval (Riquer, 1975, p. 1545-1549; Cifuentes, 2006, p. 154-155; Cifuentes, 2010).

Però aquesta difusió no es limità a les obres en vers. Aviat se'n van fer versions en prosa, i Roger fou un dels primers objectius dels traductors i del seu públic. Interessa destacar-ne aquí una de les traduccions occitanes en prosa, gens estudiada fins fa poc, que tot i ser llenguadociana ha estat transmesa en una versió en la qual, novament, els trets catalans són evidents. Aquesta particularitat s'explicaria per una circulació a Catalunya durant la segona meitat del segle XIII.²³

En tots dos casos, els manuscrits supervivents no tenen cap luxe, però en alguns altres de datacions pròximes és evident l'afany d'ostentació d'uns adinerats comitents nobiliaris o burgesos, com ara en alguns testimonis de les traduccions en francès.²⁴

21. McVAUGH (2006) és l'anàlisi més recent de la producció quirúrgica occidental durant l'edat mitjana. Entre els estudis anteriors, destaca HUARD i GRMEK (1967); encara que, com totes aquestes síntesis, ha estat superat per les noves aportacions, és útil per a la descripció del contingut dels tractats i aporta un ric aparat d'il·lustracions.

22. És el ms. Bolonya, Biblioteca Universitaria di Bologna, 1530. En va fer notar la catalanitat per primera vegada THOMAS (1881, p. 456).

23. Conservada al ms. Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina, 5-5-20, f. 145-154 (primer quart del segle XIV), i estudiada per ZAMUNER (2010).

24. Per a un panorama de la difusió de l'obra de Roger, vegeu VALLS (1996a) i ZAMUNER (2010) amb la bibliografia que citen. Els manuscrits il·lustrats han estat comentats i reproduïts per SUDHOFF (1914), HUNT (1992 i 1994) i VALLS (1996a, p. 124-270, i 1996b). Per al ms. Londres, British Library, Sloane 1977, vegeu també <<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedma>

D'entre les obres quirúrgiques que circularen en català, destaquen les dues versions de la *Chirurgia* de Teodoric Borgognoni, elaborades a la primera dècada del segle XIV (Cifuentes, 1999 i 2006, p. 46-49 i 128-130). Es tracta d'una de les obres quirúrgiques més representatives d'aquella «nova cirurgia» i a través d'aquelles versions va arribar a tenir un paper de primer ordre en la formació dels cirurgians catalanoaragonesos del segle XIV. L'existència d'aquestes versions tan primerenques que en part són dues traduccions diferents (fetes només quaranta anys després de l'original i amb circulació independent) és deguda a la demanda social, però també a les circumstàncies de producció de l'obra original, estretament relacionades amb l'àmbit catalanoaragonès, en aquest cas amb València.

El dominicà català Andreu d'Albalat (mort el 1277), de qui fra Teodoric havia estat capellà a la penitenciària apostòlica, i en va conèixer l'interès per la cirurgia, el va empènyer a redactar un manual i li va sol·licitar insistentment que li'n trametés una versió corregida i completa a la diòcesi que tot seguit (1248) li havia estat encomanada: la de la València tot just conquerida. Teodoric, quan ja era bisbe de Bitonto (1262-1266), el satisféu i li dedicà l'obra en un bell prefaci que li adreçà en forma d'epístola:

A l'honrat pare e amich molt car e noble baró, a N'Andreu, per la gràcia de Déu, bisbe de València. Frare Thederich, d'aquela mateixa paciència [= orde], de la esgleya dels Betons [= Bitonto] ministre no digna. La obra desygada lonch temps a vós tramet. O pare molt car, estans ensems sa enerra en la cort de Roma, en aquel temps que jo era vostre capelà e penitencial del senyor Papa, vós me pregàs molt desiyadament que jo a vós alsunes coses de la art de medicina e de cirurgia, ço és assaber, amagades e no explenades e de los antichs dites no acabadament, sobre assò faent .i. libre segons lo dictament del senyor maestre Hugo de Luca, baró en la devant dita sciència molt savi, declaradament escrivís he breument esplanàs. Jo, emperò, volent en partida e si no en tot, satisfèr als desigs vostres, adonchs lo libre componí, lo qual, en aquell temps, enaxí con ben conagués no acabat e no corregit, per zo con no pogués aturar ab vós, en Espanya portàs. E-n après, per molts misagges demanàs, per espesses letres, que a vós aquel matex libre tramesés esmenat, complits los defalimens d'aquel, la qual cosa molt he trigat a fer. Mas are, quant me acost a vayllea, appellada l'ajuda de nostre senyor Jesuchrist, qui és maestre sobiran de la art de cyrurgia, d'aquela totz los secrets posada tota enveya, vos ho manifest obertament. Donchs, pare molt car, regeb aquesta obra poca per voluntat e molt gran per forçes. Mas cor jo esteguí poch de temps ab lo devantdit maestre Ugo, e no puxí veer ni retenir complidament les molt beneventuroses e esprovades cures sues, per amor d'assò hauré cura d'acabar en aquesta part lo meu libre, acabat per mon propi provament he de los antichs, e mayorment per Galièn, lo qual nós avem sabut que en ninguna cosa s'i desacordàs ab lo demontdit noble baró maestre Ugo [...].²⁵

Destaquen les referències a Ugo de Lucca, el seu pare i mestre i que hem citat abans al servei del Comú i dels exèrcits de Bolonya, i a l'obra de Galè (i al galenisme) com a puntal de la seva.

Albalat, com el mateix Teodoric, és un típic representant de l'alt clergat il·lustrat del segle XIII, amb una profunda preocupació per la filosofia natural i la medicina escolàstica, com ho foren també Pere Hispà (Joan XXI) o Albert el Gran, entre molts altres. Aquest vessant és força menys conegut en qui, d'altra banda, va ser una figura molt destacada de l'Església i de la política durant el regnat de Jaume I, de qui va ser canceller i confessor (García Ballester, 1976, p. 15, 18-20 i 22-23).

La primera d'aquestes versions catalanes fou elaborada pel cirurgià Guillem Corretger, ja esmentat

nuscripts/record.asp?MSID=8574&CollID=9&NStart=1977>. Per a la il·lustració quirúrgica en general, vegeu HUARD i GRMEK (1967) i JONES (1998).

25. Teodoric BORGOGNONI, *Cirurgia*, pròleg, segons el ms. París, Bibliothèque Nationale, Esp. 212 (mitjan segle XIV), f. 1rb.

abans, amb el propòsit clar de millorar la formació dels qui practicaven la cirurgia en els dominis de Jaume II, tant a la vida civil com a la guerra.²⁶ Corretger, llavors ben jove, fou, precisament, un dels cirurgians que acompanyaren Pere el Gran al setge d'Albarrasí de 1284 (Cifuentes, 1993, p. 456). La demanda existent explica l'aparició, gairebé al mateix temps, d'una altra versió, que corregia l'anterior i en retraduïa una part, efectuada vers 1310-1311 per un metge universitari, Bernat de Berriac, llavors al servei de Jaume II de Mallorca (Cifuentes, 2006, p. 130).²⁷ L'una i l'altra són testimonis feaents de l'evolució d'un procés que s'havia iniciat durant el segle XIII.

Als països de l'arc mediterrani nord-occidental, la cirurgia, representada en textos com els que hem vist i altres, va formar part dels currículums universitaris (nord d'Itàlia, Montpeller, Lleida). Corretger, per exemple, va traduir l'obra de Teodoric mentre estudiava i impellit pel contrast entre l'ambient acadèmic que observava i la realitat pràctica que coneixia. Berriac era un metge universitari.

Les obres quirúrgiques i també mèdiques en vulgar esdevingueren aviat objectes cobdiciats pels barbers i els cirurgians, que n'estimularen o en protagonitzaren les traduccions i les inclogueren en les seves biblioteques. Hi van veure guies tècniques i teòriques valuoses, que milloraven la seva formació i els capacitaven per a passar els exàmens i aconseguir les llicències que se'ls exigien. Però en proporcionar-los accés als coneixements universitaris cada vegada més valorats per la seva clientela, sobretot per la més adinerada, hi van veure també una eina ideal que els facilitava la promoció social (Cifuentes, 1999, 2000a, 2001, 2002 i 2006).

La guerra, conjuntura freqüent i delicada per als governants, constituïa la millor escola pràctica per als cirurgians, especialment per als joves i inexperts, que no disposaven encara d'una posició i d'una clientela estables. La profusió de casos, fins i tot els més complicats, impensable en la vida civil, oferia les millors possibilitats per a exercitar-se i també per a experimentar. Alguns manuals quirúrgics ho visualitzaven amb la il·lustració de l'«home ferit», útil per a l'aprenentatge de la casuística i de la terminologia.²⁸

Els desastres sanitaris tan freqüents a les expedicions militars medievals estimularen la creació d'un sistema organitzat en el qual la presència de físics, experts en les ciències mèdiques i naturals, no fos negligida. Es pot dir que les epidèmies de pesta estimularen el desenvolupament del sanejament urbà a l'Occident europeu de la mateixa manera que les «pestilències» que acabaven amb exèrcits sencers esperonaren el d'un sistema sanitari organitzat al si de la milícia. Els autors mèdics no menysprearen l'oportunitat de redactar obres especialitzades sobre la sanitat militar (Sudhoff, 1911; Nicoud, 2007, p. 53-54, 58, etc.). En són exemples destacats el regiment per a pelegrins i soldats escrit per Adam de Cremona arran de la croada de Frederic II (*Regimen iter agentium vel peregrinantium*,

26. Conservada al ms. París, Bibliothèque Nationale, Esp. 212 (mitjan segle XIV), f. 1^r^a-89^v^b. Vegeu CIFUENTES (2006, p. 46-49 i 128-129). El pròleg del traductor és editat i comentat a CIFUENTES (1999). Sobre la seva difusió, vegeu també CONTRERAS (1984). Edició en preparació a cura de Lluís Cifuentes.

27. Aquesta versió es conserva al ms. Graz, Universitätsbibliothek, 342 (primera meitat del segle XIV), sobre el qual vegeu <<http://www.kfunigraz.ac.at/ub/sosa/katalog/katalogisate/342.html>> Se'n conserven també uns folis esparços d'un altre manuscrit (ed. a CIFUENTES, 2000b). Sobre aquesta versió i la seva difusió, vegeu CIFUENTES (1999 i 2006, p. 46 i 130) i McVAUGH (en premsa).

28. Per a la guerra com a escola pràctica dels cirurgians, vegeu, en particular, CIFUENTES (1993) i MOUNIER-KUHN (2006). És cèlebre l'opinió de Mondeville manifestada al seu tractat de cirurgia escrit entre 1306 i c. 1320 (llibre II, Notabilia introductoria, XXV.6; també a la introducció general), segons la qual «oportet quod cyurgici sufficientes discurrunt per studia medicinae et per torneamenta et per cetera gesta armorum periculosissima» (MONDEVILLE, 1892, p. 132). D'entre les il·lustracions de l'«home ferit», és especialment eloqüent la present a la miscel·lània quirúrgica alemanya de vers 1420-1430 conservada al ms. Londres, Wellcome Library, 49, f. 35r (vegeu <http://library.wellcome.ac.uk/doc_WTD015594.html>).

1227, ed. Hönger, 1913; autenticitat i datació discutides per Nicoud, 2007, p. 46-59) i, sobretot, el que va escriure Arnau de Vilanova per a Jaume II quan el va anar a visitar al peu de les muralles d'Almeria (*Regimen Almarie*, 1310, ed. Vilanova, 1998). Aquestes obres posen l'èmfasi en l'elecció del lloc més adequat per als campaments, les condicions de les marxes, el reconeixement de l'aigua que és potable i les condicions higièniques, aspectes als quals en part i estratègicament ja al·ludia el *Secret dels secrets*.

4. DARDS I FLETXES

Però els cirurgians i els barbers, que eren els realment pròxims a la gran majoria dels combatents (i de la població en general), era a les nafres, a les fractures i a les luxacions que havien d'enfrontar-se. Les fletxes, en particular les barbades, i sobretot els dards de ballesta, per la seva capacitat penetrativa i difícil extracció, causaven les nafres més temibles, que els cirurgians van haver d'afrontar amb enginy i experimentació, com més endavant farien amb les ferides d'arma de foc. Els relats i les il·lustracions, tècnics o no, que ens han pervingut són testimoni d'aquestes dificultats i dels sistemes inventats per superar-les: des de fletxes que havien de ser extreïdes pel costat oposat al qual havien entrat fins a l'ús de tenalles i fins i tot de ballestes armades per aconseguir arrencar els dards més resistents, que a vegades s'havien de deixar a lloc.²⁹

Les hemorràgies, la gangrena i també les ferides al cap solien portar al pronòstic més greu. El 1238, Jaume I, en exposar-se a tret de ballesta davant les muralles de València i rebre l'impacte només lateral d'un dard, va tenir sort.

E nós, que ens tornàvem ab los hòmens, volvem-nos contra la vila a esguardar los sarraïns, que havia la companya gran defora; un ballester tirà'ns e de part lo capell de sol e el batut donà'ns en lo cap ab lo cairell, prop del front. E, Déus que ho volc, no traspasà lo test, e eixí'ns bé a la meitat de la testa la punta de la sageta. E nós, ab ira que n'haguem, donam tal de la mà en la sageta, que trencam-la; e eixia'ns la sang per la cara enjús, e ab lo mantell de sendat que nós aduíem torcàvem-nos la sang, e veníem rient per tal que la host no se n'esmaïàs. E entram-nos-en en un reial en què nós posàvem, e engrossà'ns tota la cara e els ulls, sí que de l'ull de la part en què nós érem ferit no poguem veer per quatre o per cinc dies. E, quan la cara nos fo deximflada, cavalgam per tota la host, per tal que la gent no fos tota desconhortada.³⁰

El projectil no va afectar el crani ni hi va penetrar per l'ull, sinó que va passar sota la pell des del front fins al lateral del cap. Ell mateix se'l va poder arrencar, sense que calguessin els sistemes complicats i dolorosos que transmeten les fonts.³¹

29. Vegeu, per exemple, les il·lustracions publicades a HUNT (1992, p. 28: extracció d'una fletxa barbada, en una còpia del segle XIII de la *Practica* de Roger en francès anglonormand) i a MENÉNDEZ PIDAL (1986, p. 162: extracció d'un dard de ballesta pel costat oposat, en un manuscrit del segle XIII de les *Cantigas de Santa María*, 408ca, d; i d'un dard clavat a l'os amb una ballesta armada, a les mateixes *Cantigas*, 126c). Sobre aquest últim cas, vegeu també BURNS (1972), que en documenta la correspondència amb la literatura quirúrgica medieval.

30. JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 266 (JAUME I, 2007, p. 329-330). En la seva traducció llatina datada el 1314, Pere Marsili indicà que el rei «percussus est sagitta in capite, juxta frontem, penetravitque galerum et pilleum variatum quem habebat in capite, et affixa sagita est craneo regio neque premisit Deus ut perforaret craneum ex toto scilicet usque ad ossis medium est infixa» (ed. MARTÍNEZ SAN PEDRO, 1984, p. 281, cap. XXXVI, *De vulnere Regis et de expugnatione turris Boatelle*).

31. Vegeu les il·lustracions de HUNT (1992, p. 26: extracció d'una fletxa del cap, a l'esmentada còpia anglonormanda de la *Practica* de Roger) o MENÉNDEZ PIDAL (1986, p. 162: extracció d'un dard de ballesta clavat a la cara, a les *Cantigas*, 126b). Quant a les fonts quirúrgiques, vegeu, per exemple, Roger FRUGARDO, *Chirurgia*, llibre I, els primers capítols dedicats a les fe-

Tot i que no s'hi fa cap referència explícita, la narració permet suposar la participació d'un cirurgià. Si així fou, molt probablement es degué tractar del cirurgià del rei, Baldoví de Baldoví (Cifuentes, 1993, p. 454). Fos qui fos, va haver de fer front només a la nafra oberta i a la inflamació, possiblement produïda per la teoria del «pus bonum et laudabile», llavors vigent (defensada per Roger, però condemnada per Teodoric), segons la qual calia afavorir la formació de pus, suposat responsable del guariment de la ferida, i deixar que la natura l'eliminés. Teodoric s'enfronta amb escepticisme a aquesta teoria:

No és mester que pos hom cala en lo cap de la custura, enaxí con fan posar los fols metges; e sinó en alcun cas, axí con en lo primer libre avem dit, no devem engendrar brach en les naffres axí con Roger e Rotlant o escriviren e moltz dexebles d'aquells ho ensenyaren, e a penes tots los cyurgians d'aquest temps o esguarden, que volen engendrar brach en les naffres, cor aquesta és la mayor error qui pusca ésser cor no és altra cosa sinó empatxar la natura e la maleutia perlongar e vedar l'enviscament e lo consoldament de la naffra, e deformar lo membra e empatxar lo cuyrament de la naffra. E ço que és peyor als metges fols fan tant ab lurs cures que moltes de vegades les naffres planes s'en cranquexen e les pregones naffres s'i enfistolexen, la cal cosa a tart pot esdevenir si no per lo mal curament de la cura e per la gran oradura dell metge. E aquell qui gardarà sàviament a·quest libre, lo qual he entitolat *Fylla de príncep*, gran partida d'aquestes coses que en los cyurgians d'aquest temps són escrites porà meynsprear per auctoritat de los antichs e per rahó molt manifesta e per la present doctrina. Emperò, yo creu que nós aram en l'arena, ço és, trebayllam emvan, cor per tot assò no·s departexen de les errós; e greu cosa és jaquir les coses acustumades. E per aventura, axí·s cové que aquells qui persaveren en lur error los lex hom errar en lur folia.³²

La ferida al front narrada al *Llibre dels feits* va servir, a mitjan segle XIX, per identificar el suposat cap momificat del rei d'entre les despulles reials recuperades del saqueig que el panteó de Poblet va patir després de l'exclaustració de 1835. Un dels primers investigadors que se'n va fer ressò fou l'historiador de la literatura George Ticknor (1849, vol. 1, p. 315; p. 283 o 330 en edicions posteriors), segons el qual:

In the *Guía del Comercio de Madrid*, 1848, is an account of the disinterment, at Poblet, in 1846, of the remains of several royal personages who had been long buried there; among which the body of Don Jayme, after a period of five hundred and seventy years, was found remarkably preserved. It was easily distinguished by its size, — for when alive Don Jayme was seven feet high, — and by the mark of an arrow-wound in his forehead which he received at Valencia, and which was still perfectly distinct. An eye-witness declared that a painter might have found in his remains the general outline of his physiognomy (*Faro Industrial de la Habana*, 6 d'abril de 1848).³³

El 1856, arran de l'erecció d'un nou sepulcre a la catedral de Tarragona, s'efectuà una fotografia d'aquest cap, que fou publicada per Miret i Sans (1902) i que reproduïm aquí. Aquest daguerreotip

rides del cap, en particular el capítol 6, sobre les ferides del cap sense fractura de crani (FRUGARDO, 1853, p. 432-433); Teodoric BORGOGNONI, *Chirurgia*, llibre II, primers capítols, en particular el capítol 1, sobre les ferides simples a la carn del cap sense pèrdua de teixit (BORGOGNONI, 1955-1960, vol. 1, p. 103-106); Guillem de SALICETO, *Chirurgia*, llibre II, capítol 2, dedicat a les ferides al cap causades per espasa o fletxa (SALICETO, 1898, p. 219-228); Lanfranc de MILÀ, *Chirurgia*, llibre II, capítol 1, sobre les ferides del cap (ALBI ROMERO, 1988, p. 233-241); Henri de MONDEVILLE, *Chirurgia*, llibre II, capítol 1, doct. 1, Declaracions preliminars especials a la primera part i primera part, sobre l'extracció de projectils (MONDEVILLE, 1892, p. 152-162).

32. Teodoric BORGOGNONI, *Chirurgia*, llibre II, cap. 14 («De qualche t plàcia naffra en lo cors, e en carn tan solament, universalment»), segons el ms. París, Bibliothèque Nationale, Esp. 212 (mitjan segle XIV), f. 25r^{ab}.

33. Aquesta informació fou emprada per TOURTOULON (1863-1867, vol. 2, p. 546) i per SWIFT (1894, p. 67).

ofereix un testimoni gràfic colpidor, que, aparentment, avala el de la Crònica tant com ho podria fer el millor document.

S'hi pot observar una cicatriu important sobre la cella esquerra i, segons testimonis que van poder tornar a veure el cap durant el trasllat a Poblet el 1952, en té una altra sobre l'orella (Colomeda, 2008). És exactament la trajectòria que descriu la crònica reial: «Donà'ns [...] prop del front [...] e eixí'ns bé a la meitat de la testa.»

FIGURA 1. Cap del rei Jaume I d'Aragó.

La narració d'aquesta ferida, per real que fos, té una intenció buscada en la construcció d'una determinada imatge mítica del monarca i s'emmiralla, com l'altre passatge de la Crònica esmentat abans, en episodis similars de la literatura cavalleresca. Així, per exemple, a la *Chanson de Guillaume* (primera meitat del segle XI), Vivien, durant una batalla contra els sarraïns, és ferit per una fletxa i se l'arrenca ell mateix (Montoliu, 1925, p. 709).

D'altra banda, l'actuació de Jaume I admet paral·lelismes amb altres casos de reis cèlebres ferits per aquest tipus de projectils, sovint mortals. Recordem, a manera de cloenda, el d'un altre gran rei medieval, potser encara més mític que Jaume I, Ricard Cor de Lleó, que quaranta anys abans no va tenir tanta sort.

A finals de març de 1199, havent-se acostat a les muralles del castell llemosí de Chasluç (fr. Châlus) i desafiant imprudentment els seus defensors que el toquessin amb els seus projectils, finalment un dard se li va clavar a l'espatlla, prop del coll. En aquest cas, les fonts expliciten la presència d'un cirurgià (qualificat de «carnisser» per algunes). A la tenda del rei va poder extreure el dard, que havia causat una ferida molt més perillosa, però la ferida es va gangrenar i no va poder evitar la mort

del monarca, que d'altra banda es va demostrar un pacient insensat.³⁴ És especialment detallat el fiable relat del monjo Ralph of Coggeshall (mort vers 1227) al *Chronicon anglicanum* elaborat a partir d'un testimoni directe del setge, probablement el mateix almoïner de Ricard. Segons aquest cronista, el dard

[...] va tocar el rei a l'espatlla esquerra, prop de les vèrtebres del coll, perquè el tret es desvià cap enrere i es clavà en el costat esquerre en el moment en què el rei s'inclinava cap endavant, però no pas prou, per col·locar-se a recer de l'escut rectangular que hom portava davant d'ell. [...] Va tornar al seu estatge, que era a prop. Allà, volent-se arrencar la fletxa del cos, en trencà la fusta; però el ferro, que feia un pam de llargada, es quedà a dintre. Mentre el rei era ajagut a la seva estança, un cirurgià, de la infame casa del molt impiu Mercadier, incidint el cos del rei a la llum de torxes, li va infligir ferides greus i mortals. No va poder trobar fàcilment el ferro, enfonsat com estava en aquell cos tan corpulent; i quan el va haver trobat no el va poder extreure sense fer molta força. S'hi van aplicar acuradament medicaments i emplastres; però tot seguit, les nafres que li havien fet van començar a empitjorar i a ennegrir, i a inflar-se molt de dia en dia, fins a provocar la mort, comportant-se el rei amb incontinença i sense fer cas de les prescripcions dels metges. [...] i així, el 6 d'abril, és a dir, l'onzè dia després d'haver estat ferit, havent estat ungit amb el sant oli, al capvespre, va morir.³⁵

La providència divina, que tan bé sap fer treballar Jaume al seu llibre, possibilita la supervivència d'un monarca predestinat a grans gestes,³⁶ però l'habilitat i els coneixements del cirurgià anònim i silenciats segurs que l'ajudà; un cirurgià que era testimoni, i potser part, d'una transformació fonamental en la cirurgia que portaria a una dignificació de la professió, transformació en la qual els manuals divulgats en les llengües parlades i l'experiència obtinguda en temps de guerra van ser ben útils.

5. BIBLIOGRAFIA

- ALBI ROMERO, Guadalupe (1988). *Lanfranco de Milán en España: estudio y edición de la «Magna Chirurgia» en traducción castellana medieval*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- BARBER, Malcolm; NICHOLSON, Helen [ed.] (1994-1998). *The Military Orders*. Vol. 1: *Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed. a cura de Malcolm Barber, 1994. Vol. 2: *Welfare and Warfare*. Ed. a cura de Helen Nicholson, 1998. Aldershot: Ashgate.

34. Per a les circumstàncies de la mort del rei, vegeu FLORI (1999, p. 231-254). Se'n pot veure una il·lustració antiga a la col·lecció «Effigies regum Anglie» (ms. Londres, British Library, Cotton Vitellius A XIII [finals del segle XIII]).

35. «[...] percussitque regem super humerum sinistrum juxta colli spondilia, sicque arcuato vulnere telum dilapsum est deorsum ac lateri sinistro immersum, dum rex se non satis incurvaret sub quadrato scuto quod ante eum praeferebatur. [...] hospitium suum, quod e vicino erat, ingreditur, lignumque ferro infixum de corpore extrahens confregit, sed ferrum, unius palmi longitudinem habens, in corpore remansit. Rege itaque in conclavi procumbente, quidam chirurgicus, ex nefanda illa familia impiissimi Marchadei, corpus regium secando, graviter, immo laetaliter, sauciavit, lucernis in domo accensis, nec potuit ferrum in corpore nimis obeso immersum leviter reperire, aut secando repertum, sine magna violentia extrahere. Appositis igitur diligenter medicaminibus et emplastris, postmodum coeperunt vulnera inflictia deteriorari et nigrescere, atque de die in diem amplius intumescere, tandemque mortem minari, rege incontinenter se habente et praecepta medicorum non curante. [...] sicque septimo [sic!] idus Aprilis, scilicet undecimo die a vulnere sibi illato, oleo sacro inunctus, cum jam dies clauderet, diem clausit extremum» (STEVENSON, 1875, p. 95-96). Traducció francesa del fragment complet a FLORI (1999, p. 244-246).

36. En alguns estudis recents, s'ha posat de manifest l'operació de mitificació del monarca que hi ha al darrere del *Llibre dels feits*, la qual va tenir una acceptació i una difusió importants a l'època medieval i moderna, i que la Renaixença rebria i reactivaria. En aquest últim període, però, s'inicià també un cert procés de desmitificació, amb un personatge tan oblidat en aquestes commemoracions jaumines com Frederic Soler, Pitarrà, i el seu *Don Jaume el Conquistador* (1856), després tan magistralment musicat per La Trinca (1978) que aquí, com a nota final, es vol reivindicar.

- BAUELLE-MICHEL, Sarah (2006). *Les avatars d'une chanson de geste: de «Renaut de Montauban» aux «Quatre fils Aymon»*. París: H. Champion.
- BERTHAUD, Henri (1907). *La médecine populaire dans la littérature romane*. París: Bonvalot-Jouve.
- BORGOGNONI, Teodorico (1955-1960). *The Surgery of Theodorico, ca. A.D. 1267*. Nova York: Appleton-Century-Crofts. 2 v. [Traduït del llatí per Eldridge Campbell i James Colton]
- BURNS, Robert I. (1972). «The Medieval Crossbow as Surgical Instrument: An Illustrated Case History». *Bulletin of the New York Academy of Medicine* [Nova York], vol. 48, p. 983-989. [Reimpr. a: BURNS, Robert I. *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain: Collected Studies*. Londres: Variorum Reprints, 1978, cap. vii]
- CAPPELLINI, Icilio (1950). «I medici fiorentini alla battaglia di Montaperti (4 settembre 1260)». *Rivista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali* [Florència], vol. 41, p. 15-50.
- CASARINI, Arturo (1929). *La medicina militare nella leggenda e nella storia: saggio storico sui servizi sanitari negli eserciti onorato del primo premio nel concorso 1927 per per lavori su temi militari*. Roma: Giornale di Medicina Militare.
- (1936). «I precursori italiani della chirurgia di guerra e Giovanni Yperman». *Atti e Memorie dell'Accademia di Storia dell'Arte Sanitaria* [Roma], 2a sèrie, vol. 2, p. 10-25.
- CIANCIOLO, Umberto (1941). «Il compendio provenzale verseggiato della *Chirurgia* di Ruggero da Salerno». *Archivum Romanicum* [Ginebra], vol. 25, p. 1-85.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (1993). *Medicina i guerra a l'Europa baixmedieval: la sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*. Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona. [Ed. en microfítxes: Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1995]
- (1999). «Vernacularization as an intellectual and social bridge: The Catalan translations of Teodorico's *Chirurgia* and of Arnau de Vilanova's *Regimen sanitatis*». *Early Science and Medicine* [Nimega], vol. 4, p. 127-148.
- (2000a). «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obrador, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 19, p. 429-479.
- (2000b). «Fragments d'un ms. en català de la *Chirurgia* de Teodorico reaprofitats en relligadures del Cincents». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 19, p. 561-585.
- (2001). «Las traducciones catalanas y castellanas de la *Chirurgia magna* de Lanfranco de Milán: un ejemplo de intercomunicación cultural y científica a finales de la Edad Media». A: MARTÍNEZ ROMERO, Tomás; RECIO, Roxana [ed.]. *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*. Omaha: Castelló de la Plana: Creighton University; Universitat Jaume I, p. 95-127.
- (2002). «La literatura quirúrgica baixmedieval en romanç a la Corona d'Aragó: escola, pont i mercat». A: BADIA, Lola, CABRÉ, Miriam; MARTÍ, Sadurní [ed.]. *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*. Girona: Barcelona: Universitat de Girona; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 321-335.
- (2006). *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona: Palma: Universitat de Barcelona; Universitat de les Illes Balears. [2a ed. revisada i ampliada; ed. original: 2002]
- (2007). «L'ús del català en les obres científiques i pràctiques a finals de l'Edat Mitjana». A: ALBERNI, Anna [ed.]. *Speculum al foder*. Bellcaire d'Empordà: Vitella, p. 115-127.
- (2008). «La ciencia en vulgar y las élites laicas, de la Edad Media al Renacimiento». A: SERRANO LARRÁYOZ, Fernando [ed.]. *Regalo de la Vida Humana*. Pamplona: Gobierno de Navarra, p. 123-148.
- (2010). «Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l'Europa llatina baixmedieval». A: ALBERNI, Anna; BADIA, Lola; CABRÉ, Lluís [ed.]. *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum; Universitat Rovira i Virgili, p. 241-263.
- CIFUENTES, Lluís; GARCÍA BALLESTER, Luis (1991). «Els professionals sanitaris de la Corona d'Aragó en l'expedició militar a Sardenya de 1354-55». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 9, p. 183-214.
- COLOMEDA, Lluís (2008). «Un escalenc en l'enigma de la mòmia del rei Jaume I». *Scala Hanníbalis*, <<http://scalatunel.blogspot.com/2006/01/r.html>>
- CONTRERAS MAS, Antonio (1984). «La versión catalana de la *Cirurgia* de Teodorico de Luca por Guillem Correger de Mayorcha: un intento de mejorar la formación teórica de los cirujanos». *Estudis Baleàrics* [Palma], vol. 4, p. 55-74.

- ELL, Stephen R. (1996). «Pilgrims, crusades and plagues». A: WASERMAN, Manfred; KOTTEK, Samuel S. [ed.]. *Health and disease in the Holy Land: studies in the history and sociology of medicine from ancient times to the present*. Lewiston: Edwin Mellen Press, p. 173-187.
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2005). *Medicina i promoció social a la Baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*. Madrid: CSIC. (Estudios sobre la ciencia; 36).
- (2009). «Els practicants de la medicina en la creació del regne de València (1238-1300)». *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica* [Barcelona], vol. 2, núm. 2, p. 61-85.
- FICARRA, Bernard J. (1996). «Disease to death during the Crusades». A: WASERMAN, Manfred; KOTTEK, Samuel S. [ed.]. *Health and disease in the Holy Land: studies in the history and sociology of medicine from ancient times to the present*. Lewiston: Edwin Mellen Press, p. 135-155.
- FLORI, Jean (1999). *Richard Cœur de Lion: le roi-chevalier*. París: Payot.
- FOREY, Alan J. (1987). «Women and the Military Orders in the Twelfth and Thirteenth Centuries». *Studia Monastica* [Barcelona], vol. 29, p. 63-92. [Reimpr. a: LUTTRELL, Anthony; NICHOLSON, Helen J. (ed.), *Hospitalier Women in the Middle Ages*. Aldershot: Ashgate, 2006]
- FRUGARDO, Roger (1853). *Chirurgia di Ruggiero*. A: RENZI, Salvatore de. *Collectio salernitana*. Vol. 2. Nàpols: Tipografia del Filiatre-Sebezio, p. 425-496.
- GARCÍA BALLESTER, Luis (1976). *Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI*. Vol. 1: *La medicina musulmana y morisca*. Madrid: Akal.
- (2001). *Medicine in a Multicultural Society: Christian, Jewish and Muslim Practitioners in the Spanish Kingdoms (1222–1610)*. Aldershot: Ashgate Variorum. (Variorum Collected Studies Series; CS702).
- (2002). *Galen and Galenism: Theory and Medical Practice from Antiquity to the European Renaissance*. Aldershot: Ashgate Variorum. (Variorum Collected Studies Series; CS710).
- (2004). *Artifex factivus sanitatis: saberes y ejercicio profesional de la medicina en la Europa pluricultural de la Baja Edad Media*. Granada: Universidad de Granada.
- GAROSI, Alcide (1936). «Spunti di organizzazione sanitaria di guerra in documenti senesi del dugento». *Rivista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali* [Siena], vol. 27, p. 233-242.
- GARRISON, Fielding H. (1922). *Notes on the history of military medicine (expanded from two lectures at The Medical Field Service School, Carlisle Barracks, Pa., June 21-22, 1921)*. Washington: Association of Military Surgeons. [Reimpr. facs.: Hildesheim-Nova York, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1970]
- GASK, George E. (1950). *Essays in the history of medicine*. Londres: Butterworth & Co.
- GAUTIER, Léon (1884). *La chevalerie*. París: Victor Palmé.
- GOULD, George M.; PYLE, Walter L. (1897). «King Arthur's medicine». *The Johns Hopkins Hospital Bulletin* [Baltimore], vol. 8, p. 239-246.
- GUILLERMAND, Jean; FABRE, Albert [dir.] (1982-1984). *Histoire de la médecine aux armées*. Vol. 1: *De l'Antiquité à la Révolution*, 1982. Vol. 2: *De la Révolution française au conflit mondial de 1914*, 1984. París: Llemotges: Charles Lavauzelle.
- HABERLING, Wilhelm G. M. (1917). *Die Verwundetenfürsorge in den Heldenliedern des Mittelalters*. Jena: G. Fischer.
- HÖNGER, Fritz (1913). *Ärztliche Verhaltensmaßregeln auf dem Heerzug ins Heilige Land für Kaiser Friedrich II., geschrieben von Adam v. Cremona (ca. 1227)*. Tesi doctoral de la Universitat de Leipzig.
- HUARD, Pierre; GRMEK, Mirko D. (1967). *Mille ans de chirurgie en Occident (ve-xve siècles)*. París: R. Dacosta.
- HUIZENGA, Erwin (2003). *Tussen autoriteit en empirie: De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum: Verloren.
- HUNT, Tony (1992). *The Medieval Surgery*. Woodbridge: The Boydell Press.
- (1994). *Anglo-Norman Medicine*. Vol. 1: *Roger Frugard's Chirurgia, The Practica Brevis of Platearius*. Cambridge: D. S. Brewer.
- JACQUART, Danielle (1979). *Supplément [au] Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*. Ginebra: París: Droz; Champion.
- JAUME I (2007). *Llibre dels feits del rei En Jaume*. Ed. a cura de Ferran Soldevila, revisió de Jordi Bruguera i M. Teresa Ferrer Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Les Quatre Grans Cròniques; 1).
- (2009). *Llibre de saviesa (Llibre de doctrina)*. Ed. a cura de Josep-David Garrido Valls. València: Edicions 3 i 4.

- JONES, Peter Murray (1998). *Medieval medicine in illuminated manuscripts*. Londres: The British Library, 1998.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús-Ernest (1962). *La Cámara Real en el reinado de Jaime II (1291-1327): relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. [= *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. 11 (1953-1954)]
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, M. de los Desamparados (1984). *La crónica latina de Jaime I: edición crítica, estudio preliminar e índices*. Almería: Gráf. Ortiz.
- MASSONS, José M. (1994). *Historia de la sanidad militar española*. Barcelona: Pomares-Corredor, 4 v.
- MCVAUGH, Michael R. (1993). *Medicine before the plague: practitioners and their patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2006). *The Rational Surgery of the Middle Ages*. Tarnuzze: SISMEL; Del Galluzzo. (Micrologus' Library; 15).
- MCVAUGH, Michael R. (en premsa). «Academic medicine and the vernacularization of medieval surgery: the case of Bernat de Berriac». A: ALBERNI, Anna; BADIA, Lola; CIFUENTES, Lluís; FIDORA, Alexander [ed.], *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluís i Eiximenis*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MÉNARD, Philippe [dir.] (1987-1997). *Le Roman de Tristan en prose*. Ginebra: París: Droz; Champion. 9 v.
- MENÉNDEZ PIDAL, Gonzalo (1986). *La España del siglo XIII leída en imágenes*. Madrid: Real Academia de la Historia. [Reed. en color: Madrid, Real Academia de la Historia-Alstom, 2003]
- METZ, A. de (1923). «Organisation du service médical de nos anciennes milices flamandes du treizième siècle». A: DE MAREZ Guillaume; GANSHOF, François-Louis [ed.]. *Compte rendu du Ve Congrès international des sciences historiques [et de la médecine] (Bruxelles, 9-15 avril 1923)*. Bruxelles: M. Weissenbruch. [Inclou, com a secció, el «Compte rendu du quatrième Congrès international d'histoire de la médecine»]
- MIRET I SANS, Joaquim (1902). «La cabeza del Rey Jaime I de Aragón». *Revue Hispanique* [París, Nova York], vol. 9, p. 216-219.
- MITCHELL, Piers D. (2004). *Medicine in the Crusades: Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2007). «The infirmaries of the Order of the Temple in the medieval kingdom of Jerusalem». A: BOWERS, Barbara S. [ed.]. *The Medieval Hospital and Medical Practice*. Aldershot: Ashgate, p. 225-234.
- MONDEVILLE, Enric de (1892). *Die Chirurgie des Heinrich von Mondeville (Hermondaville) nach Berliner, Erfurter und Pariser Codices zum ersten Male herausgegeben von Dr. Julius Leopold Pagel, nebst einer Abhandlung über Synonyma und einem Glossar von M. Steinschneider*. Berlín: A. Hirschwald.
- MONTOLIU, Manuel de (1925). «Sobre els elements èpics, principalment arturians, de la Crònica de Jaume I». A: *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal: miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos*. Vol. 1. Madrid: Librería y Casa Editorial Hernando, p. 697-712.
- MOULIN, Daniel de (1988). *A History of Surgery, with Emphasis on the Netherlands*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- MOUNIER-KUHN, Alain (2006). *Chirurgie de guerre: le cas du Moyen Âge en Occident*. París: Economica.
- NICOUD, Marilyn (2007). *Les régimes de santé au Moyen Âge: naissance et diffusion d'une écriture médicale (XIIIe-XVe siècle)*. Roma: École française de Rome. 2 v.
- NUTTON, Vivian (1981). «Continuity or Rediscovery?: the City Physician in Classical Antiquity and Medieval Italy». A: RUSSELL, Andrew W. [ed.]. *The Town and State Physician in Europe from the Middle Ages to the Enlightenment*. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek. (Wolfenbütteler Forschungen, 17), p. 9-46. [Reimpr. a NUTTON, Vivian. *From Democedes to Harvey*. Londres: Variorum Reprints, 1988, VI]
- PATERSON, Linda M. (1988). «Military Surgery: Knights, Sergeants and Raimon of Avignon's Version of the *Chirurgia* of Roger of Salerno (1180-1209)». A: HARVEY, Ruth; HARPER-BILL, Christopher [ed.]. *The ideals and practices of medieval knighthood/2: papers from the third Strawberry Hill conference, 1986*. Woodbridge: The Boydell Press, p. 117-146.
- PELLEGRINI, Francesco (1932). *La medicina militare nel Regno di Napoli dall'avvento dei Normanni alla caduta degli Aragonesi (1139-1503)*. Verona: R. Cibanca.
- RIQUER, Borja de [dir.] (1995-2008). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. 14 v.

- RIQUER, Martí de (1975). *Los trovadores: historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta. 3 v. [Des del 1983, edicions a Ariel]
- (1983). *Chanson de Roland / Cantar de Roldán y el Roncesvalles navarro*. Barcelona: Quaderns Crema; El Festín de Esopo.
- ROMANO, David (1978). «Judíos escribanos y trujumanes de árabe en la Corona de Aragón (reinados de Jaime I a Jaime II)». *Sefarad*, vol. 38, p. 71-105. [Reimpr. a ROMANO, David. *De historia judía hispánica*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p. 239-273]
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (1908-1921). *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 2 v. [Reimpr. facs.: Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000]
- RYAN, William E.; SCHMITT, Charles B. (1982). *Pseudo-Aristotle, the Secret of secrets: sources and influences*. Londres: Warburg Institute.
- SALICETO, Guillem de (1898). *Chirurgie de Guillaume de Salicet, achevée en 1275*. Traducció i comentaris de Paul Pifteau. Tolosa de Llenguadoc: Impr. Saint-Cyprien.
- SOLÀ I SOLÉ, Josep M. (1977). *El Llibre de doctrina del rei Jaume d'Aragó*. Barcelona: Hispam.
- STEVENSON, Joseph (1875). *Radulphi de Coggeshall Chronicon Anglicanum. De expugnatione terrae sanctae libellus. Thomas Agnellus De morte et sepultura Henrici regis Angliae junioris. Gesta Fulconis filii Warini. Excerpta ex otis imperialibus Gervasii Tileburiensis ex codicibus manuscriptis edidit Josephus Stevenson. A: Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptorum, or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages [= Rolls Series]. Vol. 66. Londres: Oxford: Cambridge: Edimburg: Dublín: Longman; Trübner; Parker; MacMillan; Black; Thom.*
- SUDHOFF, Karl (1911). «Ärztliche Regimina für Land- und Seererisen aus dem 15. Jahrhundert». *Archiv für Geschichte der Medizin*, vol. 4, p. 263-281.
- (1914). «Illustrationen zu den französischen Bearbeitungen der Chirurgie des Roger von Salerno». A: *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter: Graphische und textliche Untersuchungen in mittelalterlichen Handschriften*. Vol. 1. Leipzig: A. Barth. (Studien zur Geschichte der Medizin; 10), p. 17-42.
- SUGER (1929). *Vie de Louis VI le Gros*. Edició i traducció de Henri Waquet. París: Sociéty d'Édition «Les Belles Lettres». [Reimpr.: París: Les Belles Lettres, 1964]
- SWIFT, F. Darwin (1894). *The life and times of James the First, the Conqueror, King of Aragon, Valencia, and Majorca, Count of Barcelona and Urgel, Lord of Montpellier*. Oxford: Clarendon Press. [Reimpr.: Whitefish: Kessinger Publishing, 2006]
- TICKNOR, George (1849). *History of Spanish Literature*. Londres: John Murray. 3 v. [2a ed. corregida i augmentada: Nova York: Harper & Brothers, 1854, etc.; reimpr.: Nova York: Frederick Ungar Publ., 1965]
- THOMAS, Antoine (1881). «La Chirurgie de Roger de Parme en vers provençaux». *Romania*, vol. 10, p. 63-74 i 456.
- TOURTOULON, Charles de (1863-1867). *Études sur la maison de Barcelone: Jacme Ier le Conquérant roi d'Aragon, comte de Barcelone, seigneur de Montpellier*. Montpellier: Imp. Typo. de Gras. 2 v.
- VALLS, Helen E. (1996a). *Studies on Roger Frugardi's Chirurgia*, Tesi doctoral de la University of Toronto; Centre of Medieval Studies, 1996.
- (1996b). «Illustrations as abstracts: the illustrative programme in a Montpellier manuscript of Roger Frugardi's Chirurgia», *Medicina nei secoli*, vol. 8, p. 67-83.
- VEDRANI, Alberto (1931). «Ugo e Teodorico Borgognoni da Lucca». *Atti della Reale Accademia Lucchese di Scienze, Lettere ed Arti*, n. s., vol. 1, p. 81-95.
- VILANOVA, Arnau de (1998). «Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)». Ed. de Michael R. McVaugh, estudi introductor de Lluís Cifuentes i Michael R. McVaugh. A: GARCÍA BALLESTER, Luis; McVAUGH, Michael R.; PANIAGUA, Juan A. [ed.]. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*. Vol. X-2. Barcelona: Universitat de Barcelona; Fundació Noguera.
- VILLANUEVA, Jaume (1806-1852). *Viage literario a las iglesias de España. Le publica con algunas observaciones Don Joaquín Lorenzo Villanueva*. Madrid: Impr. Real (I-V); Impr. de Olivares (VI-X); Impr. de la Real Academia de la Historia (XI-XXII). 22 v.
- WICKERSHEIMER, Ernest (1936). *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*. París: Droz. 2 v. [Reimpr. facs.: Ginebra: París: Droz; Champion, 1979]

- WILLIAMS, Steven J. (2003). *The Secret of Secrets: the scholarly career of a pseudo-Aristotelian text in the Latin Middle Ages*. Ann Arbor: The University of Michigan.
- ZAMUNER, Ilaria (2005). «La tradizione romanza del *Secretum secretorum* pseudo-aristotelico». *Studi Medievali* [Spoleto], vol. 46, núm. 1, p. 31-116.
- (2006). «Il volgarizzamento catalano Ct₃ del *Secretum secretorum* ps.-aristotelico e il codice 1474 della Biblioteca Nacional di Madrid». *Quaderni di lingue e letterature* (dell'Università di Verona) [Verona], vol. 31, p. 237-245. [Versió presentada al VIII Convegno internazionale dell'AISC (Nàpols, 13-15 octubre 2005): <<http://www.filmmod.unina.it/aisc/comunicazioni/Zamuner.pdf>>]
- (2010). «Un nuovo testimone della *Chirurgia* di Ruggero Frugardo in lingua occitanica (Siviglia, Biblioteca Capitular y Colombina, 5-5-20)». A: ALBERNI, Anna; BADIA, Lola; CABRÉ, Lluís [ed.], *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum; Universitat Rovira i Virgili, p. 191-240.

Els coneixements geogràfics i cartogràfics a la Mediterrània occidental del segle XIII: reflexions contra alguns llocs comuns historiogràfics

Ramon Josep PUJADES I BATALLER
Arxiu de la Corona d'Aragó

Pel que fa a la ciència i la cultura, el segle XIII representa un dels períodes més interessants de tota la història de la civilització occidental. És la centúria del creixement i de l'estructuració de les primeres universitats, i de la reaparició de les biblioteques públiques, la qual cosa, malgrat les limitacions que comportava el mètode escolàstic imperant, representa una fita fonamental en el procés de laïcització i divulgació dels coneixements científics i tècnics, sense el qual no s'hagueren pogut assolir mai els nivells actuals de coneixement científic. Però fou també, a l'Europa mediterrània, el segle de culminació del pas de les llengües vulgars a la condició de llengües d'escriptura i, per tant, de vehicles permanents de difusió del coneixement. I aquest fet fou tant o més vital encara que l'anterior, perquè obrí una via de doble sentit per a la circulació del saber. Per un, el més conegut i destacat per la historiografia, es produiria la divulgació social d'una part dels avenços que es forjaven en l'ambient de la cultura eclesiasticouniversitària; per l'altre, la transcendència del qual no ha estat sovint suficientment valorada, la informació acumulada per la població urbana alfabetitzada en l'exercici de les seues activitats socioeconòmiques quotidianes pujava també cap a les esferes de l'alta cultura llatina, la qual podia incorporar-la així a aquell procés d'estructuració i reflexió que transforma la mera informació en vertader coneixement científic. Per això vull dedicar la meua intervenció a destacar la rellevància general d'aquest darrer sentit, i ho faré focalitzant l'anàlisi en un cas particularment nítid, com és el dels coneixements geograficocartogràfics.

Si al llarg de l'alta edat mitjana la geografia no havia estat una de les disciplines d'estudi que despertava major interès entre els erudits de l'Europa occidental —ni en el seu vessant textual ni en el d'aquella plasmació en format gràfic que anomenem cartografia—, aquesta realitat començà a canviar, lentament però inexorablement, a partir de la darrereria del segle XI i, per tant, sobre el caliu dels mateixos estímuls que empenyien per aquelles mateixes dates l'avenç d'altres disciplines, com ara el dret. L'expansió comercial marítima i l'èxit relatiu de la primera croada, d'una banda, i els inicis de la colonització germana dels territoris de l'Europa oriental i septentrional, de l'altra, van sacsejar les consciències d'una part dels intel·lectuals de l'Europa atlàntica i central, tot despertant l'ansia de conèixer millor un espai físic que semblava créixer imparablement.¹ Així, diversos autors del segle XII, com ara Hug de Saint-Victor (*Chronicon* i *Descriptio Mappae Mundi*), Guillem de Conches (*De Philo-*

1. Paul ZUMTOR, *La medida del mundo: representación del espacio en la Edad Media*, Madrid, Cátedra, 1994.

sophia Mundi) o Lambert de Saint-Omer (*Liber Floridus*), van tractar de compilar, contrastar i actualitzar el saber geogràficocartogràfic del seu temps; i d'altres, com Honori d'Autun (*Imago mundi*), s'esforçaren a donar-los una forma literària que en facilitaria molt la difusió —de fet, d'aquesta darrera obra es van fer moltes còpies, bastants de les quals il·lustrades amb mapamundis.² Fins i tot alguns texts de caràcter cronístic de les acaballes de la centúria, com ara l'anònima *Narratio de itinere navali peregrinorum Hirosolymam tendentium et Silvam capientium* o les *Gesta regis Henrici et Ricardi*, començaven a incorporar una quantitat inusitada d'informació de caràcter geogràfic.³ D'aquesta manera, arribada la segona dècada del segle XIII, el procés ja havia madurat bastant per a permetre la confecció d'una obra com els *Otia imperialia* o *Descriptio totius orbis* de Gervasi de Tilbury, un text en el qual els fets històrics i les descripcions geogràfiques i de fenòmens físics es barregen amb les llegendes i les creences populars i formen una narració bastant àgil concebuda per a servir d'entreteniment a l'emperador Otó IV i als membres del seu cercle cortesà.⁴

A l'Europa mediterrània, però, aquest fenomen de reviscolament de la geografia i la cartografia erudita fou bastant més limitat. Es concentrà particularment a les ciutats nord-italianes i en fou el testimoni més rellevant el *Liber de variis historiis* de Guido da Pisa (1119), que també incorpora un dels mapamundis més versemblants dels generats durant l'etapa. En aquesta obra, com en les dels autors septentrionals citats anteriorment, la geografia i la cartografia van estretament unides no solament a la filosofia natural, sinó també a la història.⁵ Tanmateix, com ha destacat Patrick Gautier Dalché, en aquest cas, l'interès per la història de la Roma antiga sembla residir en la seua utilitat com a exemple de grandesa per a una potència econòmica emergent com la Pisa d'inicis del segle XII. Situada en el mateix context cronològic i cultural de la producció d'altres texts d'exaltació política de la república, com ara el conegut *Liber Maiorichinus* —que narra la primera conquesta cristiana de Mallorca capitanejada pels pisans l'any 1113—, hom copsa la intenció subjacent de Guido d'ajudar a construir una nova consciència política de la ciutat.⁶ Allò que realment ens interessa, però, és que, tot seguint aquesta mateixa lògica, la geografia i la cartografia adquireixen en aquesta obra també una certa funció política: d'ací l'èmfasi posat en l'espai mediterrani, l'àrea natural d'expansió de la república marinera.

I, si m'he detingut a comentar aquest precedent pisà de la centúria anterior, és perquè fou justament a la Pisa dels inicis del segle XIII on va ser confeccionat el primer testimoni pervingut d'una nova font de coneixement geogràfic, una nova tipologia textual que havia nascut, al caliu de l'expansió

2. Vegeu Patrick GAUTIER DALCHÉ, *La «Descriptio Mappae mundi» de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire*, París, Études augustiniennes, 1988; Marcel DESTOMBES, *Mappemondes A. D. 1200-1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, Amsterdam, N. Israel, 1964, p. 96-116; David WOODWARD, «Medieval mappamundi», a *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean* (David WOODWARD i John Brian HARLEY (ed.), *The history of Cartography*), Chicago, Londres, University of Chicago Press, 1987, p. 287-369.

3. Vegeu Patrick GAUTIER DALCHÉ, «Le renouvellement de la perception et de la représentation de l'espace au XII siècle», a *Renovación intelectual del occidente europeo (siglo XII). XXIV Semana de Estudios Medievales (Estella, 14 a 18 de julio de 1997)*, Pamplona, 1998, p. 109-216.

4. S. E. BANKS i J. W. BINNS (ed.), *Otia Imperialia. Recreation for an Emperor. Edited and translated by...*, Oxford, Oxford University Press, 2002, p. XLII-XLVIII.

5. Vegeu Carmen ALBARELLO, «Guido da Pisa», a *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, vol. 61, 2003, p. 409-411; Marica MILANESI, «La cartografia italiana nel Medio Evo e nel Rinascimento», a *La cartografia italiana. Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia (17, 18, 19, 20 i 21 de febrer de 1992)*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1993, p. 15-78 (p. 17-18).

6. Patrick GAUTIER DALCHÉ, «D'une technique à une culture: carte nautique et portulan aux XIe et au XIIIe siècle», a *L'uomo e il mare nella civiltà occidentale. Da Ulisse a Cristoforo Colombo. Atti del convegno (Genova, 1-4 giugno 1992)*, Gènova, Società Ligure di Storia Patria (Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova serie, vol. xxxii), 1992, p. 284-312 (p. 301-302).

sió del comerç marítim internacional, sobre la base de la progressiva alfabetització en llengua vulgar d'amplis sectors de la burgesia ciutadana nord-italiana al llarg del segle XII, sobretot de la seua segona meitat. M'estic referint als portolans estrictes, és a dir, a aquelles llistes de ports i d'accidents geogràfics amb l'especificació de les distàncies que, per una direcció també determinada, en separaven cadascun d'alguns dels altres indrets ressenyats. Aquest primer testimoni és el *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostris Mediterranei*, un text que havia passat per relativament tardà fins que Patrick Gautier Dalché el va editar, tot reivindicant-lo com un text anterior a l'any 1200.⁷ Tanmateix hi ha un parell d'inconvenients rellevants a l'hora d'acceptar una datació tan primerenca. El primer és que el text inclou travessies de la mar Negra, la qual no fou oberta a la navegació quotidiana dels occidentals fins a la caiguda de Constantinoble en mans venecianes l'any 1204.⁸ El segon és un detall que ha passat bastant desapercebut fins ara, però que té una gran transcendència a l'hora d'establir-ne la data de confecció. Així, si hom es fixa en la llista de més d'un centenar i mig de travessies que, a manera d'índex, encapçalen aquest portolà, podrà comprovar ràpidament que el 94 % expressen la distància amb xifres arrodonides a la desena o la meitat de la desena; és a dir, si fem la conversió de les xifres romanes en xifres aràbigues comprovarem que la immensa majoria acaben en zero o en cinc.⁹ Aquesta realitat, que no pot ser fruit de la casualitat, palesa que el seu autor treballava recorrent al sistema decimal i, per tant, a les xifres aràbigues i al valor posicional del zero, independentment que, tot seguint la pràctica diglòssica habitual que continuaria fins als darrers anys de l'edat mitjana, en la redacció del text formal llatí mantingué la seua expressió en xifres romanes. I l'esmentat recurs al sistema decimal per part d'un erudit pisà que, a més d'escriure en llatí, cita amb seguretat les Sagrades Escripures i diverses obres de l'antiguitat clàssica, lliga malament també amb qualsevol data anterior a la redacció del *Liber Abacci* pel també pisà Leonardo Fibonacci l'any 1202, perquè aquesta fou l'obra que introduí les xifres aràbigues i el valor posicional del zero en l'aritmètica de l'Occident cristià.¹⁰

Al meu parer, per tant, aquest text fou redactat pel seu autor anònim ja en el primer quart del segle XIII, tot i que, certament, hagué de recórrer a un conjunt bastant heterogeni de fonts anteriors per tal de compilar-lo, cosa que justifica l'aparença una mica arcaica de la seua toponímia. Independentment, però, que la seua cronologia siga tres dècades més primerenca o més tardana —en tot cas, no pot ser gaire posterior a la conquesta cristiana del País Valencià, perquè continua situant la frontera cristiana hispànica amb l'islam a les terres de l'Ebre—, allò important és que el seu pròleg ens informa que l'obra anava acompanyada d'una «cartule mapamundi», actualment perduda, en la qual els llocs ja estaven situats «secundum distanciam locorum in milibus quam didicere potui, et existenciam eorum per partes ventorum», és a dir, segons les distàncies estimades i les setze direccions marcades per les brúixoles que portaven els vaixells d'aquella època.¹¹ El text ens situa, per tant, en un lloc i en un moment molt pròxims als dels orígens de la cartografia portolana, una tècnica que l'autor

7. Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Carte marine et portulan au xiiie siècle. Le liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, Roma, École Française de Rome, 1995.

8. S. P. KARPOV, *La navigazione veneziana nel mare Nero, XIII-XV secolo*, Ravenna, Del Girasole, 2000; Michel BALARD, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, París, Boccard, 1978; Michel BALARD, «Les génois en Romanie entre 1204 et 1261. Recherches dans les minutiers notariaux génois», a *Le mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, Londres, Variorum, 1989, núm. 1.

9. Vegeu Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Carte marine...*, p. 111-115.

10. Vegeu Gino ARRIGHI, «Considerazioni sul *Liber Abaci* di Leonardo Pisano», a Marcello MORELLI i Marco TANGHERONI (ed.), *Leonardo Fibonacci. Il tempo, le opere, l'eredità scientifica*, Pisa, 1994, p. 37-39.

11. Vegeu Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Carte marine...*, p. 115-116.

qualifica de «novam et difficillimam». Afirmar, a més, literalment que tota aquesta informació l'havia adquirida «a nautis et gradientibus illorum», açò és, dels mariners i dels seus portolans, amb la qual cosa ens confirma aquell procés d'ascensió de la informació al qual em referia abans, ja que ens permet comprovar com les dades compilades en llengua vulgar pels mariners recentment alfabetitzats puguen amb rapidesa cap a les esferes de la cultura erudita llatina.¹² Aquest món de la cultura llatina, l'únic que en aquell moment tenia clar el concepte mental de mapa, fou el que usà aquella base informativa per a construir una nova tipologia cartogràfica, la carta portolana. I ho va fer gràcies als avenços que s'havien experimentat a la zona del nord d'Itàlia en els camps de la geometria —necessaris per a la invenció de la xarxa de vents— i de les matemàtiques —perquè la difusió de les xifres àrabigues entre els erudits nord-italians, gràcies a l'obra que Fibonacci redactà en llatí, facilità enormement la tasca de la reducció a escala d'una gran quantitat de distàncies.

D'aquesta nova tipologia de mapa dotat de xarxa de rumbos i d'escala gràfica de base decimal, nascuda del contacte entre cultura erudita i cultura popular, s'apropriaria ràpidament el món mariner, perquè venia a cobrir-li un buit tecnològic fonamental. Així es tancava definitivament el cercle, i aquells que havien proporcionat la informació inicial passaven a beneficiar-se d'un producte final que difícilment haguessen pogut arribar a generar ells mateixos. I use el terme apropiació en el sentit més ampli i profund de la paraula, perquè el món mariner no el va acceptar exactament com havia estat inicialment generat en aquells ambients de l'elit cultural, sinó que el va adaptar a les seues necessitats específiques, expurgant-lo de la informació «inútil» i enriquint i perfeccionant la part informativament «profitosa», és a dir, el disseny de la línia de costa, la toponímia litoral i la xarxa de direccions. Gràcies a això, la carta portolana es va transformar en una eina d'ús quotidià reproduïda a centenars per pintors cartògrafs amb tallers especialitzats en la còpia de cartes de navegar o per mariners alfabetitzats i formats en les tècniques de reproducció artesanal dels mapes que obtenien uns ingressos suplementaris fent cartes per als seus companys d'ofici i d'altres clients (aquest darrer cas, molt més difós en l'etapa renaixentista, només s'ha pogut constatar, pel que fa a la baixa edat mitjana, a la Venècia del segle xv).¹³ El procés de popularització del nou tipus de mapa es va consumir al llarg del darrer terç del segle XIII i, per aquesta raó, és en aquest moment que les cartes comencen a ser esmentades per les fonts com a objectes presents a bord dels vaixells. Així, cap a 1270, Guillaume de Nangis les presenta com un instrument nàutic habitual en les seues *Gesta Sanctae sanctae memorie Ludovici*; el 1294 ja les trobem també a bord d'una nau siciliana, i el 1295 les esmenta Ramon Llull en el seu *Arbor Scientie* com un dels instruments nàutics usats normalment pels mariners.¹⁴

I és precisament aquesta darrera citació lulliana la que, connectada automàticament amb la producció cartogràfica portolana mallorquina de les centúries següents, ha donat lloc a una literatura relativament extensa que ha presentat els coneixements reflectits per les cartes de l'anomenada Escola mallorquina com la culminació lògica dels coneixements geofiticartogràfics de la cultura catalana erudita dels segles anteriors. Els més prudents han ressaltat el possible paper de la cultura catalana plenomedieval com a transmissora dels coneixements de la ciència hispanomusulmana i la informació geogràfica acumulada pels nauxers i els mercaders catalans que participaren en la gran expansió del

12. Gautier Dalché fou el primer a defensar que la paraula *gradiens* només podia tenir, en aquest context, el sentit de portolà. Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Carte marine...*, p. 81.

13. Vegeu Ramon Josep PUJADES I BATALLER, *Les cartes portolanes: la representació medieval d'una mar solcada*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, Institut d'Estudis Catalans, Institut Europeu de la Mediterrània, 2007, p. 128-289.

14. Ramon Josep PUJADES I BATALLER, *Les cartes portolanes...*, p. 60-127.

comerç marítim internacional dels segles XII i XIII; els més agosarats han arribat a apuntar directament la possibilitat que Ramon Llull mateix n'hagués estat l'inventor o, almenys, l'instigador.¹⁵

Tanmateix tots els defensors d'aquells pretesos orígens catalans de la cartografia nàutica ignoraven la primitiva data de confecció del *Liber de Existencia Riveriarum* i, en conseqüència, situaven el naixement de la cartografia nàutica en els anys de la transició del segle XIII al segle XIV, la qual cosa comporta un error cronològic de gairebé un segle. Des d'aquella premissa equivocada, la menció de la carta portolana per Ramon Llull era suficientment antiga per a poder remuntar la presència mallorquina als mateixos moments d'aquell part espectacular, i el saber enciclopèdic que posseïa l'anomenat Doctor Il·luminat semblava un solar d'una amplitud i una solidesa incomparables per a bastir un edifici que pogués justificar la paternitat catalana de la nova tipologia cartogràfica. No trobaven cap inconvenient rellevant en el fet que entre l'extensíssima producció científica lul·liana la geografia hagués rebut una atenció ínfima, i tampoc no s'adonaven del salt mortal que feien en interpretar automàticament una simple prova de possessió i ús de la carta nàutica entre la població marinera catalana com una evidència de l'existència d'una producció cartogràfica autòctona a la Mallorca del segle XIII. I no és d'estranyar que aquests entrebancs no fossen considerats per unes construccions historiogràfiques que, metodològicament, començaven la casa per la teulada.

Efectivament, qualsevol estudi sobre els orígens i les arrels culturals més o menys immediates d'una determinada tipologia textual o gràfica ha de partir del coneixement profund de les característiques de la informació que conté i del seu procés evolutiu al llarg de les dècades o centúries de la seua difusió, un domini que només es pot obtenir a partir de l'anàlisi rigorosa, detallada i comparativa del conjunt dels testimonis conservats. Tanmateix, d'entre tots els autors que han escrit en català o castellà sobre la matèria de la cartografia nàutica medieval abans de l'inici del segle present, tan sols Julio Rey Pastor i Ernesto García Camarero van estudiar metòdicament un nombre considerable d'obres abans de redactar les seues conclusions.¹⁶ Ho van fer, però, excloent intencionadament les cartes itàliques i, pitjor encara, sense analitzar amb cura la part més significativa i rellevant del contingut textual d'aquells mapes, la toponímia. La conseqüència ha estat que, durant més d'un segle de publicacions sobre la matèria, ningú no havia escrit una ratlla a les nostres terres per a ressaltar un fenomen tan fàcilment perceptible com absolutament transcendent per a la qüestió que tractem: el progressiu procés de traducció de l'italià al català del patró toponímic de les cartes de l'anomenada Escola mallorquina. Un procés que, malgrat l'equivocada argumentació contrària de Henry Winter —que no tenia gran idea de català ni de paleografia gòtica mediterrània—, és evident que encara no s'ha iniciat en la primera carta signada per Angelino Dulceti a Mallorca l'any 1339, que es comença a observar en tots els testimonis mallorquins datables al tercer quart del segle XIV i que ja està molt avançat en l'Atlas Català confeccionat pel cartògraf jueu Cresques Abraham cap a 1375 i en la carta copiada per Guillem Soler l'any 1385.¹⁷ Si els au-

15. Vegeu, per exemple, Antoni Ramon PASCUAL, *Descubrimiento de la aguja náutica, de la situación de la América, del arte de navegar, y de un nuevo método para el adelantamiento en las artes y ciencias: disertación en que se manifiesta que el primer autor de todo lo expuesto es el beato Raymundo Lulio...: con un apéndice De la enseñanza pública, de los progresos de la literatura, y otros puntos históricos pertenecientes á Mallorca*, Madrid, Manuel González, 1989; Adolf Erik NORDENSKIÖLD, *Periplus: an Essay on the Early History of Charts and Sailing-Directions*, Estocolm, P. A. Norstedt & Söner, 1897; Gonçal de REPARAZ, «L'activité maritime et commerciale du royaume d'Aragon au XIIIe siècle et son influence sur le développement de l'école cartographique de Majorque», *Bulletin Hispanique*, vol. XLIX (1947), p. 422-451; Josep SUREDA I BLANES, *Ramon Llull i l'origen de la cartografia mallorquina*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1969.

16. Julio REY PASTOR i Ernesto GARCÍA CAMARERO, *La cartografia mallorquina*, Madrid, CSIC, 1960.

17. L'argumentació sobre la suposada presència de catalanismes a la carta de Dulceti, resultat de les incorrectes interpretacions del sistema braquigràfic i dels limitadíssims coneixements sobre filologia romànica medieval del seu autor, la trobareu

tors de tots aquells estudis haguessen percebut aquest procés, tan fàcilment observable com intel·lectualment irrefutable, probablement no hagueren escrit aquelles planes d'elucubracions sobre les arrels científiques catalanoaràbigues dels coneixements geogràfics i cartogràfics dels mestres mallorquins. No ho hagueren fet perquè, independentment que encara no fossen coneguts els precedents italics un segle anterior, ja s'hauria jutjat com a absurd que uns suposats coneixements autòctons catalans fossin escrits inicialment en italià per a ser retraduïts després al seu català originari.

Ara bé, si la força de totes aquestes dades ha mutilat definitivament les pretensions expansionistes del discurs indigenista català pur i directe, cosa que fa innecessari continuar insistint a rebatre'l, m'agradaria afegir alguns comentaris sobre els excessos, encara molt presents, del discurs indigenista remot, és a dir, el que tracta de trobar arrels hispanoàrabs per al fenomen del naixement de la cartografia nàutica medieval. Aquest últim ha estat i continua sent defensat per tants autors que ha esdevingut una mena de lloc comú historiogràfic. Tanmateix aquesta argumentació, a l'error metodològic destacat anteriorment de no partir de l'estudi sistemàtic dels testimonis supervivents, n'hi suma un altre no menys perillós: el de relacionar texts generats en indrets molt llunyans del món islàmic en moments molt diversos amb els produïts a l'Occident baixmedieval cristià al marge de qualsevol estudi rigorós sobre la difusió i la tradició textual d'aquelles obres de la cultura musulmana medieval. Així, hi ha autors que no dubten a presentar com a precedents dels portolans i de les cartes portolanes mediterrànies uns suposats portolans que, segons ells, ja usaven els mariners àrabs de l'Índic, malgrat que tota la base de l'argumentació és la confusa citació indirecta en la Geografia d'al-Maqsidí d'uns quaderns que portaven aquells mariners per a fer les seues anotacions, unes llibretes de notes que són interpretades voluntariosament com a vertaderes llistes de distàncies i de direccions de brúixola, a la manera dels portolans occidentals dels segles XIII i XIV.¹⁸ D'altres, més prudents, no gosen anar tan lluny per a cercar les suposades fonts àrabs. Insisteixen més a destacar el paper que hi pogué jugar una figura més propera tant des del punt de vista cronològic com des del geogràfic, la d'al-Idrissí.¹⁹ Aquest autor representa el cim dels coneixements geogràfics assolits per la cultura islàmica plenomedieval, perquè no sols incorporà la major part dels coneixements recollits a la Geografia de Ptolemeu, sinó també les correccions d'algunes de les badades més significatives del savi d'època hellenística, com ara l'excessiva longitud que el grec havia atribuït a la Mediterrània. Per això, la idea d'una possible influència idrissiana en el naixement de la cartografia nàutica occidental pot ser presentada, en principi, com una hipòtesi molt versemblant, ja que és sabut que el savi geògraf ceutí va treballar a la cort siciliana sota la protecció del rei Roger II.²⁰

Tanmateix aquesta aparent proximitat torna a trontollar quan hom contrasta detingudament el contingut de l'obra idrissiana amb les primeres cartes portolanes. Els mapes d'al-Idrissí, com els de

a Henry WINTER, «Catalan Portolan maps and their place in the total view of cartographic development», *Imago Mundi*, núm. 11 (1967), p. 1-12. L'esmentat procés de traducció de l'italià al català, el podeu constatar de manera ràpida i senzilla a Ramon Josep PUJADES I BATALLER, *Les cartes portolanes...*, p. 349-397.

18. Vernet arriba a afirmar que «las citas aducidas permiten ver que a mediados del siglo x los marineros del Índico navegaban con portulanos y cartas náuticas incipientes.» Vegeu Joan VERNET, «Influencias musulmanas en el origen de la cartografía náutica», *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, núm. 89 (1953), p. 35-62. Republicat a *Estudios sobre la historia de la ciencia medieval*, Barcelona, Bellaterra, 1979, p. 355-382 (p. 367).

19. Vegeu, per exemple, Tadeusz LEWICKI, «Marino Sanudos Mappamundi (1321) und die runde Weltkarte von Idrīsī (1154)», *Rocznik Orientalistyczny*, núm. 38 (1966), p. 169-198; Vicenç M. ROSSELLÓ I VERGER, «Les cartes portolanes mallorquines», a *La cartografia catalana. Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia (22, 23, 24, 25 y 26 de febrer de 1999)*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 2000, p. 19-115 (p. 24-27).

20. S. Maqbul AHMAD, «Cartography of al-Sharif al-Idrīsī», a *Cartography in traditional Islamic an South Asian Societies* (David WOODWARD i John Brian HARLEY (ed.), *The history of Cartography*, vol. 2), Chicago, University of Chicago Press, 1992, p. 156-174.

tots els autors amb bases ptolemaïques, estan construïts sobre les dades de les coordenades geogràfiques dels llocs (latitud i longitud), de manera que els seus paral·lels uneixen llocs situats aproximadament a la mateixa latitud. Tanmateix, com ens explicava el pròleg del *Liber*, les cartes portolanes han estat fetes sobre les dades d'unes distàncies estimades i d'unes direccions marcades per brúixoles sense corregir, perquè els medievals ignoraven el fenomen de la declinació magnètica, és a dir, no sabien que, per efecte del magnetisme terrestre, l'agulla imantada no marca mai el veritable nord geografi-coastronòmic, sinó el nord magnètic, que gairebé sempre es desvia, de manera oscil·lant, alguns graus respecte d'aquell. És senzill comprovar que van ser les direccions proporcionades per brúixoles no corregides, i no les coordenades astronòmiques de latitud i longitud, la font d'informació que va permetre la construcció de la nova tipologia de mapa. Si volem fer-ho, basta cercar la línia horitzontal o pseudoparal·lel central de la xarxa de vents de qualsevol carta portolana, i que observem el punt del litoral de la península Ibèrica que marca en el seu extrem occidental i el lloc de les costes asiàtiques al qual arriba per la banda oriental. En fer aquest ràpid exercici descobrirem que es desvia aproximadament quatre graus en sentit antihorari o, el que és el mateix, que arriba a un lloc situat uns quatre paral·lels més al nord que el lloc de partida. Aquesta desviació dins d'una àrea d'amplitud latitudinal tan limitada comporta una desviació global d'entre vuit i nou graus de mitjana (pot arribar als deu graus en alguns casos).²¹

Doncs, bé, gràcies als estudis més recents sobre paleomagnetisme de la terra, ara sabem que la intensitat de la desviació magnètica mitjana imperant al llarg del segle XIII a la Mediterrània occidental estigué entre els aproximadament 10° E de finals del segle XII i principis del XIII i els 8° E dels darrers anys del segle, i que continuà descendint considerablement segons avançava la baixa edat mitjana, fins a situar-se en uns 5° E cap a l'any 1500.²² Això significa que les brúixoles dels mariners medievals occidentals del segle XIII, que ignoraven aquest fenomen físic, marcaren unes direccions desviades entre deu i vuit graus cap a l'est. Quan aquelles direccions desviades apuntades en els portolans foren passades al format gràfic d'un mapa dotat d'una xarxa de vents que, lògicament, representa la direcció nord-sud com una línia estrictament vertical, el resultat fou aquesta desviació antihorària, que fou invariablement mantinguda per totes les cartes medievals posteriors, perquè un error que no podia ser encara científicament explicat difícilment podia ser corregit.

I aquesta diferència entre una cartografia nàutica construïda sobre direccions desviades i una cartografia idrissiana dissenyada sobre paral·lels ortodoxos és encara molt més substancial que la més aparent de la gran distància existent entre el disseny d'una línia de costa encara completament inversemblant en els mapes d'al-Idrissi i el molt major realisme del traçat litoral mediterrani de les primeres cartes nàutiques. És molt més rellevant perquè palesa que entre aquestes dues produccions cartogràfiques, la idrissiana i la portolana, no solament hi ha un gran salt pel que fa a la qualitat del disseny de la línia del litoral, sinó tot un abisme conceptual en la manera d'aprehendre i representar el món. Una immensitat que difícilment hauria existit si els creadors dels primers patrons de cartes de navegar medievals haguessen conegut la Geografia de Ptolemeu, directament o mitjançant l'obra idrissiana, perquè el seu raonament teòric no deixa lloc a dubtes sobre la correcció absoluta del principi de construir els mapes a partir del coneixement de les coordenades geogràfiques dels llocs representats.

21. Vegeu Ramon Josep PUJADES I BATALLER, *Les cartes portolanes...*, p. 194 i 317-323.

22. M. KORTE i C. G. CONSTABLE, «Continuous geomagnetic field models for the past 7 millennia: 2. CALS7K», *Geochemistry, Geophysics, Geosystems*, vol. 6, núm. 1 (2005), a <<http://www.agu.org/journals/gc/>>; M. GÓMEZ-PACCARD, A. CHAUVIN, P. LAMOS *et al.*, «First archaeo-magnetic secular variation curve for the Iberian Peninsula: comparison with other data from western Europe and with global geomagnetic field models», *Geochemistry, Geophysics...*, vol. 7, núm. 2.

De fet, no té res d'estrany que l'obra d'al-Idrissi no fos coneguda pels nord-italians que van crear els primers patrons de cartes de navegar, perquè el que tampoc no expliquen els defensors del vincle amb l'obra idrissiana és que el *Nuzhat al-musht q* d'al-Idrissi, acabat definitivament —per a desgràcia del seu autor— després de la mort del rei Roger, tingué una difusió molt limitada durant la segona meitat del segle XII i la primera meitat del XIII. Pel que fa al món àrab, és ben significatiu que no n'haja pervingut cap còpia anterior a l'any 1300, i també que el primer autor musulmà que sembla presentar una dependència directa de l'obra idrissiana siga un escriptor actiu a la segona meitat del segle XIII com és el nord-africà Alí ibn Musa.²³ Quant a l'Occident cristià, l'obra no començà a ser coneguda fins a l'aparició d'una edició parcial impresa a Roma l'any 1592, que fou seguida de la primera traducció italiana feta l'any 1600 (la qual, per cert, romangué inèdita) i de la publicació de la primera traducció llatina íntegra l'any 1619.²⁴ Els defensors de la influència idrissiana obliden, en definitiva, que el text geogràfic d'al-Idrissi no fou, a efectes de difusió, ni el *Cànon* d'Avicenna ni l'*Almagest* de Ptolemeu, i que, en conseqüència, hom no pot pressuposar alegrement que hagués estat un text accessible per als nord-italians que van generar els primers patrons de cartes de navegar.

Així, doncs, les fonts bàsiques d'informació d'aquells erudits nord-italians directament relacionats amb l'activitat marinera de les seues ciutats no les hem de cercar als territoris de cultura islàmica o grega, perquè foren llistes compilades pels mariners i els mercaders de la segona meitat del segle XII i els inicis del segle XIII en els seus difícils i penosos però ben quotidians viatges marítims. De fet, aquesta quotidianitat dels viatges és la base dels coneixements geogràfics que es plasmen gràficament en les cartes portolanes. S'ha de tenir present que els mariners medievals desconeixien la corredora i que, per tant, la distància entre dos punts no podia ser determinada amb precisió, sinó tan sols estimada multiplicant les unitats de temps que marcaven les ampolletes o rellotges d'arena per la velocitat a la qual pensaven que navegava la nau. Això significa que només la repetició una vegada i una altra de les mateixes travessies permetia arribar a obtenir informació fiable, i ens ha de fer entendre que calia un grapat d'anys des dels inicis dels primers viatges habituals a una zona determinada perquè pogués arribar als cartògrafs una quantitat d'informació de precisió suficient per a poder representar de manera realista un arc litoral ampli. Aquest parèntesi cronològic és perfectament comprovable en el cas de la representació de les costes atlàntiques europees. Si observem la línia d'aquest litoral en les obres fetes al llarg de la primera meitat del segle XIV, constatarem que l'evolució cap al realisme de la seua representació és molt forta. Amb aquesta realitat present, només cal recordar, per copsar plenament aquest desfasament temporal, que, des de la conquesta cristiana de Sevilla (1248) i Cadis (1262), el control de l'Estret ja havia passat definitivament a mans cristianes, i que molt abans ja tenim notícies de naus italianes i catalanes que comerciaven amb Flandes i Anglaterra. Calien, per tant, diverses dècades de navegació quotidiana per tal de compilar la informació necessària per a fer una bona representació cartogràfica d'un sector litoral ampli.²⁵

Finalment, no voldria concloure sense recordar també que el segle XIII fou a l'Occident cristià, igualment, el segle de la redacció de les grans narracions de viatges farcides de descripcions geografi-

23. Vegeu S. Maqbul AHMAD, «Cartography of al-Sharif al-Idrīsī», a *Cartography in traditional...*, p. 170-175.

24. Vegeu S. Maqbul AHMAD, «Cartography of al-Sharif al-Idrīsī», a *Cartography in traditional...*, p. 158-159.

25. Vegeu Roberto S. LÓPEZ, «Majorcan and genoese on the North Sea route in the Thirteenth Century», *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, vol. XXIX (1951), p. 1163-1169; B. ROSEMBERG, «El problema del estrecho a fines de la Edad Media», a *II Congreso de Historia de Andalucía (Córdoba, 1991)*, vol. 4, Còrdova, Junta de Andalucía, Caja Sur, 1994, p. 245-287; Antonio ORTEGA VILLOSLADA, *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349). Evolución político mercantil*, Oleiros, UNED, Netbiblo, 2008.

coetnogràfiques. Les més antigues són les de dos frares enviats com a missatgers a la cort tàrtara, la *Historia Mongalorum* de Giovanni Da Pian del Carpine i l'*Itinerarium* de Willem van Rubroeck, redactades a les dècades dels anys quaranta i cinquanta del segle, respectivament. Als darrers anys de la centúria, s'hi afegiria el famosíssim *Milione* redactat en francès per Rustichello Da Pisa sota el dictat de Marco Polo, i traduït al toscà abans de 1309. Tanmateix la incorporació de les dades geogràfiques sobre el continent asiàtic que aporten tots aquests texts no passà immediatament als tractats geogràfics i als dissenys cartogràfics de l'Occident medieval. De fet, calgué esperar fins a l'any 1320 aproximadament per a trobar la primera obra cartogràfica substancialment influïda pel contingut d'alguna d'aquelles narracions, que no és sinó el mapamundi eclèctic i innovador que acompanya el tractadet titulat *De mapa mundi cum trifaria orbis divisione* de fra Paolino Minorita.²⁶ Així, doncs, com que els avenços que aportaren ja no foren una incorporació de la ciència geogràfica i de la tècnica cartogràfica del segle XIII, sinó de les obres de la centúria següent, el desenvolupament d'aquesta qüestió caldrà deixar-lo per a una altra ocasió.

26. Roberto ALMAGIA, *Monumenta Cartographica Vaticana I. Planisferi, carte nautiche e affini dal secolo XIV al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, vol. I, Ciutat del Vaticà, 1944, p. 1-8.

La llengua i la literatura

Identitat lingüística del *Llibre dels feits* de Jaume I

Jordi BRUGUERA (†)
Filòleg i lingüista

1. INTRODUCCIÓ

La commemoració del vuitè centenari del naixement del rei Jaume I el Conqueridor ha tingut la seva ressonància en aquest any 2008, en l'àmbit sociopolític i en el científic. Les autoritats de les comunitats que constituïren històricament la Confederació Catalanoaragonesa han celebrat algun acte oficial commemoratiu. En el camp científic, s'han celebrat alguns col·loquis i han estat editades diverses obres de caràcter històric sobre la figura del rei Jaume i d'altres de caràcter filològic sobre la seva gran obra literària, el *Llibre dels feits*.¹ Les darreres publicacions han estat la dirigida per Colón i Martínez (2008), que conté treballs sobre diversos aspectes de la vida i el regnat del Conqueridor, i l'edició amb text modernitzat i estudi introductori del *Llibre dels feits* de Ferrando i Escartí (2008).

1. Una observació sobre una circumstància que no m'he sabut explicar. La celebració del centenari s'ha començat, segons la premsa, el dia 2 de febrer, invocant la raó que fou el dia del naixement del rei. D'altra banda, tots els textos que n'han parlat diuen, gairebé unànimement amb els mateixos mots, que Jaume I nasqué «la nit (o durant la nit) de l'1 al 2 de febrer de 1208». D'on ha sortit aquesta afirmació? No em consta que existeixi cap document històric que doni fe de l'hora o el temps en què va néixer el rei. Almenys no he vist cap historiador (ara n'hauria pogut ser l'ocasió) que en citi cap. D'on ha sortit, doncs, aquesta datació? Certament, Ferran Soldevila (2007, p. 53, nota 35) diu que el rei va néixer «la nit de l'1 al 2 de febrer de 1208». Josep M. de Casacuberta (1926, p. 20) apunta simplement en nota marginal: «1 a 2-II-1208». Joaquim Miret i Sans (2007, p. 14) diu que la reina «paria el dia 2 de febrer.» Potser es pogueren fonamentar en el text llatí de Marsili (Maria Desamparados MARTÍNEZ SAN PEDRO, 1984, p. 119) que diu: «peperit [...] in nocte Purificationis sacratissime Virginis Marie?» En canvi, Josep M. Ainaud de Lasarte (1976, p. 58) diu que va néixer l'1 de febrer. I actualment, a Montpeller, al número 20 de la *rue* Jacques d'Aragon, hi ha una làpida que diu: «Ici est né au palais de Tournemire le premier février 1208 le roi Jacques Ier d'Aragon, fils de Pierre d'Aragon et de Marie de Montpellier.» Pot ser tan estrany que ningú no s'hagi fixat com parla del seu naixement el mateix rei al *Llibre dels feits*? Diu així: «E quan la reyna, nostra mare, se sentí prenys, entrà-se'n a Montpesler. E aquí volch nostre Seyor que fos lo nostre naximent en casa d'aquels de Tornamira, la vespra de Nostra Dona Sancta Maria Candaler» (5.9-11). En català, *la vespra* ha volgut dir sempre 'la vigília, el dia anterior a un altre' (diferent, naturalment, de *el vespre*). Que Jaume I va néixer abans del dia 2, ho corrobora el que conta després: «E nostra mare, sempre que nós fom nats, envià'ns a Sancta Maria, e portaren-nos en los braces; e deÿen matines en la església de Nostra Dona; e, tantost con nos meseren pel portal, cantaren *Te Deum laudamus*. E no sabien los clergues que nós deguéssim entrar allí, mas entram quant cantaven aquel càntich. E puys levaren-nos a Sent Fermí. E, quant aquels qui'ns portaven entraren per la església de Sent Fermí, cantaven *Benedictus Dominus Deus Israel*» (5.12-18). Quan el dugueren a l'església de Santa Maria (més tard o més d'hora d'haver nascut), cantaven el final de les matines (el tedeum és l'himne que les clou els diumenges i dies festius), i aquestes solien dir-se a primera hora de la matinada. Així com el càntic del *Benedictus*, que cantaven a Sant Fermí, clou les laudes, l'hora litúrgica que es deia a trenc d'alba. Tenien temps d'anar d'una església a una altra. Tots aquests fets tingueren lloc ja el dia 2. Jaume, però, havia nascut *la vespra* de la Candelera. Naturalment, l'exactitud d'aquesta circumstància no és essencial per al coneixement de la vida del rei. Però, si per a moltes circumstàncies recorrem a dades del *Llibre dels feits*, i les acceptem, per què hem de menystenir aquesta tan precisa del seu naixement?

Per la meua banda, crec que he retut, i ben de grat, prou tribut a la memòria del gran rei en el seu centenari, amb treballs que m'han fet l'honor d'encomanar-me (Bruguera 2008a, 2008b i 2008c). Però encara no s'ha acabat. Després de molts estudis més concrets i analítics sobre els diversos aspectes de la llengua del *Llibre dels feits*, pot tenir interès, crec, de presentar una síntesi dels trets lingüístics més característics —diferencials, si es pot arribar a dir— d'aquesta joia de la nostra llengua i literatura medievals. Caldrà intentar-ho.

2. UNA PROSA MARCADAMENT ORAL. TRETS SINTÀCTICS D'ORALITAT

No és cap descoberta recent que el *Llibre dels feits* del rei Jaume I, ja des d'una primera ullada, i comparat amb altres textos que l'envolten de més lluny o de més a prop (des de les *Homilies d'Organyà* fins a Llull, passant per les cròniques de Desclot, Muntaner i Pere III), *sona* molt diferent. Causa la impressió d'una prosa molt espontània, parlada, d'un nivell oral, col·loquial, que no trobem en altres textos medievals semblants, com els dels altres cronistes esmentats —i no parlem ja de Llull—, que també expliquen històries.² El *Llibre* de Jaume I produeix una especial sensació de prosa oral, i no únicament pel sol fet de suposar ben legítimament que ens ha arribat a través d'un dictat a algun escrivà —com era habitual en els personatges de l'edat mitjana, que no escrivien personalment, sinó que dictaven—, sinó perquè s'hi pot notar molt més com si el nostre text hagués nascut, si més no, en llargues contalles, fetes en diverses tongades, davant un cert nombre d'oients. Només que cal imaginar-nos com devia ser aquell auditori. El rei no ens en forneix cap informació explícita.

El monarca, que rarament estava sol, podia tenir al davant alguns cortesans quan explicava els seus records —amb finalitat allisonadora per als qui vindrien darrere d'ell.³ I alguns dels seus consellers i assessors podien ajudar-lo a corroborar-los i documentar-los amb alguns papers d'arxiu. Si no, costaria d'entendre que el rei cités sovint discursos sencers, pactes, tractats i d'altres informacions molt concretes, difícils, per no dir impossibles, de recordar sense ajut documental.

La presència d'altres oients, a més de l'escrivà, podia afavorir ambientalment l'explicació dels fets del rei en un to de tertúlia, en què el nivell oral, col·loquial, del llenguatge sorgia més espontàniament. I també és molt probable que el rei no hagués tingut ocasió de rellegir sempre l'obra que havia anat explicant per poder-hi fer alguns retocs de caire més literari. Tampoc no és fàcil de pensar que l'obra fos tota dictada o explicada al final de la seva vida. Sembla més lògic que el rei aprofités moments de més lleure per a anar duent a terme el projecte de la seva obra.

Jaume I fa al·lusió directa a l'elaboració successiva de la seva obra amb expressions com: «lexam aquest libre per memòria» (1.54), «de la saó que faem aquest libre» (10.9), «qui era ab nós quant faÿem aquest libre» (16.13), «per tal que sàpien aquels qui aquest libre veuran» (72.1). En un moment ben concret diu: «per tal que sàpian aquels qui hoiran aquest libre» (69.50), amb una clara al·lusió al fet que a l'època medieval, amb poca abundor de textos escrits, conservats i transmesos per mitjà de

2. Aquesta impressió d'oralitat que un lector pot copsar d'una manera connatural, intuïtiva, potser es fa més evident llegint el text en una versió adaptada al català modern, sense els esculls formals de gramàtica i lèxic que pot presentar als lectors el català medieval (BRUGUERA, 2008a).

3. Com ho expressa amb clara evidència al final del pròleg del *Llibre*: «E per tal que ls hòmens coneguessen e sabessen, can hauriem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauriem feyt ajudan-nos lo Seyor poderós, en qui és vera trinitat, lexam aquest libre per memòria d'aquels qui volran hoir de les gràcies que nostre Seyor nos ha feytes e per dar exempli a tots los altres hòmens del món, que façen ço que nós havem feyt: de metre sa fe en aquest Seyor qui és tan poderós» (1.52-58). Visió profundament religiosa, providencialista, de la seva història que impregna tot el seu *Llibre* del cap a la fi.

còpies manuscrites escasses, se n'escoltaven més en lectura pública que no se'n llegien en privat. De fet, moltes pàgines del *Llibre dels feits* s'entenen i satisfan més llegides en veu alta que en silenci, com si sentíssim parlar el seu autor.

Amb una òptica tota particular dels *seus fets*, personal, egocèntrica, providencialista, Jaume I els va presentant en els diversos paràgrafs o capítols del seu *Llibre*, tot seleccionant-los amb una certa coherència en els relats, segons els temes i també segons la ressonància allisonadora que ell creia que podien tenir per a la posteritat. En la seva narració es nota un cert patró seqüencial on sol exposar cada fet o episodi que pensa desenvolupar, els seus actants principals (personatges o fenòmens) i els comentaris o les avaluacions possibles que li susciten. La certa regularitat expositiva de la narració, certs esquemes o models que s'hi poden veure, denoten una preparació, una meditació i un projecte redaccional de la seva obra (Pujol, 1991a, 1991b i 2003). Però, si això és així, resulta també inevitable la pregunta: Com s'ho féu el rei, amb les seves enormes tasques i obligacions de govern i de conquesta, per anar covant aquesta obra seva, complexa en els seus aspectes historiogràfics i literaris? Sense menystenir-li un possible cert nivell de formació i uns innegables dots de recontador, haurem d'admetre que el rei va disposar també d'alguns assessors —amb el títol que vulguem concedir-los— que, durant el curs de l'explicació o el dictat del *Llibre* o bé ja un cop redactat, el van ajudar a documentar, consolidar i arrodonir el seu relat.

Si l'autoria o la participació directa del rei Jaume I en el seu *Llibre*, la mateixa impressió d'oralitat del seu relat, poden fer comprensibles certs interrogants de caràcter històric i literari, l'estudi de la seva llengua no permet de dubtar-ne. Dins el marc del català medieval, tal com apareix en el manuscrit bàsic més antic que posseïm, del 1343 —i fins d'alguns altres que el segueixen—, la llengua del *Llibre dels feits* se'ns mostra amb les mateixes característiques generals d'altres textos importants coneguts, com les altres cròniques esmentades i les obres d'altres autors: un català plenament madur i consolidat literàriament que, en tot cas, només podrà ser superat en perfecció sintàctica i afinament lèxic per un Ramon Llull, que fa el gran pas de la conversió de la diversitat de parlars orals en llengua de nivell formal, que correspon a una construcció elaborada artificialment i que pretén de ser unitari per a tots els usuaris, un nivell propi solament de les grans llengües de cultura (Martí, 2008, p. 459-460).

Si el *Llibre dels feits* difereix notablement —diguem, sense reserves, específicament— d'altres textos similars és precisament en algunes estructures sintàctiques ben característiques i determinants que traeixen clarament un caràcter oral del llenguatge.

La sintaxi de la llengua parlada —en totes les llengües— sol ser més lineal que la de la llengua escrita, en tant que segueix la plasmació del pensament d'una forma més espontània i, sovint, més afectiva. La llengua escrita pot concedir molt més temps a la reflexió i a una més elaborada construcció de les frases.

Cal dir en primer lloc que hi ha algunes construccions sintàctiques, considerades més pròximes a la llengua parlada, en major o menor grau, que trobaríem també en altres textos medievals semblants al *Llibre dels feits*. Però segurament no tantes ni amb tanta profusió com apareixen en l'obra del rei Jaume. Intentaré de presentar descriptivament els diversos tipus d'oració tradicionals que ens apareixen al *Llibre dels feits*, amb atenció especial a aquelles estructures sintàctiques que difereixen més de les actuals. Per a tot aquest tema de la sintaxi oracional, haig de remetre a Bruguera (2008c). Aquí haig de fer-ne un resum, sobretot de l'abundant exemplificació.

2.1. *Oracions coordinades*

2.1.1. *Copulatives*

L'ús preponderant de la sintaxi de coordinació o parataxi amb preferència a la de subordinació o hipotaxi ha estat considerat per la majoria de lingüistes com a peculiar d'estadis més primitius de la llengua, sempre més propi del registre oral, que és més lineal, lliure, simple, espontani, afectiu, mancat com és de la calma i reflexió que proporciona el llenguatge escrit (Badia i Margarit, 1973, p. 15; Badia, 1992, p. 53-54; Nadal i Prats, 1982, paràgraf 9.3.2). Un fet lingüístic que encara podem observar en els nostres temps: el llenguatge infantil i el de la gent més senzilla, amb menys formació, sol usar preferentment la parataxi en la seva parla: l'encadenament dels fets que s'expliquen amb la simple conjunció copulativa *i*. Amb tot, estudis més moderns han qüestionat la pretesa consideració simplista del problema: l'oralitat del llenguatge no s'identifica tan sols per l'ús preferent de la parataxi en contrast amb la llengua escrita, que preferiria netament la hipotaxi. En el registre oral del llenguatge també podem trobar construccions hipotàctiques, i en el registre escrit, formes paratàctiques. Cal prendre-hi en consideració també aspectes morfològics i lèxics per identificar els registres. Però, així i tot, acabem per admetre la importància bàsica, si més no, que ha tingut —i té— la parataxi en la caracterització de l'oralitat del llenguatge (Castellà, 2004; Payrató, 1998).

En el *Llibre dels feits*, la parataxi, tant sintagmàtica com oracional, amb la conjunció copulativa *e* és constant i embafadora (hi surt 12.911 vegades!). Heus-ne ací tan sols alguns exemples, tant de l'una com de l'altra:

(1) E·N Simon de Montfort era en Murel [...] e nostre pare vench [...] E foren ab él, d'Aragó, Don Miquel de Lúzia e Don Blascho d'Alagó e Don Rodrigo Liçana e Don Ladró e Don Gomes de Luna e Don Miquel de Rada e Don Guillem de Puyo e Don Açnar Pardo e d'altres de sa maynade molts e d'altres qui a nós no poden membrar 9.1-6.

(2) Car vós sabets, e nós sabem-ho aitambé con vós, que vós no n'havets tresaur ni vós no havets gran renda ni no havets pa en loch del món, ans sots embargat de viure anan per vostra terra. Con cuydats, doncs. vós, fer tan gran messió en aquel loch, e que sia .II. jornades en terra de moros, e que vós cuydets tenir aquí tants cavallers, e que no y poran viure meyns de batayla o de morir, e vós no·ls porets acórrer? 180.17-24.

No cal dir que cada nova frase del *Llibre* és introduïda gairebé sempre per la conjunció *e*:

(3) E él dix, E él respòs, E quan, E pus Déu, E sobre açò, E éls faeren, E començà de dir, E en l'altre dia, E sempre, E quan fom, E era ab nós, E nós manam [...]

2.1.2. *Adversatives* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 113)

Remarquem l'ús força freqüent de la conjunció copulativa *e* amb valor adversatiu:

(4) Deïts bé, e manats-ho vedar 32.11.

(5) l'aygua era baixada, d'Uyl de Cona, e no molt 239.20.

(6) E nós volguem-li fer liurar lo castell d'Almiçre e la vila. e que él posàs, e él no y volch posar 343.20.

(7) E vosaltres, castelans, cuydats passar ab vostres menaces, e aqueles esperar-les-vos he 347.8.

2.2. Oracions subordinades

2.2.1. Substantives

A més de l'ús normal de la conjunció *que* en les subordinades substantives o completives, trobem en el *Llibre dels feits* l'ús repetit d'aquesta conjunció davant de cada subordinada d'una sèrie, en especial sempre que es produeix la intercalació de qualsevol incís, com una condicional o una temporal, i ben sovint es repeteix davant del verb després d'haver-se posat davant el subjecte. Francesc de B. Moll, en el seu *DCVB* (vol. IX, p. 33, s. v. *que*), explica aquest ús sota l'epígraf d'*antic i vulgar*. Badia i Moll (1960, p. 1343) consideren el fenomen «molt estès en la sintaxi romànica dels primers temps». No n'és exempt el mateix Ramon Llull. Però cal acceptar que en Jaume I l'ús d'aquest *que* és constant i ben expressiu del caràcter oral del seu estil:

- (8) que jurassen que fiyl o fiyla qui fos d'ambdós que fos senyor de Montpestler 2.54.
 (9) pregà'ns molt [...] que nós volguéssim fer composició ab nostres hòmens, e que él que pogués parlar entre nós e éls 30.4.
 (10) acordam-nos que, pus començat era, que en totes guises, que-s presés altre dia; e que armàssem tro a .cc. cavals e tots los balesters de la ost, e al sol eixit que y fóssem, e que-ls combatéssim, e que de tot en tot los presés hom o que no se'n partís hom tro fossen preses 268.1.
 (11) E éls dixeren que, si nós volíem anar a Bihar, que ells que-ns donarien lo castell; [...] e que, si nós l'aviem, que hauríem tota aquella frontera [...] e que sabien per cert que, si a nós veÿen, que-s faria 355.5-13.

2.2.1.1. SUBSTANTIVES D'INFINITIU

Troblem uns quants exemples de substantives d'infinitiu, introduït amb *de* o sense:

- (12) Maestre, per mon conseyl, vós aturaríets lo castell d'anar tro a .ii. dies 160.5.
 (13) e manam los hòmens pendre a les cordes 161.1.

Però aquesta construcció tan normal fins actualment, quan el subjecte del verb finit és el mateix de l'infinitiu, no és la que abunda més al *Llibre dels feits*, sinó la construcció amb *que*, la més habitual:

- (14) entenien cascú d'éls que fossen reys 18.8.
 (15) e cascuns dels rics hòmens punyaven que fossen nostres privats 20.3.
 (16) plaer-nos hia molt que-ls víssem e que-ls aguéssem vist 25.40.

2.2.1.2. ÚS EMFÀTIC DE LA CONJUNCIÓ *QUE*

És un ús de la conjunció *que* sense funció pròpiament sintàctica, però subordinativa, almenys aparentment, semblant al que fem encara avui en frases com: «Que vindràs demà? I jo que li dic: Així no cal que m'ajudis. Ell que sí, que s'aixeca i se'n va».

- (17) han volentat de moure a mi barayla, e que-m diguen tal paraula de desmentir o de desonrament, que yo no poria estar que no y responés 20.26.
 (18) pus que ho tenits per bo, que ho farem 80.18.
 (19) pus vós volets que aquest castell sia vostre, que u sia, e jo que ho vuyl 137.19.

2.2.1.3. Ús DE LA CONJUNCIÓ *QUAN* EN LES SUBSTANTIVES

Esporàdicament la conjunció *quan* fa la funció de *que*:

- (20) Barons, la comtessa vos graeix molt can deïts que farets 42.20.
- (21) Graesch-vos-ho molt can m'o avets fait saber 149.19.
- (22) e pesà molt al frare can no-l dix que-l rey de Navarra era 389.13.
- (23) e maraveylaren-se molt can tan tost ho havien deliurat 420.11.

2.2.2. Adjectives o relatives (Moll, 2006, paràgrafs 553-557)

Al *Llibre dels feits* sol regir en les oracions de relatiu la norma força habitual en els textos medievals que, amb antecedent de cosa, el pronom emprat és *que*, tant si exerceix funció de subjecte com de complement directe; però, si fa de complement indirecte o preposicional, el pronom és *qui*; amb antecedent personal és usat gairebé sempre *qui* (sobretot *aquels qui*), *quan* fa de subjecte, i *que*, *quan* fa de complement directe; però hi ha moltes excepcions:

- (24) els demanaven coses que nós los faéssem, que eren contra nostra seyoria 30.8.
- (25) havia pres Don Lop d'Alvero, qui era parent de Don Rodrigo Liçana 15.4.
- (26) d'aquels richs hòmens qui eren ab nós 16.18.
- (27) E-ls fiyls que-l rey Don Alfonso de Castela hagué 17.10.
- (28) E nós, qui érem en Cervera 474.8.
- (29) e aquels de Saragoça e d'Osca que venien ab éls 29.30.
- (30) e nostre missatge qui guiàs aquel cavaller que ells enviaren 440.11.

2.2.3. Adverbials

2.2.3.1. TEMPORALS (Bruguera, 1991, vol. I, paràgrafs 114 i 110 m)

Per a la formació de subordinades temporals, a més d'emprar-hi les conjuncions més corrents, el *Llibre dels feits* recorre generosament a les construccions absolutes. Amb participi absolut, vestigi de l'antic ablatiu absolut llatí, hi trobem més d'un centenar d'exemples:

- (31) En Guillem de Montpestler, haüt conseyl de sos nobles e de son conseyl, atorgà les paraules 2.57.
- (32) E, feyt lo dit sacrament, partí's la cort 11.13.
- (33) e él, vestit son perpont e sa espasa cinta e .i. batut de males de ferre e-l cap 25.33.
- (34) E, feyt aquest matrimoni, entram en Aragó 20.1.
- (35) E, dita la missa, En Guillem de Muntcada combregà 63.1.
- (36) E, hoides les paraules, respòs Don Nuno 77.1.

L'ús del gerundi absolut serveix repetidament sobretot per a enquadrar nous esdeveniments de la narració, en un lloc (*estant a tal indret*) o en una situació determinada (*estant de tal manera*):

- (37) E, nós estan en Montsó, foren [...] 12.1.
- (38) E, nós estant ayxí, vench [...] 27.1.
- (39) E, nós estan en estes paraules, dix-nos 29.31.
- (40) E, nós vinent de la tala, vench En Ramon Samenla 154.1.

2.2.3.2. CAUSALS I FINALS (Bruguera, 1991, vol. I, paràgrafs 115 i 116)

El *Llibre dels feits*, a més de les conjuncions i locucions causals i finals més corrents, fa un ús abundant de la conjunció *que* amb valor causal i final, de caràcter popular, col·loquial, oral, com es dona encara en la llengua actual (Nadal i Prats, 1982, vol. I, p. 298, paràgraf 9.3.2; Moll, 2006, paràgrafs 573 i 578; Badia i Margarit, 1994, p. 324, paràgraf 133.5, i p. 389, paràgraf 146, 2, I-II).

Causals:

- (41) E anam aquel dia a Berbegal, que no trobam contrast en la carrera 14.20.
- (42) Prega-us la comtessa que la escoltets .i. poch, que dona és e no pot alt parlar 42.12.
- (43) Seyor, no façats, que açò no és per a vós; que a nós devets enviar per aytals coses con aquestes són, e vós no y devets anar 223.24.

Finals:

- (44) que éls vinent ab la fiyla de l'emperador Manuel al rey Don Alfonso que la presés per muller 2.17.
- (45) anà a la cort de Roma per mantenir son dret, e que nós [...] fóssem senyor de Montpester 4.14.
- (46) ·r· cavaler prestà'ns ·r· gonió leuger que·ns vestíssem 14.18.

2.2.3.3. CONDICIONALS

A més de la construcció clàssica amb la conjunció *si*, absolutament dominant, les subordinades condicionals apareixen també formades al *Llibre dels feits* de tres maneres possibles, per bé que en nombre molt més reduït:

1) amb la conjunció *pus* (Bruguera, 1991, paràgraf 118):

- (47) tan solament pus vós nos enviàssets missatge que nós vos víssem, veuríem-vos veer a esta nuyt 138.27.

2) amb la conjunció *quan*:

- (48) e, quan no·ls combatem a l'entrar, no hauran reguardat de nós que·ls combatem al tornar 196.22.
- (49) que, quan hom podia haver de son enemich (no us diré de sarraïns) una braçada de terra, totavia devia hom esperar 446.16.

3) amb el gerundi:

- (50) E, açò faent ell, que nós que li ajudàssem 21.10.
- (51) ells s'avenrien ab nós, nós lexan-los en aquel loch 329.7.
- (52) E nós dixem-li que li perdonàvem, ell dién a nós la veritat 469.10.

4) amb la conjunció *que* o el relatiu *qui*, construcció *sui generis*, que no recordo d'haver trobat enlloc més, ni esmentada per cap estudiós; es pot considerar una forma d'oralitat pròpia de l'època antiga?

(53) e que·m diguen [= e si em diuen] tal paraula de desmentir o de desonrament, que yo no poria estar que no y responés 20.27.

(54) E, qui donà a tot conseyl, fariets-ho, e que no us costàs re? 97.26.

(55) Qui us ho dóna tot acabat, grairets-ho a hom? 165.20.

(56) Qui podia haver .i. fenèvol! Tots los ociuria hom 193.2.

(57) E, qui us dava conduyt, volriets-ho? 199.4.

(58) e dix que, qui l'oçeÿa, no poria pus enant anar 404.3.

2.2.3.4. CONCESSIVES (Bruguera, 1991, vol. 1, paràgraf 117; Moll, 2006, paràgraf 584; Badia i Moll, 1960, p. 1346)

A l'ús de les conjuncions concessives més habituals cal afegir, en uns quants casos, la de *quan*, no esmentada per Klesper (1930) ni Moll (2006):

(59) E, quan nós li o conseylàssem, sabem per cert que él no·n faria re 77.19.

(60) e·l rey estan en València, quan nós prenguésem mal, tant és el seu poder, que u restaurarà 370.27.

(61) que, can fos que·ns dixés de no, nós no·ns haviem a captenir mal d'ell 512.11.

2.3. *Altres aspectes sintàctics*

2.3.1. *Veü passiva*

Joan Coromines (1971, p. 77-82) ja remarcava que les llengües romàniques, sobretot les del sud, han seguit un procés de progressiu abandonament de l'ús de la veü passiva, sempre de regust més aviat llatinitzant. Per aquesta mateixa raó potser encara l'usen relativament sovint figures literàries medievals de la talla d'un Ramon Llull (Badia i Moll, 1960, p. 1338). Però el fenomen potser es fa més difícil d'explicar en el *Llibre dels feits*, de to més aviat oral i popular, com anem veient, si no acceptem que l'influx llatinitzant encara es feia sentir més àmpliament que no ens pensem, si més no a l'hora de posar-se a usar la llengua *de debò*, és a dir per escrit, com podien pensar molts escriptors, fins aquells que simplement posaven en solfa algun dictat. Perquè al *Llibre* trobem almenys una llarga cinquantena de casos de veü passiva, com aquests:

(62) fo parlat matrimoni entre 3.1.

(63) e fo lo seu nom crescut 3.4.

(64) que ela és amada per tots los hòmens del món 7.5.

(65) que reina sancta és clamada per aquels qui són en Roma, e, pertot l'altre món, sancta 7.7.

(66) de ço que éls farien, que fos feyt 11.6.

(67) E, així com fo cogitat per éls, se complí 13.8.

(68) can viren nostre conseyl que nós érem enganats e mal servits de nostres hòmens 16.38.

(69) E axí con fo parlat se seguí 33.14.

2.3.2. *Ordre de mots* (Badia i Moll 1960, p. 1347-1348; Moll, 2006, paràgrafs 526-534)

L'ordre de mots en la frase presenta estructures variades i alternants en el català medieval, ben sovint diferents de l'actual. Algunes poden traïr encara influx llatinitzant, d'altres poden respondre a modalitats estilístiques i d'altres reflecteixen, sens dubte, trets del llenguatge oral. Aquest particular-

ment pot revelar-se en moltes inversions d'elements sintàctics, motivades per l'interès del parlant, a vegades fins inconscient, de focalitzar o posar en relleu algun d'aquests elements, segons la mateixa dinàmica de l'oralitat, en molts casos com solem fer encara en el nostre llenguatge col·loquial. El *Llibre dels feits* no està exempt d'aquestes característiques; fins i tot m'atreveria a dir, sobretot pel que fa al darrer aspecte, que n'és especialment ric. Vegem-ho:

2.3.2.1. ORDRE VERB-SUBJECTE

- (70) E dixem nós, E dix l'infant, E dix En [...] E dixeren ells [*pàssim*].
- (71) E membra'ns bé una paraula 1.27.
- (72) féu matrimoni nostre avi ab la regina Dona Sanxa 2.5.
- (73) no-s volien bé nostre pare ni nostra mare 48.15.
- (74) E tengren-ho tuyt per bo 49.19.
- (75) Vist han los meus ulls la tua salut 52.4.

2.3.2.2. ORDRE ATRIBUT-VERB

- (76) fe sens obres morta és 1.2.
- (77) Vera cosa és e certa que nostre avi 2.1.
- (78) que nostra era València 282.3.
- (79) Seyor, bon seria que 347.1.

2.3.2.3. ORDRE COMPLEMENT DIRECTE-VERB-(SUBJECTE)

- (80) Aquesta paraula volch nostre Senyor 1.2.
- (81) E aquel dia, en lo qual nostra cort haviem manada 48.1.
- (82) Barons, ben sabets vosaltres que aquesta terra ha tenguda Miramamolí plus de .c. ayns 79.17.
- (83) que tot lo món diga que bon guardó vos havem retut 136.14

2.3.2.4. ORDRES DIVERSOS

- (84) perquè la vila s'acostava de pendre 82.26.
- (85) e farem venir, d'altra part, per mar conduyt 130.14.
- (86) E donam-los ració sempre per a .i. mes de la carn 215.13.
- (87) dixem-li aquestes paraules que dites nos havien 298.1.
- (88) que molt los fayem gran mal 321.21.
- (89) E nós faem tots aquels que y eren partir denant nós 439.8.

Cal observar que alguns dels fragments citats (85, 86, 88, 89) presenten un ordre de mots molt rebuscat, difícilment justificable ni per l'influx d'un hipèrbaton llatí ni per un registre oral. Les frases haurien d'haver tingut més aviat aquest ordre més normal:

- (85) e, d'altra part, farem venir conduytr per mar.
- (86) E donam-los sempre ració de la carn per a .i. mes.
- (88) que los fayiem molt gran mal.
- (89) E nós faem partir denant nós tots aquels que y eren.

2.3.3. Concordança (Badia i Margarit, 1994, p. 191-192)

Sovint en la llengua parlada, quan iniciem amb el verb una frase de subjecte múltiple, sense clara advertència del nombre d'elements que integraran aquest subjecte, solem fer concordar el verb amb l'element més pròxim, en singular, en lloc del plural, que li correspondria. Un cop iniciada la frase, completem el subjecte, sense donar importància a la manca de concordança establerta. És un fenomen propi de l'espontaneïtat i rapidesa del llenguatge oral, que al *Llibre dels feits* trobem amb profusió:

(90) e açò·ns dix per ells Don Nuno e Don Pero 21.68.

(91) e entrà·sse'n ab nós Don Rodrigo Liçana e Don Blasco Maça e d'aquels de nostra meynada 32.14.

(92) sí que vench En Rodrigo Liçana e Don Blasco Maça 32.28.

(93) E tant se tarda Don Nuno e els cavallers? 63.36.

Casos de concordança amb un element més pròxim:

(94) vós ni vostra cort no hi pot enantar 36.14.

(95) Don Pero Fferrández d'Açagra vench a nós e Don Exemèn d'Urrea 208.16.

Exemples de concordança *ad sensum*:

(96) e foren de la nostra part, aquest bando 15.56 [bando, *mot collectiu*].

(97) donaren·li d'una teula en lo cap ·r· d'aquels qui jugaven a aquel joch contra él 17.15.

(98) les parts [*de les terres de conquesta*] són feytes, e la major partida d'aquels qui presa la han [*la seva part*] se'n són tornats 97.7.

Amb tot, tenim algunes frases de subjecte plural començades amb el verb, i amb concordança regular:

(99) e vengueren denant nós lo bisbe de Barcelona e En Ramon de Cardona e En Berenguer de Pugvert e molts d'altres rics hòmens de Cathalunya 546.6.

2.3.4. Estil directe i estil indirecte

És habitual que el narrador del *Llibre dels feits* passi inconscientment, per dir-ho així, de l'estil indirecte al directe i viceversa, indici també del registre oral del llenguatge:

(100) e que·ls diríem així: «Pregam e manam·vos [...] menys que no u façats saber a nós»; e, quan hi entrassen, entrassen ·r· ric hom ab ·r· cavallers, e que més no n'acuyllissen 20.37.

(101) E nós resposem que: «Ço que nós n'havem feyt, que u havem feyt ab dret», e que neguna esmena no li'n fariem 24.3.

(102) fossin ab nós. «E irem sobr·En Ponç» 37.5.

2.3.5. Connectors textuais

Aquests elements, constituents oracionals necessaris per a l'engranatge entre oracions, de naturalesa morfosintàctica diversa, que fa que no siguin fàcils de delimitar de les altres categories gramaticals,

amb les quals tenen afinitats si més no formals, al *Llibre dels feits* no abunden, sobretot si molts que podrien ser considerats potser tals per alguns gramàtics, al nostre *Llibre* tenen més aviat —crec jo— funció gramatical d'adverbis o locucions adverbials, tot i que també hi exerceixen el paper de connectors de les diverses escenes o capítols que es van succeint en el llarg fil narratiu. És el cas de les locucions: «E puys», «E sobre açò», «E en tant», «Ab tant», «Ab aytant»; les quals actuen sintàcticament de la mateixa manera que: «E quan», «E nós estan», «E passat açò», «E aquel dia», «E al matí», «E sus a la mitjanit», etcètera. Tenint en compte això, podem assenyalar potser els connectors següents:

- (103) On, de la fe que nós havíem 1.10.
- (104) ço és assaber, de nostre avi 2.4.
- (105) Doncs, nós farem axí con fer devem 35.41 *i pàssim*.
- (106) Ara, si éls nos envien missatge [...], que ho farem 80.17.
- (107) E, encara, que li ho havem promès 241.14.

2.3.6. Vocatius

La funció del vocatiu, que explicita el receptor de l'intercanvi comunicatiu del discurs, té àmplia i variada cabuda al nostre *Llibre*, on els diàlegs són constants i són també una bona manifestació de l'oralitat del text. Una vegada per totes podem dir que tots els personatges que són interpel·lats com a vocatius en els nombrosos diàlegs ho són sense ometre-hi els apel·latius de *En* o *Don* que els acompanyen normalment. A més, hi apareixen pàssim:

- (108) Amich, Amichs, Barons, Dona, Maestre, Micer, Pare Sant, Rey, rey d'Aragó, Seyor, Seyor rei, Seyors, *Sire*.

2.3.7. Interjeccions

Pròpies:

- (109) A, Don Pero Aonès! 26.64.
- (110) A, Seyor! 27.1.
- (111) E, Mare de Déu, Seyor! 84.12.
- (112) Oy, de la galea! 110.4.

Impròpies:

De caràcter religiós:

- (113) Sancta Maria! [*pàssim*].
- (114) E, per amor de Déu, coytem-nos! 63.44.
- (115) Sí Déus m'ajut! [*pàssim*].

De caràcter bèl·lic:

- (116) Aragó, Aragó! [*pàssim*].
- (117) A armes, a armes! [*pàssim*].
- (118) Via, barons! 84.7.

2.3.8. Anacoluts (Badia i Moll, 1960, p. 1349)

Podríem dir que l'anacolut és un fenomen oracional, antisintàctic per etimologia, perquè es tracta d'una incoherència sintàctica, coherent, però —fent jocs de paraules—, amb el discurs mental, ràpid i personalíssim, del parlant. És un fenomen de plena oralitat, doncs. En un anacolut es produeix una fractura de l'estructura sintàctica, un abandó de la construcció exigida per un període determinat i l'adopció d'una altra de més adient al pensament momentani del qui parla, tot oblidant la coherència gramatical amb la construcció inicial. Al *Llibre dels feits* tenim tota una sèrie d'anacoluts, testimoniatges continuats del caràcter oral del text, del fer tan habitual de les contalles col·loquials familiars. Indico amb una barra inclinada el lloc de cesura de la coherència oracional.

(119) E sembla obra de Déu, car les covinences que nostre avi havia feytes d'aver aquesta per muller, / tornà depuys que d'aquela natura de l'emperador Manuel e de nostre pare, lo rey En Pere, / que per matrimoni se cobràs la falida que en l'altre matrimoni havia estada 5.27.

(120) que mester és, / que aquesta cosa és tan gran, que, / si hom los hi havia a contrari, / que els no sien tan poderoses que hom no-ls pusca desfer ço que fan 40.19.

(121) E nós que anàvem ab aquela bonança [...] / vench .ra. nuu 57.21 [*els altres mss. canvien vench per veem i desfan l'anacolut, de llengua parlada*].

(122) E nós que començàvem a devalar del pug enjós e anar al pla, al camí de la vila, / vench a nós En Ramon Alaman 66.4.

(123) E cam vim que no y podíem aconseguir en carn, / car els [...], entraren-se'n per la barbacana 174.26.

(124) que no li pesàs, que nós, / àls no era nostre acort que y féssem 345.22.

(125) E nós que érem en València, / vench-nos Jacme Alarich 482.1.

2.3.9. Mostres diverses d'oralitat

El caràcter oral tan dominant al *Llibre dels feits* sorgeix també en molts fragments per certes focalitzacions, al començ de la frase, del complement directe, repetit després amb el pronom feble, o, al revés, avançant el pronom feble i repetint després explícitament el complement, indicis que el parlant s'adona que el *seu* ordre de frase pot no ser comprès per l'oient. També apareix en d'altres intercalacions o precisions expositives, que foren innecessàries en un estil escrit, on l'ordre lògic dels elements sintàctics podria ser observat en gràcia de la claredat:

(126) Senyor, ja sabets, yo, quant he ab vós de parentesch 22.5.

(127) E Don Ató de Foces, qui era entrat en la vila, no-l lexaren entrar denant nós 22.31.

(128) exiren ab cavals armats per lo mur, que y agren feyt portell, e entraren en lo vayl amagadament 41.6.

(129) e yo anar-les he metre, e ma companya, cerca del val 170.13.

(130) E que no li pesàs, que Xàtiva, que no dariem a hom del món, car era de nostra conquesta, e que ell havia prou e no li devia fer enveja lo nostre; e que'l pregàvem que no li pesàs, que nós, àls no era nostre acort que y féssem 345.22 [*un cas paradigmàtic de llenguatge oral: la repetició tan pròxima de que Xàtiva, que (aquí amb valor de conjunció causal) sembla indicar l'anteposició del complement directe pròpia del llenguatge oral: que Xàtiva, no la dariem; diferent de que Xàtiva no dariem, inversió habitual de CD i V; no especifica què o de què havia prou, perquè ell ja sap que pensa en les terres i altres possessions que té, que compara també amb tot lo que ell té; després comença una frase amb nós com a subjecte bàsic, però canvia adonant-se que el subjecte principal és nostre acort, i en surt un anacolut. És remarcable que tots els altres mss. fan així la frase: que nós àls al [= segons el] nostre acort no y fariem, i desfan l'anacolut*].

A més d'aquesta llarga selecció d'exemples, proposo al lector la lectura dels fragments següents, que per la seva major extensió no poden figurar aquí. El lector hi sabrà percebre moltes de les característiques exposades fins ara i moltes més que el podran convèncer de l'alt grau d'oralitat que respira el *Llibre dels feits*: 15.1-56, 17.14-18, 18.1-6, 35.13-18, 69.35-59, 179.17-21, 236.26-30, 245.1-17, 293.5-12, 369.6-16, 498.1-34 i 527.1-36.

En conclusió, l'estudi detallat de la sintaxi oracional del *Llibre dels feits* ens ha deixat veure l'elevat grau d'oralitat que presenten algunes de les seves estructures que hi són més propenses, com, de fet, passa fins i tot en l'estat actual de la llengua. Són, subratllant les principals: 1) la parataxi copulativa, 2) l'abundància de substantives amb la repetició de la conjunció *que*, 3) un ús preferent d'aquesta conjunció en les oracions causals i finals, 4) el seu ús emfàtic, 5) certs ordres de col·locació dels mots, 6) certes formes de concordança, 7) l'ús abundós de l'anacolut i de diversos tipus de focalització d'elements.

Aquestes particularitats sintàctiques que he intentat de posar en relleu són, crec, les que més decisivament confirmen el caràcter oral del *Llibre dels feits*. Però n'hi ha d'altres, és clar. Hi podríem afegir la certa dèria del rei a esmaltar el seu relat amb substitucions lingüístiques que hi fan certs personatges, sense excloure'n a si mateix. També ho solen fer actualment algunes persones quan pretenen donar més vivaesa als seus relats, adduint el que diuen altres persones d'altres procedències tot respectant-ne les llengües pròpies (Bruguera, 1991, vol. 1, paràgraf 141-144; Badia, 1985; Argenter, 2004).

Encara més, hom, com Josep M. Pujol (1991a, 1991b i 2003), ha pogut remarcar també en el rei Jaume uns certs dots innegables de narrador en el muntatge de seqüències narratives, en la traça de presentar certes situacions, en l'encert, en un mot, de saber explicar a uns oients àvids d'aventures èpiques tot allò que ell havia viscut. I, en aquesta perspectiva, l'estudi i l'anàlisi dels diversos capítols o, potser millor, escenes del *Llibre* del rei pot ser inescapable, tant objectivament com subjectivament, segons la sagacitat de cada lector interessat.⁴

El que hem vist fins ara corrobora, crec, l'autoria del rei Jaume respecte al *Llibre dels feits*. I revela, a través del seu caràcter oral, tot un estil viu, que, en el seu verisme, inspira també veracitat, malgrat que puguem admetre totes les intencions possibles de l'autor en l'exposició dels seus «fets». Però l'estil espontani del *Llibre* manifesta també molts trets de la personalitat del rei: apassionat, profundament creient i religiós, providencialista, egocèntric, vanitós i pedant, contradictori, just, astut, cruel, clement, tendre. Ben sovint el rei sembla que tingui escrúpols de fer-se prolix i diu que no parlarà de certes «menuderies» per no «allargar el llibre». Però, de fet, en parla, i aquestes demostren molt, precisament, el seu tarannà i la seva veracitat.

Esmento a partir d'ara aquells trets gramaticals i lèxics que considero dignes de subratllar com a diferencials del *Llibre dels feits*, per algun concepte o altre, tot admetent d'entrada que podrien ser discutits.

3. GRAFIA

3.1. *Fricativa palatal sorda*

Si la distinció *ix/x* pot reflectir una diferenciació fonètica dialectal, aquesta no és regular al *Llibre dels feits*. Si de cas, constatem una preponderància de grafia *x*, que respon més a una pronúncia

4. Vegeu el brillant article de Bastardas (2007) sobre Jaume I, on la perspicàcia i la sagacitat de l'autor saben espremer tot el suc d'una pàgina deliciosa per la ironia, l'astúcia i la traça política del monarca que revela, i precisament dins d'unes peculiaritats que deixen percebre també l'estil oral del narrador.

oriental. Potser la vacil·lació gràfica revela una primitiva pronunciació *ix* més generalitzada que s'anà reduint fonèticament en la parla oriental (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 34).

3.2. *Africada alveolar sorda*

En posició final es representa majoritàriament amb *ts* i, en pocs casos, amb *tz*: *descobertz*, *feytz*/*feytz*, *tots/totz*. Aquesta grafia occitanitzant *tz*, excepcional en el nostre text, apareix en proporció doble en les *Homilies d'Organyà* i exclusivament en les *Vides de sants rosselloneses* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 36).

3.3. *Africada palatal sorda*

En posició final és representada preferentment per *g* i excepcionalment per *ig* o *yg*: *deg*, *enug*, *gog*/*goyg*. En posició medial, per *tx*: *galotxes*, *garnatxa*, *pertxa* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 37).

3.4. *Nasal palatal*

En 1.104 exemples de nasal palatal apareixen els reflexos gràfics de *ny* (518), *yn* (186), *y* (369), *n* (31). No podem dir que es compleixi en el *Llibre* una regularitat del grafisme segons la posició en el mot: *Cathalunya/Cathaluyna*, *companya/compayna/compaya*, *geny/geyns/geys*. També es donen casos de grafia *n* en mots que poden presentar l'evolució *NN* > *n* (*canes*, *engan*, *enganar*, *sen*). No es pot assegurar rotundament que aquests casos de *n* < *NN* representin el fonema palatal, més aviat al contrari, sobretot tenint present que la no-palatalització de *NN* és corrent en lleidatà, particularment en els parlars del Pirineu, que *sen* és normal a l'Alt Pallars i que *enganar* és la forma general en català antic, avui conservada a les Balears (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 42).

4. FONÈTICA

4.1. *Tractament de A tònica: el grup -ACT-*

Aquest grup apareix majoritàriament amb el diftong *-ey-/-ei-*, però ja en concurrència amb *-e-*, monoftongació que s'inicia en la parla oriental i es manté en lluita amb *-ei-* fins al segle XIV, mentre que en els parlars occidentals l'etapa *-ei-* es manté amb exclusivitat almenys fins a mitjan segle XIV i perdura encara al Pallars i la Ribagorça: *feit* (81) / *feyt* (259) / *fet* (34) / *feita* (7) / *feyta* (122) / *feta* (4), *pleit* (3) / *pleyt* (77) / *plet* (1). Si tenim en compte que el ms. H és del 1343, i que les formes en *e* hi són en nombre de 43 contra 569 en *ei/ey*, podem pensar que el text del ms. H es manifesta també, en aquest fenomen, respectuós envers un text més antic (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 48).

4.2. *Confusió de e i a àtones (vocal neutra)*

En Jaume I es dona abundantament la confusió gràfica entre *e* i *a* àtones, reveladora de la neutralització d'aquests dos fonemes, consumada ja des de molt aviat en els parlars orientals. I això en posició pretònica: *anagamen/enagement*, *derraria/derreria*, *comenador/comanador*, *serrai/sarrai*; de final absoluta: *Jacma/Jacme*, *farie/faria*, *maynade/maynada*, *volie/volia*; i de final seguida de consonant:

companyas/companyes, sían/sien, sabíam/sabíem. Coromines afirma que en síl·laba final seguida de consonant no es troben confusions *a/e* abans del segle xv, si no és en textos sospitosos i molt excepcionalment: en aquesta posició tots els dialectes admeten únicament *e*. Si de cas, aquesta afirmació no es compleix del tot al nostre text. Naturalment, la proporció de confusions *a/e* és minsa, però, tanmateix, n'hi ha (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 52).

4.3. Distinció o confusió entre africada alveolar sorda (= ç, c, z) i fricativa alveolar sorda (= s)

Abunden les grafies ç, c, z indicadores de la conservació del fonema africad alveolar sord: *açembla/azembla, alcàçer/alcàcer, esforç, esforçam, mercè/merçè, azina, Alazrat, kafizes, raiç/raiz*. Aquesta profusió de mots amb ç, c, z confirma en el nostre text la clara distinció entre els fonemes representats per ç i s, que havien d'acabar unificant-se en un mateix fonema s. Amb tot, hi ha també unes quantes vacil·lacions ç / s, que, si més no, demostren que la distinció fonètica començava a trontollar per al redactor del text: *Abolcàcim/Abolcàçim/Abolcàsım, açò/aiçò/assò, caçar/cassar, començar/comenssar, Çaragoça/Saragoça/Saragosa/Saragossa*. Al segle XIII la major part del territori continental català mantenia encara la distinció fonètica ç/s, llevat de la franja més costanera, on ja s'havia produït la confusió de tots dos fonemes, la qual s'anà estenent cap a l'oest, talment, que al segle XIV havia arribat fins a Lleida. Poblet, on es féu la còpia del ms. H, el 1343, venia a trobar-se a la zona de distinció, ben pròxima, però, a la de confusió. Aquesta situació geogràfica i la data del manuscrit explicarien els casos de vacil·lació que hi trobem (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 56).

4.4. El grup consonàntic llatí ND

Aquest grup llatí, a través d'una assimilació regressiva *nm*, apareix reduït a *n*. Amb tot, resten encara uns quants exemples amb ND conservat que revelen que la transmissió d'aquests mots no fou radicalment hereditària, sinó amb algun matís semicultista, sense menystenir del tot la possibilitat d'un influx occità en algun d'ells: *comanar/comandar, demandar/demanar, faenes/fasenda/fazenda* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 58 c).

4.5. Consonants finals

La *-t* del grup final *-nt* es manté habitualment en tots els adverbis i substantius derivats en *-ment*, així com en altres mots com *aenant, atretant, danant, font, gent, punt*, etc. Amb tot, apareixen ja una vintena llarga d'exemples amb caiguda de *-t*, normal en occità i més corrent també en rossellonès, que presagien la tendència a la caiguda definitiva a tot el domini català, llevat de les Balears i València. Dels vint-i-dos casos amb caiguda de *-t*, tretze són de plurals en *-ns*, que revelen que en aquest morfema l'emudiment de *-t* ja es devia consolidar. Un cas semblant al fenomen de pèrdua de *t* en la terminació *-nt* és el de *dimars*, reflex de la pronunciació que ha esdevingut predominant en els parlars centrals i orientals del Principat, mentre que, en canvi, en el domini valencià i en gran part de la parla nord-occidental fins al Pallars sona *dimats*. Alguns mots mantenen encara alguna resta de la *n*' llatina a causa segurament de la situació proclítica en què s'usaven sovint aquests mots: *minyón, non, pan/pa, plen/ple, vin/vi*. Aquest fenomen de conservació ha estat també peculiar d'una part del nord-est del domini català (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 60 a).

5. MORFOSINTAXI

5.1. *Demonstratius*

Al *Llibre dels feits* no hi ha cap forma de referència mitjana, *eix*, *aqueix*, *això*. Sí, en canvi, variants occitanitzants *aclò*, *aiçò*, *aysò* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 63 c).

5.2. *Possessius*

No hi ha cap de les formes de segona persona *teu*, *teus*, *tues*, *tes*. És notable la major freqüència de les formes àtones en comparació amb les tòniques: un 75 % del total de possessius. En uns trenta-quatre casos de posseïdor plural de tercera persona, en lloc de *lur* o *llurs*, són usats els possessius de posseïdor singular: «que s'acostassen a aquels del mur tant, tro posquessen hoir la sua paraula; e que ab la voluntat de Déu compliríem la sua paraula e ço que a nós dit havien» 40.28-29, «faem aquela justícia que·s deu fer d'òmens que aytal cosa fan a son seyor» 465.9. Els casos d'altres possessius en lloc de *llur* representen un 3,7 % de les ocurrencies de possessius.

Alguns han volgut veure en aquest ús una prova d'interferència aragonesa en la llengua de Jaume I. Però aquesta vacil·lació o alternaça no és gens insòlita en català antic, ja des de les *Homilies d'Organyà* fins al *Curial i Güelfa* i el *Tirant lo Blanch* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 64 c, d).

5.3. *Indefinites*

No hi ha cap exemple de *qualsevol*, *qualsevulla*, *quelcom* (o *queacom*, *queucom*) (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 65 f).

5.4. *Article*

Al *Llibre dels feits* hi ha un predomini absolut de les formes plenes tradicionals en català antic, *lo*, *los*, però també la clara tendència a l'ús de les formes reforçades *el*, *els*, sobretot després de vocal. En canvi, *lo*, *los* acaparen de molt la posició després de consonant. Tenint en compte que en textos més antics, com el *Llibre jutge* i les *Homilies d'Organyà*, només trobem les formes *lo*, *los* en tots dos, llevat d'un sol cas de *el* en el primer text, podem suposar que el *Llibre dels feits* és un bon testimoni de la tendència creixent a l'ús de les formes reforçades de l'article, que, segons opinió comuna, degué originar-se precisament en el contacte de *lo* i *los* amb una vocal anterior o posterior, sobretot en la parla oriental. Trobem també al *Llibre* en poques línies de diferència dues formes que podrien fer pensar en vestigis rars de l'anomenat article «salat», provinent de IPSU, IPSA: «sa mar» 63.3, «es dos» 63.15. I una tercera forma en el topònim *s'Arboç* 21.54. El primer cas és dubtós, però els altres dos podrien ser unes restes esporàdiques d'unes formes que en els temps més reculats havien estat més generalitzades en el català, sobretot oriental, suplantades més tard per *el*, *la*. Cal fer notar que tots els altres manuscrits canvien *sa* per *la*; el manuscrit C canvia *es* per *lo* i tots els restants l'ometen; tots els manuscrits conserven, però, «s'Arboç» (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 76).

5.5. *Verb*

Al *Llibre dels feits* apareixen dues formes, «van ferir» 218.15 i «va pendre» 226.5, que han pogut ser considerades, o no, com a exemples avançats de perfet perifràstic, que no pren una plena grama-

ticalització fins a mitjan segle XIV. Però l'estudi més aprofundit de la qüestió deixa veure que aquests exemples de construcció del verb *anar*, en perfet o present, + infinitiu no tenen encara valor de perfet perifràstic, sinó de verb de moviment. Aleshores, les formes d'*anar* en present representarien més aviat un present històric. Un testimoniatge, doncs, per a il·lustrar les etapes de gramaticalització d'aquesta forma verbal, no existent encara al nostre text (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 93).

5.6. *Adverbis*

És interessant de subratllar l'existència de l'adverbi de negació *poch* (un hàpax), tan viu encara a les contrades gironines, empordaneses i d'altres del nord: «poch dixeren que us en venjarien ne us pregaren que us en venjàssets» 362.20. Tant el *DCVB* com el *DECat*, que en parlen prou àmpliament, no en donen cap citació del català antic. No recordo d'haver-ne trobat cap més exemple (Bruguera, 2008c, p. 366, nota 1).

5.7. *Preposicions*

Sobre l'ús de la preposició simple *per* o composta *per a*, trobem al *Llibre* trenta-quatre casos de *per a* davant sintagma nominal o pronom: «trobam-lo bo per a .ii. fenévols» 194.7, «meylor era per a éls e per a nós» 106.2. Però també dos exemples amb preposició simple, en la mateixa construcció: «les coses que eren mester per ajuda d'ome» 270.9, «E pensam-nos que aquestes paraules no eren bones per saber a negun home en la ost» 271.8. I un cas en què, en una mateixa frase, apareixen la forma composta i la forma simple en una mateixa construcció: «E per açò enviam per vós, que volem més lo regne per a vós que per ell ni per altre hom del món» 139.11-12. Amb sintagma adverbial de temps, tenim tretze casos de *per a*: «y havien què menjar de ço que trobaven en la vila bé per a .i. any» 27.23. Amb subordinada final, 177 exemples de *per* simple: «ella era venguda aquí per adobar a nós e a son genre» 348.3. Un sol exemple amb *per a*: «Barons, tuyt som venguts aquí per a servir Déus e nostre seyor, lo rey» 78.35. Per tant, amb poques vacil·lacions, hi trobem un ús d'aquestes preposicions semblant a l'ús normatiu actual.

6. VOCABULARI

6.1. *Alternances lèxiques*

El text de Jaume I és interessant perquè hi trobem una seixantena de parelles de mots, o més, que s'hi relleven sinonímicament en una alternança que, d'una banda, testifica l'arcaisme d'alguns i, d'altra, presagia per a molts la suplantació definitiva que, en el decurs del temps, aconseguiran damunt els altres. El nombre d'ocurrències de cada alternativa pot revelar en molts casos, per si sol, la tendència que prenien ja cada mot en l'època de la redacció del *Llibre*. Només en puc donar alguns pocs exemples (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 137):

adur (71), *dur* (1), *menar* (15), *amenar* (12), *levar* (41), *portar* (23), *aportar* (14)
ans (112), *enans* (37), *abans* (8)
aturar (37), *parar* (42)
covinença (49), *pleyt* (81)
cuydar (57), *pensar* (84)
dar (248), *donar* (326)
deure (174), *haver de* (121)

dintre (3), *dins* (77)
gitar (49), *lançar* (1), *tirar* (83)
guisa (62), *manera* (175)
jorn (13), *dia* (507)
jus (2), *dejús* (23), *dejós* (3), *sots* (58)
metre (200), *posar* (24)
mot (7), *paraula* (219)
moure (17), *partir* (190), *anar* (715)
parer (5), *semblar* (94)
regina (48), *reyna* (37)
res (55), *re* (100), *cosa* (292)
sus (48), *sobre* (324)
testa (20), *cap* (73)
tolre (58), *pendre* (176)
trametre (27), *enviar* (449)

6.2. *El corpus del vocabulari*

Per la naturalesa del gènere narratiu a què pertany el *Llibre dels feits*, el seu vocabulari ofereix una notable extensió i riquesa de camps semàntics prou apte per al coneixement ben suficient del lèxic de tota una època. En el camp del vocabulari més comú, trobaríem una bona quantitat de mots que revelarien el tirat del rei al registre oral que domina el seu *Llibre*. Però no ens fóra tan fàcil de copsar-ho com hem vist en les estructures sintàctiques. Caldria sospesar més cada mot. I, a més, topem de tant en tant amb més d'un centenar de mots que hem de considerar cultismes o semicultismes (*dilecció*, *disputació*, *egualtat*, *inquisició*, *escusació*, *interlocutòria*, *licència*, *pertinència*, *restitució*, etc.), descomptant els que pertanyen, com és comprensible, a l'àmbit religiós, que, d'altra banda, el rei podia conèixer prou bé pel seu caràcter extraordinàriament piadós i la seva participació constant en el culte. Sembla indubtable, però, que en la tria d'un vocabulari més elaborat i culte hi hagué d'intervenir la mà de l'escrivent i redactor de les contalles del rei (Bruguera, 1999, p. 10-11).

6.3. *Arcaïsmes*

Al *Llibre* trobem uns cent cinquanta mots arcaïcs, que no trobem normalment en la mateixa forma o en absolut en el català actual. Mots arcaïcs que han perviscut amb variacions formals: *aestmar* (estimar), *assaer* (asseure), *caer* (caure), *covinença* (conveniència, pacte), *crou* (creu), *fasenda/faena* (feina), *femna/fembra* (femina, dona), *malaute* (malalt), *oceir/ociure* (occir), *peyra/pera* (pedra), *pretz* (preu), *vots/vou* (veu), etc. Arcaïsmes absoluts, paraules obsoletes: *aenant*, *altruy*, *anagar*, *assats*, *avolea*, *emblar*, *enantar*, *gent/gint*, *ivaç*, *leixar*, *monçonega*, *nuu*, *ops*, *profirença*, *querre*, *tolre*, *ujar*, etc. (Bruguera, 1999, p. 12).

6.4. *Hàpaxs*

D'un valor relatiu, però il·lustradors per a la història de la llengua, n'hi trobem més de dos-cents cinquanta: *aima*, *algieber*, *Aparici*, *aücar*, *basçar*, *belúmena*, *cantalada*, *desloar*, *encledar*, *fòvia*, *frèvol*, *lasset*, *marrit*, *privadança*, *rengar*, *sas*, *soplegar*, *tendal*, *xapsir*, etc. (Bruguera, 1999, p. 12-13).⁵

5. A la llarga llista publicada a la citació esmentada podem afegir: *alcolles*, *apparentats*, *breny*, *deport*, *desaguiós*, *desama*, *esperdudament*, *fins*, *guauta*, *madiç*, *maltreyt*, *pesset*, *posa*, *quèsties*, *somouta* i *travada*.

6.5. *Dialectalismes*

Al manuscrit H de Poblet podríem admetre una desena de dialectalismes (occidentalismes): *albixera*, *arena*, *aydar*, *bístia*, *dos* (fem.), *huy*, *muntar*, *riquea*, *sas*, *secans*. Aquest nombre pot augmentar considerablement en les variants dels altres manuscrits (Bruguera, 1999, p. 14 i 159-179).

6.6. *Estrangerismes*

Podem acceptar al nostre text la presència d'una vintena d'aragonesismes i d'una altra vintena d'occitanismes (Bruguera, 1999, p. 17-45).

6.7. *Vocabularis especialitzats*

Pel caràcter particular del *Llibre dels feits*, tenen un relleu especial els vocabularis militar, marítim i religiós.

6.7.1. *Militar*

Remarquem, per algun interès lèxic especial que revesteixen, els mots *batut*, *geny/giny*, *vençuda* (Bruguera, 1999, p. 51, 57 i 64; Bruguera, 2008b, p. 59).

6.7.2. *Marítim*

Semblantment: *bus*, *belúmena*, *onda* (Bruguera, 1999, p. 66, 70 i 72).

6.7.3. *Religiós*

Aparici (Epifania), *Candaler* (la Candelera), *bisbalia* (Bruguera, 1999, p. 73, 74 i 79).

6.8. *Toponímia*

Un text de la intencionalitat, les característiques i l'extensió del *Llibre dels feits* havia de resultar molt ric en topònims. Es comprèn que, havent de narrar sobretot un conjunt de fets històrics moguts, com són les diverses campanyes militars, l'interès del narrador per a corroborar la veracitat del que conta assegurí la detallada enumeració de les fites geogràfiques que emmarquen aquells fets: l'autenticitat i la vivesa del relat i la captació de l'interès dels lectors queden així garantides. En conjunt són citats al *Llibre* uns cinc-cents topònims, repartits així per territoris: Catalunya (incloent-hi el Rosselló), cent divuit; Balears, trenta-un; País Valencià, cent quaranta-vuit; Aragó, vuitanta-nou; Castella, vint-i-dos; Múrcia, sis; Navarra, nou; Andalusia, cinc; altres indrets de la Península, tres; Occitània, vint-i-set; França, vuit; altres països, divuit, i no identificats, quinze. Observem que són més abundants els topònims dels territoris que el rei va recórrer més sovint, sobretot a causa de les seves campanyes bèl·liques de conquesta: el País Valencià va al davant amb cent quaranta-vuit. No oblidem que la seva conquesta total va durar més de sis anys, el triple que la conquesta de Mallorca.

Cal recordar que a l'edat mitjana, i sobretot en la gent més noble, els noms personals se solien formar amb el nom de fonts i el del lloc de naixença de l'individu o de procedència del seu llinatge.

Precisament, de tots els topònims recollits al *Llibre dels feits*, una bona cinquena part, cent vint-i-un, formen part d'antropònims. Dels cent divuit de Catalunya, més de la meitat, seixanta-dos, corresponen a antropònims; dels vuitanta-nou d'Aragó, vint-i-tres. En canvi, dels trenta-un de les Balears, no n'hi ha cap que integri un nom de persona, i dels cent quaranta-vuit del País Valencià, els topònims més nombrosos, només n'hi ha tres. La raó d'aquesta absència de noms de persona formats amb noms de lloc a les Balears i al País Valencià és, prou evidentment, l'anterior llarga presència dels sarraïns en aquests territoris, on no pogueren originar-se llinatges cristians. I justament també els topònims integrants de noms de persona són els que es presten més a possibles identificacions diferents.

7. CONCLUSIONS

1) El to general de la llengua del *Llibre dels feits* de Jaume I és afí al de la llengua catalana medieval dels altres textos que en coneixem. Però revela clamorosament —diríem— un estil tal de parla espontània, oral, colloquial, d'una època prou antiga encara per no haver-s'hi pogut reflectir prou el progressiu influx unificador que hi anà exercint l'estil de llengua escrita cancelleresca.

2) Aquesta oralitat de la llengua del nostre llibre, que ens costaria de trobar també en un mateix grau en altres obres antigues, es revela d'una manera més evident en diverses estructures sintàctiques.

3) També en algunes grafies i en alguns fenòmens fonètics i morfològics endevinem certes solucions lingüístiques que podem considerar més o menys arcaïtzants i com a mostres d'uns estadis evolutius de la llengua.

4) Encara més ho veiem en el vocabulari, amb alternances de mots més antics en pugna amb altres de nous que es van obrint pas en la llengua.

5) I en alguns dialectalismes (occidentalismes), que acaben d'arrodonir la tònica d'oralitat del *Llibre*, si tenim present que, «com ha dit algú, un text escrit no és mai un text dialectal» i «les obres literàries posteriors al segle XIII resten més subjectes a una norma literària, a una pauta de llengua escrita, i només esporàdicament deixen traspuar particularitats regionals» (Veny, 1986, p. 149, paràgraf 182, i p. 153, paràgraf 187).

6) Totes aquestes conclusions que, tan resumidament, pretenen apuntar uns trets específicament característics del *Llibre dels feits*, s'han d'aplicar al manuscrit H, bàsic, de Poblet. Una consideració diferent i a part exigeixen els altres manuscrits. La comparació i la confrontació entre l'un i els altres suscita una controvèrsia difícil i llarga d'harmonitzar (Ferrando, 2001; Bruguera, 2002a). Però d'aquest tema, cal tractar-ne en un altra ocasió.

BIBLIOGRAFIA

- AINAUD DE LASARTE, Josep M. (1976). «Cronologia del rei Jaume I». A: *Jaume I el Conqueridor (1276-1976)*. En *el VII Centenari de la seva mort*. Barcelona: Fundació Carulla-Font.
- ARGENTER, Joan A. (2004). «L'alternança de llengües i la commutació de codis en la Crònica de Jaume I». *Estudis Romànics*, vol. xxvi, p. 109-127.
- ASPerti, Stefano (1982). «El rei i la història: Propostes per a una nova lectura del "Llibre dels feits" de Jaume I». *Randa*, núm. 18, p. 5-24.
- BADIA, Lola (1992). «Llegir el Llibre del rei Jaume». *Serra d'Or* (gener), p. 53-56.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1952) «Els orígens de la frase catalana». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M. *La llengua catalana ahir i avui*. Barcelona: Curial, p. 11-28.

- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1985). «La “substitució lingüística” en la “Crònica” o “Llibre dels feyts del rey En Jacme”». A: *Philologica Hispaniensia in honorem Manuel Alvar*. Madrid: Gredos, p. 45-53.
- (1987). *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la «Crònica» de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1987-1988]
- (1990). «Punts de confluència entre la versió llatina i la versió catalana de la Crònica de Jaume I». A: *Miscel·lània Joan Bastardas*. Vol. IV. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 15-24.
- (1994). *Gramàtica de la llengua catalana (Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1960). «La llengua de Ramon Llull». A: *Ramon Llull: Obres essencials*. Vol. II. Barcelona: Selecta, p. 1300-1358.
- BASTARDAS I PARERA, Joan (2007). «Comentari al § 74 del *Llibre dels fets del rei En Jaume* i altres coses sobre “el millor llibre del món”». *Llengua i Literatura*, núm. 18, p. 353-370.
- BRUGUERA, Jordi (1991). *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Vol. I: Estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral. Vol. II: Text i glossari. (Els nostres clàssics; col·lecció B, 10-11). Barcelona: Barcino.
- (1999). *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume*. Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Conté treballs publicats anteriorment: «Estrangerismes i alguns mots especials» (1976), «Vocabulari militar» (1980), «Vocabulari marítim» (1981), «Vocabulari religiós» (1990), «Toponímia» (1988), «Encara sobre la toponímia» (1995), «Jaume I al segon Concili de Lió» (1979), «La locució prepositiva *de part*, el present històric i el perfet perifràstic» (1981), «Projecció filològica i lingüística» (1996), «Les variants textuais» (1999), «Un fragment d'un nou manuscrit de la Crònica de Jaume I» (1999) i «*Addenda et corrigenda* a l'edició crítica del *Llibre dels fets*» (1999).
- (2001). «Les batalles de Jaume I». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castelló). Tom LXXVII: *De re militari* (gener-desembre), p. 13-36. Ed. de Germà Colón Domènech i Ricardo Pardo Camacho.
- (2002a). «La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 21, p. 605-618.
- (2002b). «La “roca” mallorquina de Jaume I». *Randa*, núm. 49, p. 5-8.
- [cur.] (2008a). *Jaume I el Conqueridor. Llibre dels fets*. Barcelona: Proa.
- (2008b). «Menuderies lèxiques del *Llibre dels fets* de Jaume I». *Estudis de llengua i literatura catalanes*, núm. 56 (Miscel·lània Joaquim Molas; 1). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 51-60.
- (2008c). «La llengua del *Llibre dels fets*. Una sintaxi marcada per l'oralitat». A: COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs [ed.] (2008). *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 365-392.
- BURNS, Robert I. (1981). *Jaume I i els valencians del segle XIII*. (Biblioteca d'Estudis i Investigacions). València: Tres i Quatre.
- CASACUBERTA, Josep M. de (1926-1962). *Jaume I: Crònica*. Vol. I. (Popular Barcino). Barcelona: Barcino, p. 20.
- CASTELLÀ LIDON, Josep M. (2004). *Oralitat i escriptura. Dues cares de la complexitat del llenguatge*. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2007). *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*. Barcelona: Base.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs [ed.] (2008). *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COROMINES, Joan (1971). «La pasiva pronominal és generalment correcta i sovint no ho és la passiva amb *ésser*». A: COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, p. 77-82.
- FERRANDO FRANCÈS, Antoni (2001). «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 20, p. 511-531.
- FERRANDO, Antoni; ESCARTÍ, Vicent J. (1995). *Llibre dels fets de Jaume I*. Catarroja: Barcelona: Afers.
- [ed.] (2008). *Jaume I. Llibre dels fets*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- KLESNER, Otto (1930). «Beiträge zur Syntax der altkatalanischen Konjunktionen». *BDC*, vol. XVIII, p. 321-421.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2008). «Una aproximació a la llengua de Ramon Llull: l'ús de les oracions condicionals amb *si*». A: COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs [ed.] (2008). *El rei Jaume I: Fets, actes*

- i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 459-486.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, María Desamparados (1984). *La Crónica latina de Jaime I*. Almeria.
- MIRET I SANS, Joaquim (2007). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MOLL, Francesc de B. (2006). *Gramàtica històrica catalana*. València: Universitat de València.
- NADAL, Josep M.; PRATS, Modest (1982). *Història de la llengua catalana*. Vol. I. Barcelona: Edicions 62.
- PAYRATÓ, Lluís [ed.] (1998). *Oralment. Estudis de variació funcional*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PUJOL, Josep M. (1991a). *Jaume I: Llibre dels fets*. Barcelona: Teide.
- (1991b). «Sens i conjointures» del *Llibre del rei En Jaume*. Universitat de Barcelona, Divisió dels Centres Universitaris del Camp de Tarragona, Departament de Filologia, Tarragona. [Tesi doctoral inèdita]
- (2001). «Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume». *Estudis Romànics*, núm. xxiii, p. 147-171.
- (2003). «Jaume I, *rex facetus*. Notes de filologia humorística». *Estudis Romànics*, núm. xxv, p. 215-236.
- SOLDEVILA, Ferran (2007). *Les quatre grans Cròniques*. I. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VENY, Joan (1986). *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Història i literatura: Jaume I i els trobadors

Albert G. HAUF
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de València

Abans de començar, voldria agrair als organitzadors d'aquest simposi la seva amable invitació i expressar la meva satisfacció per estar ací entre vosaltres, en aquesta bella ciutat de Gandia, tan directament relacionada amb alguns dels noms més il·lustres de la nostra història cultural. De passada, voldria precisar que tot i les aparents limitacions imposades pel títol, no em limitaré a parlar dels trobadors occitans. La meua exposició tractarà d'explicar, encara que sigui superficialment, el perquè de certes composicions poètiques molt hostils al rei En Jaume, i de la reacció aparentment temorenc del nostre rei davant els problemes que li plantejava l'agressió croada i l'expansió francesa al sud del Loire. Una reacció en el fons justificada en el que ara anomenariem *Real Politik*, però potser també basada en unes arrelades vivències personals, que convé tenir ben presents.

Convençut com estic que la literatura és sovint història viscuda, i que per això constitueix un important document sociohistòric, a l'hora de cercar les possibles raons de l'aparentment làbil política del nostre rei que el va portar a signar un tractat, el de Corbeil (1258), que cedia als francesos el control d'Occitània, procuraré fer-ho tenint en compte alguns importants textos literaris del moment, com ara la famosa «Cançó de la Croada», que ens brinda un possible model de com eren o pogueren ser les cançons narratives de caràcter èpic en català, que, com veurem, alguns han tractat de reconstruir a partir de les cròniques, però que, ara per ara, no sabem si en realitat van existir. Deixaré parlar també, quan s'escaigui, la veu del mateix rei, que ens va llegar un testimoniatge personalíssim en el seu preciós *Llibre dels feits*, una obra literària fonamental, en la qual tan important resulta allò narrat pel jo literari com tot el que aquest s'estima més silenciar. Afegiré, a més, dins dels límits de l'espai disponible, alguns testimonis de la poesia àulica referida a València, i també, passim, una breu consideració sobre la utilització i manipulació de la persona de Jaume I en la mitografia oficial des del Romanticisme fins als nostres dies, aspecte aquest que, per motius de mera estratègia discursiva, faig servir per introduir el tema.

1. UNA NOTA PRÈVIA. DEL PASSAT COM A EVOCACIÓ ROMÀNTICA O COM A ESTÍMUL DE FUTUR

És possible que alguns dels presents, els menys joves, recordin o hagin sentit parlar de l'anomenada Nova Cançó catalana (ara ja bastant vella!), moviment de signe cultural i polític que, en els anys de la transició del règim franquista espanyol a la democràcia, va agrupar cantants de tots els territoris de parla catalana en un important esforç de reafirmació nacional. És possible també que tingueu notícia

d'algun dels seus més prestigiosos representants, com el valencià Raimon, que sortosament encara canta i passeja arreu la seva guitarra.

Un d'aquells autors, ara més conegut com a assagista, que s'inspiraven en l'estil i la dicció de *chansonniers* francesos com Brassens, fou Josep Maria Espinàs. I em ve ara especialment a la memòria una interessant reinterpretació seva de la vella i bella cançó tradicional catalana «El Rei Mariner» (Milà, 1999, 201, p. 151-152), que narra el tema del rapté o seducció d'una donzella a la qual un príncep d'Anglaterra, disfressat de mariner mercader, s'emporta al seu regne més enllà de la mar.¹

Espinàs, tot rememorant el venerable text tradicional, feia servir aquella antiga cançó, plena de melangia, per a recrear-la i reformular-la en clau política. Tractava així de llançar un nou missatge de negació de la vella postura romàntica de constant evocació beata d'un passat gloriós, definitivament passat, que, segons ell, les generacions presents ara només haurien de recordar en clau de futur. Volia, en suma, que els catalans, en comptes de lamentar-se i de llepar-se constantment les ferides recordant el que van ser i ja no eren, aprofitessin la democràcia i la llibertat penosament recuperades per a treballar en la construcció d'una nova història, tant o més gloriosa que la passada.

En la seva reinterpretació del tema tradicional, Espinàs formulava una pregunta retòrica, a la qual contestava també de manera ben decidida,² donant per definitivament tancada la bella etapa de florida política i cultural de catalans, valencians i mallorquins durant l'edat mitjana, representada pel vell «mocador» de la donzella, i pels trobadors, símbol i bandera de la *fin'amor* i del refinament cortesà que vam heretar d'Occitània. Fins a tal punt que acabava suggerint, en la seva cançó, que un «noi de mans ben netes», o sigui el representant d'una pàtria nova, enterrés, sepultant-lo per sempre més en l'arena de la mateixa platja, el vell mocador, símbol del passat.³

Resignació, pessimisme o pur i simple realisme polític? Es tracta, tot plegat, d'una proposta quirúrgica de voluntària acceptació de l'oblit, destinada a alliberar el nostre país dels fantasmes d'una memòria històrica que, a força de repetir tòpics i lloances ditiràmiques, corria —segons el cantautor— perill de caure en el desencís i la manca de decisió política davant les exigències de la realitat present. Per això la cançó, a manera d'*alba* patriòtica, plena d'esperança, acabava dient: «A la vora de la nit, el dia es lleva.»

Espinàs volia ser del tot positiu en el seu missatge. Ens advertia que calia mirar endavant, si no volíem acabar convertint-nos, com el Lot bíblic, en pura sal petrificada. I el perill que apuntava no deixava de ser evident, i encara ara mostra la coa en l'aprofitament que alguns polítics tracten de fer d'aquesta mena de commemoracions. En tot cas, a la València del segle XIX, Teodor Llorente, un dels poetes més insignes de l'anomenada Renaixença romàntica (en la qual, gràcies a la recuperació de la tradició occitana dels Jocs Florals, els poetes de parla catalana van col·laborar amb Mistral i amb el moviment felibrenc occità: vegeu Roca, 2007, p. 323-380), ja mantenia una tesi en el fons molt semblant a la de Josep M. Espinàs. Ho feia, però, des d'un posicionament pessimista, davant la simple constatació de l'absolut desemparament en què es trobava en aquell moment la llengua valenciano-

1. «A la vora de la mar/ n'hi ha una donzella/ que brodava un mocador/ n'és per la reina [la flor més bella]/. Quan ne fou a mig brodar/ li faltà seda;/ veu venir un mariner/ que el mar navega:/ —“Mariner, bon mariner,/ si en porteu seda?”/ —“De quin color la voleu:/ blanca o vermella?”/ —“Vermelleta la vull jo,/ que és millor seda” [...]/ —“Pugeu a dalt de la nau,/ triareu d'ella.”/ Quant dalt de la nau va ser,/ la nau fa vela.»

2. «Què s'ha fet/ dels mocadors,/ que volien ser banderes,/ què s'ha fet dels trobadors?/ què s'ha fet d'aquelles reines?/ Si m'ho preguntava algú/ jo em giraria d'esquena/ tantes coses hem perdut/ que el record també cal perdre.»

3. «A la vora de la mar/ ara un noi de mans ben netes/ ha enterrat el mocador/ ben endins sota l'arena.»

catalana, que a València es limitava a vehicular alguna extemporània creació poètica aïllada i es veia, de fet, confinada al registre popular.

En la seva «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca i Provença, que assistiren al Centenar del Rei En Jaume», Llorente s'adreça, en nom de València, a la llengua llemosina —la Morta-viva, regina destronada, viuda i encadenada— i també als «Trobadors de Mallorca! Cantors de Catalunya! Felibres de Provença!» vinguts d'aquelles contrades on va florir la llengua i la cultura dels trobadors (noteu que hi inclou Avinyó, la papessa, i «Nimes la romana», sense oblidar Marsella, ni Besiers, la ciutat màrtir de la croada albigea).⁴ Però, ben mirat, en aquell poema, relacionat amb l'efemèride jaumina que ara tornem a celebrar, només s'hi perfila un escafit programa: la proposta de revifar el petit caliu («l'espurna del foc sagrat») que pugui restar colgat entre les cendres d'un passat gloriós compartit, de parlar dels avis i d'entonar junts les velles cançons trobadoresques.⁵

Llorente («La dama del rat-penat», 1996, p. 101) es considerava i s'autoproclamava un dels darrers exponents literaris del valencià («Jo sóc lo darrer eco perdut, que el vent s'emporta,/ del parlar llemosí») i sembla evident que en moltes de les seves composicions, com ara «València i Barcelona», allò que hi predomina és una sensació de pèrdua quasi definitiva de la llengua, unida a un sentiment romàntic d'enyorança.⁶

Fixeu-vos de quina manera el poeta incideix en el record del passat comú, subratllat per mots com «fills enyoradissos», els noms en plural dels vells comtes i, en especial, del rei En Jaume («Berenguers i Jaumes»), i d'uns mateixos orígens, líricament evocats per la metàfora de l'ocell que vola al vell «niu», o la del tronc comú que agermana valencians, catalans i occitans.

En altres composicions com «Als poetes de Catalunya» (Llorente, 1996, p. 86-89), hi trobem un missatge desencisat, a primera vista coincident amb el de la ja esmentada cançó de Josep M. Espinàs,⁷ on els mots «cendres» i «sepulcre» i l'evocació de l'espasa «rovellada» pel temps fan pensar en l'espasa de Jaume I, recuperada del seu vas. Però la idea de renúncia al poderós passat (representat per l'arma ara ja inútil) hi és tan evident com en els versos següents, on el poeta declara per definitivament morts i enterrats els nostres herois més representatius (ara «Berenguer» és substituït per «Borrell», però conserva en plural el nom de Jaume, que «el Conqueridor» fou el primer que va assumir).⁸

Mentre que Espinàs no renunciava a la política —ben al contrari, reclamava una nova i decidida actuació—, Llorente, deixant-se portar pel seu tarannà conservador i espanyolista, havia convertit la llengua i la història en tema d'una poesia jocfloralesca tan resignada com sentimentaloides. És un posicionament que perviu en moltes de les celebracions oficialistes organitzades ara mateix a València, on, però, a diferència de les commemoracions romàntiques, ja es prescindeix de manera deliberada de la participació de representants oficials catalans, balears o occitans.

A risc de semblar mal patriota, voldria centrar la vostra atenció, ara i ací, en una important paradoxa: el fet, importantíssim, que les conquestes dels regnes de Mallorca i de València i Múrcia, que

4. «I en aquelles contrades on a la Gaia Ciència/ dictaren lleis los llavis somrisents de clemència,/ alegres responien als cants dels trobadors,/ Avinyó la papessa, i Nimes la romana,/ i Marsella, la grega, i Besiers, que romana/ mullada encara en plors.»

5. «Si en mos dictats encara trobeu alguna espurna/ del foc sagrat que guarda l'antigor en son urna,/ vingau a mi, poetes, i com en altre temps,/ el pa i la sal partint-ne,/ juntant les mans amigues,/ parlem dels nostres avis,/ i les cançons antigues/ entonem tots ensemps» (LLORENTE, «Salutació», 1996, p. 114-117).

6. «[...] los fills enyoradissos dels Berenguers i els Jaumes/ serem sempre germans [...]/ [...] mes, sempre que els cors junta de nostres mans l'estreta,/ los pensaments s'envolen, com au que al niu va drete,/ al vell tronc llemosí [...]» (LLORENTE, «València i Barcelona», 1996, p. 77).

7. «Dels venerats sepulcres no remogam les cendres;/ deixem dins d'ells l'espasa que el temps ja rovellà [...].»

8. «[...] mes no vullgau que tornen los antics segles/ puix morts estan per sempre/ los Jaumes i els Borrells [...].»

justifiquen el títol de glòria representat per l'epítet «el Conqueridor», siguin, ben mirat, el resultat d'una política de renúncia de Jaume I als seus drets feudals en terres occitanes, i de l'abandonament de la defensa dels occitans confrontats amb els francesos. Aquesta política que, com veurem, fou molt criticada pels trobadors occitans venia tanmateix en bona part imposada no sols per la realitat del moment, sinó també per la mateixa experiència vital del rei, en part documentada en alguns fragments del seu *Llibre dels feits* on evoca aspectes de la seva infantesa, i també en algun altre testimoni literari referible als terribles successos, segurament inoblidables, que marcaren els primers anys de la seva existència. Com veurem, la panoràmica emergent és tan interessant com heterogènia. No hi predomina la lloança universal i unívoca, sinó una interessant barrija-barreja en la qual els elogis es mesclen també amb veus molt crítiques, generalment provinents de l'àmbit occità. Aquest fet sembla demanar una petita introducció prèvia sobre la relació entre Catalunya i Occitània.

2. CATALUNYA I OCCITÀNIA

Convindria, en efecte, començar recordant la dimensió transpirinenca de la Corona d'Aragó i que els Pirineus, contra el que han dit alguns (recordem la malèvola frase: «Als Pirineus comença l'Àfrica»), mai no han sigut una barrera, sinó un lloc de pas; l'eix de dues economies complementàries. Si, d'una banda, la vella Marca Hispànica creada pels francs fou un *melting pot* o lloc de trobada on es mesclaren els pobles i dialectes del sud de la Gàl·lia, tot d'una que els comtats catalans van aconseguir la independència s'invertiren els vincles, de manera que, gràcies a una hàbil política matrimonial, Catalunya va arribar a aglutinar les terres occitanes.

Una ràpida ullada a la taula genealògica del casal de Barcelona i Provença (Belperron, 1967/2; Miret, 2007, xix; Soldevila, 1963; Ventura, 1996; Marcos, 1996, Tafel I)⁹ permet veure com el llinatge dels Berenguers, evocat per Llorente, és tot un referent que demostra com van ser d'intensos els vincles familiars i polítics entre Catalunya i Provença. El comte de Barcelona Ramon Berenguer III es va casar amb Dolça de Provença, de la qual va tenir dos fills: el seu famós successor, Ramon Berenguer IV, i Berenguer Ramon de Provença. La mort prematura d'aquest determinà que el comte català tingués també cura del govern de Provença com a tutor del seu nebot Ramon Berenguer III († 1166).

Del matrimoni entre Ramon Berenguer IV i Peronella d'Aragó, van néixer Alfons I el Cast, Ramon Berenguer IV de Provença (també mort prematurament el 1181) i Sanç, que fou comte de Provença fins al 1185. Una vegada més, el control polític dels dos territoris veïnats el tenen dos germans o parents acostats, situació que fa que, a la mort de l'un, l'altre en sigui senyor o regent. Aquest serà el cas del comte Sanç, que va arribar a regir Aragó durant la primera infantesa de Jaume I.

En morir Ramon Berenguer III de Provença sense descendència, el primer comte rei Alfons I el Cast (1162-1196) va unir Provença a Catalunya-Aragó i, malgrat les pugnes amb Ramon V de Tolosa, va aconseguir estendre la seva influència arreu d'Occitània.

9. Cal tenir present el caràcter eminentment divulgador de la present conferència, dirigida a un públic molt heterogeni i, en general, no especialitzat. Això explica l'ús d'una estratègia comunicativa que presentava de forma molt plàstica, i de la manera més atractiva possible, fent servir un PowerPoint, nombroses taules, textos i il·lustracions, considerats adients en relació amb el tema presentat; materials que ara, per motius obvis, ha calgut eliminar. Com que tanmateix no pretenem de canviar la intencionalitat primigènia de la nostra intervenció, destinada a recordar fets en general ja prou coneguts pels especialistes, ens limitem a tractar de ser fidels al nostre missatge nuclear partint sempre de manera directa dels textos o fonts originals, i prescindint, tret d'algunes excepcions considerades útils, de les gloses i resums posteriors que, en general, poc o no res afegeixen a les monografies clàssiques ja ben establertes.

La cort d'Alfons I fou un poderós centre d'irradiació literària. Ell mateix s'agradava de compondre poesia i va saber aprofitar la literatura com a arma política (Pillet i Carstens, 1933, 23, p. 25; Riquer, 1959; Ruiz Domènec, 1996; Ventura, 1961). Aquesta poesia, escrita per autors coneguts o «trobadors», que componien el text i la música, utilitzava una llengua artificiosa de cultura comunament acceptada i basada en un savi aprofitament de tots els dialectes occitans. Tenia unes notables exigències tècniques formals i trobà la seva expressió en uns tòpics i gèneres molt concrets, entre els quals destaquen la crítica política, personal o dels costums, a través de l'anomenat sirventès; la lamentació o *planh* per la mort d'algun personatge important, i sobretot la cançó, gènere amorós per antonomàsia que canalitza la formulació de la *fin'amor*, després anomenada *amor cortès*; una manera d'estimar basada en la sublimació de la dama, que aprofita i tradueix en conceptes lírics el codi del vassallatge feudal (Riquer, 1975, vol. I, p. 9-102).

Els catalans van tenir així l'oportunitat de participar de manera ben directa en aquesta florida cultural, la més elevada de l'Europa del moment, fins al punt que, amb l'excepció de Ramon Llull, tots els poetes anteriors al gran Ausiàs March (segle XV) s'expressen o tracten d'expressar-se en occità.

Es pot dir que els poderosos lligams lingüístics i culturals són alhora causa i efecte de la complexa xarxa de vincles feudals i dinàstics resumida més amunt a grans trets. I de fet, Pere I el Catòlic, pare del rei En Jaume, mantingué una relació harmònica amb el seu germà Alfons, comte de Provença. Amb una important novetat: durant el seu regnat, cessaren les contínues tensions amb els comtes tolosans, ja alarmats per l'imminent perill extern de la croada. Aquest canvi de direcció o nova aliança catalano-tolosana ve representat pels matrimonis de les germanes de Pere el Catòlic: Elionor amb Ramon VI († 1222) i Sança amb Ramon VII de Tolosa († 1249) (Desclot, cap. 4; ed. Soldevila, 2008, cap. 4, p. 43).

Per motius d'oportunisme polític, el germà del rei Alfons, Ramon Berenguer IV de Provença, havia rebutjat el matrimoni concertat entre ell i una parenta de l'emperador Manuel de Constantinoble, Eudòxia Comnè. Aquesta, que ja havia fet el viatge a Occident i portava un bona dot, va acabar casant-se amb el senyor de Montpeller, Guillem VIII. D'aquest matrimoni nasqué Maria, senyora de Montpeller, mare del rei En Jaume.

Montpeller era la punta del triangle Besiers-Narbona-Carcassona-Tolosa de Llenguadoc, enclavaments culturals i estratègics d'Occitània, on com ja hem vist els poders fàctics, quasi sempre en pugna, eren la casa de Tolosa i la de Provença. Pere el Catòlic, continuant la política matrimonial dels seus predecessors, es va casar per interès («per sol Montpesller») amb una «dona qui no era filla de rei», a la qual aviat va rebutjar i evitar per complet (Desclot, cap. 4; ed. Soldevila, 2008, p. 44).

Al pròleg del *Llibre dels feits* (ed. Bruguera, 1991, p. 5-6), autobiografia narrada i pensada des d'una oralitat determinant del seu evident caràcter literari (Asperti, 1993; Pujol, 1996 i 2008), el rei En Jaume presenta les accions més rellevants de la seva llarga vida com un testimoni o testament públic i exemplar de la seva fe en Déu i com una acció de gràcies pel favor diví. Hi destaca una frase en què el rei crida la nostra atenció sobre l'excel·lència del seu llinatge, llinatge que les seves obres o opcions personals tanmateix havien contribuït a millorar: «Ja fos açò que'l començament de la nostra naxença fos bo, en les obres nostres havia mester mellorament...»

I encara que el rei només toqui *en passant* la primera etapa de la seva vida, en el mateix pòrtic del seu llibre (cap. 2) transforma en un fet providencial la d'altra banda ben penosa història del frustrat projecte matrimonial del seu avi Alfons amb Eudòxia. Segons el *Llibre dels feits*, el joc de contingències que van convertir aquella dama, rebutjada pel comte de Provença Ramon Berenguer, en esposa del senyor de Montpeller i en àvia del rei En Jaume fou obra d'un Déu, coneixedor dels *futuribilia*, que determinà els fets a la millor conveniència del monarca («sembla obra de Déu», «és obra de Déu»:

Llibre dels feits, cap. 5 i 7, p. 11 i 12). Tanmateix cal remarcar, com fa Ferrer seguint la bibliografia més recent (*Llibre dels feits*, 2007, p. 49, nota 14),¹⁰ que, ací, o la memòria del rei falla o crea una voluntària confusió, ja que aquest matrimoni no s'havia convingut amb el rei Alfons I, i Eudòxia no era filla, sinó neboda néta, de l'emperador bizantí.

Jaume I dedica un cert espai a parlar de la seva dissortada mare Maria, senyora i hereva de Montpeller (*Llibre dels feits*, cap. 3-4,7; p. 9 i 11-12), morta a Roma, on havia acudit a implorar del papa la defensa dels seus drets en un candent plet contra el seu espòs, Pere d'Aragó. Jaume, que segurament no ignorava aquell rerefons de profundíssima tensió entre els seus pares, és força curt en paraules a l'hora de parlar del seu progenitor, però en canvi dedica una càlida i significativa lloança a la seva mare.¹¹ El *Llibre dels feits* en diversos llocs presenta també l'engendrament i el naixement reials com un fet providencial, marcat per esdeveniments extraordinaris, d'acord amb un *topos* aleshores molt freqüent en l'hagiografia catòlica.¹²

Al capítol 5, hi trobem la més pintoresca d'aquestes narratives de regust clarament mític, destinada a explicar la legalitat dels orígens reials a uns lectors no ignorants de quines van ser en realitat les relacions entre Pere I i Maria.¹³

La descripció jaumina és succinta i contrasta molt amb la versió que d'aquest mateix esdeveniment ja ens brinden altres grans cròniques catalanes posteriors, com les de Muntaner (cap. 3-5) i Desclot (cap. 4; ed. Soldevila, 2008, p. 64), que broden aquest episodi farcint-lo de detalls llegendaris fins al punt que, seguint la tesi de Menéndez Pidal (1951, p. xxvi-xxvii) sobre la suposada prosificació i aprofitament de textos èpics en les cròniques castellanes,¹⁴ s'ha defensat l'existència d'una tradi-

10. Hi destacaria tanmateix la documentadíssima tesi de Marcos (1996, p. 24-180). Pel tema que ens ocupa, interessa de manera especial el que reporta sobre el testimoni dels trobadors Bertran de Born, Guiraut de Bornelh i Folquet de Marselha, que donen a Eudòxia el títol d'«emperairitz». Bertran, en un sirventès que porta el títol «Puois lo gens terminis floritz...» (Riquer, vol. I, 133, p. 709-715), fa al rei Alfons I aquesta dura acusació: «VII Mout trait lait l'emperairitz/ com fals reis prejurs e savais,/ quan pres a quintals et a fais/ l'aver que Manuels trames/ et la rauba et tot l'arnes; puois ab cor dur,/ quan n'ac trach lo vert e-l madur,/ el n'enviet per mar marritz/ la domna e-ls grecs que ac traitz» («Molt lletjament va traïr l'emperadriu/ com rei fals, perjur i dolent,/ quan va prendre a quintars i a feixos/ els diners que va enviar Manuel/ i l'aixovar i tot l'arnès;/ després, amb cor dur,/ quan en va haver tret el verd i el madur,/ va trametre, tristos, per mar/ la dama i els grecs que havia traït»). Segons això, Alfons hauria fet promesa de matrimoni a Eudòxia, però a la fi va optar per casar-se el 1174 amb Sança de Castella, si bé, com bé anota Riquer, no va tornar al seu país, sinó que es va casar amb Guillem VIII de Montpeller, el qual la va repudiar el 1187 i, com explica el *Llibre dels feits* (cap. 2, 1, p. 7), també es va casar amb una castellana. És evident que la brama d'aquesta promesa incomplida afectava el bon nom d'Alfons, i Jaume I ho sabia; per això, a l'esmentat capítol, es parla de «paraules que foren tractades e acordades d'ambdues les parts», i els nobles acompanyants d'Eudòxia parlen «d'aquest engan e d'aquest faliment» d'un contracte legalment vàlid i que per això podia invalidar el matrimoni castellà d'Alfons.

11. De la qual afirma que «si bona dona havie e-l món, que ela ho era en tembre en honrar Déu [...] E nostre Seyor la amà tant e li donà tanta de gràcia, que reina sancta és clamada per aquels que són en Roma, e per tot l'altra món, sancta. E guarex malalts molts, can beuen ab vi o ab aygua de la pera que raen del seu vas» (*Llibre dels feits*, cap. 7, p. 11-12). Martínez (2008, p. 350) pensa que ací el rei estableix una correlació amb la Mare de Déu.

12. La fórmula «jam ab incunabilis dedit signum sanctitatis eius» («ja des del bressol va donar senyals de la seva santedat») que encapçala moltes vides de sants. Cf. amb: «Certa cosa és que-l nostre naximent se féu per vertut de Déu que nasquem en aquest món. E quan nós vos dixésem les condicions ni les maraveyles que foren al nostre naxement, grans serían, mas lexar-nos em» (*Llibre dels feits*, cap. 48, p. 58).

13. «Nostre pare, lo rei En Pere, no volia vesar nostra mare, la reina. E esdevenc-se que .Ia. vegada lo rei, nostre pare, fo en Llates, e la reina, nostra mare, fo en Miravalls. E vench al rei un ric hom, per nom En Guillem d'Alcalà, e pregà'l tant, que el féu venir a Miravalls, on era la reina, nostra mare. E aquella nuit que abdós foren a Miravalls volc nostre Senyor que nós fóssem engenrats» (*Llibre dels feits*, cap. 5, p. 10).

14. Soldevila (1957, p. 73) era molt categòric en aquest punt, ja que considerava que la seva reconstrucció tenia el mèrit «d'haver donat una de les proves més contundents que puguin donar-se respecte a l'existència del poema precedent, enfora de la troballa de l'original mateix.»

ció èpica jaumina de caràcter oral, aprofitada pels cronistes catalans, tradició que la crítica literària més recent considera mancada de fonament (en especial Asperti, 1993).

Muntaner no solament es fa ressò del tòpic fabulós, sinó que l'amplifica de manera considerable passant de l'àmbit de la llegenda o *mirabilia* al dels miracles. Tant és així, que gosa establir una hiperbòlica comparació amb el fet que la teologia catòlica considera el més transcendent de la història del món: el naixement del mateix Fill de Déu.¹⁵ Segons el cronista de Peralada, Pere, «per escalfament que hac d'altres gentils dones [...] no s'acostava» a la seva esposa. Estava, segons diu, del tot encaterinat «d'una gentil dona de Muntpestler, e per aquella bornava e anava ab armes i traïa a taulat, e faïa tant que a tothom ho donava a conèixer.»

Els cònsols i els nobles de la ciutat, desitjosos d'assegurar-se un hereu, van aprofitar aquesta debilitat per organitzar, amb nocturnitat i a les fosques, una petita tramoia de *novellino* italià, evocadora d'altres engendraments literaris com el d'Artur. D'acord amb aquest complot, un privat del sobirà, en comptes de la dama desitjada, havia de ficar dins el llit reial Maria de Montpeller, l'esposa rebutjada, i a trenc d'alba autoritats i clergues acudirien en solemne processó a la cambra, a fi de donar testimoni públic de l'esdeveniment.¹⁶

Ja he avançat que el furor reconstructiu de fragments èpics sembla superat,¹⁷ però com que la filologia no és cap ciència exacta, i els *corsi i recorsi* no deixen de dependre de les modes (i del desig de notorietat dels investigadors de cada nova generació!), brindo ací, pel seu valor documental, uns fragments de la interessant reconstrucció, en hemistiquis de 6 + 6 o 7 + 7 síl·labes de rima consonant masculina, que Soldevila (1957, vol. I, p. 75) va fer de la suposada font èpica d'aquest episodi. El primer fragment, corresponent al text ja copiat més amunt, sona així:

[...] nós sabem que vós sots — privat del senyor rei
de l'amor que ha a aital dona — e percaçats que l'haja ell;
45 perquè us pregam que li digats — que vós acabat havets
que ella haurà aquella dona — e que vendrà a ell,
en la sua cambra — tot secretament;
mas que no vol que llum — haja per res,
per ço que no sia vista, — e d'açò haurà ella gran plaer [...]

L'estratègia amorosa culmina amb final feliç:

E com fo alba — los prohòmens tots e prelats,
e hòmens d'orde e dones, — cascú ab son ciri en la mà,
155 entraren en la cambra, — e lo rei meravellà's;
e saltà tantost sobre el llit — e pres l'espasa en la mà,

15. «[...] que obra de Déu fo lo seu neiximent, e dels majors miracles pus visibles que Déus feés pus pres carn humana de madona Santa Maria» (ed. MUNTANER, 1927-1951, vol. I, p. 25).

16. «[...] nós sabem que vós sots privat del senyor rei de l'amor que ha [a] aital dona, e que vós percaçats que ell la haja; per què, nós vos pregam que vós que li digats que vós havets acabat que ell haurà aquella dona que vendrà a ell tot secretament en la sua cambra, mas que no vol que llum hi haja, per ço que per negun no sia vista. E d'açò haurà ell gran plaer. E com ell serà gitat e tohom haurà despatxada la cort, vós vendrets a nós aci e'l lloc del consolat de Muntpestler, e nós serem, los dotze dels mellors de Muntpestler e de la baronia; e haurem madona Maria de Muntpesler, reina, que ab nós [...] irà [...] al dit senyor rei [...]» (MUNTANER, 1927-1951, vol. I, p. 20).

17. Fins al punt que en la recent reedició de *Les quatre grans cròniques* (SOLDEVILA, 2007) s'han eliminat les nombroses referències de l'historiador a aquesta temàtica. Vegeu SOLDEVILA (1971, p. 946-948). Aquests materials es poden trobar també reunits a SOLDEVILA (1996).

e tuit agenollaren-se — e digueren en plorant:
 «Senyor, sia de gràcia — que vejats qui de prop us jau.»
 E el senyor rei la conec — e la regina dreçà's.
 E si contaren-li tot — çó que havien tractat [...].

- 175 E l'alegre fo molt major — quan veeren que a Déus.
 havia plagut que el tracte — vengués a acabament;
 que la reina engruixà — que, a cap del nové mes,
 així com natura vol, — ella infantà un fill bell,
 qui fo nat a bona obs — de crestians, e majorment,
 a bona obs de sos pobles, — que no nasc senyor jamés
 a qui Déus majors gràcies — ne pus assenyalades faés [...].
- 187 E, en un any, lo dit infant — millorà més e cresqué
 que altre no fa de dos; — e no anà gaire temps
 que son pare moríu — e ell fo coronat rei:
- 190 (rei) d'Aragó e comte — de Barcelona e Urgell,
 e senyor de Montpesller.¹⁸

Muntaner no solament destaca els excepcionals dots físics del nadó, sinó que assimila i amplifica fins a l'exageració l'evident providencialisme del text jaumí: «Jamés no nasc senyor a qui Déus faés majors gràcies ne pus assenyalades.»

Com ja s'ha dit i repetit (Hauf, 2004, en especial p. 47-57; Smith, 2007, amb bibliografia recent), aquest providencialisme impregna de soca-rel la Crònica i ve poc després confirmat per una sèrie de fets presentats com a signes d'especial predilecció divina. Així, quan l'infant, nascut el 2 de febrer, festa de la Candelera tradicionalment associada amb el simbolisme de la llum, és introduït a l'església de Santa Maria, hom hi cantava casualment el tedèum, l'himne oficial d'acció de gràcies de la litúrgia catòlica (*Breviarium*, 1936, p. 8), alguns versets del qual expressen l'esperança en la salvació del poble cristià operada per la gràcia de Déu.¹⁹ Quan, tot seguit, portaren el nadó a una altra església, se'ns assegura que hi entonaven el *Benedictus*, cant profètic de redempció i de predestinació que el sacerdot Zacaries va crear el dia de la presentació de l'infant Jesús al temple de Déu (Lc 1,68-79).²⁰ Basta recordar el sentit d'alguns dels versets d'aquest «Càntic de Zacaries» per copsar de seguida la clara intencionalitat profètica i messiànica d'aquesta citació que relaciona una pregària originalment destinada

18. Cf. amb MUNTANER (1927-1951, vol. I, p. 22, 20-24, 9): «E, con fo alba, los prohòmens tots e prelats e hòmens d'orde e dones, cascun ab son ciri encès en la mà entraren en la cambra on lo rei era en son llit ab la reina. E meravellà's, e saltà tantost sobre el llit e pres l'espaa en la mà. E tots agenollaren-se e diguren en plorant: —Senyor, mercè sia de gràcia e de mercè vostra, que vejats qui us jau de prop. E la reina dreçà's; e el rei la conec. E sí li comptaren tot ço que havien tractat [...]. E l'alegre fo molt major con saberen e veeren que a Déu havia plagut que lo llur tractament vengués [a] acabament bo: que la reina engruixà, e als nou meses, així com natura vol, ella infantà un bell fill e graciós, qui bona fo nat a bos de crestians e majorment a obs de sos pobles: que jamés no nasc senyor a qui Déus faés majors gràcies ne pus assenyalades. [...] Lo dit infant En Jacme cresqués e mellorà més en un jorn que altre no fera en *quatre*. E no havia molt de temps que el bon rei son pare morí, e ell fo coronat rei d'Aragon e comte de Barcelona e d'Urgell e senyor de Muntpestler.»

19. «Salva, Senyor, el teu poble; beneeix la teva heretat; regeix-los i exalta'ls per sempre», o també: «En tu, Senyor he confiat; fes que mai no sigui confòs» («Salvum fac populum tuum, Domine, et benedic haereditati tuae. Et rege eos, et extolle eos usque in aeternum [...]. In te, Domine, speravi: non confundar in aeternum»).

20. Com es pot comprovar en el mateix *Breviarum Romanum*, «Ordinarium divini Officii ad Matutinum» i «ad Laudes», el tedèum es canta a les matines i el *Benedictus* a les laudes. Aquestes dues hores litúrgiques, segons indicació del mateix *Breviari*, en el cor s'han de cantar una darrere de l'altra («In publica vero recitatione Matutinum in Choro a Laudibus separari non potest»). Això fa verssemblant el que diu el *Llibre dels feits*.

a identificar l'infant Jesús amb el Crist, salvador del poble d'Israel, i, de rebot, el Crist Redemptor amb Jaume I.²¹

La Crònica narra un altre fet considerat portentós: el de la tria del nom, que havia de ser Pere (com el del pare) i passa a ser Jaume gràcies a una altra contingència providencial, l'anomenada *sortes apostolorum*, ja que la mare féu encendre dotze candeles amb els noms dels dotze apòstols, optant a la fi pel nom de la candela de més durada! Es tracta d'un nom emprat per primera vegada en la dinastia catalanoaragonesa i que a partir d'ara anirà sempre unit a la seva memòria. Per això no és gens casual que el *Llibre dels feits* comenci amb un tema manllevat de la carta de l'apòstol Jaume («La fe sens obres és morta»), tema que el rei desenvolupa, a manera de sermó, per a donar un sentit transcendent a la seva biografia (Hauf, 2004, p. 45-57).

En tot cas, com resulta evident, els primers anys de l'existència del nostre rei estan estretament vinculats a les terres occitanes i la primera llengua que Jaume I degué sentir des del bressol degué ser el llenguadocià. Per això cal no oblidar el context històric del moment, que potser explica l'esmentat registre providencial del *Llibre dels feits*.

El naixement del nostre rei coincideix de ple amb l'inici d'una tragèdia que omplí de sang les terres occitanes. Perquè l'assassinat del legat papal Pere de Castellnou i l'excomunió de Ramon VI de Tolosa, cunyat de Pere el Catòlic, propiciaren la famosa croada contra els albigesos instigada per Innocenci III i iniciada a sang i foc el 1209, sota el comandament de Simó de Montfort.

Els croats, que al principi fins i tot comptaren amb el suport de Ramon VI de Tolosa, van atacar el territori de Ramon Roger Trencavell, vescomte de Besiers, Carcassona, Albi i Rasès i vassall del rei d'Aragó, seguint la *via domitiana* que anava de Nimes a Portvendres. I a fi de causar el màxim terror possible (*Canso* 21, p. 485-488), encetaren les hostilitats a Besiers, amb el terrible carnatge dels ciutadans refugiats al principal monestir de la ciutat (Belperron, 1967/2, p. 188-194; Ventura, 1996, p. 94-96). L'anònim autor de la segona part de la *Canso* (21, 13) descriu així, amb versos com els que tractava de reconstruir Soldevila (de dotze síl·labes, amb hemistiqui en la sisena), aquella indiscriminada i esfereïdora massacre:

I mataren a tots aquells que eren a l'església ficats:
que no els va poder lliurar creu, altar ni crucifix;
i als clergues occien els folls ribalds captaires
i les dones i els infants, que crec que ni un se n'ixís.
Déu reba les seves ànimes, si li plau, al Paradís!
Crec que mai tan fera mort, des del temps dels sarraïns,
no crec que es fes, ni que ningú la consentís (*Cansó*, 2003, p. 118).²²

Aviat va seguir l'ocupació de Carcassona i l'expulsió dels seus habitants (1209), amb la consegüent mort en presó de Ramon Roger Trencavell, jove de vint-i-quatre anys, que, com diu la *Canso*, 15, 5: Era nebot del comte Ramon [VI de Tolosa] («nebs fo del coms Ramon e filhs de sa seror»), com

21. «Beneït sigui el Senyor, Déu d'Israel! Ha visitat el seu poble i l'ha redimit. 69 Fa que s'aixequi un salvador poderós [...]. 71 Així ens salva, alliberant-nos dels enemics,/ de les mans dels qui ens volen mal [...] 76 I A TU INFANT/ ET DIRAN PROFETA DE L'ALTÍSSIM [...] 78 PER L'AMOR ENTRANYABLE DEL NOSTRE DÉU./ PERQUÈ ENS ESTIMA, ENS VISITARÀ UN SOL QUE VE DEL CEL; 79/ PER IL·LUMINAR ELS QUI VIUEN EN LA FOSCA, A LES OMBRES DE LA MORT,/ I GUIARÀ ELS NOSTRES PASSOS PER CAMINS DE PAU [...]» Faig servir la versió de la Bíblia (1986) dels monjos de Montserrat.

22. «Et totz sels aucizian qu'el mostier se son mis,/ Que no-ls pot gaudir crotz, autar ni cruzifis;/ E los clerics aucizian li fos ribauts mendics/ E femnas e efans, c'anc no cug us n'ichi/ Dieus recepja las armas, si-plaz, en paradís/ C'anc mais tan fera mort del temps Sarrazinis/ No cuge que fos feita ni c'om la cossentis.»

a fill de la seva germana [Adelaida] (Belperron, 1967/2, p. 194-205; Ventura, 1996, p. 97-101). L'ocupació de Menèrba i Tèrme (1210), Cabaret i la Vaur (1211) i el 1212 de l'Agènès, el Carcí i Comenge, sempre seguides de les inevitables fogueres inquisitorials, va fer evident l'ambició de Simó de Montfort i la intransigència dels legats papals.

Pere I, que havia vist venir el conflicte, tractava de trobar-hi solucions. D'una banda, havia establert un pacte d'ajuda mútua amb el seu germà Alfons II de Provença i amb el seu cunyat Ramon VI de Tolosa. De fet, el 1213, els comtes de Tolosa i de Foix i de Comenges li juraren fidelitat, jurament que el constituïa en sobirà de tot el Llenguadoc (Soldevila, 1963, p. 239). D'altra banda, havia infeudat el seu regne a la Santa Seu i el 1204 s'havia deixat coronar pel papa a Roma, com a defensor de la fe, títol al qual s'havia fet ben mereixedor lluitant contra els musulmans en la batalla de Las Navas de Tolosa (1212). Segons la *Canso*, el mateix any 1209 acudí al setge de Carcassona per a tractar de negociar, infructuosament, la pau. Els anys 1210-1211 negociava amb el comte de Tolosa i amb Simó de Montfort (Miret, 2007, p. 15-16).

Pere es trobava en un veritable dilema: ni podia enfrontar-se directament amb el papat, ni tampoc podia abandonar els seus. Per això arribà a acceptar Simó com a vassall i, trencant la promesa feta a la comtessa d'Urgell, va negociar el matrimoni de l'infant Jaume amb una filla de Simó anomenada Amícia.

Aquest nou compromís matrimonial, establert el 1211, implicava de fet l'entrega de l'hereu de la Corona (que tenia tres anys) al cabdill croat, juntament amb la cessió durant quinze anys dels drets a la vila de Montpeller. Descobrim així que, sota el registre mític i profètic d'alguns dels primers capítols del *Llibre dels feits*, s'amaga una realitat ben crua i nua: el rei Pere, impulsat per la freda raó d'estat, i potser també pel desamor que sentia vers Maria de Montpeller, va lliurar l'hereu de la Corona al pitjor dels seus enemics. L'infant Jaume es va trobar, així, de ben petit, en una situació que cal qualificar d'extrema penúria afectiva; separat de la mare i en mans de qui aviat es convertiria en l'instrument material de la mort del seu pare. Una conjuntura tan dramàtica no cal dir que pogué influir en la seva manera de pensar i d'actuar.

Tanmateix al capítol 8 del *Llibre dels feits*, on el monarca narra alguns records d'una infantesa en part transcorreguda a Carcassona, ciutat que els croats van saquejar però no incendiar a fi de fer-la servir com a quarter general, no hi detectem cap espurna de ressentiment contra el cabdill croat. Fins i tot podria semblar que Jaume tracta de donar una interpretació positiva de la seva primera infantesa. Ben mirat, el seu breu apunt deixa més ben parat el cabdill croat que no el seu propi pare, «que era franch e piadós», però també «hom de fempnes», que es deixà enganyar «ab beles paraules» pels seus vassalls occitans a l'hora d'acceptar el vassallatge de terres que de fet ja controlava Simó.²³

El capítol 9 del *Llibre dels feits* resumeix també, amb unes pinzellades molt ràpides, allò que Jaume havia sentit contar de la batalla de Muret, fent la llista de les que segons ell van ser les causes del desastre (Alvira, 2002). En primer lloc, el seu pare va ser desemparat per la majoria dels seus, però, ultra actuar amb imprudència (perquè no va esperar l'arribada de tots els contingents aliats),²⁴ estava en

23. «E, passat lo temps del nostre naiximent, En Simon de Montfort, [...] volc haver amor ab nostre pare, e demanà-li que ens lliuràs a ell, car ell nos nodriria. E ell fià's tant en ell e en la sua amor, que lliurà ad ell nós per nodrir [...]» (*Llibre dels feits*, vol. II, p. 12).

24. «E En Simon de Montfort era en Murell bé ab vuit-cents hòmens a cavall entrò en mil, e nostre pare venc sobre ell prop d'aquell lloc on ell estava [...]. Mas tant nos membra que ens dixeren aquells qui hi havien estat e sabien lo feit que, levat [...] de alguns de sa mainada qui hi moriren, que els altres lo desempararen en la batalla e se'n fugiren [...]. [Altres] enviaren missatge al rei que els esperàs, E EL REI NO ELS VOLC ESPERAR» (*Llibre dels feits*, cap. 9, vol. II, p. 13).

pecat mortal i no s'aguantava dret a causa d'una aventura galant, conducta que contrastava del tot amb el capteniment de Simó i dels seus, que abans de la batalla havien confessat i combregat, com a bons cristians.²⁵ Pere també va pecar d'arrogància. No va voler escoltar les peticions de pacte i de submissió d'un enemic que se li havia humiliat. Per si fóra poc, i aquest sembla ser, ben mirat, el motiu principal, la cavalleria reial va actuar amb un absolut menyspreu de les normes més elementals de l'estratègia militar (actuant com si els francesos fossin moros!).²⁶ Aquesta és una raó devastadora a l'hora d'establir qui fou en definitiva el vertader responsable del desastre, i de la penosa situació de l'infant; una responsabilitat que la benintencionada coda o comentari patriòtic que tanca el capítol no pot esvanir.²⁷

En tots els esmentats punts referits a la desfeta de Muret, la crònica reial ve a coincidir amb el caos descrit amb algunes brillants pinzellades èpiques a la *Canso* (140, 3057-3075 i versió 2003, p. 211-212), on es destaca l'agosarada imprudència del rei Pere i el total desgavell produït en la seva host:

3061 El bon rei d'Aragó, quan els ha vistos,
amb pocs companys contra ells se n'ha anat.
Els hòmens de Tolosa, tots, i han correbut,
que, ni el comte ni el rei, gens no han escoltat [...].
I ell crida: «Jo sóc el rei», però no fou entés
i llavors caigué mort aquí tot estés [...]
Uns fugen per aquí, altres fugen per allà: no cap s'ha defensat [...]
Aquell que viu n'escapa es té per benaurat.²⁸

Aquesta mort desgraciada que va canviar el curs de la història fou tema de nombrosos *planhs* de trobadors antics i moderns, com ara el de Mistral, que és tot un epitafi.²⁹

El regne d'Aragó s'havia quedat, doncs, sense rei, i l'hereu de la Corona romania en mans d'un enemic que, amb la caiguda de Tolosa de Llenguadoc (1214), va poder culminar més fàcilment la primera etapa de la croada. Durant més de dos anys, Simó va exercir una influència molt directa sobre el seu tendre ostatge (no sabem del cert en quina llengua, però cal suposar que en francès!), fins que aquest fou reclamat pels seus súbdits, i, per manament del papa Innocenci III (a qui el rei, agraït, anomena «el mellor apostoli, que de la só que faem aquest llibre en cent anys passats no hac tan bo

25. «E AQUELL DIA QUE FÉU LA BATALLA HAVIA JAGUT AB UNA DONA, sí que nós oim dir depuis a son reboster, qui havia nom Gil, e fo puis frare de l'Espital [...], QUE ANC A L'EVANGELI NO POC ESTAR EN PEUS [...] .e, ans que fos la batalla, volia's metre en Simon de Montfort en son poder per fer sa volentat, e volia's avenir ab ell. E nostre pare no ho volc pendre. E quan viren açò lo comte Simon e aquells de dins, preseren penitència e reeberen lo cors de Jesucrist e dixeren que més amaven morir al camp [...]. E sobre això, eixiren combatre ensems en una.»

26. «E AQUELLS DE LA PART DEL REI NO SABEREN BÉ REGNAR LA BATALLA NI ANAR JUSTATS, E FERIEN CADA UN RIC HOM PER SI E FERIEN CONTRA NATURA D'ARMES. E PER LO MAL ORDENAMENT E PER PECAT QUE ERA EN ELLS, HAC-SE A VENÇRE LA BATALLA, E PER LA MERCÈ QUE NO HI TROBAREN AQUELLS QUI EREN DEDINS. E aquí morí nostre pare.»

27. «Car així ho ha usat nostre llinatge tots temps, que en les batalles que ells han feitas ne nós farem, de vençre o morir. E NÓS ROMANGUEM EN CARCASSONA EN PODER DEL COMTE, CAR ELLS NOS NODRIA E TENIA AQUELL LLOC» (*Llibre dels feits*, cap. 9, vol. II, p. 14).

28. «E-l bon reis d'Aragos, cant les ag perceubuts,/ Ab petits companhos es vas lor atendutz / E l'ome de Tolosa i son tuit correbutz,/ Que anc ni coms ni reis non fon de ren creütz;/ El escrida: "Eu so-l reis!" mais no-i es entendutz,/ E loras cazec mortz aquí totz estendutz./ [...] Qui fug sa, qui fug la: us no s'es defendutz; [...]/ Car cel qui víus n'escapa se te per erebutz [...].»

29. «I trobare catalan», a *Lis isclo d'or*, Avinyó, 1876, p. 72, citat per SOLDEVILA (1968, p. 46-47): «Seguit di Catalans, vengué come lo vent,/ brandant sa lança ben punxuda;/ lo nombre e lo malastre aclapen lo bon dret/ davant li barri de Muret./ són tuti mort a nostra ajuda!»

apostoli en l'Església de Roma»: *Llibre dels feits*, cap. 10, vol. II, p. 14; Smith, 2004), el 1214 fou entregat a Narbona al vell germà del rei Alfons el Cast, el comte Sanç, regent de Provença i procurador del regne d'Aragó. Tal com disposava el testament de Maria de Montpeller (Soldevila, 1968, p. 37), Jaume, que tenia sis anys, fou lliurat als templers.³⁰

Segons testimoni del capítol 11 del *Llibre dels feits*, Jaume va passar dos anys i mig a Montsó custodiat per cavallers aragonesos, provençals i catalans, en companyia del jove comte de Provença Ramon Berenguer V, del qual va separar-se plorant.³¹ Aquest comiat tingué lloc el 1216, quan, mort el papa Innocenci III, Ramon VI de Tolosa recomençava a recuperar el seu comtat i arreplegava tropes catalanes per socórrer Tolosa de Llenguadoc (*Canso*, versos 5800-5802). L'any 1217, Jaume I sortia de Montsó i Ramon VI i el seu fill recuperaven Tolosa, amb ajuda dels catalans. Els tolosans comptaven, doncs, amb la clara connivència del comte Sanç, regent d'Aragó, quan la mort de Simó de Montfort (1218) davant dels murs d'aquella ciutat va crear una situació excepcional.³²

L'anònim autor de la segona part de la *Canso*, en la seva glossa del solemne epitafi que consagrava de manera oficial l'ambiciosa carrera del cabdill croat, deixa prou clar, amb cruent sarcasme, quin era el sentiment majoritari del poble que aquell havia subjugat a sang i foc, i corrobora el gran interès documental de certs textos literaris:

Si, per matar hòmens i sang vessar,
per fer perdre els esperits i per consentir morts,
per creure mal consells i causar incendis,
per barons destruir i avergonyir Paratge,
per les terres arrabassar i per Orgull mantenir,
pels mals encendre i els béns extingir,
per les dones massacrar i els infants matar,
pot algú en aquest segle Jesucrist conquerir,
ell ha de portar corona i al cel resplendir [...] (208, 2003, p. 402).

Davant el perill d'una nova intervenció catalana contra els croats, el nou papa Honori III havia reaccionat amb una severa amenaça adreçada al regent Sanç i també amb una butlla tant o més explícita, directament adreçada al rei En Jaume (que només tenia nou anys!), on deixava molt clar que qualsevol ajuda als tolosans comportaria l'extensió de la croada a Catalunya i a Aragó:

En cas contrari podries provocar-nos contra tu, de manera que nós i l'Església romana, ens veiéssim obligats a oprimir el teu regne amb gents estranyes!³³

30. «E nós pòdiem haver laora sis anys e tres meses. E hagen acord [...] qui ens nodriria. E acordaren-se tots que ens nodris lo maestre del Temple en Montsó. [...] En Guillem de Montredon [...] mestre del Temple» (*Llibre dels feits*, cap. 10, vol. II, p. 14).

31. *Llibre dels feits*, cap. 13, vol. II, p. 16: «E pres comiat de nós plorant [...] E nós ploram ab ell per la dolor del partiment, mas plaia'ns molt per la sua anada.»

32. El comte Sanç era pare de Nunó Sanç, comte de Rosselló i defensor del castell de Lorda contra Simó de Montfort. Nunó havia patit l'oprobri de veure com la seva dona, Peronella de Bigorra, es tornava a casar, sota pressió eclesiàstica, amb Guiu de Montfort, fill de Simó. Tant el pare com el fill eren enemics declarats del cabdill croat i, per consegüent, oposats als designis del papa, raó per la qual la seva política bèl·ligerant podia a la llarga resultar problemàtica, tant a Provença com a Aragó-Catalunya.

33. Butlles del 22 d'octubre i del 29 de desembre de 1217. Vegeu SOLDEVILA (1968, p. 141-145). Traduïm el fragment següent de la butlla del 29-XII-1217 dirigida a Jaume I: «Alioquin ita posses contra te nos et Romanam ecclesiam provocare, quod regnum tuum per extraneas gentes comprimere cogemur.»

Més clar, l'aigua! Vet ací un missatge ben difícil d'oblidar, especialment després de les dramàtiques vivències que havia tingut el nostre rei. Si a això hi afegim l'educació rebuda al costat de Simó de Montfort i dels templers, homes obsedits per l'ideal de croada i de lluita contra els infidels, trobem una explicació més que plausible de la futura *Real Politik*, que tantes crítiques li va ocasionar i que el va impulsar vers el sud, a la conquesta de territori musulmà, en comptes d'interferir en els problemes occitans. A mesura que, després de la mort del de Montfort, la ingerència de França en els afers d'Occitània va ser més i més directa, la intervenció catalana implicava una lluita oberta no solament amb l'Església, sinó també amb el regne més poderós de l'Europa del moment.

Jaume no va tenir, doncs, ganes de repetir l'experiència del seu pare ni d'anticipar la del seu fill Pere el Gran, i va deixar de banda el somni d'un estat pirinenc, al qual finalment va acabar renunciant de manera oficial en el Tractat de Corbeil (1258). Però el fet que no pogués ni un dit per ajudar militarment el seu oncle Raimon VII de Tolosa ni Ramon V de Provença, amb els quals sabem que es va entrevistar durant una visita a Montpeller feta el 1239, va causar una gran decepció en terres occitanes. Des d'aquesta perspectiva, és possible argumentar que les conquestes dels regnes de Mallorca (1229) i de València (1238) són el resultat lògic de la derrota de Muret.

3. LA PROTESTA CONTRA LA RENÚNCIA A OCCITÀNIA

Tanmateix el precedent de la mort del pare en defensa dels seus vassalls pesava en la memòria del col·lectiu occità, no solament com a model i precedent heroic del que era considerat per molts una obligació feudal, sinó perquè, segons el tradicional codi de l'honor, imposava al seu hereu l'exigència de vindicar la mort del seu pare.

Ambdues idees, les trobem ben presents en algunes de les composicions de clara intencionalitat política, cantades i difoses pels trobadors. Començaré el meu breu repàs, que de cap manera pretén ser exhaustiu, amb els testimonis que semblen més determinants a l'hora d'establir una antinòmia entre l'opció —lloada i beneïda per l'ortodòxia oficial i que convertia el nostre rei en un reconegut defensor de la fe cristiana— de centrar l'esforç de catalans i aragonesos en una croada contra els musulmans, o la de centrar-se en la defensa d'Occitània, que era en realitat una «anticroada» perquè comportava posar-se al costat de l'heterodòxia condemnada per l'Església.

Tot i que sabem que en la conquesta de València hi van participar contingents llenguadocians i occitans, ja que al *Llibre dels feits*, capítol 260, s'esmenta expressament l'arribada de «l'arquebisbe de Narbona, qui era hom coratjós» (cap. 261), «ab quaranta cavallers e ab sis-cents hòmens de peu, e havia nom Pere Amiel (AMELL)» (cap. 260),³⁴ i al *Llibre del Repartiment* es fa esment dels *homines Montepesulani* (Ferrer, 2008, p. 105), sembla que l'empresa no era benvista per molts d'occitans, que la consideraven una traïció i una fugida endavant per obviar el vertader problema, que eren els francesos. Segons els defensors d'aquesta opinió, que cerca de provocar una desitjada reacció de retorn del rei a les seves arrels, Jaume no tenia res a cercar tan lluny dels seus orígens. Alguns trobadors deïxen, a més, prou clar que una empresa s'havia dut a terme a costa de l'altra.

Aquesta tesi és prou evident en les composicions on es fa expressament esment de València o es crea una clara distinció entre els dos àmbits contraposats: *allà* (València) i Occitània. Seria el cas de Pèire Duran, anomenat el «satre (sastre) de Paernas», que, devers el 1238, es demana «com els arago-

34. L'esmenta també al capítol 284, p. 325, on diu que va rebre en recompensa els castells de Sueca i Favara i l'honor de la Saidia a València.

nesos no abandonen llur empresa contra el rei de València per arrabassar als francesos les seves conquestes» (Milà, 1966, p. 156).³⁵ El *Sastret* (Milà, 1966, p. 156-157) segueix retallant la fama del nostre rei en un altre sirventès («En talant ai...») on expressa la seva enemistat contra Jaume I; sentiment que justifica en els dos darrers bordons, on especifica que «la seva ajuda (militar) hauria resultat decisiva, i gràcies a ella els francesos foren vençuts, expulsats, presos i morts.»³⁶

I el mateix ve a dir Bernat de Rovenhac (1242, 1261...). Fent servir un joc de paraules ben punyent i expressiu, s'inventa, com s'agradaven molt de fer els medievals, una divertida etimologia del nom del rei, que, segons diu, mereix ser anomenat *Jacme* («estic ajagut»), a causa de la seva indolent manca de reacció, interpretada com un evident signe de debilitat enfront dels francesos que li anaven robant els seus feus (Milà, 1966, p. 164-165). Noteu que el trobador interpreta l'esforç esmerçat pel monarca en terres de sarraïns, *allà*, és a dir, a València, com una mera activitat compensatòria.³⁷

Aquest trobador ens proporciona una altra mostra (Milà, 1966, p. 166-167) de fins a quin punt la poesia era un poderós instrument polític, destinat a crear un estat d'ànim, en aquest cas utilitzat per a tractar d'activar possibles aliances amb Aragó i Anglaterra i atiar l'odi contra l'enemic comú: els francesos. I la cruel al·lusió a la vergonyant derrota patida a Egipte per l'exèrcit croat de sant Lluís de França (denominat irònicament «el rei que conquerí Suria!») degué semblar especialment despiedada a l'opinió pública francesa, commocionada per aquell desastre nacional. Bernat no s'està de rebregar aquella dura ferida, que presenta com a prova de la manifesta vulnerabilitat dels francesos, que no són tan poderosos com sembla i als quals qualifica despectivament de «gent vençuda». De passada, però, l'autor també fa burla dels reis d'Aragó i d'Anglaterra, que comparteixen la mateixa debilitat: no saben defensar els seus drets com cal. La pau, ve a dir, mai no es pot fonamentar en el deshonor ni en la indiferència davant els oprobis rebuts!³⁸

Basti un altre exemple que confirma la tendència a crear una intencionada antítesi entre la indefugible obligació feudal de defensar Occitània i allò considerat com a mer escapisme. Sordel o Sordello (1220-1269), trobador italià evocat per Dant (VI, 74-75) i que possiblement va estar a la cort de Jaume el Conqueridor, al qual va dedicar un sirventès, va escriure més tard, a la cort de Ramon Berenguer IV de Provença, un *planh* a la mort (el 1236) d'un trobador ocasional i mecenes dels trobadors anomenat Blacatz (Milà, 1966, p. 145 i 155-156; Riquer, 1975, vol. III i CII, 306, p.1464-1467). En aquesta composició, Sordel imagina que, mitjançant una espècie de comunió simbòlica, els diver-

35. Només faig referència en el cos del text al llibre de Milà, donant en nota la referència als treballs posteriors més o menys basats en aquella obra seminal.

36. «Sempre tindrè malvolença i enemistat/ al rei En Jaume, que tan malament manté la seva paraula/, i els juraments del qual són fluixos i fallaços [...] / i es comporta com un rei de cor miserable» («Tos temps serai malvolens et enics/ Al rei Jacme que mal tenc sos afics,/ Qu'el sagramen que'el feis son mals e trics [...] .e el aisi com rei de cor mendics,/ per que(m) paira si'l ven dan ni destrix./ El sieu secors fora-us ric et estort,/ e desconfig frances e pres mort») («En talent ai»). Vegeu NICOLAU (1909, p. 392), HAUF (1989, p. 323-324), AURELL (1989, p. 152) i RIQUER (1996, p. 940).

37. «Ja no vuelh de mi esmenda». Vegeu NICOLAU (1909, p. 395), RIQUER (1975, vol. II, p. 1371), HAUF (1989, p. 322) i RIQUER (1996, p. 943-944): «El rei d'Aragó sens dubte/ deu ser anomenat Jacme (estic ajagut),/ perquè li agrada massa jeure,/ i sigui qui sigui qui li prengui sa terra,/ ell és tan flac i tan complaent / que no s'hi oposa de cap manera./ I ALLÀ [a València] fa pagar car als traïdors de sarraïns/ la vergonya i el dany que rep ací vers Limoges» («Reis d'Aragó ses contenda/ deu ben nom aver/ Jacme, quar trop vol jazer,/ e qui que sa terra ·s prenda,/ el es tan flacs e chاوزit/ que sol res no ·i contraditz»).

38. «D'un sirventes m'es grans voluntatz presza»: «Ambdós reis, el d'Aragó i el d'Anglaterra, han emprès una causa: la de no defendre la terra, ni fer mal a ningú que els en faci/ [...] em fa vergonya quan una gent vençuda ens té així vençuts i conquistats [...]. De cap manera té pau el senyor poderós/ que transforma la vergonya en indiferència» («Amdos los reys an una cauz'empresa/ selh d'Arago et aisselh dels Engles,/ que no sia per elhs terra defeza/ ni fasson mal ad home qu'el lur fes/ vergonha-m pren, quant una gens conqueza/ nos ten aissi totx vensutz e conques/ [...] Patx non a ges senher ab gran poder,/ quan sas antas torna a non chaler»). Vegeu NICOLAU (1908-1909, p. 395).

sos governants d'Europa (Frederic II, Lluís IX de França, Enric III d'Anglaterra, Ferran II de Castella, Jaume I, Teobald de Navarra, Ramon VII de Tolosa i Ramon Berenguer IV de Provença) assimilen alguna de les virtuts del cor del difunt. La composició combina així la doble funció de lloança del mort i de crítica social, i el rei En Jaume hi és blasmat a causa de la vergonyant pèrdua del Milhau, mentre que als altres comtes occitans se'ls recorda l'herència perduda i la necessitat de lluitar animosament per recuperar-la.³⁹

En un sirventès atribuït al fill de Bertran de Born (Milà, 1966, p. 158-159), el trobador comenta que el poder de Jaume I s'ha ben demostrat contra els musulmans d'al-Àndalus («Assats a de poder/ mest sarrazís»), però el preu de tals victòries resulta elevat, ja que el rei no havia deixat veure mai més el seu penó per Montfort, i havia consentit ser espoliat dels seus feus pel comte de Tolosa, el qual, en connivència amb els francesos, s'havia apoderat de Milhau i de Marsella i maldava per ocupar Montpeller. El poema també incideix, doncs, en un altre problema que, juntament amb la deliberada absència del nostre rei, va contribuir moltíssim a la victòria francesa: la desunió i les tradicionals desavinences i batalletes entre els mateixos occitans. Tanmateix, a la tornada, hi retrobem l'habitual *ritornello*: Jaume I és poderós en terra de moros, però allà on caldria veure onejar la seva senyera és a Occitània, on ha perdut l'honor.⁴⁰

Com a contrast, en una composició de Guilhèm de Montanhagòl (1238-1268) (Milà, 1966, p. 160-162), trobador al qual el nostre rei el 1238 havia concedit algunes possessions a la ciutat de València (Riquer, 1975, vol. III, p. 1329), aquest surt en defensa del comte de Tolosa que encara lluitava contra els francesos i, adreçant-se al rei En Jaume, afirma que tothom fa burla d'ell perquè, en contra de les suposades promeses que ha sentit a dir que ha fet, en realitat no «surt al camp» i abandona els occitans a la seva dissort. La queixa resulta encara més sagnant perquè el trobador hi expressa la convicció, cal suposar que compartida per molts, que el nostre rei tenia el potencial bèl·lic suficient i que la seva intervenció hauria comportat la victòria occitana.⁴¹ Així ho fa pensar en un altre sirventès, en el qual Guilhèm manté que la col·laboració entre Jaume I i Raimon VII de Tolosa representava l'única possibilitat de salvació si es volia evitar que *Proensa* (Proensa/Provença), en mans de Carles d'Anjou,

39. «IV. Del rey d'Arago vuelh del cor deia manjar,/ que aisso lo fara de l'anta descargar/ que pren sai de Marcella e d'Amilau; qu'onrar/ no-s pot estiers per ren que puesca dir ni far [...]. V Al comte de Tolosa a ops qu'en mange be,/ si-l membra so que sol tener ni so que te; [...] e-l coms proensals tanh qu'en manje, si-l sove/ c'oms que deseretatz viu guaire non val re» («Vull que el rei d'Aragó mengi del cor, puix que això el farà descarregar-se de la vergonya que rep ací en Marsella i Milhau; ja que d'altra manera no pot rebre honor per res que li digui o faci [...]. Al comte de Tolosa li és precís que en mengi bé, si es recorda del que solia tenir i el que ara té [...], i el comte provençal cal que en mengi, si li recorda que l'home que viu desheretat durant molt temps no val res»). Vegeu NICOLAU (1908-1909, p. 392) i RIQUER (1996, p. 940).

40. «Un sirventés farai novelh, plazen/ emais non fis; non m'en tendrà paors/ Qu'ieu non digua so qu'aug dir entre nos/ Del nostre rey que pert tan malamen/ Lai a Melhau, on solia tener / Qu'el coms li tol ses dreg et a gran tort/ E Marcelha li tolh a gran soan./ E Monpessier li cuget toltre antan [...] / Lo nostre rey assatz a de poder Mest Sarrazís; mas lai de vas Monfort/ Volgra vezer hueimais son auriban/ contra tots selhs qui'l van d'onor baissan» («Faré un sirventès nou i més agradable/ que cap altre que mai hagi fet;/ i la por no m'impedirà que digui allò que escolto que diuen entre nosaltres/ sobre el nostre rei,/ que de tan mala manera està perdent allà a Milhau,/ on abans dominava, ja que el comte [de Tolosa] li arrabassa sense dret i amb gran injustícia,/ i li pren amb gran cura Marsella,/ i abans va estar a punt de robar-li Montpeller [...]. El nostre rei té prou poder amb els sarraïns, però allà, devers Monfort/ voldria veure el seu penó/ contra tots aquells que minven el seu honor»). Vegeu NICOLAU (1909, p. 393), AURELL (1989, p. 140 i 315) i RIQUER (1996, p. 941). Riquer (1975, vol. II, p. 951) no està segur d'aquesta atribució.

41. «Bel m'es quant d'armatz vai reprim [...]. Si'l rei Jacme, cui no mentim,/ Complís so que'el e nos plevim,/ Segon qu'auzim;/ En gran dolor/ Fóran ab plor/ Francés, qui qu' o desvuelha;/ E quar defalh,/ Qu'adés no salh./ Tot lo mons lo'n reiruelha» («Si el rei En Jaume, al qual no mentim,/ complís això que ell i nós vam tractar,/ segons hem sentit; en gran dolor estarien i en plor/ els francesos,/ sigui qui sigui qui s'hi oposi,/ i com que ens falla,/ ja que no surt al camp,/ tot el món se'n burla»). Vegeu NICOLAU (1908-1909, p. 394).

no es convertís en *Falhensa* (Error), ja que, segons ell, «si un no empara l'altre, els francesos, sense por, encara faran un salt més gran» (Riquer, 1975, vol. III, p. 1430).

Com hem vist, moltes de les composicions dels trobadors occitans permeten copsar esperances cada vegada més fallides d'un poble que se sentia abandonat a la seva dissort. Un cas especialment colpidor i d'un interès extraordinari és el de Bonifaci de Castellana (1244-1265), cavaller que lluità amb abrandada convicció contra el destí advers, personal i del seu poble, amb el qual se sentia del tot identificat. Vertader heroi de la independència de Provença, en realitat ja perduda a partir del 1246, quan Carles d'Anjou va heretar aquell comtat, Bonifaci, que va defensar militarment el seu feu contra els francesos, també ho va fer literàriament, per mitjà de la poesia cantada. En un sirventès escrit «ab digz cozens», o sigui, amb «mots punyents», s'adreça «als pobres i tristos provençals» subjugats, als quals acusa de *recrezens* o covards, perquè els francesos «amb la seva malvada gent salvatge,/ no solament no els deixen ni les bragues,/ sinó que els consideren menys de no res» («esti frances, a l'avol gen savaya/ ans los tenen tant en menhs de non-re [...] que non lur laysson braya»).

Bonifaci, durant la sublevació de Marsella del 1262, va poder fugir i refugiar-se a Montpeller i més tard, com tants d'altres, a Catalunya, on sembla que tractava d'aprofitar l'evident fet que el príncep Pere no tenia la mateixa percepció del problema occità que el seu pare. En un altre dels seus sirventesos («Era, pueis yverns es...»: Milà, 1966, p. 163, i Riquer, 1975, vol. III, p. 1381), Bonifaci planteja de manera ben clara les dues grans obligacions que, com hem tractat d'apuntar, segons la brama popular representada pels trobadors, tenia el rei En Jaume: la de defensar els seus vassalls i la de la venjar la mort ominosa del seu pare:

I el dèbil rei de qui és Aragó,
tot l'any mou plets i estima els xafarders,
i millor li aniria, al meu parer,
que reivindicués amb els seus barons,
els drets de son pare, que era valent i lleial,
i fou mort entre els seus veïnats,
fins que l'hagués venjat dues vegades.⁴²

No hem esgotat ni de lluny el repertori, però crec que amb les mostres aportades ja resulta possible fer-se una idea de la intencionalitat i del to agosarat i vindicatiu d'aquest tipus de composicions de caire polític.

4. POESIA ÀULICA

El que hem dit fins ara podria fer creure que tota la poesia referida a Jaume I li era oposada, mentre que de fet no és així i se'n poden adduir algunes mostres molt més positives. No manquen, per exemple, les composicions àuliques de tipus joglaresc més convencional, destinades a plantejar al rei alguna més o menys descarada petició de donacions. Seria el cas de la *tenso* entre Guilhèm de Mur i Guiraut Riquer, trobador de Narbona que va conèixer personalment el rei En Jaume a Montpeller el 1265 (Milà, 1966, p. 331). En aquesta composició jocosa, ambdós trobadors deixen caure que el rei

42. «E·l flacs reis, cui es Aragos/ fa tot l'an plachs, aman gasos;/ e fora·ilh plus bel, so m'es vis,/ qe demandes am sos baros/ son paire, q'era pros e fis,/ qi fon morts entre sos vesis/ tro fos dos tants aqitiat.» Vegeu NICOLAU (1908-1909, p. 394) i RIQUER (1996, p. 945-946).

els havia demanat que l'acompanyessin a la campanya de Múrcia («Lo valen rei nos vol menar, En Guirauts vas Mursi'abdos [...] E vol, que'l anem ajudar»). Mentre que Guiraut replica amb humor que els fets d'armes no són afer de joglars, i passa per complet de l'aventura proposada, tot indicant que el rei, que a Montpeller no els havia fet cap donació, els farà rics quan torni de Múrcia, Guilhèm, en canvi, es mostra disposat a anar a defensar la fe, a condició, però, que el rei l'equipi com un cavaller, amb un bon corser i l'arnès necessaris.⁴³

Cerverí de Girona (1988, vol. II, p. 148-149) és també autor de composicions àuliques similars, com ara «Trop m'enuig de cortz anar/ e de juglaria», anterior al 1276, on la lloança va relacionada amb la petició directa al rei d'una pensió que permetés al trobador deixar de pidolar com un joglar:

Rei que viu sense que ningú iguali
el seu mèrit, no crec que em digui
que no, de donar-me de menjar,
que jo sé que quedaria malament.⁴⁴

Però en altres poemes, com en el seu interessant «Maldit-Bendit» (Cerverí de Girona, 1985, vol. I, p. 39-89; Hauf, 1989, p. 324-327; Cabré, 1999, p. 45-46), escrit el 1271 per celebrar el present d'alguns castells al regne de València (Tàrbena, Moixent, Finestrat i Carrícola) que el rei havia fet a la seva amiga Berenguera Alfonso, hi trobem fragments de molta més volada. A més d'altres encomis i encensades,⁴⁵ en destacaria la tesi segons la qual el rei mai no hauria conquerit València si no hagués estat per l'amor de la seva estimada Berenguera! En aquesta interessant composició, basada en una *tenso* en pro i en contra de les dones en la qual, tal com sembla insinuar Cerverí, el rei havia jugat un paper arbitral, en presència del seu confessor Ramon de Penyafort (i en contra de les opinions d'aquest), el poeta identifica «fina amors» amb «fina valor» i acaba ensabonant el rei En Jaume sotmetent-se al seu superior judici literari.⁴⁶ L'argumentació és nítida i d'una lògica gairebé sil·lògica: Si «tots els béns del món/ vénen d'amor i existeixen per amor» (versos 651-652: «si tuyt li bé del món/ vénon d'amor, e-y són»), i els hòmens són valents a causa de les dones, la conquesta d'una ciutat com València, l'etimologia mateixa de la qual (*valens-valentis*) deriva de VALOR, no pot ser cap excepció!⁴⁷

43. «Guilhem de Mur, que cuia far [...] Guilhem, le reys lay fay anar/ Selh, que son d'armas coratiós./ E non es de mi ni de vos/ Fag d'armas ni de null ioglar;/ [...] Cant er tornatz, nos darà tant, so cre,/ Qu'en sem ricx, per qu'eras no-ns don res./ [...] Guiraut, sol que que-m don bon destrier/ Lo reys e rossí e saumier/ E l'autr'arnès, c'al mieu par se cové./ Yeu la'nrai per mantener la fe.»

44. «VI Reyz qui viu sens par/ de pretz, no crey que ja-m dia/ de no, de manjar:/ qu'eu say que mal l'estaria [...].» Cerverí adreça la tornada a l'infant Pere, de manera que així s'assegura el beneplàcit de pare i fill, tot i que ja sembla un indicatiu de preferència o de millor relació personal: «VIII L'enfan<s> peyre par/ qu'empar pretz e cortesia» («L'infant Pere sembla que empari el mèrit i la cortesia»).

45. Com ara aquesta: «[...] e par/ que Déus l'à fayt part tots/ valens, c'a una vots/ li dison, per lo món,/ rey fi e d'enjan mon. E eyl, —car axí és/ bos, savis e cortès [...]» («[...] i sembla que Déu l'ha fet valent sobre tots, que a una veu l'aclamen, per lo món,/ rei gentil i net d'engany./ I ell —ja que és tan/ bo, savi i cortès [...]»).

46. «Al bon rei d'Aragó/ pare de mèrit, fill de do,/ vull pregar —ja que ell sabia millorar/ tots els comtes i reis/ de les tres religions/ en seny, cortesia/ i cavalleria/ i tota virtut escaient/ que ha de tenir un rei que s'estimi—/ que si en aquest escrit/ he dit algun mot mal dit,/ que ell es digni esmenar-me./ Ja que pertoca al savi que ensenyi/ els necis ignorants» (versos 525-539: «Lo bon rey d'Aragó,/ par(e) de prets, fill de do,/ vull per merçè preyar/ —car sabri'esmenar/ tots los comptes e-ls reys/ de totes les tres Leys:/ de sèn, de cortesia/ e de cavalleria/ de tots fayts benestans/ c'aver deu reu<s>s presans—/ que si en est escrit/ ai eu null mot mal dit,/ qu'èl esmenar mi deny./ Qu-l savi tany qu'enseny/ los peccs pauc ensenyats»). Té raó Coromines quan assenyalava que la referència *pare de / fill de* és una clara lloança a Pere el Catòlic i a Pere el Gran.

47. Vegeu els versos 543-556: «En Jacme, sènyer meus/ per gràcia que Déus/ li det, rey<s> d'Aragó,/ per dreyt e per raysó,/ de Mallorca atretal,/ e del regne leyal/ qu'és València dits/ —quar és ben vers mos dits,/ que, si valens no fos/ no-n fóra

Cerverí juga amb la paranomàsia *València-valent-val*, relacionant així l'etimologia de la ciutat amb la virtut reial. En aquesta clara defensa de les febleses amoroses del rei En Jaume, Cerverí arriba a proclamar que l'amiga del rei fou la causa eficient de la conquesta del regne de València! I això davant les barbes venerables del confessor reial, el gran canonista dominicà sant Ramon de Penyafort, que tots sabem el que pensava d'aquests afers amorosos, tal com confirma amb pèls i senyals la llegenda del seu miraculós viatge *super undas*.⁴⁸

Un altre exemple de poesia àulica ben digne de ser tema d'una representació cortesana és la «faula del rossinyol» del mateix Cerverí (Cerverí de Girona, 1985, vol. 1, p.102-126). Es tracta d'una bella narració al·legòrica en què un esparver dialoga des d'una pomera amb un rossinyol dins d'un bell jardí, on apareixen també les figures de «Dret», escuder de la senyora, «Pau entre el Rei i l'Infant». La composició resulta ser una elucubrada celebració de les paus entre el rei En Jaume i el futur Pere el Gran, celebrades a Xàtiva el 1273. El poeta juga amb els noms dels personatges de la faula i n'extreu un complicat simbolisme en el qual apunta profèticament que Pere serà rei, afirmant també que, de la mateixa manera que és possible establir una relació entre els noms, i «el fill es fa del pare», d'ara endavant ambdós restaran conciliats.⁴⁹

Al repertori d'aquest mateix poeta, hi trobem una altra composició relacionable amb esdeveniments de molta rellevància política, també esmentats a la crònica jaumina. El juny del 1275, l'infant Pere va fer negar al riu Cinca el seu germanastre Ferran Sanxis, cap de la revolta civil, solucionant així de soca-rel el problema successori i mostrant el seu tarannà decidit enfront de la noblesa rebel. Aquesta dràstica acció, justificada per raó d'estat, trobà un atenuat ressò en la memòria del rei En Jaume

poderós:/ car València val,/ e per nom natural/ vol senyor, totavia,/ c'adreys e valens sia» («En Jaume, senyor meu/ per gràcia que Déu/ li donà, rei d'Aragó,/ per dret i per raó,/ i també de Mallorca,/ i del regne lleial/ dit València/ —car és ben ver el meu dit,/ que, si no fos valent/ no hi tindria poder:/ car València val,/ i per nom natural/ vol necessàriament senyor/ que sigui just i valent»).

48. «Maldit-Bendit», versos 611-619: «[...] e d'ayssò trasc actors/ —reys e emperadors/ que han estat e són—,/ denan frayre Ramon/ —un bon presicador/ que ha per confessor—/c'om per domn'ès valens» («[...] i va aportar auctoritats/ —de reis i d'emperadors/ passats i presents— en presència de frare Ramon/ —un bon predicador/ que és el seu confessor—/ que l'home és valent a causa de la dona»). Un dels miracles més cridaners del sant fou, segons la tradició, el seu viatge *super undas*, damunt del seu mantell, des del port de Sóller (Mallorca) fins a Barcelona. El motiu fou la prohibició reial de transportar el frare a Barcelona, perquè aquell brillantíssim dominicà, tan rellevant per a la cultura catalana i europea del moment, fart d'amonestar en va el rei que abandonés la seva amistançada, volia deixar-lo i retornar al seu convent de Barcelona. A la capella que porta el nom d'aquest sant, els pescadors del port de Sóller veneren un retaule gòtic que descriu aquest prodigi. Vegeu VALLS I TABERNER (1936, p. 159-163), amb la versió d'aquesta llegenda que el pare Diago va copiar del dominicà català fra Jaume de Sant Joan, el qual l'havia posada per escrit el 1456 i sentida contar a la vila de Sóller durant la seva joventut. Val a dir que, segons la versió popular actual, fou el rei qui va fugir del frare i el va deixar abandonat a Mallorca sense possibilitat material de retornar a Catalunya!

49. La tècnica del fragment cabdal (versos 389-407 i 410-413) recorda els trenclacloques i malabarismes ecclòtics dels talmudistes: «E puy's ell dits: "gardats,/ sényer Dreyts, vós e Pats:/ bé veset èr jardí:/ per què ja 'Jacme' di;/ trays del rossinyol l'er (R)/ e l'e de l'esparver (E)/ e del jardí la y, (Y)/ e dirà 'Rey' axí". / Lo Rey Jacme avem, —/dix Pats, —sol l'als trobem!"/ "Trobar sí farem bé,/ que-l pomers mou en pe, (P)/ e en e l'esparvé(r)s; (E)/ donchs, serà-l nom entès/ si y metets del Rey l'y, (Y),/ e la er atressí;/ ab la e que y tornets, /E),/ 'Peyre' y trobarets./ Bé vesets, ez eu vey,/ que 'en Peyre trob'om Rey[...]" Donchs pus l'ús en l'autre'ès,/ e l'ús, de l'autre-s fès,/ e-l duy nom són en hu,/ lor fayt seran comú/ d'er' enan; e seran/ d'un cor e d'un talan;/ e no-s partiran may's» («I després ell va dir: "mireu,/ senyor Dret, vós i Pau:/ bé veieu el jardí:/ on ja fa referència a 'Jaume'; si traieu la r del mot rossinyol (R)/ i la e de l'esparver (E)/ i la i de jardí (I)/ dirà 'Rei', així"/. Tenim el Rei en Jaume —va dir Pau—, trobem ara la resta!/ Ho trobarem així bé,/ ja que el mot pomer comença amb pe, (P)/ i el d'esparver amb e; (P)/ aleshores coneixereu el nom/ si hi afegiu la i de Rei (I),/ i també la r;/ i si hi afegiu la i/ trobareu 'Peire'./ Bé veieu, i jo també,/ que trobem 'Peire Rei' [...] Doncs, ja que l'un es troba en l'altre/ i un procedeix de l'altre,/ i els dos noms s'integren en un,/ el seu destí serà comú/ d'ara endavant; i seran/ d'un cor i d'un voler,/ i no es separaran mai més.» Indico entre parèntesis les majúscules que en el poema figuren al marge dret formant l'acròstic: «REY PEYRE». Vegeu RIQUER (1979, p. 302), HAUF (1989, p. 326-327) i CABRÉ (1999, en especial p. 165-166) pel que fa a l'ús dels *aenigmae*.

(cap. 550 del *Llibre dels feits*, p. 379)⁵⁰ i sembla relacionada amb el sirventès «Ra·m luny a joy e chan» del repertori de Cerverí, on aquest explica, en el seu llenguatge volgudament críptic, que «l'altre dia, prop del Cinca, a Montsó, va sentir un gran tumult i va veure gent plorant que portava un cos mort...» Tot i que, segons Riquer (1979, p. 303), la composició seria fruit d'una «indignada actitud del poeta» que «no pudo tolerar este hecho fratricida», Soldevila (1995, p. 375) ja féu remarcar que «és molt confusa i que el to, si es tractés de la mort de Ferran Sanxis contrastaria amb l'elogi que hi fa de l'infant Pere.» Coromines (Cerverí de Girona, 1988, vol. II, p. 139) cercà d'obviar aquesta objecció,⁵¹ mentre que la crítica més recent considera que, amb aquest text de volguda ambigüitat, el poeta en el fons tractava d'exculpar el futur Pere el Gran.⁵²

5. LA INVITACIÓ A LA CROADA

Acabem de referir-nos a la cruel mort de Ferran Sanxis, un dels integrants de la malaguanyada expedició catalana a Terra Santa, que, desembarcat a Acre, arribà a participar en algunes batusses contra els musulmans. De fet, el tema de la croada era un tòpic de la poesia trobadoresca i no manquen els trobadors que conviden el rei En Jaume a prendre part a la conquesta de Jerusalem.

Jaume, als capítols 476-493 del *Llibre dels feits*, explica la seva frustrada temptativa de participar en una croada tradicional, a la qual se sentia especialment cridat per Déu. Com ell mateix detalla al capítol 534 del *Llibre dels feits* (Bruguera, 1979; Hauf, 1989, p. 20-28, i 2003, p. 328-338), durant el Concili de Lió (1274), fou ell qui va rompre el sepulcral silenci del l'assemblea i s'oferí al papa per a la dita empresa; oferiment que el pontífex acceptà complagut.⁵³ La idea ja li rondava pel cap el 1245 i el 1260 (Marcos, 1996, p. 218-221 i 302-313) i la petició de col·laboració dels mongols el degué acabar de convèncer que el projecte formava part d'un esquema providencial. La temptativa del 1269 és prou documentada (Carreras, 1909; Marcos, 1996, p. 359-439, i 2007) i, pel que Jaume mateix explica al capítol 466 del *Llibre dels feits*, almenys intencionalment, no fou la primera.

Les tècniques emprades per convidar el rei a anar a Terra Santa són variades. Així, Guilhèm de Mur ho va fer recurrent a la intercessió de Sanç, fill del rei i arquebisbe de Toledo, ordenat prevere en

50. «[...] vench-nos ardit en qual manera l'infant En Pere [...] havia pres [...] Fferran Sànxex, e que l'havia feit negar. E a nós plach-nos molt quan ho haguem hoït, per ço car era molt dura cosa que ell era nostre fiyl e era's levat contra nós, al qual nós tan de bé havíem feit e tan honrat heretament havíem dat.» Fins a quin punt Ferran, a més de ser el capítol de la revolta dels barons, tornant de la fallida croada a Terra Santa, s'hauria deixat seduir per Carles d'Anjou involucrant-se amb els enemics d'Aragó, en una conspiració contra el seu pare i germà, ho especifica Desclot, cap. 58-59 (SOLDEVILA, 2008, p. 144-149), segons el qual els barons catalans odiaven l'infant Pere perquè no tolerava els seus robatoris i les seves males pràctiques. Vegeu SOLDEVILA (1995, p. 349-379, en especial p. 376-377).

51. «[...] tot seguit de condemnar l'assassinat de l'Infant bord (no sense gran coratge), sembla insinuar, a fi d'atenuar el crim dels cortesans de Pere el Gran, i eximir el mateix Pere, que en realitat és degut a aquests poderosos» (la noblesa decadent criticada en el poema).

52. Vegeu CABRÉ (1999, p. 13-14), que molt discretament no s'està de dir que estem davant d'un text bastant críptic (*rather cryptic*), i que, encara que s'hi parli d'una «mala mort» que no pot ser oblidada, Cerverí tracta de salvar l'infant Pere de la responsabilitat del terrible afer («Cerverí is shifting the blame away from Prince Pere»). «Tot i que, a causa de la seva ambigüitat, no puc acabar d'explicar aquest poema, em sembla —diu Cabré— més probable que Cerverí segueix ací la seva d'altra banda consistent política de defensar els interessos de l'infant Pere» («[...] although I cannot offer a complete account of the poem, given this ambiguity it seems more likely that Cerverí is following this otherwise consistent policy of defending Prince Pere's interests»).

53. «E ab aytant calaren tots. E sobre açò nós tornam-nos a l'apostoli e dixem-li: "Pare sant, pus negú no y vol dir, irem-nos-en-nos"», frase que, en el context de la narració, i en especial del que més tard diu el papa al capítol 539, només es pot interpretar com un oferiment de participació d'anar a la croada proposada.

aquella seu el 1268,⁵⁴ mentre que Olivier lo Templier (Milà, 1966, vol. I, p. 336-337) presenta la croada jaumina com una possibilitat de venjar el desastre patit per sant Lluís de França.⁵⁵ Guilhèm, que proclama els mèrits precedents de Jaume, conqueridor «de Tortosa fins a Biar i Mallorca» i «el més valent del món en fets d'armes», fa una afirmació que ara pot semblar exagerada, però que, ben mirat, respon a les avaluacions dels experts del moment: «Si el rei En Jaume, amb una tercera part de la seva gent/ passés allà, fàcilment podria restaurar/ la pèrdua i el dany i recuperar el sepulcre.» I és des d'aquesta convicció que en la tornada final expressa el desig de veure el «Rei d'Aragó, armat,/ amb mil vassalls [...] en camp florit.»

D'altra banda, el trobador Guilhèm d'Autpol (1269-1270), que també dona mostres d'una total confiança en la viabilitat de la croada jaumina, exposa al nostre rei En Jaume una *tenso* o discussió que va tenir en somnis amb el mateix Déu, al qual critica la seva passivitat davant dels sarraïns. Déu li replica, queixant-se que «els cristians es comportin falsament/ perquè ni comtes ni ducs ni prínceps ni el clergat/ no reclamen el seu sant Sepulcre», raó per la qual amenaça de privar-los dels seus béns i sepultar-los a l'infern. Déu contraargumenta també que «si els prínceps i els prelats l'estimessin un poc,/ recordarien com va morir en la creu [...] / i anirien amb gust a la croada.» La tornada és una vertadera exaltació del «Rei d'Aragó, pare i fill de valor/ castell de mèrit, font d'allò perquè hom val», en què el trobador explica al rei que si li comunica el seu somni és perquè està segur que el portarà «a bona fi amb vostra franquesa» (Riquer, 1975, vol. III, 321, p. 1520-1523; Riquer, 1996, p. 952).⁵⁶

Ja és més dubtós que el sirventès de croada de Cerverí «En breu sazó» (Cerverí de Girona, 1988, vol. II, p. 123-128) fóra escrit amb motiu de l'esmentada expedició del 1269 (Marcos, 1996, p. 376). Una raonada hipòtesi recent (Cabré, 2005, i Cabré, 1999, p. 16-17) proposa de relacionar-lo amb els fets del 1274 als quals ja ens hem referit més amunt. En realitat, molts dels arguments de Cerverí són tòpics del gènere, però el que sabem que va passar a Lió brinda, potser, certes claus interpretatives més segures. D'una banda, el trobador pot denominar amb fonament *tartz* o reticents a participar tots els monarques europeus, tret del nostre. En segon lloc, l'exagerat tribut que el papa va exigir al nostre rei per a coronar-lo era una mostra indignant de la proverbial cobdícia eclesiàstica; finalment, hi ha el tema dels barons rebels (que podrien canalitzar molt millor les seves energies!), relacionat amb la ja esmentada traïció de l'infant Ferran, a causa de les maquinacions de Carles d'Anjou, personatge demonitzat per la propaganda catalana antiangevina i que era sabut que organitzava croades destinades a fomentar els seus mers interessos personals.⁵⁷ Allò que fins ací resulta evident és la importància his-

54. «D'un sirventes far mi sia Dieus guitz [...] L'Archivesque prec de cui es Toleta/ qu'amoneste lo bon Rey d'Arago/ que per complir son vot en mar se meta/ e per tener en pes son bon resso» («Prego a l'arquebisbe, senyor de Toledo/ que amoneste el bon rei d'Aragó/ que s'embarqui per complir el seu vot/ i per conservar la seva bona fama» (MILÀ, 1966, vol. I, p. 329 i 331; NICOLAU, p. 402; HAUF, 1989, p. 327-328; RIQUER, 1996, p. 952).

55. «Estat aurai lon temps en pessament», cobla I. Dóna també el text complet Riquer (1975, vol. III, p. 1475-1477). Segueix III: «Rey d'Arago, de tot mal non chalen,/ qu'avetz conquist de Tortos'a Biar/ e Malhoga, sovenga-us d'otremar/ [...] E car vos es del mon lo pus ardit [...] IV Si-l rey Yacme ab un ters de sa jen/ passes delay, leu pogra restaurar/ la perd'e-l dan e-l sepulcre cobrar,/ [...] VI Rey d'Aragon, volgra-us vezer garnit/ ab mil vassalhs vostre en cam florit.» Vegeu NICOLAU (1908-1909, p. 402) i RIQUER (1996, p. 952).

56. «I [...] De crestians com reinhon falsament,/ car no deman lo sieu sant monument/ comte ni duc ni prinse ni clerisia [...] V [...] si-l prinse ni-l prelat/ m'agueson jes d'amor en lur corage,/ que-ls sovengues ab vera caritat/ com fuy en cros mes per l'uman linhage,/ cascus fora voluntos del passaje, X Rei d'Aragon, pair'e fil de prozeza,/ castel de pres, fons de so per c'om val,/ mon dom ie-us dic, seinher, si Dieus vos sal,/ que-l menares en dreg vostra franqueza.»

57. Vegeu les al·lusions més directes al nostre monarca: «I [...] que-l reys Jacmes, ab mans, crey que-s plevischa/ pel loc de Deu cobrar e pels turcs tondre,/ sol Roma-ls prest» («El rei En Jaume, amb molts, crec que es comprometrà/ a recuperar la terra de Déu i a tondre els turcs,/ si Roma els ajuda»). «II. [...] per qu-l rey prech d'Arago que-s garnisch/ e pas la mar per totz

tòrica i documental d'aquestes composicions trobadoresques, que no solament acompanyaren el rei durant la seva vida, sinó que el van glorificar després de la seva mort, el 27 de juliol de 1276.

6. ELS PLANHS PER LA MORT DEL CONQUERIDOR

El *planh* era un gènere líric occità eminentment elegíac que, d'acord amb la tradició clàssica del *planctus* llatí o dels *Klagelieder* germànics, combina l'elogi ditiràmbic del difunt amb la pregària per la seva ànima. Tenia una estructura i un contingut més aviat formularis, i per això previsibles, amb tendència a la repetició de tòpics, de manera que la majoria de composicions semblen fetes per encàrrec i amb la clara finalitat d'aconseguir el favor dels hereus del mort.

Es conserven, com a mínim, dues d'aquestes composicions dedicades a Jaume I. L'autor de la primera, de set cobles capfinides (Milà, 1966, vol. I, p.174-177), és Mateu de Carcí o Quercy (1276), que al final (IX) confessa haver-lo escrit perquè, ultra l'estímul de la possible retribució que pugui rebre dels fills del rei, l'«estimava més que a tots los altres reis» i per això volia que «tothom el plorés» i que durés la seva fama. Mateu comença (I) manifestant la seva tristesa per la mort del «millor rei de tots/ complit en mèrit i en tota bona qualitat.» Entre les virtuts «del bon rei d'Aragó», en destaca alguna relacionable amb el *Llibre dels feits*, ja que afirma que «era franc, humil, de poques paraules/ i de grans fets» (III); el més valerós, no solament de totes les testes coronades d'Espanya, sinó d'arreu del món, i el qui més havia enaltit la creu i lluitat contra els infidels. Per això, els seus dominis, personificats (Catalunya, Aragó, Sardenya i Lleida), són convocats a plorar-lo, com fan els bretons amb Artur. La mitificació cavalleresca (III-IV), representada per aquesta evocació artúrica, va acompanyada d'una espècie de canonització religiosa (no debades aquest rei, tot i els seus pecats, fou recordat amb el títol del sant rei En Jaume!) (Rubio, 2008, p. 138), i la composició es tanca (VIII) fixant l'atenció en una d'aquelles coincidències que agradaven tant als homes medievals: Jaume havia mort un dia després de la festa del seu sant patró, la qual cosa el predestinava a convertir-se en un altre sant Jaume. El nucli del poema el constitueixen una cobla que explica l'abstrús simbolisme de la gloriosa corona que ara porta el rei (V), l'habitual increpació a la mort que s'emporta sempre els millors (VI), així com la també inevitable invocació a la misericòrdia divina (VII). Tot plegat es tracta d'una de tantes obres de circumstàncies que interessa pel tema que tracta més que no per la qualitat literària.⁵⁸

En l'altre *planh*, de Cerverí de Girona (1988, vol. II, p.188-189), hi trobem també els elements característics del gènere: l'acumulació de lexemes que encomanen la tristesa (I i III), l'exaltació de les virtuts reials: cortesia, honor, cavalleria, generositat, poder i pietat, mèrit, etc., presentades, primer

los tartz confondre» («[...]perquè prego al rei d'Aragó que s'armi,/ i que passi la mar, per confondre tots els tardans»). A HAUF (2003, p. 339), ja hi trobareu l'objecció a la traducció de *tartz* com a «tàtars, o tartres», basada en el projecte de col·laboració amb els mongols, que el llibret d'Aitó de Gorigos tractava de propiciar.

58. «Tant suy marritz que no-m puec alegrar». El text és fàcilment assequible a RIQUER (1975, vol. III, 325, p. 1541-1544). Vegeu també NICOLAU (1908-1909, p. 405-407), HAUF (1989, p. 328-329) i RIQUER (1996, p. 952-953). Destaco només els conceptes cabdals resumits més amunt: «IX Matieus a fait per dol e per corrotz/ son planh del rey qu'amava mays que totz/ les altres reys, e que totz hom se-n planha,/ e que-l sieus noms puesqua el mon remaner,/ e que-n puesca dels filhs del rey aver [...]» I versos 7-8: «[...] car fallitz m'es lo melher reys de totz,/ per pretz complitz de tota bona manha [...]/ II [...] quar ylh era francx, humils, de paucx motz/ e de gran faitz, si que sobre-ls reys totz/ que hom aya ja trobatz en Espanha,/ era pus alt per valor conquerer [...] III [...] .anc princeps negus melher no fo/ del nostre temps de sa ni de la mar,/ ni tant aya fach sobre la gent canha,/ ni tant aya eyssausada la crotz./ [...] quar ben devetz aitant de dol aver/ cum per Artus agron silh de Bretanha [...] VIII [...] e Dieus a-l mes ab Sant Jacm'en companha,/ quar l'endema de Sant Jacme per ver/ le reys Jacme fení, qu'a dreyt dever/ de dos Jacmes dobla festa-ns remanha.»

(II), a manera d'invocació o d'insistent lletania litúrgica: «rei d'honor, rei de cavalleria/ rei noble, que es feia obeir de tots,/ rei pietós, rei de mèrit i de gràcia/ rei de mercè [...]», o en forma acumulativa: «senyor bo, vertader, sense mentir,/ dels bons el millor, cortès sense vilania», etc. (IV). Finalment, tal com era costum, no hi manca la típica pregària final, primer a Crist, perquè rebi en la seva glòria el rei mort i ajudi el nou rei En Pere a governar amb justícia (V), seguida d'una doble tornada. A la primera (VI), hi trobem significativament repetida la paraula clau «mercè», de manera que, quan el poeta recorda a la Mare de Déu que ja que el rei fou sempre misericordiós és lògic que trobi també misericòrdia a l'altre món, el lector recorda que la Mare de Déu de la Mercè, patrona de Barcelona, ho era també de l'orde de la Mercè o de frares mercedaris destinats a la redempció dels captius, orde que estava sota el patrocini reial. A la segona tornada (VII), Cerverí arriba a dir que renuncia al cel, si no ha de trobar-hi els seus dos protectors: el rei i el comte Ramon de Cardona!⁵⁹

En conclusió: tot i que el coneixement que tenim de la literatura de l'època és relativament limitat, no ho és tant que no tinguem uns testimonis ben interessants, que confirmen el que sabem per altres camins, o gràcies al fascinant i extraordinari testament literari que ens va llegar el rei En Jaume. Tot i les lloances d'alguns trobadors vinculats a la cort, com ara Cerverí de Girona, el missatge d'aquelles veus que emergeixen del passat i que hem evocat ara i ací no és gens sentimental, com semblava insinuar Espinàs, fart de tòpics jocfloralescos. I es tracta d'un missatge encara de candent actualitat. Els trobadors occitans demanaren al seu rei que no abandonés el seu dret enfront de l'investida de la força bruta dels qui no tenien raó. El rei, determinat per unes circumstàncies personals difícils de superar, va cedir, i la història d'Occitània fou la que fou.

Potser, doncs, en comptes d'enterrar per sempre més sota l'arena, com recomanava Espinàs, aquelles velles cançons que encomanen la tristesa d'un fracàs polític potser tanmateix inevitable, valdria més aprendre'n la lliçó que també se'n desprèn, i que ens va llegar el fill del Conqueridor, Pere el Gran: que la renúncia als propis drets i a la raó davant la força bruta sol tenir repercussions històriques que fan canviar el destí i la història dels pobles. Aquelles veus crítiques, que no solament lloaven el rei, sinó que també sabien recordar-li les obligacions morals i les raons més autèntiques del seu poble, no són mers documents històrics i literaris dignes d'estudi, són també un exemple o model de vigilància activa i militant.

BIBLIOGRAFIA

- ALVIRA, Martín (2002). *12 de septiembre de 1213. El jueves de Muret*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- ASPERTI, Stefano (1982). «Indagini sull *Llibre dels feyts* di Jaume I: Dall'originale all'archetipo». *Romanistisches Jahrbuch*, núm. 33, p. 269-285.
- (1983). «Il re e la storia: proposte per una nuova lettura del *Libre dels feyts* di Jaume I». *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, núm. 3 i 4.
- (1993). «La qüestió de les prosificacions en les cròniques medievals catalanes». A: ALEMANY, Rafael; FERRANDO, Antoni; MESEGUER, Lluís [ed.]. *Actes del Novè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 1991)*. Barcelona: PAM, vol. 1, p. 85-137.

59. «II [...] que de servir era reys, e d'onor,/ reys d'enantir, reys de de cavaylleria,/ reys francs, c'a totz se fazi'a obezir,/ reys piados, reys de pretz <e> grazir,/ reys de mercè [...] IV Car bon seynor, vertader, ses mentir,/ dels bos myllor, cortès, ses vilania [...] V [...] prec que'l bon rey no laix de si partir,/ e faça-fyll En Peyre dreit regir [...] VI Mayre de Deu, a vóss deyn sovenir/ que'l Reys no volc anc a mercè falir,/ e trop mercè delay, pus çay l'avia [...] VII No vyll aver paradís ne'l dezir/ si'l Reys no-y és, e'n Raymon<z>.»

- AURELL, Marc (1989). *La vielle et l'épée. Troubadours et politique en Provence au XIII siècle*. París: Aubier Montaigne.
- BELPERRON, Pierre (1967/2). *La Croisade contre les Albigeois et l'Union du Languedoc a la France (1209-1249)*. París: Librairie Académique Perrin.
- BÍBLIA (1986). *La Bíblia. Versió dels textos originals i notes pels monjos de Montserrat*. Andorra la Vella: Casal i Vall.
- BREVIARIUM (1936). *Breviarium Romanum Ex Decreto SS. Concilii Tridentini Restitutum... Editio XVI Juxta Typicam Amplificata XIV*. Ratisbona: Frederic Pustet. 4 v.
- BRUGUERA, Jordi (1979). «Jaume I al Segon Concili de Lió». *EUC*, núm. 23, p. 119-126.
- CABRÉ, Miriam (1999). *Cerverí de Girona and his Poetic Traditions*. Londres: Tamesis.
- (2005). «“En breu sazo aura-l jorn pretentori”»: Cerverí i Jaume I interpreten els fets de 1274». A: ALEMANY, Rafael [et al.]. *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de literatura medieval*. Vol. I. Alacant: IIFV, p. 463-468.
- CARRERAS I CANDI, Francesc (1909). «La creuada a Terra Santa (1259-1270)». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua época*. Barcelona: Altés, p. 106-139.
- CERVERÍ DE GIRONA (1985). *Narrativa*. Ed. a cura de Joan Coromines. Barcelona: Curial. (Autors Catalans Antics).
- (1988). *Lírica*. Ed. a cura de Joan Coromines. Barcelona: Curial. (Autors Catalans Antics). 2 v.
- FERRER, Ramon (2008). «Anàlisi del “Llibre del Repartiment”». A: LÓPEZ, Carlos; FERRER, Ramon. *El Llibre del Repartiment. Catàleg de l'Exposició*. València: Generalitat Valenciana; Biblioteca Valenciana.
- GUILLEM DE TUDELA; ANÒNIM (2003). *Cançó de la croada contra els albigesos*. Ed. de Vicent Martines i Gabriel Ensenyat. Barcelona: Proa. (Clàssics Universals; 9).
- HAUF, Albert (1989a). «Introducció». A: GORIGOS, Aitò de. *La Flor de les Istòries d'Orient*. Barcelona: Centre d'Estudis Medievals de Catalunya. (Biblioteca Escrinys; 9).
- (1989b). «La poesia valenciana fins al Segle d'Or». A: *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*. València: Generalitat Valenciana; Consell Valencià de Cultura, p. 313-342.
- (2003). «Història versus literatura: Apunts sobre Rodes, Grècia i l'Orient en textos catalans medievals». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa [ed.]. *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Sèrie Jornades Científiques; 11), p. 327-357.
- (2004). «Les cròniques catalanes medievals. Notes entorn de la seva intencionalitat». A: BALCELLS, Albert [ed.]. *Història de la historiografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Sèrie Jornades Científiques; 18), p. 39-75.
- JAUME I (1991). *Llibre dels Feits del Rei En Jaume*. Ed. a cura de Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino. (Els Nostres Clàssics B). 2 v.
- LLORENTE, Teodor (1996). *Poesia*. Ed. a cura de Vicent Simbor Roig. València: Generalitat Valenciana; Diputació Provincial de València; Edicions Alfons el Magnànim.
- MARCOS HIERRO, Ernest (1996). *Die Byzantinisch-Katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakob I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik; Neugriechische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte der Universität.
- (2007). *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. Barcelona: Esfera del Llibre.
- MARTÍNEZ, Tomàs (2008). «Cronologia d'hòmens. Història de reis. La notació cronològica en els primers capítols del LF». A: COLÓN, Germà; MARTÍNEZ, Tomàs [ed.]. *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; PAM, p. 349-362.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1951). *Reliquias de la poesía épica española*. Madrid: Espasa Calpe.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1966). *Obras de Manuel Milà y Fontanals*. II. *De los trovadores en España*. Ed. a cura de Martí de Riquer, C. Martínez i F. R. Manrique. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- (1999). *Romancerillo Catalán. Canciones tradicionales*. Barcelona: Altafulla. [Edició facsímil de l'obra del 1882 editada per Librería D. Álvaro Verdaguer]
- MIRET I SANS, Joaquim (2007). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; LXV). [Edició facsímil de l'obra de 1918]
- MUNTANER, Ramon (1927-1951). *Crònica de Ramon Muntaner*. Edició a cura de Josep Maria de Casacuberta. Barcelona: Barcino. 9 v. (Col·lecció Popular Barcino).

- NICOLAU D'OLWER, Lluís (1908-1909). «Jaume I y los trovadors provensals». A: *Primer Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Barcelona.
- PILLET, Alfred; CARSTENS, Henry (1933). *Bibliographie der Troubadours*. Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag.
- PUJOL, Josep Maria (1996). «The “Llibre del rei En Jaume”: A matter of style». A: DEYERMOND, Alan [ed.]. *Historial Literature in Medieval Iberia. Papers*. Londres: Hispanic Seminar of the Medieval Hispanic Research Seminar 4, Queen Mary and Westfield College, p. 35-65.
- (2008). «El programa narratiu del *Llibre del Rei En Jaume*». A: COLÓN, Germà; MARTÍNEZ, Tomàs [ed.]. *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; PAM, p. 257-286.
- RIQUER, Isabel de (1996). «Presencia trovadoresca en la Corona de Aragón». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2, p. 933-966.
- RIQUER, Martí de (1959). «La littérature provençale à la cour d'Alphonse II d'Aragon». *Cahiers de Civilisation Médiévale*, núm. 2.
- (1975). *Los trovadores. Historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta. 3 v.
- (1979). «Las literaturas en romance». A: *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Zaragoza, 1975*. Saragossa.
- ROCA, Rafael (2007). *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: Universitat de València.
- RUBIO, Agustín (2008). «Jaime I. La imagen del monarca en los siglos XIV y XV». A: COLÓN, Germà; MARTÍNEZ, Tomàs [ed.]. *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; PAM, p. 129-155.
- RUIZ DOMÉNEC, José Enrique (1996). *A propósito de Alfonso, rey de Aragón, conde de Barcelona y marqués de Provenza*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona; Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- SMITH, Damian J. (2004). *Innocent III and the Crown. The limits of papal Authority*. Aldershot: Burlington: Ashgate.
- (2007). «James I and God: Legitimacy, Protection and Consolation in the *Llibre dels Fets*». *Imago Temporis Medium Aevum*, núm. 1, p. 105-119.
- SOLDEVILA, Ferran (1957). «Un poema joglaresc sobre l'engendrament de Jaume I». A: *Estudios dedicados a D. Ramón Menéndez Pidal*. Vol. VII. Madrid, p. 71-80.
- (1963). *Història de Catalunya*. Barcelona: Alpha.
- (1968). *Els primers temps de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; XXVII).
- [ed.] (1971). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.
- (1995). *Pere el Gran. Primera part: l'infant*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Edició facsímil de l'obra de 1950]
- (1996). *Cronistes, joglars i poetes*. Ed. a cura de Josep Massot i Joaquim Molas. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- [ed.] (2007-2008). *Les quatre grans Cròniques*. I. *Llibre dels feits del rei En Jaume*. II. *Crònica de Bernat Desclot*. Revisió filològica de Jordi Bruguera. Revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; LXIII i LXXX).
- VALLS I TABERNER, Ferran (1936). *San Ramón de Penyafort*. Barcelona: Labor.
- VENTURA, Jordi (1961). *Alfons el Cast, el primer comte-rei*. Barcelona: Aedos.
- (1996/2). *Pere Catòlic i Simó de Montfort*. Barcelona: Selecta; Catalònia.

Trobadors i cultura trobadoresca durant el regnat de Jaume I

Miriam CABRÉ

Universitat de Girona. Institut de Llengua i Cultura Catalanes

Qualsevol treball sobre la cultura a l'època de Jaume I s'ha d'ocupar, per força, de la lírica dels trobadors i de la ideologia cortesana que difon, ja que no és només la tradició sobre la qual es va bastir en origen tota la lírica romànica, sinó que a la Corona d'Aragó, en particular, impregna profundament tant la lírica com bona part de la narrativa produïda al llarg de l'edat mitjana. La relació del rei Jaume I amb els trobadors, però, no va ser tan inequívoca com es podria pressuposar a partir d'aquesta situació general. L'estudi de la cultura trobadoresca durant el seu regnat condueix precisament a un dels moments crucials per a la continuïtat de l'herència trobadoresca que va amarar la literatura catalana posterior, i no és el Conqueridor, sinó el seu fill Pere el Gran, qui n'emergeix com a gran promotor de la lírica. És per això que convé replantejar-se el sentit de les referències a Jaume I en els poemes que podem vincular a la cort catalana del moment.

ELS ANTECEDENTS: LA LÍRICA TROBADORESCA I EL CASAL DE BARCELONA

Jaume I era fill i nét de dos grans protectors i promotors de la lírica trobadoresca, una tradició cultural occitana iniciada al tombant del segle XI, que havia arrelat a la Corona d'Aragó com a pròpia i que s'havia convertit en model de lírica i de cortesia. Els sobirans i els barons de l'àrea catalanoaragonesa són mencionats a la poesia trobadoresca des de principis del segle XII i a aquestes referències, que es justifiquen pel relleu polític dels personatges esmentats, hi hem d'afegir més endavant la producció que podem relacionar d'una manera més directa amb entorns catalans, obra en alguns casos de trobadors autòctons. Martí de Riquer, Martí Aurell i més recentment Stefano Asperti han estudiat alguns aspectes d'aquest fenomen d'importació cultural, tot resseguint el paper fonamental que hi va jugar el casal de Barcelona.¹

1. Em refereixo a Martí de RIQUER (1959), AURELL (1981) i ASPERTI (1999). Aquest darrer estudi constitueix el millor panorama general, interpretatiu i actualitzat de la relació entre els trobadors i la Corona catalana. Com a treballs generals de la presència de trobadors a la Corona d'Aragó, cal afegir-hi els clàssics MILÀ (1861), esmenat en alguns punts per estudiosos posteriors, i NICOLAU D'OLWER (1909 i 1928), que contenen alguna inexactitud i que no van poder comptar amb les dades completes sobre l'obra de Cerverí, i Martí de RIQUER (1979), que comenta sobretot l'obra de Cerverí i el *Llibre dels feits*. Més recentment, vegeu Isabel de RIQUER (1996a), que ofereix una llista d'esments als reis aragonesos; ESPADALER (2001), que inclou els trobadors dins un repàs de la literatura medieval a la Corona d'Aragó, i CABRÉ (2008), que reprèn la interpretació general d'ASPERTI (1999), amb èmfasi en el paper de Pere el Gran que denota especialment l'obra de Cerverí. Vegeu el conjunt de peces atribuïdes a membres de la família reial catalanoaragonesa a CLUZEL (1957-1958).

El punt d'inflexió en aquesta adopció de la cultura trobadoresca es va esdevenir durant el regnat d'Alfons d'Aragó (1162-1196), conegut més endavant per la historiografia catalana com Alfons el Cast o el Trobador. Les referències en l'obra dels trobadors contemporanis, pel nombre i pel contingut, denoten un canvi important respecte al seu pare, Ramon Berenguer IV, o a altres barons catalans, i no es justifiquen només per l'interès que la figura del rei Alfons pogués despertar a causa del seu pes polític a la zona. Un nombre molt considerable dels trobadors més destacats d'aquesta època revelen en la seva obra alguna connexió amb el rei o amb la cort catalana: podríem citar, per exemple, Arnaut de Maruelh, Arnaut Daniel, Pèire Raimon de Tolosa o Folquet de Marselha. El gruix mateix d'aquesta producció ja és significatiu, però sobresurt en aquest panorama la *tenso* del rei amb Giraut de Bornelh i el conjunt de l'obra de Pèire Vidal adreçada a l'entorn alfonsí. Giraut era un dels trobadors de més prestigi a l'època i la seva *tenso* amb el rei Alfons representa tant la incorporació del rei a la pràctica de la cortesia trobadoresca (a la manera d'altres debats entre trobadors professionals i els seus mecenes) com la capacitat de la cort catalana d'atreure trobadors d'èxit.² Pel que fa a Pèire Vidal, la seva obra conté lloances freqüents del monarca català, que representa com a generós i afeccionat a la poesia, i d'altres membres de la família reial, especialment la muller, Sança de Castella, i després el fill.³ El conjunt d'aquestes referències l'acosta més que cap altre trobador a un servei continuat a la monarquia catalanoaragonesa, producte d'una política cultural (amb l'excepció del cas de Cerverí de Girona, que analitzarem més endavant).

Martí de Riquer (1959) va interpretar aquesta presència de trobadors a l'entorn del rei Alfons com el resultat d'una estratègia política reial que pretenia reforçar la legitimitat dels seus dominis ultrapirinencs, qüestionada pel comte de Tolosa. Així, el mecenatge trobadoresc del rei Alfons respondria a una política deliberada, que enfortia la imatge que volia projectar com a gran senyor occità. No totes les referències al Cast a la lírica trobadoresca són favorables, però. Com succeeix amb tots els monarques i personatges de relleu polític de l'època, els seus detractors aprofitaven la lírica de caire polític per denigrar-lo. En aquest sentit, Martí Aurell (1981) suggereix que el rei Alfons es va servir de trobadors d'estaments inferiors o de la baixa noblesa per contrarestar els comentaris poètics poc afalagadors d'alguns dels seus vassalls, com ara el noble Guillem de Berguedà, que li dedicà càustics sirventesos i que potser també va ser l'instigador de les crítiques del seu amic Bertran de Born. El perigordí recorda, en detriment del rei, l'aparició i subseqüent execució d'un fals Alfons el Bataller (l'avi del Cast). Va ser un episodi que els adversaris d'Alfons el Cast van aprofitar per qüestionar la seva legitimitat com a rei d'Aragó i és per això que, com assenyala Aurell, el conjunt de la producció a l'entorn alfonsí es preocupa especialment de destacar la imatge reial del mecenes, un rei que encarna totes les virtuts cavalleresques i cortesanes, i pretén d'aquesta manera legitimar no solament els seus drets a la disputada senyoria provençal, sinó també a la

2. Vegeu ALVAR (2003) per a un repàs de la intervenció de la noblesa en aquesta mena de debats.

3. Per a la relació entre els trobadors i Alfons el Cast, dels articles esmentats a la nota anterior, vegeu especialment Martí de Riquer (1959) i Aurell (1981). Entre els trobadors que fan referència al rei Alfons (dinou segons Cluzel, 1957-1958, p. 324-326), cal distingir entre partidaris i detractors, i també entre aquells que devien ser propers a la cort i els que l'esmentaven de lluny. Dels que hem citat aquí, Arnaut Daniel el designa com a destinatari del poema a la *tornada* de PC 29,13 i li atribueix mèrit i generositat, tot expressant el desig de visitar-lo. També Arnaut de Maruelh l'assenyala com a possessor de les virtuts adients a un gran senyor cortès a la *tornada* de PC 30,1. Folquet de Marselha, a PC 155,5, afirma que només canta perquè el rei li ho ha demanat, després d'haver-lo consolat de la seva tristesa (i es refereix al comte de Provença a la *tornada*, de lluny). En el cas de Pèire Raimon de Tolosa, a banda de la dedicatòria dels poemes (per exemple, PC 355,9), també la *vida* el relaciona amb el sobirà. Per a la major proximitat que denota l'obra de Pèire Vidal, vegeu, per citar-ne només un exemple, PC 364,34. L'abreviatura PC es refereix a l'índex d'obres i autors de Pillet i Carsten (1933).

Corona.⁴ En aquests intercanvis poètics, la cortesia ha esdevingut, doncs, una mena de projectil: ho veiem tant en el retrat de Bertran de Born, que sembla que repreneu (i distorsioni) la imatge que ha volgut donar el rei al debat amb Giraut de Bornelh, com a les acusacions d'anticortesia que Guillem de Berguedà formula contra el Cast.⁵

He recordat amb un cert detall les darreres interpretacions sobre la relació del rei Alfons amb els trobadors perquè resultarà un punt de comparació imprescindible per analitzar l'actitud de Jaume I i la del seu fill, l'infant Pere, és a dir, per comprendre els estímuls darrere la cultura trobadoresca a la Corona d'Aragó durant el regnat del Conqueridor. Abans, però, ens queda fer un breu repàs a l'activitat trobadoresca a l'entorn de Pere el Catòlic. El fill del rei Alfons és esmentat per gairebé tots els trobadors actius a l'Occitània meridional de l'època: Uc de Sant Circ, Ademar lo Negre, Raimon de Miraval, Aimeric de Sarlat, Guiraut de Calanso, Guilhèm Magret, Elias Fonsalada, Pèire de Bragairac, Albert i Monge, Pons de Capduelh i encara, de manera destacada, Pistoleta i Aimeric de Peguilhan. Com a element de continuïtat, podem recordar que Pèire Vidal li dedica un bon nombre de poemes, evidenciant així que manté la seva vinculació amb el mecenatge reial. Convé ressaltar, doncs, que el perfil de Pere el Catòlic com a protector dels trobadors és en tot equivalent en importància al del seu pare Alfons, del qual segueix de manera evident la política d'assimilació de la cultura trobadoresca. Stefano Asperti comenta que durant el seu regnat Catalunya s'integra de ple en la civilització cortesana i es converteix en un centre de mecenatge més important que els del Lenguadoc, però que, en canvi, la interpretació que ens n'ha arribat és diametralment diferent. La seva figura i el seu mecenatge van quedar marcats i en certa manera anul·lats, ja des d'antic, a causa de la derrota de Muret el 1213.⁶

Tanmateix és també durant el regnat del Catòlic (o potser als primeríssims anys del de Jaume I, encara nen, en algun dels casos) que s'han de situar alguns testimonis que la cortesia —i la lírica que l'expressa— havia arrelat a l'entorn català entre la noblesa, com ara l'obra de Ramon Vidal de Besalú, notable per la varietat de citacions líriques que porta encastades i per l'elogi de l'activitat de trobador i de mecenes d'Hug de Mataplana, així com el poema narratiu «Cabra joglar» de Guerau IV de Cabrera (PC 242a,1).⁷ La continuïtat de la tradició trobadoresca en els ambients de la noblesa catalana revela sens dubte l'èxit del mecenatge instaurat pel rei Alfons, que també es demostra en la imatge de l'època alfonsina com una edat d'or de la cortesia. Així es reflecteix en el paper de gran mecenes que

4. Els dubtes sobre la legitimitat d'Alfons com a successor a la Corona d'Aragó van sorgir cap a mitjan anys seixanta del segle XII, fruit del descontentament d'alguns sectors aragonesos que es van aglutinar entorn d'un suposat retorn d'Alfons el Bataller, un impostor que va ser ajusticiat el 1170. Vegeu UBIETO (1958) i AURELL (1981).

5. Per a les acusacions de Guillem de Berguedà, vegeu ASPERTI (1999), i, per al probable lligam entre el debat del rei Alfons amb Giraut de Bornelh i les acusacions de Bertran de Born, CABRÉ (2008).

6. Vegeu la llista a ASPERTI (1999), que proporciona una de les poquíssimes anàlisis de Pere el Catòlic com a mecenes dels trobadors. L'estudiós posa un exemple palmari d'aquesta exclusió *a posteriori*: la *vida* de Guillem de Cabestany. La *vida* d'un dels seus vassalls més famosos situa implícitament la mort de Guillem i la seva dama per culpa del marit gelós en època del Catòlic, però, en canvi, el paper de venjador de la cortesia queda atribuït al rei Alfons. Vegeu també GUIDA (2006), que torna a posar èmfasi en la manca d'un estudi sobre aquesta figura i el seu paper en la política occitana i compta una trentena de trobadors a estudiar en relació amb el Catòlic.

7. Entre d'altres indicis de l'arrelament de la cultura trobadoresca en terres catalanes, tenim la continuïtat de les notícies sobre joglars (vegeu, per exemple, MENÉNDEZ PIDAL, 1957; ANGLÈS, 1935, p. 321-323; MIRET I SANS, 1908; SOLDEVILA, 1958; LÓPEZ ELUM, 1972, i ROMEU, 1995) i el mecenatge de la noblesa (cal afegir-hi, per exemple, el dels Cardona, com veurem més endavant). Per al cas del «Cabra joglar», però, hi ha dubtes entre els estudiosos sobre el lloc de composició de la peça. Vegeu CINGOLANI (1992-1993), que argumenta convincentment una revisió de la datació de l'obra (que Bezzola havia situat a mitjan segle XII) i que en relaciona la composició amb l'estada del vescomte de Cabrera a Provença. Per a l'obra narrativa de Ramon Vidal, vegeu FIELD (1991) i també TAVANI (1999), que proposa una datació entre el 1196 i el 1213 (p. 31-45).

li atorguen algunes *vidas* al segle XIII i, ja en època del Catòlic, en les referències a una època daurada (encara que siguin tòpiques) dins l'obra de Ramon Vidal de Besalú i d'Aimeric de Peguilhan.⁸

LA LÍRICA DURANT EL REGNAT DE JAUME I

Tenint en compte aquests antecedents, des de l'inici del regnat de Jaume I s'observa de manera evidentíssima un canvi eloqüent en la situació de la lírica i del mecenatge dels trobadors a la cort catalana. El Conqueridor és esmentat per un nombre considerable de trobadors, des del tolosà Guilhèm de Montanhagòl al llenguadocià Bernart de Rovenac (que després servirà al vescomte de Cardona), i a Sordello, mantuà establert a Provença.⁹ No podia ser d'altra manera, tractant-se d'un personatge de tant pes en l'àmbit geogràfic de cultura trobadoresca (que era, no ho oblidem, el fill de Pere el Catòlic) i d'uns moments de tan gran tensió política com eren els de postguerra, seguits per l'accés als comtats de Provença i de Tolosa de prínceps capets. I sobretot tenint en compte que durant el segle XIII l'ús de la lírica per comentar temes d'actualitat i donar veu a opinions partidistes va augmentar exponencialment. Però cap dels trobadors que esmenten el rei Jaume I per exigir-li determinades accions polítiques o per retreure-li que no les dugui a terme (la majoria dels esments, cal remarcar-ho, són en to francament crític), cap d'aquests trobadors no es pot relacionar fàcilment amb la promoció de la lírica a la cort de Jaume I.

A l'inici del seu regnat, poc després de Muret, alguns trobadors expressen l'esperança que el jove rei redreçarà la situació política occitana. En trobem exemples, entre d'altres, a l'obra de Tomier i Palaizi (PC 442,1), que comenten amb un cert temor que el rei és jove i no hi ha qui l'empenyi a actuar, o probablement a la de Gausbert de Pocibot (PC 173,10), quan es refereix a un joveníssim rei d'Aragó «tozet e tan premiers» (vers 60).¹⁰ Aquesta esperança aviat es perdrà i deixarà el lloc als retrets, en to més o menys punyent, sobre l'evident falta de voluntat del rei d'enfrontar-se amb els francesos. En trobem nombrosos exemples, com ara el *planh* per Blacatz (PC 437,24), on Sordello qualifica d'*anta*, és a dir, de vergonya, la pèrdua dels dominis i de la influència occitana de Jaume I, o el desencant de Bonifaci de Castellana per la traïció de Jaume, «flacs reis cui es Aragos», al seu deure filial, ja que no persegueix la venjança per la mort del seu pare «pros e fis» (PC 102,1).¹¹ Afegim-hi com a darrer exemple un dels passatges més coneguts entre tots aquests poemes tan crítics amb el rei Jaume:¹²

8. A banda dels elogis del rei Alfons com a mecenes de trobadors i protector de la cortesia, Rieger (1993) recull també l'actitud altament crítica envers el rei que es llegeix en algunes *vidas* i *razos*, sobretot les de Bertran de Born, en consonància amb el tractament del Cast a l'obra del trobador perigordí. Per a les evocacions d'una època gloriosa del passat, vegeu, per exemple, «Abril issia» de Ramon Vidal i PC 10,26.

9. Sobre els trobadors durant el regnat de Jaume I, vegeu NICOLAU D'OLWER (1909), Martí de RIQUER (1979) i Isabel de RIQUER (1996a), així com les puntualitzacions d'ASPerti (1999). Vegeu CABRÉ (en premsa) per al cas de Guilhèm de Montanhagòl, que sovint s'ha interpretat en termes que desmentirien el quadre aquí presentat. Es plantegen, però, seriosos dubtes sobre la vinculació directa del trobador amb la Corona d'Aragó: no és gens segura la identificació amb el Montanhagòl que apareix a la documentació d'arxiu, primer relacionat amb una donació de terres rere la conquesta de València (a la qual, en tot cas, devia participar amb el contingent croat) i després, el 1268, com a part del seguici de Pere el Gran. Aquest segon esment, si es confirmés, seria interessant per al panorama que intentaré presentar dels darrers deu anys del regnat del Conqueridor, quan el comte de Tolosa ja era mort i Guilhèm podia ser un *faiditz*, un exiliat polític que fugia de la senyoria angevina.

10. Vegeu ASPerti (1999) sobre un possible contacte molt primerenc entre el rei Jaume i Gausbert, possiblement gràcies a la muller, Elionor de Castella. Per a l'edició de Gausbert de Pocibot, vegeu SHEPHERD (1924, p. 31-34).

11. Vegeu AURELL (1989, p. 192-194) i l'edició de PARDUCCI (1920, p. 495-497).

12. PC 66,3, versos 17-24. Vegeu-ne l'edició a BOSDORFF (1908, p. 794-796).

Reis d'Arago ses contenda
 deu ben nom aver
 Jacme, quar trop vol jazer.
 E qui que sa terra·s prenda,
 el es tan flacs e chausitz
 que sol res no·i contraditz.

(El rei d'Aragó sense discussió ha de tenir el nom Jaume [Jac me = m'ajec] perquè vol ajeure's massa. I si qualsevol li pren la terra, és tan feble i indulgent que no el contradia en res.)

Comentarem més endavant una possible rèplica a aquest retret sarcàstic de Bernart de Rovenac, però constatem per ara que els poemes adreçats al rei Jaume o que l'esmenten són, majoritàriament, crítiques per part de trobadors antifrancesos, que miren d'esperonar l'interès del rei pels afers occitans. Pràcticament com a única excepció, si més no d'un cert gruix, al blasme generalitzat al Conqueridor adult, cap a finals dels anys seixanta alguns trobadors lloen i encoratgen els seus projectes de croada. Es tracta d'un tema d'actualitat que els trobadors reprenen, sovint recollint-ne les connotacions antiangevines. Al segle XIII les campanyes croades encara tenien la capacitat d'atorgar prestigi als seus cabdills, però també havien esdevingut un tema polèmic, perquè els fracassos reiterats havien despertat interrogants sobre la corrupció de l'Església i dels croats —com a explicació per la falta d'èxit d'una empresa en què la sanció divina era inqüestionable. En aquesta línia, la literatura de croada blasma la noblesa que regatejava esforços a aquesta empresa, però també hi havia crítiques de les campanyes (per exemple, contra els albigesos o contra el regne de Sicília) que distreien l'atenció i desviaven els esforços que s'haurien de concentrar en la recuperació de Terra Santa. No és sorprenent que la dinastia capeta, tant el rei Lluís IX com sobretot el seu germà Carles d'Anjou, fos el blanc d'aquestes crítiques.¹³ En aquesta mena de literatura, a la censura de Carles d'Anjou es contraposava l'exemple d'altres nobles i reis disposats (o encoratjats) a prendre la creu i complir el seu deure, entre els quals es comptava Jaume I. Però fins i tot les campanyes del Conqueridor sota l'emblema de la croada podien despertar una actitud ambivalent quan eren interpretades com un substitut del que alguns trobadors consideren el seu autèntic deure: la lluita contra el francès. Aquests versos de Guilhem de Montanhagòl en són un exemple ben clar:¹⁴

Be volri' agues enveya
 lo reys qu'ab Frances mogues tensa,
 qu'el vens e pren e pessey
 Turcx, qui Frances non an guirensa;
 e qui lurs vensedors vens ara,
 semblan es, qui ben o guara,
 que·ls vencutz leu vensa.

(Bé voldria que el rei Jaume cerqués de combatre amb els francesos, ja que venç, pren i trosseja els turcs, contra qui els francesos no tenen defensa; i qui ara venç els seus vencedors, sembla, si hi parem atenció, que ha de vèncer fàcilment els vençuts.)

13. Per a l'abast de la propaganda antiangevina, vegeu BARBERO (1983). Per als sirventesos que se'n fan ressò a la Corona d'Aragó, vegeu Martí de RIQUER (1973) i AURELL (1989); per als de Cerverí de Girona, CABRÉ (2005 i 2006).

14. PC 225,5, versos 15-21. Vegeu l'edició de RICKETTS (1964, p. 102-107).

D'entre tots aquests esments a Jaume I com a croat, tant si constitueixen elogis agredolços com encoratjaments a distància, cal destacar un poema de Guilhèm d'Autpol (o més aviat Daspol, si, com suggereix Paden, són dos trobadors diferents). El motiu que el fa remarcable és la formulació d'una lloança plena i directa (gairebé sorprenent, doncs, per la raresa) en comptes del mer desig que el rei Jaume prengui la creu:¹⁵

Rei d'Aragon, pair'e fil de prozeza,
castel de pres, fons de so per c'om val.

(Rei d'Aragó, pare i fill de noblesa, castell de mèrit, font d'allò que confereix vàlua.)

La fórmula és interessant per diversos motius. D'una banda, perquè evoca clarament el sistema de valors trobadorescos, de la cultura de la cortesia: començant pel *pretz*, la qualitat central, i també la *proeza* i el *valor*. Atesa la raresa d'aquesta mena d'elogis, aquest poema podria situar el seu autor en un ambient més proper al rei que el d'altres trobadors esmentats. En aquest sentit, podrien ser significatius també certs parentescos que es detecten entre la cançó de croada i el sirventès «En breu sazo aura·l jorn pretentori» de Cerverí de Girona (PC 434a,20), especialment perquè retrobarem la fórmula citada de manera quasi literal en alguns altres d'aquests elogis excepcionals a Jaume I, inclòs un de Cerverí.

Destaca també un altre cas de lloança evident, obligada pel gènere: els *planhs* a la seva mort. El de Mateu de Carcí, l'únic poema conservat d'aquest trobador (potser un altre *faiditz*), conté dos elements que, encara que siguin tòpics, són interessants. En primer lloc, perquè compara el dolor dels catalans amb el dels bretons quan van perdre Artur, en una de les dues úniques comparacions de Jaume I amb el mític rei bretó (de l'altra, al *Jaufre*, en parlarem més endavant).¹⁶ En segon lloc, quan expressa l'esperança d'obtenir també el mecenatge dels fills, Mateu ens recorda que els panegírics no necessàriament serveixen només per afalagar la persona lloada (que aquí és un difunt), sinó que poden tenir un estímul aliè al destinatari explícit.¹⁷

Pel que hem vist fins ara, podríem dir, en resum, que la majoria dels trobadors esmenten Jaume I de passada i sovint per expressar una actitud crítica, de recel o de retret. Aquesta situació s'ha explicat com un canvi de direcció política per part del rei Jaume, que va implicar també un canvi de, diguem-ne, política cultural. A conseqüència de la desfeta de Muret i de les pressions franceses i papals, sembla talment que Jaume hagués renunciat a la imatge de protector dels trobadors i a les connotacions que aquest mecenatge comportava, i que hagués adoptat una distància política i cultural deliberada amb Occitània. Per consegüent, el rei Jaume no va portar el mecenatge de la lírica cortesana més enllà

15. PC 206,4, versos 69-70. Vegeu-ne l'edició a PADEN *et al.* (1992-1993, p. 436-441). Martí de Riquer (1975, p. 1520) proposa de datar-lo el 1269, però no hi ha cap motiu perquè no pugui ser dels anys 1274-1275 com «En breu sazo aura·l jorn pretentori» PC 434a, 20 de Cerverí de Girona (vegeu la proposta de datació del sirventès de Cerverí de CABRÉ (2005), i també els elements per a una datació de PC 206,4 als anys setanta de PADEN *et al.*, 1992-1993, p. 420-421). Afegim, a més, que el poema barreja la lloança de Jaume I amb la censura dels poderosos que no compleixen el seu deure de croat (ben bé el mateix motiu que a «En breu»). Juntament amb un *planh* per Lluís IX de França (que caldria certament justificar des de l'entorn català), la peça és atribuïda a un Daspol al cançoner *f* (l'únic que transmet aquestes peces). Paden *et al.* (1992-1993) qüestionen la identificació amb Guilhèm d'Autpol, autor d'una *alba* (copiada a CRVZ) i una *pastorela* moral al cançoner *C*.

16. Una coincidència que ja havia estat assenyalada per Espadaler (2001).

17. Cal recordar, encara que pugui semblar obvi, que els *planhs* no necessàriament emanen ni estan primàriament adreçats a l'ambient immediat del difunt, sinó més aviat al dels successors. El de Mateu de Carcí és l'única obra conservada de l'autor, i ens ha arribat al cançoner *C* que conté altres materials de procedència catalana (vegeu RADAELLI, 2005, i LEÓN, 2006). La rúbrica l'anomena mestre i s'ha considerat que podia ser *faidit* (ho proposa, per exemple, BAZALGUES, 1999). Tot això podria indicar que es tracta d'un personatge vinculat a la cort catalana, i que només ocasionalment es va dedicar a la poesia.

de la presència de joglars a la seva cort, tot i que la pràctica social de la poesia entre la noblesa, que ja formava part de les activitats cortesanes ineludibles, no s'interromp durant el seu regnat. No mostra cap indici, però, d'una promoció activa de la creació lírica i de la cultura de la cortesia.

Voldria resseguir aquesta línia interpretativa, centrant-me en un factor que no sempre s'ha tingut prou en compte per explicar aquest panorama i el punt d'inflexió que es produeix a finals dels anys seixanta del segle XIII:¹⁸ és a dir, el paper del futur Pere el Gran com a factor en l'activitat cultural durant el regnat de Jaume I, o com a mínim durant els darrers deu anys, quan la cort catalana es torna a convertir en centre de referència trobadoresc, es renoven les visites i els esments dels trobadors a Jaume I i als seus fills Pere i Jaume i apareix la singular figura de Cerverí de Girona.

EL CANVI CULTURAL DELS ANYS SETANTA

Cerverí de Girona, que també va dedicar un *planh* a la mort del Conqueridor, és el trobador que esmenta més sovint Jaume I en termes absoluts i també qui en dóna un retrat més variat i interessant.¹⁹ De fet, la seva vastíssima obra, el corpus més extens de tota la tradició trobadoresca, constituiria l'única possible excepció al panorama general que dibuixen les relacions del rei Jaume amb els trobadors, ben diferent de la tònica dels regnats precedents. La referència insistent a la cort catalana en la seva poesia i la vinculació del trobador amb la casa reial, com a mínim durant els darrers deu anys del regnat del Conqueridor, han portat sovint a definir-lo com el trobador de Jaume I. Però per precisar quin és el sentit de la seva obra i l'entorn precís en què es compon només cal parar esment a una dada innegable: precisament perquè el seu corpus és tan extens, podem constatar de manera evident que Cerverí esmenta el rei Jaume en relativament poques ocasions (vora una dotzena), mentre que la presència de Pere el Gran és gairebé constant (uns cent poemes), com ho és també l'atenció de Cerverí als interessos del fill del Conqueridor durant els vint anys en què el documentem al seu costat. Com he analitzat en treballs anteriors, sembla que Cerverí devia iniciar la seva activitat poètica al servei dels Cardona —cosa que confirma l'arrelament del mecenatge entre la noblesa fins i tot quan la Corona no hi participa activament—, però, sense cap mena de dubte, el protector que va deixar una empremta més marcada en la seva obra conservada és Pere el Gran. Dit això, l'obra de Cerverí resulta molt interessant per analitzar la figura de Jaume I, perquè en projecta una imatge força consistent, diferent d'altres evocacions contemporànies. Caldrà veure, doncs, en quins moments i amb quin propòsit Cerverí es dirigeix al Conqueridor o evoca la seva figura.

A banda del *planh*, el nostre trobador li dedica els dos únics poemes lírics de caràcter predominantment devot que s'han conservat al seu corpus, com ho palesen les rúbriques «Lo vers de Deu» (PC 434a,77) i «Lo vers de la hostia» (PC 434a,15). Es tracta de dues exposicions gairebé catequètiques: en el primer cas, desgrana una mena de credo, abans que arribi el «jorns fers», i en el segon, caracteritza la consagració de l'hòstia com un senyal, entre d'altres que enumera, de l'omnipotència divina.²⁰ És

18. Per al paper de Pere el Gran com a agent cultural, vegeu CABRÉ (1999) i ASPERTI (1999), on ja s'apunta el 1268 com a moment de canvi. El tema es reprèn i es desenvolupa més extensament a CABRÉ (2010), amb èmfasi en el paper de Cerverí de Girona.

19. Per a l'edició, vegeu Martí de RIQUER (1947) i COROMINES (1985, 1989 i 1991). Per a l'estudi, CABRÉ (1999); M. CABRÉ, Cerverí de Girona <www.narpan.net> (en construcció, amb notícies de l'edició en curs que se segueix en les citacions) i CABRÉ (2010).

20. Hi ha dues altres peces de caire religiós, en metre narratiu, a l'obra de Cerverí, l'«Oracio de tot dia» (PC 434a,II) i el «Sermo» (PC 434a,IV), que es podrien situar en aquest mateix període, però que no contenen cap referència a Jaume I ni a Pere el Gran. En aquest sentit, vegeu les concomitancies que Espadaler (2002) detecta entre l'«Oracio» i el *Jaufre*, del qual parlarem

significatiu, doncs, que Cerverí s'aparti de les línies temàtiques habituals del seu corpus per reflectir una pietat que s'adiu amb les notícies que tenim de Jaume I, especialment les que proporciona ell mateix de manera inequívoca al llarg del *Llibre dels feits*.

Una tercera al·lusió a la devoció cristiana del Conqueridor ens pot guiar a l'hora d'entendre el paper que juga Jaume I a l'obra de Cerverí. A la «Canço de santa Maria» (PC 434a,54), dedicada al rei Alfons de Castella, el trobador fonamenta una gran part de la lloança al castellà en la devoció mariana que demostren les seves *cantigas*. En aquest context, el rei català («lo bon rey cuy es Pina», és a dir, Pina de Ebro, com assenyala Riquer) és invocat en qualitat de devot de la Mare de Déu per testimoniar els beneficis que aquesta dama atorga als seus servidors. El sentit del poema, però, és polític, perquè l'homenatge al rei Alfons X se situa durant el viatge de l'infant Pere a Toledo per pactar amb el seu cunyat contra Carles d'Anjou. Com a protector de Cerverí, és l'infant Pere qui rep els més grans elogis a la segona *tornada*:

Del nostr'enfan Devon tuit far lausor
li rey, car tuit son honrat per s'onor
e Deus don li vida long'e fi fina (versos 39-41).

(Del nostre infant han de fer lloances tots els reis, perquè tots resulten honorats pel seu honor, i que Déu li doni llarga vida i una bona fi.)

Aquest poema ens serveix, doncs, com a primer exemple d'un dels trets que caracteritzaran l'obra de Cerverí: la formulació de crítiques, de lloances i d'exposicions teòriques sobre tota mena de temes, i l'esment de personatges molt diversos, llunyans o propers, sempre des del punt de vista dels interessos de Pere el Gran, encara que no sempre se'l mencioni com aquí.

La resta d'esments del Conqueridor a l'obra de Cerverí presenten un caire força diferent. Un caire que potser ja anuncia «Lo vers de la hostia»: tot i que el tema és exclusivament doctrinal, l'endreaça al rei Jaume el defineix com el «cortes rey», en comptes de triar qualsevol altre epítet més adient a la pietat i devoció que l'haurien de definir com a destinatari d'aquest poema. La cortesia com a qualitat central del rei Jaume torna a ser destacada al «Maldit bendit» (PC 434a,I), on Cerverí presenta el rei en una llum que sembla aliena a la imatge que Jaume havia triat de difondre. El descriu com a savi i jutge just, però sobretot com a enamorat cortès. L'obertura de la lloança n'emfasitza el caràcter dinàstic (amb una fórmula que recorda la de Daspol o Guilhèm d'Autpol, citada més amunt), una dinastia de protectors de la cortesia:

Lo bon rey d'Arago
payre de prets, fill de do (versos 525-526).

(Al bon rei d'Aragó, pare de mèrit i fill de liberalitat.)

Fixem-nos que l'elogi relaciona el rei Jaume amb un pare, al qual sovint judica força severament —o ignora— al *Llibre dels feits*, i amb el fill que protegeix Cerverí, tots tres (pare, fill i nét) associats amb qualitats que constitueixen els fonaments de la cortesia. El trobador li demana que corregeixi

més endavant. «Lo vers de la hostia» està adreçat al rei Jaume i a l'infant Pere. En canvi, no és del tot descartable que «Lo vers de Deu», on Cerverí acaba demanant a la Mare de Déu que protegeixi el rei Jaume contra l'«enemic fals», pogués estar adreçat al rei Jaume II de Mallorca, com l'«Alba» (PC 434a, 8). Vegeu CABRÉ (2010, p. 297), però, per a una interpretació d'aquest darrer poema dins del grup de peces adreçat a Jaume de Mallorca.

qualsevol error en el seu cèlebre debat sobre la condició femenina, col·locant-lo en posició de jutge. Dins de la requesta de correcció, hi insereix una lloança del Conqueridor com a millor rei del món, superior als reis de les tres religions en seny, cortesia i cavalleria:

Vull per merçe preyar
 —car sabri' esmendar
 tots los comptes e ls reys,
 de totes les tres leys,
 de seny, de cortesia
 e de cavalleria,
 de tots fayts benestans
 c'aver deu rey presans—
 que si en est scrit
 aja null mot mal dit
 qu'el esmendar mi deny (versos 527-537).

(Vull per mercè pregar-li —perquè ell sabia corregir tots els comtes i reis, de totes les tres religions, en seny, en cortesia i en cavalleria i en tots els fets adients que han de pertànyer a un rei amb mèrit— que si en aquest escrit he dit algun mot erroni que ell es digni a esmenar-me'l.)

I després procedeix a enumerar les seves possessions, amb un elaborat joc de paraules sobre València. És segurament una rèplica a crítiques de la mena de la de Bernart de Rovenac que hem vist abans. Diu Cerverí que si València té vàlua, com indica inequívocament l'etimologia del seu nom, vol dir que Jaume també en posseïx (*valens* en la terminologia trobadoresca, referint-se a la vàlua cortesa més que al valor militar), perquè altrament no hauria esdevingut senyor de València:

En Jacme, senyer meus,
 per la gracia que Deus
 li det, rey d'Arago,
 per dret e per rayso,
 de Mallorca atretal,
 e del regne leyal
 qu'es Valencia dits
 —quar es ben vers mos dits,
 que, si valens no fos
 no'n fora poderos:
 car Valencia val,
 e per nom natural
 vol senyor, totavia,
 c'adreyts e valens sia (versos 543-556).

(En Jaume, el meu senyor, rei d'Aragó per gràcia que Déu li donà i per dret i justícia, i també de Mallorca i del regne lleial que s'anomena València —i és ben veritat el que dic, que si no tingués vàlua, no la posseïria: perquè València val i segons el seu nom natural requereix sempre un senyor que sigui recte i de vàlua.)

I encara continua l'elogi. Es tracta en definitiva d'un panegíric complet, formal, absent en l'obra d'altres trobadors i que curiosament Pere el Gran no rep mai de Cerverí: la seva obra en defensa els interessos, però Pere acostuma a quedar a l'ombra. Al «Maldit bedit», Cerverí presenta el rei Jaume,

en síntesi, com a protector de la cortesia i amant de la lírica cortesa, una imatge que hauríem de considerar, si més no, amb una certa reserva.²¹

La clau d'aquesta anomalia es troba en la relació de l'obra de Cerverí amb l'infant Pere, com he avançat més amunt. Una lectura del corpus de Cerverí de Girona atenta al context històric immediat revela fins a quin punt aquesta relació n'és la força motriu. L'obra de Cerverí, caracteritzada per un enginy i una capacitat d'innovació que s'apliquen a l'experimentació formal i a la importació de gèneres i motius de moda, té com a objectiu ben evident la identificació de Pere el Gran amb els valors cortesos, presentant-lo com a príncep modèlic, de tall gibel·lí, i reclamant també l'herència del seu besavi Alfons. Aquesta és una constant de les seves peces amoroses i de ball adreçades a l'infant Pere (és a dir, de finals dels anys seixanta fins a la mort del Conqueridor el 1276), on invariablement la cort catalana, i sobretot l'infant, queden retratats com a model de cortesia i d'apreciació de la poesia trobadoresca, que la difon i la fa créixer.

Altres poemes, però, notablement els sirventesos i també algunes peces narratives, tenen com a intenció més immediata la justificació d'algunes actuacions polèmiques de l'infant, especialment durant la baralla amb el seu germà bord Ferran Sanxis de Castre, que va acabar enfrontant l'infant amb el rei i provocant una ruptura entre Jaume I i el seu hereu. Aquests poemes denigren en termes molt durs els enemics de l'infant, que en aquesta època es podien concretar fàcilment: en primer lloc, Carles d'Anjou, comte de Provença i rei de Sicília (és a dir, dos territoris sobre els quals Pere el Gran tenia drets dinàstics, en el segon cas pel matrimoni amb Constança de Sicília); i, en segon lloc, la noblesa rebel (la rebel·lió de la qual va acabar encapçalant Ferran Sanxis).²² En canvi, el rei Jaume, que és esmentat més sovint en aquest grup de poemes que a la resta de l'obra de Cerverí, rep lloances i afalacs i sembla un dels destinataris primers d'algunes peces, en què Cerverí mira de convèncer-lo amb diferents estratègies.

Així, doncs, en aquesta obra d'intenció política, darrere el to obertament afalagador i servicial amb què Cerverí s'adreça al rei o l'esmenta, amaga una defensa de la posició de l'infant en els enfrontaments entre pare i fill. La veu del trobador en aquests casos no és la del polemista sinó que, per captar la benevolència del públic, és a dir del rei, de vegades s'empara en un desplegament doctrinal que l'investeix de l'autoritat del moralista i d'altres es camufla darrere la figura del joglar. El sirventès «Hom no pot far sirventes mas sirven» (PC 434a,28) és aparentment una reflexió moral, que comença amb una lliçó sobre l'única manera de fer sirventesos i amb l'autoproclamació de Cerverí com a servidor del rei d'Aragó. En la cadena de servei que exposa, però, resulta que el rei també és un servidor (de Déu) i, per tant, susceptible de rebre consell de l'expert Cerverí. Com he analitzat en altres treballs, al rerefons d'aquest poema hi ha diverses qüestions candents de la política del moment: sobretot, l'aliança entre Pere i la noblesa, que aquest va voler fer efectiva per reclamar la senyoria de Tolosa de Llenguadoc a la mort d'Alfons de Poitiers (i les conseqüències que se segueixen de la prohibició del seu pare) i la ruptura de l'infant amb el seu pare a conseqüència del violent enfrontament

21. Probablement ha estat el «Maldit bendit» que ha impulsat la identificació del rei enamorat a «Lo vers del vassayll leyal» (PC 434a,72) amb Jaume I, però no hi ha cap motiu concret per considerar que no és Pere el Gran. Jaume I també apareix esmentat a la «Canço» (PC 434a,60) com a personatge, quan el trobador evoca una escena en què el rei l'interromp mentre compon poesia, i al «Testament» (PC 434a,V), en què el Conqueridor és esmentat només com «lo bon rey d'Arago», un dels marmessors del testament satíric. Finalment, a «Si fos tan ricx», Cerverí evoca amb nostàlgia els temps del rei Jaume, concretant d'aquesta manera el tòpic de la *laudatio temporis acti* en els temps immediatament anteriors, tal com ell mateix els ha descrit.

22. Vegeu SOLDEVILA (1958b i 1995). No detallo aquí uns fets històrics ben coneguts, però n'ofereixo un panorama més detallat a CABRÉ (2010), on s'aplica aquest rerefons històric a la interpretació de l'obra de Cerverí.

amb Ferran Sanxis de Castre, que va provocar que Jaume I retirés a l'infant la procuració de Catalunya.²³ Cerverí s'arropa el paper de mediador entre pare i fill, autor d'un doble acte de servei, emparat en un discurs moral que desqualifica aquells que fan sirventesos contraris als seus (hi podríem comptar Bernart de Rovenac) i que fonamenta l'admonició al rei perquè abandoni el mal consell que l'ha conduït a afavorir Ferran Sanxis per sobre de l'infant Pere. Com que l'objectiu del poema és fer veure al rei que s'ha equivocat, a la *tornada* Cerverí demana disculpes diplomàticament al rei pel sirventès, tot i mantenint que val el doble que d'altres.

Al poema que acabem de comentar, Jaume I no té gaire més paper que ser el destinatari de l'exposició teòrica i de l'aplicació pràctica implícita. S'hi toca l'activitat trobadoresca com a servei, però el rei només n'és el recipient passiu (i no sabem si ben disposat). El sirventès «Trop m'enug de cortz anar» (PC 434a,74) es podria considerar l'altra cara de la moneda, és a dir, una elaboració contemporània dels mateixos referents i objectius, però en un to i amb uns recursos ben diferents, que porten a una altra imatge del rei com a destinatari del poema. La primera diferència és el personatge que encarna Cerverí: ha passat de l'expert en teoria del servei a joglar. Com a tal descriu en termes generals una situació de declivi moral de la cort que es pot llegir segons els mateixos paràmetres i referents del poema anterior. Aquí és la integritat moral de Cerverí que queda compromesa, tant o més que la de la cort (i per extensió l'univers cortès). Com a encarnació d'aquest desgavell moral, que comporta el perill de desaparició dels valors de la cortesia, Cerverí posa les seves esperances en el rei Jaume: si el rei l'acull, l'ordre es restablirà i Cerverí podrà fer cançons refinades en lloança de la dama del rei. Tornem a tenir, doncs, un Jaume I representat com a enamorat cortès, que en cap moment no es posa en dubte que valora la lírica dels trobadors i els valors que representa:

Reys qui viu sens par
de pretz no crey que ja-m dia
de no de manjar,
qu'eu say que mal l'estaria (versos 41-44).

(Un rei que viu segons un mèrit sense parió no crec que em negui el menjar, que jo sé que mal li estaria.)

Poc temps després, «La faula del rosinyol» (PC 434a,III) recupera les dues estratègies dins un marc narratiu creat per celebrar i glossar la reconciliació entre Jaume I i l'infant Pere, el desembre del 1273. El poema se situa a Santa Seclina, que el trobador agraeix com a donació reial i on s'acaba esdevenint la solució simbòlica del conflicte, després d'una escena en què Cerverí interpreta el joglar redimit, gràcies al rei, com havia desitjat i gairebé profetitzat a «Trop m'enug de cortz anar». Tot seguit, Cerverí recupera el to d'autoritat i ofereix una sèrie de reflexions que subratllen la innocència de pare i fill en la ruptura (els responsables han estat els mals consellers) i també l'imperatiu moral i polític que des d'ara el rei i el seu fill siguin un, en fets i en voluntat.²⁴

L'anàlisi d'aquests casos suggereix que la insòlita imatge de Jaume al «Maldit bendit» correspon en gran part a la imatge de la cort catalana que interessa al seu fill, més que no pas al mateix rei. Ho

23. Per a la identificació de la primera qüestió política, vegeu BELTRAN (1993), i per a un comentari de tot el rerefons del poema, CABRÉ (2006).

24. També la pastorella «Entre Caldes e Penedes» (PC 434,7b) s'obre amb una referència a aquesta donació reial. És l'infant Pere, però, qui serà nomenat jutge, juntament amb la vescomtessa de Cardona, de la disputa entre Cerverí i la pastora. Sobre els esments de Cerverí a la joglaria i a la seva pròpia condició de joglar, vegeu CABRÉ (2010).

corroborava encara, des d'un altre punt de vista, el sirventès «En breu sazo aura-l jorn pretentori», també situat en aquesta època, però ja posterior a la reconciliació. Com he proposat recentment, basant-me en gran part en la lectura en paral·lel amb el *Llibre dels feits*, aquest poema de Cerverí no és una crida a la croada de Jaume I del 1269, sinó un atac als enemics de Pere el Gran (és a dir, com dèiem, la noblesa rebel, el seu germà bord Ferran Sanxis de Castre i Carles d'Anjou) que aprofita la imatge com a cabdill croat del seu pare, revitalitzada entorn del Concili de Lió, per denigrar-los. La comparació amb el fervor croat de Jaume I serveix, per contrast, per avergonyir els enemics de l'infant, tot mostrant els seus vils, mercenaris, afers, que els aparten de la seva autèntica missió, que hauria de ser la conquesta de Terra Santa.²⁵ L'elogi del Conqueridor no és, doncs, en primera instància, una finalitat, sinó un mitjà, un recurs retòric.²⁶ Tal com a la «Canço de santa Maria» Cerverí aprofita la coneguda devoció mariana de Jaume I, aquí treu partit del seu prestigi com a croat.

En aquesta mateixa època, és a dir, des de finals dels anys seixanta fins a la mort del Conqueridor, altres trobadors més aviat relacionats amb Pere el Gran que amb el rei Jaume apareixen documentats en els seus llibres de comptes. Quan se'n conserva obra d'aquest període, com és el cas de Paulet de Marselha i Folquet de Lunèl, el to i els estímuls són molt semblants als de Cerverí. Per exemple, Paulet i Folquet se sumen a les crítiques del català amb sengles sirventesos a propòsit de l'empresonament d'Enric de Castella a mans de Carles d'Anjou (un dels escàndols polítics de l'època).²⁷ És també en aquesta època, cap al 1270, que Guiraut Riquier fa el famós elogi d'una Catalunya cortesa on s'imagina «entre-ls catalas valens e las donas avinens».²⁸ Sembla un elogi fet de lluny, però demostra que la cort catalana havia pres, o recuperat, una posició de centre de referència trobadoresca.

Una altra obra produïda a la cort catalana durant aquest mateix període, potser sota els auspicis de l'infant Pere, pot acabar d'illuminar com la imatge del Conqueridor es projecta i s'utilitza en aquest ambient. Em refereixo al *Jaufre*, una de les úniques novel·les en vers de tema artúric que es conserven en occità. Com apuntava més amunt, la narrativa en vers és un altre gènere d'arrel profundament trobadoresca (per bé que passat per la literatura d'oïl), que té el precedent a la Corona d'Aragó de Ramon Vidal, continuat per Cerverí i de llarga tradició en la literatura catalana posterior. És, doncs, una obra que completa el panorama que hem esbossat perquè s'integra plenament en el context de la cultura trobadoresca.

25. Vegeu l'anàlisi dels dos primers sirventesos a CABRÉ (2006) i, per al sirventès «En breu sazo aura-l jorn pretentori», CABRÉ (2005). Trobareu un estudi de conjunt a CABRÉ (2010).

26. Caldria afegir, a aquests esments del Conqueridor, els silencis eloqüents en l'obra de Cerverí, és a dir, els casos en què enumera els deures que els reis incompleixen, per exemple alliberar Enric de Castella de la presó angevina al sirventès «Pus li rey laxon la ley» (PC 434a,52), i hem d'interpretar implícitament que el rei d'Aragó també s'inclou entre els negligents o malaconsellats. En aquest poema és encara més clar que en altres, perquè Cerverí explicita que l'infant Pere (dibuixat amb tintes properes al màrtir) sí que està disposat a complir amb aquesta obligació moral, tot i la falta de recursos econòmics. De manera semblant, al sirventès «Voletz aver be lau entre-ls valens» (PC 434a,81), la reflexió moral sobre la màxima virtut (*conexença*) es formula en forma d'ensenyament als reis i acaba desembocant en una crítica a Castella en declivi, al fet que ningú qüestionari el poder de França, que els reis no compleixin el seu deure, que els poderosos no respectin els seus homes i que Terra Santa continuï en mans dels infidels. Darrere d'aquestes generalitzacions formulades en to d'autoritat, s'hi amaguen retrats encara més concrets, dirigits als «tres reys», un dels quals ha de ser Jaume I. Cerverí fa veure que no els formula per por que li retirin la renda, però no mostra cap reticència a l'hora de desitjar que «Del nobl'enfan volgra totz le mons fos» (vers 45).

27. Vegeu Isabel de RIQUER (1996a) i TAVANI (2004). Vegeu també CABRÉ (2006), per a una interpretació de conjunt dels sirventesos de Cerverí.

28. PC 248,65, editat a PFAFF (1853, p. 80). Els versos reproduïts són un refrany, repetit al final de cada estrofa, que va replant la imatge d'aquesta «Cataluenha la gaya», «Cataluenha la bona», on es preuen els valors cortesos.

Molts dels trets que s'han destacat en caracteritzar el *Jaufre* són propis del context que acabem de descriure, dels darrers anys del regnat del Conqueridor i concretament del punt de vista de la literatura favorable a l'infant Pere.²⁹ Per exemple, la *laudatio temporis acti*, ben present a la literatura antiangevina de l'època, es tradueix en una queixa per la presència de prínceps capets a Provença i Tolosa i després a Sicília, mentre que el lament per la cortesia perduda és equivalent a l'antifrancesisme dels textos que expressen la queixa en termes obertament polítics. Són actituds que, a la cort catalana, s'adiuen perfectament amb la datació i el context de la primera meitat dels anys setanta, que corresponen a grans trets a l'actitud que es desprèn de l'obra de Cerverí.³⁰

Vegem quina és la imatge del rei d'Aragó i de la cort catalana que evoca l'autor del *Jaufre*. L'exordi situa la narració, és a dir, la representació, en boca del narrador del relat artúric, a la cort del rei d'Aragó. És aquí on el narrador s'exclama i es lamenta per la cortesia perduda i pel declivi actual de la societat i també on diu que ha tingut notícies del món artúric, de l'heroi bretó i de la seva cort ideal, emblema de la cortesia. El resultat d'aquesta construcció retòrica és que la cort catalana es converteix en garantia de la veracitat de la història i autoritat en matèria artúrica.³¹

E ditz cel que las a rimadas,
 Que anc lo rei Artus non vi,
 Mas contar tot plan o auzi
 En la cort del plus honrat rei,
 Que anc fos de neguna lei.
 Cho fon lo bon rei d'Aragon
 [...] (versos 56-61).

(I diu aquell que les ha rimades que mai no havia vist el rei Artur, però que ho va sentir explicar tot senzillament a la cort del rei més honrat que mai no hi ha hagut en cap religió. I aquest fou el rei d'Aragó [...].)

L'escenari de la representació és també l'ambient que fa possible el relat i que en conseqüència fa perdurar l'ideal del món cortès. Ens ho diu explícitament l'anònim autor a mig relat, quan expressa la seva incapacitat per continuar-lo, atès el declivi evidentíssim de les virtuts cortesès i la tristot que això li provoca:

29. Podem resseguir-los a partir sobretot dels treballs més recents (LEE, 2000 i 2005; ESPADALER, 1997, 1999-2000 i 2002), tot interpretant-los segons les claus que proporciona l'obra de Cerverí i el context historicocultural que dibuixa. En els seus treballs, Espadaler ja ha apuntat els parables del *Jaufre* amb Cerverí per argumentar l'ambient i la datació que proposa, que de fet es reforça amb una lectura en el context precís que aquí suggerim. Les concomitancies que assenyala són principalment la coincidència del *Jaufre* amb les oracions finals dels poemes narratius de Cerverí i amb l'inici de l'elogi del rei d'Aragó al «Maldit bendit». Charmaine Lee analitza Jaufré com un heroi meridional, i el veu com una resposta satírica als herois artúrics, és a dir, del nord, que situa als moments immediatament posteriors a la croada contra els albigesos, en un ambient de resistència política i ideològica, aclaparat, però, per un sentiment de derrota davant les tropes i la cultura del nord. Hi veu, doncs, un lament per la civilització trobadoresca agonitzant i pels valors que la fonamenten; un lament, en definitiva, per una civilització perduda. Els elements que proposa per fonamentar aquesta hipòtesi, però, són tant o més vàlids per situar-la en un ambient proper a l'obra de Cerverí (tant la presència de motius sicilians com l'antifrancesisme). En un article en preparació, ho argumento amb més deteniment.

30. Creiem, doncs, que la datació que proposen els treballs d'Espadaler citats a la nota anterior s'adiu perfectament a les dades que aporta l'obra de Cerverí.

31. Segueixo l'edició de LEE (2005).

Per que n'ai mon cor tan irat
 Car non a un ses cobeitat
 C'a penas puesc un mot trobar,
 Far avinir ni ajostar.
 E fora m'en laissetz de tot,
 Que ja mais non sonerai mot
 De Jaufre ni de sa prison,
 Mas, per lo bon rei d'Aragon,
 Cui am e voill d'aitant servir,
 Lo farai de prison issir;
 Car be-l devetz tuit li meillor
 Onrar, pueis Dieus li fai honor,
 Ez obezir e car tener,
 Qu'en sa cort non s'ausa vezer
 Avols vilans ne fols parliers (versos 2619-2633).

(Per això tinc el cor tan trist, per la manca de senyors sense cobejança, que a penes puc compondre un mot ni articular o estructurar el discurs. I ho hauria deixat córrer tot, que mai més no hauria dit ni una paraula de Jaufré ni del seu empresonament, però, pel bon rei d'Aragó, al qual amo i vull servir tant, el faré sortir de la presó; perquè tots l'heu d'honorar com el millor, ja que Déu li fa honor, i obeir-lo i preuar-lo, que a la seva cort no es gosa deixar veure cap malvat vilà ni cap ximple xerraire.)

I segueix amb un nou elogi del rei d'Aragó, abans de reprendre el relat de les aventures de Jaufré, que només continua per *amor* del rei:

Ez es humils e placentiers
 Et a ses amicx amoros
 Ez als enemix orgoillos,
 Si que totz los fa tremolar;
 Qu'enaissi-s fai a totz doptar,
 Que ll'avol l'amon per paor,
 E-l pros per natural amor.
 E ieu per s'amor tornerai
 A Jaufre e-l deslliurarai
 De la prison on es entratz (versos 2634-2643).

(I és humil i plaent i amable amb els seus amics i orgullós amb els enemics, que els fa tremolar a tots; que així es fa témer de tots, els vils l'amen per por i els virtuosos per amor natural. I jo, pel seu amor, retornaré a Jaufré i el deslliuraré de la presó on ha entrat.)

Sembla evident, doncs, que, malgrat el to de lament, la cortesia no està en absolut perduda, sinó que ha trobat una cort on podrà perviure, que és la d'Aragó. Així el lament es converteix en una lloança, que pot fàcilment contenir també una reivindicació política si llegim el fragment en sintonia amb l'obra de Cerverí. El lament és retòric per tal de fer evident el mal que han causat a la cortesia uns malvats, que si seguim la clau de lectura cerveriniana poden ser els angevins, la noblesa rebel o una combinació de tots dos. L'afirmació que la cortesia corre un greu perill de desaparèixer i la implicació funesta que la seva desaparició tindria (per començar, sobre el futur immediat del relat) subratllen el paper de salvador del rei aragonès, alhora que reivindiquen aquesta herència cortesa com a pròpia a la Corona d'Aragó. La lloança del rei està imbricada en la narració i precisament la fa possible, ja que,

sense la presència del rei d'Aragó, el relat hauria quedat inacabat. No és, doncs, un element marginal, com el desig des d'una *tornada* que el llunyà rei d'Aragó prengui una posició antifrancesa, tal com formulen alguns trobadors contemporanis. L'hem de comptar, doncs, entre les escasses lloances de Jaume I en la literatura trobadoresca.

L'autor ens diu, com citàvem abans, que no és testimoni de primera mà del món artúric, però que la cort del rei d'Aragó garanteix la veracitat del relat i dels valors que s'hi expressen i s'hi defensen, en difon i conserva el record i en fa possible la pervivència. Tot això és possible gràcies al rei d'Aragó, és a dir, Jaume I, a qui l'anònim fa objecte de dos elogis: acabem d'esmentar-ne un; afegim-hi que l'exordi ja el descrivia com el millor rei del món:

Cho fon lo bon rei d'Aragon,
 Paire de pretz e filltz de don
 E seiner de bonaventura,
 Umils e de leial natura,
 Qu'el ama Deu e tem e cre
 E manten lealtat e fe,
 Patz e justicia; per que Deus
 L'ama; car si ten ab los sieus,
 Qu'el es sos noveltz cavaliers
 E de sos enemics guerriers.
 Anc Deus non trobet en el faila,
 Aintz fon la primeira batailla
 Per el facha, e a vencutz
 Cels per que Deus es mes cresutz;
 Per que Deus l'a d'aitant honrat,
 Que sobre totz l'a essauzat
 De pretz e de natural sen,
 De gaillart cor e d'ardimen
 Anc en tan jove coronat
 Non ac tan bona poestat;
 Qu'el dona grantz dons voluntiers
 A joglars e a chavaliers;
 Per que venon en sa cort tut
 Acels que per pros son tengut (versos 61-83).

(I aquest fou el bon rei d'Aragó, pare de mèrit, fill de liberalitat i senyor de bonaventura, humil i de natura lleial, que estima i tem Déu i creu en Ell, i manté la lleialtat i la fe, la pau i la justícia; per això Déu l'estima, perquè es comporta correctament amb els seus i és el seu nou cavaller i guerrer amb els seus enemics. Déu no hi ha trobat mai cap falta, sinó que en la primera batalla que va emprendre va vèncer aquells que no creuen en Déu; per la qual cosa Déu l'ha honrat tant, que l'ha enaltit per sobre de tots, en mèrit i seny natural, i valentia de cor i ardiment, que mai algú coronat tan jove no ha estat tan bon governant; que ell dóna grans donatius de bon grat a joglars i cavallers; per la qual cosa vénen a la seva cort els que són tinguts per millors.)

El perfil del rei Jaume que dibuixen el «Maldit bendit» i el *Jaufre* és, doncs, força semblant: un rei cortès, ple de *prets*, *natural sen*, *gaillart cor* i *ardimen*. L'anònim afegeix l'acolliment que el rei atorga a joglars i cavallers, juntament amb el caràcter de referent que la seva cort té per als nobles de cor, els *pros*. Jaume I i la seva cort es presenten com l'encarnació actual de la cort cortesa ideal, com ho va ser

en temps passats la del rei Artur. Però l'element més destacable és, evidentment, la coincidència textual entre el «Maldit bendit» i el *Jaufre* (i la gairebé coincidència amb el poema de Daspol o Guilhèm d'Autpol) a l'hora de qualificar Jaume I de pare de mèrit i fill de generositat. La fórmula elogia el rei, vinculant-lo a una dinastia de defensors de la cortesia, però també el seu fill, probablement present a la representació, cosa que abona, discretament, la hipòtesi d'una possible vinculació del *Jaufre* amb l'entorn de l'infant. L'esment a Jaume I en aquests termes és significatiu, sobretot per la reiteració, com ho és també la longitud de l'elogi per la seva raresa entre les obres trobadoresques. I sobretot és destacable, atesa la raresa en boca de trobadors i del mateix rei, aquesta nova insistència a formular un elogi dinàstic de Jaume I alhora que se'l retrata com a protector de la cortesia.

De Jaume I, en tenim una imatge triada i controlada pel rei mateix, al *Llibre dels feits*, i una imatge a la lírica trobadoresca que en molts casos és crítica i l'acusa de falsedat i abúlia, i en d'altres casos en recull el seu paper de croat. A aquestes imatges del rei, cal afegir-n'hi una de positiva i més propeera, que emergeix de la cort catalana, però que depèn més dels interessos del seu fill que dels del rei mateix. A diferència del seu pare, Pere el Gran demostra una voluntat de recuperar la identificació de la lírica trobadoresca i la cultura cortesa amb la seva persona i amb la seva dinastia i els indicis d'aquesta política cultural es remunten a mitjan anys setanta, quan encara era infant. És així que del seu entorn van sorgir alguns retrats d'un Jaume conqueridor i devot, però també defensor de l'amor i de la cortesia, amb les connotacions polítiques que acompanyaven aquesta imatge.

BIBLIOGRAFIA

- ALVAR, Carlos (2003). «Reyes trovadores». A: *Scène, évolution, sort de la langue et de la littérature d'oc. Actes du Septième Congrès International de l'Association Internationale d'Études Occitanes (Reggio Calabria-Messina, 2002)*. Vol. I. Ed. a cura de Rossana Castano, Saverio Guida i Fortunata Latella. Roma: Viella, p. 15-24.
- ANGLÈS, Higiní (1935). *La música a Catalunya fins al segle XIII*. Barcelona: IEC; Biblioteca de Catalunya.
- ASPERTI, Stefano (1999). «I trovatori e la corona d'Aragona». *Mot so raso*, vol. 1, p. 12-31. Versió revisada a la Biblioteca del Repertorio Informatizzato dell'Antica Letteratura Catalana Medievale (<<http://www.riale.unina.it>>).
- AURELL, Martí (1981). «Les troubadours et le pouvoir royal: l'exemple d'Alphonse Ier (1162-1196)». *Revue des Langues Romanes*, vol. 85, p. 53-67.
- (1989). *La vielle et l'épée: troubadours et politique en Provence au XIIIe siècle*. París: Aubier.
- BARBERO, Alessandro (1983). *Il mito angioino nella cultura italiana e provenzale fra Duecento e Trecento*. Torí: Deputazione Subalpina di Storia Patria.
- BAZALGUES, Gaston (1999). «Matieu de Caersi et le royaume d'Aragon». A: *Colloque Uc de Saint-Circ et son temps (Thégra, 1998)*. Tegrà: Animation, p. 85-100.
- BELTRAN, Vicenç (1993). «L'infant Pere, Cerverí de Girona i Pero Mafaldo». *Studi mediolatini e volgare*, vol. 57, p. 39-57.
- BOSDORFF, Günther (1908). «Bernard von Rouvenac, ein provenzalischer Troubadour des 13. Jahrhunderts». *Romanische Forschunge*, núm. 22, p. 761-827.
- CABRÉ, Miriam (1999). *Cerverí de Girona and his Poetic Traditions*. Londres: Tamesis.
- (2005). «En breu sazo aura-l jorn pretentori (BdT 434a,20): Jaume I i Cerverí interpreten els fets de 1274». A: *Actes del X Congrés Internacional de l'AHLM (Alacant, 2003)*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 453-468.
- (2006). «Per a una cronologia dels sirventesos de Cerverí de Girona». A: *Els trobadors a la Península Ibèrica*. Ed. a cura de Vicenç Beltran, Meritxell Simó i Elena Roig. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 135-150.
- (2008). «Mécènes et troubadours dans la Couronne d'Aragon». *Europe*, vol. 950-951 (juny-juliol), p. 126-136.
- (2010). *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*. Barcelona: Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona; Universitat de les Illes Balears.

- CABRÉ, Miriam (en premsa). «Sobre la presencia del trovador Guilhem de Montanhagol en la corte catalano-aragonesa». *Revista de Literatura Medieval*.
- CINGOLANI, Stefano M. (1992-1993). «The *sirventes-ensenhamen* of Guerau de Cabrera: A proposal for a new interpretation». *Journal of Hispanic Research*, vol. 1 p. 191-201.
- CLUZEL, Irenée (1957-1958). «Princes et troubadours de la maison royale de Barcelone-Aragon». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 27, p. 321-373.
- COROMINES, Joan [ed.] (1985). *Cerverí de Girona. Narrativa*. Barcelona: Curial.
- (1988). *Cerverí de Girona. Lírica*. Barcelona: Curial. 2 v.
- (1991). *Guillem de Cervera. Verses proverbials*. Barcelona: Curial.
- ESPADALER, Anton Maria (1997). «El rei d'Aragó i la data del *Jaufre*». *Cultura neolatina*, vol. 57, p. 199-207.
- (1999-2000). «El final del *Jaufre* i, novament, Cerverí de Girona». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 47, p. 321-334.
- (2001). «La Catalogna dei re». A: *Lo spazio letterario del Medioevo, II. Il Medioevo volgare, 1. La produzione del testo*. Vol. II. Roma: Salerno, p. 873-933.
- (2002). «Sobre la densitat cultural del *Jaufre*». A: *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*. Ed. a cura de Lola Badia, Miriam Cabré i Sadurní Martí. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 335-353.
- FIELD, Hugh [ed.] (1991). *Ramon Vidal. Obra poètica*. Barcelona: Curial. 2 v.
- GUIDA, Saverio (2006). «Pietro il Cattolico ed i trovatori». A: *Els trobadors a la Península Ibèrica*. Ed. a cura de Vicenç Beltran, Meritxell Simó i Elena Roig. Barcelona: PAM, p. 223-240.
- LEE, Charmaine (2000). «L'elogio del re d'Aragona nel *Jaufre*». A: *Actas del VIII Congreso Internacional de la AHLM (Santander, 22-26 de setiembre de 1999)*. Santander: Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria; AHLM, p. 1051-1060.
- [ed.] (2005). *Jaufre*. Roma: Carocci. Edició electrònica (2000) a <<http://www.riale.unina.it>>
- LEÓN, Magdalena (2006). «Los trovadores catalanes de C (París, Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 856)». A: *Els trobadors a la Península Ibèrica*. Ed. a cura de Vicenç Beltran, Meritxell Simó i Elena Roig. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 241-270.
- LÓPEZ ELUM, Pedro (1972). «Contribución al estudio de los juglares en la época de Jaime I». *Ligarzas*, núm. 4, p. 245-258.
- MENÉNDEZ PIDAL, Manuel (1957). *Poesía juglaresca y orígenes de las literaturas románicas*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1861). *De los trovadores en España, Obras de Manuel Milá y Fontanals*. Vol. II. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. [Reimprès el 1966]
- MIRET I SANS, Joaquim (1908). «Viatges de l'infant en Pere, fill de Jaume I». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 18, p. 171-185 i 203-213.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís (1909). «Jaume I y los trovadores provensals». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Barcelona: Altés, p. 389-407.
- (1928). «Els trobadors catalans». *Revista de Catalunya*, núm. 8, p. 115-137.
- PADEN, William D. [et al.] (1992-1993). «The Poems of the Troubadours Guilhem d'Autpolh and "Daspol"». *Romance Philology*, núm. 42.4, 407-452.
- PARDUCCI, Amos (1920). «Bonifazio di Castellana». *Romania*, núm. 46, p. 478-511.
- PFÄFF, S. L. H. (1853). «Guiraut Riquier». A: MAHN, C. A. F. *Die Werke der Troubadours in provenzalischer Sprache*. Vol. IV. Berlín: Duemmler's Verlagsbuchhandlung.
- PILLET, Alfred; CARSTENS, Henry (1933). *Bibliographie der Troubadours*. Halle: Niemayer.
- RADAELLI, Anna (2005). *Paris, Bibliothèque nationale de France, C (fr. 856): Intavulare. Tavole di canzonieri romanzi. I. Canzonieri provenzali, 7*. Dir. Anna Ferrari. Mòdena: Mucchi.
- RICKETTS, Peter T. [ed.] (1964). *Les poésies de Guilhem de Montanhagol*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- RIEGER, Angelica (1993). «L'image d'Alphonse II d'Aragon dans les *vidas* des troubadours». A: *O cantar dos trovadores (Santiago de Compostela, abril 1993)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, p. 263-287.
- RIQUER, Isabel de [ed.] (1996a). *Paulet de Marselha: un provençal a la cort dels reis d'Aragó*. Barcelona: Columna.

- RIQUER, Isabel de (1996b): «Presència trovadoresca en la Corona de Arag3n». *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 26, p. 933-66.
- RIQUER, Mart3 de [ed.] (1947). *Obras completas del trovador Cerver3 de Girona*. Barcelona: Instituto Espa3ol de Estudios Mediterr3neos.
- (1959). «La Litt3rature provençale à la cour d'Alphonse II d'Arag3n» *Cahiers de Civilisation Médi3vale*, vol. 2, p. 177-201.
- (1973). «Il significato politico del sirventese provenzale». A: *Concetto, storia, miti e immagini del medio evo*. Ed. a cura de Vittore Branca. Flor3ncia: Sansoni, p. 287-309.
- (1975). *Los trovadores*. Barcelona: Planeta. 3 v.
- (1979). «Las literaturas en romance». A: *Jaime I y su 3poca: X Congreso de Historia de la Corona de Arag3n: Ponencias*. Saragossa: Instituci3n Fernando el Cat3lico, p. 295-312.
- ROMEU, Josep (1995). «Joglaria: espectacle i incid3ncia en el teatre de la Catalunya medieval». A: *Teatre catal3 antic: Volums d'homenatge a l'autor*. Vol. 3. Barcelona: Institut del Teatre, p. 153-163.
- SHEPHERD, William P. (1924). *Les po3sies de Jausbert de Puycibot*. Par3s: CFMA.
- SOLDEVILA, Ferran (1958a). «M3s not3cies sobre joglars del temps de Pere el Gran de Catalunya i Arag3n». *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, núm. 13, p. 259-262.
- (1958b). *Vida de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Aedos
- (1995). *Pere el Gran*. Barcelona: IEC. 2 v.
- TAVANI, Giuseppe [ed.] (1999). *Ramon Vidal. Il Castia-gilos e i testi lirici*. Milà: Luni.
- [ed.] (2004). *Folquet de Lunel. Le poesie e il romanzo della vita mondana*. Alessandria: Dell'Orso.
- UBIETO, Antonio (1958). «La aparici3n del falso Alfonso el Batallador». *Argensola*, vol. 9, p. 29-38.

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Títols publicats

- 1/1 Pere PUJOL, *L'urna d'argent de sant Ermengol, bisbe d'Urgell* (1927)
- 1/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Paquimeres i Muntaner* (1927)
- 1/3 Josep M. MILLÀS, *Documents hebraics de jueus catalans* (1927)
- 1/4 Josep de Calassanç SERRA-RÀFOLS, *Forma conventus tarraconensis*, vol. I, *Baetulo-Blanda* (1928)
- 2/1 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 1a part (1926-1950)
- 2/2 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 2a part (1952)
 - 3 Josep PUIG I CADAFALCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic* (1930)
 - 4 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *La població de la Grècia catalana en el XIVè segle* (1933)
 - 5 Joan BERGÓS, *L'escultura a la Seu Vella de Lleida* (1935)
 - 6 Manuel TRENS, *Ferrer Bassa i les pintures de Pedralbes* (1936)
 - 7 Francesc PRAT, *L'aqüeducte romà de Pineda* (1936)
 - 8 Ernest J. MARTÍNEZ-FERRANDO, *Pere de Portugal, «rei dels catalans», vist a través dels registres de la seva cancelleria* (1936)
 - 9 Josep PUIG I CADAFALCH, *Noves descobertes a la catedral d'Egara* (1948)
 - 10 Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova* (1950)
 - 11 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. I (1950)
 - 12 Marià RIBAS, *El poblament d'Ilduro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro* (1952)
 - 13 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. II (1952)
 - 14 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955)
 - 15 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955)
 - 16 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. III (1956)
 - 17 Emili VIGO, *La política catalana del Gran Comitè de Salut Pública* (1956)
 - 18 Joaquim MIRET I SANS, *El forassenyat primogènit de Jaume II* (1957)
 - 19 Josep MASCARÓ, *Els monuments megalítics a l'illa de Menorca* (1958)
 - 20 Enric MOREU-REY, *Els immigrants francesos a Barcelona (segles XVI al XVIII)* (1959)
 - 21 Lluís G. CONSTANS, *Francesc de Montpalau, abat de Banyoles, ambaixador del General de Catalunya* (1960)
 - 22 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282*, vol. I (1962)
 - 23 Josep BENET, *Maragall i la Setmana Tràgica* (1963)
 - 24 Àngel MARTÍNEZ i Joan VICENTE, *El poblat ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958* (1966)
 - 25 Enric MOREU-REY, *Revolució a Barcelona el 1789* (1967)
 - 26 Eufemià FORT, *El Llibre de Valldossera* (1968)
 - 27 Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I* (1968)
 - 28 Josep LLADONOSA, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524* (1970)
 - 29 Gaspar FELIU, *La clerecia catalana durant el Trienni Liberal* (1972)
 - 30 Rafael BASTARDES, *La representació del Sant Crist al Taller d'Erill* (1977)
 - 31 Manuel SEGRET, *Aportacions a la història de la vila de Sant Llorenç de Morunys i comarca* (1978; reimpr., 2005)
 - 32 Pere FREIXAS, *L'art gòtic a Girona. Segles XIII-XV* (1983)
 - 33 Montserrat PAGÈS, *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat* (1983)
 - 34 Josep BAUCELLS, *El fons «Cisma d'Occident» de l'Arxiu Capitular de la catedral de Barcelona. Catàleg de còdexs i pergamins* (1985)
 - 35 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. I, *El domini carolíngi a Catalunya*, 1a part (1986)
 - 36 Mercè VILADRICH, *El «Kitāb al-'Amal Bi-l-ašturlab» (Llibre de l'ús de l'astrolabi) d'Ibn al-Samhī. Estudi i traducció* (1986)
 - 37 Josep M. MARQUÈS, *El cartoral de Santa Maria de Roses. Segles X-XIII* (1986)

- 38 Ramon d'ABADAL, *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós* (1989)
- 39 Miquel COLL I ALENTORN, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* (1990)
- 40 Mercè VIDAL, *Teoria i crítica en el Noucentisme: Joaquim Folch i Torres* (1991)
- 41 Isidra MARANGES, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV* (1991)
- 42/1 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. I, *Estudi històric* (1991)
- 42/2 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. II, *Col·lecció diplomàtica* (1991)
- 43 Francesc AMORÓS, *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III* (1992)
- 44 Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (1992)
- 45 Ramon PLANES, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX. L'Arxiu de la Ciutat de Solsona* (1993)
- 46 Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* (1994)
- 47 Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari de M. Milà i Fontanals*, vol. III, *Anys 1881-1884* (1995)
- 48/1 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant* (ed. facsímil, 1995)
- 48/2 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282* (ed. facsímil, 1995)
- 49 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ i M. ASSUMPTA GINER MOLINA, *Índex codicològic del Viage literario de Jaume Villanueva* (1998)
- 50 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. 1, *Barcelona. Arxiu Històric i Biblioteca de Catalunya* (1998)
- 51 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori d'exposicions individuals d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (1999)
- 52 Josep M. FIGUERES, *El primer diari en llengua catalana. Diari català (1789-1881)* (1999)
- 53/1 Josep M. FONT I RIUS i ANSCARI M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-698)* (1999)
- 53/2 Josep M. FONT I RIUS i ANSCARI M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 2a part, *Diplomatari (docs. 699-1478)* (1999)
- 53/3 Josep M. FONT I RIUS i ANSCARI M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 3a part, *Diplomatari (docs. 1479-1873). Mapes. Índex* (1999)
- 54/1 Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 1 ([1908]; ed. facsímil, 2000)
- 54/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH [ed.], *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 2 ([1921]; ed. facsímil, 2000)
- 55 Eulàlia DURAN [dir.], *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.1, *Barcelona: Biblioteca Pública Episcopal i Biblioteca de la Universitat* (2000)
- 56 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria* ([1947]; ed. facsímil, 2001)
- 57 Albert BALCELLS i ENRIC PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. I, 1907-1942 (2002)
- 58 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.2, *Barcelona. Biblioteca de la Universitat (II)* (2001)
- 59 Francesc FONTBONA [dir.], *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (2002)
- 60 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. III, *Barcelona: Arxiu Capitular, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu de les Carmelites Descalces, Arxiu del Monestir de Sant Pere de les Puel·les, Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya, Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca de l'Illustre Col·legi d'Advocats, Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres. Apèndix* (2003)
- 61/1 Josep M. FONT I RIUS i ANSCARI M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. V, Santiago SOBREQÜÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-386)* (2003)

- 61/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. v, Santiago SOBREQÜÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 2a part, *Diplomatari (docs. 387-630). Mapes. Índex* (2003)
- 62 Josep PUIG I CADAFALCH, *Josep Puig i Cadafalch. Escrits d'arquitectura, art i política* (2003)
- 63 Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)* (2004)
- 64 Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català: L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya* (2004)
- 65 Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor* ([1908]; ed. facsimil, 2004)
- 66 Jaume RIBALTA, *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània* (2005)
- 67 Elisabet FERRAN, *El jurista Pere Albert i les Commemoracions* (2006)
- 68 Stefano Maria CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII. Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica* (2006)
- 69 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 1, *Anys 1880-1888* (2006)
- 70/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. vi, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-328)* (2006)
- 70/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. vi, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 2a part, *Diplomatari (docs. 329-649). Mapes. Índex* (2006)
- 71 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1620-1714)*, vol. i, *Barcelona: Biblioteca de Catalunya* (2006)
- 72 Albert BALCELLS, Santiago IZQUIERDO i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. ii, *De 1942 als temps recents* (2007)
- 73 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume* (2007)
- 74 Lluís NICOLAU D'OLWER, *Democràcia contra dictadura. Escrits polítics, 1915-1960* (2007)
- 75/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. ii, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 1a part ([1926-1950]; ed. facsimil, 2007)
- 75/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. ii, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 2a part ([1952]; ed. facsimil, 2007)
- 76/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. iii, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part ([1955]; ed. facsimil, 2007)
- 76/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. iii, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part ([1955]; ed. facsimil, 2007)
- 77 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 2, *Anys 1889-1900* (2008)
- 78 *Discursos inaugurals de les institucions científiques catalanes a cavall del segle XVIII i XIX* (2007)
- 79 Louis BARRAU i Jaume MASSÓ, *Cròniques catalanes*, vol. ii, *Gesta comitum Barcinonensium* ([1925]; ed. facsimil, 2007)
- 80 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. II. Crònica de Bernat Desclot* (2008)
- 81 Eulàlia DURAN [dir.], *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)* (2008)
- 82 *El costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès* (2009)
- 83 M. Teresa FERRER i Manuel RIU (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. I.1, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians, 1607-1213* (2009)
- 84 Eulàlia MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades* (2010)
- 85 Noemí MONCUNILL, *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya* (2010)
- 86 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner* (2011)
- 87 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 3, *Anys 1901-1915* (2011)
- 88 Josep TRENCHS ÒDENA, *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval* (2011)
- 89 Rosa Maria ASENSI, *Inventari dels materials etruscs procedents de col·leccions dels museus catalans* (2011)
- 90 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 4, *Anys 1916-1936* (2011)
- 91 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. i, *El poder reial i les institucions. La política internacional. La família reial i la política successòria. La figura de Jaume I. El món cultural i artístic* (2011)

